KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

INSTITUUT VOOR MIDDELEEUWSE STUDIES

HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK
EEN BIJDRAGE TOT DE VAN EYCK-STUDIE

Met een eerste synthetisch beeld van de kunst en de weeldetechnieken aan het hof der hertogen van Beieren in de Nederlanden

Deel I - 1

Proefschrift aangeboden tot het bekomen van de graad van Doctor in de Middeleeuwse Studies

door

Maurits SMEYERS

Leuven 1970

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

INSTITUUT VOOR MIDDELEEUWSE STUDIES

HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK
EEN BIJDRAGE TOT DE VAN EYCK-STUDIE

Met een eerste synthetisch beeld van de kunst en de weeldetechnieken aan het hof der hertogen van Beieren in de Nederlanden

Deel I - 1

Proefschrift aangeboden tot het bekomen van de graad van Doctor in de Middeleeuwse Studies

door

Maurits SMEYERS

Leuven 1970

"Eine eigenwillige Verstrickung von Umständen scheint es nicht zugeben zu wollen, die Anfänge der Fäden zu Entwirren, die zu der entscheidenden und zugleich spannendsten Phase aus dem Beginn der neuzeitigen Kunstgeschichte führen".

(P. POST, Das zeitliche und künstlerische Verhältnis des Turin-Mailänder Gebetbuches zum Genter Altar. Eine Untersuchung auf kostümgeschichtlicher Grundlage, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. XL, 1919, p.175).

"Zeer ingewikkeld zijn de problemen, die samenhangen met (het Turijns-Milanees getijdenboek). Zoodat het wel eenigszins begrijpelijk wordt, dat velen angstvallig alle onderzoek hebben vermeden en naschreven wat een Hulin of een Friedländer hadden voorgezeid".

(J. DUVERGER, Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige nieuwe gegevens betreffende hun leven en hun werk, II, Aanteekeningen betreffende de twee voornaamste werken der Van Eyck's, in Oud-Holland, dl. L, 1933, p.64).

"Le mystère de ces pages a continué à poursuivre les historiens, leur message artistique à être évoqué comme une moment essentiel de la peinture des anciens Pays-Bas".

(A. CHATELET, En guise de postface en 1967, - Heures de Turin, ed. P. DURRIEU, Turijn, 1967, p.XX).

I N H O U D

INHOUD III

INLEIDING XII

LIJST VAN BRONNEN EN WERKEN XXXV

I. Bronnen XXXV

A. Onuitgegeven bronnen XXXV

1. Archiefbronnen XXXV

2. Verluchte handschriften en literaire bronnen XXXVI

B. Bronnenuitgaven XXXVII

1. Archiefbronnen en inventarissen XXXVII

2. Literaire bronnen, verluchte handschriften en bibliotheekscatalogen XL

II. Werken XLVIII

III. Tentoonstellingscatalogen CXV

LIJST VAN AFKORTINGEN EN SIGELS CXVIII

D E E L I: HET HANDSCHRIFT EN ZIJN VERLUCHTING

INLEIDEND HOOFDSTUK:

DE STAND VAN DE KENNIS OMTRENT DE TRES BELLES HEURES DE NOTRE-DAME EN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK 1

Art. I. Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame 3

§ 1. Jean de France, Hertog van Berry 3

§ 2. De gangbare opvatting omtrent de vroegste geschiedenis van de Très Belles Heures 10

§ 3. Kritiek op de gangbare opvatting 17

§ 4. De eerste verluchtingscampagne 26

§ 5. Geschiedenis van het handschrift na de dood van de Hertog van Berry 34

§ 6. Het tweede deel van de Très Belles Heures, het Turijns-Milanees getijdenboek, in het huis van Savoye 49

Art. II. Het Turijns-Milanees getijdenboek in de kunsthistorische literatuur 61

§ 1. De bekendmaking van het handschrift en de eerste studies (1880-1911) 62

§ 2. Periode van twijfel (1911-1922) 75

§ 3. Versteviging of aftakeling der diverse opvattingen (1922-1952) 84

§ 4. Hernieuwd onderzoek (1952-1968) 96

§ 5. Status quaestionis van het onderzoek 110

Besluit 117

HOOFDSTUK I:

SAMENSTELLING EN INHOUD VAN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK 120

Art. I. Archaeologie van het handschrift 122

§ 1. Materieel uitzicht 124

A. Materiaal 124

B. Aantal bladzijden en foliëring 124

C. Reclamen en signaturen, katernenbouw 127

§ 2. Inhoud en schrijfwerk 152

A. Inhoud 152

B. De aktiviteit van de kopiist 152

C. Interpolaties 157

§ 3. Versiering 157

§ 4. De band 162

§ 5. Bijdrage tot het technologisch onderzoek der miniaturen 164

§ 6. Besluiten van het codicologisch onderzoek 169

Art. II. Tekst en tekstherstelling 178

Art. III. Toevoegingen aan het oorspronkelijk handschrift 194
§ 1. De kalender 194
A. Algemeen uitzicht 195
B. Computistische elementen 198
C. Kerkelijke feesten en gedenkdagen van heiligen 205
§ 2. Het gebed tot het H. Aanschijn 230
Besluit 243

HOOFDSTUK II:
DE VERLUCHTING BESTUDEERD ONDER OOGPUNT VAN ICONOGRAFIE EN KLEDERDRACHT 247
Art. I. De opmaak van het handschrift 248
Art. II. Iconografische beschrijving der miniaturen 257
§ 1. Turijns getijdenboek 259
A. Kalender 259
B. Verschillende gebeden tot God en de heiligen 262
C. Getijden van de Compassio van de H. Maagd 286
D. Gebeden tijdens de mis 296
E. Kruisgebeden toegeschreven aan Sint-Anselmus en memorie van de HH. Julianus en Martha 308
§ 2. Milanees getijden- of misboek 314
Art. III. Het iconografisch programma 367
§ 1. Eenheid en verscheidenheid in de illustratie 367
§ 2. Het gebruik van prefiguren 379
A. De typologie als bron voor de kunst 381
B. De typologie en het Turijns-Milanees getijdenboek 409
§ 3. De inspirators van het programma 421
Art. IV. De kledij 430
§ 1. Mouwen 430
§ 2. Kragen en vrouwelijke hoofddeksels 438
§ 3. Harnassen 443
§ 4. Vestimentaire archaïsmen 446
Besluit 452

HOOFDSTUK III:

HISTORISCHE ELEMENTEN EN VOORSTELLINGEN IN DE MINIATUREN 455

Art. I. Portretten en wapenschilden 458

§ 1. Portretten van een heer 458

§ 2. Wapenschilden 471

Art. II. Het Gebed van een prins (hand G) 476

§ 1. Beschrijving van de verluchte bladzijde 476

§ 2. Meningen over de voorstelling in tafereel en fries 479

A. De landing van Willem IV(VI) van Beieren op de Hollandse kust na een reis naar Engeland (1416) 480

B. Het huwelijk van Jacoba van Beieren met Jan van Touraine (1415) 488

C. Een psalterillustratie 495

D. Albrecht van Beieren triomfeert over de Friezen (1398) 498

E. Een ridder vertrekt op expeditie 501

F. Herinnering aan een roemrijk verleden 502

G. De onderwerping van Jacoba aan haar oom Jan van Beieren (1419) 506

§ 3. Hernieuwde poging tot oplossing 513

A. Is het tafereel een spiegelbeeld ? 514

B. De verluchting en het iconografisch programma van het horarium 532

§ 4. De historische achtergrond van de voorstelling 542

A. De Orde van Sint-Antonius van Barbefosse 543

B. De identificatie van de figuren 556

a) Het portret van Willem van Beieren 556

b) De portretten van Jan van Beieren en van Jan van Touraine 568

c) Het Gebed van een prins en de historische context 573

Art. III. De Dodenmis (hand G) 578

§ 1. Beschrijving van het tafereel en meningen over de betekenis der wapenschilden 578

§ 2. De heraldische waarde en de zin der wapenschilden 586

Art. IV. Het Gebed van een Frans koning (hand I) 592

§ 1. De verluchting en haar heraldische emblemen 592

§ 2. Meningen over de voorstelling in het tafereel 597

§ 3. Iconografische bespreking 605

Art. V. De Kruisvinding (hand G) 613

§ 1. Het paneel met de Kruisdraging te Budapest 613

§ 2. Miniatuur met de Kruisvinding in het Turijns-Milanees getijdenboek 637

Art. VI. Historische gegevens en de interpretatie van miniaturen in getijdenboeken 647

Besluit 657

HOOFDSTUK IV:

HET PROBLEEM VAN DE OORSPRONKELIJKHEID DER MINIATUREN 660

Art. I. Onderlinge ontleningen in het handschrift 663

Art. II. Ontleningen aan panelen van de groep Van Eyck 671

§ 1. Hand G 672

A. De verluchte bladzijde met de Virgo inter Virgines en het Lam Gods (Sint-Baafskathedraal, Gent) 673

a) Fries (Maagden volgen het Lam) 674

b) Randversiering 682

c) Tafereel (Virgo inter Virgines) 689

B. De miniatuur met de Dodenmis en de Madonna in de Kerk (Staatliche Museen, Berlijn) 695

C. De verluchte bladzijde met de geschiedenis van Sint-Jan-de-Doper 707

a) De fries met het Doopsel van Christus en de Calvarie (Ca'd'Oro, Venetië) 707
b) De miniatuur met de Geboorte van Sint-Jan-de-Doper 712
D. De verluchte bladzijde met de Kruisvinding en de Levensbron (Prado, Madrid) 715
§ 2. Hand H 719
A. De Kruisigingsminiatuur en de Calvarie uit de Ca'd'Oro te Venetië 720
B. De miniatuur met de Doodstrijd van Christus in Getsemani 730
§ 3. Hand I: De miniatuur met Sint-Thomas van Aquino en het paneel met Sint-Hieronymus in zijn werkkamer (Institute of Arts, Detroit) 734
§ 4. Hand K: De Kruisdragingsminiatuur en een verloren werk met de Tocht naar de Calvarieberg 751
Art. III. Hand K en het werk van de Meester van Flémalle 764
Art. IV. Een mogelijk verband tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en Noordnederlandse handschriften 777
§ 1. De Judaskus 777
§ 2. De Kruisvinding 793
Art. V. De verhouding tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en enkele Zuidnederlandse handschriften 798
§ 1. Het frontispies van de Cité de Dieu, een handschrift geschreven en verlucht voor de Doornikse bisschop Jean Chevrot 798
§ 2. De verhouding tot het Llangattock-getijdenboek en het horarium van Karel de Stoute 819
A. Het Llangattock-getijdenboek 819
B. Het horarium van Karel de Stoute 832
Art. VI. Het Turijns-Milanees getijdenboek en de kopieertechniek 840
Besluit 863

HOOFDSTUK V:

SITUERING VAN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK IN DE NEDERLANDSE MINIATUURKUNST VAN DE XVe EEUW - VERLUCHTERS EN PLAATS VAN UITVOERING 868

Art. I. Het stijlkritisch onderzoek. Status quaestionis - Mogelijkheid tot nieuw onderzoek op stilistische basis ? 872

Art. II. Jan Van Eyck miniaturist ? 905

Art. III. De plaats van het Turijns-Milanees getijdenboek in de miniatuurkunst 923

§ 1. De Nederlandse miniatuurkunst in de XVe eeuw en het werk der vroege Vlaamse Primitieven 923

§ 2. Het centrum Brugge tijdens het tweede en derde kwart van de XVe eeuw - Het Turijns-Milanees getijdenboek een Brugs werk ? 947

Besluit 982

SLOTBESCHOUWINGEN 985

BIJLAGEN I

Bijlage I : Codicologische beschrijving van de Petites Heures van de Hertog van Berry II

Bijlage II : Vergelijking van de tekst van de Petites Heures van de Hertog van Berry met deze van de Très Belles Heures de Notre-Dame XXVIII

Bijlage III: Transcriptie en gedeeltelijke reconstructie van de aan het Turijns-Milanees getijdenboek toegevoegde kalender LI

Bijlage IV : Oorspronkelijke benaming en incipits der missen in het Milanees getijden- of misboek LXVI

LIJST VAN DE FIGUREN LXXI

LIJST VAN DE AFBEELDINGEN LXXII

REGISTER VAN PERSONEN EN PLAATSNAMEN VERMELD IN DEEL I XCV

LIJST VAN DE HANDSCHRIFTEN VERMELD IN DEEL I CXXII

D E E L II: KUNST EN WEELDETECHNIEKEN AAN HET HOF DER VAN BEIERENS IN HOLLAND-ZEELAND EN HENEGOUWEN (1358-1436). EEN EERSTE ONDERZOEK

INLEIDEND HOOFDSTUK BIJ DE UITGAVE VAN BEWIJSSTUKKEN 1°

Art. I. Albrecht van Beieren (1358-1404) 3°

Art. II. Willem IV(VI) van Beieren (1389-1416) 26°

Art. III. Jan van Beieren (tot 1425) 46°

Art. IV. Jacoba van Beieren (1401-1436) 54°

§ 1. Jacoba van Beieren en Jan van Touraine (1405-1416) 54°

§ 2. Jacoba van Beieren en Jan IV van Brabant (1418-1420) 60°

§ 3. Jacoba van Beieren en Humphrey van Gloucester (1422-1425) 63°

§ 4. Intermezzo (1425-1432) 66°

§ 5. Jacoba van Beieren en Frank van Borselen (1432-1436) 71°

Art. V. Omstreden werken die verband houden met het hof der van Beierens 76°

BEWIJSSTUKKEN

Bewijsstuk 1: Het zogenaamd getijdenboek van Jacoba van Beieren I°

Art. I. Materieel uitzicht III°

Art. II. Inhoud en kopieerarbeid XV°

§ 1. Inhoud XV°

§ 2. De kopieerarbeid XVI°

§ 3. De kalender XVIII°

Art. III. De verluchting XXIX°

§ 1. De versiering van periode A XXX°

A. De figuurlijke voorstellingen XXX°

B. De initialen en de marginale decoratie XLVI°

C. Stijl en techniek van de miniaturen XLVIII°

§ 2. De verluchting van periode B L°
A. De kleine miniaturen L°
B. De H. Sebastianus LI°
C. De marginale versiering en de initialen LI°
Art. IV. Lokalisatie en datering LIII°
§ 1. Periode A LIII°
§ 2. Periode B LXI°
Art. V. Geschiedenis van het handschrift LXIII°
Besluit LXXVI°
Bewijsstuk 2: Het handschrift 321 uit de Brugse stadsbibliotheek: een getijden- of gebedenboek van Jacoba van Beieren ? LXXX°
Art. I. Materieel uitzicht LXXX°
Art. II. Inhoud en kopieerarbeid XCII°
§ 1. Inhoud XCII°
§ 2. Kopieerarbeid XCVIII°
Art. II. De verluchting XCIX°
§ 1. Miniaturen XCIX°
§ 2. Marginale versiering CIII°
§ 3. Initialen en regelvullingen CIV°
Art. IV. Geschiedenis van het handschrift CV°
Besluit CVII°
Bewijsstuk 3: Archivalia aangaande kunst en weeldetechnieken aan het hof der van Beierens in Holland-Zeeland en Henegouwen (1358- na 1469) CVIII°
LIJST DER FIGUREN CCCCLXXIX°
LIJST DER PLATEN CCCCLXXIX°
REGISTER VAN PERSONEN EN PLAATSNAMEN VERMELD IN DEEL II CCCCLXXXIV°
LIJST VAN DE HANDSCHRIFTEN VERMELD IN DEEL II DXI°

I N L E I D I N G

In de kunsthistorische literatuur van deze eeuw werd bijna aan geen enkel onderwerp zoveel aandacht besteed als aan het leven en het werk van de Vlaamse Primitieven. De grootste belangstelling ging steeds uit naar de gebroeders Van Eyck. De afkomst van beide meesters, de stijlkarakteristieken en de chronologie van hun werk, de geschiedenis en de betekenis van het Lam Gods, en de uitstraling van de Eyckiaanse kunst vormden dankbare objecten voor onderzoek en onuitputtelijke onderwerpen voor discussie.

Een opzienbarende ontdekking op het einde der XIXe eeuw heeft de kunsthistorici in verband met de Van Eyck-studie nieuw materiaal aan de hand gedaan.
De aandacht van de geleerden werd gevestigd op vrij lijvige gedeelten van een zelfde rijkversierd getijdenboek (1) met misboek, bewaard in twee verschillende Italiaanse verzamelingen. Deze codex bevatte miniaturen van diverse meesters. Een aantal van deze illustraties getuigden van een buitengewone kwaliteit en vaardigheid en vertoonden een opvallende stilistische verwantschap met het werk dat in die tijd aan de gebroeders Van Eyck werd toegeschreven. Enkele enthousiaste navorsers geloofden spontaan dat in deze miniaturen zowel de hand van Hubert als van Jan Van Eyck kon onderscheiden worden.

---

(1) Getijdenboek (horarium, livre d'heures): een niet-liturgisch gebedenboek, voor leken bestemd. De elementen ervan zijn nochtans ontleend aan het romeinse koorofficie (S. BEISSEL, Zur Geschichte der Gebetbücher, in Stimmen aus Maria-Laach, dl. LXXII, 1909, p.169-185 en 274-289; H. LECLERCQ, art. Livres d'heures, - Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie, dl. II, 1930, kol. 1863-1882; V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. I , Parijs, 1927, p.VI).

Meer dan één Van Eyck-specialist verwachtte aanvankelijk dat deze vondst zou bijdragen om biografische en artistieke problemen in verband met de gebroeders Van Eyck volledig en definitief op te klaren. Het stijlkritisch onderzoek van deze miniaturen werd hoopvol en met grote ijver begonnen. Het werd steeds opnieuw opgenomen door de geleerden die zich op de studie van de vroege Vlaamse kunst in de XVe eeuw toelegden. Nochtans heeft de boekillustratie in kwestie de navorsing betreffende de Van Eycks steeds meer vertroebeld. De miniaturen gaven aanleiding tot talrijke tegenstrijdige opvattingen en de resultaten die bij de aanvang van deze ontdekking werden verwacht, bleven tot op heden uit.

1. DE TRES BELLES HEURES DE NOTRE-DAME EN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK.

In verband met de fragmenten van het zojuist vermeld getijdenboek met misboek, worden in de kunsthistorische literatuur heel wat benamingen gebezigd waarmee de lezer voorafgaandelijk moet vertrouwd gemaakt worden.

Zoals gezegd werden de twee gedeelten kort vóór 1900 ontdekt in Italië, het ene in de verzameling van de Trivulzio's te Milaan, het andere in de Universiteitsbibliotheek te Turijn (1). Om deze reden werden ze van in het begin vermeld als getijdenboek van Turijn (Heures de Turin) en getijdenboek van Milaan (Heures de Milan). Vermits het hier gaat om twee delen van een zelfde handschrift, werden ze samen als Turijns-Milanees getijdenboek bestempeld. Er kan onmiddellijk de aandacht op gevestigd worden dat het fragment in de Milanese collectie uitsluitend misteksten bevat. De toevoeging van een

---

(1) Onder nummer: ms. K.IV. 29.

preciserend gegeven aan de eerste benaming is bijgevolg verkieslijk voor dit deel afzonderlijk: Milanees getijden- of misboek. Hiermee wordt niet alleen gewezen op de samenhang met een horarium, doch bovendien wordt dank zij het bijgevoegd element de specifieke inhoud klaarder aangeduid.

Het was van meet af aan duidelijk dat het Turijns-Milanees getijdenboek op zijn beurt een deel was van een zeer lijvige en uitgebreide codex. Later kwam inderdaad aan het licht dat een groot aantal keurig ingebonden bladzijden bewaard werden in een Parijse collectie (de Rothschild). Dit deel berust thans in de Bibliothèque nationale van de Franse hoofdstad (1). Om die reden mag aan dit volume de benaming Parijs getijdenboek voorbehouden worden.

Vier losse folio's die op een onbekend tijdstip uit een der fragmenten waren verwijderd, werden door een verzamelaar in Italië aangekocht en later aan het Musée du Louvre overgemaakt (2). Ze maken alle deel uit van het Turijns getijdenboek.

Uit de eerste nasporingen bleek spoedig dat alle vermelde fragmenten samen één handschrift vormden dat eens in bezit is geweest van Jean de France, hertog van Berry, een der meest prachtlievende mecenen en bibliofielen uit de late-middeleeuwen (1340-1416). Op basis van een indicatie in een der inventarissen van de bezittingen van genoemde hertog staat deze codex in zijn geheel in de kunsthistorische literatuur bekend als de Très Belles Heures de Notre-Dame (3).

---

(1) Onder nummer: ms. nouv. acq. lat., 3093.

(2) Cabinet des dessins, R.F. 2022-2025.

(3) Deze benaming wordt soms ook wel eens gegeven aan het gedeelte dat te Parijs wordt bewaard. Om alle verwarring te vermijden verdient het de voorkeur deze naam te behouden voor de codex in zijn geheel.

Samenvattend gaan dus onder deze laatste titel drie afzonderlijke volumes schuil, nl. het Parijs en het Turijns horarium en het Milanees getijden- of misboek.

Zoals men kan opmerken werden de verschillende gedeelten genoemd naar de plaats van bewaring op het ogenblik van de ontdekking. Het moet aangestipt worden dat zich hierin een wijziging heeft voorgedaan wat twee volumes betreft.
Kort nadat de aandacht gevestigd was op het bestaan van de codex te Turijn, ging hij op betreurenswaardige wijze in de vlammen op bij een tragische brand in de Universiteitsbibliotheek aldaar (1904). Het was une inspiration vraiment providentielle (1) die P. Durrieu er twee jaren tevoren had toe aangezet de miniaturen uit dit horariumfragment te publiceren. Ook het volume in bezit der Trivulzio's bleef niet te Milaan. In 1935 werd het door de genoemde stad aan het Museo Civico te Turijn overgemaakt. Van het oorspronkelijk Turijns-Milanees getijdenboek is thans dus het eerste gedeelte verloren en heeft het tweede zijn oude plaats van bewaring verlaten. De vroegere benamingen blijven echter steeds gelden.

In dit proefschrift zal hoofdzakelijk over twee fragmenten van de Très Belles Heures de Notre-Dame, nl. het Turijns-Milanees getijdenboek gehandeld worden. De verklaring hiervoor is vrij eenvoudig. Zoals gezegd vormden de Très Belles Heures een belangrijk pronkjuweel in de verzameling van de Hertog van Berry. De verluchting van dit manuscript was nochtans tijdens het leven de genoemde hertog hoegenaamd niet volledig afgewerkt. Slechts een eerste gedeelte was geheel verlucht en op de overige bladzijden hadden de miniaturisten

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, Brussel, 1911, p.III.

slechts hier en daar enige versiering aangebracht. Wanneer de hertog het handschrift aliëneerde of wanneer het na zijn dood werd verkocht, was het dus onvoltooid. Een volgend bezitter behield alleen het stuk dat volledig was geïllustreerd. Het zijn deze bladzijden die thans in de Parijse Bibliothèque nationale berusten (Parijs getijdenboek). Het onafgewerkte deel (Turijns-Milanees getijdenboek) kwam in zijn geheel in handen van een bibliofiel die de voor verluchting open gelaten ruimten in horarium en misboek met miniaturen deed opluisteren. De illustratie die was aangebracht ten tijde van de Hertog van Berry wordt eerste campagne genoemd, de voltooiing van de codex tweede campagne. De verluchters van de eerste periode werkten zoals gezegd volledig het Parijs getijdenboek af en versierden slechts enkele bladzijden in de rest van het handschrift. De miniaturisten van de tweede campagne zijn uitsluitend in het Turijns-Milanees getijdenboek bedrijvig geweest.

In dit proefschrift wordt enkel de voltooiing van de codex, alias de tweede campagne, bestudeerd. Om die reden is in de titel van dit werk enkel sprake van het Turijns-Milanees getijdenboek.

2. HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK, EEN BELANGRIJK STUDIE-OBJECT.

Bijna bij de eerste oogopslag werden door enkele kunstgeleerden twee meesters van de tweede campagne met de gebroeders Van Eyck vereenzelvigd. Het horarium kreeg hiermee een ongewoon belangrijke en zelfs sensationele betekenis voor de kennis van de vroege Vlaamse kunst. P. Durrieu (1) en vooral G. Hulin de Loo (2) spanden zich

---

(1) Reeds in 1901 en 1902 in verscheidene mededelingen in het Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1901, p.208-209, 227-228; 1902, p.207 en 324.

(2) Reeds in 1902: L'atelier de Hubrecht van Eyck et les Heures de Turin, in Annuaire-Bulletin de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques, 1902, p.69-74.

onmiddellijk na de ontdekking in verscheidene publicaties in om de medewerking van de Van Eycks duidelijk aan te tonen. Andere specialisten aarzelden niet lang om hun mening over de voltooiing van het getijdenboek kenbaar te maken (1).

Bij de toeschrijving aan de Van Eycks nam een der miniaturen waarop een prins in gebed was voorgesteld, een sleutelpositie in. De hogergenoemde auteurs waren van oordeel dat dit personage Willem van Beieren voorstelde, een hertog die van 1404 tot 1417 regeerde over Henegouwen, Holland en Zeeland. Men aanvaardde bijgevolg dat hij het initiatief had genomen tot de afwerking van de codex en dat hij de gebroeders Van Eyck hiermee had belast. Hun verluchtingsarbeid was bijgevolg verrassend vroeg te dateren, nl. vóór 1417 wanneer Willem van Beieren overleed.

Dank zij deze vaststellingen was een nieuwe fase in de Van Eyckstudie ingeluid. De miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek schenen aanvankelijk bij te dragen tot de oplossing van een probleem waarnaar de specialisten tot dan toe tevergeefs hadden gezocht. In de zeker aan Jan Van Eyck toegeschreven schilderijen toont deze kunstenaar zich reeds een volmaakt meester. Deze werken dateren echter alle van na 1432. Vermits Jan Van Eyck stierf in 1441 kwamen ze dus alle in zijn laatste, rijpe levensperiode tot stand. Hubert overleed reeds in 1426 en aan hem kan geen enkel werk met enige zekerheid worden toegeschreven. De onbetwistbare Eyckiaanse kunst scheen dus vrij laat en tevens zeer bruusk te ontluiken, vermits men vóór 1432 in verband met de aktiviteit der beide broers volledig in het duis-

---

(1) Alle geleerden opsommen die over het Turijns-Milanees getijdenboek hebben gepubliceerd is onmogelijk. Zie hierover Inleidend Hoofdstuk, Art. II.

ter tastte. Waar was het oeuvre van Hubert Van Eyck, waar was het jeugdwerk van Jan (1) ?

De miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek schenen aanvankelijk op triomfantelijke wijze een antwoord te geven op deze vragen. Men had thans blijkbaar de hand gelegd op scheppingen van Hubert en op creaties uit de jeugdperiode van Jan. Bovendien schenen deze vroeg gedateerde verluchtingen op gelukkige wijze te bevestigen dat in de bekende schilderijen van Jan Van Eyck een stijlfase, die reeds door Hubert was begonnen, glansrijk werd voortgezet. De stijl van de zekere schilderijen van Jan betekende geen nieuw begin doch was het resultaat van een stilistische evolutie die reeds een paar decenniën aan de gang was.

Indien de opvatting over de medewerking van de Van Eycks aan het horarium juist was, beschikte men nog over andere belangrijke gegevens die tot verstrekkende resultaten konden leiden in verband met de Van Eyck-problemen.
De geleerden meenden nu duidelijke criteria te kunnen opstellen om de stijlkenmerken van beide broers klaar te omschrijven. Dit was van het hoogste belang voor de identificatie van bepaalde schilderijen die als "Eyckiaans" werden aangezien doch waarvan het auteurschap tot dan toe weinig duidelijk was. Tevens verwachtten de kunstgeleerden dat ze dank zij de stijlkarakteristieken van de miniaturen het aandeel van de gebroeders Van Eyck in het befaamde veelluik van het Lam Gods (Sint-Baafskathedraal, Gent) zouden kunnen omschrijven. Volgens een opschrift op dit retabel hadden zowel Hubert als Jan er aan meegewerkt doch men was er nog steeds niet in geslaagd de handen

---

(1) Probleem gesteld door G. HULIN DE LOO, Heures..., o.c., p.I.

van beide kunstenaars te onderscheiden.

Tenslotte zouden de miniaturen uit het horarium in de aangehaalde opvatting kunnen bijdragen tot een betere kennis van het mecenaat van de Beierse hertogen.
Dank zij archivalische documenten weet men immers dat Jan Van Eyck heeft gewerkt voor één onder hen, nl. Jan van Beieren (1374-1425), broer van de reeds hoger vermelde Willem. De kunsthistorici veronderstelden bijgevolg dat de genoemde schilder een belangrijke carrière heeft doorlopen in dienst van twee opeenvolgende Beierse prinsen. Deze hertogen mocht men bijgevolg bestempelen als echte mecenen die het talent van Jan Van Eyck hebben ontdekt en er door hun steun en belangstelling hebben toe bijgedragen dat het tot volle rijpheid kwam.

Wie bekend is met de problematiek en de controverse omtrent het leven en het werk van Hubert en Jan Van Eyck, begrijpt zonder enige moeite de betekenis van het Turijns-Milanees getijdenboek voor de Van Eyck-studie. Meer dan ooit is het echter duidelijk dat de resultaten die de kunstgeleerden van het onderzoek van de verluchting in dit horarium verhoopten, ver werden overschat.
Men verwachtte opzienbarende vruchten die de studie van de miniaturen nochtans onmogelijk kon afwerpen. Het nieuwe vraagstuk dat de illustratie in kwestie aan de specialisten stelde, heeft de navorsing betreffende de Van Eycks tot hiertoe hoegenaamd niet vereenvoudigd of vergemakkelijkt. Het feit dat de eerste opvattingen in verband met toeschrijving en datering niet unaniem werden aangenomen doch herhaaldelijk genuanceerd of zelfs geheel verworpen, is hiervan een meer dan duidelijk bewijs. Dat ondanks talrijke en gefundeerde bezwaren de oude, verleidelijke theorie over de medewerking der Van Eycks altijd opnieuw te berde werd gebracht, toont aan dat het

laatste woord over dit onderwerp nog steeds niet werd gezegd.

Welk standpunt de specialisten ook innamen, het Eyckiaans karakter van sommige miniaturen kon door niemand weerlegd worden. De verklaring voor dit verschijnsel blijft nog steeds een groot vraagteken. Om die reden heeft het Turijns-Milanees getijdenboek het aanzien gekregen van een cause célèbre (1) en betekent het op dit ogenblik nog een belangrijk studie-object.

3. VERANTWOORDING VAN EEN NIEUWE STUDIE.

Nadat reeds tientallen eminente kunstgeleerden sedert het begin van deze eeuw in talrijke kleine en ook lijvige bijdragen het Turijns-Milanees getijdenboek met onverpoosde ijver hebben bestudeerd, kan het vermetel lijken aan dit onderwerp nogmaals een nieuw onderzoek te wijden. Vooreerst verwekt men de indruk zich te willen meten met beslagen kunsthistorici. Vervolgens kan men zich, na wat in bovenstaande bladzijden werd uiteengezet, wel de vraag stellen of verdere studie nog tot nieuwe resultaten kan leiden.

De zeer uitgebreide literatuur over het Turijns-Milanees getijdenboek en zelfs over de Van Eyck-problemen in het algemeen, wekt een volkomen vals beeld.
Bij een vluchtige beschouwing ziet het er immers naar uit that all necessary research has been carried out and every possible chanel

---

(1) J. MARROW, (Boekbespreking) Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, intro. P. DURRIEU, Parijs, 1902, in The Art Bulletin, dl. L, 1968, p.206.

explored (1). Niets is nochtans minder waar. In enkele gevallen zijn de studies over het hier behandelde onderwerp enkel literair getinte of esthetisch gerichte beschouwingen bij artistiek hoogstaande miniaturen. Een tweede soort publicaties sluit in zeker opzicht bij het genre van de kunstkritiek aan. Nog andere steunen op apriori-elementen, waarbij niet zelden hardnekkig verdedigde doch ongefundeerde ideeën en allerlei belangen het streven naar waarheid vertroebelden. Van meer waarde is het onderzoek van kunstgeleerden die bij hun interpretatie van de stijlkarakteristieken van de miniaturen uitgingen van een wetenschappelijk wellicht onvoldoend verantwoorde, doch niettemin benijdenswaardige feeling die zij hadden ontwikkeld door het veelvuldig en intens beschouwen van het Eyckiaanse oeuvre. Het zou onrechtvaardig zijn een laatste reeks bijdragen te verzwijgen. Talrijke kunsthistorici hebben immers het Turijns-Milanees getijdenboek op een methodische wijze benaderd en door diepgaande vergelijkingen het verband tussen de miniaturen en het werk van de groep Van Eyck opgespoord (2).

Na het nakijken van de literatuur over dit onderwerp wordt het zeer duidelijk dat het gezichtspunt van waaruit tot hiertoe de miniaturen bestudeerd werden, uiterst beperkt bleef. In alle werken die

---

(1) O. PAECHT, (Boekbespreking) Panofsky's Early Netherlandish Painting, in The Burlington Magazine, dl. XCVIII, 1956, p.274.

(2) Indien in deze studie in verband met sommige schilderijen aan de term "Van Eyck" de voorkeur wordt gegeven, is dit een gevolg van het feit dat geen stelling genomen wordt betreffende de toeschrijving aan Hubert of aan Jan Van Eyck, aan een leerling of een navolger. Dikwijls zal voor omstreden werken de vermelding "groep Van Eyck" worden aangewend. Dergelijke benaming werd hier overgenomen in navolging van een gebruik bij het Nationaal Centrum voor navorsing van de Vlaamse Primitieven te Brussel.

iets te betekenen hebben wordt de verluchting van uit een stijlkritisch oogpunt behandeld (1). Op historische gegevens is weliswaar meer dan eens een beroep gedaan, doch ze werden apriori en met gebrek aan gefundeerd onderzoek telkens opnieuw en zonder enige controle overgenomen.

Ondanks het feit dat het uitgangspunt voor de kunsthistorici volkomen gelijk was, kwamen ze tot opvallend tegenstrijdige opvattingen omtrent de toeschrijving en de datering van de miniaturen. Het ziet er bijgevolg naar uit dat de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek met de stijlkritiek op een dood punt, in een straatje zonder eind, is terechtgekomen (2). Om die reden mag men zich afvragen of er geen andere weg kan gebaand worden om de problemen rond het horarium op te klaren wanneer men de stijlstudie opzij zet en beroep doet op disciplines van een geheel andere aard. Op die wijze kunnen lacunes in het vroeger onderzoek aangevuld worden zodat hopelijk de kapitale vragen in verband met het getijdenboek tot een oplossing worden gebracht.

Voorliggend hernieuwd onderzoek lijkt dan ook verantwoord daar hier de stijlkritische methode plaats maakt voor disciplines van een ander gehalte: een codicologische studie van het handschrift, een iconografische bespreking van de miniaturen, het opsporen van

---

(1) Slechts J. Duverger heeft gepoogd de afwerking van het horarium op een strikt historische basis te onderzoeken (Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige nieuwe gegevens betreffende hun leven en hun werk, II, Aanteekeningen betreffende de twee voornaamste werken der Van Eyck's, in Oud-Holland, dl. L, 1933, p.64-70).

(2) Vergelijk het oordeel van J. MARROW, art. cit., p.207: "I consider that the conventional approach of connoisseurship in this particular problem is doomed to remain what is has been in the sixty-five years since the manuscript's publication - a deed end".

de karakteristieken van de kledij in de illustraties, het nauwkeurig nagaan van alle historische gegevens in verband met de afwerking van het getijdenboek, en de toepassing op zo ruim mogelijke schaal van de oorspronkelijkheidskritiek op de verluchting. Alle elementen van stilistische aard komen hierbij in de schaduw. Dit wil nochtans niet zeggen dat ze volledig worden geweerd. De stijlstudie maakt immers een onverbrekelijk deel uit van elk kunsthistorisch onderzoek. De gegevens die ze bijbrengt zullen echter steeds getoetst worden aan de resultaten die langs andere wegen worden bereikt.

Een nieuwe behandeling van het Turijns-Milanees getijdenboek is des te meer noodzakelijk omdat tevoren bij de studie van deze codex duidelijk vergissingen werden begaan die de visie op de voltooiing van dit horarium hebben verduisterd. Deze gebreken houden vooral verband met aspecten van methodologische aard. Een eerste heeft betrekking op de stijlkritiek zelf. Het is een veel voorkomende fout dat werk van enige betekenis dat stilistisch verwant is met het oeuvre van een groot meester, aan deze kunstenaar zelf wordt toegeschreven. In concreto kan men zich dus afvragen of een aantal miniaturen niet zonder meer aan de Van Eycks werden toegeschreven omwille van een loutere stijlgelijkenis met het "Eyckiaanse" oeuvre, waarbij de nochtans opgemerkte verschilpunten uit de weg werden gegaan (1).

Zonder twijfel werd hier gezondigd tegen een grondprincipe van de

---

(1) L.M.J. DELAISSE, Enluminure et painture dans les Pays-Bas. A propos du livre de E. Panofsky "Early Netherlandish Painting", in Scriptorium, dl. XI, 1957, p.116, waarschuwt tegen: "cette tendence, encore fréquente, d'attribuer à Van Eyck toute oeuvre du XVe siècle qui soit de caractère eyckien".

vergelijkende methode. Zulke vergissing komt herhaaldelijk voor in de kunstgeschiedenis en ze werd door K. Arndt als volgt omschreven: "Het gevaar bestaat dus altijd dat wij - in ons al te verstandelijk streven om de massa aan bewaard gebleven materiaal overzichtelijk te maken - eerder het verband dan het onderscheid tussen twee kunstwerken zien" (1). Bij het vergelijken van de miniaturen met Eyckiaans werk kwam hierbij nog dat men gebruik maakte van schilderijen die slechts zuiver hypothetisch aan Hubert of Jan Van Eyck toegeschreven waren. Meer dan één kunstgeleerde heeft hierdoor de circulus vitiosus niet kunnen ontlopen.

Omwille van de uiteengezette redenen moet men eerder argwanend staan tegenover de resultaten van sommige oudere bijdragen. Daarbij komt nog dat in de laatste jaren nieuwe vondsten zijn gebeurd waardoor de optiek in verband met de Van Eycks in belangrijke mate werd gewijzigd (2). De vergissingen van vroegere specialisten en de nieuwe visie die sedert kort werd verworven, pleiten nogmaals voor het heropnemen van de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek.

Een andere fout zet er eveneens toe aan het onderzoek te heropenen. De miniaturen in het horarium werden tot hiertoe aangezien als geïsoleerde voorstellingen. Tevens werden ze bijna steeds beschouwd als produkten van de schilderkunst en niet van de miniatuur-

---

(1) De anonieme Meesters en hun problemen, - (Tentoonstellingscatalogus) De anonieme Vlaamse Primitieven, Tielt, 1969, p.19.

(2) Zie de resultaten van J. BRUYN, De Levensbron. Het werk van een leerling van Jan Van Eyck, 's-Gravenhage, 1957; J.K. STEPPE, Was Lambert, de broeder van Jan Van Eyck, schilder ? en IDEM, Het diptychon "de Calvarie en het Laatste Oordeel" van Van Eyck in het Metropolitan Museum te New York (te verschijnen in Archivum Artis Lovaniense).

kunst. Men hield dus geen rekening met de mogelijke samenhang met de codex waarin ze prijkten, noch met de specifieke kenmerken van de boekverluchting die haar duidelijk onderscheiden van de schilderkunst. Zeldzaam zijn inderdaad de kunstgeleerden die hieraan aandacht hebben besteed. Een navorsing waarbij gelet wordt op codicologische aspecten, op de relatie tussen de tekst en de miniaturen die er de visuele omzetting van vormen en op de eigen karakteristieken van de boekillustratie is dan ook gerechtvaardigd.

Terwijl voorgaande redenen ter verantwoording alle van kunsthistorische aard waren, kan een laatste beschouwing in verband met de cultuurgeschiedenis vermeld worden.

De studie van het Turijns-Milanees getijdenboek helpt in niet geringe mate tot een betere kennis van de laat-middeleeuwse wereld. Vooreerst geven de illustraties in deze codex een helder inzicht in het leven uit die tijd. Ze zijn de uitbeelding van een aantal godsdienstige begrippen die zowel hun oorsprong vinden in theologische opvattingen als in volkse devoties. De voorstellingen verduidelijken verder de kennis van de liturgische plechtigheden, van het dagelijks leven, van het ridderschap, enz... Opvallend is hierbij dat de miniaturen op nauwgezette wijze aansluiten bij het geschreven woord. Ze vormen hiervan een weergave in vorm en kleur. Een vergelijking van een zelfde idee in de kunst en in de literatuur wordt zodoende mogelijk. Op de tweede plaats leert dit horarium iets meer over de behoeften van de middeleeuwse mens. Getijdenboeken zijn in de XVe eeuw niet steeds praktische handboeken die uitsluitend voor het beoefenen van de godsvrucht en voor contemplatie overgeschreven worden. Door hun rijke versiering en kostbare opsmuk worden ze ook "statussymbolen", pronkstukken die de ijdelheid kunnen strelen. Deze algemene idee komt bij het Turijns-Milanees getijdenboek bijzon-

der goed tot uiting. Het vormt een der meest geraffineerde voorbeelden van de honderden versierde codices die in de XVe eeuw door vorsten en prinsen, door praalzieke edelen en welgestelde burgers in benijdenswaardige bibliotheken verzameld werden. Ook om die reden is een nader onderzoek van dit handschrift meer dan de moeite waard.

De argumenten die een nieuwe studie verantwoorden zijn dus veelvuldig.

Aan de hand van een volledig aangepast standpunt zal gepoogd worden een nieuw licht te werpen op de geografische en chronologische lokalisering van de verluchting van het Turijns-Milanees getijdenboek (tweede campagne). Tevens zal bijgedragen worden tot de betere kennis van de XVe eeuwse miniatuurkunst en tot die van het oeuvre van Van Eyck en van het werk van de meesters uit zijn omgeving. Ten slotte zal aan de hand van dit horarium het cultuurhistorisch beeld van genoemde eeuw verruimd worden.

4. DE STRUCTUUR VAN DEZE STUDIE.

In het eerste deel van dit proefschrift wordt het Turijns-Milanees getijdenboek in zijn geheel behandeld. Zowel het handschrift als de verluchting worden volledig onder de loep genomen.

INLEIDEND HOOFDSTUK: DE STAND VAN DE KENNIS OMTRENT DE TRES BELLES HEURES DE NOTRE-DAME EN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK.

Deze voorafgaandelijke uiteenzetting is bedoeld om de lezer te initiëren in een vrij ingewikkelde materie. Ze omvat twee gedeelten. Vooreerst wordt de geschiedenis van de Très Belles Heures vanaf het ontstaan van deze codex tot op onze dagen opgesteld (Art. I). Hier wordt natuurlijk de tweede campagne van de verluchting volledig

buiten beschouwing gelaten omdat de studie ervan het formeel object van deze verhandeling uitmaakt.
In hoofdzaak bedoeld als status quaestionis zullen toch een aantal nieuwe vondsten aan het licht treden.

Gezien de enorme literatuur die over het Turijns-Milanees getijdenboek bestaat, spreekt het vanzelf dat ze als basis voor verdere studie niet mag verwaarloosd worden. Het tweede deel van dit inleidend hoofdstuk schetst de evolutie van de navorsing en van de kennis betreffende het horarium sedert de ontdekking tot op onze dagen (Art. II). De lezer wordt hierdoor in kennis gebracht met de complexe problematiek die het Turijns-Milanees getijdenboek aan de kunstgeleerden stelt en met de wijze waarop ze door deze laatsten werd aangepakt.

HOOFDSTUK I: SAMENSTELLING EN INHOUD VAN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK.

De codicologie of de archaeologie van het handschrift vormen de basis van deze studie. Het verder onderzoek van dit horarium wordt er sterk door bepaald. De materiële beschrijving van deze codex verschaft inlichtingen over de samenstelling en de oorspronkelijkheid van het manuscript (Art. I). Het nakijken van de tekst sluit bij de codicologie aan.
Door de kennis van de inhoud en zijn logische opeenvolging en dank zij een vergelijking van de tekst van het Turijns-Milanees getijdenboek met die van andere aanverwante handschriften, kan men zich een overzichtelijk beeld vormen van de eventuele wijzigingen in de samenstelling van de codex, van de interpolaties, de weglatingen, enz... Indien nodig kan bovendien een tekstherstelling doorgevoerd worden (Art. II).

Archaeologisch onderzoek en tekststudie vullen elkaar op harmonische wijze aan. Ze tonen aan dat in het Turijns-Milanees getijdenboek op een latere datum een kalender en een gebed tot het H. Aanschijn werden ingelast. De aanwezigheid hiervan getuigt van de belangstelling die een later bezitter voor de codex heeft betoond en draagt bij tot de kennis van diens milieu (Art. III).

HOOFDSTUK II: DE VERLUCHTING BESTUDEERD ONDER OOGPUNT VAN ICONOGRAFIE EN KLEDERDRACHT.

Vertrekkend van de karakteristieke opmaak van de verluchte bladzijden in het Turijns-Milanees getijdenboek (Art. I), kan men zich een duidelijk beeld vormen van de opdracht waarvoor de verluchters van dit handschrift geplaatst werden: elke bladzijde moest niet minder dan drie afzonderlijke miniaturen bevatten. Dit groot aantal maakte het samenstellen van een uitgebreid iconografisch programma noodzakelijk. Het is kenschetsend dat de verluchting nauwkeurig de inhoud van het handschrift in beeld omzet en tegelijk aansluit bij de parallelle theologische traktaten en bij de devotieliteratuur. Het opsporen van de juiste iconografische betekenis der miniaturen en van hun relatie met het geschreven woord (de titulus) is een boeiend aspect van deze studie (Art. II).
Het gebruik van het ingewikkeld typologisch symbolisme en de nauwkeurigheid waarmede uiteenlopende literaire bronnen visueel werden voorgesteld, doen terecht veronderstellen dat de verluchters door klerken of theologen werden bijgestaan (Art. III).

De kledij der personages op menige miniatuur vormt een afzonderlijk facet. Ofschoon vestimentaire archaïsmen en buitensporigheden de onderzoeker kunnen misleiden, toch bieden talrijke karakteristieke modeverschijnselen onmisbare gegevens voor een datering van de voorstellingen (Art. IV).

HOOFDSTUK III: HISTORISCHE ELEMENTEN EN VOORSTELLINGEN IN DE MINIATUREN.

Zeer vele kunstgeleerden hebben gemeend dat enkele miniaturen aanduidingen konden verschaffen in verband met de bibliofiel die het Turijns-Milanees getijdenboek deed afwerken (tweede campagne). Een paar taferelen werden zelfs in hun geheel beschouwd als de uitbeelding van concrete historische gebeurtenissen uit het leven van de bezitter. De aanwezigheid van blazoenen speelde hierbij een uitzonderlijke rol. De gegrondheid van deze opvattingen wordt opnieuw nagegaan.

De portretten en sommige wapenschilden komen eerst aan de beurt (Art. I). Vervolgens zullen de vermeende historische taferelen één voor één langdurig onderzocht worden (Art. II, III, IV en V). Vanuit historisch, doch vooral vanuit iconografisch standpunt zal bewezen worden dat de betekenis van de geschiedkundige elementen en voorstellingen in de miniaturen aanmerkelijk overschat werd.

Bij de interpretatie van miniaturen in getijdenboeken werd in het verleden door de kunsthistorici meer dan eens een verkeerd gebruik of zelfs misbruik gemaakt van de geschiedenis. Het is een veel voorkomend verschijnsel waarvan talrijke voorbeelden kunnen aangehaald worden (Art. VI).

HOOFDSTUK IV: HET PROBLEEM VAN DE OORSPRONKELIJKHEID DER MINIATUREN.

In een veel grotere mate dan tot op heden werd vermoed, blijkt de illustratie van het Turijns-Milanees getijdenboek niet volledig oorspronkelijk te zijn. Niet alleen ontlenen de verluchters in hetzelfde handschrift aan elkaars werk (Art. I), doch bovendien putten ze hun inspiratie in het oeuvre van befaamde schilders. Een aantal panelen van Jan Van Eyck, van zijn leerlingen of navolgers (Art. II),

evenals werk van de Meester van Flémalle (Art. III) werden met grote nauwkeurigheid nagebootst. Men stelt tevens een verwantschap vast met andere handschriften. Nog belangrijker dan het nasporen van een mogelijk verband tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en enkele Noordnederlandse codices (Art. IV), is het onderzoek van de verhouding tussen genoemd horarium en een aantal handschriften van Zuidnederlandse herkomst (Art. V).
Deze verschillende vormen van afhankelijkheid of van verwantschap verschaffen hoogst merkwaardige en belangrijke inlichtingen over de datering en de lokalisatie van het Turijns-Milanees getijdenboek en over het milieu waarin dit manuscript werd afgewerkt.

Tot slot worden de verrassende vaststellingen in verband met de oorspronkelijkheid vergeleken met een algemeen verschijnsel in de miniatuurkunst: het kopiëren als techniek van de verluchters (Art. VI).

HOOFDSTUK V: SITUERING VAN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK IN DE NEDERLANDSE MINIATUURKUNST VAN DE XVe EEUW. - VERLUCHTERS EN PLAATS VAN UITVOERING.

In het laatste hoofdstuk wordt de stijlkritiek nogmaals te berde gebracht. De stijlstudie van het Turijns-Milanees getijdenboek gaf tot hiertoe aanleiding tot zulke tegenstrijdige resultaten dat men zich afvraagt of een nieuw onderzoek op stilistische grondslag nog zin heeft. Men zal immers steeds de toeschrijving van een aantal miniaturen aan Van Eyck (Hubert, doch vooral Jan) kunnen verdedigen of verwerpen (Art. I). In aansluiting hierbij wordt de kwestie behandeld of men historisch gezien en op basis van documenten Jan Van Eyck als een verluchter mag bestempelen. Zijn eventuele medewerking aan het Turijns-Milanees getijdenboek zal definitief weerlegd worden (Art. II). Eens zo ver, moet het

horarium ingeschakeld worden in de miniatuurproduktie van de XVe eeuw (Art. III). De verhouding van de boekverluchting der Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot het werk der Vlaamse Primitieven geeft vooreerst een juist inzicht in de eigen kenmerken van de verluchting in het Turijns-Milanees getijdenboek. Ten slotte worden deze karakteristieken teruggeplaatst in een geografisch en chronologisch klaar afgelijnde artistieke omgeving.

Een aantal Bijlagen in verband met de tekstherstelling van de Très Belles Heures en met de inhoud van het Turijns-Milanees getijdenboek vullen dit eerste deel aan.

Het tweede deel van dit proefschrift behandelt de kunst en de weeldetechnieken aan het hof der van Beierens in Holland-Zeeland en Henegouwen (1358-1436).
De verklaring voor deze toevoeging bij een studie over het Turijns-Milanees getijdenboek werd reeds hoger kenbaar gemaakt. Zeer vele kunstgeleerden hebben gemeend dat de codex in opdracht van een Beierse hertog of hertogin was voltooid. Het lag bijgevolg voor de hand de mogelijkheid hiervan door archivalisch en historisch onderzoek na te gaan.
In verband met het Turijns-Milanees getijdenboek werd niets positiefs bereikt. Nochtans werden over het mecenaat en de praalzucht van de Beierse prinsen talrijke nieuwe waardevolle gegevens verzameld die bijdragen tot een herwaardering van het genoemde geslacht.
In de kunstgeschiedenis bleef dit huis immers nagenoeg volledig in de schaduw. Om deze reden leek het verantwoord de bijeengebrachte documenten in een afzonderlijk deel aan de lezer aan te bieden.
Ze worden voorafgaand toegelicht in een bescheiden synthetisch beeld.
De bekomen resultaten tonen aan dat verder onderzoek nog tot talrij-

ke nieuwe vondsten kan leiden.

Deze studie wordt voorafgegaan door een opgave van de gebruikte bronnen, werken en tentoonstellingscatalogen. Registers van personen en plaatsnamen en een lijst van de in dit werk geciteerde handschriften werden na elk der twee delen aangebracht. Zij zullen het gebruik van deze verhandeling vergemakkelijken. Een indrukwekkende reeks figuren en platen zal visueel toelichten wat in de tekst slechts op een gebrekkige wijze kan uitgelegd worden. De miniaturen van het Turijns-Milanees getijdenboek werden in één bundel samengebracht. Een tweede bevat een uitgebreid vergelijkingsmateriaal. Een derde reeks platen heeft betrekking op het mecenaat van het huis van Beieren. Naar deze platen wordt in de loop van de tekst telkens verwezen door middel van een volgnummer in de marge. Bij wijze van excuus kan meegedeeld worden dat alle fotografisch materiaal niet van dezelfde kwaliteit is. Niet alleen is men voor het deel van het Turijns-Milanees getijdenboek dat in de vlammen opging, aangewezen op oudere, weinig perfecte foto's. Bovendien werden de verzoeken aan enkele instellingen om fotografische documenten niet steeds ingewilligd, zodat men met reeds gepubliceerd materiaal moest genoegen nemen.

Een reeks kleurdiapositieven, die de miniaturen soms op ware grootte weergeven, worden bij de platen gevoegd. Wat de kleurfotografie betreft moet thans nog de voorkeur gegeven worden aan dergelijke transparanties, omdat de kwaliteit van afdrukken op papier nog steeds minderwaardig is. De proeven waarmede deze diapositieven werden vervaardigd, zijn alle met de miniaturen zelf vergeleken, waardoor een juiste kleurweergave gewaarborgd werd.

Het opstellen van een proefschrift is hoegenaamd geen "eenzaam bedrijf". De auteur rest dan ook nog de vreugdevolle plicht zijn erkentelijkheid te betuigen aan allen die bij het opzoekingswerk en de uiteindelijke samenstelling van deze studie betrokken waren.

Op de eerste plaats richten wij een oprecht dankwoord aan Prof. Dr. J.K. Steppe, de promotor van deze verhandeling. Van bij de aanvang tot bij de voltooiing van dit werk was hij voor ons een bekommerd, doch tevens enthousiast leidsman. Zijn onverpoosde behulpzaamheid bij het onderzoek en zijn wijze raad bij de verwerking van de verzamelde gegevens, bewijzen zeer duidelijk zijn hartelijke belangstelling voor deze studie.

Onze dankbaarheid gaat ook uit naar de professoren van de Leuvense Universiteit die tot onze wetenschappelijke vorming hebben bijgedragen. Zowel de hoogleraren van de groep Moderne Geschiedenis in de Faculteit van Wijsbegeerte en Letteren, als die van het Instituut voor Middeleeuwse Studies zijn wij dank verschuldigd. Vooral vermelden wij Prof. Dr. J.M. De Smet, wiens voorbeeld van nauwgezet historisch onderzoek ons steeds tot leidraad zal dienen.

Dit dankwoord zou onvolledig blijven indien het zich niet tevens richtte tot de personen die rechtstreeks bij dit proefschrift betrokken waren. Vooreerst gaat onze herinnering uit naar A.L. Dierick die ons van de miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek fotografisch studiemateriaal in kleur ter beschikking stelde. Het heeft onschatbare diensten bewezen bij de voorbereiding van deze verhandeling. Verder zijn wij veel verschuldigd aan lieden die ons met de grootste bereidwilligheid hebben ontvangen en geholpen: L. Mallè, conservator van het Museo Civico te Turijn; F. Mazzini, conservator van de Galleria Sabauda en Prof. Dr. Bassi, hoofd-

bibliothecaris van de Biblioteca Universitaria in de genoemde stad; M. Thomas, conservateur en chef van de afdeling handschriften in de Bibliothèque nationale te Parijs en R. Bacou, conservator van het Cabinet des dessins in het Musée du Louvre; de hoofdbibliothecaris van de Brugse stadsbibliotheek en de graven de Murard te Parijs en te Bresse-sur-Grosne.

Alle overige namen opsommen is onbegonnen werk. Wij lopen het gevaar er vele te vergeten. Nochtans denken we dankbaar terug aan de archivarissen, conservators en bibliothecarissen in het binnen- en het buitenland die steeds klaar stonden om te helpen en die belangstellend uitkeken naar de resultaten van ons werk.

Tot slot danken we Drs. G. Delmarcel voor zijn daadwerkelijke hulp en alle anderen die tot de materiële verwezenlijking van dit proefschrift hebben bijgedragen.

LIJST VAN BRONNEN EN WERKEN

I. BRONNEN.

A. ONUITGEGEVEN BRONNEN.

1. Archiefbronnen.

BRUSSEL, ALGEMEEN RIJKSARCHIEF,

- Rekenkamer, 2629: rekening van de algemene ontvangst der financiën, hertogdom Luxemburg en graafschap Chiny, (19 aug. 1419 - 17 maart 1423).
  3192: rekening van de algemene ontvangst der financiën, graafschap Henegouwen, (15 aug. 1381 - 15 aug. 1382).
  3193: rekening van de algemene ontvangst der financiën, graafschap Henegouwen, (1 sept. 1401 - 1 sept. 1402).
  8656: bijzondere rekeningen der domeinen, domein Baudour, (1 maart 1419 - 1 sept. 1420, 1 sept. 1422 - 1 sept. 1423).
  8789-8790: bijzondere rekeningen der domeinen, domeinen Binche, Morlanwelz en Boussoit, (1 sept. 1410 - 1 sept. 1412).
- Fonds Mérode-Westerlo, 1a 1786: rekening van Jacoba van Beieren, (4 juli 1417 - 20 maart 1418).

's-GRAVENHAGE, ALGEMEEN RIJKSARCHIEF,

- Grafelijkheidsrekenkamer, Grafelijke tresoriers- en kostrekeningen,
  - 83-93 : rekeningen van Willem IV(VI) van Beieren, (10 dec. 1404 - 4 juli 1417).
  - 106 : rekening van de bruiloft van Jacoba van Beieren (22 dec. 1416).
  - 107-108: rekeningen van Jacoba van Beieren en Jan IV van Brabant, (20 maart 1418 - 8 jan. 1419).
  - 109 : fragment van een rekening van Jacoba van Beieren (s.d.).
  - 110-111: rekening van Jan IV van Brabant, (14 febr. 1419 - 21 april 1420).
  - 112-125: rekeningen van Jan IV van Beieren, (9 mei 1417 - 9 febr. 1425).
  - 126 : rekening van Jan IV van Brabant, (9 febr. 1425 - 21 okt. 1425).
  - 132 : rekening van de testamentuitvoerders van Jacoba van Beieren, (6 nov. 1444).

269 : rekening betreffende de domeinen van Noord-Holland, (14 okt. 1435 - 14 okt. 1436).

- Grafelijkheidsrekenkamer, Registers,
720 h : Inventaris van 't Hoff inden Hage, (14 okt. 1440).

UTRECHT, RIJKSARCHIEF,
- Collectie Atteveld, 511: genealogie van Wissekercke, (XVIe eeuw).

DIJON, ARCHIVES DEPARTEMENTALES DE LA CÔTE D'OR,
- Cour des comptes de Bourgogne, B 302: inventaris van goederen door Jacoba van Beieren te Gent achtergelaten, (2 sept. 1425).

RIJSEL, ARCHIVES DEPARTEMENTALES DU NORD,
- Chambre des comptes,
B 1605: Registres des chartes, 10e register, (1433-1440).
B 1933: Recette générale des finances, rekening, (3 okt. 1425 - 2 okt. 1426).
B 1971: Recette générale des finances, stukken, 58.188, attest voor uitgevoerde werken, (14 sept. 1440).
B 4095: Recette générale de Flandre, rekening, (1425-1426).
B 7972-7978: Recette générale de Hainaut, rekeningen, (1 sept. 1415 - 1 sept. 1421).

2. Verluchte handschriften en literaire bronnen.

a) Turijns-Milanees getijdenboek:

PARIJS, BIBLIOTHEQUE NATIONALE, ms. nouv. acq. lat., 3093.
TURIJN, BIBLIOTECA NAZIONALE UNIVERSITARIA, ms. K.IV. 29, (verbrand in 1904).
TURIJN, MUSEO CIVICO D'ARTE ANTICA, (zonder bijzondere signatuur).
PARIJS, MUSEE DU LOUVRE, Cabinet des dessins, R.F. 2022, 2023, 2024 en 2025.

b) Andere handschriften:

BRUGGE, STADSBIBLIOTHEEK, ms. 321: getijdenboek, (Noord-Frankrijk, ca. 1410).
BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK,
Handschriften, 6554: Mémoire pour la guerre en Prusse, (1382).
Handschriften, fonds Goethals, 707: wapenboek van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse, (vanaf 1416).
Handschriften, fonds Goethals, 1655: verzameling grafschriften, (XVIe eeuw).

BRESSE-SUR-GROSNE, verz. comte de Murard: getijdenboek, (Frans, ca. 1470-1475).

LEIDEN, UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, mss. Lett., 331: predicaties, (XVIe eeuw).

PARIJS, BIBLIOTHEQUE NATIONALE, ms. lat., 18014: Petites Heures de Jean de Berry, (Parijs, ca. 1388).

B. BRONNENUITGAVEN.

1. Archiefbronnen en inventarissen.

M. BRUCHET M., en C. BUTTIN, Trois inventaires du château d'Annecy (1493, 1549, 1585), in Mémoires et documents publiés par la Société savoisienne d'histoire et d'archéologie, 2e reeks, dl. XIII, 1899, p.315-424.

Codex diplomaticus neerlandicus. Verzameling van oorkonden, betrekkelijk de Vaderlandsche geschiedenis, uitgegeven door het historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, 2e reeks, afl. 1, Utrecht, 1852.

DECOURTRAY, A., A. LACROIX en L. DEVILLERS, Particularités curieuses sur Jacqueline de Bavière, comtesse de Hainaut, et sur le comté de Hainaut, Bergen, 1838.

DEHAISNES, C., Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle, 2 dln., Rijsel, 1886.

DE JONGE, J.K.J., De kleinooden en sieraden eener vorstin, in het midden van de 15e eeuw (1435), in De oude tijd, 1869, p.204-207.

DE LABORDE, L., Les ducs de Bourgogne. Etudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le duché de Bourgogne, dl. II, Preuves, 3 dln., Parijs, 1849-1852.

DE LA GRANGE, A., Choix de testaments tournaisiens antérieurs au XVIe siècle, in Annales de la Société historique et archéologique de Tournai, n.r., dl. II, 1897.

DEVILLERS, L., Cartulaire des comtes de Hainaut (1337-1436), (Koninklijke Commissie voor geschiedenis), 6 dln., Brussel, 1881-1896.

DEVILLERS, L., Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons, (Koninklijke Commissie voor geschiedenis), dl. III, Brussel, 1908.

DEVILLERS, L., La naissance et les premières années de Jacqueline de Bavière. Son mariage avec Jean, duc de Touraine, puis dauphin de France, in Messager des sciences historiques, 1886, p.273-305, 456-489; 1887, p.185-210.

DEVILLERS, L., Particularités curieuses sur Jacqueline, duchesse de Bavière, comtesse de Hainaut, de Hollande, de Zélande et dame de Frise, et sur le comté de Hainaut, Bergen, 1879.

DUFOUR, A., en F. RABUT, Les peintres et les peintures en Savoie du XIIIe au XIXe siècle, in Mémoires et documents publiés par la Société savoisienne d'histoire et d'archéologie, dl. XII, 1870, p.3-303.

Extraits des comptes et mémoriaux du roi René pour servir à l'histoire des arts du XVe siècle, ed. A. LECOY DE LA MARCHE, Parijs, 1873.

Extraits des comptes de la Recette générale de l'ancien comté de Hainaut, (Publications du Cercle archéologique de Mons), dl. I, Bergen, 1871.

FINOT, J., Inventaire sommaire des Archives départementales antérieures à 1790. Nord, Archives civiles, Série B, Chambre des comptes de Lille, 2 dln., Rijsel, 1899-1906.

GUIFFREY, J., Inventaires de Jean, duc de Berry (1401-1416), 2 dln., Parijs, 1894-1896.

HULSHOF, A., Oorkonden in de Archives nationales te Parijs, aangaande de betrekkingen der hollandsche graven uit het Henegouwsche en het Beiersche Huis tot Frankrijk, in Bijdragen en mededeelingen van het historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, dl. XXXII, 1911, p.266-405.

LACROIX, A., Analectes pour servir à l'histoire des comtes et du comté de Hainaut, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 2e reeks, dl. VII, 1855, p.346-462.

LECOY DE LA MARCHE, A.: zie Extraits...

LEFEVRE, Pl., Transcriptions, enluminures et reliures de manuscrits liturgiques aux XVme et XVIme siècles, in Archives, bibliothèques et musées de Belgique, dl. XII, 1935, p.8-23.

MEILINK, P.A., en J.L. VAN DER GOUW, Inventaris van de Grafelijkheidsrekenkamer van Holland of Rekenkamer der Domeinen van Holland, dl. II, Afgehoorde en gedeponeerde rekeningen, 's-Gravenhage, 1946 (pro manuscripto).

MICHELANT, M., Inventaires des vaisselles, joyaux, tapisseries, peintures, manuscrits, etc... de Marguerite d'Autriche, régente et gouvernante des Pays-Bas, dressé en son palais de Malines, le 9 juillet 1523, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 3e reeks, dl. XII, 1871, p.5-78 en 83-136.

PINCHART, A., Archives des arts, sciences et lettres, 3 dln., Gent, 1860-1881.

PINCHART, A., Documents authentiques relatifs aux frères Van Eyck et à Roger Van der Weyden, Brussel, 1863.

PINCHART, A., Extraits des comptes relatifs au Hainaut antérieurs à l'avènement de Philippe-le-Bon, (Société des Bibliophiles belges, séant à Mons. Publications, nr. 27), Bergen, 1884.

PROMIS, V., Inventaire fait au XVe siècle des meubles, ornements religieux, vaisselles, tapisseries, etc... empruntés par le pape Félix V à l'hôtel de la Maison de Savoie (1440), in Mémoires et documents publiés par la Société savoisienne d'histoire et d'archéologie, dl. XV, 1876, p.299-323.

SCHILTZ, E., Van Eyck studien, Antwerpen, 1960.

SCHOUTEET, A., Inventaris van het archief van het voormalig Gild van de Librariërs en van de Vereniging van schoolmeesters te Brugge, in Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge, dl. C, 1963, p.228-269.

's Gravenhage onder de regeering der graven uit de huizen van Holland, Henegouwen en Beyern, in Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage, dl. I, 1863, p.206-342.

TÓTH-UBBENS, M., "Van goude, zelver, juellen ende anderen saken". Twintig jaar Haagse tresorie-rekeningen betreffende beeldende kunst en kunstnijverheid ten tijde van Albrecht van Beieren, 1358-1378, in Oud-Holland, dl. LXXXIII, 1963, p.96-125.

VAN DE CASTEELE, D., Documents divers de la Société S. Luc, à Bruges, in Annales de la Société d'Emulation, pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre, 3e reeks, dl. I, 1866, p.1-430.

VAN DEN BERGH, L.P.C., Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis opgezameld uit de archieven te Rijsel, en op gezag van het gouvernement uitgegeven, dl. I, Leiden, 1842.

VAN MIERIS, F., Groot charterboek der graven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, 4 dln., Leiden, 1753-1765.

VERWYS, E., De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw, (Werken uitgegeven door het historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, n.r., dl. VIII), Utrecht, 1869.

WEALE, J., Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges, in Le beffroy, dl. II, 1864-1865, p.298-319; dl. IV, 1872-1873, p.238-377.

2. Literaire bronnen, verluchte handschriften en bibliotheekscatalogen.

Abbot Suger on the Abbey Church of St. Denis and its Treasures, ed. E. PANOFSKY, Princeton, 1946.

ACHTEN, G., en H. KNAUS, Deutsche und niederländische Gebethuchhandschriften der hessische Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt, Darmstadt, 1959.

BARTHOLOMAEUS FACIUS, De viris illustribus, ed. L. MEHUS, Florence, 1745.

La bible moralisée illustrée conservée à Oxford, Paris et Londres. Reproduction intégrale du manuscrit du XIIIe siècle accompagnée de planches tirées de bibles similaires, ed. A. DE LABORDE, 4 dln., Parijs, 1911-1927.

BLANCHARD, P., Les Heures de Savoie. Facsimiles of Fifty-two Pages from the Hours executed for Blanche of Burgundy, being all that is know to survive of a Famous Fourteenth-Century MS., which was burnt at Turin in 1904, Londen, 1910.

BONAVENTURA, Diaeta salutis, Parijs, 1500.

BRASSINNE, J., Catalogue des manuscrits légués à la Bibliothèque de l'Université de Liège par le baron Adrien Wittert, Luik, 1910.

BRAYER, E., Livres d'heures contenant des textes en français, in Bulletin d'information de l'Institut de recherche et d'histoire des textes, dl. XII, 1963, p.31-102.

BRUNETTO LATINI, Li livres dou trésor, ed. F.J. CARMODY, (Publications of the University of California. Modern Philology, dl. XXII), Berkeley - Los Angeles, 1948.

Catalogus codicum hagiographicorum latinorum in Bibliotheca nationali Parisiensi, ed. Hagiographici Bollandici, (Subsidia hagiographica, dl. II), dl. III, Brussel, 1893.

DANIEL PAPEBROCHIUS, Annales Antverpienses ab urbe condita ad annum MDCC collecti ex ipsius civitatis monumentis, ed. F.H. MERTENS en E. BUSCHMAN, dl. II, Antwerpen, 1845.

DE LABORDE, A., Les manuscrits à peintures de la Cité de Dieu de Saint-Augustin, 3 dln., Parijs, 1909.

DELISLE, L., Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. III, Parijs, 1881.

DELISLE, L., Les collections Bastard d'Estang à la Bibliothèque nationale. Catalogue analytique, Nogent-le-Rotrou, 1885.

DELISLE, L., Inventaire des manuscrits latins de Notre-Dame et d'autres fonds, conservés à la Bibliothèque nationale, Parijs, 1871.

DE POORTER, A., Catalogue des livres d'heures et de prières de la Bibliothèque de Bruges, in Revue d'histoire ecclésiastique, dl. XXIX, 1933, p.344-365.

DE POORTER, A., Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la ville de Bruges, Gembloers-Parijs, 1934.

DE RICCI, S., en W.J. WILSON, Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in The United States and Canada, 3 dln., New York, 1935-1940.

Dietsche kalenders, ed. E. GAILLIARD en W. DE VREESE, in Jaarboek der koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, Gent, dl. XXI, 1907, p.5-37; dl. XXII, 1908, p.5-45; dl. XXIII, 1909, p.5-66; dl. XXIV, 1910, p.5-86; dl. XXV, 1911, p.5-164; dl. XXVII, 1913, p.17-115; dl. XXVIII, 1914, p.5-89; dl. XXIX, 1919-1920, p.5-39.

DIRC VAN DELF, Tafel van den kersten Ghelove, ed. L.M.F. DANIELS, (Tekstuitgaven van Ons geestelijke erf, dln. IV-VII), Antwerpen-Nijmegen-Utrecht, 1937-1939.

DIRC POTTER, Der minnen loep, ed. P. LEENDERTZ, (Werken uitgegeven door de Vereeniging ter bevordering der oude Nederlandsche letterkunde, dl. II, 1, 3; dl. III, 1; dl. IV, 1), 4 dln., Leiden, 1845-1847.

DOUTREPONT, G., Inventaire de la "librairie" de Philippe le Bon (1420)(Koninklijke Commissie voor geschiedenis), Brussel, 1906.

DUERER, A., Tagebuch der Reise in die Niederlande, ed. F. BERGEMANN, (Insel-Bücherei, dl. 150) - Leipzig, s.d.

DURRIEU, P., Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, Parijs, 1902. - Anastatische uitgave met inleiding door A. CHATELET, Turijn, 1967.

DURRIEU, P., Les Très Belles Heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry, (Publications de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures), Parijs, 1922.

DYONISIUS CARTHUSIANUS, Opera omnia, dl. VII, Montreuil-Doornik, 1898.

Die eerste Bliscap van Maria, ed. W. DE VREESE, 's-Gravenhage, 1931.

EBERHARDT WINDECKE, Das Leben König Sigmunds, ed. von HAGEN, (Die Geschichtschreiber der deutschen Vorzeit, dl. LXXXVII), Leipzig, 1941.

ERNALDUS ABBAS, De laudibus B. Mariae virginis, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. CLXXXIX, Parijs, 1854, kol. 1725-1734.

FABRICZY, C. von, Summontes Brief an M.A. Michiel, in Repertorium für Kunstwissenschaft, dl. XXX, 1907, p.142-168.

FLAVIUS JOSEPHUS, Antiquitatum Judaicarum libri XX novissime jam ad vetustissima exemplaria diligenter recogniti, ed. RUFFINUS, Keulen, 1534.

FLAVIUS JOSEPHUS, Guerre des Juifs, vertaald door R. HARMAND, Parijs, 1911.

GEORGES CHASTELLAIN, Oeuvres, ed. J. KERVYN DE LETTENHOVE, (Publications de l'Académie royale. Collection des grands écrivains du pays, dl. 13), dl. VI, Brussel, 1864.

Geschiedenis van het heylighe Cruys; or History of the Holy Cross. Reproduced in Fac-simile from the Original Edition printed by J. Veldener in 1483, ed. J.P. BERJEAU, Londen, 1863.

GUENEE, B., en R. LEHOUX, Les entrées royales françaises de 1328 à 1515, (Sources d'histoire médiévale, dl. V), Parijs, 1968.

HIVER DE BEAUVOIR, Description... du trésor donné par Jean, duc de Berry, à la Sainte-Chapelle de Bourges, in Mémoires de la Société historique, littéraire et scientifique du Cher, dl. I, 1, 1857, p.1-128; 2, 1860, p.255-280.

HIVER DE BEAUVOIR, La librairie de Jean, duc de Berry au château de Mehun-sur-Yèvre en 1416, Parijs, 1860.

HONORIUS VAN AUTUN, Speculum ecclesiae, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. CLXXII, 1854, kol. 807-1108.

HULIN DE LOO, G., Heures de Milan. Troisième partie des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry et par ceux du duc Guillaume de Bavière, comte du Hainaut et de Hollande, Brussel, 1911.

Illustrations from one Hundred Manuscripts in the Library of the Yates Thompson, 7 dln., Londen, 1907-1918.

ISIDORUS VAN SEVILLA, Allegoriae quaedam scripturae sacrae, - Patrologialatina, ed. J.P. MIGNE, dl. LXXXIII, Parijs, 1850, kol. 97-130.

ISIDORUS VAN SEVILLA, Questiones in vetus testamentum, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. LXXXIII, Parijs, 1850, p.207-423.

JACOBUS DE VORAGINE, Legenda aurea, ed. Th. GRAESSE, Leipzig, 1890.

JACOPO DI POGGIO, Vita di Messer Filippo Scolari, in Archivio Storico Italiano, dl. IV, Florence, 1843, p.163-184.

JACQUES DE GUISE, Histoire de Hainaut, ed. DE FORTIA d'URBAN, dl. I, Parijs-Brussel, 1826.

JAMES, M.R., Pictor in carmine, in Archaeologia or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity, dl. XCIV, 1951, p.141-161.

JEAN FROISSART, Oeuvres, ed. J. KERVYN DE LETTENHOVE, dln. XV en XXI, Brussel, 1871-1875.

JEAN MICHEL, Le mystère de la Passion (Angers 1486), ed. O. JODOGNE, Gembloers, 1959.

JEAN, sire de Haynin et de Louvignies: zie Mémoires...

JOHANNES DE BEKA, Chronicon auctius, - Veteris aevi analecta, ed. A. MATTHAEUS, dl. III, 's-Gravenhage, 1738, 2e uitgave.

JOHANNES A LEYDIS, Chronicon Belgicum, - Rerum belgicarum annales, chronici et historici de bellis, urbibus, situ et moribus gentis, ed. F. SWEERTIUS, Frankfort, a.M. 1620.

JOHANNES A LEYDIS, De origine, et rebus gestis dominorum de Brederode, - Veteris aevi analecta, ed. A. MATTHAEUS, 's-Gravenhage, 1738, 2e uitgave.

JOHANNES REYGERSBERGEN, Chronyck van Zeelandt, ed. M.Z. VAN BOXHORN, Middelburg, 1644.

LAUDE, J., Catalogue méthodique, descriptif et analytique des manuscrits de la Bibliothèque publique de Bruges, Brugge, 1859.

LECOY DE LA MARCHE, A., L'art d'enluminer, (Petite bibliothèque d'art et d'archéologie, dl. XIII), Parijs, 1890.

LEROQUAIS, V., Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, 3 dln., Parijs, 1927.

LEROQUAIS, V., Les pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France, 3 dln., Parijs, 1937.

LEROQUAIS, V., Supplément aux livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, Mâcon, 1943.

LONGNON, J., en R. CAZELLES, Les Très Riches Heures du duc de Berry, (Parijs, 1970).

LUDOLF VAN SAKSEN, Vita Jesu Christi, ed. L.-M. RIGOLLOT, 4 dln., Parijs, 1870.

Manuscrits à peintures offerts à la Bibliothèque nationale par le comte Guy de Boisrouvray, (Parijs), 1961.

Marieken van Nieumegen, ed. L. DEBAENE, (Klassieken uit de Nederlandse letterkunde uitgegeven in opdracht van de Maatschappij der Nederlandse letterkunde te Leiden), Zwolle, 1965.

MEERTENS, M., De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw, (Historische bibliotheek voor godsdienstwetenschappen), 6 dln., s.l., 1930-1934.

Mémoires de Jean, sire de Haynin et de Louvignies, 1465-1477, ed. D.D. BROUWERS, (Publications de la Société des bibliophiles liégois, dl. XXXVIII), 2 dln., Luik, 1905-1906.

MERRIFIELD, M.P., Original Treatises on the Arts of Painting, 2 dln., Londen, 1849.

MEURGEY, J., Les principaux manuscrits à peintures du Musée Condé à Chantilly, (Publications de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures), Parijs, 1930.

Het middelnederlandsche gedicht vanden Levenen ons Heren, ed. W.H. BEUKEN, Purmerend, 1939.

Middelnederlandsche Marialegenden, ed. C.G.N. DE VOOYS, (Uitgaven van de Maatschappij der Nederlandsche letterkunde te Leiden), 2 dln., Leiden, s.d.

Die Miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve, ingeleid door J. PLUMMER, Berlijn, (1966).

MONE, F., Lateinische Hymnen des Mittelalters aus Handschriften, 3 dln., Freiburg i. Br., 1853-1855.

NICHOLSON, E.W., Summary Catalogue of Western Manuscripts of the Bodleian Library at Oxford, dl. V, Oxford, 1963.

OLIVIER DE LA MARCHE, Les mémoires, ed. M. PETITOT, (Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France, dl.IX), Parijs, 1825.

OVERMAAT, B., Mellibeus. Een geschrift van Dirc Potter. Inleiding en tekstuitgave. Met enkele nieuwe gegevens voor de biographie en aantekeningen over de bron van de Blome der doechden, Arnhem, 1950.

PAECHT, O., en J.J.G. ALEXANDER, Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library Oxford, dl. I, German, Dutch, Flemish, French and Spanish Schools, Oxford, 1966.

PASINUS, J., Codices manuscripti Bibliothecae regii Taurinensis athenaei, dl. II, Turijn, 1749.

The Pearl. A Middle English Poem, ed. C.G. OSGOOD, (The Belles-Lettres Series, sect. II, Middle English Literature), Boston, 1906.

PETRUS COMESTOR, Historia scholastica, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. CXCVIII, Parijs, 1855, kol. 1045-1720.

PETRUS DE RIGA, Aurora, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. CCXII, Parijs, 1855, kol. 18-58.

PHILIPPE MOUSKES, Chronique rimée, ed. F.A. DE REIFFENBERG, (Commission royale d'histoire de Belgique), 3 dln., Brussel, 1836-1845.

PICTOR IN CARMINE: zie M.R. JAMES...

PORCHER, J., Les Belles Heures de Jean de France, duc de Berry. Reproduction intégrale des enluminures précédée d'une introduction, Parijs, 1953.

PORRO, G., Catalogo dei Codici Manoscritti della Trivulziana, (Biblioteca Storica Italiana , dl. 2), Turijn, 1884.

RANULPHUS HIGDEN, Polychronicon, ed. J.R. LUMBY, (Rerum Brittanicarum medii aevi scriptores), dl. IX, Londen, 1886.

RORIMER, J.J., en B. FREEMAN, Les Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, (Montrouge, 1958).

Salighe meditacie des lydens ons liefs Heeren op die seven ghetiden (Antwerpen, Thomas vander Noot, ca. 1505), ed. P. DE KEYSER, (Uitgaven van de Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen, dl. XLV), Antwerpen, 1942.

Dat Scaecspel, ed. G.H. VAN SCHAICK AVELINGH, (Bibliotheek van middelnederlandsche letterkunde, dl. XXVIII), Leiden, 1912.

SMIT, J., De kerkinventaris van de voormalige hofkapel in den Haag, in Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem, dl. XLI, 1923, p.3-36.

SOLENTE, S., Bibliothèque nationale. Nouvelles acquisitions latines et françaises du département des manuscrits pendant les années 1951-1957. Inventaire sommaire, Parijs, 1960.

SOLTÉSZ, E., Biblia pauperum. Faksimileausgabe des vierzigblättrigen Armenbibel-Blockbuches in der Bibliothek der Erzdiözese Esztergom, Hanau a.M., 1967.

SONET, J., Répertoire d'incipits de prières en ancien français, Genève, 1956.

Speculum humanae salvationis. Texte critique. Traduction inédite de Jean Miélot (1448). Les sources et l'influence iconographique, principalement sur l'art alsacien du XIVe siècle, ed. J. LUTZ en P. PERDRIZET, 4 dln., Mulhouse, 1907-1909.

THEOPHILE, Essai sur divers arts, ed. Ch. DE L'ESCALOPIER, Parijs, 1843.

Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia Pauperum, ed. H.T. MUSPER, 3 dln., München, 1961.

VAN DEN GHEYN, J., Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique, 13 dln., Brussel, 1901-1948.

VAYRA, E., Le Lettere e le Arti alle Corte di Savoia nel Secolo XV. Inventari dei Castelli di Ciamberi, di Torino e di Ponte d'Ain, 1497-1498, (Miscellanea di Storia Italiana, dl. XXII), Turijn, 1884.

WALAFRIDUS STRABO, Glossa ordinaria, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. CXIII, Parijs, 1852.

WARNER, G., en J. GILSON, Catalogue of Western Manuscripts in the Old Royal and King's Collections, dl. IV, Plates, Londen, 1921.

Die Wiener Biblia pauperum. Codex Vindobonensis 1198, ed. F. UNTERKIRCHER, 3 dln., Graz-Wenen-Keulen, (1962).

WEALE, J., Analecta liturgica, Rijsel-Brugge, 1889.

WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH, Gedichten, ed. W. BISSCHOP en E. VERWYS, 's-Gravenhage, 1870.

ZACHER, J., Mittelniederländisches Osterspiel, in Zeitschrift für deutsches Altertum, dl. II, 1842, p.302-350.

II. WERKEN.

Acht eeuwen schilderkunst. Schatten uit de Belgische Musea, Brussel, 1969.

ACHTER, I., Ein schwäbisches Fürbittebild in der Lambertuskirche zu Erkelenz, in Jahrbuch der rheinischen Denkmalpflege, dl. XXIV, 1962, p.161-168.

ADAM, R., Reflets de la situation juridique des personnes sur les armoiries, - (Tentoonstellingscatalogus) Emblèmes. Totems. Blasons, Parijs, p.74-75.

ADHEMAR, H., Le Musée national du Louvre, Paris, (Les Primitifs flamands, I, Corpus de la peinture des anciens Pays-Bas méridionaux au XVe siècle, dl. V), Brussel, 1962.

AINAUD DE LASARTE, J., La Flandre et l'indumentaire hispano-mauresque, - Miscellanea Prof. Dr. D. Roggen, Antwerpen, 1957, p.1-8.

ALBERTI, F., Genealogia e Geste de Reali Sovrani di Savoia, Turijn, 1724.

ANSELME, P., Histoire généalogique de la Maison de France et ses grands officiers, dl. VII, Parijs, 1733.

ARKENBOUT, A.A., Frank van Borselen als opdrachtgever van de Haagse goud- en zilversmeden Heynric en Anthonis van Groesbeke, in Oud-Holland, dl. LXXXIII, 1968, p.143-156.

L'Arte Antica de la IVa Esposione Nazionale di Belle Arti in Torino, nel' 1880, Turijn, 1880.

ARÙ, C., en E. DE GERADON, La Galerie Sabauda de Turin, (Les Primitifs flamands, I, Corpus de la peinture des anciens Pays-Bas méridionaux du quinzième siècle, fasc. V), Antwerpen, 1952.

ASCHBACH, J., Geschichte Kaiser Sigmund's, 4 dln., Hamburg, 1838-1845.

ATIYA, A.S., The Crusade in the Later Middle Ages, Londen, (1938).

AUS DER FUENTEN, W., Maria Magdalena in der Lyrik des Mittelalters, (Wirkendes Wort, Schriftenreihe, dl. 3), Düsseldorf, (1966).

AVRIL, F., La technique de l'enluminure d'après les textes médiévaux. Essai de bibliographie, Parijs, 1967 (pro manuscripto).

BACH, E., Les broderies de la chape donnée par Jacques de Romont à la cathédrale de Lausanne et leurs sources d'inspiration, in Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, dl. VII, 1945, p.39-42.

BALDASS, L., Ein Frühwerk des Geertgen tot Sint-Jans und die holländische Malerei des XVe Jahrhunderts, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, dl. XXXV, 1920-1921, p.1-33.

BALDASS, L., Jan Van Eyck, Londen-New York, (1952).

[BARROIS,] J. , Bibliothèque protypographique, ou librairies des fils du roi Jean, Charles V, Jean de Berri, Philippe de Bourgogne et les siens, Parijs, 1830.

BAUDOUIN, F., De kroning van Maria door de Drieëenheid in de vijftiende-eeuwse schilderkunst der Nederlanden, Iconografische vaststellingen naar aanleiding van Dieric Bouts' "Kroning van Maria" te Wenen, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl. VIII, 1959, p.179-230.

BAUM, J., Bildnisse des Königs Sigmund, (Meister und Werke spätmittelalterlichen Kunst in Oberdeutschland und der Schweiz), Lindau-Konstanz, 1957.

BAYOT, A., Les manuscrits de provenance savoisienne à la Bibliothèque de Bourgogne, in Mémoires et documents publiés par la Société savoisienne d'histoire et d'archéologie, 2e reeks, dl. XXII, 1909, p.305-410.

BAZIN, G., Petrus Christus et les rapports entre l'Italie et la Flandre au milieu du XVe siècle, in La revue des arts, dl. II, 1952, p.194-208.

BEAULIEU, M., en J. BAYLE, Le costume en Bourgogne de Philippe le Hardi à Charles le Téméraire (1364-1477), Parijs, 1956.

BEEKMAN, A.A., De Bourgondische tijd / De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart, (Geschiedkundige atlas van Nederland, dln. 7-9), 's-Gravenhage, 1915-1920.

BEENKEN, H., Zur Entstehungsgeschichte des Genter Altars. Hubert und Jan Van Eyck, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dln. II-III, 1933-1934, p.176-232.

BEENKEN, H., Hubert und Jan Van Eyck, München, 1941.

BEENKEN, H., Jan Van Eyck und die Landschaft, in Pantheon, dl. XXVIII, 1941, p.173-178.

BEENKEN, H., Der Stand des Hubert Van Eyck-Problems. Fragen um den Genter Altar, in Oud-Holland, dl. LIII, 1936, p.7-33.

BEITZ, E., Rupertus von Deutz. Seine Werke und die bildende Kunst, Keulen, 1930.

BELL, D.M., L'idéal éthique de la royauté en France au moyen âge d'après quelques moralités de ce temps, Genève-Parijs, 1962.

BENESCH, O., Beschreibender Katalog der Handzeichnungen in der graphischen Sammlung der Albertina, dl. II, Die Zeichnungen der niederländischen Schulen, Wenen, 1928.

BENESCH, O., Ueber einige Handzeichnungen des XV. Jahrhunderts, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. XLVI, 1925, p.181-190.

BERGER, S., en P. DURRIEU, Les notes pour l'enlumineur dans les manuscrits du moyen âge, in Mémoires de la Société des antiquaires de France, dl. LIII, 1893, p.1-30. nationale

BERJEAU, J.P., Speculum humanae salvationis: le plus ancien monument de la xylographie et de la typographie réunis, Londen, 1861.

BERVE, Die Armenbibel. Herkunft. Gestalt. Typologie, (Kult und Kunst, dl. IV), Beuron, 1969.

BIALOSTOCKI, J. en M. WALICKI, Europäische Malerei in polnischen Sammlungen. 1300-1800, (Krakau), 1957.

BILDERDIJK, W., Geschiedenis des vaderlands, dl. III, Amsterdam, 1833.

BIRKMEYER, K.M., The Arch Motif in Netherlandish Painting of the Fifteenth Century, in The Art Bulletin, dl. XLIII, 1961, p.1-20 en 99-112.

BISSCHOP, W., en E. VERWIJS: zie I, B, 2, Gedichten...

BLOCH, P., Nachwirkungen des Alten Bundes in der christlichen Kunst, - Monumenta Judaica. Handbuch, Keulen, 1963, p.735-781.

BLOK, P.J., De eerste regeeringsjaren van hertog Albrecht van Beieren 1358-1374, in Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 3e reeks, dl. II, 1885, p.245-284.

BLOK, P.J., Holland und das Reich vor der Burgunderzeit, - Nachrichten von der köninglichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen, Philologisch-historische Klasse, Berlijn, 1908, p.608-636.

BLUMENKRANZ, B., Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien, Parijs, 1966.

BODENHAUSEN, F. von, Aus der Werkstätte des Hubert Van Eyck, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. XXVI, 1905, p.111-115.

BOEREN, P.C., Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten, Maastricht, 1962.

BOLLATI, E., Documenti Inediti sulla Casa di Savoia, in Miscellanea di Storia Italiana, dl. XXII, 1884, p.348-362.

BOON, K.G., L'art hollandais à ses sources, in Connaissance des arts, dl. CCXVII, 1970, p.94-103.

BOON, K.G., De eerste bloei van de Noord-Nederlandse Kunst, - Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden. Jubileumtentoonstelling, Amsterdam, 1958, p.16-37.

BOON, K.G., De erfenis van Aelbert Van Ouwater, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. I, 1947, p.33-46.

BOON, K.G., Boekbespreking. Erwin PANOFSKY'S Early Netherlandish Painting en de sindsdien verschenen literatuur over dit onderwerp, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p.169-190.

BOON, K.G., Nieuwe gegevens over de Meester van Katharina van Kleef en zijn atelier, in Bulletin en Nieuws-Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, VIe reeks, dl. XVII, 1964, kol. 241-254.

BOON, K.G., Een Utrechtse schilder uit de 15e eeuw, de Meester van de Boom van Jesse in de Buurkerk, in Oud-Holland, dl. LXXVI, 1961, p.51-60.

BORENIUS, T., A Petrus Christus for Detroit, in Apollo, dl. I, 1925, p.290.

BORNHEIM, W., Zur Entwicklung der Innenraumdarstellung in der niederländischen Malerei bis Jan Van Eyck, Keulen, 1940.

BOUCHER, F., Histoire du costume en occident de l'antiquité à nos jours, Parijs, 1965.

BOUCHOT, H., Le "Parement de Narbonne" au Louvre, in Gazette des Beaux-Arts, 3e reeks, dl. XXXI, 1904, p.5-26.

BOUCHOT, H., Les Très Riches Heures du duc de Berry, in La Revue de l'art ancien et moderne, 1905, p.213-216.

BOURGIN, G., L'incendie de la Bibliothèque nationale et universitaire de Turin, in Bulletin de l'Ecole des chartes, dl. LXV, 1904, p.132-140.

BRASSINNE, J., Livre d'heures de Gysbrecht de Brederode, évêque élu d'Utrecht, Brussel, s.d.

BRAUN, J., Tracht und Attribute der Heiligen in der deutscher Kunst, Stuttgart, 1943.

BREHIER, L., art. Berry (Jean de France, duc de), - Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, dl. VIII, Parijs, 1935, kol. 898-911.

BREHIER, L., L'église et l'Orient au moyen-âge. Les Croisades, (Bibliothèque de l'enseignement de l'histoire ecclésiastique), Parijs, 1907, 2e uitgave.

BREITENBACH, E., Speculum humanae salvationis. Eine typengeschichtliche Untersuchung, (Studien zur deutschen Kunstgeschichte), Straatsburg, 1930.

BRETTE - EVANS, D., Höfisch-ritterliche Elemente im deutschen geistlichen Spiel des Mittelalters, Baden, 1952.

BRIGNETTI, R., en G.T. FAGGIN, L'Opera Completa dei Van Eyck, (Classici dell' Arte, dl. XVII), Milaan, 1968.

BROEDER, D.L., Onze Lieve Vrouwe van de Polder, in Spiegel historiael, dl. III, 1968, p.411-416.

BRUCHET, M., Etude biographique sur Jacques de Savoie, Annecy, 1898.

BRUNIN, L., Geschiedenis van het kostuum, Antwerpen-Amsterdam, 1963.

BRUYLANTS, Pl., Les oraisons du missel romain, (Etudes liturgiques, dl. I), 2 dln., Leuven, 1952.

BRUYN, De Levensbron. Het werk van een leerling van Jan Van Eyck, 's-Gravenhage, 1957.

BRUYN, Twee kardinaalsportretten in het werk van Jan Van Eyck, in Album discipulorum aangeboden aan Dr. J.G. Van Gelder, Utrecht, 1963, p.17-30.

BUCHNER, E., Das deutsche Bildnis der Spätgotik und der frühen Dürerzeit, (Denkmäler deutscher Kunst), Berlijn, 1953.

BUET, C., Les ducs de Savoie au XVe et XVIe siècle, Tours, 1878.

BURCKHARDT, D., Studien zur Geschichte der altoberrheinischen Malerei, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. XXVII, 1906, p.179-197.

BURROUGHS (BRYSON), A., The Discoverer of Landscape, in The Arts, dl. II, 1927, p.125-166.

BYVANCK, A.W., Aanteekeningen over handschriften met miniaturen, in Oudheidkundig jaarboek, 3e reeks, dl. X, 1930, p.93-139; dl. XI, 1931, p.1-18.

BYVANCK, A.W., Kroniek der Noord-Nederlandsche miniaturen, in Oudheidkundig jaarboek, 4e reeks, dl. IX, 1940, p.29-41.

BYVANCK, A.W., La miniature dans les anciens Pays-Bas pendant la première moitié du XVe siècle, - Mélanges G. Hulin de Loo, Brussel-Parijs, 1931, p.74-80.

BYVANCK, A.W., La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux, Parijs, 1937.

BYVANCK, A.W., Noord-Nederlandsche miniaturen, in Oudheidkundig jaarboek, dl. III, 1923, p.188-201.

BYVANCK, A.W., Noord-Nederlandsche miniaturisten, in Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, 6e reeks, dl. VI, 1953, kol. 37-50.

BYVANCK, A.W., Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque royale des Pays-Bas et du Musée Meermanno-Westreenianum à la Haye, (Publications de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures), Parijs, 1924.

BYVANCK, A.W., Utrechtsche miniaturen, in Het gildeboek, dl. VI, 1923-1924, p.1-11, 63-80, 106-117 en 179-195.

BYVANCK, A.W., en G.J. HOOGEWERFF, Noordnederlandsche miniaturen in handschriften der 14e, 15e en 16e eeuwen, 3 dln., 's-Gravenhage, 1921.

CALI, F., L'ordre flamboyant, Parijs, 1967.

CALKOEN, G.G., Het Binnenhof van 1247-1747 (volgens de Rentmeestersrekeningen van Noord-Holland), in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1902, p.35-182.

CALKOEN, G.G., Tuinen, voorheen in en om het Binnenhof, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1903, p.144-174.

CALKOEN, G.G., De wording en ontwikkeling van het "Hof in die Haghe" gedurende de Middeleeuwen, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1901, p.8-67.

CARTELLIERI, O., Geschichte der Herzöge von Burgund, 1363 bis 1477, Leipzig, 1910.

CARTELLIERI, O., Am Hofe der Herzöge von Burgund, Basel, 1926.

CARTER, D.G., The Providence Crucifixion. Its Place and Meaning for Dutch Fifteenth Century Painting, in Bulletin of Rhode Island School of Design. Museum Notes, dl. XLVIII, nr 4, 1962, p.1-40.

CARUTTI, D., Storia del Regno di Vittorio Amadeo II, Florence, 1863.

Catalogus van de beeldhouwwerken in het Nederlandsch Museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam, Amsterdam, 1905.

CHASTEL, A., La rencontre de Salomon et de la reine de Saba dans l'iconographie médiévale, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. XXXV, 1949, p.93-114.

CHATELET, A., Albert Van Ouwater, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. LV, 1960, p.65-73.

CHATELET, A., Les enluminures eyckiennes des manuscrits de Turin et de Milan-Turin, in La revue des arts, dl. VII, 1957, p.155-164.

CHATELET, A., Les étapes de l'enluminure des manuscrits dits de Turin et de Milan-Turin, in La revue des arts, dl. VI, 1956, p.199-206.

CHATELET, A., Sur un Jugement dernier de Dieric Bouts, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. XVI, 1965, p.17-41.

CHATELET, A., Roger Van der Weyden et Jean Van Eyck, in Jaarboek van het koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, 1966, p.7-38.

CHATELET, A., zie I, B, 2, P. DURRIEU...

CHURCHILL, W., Watermarks in Paper in Holland, England, France, etc..., in the XVII and XVIII Centuries and their Interconnection, Amsterdam, 1935.

CIBRARIO, L., Della economica Politica del Medio Evo, 3 dln., Turijn, 1841-1842.

CIBRARIO, L., Dei Governatori, dei Maestri e delle Biblioteche de' Principi di Savoia, (Memorie dell'Accademia delle Scienze di Torino, Classe Scienze Morali, Storiche e Filologiche, 2e reeks, dl. II), 1840, p.1-34.

CLARK, K., Landscape into Art, (Pelican Books, dl. A 369), New York, 1956.

COGNASSO, F., Amadeo VIII, 2 dln., Turijn, 1930.

COHEN, G., Histoire de la chevalerie en France au Moyen Age, (Bibliothèque d'études historiques), Parijs, (1949).

COLLON-GEVAERT, S., Histoire des arts du métal en Belgique, (Mémoires de l'Académie royale de Bruxelles, Classe des Beaux-Arts, 2e reeks, dl. VII), 2 dln., Brussel, 1951.

CONSTABLE, W., The Painter's Workshop, Londen, 1954.

CONWAY, M., A Flemish Triptich for Melbourne, in The Burlington Magazine, dl. XL, 1922, p.163-171.

CONWAY, M., The Van Eycks and their Followers, New York, 1921.

CORBLET, J., Histoire dogmatique, liturgique et archéologique du sacrement du baptême, 2 dln., Parijs-Brussel, 1882.

COREMANS, P., en A. JANSSENS DE BISTHOVEN, Van Eyck. L'adoration de l'Agneau mystique, (Archives centrales iconographiques d'art national, dl. I), Antwerpen-Amsterdam, 1948.

COREMANS, P., L. LOOSE en J. THISSEN, Quelques problèmes particuliers. L'Agneau mystique au laboratoire. Examen et traitement sous la direction de P. Coremans, (Les Primitifs flamands, III, Contributions à l'étude des Primitifs flamands, 2), Antwerpen, 1953.

CORNELIUS A RIPA, Iconologia, Venetië, 1645.

CORNELL, H., Biblia pauperum, Stockholm, 1925.

COUDERC, C., Album de portraits d'après les collections du Département des manuscrits, Parijs, (1908).

COUVREUR, W., Daniël Seghers' inventaris van door hem geschilderde bloemstukken, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. XX, 1967, p.87-153.

CRICK-KUNTZIGER, M., Musées royaux d'art et d'histoire de Bruxelles. Catalogue des tapisseries (XIVe au XVIIIe siècle), [Brussel, 1956].

CROWE, J.A., en G.B. CAVALCASELLE, Les anciens peintres flamands, leur vie et leurs oeuvres, dl. III, Notes et additions, door A. PINCHART, Brussel, 1862.

L. CURMER: zie H. DELAUNAY...

d'ANCONA, P., en E. AESCHLIMANN, Dictionnaire des miniaturistes du moyen âge et de la renaissance dans les différentes contrées de l'Europe, Milaan, 1949, 2e uitgave.

DANIELOU, J., Sacramentum futuri. Etudes sur les origines de la typologie biblique, Parijs, 1950.

DARIS, J., Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant la XVe siècle, Luik, 1887.

DAVENPORT, M., The Book of Costume, New York, 1962.

DE BAETS, J., De gewijde teksten van "Het Lam Gods" kritisch onderzocht, in Verslagen en mededelingen van de koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, Gent, 1961, p.531-614.

DE BASTARD, A., Librairie de Jean de France, duc de Berry, Parijs, 1334 (onuitgegeven).

DE BOO, J.A., Heraldiek, (Fibulareeks, dl. XVI), Bussum, 1967.

DE BORCHGRAVE, E., Histoire des rapports de droit public qui existèrent entre les provinces belges et l'empire d'Allemagne..., (Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers, publiés par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, dl. XXXVI), Brussel, 1871.

DE BORCHGRAVE d'ALTENA, J., La messe de Saint Grégoire, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl. VIII, 1958, p.3-34.

DE BORCHGRAVE d'ALTENA, J., en J. MAMBOUR, Retables en pierre du Hainaut, Bergen, 1968.

DECAMPS, G., L'hospice de S. Julien à Mons, in Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. XLVI, 1922, p.3-70.

DECAMPS, G., Maître Gilles le Cat, tailleur d'images et graveur de tombes. Ses oeuvres et sa famille, in Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. XXXV, 1906, p.1-23.

DE CHAMPEAUX, A., en P. GAUCHERY, Les travaux d'art exécutés pour Jean de France, duc de Berry, avec une étude biographique sur les artistes employés par ce prince, Parijs, 1894.

DE CLERCQ, C., Over handschriftverluchting en bijbel-iconografie, (Kunst Adelt, dl. VIII, nr. 3), Peer, 1930.

DE GAIFFIER, B., La légende de S. Julien l'Hospitalier, in Analecta Bollandiana, dl. LXIII, 1945, p.145-219.

DEGENHART, B., Das Wiener Bildnis Kaiser Sigmunds. Ein Werk Pisanellos, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, n.r., dl. XIII, 1944, p.359-376.

DEHAISNES, C., Les oeuvres des maîtres de l'école flamande primitive conservées en Italie et dans l'est et le midi de la France, in Réunion des Sociétés des Beaux-Arts des départements, dl. XV, 1891, p.101-124.

DE JONG, J., Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording, 's-Gravenhage, 1903.

DE JONGH, E., Speculaties over Jan Gossaerts Lucas-madonna in Praag, in Bulletin Museum Boymans- van Beuningen, dl. XIX, 1968, p.43-61.

DE JONGH, J.W., 's-Gravenhage omstreeks 1400, in Haagsch jaarboekje, 1898, p.187-192.

DE LABORDE, A., Le comte Paul Durrieu, membre de l'Institut, 1855-1925. Sa vie-ses travaux, Parijs, 1930.

DELAISSE, L.M.J., Die Anfänge der "holländischen" Kunst in der Miniaturmalerei des 15. Jahrhunderts, in Kunstchronik, dl. XIX, 1966, p.283-284.

DELAISSE, L.M.J., A Century of Dutch Manuscript Illumination, Berkeley - Los Angeles, 1968.

DELAISSE, L.M.J., Chronique, in Scriptorium, dl. X, 1956, p.302; dl. XIV, 1960, p.85-86 en 118.

DELAISSE, L.M.J., Les "Chroniques de Hainaut" et l'atelier de Jean Wauquelin à Mons, dans l'histoire de la miniature flamande, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl. IV, 1955, p.21-56.

DELAISSE, L.M.J., Les copies flamandes du "Livre des tournois" de René d'Anjou, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.187-198.

DELAISSE, L.M.J., Enluminure et peinture dans les Pays Bas. A propos du livre de E. Panofsky "Early Netherlandish Painting", in Scriptorium, dl. XI, 1957, p.109-118.

DELAISSE, L.M.J., Le fragment Rothschild des Très Belles Heures de Notre-Dame est donné à la Bibliothèque nationale de Paris, in Scriptorium, dl. X, 1956, p.302.

DELAISSE, L.M.J., Le livre d'heures d'Isabeau de Bavière. Problèmes de méthode et histoire de la miniature, in Scriptorium, dl. IV, 1950, p.252-260.

DELAISSE, L.M.J., Le livre d'heures de Mary van Vronensteyn, chef-d'oeuvre inconnu d'un atelier d'Utrecht, achevé en 1460, in Scriptorium, dl. III, 1949, p.230-245.

DELAISSE, L.M.J., Middeleeuwse miniaturen. Van de Librye van Boergondië tot het handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België, Brussel, 1959.

DELAISSE, L.M.J., Les principaux centres de production de manuscrits enluminés dans les états de Philippe le Bon, in Cahiers de l'Association internationale des études françaises, dl. VIII, 1956, p.11-34.

DELAISSE, L.M.J., Remaniements dans quelques manuscrits de Jean de Berry, - Essais en l'honneur de Jean Porcher. Etude sur les manuscrits à peintures, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. LXII, 1963, p.123-146.

DELAISSE, L.M.J., Les techniques du livre dans le bréviaire bénédictin de Grammont, in Scriptorium, dl. XII, 1958, p.104-107.

DELAISSE, L.M.J., Thomas a Kempis. Le manuscrit autographe de Thomas a Kempis et l'"Imitation de Jésus-Christ". Examen archéologique et édition diplomatique du Bruxellensis 5855-61, 2 dln., Parijs - Brussel, 1956.

DE LASTEYRIE, R., Les miniatures d'André Beauneveu et de Jacquemart de Hesdin, in Monuments et mémoires, publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres (Fondation E. Piot), dl. III, 1896, p.71-119.

DE LA THAUMASSIERE, G.T., Histoire du Berry, Bourges, 1689.

DELAUNAY, H., Les évangiles des dimanches et fêtes de l'année suivis de prières à la sainte Vierge, et aux saints, dl. III, Appendice aux évangiles. Description de l'ornementation des évangiles, Parijs, 1864.

DELEN, A.J.J., Histoire de la gravure dans les anciens Pays-Bas et dans les provinces belges des origines jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, 3 dln., Parijs-Brussel, 1924-1935.

DELEPIERRE, O., Notice sur les couvents, hospices et institutions pieuses de la ville de Bruges, in Annales de la Société d'Emulation de Bruges, dl. II, 1841, p.29-40.

DELISLE, L., Les heures de Jacqueline de Bavière, in Bibliothèque de l'Ecole des chartes, dl. LXIV, 1903, p.314-320.

DELISLE, L., Les heures dites de Jean Pucelle, manuscrit de la collection de M. le baron Maurice de Rothschild, Parijs, 1910.

DELISLE, L., Le livre de Jean de Stavelot sur Saint Benoit, Notices et extraits de manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques, dl. XXXIX, 1, Parijs, 1904, p.179-209.

DELISLE, L., Les livres d'heures du duc de Berry, in Gazette des Beaux-Arts, 2e reeks, dl. XXIX, 1884, p.97-110, 281-292, 391-405.

DELISLE, L., Mélanges de paléographie et de bibliographie, Parijs, 1880.

DELISLE, L., Recherches sur la librairie de Charles V, Parijs, 1907.

DELISLE, L., Sir Kenelm Digby et les anciens rapports des bibliothèques françaises avec la Grande-Bretagne, Parijs, 1892.

DELMARCEL, G., De Vlaamse tapijtreeks Los Honores (1520). Bijdrage tot een historische en iconografische verklaring (onuitgegeven licentiaatsverhandeling) Leuven, 1969.

DEMARTEAU, J.E., Mons capitale du Hainaut avec une chronologie résumée des comptes jusqu'à Philippe-le-Bon par Nicolas de Guise, Bergen, 1871.

DE MAS LATRIE, L., Trésor de chronologie d'histoire et de géographie pour l'étude et l'emploi des documents du Moyen Age, Parijs, 1889.

DEMAY, G., Inventaire des sceaux de la Flandre, recueillis dans les dépôts d'archives, musées et collections particulières du département du Nord, 2 dln., Parijs, 1873.

DEMAY, G., Inventaire des sceaux de la collection Clairambault à la Bibliothèque nationale, (Collection de documents inédits sur l'histoire de France, dl. VI, 17), 2 dln., Parijs, 1885-1886.

DE MONT, P., Un livre d'heures du duc Jean de Berry. Manuscrit de la Bibliothèque royale de Belgique 11060-61, Haarlem, [1904].

DE MOREAU, E., Histoire de l'église en Belgique. Tome complémentaire, I, Circonscriptions ecclésiastiques. Chapitres, abbayes, couvents en Belgique avant 1559, (Museum Lessianum, Section historique, nr. 15), Brussel, 1948.

DEMORIANE, H., Le Maître de 1500, in Connaissance des arts, dl. CCVIII, juni 1969, p.72-79.

DENHOLM-YOUNG, N., Handwriting in England and Wales, Cardiff, 1954.

DE POTTER, F., Geschiedenis van Jacoba van Beieren, (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, dl. XXXI), Brussel, 1881.

DE RAM, P.F.X., Note sur un portrait du duc de Brabant Jean IV, ayant appartenu à la gilde des arbalétriers de Louvain, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 3e reeks, dl. I, 1860, p.295-306.

DE REIFFENBERG, J., Coup d'oeil sur les relations qui ont existé jadis entre la Belgique et la Savoie, (Nouveaux mémoires de l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles, dl. XIV), Brussel, 1841.

DE RENESSE, Th., Dictionnaire des figures héraldiques, Brussel, 7 dln., 1894-1903.

DE REUME, A., Origine de l'église et du pélerinage de St. Antoine en Barbefosse et du nouvel établissement de la confrérie de ce grand saint, Brussel, 1854.

DE RIEMER, J., Beschrijving van Graven-Haage, 's-Gravenhage, 1730.

DERKS, K.J., Onze Lieve Vrouwe van den Polder, Middelburg, 1947.

DE ROSSI, G.B., Piante Iconografiche e Prospettiche di Roma, anteriori al Secolo XVI, Publicata della Direzione Centrale dell' Imperiale Instituto Archeologico Germanico in Roma, Rome, 1879.

DE ROUCK, Th., Den Nederlandtschen Herauld ofte tractaet van wapenen en politycken adel, Amsterdam, 1645.

DE SCHRIJVER, A., Notes pour servir à l'histoire du costume au XVe siècle dans les anciens Pays-Bas et en Bourgogne, in Annales de Bourgogne, dl. XXIX, 1957, p.29-42.

DE SMIDT, F., Een XVe eeuws kerkinterieur, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. XVII, 1957-1958, p.75-84.

DE TERVARENT, G., La légende de Sainte-Ursule dans la littérature et l'art du Moyen Age, 2 dln., Parijs, 1931.

DE TOLNAY: zie TOLNAY...

DEUCHLER, F., Die Burgunderbeute. Inventar der Beutestücke aus den Schlachten in Grandson, Murten und Nancy, Bern, 1963.

DEVIGNE, M., Van Eyck, (Les grands maîtres), Brussel, 1926.

DEVILLERS, L., La chevallerie et le prieuré de Saint-Antoine-en-Barbefosse. Notice, in Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique, 2e reeks, dl. I, 1865, p.561-673.

DEVILLERS, L., L'église de Saint-Julien à Ath. Notice, in Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique, 2e reeks, dl. I, 1865, p.329-340.

DEVILLERS, L., La naissance et les premières années de Jacqueline de Bavière. Son mariage avec Jean, duc de Touraine, puis dauphin de France, in Messager des sciences historiques, 1886, p.273-305 en 456-489; 1887, p.185-210.

DEVILLERS, L., Le passé artistique de la ville de Mons, Mons, 1885.

DEVILLERS, L., Les séjours des ducs de Bourgogne en Hainaut: 1427-1428, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 4e reeks, dl. VI, 1879, p.323-468.

DEVILLERS, L., Sur les expéditions des comtes de Hainaut et de Hollande en Prusse, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 4e reeks, dl. V, 1878, p.127-144.

DE VREESE, A.L., Een fraai verlucht vroeg-Agnietenbergs getijden- en gebedenboek in de Albertina te Brussel, in Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, 6e reeks, dl. XIV, 1961, p.202-222.

DE VREESE, W., Verluchte handschriften in het aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht, in Het gildeboek, dl. V, 1923, p.201-221.

DE WIND, S., Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers, dl. I, Middelburg, 1831.

DE WIT, C., Den Haag vroeger en nu, (Fibula-Heemschutreeks, dl. II), Bussum, 1968.

DE WIT, C., Het ontstaan van het Haagse Binnenhof, in Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, 6e reeks, dl. VII, 1954, kol.2-22.

DE WIT, K., Das Horarium der Katharina von Kleve als Quelle für die Geschichte des südniederländischen Tafelmalerei und der nordniederländischen Miniaturen, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. LVIII, 1937, p.114-123.

DE WIT, C.J., Die Utrechter Miniaturen des XV. Jahrhunderts, München, 1927.

DHANENS, E., Het retabel van het Lam Gods in de Sint-Baafskathedraal te Gent, (Inventaris van het kunstpatrimonium van Oostvlaanderen, dl. VI), Gent, 1965.

d'HULST, R.-A., Vlaamse wandtapijten van de XIVe tot de XVIIIe eeuw, Brussel, 1960.

Dictionnaire historique des saints, uitgegeven o.l.v. J. COULSON, Parijs, (1964).

DIDIER, R., La mise au tombeau de Mainvault provenant de l'ancienne abbaye d'Ath et le problème de la sculpture de 1400, in Koninklijk Instituut voor het kunstpatrimonium. Bulletin, dl. X, 1967-1968, p.55-90.

DIESSMANN, A., en H. WEGENER, Die Armenbibel des Serai-Rotulus Seragliensis Nr. 52, Berlijn-Leipzig, 1934.

DIRINGER, D., The Illuminated Book, its History and Production, Londen, 1967, 2e uitgave.

DOBSCHUETZ, E. von, Christusbilder, Untersuchungen zur christlichen Legende, (Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, dl. XVIII, 1-4), Leipzig, 1899.

DOCHY, J., De schilderkunst te Brugge, Brugge, s.d.

DOGAER, G., Het getijdenboek van bisschop Juan Rodriguez de Fonseca (Saragossa, Real Seminario de San Carlos) met een inleidende studie over de z.g. Gents-Brugse school, (onuitgegeven doctoraatsverhandeling) 2 dln., Leuven, 1969.

DOGAER, G., Handschriften over de kruistochten in de Librye der hertogen van Bourgondië, in Spiegel historiael, dl. II, 1967, p.457-465.

DOGAER, G., La travée brugeoise dans quelques manuscrits de l'école ganto-brugeoise, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.338-341.

DOREZ, L., L'incendie de la Bibliothèque nationale de Turin. Notes et documents, Parijs, 1904.

DOUET d'ARCQ, L.C., Notice sur la bibliothèque de Jean, duc de Berry en 1416, in Revue archéologique, dl. VI, 1850, p.145-188 en 224-233.

D'OUTREMAN, H., Histoire de la ville et comté de Valentiennes, Dowaai, 1639.

DOUTREPONT, G., La littérature française à la Cour des ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire, (Bibliothèque du XVe siècle, dl. VIII), Parijs, 1909.

DOYÉ, F. von Sales, Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche, 2 dln., Leipzig, 1929.

DREYLER, K., en T. STROMER, Der Verduner Altar, Wenen, 1903.

DUELBERG, F., Niederländische Malerei der Spätgotik und Renaissance, (Handbuch der Kunstwissenschaft), Wildpark-Potsdam, (1929).

DUPONT, E., Catalogue alphabétique des saints et liste générale des saints, in Annuaire historique de la Société de l'histoire de France, 1857-1958.

DUPONT, J., La peinture gothique, Genève-Parijs-New York, 1954.

DURAND-GREVILLE, E., Les deux Petrus-Christus, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXX, 1911, p.43-54 en p.129-142.

DURAND-GREVILLE, E., Hubrecht et Jean de Eyck, Brussel, 1910.

DURRIEU, P., Les antiquités judaïques et le peintre Jean Fouquet, Parijs, 1908.

DURRIEU, P., L'atelier de Hubert Van Eyck et les Heures de Turin, in Annuaire-Bulletin de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques, 1902, p.69-74.

DURRIEU, P., Les aventures de deux splendides livres d'heures ayant appartenu au duc Jean de Berry, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXX, 1911, p.5-16 en 91-103.

DURRIEU, P., La bible du duc Jean de Berry conservée au Vatican, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXVII, 1910, p.5-20.

DURRIEU, P., Les débuts des Van Eyck, in Gazette des Beaux-Arts, 3e reeks, dl. XXIX, 1903, p.5-18 en 107-120.

DURRIEU, P., L'enlumineur et le miniaturiste, in Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, Comptes rendus, 1910, p.330-346.

DURRIEU, P., : zie I, B, 2. P. DURRIEU...

DURRIEU, P., Heures de Turin, in Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1902, p.324.

DURRIEU, P., Livres d'heures ornés de miniatures, in Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1901, p.227-228.

DURRIEU, P., Livre d'heures du duc de Berry, in Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1902, p.207.

DURRIEU, P., Manuscrits à miniatures de la Bibliothèque de Turin, in Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1901, p.208-209.

DURRIEU, P., Les manuscrits à peintures de la Bilbiothèque incendiée de Turin, in Revue archéologique, dl. III, 1904, p.394-406.

DURRIEU, P., Les manuscrits à peintures de la Bibliothèque incendiée de Turin, in Chronique des arts et de la curiosité, 1904, p.43-46, 56-58 en 63-65.

DURRIEU, P., Michelino da Besozzo et les relations entre l'art italien et l'art français à l'époque du règne de Charles V, in Mémoires de l'Institut national de France. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, dl. XXXVIII, 2, 1911, p.365-393.

DURRIEU, P., La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne (1415-1530), Brussel-Parijs, 1921.

DURRIEU, P., Les miniatures d'André Beauneveu, in Le manuscrit, dl. I, 1894, p.51-56 en 83-95.

DURRIEU, P., Miniatures données au Musée du Louvre par M.J. Maciet, in Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1889, p.279-290.

DURRIEU, P., Miniatures des Heures de Turin représentant le comte de Hollande et Hainaut, Guillaume IV [VI] de Bavière, sa fille Jacqueline et son gendre Jean de France, in Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1910, p.219.

DURRIEU, P., Notice sur un des plus importants livres de prières du roi Charles V. Les Heures de Savoie ou "Très Belles Grandes Heures" du roy, in Bibliothèque de l'Ecole des chartes, dl. LXXII, 1911, p.500-555.

DURRIEU, P., Notice sur quelques manuscrits à peintures d'origine française ou flamande, conservés en Italie, in Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures, dl. I, 1911, p.85-106.

DURRIEU, P., Les petits chiens du duc Jean de Berry, in Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus, 1909, p.866-875.

DURRIEU, P., Quelques portraits historiques du début du XVe siècle, in Gazette des Beaux-Arts, 4e reeks, dl. III, 1910, p.461-469.

DURRIEU, P., Une tradition d'atelier chez les Van Eyck in Bulletin archéologique du Comité des travaux historiques, 1919, p.304-315.

DURRIEU, P., Les "Très Belles Heures de Notre-Dame" du duc de Jean de Berry. Restitution de l'état primitif d'un splendide manuscrit du XVe siècle aujourd'hui dépecé, mutilé et au tiers brûlé, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. XVI, 1910, p.30-51 en 246-279.

DURRIEU, P., : zie I, B, 2, Les Très Belles Heures...

DURRIEU, P., Les Très Riches Heures du duc de Berry, conservées à Chantilly, au Musée Condé, et le Bréviaire Grimani, in Bibliothèque de l'Ecole des chartes, dl. LXIV, 1903, p.321-328.

DURRIEU, P., Les Van Eyck et le duc Jean de Berry, in Gazette des Beaux-Arts, 5e reeks, dl. I, 1920, p.77-105.

DUVERGER, E., en D. DUVERGER-VAN DE VELDE, Jean Lemaire de Belges en de schilderkunst, in Jaarboek van het koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, 1967, p.37-78.

DUVERGER, J., Brugse schilders ten tijde van Jan Van Eyck, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl. IV, 1955, p.83-120.

DUVERGER, J., Brussel als kunstcentrum in de XIVe en XVe eeuw, (Bouwstoffen tot de Nederlandsche kunstgeschiedenis, dl. III), Antwerpen-Gent, 1935.

DUVERGER, J., Georges Hulin de Loo, - Liber memorialis, dl. I, Gent, 1960, p.50-55.

DUVERGER, J., Gerard Horenbault (1465?-1540) hofschilder van Margareta van Oostenrijk, in Kunst. Maandblad voor oude en jonge kunst, dl. I, 1930, p.87-90.

DUVERGER, J., Hofschilder Lieven van Lathem (ca. 1430-1493), in Jaarboek van het koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, 1969, p.97-104.

DUVERGER, J., Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige aanteekeningen betreffende hun leven en hun werk, I, Hubrecht Van Eyck, in Oud-Holland, dl. XLIX, 1932, p.161-173.

DUVERGER, J., Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige nieuwe gegevens betreffende hun leven en hun werk, II, Aanteekeningen betreffende de twee voornaamste werken der Van Eyck's, in Oud-Holland, dl. L, 1933, p.64-70.

DUVERGER, J., Jan Van Eyck vóór 1422. Nieuwe gegevens en hypothesen, - Handelingen van het 3e Congres voor Algemene Kunstgeschiedenis, Gent, 1936, p.13-20.

DUVERGER, J., Het grafschrift van Hubrecht Van Eyck en het quatrain van het Gentsche Lam Gods-retabel, (Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, dl. VII, nr. 4), Brussel, 1945.

DUVERGER, J., De "Kinderen te Meester Ubrechts" (van Eyck), in Wetenschappelijke Tijdingen, dl. XVII, 1957, kol. 131-140.

DUVERGER, J., Kopieën van het "Lam Gods"-retabel van Hubrecht en Jan Van Eyck, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl. III, 1954, p.50-68.

DUVERGER, J., De navorsing betreffende de Van Eyck's. Een balans, in Het Oude Land van Loon, dl. IX, 1954, p.192-210.

DUVERGER, J., Het statuut van de zestiend-eeuwse hofkunstenaar in de Nederlanden, in Jaarboek van de koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen en Schone Kunsten van België, dl. XVII, 1955, p.143.

DUVERGER, J., De studie van de Vlaamse Primitieven, + (Tentoonstellingscatalogus) De Eeuw der Vlaamse Primitieven, Brugge, 1960, p.31-33.

DUVERGER, J., en J. VERSYP, Schilders en borduurwerkers aan de arbeid voor een vorstenduel te Brugge in 1425, in Artes textiles, dl. II, 1955, p.3-17.

DUVERGER, J., en J. VERSYP, Tapijtwerk in het Museum te Sint-Omaars (Saint-Omer), in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. XXII, 1953, p.153-174.

DVOŘÁK, M., Die Anfänge der holländischen Malerei, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. XXXIX, 1918, p.51-79.

DVOŘÁK, M., (Boekbespreking) G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, in Kunstgeschichtliche Anzeigen. Beiblatt der Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, 1910, p.100-103.

DVOŘÁK, M., Das Rätsel der Kunst der Brüder Van Eyck mit einem Anhang über die Anfänge der holländischen Malerei, München, 1925.

d'YVOY VAN MYDRECHT, M.L., Verhandeling ter betoog, dat er in Holland, ten tyde van Willem VI, graaf van Holland, geene ridderorde van den Tuin is ingesteld, noch aldaer of elders immer bestaan heeft, (Verhandelingen der tweede Klasse van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten te Amsterdam, dl. IV), Amsterdam, 1927, p.93-110.

EDMUNDS, S., The Missals of Felix V and Early Savoyard Illumination, in The Art Bulletin, dl. XLVI, 1964, p.127-141.

EISLER, T., Les plus beaux dessins allemands, (New York, 1964).

ENGEL, A., en R. SERRURE, Traité de numismatique du Moyen Age, dl. III, Bologna, (1964).

ENLART, C., Manuel d'archéologie française depuis les temps mérovingiens jusqu'à la renaissance, dl. III, Le costume, Parijs, 1916.

ERFURTH, P., Die Schlachtschilderungen in den älteren Chansons de Geste, Halle a. S., 1911.

EUW, A. von, Der Kalvarienberg im Schnütgen-Museum, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXVII, 1965, p.87-108.

EUW, A., Eine Neuentdeckung zum Kalvarienberg im Schnütgen-Museum, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXX, 1968, p.349-354.

EVANS, J., Dress in medieval France, Oxford, 1952.

EVANS, J., Leven in de Middeleeuwen, (Phoenix-Pochet, dl. XXV), Amsterdam-Leuven, 1959.

FABRE, A., Trésor de la Sainte-Chapelle des ducs de Savoie au château de Chambéry, d'après des inventaires inédits des XVe et XVIe siècles, Lyon, 1875.

FAGGIN, G., Van Eyck, (Biblioteca Moderna Mondadori, dl. 702), (Milaan-Verona), 1961.

FALKE, O. von, Deutsche Schmelzarbeiten des Mittelalters, Frankfort a.M., 1904.

FAVIER, M., Christine de Pisan. Muse des cours souveraines, Lausanne, (1967).

FEITH, W.G., Toegewende wapens, in De Nederlandsche Leeuw, dl. XXXIX, 1921, kol. 335-336.

FERRERO-VIALE, M., Essai de reconstitution idéale des collections de tapisseries flamandes ayant appartenues à la maison de Savoie au XVIIe et au XVIIIe siècle, - Het herfsttij van de Vlaamse tapijtkunst, Internationaal colloquium 8-10 october 1959, (Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Schone Kunsten), Brussel, 1959, p.269-300.

FERRERO-VIALE, M., Nouveaux documents sur les tapisseries de la maison de Savoie, - Miscellanea J. Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. II, Gent, 1968, p.806-818.

FIENSCH, G., Form und Gegenstand. Studien zur niederländischen Malerei des 15. Jahrhunderts, (Münstersche Forschungen, dl. XIII), Keulen-Graz, 1961.

FIERENS, P., Jean Van Eyck, Parijs, 1931.

FIERENS-GEVAERT, H., Les Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, (Publications de la Société des bibliophiles et iconophiles de Belgique), Brussel, 1924.

FINKE, U., Anmerkungen zu einem van Eyck Problem, in Berliner Museen. Berichte aus den Museen der Stiftung preussischer Kulturbesitz, n.r., dl. XV, 1965, p.46-49.

FINKE, U., Die nordniederländische Buchmalerei des Spätmittelalters unter besonderer Berücksichtigung des Hoya-Missale, Berlijn, 1964.

FINKE, U., Utrecht - Zentrum nordniederländischer Buchmalerei, in Oud-Holland, dl. LXXVIII, 1963, p.27-62.

FISCHEL, L., Die "Grosse Schlacht". Analyse eines Kupferstichs, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXI, 1959, p.159-172.

FISCHER, O., en L. PLANISCIG, Zwei Bildnisse des deutschen Kaiser Sigismund von Pisanello, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. LIV, 1933, p.5-15.

FLECHSIG, E., Zeichnungen alter Meister im Landesmuseum zu Braunschweig, Niederlander der 15. und 16. Jahrhunderts, Frankfort, a.M., 1923.

FLIEDER, F., Mise au point des techniques d'identification des pigments et des liants, inclus dans la couche picturale des enluminures de manuscrits, in Studies in Conservation, dl. XIII, 1968, p.49-86.

FOGOLARI, G., Regia Galleria Giorgio Franchetti alla Ca'd'Oro di Venezia, (Itinerari dei Musei e Monumenti d'Italia, dl. LVI), Rome, (1937).

FOUREZ, L., L'évêque Chevrot de Tournai et sa Cité de Dieu, in Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis, dl. XXIII, 1954, p.73-110.

FOWLER, K., Le siècle des Plantagenêts et des Valois. La lutte pour la suprématie 1328-1498, vertaald door J. FILLION, Parijs, 1968.

FRANCOTTE, J., Dirc Bouts. Zijn kunst, zijn Laatste Avondmaal (Keurreeks van het Davidsfonds, dl. XLVI), Leuven, 1951-1952.

FREDERIKS, J.G., Het geheim huwelijk van gravin Jacoba, in Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 3e reeks, dl. VIII, 's-Gravenhage, 1894, p.47-70.

FRIEDLAENDER, M.J., Early Netherlandish Painting, dl. I, The Van Eycks-Petrus Christus, Leiden-Brussel, 1967.

FRIEDLAENDER, M.J., Early Netherlandish Painting, dl. II, Rogier Van der Weyden and the Master of Flémalle, Leiden-Brussel, 1967.

FRIEDLAENDER, M.J., Von Eyck bis Bruegel, Berlijn, 1916.

FRIEDLAENDER, M.J., Hubert und Jan Van Eyck, in Oud-Holland, dl. LII, 1936, p.211-215.

FRIEDLAENDER, M.J., art. Eyck, Jan Van, - Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, o.l.v. U. THIEME en F. BECKER, dl. XI, Leipzig, 1915, p.129-133.

FRINTA, M.S., The Genius of Robert Campin, (Studies in Art, dl. I), 's-Gravenhage, 1966.

FROENTJES, W., Schilderde Rembrandt op goud ? Over het voorkomen van goudfolie op enkele aan Rembrandt toegeschreven schilderijen op koper, in Oud-Holland, dl. LXXXIV, 1969, p.233-237.

FROHLICH-BLUME, F., Jan Van Eycks Madonna von Ypern, in Pantheon, dl. XXIV, 1966, p.79-80.

FRY, R.Y., On a Fourteenth-Century Sketchbook, in The Burlington Magazine, dl. X, 1906-1907, p.31-38.

FRYKLUND, D., Les changements de signification des expressions de droite et de gauche dans les langues romanes et spécialement en français, Upsala, 1907.

FUEG, E., Der Dornbusch brennt, Berlijn, s.d.

GAIER, C., Art et organisation militaires dans la principauté de Liège et dans le comté de Looz au Moyen Age, (Verhandelingen van de koninklijke Academie van België, Klasse der Letteren en der morele en staatkundige Wetenschappen, dl. LIX, afl. 3), Brussel, 1968.

GALEANI NAPIONE DI COCCONATO, G., Notizia della Antiche Biblioteche della Real Casa di Savoia, (Memorie dell'Academia delle Scienze di Torino, Classe Morali, Storiche et Filologiche, reeks I, dl. XXXVI), Turijn, 1832.

GAMBER, O., Harnischstudien, V, Stilgeschichte des Plattenharnisches von den Anfängen bis um 1440, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, n.r., dl. XIV, 1953, p.53-92.

GANDILHON, A., Documents pour servir à l'histoire des arts à Bourges du XIVe au XVIe siècle, s.l., s.d.

GANZ, P., Die Abzeichen der Ritterorden, in Schweizer Archiv für Heraldik, 1905, p.28-37, 52-67 en 135-140; 1906, p.16-25.

GARAS, K., Some Problems of Early Dutch and Flemish Painting, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. I, 1954, p.237-262.

GARDET, C., Le livre d'Heures du duc Louis de Savoye, Annecy, [1960].

GARDET, C., Le livre d'Heures du duc Louis de Savoie: l'atelier de Jean Bapteur. Les influences françaises, italiennes et germaniques dans les peintures savoyardes du XVe siècle, - Actes du 85e Congrès national des Sociétés savantes, Chambery-Annecy, Parijs, 1962, p.131-143.

GASPAR, C., en F. LYNA, Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque royale de Belgique, (Société francaise de reproductions de manuscrits à peintures), 2 dln., Parijs, 1937-1947.

GAUCHERY, P., Mémoire historique et descriptif du palais construit à Bourges par Jean de France, duc de Berry, in Mémoires de la Société nationale des antiquaires du Centre, dl. XXI, 1895-1896, p.75-101.

GAUCHERY, P., Le palais du duc Jean et la Sainte-Chapelle de Bourges, in Mémoires de la Société nationale des antiquaires du Centre, dl. XXXIX, 1919-1920, p.37-77.

GAUCHERY, P., Renseignements complémentaires sur la vie et les travaux de Jean de France, duc de Berry, in Mémoires de la Société nationale des antiquaires du Centre, dl. XL, 1921, p.195-211.

GAUCHERY, P., Les vitraux de la chapelle d'Etampes à la cathédrale de Bourges, in Mémoires de la Société nationale des antiquaires du Centre, dl. XLV, 1931-1933, p.155-178.

GEISBERG, M., Die Anfänge des Kupferstichs, Leipzig, 1923.

GENAILLE, R., L'art flamand, (Les Neuf Muses), Parijs, 1965.

GENAILLE, R., La peinture dans les anciens Pays-Bas. De Van Eyck à Bruegel, Parijs, 1954.

GENTHON, I., Note sul volume di Lajos Vayer dedicato a Masolino, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. XI, 1965, p.209-215.

GIERTH, W., Die Vermittlungsversuche Kaiser Sigmonds zwischen Frankreich und England in Jahre 1416, Halle, 1895.

GIESEY, R.E., The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France, (Travaux d'humanisme et renaissance, dl. XXXVII), Genève, 1960.

GILSON, E., Saint Bonaventure et l'iconographie de la Passion, in Revue d'histoire franciscaine, dl. I, 1924, p.405-424.

GLORIEUX, P., Le concile de Constance au jour le jour, (Doornik, 1965).

GODEFROY, F., Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle, 10 dln., Parijs, 1880-1902.

GOEBEL, Wandteppiche, I, Die Niederlande, 2 dln., Leipzig, 1923.

GOLDSCHMIDT, A., Holländische Miniaturen aus der ersten Hälfte des 15ten Jahrhunderts, in Oudheidkundig jaarboek, dl. III, 1923, p.22-27.

GORIS, J., Aloude valkerij in de Kempen en aan de vorstelijke hoven, Arendonk, 1966.

GORISSEN, F., Historisch-heraldische Betrachtungen über ein Stundenbuch der Katharina von Kleve, Herzogin von Geldern, in Gelre. Bijdragen en mededelingen, dl. LVII, 1958, p.201-218.

GORISSEN, F., Ein illuminiertes Kölner Gebetbuch aus der Mitte des 15. Jahrhunderts, (Londen, Brit. Mus., Egerton 859), in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXX, 1968, p.129-184.

GORISSEN, F., Meester Arnt beeldensnijder, de geschiedenis van zijn identificatie, in Antiek, dl. IV, 6, 1970, p.301-314.

GORISSEN, F., Das Stundenbuch der Katharina von Kleve, in Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, dl. LXIV, 1965, p.1-7.

GORRINI, G., L'Incendio della R. Biblioteca Nazionale di Torino, Turijn-Genua, 1905.

GOSSART, M., Un des peintres peu connus de l'école flamande de transition, Jean Gossart de Maubeuge, sa vie et son oeuvre, d'après les dernières recherches et des documents inédits, Rijsel, 1903.

GOTTLIEB, C., The Mystical Window in Paintings of the Salvator Mundi in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. LVI, 1960, p.313-332.

GRANDMAISON, C., Dictionnaire héraldique, (Encyclopédie théologique, 2e reeks, dl. XIII), Parijs, 1861.

GRISEBACH, A., Architekturen auf niederländischen und französischen Gemälden des 15. Jahrhunderts, in Monatsheft für Kunstwissenschaft, 1912, p.207-215 en p.254-272.

GRODECKI, L., Les vitraux allégoriques de Saint-Denis, in Art de France, 1961, p.19-46.

GROTEFEND, H., Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, 2 dln., Hannover-Leipzig, 1891-1898.

GRUNDZWEIG, A., Philippe le Bon et Constantinople, in Byzantion, dl. XXIV, 1954, (1955), p.47-61.

GUIBOURS, P., Histoire généalogique et chronologique de la maison royale de France, des pairs, grands officiers de la Couronne, de la maison du roy et des anciens barons du royaume..., dl. I, Parijs, 1726.

GUICCIARDINI, L., Omnium Belgii sive inferioris Germaniae regionum descriptio , Arnhem, 1616.

GUIFFREY, J., Histoire de la tapisserie, depuis le moyen âge jusqu'à nos jours, Tours, 1886.

GULDAN, E., Eva und Maria. Eine Antithese als Bildmotiv, Graz-Keulen, 1966.

GUYOT, P.C.G., Rood, wit en blaauw. De landsheerlijke kleuren van Holland onder de graven uit het huis van Beyeren, en graauw, namelijk bleekblaauw, de kleur van de hofkleeding dier graven, in Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 1e reeks, dl. X, 1856, p.344-354.

GYSELS, G., Le départ de Jacqueline de Bavière de la cour de Brabant (11 avril 1420), - Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen, dl. I, Brussel-Parijs, 1947, p.413-427.

HACHEZ, F., Complément aux notices publiées sur les chevaliers de Saint-Antoine en Barbefosse, en Havré, in Annales de l'Académie royale d'archéologie de Belgique, 5e reeks, dl. V, 1903, p.93-124.

HACHEZ, F., Mémoire pour l'église de St. Nicolas-en-Havré, Bergen, 1859.

HAEUTLE, C., Genealogie des erlauchten Stammhauses Wittelsbach von dessen Wiedersetzung in das Herzogthum Bayern (1 sept. 1180) bis herab auf unsere Tage, München, 1870.

HAGEMANN, P., Die Beziehungen Deutschlands zu England seit dem Vertrage von Canterbury vom 15. August 1416 bis zu Kaiser Sigmunds Ende, Halle, 1905.

HAGEN, D., Die deutsche theologischen Handschriften der Lübecker Stadtbibliothek, Lübeck, 1922.

HAMPSON, R.T., Medii aevi kalendarium, 2 dln., Londen, s.d.

HANSMANN, L., en L. KRISS-RETTENBECK, Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte, München, (1966).

HASELOFF, A., La miniature dans les pays cisalpins depuis le commencement du XIIIe jusqu'au milieu du XIVe siècle, - Histoire de l'art, uitgegeven o.l.v. A. MICHEL, dl. I, 1, Parijs, 1906, p.329-371.

HASELOFF, A., Die Vorläufer der Van Eyck in der Buchmalerei, in Sitzungsberichte der kunstgeschichtliche Gesellschaft, Berlin, 1903, p.1-6.

HASLINGHUIS, E.J., en C.J.A.C. PEETERS, De dom van Utrecht, (De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, dl. II, De provincie Utrecht, afl. 2), 's-Gravenhage, 1965.

HASSE, M., Lübeck Sankt Annen-Museum. Die Sakralen Werke des Mittelalters, Lübeck, 1964.

HAVENITH, A., La Zélande. Etude historico-géographique, Luik, 1911.

HECKSCHER, W.S., The Annunciation of The Merode Altarpiece. An Iconographic Study, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.37-65.

HEIDER, G., Beiträge zur christlichen Typologie aus Bilderhandschriften des Mittelalters, s.l., 1861.

HEIMANN, A., Trinitas Creator Mundi, in Journal of the Warburg Institute, dl. II, 1938-1939, p.42-52.

HEINECKEN, E.G.H. von, Neue Nachrichten von Künstlern und Kunstsachen, Dresden-Leipzig, 1786.

HEINS, A., Essai d'identification de vues de ville dans les miniatures des Heures de Turin attribuées aux Van Eyck, in Bulletijn van de geschied- en oudheidkundige Kring van Gent, dl. XIV, 1906, p.246-250.

HELBIG, J., Les vitraux médiévaux conservés en Belgique. 1200-1500, (Corpus vitrearum medii aevi), Brussel, 1961.

HELBIG, J., De glasschilderkunst in België. Repertorium en documenten, 2 dln., Antwerpen, 1943-1951.

HELBIG, J., La peinture au pays de Liège et sur les bords de la Meuse, Luik, 1903.

HELD, J., Ambroise Benson et le Maître de Flémalle, in Les arts plastiques, 1949, p.196-202.

HELD, J., A Drawing by Michiel Coxcie after the Gent Altarpiece, in The Art Quaterly, dl. XVII, 1954, afl. 1, p.58-61.

HELD, J., Dürers Wirkung auf die niederländische Kunst seiner Zeit, 's-Gravenhage, 1931.

HELD, J., (Boekbespreking) E. PANOFSKY, Early Netherlandish Painting, in The Art Bulletin, dl. XXXVII, 1955, p.205-234.

HELLINGA, W.G.S., en P.J.H. VERMEEREN, Codicologie en filologie, in Spiegel der letteren, dl. V, 1961, p.31-36, 138-142, 211-217 en 300-307; dl. VI, 1962-1963, p.37-39, 127-132, 210-215 en 312-316; dl. VII, 1963-1964, p.104-107, 204-207 en 266-268; dl. VIII, 1964-1965, p.31-37, 122-125; dl. IX, 1965-1966, p.59-62 en 185-190; dl. X, 1966-1967, p.135-143.

HELYOT, P., Histoire des ordres monastiques, dl. VIII, Parijs, 1719.

HENDRICKX, M., Over Maastrichter en Maaseiker Van Eyck's (14e eeuw), in Vlaamse stam, dl. V, 1969, p.280-281.

HERBERT, J.A., Illuminated Manuscripts, New York, [1911].

HERR, J.L., La reine de Saba et le bois de la croix, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. XXIII, 1916, p.1-31.

HERVIEUX, J., De apocriefe evangeliën, (Credo-reeks, dl. XXV), Amsterdam-Antwerpen, 1963.

HERTZ, R., La préeminence de la main droite. Etude sur la polarité religieuse, - Mélanges de sociologie religieuse et folklore, Parijs, 1928, p.99-129.

HEYDENREICH, B., Ritterorden und Rittergesellschaften. Ihre Entwicklung vom späten Mittelalter bis zur Neuzeit. Eine Beitrag zur Phaleristik, Würzburg, 1960.

HIND, A.M., An Introduction to a History of Woodcut, 2 dln., New York, 1963, 3e uitgave.

HINTZEN, J.D., De kruistochtplannen van Philips den Goede, Rotterdam, 1918.

HOCQ, J., Saint-Julien l'Hospitalier ou Saint-Julien, martyr, patron de la paroisse Saint-Julien d'Ath, in Annales du Cercle archéologique d'Ath et de la région, dl. XII, 1925, p.7-10.

HOOGEWERFF, G.J., Enkele verluchte getijdenboeken tussen 1375 en 1425 in de Nederlanden ontstaan, (Mededelingen van de koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen te Amsterdam, afd. Letterkunde, n.r., dl. XVI, nr. 2), Amsterdam, 1963.

HOOGEWERFF, G.J., Gelderse miniatuurschilders in de eerste helft van de XVe eeuw, in Oud-Holland, dl. LXXVI, 1961, p.3-49.

HOOGEWERFF, G.J., De Noord-Nederlandsche schilderkunst, 5 dln., 's-Gravenhage, 1936-1947.

HORSTMAN, H., Die Wappen im Stundenbuch der Katharina von Kleve, Westfalen, dl. XLIV, 1866, afl. 2, p.158-162.

HORVÁTH, H., Zsigmond király es kora [Koning Sigismond en zijn tijd], Budapest, 1937.

HOSSART, Histoire ecclésiastique et profane du Hainaut, 2 dln., Bergen, 1792.

HOTHO, H.G., Die Malerschule Huberts Van Eyck, nebst deutschen Vorgängern und Zeitgenossen, 2 dln., Berlijn, 1855-1858.

HOUSTON, M.G., Medieval Costume in England and France, Londen, 1950, 2e uitgave.

HOUTART, M., Jacques Daret, peintre tournaisien du XVe siècle, Doornik, 1908.

HUARD, J., La liturgie nuptiale dans l'Eglise romaine. Les grandes étapes de son évolution, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling) Leuven, 1957.

HUIZINGA, J., Herfsttij der Middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden, Haarlem, 1952, 8e uitgave.

HUIZINGA, J., De schilderkunst in de eeuw van Bourgondië, - Verzamelde werken, dl. III, Haarlem, 1949, p.486-518.

HULIN DE LOO, G., L'atelier de Hubrecht Van Eyck et les Heures de Turin, in Annuaire-Bulletin de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques, 1902, p.69-74.

HULIN DE LOO, G., Exposition de tableaux flamands des XIVe, XVe et XVIe siècles, Bruges 1902. Catalogue critique précédé d'une introduction sur l'identité de certains maîtres anonymes, Gent, 1902.

HULIN DE LOO, G., Guy Guilbaut, conseiller, trésorier et gouverneur-général de toutes les finances de Philippe le Bon, et premier maître de la Chambre des comptes de Lille, in Bulletijn der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, dl. XIX, 1911, p.329-341.

HULIN DE LOO, G., Jacques Daret's Nativity of our Lord, in The Burlington Magazine, dl. XIX, 1911, p.218-225.

HULIN DE LOO, G., A propos de "Quelques portraits historiques du commencement du XVe siècle", in Bulletijn van de geschied- en oudheidkundige Kring van Gent, dl. XIX, 1911, p.39-53.

HULIN DE LOO, G.: zie I, B, 2, G. HULIN DE LOO.

HULIN DE LOO, G., Sur la date de quelques oeuvres du Maître de Flémalle, in Bulletin de l'Académie royale d'archéologie de Belgique, dl. II, 1911, p.110-112.

HULIN DE LOO, G., Traces de Hubrecht Van Eyck. Empreintes contemporaines en Suisse et Allemagne, in Annuaire des Musées des Beaux-Arts de Belgique, dl. IV, 1943-1944, p.3-26.

HULIN DE LOO, G., Les Très Riches Heures de Jean de France, duc de Berry, par Pol de Limbourc et ses frères, in Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand, dl. XI, 1903, p.178-204.

HULIN DE LOO, G., La vignette chez les enlumineurs gantois entre 1470 et 1500, in Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, dl. XXI, 1939, p.158-180.

HULIN DE LOO, G., Les voyages des frères Van Eyck avant 1425, in Bulletin de l'Académie royale de Bruxelles, Classe des Beaux-Arts, dl. XIV, 1932, p.123-134.

HYMANS, H., Les Van Eyck, (Les grands artistes), Parijs, [1907].

INDESTEGE, L., Der Genter Buchbinder Livinus Stuvaert, in Gutenberg-Jahrbuch, 1966, p.336-339.

ISING, A., Het Binnenhof te 's-Gravenhage, 's-Gravenhage, 1879.

ISING, A., Haagsche schetsen, 's-Gravenhage, 1895.

IVES, S.A., en H. LEHMANN-HAUPT, An English Thirteenth-Century Bestiary, a New Discovery in the Technique of Mediaevel Illumination, New York, 1942.

JAHN, J., Ein Kompositionsprinzip der Natur- und Innenraumdarstellung der Renaissance, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. XIII, 1967, p.17-24.

JAMOT, P., Sur la naissance du paysage dans l'art moderne, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. 1, 1938, p.233-250.

JANSEN, H.P.H., Hoekse en Kabeljauwse twisten, (Fibulareeks, dl. XVII), Bussum, 1966.

JANSSENS DE BISTHOVEN, A., De bovenzaal van het Brugsche stadhuis en haar gebeeldhouwde kalender, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. XIX, 1944, p.113-127.

JANTZEN, H., De kunst van de gotiek, (Aula-boeken, dl. XVII), Utrecht-Antwerpen, 1959.

JARRY, M., La tapisserie des origines à nos jours, Parijs, 1968.

JODOGNE, O., Marie-Madeleine pécheresse dans les Passions médiévales. Des sources de Jean Michel, - Scrinium Lovaniense, Leuven, 1961, p.272-284.

JOHANSEN, P., Un compagnon d'atelier de Van Eyck, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. II, 1932, p.325-329.

JONCKBLOET, W.J.A., Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst, dl. III, Amsterdam, 1855.

JUNGMANN, J.A., Missarum solemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe, 2 dln., Wenen-Freiburg-Bazel, 1962, 5e uitgave.

JUNGMANN, J.A., Symbolik der katholischen Kirche. Mit Anhang: E. SAUSER, Symbolik des katholischen Kirchengebäudes, Stuttgart, 1960.

Katalog der alte Galerie des Museumsdes bildenden Künste zu Budapest, Budapest, 1937.

Katalogus. Museum van de C.O.O. Ieper. Godshuis Belle, Ieper, s.d.

KEMMERICH, M., Die deutsche Kaiser und Könige im Bilde, Leipzig, 1910.

KERBER, O., Hubert Van Eyck, Frankfort a.M., 1937.

KERN, G.J., Die verschollene "Kreuztragung" des Huberts oder Jan Van Eyck, Berlijn, 1927.

KERN, G.J., Die Grundzüge der linear-perspektivischen Darstellung in der Kunst der Gebrüder Van Eyck und ihrer Schule, I, Die perspektivischen Projektion, Leipzig, 1904.

KERVYN DE LETTENHOVE, J., Froissart. Etude littéraire sur le XIVe siècle, dl. II, Parijs, 1857.

KIESER, E., Zur Deutung und Datierung der Rolin-Madonna des Jan Van Eyck, in Städel-Jahrbuch, n.r., dl. I, 1967, p.73-95.

KINGSFORD, C.L., A Legend of Sigismunds Visit to England, in English Historical Review, dl. XXVI, nr. 104, 1911, p.750-751.

KITS NIEUWENKAMP, H.W.M.J., Encyclopedie van de heraldiek, (Elsevier pocket, dl. XXXVII), Amsterdam-Brussel, 1961.

KLOSS, E., Speculum humanae salvationis. Ein niederländisches Blockbuch, München, 1925.

KNIPPING, J.B., De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden, 2 dln., Hilversum, 1939-1940.

KNOLL, F.O., Die Rolle der Maria Magdalena im geistlichen Spiel des Mittelalters. Ein Beitrag zur Kultur- und Theatergeschichte Deutschlands, (Germanisch und Deutsch. Studien zur Sprache und Kultur, dl. VIII), Berlijn, 1934.

KNUTTEL, G., Hubert en Jan Van Eyck, (Palet serie), Antwerpen-Leuven, s.d.

KNUTTEL, G., Hubert und Jan Van Eyck,-Niederländische Malerei im XV. und XVI. Jahrhunderts, Amsterdam, 1941, p.1-62.

KOERTE, W., Die Wiederaufname romanischen Bauformen in der Niederländischen und deutschen Malerei des 15. und 16. Jahrhunderts, Leipzig, 1930.

KOESTER, K., Religiöse Medaillen und Wallfahrt-Devotionalien in der flämischen Buchmalerei des 15. und frühen 16. Jahrhunderts, - Buch und Welt. Festschrift für Gustav Hofmann zum 65. Geburtstag dargebracht, Wiesbaden, 1965, p.469-504.

KRAMM, C., Portretten van Jacoba van Beijeren en Frank van Borselen, in De navorscher, dl. III, 1853, p.XLV-XLVI.

KROENIG, W., Rheinische Vesperbilder, Mönchengladbach, 1967.

KROFTA, J., De schilderkunst, - (Tentoonstellingscatalogus) De Boheemse Primitieven. Gotische kunst in Tsjechoslowakije. 1350-1420, Brussel, 1966, zonder paginering.

KRUITWAGEN, B., De beteekenis van den Middeleeuwschen heiligenkalender, en de kalenders van Utrecht , Toulouse en van de Karmelieten, in Het boek, n.r., 1938-1939, dl. XXV, p.7-44 en 81-112.

KRUITWAGEN, B., Laat-middeleeuwsche paleografica, paleotypica, liturgica, kalendalia, grammaticalia, 's-Gravenhage, 1942.

KUENSTLE, K., Ikonographie der christlichen Kunst, 2 dln., Freiburg i.Br., 1926-1928.

KUEPPERS, L., Zur Geschichte der Mariendarstellung in der bildenden Kunst, - (Tentoonstellingscatalogus) Marienbild in Rheinland und Westfalen, Essen, 1968, p.43-54.

KUGLER, F., Handbuch der Kunstgeschichte, Stuttgart, 1842.

KURZ, O., A Fishing Party at the Court of William VI Count of Holland, Zeeland and Hainault. Notes on a Drawing in the Louvre, in Oud-Holland, dl. LXXI, 1956, p.117-131.

KUTAL, A., De beeldhouwkunst, - (Tentoonstellingscatalogus) De Boheemse Primitieven. Gotische kunst in Tsjechoslowakije, 1350-1420, Brussel, 1966, zonder paginering.

LACLOTTE, M., Les Primitifs français, (Milaan, 1966).

LA CURNE DE SAINTE-PALAYE, Dictionnaire historique de l'ancien langage françois ou glossaire de la langue françoise, dl. VIII, Niort-Parijs, 1880.

LAFONTAINE-DOSOGNE, J., Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire byzantin et en occident, (Verhandelingen van de koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten, in -4°, 2e reeks, dl. XI, afl. 3), 2 dln., Brussel, 1964-1965.

LASSAIGNE, J., La peinture flamande. Le siècle de Van Eyck, Genève, 1957.

LASSAIGNE, J., en G.C. ARGAN, De Van Eyck à Botticelli, (Les grands siècles de la peinture), (Genève-New York, 1955).

LASTEYRIE, R., Les miniatures de Jacquemart de Hesdin et d'André Beauneveu, in Monuments et mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, (Fondation E. Piot), dl. III, 1896, p.71-119.

LAURENS, J., Heures de Savoie, Brussel, s.d.

LAVALLEYE, J., art. Hulin de Loo (Georges-Charles-Nicolas-Marie), - Biographie nationale, publiée par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, dl. XXXII, fasc. 1, 1964, kol. 310-312.

LAVALLEYE, J., La peinture et l'enluminure des origines à la fin du XVe siècle, - L'Art en Belgique du moyen âge à nos jours, o.l.v. P. FIERENS, dl. I, Brussel, s.d., p.91-160.

LE BLANT, E., Les quatre mariages de Jacqueline, duchesse de Bavière, Parijs, 1904.

LE BOUCQ, S., Histoire ecclésiastique de la ville et comté de Valentienne (1650). Reproduction textuelle du précieux manuscrit appartenant à la Bibliothèque publique de Valenciennes, ed. A. PRIGNET, Valenciennes, 1844.

LEEUWENBERG, J., Early Nineteenth-Century Gothic Ivories, in Aachener Kunstblätter, dl. XXXIX, 1969, p.111-148.

LEEUWENBERG, J., Nogmaals de Amsterdamse gravenbeeldjes, in Oud-Holland, dl. LXXIII, 1958, p.156.

LEEUWENBERG, J., De tien bronzen "plorannen" in het Rijksmuseum te Amsterdam, hun herkomst en de voorbeelden waaraan zij zijn ontleend, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. XIII, 1951, p.13-57.

LEFEVRE, P., Le calendrier de Bruxelles avant la réforme liturgique du XVIe siècle, in Archives, bibliothèques et musées de Belgique, dl. XIII, 1936, p.15-38.

LE GLAY, A.J.G., Cameracum christianum ou histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai, Rijsel, 1849.

LEHMANN, E., Ein didaktischer Bilderzyklus des späten Mittelalters in der St.-Nikolaikirche zu Jena-Lichtenhain, zugleich ein Beitrag zur Ikonographie des Alten Testaments, (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, dl. 289), Straatsburg, 1932.

LEHMANN-HAUPT, H., Gutenberg and the Master of the Playing Cards, New Haven-Londen, 1966.

LEHMANN-HAUPT, H., Gutenberg und der Meister der Spielkarten, in Gutenberg-Jahrbuch, 1962, p.360-379.

LEHOUX, F., Jean de France, duc de Berry. Sa vie, son action politique (1340-1416), 4 dln., Parijs, 1966-1969.

LEHOUX, F., Mort et funérailles du duc de Berry (juin, 1416), in Bibliothèque de l'Ecole des chartes, dl. CXIV, 1956, p.76-96.

LEHRS, M., Geschichte und kritischer Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. Jahrhundert dl. I, Wenen, 1908.

LEHRS, M., Der Meister der Liebesgärten, Dresden, 1893.

LEJEUNE, J., La periode liégoise des Van Eyck, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XVII, 1955, p.62-78.

LEJEUNE, J., Les Van Eyck avant 1423-1424 et leurs rapports avec Liège, in Jaarboek. Federatie van de kringen van geschiedenis en oudheidkunde van België. XXXVe Congres, dl. II, 1955, p.382-383.

LEJEUNE, J., Les Van Eyck, peintres de Liège et de sa cathédrale, Luik, 1956.

LEJEUNE, J., Les Van Eyck, témoins d'histoire, in Annales. Economies, sociétés, civilisations, dl. XII, 1957, p.353-379.

LEJEUNE, R., en J. STIENNON, La légende de Roland dans l'art du Moyen Age, 2 dln., Brussel, 1966.

LEJEUNE, T., Notice historique sur le village de Boussoit-sur-Haine, in Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. VIII, 1869, p.1-102.

LELOIR, M., Dictionnaire du costume, Parijs, (1951).

LEMAIRE, R.M., L'architecture romane et gothique, - L'art en Belgique, o.l.v., P. FIERENS, Brussel, s.d., p.37-100.

LEMAIRE, R.M., Aanbidding van het Lam, in Collectanea Mechliniensia, dl. XXI, 1932, p.609-634.

LEMAIRE, R.M., De Madonna in de kerk uit het Berlijnse Museum, (Mededelingen van de koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, dl. XII, nr. 2), Brussel, 1950.

LEMOISNE, P.A., La peinture au Musée du Louvre. Ecole française, XIV-XV-XVIe siècles, Parijs, 1929.

LEROQUAIS, V., Le Bréviaire de Philippe le Bon. Bréviaire parisien du XVe siècle. Etude du texte et des miniatures, 2 dln., Parijs-Londen-New York, 1929.

LEROQUAIS, V., Un livre d'heures de Jean sans Peur, duc de Bourgogne (1401-1419), Parijs, 1939.

LE SENECAL, J., Les occupations des mois dans l'iconographie du moyen âge, in Bulletin de la Société des antiquaires de Normandie, dl. XXXV, 1921-1923, p.1-218.

LESSING, G.F., Zur Geschichte und Literatur aus den Schätze der herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel, Brunswijk , 1781.

Lexikon der christlichen Ikonographie, uitgave o.l.v. E. KIRSCHBAUM, dl. I, Rome-Wenen, 1968.

LEYMARIE, J., La peinture hollandaise, Genève, 1956.

LIEBAERT, P., Les livres liturgiques du cardinal Rollin et d'Antoine de Châlon, évêques d'Autun, in Revue de l'art chrétien, dl. LXII, 1912, p.442-446.

LIEFTINCK, M.G.I., Een handschriften-filiatie van vier eeuwen. De Liber Floridus van Lambert van Sint-Omaars, 1120-1512, in Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel, dl. VIII, 2, 1965-66, p.69-82.

LIEFTINCK, M.G.I., Kunstwerk of juweel ? Het gebedenboek van de heer C.H. Beels te Hilversum, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. VIII, 1957, p.1-28.

LIEFTINCK, M.G.I., Pour une nomenclature de l'écriture livresque de la période dite gothique, - (Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVI siècle), (Colloques internationaux du centre national de la recherche scientifique. Sciences humaines, dl. IV), Parijs, 1954.

LIEFTINCK, M.G.I., Windesheim, Agnietenberg en Marienborn en hun aandeel in de Noordnederlandse boekverluchting, - Dancwerk. Opstellen aangeboden aan Prof. Dr. D. Th. Enklaar ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag, 's-Gravenhage, 1959, p.188-207.

LOEHER, F. von, Jacobäa von Bayern und ihre Zeit, 2 dln., Nördlungen, 1862-1869.

LOEHNEYSEN, H.W. von, Die ältere niederländische Malerei. Kunstler und Kritiker, Kassel, 1956.

LOISELEUR, J., Les jours égyptiens. Leurs variations dans les calendriers du moyen âge, in Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France, dl. XXXIII, 1872, p.198-253.

LONGHI, R., Calepino Veneziano, VII, Gli Inizi di Nicola di Maestro Antonio da Ancona, in Arte Veneta, dl. I, 1947, p.185-203.

LOUIS, A., La petite sculpture à l'hôtel de ville de Bruges. Corbeaux de pierre de la salle échevinale, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. XIII, 1943, p.239-252.

LOUSSE, E., La société d'ancien régime. Organisation et représentation corporatives, Leuven-Brugge, 1952, 2e uitgave.

LUCE, S., La France pendant la Guerre de Cent Ans, 2 dln., Parijs, 1890-1893.

LYNA, F., Elisabeth de Görlitz et les "Heures de Turin et de Milan", in Scriptorium, dl. XV, 1961, p.121-125.

LYNA, F., De miniatuurschilderkunst in Zuid-Nederland, - Kunstgeschiedenis der Nederlanden, o.l.v. H.E. VAN GELDER en J. DUVERGER, dl. I, Brussel-Utrecht-Antwerpen, 1954, p.204-223.

LYNA, F., L'oeuvre présumée de Jean Van Eyck et son influence sur la miniature flamande, in Scriptorium, dl. XVI, 1962, p.93-94.

LYNA, F., De randversiering in de Vlaamse verluchte handschriften tijdens het gotisch tijdvak, in De tijdspiegel. Cultureel maandblad voor Limburg, dl. XIV, 1959, p.74-95.

LYNA, F., De Vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530, (Eigen Schoon, dl. XII), Brussel-Amsterdam, [1933].

LYNA, F., De Vlaamsche miniatuur in de XVe en de XVIe eeuw, - Geschiedenis van de Vlaamsche kunst, o.l.v. S. LEURS, dl. I, Antwerpen,(1936), p.219-235.

LYNA, F., Les Van Eyck et les "Heures de Turin et de Milan", in Bulletin des Musées royaux des Beaux-Arts, dl. IV, 1955, p.7-20.

Mc. CULLOCH, F., Mediaeval Latin and French Bestiaries, (Studies in the Romance Languages and Literatures of the University of North Carolina, dl. XXXIII), Chapell-Hill, (1960).

MADRAZZO, C.B., Indumentaria medieval española, (Artes y artistas), Madrid, 1956.

MAERTENS, A., Onze Lieve Vrouw der Potterie te Brugge. Geïllustreerde gids, (Brugge, 1939).

MAETERLINCK, L., L'énigme des Primitifs français, Gents, s.d.

MAETERLINCK, L., Le genre satirique dans la peinture flamande, (Mémoires couronnés et autres mémoires de l'Académie royale de Belgique, dl. LXII), Brussel, 1902-1903.

MAETERLINCK, L., La pénétration française en Flandre. Une école préeyckienne inconnue, Brussel, 1925.

MAFFEI, E., La réservation eucharistique jusqu'à la renaissance, Brussel, 1942.

MAILLARD, C., Histoire de Notre-Dame de Hal, Brussel, 1651.

MAK, J.J., Middeleeuwse kerstvoorstellingen, Brussel, 1948.

MAK, J.J., Het satansproces in de middelnederlandsche letterkunde, in Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis, n.r., dl. XXXV, 1946-1947, p.215-218.

MÂLE, E., L'art religieux du XIIe siècle en France, Parijs, 1928.

MÂLE, E., L'art religieux de la fin du moyen âge en France. Etude sur l'iconographie du moyen âge et sur ses sources d'inspiration, Parijs, 1925, 3e uitgave.

MÂLE, E., L'art symbolique à la fin du moyen âge, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. II, 1905, p.81-96, 195-209 en 405-445.

MÂLE, E., La part de Suger dans la création de l'iconographie du moyen-âge, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXXV, 1914-1915, p.91-102, 161-168 en 253-262.

MALO, H., Les Fouquet de Chantilly. Vie de Jésus, Parijs, 1945.

MALO, H., Pol de Limbourg et Jean Colombe. Les Très Riches Heures du duc de Berry, Parijs, 1945.

MANDEL, G., Romaanse en gotische miniaturen, (Meulenhoff kunstgeschiedenis), Amsterdam, 1964.

MAQUET-TOMBU, J., Autour de la Descente de Croix de Roger, in Bulletin de la Société royale d'archéologie de Bruxelles, 1949, juli, p.1-15.

MAQUET-TOMBU, En hommage à Hulin de Loo, in Phoebus, dl. II, 1958, p.37-38.

MARCHAL, M., Notice sur un livre d'heures qui appartenait à Jean le Magnifique, duc de Berry, frère de Charles V, roy de France, in Bulletin de l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles, dl. XI, 1, 1844, p.407-424.

MARECHAL, J., Le départ de Bruges des marchands étrangers (XVe et XVIe siècle), in Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'Emulation te Brugge, dl. LXXXVIII, 1951, p.26-74.

MARETTE, J., Connaissance des primitifs par l'étude du bois, Parijs, 1961.

MARIE JOSE, [prinses], La maison de Savoye, 3 dln., Parijs, 1956-1962.

MARLISSEN, R.-H., Note sur l'enluminure eyckienne: "La naissance de Saint Jean-Baptiste" des "Heures" de Milan-Turin, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.225-226.

MARLIER, G., Ambrosius Benson et la peinture à Bruges au temps de Charles-Quint, Damme, 1957.

MARROW, J.H., Dutch Manuscript Illumination before the Master of Catharina of Cleves. The Master of the Morgan Infancy Cycle, in Nederlands oudheidkundig jaarboek, dl. XIX, 1968, p.51-113.

MARROW, J.H., (Boekbespreking) Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, intro. P. DURRIEU, Parijs, 1902, in The Art Bulletin, dl. L, 1958, p.203-209.

MARROW, J.H., Pictorial Reversals in the Turin-Milan Hours, in Scriptorium, dl. XX, 1966, p.67-69.

MARTENS, B., Meister Francke, 2 dln., Hamburg, 1929.

MARTIN, H., Les esquisses des miniatures, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. IV, 1904, p.17-45.

MARTIN, H., Les Fouquet de Chantilly, Parijs, 1926.

MARTIN, H., Les miniaturistes français, Parijs, 1906.

MASSERON, A., Saint-Jean Baptiste dans l'art, (Parijs, 1957).

MATHER, F.J., The Problem of the Adoration of the Lamb, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. XXIX, 1946, p.269-284; dl. XXX, 1946, p.75-92.

MATHIEU, R., Les armoiries familiales en France, - (Tentoonstellingscatalogus) Emblèmes. Totems. Blasons, Parijs, 1964, p.69-73.

MATTHIEU, E., Biographie du Hainaut, 2 dln., Edingen, 1902-1905.

MATTHIEU, E., Mathi de le Roie, peintre montois, in Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. XXXVIII, 1909, p.270.

MAZZINI, F., Torino. La Galleria Sabauda, Turijn [1968].

MEISS, M., An Early Altarpiece from the Cathedral of Florence, in Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, dl. XII, 1954, p.302-317.

MEISS, M., The Exhibition of French Manuscripts of the XIII-XVIe Centuries at the Bibliothèque nationale, in The Art Bulletin, dl. XXXVIII, 1956, p.191.

MEISS, M., French and Italian Variations on an Early Fifteenth Century Theme: St. Jerome and his Study, - Essais en l'honneur de Jean Porcher. Etudes sur les manuscrits à peintures, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. LXII, 1963, p.147-170.

MEISS, M., French Painting in the Time of Jean de Berry. The Boucicaut Master, Londen, 1968.

MEISS, M., French Painting in the Time of Jean de Berry. The Late Fourteenth Century and the Patronage of the Duke, 2 dln., Londen, 1967.

MEISS, M., "Highlands" in the Lowlands: Jan Van Eyck, the Master of Flémalle, and the Franco-Italian Tradition, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. LVII, 1961, p.273-314.

MEISS, M., Jan Van Eyck and the Italian Renaissance, - Venezia e l'Europa. Atti del XVIII Congresso Internazionale di Storia dell'Arte, Venetie, 1956, p.58-69.

MEISS, M., Light as Form and Symbol in Some Fifteenth-Century Paintings, in The Art Bulletin, dl. XXVII, 1945, p.176-181.

MESNIL, J., L'influence flamande chez Dominico Ghirlandaio, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXIX, 1911, p.65-70.

MICHEL, E., Musée national du Louvre. Catalogue raisonné des peintures du moyen âge, de la renaissance et des temps modernes. Peintures flamandes du XVe et du XVe siècle, 2 dln., Parijs, 1953.

MILLAR, E.G., Souvenir de l'exposition de manuscrits français à peintures, organisée à la Grenville Library (British Museum) en janvier-mars 1932. Etude concernant les 65 manuscrits exposés, (Société française de reproductions de manuscrits à peintures), Parijs, 1933.

MINER, D., Dutch Illuminated Manuscripts in the Walters Arts Gallery, in The Connoisseur Yearbook, dl. V, 1955, p.67-77.

MINER, D., More about Medieval Pouncing, - Hommage to a Bookman. Essays on Manuscripts, Books and Printing written for Hans P. Kraus on his 60th. Birthday, Berlijn, 1967, p.87-106.

MOES, E.W., Iconographia Batava. Beredeneerde lijst van geschilderde en gebeeldhouwde portretten van Noord-Nederlanders in vorige eeuwen, 2 dln., Amsterdam, 1897-1905.

MOLSDORF, W., Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst, Leipzig, 1926.

MONBALLIEU, A., Het Antonius Tsgrooten-triptiekje uit Tongerloo (1507) van Goossen Van der Weyden, in Jaarboek van het koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, 1967, p.13-36.

MORAND, K., Jean Pucelle, Oxford, 1962.

MOREL, E., Les calendriers perpétuels en usage dans les diocèses de Beauvais, Noyon et Senlis du XIIIe siècle au XVIIe, Compiègne, 1911.

MOSCHINI MARCONI, S., Gallerie dell'Accademia di Venezia. Opera d'Arte dei Secoli XIV e XV, (Catalogo dei Musei e Galleria d'Italia), (Rome, 1955).

MUGNIER, F., Les manuscrits à miniatures de la maison de Savoie. Le bréviaire de Marie de Savoie, duchesse de Milan, les heures des ducs Louis et Amédée IX, Moutiers-Tarentaise, 1894.

MULDER, A., De kloosterkerk te 's-Gravenhage, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1907, p.359-458.

MULLER, S., Die Hollantsche Cronike van den Heraut. Een studie over de Hollandsche geschiedbronnen uit het Beyersche tijdperk, in Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, dl. III, 2, 1885, p.1-124.

MUSCHART, R.T., Rangschikking der kwartieren, wijziging in den stand der wapenfiguren en de purperkleur in geslachtswapens, in De Nederlandsche Leeuw, dl. XXXVI, 1918, kol. 266-270.

Musée Douai. Peintures, s.l., 1967.

Museum der Stadt Solothurn, Katalog der Kunstabteilung - Beaux-Arts, Solothurn, 1921.

MUSPER, H.T., Gotische Malerei nördlich der Alpen, Keulen, 1961.

MUSPER, H.T., Der Holzschnitt in fünf Jahrhunderten, Stuttgart, (1964).

MUSPER, H.T., Untersuchungen zu Rogier Van der Weyden und Jan Van Eyck, Stuttgart, (1948).

NASSE, C., Le portrait de Michelle de France dans la collection du baron de Bissing à Munich, in Revue archéologique, dl. XIX, 1912, p.406-412.

NEEFS, E., Histoire de la peinture et de la sculpture à Malines, 2 dln., Gent, 1876.

NELSON, A., Dies aegyptiaci. Ett Bidrag till Kännedomen om den Medeltida Kalendern, - Overbibliotekar Wilhelm Muntke På Femtiårsdagen 20. oktober 1933, Oslo, 1933, p.185-196.

N[INANE], L., Het mysterie Flémalle-Rogier, in (Tentoonstellingscatalogus) Het werk van Rogier de le Pasture Van der Weyden, s.l., [1964], p.47-51.

NOORDELOOS, P., Enige gegevens der broederschappen van St. Antonius, in Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, dl. LXXXV, 1949, p.477-499.

OBREEN, H., Bijdragen tot de kennis der middeleeuwsche geslachten van Holland en Zeeland. Het geslacht van Borselen, in De Nederlandsche Leeuw, dl. XLV, 1927, p.242-249, 294-306, 322-336 en 363-366.

OLSCHKI, L., Incunables illustrés imitant les manuscrits, Florence, 1914.

ONGHENA, M.-J., Enkele gegevens en opmerkingen betreffende twee zestiende eeuwse handschriften van het Gulden Vlies, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.187-215.

OPPENHEIMER, R., Frankish Themes and Problems, Londen, 1952.

OVERMAAT, B., Dirc Potter. Nieuwe gegevens voor 's dichters biografie, in Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, dl. LXIX, 1952, p.110-137.

PAECHT, O., Zur Entstehung des "Hieronymus im Gehaus", in Pantheon, dl. XXI, 1963, p.131-142.

PAECHT, O., A Forgotten Manuscript from the Library of the Duc de Berry, in The Burlington Magazine, dl. XCVIII, 1956, p.149-160.

PAECHT, O., The Master of Mary of Burgundy, Londen (1948).

PAECHT, O., (Boekbespreking) A New Book on the Van Eycks, in The Burlington Magazine, dl. XCV, 1953, p.248-253.

PAECHT, O., (Boekbespreking) PANOFSKY'S "Early Netherlandish Painting", in The Burlington Magazine, dl. XCVIII, 1956, p.110-116 en 266-279.

PAECHT, O., René d'Anjou et les Van Eyck, in Cahiers de l'Association internationale des études françaises, dl. VIII, 1956, p.41-67.

PAECHT, O., Ein unbeachtes eyckisches Werk, - Studien Edwin Redslob zum 70. Geburtstage dargebracht, Berlijn, 1955, p.90-95.

PAMA, C., Heraldiek en genealogie. Een encyclopedisch vademecum, (Prisma, nr. 1390), Utrecht-Antwerpen, (1969).

PANOFSKY, E., Early Netherlandish Painting. Its Origins and Character, 2 dln., Cambridge (Mass.), 1953.

PANOFSKY, E., The Friedsam Annunciation and The Problem of the Ghent Altarpiece, in The Art Bulletin, dl. XVII, 1935, p.433-473.

PANOFSKY, E., Gothic and Late Medieval Illuminated Manuscripts, New York, 1935.

PANOFSKY, E., Guelders and Holland. A Footnote on a Recent Acquisition of the Nationalmuseum at Stockholm, in Konsthistorisk Tidskrift, dl. XXII, nr. 2-3, 1953, p.96-100.

PANOFSKY, E., "Imago pietatis", - Festschrift für Max J. Friedländer zum 60. Geburtstage, Leipzig, 1927, p.261-308.

PANOFSKY, E., A Letter to St. Jerome. A Note on the Relationship between Petrus Christus and Jan Van Eyck, - Studies in Art and Literature for Bella da Costa Greene, Princeton, 1954, p.102-108.

PANOFSKY, E., Die Perspektive als "symbolische Form", - Vorträge der Bibliothek Warburg, 1924-1925, Leipzig, 1927, p.258-330.

PARIS, L., Dict de Marguerite de Bourgogne, Brussel, 1891.

PASSARGE, W., Das deutsche Vesperbild im Mittelalter, Keulen, 1924.

PASSAVANT, J.D., Le peintre-graveur, 2 dln., Leipzig, 1860-1864.

PAULSON, G., Mästaren till Turin- och Milanominiatyrerna, in Konsthistoriska Sällskapets Publication, 1923, p.105-116.

PAUWELS, H., Groeningemuseum. Catalogus. Stedelijk Museum voor Schone Kunsten, Brugge, 1960.

PAUWELS, H., Jan Gossaert en Van Eyck, in Bulletin Museum Boymans-van Beuningen, dl. XIX, 1968, p.4-15.

PEARSON, K., Die Fronica. Ein Beitrag zur Geschichte des Christusbildes im Mittelalter, Straatsburg, 1887.

PEMÁN, C., Contribución al estudio de la iconografia de la "Fuente de Vida" eyckiana del Museo del Prado, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.66-82.

PEMÁN y PEMARTIN, C., Juan Van Eyck y España, Cadiz, 1969.

PERDRIZET, P., Etude sur le Speculum humanae salvationis, Parijs, 1908.

PERDRIZET, X., Le calendrier parisien à la fin du Moyen-Age, Parijs, 1933.

PETERS, C.H., Het grafelijk leven in die Haghe, in de tweede helft der XIVe eeuw, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1909, p.123-268.

PETERS, C.H., De Groote- of St. Jacobs-kerk, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1900, p.103-206.

PETIT, E., Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, ducs de Bourgogne (1363-1419) d'après les comptes et dépenses de leur hôtel, dl. I, Parijs, 1888.

PETIT, K., La chevallerie et le prieuré de Saint-Antoine-en-Barbefosse, (Folklore), Brussel, 1943.

PHILIPPE, J., Van Eyck et la genèse mosane de la peinture des anciens Pays-Bas, Luik, 1960.

PICKERING, F.P., Literatur und darstellende Kunst im Mittelalter, (Grundlagen der Germanistik, dl. IV) Berlijn, 1966.

PIEPER, P., Das Stundenbuch der Bartholomäus-Meisters, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXI, 1959, p.97-158.

PIEPER, P., Das Stundenbuch der Katharina von Lochorst und der Meister der Katharina von Kleve, in Westfalen, dl. XLIV, 2, 1966, p.97-157.

PIGLER, A., Jan Van Eyck magyar kapcsolata [De betrekkingen van Jan Van Eyck met Hongarije] , in Magyar Müvészet, dl. XVI, 1949, p.45-53.

PIGLER, A., Museum der bildenden Künste. Szépmüvészeti Múzeum. Katalog der Galerie alter Meister, Budapest, vertaald door A. ORSZÁGH, 2 dln., Tübingen, (1968).

PIGLER, A., Das Problem der Budapester Kreuztragung, in Phoebus, dl. III, 1950-1951, p.12-24.

PIGLER, A., Some Comments on K. Gara's Article, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. I, 1954, p.265-267.

PINCHART, A., Jean de Malines, poète français du quatorzième siècle in Bulletin des bibliophiles belges, 2e reeks, dl. III, 1856, p.28-37.

PINCHART, A., Miniaturistes, enlumineurs et calligraphes employés par Philippe le Bon et Charles le Téméraire et leurs oeuvres, Brussel, 1865.

PINCHART, A., Roger de la Pasture, dit Van der Weyden, in Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie, dl. VI, 1967, p.408-494.

PIRENNE, H., Histoire de Belgique des origines à nos jours, dl. I, Brussel, 1928, 5e uitgave.

[PLANCHER, R.], Histoire générale et particulière de Bourgogne, avec des notes, des dissertations et les pièces justificatives, dl. III, Dijon, 1748.

PLEYTE, W., Eene iconographie der graven van Holland en Zeeland, in Bijdragen voor vaderlandse geschiedenis en oudheidkunde, 3e reeks, dl. II, 1885, p.219-243.

PLOSS, E., Studien zu den deutschen Maler- und Farbenbüchern des Mittelalters, München, 1952.

PONCELET, E., Réception d'un héraut d'armes du pays de Liège sous Gérard Groesbeeck, - Mélanges Camille de Borman, Luik, 1919, p.431-439.

PONCELET, E., Les sceaux et les chancelleries des princes-évêques de Liège, (Publications de la Société des bibliophiles liégeois, in -4°, dl. XVI), Tongeren, 1938.

PONT, M.W., Op de grenzen der Middeleeuwen. Het leven van Jacoba van Beieren, Baarn, 1915.

POPHAM, A.E., Drawings by a Flemish Miniaturist, in Art in America and Elsewhere, dl. XVI, 1928, p.134-143.

PORCHER, J., Un amateur de peinture sous Charles VI: Jean Lebègue, - Mélanges d'histoire du livre et des bibliothèques offerts à Monsieur Frantz Calot, Parijs, 1960, p.35-41.

PORCHER, J., Französische Buchmalerei, Recklinghausen, 1959.

PORCHER, J., Two Models for the "Heures de Rohan", in Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, dl. VIII, 1945, p.1-6.

PORCHER, J., Les Très Belles Heures de Notre-Dame à la Bibliothèque nationale, in La revue des arts, dl. VII, 1957, p.13-14.

PORCHER, J., Les Très-Riches Heures du duc de Berry, Parijs, s.d.

POST, Ch.R., A History of Spanish Painting, dl. IV, Cambridge, 1933.

POST, P., Die französisch-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung im Zeitalter der Spätgotik. 1350-1475, Halle, 1910.

POST, P., Pictor Hubertus d Eyck Major quo nemo repertus. Eine Untersuchung zur Genter Altar-Frage auf Grund des Tatsächlichen, in Zeitschrift für Kunstgeschichte, dl. XV, 1952, p.46-68.

POST, P., Das zeitliche und künstlerische Verhältnis des Turin-Mailänder Gebetbuches zum Genter Altar. Eine Untersuchung auf kostumgeschichtlicher Grundlage, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. XL, 1919, p.175-205.

POUMON, E., Le Hainaut. Les vitraux, Vilvoorde, 1949.

POUMON, E., Havré. Le duché. Le village. Le prieuré de St.-Antoine en Barbefosse, 2 dln., Vilvoorde, 1947.

POWICKE, F.M., C. JOHNSON en W.J. HARTE, Handbook of British Chronology, Londen, 1939.

PRADEL, P., Les tombeaux de Charles V, in Bulletin monumental, dl. CIX, 1951, p.273-296.

PRINET, M., Les variations du nombre des fleurs de lis dans les armes de France, in Bulletin monumental, dl. LXXV, 1911, p.469-488.

PROST, B., Les arts à la cour du duc de Berry, in Gazette des Beaux-Arts, 3e reeks, dl. XIV, 1895, p.245-264 en 342-349.

PRUD'HOMME, E., Essai sur la chronologie des comtes de Hainaut, (Mémoires et publications de la Société des Sciences, des Arts et des Lettres du Hainaut, 4e reeks, dl. VII), Bergen, 1882.

PRUD'HOMME, E., Essai historique sur la commune d'Escaudoeuvres, in Mémoires de la Société d'Emulation de Cambrai, dl. XLIV, 1889, p.11-28.

QUARRÉ-REYBOURBON, L., Trois recueils de portraits aux crayons ou à la plume représentant des souverains et de personnages de la France et des Pays-Bas, in Bulletin de la Commission historique du département du Nord, dl. XIII, 1900, p.1-118.

QUARRÉ, P., Plaques de fondations d'Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne, aux Chartreuses de Bâle et de Champmol-les-Dijon, in Jahresbericht 1959 des Historischen Museums, Basel, 1960, p.29-38.

RADOCSAY, P., Illuminierte renaissance-Urkunden, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. XIII, 1967, p.213-225.

RANDALL, L.M.C., Exempla as a Source of Gothic Marginal Illumination, in The Art Bulletin, dl. XXXIX, 1967, p.97-107.

RANDALL, L.M.C., Images in the Margins of Gothic Manuscripts, Los Angeles, 1966.

RANDALL, L.M.C., A Mediaeval Slander, in The Art Bulletin, dl. XLII, 1960, p.25-38.

RASMO, N., Il Pisanello e il Ritratto dell'Imperatore Sigismundo a Viennes, in Cultura Artesina, dl. IX, 1955, p.11-16.

RAYNAL, L., Histoire du Berry depuis les temps les plus anciens jusqu'en 1789, 4 dln., Bourges, 1844-1847.

REAU, L., Histoire de la peinture au Moyen Age, I, La miniature, Melun, 1946.

REAU, L., Iconographie de l'art chrétien, 3 dln., 6 vol., Parijs, 1955-1959.

REAU, L., L'iconographie du rétable typologique de Nicolas de Verdun à Klosterneuburg, Parijs, 1953.

RENDERS, E., Hubert Van Eyck, personnage de légende, Parijs-Brussel, 1933.

RENDERS, E., Jean Van Eyck, son oeuvre, son style, son évolution et la légende d'un frère peintre, Brugge, 1935.

RENDERS, E., Jean Van Eyck et le polyptique, Brussel, 1950.

RENDERS, E., La solution du problème Van der Weyden-Flémalle-Campin, met medewerking van J. DE SMET en L. BEYAERT-CARLIER, 2 dln., Brugge, 1931.

RENSON, G., Het kasteel-museum van Gaasbeek, s.l., s.d.

REST, J., Ein Seidendruck mit der Darstellung der heiligen Veronika in der Universitätsbibliothek Freiburg i. Br., - Beiträge, (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, dl. 300), Straatsburg, 1934, p.85-89.

RICHARDSON, E.P., The Detroit "St. Jerome" by Jan Van Eyck, in The Art Quaterly, dl. XIX, 1956, p.226-235.

RICHARDSON, E.P., Flemish Painting of the XVth. and XVIth. Centuries, Detroit, 1936.

RICKERT, M., The Illuminated Manuscripts of Meester Dirc van Delf's Tafel van den Kersten Ghelove, in The Journal of the Walters Art Gallery, Baltimore, dl. XII, 1949, p.79-106.

RIETSTAP, J.B., Handboek der wapenkunde, Leiden, 1943, 3e uitgave.

RING, G., Beiträge zur Geschichte niederländischer Bildnismalerei im 15. und 16. Jahrhundert, Leipzig, 1913.

RING, G., A Century of French Painting. 1400-1500, Londen, 1949.

RINGBOM, S., Devotional Images and Imaginative Devotions. Notes on the Place of Art in Late Medieval Private Piety, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. LXXIII, 1969, p.159-170.

ROBB, D.M., The Iconography of The Annunciation in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, in The Art Bulletin, dl. XVIII, 1936, p.480-526.

ROBERT, K., Traité pratique de l'enluminure, Parijs, 1898, 3e uitgave.

ROGGEN, D., Het retabel van Hakendover, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. I, 1934, p.108-121.

ROGGEN, D., en J. WITHOF, Grondleggers en grootmeesters der Brabantse gotiek, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. X, 1944, p.83-129.

ROHLFS - VON WITTICH, A., Das Innenraumbild als Kriterium für die Bildwelt, in Zeitschrift für Kunstgeschichte, dl. XVIII, 1955, p.109-135.

ROLLAND, P., Le tapissier Pasquier Grenier et l'église Saint-Quentin à Tournai, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. VI, 1936, p.203-321.

ROOSEN-RUNGE, H., Farbgebung und Technik frühmittelalterlicher Buchmalerei, (Kunstwissenschaftliche Studien, dl. XXXVIII), München, 1967.

ROQUES, M., Les apports néerlandais dans la peinture du sud-est de la France, XIVe, XVe et XVIe siècles, Bordeaux, 1963.

RORIMER, J.J., Les Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, s.l., s.d.

RORIMER, J.J. en B. FREEMAN, The Nine Heroes Tapestries at the Cloisters, in The Metropolitan Museum of Art Bulletin, n.r., dl. VIII, 1949, p.243-260.

ROSENBERG, J., A Silverpoint Drawing by the Master of Flémalle acquired by the Fogg Art Museum, in The Art Quaterly, dl. XIII, 1950, p.250-251.

ROTHE, E., Mediaeval Book Illumination in Europe, Londen, 1968, 2e uitgave.

SAINTENOY, P., Les arts et les artistes à la Cour de Bruxelles, II, Le palais des ducs de Bourgogne sur le Coudenberg à Bruxelles du règne d'Antoine de Bourgogne à celui de Charles-Quint, (Mémoires de l'Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, coll. in -4°, 2e reeks, dl. V, fasc. 1), Brussel, 1934.

SALES-DOYE, F. von,: zie DOYE...

SAUER, E., : zie J.A. JUNGMANN...

SCAGLIA, G., An Allegorical Portrait of Emperor Sigismund by Mariano Taccola of Siena, in Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, dl. XXXI, 1968, p.429-432.

SCHEEWE, L., Hubrecht und Jan Van Eyck. Ihre literarische Würdigung bis ins 18. Jahrh., 's-Gravenhage, 1933.

SCHEFFLER, W., Die Porträte der deutschen Kaiser und Könige im späteren Mittelalter von Adolf von Nassau bis Maximilian I (1292-1519), in Repertorium für Kunstwissenschaft, dl. XXXIII, 1930, p.222-232, 318-338, 424-442 en 509-524.

SCHELLER, R.W., A Survey of Medieval Model Books, (Verhandelingen uitgegeven door Teylers Tweede Genootschap, n.r., dl. XVII), Haarlem, 1963.

SCHILLER, G., Ikonographie der christlichen Kunst, 2 dln., Gütersloh, (1966-1968).

SCHILLING, R., Das Llangattock-Stundenbuch, sein Verhältnis zu Van Eyck und dem Vollender des Turin-Mailänder Stundenbuch, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXIII, 1961, p.211-236.

SCHLOMBS, W., Die Entwicklung des Beichtstuhls in der katholischen Kirche. Grundlagen und Besonderheiten im alten Erzbistum Köln, Düsseldorf, (1965).

SCHLOSSER, J. von, Zur Kenntnis der künstlerischen Ueberlieferung im späten Mittelalter, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, dl. XXIII, 1902, p.279-338.

SCHLOSSER, J. von, Vademecum eines fahrenden Malergesellen, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, dl. XXIII, 1903, p.314-326.

SCHLOSSER, J. von, Ein veronesischer Bilderbuch und die höfische Kunst des XIV. Jahrhunderts, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, dl. XVI, 1895, p.144-230.

SCHMARSOW, A., Hubert und Jean Eyck, (Kunstgeschichtliche Monographien, dl. XIX), Leipzig, 1924.

SCHMIDT, G., Die Armenbibeln des XIV. Jahrhunderts, (Veröffentlichungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung, dl. XIX), Graz, 1959.

SCHMITT, O., Reallexikon zur deutschen Kunstgeschichte, dl. I, Stuttgart, 1937.

SCHNEIDER, F., Herzog Johann von Baiern, erwählter Bischof von Lüttich und Graf van Holland (1373-1425), (Historische Studien, dl. 104), Berlijn, 1913, (heruitgave, Vaduz, 1965).

SCHNEIDER, F.C., Die mittelalterlichen deutschen Typen und die Vorformen des Vesperbildes, Kiel, 1933.

Das Schnütgen-Museum. Eine Auswahl, Keulen, 1964, 3e uitgave.

SCHOENE, W., Die grossen Meister der niederländischen Malerei des 15. Jahrhunderts, Leipzig, 1939.

SCHOENE, W., Ueber einige altniederländische Bilder, vor allem in Spanien, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. LVIII, 1937, p.153-181.

SCHOLTENS, H.J.J., Jan Van Eyck's "H. Maagd met den kartuizer" en de Exeter-Madonna te Berlijn, in Oud-Holland, dl. LV, 1938, p.49-62.

SCHOTEL, G.D.J., Vrouw Jacoba kannetjes, in De oude tijd, 1869, p.364-367.

SCHOTTMUELLER, F., Eine verschollene Kreuztragung von Jan Van Eyck, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. XXIII, 1902, p.33-35.

SCHOUTEN, M.C., De ruïne van Teylingen, Leiden, 1966.

SCHRAMM, E., Herrschaftszeichen und Staatssymbolik vom III. bis XVI. Jahrhundert, 3 dln., Stuttgart, 1954.

SCHUBERT-SOLDERN, F. von, Von Jan Van Eyck bis Hieronymus Bosch, (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, dl. 46), Straatsburg, 1903.

SCHUELER, I., Der Meister der Liebesgarten, ein Beitrag zur frühholländischen Malerei, Amsterdam-Leipzig, 1932.

SCOTT, K.L., A Mid-Fifteenth- Century English Illuminating Shop and its Customers, in Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, dl. XXXI, 1968, p.170-196.

SERTILLANGES, A.D., Le baptême et la confirmation, Parijs, 1929.

SIX, J., De beeltenis van Margaretha van Bourgondië, gravin van Henegouwen en Holland en Zeeland, in Koninklijk oudheidkundig Genootschap. Jaarverslagen, 1918-1919, p.41.

SIX, J., Les bronzes de Jacques de Gérines au Musée national d'Amsterdam, in Gazette des Beaux-Arts, 3e reeks, dl. XV, 1896, p.388-404.

SIX, J., La couleur locale dans le livre d'heures de Guillaume VI de Bavière, in L'art flamand et hollandais, dl. VIII, 10, 1911, p.105-116.

SIX, J., De gelijkenis van Hubert Van Eyck, in Onze kunst, dl. XXXIX, 1922, p.2-19.

SIX, J., De plaatselijke gesteldheid in het getijdenboek van Willem VI van Beyeren, in Onze kunst, dl. X, 1911, p.105-116.

SIX, J., Les portraits des princes sur le polyptique des Van Eyck, in Revue archéologique, dl. II, 1911, p.401-418.

SIX, J., A propos d'un repentir de Hubert Van Eyck (Problème d'identification), in Gazette des Beaux-Arts, 3e reeks, dl. XXXI, 1904, p.177-187.

SMITAL, O., Der Meister des Louis de Bruges. Ein Brügger Buchmaler aus den siebzigerjahren des XV. Jahrhunderts, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, n.r., dl. IV, 1930, p.223-230.

SMITS, K., De iconografie van de Nederlandsche Primitieven, Amsterdam, 1933.

SNYDER, J.E., The Early Haarlem School of Painting, in The Art Bulletin, dl. XLII, 1960, p.39-55.

SNYDER, J.E., Jan Van Eyck and the Madonna of Chancellor Nicolas Rolin, in Oud-Holland, dl. LXXXII, 1967, p.163-171.

Some Account of an Illuminated Manuscript of the Hours of the Blessed Virgin Mary executed for Jean Conte de Dunois about A.D. 1450 and enriched with Seventy-two Miniatures, Londen, 1894.

SONKES, M., Dessins du XVe siècle: Groupe Van der Weyden. Essai de catalogue des originaux du maître, des copies et des dessins anonymes inspirés par son style, (Les Primitifs flamands, III, Contribution à l'étude des Primitifs flamands, dl. V), Brussel, 1969.

SOUCHAL, G., E. CARLI en J. GUDIOL, De gotische schilderkunst, Amsterdam, 1964.

SOYER, J., Documents inédits sur le séjour et la demeure à Bourges de divers artistes au service de Jean de France, duc de Berry et d'Auvergne, comte de Poitou, 1380-1400, in Mémoires de la Société des antiquaires du Centre, dl. XXVII, 1903, p.305-328.

SPENCER, E.P., The First Patron of the Très Belles Heures de Notre-Dame, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.145-149.

SQUILBECK, J., Un aspect peu connu de la personnalité du Maître de Flémalle, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. XXXV, 1966, p.3-15.

STANGE, A., Deutsche gotische Malerei, 1300-1430, (Die Blauen Bücher), Königstein im Taunus, 1964.

Stedelijke Musea te Gouda, s.l., s.d.

STEPPE, J.K., Jheronimus Bosch. Bijdragen tot de historische en de ikonografische studie van zijn werk, -Jheronimus Bosch. Bijdragen, 's-Hertogenbosch, 1967, p.5-41.

STEPPE, J.K., Het koordoksaal in de Nederlanden, (Verhandelingen van de koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Schone Kunsten, dl. VII), Brussel, 1952.

STEPPE, J.K., Mencía de Mendoza et ses relations avec Erasme, Giles de Busleyden et Jean-Luis Vivès, - Scrinium Erasmianum, dl. II, Leiden, 1970, p.449-506.

STIENNON, J., Les manuscrits à peintures de l'ancienne bibliothèque de l'abbaye Saint-Laurent de Liège, - Saint-Laurent de Liège. Eglise, abbaye, hôpital militaire. Mille ans d'histoire (968-1968), uitgegeven o.l.v. R. LEJEUNE, Luik, 1968, p.149-152.

STRACKE, D.A., Vereering van het heilig Aanschijn in de Nederlanden, in Ons geestelijk erf, dl. XIX, 1945, p.237-244.

STRUBBE, E., Grondbegrippen van de paleografie der middeleeuwen, 2 dln., Gent, 1961.

STRUBBE, E.I., en L. VOET, De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden, Antwerpen-Amsterdam, 1960.

STRUEMPEL, A., "Hieronymus im Gehause " in Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft, dl. II, 1925-1926, p.173-252.

SULZBERGER, S., Dieric Bouts et l'enluminure hollandaise, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.227-229.

SULZBERGER, S., Jérôme Bosch et les maîtres de l'enluminure, in Scriptorium, dl. XVI, 1962, p.46-49.

SULZBERGER, S., Une particularité du paysage eyckien, in Scriptorium, dl. V, 1951, p.40-45.

SULZBERGER, S., Michelino da Besozzo et les relations entre l'enluminure italienne et l'art eyckien, in Scriptorium, dl. VI, 1952, p.276-278.

SULZBERGER, S., Pinturicchio et les Van Eyck, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. XL, 1952, p.261-268.

SZABÓ, G., Emperor Sigismund wich St.-Sigismund und St. Ladislaus: Notes on a Fifteenth-Century Austrian Drawing, in Master Drawings, dl. V, 1967, p.24-31.

THIBAULT, M., Isabelle de Bavière, reine de France, Parijs, 1903.

THOMASSEN à THEUSSINK VAN DER HOOP, E.J., Pieter van Beoostenzweene's Remissorium Philippi, in De Nederlandsche Leeuw, dl. XXXIX, 1921, kol. 186-215, 251-270, 298-317 en 346-360.

THOMPSON, D.V., The Materials and Techniques of Medieval Painting, Londen, 1956.

THOVEZ, E., Les "Belles Heures" de Turin, in De Nederlandsche spectator, 1904, p.116-118.

THOVEZ, E., Il Vangelo della Pittura ed altre Prose d'Arte, Turijn-Genua, 1921.

TIETZE, H., Die Typologischen Bilderkreise des Mittelalters in Oesterreich, in Jahrbuch der K. Zentralkommission, n.r., dl. II, 1904, p.79-88.

TIKKANEN, J.J., Studien über die Farbengebung in der mittelalterlichen Buchmalerei, (Societas scientiarum Fennica. Commentationes humanarum litterarum, dl. V), Helsingfors, 1933.

TIMMERS, J.J.M., De achtergrond van de Madonna van Rolin door Jan Van Eyck, in Oud-Holland, dl. LXI, 1946, p.5-10.

TIMMERS, J.J.M., Houten beelden. De houtsculptuur in de Noordelijke Nederlanden tijdens de late middeleeuwen, (De schoonheid van ons land), Amsterdam-Antwerpen, 1949.

TIMMERS, J.J.M., Symboliek en iconografie der christelijke kunst, Roermond-Maaseik, 1947.

TOLNAY, K., Zur Herkunft des Stiles der Van Eyck, in Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst, n.r., dl. IX, 1932, p.320-338.

TOLNAY, K., Le Maître de Flémalle et les frères Van Eyck, Brussel 1939.

TONDREAU, L., Les bas-reliefs funéraires du XVe siècle conservés dans l'arrondissement de Mons, in Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. LXVI, 1965-1967, p.1-78.

TÓTH-UBBENS, M.: zie I, B, 1, TÓTH-UBBENS...

TÓTH-UBBENS, M., De graftombe van Margaretha van Brieg, gemalin van Albrecht van Beieren. Een bijdrage tot de geschiedenis van de grafsculptuur van de 14e eeuw in de Nederlanden, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1956, p.59-72.

TOURNEUR, V., Les origines de l'Ordre de la Toison d'or et la symbolique des insignes de celui-ci, in Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques, Académie royale de Belgique, 5e reeks, dl. XLII, 1956, p.300-323.

TOVELL, R.M., Flemish Artists of the Valois Courts, (Toronto), 1950.

TROESCHER, G., Burgundische Malerei. Maler und Malwerke um 1400 in Burgund, dem Berry mit der Auvergne und in Savoyen, mit ihren Quellen und Ausstrahlungen, Berlijn, 2 dln., (1966).

TROESCHER, G., Kunst-und Künstlerwanderungen in Mitteleuropa. 800-1800. Beiträge zur Kenntnis des deutsch-französisch-niederländischen Kunstaustauschs, 2 dln., Baden-Baden, 1953-1954.

TYDEMAN, H.W., Verhandeling over de Hoeksche en Kabeljauwsche partyschappen, (Nieuwe verhandelingen van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Vlissingen, dl. II, 4), Leiden, 1815.

ULMENSTEIN, V. von, Ueber Ursprung und Entstehung des Wappenwesens, Weimar, 1941.

UNTERKIRCHER, F.,: zie I, B, 2, Die Wiener...

UNTERKIRCHER, F., en A. DE SCHRIJVER, Gebetbuch Karls des Kühnen vel potius Stundenbuch der Maria von Burgund, Codex Vindobonensis 1852 der österreichischen Nationalbibliothek. Kommentar, Graz 1969.

USENER, K.H., Reiner von Huy und seine künstlerische Nachfolge, in Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft, dl. VII, 1933, p.77-134.

VAES, M., Les fondations hospitalières flamandes à Rome du XVe au XVIIIe siècle, in Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, dl. I, 1919, p.161-371.

VALE, M.G.A., The Livery Colours of Charles VII of France in two Works by Fouquet, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. LXXIV, 1969, p.243-247.

VALENTINER, W.R., Aelbert Van Ouwater, in The Art Quaterly, dl. VI, 1943, p.74-91.

VALENTINER, W.R., Saint Jerome by Petrus Christus, in Bulletin of the Detroit Institute of Arts, dl. VI, 1924-1925, p.57-59.

VALLET DE VIRIVILLE, A., La bibliothèque d'Isabeau de Bavière, reine de France, in Bulletin du bibliophile, dl. XIV, 1858, p.663-687.

VALLET DE VIRIVILLE, A., Histoire de Charles VII, roi de France, 3 dln., Parijs, 1862-1865.

VAN ACKER, K.G., Iconografische beschouwingen in verband met de 16e eeuwse gegraveerde "portretten" der graven van Vlaanderen, in Oud-Holland, dl. LXXXIII, 1968, p.95-116.

VAN BEYLEN, J., Zelandiae descriptio. Een merkwaardige tekening van het eiland Walcheren en de visserij op de Noordzee in de 16e eeuw, in Mededelingen van de Marine Academie van België, dl. X, 1956-1957, p.81-114.

VANDEN BERGH, L.P.C., Het huis Teilingen, in De oude tijd, 1869, p.248-251.

VAN DEN GHEYN, J., Le psautier de Peterborough, (Musée des enluminures, dln., 2-3), Haarlem, [1905].

VAN DEN HAUTE, C., La corporation des peintres de Bruges, Brugge-Kortrijk, s.d.

VAN DER BAAN, J., Het geslacht van Wissekerke, in De navorscher, dl. XV, 1965, p.373-374.

VAN DER KINDEREN-BESIER, J.H., Mode-metamorphosen. De kleedij onzer voorouders in de 16e eeuw, Amsterdam, 1933.

VAN DER LINDEN, H., Itinéraires de Philippe le Bon, duc de Bourgogne (1419-1467) et de Charles, comte de Charolais (1433-1467), (Commission royale d'histoire de Belgique), Brussel, 1940.

VAN DER LOOY VAN DER LEEUW, A.E.C., Bijdrage tot de geschiedenis van het natuurgevoel in de middeleeuwsche Nederlanden, 2 dln., Utrecht, 1910.

VAN DERVEEGHDE, D., Un problème de provenance. La présence d'un compte de la trésorerie de Hollande dans un fonds d'archives de famille en Belgique, - Mélanges offerts par ses confrères étrangers à Ch. Braibant, Brussel, 1959, p.515-527.

VANDEVELDE, A., Het schildersgild te Brugge, Brugge, 1905.

VAN DE WALLE DE GELCKE, T., Y a-t-il un Gérard David miniaturiste ? in Studies over de kerkelijke en kunstgeschiedenis van West-Vlaanderen opgedragen aan Z.E.H. Michiel English, Brugge, 1952, p.399-422.

VAN DE WOESTYNE, K., Het verloren getijden-boek van Turijn, in Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, dl. II, 1904, p.123-135.

VAN EVEN, E., L'ancienne école de peinture de Louvain, Brussel-Leuven, 1870.

VAN GELDER, H.E., De "Draperije" van den Haag, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1907, p.229-350.

VAN GELDER, H.E., Het Haagsche Binnenhof, (Maerlantbibliotheek, dl. XII), Antwerpen-Utrecht, 1943.

VAN GELDER, J.G., "Fiamminghi e Italia" at Bruges, Venice and Rome, in The Burlington Magazine, dl. XCIII, 1951, p.324-327.

VAN HERCK, J., De factor traditie in de iconografie, in Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.428-443.

VAN LUTTERVELT, R., Bijdragen tot de iconographie van de graven van Holland, naar aanleiding van de beelden uit de Amsterdamse Vierschaar, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p.73-91, 139-150 en 218-234.

VAN MANDER, K., Het Schilder-Boek. Het leven der doorluchtige Nederlandsche en Hoogduitsche schilders, Amsterdam, 1946, 3e uitgave.

VAN MARLE, R., Iconographie de l'art profane au Moyen-Age et à la Renaissance, et la décoration des demeures, 2 dln., 's-Gravenhage, 1931-1932.

VAN PUYVELDE, L., La peinture flamande des Van Eyck à Metsys Brussel, 1968.

VAN PUYVELDE, L., Les Primitifs flamands, Parijs, 1941.

VAN RIEMSDIJK, T., De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis, 's-Gravenhage, 1908.

VAN SCHOUTE, R., La chapelle royale de Grenade, (Les Primitifs flamands, I, Corpus de la peinture des anciens Pays-Bas méridionaux au quinzième siècle, dl. VI), Brussel, 1963.

VAN STOCKUM, T.C., Het satansproces in de middelnederlandsche letterkunde, in Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis, n.r., dl. XXXV, 1946-1947, p.131-148.

VAN THIENEN, F.W.S., Acht eeuwen kostuum, (Palladium, dl. XXVII), Hilversum-Antwerpen, 1967.

VAN THIENEN, F.W.S., "Heden en verleden" in het laat-gotische costuum in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. VI, 1955, p.82-99.

VAN 'T HOOG, G.C., Anthonis de Roovere, Amsterdam, 1918.

VAN WESTREENEN, W.H.J., Essai historique sur les anciens ordres de chevalerie instituées dans les Pays-Bas, 's-Gravenhage, 1807.

VAN WIJK, W.E., Le nombre d'or. Etude de chronologie technique, suivi du texte de la Massa compoti d'Alexandre de Villedieu, 's-Gravenhage, 1936.

VAN WIJN, H., Bijvoegsels en aanmerkingen bestaande in noodige naleezingen van de vaderlandsche historie van Jan Wagenaar, dl. II, Amsterdam, 1797.

VAN WINTER, J., De Hollandse Tuin, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. VIII, 1957, p.29-121.

VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, A., Episodes de la vie des ducs de Bourgogne à Bruges, Brugge, s.d.

VAYER, L., Masolino és Róma. Mecénás és művész a reneszánsz kezdetén [Masolina en Rome. Mecenaat en kultuur bij het begin der Renaissance], Budapest, 1962.

VAYRA, P., Il Museo Storico della Casa di Savoia nell'Archivio di Stato in Torino, Turijn, 1880.

VERHAEGEN, A., Vitraux anciens à l'église Notre-Dame de Hal, in Gilde de St. Thomas et de St. Luc, Bulletin de la XIVe réunion, 1881, p.385-398.

VERMEEREN, P.J.H., Inleiding, - (Tentoonstellingscatalogus) Rondom de Meester van Catharina van Kleef, 's-Gravenhage, 1965, p.1-22.

VERMEERSCH, V., Gids Gruuthuse Museum. Stedelijk Museum van oudheidkunde en kunstgeschiedenis, Brugge, 1969.

VERMEYLEN, A., Van de catacomben tot Greco. Geschiedenis der Europeesche plastiek en schilderkunst in de middeleeuwen en de renaissance, Amsterdam, 1946.

VERMEYLEN, A., In memoriam het Turijnsche getijboek, in Onze Kunst, dl. III, 1904, 2e halfjaar, p.133-138.

VERWYS, E., : zie I, B, 1, VERWYS, E.

VERWYS, E., en J. VERDAM, Middelnederlandsch woordenboek, 9 dln., 's-Gravenhage, 1885-1929.

VIALE, V., I Principale Incrementi del Museo Civico di Arte Antica, in Bolletino Società Piemontese d'Archéologia e di Belle Arti, n.r., dl. II, 1948, p.113-178.

VICKERS, K.H., Humphrey, Duke of Gloucester, Londen, 1907.

VINCHANT, F., Annales de la province et comté de Hainaut, (Publications de la Société des bibliophiles belges séant à Mons, dl. XVI), dl. III, Brussel, 1848.

VITZTHUM, G., (Boekbespreking) G. HULIN DE LOO, Heures de Milan in Monatsheft für Kunstwissenschaft, dl. IV, 1911, p.516-518.

VITZTHUM, G., Ein Stadtbild im Baptisterium von Castiglione d'Olona, - Festschrift zum 60. Geburtstag von Paul Clemen, Düsseldorf, 1926, p.401-411.

VLOBERG, M., La vierge médiatrice, Grenoble, [1938].

VOET, P., Origine, progrès et gestes mémorables des illustres seigneurs de Brederode, vertaald door B. PAILHOT, Amsterdam, 1663.

VOGELSANG, W., Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters, (Studien zur deutschen Kunstgeschichte, dl. XVIII), Straatsburg, 1899.

VOLL, K., Die altniederländische Malerei von Jan Van Eyck bis Memling. Ein entwicklungsgeschichtlicher Versuch, Leipzig, 1906.

VOLL, K., Jean Van Eyck en France, in Gazette des Beaux-Arts, 3e reeks, dl. XXV, 1901, p.215.

VOLL, K., Die Werke des Jan Van Eyck. Eine kritische Studie, Straatsburg, 1900.

WAAGEN, G.F., Kunstwerke und Künstler in Paris, 3 dln., Berlijn, 1837-1839.

WAGENAAR, J., Vaderlandsche historie, dl. III, Amsterdam, 1752.

WAGNER, E., en Z. DROBNÁ en J. DURDÍK, Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350-1450), Praag, 1957.

WALDBURG-WOLFEGG, J. von, Lukas Moser, (Neue deutsche Forschungen, dl. 221), Berlijn, 1939.

WALDBURG-WOLFEGG, J. von, Das Mittelalterliche Hausbuch. Betrachtungen vor einer Bilderhandschrift, München, 1957.

WANGERMEE, R., La musique flamande dans la société des XVe et XVIe siècles, Brussel, 1961.

WAUTERS, A., Les commencements de l'ancienne école flamande de peinture, antérieurement aux van Eyck, in Bulletin de l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, 3e reeks, dl. V, 1883, p.317-387.

WAUTERS, A., Les tapisseries bruxelloises. Essai historique sur les tapisseries et les tapissiers de haute et de basse-lice de Bruxelles, Brussel, 1878.

WEALE, J., Hubert Van Eyck, in Gazette des Beaux-Arts, 3e reeks, dl. XXV, 1901, p.474.

WEALE, J., Hubert and John Van Eyck. Their Life and Work, Londen, 1908.

WEALE, J., De legende der H. Veronica, in Dietsche Warande, n.r., dl. III, 1890, p.109-166.

WEBSTER, J.C., The Labors of the Months in Antique and Mediaeval Art, (Princeton Monographs in Art and Archeology, dl. XXI), Princeton, 1938.

WECKWERTH, A., Die Zweckbestimmung der Armenbibel und die Bedeutung ihres Namens, in Zeitschrift für Kirchengeschichte, 4e reeks, dl. LXVIII, 1957, p.225-258.

WEHLE, H.B., en M. SALINGER, The Metropolitan Museum of Art. A Catalogue of Early Flemish, Dutch and German Paintings, New York, 1947.

WEISS, R., Some Van Eyckian Illuminations from Italy, in Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, dl. XVIII, 1955, p.319-321.

WEHLTE, K., Werkstoffe und Techniken der Malerei, Ravensburg, (1967).

WELTER, J.T., L'exemplum dans la littérature religieuse et didactique du moyen âge, Parijs-Toulouse, 1927.

WESCHER, P., Eine Modellzeichnung des Paul von Limburg, in Phoebus, dl. I, 1946, p.33-34.

WESCHER, P., Sanders and Simon Bening and Gerard Horenbout, in The Art Quaterly, dl. IX, 1946, p.191-210.

WICHMANN, H., en S., Schach. Ursprung und Wandlung der Spielfigur in zwölf Jahrhunderten, München, (1960).

WIESINGER, E., Die Kunst der Brüder Van Eyck unter besonderer Berücksichtigung der burgundisch-niederländische Buchmalerei, in Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft, dl. XI-XII, 1938-1939, p.620-624.

WILDE, J., Ein zeitgenössisches Bildnis des Kaisers Sigismunds, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, n.r., dl. IV, 1930, p.213-222.

WIMBEE, G., Histoire du Berry des origines à 1790, Parijs, 1957.

WINKER, E., Margarete von Oesterreich, Grande Dame der Renaissance, München, 1966.

WINKLER, F., Die altniederländische Malerei. Die Malerei in Belgien und Holland von 1400-1600, Berlijn, 1924.

WINKLER, F., Das Bildnis Robert de Masmines von Meister von Flémalle, in Berliner Museen . Berichte, dl. VII, 1957, 2e afl., p.37-41.

WINKLER, F., Buchmalereien von Jan Provost, in Miscellanea Prof. Dr. D. Roggen, Antwerpen, 1957, p.285-290.

WINKLER, F., Einige Ergebnisse der Van Eyckforschung, - Actes du XVIIe Congrès international d'histoire de l'art, 's-Gravenhage, 1952, p.237-246.

WINKLER, F., Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts. Künstler und Werke von den Brüdern Van Eyck bis zu Simon Bening, Leipzig, 1925.

WINKLER, F., Ueber eine frühholländische Kreuztragung, in Amtliche Berichte aus den königlichen Kunstsammlungen, dl. XXXIX, 1917-1918, kol. 24-28.

WINKLER, F., Der Meister von Flémalle und Rogier Van der Weyden. Studien zu ihren Werken und Kunst ihrer Zeit mit mehreren Katalogen zu Rogier, (Zur Kunstgeschichte des Auslandes, dl. CIII), Straatsburg, 1913.

WINKLER, F., Neues von Hubert und Jan Van Eyck, - Festschrift für Max J. Friedländer zum 60. Geburtstage, Leipzig, 1927, p.91-102.

WINKLER, F., Die Stifter des Lebensbrunnens und andere Van Eyck-Fragen, in Pantheon, dl. VII, 1931, p.188-192 en 255-259.

WINKLER, F., Studien zur Geschichte der niederländischen Miniaturmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, dl. XXXII, 1915, p.279-342.

WINKLER, F., Zwei Utrechter Miniaturisten aus der Frühzeit der holländischen Malerei und die Heures de Turin, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses, dl. XXXII, 1915, p.324-333.

WINKLER, F., Ueber verschollene Bilder der Brüder Van Eyck, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. XXXVII, 1916, p.287-301.

WINKLER, F., Die Wiener Kreuztragung, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. IX, 1958, p.83-108.

WINKLER, F., Das Werk des Hugo Van der Goes, Berlijn, 1964.

WURTH-PAQUET, M., Table chronologique des chartes et diplômes, relatifs à l'ancien pays de Luxembourg (Publications de la section historique de l'Institut royal grand-ducal de Luxembourg, dl. XXVII), Luxemburg, 1872.

WYCKMANS, L., Gouden kalender der Belgische heiligen en gelukzaligen, Brugge, 1883.

Z.Z., Les gravures de Jean de Bavière, prince-évêque de Liège, comte de Hollande, Parijs-Luik-Brussel, s.d.

ZIMMERMANN, H(einrich), Ueber eine frühholländische Kreuztragung, in Amtliche Berichte aus den königlichen Kunstsammlungen, dl. XXXIX, 1917-1918, kol. 15-24.

ZIMMERMANN, H(ildegard), Eine Silberstiftzeichnung Jan Van Eycks aus dem Besitze Philipp Hainhofers, in Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen, dl. XXXVI, 1915, p.215-222.

ZINZIUS, H., Untersuchungen über Heiligenleben der Diözese Besançon, Gotha, 1927.

ZUALLART, J., La description de la ville d'Ath, Aat, 1910.

III. TENTOONSTELLINGSCATALOGEN.

1880, Turijn	IV[a] Esposizione Nazionale di Belli Arti. Arte antica.
1902, Gent	W.H.J. WEALE, Catalogue de l'exposition des Primitifs flamands et d'art ancien.
1904, Parijs	Exposition des Primitifs français au Palais du Louvre et à la Bibliothèque nationale. Catalogue.
1911, Parijs	Dons de J. Maciet.
1926, Londen	Art ancien et moderne.
1927, Brugge	Tentoonstelling van miniaturen en boekbanden te Brugge 1927. Geïllustreerde catalogus.
1948, Rotterdam	C.H. EBBINGE-WUBBEN, Cataloog der tentoonstelling van teekeningen van Jan Van Eyck tot Rubens.
1948, Florence	C.L. RAGGHIANTI, Catalogo della Mostra d'Arte Fiamminga e Olandese.
1949, Baltimore	Illuminated Books of the Middle Ages and Renaissance. An Exhibition held at the Baltimore Museum of Arts.
1951, Bourges	Chefs-d'oeuvre des peintres-enlumineurs de Jean de Berry et de l'école de Bourges.
1951, Brussel	Le siècle de Bourgogne.
1953, Florence	Mostra Storica Nazionale della Miniature.
1955, Parijs	Les manuscrits à peintures en France du XIIIe au XVIe siècle.
1956, Bourges	Mécènes et amateurs d'art berrichons du moyen âge et de la renaissance.
1956, Brugge	L'art flamand dans les collections britanniques et la Galerie nationale de Victoria.
1957, Parijs	Musée du Louvre. Cabinet des dessins. Enluminures et dessins français du XIIIe au XVIe siècles.
1957-1958, Brussel-Delft	Dieric Bouts.
1958, Amsterdam	Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden. Jubileumtentoonstelling.
1958, Brugge	L'art flamand dans les collections espagnoles.

1958, Brussel — Les richesses de la bibliophilie belge.

1959, Brussel-Amsterdam — De Gouden Eeuw der Vlaamse miniatuur. Het mecenaat van Filips de Goede. 1445-1475. Tentoonstelling georganiseerd ter gelegenheid van de 400ste verjaardag der stichting van de koninklijke Bibliotheek van Filips II te Brussel op 12 april 1559.

1960, Brugge — De Eeuw der Vlaamse Primitieven. Tentoonstelling.

1960, Detroit — Flanders in the Fifteenth Century. Art and Civilisation. Catalogue of the Exhibition: Masterpieces of Flemish Art: Van Eyck to Bosch.

1962, Brugge — Het Gulden Vlies. Vijf eeuwen kunst en geschiedenis.

1962, Brussel — Bibliothèque nationale d'Autriche. Manuscrits et livres imprimés concernant l'histoire des Pays-Bas, 1475-1600.

1962, Brussel — Kataloog van de tentoonstelling van documenten betreffende de nationale geschiedenis.

1962, Leuven — Ars sacra antiqua.

1962, Wenen — Europäische Kunst um 1400.

1964, Doornik — Hommage à Roger de le Pasture-Van der Weyden, 1464-1964.

1964, Doornik — Het werk van Rogier de le Pasture-Van der Weyden.

1964, Leuven — Oude Kunst in Leuvens privébezit.

1964, Parijs — Emblèmes. Totems. Blasons.

1965, Stavelot — Trésors des abbayes de Stavelot-Malmédy et dépendances.

1966, Luik — Exposition. Lambert Lombard et son temps.

1966, Münster (Westf.) — Kunst und Kultur im Weserraum, 800-1600.

1966, Wiener Neustadt — Friedrich III. Kaiserresidenz Wiener Neustadt.

1967, Averbode — St. Jan-de-Doper, patroonheilige van de Premonstratenzerabdij Averbode. Tentoonstelling.

1967, Brussel — Aanwinsten der provinciale en gemeentelijke musea, 1945-1967.

1967, Brussel — G. DERVAUX-VAN USSEL, Tentoonstelling van Engels en Mechels albasten beeldhouwwerk.

1967, Brussel — G. DOGAER en M. DEBAE, De Librye van Filips de Goede. Tentoonstelling georganiseerd bij de 500ste verjaardag van de dood van de hertog.

1967, Brussel — Marguerite d'York et son temps.

1967, Doornik — J.P. ASSELBERGHS, La tapisserie tournaisienne au XVe siècle.

1967, 's-Hertogenbosch — Jheronimus Bosch.

1967, Oxford — The Bodleian Library Heraldry. Catalogue of an Exhibition.

1968, Aken — Grosse Kunst aus tausend Jahren. Kirchenschätze aus dem Bistum Aachen, in Aachener Kunstblätter, dl. XXXVI, 1968.

1968, Bergen — Trésors d'art de Saint Denis en Broqueroie.

1968, Essen — Marienbild in Rheinland und Westfalen.

1968, Luik — Exposition du millénaire de Saint-Laurent de Liège. Eglise, abbaye, hôpital militaire.

1968, Luik — Exposition. Liège et Bourgogne.

1968, Parijs — La librairie de Charles V.

1968, Stavelot — Trésors d'art Saint-Remacle, Saint-Lambert.

1969, Bern — Die Burgunderbeute und Werke burgundischer Hofkunst.

1969, Brugge — Anonieme Vlaamse Primitieven. Catalogus met wetenschappelijke bijlage.

1969, Brussel — Italiaanse miniaturen van de 10de tot de 16de eeuw.

1969, Brussel — L. LEBEER, Beredeneerde catalogus van de prenten naar Pieter Bruegel de Oude.

1969, Brussel — Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek.

1969, Cleveland — W.D. WIXOM, Treasures from Medieval France.

1970, Keulen — Herbst des Mittelalters. Spätgotik in Köln und am Niederrhein.

AFKORTINGEN EN SIGELS

1. BRONNEN.

A.R.A. : ALGEMEEN RIJKSARCHIEF.

B.N.P. : BIBLIOTHEQUE NATIONALE, PARIJS.

K.B.B. : KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, BRUSSEL.

2. UITGEGEVEN WERKEN EN REEKSEN.

A. CHATELET, Les enluminures...: Les enluminures eyckiennes des manuscrits de Turin et de Milan-Turin, in La revue des arts, dl. VII, 1957, p.155-164.

A. CHATELET, Les étapes...: Les étapes de l'enluminure des manuscrits dits de Turin et de Milan-Turin, in La revue des arts, dl. VI, 1956, p.199-206.

A. CHATELET, Postface...: En guise de postface en 1967, - Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, ed. P. DURRIEU, Turijn, 1902 (anastatische heruitgave, Turijn, 1967), p.V-XX.

L.M.J. DELAISSE, Remaniements...: Remaniements dans quelques manuscrits de Jean de Berry, - Essais en l'honneur de Jean Porcher. Etude sur les manuscrits à peintures, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. LXII, 1963, p.123-146.

L. DEVILLERS, Cartulaire...: Cartulaire des comtes de Hainaut (1337-1436), (Koninklijke Commissie voor geschiedenis), 6 dln., Brussel, 1881-1896.

L. DEVILLERS, La naissance...: La naissance et les premières années de Jacqueline de Bavière. Son mariage avec Jean, duc de Touraine, puis dauphin de France, in Messager des sciences historiques, 1886, p.273-305 en 456-489; 1887, p.185-210.

P. DURRIEU, Heures...: Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France duc de Berry, Parijs, 1902.

P. DURRIEU, Très Belles Heures...: Les Très Belles Heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry, (Publications de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures), Parijs, 1922.

GBA: Gazette des Beaux-Arts.

De Gouden Eeuw...: De Gouden Eeuw der Vlaamse miniatuur. Het mecenaat van Filips de Goede.1445-1475. Tentoonstelling georganiseerd ter gelegenheid van de 400ste verjaardag der stichting van de koninklijke Bibliotheek van Filips II te Brussel op 12 april 1559, Brussel-Amsterdam, 1959.

JKPK: Jahrbuch der königlich preussischen Kunstsammlungen.

JKSAK: Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des allerhöchsten Kaiserhauses in Wien.

Librye...: G. DOGAER en M. DEBAE, De Librye van Filips de Goede. Tentoonstelling georganizeerd bij de 500ste verjaardag van de dood van de hertog.

F. LYNA, Les Van Eyck...: Les Van Eyck et les "Heures de Turin et de Milan", in Bulletin des Musées royaux des Beaux-Arts, dl. IV, 1955, p.7-20.

M. MEISS, The Boucicaut Master...: French Painting in the Time of Jean de Berry. The Boucicaut Master, Londen, 1968.

M. MEISS, The Patronage...: French Painting in the Time of Jean de Berry. The late Fourteenth Century and the Patronage of the Duke, 2 dln., Londen, 1967.

E. PANOFSKY, Early...: Early Netherlandish Painting. Its Origins and Character, 2 dln., Cambridge (Mass.), 1953.

D E E L I

HET HANDSCHRIFT EN ZIJN VERLUCHTING

I N L E I D E N D H O O F D S T U K

DE STAND VAN DE KENNIS OMTRENT DE TRES BELLES HEURES DE NOTRE - DAME EN HET TURIJNS - MILANEES GETIJDENBOEK

Het handschrift dat thans in de kunstgeschiedenis bekend staat als Turijns-Milanees getijdenboek, is in feite slechts een gedeelte van een meer uitgebreid en volledig horarium (met misboek). De verluchting ervan was grotendeels onvoltooid wanneer het werd losgemaakt van de grotere codex en in handen kwam van een nieuwe bezitter die de voor illustratie bestemde open plaatsen met miniaturen liet opluisteren.
74 Het onderzoek van deze nieuwe campagne vormt het voorwerp van deze verhandeling.

Ofschoon het in deze studie slechts gaat om een gedeelte van een groter getijdenboek, lijkt het toch aangewezen bij wijze van inleiding, enige aandacht te besteden aan het manuscript in zijn geheel. Hieraan is het eerste artikel van dit hoofdstuk gewijd. Het volledig handschrift is in de kunsthistorische literatuur bekend onder de benaming van Très Belles Heures de Notre-Dame. Deze naam is ontleend aan de boekeninventarissen van Jean de France, hertog van Berry, waarin het zou voorkomen. We hebben ons ingespannen om enig licht te werpen op het ontstaan en de geschiedenis van dit getijdenboek. De stand van het onderzoek in dit verband zal door ons aangevuld worden met een reeks kritische bemerkingen betreffende de Très Belles Heures. Bijzondere aandacht zal gewijd worden aan het uit elkaar rukken van het handschrift en aan de eigenaars die de verschillende delen tot in deze eeuw in hun bezit hebben gehad. Over de bovenvermelde nieuwe verluchtingscampagne, alias de voltooiïng van het Turijns-Milanees getijdenboek, wordt hier vooralsnog niet uitgeweid.

Deze komt aan bod in het tweede artikel. Hier wordt een overzicht gebracht van de werken en studies waarin men zich bezig gehouden heeft met dit laatste probleem. Dit literatuuroverzicht vangt aan bij de jongste eeuwwisseling - het handschrift werd dan pas ontdekt en gepubliceerd - en loopt tot op onze dagen. De lezer zal hierdoor een beter inzicht verkrijgen in de problematiek van dit veelomstreden onderwerp en zich tevens rekenschap kunnen geven van het belang van dit knelpunt in de geschiedenis van de Vlaamse Primitieven.

Art. 1. GESCHIEDENIS VAN DE TRÈS BELLES HEURES DE NOTRE-DAME.

Algemeen zijn de onderzoekers het er over eens dat de Très Belles Heures de Notre-Dame eigendom geweest zijn van de hertog van Berry. Niet iedereen, zoals blijkt uit verschillende recente studies, gaat akkoord met de traditionele opvattingen over de vroegste geschiedenis van dit handschrift en over de verluchters ervan. Nieuwe twijfels omtrent bepaalde tot hiertoe kritiekloos aanvaarde gegevens zullen in volgende bladzijden aan het licht treden. Ook de kennis van de verdere pedigree, zoals uit ons onderzoek zal blijken, is verre van volledig.

§ 1. JEAN DE FRANCE, HERTOG VAN BERRY.

Jean de France, hertog van Berry (30 nov. 1340 - 14 juni 1416) heeft in de historische verhandelingen terecht de naam van le Magnifique verworven. Men heeft hem tevens de veelbetekenende titel geschonken van le type du prince flamboyant (1). Zijn luisterrijk mecenaat en zijn ongebreidelde zucht naar pracht, praal en rijkdom, wettigen inderdaad deze benaming (2). Hij hoort thuis in een familie waarvan de leden, alle grote

---

(1) F. CALI, L'ordre flamboyant, Parijs, 1967, p.242, voetnoot 69.

(2) Over de kunstzin van de hertog van Berry: HIVER DE BEAUVOIR, Description...du trésor donné par Jean, duc de Berry, à la Sainte Chapelle de Bourges, Bourges, 1885; J. GUIFFREY, Inventaires de Jean duc de Berry (1401-1416), dl. I, Parijs, 1894, p.LXVII e.v.; A. DE CHAMPEAUX en P. GAUCHERY, Les travaux d'art exécutés pour Jean de France, duc de Berry, Parijs, 1894; P. PROST, Les arts à la cour du duc de Berry, in GBA, 3e reeks, dl. XIV, 1895, p.254-262; G. HULIN DE LOO, Les Très Riches Heures de Jean de France, duc de Berry, par Pol de Limbourc et ses frères, in Bulletin de la Société d'histoire et d'archéologie de Gand, dl. XI, 1903, p.179; P. GAUCHERY, Renseignements complémentaires sur la vie et les travaux de Jean de France, duc de Berry, in Mémoires de la Société des antiquaires du Centre, dl. XL, 1921, p.205-209; R.M.~~PASSET~~ TOVELL, Flemish Artist of the Valois Court, Toronto, 1950, p.55 e.v.; (Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures en France du XIIIe au XVIe siècle, Parijs, 1955, p.51 en 69-70; G. WIMBEE, Histoire du Berry, des origines à 1790, Parijs, 1957, p.133-138; M. MEISS, French Painting in the Time of Jean de Berry. The late fourteenth Century and the Patronage of the Duke, dl. I, New York, 1967, p.36-61.

beschermers van wetenschap en kunst met elkaar in pronkzucht wedijverden. Zijn drie broers, de Franse koning Karel V (1337-1380), Lodewijk van Anjou (+ 1384) en Filips de Stoute (1342-1404), alle drie zonen van Koning Jan de Goede (1319-1364) en van Bonne van Luxemburg (+1349)(zie Stamtafel I), vertoonden een even grote belangstelling voor kunst- en weeldevoorwerpen. Een tijdgenote, Christine de Pisan, beschreef de hertog op volgende wijze:

> Joli estoit, amoureux et gracieux et de moult joyeuse condicion... Il delicte et aime gens soubtilz, soyent clers ou autres, beaux livres des sciences morales et histoires notables del pollicies romaines ou d'autres louables enseignemens; moult aime et volontiers en oit tous ouvrages soutilement fais et par maitrise beauls et polis, aornemens riches, beauls édifices dont a fait faire maint en son pays, a Paris et alieurs (1).

Ofschoon door allen geloofd om zijn kunstzin, verweten de tijdgenoten aan Jean de Berry zijn gierigheid en hebzucht en zijn gebrek aan scrupules, en dit zowel op politiek terrein als op dat van zijn mecenaat. In bepaalde periodes nam hij aktief deel aan de regering van Frankrijk, o.a. in de moeilijkheden veroorzaakt door de Honderdjarige Oorlog en door de twist gerezen tussen Armagnacs en Bourguignons, ingevolge de krankzinnigheid van Karel VI (1368-1422). Hij slaagde er in zich een groot domein te verwerven, met de stad Bourges als centrum van zijn beheer. Dit geschiedde grotendeels ten koste van de vorstelijke bezittingen (2).

---

(1) Le livre des Fais et Bonnes Meurs du sage roy Charles V, dl. III, kap. XII, volgens M. FAVIER, Christine de Pisan. Muse des cours souveraines, Lausanne, 1967, p.73-74.

(2) L. BREHIER, art. Berry (Jean de France, duc de), - Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastique, dl. VIII, 1935, kol. 898-911; J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.XVI e.v.; S. LUCE, La France pendant la Guerre de Cent Ans, dl. I, Parijs, 1890, p.205 e.v.; F. LEHOUX, Mort et funérailles du duc de Berry (juin 1416), in Bulletin de l'Ecole des chartes, dl. CXIV, 1956, p.76-96; IDEM, Jean de France, duc de Berry. Sa vie. Son action politique, 1340-1416, Parijs, 1967.

S T A M T A F E L I

HUIS VALOIS

Jan II de Goede * (1)
(1319-1364)
x(1) Bonne van Luxemburg
x(2) Johanna van Auvergne

- Karel V *
  (1337-1380)
  x Johanna van Bourbon
  - Karel VI *
    (1368-1422)
    x Isabella van Beieren
    - Isabella (+1409)
    - Michelle (+1422) x Filips de Goede hertog van Bourgondië
    - Lodewijk hertog van Guyenne (±1415)
    - Jan hertog van Touraine (1398-1417) x Jacoba van Beieren (zie HUIS WITTELSBACH)
    - Katharina (1438)
    - Karel VII * (+1461)
  - Lodewijk hertog van Orléans (+1407)
- Lodewijk hertog van Anjou (+ 1384)
- Jan hertog van Berry (1340-1416)
  x(1) Johanna van Armagnac
  x(2) Johanna van Boulogne
  - Bonne (+1445) x Amadeus VII van Savoye
    - Amadeus VIII van Savoye (1383-1449) (in 1439 paus Felix V)
  - Maria (+1434) x Jan I hertog van Bourbon
- Filips de Stoute hertog van Bourgondië (1342-1404) x Margareta van Male

(1) De met een * gemerkte personen zijn koning van Frankrijk.

Terwille van zijn baatzuchtige politiek en van zijn tiranniek beleid wordt hij door schrijvers als Brehier gekarakteriseerd met deze woorden: Il n'a de grandeur que dans un seul domaine, celui des arts (1).

De Hertog van Berry was een van de grootste bouwheren van zijn tijd (2). Te Bourges richtte hij het paleis en de Sainte-Chapelle op en daarnaast hebben talrijke kastelen en paleizen verspreid over een groot deel van Frankrijk - en waarvan men de afbeeldingen terugvindt in de miniaturen die hij liet vervaardigen (3) - aan hem hun ontstaan te danken. Hij hield er een bijzonder luxueuze hofhouding op na en legde in zijn verschillende verblijven grote verzamelingen aan van kostbaarheden, rariteiten en kunstwerken. Een groot deel van zijn collecties werd gevormd door muntstukken, juwelen en edelstenen. Hij bezat een overvloed aan goud- en zilverwerk. Schilderijen en beelden, ivoorsnijwerk en wandtapijten, iconen en relieken stapelden zich op in zijn kastelen. Ook curiositeiten, zoals zeldzame planten, fossielen, eenhoornen, struisvogeleieren, enz... wekten zijn belangstelling.

Het verzamelen van handschriften vormde zijn voornaamste hobby en men heeft hem terecht in latere eeuwen genoemd: le prince des bibliophiles français (4). De inventaris van zijn bibliotheek en van zijn hand-

---

(1) L. BREHIER, art. cit., kol.897.

(2) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.LXXXII-LXXXVI; P. PROST, o.c., p.262; P. GAUCHERY, Mémoire historique et descriptif du palais construit à Bourges par Jean de France, duc de Berry, in Mémoires de la Société des antiquaires du Centre, dl. XXI, 1895-1896, p.75-101; H. BOUDET, Hugues Joly, maître des oeuvres de Jean de Berry, Aurillac, 1911; A. BOINET, Les sculptures de la façade occidentale de la cathédrale de Bourges, Parijs, 1911; P. GAUCHERY, Le palais du duc Jean et la Sainte Chapelle de Bourges, in Mémoires de la Société des antiquaires du Centre, dl. XXXIX, 1919, p.37-77; IDEM, Renseignements complémentaires..., art. cit., p.205-209.

(3) Zie b.v. de kalenderprenten van de Très Riches Heures, bewaard in het MUSÉE CONDÉ, CHANTILLY, ms. 1284, (afb. F. HATTINGER, Les Très Riches Heures du duc de Berry, Lausanne, s.d.).

(4) P. PROST, o.c., p.261.

schriftenverzameling (1) bewijzen dat deze eretitel zeker niet overdreven is. Hij verkreeg deze kostbare boekwerken door aankoop, erfenis of ingevolge schenkingen. Daarnaast liet hij vele werken zelf kopiëren en verluchten door een groep kalligrafen en miniaturisten waaronder kunstenaars voorkwamen zoals André Beauneveu, Jacquemart de Hesdin, Jacques Coene en de gebroeders Paul, Herman en Jan van Limborch (2).

Wat de inhoud en aard betreft van deze werken, komen in zijn bibliotheek naast profane boeken ook talrijke geschriften voor met godsdienstige inslag. Het zijn voornamelijk deze laatste die op bijzonder rijke

---

(1) A. DE BASTARD, Librairie de Jean de France, duc de Berry, Parijs, 1834 (onvoltooid gebleven werk); L.C. DOUËT D'ARCQ, Notice sur la bibliothèque de Jean duc de Berry en 1416, in Revue archéologique, dl. VII, 1850-51, p.145-168 en 224-233; HIVER DE BEAUVOIR, La librairie de Jean, duc de Berry, au château de Mehun-sur-Yèvre en 1416, Parijs, 1860; L. DELISLE, Les collections de Bastard d'Estang, Nogent-le-Rotrou, 1885, p.226; IDEM, Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. I, Parijs, 1881, p.56-58; dl. III, Parijs, 1881, p.170-194, 326, 339-340 en 389; J. GUIFFREY, o.c., p.CXL e.v.; M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.287-318.

(2) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.LXXII e.v.; J. SOYER, Documents inédits sur le séjour et la demeure à Bourges de divers artistes au service de Jean de France, duc de Berry et d'Auvergne, comte de Poitou, 1380-1400, in Mémoires de la Société des antiquaires du Centre, dl. XXVII, 1903, p.305-328; P. DURRIEU, Les manuscrits d'André Beauneveu, in Le manuscrit, dl. I, 1894, p.90 e.v.; R. DE LASTEYRIE, Les miniatures d'André Beauneveu et de Jacquemart de Hesdin, in Monuments et mémoires, publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, (Fondation E. Piot), dl. III, 1896, p.71-119; H. MARTIN, Les miniaturistes français, Parijs, 1906, p.77-89; P. DURRIEU, La Bible du duc Jean de Berry conservée au Vatican, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXVII, 1910, p.12; L. REAU, Histoire de la peinture au Moyen-Age, dl. I, La miniature, Melun, 1946, p.157-169; (Tentoonstellingscatalogus) Chefs d'oeuvre des peintres-enlumineurs de Jean de Berry et de l'école de Bourges, Bourges, 1951, p.14 en 21-26; G. TROESCHER, Burgundische Malerei. Maler und Malwerke um 1400 in Burgund, dem Berry mit der Auvergne und in Savoyen mit ihren Quellen und Ausstrahlungen, dl. I, Berlijn, 1966, p.71, 140 en 144; M. MEISS, The Patronage..., dl. I, passim.

wijze verlucht werden. Het grootste aantal ervan was voorzien van miniaturen en op menige bladzijde waren het portret van de Hertog, zijn wapen, devies en emblemen aangebracht (1). Zeer veel van dit boekenbezit ging verloren. Van de horaria uit zijn verzameling blijven slechts zeven codices bewaard (2): de Petites Heures, geschonken in 1416 aan de echtgenote van Robinet d'Etampes, zijn garde-joyaux (3); de Grandes Heures, een getijdenboek van uitzonderlijk formaat en verlucht met talrijke volbladminiaturen (4); de Belles Heures of Heures d'Ailly, eertijds in

---

(1) Zie over devies en emblemen: J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.XLI, CXXVIII-CXXXI; P. GAUCHERY, Renseignements complémentaires..., art.cit., p.197-199; M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.32 en 95-96.

(2) Men dient op te merken dat de vereenzelviging van enkele van deze horaria met inventaristeksten der verzamelingen van de Hertog van Berry betwistbaar is (cfr. Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures en France du XIIIe au XVe siècle, Parijs, 1958, p.69. - Algemene literatuur: J. GUIFFREY, o.c., p.CXL-CLXXXII; L. DELISLE, Les livres d'heures du duc de Berry, in GBA, 2e reeks, dl. XXIX, 1884, p.97-110, 281-292, 391-404: IDEM, Mélanges de paléographie et de bibliographie, Parijs, 1880, p.295-303; IDEM, Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. III, Parijs, 1881, p.178-180, nrs. 96-112; P. DURRIEU, La peinture en France, - Histoire de l'art, uitg. o.l.v. A. MICHEL, dl. III, Parijs, 1907, p.138-144 en 155; J.A. HERBERT, Illuminated Manuscripts, London, [1912], p. 247-254; (Tentoonstellingscatalogus) Chefs d'oeuvre des peintres-enlumineurs de Jean de Berry et de l'école de Bourges, Bourges,1951, p.29, nr. 2; p.31, nrs.5-6; p.32, nrs.7-9; p.49, nr.12 bis; E. PANOFSKY, Early..., dl. I, p.42; J. DUPONT, La peinture gothique, Genève-Parijs-New York, 1954, p.150-156; J. PORCHER, Französische Buchmalerei, Recklinghausen, 1959, p.57-65.

(3) B.N.P., ms. lat., 18014.-L. DELISLE, Les livres d'heures..., art. cit., p.397-399; IDEM, Inventaires des manuscrits latins de Notre-Dame et d'autres fonds, conservés à la Bibliothèque nationale, Parijs, 1871, p.77; V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. II, Parijs, 1927, p.175-187; L.M.J. DELAISSÉ, Remaniements..., p.129-133; M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.155-193.

(4) B.N.P., ms. lat., 919. - L. DELISLE, Les livres d'heures ..., art. cit., p.396-397; V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.9-15; G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.140-141; G.F. WAAGEN, Kunstwerke und Künstler in Paris, Berlijn, 1839, p.338-339; M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.256-286.

de verzameling van de Rothschilds en thans in The Cloisters (The Metropolitan Museum, New York)(1); de Très Belles Heures, ook nog genoemd Les Très Belles Heures de Bruxelles, bewaard in de Koninklijke bibliotheek te Brussel en door de Hertog van Berry gegeven aan zijn neef Jan zonder Vrees (2) en de Très Riches Heures, thans een der pronkjuwelen van het Musée Condé te Chantilly (3). Al deze horaria werden begonnen

---

(1) THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK, The Cloisters Collection, Treasury. - Gedeeltelijke uitgave: J.J. RORIMER en B. FREEMAN, Les Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, Montrouge, 1958. - Volledige editie: J. PORCHER, Les Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, Parijs, 1963. - L. DELISLE, Les livres d'heures..., art. cit., p.399-400; IDEM, Mélanges de paléographie et de bibliographie, Parijs, 1880, p.283-293.

(2) K.B.B., Handschriften, 11060-61. - Uitgave P. DE MONT, Un livre d'heures du duc Jean de Berry. Manuscrit de la Bibliothèque royale de Belgique, 11060-61, Haarlem, [1904] ; J. FIERENS-GEVAERT, Les Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, Brussel, 1924. - M. MARCHAL, Notice sur un livre d'heures qui appartenait à Jean le Magnifique, duc de Berry, in Bulletin de l'Académie royale des Sciences et Belles-Lettres de Bruxelles, dl. XV, 1844, p.407-424; L. DELISLE, Les livres d'heures..., art. cit., p.295-303; IDEM, Mélanges de paléographie..., art. cit., p.295-303; J. VAN DEN GHEYN, Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique, dl. I, Brussel, 1901, p.446, nr. 719; G. DOUTREPONT, La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire, Parijs, 1909, p. 195; F. GASPAR en F. LYNA, Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque royale de Belgique, dl. II, Parijs, 1937, nr.167; L.M.J. DELAISSÉ, Remaniements..., p.123-139; IDEM, Middeleeuwse miniaturen van de Librye van Bourgondië tot het handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België, Amsterdam, 1959, nrs.19-20; Librye..., p.24-25, nr.22; O. PAECHT, A forgotten Manuscript from the Library of the Duc de Berry, in The Burlington Magazine, dl. XCVII, 1956, p.146-153; K.G. BOON, Boekbespreking. Erwin Panofsky's Early Netherlandish Painting en de sindsdien verschenen literatuur over dit onderwerp, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p.172.

(3) MUSÉE CONDÉ, CHANTILLY, ms.1284. - L. DELISLE, Les livres d'heures..., art. cit., p.401; P. DURRIEU, Les Très Riches Heures du duc de Berry, conservés à Chantilly, au Musée Condé, et le Bréviaire Grimani, in Bibliothèque de l'Ecole des chartes, dl. LXIV, 1903, p.312-328; H. BOUCHOT, Les Très Riches Heures du duc de Berry, in La revue de l'art ancien et moderne, dl. I, 1905, p.43-216; H. MALO, Pol de Limbourg et Jean Colombe, Les Très Riches Heures du duc de Berry, Parijs, 1945; F. HATTINGER, Les Très Riches Heures du duc de Berry, Lausanne, s.d.; J. PORCHER, Les Très Riches Heures du duc de Berry, Parijs, s.d.; J. LONGNON en R. CAZELLES, Les Très Riches Heures du duc de Berry, (Parijs, 1970).

of voltooid voor de Hertog.

Een zesde getijdenboek is bekend onder de naam van Heures de Savoye. Dit werd niet ontworpen voor de Hertog; het is ontstaan vóór het midden van de XIVe eeuw en de Hertog van Berry verkreeg het uit een andere verzameling (1).

Een zevende getijdenboek, wellicht het merkwaardigste van de reeks, is in de kunsthistorische literatuur bekend onder de naam van Les Très Belles Heures de Notre-Dame. Het werd later in twee delen verdeeld. Het eerste is terecht gekomen in de Bibliothèque nationale te Parijs (2). Het tweede gedeelte, gewoonlijk geciteerd als Turijns-Milanees getijdenboek, kwam in het bezit van het huis van Savoye en kende een onafhankelijke geschiedenis (3). Over de vrij ingewikkelde pedigree van dit getijdenboek in zijn geheel zal in de volgende paragrafen gehandeld worden.

---

(1) Voormalige verzameling BIBLIOTECA UNIVERSITARIA, TURIJN, E.V. 49 (verbrand in 1904). - L. DELISLE, Recherches sur la librairie de Charles V, dl. I, Parijs, 1907, p.208-214; P. DURRIEU, Notice d'un des plus importants livres de prières du roi Charles V. Les Heures de Savoie ou "Très Belles Grandes Heures" du roy, in Bibliothèque de l'Ecole des chartes, dl. LXXII, 1911, p.500-555. - Een fragment van het handschrift is bewaard in de voormalige verzameling van de bisschop van Portsmouth; verkoop Christie's, Londen, 5 juli 1967, nr.163. - Ed. P. BLANCHARD, Les Heures de Savoie. Facsimiles of Fifty-two Pages from the Hours executed for Blanche of Burgundy, being all that is known to survive of a Famous fourteenth-Century Manuscript, which was burnt at Turin in 1904, Londen, 1910; (Tentoonstellingscatalogus), La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p.100, nr.174.

(2) B.N.P., ms. nouv. acq., 3093.

(3) Uiteindelijk beland in: BIBLIOTECA NAZIONALE UNIVERSITARIA, TURIJN, ms. K.IV, 29 (verbrand in 1904); MUSEO CIVICO d'ARTE ANTICA, TURIJN; enkele bladen in het MUSÉE DU LOUVRE, PARIJS, Cabinet des dessins, R.F. 2022, 2023, 2024 en 2025.

§ 2. DE GANGBARE OPVATTING OMTRENT DE VROEGSTE GESCHIEDENIS VAN DE TRES BELLES HEURES.

Vooraleer de eigenlijke uiteenzetting aan te vangen, wordt er op gewezen dat de geschiedenis van de Très Belles Heures, van hun ontstaan tot op de huidige dag, op schematische wijze werd voorgesteld in fig. 2 (na p. 48). Dit schema werd op zulke wijze in dit werk aangebracht dat de lezer het kan openvouwen om het tijdens de lezing van volgende bladzijden steeds naast zich te hebben.

Het oorspronkelijk handschrift dat de naam zou krijgen van Très Belles Heures de Notre-Dame, was samengesteld uit een eigenlijk getijdenboek en uit een misboek. In de inventarissen van Berry's bezittingen (1) wordt van geen enkel soortgelijk manuscript gewag gemaakt. Wat meer is, geen enkele van de tamelijk uitvoerige beschrijvingen der horaria in deze lijsten (2) lijkt toepasselijk op het hier besproken handschrift. Een inventaris van 1413 bevat echter één vermelding waarbij wel bepaalde inlichtingen doch geen eigenlijke beschrijving wordt gegeven. Deze inventaristekst luidt als volgt:

A. Item, d'unes très belles heures de Nostre Dame, escriptes de grosse lettre de fourme, déclairées ou II^{c} XLIIIe fueillet du livre desdiz comptes precedens; est deschargié et acquitié ledit Robinet d'Etampes

---

(1) Inventaris van Guillaume de Ruilly, 1401-1403 (B.N.P., ms. fr., 11496); inventaris van Robinet d'Etampes, einde januari 1413 (n.st.) (ARCHIVES NATIONALES, PARIJS, KK 258); inventaris van Jehan LEBOURNE, 1416 (BIBLIOTHEQUE SAINTE-GENEVIÈVE, PARIJS). - Uitgegeven door J. GUIFFREY, o.c., en hier respectievelijk vermeld met de letters B, A en C.

(2) Zie L. DELISLE, Les livres d'heures..., art. cit., p.105-110, nrs. XX-XXXVII; J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.223, inv. A,nr.850; p.224, inv. A, nr.851; p.243, inv. A, nr.931; p.253, inv. A., nrs.960-961; p.257, inv. A, nr.968; p.266-267, inv. A, nr.997; p.330, inv. A, nr.1232 en p.336, inv. A, nr.1251; dl.II, p.132-133, inv. B, nrs.1050, 1053-1054; p.134, inv. B, nr.1057; p.280, inv. B, nr.1164.

desdictes heures, sanz la pipe d'icelles, pour les causes contenues en la correction faicte sur la partie desdictes heures; pour ce icy seulement une pipe, faicte d'un fermail d'or, garnie d'un fin balay ou milieu, pesant XX caraz, et IIII perles fines roondes entour, pesanz chascune III caraz, lequel fermail mon dit seigneur retint pour mectre esdites Heures de pluseurs joyaulx et autres choses que Barthelemy Rust, marchant, demourant à Paris, lui vendi et delivra, tant pour la feste et joustes faictes à Bourges le XXI et le XXIIe jours d'avril l'an mil CCCC et cinq après Paques, que autrement; et cousta la somme de III^{c} XXXVII frans X sous tournois (1).

Een tweede tekst uit de inventaris van 1413 dient hiermede in verband gebracht te worden:

B. Item, unes Heures, esquelles sont les heures de Nostre Dame, les sept Pseaumes, Vigiles de mors, et, après plusieurs oroisons, messes, le psaultier saint Jeroyme et pluseurs autres dévocions; et au commancement sont les IIII euvangiles et le kalendrier; et a escript au commancement du second feuillet desdictes heures de Nostre Dame: stirpis; couvertes de veluiau vermeil, à deux fermouers d'or, où sont les armes de Monseigneur faictes de néelleure, et une pipe d'or esmaillée des dictes armes, et par dessus, une chemise de satin bleu doublé de tercelin rouge; lesquelles Heures mon dit seigneur a prinses du dit Robinet d'Etampes en lieu d'unes autres Heures qui lui a données, dont mencion est faicte en la premiere partie du II^{c} XLIIIe feuillet du livre desdiz comptes precedens.
Iste ore date fuerunt domino episcopo Claromontensi, ejus consiliario, per litteras domini ducis datas VIII januarii MCCCCXV, superius redditas. Et ideo idem Robinetus acquittatur hic de eisdem (2).

---

(1) L. DELISLE, art. cit., nr. XXVII; J. GUIFFREY, o.c., dl.I, p.243, inv. A, nr. 931.

(2) J. GUIFFREY, o.c., dl.I, p.266-267, inventaris A, nr. 997.

Zoals blijkt uit de eerste inventaristekst (A) gaat het om een zeer mooi handschrift (très belles), geschreven in een groot boekschrift (grosse lettre de fourme) en vormt anderzijds het Klein Officie van de H. Maagd (heures de Nostre-Dame) de aanvang van het getijdenboek. Dat het hierbij gaat om algemeenheden die ook op andere getijdenboeken kunnen van toepassing zijn, hoeft geen betoog. Het feit evenwel dat het bestaande horarium met geen enkele andere inventaristekst kan in overeenstemming worden gebracht, heeft de doorslag gegeven om de eerste geciteerde tekst (A) met dit manuscript in verband te brengen.

Het is nuttig de tot hiertoe algemeen gangbare opvatting omtrent de geschiedenis van het handschrift even in herinnering te brengen. Deze zienswijze gaat voort op de beide hoger geciteerde grondteksten (A en B) die door Durrieu op het behandelde handschrift werden toegepast (1). Deze vereenzelviging werd zonder enige fundamentele kritiek door andere kunsthistorici overgenomen.

Durrieu stelt vast dat de kalender naast de feesten der heiligen enkele necrologische gegevens bevat. Het meest recente van deze laatste is de dood van Filips de Stoute in 1404. De kalender zou dan volgens dezelfde auteur dus na deze datum vervaardigd zijn en het handschrift bijgevolg nog later vermits een dergelijke lijst van feesten en heiligen het eerste is wat in een getijdenboek wordt overgeschreven (2). Nu is het evenwel mogelijk dat necrologische gegevens later kunnen toegevoegd zijn. Bij nader inzicht blijkt dit trouwens in het besproken

---

(1) Heures..., p.9.

(2) Uitgave van de necrologische gegevens: L. DELISLE, art. cit., p.292; P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.8; cfr. ook P. DURRIEU, Les "Très Belles Heures de Notre-Dame" du duc Jean de Berry, Restitution de l'état primitif d'un splendide manuscrit du XVe siècle aujourd'hui dépecé, mutilé et au tiers brûle, in Revue archéologique, dl. XVI, 1910, p.41.

horarium het geval te zijn (1).

Zoals juist werd opgegeven komt er een getijdenboek, vermeld als Très Belles Heures voor in de inventaris van de Hertog van 1413 (A). Dit boek ontbreekt in een vroegere lijst, opgemaakt in 1403. Nu heeft Hulin de Loo vastgesteld dat het miniaturen bevat die zeker dienen geplaatst vóór deze laatste datum. De genoemde auteur heeft dan de veronderstelling gemaakt dat het op dat ogenblik nog niet afgewerkt was en er verder aan gewrocht werd (2). Het schijnt, zo neemt men aan, in 1405 in handen geweest te zijn van de hertog. Dit zou blijken uit de eerste boven geciteerde tekst (A): de gouden pipe of bladaanwijzer (3), be-

---

(1) Zie J. PORCHER, Les Très Belles Heures de Notre-Dame à la Bibliothèque nationale, in La revue des arts, dl. VII, 1957, p.14; L.M.J. DELAISSE, Remaniements..., p.145, voetnoot 42; M. MEISS, o.c., dl. I, p.110.

(2) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.5.

(3) Betreffende het woord pipe, zie: F. GODEFROY, Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle, dl. VI, Parijs, 1895, p.170. - Zie ook LA CURNE DE SAINTE-PALAYE, Dictionnaire historique de l'ancien langage françois ou glossaire de la langue françoise, dl. VIII, Niort-Parijs, 1880, p.313. - Vergelijk een tekst bij J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.225, nr. 853: "... et y a une pipe de deux testes de serpent garnie de seignaulx". Voorbeeld van een oorspronkelijke pipe uit het begin der XVIe eeuw in een gebedenboek in het bezit van C.H. Beels te Hilversum (cfr. G.J. LIEFTINCK, Kunstwerk of juweel ? Het gebedenboek van de Heer C.H. Beels te Hilversum, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. VIII, 1957, p.6 met afb.). - Een pipe schijnt evenwel soms de betekenis te hebben van een beschermende omslag zoals volgende zinnen aantonen: "... les faites enfooncer en pippes"; "... les faites mettre a part les ungs des autres en belles pippes, tellement que, pour pluie, ne eaue quelconque ils ne puissent gaster" (Illustrations from one hundred Manuscripts in the Library of the Yates Thompson, dl. IV, Londen, 1915, nr. 85, Hours of Prigent de Coëtiny (1439-1450). - Zie over dergelijke kastjes om boeken in te bergen O. CARTELLIERI, Am Hofe der Herzöge von Burgund, Basel, 1926, p.184; L. INDESTEGE, Der Genter Buchbinder Livinus Stuvaert, in Gutenberg-Jahrbuch, 1966, p.339.

stemd om in het getijdenboek te plaatsen, zou dat jaar te Parijs aangekocht zijn. Dezelfde auteur wijst er ook op dat het handschrift vermeld in de inventaris van 1413 een zeer mooi manuscript was. Eigenaardig evenwel is dat de inhoud van dit getijdenboek, in tegenstelling tot andere handschriften in het bezit van de Hertog, niet wordt aangegeven.

Het handschrift werd op een niet nader bepaald ogenblik weggenomen uit het bezit van de Hertog. Robinet d'Etampes, zijn garde-joyaux, hoefde er dan ook verder geen rekening mede te houden. De reden van deze verwijdering, was volgens de hogervermelde tekst (A) aangegeven in de rekening van het voorbije dienstjaar (31 januari 1412 (n.st.) - 31 januari 1413 (n.st.)) op fol. 243. Het motief van deze verwijdering werd in deze rekening aangeduid en correction, d.w.z. als verbetering of toevoeging aan de reeds ingeschreven post.

Uit een andere tekst voorkomend in de inventaris van 1413, die reeds hoger werd geciteerd en wel onder letter B , zou volgens Durrieu, later door vele andere auteurs bijgetreden, blijken dat de Hertog de Très Belles Heures geschonken had aan Robinet d'Etampes in ruil voor een ander getijdenboek (1)(fig. 2, B). Deze transactie stond eveneens vermeld in de rekening en zij zou dus gebeurd zijn ofwel in de vermelde periode (31 januari 1412 - 31 januari 1413), ofwel, vermits het hier ging om een correction, na 31 januari 1413. Deze laatste opmerking werd gemaakt door Hulin de Loo (2). De Hertog zou dan enkel de rijkversierde bladwijzer voor zich behouden hebben en hij liet deze uitvoerig beschrijven in de boven aangehaalde inventarispost (A). Deze bladwijzer was aangeworven te Parijs in 1405. Later werd hij gehecht aan de Belles Heures

---

(1) Heures..., p.9.

(2) Heures..., p.4.

of de Heures d'Ailly, een getijdenboek dat verlucht werd door de gebroeders van Limborch. Het is echter pas in de inventaris van 1416 dat de pipe in kwestie vermeld wordt als behorend bij bovengenoemd handschrift (1).

De tweede inventarispost (B) die hoger werd overgeschreven leert tenslotte nog iets meer. Uit de latijnse toevoeging aan de beschrijving blijkt dat het horarium dat Robinet d'Etampes, naar werd verondersteld, aan de Hertog heeft overgemaakt, op 8 januari 1416 (n.st.) aan Martin Gouge, raadgever en kanselier van de Hertog werd geschonken (2).

Schenkingen en ruilingen tussen leden der koninklijke familie of hun naaste en getrouwe dienaars, grote heren en kerkelijke overheden, kwamen zeer veel voor. De documenten verschaffen hierover in verband met de Hertog van Berry meerdere voorbeelden (3). Men leert hieruit dat deze prins niet alleen boeken en kostbaarheden schonk aan genoemde

---

(1) "Une pipe garnie d'un fin balay ou milieu, pesant vint caraz, et quatre perles fines rondes entour, pesans chascune quatre caraz..." (J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.253, inventaris A, nr. 960). - Er is echter een klein verschil met de boven, op p.11 geciteerde tekst; vergelijk: "...une pipe, faicte d'un fermail d'or, garnie d'un fin balay ou milieu, pesant XX caraz, et IIII perles fines roondes entour, pesans chascune III caraz"; M. MEISS, o.c., dl. I, p.108 leest hier: "... pesans chascune un caraz".

(2) In 1415 wordt hij bisschop van Clermont, na eerst de bisschopszetel van Chartres te hebben bekleed. Kanselier van Frankrijk benoemd in 1420. Hij overlijdt in 1444 (cfr. J. GUIFFREY, o.c., p.267). - Het beschreven getijdenboek is tot hiertoe niet vereenzelvigd met een bewaard handschrift.

(3) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.XXXVI-LV; P. DURRIEU, Les antiquités judaïques et le peintre Jean Fouquet, Parijs, 1908, p.12-13; IDEM, La Bible du duc Jean de Berry au Vatican, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXIX, 1910, p.12.

Robinet d'Etampes of aan diens vrouw en zoon (1), doch zelf ook handschriften en andere juwelen van de d'Etampes verkregen had (2).

Uit deze gegevens blijkt wel dat de genoemde familie zeer gewaardeerd werd door de Hertog van Berry en met hem op vertrouwelijke voet leefde. Inderdaad was Robinet de vertrouwensman en administrateur van de Hertog. Hij was opgevoed aan het hertogelijk hof, werd in 1404 in de adelstand verheven, verwierf de titels van Heer van Sallebris, van Chaumasson en des Roches. Verder werd hij aangesteld tot kapitein van la grosse tour te Bourges en een bewijs dat hij tenvolle het vertrouwen van de Hertog genoot vindt men in zijn benoeming tot opzichter van de juwelen van de Hertog (garde-joyaux) en verder ook in zijn aanstelling tot testamentuitvoerder van zijn beschermheer (3). Berry's zin voor praal en weelde schijnt op zijn garde-joyaux te zijn overgegaan. Het schijnt wel dezelfde Robinet d'Etampes te zijn die in 1423 bij een bezoek van de Franse Koning aan Bourges aan de vorst een rijke kamer tapijtwerk af-

---

(1) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.68, inv. A, nr. 190; p.224, inv. A, nr. 851; p.291, inv. A, nr. 1107; p.302, inv. A, nr. 1134; p.308, inv. A, nr. 1157; p.317, inv. A, nr. 1189; dl. II, p.36, inv. B, nr. 222; p.39, inv. B, nr. 252; p.43-44, inv. B, nr. 312; p.109, inv. B, nrs. 851 en 852; p.119, inv. B, nr. 948; p.125, inv. B, nr. 966; p.133, inv. B, nr. 1054; p.148, inv. B, nr. 1200.

(2) IDEM, o.c., dl. I, p.98, inv. A, nr. 335; p.134, inv. A, nr. 451; p.136, inv. A, nr. 460; p.301, inv. A, nr. 1130; p.310, inv. A, p.1184; p.318, inv. A, nr. 1195.

(3) Later trad hij in dienst van Karel VI. Hij stierf in 1442. - P. ANSELME, Histoire généalogique de la maison de France et ses grands officiers, dl. VII, Parijs, 1733, p.543; art. Robinet d'Etampes, - Nouvelle biographie générale, dl. VI, 1872, kol. 584-585; P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.13-14; (Tentoonstellingscatalogus) Mécènes et amateurs d'art Berrichons du Moyen Age et de la Renaissance, Bourges, 1956, p.47.

stond en hem ook verscheidene zilveren voorwerpen leende (1). Hij stichtte ook in de kathedraal te Bourges een rijkversierde kapel (2).

Volgens de hier uiteengezette opvatting zou Robinet dus in het bezit gekomen zijn van het handschrift van Les Très Belles Heures. Deze zienswijze schijnt zeer logisch te zijn en werd tot hiertoe beschouwd als onomstootbaar vaststaand. Het wil ons voorkomen dat tegen deze opvatting wel enige bezwaren kunnen gemaakt worden. Ze steunt tenslotte slechts op één enkel feit, namelijk op de identificatie van het hier besproken handschrift met de hogervermelde inventaristeksten.

§ 3. KRITIEK OP DE GANGBARE OPVATTING.

In wezen steunt deze vereenzelviging op een negatief element, namelijk de onmogelijkheid het voorliggend handschrift in overeenstemming te brengen met een der andere beschrijvingen van getijdenboeken in de inventaris van 1413. Een vermelding van een zeer groot getijdenboek, geschreven in een grote lettre de fourme en aanvangend met de heures de Nostre-Dame is, zoals gezegd, wel toepasselijk op het besproken horarium. Dergelijke karakteristieken kunnen echter ook van andere getijdenboeken worden gezegd. De getijden van de H. Maagd komen essentieel voor in an-

---

(1) Op 18 juni 1423 wordt hij betaald door Willem CHARRIER, Algemeen Ontvanger van de vorst: "pour le récompenser d'une riche chambre de haute-lice de la valeur de 600 écus qu'il lui bailly et délivra libéralement à sa premiere venue en la ville de Bourges et pour argent et vaisselle d'argent qu'il lui avoit prêté" (P. ANSELME, o.c., dl. VII, p.543).

(2) G.T. DE LA THAUMASSIERE, Histoire du Berry, Bourges, 1689, p.885-887; P. GAUCHERY, Les vitraux de la chapelle d'Etampes à la cathédrale de Bourges, in Mémoires de la Société des antiquaires du Centre, dl. XLI, 1931-1933, p.155-178.

dere horaria van dezelfde tijd (1). De gebruikte letter is in de meeste handschriften van dit soort (liturgische en devotieboeken) gelijkend (2). De aangehaalde argumenten wegen dus niet zeer zwaar. We zouden van onze kant enkele bedenkingen willen maken die wellicht van aard zijn om deze identificatie aan te tasten.

In de vermelde inventaris worden de horaria op twee wijzen aangeduid. Op de eerste plaats gebeurt het op een uitgebreide wijze met vermelding van de bijna volledige inhoud van het handschrift, d.w.z. van diverse getijden en devotie-oefeningen. Ten tweede wendt de opsteller een korte manier aan waarbij hij slechts één of hoogstens twee reeksen getijden opgeeft (b.v. Heures deNostre-Dame, of Heures de la Trinité et de Nostre-Dame (3)). Een duidelijk voorbeeld dat het verschil tussen beide wijzen illustreert biedt de vergelijking van de twee inventarisposten die hoger werden geciteerd (A en B). Men kan zich nu de vraag stellen: bevatten getijdenboeken geciteerd onder benamingen als Heures de Nostre-Dame of Heures de la Trinité et de Nostre-Dame, uitsluitend de materie in de aanduiding vermeld of ook andere getijden en devotie-oefeningen ?

De opstellers van de gebruikte inventarissen schijnen zoveel mogelijk te streven naar een goede beschrijving van de opgesomde werken en men zou hieruit kunnen afleiden dat wanneer ze zich beperken tot een vermelding als Heures de Nostre-Dame, het enkel om handschriften gaat waarin uitsluitend de getijden van de H. Maagd voorkomen.

---

(1) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.VI, XIV en XVII.

(2) Zie Hoofdstuk I, Art. I, Archaeologie van het handschrift.

(3) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.223, inv. A, nr. 850; p.330, inv. A, nr. 1232; p.336, inv. A, nr. 1251; dl. II, p.31, inv. B, nr. 171; p.133, inv. B, nrs. 1053 en 1054; p.134, inv. B, nr. 1057; p.252, inv. C, p.739.

Bij nader inzicht blijkt deze beschouwing niet steekhoudend te zijn, want ze wordt tegengesproken door de werkelijkheid. Handschriften waarin uitsluitend één soort getijden voorkomen zijn nagenoeg onbekend. Het blijkt daarenboven uit inventarissen van andere bibliotheken dan deze van de Hertog van Berry, dat een benaming als Heures de la Vierge dient opgevat als een pars pro toto (1). Er is tenslotte nog een andere mogelijkheid. De opsteller van de inventaris van 1413 liet wellicht in de eerst aangehaalde tekst (A) de verdere inhoudsopgave achterwege, hetzij omdat het handschrift, zoals hoger werd aangetoond, uit de hertogelijke verzamelingverwijderd was zodat de garde-joyaux van verdere bewaring ontslagen was, hetzij omdat genoemde inventarispost verwees naar een bepaalde folio uit een rekenboek waardoor wellicht alle twijfel voor een eventuele identificatie uitgesloten was.

We menen hierbij evenwel een andere bedenking te kunnen maken. Indien men de bovenvermelde identificatie aanvaardt, mag men ook niet vergeten dat het getijdenboek in kwestie nog in een onvoltooide toestand verkeerde. De Très Belles Heures dienden namelijk in een latere fase gedeeltelijk voltooid te worden (en wel dit deel dat bekend staat als Turijns-Milanees getijdenboek; cfr. infra). Zou de Hertog een onvoltooid handschrift voorzien hebben van een bladwijzer, hetgeen trouwens veronderstelt dat het manuscript reeds ingebonden was ? Het verder verluchten van het handschrift in deze toestand bemoeilijkte tenzeerste het werk van de miniaturisten. Het was immers een normale gedragslijn in de ateliers dat de handschriften pas samengebonden werden nadat tekst en versiering volledig waren afgewerkt. Er bestaan archiefteksten die dit duidelijk aantonen (2). Een mooi voorbeeld vindt men trouwens terug

---

(1) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.XVII. De vermelde titulatuur verwijst in dat geval enkel op het voornaamste bestanddeel van het getijdenboek.

(2) Zie Hoofdstuk I, Art. I, Archaeologie van het handschrift, p. 175.

in de inventarissen van de Hertog van Berry zelf: het getijdenboek Les Très Riches Heures (Musée Condé te Chantilly) was onvoltooid op het ogenblik dat de Hertog stierf. Het bestond toen nog uit losse cahiers of katernen en deze toestand wordt in de inventarissen duidelijk aangegeven (1).

Er doet zich nog een andere moeilijkheid voor. Zoals men zich herinnert komt het handschrift niet voor in de inventaris van 1403 ofschoon het op dat ogenblik reeds bestond, en wel in deze van 1413, terwijl het dan toch nog onvoltooid was. Wijst het ontbreken in de oudste inventaris erop dat het op dat ogenblik in het atelier van de verluchters zou aanwezig geweest zijn ? Waarom werd het in die jaren niet volledig voltooid ? Overigens bestaat er geen enkel document dat bevestigt dat rond 1403 inderdaad aan het manuscript werd gearbeid. Men kan enkel vermoeden dat aan het schrijven of de verluchting verder werd gewerkt in 1412-1413, vermits het handschrift in de hogervermelde rekening van dat jaar voorkwam in een bepaalde post (cfr. tekst A). Tenslotte lijkt het eigenaardig dat een zeer onvolledig gefllustreerd getijdenboek in ruil werd gegeven voor een volledig afgewerkt exemplaar.

De identificatie van Durrieu lijkt minder vast te staan dan men op het eerste gezicht zou vermoeden. Nochtans zou het zeer verwonderlijk zijn dat het getijdenboek dat hier bestudeerd wordt niet in Berry's inventarissen voorkwam, zelfs indien het onafgewerkt was. Men kan hierbij

---

(1) "Item en une layette plusieurs cayers d'unes très riches heures que faisoient Pol et ses frères, très richement historiez et enluminez, prisés V^{c} l.t." (J. GUIFFREY, o.c., dl. II, p.280, inventaris C, nr. 1164). - Deze losse cahiers werden pas ingebonden wanneer het bij de aanvang van de XVIe eeuw in het bezit was gekomen van Margareta van Oostenrijk (H. MALO, Pol de Limburg et Jean Colombe. Les Très Riches Heures du duc de Berry, Parijs, 1945, zonder paginering). Het handschrift is thans bewaard in het MUSÉE CONDÉ, CHANTILLY, nr. 1284.

verwijzen naar een analoog geval dat reeds zoëven ter sprake gekomen is: de onvoltooide Très Riches Heures werden in de sterfinventaris opgenomen. Deze tegenwerping heeft echter geen absolute waarde vermits een ander getijdenboek, namelijk de Heures de Savoye, in geen enkele der lijsten terug te vinden is (1).

Wat er nu ook zij van de besproken identificatie, één ding staat vast: terwille van de eigendomsmerken heeft het handschrift dat het onderwerp vormt van deze studie eens aan de Hertog van Berry toebehoord. Gemakkelijkheidshalve zal het verder in dit werk de titel van Très Belles Heures de Notre-Dame blijven behouden.

De opvatting van Durrieu, die trouwens ook door alle kunsthistorici werd aanvaard, dient diepgaand gewijzigd te worden op een ander punt, dat hierna zal uiteengezet worden. Zoals hoger werd gezegd, neemt men aan dat de Hertog van Berry de Très Belles Heures geruild heeft voor een ander werk uit het boekenbezit van Robinet d'Etampes. De eerste tekst (A) vermeldt enkel dat hij ontlast werd van de codex wat betreft zijn taak als garde-joyaux. Uit de tweede tekst (B) blijkt dat er een verwisseling heeft plaatsgehad. Welke was nu meer bepaald de aard van deze transactie ? Het getijdenboek dat door Berry verkregen werd van Robinet d'Etampes werd door de Hertog als zijn eigendom beschouwd vermits hij het kon schenken aan Martin Gouge. Heeft Robinet het door hem bekomen horarium als zijn eigendom aangezien ? In dit verband is het nuttig een nota te citeren uit een andere inventaris van de Hertog van Berry, opgemaakt na zijn afsterven in 1416, en die betrekking heeft op het handschrift van Les Très Belles Heures de Notre-Dame. Deze tekst werd door de onderzoekers nooit vermeld in verband met het hier behandelde probleem. Hij luidt als volgt:

---

(1) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.318.

Ista pars, cum II^{bus} partibus, reddite fuerunt per dictum, Robinetum Parisiis executoribus, ut supra (1).

Het handschrift - hier wordt verwezen naar het manuscript van de Très Belles Heures in de inventaris van 1413 - samen met twee andere codices (2), werd door Robinet d'Etampes gerestitueerd aan de testamentuitvoerders van de Hertog te Parijs. Het eerste werd met het oog op de verkoop van Berry's bezit, geschat op 700 ponden tournoois (3).

Tijdens het leven van Berry werden de schenkingen door de Hertog gedaan op de volgende wijze geregistreerd. In de inventarissen van zijn bezit werd bij het weggeschonken voorwerp de datum gevoegd van de officiële akte welke bij die gelegenheid werd opgemaakt. Na het overlijden van de Hertog werd dit document voorgelegd door Robinet d'Etampes aan de testamentuitvoerders om bij deze laatste het ontbreken van het voorwerp in kwestie te rechtvaardigen (4). Van iets dergelijks is geen sprake in het geval van de drie hogervermelde handschriften. Het zijn niet de schenkingsakten doch de handschriften zelf die aan de testamentarissen worden teruggegeven met het oog op hun verkoop. Er schijnt hier dus geen ruil of schenking in de echte zin van het woord plaats gehad te hebben. Een analoog geval heeft zich voorgedaan met het hand-

---

(1) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.243, inv. A, nr. 931.

(2) Namelijk de nummers 931-933 van inv. A (J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.243-244). - Bij de nummers 932-933 betreft het eveneens handschriften.

(3) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.243, inv. C, nr. 1292: "Prisé VII^{c} liv. t.".

(4) Zie als voorbeeld tekst B geciteerd op p. 11 . - Als tweede voorbeeld kan men een vermelding aanhalen betreffende een handschrift dat door de Hertog aan de echtgenote van Robinet d'Etampes werd geschonken: "Data fuit uxori dicti Robineti per mandatum Domini, datum tercia die marcii anno M° CCCC^{o} XIII°, hic redditum; virtute cujus idem Robinetus acquittatur hic de eadem" (J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.68, inventaris A, nr. 190).

schrift Terence des ducs (1). Deze codex werd in het begin van 1416 aan de Hertog van Berry ter hand gesteld door Jean d'Arsonval, bisschop van Châlons-sur-Marne (1413-1420) en biechtvader van Lodewijk van Guyenne, die de eigenlijke bezitter was van het handschrift. Na de dood van deze Lodewijk werd het handschrift door zijn testamentuitvoerders opgeëist van de Hertog van Berry (2).

De betekenis van de ruil tussen de Hertog van Berry en Robinet d'Etampes is geenszins duidelijk. Indien deze laatste de Très Belles Heures slechts in bruikleen kreeg, waarom diende hij dan een handschrift in de plaats te geven dat hij trouwens nooit meer zou weerzien vermits het in handen kwam van Gouge. Speelt hier de idee van de onontvreembaarheid van een handschrift een rol zoals dit het geval was met de boekwerken uit de bibliotheek van de Franse koning (3) ?
Op deze vraag is niet te antwoorden bij gebrek aan positieve gegevens. We zien alleen dat Robinet nog andere geschenken van de hertog ontving waaronder ook boeken (4) en dat deze na de dood van de hertog niet aan het sterfhuis werden terugbezorgd.

---

(1) BIBLIOTHÈQUE DE L'ARSENAL, PARIJS, ms. 664.

(2) Let op de terminologie: "... lequel livre l'évêque de Chalon donna à mondit seigneur" (J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.335, inv. A, nr. 1248). - Het boek wordt door Berry's testamentuitvoerders geschat voor verkoop (dl. II, p.239, nr. 529). - De testamentuitvoerders van de Hertog van Guyenne eisen de boeken op die na de dood van de hertog: "avoient esté bailliez audit feu duc de Berry". Ze zijn bestemd "pour emploier et convertir au bien et prouffit de ladite exécution dudit duc de Guienne". - Wellicht ligt het probleem hier toch enigszins anders dan in het boven besproken geval: alles hangt ervan af met welk recht de bisschop van Chalon het handschrift aan Berry kon geven.

(3) (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p.56.

(4) Zie boven, voetnoot 1, p.16.

Een andere verklaring van het hier behandelde fenomeen zou kunnen gevonden worden in het volgende: in de twee bovenvermelde inventaris-teksten wordt Robinet wellicht niet beschouwd als een privépersoon maar wel als een ambtenaar en als een bewaker van de kunstschatten van de hertog. De woorden prinses en données zouden in dat geval enkel betrekking hebben op zijn beheer. Betekent prinses werkelijk dat het hier gaat om een gift vanwege Robinet d'Etampes aan de hertog, en wijst données op een schenking van deze laatste aan zijn ondergeschikte ? De woorden donné of datum hebben evenwel in de inventaris van de hertog steeds de betekenis van een gift of schenking (1). Zouden wij ons echter het geval niet als volgt mogen voorstellen: het ene boek werd door Robinet d'Etampes "genomen" (prinses) om toevertrouwd te worden aan het atelier van de kopiisten of miniaturisten voor zijn verdere afwerking, en het andere werd, na voltooiïng, door zijn tussenkomst aan de hertog "overgemaakt" (données) om een plaats te krijgen in zijn bibliotheek. We kunnen ons moeilijk indenken dat het hier om een gift of een uitwisseling zou gaan en wel om de volgende drie redenen.

Indien de Très Belles Heures vóór 1413 uit de hertogelijke verzameling verwijderd waren, (cfr. de verwijzing naar de fol. 243 van het rekenboek van 1412-1413, zie hoger) waarom worden ze dan opgenomen in de inventaris van dat jaar ? Het is ook zonderling dat een eenvoudige uitwisseling waarbij geen financiële verhandeling te pas kwam, zou vermeld worden in een rekenboek. Tenslotte, en we hebben hierop reeds gewezen, is het eigenaardig dat een voltooid handschrift zou geruild worden tegen een onafgewerkt. Om al deze redenen menen wij aan de traditionele interpretatie van de genoemde uitwisseling te moeten twijfelen.

Wat er ook van zij, in 1416, na de dood van de hertog werd het hand-

---

(1) Voorbeeld in voetnoot 4, p.22.

schrift in handen gelegd van de testamentuitvoerders en schijnt het met de overige kostbaarheden van de hertog onder de hamer gekomen te zijn (fig. 2, B).

We staan hier dus voor twee mogelijkheden. Indien het besproken horarium niet te vereenzelvigen is met het handschrift waarover het gaat in de geciteerde inventaristeksten, is er geen enkel bewijs dat het ooit in handen is geweest van Robinet d'Etampes. Het werd na de dood van de hertog met zijn andere handschriften normaal te gelde gemaakt. Indien het wel gaat om dit handschrift, is dit laatste evenmin na de dood van de hertog (15 juni 1416) in handen van Robinet vermits hij het aan de testamentuitvoerders terugbrengt. In beide gevallen zouden de Très Belles Heures in de nalatenschap van de hertog gebleven zijn. Het is natuurlijk niet uitgesloten - doch niets wijst erop - dat de gewezen garde-joyaux het handschrift op regelmatige wijze door aankoop uit de nagelaten goederen zou verkregen hebben.

Het jaartal 1416 is van belang omdat het als een datum post quem voor de verdere voltooiïng van de codex geldt. De uiteindelijke afwerking van het handschrift, m.a.w. het aanvullen van de voor verluchting opengebleven plaatsen in het deel van het horarium, bekend als Turijns-Milanees getijdenboek, moet alleszins na dit jaar geplaatst worden. De mening volgens welke deze afwerking vroeger zou gebeurd zijn, dient categorisch verworpen te worden (1). Pas op 8 augustus 1416 verleende Karel VI toelating aan de testamentuitvoerders om te beschikken over

---

(1) Zie bv. de datering van hand F door G. HULIN DE LOO, Heures..., p.23 en 26: 1412-1417. - Vergelijk ook L. MAETERLINCK, L'énigme des primitifs français, Gent, s.d., p.191 en IDEM, Une école préeyckienne inconnue, Brussel, 1925, p.35, voetnoot 1, die een datering vóór 1413 voorstaat; O. KERBER, Hubert van Eyck, Frankfort a.M., 1937, stelde een datering tijdens het eerste decennium van de XVe eeuw voor. (Zie verder Art. II, Het Turijns-Milanees getijdenboek in de kunsthistorische literatuur).

de goederen van de overleden Hertog en over de door Robinet opgemaakte inventaris (1). De verkoop van Berry's bezit greep plaats in de jaren 1417 en 1418 (2). De voltooiïng van het Turijns-Milanees gedeelte kan dus zeker niet vóór 1417-1418 geplaatst worden.

§ 4. DE EERSTE VERLUCHTINGSCAMPAGNE.

Tot hiertoe werd aangenomen dat de Très Belles Heures door de Hertog van Berry zelf zou besteld zijn. Delaissé kwam, na een codicologisch onderzoek, tot de vaststelling dat het horarium oorspronkelijk voor een ander persoon werd ontworpen (3). Dat het werk echter in het bezit van de hertog is geweest lijdt volgens hem geen twijfel: zijn portret komt er
24-26 meer dan eens in voor (4). Volgens de genoemde auteur is uit volgende
59-71 vaststellingen op te maken dat het werk door een ander persoon werd besteld. De miniaturen behorend tot de vroegste periode van het handschrift vertonen belangrijke stijlverschillen (5). Onder de geportretteerde figuren herkent men een man met een baard, die bezwaarlijk met de Hertog
59 van Berry kan vereenzelvigd worden (6). Hij komt voor op een bladzijde waarop het schild van de hertog prijkt dat blijkbaar geschilderd werd

---

(1) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.1-6.

(2) IDEM, o.c., dl. I, p. CLXXXVII, en dl. II, p.339.

(3) Remaniements..., p.181-182.

(4) MUSÉE DU LOUVRE, PARIJS, Cabinet des dessins, R.F. 2024; BIBLIOTECA NAZIONALE UNIVERSITARIA, TURIJN, ms. K.IV. 29, fol. 78 vo (verbrand in 1904); MUSEO CIVICO d'ARTE ANTICA, TURIJN, fol. 87 en 120.

(5) Reeds G. HULIN DE LOO, Heures..., p.11-18, onderscheidde twee groepen handen, namelijk rond 1380-1390 en ca. 1410.

(6) MUSEO CIVICO d'ARTE ANTICA, TURIJN, fol. 87.

boven een vroeger dat werd uitgeschrapt. Tenslotte wijst Delaissé op het feit dat bepaalde letters, geschreven in een blekere kleur, herschreven werden met een donkere inkt. Dit zou, rekening houdend met de gebruiken in zwang op dit gebied aan het Franse hof, wijzen op een verschil in tijd: de donkerbruine inkt zou, steeds volgens Delaisse, in dit milieu pas vanaf ca. 1400 zijn aangewend. Deze auteur is dan ook geneigd in de besteller van dit handschrift niet de Hertog van Berry, maar wel een andere Franse machthebber te herkennen. Vermits er in het oorspronkelijk handschrift een gebed voorkomt voor een Frans vorst zou deze besteller moeten vereenzelvigd worden met een Frans monarch. Deze laatste zou dan Karel VI (1380-1422) zijn die het boek liet vervaardigen bij de aanvang van zijn regering (fig. 2, A).

Meiss ging niet akkoord met deze mening (1). Op basis van een uitgebreide portretstudie stelde hij vast dat de in het handschrift voorkomende beeltenissen wel betrekking hebben op de Hertog van Berry (2). Hij
59 aanvaardde evenmin dat het hoger geciteerde schild van de hertog werd aangebracht op een ouder blazoen dat verwijderd werd. Het perkamenten blad waar op de rand het wapenschild prijkt is zeer dun en vertoont enkele lichte plooien, maar dit feit is niet noodzakelijk het gevolg van een wegschaving maar wel van de aard en de voorbereiding van het perkamenten vel zelf. Hetzelfde verschijnsel doet zich trouwens ook voor op andere folio's (3). Indien de Berry zijn eigen wapenschild had willen plaatsen boven dat van de Franse vorst (van azuur met gouden lelies)

---

(1) M. MEISS, o.c., dl. I, p.111.

(2) IDEM, o.c., p.86 en 88, nrs. 21, 24 en 25.

(3) IDEM, o.c., p.87-88. - Het perkament is dunner op de rand van het blad dan onder het schild.

had hij dit laatste niet volledig moeten doen herschilderen. Het volstond met het toevoegen van een uitgeschulpte boord van keel (rood). Meiss heeft het hier volledig bij het rechte eind. Een persoonlijk onderzoek van het handschrift op deze plaats wees uit dat er alleszins onder de rode boord nooit azuur aanwezig geweest is (1) en dat het hier werkelijk om het eerste wapen gaat dat in deze marge werd aangebracht. Een andere opmerking van Delaissé heeft weinig waarde. De aanwezigheid van een gebed van de Franse vorst in dit handschrift kan verklaard worden door het feit dat dit laatste gekopieerd werd op een prototype waarin het bedoelde gebed was opgenomen (2). Ook het laatste argument van de auteur, in verband met het gebruik van een meer donkere inkt in het Franse hof omstreeks 1400, schijnt absoluut niet bewezen te zijn (3).

Het blijkt intussen dat de theorie van Delaisse zou heropgenomen worden door E.P. Spencer. Uit een recente studie (4) blijkt dat hij in de eerste besteller eveneens een Franse vorst wenst te zien, maar ditmaal niet Karel VI, maar Karel V, le Sage. Deze auteur beroept zich op twee argumenten, vooreerst:

---

(1) In feite bestaat de uitgeschulpte boord van keel uit twee lagen rode verf. De bovenste is iets breder dan de onderste en waar ze deze laatste overschrijdt is ze volkomen transparant. Men kan zich hier wel de vraag stellen of deze dubbele laag niet wijst op een latere toevoeging aan een voorafbestaande rode boord. Men zou dan kunnen denken aan het schild van Anjou dat gelijkt op dat van de Hertog van Berry, doch met een band i.p.v. een uitgeschulpte boord.

(2) Zie Hoofdstuk I, Art. II, Tekst en tekstherstelling.

(3) Het valt op dat in het Parijs getijdenboek op p.155 de inkt plots bleker wordt, waar hij tevoren donker was. Het gaat hier nochtans om bladzijden die volkomen gelijktijdig zijn. - M. MEISS, o.c., dl. I, p.388, voetnoot 7, noteerde andere dergelijke gevallen.

(4) E.P. SPENCER, The First Patron of the Très Belles Heures de Notre-Dame, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.145-149.

op de aanwezigheid in het handschrift van het hogergenoemde gebed van een Franse vorst, en ten tweede op een portret van Karel V dat hij meent terug te vinden in een van de oudste miniaturen van het handschrift, namelijk in de Aanbidding der Wijzen. In een der Koningen die het Kind hun gave aanbieden, meent hij deze Franse vorst te herkennen. In dit geval zou het handschrift vroeger dienen gedateerd dan totnogtoe gebruikelijk was, namelijk in de jaren 1378-1380. Karel V overleed in 1380 (1)(fig. 2, A). Vermits wij ons in deze studie niet expliciet bezig houden met de eerste verluchtingscampagne van het handschrift, kunnen wij in deze betwisting geen stelling nemen.

Wij verwijzen voor deze eerste campagne naar Hulin de Loo. Volgens deze hebben verschillende miniaturisten gewerkt aan de illustratie. Hij maakt een onderscheid tussen: de hand A die zou te vereenzelvigen zijn met de Meester van het Parament van Narbonne (2) die de Parijse traditie van de XIVe eeuw voortzet en werkzaam was in de periode 1380-90; een hand A bis die de eerstgenoemde meester behulpzaam was; een hand B die arbeidde tussen 1402 en 1405; een hand C werkzaam tussen 1410-1412, en tenslotte de handen D en E, bedrijvig vóór 1412 of 1413.
De chronologische bepaling in verband met de hand B steunt op de bevin-

---

(1) J. MARROW, (Boekbespreking) Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, intro. P. DURRIEU, Paris, 1902, in The Art Bulletin, dl.L, 1968, p.204, is eveneens van oordeel dat het handschrift ca. 1380 voor een eerste patroon begonnen werd.

(2) Zie over deze meester: H. BOUCHOT, Le "Parement de Narbonne", in GBA, 3e reeks, dl. XXXI, 1904, p.5 e.v.; G. HULIN DE LOO, Heures..., p.14-16; G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.30; M. MEISS, o.c., dl. I, p.99-107. - Kritiek op deze toeschrijving: M. DVORAK, (Boekbespreking) G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, in Kunstgeschichtliche Anzeigen. Beiblatt der Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung, 1910, p.101; G. VITZTHUM, (Boekbespreking) G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, in Monatsheft für Kunstwissenschaft, dl. IV, 1911, p.517.

dingen die hoger werden uiteengezet. Zoals men zich herinnert namen Durrieu en Hulin de Loo aan dat het getijdenboek in 1403 opgenomen was in het atelier van verluchters en dat het om die reden niet vermeld werd in de inventaris welke dat jaar werd opgemaakt. In 1405 was het reeds in de bibliotheek van de Hertog van Berry aanwezig vermits er een pipe werd aan toegevoegd. Het verluchtingswerk werd opnieuw aangevat door hand C tussen 1410 en 1412 (1). Wat betreft de handen D en E plaatste Hulin de Loo deze oorspronkelijk na 1412 of 1413 toen het manuscript in handen zou geweest zijn van Robinet d'Etampes (2). Hij herriep deze mening en trad Durrieu bij die de bedoelde miniaturen situeerde in de tijd wanneer volgens hem Berry het handschrift nog in zijn bezit had, dus vóór 1412 (3). Deze laatste mening werd trouwens bevestigd door andere onderzoekers (4).

Meiss wijzigde na een diepgaande stijlstudie de mening van Hulin de Loo in de volgende zin. Hij behield voor de hand A de toeschrijving aan de Meester van het Parament van Narbonne (1380-1390). Handen B en C van Hulin de Loo vereenzelvigde Meiss met éénzelfde kunstenaar. Deze miniaturist noemt hij de Meester van Sint-Jan-Baptist. Het werk dat hij uitvoerde in de periode 1402-1405 komt volgens hem overeen met de hand B en dat van de periode 1410-1412 met de hand C. Hand D van Hulin de Loo plaatste hij vóór 1409 en hij noemde deze kunstenaar de Meester van de getijden van de H. Geest. Tenslotte schrijft hij enkele miniaturen toe aan een eigen Master D die volgens hem een later navolger is van de Meester van het Parament van Narbonne (hand A). Volgens genoemd auteur zouden ook de gebroeders van Limborch tussen gekomen zijn voor enkele

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.11-12.

(2) IDEM, o.c.p.20-21. - Zie Art. II, Het Turijns-Milanees getijdenboek in de kunsthistorische literatuur, p. 73.

(3) G. HULIN DE LOO, Heures..., Addenda et corrigenda, p.72.

(4) E. PANOFSKY, Early..., p.45, voetnoot 2.

verluchtingen (1). Meiss behoudt in grote lijnen de onderverdeling van Hulin de Loo, maar hij trekt het stijlonderzoek verder door.

Bij het nader omschrijven van deze eerste verluchtingscampagne volstaat het naar onze bescheiden mening niet zich af te vragen hoeveel en welke handen hieraan hebben meegewerkt, doch dient ook de initiale vraag gesteld te worden: was het handschrift van de Très Belles Heures oorspronkelijk bedoeld als één volume ofwel als twee afzonderlijke delen: een getijdenboek of horarium en een misboek (2) ? Deze vraag is in ieder geval van enig belang voor het doel dat wij in deze verhandeling nastreven. Het schijnt onbetwistbaar dat de verschillende fragmenten, thans verspreid over de Bibliothèque nationale te Parijs, de Biblioteca nazionale universitaria te Turijn (verbrand in 1904) en het Museo civico in dezelfde stad (3), oorspronkelijk deel hebben uitgemaakt van één manuscript dat geschreven werd voor één bepaald persoon. Hierop wijzen de afmetingen van de folio's, de verdeling van de bladspiegel, de opmaak, en het feit dat dezelfde portretten en wapenschilden voorkomen in de verschillende delen en dat ook in deze laatste dezelfde miniaturisten werkzaam geweest zijn (4).

De vraag die we ons evenwel stellen is deze: was het handschrift in de bibliotheek van de Hertog van Berry samengebonden in één volume ofwel in twee ? Deze laatste hypothese moet zeker onder ogen gezien worden. Zowel het horarium als het misboek moeten afzonderlijk reeds vrij lijvige

---

(1) M. MEISS, o.c., dl. I, p.99-107, 112-118, 134 en 247-255.

(2) Zie in verband met de dikte van het handschrift: Hoofdstuk I, Art. I, Archaeologie van het handschrift.

(3) Zie voetnoten 2 en 3, p.9.

(4) Cfr. Hoofdstuk I, Art. I, Archaeologie van het handschrift en Hoofdstuk II, De verluchting bestudeerd onder oogpunt van iconografie en klederdracht. - Over de portretten: zie hoger.

delen gevormd hebben. Delaissé is geneigd de veronderstelling van de twee afzonderlijke delen te aanvaarden. Hij baseert zich hiervoor op bepaalde bijzonderheden in de uitvoering, zoals het verschil dat bestaat tussen de gebruikte inkt en de tintenellen of regelvullingen in getijdenboek en misboek, alsmede op het feit van het voorkomen van een dubbele groep portretten (1). Hij stelt derhalve de vraag wat Robinet d'Etampes in handen kreeg: het gehele manuscript (de twee delen) ofwel alleen het horarium (2). De hertog zou zich van dit gedeelte van het handschrift ontdaan hebben omdat hij er zich rekenschap van gaf dat het handschrift nooit tot een merkwaardig geheel zou uitgroeien wegens de vele veranderingen en retouches die er werden in aangebracht (3). Delaissé ziet hierbij over het hoofd dat deze wijzigingen ook en vooral in het misboek voorkomen (4), dat volgens hem toch in het bezit van de hertog zou achtergebleven zijn.

Er dient verder opgemerkt dat in de hertogelijke inventaris over het algemeen wordt aangegeven wanneer een brevier uit meer dan één deel bestaat (5). Bij getijdenboeken is er nergens sprake van twee volumes.

---

(1) L.M.J. DELAISSÉ, Remaniements..., p.145, voetnoten 41 en 43.

(2) IDEM, art. cit., p.134.

(3) IDEM, art. cit., p.146, voetnoot 50: "Avec toutes ses retouches, ses changements d'écriture, de composition, l'oeuvre n'eut jamais été grandiose. Par ailleurs, on y trouve des doublets iconographiques décevants. Le mécène exigeant et d'ailleurs insatisfait qu'a dû être Jean de Berry, à en juger par les manuscrits qu'il s'est fait faire, ne devait guère apprécier cette oeuvre dont les faiblesses étaient déjà visibles avant son achèvement".

(4) Zie een hertrekken van letters met donkerder inkt: MUSEO CIVICO, TURIJN (Milanees getijdenboek), fol. 87.

(5) Voorbeelden: "... en deux volumes" (L. DELISLE, Les livres d'heures..., art. cit., p.101, nrs. IX, X en XI); "... en deux petis volumes" (loc. cit., p.102, nr. XII); "... le second volume" (loc. cit., p.102, nr. XIII); "... en 2 volumes" (loc. cit., p.102, nr. XV).

Er zijn in deze lijsten ook misboeken vermeld (1) doch geen enkele beschrijving van deze laatste is toepasselijk op het tweede deel van het hier besproken handschrift (2). Een antwoord op de boven gestelde vraag is voorlopig onmogelijk. In volgende hoofdstuk wordt dit probleem echter opnieuw besproken.

Beide delen bleven onvoltooid, tenminste wat de verluchting betreft. Het onafgewerkte stuk van het horarium en het gehele misboek komen later in het bezit van één en dezelfde persoon die ze beide verenigde en de illustraties ervan liet voltooien. Dit lijkt ons een ander bewijs te zijn van het oorspronkelijk bij elkaar horen van getijdenboek en misboek. Wat nu betreft het onvoltooid blijven van dit dubbele handschrift kan er tenslotte nog op gewezen worden dat nog vele andere handschriften voor de Hertog van Berry vervaardigd of in zijn bezit gekomen, onafgewerkt zijn gebleven. Dit blijkt vooral het geval te zijn voor de handschriften door de Hertog tijdens zijn laatste levensperiode aangeworven of in de maak gegeven (3). De verklaring hiervan is wellicht te zoeken in het feit dat de goede man bezeten was door echte verzamelwoede die reeds gekarakteriseerd werd als een agitacion avide qui le poussait sans cesse à de nouveaux achats, à des échanges, à faire et à recevoir des cadeaux (4).

---

(1) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.264-265, inv. A, nr. 992; p.268, inv. A, nr.1001; dl. II, p.123, inv. B, nrs. 956, 957 en 958; p.126-127, inv. B, nr. 983.

(2) Hetzij wegens de beschrijving van de inhoud, hetzij wegens de opgave van het gebruikte lettertype.

(3) M. MEISS, o.c., dl. I, p.112 en 381, voetnoot 35.

(4) J. PORCHER, Les Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, Parijs, 1953, p.31.

§ 5. GESCHIEDENIS VAN HET HANDSCHRIFT NA DE DOOD VAN DE HERTOG VAN BERRY.

Met het oog op het onderzoek van de geschiedenis van de Très Belles Heures na het overlijden van de Hertog van Berry, is het nuttig even na te gaan hoe zijn bibliotheek werd verspreid of aan de man gebracht.

Reeds bij testament (25 mei 1416) had de hertog, zoals gebruikelijk was, voorzien in de betaling van zijn schulden die hem restten, door verkoop van roerende goederen en kostbaarheden (1). Een eerste verkoop waarbij vooral het edelsmeedwerk aan bod kwam en die bestemd was om de eerste dringende onkosten te bestrijden, ging door kort na zijn overlijden (2). Een belangrijk deel van zijn nagelaten goederen diende verdeeld te worden onder zijn verwanten en getrouwen. Een groot aantal boeken werd geschonken aan de dochters van de hertog met het oog op de uitbetaling van hun bruidsschat.De Hertogin van Le Bourbonnais kreeg éénenveertig handschriften, de Gravin van Armagnac vijf. Onder deze boeken kwamen geen horaria voor. De Hertog van Touraine, zoon van de Franse koning, verwierf een brevier (3), de Koningin van Sicilië, Yolande van Aragon, een getijdenboek (4) en Jean Gauchier, een bediende van de Hertog, een klein horarium (5).

---

(1) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p. CLXXXVI, - De tekst van het testament werd uitgegeven door L. RAYNAL, Histoire du Berry depuis les temps les plus anciens jusque en 1789, dl. II, Bourges, 1845, p.498-503.

(2) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.CXLVIII en CLXXXVII.

(3) IDEM, o.c., dl. I, p.238, inv. C, nr. 512.

(4) IDEM, o.c., dl. I, p.253, inv. A, nr. 960. - Thans in THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART , NEW YORK, The Cloisters Collection, Treasure; zie J. PORCHER, o.c., p.24; (Tentoonstellingscatalogus) Les manuscrits à peintures en France du XIIIe au XVIe siècle, Parijs, 1955, p.119.

(5) J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p.330, inv. A, nr. 1232. - Zie verder loc. cit., dl. I, p.CXLVII-CXLVIII en p.293-299.

Sporen van boeken van Jean de Berry werden teruggevonden in menige inventaris van andere grote mecenassen uit de XVe eeuw. Filips de Goede o.a. was in het bezit gekomen van enkele boeken die eens aan de hertog hadden toebehoord. Onder deze laatste kwam een prachtig getijdenboek voor dat geschonken was door Jan van Berry aan Filips vader, Jan zonder Vrees (1). Verder ook een andere horarium en tenslotte nog enkele andere boeken die lang na de dood van de Franse hertog werden verworven (2).

Op de veilingen van het boekenbezit van de overleden hertog moeten zich talrijke liefhebbers hebben aangeboden. Jammer genoeg zijn hun namen ons niet bekend. Wie kocht het hier besproken getijdenboek ? Men heeft zich totnogtoe deze vraag nooit gesteld vermits men aannam dat Robinet d'Etampes het reeds tijdens het leven van de Hertog van Berry had verkregen. Zoals hoger reeds uiteengezet kunnen we ons met deze zienswijze niet akkoord verklaren en stellen we volgende pedigree voor.

Het gehele handschrift werd aangekocht op de veiling van het bezit van de hertog door één enkel persoon, waarvan de identiteit vooralsnog niet is te bepalen. Deze moet het handschrift gesplitst hebben in twee delen (fig. 2, C). Een eerste deel omvatte het afgewerkte gedeelte van het horarium en dit handschrift zal verder een eigen geschiedenis kennen. Het zal tenslotte terecht komen over de Rothschilds in de Bibliothèque nationale te Parijs. We noemen het daarom Parijs getijdenboek.
Het tweede deel bestond uit het niet afgewerkte stuk van het horarium en het gehele eveneens onvoltooide misboek. Deze twee onderdelen werden samengevoegd tot één handschrift en ook dit zal een afzonderlijke pedigree kennen. Het staat bekend onder de naam Turijns-Milanees getijden-

---

(1) K.B.B., Handschriften, 11060-61. - Zie boven p. 8.

(2) G. DOUTREPONT, Inventaire de la "Librairie" de Philippe le Bon, 1420, Brussel, 1906, nrs. 80 en 106; Librye..., p.30, nr. 29; p.76, nr.107.

boek. Het ogenblik van deze eerste verdeling is moeilijk te bepalen. Algemeen neemt men aan dat de eerste bezitter na Berry's dood het handschrift niet heeft doen voltooien doch integendeel het onafgewerkte stuk van de hand deed. Twee vaststellingen pleiten ten voordele van deze veronderstelling. Op de eerste plaats valt het op dat de scheiding juist valt vóór de eerste katern waarin vrije, voor miniaturen bestemde plaatsen voorkomen (1). Vervolgens werd het tweede deel voorzien van een nieuwe kalender die dateert uit dezelfde periode als de afwerking (cfr. de vermelde tweede campagne). Dergelijke toevoeging was zeker niet nodig indien het handschrift nog een geheel vormde bij de besproken voltooiing.

Het Turijns-Milanees gedeelte zal later nogmaals in twee stukken worden verdeeld: het getijdenboek dat, met uitzondering van vier bladen die in het Louvre te Parijs terechtgekomen zijn, in 1904 door brand in de Universiteitsbibliotheek te Turijn is vernietigd; het misboek dat in de XIXe eeuw deel uitmaakte van de verzameling Trivulzio te Milaan en dat sedert 1934 in het bezit kwam van het Museo Civico te Turijn. Laten wij nu verder onderzoeken hoe deze delen van bezitter gewisseld en tenslotte beland zijn in de bovenvermelde verzamelingen en bibliotheken.

A. PARIJS GETIJDENBOEK (fig. 2, D).

De meeste onderzoekers (2) aanvaarden dat Robinet begon met het hand-

---

(1) Dat het getijdenboek kon uit elkaar genomen worden is mogelijk een gevolg van het feit dat het niet ingebonden was zoals hoger reeds werd verondersteld. Deze zienswijze zou trouwens ook begrijpelijk maken dat het manuscript later verkeerd werd ingebonden (cfr. Hoofdstuk I, Art. I, Archaeologie van het handschrift).

(2) Over de verdere geschiedenis van dit handschrift raadplege men: P. DURRIEU, Heures..., p.5-10; IDEM, Les aventures de deux splendides livres d'heures ayant appartenu au duc Jean de Berry, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXX, 1911, p.94-102; IDEM, Très Belles Heures..., p.25-29; G. HULIN DE LOO, Heures..., p.3-10; E. PANOFSKY, Early..., p.45; M. MEISS, o.c., dl. I, p.108 e.v.

schrift uit elkaar te rukken. Slechts het eerste gedeelte van het manuscript, een stuk van het eigenlijke getijdenboek dat volledig voltooid was, behield hij zich voor. Dit deel kwam, zo neemt men aan, in handen van zijn zoon Robinet II (+ 1453), die in 1438 in het huwelijk trad met Margareta de Beauvilliers (1). Deze dame zou later het boek in haar be-

75-76 zit gekregen hebben en er twee portretten van haarzelf met haar wapenschild laten in aanbrengen hebben op twee verschillende bladzijden van het handschrift (gedwarsbalkt van zilver en sinopel; de zilveren balken beladen met respectievelijk 3,3 en 2 merletten van keel (fig. 1, C)(2). Dit deel bezit niet meer zijn oorspronkelijke reliure. De huidige vertoont de wapens van de familie du Plessis-Châtillon (3). Volgens Durrieu kwam het handschrift dan in handen van laatstgenoemd huis door het huwelijk in 1707 van Philippe-Charles d'Etampes met Jeanne-Marie du Plessis-Châtillon (4).

Er is in de redenering van DURRIEU een zwak punt te bespeuren. Hij legt niet uit hoe het handschrift uit het bezit van het geslacht de Beauvilliers terugkeert naar de familie d'Etampes, om vervolgens door het vermelde huwelijk in het huis van de du Plessis-Châtillons te belanden. De genoemde geleerde legde de zaak als volgt uit: na de dood van Margareta de Beauvilliers, die men zoals gezegd herkende in de geportretteerde dame, en die gehuwd was met Robinet II, is het handschrift waarschijn-

---

(1) Robinet II was ridder en kamerling van Karel VII, seneschalk van Le Bourbonnais, Heer van Valencay, La Ferté-Imbault, enz. - P. ANSELME, o.c., dl. VII, p.54; art. Robinet d'Etampes, - Nouvelle biographie générale, dl. VI, 1872, kol. 584-585; P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.13-14.

(2) B.N.P., ms. nouv. acq. lat., 3093, p.2 en 155.

(3) J. GUIGNARD, Nouvel armorial du bibliophile, dl. II, Parijs, 1890, p.194: het wapen van L. du Plessis, Markies van du Plessis-Châtillon (1678-1734), wordt beschreven als: "d'argent à trois quintefeuilles de gueules".

(4) Très Belles Heures..., p.14-15.

lijk naar de familie d'Etampes teruggekeerd (1).

Volgens Hulin de Loo echter, kan deze dame onmogelijk geïdentificeerd worden met Margareta de Beauvilliers. Op grond van de haardracht en de hoofdbedekking kan het portret in geen geval vóór het derde kwart van de XVe eeuw geplaatst worden. Genoemde auteur vraagt zich dan ook af of het getijdenboek niet rechtstreeks van het genoemde huis de Beauvilliers en zonder teruggekeerd te zijn naar dat van de d'Etampes naar de familie du Plessis-Châtillon is overgegaan (2).

De knielende dame die in het handschrift werd toegevoegd draagt een lang kleed met brede kraag, V-vormige halsuitsnijding en manchetten. Zij heeft op het hoofd een suikerbroodvormige punthoed met afhangende sluier, hennin of beter atour geheten (3). Deze kledij is kenschetsend voor de periode 1460-1480. Goede voorbeelden ervan vindt men in de Portinaritriptiek van Hugo Vander Goes (1473-1475) in het Uffizimuseum te Florence, in het retabel van Claude de Villa (ca. 1470) in het Museum voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, en in de portretten van of uit de tijd van Margareta van York (4). Men mag ook niet vergeten dat de af-

---

(1) Loc. cit., p.13-14.

(2) Heures..., p.75.

(3) F.W.S. VAN THIENEN, Acht eeuwen kostuum, Hilversum, Antwerpen, 1967, p.43-44.

(4) Zie o.a. K.B.B., Handschriften, 9272-6, Traités de morale, (Gent, 1475), fol. 187; 9296, Benois seront les miséricordiaux, (Brussel, ca. 1470-1480), fol. 1 en 17; 9307, La somme des vices, (Hesdin, na 1460), (afb. De Gouden Eeuw..., pln.7, 8 en 32). - Andere voorbeelden: BIBLIOTHEQUE DE L'UNIVERSITE, GENEVE, ms.fr., 160, BRUNETTO LATINI, Le Trésor, (1460-1470), fol.82; OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 1857, getijdenboek, (1470-1480), fol.13vo; ÉCOLE DES BEAUX-ARTS, PARIJS, Le messager de la ville et des champs, (ca. 1470); BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, MACON, ms.1, (ca. 1480), fol.305. - Afb. in M.G. HOUSTON, Medieval Costume in England and France, Londen, 1950 , p.177-178; M. LELOIR, Dictionnaire du Costume, Parijs, 1951, p.187; C. ENLART, Manuel d'archéologie française, dl.III, Le costume, Parijs, 1916, p.211-213; M. DAVENPORT, The Book of Costume, New York, 1962, p.325, nr. 855; p.326, nrs. 858-859; L. BRUNIN, Geschiedenis van het kostuum, Antwerpen, 1963, p.42.

gebeelde dame zeer jong is voorgesteld en ze kan dus in geen geval vereenzelvigd worden met Margareta de Beauvilliers die in 1438 in het huwelijk trad met Robinet II.

Hulin de Loo twijfelt verder ook aan de identificatie van het wapenschild (1). Is dit wel het wapen van de familie de Beauvilliers ? Durrieu had er reeds op gewezen dat het aantal merletten en hun plaatsing blijkbaar verschillen bij diverse leden van deze familie. Het vermenigvuldigen of verminderen van het aantal merletten zou dan de betekenis hebben van heraldische breuken (2). Er bestaat echter een beschrijving van het wapen van Margareta de Beauvilliers. Men vindt ze in een proces-verbaal opgesteld in 1595 op verzoek van Jean d'Etampes, met betrekking tot de stichtingen door zijn voorouders verricht in de kathedraal te Bourges. De familie d'Etampes bezat in dit bedehuis een kapel versierd met heraldische glasramen. Tussen deze laatste kwam ook het schild voor van Margareta, die zoals reeds gezegd, door huwelijk in de familie gekomen was. Het schild was gedeeld in twee: langs de ene zijde prijkte het wapen van haar echtgenoot, en langs de andere het hare: drie linkerschuinbalken van zilver op een veld van azuur (blauw) en elk der balken beladen met de helft van drie merletten van sabel (d.w.z. één en een halve merlet zijn zichtbaar op het wapen, de andere zijn in feite verscholen achter het schild van de echtgenoot). Dit schild had een uitgeschulpte

---

(1) Heures..., p.7.

(2) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.14: Robinet de Beauvilliers zou een schild hebben gehad beladen met 9 merletten, geplaatst 4, 3 en 2, of later 5, 3 en 1; andere leden der familie zouden de merletten in de boord geplaatst of zelfs achterwege gelaten of door ringen vervangen hebben (volgens P. ANSELME, o.c., dl. IV, p.707; G. DEMAY, Inventaire des sceaux de la collection Clairambault, Parijs, nrs. 820-822). - Zie verder: J. GUIGNARD, o.c., dl. II, p.423-424; TH. DE RENESSE, Dictionnaire des figures héraldiques, dl. I, Brussel, 1892, p.60).

boord van keel (rood)(1). In bijgaande figuur (fig. 1, b) werd het wapenschild volgens de beschrijving nagetekend, doch volledig, d.w.z. dat de helft die aan Margareta's echtgenoot was voorbehouden achterwege gelaten is. Er is ongetwijfeld een grondig verschil met het wapen zoals het voorkomt in de hogervermelde miniaturen, de boord terzijde gelaten,

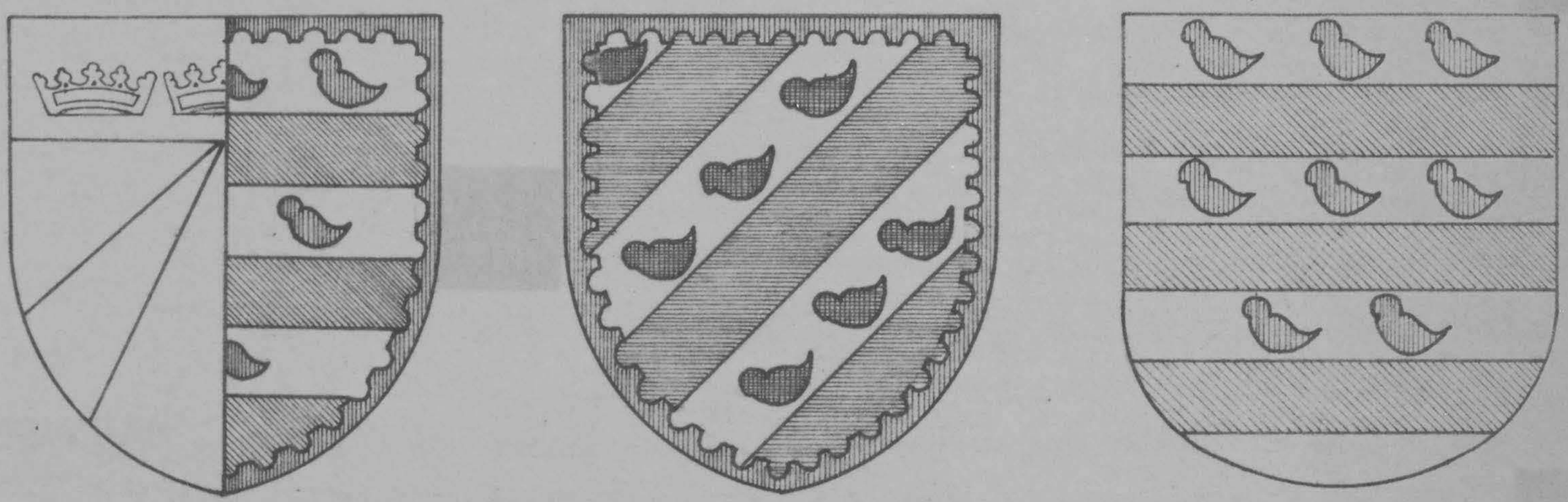

Fig. 1. - Het wapenschild van Margareta de Beauvilliers.

a) Reconstructie volgens P. GAUCHERY, Les vitraux de la chapelle d'Etampes à la cathédrale de Bourges, in Mémoires de la Société des antiquaires du Centre, dl. XLI, 1931-1933, p.171.
b) Tekening aan de hand van een beschrijving der glasramen in de kapel d'Etampes in de kathedraal te Bourges (1595).
c) Wapen uit de Très Belles Heures de Notre-Dame (B.N.P., ms. nouv. acq. lat., 3093, p.2 en 155).

---

(1) "En l'un d'iceulz y a moitié des armes que dessus [= d'Etampes], et en l'autre moictyé 3 barres d'argent en azur, et sur chascune des barres d'argent, moictyé de 3 mollettes de sable, la dicte moyctié dentillée de gueules", (P. GAUCHERY, Les vitraux de la chapelle d'Etampes à la cathédrale de Bourges, in Mémoires de la Société des antiquaires du Centre, dl. XLI, 1931-1933, p.171).

die wellicht als een breuk kan aangezien worden (1)(vergelijk fig. 1, b en c).

Het vermelde proces-verbaal werd gepubliceerd door Gauchery. Deze historicus en heraldist was van oordeel dat er in de beschrijving van het besproken wapenschild drie fouten voorkwamen. In plaats van linkerschuinbalken dient men te lezen: dwarsbalken (2); het azuur (blauw) moet vervangen worden door sinopel (groen) en het sabel (zwart) door keel (rood). Deze vergissingen lagen volgens hem gedeeltelijk bij de opsteller van het proces-verbaal, die niet goed op de hoogte was van de heraldische terminologie en vervolgens ook aan het feit dat hij de samenstelling van deze wapenschilden diende af te lezen van gebrandschilderde glasvensters. Om sinopel (groen) te bekomen diende volgens Gauchery de glazenier een gele kleur aan te brengen op blauw glas. Wat oorspronkelijk als groen bedoeld was kreeg met de tijd een blauwachtig uitzicht. De merletten zouden niet in rood glas uitgevoerd zijn doch in grisaille op de dwarsbalken geschilderd, zodat ze van sabel (zwart) leken te zijn. Gauchery voegde aan zijn betoog een reconstructietekening toe waarvan de afbeelding hierbij gaat (fig. 1, a). Hij meent ook in de beschrijving van andere, in dezelfde kapel voorhanden blazoenen fouten te kunnen vaststellen (3), wat inderdaad zijn bewering betreffende vergissingen begaan in het wapen van Margareta de Beauvilliers geloofwaardig maakt. Jammer genoeg zijn deze glasramen op dit ogenblik verdwenen zodat de gehele zaak thans niet meer kan gecontroleerd worden.

---

(1) Vergelijk een nota van een genealoog van het land van Berry, GOUGNON, betreffende het wapenschild van Margareta de Beauvilliers: "... elle avait à ses armes une bordure engrelé de gueulles, voyez la chapelle Saint-André à Saint-Etienne", (P. GAUCHERY, art. cit., p.172).

(2) Dit is zeer waarschijnlijk, want het is onmogelijk "de helft van drie merletten" te plaatsen op elke linkerschuinbalk van een gedeeld schild.

(3) P. GAUCHERY, art. cit., p.172-173.

Wat ons betreft menen wij er de volgende conclusie te kunnen uit afleiden: het wapenschild dat voorkomt op twee plaatsen in het getijdenboek stemt noch overeen met de beschrijving in het proces-verbaal, noch met de reconstructie van Gauchery (zie fig. 1). Toch lijkt het voorlopig aangewezen het met het huis de Beauvilliers in verband te brengen. Volgend besluit dringt zich voorlopig op. Het besproken deel van het getijdenboek schijnt dus ca. 1460-1480 in het bezit geweest te zijn van een jonge dame uit een onbepaalde tak van het geslacht de Beauvilliers. Het was deze en niet Margareta die er tot tweemaal toe haar portret liet in uitschilderen. Deze vrouw was op dat ogenblik wellicht niet gehuwd vermits haar wapenschild niet gedeeld is (1). Wij herhalen nogmaals dat het in geen geval kan gaan om Margareta van Beauvilliers en evenmin om een van haar kinderen uit haar huwelijk met Robinet II, vermits deze het schild van de vader zouden gevoerd hebben (2).

De idee van Durrieu dient dus verworpen te worden als zou het handschrift langs de d'Etampes in handen gekomen zijn van de de Beauvilliers en van deze laatsten teruggekeerd zijn naar de eerstgenoemde eigenaars, om vervolgens in het bezit te komen van de familie du Plessis-Châtillon. Deze vaststelling sluit nauw aan bij de bovenvermelde bevinding volgens dewelke Robinet I vóór 1416 het handschrift niet in zijn bezit had, tenzij hij het zich op de verkoop van Berry's goederen aangeschaft had.

Hulin de Loo schijnt het dus wel bij het rechte eind te hebben wanneer hij betoogt dat het handschrift rechtstreeks is overgegaan van

---

(1) Dit is echter niet noodzakelijk: vrouwen, al dan niet gehuwd, kunnen volle wapens dragen (R. MATHIEU, Les armoiries familiales en France, - (Tentoonstellingscatalogus) Emblèmes. Totems. Blasons, Parijs, 1964, p.70).

(2) Loc. cit., p.69.

de familie de Beauvilliers naar het geslacht du Plessis-Châtillon. In ieder geval bevond dit deel van het getijdenboek zich in de XVIIIe eeuw in de verzameling van de laatstgenoemde familie. Het werd in 1840 eigendom van Graaf Victor de Saint-Mauris, vervolgens ging het over naar Baron Adolf de Rothschild (1), die eveneens de Belles Heures of Heures d'Ailly in zijn verzameling had. Het kwam verder door erfenis in handen van Baron Maurice de Rothschild. Tijdens de laatste Duitse bezetting in Frankrijk werd het geroofd, maar keerde na de oorlog bij zijn bezitter terug (2). Deze schonk het in december 1956 aan de Bibliothèque nationale te Parijs (3). Zoals aangekondigd zullen we het in deze studie telkens vermelden onder de benaming Parijs getijdenboek.

B. TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK (fig. 2, D).

Tot hulp van de lezer weze er hier aan herinnerd dat het tweede niet-afgewerkte stuk van de Très Belles Heures een deel getijden en een deel missen bevat. Over de verdere geschiedenis van het niet-voltooide deel van het horarium wordt in dit artikel niet uitgeweid. Men vermoedde tot-nogtoe dat dit stuk in het bezit is geweest van het huis van Beieren en dat het in dit laatste zijn eindvorm kreeg. Dit probleem vormt het eigenlijk onderwerp van onze studie en het zal in de volgende hoofdstukken on-

---

(1) Parijse tak der Joodse familie de Rothschild, die in de tweede helft van de XVIIIe eeuw te Frankfort een belangrijk bankiershuis had gesticht.

(2) Uitvoerig behandeld door D. DIRINGER, The illuminated Book. Its History and Production, ~~Faber~~ London, 1967, 2e uitgave, p.406.

(3) B.N.P., ms. nouv. acq. lat. 3093. - Uitgegeven door P. DURRIEU, Très Belles Heures... - L.M.J. DELAISSÉ, Le fragment Rothschild des Très Belles Heures de Notre-Dame est donné à la Bibliothèque nationale de Paris, in Scriptorium, dl. X, 1956, p.302; J. PORCHER, Les Très Belles Heures de Notre-Dame à la Bibliothèque nationale, in La revue des arts, dl. VII, 1957, p.13-14; S. SOLENTE, Bibliothèque nationale. Nouvelles acquisitions latines et françaises du département des manuscrits pendant les années 1951-1957. Inventaire Sommaire, Parijs, 1960, p.36.

derzocht worden.

Wijzen we er hier enkel op dat dit tweede stuk later opdook in Italië in de XVIIIe eeuw. Zonderling genoeg was het toen op zijn beurt eveneens gesplitst in twee delen. De scheiding werd doorgevoerd op de plaats waar het eigenlijke getijden- en gebedenboek overging in het misboek. Wanneer greep die scheiding plaats ? In de XVIIIe eeuw of reeds vroeger ? Hierop is vooralsnog geen antwoord te geven. De twee delen waren in ieder geval in genoemde eeuw in bezit van twee onderscheiden families. Het eerste stuk of eigenlijk getijdenboek bevond zich in handen van de hertogen van Savoye. Het maakte deel uit van een grote reeks handschriften die Victor-Amadeus II (+ 1732), koning van Sicilië, Sardinië en Cyprus en hertog van Savoye, ca. 1720 overmaakte aan de pas opgerichte Universiteitsbibliotheek van Turijn (1). Het werd in 1749 door PASINI, bibliothecaris van de Universiteitsbibliotheek, als volgt beschreven:

> Codex CXIX, d.VI.23. Membranaceus, constans foliis 91. Saeculi XV. Nitidissimis, atque imagunculis auro, varioque colore perbelle pictis praestantissimus. Psalterium continet in compendium redactum. Ad calcem codicis dicitur hoc psalterium ita a Divo Hieronymo, docente Angelo, dispositum fuisse, multaeque recitantibus futurum utilitati, potissimum ad aeternum beatitatem consequendam (2).

Pasini bedoelt hier duidelijk niet het gehele tweede gedeelte van de Très Belles Heures (d.w.z. het Turijns-Milanees getijdenboek), maar

---

(1) Het droeg hier oorspronkelijk de signatuur D.VI.23, later Ms. K.IV.29. - F. ALBERTI, Genealogia e Geste de Reali Sovrani di Savoia, Turijn, 1724, pp.61-64; G. GALEANI NAPIONE DI COCCONATO, Notizia delle Antiche Biblioteche della Real Casa di Savoia, (Memorie dell'Academia delle Scienze di Torino, Cl. Scienze Morali, Storiche e Filologiche, ser. I, XXXVI), Turijn, 1832, p.50; D. CARUTTI, Storia del Regno di Vittorio Amadeo II, Firenze, 1863, p.422.

(2) J. PASINUS, Codices manuscripti bibliothecae regii Taurinensis Athenaei, dl. I, Turijn, 1749, p.33-34.

wel het eerste stuk van deze laatste na hun splitsing (dus enkel het Turijns gedeelte). Dit blijkt duidelijk uit de opgave van het aantal folio's en uit het feit dat de schrijver het zogenaamde psalterium van Sint-Hieronymus als slot vermeldt.Bovendien toont zijn tekst verder aan dat het handschrift op dat ogenblik verkeerd was ingebonden. Bij de studie van het materiële uitzicht van de codex zal hierop worden teruggekomen (1). De splitsing heeft dus zeker plaats gevonden vóór 1720 toen het aan de bibliotheek werd geschonken.

Het besproken deel werd in de genoemde bibliotheek samen met talrijke andere codices de prooi der vlammen in de nacht van 25 op 26 januari 1904 (2). Gelukkig had Durrieu al de bladzijden ervan die miniaturen bevatten gepubliceerd in 1902 (3) in zwart-wit afdruk. Het werk werd op 6 mei 1903 als een huldeblijk aan L. Delisle aangeboden (4). Durrieu gaf het uitgegeven fragment de benaming Heures de Turin en om deze reden zullen wij verder in deze studie de titel Turijns getijdenboek behouden.

---

(1) Zie Hoofdstuk I, Art. I, Archaeologie van het handschrift.

(2) Over deze ramp zie: G. BOURGIN, L'incendie de la Bibliothèque nationale et universitaire de Turin, in Bulletin de l'Ecole des chartes, dl.LXV, 1904, p.132-140;L. DOREZ, L'incendie de la Bibliothèque nationale de Turin. Notes et documents, Parijs, 1904; P. DURRIEU, Communication au sujet de l'incendie de la Bibliothèque de Turin, in Bulletin de la Société historique de France, 1904, p.64-65;G. GORRINI, L'Incendio della Real Biblioteca Nazionale di Torino, Turijn-Genua, 1905. - Over de belangrijkste verbrande handschriften handelt P. DURRIEU, Les manuscrits à peintures de la Bibliothèque incendiée de Turin, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. III, 1904, p.394-405, en in La chronique des arts et des curiosités, 1904, p.43-46, 56-58 en 63-65.

(3) Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, ed. P. DURRIEU, Parijs, 1904 (anastatische herdruk, ingeleid door A. CHATELET, Turijn, 1967).

(4) L. Delisle was Algemeen Beheerder van de Bibliothèque nationale te Parijs. In 1903 was hij 50 jaar medewerker van de Société de l'histoire de France en van de Société de l'Ecole des chartes.

Het tweede deel, dat uitsluitend de missen omvat, was in de XVIIIe eeuw in handen gekomen van de graven van Aglié en van Piemont. Het ex-libris dat vooraan in dit deel is geplakt, vertoont een wapen dat waarschijnlijk te identificeren is met dat van Francesco Flaminio d'Aglié (+ ca. 1768). De boekenverzameling van deze edelman werd in het begin der XIXe eeuw verspreid.

Het boek in kwestie werd aangekocht door Markies G.G. Trivulzio te Milaan (1). In 1935 werd het samen met een portret van een onbekende door Antonello da Messina (1476) overgemaakt aan het Museo Civico te Turijn. Mussolini had zijn veto uitgesproken tegen het verlangen van de stad Turijn om een reeks kunstwerken uit de nalatenschap van Prins Trivulzio voor haar verzamelingen te verwerven. Om dit verlies enigszins te vergoeden schonk het stadsbestuur van Milaan, in het bezit gekomen van een groot deel van Trivulzio's collectie, genoemde kunstvoorwerpen aan de magistraat van Turijn (2).

Ook dit deel was toen reeds bekend door een publicatie. G. Hulin de Loo had er in 1911 een grondige studie aan gewijd. Hij gaf het de naam van Heures de Milan. Wij verkiezen voor deze studie de benaming Milanees getijden- of misboek omdat het handschrift in feite uitsluitend misteksten bevat. De lezer dient er evenwel rekening mee te hou-

---

(1) Het droeg hier de signatuur Cod. N. 2166. - Uitgegeven door G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, Brussel, 1911. - G. PORRO, Catalogo dei Codici Manoscritti della Trivulziana, Turijn, 1884, p.246-250. - Zie over deze rijke bibliotheek: C. SANTORO, Codices Trivultiani Antiquiores (ab VIII usque ad XII Saeculum), Milaan, 1950; IDEM, I Codici Miniati della Biblioteca Trivulziana, Milaan, 1958; IDEM, I Tesoro della Trivulziana, Milaan, 1962; IDEM; I Codici Medioevali della Biblioteca Trivulziana, Milaan, 1965.

(2) V. VIALE, I Principale Incrementi del Museo Civico di Arte Antica, in Bolletino de la Societa Piemontese d'Archeologia e di Belle Arti, nieuwe reeks, dl. II, 1948, p.113; M. BERNARDI, La Ristampa delle "Ore di Torino", in La Stampa, 13 juli 1967.

den dat ondanks de naam dit fragment thans te Turijn wordt bewaard.

De term Turijns-Milanees getijdenboek zal in de volgende bladzijden weerhouden worden voor dit gedeelte van de oorspronkelijke Très Belles Heures van de Hertog van Berry dat onafgewerkt was bij de dood van genoemde prins en dat, na een latere splitsing in Turijn en Milaan terechtkwam.

Volledigheidshalve dient hieraan toegevoegd dat er vóór de XIXe eeuw vier bladen (5 miniaturen)(1), waren weggenomen uit het gedeelte dat zich te Turijn bevond. Deze bladen zijn thans bewaard in het Louvremuseum te Parijs. Ze waren in de XIXe eeuw in het bezit gekomen van Mgr. De Falloux, een Frans prelaat te Rome gevestigd en ze werden door de schilder Schnetz, Directeur van de Franse Academie voor Schone Kunsten in de Italiaanse hoofdstad, bekend gemaakt aan L. Curmer. Deze liet ze reproduceren voorzien van een commentaar in de Evangiles van Delaunay (2). Curmer wist blijkbaar niet van welk handschrift ze herkomstig waren (3).

---

(1) Nrs.R.F. 2022, 2023, 2024 en 2025. - (Tentoonstellingscatalogus) Les Primitifs français, Parijs, 1904, nrs. 9-11 en 348; P.A. LEMOISNE, La peinture au Musée du Louvre. École française, XIV-XV-XVIe siècles, Parijs, 1929, p.11-13; (Tentoonstellingscatalogus) Les primitifs flamands, Parijs, 1947, nr. 32 bis; (Tentoonstellingscatalogus) Les enlumineurs du duc de Berry, Bourges, 1951, nrs. 8-9; (Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures en France du XIIIe au XVIe siècle, Parijs, 1955, nr. 181; (Tentoonstellingscatalogus) Musée du Louvre. Cabinet des dessins. Enluminures et dessins français du XIIIe au XVIe siècles, [Parijs], 1957, p.5-9, nrs. 11-14; (Tentoonstellingscatalogus) Europäische Kunst um 1400, Wenen, 1962, p.170, nr. 107.

(2) H. DELAUNAY, Les évangiles des dimanches et fêtes de l'année suivis de prières à la Sainte Vierge et aux Saints, dl. I, Parijs, 1864, p.100; dl. II, p.345, 346, 353 en 354; zie ook L. CURMER, Appendice aux évangiles. Descriptions des ornements, Parijs, 1864, p.79, 211, 220-223.

(3) Door L. DELISLE, Les livres d'heures du duc de Berry, in GBA, 2e reeks, dl. XXIX, 1884, p.391-392 vermeld als "... découpures d'un livre d'heures", analoog aan het de Rothschild-fragment.

De vier bladen doken later op in de kunsthandel te Parijs. Hier werden ze ontdekt en aangekocht door J. Maciet, die ze in 1896 aan het Louvremuseum schonk (1). Er kan geen twijfel over bestaan dat deze folio's behoorden tot het Turijns getijdenboek. Er waren inderdaad uit dit handschrift bladen weggescheurd waardoor leemten in de tekst ontstonden. Dit geschiedde blijkbaar op een ogenblik dat het handschrift toegankelijk was, namelijk na 1720 toen het in de Turijnse Universiteitsbibliotheek door ieder lezer kon geconsulteerd worden, en vóór 1749, jaar waarin het door Pasini in een inventaris werd opgenomen. Uit het totaal van de door deze bibliothecaris opgegeven folio's kan men immers afleiden dat de bladen toen reeds uitgescheurd waren. Bovendien is het bekend dat een blad, dat niet meer werd teruggevonden, in augustus 1725 te Turijn werd ontvreemd (2).

Ook het Milanees getijden- of misboek schijnt tenminste van één blad beroofd te zijn. Het zou volgens de veronderstelling van Durrieu hier gaan om de slotfolio van het misboek waarop een gebed met miniatuur voorkwam bestemd voor een reiziger. Dit blad was ca. 1848 in het bezit van Graaf A. de Bastard d'Estang, een verzamelaar en kunstkenner (+ 1883). De miniatuur is gereproduceerd in lithografie maar het oorspronkelijke folium is op dit ogenblik zoek (3).

---

(1) (Tentoonstellingscatalogus) Dons de J. MACIET, Parijs, 1911. - In verband met andere schenkingen, zie: P. DURRIEU, Miniatures données au Musée du Louvre par M.J. Maciet, in Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1889, p.279-280.

(2) Aan de bovenrand van fol.38 was volgende tekst aangebracht: "Nel 1725, al mese d'agosto, hanno rubato una migniatura in mezzo a questi due fogli" (volgens P. DURRIEU, Heures..., p.14).

(3) A. DE BASTARD stelde in opdracht van het Ministerie een album samen over de geschiedenis van de miniatuurkunst. Een exemplaar is bewaard in de Bibliothèque nationale te Parijs. Nr. 20 van dit album bevat de hier besproken miniatuur. - Cfr. L. DELISLE, Les collections de Bastard d'Estang, Nogent-le-Rotrou, 1885, p.227; IDEM, Les livres d'heures..., art.cit., p.25; M. MEISS, o.c., dl.I, p.92, nr. 60. - Zie verder p.151 . - De lithografie werd uitgegeven door P. DURRIEU, Les "Très Belles Heures de Notre-Dame" du duc de Berry, in Revue archéologique, dl. XVI, 1910, p.38; IDEM, Très Belles Heures..., pl.XXVII.

§ 6. HET TWEEDE DEEL VAN DE TRÈS BELLES HEURES, HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK, IN HET HUIS VAN SAVOYE.

Er doen zich in de studie van het tweede deel van de Très Belles Heures, alias het Turijns-Milanees getijdenboek, nog zeer grote leemten voor. We bedoelen hier niet de wijze waarop het tot zijn voltooiïng werd gebracht. De studie hiervan is voorbehouden aan de volgende hoofdstukken. Wat ons op dit ogenblik meer aanbelangt is de wijze waarop het in Italië is terechtgekomen.

Men neemt gewoonlijk aan dat beide onderdelen (Turijns en Milanees getijdenboek), en wel toen ze nog in één codex verenigd waren, in het bezit gekomen zijn van het huis van Savoye. Dit zou reeds zeer vroeg kunnen gebeurd zijn. De Savoye's hebben in de XVe en de XVIe eeuw zeer veel handschriften aangeworven en ze bezaten toen reeds een uitgebreide verzameling boeken en codices (1).

Volgens Hulin de Loo kon het op twee wijzen in bezit van deze familie beland zijn. In beide gevallen gaat de geleerde Gentse kunsthistoricus uit van de gedachte dat het handschrift, na toebehoord te hebben aan de Hertog van Berry, uiteindelijk in handen is gekomen van de Bourgondische Hertog en de grote bibliofiel Filips de Goede. Het kan nu ofwel overgegaan zijn naar de zuster van de grote Hertog van het Westen, Agnes van Bourgondië, die in 1426 in het huwelijk was getreden met Charles de Bourbon. Uit deze echtverbintenis werd een dochter Margareta geboren die in de echt trad met Filibert I, hertog van Savoye (+ 1504) en vader van Filibert II waarover dadelijk meer. Ofwel zou het in handen gekomen zijn van Filips' zoon Karel de Stoute en op deze wijze beland bij Margareta van Oostenrijk. Deze laatste trad, zoals men weet, in het

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.76.

huwelijk met genoemde Filibert II (1).

De eerste weg kan niet aanvaard worden want in deze hypothese gaat Hulin uit van een verkeerd vertrekpunt, namelijk dat het handschrift achtereenvolgens in het bezit zou geweest zijn van de Beierse en daarna van de Bourgondische hertogen. Dit nu is hoegenaamd niet bewezen. Deze kritiek geldt ook voor de tweede hypothese doch bepaalde auteurs hebben ze reeds verworpen om andere redenen. Men wees erop dat Margareta niets van haar persoonlijk bezit in Savoye zou achtergelaten hebben (2). Men vergete immers niet dat Filibert II overleed in 1504 en dat Margareta toen naar de Nederlanden terugkeerde waar ze eerst in 1530 als landvoogdes overleden is.

Deze prinses heeft verscheidene getijdenboeken bezeten. Men vindt ze opgesomd in haar inventarissen (3) doch de zeer summiere beschrijvingen laten in geen geval toe in een der vermelde horaria het Turijns-Milanees getijdenboek te herkennen.

Sulzberger zag de overgang van het handschrift naar het huis van

---

(1) Ibidem, Zie over dit huwelijk E. WINKER , Margarete von Oesterreich, Grande Dame der Renaissance, Munchen, 1966, p.111 e.v.

(2) J. DUVERGER, Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige aanteekeningen betreffende hun leven en hun werk. I,Huibrecht Van Eyck, in Oud-Holland, dl. L, 1933, p.67-68.

(3) H. ZIMMERMANN, Inventaire des collections de Marguerite d'Autriche, 20 avril 1524, in JKSAK, dl. III, 1885, p.CI, nrs. 204-206, en p.CXI, nrs. 528, 531, 533-537; M. MICHELANT, Inventaire des vaisselles, joyaux, tapisseries, peintures, manuscrits, etc. de Marguerite d'Autriche, régente et gouvernante des Pays-Bas, dressé en son palais de Malines, le 9 juillet 1523, in Bulletin de la Commission royale d'histoire; 3e reeks, dl. XII, 1871, p.15, 31-32.

Savoye op een enigszins andere wijze (1). Ze beriep zich op de gelijkenis die er volgens haar bestaat tussen de miniatuur die het Gebed van een Prins afbeeldt in het Turijns getijdenboek met een fresco van Pinturicchio in de Libreria Piccolomini te Siena. In deze wandschildering is het vertrek voorgesteld van Aenea Silvio Piccolomini naar het concilie van Bazel. Dit werk is uitgevoerd vóór 1505 en volgens Sulzberger moet de Italiaanse schilder de miniatuur in kwestie gezien hebben. Volgens haar vertoont het fresco een compositorische overeenkomst met de bedoelde verluchting en wijkt het ook af van de Italiaanse wijze om zee en strand weer te geven. Pinturicchio zou de miniatuur en het getijdenboek waartoe ze behoorde gezien hebben vóór 1505. Volgens dezelfde schrijfster zou het handschrift door erfenis overgegaan zijn van Margareta van Bourgondië, echtgenote van de graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, Willêm IV (VI), naar de schoonbroer van deze laatste, Amadeus van Savoye (1383-1451) (cfr. Stamtafel I). Aenea Silvio was te Bazel aanwezig als secretaris van de pauselijke curie op het ogenblik waarop genoemde Amadeus tot paus werd verkozen onder de naam van Felix V (1439).

Sulzberger vraagt zich af of het manuscript niet aangeboden werd aan Aenea Silvio, de toekomstige Pius II, die het later gegeven of onder ogen gebracht heeft van zijn neef Francesco Piccolomini die in 1502 de Libreria Piccolomini liet inrichten en versieren door Pinturicchio (2). Sulzberger denkt nog aan een andere weg. De bekende kardinaal Albergati, die door Van Eyck werd geportretteerd, was de beschermer van Aenea Silvio.

---

(1) S. SULZBERGER, Pinturicchio et les Van Eyck, in GBA, reeks 6, dl. XL, 1952, p.261-268. - De auteur, zich beroepend op de oude opvatting, volgens dewelke het Gebed van een Prins een dankgebed zou voorstellen na een redding op zee in 1416, ziet ook gelijkenis in het feit dat de historische personages op het fresco aan een scheepsramp ontsnapt zijn !

(2) IDEM, art. cit., p.268.

Eerstgenoemde reisde, zoals men weet, doorheen de Nederlanden in de jaren 1435-1436, met het oog op het bewerkstelligen van de Vrede van Atrecht. Heeft hij het handschrift naar Italië gebracht ?

Sulzberger verwerpt zelf deze laatste veronderstelling als de minst waarschijnlijke. Aan haar aarzeling kan worden toegevoegd dat, zoals later in deze studie zal blijken, het weinig aanvaardbaar is dat het Turijns-Milanees getijdenboek in de genoemde jaren reeds voltooid was na een nieuwe verluchtingscampagne.

Ook de eerste hypothese is zeer zwak. Vooreerst berust zij op een vergelijking van twee kunstwerken: de ressemblances si frappantes waarover Sulzberger spreekt, schijnen voor andere ogen toch niet zo vanzelfsprekend. Wat meer is, volgens de vermelde veronderstelling zou het handschrift uiteindelijk door tussenkomst van een lid der Savoye's in bezit gekomen zijn van de Piccolomini's: in zulk geval echter dient verder verklaard hoe het weerom in handen van hertogen van Savoye kon terugkeren. Hierover deelt de schrijfster niets mede en het lijkt wellicht een onbegonnen zaak in deze richting verder te gaan.

Zonder tot een definitieve oplossing te leiden willen wij in volgende bladzijden enkele mogelijkheden onderzoeken waarop het Turijns-Milanees getijdenboek in het huis van Savoye kan terecht gekomen zijn.

Verscheidene boeken die eens deel uitgemaakt hebben van de bibliotheek van de Hertog van Berry, vindt men later in de collectie van de Savoye's terug. Dit was het geval met de Heures de Savoye, die oorspronkelijk in het bezit waren van Blanca van Bourgondië, hertogin van Savoye (+ 1348). Na achtereenvolgens aan de Franse Vorst Karel V en aan de Hertog van Berry te hebben toebehoord, keerde het in handen

van hertogen van Savoye terug (1). De Très Riches Heures, thans te Chantilly bewaard (ms. 1284), waren in 1485 in handen van Karel I, hertog van Savoye. Hij liet het onafgewerkte handschrift voltooien (2). Men veronderstelt dat het in Italië gekomen is door tussenkomst van de kinderen van Bonne van Berry (+ 1445) die met Amadeus VII van Savoye (+ 1391) gehuwd was geweest (3)(cfr. Stamtafel I). Later treft men de codex aan in het bezit van Margareta van Oostenrijk die het boek na haar verblijf in Savoye (cfr. supra) naar de Nederlanden meebracht (4). Een handschrift van Il roy Modus et la reine Racio, dat aan Berry had toebehoord, duikt later eveneens in Savoye op (5).

Hetzelfde geldt voor een borduurwerk met de voorstelling van de Hertog

---

(1) F. MUGNIER, Les manuscrits à miniatures de la maison de Savoie. Le bréviaire de Marie de Savoie, duchesse de Milan, les heures des ducs Louis et Amédée IV, Moutiers-Tarentaise, 1894, p.17; C. DEHAISNES, Les oeuvres des maîtres de l'école flamande primitive conservées en Italie et dans l'est et le midi de la France, in Réunion des Sociétés des Beaux-Arts des départements, dl. XV, 1891, p.101-104; P. BLANCHARD, Les Heures de Savoie. Facsimiles of Fifty-two Pages from the Hours executed for Blanche of Burgundy, being all that is know to survive of a Famous fourtheenth-Century Manuscript, which was burnt at Turin in 1904, Londen, 1910, p.14-15; (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p.100, nr. 174.

(2) F. MUGNIER, o.c., p.18; A. BAYOT, Les manuscrits de provenance savoisienne à la Bibliothèque de Bourgogne, uittr. Mémoires et documents publiés par la Société savoisienne d'histoire de l'art et d'archéologie, 2e reeks, dl. XXII, 1909, p.80-83; P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.7.

(3) A. BAYOT, art. cit., p.82; L. DELISLE, Les livres d'heures du duc de Berry, in GBA, 2e reeks, dl. XXIX, 1884, p.404; L. REAU, o.c., dl. I, La miniature, p.161-168.

(4) M. ROQUES, Les apports néerlandais dans la peinture du sud-est de la France, XIVe, XVe et XVIe siècles, Bordeaux, 1963, p.98.

(5) P. VAYRA, Il Museo Storico della Casa di Savoia nell' Archivio di Stato di Torino, Turijn, 1880, p.45; F. MUGNIER, o.c., p.18.

van Berry en zijn patronen Johannes-de-Doper en Andreas (1). Ook een deel van de tapijten van de Neuf Preux, die in 1497-1498 te Chambery opgehangen waren, zou aan de Franse Hertog hebben toebehoord (2). Menig auteur neemt aan dat de meeste van de opgesomde voorwerpen in het huis van Savoye zijn terechtgekomen langs de genoemde Bonne de Berry om (3).

Op het eerste gezicht zou men aan laatstgenoemde edeldame kunnen denken om de overgang van het Turijns-Milanees getijdenboek naar Savoye te verklaren. Dit is echter niet waarschijnlijk. Alles wijst erop dat het handschrift niet rechtstreeks uit de nalatenschap van Berry naar Italië kan gegaan zijn, doch enige tijd in de Zuidelijke Nederlanden gebleven is, waar de onafgewerkte verluchting werd voltooid. Het ziet er naar uit dat de aanwerving door de Savoye's dan ook niet vroeger dan de tweede helft der XVe eeuw kan worden gesitueerd.

Andere mogelijkheden die een verklaring kunnen bieden voor het overbrengen van dergelijk handschrift naar Italië liggen voor het grijpen. Men zou hier kunnen denken aan bepaalde historische omstandigheden. Vooreerst bestonden er familiebanden tussen het huis van Savoye en belangrijke geslachten in de Nederlanden, en vervolgens waren er verschillende gelegenheden waarbij de Italiaanse hertogen in de Nederlanden tussenkwamen. Zo was bv. Amadeus VIII (1383-1451) gehuwd met Maria van Bourgondië, dochter van Filips de Stoute en tante van Jacoba van Beieren (4)(cfr. Stamtafel I). Laatstgenoemde werd in 1426 onder

---

(1) E. VAYRA, Le Lettere e le Arti alla Corte di Savoia nel Secolo XV. Inventari dei Castelli di Ciamberi, di Torino e di Ponte d'Ain, 1497-1498, Turijn, 1884, nr. 1019.

(2) Thans gedeeltelijk in The Metropolitan Museum, New York, The Cloisters. - M. ROQUES, o.c., p.106.

(3) M. ROQUES, o.c., p.106.

(4) MARIE-JOSE, Le maison de Savoye, dl. II, Parijs, 1962, p.90 e.v.

bewaking gesteld van Amadeus VIII in verband met de pogingen tot cassatie van haar huwelijk met Jan IV van Brabant (1). In 1429 was dezelfde Hertog nog aanwezig bij de vredesbesprekingen tussen Frankrijk en Engeland aan wiens zijde ook de Bourgondiërs hadden gestreden (2). Terwille van de datering van de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek, waarover hoger reeds sprake was, zijn de opgesomde feiten echter te vroeg om er rekening mee te houden in verband met het hier behandelde probleem.

Van een andere betekenis is de aanwezigheid van Jacques de Savoye, graaf van Romont, in onze gewesten. In de jaren 1473-74 was hij in dienst van Karel de Stoute luitenant-generaal in Artesië en vertoefde hij tevens in de Nederlanden. Hier liet hij zich portretteren door Memling of zijn leerlingen (3). Hij schafte zich een koorkap aan met de voorstelling van de Zeven Sacramenten, naar tekeningen van Rogier Vander Weyden (4). De interesse van Italianen voor de Vlaamse kunst kan verder geïllustreerd worden door Claudio Villa, een bankier te Ieper, uit Chieri bij Turijn afkomstig, die o.a. ca. 1470 te Brussel een retabel liet vervaardigen. Uit de Nederlanden heeft hij ook meerdere handschriften meegenomen naar Italië. Het verdient vermelding dat enkele ervan in de latere Biblioteca Reale van het huis van Savoye te Turijn zijn te-

---

(1) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, p.539, nr. MCCCCLXXXVIII (akte van 27 febr. 1426); MARIE-JOSÉ, o.c., dl. II, p.92.

(2) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. V, p.XII-XIV.

(3) Het origineel is verloren; kopie in het Kunstmuseum te Basel. - M. ROQUES, o.c., p.101.

(4) Koorkap in Historisches Museum, Bern. - Tekeningen in Ashmolean Museum, Oxford, en in Coll. E. de Rothschild, Parijs. - M. ROQUES, o.c., p.102; E. BACH, Les broderies de la chape donnée par Jacques de Romont à la cathédrale de Lausanne et leurs sources d'inspiration, in Zeitschrift für schweizerische Archäologie und Kunstgeschichte, dl. VII, 1946, p.39 e.v.

rechtgekomen (1). Een handelaar uit Turijn, Oberto de Villa, stalmeester van Lodewijk van Savoye en o.a. belast met een zending naar Filips de Goede, kocht in de Zuidelijke Nederlanden een triptiek aan, het Turiner-Altar, een werk uit de omgeving van Rogier Vander Weyden (na 1455)(2).

Er werd reeds melding gemaakt van Margareta van Oostenrijk, die huwde met Filibert II, hertog van Savoye (+ 1504). Ook kan herinnerd worden aan Emmanuel-Filibert, hertog van genoemd gewest (+ 1580). In 1555 werd hij Goeverneur der Nederlanden benoemd (3). Andere leden van dit huis hebben eveneens in Spaanse dienst in de Nederlanden verbleven. Er is meer dan één document bewaard waaruit blijkt dat zij werk van kunstenaars uit deze gewesten aankochten (4).

Andere historische gegevens moeten eveneens in aanmerking genomen worden, zoals bv. het feit dat vanaf 1690 Filibert Sallier de la Tour naar de Nederlanden reisde om er in Den Haag bij de gealliëerde mogendheden hulp af te smeken tegen de Franse aanmatigingen. Tijdens deze missie kreeg hij in 1690 van de Hertog van Savoye opdracht om trois

---

(1) Mostra Storica Nazionale della Miniature, Firenze, 1953, p.453, nr. 734; De Gouden Eeuw ..., p.178, nr.228.

(2) (Tentoonstellingscatalogus) Die Burgunderbeute und Werke Burgundischer Hofkunst, Bern, 1969, p.333.

(3) F. ALBERTI, Genealogia e Geste de Reali Sovrani di Savoia, Turijn, 1724, p.44; J.C. DE MONTPLEINCHAMP, L'histoire d'Emmanuel Philibert duc de Savoie, gouverneur-général des Pays-Bas, Amsterdam, 1963.

(4) O.a. kocht Thomas-Frans van Savoye, zoon van Hertog Karel-Emmanuel I van Savoye (+ 1656) in 1634 te Antwerpen werk van Daniel Seghers. Zijn broer, Maurits van Savoye (+ 1657) was edelkanunnik van Sint-Lambertus te Luik en schafte zich eveneens werk van genoemde schilder aan (W. COUVREUR, Daniël Seghers' inventaris van door hem geschilderde bloemstukken, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. XX, 1967, p.109, nr. 115 en p.95, nr. 14).

tapisseries de Flandres aan te kopen (1). Dergelijke gevallen kunnen ongetwijfeld vermeerderd worden. Ferrero-Viale heeft omstandig aangetoond dat reeds Emmanuel-Filibert van Savoye (1559-1580) en zijn opvolgers tot Victor-Amadeus II (1675-1730) in de Zuidelijke Nederlanden talrijke bestellingen van tapijtwerk hebben geplaatst (2).

Het is een feit dat de prinsen van Savoye op artistiek gebied op de Zuidelijke Nederlanden waren aangewezen. Niet alleen bestelden ze hier kunstwerken, doch bovendien ontboden ze kunstenaars uit deze gewesten aan hun hoven. Van in de XIVe eeuw reeds laten beide verschijnselen duidelijk sporen achter. Hierop werd reeds voldoende gewezen door M . Roques (3). In latere eeuwen hield deze interesse voor bepaalde produkten uit de Nederlanden, zoals hoger door enkele voorbeelden werd aangetoond, niet op. Het is trouwens een feit dat thans nog menigvuldige kunstwerken in de musea van het vroegere Savoye aan de Zuidelijke Nederlanden herinneren (4). Vooral Amadeus VIII, kleinzoon van de Hertog van Berry, schijnt de kunstzin van zijn grootvader te hebben geerfd (5) en een kulturele bloeiperiode te hebben ingezet.

De historische gegevens bieden geen rechtstreeks resultaat in deze kwestie: geen enkel geschreven stuk bevestigt de aankoop of over-

---

(1) M. FERRERO-VIALE, Nouveaux documents sur les tapisseries de la maison de Savoie, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. II, Gent, 1968, p.806-818.

(2) M. FERRERO-VIALE, art. cit., p.807-808; IDEM, Essai de reconstitution idéale des collections de tapisseries flamandes ayant appartenues à la maison de Savoie au XVIIe et au XVIIIe siècle, - Het herfstij van de Vlaamse tapijtkunst, Brussel, 1959, p.269-270, 273-274, 277-278 en 285.

(3) O.c.; zie ook MARIE-JOSÉ, o.c., dl. I, p.15, 16, 69, 241 en 243; G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.348.

(4) M. ROQUES, o.c., p.97.

(5) MARIE-JOSE, o.c., dl. II, p.16; G. TROESCHER, o.c., p.259.

dracht van een horarium dat met het Turijns-Milanees getijdenboek kan vereenzelvigd worden. De belangstelling van de Savoye's voor dergelijk manuscript zou echter niet ongewoon zijn.

De hertogen van Savoye hebben in de loop der eeuwen een aanzienlijke bibliotheek aangelegd. De Biblioteca Reale te Turijn getuigt daarvan nog op de huidige dag. Zij bevat thans nog meerdere getijdenboeken (1), waarvan enkele in Vlaanderen werden geschreven of verlucht. Dergelijke para-liturgische boeken werden door de besproken hertogen niet versmaad. Reeds op zevenjarige leeftijd bezat de toekomstige Amadeus VIII een verlucht horarium (2). Vermeldenswaard is het missaal van deze prins, vervaardigd in 1440 na zijn pauskeuze (3). Lodewijk van Savoye liet zich in het midden der XVe eeuw een getijdenboek vervaardigen dat wellicht in het hertogelijk kasteel van Thonon werd verlucht en invloed van de Nederlandse kunst vertoont (4). In 1444 te Genève en in 1446 te Parijs, kocht hij nog twee getijdenboeken aan (5).

Zoals reeds vermeld liet Karel I de Très Riches Heures van de Hertog van Berry afwerken door Jean Colombe (+ 1529), die daartoe uit

---

(1) BIBLIOTECA REALE, TURIJN, ms. varia, nrs. 25, 71, 76, 77, 78, 85, 86, 87, 88, 90, 90bis en 381. Het gaat hier om getijdenboeken van de XIVe tot de XVIe eeuw.

(2) G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.259.

(3) BIBLIOTECA REALE, TURIJN, ms. varia, nr. 168. - F. MUGNIER, o.c., p.19; G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.259; Mostra Storica Nazionale della Miniature, Florence, 1953, p.286, nr. 455; S. EDMUNDS, The Missals of Felix V and Early Savoyard Illumination, in The Art Bulletin, dl. XLVI, 1964, p.127-141.

(4) B.N.P., ms. lat., 9473. - V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.293-297; C. GARDET, Le livre d'heures du duc Louis de Savoye, Annecy, 1960; M. ROQUES, o.c., p.98-99.

(5) F. MUGNIER, o.c., p.15.

Brugge naar Chambery werd geroepen (1). Ook plaatste hij een bestelling bij de miniaturist Willem Vrelant (+ 1481) te Brugge, doch de inhoud van de opdracht is niet bekend (2).
Amié Albin van Montcallier vervaardigde in 1479 een getijdenboek en voorzag het van meerdere verluchtingen (3). Een ander versierd horarium uit de verzameling der Savoye's vindt men terug in de inventarissen van Margareta van Oostenrijk (4).
Nog andere documenten lichten ons in over de horaria in het bezit van genoemd huis. In een boedellijst van 1479-82 worden er drie beschreven (5). Ook in de schatkamer van het kasteel te Chambery treft men er in 1498 enkele aan (6) evenals in een lijst der bezittingen van Karel II van Savoye (+ 1553)(7).

Tot hiertoe werd het Turijns-Milanees getijdenboek in inventarissen van het huis van Savoye niet weergevonden. Het is mogelijk dat de wijze waarop dergelijke lijsten opgemaakt werden hiervoor verantwoordelijk is: meestal besteedt men bij de beschrijvingen meer aandacht aan de soms rijk versierde en met edelstenen versierde omslag dan aan

---

(1) M. ROQUES, o.c., p.103.

(2) P. VAYRA, Museo Storico..., o.c., p.46-68.

(3) L. CIBRARIO, Della Economica Politica del Medio Evo, dl. II, Turijn, 1841, p.342, voetnoot 1; A. DUFOUR en F. RABUT, Les peintres et les peintures en Savoie du XIIIe au XIXe siècle, in Mémoires et documents publiés par la Société savoisienne d'histoire et d'archéologie, dl. XII, 1870, p.107.

(4) H. ZIMMERMANN, art. cit., p.CXI, nr. 533.

(5) E. BOLLATI, Documenti Inediti sulla Casa di Savoia, - Miscellanea di Storia Italiana, XXII), Turijn, 1884, p.349, nrs. 9, 10 en 12, volgens ARCHIVIO CENTOLA DI STATO, Protocollo del Segretario Ducale C. Bocher, nr. 120, Inventari di libri e argenterie.

(6) E. VAYRA, Le lettere e le Arti..., o.c., p.128, nrs. 891-894.

(7) L. CIBRARIO, Dei Governatori, dei Maestri e delle Biblioteche de' Principi di Savoia, (Memorie dell' Academia delle Scienze di Torino, Cl. Scienze Morali, Storiche e Filologiche, ser. II, II), Turijn, 1840, p.10.

de inhoud. Men moet hier echter mededelen dat de archivalische opzoekingen hier nog lang niet werden beëindigd en dat de voortzetting ervan wellicht meer licht kan werpen op dit probleem.

Het is een feit dat tussen de boeken die ca. 1720 door Victor-Amadeus II aan de Universiteit te Turijn waren geschonken, zich talrijke boeken bevonden die uit Vlaanderen afkomstig waren. Sommige hadden toebehoord o.a. aan de zoon van Filips de Goede, Antoon van Bourgondië (1421-1504), aan Lodewijk, heer van Gruuthuse (+ 1492) en aan Filips van Bourgondië, heer van Beveren en Veere (+ 1498). Andere werken waren uit Frans, Spaans, Engels, Duits en Italiaans bezit, zodat men werkelijk mag besluiten dat men hier te doen heeft met een hybride verzameling. Ze zal wel voor een groot deel langs handelswegen tot stand gekomen zijn (1).

Vanaf de XVe eeuw tot de einddatum die ons hier bezig_houdt, namelijk 1720, is de bibliotheek werkelijk zonder ophouden gegroeid en aangevuld. De namen van Amadeus IX, Filibert I en Karel I in de XVe eeuw, van Karel III, Emmanuel-Filibert in de XVIe, van Karel-Emmanuel I in de XVIIe blijven verbonden aan de geschiedenis van deze boekencollectie (2). Het lovend getuigenis door Maffei, die in 1711 de hofboekerij bezocht, aangaande de grote waarde en rijkdom van de aanwezige handschriften afgelegd (3), lijkt niet overdreven. Het Turijns-Milanees getijdenboek moet een schitterend juweel van deze bibliotheek geweest zijn. Jammer genoeg hebben de historici van de hertogen van Savoye ons de geschiedenis ervan niet geboekstaafd.

---

(1) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.26-27. - Zie ook P. VAYRA, Il Museo storico..., o.c., p.46; F. MUGNIER, o.c., p.19.

(2) G. GALEANI NAPIONE DI COCCONATO, o.c., p.41-50; L. CIBRARIO, o.c., p.5-10.

(3) Giornale dei Letterati d'Italia, dl. IV, p.449 (volgens P. VAYRA, o.c., p.13, voetnoot 1: "... me che egli vi avea trovato tesori inestimabili di stampe e di codici manoscritti della più alta inportanza").

Art. 2. HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK IN DE KUNSTHISTORISCHE LITERATUUR.

Zoals hoger werd aangetoond bevonden zich in de XVIIIe eeuw twee delen van de Très Belles Heures de Notre-Dame in Italiaanse verzamelingen, namelijk te Turijn en te Milaan. Het is echter slechts kort vóór 1900 dat deze afzonderlijke onderdelen de aandacht trokken van de kunstgeleerden. Nagenoeg onmiddellijk werd vastgesteld dat deze fragmenten deel uitmaakten van één codex die spoedig de naam kreeg van Turijns-Milanees getijdenboek. Weldra zou ook blijken dat dit horarium op zijn beurt behoorde tot een groter en volledig devotieboek uit de verzameling van de Hertog van Berry.

De werken, artikels en bijdragen over het Turijns-Milanees getijdenboek hebben elkaar sedert het begin van deze eeuw zeer vlug opgevolgd. Deze geschriften van talloze eminente kunstgeleerden verschaffen niet alleen inlichtingen over het materiële uitzicht van het handschrift en over de vroegste geschiedenis ervan. Bovendien pogen zij te achterhalen wie de beide genoemde delen van het handschrift hebben doen afwerken. Zoals men zich herinnert waren immers een groot aantal bladzijden nog niet verlucht wanneer de Hertog van Berry in 1416 overleed
74 en zijn bibliotheek werd verspreid. In verband met deze voltooiing werd vanzelfsprekend getracht te achterhalen welke kunstenaars voor dit werk waren ingezet. Het feit dat bijna van bij de aanvang van het onderzoek de namen van Hubert en Jan Van Eyck werden naar voor gebracht heeft er vanzelfsprekend toe bijgedragen dat het aantal publicaties over het Turijns-Milanees getijdenboek zo indrukwekkend geworden is.

Het is opvallend dat de literatuur aangaande het vermelde onderwerp op verrassende wijze de polemiek illustreert rondom de Van Eycks. Dat hierbij soms duidelijk vooringenomendheid aan het licht treedt verwondert zeker de lezer niet die enigszins vertrouwd is met de studies

over het werk van genoemde kunstenaars. Dit gebrek neemt echter niet weg dat ernstig onderzoek, vooral op stijlkritische grondslag, door menig kunsthistoricus ondernomen werd.

Dit literatuuroverzicht weerspiegelt het verloop van het onderzoek dat de kunstgeleerden in de voorbije decennia aan het Turijns-Milanees getijdenboek hebben gewijd. Om de evolutie der ideeën beter tot haar recht te laten komen zal in volgende bladzijden nagénoeg de chronologische orde gevolgd worden waarin de publicaties tot stand kwamen. Speciaal zal uiteengezet worden op welke wijze door de geleerden de verschillende handen die aan de voltooiïng van het horarium zouden meegewerkt hebben, werden onderscheiden. Tevens zal bijzondere aandacht besteed worden aan de voorgestelde identificaties, aan de datering en de localisatie der handen.

§ 1. DE BEKENDMAKING VAN HET HANDSCHRIFT EN DE EERSTE STUDIES (1880-1911).

In 1880 werd in een nationale tentoonstelling van Schone Kunsten te Turijn het fragment van de Très Belles Heures (later Turijns getijdenboek genoemd) dat in de Universiteitsbibliotheek van deze stad werd bewaard voor het eerst aan het publiek getoond. De auteur van de catalogus (1) wees erop dat de geëxposeerde codex van Franse oorsprong was, doch dat een aantal miniaturen van de Vlaamse school waren toegevoegd. Deze laatste verluchting werd volgens hem gekarakteriseerd door een nooit geziene fijnheid. Vier jaren later kwam DELISLE (2) tot een dub-

---

(1) IV[a] Esposizione Nazionale di Belle Arti. Arte Antica, Turijn, 1880, p.84, nr.41.

(2) Les livres d'heures du duc de Berry, in GBA, 2e reeks, dl. XXIX, 1884, p.290-291, en p.391.

bele vaststelling. Op basis van bepaalde gebeden was hij van oordeel dat het Turijns getijdenboek vervaardigd was voor een Franse vorst, en wel voor Karel V (1364-1380). De aanwezigheid van bepaalde portretten bewees echter dat de codex ook in bezit is geweest van de Hertog van Berry, broer van de genoemde Vorst.

Belangrijk was de ontdekking door DELISLE dat een handschrift in de collectie van A. de Rothschild (thans bekend als Parijs getijdenboek) en dat enkele losse bladen met miniaturen in het Louvremuseum te Parijs, een grote structurele en stilistische gelijkenis vertoonden met het fragment uit Turijn.

In de loop van hetzelfde jaar (1884) wijdde PORRO (1), bij het opstellen van een cataloog van de handschriften in de Trivulziana te Milaan, voor het eerst enige aandacht aan een hier bewaard verlucht misboek. Later zou blijken dat het hier ging om het laatste gedeelte van de Très Belles Heures (Milanees getijdenboek). Het viel genoemde auteur op dat in de miniaturen verschillende handen konden onderscheiden worden. Een aantal van deze versieringen schreef hij toe aan Pieter van Limborch (begin XVe eeuw); in andere herkende hij de hand van Jean Fouquet (ca. 1420-1481). Uit deze laatste identificatie meende hij te moeten afleiden dat het handschrift rond of na 1450 in handen was van een belangrijk mecenas. Hij dacht aan Karel van Berry (1446-1472), de vierde zoon van Karel VII van Frankrijk.

Tot hiertoe was in verband met de miniaturen de naam Van Eyck nog niet ter sprake gekomen. Volgens het getuigenis van Durrieu zou in 1885 A. Castah van de Parijse Ecole des Chartes (2) voor het eerst aan de school

---

(1) Catalogo dei Codici Manoscritti della Trivulziana, Turijn, 1884, p.246-250, nr. 2166.

(2) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.83.

van deze Vlaamse Primitief hebben gedacht. DEHAISNES, in 1891 (1), was van oordeel dat de kleurenexpressie der miniaturen in het Turijns getijdenboek zo krachtig was dat ze de versmelting vormde van les qualités des Van Eyck à celles de Memlinc. Hij schreef de versiering in zijn geheel toe aan de Franco-Flamandstijl van de XVe eeuw. Na een vluchtig onderzoek slaagde hij erin een drietal groepen in de miniaturen te onderscheiden.

Het pleit voor zijn waarnemingsvermogen dat hij erin slaagde de hand die later door HULIN DE LOO met de letter K zou gekenmerkt worden (zie verder), te isoleren. DEHAISNES zonderde een tweede groep af die men eveneens bij HULIN zal terugvinden doch waarin deze laatste door nauwkeuriger observatie nog een verdere precisering kon doorvoeren (namelijk zijn handen G en H; cfr. infra).

DURRIEU (2) komt de verdienste toe het Turijns getijdenboek ruimere bekendheid gegeven te hebben. In de jaren 1901 en 1902, tijdens verscheidene lezingen voor de Société nationale des antiquaires de France (3), wees hij erop dat de in Turijn bewaarde codex ontstaan was in opdracht van de Hertog van Berry. Hij merkte echter op dat een vaandel op een der miniaturen (namelijk de voorstelling met het Gebed van
19 een prins (fol. 59, (4)), de heraldische kleuren en stukken vertoonde

---

(1) Les oeuvres des maîtres de l'école flamande primitive conservées en Italie et dans l'est et le midi de la France, in Réunion des Sociétés des Beaux-Arts des départements, dl. XV, 1891, p.101.

(2) Zie over deze belangrijke vorser in verband met het Turijns-Milanees getijdenboek: A. DE LABORDE, Le comte Paul Durrieu, membre de l'Institut, 1855-1925. Sa vie -ses travaux, Parijs, 1930.

(3) In Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1901, p.208-209, 227-228; 1902, p.207 en 324.

(4) Deze verluchting zal in deze studie met de benaming Gebed van een prins worden vermeld, waardoor gewezen wordt op de aktiviteit van de voornaamste figuur op het tafereel (zie Hoofdstuk II, Art. II, Iconografische beschrijving der miniaturen, § 1. nr. 38).

van de Beierse hertogen die regeerden over Holland-Zeeland en Henegouwen. Het lag dan volgens hem voor de hand dat een lid van dit huis het handschrift in zijn bezit heeft gehad en er wellicht verluchtingen liet aan toevoegen. Sommige van deze miniaturen leken DURRIEU van uitzonderlijke kwaliteit en deden hem aan Van Eyck denken. Om deze reden wees hij op het belang van het handschrift voor de kritische studie der oudste aan Van Eyck toegeschreven werken. Ondertussen had J.J. Marquet de Vasselot de aandacht van DURRIEU gevestigd op de hogervermelde te Milaan bewaarde codex die reeds door PORRO beschreven was (cfr. supra). Het bleek weldra dat het hier ging om een stuk dat oorspronkelijk met het Parijs en het Turijns getijdenboek, en met de bladen in het Louvre een eenheid vormde.

Nog in de loop van 1902 werden de miniaturen uit het te Turijn bewaarde horariumfragment gepubliceerd onder de titel Heures de Turin. DURRIEU nam de zorg op zich van deze niet-commerciële uitgave (1) die, zoals men zich herinnert, het licht moest zien ter gelegenheid van een huldiging van L. Delisle. Hogergenoemde kunstgeleerde voorzag zijn publicatie van een inleiding waarin hij poogde de pedigree van de volledige Très Belles Heures uiteen te zetten. De miniaturen deelde hij in drie reeksen in. Hij zonderde vooreerst de verluchtingen af die dateerden uit de tijd van Hertog Jan van Berry (vóór 1416); vervolgens bracht hij miniaturen samen die een meer gevorderde stijl vertoonden en waarvan één der taferelen kon gedateerd worden door de voorstelling van een biddende prins uit het reeds vermelde huis van Beieren, die met Willem IV (VI) van Beieren geïdentificeerd werd (+ 1417)(groep Bavière-Hainaut); een derde serie tenslotte bevatte het werk van beroepsverluchters die werkten in Vlaanderen of in de omgevende gewesten tijdens

---

(1) Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, Parijs, 1902, p.5-19.

de laatste periode van de regering van Filips de Goede (3e kwart van de XVe eeuw)(groep atelier Flamand). Het genoemde tafereel met het Gebed van een Prins werd de centrale miniatuur waarrond alle opvattingen zouden gebouwd worden.

Deze publicatie was niet alleen van uitzonderlijk belang omwille van de ramp die de oorspronkelijke miniaturen kort daarop zou vernietigen (1904), doch ook wegens het uniek studiemateriaal dat hiermee voor verder onderzoek was opengesteld. Het was de eerste onderzoekers reeds duidelijk opgevallen dat de verluchting niet homogeen was en dat twee grote campagnes konden onderscheiden worden: een eerste ten tijde van de Hertog van Berry, een tweede wanneer het onafgewerkte handschrift in andere handen was overgegaan. Het is voornamelijk deze tweede verluchtingsperiode die het onderwerp zou worden van talrijke publicaties en die aanleiding zou geven tot het voeren van polemiek. De volgende bladzijden zullen dit aantonen.

Recensies op de uitgave van DURRIEU bleven niet uit (1). Deze brachten echter geen nieuwe gegevens. MARQUET DE VASSELOT (2) bracht enkel naar aanleiding van een boekbespreking in 1905 voor de derde door DURRIEU afgezonderde groep de naam van de miniaturist Jean Colombe (+ 1529) naar voor.

De Gentse kunstgeleerde HULIN DE LOO (3), die ten zeerste met de

---

(1) O.a. in Bibliofilia, dl. V, 1903-1904, p.379; dl. VI, 1904-1905, p.349.

(2) Les Très Riches Heures de Jean de France, duc de Berry, par Paul Durrieu, in GBA, 3e reeks, dl. XXXIII, 1905, p.174-175.

(3) Zie in verband met deze onderzoeker: J. LAVALLEYE, art. Hulin de Loo (Georges-Charles-Nicolas-Marie), - Biographie nationale, dl. XXIII, fasc. 1, 1964, kol. 310-312; J. DUVERGER, Georges Hulin de Loo, - Liber memorialis, dl. I, Gent, 1960, p.50-55.

geschiedenis van de oude Vlaamse kunst begaan was, legde zich vlug op de studie van de door DURRIEU gepubliceerde miniaturen toe. In een artikel van 1902 (1) aanvaardde hij de door laatstgenoemde geleerde in de verluchting onderscheiden drie groepen doch wenste hij verdere precisering door te voeren. In de derde groep (atelier Flamand) meende hij het werk te herkennen van een Brugs atelier van ca. 1440-1450. Vervolgens sprak hij zich uit over de groep Bavière-Hainaut: zonder enige twijfel mochten de miniaturen van deze serie toegeschreven worden aan het atelier van Van Eyck en hij ging zelfs zo ver in de verluchtingen de hand én van Hubert, én van Jan te onderscheiden. Wellicht mocht in deze groep een derde hand met Margareta Van Eyck, zuster van genoemde broers, vereenzelvigd worden. De door DURRIEU voorgestelde vroege datering van deze groep (vóór 1417) bleef behouden. Deze vaststellingen leidden volgens HULIN tot drie besluiten: ten eerste werd het atelier van de Van Eycks en dat van de gebroeders van Limborch, van wie de voornaamste werken rond 1416 gedateerd worden , chronologisch dichtbij elkaar gebracht; vervolgens was bewezen dat de Eyckiaanse kunst niet voortkwam uit een kontakt met de sculptuur, zoals men aannam, doch picturaal van oorsprong was; tenslotte werd Hubert, op wiens naam de bijzonderste miniaturen mochten geplaatst worden, door HULIN aangezien als geniaal schepper van een nieuwe kunst.

Het jaar daarop diende DURRIEU de Gentse kunsthistoricus van antwoord (2). Hij nam een kritische houding aan ten opzichte van de toeschrijving aan Hubert Van Eyck. Hij wees er terecht op dat het nood-

---

(1) L'atelier de Hubrecht Van Eyck et les Heures de Turin, in Annuaire-Bulletin de la Société pour le progrès des études philosophiques et historiques, 1902, p.69-74.

(2) Les débuts des Van Eyck, in GBA, 3e reeks, dl. XXIX, 1903, p.5-18 en 107-120.

zakelijk was een diepgaande stilistische vergelijking door te voeren tussen de miniaturen en de vroege werken van de Van Eycks, die bovendien bij voorkeur nauwkeurig moesten gedateerd zijn. Vervolgens diende men te trachten de miniaturen zelf te dateren zonder hierbij beroep te doen op argumenten van stijlkritische aard. In verband met dit laatste punt wendde hij zelf een poging aan. Het is inderdaad in dit artikel dat voor het eerst de aantrekkelijke verklaring naar voor kwam als zou
19 de reeds vermelde verluchting, het Gebed van een prins, de aankomst voorstellen van Willem van Beieren, graaf van Henegouwen, Holland en Zeeland (1)(zie Stamtafel II) op het eiland Walcheren in 1416 na een diplomatieke reis naar Engeland. Daar Willem stierf in 1417 kon de tweede campagne van de verluchting in het getijdenboek tussen beide data gesitueerd worden. Hiermede werd een reeds eerder door DURRIEU voorgestelde datering bevestigd.

In 1903 wijdde HASELOFF (2) enkele bladzijden aan het horarium. Van enkele miniaturen erkende hij de superioriteit en hij schreef ze toe aan Jan Van Eyck. Hij wees echter op de moeilijkheid om deze verluchtingen met het bekende werk van genoemde kunstenaar te vergelijken.

De jammerklachten die na de fatale brand van de Turijnse Universiteitsbibliotheek in de nacht van 25-26 januari 1904 in de pers en in meerdere tijdschriften weerklonken, waren des te groter omdat men er vast van overtuigd was dat werk van Van Eyck verloren gegaan was. In Belgische periodieken werd het in memoriam uitgesproken door literatoren als VERMEYLEN (3) en VAN DE WOESTIJNE (4). Ook in de buitenlandse

---

(1) Zie Hoofdstuk II, Art. II, Iconografische beschrijving der miniaturen, § 1. nr. 38.

(2) Die Vorläufer der Van Eyck in der Buchmalerei, in Sitzungsberichte der kunstgeschichtliche Gesellschaft, Berlin, dl. I, 1903, p.1-6.

(3) In Memoriam het Turijnsche Getijdenboek, in Onze Kunst, dl. III, 2e halfjaar, 1904 , p.133-138.

(4) Het verloren getijdenboek van Turijn, in Tijdschrift voor boek en bibliotheekwezen, dl. II, 1904, p.123-135.

pers werd het verlies betreurd (1).

In de volgende jaren verschijnen enkele kleinere artikels of bijdragen die zich met detailproblemen betreffende het Turijns getijdenboek - het Milanees gedeelte was nog niet uitgegeven - bezighouden. Ze bezitten echter een geringe waarde. In 1904 bv. zong THOVEZ (2) in een gepassioneerde "open brief" de lof van een aantal miniaturen uit genoemd horarium: hij verdedigde met klem de opvatting dat ze uitsluitend door Van Eyck konden geschilderd zijn. Deze wetenschappelijk niet gefundeerde "lof" was in wezen bedoeld als een aanval tegen een werk van DE JONG van 1903 dat inderdaad zeer eigenaardig aandoet. De auteur schijnt de door DURRIEU voorgestelde opvatting omtrent de pedigree van het handschrift volledig om te keren. Hij betoogt dat het manuscript voor Willem van Beieren begonnen was en door laatstgenoemde aan zijn neef Jan van Berry werd geschonken. Dit zou reeds vóór 1413 zijn gebeurd. Dat Willem graaf van Holland was legt uit, aldus DE JONG, hoe het komt dat meerdere miniaturen, vooral de kalenderbladen, zo volkomen het Hollands leven na 1400 weerspiegelen. De beginperiode van de in latere eeuwen zo bloeiende Hollandse landschapschilderkunst moet volgens de auteur dan ook ver vooruitgeplaatst worden (3). Deze laatste weinig kritische doch aanlokkelijke idee zal in dit literatuuroverzicht nog

---

(1) Zie verwijzingen in E. THOVEZ, Les "Belles Heures" de Turin, in De Nederlandsche Spectator, 1904, p.116-118; zie verder de artikels van genoemde auteur, gebundeld in Il Vangelo della Pittura ed altre Prose d'Arte, Turijn-Genua, 1921, p.5-28; IDEM, Il Libre d'Ore del Duca di Berry, in La Stampa, 29 jan. en 7 febr. 1904; P. DURRIEU, Les manuscrits à peintures de la Bibliothèque incendiée de Turin, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. III, 1904, p.401-402.

(2) Les "Belles Heures" de Turin, in De Nederlandsche Spectator, 1904, p.116-118.

(3) Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording, 's-Gravenhage, 1903, p.15-24.

meer dan eens ter sprake komen.

SIX wijdde in 1904 (1) een eerste artikel aan het getijdenboek waarin hij vooral het Gebed van een Prins onder de loep nam. Afwijkend van de geciteerde mening van DURRIEU beschouwde hij dit tafereel als de weergave van de aankomst van de Franse koningszoon Jan van Touraine (1388-1417), vergezeld van Willem van Beieren, in Holland met het oog op zijn huwelijk met diens dochter Jacoba van Beieren in 1415. Nog in verband met het Gebed van een Prins bracht DURRIEU (2) een hypothetische identificatie van de personages op deze verluchting en leverde hij meteen kritiek op het aangehaalde werk van SIX.
HULIN DE LOO (3) wees echter op het gevaarlijk terrein dat betreden werd bij het vereenzelvigen van portretten. Tevens bekritiseerde hij het door DURRIEU voor dit doel gebruikte vergelijkingsmateriaal. Ondertussen had de Gentse Professor HEINS (4) een (weinig geslaagde) poging ondernomen om in enkele achtergronden van miniaturen de omgeving van Gent te herkennen. Dit was volgens hem niet zo uitzonderlijk wanneer men het feit in aanmerking nam dat Hubert in deze Vlaamse stad zou verbleven hebben.

POST wendde in 1910 (5) het reeds herhaaldelijk vermelde Gebed van

---

(1) A propos d'un repentir de Hubert Van Eyck. Problème d'identification, in GBA, 3e reeks, dl. XXXI, 1964, p.182-187.

(2) Quelques portraits historiques du début du XVe siècle, in GBA, 4e reeks, dl. III, 1910, p.461-469.

(3) A propos de "Quelques portraits historiques du commencement du XVe siècle", in Bulletijn van de geschied- en oudheidkundige Kring van Gent, dl. XIX, 1911, p.39-53.

(4) Essai d'identification de vues de ville dans les miniatures des Heures de Turin, attribuées aux Van Eyck, in Bulletijn van de geschied- en oudheidkundige Kring van Gent, dl. XIV, 1906, p.246-250.

(5) Die französisch-niederländische Männertracht einschliesslich der Ritterrüstung im Zeitalter der Spätgotik, 1350-1475, Berlijn, 1910, passim.

een Prins aan voor een totaal nieuw doeleinde. Er op vertrouwend dat het hier ging om een door DURRIEU met zekerheid gedateerde miniatuur (namelijk 1416-1417), gebruikte hij haar als bewijsmateriaal in een geschiedenis van de klederdracht. Over de kritiek op dit werk zal echter later nog gehandeld worden.

In 1910 bracht DURAND-GREVILLE (1), in een eerste werk , een wijziging aan de door DURRIEU voorgestelde groepering der handen voor. In een tweede studie (2) herkende hij in twee taferelen de hand van Petrus Christus. Steunend op deze vaststelling trachtte DURAND-GREVILLE aan de hand van de pedigree van het getijdenboek biografische gegevens over de genoemde kunstenaar te verzamelen.
Belangrijker is echter dat DURRIEU in laatstvermeld jaar een definitieve reconstructie publiceerde van de oorspronkelijke toestand van de volledige Très Belles Heures: de verspreide - en reeds ten dele vernielde - codices (bewaard te Parijs, Turijn en Milaan) en de losse bladen (Louvremuseum) werden op ideële wijze bij elkaar gebracht. Alle miniaturen werden van een volgnummer voorzien (3). Ook de verluchte bladen waarvan hij veronderstelde dat ze verdwenen waren, werden in deze lijst opgenomen. Hij slaagde in deze wedersamenstelling door een vergelijking van de inhoud van de Très Belles Heures met die van een

---

(1) Hubrecht et Jean de Eyck, Brussel, 1910, p.70-73.

(2) Les deux Petrus-Christus, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXX, 1911, p.51-53.

(3) Gemakkelijkheidshalve worden, waar nodig, in deze studie de volgnummers gebruikt voor de verwijzing naar bepaalde miniaturen. - Cfr. Hoofdstuk II, Art. II, Iconografische beschrijving der miniaturen.

ander getijdenboek van de Hertog van Berry, de Petites Heures (1). De resultaten van dit artikel zijn zeer belangrijk en zijn nog steeds geldig.

Zoals HEINS in 1906, poogde SIX in 1911 de landschappen op verscheidene miniaturen te situeren. In tegenstelling tot eerstgenoemd auteur stelde hij vast dat talrijke details op de Utrechtse omgeving wezen. De versiering was dan te danken aan een kunstenaar die in Holland werkzaam was.
Indien de miniaturen van de hand waren van Jan Van Eyck en voor Willem van Beieren vervaardigd, dan bekwam men hier wellicht een positief antwoord op de vraag of Van Eyck ten tijde van de genoemde Hollandse graaf in de Noordelijke gewesten had gewerkt (2).

Aan HULIN DE LOO viel in 1911 de opdracht te beurt het Milanees getijdenboek uit te geven (3). Afgezien van de pedigree van het volledig handschrift, die hij in deze studie grotendeels overnam van DURRIEU, is zijn studie bijzonder belangwekkend voor de ver doorgedreven poging om de verschillende handen die het handschrift hebben verlucht te onderscheiden en hun werk af te zonderen. Hij steunde op de individuele karakteristieken van stijl, tekening en schilderwijze, op het icono-

---

(1) Les "Très Belles Heures de Notre Dame" du duc Jean de Berry. Restitution de l'état primitif d'un splendide manuscrit du XVe siècle aujourd'hui dépecé, mutilé et au tiers brûlé, uittr. Revue archéologique, 4e reeks, dl. XVI, 1910, p.4-57. - Zie ook een ander artikel van dezelfde auteur: Les aventures de deux splendides livres d'heures ayant appartenu au duc Jean de Berry, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXX, 1911, p.1-16 en 91-103.

(2) De plaatselijke gesteldheid in het getijdenboek van Willem VI van Beyeren, in Onze Kunst, dl. X, 1911, p.105-116; La couleur locale dans le livre d'heures de Guillaume VI de Bavière, in L'art flamand et hollandais, dl. VIII, 1911, nr. 10, p.105-116.

(3) Heures de Milan, Brussel, 1911.

grafisch programma, alsmede op de onderlinge afhankelijkheden. Voor een juiste beoordeling van Hulins studie is het nuttig voor ogen te houden dat dit werk juist voltooid was vóór het verschijnen van het bovenvermeld artikel van DURRIEU waarin deze een reconstructie van de Très Belles Heures had opgesteld. Deze wedersamenstelling wierp op een en ander een nieuw licht zodat de Gentse kunstgeleerde het nodig oordeelde in zijn boek addenda en corrigenda toe te voegen die zijn definitieve mening weergeven. Deze toevoeging bleef aan latere kunsthistorici nagenoeg onbekend of werd alleszins door velen over het hoofd gezien (1).

Er werd zoëven op gewezen dat HULIN begonnen was met een systematische verdeling der miniaturen onder verschillende handen. Hij duidde ze aan met de opeenvolgende letters van het alfabet. De handen A tot E vormden samen de eerste campagne, werkzaam vóór 1416 (2). Voor de tweede campagne, de afwerking, onderscheidde hij de handen F tot K op volgende wijze:

F: wellicht anterieur aan de volgende miniaturist doch blijkbaar werkzaam als helper van deze laatste (1412-1420). In zijn oorspronkelijke tekst had HULIN onderscheid gemaakt tussen de handen F_1, F_2 en F_3; zoals hij in zijn corrigenda uitlegde ging het hier bij nader inzien slechts om één kunstenaar: wijl de miniaturen van F_3 volledig eigen werk van hand F vertegenwoordigden ging het bij F_1 en F_2 om overschilderingen of bijwerkingen door dezelfde F van taferelen die respectievelijk door de handen B en C in de eerste campagne waren gepenseeld.

---

(1) O.c., p.72-79.

(2) Zie Inleidend hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame, § 4.

G : Hubert Van Eyck (1416-1417).

H : Jan Van Eyck tijdens zijn jeugdjaren (1416-1417).

I en J : een Eyckiaans gevormd kunstenaar en helper of leerling van hand G (1416-1417). Het onderscheid tussen I en J in het oorspronkelijk onderzoek werd in de corrigenda nagenoeg als onbestaande opgeheven.

K : een middelmatig kunstenaar (leerling van I ?)(1445-1450).

Aan hand G schreef HULIN volgende zeven miniaturen toe:

(nr. 37) Virgo inter Virgines

(nr. 38) Het gebed van een Prins

(nr. 51) Judaskus

(nr. 67) De HH. Julianus en Martha

(nr. 83) Geboorte van Sint-Jan-de-Doper

(nr. 91) Dodenmis

(nr. 92) Kruisvinding.

Aan hand H deze vier:

(nr. 49) Zegendende God

(nr. 75) Getsemani

(nr. 77) Kalvarie

(nr. 66) Piëta.

Daar het werk van hand H duidelijk van mindere kwaliteit is dan dit van G wordt, aldus besluit HULIN DE LOO, de inhoud van het bekende kwatrijn op het Lam Gods (1) bewaarheid: van de twee broers Van Eyck was Hubert de voornaamste; Jan kwam slechts op de tweede plaats.

De verdeling der miniaturen zoals HULIN DE LOO voorstelde zou wei-

---

(1) Sint-Baafskathedraal, Gent: " [Pictor H] ubertus eeyck maior quo nemo repertus / incepit pondusq [ue] Johannes arte secundus / [perfecit letus] iodoci vyd prece fretus / versu sexta mai vos collacat acta tueri".

nig betwist worden. Wel zouden de meningen fel uiteenlopen aangaande de identificatie en de datering van de handen G en H. Aan het einde van dit artikel, op p.113, wordt een schema opgesteld dat overzichtelijk aanduidt in hoeverre de kunstgeleerden Hulins opvatting betreffende de verdeling, toeschrijving en datering hebben nagevolgd of gewijzigd. Wanneer het werk van deze schrijvers in volgende bladzijden ter sprake komt zal telkens verwezen worden naar dit schema.

Met deze publicatie was een tijdvak afgesloten dat men zou kunnen bestempelen als de periode van de ontdekking én van de verwondering. Het horarium werd onthaald op triomfantelijke wijze: vele geleerden waren ervan overtuigd dat produkten van Hubert Van Eycks talent en dat jeugdwerk van Jan waren gereveleerd. Men hoopte stellig dat het duister omtrent de beginperiode van de kunst der Vlaamse Primitieven thans volledig kon opgeklaard worden.

§ 2. PERIODE VAN TWIJFEL (1911-1922).

Het werk van HULIN DE LOO stond begrijpelijkerwijze aan het begin van een reeks belangrijke vragen. Kritische beschouwingen lieten niet lang op zich wachten. DVOŘÁK (1) durfde voor het eerst de tussenkomst van de Van Eycks in twijfel trekken. De miniaturen die aan deze kunstenaars waren toegeschreven vertoonden volgens de auteur diverse verwantschappen. Dit leidde tot een dubbele vraag: behoren de miniaturisten (namelijk Hulins handen G en H) tot de overgangsschool tussen een oudere stijl en die van Van Eyck, of maken ze daarentegen deel uit van de

---

(1) G. HULIN DE LOO. Heures de Milan, in Kunstgeschichtliche Anzeigen. Beiblatt der Mitteilungen des Instituts für Oesterreichische Geschichtsforschung, 1910, p.100-103.

eerste school die de invloed van laatstgenoemde onderging ? Een antwoord leek DVOŘÁK voorlopig onmogelijk.

VITZTHUM (1) stuurde HULIN het verwijt toe te ver te gaan bij het verdelen der handen. Bovendien wees hij op het broze van de gehele tot hiertoe aangenomen theorie: indien het Gebed van een Prins geen oorspronkelijke miniatuur was doch een kopie van een eventueel groter, monumentaler kunstwerk, verloor het alle bewijskracht voor de datering. Volgens hem waren de beste handen, G en H (waaraan hij echter minder miniaturen toeschreef dan HULIN DE LOO), in een veel latere periode, namelijk 1430-1440, werkzaam geweest. Het voornaamste argument van VITZTHUM bestond in de vergelijking van hun werk met de miniaturen uit de Très Riches Heures van de Hertog van Berry (thans te Chantilly). Ze waren rond 1416 door de gebroeders van Limborch uitgevoerd en stonden stilistisch zeer ver af van de produkten van de genoemde handen. Hiermede waren voor het eerst de resultaten van DURRIEU en HULIN DE LOO ernstig in twijfel getrokken en werden nieuwe wegen voor het onderzoek geopend.

DURRIEU herhaalde echter onverstoorbaar zijn reeds eerder gepubliceerde vaststellingen in nieuwe geschriften (2). In een van zijn artikels (3) betrok hij een geschilderd tweeluik in zijn betoog. Hij vergeleek namelijk de thans nog enigmatische dyptiek met de Kruisiging

---

(1) G. HULIN DE LOO. Heures de Milan, in Monatsheft fur Kunstwissenschaft, dl. IV, 1911, p.516-518.

(2) Une "Pitié de Nostre-Seigneur"; tableau français de l'époque du règne de Charles VII donné au Musée du Louvre, in Monuments et mémoires de l'Institut des Inscriptions et des Belles-Lettres, (Fondation E. Piot), dl. XXIII, 1918, p.63-111; La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne, Brussel-Parijs, 1921, p.41-42.

(3) Les Van Eyck et le duc Jean de Berry, in GBA, 5e reeks, dl. I, 1920, p.77-105.

220 en het Laatste Oordeel uit het Metropolitan Museum te New York met de aan Hubert Van Eyck toegeschreven miniaturen.
Door de gelijkenissen besloot hij dat al deze werken van één hand waren. Ten onrechte uitgaande van de idee dat het vermelde tweeluik kon vereenzelvigd worden met een post uit de inventaris die in 1416 van de bezittingen van de pas overleden Jan van Berry was opgemaakt, liet hij genoemde hertog als patroon van Hubert Van Eyck optreden.

In 1915 mengt WINKLER zich voor het eerst in het debat. In een algemene studie over de Vlaamse miniatuurkunst (1) wees hij op de overeenkomsten tussen verluchtingen in het Turijns-Milanees getijdenboek met die in andere horaria die vooral van Utrechtse oorsprong zijn. Het fenomeen van die en soortgelijke afhankelijkheden werd door de auteur nauwkeurig onderzocht. Het jaar daarop betrok ook WINKLER in een nieuwe studie een schilderij in zijn onderzoek. Het ging hier om een Kruis-
122 draging, bewaard in het Museum voor Schone Kunsten te Budapest, en aangezien als een latere kopie naar een verloren werk van Van Eyck.
Dit origineel lag volgens de Duitse geleerde ook ten grondslag aan een van de miniaturen in het Turijns getijdenboek. Hij opperde dan ook de veronderstelling dat achter andere taferelen uit deze codex wellicht verloren werk van Van Eyck schuil ging. Verder manifesteerde hij zijn vertrouwen in de bevindingen van HULIN DE LOO en nam hij aan dat dank zij het besproken horarium thans het stijlonderscheid tussen het werk van Hubert en van Jan Van Eyck klaar geworden was (2). Ondanks de aanvallen tegen deze stelling zou WINKLER ze in latere publicaties blijven handhaven.

---

(1) Studien zur Geschichte der niederländischen Miniaturmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, in JKSAK, dl. XXXII, 1915, p.317 e.v.

(2) Ueber verschollene Bilder der Brüder van Eyck, in JKPK, dl. XXXVII, 1916, p.287 e.v.

Een reactie op zijn artikel kwam reeds onmiddellijk van ZIMMERMANN (1)
122 die in het besproken paneel met de Kruisdraging een kopie zag van een verloren werk van de Haarlemse kunstenaar Albert Van Ouwater, ca. 1445 geschilderd. Gelet op de door WINKLER beschreven relatie tussen het origineel en het getijdenboek, vroeg hij zich af of de Haarlemse schilder niet aan de versiering van het horarium had meegewerkt. In een antwoord op dit artikel bestempelde WINKLER (2) deze hypothese als geheel uit de lucht gegrepen (3).

Hiermede was een nieuwe kunstenaarsnaam naar voor gebracht. Hij zou oorzaak worden van een lange en heftige controverse. De "Ouwatertheorie" in verband met het hier bestudeerde getijdenboek zal meer dan eens opnieuw aan bod komen. Het zijn vooral de kunsthistorici van de Weense school die met deze theorie begaan zijn geweest.

DVOŘÁK zou ze verder uitwerken in 1918 (4). Zoals men zich herinnert had hij reeds het probleem van de identificatie van de miniaturisten (vooral van de handen G en H) duidelijk omschreven. Thans bracht hij weer kritiek uit op enkele studies, vooral op die van POST en van HULIN DE LOO. Vooreerst aanvaardde hij niet dat het kostuumonderzoek op miniaturen van hand G een datering in 1416-1417 kon rechtvaardigen. Vervolgens ontkende hij de actuele en historische betekenis van

---

(1) Ueber eine frühholländische Kreuztragung, in Amtliche Berichte aus den königlichen Kunstsammlungen, dl. XXXIX, 1917-1918, kol. 15-24.

(2) Ueber eine frühholländische Kreuztragung, loc. cit., kol. 24-28.

(3) L. BALDASS, Ein Frühwerk des Geertgen tot Sint Jans und die holländische Malerei des XV. Jahrhunderts, in JKSAK, dl. XXXV, 1920-1921, p.7, keert terug tot de theorie van Zimmermann. - Zie echter verder voetnoot 1 p.96.

(4) Die Anfänge der holländischen Malerei, in JKPK, dl. XXXIX, 1918, p.51-79; cfr. ook zijn posthuum heruitgegeven werk: Das Rätsel der Kunst der Brüder van Eyck, München, 1925, waarvan een eerste editie verschenen was in JKSAK, dl. XXIV, 1903, p.161-317.

de voorstelling van het Gebed van een Prins of van andere verluchtingen. Hij wees tenslotte op de iconografische overeenkomst van bepaalde miniaturen met het Lam Gods en op specifieke stilistische kenmerken. Om al deze redenen kon hij de vroege datering niet langer aannemen. Hij stelde als datum ca. 1430 voor. Wegens de aanwezigheid van blazoenen op enkele miniaturen leek het hem echter voorzichtig voorlopig een of ander lid van het reeds vermelde Beierse huis niet uit te sluiten als eigenaar en als verantwoordelijke voor de voltooiing van het handschrift. Omwille van de voorgestelde late datering bleef hem enkel Jacoba van Beieren (+ 1436) over, de laatste telg van dit huis in de Nederlanden. De miniaturen van de tweede campagne verdeelde hij over een Hoofdmeester en twee andere, zwakkere verluchters die bij de eerste aansloten. Volgende verluchtingen werden aan de Hoofdmeester toegeschreven:

(nr. 51) Judaskus

(nr. 67) Julianus en Martha

(nr. 78) Gebed van een Prins

(nr. 83) Geboorte van Sint-Jan-de-Doper

(nr. 91) Dodenmis.

De Meester van de Kruisvinding schilderde volgende taferelen:

(nr. 37) Virgo inter Virgines

(nr. 92) Kruisvinding

en de Meester van de Olijfberg:

(nr. 66) Piëta

(nr. 75) Gétsemani.

V. DVORÁK aanzag de Hoofdmeester als een miniaturist die duidelijk onder invloed stond van Jan Van Eyck, doch van hem verschilde door stijlkenmerken zoals de specifieke opvatting van de ruimte en van het landschap. Steunend op Karel van Mander (1548-1606) die geponeerd had in zijn Schil-

boeck dat de Noord-Nederlandse landschapschilderkunst met haar zeer eigen aard in de XVe eeuw te Haarlem was geboren, bracht de kunstgeleerde voorzichtig de reeds eerder aangehaalde naam van Albert van Ouwater, een meester uit genoemde stad, naar voor.
Het Turijns-Milanees getijdenboek betekende voor DVOŘÁK het vroegste begin van een nieuwe fase in het programma van de Hollandse schilderkunst (1)(cfr. schema p.113).

Het spreekt vanzelf dat POST de kritiek van DVOŘÁK op zijn dateringsmethode op basis van de mode niet nam. Op zijn beurt viel hij laatstgenoemde geleerde aan.
In een hernieuwde en met talrijke voorbeelden gestoffeerde studie (2) poogde POST zijn standpunt te verdedigen: de kledij wees volgens hem duidelijk op het tweede decennium van de XVe eeuw. Hij zag bovendien niet in dat de door DVOŘÁK verworpen historische betekenis van het Gebed van een Prins kon genegeerd worden. In feite knoopte deze auteur dus opnieuw aan bij de opvatting van HULIN DE LOO. POST gaf echter toe dat een ver doorgedreven vergelijking van de door HULIN aan Hubert Van Eyck toegeschreven miniaturen en het Lam Gods weliswaar wezen op een stijl- en kwaliteitsverschil. Hij verklaarde dit echter door een ontwikkeling van de artistieke vaardigheid en visie van de kunstenaar (o.a. dank zij een door HULIN verondersteld oponthoud van Hubert in Italië): de miniaturen zijn de voorlopers van het Lam Gods waaraan door Hubert de eerste hand zou gelegd worden.

---

(1) Zie kritiek van E. PANOFSKY, A Letter to St. Jerome,- Studies in Art and Litterature for Bella da Costa Greene, Princeton, 1954, p.104; J. BRUYN, De Levensbron. Het werk van een leerling van Jan Van Eyck, s'Gravenhage, 1957, p.106, voetnoot 3.

(2) Das zeitliche und künstlerische Verhältnis des Turin-Mailänder Gebetbuches zum Genter Altar. Eine Untersuchung auf kostümgeschichtlicher Grundlage, in JKPK, dl. XL, 1919, p.175-205.

Het onverwacht overlijden van DVOŘÁK heeft verhinderd dat een werk van de pers kwam over de Hollandse kunst in de XVe eeuw. Genoemd auteur had het inzicht de hierboven aangehaalde meningen van POST met een uitgebreid bewijsmateriaal te weerleggen. Slechts enkele notities hiervan zijn posthuum bekend geworden (1).

Aan een eminent kunstgeleerde als FRIEDLÄNDER is het getijdenboek niet ontgaan. In een eerste studie (2) nam hij de toeschrijving van Van Eyck onder ogen. Hij ging uit van de idee dat op het veelluik van het Lam Gods het werk van beide auteurs, Hubert en Jan Van Eyck, haast niet te scheiden is, terwijl in het horarium de stijlafstand tussen de producten der handen G en H (volgens HULIN DE LOO dus respectievelijk Hubert en Jan) zeer groot is: G is een geniaal meester doch H is een veel zwakkere hand. FRIEDLÄNDER merkt vervolgens op dat de aangenomen datering 1416-1417 - die hij als vaststaand beschouwd - enkel geldt voor het werk van G, doch niet noodzakelijk voor dat van H: de miniatuur waarvan men de datum afleidt, namelijk het Gebed van een Prins, is inderdaad van hand G. Als beide groepen niet gelijktijdig zijn valt de constructie van HULIN DE LOO. De Duitse geleerde kwam tot volgend resultaat. De tweede, zwakkere groep (H) schreef hij toe aan een navolger van Van Eyck ca. 1440. De eerste reeks miniaturen (G) waren zonder twijfel van "Van Eyck". Dit bewees op de eerste plaats de weergaloze weergave van het landschap en van het licht. Bovendien leek het ondenkbaar dat de miniatuurkunst in die jaren 1416-1417 reeds op zulke bijzondere wijze door Van Eyck zou beïnvloed geweest zijn. Beide

---

(1) Inleiding van J. WILDE en K.M. SWOBODA, bij M. DVOŘÁK, Das Rätsel der Kunst der Brüder van Eyck, Munchen, 1925, p.XXIII-XXIV.

(2) Von Eyck bis Breugel, Berlijn, 1916, p.13-16; in zijn artikel Eyck, Jan van, - Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler, uitgegeven o.l.v. U. THIEME en F. BECKER, dl. XI, Leipzig, 1915, p.129-133, hield de auteur nog vast aan de theorie van G. HULIN DE LOO.

punten toonden aan dat er in de besproken verluchting geen sprake kon zijn van navolging doch dat hand G uitsluitend met een der Van Eycks kon geïdentificeerd worden.
FRIEDLÄNDER verkoos de vereenzelviging met Jan inplaats van met Hubert als de meest veilige oplossing: de stilistische vergelijking met het bekende en zekere werk van eerstgenoemde bood de beste garantie.

In zijn Die altniederländische Malerei, waarvan in 1924 (1) het deel verscheen dat aan Van Eyck was gewijd, behield FRIEDLÄNDER zijn hoger uiteengezette opvatting. Over hand G liet hij zich uit met de grootste lof, doch dat H niet met Jan kon vereenzelvigd worden werd nog meer duidelijk gemaakt: indien hij de aan hem toegeschreven miniaturen vervaardigd had kon hij enkel als een imitator aangezien worden (cfr. schema p.113).

Twee jaren vroeger reeds, namelijk in 1922, publiceerde DURRIEU (2) het laatste fragment van het besproken getijdenboek van de Très Belles Heures, dat in het bezit was van de Rothschild te Parijs (thans in de Bibliothèque nationale). Zoals reeds eerder aangetoond draagt het in deze studie de naam Parijs getijdenboek. DURRIEU verschafte in een uitgebreide inleiding gegevens omtrent de collectie horaria van de Hertog van Berry, herhaalde de pedigree van de Très Belles Heures en voegde een herwerkte en aangevulde reconstructie van de verspreide delen van het handschrift toe. Hij hield nog steeds vast aan de mening dat de eerste toevoeging van de ontbrekende miniaturen in opdracht van Willem

---

(1) Dl. I, Die Van Eyck-Petrus Christus, Berlijn, 1924, p.68-75, 80-82, 129-130. - Heruitgave: Early Netherlandish Painting, dl. I, The Van Eycks. - Petrus Christus, Leiden-Brussel, 1967, p.47-50 en 53. - Bespreking door J. HUIZINGA, De schilderkunst in de eeuw van Bourgondië, - Verzamelde werken, dl. III, Haarlem, 1949, p.487-489.

(2) Les Très Belles Heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry, Parijs, 1922.

van Beieren was geschied en opperde de mening dat mogelijk de dochter van laatstgenoemde, Jacoba van Beieren, en haar vierde echtgenoot, Frank van Borselen, de codex verder hadden doen afwerken. Onder invloed van de reeds vermelde indeling der handen door HULIN DE LOO in 1911, gaf hij een eigen verdeling op die, voor wat de tweede campagne betreft, er als volgt uitziet:

reeks E : Hubert of Jan Van Eyck (cfr. Hulins handen G en H)
reeks P : Pasticheur des Van Eyck: navolger (cfr. Hulins hand F)
reeks at. E: atelier Van Eyck (cfr. Hulins handen I en J)
reeks F : atelier Flamand: voltooier van het handschrift (cfr. Hulins hand K)(1).

Met deze publicatie was het handschrift van de Très Belles Heures volledig bekend gemaakt. De zoëven besproken inleiding van DURRIEU was de meest volledige studie die aan dit onderwerp was gewijd.

Was het eerste decennium van de XXe eeuw beheersd door de autoriteit van DURRIEU en HULIN DE LOO, het in het licht geven der miniaturen had bewerkt dat andere kunstgeleerderden zich op de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek gingen toeleggen. Het valt op dat in de besproken periode reeds de diverse opvattingen omtrent de voltooiing van het getijdenboek, speciaal wat het werk betreft van de handen G en H, gestalte hadden gekregen: deze beide miniaturisten werden respectievelijk vereenzelvigd hetzij met Hubert en Jan Van Eyck, hetzij met Jan Van Eyck en een later imitator, hetzij met Noord-Nederlandse verluchters. Deze opvattingen zouden in de verdere literatuur over dit onderwerp blijven bestaan en bekrachtigd of afgebroken worden.

---

(1) Bespreking van F. W [INKLER], in Zeitschrift der bildender Kunst, dl. LVIII, 1924-1925, Monatsrundschau, 1924, heft 1-2, p.29-30.

§ 3. VERSTEVIGING OF AFTAKELING DER DIVERSE OPVATTINGEN (1922-1952).

Het zou te ver leiden indien alle studies moesten besproken worden waarin over het horarium werd gehandeld. Wie werkte over Van Eyck of over de Vlaamse Primitieven diende vanzelfsprekend aandacht te schenken aan het Turijns-Milanees getijdenboek. In vele gevallen ging het om een eenvoudige herhaling van wat reeds door vroegere kunsthistorici was geschreven. Dikwijls greep men hierbij terug naar de oudere opvatting van HULIN DE LOO, ofschoon ze reeds door de gezaghebbende FRIEDLÄNDER gewijzigd was. Dit was het geval met CONWAY die in 1921 (1) de miniaturen van hand G bestempelde als het werk van een groot creatief genie dat niemand anders dan Hubert Van Eyck kon zijn. Ook SCHMARSOW (2) schreef in 1924 in dezelfde zin, evenals WINKLER (3). In een literair aandoende tekst wees laatstgenoemde op de radicale ommekeer die de miniaturen van Hubert voor de kunst hadden betekend. Ze leverden tevens het bewijs dat de kunstenaar als individu tot bewustzijn was gekomen. Het aandeel van Jan beschouwde hij als de eerste uiting waarbij de natuur als een soort zelfstandig stilleven werd behandeld. De hand K van HULIN bestempelde hij als de Vollender van het getijdenboek. Een beginminiatuur in een andere codex, namelijk de
177 Cité de Dieu, rond 1445 voor de Doornikse Bisschop Jean Chevrot geschreven en verlucht (4), mocht volgens WINKLER aan dezelfde meester toegekend worden.

(1) The Van Eycks and their Followers, Londen, 1921, p.42-51.

(2) Hubert und Jean Eyck, Leipzig, 1924, p.151-156.

(3) Die altniederländische Malerei. Die Malerei in Belgien und Holland von 1400-1600, Berlijn, 1924, p.35-42. - Zie ook Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, Leipzig, 1925.

(4) K.B.B., Handschriften, 9015-16.

FRIEDLÄNDER werd op zijn beurt in 1927 door DEVIGNE (1) bijgetreden. De auteur toonde aan dat Jan Van Eyck slechts een tweede plaats kan toegewezen worden in de ontwikkeling van de Vlaamse schilderkunst indien die schilder niet de auteur is van de miniaturen die door HULIN DE LOO aan Hubert toegeschreven waren.

Een reeds eerder besproken opvatting, toen "Ouwatertheorie" genoemd, werd aangevallen door SIX (2) en ook door BYVANCK en HOOGEWERFF (3). Beide laatsten vonden het niet geoorloofd in de besproken miniaturen het door anderen verdedigde "eigenlijke begin" van de Hollandse schilderkunst te zien. Hun oordeel is vrij belangrijk. In die jaren hadden weinigen zoals zij de Noordnederlandse miniatuurkunst bestudeerd.

Enigszins nieuw was de opinie van BURROUGHS (BRYSON)(4). Hij verdedigde de opvatting dat twaalf bladzijden uit het Turijns-Milanees getijdenboek, door andere auteurs aan de handen G en H toegeschreven, samen met de vermelde diptiek van de Kruisiging en het Laatste Oordeel en het paneel van de Drie Maria's bij het graf uit het Museum Boymans-Van Beuningen te Rotterdam moesten toegeschreven worden aan een kunstenaar die voor het eerst de natuur heeft "bezien", daarom de noodnaam verdient van "Ontdekker van het landschap" en kan gesitueerd worden in de jaren 1414-1417. Hij zou invloed uitgeoefend hebben op de gebroeders van Limborch, op Robert Campin en Jan Van Eyck.

---

(1) Van Eyck, Brussel, 1926, p.157-179.

(2) De gelijkenis van Hubert Van Eyck, in Onze Kunst, dl. XXXIX, 1922, p.2-19; La ressemblance d'Hubert Van Eyck, in La Revue d'art, dl. XIX, 1921-1922, p.1-18.

(3) Noord-Nederlandsche miniaturen, 's-Gravenhage, 1921, p.XV.

(4) The Discoverer of Landscape, in The Arts, dl. II, 1927, p.125.

Twee werken van MAETERLINCK (1) bekleden een geheel afzonderlijke plaats in dit literatuuroverzicht. Op een bijna onbegrijpelijke wijze aanzag hij het gehele horarium als een pré-Eyckiaans oeuvre, vervaardigd vóór 1416 of zelfs vóór 1413 voor de Hertog van Berry. Op louter willekeurige en ongefundeerde wijze stelde hij L. Van den Clite, een Gents miniaturist, verantwoordelijk voor de verluchting. Deze kunstenaar zou hulp hebben ontvangen van andere verluchters uit Gent, Brugge of zelfs uit Bourges, een der voornaamste verblijfplaatsen van de Hertog. De vergissingen en tegenstrijdigheden door deze auteur begaan springen echter te zeer in het oog zodat zijn werk van geen verder nut is voor de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek.

Bijzonder vruchtbaar voor de studie van het horarium waren de dertiger jaren van deze eeuw. JOHANSEN merkte in 1932 (2) op dat op verscheidene miniatuur figuren met kleine handjes en korte vingers voorkwamen. Na een vergelijking met het Lam Gods op dit punt, vroeg hij zich af of de miniaturen niet het werk waren van een jonger kunstenaar dan Hubert of Jan Van Eyck. Hij dacht aan een Gents verluchter die men de "Meester met de kleine handen" zou kunnen noemen.
Op enigszins arbitraire wijze reconstrueerde hij het werk van deze meester als volgt:

(nr. 37) Virgo inter virgines (= hand G van HULIN DE LOO)

(nr. 51) Judaskus (= hand G)

(nr. 66) Piëta (= hand H)

(nr. 75) Getsemani (= hand H)

(nr. 76) Betaling aan Judas (= hand K)

---

(1) L'énigme des primitifs français, Gent, s.d., p.189-200; La pénétration française en Flandre. Une école préeyckienne inconnue, Brussel, 1925, p.51.

(2) Un compagnon d'atelier de Van Eyck, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. II, 1932, p.325-329.

(nr. 77) Kalvarie (= hand K)

(nr. 83) Geboorte van Sint-Jan (= hand G)

(nr. 92) Kruisvinding (= hand G)(cfr. schema p.113).

HULIN DE LOO heeft, ondanks de kritiek die zijn werk te beurt viel, zijn opvattingen nooit herzien en de aanvallen zelfs volkomen genegeerd. In 1932 (1) poogde hij een reisweg te reconstrueren die Hubert Van Eyck moet afgelegd hebben, o.a. naar het gebied van Rijn, Moezel of Maas, naar de Polderstreek van Vlaanderen of Holland, naar Bretagne, Normandië of de westelijke Engelse kunst, naar Bourgondië en naar Jeruzalem. HULIN nam hierbij de miniaturen van hand G (d.w.z. Hubert Van Eyck in 1416-1417) als uitgangspunt. De kunstenaar zou indrukken meegebracht hebben die hij vastlegde in de achtergronden van zijn miniaturen. Omgekeerd schijnt de Vlaamse schilder tijdens een reis naar Konstanz, waar in 1414 een concilie was geopend, invloed te hebben uitgeoefend op kunstenaars van de Boven-Rijn en van Provence. In een ander artikel (2) ging de Gentse geleerde verder op de hier ingeslagen weg. Hij herhaalde grotendeels zijn hierboven uiteengezette mening en veronderstelde zelfs bovendien dat Hubert te Utrecht heeft vertoefd.

De eerste studie die de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek vanuit een zuiver historisch standpunt bekeek en bovendien steunde op archiefonderzoek danken wij aan DUVERGER. In 1933 (3) wees deze geleerde op de problemen opgeworpen door de wapenschilden die men

---

(1) Les voyages des frères Van Eyck avant 1425, in Bulletin de l'Academie royale de Bruxelles, Classe des Beaux-arts, dl. XIV, 1932, p.123-134.

(2) Traces de Hubert Van Eyck, in Annuaire des Musées des Beaux-Arts de Belgique, dl. IV, 1943-1944, p.3-26.

(3) Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige nieuwe gegevens betreffende hun leven en werk. II, Aanteekeningen betreffende de twee voornaamste werken der Van Eyck's, in Oud-Holland, dl. L, 1933, p.64-68.

op enkele miniaturen had geïdentificeerd en door de voorstelling van het Gebed van een Prins. Hij vroeg zich bekommerd af of vele van de hogervermelde studies niet van een apriori uitgingen en een onvoldoende bewezen historische of politieke betekenis van het Gebed van een Prins als een al te stevige basis namen voor verder onderzoek. Volgens hem zou het, historisch gezien, eerder begrijpelijk zijn indien niet Willem van Beieren maar zijn dochter Jacoba het getijdenboek in handen heeft gehad. Ze kon het verworven hebben uit de nalatenschap van de Hertog van Berry langs haar eerste echtgenoot, Jan van Touraine, om. Het leven van de veel belaagde Jacoba, vol strijd en tumult, zou goed illustreren hoe het horarium tijdens de tweede campagne nog in verschillende etappes was afgewerkt (1).

Op het probleem van de verdeling der handen kwam BEENKEN in een artikel van 1933-1934 (2) terug. Ofschoon het in feite handelde over het aandeel van Hubert en Jan Van Eyck in het Lam Gods, koos hij nochtans stelling aangaande het Turijns-Milanees getijdenboek. Hij ging uit van de opvatting van HULIN DE LOO doch corrigeerde ze met een der door FRIEDLÄNDER gemaakte opmerkingen: de miniaturen waren door Hubert en Jan Van Eyck geschilderd doch niet gelijktijdig. De tussenkomst van Jan werd iets jonger gedateerd, namelijk in 1422-1425 wanneer hij in dienst was van Jan van Beieren (+ 1425), broer van de reeds genoemde Willem (zie Stamtafel II), die het handschrift zou bemachtigd hebben.

---

(1) Meningen herhaald in: Brussel als kunstcentrum in de XIVde en de XVe eeuw, Antwerpen-Gent, 1935, p.51; Jan van Eyck vóór 1422. Nieuwe gegevens en hypothesen, - Handelingen van het 3e Congres voor algemene kunstgeschiedenis , Gent, 1936, p.20.

(2) Zur Entstehungsgeschichte des Genter Altars. Hubert und Jan Van Eyck, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dln. II-III, 1933-1934, p.193-227. Zie ook: Der Stand des Hubert Van Eyck-Problems. Fragen um dem Genter Altar, in Oud-Holland, dl. LIII, 1936, p.7-33.

Archivalische bescheiden tonen inderdaad aan dat Jan Van Eyck in de genoemde jaren in dienst is geweest van Jan van Beieren te 's-Gravenhage. BEENKEN laste in zijn studie een nieuwe geschiedkundige verklaring in van de voorstelling van het Gebed van een Prins die hem door Professor A. Jolles was voorgelegd: er zou een historische gebeurtenis van 1398 zijn uitgebeeld, namelijk een overwinning van Albrecht van Beieren over de Friezen en de verzoening tussen genoemde Hertog en zijn zoon Willem. Ze is dus anterieur aan de datum die men op stilistische grondslag aan de besproken miniatuur kan geven en kan bijgevolg niet aangewend worden voor de datering van hand G. In ieder geval gaat het om werk van Hubert die hier als een kunstenaar van de Kleinform te voorschijn treedt: zonder twijfel is zijn monumentaal oeuvre uit de miniatuurkunst gegroeid, (cfr. schema p.113).

Met de publicaties van de dilettant op kunsthistorisch gebied, RENDERS, is men volop in de polemiek gewikkeld (1). Streng en genadeloos viel hij HULIN DE LOO aan. Hij verweet hem dat hij aan de hand van de miniaturen het fameuze kwatrijn van het Lam Gods (cfr. supra) wil rechtvaardigen en dat hij in de verluchting een criterium zoekt om de handen van Hubert en Jan in de genoemde polyptiek te kunnen onderscheiden. Daar RENDERS het bestaan van Hubert radicaal loochende - wegens zijn felle uitvallen in dit opzicht kreeg hij de naam van bomba antihubertista (2) - kon hij niet anders dan de theorie van FRIEDLÄNDER huldigen: hand G werd vereenzelvigd met Jan Van Eyck en H met een groep of atelier van verluchters. Op deze wijze trachtte hij een eenheid voor

---

(1) Hubert Van Eyck, personnage de légende, Parijs-Brussel, 1933, p.95 e.v., en passim; Jean Van Eyck, son oeuvre, son style, son évolution et la légende d'un frère peintre, Brugge, 1935, p.15-17 en passim; Jean Van Eyck et le polyptique, Brussel, 1950, passim.

(2) R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, L'Opera completa dei Van Eyck, Milaan, 1968, p.86.

te stellen in het oeuvre van Jan Van Eyck, zowel in panelen als in miniaturen (1)(cfr. schema p.113).

Van enig belang was de twijfel die in 1936 reeds door LYNA (2) werd uitgesproken omtrent de datering en bijgevolg het auteurschap van de miniaturen toegeschreven aan de handen G en H. De schrijver erkende wel de Eyckiaanse invloed, wellicht te danken aan het feit dat het ging om leerlingen van Van Eyck. Voor de datering van hun werk opteerde hij voor de periode 1430-1450. Twintig jaar later zou LYNA op dit onderwerp uitvoerig terugkomen.

KERBER schreef in 1937 in omgekeerde zin (3). Volgens hem was de door menige aanvaarde datum 1416 te laat. Op stilistische basis rangschikte hij de aan Hubert toegeschreven miniaturen tussen een tekening
222 van een Aanbidding der Koningen bewaard te Berlijn (4), die hij als een XIVe eeuws werk van genoemde kunstenaar beschouwde, en het Lam Gods. Een datering in het eerste decennium van de XVe eeuw leek hem aangewezen en de opdrachtgever was dan niemand anders dan de Hertog van Berry zelf in plaats van een Zuid-Nederlands mecenas (cfr. schema p.113).

HOOGEWERFF waarschuwde in 1937 (5) tegen het toekennen van een te grote plaats aan Jan Van Eyck in verband met de miniaturen. Hij vroeg

---

(1) Kritiek van M.J. FRIEDLÄNDER, Hubert und Jan Van Eyck, in Oud-Holland, dl. LII, 1935, p.211-215.

(2) De Vlaamsche Miniatuur in de XVde en de XVIde eeuw, - Geschiedenis van de Vlaamsche Kunst, dl. I, Antwerpen-'s-Gravenhage, 1936, p.222-224. - Zie ook: De Vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530, Brussel-Amsterdam, s.d., p.85-89.

(3) Hubert Van Eyck, Frankfort a.M., 1937, p.81-201.

(4) Kupferstichkabinett.

(5) De Noord-Nederlandsche Schilderkunst, dl. II, 's-Gravenhage, 1937, p.8 e.v.

zich af of ze werkelijk verwantschap vertoonden met het werk van genoemde kunstenaar en of de gelijkenissen niet eerder een gevolg waren van het verschijnsel van een nieuwe, tijdsgebonden stijl. Hij wees er ook op dat door het verhandelen van patronen en werktekeningen voorstellingen of voorstellingswijzen konden bestendigd blijven. De miniaturen der handen G en H rangschikte hij op een enigszins andere wijze dan HULIN DE LOO. Een eerste groep werd toegeschreven aan een Hoofdmeester:

(nr. 38) Gebed van een prins (cfr. hand G van HULIN)

(nr. 51) Judaskus (hand G)

(nr. 67) de HH. Julianus en Martha (hand G)

(nr. 83) Geboorte van Sint-Jan-de-Doper (hand G)

(nr. 91) Dodenmis (hand G)

Een tweede groep werd als volgt samengesteld:

(nr. 66) Piëta (hand H)

(nr. 77) Kalvarie (hand H)

(nr. 37) Virgo inter virgines (hand G)

(nr. 75) Getsemani (hand H)

(nr. 92) Kruisvinding (hand G).

De beide eerste verluchtingen van de tweede groep zijn volgens hem toe te schrijven aan een helper van de Hoofdmeester, wellicht te vereenzelvigen met de jonge Petrus Christus. Over de laatste drie sprak de geleerde zich slechts voorzichtig uit (cfr. schema p.113).

Door leden van het genootschap van het Jahrbuch für Kunstwissenschaft van Marburg werd in 1938-1939 een praktisch onderzoek gewijd aan Van Eyckproblemen. De resultaten werden door WIESINGER samengevat en gepubliceerd (1). Drie problemen waren behandeld: de scheiding van

---

(1) Die Kunst der Brüder Van Eyck unter besonderer Berücksichtigung der burgundisch-niederländische Buchmalerei, in Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft, dl. XI-XII, 1938-1939, p.620-624.

de handen van Hubert en Jan Van Eyck in het Lam Gods, de vraag naar de herkomst van de kunst der Van Eycks, en ten slotte een stilistisch-kronologische ordening der miniaturen van het Turijns-Milanees getijdenboek. Er werden elf groepen onderscheiden waarvan de eerste vijf dateerden uit de periode dat de Hertog van Berry het getijdenboek in handen had. De zes volgende werden als volgt gekenmerkt:

1. Stijlrichting Hubert Van Eyck, vóór het Lam Gods (1420-1425):
   (nr. 51) Judaskus (cfr. hand G van HULIN DE LOO)
   (nr. 57) Kruisafneming (= hand K)
   (nr. 75) Getsemani (= hand H)

2. Stijlrichting Jan Van Eyck, vóór het Lam Gods (1420-1425)
   (nr. 37) Virgo inter Virgines (= hand G)
   (nr. 77) Calvarie (= hand H)
   (nr. 92) Kruisvinding (= hand G)

3. Navolging van het Lam Gods, doch niet Hubert of Jan (na 1432)
   (nr. 38) Gebed van een Prins (= hand G)
   (nr. 67) de HH. Julianus en Martha (= hand G)
   (nr. 83) Geboorte van Sint-Jan-de-Doper (= hand G)
   (nr. 91) Dodenmis (= hand G).

4. Miniaturen met gedeeltelijke ontleningen aan de stijl van Hubert en gedeeltelijk beïnvloed door Dirk Bouts (1440-1450).

5. Miniaturen beïnvloed door Petrus Christus en Rogier Vander Weyden (ca. 1450).

6. Miniaturen beïnvloed door Hugo Vander Goes (ca. 1460)(cfr. schema p.113).

In 1932 komt een studie van TOLNAY van de pers (1). Hij was tot de

---

(1) Zur Herkunft des Stiles der Van Eyck, in Münchener Jahrbuch der bildenden Kunst, n.r., dl. IX, 1932, p.320-338.

bevinding gekomen dat een datering van de handen G en H in 1416 onhoudbaar was. Hoe tegenstrijdig het ook klonk, om redenen van heraldische aard verkoos hij een datering kurz vor und nach 1433. De miniaturen deden veronderstellen dat de kunstenaars het werk van Van Eyck kenden. Zeven jaren later (1) herhaalde hij zijn opvattingen. Slechts de miniatuur met de voorstelling van een Calvarie (nr. 77, hand H) mocht wellicht aan Jan Van Eyck toegeschreven worden. Het werk van hand G aanzag hij echter radikaal als Noordnederlands. Twee vaststellingen leidden hem tot dit besluit. Op de eerste plaats vertoonde de Hollandse stijl van de eerste helft der XVe eeuw een mengeling waarin duidelijk elementen van de franco-flamandstijl voorkwamen, wat het zogenaamde Eyckiaans karakter uitlegde. Ten tweede scheen de stijl der miniaturen voort te leven in de werken uit de omgeving van de Noordnederlandse schilder Geertgen-tot-Sint-Jans (ca. 1465 - ca. 1495), aangezien als leerling van Albert Van Ouwater. Voor TOLNAY leek deze laatste reeds enkele malen geciteerde schilder het meest aangewezen als schepper van de versiering. Hij gaf echter toe dat een stilistische moeilijkheid schuilde bij vergelijking van de miniaturen die men aan de schilder zou kunnen toeschrijven met de Opwekking van Lazarus (2), een paneel dat volgens de reeds aangehaalde Karel Van Mander door Van Ouwater zou geschilderd zijn. De overeenkomst is niet zo opvallend en verdere vergelijking is vrijwel uitgesloten daar het genoemde schilderij het enige is dat met grote waarschijnlijkheid aan genoemde meester kan toegeschreven worden (cfr. schema p.113).

V/

Na DVORAK, LYNA, TOLNAY, e.a. kwam ook von WALDBURG-WOLFEGG tot

---

(1) Le Maître de Flémalle et les frères Van Eyck, Brussel, 1939, p.24, 35-37 en 52.

(2) Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie.

122 het besluit (1) dat een vroege datering voor bepaalde miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek (namelijk die der handen G en H) niet kon gefundeerd worden. Hij beklemtoonde vooral dat de verluchting, gesteld dat ze in 1416-1417 was ontstaan, in die jaren niet werd nagevolgd. Nochtans zouden de miniaturisten een dergelijke verregaande vernieuwing in hun kunst gretig aangegrepen hebben. Deze navolging manifesteert zich volgens von WALDBURG-WOLFEGG enkele jaren later en vindt tevens pas dan in de schilderkunst enige parallellen.

In het midden van deze eeuw werd een notitie over het getijdenboek terloops, zonder diepgaande studie of persoonlijke stellingname, door enkele kunstgeleerden in hun studies opgenomen (2). Vermelden we verder VERMEYLEN (3) die een esthetische appreciatie der miniaturen publiceerde en TOVELL (4) die zich achter de opvattingen van FRIEDLÄNDER schaarde en hand G vereenzelvigde met de jonge Jan Van Eyck,
147 die zich hier reeds als een genius openbaarde. Enkele detailstudies

---

(1) Lukas Moser, Berlijn, 1939, p.215-216. Deze verklaring omtrent het Turijns-Milanees getijdenboek staat in verband met de bespreking van het Magdalena-altaar van Lukas Moser (1431). - Cfr. ook de vergelijking van het zeelandschap van genoemde kunstenaar op vermeld altaar en het zeegezicht in het Turijns-Milanees getijdenboek in D. BURCKHARDT, Studien zur Geschichte der altoberrheinischen Malerei, in JKPS, dl. XXVII, 1906, p.192.

(2) Zie o.m. L. REAU, Histoire de la peinture au Moyen Age, dl. I, La miniature, Melun, 1946, p.207-213; boekbespreking door F. MASAI, L'histoire de la miniature. A propos d'un livre recent, in Scriptorium, dl. IV, 1950, p.275. - J. LAVALLEYE, La peinture et l'enluminure, des origines à la fin du XVe siècle, - L'art en Belgique, o.l.v. P. FIERENS, dl. I, Brussel, s.d., p.114-115. - L. VAN PUYVELDE, Les primitifs flamands, Parijs, 1941, p.100. - Vergelijk ook zijn La peinture flamande de Van Eyck à Metsys, Brussel, 1968, p.49. - M. Th. MUSPER, Untersuchungen zu Rogier Van der Weyden und Jan Van Eyck, Stuttgart, 1948, p.85-107.

(3) Van de catacomben tot Greco, Amsterdam, 1946, p.171-174.

(4) Flemish Artists of the Valois Court, Toronto, 1950, p.77-87.

dateren uit dezelfde periode. PIGLER (1) vergeleek het reeds vermelde paneel van de Kruisdraging te Budapest, aangezien als een XVIe eeuwse kopie naar een verloren werk van Jan Van Eyck, met de miniatuur van de Kruisvinding (nr. 92, hand G). Op beide kunstwerken herkende hij historische personages, namelijk Keizer Sigismond en Jan van Beieren. Om deze reden werd Willem IV als eigenaar van het getijdenboek of verantwoordelijke voor de afwerking afgewezen.

SULZBERGER besprak in opeenvolgende artikels twee miniaturen uit het horarium. In een eerste bijdrage (2) onderzocht ze het Gebed van een Prins in het kader van het werk van tijdgenoten. Het viel haar op dat de weergave van de "horizontlijn", die gekend was aan de antieke kunstenaars in de miniatuur op geniale wijze herontdekt was; de achtergrond komt volledig vrij en strekt zich eindeloos uit. Een tweede artikel (3) besprak de Virgo inter Virgines (nr. 37, hand G): een Lombardische miniatuur van Michelino da Besozzo (1388-1442) uit 1403 (4) zou tot model gediend hebben. De vroege datering van het werk van hand G (namelijk 1416-1417) werd bijgevolg niet in het gedrang gebracht.

---

(1) Das Problem der Budapester Kreuztragung, in Phoebus, dl. III, 1950-1951, p.12 e.v.

(2) Une particularité du paysage eyckien, in Scriptorium, dl. V, 1951, p.40-45.

(3) Michelino da Besozzo et les relations entre l'enluminure et l'art eyckien, in Scriptorium, dl. VI, 1952, p.276-278.

(4) B.N.P., ms. lat., 5888.

§ 4. HERNIEUWD ONDERZOEK (1952-1969).

Een aanklacht tegen het gebrek aan voldoende stijlvergelijkingen tussen de authentieke werken der Van Eycks en de miniaturen, vormde de basis van een studie door BALDASS in 1952 gepubliceerd (1). Onderzoek van de landschapsstructuur leidde tot het besluit dat de verluchting ver af stond van het werk der gebroeders van Limborch en bovendien de rijpe landschappen van Jan Van Eyck veronderstelde.
De auteur behield de indeling van de handen door HULIN DE LOO opgesteld, doch gaf aan hand G de noodnaam van Chief Master. Hij kon niet vereenzelvigd worden met Jan Van Eyck en zou in de jaren 1430-1440 werkzaam geweest zijn. Of hij wellicht een Noordnederlander is wordt in het midden gelaten. Alleszins is hij geworteld in de Vlaamse kunst.
BALDASS reconstrueerde het oeuvre van deze Chief Master: naast de miniaturen zouden ook thans bestaande schilderijen en zelfs tekeningen aan hem mogen toegeschreven worden. De kunstenaar bleek op de eerste plaats paneelschilder te zijn die slechts bij gelegenheid miniaturen maakte. Dat deze schilder weinig navolging gekend heeft zou te wijten zijn aan de opkomst van Rogier Vander Weyden ca. 1440, bij wie de menselijke figuur en aandoening in het middelpunt werd geplaatst, waardoor Van Eycks meer passieve voorstellingen in de vergetelheid geraakten (cfr. schema p.113).

Kritiek op dit werk werd door PÄCHT gebracht (2). Hij ging akkoord waar BALDASS de tussenkomst van Van Eyck ontkende, doch pleitte met aan-

---

(1) Jan van Eyck, Londen-New York, 1952, p.30-32, 90-97; voor de datering steunde hij o.a. op een studie van O. Gamber over de wapenrustingen op de miniaturen in het getijdenboek.

(2) A New Book on the Van Eycks, in The Burlington Magazine, dl. XCV, 1953, p.248-253.

drang voor een lokalisatie van de tweede campagne in de Noordelijke Nederlanden en voor het behoud van de datering 1416-1417. Als voornaamste argument voor beide opvattingen wijst hij erop dat er, zoals reeds eerder werd opgemerkt, onderlinge relaties bestaan tussen de Noordnederlandse schilderkunst, de miniaturen en zogenaamde vroege
220 Eyckiaanse werken zoals de dyptiek van het Laatste Oordeel en Kruisi-
154 ging te New-York, de Kruisiging uit de Ehemals Staatliche Museen te
122 Berlijn en de Kruisdraging van Budapest. Deze connecties vindt men echter niet terug in de latere, zekere werken van Van Eyck. Men zou dus logisch mogen besluiten dat én de miniaturen én de opgesomde zogenaamde Eyckiaanse panelen het werk zijn van kunstenaars uit het Noorden. De tendens die bij vroegere kunstgeleerden optrad om het Eyckiaans materiaal in vroeg en laat werk te rangschikken gaat dus volgens PÄCHT niet op: zij betekent een te grote vereenvoudiging van het probleem. Het gaat hier enkel om het onderscheid tussen het werk van Vlaamse of NoordNederlandse herkomst. Hierop zal de auteur trouwens in een latere boekbespreking terugkomen.

In een laatste artikel van POST (1) verdedigde hij zijn vroegere opvattingen en herhaalde hij zijn stellingen in verband met de kostuumgeschiedenis. Hij toonde zich weinig enthousiast over het werk van BALDASS, bestempelde de theorie van HULIN DE LOO als onaantastbaar en besloot: Man sollte endlich... an diesem Angelpunkt der heutigen Eyck-Forschung nicht mehr rütteln (2). Deze verzuchting zou echter niet bewaarheid worden.

---

(1) P. POST, Pictor Hubertus d Eyck Major quo nemo repertus. Eine Untersuchung zur Genter Altar-Frage auf Grund des Tatsächliche, in Zeitschrift für Kunstgeschichte, dl. XV, 1952, p.46-68.

(2) P.67, voetnoot 16 b.

PANOFSKY had reeds in 1935 (1) enige aandacht besteed aan het Turijns-Milanees getijdenboek. Hij was de mening van FRIEDLÄNDER bijgetreden. In 1953 verscheen zijn standaardwerk over de vroege schilderkunst der Nederlanden (2).

Uitvoerig bespreekt hij de hypothesen van voorgaande kunstgeleerden en wijst hierbij op de gevaren van de hyper-kritiek. Op diepzinnige wijze toont hij aan dat tenslotte alle reeds vroeger aangehaalde argumenten in verband met toeschrijving of datering zowel vóór als tegen kunnen aangewend worden. Met nieuwe argumenten werkte hij de thesis van FRIEDLÄNDER verder uit. Hand G karakteriseerde hij als volgt: een kunstenaar met groot talent en oorspronkelijkheid; hij gebruikt nog de charme van de Internationale Stijl doch loopt reeds vooruit op de mogelijkheden die later door het oeuvre van Van Eyck zullen geschapen worden. Het maakt volgens PANOFSKY geen verschil of men hand G vroeg of laat dateert: zijn genialiteit is onomstootbaar. Het werk van de Meester is eerder Vlaams dan NoordNederlands en zoals FRIEDLÄNDER aantoonde, ligt het voor de hand hem met Jan Van Eyck te vereenzelvigen: in de miniaturen wordt duidelijk het latere, bekende werk van genoemde kunstenaar aangekondigd. Hij dateert ze in de periode 1422-1424 wanneer Jan Van Eyck in Den Haag voor Jan van Beieren werkzaam was. Hand H daarentegen is een imitator van de genoemde Vlaamse Primitief die ca. 1440-1445 modellen van verschillende datum gebruikt (cfr. schema p.113).

In een bespreking van PANOFSKY'S werk maakte HELD (3) enige be-

---

(1) The Friedsam Annunciation and the Problem of the Ghent Altarpiece, in The Art Bulletin, dl. XVII, 1935, p.486.

(2) Early Netherlandish Painting. Its Origins and Character, dl. I, Cambridge, 1953, p.232-241.

(3) E. PANOFSKY. Early Netherlandish Painting, in The Art Bulletin, dl. XXXVII, 1955, p.222-223.

zwaren. Een miniatuur die de Kruisvinding voorstelde maakte hij los van de groep G.

220 De reeds vermelde dyptiek met de Kruisiging en het Laatste Oordeel uit
122 New York en het paneel met de Kruisdraging bewaard te Budapest daarentegen waren volgens hem homogeen met de genoemde groep. In verband met de vereenzelviging van hand G greep hij echter terug naar de opvattingen van HULIN DE LOO: het zou hier gaan om Hubert Van Eyck. Hij voerde hierbij aan dat de leemte in de kennis omtrent de problematische Hubert en zijn schilderijen geen voldoende reden was om deze kunstenaar hoegenaamd geen werk toe te schrijven. In elk geval, zo voerde HELD verder aan, vond HULINS theorie een merkwaardige bevestiging in het hoger geciteerde kwatrijn van het Lam Gods (1)(cfr. schema p.113).

Op zijn beurt bracht PÄCHT kritiek op het boek van PANOFSKY (2). Hij ging akkoord om de miniaturen van hand G als jeugdwerk van een voornaam schilder te beschouwen. Hij betwijfelde echter of het om Jan Van Eyck zou gaan. De schrijver sprak zich echter niet definitief uit doch analiseerde hoofdzakelijk de problematiek, de moeilijkheden en de gevaren van het onderzoek, o.a. betreffende de opvatting van een organisch verband tussen de jeugdstijl en een rijpere stijl die men voorals nog slechts theoretisch kan bepalen.

---

(1) Zie ook besprekingen van het werk van E. PANOFSKY door F. WINKLER, in Kunstchronik, 1955, p.9-26; L.M.J. DELAISSÉ, Enluminure et peinture dans les Pays-Bas. A propos du livre de E. Panofsky "Early Netherlandish Painting", in Scriptorium, dl. XI, 1957, p.109-118; K.G. BOON, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p.169-190.

(2) O. PAECHT, Panofsky's Early Netherlandish Painting, in The Burlington Magazine, dl. XCVIII, 1956, p.272-274; de auteur kiest geen stelling doch stelt het probleem vrij duidelijk.

GARAS stelde in 1954 (1) een uitgebreide status quaestionis samen over de studie van het getijdenboek. Zonder evenwel een nieuwe, persoonlijke bijdrage te leveren, leunde de auteur aan bij de geleerden die de miniaturen aanzagen als werk van NoordNederlandse kunstenaars. LEJEUNE in 1956 (2) deelde dezelfde mening.

In de jaren 1955-1957 verschenen drie artikels. Het eerste was van essentiële betekenis voor de studie van het horarium en werd opgesteld door de boven vermelde LYNA (3). Het heeft betrekking op de miniatuur van het Gebed van een Prins en op een andere voorstelling, namelijk de Maagden bij het Lam (fries of boord op het blad met het gebed tot de Virgines (fol. 59, nr. 37), beide werk van hand G. Zijn betoog omvat drie voorname punten. Op de eerste plaats wees hij op bepaalde overeenkomsten tussen het landschap van de genoemde fries en
177 dat van het frontispies van de Cité de Dieu die reeds eerder vermeld werd en die, zoals men zich herinnert, na 1445 voor de Doornikse Bisschop Jean Chevrot werd geschilderd. Volgens LYNA gold slechts als mogelijke verklaring voor dit fenomeen dat de fries in het Turijns-Milanees getijdenboek ofwel afhankelijk was van de aanvangsbladzijde van het Chevrothandschrift ofwel dat beide voortgingen op een gemeenschappelijk model. In geen geval kon hij de fries als een oorspronkelijke schepping aanzien. Ten tweede vergeleek hij de vermelde frontispies met het Gebed van een Prins: op beide voorstellingen kwamen volgens LYNA portretten voor en het was duidelijk dat bepaalde figuren op de

---

(1) Some Problems of Early Dutch and Flemish Painting, in Acta historiae artium Academiae scientiarum Hungaricae, dl. I, 1954, p.239-249. - Kritiek door A. PIGLER, Some Comments on K. Garas Article, loc. cit., p.265-267.

(2) Les Van Eyck, peintres de Liège et de sa cathédrale, Luik, 1956, p.196-197.

(3) Les Van Eyck et les Heures de Turin et de Milan, in Bulletin des Musées royaux des Beaux-Arts, dl. IV, 1955, p.7-20.

eerste miniatuur, rond 1445 gedateerd, toen reeds overleden waren. Het was niet uitgesloten dat dit ook het geval was met lieden op de miniatuur uit het getijdenboek, temeer omdat sommige onder hen (namelijk uit het Beierse huis) elkaar vijandig gezind waren op het tijdstip dat de eerste onderzoekers als ontstaansdatum voor het horarium hadden aanvaard (namelijk 1416-1417): in die jaren zouden zij zich niet samen op één voorstelling hebben laten portretteren. Dit kon wel later gebeuren, wanneer alle veten uitgestorven waren. Op de derde plaats merkte LYNA op dat het Gebed van een Prins een spiegelbeeldvoorstelling was, d.w.z. op een bestaand model gekalkeerd en omgekeerd weergegeven. Uit deze drie vaststellingen leidde hij vooreerst af dat hand G geen oorspronkelijk miniaturist was, doch een kunstenaar die in zijn tijd bestaand werk reproduceerde. Ten tweede dateerde hij de miniaturen later dan men totnogtoe aanvaard had, namelijk rond 1445 en wel in de tijd dat de Cité de Dieu tot stand kwam, en hij nam zelfs aan dat hand G met de auteur van het frontispies kon vereenzelvigd worden.
Tenslotte verklaarde hij dat de verluchting was afgewerkt in opdracht van een afstammeling uit het huis van Beieren die was behept met la nostalgie de son glorieux passé en daarom portretten van vroegere verwanten in de miniaturen had doen opnemen (1)(cfr. schema p.113).

CHATELET (2) kwam na een nieuw onderzoek terug tot de op vage gronden berustende vaststelling dat de hoofdfiguur op het Gebed van een Prins niemand anders was dan Jan van Beieren. Het handschrift zou voor deze hertog verder afgewerkt zijn, doch niet volledig: enkel de

---

(1) Bespreking van het artikel van F. Lyna: J. LAVALLEYE, in Revue d'histoire ecclésiastique, dl. LI, 1956, p.652. - Kritiek van J. BRUYN, o.c., p.104, voetnoot 2; A. CHATELET, Postface..., p.XV.

(2) Les étapes de l'enluminure des manuscrits dits de Turin et de Milan, in La revue des arts, dl. IV, 1956, p.199-206.

handen G, H alsmede J en F3 (1) onder leiding van de eerste hand, zouden in Holland in de periode 1419-1425 hebben geschilderd.
De miniaturisten F1 en F2 zouden eveneens in dienst van Jan van Beieren hebben gestaan doch ze waren werkzaam te Luik. Hand I daarentegen werkte in opdracht van een ander eigenaar van het horarium, wellicht de tweede echtgenoot van Jacoba van Beieren, Jan IV van Brabant (1415-1427) of van iemand uit zijn omgeving. Hand K tenslotte, arbeidde nogmaals voor een ander opdrachtgever.

Bij dit artikel sloot een tweede aan van dezelfde auteur (2) waarin hij speciaal de handen G en H onder de loep nam. G werd vereenzelvigd met Jan Van Eyck, ofschoon de kunstgeleerde toegaf dat de miniaturen van deze schilder bepaalde stilistische verschillen vertoonden met zijn paneelschilderingen. Op grond van de pointillistische techniek die karakteristiek bleek voor hand H, onttrok hij de miniaturen de Virgo inter Virgines (nr. 37) en de Kruisvinding (nr. 92) aan hand G om ze op naam van hand H te plaatsen (3). Deze laatste kunstenaar aanzag hij als een echt verluchter die, méér dan hand G, het accent legde op de personen en minder op het landschap. CHATELET was van mening dat het hier ging om een Brugs miniaturist en bracht bij wijze van hypothese de naam van Jan Coene naar voor (4)(cfr. schema p.113).

---

(1) De auteur houdt geen rekening met de addenda en corrigenda op het werk van G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, (cfr. p. 73).

(2) Les enluminures eyckiennes des manuscrits de Turin et de Milan-Turin, in La revue des arts, dl. VII, 1957, p.155-164.

(3) Hij werd hierin gevolgd door R. BRIGHETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.85.

(4) Kritiek van K.G. BOON, Boekbespreking. Erwin Panofsky's Early Netherlandish Painting en de sindsdien verschenen literatuur over dit onderwerp, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p.182.

Ofschoon de opvatting van CHATELET, voor wat betreft het essentiële van haar inhoud, werd gedeeld door menig kunsthistoricus, o.a. door LASSAIGNE (1) en PHILIPPE (2), was de oude theorie van HULIN DE LOO nog steeds niet volledig van kant gezet. Om stijlkritische redenen meende BRUYN in 1957 (3) ze opnieuw te moeten huldigen.

De reeds aangehaalde studie van LYNA vond zijn weerklank. In 1959 suggereerde DELAISSÉ (4) voorzichtig dat hand G inderdaad de schilder zou kunnen zijn van het Chevrot-frontispies zoals LYNA had beweerd. Wellicht was de miniaturist te vereenzelvigen met een Hollands meester, in de Zuidelijke Nederlanden tijdelijk geïnstalleerd.

LYNA bracht in 1961 (5) echter aan zijn boven besproken artikel een rechtzetting aan. Een hernieuwde portretstudie op de miniaturen leidde tot volgend besluit: Elisabeth van Görlitz (+ 1451) zou het horarium hebben doen afwerken lange tijd nadat ze weduwe geworden was van Jan van Beieren (+ 1425). Ze moet Jan Van Eyck hebben gekend wanneer deze hofschilder was van haar echtgenoot en wellicht heeft ze schilderijen of tekeningen van eerstgenoemde bewaard die later als inspiratiebron voor de miniaturen hebben gediend. Hierdoor wordt hun Eyckiaans karakter verklaard. Frank van Borselen die in duistere politieke omstandigheden in het bezit kwam van Elisabeths goederen, heeft het handschrift uiteindelijk volledig laten voltooien.

---

(1) La peinture flamande. Le siècle des Van Eyck, Genève, 1957, p.62-69.

(2) Van Eyck et le genèse mosane de la peinture des anciens Pays-Bas, Luik, 1960, p.45-46.

(3) De levensbron. Het werk van een leerling van Jan Van Eyck, Utrecht, 1957, p.104, voetnoot 2.

(4) Middeleeuwse miniaturen, Genève, 1959, p.116-119.

(5) Elisabeth de Görlitz et les "Heures de Turin et de Milan", in Scriptorium, dl. XV, 1961, p.121-125.

Van onschatbare betekenis was de publicatie door SCHILLING (1) van een horarium dat, naar de naam van een later bezitter, Llangattock-getijdenboek werd genoemd. Het was voor een onbekende, mogelijk Hollandse familie vervaardigd. De miniaturen zouden rond 1450 tot stand gekomen zijn in een post-Eyckiaans atelier te Brugge of te Gent. Enkele verluchtingen konden duidelijk in verband gebracht worden én met bepaalde illustraties in het Turijns-Milanees getijdenboek, én met het frontispies van de reeds bij herhaling vermelde Cité de Dieu. De Llangattock-Meester behoorde volgens SCHILLING ongetwijfeld tot hetzelfde atelier dat aan het Turijns-Milanees getijdenboek heeft meegewerkt. Wegens zijn superioriteit is hij echter waarschijnlijk niet met hand K te vereenzelvigen. In het genoemde atelier zou ook de vermelde aanvangsbladzijde ontstaan zijn.

Naar LYNA'S voorbeeld onderzocht MARROW verscheidene miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek met het oog op het ontdekken van elementen in spiegelbeeld geschilderd (2). De knielende figuur bij het Gebed van een Prins (nr. 38, hand G) trof hij omgekeerd aan op een der miniaturen uit het Llangattock-getijdenboek. Ook merkte hij op dat de Virgo inter Virgines (nr. 37, hand G) in het eerstgenoemd horarium
147 omgekeerd was ten opzichte van de besproken Madonna van Michelino da Besozzo, die door SULZBERGER als model voor de genoemde Virgo was beschouwd (3). MARROW betrok nog een ander werk in zijn onderzoek. Op basis van een artikel van HULIN DE LOO (4) vergeleek hij de laatstver-

---

(1) Das Llangattock-Stundenbuch. Sein Verhältnis zu Van Eyck und dem Vollender des Turin-Mailänder Stundenbuches, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXIII, 1961, p.211-236.

(2) Pictorial Reversals in the Turin-Milan Hours, in Scriptorium, dl. XX, 1966, p.67-69.

(3) Zie voetnoot 3, p.95.

(4) Zie artikel geciteerd in voetnoot 2, p.87.

145 melde miniatuur met een Lieve Vrouw in de aardbeien uit het Städtische Museum te Solothurn (ca. 1420-25): beide Maria's waren elkaars evenbeeld doch omgekeerd. Ofschoon de Gentse kunstgeleerde het paneel in het Zwitserse museum aanzag als geïnspireerd op een ouder werk van Hubert Van Eyck, stelde MARROW een andere oplossing voor. Hij nam immers de door LYNA voorgestelde latere datering over waardoor het duidelijk werd dat de miniatuur jonger was dan het paneel te Solothurn. De voorstelling van de Virgo inter Virgines was dan afgeleid van dit laatste schilderij of van een gemeenschappelijk model, waarbij de Lieve -Vrouw door de verluchter echter werd omgekeerd ten opzichte van het voorbeeld. Deze vondsten vulden LYNA'S theorie van het spiegelbeeld aan, bevestigden dat G als een imitator moest beschouwd worden en verstevigden de latere datering (namelijk ca. 1445) die door LYNA was voorgesteld.

In 1964 sprak FINKE zich eveneens uit (1) voor een datering ca. 1445 op weliswaar andere gronden. Hij lokaliseerde de verluchting in de Noordelijke Nederlanden, in een omgeving die meerdere Eyckiaanse motieven overnam.

In een nog niet gepubliceerd artikel (2) springt LEJEUNE op enigszins fantastische wijze om met het Turijns-Milanees getijdenboek. Hij ziet in meerdere miniaturen de weerspiegeling van politieke of historische gebeurtenissen, of beter nog, van bepaalde wensdromen. De miniatuur bij het gebed van een Franse Vorst zou vervaardigd zijn in op-

---

(1) Die Nordniederländische Buchmalerei des Spätmittelalters unter besonderer Berücksichtigung der Hoya-Missale, Berlijn, 1964, p.56-60; Anmerkungen zu einem Van Eyck Problem, in Berliner Museen. Berichte aus den Museen der Stiftung preussischer Kulturbesitz, dl. XV, 1965, p.46-49.

(2) Van Eyck et le premier paysage luxembourgeois, lezing gehouden op de Viering van de CXXVe verjaring van de Koninklijke Academie voor Oudheidkunde van België, Brussel, 15 december 1967.

dracht van Jan van Touraine (1398-1417), eerste echtgenoot van Jacoba van Beieren. Zij beeldt de niet vervulde wens uit van een penetratie in Frankrijk in verband met de strijd rond de troonsopvolging tussen Bourguignons en Armagnacs. Willem IV (VI) wachtte niet tot de dood van Jan om persoonlijk andere illustraties te doen invoegen. Op zijn bevel werd het Gebed van een Prins verlucht. Zijn streven naar soevereiniteit en zijn pogingen om Jacoba in zijn gebieden te doen opvolgen liggen aan de basis van de keuze van dè verluchting van deze tekst. Het getijdenboek geraakte vervolgens in handen van Willems broer, Jan van Beieren. Ter gelegenheid van het feest van Sint-Jan-de-Doper dat hij in 1419 voor het eerst samen met zijn echtgenote, Elisabeth van Görlitz zou vieren liet hij de mis van Sint-Jan illustreren met een vòorstelling van diens geboorte. De verluchter vertolkte de hoop van genoemde Elisabeth, zoals de gewijde vrouw en naamgenote op de miniatuur, eenmaal een kind ter wereld te brengen.

Het kasteel dat de fries op hetzelfde blad siert werd vereenzelvigd met het kasteel van Beaufort in Luxemburg, wat meteen een bewijs vormde voor een verblijf van Jan Van Eyck in dit gebied. Het getijdenboek zou aldus de geschiedenis van een familie illustreren.

In 1968 verscheen een langverwachte studie over de NoordNederlandse boekverluchting in de XVe eeuw, van de hand van DELAISSÉ (1). In verband met het Turijns-Milanees getijdenboek besprak hij enkel hand K, die inferieur was aan de overige handen en in de meeste besproken bijdragen nagenoeg in de vergetelheid was gelaten. Hij dateerde deze kunstenaar ca. 1445 en vereenzelvigde hem met een NoordNederlander die in Brugge werkzaam was. In de niet onverdienstelijke miniaturen van zijn hand manifesteerden zich volgens de auteur een religieu-

---

(1) A Century of Dutch Manuscript Illumination, Berkeley-Los Angeles, 1968, p.75-77.

ze sensibiliteit en menselijke kwaliteiten die NoordNederlands aandoen. Bepaalde iconografische motieven en de aanwezigheid van genretaferelen wezen in dezelfde richting. Ook enkele verluchtingen van het reeds vermelde Llangattock-getijdenboek schreef hij aan dezelfde hand toe.

In een recente studie wijdde PEMÁN y PEMARTIN (1) enkele bladzijden aan het Turijns-Milanees getijdenboek. Op stijlkritische basis kwam deze auteur tot gedeeltelijk nieuwe resultaten. In het werk van hand G herkende hij een mano inferiormente dotada dan Jan Van Eyck: de verluchter kent het Eyckiaans werk doch is niet in staat het te evenaren. In navolging van LYNA (2) bestempelde hij G als een laat navolger die ook de frontispies van de Cité de Dieu voor Jean CHEVROT penseelde. Nieuw is de identificatie van hand H: het gaat hier om Jan VAN EYCK in de jaren twintig van de XVe eeuw (hetzij in dienst van de van Beierens in de periode 1422-1425, hetzij na 1425 in opdracht van Filips de Goede). De miniaturen bewijzen dat Jan nog niet zijn eigen persoonlijkheid heeft bereikt doch integendeel onder invloed staat van zijn oudere broer Hubert. Aangestipt moet worden dat PEMÁN miniaturen als de Judaskus (nr. 51) en de fries met het Doopsel van Christus (nr. 83), tevoren steeds toegeschreven aan hand G, thans op naam van hand H plaatst (cfr. schema p.113).

Tot slot van dit literatuuroverzicht worden nog twee bijdragen vermeld. De eerste is gevoegd als inleiding bij de heruitgave in 1967 (3) van de Heures de Turin die in 1902 door DURRIEU in een beperkte oplage

---

(1) Juan van Eyck y España, Cadiz, 1969, p.21-27.

(2) Zie boven, p. 100-101.

(3) En guise de postface en 1969, - Heures de Turin, ed. P. DURRIEU, Parijs, 1902, (inleiding bij de anastatische heruitgave, Turijn, 1967, p.V-XX.).

op de markt gebracht waren.

De tweede is een uitgebreide boekbespreking van deze nieuwe editie.

De heruitgave werd voorafgegaan door een Postface van de hand van de reeds vermelde CHATELET, bedoeld pour compléter un texte dont son auteur, le comte Durrieu, regrettait lui-même la brièveté et tenter de proposer des conclusions, en 1967, qui tiennent compte des multiples travaux suscités jusqu'à ce jour par ces oeuvres essentielles (1).

Naast een bespreking van de voornaamste literatuur herhaalde CHATELET de theorie die hij reeds eerder te boek had gesteld. Op zuiver stilistische grondslag resumeerde hij nogmaals zijn visie op de verschillende handen:

F3 : wellicht een Hollands kunstenaar

G : Jan Van Eyck

H : een anoniem meester, mogelijk te Brugge werkzaam (Jan Coene ?)

J : een secundair kunstenaar uit de kring van G, H en ook van I (zie verder).

Deze vier eersten zouden gewerkt hebben voor Jan van Beieren, de twee volgenden voor een Brabants heer:

I : imitator van H, doch uit de omgeving van J

K : een middelmatig artiest, die wellicht werkt naar ontwerpen van zijn voorgangers.

Een fundamentele kritiek werd ter gelegenheid van deze heruitgave geschreven door MARROW (2). In hoofdzaak behandelt hij grondig de Postface en bekritiseert hij vooral de methode die door CHATELET was

---

(1) Art. cit., p.XX. - De genoemde auteur nam zijn mening nogmaals over in zijn Introduction tot Tout l'oeuvre peint des Van Eyck, Parijs, 1969, p.6.

(2) Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, intro. P. DURRIEU, Parijs, 1902, in The Art Bulletin, dl. L, 1968, p.203-208.

gebruikt. Hij treedt laatstgenoemde bij waar hij de opvattingen van LYNA overneemt, doch verwijt hem niet alle conclusies te willen trekken uit LYNA'S vaststelling dat het Gebed van een Prins een omgekeerde weergave is van een bepaald model. Indien de verluchting slechts een kopie is van een ouder werk, vraagt MARROW zich af of het historische evenement dat wellicht uitgebeeld is in de oorspronkelijke voorstelling nog wel bewust opgeroepen werd in de miniatuur. Dit is hoegenaamd niet zeker. Het tafereel heeft bijgevolg geen waarde meer voor een datering, en evenmin in verband met het bepalen van de bezitter van het handschrift. Dat dit in handen was van Jan van Beieren, zoals CHATELET nog steeds blijft poneren, kan dus niet langer bewezen worden. Op de tweede plaats bespreekt MARROW de identiteit van hand G. Hij brengt kritiek uit op de tot hiertoe gebruikte methode waarbij men, met het oog op de vereenzelviging, vertrok van zogenaamde werken van de Van Eycks die niet met volledige zekerheid aan beide broers konden toegeschreven worden. MARROW wijst op een andere grondfout: bij vergelijking met genoemd werk wees men te veel op de gelijkenissen, terwijl men de verschillen stilzwijgend voorbijging in plaats van ze te verklaren. Verder drukt de auteur er op dat de miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek teveel als afzonderlijke schilderijtjes werden bestudeerd zonder rekening te houden met codicologische aspecten en met de wijze waarop een handschrift tot stand komt. Men heeft zich volgens hem te sterk geconcentreerd op de studie van de handen G en H zonder voldoende na te gaan op welke manier ze met de overige handen verbonden zijn. Tot slot wijst MARROW erop dat bij verdere studie de relatie van de miniaturen met andere manuscripten en de verhouding tot de paneelschilderkunst niet mogen uit het oog verloren worden.

Deze aanvullende commentaar en diepgaande doch opbouwende kritiek vormt een uitstekende basis voor alle verder onderzoek.

§ 5. STATUS QUAESTIONIS VAN HET ONDERZOEK.

Op de meest eenvoudige wijze uitgedrukt, kristalliseert de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek zich rond vijf punten: 1) de bezitter(s) die het horarium hebben doen afwerken, 2) het bij elkaar brengen der miniaturen die aan eenzelfde meester kunnen toegeschreven worden, 3) de identificatie van deze kunstenaars, 4) de datering van hun werk, 5) de toeschrijving van ander werk aan de miniaturisten.

1) Zelden werd afgeweken van de opvatting dat het horarium in handen is geweest van een lid van het huis van Beieren dat regeerde over Holland-Zeeland en Henegouwen. Men baseerde zich hiervoor vooral op het Gebed van een Prins waarvan de hoofdfiguur dank zij een heraldisch vaandel kon vereenzelvigd worden met een hertog uit het genoemde geslacht. Naargelang de datering van de miniaturen (cfr. nr. 4) dacht men in verband met de bezitter aan Willem van Beieren (+ 1417), aan zijn broer Jan van Beieren (+ 1425), aan de dochter van eerstgenoemde, Jacoba (+1436), of aan een ander persoon die eens verbonden was geweest met een van de voornoemde leden (Frank van Borselen, echtgenoot van Jacoba, of Elisabeth van Görlitz, vrouw van Jan van Beieren).

2) Het ver doorgedreven en baanbrekend werk dat door HULIN DE LOO werd verricht en dat geleid heeft tot het groeperen der miniaturen naar verschillende meesters, werd door latere geleerden zeer goed aanvaard. Slechts weinige reserves werden gemaakt en ze hebben hoofdzakelijk betrekking op twee miniaturen van de groep G (de Virgo inter Virgines en de Kruisvinding)(cfr. schema p.113). Zoals in de inleiding aangekondigd, zal in deze studie geen nieuw omvattend onderzoek betreffende de groepering der miniaturen geschieden. Slechts in het hoofdstuk, gewijd aan het stijlkritisch onderzoek, wordt even op dit onderwerp teruggekomen. Gemakkelijkheidshalve en om verwarring te vermijden zal in de volgende hoofdstukken de door HULIN gegeven

indeling der handen (aangeduid met de letters F tot K) behouden blijven (1).

3) Het derde punt betrof de identificatie van de kunstenaars die het Turijns-Milanees getijdenboek hebben afgewerkt. Samenvattend ziet men in de handen G en H - de twee meest vaardige uit de tweede campagne - hetzij Hubert en Jan Van Eyck, hetzij Jan Van Eyck en een later imitator, hetzij noch Hubert, noch Jan doch een hoofdmeester en leerlingen of navolgers die ofwel in Vlaanderen, ofwel in Noord-Nederland werkzaam waren. Er wordt hier niet ingegaan op de wijze waarop de geleerden tot deze identificaties zijn gekomen. Men kan zich wel afvragen in hoeverre de herinnering aan de oude Brugse traditie die enkel het bestaan van Jan Van Eyck herkent, of van de Gentse traditie die, zich baserend op het vermelde kwatrijn van het Lam Gods, Hubert als de beste schilder van de beide broers aanziet (2) in het probleem van de eerste identificaties een rol heeft gespeeld.

4) Tenslotte vormde de datering een punt van discussie. Over die van hand K bestond weinig twijfel: ze werd haast unaniem rond 1450 gesitueerd. Als uiterste data voor de voornaamste handen, namelijk G en H waarmede F en I nauw samenhingen, treft men volgende jaartallen aan: 1416-1417 - enkele auteurs menen de verluchtingen nog vroeger te kunnen dateren - en 1430-1450. Het is opvallend dat vooral de vroege dateringen niet werden bekomen door een nauwkeurig stijlkritisch onderzoek doch wel gebaseerd werden op geschiedkundige feiten. Zo heeft de vermeende historische betekenis van de voor-

---

(1) Eventuele fouten in de ordening der miniaturen door HULIN DE LOO begaan hebben geen noemenswaardige invloed op de resultaten van deze studie.

(2) J. DUVERGER, Jan Van Eyck vóór 1422. Nieuwe gegevens en hypothesen, - Handelingen van het 3e Congres voor algemene kunstgeschiedenis, 1936, p.17-18.

stelling van het Gebed van een Prins een beslissende rol gespeeld: het tafereel zou Willem IV voorstellen bij een gebeurtenis die zich in 1416 afspeelde.
Een andere datum die wel eens werd voorgesteld was 1422-1425. Deze berustte eveneens op een geschiedkundige basis: op archivalische grondslag kon men aantonen dat Jan Van Eyck in de genoemde periode in Den Haag voor Jan van Beieren heeft gewerkt. Gesteld dat hand G te vereenzelvigen was met Jan Van Eyck en dat het getijdenboek in handen was van een lid van het huis van Beieren, dan lag het voor de hand op het vermelde historisch feit een beroep te doen. Meerdere geleerden hebben erop gewezen dat wie steunde op bovengenoemde gegegevens, uitging van apriorismen die moesten vermeden worden, indien ze niet echt gefundeerd waren.
Gezien het broze van deze opvattingen, op grond van stijlkritische vergelijkingen en dank zij de ontdekking van relaties tussen de miniaturen van hand G en ander, beter gedateerd verluchtingswerk, kwamen talrijke kunsthistorici dan ook tot een latere datering van de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek.

Zoals aangekondigd in de loop van dit artikel wordt thans een overzichtelijk schema ingelast dat vooral betrekking heeft op de laatste drie besproken punten. Het schema toont aan welke opvattingen betreffende de beste verluchters uit het Turijns-Milanees getijdenboek, namelijk de handen G en H, sedert HULIN DE LOO (1911) door diverse kunstgeleerden werden naar voor gebracht. Bij elk der elf voornaamste miniaturen uit de codex vindt men de opinies van deze auteurs aangaande de toekenning aan de beide genoemde of aan andere handen, de vereenzelviging van deze handen met een bekend kunstenaar of met een anoniem meester uit de Zuidelijke of Noordelijke Nederlanden, en de datering.

SCHEMA VAN DE VERDELING DER VOORNAAMSTE IDENTIFICATIE EN DATERING

MINIATUREN	Nr	G. HULIN DE LOO 1911	M.J.FRIEDLAENDER 1916, 1924	M. DVOŘAK 1918	P. JOHANSEN 1932	K. TOLNAY 1939	H. BEENKEN 1933-34	E. RENDERS 1935, 1950
Virgo inter Virgines	37	G = Hubert Van Eyck 1416-17	G = Jan Van Eyck 1422-25	Meester v. d. Kruisvinding (=N.-Ned.)	Mr. v.d. kleine handen (jonger dan Van Eyck)	G = N.-Nederlander (Ouwater) ca. 1433	G = Hubert Van Eyck 1416-17	G = Jan Van Eyck
Gebed van een prins	38	G	G	Hoofdmeester (= Ouwater) ± 1430		G	G	G
Judaskus	51	G	G	"	"	G	G	G
HH. Julianus en Martha	67	G	G	"		G	G	G
Geboorte van Sint-Jan-de-Doper	83	G	G	"	"	G	G	G
Dodenmis	91	G	G	"		G	G	G
Kruisvinding	92	G	G	Mr. v.d. Kruisvinding	"	G	G	G
God als rechter	49	H = Jan Van Eyck 1416-17	H = Navolger van Van Eyck 1440			H = niet Van Eyck ca. 1433	H = Jan Van Eyck 1422-25	H = atelier Van Eyck
Piëta	66	H	H	Mr. v.d. Olijfberg (=N.-Nederlander)	"	H	H	H
Getsemani	75	H	H	"	"	H	H	H
Kalvarie	77	H	H		"	Jan Van Eyck	H	H

F. LYNA 1937	O. KERBER 1937	G.J. HOOGEWERFF 1937	E. WIESINGER 1938-39	L. BALDASS 1952	E. PANOFSKY 1953	J. HELD 1955	A. CHATELET 1957, 1967	C. PEMÁN 1969
G = niet Van Eyck 1430-50	Hubert 1400-10	2e groep (niet Van Eyck)	stijl Jan Van Eyck 1420-25	Chief Master (=niet Van Eyck) 1430-50	G = Jan Van Eyck 1422-25	G = Hubert Van Eyck	H = Brugs verluchter	G = navolger Van Eyck
G	"	Hoofdmr. (niet Van Eyck	navolging Lam Gods na 1432	"	G	G	G = Jan Van Eyck 1419-25	G
G	"	"	stijl Hubert Van Eyck 1420-25	"	G	G	G	H = Jan Van Eyck 1422-30
G	"	"	Navolging Lam Gods na 1432	"	G	G	G	G
G	"	"	"	"	G	G	G	G
G	"	"	"	"	G	G	G	G
G	"	2e groep	stijl Jan Van Eyck 1420-25	"	G	niet G	H	G
H = niet Hubert Van Eyck 1430-50			invloed Vander Goes ca. 1460		H = navolger Van Eyck 1440-45	G	H	H
H		2e groep	invloed Hubert Van Eyck en D. Bouts 1440-50		H		H	H
H	"	"	stijl Hubert Van Eyck 1420-25		H		H	H
H		"	stijl Jan Van Eyck 1420-25		H		H	H

5) Vooral aan hand G, de beste der verluchters, werden enkele andere
220 werken toegeschreven zoals tekeningen en panelen. Onder deze laat-
ste vermelden we de diptiek met de Kruisiging en het Laatste Oordeel
154 uit New York, de Kruisiging uit Berlijn, de Drie Maria's bij het
graf uit Rotterdam en het verloren origineel dat ten grondslag ligt
122 aan een latere kopie van een Kruisdraging te Budapest. Naargelang
hand G met een Vlaams of NoordNederlands meester werd vereenzel-
vigd zouden dus ook deze panelen in het Zuiden of in het Noorden tot
stand gekomen zijn. Op deze toeschrijvingen wordt in volgende hoofd-
stukken meer dan eens teruggekomen. Thans kan het volstaan erop te
wijzen dat de opgesomde panelen in het gehele oeuvre van Van Eyck
een omstreden plaats innemen.

Naast tekeningen en panelen werd ook een miniatuur in het debat
177 betrokken, namelijk het frontispies van de Cité de Dieu, ca. 1445 voor
de Doornikse bisschop vervaardigd. Nu eens meende men hierin de hand
te herkennen van G, dan weer van K of van de Llangattock-meester.

Een artikel getiteld: De navorsing betreffende de Van Eycks werd door DUVERGER op volgende wijze besloten: "Als men de vele honderden bijdragen, dikwijls lijvige en dure folianten nagekeken heeft, die in de laatste decenniën verschenen zijn, dan is men geneigd de vraag te stellen: welke de vruchten zijn van die vele arbeid ?" (1). Dergelijke vraag past eveneens aan het einde van dit overzicht aangaande een eerder beperkt aspect uit de Van Eyckstudie.

De lange en nog steeds aangroeiende reeks van bijdragen over het Turijns-Milanees getijdenboek bewijst dat geen enkele der studies als definitief werd beschouwd. Bovendien valt het op dat de navorsing aan-

---

(1) I n : Het Oude Land van Loon, dl. IX, 1954, p.210.

gaande dit onderwerp eigenlijk weinig vorderingen heeft gemaakt. Men bouwde steeds opnieuw verder op fundamenten die als hecht werden beschouwd doch die wellicht op drijfzand rusten.

Wanneer men de bijdragen betreffende het getijdenboek overloopt dringen meerdere bedenkingen zich op. Bijzonder opvallend is de reeds zeer vroege toeschrijving van een deel der miniaturen aan Van Eyck. De vraag rijst in hoeverre de triomfantelijke ontdekking van miniaturen die door de gebroeders Van Eyck zouden vervaardigd zijn, het gevolg was van de vrij slechte kennis die men over beide broers bezat aan de vooravond van de XXe eeuw. Het onderzoek der Vlaamse Primitieven was na lange verwaarlozing nauwelijks begonnen en wat men over Van Eyck meende te weten, was gedeeltelijk het resultaat van een subjectief gericht onderzoek en voor een deel ook het gevolg van een onberedeneerd enthousiasme (1). Dat men bij het ontdekken van miniaturen met een zo hoge kwaliteit dacht aan genoemde Vlaamse meesters was wellicht eerder een spontane reaktie dan het resultaat van een diepgaande stijlvergelijking.

Een belangrijk feit mag hierbij niet uit het oog verloren worden. Sedert ongeveer het midden der XVIe eeuw werd de naam van Hubert Van Eyck sterk op de achtergrond gedrongen. Het is slechts bij de aanvang van de XXe eeuw dat aan genoemde kunstenaar opnieuw een belangrijke plaats in de Vlaamse schilderkunst werd toegekend. Het was HULIN DE LOO die voor een belangrijk deel tot deze heropname en herwaardering van Hubert heeft bijgedragen en het valt op dat dezelfde kunstgeleer-

---

(1) Zie hierover S. SULZBERGER, La réhabilitation des Primitifs flamands 1802-1867, (Koninklijke Academie van België, Klasse der Schone Kunsten, Verhandelingen, dl. XX, 3), Brussel, 1961, p.104-121; J. DUVERGER, De studie van de Vlaamse Primitieven, - (Tentoonstellingscatalogus) De eeuw der Vlaamse Primitieven, Brugge, 1960, p.31-33.

de de eerste is geweest om in enkele miniaturen de hand van de genoemde Vlaamse Primitief te ontdekken.

Hierbij is een andere vaststelling niet van belang ontbloot. Immers, een der voornaamste problemen die HULIN DE LOO bezig hield en die o.a. tot uiting kwam ter gelegenheid van de tentoonstelling der Vlaamse Primitieven te Brugge in 1902 (1), formuleerde hij als volgt: l'histoire de l'art ne présente pas de problème plus surprenant que celui de la brusque éclosion de l'art eyckien (2): zeker werk van Hubert ontbrak en het echte oeuvre van Jan Van Eyck was slechts laat gedateerd. Als poging om hiervoor een oplossing te vinden werden in genoemd jaar door de genoemde Gentse geleerde in zijn kritische catalоog van de vermelde tentoonstelling bij wijze van hypothese enkele werken met Eyckiaanse karakteristieken als vroege producten van Hubert gecatalogeerd (3). De miniaturen van het Turijns-Milanees getijdenboek, die reeds eerder door anderen met de naam van Van Eyck in verband gebracht waren, werden door de genoemde kunstgeleerde gretig als de lang gezochte schakels geïnterpreteerd: men beschikte thans én over werk van Hubert én over jeugdwerk van Jan Van Eyck.

Een latere twijfel aan de opvattingen die een deel der miniaturen onder het oeuvre van Van Eyck rangschikten, was zeer normaal en lag volkomen in de lijn van de evolutie aangaande de kennis der vroege Vlaamse Primitieven. Onverantwoord was echter dat latere onderzoekers zelf slachtoffer werden van onvoldoende voorbereiding, van niet-gecontro-

---

(1) W.H.J. WEALE, Catalogue de l'Exposition des Primitifs flamands et d'art ancien, Brugge, 1902; M.J. FRIEDLAENDER, Die Brügger Leihausstellung von 1902, in Repertorium für Kunstwissenschaft, dl. XXVI, 1903, p.66-91 en 147-175.

(2) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.I.

(3) IDEM, Exposition de tableaux flamands des XIVe, XVe et XVIe siècles, Bruges 1902. Catalogue critique, Gent, 1902, p.2, nr. 7.

leerde fantasie en eenmaal zelfs van al te doorzichtige passies. Dit neemt niet weg dat zeer vele van de in voorgaande bladzijden opgesomde studies het resultaat zijn geweest van degelijk onderzoek en als basis voor verdere studie niet kunnen verwaarloosd worden. Opvallend blijft echter dat in de meeste studies het getijdenboek stijlkritisch werd benaderd. In feite komt slechts één auteur, namelijk DUVERGER, de verdienste toe gewezen te hebben op de noodzaak dat de resultaten op stilistisch gebied met de historische achtergrond moeten in overeenstemming gebracht worden.

BESLUIT.

Aan het einde van het inleidend hoofdstuk past een dubbel besluit. Het eerste heeft betrekking op de pedigree van de Très Belles Heures de Notre-Dame; het tweede op het overzicht van de kunsthistorische literatuur omtrent het Turijns-Milanees getijdenboek.

Betreffende de geschiedenis van de Très Belles Heures uit de verzameling van de Hertog van Berry bleef veel onopgehelderd. Een en ander leidde evenwel tot de vaststelling dat de sedert het begin van deze eeuw aanvaarde pedigree niet zo onaantastbaar was. Volgende ontdekking, naar aanleiding van deze studie gedaan, vormt een positieve bijdrage: het handschrift, in de inventarissen van de Hertog van Berry vermeld als Très Belles Heures bleef niet in het bezit van Robinet d'Etampes zoals men tot hiertoe aannam, doch werd na de dood van de hertog samen met zijn andere bezittingen geschat met het oog op de verkoop.

Het staat vast dat het manuscript onvoltooid was bij het overlijden van de genoemde hertog. Dit is niet verwonderlijk want hetzelfde was het geval met andere werken uit zijn rijke bibliotheek. Degene die het getijdenboek vervolgens in handen kreeg nam het uit elkaar en behield enkel het voltooide stuk. Dit schijnt steeds in Frankrijk geble-

ven te zijn (Parijs getijdenboek). De opvatting als zou dit deel in handen gekomen zijn van Margareta de Beauvilliers, echtgenote van Robinet II d'Etampes, kan niet meer aanvaard worden.

De eigenaar van dit eerste, afgewerkte deel, bezat een codex die geen volledig getijdenboek vormde en dat voor een strikt devoot doel nagenoeg onbruikbaar was. Het onvoltooide stuk (Turijns-Milanees getijdenboek), ofschoon het later van miniaturen werd voorzien en een kalender werd toegevoegd, miste eveneens de essentiële elementen om aan een bruikbaar horarium te beantwoorden.

Het ziet er dan ook naar uit dat dit handschrift - ook het formaat schijnt dit te bewijzen - als luxe-getijdenboek was bedoeld en gebruikt, zowel door de Hertog van Berry als door de latere eigenaars. Hij die het fragmentarische horarium deed voltooien moet wellicht niet de bedoeling hebben gehad een bruikbaar devotieboek te bezitten, doch wel een pronkjuweel. Het artistieke blijkt hier te hebben geprimeerd. Met deze idee dient ongetwijfeld bij verdere studie rekening gehouden te worden.

Met de werken, artikels en bijdragen die in het overzicht van de literatuur betreffende het Turijns-Milanees getijdenboek werden opgesomd, zijn de namen verbonden van de meest eminente kunstgeleerden van de XXe eeuw. Verscheidene studies vertonen duidelijk gebreken of zijn klare producten van hun tijd. In zoverre de auteurs echter uitgingen van de oprechte en zuivere wens om het wetenschappelijk onderzoek van het Turijns-Milanees getijdenboek vooruit te helpen, zijn deze studies onze volle aandacht waard. De verscheidenheid der resultaten leert de nieuwe onderzoeker echter voorzichtig en kritisch te zijn.

De publicaties over het genoemde horarium vormen een ononderbroken keten. Nu eens aanvaardt de ene kunstgeleerde de resultaten die een an-

der bekwam en bouwt hij op diens stellingen voort; dan weer bekritiseert hij hem en breekt zijn theorieën af. Nochtans is het mede dank zij de bevindingen van hen die dezelfde materie hebben bestudeerd dat men zijn eigen onderzoek kan richten en opbouwen. Ook de studie die hier thans aangevat wordt zal hiervan op elke bladzijde dankbaar getuigenis afleggen.

Voorheen was de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek in hoofdzaak stijlkritisch gericht. Hierbij werd wel beroep gedaan op historische feiten die echter, meestal als ongefundeerde aprioriesmen, de stijlstudie sterk hebben beïnvloed. In volgende bladzijden zal gepoogd worden tot de oplossing van het probleem aangaande de voltooiing van het getijdenboek bij te dragen aan de hand van andere disciplines dan de stijlkritische methode, zoals de geschiedenis en haar hulpwetenschappen, de iconologische methode, de eigen karakteristieken van de miniatuurkunst en de codicologie.

Deze nieuwe studie heeft met het werk van al de aangehaalde voorgangers gemeen dat uitgegaan wordt van de idee dat de verluchting van het Turijns-Milanees getijdenboek betekent: un moment essentiel de l'histoire de la peinture des anciens Pays-Bas (1).

---

(1) A. CHATELET, Postface..., p.XX.

HOOFDSTUK I

SAMENSTELLING EN INHOUD VAN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK

De codicologie of het gebruik van de archaeologische methode bij het onderzoek van handschriften, is nog zeer jong en wordt nog te weinig toegepast bij het onderzoek van handschriften. Wegens de onschatbare basisgegevens die ze kan opleveren is het echter niet langer verantwoord haar bij de bespreking van verluchte codices buiten beschouwing te laten.

Om deze reden vangt deze studie over het Turijns-Milanees getijdenboek met een archaeologisch onderzoek van het handschrift aan. Het betreft hier een facet waaraan in vroegere publicaties nagenoeg geen aandacht werd besteed. Het materiële uitzicht, de structuur en de technische aspecten van het manuscript worden hier nader belicht. In deze bespreking wordt het Parijs gedeelte van het getijdenboek uiteraard betrokken, daar het qua handschrift één geheel vormt met de overige fragmenten van de Très Belles Heures de Notre-Dame.

Het hoeft geen betoog dat de resultaten van dergelijk onderzoek een belangrijke waarde bezitten. Onder meer geven ze een antwoord op de vraag of het getijdenboek in zijn huidige vorm homogeen is en nog beantwoordt aan zijn oorspronkelijke conceptie. Dank zij de verworven kennis omtrent deze toestand zal men kunnen bepalen hoe het handschrift tot stand gekomen is, of gedeelten van de tekst verloren zijn gegaan en of latere verwisselingen zijn gebeurd in de opeenvolging der katernen. Op deze wijze kan men de inhoud van het handschrift, zo nodig, wedersamenstellen en een tekstherstelling doorvoeren.

Wat dit laatste betreft beschikt men over een uitstekend hulpmiddel. Er werd reeds vastgesteld dat het hier bestudeerde horarium wat betreft de inhoud grote overeenkomst vertoont met een ander getijdenboek uit de verzameling van de Hertog van Berry, gekend onder de naam van Petites Heures. Dit fenomeen zal in het tweede artikel van dit hoofdstuk besproken worden.

Het derde artikel behandelt een ander aspect. Het codicologisch onderzoek zal namelijk ook uitwijzen of op latere tijdstippen eventueel aan het oorspronkelijk handschrift verluchte bladen of teksten werden toegevoegd. Dit blijkt in het Turijns-Milanees getijdenboek het geval te zijn met een kalender en een gebed tot het H. Aanschijn. Het onderzoek van deze toevoegingen is van belang omdat ze kunnen bijdragen om de bezitter van het handschrift, die tot deze inlassingen opdracht gaf, beter te leren kennen.

Codicologisch onderzoek, tekstherstelling en bespreking van de toegevoegde gedeelten vormen samen de inhoud van dit hoofdstuk. Hiermede wordt de basis gelegd voor de verdere studie van het Turijns-Milanees getijdenboek.

Art. I. ARCHAEOLOGIE VAN HET HANDSCHRIFT.

Ofschoon het Parijs getijdenboek, het eerste stuk van de Très Belles Heures de Notre-Dame, zoals aangekondigd in feite buiten het kader van deze studie blijft, is het toch noodzakelijk dit fragment in het archaeologisch of codicologisch onderzoek van het Turijns-Milanees getijdenboek te betrekken.
Alle membra disjecta van het horarium worden hier dus weer verenigd om twee redenen. Vooreerst moeten de Très Belles Heures als één gehele en volledige codex worden beschouwd en behandeld omdat hij in eenmaal én als een eenheid werd geconcipieerd. Op de tweede plaats kan het Parijs fragment belangrijke aanduidingen verschaffen wat betreft opbouw, structuur en materieel voorkomen, die kunnen toegepast worden op de overige gedeelten.

Het Parijse en Milanese fragment konden respectievelijk in de Bibliothèque nationale te Parijs en in het Museo civico d'arte antica

te Turijn worden bestudeerd. De codicologische gegevens betreffende het Turijns getijdenboek, in 1904 in de Biblioteca nazionale universitaria te Turijn verbrand, konden op een dubbele wijze vastgelegd worden. Vooreerst werden ze gedeeltelijk geput of afgeleid uit de publicaties van de onderzoekers, hoofdzakelijk van Durrieu, die vóór de fatale gebeurtenis het hier bewaarde codexgedeelte nog mochten bestuderen (1). Op de tweede plaats werden de archaeologische aspecten hypothetisch gereconstrueerd op basis van analogie met de bewaarde codexfragmenten. De resten van dit verbrande gedeelte, thans als een reliek in de Turijnse Universiteitsbibliotheek bewaard, laten niet toe codicologische gegevens te ontlenen (2).

In dit artikel zullen achtereenvolgens volgende facetten bestudeerd worden: het materieel voorkomen van het handschrift (het boek zonder de tekst), het schrijfwerk en de versiering (het boek met de

---

(1) P. DURRIEU, Heures...; IDEM, Les "Très Belles Heures de Notre-Dame" du duc Jean de Berry. Reconstitution de l'état primitif d'un splendide manuscrit du XVe siècle aujourd'hui dépecé, mutilé et au tiers brûlé, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. XVI, 1910, p.30-51 en 246-279; IDEM, Très Belles Heures... .

(2) De Biblioteca nazionale universitaria te Turijn bewaart heden volgende fragmenten van het in 1904 verbrande getijdenboek: in een foedraal liggen twee ovale stukken (ca. 6 à 7 cm. x 5 cm., iets meer dan een halve centimeter dik). Zij zijn langs de kanten zwart verkoold en geheel in elkaar geschrompeld. Men herkent echter op het eerste stuk een deel van een groot tafereel, van een initiaal en een fries. Het gaat hier om fol. 39 vo. Op het tweede stuk is eveneens een gedeelte van een tafereel met tekst zichtbaar, waarschijnlijk te identificeren met fol. 78 vo. Bovendien blijven nog meerdere losse stukjes perkament over die alle een ovale vorm vertonen (ca. 8 cm x ca. 5,5 cm) en genummerd werden van 1 tot 11. Het perkament is zeer stevig doch geheel doorzichtig en verhoornd geworden. De kleuren der miniaturen blijven goed bewaard. Het gaat hier gewoonlijk om de middenpartij der bladen. Dank zij de fragmenten der voorstellingen kan men vaststellen dat het hier o.a. gaat om de fol. 24, 27, 30, 31, 33 en 34.

tekst), en de band (1). Ten slotte zullen enkele inleidende gegevens betreffende het technologisch onderzoek der miniaturen worden toegevoegd.

§ 1. MATERIEEL UITZICHT.

A. MATERIAAL.

Het getijdenboek werd geschreven op fijn perkament. De beste bladen werden voorbehouden aan miniaturen. Waar de scriptor voorzag dat lange, onversierde tekstgedeelten zouden voorkomen, zoals bij voorbeeld bij de diensten van Goede Vrijdag en Paaszaterdag, is het perkament duidelijk dikker en ruwer van kwaliteit.

Alle bladen zijn ongeveer 28 cm. hoog en 20 cm. breed. Er doen zich echter verschillen voor in de afzonderlijke gedeelten van de codex: Parijs getijdenboek: 27,9 x 19,9 cm; Turijns getijdenboek: 28 x 20 cm; Milanees getijden- of misboek: 28,4 x 20,4 cm. Deze verschillen zijn te wijten aan het afsnijden bij latere inbindingen, na de verdelingen die het handschrift heeft ondergaan.

B. AANTAL BLADZIJDEN EN FOLIERING.

Het Parijs getijdenboek bevat vooraan 6 bladen (kalender) zonder fo-

---

(1) In deze studie werd o.m. gebruik gemaakt van de principes die tot uiting komen of vastgelegd werden in volgende studies: L.M.J. DELAISSÉ, Thomas a Kempis. Le manuscrit autographe de Thomas a Kempis et "L'imitation de Jésus-Christ". Examen archéologique et édition diplomatique du Bruxellensis 5855-61, dl. I, Parijs-Brussel, 1956; W.G.S. HELLINGA en P.J.H. VERMEEREN, Codicologie en filologie, in Spiegel der Letteren, dl. V, 1961, p.31-36, 138-142, 211-217 en 300-307; dl. VI, 1962-1963, p.37-39, 127-132, 210-215 en 312-316; dl. VII, 1963-1964, p.104-107, 204-207 en 266-268; dl. VIII, 1964-1965, p.31-37 en 122-125; dl. IX, 1965-1966, p.59-62 en 185-190; dl. X, 1966-1967, p.135-143.

liëring, en 120 bladen, gepagineerd van 1 tot 240. De getallen bevinden zich in de rechter bovenhoek van iedere rectozijde (de versozijde werd niet gepagineerd). Zoals verder zal aangetoond worden, zijn zes bladen van het oorspronkelijk handschrift verdwenen, namelijk telkens 1 blad tussen p.82 en 83, 223 en 224, en 232 en 233, 238 en 239, en twee bladen tussen p.170 en 171 (1). Op deze plaatsen bespeurt men steeds tekstverlies.

In het Turijns getijdenboek bevonden zich 92 folio's. Elke rectozijde was bij een eerste foliëring in de rechter bovenhoek met inkt genummerd. Het is zeer waarschijnlijk dat ze in dit gedeelte werd aangebracht ter gelegenheid van de inventarisatie van de handschriften van de Turijnse Universiteitsbibliotheek die in 1749 door Pasinus werd opgemaakt (2).
Tussen fol. 41 en 42 was echter bij vergissing één blad overgeslagen (3). Om deze reden bracht de directie van de Biblioteca nazionale universitaria later (na 1749) op iedere rectozijde rechts onderaan een nieuwe foliëring aan (4). Enkele bladen werden op een onbepaald tijdstip op ruwe wijze uit het manuscript gescheurd en bevinden zich thans in het

---

(1) Zie Schema van de opbouw dat betreffende de Très Belles Heures werd opgesteld en in dit werk p.136 e.v. inneemt, nrs. 7 en 11.

(2) Zie inleidend hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame.

(3) Het is om deze reden dat Pasinus in zijn inventaris van 1749 slechts 91 folio's opgeeft (cfr. Inleidend Hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame, p. 44).

(4) De oude foliëring werd gebruikt door L. DELISLE, Les livres d'Heures de Jean de Berry, in GBA, 2e reeks, dl. XXIX, 1884, p.290-291, en door C. DEHAISNES, Les oeuvres des maîtres de l'école flamande primitive conservées en Italie et dans l'est et le midi de la France, in Réunion des Sociétés des Beaux-Arts des départements, dl. XV, 1891, p.101-104.

Musée du Louvre te Parijs (1). Twee bladen zijn echter verdwenen, namelijk tussen fol. 75 en 76 en tussen fol. 37 en 38 (2). Dit zou ook gelden voor grotere reeksen folio's op twee onderscheiden plaatsen in het horarium, namelijk na fol. 92 en na fol. 56 (3), indien men tenminste mag steunen op een vergelijking van de inhoud van dit getijdenboek met die van de Petites Heures van de Hertog van Berry. Zoals verder zal aangetoond worden is de tekst van dit laatste handschrift grotendeels identiek met die van de Très Belles Heures (4) en inderdaad komen in de Petites Heures op de beide bedoelde plaatsen getijden en gebeden voor die in het Turijns-Milanees getijdenboek ontbreken. Een interpolatie of latere toevoeging is op het slot na eveneens verdwenen (5). In al de opgesomde gevallen werd met de verdwenen bladen geen rekening gehouden bij de foliëringen van het handschrift. Men mag dan ook terecht aannemen dat ze reeds tevoren waren verwijderd (namelijk vóór 1749).

Het Milanees getijden- of misboek is samengesteld uit 127 folio's. Zij werden gefolieerd met inkt in de rechter bovenhoek van iedere rectozijde. Dit gedeelte is ongeschonden bewaard gebleven. Evenmin als bij de twee voorgaande delen is deze foliëring oorspronkelijk.

Voegt men de twee thans overgebleven gedeelten van het horarium bij elkaar (namelijk het Parijse en Milanese fragment) en vult men aan met de bladen die in het Louvre berusten, dan toont een rekensom aan dat nog 257 folio's van de Très Belles Heures bewaard blijven. Om het oor-

(1) MUSEE DU LOUVRE, PARIJS, Cabinet des dessins, nrs. R.F. 2022, 2023, 2024 en 2025. - Schema van de opbouw, nrs. 13, 15, 20 en 24.

(2) Schema van de opbouw, nrs. 15 en 23.

(3) Schema van de opbouw, nrs. 19 en 26.

(4) Zie verder Art. II, Tekst en tekstherstelling.

(5) Schema van de opbouw, nr. 18.

spronkelijk aantal te kennen moet volgende berekening gemaakt worden: 92 folio's van het Turijns getijdenboek gingen door brand verloren in 1904; bovendien verdwenen zeker acht bladen die op onbepaalde tijdstippen aan de codexfragmenten werden ontrukt. Opgeteld bij de bewaarde bladen bekomt men een totaal van 357 folio's. Dit getal geeft echter nog de oorspronkelijke toestand niet weer. Vijftien folio's zouden immers later zijn toegevoegd (cfr. infra). Tenslotte dient te worden opgemerkt dat, zoals hoger reeds werd verondersteld en zoals verder nog zal aangetoond worden, waarschijnlijk nog een groter aantal bladen dan boven vermeld, verloren is gegaan. In elk geval waren de Très Belles Heures aanvankelijk uit minstens 342 folio's samengesteld.

C. RECLAMEN EN SIGNATUREN, KATERNENBOUW.

Zoals men weet is een codex samengesteld uit meerdere afzonderlijke katernen of fascikels die uiteindelijk samengebonden worden. Een katern bestaat uit een aantal dubbel gevouwen vellen papier of perkament. Naargelang het getal der vellen in één katern onderscheidt men een duernio (twee gevouwen vellen), een ternio (drie vellen), quaternio (vier vellen), quinternio (vijf vellen), enz...

Opdat de binder zonder moeite de opeenvolgende katernen foutloos achter elkaar zou kunnen plaatsen, beschikt men over twee middelen. Een eerste was het aanwenden van reclamen of custoden: de scriptor of kopiist noteerde de eerste woorden van een nieuwe katern onderaan op het laatste blad van een voorgaand fascikel. Een tweede middel bestond in het aanbrengen van een signatuur, d.w.z. van een volgnummer, een cijfer of een teken onderaan de eerste bladzijde van elke katern.

Werden deze middelen in de Très Belles Heures toegepast en hoe werden de katernen gebouwd ?

Parijs getijdenboek: reclamen treft men aan onderaan de bladzijden 32, 64, 94, 126 en 142. De andere hebben ongetwijfeld bestaan doch wer-

den weggesneden bij het inbinden. Signaturen ontbreken. De huidige wijze van inbinden laat niet toe de katernen op het gezicht te onderscheiden: door het strak en vast aantrekken vindt men de koord die de katernen samenhoudt nergens terug en evenmin is de katernenbouw na te gaan bij de vouw onder- of bovenaan langs de snede. Men mag nochtans aannemen dat het hier gaat om quaternen zoals de kleinste afstand tussen twee reclamen aantoont : tussen de reclamen op p.126 en 142 bevinden zich 16 bladzijden of 8 bladen, wat overeenkomt met één quatern. Aan de hand van de reclamen kan men volgende (onvolledige) lijst van de katernen opstellen (hierbij wordt reeds verwezen naar een Schema van de opbouw van de Très Belles Heures dat enkele bladzijden verder in dit artikel zal worden samengesteld):

pag. 1 - 32: 2 quaternen (zie verder, Schema van de opbouw, nrs. 2-3),
pag. 33 - 64: 2 quaternen (Schema..., nrs. 4-5),
pag. 65 - 94: 2 quaternen, - 1 blad (tussen p.82 en 83 ontbreekt 1 blad), (Schema.., nrs. 6-7),
pag. 95 - 126: 2 quaternen (Schema..., nrs. 8-9),
pag.127 - 142: 1 quatern (Schema..., nr. 10),
pag.142 - - : ? (Schema..., nr. 11).

Turijns getijdenboek: over reclamen is niets bekend. Het is echter duidelijk dat ze aanwezig moeten geweest zijn vermits men ze aantreft in het reeds beschreven fragment én in het Milanees getijden- of misboek dat dadelijk ter sprake komt. Op basis van een vergelijking van de tekst in dit gedeelte van het horarium met die in een ander getijdenboek van de Hertog van Berry, namelijk de Petites Heures, kwam Durrieu (1) tot de vaststelling dat het Turijns getijdenboek in een latere, onbepaalde periode verkeerd was ingebonden. De van 1 tot 92 gefolieerde bladen

---

(1) Les "Très Belles Heures de Notre-Dame"..., art. cit., p.7.

dienden als volgt te worden geschikt: fol. 1-12, vervolgens fol. 57-92 en ten slotte fol. 14-56. De folio's 1-12 bevatten een later aan het handschrift toegevoegde kalender (1), de overige bladen waren beschreven met getijden en gebeden. Dank zij de vermelde vergelijking van de twee horaria stelde de genoemde auteur vast dat de vier bladen, bewaard in het Cabinet des dessins van het Louvre, moesten opgenomen worden in het hier besproken fragment en wel op volgende wijze: nr. R.F. 2022 tussen fol. 14-15, R.F. 2025 tussen fol. 48 en 49, R.F. 2023 tussen fol. 58 en 59, en R.F. 2024 tussen fol. 75 en 76. Tussen de bladen 75 en Louvre R.F. 2024 ontbreekt nog één blad, alsmede tussen fol. 37 en 38. Dit laatste werd te Turijn gestolen in 1725 (2). Op de beide genoemde plaatsen is in de codex tekstverlies te bespeuren. Steeds volgens Durrieu werd waarschijnlijk tussen fol. 91 en 92 een blad met miniatuur geïnterpoleerd dat later verloren ging.

Het slot van de hier begonnen tekst eindigt op fol. 92, dat dan blijkbaar ook tot de interpolatie moet behoord hebben.

Deze wedersamenstelling door de Franse geleerde mag zonder twijfel overgenomen worden. De vergelijking waarop gesteund werd leidt inderdaad tot de voorgestelde besluiten (zie uitvoerig volgend artikel, alsmede Bijlage II). Bovendien rechtvaardigt de innerlijke opeenvolging en samenhang der teksten deze reconstructie: de laatste woorden van het Parijs getijdenboek sluiten bijvoorbeeld inderdaad aan bij een folio midden in het Turijns fragment (namelijk fol. 57), wat duidelijk een gevolg is van een foutieve inbinding van dit laatste gedeelte van de codex.

---

(1) Zie verder Art. III, Toevoegingen aan het oorspronkelijk handschrift, § 1.

(2) Zie Inleidend Hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame, p.48, voetnoot 2.

Is het thans mogelijk tot een reconstructie van de katernen van het verbrande getijdenboek over te gaan ? Een poging kan alleszins ondernomen worden aan de hand van enkele duidelijke gegevens. De inspanning tot herstel blijft echter, wegens het verlies van het behandelde fragment, grotendeels hypothetisch.

De geïnterpoleerde kalender vooraan vormt een sextern: op de door Durrieu gepubliceerde foto's is de koord waarmede het boek werd ingebonden zichtbaar vóór de maand juli, dus juist in het midden. Op deze kalender volgt een wit blad (fol. 13). Vermits de daarop volgende folio, namelijk fol. 14, wegens de vermelde foutieve inbinding het eerste blad is van een katern en logisch na fol. 92 moet geplaatst worden, is het onmogelijk dat dit wit blad behoort tot de katern die op de toegevoegde kalender volgt; waarschijnlijk is het een deel van een diploma, rond de kalender gevouwen, zodat men vooraan in feite met een septern zou te doen hebben. Mogelijk evenwel gaat het hier ook om één enkel blad, achter de kalender geplaatst (met talon vooraan) op het ogenblik van de latere inbinding.

Voor een verder opsporen der katernen beschikt men over volgende gegevens: op de eerste plaats weet men dat fol. 14-56 en fol. 57-91 twee afzonderlijke groepen vormen. Ten tweede kan men steunen op de door Durrieu gepubliceerde foto's van het handschrift. Aan de hand hiervan kan men twee katernen reconstrueren. Vooreerst bemerkt men tussen fol. 59 en 60 een vouw die wijst op het midden van een katern, waarvan fol. 57 (cfr. supra) het eerste blad is. Zoals reeds gezegd wordt een folium tussen fol. 58 en 59 in het Louvre bewaard (R.F. 2023). De katern waarvan sprake, is hier duidelijk een quatern die er als volgt uitziet:

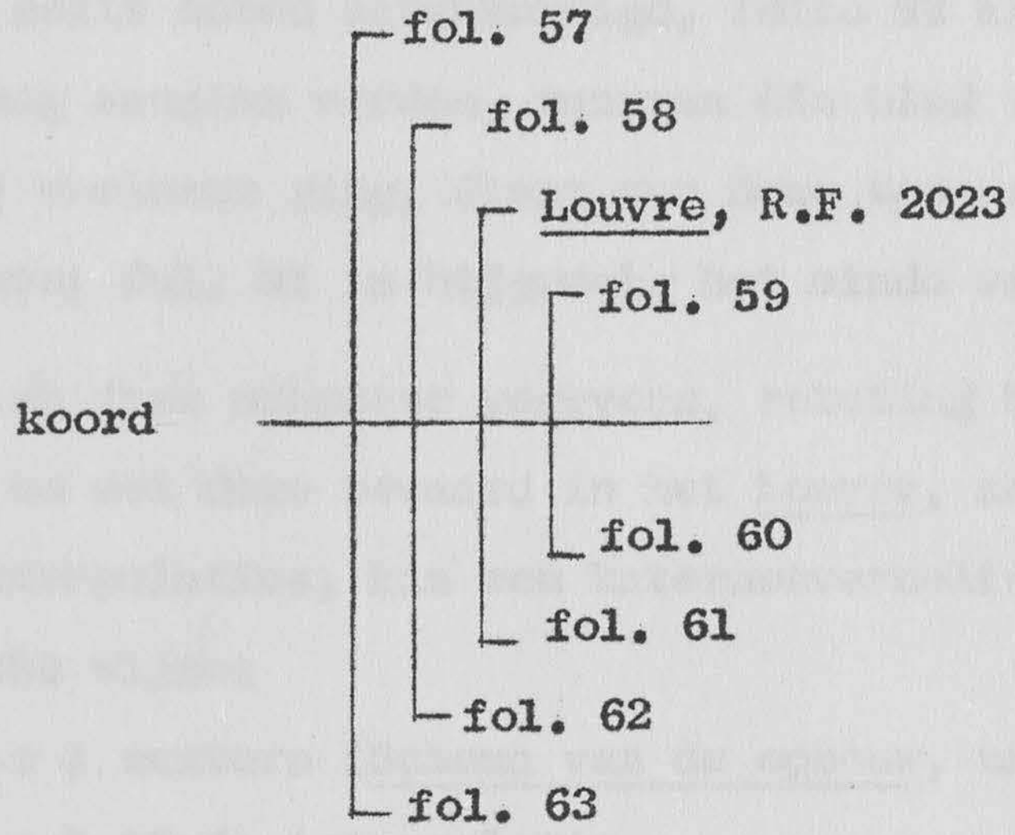

Op de tweede plaats toont de foto van fol. 75 langs de rand twee afgescheurde bladen: één ervan is te vereenzelvigen met een blad bewaard in het Louvre (R.F. 2024); het andere is een thans verdwenen blad. Fol. 76 komt dus achter beide afgescheurde bladen. Aan de hand van deze gegevens en dank zij de inhoud kan deze katern op volgende wijze worden gereconstrueerd:

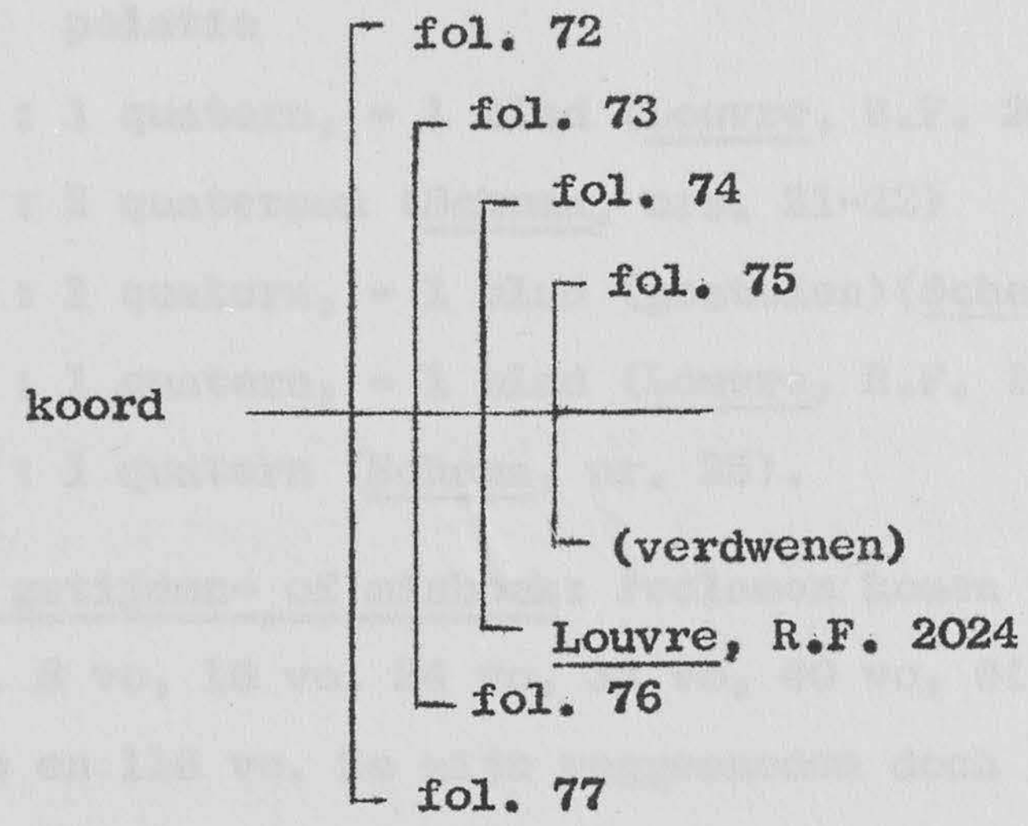

Het aantal folio's tussen de beide hoger besproken katernen (namelijk van fol. 64 tot 71) bedraagt juist acht. Het gaat hier dus eveneens om een quatern.

Vermits, zoals boven aangekondigd, folio 92 als een deel van een interpolatie mag aanzien worden, waarvan één blad (namelijk tussen fol. 91 en 92) verloren ging, dient men deze toevoeging als een diploma te beschouwen; fol. 91 is bijgevolg het einde van een katern.

Steunend op deze schaarse gegevens, rekening houdend met de verdwenen bladen en met deze bewaard in het Louvre, alsmede met de waarschijnlijke interpolaties, kan een katernenverdeling worden opgemaakt op hypothetische wijze:

fol. 1-12 : 1 sextern (Schema van de opbouw, nr. 12): interpolatie
fol. 13 : 1 blad: interpolatie
fol. 57-63 : 1 quatern, - 1 blad (Louvre R.F. 2023) (Schema, nr. 13)
fol. 64-71 : 1 quatern (Schema, nr. 14)
fol. 72-77 : 1 quatern, - 2 bladen (Louvre, R.F. 2024 en een verdwenen blad)(Schema, nr. 15)
fol. 78-85 : 1 quatern (Schema, nr. 16)
fol. 86-91 : 1 ternio (Schema, nr. 17)
fol. 92 : 1 diploma, - 1 blad (verdwenen)(Schema, nr. 18): interpolatie
fol. 14-20 : 1 quatern, - 1 blad (Louvre, R.F. 2022)(Schema, nr. 20)
fol. 21-36 : 2 quaternen (Schema, nrs. 21-22)
fol. 37-43 : 1 quatern, - 1 blad (gestolen)(Schema, nr. 23)
fol. 44-50 : 1 quatern, - 1 blad (Louvre, R.F. 2025)(Schema, nr. 24)
fol. 51-56 : 1 quatern (Schema, nr. 25).

Milanees getijden- of misboek: reclamen komen voor, namelijk onderaan op fol. 8 vo, 16 vo, 24 vo, 32 vo, 40 vo, 64 vo, 72 vo, 92 vo, 100 vo, 108 vo en 116 vo. Ze zijn weggesneden doch enigszins zichtbaar op fol. 48 vo, 56 vo, 76 vo en 84 vo.

De reclamen werden aangebracht in lopend schrift. Zij variëren in een paar gevallen met de begintekst op de volgende bladzijde (voorbeelden: fol. 16 vo, reclame: Magnus eris; fol. 17, begintekst: Magnus Do-

minus...; fol. 72 vo, reclame: paradiso; fol. 73, begintekst: paradyso...). De reclamen houden geen rekening met de rubriceringen. Dit bewijst dat deze teksten of aanduidingen in rode inkt pas achteraf en mogelijk door een ander scriptor werden aangebracht (voorbeeld: fol. 116 vo, reclame: tuus in illo tempore; fol. 117, begintekst: tuus. SECUNDUM JOHANNEM (rood). In illo tempore...).
Signaturen werden in potlood in de linker benedenhoek van de rectozijde aangebracht (in de XXe eeuw, door V. Viale ? (1)).

De katernen zijn gemakkelijk te onderscheiden op basis van de reclamen (2):

fol. 1- 72 : 9 quaternen (Schema van de opbouw, nrs. 27-35),
fol. 73- 76 : 1 duernio (Schema, nr. 36),
fol. 77-124 : 6 quaternen (Schema, nrs. 37-42),
fol. 125-127 : 1 blad en 1 diploma (Schema, nr. 43), op volgende wijze:

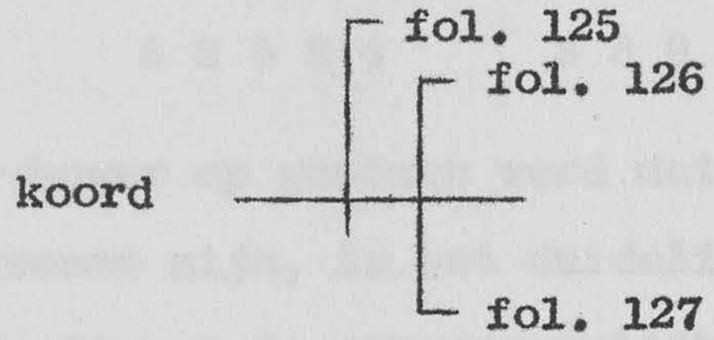

Het is interessant een relevé te maken van de opeenvolgende katernen der Très Belles Heures. In volgende getallenreeks wordt voor elk

---

(1) Mededeling van Dr. Fava, Conservator in het Museo Civico te Turijn.

(2) Vergelijk een Elenco delle "quaterne" e delle illustrazioni delle "Très Belles Heures" del duca di Berry (getypte tekst), berustend in het Museo Civico te Turijn. Op onze aanwijzingen werden aan deze tekst verbeteringen aangebracht.

der katernen het huidige aantal folio's vermeld, waarbij het cijfer 4 wijst op een <u>duernio</u>, 6 op een <u>ternio</u> en 8 op een <u>quaternio</u>. Onpare cijfers wijzen erop dat de katern niet homogeen uit dubbelgevouwen bladen bestaat, hetzij omdat enkele bladen werden ingelast, hetzij omdat folio's uitgescheurd werden. De vraagtekens vervangen één of meerdere katernen waarvan de samenstelling niet kon opgemaakt worden. Gemakkelijkheidshalve worden de getallen geschikt in groepen van telkens vijf cijfers. Getallen tussen haakjes wijzen op latere toevoegingen, waarbij de reeks (12 + 1) wijst op de kalender en een wit blad vooraan in het Turijns getijdenboek.

Parijs getijdenboek:

6 8 8 8 8 8 7 8 8 8 ?

Turijns getijdenboek:

(12 + 1) 8 7 6 8 6 (1) ? 7 8 8 7 8 6 ?

Milanees getijden- of misboek:

8 8 8 8 8 8 8 8 8 4 8 8 8 8 8 8 3

Vermits er hoger op gewezen werd dat enkele bladen uit de codexfragmenten verdwenen zijn, is het duidelijk dat bovenstaande reeks niet het beeld weergeeft van de oorspronkelijke katernen. Een nieuwe lijst die de originele toestand, in zoverre bekend, weerspiegelt, ziet er uit als volgt (de onderlijnde cijfers duiden op een wijziging ten overstaan van de eerste reeks):

Parijs getijdenboek:

6 8 8 8 8 8 <u>8</u> 8 8 8 ?

Turijns getijdenboek:

(12 + 1) 8 <u>8</u> <u>8</u> 8 6 (<u>2</u>) ? <u>8</u> 8 8 <u>8</u> 8 6 ?

Milanees getijdenboek: geen verandering.

Uit deze tweede opgave kunnen meerdere besluiten getrokken worden. Vooreerst toont ze aan dat het aantal wijzigingen in de samenstelling der katernen gering is en bovendien hoofdzakelijk in het Turijns getij-

denboek voorkomt. Het gaat hier in alle gevallen om veranderingen in de katernen tengevolge van het verwijderen van enkele bladen, zoals hoger werd uiteengezet.

Dit overzicht leidt tot een andere conclusie. De scriptor streefde er naar zoveel mogelijk katernen te vormen met een constant aantal folio's, namelijk quaternen. Hiervan werd afgeweken omwille van de eisen van de inhoud. Zo is de eerste katern van de Très Belles Heures (Parijs getijdenboek) een ternio wegens het feit dat het een kalender betreft: de twaalf maanden beslaan elk één bladzijde (= 6 folio's of 1 ternio). Andere gevallen waar een ternio of duernio voorkomen zijn te verklaren door de werkwijze van de kopiist waarbij hij sommige fascikels aanpaste aan de lengte van bepaalde getijden en officies (cfr. Turijns getijdenboek, 6e en 14e katern, en Milanees getijdenboek, 10e katern). Dezelfde aanpassing gebeurde met het oog op het beëindigen van het horarium (Milanees getijdenboek, 17e katern).

De vorm van de beide katernen die in het Turijns getijdenboek werden ingelast (in het relevé tussen haakjes aangeduid) werd uiteraard eveneens bepaald door de lengte van deze interpolaties. Dit alles wordt nog meer duidelijk uit het hierna volgend Schema van de opbouw.
Dit schema wordt opgemaakt aan de hand van gegevens die in voorgaande bladzijden werden bekomen. Om het beeld van het getijdenboek volledig te maken, ter aanduiding van de overeenkomst tussen de bouw der katernen en de tekst, en om de plaatsen der miniaturen te leren kennen, werden inhoud en lijst der verluchtingen toegevoegd.

SCHEMA VAN DE OPBOUW

I. PARIJS GETIJDENBOEK

Katernen	Recla-men	Structuur (1)	Inhoud
- Band			
1. Niet gepagineerd : 1 ternio			Kalender
2. p. 1-16 : 1 quatern		1	blanco
		2	Getijden van de H. Maagd : metten
		3	
		4	
		5	
		6	
		7	
		8	
		9	
		10	
		11	
		12	
		13	
		14	
		15	
		16	
3. p. 17-32 : 1 quatern		17	Getijden van de H. Maagd : metten (vervolg)
		18	
		19	
		20	
		21	
		22	
		23	
		24	
		25	
		26	
		27	
		28	Getijden van de H. Maagd : lauden
		29	
		30	
		31	
X		32	

(1) Een doorlopende lijn wijst er op dat de structuur zeker is. - Een streepjeslijn toont aan dat een blad verdwenen is of van de katern werd losgemaakt.

Miniaturen

nr. 1 p. 2 De Boodschap (metten)

nr. 2 p. 28 De Bezoeking van Maria aan Elisabeth (lauden)

4. p. 33-48 : 1 quatern

33 Getijden van de H. Maagd : lauden
34 (vervolg)
35
36
37
38
39
40
41
42 Getijden van de H. Maagd : priem
43
44
45
46
47
48

5. p. 49-64 : 1 quatern

49 Getijden van de H. Maagd : priem (verv
50 Getijden van de H. Maagd : terts
51
52
53
54
55
56 Getijden van de H. Maagd : sext
57
58
59
60
61
62 Getijden van de H. Maagd : noon
63
64

X

6. p. 65-80 : 1 quatern

65 Getijden van de H. Maagd : noon (ver-
66 volg)
67
68 Getijden van de H. Maagd : vespers
69
70
71
72
73
74
75
76 Getijden van de H. Maagd : completen
77
78
79
80

nr. 3 p. 42 De geboorte (priem)

nr. 4 p. 50 De aanbidding der Drie Koningen (terts)

nr. 5 p. 56 De opdracht in de tempel (sext)

nr. 6 p. 62 Jezus tussen de schriftgeleerden (noon)

nr. 7 p.68 Bruiloft van Kana (vespers)

nr. 8 p. 76 Kroning van Maria (completen)

7. p. 81-94 : 1 quatern, - 1 blad tussen p. 82 en 83

81 Getijden van de H. Maagd : completen
82 (vervolg)
(tekstverlies : begin der Boetepsalmen)
83 Boetepsalmen en litanies
84
85
86
87
88
89
90
91
92
93
X 94

8. p. 95-110 : 1 quatern

95 Boetepsalmen en litanies (vervolg)
96
97
98
99
100
101
102
103
104 Vigilie der overledenen
105
106
107
108
109
110

9. p. 111-126 : 1 quatern

111 Vigilie der overledenen (vervolg)
112
113
114
115
116
117
118
119
120
121
122
123
124
125
X 126

nr. 9 tussen p. 82 en 83 : 1 miniatuur verdwenen?

nr. 10 p. 104 Dodenwake

10. p. 127-142 : 1 quatern

11. p. 143-240 : ?

- 2 bladen tussen p. 170 en 171

127 Vigilie der overledenen (vervolg)
128
129
130
131
132
133
134
135
136
137
138
139
140
141
X 142

143 Vigilie der overledenen (vervolg)
144
145
146
147
148
149
150
151
152
153
154
155 Gebeden ter ere van de Passie
156
157
158
159
160
161
162 Getijden van de H. Geest : metten
163
164
165
166 Getijden van de H. Geest : lauden
167
168
169 Getijden van de H. Geest : priem
170
(tekstverlies : Getijden van de
H. Geest : terts en sext)
171
172
173 Getijden van de H. Geest : noon
174
175
176 Getijden van de H. Geest : vespers
177

nr. 11 p. 155 Man van Smarten

nr. 12 p. 162 Doopsel van Christus (metten)

nr. 13 p. 166 Pinksteren (lauden)

nr. 14 p. 169 Opwekking der doden (priem)

nrs. 15 en 16 tussen p. 170 en 171 miniaturen verdwenen (terts en sext)

nr. 17 p. 173 H. Geest verlicht de gelovigen (noon)

nr. 18 p. 176 De H. Geest en de ongelovigen (vespers)

Getijden van de H. Geest : completen

Getijden van de Passie : metten

Getijden van de Passie : lauden

Getijden van de Passie : priem

Getijden van de Passie : terts

Getijden van de Passie : sext

Getijden van de Passie : noon

Getijden van de Passie : vespers

- 1 blad tussen p. 223 en 224

(tekstverlies : Getijden van de Passie : completen)

Gebed tot God en de H. Maagd

nr. 19 p. 178 De uitzending der apostelen (completen)

nr. 20 p. 181 Judaskus (metten)

nr. 21 p. 189 Christus voor Caiphas (lauden)

nr. 22 p. 194 Christus voor Pilatus (priem)

nr. 23 p. 197 Geseling (terts)

nr. 24 p. 203 Kruisdraging (sext)

nr. 25 p. 209 Dood van Christus (noon)

nr. 26 p. 216 Kruisafneming (vespers)

nr. 27 tussen p. 223 en 224 1 miniatuur verdwenen (completen)

228 Gebed tot God en de H. Maagd (vervolg)
229
230
231
232

- 1 blad tussen p. 232 en 233

(tekstverlies)

233
234
235
236
237
238

- 1 blad tussen p. 238 en 239

(tekstverlies)

239
240 Gebed tot de Engelen

II. TURIJNS GETIJDENBOEK

* Band

12. Fol. 1-13 : 1 sextern,
+ 1 blad na fol. 12
(interpolatie)

1 Kalender
1 vo
2
2 vo
3
3 vo
4
4 vo
5
5 vo
6
6 vo
7
7 vo
8
8 vo
9
9 vo
10
10 vo
11
11 vo
12
12 vo
13 blanco
13 vo blanco

nrs. 29-30 tussen p. 238-239 : twee miniaturen verdwenen ?

nr. 31 p. 240 Gelovigen aanbidden God

13. fol. 57-63 : 1 quatern,
1 blad tussen fol. 58 en 59
thans bewaard in het Musée
du Louvre (R.F. 2023) (= L)

57 Gebed tot Sint-Jan-de-Doper
57 vo Gebed tot Patriarchen, Profeten en Apostelen
58 Gebed tot Maria-Magdalena
58 vo
L Gebed tot de Martelaren
L vo Gebed tot de Belijders
59 Gebed tot de Maagden
59 vo Gebed van een prins
60 Parafrase op het Pater Noster
60 vo
61
61 vo
62
62 vo
63
63 vo

14. fol. 64-71 : 1 quatern

64 Parafrase op het Pater Noster (vervolg)
64 vo
65
65 vo
66
66 vo
67
67 vo
68
68 vo
69
69 vo
70
70 vo
71
71 vo Gebed bij moeilijkheden of gevaar

15. fol. 72-77 : 1 quatern,
- 1 blad tussen fol. 75 en 76;
1 blad tussen het verdwenen
blad en fol. 76, thans in
Musée du Louvre (R.F. 2024)
(= L)

72 Gebed bij moeilijkheden of gevaar (vervolg)
72 vo
73
73 vo Gebed van Thomas van Aquino
74
74 vo
75
75 vo Gebed tot God
(tekstverlies : Gebed tot God om bescherming door de Engelbewaarder)
L slot van voornoemd gebed
L vo Gebed tot Maria en Sint-Jan
76
76 vo
77
77 vo Gebed van een Frans koning

nr. 32 fol. 57 Sint-Jan-de-Doper in de woestijn
nr. 33 fol. 57 vo Apostelen, patriarchen en profeten

nr. 34 fol. 58 Magdalena wast Christus' voeten

nr. 35 Louvre, R.F. 2023 (recto) Dood van martelaren
nr. 36 Louvre, R.F. 2023 (verso) Belijders
nr. 37 fol. 59 Virgo inter virgines
nr. 38 fol. 59 vo Gebed van een prins
nr. 39 fol. 60 vo Christus leert het Pater Noster aan de apostelen

nr. 40 fol. 71 vo Een heer in gebed

nr. 41 fol. 73 vo Thomas schrijft in zijn cel

nr. 42 fol. 75 vo Zegenende Godheid
nr. 43 tussen fol. 75 en 76 : 1 miniatuur verdwenen ?

nr. 44 Louvre, R.F. 2024 (verso) Maria en Sint-Jan-de-Evangelist

nr. 45 fol. 77 vo Een Frans koning in gebed

16. fol. 78-85 : 1 quatern

78 Gebed van een Frans koning (vervolg)
78 vo Gebed tot de H. Maagd
79
79 vo
80
80 vo Verkort psalter van Sint-Hieronymus
81
81 vo
82
82 vo
83
83 vo
84
84 vo
85
85 vo

17. fol. 86-91 : 1 ternio ?

86 Verkort psalter van Sint-Hieronymus (vervolg)
86 vo
87
87 vo
88
88 vo
89
89 vo
90
90 vo
91
91 vo

18. fol. 92 : 1 diploma, -
- 1 blad tussen fol. 91 en 92, thans verdwenen (interpolatie)

(tekstverlies : Gebed tot het H. Aanschijn)
92
92 vo slot van voornoemd gebed

19. Aantal bladen verdwenen ?

Verkort officie voor alle dagen van de week ? (1)

20. fol. 14-20 : 1 quatern,
1 blad tussen fol. 14 en 15, thans in het Musée du Louvre (R.F. 2022) (= L)

14 Gebed Deus propicius
14 vo
L Gebed A,a,a, Domine Deus
L vo
15
15 vo
16
16 vo
17
17 vo
18
18vvo
19
19 vo
20
20 vo

(1) In de Petites Heures komen op deze plaats de vermelde gebeden voor. Ontbreken ze in de Très Belles Heures ? Vergelijk Art. II, p. 181 , en Bijlage II, p. XXXIX-XL.

nr. 46 fol. 78 vo Maria met Kind

nr. 47 fol. 80 vo De H. Hieronymus in zijn werkkamer

nr. 48 miniatuur met H. Aanschijn verdwenen ?

nr. 49 fol. 14 Zegenende God onder een baldakijn

nr. 50 Louvre, R.F. 2022 Zegenende God

21. fol. 21-28 : 1 quatern

21 Gebed A,a,a, Domine Deus (vervolg)
21 vo
22
22 vo
23
23 vo
24 Getijden van de Compassio : metten
24 vo
25
25 vo
26
26 vo
27
27 vo Getijden van de Compassio : lauden
28
28 vo

22. fol. 29-36 : 1 quatern

29 Getijden van de Compassio : lauden
29 vo (vervolg)
30 Getijden van de Compassio : priem
30 vo
31
31 vo Getijden van de Compassio : terts
32
32 vo
33 Getijden van de Compassio : sext
33 vo
34
34 vo Getijden van de Compassio :noon
35
35 vo
36 Getijden van de Compassio : vespers
36 vo

23. fol. 37-43 : 1 quatern,
- 1 blad tussen fol. 37 en 38 (gestolen)

37 Getijden van de Compassio: vespers
37 vo (vervolg)
(tekstverlies : Getijden van de Compassio : completen)
38
38 vo
39
39 vo Gebed bij de aanvang van de mis
40
40 vo
41
41 vo
42 Gebed tudsen evangelie en offerande
42 vo
43 Gebed tussen offerande en prefatie
43 vo

nr. 51 fol. 24 Judaskus (metten)

nr. 52 fol. 27 vo Bespotting van Christus (lauden)

nr. 53 fol. 30 Geseling (priem)

nr. 54 fol. 31 vo Kruisdraging (terts)

nr. 55 fol. 33 Christus op het kruis genageld (sext)

nr. 56 fol. 34 vo Lanssteek (noon)

nr. 57 fol. 36 Kruisafneming (vespers)

nr. 58 tussen fol. 36 en 37 1 miniatuur verdwenen (completen)

nr. 59 fol. 39 vo Zegenende Christus

nr. 60 fol. 42 Zingen van het Veni Creator

nr. 61 fol. 43 Drievuldigheid

24. fol. 44-50 : 1 quatern,
1 blad tussen fol. 48 en 49
in het Musée du Louvre
(R.F. 2025) (= L)

25. fol. 51-56 : 1 ternio

26. Aantal bladen verdwenen ?

44		Gebed tussen offerande en prefatie
44	vo	Gebed na sanctus (vervolg)
45		
45	vo	|
46		
46	vo	Gebed na Agnus Dei
47		
47	vo	Gebed vóór de communie
48		
48	vo	|
L		Gebed na de communie
L	vo	|
49		|
49	vo	Kruisgebeden van Sint-Anselmus
50		
50	vo	|
51		Kruisgebeden van Sint-Anselmus
51	vo	(vervolg)
52		
52	và	|
53		|
53	vo	|
54		|
54	vo	|
55		
55	vo	Memorie van de HH. Julianus en
56		Martha
56	vo	|

Getijden van de Triniteit ?
Gebeden tot de Drievuldigheid, de H. Maagd en de Engelbewaarder ?
Symbolum van Sint-Athanasius ?
Getijden van Sint-Jan-de-Doper ?
Verhaal van de Passie door de H. Maagd ?
De zes graden van de Caritas ?
Legende van de drie doden en de drie levenden ? (1)

- Band.

---

(1) In de Petites Heures komen op deze plaats de opgesomde gebeden voor. Ontbreken ze in de Très Belles Heures ? Zie verder Art. II, p. 180-181 en Bijlage II, p. XLVII-L.

nr. 62	fol. 44 vo	Salvator Mundi
nr. 63	fol. 46 vo	Een heer bidt tot God
nr. 64	fol. 47 vo	Communie
nr. 65	Louvre, R.F. 2025	God de Vader
nr. 66	fol. 49 vo	Pietà
nr. 67	fol. 55 vo	HH. Julianus en Martha

- Band, met diploma in papier en 1 perkamenten blad

27. fol. 1-8 : 1 quatern

28. fol. 9-16 : 1 quatern

29. fol. 17-24 : 1 quatern

	1	blanco
	1 vo	Gulden mis
	2	
	2 vo	
	3	
	3 vo	
	4	blanco
	4 vo	Nachtmis van kerstmis
	5	
	5 vo	
	6	
	6 vo	
	7	Dageraadsmis van kerstmis
	7 vo	
	8	
X	8 vo	
	9	Dageraadsmis van kerstmis (vervolg)
	9 vo	Dagmis van kerstmis
	10	
	10 vo	
	11	
	11 vo	
	12	
	12 vo	
	13	blanco
	13 vo	Mis van Epiphanie
	14	
	14 vo	
	15	
	15 vo	
	16	
X	16 vo	Mis van Lichtmis
	17	Mis van Lichtmis (vervolg)
	17 vo	
	18	
	18 vo	
	19	
	19 vo	
	20	blanco
	20 vo	Mis van Palmzondag
	21	
	21 vo	
	22	
	22 vo	
	23	
	23 vo	
	24	
X	24 vo	

nr. 68 fol. 1 vo Boodschap

nr. 69 fol. 4 vo Geboorte

nr. 70 fol. 7 De herders

nr. 71 fol. 9 vo Boodschap aan de herders

nr. 72 fol. 13 vo Aanbidding der Koningen

nr. 73 fol. 16 vo Opdracht in de tempël

nr. 74 fol. 20 vo Intrede in Jeruzalem

30. fol. 25-32 : 1 quatern

25 Mis van Palmzondag (vervolg)
25 vo
26
26 vo
27
27 vo
28
28 vo
29
29 vo
30
30 vo Mis van de dinsdag in de Goede Week
31
31 vo
32
X 32 vo

31. fol. 33-40 : 1 quatern

33 Mis van de dinsdag in de Goede Week (vervolg)
33 vo
34
34 vo
35
35 vo
36
36 vo
37
37 vo
38
38 vo Mis van de woensdag in de Goede Week
39
39 vo
40
X 40 vo

32. fol. 41-48 : 1 quatern

41 Mis van de woensdag in de Goede Week (vervolg)
41 vo
42
42 vo
43
43 vo
44
44 vo
45
45 vo
46
46 vo
47
47 vo
48
X 48 vo Officie van Goede Vrijdag

nr. 75 fol. 30 vo Getsemani

nr. 76 fol. 38 vo Judas verkoopt zijn Meester

nr. 77 fol. 48 vo Kruisiging

33. fol. 49-56 : 1 quatern

49 Officie van Goede Vrijdag (vervolg)
49 vo
50
50 vo
51
51 vo
52
52 vo
53
53 vo
54
54 vo
55
55 vo
56
X 56 vo

34. fol. 57-64 : 1 quatern

57 Officie van Goede Vrijdag (vervolg)
57 vo
58
58 vo
59
59 vo
60
60 vo
61
61 vo
62 Officie van Paaszaterdag
62 vo
63
63 vo
64
X 64 vo

35. fol. 65-72 : 1 quatern

65 Officie van Paaszaterdag (vervolg)
65 vo
66
66 vo
67
67 vo
68
68 vo
69
69 vo
70
70 vo
71
71 vo
72
X 72 vo

36. fol. 73-76 : 1 duernio

37. fol. 77-84 + 1 quatern

38. fol. 85-92 : 1 quatern

	73	Officie van Paaszaterdag (vervolg)
	73 vo	
	74	
	74 vo	
	75	
	75 vo	
	76	
X	76 vo	
	77	blanco
	77 vo	Mis van Pasen
	78	
	78 vo	
	79	
	79 vo	
	80	
	80 vo	Mis van Ons-Heer-Hemelvaart
	81	
	81 vo	
	82	
	82 vo	
	83	
	83 vo	
	84	blanco
X	84 vo	Mis van Pinksteren
	85	Mis van Pinksteren (vervolg)
	85 vo	
	86	
	86 vo	
	87	Mis van de Triniteit
	87 vo	
	88	
	88 vo	
	89	
	89 vo	
	90	Mis van het H. Sacrament
	90 vo	
	91	
	91 vo	
	92	
X	92 vo	

nr. 78	fol. 77 vo	Verrijzenis
nr. 79	fol. 80 vo	Hemelvaart
nr. 80	fol. 84 vo	Pinksteren
nr. 81	fol. 87	H. Drievuldigheid
nr. 82	fol. 90	Laatste Avondmaal

39. fol. 93-100 : 1 quatern

93 Mis van het H. Sacrament (vervolg)
93 vo Mis van Sint-Jan-de-Doper
94
94 vo
95
95 vo
96
96 vo
97 Mis van Sint-Pieter
97 vo
98
98 vo
99
99 vo
100
X 100 vo Mis van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Hemel-opneming

40. fol. 101-108 : 1 quatern

101 Mis van Onze-Lieve-Vrouw... (vervolg)
101 vo
102
102 vo
103 Mis van Maria-geboorte
103 vo
104
104 vo
105
105 vo
106 Mis van Sint-Michiel
106 vo
107
107 vo
108
X 108 vo

41. fol. 109-116 : 1 quatern

109 Mis van Sint-Michiel (vervolg)
109 vo Mis der Engelen
110
110 vo
111 Mis van Sint-Hilarius
111 vo
112
112 vo blanco
113 Mis van Allerheiligen
113 vo
114
114 vo
115
115 vo
116 Dodenmis
X 116 vo

nr. 83 fol. 93 vo Geboorte van Sint-Jan-de-Doper

nr. 84 fol. 97 Verlossing van Sint-Pieter

nr. 85 fol. 100 vo Kroning van Maria

nr. 86 fol. 103 Geboorte van Maria

nr. 87 fol. 106 Sint-Michiel triomfeert over de draak

nr. 88 fol. 109 vo Fontein van Betesda

nr. 89 fol. 111 Prediking van Sint-Hilarius

nr. 90 fol. 113 Allerheiligenbeeld

nr. 91 fol. 116 Dodenmis

42. fol. 117-124 : 1 quatern

117 Dodenmis (vervolg)
117 vo
118 Mis van het H. Kruis
118 vo
119
119 vo
120 Mis van de H. Maagd
120 vo
121
121 vo
122 Mis van het vigilie van Sint-Andreas
122 vo
123
123 vo
124 Mis van Sint-Andreas
124 vo

43. fol. 125-127 : 1 diploma,
- 1 blad vóór fol. 26

125 Mis van Sint-Andreas (vervolg)
125 vo
126
126 vo blanco
127
127 vo

44. Bladen verdwenen ? Gebed bij het vertrek op reis ? (1)
- Band.

---

(1) Dit gebed komt voor in de Petites Heures. Is het in de Très Belles Heures verdwenen ? Vergelijk Art. II, p. 181.

nr. 92 fol. 118 Vinding van het H. Kruishout

nr. 93 fol. 120 Maria met Kind

nr. 94 fol. 122 Kruisiging van Sint-Andreas

nr. 95 fol. 124 Een heer in gebed voor Sint-Andreas

nr. 28 miniatuur verdwenen ?

§ 2. INHOUD EN SCHRIJFWERK.

A. INHOUD.

De inhoud van de Très Belles Heures de Notre-Dame werd reeds aangegeven in het Schema van de opbouw. Er zal verder over gehandeld worden bij de studie van de tekst en de tekstherstelling (1).
Incipits en explicits vindt men terug in bijlagen II en IV.

In principe wordt voor de getijden, gebeden en misteksten het Latijn gebruikt. Bepaalde gebeden, evenals de aankondigingen der getijden, gebeden en missen, en de meeste rubrieken werden in het Frans gesteld.

B. DE AKTIVITEIT VAN DE KOPIIST.

a) De bladspiegel.

De bladspiegel werd op elke bladzijde door drie lijnen in inkt afgeschreven. Een horizontale streep duidt de bovenmarge aan en twee vertikale de beide zijmarges. Deze lijnen lopen alle door tot aan de randen van het blad. De marges zijn niet even breed. De bladspiegel (op bladen van ca. 28 x 20 cm) ziet er uit als volgt:
Parijs getijdenboek: 16,9 x 11,3 cm.
Turijns getijdenboek: 17 x 11,5 cm.(2).
Milanees getijden- of misboek: 16,9 x 11,3 cm.

Op de bladzijden met miniaturen is de voorziene tekstruimte vanzelfsprekend kleiner dan op de overige. Ze is gelinieerd met lichtbrui-

---

(1) Zie Art. II, Tekst en tekstherstelling.

(2) Deze afmetingen van de verbrande miniaturen werden overgenomen uit P. DURRIEU, art. cit., p.11; IDEM, La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne, Brussel-Parijs, 1921, pl. I en II; IDEM, Très Belles Heures..., p.11.

ne inkt voor vier regels. In het Turijns getijdenboek vult het kort gebed tot de Maagden (fol. 59, nr. 37 (1) slechts twee regels, een ander (fol. 57 vo, nr. 33) bedraagt er drie, of een laatste (fol. 57, nr. 32) bij uitzondering vijf. Op de folio's zonder miniaturen werden steeds twintig regels voorzien. Zij hebben 8 mm. regelafstand. Elke bladzijde is in één kolom beschreven. De folio's die blanco bleven vertonen wel de aflijningen van de bladspiegel doch geen regels.

Ook de kalender van het Turijns-Milanees getijdenboek, een latere toevoeging, is gelijnd voor twintig regels. In tegenstelling tot het oorspronkelijk deel is de bladspiegel echter langs vier zijden afgelijnd.

b) Schrift.

De teksten werden geschreven in een littera textualis formata (2). In de drie delen van de Très Belles Heures is er afwisseling van grote en kleinere letters. Deze laatsten werden in het Turijnse deel gebruikt voor één gebed (fol. 55 vo-56 vo, nr. 67, gebed tot de HH. Julianus en Martha), tenminste voor zover men kan vaststellen aan de hand der foto's. In het Milanese getijden- of misboek komt de kleinere letter veelvuldig voor in gedeelten met responsoria, ter afwisseling van verschillende gebeden zoals tractus, communio en postcommunio, soms voor psalmen en ook

---

(1) De gebruikte nummers verwijzen naar de reconstructie van het volledige handschrift door P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.108-121. Zij werden ook gebruikt in Hoofdstuk II, Art. II, Iconografische beschrijving der miniaturen en zijn genoteerd in het Schema van de opbouw.

(2) Voor de benaming zie: M.G.I. LIEFTINCK, Pour une nomenclature de l'écriture livresque de la période dite gothique,- Nomenclature des écritures livresques du IXe au XVIe siècle, (Colloques internationaux du Centre national de la recherche scientifique. Sciences humaines, dl. IV), Parijs, 1954, p.17. - P. DURRIEU, art. cit., p.11.

voor de lange rubrieken in het officie van Goede Vrijdag en Paaszaterdag.

Het geschrift is zeer regelmatig, zodat het nagenoeg onmogelijk is meerdere handen van kopiisten te onderscheiden.

De inkt is bruin, doch niet gelijkmatig, daar hij soms overgaat naar donker en zelfs zeer donker bruin. Op enkele bladzijden werden de letters die oorspronkelijk met bleke inkt geschreven waren, nadien door een pen met donkerder inktkleur hertrokken. Dit is meestal duidelijk zichtbaar daar bij die laatste behandeling de bestaande letter niet volledig met nieuwe inkt werd bedekt (zie als voorbeeld Milanees getijden-
VI of misboek, fol. 87, nr. 81).

Dat deze verbeteringen of verduidelijkingen met donkere of haast zwarte inkt zouden wijzen op de tussenkomst van een kopiist in een relatief jongere periode ten opzichte van het schrijfwerk waarbij lichtgekleurde inkt werd gebruikt, is niet zeker. Zoals reeds hoger werd vermeld is Delaissé de mening toegedaan dat dit wel het geval is (1). Nochtans valt het bijvoorbeeld op dat in het Milanees getijden- of misboek op fol. 44 de inkt plots zeer donker wordt, in tegenstelling met de voorgaande en de volgende folio's. Het gaat hier echter om een doorlopende tekst die bovendien voorkomt in het midden van een katern zodat er van een eventuele vervanging van een oudere tekst geen spraak kan zijn. Wijzen we er ten slotte ook op dat of de inktsoort, of de perkamentbereiding niet overal van dezelfde kwaliteit is, vermits op verscheidene bladzijden de letters brokkelig geworden zijn.

---

(1) L.M.J. DELAISSE, Remaniements..., p.138: de bruine inkt zou wijzen op de periode van Karel V; rond 1400 zou zwarte inkt meer gebruikelijk worden. - Cfr. supra, p. 27.

c) Afkortingen, leestekens, diacritische tekens.

In gebeden en rubrieken, zowel in het Latijn als in het Frans, komen afkortingen voor. Het gaat hier gewoonlijk om de gebruikelijke gevallen. Voorbeelden (Latijn): Xp̄s = Christus; dn̄s = dominus; sc̄s = sanctus; nr̄ = noster; q̄ = quod; atqȝ = atque; ⤴ = et; tuo4 = tuorum; p̄s. = psalmus; cō = communio; postcō = postcommunio; all'a = alleluja; (Frans): N̄re = nostre; Ih̄u = Ihesu: poȝ = pour; vo' = vous; q̄ = que; ant̄ = antiphone.

Als punctuatie wordt enkel het punt gebruikt. Dit teken kan de betekenis hebben van het huidige punt of van de komma. In een paar gevallen komt het dubbele punt voor, eveneens met de waarde van punt of komma. Diacritische tekens, bedoeld om de waarde van een letter te nuanceren, treft men aan op de i, onder vorm van een accent. Dit is evenwel niet steeds het geval. Op de y bevindt zich meestal een punt.

d) Verbeteringen.

In het handschrift komen schrijffouten voor die in vele gevallen werden verbeterd. Hiertoe gebruikte men verschillende methodes, zoals het volledig herschrijven van het foutieve woord of tekstgedeelte in rode kleur waarna dit nog met rood werd doorgestreept (Milanees getijden- of misboek, fol. 27: misit ad AD eum uxor eius), het eenvoudig doorstrepen met rode inkt (zelfde handschrift, fol. 34: gladiis et FUSTIBUS lignis; fol. 55 vo: dilectissimi LECTISSIMI nobis pro ecclesia) of het verbleken van het foutieve woord waarna de resten met rode kleur werden doorgestreept (zelfde handschrift, fol. 104: ex semine EX SEMINE Abraham).

e) Reclamen.

Zoals reeds hoger werd aangetoond treft men in het Parijs en Milanees gedeelte reclamen aan. Ofschoon door het verlies niet meer na te gaan, mag men dank zij analogie toch aannemen dat ze in het Turijns

horarium aanwezig waren.

Het is duidelijk dat de reclamen door de scriptor of kopiist zelf werden genoteerd bij het beëindigen van een katern. Hun aanwezigheid in handschriften is zeer normaal daar ze voor de binder een uitstekend hulpmiddel vormden om de katernen achteraf op de juiste wijze samen te voegen.

Oorspronkelijke signaturen ontbreken.

f) Rubricering.

Bepaalde kleine tekstgedeelten met de aankondiging der objecten, de aard der gebeden of de liturgische voorschriften, werden door een rubricator in rode inkt genoteerd. Men treft ze als volgt aan in de diverse delen van de Très Belles Heures:

Parijs getijdenboek: de aankondiging der diverse getijden en gebeden, alsmede de vermelding van de onderdelen ervan (invitatoria, psalmen, enz...) zijn in rode inkt geschreven.

Turijns getijdenboek: op de gefotografeerde bladzijden komt blijkbaar, voor zover nog kan nagegaan worden, rubricering voor bij de gebeden tijdens de mis (fol. 47 vo, nr. 64; Louvre, R.F. 2025, nr. 65).

Milanees getijdenboek: in dit gedeelte werd de rode inkt gebruikt voor de aankondiging van de missen en de aanduiding van de onderdelen ervan; ook de namen der auteurs of de herkomst der evangelie- en epistelteksten staan in het rood. De liturgische voorschriften werden in bruine inkt geschreven en met rood onderlijnd. De hoofdletters van de tekstgedeelten in het bruin werden met een rood streepje opgeluisterd. Bij het lijdensverhaal op Goede Vrijdag (fol. 51-55 vo) werden de zinnen die afwisselend door de lector, Christus en de Synagoge moeten voorgelezen worden, door rode letters l, c en s aangegeven.

Een buitengewoon gebruik van rode inkt treft men aan bij de verbetering van fouten, zoals reeds werd aangetoond.

C. INTERPOLATIES.

Interpolaties of toevoegingen aan het oorspronkelijk handschrift komen slechts voor in het Turijns getijdenboek. Het betreft hier een kalender vooraan (fol. 1-12) en na fol. 91 een gebed tot het H. Aanschijn. Enkel het slot hiervan op fol. 92 was bewaard gebleven in 1904. Hierover zal uitvoerig in het derde artikel van dit hoofdstuk gehandeld worden.

§ 3. VERSIERING.

De Très Belles Heures de Notre-Dame waren opgevat als een zeer rijk versierd handschrift. Men kan onderscheid maken tussen lombarden of gekleurde beginletters, regelvullingen of tintenellen, marginale decoratie en veelkleurige miniaturen.

1. LOMBARDEN OF BEGINLETTERS.

Op de bladzijden waar geen verluchte initialen voorkomen werden lombarden of grote beginletters in rode of blauwe kleur aangewend in een omlijsting met versierde penhalen, waarvan de schachten en de staarten met krullen uitlopen in de marge. Indien ze getekend werden binnen de bladspiegel beslaan ze 2 à 4 regels. In het Milanese getijden- of misboek werd uitzonderlijk op fol. 5 een vogel met de pen op een der krullen van een staart getekend. In het Parijse en Turijnse gedeelte komen soms ook lombarden voor op bladzijden met grote miniaturen om op deze wijze de tekst (aanvang van de diverse uren der getijden) een betere geleding te geven.

2. TINTENELLEN OF REGELVULLINGEN.

Deze sieren op talrijke plaatsen de gedeelten van regels die niet werden beschreven.

Parijs getijdenboek: uitgevoerd in rood en blauw, komen zeer vele regelvullingen voor, bestaande uit reeksen ruiten gevuld met vierlobbige bloemen, golvende lijnen met wingerdbladeren, zaagtandmotieven met bladwerk, vijflobbige bloemetjes, lelies, enz...

Turijns getijdenboek: verscheidene vormen komen voor, o.a. golvende lijnen, bloemetjes, lelies, zaagtanden waarin drielobbige bloemen, enz...

Milanees getijden- of misboek: men treft meerdere soorten aan, namelijk langere regelvullingen met schuine of golvende lijnen, of kortere zoals lelies en bloemetjes. Op fol. 68 vo komen eenkleurige tintenellen voor bestaande uit balken waarin wingerdblaadjes zijn uitgespaard. In het Parijse deel (p.162) treft men hetzelfde motief aan mits toevoeging evenwel van blaadjes in een andere kleur in het uitgespaarde deel.

Het verdient opmerking dat het rood, dat aangewend wordt voor deze regelvullingen, van een andere tint is als dat gebruikt voor de rubricering. Het is ook van belang er op te wijzen dat de regelvullingen in het Parijs gedeelte het meest gevarieerd zijn: hier komen soorten voor die niet worden aangetroffen in de beide overige delen.

3. MARGINALE DECORATIE.

De beginbladzijden van de verschillende getijden, gebeden en vroomheidsoefeningen en missen der drie delen zijn voorzien van gouden staafwerk met hoekstukken in de Franse stijl van de tweede helft van de XIVe eeuw. De staven lopen uit op wingerdbladeren in rood en blauw. Soms eindigt een der staven bovenaan op een gevleugelde draak (Turijns getijdenboek, fol. 57 vo, 58, Louvre, R.F. 2023, fol. 59 en 78 vo; Milanees getijden- of misboek, fol. 48 vo, 100 vo, 103 en 113, respectievelijk nummers 33, 34, 36, 38, 46, 77, 85, 86 en 90).

In het Parijs getijdenboek zijn in de marges bovendien engelen en ge-

vogelte toegevoegd. Deze treft men ook aan in de randen van de beide overige fragmenten, doch enkel op de bladzijden die volledig door kunstenaars tijdens de eerste campagne, d.w.z. in de tijd van de hertog van Berry, voltooid werden (Turijns getijdenboek, Louvre, R.F. 2024, en fol. 39 vo; Milanees getijden- of misboek, fol. 4 vo, 87 en 120, respectievelijk nrs. 44, 59, 69, 81 en 93). Andere figuratieve voorstellingen sieren de marges: in de rechter zijmarge van een der folio's (Milanees getijden- of misboek, fol. 87, nr. 81) knielt een prins met wapenschild en embleem.

Al de opgesomde marginale versieringen dateren uit de eerste campagne. Ook miniaturisten die in een latere periode tot de voltooiing van het onafgewerkte manuscript hebben bijgedragen, voegden in de bestaande marges illustraties toe zoals blijkt uit volgende gevallen. Fol. 14 (nr. 49) van het Turijns getijdenboek vertoont in de bovenmarge een gevleugeld engelhoofd en fol. 13 vo (nr. 72) van het Milanees getijden- of misboek een engel met ster, beide werk van verluchters uit de tweede campagne. De marginale decoratie bij het Gebed tot de Maagden (fol. 59, nr. 39, uit het Turijns horarium) vormt een uitzondering. Ze vervangt echter de boven beschreven Franse versiering met staafwerk die duidelijk werd uitgeschrapt, op enkele kleine stukken na (1).

De in het Turijns gedeelte toegevoegde kalender heeft een randversiering die een getrouwe kopie is van die op de overige bladzijden.

4. MINIATUREN.

De boven besproken bladzijden met marginale versiering zijn verlucht met drie afzonderlijke illustraties: een grote miniatuur of tafereel,

---

(1) Zie Hoofdstuk IV, Art. II, Ontleningen aan panelen van de groep Van Eyck, § 2, A.

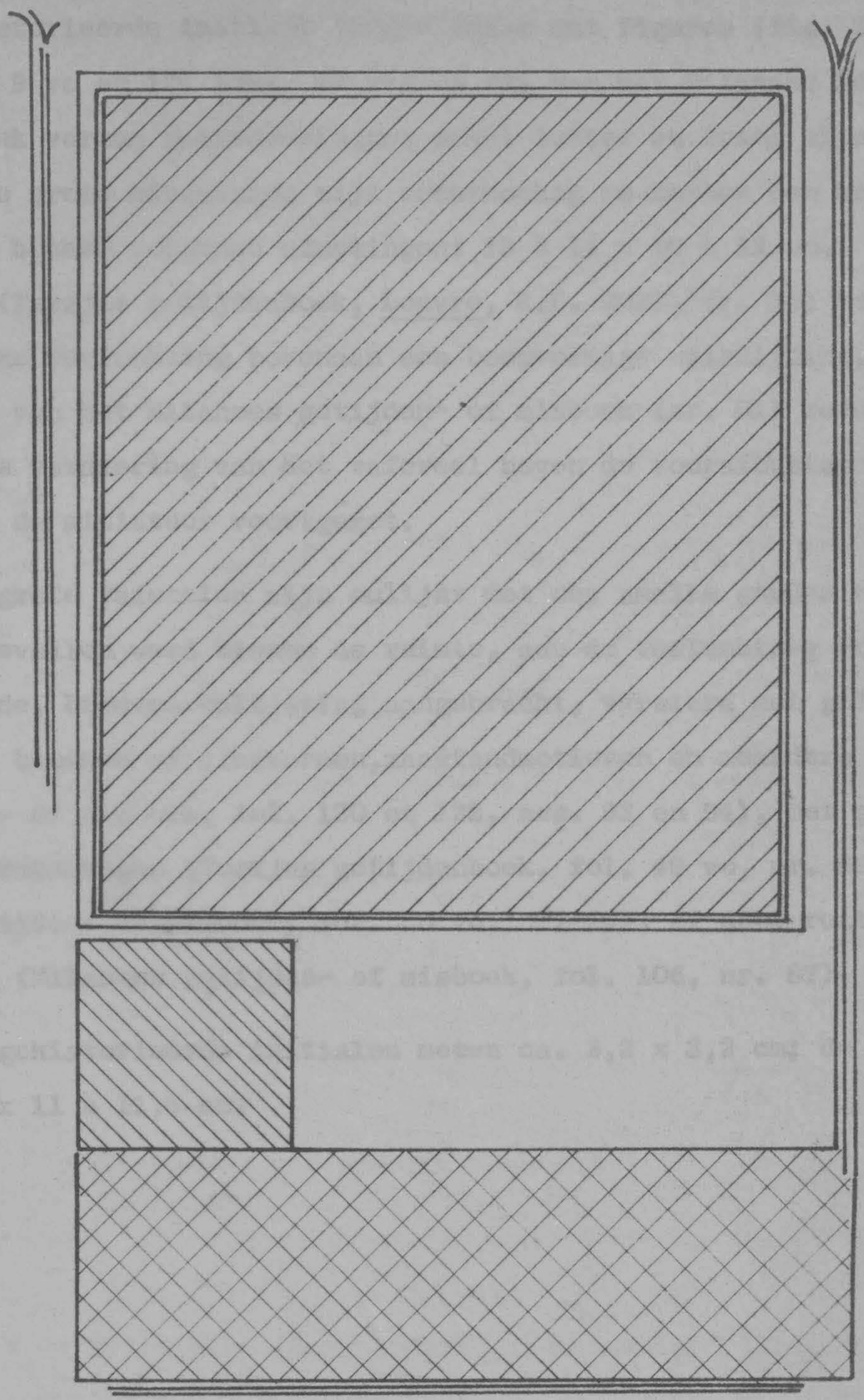

Bladspiegel van de verluchte bladzijden der Très Belles Heures de Notre-Dame

Tafereel

Initiaal

Fries

een gehistorieerde initiaal en een fries met figuren (fig. 3). De fo-
48-49-73 lio's 7, 9 vo en 124 (nrs. 70, 71 en 95) van het Milanese getijden- of misboek vormen uitzonderingen: enkel letter en fries zijn hier verlucht. De grote miniaturen zijn rechthoekig en hebben een hoogteformaat. Ze hebben volgende afmetingen: 13 à 14 x 10 à 12 cm.

16 Eénmaal (Turijns getijdenboek, Louvre, R.F. 2023, nr. 35) vertoont dergelijke verluchting bovenaan een boogvormige uitsnijding, en op
69 fol. 116 van het Milanees getijden- of misboek (nr. 91) werd de architecturale versiering van het tafereel boven de voorafbestaande bovenrand van de miniatuur voortgezet.

De grote taferelen zijn omlijst met een smalle gouden boord. In enkele gevallen werd binnen de ruimte, aan de verluchting voorbehouden, een tweede, bredere omlijsting aangebracht, versierd met golvende lijnen, met bloemen of stervormen,zaagtandmotieven en meanders (Milanees
71-72 getijden- of misboek, fol. 120 en 122, nrs. 93 en 94), met gotische
44 venstertraceringen (Turijns getijdenboek, fol. 49 vo, nr. 66 en Mila-
53 nees getijden- of misboek, fol. 30 vo, nr. 75), of door ruitvormige
65 motieven (Milanees getijden- of misboek, fol. 106, nr. 87).

De gehistorieerde initialen meten ca. 3,2 x 3,2 cm; de friezen 2,8 à 4 x 11 à 11,5 cm.

Aantal miniaturen:

	TAFEREEL	GEHISTORIEERD INITIAAL	INITIAAL MET BLADWERK	FRIES
Parijs getijdenboek	25	25	-	25
Turijns getijdenboek	28	22	6	28
Turijns getijdenboek (kalender)	-	-	-	12
Milanees getijdenboek	25	27	-	28
Louvre	5	5	-	5
Verdwenen: Parijs getijdenboek	6	6	-	6
Turijns getijdenboek	2 + ?	2 + ?	-	2 + ?
	82 (+8+? verdwenen)	78 (+8+? verdwenen)	6	96 (+8+? verdwenen)

Voor de lijst der miniaturen raadplege men het Schema van de opbouw, en bovendien:

- voor het Parijs getijdenboek: DURRIEU, Les Très Belles Heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry, (Publications de la Société française de réproductions de manuscrits à peintures), Parijs, 1922, p.102-108 (nrs. 1-31); M. MEISS, French Painting in the Time of Jean de Berry. The late Fourteenth Century and the Patronage of the Duke, dl. I, Londen, 1967, p.388-339.

- voor het Turijns-Milanees getijdenboek: zie Hoofdstuk II, Art. II.

Uitgaven der miniaturen:

- Parijs getijdenboek: zie het bovenvermeld werk van P. DURRIEU.
- Turijns getijdenboek: P. DURRIEU, Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, Parijs, 1902; anastatische heruitgave te Turijn, 1967.
- Milanees getijden- of misboek: G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, Brussel, 1911.

§ 4. DE BAND.

Parijs getijdenboek: reliure uit de XVIIe of XVIIIe eeuw, van rood marokijn met gedoreerde ornamenten. De band is versierd met een wapenschild van het geslacht du Plessis-Châtillon (zie hierover het eerste artikel van het Inleidend Hoofdstuk).

Turijns getijdenboek: bezat een band van het einde der XVIIe of het begin der XVIIIe eeuw (1).

Milanees getijdenboek: dit deel is voorzien van een kartonnen band, met groen fluweel overtrokken, waarin langs de rand bloemen en bladeren in reliëf gestempeld werden. In het midden een medaillon, ingedrukt met goud; het vertoont een wapenschild en het omschrift: IO IACOBO TRIVULTII BIBLIOTHECA. Resten van koperen sloten blijven

(1) P. DURRIEU, Les "Très Belles Heures de Notre Dame" du duc Jean de Berry. Restitution de l'état primitif d'un splendide manuscrit du XVe siècle aujourd'hui dépecé, mutilé et au tiers brûlé, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. XVI, 1910, p.35.

over. Dit alles is overtrokken met een boekomslag in groen fluweel. Deze band dateert uit de XIXe eeuw.

Van de band maakt langs de binnenzijde vooraan een dubbel wit blad papier deel uit. Op de versozijde van het eerste blad plakt een ex-libris met wapenschild en de tekst: BIBLIOTHECA TRIVULZIO//CODICE N° 2166// SCAFF^te N° T. I. PALCH^to N° 4//. Op het vermelde diploma volgt één perkamenten blad, thans gedeeltelijk losgeraakt. Het behoort niet tot het oorspronkelijk getijdenboek zoals bewezen wordt door volgende elementen: het blad is afgeschreven langs vier zijden op voor- en achterkant (bladspiegel: 16,4 x 11 cm) en gelinieerd voor twintig lijnen (9 mm. regelafstand), wijl de oorspronkelijke bladen slechts afgeschreven werden langs drie zijden en enkel gelinieerd werden indien ze dienden beschreven te worden; de lijnen zijn ook dikker en op een ongewoon slordige wijze getrokken.

Op de rectozijde van dit blad prijkt een ex-libris met schild en de tekst: DELLA LIBRERIA DEL CONDE D'AGLIE, waarschijnlijk uit de XVIIIe eeuw (1).

Een tweede ex-libris met schild, zoals op de omslag, werd gedeeltelijk over het eerste geplakt; het draagt als omschrift: IO IACOBO TRIVULTII BIBLIOTHECA.

Het Milanees gedeelte is gedoreerd op de snede.

Als bijzonderheid kan vermeld worden dat het Turijns getijdenboek
25 aan de zijkant voorzien was van bladwijzertjes of van een zogenaamd

---

(1) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.15; het zou hier gaan om Francesco Flaminio d'Aglié. - Zie verder Inleidend Hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame, § 5.

klavier (1). Hiervan is geen spoor bij de overige twee delen. Het schijnt later te zijn aangebracht om de codex bij de aanvang van de verschillende gebeden of, meer waarschijnlijk, bij de verluchte bladzijden gemakkelijk te kunnen openslaan.

§ 5. BIJDRAGE TOT HET TECHNOLOGISCH ONDERZOEK DER MINIATUREN.

In dit artikel wordt niet beoogd om een volledig beeld op te hangen van de technologische aspecten van de verluchting in het Turijns-Milanees getijdenboek. Niet alleen is hiervoor een bijzondere bevoegdheid vereist, doch bovendien moet men kunnen beschikken over een speciale laboratoriumapparatuur.
Nochtans hebben wij het nuttig geoordeeld de vaststellingen die hierna zullen worden uiteengezet, aan de lezer mede te delen. Hopelijk kunnen deze bladzijden later aanleiding geven tot een nieuw onderzoek, aan de hand van ruimere mogelijkheden doorgevoerd.

Bij het bestuderen van het Milanees getijden- of misboek in het Turijnse Museo Civico, viel het op dat twee miniaturen, door Hulin de Loo toegeschreven aan hand H, een aantal blinkend-zwarte puntjes vertoonden, telkens in groepjes van drie gerangschikt: dergelijke groep-
I jes komen eenmaal voor op het Getsemanitafereel (fol. 30 vo, nr. 75)
III en twaalfmaal op de Calvarievoorstelling (fol. 48 vo, nr. 77). Een hernieuwd onderzoek ter plaatse (2) wees uit dat het ging om verfpuntjes die weggenomen waren waardoor een blinkende onderlaag zichtbaar

---

(1) Dit is op te maken aan de hand van een foto van een der bladen uit het handschrift, gepubliceerd in de heruitgave van P. DURRIEU, Heures..., Turijn, 1967, afb. XLIII.

(2) Op ons verzoek door A.L. DIERICK (Gent) uitgevoerd.

werd. De reden of oorzaak van het wegnemen van deze verfmonsters is onbekend. Het is trouwens niet zeker dat dit doelbewust geschiedde, hetzij om de onderlaag, hetzij om de verflaag zelf te bestuderen. Hiertegen pleit het feit dat ze enkel op twee miniaturen voorkomen, op de Calvarie slechts in één bepaalde zone en dan nog grotendeels op éénzelfde kleur, en verder het feit dat ze per drie gegroepeerd zijn. Bovendien is het verwonderlijk dat de drie puntjes steeds op dezelfde wijze naast elkaar staan en een ervan, namelijk het meest linkse, gewoonlijk iets kleiner is dan de beide andere. Dit schijnt erop te wijzen dat ze veroorzaakt zijn door een toestel dat om een of andere reden op de miniatuur werd geplaatst (vergrootapparaat ?).

Deze beschadigingen (?) geven echter aanleiding tot een andere vaststelling. De blinkende ondergrond die zichtbaar geworden is, blijkt te wijzen op een zilver- of tinblad dat als onderlaag werd gebruikt. De kleurenfotografie, die doorheen de bovenste kleurlaag drong, wijst trouwens uit dat de beide vermelde miniaturen geheel op het genoemde zilver- of tinblad waren geschilderd. Vooral de partijen links onderaan (zie de rode kleur van Johannes' mantel in de Getsemanivoorstel-
VII ling) vertonen de blinkende reflex van metaalblad. Ook de Geboorte van Sint-Jan-de-Doper (fol. 93 vo, nr. 83), een miniatuur van hand G, vertoont dezelfde weerkaatsingen van het licht op een onderliggende laag(1).

Het gebruik van metaalblad als onderlaag komt in de schilderkunst meermaals voor. Er werd namelijk bij laboratoriumonderzoek vastgesteld dat bepaalde fragmenten van het Lam Gods op zilver- of goudblad geschilderd waren (2). Het zou in de bedoeling kunnen liggen dat men met dit materiaal een oppervlakte wil glad en effen maken of dat men wil

---

(1) Een onderzoek met infra-roodfotografie bracht op deze miniatuur sporen van een onderliggende tekening aan het licht (R.H. MARIJNISSEN, Note sur l'enluminure eyckienne "La naissance de Saint Jean-Baptiste" des "Heures" de Milan-Turin, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.225-226). - Zie Hoofdstuk IV, Art. II, § 1, C, b).

(2) P. COREMANS, L. LOOSE en J. THISSEN, Quelques problèmes particuliers. L'agneau mystique au laboratoire. Examen et traitement sous la direction de P. Coremans, Antwerpen, 1953, p.103-104 en 113.

verhinderen dat een eerste toestand van een schilderij doorheen een overschildering zichtbaar zou worden (1). Wellicht kan hieraan een derde reden voor het gebruik van metaalblad worden toegevoegd, namelijk om aan de transparante kleuren van de bovenlaag een grotere schittering te bezorgen (Lüsterfarbetechnik)(2).

Een goudgrond werd ook aangetroffen op een drietal XVIe eeuwse schilderijen (3) en een recent onderzoek bracht aan het licht dat bepaalde werken van Rembrandt op een koperen drager, boven de plamuurlaag van een uiterst dun blaadje goud waren voorzien. Men kan slechts gissen dat deze kunstenaar hierdoor ofwel het koloriet briljanter wou maken, ofwel de plamuurlaag wilde verstevigen (4).

Ofschoon er verscheidene oude traktaten bestaan in verband met schilder- en miniatuurtechniek, is hierin, op één uitzondering na, geen sprake over het gebruik van metaalblad als onderlaag. Wel handelt men uitvoerig over het aanbrengen van goud- en zilverblad als bovenste, zichtbare laag, bijvoorbeeld voor het vullen van achtergronden, vensters, aureolen, enz... (fondo d'oro-schildering)(5). De aangekondigde

---

(1) E. PANOFSKY, Early..., p.229.

(2) Het metaalblad wordt ook gebruikt bij het polychromeren van beelden, als ondergrond voor transparante kleurlagen (T. BRACHERT, Gefasste Holzskulptur und Schnitzaltar, - Konservierung und Denkmalpflege, dl. II, Zurich, 1965, s.v. Lüstertechnik).

(3) K. WEHLTE, Werkstoffe und Techniken der Malerei, s.l., 1967, p.766; W. FROENTJES, Schilderde Rembrandt op goud ? Over het voorkomen van goudfolie op enkele aan Rembrandt toegeschreven schilderijen op koper, in Oud-Holland, dl. LXXXIV, 1969, p.233-237.

(4) W. FROENTJES, art. cit., - Barend van Orley zou goudgrond gebruikt hebben "opdat alles mooier en duurzamer zou blijven" (K. VAN MANDER, Het Schilder-Boek, Amsterdam, 1946, p.53).

(5) Algemene gegevens en bibliografie: H. MARTIN, Les miniaturistes français, Parijs, 1906, p.187-198; F. AVRIL, La technique de l'enluminure d'après les textes médiévaux. Essai de bibliographie, Parijs, 1967 (pro manuscripto). - Verdere studies: E. PLOSS, Studien zu den deutschen Maler- und Färbenbüchern des Mittelalters, München, 1952; D.V. THOMPSON, The Materials and Techniques of Medieval Painting, Londen, 1956.

uitzondering biedt het XIe eeuws traktaat van monnik Theophilus. In het kapittel De pictura translucida legt hij uit hoe men een doorschijnende schildering kan bekomen door het aanwenden van tinblad waarop eerst vernis wordt gestreken, en vervolgens zeer fijne olieverflagen worden gelegd (1). In feite bedoeld voor schildering op hout, is het niet uitgesloten dat dergelijk procédé ook voor boekschilderkunst kon aangewend worden.

Het kan hier niet bevestigd worden of de besproken miniaturen in het Milanees getijden- of misboek een uitzondering betekenen in het geheel der laatmiddeleeuwse verluchtingskunst. Evenmin is het volledig duidelijk welk hier het doel is geweest van het gebruik van metaalblad. Indien het was om de ondergrond glad te maken, waarom gebeurde dit dan niet in andere gevallen ? Wilde men een onderliggende miniatuur verbergen ? Op de foto's van de miniatuur met Sint-Jans-geboorte en op deze met het Getsemani-tafereel worden letters van de keerzijde vaag zichtbaar door het licht reliëf dat de samentrekking van de inkt op het perkament heeft veroorzaakt. Dit verschijnsel toont aan dat het gaat om een zeer dun metaalblad. Het traktaat van Theophilus over de schildertechniek is in dit geval revelerend: de auteur wijst erop dat de blaadjes die door de kunstenaars gebruikt werden, zo dun zijn dat men ze niet meer terugvindt wanneer ze door de wind worden opgejaagd (2)!

---

(1) "Fit etiam pictura in ligno, quae dicitur translucida, et apud quosdam vocatur aureola, quam hoc modo compones. Tolle petulam stagni non linitam glutine nec coloratam croco, sed ita simplicem et diligenter politam, et inde cooperies locum, quem ita pingere volueris. Deinde vernitiata petula tere colores imponendos diligentissime oleo lini, ac valde tenue, trahe eos cum pincello, sicque permitte siccari", (THEOPHILE, Essai sur les divers arts, ed. CH. DE L'ESCALOPIER, Parijs, 1843, p.48).

(2) IDEM, o.c., p.42.

Het ziet er naar uit dat het besproken metaalblad werd aangebracht, enerzijds om een goed dekkende onderlaag te bekomen, anderzijds, in navolging van Theophilus' voorschrift, om de bovenliggende kleuren een emailachtig voorkomen te bezorgen. Meestal zijn de kleuren immers slechts een glacis, zodat de voorbereiding van de drager een grote rol kan spelen en zelfs de kleur beïnvloeden. Dat de kleurlagen soms zeer dun en transparant zijn blijkt bijvoorbeeld uit de miniatuur met de
XIII Dodenmis (Milanees getijden- of misboek, fol. 116, nr. 91) waar de linkse steun van de katafalk nog zichtbaar is doorheen de donkere mantel van een vrouw die er overheen werd geschilderd. Een andere verklaring voor het behandelde fenomeen behoort evenwel niet tot de onmogelijkheden (1).

Met het zoëven aangehaalde voorbeeld van de Dodenmis is echter een nieuw probleem opgeroepen, namelijk dit der kleurlagen, waaraan ruimere aandacht zou moeten besteed worden. Naast zeer dunne laagjes, treft men er ook dikke aan, o.a. in het Milanees getijden- of misboek op de
VII verluchting met de Geboorte van Sint-Jan (fol. 93 vo, nr. 83), de Kruis-
XII-XIII vinding (fol. 118, nr. 92) en de Dodenmis (fol. 116, nr. 91). Het gaat hier eerder om matte, ruwe verflagen die de indruk wekken met dikke olieverf geschilderd te zijn (2).

---

(1) Vergelijk D.V. THOMPSON, The Materials and Techniques of Medieval Painting, Londen, 1956, p.215. - K. ROBERT, Traité pratique de l'enluminure, Parijs, 1898, die zich mogelijk op oude technieken baseert, geeft een andere mogelijkheid om kleuren te doen glanzen, nl. het gebruik van arabische gom, agaat en wolfstand.

(2) Men kan hier denken aan een tekst uit 1552 waarin verklaard wordt dat "die verwen moeten twee oft drie werfven veurleet zijn..." (M.J. ONGHENA, Enkele gegevens en opmerkingen betreffende twee zestiende eeuwse handschriften van het Gulden Vlies, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. II, Gent, 1968, p.210. - Zie in verband met de kleuren enkele detailstudies: J.J. TIKKANEN, Studien über die Farbengebung in der mittelalterlichen Buchmalerei, Helsingfors, 1933; H. ROOSEN-RUNGE, Farbengebung und Technik frühmittelalterlicher Buchmalerei, München, 1967; F. FLIEDER, Mise au point des techniques d'identification des pigments et des liants, inclus dans la couche picturale des enluminures de manuscrits, in Studies in Conservation, dl. XIII, 1968, p.49-86.

Deze paragraaf raakt, zoals aangekondigd, slechts een paar problemen aan in verband met de technologische studie van de miniatuurkunst, die op dit ogenblik nog niet of zeer weinig is beoefend . Tevens bieden deze bladzijden de mogelijkheid enkele voorlopige besluiten te trekken. Het gebruik van het kostbare metaalblad zou er vooreerst kunnen op wijzen dat de voltooiing van het handschrift geschiedde voor een vermogend persoon die werkelijk het horarium als een luxe-codex beschouwde waarin de verluchting een zeer grote, zoniet essentiële rol speelde. Op de tweede plaats zou het voorkomen van het zilver- of tinblad onder miniaturen van twee verschillende handen, namelijk G en H, kunnen beduiden dat deze beide anonieme kunstenaars tot hetzelfde atelier behoorden dat zich erop toelegde werk van goede kwaliteit te leveren.

§ 6. BESLUITEN VAN HET CODICOLOGISCH ONDERZOEK.

De uitvoerige materiële beschrijving van de Très Belles Heures de Notre-Dame in de voorgaande bladzijden wordt enkel waardevol indien ze aanleiding geeft tot belangrijke besluiten. In vier afzonderlijke punten zullen deze dadelijk worden opgesteld.

1. Zoals reeds gebeurde in het eerste artikel van het inleidend hoofdstuk (§ 4), kan men zich thans opnieuw de vraag stellen of de drie gedeelten van de Très Belles Heures, die op het ogenblik van hun ontdekking op het einde der XIXe eeuw in drie afzonderlijke verzamelingen bewaard werden, en de vier bladen in het Louvre te Parijs, bij elkaar ho-

ren en oorspronkelijk een eenheid hebben uitgemaakt.

Ongetwijfeld bestaan tussen de drie fragmenten veelvuldige gelijkenissen zoals het gebruik van hetzelfde materiaal, het ontbreken van oorspronkelijke foliëring, het aanwenden van quaternen, de afmetingen van de bladen, de bladspiegel en de miniaturen. De bladspiegel is steeds op dezelfde wijze afgeschreven, het aantal regels is konstant, het schrift, het gebruik van grote en kleinere letters, het voorkomen van Latijn en Frans, de wijze van rubriceren is gelijk. Dezelfde regelvullingen komen voor in de drie delen. De miniaturisten van de eerste campagne hebben gewerkt in alle gedeelten van de codex, deze van de tweede uiteraard slechts in het Turijnse en Milanese deel.

Er is dus onmiskenbaar een eenheid: de drie fragmenten en de bladen uit het Louvre maken deel uit van één getijden- en misboek. Het feit dat de tekst op het einde van het Parijse stuk aansluit bij de aanvang van het Turijnse (na het herstel van de foutieve inbinding evenwel) versterkt het bewijs van de oorspronkelijke eenheid.

Bij de nauwkeurige vergelijking valt echter het volgende op. De bladen van het Milanees gedeelte zijn alle 4 mm. hoger en evenveel mm. breder dan die der overige fragmenten, de regelvullingen zijn minder afwisselend dan in het Parijse stuk. Bovendien werd aan het begin van dit misboek één foliozijde blanco gelaten. Wijst dit alles erop dat dit codexgedeelte, ofschoon bedoeld als complement van het getijdenboek, in een afzonderlijke band was gebonden (1) ? Dit is niet met zekerheid uit te maken. Het iets grotere formaat kan te danken zijn aan een latere inbinding waarbij minder dan bij de overige delen werd afgesneden. Het

---

(1) L.M.J. DELAISSE, Remaniements..., p.145, voetnoot 43 en p.146, voetnoot 49, wijst bovendien op de verschillende reeksen portretten in het Turijns en in het Milanees getijdenboek. - Zie Inleidend Hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame, § 4.

vrijlaten van een foliozijde kan bedoeld zijn om duidelijk het eigenlijke misboek van het getijdenboek te scheiden of is wellicht het gevolg van een bepaalde werkwijze die in het tweede punt van deze besluiten zal uiteengezet worden. Trouwens, ook het Parijs getijdenboek vangt op een versozijde aan. Van meer belang is het volgende: wanneer men alle oorspronkelijke delen van de Très Belles Heures zou op elkaar plaatsen, bekomt men een codex van meer dan 343 folio's, wat beantwoordt aan een dikte van meer dan 10 cm. Dit buitengewone formaat zou kunnen pleiten voor de veronderstelling dat het genoemde handschrift uit twee volumes bestond. Zekerheid desaangaande bezit men echter niet.

2. Een tweede besluit is van een andere aard. Op 53 miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek komen er 32 op een versozijde voor. De eerste verluchtingen van het Turijns gedeelte vindt men echter zowel op recto als op verso, als gevolg van het snel op elkaar volgen van korte gebeden. Van fol. 44 vo tot 55 vo en van 60 vo tot 80 vo bevinden ze zich alle op de versozijde. In het Milanese gedeelte vindt men ze zeer regelmatig op laatstgenoemde zijde tot fol. 84 vo. Dat dit bedoeld is blijkt uit het feit dat men slechts op fol. 1 vo begint en dat men bovendien meerdere malen een rectozijde geheel blanco laat vooraleer met een nieuwe mistekst aan te vangen (namelijk fol. 1, 4, 13, 20, 77 en 84). Ook in het Parijse deel komen de miniaturen meestal op de versozijde voor en neemt, zoals gezegd, het horarium op een verso een aanvang.

De voorkeur voor de versozijde houdt zeer waarschijnlijk eerder verband met een bepaalde opvatting omtrent de opmaak van de codex dan met het verschil in kwaliteit van de twee zijden van het perkament, namelijk de fijnere haarzijde en de ruwere vleeszijde (1). Deze mening

---

(1) Voorbeeld: de miniatuur met de Olijfhof (nr. 75) bevindt zich op de vleeszijde; deze met de Dodenmis (nr. 91) op de haarzijde.

kan door volgende vaststellingen gestaafd worden: op de eerste plaats, gezien de gewone wijze om perkamenten vellen samen te voegen tot katernen, kan de versozijde zowel haar- als vleeszijde zijn. Ten tweede vervalt bij een goede bereiding van het perkament nagenoeg het kwaliteitsonderscheid tussen beide zijden.

3. Het is enigszins mogelijk dank zij de codicologische beschrijving een inzicht te verwerven in de werkwijze gevolgd bij het tot stand brengen van dit handschrift.

Elk blad wordt vooreerst bereid, dubbel gevouwen en iedere bladzijde wordt langs drie zijden afgeschreven (1). Vervolgens worden met deze dubbele bladen katernen gevormd. In principe gaat het hier om quaternen; tijdens het schrijven evenwel zal hiervan een paar maal afgeweken worden wanneer dit nodig blijkt omwille van de lengte van bepaalde teksten. De kopiist trekt blijkbaar zelf de lijnen waartussen hij zal schrijven (2). Op de bladzijden met miniaturen die toch op voorhand niet konden voorzien worden, blijft immers geen spoor over van regels die eventueel reeds van in het begin aangebracht waren. Ook de bladzijden die blanco bleven zijn wel voorzien van een afschrijving der marges doch niet van regels. De scriptor vangt met zijn schrijfwerk aan op de eerste versozijde (Parijs getijdenboek, p.2). Ook het Milanees gedeelte zal, zoals aangetoond, eveneens later op versozijde begonnen worden. De schrijver laat plaats

---

(1) Deze werkwijze, waarbij pumsen, lynien en bereyden het voorafgaandelijk werk is, kan afgeleid worden uit bepaalde teksten (zie Deel II, Bewijsstuk III, nr. 96, rek. 85).

(2) Volgens W.G.S. HELLINGA en P.J.H. VERMEEREN, art. cit., loc. cit., dl. V, 1961, p.210 zou als regel gelden dat het liniëren geschiedt vóór de afzonderlijke bladen tot katernen worden gevormd. Het is echter niet uitgesloten dat ook in de Très Belles Heures de Notre-Dame vóór laatstgenoemde bezigheid prickings waren aangebracht die later het trekken van lijnen zouden vergemakkelijken.

open voor de miniaturen, initialen en friezen. Tevens voorziet hij ook de later toe te voegen lombarden. De rubricering wordt eveneens slechts achteraf ingevuld. Dit kan men afleiden uit het feit dat deze verklarende teksten soms net te lang zijn voor de voorbehouden plaats, zodat, naar het einde toe, de letters dichter bij elkaar moeten geschreven worden en men zelfs van afkortingen gebruik moet maken (zie b.v. fol. 1 vo en 20 vo in het Milanees fragment). De rubrieken schijnen van de andere kant te zijn aangebracht vóór de miniaturen werden geschilderd: dat bij de aanvang van het officie van Goede Vrijdag geen gehistorieerde initiaal voorkomt - een uitzondering in de gehele codex - is mogelijk een gevolg van het feit dat wegens de ongewone lengte van de rubriek de voor de aanvangsletter voorziene plaats moest opgeofferd worden ten voordele van de tekst.

Bij het einde van een katern wordt, waarschijnlijk door de kopiist, de reclaam geplaatst. Deze is in elk geval genoteerd vóór het aanbrengen van de rubrieken, daar hij niet naar deze laatste verwijst indien deze nochtans aan het begin van een volgende katern staan.

De staven die deel uitmaken van de marginale versiering worden getrokken en van wingerdblad voorzien na het kopieerwerk. Dit blijkt zeer
57 duidelijk uit fol. 80 vo van het Milanees getijden- of misboek (nr. 79), waar bij het tekenen van de staaf rekening werd gehouden met de bestaande tekst. Men kan het ook afleiden uit fol. 84 vo van hetzelfde deel
58 (nr. 80), waar de staaf een boog maakt om de tekst te ontwijken die op een bepaalde regel de voorziene afbakening overschrijdt. Anderzijds zou men denken dat dit staafwerk werd getrokken vóór de rubricatie: op fol.
48 7, steeds van genoemd stuk (nr. 70), is de laatste letter van een rubriek iets kleiner, mogelijk omwille van een krul op de rechtse staaf. Zeker is dit echter niet.

Waar lijnstukken ontbreken werden regelvullingen geplaatst.

De opengebleven ruimten werden ten slotte van miniaturen voorzien, nadat tekst, rubricering en staven waren aangebracht. Dit blijkt zeer klaar uit het feit dat, nadat het handschrift na de dood van de Hertog van Berry in andere handen was overgegaan, nog een aantal verluchtingen dienden uitgevoerd te worden (1) wijl alle overige elementen van de codex reeds afgewerkt waren. Men kan het bovendien ook opmaken uit het verschijnsel dat een der miniaturen in het Parijse deel (p.176) rekening houdt met het beschreven tekstgedeelte. Deze werkwijze waarbij de verluchting de laatste fase is in het tot stand komen van het versierde handschrift - op het inbinden na - is zeer normaal. Het is aanvaardbaar dat in het bestudeerde manuscript de lombarden en de regelvullingen werden uitgevoerd door andere lieden dan door hen die de miniaturen schilderden. Het betreft hier inderdaad versieringen van secundaire waarde. Hetzelfde geldt trouwens voor de marginale decoraties. Men moet hier onderscheid maken tussen het reeds bovenvermelde staafwerk met vignetten en de engelen, vogels of vlinders. Terwijl de staven en de wijgaardbladeren alle bladzijden sieren waarop verluchting was voorzien, treft men de laatstgenoemde figuratieve voorstellingen slechts op een beperkt aantal bladzijden aan. Dit is een bewijs dat de volledige marginale versiering niet in één keer werd uitgevoerd. Engelen, vogels en vlinders vindt men immers slechts op die bladzijden die nog in de eerste campagne, ten tijde van de Hertog van Berry, volledig van miniaturen waren voorzien. Ze werden dus pas achteraf aangebracht en wel door de miniaturisten die op de bedoelde pagina's tafereel, fries en initiaal schilderden.

Dat het boek niet ingebonden was vóór de verluchting van de eerste campagne aangebracht werd, kan men afleiden uit de vaststelling dat de

---

(1) De onafgewerkte bladzijden moeten er uit gezien hebben zoals in afb. 74, een fotomontage waarbij de miniaturen werden verborgen.

handen A, B en C in het Milanese deel in enkele gevallen duidelijk ieder één bepaald katern in handen hebben gehad om het te verluchten (1).

Schematisch gezien verliep het ontstaan van de Très Belles Heures als volgt:

1. Voorbereiding: - bereiden van het perkament
   - dubbel vouwen der bladen
   - afschrijven der marge's
   - katernen vormen
2. Kopieerarbeid (kopiist): - regels trekken
   - kopiëren van de tekst
   - plaatsen van de reclamen
3. Afwerken van het tekstgedeelte: - rubricering (rubricator)
   - plaatsen van regelvullingen
   - aanbrengen van lombarden
4. Versiering 1e fase: - marginale versiering: staafwerk en vignetten
5. Versiering 2e fase: - schilderen van taferelen, initialen en friezen, aanvulling van de decoratie der marges
6. Inbinden en aanbrengen van de band.

---

(1) De in deze bladzijden beschreven opeenvolging der fasen in de opbouw van het horarium zou normaal zijn. Als illustratie kan gewezen worden op een voorbeeld gekend door een document gepubliceerd door J. WEALE, Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges, in Le Beffroi, dl. IV, 1872-1873, p.118-119: uit de rekeningen van de stad Diksmuide (1 mei 1529 - 1 mei 1530 en 1 mei 1530 - 1 mei 1531) blijkt door de betalingen dat het tot stand komen van een boekdeel als volgt gebeurde: aankoop van perkament; betaling van de scriptor; betaling van de verluchter; betaling van de binder. - Andere voorbeelden: P. LEFEVRE, Transcriptions, enluminures et reliures de manuscrits liturgiques aux XVe et XVIe siècles, in Archives, bibliothèques et musées de Belgique, dl. XII, 1935, p.10-24. Zie ook W.G.S. HELLINGA en P.J.H. VERMEEREN, art. cit., loc. cit., dl. V, 1961, p.210 met verdere bibliografie en verwijzing naar illustratiemateriaal in verband met het tot stand komen van een codex.

Wat de Très Belles Heures betreft moet men er rekening mee houden dat de versiering vermeld onder nr. 5 in verscheidene etappes is geschied. Het ogenblik waarop eventueel een oorspronkelijke band is aangebracht is totaal onbekend.

Volgende vaststelling kan ten slotte in verband met het tot stand komen van de codex gedaan worden: de archaeologie van het handschrift toont aan dat het boek in zijn geheel werd geconcipieerd vóór het kopieerwerk begon. De opmaak van het boek werd duidelijk voorafgaandelijk vastgelegd.

4. Het laatste en belangrijkste besluit betreft de oorspronkelijkheid van het handschrift. Bij de studie van de opbouw traden volgende elementen aan het licht:

a) In het Parijs gedeelte van de Très Belles Heures ontbreken thans zes folio's van het oorspronkelijk handschrift. Voor het overige is dit fragment geheel oorspronkelijk.

b) Het Milanees getijden- of misboek is intakt. Mogelijk ontbreekt een reisgebed achteraan, doch dit is niet volledig zeker.

c) Het Turijns getijdenboek heeft het meest geleden en het is ook het enige van de drie delen dat van latere toevoegingen werd voorzien:

1) In dit horarium werd bij een latere inbinding de orde van de katernen omgeworpen. De inhoud zelf en de vergelijking van de tekst met die van de Petites Heures van de Hertog van Berry tonen echter duidelijk aan hoe de oorspronkelijke toestand moet hersteld worden.

2) Er kan vastgesteld worden dat een aantal verluchte bladen, thans in het Louvre bewaard, eens tot het Turijns gedeelte hebben behoord en verder, dat een aantal andere folio's uit het vermelde fragment zijn verdwenen. De omvang van de ontbrekende bladen is echter niet volledig te bepalen.

3) Aan dit codexfragment werden twee gedeelten mogelijk later toe-

gevoegd, namelijk een kalender en een gebed tot het H. Aanschijn. Voor de kalender is dit zeker, wat het gebed betreft is het zeer waarschijnlijk. Hierop zal later uitvoerig teruggekomen worden.

Wanneer thans in de volgende bladzijden het Turijns-Milanees getijdenboek zal ter sprake komen, dan gaat het steeds om de oorspronkelijke codex zoals hij ons na het codicologisch onderzoek bekend geworden is en kon hersteld worden.

Art. II. TEKST EN TEKSTHERSTELLING.

De tekst van een getijdenboek kan belangrijke inlichtingen verschaffen in verband met de datering van de codex, de plaats van ontstaan en de persoon die het heeft besteld (1). Bij de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek heeft het echter weinig zin de teksten der gebeden en getijden met het oog op hun herkomst of hun inhoud nader te onderzoeken. Dit verzuim kan gerechtvaardigd worden door de verklaring dat de tekst van het horarium geen enkele aanwijzing geeft betreffende de datering of de lokalisatie van de tweede campagne of de afwerking van het getijdenboek, het formeel voorwerp van deze verhandeling. Immers, de tekst was volledig geschreven door een kopiist die werkte in opdracht van de eerste besteller van het handschrift, een Frans koning of de Hertog van Berry. Het kan volstaan erop te wijzen dat uit de vorm van de getijden der H. Maagd en uit de litanies is gebleken dat het getijdenboek eigen is aan het kerkelijk gebied rond Parijs (2). Zoals gezegd, schijnt slechts één gebed, namelijk dit tot het H. Aanschijn, te zijn toegevoegd. Dit zal dan ook in een volgend artikel afzonderlijk onderzocht worden.

De oorspronkelijke inhoud van het horarium kan echter niet zonder meer over het hoofd gezien worden. Hij speelt een rol op een tweevoudig gebied. Vooreerst spreekt het vanzelf dat aan de inhoud van het horarium aandacht moet besteed worden omdat hij verklaring kan bieden bij de iconografische bespreking van de verluchting. Hierover handelt volgend

---

(1) Zie als voorbeeld Deel II, Bewijsstuk II, Het handschrift 321 uit de Brugse stadsbibliotheek: een getijden- of gebedenboek van Jacoba van Beieren ?

(2) V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. II, Parijs, 1927, p.181.

hoofdstuk. De inhoud heeft bovendien op de tweede plaats belang bij de reconstructie van het oorspronkelijk uitzicht van het getijdenboek.

Zoals in voorgaand artikel werd uiteengezet komen in het Parijse en Turijns fragment van de Très Belles Heures de Notre-Dame enkele lacunes voor; bladzijden werden losgerukt en gingen naar andere verzamelingen over of zijn thans nog steeds verdwenen; de volgorde der katernen werd door elkaar geworpen. Om de oorspronkelijke toestand van het handschrift te herstellen is het duidelijk dat een wisselwerking tussen de zuiver archaeologische methode en de studie van de logische opeenvolging van de inhoud moet geschieden. Op deze wijze vormt dit artikel het complement van het voorgaande.

In het eerste artikel van dit hoofdstuk werd reeds vermeld dat meer dan één onderzoeker gewezen heeft op de gelijkenis van de tekst van het hier besproken getijdenboek (Très Belles Heures de Notre-Dame) met die van een ander horarium, de Petites Heures, eveneens uit de verzameling van de Hertog van Berry en thans bewaard in de Bibliothèque nationale (1) te Parijs (2). Het is dank zij deze analogie dat Durrieu (3) er kon in slagen de blijkbaar door elkaar geworpen volgorde van de katernen van het Turijns getijdenboek te herstellen en de ontbrekende stukken op te sporen.

Indien men de Parijse en Turijnse fragmenten vergelijkt met de Petites Heures - het Milanees gedeelte blijft hier buiten beschouwing daar een misboek in de Petites Heures niet voorkomt - valt de overeen-

---

(1) Ms. lat., 18014.

(2) V. LEROQUAIS, o.c., dl. II, p.181; P. DURRIEU, Heures..., p.11; IDEM, Les "Très Belles Heures de Notre Dame"..., art. cit., p.18-19; IDEM, Très Belles Heures..., p.9-10.

(3) Art. cit., p.18-19; IDEM, Très Belles Heures..., p.9.

komst dadelijk op. Bijlage II toont dit overzichtelijk aan. Toch springen enkele afwijkingen in het oog.

Het eerste stuk van de Très Belles Heures, namelijk het Parijs getijdenboek, mist vooraan de onderrichtingen en raadgevingen voor een prins, evenals de lessen toegeschreven aan de H. Lodewijk. Men vindt deze daarentegen terug in de Petites Heures (fol. 8-21). Vanaf de hieropvolgende getijden van de H. Maagd komt de tekst van laatstgenoemd horarium bijna nauwkeurig overeen met die van de Très Belles Heures. Alleen de dodenvespers die in het Parijs gedeelte na de boetepsalmen en litanies werden geplaatst (p.103-154), werden in het kleinere getijdenboek meer achteraan overgeschreven (fol. 217-237) tussen een aantal andere getijden en gebeden die in de Très Belles Heures ontbreken.

Het Turijns fragment ving aan met een later toegevoegde kalender. Hiermee mag men dus geen rekening houden bij deze vergelijking. Hierop volgden de gebeden tot God, de getijden van de Compassio van de H. Maagd en de gebeden tijdens de mis (fol. 14-56). Pas op folio 57 werden de verschillende gebeden tot God en de Heiligen (suffragia) hernomen die afgebroken waren aan het slot van het Parijse deel (p.240). Het leek dus logisch in het Turijnse getijdenboek een verschuiving aan te brengen door namelijk fol. 14-56 te plaatsen na fol. 57-91. Codicologisch was deze omwerping verantwoord (1) en thans kan bevestigd worden, aan de hand van Bijlage II , dat op deze wijze de inhoud van het Turijns getijdenboek een logische eenheid vormt en met die van de Petites Heures overeenstemt.

In het laatste horarium treft men nog twee reeksen teksten aan die

---

(1) Zie Art. I van dit hoofdstuk: Archaeologie van het handschrift, § 1 en 6.

ontbreken in het Parijs gedeelte van de Très Belles Heures. Na het psalterium van Sint-Hieronymus volgt een verkort officie voor alle dagen van de week (fol. 132-144) en na de gebeden tijdens de mis werden nog meerdere gebeden en getijden overgeschreven (fol. 176 vo - 281 vo). Zijn in de Très Belles Heures bladen met dezelfde inhoud verloren gegaan ? Wanneer men de Petites Heures en de Très Belles Heures met elkaar vergelijkt valt het op dat de beide eventueel ontbrekende tekstgedeelten in laatstgenoemd getijdenboek hadden moeten voorkomen telkens achter de twee delen die foutief waren ingebonden (vergelijk Schema van de opbouw in voorgaand artikel, nrs. 19 en 26, Bijlage I, Schema, nrs. 29 en 30 en Bijlage II). Mogelijk heeft men met een verlies te doen, doch dit is vooralsnog niet met zekerheid uit te maken.

Tenslotte eindigen de Petites Heures met een reisgebed. Ook dit ontbreekt in het Turijns of Milanees gedeelte, doch een blad, bekend door een tekening van Graaf de Bastard, werd - evenwel niet zonder enige reserve - met het eventueel verloren folium vereenzelvigd (1).

De overeenkomst tussen beide handschriften is dus zeer duidelijk. De gelijkenis wordt vergroot door de vaststelling dat in de twee horaria op dezelfde wijze van de Latijnse en de Franse taal gebruik gemaakt werd.

Is deze gelijkenis evident, dan stelt zich echter nog de fundamentele vraag: mogen de Petites Heures wat de tekst betreft werkelijk aangewend worden voor een volledige reconstructie van de Très Belles Heures de Notre Dame ? Om hierop te antwoorden moeten twee voorwaarden vervuld zijn: op de eerste plaats zal men zich ervan overtuigen dat de

---

(1) Cfr. Inleidend Hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame en Art. I van dit hoofdstuk, Archaeologie van het handschrift, p.151.

inhoud en de volgorde der katernen in de Petites Heures oorspronkelijk zijn. Ten tweede moet het historisch gezien mogelijk geweest zijn dat beide handschriften met elkaar in relatie gestaan hebben,of dient in ieder geval de wijze van afhankelijkheid nagegaan te worden.

De eerste voorwaarde vergt een uitgebreide verklaring. Het codicologisch onderzoek van de Petites Heures (Bijlage I) wijst uit dat dit handschrift zoals het thans voorligt nog nagenoeg volledig is (enkel lacunes tussen p.43-44 en 176-177) en dat alle bladen zich nog op hun plaats bevinden. De aanwezigheid van reclamen en het uitzicht van de katernen die aangepast zijn aan de lengte der gebeden bevestigen deze mening (1). Niet iedereen deelt echter deze opvatting.

Delaissé kwam op grond van archaeologische eigenaardigheden van het handschrift en op basis van de verscheidenheid der inktsoorten en der portretten tot de vaststelling dat in de Petites Heures meerdere folio's of zelfs groepen van bladen zowel omwille van de verluchting als van de tekst waren vervangen of toegevoegd. Deze wijzigingen zouden geschied zijn na 1390 als een gevolg van het feit dat het hier ging om een handschrift dat voor Lodewijk I van Anjou zou begonnen zijn, doch dat later terecht kwam in de verzameling van de Hertog van Berry. Deze laatste zou het hebben doen aanpassen (2). Zo zou, aldus Delaissé, de oorspronkelijke kalender door een nieuwe vervangen zijn die met meer persoonlijke devoties van genoemde hertog rekening hield (3). Om dezelfde reden zouden de fol. 96-97 vernieuwd zijn om een miniatuur te kunnen invoegen met een portret van de Hertog van Berry. De fol. 287-

---

(1) L.M.J. DELAISSE, Remaniements..., p.142, voetnoot 20, wijst erop dat dergelijke aanpassing een normaal verschijnsel is.

(2) IDEM, art. cit., p.132-133.

(3) De huidige kalender is duidelijk voor Jan van Berry vervaardigd (L.M.J. DELAISSE, Remaniements..., p.132).

290 vervingen de vroegere laatste katernen van het handschrift opdat het mogelijk zou worden een reisgebed toe te voegen. De fol. 145-154, 199-202 (1) en waarschijnlijk ook de groep van fol. 203 tot 216 (de getijden van Sint-Jan-de-Doper) zouden ingelast zijn (2).

Meiss verzette zich echter tegen de opvatting van Delaissé en poogde aan te tonen dat het horarium wel degelijk volledig in opdracht van de Hertog van Berry was ontstaan en niet voor een andere prins. Hij beriep zich op de portretten die op meerdere plaatsen in het handschrift prijkten: in alle meende hij de genoemde hertog te herkennen, dus zelfs op bladzijden die door Delaissé niet als toegevoegd werden beschouwd. Verder toonde hij door stilistisch onderzoek aan dat miniaturen zowel op oorspronkelijke bladen als op folio's die door de boven besproken auteur als inlassingen aangezien werden, van dezelfde handen bleken te zijn (3). Omwille van deze twee vaststellingen was Meiss dan ook van oordeel dat het handschrift voor de Hertog van Berry was ontworpen in plaats van voor Lodewijk I van Anjou en in zijn geheel nagenoeg oorspronkelijk was (4).

De vaststellingen van Delaissé omtrent de aanpassingen van het handschrift kunnen inderdaad niet helemaal bijgetreden worden. Dit wordt in Bijlage I uiteengezet. Uit het codicologisch onderzoek kan men immers besluiten dat het aantal wijzigingen of toevoegingen zeer

---

(1) M. MEISS, o.c., dl. I, p.157 geeft verkeerdelijk voor deze laatste groep: fol. 196-199.

(2) L.M.J. DELAISSE, Remaniements..., p.132-133.

(3) M. MEISS, o.c., dl. I, p.157-158; vergelijk de lijst van de miniaturen p.192-193. - Zie verdere kritiek op L.M.J. DELAISSE; M. MEISS, o.c., dl. I, p.388, voetnoot 7; hij trekt ook het argument van het verschil in de inkt in twijfel (cfr. supra, p.154).

(4) M. MEISS, o.c., dl. I, p.156.

gering is. Het ziet er zelfs naar uit dat slechts het slot van het horarium niet oorspronkelijk is (fol. 287-290). Ook de fol. 199-202 vo, door de genoemde auteur als toevoeging beschouwd, mogen hoogstens als een vervanging van een bestaande tekst worden aangezien (cfr. Bijlage I). De overige door Delaissé veronderstelde vervangingen van teksten kunnen verder buiten beschouwing gelaten worden. Immers, in zoverre het hier uitsluitend gaat om het herschrijven van een oorspronkelijke tekst, en niet om het inlassen van enige nieuwigheid is deze vervanging van geen belang bij het zoeken naar een antwoord op de vraag of de Petites Heures mogen aangewend worden voor de reconstructie van de Très Belles Heures.

Twee groepen folio's, namelijk 145-154 (het gebed A, a, a Domine...) en fol. 203-216 (de getijden van Sint-Jan-de-Doper), door Delaissé als toevoegingen beschouwd, vergen echter een nadere uitleg. Van beide veronderstelde addities komt alleen de eerste in de Très Belles Heures voor (Turijns getijdenboek, fol. 21-23 vo). Ofschoon de aanvang van dit gebed te lezen staat op een uitgescheurd blad (Louvre, R.F. 2022), moet het genoemde gebed zich hier op dezelfde plaats als in de Petites Heures hebben bevonden. Hierin schuilt echter geen argument voor de oorspronkelijke aanwezigheid van dit gebed in de Petites Heures, tenzij vaststaat dat de Très Belles Heures ouder waren en als bron voor het andere horarium hebben gediend. Hierover zal echter verder uitgeweid worden. De tweede aangekondigde groep, namelijk de getijden van Sint-Jan-de-Doper, ontbreekt in de Très Belles Heures. Dit verschijnsel kan echter evenmin ingeroepen worden om te bevestigen dat deze getijden inderdaad in de Petites Heures later werden ingelast. Hiertegen verzet zich het zoëven geopperde bezwaar van de datering, doch bovendien zou het niet uitgesloten zijn dat op de plaats waar men, bij vergelijking met de Petites Heures, in het andere getijdenboek de vermelde getijden zou verwachten, mogelijk een aantal folio's ontbreken (cfr. supra).

Bij wijze van besluit kan men mededelen dat de inhoud van de Petites Heures nagenoeg oorspronkelijk is. Slechts voor één gebed of een der getijden moet enige reserve worden gemaakt (zie p.184).

Wat de tweede voorwaarde betreft, is de zaak voor een gedeelte eenvoudig: de beide besproken manuscripten hebben toebehoord aan een en dezelfde persoon, de Hertog van Berry. Of zij beide voor deze mecenas begonnen zijn wordt niet algemeen aanvaard. In elk geval ontstonden zij in het Parijse hofmilieu en ongeveer rond hetzelfde tijdstip. Hierop zal dadelijk teruggekomen worden. Voorlopig volstaat het te kunnen aannemen dat beide manuscripten in eenzelfde omgeving het licht zagen.

Aangaande de onderlinge relatie van de Petites Heures en de Très Belles Heures stelt zich thans nog een probleem dat moet onderzocht worden: welk is de wijze van afhankelijkheid ? Is het eerste handschrift de bron geweest van het tweede of omgekeerd ? Een antwoord op deze vraag berust op twee vaststellingen. Een eerste betreft de relatieve datering van de beide handschriften. De tweede is gebaseerd op het tekstkritisch onderzoek van de afhankelijkheid.

Beginnen we met de datering der getijdenboeken. Hier staan twee meningen scherp tegenover elkaar. Aanvankelijk beschouwden verscheidene auteurs de Petites Heures als het oudste van beide handschriften (1). Dit werd later tegengesproken door Meiss (2). Deze auteur steunt zijn bewering in verband met de datering van deze beide codices vooreerst op stilistische grondslag. De Petites Heures zouden voltooid zijn in

---

(1) Zie Bijlage I, p.XXV.

(2) O.c., dl. I, p.109 en 111. - Cfr. (Tentoonstellingscatalogus) Les manuscrits à peintures du XIIIe au XVIe siècle, Parijs, 1955, p.88-89, nr. 182.

1388 en twee of meer jaren vroeger begonnen (1); in het andere getijdenboek daarentegen zou reeds met de verluchting begonnen zijn ca. 1378-1380 (2). Hij haalt echter nog een tweede reden aan. Zoals reeds werd gezegd ontbreken de getijden van Sint-Jan-de-Doper in de Très Belles Heures doch zijn ze wel in de Petites Heures (fol. 203-216) opgenomen. Volgens Meiss moet de aanwezigheid van deze getijden beschouwd worden als een latere uitbreiding van het eenvoudige gebed tot genoemde heilige in het Turijns gedeelte (fol. 57)(3). Deze vermeerdering van devotieteksten in verband met Sint-Jan-Baptist, zou geschied zijn op verzoek van hertog Jan van Berry, die wenste dat in een nieuw getijdenboek (namelijk de Petites Heures) meer nadruk werd gelegd op zijn patroon, dan in een ouder horarium uit zijn collectie (namelijk de Très Belles Heures) het geval was.

Voor de datering werd een geheel andere positie ingenomen door Delaissé. Er werd reeds uiteengezet dat hij op basis van allerlei elementen, zoals verschillen in de portretten, de overschildering van wapenschilden en codicologische aspekten, tot het besluit kwam dat het grootste gedeelte van de Petites Heures vóór 1380 ontstaan was, doch dat het later, in handen van een ander bezitter, hier en daar werd omgewerkt en aangevuld. In verband met de vraag of het genoemd horarium in zijn oorspronkelijke vorm ouder was dan de Très Belles Heures, kwam hij niet tot een besluit. Enerzijds was Delaïssé geneigd de Très Belles Heures posterieur te plaatsen ten opzichte van het andere getijdenboek

---

(1) M. MEISS, o.c., dl. I, p.156.

(2) IDEM, o.c., dl. I, p.111. - (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p.100-101, nr. 175.

(3) M. MEISS, o.c., dl. I, p.111; dit in verband met de vraag naar de identiteit van de besteller van het handschrift (zie Bijlage I).

omwille van het formaat zowel van de codex als van de miniaturen: de grotere afmetingen en het rijker voorkomen scheen een innovatie te betekenen ten opzichte van de Petites Heures. Anderzijds wees de genoemde schrijver erop dat de marginale versiering van de Très Belles Heures archaïscher aandoet dan die in het kleinere getijdenboek (1).

Betreffende de datering staat men dus voor tegenstrijdige opvattingen. Ze zijn er oorzaak van dat men op deze basis geen afdoend antwoord kan geven op de initiale vraag of een van beide codices tot model voor de andere kan gediend hebben. Een ander middel moet bijgevolg ingeroepen worden.

Kan men uit het tekstonderzoek elementen halen om deze kwestie op te klaren ? Volgende vaststellingen dringen zich op:

1. De Petites Heures hebben meer teksten dan de Très Belles Heures de Notre-Dame, o.a. vooraan in het handschrift (raadgevingen voor een prins, lessen van de H. Lodewijk, fol. 8-21); ongeveer in het midden (verkort officie voor alle dagen van de week, fol. 132-144) en geheel achteraan (aantal gebeden en getijden, fol. 176 vo - 281 vo). De teksten bij de aanvang blijken in geen geval voor te komen in het Parijs gedeelte. Voor de overige ontbrekende teksten kan men zich niet definitief uitspreken of ze al dan niet in het Turijns horarium aanwezig waren. Immers, zoals reeds werd opgemerkt stelt men vast dat bij vergelijking van beide besproken getijdenboeken de bedoelde teksten, die in het Turijns gedeelte ontbreken, zich hier hadden moeten bevinden achter elk der twee delen die, zoals gezegd, later foutief werden ingebonden. Het is niet uitgesloten dat hier teksten verloren zijn gegaan.

2. Het dodenofficie bevindt zich in beide getijdenboeken op een andere plaats.

---

(1) Remaniements..., p.130, 138 en 146, voetnoot 46.

3. Kortere weglatingen, varianten en fouten komen voor, zoals een keuze in volgende representatieve doch onvolledige lijst aantoont:

a) Petites Heures, fol. 59: Gloria Patri..., Sicut erat... met antiphoon. Dit ontbreekt in het Parijs getijdenboek, p.95.

b) Petites Heures, fol. 51 besluit met Salve regina..., en gebed, wat ontbreekt in het Parijs getijdenboek, p.82.

c) Petites Heures, fol. 22: ... Deus magnus...
Parijs getijdenboek, p.3: ... magnus Deus...

d) Petites Heures, fol. 76: ... regem Christum crucifixum...
Parijs getijdenboek, p.181: ... regem crucifixum...

e) Petites Heures, fol. 121vo: ... hostium meorum animorumque errores constringe (1)...
Turijns getijdenboek, fol. 77vo: ... hostium meorum animos erroresque constringe...

f) Petites Heures, fol. 171: ... la voez...
Turijns getijdenboek, fol. 43: ... la voiz...

g) Petites Heures, fol. 173vo: ... oir les prieres de sainte eglize...
Turijns getijdenboek, fol. 46vo: ... oir les prieres sainte eglize...

h) Petites Heures, fol. 176: ... ci dites...
Turijns getijdenboek (Louvre, R.F. 2023): ... et dites...

i) Petites Heures, fol. 104vo: ... quondam...
Turijns getijdenboek, fol. 58: ... quodam...

---

(1) Het gebed van een Franse vorst waaruit dit citaat is overgeschreven komt eveneens voor in de Heures de Savoie, ook genoemd Très Belles Grandes Heures de Charles V, fol. 176 (BIBLIOTECA UNIVERSITARIA, TURIJN, ms. E.IV. 49, verbrand in 1904). De tekst is afgedrukt in L. DELISLE, Recherches sur la Bibliothèque de Charles V, dl. I, Parijs, 1907, p.210; dezelfde zin luidt hier: "... hostium meorum animos et errores constringe...".

4. Het Milanees gedeelte, d.w.z. de misteksten, komen niet voor in de Petites Heures (1). Zoals reeds werd opgemerkt bij de geschiedenis van het handschrift is dit deel eigenlijk een misboek. De teksten zijn alle in het Latijn gesteld. Ofschoon het zeer veel gebeurt dat in getijdenboeken votiefmissen worden opgenomen (2), geschiedt het zelden dat een zo uitgebreide reeks missen aanwezig is. Toch kan hier verwezen worden naar de Belles Heures of Heures d'Ailly, die eveneens aan de Hertog van Berry hebben toebehoord (3) en die verscheidene missen

---

(1) Zie Bijlage I. - Volgens M. MEISS, o.c., dl. I, p.109 is dit wel het geval; deze verklaring moet echter op een vergissing berusten.

(2) Zie voorbeelden geciteerd door V. LEROQUAIS, o.c., dl. I en II onder de hieronder aangeduide nummers: B.N.P., ms. lat., 9473, Heures de Louis de Savoye, (Frans, na 1450) fol. 143 vo - 162; ms. lat., 13263, getijdenboek, (Frans, XVe eeuw), fol. 44-49; ms. lat. 13269, getijdenboek, (Parijs, XVe eeuw), fol. 174 vo e.v.; ms. lat., 1161, getijdenboek, (Frans, begin XVe eeuw), fol. 191-195; ms. lat., 1179, getijdenboek van Macé Prestesaille, (Frans, 1475), fol. 120 e.v.; ms. lat., 1180, getijdenboek, (Frans, XVe eeuw), fol. 141 vo e.v.; ms. lat., 1185, getijdenboek, (Parijs, XVe eeuw), fol. 179 vo e.v.; ms. lat., 1191, getijdenboek, (Parijs, XVe eeuw), fol. 11 e.v.; ms. lat., 1357, getijdenboek, (Brugge ?, XVe eeuw), fol. 16 e.v.; ms. lat., 1360, getijdenboek, (Frans, XVe eeuw), fol. 15 vo e.v.; ms. lat., 1363, getijdenboek, (Frans, einde XVe eeuw), fol. 68 e.v.; ms. lat., 1425, getijdenboek, (Limoges, 1449), fol. 151 e.v.; ms. lat., 10532, getijdenboek van ~~Frederik~~ Ferdinand van Aragon, (begin XVIe eeuw), fol. 79-104; ms. lat., 10538, getijdenboek van Filips de Goede, (Frans, le helft XVe eeuw), fol. 186-196. - Het betreft vooral de votiefmissen van de Triniteit, de H. Maagd, de overledenen, de H. Geest, het H. Kruis. - De gebeden van de voornaamste missen van het jaar bestonden wel als afzonderlijk, voor leken bestemd manuscript: zie als voorbeeld een handschrift van ca. 1405 in de verzameling van J. DURRIEU (voormalige collectie P. DURRIEU)(cfr. (Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures..., o.c., p.89-90, nr. 184.

(3) THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK, The Cloisters, Treasure, p.183-222. - Cfr. J. PORCHER, Les Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, Parijs, 1953, p.35. - De missen voor volgende feesten komen hier voor: Kerstmis, Pasen, Ons-Heer-Hemelvaart, Pinksteren, H. Drievuldigheid, H. Sacrament, H. Kruis, H. Maagd, Sint-Jan-de-Doper, Sint-Pieter en Paulus, Allerheiligen, de overledenen.

bevatten, doch geringer in aantal.

Uit deze vier vaststellingen kunnen enkele besluiten worden getrokken. Vooreerst bevatten de Petites Heures - op het misboek na - in ieder geval meer devotieteksten, zeker in het begin van het handschrift (zie nr. 1) en bovendien treft men er enkele tekstfragmenten in aan die in de Très Belles Heures volledig ontbreken (zie nr. 3, a en b). Op de tweede plaats valt het op dat sommige varianten enkel bestaan in het feit dat de Petites Heures een of meerdere woorden meer hebben dan het andere horarium en die hier zeker als fouten mogen bestempeld worden. Verder kan vastgesteld worden dat bij de varianten de lezingen uit de Petites Heures korrekt zijn (zie nr. 3, d, g, h en i). Het is echter opmerkenswaard dat in één geval (nr. 3, e), namelijk in het gebed van een Franse vorst, het Turijns getijdenboek de juiste versie geeft (1). Tenslotte komen enkele varianten van mindere betekenis voor.

Deze punten tonen alle aan dat de Petites Heures niet rechtstreeks afhankelijk kunnen zijn van de Très Belles Heures. Zelfs indien de datering, ca. 1386-1388, door Meiss aan de Petites Heures gegeven, kan geaffirmeerd worden, is het weinig waarschijnlijk dat dit laatste handschrift de tekst van de Très Belles Heures, een horarium dat volgens genoemde auteur vroeger moet ontstaan zijn, als model gebruikt heeft.

Moet het omgekeerde dan aanvaard worden ? Men zou bepaalde varianten gemakkelijk kunnen uitleggen als schrijffouten, gevolg van een verkeerd lezen van het model of van het inwendig onthouden. Men moet zich echter verder afvragen hoe het komt dat mogelijk volledige tekstgedeelten, of meer nog, dat bepaalde stukken in het inwendige van gebeden

---

(1) Vergelijk p.188, voetnoot 1.

(zie nr. 3, a en b) achterwege gelaten werden. Dit is niet zozeer het gevolg van vergissingen doch eerder van een bewuste tussenkomst. Betekenisvol is vervolgens de juiste lezing van het gebed van een Franse vorst in de Très Belles Heures. Het is immers verwonderlijk dat, daar waar dit laatste horarium soms woorden blijkt weg te laten of fouten vertoont ten opzichte van de Petites Heures, het juist in dit éne geval een vergissing zou verbeterd hebben.

Er blijft slechts één alternatief over: beide handschriften zijn onafhankelijk van elkaar. Het verplaatsen van het dodenofficie en de toevoeging van het misboek zouden eveneens hiervoor kunnen pleiten. Ook van enige afhankelijkheid op iconografisch gebied is geen sprake.

De aanwezigheid van het gebed van een Franse vorst in beide besproken horaria, waarvan men hoegenaamd niet zeker weet of ze aan een koning uit dat land hebben toebehoord, wijzen voor het ontstaan der handschriften duidelijk naar een bepaalde omgeving: het Franse Hof. Het ziet er dus naar uit dat in een bepaalde periode zowel de getijdenboeken voor een Frans koning en voor zijn direkte verwanten, zoals de Hertog van Berry, in eenzelfde Parijs atelier tot stand zijn gekomen.

Er moeten ongetwijfeld andere handschriften bestaan hebben van dezelfde aard als de twee besproken getijdenboeken. In dat verband kan men denken aan het horarium dat de naam kreeg van Heures de Savoie of Très Belles Grandes Heures, een manuscript waarvan de kern opklimt tot vóór 1348 en dat later voor Karel V van Frankrijk (1364-1380) werd aangepast en uitgebreid. Ofschoon dit handschrift thans niet meer bestaat, op een fragment na, kent men toch de inhoud. In de toegevoegde

bladzijden was ook hier het gebed van een Frans vorst opgenomen (1). Voor het overige komt de inhoud van het oorspronkelijk deel van dit veel oudere getijdenboek minder overeen met die van de Petites Heures of de Très Belles Heures. Verwant aan beide laatstgenoemde horaria was echter een thans verloren manuscript dat eertijds aan de vader van de Hertog van Berry had toebehoord. Dit schijnt men te mogen afleiden uit een bewaarde inventarisbeschrijving (2).

Volgende voorstelling der feiten schijnt ons voor de hand te liggen. Aan het Franse Hof was een bepaalde vorm van getijdenboek gecreeerd of in gebruik genomen waarin een gebed voor een koning van dat land opgenomen was. Het was bestemd voor de koning en mag als prototype aangezien worden. In de tweede helft der XIVe eeuw kwamen in hetzelfde milieu meerdere horaria met een aanverwante inhoud tot stand die én het vermelde gebed bevatten, én op liturgisch gebied ten gebruike waren van Parijs en dus blijkbaar grotendeels voortgingen op het genoemd prototype. De traditie in de Franse hofkringen wat de inhoud der horaria betreft wordt bevestigd door het feit dat een bepaald type van kalenderversiering meermaals de breviers en getijdenboeken van Franse prinsen en vorsten illustreert (3).

---

(1) L. DELISLE, Recherches..., o.c., dl. I, p.210; zie over de toevoegingen: P. BLANCHARD, Les Heures de Savoye. Facsimiles of Fifty-two Pages from the Hours executed for Blanche of Burgundy, being all that is know to survive of a Famous fourteenth-century MS.which was burnt at Turin in 1904, Londen, 1910, p.14-15.

(2) J. GUIFFREY, Inventaires de Jean, duc de Berry (1401-1416), Parijs, 1894, dl. I, p.257, nr. 968: volgens de inventaristekst van 1413 bevatte het handschrift een kalender, "enseignemens en françoys de bien vivre selon Dieu", de getijden van de H. Maagd en van de Triniteit. Zie ook M. MEISS, o.c., dl. I, p.388, voetnoot 9.

(3) B.N.P., ms. lat., 10483-84, brevier van Belleville, (Parijs, 1323-1326); ms. lat., 1052, brevier van Karel V, (Parijs, ca. 1380); ms. lat., 18014, Petites Heures, (Parijs, ca. 1380-1390).

De Petites Heures en de Très Belles Heures gaan dus blijkbaar beide voort op het besproken prototype: ze werden samengesteld aan de hand van in de scriptoria aanwezige grondtekst. Dit neemt niet weg dat bepaalde wijzigingen, weglatingen of toevoegingen het gevolg kunnen zijn van de tussenkomst van bepaalde lieden die in een scriptorium verantwoordelijkheid droegen voor de kopieerarbeid, of eventueel van de bestellers die hun voorkeur uitspraken voor het inlassen van bepaalde gebeden of devotie-oefeningen.

Volgend besluit dringt zich thans op. Bijlage II toont weliswaar aan dat er grote gelijkenis bestaat tussen de tekst van de Petites Heures en die van de Très Belles Heures. Tot volledige reconstructie van laatstgenoemd horarium overgaan op basis van het eerste mag echter slechts gebeuren indien deze wedersamenstelling door andere elementen zoals het codicologisch onderzoek kan bevestigd worden. Men kan slechts confirmeren dat het Schema van de opbouw dat in voorgaand artikel werd opgesteld een juiste weergave biedt van het oorspronkelijk uitzicht van de Très Belles Heures. Men zal zich echter herinneren dat hier bij bepaalde nummers vraagtekens werden geplaatst: inderdaad, de beschouwingen in bovenstaande bladzijden bevestigen dat slechts hypothetisch een lijst kan opgesteld worden van al de gebeden of getijden die in de Très Belles Heures zouden ontbreken. Ook dient men er rekening mee te houden dat, ofschoon de aanvang en het slot van bepaalde teksten gelijk zijn, zich inwendig enige verschillen kunnen voordoen.

Art. III. TOEVOEGINGEN AAN HET OORSPRONKELIJK HANDSCHRIFT.

§ 1. DE KALENDER.

Zoals uit de codicologische beschrijving blijkt bezitten de Très Belles Heures de Notre-Dame thans twee kalenders. De eerste bevindt zich geheel vooraan (thans in het Parijse deel) en behoort oorspronkelijk tot het handschrift. De tweede prijkt vooraan in het Turijns gedeelte en werd later ingelast. Deze toevoeging is begrijpelijk. Zoals men zich herinnert heeft een eigenaar die de codex na de dood van de Hertog van Berry in bezit kreeg het onvoltooide stuk van het handschrift van de hand gedaan. Dit laatste gedeelte, thans bekend als Turijns-Milanees getijdenboek, bevatte dus geen kalender meer. Omdat men zulke lijst van feestdagen en van gedenkdagen van heiligen normaal bij de aanvang van elk horarium aantreft heeft de bezitter van dit onvolledige getijdenboek blijkbaar zijn codexfragment van een nieuwe kalender laten voorzien.

Deze kalender werd geschreven op een sexternio (= 24 bladzijden), waarbij telkens één maand over twee bladzijden werd verdeeld. Enkel de inhoud van de eerste helft der maanden, gelukkig vóór de brand van 1904 gefotografeerd omwille van de miniaturen onderaan de bladzijden, is bewaard . De rest is onbekend. De kalender bevat volgende elementen: de letters KL' (Kalendas), twee verzen in verband met de dies aegyptiaci of ongeluksdagen en de aanduiding van het aantal dagen der maand. Drie kolommen delen computistische gegevens mede, namelijk het Gulden Getal, de litterae feriales of vaste dagletters en de Romeinse tijdrekening (nonen, iden en kalenden). Ten slotte volgt de lijst der kerkelijke feesten en der gedenkdagen van heiligen (cfr. Bijlage II).

A. ALGEMEEN UITZICHT.

a) Het geschrift.

De kalender werd geschreven in een littera textualis formata (1) of de zogenaamde boekfractuur: hoekige vormen overheersen en er is een scherp contrast tengevolge van de drukverdeling, veroorzaakt door de pen. Conjuncties, waarbij twee letters op zulke wijze met elkaar verbonden worden dat een klein gedeelte voor beide gemeenschappelijk is, komen voor bij d (in da , de, do), h (in ha, he, ho), p (in pa, pe) en b (in ba, be). De letter a verschijnt in twee types: in een eerste geval daalt de bovenste lus neer op de buik en vormt ermede één neergaande rechte lijn; in een ander type sluit de lus aan bij de buik door een dunne neerhaal. De n en v zijn moeilijk te onderscheiden. De meeste letters zijn met elkaar verbonden, doch vooral c en t, r en i. De schachten steken weinig uit. Elk eerste woord van een zin of van de naam der feesten of heiligen begint met een hoofdletter. Diacritische tekens bevinden zich op de i, onder vorm van een accent. Verbeteringen werden niet aangebracht. Wel werd gebruik gemaakt van afkortingen, hoofdzakelijk in algemene en veel voorkomende woorden: KL' = Kalendas; D' = Dies; scō⟨ = sanctorum; S' = sancti; bē = beate; epī = episcopi; mrīs = martiris; aplo⟨ = apostolorum; socio⟨9̄3 = sociorumque; pp̄e = pape; virgīs = virginis; abbīs = abbatis; ⁊ = et. De afkortingen zijn weinig talrijk en werden niet regelmatig gebruikt.

Een datering van het geschrift is moeilijk, zoniet onmogelijk, daar het lettertype in liturgische boeken en vooral in luxe-handschriften, archaïserend wordt gebruikt en ontsnapt aan de algemene evolutie,

---

(1) Terminologie volgens M.G.I. LIEFTINCK, art. cit., p.17.

dit in tegenstelling met het lopend schrift (1). Dergelijke gebroken gotische letter of boekfractuur wordt ongewijzigd gebruikt tot in de moderne tijden (2). Het schrift wordt wegens zijn speciaal gebruik soms ook liturgisch schrift genoemd (3). Het ontbreken van een onderscheid tussen u en v zou er echter op wijzen dat de kalender vóór het midden der XVe eeuw werd geschreven (4).

Bij vergelijking van het geschrift van de kalender met dit van de overige, oudere teksten in het getijdenboek, is weinig verschil vast te stellen. Het feit dat beide dicht bij elkaar staan wat dit aspect betreft, wijst op de geringe ontwikkeling die het schrift doormaakt.

---

(1) M.G.I. LIEFTINCK, art. cit., p.16 en 32; E.M. STRUBBE, Grondbeginselen van de paleografie der Middeleeuwen, dl. I, Gent, 1961, p.112-113; dl. II, pl. XIV, 32; V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.XL-XLI. - Zie als voorbeelden van nagenoeg identiek schrift: THE BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, ms. lat., lit. f.9, getijdenboek, (ca. 1422), (afb. N. DENHOLM-YOUNG, Handwriting in England and Wales, Cardiff, 1954, pl.21); B.N.P., ms. lat., 17294, breviarium van Bedford, (1424-1425), (afb. in G. MANDEL, Romaanse en gotische miniaturen, Amsterdam, 1964, afb. 136).

(2) Voorbeelden: OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. ser. n., 13. 236, getijdenboek, (ca. 1490), afb. in (Tentoonstellingscatalogus), Bibliothèque nationale d'Autriche. Manuscrits et livres imprimés concernant l'histoire des Pays-Bas, 1475-1600, Brussel, 1962, pl. 14), ms. ser. n., 2625, getijdenboek, (ca. 1510-1520), (afb. loc. cit., pl. 33). - Ofschoon het schrift evolueert naar een minder gebroken vorm, herinneren vele elementen aan het gotisch schrift uit de eerste helft der XVe eeuw.

(3) N. DENHOLM-YOUNG, o.c., pl. 21.

(4) E.M. STRUBBE, o.c., dl. I, p.113. - P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.21, dateert de kalender op paleografische basis (?) tussen 1415 en 1430.

b) Bladspiegel.

Voor de bladzijden waarop de eerste helft der maanden voorkomt ziet de bladspiegel eruit als volgt: door twee horizontale en evenveel verticale tot op de rand doorlopende lijnen werden de marges afgebakend. Hiertussen werd door een reeks lijnen plaats gemaakt voor twintig regels. In de linker_bovenhoek van de omlijnde ruimte werd een vierkant vlak voorbehouden aan de grote en sierlijke letters KL'. Drie verticale lijnen zorgen voor de verdeling in kolommen. Onder de tekst werd een verluchting, in de vorm van een horizontale band of fries tussen de beide zijmarges aangebracht. Het geheel wordt omsloten door lijstwerk met vignetten.

Van de versozijden der bladen, die de tweede helft der maanden bevatten, bleven geen afbeeldingen bewaard. Toch kan onrechtstreeks (1) worden vastgesteld dat marginale versiering hier niet voorkomt en dat de gegevens betreffende de 15 of 16 dagen van deze tweede helft der maand onmiddellijk onder de bovenmarge beginnen.

c) Versiering en rubricering.

1-12 Als sierelementen kan men op deze bladen vooreerst het reeds vermelde vierkant onderscheiden, bovenaan links, waar op een telkens afwisselende grond van bladeren of rankwerk, twee grote letters KL' zijn getekend. Deze letters waren klaarblijkelijk in goudkleur (2).

Onderaan de bladzijden komt een fries voor die de bezigheden van de maanden in beeld brengt. In volgend hoofdstuk zal de lijst van deze

---

(1) Op de fotografische weergave van de maand januari is wegens het doorschijnen van het perkament de keerzijde (in spiegelbeeld) merkbaar.

(2) Deze vaststelling is af te leiden uit de weerkaatsingen op deze letters, veroorzaakt door de belichting bij het fotograferen. Mogelijk waren de achtergronden blauw en rood, zoals meer voorkomt.

illustraties worden medegedeeld en besproken. De randomlijsting met vignetten werd volkomen nagebootst op deze die de oorspronkelijke bladzijden van het eigenlijke getijdenboek versiert. Zij is op de twaalf bladen identiek.

Ofschoon de foto's slechts wit en zwart weergeven, is het toch door de tussentonen enigszins mogelijk vast te stellen dat b.v. de afkortingen n (= nonas) en id' (= idus) afwisselend in een donkere en lichtere kleur werden geschreven, d.w.z. waarschijnlijk in blauw of zwart, en in rood. De hoofdletters werden steeds met wat rood versierd, zoals eveneens blijkt uit de lichtere trekken op de foto's.

B. COMPUTISTISCHE ELEMENTEN.

a) Dies aegyptiaci.

Dies aegyptiaci, ook dies mali, egri of atri genoemd, waren de dagen die als ongeluksdagen werden beschouwd. Ze worden hier, zoals in vele middeleeuwse kalenders door de letter D' (= Dies) aangeduid en bovenaan elke maand toegelicht door verzen (1).

---

(1) Zie hierover E.L. STRUBBE en L. VOET, De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden, Antwerpen-Amsterdam, 1960, p.437; H. GROTEFEND, Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit, dl. II, Hannover, 1892, p.36. - De betekenis van deze ongeluksdagen wordt treffend geïllustreerd door volgende tekst uit een Brugs horarium van het midden der XVe eeuw (STADSBIBLIOTHEEK, BRUGGE, ms. 326), fol. 71-72: "Die beste meesters ende die vroomste ende die vroetste die noyt waren, hebben ondervonden ende beschreven alle die quade daghen die ghevallen binnen den iare, ende ware eenich kint geboren op een van desen daghen het en zoude niet langhe moghen leven. Ende worde eenich mensche ziec hine zoude niet moghen ghenesen. Ende zoe wie ghinghe in pelgrimagien ofte ute den lande, het ware groot aventure keerde hi emmermeer weder. Ende zo wat menschen in huwelicke trocke hi zoude costeliken sceeden of langhe in armoede ende met droufheden leven. Ende ooc zoo wat menschen eenighe dinghen begonste daer hem vele aen ghelage up eenighe van desen daghen, het zoude hem coomen teenen drouven eynde" (volgt een lijst van 44 ongeluksdagen per jaar).

Elke maand bevatte twee dergelijke dagen. Het getal in het eerste versgedeelte duidt de eerste ongeluksdag aan, dat in het volgende gedeelte de tweede; het getal dat in dit laatste is uitgedrukt beduidt de zoveelste laatste dag van de maand. De verzen in de besproken kalender worden hierna letterlijk overgeschreven:

Januari : Prima dies mensis / Septima truncat ut ensis (= 1 en 7[25])(1)
Februari : Quarta subiit mortem / posternit quartaque cohortem (= 4 en 4[=25]
Maart : Primus mandentem / disrumpit quarta bibentem (= 1 en 4[=25])
April : Denus et undenus / est sicut mors alienus (= 10 en 11 [=20])
Mei : Tercius occidit / et septima hora residit (= 3 en 7 [=25])
Juni : Denus pallescit / quoniam denus secunda nescit (= 10 en 10 [=21])
Juli : Tercius mactat / juli denus labefactat (= 3 en 10 [=22])
Augustus : Prima necat fortem / oditque secuda cohortem (= 1 en 2 [=30])
September : Tercia septembris / et infert mala membris (= 3)
Oktober : Tercius et denus / est sicut mors alienus (= 3 en 10 [=22])
November : Tercius et quintus / et tercius est vere cinctus (= 3 en 5 en 3[=28
December : Septimus et angius / virosus denus et angius (= 7 en 10 [=22]).

Er bestaat meer dan een reeks verzen betreffende de ongeluksdagen, waarbij zowel de verzen als de data der dies mali zelf verschillen. Beperken wij ons hier echter tot de reeks die boven is overgeschreven. Bij vergelijking van zulke serie met andere handschriften waarin ze werd opgenomen, stelt men vast dat een aantal varianten voorkomen, zo-

---

(1) Het getal tussen vierkante haakjes geeft de juist dag van de maand aan.

wel wat betreft de tekst als de datum der ongeluksdagen (1).
Nu heeft men wel reeds eerder opgemerkt dat de verzen van dergelijke reeks in diverse manuscripten lichte verschillen kunnen vertonen naargelang de streek en het tijdperk waarin ze werden gekopieerd (2).
Nochtans is het opvallend dat ondanks deze varianten de datum der ongeluksdagen onveranderd blijft. Deze dagen stonden immers lang vast en komen reeds voor bij Beda in de VIIe eeuw (3). De afwijkingen op

---

(1) De verzen door H. GROTEFEND, o.c., dl. I, p.36 aangehaald, luiden als volgt: Prima dies mensis et septima truncat ut ensis (= 1 + 7 [=25]) / Quarta subit mortem/, posternit tertia fortem[1] (= 4 + 3 [=26])/ Primus mandentem, disrumpit quarta bibentem (= 1 + 4[=28])/ Denus et undenus, est[2] mortis vulnere plenus (= 10 + 11 [=20])/ Tercius occidit et septimus ora relidit (= 3 + 7 [=25])/ Denus pallescit quindenus federa nescit (= 10 + 15 [=16])/ Tredecimus[3] mactat, juli[4] decimus labefactat (= 13 + 10 [=22])/ Prima necat fortem perditque[5] secunda cohortem (= 1 + 2 [=30]) / Tercia septembris et denus[6] fert mala membris (= 3 + 10 [=21])/ Tercius et denus sicut mors est[7] alienus[8] (= 3 + 10 [=22])/ Scorpius[9] est quintus et tercius est nece[10] cinctus (= 5 + 3 [=28])/ Septimus exsanguis virosus[11] denus ut anguis (= 7 + 10 [=22]).
De onderlijnde woorden vertonen varianten ten opzichte van de in de bovenstaande tekst geciteerde verzen. De nummers verwijzen naar varianten in publicaties der verzen door F. MUGNIER, Les manuscrits à miniatures de la maison de Savoie. Le bréviaire de Marie de Savoie, duchesse de Milan, les heures des ducs de Louis et Amédée IV, Moutiers-Tarentaise, 1894, p.43, voetnoot 1 (= a); E. MOREL, Les calendriers perpetuels en usage dans les diocèses de Beauvais, Noyon et Senlis du XIIIe siècle au XVIIe siècle, Compiegne, 1911, p.30-32 (= b); W.E. VAN WIJK, Le nombre d'or, 's-Gravenhage, 1936, p.144-155 (= c): 1. de ganse zin luidt hier in c: "Ast februi quarta est, praecedit tertia finem"; 2. "est" luidt in b "sit"; 3. "tredecimus" luidt in a en c "terdenus"; 4. "juli" in b te vervangen door "julii"; 5. "perditque" luidt in a "sternit"; 6. "denus" wordt in b uitgebreid tot "denus quoque"; 7. "sicut mors est" luidt in b "est sicut mors"; 8. "sicut mors est alienus" in a te vervangen door "est mortis vulnere plenus"; 9. "scorpius" luidt in c "noxius"; 10. "est nece" luidt in a "ad mala"; 11. "virosus" luidt in c "venosus"

(2) A. NELSON, Dies Aegyptiaci. Ett Bidrag till Kännedomen on den Medeltida Kalendern, - Overbibliotekar Wilhelm Muntke På Femtiårsdagen 20. oktober 1933, Oslo, 1933, p.185-196.

(3) J. LOISELEUR, Les jours égyptiens. Leurs variations dans les calendriers du Moyen-Age, in Mémoires de la Société des antiquaires de France, dl. XXXIII, 1872, p.198-253.

dit gebied in de kalender van het Turijns-Milanees getijdenboek moeten dan ook nader onderzocht worden.

Zoals aangekondigd, werden in de kalender zelf bepaalde dagen als een dies gekenmerkt. Voor wat de eerste helft der maanden betreft luidt deze serie als volgt:
1 januari, 4 februari, 1 maart, 5 april, 3 mei, 10 juni, 13 juli, 3 september, 3 oktober, 5 november en 7 december.

Het is opmerkelijk dat het systeem in het Turijns-Milanees getijdenboek zonder twijfel enkele fouten bevat. Vooreerst zijn er afwijkingen tussen de getallen verschaft door de verzen en de aanduidingen van de dies in de kalender zelf: deze laatste geeft voor april de 5e, het vers wijst op de 10e, wat normaal is; voor juli doet zich het omgekeerde voor: het vers geeft de 3e aan, de kalender de juiste dag, namelijk de 13e; in de eerste helft van augustus werd nagelaten een dies aan te duiden; voor november is volgens de kalender de 5e een ongeluksdag, volgens het vers de 3e: de kalender geeft hier de juiste datum aan.

Andere fouten zijn te ontdekken door vergelijking met dergelijke verzen in andere handschriften (1). Hieruit blijkt dat voor februari de tweede ongeluksdag op de 26e valt in plaats van op de 25e: quarta staat hier voor tertia.
In juni is de tweede dies de 15e in plaats van de 21e: quoniam (2) denus is de foutieve weergave van quindenus. De derde juli is volgens de besproken kalender een kwade dag, elders echter pas de 13e: tercius werd hier geschreven in plaats van terdenus of tredecimus. In september

---

(1) Zie p.200, voetnoot 1.

(2) Er staat in afkorting: q$\bar{m}$. - Cfr. A. CAPPELLI, Dizionario di Abbreviature latine ed italiana, Milaan, 1961 , zesde uitgave, p.310: q$\bar{m}$ = quoniam, quondam.

werd de tweede dies niet aangeduid: infert staat voor denus fert. Tenslotte komen in het vers van november eigenlijk drie getallen voor: het eerste, tercius, dient vervangen te worden door het woord noxius of scorpius (1).

---

(1) Vergelijkende tabel van de ongeluksdagen aangegeven in de kalender en in de verzen van het Turijns-Milanees getijdenboek (A) en die in andere horaria waar een soortgelijk systeem wordt aangewend (B)(cfr. A. NELSON, o.c., p.185-196). Daar er echter ook een volledig andere reeks bestaat (cfr. H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.193) werd dit in de laatste kolom ter vergelijking toegevoegd (C):

	Kalender(A)	Verzen (A)	Andere soortgelijke voorbeelden (B)	Andere systemen (C)
januari	1	1	1	9
		7 (= 25)	7 (= 25)	5 (= 27)
februari	4	4	4	8
		4 (= 25)	3 (= 26)	10 (= 19)
maart	1	1	1	1
		4 (= 28)	4 (= 28)	2 (= 30)
april	5	10	10	1
		11 (= 20)	11 (= 20)	9 (= 22)
mei	3	3	3	6
		7 (= 25)	7 (= 25)	10 (= 22)
juni	10	10	10	5
		10 (= 21)	15 (= 16)	4 (= 27)
juli	?	3	13	11
		10 (= 22)	10 (= 22)	9 (= 23)
augustus	1	1	1	1
		2 (= 30)	2 (= 30)	7 (= 25)
september	3	3	3	3
		?	10 (= 21)	4 (= 27)
oktober	3	3	3	5
		10 (= 22)	10 (= 22)	9 (= 23)
november	5	3	5	8
		5 (= 26)	3 (= 28)	4 (= 27)
december	7	7	7	1
		10 (= 22)	10 (= 22)	7 (= 25)

De onderlijnde cijfers in de twee eerste kolommen geven de foutieve dies aan. De laatste reeks (C) toont aan dat de fouten in het Turijns-Milanees getijdenboek met dit systeem hoegenaamd niet overeenkomen en er dus geen sprake kan zijn van vermenging.

Het moet worden opgemerkt dat in de opgesomde gevallen wel degelijk de kalender van het hier besproken getijdenboek foutief is, en niet het materiaal dat ter vergelijking werd aangewend. Andere elementen wijzen eveneens op de slordigheid of onkunde waarmede deze verzen werden gekopieerd, o.a. het tweemaal voorkomen van eenzelfde versgedeelte in april en oktober (1) en in het laatste vers de foutieve lezing van et angius in plaats van exsanguis.

b) Het Gulden Getal.

De eerste kolom van de besproken kalender duidt het Gulden Getal aan. Het betreft hier een element van de zogenaamde Eeuwigdurende Kalender: de 235 nieuwe manen van een negentienjarige cyclus worden aangegeven door ze telkens met het rangnummer (d.i. het Gulden Getal) van dat jaar aan te duiden. Dit getal moet de berekening van de paasdatum van elk jaar vergemakkelijken (2).

Bij vergelijking van de in deze kalender aangeduide getallen met die in andere kalenders (3) wordt vastgesteld dat deze voor tien maan-

---

(1) F. MUGNIER, o.c., p.43, voetnoot 1, geeft een voorbeeld waarin april en oktober ook eenzelfde versgedeelte bezitten; doch in plaats van tweemaal een deel van het vers van oktober te herhalen, zoals in het Turijns-Milanees getijdenboek, wordt tweemaal een deel van april (namelijk "est mortis vulnere plenus") herhaald. Dit citaat komt inderdaad in andere gevallen enkel in april voor.

(2) E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.38; W.E. VAN WIJK, o.c.

(3) L. DE MAS LATRIE, Trésor de chronologie d'histoire et de géographie pour l'étude et l'emploi des documents du Moyen Age, Parijs, 1889, p.100-171; H. GROTEFEND, o.c., dl. I, p.10-11 (Tafel VIII); W.E. VAN WIJK, o.c., p.144-155; E. GAILLIARD en W. DE VREESE, Dietsche kalenders, in Jaarboek van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, dl. XXI, 1907, p.5-37; dl. XXII, 1908, p.5-45; dl. XXIII, 1909, p.5-66; dl. XXIV, 1910, p.5-86; dl. XXV, 1911, p.5-164; dl. XXVII, 1913, p.17-115; dl. XXVIII, 1914, p.5-89; dl. XXIX, 1919-20, p.5-39.

den overeenkomen. April en augustus vertonen echter afwijkingen. Wat eerstgenoemde maand betreft werd vanaf de 6e elk Gulden Getal één dag lager aangegeven dan normaal. Ook in augustus werd vanaf de 2e het Getal één dag lager geplaatst dan men zou verwachten. Een dergelijke vergissing doet zich bijvoorbeeld ook voor in een Dietse kalender van Doornik of Gent van 1453 (1). Men heeft hier echter ongetwijfeld met vergissingen te doen.

c) Zondagsletter.

De litterae feriales vormen de hoofdbestanddelen van een stelsel waarbij te beginnen met 1 januari aan elke dag van het jaar achtereenvolgens een der letters van A tot G wordt gegeven. Hierdoor kan men nagaan op welke dag van de week een kalenderdag valt en kan eveneens de paasdatum berekend worden door middel van de epacten (2).

In het Turijns-Milanees getijdenboek werden deze letters geschreven in de tweede kolom van de kalender.

d) Romeinse tijdrekening.

De nonen, iden, en kalenden zijn in de besproken kalendergedeelten aangeduid met de woorden nonas, idus en kalendas. Voor de data vallend vóór of na deze dagen werden afkortingen gebruikt die de hoogte hebben van twee regels: N' (nonas), Id' (Idus), Kl' (Kalendas).

Twee fouten doen zich voor. In januari werden in de kalender nonen en iden respectievelijk op de 7e en de 15e geplaatst, in plaats van op de 5e en de 13e; in mei op de 6e en de 14e in plaats van op de 7e en de 15e(3).

---

(1) E. GAILLIARD en W. DE VREESE, art. cit., dl. XXIII, 1909, p.30 en 34, Voor pril is de verschuiving echter pas de 10e begonnen.

(2) E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.37-38.

(3) Vergelijk H. GROTEFEND, o.c., dl. I, p.(32), Tafel XXVIII.

C. KERKELIJKE FEESTEN EN GEDENKDAGEN VAN HEILIGEN.

Bij de studie van de inhoud van deze kalender stuit men op enkele fundamentele moeilijkheden. Vooreerst, in verband met een poging tot lokalisatie, wordt er aan herinnerd dat slechts de bladzijden waarop verluchtingen voorkomen in 1902 werden gefotografeerd en gepubliceerd zodat enkel de eerste helft van elk der twaalf maanden bekend is.

Op de tweede plaats mist men op de foto's de kleur die een essentiële rol speelt bij het bepalen der belangrijke en der secundaire feesten of heiligdagen. Al kan vastgesteld worden, zoals hoger gezegd is, dat o.a. in de derde kolom (Romeinse tijdrekening) en bij de hoofdletters in de vierde (lijst van feesten en heiligen) een tint merkbaar is die zou wijzen op het gebruik van rode inkt, toch schijnt dergelijke lichtere kleur niet voor te komen bij de volledige namen van bepaalde heiligen of kerkelijke feesten. Wie echter herhaaldelijk en opmerkzaam toekijkt ontdekt dat verscheidene namen en feesten iets meer inspringen dan de overige, dat in dergelijke gevallen de eerste letter geen bijkomende versiering draagt van blekere kleur, dat de letters iets smaller zijn en het type van hoofdletter soms verschilt van de initialen die bij de overige vermeldingen werden gebezigd. Men kan zich afvragen of dergelijke teksten niet de hoofdfeesten aanduiden en werden geschreven met gouden inkt. Deze laatste wordt tot dit deel in meerdere handschriften aangewend. In tegenstelling met goud zou het gebruik van rode inkt ongetwijfeld een lichtere toon op de foto's tot gevolg hebben. Het ontbreken van rubricering bij de hoofdletter en het smaller type, gevolg van het samentrekken van de gouden inkt bij het drogen (1) pleiten ten voordele van het gebruik van dit laatste kleurmateriaal. De lijst van de aldus te onderscheiden feest- en gedenkdagen zal later worden opgesteld.

---

(1) Zie over dit verschijnsel H. MARTIN, Les miniaturistes français, Parijs, 1906, p.192-194.

de kalender Luiks zou kunnen zijn. Dat echter de HH. Trudo en Perpetua, respectievelijk patroon en patrones van Sint-Truiden en Dinant, ontbraken, weet hij aan de opstand van de beide genoemde steden tegen bovenvermelde Jan van Beieren (1).

Van den Gheyn kwam tot een geheel negatief besluit: volgens hem is uit de kalender niets te leren (2). Deze vaststelling, naar aanleiding van een bespreking van de publicatie door Hulin de Loo van de Heures de Milan, is echter waardeloos: zijn opinie steunt uitsluitend op de enkele namen die door laatstgenoemde in zijn werk werden geciteerd.

Het spreekt vanzelf dat een hernieuwd onderzoek van de kalender, ondanks het feit dat hij slechts half bekend is, zich opdringt. De vaststelling dat niet op alle dagen een feest of heiligennaam werd genoteerd toont aan dat men met de voorkomende namen wel een bedoeling moet hebben gehad, d.w.z. dat wat vermeld werd typisch zou kunnen zijn voor een bepaalde streek of persoon. De ontdekking van de aanduidingen in gouden inkt versterkt deze hypothese.

Op de 180 dagen die op de gepubliceerde foto's van de kalender voorkomen, werden er 123 voorzien van de naam van een heilige, van een kerkelijk feest of van de vermelding van een vigiliedag. Bij dit getal moeten 14 namen geteld worden, bekend door de reeds aangehaalde studies van Durrieu en Hulin de Loo (3). Bovendien kunnen nog 6 feesten worden toegevoegd in de tweede helft der maanden, afgeleid uit de opgave der octaven in de eerste helft der volgende. Dit geldt nog voor

---

(1) A. CHATELET, Les étapes..., p.202, voetnoot 13. - Vergelijk ook J. LEJEUNE, Les van Eyck, témoins d'histoire, in Annales. Economies, sociétés, civilisations, dl. XII , 1957, p.379.

(2) J. VAN DEN GHEYN, (Boekbespreking), G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, in Archives belges, dl. XIII, 1911, p.43-44.

(3) Zie p. 206, voetnoot 1.

5 andere, tengevolge van het feit dat het voor de kalender gebruikte perkament op bepaalde plaatsen zeer dun is zodat de versozijden van een paar folio's waarop de tweede helft der maanden was genoteerd, zichtbaar werden (in spiegelbeeld) op de rectozijde en bijgevolg dank zij de vermelde fotografies kunnen overgeschreven worden. Al deze kalendergegevens werden samengebracht in een reconstructie die in Bijlage II wordt opgenomen.

De vermoedelijke lijst der in het goud geschreven feesten en gedenkdagen ziet er uit als volgt (1):

1 januari : Circuncisio Domini,
6 januari : Epyphania Domini,
2 februari : Purificatio beate Marie,
1 mei : Philippi et Jacobi apostolorum,
3 mei : Invencio sancti Crucis,
1 augustus : Ad vincula sancti Petri,
10 augustus : Laurentii martiris: aartsdiaken, romeins martelaar, + 258,

---

(1) In verband met het onderzoek van de kalender werden volgende werken gebruikt: J. MOLANUS, Natales sanctorum Belgii, Leuven, 1595; S. LEBOUCQ, Histoire ecclésiastique de la ville et comté de Valentiennes, Valenciennes, 1844; LE GLAY, Cameracum christianum ou histoire ecclésiastique du diocèse de Cambrai, Rijsel, 1849; E. DUPONT, Catalogue alphabétique des saints et liste générale des saints, in Annuaire historique de la Société de l'histoire de France, 1857-1858; L. WIJCKMANS, Gouden kalender der Belgische heiligen en gelukzaligen, Brugge, 1883; J. WEALE, Analecta liturgica, Rijsel-Brugge, 1889; Catalogus codicum hagiographicorum latinorum in Bibliotheca nationali Parisiensi, ed. Hagiographici Bollandici, dl. III, Brussel, 1893, p.606-733; F. DOYE, Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche, 2 dln., Leipzig, 1929; R.T. HAMPSON, Medii aevi kalendarium, dl. II, Londen, s.d.; V. LEROQUAIS, Le Bréviaire de Philippe-le-Bon, Parijs-Londen-New York, 1929, p.55-108; H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.53-186; F.M. POWICKE, C. JONHSON en W.J. HARTE, Handbook of British Chronology, Londen, 1939, p.403-419; Dictionnaire historique des saints, uitgave o.l.v. J. COULSON , Parijs, 1964; E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.155-197 en 435-545; Vies des saints et des bienheureux selon l'ordre du calendrier, 13 dln., Parijs, 1935-1959.

15 augustus : Assumptio beate Marie,

8 september : Nativitas beate Marie,

14 september : Exaltatio sanctae crucis,

21 september : Matthei: eerste evangelist,

29 september : Michaelis: aartsengel,

1 oktober : Remigii et Bavonis: eerstgenoemde was bisschop van Reims, + ca. 530; de tweede was graaf van Haspengouw, later monnik van de Sint-Pieterabdij te Gent, + ca. 655,

1 november : Omnium sanctorum,

2 november : Commemoratio animarum,

11 november : Martini episcopi: bisschop van Tours, ca 315 - 397,

6 december : Nicholai episcopi: bisschop van Myra, IVe eeuw,

8 december : Conceptio beate Mariae,

14 december : Nichasii episcopi: bisschop van Reims, martelaar in 407 of 451.

Het gaat in deze gevallen steeds om feesten die bijna overal gemeenschappelijk én plechtig gevierd worden, met deze nadere aanduiding evenwel dat Nicasius (14 december) - samen met andere heiligen - in de Nederlandse bisdomskalenders werd opgenomen doch enkel een plechtige viering kent in Kamerijk, Doornik en Reims.
Remigius (1 oktober) wordt enkel op plechtige wijze gevierd in Reims, Munster, Terwaan, Utrecht en Brugge, en Bavo (1 oktober) in Gent en Brugge.

Vooraleer de overige heiligen te behandelen is het nuttig erop te wijzen dat in de kalender verscheidene fouten of onverwachte gegevens voorkomen, zoals blijkt uit onderstaande opsomming:

12 februari : Sulalie: in plaats van Eulalie,

13 februari : Valentini martiris: wordt overal op de 14e gevierd (1),

---

(1) F. DOYE , o.c., dl. II, p.473; H. GROTEFEND, o.c., dl.II, p.179; E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.537.

uitzonderlijk op de 13e (1),

25 februari : [Aldegondis] : in plaats van Aldetrudis (transcriptiefout van Hulin de Loo ?),

2 maart : Luci épiscopi: is bedoeld Lucas Casalii abbas (2) ?

5 maart : Eufebie: in plaats van Eusebie,

15 maart : Thiriaci martiris: wordt overal op de 16e gevierd (3), zelden op de 15e (4),

2 april : Quintini martiris: overal op 2 mei (5),

8 april : Calixti pape: normaal op 14 oktober (6); uitzonderlijk op 8 april (7). Is niet op deze datum Celestinus bedoeld (8) ?

10 april : Leonis pape (translatio): overal op 11 april (9); uitzonderlijk op de 10e (10),

---

(1) Catalogus codicum hagiographicorum..., o.c., dl. III, p.620.

(2) H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.130.

(3) F. DOYE , o.c., dl. I, p.240; H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.79; J. WEALE, o.c., p.240 (Freising), p.266 (Antwerpen) en p.134 (Straatsburg).

(4) Slechts op deze datum vermeld in een kalender van Haarlem (1435), gepubliceerd door E. GAILLIARD, en W. DE VREESE, art. cit., dl. XXV, 1911, p.155 en van Utrecht (einde XVe eeuw) uitgegeven door IDEM, art. cit., dl. XXV, 1911, p.131.

(5) Zie C. VAN COILLIE en J. VRANCKEN, Sint-Kwinten, de vroegere volksheilige, Pittem, 1966, p.20.

(6) F. DOYE , o.c., dl. I, p.162; H. GROTEFEND, o.c., dl.II, p.75.

(7) P.F. LEFEVRE, Le calendrier de Bruxelles avant la réforme liturgique du XVIe siècle, in Archives, bibliothèques et musées de Belgique, dl. XIII, 1936, p.23.

(8) E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.454: op 8 april te Keulen en te Utrecht.

(9) F. DOYE, o.c., dl. I, p.677-678; H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.128; E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.494.

(10) Catalogus codicum hagiographicorum..., o.c., dl. III, p.634.

11 april : Luci episcopi et martiris: komt nergens voor. Is niet Leo bedoeld (cfr. 10 april) ?

7 mei : Latini epsiscopi. Een Latinus, bisschop van Brescia wordt gevierd op 24 maart (1). Is hier geen fout ontstaan tengevolge van een verkeerd begrijpen van een voorbeeld waar op 6 mei Sint-Jan voor de Latijnse Poort voorkwam, doch wiens naam wegens de lengte gedeeltelijk op de ruimte voorbehouden aan de 7e werd genoteerd (2) ?

8 mei : Translatio sancti Nycholay: wordt normaal op de 9e gevierd (3), zelden op de 8e (4),

20 mei : [Gervasius et Protasius] : komt nergens op deze datum voor, wel op 19 juni,

14 juni : Blasii episcopi: in plaats van Basilii episcopi (5),

15 juni : Laudelini episcopi: in plaats van Landelini,

16 augustus : [Arnoldi episcopi] : meestal Arnulphus (6),

21 augustus : [Gaugericus] : normaal op 11 augustus. Gaat het hier om een fout begaan door HULIN DE LOO (7) ?

---

(1) F. DOYE , o.c., dl. I, p.669; H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.126.

(2) Zie voorbeeld van een dergelijke schikking in een kalender gepubliceerd door F. GAILLIARD en W. DE VREESE, art. cit., dl. XXVIII, 1914, p.59:
6 mei : "Johannes vor den"
7 mei : "latinschen porten".

(3) F. DOYE , o.c., dl. II, p.77-78; H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.146; E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.508.

(4) Catalogus codicum hagiographicorum..., o.c., p.643.

(5) H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.73; E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.446.

(6) F. DOYE , o.c., dl. I, p.89-90; H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.66; E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.443.

(7) Heures..., p.9.

6 september : Huberti episcopi: gewoonlijk Humbertus, zelden Hubertus (1),

11 september : Prothi et Jacincti martir: in plaats van martirum,

15 oktober : Luciani et Maximiani: normaal op de 16e (2), uitzonderlijk op de 15e (3),

5 november : Leonardi abbatis: normaal gevierd op de 6e (4), uitzonderlijk op de 5e (5),

10 december : Juliani et Eulalie: Julianus komt nergens voor. Twee mogelijkheden doen zich hier voor: ofwel is er een verschuiving van 9 december, wanneer Julianus, bisschop van Apamea (Syrië), wordt gevierd (6). Ofwel wordt Julianus verbonden met Eúlalia omdat beiden als patroons voor de reizigers worden aangezien (7). In een moderne kalender komen eveneens beide heiligen voor op deze datum (8).

Deze lijst omvat een totaal van 21 gegevens waarvan er enkele ongetwijfeld foutief zijn of varianten vormen ten opzichte van andere kalenders. Eenvoudige schrijffouten komen viermaal voor. Zeven maal is een datum verschoven ten opzichte van de gebruikelijke gedenkdag. Heiligennamen wijken vier keer af van de normale schrijfwijze en evenveel maal treft men een heilige aan die nooit op de bedoelde dag in andere

---

(1) Catalogus codicum hagiographicorum..., o.c., dl. III, p.689.

(2) H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.130; E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.489.

(3) Catalogus codicum hagiographicorum..., o.c., dl. III, p.704.

(4) F. DOYE , o.c., dl. I, p.683; H. GROTEFEND, o.c., dl. II, p.127; E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.494.

(5) Catalogus codicum hagiographicorum..., o.c., dl. III, p.715.

(6) F. DOYE , o.c., dl. I, p.644.

(7) Zie F. DOYE , o.c., dl. I, p.?34-335.

(8) E. DUPONT, art. cit., op 10 december.

kalenders schijnt voor te komen. Twee afwijkingen zijn mogelijk te wijten aan een foutieve transcriptie door Hulín de Loo.

Bij de opsomming van de heiligen en de feesten, niet vervat in de reeds gegeven lijst van hoofdfeesten, wordt onderscheid gemaakt tussen de algemene of universele (A) en de niet algemeen gevierde heiligen (B).

A) Volgende feesten en heiligen worden universeel gevierd (1). Zij zijn dus uit te schakelen voor verder onderzoek aangaande de lokalizering van de kalender.
Een sterretje vóór de naam betekent dat die ook voorkomt in de boven opgestelde lijst van fouten.

2 januari : Octava sancti Stephani: feest op 26.XII. Diaken te Jeruzalem, protomartir, + ca. 35,

3 januari : Octava sancti Johannis: feest op 27.XII. Evangelist.

4 januari : Octava sanctorum Innocentium: feest op 28.XII.

7 januari : Octava Epyphanie.

14 januari : Felicis presbyteris: Felix in pincis of de Nola; priester; in de buurt van de Monte Pincio gedood, + 260.

20 januari : Fabiani et Sebastiani: de eerste Paus en martelaar, + 250; de tweede Romeins martelaar, III eeuw.

21 januari : [Agnetis virginis] : maagd en martelares te Rome, + 304/05.

28 januari : [Agnetis secundo] : octaaf van voorgaand feest.

1 februari : Brigide virginis: Brigida van Kildare, patrones van Ierland, + 523. (In Doornik op 31 januari gevierd).

---

(1) Het betreft hier heiligen of feesten die volgens H. GROTEFEND, o.c., overal en volgens E.E. STRUBBE en L. VOET, o.c., in de gehele Nederlanden gevierd worden. Ze zijn trouwens voorgeschreven voor de gehele Kerk (J. WEALE , o.c., p.77-83).

3 februari : Blasii episcopi: bisschop van Sebaste (Armenië), martelaar ca. 316 ? Een der 14 noodhelpers.

5 februari : Agathe virginis: maagd en martelares te Catanië (Sicilië) in 251.

10 februari : Scolastice virginis: maagd, abdis, zuster van Benedictus van Nursia (+ ca. 542).

* 13 februari : Valentini martiris: bisschop van Terni (Umbrië), martelaar ca. 273.

7 maart : Perpetue et Felicitas: eerstgenoemde martelares te Carthago in 203; de tweede martelares te Carthago in 202 of 203.

12 maart : Gregorii pape: Paus Gregorius de Grote, + 604.

17 maart : [Gertrudis]: abdis te Nijvel, + 659.

4 april : Ambrosii episcopi: bisschop van Milaan, + 397.

14 april : Tiburcii et Valeriani: eerstgenoemde martelaar te Rome, vóór 250; Valerianus: bruidegom van de H. Cecilia, broer van Tiburcius, IIIe eeuw.

6 mei : Johannis ante portam latinam: martelaarschap van Sint-Jan-de-Evangelist.

9 mei : Gordiani et Epimachi: eerstgenoemde was martelaar te Rome onder Julianus in 362; de tweede martelaar te Alexandrië onder Decius in de IVe eeuw.

12 mei : Nerei et Achillei: de eerste is martelaar te Terracina in de IIe eeuw, de tweede is een martelaar in 98.

1 juni : Nichomedis martiris: priester en martelaar te Rome onder Domitianus (het betreft hier de dedicatio van de kerk).

2 juni : Marcellini martiris: romeins priester, + 304.

9 juni : Primi et Feliciani: gebroeders, gemarteld onder Diocletianus.

11 juni : Barnabe: apostel, martelaar op Cyprus, na 63.

12 juni : Basilidis martiris: Romeins soldaat; samen met zijn gezellen martelaar onder Diocletiaan.

* 19 juni : [Gervasius en Protasius]: gebroeders, martelaars te Milaan.

24 juni : [Sancti Johannis Baptiste].

29 juni : [Sanctorum Petri et Pauli].

1 juli : Octava sancti Johannis: Sint-Jan-de-Doper, feest op 24 juni.

6 juli : Octava Patri et Pauli: apostelen, feest op 29 juni.

10 juli : Septem fratrum: zonen van de H. Felicitas, martelaars te Rome ca. 164.

11 juli : Translatio sancti Benedicti: Benedictus van Nursia.

15 juli : Divisio Apostolorum.

2 augustus : Stephani pape: Paus en martelaar, 254-257.

3 augustus : Invencio sancti Stephani: protomartir, gedood te Jeruzalem in 415.

6 augustus : Sixti pape et martiris: Paus en martelaar, 257-258.

7 augustus : Donati episcopi: bisschop van Arezzo (Toskane), martelaar onder Julianus in 362.

8 augustus : Ciriaci sociorumque eius: translatio van deze heilige.

9 augustus : Vigilia: van de H. Laurentius.

13 augustus : Ypolito sociorumque eius: Romeins martelaar, bevelhebber, martelaar te Rome in 258.

14 augustus : Vigilia: vigiliedag van Onze-Lieve-Vrouw-tenhemelopneming.

1 september : Egidii abbatis: eremijt, een der 14 noodhelpers, + 721/25.

* 11 september : Prothi et Jacincti martir: gebroeders, romeinse martelaren onder Valerianus en Gallienus in 257 of 260.

15 september : Octava beate Maria: oktaaf van Onze-Lieve-Vrouw-tenhemelopneming.

17 september : [Lambertus]: bisschop van Maastricht, martelaar in 705/06 te Luik.

20 september : Vigilia: vigiliedag van de H. Matheus.

27 september : Cosme et Damiane: martelaars in Syrië in 297.

2 oktober : Leodegarii episcopi: bisschop van Autun, martelaar in 678.

4 oktober : Francisci confessoris: Franciscus van Assisi, + 1226.

6 oktober : Fidis virginis: martelares te Agen (Fr.).

9 oktober : Dyonisii et Rustci: eerstgenoemde is de eerste bisschop van Parijs, martelaar in de IIIe eeuw; de tweede was priester en martelaar te Parijs.

14 oktober : Calixti pape: Paus en martelaar in 227.

31 oktober : [Sancti Quintini] : sterfdag van deze martelaar in 286.

8 november : Quatuor coronatorum: martelaren in 306 te Rome.

9 november : Theodori martiris: Theodorus van Amesia (Pontus), martelaar ca. 306.

10 november : Martini pape: Paus en martelaar in 655.

30 november : [Sancti Andree] .

7 december : Octava sancti Andree: apostel, feest op 30 november.

13 december : Lucie virginis: maagd en martelares ca. 303 te Syracuse.

26 december : [Sancti Stephani] .

27 december : [Sancti Johannis] .

28 december : [Sanctorum Innocentium] .

B) Lijst van niet algemeen gevierde heiligen. Hierbij vindt men de opgave van de bisdommen, steden of abdijen (1) gelegen in de Nederlanden, waaraan ze eigen zijn. Indien ze hier niet voorkomen worden de plaatsen van viering in de omgevende landen tussen haakjes opgegeven. Tevens wordt aangeduid wanneer een feest in de Romeinse kalender is opgenomen, d.w.z. voorgeschreven is voor de gehele Kerk. Een sterretje na een plaatsnaam duidt op een plechtige viering aldaar. Zoals in voorgaande lijst verwijst een sterretje vóór de heilige naar de reeks van fouten.

8 januari : Sancti Maximiani: met gezellen, priester, martelaar te Beauvais ca. 290. Saint-Omer*, Beauvais*, (Romeins kalender).

---

(1) Hier worden alle diocesen opgenomen die geheel of gedeeltelijk van de Nederlanden deel uitmaakten (zie E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.155).

10 januari : Pauli primi heremite: Paulus van Thebe, gestorven in 341. Keulen, Luik, Utrecht, Trier, Munster.

11 januari : Gregorii episcopi: bisschop van Nyssa, kerkvader, + 394. (Freising).

15 januari : Mauri abbatis: gezel van Benedictus, + 584. Atrecht, Doornik, Keulen, Terwaan, Trier, Utrecht.

30 januari : [Aldegondis]: eerste abdis van Maubeuge, + ca. 684. Nederlanden, St.-Omaars*, (Romeins kalender).

6 februari : Amandi et Vedasti: Amandus was bisschop van Maastricht, + 675/6; Vedastus was bisschop van Atrecht, + 540. Nederlanden (in Kamerijk ontbreekt Amandus, hij wordt hier op 7 februari gevierd), Doornik*, (Romeins kalender).

8 februari : Dionisii martiris: met gezellen, martelaar in Klein-Azië (1).

9 februari : Auberti episcopi: bisschop van Rouen, banneling te Hautmont waar hij sterft in 689 of 695. (Rouen, Senlis).

* 12 februari : Sulalie; eigenlijk Eulalie: maagd en martelares te Barcelona, + 304. Keulen, Trier, (te Utrecht op 13 februari).

* 25 februari : [Aldegondis]; eigenlijk Aldetrudis: abdis van Maubeuge, dochter van de HH. Vincentius en Waldetrudis, + 697. Kamerijk.

1 maart : David confessoris: aartsbisschop van Mynyw (Wales), primaat van Cambrië, + 500 te Pembroke. (Engelse bisdommen)(2).

---

(1) Enkel vermeld door F. DOYE, o.c., dl. I, p. 268 op 8 februari.

(2) Ander geval van een Doornikse of Kamerijkse kalender waar op 1 maart David wordt genoteerd in F. GAILLIARD en W. DE VREESE, art. cit., dl. XXIX, 1919-1920, p.29; een ander voorbeeld van Engelse invloed op een kalender van Noord-Frankrijk of Vlaanderen uit het begin der XVe eeuw, in (Tentoonstellingscatalogus) Marienbild in Rheinland und Westfalen, Essen, 1968, p.142, nr. 222 a.

* 2 maart : Luci episcopi ?

3 maart : Felicis confessoris: met gezellen, martelaar te Rome, Afrika of Spanje (1).

4 maart : Adrianus: bevelhebber onder Maximianus Galerius, martelaar in 303.
Utrecht, Gent, abdij van Geraardsbergen*.

* 5 maart : Eufebii confessoris; eigenlijk Eusebii: Eusebius van Cremona, leerling van de H. Hieronymus, Ve eeuw.
(Agram).

14 maart : Leonis pape: Paus Leo de Grote, kerkleraar, + 461.
Bergen, (Romeins kalender), (te Utrecht op 13 maart).

* 15 maart : Thiriaci martiris: of Cyriacus, diaken, martelaar in de IVe eeuw.
(Triëst, Parijs, Londen, Winchester).

* 2 april : Quintini martiris: eigenlijk op 2mei, martelaar ca. 303 Noyon.

3 april : Pancracii episcopi: bisschop van Taormina (Sicilië), martelaar in de Ie eeuw.
(Turijn).

* 8 april : Calixti pape: Paus, + 222.
(Bremen).

* 10 april : Leonis pape: Leo de Grote, translatio,
Kamerijk, Atrecht, Keulen, Luik, Trier, (Romeins kalender).

* 11 april : Luci episcopi et martiris.
Nergens.

13 april : Eufemie virginis: maagd uit Chalcedonië.
Trier, Utrecht, Atrecht, Kamerijk, Keulen.

---

(1) Enkel op deze dag vermeld bij F. DOYE, o.c., dl. I, p.370.

18 april : [Ursmarus] : abt van Lobbes en prediker in Vlaanderen, + 713.
Kamerijk, Luik, abdij van Lobbes.

2 mei : Athanasii episcopi: Athanasius de Grote, kerkleraar, bisschop van Alexandrië, + 373.
Utrecht, Trier, Keulen, Munster, Reims, (Romeins kalender).

4 mei : Quiriaci episcopi: bisschop van Jeruzalem, martelaar, IVe eeuw ? Een der veertien noodhelpers.
(Romeins kalender).

* 7 mei : Latini episcopi: enkel een Latinus, bisschop van Brescia in de IIe eeuw is bekend. Hij wordt gevierd op 24 maart.

* 8 mei : Translatio sancti Nicholay: bisschop van Myra, translatio naar Bari in 1087.
Kamerijk, Noyon, Doornik, Keulen, Trier, Terwaan, Atrecht, Reims, (Romeins kalender).

13 mei : Servacii episcopi: eerste bisschop van Tongeren, + ca. 385 te Maastricht.
Kamerijk, Luik*, Reims, Utrecht*, Keulen, Munster*, Trier, (Romeins kalender).

14 mei : Victoris et Corone: eerstgenoemde martelaar in Syrië of Sardinië in 177;de tweede is zijn echtgenote, eveneens martelares.
Luik, Utrecht, (Romeins kalender).

24 mei : [Donatianus] : martelaar te Nantes in 287.
Utrecht, (Romeins kalender).

5 juni : Bonifacii archiepiscopi: apostel van Duitsland, bisschop van Mainz, aartsbisschop van Keulen, martelaar in Friesland in 754.
Nederlanden*.

8 juni : Medardi et Gildardi: eerstgenoemde is bisschop van Noyon, 545; Gildardus is zijn broer, bisschop van Rouen.
Medardus: Doornik, Keulen, Luik, Trier, Utrecht.
Gildardus: Kamerijk, Atrecht, Reims, Trier, (Romeins kalender).

* 14 juni : Blasii episcopi; eigenlijk Basilii: Basilius de Grote was bisschop van Cesarea, + 379.
Reims, Trier, Brugge, (Romeins kalender).

* 15 juni : Laudelini confessoris; eigenlijk Landelini: stichter van Lobbes, Aulne, Wallers en Crespin, + ca. 686 of 691.
Kamerijk, Crépin, (Romeins kalender).

3 juli : Translatio sancti Thome: apostel.
Nederlanden, Brugge *, (Romeins kalender).

4 juli : Translatio sancti Martini: Maarten van Tours.
Frankrijk, Nederlanden, Doornik*, Utrecht*, (Romeins kalender).

7 juli : Claudii martiris: Claudius Nicostratus, martelaar te Ostia.
(Breslau, Geneve, Lebus, Amiens, Milaan).

14 juli : Vincencii confessoris: graaf van Henegouwen, echtgenoot van Waldetrudis. Sticht een abdij te Zinnik, + 677 aldaar.
Bergen.

* 16 augustus : [Arnoldi]; eigenlijk Arnulphus: bisschop van Soissons, stichter der abdij Oudenburg (Brugge).
Nederlanden, (in Romeins kalender op 15 augustus).

* 21 augustus : [Gaugerici episcopi] : eigenlijk 11 augustus, bisschop van Atrecht en Kamerijk, sticht abdij van Sint-Medardus, (later Saint-Géry), + ca. 620.
Atrecht *, Kamerijk *, Luik, Terwaan, (Romeins kalender).

2 september : Justi episcopi: bisschop van Lyon, trekt zich terug in de Egyptische woestijn, + ca. 390.
Keulen, Trier, (Romeins kalender).

3 september : Remacli episcopi: bisschop van Maastricht, + ca. 670.
Nederlanden.

4 september : Marcelli martiris: bisschop en martelaar, + ca. 178.
Atrecht, Doornik, Kamerijk, Trier, Utrecht, Munster, (Romeins kalender).

5 september : Bertini abbatis: abt van Sithiu (Sint-Omaars), + ca. 709.
Atrecht, Doornik, Kamerijk, Reims, Terwaan, Utrecht, Sint-Omaars *, (Romeins kalender).

* 6 september : Huberti episcopi: eigenlijk Humbertus, abt en bisschop, herstichter van de abdij van Maroilles, + 682.
Atrecht, Doornik, Kamerijk, abdij van Maroilles.

10 september : Hylarii pape: Paus en belijder, + 468.
Utrecht, (Romeins kalender).

7 oktober : Marcelli martiris: martelaar in de Ie eeuw.
Nederlanden, behalve Atrecht, (Romeins kalender).

13 oktober : Athanasii episcopi: bisschop van Sens ?
Atrecht, Bergen (= Anastasius).

* 15 oktober : Luciani et Maximiani: gezellen; de eerste is bisschop van Beauvais, + ca. 290.
(Beauvais), Atrecht, Kamerijk.

30 oktober : [Germanii] : bisschop en belijder, + ca. 540.
Atrecht, (Romeins kalender).

3 november : Huberti episcopi; bisschop van Luik, + 727.
Keulen, Luik *, Utrecht, Kamerijk, Doornik, Munster, Reims, Trier, (Romeins kalender).

* 5 november : Leonardi abbatis: eremijt, stichter van Noblac (Limoges), + 559.
Keulen, Luik *, Utrecht, Trier, Reims, Munster, (Romeins kalender).

15 november : Machuti episcopi: geboren te Gwent (Wales), eerste bisschop van Aleth, + 565 of 627. Relieken te Gembloers.
Atrecht, Reims, (Romeins kalender).

1 december : Eligii episcopi et confessoris: bisschop van Noyon, + 659.
Nederlanden.

3 december : Claudii martiris et Hylarie virginis: echtgenoten, martelaars in 283-284 te Rome.
Utrecht (enkel Claudius), (Romeins kalender).

4 december : Barbare virginis: maagd en martelares te Nicomedië in 306. Bijna universeel; Antwerpen, Atrecht, Kamerijk, Doornik*, Trier*, Sint-Omaars*, (Romeins kalender).

* 10 december : Julianus et Eulalie: deze laatste was maagd en martelares onder Diocletiaan, in 304. Julianus wordt nergens gevierd op deze datum. Trier, Utrecht, Noyon, Doornik, Atrecht, (Romeins kalender).

15 december : Octava beate Marie. Utrecht.

Deze tweede lijst is veruit de belangrijkste in verband met de studie aangaande de lokalizering van de kalender. Volgende vaststellingen vloeien eruit voort.

Enkele gedenkdagen van heiligen blijken hoegenaamd niet bepalend te zijn voor een bisdom of gewest in de Nederlanden: in kalenders van de Nederlandse bisdommen worden ze niet als strikt eigen beschouwd. Dit neemt echter in geen geval weg dat ze in verschillende kalenders uit de diverse kerkelijke landstreken toch kunnen voorkomen (1). Hiermede bedoelen wij

---

(1) Voorbeelden: 11 jan.: de H. Gregorius in de kalender uit het Turijns-Milanees getijdenboek treft men ook aan in een Utrechtse kalender (E. GAILLIARD en W. DE VREESE, art. cit., dl. XXII, 1909, p.39; 8 febr.: Dionisius: zie ook een Brugs kalender (IDEM, art. cit., dl. XXI, 1907, p.16); 1 maart: David: zie een Kamerijkse kalender (IDEM, art. cit., dl. XXIX, 1919-20, p.29; 2 maart: Lucius (?): zie een Utrechts kalender (IDEM, art. cit., dl. XXIII, 1909, p.41; dl. XXV, 1911, p.155; dl. XXVII, 1913, p.43, dl. XXIX, 1919-20, p.13; 5 maart: Eusebius: zie een Utrechts kalender (IDEM, art. cit., dl. XXVIII, 1909, p.41) en een Brussels kalender (P.F. LEFEVRE, art. cit., p.22); 15 maart: Thiriacus: zie een Brussels kalender (P.F. LEFEVRE, art. cit., p.22), een Haarlems kalender (E. GAILLIARD en W. DE VREESE, art. cit., dl. XXV, 1911, p.155 en een Utrechts kalender (IDEM, art. cit., dl. XXIV, 1910, p.65; dl. XXV, 1911, p.43; en p.131); 3 april: Pancracius: zie een Brugs kalender (IDEM, art. cit., dl. XXI, 1907, p.20); 8 april: Calixtus: zie een Brussels kalender (P.F. LEFEVRE, art. cit., p.23).

enkel dat de gedenkdagen niet representatief zijn. Hierbij komt echter dat men verscheidene van de heiligen die in de tweede lijst werden opgesomd aantreft in de algemene kalender van de Roomse Kerk, andere daarentegen niet. Dit is een aanduiding voor het feit dat men in het getijdenboek toch niet te doen heeft met een eerder algemene kalender. Wanneer men de groep van gedenkdagen opstelt die niet in de Romeinse kalender voorkomen behoudt men 57 dagen. Samen met de vijf dagen waarop twee heiligen samen vermeld worden, geeft dit een totaal van 62 sancti of sanctae. Bij de verdeling van deze heiligen naar het gebied waar ze geleefd hebben bekomt men volgend overzicht:

Nederlanden (met Noord-Frankrijk): 16
Frankrijk : 12
Engeland : 2
Spanje : 2
Duitsland : 1
Italië : 12
Oosten : 12.

De heiligen uit de Nederlanden zijn opvallend vertegenwoordigd, wat het onderzoek stuurt in de richting van deze gewesten. Een andere indeling geeft een nieuw beeld. Van de genoemde 62 heiligen zijn er 49 (1) eigen aan de Nederlandse en de Noord-Franse diocesen. Verdeeld over deze bisdommen geeft dit volgende reeks:

Atrecht : 26
Doornik : 23
Kamerijk : 28
Keulen (metropool voor Luik): 24
Luik : 24

---

(1) Hierin zijn begrepen Remigius en Bavo (1 oktober) en Nicasius (14 december) die in gouden inkt werden geschreven.

Noyon : 11

Reims (metropool voor Doornik en Kamerijk): 21

Terwaan : 14

Utrecht : 31.

Dat Utrecht en Kamerijk het hoogste aantal hebben betekent niet dat de kalender betrekking heeft op deze gewesten. Dit hangt er van af of de heiligen werkelijk representatief zijn voor deze streken. Een nieuwe indeling werpt hierop meer licht. De heiligen uit de besproken kalender die in de Nederlanden of randgebieden hebben geleefd of hier zeer speciaal worden vereerd zijn hier samengebracht (de onderlijnde heiligen staan vermoedelijk in het goud in de kalender; deze tussen haakjes hebben in de Nederlanden niet geleefd doch worden er op bijzondere wijze vereerd):

30 januari : Aldegondis (Maubeuge)

6 februari : Amandus (Maastricht, Elnon)

6 februari : Vedastus (Atrecht)

9 februari : Aubertus (Hautmont)

25 februari : Aldetrudis (Maubeuge)

4 maart : (Adrianus)(Geraardsbergen)

14 april : (Leo)(Bergen)

2 april : (Quintinus)(Noyon)

18 april : Ursmarus (Lobbes, Binche)(1)

13 mei : Servatius (Tongeren, Maastricht)

15 juni : Landelinus (Kamerijk, Crespin)

14 juli : Vincentius (Bergen, Zinnik (2), Hautmont (3))

---

(1) Te Binche dank zij de overbrenging van het seculier kapittel van Lobbes in 1408 (E. DE MOREAU, Histoire de l'église en Belgique. Tome complémentaire, I, Circonscriptions ecclésiastiques. Chapitres, abbayes, couvents en Belgique avant 1559, Brussel, 1948, p.487).

(2) E. DE MOREAU, o.c., p.502.

(3) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.9.

11 augustus : Gaugericus (Atrecht, Kamerijk)
3 september : Bertinus (Sint-Omaars)
6 september : Humbertus (Maroilles)
17 september (?): Lambertus (Maastricht, Liessies)(1)
1 oktober : Remigius (Reims)
1 oktober : Bavo (Gent)
13 oktober : Athanasius (Bergen)
3 november : Hubertus (Luik)
1 december : Eligius (Noyon)
14 december : (Nicasius)(Reims).

Wanneer deze plaatsnamen op kaart worden gebracht (fig. 4) is het duidelijk dat de namen van de inheemse heiligen of van deze die hier speciaal worden vereerd wijzen op de Nederlanden. Kan dit nog meer gepreciseerd worden ? Het grootste aantal der opgesomde heiligen wordt gevierd in het bisdom Kamerijk, waarbij Aldetrudis en Landelinus uitsluitend in dit bisdom voorkomen. Ook Nicasius, in het goud geschreven, wordt enkel hier plechtig gevierd. Speciale vermelding verdient Bergen terwille van het feest van Leo en Athanasius, waarbij tevens Vincentius en diens dochter Aldetrudis dienen gevoegd te worden. Negatief gezien moet vermeld worden dat bepaalde heiligen die in Kamerijk gevierd worden, zoals Gaugericus (1 okt.), Gislenus (10 okt.) en Winnok (6 nov.) ontbreken. Ook Waldetrudis (9 april, 12 aug. en 2 nov.) en Landrada

---

(1) Patroon der Benediktijnerabdij aldaar.

Fig. 4. - Kerkelijke indeling van het westelijk deel der Zuidelijke Nederlanden en van Noord-Frankrijk. Grenzen van het graafschap Henegouwen.

(8 juli), te Bergen plechtig vereerd, zijn afwezig (1).

Meerdere plaatsnamen, die hoger vermeld werden (Maubeuge, Hautmont, Bergen, Lobbes, Binche, Crèspin,Zinnik, Maroilles, Liessies), bevonden zich in de XVe eeuw in het bisdom Kamerijk en behoorden bovendien tot het graafschap Henegouwen (fig. 4)(2).

Uit bovenstaande bladzijden kunnen enkele belangrijke conclusies getrokken worden. De hier besproken kalender verschilt grondig van deze die in het oorspronkelijk getijdenboek (thans Parijs horarium) voorkomt, én wat betreft de inhoud, én wat de versiering aangaat. De kopiist en de verluchter die hem hebben uitgevoerd hebben wel de opmaak of layout overgenomen van de overige bladzijden uit het Turijns-Milanees getijdenboek. De aan het begin van ~~dit~~ deze paragraaf vooruitgezette mening

---

(1) Om de kalender als eigen aan een ander bisdom te kunnen beschouwen, ontbreken eveneens kenmerkende heiligen, o.a.: voor Atrecht: Vedastus (13 febr. en 1 okt.), Aldetrudis (4 febr.), voor Doornik: Piatus (1 okt.), Eleutherius (20 febr.), Winnok (6 nov.); voor Luik: Monulfus en Gondulfus (16 juli), Hadelinus (3 febr.), Perpetuus (4 nov.), Trudo (23 nov.); voor Noyon: Acharius (27 nov.), Mommolinus (16 okt.); voor Terwaan: Omaars (9 sept.), Ostentio Maximi (20 okt.), Winnok (6 nov.); voor Utrecht: Willibrordus (7 nov.), Lebuinus (12 nov.), Ponciaan (14 jan.), Pancratius (12 mei), Odulphus (7 nov.); voor Brugge: Donatianus (14 okt.), Godelieve (6 juli), Karel de Goede (2 maart); voor Brussel: Gudula (8 jan.), Michael (8 mei), Guido (12 sept.); voor Dowaai: Amatus (13 sept.); voor Gent: Julianus hospit. (9 jan.), Livinus (12 nov.), Macarius (9 mei), Pharaildis (4 jan.), Amelberga (10 juli); Mechelen: Rumoldus (1 juli).

(2) Cfr. in de Geschiedkundige atlas van Nederland volgende geraadpleegde kaarten: A.A. BEEKMAN, De Bourgondische tijd, 's-Gravenhage, 1915; IDEM, De kerkelijke indeling omstreeks 1555. Tevens kloosterkaart, 's-Gravenhage, 1920; E. DE MOREAU, Histoire de l'église en Belgique. Tome complémentaire, I, Cartes, Brussel, 1948.

wordt echter in alle opzichten bevestigd: de auteurs van de kalender van het Turijns-Milanees horarium hadden het Parijse deel niet meer voor ogen en werkten dus na de verdeling van het handschrift.

De verluchting van de kalender werd uitgevoerd door hand K, rond het midden der XVe eeuw. Daar G. Hulin de Loo veronderstelt dat deze hand in het Turijns-Milanees getijdenboek het laatste stadium vertegenwoordigt van de afwerking, alias de tweede campagne, waarmede een voorlopig onbepaald aantal jaren of zelfs decennia vroeger was begonnen, stelt zich de vraag in welke fase van de tweede campagne de tekst zelf van de kalender werd toegevoegd. Dit is niet met zekerheid uit te maken. Men kan slechts bevestigen dat de tekst werd geschreven vóór hand K de friezen schilderde, doch ruimer gezien lijkt het waarschijnlijk dat de kalender het eerste is geweest dat werd uitgevoerd op het ogenblik dat de nieuwe bezitter het voornemen maakte de verluchting te doen aanvullen. Niet alleen zou dit een normale werkwijze zijn in de genesis van handschriften, doch bovendien verzet de wijze waarop de onderscheiden handen in de afwerking zijn tussengekomen zich niet tegen deze opvatting. Immers de handen F tot K die samen de tweede verluchtingscampagne vormen, hadden ieder een eigen taak: F werkte enkel de bladen af die tijdens de eerste versieringsperiode waren begonnen, G, H en I begonnen nieuw werk, d.w.z. grote taferelen, aan te brengen op de lege bladen en hand K vulde in een allerlaatste fase alle door voorgaande handen opengelaten ruimten aan, o.a. een groot aantal initialen en friezen (1). Daar de kalender niet met grote taferelen doch enkel met friezen is opgeluisterd zou het dus normaal zijn dat hij, ofschoon de tekst reeds lang kon geschreven zijn, pas later werd versierd door hand K.

---

(1) Zie verder Hoofdstuk II, Art. III, Het iconografische programma, § 1.

Een tweede vaststelling heeft betrekking op het volgende. Het grote aantal werkelijke fouten en afwijkingen ten opzichte van andere kalenders toont aan dat die in het Turijns-Milanees getijdenboek met zeer geringe zorg werd uitgevoerd, wat zijn praktische bruikbaarheid sterk beknotte.

De kalender is niet kenschetsend voor een bepaald bisdom. Dit verschijnsel komt zeer veel voor in horaria voor leken. In dat verband dient erop gewezen te worden dat het onderzoek van kalenders in getijdenboeken nog weinig systematisch werd doorgevoerd en bemoeilijkt wordt door het ontbreken van degelijke overzichtelijke studies. Ervaring leert dat er een onderscheid moet gemaakt worden tussen de zogenaamde commerciële horaria waarin een kalender voorkomt die dezelfde is als deze van de streek (meestal bisdom of stad) waar de schoonschrijver woonachtig is, en de kalenders uitgevoerd in getijdenboeken op bestelling of bestemd voor de handel met het buitenland (1). In de laatste gevallen wordt hij aangepast aan de woonplaats van de toekomstige eigenaar en kan bovendien de officiële kerkelijke kalender opzij gezet worden om plaats te bieden aan partikuliere devoties.

Tot welk van beide categorieën behoort de kalender in het Turijns-Milanees getijdenboek ? Omdat enerzijds de kalender niet eigen is aan

---

(1) Om deze reden vindt men in talrijke getijdenboeken die te Brugge ontstonden een kalender die typische Engelse heiligen bevat. Zij zijn waarschijnlijk voor de uitvoer bestemd (zie voorbeelden in De Gouden Eeuw..., p.109, nr. 101; p.171, nr. 213; p.172, nr. 214; p.172, nr. 215. - (Tentoonstellingscataloog) Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek, Brussel, 1969, p.74, nr. 59. - Er schijnen ook handschriften in Vlaanderen vervaardigd te zijn, die op basis van de kalender voor uitvoer naar Spanje bestemd blijken (E. PANOFSKY, A letter to St. Jerome. A Note on the Relationship between Petrus Christus and Jan van Eyck, - Studies in Art and Literature for Bella da Costa Greene, Princeton, 1954, p.102).

een bepaald bisdom of een bepaalde stad en hij anderzijds toch partikuliere heiligen vertoont die op een zekere geografische omschrijving wijzen, is men geneigd te aanvaarden dat de kopiist een kalender heeft vervaardigd in functie van een bepaald persoon. Het feit dat zovele fouten en vergissingen voorkomen bewijst verder dat de schrijver geen officieel voorbeeld voor ogen had. Indien hij volledig naar eigen goeddunken een kalender had moeten opstellen had hij waarschijnlijk de feesten en gedenkdagen overgeschreven die in zijn bisdom gangbaar waren.

Volgens sommige geleerden was het handschrift op het ogenblik der afwerking in bezit van een lid van het huis van Beieren. Deze zou de kalender hebben doen uitvoeren. De genoemde onderzoekers merkten dat de heilige Wilhelmus niet voorkomt in de kalender (1), evenmin als de H. Margareta (2). Dit zou erop wijzen dat hij niet in opdracht van Willem IV (VI) van Beieren of van zijn echtgenote Margareta van Bourgondië werd gemaakt. In verband met Jacoba van Beieren kan vastgesteld worden dat Jacobus de Mindere (1 mei) in het goud voorkomt. Dat ook Jacobus de Meerdere (25 juli) wel in de kalender moet aanwezig geweest zijn en dan eveneens in het goud, is zeer waarschijnlijk. Daar het hier echter gaat om twee heiligen die zowel in de Romeinse kalender als in de Nederlandse plechtig gevierd worden, is uit hun opname in de besproken lijst niets af te leiden.

Bij wijze van besluit kan het volgende medegedeeld worden. Ofschoon, voor zover men kan opmaken, tussen de niet algemeen gevierde heiligen, geen namen in het goud voorkomen die een identificatie van de kalender zouden kunnen vergemakkelijken, toch is het dui-

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.10.

(2) Gevierd op 12 juli in Kamerijk; op 13 juli in Munster, Keulen, Luik, Trier en Utrecht; op 20 juli in Doornik, Atrecht, Terwaan en Rome (E.L. STRUBBE en L. VOET, o.c., p.499).

delijk dat verscheidene heiligen wijzen op de Nederlanden, speciaal op een deel van het bisdom Kamerijk. Enkele representatieve heiligen ontbreken nochtans om hem als Kamerijks te kenmerken. Een aantal santen en santinnen concentreren zich eerder én door hun afkomst en leven, én door hun viering in een gebied dat ongeveer valt binnen de grenzen van het oude graafschap Henegouwen. Dit laatste behoorde voor het grootste gedeelte tot het bisdom Kamerijk (een klein stukje lag in Atrecht en Doornik). Bergen schijnt een enigszins voorname doch niet bepalende plaats in te nemen. Men zou dus mogen aannemen dat de persoon die opdracht gaf tot het toevoegen van de kalender woonachtig was in de gebieden die boven werden beschreven.

§ 2. HET GEBED TOT HET H. AANSCHIJN.

Op gezag van P. Durrieu, die in de gelegenheid was het Turijns getijdenboek te bestuderen vóór de brand van 1904 die de codex vernietigde, moet men aannemen dat dit fragment een gebed bevatte tot het H. Aanschijn. In zijn tijd was het echter reeds grotendeels verloren: enkel het laatste gedeelte was bewaard op fol. 92. De auteur was de mening toegedaan dat het hier ging om een interpolatie van latere datum, wanneer het handschrift na de dood van de Hertog van Berry reeds in andere handen was overgegaan. Dergelijk gebed was immers afwezig in de overige getijdenboeken van de Hertog van Berry en kwam evenmin voor in de Petites Heures die zulke grote verwantschap vertonen met de Très Belles Heures (1).

Codicologisch gezien - althans voor zover men deze zaak kan recon-

---

(1) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.112, nr. 48.

strueren - zou het niet uitgesloten zijn dat het hier inderdaad gaat om een interpolatie (1). Bovendien zou zulke toevoeging niet zeer ongewoon zijn. Zoals uit verdere voorbeelden zal blijken werden dergelijke gebeden meer dan eens in bestaande handschriften ingelast.

Het is spijtig dat P. Durrieu ons de slottekst van het gebed niet meedeelt. Daaruit zou men immers kunnen afleiden om welk gebed tot het H. Aanschijn het hier ging. Zoals men weet komt deze bede in de middeleeuwse getijdenboeken voor onder een dubbele vorm (2), namelijk het Ave facies praeclara, ontstaan in de XIIIe eeuw (3) en het Salve sancta facies, toegeschreven aan Aegidius Magnus of aan Joannes XXII (1316-1334)(4). Deze laatste tekst kende de grootste populariteit.

De belangrijke verspreiding van deze gebeden was mede te danken aan het feit dat door meerdere pausen aan het opzeggen ervan veelvul-

---

(1) Zie Hoofdstuk I, Art. I, Archaeologisch onderzoek, p.130.

(2) A. STRACKE, Vereering van het heilig Aanschijn in de Nederlanden, in Ons geestelijk erf, dl. XIX, 1945, p.237-239; M. MEERTENS, De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw, dl. II, s.l., 1931, p.73-77; IDEM, Over de gebedenboeken der 15e en 16e eeuw, in Ons geestelijk erf, dl. XXVII, 1953, p. p.116-117. - Voor de legende en de bronnen zie G. SCHILLER, Ikonographie der christlichen Kunst, dl. II, Gütersloh, 1968, p.89 en voetnoot 62.

(3) F. MONE, Lateinische Hymnen des Mittelalters aus Handschriften dl. I, Freiburg i.Br., 1853, p.153.

(4) Van deze tekst bestaan meerdere redacties: cfr. F. MONE, o.c., dl. I, p.155-156; U. CHEVALIER, Repertorium hymnologium. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'église latine depuis les origines jusqu'à nos jours, dl. IV, Leuven, 1912, nrs. 18189-18190.

dige aflaten waren verbonden (1). Een andere vaststelling is hier van enige betekenis. Ze heeft betrekking op het illustreren van dergelijke gebeden. Bij het overschrijven van genoemde gebeden voegde men meermaals de aansporing toe tijdens het reciteren van de tekst een afbeelding van het H. Aanschijn of het sancta facies voor ogen te hebben (2). Verscheidene andere factoren hebben de verspreiding van de voorstelling van het H. Aanschijn in de hand gewerkt. Vooreerst had ze de betekenis van een afweerteken: wie het H. Aanschijn piëteitvol aanschouwde werd die dag beschermd tegen een plotse dood (3).

Naast deze verklaring van apothropaïsche of afwerende aard heeft een ander verschijnsel bijgedragen tot de vermenigvuldiging door de middeleeuwse gelovige van de afbeeldingen van het H. Aanschijn. Te Rome werden in de middeleeuwen twee belangrijke Christus-voorstellingen bewaard. Het Mandylion of portret dat Christus zelf aan Koning Abgar van Edessa zou gezonden hebben, werd hier sedert 1204 bewaard. Reeds sedert ca. 1000 werd in de Eeuwige Stad een andere afbeelding, de Vera Icoon, een der belangrijkste relieken van de Sint-Pieterskerk, vereerd (4). Vooral deze laatste gaf aanleiding tot het ontstaan van

---

(1) M. MEERTENS, o.c., dl. II, p.75-76; A. STRACKE, art. cit., p.239. - Voorbeelden uit getijdenboeken: B.N.P., ms. lat., 1328, fol. 229: "Chi après commence l'orison du Veronike, et guiunkes le dit il a XL jours de pardon, de par l'apostole"; ms. lat., 18024, (Frans, XVe eeuw), fol. 165 vo: "Pape Boniface a donné III ans de pardon à tous ceulx qui diront ceste oroison: Ave, facie (sic) preclara mei Redemptoris"; ms. lat., 10528, (Parijs, 2e helft XIVe eeuw), fol. 238 vo: "Pour voir la Véronique, le pape saint Grégoire donna troys cens iours de vray pardon" (cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.149 en 323 en dl.II, p.202).

(2) M. MEERTENS, o.c., dl. II, p.78.

(3) L. REAU, Iconographie de l'art chrétien, dl. III, Iconographie des saints, 3, Parijs, 1959, p.1325. - Cfr. ook Sinte Venice of Venisse, die vereenzelvigd wordt met de hemorhoïssa (ibidem).

(4) G. SCHILLER, o.c., dl. II, p.89; L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, p.18-19.

bedevaarten waaraan talrijke gunsten waren verbonden. De pelgrims brachten bedevaartstekens of vestelkes waarop het H. Aanschijn was voorgesteld als herinnering van hun tochten mee. Dergelijke tekens werden angstvallig bewaard omdat ze ongeveer de betekenis kregen van een amulet doch bovendien werkten ze de verspreiding van de voorstelling in de hand (1). In verband met de bedevaarten kan er aan herinnerd worden dat op de laat-middeleeuwse afbeeldingen van pelgrims, deze lieden soms een dergelijk bedevaartsteken dragen.

Op het Lam Gods van Van Eyck treft men het bij een der peregrini sancti aan. Twee vrome reizigers, geschilderd op een der friezen van het Turijns getijdenboek (nr. 36, hand I), getuigen eveneens door hun insigne
17 van hun tocht naar de Eeuwige Stad.

De verspreiding van de voorstelling van het H. Aanschijn door de schilders en de miniaturisten was op het einde der middeleeuwen zeer groot omwille van de hoger opgesomde redenen: de aflaten, het apothropaïsch karakter en de herinnering aan de reliek te Rome. P. Durrieu veronderstelde dan ook, waarschijnlijk terecht, dat het toegevoegde gebed in het Turijns-Milanees getijdenboek versierd was met een afbeelding van het H. Aanschijn. Het is trouwens waarschijnlijk terwille van de aanwezigheid van een miniatuur dat het blad met het eerste deel van het gebed later uit het handschrift ontvreemd werd. Hoe kan de verdwenen miniatuur er uit gezien hebben ?

De voorstelling van het H. Aanschijn werd sterk beïnvloed door gewijde teksten en legenden. In dit verband kunnen twee vaststellingen worden aangehaald. Vooreerst moet men voor ogen houden dat het middel-

---

(1) K. KOESTER, Religiose Medaillen und Wallfahrtsdevotionalien in der flämischen Buchmalerei des 15. und frühen 16. Jahrhunderts, - Buch und Welt. Festschrift für Gustav Hofmann zum 65. Geburtstag dargebracht, Wiesbaden, 1965, p.489.

eeuwse Christustype in onze gewesten niet zozeer voortgaat op de Vera-Icoon of op het Mandylion die beide te Rome bewaard werden, doch wel op de Lentulusbrief, ten onrechte toegeschreven aan Publius Lentulus, voorganger van Pilatus, doch voor het eerst aangehaald bij Anselmus van Canterbury (+ 1109). Op de tweede plaats speelt het ontstaan en de ontwikkeling van de Veronicalegende een buitengewone rol in de uitbeeldingen van Christus'Aanschijn. Volgens een late legende, die wellicht ontstond in de XIe eeuw en waaraan Roger Argenteuil in de XIIIe eeuw nieuwe vorm gaf, droogde deze vrouw, waarvan de naam reeds voorkomt in de Acta Pilati (IVe eeuw), het gelaat van Christus tijdens zijn calvarietocht met een doek af. De Heiland zou bij deze gelegenheid de trekken van zijn aangezicht in de doek geprent hebben. Pas rond 1300 zou de te Rome bewaarde reliek van de Vera Icoon in overeenstemming gebracht worden met het volgens de legende door Christus tijdens de kruisdraging gereveleerde gelaat (1). Dit vrome verhaal zou later ook in de kunst ingang vinden. In de Zuidelijke Nederlanden stelt men een Veronica bij de kruisdraging echter vóór het midden der XVe eeuw zelden voor.

In de West-Europese schilderkunst van de XVe eeuw treft men een drievoudige voorstellingswijze aan. In een eerste vorm gaat het om een uitbeelding van de H. Veronica. Gewoonlijk wordt zij voorgesteld met de zweetdoek in de hand. Zo werd zij geschilderd o.a. door de Meester van

---

(1) J. BRAUN, Tracht und Attribute der Heiligen in der deutscher Kunst, Stuttgart, 1943, kol. 716; L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 3, p.1315; J.J.M. TIMMERS, Symboliek en iconografie der christelijke kunst, Roermond-Maaseik, 1947, p.1000-1001, nr. 2204; G. SCHILLER, o.c., p.89.

Flémalle (1), Rogier Vander Weyden (2) en Hans Memling (3).
Een ouder voorbeeld van zulke voorstellingswijze biedt een paneel van de Veronika-Meister, die na 1400 te Keulen werkzaam was (4). In de vermelde gevallen komt vrouwe Veronica geïsoleerd voor. Het kan echter ook gebeuren dat zij is ingeschakeld in afbeeldingen van de Kruisdraging.

Men heeft hier te doen met een tweede vorm. Waarschijnlijk ontstond die onder invloed van het toneel (5). In de Zuidelijke Nederlanden vindt men, zoals gezegd werd, dergelijke afbeeldingen pas sedert de tweede helft der XVe eeuw (6). In Frankrijk kan men één zeldzaam ouder geval aantonen, namelijk een miniatuur van Jacquemart de Hesdin van ca. 1400, waar echter duidelijk Sienese invloed merkbaar is (7).

Een derde, veel voorkomende vorm is deze van de Vera effigies, de veronderstelde juiste voorstelling van Christus' gelaat (8).

---

(1) Städelsches Kunstinstitut, Frankfort a. M., nr. 103, luiken van het retabel genaamd "van Flémalle".

(2) Kunsthistorisches Museum, Wenen, nr. 634, Kalvarietriptiek.

(3) Sint-Janshospitaal, Brugge, triptiek van Jan Floreins (buitenzijde van rechter luik). - Collectie Thyssen-Bornemisza, Lugano-Castagnola, H. Veronica.

(4) Alte Pinakothek, Munchen (afb. H. LANDOLT, La peinture allemande. Le Moyen Age (1350-1500), Geneve, 1968, p.54).

(5) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 3, p.1314.

(6) E. MALE, L'art religieux de la fin du Moyen Age en France, Parijs, 1931, p.64.

(7) Musée du Louvre, Parijs, Cabinet des dessins, (afb. M. MEISS, The Patronage..., dl. II, Londen, 1967, pl. 277).

(8) J.J.M. TIMMERS, o.c., p.89-90, nr.122. - Zoals gezegd is het Christustype meestal weergegeven volgens de Lentulusbrief. Tot ca. 1450 wordt Christus niet lijdend voorgesteld op de besproken afbeeldingen (K. SMITS, De iconografie van de Nederlandsche Primitieven, Amsterdam, 1933, p.10); een zeldzaam vroeg geval van een Christus met de Doornenkroon op een zweetdoek vindt men in voetnoot 4 vermelde paneel van de Veronicameester.

Jan Van Eyck schilderde van dit onderwerp twee panelen, met verschillende belichting, en waarvan meerdere kopieën bestaan (1). Deze kunstenaar bracht ook het motief bij herhaling aan op de aurifrisiae van een der zingende engelen op het Lam Gods (2). Dergelijke weergave van geborduurde afbeeldingen van het H. Aanschijn bemerkt men ook bij een der engelen op het middenpaneel van de Portinaritriptiek van Hugo Vander Goes in de Uffizi te Florence.

De zweetdoek treft men ook aan als een illustratief of symbolisch element in bepaalde grotere ensembles. Zo prijkt hij tussen de attributen van de passie die soms aan bepaalde devotietaferelen of Andachtsbilder worden toegevoegd (3) of op voorstellingen van de mis van de H. Gregorius (4). Het is vermeldenswaard dat op het Cambrai-altaar of de Triptiek van de Verlossing, een werk uit de omgeving van Rogier Vander Weyden (Vranke Vander Stockt)(5) in het middenpaneel, achter

---

(1) M.J. FRIEDLAENDER, Die altniederländische Malerei, dl. I, Die Van Eyck-Petrus Christus, Berlijn-Leiden, 1924, p.116-117; (Tentoonstellingscatalogus) L'art flamand dans les collections britanniques et la Galerie nationale de Victoria, Brugge, 1956, p.17-18, nr. 3; H. PAUWELS, Groeningemuseum. Catalogus, Brugge, 1960, p.27, nr. 3; A. JANSSENS DE BISTHOVEN, Stedelijk Museum voor Schone Kunsten (Groeninge-Museum), Brugge, dl. I, Antwerpen, 1957, p.49-54 (met verdere bibliografie); R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, L'opera Completa dei Van Eyck, Milaan, 1968, p.96, nrs. 27 en 30.

(2) K. SMITS, o.c., p.11-12.

(3) Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, Meester van de H. Veronica, De man van smarten tussen de H. Maagd en de H. Katharina, (1e kwart XVe eeuw).

(4) J. DE BORCHGRAVE d'ALTENA, La messe de Saint-Grégoire, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl. VIII, 1958, p.3-34.

(5) Museo del Prado, Madrid, nr. 1889. - Museo del Prado. Catalogo de las Pinturas, Madrid, 1963, p.778-779, nr. 1889.

een gekruisigde Christus, een afbeelding van de zweetdoek, door een engel gedragen, op de wanden van een gotische kerk werd geschilderd. Deze laatste voorstelling beklemtoont nogmaals de bijzondere betekenis van het H. Aanschijn.

Een interessant geval biedt een paneel van Petrus Christus (1): het stelt het portret voor van een jonge man; achter hem aan de wand prijkt een papier of perkament waarop een tekst van het gebed Salve sancta facies met een afbeelding van de Vera-effigies werd versierd.

Dit laatste voorbeeld toont aan dat wegens de uitzonderlijke betekenis van het H. Aanschijn geïllustreerde gebeden op losse bladen in omloop waren en in de huiskamer werden opgehangen. Het hoeft dan ook niet te verwonderen dat de getuigenissen van de verering van het Sancta facies in de middeleeuwse gebedenboeken worden teruggevonden.

Een gebed tot het H. Aanschijn komt hier inderdaad veelvuldig voor. Men kan onderscheid maken tussen deze handschriften waar enkel het gebed werd gekopieerd (2) en die waar bovendien een verluchting werd toe-

---

(1) National Gallery, Londen.

(2) Voorbeelden: B.N.P., ms. lat., 1171, getijdenboek van Hendrik IV, (begin XVIe eeuw), fol. 70; ms. lat., 1363, getijdenboek, (Frans, einde XVe eeuw), fol. 109; ms. lat., 1368, getijdenboek, (Frans, einde XVe-XVIe eeuw), fol. 43; ms. lat., 1378, getijdenboek, (begin XVIe eeuw), fol. 177 vo; ms. lat., 1414, getijdenboek, (Frans, 2e helft XVe eeuw), fol. 227 vo; ms. lat., 10555, getijdenboek, (Vlaanderen of Noord-Frankrijk, begin XVIe eeuw), fol. 15; ms. lat., 13306, getijdenboek, (N. van de Loire, XVe eeuw), fol. 87 vo; fonds Smith-Lesoëf, nr. 37, getijdenboek, (Vlaanderen, 2e helft XVe eeuw), fol. 14; fonds Smith-Lesoëf, nr. 38, getijdenboek, (einde XVe-begin XVIe eeuw), fol. 14, (Cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dln. I, II en Supplément, onder de boven aangeduide nummers). - K.B.B., Handschriften, 10769-70, getijdenboek, (Bergen, ca. 1450), fol. 203-228 vo; 18270, getijdenboek, (Vlaanderen, ca. 1410-1415), fol. 54-57 vo, (cfr. J. VAN DEN GHEYN, Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique, dl. I, Brussel, 1901, p.455-456, nr. 734; p.559-560, nr. 859).

gevoegd. Het kan hier gaan om zeer uiteenlopende voorstellingen, verschillend door afmetingen, kunstvaardigheid en opsmuk. Ze illustreren echter steeds de woorden: sancta facies. De drie vormen die in de schilderkunst voorkomen, treft men ook hier aan. Meestal echter schilderden de miniaturisten Veronica die de Zweetdoek voor zich draagt of gewoon een afbeelding van dit laatste, van Christus' hoofd of het bovenlichaam van de Salvater Mundi met wereldbol en zegenend handgebaar (1). Vermeldenswaard is een zogenaamd getijdenboek van Karel de Stoute (ca. 1465) waar een heer en een dame in gebed voor het H. Aanschijn neerknielen (2), of een XVe eeuws horarium waar kinderen de Vera-Icoon vereren (3).

---

(1) Voorbeelden: N.B.P., ms. lat., 920, Heures de Louis de Laval, (Frans, ca. 1480), fol. 296 vo; ms. lat., 1374, getijdenboek, (XVe eeuw), fol. 28; ms. lat., 1376, (Chartres, einde XVe eeuw), fol. 47; ms. lat., 1427, getijdenboek, (Bourges, XVe eeuw), fol. 186; ms. lat., 10545, getijdenboek, (Parijs, XVe eeuw), fol. 251 vo; ms. lat., 10548, getijdenboek (Parijs; XVe eeuw), fol. 25; ms. lat., 13267, getijdenboek, (N. van de Loire, XVe eeuw), fol. 136; ms. lat., 13289, getijdenboek, (Frans, XVe eeuw), fol. 162; ms. lat., 18020, getijdenboek, (Rouen, XVe eeuw, fol. 41), (cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dln. I en II onder de aangeduide nummers). - K.B.B., Handschriften, 11035-37, getijdenboek, (Frans, ca. 1415), fol. 8 vo; 18270, getijdenboek, (Vlaanderen, ca. 1410-1415), fol. 53 vo; 21696, getijdenboek, (Delft, ca. 1440), fol. 20. - BIBLIOTECA REALE, MADRID, ms. I/6, getijdenboek, (Vlaanderen, ca. 1470-1500), (cfr. F. WINKLER, Die flämische Buchmalerei, Leipzig, 1925, pl. 59 [a]. - BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, ROUEN, ms. 3024, fol. 94 vo, (cfr. E. PANOFSKY, Early..., dl. II, p.73, nr. 159); BRITISH MUSEUM, LONDEN, Add. Mss., 35313, getijdenboek, (Brugge, XVe eeuw), fol. 28 vo (cfr. F. WINKLER, Studien zur Geschichte der niederländischen Miniaturmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, in JKSAK, dl. XXXII, 1915, p.284, voetnoot 2). - KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 's-GRAVENHAGE, ms. 133 F 6, getijdenboek, (C.-Nederland, ca. 1470), (cfr. W. VOGELSANG, Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters, Straatsburg, 1899, afb. 20).

(2) KONGELIGE BIBLIOTEK, KOPENHAGEN, ms. G.S.K. 1612, (atelier W. Vrelant, 1465 ?), fol. 1.

(3) B.N.P., nouv. acq. lat., 392, Heures d'Ango, (Rouen, begin XVIe eeuw), fol. 127 vo, (cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dl. II, p.249).

Een bekend voorbeeld biedt het getijdenboek van Maria van Gelre waar een engel de Zweetdoek toont (1).

Volledigheidshalve willen wij erop wijzen dat in getijdenboeken soms voorstellingen van Veronica of de Vera-effigies voorkomen die zuiver illustratief zijn en niet in verband staan met het gebed. Een voorbeeld van de XIIIe eeuw vindt men in een getijdenboek uit Atrecht waar het H. Aanschijn als illustratie bij de Suffragia is aangebracht (2). In de Heures de Louis de Savoie bevindt zich de H. Veronica met haar attribuut in een medaillon in de randen bij de kalender (3). Als margeversiering vindt men deze vrouw met de Zweetdoek bij de afbeeldingen van de kruisdraging van Christus (4). Merkwaardige voorbeelden bieden horaria, o.a. van de Gents-Brugse school waar marges gedecoreerd zijn met de geschilderde weergave van pelgrimstekens waartussen het Roomse insigne met de Vera-Icoon prijkt (5).

In de opgesomde voorbeelden gaat het steeds om oorspronkelijke afbeeldingen die van bij de aanvang in de codices werden opgenomen. In het kader van het onderwerp dat ons thans bezighoudt is het nuttig aandacht te besteden aan handschriften waar een afbeelding van het H. Aanschijn, al dan niet vergezeld van een gebed, is toegevoegd aan het oorspronke-

---

(1) UNIVERSITAETSBIBLIOTHEK , TUEBINGEN, Depot der ehem. Preuss. Staatsbibliothek, Cod. germ. quart. 42 (afb. in A. BOECKLER, Deutsche Buchmalerei der Gotik, Königstein im Taunus, 1966, p.2).

(2) B.N.P., ms. lat., 1328, getijdenboek, (Atrecht, einde XIIIe eeuw), fol. 229 vo, (cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.149).

(3) B.N.P., ms. lat., 9473, Heures de Louis de Savoye, (2e helft XVe eeuw), fol. 14 vo, (cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.295).

(4) GUENNOL COLLECTION, NEW YORK, getijdenboek van Katharina van Kleef, fol. 634vo, (afb. Die Miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve, Berlijn, 1966, nr. 24).

(5) Voorbeelden: K. KOESTER, art. cit.

lijk manuscript."

Enkele interessante gevallen kunnen hier aangehaald worden. Een Gents psalterium van ca. 1240 vertoont op fol. 8 een tussengevoegd blad met een H. Aanschijn dat zou dateren uit de tweede helft der XIVe eeuw (1). Het gebedenboek van Filips de Stoute van het begin der XVe eeuw (2) bevatte meerdere afbeeldingen van het H. Aanschijn. Ze werden geschilderd ofwel op een volledig toegevoegd blad (3), ofwel op stukjes perkament die met draadjes ingenaaid werden; waarschijnlijk waren ook echte, metalen pelgrimstekens vastgehecht (4). De meeste van deze laatste afbeeldingen zijn echter verloren gegaan. Men neemt aan dat het handschrift in het bezit is geweest van Margareta van Beieren, schoonzuster van Filips de Stoute, en dat zij alleszins enkele van deze afbeeldingen heeft toegevoegd. Het handschrift schijnt na haar overlijden in het Bourgondische huis te zijn gebleven. Ook toen werden nog andere afbeeldingen van dezelfde aard ingelast (5). Andere codices zijn bewaard waarin bedevaarts-

---

(1) K.B.B., Handschriften, 5163-64, (cfr. C. GASPAR en F. LYNA, Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque royale de Belgique, dl. I, Parijs, 1937, p.198, nr. 84).

(2) K.B.B., Handschriften, 11035-37, (cfr. C. GASPAR en F. LYNA, o.c., dl. I, p.421, nr. 175. - L.M.J. DELAISSE, Middeleeuwse miniaturen. Van de Librye van Bourgondië tot het Handschriftenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek, Brussel, 1959, p.100-103.

(3) Zie handschrift geciteerd in voorgaande voetnoot, fol. 8 vo (begin XVIe eeuw) en fol. 98 (XVe eeuw).

(4) Zelfde handschrift, fol. 6 vo, 34vo en 96.

(5) C. GASPAR en F. LYNA, o.c., dl. I, p.421, nr. 175. - Cfr. een getijdenboek vermeld door [J.B. BARROIS], Bibliothèque protypographique, Parijs, 1830, p.115, nr. 670: "Unes petites heures de Nostre Dame, où il y à une Veronique atachée dedens, à deux fermails d'argent dorez, armoiez des armes de Bourgoingne, couvertes d'une chemise de drap d'or vermeil".

tekens werden opgeborgen (1).

In een der getijdenboeken van de Hertog van Berry, de Belles Heures, door hem aan Jan zonder Vrees geschonken en thans bewaard in de Koninklijke Bibliotheek te Brussel, is op fol. 8 een Veronica geplakt, die geen verband houdt met de tekst op deze plaats (2). Zij houdt de Zweetdoek in de handen en staat opgesteld tussen Petrus en Paulus. Deze toevoeging dateert van het begin der XVe eeuw en is wellicht weerom toe te schrijven aan de tussenkomst van Margareta van Beieren, of alleszins van een lid van het Bourgondische huis in wiens bezit het manuscript steeds is geweest (3). Margareta schijnt een gepassioneerde verering voor de H. Veronica en het H. Aanschijn - zoals gezegd aangeroepen tegen een plotse dood - te hebben gehad. Dit wordt in verband gebracht met het feit dat haar echtgenoot, Jan zonder Vrees, in 1419 werd vermoord (4). Het aantal getijdenboeken waarin het verschijnsel van de inlassing zich voordoet kan ongetwijfeld uitgebreid worden (5).

Het heeft er alle schijn van dat Christus'Zweetdoek een graag ge-

---

(1) K. KOESTER, art. cit., p.478, voetnoot 15, vermeldt twee exemplaren in bibliotheken van Freiburg i. Br., en Lübeck, die in de Tweede Wereldoorlog verloren gingen doch gekend zijn door de publicaties van J. REST, Ein Seidendruck mit der Darstellung der heiligen Veronika in der Universitätsbibliothek Freiburg. i. Br., Straatsburg, 1934, p.85-89; D. HAGEN, Der deutschen theologischen Handschriften der Lübecker Stadtbibliothek, Lubeck, 1922, p.65.

(2) K.B.B., Handschriften, 11060-61, (cfr. C. GASPAR en F. LYNA, o.c., dl. I, p.399, nr. 167; H. FIERENS-GEVAERT, Les Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, Brussel-Leiden-Parijs, 1924, p.21. - Zie in dit handschrift, vooraan in de toegevoegde nota's op p.1: "Pagina 8, effigies Salvatoris nostri Jesu Christi juxta prototypum Venetiis asservatum, sed temporis diurnitate ac frequentiori frictione detrita atque prorsus obsoleta".

(3) C. GASPAR en F. LYNA, o.c., dl. I, p.402, nr. 167.

(4) IDEM, o.c., dl. I, p.403, nr. 167; p.421, nr. 175.

(5) O.a. in B.N.P., ms. lat., 13278, (Parijs, XVe eeuw), fol. 1 vo, (cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dl. II, p.79).

bruikt en fel verspreid motief is geworden dat zelfs werd aangebracht op plaatsen waar het eerder een decoratieve waarde heeft. Men kan hier denken aan pronkoorkonden waarop de voorstelling is geschilderd en waarvan de inhoud hoegenaamd niets met het H. Aanschijn te maken heeft (1).

Uit het voorgaande, dat hoegenaamd niet beoogde een volledige studie over de verering en de iconografie van het H. Aanschijn te zijn, kan echter een driedubbel besluit getrokken worden. Op de eerste plaats blijkt dat de cultus in de late middeleeuwen vrij algemeen was, niet alleen in de Zuidelijke Nederlanden doch o.a. ook in Frankrijk, in het Keuls-Gelderse cultuurgebied (2) en daarbuiten (3). Op schilderijen, miniaturen en gravuren of op kunstwerken in andere materialen (4) uit deze

---

(1) D. RADOCSAY, Illuminierte renaissance-Urkunden, in Acta historiae artium Academiae scientiarum Hungaricae, dl. XIII, 1967, p.217-221, afb. 10, aflaatbrief van Laufen, 1500 (Pfarkirche, Archiv, Laufen); afb. 11 (aflaatbrief voor Seckau, 1498 (Steiermärkisches Landesarchiv, Graz, Dipl. nr. 6 b en 6 c); afb. 15, pronkoorkonde, 1518 (Reformierte Kirchengemeinde, Cluj).

(2) Zie het hoger vermelde getijdenboek van Maria van Gelre p.239, voetnoot 1); Alte Pinakothek, Munchen, Meester van de H. Veronica, H. Veronica, (Keulen, ca. 1420); ander vb. in National Gallery, Londen. - Zie G.J. HOOGEWERFF, De Noord-Nederlandsche schilderkunst, dl. I, 's-Gravenhage, 1936, voetnoot 1, 1936, p.164.

(3) B.v. Sint-Vituskathedraal, Praag, anoniem, na 1400, (Tentoonstellingscatalogus) De Boheemse Primitieven. Gotische kunst in Tsjeckoslowakije, 1350-1420, Brussel, 1966, nr. 44). - Engels voorbeeld: K.B.B., Handschriften, IV 172, getijdenboek, (Engeland, begin XVe eeuw), fol. 9 vo, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek, Brussel, 1969, p.57, nr. 46).

(4) Zie voorbeelden van voorstellingen in ander materiaal: inventaris van Karel V, 1379-1380: "Une Véronique d'ambre ronde à quattre Evangélistes d'yvire (= ivoire)(cfr. G. TROESCHER, Burgundische Malerei. Maler und Malwerke um 1400 in Burgund, dem Berry mit der Auvergne und in Savoyen mit ihren Quellen und Ausstrahlungen, dl. I, Berlijn, 1966, p.154). - Inventaris van Filips de Goede, 1420: "Un tapis de haulte lice fait or de petites ymages de la Passion de Nostre Seigneur et y audessoubz une Véronique et les personages de Vespasien, Titus, etc." (A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, Episodes de la vie des ducs de Bourgogne à Bruges, Brugge, s.d., p.260). - XIVe eeuwse boekbanden van het Rooklooster waren voorzien van een Veronica en het opschrift: "Salve sancta facies nostri redemptoris" ((Tentoonstellingscatalogus) Vijftien jaar aanwinsten..., o.c., p.15, nr. 11).

gewesten wordt de Vera effigies of het Sancta facies veelvuldig uitgebeeld.

Als tweede vaststelling kan men erop wijzen dat een latere toevoeging van dergelijke afbeeldingen, al dan niet met een gebed verbonden, aan bestaande manuscripten geen zeldzaamheid is. Ofschoon de mening van P. Durrieu, dat een soortgelijk gebed met miniatuur in het Turijns getijdenboek in een latere periode zou zijn toegevoegd, niet meer kan bewezen worden, toch is zijn mening aanvaardbaar op grond van wat hoger werd uiteengezet. Een inlassing én in de loop van de XVe eeuw, én in de Zuidelijke Nederlanden zou niet onmogelijk zijn. De verspreiding van de cultus laat echter niet toe noch in de tijd, noch in de ruimte de toevoeging juister te lokaliseren of te dateren.

Op de derde plaats moet toegegeven worden dat het onmogelijk is het uitzicht van de verdwenen miniatuur bij het besproken gebed te omschrijven. Ongetwijfeld moet de verluchting betrekking hebben gehad op het H. Aanschijn. De verschillende wijzen waarop in de kunst dit onderwerp in beeld werd gebracht laten niet toe de voorstelling te reconstrueren.

BESLUIT.

Dit hoofdstuk heeft er toe bijgedragen het Turijns-Milanees getijdenboek in zijn materiële en technische verschijning te leren kennen. Het blijkt duidelijk dat de twee bovengenoemde fragmenten van de Très Belles Heures, samen met het gedeelte dat te Parijs wordt bewaard, oorspronkelijk een eenheid hebben uitgemaakt en als één geheel getijden- en misboek werden geconcipieerd.

Het Turijns gedeelte van het horarium heeft veel geleden. Bladen werden verwijderd, de volgorde der katernen geraakte in de war. De oorspronkelijke toestand kon worden hersteld op codicologische grondslag

en op basis van de inhoud. De vergelijking van deze laatste met de tekst van de Petites Heures, een ander handschrift van de Hertog van Berry, was in dit opzicht revelerend. Men mag nochtans geen voorbarige resultaten trekken uit dergelijke overeenkomst. Het ene getijdenboek heeft blijkbaar niet rechtstreeks tot model gediend voor het andere. Beide lijken eerder voort te gaan op een prototype dat ontstaan is aan het Franse hof: eenzelfde grondtekst en -schema werd in verschillende horaria aangewend doch dit sluit niet uit dat varianten of wijzigingen kunnen voorkomen.

Een volledige reconstructie van het Turijns getijdenboek - en van de Très Belles Heures in het algemeen - mag slechts met enige reserve geschieden en moet bovendien geconfirmeerd worden door codicologische aspekten. Het misboek met de zeer uitgebreide reeks missen vormt nagenoeg een unicum in de rij van getijdenboeken van de Hertog van Berry of uit zijn omgeving.

Het gebed tot het H. Aanschijn en de kalender in het Turijns-Milanees getijdenboek worden beschouwd als toevoegingen, te danken aan een later bezitter van de codex. Zij zijn waarschijnlijk bedoeld om dit fragmentarisch getijdenboek een uitzicht van volledigheid te geven. De inhoud van de kalender, in 1904 mee verloren gegaan, is spijtig genoeg slechts gedeeltelijk bekend. Voor de eerste maal wordt hij hier echter in zoverre mogelijk vervolledigd. Ook de ontdekking, naar aanleiding van deze studie, van de vermeldingen van heiligen of feesten in gouden inkt, verschaft hem een nieuwe waarde. De heiligen wijzen op het Kamerijkse en enkele zijn specifiek voor plaatsen gelegen binnen de grenzen van het oude graafschap Henegouwen.

Een toevoeging van een gefllustreerd gebed tot het H. Aanschijn in laat-middeleeuwse gebedenboeken is zeker niet ongewoon. Wegens de grote populariteit is het vooralsnog onmogelijk dergelijke inlassing nauwkeurig te dateren of te lokaliseren.

Een der besluiten van het Inleidend Hoofdstuk kan hier heropgenomen worden.

Het zeer slordige karakter van de kalender maakte dat hij praktisch gezien grotendeels onbruikbaar was. Dit zou er weerom kunnen op wijzen dat het handschrift niet zozeer om zijn inhoud, doch wel om zijn rijke versiering werd bewaard, dat het dus hoofdzakelijk voor luxe-gebruik bestemd was.

Indien deze laatste mening juist is, zou men moeten aannemen dat speciaal aan de verluchting aandacht werd besteed. Of dit inderdaad het geval is geweest zal in volgende hoofdstukken onderzocht worden.

HOOFDSTUK II

DE VERLUCHTING BESTUDEERD ONDER OOGPUNT VAN ICONOGRAFIE EN KLEDERDRACHT

Een verlucht getijdenboek verenigt in zich twee elementen. Eén ervan, de geschreven inhoud, is essentieel. Het tweede, de verluchting, kan louter accidenteel zijn. Bedoeld als illustratie - de marginale versiering blijft hier buiten beschouwing - staat zij echter niet op zichzelf, doch vervult ze een belangrijke functie in het geheel. Men verwacht dan ook dat de miniaturisten bij de keuze van hun onderwerpen de te versieren teksten tot uitgangspunt hebben gekozen.

De iconografische studie van de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek, die in dit hoofdstuk een zeer belangrijke plaats inneemt, is niet bedoeld om de verluchtingen eenvoudig te beschrijven. In dat verband zullen enkel aan door oudere auteurs opgestelde descripties een aantal details worden toegevoegd die nog niet eerder werden opgemerkt. De nadruk zal echter worden gelegd op de ontcijfering en verklaring van al wat werd voorgesteld en tevens zal gepoogd worden de afbeeldingen terug te plaatsen tegen een cultuurhistorische achtergrond. Vanzelfsprekend wordt nagegaan op welke wijze de illustratie bij de tekst aansluit.

Deze iconografische bespreking geeft aanleiding tot een uitgebreide reeks besluiten. Men kan o.a. de karakteristieken van de iconografie afzonderen en nagaan of de illustratie van de tweede campagne in het Turijns-Milanees getijdenboek al dan niet een eenheid vormt en gebonden was aan een voorafbestaand programma. Het belang van dergelijke conclusie ligt voor de hand. Zoals men zich immers herinnert uit het overzicht van de literatuur betreffende dit horarium nemen zeer vele geleerden aan dat de tweede campagne of de afwerking in verschillende etapes was geschied die betrekkelijk ver uit elkaar konden liggen.

Een interessant objekt in de verluchting vormt de kledij. Ze kan belangrijke elementen bijbrengen om de voorstellingen te dateren. Het lag voor de hand de studie ervan in dit hoofdstuk in een afzonderlijk artikel onder de loep te nemen.

De versiering van een handschrift is in ruime mate afhankelijk van de mogelijkheden die hiertoe door de ontwerpers van de codex werden geschapen.

Een korte studie van de bladschikking of opmaak van het hier bestudeerde getijdenboek dient dan ook tot vertrekpunt van het iconografisch onderzoek.

Art, I. DE OPMAAK VAN HET HANDSCHRIFT.

Het iconografisch programma dat de verluchters van het Turijns-Milanees getijdenboek - zoals men weet, een onderdeel van de Très Belles Heures de Notre-Dame - hebben uitgewerkt, werd ingegeven door de inhoud der verschillende gebeden en getijden, officies en missen waarvan de tekst in het handschrift was overgeschreven. Een uitwendig element dat een belangrijke invloed uitgeoefend heeft op dit programma was de bladspiegel of opmaak der bladzijden waarop miniaturen moesten prijken.

Deze bladschikking voorzag op de foliozijden waar een gebed, de uren der diverse getijden of een nieuwe mis begon, niet minder dan drie afzonderlijke voorstellingen. Bovenaan moest één groot tafereel prijken. Hieronder was ruimte gelaten voor een gehistorieerde initiaal die een viertal regels tekst, in één kolom geschreven, opende. Geheel onderaan dienden de kunstenaars nog een verluchte fries aan te brengen. Vooraleer deze drie miniaturen uitgevoerd werden, waren de marges van dergelijke bladzijden, zoals reeds in voorgaand hoofdstuk werd beschreven, door andere meesters opgeluisterd met staafwerk dat soms uitliep in een gevleugelde draak en met wijngaardbladeren of vignetten. Hierin zouden achteraf nog engelen, vogels of vlinders aangebracht worden door de verluchters die de drie boven beschreven miniaturen moesten uitvoeren. Deze pittoreske elementen werden echter enkel uitgevoerd op de bladzijden die volledig

voltooid werden wanneer de codex nog in bezit was van de Hertog van Berry (eerste campagne). De verluchters die het Turijns-Milanees getijdenboek later hebben afgewerkt (tweede campagne) lieten deze bijkomende marginale versiering achterwege.

Elke verluchte bladzijde moest dus drie - in een paar zeldzame gevallen slechts twee (1) - scènes bevatten in verband met de grondideeën die in de tekst van het horarium en het misboek waren uitgedrukt. Talrijke iconografische bronnen moesten dan ook aangeboord worden.

Deze opmaak of bladschikking moet ontworpen zijn bij de conceptie van het manuscript, nog vóór de scriptor zijn kopieerarbeid begon. Dat in atelierverband een voorafgaandelijke overeenkomst bestond tussen kopiist en verluchter is niet uitgesloten. Over dergelijke vormen van overleg is men over het algemeen echter zeer slecht ingelicht.

De bladschikking van de Très Belles Heures de Notre-Dame was geen volstrekte nieuwigheid op het ogenblik dat ze in deze codex werd aange-
78 wend. Ze komt reeds voor ca. 1325-1328 op bepaalde bladzijden van het getijdenboek van Jeanne d'Evreux, een handschrift dat versierd werd door Jean Pucelle, een der meest begaafde verluchters van de Parijse school uit de XIVe eeuw (2). Dit horarium vormde in genoemde jaren een hoogtepunt in de evolutie van de bladvulling dank zij het rijkelijk ge-

---

(1) Slechts drie bladzijden vertonen enkel een gehistorieerde letter en fries: nrs. 70, 71 en 95 (de nummers verwijzen zoals steeds naar de lijst der miniaturen in Art. II). - In enkele gevallen wordt de voorziene initiaal met blad- en rankwerk gevuld (nrs. 42, 45, 61, 62, 63 en 66). Dit komt echter niet voor in het oudste gedeelte van het handschrift (Parijs getijdenboek).

(2) THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK, The Cloisters collection. - Cfr. M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.117. - Zie afb. L. DELISLE, Les Heures de Jean Pucelle, manuscrit de la collection de M. le baron Maurice de Rothschild, Parijs, 1910 en M. MEISS, o.c., dl. II, pl. 335-338. - Uitvoerige bespreking van het werk van J. Pucelle: K. MORAND, Jean Pucelle, Oxford, 1967.

bruik van allerlei figuratieve voorstellingen die harmonisch met de zuivere ornamenten werden verbonden. Op talrijke bladzijden van het getijdenboek van Jeanne d'Evreux bemerkt men een groot tafereel, een versierde initiaal en een fries onderaan. Deze laatste bandvoorstelling heeft weliswaar een veel minder strak begrensd karakter dan in het Turijns-Milanees getijdenboek, waar de fries uit een rechthoekig afgebakende ruimte bestaat (fig. 5). De initialen en friezen van Jean Pucelle zijn voorzien hetzij van een drollige voorstelling die niets te maken heeft met de tekst, hetzij van afbeeldingen die in nauw verband staan met de hoofdscène. Ook de marges zijn opgesmukt met enig rankwerk versierd met engelen of drolerieën.

Andere handschriften die het atelier van Jean Pucelle verlaten hebben neigen naar een zelfde opmaak van de voornaamste bladzijden. Men treft hem reeds in zekere mate aan in een iets ouder handschrift, namelijk de Bréviaire de Belleville (1323-1326)(1). In een ander getijdenboek uit dezelfde werkplaats gebruikt de kunstenaar op de versierde bladzijden het boven besproken schema en vult hij bovendien de zijmarges nog
77 aan met allerlei taferelen in verband met het hoofdthema of met heiligen (2). Ook het horarium van Johanna II, koningin van Navarra (+ 1350)(3) en het psalter van Bonne van Luxemburg (+ 1349)(4) vertonen een zelfde schikking. Zij dateren beide van kort vóór het midden der XIVe eeuw.

---

(1) B.N.P., ms. lat., 10483-84. - M. MEISS, The Patronage..., dl. II, pl. 344. - Vergelijk ook het schema in B.N.P., ms. lat., 1403, getijdenboek van Isabella van Beieren, (Parijs, ca. 1400), (L.M.J. DELAISSE, Les livres d'heures d'Isabeau de Bavière, in Scriptorium, dl. IV, 1950, p.253 en afb. van fol. 25).

(2) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Yates Thompson, 27. - M. MEISS, The Patronage..., dl. II, pl. 363-366.

(3) Huidige bewaarplaats onbekend.

(4) BIBLIOTHEQUE MARTIN BODMER, GENEVE.

Bladspiegel van een verluchte bladzijde uit het getijdenboek van Jeanne d'Evreux, door Jean Pucelle, 1325-1328 (THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK, The Cloisters Collection, Treasure, fol. 62)

Verdere invloed schijnt zich te laten gelden in de Bijbel van Jean de Sy (vóór 1356)(1) en in een handschrift met teksten van Titus Livius van ca. 1370 (2), beide uit Parijse ateliers. Het brevier van Karel V (vóór 1380) putte zijn inspiratie in het Bréviaire de Belleville (3). Deze voorbeelden maken duidelijk dat de bladschikking, in de tijd van Jean Pucelle ingevoerd, een groot succes heeft gekend in de Parijse werkplaatsen gedurende geheel de XIVe eeuw.

Het boven besproken getijdenboek van Jeanne d'Evreux is later enige tijd in handen geweest van de Franse vorst Karel V doch kwam vervolgens in het bezit van de Hertog van Berry. Deze koesterde voor het werk van Jean Pucelle een grote bewondering (4). Gelet op deze historische omstandigheden kan men zich afvragen of de opmaak van het manuscript enige invloed kan uitgeoefend hebben op de bladschikking van het hier bestudeerde handschrift, de Très Belles Heures de Notre-Dame. Zoals men weet is dit horarium begonnen voor de genoemde Hertog van Berry of, althans volgens bepaalde geleerden, voor een Frans koning.
Een antwoord op de gestelde vraag is echter slechts mogelijk wanneer men de juiste datum van de intrede in de verzameling van de Hertog van Berry zou kunnen achterhalen (5), of indien men kan aantonen dat de ontwerpers van de Très Belles Heures het hogergenoemd getijdenboek op enige

---

(1) B.N.P., ms. franç., 15397. - (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p.71-72, nr. 136.

(2) BIBLIOTHEQUE SAINTE-GENEVIEVE, PARIJS, ms. 777. - (Tentoonstellingscatalogus) La librairie..., o.c., p.108-109, nr. 189 en pl. VII.

(3) B.N.P., ms. lat., 1052. - (Tentoonstellingscatalogus) La librairie..., o.c., p.99, nr. 173; K. MORAND, o.c., p.25.

(4) (Tentoonstellingscatalogus) La librairie..., o.c., p.69-70, nr. 133 en p.80, nr. 151.

(5) Cfr. M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.311 en 382, nota 70: het kwam in de verzameling tussen 1380 en 1402, waarschijnlijk kort na 1380.

wijze onder ogen hebben gehad (1). Het is echter opvallend dat in de bewaarde getijdenboeken die voor de Franse hertog werden begonnen de opmaak van het laatstvermeld horarium niet meer voorkomt, tenzij op enke-
79 le bladzijden van de Petites Heures (2). De opvatting der andere devotieboeken verschilt grondig (3).

Het meest treffende in de Très Belles Heures is de drievoudige voorstelling op de verluchte bladzijden. Het vermeerderen van het aantal afbeeldingen op één bladzijde was ongetwijfeld een uiting van luxe en vergrootte aanzienlijk de waarde van het handschrift. In de voornaamste liturgische boeken van de XIVe en de XVe eeuw heeft de versiering van voorname bladzijden met verscheidene afzonderlijke scènes op ruime schaal ingang gevonden. Het aantal voorstellingen kan bepaald zijn door de lieden die, vóór het kopieerwerk een aanvang nam, de bladspiegel nauwkeurig hadden omschreven, ofwel door de miniaturisten zelf die tijdens hun arbeid de aan de verluchting voorbehouden ruimte naar hun eigen keuze en inzicht indeelden. De mogelijkheden tot het vermeerderen der illustraties waren veelvuldig en de wijze waarop dit geschiedde is in vele gevallen bepalend voor een miniaturist of voor een atelier. Zo kon bijvoor-

---

(1) Meteen wordt hier het probleem gesteld van de vroegste bezitter van de Très Belles Heures: Karel V, Karel VI of de Hertog van Berry (cfr. Inleidend Hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame).

(2) B.N.P., ms. lat., 18014, fol. 53 en 76. Op fol. 89 vo, 183 en 217 is een ruimte voor een fries opengelaten doch ze is niet uitgevoerd. Enkel op bladen door de voornaamste verluchters begonnen, is de fries geschilderd. - De marges in de Petites Heures zijn proportioneel ook breder dan in de Très Belles Heures (M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.160).

(3) Grandes Heures: 2 kolommen; marges met emblemen en schilden van Berry; miniaturen in de tekst met gehistorieerde initiaal. Heures de Bruxelles: 2 kolommen; rankwerk in de marge; gehistorieerde initialen; grote miniaturen op afzonderlijke bladzijden. Belles Heures: 1 of 2 kolommen; rankwerk in de marge; grote miniaturen op bladzijden met tekst; geen gehistorieerde initialen.

beeld een hoofdminiatuur in vakken worden ingedeeld zodat men een soort beeldverhaal bekwam (fig. 6, a)(1). Schema's waarbij deze vakken de vorm kregen van veellobbige medaillons werden naar het voorbeeld van Giotto in Italië, ook in de Franse miniatuurkunst van de XIVe eeuw gretig aangewend (2). Een andere vorm van uitbreiding der illustratie bestond in het historiëren van een grote aanvangsletter (3). In andere gevallen werden de marges met afzonderlijke scènes opgeluisterd die de inhoud van hun voorstelling in zeer vele gevallen ontleenden aan de tekst van de codex. Dergelijke onderwerpen prijkten nu eens in medaillons (fig. 6, b)(4), dan weer in vierkante of rechthoekige omlijstingen (fig. 6,

---

(1) K.B.B., Handschriften, 9001, GUYART DESMOULINS, Bible historiale, (Parijs, 1401).

(2) (Tentoonstellingscatalogus) La librairie..., o.c., p.XV. - Voorbeelden: BIBLIOTECA COLOMBINA, SEVILLA, ms. 1717; BIBLIOTHEQUE MAZARINE, PARIJS, ms. 469, (afb. in M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 230).

(3) Voorbeeld: B.N.P., ms. lat., 1403, getijdenboek van Isabella van Beieren, (Parijs, ca. 1400).

(4) Voorbeeld: B.N.P., ms. lat., 17294, brevier van Salisbury, (Frans, 1424-1425); ms. lat., 1176, getijdenboek, (Parijs ?, 1470); ms. lat., 1163, getijdenboek, (Rouen ?, XVe eeuw).- BIBLIOTHEQUE DE l'ABBAYE, MAREDSOUS, brevier van de Sint-Adrianusabdij te Geraardsbergen, (ca. 1450). - SINT-JACOBSKERK, GENT, graduale van Jan Doecken, ca. 1467. - In bepaalde ateliers worden de medaillons door rankwerk afgelijnd, namelijk in het atelier van de Boucicaut-Meester (voorbeelden: BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Douce, 144, getijdenboek, (1407); STAATLICHE MUSEEN, BERLIJN-DAHLEM, Kupferstichkabinett, Ms. 78 C 4, getijdenboek, (ca. 1410); BIBLIOTHEQUE MAZARINE, PARIJS, ms. 469, getijdenboek, (ca. 1415), (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master, pln. 53-54, 123, 262-269); eveneens in het atelier van de Bedford-Meester (voorbeeld: BRITISH MUSEUM, LONDEN, Add. Mss., 18850, getijdenboek van Bedford, (Parijs, ca. 1430), (afb. M. MEISS, o.c., pl. 150).

6. Bladspiegel van verluchte bladzijden uit diverse codices uit de XVe eeuw :
a. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, BRUSSEL, Handschriften, 9002, gehistorieerde bijbel, (Parijs, 1410), fol. 3

b. BIBLIOTHÈQUE MAZARINE, PARIJS, ms. 469, getijdenboek, (Boucicautmeester, ca. 1415), fol. 150

c. BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, PARIJS, ms. lat., 17294, Breviarium van Bedford, (Bedfordmeester, 1424-1435), fol. 447

d. OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2549, Roman de Girart de Rousillon, (Bergen, vóór 1448), fol. 9 vo

e. BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, PARIJS, ms. lat., 17294, Breviarium van Bedford, (Bedfordmeester, 1424-1435), fol. 56 vo

f. BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, PARIJS, ms. lat., 1156 B, getijdenboek van Margareta van Orléans, (Parijs, midden XVe eeuw), fol. 25 : na p. 253.

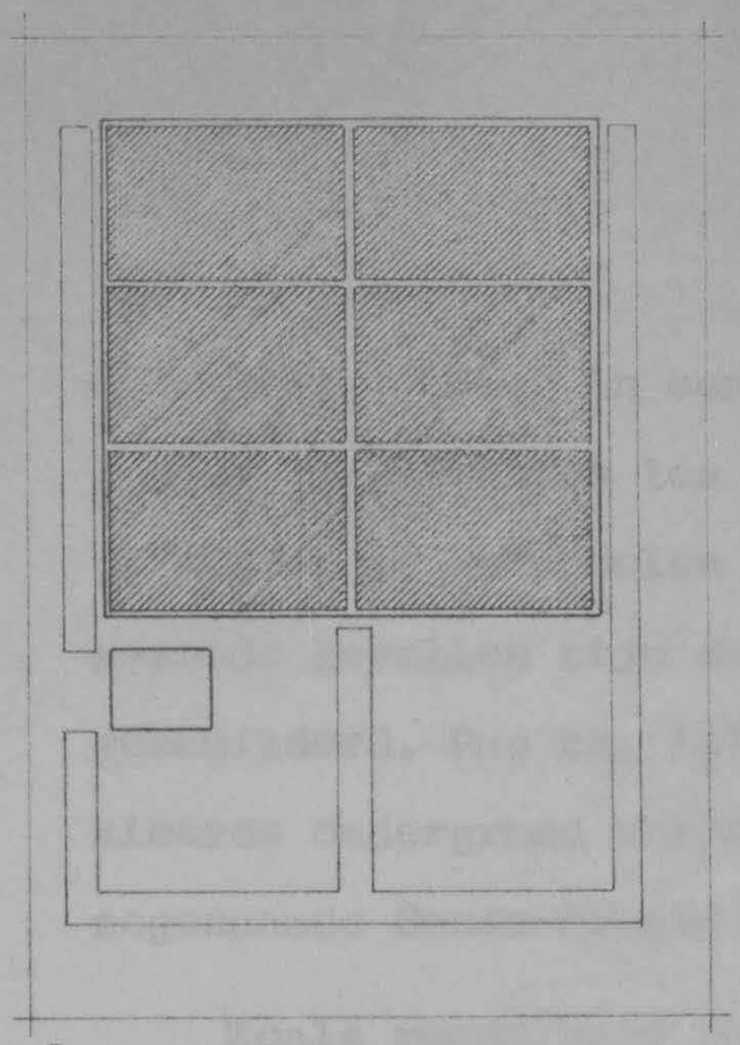

a.

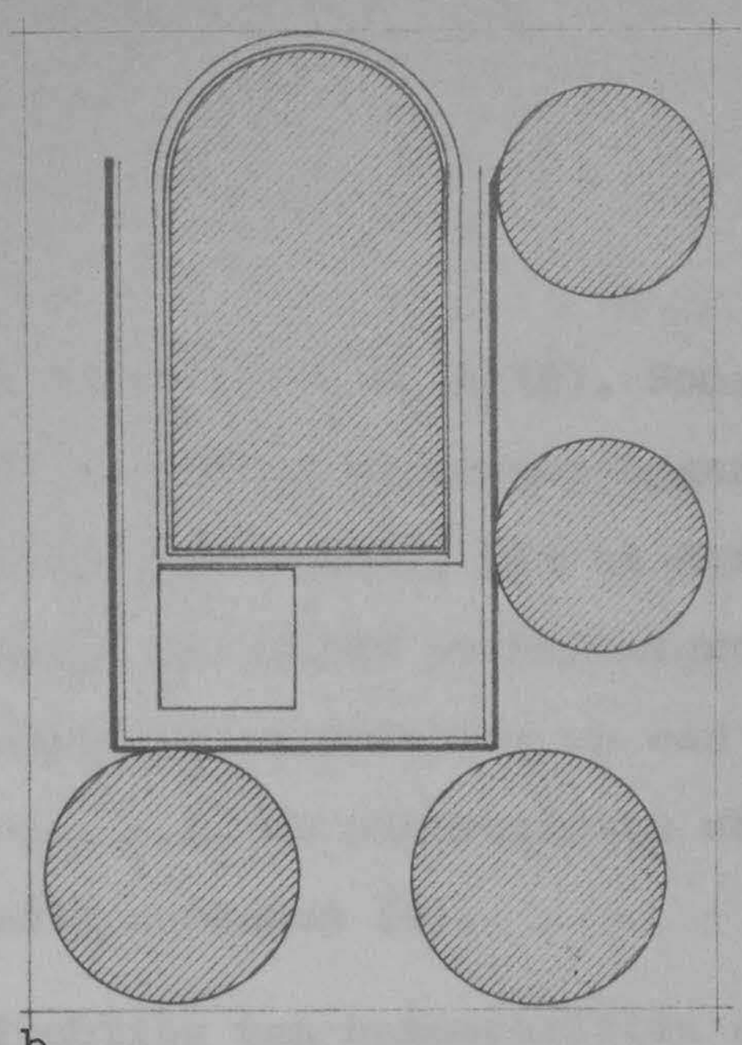

b.

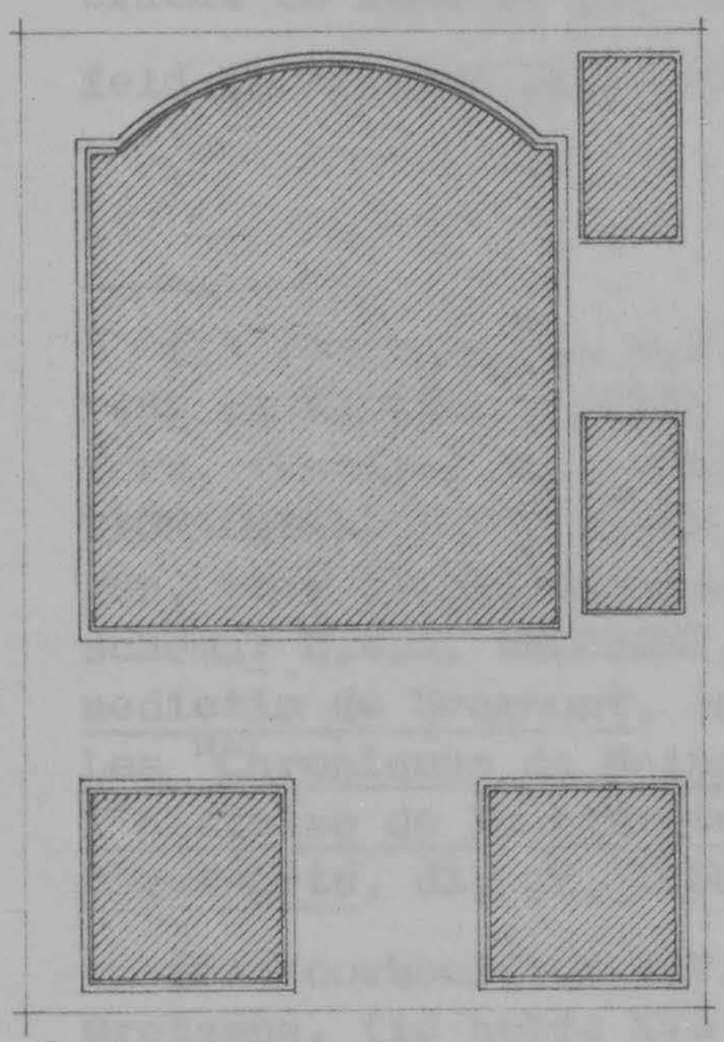

c.

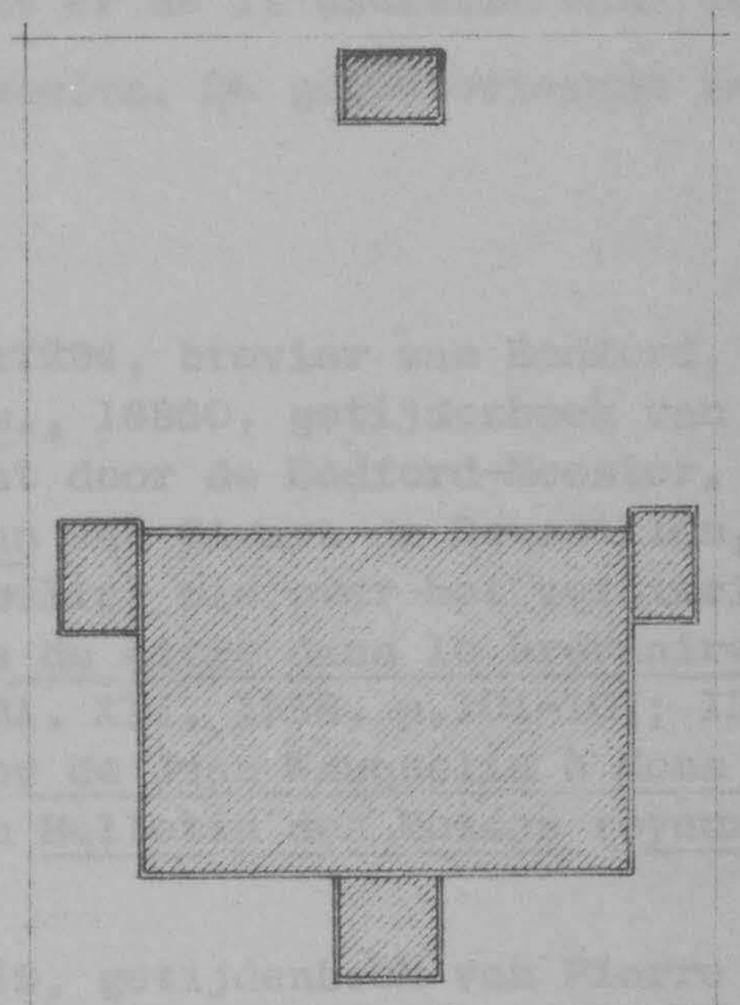

d.

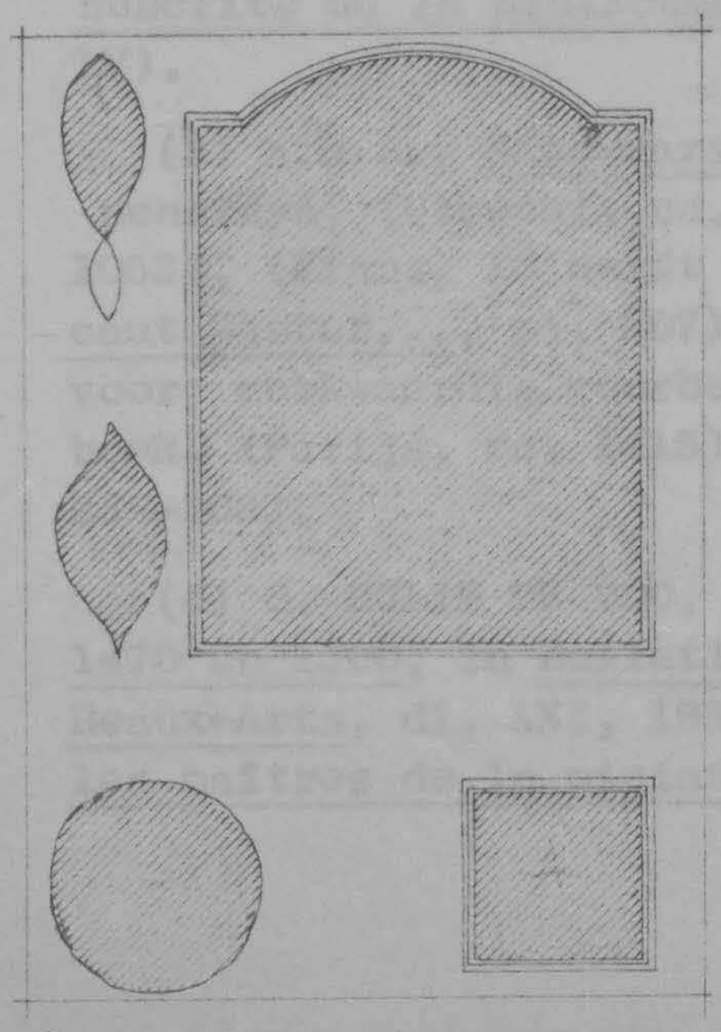

e.

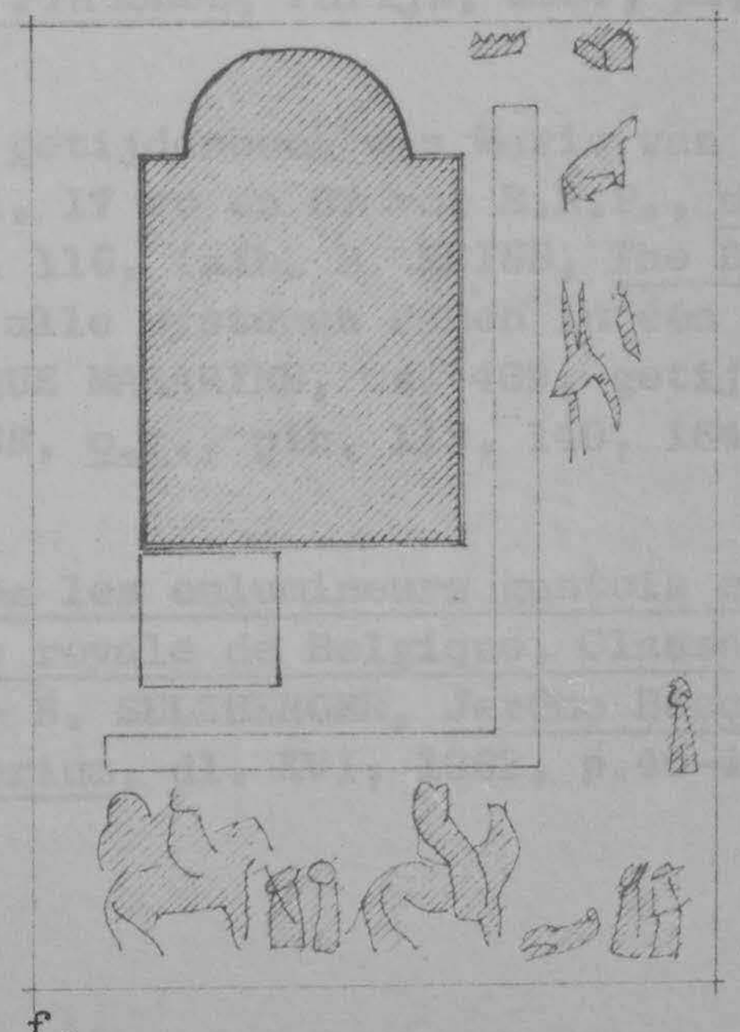

f.

c - d)(1), verder in een combinatie van beide (fig. 6, e)(2). Soms worden de illustraties los zonder enige afbakening in de marges opgenomen of worden ze verscholen in het rankwerk (fig. 6, b)(3). Bij al deze opgesomde gevallen zijn de scènes in de marge op naakte perkamentgrond geschilderd. Pas ca. 1470-1480 zal de marginale versiering op een gekleurde ondergrond worden geplaatst, zoals o.a. de manuscripten uit de zogenaamde Gents-Brugse school overvloedig aantonen (4).

Zoals reeds werd gezegd is de verluchting van handschriften aangebracht in functie van de tekst. Ze vormt er de illustratie van. Ongetwijfeld is dit het geval met de grote taferelen. De gehistorieerde initialen

---

(1) Voorbeelden: B.N.P., ms. lat., 17294, brevier van Bedford, 1424-1435 en BRITISH MUSEUM, LONDEN, Add.Mss., 18850, getijdenboek van Bedford, (Parijs, ca. 1430): beide verlucht door de Bedford-Meester. - NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2549, Roman van Girart de Roussillon, (Bergen, vóór 1448), atelier van Jean Wauquelin; zie over het versieringsschema: L.M.J. DELAISSE, Les techniques du livre dans le bréviaire bénedictin de Grammont, in Scriptorium, dl. XII, 1958, p.104-107; IDEM, Les "Chroniques de Hainaut" et l'atelier de Jean Wauquelin à Mons dans l'histoire de la miniature flamande, in Bulletin des Musées royaux des Beaux-Arts, dl. IV, 1955, p.21-56.

(2) Voorbeeld: B.N.P., ms. lat., 1159, getijdenboek van Pierre de Bretagne, (le helft XVe eeuw). - V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, Planches, Parijs, 1927, pl. LIII-LV).

(3) K.B.B., Handschriften, II 7619, getijdenboek van Maria van Vronensteyn, (Utrecht, ca. 1460, o.a. fol. 17 vo en 67 vo; B.N.P., ms. lat., 10538, (Frans, le helft XVe eeuw), fol. 116, (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 257). - Soms komen alle systemen samen in één ms. voor; merkwaardig voorbeeld: BIBLIOTHEQUE MAZARINE, ms. 469, getijdenboek, (Parijs, ca. 1415), (afb. M. MEISS, o.c., pln. 118, 149, 164, 258-269).

(4) G. HULIN DE LOO, La vignette chez les enlumineurs gantois entre 1470 en 1500, in Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, dl. XXI, 1939, p.158-172. - S. SULZBERGER, Jerôme Bosch et les maîtres de la miniature, in Scriptorium, dl. XVI, 1962, p.46-49.

openen de diverse onderdelen van het handschrift en hebben eveneens tot taak de geschreven inhoud te verduidelijken. In zeer vele gevallen waar buiten de aanvangsletter ook een hoofdscène aanwezig is staat ze met deze laatste in historisch of typologisch verband. Ook de illustraties in de marges kunnen aansluiten bij het hoofdtafereel. Dit is echter niet steeds het geval.

In zeer vele handschriften houdt de figuratieve marginale versiering geen verband met de geschreven inhoud. Het gaat hier eerder om het resultaat van de vrije verbeelding van de kunstenaar, om ontleningen aan allerlei disparate legenden of sagen, om produkten ontsproten uit een humoristische of satirische instelling. Dergelijke versieringen noemt men treffend drolerieën.

Volledigheidshalve kan worden medegedeeld dat in enkele gevallen de bijgevoegde marginale decoratie in liturgische handschriften, ofschoon religieus van inhoud, toch louter willekeurig gekozen werd uit een of ander godsdienstig traktaat en niets met de eigenlijke context van het geïllustreerde boek te maken heeft (1).

Zonder te beweren dat de tendens tot het vermeerderen van het aantal taferelen op één verluchte bladzijde (2) Frans van oorsprong is,

---

(1) B.N.P., ms. lat., 920, getijdenboek van Louis de Laval, (1469-1489) en ms. lat., 9471, Grandes Heures de Rohan, (le helft XVe eeuw); beide bevatten in verscheidene marges een doorlopende band met scènes ontleend aan de Gemoraliseerde Bijbel (cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.20-28 en p.281); B.N.P., ms. lat., 1163, getijdenboek, (Rouen ?, XVe eeuw); ms. lat., 1156 B, getijdenboek van Margareta van Orleans, (le helft XVe eeuw).

(2) Er bestaat ook een ander systeem waarbij samenhorende voorstellingen over twee bladzijden zijn verspreid: één groot tafereel plaatst men op een versozijde, de aanvang van de tekst met een gehistorieerde initiaal op de naastliggende recto. Dit gebeurt niet alleen in kleine getijdenboeken (voorbeeld: K.B.B., Handschriften, IV 453, getijdenboek, (Artesië of Zuidelijke Nederlanden, ca. 1300): 9 x 6 cm, bladspiegel 4,5 x 3 cm), (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek, Brussel, 1969, p.31); ook in grotere handschriften komt het systeem voor (voorbeeld: K.B.B., Handschriften, nr. II 7619, getijdenboek van Maria van Vronensteyn, (Utrecht, ca. 1460).

ligt het toch voor de hand te besluiten dat dergelijk procédé in de luxemanuscripten van Franse origine in de XIVe eeuw ongetwijfeld een buitengewoon succes heeft gekend. Zulke vaststelling biedt een verklaring voor de aanwezigheid van dergelijke opmaak in de Très Belles Heures en wijst er tevens op dat dit horarium op dit gebied geen nieuwigheid betekent: de codex vormt enkel een schakel in de evolutie van de bladschikking. Sporen van soortgelijke opmaak vindt men nog in latere getijdenboeken in bepaalde verzamelingen terug (1), doch het is vooralsnog niet uit te maken of er enige directe invloed van het patroon van de Très Belles Heures te bespeuren is.

Tot slot van dit eerste artikel kan nogmaals benadrukt worden dat de bladschikking op de verluchte pagina's van het Turijns-Milanees getijdenboek dateert uit de periode dat het horarium in een Parijs atelier werd geconcipieerd. Het schema werd trouw gevolgd door alle miniaturisten, zowel uit de eerste als uit de tweede campagne. Er kan nu reeds op gewezen worden dat in enkele zeldzame gevallen de aanvangsletter niet met een figuratieve voorstelling, doch met bladwerk of ranken werd gevuld. Een paar maal werd de ruimte voorzien voor de grote miniatuur overschreden, o.a. door een Frans verluchter uit de eerste campagne die de bovenlijst verhoogde met een boogvormige uitsprong (hand C, Turijns getijdenboek, Louvre R.F. 2023, nr. 35)(2), door dezelfde miniaturist die de mantel van de Hertog van Berry, in een groot tafereel geportretteerd, buiten de omlijsting tot in de zijmarge uitspreidde (Turijns getijdenboek, fol. 78vo, nr. 46). Een kunstenaar uit de tweede periode

---

(1) BIBLIOTECA NACIONALE, MADRID, Vit. 25, nr. 1, fol. 12, getijdenboek, (Eggertonmeester en atelier, ca. 1400), (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 178).

(2) De nummers verwijzen naar de opeenvolgende miniaturen, beschreven in Art. II van dit hoofdstuk.

breidde het architecturale decor van een miniatuur boven de lijst uit
69 (hand G, Milanees getijden- of misboek, fol. 116, nr. 91). Eén enkele maal werd een oorspronkelijke marginale decoratie met staafwerk en vignetten nagenoeg volledig weggevaagd en vervangen door een geheel nieuwe
18 boordversiering (Turijns getijdenboek, fol. 59, nr. 37)(1). In één geval werd nog tijdens de eerste campagne de zijmarge op bijzondere wijze
59 opgeluisterd met een portret, wapenschild en embleem (Milanees getijden- of misboek, fol. 87, nr. 81)(2).

Dank zij deze voorafgaande kennis van de opmaak van de Très Belles Heures in het algemeen en bijgevolg ook van het Turijns-Milanees getijdenboek, kan men zich reeds voorstellen dat het iconografisch programma zeer uitgebreid is geworden. Dit zal in het volgend artikel nader worden verklaard.

Art. II. ICONOGRAFISCHE BESCHRIJVING DER MINIATUREN.

Bij de codicologische beschrijving van het Turijns-Milanees getijdenboek werd er reeds op gewezen dat dit deel van de Très Belles Heures een merkwaardig groot aantal verluchte bladzijden telt. Dank zij de bijzondere bladschikking, die telkens drie miniaturen per versierde pagina voorzag, werd het getal der illustraties op buitengewone wijze verhoogd. In dit artikel dient thans elke miniatuur afzonderlijk te worden besproken. Het ligt niet in onze bedoeling de beschrijvingen te herhalen die

---

(1) Zie Hoofdstuk IV, Art. II, Ontleningen aan panelen van Van Eyck, § 1, B.

(2) Zie Inleidend Hoofdstuk, p.26 e.v.

reeds door auteurs als P. Durrieu (1) en G. Hulin de Loo (2) werden gegeven. Hier zal dieper ingegaan worden op de iconografische betekenis van de miniatuur en zal getracht worden het voorgestelde te ontcijferen. Dat hierbij vooral zal gelet worden op de relatie tussen de verluchting en de tekst die ze illustreert, hoeft geen betoog. Vooral de miniaturen uit de tweede campagne, die dus in het oorspronkelijk en onvoltooide handschrift werden aangebracht, zullen grondig worden behandeld. Dit betekent evenwel niet dat de oudere illustratie over het hoofd zal worden gezien.

Bij elk verlucht blad worden achtereenvolgens het tafereel (= T.), de initiaal (= I.) en de fries (= F.) behandeld. Telkens zal hierbij de hand vermeld worden die de verluchting aanbracht (3). Bij wijze van vergelijking zal bij elk blad de overeenkomende voorstelling in de Petites Heures van de Hertog van Berry worden vermeld. Zoals men zich immers herinnert vertoonde de inhoud van dit laatste horarium een zeer grote gelijkenis met die van de Très Belles Heures. Indien over de beschreven miniatuur nog elders in deze studie op uitvoerige wijze wordt gehandeld, zal dat in dit artikel reeds worden aangekondigd.

---

(1) Les "Très Belles Heures de Notre-Dame" du duc Jean de Berry. Restitution de l'état primitif d'un splendide manuscrit du XVe siècle, aujourd'hui dépecé, mutilé et au tiers brûlé, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. XVI, 1910, p.30-51, 246-279; Très Belles Heures..., p.108-121.

(2) Heures..., 1911, p.23 e.v.

(3) Voor het onderscheid tussen de handen werd gesteund op de verdeling van G. HULIN DE LOO, Heures..., p.23 e.v.; voor de handen die vóór 1416 hebben gewerkt, werd achter de aanduiding van de miniaturist volgens G. Hulin de Loo, de identificatie volgens M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.134 toegevoegd.

§ 1. HET TURIJNS GETIJDENBOEK.

A. DE KALENDER.

Zoals men zich herinnert opent het Turijns getijdenboek met een versierde kalender die echter na de eerste verdeling van de codex aan het oorspronkelijke handschrift werd toegevoegd. Op de friezen die twaalf kalenderbladzijden versieren worden volgende voorstellingen in beeld gebracht (alle van hand K):

Januari of Louwmaand:

Dames en heren zitten aan een feesttafel aan. Muzikanten luisteren de maaltijd op.

Februari of Sprokkelmaand:

In een sneeuwlandschap wordt hout gehakt. Een vrouw met kind sprokkelt hout.

Maart of Lentemaand:

Een visser zit met zijn lijn op de oever van een rivier. Van uit een bootje wordt met het net gevist.

April of Grasmaand:

In twee afgescheiden tuinen wordt door mannen en een vrouw de eerste tuinarbeid verricht.

Mei of Bloeimaand:

Rijk uitgedoste mannen en vrouwen op een jachtpartij.

Juni of Zomermaand:

Paartjes wandelen, zijn gezeten onder kersebomen of plukken kersen.

Juli of Hooimaand:

Gras (?) wordt gemaaid, bijeen geharkt en op oppers gestapeld.

Augustus of Oogstmaand:

Het koren wordt gemaaid en in schoven gebonden die in groepen bij elkaar worden geplaatst.

9 September of Herfstmaand:

Terwijl een man een korf geplukte wijndruiven op de rug binnenbrengt, zijn anderen bezig met het persen der vruchten (1).

10 Oktober of Zaaimaand:

Met een ploeg, getrokken door twee paarden, wordt het veld bewerkt.

11 November of Slachtmaand:

In een stal en op de straat worden dieren geslacht.

Rechts begroeten een man en een vrouw elkaar en spelen kinderen.

12 December of Wintermaand:

Het leven in de stad; mannen, vrouwen en kinderen wandelen over de straat (2).

Ofschoon de voorstellingen van de werkzaamheden der maanden reeds voorkomen in de klassieke Oudheid, vinden zij in de Westerse kunst slechts langzaam ingang. Een paar uitzonderlijke voorbeelden treft men aan in twee handschriften van 818 en 830 waar in kalenders scènes uit het dagelijks leven zijn uitgebeeld (3). In mozaïeken, fresco's of beeldhouwwerk wordt aan de uitbeelding van de werkzaamheden der maanden sedert de XIIe eeuw een plaats toegewezen. Vooral in portaalsculpturen en glasramen van

---

(1) K. VAN DE WOESTYNE, Het verloren getijdenboek van Turijn, in Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen, dl. II, 1904, p.133 meent dat de kalender het werk is van een reizend kunstenaar en dit op basis van deze miniatuur: in Vlaanderen worden volgens hem de druiven niet geperst tot wijn !

(2) De scène wordt door J. DE JONG, Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording, 's-Gravenhage, 1903, p.22 "Het straatje" genoemd.

(3) STAATSBIBLIOTHEK, MÜNCHEN, Cod. lat., 210. - OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, Cod. lat., 387. - Zie verder een Chronograaf van 354, gekend door twee XVIIe eeuwse kopies (BIBLIOTECA BARBARINI, ROME en OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN). - Andere oude gevallen bij J.J.M. TIMMERS, Symboliek en iconografie der christelijke kunst, Roermond-Maaseik, 1947, p.593.

gotische kathedralen ontwikkelt het thema zich in de XIIIe eeuw. Een hoogtepunt zowel op het gebied van het pittoreske detail als op dat van het artistiek niveau wordt bereikt op het einde der middeleeuwen, vooral in de versierde handschriften (1).
Beroemd zijn de kalenderbladzijden uit de Très Riches Heures van Hertog Jan van Berry, die ca. 1416 door de gebroeders van Limborch werden verlucht (2).

De bezigheden van de maanden komen nagenoeg in alle kalenders overeen, ofschoon zich lichte verschillen of varianten kunnen voordoen (3). In de boven beschreven kalender bijvoorbeeld wordt de maand juli opgeluisterd met een voorstelling van het maaien van het gras en de maand augustus met die van het koren.
In de Très Riches Heures daarentegen geschieden beide bezigheden respectievelijk reeds in juni en juli. Ook de afbeelding bij de maand november in het Turijns-Milanees getijdenboek komt eerder weinig voor. In plaats van het slachten der dieren worden in talrijke andere voorbeelden in genoemde maand de varkens met van de bomen geslagen eikels gevoed (4), ter-

---

(1) L. REAU, Iconographie de l'art chrétien, dl. I, Introduction, Parijs, 1955, p.145-149 en 151-152.

(2) MUSÉE CONDÉ, CHANTILLY, ms. 1248.

(3) Cfr. de voorbeelden geciteerd door L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.147-148 en J.J.M. TIMMERS, o.c., p.590-594. - Zie verder J. DE SENECAL, Les occupations des mois dans l'iconographie du moyen-âge, in Bulletin de la Société des antiquaires de Normandie, dl. XXXV, 1922-23, p.1-218; J.C. WEBSTER, The Labors of the Months in Antique and Medieval Art, Princeton, 1938. - Vergelijk ook volgend voorbeeld: A. JANSSENS DE BISTHOVEN, De bovenzaal van het Brugse stadhuis en haar gebeeldhouwde kalender, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. XIV, 1944, p.113-127.

(4) November wordt slachtmaand genoemd. - Zie voorbeeld van dezelfde voorstelling bij genoemde maand in de gesculpteerde kalender van San Zeno te Verona; cfr. ook J.J.M. TIMMERS, o.c., p.593, nr. 1319.

wijl de slachtscène aan december voorbehouden wordt: het gaat hier immers om een voorbereiding van de grote feesten.
Men heeft in het voorliggend horarium dus te doen met een verschuiving die tot gevolg heeft dat de voorstelling bij december enigszins onverwacht is. Buiten het slachten tonen andere kalenders in de laatste maand van het jaar een jachtscène (o.a. in de vermelde Très Riches Heures). Deze is in zekere zin verwant aan de gangbare voorstelling omdat ze het eigenlijke slachten voorafgaat. De "bezigheid" voor december in het Turijns-Milanees getijdenboek lijkt uitzonderlijk te zijn.

B. VERSCHILLENDE GEBEDEN TOT GOD EN DE HEILIGEN.

32/fol. 57 (1)

13 Gebed tot Sint-Jan-de-Doper

T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - De heilige Voorloper van Christus mediteert in de woestijn, die hier, naar Westerse gewoonte (2) als een rotsachtig en bebost landschap is voorgesteld. Wilde dieren liggen aan de voeten van Sint-Jan. Op zijn linkerarm draagt hij zijn attribuut, het Lam Gods. Met de rechter houdt hij een banderol vast waarop geschreven staat: Ecce Agnus Dei, ecce qui tollit...

I. (Hand F). - De heilige predikt. Hij staat achter een houten katheder, een voorwerp dat mogelijk in de kunst is geslopen onder invloed van

---

(1) Deze reeks vangt aan met nr. 32, d.w.z. het nummer waarmede het Turijns getijdenboek begint in de reconstructie door P. Durrieu van de volledige Très Belles Heures de Notre-Dame (cfr. Hoofdstuk II, Art. I, Archaeologie van het handschrift).

(2) L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, p.449.

het toneel (1).

F. (Hand F). - De fries werd in twee voorstellingen ingedeeld. Links danst Salomé voor de koning en zijn gasten. Rechts wordt Sint-Jan onthoofd terwijl Salomé een schotel in de handen klaar houdt.

Al deze scènes zijn ontleend aan het leven van Sint-Jan-Baptist, verhaald in de Evangelies (Matth. 3,1; 14, 6-7 en 10; Marc. 1, 3-8; 6, 21-23 en 27; Luc. 3, 1-14).

De Petites Heures van de Hertog van Berry zijn bij hetzelfde gebed (fol. 104) geïllustreerd met een staande figuur van de Doper.

33/fol. 57 vo.

14 Gebed tot patriarchen, profeten en apostelen

T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - Een groep apostelen, patriarchen en profeten staan opgesteld vóór een achtergrond met dambordvormige versiering. Op de eerste rij, in het midden en rechts, herkent men tweemaal een apostel aan zijn blote voeten. Hij is telkens gekeerd naar een profeet naast hem. Het feit dat in deze verluchting de oudtestamentische figuren met de apostelen werden samengevoegd, is een gevolg van de inhoud van het gebed. Mogelijk evenwel ligt aan de beschreven plaatsing van vertegenwoordigers uit beide groepen, haast oog in oog met elkaar, een typologische idee ten grond-

---

(1) Daar de prediking van Johannes plaats greep in de woestijn, is in de meeste gevallen de geïmproviseerde katheder gevormd uit takken of dunne boomstammen (voorbeeld: Musée national , kasteel te Pau: wandtapijt met de predikatie van Sint-Jan, Brussel, ca. 1510). Men zou hier ook kunnen denken aan de voorstelling van het verwijt van Johannes aan Herodes, waarbij de heilige soms achter een katheder heeft plaatsgenomen (voorbeeld: Kunstmuseum, Bern, Berns Meester met de anjelier). - L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, p.448. - Afb. in A. MASSERON, Saint-Jean Baptiste dans l'art, Parijs, 1957, pln. 82 en 95.

slag: de profeten zijn de prefiguren van de apostelen. Van dergelijk motief waarbij profeten en apostelen in een soort conversatio tegenover elkaar worden geplaatst, kan men in de Westerse kunst talrijke voorbeelden aanwijzen (1).

I. (Hand F). - Het Lam Gods werd op een altaar geplaatst. Het Dier stort zijn bloed in een kelk.

F. (Hand F). - De fries sluit aan bij de voorstelling in de initiaal: het Lam wordt aanbeden door twee groepen van twaalf geknielde Koningen. Zij hebben hun kronen afgenomen en neergelegd op een met bloemen bezaaide grond. Zij stellen de vierentwintig Ouderlingen uit het Boek der Openbaring voor. Volgens de tekst waren zij met gouden kronen getooid (4, 4).

Bij dit gebed werden de Petites Heures (fol. 104 vo) slechts verlucht met een groep apostelen.

34/fol. 58

15 Gebed tot de H. Magdalena

T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - Een vrouw wast Christus' voeten en droogt ze met haar haren. Deze gebeurtenis wordt verhaald in het Evangelie (Matth. 26, 6-13; Marc. 14, 3-9; Luc. 7, 36-50; Joh. 12, 1-3), met dit onderscheid evenwel dat enkel bij Lucas en Johannes sprake is van de zalving der voeten. Volgens Lucas gaat het hier om een niet verder aangeduide zondares. Alleen in het Evangelie van Johannes wordt de vrouw Maria genoemd, uit Bethanië afkomstig en beschouwd als de zuster van Lazarus en Martha.

Het oorspronkelijk onderscheid dat gemaakt werd tussen een Maria

---

(1) Algemeenheden: L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, p.343-345; J.J.M. TIMMERS, o.c., p.574-578.

van Magdala , uit wie Jezus zeven duivelen uitdreef (Luc. 8, 2 e.v.; Marc. 16,8), de door Lucas vermelde zondares en Maria van Bethanië ging verloren. Reeds bij Augustinus werden deze drie figuren versmolten en deze opvatting bleef in het Westen behouden: op deze wijze ontstond een legendarische Maria van Magdala of Magdalena, zondares en zuster van Lazarus en Martha. In de Legenda aurea vindt men deze opvatting terug (1). De verluchte bladzijde en het gebed geven uiting aan deze verwarring: in de tekst is sprake van Magdalena die peccatrix wordt genoemd en in de verluchting van de fries blijkt dat deze vrouw als Lazarus' zuster wordt aangezien (cfr. infra).

Het valt echter op dat het tafereel in wezen een voorstelling van het Laatste Avondmaal inhoudt: Christus is gezeten te midden van zijn twaalf apostelen, herkenbaar aan hun aureool. Terwijl de beker van hand tot hand gaat zegent Hij het brood. Magdalena werd op vrij stuntelige wijze door de miniaturist onder de tafel geplaatst. Deze combinatie lijkt te wijzen op het gebruik van verschillende modellen die bij elkaar werden gevoegd, of op het verschijnsel van de inhoudelijke of van de iconografische contaminatie waarbij gelijkaardige

---

(1) JACOBUS DE VORAGINE, Legenda aurea, ed. Th. GRAESSE, Leipzig, 1890, p.408-415; L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.326-328 en dl. III, Iconographie des saints, 2, p.846-859; J.J.M. TIMMERS, o.c., p.964, nr. 2125; K. KUENSTLE, Ikonographie der christlichen Kunst, dl. II, Freiburg i. Br., 1928, p.426 e.v.; F.O. KNOLL, Die Rolle der Maria Magdalena im geistlichen Spiel des Mittelalters. Ein Beitrag zur Kultur- und Theatergeschichte Deutschlands, Berlijn-Leipzig, 1934, p.19 e.v.; W. AUS DER FUENTEN, Maria Magdalena in der Lyrik des Mittelalters, Düsseldorf, 1966, p.25 e.v.

onderwerpen versmolten worden (1). De eerste hypothese is hier echter de meest waarschijnlijke.

I. (Hand F). - Magdalena, met lange afhangende haren, wordt door twee engelen ten hemel opgenomen. Deze voorstelling is eveneens ontleend aan de Legenda aurea. Volgens deze tekst werd Magdalena, nadat ze zich tijdens haar laatste levensperiode had teruggetrokken in de woestijn, alle dagen op de uren der zeven getijden door engelen naar de hemelen opgeheven waar zij in vervoering werd gebracht door de hemelse koren. Men treft dit thema reeds aan op een reliëf van de kathedraal te Autun (XIIe eeuw). Vooral sedert de Contra-Reformatie kunnen talrijke voorbeelden aangewezen worden. Het thema wordt dan in verband gebracht met de mystieke contemplatie (2).

F. (Hand F). - De fries is uit twee scènes samengesteld. Links verlaat Magdalena te paard een stadspoort. Zij is rijkelijk uitgedost. De voorstelling is analoog met de afbeeldingen waar Magdalena op jacht vertrekt, met een valk op de hand (3). Hier draagt zij echter een

---

(1) L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.298-301. - Zie voorbeeld van bevlekking in een Piëta en een Sinte-Anna-ten-drieën die werden versmolten tot de ongewone voorstelling van een Piëta met de H. Anna (Nederrijn, ca. 1500), bewaard in de Pfarrkirche St. Michael, Waldniel, (Tentoonstellingscatalogus) Grosse Kunst aus tausend Jahren. Kirchenschätze aus dem Bistum Aachen, Aken, 1968, p.74, nr. 169 en afb. 196). - Vergelijk ook K. SMITS, o.c., p.184. - Kan het gebruik van modellen niet een oorzaak zijn van bevlekking ? J. LEEUWENBERG, Early Nineteenth-Century Gothic Ivories, in Aachener Kunstblätter, dl.XXXVII, 1969 p.125 en fig.26 bespreekt een gotisch ivoor uit The Cloisters te New York, nagebootst in de XIXe eeuw, waarop dezelfde vergissing werd begaan als op de besproken miniatuur: Magdalena bij het Laatste Avondmaal. Het ziet er hier naar uit dat men op iconografische onjuistheden alleen niet mag steunen om echt of vals te onderscheiden !

(2) JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.412-415. - L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.856-857.

(3) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.854.

spiegel wat haar tevens een symbolische betekenis geeft als personificatie van een der zeven hoofdzonden, namelijk de Hovaardij (1) of eerder nog van de Luxuria (2).
In elk geval geldt de spiegel als een embleem van de coquetterie.
Men kan hierbij opmerken dat Magdalena trouwens als een voorname en aanzienlijke vrouw wordt aangezien, als een courtisane die veel aandacht schenkt aan haar uiterlijk voorkomen. Dit komt in de iconografische voorstelling van haar figuur tot uitdrukking (3) evenals in de middeleeuwse passiespelen en moraliteiten (4). In aansluiting met

---

(1) C. A. RIPA, Iconologia, Venetië, 1645, p.613.

(2) J.J.M. TIMMERS, o.c., p.571; L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 3, p.1519. - Op een miniatuur uit het getijdenboek van Jean de Dunois (Parijs, ca. 1440-50)(BRITISH MUSEUM, LONDEN, Yates Thompson, ms. 3, fol. 172 vo) wordt Luxuria eveneens voorgesteld met een spiegel in de hand (afb. Illustrations from One Hundred Manuscripts in the Library of the Yates Thompson, dl. IV, Londen, 1915, pl. LI).

(3) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 3, p.1519. - Het is een traditie dat op bepaalde schilderijen van Vlaamse meesters Magdalena bij de Kruisiging of Kruisafneming in een zeer pronkvolle en plechtige kledij wordt afgebeeld (K. SMITS, o.c., p.184).

(4) Voorbeelden uit de moraliteit Lazare (ca. 1500) geciteerd door W. AUS DER FUENTEN, o.c., p.215: "Suys ie poinct petite deesse ?/ Suys ie poinct une autre Lucresse ?..." - Cfr. JEAN MICHEL, Le Mystère de la Passion (Angers, 1486), ed. O. JODOGNE, Gembloers, 1959, p.114, verzen 8494-95: "Je ne quiers que magnifier/ma pompe mondaine et ma gloire..."; 8536-38: "Je vueil estre a tout preparee,/ornee, dijapree et fardee/ pour me faire bien regarder." - Of er enige relatie is tussen het attribuut van de spiegel en het feit dat Magdalena na haar bekering zelf als "spiegel" voor de zondaars werd beschouwd (cfr. Lazare, volgens W. AUS DER FUENTEN, o.c., p.218: "Edle Maria, schöne Magdalena,... der sünder spiegel") is niet uit te maken. - Zie verder in verband met het mondaine leven: F.O. KNOLL, o.c., p.62 en 67;D. BRETTE-EVANS, Höfisch-ritterliche Elemente im Deutschen geistlichen Spiel des Mittelalters, Baden, 1952, p.34-39; O. JODOGNE, Marie-Madeleine pécheresse dans les Passions médiévales. Des sources de Jean Michel, - Scrinium Lovaniense, Leuven, 1961, p.272-274.

dergelijke spelen zou men de poort waaruit Magdalena, zoals gezegd, te voorschijn treedt, met een deel van haar kasteel kunnen vereenzelvigen (1).

In de fries herkent men rechts de opwekking van Lazarus, die zoals werd aangetoond, volgens de middeleeuwse opvatting als broer van Magdalena wordt aangezien (2).

De Petites Heures (fol. 104 vo) zijn hier versierd met een staande Maria-Magdalena.

35/ Louvre, R.F. 2023

16 Gebed tot de martelaren

T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - Onder het oog van een rechter worden martelaren met een bijl onthoofd. Volgens L. Curmer werd hier de gruwelijke dood van de 10.000 martelaren van de berg Ararat in beeld gebracht (3). Zoals blijkt uit hun passio werden deze echter gekruisigd of in struikgewas met uiterst puntige takken gestort (4). Bijgevolg werd in deze miniatuur een andere martelscène bedoeld. Gaat het hier wellicht om de heilige Mauritius en de solda-

---

(1) JEAN MICHEL, o.c., p.115, verzen 8498-99: "J'ay mon chasteau de Magdalon/dont on m'apelle Magdaleine". - Wellicht wordt echter met dit decor enkel bedoeld dat Magdalena een voorname stadsbewoonster was (cfr. F.O. KNOLL, o.c., p.64).

(2) Vergelijk de versiering van het besproken blad met een schilderij van de Meester van de abdij van Dielegem, begin XVIe eeuw, bewaard in het Kon. Museum voor Schone Kunsten, Brussel, nr. 560: rechts bemerkt men de opwekking van Lazarus, in het midden Magdalena bij Simon, links de genoemde heilige, met lange haren, die door zes engelen naar de hemel wordt opgevoerd.

(3) H. DELAUNAY, Les évangiles des dimanches et fêtes de l'année suivis de prières à la Sainte Vierge et aux saints, dl. III, L. CURMER, Appendice aux évangiles, Parijs, 1864, p.220.

(4) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.919-920. - Cfr. JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.858.

ten van het Thebaanse legioen, die met een hakbijl werden onthoofd (1) ?

I. (Hand I). - Een monnik, herkenbaar aan zijn pij en met geschoren kruin (?) wordt gestenigd. Werd hier de H. Stefanus, de eerste martelaar bedoeld ?

F. (Hand I). - Herodes kijkt met zijn gevolg gebiedend en onbewogen toe terwijl de Onschuldige Kinderen worden gedood.

Ofschoon drie diverse onderwerpen deze bladzijde versieren, illustreren zij alle duidelijk de inhoud van het gebed. Ook de Petites Heures (fol. 105) zijn op deze plaats met een groep martelaren verlucht.

36/ Louvre, R.F. 2023

17 Gebed tot de Belijders

T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - Op een grasveld poseren verscheidene belijders naast elkaar. Men herkent kloosterlingen, bisschoppen en kardinalen, doch preciserende attributen ontbreken. Wel kan men veronderstellen dat vier ordestichters bedoeld zijn, namelijk links de heilige Bernardus van Clairvaux in het wit en naast hem Sint-Franciscus met een open boek, zijn orderegel. Rechts Benedictus met zegenend gebaar en Dominicus met palm en stok. In het midden bevindt zich de H. Hieronymus in kardinaalsgewaad. Waarschijnlijk zijn de heiligen naast hem eveneens met kerkleraars te vereenzelvigen, namelijk aan de ene zijde Ambrosius of Augustinus met mijter en staf en aan de andere Gregorius de Grote met boek en kruisstaf. Ofschoon deze laatste een attribuut is van genoemde kerkleraar draagt hij nochtans een mijter in plaats van een tiara.

---

(1) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.935-939. - JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.628-632.

I. (Hand I). - Twee pelgrims op bedevaart.

F. (Hand I). Eremijten of monniken wandelen rond of zitten lezend neer in de nabijheid van hun kluis.

Na de martelaren komen op deze volgende verluchte bladzijde diverse groepen lieden aan de beurt die zonder martelaarschap toch de heiligheid verwerven. Terwijl in het tafereel personages opgenomen werden die de hemelse zaligheid reeds hebben bekomen, worden in initiaal en fries andere uitgebeeld die zich op deze toestand voorbereiden. Het pelgrimeren wordt in de middeleeuwen inderdaad als een gewijde levensstaat aangezien (1).

De Petites Heures (fol. 105 vo) zijn bij dit gebed geïllustreerd met een groep Belijders.

37/ fol. 59

18 Gebed tot de Maagden

T. (Hand G). - Maria met Kind zit neer op een faldistorium. Zij is getooid met een kroon van bloem- en bladmotieven, uit parels samengesteld. Maagd bij uitnemendheid troont Zij hier te midden van twee groepen virgines en strekt Zij de linker hand uit naar een van deze Vrouwen. Deze laatste heeft een bloemenkroon in de hand; een andere uit de groep draagt zulke krans reeds op het hoofd. Het betreft hier een hemelse beloning: Veni sponsa Christi, accipe coronam (tractus uit de gemeenschappelijke mis der Maagden). Een derde uit deze groep Maagden speelt met de vingers van het Kindje. Of zij een ring van het

---

(1) Cfr. P.C. BOEREN, Heiligdomsvaart Maastricht. Schets van de geschiedenis der heiligdomsvaarten en andere jubelvaarten, Maastricht, 1962, p.31.

Jezuskind ontvangt is niet uit te maken (1). In het positieve geval zou men hier te doen hebben met het mystieke huwelijk van de H. Catharina (2), een thema dat in de late Vlaamse schilderkunst veel voorkomt (3). Het valt echter op dat de bedoelde gewijde Vrouw, evenmin als een der overige op het tafereel, door enig attribuut vereenzelvigd wordt. De ganse groep wordt verlicht door een goddelijke glans die uit de H. Geest straalt.

Dergelijke voorstelling behoort tot de groep uitbeeldingen van de Sacra Conversazione tussen de H. Maria en Maagden of andere heiligen. Van dit motief bleven verscheidene voorstellingen bewaard van de hand van Vlaamse Primitieven of van Rijnlandse schilders uit de XVe eeuw (4). Zij beantwoorden aan de beschrijvingen in de literatuur (5).

---

(1) Zie voorbeelden van het Kindje dat zijn arm uitstrekt bij G. TROESCHER, Burgundische Malerei. Maler und Malwerke um 1400 in Burgund, dem Berry mit der Auvergne und in Savoyen mit ihren Quellen und Ausstrahlungen, dl. II, Berlijn, 1966, Taf. 52, nrs. 142-144; Taf. 54, nr. 148. - Cfr. ook Hoofdstuk IV, Art. II, Ontleningen aan panelen van Van Eyck, § 1, A.

(2) Cfr. K. SMITS, o.c., p.153; A. SCHMARSOW, Hubert und Jean Eyck, Leipzig, 1924, p.155. - O. PAECHT, A New Book on the Van Eycks, in Burlington Magazine, dl. XCV, 1953, p.252.

(3) Sint-Janshospitaal, Brugge, H. Memling, Altaarstuk van Sint-Jan-de-Doper en Sint-Jan-de-Evangelist, (1479); The Detroit Institute of Arts, Detroit (Mich.), acc. nr. 59122, Meester van de Lucialegende, Madonna met Maagden in een besloten hof, (ca. 1480). - Cfr. L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 1, p.265.

(4) Lijst bij K. SMITS, o.c., p.153-156; (Tentoonstellingscatalogus) Anoni eme Vlaamse Primitieven, Tielt, 1969, p.214.

(5) Cfr. Middelnederlandsche Marialegenden, ed. C.G.N. DE VOOYS, dl. I, Leiden, s.d., p.92: "Ende daer sach si comen een wonderlike scone maghet ghecroent mit eenre scoenre cronen. Ende daer volchde een grote scaer van maechden na. Ende ghinghen allen sitten omtrent der scoenre maghet..."; p.364: "Ende brochten daer een uutnemende scone stoel seer costeliken gesiert ende settense opten outaer... als dit al bereyt was so quam ten lesten inder kerken die coninghinne der hemelen met enen groten reye van maechden draghende op horen arm haer live kint... ende die ionghelingen plocten bladen vanden bomen ende maecten elc vander maechden enen sconen hoet ende settense op hoor hoefden mit groter bliscap...".

I. (Hand G (?)). - De H. Ursula, een palmtak in de hand, beschermt onder haar wijde, opengespreide mantel haar gezellinnen en Paus Cyriacus: samen hebben zij immers de marteldood ondergaan (1). De voorstelling is analoog met die van de Schutsmantelmadonna. De keuze van dit onderwerp bij het gebed tot de Maagden is niet willekeurig. In de groep der virgines neemt de H. Ursula niet alleen een voorname plaats in, doch samen met haar wordt herinnerd aan de zeer grote groep van de 11.000 Maagden wier cultus in de late middeleeuwen zeer levend was (2). Ook toont de stichtende literatuur aan dat de devotie tot Maria met deze van de H. Ursula goed samenging (3).

F. (Hand G). - Een groep Maagden, met boeken in de handen en gekroond met bloemenkransen, schrijdt voort achter het Lam Gods dat over een heuvel vóór hen uitgaat.

In de Petites Heures (fol. 105 vo) treft men bij dit gebed een groep rechtstaande Maagden aan.

De verluchting van dit blad zal ook op iconografisch gebied nog uitvoerig ter sprake komen in het vierde Hoofdstuk, Art. II, § 1, A.

---

(1) JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.701-705.

(2) De cultus van de H. Ursula, met Keulen als voornaam centrum, verspreidde zich over de Nederlanden en N.-Frankrijk. Als voorbeeld voor uitbeelding in kunstwerken kunnen voor België worden vermeld: een rijve in de kerk te Kerniel (XIIIe eeuw), Stedelijk Museum voor Schone Kunsten, Brugge, nrs. 1542-1543, Meester van de Ursula-legende, Legende van de H. Ursula, (vóór 1487); Sint-Janshospitaal, Brugge, H. Memling, Rijve van de H. Ursula (voltooid in 1489). - Literatuur: G. DE TERVARENT, La légende de Sainte Ursule dans la littérature et l'art du Moyen Age, dl. I, Parijs, 1931, p.108 e.v.; L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 3, p.1296; (Tentoonstellingscatalogus), de Eeuw der Vlaamse Primitieven, Brugge, 1960, p.120-123, nr. 46 en p.124-128, nr. 48.

(3) Zie als voorbeeld Middelnederlandsche Marialegenden, o.c., dl. I, p.248.

38/ fol. 59 vo

19 Gebed opgesteld voor een prins

T. (Hand G). - Een prins, aan het hoofd van een troep ruiters, vouwt de handen en bidt tot God. Het tafereel speelt zich af op een groene heuvel nabij de zee.

I. (Hand G). - Christus, een staf in de linker hand, heft de rechter in een zegenend gebaar. Aan Zijn voeten zweeft de H. Geest onder de vorm van een duif.

F. (Hand G). - Uit beide figuren in de initiaal straalt licht over mensen en dieren in een vlak landschap.

De Petites Heures (fol. 106) werden bij dit gebed geïllustreerd met een portret van de Hertog van Berry. Hij knielt voor een altaar waarop een Salvator Mundi prijkt (1).

Aan de verluchting van dit blad zal in Hoofdstuk III, Art. II nog een uitvoerige bespreking worden gewijd.

39/ fol. 60 vo

20 Parafrase op het "Pater Noster"

T. (Hand I). - Christus leert aan zijn twaalf apostelen het Pater Noster. Een banderol bij de linkerhand van Christus draagt volgende tekst: Sic orabitis: Pater noster qui es in coelis... tuum, advenia [t re] gnum tuum, fiat voluntas tua: Het is opmerkenswaard dat men het gelaat van Christus identiek bemerkt bij een der apostelen. Het betreft Jacobus de Mindere die frater Domini wordt genoemd (Marc. 6,3).

I. (Hand I). - Een heer knielt op een bidstoel waarop een boek open ligt. Hij draagt een rode mantel, met blauwe kaproen (2).

---

(1) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.89, nr. 30 en pl. 117.

(2) Opgave der kleuren volgens P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.109. Deze auteur vermeldt ook dat de stoel gedrapeerd is met laken waarop een motief in Z- of I-vorm voorkomt. - Zie verder Hoofdstuk III, Art. I, Portretten en wapenschilden, § 1.

F. (Hand I). - Een priester, tijdens het opdragen van de mis, reciteert het Pater noster. Twee vrouwen en twee mannen, een bidsnoer in de hand, wonen de dienst bij.

De Petites Heures (fol. 106 vo) zijn hier versierd met de Hertog van Berry, in gebed bij een altaar waarop een retabel is aangebracht dat de Kruisiging afbeeldt (1).

40/ fol. 71 vo

21 Gebed om bescherming bij moeilijkheden of gevaar

T. (Hand I). - Een heer te paard bidt tot God om bescherming. Links worden vier krijgers door een duivel geïnspireerd tot kwade bedoelingen. In een bos op de achtergrond worden lieden lastig gevallen door boosdoeners. Twee banderollen dragen deze psalmtekst: Deus dereliquit eum, persequamini et comprehendite eum quia non est qui eripiat (Ps. 71 (70), 11). / Eripue me de inimicis meis Deus meus, et ab malignitatibus (Ps. 59 (58), 2).

I. (Hand I). - Een gevangene, de voeten in boeien, richt de bede tot God: Miseri (sic) mei Deus (2).

F. (Hand I). - Een engel toont de goede weg aan twee pelgrims die zich voor een tweesprong bevinden (3). Een van beide draagt op zijn mantel het pelgrimsteken van het mandylion (of de Veronica-doek) die te Rome wordt vereerd.

De verluchter heeft op deze bladzijde een drievoudige keuze gedaan uit gevallen waarin de mens in nood verkeert. Zij illustreren het gebed

---

(1) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.89, nr. 31.

(2) Namelijk het begin van de psalmen 50, 55 en 56.

(3) Cfr. het symbool van het Liberum arbitrium, de Y (C. A RIPA, o.c., p.310-311 met afb.).

op duidelijke wijze.

Bij dit gebed werden de Petites Heures (fol. 115 vo) versierd met de Hertog van Berry in gebed voor een zegenende Christus (1).

41/ fol. 73 vo

22 Gebed van de H. Thomas van Aquino

T. (Hand I ?). - Sint-Thomas van Aquino, doctor angelicus (1225-1274), studeert en verricht schrijfwerk in zijn cel. Christus aan het kruis verschijnt hem. Bij de mond van de Verlosser prijkt een banderol met de tekst: O Thoma, omnia bene scripsisti de me. Een legendarisch voorval in het klooster te Napels wordt op deze wijze in beeld gebracht (2). De opvatting van dit tafereel kan vergeleken worden met miniaturen waarop auteurs of scriptores hun arbeid verrichten (3). Zij is verder interessant voor de kennis van het middeleeuwse meubilair en gerij, speciaal dan in een geleerdenkamer. In de wandkast, op de schrijftafel en in het kastje onderaan dit laatste meubel bemerkt men een aantal typische voorwerpen waaronder schrijfgerief, een zandloper, een kandelaar, flessen, schenkkannen en dozen, alsmede een astrolabium. Dit laatste, samen met de zandloper, kan voor het berekenen van de kalenderdagen en het meten van de tijd worden aangewend.

I. (Hand ?). - De H. Thomas staat recht en mediteert in een boek dat hij in de hand houdt.

---

(1) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.89, nr. 32 en dl. II, pl.118.

(2) Cfr. GUILIELMUS DE THOCO, Vita, - Acta sanctorum, maart, 1, Parijs-Rome, 1865, p.669.

(3) Zie ook beschrijving bij A. STRUEMPEL, Hieronymus im Gehause, in Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft, dl. III, 1925-1926, p.197. - Over het ontstaan van het thema: O. PAECHT, Zur Entstehung des "Hieronymus im Gehaus", in Pantheon, dl. XXI, 1963, p.131-141.

F. (Hand ?). - De H. Thomas ligt uitgestrekt op zijn sterfbed. Ordebroeders en geestelijken omringen hem. Historisch geschiedde dit in de Cisterciënserabdij te Fossanova, toen de doctor op weg was naar het concilie van Lyon (1274).

Op de fries treden twee figuren in lange gewaden en blootsvoets door een deur naar binnen. Deze voorstellingswijze toont aan dat men in hen apostelen mag herkennen en wel, zoals uit de kenmerkende haarsnit en baard blijkt, Petrus en Paulus. Deze aanwezigheid is waarschijnlijk een gevolg van een versmelting van voorvallen uit het leven van Thomas. Guilielmus de Thoco, Thomas' tijdgenoot en biograaf, verhaalt dat een zekere frater Paulus de Aquilo op het ogenblik dat de heilige Dominikaan stierf een vizioen kreeg. Hij zag hoe de H. Paulus, voor wie de doctor angelicus een bijzondere devotie aan de dag had gelegd, laatstgenoemde naar de zaligheid leidde (1). Men kent in dit verband inderdaad miniaturen waar Paulus Thomas' anima, onder vorm van een kind, uit zijn lichaam opneemt (2). Een ander verhaal leert dat de HH. Petrus en Paulus aan Thomas, wanneer hij eens in moeilijkheden geraakte bij zijn studie, een duistere passage uit de H. Schrift hebben gereveleerd (3). Dergelijke tussenkomsten van de apostelen liggen waarschijnlijk ten grondslag aan hun aanwezigheid in de fries. In elk geval illustreert ze getrouw het besluit van G. de Thoco dat Thomas ... in morte apostolica consolatione non caruit (4).

In de drie gevallen draagt Thomas de pij van Sint-Dominicus.

---

(1) GUILIELMUS DE THOCO, Vita, o.c., p.676.

(2) B.N.P., ms. lat., 9473, getijdenboek van Lodewijk van Savoye, (Frans, ca. 1450), fol. 175 vo.

(3) GUILIELMUS DE THOCO, Vita, o.c., p.558.

(4) Vita, o.c., p.676; de volledige tekst luidt: "Et quia praedictus Doctor ad B. Paulum apostolum specialem devotionem habuit, qui ei cum B. Petro textum scripturae dubium, ut praedictum est, revelavit, in morte apostolica consolatione non caruit...".

In de Petites Heures (fol. 117 vo) wordt de Hertog van Berry geknield voor een altaar afgebeeld. Aan zijn zijde bevindt zich een Dominikaan (Thomas van Aquino ?)(1).

In verband met deze miniatuur raadplege men verder Hoofdstuk IV, Art. II, § 3.

42/ fol. 75 vo

23 Gebed tot God om door de engelbewaarder beschermd te worden

T. (Hand I). - De zegenende Godheid, de scepter in de linkerhand, zetelt onder een monumentale architectonische overhuiving, opgebouwd in een open landschap. De vloer onder de troon is belegd met tegeltjes waarvan de versiering herinnert aan dergelijke keramiek, te Brugge na 1429 gebakken (1).

Geen gehistorieerde initiaal.

F. (Hand I). - Een heer knielt neer. Hij wordt door de H. Michael tegen de duivel beschermd. De aartsengel wordt voorgesteld als een geharnast krijger. Hij draagt een schild met een karbonkel of lelierad dat christelijke uitstraling symboliseert. Deze voorstelling illustreert duidelijk het gebed waarin men aan God vraagt dat Hij Zijn engelen zou zenden om de mens op aarde te beschermen.

De Petites Heures (fol. 119) stellen hier weerom de Hertog van Berry voor. Hij bidt tot Christus (2).

44/ Louvre, R.F. 2024

24 Gebed tot de H. Maagd en Sint-Jan-de-Evangelist: O intemerata...

T. (Atelier A / Meester van het Parament van Narbonne). - De H. Maagd en

---

(1) Mededeling van de heer Groneman, Breda.

(2) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.90, nr. 34 en dl. II, pl. 120.

Sint-Jan zetelen op een bank onder een baldakijn. Laatstgenoemde is blootsvoets en draagt als attribuut een schrijfstift in de hand. Beide personages tonen een open boek waarin men bij Sint-Jan kan lezen: In principio erat Verbum, et Verbum erat apud Deum, Deus erat Verbum, et Verbum caro factum est (Joh. I, 1-3).

In Maria's boek ontcijfert men: Dum essem parvula, placui Altissimo et de meis visceribus genui Deum et hominum (uit Responsorium: Congratulamini mihi).

I. (Hand A bis / Assistent van de Paramentmeester). - Christus hangt aan het kruis tussen Maria en Sint-Jan.

F. (Hand A bis / Assistent van de Paramentmeester). - Maria en Sint-Jan-de-Evangelist (1) spreken bij God ten beste voor een heer die dicht bij deze groep neerknielt. De drie hoofdfiguren zijn omgeven door een krans van wolken en sterren. Mag men in het knielend personage een der bezitters van het horarium, nl. de Hertog van Berry, herkennen (2) ?

Bij dergelijk thema van de intercessio of Deïsis zou men normaal Sint-Jan-Baptist verwachten in plaats van de Evangelist. Vermits het hier gaat om een miniatuur die werd uitgevoerd door een Parijs' kunstenaar en voor een opdrachtgever van Franse herkomst, zou men de aanwezigheid van de apostel kunnen verklaren door het argument dat in de Franse

---

(1) Deze laatste werd door G. HULIN DE LOO, Heures..., p.6 en P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.111, geïdentificeerd met Sint-Jan-Baptist, op grond van het feit dat de geknielde heer de Hertog van Berry zou zijn, wiens patroon Sint-Jan-de-Doper was. Dit is blijkbaar een vergissing.

(2) Zie over deze figuur M. MEISS, o.c., dl. I, p.88.

kunst de genoemde verwisseling meer dan eens voorkomt (1). In de besproken fries moet de uiteindelijke verklaring echter elders gezocht worden. De keuze van Sint-Jan-de-Evangelist in deze voorstelling van de voorspraak is in volledige overeenstemming met het gebed dat op deze bladzijde wordt geïllustreerd: het is immers mede gericht tot laatstgenoemde en niet tot Sint-Jan-de-Doper. Het is trouwens treffend dat zowel in het tafereel en de initiaal als in de fries telkens én de H. Maagd én Sint-Jan-de-Evangelist werden uitgebeeld.

De marges werden op de bladzijde opgeluisterd met vier engelen en met gevogelte.

De verluchter van de Petites Heures koos bij dezelfde tekst (fol. 120) de voorstelling van de Hertog van Berry in gebed voor Onze-Lieve-Vrouw en Sint-Jan-de-Evangelist (2).

45/ fol. 77 vo

---

25 Gebed opgesteld voor een Franse koning (Rex Francorum)

T. (Hand I). - Een Frans vorst knielt in zijn legertent in gebed neer voor een klein schilderij waarop de Kruisiging werd voorgesteld. Troepen staan buiten opgesteld.

I. Versiering met ranken en bladwerk.

F. (Hand I). - Een Frans koning vecht tegen de hoofdman van de ongelovigen.

---

(1) Voorbeeld: BRITISH MUSEUM, LONDEN, Royal Mss., 19 B, XVII, Legenda aurea, (Frans, 1382), fol. 5: voorstelling van het Laatste Oordeel met Maria die haar borst toont en Sint-Jan-de-Evangelist (afb. in E.G. MILLAR, Souvenirs de l'exposition de manuscrits français à peintures, organisée à la Grenville Library (British Museum) en janvier-mars 1932. Etude concernant les 65 manuscrits exposés, Parijs, 1933, p.27, pl. XXX). - Cfr. Museo del Prado, Madrid, Navolger van Van Eyck, De Levensbron.

(2) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.90, nr. 36, dl. II, pl.121.

De Petites Heures zijn bij deze tekst (fol. 121 vo) verlucht met de Hertog van Berry in gebed (1).

Een verdere bespreking van tafereel en fries zal verschaft worden in Hoofdstuk III, Art. IV.

46/ fol. 78 vo

---

26 Gebed tot de H. Maagd

T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - De Hertog van Berry richt geknield zijn bede tot de H. Maagd met het Kind. Maria zit neer op een monumentale troon. Hondjes spelen op de voorgrond (2). Musicerende engeltjes vullen de gehele achtergrond.

I. (Hand K). - Maria met het Kind op de arm dat Haar zoent.

F. (Hand K). - Uitbeelding van het thema van de Intercessio Virginis Mariae: Maria knielt neer voor een der goddelijke personen die op een troon zetelt. Zij spreekt ten beste voor een geharnaste ridder aan haar zijde. Daar de goddelijke figuur met een keizerskroon is getooid zou men ze gemakkelijk voor de Vader kunnen aanzien. Het is echter ook aanvaardbaar hier aan Christus te denken. Immers, Maria toont tijdens haar voorbede haar ontblote borst om er haar Zoon aan te herinneren dat Zij Hem heeft gevoed (3). Het is op basis van dit feit dat Zij de goddelijke tussenkomst vermag in te roepen. Het thema

---

(1) IDEM, o.c., dl. I, p.90, nr. 37 en dl. II, pl. 122.

(2) In verband met deze hondjes, zie P. DURRIEU, Les petits chiens du duc Jean de Berry. in Compte-rendu des Séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1909, p.866-875.

(3) J.J.M. TIMMERS, o.c., p.505, nr. 1126 met voorbeeld. - In plaats van tot de Zoon richt Maria zich soms ook tot de Vader (W. MOLSDORF, Christliche Symbolik der Mittelalterlichen Kunst, Leipzig, 1926, p.150). - Zie betreffende de verwarring tussen Vader en Zoon: L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, p.10.

van de intercessio of voorspraak zal later nog ter sprake komen (1).

In de Petites Heures treft men hier (fol. 122) een verluchting aan waarop de Hertog van Berry tot de H. Maagd bidt (2).

De gehele bladzijde staat als illustratie van een gebed tot Maria in het teken van de H. Maagd. Wijl in het tafereel rechtstreeks tot haar wordt gebeden, wordt in de fries haar tussenkomst, het monstra te esse matrem, afgesmeekt.

47/ fol. 80 vo

27 Verkort psalterium van Sint-Hieronymus

T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - Sint-Hieronymus is voorgesteld in zijn werkkamer als exegeet en vertaler van de H. Schrift. Hij wordt bijgestaan door twee klerken.

I. (Hand F). - Koning David speelt op de harp.

F. (Hand F). - De H. Hieronymus, in een landschap met wilde dieren, trekt de doorn uit de voorpoot van een leeuw. De heilige draagt een kardinaalsgewaad (3).

De illustratie op deze bladzijde herinnert op de eerste plaats aan de auteur waaraan het psalterium wordt toegeschreven (tafereel en fries). Ook de voorstelling van David is doelbewust gekozen: de initiaal opent immers de aanvang van psalm 5, die volgens een standvastige overlevering door koning David zou gedicht zijn.

---

(1) Zie verder nrs. 65 en 93.

(2) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.90, nr. 38 en dl. II, pl. 123.

(3) JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.653-658. - Zie verder over de voorstelling van Hieronymus in getijdenboeken; V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.LXIV. - J.J.M. TIMMERS, o.c., p.928-930; L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.745.

In de Petites Heures (fol. 123 vo) knielt de H. Hieronymus vóór een altaar waarboven Christus verschijnt (1).

49/ fol. 14

28 Gebed: Deus propicius esto michi peccatori...

T. (Hand H). - Vier engelen houden een eretent omhoog waaronder God troont. Met de ene hand zegent Hij, de andere steunt op een wereldbol. Twee engelen bevinden zich links en rechts van Hem, de ene met een lelietak, de andere met een zwaard. Onder de voeten van God verschijnt een lichtende bol die stralen uitzendt en omgeven is door concentrische kringen.

Dit tafereel is zeer rijk aan inhoud en vraagt de nodige verklaring. K. Smits wijdde reeds een bespreking aan de voorstelling doch zijn opvatting is in menig opzicht voor verbetering vatbaar. Volgens de iconograaf brengt het tafereel de tweestrijd in beeld van God die moet kiezen tussen de Barmhartigheid of de Rechtvaardigheid na de zondeval. Beide deugden worden door de lelie en het zwaard symbolisch voorgesteld (2). Dat de genoemde auteur de nadruk legt op de zondeval verklaart hij door de aanwezigheid van een slang, rechts onder Christus' voeten (3). Bij nadere beschouwing is het echter duidelijk dat het hier niet gaat om een reptiel doch wel om een dikke tak, waarvan uitlopers en bloemen zichtbaar zijn, en die behoren tot het patroon van de stof die geheel de binnenzijde van de eretent bekleedt en ook onder Christus' voeten is uitgespreid (4).

---

(1) Vergelijk interpretatie van M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.336: "Monk in prayer".

(2) K. SMITS, o.c., p.4.

(3) IDEM, o.c., p.4.

(4) Voorbeelden van dergelijk weefsel: koorkap van Sint-Donatiaan op het paneel van de Madonna met kanunnik Vander Paele (Stedelijk Museum voor Schone Kunsten, Brugge) en rode mantel van een der zingende engelen, vooraan op het Lam Gods (Sint-Baafskathedraal, Gent), beide werk van Jan Van Eyck.

Het hoofdmotief op het tafereel kan wel omschreven worden op de wijze waarop K. Smits het doet. Hier wordt inderdaad het thema van het Paradijsproces of van de disputacio tussen bepaalde deugden in beeld gebracht. Dit motief berust op een vers uit psalm 85 (84), 11: "Genade en trouw ontmoeten elkander, Gerechtigheid en Vrede omhelzen elkaar". Het onderwerp wordt als volgt beschreven. Vóór Christus' menswording grijpt in de hemel een strijd plaats tussen de deugden of "dochters" van God: namelijk de Rechtvaardigheid samen met de Waarheid tegen de Barmhartigheid en de Vrede. Het twistgesprek kreeg in de oude teksten de naam van proces der dochteren Gods, de grote controverse of dispuut der deugden. God doet de uiteindelijke uitspraak waarbij hij de beide partijen gelijk geeft: de mensen op aarde zullen sterven doch de dood zal ophouden een kwaad te zijn. De Vader zal immers zijn Zoon zenden om de dood te overwinnen, indien deze laatste zich nochtans bereid verklaart in uiterste barmhartigheid zichzelf te offeren en mens te worden (1).

Dit dispuut of Paradijsproces speelt in het middeleeuwse toneel een grote rol (2), doch het spreekt vanzelf dat het hier is overgenomen uit de gewijde literatuur. Het thema treft men reeds aan bij Sint-Bernardus;

---

(1) E. MÂLE, L'art religieux de la fin du moyen-âge en France, Parijs, 1922, 2e uitgave, p.37 e.v. - E. GILSON, Saint Bonaventure et l'iconographie de la Passion, in Revue de l'histoire française cistercienne, dl. I, 1924, p.422; W. DE VREESE, Die eerste Bliscap van Maria, 's-Gravenhage, 1931, p.168 e.v.; J.J. MAK, Middeleeuwse kerstvoorstellingen, Brussel, 1948, p.17.

(2) Voorbeelden: Maastrichts Paasspel, waar God in tweegesprek is met "Ontfermhertigheit" en "Wairhede" om raad te ontvangen hoe hij Adam en Eva weer tot het erfdeel zal brengen (cfr. J. ZACHER, Mittelniederländisches (Maestrichter) Osterspiel, in Zeitschrift für deutsches Altertum, dl. II, 1842, p.306, verzen 95-153). - Marieken van Nieumegen met het dispuut tussen God en Masscheroen (cfr. Marieken van Nieumegen, ed. L. DEBAENE, Zwolle, 1965, p.74-75). - Die eerste Bliscap van Maria, met gesprek tussen "Ontfermhertigheit" en "Gherechtigheit" (cfr. Die eerste Bliscap van Maria, ed. W. DE VREESE, 's-Gravenhage, 1931, p.43 e.v.).- Literatuur: T.C. VAN STOCKUM, Het satansproces in de middelnederlandsche letterkunde, in Nederlandsch archief voor kerkgeschiedenis, n.r., dl. XXXV, 1946-1947, p.131-148.

het wordt o.a. opgenomen in de Vita Jesu Christi van Ludolfus van Saksen (1e helft XIVe eeuw)(1) en in de Meditationes van de Pseudo-Bonaventura (XIVe eeuw)(2).

Zoals men zich herinnert verscheen onderaan op de miniatuur een lichtende bol. Volgens de reeds genoemde K. Smits (3) zou deze glanzende globe op verschillende wijzen kunnen verklaard worden. Ofwel zou het hier gaan om de aarde, ofwel zou dit licht moeten opgevat worden als een soort antithese ten opzichte van de felle klaarte die God uitstraalt; een tekst uit Hadewych: "De zetel van God is klaarder dan de zon in haar klaarste macht" (4), zou dan aan de basis liggen van deze uitgebeelde vergelijking. Geen van beide verklaringen voldoet echter volkomen. Een andere interpretatie kan dan ook worden voorgesteld. De bol met de concentrische cirkels is de voorstelling van het firmament dat in de middeleeuwse iconografie met kringen wordt afgebeeld en waarbij het centrum de aarde vormt terwijl God op de buitenste kring in volle glorie troont (5).

I. (Hand H). - Een heer knielt voor een bidstoel. Hij richt zijn gebed, waarvan de tekst door deze aanvangsletter wordt geopend, tot God die in het tafereel is voorgesteld.

F. (Hand H). - Engelen zingen en musiceren. Ook in de marge werden twee engelen toegevoegd. Dit alles is bedoeld als symbolische verhoging

---

(1) Ed. L.M. RIGOLLOT, dl. I, Rome, 1870, p.21-22.

(2) E. MÂLE, o.c., p.37.

(3) O.c., p.4.

(4) Deze tekst staat in verband met de Apocalypse, 1, 16: "Zijn aanblik was schitterend als de zon in haar kracht".

(5) Voorbeeld: K.B.B., Handschriften, 9047, Les sept âges du monde, (Bergen, ca. 1460), fol. 1 vo, (afb. De Gouden Eeuw..., pl. 26).

van de hemelse sfeer die in het tafereel opgeroepen werd (1). In de bovenmarge verschijnt een gevleugeld engelhoofd.

De tekst die op deze versierde bladzijde aanvangt is het gebed van de zondaar om ontferming. Het Paradijsproces, waarbij het probleem van de misericordia op de voorgrond treedt, illustreert treffend deze smeekbede.

Bij deze tekst in de Petites Heures (144 vo) knielt de Hertog van Berry biddend neer.

50/ Louvre, R.F. 2022

29 Gebed: A, a, a, Domine Deus...

T. (Hand einde XIVe eeuw / Meester van het Parament van Narbonne en atelier). - God troont op een monumentale zetel. Hij zegent met de rechterhand en steunt de linker op een wereldbol. Hij draagt de tiaar. Tegen een besterde achtergrond zweven twee serafijnen.

Aan een detail moet hier enige aandacht worden besteed. Op de wereldbol waarop God de handen steunt schilderde de verluchter de reflectie van een venster. C. Gottlieb, die dit verschijnsel op kunstwerken bestudeerde, geeft aan deze weerspiegeling een mystieke betekenis (2). Hij haalt verscheidene voorbeelden aan uit de XVe eeuw waar een Salvator Mundi of een andere voorstelling van God een dergelijke bol dragen met de weerschijn van een venster, gekenmerkt door een langwerpig helder vlak, door de kruisboom in vier stukken verdeeld. Het zou hier volgens genoemde auteur gaan om een symbolische weergave van de Verlossing per se en dit op drievoudige wijze: vooreerst door het lichtschijnsel,

---

(1) Cfr. E. MÂLE, o.c., p.477.

(2) C. GOTTLIEB, The Mystical Window in Paintings of the Salvator Mundi, in GBA, 6e reeks, dl. LVI, 1960, p.313-352; zie ook M. VLOBERG, La vierge médiatrice, Grenoble, [1938] , p.173-196.

symbolische verwijzing naar de zaligheid; verder door de weergave van het venster, dat geïnterpreteerd wordt als een "open venster op het paradijs"; ten derde, in de meeste gevallen, door het gereflecteerde kruiskozijn dat zou verwijzen naar het kruis waarop Christus stierf. Dergelijke interpretatie is zeer waarschijnlijk te ver gezocht. De auteur kan trouwens zijn opinie niet staven met oude teksten van christelijke auteurs. Het is zeer goed mogelijk dat de weerspiegeling eenvoudig als de uiting van een zeker realisme moet opgevat worden. Ofschoon C. Gottlieb wat deze reflectie betreft, enkel voorbeelden schijnt te kennen vanaf de Meester van Flémalle en Van Eyck, heeft men bij deze miniatuur te doen met een geval van vóór 1400.

I. (Hand I). - Een musicerende engel.

F. (Vervaardigd ten tijde van de Hertog van Berry). - Drie musicerende engelen.

De Petites Heures (fol. 145 vo) vertonen een miniatuur, gedeeltelijk uitgewist of beschadigd, waarop men een personage in gebed kan herkennen (1).

C. GETIJDEN VAN DE COMPASSIO VAN DE H. MAAGD.

51/ fol. 24

30a Getijden van de Compassio van de H. Maagd: Metten

T. (Hand G). - Judas, gevolgd door een menigte geharnaste soldaten, omhelst Christus. Links vooraan heft Petrus het zwaard tegen de gevallen Malchus. Achter de apostel vlucht een jonge man weg: het is een der volgelingen van Jezus die volgens Marcus zijn kleed in de handen van de soldaten zal achterlaten wanneer men hem wil gevangen nemen (Marc.

---

(1) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.90, nr. 41; dl. II, pl. 137.

14, 51-52)(1). Op de achtergrond verrijst een grote stad met in het centrum een hoog, koepelvormig bouwwerk, de tempel van Jeruzalem (2). Het geheel is zeer traditioneel uitgewerkt.

De ondergaande zon links boven de horizon en de fakkels en toortsen der soldaten vormen twee lichtbronnen op de miniatuur. Deze laatstvermelde voorwerpen wekken de indruk dat het tafereel zich in de duisternis afspeelt. Er doet zich hier een eigenaardig doch belangrijk verschijnsel voor. Wanneer men de fotografische reproductie bekijkt van deze miniatuur - zoals men zich herinnert werd het origineel door brand vernield - die in 1902 door P. Durrieu werd gepubliceerd, dan ziet het er stellig naar uit dat de avond inderdaad reeds gevallen is en dat de voorstelling in tegenlicht is geschilderd. Meer dan één auteur heeft er in dit verband reeds op gewezen dat deze nachtscène in clair-obscur-techniek van geniaal vakmanschap getuigt en uniek is in de vroege Vlaamse schilderkunst.

30b De heruitgave van de Heures de Turin in 1967 vertoont echter wat de voorstelling van de Judaskus betreft een volkomen andere atmosfeer: ofschoon de zon ondergaat is het gehele landschap nog met helder licht overgoten en heeft men hoegenaamd niet met een nachtscène te doen. Welke van beide reproducties is de meest betrouwbare ? Daar de editie van 1967 werd vervaardigd met dezelfde negatieven als die van 1902, ligt het voor de hand de heruitgave als de meest getrouwe weergave te beschouwen: immers, een groot aantal details die te voorschijn treden

---

(1) G. SCHILLER, Ikonographie der christlichen Kunst, dl. II, Gütersloh, 1968, p.62-66. In verband met de vluchtende jongeling, zie hier p.65-66; voorbeeld van deze scène: MUSÉE CONDÉ, CHANTILLY, Heures d'Etienne Chevalier, (Jean Fouquet, ca. 1450-1456), (afb. H. MALO, Les Fouquet de Chantilly, Vie de Jésus, Parijs, 1945, zonder nummering der platen).

(2) Zie verder p. 932.

op deze nieuwe afdruk, ontbreken in de eerste publicatie, ze moeten dus in elk geval op het negatief aanwezig geweest zijn. Voor de editie door P. Durrieu werd blijkbaar niet alles uit de fotografische plaat gehaald: ze werd o.i. te donker afgedrukt (1).

I. (Hand G). - Christus ligt neergeknield in de Olijfhof terwijl de soldaten naderen.

F. (Hand G). - De fries bevat twee scènes uit het passieverhaal, door een boompje van elkaar gescheiden. Links herkent men de verloochening door Petrus; rechts de bespotting van Christus. Uiterst rechts kijken Sint-Jan en de H. Maagd toe. De aanwezigheid van laatstgenoemde staat in verband met het feit dat deze getijden aan Maria's mede-lijden zijn gewijd.

De Petites Heures (fol. 155) zijn bij de metten van dit officie met de graflegging van Christus versierd.

Over het beschreven tafereel zal nog uitvoerig gehandeld worden in Hoofdstuk IV, Art. IV, § 1.

52/ fol. 27 vo

31 Getijden van de Compassio van de H. Maagd: Lauden

T. (Hand K). - Christus wordt bespot en met doornen gekroond. Links en rechts op een troonzetel en achteraan op een trap zijn blijkbaar verschillende rechters, Annas, Kaïphas (2) en Pilatus, samengebracht.

---

(1) Vergelijk de mening van J. MARROW, (Boekbespreking) Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenants des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, intro. P. DURRIEU, Paris, 1902, in The Art Bulletin, dl. L, 1968, p.203.

(2) Annas en Kaïphas zitten op dergelijke voorstellingen soms naast elkaar (G. SCHILLER, o.c., dl. II, p.67).- Het betreft hier een versmelting van afzonderlijke gebeurtenissen (zie L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, 2, p.302).

I. (Hand K). - Vanaf de lauden worden bij de getijden van de Compassio de aanvangsletter en de fries aan een voorstelling uit het Oude Testament voorbehouden. Ze wordt typologisch of prefiguurlijk gebruikt, d.w.z. dat haar inhoud aangezien wordt als een voorafbeelding (prefiguur of type) van de gebeurtenis uit het Nieuwe Testament die in het tafereel werd geschilderd (figuur of antitype). Over dit bijbels symbolisme zal verder in dit hoofdstuk uitvoerig worden gehandeld. Het aanwenden van dit verluchtingssysteem komt buiten deze getijden op menige andere bladzijde van dit getijdenboek voor. Het onderwerp zal telkens aangeduid worden met opgave van het oudtestamentisch boek of van de commentaar op deze bijbelse teksten waaraan het werd ontleend. Telkens zal verwezen worden naar de belangrijkste typologische traktaten van de middeleeuwen, die in volgend artikel historisch zullen gesitueerd worden (1).

Als prefiguur herkent men in deze initiaal Hur, de vermeende schoonzoon van Mozes, die door de Joden wordt bespot (2). De voorstelling

---

(1) Art. III, § 2. - Volgende publicaties werden bij deze studie gebruikt: Speculum humanae salvationis: J. LUTZ en P. PERDRIZET, Speculum humanae salvationis. Texte critique. Traduction inédite de Jean Miélot (1448), 2 dln., Mulhouse, 1907; Biblia pauperum: H.-Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia Pauperum, München, 1961. Voor de Concordantia veteris et novi testamenti en voor de Concordantia Caritatis van Ulrich von Lilienfeld werd gebruik gemaakt van de gegevens desaangaande medegedeeld door G. HEIDER, Beiträge zur christlichen Typologie aus Bilderhandschriften des Mittelalters, s.l., 1861, p.37-112. De Gemoraliseerde Bijbel werd uitgegeven door A. DE LABORDE, La Bible moralisée illustrée conservée à Oxford, Paris et Londres. Reproduction intégrale du manuscrit du XIIIe siècle accompagnée de planches tirées de bibles similaires et d'une notice, 4 dl., Parijs, 1911-1927.

(2) PETRUS COMESTOR, Historia scholastica, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. CXCVIII, Parijs, 1855, kol. 1189-1190 (bij Exod. 73). - Cfr. G. HEIDER, o.c., p.78. - Volgens C. DEHAISNES, Les oeuvres des maîtres de l'école flamande primitive conservées en Italie et dans l'est et le midi de la France, in Réunion des Sociétés des Beaux-Arts des départements, dl. XV, 1891, p.25 gaat het hier om de voorstelling van de moeder van Salomon die haar zoon kroont.

is ontleend aan de Speculum humanae salvationis (XIX, 2) bij de figuur der Bespotting.

F. (Hand K). - Prefiguur: Apamenes kroont zich met de kroon van Koning Darius, haar minnaar (III Esdras 2, 29-30)(1). Vergelijk met de Speculum humanae salvationis (XXI, 2) bij de Doornenkroning.

De Petites Heures (fol. 158) zijn hier verlucht met Christus' doodstrijd in de Olijfhof.

53/ fol. 30

32 Getijden van de Compassio van de H. Maagd: Priem

T. (Hand K). - Christus wordt aan de geselkolom gebonden.

I. (Hand K). - Prefiguur: Job wordt door de duivel gegeseld en bespot door zijn echtgenote (Job 2, 7-9). Deze prefiguur komt voor in Speculum humanae salvationis (XX,4) bij de Geseling evenals in een handschrift met de Concordantia veteris et novi testamenti (2).

F. (Hand K). - Prefiguur: In het midden van een wijngaard bespot Cham zijn vader Noë om zijn naaktheid (Gen. 9, 21-23); zie ook de Speculum humanae salvationis (XIX, 3) en de Concordantia veteris et novi testamenti bij de Bespotting en de Biblia pauperum bij de Doornenkroning (XXIII). Wijl in de initiaal de prefiguur duidelijk betrekking heeft op de geseling van Christus, staat die in de fries eerder in verband met de diepgaande verachting van het Slachtoffer.

In de Petites Heures (fol. 160) prijkt hier de Kruisdraging.

---

(1) FLAVIUS JOSEPHUS, Antiquitatum Judaicum libri XX novissime jam ad vetustissima exemplaria diligenter recogniti, ed. RUFFINUS, Keulen, 1534, fol. 113. - Cfr. G. HEIDER, o.c., p.79.

(2) In de Gemoraliseerde Bijbel wordt deze scène niet afgebeeld doch wel verhaald als volgt: "Hoc significat quod Jesus-Christus fuit flagellatus, spini coronatus, clavi crucis confixus...".

54/ fol. 31 vo

33 Getijden van de Compassio van de H. Maagd: Terts

T. (Hand K). - Christus, geholpen door Simon van Cyrene, verlaat de stad en draagt zijn kruis de Calvarieberg op. Soldaten en de twee moordenaars gaan Hem vooraf, anderen volgen.

I. (Hand K). - Prefiguur: de verkenners keren weer uit het land van Kanaän, zwaar beladen met een reusachtige druiventros (Num. 13, 23).

F. (Hand K). - Prefiguur: Isaac, gevolgd door zijn vader Jacob, draagt de bussel hout, bestemd voor zijn offer (Gen. 22, 6)(1).

Beide prefiguren worden in de Speculum humanae salvationis (XXII, 2 en 4) aangewend bij de Kruisdraging. Die uit de fries komt ook voor in de Biblia pauperum (XXIV), de Concordantia veteris et novi testamenti en de Concordantiae Caritatis bij dezelfde figuur, alsook in de Gemoraliseerde Bijbel (pl. 16). De Concordantia veteris et novi testamenti plaatst de boden met de druiventros bij de Kruisiging.

Verdere bespreking van het tafereel in Hoofdstuk IV, Art. II, § 6.

De Petites Heures zijn bij de terts verlucht met de aankomst op de Calvarieberg.

55/ fol. 33

34 Getijden van de Compassio van de H. Maagd: Sext

T. (Hand K). - Christus wordt op het kruis genageld. Soldaten dobbelen om zijn kleed.

---

(1) Volgens WALAFRIDUS STRABO, Glossa ordinaria, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. CXIII, Parijs, 1852, kol. 139: "Abraham ergo Deum significat, Isaac Christum, Et sicut Isaac ligna portabat, quibus impendus erat, sic Christus crucem, in qua figendus erat".

I. (Hand K). - Prefiguur: Joebal en Toebal-Kaïn, uit het nageslacht van Kaïn, smeden nagels (Gen. 4, 20-22)(1).

F. (Hand K). - Prefiguur: de profeet Isaïas, de voeten gebonden aan boomtakken en met het hoofd omlaag, wordt in twee gezaagd (2).

Beide hier gebruikte prefiguren zijn ontleend aan het Speculum humanae salvationis (XXIII, 2 en 3) bij de scène van Christus die op het kruis wordt genageld.

In de Petites Heures (fol. 162) komt hier dezelfde scène voor als in het grote tafereel. Het zou hier gaan om de oudste voorstelling van dit onderwerp in de Franse kunst (3).

56/ fol. 34 vo

Getijden van de Compassio van de H. Maagd: Noon

T. (Hand K). - Christus op het kruis ontvangt de lanssteek van de blinde Longinus, die wordt bijgestaan door een soldaat. Aan de voet van het kruis knielt Maria-Magdalena. Links is de bezwijming van de H. Maagd uitgebeeld. Achter deze groep bevindt zich de Honderdman met een banderol waarop de tekst: Vere filius Dei, de uitspraak van deze bevelhebber bij Christus' dood (Matth. 27, 54).

I. (Hand K). - Prefiguur: de schepping van Eva uit de zijde van Adam (Gen. 2, 21). Deze voorstelling, ook genoemd: de"geboorte van de Kerk", komt voor in de Biblia pauperum bij de Kruisdood (XXVI) en ook in de Concordantia veteris et novi testamenti; omgekeerd wordt in de Gemoraliseerde Bijbel (pl. 6) het verhaal van de schepping van Eva met

---

(1) Cfr. PETRUS COMESTOR, o.c., kol. 1079.

(2) IDEM, o.c., kol. 1414.

(3) E. MÂLE, o.c., p.20.

de lanssteek gecombineerd (1).

F. (Hand K). - Prefiguur: Absalon, met zijn hoofdhaar verward in de takken van een boom, wordt gedood door de mannen van Joab (2 Sam. 18, 9-15). Zie dezelfde prefiguur bij de lanssteek in Speculum humanae salvationis (XXV, 3).

De Petites Heures (fol. 163) zijn hier versierd met de Vrouwen bij het Graf.

57/ fol. 36

36 Getijden van de Compassio van de H. Maagd: Vespers

T. (Hand K). - Christus wordt van het Kruis afgenomen. Links wordt de bezwijming van de H. Maagd uitgebeeld.

I. (Hand K). - Prefiguur: de smart van Jacob bij het zien van de bebloede tuniek die volgens het verhaal van de broers aan zijn zoon Jozef zou toebehoord hebben (Gen. 37, 32-34).

F. (Hand K). - Prefiguur: Adam en Eva betreuren de dood van Abel. Het wapen waarmede hij gedood werd, namelijk een kaaksbeen (2), ligt op het graf (3).

Beide prefiguren kan men weervinden in de Speculum humanae salvationis (XXVI, 2 en 3) bij de Kruisafneming.

---

(1) Zie over de eerste prefiguur in het algemeen: E. GULDAN, Eva und Maria. Eine Antithese als Bildmotiv, Graz-Keulen, 1966, p.46 e.v. en op p.53 over de prefiguur in het behandelde horarium.

(2) Het gaat hier wellicht om een iconografische contaminatie van de moord van Samson op de Filistijnen (zie G. DEIMARCEL, De Vlaamse tapijtreeks Los Honores (1520). Bijdrage tot een historische en iconografische verklaring, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Leuven, 1969, p.134.

(3) PETRUS COMESTOR, o.c., kol. 1076. - PETRUS DE RIGA, Aurora, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. CCXII, Parijs, 1855, kol. 336, kol. 22. - E. GULDAN, o.c., p.80.

De vespers werden in de Petites Heures (fol. 164) verlucht met de lanssteek (1).

Zie verder over het tafereel van de Kruisafneming, Hoofdstuk IV, Art. III.

De miniatuur waarmede de completen aanvangen is verdwenen. Naar analogie met andere versierde getijdenboeken was dit verloren folium met een Graflegging geïllustreerd (2). Indien hier ook prefiguren waren aangewend in aanvangsletter en fries hadden de verluchters zeer waarschijnlijk gedacht aan Jozef die door zijn broers in de put wordt gegooid (Gen. 9, 23) en Jonas die uit het schip wordt geworpen en door de walvis opgeslokt (Jon. 2, 1).

Bij wijze van vergelijking zou men het geheel van deze beschreven getijden kunnen plaatsen naast een altaartafel uit het eerste derde van de XVe eeuw, bewaard in het Sankt-Annen-Museum te Lübeck. Hierop wordt het feit uitgebeeld dat de kanonieke getijden in al de uren aan de opeenvolgende fasen uit Christus' passie beantwoorden: deze taferelen worden door onderschriften met de zeven uren van het dagelijks breviergebed in overeenstemming gebracht (3). De voorstellingen van dit retabel komen nagenoeg overeen met de taferelen uit het Turijns-Milanees getijdenboek, die hoger werden beschreven.

---

(1) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.336.

(2) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.114, nr. 58.

(3) M. HASSE, Lübeck Sankt-Annen-Museum. Die sakralen Werke des Mittelalters, Lübeck, 1964, p.94, nr. 32 en afb. 95. - In verband met het in overeenstemming brengen van het officie met de passie, zie J.J.M. TIMMERS, o.c., p.418, nr. 933. - Zie een literair voorbeeld van deze overeenkomst: Salighe meditacie des lydens ons liefs heeren op die seven ghetiden (Antwerpen, Thomas vander Noot, ca. 1505), ed. met inleiding door P. DE KEYSER, Antwerpen, 1942.- Vergelijk ook een gebeeldhouwd huisaltaartje met twee geschilderde deuren in het Musée Cluny te Parijs (1483), waarop zeven fasen van de Passie zijn voorgesteld.

In dit verband springt een opvallend verschijnsel in het oog. De illustraties die gekozen werden bij de getijden van de Compassio zijn dezelfde als deze die in horaria voorkomen bij de eigenlijke Passiegetijden, namelijk zeven opeenvolgende momenten uit Christus' lijden. Zo vindt men dezelfde reeks onderwerpen nagenoeg identiek terug bij de uren van de Passie in het Parijs gedeelte van de Très Belles Heures de Notre-Dame (p.181-224, 1-e campagne). Inderdaad zijn de getijden van de Passio en de Compassio nauw aan elkaar verwant. Het ziet er naar uit dat de tweede reeks dank zij de opkomst van bepaalde devoties tot de H. Maagd ontstaan is uit de eerste en het is dan ook begrijpelijk dat de iconografische thema's van de passiegetijden hun weerslag hebben gehad op deze van de Compassio.

Wanneer men de boven beschreven taferelen echter vergelijkt met de verluchting bij dezelfde getijden van de Compassio in de Petites Heures valt echter een essentieel verschilpunt op. In dit laatste getijdenboek wordt namelijk de Compassio of het mede-lijden van de H. Maagd en van de heilige vrouwen met Christus treffend voorgesteld. Dit element ontbreekt in het Turijns-Milanees getijdenboek, waar men het nochtans ook zou mogen verwachten. Enkel bij de afbeelding van de Lanssteek en de Kruisafneming figureert hier de H. Maagd, wat echter geheel normaal is in de iconografie van deze onderwerpen. Hand G, die de eerste bladzijde van deze getijden verluchtte (cfr. nr. 51), had blijkbaar wel de bedoeling in de friezen de H. Maagd in verband te brengen met het passiegebeuren; zij figureert hier bij de Bespotting. Vermits de toevoeging van de H. Maagd bij deze passiescène met geen enkele evangelietekst overeenkomt schijnt de miniaturist een bedoeling gehad te hebben die enkel in verband kan worden gebracht met de getijden zelf, namelijk het medelijden van Maria in beeld brengen. Hand K die alle overige bladzijden van deze uren verlucht, volgt het schema van zijn voorganger niet na, doch maakt integendeel voor de versiering van de fries gebruik van de typologie. Ook in de taferelen denkt hij niet meer aan de H. Maagd.

D. GEBEDEN TIJDENS DE MIS.

59/ fol. 39 vo

37 Gebed bij het begin der mis: Sire Diex gloriex...(1)

T. (Hand A / Meester van het Parament van Narbonne). - De miniaturist schilderde een zegenende Christus, vergezeld van de symbolen der vier Evangelisten.

I. (Hand A bis / Assistent Paramentmeester). - Twee musicerende engelen.

F. (Hand A bis / Assistent Paramentmeester). - Drie musicerende engelen.

In de marges zweven vier engelen, waarvan twee een banderol dragen waarop geschreven staat: Sanctus; een derde toont de spreukband: Sanctus, sanctus, sanctus, Dominus Deus Sabaoth.

Onderaan een adelaar met een (onleesbare) banderol in zijn bek.

De Petites Heures werden bij deze reeks gebeden versierd met opeenvolgende fasen uit de mis. Op fol. 167, bij bovenvermeld gebed, treft men hier de Hertog van Berry aan bij het begin der mis (2). In het Turijns-Milanees getijdenboek daarentegen werd het tafereel geïnspireerd door de goddelijke persoon tot wie het gebed wordt gericht.

60/ fol. 42

38 Gebed na het evangelie: Veni Creator...

T. (Hand K). - Vóór de kooringang van een gotisch kerkgebouw wordt door religieuzen het Veni Creator gezongen. De H. Geest, wiens komst in de genoemde hymne wordt afgesmeekt, daalt onder de vorm van een duif neer. Boven het koordoksaal prijkt een triomfgroep, en hoger, onder het ge-

---

(1) Ofschoon in het middeleeuws Frans de eind - X als US wordt bedoeld, wordt de tekst hier letterlijk overgeschreven.

(2) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.90, nr. 42 en dl. II, afb. 146.

welf van de viering een voorstelling van Christus, gezeten op de regenboog: hij verschijnt voor het Laatste Oordeel vergezeld van de H. Maagd en Sint-Jan-de-Doper (Defsis).

Het gebed dat op deze bladzijde aanvangt is een hymne ontleend aan de vespers op Pinksteren. Het werd in het getijdenboek ingelast om tijdens de offerande te worden gereciteerd. Op het einde der middeleeuwen volgt tijdens de mis na de neerlegging der gaven inderdaad de aanroeping Veni Creator (1). Het is niet uitgesloten dat in het tafereel de uitbeelding van de offergang werd bedoeld. Dat de miniaturist bij deze voorstelling de plechtige statie van de kanunniken, die vóór de aanvang van de mis op grote feestdagen plaats greep, voor ogen zweefde, is niet uitgesloten.

I. (Hand K). - Prefiguur: Mozes ontvangt de tafelen der wet op de Sinaïberg (Exod. 24, 15-18, 25). Bij de figuur van Pinksteren vindt men deze beschreven prefiguur in de Speculum humanae salvationis (XXXIV, 3), de Biblia Pauperum, de Concordantiae Caritatis (fol. 120) en de Concordantia veteris et novi Testamenti.

F. (Hand K).-Prefiguur: de fries is verdeeld in twee ruimten: links giet de weduwe olie in kruiken nadat hier door de profeet Elizeüs een wonder is verwekt. Rechts zamelt een zoon der weduwe bij buren ledige kruiken in (IV Kon. 4, 1-7). Deze prefiguur is ook aanwezig in de Speculum humanae salvationis (XXXIV, 4) bij de voorstelling van Pinksteren. In de Gemoraliseerde Bijbel (pl. 176) waar de geschiedenis van genoemde weduwe is verhaald, werd een afbeelding geplaatst van geestelijken die op Christus toetreden terwijl een Duif boven hun hoofden zweeft, waardoor duidelijk verband gelegd wordt tussen genoemd verhaal en de werking van de H. Geest.

---

(1) J.A. JUNGMANN, Missarum solemnia, dl. II, Parijs, 1951, p.86-87.

Beide prefiguren staan op deze bladzijde vanzelfsprekend niet in rechtstreeks verband met het tafereel, doch wel met het gebed zelf dat werd overgeschreven.
Dat de pinkstertypologie werd aangewend is begrijpelijk. Op de eerste plaats wordt het Veni Creator, zoals gezegd, tijdens de vespers op Sinksen gezongen. Vervolgens wordt in deze hymne gebeden om de komst van de H. Geest. De miniaturist heeft dit begrepen wanneer hij in het tafereel de Duif boven de hoofden der geestelijken aanbracht.

De Petites Heures (fol. 170 vo) zijn hier verlucht met de Hertog van Berry die assisteert bij het plechtig zingen van het evangelie (1).

61/ fol. 43

39 Gebed tussen Offerande en einde van Prefatie: Sire oez la voiz...

T. (Hand K). - In een kerkinterieur, gezien vanuit de as van schip en koor, zetelt op een fraaie gotische bank de H. Drievuldigheid: Christus met doornenkroon (?) en de Vader als een grijsaard met scepter en tiaar. Beide steunen een voet op de wereldbol. De H. Geest, onder vorm van een duif, zweeft tussen Hen. Engelen bevinden zich aan beide zijden van de troon.

Zoals in de hoofding reeds werd bekend gemaakt vangt op deze bladzijde het gebed aan dat de gelovige tijdens de prefatie moet lezen. De keuze van deze scène met de Triniteit vergt enige verklaring. Er kan worden aangestipt dat de prefatie, een dankgebed en een lofprijzing tot God, in feite Trinitair is opgevat. Dit blijkt onder meer uit een citaat ontleend aan het traktaat van Dirc van Delf waarin hij over het sanctus, dat de prefatie afsluit, mededeelt: Dat Sanctus driewerf bedudet die hymnen, die die enghelen te love der hei-

---

(1) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.90, nr. 44.

ligen Drievoldicheit singhen (1). Een andere vaststelling is hier evenwel waarschijnlijk niet zonder belang bij de interpretatie van het tafereel: de voorrede van de H. Drievuldigheid verwierf een grote betekenis en kende een veelvuldig gebruik sedert de XIIIe eeuw (2).

Hoger werd aangeduid dat de Triniteit zetelde in een kerk. Men kan zich afvragen of de keuze van dergelijk interieur werd bedoeld als een aanschouwelijke voorstelling van de aanvang van het gebed waarin sprake is van ... vostre saint temple.

I. Bladversiering.

F. (Hand K). - Tijdens een gevecht tussen Hebreeërs en Amalekieten, bidt Mozes tot Jahweh, terwijl Hur of Aaron zijn armen ondersteunen (Exod. 17, 8-16).

Deze voorstelling van Mozes die de armen opheft, wordt wel eens aangewend als prefiguur van Christus op het Kruis, of als symbool van het kruis dat de duivel overwint (3). Hier lijkt zij eerder gebruikt als letterlijke illustratie van de tekst: ... et que ie lieve mes mains a vostre saint temple. Het is tevens een concrete voorstelling van het Sursum corda van de prefatie, dat door de priester begeleid wordt met het opheffen der handen (4).

---

(1) DIRC VAN DELF, Tafel van den Kersten Ghelove, ed. L.M.F. DANIELS, dl. III B, Antwerpen-Nijmegen-Utrecht, 1938, p.459.

(2) J.A. JUNGMANN, o.c., dl. II, p.155.

(3) L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, p.202; deze auteur verwijst naar teksten van Augustinus en van Gregorius van Nazianze; vergelijk ook WALAFRIDUS STRABO, o.c., kol. 243: het opheffen van de handen "id est, actus, conversatio tua non sit in terris, sed in coelis... Quia cum lex mystice intelligitur, passio Christi spiritualiter pensatur, diabolus vincitur et fugatur".

(4) J.A. JUNGMANN, o.c., dl. II, p.141-142.

De Petites Heures vertonen bij dit gebed (fol. 171) de Hertog van Berry die bijdraagt tot de offergave en de hand van de priester kust (1).

62/ fol. 44 vo

Gebed na het sanctus: Sire Dieux je vous requier...

T. (Hand K). - In een monumentale portiek staat een zegenende Christus. Hij draagt het boek des levens in de linkerhand waarin de tekst leesbaar is: Ego sum via, veritas et vita (Joh. 14,6)(2). De figuur behoort tot het type van de Salvator mundi. Een attribuut dat men meestal bij dergelijke Christus-voorstelling aantreft, namelijk de wereldbol die gedragen wordt in de hand of waarop Hij de voet steunt, ontbreekt echter. Het geciteerde opschrift van het boek daarentegen komt meer voor bij Christus-Salvator (3).

Het gebed dat wordt geïllustreerd is geïnspireerd op het officiële canongebed dat aanvangt met een bede voor de Strijdende Kerk (Allgemeine Kirchengebet)(4). De verluchting staat hiermede duidelijk in verband. Op de eerste plaats beantwoord de voorstelling van de Salvator mundi met het open boek aan de vraag van de gelovige om godde-

---

(1) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.90, nr. 45.

(2) C. DEHAISNES, art. cit., p.27 las hier verkeerdelijk: "Ego sum principium et finis".

(3) Voorbeelden: Coll. Marchese Pallavicini, in bruikleen in San Pancrazio, Genua, Brugs Meester, Triniteit met twee heiligen, (afb. C. GOTTLIEB, The Mystical Window in Paintings of the Salvator Mundi, in GBA, 6e reeks, dl. LXV, 1960, afb. 10); OESTERREICHISCHE NATIONAL-BIBLIOTHEK, WENEN, ms. 1879, getijdenboek van James IV van Schotland, fol. 24 vo, (afb. G. RINGBOM, Devotional Images and Imaginative Devotions. Notes on the Place of Art in Late Medieval Private Piety, in GBA, 6e reeks, dl. LXXIII, 1969, afb. 6).

(4) J.A. JUNGMANN, o.c., dl. II, p.191-192.

lijke bijstand voor de Kerk. Het antwoord kan men immers enigszins lezen op de beide bladzijden van het geopende boek en wordt trouwens verder uitgewerkt in het 14e hoofdstuk van het Johannes-evangelie waaruit het Ego sum via... werd ontleend.

Ten tweede is ook het architecturaal decor van dit tafereel niet zonder betekenis. Op de drie treden onderaan de portiek leest men (van onder naar boven): Fides, Spes, Caritas, telkens voorafgegaan en gevolgd door vijf punten in kruisvorm. Deze woorden werden eveneens getrokken uit de inhoud van het onderstaande gebed waarin gevraagd wordt dat God de Kerk zou doen groeien in Geloof, Hoop en Liefde. Worden omwille van dezelfde inhoud deze woorden op treden aangebracht ?
Of de portiek een symbolische betekenis heeft is niet uitgesloten: zij geeft mogelijk de Kerk weer die oprijst op de trappen van de drie genoemde goddelijke deugden.

Bovendien mag niet uit het oog verloren worden dat volgens de middeleeuwse opvattingen de portalen Christus zelf symboliseren, overeenkomstig de woorden van de Heer: "Ik ben de deur der schapen" (Joh. 10, 7). Christus zal de kwaden van de schaapsstal verwijderd houden: op dezelfde wijze geeft de poort van de bedehuizen slechts toegang tot hen die opgenomen zijn in Gods Kerk (1).

Het gelaat van de Christusfiguur is een weergave van de Vera Effigies zoals deze in de Lentulusbrief (2) wordt beschreven. Het gehele tafereel doet denken aan een werk van de Meester van 1499,

---

(1) J.A. JUNGMANN, Symbolik der katholischen Kirche. Mit Anhang: E. SAUER , Symbolik des katholischen Kirchengebäudes, Stuttgart, 1960, p.67.

(2) Zie over dit onecht document J.J.M. TIMMERS, o.c., p.89, nr. 122.

dat als een Van Eyck-kopie wordt aangezien (1).

I. Bladversiering.

F. (Hand K). - Bij deze afbeelding zou men kunnen denken aan de doortocht van de Joden door de Rode Zee (Exod. 14, 21) of aan de overtocht van de Jordaan door de Joden, onder leiding van Josuë (Josuë 4, 14-17). Dit laatste - waarbij Josuë als militair is afgebeeld, aan het hoofd van een troep soldaten - is hier naar alle waarschijnlijkheid voorgesteld. De Ark des Verbonds ontbreekt echter. Beide doortochten worden echter aangewend als prefiguren van het doopsel van Christus (2). In deze betekenis heeft deze scène hier geen zin. Waarschijnlijk moet de klemtoon hier elders worden gelegd en wel op een idee die én in het gebed, én in het tafereel werd uitgedrukt: de goddelijke leiding en bijstand. De hulp door Jahweh verleend aan de Joden is een voorafbeelding van Gods bescherming over Zijn Kerk.

De Petites Heures (fol. 172) werden bij dit gebed versierd met de figuur van de Hertog van Berry, in gebed verzonken terwijl de priester de hostie opheft (3).

63/ fol. 46 vo

41 Gebed na het Agnus Dei: Sire vueillez la nous ottroier...

T. (Hand K). - Een heer, geknield voor een bidstoel, bidt tot God, die troont onder een baldakijn. Deze is getooid met keizerskroon en scepter, steunt de voet op de wereldbol, en zegent de smekeling.

---

(1) Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, nr. 530. - F. WINKLER, Das Werk des Hugo van der Goes, Berlijn, 1964, p.171 en afb. 131; (Tentoonstellingscatalogus) De eeuw der Vlaamse Primitieven, Brugge, 1960, p.141-143, nr. 55. - De gelijkenis werd reeds opgemerkt door C. DEHAISNES, art. cit., p.25.

(2) L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.203.

(3) M. MEISS, The Patronage..., p.90, nr. 46, pl. 147.

De stijlen van de troonzetel zijn op symbolische wijze versierd met de figuren van Adam en Eva (1). Rechts van de troon bevindt zich een groep musicerende engelen. Het gebeuren grijpt plaats in het koor van een kerk.

Het geïllustreerde gebed is de laatste voorbereiding tot de communie. De kern vormt een verzuchting om opgenomen te worden in de goddelijke genade en deelgenoot te zijn aan Christus' offer.

I. Rankwerk.

F. (Hand K). - De Israëlieten vereren de Ark des Verbonds. De opname van deze oudtestamentische voorstelling is niet gemakkelijk te verklaren. Men zou een verband kunnen leggen tussen de Ark die de schotel bevatte met resten van het manna, en de communie die in het geïllustreerde gebed wordt voorbereid. Deze symboliek is evenwel onvoldoende duidelijk tot uitdrukking gebracht. Waarschijnlijk moet eerder benadrukt worden dat de Ark aangezien werd als het teken van de alliantie tussen Jahweh en het volk van Israël (2). Deze symboliek staat in prefiguurlijk verband met Christus' offer. Zoals de Ark het Oude Verbond verzinnebeeldt, is het bloed dat Christus heeft vergoten het teken van het Nieuwe Verbond (cfr. de woorden van de consecratie: "... de kelk van mijn bloed, van het nieuwe en eeuwige verbond"). De gelovige neemt deel aan het offer door de communie.

De Petites Heures (fol. 173 vo) toont ons de Hertog van Berry bij de Vredeskus (3).

---

(1) De zonde van Adam en Eva was noodzakelijk om de Verlossing te bekomen (cfr. K. SMITS, o.c., p.22-24).

(2) L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, p.207.

(3) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.90, nr. 47, pl. 148.

64/ fol. 47 vo

42 Gebed vóór de communie: O puissant Sire...

T. (Hand K). - In de zijkapel van een kerk ontvangt een heer de communie. Het altaar is voorzien van een retabel waarboven een beeld van de H. Maagd onder een baldakijn. De kapel is afgesloten met een hekken. Bewaarde voorbeelden laten ons toe deze geschilderde afsluiting met de werkelijkheid te vergelijken (1).

I. (Hand K). - Prefiguur: het rapen van het manna door de Israëlieten (Exod. 16).

F. (Hand K). - Prefiguur: het offer van Melchisedek in aanwezigheid van Abraham (Gen. 14, 17-18).

Beide prefiguren staan typologisch in verband met het Laatste Avondmaal en zijn bijgevolg symbolen van de communie. Om deze reden werden ze hier gebruikt. Ze komen allebei voor bij genoemde figuur in de Speculum humanae salvationis (XVI, 2 en 4) en in de Biblia pauperum (XVIII)(2). De scène van het manna vindt men weer in de Gemoraliseerde Bijbel (pl. 50) en is verbonden met een voorstelling waarbij Christus de communie uitdeelt aan de gelovigen. Deze van het offer van Melchisedek figureert ook in de Concordantiae Caritatis (fol. 73).

De Petites Heures (fol. 174 vo) zijn hier verlucht met de communie der gelovigen (3).

---

(1) Voorbeeld uit dezelfde periode als de miniatuur in de kapel der Schoenmakers in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge (ca. 1430).

(2) Vergelijk een gebed eertijds te Brugge in een kerk genoteerd: "O heilighe Hostie, o godlycke,/ die alle begrypen syt te snel,/'t Paeschlam was van U figueren/ ende 't Manna der kinderen Israel" (cfr. G.C. VAN 't HOOG, Anthonis de Roovere, Amsterdam, 1918, p.15).

(3) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.91, nr. 48 en dl. II, pl. 149.

65/ Louvre, R.F. 2025

43 Gebed na de communie: Treschiers Sires Jhesucrist...

T. (Hand K). - God de Vader, als Rechter met scepter en wereldbol, en getooid met de keizerskroon, zetelt op een troon waarvan de rugzijde is opengewerkt met ontwikkeld maaswerk. Aan zijn linkerzijde knielt de H. Maagd die zich tot haar Zoon wendt. Deze knielt rechts van God neer op de geselkolom. De Moeder toont haar Zoon haar ontblote borst. Laatstgenoemde grijpt naar zijn open zijdewonde en wijst naar de Vader. Het betreft hier de voorstelling van de Trap des Heils: de voorspraak van de Moeder tot de Zoon, en vervolgens van de Zoon tot de Vader, om voor de schuldige mensheid ten beste te spreken (1). Mogelijk gaat dit thema terug op Arnold van Chartres (+ 1156), abt van Bonneval en biograaf van Bernardus van Clairvaux, in zijn De laudibus beatae Mariae virginis (1138)(2):

Securum accessum jam habet homo ad Deum, ubi mediatorem causae suae Filium habet ante Patrem, et ante Filium matrem. Christus, nudato latere, Patri ostendit latus et vulnera, Maria Christo pectus et ubera. Nec potest ullo modo esse repulsa, ubi concurrunt et orant omni lingua disertius haec clementiae monumenta et caritatis insignia.

Deze intercessio van Christus en de H. Maagd is een veel gebruikt

---

(1) Zie over deze miniatuur: J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., dl. I, p.293-298; E. PANOFSKY, Imago Pietatis, - Festschrift für M.J. Friedländer zum 60. Geburtstage, Leipzig, 1927, p.292-308; L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.122 e.v.; E. MÂLE, o.c., p.63-65; J.B. KNIPPING, De iconographie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden, dl. II, Hilversum, 1940, p.33-41; J. VAN HERCK, De factor traditie in de iconografie, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, Gent, 1968, p.439-443; G. SCHILLER, o.c., dl. II, p.238-240.

(2) ERNALDUS ABBAS, De laudibus B. Mariae virginis, - Patrologia latina , ed. J.P. MIGNE, dl. CLXXXIX, Parijs, 1854, kol. 1726.

motief in gewijde teksten (1) en vindt tevens zijn weerklank in talrijke kunstwerken, vooral in de late middeleeuwen (2). Het werd echter door de kunstenaars niet steeds begrepen (3).

---

(1) Vergelijk met de tekst van het epitaaf van von Schwärtz (1508); boven de zoon leest men: "Vater, sieh an mein Wunden rot, hilf den Menschen aus ihrer Not, durch meinen bittern Tod"; boven de moeder: "Herr, tu ein dein Schwert, das du hast gezogen, und sieh an die Brust, die der Sohn hat gesogen"; bij de Vader: "Barmherzigheit will ich allen denen erzeigen, die da mit wahrer Reu von hinnen scheiden" (afb. bij G. SCHILLER, o.c., dl. II, afb. 802). - Andere voorbeelden ontleend aan Middelnederlandsche Mariale-genden, o.c., dl. I, p.126: "... ende onse lieve heer verhoorde die bede sijnre liever moeder..."; p.322: Maria spreekt: "O myn God ende myn kint, ghedenct dat ghi selver hebt ghesproken dat men vader ende moeder eren sel. Ic bidde iu eert mi in deser sielen..."; p.454: Christus zegt tot zijn moeder: "Myn toorn selstu sachten ende helpen den sondaer tot mynre ghenaden ende tot mynre ewiger soenen."; dl. II, p.212: Maria spreekt: "Du best myn soen; dyn bloet dattu hebt dat ontfincstu van my. Nu begheere ic dattu my dies eenen druepel gheefs" - Christus antwoordt: "Moeder ic en mach u niet weygheren". - J. LUTZ en P. PERDIZET, o.c., dl. I, p.297; L.M.F. DANIELS, De Spiegel der menscheliken Behoudenesse. De middelnederlandsche vertaling van het Speculum hu manae salvationis naar het handschrift uitgegeven, Tielt, 1949, p.225, voetnoot.

(2) Voorbeelden van schilders uit de Nederlanden bij J. VAN HERCK, art. cit., p.441-442, en bovendien: Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, nr. 5091, Goswijn Vander Weyden, Triptiek van A. Tsgrooten (1507), (A. MONBALLIEU, Het Antonius Tsgrooten-triptiekje uit Tongerlo (1507) van Goossen van der Weyden, in Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, Jaarboek, 1967, p.13-36. - Voorbeelden van Duitse herkomst bij J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., dl. I, p.293-298, en bovendien: Wallraf-Richartz-Museum, Keulen, nr. 154, Meester der H. Sippe, Fürbittebild (1480-1520); Pfarrkirche St. Lambertus, Erkelenz, Fürbittebild, (Zwaben, 1500-1510), (I. ACHTER, Ein schwäbisches Fürbittebild in der Lambertuskirche zu Erkelenz, in Jahrbuch der Rheinischen Denkmalpflege, dl. XXIV, 1962, p.161 e.v. en afb. 185. - Franse en Italiaanse voorbeelden: M. MEISS, An Early Altarpiece from the Cathedral of Florence, in Bulletin of the Metropolitan Museum of Art, dl. XII, 1954, p.30 e.v. en J. VAN HERCK, art. cit., p.441. - Op een der luiken van het passieretabel in de Sinte-Dymphnakerk te Geel, (Brussel, ca. 1490) knielen de Zoon en zijn Moeder naast elkaar en zien ze beiden op naar God. Het wordt hier een intercessio ex aequo.

(3) J. VAN HERCK, art. cit., p.440 e.v.

Deze voorstelling is hier gekozen als illustratie van de tekst waaruit een smeekbede om eeuwig heil opstijgt.

I. (Hand K). - Prefiguur: verscheidene interpretaties die reeds aan deze scène gegeven werden bevredigen niet (1). Hier werd echter ongetwijfeld Antipater in beeld gebracht die zijn wonden toont aan Cesar (2). Deze gebeurtenis uit de antieke geschiedenis is inderdaad analoog met Christus die de Vader op zijn zijdewonde wijst.

F. (Hand K). - P. Durrieu (3) wees erop dat de miniaturist hier blijkbaar de Koningin van Saba bij Salomon heeft willen uitbeelden, doch dat volgens de typologie hier Ester zal bedoeld zijn, die ten beste spreekt voor het volk van Israël bij Koning Assuerus (Ester 5). Dit laatste is trouwens duidelijk én door de zin die deze fries moet hebben ten overstaan van de hoofdminiatuur én door de iconografie: de geknielde Ester draagt geen geschenken, wat normaal bij de afbeelding van de Koningin van Saba voor Salomon wel het geval is.

Beide prefiguren komen voor in de Speculum humanae salvationis (XXXIX, 2 en 4).

---

(1) Volgens H. DELAUNAY, o.c., dl. III, E. CURMER, Appendice..., p.346 gaat het hier om Christus die ter geseling wordt weggezonden of om Judas die voor de priesters zijn klederen scheurt. - Volgens P. DURRIEU, Heures..., p.24 betreft het de leproos, die door Christus werd genezen en zijn wonden aan de priesters toont. Deze auteur herriep zich echter in 1922, Très Belles Heures..., p.115 en gaf de verklaring van Antipater.

(2) PETRUS COMESTOR, o.c., kol. 1531, (bij II Maccab. 14). - Cfr. ook. IV Maccab. 43. - FLAVIUS JOSEPHUS, Oeuvres complètes, dl. V, Guerre des juifs, vert. R. HARMAND, Parijs, 1911, boek I, kap. 8. - - Zie J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., dl. II, p.232; E. KIRSCHBAUM, Lexikon der christlichen Ikonographie, dl. I, Rome-Wenen, 1968, kol. 123.

(3) Très Belles Heures..., p.115.

Deze twee voorstellingen, samen met deze van de voorspraak of intercessio van Christus en deze van de H. Maagd, die beide als een afzonderlijk tafereel voorkomen, vormen vier samenhorende afbeeldingen in de Speculum humanae salvationis (XXXIX).
De Petites Heures (fol. 176) tonen bij dit misgebed de Hertog van Berry (1).

E. KRUISGEBEDEN TOEGESCHREVEN AAN SINT-ANSELMUS EN MEMORIE VAN DE HH. JULIANUS EN MARTHA.

66/ fol. 49vo

44 Gebed van Sint-Anselmus tot het H. Kruis

T. (Hand H). - De dode Christus ligt neer op de schoot van zijn moeder. Sint-Jan en drie heilige vrouwen staan haar terzijde (2). Het betreft hier het type van de horizontale Piëta (3). Maria zit neer op een rots, wat aantoont dat men de voorstelling ziet als een echte passiescène, stadium tussen de kruisafneming en de graflegging.

---

(1) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.91, nr. 49.

(2) Over het ontstaan en de ontwikkeling van deze voorstelling, zie E. MÂLE, o.c., p.116 en 131; W. PASSARGE, Das deutsche Vesperbild im Mittelalter, Keulen, 1924; F.C. SCHNEIDER, Die mittelalterlichen deutschen Typen und Vorformen des Vesperbildes, Kiel, 1933; K. SMITS, o.c., p.107; E. PANOFSKY, Imago Pietatis..., art. cit., p.261-308; J.J.M. TIMMERS, o.c., p.483-494, nrs. 1103-1104; M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.13-14 en 123; W. KROENIG, Rheinische Vesperbilder, Mönchengladbach, 1967, p.77 met bibliografische referenties; G. SCHILLER, o.c., dl. II, p.192; L. KUEPPERS, Zur Geschichte der Mariendarstellung in der bildenden Kunst, - (Tentoonstellingscatalogus) Marienbild in Rheinland und Westfalen, Essen, 1968, p.51-52.

(3) Pietà: Italiaanse benaming; Vierge de Pitié de Notre-Seigneur: Franse benaming; Imago beatae Virginis de Pietate: Latijnse benaming; in het Duitse taalgebied gebruikt men soms de benaming Vesperbild of, meer recent, Marienklage. - Cfr. G. SCHILLER, o.c., dl. II, p.192, doch onvolledig; S. RINGBOM, art. cit., p.162.

Opvallend is hier de horizontale houding van Christus' hoofd dat geheel naar voor is gericht. Het zou hier een type betreffen dat volgens sommigen geschapen werd aan het Praagse hof (1).

I. Lineaire versiering.

F. (Hand K (?)). - Deze scène - een vrouw die door het water waadt - werd in het begin door de onderzoekers voor een moeilijk uit te leggen onderwerp gehouden (2) of foutief geïnterpreteerd. Men zag er de terugkeer in van Noëmi, schoonmoeder van Ruth, naar Bethlehem na de dood van haar twee zonen in het land van Moab (Ruth I)(3). Inderdaad zou men een dergelijke prefiguur kunnen verwachten bij de bewening door de H. Maagd volgens de Speculum humanae salvationis (XXVI, 4). Deze verklaring stuit echter op moeilijkheden, want indien dit juist is kan men zich afvragen waarom in de letter geen tweede prefiguur werd gebruikt uit de keuze die de Speculum humanae salvationis bood. Bovendien spreekt men in Ruth I niet van het doorwaden van een rivier.

De Petites Heures (fol. 176 vo), waar in de verluchting de Hertog van Berry knielt voor een altaar met groot kruis, kan ons wellicht op het spoor brengen: de illustratie in de fries zou kunnen in verband staan, niet zozeer met de Piëta, doch wel met het H. Kruis. Het is immers tot dit lijdenswerktuig dat het gebed wordt gericht

---

(1) A. KUTAL, De beeldhouwkunst, - (Tentoonstellingscatalogus) De Boheemse primitieven. Gotische kunst in Tsjechoslowakije. 1350-1420, Brussel, 1966.

(2) P. DURRIEU, Heures..., p.24: "Une dame traversant un fleuve"; G. HULIN DE LOO, Heures..., p.46: "Sujet inexpliqué".

(3) Zie P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.116; J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., dl. I, p.290; P. PERDRIZET, Etude sur le Speculum humanae salvationis, Parijs, 1908, p.157.

(Sainte vraie Crois...). De Legenda aurea verhaalt van de Koningin van Saba die op weg naar Salomon de Cedronrivier moet oversteken. Zij weigerde de bestaande brug - een balk gemaakt van de levensboom uit het Paradijs, die later overgebleven was bij de bouw van de tempel van Jeruzalem - te gebruiken daar ze hierin het hout herkende dat later zou gebruikt worden om Christus te kruisigen (1). Op de miniatuur bemerkt men over de rivier, achter de koningin, de bewuste brug. Langs de overzijde wacht Salomon op haar (2). In verluch-

---

(1) JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.304: "... artifices ipsam reprobaverunt et super quemdam lacum ut esset pons transeuntibus, projecerunt. Regina autem Saba, cum venisset audire sapientiae Salomonis et per dictum lacum transire vellet, vidit in spiritu quod Salvator mundi in ligno suspendendus fuerat et ideo super illud lignum transire noluit...". - Zie ook DIRC VAN DELF, o.c., dl. III A, Somerstuc, p.58; A. CHASTEL, La rencontre de Salomon et de la Reine de Saba dans l'iconographie médiévale, in GBA, 1949, 6e reeks, dl. XXXV, p.99; L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, p.295 en 2, 2, p.504.

(2) Deze oplossing werd reeds gegeven door E. PANOFSKY, Early..., p.233. - Zie ook J.L. HERR, La Reine de Saba et le bois de la croix, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. XXIII, 1914, p.1-3; A. CHASTEL, art. cit., p.108-109 (deze auteur, p.109, geeft echter een foutieve afbeelding, namelijk fries van nr. 65 in plaats van nr. 66). De legende van de Koningin van Saba komt in verscheidene cultuurkringen (o.a. de Arabische) voor, met andere figuren evenwel. (A. CHASTEL, art. cit., p.105 met afb.). In de XIIe eeuw zou uit het H. Land door Jeruzalembedevaarders de legende van een Koningin Sibile zijn meegebracht. Het verhaal werd gechristianiseerd en in verband gebracht met de geschiedenis van het kruishout. Sibile werd vereenzelvigd met de Koningin van Saba. (Zie v.b. bij J.L. HERR, art. cit., p.4-18; A. CHASTELL, art. cit., p.108-114).

80-81 ting en gravure werd deze scène meermaals afgebeeld (1).

De Petites Heures (fol. 176 vo) werden hier verlucht met de Hertog van Berry in gebed voor het Kruis (2).

67/ fol. 55 vo

45 Memorie tot Sint-Julianus en de H. Martha

T. (Hand G). - Op een brede golvende rivier of inham van de zee, begrensd door bergen en uitlopend in een haven die door een burcht wordt beheersd, vervoeren de HH. Julianus en zijn vrouw Christus in een bootje. Links op de voorgrond omspoelt het water een rots met gewas (3). Dit legendarisch gebeuren speelt zich af in Provence (4).

I. (Hand K). - Julianus doodt zijn slapende ouders.

---

(1) Interessante reeksen van de geschiedenis van het H. Kruis in: THE PIERPONT MORGAN-LIBRARY, NEW YORK, ms.917, getijdenboek van Katharina van Kleef, (Utrecht ?, ca. 1435) p.75-114 (vrijdagse getijden van het Lijden van Christus). - Reeks houtsneden met verzen, gedrukt door J. Veldener, 1483; uitgaven: The Legendary History of the Cross, a Series of sixty-four Woodcuts from a Dutch Book Published by Veldener, 1483, ed. J. ASHTON, Londen, 1887; Geschiedenis van het heylighe Cruys or History of the Holy Cross. Reproduced in Fac-simile from the Original Edition by J. Veldener in 1483, ed. J.P. BERJEAU, Londen, 1863. - Sint-Leonarduskerk, Zoutleeuw, Memento Spieken, XVIe eeuw.

(2) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.91, nr. 50; dl. II, pl. 150.

(3) J. JAHN, Ein Kompositionsprinzip der Natur- und Innenraumdarstellung der Renaissance, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. VIII, 1969, p.22 beschouwt dit gegeven als een "motief" dat via modelboeken werd verspreid. Hij wijst op een zelfde begroeide rots op de Wonderbare Visvangst van K. Witz (1444)(Museum, Geneve).

(4) Andere bronnen localiseren dit gebeuren elders (cfr. B. DE GAIFFIER, La légende de S. Julien l'Hospitalier, in Analecta Bollandiana, dl. LXIII, 1945, p.182).

F. (Hand K). - Julianus achtervolgt tijdens een jachtpartij het hert dat hem voorspelt dat hij zijn ouders zal doden (1).

De HH. Julianus (4e eeuw) en Martha (1e eeuw) horen chronologisch niet bij elkaar. Zij worden in dit gebed of deze memorie samengebracht terwille van hun verdiensten als pastores et hospitatores Christi (2). Dat de vrouw in het bootje met Martha moet vereenzelvigd worden zoals wel eens werd geopperd, is onzeker (3). Volgens de legende was het immers de echtgenote van Julianus zelf die mee de mensen overzette op het water. Bovendien blijkt de verluchter zich op dit blad uitsluitend beperkt te hebben tot de uitbeelding van de geschiedenis van Julianus wat duidelijk blijkt uit initiaal en fries waar evenmin van Martha kan sprake zijn.

Julianus en Martha worden hoofdzakelijk vereerd als patronen van reizigers en pelgrims (4). Een gebed tot eerstgenoemde komt in Franse

---

(1) Voor deze drie scènes, zie: JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.140-145 en 444-447.

(2) IBIDEM. - J. BRAUN, o.c., kol. 507; L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.767-769 en 893.

(3) Zie E. PANOFSKY, o.c., p.234. - Volgens B. DE GAIFFIER, art. cit., p.196, gaat het hier om de voorstelling van de aankomst van de H. Martha met Maria-Magdalena en Lazarus te Marseille. Dit is echter onaanvaardbaar, gezien de talrijke andere voorbeelden van illustratie bij het gebed van Sint-Juliaan, waar men het scheepje en dezelfde inzittenden als op de miniaturen terugvindt (zie voorbeelden in voetnoot 1 , p. 313).

(4) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.767.

getijdenboeken veelvuldig voor (1). In vele gevallen is het verlucht met de voorstelling van de overzetting van Christus. Ook in Vlaanderen (en Henegouwen) blijkt de verering zeer groot geweest te zijn (2). Volgens bepaalde oude auteurs zou Julianus in de Nederlanden geboren zijn en wel te Aat (3). Ofschoon er hier verwar-

---

(1) Voorbeelden: B.N.P., ms. lat., 18014, Petites Heures, (Frans, ca. 1480), fol. 181 vo, (afb. M. MEISS, o.c., dl. II, pl. 151); ms. lat., 1159, getijdenboek van Pierre de Bretagne, (Nantes, XVe eeuw), fol. 155 vo, (afb. V. LEROQUAIS, o.c., Planches, pl. LIII). Oude verzameling van de Bisschop van Portsmouth, verkoop Christie's, Londen, 5 juli 1967, nr. 163, Heures de Savoie, (toevoeging uit de tijd van Karel V) fol. 4, (afb. P. BLANCHARD, Les Heures de Savoie. Facsimile of Fifty-two Pages from the Hours Executed for Blanche of Burgundy, being All that is Known to Survive of a Famous fourteenth-Century MS., which was Burnt at Turin in 1904, Londen, 1910, pl. VII).
BRITISH MUSEUM, LONDEN, coll. Yates Thompson, ms. 3, getijdenboek van Jean de Dunois, (Frans, ca. 1435), fol. 278 en Yates Thompson, ms. 85, getijdenboek van Prigent de Coëtivy, (Frans, ca. 1440), fol. 287, (afb. van beide handschriften in Illustrations from one Hundred Manuscripts in the Library of the Yates Thompson, dl. IV, Londen, 1915, pl. LII en XXVI).

(2) Voorbeelden: Sint-Julianushospitaal te Brugge, te Antwerpen, te Bergen (G. DECAMPS, L'hospice de S. Julien à Mons, in Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. XLVI, 1922, p.3-70, alsmede te Boussoit (T. LEJEUNE, Notice historique sur le village de Boussoit-sur-Haine, in Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. VIII, 1869, p.72-74); fragment van een retabel afkomstig uit de kapel van Sint-Julianus aldaar (XVe eeuw): J. DE BORCHGRAVE en J. MAMBOUR, Retables en pierre du Hainaut, Bergen, 1968, p.57 met afb.). - Sint-Baafskerk, Gent, muurschildering in de krocht (XVe of begin XVIe eeuw), (E. DHANENS, Sint-Baafskathedraal, Gent, Gent, 1965, p.172. - Sint-Juliaan-der-Vlamingen te Rome (sedert de XIe eeuw). - Zie verder over de verering van deze heilige door de Vlamingen L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.767 en M. VAES, Les fondations hospitalières flamandes à Rome du XVe au XVIIIe siècle, in Bulletin de l'Institut historique belge de Rome, dl. I, 1919, p.164; B. DE GAIFFIER, art. cit., p.179-180.

(3) B. DE GAIFFIER, art. cit., p.178. - O.a. het handschrift, La marca favorita, (vóór 1648) door B. de Gaiffier op p.180 geciteerd, aanziet Julianus als afkomstig uit de Nederlanden.- L. DEVILLERS, L'église de Saint-Julien à Ath. Notice, in Annales de l'Académie d'archéologie de Belgique, 2e reeks, dl. I, 1865, p.329-340.

ring schijnt ontstaan te zijn met een zekere Julianus van Brioude, wiens gebeente aldaar aanwezig was, toch werd eertijds in genoemde plaats een kapel en hospitaal opgericht, toegewijd aan Julien le Navieur, de veerman (1).

De Petites Heures (fol. 181 vo) tonen als illustratie Christus, Julianus en zijn echtgenote in een boot; op het strand knielt een pelgrim.

§ 2. HET MILANEES GETIJDEN- OF MISBOEK.

68/ fol. 1 vo

46 Mis ter ere van de H. Maagd in de advent (Gulden Mis): Rorate celi... (2) T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - Een engel brengt de boodschap aan Maria. Hij knielt buiten de kamer waarin de H. Maagd neerzit (3). Een banderol die van de engel uitgaat draagt volgend opschrift: Ave, gracia plen [a] , Dominus tecum. In de linker_bovenhoek verschijnt God de Vader; een duif vliegt in de richting van het hoogd van de H. Maagd. Ook de Vader draagt een spreukband die

---

(1) J. HOCQ, Saint-Julien l'Hospitalier ou Saint Julien martyr, patron de la paroisse Saint-Julien d'Ath, in Annales du Cercle archéologique d'Ath et de la région, dl. XII, 1925, p.9-10; J. ZUALLART, La description de la ville d'Ath, Ath, 1610, p.33-39 en 43; B. DE GAIFFIER, art. cit., p.178.

(2) Het betreft hier de feria quarta temporum adventus (cfr. J. WEALE, Analecta liturgica, Rijsel-Brugge, 1889, p.7, nr. 125 a).

(3) Vergelijk deze miniatuur met een andere dat hetzelfde onderwerp uitbeeldt in de Très Belles Heures de Notre Dame (Parijs getijdenboek, B.N.P., ms. nouv. acq. lat., 3093, p.2). - Zie over de iconografie: D.M. ROBB, The Iconography of the Annunciation in the Fourteenth and Fifteenth Centuries, in The Art Bulletin, dl. XVIII, 1936, p.480-526 (vooral p.495 in verband met de bovengenoemde miniatuur).

echter onleesbaar geworden is (1).

Deze miniatuur illustreert het Evangelie met het verhaal van de Boodschap dat gelezen wordt in de Gulden Mis (Luc. I, 26-38).

I. (Hand F). - Prefiguur: de uitgezonden duif keert terug naar de ark van Noë. Met een groen takje in de bek kondigt ze de nakende bevrijding aan voor de lieden in het schip (Gen. 8, 11).

F. (Hand F). - Prefiguur: Jahweh verschijnt aan Mozes in het brandende braambos (Exod. 3). Een banderol verklaart de centrale figuur: Moyses dux Is[rael] .

Deze prefiguur die in verband staat met de maagdelijkheid van Maria, komt voor in de Speculum humanae salvationis (VII, 2) bij de Boodschap en in de Biblia pauperum bij de Geboorte (II).

De oudtestamentische voorstelling in de aanvangsletter vraagt echter enige uitleg. Op voorhand kan men er echter op wijzen dat de interpretatie van deze initiaal niet gemakkelijk is. De principiële moeilijkheid is immers dat de duif die met een olijftak naar de ark terugkeert in geen enkel typologisch compendium wordt aangetroffen als prefiguur bij de Boodschap. Weliswaar wordt dit gebeuren beschouwd als voorafbeelding van de nederdaling van de H. Geest op Sinksen doch dit geschiedt echter vrij zelden (2). De duif met het takje wordt ook in verband gebracht met de H. Geest die verschijnt

---

(1) Het gaat hier om een interventie van de hand die de fries schilderde. Hierop wijst de eigen techniek van deze hand om teksten aan te brengen, o.m. door het gebruik van zeer bleke inkt en het trekken van twee lijntjes waartussen de letters worden geschreven.

(2) J.J.M. TIMMERS, o.c., p.314, nr. 652; L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.110; G. HEIDER, o.c., p.122. - Zie als voorbeeld het z.g. retabel van Klosterneuburg (L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.212).

bij het doopsel van Christus, de ware Noë (1). In beide gevallen kan de typologische vergelijking als volgt worden omschreven: zoals de duif een takje brengt aan de arkvaarders ten teken van leven, zo is de H. Geest de drager van nieuwe kracht en van vrede.

Indien de terugkerende duif beschouwd wordt als een symbool van de H. Geest, kan men deze mogelijk in verband brengen met de soortgenoot die in het tafereel, boven het hoofd van de H. Maagd, gedragen wordt op de stralen die van de Vader uitgaan. De duif is trouwens een vast iconografisch motief op de meeste voorstellingen van de Boodschap, in overeenstemming met de evangelietekst zelf die ons leert: Spiritus sanctus superveniet in te..., de H. Geest zal over U neerdalen of,de H. Geest wordt het werk der ontvangenis toegeschreven (2). De middeleeuwse gelovige voelde dit eveneens zo aan en daarom liet hij in de volkse vertoningen die het opdragen van de Gulden Mis vergezelden in de kerken een nagemaakte duif neerdalen.

---

(1) WALAFRIDUS STRABO, o.c., kol. 110: "Columba ramum olivae, expulso teterrimo alite, ad Noe post diluvium portat, quia columba Spiritus sancti ad Christum post baptismum veniens, ramo refectionis et luminis pacem annuntiat". - Zie ook een citaat van de H. Cyrillus van Jerusalem, aangehaald in L. SCHREYER, Bildnis des Heiligen Geistes, Freiburg i. Br., (1940), p.76-77. - J. CORBLET, Histoire dogmatique, liturgique et archéologique du sacrement du baptême, dl. II, Parijs, Brussel, 1882, p.514 e.v.

(2) DIRC VAN DELF, o.c., dl. II, p.282: "De heilige Geest wart dit werc der ontfangenis toe-gescreven"; verder zegt deze auteur over de H.Maagd bij de Boodschap, p.281; "... die sie vervollet was mitten heiligen Gheest"; over de Geboorte, p.302: "... als datsi niet van mans toe-doen, mer van ademtocht des heiligen Gheests soude ghescien". - W.H. BEUKEN, Het middelnederlandsche gedicht Vanden Levene ons Heren, Purmerend, 1929, vers 201: bij de Boodschap zegt Gabriël: "Syn heilighe gheest sal in di syn". - Zie verder teksten bij J.J. MAK, o.c. p.31-32.

De initiaal zou dus in verband kunnen worden gebracht met de H. Geest. De diepere zin wordt op deze wijze als volgt omschreven: zoals de verlossing van het mensdom begint bij de Boodschap, zo vangt ook het heil voor de lieden in de ark aan bij de terugkeer van de duif. In verband met deze hoop van de arkvaarders op heil en zegen kunnen middeleeuwse teksten worden aangehaald (1).

Al lijkt deze uitleg aanvaardbaar, toch moet men toegeven dat hij vrij intellectualistisch klinkt. Het is immers verwonderlijk dat in de oude, religieuze literatuur dit verenigen van de beide gebeurtenissen tot de zeldzaamheid behoort. Er zijn slechts een paar teksten voorhanden waarin dit wel geschiedt. Men kan hier een hymne tot de H. Maagd citeren, opgenomen in het oude brevier van de Orde der Birgitinessen (gesticht 1344):

Ramum columba deferens
Noe, signum clementiae,
Mariae typum gesserat
Spem afferentis veniae (2).

In deze lofzang wordt de nadruk niet zozeer gelegd op de duif zelf en wordt deze in geen geval met de H. Geest in verband gebracht. Men wijst hier integendeel op de olijftak die aan Noë wordt gebracht, en die een symbool wordt van vergeving en leven. Hierbij aansluitend

---

(1) Teksten in verband met het komend heil: Speculum humanae salvationis, ed. J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., dl. I, p.7, cap. II, verzen 91-96: de duif brengt een teken van bevrijding aan de arkvaarders: "Quae [= misericordia] non solum hiis qui erant in arca promittebatur,/ Sed et toti mundo signum salutis in oliva dabatur". - HONORIUS VAN AUTUN, Speculum ecclesiae, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. LXXII, Parijs, 1884, kol. 964: "In diluvio columba ramum olivae reportans inclusis pacem amissam redonavit". -

(2) Volgens J.J.M. TIMMERS, o.c., p.508, nr. 1132.

kan men verwijzen naar een commentaar van de theoloog L. Schreyer bij een voorstelling van de Boodschap van Simone Martini (1333), bewaard in de Uffizi te Florence. De engel heeft een olijftak in de hand en draagt een kroon van hetzelfde gewas. Volgens genoemde theoloog ligt in deze tak de herinnering aan de geschiedenis van Noë besloten: zoals de duif als teken van leven aan de arkvaarders eeń olijftak brengt, zo biedt de engel van de boodschap aan Maria eenzelfde twijg aan (1).

De relatie die L. Schreyer legt tussen de olijftakken wordt in het schilderij nochtans in geen geval typologisch uitgedrukt. Bovendien is de voorstelling van de engel met een dergelijke tak een grote zeldzaamheid die slechts enkele malen in de Italiaanse kunst voorkomt (2). Elders draagt de gezant een scepter of een lelie (3). In tegenstelling tot de verklaring van L. Schreyer aanzien anderen de olijftak op het werk van Simone Martini als een symbool dat in verband staat met de H. Maagd zelf als Oliva speciosa (4).

Op de miniatuur in kwestie draagt de engel geen olijftak en het blijft een open vraag of de verluchter eenzelfde associatie zou gemaakt hebben zoals L. Schreyer.

---

(1) L. SCHREYER, o.c., p.65-67. - De auteur wijst er p.112 ook op dat op een paneel met Pinkstervoorstelling, toegeschreven aan Meester Bertram (ca. 1400) (Landesmuseum, Hannover), de duif verschijnt met een kruisnimbus in de vorm van olijftakken omheen de kop: "Aus der Himmelsmitte bringt die grosse weisse Taube des Heiligen Geistes den Oelzweig des Friedens".

(2) Zie nog een werk van Taddeo Bartolo en Francesco di Giorgio in de Pinacoteca te Siena.

(3) J.J. MAK, o.c., p.30. - L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.184.

(4) W. MOLSDORF, Christliche Symbolik der Mittelalterlichen Kunst, Leipzig, 1926, p.143.

Buiten de hymne uit het brevier der Birgitinessen kan nog een andere tekst worden aangehaald waarin de Boodschap met Noë in verband wordt gebracht. Het accent ligt hier echter weerom geheel anders.

Ofschoon jonger dan de besproken miniatuur, is het nuttig hem hier kort te bespreken. Het gaat hier namelijk om een preek uit de XVIe eeuw. Gezien de treffende relatie tussen tekst en voorstelling, wordt een gedeelte van deze onuitgegeven preek hier overgeschreven: Dit duifken brocht ons mede in syn gheboorten t'olyf tacsken van vreede in een teecken dat wy met Godt dyn Vader versoent syn. Laet ons nu ten tweeden sien wie dit duifken uut stiert, te weeten Nooye, dat is Godt den hemelschen Vader... Nooy stiert dan dit duifken uut, de naem van Nooy beteeckent soo veel int Hebreeus als rust; hier toe sendt ons Godt synen Soon om dat hy ons sel doen rusten inde arck van syn goddelycke hertgen door een aenschouwe, genieten, omhelsen, ende eeuwige vereeniginge. Dit duifken en maeckt niet alleen vrede inden hemel maer oock opder aerden. Ghy soude mogen vragen warom de Soone Godts gesonden is ende gekoomen om het menschelicke gheslacht te verlossen, ende niet den Vader ofte den H. Geest: den Vader en mocht niet gesonden worde want die was de oorspronck en begintsel inde H. Drievoudicheyt, soo en conde die van niemant ghesonden worde; den H. Geest en mocht oock niet ghesonden worde om aen te nemen die menschelicke natuer, want die soude alsdan de naem gekregen hebben van soon, 't welk geensins en betaemtden; dan het quam eigentlicke toe de Soone Godts, dat hy de remedie souden geeven, tegen den welcke gesondicht was, te wete door dwaesheit, krankeyt ende besmettinge van Godts beelt ende ghelyckeyt; de twede persoon inder Godtheid synde Godts eeuwighe wysheyt, wil ons hier

deur bevryde van ons dwaesheyt... (1).

De vergelijking tussen de Boodschap en de geschiedenis van Noë wordt zeer ver doorgetrokken. De nadruk wordt gelegd op de gelijkenis tussen God de Vader en Noë; Christus wordt vereenzelvigd met de duif die een olijftak brengt naar de arkvaarders; met deze laatsten bedoelt men alle gelovigen op de wereld en het schip zelf verbeeldt de hemel.

De verborgen symboliek kan als volgt beschreven worden. God de Vader en Noë zenden beiden een duif uit. De eerste zendt ze naar de H. Maagd, als een teken van Vrede, van nakend heil voor de mensheid. De tweede stuurt ze uit opdat ze zou weerkeren naar de arkvaarders met de olijftak, eveneens een teken van vrede, in de bek. Nu is het wel opvallend dat in deze preek de duif niet wordt beschouwd als symbool van de H. Geest doch wel als Christus zelf, de vorst van Vrede. In dit verband kan er op gewezen worden dat op voorstellingen van de Boodschap de duif soms vervangen wordt of vergezeld is door Christus in de vorm van een klein kindje dat naar Maria neerdaalt (2). J.J. Mak, die op het bestaan van de besproken preek heeft gewezen, besluit: "Wij kunnen echter niet veronderstellen, dat onze schilders en miniaturisten met deze vrij ongewone opvatting bekend zijn geweest" (3). Mag de besproken verluchte bladzijde uit het Turijns-Milanees getijdenboek aangewend worden om deze mening tegen te spreken ?

---

(1) UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, LEIDEN, Lett. nr. 331, fol. 40 vo - 41 vo. - De duif uit psalm 68 (67), 14 ("Nu moogt gij gaan rusten in uw beemden; Zilverwit als de vleugels der duif, met goud overtrokken") wordt in deze preek met Christus in overeenstemming gebracht.

(2) Cfr. D.M. ROBB, art. cit., p.523-526.

(3) J.J. MAK, o.c., p.33.

De associatie tussen de Boodschap aan Maria en de duif die weerkeert naar de ark is in de kunst uiterst ongewoon. Ofschoon het aantal teksten zeer beperkt is, toch laat de gewijde literatuur van de middeleeuwen toe aan te nemen dat de scène uit Noë's leven in verband staat met de Boodschap en dat er geen reden is om deze initiaal als "foutief" te bestempelen zoals wel eens is gebeurd (1).

69/ fol. 40

47 Kerstmis: Middernachtmis: Dominus dixit ad me...

T. (Hand B / Atelier Paramentmeester, voltooid door de Meester van Sint-Jan-de-Doper). - De geboorte speelt zich niet af in een stal doch wel vóór de ingang van een grot. Het betreft hier een zeer oude traditie die echter hier en daar blijft doorwerken onder invloed van de apocriefe evangeliën en dank zij de pelgrimstochten naar Bethlehem (2). Daarentegen is de houding van de H. Maagd eerder nieuw: ze is in aanbidding neergeknield. Dergelijke voorstellingswijze vindt in de Westerse kunst pas ingang sedert het einde van de XIVe eeuw (3). Tevoren werd Maria neerliggend op een bed voorgesteld: dit Byzantijnse type overheerst vanaf ca. 500 tot het einde van de bovengenoemde eeuw. Het thema wordt echter niet onmiddellijk opzij gezet doch blijft in verscheidene voorbeelden gehandhaafd (zie verder nr. 71).

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.53.

(2) IDEM, o.c., p.64-72.

(3) IDEM, o.c., p.79-80. - Zie over de knielende Maria K. SMITS, o.c., p.53; volgens deze auteur zou dergelijke houding van de H. Maagd het eerst bij de gebroeders van Limborch voorkomen. De Boheemse Meester van Wittingau schilderde echter reeds ca. 1380 een Geboorte waar Maria knielt (Slot Frauenberg, Hluboká), (afb. in A. STANGE, Deutsche gotische Malerei, 1300-1430, Königsteim im Taunus, 1964, p.47). - G. SCHILLER, o.c., dl. I, p.87, citeert ook voorbeelden uit het begin der XIVe eeuw.

Op het tafereel dragen engelen een banderol met de lofzang: Gloria in excelsis Deo et in terra pax hominibus bone voluntatis.

I. (Hand A bis). - Een engel kondigt de geboorte aan de herders aan, wijzend met de rechterhand naar een banderol met als opschrift: Ece evangelizo vobis gaudi[um] , een tekst ontleend aan het evangelie van de nachtmis (Luc. 2, 10).

F. (Hand A bis). - Herders kijken op naar de engel van de boodschap in de initiaal afgebeeld.

In de marge schilderde de verluchter drie vogels en evenveel engelen met banderollen waarop men kan lezen: Quia hodie natus est Salvator Mundi (boven), quod erit omni populo (midden) gaudium magnum (onder). Het betreft hier een parafrase op de evangelietekst van die dag.

De drie onderwerpen van deze bladzijde danken hun inspiratie aan het evangelie van de nachtmis (Luc. 2, 1-14).

70/ fol. 7

48 Kerstmis: Dageraadsmis: Lux fulgebit...

I. (Hand K). - Lichtstralen dalen over de aarde, als illustratie van de nevenstaande begintekst van de introïtus: Lux fulgebit hodie super nos... (Isaias, 9, 1).

F. (Hand K). - Vier herders naderen de plaats der geboorte, ditmaal als een stal voorgesteld. Maria en Jozef aanbidden knielend het Kind. De herders kijken op naar het boodschappend licht in de initiaal. Het evangelie van deze mis, ontleend aan Lucas (2, 15-20) diende als bron voor deze verluchting.

71/ fol. 9 vo

49 Kerstmis: Dagmis: Puer natus est...

I. (Hand F). - De H. Maagd ligt neer op een bed terwijl zij het Kind

in de armen houdt. Sint-Jozef kijkt toe. Op de achtergrond bevinden zich os en ezel.

Zoals reeds hoger werd uiteengezet, is de liggende houding van de Lieve-Vrouw bij de geboorte karakteristiek voor de kersttaferelen tot het einde der XIVe eeuw. Vanaf deze tijd wordt Maria voor-al knielend bij haar pasgeboren Kind uitgebeeld, zoals het reeds in het tafereel bij de middernachtmis (nr. 69) en in de fries van de dageraadsmis (nr. 70) het geval was. De neerliggende Maria blijft echter nog hier en daar gehandhaafd in de kunst van de XVe eeuw, vooral in de verluchtingskunst (1). Ofschoon in de besproken aanvangsletter het oude thema voortleeft, is er toch duidelijk een diepere uiting van gevoel waar te nemen. Het is opvallend dat op de miniatuur de betrekkingen tussen Moeder en Kind innig zijn: Jezus ligt niet meer op een soort altaartje of in een kribbe, doch Maria heeft de boreling in de armen genomen.

F. (Hand F). - Een engel kondigt de geboorte aan de herders aan. Op een banderol werd zijn boodschap overgeschreven: Gloria... .

De initiaal illustreert op duidelijke wijze de introïtus van deze mis. De fries daarentegen sluit aan bij het evangelie van de nachtmis en niet bij de zeer moeilijk in beeld te brengen evangelietekst van de dagmis dat ontleend is aan Johannes (1, 1-14, In principio erat Verbum...).

(1) Voorbeelden uit schilder- en miniatuurkunst: Aartsbisschoppelijk Museum, Utrecht, Middelrijns Meester, Geboorte van Christus, (ca. 1410), (afb. D.P.R.A. BOUVY, Schilderkunst, Bussum (1965), pl. 14); Marienkirche, Dortmund, Konrad von Soest, retabel van het oude hoogaltaar, zijluiken, (ca. 1420), (afb. A. STANGE, o.c., p.68); ook in een Noordnederlandse miniatuur van ca. 1460 ligt de H. Maagd nog neer (cfr. A.W. BYVANCK en G.J. HOOGEWERFF, Noordnederlandsch miniaturen, dl. I, 's-Gravenhage, 1921, p.38.).

72/ fol. 13 vo

50 Mis van Driekoningen: Ecce advenit Dominator...

T. (Hand B + F / Late navolger van de Paramentmeester). - De drie Wijzen aanbidden het Kind en bieden geschenken aan. Het onderwerp werd ontleend aan het evangelie van de mis van Epiphanie (Matth. 2, 1-12).

I. (Hand F). - De drie Koningen kijken omhoog naar de ster. Dit achtpuntig hemellichaam is echter niet afgebeeld in de aanvangsletter doch wordt in de bovenmarge door een zwevende engel vastgehouden. In de initiaal is geen prefiguur voorgesteld zoals in de fries (cfr. infra). Nochtans treft men de beschreven illustratie aan op een der bladzijden van de Speculum humanae salvationis (IX, 2) als een zelfstandig tafereel naast de figuur van de aanbidding der Koningen, d.w.z. op een plaats die normaal aan een prefiguur is voorbehouden.

F. (Hand F). - Prefiguur: de Koningin van Saba in een helgeel gewaad gekleed, knielt voor Salomon en biedt geschenken aan (I Kon. 10). Dezelfde prefiguur treft men aan in de Speculum (IX, 3), de Biblia pauperum (III), de Concordantiae caritatis (fol. 2) en de Concordantia veteris et novi testamenti bij de aanbidding der Drie Koningen.

73/ fol. 16 vo

51 Mis van de Opdracht in de tempel: Suscepimus, Deus...

T. (Hand B + F / Late navolger van de Paramentmeester). - Simeon strekt de handen, bedekt met een doek ten teken van eerbied, uit naar het Kind dat door Maria en Jozef in de tempel wordt binnengebracht om het aan de Heer op te dragen. Het evangelie van deze dag vormt de bron van deze voorstelling (Luc. 2, 22-23).

I. (Hand F). - Jahweh met de wetstafelen staat op de wolken.

F. (Hand F). - Prefiguur: Samuel wordt naar de tempel van Jahweh in Sjilo gebracht, waar de Ark wordt bewaard (I Kon. 1, 24). Een man knielt neer voor de Ark des Verbonds die de vorm heeft van een gotisch reliekschrijn. Een banderol verklaart de scène: Hic presentatur Samuel in Sylo. Deze prefiguur komt voor bij de Opdracht in de Speculum humanae salvationis (X, 4), de Biblia pauperum (IV), de Concordantiae Caritatis (fol. 169) en de Concordantia veteris et novi testamenti.

Volgens Speculum (X, 2) is de Ark, die de tafelen bevatte (Exod. 25, 10 e.v.), eveneens prefiguur van de opdracht. Is de vermelde voorstelling in de initiaal bedoeld als voorafbeelding ? Of moet zij eerder gezien worden in eenheid met de fries, namelijk als concrete voorstelling van Jahweh aan wie Samuel wordt opgedragen (1)? Immers, volgens de oudtestamentische boeken wordt de Ark bewaard in de "Openbaringstent", d.w.z. de plaats die Jahweh vult met zijn glorie en waar Hij zich bekend maakt (Exod. 40, 34-35; I Kon. 3, 3 e.v.).

74/ fol. 20 vo

52 Mis van Palmzondag: Domine, ne longe facias...

T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - De intrede van Jezus in Jeruzalem. De voorstelling staat niet in verband met het evangelie van Palmzondag dat het lijdensverhaal weergeeft, doch met de herdenking die het onderwerp vormt van deze zondag: de intrede van Christus in Jeruzalem. Hieraan wordt trouwens herinnerd in liturgische (cfr. de lezing van het intredeverhaal uit Matth. 21, 1 en Johannes 12, tijdens de palmprocessie) en zelfs volkse vieringen op die dag.

---

(1) I. Kon. 1, 28: "Daarom sta ik hem aan Jahweh af; zolang hij leeft blijft hij aan Jahweh afgestaan".

I. (Hand F). - Christus verjaagt de kooplui uit de tempel. Volgens de evangelieteksten volgt deze scène chronologisch op de intrede in Jeruzalem (1).

F. (Hand F). - Prefiguur: een grote gestalte, kenbaar gemaakt door een banderol met de naam Helyzeus, wordt omringd door kinderen bij de ingang van een stad. G. Hulin de Loo ziet hierin een "moeilijk geval" (2). Bij het raadplegen van de Biblia pauperum bij de figuur van de Intrede (XIV) vindt men nochtans dadelijk de oplossing. Als prefiguur werd hier volgend oudtestamentisch gebeuren afgebeeld: de kinderen der profeten gaan Eliseüs tegemoet voor de poort van Jericho (2 Kon. 2, 15). Het lijdt geen twijfel dat deze gebeurtenis hier is bedoeld.

75/ fol. 30 vo

53-I Mis van de dinsdag in de Goede Week: Nos autem gloriari oportet...

T. (Hand H). - Christus knielt neer in de tuin van Getsemani vóór een kelk, gevuld met bloed, waarbij de verklarende tekst of titulus: Calice passionis, werd aangebracht. Drie apostelen slapen tussen de rotsen op de voorgrond. Sint-Jan, naar iconografische gewoonte, steunt het hoofd op een boek (3). Petrus is getooid met een eigen-

---

(1) Voorbeelden van een groot tafereel met de Intrede en een initiaal met de Uitdrijving: K.B.B., Handschriften, 9081-82, JEAN GERSON, La Passion, (ca. 1460) fol. 520, (afb. Librye..., pl. 52). - Ook de Speculum humanae salvationis, cap. XV, denkt bij de figuur van de Intrede aan de Uitdrijving vermits er een prefiguur voorkomt die aan dit feit herinnert, namelijk Heliodorus door geesten gegeseld (2. Macc. 3).

(2) Heures..., p.56; zie hier uitvoerige commentaar. - Volgens P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.118 gaat het hier om Eliseüs die bespot wordt door de kinderen.

(3) Het boek is een attribuut van deze evangelist. - Hetzelfde detail treft men o.a. ook aan in de Getsemanivoorstelling in het getijdenboek van Katharina van Kleef (THE PIERPONT MORGAN LIBRARY, NEW YORK, ms. 917, p.120; (afb. J. PLUMMER, Die Miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve: Berlijn, (1966), nr. 16).

aardige haardracht in schavelingvorm die herinnert aan de Maaslandse sculptuur uit de eerste helft der XVe eeuw (1). Soldaten en Joden dagen op achter de omheining van de tuin, een motief dat in de XVe eeuwse kunst traditioneel mag genoemd worden (2).

I. (Hand K). - De geseling van Christus.

F. (Hand K). - Wijl Christus zijn kruis draagt, ontmoet hij Veronica. Reeds hoger (3) werd in dit werk gehandeld over de voorstelling van deze legendarische vrouw met de Zweetdoek. Dit thema, ingeschakeld bij de Kruisdraging, komt in de Nederlandse kunst slechts algemeen voor sedert de tweede helft der XVe eeuw.

Ofschoon hand K op de volgende bladzijden met missen of officies van de Goede Week steeds prefiguren gebruikt, komen ze hier niet voor, daar in de meeste typologische compendia een voorstelling van de doodstrijd op Getsemani ontbreekt (4).

Voor de illustratie van de diensten tijdens de Goede Week werden diverse fasen uit Christus' lijden afgebeeld. Deze in het tafereel bij de mis van de dinsdag is ontleend aan de aanvang van het evangelie van die dag (Marc. 14, 1 e.v.).

---

(1) Zie Hoofdstuk V, Art. I, Het stijlkritisch onderzoek, Status quaestionis.

(2) Voor verdere beschrijving, zie K. SMITS, o.c., p.83-84.

(3) Zie Hoofdstuk I, Art. III, Toevoegingen aan het oorspronkelijk handschrift, § 2.

(4) Enkel in Ulrich von Lilienfelds Concordantiae caritatis komen bij de Getsemanivoorstelling prefiguren voor: Elias bidt op de berg Karmel (I Kon. 18, 42) en David in gebed op de Olijfberg (2 Samuel 15, 30)(volgens G. HEIDER, o.c., p.72).

76/ fol. 38 vo

54-II Mis op woensdag in de Goede Week: In nomine Domini...

T. (Hand K). - In een vergaderzaal ontvangt Judas de zilverlingen. In een haard brandt vuur. Op de houten wanden, met gouden staafwerk en bladeren versierd, bracht de verluchter teksten aan die echter moeilijk kunnen ontcijferd worden (1). Opschriften komen meermaals voor op miniaturen en schilderijen. Dikwijls gaat het om spreuken en deviezen (2); ofwel staan zij op een of andere wijze in verband met de voorgestelde gebeurtenis (3), of geven zij

---

(1) P. DURRIEU, Les Très Belles Heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry..., art. cit., p.22 leest: DUX JIIII POUSTEY DIIIILIII JUDEI; IDEM, Très Belles Heures..., p.118: DUX J(of S)UU POUST(of S) EY AVILLII JUDEI. - We menen te kunnen lezen: DUX/ SIIIIPEII STERI (of STEY)/ VALII JUDEI, zonder evenwel tot volledige klaarheid te komen.

(2) Voorbeelden: K.B.B., Handschriften, 8, L. LIEDET, Histoire de Charles Martel, (1468), fol. 7: "Je l'ay emprins"; 9023, G. FILLASTRE, Le second livre de la Toison d'Or, (1470-1480), fol. 6: "Je l'ay emprins", (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Het Gulden Vlies, Brugge, 1962, p.122, nr. 41);OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, S.n. 2616, verordening van Karel de Stoute, (Brussel, 1460-70), fol. 1; "Nul ne s'y frotte", (afb. De gouden Eeuw..., pl. 58); BRITISH MUSEUM, LONDEN,Add. Mss., 36619, verordening van Karel de Stoute, (1473), fol. 5: "Je l'ay emprins", en "Bien en aviengne", (afb. P. DURRIEU, La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne (1415-1530), Brussel-Pårijs, 1921, pl. XXXIX); MUSEE JACQUEMART ANDRE, PARIJS, ms. 2, getijdenboek, (Frans, 1410-1415), fol. 29 vo; "Ce que vous voudres" (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 14); Collegiale, Covarrubias (Sp.), Navolger van Van Eyck, Madonna met Kind: "Wenn ich des sicher b [...] , (CH. R. POST, A History of Spanish Painting, dl. IV, Cambridge, 1933, p.20, nr. 1).

(3) THE PIERPONT MORGAN LIBRARY, NEW YORK, ms. 917, getijdenboek van Katharina van Kleef, (Utrecht ? ca. 1435), p.38: "Versinnet dat ende" (afb. Die Miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve, Berlijn, 1966), nr. 20.
B.N.P., ms. franç., 22547, Histoire du grant Alexander de Macédone, (1461), fol. 1: "Charles par la grace de Dieu duc..." (afb. P. DURRIEU, o.c., pl. XXV). - Andere gevallen: STADTBIBLIOTHEK, BRESLAU, VALERIUS MAXIMUS, De dictis et factis Romanorum, (ca. 1470), Badstoof, (afb. F. WINKLER, Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, Leipzig, 1925, pl. 45); K.B.B., Handschriften, 9, Histoire de Charles Martel, (Brussel, 1463-1465), dl. IV, fol. 7 (afb. P. DURRIEU, o.c., pl. XXIV).

een aanduiding betreffende auteur en datum (1).
Uit de enkele woorden die men kan lezen, namelijk DUX en JUDEI, blijken deze teksten tot de tweede soort te behoren.

Het is opmerkelijk dat de schouwwangen op dit tafereel versierd zijn met een mannen- en vrouwenhoofd. Zulke decoratieve elementen prijkten reeds op de schouw op het kalenderblad van de maand januari in het Turijns-Milanees getijdenboek, dat door dezelfde hand was geschilderd. Dergelijke schouwversieringen met genretaferelen staan in verband met de menselijke liefde, en zijn bedoeld als een "huiselijk" element: man en vrouw rond de warme open haard. Men vindt ze terug op werk van Robert Campin (2), de Meester van Flémalle (3) en Petrus Christus (4). Talrijke oude gebeeldhouwde voor-

---

(1) O.a. in het werk van Jan Van Eyck, Giovanni Arnolfini met zijn echtgenote (The National Gallery, Londen).

(2) Diptiek van de Genadestoel en van de H. Maagd genaamd "bij de schoorsteen" (Ermitage Museum, Leningrad).

(3) De Boodschap (The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters collection, New-York). - Zie hierover W.S. HECKSCHER, The Annunciation of the Merode Altarpiece. An Iconographic Study, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.50-51: volgens deze auteur zijn de voorstellingen op de schouw, evenals alle andere overige elementen op dit paneel, met een symbolische betekenis overladen: het gaat hier om een zinspeling op een huwelijk, gesloten in de tijd van het Oude Verbond, d.w.z. vóór het christelijk huwelijk van Jozef en Maria. De verklaring van deze auteur is blijkbaar het gevolg van een overdrijving van de iconografische mogelijkheden.

(4) Madonna en Kind (Galleria Sabauda, Turijn).

beelden worden thans nog bewaard te Brugge in het Gruuthusemuseum (1). Het gaat hier om een typisch Vlaams, wellicht Brugs element uit de XVe eeuw.

I. (Hand K). - Judas overlegt met de soldaten.

F. (Hand K). - Prefiguur: links leidt een man met punthoed een geboeide persoon weg; rechts keert een ruiter zich tot een groep lieden. Een troep schapen graast op de achtergrond. P. Durrieu meent in deze voorstelling de illustratie te zien van een tekst bij de aanvang van het Getsemaniverhaal bij Mattheus, 26, 31: "Ik zal de herder slaan, en de schapen der kudde zullen worden verstrooid". Dit strookt echter hoegenaamd niet met het afgebeelde. Wanneer men de Biblia pauperum (2) openslaat bij Judas' verraad herkent men hier als prefiguur

---

(1) V. VERMEERSCH, Gids Gruuthuse Museum. Stedelijk Museum van oudheidkunde en kunstgeschiedenis, Brugge, 1969, nrs. 134, 305 en 322-323. - Zie ook voorbeelden in het Bijlokemuseum te Gent en in het Stedelijk Museum te Aalst.

- Men vindt deze elementen ook terug in kraagstenen van waterlijsten rondom vensters, o.a. in de sacristie van de Gentse Sint-Baafskathedraal (eerste derde van de XVe eeuw)(cfr. E. DHANENS, Sint-Baafskathedraal, Gent, Gent, 1965, p.57, nr. 15 en afb. 38-39; voor oudere voorbeelden zie Gruuthusemuseum, Brugge: drielob van de XIVe eeuw en fragment van een arkade met een vrouwenhoofd, waarschijnlijk met als tegenhanger een mannenhoofd, van ca. 1250 (?) in Museum van het Kultureel Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek, Koksijde (C. VAN NEROM, Notes sur un fragment d'arcade gothique à l'abbaye des Dunes de Coxyde, in De Duinen. Bulletin van het wetenschappelijk Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek, 1961, dl. II, nr. 4, p.43 en 49, met afb.). In het Laatste Avondmaal van D. Bouts (Sint-Pieterskerk, Leuven), vindt men de besproken figuren terug op kraagsteentjes van de waterlijst boven een lavabo. - Een voorbeeld kan ook aangehaald worden in de Noordnederlandse miniatuurkunst: The PIERPONT MORGAN LIBRARY, NEW YORK, ms. 917, getijdenboek van Katharina van Kleef, (Utrecht ?, ca. 1435), p.151 (afb, Die Miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve, Berlijn, 1966, nr. 93),

(2) En niet uit Speculum humanae salvationis, zoals G. HULIN DE LOO, Heures..., p.57 meent.

de verkoop van Jozef door zijn broers (Gen. 37, 18-28)(1). Deze gebeurtenis wordt hier gecombineerd met de wegvoering van Jozef. De kooplui berijden hier echter paarden, terwijl zij volgens de gewijde tekst, overgenomen in bepaalde afbeeldingen, kamelen als rijdieren gebruiken (2).

77/ fol. 48 vo

55-III Officie van Goede Vrijdag: In tribulatione sua...

T. (Hand H). - Christus hangt aan het kruis. Maria en Sint-Jan wonen de terechtstelling bij. Op de achtergrond links klagen de heilige vrouwen. Onder hen bemerkt men Maria-Magdalena die de armen krampachtig en machteloos boven het hoofd heeft opgeheven. Dergelijke geste komt in de kunst der Nederlanden gedurende het tweede kwart van de XVe eeuw meer dan eens voor en is mogelijk geïnspireerd op oudere Sienese voorbeelden (3). Rechts van de gekruisigde dalen

---

(1) Zie ook Gemoraliseerde Bijbel, pl. 23 waar er overeenkomst is met de verklarende tekst; de verkoop van Jozef betekent: "Hoc significat Judam qui vendidit Jhesum Christum iudeis triginta denarios". In de Concordantia veteris et novi testamenti komt het tafereel voor bij het Verraad van Judas.

(2) Zie goed voorbeeld: B.N.P., ms. franç., 6446, FLAVIUS JOSEPHUS, Antiquités judaïques, (ca. 1410), (afb. L. REAU, o.c., dl. I, Iconographie de la Bible, 1, pl. 15, tegenover p.208): meerdere opeenvolgende scènes in verband met de verkoop van Jozef werden hier in één miniatuur samengevoegd. De man die Jozef meevoert draagt hier zoals op de behandelde miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek, baard en punthoed.

(3) Andere voorbeelden: P. Christus, Kruisdraging (thans vernield), (afb. M.J. FRIEDLAENDER, Early Netherlandish Painting, dl. I, The Van Eycks-Petrus Christus, Leiden-Brussel, 1967, pl. 92; St. Reinoldi-Gemeinde, Dortmund, retabelfragment, Zuidelijke Nederlanden (Brugge ?, Brabant ?, ca. 1420-30), (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Marienbild in Rheinland und Westfalen, Essen, 1968, pl. 282); The Metropolitan Museum of Art, New York, omgeving van Van Eyck, Kalvarie en Laatste Oordeel, (ca. 1430-1440 ?); Nationalmuseum, Poznán, Nederlandse school, Kalvarie (2e kwart XVe eeuw).

rechters en krijgslui af naar de stad Jeruzalem die als een monumentaal decor de achtergrond vult.
Aan dergelijke voorstellingswijze waarbij de stad in de diepte wordt weergegeven, zouden volgens M. Meiss Italiaanse voorbeelden ten grondslag liggen (1).

Op deze bladzijde werd geen gehistorieerde initiaal aangebracht.

F. (Hand I). - Prefiguur: Abraham staat op het punt Isaac te offeren. Een engel weerhoudt het zwaard van de vader en een ram treedt te voorschijn (Gen. 22, 9-13). Deze prefiguur komt voor bij de Kruisiging in de Biblia pauperum (XXV) en in de Concordantia veteris et novi Testamenti. In de Gemoraliseerde Bijbel (pl. 16) wordt het verhaal van Isaacs offer eveneens verbonden met de Kruisiging.

Zie verder over het beschreven tafereel Hoofdstuk IV, Art. II, § 2.

78/ fol. 77 vo

56-V Mis van Pasen: Resurrexi...

T. (Hand C + J)(2). - Terwijl rechts Christus uit het graf opstijgt komen links de drie heilige vrouwen het graf bezoeken. Deze laatste gebeurtenis wordt verhaald in het evangelie van Paasdag (Marc. 16, 1 e.v.).

---

(1) M. MEISS, Jan Van Eyck and the Italian Renaissance, - Venezia e l'Europa. Atti del XVIII Congresso Internazionale di Storia dell' Arte), Venetië, 1956, p.66-67 en afb. 22-24. - Vergelijk ook Kwinten Metsys, Kruisiging, (Museum Mayer-van den Bergh, Antwerpen); Meester van de Katharinalegende, Kalvarie (Museo del Prado, Madrid); Meester van 1518, Kalvarie (Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen en National Gallery, Londen, (afb. van deze twee laatste in (Tentoonstellingscatalogus) Anonieme Vlaamse Primitieven, Tielt, 1969, p.182, nr. 101 en p.183 nr. 101).

(2) De voorstelling werd niet opgenomen in de lijsten van M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.134 en 340.

I. (Hand I). - Christus, verkleed als tuinier, verschijnt aan Maria-Magdalena. Een opschrift geeft Christus' woorden weer: Noli me tangere (Joh. 20, 17).
De tekst werd aangebracht op een wit vlak, dat in de blauwe lucht werd uitgespaard. Deze eerste verschijning van de verrezen Christus volgt chronologisch op het bezoek der vrouwen aan het graf.

F. (Hand I). - Prefiguur: Jonas wordt bij de kusten van Ninive door de walvis uitgespuwd (Jon. 2, 11; Joh. 2, 2; Math. 12, 40). Deze prefiguur wordt veelvuldig gebruikt in verband met Christus' opstanding uit het graf, o.a. in de Speculum humanae salvationis (XXXII, 2), de Biblia pauperum (XXIX), de Concordantiae caritatis (fol. 102), de Concordantia veteris et novi testamenti en Gemoraliseerde Bijbel (pl. 440).

79/ fol. 80 vo

57 Mis van Ons-Heer-Hemelvaart: Viri Galylei...

T. (Hand B + I / Navolger van de Meester van het Parament van Narbonne). - Christus verdwijnt in de wolken terwijl de apostelen en de H. Maagd - die volgens de traditie bij dit gebeuren aanwezig was - verwonderd en vereenzaamd toekijken. Het epistel van dit hoogfeest diende als bron voor deze voorstelling.

I. (Hand F). - De profeet Elias vaart ten hemel in een vurige wagen. Dit roodgekleurde tuig steekt fel af tegen een zilveren achtergrond. De profeet werpt zijn mantel naar Eliseüs die op aarde achterblijft (zie fries).

F. (Hand F). - In de fries wordt de voorstelling van de initiaal voortgezet. Eliseüs grijpt de toegeworpen mantel. In een tweede scène slaat hij de mantel op de Jordaan opdat het water zich zou scheiden zodat een overtocht van de rivier mogelijk werd (2 Kon. 2, 11-14). Op een banderol werd de naam van de hoofdfiguur genoteerd: Helyzeus propheta.

Evenals Jonas, die door de walvis wordt uitgespuwd, een der meest gebruikte prefiguren is bij de Verrijzenis, wordt de Hemelvaart van Elias vrijwel algemeen als prefiguur voor deze van Christus aangewend, o.a. in de Speculum humanae salvationis (XXXIII, 3), de Biblia pauperum (XXXIV), de Concordantia veteris et novi testamenti en Gemoraliseerde Bijbel (pl. 175)(1).

80/ fol. 84 vo

58 Mis van Sinksen: Spiritus Domini...

T. (Hand B / Meester van Sint-Jan-Baptist, begonnen door de Parementmeester ?). - De H. Geest wordt uitgezonden door God de Vader en Christus, die omkranst door engelen verschijnen, en daalt neer over de H. Maagd en de apostelen.

I. (Hand I ?). - Een naar alle zijden uitstralende vuurbol wordt hier waarschijnlijk aangewend als illustratie van de aanvangstekst van deze mis: Spiritus Domini replevit orbem terrarum (Wijsh. 1, 7). Inderdaad wordt de H. Geest met vuur en licht in verband gebracht. Het epistel van Sinksen is genomen uit de Handelingen der Apostelen waarin verhaald wordt hoe de H. Geest in het Cenakel boven de hoofden der discipelen "tongen als vuur" (2,3) doet verschijnen. In de sequentia van dezelfde mis, het Veni sancte Spiritus, wordt de H. Geest tot tweemaal toe bezongen als Lux beatissima en Lux cordium en wordt tot hem gebeden opdat hij een straal van zijn Licht (lucis tuae radium) uit de hemel zou neerzenden om de harten te verlichten. Andere middeleeuwse teksten zijn hiermede in overeenstemming. Zo wordt volgens Dirc van Delf de H. Geest gezonden: ... recht als die raeyen van der sonnen... (2). Betreffende het alles doorstralende licht kan

---

(1) Ook DIRC VAN DELF, o.c., dl. III, A, p.162 en 224 gebruikt het beeld van Jonas en van Elias voor Verrijzenis en Hemelvaart.

(2) Ibidem, dl. II, A, p.242.

ook een parallel getrokken worden met de uitbeelding door de Gentse Rederijkers in 1458 van het Lam Gods van Van Eyck, waarbij de stralende Duif door een spreukband in verband gebracht werd met een citaat ontleend aan de reeds vermelde Handelingen der Apostelen: Repleti sunt omnes Spiritu sancto (1).

F. (Hand I). - Prefiguur: Mozes daalt neer van de Sinaïberg nadat hij de tafelen der wet uit Jahwehs handen ontvangen heeft. Hij toont ze aan de wachtende Joden. Rechts is de Ark des Verbonds opgericht (Exod. 34, 29-30). Dergelijke prefiguur is ontleend aan de Speculum humanae salvationis (XXXIV, 2), de Biblia pauperum (XXXV), de Concordantiae caritatis (fol. 120) en de Concordantia veteris et novi testamenti, waar ze in verband gebracht wordt met de nederdaling van de H. Geest op Pinksterdag. In tegenstelling tot de beschreven fries, waar Mozes terugkeert bij de Joden, wordt in de opgesomde compendia eerder de nadruk gelegd op het ontvangen der wet uit Jahwehs hand.

81/ fol. 87

59-VI Mis der H. Drievuldigheid: Benedicta sit...

T. (Hand A / Paramentmeester). - Het lag voor de hand de Triniteit, tot wiens eer sedert 1334 een voornaam feest in de liturgische kalender werd opgenomen, als onderwerp te kiezen voor de illustratie van deze bladzijde. Vader en Zoon zitten naast elkaar, dragen samen

---

(1) Volgens de beschrijving van de voorstelling van de toog "Chorus beatorum in sacrificium Agni Pascalis", op de Poel te Gent, ter gelegenheid van de Intrede van Filips de Goede, 23 april 1458 (Ms. in UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, GENT, Kronijk van Vlaenderen, XVe eeuw, ed. J. DE BAETS, De gewijde teksten van "Het Lam Gods" kritisch onderzocht, in Verslagen en mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde, Gent, 1961, p.612-614).

de wereldbol en zegenen hem. De H. Geest, onder de vorm van een duif, zweeft boven de aardbol. De achtergrond wordt door engelen gevuld. In de vier hoeken prijken de symbolen van de evangelisten. Op een banderol werd hun naam geschreven (cfr. nr. 59).

I. (Hand A/A bis / Assistent Paramentmeester). - Vier priesters bevinden zich vóór het altaar bij het evangelieboek.

F. (Hand A/A bis / Assistent Paramentmeester). - Afbeelding van een liturgische plechtigheid tijdens een huwelijksmis. Terwijl de priester aan het altaar staat strekken twee klerken of assistenten, mogelijk ook de getuigen, een doek uit boven de hoofden van bruid en bruidegom. Het betreft hier de voortzetting van de velatio nuptialis, een gebruik in de romeinse ritus sedert de eerste eeuwen opgenomen, waarbij tijdens de offerande en tijdens de zegening van de jonge echtgenote vóór het Pax Domini, de sluier werd opgelegd. In de middeleeuwen bedekt de sluier of het pallium de hoofden der echtelingen tijdens de plechtige huwelijkszegen, soms zelfs vanaf het Sanctus (1).

De keuze van de beschreven afbeelding bij de mis van de H. Drievuldigheid doet wel enigszins verwonderlijk en vreemd aan. De oplossing dient echter gezocht te worden in de geschiedenis van de huwelijksliturgie. Pas vanaf de XIIIe eeuw wordt op synodale vergaderingen geëist dat een mis aan de inzegening van huwelijken zou toegevoegd worden. Een vast misformulier werd echter niet opgelegd. Aan de hand van enkele schaarse teksten stelt men dan ook vast dat de gekozen misteksten ofwel verschillen naargelang het tijdstip van

---

(1) J. HUARD, La liturgie nuptiale dans l'Eglise romaine. Les grandes étapes de son évolution, (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), Leuven, 1957, p.5-6 en 91.

het kerkelijk jaar, ofwel een eklektische samenvoeging zijn van allerlei misgebeden. Soms wordt door de liturgisten de mis van de H. Geest aanbevolen, doch een zeer groot succes kent de mis van de H. Drievuldigheid. Deze wordt daardoor votiefmis (1). Het is zonder enige twijfel dit feit dat bij de verluchter of zijn inspirator de herinnering opriep aan de huwelijksplechtigheid wanneer een illustratie bij de Triniteitsmis moest worden gezocht.

Opmerkenswaard is het kleine, torenvormige tabernakeltje voor de eucharistische reservatie dat zich op het altaar van de celebrant bevindt (2).

Deze bladzijde is belangrijk wegens de aanwezigheid in de rechtermarge van een prins die in gebed voor de Triniteit, afgebeeld in het tafereel, neerknielt. Achter hem bevindt zich het wapenschild van de Hertog van Berry, gehouden door een bloedende zwaan, een der emblemen van de prins (3).

Zes engelen sieren de marges.

82/ fol. 90

Mis van Sacramentsdag: Cibavit eos...

T. (Hand C / Meester van Sint-Jan-de-Doper). - Rondom een tafel zitten Christus en zijn apostelen bij het Laatste Avondmaal. Enkel Judas, herkenbaar aan zijn geldbeurs, is op de grond neergezeten.

---

(1) IDEM, o.c., p.174-180.

(2) Zie een ander voorbeeld van soortgelijk tabernakeltje voor de eucharistische reservatie: BRITISH MUSEUM, LONDEN, Egerton,1070, getijdenboek (Parijs, 1409-1410) fol. 54 vo, (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 148). - Cfr. E. MAFFEI, La réservation eucharistique, Brussel, 1942, p.68-70.

(3) Zie Inleidend Hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre Dame.

De keuze van deze afbeelding staat vanzelfsprekend in verband met het epistel van de dag waarin Paulus het gebeuren van Witte Donderdag verhaalt (I Cor. 2, 23-29).

I. (Hand I (?)). - Een monstrans met hostie is geschilderd tegen een groene achtergrond met gouden bloemen.

F. (Hand I). - In deze fries worden twee sacramenten voorgesteld. Links is de biecht afgebeeld. Volgens laatmiddeleeuwse gewoonte is de priester gekleed met almutium en superplie. Hij zit neer in een houten leunstoel en legt de hand op het hoofd van de biechteling die neerknielt. Deze geste maakt deel uit van de absolutie (1). Rechts wordt door een priester, vóór het altaar, de communie uitgereikt. Op het altaarretabel werden met gouden lijnen op een blauwe grond de figuren van Christus, Sint-Jan en de H. Maagd getekend.

83/ fol. 93 vo

61-VII Mis van Sint-Jan-de-Doper: De ventre matris...

T. (Hand G). - In een binnenkamer speelt zich een gebeuren na Johannes' geboorte af. Elisabeth, in het kraambed, neemt haar kind aan uit de handen van een dienares. Het interieur is met grote realiteitszin weergegeven. Elisabeth ligt neer in een groot bed met rode gordijnen en een baldakijn dat vastgehecht is aan de zoldering die op kinderbalken rust. De dienares heeft op een eigenaardige wijze het onderste gedeelte van haar mouwen omgeslagen opdat ze haar tijdens het werk niet zouden hinderen. Twee andere vrouwen (2) en een

---

(1) W. SCHLOMBS, Die Entwicklung des Beichtstuhls in der Katholischen Kirche. Grundlagen und Besonderheiten im alten Erzbistum Köln, Dusseldorf, 1956, p.20.

(2) Volgens K. SMITS, o.c., p.51 is de vrouw rechts met haar kruikje Magdalena.

kind bevinden zich in de kamer, die rijkelijk van meubelen is voorzien. Links, tegen de wand, een onversierde koffer. Dank zij het opgeslagen deksel is de inhoud zichtbaar. In het midden een vrijstaand dressoir. Op een vloertje onderaan en op het kastje, waarvan het deurtje met maaswerk is versierd, bevindt zich huisgerei, o.a. een prachtige XVe-eeuwse beker van glas. Ook zitmeubelen zijn aanwezig. De achterwand wordt doorbroken door een raam, waar twee wapenschilden zijn ingewerkt (1). Rechts hiervan is een deur aangebracht en daarboven een rek met tinnen vaatwerk. Hierin weerspiegelt zich de rode kleur van het baldakijn. Achter deze deuropening leidt een gang naar een vertrekje in de achtergrond, waarin zich een vrouw bevindt met de rug naar de toeschouwer. In deze gang zit Zacharias, gekleed op de wijze der profeten, neer op een bank langs de wand, terwijl hij in een boek leest. Boven de tussendeur prijkt een wandschildering waarop men twee staande figuren herkent.

De wijze waarop deze geboortescène werd opgevat is getrouw aan een iconografische traditie (2). Ze is ook te vergelijken met de voorstellingen van de Geboorte van Maria die dezelfde elementen

---

(1) Zie Hoofdstuk III, Art. I, Portretten en wapenschilden, § 2.

(2) Zie voorbeelden vermeld in volgende voetnoot, en verder: BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, PARIJS, ms. 34, lectionarium, (Parijs, na 1400), fol. 46 vo; BIBLIOTHECA GOVERNATIVA, LUCCA, ms. 3122, missaal, (Parijs, ca. 1415), fol. 246 vo; (afb. M. MEISS, The Patronage..., dl. II, pl. 64 en 358. - Geboortetaferelen van profane aard: BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Douce, 208, CAESAR, De bello gallico, (Brugge, na 1474); Laud Misc. 751, QUINTUS CURTIUS, Historia Alexandri Magni, (Vlaams, ca. 1470-1480), (afb. O. PAECHT en J.J.G. ALEXANDER, Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library Oxford, 1. German, Flemish, French and Spanish Schools, Oxford, 1966, afb. 351 en 357 a.

vertoont en die vooral in de miniatuurkunst uitgroeien tot genre-tafereeltjes (1). Zelfs het doorzicht op een gang of ruimte achteraan de geboortekamer kan in zekere zin als een motief beschouwd worden dat een iconografische betekenis gekregen heeft vermits het op de meeste laatmiddeleeuwse geboortescènes weerkeert. De verklaring van dit verschijnsel is gelegen in het feit dat dergelijke indeling der woonvertrekken waarschijnlijk aan het werkelijk uitzicht van het middeleeuwse huis beantwoordt.

Enkele ongewoonheden kunnen opgemerkt worden bij de beschouwing van deze miniatuur. Getrouw aan de evangelietekst (Luc. 1, 59-64) zou men verwachten dat Zacharias, in plaats van te lezen zoals in dit tafereel, de naam van de boreling opschrijft (2). Hier doet hij eerder denken aan de voorstellingen van zittende en lezende profeten (3). Een tweede opvallend feit is het ontbreken van een badje

---

(1) Zie J. LAFONTAINE-DOSOGNE, Iconographie de l'enfance de la Vierge dans l'empire Byzantin et en occident, dl. II, Brussel, 1965, p.88 e.v. - Mooi voorbeeld in B.N.P., ms. lat., 17294, brevier van de Hertog van Bedford, (Parijs, ca. 1430), fol. 566 vo, (afb. V. LEROQUAIS, Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France, Planches, Parijs, 1938, pl. LXV.

(2) Voorbeelden: B.N.P., ms. lat., 8886, missaal en pontificale, (Frans, einde XIVe eeuw), fol. 446 vo, (afb. V. LEROQUAIS, Les pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France, Planches, Parijs, 1937, pl. XCII). - Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie, R. Vander Weyden, Retabel van Sint-Jan-de-Doper; Santa Maria Novella, Florence, Ghirlandaio, Johannes' naamgeving; Musée Condé, Chantilly, J. Fouquet, miniatuur met de Geboorte van Sint-Jan; Kathedraal, Lyon, glasramen met geschiedenis van Sint-Jan; Dom, Pisa, G. Pisano, Scènes uit het leven van Sint-Jan; Baptisterium, Florence, A. Pisano, Bronzen deur, (cfr. A. MASSERON, o.c., p.49-55 met andere voorbeelden, en afb. 24, 40, 50-53).

(3) Voorbeelden: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel, Meester van de Mariaboodschap van Aix-en-Provence, Profeet Jeremias, (ca. 1440-1450); Sint-Baafskathedraal, Gent, Lam Gods, achterzijde der zijluiken, profeet Zacharias.

waarin de pasgeborene zal gewassen worden, een voorwerp dat op de meeste miniaturen met geboortetaferelen door de verluchters, met hun gretige zin voor het detail, wordt aangebracht (vergelijk nr. 86)(1).

I. (Hand G).-God de Vader zit zegenend op een zetel. Het uitzicht van deze monumentale troon blijft getrouw aan de vormen die men ca. 1400 in de miniatuurkunst aantreft. Hij is geplaatst tegen een gouden achtergrond, symbolische weergave van de glorie. Deze aanvangsletter sluit bij de fries aan.

F. (Hand G).-Johannes doopt Christus die geheel naakt in het water staat. De H. Geest, uitgaande van de Vader die in de initiaal is voorgesteld, daalt over de Heiland neer. In de kunst geschiedt het dopen hetzij door immersie waarbij de dopeling door handoplegging wordt ondergedompeld, hetzij door effusie of het uitstorten van water boven zijn hoofd. Deze laatste wijze wordt in de Westerse kunst sedert de XIIe eeuw een nagenoeg gewone regel (2). Men kan dan onderscheid maken tussen de effusie met de hand, met een schelp of met een fles of vaas. Dit laatste instrument wordt op de besproken miniatuur gebruikt. In kunstwerken van de XVe eeuw, die hetzelfde

---

(1) Zie voorbeelden aangehaald in voorgaande voetnoten. - J. LAFONTAINE - DOSOGNE, o.c., dl. II, p.88-89, 99-100.

(2) A. MASSERON, o.c., p.99.

onderwerp uitbeelden, treft men de vaas zeer dikwijls aan (1). Het is zeer waarschijnlijk dat dit iconografisch motief ontleend werd aan een gewoonte die bij de toediening van het sacrament van het doopsel in zwang was (2).

---

(1) Voorbeelden: B.N.P., ms. lat., 10483, getijdenboek, (Pucelle-atelier, le helft XIVe eeuw), fol. 259; ms. lat., 919, Grandes Heures, (Parijs, ca. 1380-90), fol. 86; ms. lat., 18014, Petites Heures, (Parijs, vóór 1388), fol. 67 en 209 vo; ms. nouv. acq. lat., 3093, Très Belles Heures de Notre-Dame, (Parijs, ca. 1380-90), p.162, (afb. van deze miniaturen in M. MEISS, The Patronage..., dl. II, pl. 374, 222, 98, 168 en 16). - B.N.P., ms. lat., 1156 B, getijdenboek van Margareta van Orléans, (Frans, ca. 1450), (afb. V. LEROQUAIS, Les livres d'heures..., o.c., pl. XLVIII). - B.N.P., ms. lat., 1364, getijdenboek, (Noord-Frans, einde XIVe eeuw), fol. 37 vo, (afb. E. PANOFSKY, Early..., pl. 67, nr. 146). -BRITISH MUSEUM, LONDEN, Royal, 17. E.VII, getijdenboek, (Bondol-atelier (?), ca. 1357), fol. 134 vo, (afb. M. MEISS, The Patronage ..., dl. II, pl. 375). - MUSEUM MEERMANNO-WESTREENIANUM, 's-GRAVENHAGE, ms. B 23, bijbel van Karel V, (Parijs, 1372), fol. 468 (afb. M. MEISS, The Patronage..., dl. II, pl. 378). - PARTIKULIERE VERZAMELING, NEW YORK, getijdenboek (Nederlanden ?, le kwart XVe eeuw), fol. 150, (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 313). - K.B.B., Handschriften, IV 106, LUDOLF VAN SAKSEN, Vita Christi, (Zuidelijke Nederlanden, 1461), fol. 53 vo; - UNIV. BIBLIOTHEK, TUEBINGEN, DEPOT DER EHEM. PREUSS. STAATSBIBLIOTHEK, Cod. germ. quart. 42, gebedenboek van Maria van Gelre, (1415); OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, Bijbel, (3e kwart XVe eeuw), (afb. van deze laatste twee in J.G. HOOGEWERFF, o.c., dl. I, p . 169, pl. 70; p.564, afb. 318). - Voorbeelden uit de schilderkunst: Walters Art Gallery, Baltimore, Meester van 1400-1410, Doopsel van Christus, (afb. E. PANOFSKY, Early..., pl. 54, nr. 108 a); Sint-Janskerk, Lüneburg, H. Funhof, Scènes uit het leven van Sint-Jan-de-Doper (Retabel van Lüneburg), (4e kwart XVe eeuw); The National Gallery, Washington, Bartholomäusmeister, Doopsel van Christus, (ca. 1500), (afb. P. PIEPER, Das Stundenbuch der Bartholomäus-Meisters, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXI, 1959, p.154, pl. 75). - Zie ook in de drukkunst: Biblia pauperum, (Haarlem, 1430-1440), blad 9, (cfr. H.-Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad 9).

(2) A.D. SERTILLANGES, Le baptême et la confirmation, Parijs, 1929, p.14.

Sint-Jan draagt traditiegetrouw een wollen boetekleed: de huid van een kemel. Aan de polsen van de heilige bengelen de poten van het dier. Ook de staart is nog zichtbaar. De weergave van deze details is een iconografische eigenaardigheid die zeer weinig voorkomt in de Westerse kunst. Wel zijn enkele beeldhouwwerken van de late XVe of de vroege XVIe eeuw aan te wijzen waar benevens de poten ook de schedelhuid van de kemel deel uitmaakt van de kledij (1). Verder kan worden vermeld dat de Doper op deze fries neerknielt. Naast een staande Sint-Jan kan men inderdaad voorbeelden aanwijzen waar hij neerknielt op een rots boven de Jordaan (2). Opvallend is de afwezigheid van engelen die men nagenoeg op alle voorstellingen van het Doopsel weervindt en die naar iconografische gewoonte de klederen van Christus aanreiken (3).

---

(1) Technisch Instituut van de Sint-Jansberg, Maaseik, (begin XVIe eeuw). - De schedel met huid van het dier herkent men aan volgende gebeeldhouwde figuren van Sint-Jan: Premonstratenzerabdij, Averbode, (eerste derde XVIe eeuw); Sint-Andrieskerk, Balen, (XVIe eeuw); Sint-Amandskerk, Hoeleden, (einde XVIe eeuw). - Miniaturen: WALLRAF-RICHARTZ MUSEUM, KEULEN, getijdenboek van Sophia van Bylant, (Nederrijn, 1481), Sint-Jan-de-Doper met geknielde figuur, (afb. A. BOECKLER, Deutsche Buchmalerei der Gotik, Königstein im Taunus, 1966, p.69). Schilderijen: Museo del Prado, Madrid, nr. 2494, Meester van het H. Bloed, Triptiek met de Boodschap, (rechterluik), (le kwart XVIe eeuw); (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Anonieme Vlaamse Primitieven, Tielt, 1969, nr. 34).

(2) Voorbeelden: Biblia pauperum, (Haarlem, 1430-1440), blad 9, (voor de afb. zie voetnoot 1 p.342). - Nikolaikirche, Kalkar, Jan Joest van Kalkar, Hoogaltaar (linkervleugel), (1505-1508), (afb. G. SCHILLER, o.c., dl. I, afb. 385).

(3) Zie voorbeelden uit Italië, Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden, in A. MASSERON, o.c., pl. 29, 41, 86, 90, 91, 92, 93 en 94. - Het gebeurt dat de engelen wel aanwezig zijn doch hun specifieke functie verliezen (voorbeeld: The National Gallery, Londen, inv. nr. 665, P. della Francesca, 1470 (afb. G. SCHILLER, o.c., dl. I, afb. 383).

Een groots landschap met grote burcht op het tussenplan en met een tweede kasteel en een windmolen in de verte, ontwikkelt zich langs de oevers van de Jordaan (1). Rechts boven in de lucht is reeds de maan zichtbaar. De burcht op de heuvels van de achtergrond wordt van links uit belicht. Indien dit licht van de zon afkomstig is, beging de verluchter een fout vermits deze planeet nooit op zulke wijze licht kan afstralen bij de voorgestelde stand van de maan. Mogelijk moet de onzichtbare lichtbron met de stralende Duif uit de initiaal vereenzelvigd worden.

Zie verder over deze fries Hoofdstuk IV, Art. II, § 1, C.

84/ fol. 97

62 Mis van Sint-Pieter: Nunc scio vero...

T. (Hand K). - Sint-Pieter wordt door een engel uit de gevangenis verlost en door een poort de stad binnengeleid. Het ijzeren hekken heeft zich vanzelf geopend (Hand. 12, 6-10).

I. (Hand K). - Sint-Pieter bevindt zich in een open landschap en dankt de hemel voor de verlossing (Hand. 12, 11).

F. (Hand K). - Petrus klopt na zijn bevrijding aan het huis van Maria, moeder van Marcus (Johannes), aan. Het dienstmeisje opent voor hem de deur. Binnen zijn talrijke lieden in gebed verenigd (Hand. 12, 12-16).

De keuze van deze onderwerpen biedt moeilijkheden noch aangaande de interpretatie, noch wat de herkomst aangaat. Ze werden alle geput uit de Handelingen der apostelen.

---

(1) J. LEJEUNE, Jean van Eyck et le premier paysage Luxembourgeois, lezing gehouden op de Viering van de CXXVe verjaring van de koninklijke Academie voor Oudheidkunde van België, Brussel, 15 december 1967, herkent in dit landschap een welbepaalde plaats gelegen in Luxemburg.

Uit dit boek werden bovendien betreffende de geschiedenis van Sint-Pieter enkele teksten overgeschreven in de bovenvermelde mis. Zo biedt het evangelie het verhaal van de bevrijding van de apostel dat in het tafereel werd uitgebeeld. De introïtus geeft de bezinning van Sint-Pieter weer, wat treffend in de initiaal die deze tekst opent, werd geïllustreerd.

85/ fol. 100 vo

63 Mis van de Tenhemelopneming van Maria: Gaudeamus omnes...

T; (Hand B + F / Navolger van de Meester van het Parament van Narbonne). - Op een monumentale zetel, gedragen door drie engelen, en omringd door engelen en cherubs, wordt Maria door de Vader gekroond en gezegend (1). Beiden zijn gezeten op dezelfde troon. Dergelijke voorstelling van het apocrief thema van de kroning vervangt een ouder motief waarvan men sinds de XIIe eeuw talrijke voorbeelden kan aantonen: volgens deze oudere iconografie werd Maria door Christus gezegend na de kroning. Sedert de XIIIe eeuw wordt de kroning zelf uitgebeeld terwijl Christus ca. 1400 dikwijls vervangen wordt door de Vader. Ofschoon in de loop der XIVe eeuw een geheel nieuwe voorstelling tot stand komt waarbij Maria door de Triniteit wordt gekroond, is de beschreven iconografische uitbeelding in overeenstemming met talrijke oude gewijde traktaten en devotieteksten evenals met psalm 45 (44) waaruit als graduale gedeelten werden overgenomen in de mis van de Tenhemelopneming en die volledig gelezen wordt in de nocturn op hetzelfde hoogfeest.

---

(1) Zie over deze miniatuur en over de iconografie van de kroning: F. BAUDOUIN, De Kroning van Maria door de Drieëenheid in de vijftiende-eeuwse schilderkunst der Nederlanden. Ikonografische vaststellingen naar aanleiding van Dieric Bouts' "Kroning van Maria" te Wenen, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl. VIII, 1958, p.187 e.v. - Zie ook L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.624-625. - Cfr. infra, nr. 90.

I. (Hand F). - Maria wordt door twee engelen ten hemel opgenomen. Deze aanvangsletter van de introïtus illustreert klaarblijkelijk de inhoud van deze intredezang wâarin men zijn vreugde uit over Maria's assumptio. Opvallend is volgend detail: Maria werpt haar gordel naar de aarde. De verklaring van dit fenomeen volgt bij de bespreking van de fries.

F. (Hand F). - Thomas grijpt de gordel die hem wegens zijn ongelovigheid betreffende de tenhemelopneming door Maria werd toegeworpen (zie initiaal). Deze voorstelling is ontleend aan een late legende, die o.m. in de Legenda aurea wordt verhaald (1).

Het grootste gedeelte van de fries is echter verlucht met een voorstelling die chronologisch vóór de tenhemelopneming plaats greep: Maria wordt op haar doodsbed door de apostelen omringd. Deze gebeurtenis wordt niet vermeld in de synoptische evangeliën, doch gaat voort op een apocrief geschrift dat getiteld is Transitus Sanctae Mariae en een Latijnse bewerking zou zijn uit de Ve eeuw van een oorspronkelijke Griekse tekst. In deze Transitus wordt uitgelegd hoe het komt dat de apostelen Maria in haar laatste ogenblikken bijstonden: na een verzoek van de H. Maagd aan God werden de discipelen op wonderbaarlijke wijze vervoerd van de plaatsen waar ze predikten tot bij de woonst van Maria (2).

86/ fol. 103

64 Mis van de geboorte van Maria: Gaudeamus omnes...

T. (Hand C + F / Navolger van de Meester van het Parament van Nar-

---

(1) JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.504-513. - L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.616. - Het motief komt zelden voor in de Nederlandse kunst (zie J. BRUYN, De Levensbron. Het werk van een leerling van Jan Van Eyck, 's-Gravenhage, 1957, p.111-112.

(2) J. HERVIEUX, De apocriefe evangeliën, Amsterdam-Antwerpen, 1963, p.77 e.v. - Verdere bibliografie bij E. GULDAN, o.c., p.338-339.

bonne). - Terwijl de heilige Anna vanuit haar bed toekijkt, wordt de kleine Maria door twee vrouwen gewassen.

I. (Hand F). - Nadat hem zijn onvruchtbaar huwelijk verweten werd, heeft Joachim zich in de woestijn teruggetrokken om te vasten en te bidden. Een engel brengt hem de boodschap dat hij naar Anna, zijn echtgenote, moet weerkeren daar zij door goddelijke tussenkomst een kind ter wereld zal brengen. Deze aankondiging wordt op deze bladzijde over twee afzonderlijke ruimten verdeeld: in de initiaal werd de engel geschilderd. Deze goddelijke boodschapper draagt een banderol met een tekst die nagenoeg onleesbaar geworden is. Joachim zelf, tot wie hij het woord richt, werd aan de fries voorbehouden.

F. (Hand F). - Links blikt Joachim op naar de engel die in de aanvangsletter werd uitgebeeld. De man is als schaapherder voorgesteld, een motief dat in de gotische kunst gemeengoed is (1). In het rechtse gedeelte van de fries grijpt na Joachims terugkeer uit de woestijn de ontmoeting met zijn vrouw plaats vóór de Gouden Poort. Op de miniatuur wordt dit bouwwerk door de gouden kleur treffend gekenmerkt.

De onderwerpen voor de verluchting op deze bladzijde werden niet ontleend aan het misformulier op Maria's geboorte. Men treft ze aan in de apocriefe evangeliën, vooral in het Proto-evangelie van Jacobus (einde IIe- begin IIIe eeuw), dat van groot belang is geweest voor de iconografie in het Oosten.

In het Westen daarentegen was het Evangelie van de Pseudo-Mattheus (VIIe of VIIIe eeuw), dat grotendeels op het voorgaande voortgaat, van grote invloed. De omarming vóór de Gulden Poort is een

---

(1) J. LAFONTAINE-DOSOGNE, o.c., dl. II, p.76.

typisch verhaal uit het laatste geschrift (3,5)(1). Deze apocriefe teksten werden later overgenomen in de Legenda aurea (2) en in andere opstellen van christelijke auteurs (3).

87/ fol. 106

65-IX Mis van Sint-Michael, aartsengel: Benedicite Dominum...

T. (Hand C + F / Navolger van de Paramentmeester). - Sint-Michael triomfeert over de draak.

I. (Hand F). - Voorstelling van de psychostasie: de aartsengel weegt de zielen. Dit thema dat men reeds aantreft in de XIIe eeuw (kath. Autun) wordt in de latere middeleeuwen soms opgenomen in de voorstelling van het Laatste Oordeel (4). In toneel en stichtende literatuur is het thema niet onbekend (5).

F. (Hand F). Sint-Michael voert de engelen aan die gewapend met zwaard of kruisstaf duivelen en monsters verslaan die zowel in de lucht, op de aarde als in de zee opdagen. Dergelijke scène lijkt geïnspireerd te zijn aan de apocalyptische voorstelling van de strijd tussen de goede en de kwade engelen (Apoc. 12-13).
In deze tekst is sprake over het beest dat opduikt uit de hemel, uit de zee en uit de aarde.

---

(1) Zie uitvoerig J. LAFONTAINE-DOSOGNE, o.c., dl. II, p.9 e.v.; J. HERVIEUX, o.c., p.21-26; L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.155-161.

(2) JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.581-590.

(3) O.a. VINCENTIUS VAN BEAUVAIS, Biblioteca mundi, dl. IV, Speculum historiale, Dowaai, 1624, p.195.

(4) Cfr. J.J.M. TIMMERS, o.c., p.724-725, nr. 1678.

(5) Voorbeelden: Middelnederlandsche Marialegenden, o.c., dl. I, p.265; dl. II, p.28, 125 en 212.

In deze fries is Michael gewapend met een blauw schild met drie gouden lelies. Deze heraldische kleuren en stukken wijzen op een mogelijke Franse inspiratie. In volgend hoofdstuk zal hierover verder worden uitgeweid (Art. I. § 2).

88/ fol. 109 vo

66 Mis van de engelen: Benedicite Domino (sic)...

T. (Hand K). - Bij een vijver, Bethsaida (Bezata, Betesda) genaamd, wachten zieken tot de engel het water in beroering zal brengen. Getrouw aan de beschrijvingen is deze badinrichting omsloten door muren met vijf portieken (Joh. 5, 1-4)(1).

I. (Hand K). - De H. Michael vecht tegen de duivel.

F. (Hand K). - Links bevindt zich Christus in de woestijn; engelen komen om Hem te dienen (Matth.4, 11). In het rechtse gedeelte van deze fries herkent men Sint-Jan op Patmos bij het schrijven van de Apocalypse. Volgens het opschrift van dit boek zou een engel aan Johannes Christus' openbaring bekend gemaakt hebben.

---

(1) HONORIUS VAN AUTUN, Speculum ecclesiae, - Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. CLXXII, Parijs, 1854, kol. 912. - DIRC VAN DELF, o.c., dl. II A, p.100 vergelijkt de vijf wonden van Christus met "... der piscinen... die vijf voirburchten of portaelkyns had...". - PETRUS COMESTOR, o.c., kol. 1579. - L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.503 en 1503-1504. Zie ook afb. in PIERPONT MORGAN-LIBRARY, NEW YORK, ms. 917, getijdenboek van Katharina van Kleef, (Utrecht ?, ca. 1435), p.114 (afb. Die miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve, Berlijn, 1966, nr. 86). - In feite gaat het hier om een voorstelling die behoort tot een reeks met als onderwerp de geschiedenis van het H.Kruis: voorbeelden in het getijdenboek van Katharina van Kleef (zie boven) en in de Geschiedenis van het heylighe Cruys or History of the Holy Cross. Reproduced in Fac-simile from the Original Edition printed by J. Veldener in 1483, ed. J.P. BERJEAU, Londen, 1863, cap. XLV-XLV . De voorstelling wordt ook gebruikt als prefiguur in een tapijtwerk met de Allegorie van Maria, bron van levend water, (Musée du Louvre, Parijs, (afb. R. A. d'HULST, Vlaamse wandtapijten van de XIVe tot de XVIIIde eeuw, Brussel, 1960, p.98-99).

Op deze bladzijde heeft de verluchter geen beroep gedaan op de lezingen en gebeden uit de mis der engelen. Klaarblijkelijk heeft hij gezocht naar voorstellingen waarin engelen een opmerkelijke rol spelen.

89/ fol. 111

67-X Mis van Sint-Hilarius: In medio ecclesie...

T. (Hand K). - De H. Hilarius, bisschop van Poitiers (ca. 315-367), belijder en kerkleraar, spreekt tot de gelovigen. Hij is gekleed met een rood misgewaad. Deze prediking grijpt plaats in het koor van een kerk tijdens het opdragen van de mis. Met deze scène wordt de introïtus van de mis der kerkleraars treffend geïllustreerd: In medio ecclesie aperuit os ejus..." In het midden der kerk (vergadering) heeft de Heer hem de mond geopend" (Eccl. 15, 5). De voorstellingswijze is verwant aan afbeeldingen waarop Hilarius op de synode van Seleucia (359) zetelt (1).

Het koor is axiaal gezien vanuit het transept. Het bestaat uit twee traveeën en een driezijdige absis, met kooromgang. De opstand bestaat slechts uit twee geledingen. De pijlers zijn voorzien van kapitelen, versierd met een dubbele rij bladeren. Ook de schalken die de gewelfribben ontvangen, vertonen kapitelen. De zwikken tussen de extrados der bogen van de onderste geleding en de bovenlichten, zijn voorzien van traceerwerk. Een triforium ontbreekt, doch vóór de bovenlichten is een loopgang voorzien (2).

Wat betreft het kerkmobilair is deze miniatuur uiterst interessant. Men bemerkt de priesterstoelen rechts in het koor. Op het al-

---

(1) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.648.

(2) Zekere elementen herinneren aan de architectuur van de Onze-Lieve-Vrouwkathedraal te Antwerpen.

taar bevindt zich een geschilderd retabel met het Kruis, Maria en Sint-Jan, alsmede twee heiligen. Men kan dergelijke wijze van opstelling met de Calvarie van de Huidevetters van Brugge (ca. 1390-1400)(1) vergelijken. Op het retabel zijn nog drie gesculpteerde beelden geplaatst, waarbij men in het midden de H. Maagd met Kind herkent.

I. (Hand K). - De verluchter penseelde Hilarius als bisschop, met mijter en staf (2).

F. (Hand K) Jezus staat vóór zijn apostelen die alle een brandende lantaarn in de hand dragen en een witte gordel om hun middel hebben gebonden. Zij bevinden zich in een kerkinterieur. Deze scène werd tot hiertoe verkeerd geïnterpreteerd omdat men zich baseerde op een passage uit het evangelie van de mis der kerkleraars (In medio (3)) dat o.a. op het feest van Sint-Hilarius werd gelezen: Vos estis lux mundi... (Matth.5, 13-19). Het nazicht van het Milanees getijden- of misboek ter plaatse heeft uitgewezen dat hier een ander evangelie werd neergeschreven (fol. 112), namelijk Lucas 12, 35-40. Deze tekst wordt thans normaal voorbehouden aan de mis voor een belijder niet-bisschop (Os justi). Of hier bij het kopiëren een vergissing werd begaan of een eigen misformulier werd gevolgd, doet niets ter zake. Het is alleszins opmerkelijk dat de miniaturist de tekst van laatstvermeld evangelie heeft geïllustreerd: "Houdt uw

---

(1) Sint-Salvatorskathedraal, Brugge, (J. DOCHY, De schilderkunst te Brugge, Brugge, s.d., p.11; J. DUVERGER, Brugse schilders ten tijde van Van Eyck, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl. IV, 1955, p.91).

(2) JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.89-100; L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.647.

(3) Pl. BRUYLANTS, Les oraisons du missel romain, dl. I, Leuven, 1952, p.173.

lenden omgord en brandend uw lampen. Weest als mensen, die wachten op hun heer...".

90/ fol. 113

68-XI Mis van Allerheiligen: Gaudeamus omnes...

T. (Hand K). - De voorstelling biedt een versmelting van een Allerheiligenbeeld en een Kroning van Maria. De H. Maagd, een stralende kroon op het hoofd, knielt neer aan de voeten van de Triniteit . Naar iconografische gewoonte draagt ze niet een kostbaar gouden kleed, doch wel een effen blauwe mantel, het vestitus deauratus uit psalm 45 (44), 10. Christus, die samen met de Vader door één mantel wordt omkleed, zegent zijn Moeder (cfr. de idee van Bruidegom en Bruid). Dergelijke voorstelling waarbij de Drievuldigheid betrokken wordt bij de kroning van Maria komt in de Westerse kunst sedert kort vóór 1400 voor (1).

De Drievuldigheid wordt aanbeden door de uitverkorenen, in vier horizontale registers opgesteld. De drie bovenste zijn in het midden door een wolkenbank gescheiden; de groepen treden links en rechts uit gebouwtjes of tenten naar voren. Men onderscheidt op het eerste register links de maagden, rechts apostelen, profeten, patriarchen. Op het tweede register herkent men de belijders, hier door pausen en prelaten vertegenwoordigd. Op het derde register treden links uit hun tenten krijgslieden te voorschijn; rechts bemerkt men leken en geestelijken (waaronder een kartuizer). De groep op de voorgrond bevat gelukzalige mannen en vrouwen; men herkent een keizer en naast hem een monnik (franciskaan).

Alle categorieën en klassen zijn aldus vertegenwoordigd.

---

(1) Cfr. supra, nr. 85. - Zie verder over deze miniatuur en over het thema van de kroning van Maria door de Triniteit: F. BAUDOUIN, art. cit., p.190 e.v.

Dergelijke voorstelling van het "hemels hof" treft men veelvuldig aan in getijdenboeken van de XVe en de XVIe eeuw en ook in de handschriften van de De Civitate Dei van Augustinus (1) of in andere werken. Het betreft een voorstelling van de verschillende categorieën van heiligen die in de hemel worden opgenomen (2).

I. (Hand K). - Een engel brengt een teken aan op het voorhoofd van een schare lieden. De interpretaties van deze initiaal lopen enigszins uiteen (3). Nochtans wordt de uitleg vergemakkelijkt door een zwevende engel die een banderol draagt met de woorden Nolite nocere terre et mari, een tekst ontleend aan de Apocalypse (7, 3): God beveelt de engelen zijn dienaars op aarde te sparen en hun voorhoofd met een herkenningsteken te zegelen (4) . De aanwezigheid

---

(1) Vooral als illustratie van het 22e hoofdstuk. A. DE LABORDE, Manuscrits à peintures de la Cité de Dieu de Saint-Augustin, 3 dln., Parijs, 1909, passim.

(2) Voorbeelden: B.N.P., ms. franç., 245, Legenda aurea, (1477-1486), fol. 156; BIBLIOTHEQUE NATIONALE, MÂÇON, ms. I, Les deux Cités, (ca. 1480), fol. 271, (afb. van deze twee in A. DE LABORDE, o.c., pl. LXI, CXXVII). - Zie ook UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, PRAAG, ms. XIV, A 17, bijbel van Vélislav, (Bohemen, ca. 1340), fol. 22, (afb. G. MANDEL, Romaanse en gotische miniaturen, Amsterdam, 1964, afb. 111). - Musée de la Chartreuse, Dowaai, Jean Bellegambe, polyptiek van Anchin, (ca. 1510), (afb. Musée Douai. Peintures, s.l., 1967). - Hospice, Villeneuve-lès-Avignon, Enguerrand Charenton, Kroning van de H. Maagd, (1453-1454), (afb. J. LASSAIGNE en G.C. ARGAN, De Van Eyck à Botticelli, Geneve, 1955, p.71-73). - The Metropolitan Museum of Art, New York, omgeving van Van Eyck, Laatste Oordeel (luik van diptiek). - Omschrijving van het onderwerp en literatuur: E. KIRSCHBAUM, Lexikon..., o.c., dl. I, kol. 101-104.

(3) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.120: engelen staan de gelovigen bij; G. HULIN DE LOO, Heures..., p.65: engelen staan de rechtvaardigen bij.

(4) Cfr. E. MÂLE, o.c., p.443 e.v.; L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.700.

van deze scène vraagt weinig uitleg.
Er bestaat immers een nauwe band met het Allerheiligenbeeld: het gaat hier om het aanduiden der uitverkorenen die God en het Lam mogen aanschouwen. Bovendien is de scène ontleend aan het epistel van de Allerheiligenmis (1).

F. (Hand K). - Prefiguur: de Speculum humanae salvationis (XLII) toont bij de figuur van de gelukzaligen in de hemel de voorstelling van het feest van Koning Assuerus (Ester, 1, 1-4) en van het feestmaal van de kinderen van Job (Job, 1, 4). Daar in deze fries de centrale figuur een kroon draagt, lijkt het aangewezen hier de uitbeelding te zien van het feest dat Koning Assuerus zijn hovelingen en zijn prinsen aanbood: dit oudtestamentische feestmaal is een voorafbeelding van de hemelse zaligheid.

91/ fol. 116

69-XIII Dodenmis: Requiem eternam...

T. (Hand G). - In een kerkinterieur wordt een mis opgedragen voor een overledene. Een priester wordt hiertoe bijgestaan door een dienaar, met superpelliceum gekleed. Het schijnt te gaan om een eenvoudige plechtigheid. Gelovigen, gekleed in rouwgewaden scharen zich rond de katafalk. Deze is versierd met wapenschilden. De kist is volledig bedekt met een rood kleed waarboven een smal wit doek. De architectuur van dit gebouw zal later ter sprake komen (2). Er dient

---

(1) Vergelijk K.B.B., Handschriften, 9961-62, psalter van Peterborough, (Oost-Engeland, ca. 1300), fol. 56 vo, (afb. Librye..., pl. I): hier wordt het tekenen met de tau op het voorhoofd typologisch in verband gebracht met de Kruisiging van Christus.

(2) Het interieur wordt geïnterpreteerd als zijnde in opbouw of als een poging van de verluchter om een stukje van het exterieur te laten zien. - Zie verder Hoofdstuk IV, Art. II, Ontleningen aan panelen van de groep Van Eyck, § 1, B.

enkel nog op gewezen te worden dat het altaar versierd is met een retabel dat door zijn rode boord met gouden roosjes herinnert aan Maaslandse altaartafels van rond 1400.

Deze voorstelling biedt een zeer interessant voorbeeld van een oud iconografisch onderwerp dat in zeer vele gevallen teksten van de dodenmis of het officie der overledenen versiert. Later schildert men ook als illustratie bij de vermelde teksten de opwekking van Lazarus, of zelfs een voorstelling van de Drie Doden en de Drie Levenden, de dodendans, een begrafenisstoet of het ontzielde lichaam (1).

De keuze van de eigenlijke mis der overledenen op deze bladzijde is echter begrijpelijk in het licht van de tekst die diende geïllustreerd te worden.

I. (Hand G). - Christus, gezeten op een regenboog, verschijnt voor het Laatste Oordeel. Een vuurstroom gaat van zijn mond uit (Dan. 7, 10). Onderaan openen zich de graven waaruit de doden opstaan (Dan. 12, 2; Ezech. 37, 12; Job 5, 28 e.v.).

F. (Hand G). - Zegening van het graf en voltrekking van de begrafenis op een kerkhof (2).

De drie voorstellingen op deze bladzijde vormen een eenheid: ze staan alle in verband met de dood, hetzij met het Oordeel, hetzij met de aardse liturgische plechtigheden bij het overlijden, zoals mis en begrafenis. Tevens sluiten ze aan bij de tekst uit het mis-

---

(1) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.XLVIII.

(2) Een analoge zegening van het graf met dezelfde personages en liturgische gestes als op de besproken fries treft men aan in het Breviarium Grimani, (Vlaanderen, begin, XVIe eeuw), bewaard in de BIBLIOTECA MARCIANA, VENETIE.

saal. Het tafereel illustreert de mistekst in zijn geheel, de initiaal blijkt een treffende uitbeelding van het Dies irae die als sequentia wordt gelezen en de fries heeft betrekking op de uitvaart die normaal bij de mis der overledenen aansluit.

Over het tafereel zal verder gehandeld worden in de hoofdstukken III (Art. V) en IV, (Art. II, § 2).

92/ fol. 118

70 Mis van het H. Kruis: Nos autem gloriari oportet...

T. (Hand G). - Het tafereel stelt een gebeuren voor dat zich volgens de legende in 324 heeft afgespeeld. Nadat keizerin Helena zich naar Jeruzalem heeft begeven, slaagt zij er bij de Joden in te achterhalen waar het kruis waarop Christus gestorven was, werd begraven. Op de miniatuur zijn de werklieden bezig met het opdelven van kruisen. Dit geschiedt op aanwijzing van de Jood Judas. Ondertussen kijken links Keizerin Helena en haar raadslieden of de plaatselijke vertegenwoordigers van het gezag toe.

T. (Hand I, op schets van G (?)). - Christus aan het kruis. De keuze van dit onderwerp sluit nauw aan bij de inhoud van de mis, speciaal bij de tekst van de introïtus die door deze gehistorieerde letter wordt ingezet: Nos autem gloriari oportet in cruce Domini nostri Jhesu Christi.

F. (Hand I, op schets van G (?)). - In aanwezigheid van Keizerin Helena en van een schare gezagdragers worden de opgedolven kruisen beproefd op een dode. Bij aanraking met het ware Kruis keert hij tot het leven terug.

Deze twee opeenvolgende fasen uit de geschiedenis van het H. Kruis die in tafereel en fries werden uitgebeeld, vormen een treffende illustratie voor deze mis van de Kruisvinding. Van de geschiedenis

van deze ontgraving bestaat meer dan één versie (1). Degene die hier wordt geïllustreerd is ontleend aan de Legenda aurea (2). Buiten dit werk was in de late Middeleeuwen de editie van een geschiedenis van het H. Kruis onder vorm van een blokboek, door Jan Veldener in 1483 gepubliceerd, van groot belang (3). Nochtans gaat de illustratie in het horarium eerder terug op de Gulden Legende dan op de traditie die in genoemd blokboek werd vastgelegd. Dit blijkt uit volgend detail. In de uitgave van Veldener worden samen met het Kruis de nagels opgegraven waarmee Christus was vastgehecht. In de Legenda aurea daarentegen gebeurt dit pas veel later. De miniatuur in kwestie stemt hiermee overeen: er is geen spoor van nagels te bespeuren.

Over het tafereel zal nog uitvoerig gehandeld worden in Hoofdstuk III, Art. V , evenals in Hoofdstuk IV, Art. IV, § 2. De fries komt nog even ter sprake in laatstgenoemde paragraaf.

93/ fol. 120

71 Mis van de H. Maagd: Salve sancta parens...

T. (Hand A / Paramentmeester). - Maria zetelt met haar naakt Kind (4) op een monumentale troon. Ze is omgeven door engelen waarvan er twee een kroon boven haar hoofd houden; twee andere heffen een tiaar boven Jezus en nog andere bieden bloemen aan. Maria heeft

---

(1) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.633-634.

(2) JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.306-311. - Zie ander voorbeeld van dergelijke opstelling: BIBLIOTECA REALE, TURIJN, ms. varia, 186, missaal van Claudio Villa, (ca. 1475), fol. 221 vo (De Gouden Eeuw..., p.178, nr. 228).

(3) Geschiedenis van het heylighe Cruys; or History of the Holy Cross. Reproduced in Fac-simile from the Original Edition printed by J. Veldener in 1483, ed. J.P. BERJEAU, Londen, 1863.

(4) Over het naakte Kind, zie M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.129-130.

een der borsten ontbloot waaruit melk spruit en toont ze aan een personage dat voor Haar neerknielt. Deze man is gekleed in een lang rood gewaad met kap (een monnik ? de Hertog van Berry ?).

Dergelijke voorstelling herinnert aan het visioen van de H. Bernardus van Clairvaux, wiens lippen de H. Maagd op mystieke wijze met haar melk bevochtigde (1). Nochtans draagt de hier geknielde figuur niet het witte gewaad der cisterciënzers. Deze voorstelling zou hier trouwens weinig zin hebben. Daar de miniatuur dateert uit de eerste verluchtingscampagne heeft men dit personage wel eens aangezien als de Hertog van Berry. Dit blijkt echter bij de studie van zijn portretten op moeilijkheden te stuiten (2). Wat er ook van zij, dit tafereel met de uitbeelding van de Virgo lactifera heeft een duidelijke betekenis: Maria voedt niet alleen haar Kind doch, als Mater omnium, de gehele mensheid (3).

Het is niet uitgesloten dat deze miniatuur die de H. Maagd als moeder voorstelt, geïnspireerd werd op het evangelie van deze mis,

---

(1) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 1, p.213-214.

(2) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.128.

(3) IDEM, o.c., dl. I, p.128. - Vergelijk de stichtende literatuur: Middelnederlandsche Marialegenden, o.c., dl. I, p.61 en 226. - Zie een miniatuur met een mirakel van Maria waarbij ze een zieke ter hulp snelt met een straal melk uit haar borst: B.N.P., ms. nouv. acq. franç., 24541, Miracles de Notre-Dame, (Parijs, le helft XIVe eeuw), fol. 39 vo, (afb. M. MEISS, The Patronage..., dl. II, pl. 562), of de tussenkomst voor een prins: FITZWILLIAM MUSEUM, CAMBRIDGE, ms. 3-1954, getijdenboek, (Frans, ca. 1400), fol. 451, (afb. M. MEISS, o.c., dl. II, pl. 564. - Zie ook K. SMITS, o.c., p.159-160, E. DE JONGH, Speculaties over Jan Gossaerts Lucas-madonna in Praag, in Bulletin Museum Boymans van Beuningen, dl. XIX, 1968, p.53-54. - M. MEISS, o.c., dl. I, p.128 wijst er ook op dat de Hertog van Berry druppels melk van de H. Maagd tussen zijn verzameling relieken bezat (J. GUIFFREY, Inventaires de Jean, Duc de Berry, dl. I, Parijs, 1894, p.31, nr. 60; p.292, nr. 1111; dl. II, Parijs, 1896, p.274, nr. 1070).

een lofzang op Maria's schoot en borst. Dit evangelie wordt trouwens in de fries volledig uitgebeeld.

I. (Hand A bis / Atelier Paramentmeester). - Twee musicerende engelen.

F. (Hand A bis / Atelier Paramentmeester). - In de fries beeldt de verluchter het evangelie van de hier gekopieerde mis van de H. Maagd uit (Luc. 11, 27-28). Terwijl Christus, vergezeld van Maria, Petrus en Paulus, tot de menigte predikt staat een vrouw op en roept volgende woorden, die op een banderol werden overgeschreven: B [eatus] venter qui te port [avit] . Christus geeft hierop volgend antwoord dat eveneens op een spreukband werd genoteerd: Beati qui audiunt verbum et custodiunt illud.

94/ fol. 122

92 Mis op de vigiliedag van het feest van Sint-Andreas: Dominus secus mare...

T. (Einde XIVe eeuw, herschilderd / Begonnen door de Paramentmeester, voltooid door de Meester van Sint-Jan-de-Doper). - Sint-Andreas wordt op het kruis gebonden.

T. (Hand K). - Christus roept Petrus en zijn broer Andreas als zijn eerste leerlingen, zoals in de introïtus van deze mis wordt verhaald (Matth. 4. 18-19).

F. (Herschilderd op de wijze van G). - Christus staat op de oever van het meer van Galilea en kijkt naar een bootje op het water. Hierin werpen drie vissers hun netten uit. Men herkent onder hen Petrus en Andreas wier hoofd met een nimbus omgeven is. Zoals bij de initiaal is de inhoud van deze scène ontleend aan het evangelie van Mattheus (4, 18-22). De tekst wordt gelezen tijdens de mis op het feest van Andreas.

95/ fol. 124

93 Mis van Sint-Andreas: Michi autem nimis...

Een tafereel werd niet voorzien.

I. (Hand K). - Een heer knielt biddend neer voor Sint-Andreas, die als attributen een boek en zijn marteltuig, een Andrieskruis, draagt. De heer is gekleed met een zwarte houppelande, doorweven met gouden rankwerk.

F. (Hand K). - Sint-Andreas, herkenbaar aan zijn X-kruis, klopt als pelgrim aan een huis aan. Hij zal in deze woonst een duivel ontmaskeren die als vrouw vermomd, een bisschop belaagt. Twee horens steken doorheen het hoofddeksel van de verklede demon. Deze legendarische gebeurtenis werd geput uit de Legenda aurea (1).

Tot slot van dit artikel volgt een algemene en samenvattende tabel van de iconografische beschrijving. Hij is niet alleen bedoeld als overzicht doch bovendien als hulp voor de lezer bij de lektuur van volgende bladzijden en van de verwijzingen die hierin werden opgenomen.

A) Verschillende gebeden tot God en de heiligen

32. Gebed tot Sint-Jan-de-Doper
    T. (eerste camp.) Sint-Jan-de-Doper in de eenzaamheid
    I. (Hand F) Prediking van Sint-Jan
    F. (Hand F) Dans van Salome en de onthoofding van Sint-Jan
33. Gebed tot patriarchen, profeten en apostelen
    T. (eerste camp.) Patriarchen, apostelen en profeten
    I. (Hand F) Het Lam Gods
    F. (Hand F) De Vierentwintig Ouderlingen uit de Apocalypse
34. Gebed tot de H. Magdalena
    T. (eerste camp.) Magdalena in het huis van Simon
    I. (Hand F) Magdalena ten hemel opgenomen
    F. (Hand F) Magdalena te paard - Opwekking van Lazarus

---

(1) JACOBUS DE VORAGINE, o.c., p.19-20. - Zie over dit posthuum mirakel van Sint-Andreas: L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 1, p.83.

35. Gebed tot de Martelaren
    T. (eerste camp.) Onthoofding van martelaren
    I. (Hand I) Steniging van een monnik
    F. (Hand I) Moord op de Onschuldige Kinderen
36. Gebed tot de Belijders
    T. (eerste camp.) Belijders
    I. (Hand I) Pelgrims
    F. (Hand I) Eremijten
37. Gebed tot de Maagden
    T. (Hand G) Virgo inter Virgines
    I. (Hand G ?) H. Ursula
    F. (Hand G) De Maagden volgen het Lam
38. Gebed opgesteld voor een prins
    T. (Hand G) Het gebed van een prins
    I. (Hand G) Christus en de H. Geest
    F. (Hand G) Personen en dieren in een vlak landschap
39. Parafrase op het Pater Noster
    T. (Hand I) Christus leert het Pater Noster aan de apostelen
    I. (Hand I) Een heer in gebed
    F. (Hand I) Het Pater Noster tijdens de mis
40. Gebed om bescherming bij moeilijkheden of gevaar
    T. (Hand I) Gebed om bescherming
    I. (Hand I) Een gevangene
    F. (Hand I) Twee pelgrims door een engel geleid
41. Gebed van Thomas van Aquino
    T. (Hand I ?) Thomas van Aquino in zijn cel
    I. (?) Sint-Thomas
    F. (?) Dood van Thomas
42. Gebed tot God om door de engelbewaarder beschermd te worden
    T. (Hand I) De zegenende Godheid in een landschap
    F. (Hand I) Sint-Michiel vecht tegen de duivel
44. Gebed: O intemerata...
    T. (eerste camp.) De H. Maagd en Sint-Jan-de-Evangelist
    I. (eerste camp.) Christus aan het kruis
    F. (eerste camp.) Voorspraak van Maria en Sint-Jan bij Christus
45. Gebed opgesteld voor een Franse koning
    T. (Hand I) Een Franse koning in gebed
    F. (Hand I) Gevecht tussen een Franse vorst en een heidense koning
46. Gebed tot de H. Maagd
    T. (eerste camp.) De hertog van Berry in gebed voor de H. Maagd
    I. (Hand K) Maria met Kind
    F. (Hand K) Maria spreekt bij God voor een ridder ten beste

47. Verkort psalterium van Sint-Hieronymus
    T. (eerste camp.) De H. Hieronymus in zijn werkkamer
    I. (Hand F) Koning David bespeelt de harp
    F. (Hand F) De H. Hieronymus met de leeuw
49. Gebed: Deus propicius esto...
    T. (Hand H) Het Paradijsproces
    I. (Hand H) Een heer in gebed
    F. (Hand H) Musicerende engelen
50. Gebed: A,a,a, Domine Deus...
    T. (eerste camp.) De zegenende Godheid op een troon
    I. (Hand I) Musicerend engel
    F. (eerste camp.) Musicerende engelen

B) Getijden van de Compassio van de H. Maagd

51. Metten
    T. (Hand G) Judas' verraad
    I. (Hand G) Christus in de Olijfhof
    F. (Hand G) Petrus verloochent Christus - De bespotting van Christus
52. Lauden
    T. (Hand K) De doornenkroning en bespotting van Christus
    I. (Hand K) Hur door de Joden bespot
    F. (Hand K) Apamenes kroont zich met de kroon van Darius
53. Priem
    T. (Hand K) De geseling van Christus
    I. (Hand K) Job door de duivel gegeseld
    F. (Hand K) Bespotting van Noë
54. Terts
    T. (Hand K) De kruisdraging
    I. (Hand K) De verkenners uit het land van Kanaän
    F. (Hand K) Isaac draagt het hout voor zijn offer
55. Sext
    T. (Hand K) Christus wordt op het kruis genageld
    I. (Hand K) Joebal en Toebal-Kaïn smeden nagels
    F. (Hand K) Dood van Isaias
56. Noon
    T. (Hand K) De lanssteek
    I. (Hand K) Schepping van Eva
    F. (Hand K) Dood van Absalon
57. Vespers
    T. (Hand K) De kruisafneming
    I. (Hand K) De smart van Jacob
    F. (Hand K) Adam en Eva betreuren Abel

C) Gebeden tijdens de mis

59. Gebed bij het begin der mis
    T. (eerste camp.) God en de symbolen van de vier evangelisten
    I. (eerste camp.) Musicerende engelen
    F. (eerste camp.) Musicerende engelen
60. Gebed na het evangelie
    T. (Hand K) Het zingen van het Veni Creator
    I. (Hand K) Mozes op de Sinaïberg
    F. (Hand K) Het wonder van de olie
61. Gebed tussen offerande en einde van de prefatie
    T. (Hand K) De Triniteit in een kerkinterieur
    F. (Hand K) Gebed van Mozes tijdens een gevecht
62. Gebed na het sanctus
    T. (Hand K) Zegenende Christus
    F. (Hand K) Doortocht door de Jordaan
63. Gebed na het Agnus Dei
    T. (Hand K) Een heer in gebed voor de zegenende God
    F. (Hand K) De verering van de Ark des Verbonds
64. Gebed vóór de communie
    T. (Hand K) Uitdeling van de communie
    I. (Hand K) Het mannawonder
    F. (Hand K) Abraham en Melchisedech
65. Gebed na de communie
    T. (Hand K) De intercessio van Christus en de H. Maagd bij God
    I. (Hand K) Antipater toont zijn wonden aan Caesar
    F. (Hand K) Ester en Assuerus

D) Kruisgebeden toegeschreven aan Sint-Anselmus en memorie tot de HH. Julianus en Martha

66. Gebed van Sint-Anselmus tot het H. Kruis
    T. (Hand H) Bewening van Christus
    F. (Hand K) De Koningin van Saba waadt door het water
67. Memorie tot Sint-Julianus en de H. Martha
    T. (Hand G) Julianus zet Christus in zijn bootje over
    I. (Hand K) Julianus doodt zijn ouders
    F. (Hand K) Julianus achtervolgt het hert

E) Missen

68. Mis ter ere van de H. Maagd in de advent
    T. (eerste camp.) De boodschap aan Maria
    I. (Hand F) Terugkeer van de duif naar de Ark
    F. (Hand F) Het brandend braambos

69. Kerstmis: Middernachtmis
    T. (eerste camp.) De geboorte
    I. (eerste camp.) Een engel met banderol
    F. (eerste camp.) De boodschap aan de herders
70. Kerstmis: Dageraadsmis
    I. (Hand K) Stralend licht
    F. (Hand K) De aankomst van de herders bij de kribbe
71. Kerstmis: Dagmis
    I. (Hand F) De geboorte
    F. (Hand F) De boodschap aan de herders
72. Mis van Driekoningen
    T. (eerste camp. + F) De aanbidding van de Drie Koningen
    I. (Hand F De Drie Koningen
    F. (Hand F) De Koningin van Saba bij Salomon
73. Mis van de opdracht in de tempel
    T. (eerste camp. + F) De opdracht in de tempel
    I. (Hand F) Jahweh met de wetstafelen
    F. (Hand F) Samuel wordt naar de tempel gebracht
74. Mis van Palmzondag
    T. (eerste camp.) De intrede van Christus in Jeruzalem
    I. (Hand F) Jezus verdrijft de kooplui uit de tempel
    F. (Hand F) Ontvangst van de profeet Eliseüs
75. Mis van de dinsdag in de Goede Week
    T. (Hand H) Christus' gebed in de tuin van Gethsemani
    I. (Hand K) Geseling van Christus
    F. (Hand K) Kruisdraging
76. Mis van de woensdag in de Goede Week
    T. (Hand K) Judas onderhandelt met de Joodse leiders
    I. (Hand K) Judas en de Joodse leiders
    F. (Hand K) Verkoop van Jozef
77. Officie van Goede Vrijdag
    T. (Hand H) Maria en Sint-Jan onder het Kruis
    F. (Hand I) Het offer van Isaac
78. Mis van Pasen
    T. (eerste camp. - I) Verrijzenis
    I. (Hand I) Noli me tangere
    F. (Hand I) Jonas uitgespuwd door de walvis
79. Mis van Ons-Heer-Hemelvaart
    T. (eerste camp. + I) De hemelvaart
    I. (Hand F) Hemelvaart met Elias
    F. (Hand F) Het wonder met Elias' mantel
80. Mis van Sinksen
    T. (eerste camp.) De nederdaling van de H. Geest
    I. (Hand I ?) Stralend licht
    F. (Hand I) Mozes toont de wetstafelen aan de Joden

81. Mis van de H. Drievuldigheid
    T. (eerste camp.) De Triniteit en de symbolen der vier evangelisten
    I. (eerste camp.) Een misoffer
    F. (eerste camp.) Huwelijksmis
82. Mis van Sacramentsdag
    T. (eerste camp.) Het Laatste Avondmaal
    I. (Hand I ?) Monstrans
    F. (Hand I) Biecht en communie
83. Mis van Sint-Jan-de-Doper
    T. (Hand G) De geboorte van Sint-Jan-de-Doper
    I. (Hand G) God de Vader en de H. Geest
    F. (Hand G) Het doopsel van Christus
84. Mis van Sint-Pieter
    T. (Hand K) De bevrijding van de H. Petrus
    I. (Hand K) Dankgebed van Sint-Pieter
    F. (Hand K) Ontvangst van Petrus in het huis van Maria
85. Mis van de Tenhemelopneming van Maria
    T. (eerste camp. + F) De kroning van Maria
    I. (Hand F) Tenhemelopneming van Maria
    F. (Hand F) Dood van de H. Maagd
86. Mis van de Geboorte van Maria
    T. (eerste camp. + F) De geboorte van Maria
    I. (Hand F) Boodschap aan Joachim
    F. (Hand F) Joachim en Anna voor de Gulden Poort
87. Mis van Sint-Michiel
    T. (eerste camp. + F) Sint-Michiel verslaat de duivel
    I. (Hand F) Michiel als zielenweger
    F. (Hand F) Strijd tegen de duivelen
88. Mis van de engelen
    T. (Hand K) De fontein van Bethsaida
    I. (Hand K) Sint-Michiel vecht tegen de duivel
    F. (Hand K) Jezus door de engelen gediend - Sint-Jan op Patmos
89. Mis van Sint-Hilarius
    T. (Hand K) De predikatie van Sint-Hilarius
    I. (Hand K) Sint-Hilarius
    F. (Hand K) Christus met zijn apostelen
90. Mis van Allerheiligen
    T. (Hand K) Allerheiligenbeeld
    I. (Hand K) Het zegelen der uitverkorenen
    F. (Hand K) Het feestmaal van Koning Assuerus
91. Dodenmis
    T. (Hand G) De dodenmis
    I. (Hand G) Christus als rechter
    F. (Hand G) Een begrafenis

92. Mis van het H. Kruis
    T. (Hand G) De kruisvinding
    I. (Hand I) Gekruisigde Christus
    F. (Hand I) De proef van het ware Kruis
93. Mis van de H. Maagd
    T. (eerste camp.) Virgo lactifera
    I. (eerste camp.) Musicerende engelen
    F. (eerste camp.) Predikatie van Christus
94. Mis op de vigiliedag van het feest van Sint-Andreas
    T. (eerste camp.) De marteling van Sint-Andreas
    I. (Hand K) Roeping van Petrus en Andreas
    F. (?) Christus bij de apostelen tijdens een visvangst
95. Mis van Sint-Andreas
    I (Hand K) Een heer in gebed voor Sint-Andreas
    F. (Hand K) Sint-Andreas ontmaskert een vermomde duivel.

Art. III. HET ICONOGRAFISCH PROGRAMMA.

§ 1. EENHEID EN VERSCHEIDENHEID IN DE ILLUSTRATIE.

Het Turijns-Milanees getijdenboek bevat op een totaal van 61 verluchte bladzijden 171 verschillende miniaturen, tenminste indien men tafereel, gehistorieerde initiaal en fries als afzonderlijke illustraties samentelt. Van het vermeld totaal werden 137 miniaturen uitgevoerd tijdens de tweede campagne, d.w.z. wanneer het handschrift na de dood van de Hertog van Berry in opdracht van een nieuwe bezitter werd voltooid (1).

Van de onderwerpen der 171 afbeeldingen werden er vierendertig ontleend aan het Oude en vierenveertig aan het Nieuwe Testament. Uit niet-evangelische verhalen of legenden werden door de verluchters dertien scènes geput. Drieëntwintig maal werd op de heiligenlevens een beroep gedaan. Liturgische plechtigheden werden achtmaal uitgebeeld. Achtendertig miniaturen kan men beschouwen als devotievoorstellingen: ze stellen de Triniteit, God of Christus, Maria en Kind voor. Zuiver symbolische illustraties treft men driemaal aan. In acht gevallen herkent men eerder profane figuren, zoals een heer in gebed, ridders, een gevangene, enz...

Deze opsomming toont aan van welke beeldenrijkdom dit getijden- en misboek getuigt. De verscheidenheid der onderwerpen is louter schijnbaar. Zij is immers het logisch gevolg van het feit dat de verluchting nauw aansluit bij de getijden, gebeden en misteksten; deze zijn zeer divers van aard en de miniaturen vertolken nauwkeurig hun

---

(1) In verscheidene friezen werden in feite twee afbeeldingen geschilderd, die logisch of historisch bij elkaar aansluiten, zie de nrs. 32, 34 en 86 (hand F), 51 (hand G), 82 (hand J) en 60, 76 en 88 (hand K).

inhoud. De diversiteit der onderwerpen op de bladzijden die verlucht werden tijdens de tweede campagne is groter dan op de toen reeds afgewerkte folio's. Een belangrijke innovatie van deze tweede periode betekende het gebruik van taferelen uit het Oude Testament die typologisch of prefiguurlijk werden gebruikt. In het tweede paragraaf van dit artikel zal hierover uitvoerig worden gehandeld.

In verband met de verscheidenheid der illustraties moet er op gewezen worden dat enkele onderwerpen tweemaal voorkomen indien men de Très Belles Heures, waarvan het Turijns-Milanees slechts een deel uitmaakt, in hun geheel in aanmerking neemt. Dit verschijnsel doet zich bijna uitsluitend voor bij de handen van de eerste campagne. Bij vergelijking van het Parijs fragment van de Très Belles Heures met bladzijden in de overige gedeelten, stelt men vast dat zes onderwerpen tweemaal in beeld gebracht werden, namelijk een eerste maal in het genoemde Parijse getijdenboek en een tweede keer in het Milanese fragment, dat, naar men zich herinnert, enkel misteksten bevat (1). In deze gevallen werd hetzelfde onderwerp nochtans bijna steeds op een verschillende wijze vertolkt. Een uitzondering moet echter gemaakt worden voor twee miniaturen uit de eerste campagne die nagenoeg identiek zijn. Ze
83 stellen de Opdracht in de tempel voor: houding der figuren, plooienval der gewaden en compositie zijn haast dezelfde. In een van beide illustraties werd de H. Jozef echter door een vrouw vervangen. Of men op

---

(1) Vergelijk Parijs getijdenboek (= P.G.) p.3 (getijden H. Maagd) en Milanees getijdenboek (= M.G.) nr. 68 (mis): Boodschap; P.G. p.43 (getijden H. Maagd) en M.G., nr. 69 (mis): Geboorte; P.G. p.50 (getijden H. Maagd) en M.G., nr. 72 (mis): Drie Koningen; P.G. p.56 (ge-
82-63 tijden H. Maagd) en M.G. nr. 73 (mis): Opdracht; P.G., p.78 (getijden H. Maagd) en M.G., nr. 85 (mis): Kroning van Maria (ook initiaal en fries zijn hier van hetzelfde onderwerp voorzien); P.G., p.166 (getijden H. Geest) en M.G., nr. 80 (mis): Pinksteren.

grond van de gelijkenissen en herhalingen mag besluiten dat het getijdenboek en het misboek twee afzonderlijke manuscripten vormden - een probleem waarover in de loop van deze studie reeds meermaals werd uitgeweid - is vooralsnog te betwijfelen. In alle gevallen die boven werden bedoeld konden de traditie en de inhoud van de teksten die moesten geïllustreerd worden, de keuze van het gelijkaardige onderwerp rechtvaardigen.

Het fenomeen van de herhaling kan men trouwens opmerken in een ander getijdenboek van de Hertog van Berry, de Petites Heures, waarin eveneens meerdere scènes tweemaal geschilderd werden bij de diverse getijden (1). Ook hier legden echter de verwante teksten onderwerpen op die zeer veel met elkaar gemeen hadden.
Een principe als zouden de verluchters trachten bij de illustratie van horaria herhalingen te vermijden, bestaat blijkbaar niet. Men liet zich immers voortdurend leiden door de tekst die men met miniaturen moest opluisteren.

Het hoeft bijgevolg niet te verwonderen dat in de Très Belles Heures de onderwerpen van de versiering bij de uren van de Compassio van de H. Maagd (tweede campagne) bijna alle reeds voorkomen bij de Passiegetijden (eerste campagne)(2). In werkelijkheid kan er hier

---

(1) Voorbeelden: fol. 38 (getijden H. Maagd) en fol. 143 (verkort officie voor alle dagen van de week): Geboorte; fol. 76 (getijden van de Passie) en fol. 140 vo (verkort officie): Judaskus; fol. 86 vo (getijden van de Passie) en fol. 160 (getijden van de Compassio): Kruisdraging; fol. 89 vo (getijden van de Passie) en fol. 164 (getijden van de Compassio): Kruisiging; fol. 67 (getijden van de H. Geest) en fol. 191 (getijden van de Triniteit): Doopsel van Christus.

(2) De onderwerpen der miniaturen in het Parijs getijdenboek p.181, 197, 203, 209 en 216 (Passiegetijden) vindt men in het Turijns getijdenboek, nrs. 51, 53, 54, 56 en 57 (getijden van de Compassio), nl. Judaskus, Geseling, Kruisdraging, Kruisiging en Kruisafneming.

echter geen sprake zijn van herhaling of herneming van thema's, vermits zoals in het eerste artikel van het Inleidend Hoofdstuk werd uiteengezet, het Parijs gedeelte waarin laatstgenoemde getijden werden opgenomen, van het Turijns-Milanees getijdenboek dat de uren van de Compassio bevat, afgescheiden was op het ogenblik dat hier de onvoltooid gebleven verluchting werd afgewerkt.

Bij de miniaturen die behoren tot de tweede campagne doet zich in de onderwerpen bijna geen herhaling voor. Wel valt het op dat de verluchters bepaalde details of fragmenten van miniaturen van elkaar hebben gekopieerd. Dit fenomeen is zeer merkwaardig. Terwijl boven reeds het bestaan werd ontkend van een principe om verdubbeling van onderwerpen te vermijden, kan hieraan thans nog worden toegevoegd dat men niet terugschrikte voor letterlijke herhalingen en dat de verluchters er niet op uit zijn om steeds oorspronkelijk werk te leveren. Hoger werd reeds het voorbeeld van een Opdracht in de tempel aangehaald. Het betreft hier een zeer eigen aspekt van de miniatuurkunst dat later uitvoerig zal besproken worden (1).

In voorgaand hoofdstuk werd de aandacht gevestigd op de overeenkomst tussen de inhoud van de Petites Heures en van de Très Belles Heures de Notre-Dame.
Bij wijze van besluit werd de mening geopperd dat het ene horarium niet van het andere afhankelijk was doch dat ze beide voortgingen op een gemeenschappelijk model dat evenwel werd aangepast en gewijzigd. De vergelijking tussen de verluchting van de Petites Heures met de miniaturen uit de eerste campagne in de Très Belles Heures, wijst evenmin op enige afhankelijkheid. Weliswaar komen overeenkomsten voor

---

(1) Zie Hoofdstuk IV, Het probleem van de oorspronkelijkheid der miniaturen.

wat betreft het onderwerp (1) doch slechts in zeer weinig gevallen is er gelijkenis in de vormgeving of compositie van de taferelen (2). Men mag dus zeggen dat de gelijke aard van sommige voorstellingen in beide horaria enkel te wijten is aan het feit dat de teksten in beide getijdenboeken voor het grootste gedeelte identiek zijn. Opvallend zijn trouwens enkele afwijkingen en grondige verschillen die men in de verluchting van beide handschriften aantreft (3). In tegenstelling tot de Très Belles Heures is het tenslotte ook bemerkenswaard dat in de Petites Heures het portret van Jan van Berry zeer dikwijls voorkomt. Niets wijst er dus op dat de miniaturen van het ene horarium invloed van de verluchting van het andere hebben ondergaan. Ook de voltooiers van het Turijns-Milanees getijdenboek (tweede campagne) werden geenszins door de Petites Heures beïnvloed. Geen enkele historische omstandigheid doet trouwens vermoeden dat laatstgenoemd horarium op een of andere wijze aan de verluchters van de tweede campagne zou bekend geweest zijn.

Naast deze eerder algemene beschouwing betreffende de illustratie van de Très Belles Heures, zullen wij ons verder beperken tot de verluchting van het Turijns-Milanees getijdenboek en zelfs tot het aandeel van de kunstenaars die dit handschrift hebben afgewerkt (tweede campagne)

---

(1) Vergelijk de lijsten bij M. MEISS, o.c., dl. I, p.335-337, 338-340.

(2) Zie voorbeeld in Turijns getijdenboek nr. 37 en in de Petites Heures, fol. 105 vo: de opstelling der belijders.

17-84

(3) Turijns getijdenboek (= T.G.), nr. 47 (Hieronymus in zijn werkkamer) en Petites Heures (= P.H.), fol. 123 vo (Hieronymus voor het altaar); T.G. nr. 50 (God de Vader) en P.H., fol. 145 vo (persoon in gebed); T.G., nr. 59 (zegenende Christus) en P.H., fol. 167 vo (Berry bij het begin der mis). - De getijden van de H. Geest in het Parijs getijdenboek en in de Petites Heures verschillen hier en daar grondig wat het uitgebeelde onderwerp betreft.

De vraag of het iconografisch programma dat door de verschillende handen (F - K) in het Turijns-Milanees getijdenboek werd gevolgd al dan niet een eenheid vormt, is zeer belangrijk. Mag men wat de voltooiing van het manuscript betreft één samenwerkend atelier, of tenminste één atelierleiding veronderstellen of niet ?

Op het eerste gezicht blijken de verschillende miniaturisten willekeurig een keuze te hebben gedaan uit de open plaatsen die in het getijdenboek nog aanwezig waren. De wijze waarop zij "hier-en-daar" en niet systematisch van bij de aanvang de open ruimten hebben beschilderd verwekt alleszins deze indruk.

In grote lijnen kan de tussenkomst van de handen F tot K in de illustratie van de codex als volgt worden gekenmerkt. Hand F brengt enkel verluchte initialen en friezen aan bij taferelen die reeds waren uitgevoerd ten tijde dat het handschrift nog in bezit was van de Hertog van Berry, d.w.z. gedurende de eerste campagne. Hand G werkt slechts op bladzijden die volledig onverlucht gebleven waren. Hier schildert hij zowel tafereel als initiaal en fries (1). Slechts één bladzijde waarop hij uitsluitend een tafereel aanbrengt, maakt hierop een uitzondering. Zoals bij G gaat bij hand H de voorkeur uit naar volledig onvoltooid gebleven bladzijden. Slechts eenmaal verlucht hij naast het tafereel ook de aanvangsletter en de fries. Hand I gaat op dezelfde wijze te werk. Hij begint enkele blanco-bladzijden af te werken, doch daarenboven voltooit deze laatste miniaturist enkele pagina's die reeds begonnen waren door de handen B, C, G of H

---

(1) Men moet rekening houden met het feit dat een der miniaturen van hand G, nl. de Geboorte van Sint-Jan-de-Doper (nr. 83) mogelijk over een oudere miniatuur heen werd geschilderd (cfr. R.H. MARIJNISSEN, Note sur l'enluminure eyckienne: "La naissance de Saint Jean Baptiste" des "Heures" de Milan-Turin, in Scriptorium, dl.XXIII, 1969, p.225-226.

door toevoeging van de initiaal en de fries. Hand K werkt het geheel af. De illustratie van niet minder dan zestien bladzijden is volledig aan hem te danken. Bovendien plaatst hij aanvangsletters en boorden bij taferelen die reeds eerder door andere kunstenaars waren uitgevoerd. Hand K die chronologisch na de andere miniaturisten mag geplaatst worden, moet werkelijk als dé voltooier van het handschrift bestempeld worden.

Werk van de verschillende handen die hier werden opgesomd treft men in meer dan één katern aan. Het kan dus geenszins bewezen worden dat losse katernen van de codex onder diverse kunstenaars werden verdeeld met als opdracht een dergelijk fascikel volledig af te werken. Ofschoon voorbeelden kunnen aangehaald worden waarin men dergelijke werkwijze schijnt gebruikt te hebben, geldt het in geen geval als een vaste regel. De illustratie van verscheidene codices waaraan meer dan één verluchter heeft meegewerkt, vertoont dezelfde schijnbaar weinig systematische wijze van afwerken zoals in het Turijns-Milanees getijdenboek (1).

Vertonen de handen van de tweede campagne onderling verschillen of overeenkomsten wat de verluchtingswijze betreft, gezien van uit iconografisch standpunt ?
Aangaande hand F vallen enkele karakteristieken op. Op de eerste plaats kenmerkt het gebruik van opschriften op bepaalde miniaturen zijn werk. Dit is echter niet geheel nieuw. Het komt reeds voor bij de oudste handen die tijdens de eerste campagne het verluchtingswerk aanvatten. Men vindt teksten later viermaal terug bij de hand I (nrs.39, 40,41 en 78), en éénmaal bij hand H (nr. 75) en K (nr. 62).

---

(1) M. MEISS, The Patronage..., p.192-193 voor wat de verluchters van de Petites Heures betreft, en p.281 voor die van de Grandes Heures van de Hertog van Berry.

In nagenoeg alle gevallen gaat het om citaten uit de Evangelies of uit andere gewijde geschriften die gewoonlijk op banderollen werden geschreven. Ook hand F brengt tweemaal (nrs. 71 en 86) dergelijke soms omvangrijke ontleningen aan.

Daarbuiten bemerkt men echter op de miniaturen van deze hand geschreven aanduidingen van een bijzondere aard die men bij geen enkel der overige verluchters aantreft. Wij bedoelen dat F viermaal (nrs. 68, 73, 74 en 79) een of meerdere woorden noteert die enkel een verklaring, verduidelijking of benaming betekenen van een persoon of situatie (1). Men kan zich afvragen of deze teksten door de verluchter werden bijgevoegd op eigen initiatief, of ze werden opgelegd door de ontwerper of inspirator van het iconografisch plan, ofwel of ze werden afgelezen van het handschrift of modelboek dat eventueel werd gebruikt (2). Welke verklaring hier ook de meest afdoende mag zijn, het beschreven gebruik is kenschetsend voor F en het onderscheidt hem van de overige miniaturisten.

Een tweede verschijnsel dat bij de besproken hand opvalt is de werkwijze waarbij de fries en de initiaal geen zelfstandig onderwerp uitbeelden doch qua inhoud en voorstelling met elkaar verbonden zijn: aanvangsletter en fries vormen als illustratie samen één geheel. Dit fenomeen treft men reeds op een der bladzijden van de eerste campagne aan (nr. 69, Aankondiging aan de herders).

Tijdens de tweede verluchtingsperiode vindt men het nog eenmaal weer

---

(1) Nr. 68: "Moyses dux Israel"; nr. 73: "Hic presentatur Samuel in Silo"; nr. 74: "Helyseus"; nr. 79: "Helyseus propheta".

(2) Zie als voorbeeld waar dergelijke verklarende teksten bij de personages voorkomen, de Biblia pauperum, bewaard in de OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 1198, uitgegeven door F. UNTERKIRCHER, Die Wiener Biblia pauperum, Codex Vindobonensis 1198, 3 dln., Graz-Wenen-Keulen, (1962).

bij hand G (nr. 83, Doopsel van Christus), doch vijfmaal op de acht gevallen waar initiaal en fries door hand F werden uitgevoerd (nr. 33, Koningen aanbidden het Lam; nr. 73, Jahweh te Sjilo; nr. 79, Hemelvaart van Elias; nr. 85, Tenhemelopneming van Maria; nr. 86, Boodschap aan Joachim). Deze werkwijze lijkt wel typisch te zijn en zij vormt de tweede reden die hand F isoleert.

Tenslotte staat F alleen om een derde reden. Hij is de enige die geen grote taferelen uitvoert. Wel is deze kunstenaar, althans volgens G. Hulin de Loo (1), overgegaan tot het overschilderen, aanvullen of herstellen van taferelen die reeds bestonden op het ogenblik dat het onvoltooide codexfragment, alias het Turijns-Milanees getijdenboek, in handen van een nieuwe bezitter terechtkwam (nrs. 72, 73, 79, 85 en 86).

Het ziet er dus naar uit dat G. Hulin de Loo gelijk heeft wanneer hij het werk van de miniaturist die zoëven werd besproken met de letter F kenmerkt en het aldus plaatst vóór dat der vier overige handen van de tweede campagne (2). Men kan zich immers gemakkelijk voorstellen dat het tot de specifieke opdracht van F behoorde het onafgewerkte Turijns-Milanees getijdenboek klaar te maken voor de verdere voltooiing, enerzijds door de reeds tijdens de eerste campagne begonnen bladzijden af te werken en anderzijds door de eventueel beschadigde taferelen te herstellen en bij te werken.

Uit deze drie verschijnselen zou men mogen besluiten dat het werk van hand F onderscheiden is van dat der overige miniaturisten. De vraag of dit onderscheid chronologisch moet geïnterpreteerd worden kan vooralsnog niet beantwoord worden.

---

(1) Heures..., p.76-79.

(2) Heures..., p.23 e.v.

Ook hand K is blijkbaar een geïsoleerd miniaturist in meer dan één opzicht. Vooreerst is hij de "voltooier" van de codex wat bovendien betekent dat hij na de overige handen van de tweede verluchtingscampagne aan het werk gaat. Hij vult al wat na hun tussenkomst nog overbleef aan, d.w.z. ofwel versiert hij een volledig blad, ofwel beschildert hij op reeds begonnen pagina's de open ruimten van initiaal en fries. Vermits hij op zeer vele plaatsen het grote tafereel voor zijn rekening neemt, kan men moeilijk aannemen dat hij op andere bladzijden enkel aanvangsletter en boord zou verluchten zonder het tafereel te schilderen indien dit nog niet eerder was uitgevoerd. Zijn activiteit moet dus blijkbaar, weerom in overeenstemming met de mening van G. Hulin de Loo, na die der overige verluchters gesitueerd worden (1).

Een tweede opmerkenswaard fenomeen kenmerkt de arbeid van hand K. Door een bepaald gebruik van prefiguren voor de verluchting wijkt deze hand in zekere zin af van het illustratieschema van andere miniaturisten. Met deze vaststelling lopen wij echter reeds vooruit op latere besluiten. Pas in volgend paragraaf zal over dit fenomeen van de typologie uitvoerig worden uitgeweid.

Wanneer men tot de overtuiging komt dat hand K enigszins los staat van de overige verluchters, rijst weerom de vraag die reeds hoger werd gesteld naar aanleiding van de bespreking van hand F: hoever is K in de tijd van de overige handen verwijderd ? Een antwoord moet ook hier achterwege blijven: het kan slechts het gevolg zijn van een diepgaand onderzoek van verscheidene elementen, zoals de studie van iconografische bijzonderheden, van de kledij, van de stijl en de oorspronkelijkheid van deze meester. Hierop zal slechts in volgende

---

(1) Heures,.., p.44 e.v.

artikels of hoofdstukken worden gehandeld (1).

Na deze bladzijden zou men geneigd zijn te beweren dat de verluchting van de tweede campagne verscheiden en ongelijk is. De handen F en K maken zich los van de groep der handen G, H en I, waarvan de beide eerste zich nogmaals onderscheiden door een voortreffelijk vakmanschap. Of deze disparaatheid reëel is en een gevolg van de werkzaamheid der handen in diverse perioden en zonder onderlinge afspraak zal slechts kunnen bevestigd of ontkend worden wanneer het onderzoek verder gevorderd is. Thans is het nuttiger de aandacht te vestigen op een verschijnsel dat de iconografische studie van het werk der besproken handen aan het licht bracht.

De opsomming en bespreking der miniaturen heeft aangetoond dat de afbeeldingen niet louter een picturale vorm zijn doch nauw samenhangen met de geschreven tekst. Ze vormen een illustratie van de inhoud en van de ideeën die hierin zijn uitgedrukt. Hoe veelvuldig de onderwerpen mogen zijn die werden in beeld gebracht en hoe disparaat de werkwijze der verluchters, het feit dat steeds nauwgezet de tekst wordt geïllustreerd, geeft alvast de indruk van een sterke eenheid.

Het staat boven alle twijfel dat de miniaturisten, of eventueel de lieden die hen hebben bijgestaan om het verluchtingsprogramma op te stellen, de gebeden, getijden en misteksten grondig hebben gelezen om de passende versiering te kunnen toevoegen. Dit is vooral duidelijk in de illustratie van de gebeden tijdens de mis in het Turijns getijdenboek (nrs. 59-65). De verluchting op deze bladzijden behoort dank zij haar verheven betekenis en symbolische uitdrukking tot de meest

---

(1) Zie in dit Hoofdstuk, Art. IV, De kledij, en in Hoofdstuk IV, Art. V, De verhouding tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en enkele Zuidnederlandse handschriften, § 2.

geraffineerde en diepgaande, tevens tot de moeilijkste om te interpreteren uit het gehele horarium. Een illustratie zoals het Paradijsproces bij het gebed van een zondaar (nr. 49) is een uiterst mooie associatie die getuigt van een grondige kennis van de middeleeuwse theologische en volkse opvattingen omtrent zonde en verlossing.

Een ander voorbeeld van het parallellisme tussen tekst en verluchting bieden de miniaturen bij het gebed van een Franse vorst (nr. 45): ofschoon het handschrift op het moment van de versiering zeker niet in het bezit was van een koning uit dit land, wijst de iconografie toch duidelijk op zijn persoon. Sprekend is ook de versiering bij de aanvang van de gebeden tot het H. Kruis (nr. 66), waar de uitgekozen prefiguur (de Koningin van Saba waadt door het water) in plaats van met het grote tafereel (Bewening van Christus) in verband te staan, typologisch bij de tekst aansluit.

De onderwerpen in het missaal vormen in feite een bloemlezing uit de misteksten. De keuze kan duidelijk omschreven worden. Voor het tafereel ontleent men meestal aan het evangelie of aan het feit dat in de betrokken mis wordt herdacht. In enkele zeldzame gevallen werd beroep gedaan op het epistel, de collecte of de sequentia.
Soms kiest de miniaturist een scène die historisch met het gebeuren dat in het evangelie verhaald wordt in verbinding staat of geput is uit de vita van de heilige tot wiens eer de mis wordt opgedragen. De initiaal illustreert meestal de tekst die ze inleidt en opent, namelijk de introïtus. Soms vormt deze gehistorieerde aanvangsletter zelfs de letterlijke omzetting van de inleidingszang, zoals bij de dageraadsmis op Kerstdag (Lux fulgebit..., nr. 70) en bij de Pinkstermis (Spiritus Domini..., nr. 80). Een opvallend bewijs van het feit dat de verluchters of hun inspirators de tekst van het horarium hebben gelezen vóór ze met hun versiering begonnen vindt men bij de mis van Sint-Hilarius. Ofschoon het evangelie waarschijnlijk verkeerdelijk werd

overgeschreven, is het toch deze tekst die als basis diende voor de illustratie.

Men kan de verluchters niet betrappen op fouten bij de keuze der onderwerpen. Zelfs de tevoren als foutief bestempelde initiaal met een episode uit Noë's geschiedenis bij de Boodschap (nr. 68) is ongetwijfeld het produkt van een grondige kennis van de inhoud der teksten en hun theologische waarde en betekenis. Steeds illustreert men uiterst zorgvuldig een titulus.

Noodgedwongen moet men aanvaarden dat het programma dat de verschillende handen hebben gevolgd doordacht was. Geen enkele van de kunstenaars die het handschrift hebben voltooid maakt hierop een uitzondering. Het is dan ook belangrijk te kunnen besluiten dat er in deze afwerking een indrukwekkende eenheid is, althans in die zin, dat de voorliggende tekst nauwkeurig werd gelezen, geïnterpreteerd of op symbolische wijze vertolkt.

Ook een tweede resultaat kan men uit bovenstaande bladzijden afleiden. Terwille van de nauwe relatie tussen de miniaturen en de titulus of tekst en gelet op het parallellisme van de illustraties met de middeleeuwse theologische of devotieliteratuur moet verondersteld worden dat de kunstenaars in hun arbeid werden geleid door geleerde theologen of klerken. Deze tussenkomst komt zeer duidelijk tot uiting bij het gebruik van prefiguren. Hieraan zal volgend paragraaf worden gewijd.

§ 2. HET GEBRUIK VAN PREFIGUREN.

Er bestaat een opvallend verschilpunt tussen de bladzijden verlucht voor de Hertog van Berry en deze die geïllumineerd of voltooid werden toen het boek in andere handen was overgegaan. De verluchters

van deze tweede campagne maakten bij de keuze van de onderwerpen voor initialen en friezen gebruik van het typologisch symbolisme. Hieronder verstaat men het in verband brengen van het Oude met het Nieuwe Testament volgens de idee dat het laatste de verwezenlijking van het eerste betekent. Wij maken onderscheid tussen twee vormen. Enerzijds is er de echte typologie, waarbij gebeurtenissen uit het Oude Testament worden beschouwd als voorafbeelding, type of prefiguur voor de feiten uit het Nieuwe, die antitype of figuur worden genoemd. Hierbij wordt vooral gewezen op de concordantie tussen de twee Verbonden (1). Anderzijds bestaat er een ander fenomeen waarop in de kunst tot hiertoe niet genoeg de nadruk werd gelegd, namelijk de antithese: het gebeuren of de personages uit het Oude Testament worden opgeroepen of voorgesteld als tegenstelling voor wat in het Nieuwe is geschied of voor de figuren die hier een hoofdrol spelen. Het meest klassieke voorbeeld is dat van Eva en Maria: de eerste betekent Zonde en Dood, de tweede daarentegen Verlossing en Leven. Zowel de concordantie als de antithese der twee Verbonden doordringen de hele christelijke literatuur en iconografie. De toepassing van de typologie heeft betrekking op Christus, op de H. Maagd, en op de heiligen. In dit verband spreekt men van christologische, mariologische en hagiologische typologie.

De verluchting, aangebracht tijdens de eerste verluchtingscampagne, wanneer het handschrift in het bezit was van de Franse Prins, bevat slechts twee scènes ontleend aan het Oude Testament, namelijk de Schepping der wereld en de Geboorte van Eva uit Adams zijde. Het betreft hier de versiering van een initiaal en een fries bij een groot

---

(1) Over de terminologie zie J.J.M. TIMMERS, o.c., p.16-17; L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.193. - In de loop van volgende bladzijden zullen de termen figuur en prefiguur worden gebruikt.

tafereel dat de aanbidding van de Drievuldigheid voorstelt. Het illustreert een gebed tot God, waarin o.a. sprake is van het tot stand brengen van de wereld (1). Geenszins gaat het hier om prefiguren. In dit getijdenboek komt dit verschijnsel werkelijk uitsluitend bij de latere verluchters voor.

Dat het nochtans zeer belangrijk is blijkt uit volgende cijfers. Op de 61 verluchte bladzijden van het Turijns-Milanees getijdenboek treft men er 23 met prefiguren aan (38 %). Beschouwt men enkel de folio's die volledig werden versierd tijdens de tweede campagne, wordt het percentage tot 41 verhoogd. De typologie wordt enkel aangewend in aanvangsletters en friezen. In het geheel van beide miniaturen van de genoemde campagne, bedraagt het gebruik der prefiguren 41,6 %. Deze cijfers bewijzen dat het genoemd fenomeen van uitzonderlijke betekenis is in verband met de afwerking van de codex, en men kan er bijgevolg niet stilzwijgend aan voorbijgaan.

In de hoop dat de kenmerken van het typologisch symbolisme in het Turijns-Milanees getijdenboek inlichtingen zouden verschaffen over de afwerking van dit handschrift, wordt volgend onderzoek verricht. In een eerste deeltje wordt het verschijnsel van de typologie in het algemeen toegelicht, in een tweede wordt het voorliggend getijdenboek in dit opzicht onder de loep genomen.

A. DE TYPOLOGIE ALS BRON VOOR DE KUNST.

Bij de studie van de typologie moet men steeds voor ogen houden dat de plastische verwezenlijking parallel loopt met een literaire traditie. In de Middeleeuwen onderscheidt men hoofdzakelijk twee fasen wat betreft de relatie tussen beeld en tekst. De eerste gaat terug tot de

---

(1) Parijs getijdenboek, fol. 225, (afb. P. DURRIEU, Très Belles Heures..., pl. XXIV). - Voor de gebedstekst zie Bijlage II.

Kerkvaders, de tweede neemt een aanvang in de loop van de XIIIe eeuw, wanneer belangrijke typologische traktaten het licht zien.

De leer waarin de conformiteit of de analogie tussen het Oude en het Nieuwe Testament werd vastgelegd, is zo oud als het christendom zelf. Apostelen, Kerkvaders en theologen hebben met gezag op de concordantie gewezen en ze in formules vastgelegd. De opvatting van Augustinus (354-430) en Paulinus van Nola (353-431) hieromtrent werd in latere eeuwen gepropageerd o.a. door abt Wibald van Stavelot (1097/98-1158) en abt Suger van Saint-Denis (1081-1151) en gebruikt in meerdere theologische traktaten, zoals in het Speculum ecclesiae van Vincentius van Beauvais (ca. 1190 - ca. 1264)(1).

Andere geestelijke auteurs hadden echter reeds vóór laatstgenoemden teksten samengebracht betreffende een symbolische interpretatie en verklaring van de beide Testamenten, of in hun werken gebruik gemaakt van de typologische symboliek. De compilatiewerken van Isidorus van Sevilla (VIIe eeuw)(2) en van Walafridus Strabo (IXe eeuw)(3) zouden op dit gebied een diepe invloed doen gelden (4).

Deze literaire traditie verschafte reeds belangrijke gegevens

---

(1) L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.192-195; J. DANIELOU, Sacramentum futuri. Etudes sur les origines de la typologie biblique, Parijs, 1950; O. SCHMITT, Reallexikon zur deutscher Kunstgeschichte, dl. I, Stuttgart, 1937, kol. 1072-1084. - P. BLOCH, Nachwirkungen des Alten Bundes in der christlichen Kunst, - Monumenta Judaica. Handbuch, Keulen, 1963, p.747-750.

(2) Nl. zijn Quaestiones in vetus testamentum en zijn Allegoriae quaedam scripturae sacrae, (Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dl. LXXXIII, Parijs, 1850, kol. 97-130 en 207-423).

(3) Nl. zijn Glossa ordinaria, (Patrologia latina, ed. J.P. MIGNE, dln. CXIII-CXIV, Parijs, 1852).

(4) J.J.M. TIMMERS, o.c., p.25; L. REAU, o.c., pl. I, Introduction, p.195.

tot het opstellen van programma's die de kunstenaars in hun werk konden uitvoeren.

Na de IVe en Ve eeuw wanneer in Italië kunstwerken met typologische inslag tot stand kwamen en na de Byzantijnse mozaïeken en miniaturen uit de VIe eeuw (1) heeft in het Westen de XIIe eeuw op het gebied van de typologie zoniet de eerste werken, dan toch een merkwaardige concentratie van kunstprodukten nagelaten. Men mag hier werkelijk spreken van een renaissance van de typologie die parallel loopt met de bloei van de scholastiek. Vooral op het gebied van edelsmeedwerk en emaillkunst leverden Maaslandse en Rijnlandse kunstenaars meerdere juwelen die gedeeltelijk bewaard bleven (2). De genoemde geografische gebieden, schijnen samen met Lotharingen een toonaangevende rol te hebben gespeeld in de XIIe eeuw. Monnik Rupert von Deutz (ca. 1070) wordt hierin een inspirerende functie toebedeeld (3). De abdij van Saint-Denis, geleid door de reeds genoemde abt Suger, neemt in de ontwikkeling van de typologische kunst sedert 1140 een belangrijke plaats in (4). Om te wijzen op de verspreiding die de typologie in de

---

(1) L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.208; P. BLOCH, art. cit., p.747.

(2) L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.208 e.v. - K.H. USENER, Reiner von Huy und seine künstlerische Nachfolge, in Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft, dl. VII, 1933, p.77-134.

(3) Het verloren deksel van de doopvont van Reinier van Hoei (Sint-Bartolomeuskerk, Luik) zou een der monumenten zijn waarvan de voorstelling door Rupert von Deutz werd geïnspireerd (S. COLON-GEVAERT, Histoire des arts du métal, dl.I, Brussel, 1951, p.148 en 162). - E. BEITZ, Rupertus von Deutz. Seine Werke und die bildende Kunst, Keulen, 1930.

(4) O.a. in de thans grotendeels verdwenen glasramen, het verloren altaar en het gouden kruis, door de Maaslandse edelsmid Godfried van Hoei. - Cfr. de teksten van Suger in zijn De administratione, cap. XXXII, XXXIII en XXXIV, ed. E. PANOFSKY, Abbot Suger on the Abbey Church of St. Denis and its Traesures, Princeton, 1964, p.56-62 en 72-76; zie hier ook commentaar en literatuur. - De rol van Suger als schepper en inspirator wordt thans niet meer algemeen aanvaard: F. UNTERKIRCHER, o.c., dl. I, p.21; G. SCHMIDT, Die Armenbibeln des XIV. Jahrhunderts, Graz, 1959, p.89.

XIIe eeuw kende, kan men de verloren fresco's in het koor der kathedraal van Peterborough (Eng.) vermelden, ontstaan ca. 1160, en die ca. 1300 herhaald werden in het Psalterium van Peterborough (1). Oostenrijk beroemt zich op het retabel (oorspronkelijk een ambocversiering) van de abdij van Klosterneuburg, vervaardigd door een edelsmid uit Lotharingen, Nicolaas van Verdun (1181)(2).

Verzamelingen van figuren en prefiguren werden speciaal ten behoeve van de kunstenaars op schrift gesteld. Het werk van de Pictor in carmine, in Engeland op het einde der XIIe eeuw samengesteld, behoort tot dit genre (3). Het betreft hier een der meest uitgebreide verzamelingen van figuren en prefiguren.

De tweede fase vangt aan in de loop van de XIIe eeuw wanneer een literaire opbloei van de typologie begint. Er ontstonden werken met een zuiver religieus doel, waarin van de concordantia op ruime schaal gebruik werd gemaakt. In dat verband zijn vermeldenswaard de Gemoraliseerde Bijbel (Biblia picturata - Bilderbibel) uit de XIIIe

---

(1) K.B.B., Handschriften, nr. 9961/62. - J. VAN DEN GHEYN, Le psautier de Peterborough, Haarlem, [1905]; Librye..., p.21, nr. 17; (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p.63-64, nr. 127.

(2) Beschrijving bij L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.209; J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., p.269-285, 287-289; L. REAU, L'iconographie du rétable typologique de Nicolas de Verdun à Klosterneuburg, Parijs, 1953, p.171-186; A. WEISGERBER, Studien zu Nikolaus von Verdun und der rheinischen Goldschmiedekunst des 12e Jahrhunderts, (Kirchengeschichtliche Forschungen des rheinischen Heimatbundes, 1940, dl. VI), in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. XI, 1941, p.87-91; F. ROEHRIG, Der Verduner Altar, Wenen - Munchen, [1955].

(3) M.R. JAMES, Pictor in carmine, in Archaeologia or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity, dl. XCIV, 1951, p.141-161.

eeuw (1), de Biblia Pauperum, waarvan het verloren oertype opklimt tot het midden der genoemde eeuw (2), de Speculum humanae salvationis waarschijnlijk opgesteld in 1324 door de Straatsburgse dominikaan Ludolf van Saksen (3) en de Concordantiae caritatis (4) geschreven in het midden der XIVe eeuw door cisterciënser Ulrich, abt van Lilienfeld. De lijst kan worden aangevuld met andere compendia, zoals de Rota in medio rotae en de Concordantia veteris et novi testamenti,

---

(1) Uitgave door A. DE LABORDE, La Bible moralisée illustrée conservée à Oxford, Paris et Londres. Reproduction intégrale du manuscrit du XIIIe siècle accompagnée de planches tirées de bibles similaires, 4 dln., Parijs, 1911-1927, volgens een manuscript verdeeld over volgende bibliotheken: BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, ms. 270 B; B.N.P., ms. lat., 11560, en BRITISH MUSEUM, LONDEN, Harley, 1527.

(2) F. UNTERKIRCHER, o.c., dl. I, p.26-33. - Verdere litaratuur en uitgaven: H. CORNELL, Biblia pauperum, Stokholm, 1925; G. SCHMIDT, o.c.; M.T. MUSPER, o.c.; A. WECKWERTH, Die Zweckbestimmung der Armenbibel und die Bedeutung ihres Namens, in Zeitschrift für Kirchengeschichte, 4e reeks, dl. LXVIII, 1957, p.225-258; W.L. SCHREIBER, Biblia pauperum. Nach dem einzigen Exemplar in 50 Darstellungen, Straatsburg, 1903; E. SOLTÈSZ, Biblia pauperum. Faksimileausgabe des vierzigblättrigen Armenbibel-Blockbuches in der Bibliothek der Erzdiözese Esztergom, Hanau a.M., 1967; M. BERVE, Die Armenbibel. Herkunft, Gestalt, Typologie, Beuron, 1969. - O. SCHMITT, Reallexikon..., o.c., dl. I, Stuttgart, 1937, kol. 1072-1084; E. KIRSCHBAUM, o.c., dl. I, kol. 294-298.

(3) J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., dl. I, p.247 e.v.; E. BREITENBACH, Speculum humanae salvationis. Eine typengeschichtliche Untersuchung, Straatsburg, 1930.

(4) Het handschrift draagt soms andere titels: Liber figurarum, Speculum salutis, Expositio evangeliorum per annum legendorum succincta cum exemplis ex vetere testamento et ex historia naturali petitis (L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.196; E. KIRSCHBAUM, o.c., dl. I, p.459-461). - Er weze de aandacht op gevestigd dat in dit werk, alsook in bepaalde andere, zoals bv. dat van Pictor in carmine, prefiguren voorkomen die niet ontleend zijn aan het Oude Testament, doch aan de natuurgescheidenis (Bestiarissen) en aan de profane geschiedenis.

beide uit de XIIIe eeuw (1).

Ofschoon dergelijke compendia op de eerste plaats opgesteld waren tot lering en stichting van de gelovigen - typologische ideeën werden soms in gebeden uitgedrukt (2) - hadden zij een belangrijke invloed op de kunst en gaven ze aanleiding tot nieuwe vormen in kunstwerken. Deze zou nog vergroten dank zij de vertalingen die van sommige van bovengenoemde werken het licht zagen en, vooral sedert de XVe eeuw, wegens de verspreiding door de boekdrukkunst: enkele der eerste werken die in de Nederlanden in xylografische druk verschenen waren de Armenbijbel en de Speculum (zie verder).

Er dient op gewezen te worden dat de Biblia pauperum ontstond in Zuid-Duitsland, Beieren of Oostenrijk (3), de Speculum waarschijnlijk te Straatsburg en de Concordantiae caritatis in de abdij Lilienfeld in Oostenrijk (4). Het gaat hier dus telkens om gebieden in het Zuiden van het toenmalige Duitse Rijk. Het valt op dat in deze gewesten de verspreiding van de handschriften van genoemde werken het

---

(1) Dit laatste volgens twee handschriften geciteerd door G. HEIDER, o.c., p.113-122. - Om misverstand te vermijden dient erop gewezen te worden dat met de naam Concordantia (of Concordia) veteris et novi testamenti niet noodzakelijk de titel van een handschrift wordt aangegeven. Deze benaming geldt ook als idee voor het tegenover elkaar stellen van het Oude en het Nieuwe Testament (cfr. K. SMITS, o.c., p.332-335).

(2) K. KUENSTLE, Ikonographie der christlichen Kunst, dl. I, Freiburg i. Br., 1928, p.85 en 100. - Zie ook p.304, voetnoot 2.

(3) Er zijn geen Franse en Engelse handschriften van Biblia Pauperum bekend (cfr. G. SCHMIDT, o.c., p.2; E. SOLTÉSZ, p.V; A. DIESSMANN en H. WEGENER, Die Armenbibel des Serai-Rotulus Seragliensis Nr. 52, Berlijn - Leipzig, 1934, p.14-15.

(4) Zie p.385, voetnoten 2,3 en 4.

grootst was (1), terwijl ook hier in meerdere kunstgewrochten gebruik werd gemaakt van typologische programma's, o.a. in de glasramen van de Sint-Stefanuscollegiale te Mulhouse, in die van de collegiale te Wissembourg en in die van de Sint-Martinuskerk te Colmar, alle in de Elzas gelegen. Deze werken dateren van het einde van de XIIIe eeuw of van het begin der XIVe (2). Ca. 1360 werd het pand van het Emmaüskloos-ter te Praag beschilderd met onderwerpen die de concordantie tussen Oud en Nieuw Testament uitbeelden (3) en in de XVe eeuw werd het pand der kathedraal te Brixen (Bressanone) eveneens met soortgelijke fres-ken versierd (4).

Hoe werd de typologie in Frankrijk aangewend ? Alhoewel uit de XIIe en de XIIIe eeuw in de sculptuur van enkele Franse kathedralen

---

(1) E. MÂLE, o.c., p.233, voetnoot 1. Deze auteur poogt echter aan Duitsland de prioriteit te ontnemen door er op te wijzen dat een exemplaar van de Biblia Pauperum, in het bezit van Baron de Rothschild, wellicht het oudste en mogelijk een Frans exemplaar is. Dit is echter niet bewezen (cfr. F. UNTERKIRCHER, o.c., pl. I, p.26 e.v.; L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.18).

(2) J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., dl. I, p.299-324; J. LUTZ, Les verrières de l'ancienne église Saint-Etienne de Mulhouse, Mulhouse, 1906; J. LUTZ en P. PERDRIZET, Die elsässischen typologischen Glas-malereien, Mulhouse, 1909.

(3) J. NEUWIRTH, Die Wandgemälde im Kreuzgang des Emausklosters in Prag, Praag, 1898; J. KROFTA, De schilderkunst, in (Tentoonstel-lingscatalogus) De Boheemse Primitieven, Brussel, 1966, (zonder pa-ginering).

(4) H. SEMPER, Die Wandgemälde des Brixener Kreuzganges, Innsbruck, 1887. - Zie een ander laat-gotisch geval in de Sint-Niklaaskerk te Jena-Lichtenhain (E. LEHMANN, Didaktischer Bilderzyklus des späten Mittelalters in der St.-Nikolaikirche zu Jena-Lichtenhain, zugleich ein Beitrag zur Ikonographie des Alten Testaments, Straatsburg, 1932), evenals in het klooster Wienhausen bij Celle.

en in de glasschilderingen prefiguren of typen voorkomen (1), zijn enkele auteurs de mening toegedaan dat het typologisch verschijnsel gedurende bepaalde perioden in de Franse kunst een uitzondering vormt (2). P. Durrieu wijst erop dat de Psalteria in de XIIIe eeuw illustraties bevatten uit het Oude en het Nieuwe Testament. Uit deze liturgische boeken groeide het getijdenboek, waarvan de vorm op het einde van de XIIIe doch vooral in de XIVe eeuw definitief werd vastgelegd. De auteur legt er de nadruk op dat bij deze evolutie het Oude Verbond in de versiering meer en meer werd genegeerd, zodat sedert het midden der XIVe eeuw het Nieuwe Testament "triomfeerde" (3).

Is deze opvatting juist ? Zij kan in geen geval betekenen dat scènes uit het Oude Testament geheel afwezig zijn in getijdenboeken en liturgische werken in Frankrijk ontstaan. Reeds hoger werd gewag gemaakt van twee afbeeldingen in het Parijse deel van de Très Belles Heures van de Hertog van Berry.

In de Très Riches Heures (4) werden de psalmen die in de getijden op-

---

(1) Kathedralen te Chartres (Noordportaal), (A. HEIMANN, The Capital Frieze and Pilasters of the Portail Royal, Chartres, in Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, dl. XXXI, 1968, p.73-102); Parijs, (Westportaal); Laon (Westportaal); Amiens (Zuidportaal); Straatsburg (Westportaal); glasramen te Chartres, Lyon, Le Mans, Tours, Bourges, Rouen. - K. KUENSTLE, o.c., dl. I, p.65-73 en 86; H. JANTZEN, De kunst van de gotiek, Utrecht-Antwerpen, 1959, p.135-138 en E. MÂLE, L'art religieux du XIIe siècle, Parijs, 1928, p.161-178; L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.212-213.

(2) E. MÂLE, o.c., p.165; J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., p.284; P. DURRIEU, Les "préfigures" de la Passion dans l'ornementation d'un manuscrit du XVe siècle, Parijs, 1910, p.1; L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.216.

(3) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.89-91.

(4) MUSEE CONDÉ, CHANTILLY, ms. 1284.

genomen zijn met de geschiedenis van David geïllustreerd. De verklaring voor dit verschijnsel ligt in het feit dat een aantal van dergelijke teksten aan David worden toegeschreven (1). In hetzelfde horarium evenals in een ander boek van de Hertog van Berry, namelijk de Belles Heures, komt een afbeelding voor die men in de Speculum humanae salvationis beschouwt als een prefiguur van de Aanbidding der Koningen, namelijk de Tiburtijnse sibylle die in een visioen aan Keizer Augustus de H. Maagd met Kind toont (2).

In geen enkel van de opgesomde gevallen moet men echter een typologische betekenis zoeken. In de Très Riches Heures komt echter een ander scène uit het Oude Testament voor die op deze plaats een diepere betekenis krijgt. De Schepping van Adam en Eva en de Eerste zonde (fol. 25 vo) werden geplaatst tegenover een scène uit het Nieuwe Testament, namelijk de Boodschap (fol. 26). Het gaat hier niet om het uitdrukken van een concordantie, doch wel om een in de kunst zeer veel voorkomende associatie van de Zondeval en de Verlossing (3). Van zulke antitheses zullen nog voorbeelden worden opgesomd. In het brevier van Belleville, in het Parijse atelier van Jean Pucelle ontstaan (1323-1326), vindt men bv. in verluchtingen theologale deugden, verbonden met een der sacramenten én met een gebeuren uit het Oude Verbond als opposite (4). Ook de hagiologische typologie ontbreekt niet in Franse manuscripten. In een psalter uit het bezit van de Hertog van Berry en ver-

---

(1) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.XLVII.

(2) Handschriften respectievelijk bewaard in MUSÉE CONDÉ, CHANTILLY, ms. 1284, fol. 22 vo en in THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK, The Cloisters Collection, fol. 26: beide bij het gebed "O intemerata".

(3) Zie hierover K. SMITS, o.c., p.104.

(4) (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p.67-68, nr. 132.

lucht door André Beauneveu (1) worden teksten respectievelijk ontleend aan de profetieën en aan het Credo, geïllustreerd met profeten en apostelen die paarsgewijze met elkaar worden geconfronteerd. In dat verband kan gewezen worden op de kalenders van de Petites Heures en van de Grandes Heures, beide uit het bezit van de Hertog van Berry, waar dezelfde typologische symboliek voorkomt: enerzijds worden de ondergang van de Synagoge en de triomf der Kerk, anderzijds profeten en apostelen tegenover elkaar gesteld. Laatstgenoemde groepen dragen banderollen met teksten die weerom geput zijn uit de profetieën en het Credo (2). Dergelijke opvatting schijnt een innovatie te zijn in het reeds genoemde brevier van Belleville (3). Het werd herhaaldelijk overgenomen in andere codices (4). Ook in andere kunsten, zoals in de latere tapijtkunst komt dit thema van het Symbolum

---

(1) B.N.P., ms. franç., 13091, (afb. M. MEISS, The Patronage..., dl. II, pl. 51-74). - Beschrijving bij E. MÂLE, L'art religieux de la fin du Moyen Age en France, Parijs, 1925, p.246-252; V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p.XLII en 1012, dl. II, p.182-183.

(2) B.N.P., ms. lat., 919 en 18014, (afb. M. MEISS, The Patronage..., dl. II, pl. 83-85 en 217-218.

(3) B.N.P., ms. lat., 10483-10484. - (Tentoonstellingscatalogus) La librairie..., o.c., p.67-68, nr. 132; E. KIRSCHBAUM, o.c., dl. I, p.462-463.

(4) O.a. in het getijdenboek van Yolande van Vlaanderen (1353-1372)(BRITISH MUSEUM, LONDEN, Yates Thompson, 27. - (Tentoonstellingscatalogus) La librairie..., o.c., p.97-98, nr. 171), in het horarium van Johanna van Navarra (vóór 1350)(huidige bewaarplaats onbekend) en in het brevier van de Franse Vorst Karel V (B.N.P., ms. lat., 1052. - (Tentoonstellingscatalogus) La librairie..., o.c., p.99, nr. 173).

der twaalf apostelen voor (1). De Grandes Heures de Rohan (2), verlucht in een Parijs atelier (ca. 1420), mogen in dit overzicht niet ontbreken. De codex bevat een groot aantal bijbelse taferelen die op de tegenoverliggende bladzijde verbonden worden met een andere voorstelling die de typologische, allegorische of morele betekenis van de eerste aanduidt. Zo werd naast de Kruisiging (fol. 27) de Schepping van Eva (ook genoemd: Geboorte van de Kerk)(fol. 26 vo) aangebracht. Deze illustratie gaat niet alleen qua inhoud doch ook vormelijk terug op een Gemoraliseerde Bijbel uit de verzameling van de eerste eigenaar van het horarium (3).

Het oordeel van P. Durrieu moet bijgevolg enigszins gemilderd worden. Het Oude Testament en de relatie met het Nieuwe ontbreken geenszins in de Franse miniatuurkunst van de XIVe en de XVe eeuw. Nochtans heeft genoemde auteur wel gelijk wanneer hij beweert dat het aandeel van de typologie in de kunst van genoemde periode gering is. Bovendien is het opvallend dat slechts enkele vormen voorkomen, namelijk de hagiologische typologie (profeten tegenover apostelen) en het tegenstellend gebruik van Oud en Nieuw Verbond. Een typologie in ver-

---

(1) O.a. in een inventaris van Filips de Goede (1420) wordt melding gemaakt van een dergelijk tapijt (L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne. Etudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le duché de Bourgogne, dl. II, Preuves, 2, p.273, nr. 4301. - Zie ook een later voorbeeld: Museum of Fine Arts, Boston, Credotapijt, Brussel, 1480-1500 (afb. The Metropolitan Museum of Art Bulletin, nieuwe reeks, dl. XXI, 1963, p.251).

(2) B.N.P., ms. lat., 9471.

(3) Thans eveneens in B.N.P., ms. franç., 9561. - Zie E. GULDAN, Eva und Maria. Eine Antithese als Bild_motiv, Graz-Keulen, 1966, p.50. - (Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures du XIIIe au XVIe siècle, Parijs, 1955, p.109-110, nr. 233.

band met het leven van Christus en de H. Maagd, gebaseerd op de vermelde traktaten zoals Biblia pauperum en Speculum, en bedoeld als concordantie komt nagenoeg niet voor in deze periode. Ook in de monumentale kunst van die tijd ontbreken dergelijke voorbeelden. Bij het opmaken van een cataloog van kunstwerken in Frankrijk waarin typologische programma's zijn uitgewerkt, vindt men na de vruchtbare XIIe - XIIIe eeuw inderdaad enkel laat-middeleeuwse gevallen, dit wil zeggen kunstwerken die slechts sedert de tweede helft der XVe eeuw ontstonden (1).

In tegenstelling met Frankrijk bezit Centraal-Europa daarentegen, zoals reeds werd aangetoond, enkele oudere voorbeelden waaraan Armenbijbel en Speculum of andere compendia ten grondslag liggen. Uit de streek van de Bodensee kan men aan de opgesomde reeks nog toevoegen het grote retabel, of Heilspiegelaltar, ca. 1437 door Conrad Witz geschilderd voor de Sint-Leonarduskerk te Bazel en waarvan het middenpaneel kan gesloten worden met twee luiken die langs de voorzijde Kerk en Synagoge afbeelden en langs de achterkant zes verschillende prefiguren uit de Speculum (2). Een interessant monument ontstond enkele

---

(1) Zie opsomming bij L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.214-216. - Weliswaar kan men hier een getijdenboek vermelden dat ca. 1400 in een Frans atelier ontstond. De getijden van de H. Maagd worden niet geïllustreerd met scènes uit de Kindsheid van Jezus zoals men zou verwachten, doch enkel met oud-testamentische taferelen, die historisch op elkaar volgen, zoals de Val der opstandige engelen, de Schepping der eerste mensen, de Zondvloed, het Offer van Abraham (Handschrift uit de verzameling van P. Durrieu (P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.496; deze auteur citeert p.97-98 drie andere getijdenboeken waar het Nieuwe Testament door het Oude werd vervangen in de illustratie; ze zijn 1550-1560 gedateerd). Deze iconografie is werkelijk uitzonderlijk en men kan betwijfelen of de onderwerpen prefiguurlijk bedoeld zijn.

(2) Thans in het Kunstmuseum te Bazel, de Ehemals Staatliche Museen te Berlijn, Gemäldegalerie, en het Museum te Dijon. - Cfr. H.T. MUSPER, Gotische Malerei nördlich der Alpen, Keulen, 1961, p.64 met afb.

jaren later (1446) in de Dom te Merseburg: monnik Caspar Schokholz beeldhouwde hier op de rug van de koorstoelen een aantal voorstellingen, alle ontleend aan de Biblia pauperum (1). Vermeldenswaard zijn een Keuls paneel van ca. 1430 dat naast Maria met het Kind vier prefiguren van de maagdelijkheid voorstelt (2), de Marientafel van Ottobeuren (1450-1460), dat alle prefiguren in verband met hetzelfde onderwerp bevat (3), en een Benedenrijns paneel van ca. 1470 dat de Geboorte in beeld brengt, vergezeld van vier prefiguren (4). Het gaat hier o.m. om illustraties uit een ander typologisch traktaat, namelijk het Defensorium inviolatae virginitatis beatae Mariae van Franciscus van Retz (5). Een typologie die nauw aansluit bij de literaire traditie uit de late Middeleeuwen is voor Duitsland een zeer opvallende karakteristiek.

Welke plaats bekleden de Nederlanden in verband met de typologie ? Blijft de relatie tussen traktaten en kunst hier, zoals in de zoëven behandelde gebieden gehandhaafd ? Reeds werd door A. Haseloff de mening geopperd dat, ofschoon de meeste en de oudste manuscripten van typologische aard, zoals de Biblia pauperum en de Speculum, in Duitsland ontstonden, deze over het algemeen slecht verlucht zijn. De ver-

---

(1) E. FUEG, Der Dornbusch brennt, Berlijn, s.d., p.16 e.v.

(2) Rheinisches Landesmuseum, Bonn, (afb. Monumenta Judaica. Handbuch, Keulen, 1955, pl. 45).

(3) E. KIRSCHBAUM, o.c., dl. I, kol. 501-502 met afb. Het betreft een illustratie van het Defensorium inviolatiae virginitatis beatae Mariae.

(4) Pfarrkirche St. Mariä-Himmelfahrt, Mönchengladbach-Neuwerk. - (Tentoonstellingscatalogus) Grosse Kunst aus tausend Jahren. Kirchenschätze aus dem Bistum Aachen, in Aachener Kunstblätter, dl. XXXVI, 1968, p.61, nr. 121 met afb.

(5) E.M. VETTER, Mariologische Tafelbilder des 15. Jahrhunderts und das Defensorium des Franz von Retz. Ein Beitrag zur Geschichte der Bildtypen im Mittelalter, Heidelberg, 1954 (manuscript).

siering zou pas echt mooi worden wanneer dergelijke boeken in handen komen van Vlaamse kunstenaars (1). Deze vaststelling is, zoniet gedeeltelijk onjuist, dan toch fel overdreven. Een ver doorgedreven studie van de miniaturen der handschriften van genoemde compendia zou hier een afdoend antwoord kunnen geven. Voor de XVe eeuw beschikt men echter over weinig materiaal. Een Speculum bij voorbeeld, uitgevoerd voor Filips de Goede is blijkbaar slechts een klad of ontwerp (2). In een ander exemplaar, geschreven en versierd door Johannes van Stavelot (1428) primeert ongetwijfeld de didactische inhoud van de tekst (3). Men mag echter niet uit het oog verliezen dat in de Nederlanden xylografische blokboeken van Biblia en Speculum met fraaie versieringen ontstonden, die waarschijnlijk teruggaan op handschriften die in Vlaanderen of Noord-Nederland waren verlucht.

Voor deze studie is het echter van belang na te gaan in hoeverre de Vlaamse Primitieven in de XVe eeuw de typologie hebben aangewend. De reden voor dit onderzoek is gelegen in het feit dat, naar men zich herinnert, een deel van de verluchting uit het Turijns-Milanees getijdenboek aan een Vlaams schilder en wel aan Hubert en/of Jan Van Eyck werd toegeschreven. Kan een parallel getrokken worden tussen het aanwenden van typologie in het horarium en in de kunst van genoemde meesters ?

De gebruikelijke handboeken vermelden in dat verband een drieluik be-

---

(1) A. HASELOFF, La miniature dans les pays cisalpins depuis le commencement du XIIIe jusqu'av milieu du XIVe siècle, - Histoire de l'art, uitgegeven o.l.v. A. MICHEL, dl. II, 1, Parijs, 1906, p.367. - J. LUTZ en P. PERDRIZET, o.c., dl. I, p.284.

(2) K.B.B., Handschriften, 9249-50. - Librye..., p.14, nr. 8.

(3) K.B.B., Handschriften, 9332-46. - Exposition du millénaire de Saint-Laurent de Liège. Eglise, abbaye, hôpital militaire, Luik, 1968, p.29, nr. 114).

gonnen door Jan Van Eyck, doch in geen geval door hem voltooid, namelijk de Van Maelbeke-triptiek, eertijds in de Ieperse Sint-Martinuskerk (1). De luiken stellen prefiguren voor betreffende het maagdelijk moederschap van Maria, wier beeltenis in het middenluik prijkt. Deze zijluiken zijn het werk van een onbekend Vlaams meester die het - wellicht lang - na Jans dood (+ 1442) heeft voltooid (2). De vraag kan gesteld worden of de opvatting van de zijpanelen reeds tijdens Jans leven was vastgelegd. Er is niets dat hierop wijst. In het eigenlijke werk van Hubert en/of Jan Van Eyck vindt men meerdere ontleningen aan het Oude Testament. Op het Lam Gods in de Gentse Sint-Baafskathedraal figureren Adam en Eva als tegenstellende elementen. Op de achterzijde der zijluiken verschijnen de geschiedenis van Kaïn en Abel, profeten en sibyllen (3). De moord op Abel en Samson die de leeuw doodt, treft men aan op de stijlen van de troonzetel van de H. Maagd op het paneel met kanunnik Van der Paele, in het Stedelijk Museum te Brugge. In dit werk werden op de muurkapitelen ook oudtestamentische voorstellingen aangebracht (4). Een gehele inkleding met figuren of taferelen uit het Oude Testament bemerkt men op een paneeltje met de Boodschap in de National Gallery of Art

---

(1) Voormalige verzameling J. Helleputte, thans Privébezit, Warwick Castle.

(2) M.J. FRIEDLAENDER, Early Netherlandish Painting, dl. I, The Van Eycks-Petrus Christus, Leiden-Brussel, 1967, p.64-65 beschouwt de luiken van de triptiek ofwel als overschilderde originelen, ofwel, wat meer waarschijnlijk is, als oude toevoegingen. L. BALDASS, Jan Van Eyck, Londen 1952, p.279 dateert de luiken na 1460.

(3) Cfr. J.J.M. TIMMERS, o.c., p.93, nrs. 103-132; E. MÂLE, o.c., dl. II, p.155; K. SMITS, o.c., p.22-24; E. DHANENS, Het retabel van het Lam Gods in de Sint-Baafskathedraal te Gent, Gent, 1965, p.63.

(4) Nl. de ontmoeting van Abraham en Melchisedek, het Offer van Abraham, de Zege van Abraham op de Oosterse Koningen (?) en de Strijd van David en Goliath (cfr. K. SMITS, o.c., p.24).

te Washington (1), waar men in fresko's op de muur de geschiedenis van Mozes herkent, in medaillons in de zwikken tussen de bogen Isaac en Jakob en op de vloertegels episoden uit het leven van Samson. Op een triptiek van de H. Maagd in de Gemäldegalerie te Dresden werd het beeldhouwwerk van Maria's zetel met het offer van Isaac, David en Goliath versierd. Ook de kapitelen stellen passages uit het Oude Testament voor.

Wie vertrouwd is met het werk van Van Eyck zal in geen geval ontkennen dat de opgesomde taferelen uit het Oude Testament (2) een symbolische betekenis bezitten (3). Volgens de bepaling die wij bij de aanvang van dit paragraaf hebben gegeven, gaat het hier degelijk om een typologisch verschijnsel. De opvallende kenmerken van dit fenomeen bij Van Eyck zijn wel de volgende. Ten eerste werden de oudtestamentische scènes op secundaire plaatsen onder vorm van sculptuur in architectuur of meubilair verwerkt. Op de tweede plaats wijzen deze voorstellingen of figuren niet op een concordantie, doch eerder

---

(1) Andrew Mellon collection. - Cfr. K. SMITS, o.c., p.28; L. BALDASS, o.c., p.277, nr. 9.

(2) Op de Madonna met kanselier Rolin, Musée du Louvre, Parijs, komt in het beeldhouwwerk de geschiedenis van Noë voor. Het zou hier gaan om een voorstelling met anekdotische i.p.v. typologische waarde; ze zou in verband staan met de wijnkultuur in Bourgondië, streek waaruit Rolin geboortig was. Op een der andere kapitelen echter is het offer van Melchisedek uitgebeeld, een eucharistisch motief dat dient in verband gebracht te worden met de wijn en in zekere zin dient aangezien te worden als prefiguur voor het bloed dat Christus ter verlossing gaf (zie J. SNYDER, Jan Van Eyck and the Madonna of Chancellor Nicolas Rolin, in Oud-Holland, dl. LXXXII, 1967, p.163-171).

(3) Zie over het religieus programma van Jan Van Eyck, waarin symboliek overheerst, veel aandacht gewijd wordt aan teksten, en waarin het geschilderde aansluit bij het gesproken woord: L. BALDASS, o.c., p.62-63.

op een antithese tussen feiten en personages uit de twee Verbonden. Ten derde gaat het hier niet om tradities zoals vastgelegd in de traktaten die in de XIIIe en XIVe eeuw het licht zagen. Prefiguren zoals ze voorkomen in de Speculum of de Biblia ontbreken in het werk van Van Eyck.

Met andere XVe-eeuwse meesters uit de Nederlanden was het niet anders. Interessant in dat verband is het paneel met De keuze van de bruidegom en het huwelijk van de H. Maagd, toegeschreven aan de Meester van Flémalle en ontstaan ca. 1428 (1). Het architekturale kader is bedoeld als voorstelling van de tempel van Jeruzalem. In de koepelvormige rondbouw links, die Romaanse bouwvormen vertoont, zijn de kapitelen, de boogvormige velden in de zwikken der bogen en de glasramen versierd met scènes uit het Oude Testament, zoals de geschiedenis van Adam en Eva, van Abraham en Isaac, enz. In het rechterdeel bemerkt men een gotisch portaal waarvan de architectuur verlevendigd is met Christus en Mozes, Samson en de leeuw, David en Goliath, de dood van Absalon en de Koningin van Saba. Dat het hier niet gaat om prefiguren die betrekking hebben op het voorgestelde huwelijk van Maria met Jozef is wel duidelijk. Ze vormen een tegenstelling tussen het Oude en het Nieuwe Verbond, waarin Maria's echtverbintenis een der eerste - zij het apocriefe - episoden vormt (2).

In een paar jeugdwerken van Rogier Van der Weyden, die tevens een invloed van Van Eycks oeuvre vertonen, vindt men in de geschil-

---

(1) Museo del Prado, Madrid. - M.J. FRIEDLAENDER, Die altniederländische Malerei, dl. II, Rogier Vander Weyden und der Meister von Flémalle, Leiden, 1934, p.42 met afb.

(2) Zie uitvoerig K.M. BIRKMEYER, The Arch Motif in Netherlandish Painting of the Fifteenth Century, in The Art Bulletin, 1961, p.11.

derde architectuurelementen figuren uit het Oude Testament (1). In het houtsnijwerk van de bidstoel van de H. Maagd op het zijluik van het Retabel van de Aanbidding der Wijzen (Bayerische Staatsgemälde-Sammlungen, München) herkent men Adam en Eva (2). Ook op de kapitelen van de drie interieurs van het Retabel van de H. Maagd schilderde dezelfde kunstenaar oudtestamentische voorstellingen (3). Het Cambrai-retabel uit het Prado, toegeschreven aan het atelier van Rogier (Vranke Van der Stockt)(4) vertoont in het middenpaneel de Verlossing door de Kruisdood en op het rechter luik het Laatste Oordeel. Links werden de Zondeval en de Uitdrijving uit het Paradijs voorgesteld waarmede wordt beklemtoond dat het verlossingswerk met deze gebeurtenissen in nauw verband staat: door de zondeval werd de verlossing noodzakelijk.

Ook Petrus Christus gebruikt figuren uit het Oude Testament, zoals Adam en Eva, o.a. op de troon in het schilderij van de H. Maagd met de HH. Hieronymus en Franciscus (5) en in de architectuur van het tafereel met de Geboorte (6). Bij Hans Memling treft men de geschie-

---

(1) Nl. Kunsthistorische Museen, Wenen, nr. 632-633, Diptiek van de H. Maagd en van de H. Katharina; Stiftung Sammlung Schloss Rohoncz, Castagnola-Lugano, verz. Northbrook, De H. Maagd met Kind, (beide van ca. 1435).

(2) Cfr. E. GULDAN, o.c., p.70-71 en pl. 58-59.

(3) Verdeeld over Capilla Real, Granada, en The Metropolitan Museum of Art, New York, nr. 22.60.58. - Zie beschrijving (Tentoonstellingscatalogus) Het werk van Rogier de la Pasture-Van der Weyden, s.l., 1964, p.56-57, nr. 6.

(4) Museo del Prado, Madrid. Catalogo de las Pinturas, Madrid, 1963, p.778-779, nr. 1889.

(5) Städelsches Kunstinstitut, Frankfort a.M.

(6) The National Gallery of Art, Washington, Andrew Mellow Collection - Ander voorbeeld: Szépmüvészeti Múzeum, Budapest, P. Christus, H. Maagd, (afb. A. PIGLER, Museum der Bildenden Künste.Szépmüvészeti Múzeum. Katalog der Galerie alter Meister, vertaald door A. ORSZAGH, dl. II, Tübingen, (1968), pl. 176).

denis van het eerste mensenpaar aan in de geschilderde omlijsting van de triptiek van Jan Floreins uit het Brugse Sint-Janshospitaal. In werk toegeschreven aan Dirk Bouts komen in de architectuur weerom tafereeltjes voor die op een antithese wijzen, o.a. de uitdrijving uit het Aards Paradijs op de kapitelen van een tafereel met de H. Maagd; de Genesis, van de schepping tot Abels dood, in de koellijsten van het middenpaneel der triptiek van de Kruisafneming (1).

In geen enkel der bovenstaande gevallen kan men spreken van een typologie in de strikte betekenis. Het gaat telkens om een antithese in plaats van een concordantie. Die komt echter wel tot uiting in het retabel van Christus' geboorte (Bladelin-triptiek) van Rogier Van der Weyden, ca. 1460 geschilderd (2). Voor de zijluiken met de voorstelling van de Tiburtijnse sibylle en Keizer Augustus werd beroep gedaan op een der bladzijden uit de Speculum. Een ander eminent voorbeeld biedt het Laatste Avondmaal in de Leuvense Sint-Pieterskerk, door Dirk Bouts in 1464-1467/68 geschilderd: de beide luiken zijn elk voorzien van twee afbeeldingen aangaande Christus' Laatste Avondmaal. In het middenpaneel zelf mag men voorzeker een beeldje van Mozes, boven de deur aangebracht, als een prototype van Christus aanzien (3).

---

(1) Beide in Capilla Real, Granada, (afb. R. VAN SCHOUTE, La chapelle royale de Grenade, Brussel, 1963, pl. XXI en XXXIX). - Zie ook de linkervleugel van het Mariaretabel (Boodschap) in het Prado te Madrid (afb. A. GULDAN, o.c., pl. 61-62.

(2) Ehemals Staatliche Museen, Berlijn, Gemäldegalerie, nr. 535.

(3) Cfr. ook het Laatste Avondmaal van Albrecht Bouts (1460-1549) in het Museum voor Schone Kunsten te Brussel (nr. 542): een beeldhouwwerk boven de schouw vertoont het Offer van Isaac. Deze voorstelling wordt door K. SMITS, o.c., p.83 aangezien als een decoratief element. Is het echter niet een verwijzing naar Christus' toekomstig offer ? Ook Mozes met de wetstafelen figureert soms als beeldhouwwerk op schilderijen van het Laatste Avondmaal; voorbeelden: The Metropolitan Museum of Art, New York, Gift of J. Pierpont Morgan, 1917, nr. 17. 190.18, Meester van de Aanbidding Groote, Triptiek met Laatste Avondmaal, (1e kwart XVIe eeuw); Bisschoppelijk Seminarie, Brugge, Meester van de Catharinalegende, Triptiek met Laatste Avondmaal, (4e kwart XVe eeuw), (afb. van beide in (Tentoonstellingscatalogus) Anonieme Vlaamse Primitieven, Tielt, 1969, tegenover p.164 en 88).

Het besluit dat in verband met het werk van Van Eyck werd getroffen kan tot alle Vlaamse Primitieven worden uitgebreid. Vooreerst worden de typologische motieven vooral verwerkt als plastische figuren, d.w.z. onder de vorm van beeldhouwwerk van troonzetels, van meubels of in de architecturale versiering (1). Ze worden als erzählendes Motiv (2) verdreven naar de secundaire plaatsen in de schilderijen. Wijl het ons thans een grote inspanning vraagt om de "duistere" betekenis van zulke symbolische elementen te ontsluieren, was voor de middeleeuwse beschouwer het verband tussen hoofdfiguren of -gebeuren en de bijkomende versiering dadelijk verstaanbaar. Vervolgens zijn de motieven hoofdzakelijk bedoeld als antithese en niet als concordantie (3).

Van een rechtstreekse typologie betreffende het leven van Christus en van Maria, die niet is verwerkt in versiering en decor doch die een ruimere en zelfstandige plaats toegewezen kreeg op de kunstwerken, en die bovendien haar inspiratie vond in de compendia over dat onderwerp, vindt men slechts voorbeelden bij de voltooier van de Van Maelbeke-triptiek (c. 1460), in de Bladelin-triptiek (ca. 1460) en in het Avondmaal van Bouts (1464-1467/68). Deze gevallen geven alle een vrij late datering.

Handschriften, ontstaan in de Nederlanden, maken bij de verluchting eveneens gebruik van de typologie. Er moet echter vooreerst gewezen worden op het feit dat in de miniatuurkunst het probleem zich anders stelt. Bij de schilderkunst bestaat het paneel enkel op zichzelf. De verluchte handschriften zijn samengesteld uit beeld én tekst. Beide vullen elkaar aan, het eerste staat in verband met de tweede.

---

(1) K.M. BIRKMEYER, art. cit., p.1-20, 99-112.

(2) E. GULDAN, o.c., p.88.

(3) Ibidem.

Het aanbrengen van prefiguren in godsdienstige of liturgische handschriften zal, in de meeste gevallen, geen rechtstreekse illustratie vormen van de tekst: ofwel sluiten ze aan bij taferelen die op directe manier de tekst in beeld brengen; ofwel staan ze op symbolische, d.w.z. typologische wijze met de tekst in verband.

Enkele voorbeelden van het gebruik van prefiguur worden hier opgesomd. Het gaat hier slechts om een keuze, want ongetwijfeld moeten er meer bestaan. Een Vlaams (Gents ?) getijdenboek uit het midden der XVe eeuw, toegeschreven aan de Meester met de Zilveren Hemels, werd op bepaalde verso's der bladen verlucht met scènes uit het Nieuwe Testament, in de initialen en marges van de rectozijden daartegenover worden prefiguren aangebracht (1). Een ander getijdenboek, uitgevoerd door de Meester van Zoudenbalch in Noord-Nederland (Utrecht ?) ca. 1460, is op talrijke plaatsen met prefiguren versierd. Meestal sluiten deze oudtestamentische voorstellingen aan bij taferelen die hun onderwerp ontlenen aan het Nieuwe Verbond. Ze prijken hetzij in de benedenmarge onder een grote miniatuur, hetzij in een gehistorieerde initiaal op een bladzijde tegenover een andere die met een volbladminiatuur is versierd (2). De getijden van het H. Kruis in dit handschrift zijn echter uitsluitend met prefiguren geïllustreerd (3). Opvallend is hier in enkele gevallen een haast letterlijke overeen-

---

(1) BIBLIOTECA VATICANA, ROME, fonds Ottoboni, ms. lat., 2919; repliek in BIBLIOTECA UNIVERSITARIA, BOLOGNA, - P. DURRIEU, Notice sur quelques manuscrits à peintures d'origine française ou flamande, conservés en Italie, in Bulletin de la Société française de reproduction de manuscrits à peintures, dl. I, 1911, p.102; IDEM, Très Belles Heures..., p.92.

(2) K.B.B., Handschriften, II 7619, fol. 67vo: Jonas opgeslokt door de walvis bij de Graflegging; fol. 73vo; het Offer van Elias bij Sinksen.

(3) Fol. 124, 126vo, 128, 130, 131, 133 en 135.

85-89 komst met een xylografische druk van de Biblia pauperum (cfr. infra). Op enkele bladen, toegeschreven aan de Meester van Maria van Bourgondië in een getijdenboek ca. 1476 verlucht, komen in de marges rondom eeń grote miniatuur eveneens prefiguren in grisaille voor (1). Een graduale uitgevoerd door Jan Doecken te Gent in 1466-67, is in de marges bij de Nieuwtestamentische scènes verlucht met medaillons met prefiguren (2). In een getijdenboek van Karel de Stoute, vervaardigd te Brugge in het derde kwart van de XVe eeuw zijn figuur en prefiguur naast elkaar geplaatst (3). Uit de Noordelijke Nederlanden kan men verder als voorbeeld een getijdenboek van 1478 vermelden waar hier en daar de marges eveneens van prefiguren zijn voorzien (4). Ook het Breviarium Grimani, - doch hiermede wordt de XVe eeuw met een tiental jaren overschreden - verlucht te Brugge of te Gent, bevat typologische onderwerpen (5). De voortbrengsels van de zogenaamde Gents-Brugse miniatuurschool die vanaf 1470 gaat bloeien, leveren talrijke voorbeelden.

In de miniatuurkunst treft men dus een typologisch systeem aan

---

(1) OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 1857, o.a. fol. 43vo: bij Christus die op het kruis wordt genageld bemerkt men links het offer van Isaac en rechts de oprichting van de bronzen slang (G. HULIN DE LOO, La vignette chez les enlumineurs gantois entre 1470 et 1500, in Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Beaux Arts, dl. XXI, 1939, p.158-172).

(2) SINT-JACOBSKERK, GENT.

(3) VERZAMELING GRAAF DURRIEU, LARRIVIERE, (cfr. F. WINKLER, Studien zur Geschichte der niederländischen Miniaturmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, in JKSAK, dl. XXXII, 1915, p.302).

(4) KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, 's-GRAVENHAGE, ms. 133 H 30, (afb. in A.W. BYVANCK en J.G. HOOGEWERFF, o.c., pl. 177).

(5) BIBLIOTECA MARCIANA, VENETIE. - Bréviare Grimani de la Bibliothèque de San Marco à Venise, reproduction photographique complète, ed. S. DE VRIES, 12 dln., Amsterdam, [1904-1908].

dat verschilt van dit der Vlaamse Primitieven. Het gaat om scènes uit het Oude Testament die qua vorm haast evenwaardig zijn met die van het Nieuwe en bovendien nagenoeg alle ontleend zijn aan compendia zoals Biblia, Speculum, e.a. Het valt echter op dat de opgesomde gevallen alle dateren van rond of na het midden der XVe eeuw.

Het einde van de XVe eeuw en het begin van de XVIe vallen samen met een sterke heropleving van de typologische iconografie in de Nederlanden; het systeem van de Bladelin- en Van Maelbeke-triptiek en dat van de miniatuurkunst na 1450 vindt ingang in alle takken van de kunst. In de tapijtkunst (1) en de borduurkunst (2), de schilder-

---

(1) Bijvoorbeeld meerdere behangsels van de tapijten met het Marialeven, (Brussel, ca. 1500), bewaard in het Patrimonio nacional, Madrid; Allegorie van de H. Maagd als bron van levend water, (Brussel, 1485), berustend in het Musée du Louvre te Parijs, (afb. H. GOEBEL, Wandteppiche in den Niederlanden, Leipzig, 1923, pl. 56 en 58); De verheerlijking van God of Tapisserie Mazarine, (Brussel, ca. 1500), bewaard in The National Gallery of Art, Washington, Widener Collection ; Kroning van Maria, (Noord-Frankrijk, 3e kwart XVe eeuw), opgehangen in de Kathedraal te Sens, (afb. van beide laatste in M. JARRY, La tapisserie des origines à nos jours, Parijs, 1968, pl. 98-99 en 165). Andere voorbeelden in Musée des Gobelins en Musée du Louvre te Parijs, (afb. M.J. FRIEDLAENDER, Early..., o.c., dl. II, Rogier Vander Weyden and the Master of Flémalle, Leiden-Brussel, 1967, pl. 132 (A en B)). - Verloren tapijten zijn bekend uit inventarissen, o.a. van Filips de Goede in 1460; deze Hertog bezat drie stukken met de Drie Koningen, de Drie helden en de Koningin van Saba bij Salomon (L. DE LABORDE, o.c., dl. II, Preuves, 2, p.16, nr. 2142).

(2) Voorbeelden uit de XVIe eeuw: Sint-Leonarduskerk, Zoutleeuw, kazuifel; Sint-Mauruskerk, Holsbeek, kazuifel; Abdij Averbode, dalmatiek.

kunst (1) en de retabelproduktie vóór en na 1500 (2) alsmede in de glasschilderkunst van de XVIe eeuw (3) vindt men de hierboven besproken motieven overvloedig terug. In verband met de tapijtkunst kan nog gewezen worden op een uitmuntend ouder monument met typologische inhoud. Het gaat hier om het thans verloren tapijt waarvan het bestaan dank zij een archiefstuk bekend is. Wij bedoelen het testament van de Doornikse Bisschop Jean Chevrot, in 1458 opgesteld en waarin hij aan de collegiale van Poligny, zijn geboortestad, volgend kunstwerk legeert: ung autre tappis des VII sacremens de sainte eglise figurez selon le vieil testament et le nouviel... (4).

---

(1) Zie een triptiek met het Laatste Avondmaal waarbij de zijluiken respectievelijk voorstellen: Melchisedek en Abraham en het Mannawonder, geschilderd door de Meester van de Aanbidding Groote, en een andere triptiek van het Laatste Avondmaal, met links het Joodse Paasmaal en rechts Elias in de woestijn, door de Meester van de Catharinalegende (zie verwijzingen in voetnoot 3 op p.399).
Cfr. ook de gewelfschilderingen in de Zuiderkerk te Enkhuizen (1484) en in de Grote Kerk te Naarden (1518), (afb. J.G. HOOGEWERFF, o.c., dl. II, p.511-530).

(2) Cfr. H. DE SMEDT, De Antwerpse gebeeldhouwde retabels van 1470 tot 1540, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling), Leuven, (1954), p.143 e.v.

(3) De glasschilderkunst te Leuven, - (Tentoonstellingscatalogus) Ars sacra antiqua, Leuven, 1962, p.141.

(4) Cfr. L. FOUREZ, L'évêque Chevrot de Tournai et sa Cité de Dieu, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. XXIII, 1954, p.92 en 105. - In 1475 schenkt Pasquier Grenier aan de Sint-Kwintenskerk te Doornik tapijten met als onderwerp: "septem ecclesiae sacramenta, cum suis figuris ex antiquo testamento" (thans bewaard in verspreid bezit: The Metropolitan Museum of Art, New York; Victoria and Albert Museum, Londen; Coll. W. Burrell, ~~Hutton~~ Glasgow, Schotland). Men beschouwt deze reeks als heruitgave van die van Jean Chevrot, (cfr. P. ROLLAND, Le tapissier Pasquier Grenier et l'église Saint-Quentin à Tournai, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. VI, 1936, p.212 e.v.; J.P. ASSELBERGHS, La tapisserie tournaisienne au XVe siècle, Doornik, 1967 (zonder paginering).

Men kan zich thans afvragen of men voor de Nederlanden vaste regels kan afleiden betreffende het gebruik van de typologie in de XVe eeuw. In deze periode treft men talrijke kunstwerken aan waarin het Oude en het Nieuwe Testament typologisch voorkomen. Wat inhoud én vorm betreft bekleden het werk van Jan Van Eyck en van de andere Vlaamse Primitieven een afzonderlijke plaats: ze maken duidelijk en veelvuldig gebruik van het symbolisme waarbij op het Oude Testament een beroep wordt gedaan doch het gaat veeleer om een antithese en niet om ontleningen aan de traktaten uit de XIIIe en de XIVe eeuw. In verband met de vorm kan men erop wijzen dat bij de Vlaamse Primitieven de oudtestamentische scènes op "verborgen" wijze worden verwerkt, in de sculpturale details. De echte concordantie tussen Oude en Nieuwe Verbond, geput uit de Biblia, de Speculum, e.a. komt pas voor in het werk van enkele schilders na 1450. Eveneens na deze datum treft men het veelvuldig aan in de miniaturen en naar het einde der XVe eeuw toe ook in de andere kunsttakken. De vorm is hier eveneens gewijzigd: de voorstellingen uit het Oude Testament zijn niet meer naar secundaire plaatsen verwezen, doch als evenwaardige scènes met het Nieuwe verbonden.

Dit laatste alinea kan de indruk wekken dat het midden der XVe eeuw een keerpunt betekent in het typologisch gebruik. Dit is niet helemaal juist.

Er kan een zeldzaam vroeg voorbeeld aangehaald worden dat de belangstelling van de typologie in het Zuiden vóór 1450 bewijst. Het gaat hier om de Dialogen van Sint-Gregorius en de Miracula sancti Benedicti die in 1437 werden overgeschreven door Johannes van Stavelot, monnik van de Sint-Laurentiusabdij te Luik, en waarbij hij verluchtingen aanbracht welke hij combineerde met voorstellingen uit het Oude Testament die hij als een soort van prefiguren opvatte (hagiolo-

gische typologie)(1). Sommige vorsers zien in dit verschijnsel een heropleving van een principe in de uitbeelding dat een paar eeuwen tevoren de diep-geestelijke kracht van de Maaslandse kunst had uitgemaakt (2). Het is zeer kenschetsend hierbij aan te stippen dat dezelfde scriptor in 1428 reeds een Speculum-handschrift kopieerde en van illustraties voorzag (3).

Deze laatste gevallen waarschuwen tegen een al te strikt vast houden aan de regel die hoger werd opgesteld. De heropbloei van het gebruik der typologie rond het midden der XVe eeuw zal geen al te bruusk karakter hebben gehad. Het gaat eerder om het opnieuw krachtig worden van een bepaalde traditie in de kunst, die weliswaar haar ups and downs heeft gekend.

Het zou verdienstelijk zijn na te gaan op welke wijze de handschriften van de Biblia pauperum en de Speculum humanae salvationis in de Nederlanden verspreid waren in de XVe eeuw en in welke mate ze

---

(1) MUSÉE CONDÉ, CHANTILLY, ms.1401. - L. DELISLE, Le livre de Jean de Stavelot sur Saint Benoit, (Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque nationale et autres bibliothèques, dl. 39, 1), Parijs, 1904, p.179-209; J. MEURGEY, Les principaux manuscrits à peintures du Musée Condé à Chantilly, Parijs, 1930, p.75-78; Exposition du millénaire de Saint-Laurent de Liège, Luik, 1968, nr. 114.

(2) J. STIENNON, o.c., p.29, nr. 113.

(3) K.B.B., Handschriften, 9332-9346. - J. HELBIG, La peinture au pays de Liège et sur les bords de la Meuse, Liège, 1903, p.77-79; C. GASPAR et F. LYNA, Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque royale de Belgique, Parijs, 1937, p.385-388, pl. LXXXVIII b; J. STIENNON, Les manuscrits à peintures de l'ancienne bibliothèque de l'abbaye Saint-Laurent de Liège, - Saint-Laurent de Liège. Eglise, abbaye, hôpital militaire. Mille ans d'histoire, o.l.v. R. LEJEUNE, Luik, 1968, p.149-152; Exposition du millénaire..., o.c., p.114.

toenmaals nog werden overgeschreven en verlucht (1). Een systematisch onderzoek is tot op heden niet gebeurd. Wel beschikt men over enkele losse gegevens in dit verband. Een interessant voorbeeld biedt de zoeven vermelde Speculum-kopie van Johannes van Stavelot (1428). Bekend is ook de opdracht die Filips de Goede gaf aan Jean Mielot om een Franse vertaling van het genoemde handschrift te bezorgen. Ze werd in 1449 voltooid (2).

Het staat boven alle twijfel dat de aanwezigheid van verluchte exemplaren van de Biblia en de Speculum bevruchtend heeft gewerkt op het ontstaan van andere kunstwerken met typologische inslag. Een treffend voorbeeld bieden de tapijten, in 1461 te Doornik voor Guillaume Fillastre geweven naar een handschrift dat thans nog bewaard is te Sint-Omaars (3). Deze aanwezigheid van manuscripten is echter onvoldoende om de heropleving in de 2e helft der XVe eeuw te verklaren: ook tevoren waren immers handschriften van typologische traktaten in de bibliotheken aanwezig. Het ziet er naar uit dat het veelvuldig aanwenden van de typologie sedert genoemde periode moet beïnvloed geweest zijn door bepaalde factoren die te weinig werden bestudeerd. Slechts op één ervan willen we nog de aandacht vestigen. Heeft de vroege boekdrukkunst die zowel de Biblia pauperum als de Speculum in het licht gaf hierin een rol gespeeld ? Alhoewel de drukkunst een

---

(1) Zie J. LUTZ en P. PERDIZET, o.c., dl. I, p. IX, nrs. 6-10.

(2) K.B.B., Handschriften, 9249-50. - Librye..., p.14, nr. 6.

(3) BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, SINT-OMAARS, ms. 184, (J. DUVERGER en J. VERSYP, Tapijtwerk in het Museum te Sint-Omaars (Saint-Omer), in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. XXII, 1953, p.156-168).

middel bij uitstek is tot verspreiding van teksten en tekeningen (1), toch is dit probleem complexer dan het lijkt. Het getijdenboek van
85-89 de Meester van Zoudenbalch, ca. 1460 in een Utrechts atelier verlucht (2) en het zogenaamde horarium van Jacoba van Beieren (ca. 1473)(3) bevatten miniaturen die men letterlijk terugvindt in de vroegste xylografische edities van de Armenbijbel.

Even merkwaardig is het brevier van de Sint-Adrianusabdij te Geraards-
90-91 bergen (ca. 1450)(4) waarin marginale versieringen voorkomen die eveneens in de genoemde uitgaven haast gelijkvormig aanwezig zijn (5). Het probleem van de datering van de genoemde drukken speelt hier echter een zeer grote rol. Zijn de handschriften primair ten opzichte van de druk of omgekeerd (6) ? Is de gedrukte Armenbijbel zelf niet vervaar-

---

(1) Zie bv. H. CORNELL, o.c., p.115: de auteur geeft een getijdenboek aan, bewaard in het MUSEUM MEERMANNO-WESTREENIANUM, 's-GRAVENHAGE, ms. Gr. fol. 13: op fol. 21-39 vo zijn in dit handschrift taferelen uit een Biblia pauperum aangebracht die grotendeels kopies zijn van een xylografische druk van de Biblia pauperum (einde XVe eeuw).

(2) K.B.B., Handschriften, II 7619.

(3) VERZAMELING, COMTE DE MURARD, BRESSE-SUR-GROSNE. - Zie deel II, Bewijsstruk 1.

(4) BIBLIOTHEQUE DE L'ABBAYE, MAREDSOUS.

(5) Nl. een tweegevecht waarbij een jonge man een ander omkneld houdt en hem met een dolk doorsteekt (vergelijk met Joab die Abner vermoordt) (II Kon. 3, 27) in Biblia pauperum (bij Judas' verraad); de man die een leeuw doodt kan vergeleken worden met Samsom die de leeuw bedwingt in Biblia pauperum (bij Christus' afdaling in het voorgeborchte).

(6) Vroeger dateerde men de eerste uitgave ca. 1460; thans is men geneigd een oudere datering aan te nemen; vergelijk J. HIND, An Introduction in the History of Woodcut, dl. I, Londen, 1935, p.242: de auteur plaatst de eerste editie in de Nederlanden ca. 1460; Volgens W.T. MUSPER, o.c., dl. I, p.16-20 zou de eerste xylografische editie tussen 1430 en 1440 door L. Coster te Haarlem zijn gedrukt. Op basis van de kledij mag de genoemde druk echter niet te vroeg gedateerd worden.

digd naar een bestaand manuscript. Volgens de huidige kennis betreffende de vroegste drukkunst, die er zeer dikwijls naar streeft de handschriften zo getrouw mogelijk na te bootsen, zou men deze vraag positief willen beantwoorden. Het zou ons echter te ver leiden deze zaak hier uit te diepen. Wij herhalen enkel dat typologische traktaten in de Nederlanden voor de eerste xylografische drukken werden uitgekozen. Het hernieuwd succes van de concordantia in genoemde periode wordt hiermede nogmaals beklemtoond.

B. DE TYPOLOGIE IN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK.

In het Turijns-Milanees getijdenboek komt de typologie voor op de dubbele wijze die hoger werd beschreven; op de eerste plaats werden op één enkel tafereel oudtestamentische figuren aangebracht in de architecturale versiering van een troonzetel (hand K, nr. 63, cfr. supra, § 2). Het gaat hier om de aanduiding van een antithese.

Het is echter treffend dat in het horarium een tweede typologische voorstellingswijze wordt toegepast die in het geheel van de verluchting een belangrijke plaats inneemt zoals hoger door cijfers werd duidelijk gemaakt. Deze tweede wijze van illustratie sluit door vorm noch door inhoud aan bij die van Van Eyck of van andere Vlaamse Primitieven: wat de vorm betreft gaat het hier om prefiguren of oudtestamentische voorstellingen die niet werden verwerkt op secundaire plaatsen in grote taferelen doch in afzonderlijke miniaturen naast elkaar, zoals in de verluchte typologische traktaten het geval is. In verband met de inhoud kan men er op wijzen dat niet meer een antithese doch wel een concordantie is bedoeld en dat de onderwerpen voor het grootste gedeelte overeenkomen met traktaten zoals de Biblia en de Speculum.

De vaststellingen die aan het slot van vorige bladzijden werden samengebracht mogen niet veronachtzaamd worden bij de studie van de

datering en toeschrijving van de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek. Men kan moeilijk aanvaarden dat deze verluchting met haar uitgebreid programma van prefiguren een alleenstaand geval zou zijn in de kunst van het Westen, vooral dan in die der Lage Landen. Een te vroege datering van de miniaturen van de tweede campagne (nl. 1416-1417) levert inderdaad het gevaar op ze in zekere mate te isoleren daar men uit dezelfde periode nagenoeg geen voorbeelden van een soortgelijk gebruik van de typologie kan aanhalen. In verband met de dateringsproblemen moet men er echter rekening mee houden dat het tot hiertoe niet vaststaat of de verschillende handen van de tweede campagne gelijktijdig aan de codex hebben gearbeid. Vooraleer de algemene conclusies betreffende de typologie op het Turijns-Milanees getijdenboek toe te passen, dient men na te gaan welk aandeel de onderscheiden handen gehad hebben in het aanwenden van prefiguren.

Zoals men zich herinnert uit de beschrijving der miniaturen werden de prefiguren voorbehouden voor de verluchting van initialen en friezen. Een belangrijke groep komt voor in het Turijns gedeelte, waar de getijden van de compassio van de H. Maagd alle verlucht werden door hand K (nrs. 52-57), met uitzondering evenwel van de metten (nr. 51), waar hand G tafereel, initiaal en fries versierde met scènes uit het Nieuwe Testament: Christus in gebed in Getsemani, het verraad van Judas en de bespotting. Hand K gebruikt in aanvangsletter en fries steeds prefiguren.

Een tweede reeks van K treft men aan in de gebeden tijdens de mis. Hier doen zich echter eigenaardigheden voor. Slechts in één geval kan de illustratie van initiaal en fries als prefiguur van de voorstelling in het tafereel worden beschouwd (nr. 65, Christus en Maria die bij God ten beste spreken).
Op twee andere bladen zijn initiaal en fries niet bedoeld als prefiguur van het tafereel dat liturgische handelingen voorstelt, doch wel

van de diepere idee die uitgedrukt wordt in de tekst. Zo vindt men twee prefiguren in verband met Sinksen (Mozes op de Sinaïberg en het Wonder van de olie) bij het gebed Veni Creator Spiritus (nr. 60) en twee prefiguren in verband met het Laatste Avondmaal bij een gebed vóór het communiceren (Het Mannawonder, Abraham en Melchisedek) (nr. 64). In al deze gevallen gaat het weer om miniaturen van hand K. Dezelfde kunstenaar bracht bij nog andere van de hier besproken gebeden tijdens de mis in de fries scènes aan uit het Oude Testament, die echter weerom typologisch niet in verband staan met het hoofdtafereel doch met de inhoud van de tekst (nrs. 61, 62 en 63). Hetzelfde doet zich voor in de illustratie bij het gebed tot het H. Kruis (nr. 66).

In het Milanese getijden- of misboek daarentegen komen prefiguren voor van drie verschillende handen, nl. F, I en K. Eerstgenoemde heeft hoofdzakelijk de fries aan een prefiguur voorbehouden (nrs. 68, 72, 73, 74 en 79) in plaats van ook de initiaal hiermede te illustreren zoals hand K. Tweemaal immers luisterde F een aanvangsletter op met een voorstelling uit het Nieuwe Testament: bij het tafereel met de Aanbidding der Koningen (nr. 72) plaatst hij in de letter de Drie Wijzen en bij de Intrede in Jeruzalem (nr. 74) voegt hij de Uitdrijving van de kooplui uit de tempel. In drie andere gevallen is het onderwerp van de aanvangsletter ontleend aan het Oude Verbond, doch slechts eenmaal gaat het hier om een afzonderlijke prefiguur (nr. 68, de Terugkeer van de duif naar Noë's ark).

De twee andere initialen vormen een eenheid met de fries. Dit is het geval met de Hemelvaart van Elias (initiaal nr. 79) en met Eliseüs die de naar de aarde geworpen mantel van de eerstgenoemde profeet opvangt en op het water slaat (fries nr. 79): terwijl de Hemelvaart hier prefiguurlijk werd bedoeld sluit de voorstelling in de fries er historisch bij aan. Ook de versiering van een ander blad (nr. 73) is

van dezelfde aard: de Opdracht van Samuel aan Jahweh te Sjilo is in de fries als prefiguur aangebracht terwijl de aanvangsletter Jahweh zelf met de wetstafelen toont.

Neemt men het werk van hand I onder de loep, dan stelt men vast dat deze kunstenaar in drie gevallen de fries met een prefiguur versiert, de initialen echter niet. Eenmaal werd ze verlucht met een nieuwtestamentisch onderwerp (nr. 78), een tweede keer met een stralend lichtsymbool (nr. 80). In een derde geval ontbreekt een gehistorieerde letter (nr. 77);

In hetzelfde gebeden- of misboek wendt ook hand K nog de typologie aan. Doch ook hij voorziet enkel een prefiguur in de fries. In de initiaal daarentegen schildert hij een scène die historisch bij het tafereel aansluit (nr. 76) of een onderwerp uit de Apocalypse (nr. 90).

Indien men deze gegevens in een tabel samenvoegt, bekomt men volgend beeld waarbij de onderlijnde letter wijst op de voorstelling van een prefiguur:

1. TURIJNS GETIJDENBOEK

	initiaal	fries
a) Getijden van de Compassio van de H. Maagd		
nr. 52	hand K	hand K
nr. 53	K	K
nr. 54	K	K
nr. 55	K	K
nr. 56	K	K
nr. 57	K	K
b) Gebeden tijdens de mis		
nr. 60	K	K
nr. 61	rankwerk	K
nr. 62	rankwerk	K
nr. 63	rankwerk	K
nr. 64	K	K
nr. 65	K	K
c) Gebed tot het H. Kruis		
nr. 66	rankwerk	K

2. MILANEES GETIJDENBOEK

nr. 68	F	F
nr. 72	F	F
nr. 73	F	F (sluit initiaal bij de fries aan ?)
nr. 74	F	F
nr. 79	F	F (initiaal en fries vormen één geheel)
nr. 77	geen initiaal	I
nr. 78	I	I
nr. 80	I	I
nr. 76	K	K
nr. 90	K	K

Hand K heeft alleszins het overvloedigst gebruik gemaakt van de typologie. Hij is echter niet de innovator van het systeem vermits het reeds werd ingevoerd door hand F die volgens de gangbare opvattingen chronologisch vóór hand K moet geplaatst worden. Daar op basis van dezelfde meningen de genoemde handen respectievelijk worden aangezien als de eerste en de laatste die aan de voltooiïng van het horarium hebben meegewerkt kan het probleem dat hoger gesteld werd, thans opgeklaard worden: het typologisch systeem dat in de tweede campagne van het Turijns-Milanees getijdenboek te voorschijn treedt, is niet karakteristiek voor één bepaalde periode in deze afwerking doch wel voor de gehele tijdspanne van de voltooiïng der verluchting.

G. Hulin de Loo trok echter nog een ander besluit uit de wijze waarop de verschillende handen van de typologie gebruik maakten (1). Dit moet even nader onderzocht worden. Volgens genoemde auteur zouden de handen F en I zich in de illustratie van het Milanese getijden- of misboek samen onderscheiden van K wat betreft het gebruik van prefiguren. Beide eerstgenoemden zouden een programma volgen waarbij was opgelegd op bepaalde bladzijden slechts één prefiguur aan te brengen en wel in de fries. De initiaal zouden ze moeten versieren met een episode uit het Nieuwe Testament die historisch met het tafereel in verband staat (nrs. 72, 74 en 78) of een eenheid vormt met de fries (nr. 79). Op de bladzijde waar hand F toch twee prefiguren aanbracht, zo besluit G. Hulin de Loo, is deze in de aanvangsletter foutief (nr. 68, de Terugkeer van de duif naar de Ark bij de Boodschap). Genoemde auteur bedoelt hier blijkbaar dat de miniaturist door het opgelegde schema niet te volgen wellicht naar eigen goeddunken een

---

(1) Heures..., p.73-74.

prefiguur uitkoos en daarbij een vergissing beging.

Deze theorie kan echter niet zonder meer worden aanvaard en wel om verscheidene redenen. Vooreerst werd hoger over de iconografische betekenis van de voorstelling van Noë en de duif gehandeld waarbij het vermeende "foutieve" karakter ervan kon weerlegd worden. Men zou dan ook logisch mogen besluiten dat de verluchter niet naar eigen inzicht handelde doch dat het onderwerp van de prefiguur werd geïnspireerd door een derde die hem bijstond bij het opstellen van het programma. Een tweede bemerking sluit hierbij aan en kan onder de vorm van een vraag worden gemaakt. Indien werkelijk het plan was opgelegd slechts één prefiguur in de fries aan te brengen zoals Hulin de Loo veronderstelde, waarom schilderde hand F er toch twee bij de Boodschap (nr. 68) ? Waarom verbond hij in een ander geval de initiaal en de fries met elkaar tot één geheel (nr. 79, Hemelvaart van Elias) waarbij de eigenlijke prefiguur in de initiaal werd uitgebeeld en de fries er slechts de historische voortzetting van vormde ? Er kan dus klaarblijkelijk geen sprake zijn van een opgelegde regel aangaande het gebruik van prefiguren.

Een derde en laatste beschouwing in verband met de opvatting van de Gentse geleerde kan als volgt worden geformuleerd. Hand K die in het besproken Milanese getijden- of misboek twee missen illustreert, luisterde de bladzijden in beide gevallen eveneens slechts met één prefiguur op (fries van nrs. 76 en 90). In het eerste geval kiest hij als onderwerp voor de aanvangsletter een scène uit het Nieuwe Testament die historisch bij het hoofdtafereel aansluit en aan het evangelie van de geïllustreerde mis is ontleend; in het tweede beeldt hij een passage uit de Apocalypse uit die eveneens gekozen werd uit de lezingen van de mis in kwestie.

Zoals reeds werd geschreven, is chronologisch gezien hand F begonnen met het typologisch systeem. Zijn aantal prefiguren was onbe-

paald (1 of 2). Hand I zette het gebruik verder doch hield zich aan één prefiguur. Hierin werd hij in het Milanese getijden- of misboek later nagevolgd door hand K. Deze laatste breidde het systeem echter uit in het Turijns getijdenboek: waar mogelijk schilderde hij prefiguren en zelfs meestal twee per bladzijde. Dat men er in dit horariumfragment geen aantreft van de handen F en I is begrijpelijk: de door hen verluchte onderwerpen gaven geen aanleiding tot het gebruik van de typologie.

De theorie van G. Hulin de Loo kan niet bijgetreden worden: de handen F en I onderscheiden zich niet van K door een typologisch schema. Hoogstens zou men kunnen veronderstellen dat er een verschil bestaat tussen de verluchting in het Turijns en het Milanees fragment: in het eerste twee prefiguren bij een tafereel (hand K), in het tweede bij voorkeur slechts één (handen F, I en ook K). Het feit dat in het Milanees getijden- of misboek een grotere diversiteit aan gebeden en teksten voorhanden is, kan wellicht als oorzaak beschouwd worden voor het fenomeen dat de verluchters van dit misboek de illustratie der aanvangsletters meestal ontleenden aan introïtus of evangelie, i.p.v. aan typologische traktaten.

De kritiek op de Gentse vorser geeft echter aanleiding tot een ander besluit dat van zeer grote betekenis is: het gebruik van de typologie doet besluiten tot een onderscheid tussen andere handen dan de bovengenoemde, namelijk G en K. Deze verklaring vloeit voort uit volgende opmerking. In het Turijns horarium werden de getijden van de Compassio van de H. Maagd door hand G begonnen. Hij schilderde enkel de metten en bracht in tafereel, initiaal en fries de beginscènes uit de Passie. Daarbij voegde hij in de fries de beeltenis van Maria toe. Hierbij steunde hij ongetwijfeld niet op het evangelisch passieverhaal waarin Christus' Moeder weinig of niet optreedt, doch wel op het feit dat zijn verluchting betrekking had op het mede-

lijden van deze Vrouw met haar Zoon. Inderdaad zou men de figuur van Maria bij de illustratie van dergelijke getijden mogen verwachten. In de overige uren echter, door hand K verlucht, komt een geheel ander systeem voor: initiaal en fries worden versierd met prefiguren in plaats van met passietaferelen. Daarbij verdwijnt de voorstelling van Maria volledig uit de illustratie van deze getijden. Het plan dat hand G blijkbaar wilde inzetten werd niet nagevolgd, zodat de versiering van de getijden van de Compassio een tweeslachtig karakter kreeg. G en K schijnen dus niet met elkaar in relatie te hebben gestaan of onder één leiding te hebben gewerkt. Hand K moet bijgevolg in een latere periode gesitueerd worden.

Op basis van wat in de voorgaande bladzijden werd uiteengezet kunnen bij wijze van besluit volgende gegevens medegedeeld worden. Vooreerst is het duidelijk dat de handen die prefiguren hebben gebruikt behoorden tot de campagne die het getijdenboek heeft afgewerkt na de dood van de Hertog van Berry. Het omvattend gebruik van de typologie wijst op een tussenkomst van kunstenaars die niet in Franse ateliers thuishoren. Hun lokalisatie in de Nederlanden is aannemelijk en waarschijnlijk. Het wijst tenslotte ook op een datering die moeilijk met de meest gangbare (namelijk 1416-1417) in overeenstemming kan worden gebracht. Uit het onevenwicht van de prefiguren kan men niet alleen besluiten tot de chronologische afstand van K ten opzichte van de andere handen, maar ook tot de interventie van latere programmators. In ieder geval echter bekwam de verluchting een zekere uniformiteit omdat de illustratie letterlijk of symbolisch steeds zeer nauw aansloot bij de tekst.

Een laatste vraag betreffende de typologie zal thans nog beantwoord worden. Uit welke handboeken werden de prefiguren uit het Turijns-

Milanees getijdenboek gekozen ?

G. Hulin de Loo was van oordeel dat als voorname bron een Gemoraliseerde Bijbel werd gebruikt. Hij steunde hierbij op het feit dat in vele gevallen slechts één prefiguur wordt gebruikt bij een bepaald type (cfr. supra) zoals het in zekere mate het gebruik is in genoemde Bijbel. Uit de verklaring van genoemde auteur (1) kan men echter afleiden dat hij zelf geen exemplaar van de Gemoraliseerde Bijbel onder ogen heeft gehad. Bij een onderzoek kan immers onmiddellijk worden vastgesteld dat slechts een zeer beperkt aantal prefiguren uit het Turijns-Milanees getijdenboek weer te vinden zijn in genoemd handschrift en dat in zulke gevallen dezelfde prefiguren ook in andere verzamelwerken opgenomen zijn (2). Drie andere voorname boeken, namelijk de Biblia pauperum, de Speculum humanae salvationis en de Concordantiae caritatis dienen hier echter onderzocht te worden. Ook wordt ter aanvulling gebruik gemaakt van handschriften met de Concordantia veteris et novi testamenti. Volgende tabel duidt de overeenkomsten van het getijdenboek met de opgesomde compendia aan (3).

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.74.

(2) Eén geval staat apart, nl. nr. 53, waar de gebruikte prefiguur voorkomt in Speculum en Biblia pauperum doch bij een scène uit het Nieuwe Testament die niet overeenkomt met het tafereel in het getijdenboek.

(3) Gebruikte afkortingen: G.B. = Gemoraliseerde Bijbel (ed. DE LABORDE, o.c.); B.P. = Biblia Pauperum; C.C. = Concordantiae caritatis; C.v.n.T. = Concordantia vetreis et novi testamenti. - Een (X) betekent dat de prefiguur voorkomt in een der compendia doch niet bij dezelfde figuur als in het horarium.

volg-nummer	Hand	INITIAAL					FRIES				
		G.B.	B.P.	Sp.	C.C.	C.v.n.T	G.B.	B.P.	Sp.	C.C.	C.v.n.T.
52	K			X					X		
53	K			X		X		(X)	(X)		(X)
54	K			X		(X)		X	X	X	X
55	K			X			X		X		
56	K	X	X			X			X		
57	K			X					X		
60	K		X	X	X	X			X		
64	K	X	X	X				X	X		
65	K			X					X		
76	K	(1)						X			X
90	K	(1)							X		
68	F								X		
72	F			X(?)				X	X	X	X
73	F			X(?)					X	X	X
74	F	(1)						X			
79	F	X	X	X		X	zie initiaal				
77	I	(1)					X	X			X
78	I	(1)					X	X	X	X	X
80	I	(1)						X	X	X	X

---

(1) In het Turijns-Milanees getijdenboek komt geen prefiguur voor in de initiaal.

Uit deze tabel kan worden afgeleid dat de verluchters zich blijkbaar niet hebben gehouden aan één bepaald handboek. Zoals gezegd kan de Gemoraliseerde Bijbel buiten beschouwing gelaten worden wegens het geringe aantal mogelijke ontleende prefiguren (6 in totaal) en het feit dat ze in geen enkel geval alleen in deze codex voorkomen. Hetzelfde geldt voor de Concordantiae Caritatis: eveneens zes mogelijke ontleningen, die ook gemeen zijn met andere verzamelwerken van prefiguren. Volgens de geraadpleegde handschriften geeft de Concordantia veteris et novi testamenti evenmin aanwijzigingen aangaande afhankelijkheid. Het aantal overeenstemmende prefiguren is gering en is weerom gelijk aan deze die in volgende compendia voorkomen.

Betreffende het eventueel gebruik van de Biblia pauperum en de Speculum kan men het volgende vaststellen: van de prefiguren van hand K vindt men op twintig gevallen er zes terug in de Biblia, tegen zeventien uit de Speculum. Tweemaal komt een prefiguur uit eerstgenoemd werk niet voor in het laatste (1); dertienmaal daarentegen komt een prefiguur uit de Speculum niet voor in de Biblia.

Voor hand F heeft men volgende resultaten: van vijf gevallen vindt men er drie terug in de Biblia, vier in de Speculum; eenmaal staat de Biblia alleen als mogelijke bron tegen tweemaal de Speculum.

Hand I heeft slechts drie prefiguren: alle drie figureren in de Biblia, en slechts één niet in de Speculum.

Hieruit blijkt op de eerste plaats dat geen der gebruikelijke handschriften met typologische inhoud exclusief gebruikt werd voor het opstellen van een iconografisch programma voor het besproken getijdenboek. Deze vaststelling geldt niet alleen voor het geheel der

---

(1) Nrs. 56 (initiaal) en 76 (fries).

gebruikte typologie, doch ook voor ieder der handen afzonderlijk, alhoewel voor hand I in alle gevallen de prefiguur voorkomt in de Biblia pauperum. Toch is over het algemeen de Speculum het boek waarin men de meeste prefiguren terugvindt.

Het spreekt vanzelf dat in de meeste gevallen de prefiguur geen directe illustratie is van de tekst in het getijdenboek, doch wel een symbolische of begeleidende illustratie die een diepgaande kennis vereiste. Het gebruik van de typologie wijst op een zeker cultuurmilieu. Deze vaststelling, gekoppeld aan het feit dat de miniaturisten zich voor het gebruik van prefiguren niet hebben gehouden aan één compendium, is een argument te meer om te veronderstellen dat ze werden geleid bij hun werk. Het besluit van voorgaand paragraaf wordt hier nogmaals bevestigd.

§ 3. DE INSPIRATORS VAN HET PROGRAMMA.

Het gebruik van getijdenboeken beantwoordde in de late middeleeuwen aan een bepaalde vorm van lekenpiëteit, en dit para-liturgisch handschrift als dusdanig had bij het begin der XVe eeuw nog geen lange traditie achter zich. Het boek had zich ontwikkeld uit de breviers, of meer nog, uit de psalters (1). Het gaf aanleiding tot het scheppen van bepaalde afbeeldingen en beeldengroepen en was ca. 1400 in constante ontwikkeling (2).

Ondanks het feit dat er verschillende handen hebben meegewerkt aan de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek, en dat het

---

(1) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.89.

(2) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.14.

zelfs in verschillende perioden werd afgewerkt, zijn twee punten in beide voorgaande paragrafen klaar geworden.

Vooreerst kan niemand tegenspreken dat de verluchting bestudeerd is: de afbeelding sluit nauw aan bij de tekst, vormt er soms zelfs een rechtstreekse illustratie of een symbolische vertolking van, wat o.a. een kennis van het latijn veronderstelde en een diepgaand inzicht in het geschreven woord. Daarbij komt nog dat het parallellisme tussen de theologische en devotieliteratuur van de middeleeuwen en de verluchting zeer treffend is. Het feit van de juistheid en de direktheid van de iconografische onderwerpen pleit voor het aanvaarden van een leiding van buiten af.

Ten tweede, er werd reeds op gewezen dat een verluchting in handschriften de illustratie vormt van een tekst. Een prefiguur is echter geen onmiddellijke omzetting van het woord, doch wel een analoge of symbolische interpretatie die niet dadelijk blijkt uit de gebeden zelf. Het geleerd karakter dat aan dit getijdenboek wordt gegeven door het gebruik van het typologisch symbolisme doet tussenkomst van lieden vermoeden die op de hoogte waren van deze leer. Het feit bijvoorbeeld dat de zogenaamde "foutieve" prefiguur bij het tafereel van de Boodschap niet voorkomt in de typologische compendia bewijst dat de verluchter ze niet zelf gekozen heeft. Indien hij een Biblia pauperum, Speculum, enz... tot zijn beschikking had, zou hij ongetwijfeld een andere meer voor de hand liggende prefiguur hebben geschilderd.

Men mag dan ook aannemen dat theologen of klerken het werk van de miniaturisten hebben geleid, eerder dan dat zijzelf hun onderwerpen moesten opzoeken en hun programma opstellen.

E. Mâle was de mening toegedaan dat kunstenaars zoals Jan Van Eyck en Rogier Vander Weyden in hun atelier een handschrift van de

Speculum humanae salvationis bezaten waaruit zij konden putten bij hun composities (1). Deze mening steunde op het voorkomen van een typologisch schema respectievelijk op de Van Maelbeketriptiek (2) en de Bladelintriptiek (3). Hierover werd reeds hoger gehandeld. Afgezien van het feit dat de voltooiïng van eerstgenoemd drieluik niet van Jans hand is, komt het vreemd voor dat genoemde schilders niet méér gebruik gemaakt hebben van dergelijk handboek.

Het lijkt weinig waarschijnlijk dat de kunstenaar zelfstandig zijn onderwerpen koos. Was er niet vooreerst de opdrachtgever die het thema in het algemeen opgaf en werd dit niet uitgewerkt door een beslagen tussenpersoon, hetzij theoloog of klerk ? In dat verband citeert men vaak het voorbeeld van het Laatste Avondmaal van Dirk Bouts. Hier blijkt duidelijk uit de archivalia dat de schilder werd bijgestaan door Jan Vaerenacker en Gillis Bailuwel, professoren aan de Leuvense Universiteit (4). Zij waren het ongetwijfeld die de vier prefiguren kozen waarvan er drie weer te vinden zijn in de Speculum, en het vierde, de Spijziging van de profeet Elias in de woestijn, door hen werd bijgevoegd op grond van de teksten der Kerkvaders. Het betreft hier een voorstelling die niet voorkomt in de reeds besproken typologische werken (5). Dergelijke gevallen van tussenkomst zijn ons ook bekend op grond van andere documenten, o.a. in verband met de ontwerpen die Hubert Stuerbout moest maken voor de sculpturen aan de ge-

---

(1) E. MÂLE, o.c., p.236.

(2) Privébezit, Warwick-Castle.

(3) Ehemals Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie, nr. 535.

(4) J. FRANCOTTE, Dirc Bouts. Zijn kunst, zijn Laatste Avondmaal, Leuven, 1951-1952, p.95.

(5) Vergelijk G. HEIDER, o.c., p.68-69; L. REAU, o.c., dl. I, p.204.

vels van het Leuvense stadhuis (1). Een interessant voorbeeld uit de XVIe eeuw bleef eveneens bewaard. De Spaanse markiezin Mencía de Mendoza verzocht in 1538 de Valenciaanse humanist Juan Luis Vives om tussenkomst in verband met de illustratie van een nieuw getijdenboek (2). Dat kunstenaars leiding ontvingen die werkelijk bindend voor hen was is blijkbaar een principe geweest (3).

Waar documenten ontbreken kan men evenwel tot tussenkomst besluiten door de ontleding van het kunstwerk zelf. De merkwaardige opbouw van het veelluik van het Lam Gods der gebroeders Van Eyck of de rijkdom aan symbolen in de Mérodetriptiek van de Meester van Flémalle (4), van de triptiek der Zeven Sacramenten van Rogier Van der Weyden (5) en van de Lucas-Madonna van Jan Gossart (6), om slechts en-

---

(1) E. VAN EVEN, L'ancienne école de peinture de Louvain, Brussel-Leuven, 1870, p.60 e.v.

(2) J.K. STEPPE, Mencía de Mendoza et ses relations avec Erasme, Giles de Busleyden et Jean-Luis Vivès, - Scrinium Erasmianum, dl. II, Leiden, 1970, p.492.

(3) H. MARTIN, Les miniaturistes français, Parijs, 1906, p.101 e.v.; K. DE WIT, Das Horarium der Katharina von Kleve als Quelle für die Geschichte des südniederländischen Tafelmalerei und der Nordniederländischen Miniaturen, in JKPK, dl. LIX, 1937, p.120; W.G. CONSTABLE, The Painter's Workshop, Londen, 1955, p.109-124; E. DUVERGER en D. DUVERGER-VAN DE VELDE, Jean Lemaire de Belges en de Schilderkunst, in Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, 1967, p.50-51.

(4) The Metropolitan Museum of Art, New York, The Cloistres collection. - W.S. HECKSCHER, The Annunciation of the Merode Altarpiece. An Iconographic Study, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdrage tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.43 e.v.

(5) Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, nrs. 393-395. - Mededeling van Prof. Dr. J.K. Steppe.

(6) Narodní Galerie, Praag. - E. DE JONGH, Speculaties over Jan Gossaerts Lucas-Madonna in Praag, in Bulletin Museum Boymans-van Beuningen, dl. XIX, 1968, p.43-61.

kele gevallen te vermelden, laten veronderstellen dat de kunstenaars slechts de artistieke vertolkers waren van een welomschreven theologisch programma. Dit lijkt bijvoorbeeld ook opvallend in de typologische tapijten van de abdij van La Chaise-Dieu (Fr., Haute-Loire) uit het begin der XVIe eeuw. Ofschoon deze wandkleden in hun schematische opbouw - een centrale episode uit het Nieuwe Testament, geflankeerd door twee taferelen uit het Oude, de "profetenhuisjes" en de plaatsing der opschriften - herinneren aan de opvatting van de eerste drukken van de Biblia pauperum, toch komen wat de keuze der prefiguren zelf betreft talrijke ontleningen voor aan de Speculum of aan andere compendia (1), wat bij het ontwerpen der kartons een geheel nieuwe programmatie veronderstelde. Een analoog geval van mengeling vindt men op de typologische tapijten met de geschiedenis van de H. Maagd in de kathedraal te Reims (1509-1530). Hier komen zelfs enkele gevallen van prefiguren voor die in de meest gebruikte traktaten ontbreken, zodat men terecht de tussenkomst van een theoloog mag veronderstellen (2).

Voor de verluchting van codices was dergelijke hulp niet minder onmisbaar. In dat verband is de mening van K. De Wit betekenisvol. Hij verklaarde dat de rijke inhoud der miniaturen van de Meester van Katharina van Kleef bewees dat de hoftheoloog naast de kunstenaar moet gezeten hebben (3). Ofschoon overdreven bevat deze opinie

---

(1) Cfr. E. MÂLE, L'art symbolique de la fin du Moyen Age, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. II, 1902, p.199-200; J. LESPINASSE en L. GRAND, La Chaise-Dieu, Le Puy, s.d., p.12. - Daar verscheidene van deze behangsels of gedeelten ervan een oudere stijl vertonen en een archaiserende klederdracht, is het duidelijk dat bestaande modellen werden gekopieerd.

(2) E. MÂLE, art. cit., p.200-201.

(3) K. DE WIT, art. cit., p.120.

een zekere ware kern. Zulks blijkt wel een regel te zijn die nagenoeg veralgemeend kan worden: godgeleerden of klerken stonden de kunstenaars bij in het opstellen van programma's, zij deden hun de "vaak ingewikkelde en spitsvondige reeksen typologieën aan de hand" (1). Zij kenden bovendien de religieuze of theologische literatuur die in de meeste gevallen ten grondslag ligt aan de uitbeeldingen.

Deze regel verklaart trouwens de indrukwekkende rijkdom aan beeldmateriaal die van het Turijns-Milanees getijdenboek niet alleen een prachtig verlucht handschrift maakt, doch bovendien een codex die op het vlak van de illustratie op de meest verantwoorde wijze het iconografisch grondprincipe - het beeld is de visuele omzetting van een titulus - tot uitdrukking brengt.

Het is een feit dat hulp onontbeerlijk was om de miniaturisten wegwijs te maken bij de vaak ingewikkelde versiering en er tevens over te waken dat ze geen illustraties aanbrachten die in strijd waren met de inhoud van de handschriften. Bij wijze van voorbeeld kan men er aan herinneren dat Christine de Pisan zorgvuldig oog hield op de verluchting van de handschriften die van haar werken waren overgeschreven daar tekst en beeld elkaar nauwkeurig dienden aan te vullen (2). Het hoeft echter geen betoog dat men in de late middeleeuwen, wanneer men o.a. getijdenboeken op commerciële schaal ging produceren, in de ateliers over vaste schema's beschikte die steeds konden herbruikt worden.

De schetsen die in sommige handschriften nog aanwezig zijn, be-

---

(1) J.J.M. TIMMERS, o.c., p.29; zie ook p.24. - De auteur geeft als tekenend voorbeeld van dergelijke tussenkomst het z.g. retabel van Klosterneuburg (p.29).

(2) M. FAVIER, Christine de Pisan. Muse des cours souveraines, Lausanne, 1967, p.77.

wijzen de hulp die de verluchters kregen van lieden die vooraf de inhoud der miniaturen bepaalden. Modellen op losse bladen werden eveneens gebruikt. Hier en daar blijven in handschriften ook nog aanduidingen over die de onderwerpen voor de miniaturisten vastlegden.
C. De Clercq haalt een voorbeeld aan waar men o.a. leest: Hic pingatur sanctus Augustinus, en elders: Hic ponatur una mulier in habitu viduali (1).

Geschreven of getekende instructies moeten van groot belang geweest zijn. De verluchter schijnt immers in vele gevallen slechts een talentvol ambachtsman te zijn die een opdracht uitvoerde doch ze zelf niet omschreef. Volgend voorbeeld illustreert dit duidelijk. De Meester van Guillebert van Metz volgde bij zijn verluchtingswerk in bepaalde miniaturen duidelijk de instructies die een adviseur genoteerd had bij de onbeschreven plaatsen die moesten versierd worden. Bij zijn scheppingen bekommerde hij zich zelf in geen geval om de tekst die hij illustreerde: dit blijkt duidelijk uit bepaalde elementen in de vormgeving die hij persoonlijk toevoegde of kopieerde van modellen die licht afweken van de inhoud van het handschrift (2).

Dat leiding mag en moet verondersteld worden neemt natuurlijk niet weg dat de kunstenaar een persoonlijk talent bezat dat bij de uitwerking van de opgegeven inhoud van de grootste waarde was, zowel

---

(1) Over handschrift-verluchting en bijbel-iconografie, (Kunst Adelt, dl. III), Peer, 1930, p.10. - Algemeen: S. BERGER en P. DURRIEU, Les notes pour l'enlumineur dans les manuscrits du Moyen Age, 1893, p.1-30; S. BERGER, mededeling in Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1893, p.122; P. DURRIEU, mededeling, loc. cit., 1895, p.83 en 1902, p.211-212; H. MARTIN, Les esquisses de miniaturistes, uittr. Revue archéologique, 1904, dl. II, p.17-45.

(2) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.17.

op estetisch als op iconografisch gebied.
Zoals het geciteerde voorbeeld van de Meester van Guillebert van Metz aantoont kon hij zich zelfs inspireren op bestaande modellen of gebruik maken van voorbeelden. Dat hierdoor echter iconografische ongerijmdheden konden ontstaan, die niet te wijten zijn aan de inspirator van het onderwerp doch aan de verluchter, blijkt uit een voorbeeld uit het Turijns fragment dat hoger reeds werd besproken, namelijk de versmelting van een Laatste Avondmaal met Magdalena die Christus' voeten wast in het huis van Simon (nr. 34).

De gebruikte iconografie in het Turijns-Milanees getijdenboek sluit aan bij de traditionele beeldvoorstelling van de late-middeleeuwen. Ofschoon nog enkele archaïserende elementen voorkomen, o.a. Maria op een ligbed bij de geboorte, toch wijzen andere duidelijk op een nieuwigheid die sedert het begin der XVe eeuw haar intrede doet in de iconografie onder invloed van bepaalde mystieke traktaten, namelijk de pathetiek. De elementen die het einde der middeleeuwen aankondigen komen vooral tot uitdrukking in de scènes betreffende het leven van Christus (1).
Als voorbeelden kan men hier aanhalen, Maria die knielt bij de geboorte, de geseling in aanwezigheid van Christus' rechters en van de Joden, de grote menigte bij de Kruisdraging, Christus die op het kruis wordt genageld, de bezwijming van Maria onder het kruis, enz... Ook de ontmoeting tussen Veronika en Jezus tijdens de tocht naar de Kalvarieberg moet als een laatmiddeleeuws onderwerp geïnterpreteerd worden.

In verband met de inspirators van het programma kan een laatste beschouwing worden toegevoegd die bovendien aansluit bij de voorgaan-

---

(1) E. MÂLE, L'art religieux de la fin..., o.c., p.3-34, voorbeelden p.22.-K. KUENSTLE, Ikonographie der christlichen Kunst, dl. II, Ikonographie der Heiligen, Freiburg i.Br., 1926, p.95.

de bemerking betreffende het tijdsgebonden karakter van de iconografie in het Turijns-Milanees getijdenboek.
Men kan zich afvragen of de overvloed aan verantwoord beeldmateriaal in het genoemd horarium geen parallellen vindt in bepaalde kunstwerken uit dezelfde tijd en niet kan wijzen op een omschreven cultuurmilieu waarin de nodige onderlegde lieden woonden die dergelijke programma's konden inspireren. Daar met de afwerking van de besproken codex de naam van Van Eyck herhaaldelijk werd verbonden, zou men spontaan kunnen denken aan de omgeving waarin het aan symboliek rijke werk van deze kunstenaar tot stand kwam. Wij verwijzen hier op de eerste plaats naar het Lam Gods of zelfs naar werk dat waarschijnlijk aan een leerling van de grote Vlaamse Primitief mag toegeschreven worden, de Levensbron uit het Prado.

Het spreekt vanzelf dat een onweerlegbare bevestiging van dit vermoeden onmogelijk is. Nochtans is in het Turijns-Milanees getijdenboek de aanwezigheid opvallend van pelgrims, eremijten, Koningen en Maagden bij het Lam (1). Werden deze voorstellingen beïnvloed door een nieuwe geest in de iconografie die sterk tot uiting kômt in het Lam Gods van de gebroeders Van Eyck ?

Wat er ook van zij, het staat boven alle twijfel verheven dat de verluchters geïnspireerd werden door lieden die in staat waren op vaardige wijze het programma voor de illustratie van een getijdenboek samen te stellen.

---

(1) Hand F: de Koningen aanbidden het Lam (nr. 32); Hand I: Pelgrims (nrs. 34 en 40); Eremijten (nr. 36); Hand G: Maagden volgen het Lam (nr. 37).

Art. IV. DE KLEDIJ.

Met de studie van de kledij der personages in het Turijns-Milanees getijdenboek zijn enkele principiële moeilijkheden verbonden. Op de eerste plaats bestaat het gevaar in een circulus vitiosus te belanden indien men uitgaat van onvoldoende of slecht gedateerde voorbeelden. Ten tweede kan het ontbreken van detailstudies voor de kledij in de verschillende landen en gewesten een ernstige handicap betekenen (1), daar de evolutie niet overal op dezelfde wijze geschiedt. Vervolgens moet nagegaan worden of het bestudeerde onderwerp is gekopieerd of geïnspireerd op oudere voorbeelden. Tenslotte dient men er rekening mede te houden dat de kunstenaar door het gebruik van de kledij archaïserende tendensen op het oog kan gehad hebben of er bepaalde traditionele types heeft willen mee voorstellen, d.w.z. van de mode een historiërend gebruik heeft gemaakt.

Rekening houdend met deze beperkingen zullen enkele kenmerkende facetten van de kledij, zoals ze voorkomt in het getijdenboek, aan een onderzoek onderworpen worden.

§ 1. DE MOUWEN.

Bij de studie van de kledij in dit horarium dient men uit te gaan van een artikel van P. Post dat deze materie tamelijk uitgebreid behandelt. Hij onderzoekt, vooral op het Gebed van een Prins (nr. 38, hand G), hoofdzakelijk de vormen der mouwen van de mannen-

(1) M. DVOŘÁK, Die Anfänge der holländischen Malerei, in JKK, dl. XXXIX, 1918, p.52 ontkent de waarde van het kostuum voor de datering van het Turijns-Milanees getijdenboek.

kledij en de kragen bij de vrouwen (1).

Reeds G. Hulin de Loo had betreffende de mouwen der opperklederen onderscheid gemaakt tussen de manche poche (Sackarmel) in de vorm van een lange onderaan afgeronde zak, die recht van de schouder neerhing tot de hoogte van de dij of zelfs tot aan de knie. Dergelijke mouw heeft één opening, een lange verticale insnijding waar de arm doorheen steekt, dit in tegenstelling tot de manche pansue die vast rond de pols sluit. Hij dateerde eerstgenoemde mouw algemeen van 1415 tot 1430 (2). Volgens zijn theorie ging het bij het besproken Gebed van een Prins (fig. 7, 38 T)(3) om een manche poche van vóór 1417.

P. Post dreef het onderzoek verder door. Wat de mouwen van de mannenkledij betreft onderscheidde hij in het eerste derde van de XVe eeuw een evolutie, gaande van een lange afhangende en spits eindigende mouw naar een steeds korter wordende zakmouw, die overeenstemt met de door G. Hulin de Loo genoemde manche pansue. De ontwikkelde zakmouw die bijna tot de knie reikt is te dateren van 1410 tot 1422; ze hangt af tot de dij van 1422 tot 1428 en de kortere of zogenoemde Keulenärmel, die slechts een lichte zwelling vertoont van de elleboog tot de hand, beheerst de mode tot ca. 1430. Volgens deze auteur behoren de mouwen van twee ruiters op het Gebed van een Prins tot de eerste periode en zij bewijzen aldus de vroege datering

---

(1) Das zeitliche und künstlerische Verhältnis des Turin-Mailänder Gebetbuches zum Genter Altar. Eine Untersuchung auf kostümgeschichtlicher Grundlage, in JKPK, dl. XL, 1919, p.181-195.

(2) Heures..., p.28-29.

(3) De nummers verwijzen naar de lijst der miniaturen in Art. II van dit hoofdstuk. De letter T duidt op een tafereel, F op een fries en L op een aanvangsletter.

die door G. Hulin de Loo was voorgesteld, namelijk 1416-1417.

Er bestaat enig gevaar bij het gebruik van de uiteenzetting van Post omdat hij de besproken miniatuur apriori beschouwt als een zo goed als gedateerde verluchting (namelijk ca. 1416-1417)(1), zodat hij in feite in een vicieuse cirkel terecht komt. Dit heeft een vals beeld tot gevolg. Genoemd auteur zag bijvoorbeeld zelf enige moeilijkheid in het feit dat Judocus Vij[illegible] op de achterzijde van een der zijpanelen van het Lam Gods (na 1426) nog een lange zakmouw draagt uit de eerste periode (1410-1422), terwijl op de voorstelling van de Boodschap op dezelfde polyptiek de figuren in het straatje,waarop men een kijk heeft doorheen een venster, korte zakmouwen dragen. Hij schrijft dit verschil toe aan het feit dat men zeer lang aan deze polyptiek heeft gewerkt en sluit bovendien - steeds in het kader van zijn theorie - een ontstaan van het schilderij vóór 1426 niet uit (2). Wellicht is, naast de hierboven neergeschreven kritiek, de voornaamste fout van genoemde auteur hierin gelegen dat hij de zeer lang afhangende mouw - de manche poche van Hulin de Loo - aanziet als een eerste type van de evolutie van de zakmouw, door Hulin manche pansue genoemd. Waarschijnlijk betreft het hier twee onafhankelijke types. Een duidelijk onderscheid tussen beide, afgezien van de lengte, is het feit dat deze zeer lange mouwen voorzien zijn van een grote spleetvormige opening, waar een groot deel van de arm vrij doorsteekt, terwijl de zakmouw om de pols sluit (vergelijk fig. 7, 38 T en 74 F).

Twee miniaturen dienen te worden vermeld, waarop een afhangende mouw van het eerste type voorkomt. Het betreft hier de mouwen van en-

---

(1) Die komt o.a. duidelijk tot uitdrukking in zijn Die französich-niederländische Männertracht einschlieslich der Ritterrüstung im Zeitalter der Spätgotik, 1350-1475, Halle, 1910, p.13, 17, 22, 45, 48 en 60.

(2) P. POST, Das zeitliche..., art. cit., p.191.

38 T

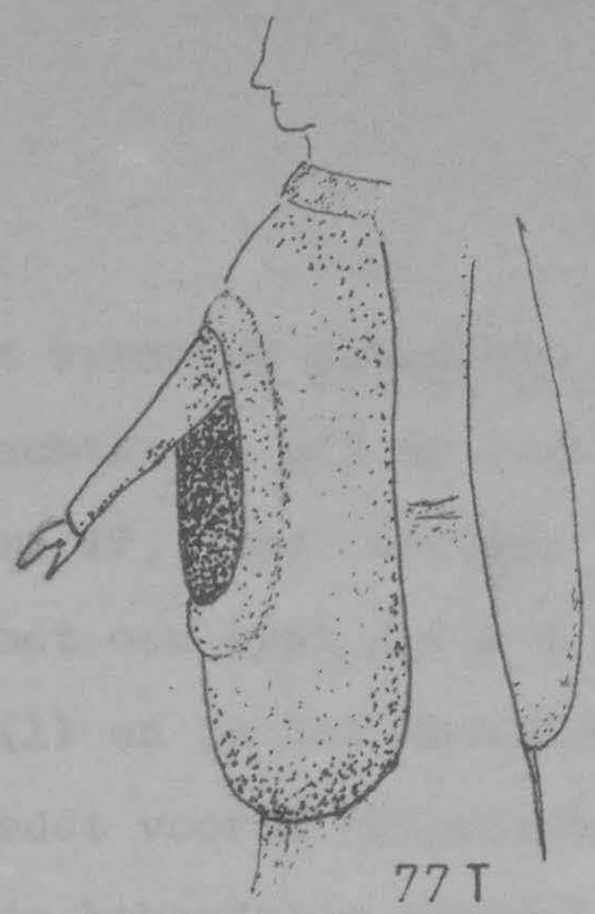

77 T

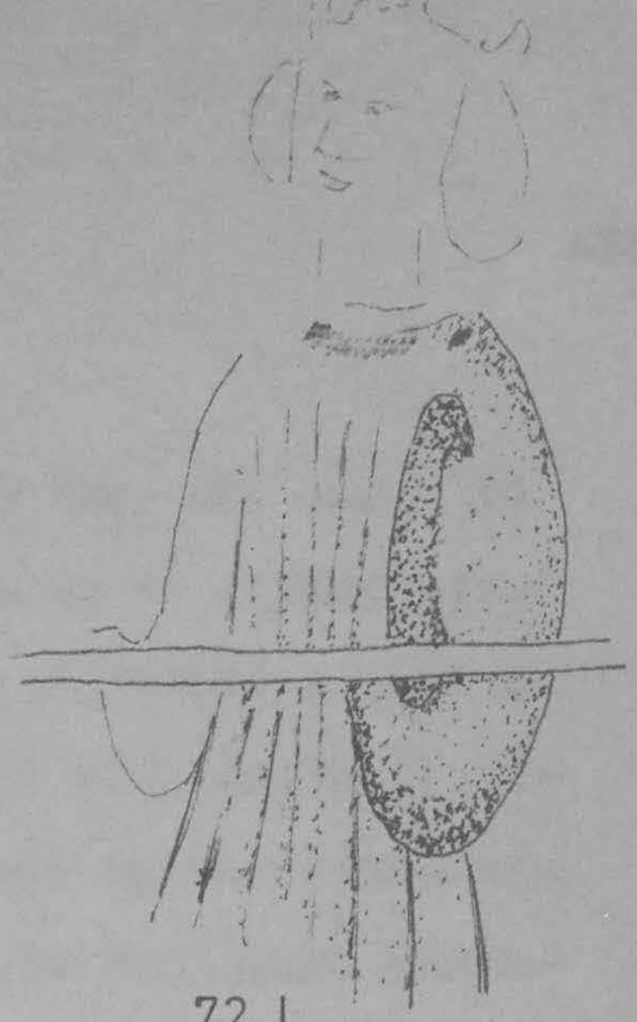

72 L

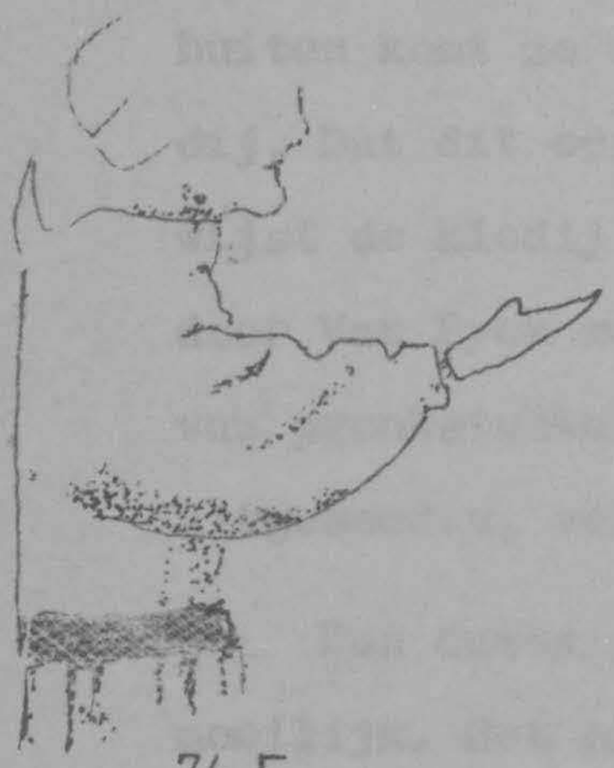

74 F

90 T

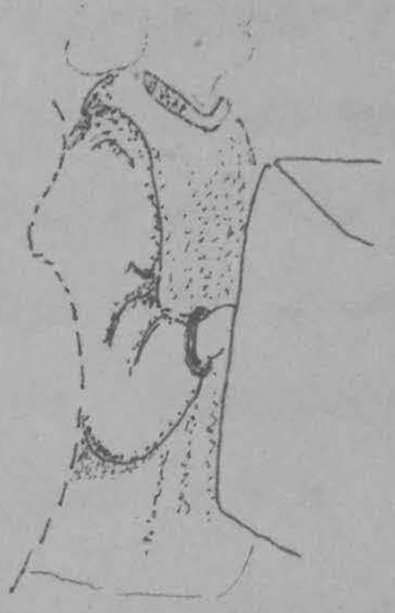

90 F

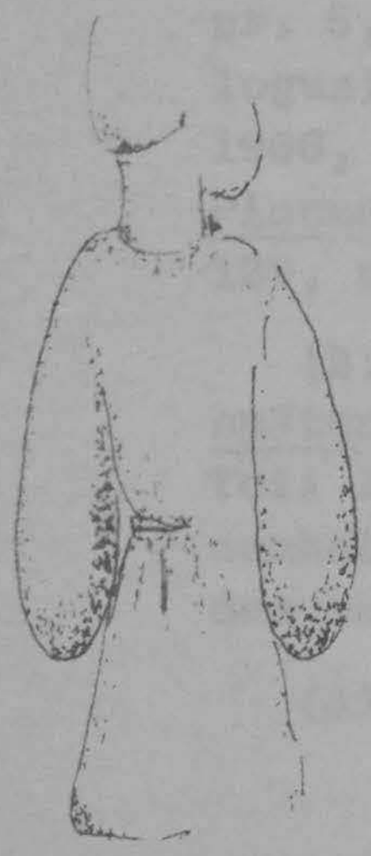

91 T

Fig. 7. - Mannelijke kledij (uit Turijns-Milanees getijdenboek)

kele ruiters op het vermelde Gebed van een Prins (nr. 38, hand G) en van een ruiter achteraan bij de rechtse groep op de verluchting met de Calvarie (nr. 77, hand H)(fig. 7, 77 T). In beide gevallen heeft men te doen met een type dat men reeds kent van oudere Italiaanse voorbeelden (1) en in het Noorden verschijnt op het einde van de XIVe eeuw. Het moet vooral aangezien worden als een soort pronkmouw, die o.a. in de behandelde periode kenmerkend schijnt voor mantels die over harnassen van voorname krijgslieden worden gedragen en dus een militair doch tevens pronkerig karakter vertonen (2). Daarbuiten komt ze echter ook elders voor, zoals aan de vrouwelijke kledij. Dat dit eerder ongewone type hier nog lang kan voortleven bewijst de kledij van de echtgenote van Giovanni Arnolfini die ca. 1434 door Van Eyck werd geschilderd (3). Het voorkomen op genoemd paneel van pronkstukken aan deze mouw, in de vorm van stof in eikebladvorm uitgesneden, verhoogt het feestelijk en plechtig karakter ervan.

Een datering van de miniatuur op basis van deze mouw is zeer moeilijk. Het gaat zonder twijfel om een oud type dat zeer goed in

---

(1) Voorbeelden: Kaiser Friedrichmuseum, Berlijn, A. Pisano (1290-1348/49), Aanbidding der Koningen; Ambrosiana, Milaan, F. 214, inf. nr. 5, Pisanello (1395-1445), tekening, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Disegni del Pisanello e di maestri del suo tempo, Milaan, 1966, nr. 24 recto). - Ander voorbeeld: Kupferstichkabinett, Dresden, Planeet Venus (1410-1415), (afb. G. TROESCHER, o.c., dl. II, Tafel 129, nr. 416).

(2) E. WAGNER, L. DROBNÁ en J. DURDÍK, Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350-1450), Praag, 1957, Teil I, Taf. 49 en 74 (4); Teil II, Taf. 28 en 62 (2). - Ter illustratie kan men volgende tekst aanhalen uit 1402: "li quels harnas fu houchies de kanevas et unes grandes manches" (zie Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 61).

(3) The National Gallery, Londen.

de eerste decenniën van de XVe eeuw kan thuishoren (1). Juist omwille van het feit dat het hier gaat om een ere- of pronkmouw is ze niet aan de tijd gebonden doch kan ze lang voortleven. In een handschrift van ca. 1450 met de geschiedenis van Parcifal komt dergelijke mouw nog steeds voor bij een voorname ridderfiguur (2) en in een getijdenboek van omstreeks dezelfde tijd is op een Driekoningentafereel een der Wijzen van dergelijke mouw voorzien (3). Het is opvallend dat de Drie Koningen in de XVe eeuw wat hun kledij betreft over het algemeen weinig onderhevig zijn aan evolutie. Steeds worden ze in zeer pronkvolle gewaden uitgedost, zo gelijkend in diverse voorstellingen dat het wel de schijn krijgt dat zelfs hun gewaden iconografische waarde krijgen. Het aanbrengen ca. 1450 van een oudere vorm van mouw bevestigt nogmaals het uitzonderlijk karakter. Het spreekt echter vanzelf dat het hier behandelde type enkele variante vormen kent, o.a. wat

---

(1) Zie belangrijke voorbeelden: Kupferstichkabinett, Dresden, plaat uit een reeks planetenvoorstellingen, (Frans-Bourgondisch, ca. 1420), (afb. G. RING, A Century of French Painting, 1400-1500, Londen, 1949, pl. 30); Graphische Sammlung, München, Onthoofding van Paulus, ca. 1420, (afb. P. WESCHER, Zur Lokalisierung der sogenannten Weigelschen Biblia Pauperum der Bibliothek Pierpont Morgans, in JKPK, dl. LVIII, 1957, p.112, afb. 6). - Zie voorbeeld van 1425 in Bedediktiner-Bibliothek, Gries, Speculum humanae salvationis, (afb. O. GAMBER, Harnischstudien. V. Stilgeschichte des Plattenharnisches von den Anfängen bis um 1440, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, dl. L, n.r., dl. XLV, 1953, p.74, afb. 81). - Vergelijk ook C.B. MADRAZZO, Indumentaria medieval española, Madrid, 1956, afb. 120, 124, 126, 137, 139 en 140 (1411-1450).

(2) SAECHSISCHE LANDESBIBLIOTHEK, DRESDEN, ms. M. 66, (Elzas, ca. 1450), (afb. E. ROTHE, Mediaeval Book Illumination in Europe, Londen, 1968, 2e uitgave, pl. 99).

(3) COLL. LUDWIG, AKEN, Ilangattock-getijdenboek, fol. 88 vo. - Zie nog dergelijke pronkmouw in het werk De aanbidding der Koningen van Jheronimus Bosch, ca. 1520-25 (Collegiale kerk van Sint-Pieter en Guido, Anderlecht).

betreft de aard van de opening voor de arm, de lengte, de versiering enz...

Er kan op gewezen worden dat een van de bronzen gravenbeeldjes of plorannen uit het Rijksmuseum te Amsterdam, afkomstig van het graf van Isabella van Bourbon en in 1476 hergoten naar een ongeveer twintig jaar ouder model (1) een Willem IV (VI) van Beieren voorstelt: de prins draagt een kledij die sterk gelijkt op die van de hoofdfiguur op de besproken miniatuur. Ook de mouw is haast identiek. Waarschijnlijk gaat het terug op een ouder (geschilderd ?) voorbeeld, mogelijk zelfs vóór de dood van genoemde prins in 1417 ontstaan.

Naast het behandelde mouwtype dat zich weinig leent voor een preciese datering, treft men in het Turijns-getijdenboek ook de eigenlijke zakmouw aan, die hoger werd beschreven als gekenmerkt door een balonvorm en aansluitend om de pols. Men kan vermelden:

nr. 72 : bij de rechtse Koning in de initiaal: korte zakmouw (hand F) (fig. 7, 72 L),

nr. 74 : bij de figuur links in de fries: korte zakmouw (hand F) (fig. 7, 74 F),

nr. 91 : het kleine jongentje, rechts van de katafalk in het tafereel, draagt een lange zakmouw (hand G)(fig. 7, 91 T),

nr. 38 : een der vrouwen op de fries draagt een kleed met halflange zakmouwen (hand G),

nr. 90 : zowel in het grote tafereel als in de fries bevinden zich figuren met halflange en korte zakmouwen (hand K)(fig. 7, 90 T en F). In dit laatste geval vindt men ook reeds een nieuw type van mouw, namelijk de lange afhangende mouw met een dub-

---

(1) Zie verder Hoofdstuk III, Art. II, Het gebed van een Prins, § 4, B.

bele opening: een gewone onderaan en een spleetvormige langs de voorzijde (manche fendue). Dit type zal vooral rond het midden van de XVe eeuw ingang vinden (1).

Naast de reeds vermelde voorbeelden van zakmouwen op het Lam Gods kan men nog andere gevallen aanhalen. Halflange zakmouwen komen voor bij een figuur op de achtergrond van Van Eycks Rolin-Madonna evenals bij de kanselier zelf. Dit werk wordt door P. Post 1425 gedateerd (2), wijl andere onderzoekers het ca. 1435 plaatsen (3). Op de triptiek met de H. Maagd uit de Gemäldegalerie te Dresden van dezelfde meester, een werk van na 1430 (1437 ?), knielt een donateur met hetzelfde mouwtype (4). Andere voorbeelden vindt men bij de Meester van Flémalle op zijn retabel van de Boodschap (5) zowel bij de stichter op het linkse luik als bij de figuurtjes in het doorzicht door een raam op het rechter luik. Het wordt 1425-1428 gedateerd (6). Ook op Doornikse epitafen van deze periode komt de zakmouw voor (7).

---

(1) M. BEAULIEU en J. BAYLE, Le costume en Bourgogne de Philippe le Hardi à Charles le Téméraire, Parijs, 1956, p.53. - Zie verder.

(2) Art. cit., p.190.

(3) R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN , L'Opera completa dei Van Eyck, Milaan, 1968, p.94. - Zie een niet aanvaardbare datering (nl. ca. 1413) bij J. LEJEUNE, Peinture, - Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p.155-159, nr. 161.

(4) G.T. FAGGIN, art. cit., p.97.

(5) The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, New York.

(6) E. PANOFSKY, Early..., p.167.

(7) O.a. een epitaaf van Jean du Bos (+ 1438) en van Catharine Berbard (+ 1463), van J. Isack (+ 1401) en Isabeau d'Invaing (+ ca. 1401), van een onbekende, en van Jean Gervais (+ 1400) en Marie Follette (+ 1438), thans bewaard in de kathedraal te Doornik (cfr. (Tentoonstellingscatalogus) Hommage à Rogier de la Pasture-Van der Weyden, 1464-1964, Doornik, 1964, nrs. 67, 69, 73 en 78, met afb. en bibliografie.

Het ziet er dus naar uit dat de zak- of ballonvormige mouw in de mode blijft tot bij het midden van de XVe eeuw (1) en alleszins fel in gebruik is in de jaren 1425-1435. Het blijkt uit bovenstaande lijst van gevallen in het Turijns-Milanees getijdenboek, dat bij drie handen, F, G en K, die volgens de heersende opvatting elkaar chronologisch opvolgen, de zakmouw voorkomt; de eerste hand, F, schildert de korte, G de halflange en de lange. Bij K verschijnt de halflange samen met een totaal nieuw type (manche fendue). Dit bevestigt nogmaals dat de zakmouw een lang voortbestaan kent en, naar het midden der XVe eeuw toe, enige tijd parallel loopt met een nieuwe vorm. In geen geval is men op basis der mouwen voor de datering van bepaalde miniaturen gebonden aan de traditionele datum: ca. 1416-1417. In verband met deze laatste data is een der miniaturen zeer sprekend wat de mannelijke kledij betreft. Het gaat hier om de aanvangsletter met een heer in gebed, (nr. 28, hand H). De karakteristieken zijn de volgende: een houppelande of manteljas met lange splitten opzij; bont aan alle zomen en omslagen, ook van mouwen en kraag; het hemd is zichtbaar in de hals. Het valt op dat de mouw niet welvend is doch recht; ze is breed en niet verhoogd aan de schouders. Deze kledij gaat duidelijk in de richting van de mode uit het midden der XVe eeuw aan het Bourgondische hof (2). Een datering rond en zelfs na het 1440 is hier mogelijk. Vroeger kan ze bezwaarlijk gesitueerd worden.

---

(1) M. DAVENPORT, The Book of Costume, New York, 1948, nr. 823; F.W.S. VAN THIENEN, Acht eeuwen kostuum, Hilversum-Antwerpen, 1967, p.37. - F. BOUCHER, Histoire du costume en occident de l'antiquité à nos jours, Parijs, 1956, p.196-197.

(2) Vergelijk K.B.B., Handschriften, 9242, JACQUES DE GUYSE, Annales Hannoniae, dl. I, (Bergen, 1448), (afb. Librye..., pl. I).

§ 2. KRAGEN EN VROUWELIJKE HOOFDDEKSELS.

Meerdere vrouwen op de miniaturen uit het getijdenboek zijn een onderzoek waard op het gebied van de mode der kragen en halsuitsnijdingen. Op het Gebed van een Prins komen er drie voor met een platte kraag (Liegekragen)(fig. 8, 38 T). Van dit onderdeel der kledij schetst P. Post de evolutie als volgt: gedurende het eerste decennium van de XVe eeuw draagt men hoge opstaande kragen; tijdens de volgende tien jaren klappen ze neer: hoog gesloten liggen ze met twee punten op de borst (rolkraag). Vanaf ca. 1420 ontstaat een platte open kraag, en coeur. De auteur beschouwt de Liegekragen van de drie vermelde vrouwen als het stadium tussen de staande kraag en de open kraag en dateert ze 1410-1420 (1).

Deze vaststelling, die weerom de traditionele datering van de verluchting tracht gelijk te geven, is evenwel niet geheel duidelijk. De kraag van de drie dames is alleszins een brede, platte kraag, de omslag van de boord van het kleed, die niet vast om de hals sluit doch eerder op de schouders rust. Dergelijke volledig neergeslagen vorm komt in geen geval overeen met het enige door Post geciteerde voorbeeld uit de periode 1410-1420, namelijk de kalenderprenten van de Très Riches Heures van de Hertog van Berry te Chantilly (1416)(2). De kragen zijn hier weinig, doch niet geheel neergeslagen. Ook met de latere voorbeelden zoals die o.a. voorkomen op werken Van van Eyck, is geen vergelijking mogelijk (zie verder).

Toch gaat het hier om een oud geval. In miniaturen, o.a. van de

---

(1) P. POST, Das zeitliche..., art. cit., p.191; IDEM, Die französisch-niederländische Männertracht,... o.c., p.45.

(2) MUSÉE CONDÉ, CHANTILLY, ms. 1284: zie de maanden april, mei en augustus.

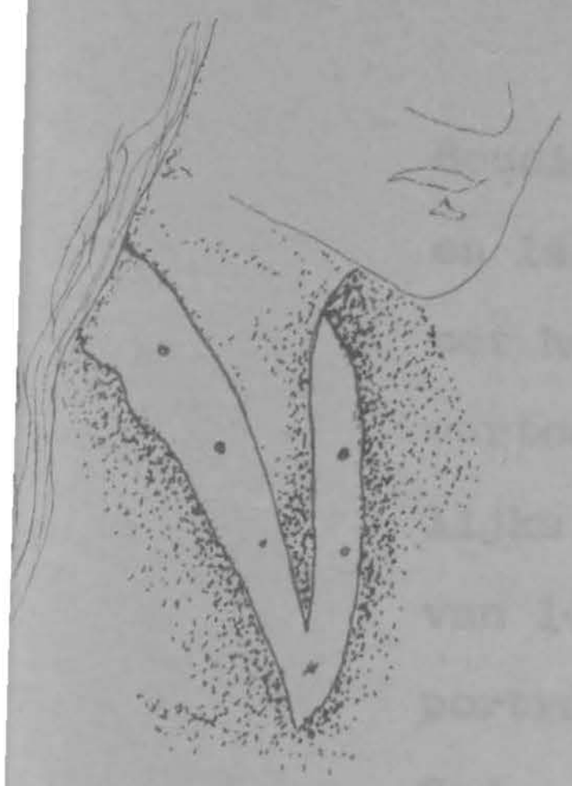

66 T

66 T

34 F

38 F

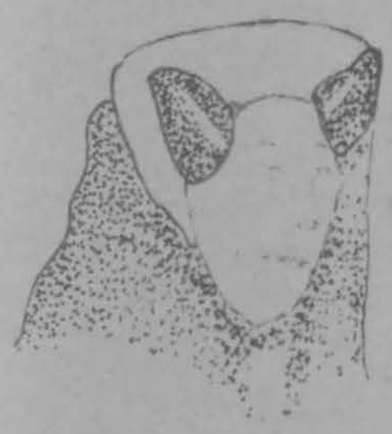

82 F

38 T

46 F

66 F

34 F

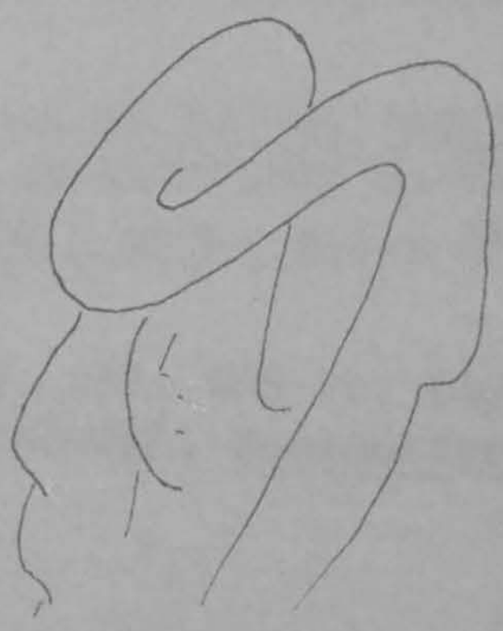

95 F

Fig. 8. - Vrouwelijke kledij (uit Turijns-Milanees getijdenboek)

Boucicaut-Meester of uit zijn omgeving, en die ontstonden tussen 1400 en 1415 (1), vindt men het type van de kraag weer. Ook de verluchting met het portret van Maria van Gelder (2), kort na 1415 vervaardigd, vertoont dezelfde karakteristiek. Een ander voorbeeld van een dergelijke platte kraag biedt het schilderij van de familie Belle te Ieper (3), van 1420. De vorm van de kraag leunt ook enigszins aan bij deze op het portret van Isabella Borluut, echtgenote van Judocus Vÿd op het Lam Gods, ofschoon ze hier niet zo hoog gesloten is.

Een ander onderdeel van de kledij speelt hierbij een rol. Op bijna al de boven geciteerde voorbeelden dragen de dames, benevens de platte kraag, een bovenkleed met lange, afhangende sleepmouwen. Deze zijn in sommige gevallen zelfs verhakkeld wat vooral merkbaar is bij die van de jonge dame vooraan in het groepje vrouwen op het Gebed van een Prins. Dit spreekt weer ten voordele van een vroege datering, ca. 1415-1420 (4), ofschoon een datum enkele jaren jonger nog kan ver-

---

(1) Voorbeelden: B.N.P., ms. lat., 1161, getijdenboek,(Parijs, begin XVe eeuw), fol. 290, (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 204); MUSÉE JACQUEMART ANDRÉ, PARIJS, ms. 2, Heures du maréchal de Boucicaut, (Parijs, 1410-1415), fol. 38 vo, (afb. M. MEISS, o.c., pl. 23); BRITISH MUSEUM, LONDEN, Harley, 4431, (Parijs, begin XVe eeuw), fol. 3, en Trustees Duc de Newcastle, Horae, (Parijs, na 1433), fol. 165 vo, (afb. van beide laatste: E.G. MILLAR, Souvenirs de l'exposition des manuscrits français à peintures organisée à la Grenville Library (British Museum) en janvier-mars 1932. Etude concernant les 65 manuscrits exposés, Parijs, 1933, pl. XXXIX en XL.

(2) UNIVERSITAETSBIBLIOTHEK, TUEBINGEN, (Depot der Ehem. Preussische Staatsbibliothek), Cod. germ. quart 42.

(3) Godshuis Belle, Ieper. - Katalogus Museum van de C.O.O. Ieper. Godshuis Belle, Ieper, s.d., p.7, nr. 1; zie over de datering: C. VAN RENYNGHE DE VOXVRIE, La famille Belle à Ypres. 1200 à 1500, s.l., 1966, p.43 en 47.

(4) Vergelijk FITZWILLIAM MUSEUM, CAMBRIDGE, II, fol. 205 vo, bijbel, (Utrecht, ca. 1425), (afb. A.W. BYVANVK en G. HOOGEWERFF, Noordnederlandsche miniaturen, 's-Gravenhage, 1921, pl. 125).

antwoord worden en men er rekening moet mee houden dat dergelijk mouwtype wegens het pompeus, solemneel karakter lang kan voortleven (1).

In andere verluchtingen in het Turijns-Milanees getijdenboek vindt men het type van de openstaande kraag in V-vorm weer, gewoonlijk gepaard met een hoge gordel aan het kleed. Ze komen in volgende gevallen voor:

nr. 34 : de vrouwelijke figuren in de fries (hand F)(fig. 8, 34 T),
nr. 72 : eveneens de vrouwen in de fries (hand F),
nr. 66 : de vrouwen bij de klagende Maria (hand H)(fig. 8, 66 T en F),
nr. 34 : de vrouw op het paard (hand F)(fig. 8, 34 F),
nr. 35 : de dame in het midden der fries (hand I)(fig. 8, 35 F),
nr. 39 : de vrouw die in de fries het misoffer bijwoont (hand I).
Verder in vele friezen en taferelen geschilderd door hand K.

Het hoeft geen betoog dat dergelijke vorm van halsuitsnijding veelvuldig voorkomt in het voldoende bekend werk van Van Eyck. Men denke hier aan de H. Barbara (1437) in het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen, en aan het portret van zijn echtgenote (1439) uit het Stedelijk Museum te Brugge.
Voor het geheel van de opgesomde verluchtingen is een te vroege datering bijgevolg uit den boze: men zou geneigd zijn de geciteerde gevallen na ca. 1425 te plaatsen (2).

---

(1) Voorbeelden: OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2549, Roman de Girart de Roussillon, (Bergen, vóór 1448), fol. 7, (afb. De Gouden Eeuw..., pl. 22); BIBLIOTECA BODMERIANA COLOGNY, GENEVE, frz. Lit. T IV, CHRISTINE DE PISAN, Epître d'Othea à Hector, (Vlaanderen, ca. 1460), fol. 7, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Die Burgunderbeute und Werke Burgundischer Hofkunst, Bern, 1969, pl. 1).

(2) F. GORISSEN, Ein illuminiertes Kölner Gebetbuch aus der Mitte des 15. Jahrhunderts (Londen, Brit. Mus., Egerton 859), in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXX, 1968, p.172 dateert de V-vormige halsuitsnijding na 1435.

Deze vaststelling is van belang, o.a. voor de miniatuur met de Piëta (nr. 66, hand H)(fig. 8, 66 T). Een bepaalde sfeer schijnt de voorgestelde datering te bevestigen. Het kleed van de H. Maagd is hier afgeboord met een rijkversierde zoom, mogelijk met parels bezet. Dergelijke mantel herinnert zeer sterk aan deze die worden gedragen door de H. Maagd en door Sint-Jan-de-Doper op het Lam Gods. Men vergelijke verder de H. Maagd op het Dresdenerdrieluik (1), de Madonna met kanunnik Vander Paele (2) en de Lucca-Madonna (3), alle door Jan Van Eyck geschilderd. Ook de beide overige vrouwen op de Piëta-miniatuur dragen klederen of mantels met zomen die men terugvindt in Van Eycks gekend oeuvre, o.a. bij zijn reeds vermelde H. Barbara.

Besteden wij thans enige aandacht aan de hoofdbedekking der vrouwen. Men moet onderscheid maken tussen de bourrelet en de hoornmuts. De eerste bestaat uit een soort plat kussen dat rust op twee hoornvormige massa's. De tweede wordt gevormd door een hoofddoek of huive over een onderbouw met twee punten (cornetten). Van deze laatste soort treft men volgende voorbeelden aan:

nr. 38 : enkele vrouwen op het Gebed van een prins (hand G)(fig. 8, 38 T),

nr. 82 : de communicerende vrouw op de fries (hand I)(fig. 8, 82 F).

In beide gevallen gaat het om lage cornetten, te vergelijken met de hoofdbedekking van Giovanna Arnolfini (1434) en van Margareta van Eyck (1439), beide geportretteerd door Jan van Eyck (4).

---

(1) Gemäldegalerie, Dresden, (gedateerd 1437).

(2) Stedelijk Museum voor Schone Kunsten, Brugge, (gedateerd 1436).

(3) Städelsches Kunstinstitut, Frankfort a.M.

(4) Andere voorbeelden: zie epitafen van Willem de Brouxelles (+ 1430) en Jeanne Nocarde (+ 1437), en van Jakemars Hannekart (+ 1434) en van Ysabiel dou Pount (+ 1424) en Maingne Aubrie (+ 1438) in de Sinte-Waldetrudiskerk te Bergen.

Op een fries van hand F (nr. 34)(fig. 8, 34 F) is een vrouw te paard getooid met een soort bourrelet (1). Deze hoofdbedekking kan in geen geval vergeleken worden met de bourrelets van de dames in de kalenderprenten van de Très Riches Heures van de Hertog van Berry (1416)(2), noch met deze bij Yolende Belle en haar verwanten op het retabel van 1420. Men heeft hier te doen met een verder stadium in de evolutie van dit hoofddeksel, dat men o.a. terugvindt in het Breviarium van Bedford (1424-1435)(3). Een nog verdere ontwikkeling treft men herhaaldelijk aan in het werk van hand K, namelijk op menige fries (nrs. 52, 46, 66 en 95)(fig. 8, 46 F, 66 F en 95 F) alsook in zijn kalenderprenten (januari, mei, juni). Het gaat in deze gevallen steeds om hetzelfde model, nog steeds bourrelet genoemd. De vorm op de miniaturen komt overvloedig voor na 1430 en wordt zelfs na het midden der eeuw nog gebruikt (4). In verband met hand K kan er ook op gewezen worden dat een der vrouwen op de vermelde kalenderprent van juni op de rug wordt gezien; haar kleed vertoont een V-vormige insnijding tot aan de gordel. Zulk modeverschijnsel doet zich nog voor tot ca. 1460 (5).

---

(1) Over de evolutie zie D. ROGGEN, Het retabel van Hakendover, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. I, 1934, p.117-118.

(2) Vergelijk M. BEAULIEU en J. BAYLE, o.c., p.86.

(3) B.N.P., ms. lat., 17294, (afb. V. LEROQUAIS, Les livres d'heures de la Bibliothèque nationale, Planches, Parijs, 1927, pl. LXII en LXIV).

(4) M. DAVENPORT, o.c., nr. 820-821 (1438-1440); nr. 871 (3e kwart XVe eeuw); M. BEAULIEU, en J. BAYLE, o.c., p.86. - Voorbeelden van ca. 1454-1467 in de OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2583, Statuten en privilegien van Gent en Vlaanderen, (Meester van de privilegiën, na 1453), (afb. F. WINKLER, art. cit., afb. XV).

(5) Vergelijk K.B.B., Handschriften, 9232, JEAN MANSEL, La fleur des histoires, (Valenciennes, vóór 1460), (afb. De Gouden Eeuw, pl. 29).

Samenvattend kan het volgende worden verklaard. Ofschoon bepaalde elementen in de kledij van de vrouwelijke figuren op het Gebed van een Prins de onderzoeker doen neigen naar een vroege datering van deze miniatuur van hand G (namelijk vóór 1420), toch kan zulke mening niet gehandhaafd blijven wegens andere kenmerkende modeverschijnselen, zowel op hetzelfde tafereel als in de verluchting der handen F, H en I. Een datering in het tweede kwart van de XVe eeuw kan beter verantwoord worden. Karakteristiek zijn de heer in gebed (nr. 28, hand H) en de rijke versiering aan de kledij van sommige vrouwen: samen met talrijke andere details is een datering rond of kort na 1440 zeer waarschijnlijk. Wat de mannelijke en vrouwelijke kledij betreft herkent men in het werk van hand K een verdere evolutie. Zijn werk is blijkbaar jonger dan dat der overige handen (ca. 1450).

§ 3. HARNASSEN.

Op enkele miniaturen komen soldaten in wapenrusting voor, zoals in:

nr. 38 : Het Gebed van een prins (Hand G),

nr. 51 : De Judaskus (Hand G),

nr. 40 : De illustratie bij het gebed in moeilijkheden of gevaar (Hand I),

nr. 45 : Het Gebed van een Franse vorst (Hand I).

Een Weens specialist in wapenkunde, O. Gamber, onderwierp de uitrusting der krijgers op het Gebed van een prins aan een nauwkeurig onderzoek (1). Hij bestudeerde de vorm en de lengte der metalen

---

(1) Aangehaald door L. BALDASS, o.c., p.92, voetnoot 3.

rokjes die uit horizontale banden of hoepels zijn samengesteld (Tonnenrocks), samen met de helmen en besloot dat een datering vóór 1430 uitgesloten is. Deze auteur werd echter verweten dat meerdere van de door hem gebruikte voorbeelden, tot vergelijking uitgekozen, uit Duitsland afkomstig zijn, waar de evolutie van het harnas enigszins anders zou geweest zijn dan in de Nederlanden.

Een uitspraak omtrent de datering van harnassen dient met veel omzichtigheid te geschieden. Wij willen slechts enkele vaststellingen formuleren daar de studie der krijgsuitrusting bij de kledij een tak vormt die in feite aan specialisten toebehoort.

Een uitgesproken Nederlands werk kan hier als vergelijkingsmateriaal aangewend worden, namelijk het paneel met de Milites Christi op het Lam Gods. De ridders op de voorgrond dragen borstpantsers met een welving die sterk geprononceerd wordt vlak boven het middel en hier zelfs door een horizontale lijn wordt beklemtoond. Het gaat hier om de Kastenbrust. Dezelfde ridders op de polyptiek zijn tevens gekleed met de vermelde Tonnenrock. Het Lam Gods was in 1432 voltooid. Dit strookt volkomen met de datering die algemeen aan het vermelde pantser gegeven wordt, namelijk van ca. 1425 tot ca. 1445 en tevens met deze van het rokje, namelijk na 1420 (1).

Wanneer men de soldaten op de verluchting met het Gebed van een Prins vergelijkt met de Milites Christi bekomt men volgende opmerkelijke resultaten. De ruiter onmiddellijk achter de Prins op de miniatuur draagt een metalen rokje met talrijke hoepels en een brede zoom met eikebladuitsnijdingen. Zulke boord in stof is identiek aan die bij de voorste der genoemde Milites. Of de ruiters op de verluchting

---

(1) F. GORISSEN, art. cit., p.174. - O. GAMBER, Harnischstudien..., art. cit., p.70 e.v.

door een Kastenbrust beschermd worden is niet zo duidelijk op de foto's merkbaar. Alleszins herkent men enkele hoekige vormen die er kunnen op wijzen. Betreffende het metalen rokje is er echter een verschil vast te stellen. De horizontale banden geven aan het behandelde deel van het harnas op de miniatuur een klokvorm. Het betreft hier een verder stadium in de evolutie van de Tonnenrock, die zou wijzen op het einde van het derde decennium der XVe eeuw en opgeheven wordt op het einde van het vierde (1). Om deze redenen, alsmede wegens de wijze waarop bij de vaandrig op de besproken verluchting de hals bedekt is, besluit F. Gorissen dat de illustraties in kwestie na 1439 is geschilderd (2).

De studie van O. Gamber schijnt hierdoor bevestigd te worden en de vergelijking met de Milites Christi, een relatief gedateerd werk, maakt de resultaten aanvaardbaar. Een andere opmerkelijke vergelijking kan hieraan toegevoegd worden. De ruiter op de voorgrond is getooid met een mantel met een pronkmouw die men identiek terugvindt in de kledij van de echtgenote Arnolfini, door Van Eyck ca. 1434 geportretteerd.

Zo deze opvattingen juist zijn, kunnen ze worden toegepast op de overige miniaturen waarop figuren met harnassen werden geschilderd: deze zijn alle van hetzelfde type en moeten aldus ca. 1430 worden ge-

---

(1) Zie voetnoot 1, p.444.

(2) F. GORISSEN, art. cit., p.175. - De auteur wijst erop dat bij de Milites Christi de hals onbedekt is; in feite dragen ze een kraag van maliën. Tevens deelt hij mede dat de hoge kraag, vast aan het harnas, pas verschijnt na ca. 1439 en als voorbeeld citeert hij de vermelde vaandrig. In dit geval echter is de halsberg niet vast aan het harnas, doch maakt hij blijkbaar deel uit van de helm.

dateerd (1). Op de illustratie bij het gebed in moeilijkheden of gevaar (nr. 40, Hand I) valt een soldaat met gesloten helm op. Het is een Italiaans model, de Venetiaanse Schaller waarvan men nog in de veertiger-jaren van de XVe eeuw voorbeelden kan aanwijzen (2). Een ander militair op deze verluchting, op de rug gezien, draagt een harnas met brede schouderplaten die men aan de hand van analoge gevallen in de jaren 1430-1440 kan dateren. Ook de wijze waarop zijn harnas op de rug is vastgegespt duidt op dezelfde periode (3).

§ 4. VESTIMENTAIRE ARCHAÏSMEN.

Uit bovenstaande bladzijden is gebleken dat verscheidene taferelen en friezen in het horarium bij een oppervlakkige beschouwing der kledij de indruk wekken dat ze tijdens de eerste decennia van de XVe eeuw geschilderd werden en aldus de gangbare datering, 1416-1417 bevestigden. Tevens bleek echter ook dat in één en dezelfde miniatuur, waarin men elementen noteerde die blijken aanleiding te geven tot een oudere datering, andere modeverschijnselen aansturen op een jongere datum. Men heeft bijgevolg rekening te houden met het veel voorkomend verschijnsel van het historiërend gebruik van kostumes, wat archaïserend aandoet (4). Zulks kan het resultaat zijn van het

---

(1) Vergelijkingsmateriaal bij E. WAGNER, L. DROBNÁ, en J. DURDÍK, Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350-1450), Praag, 1957: voor de helmen: Teil II, Taf. 61 (3): na 1434; 62 (2)· 1437 en 63: 1430; voor de helmen: Teil III, Taf. 2 (6): ca. 1430; 14 (XVe eeuw).

(2) O. GAMBER, Harnischstudien..., art. cit., p.91.

(3) IDEM, o.c., p.91.

(4) Zie uitvoerig F. VAN THIENEN, "Heden en verleden" in het laatgotische costuum, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. VI, 1955, p.95-97.

gebruik van oudere modellen, van het aanwenden van bepaalde types, waarvan het uiterlijk op iconografische basis is vastgelegd, of van een bewust streven om de voorgestelde scène een vreemd of pronkerig uitzicht te geven.

De miniatuur met het Gebed van een Prins biedt hier een goed voorbeeld. Een aantal elementen in de vrouwelijke kledij, o.a. de kragen en de verhakkelde mouwen wijzen op de eerste decennia der XVe eeuw. Ook bij de kledij van de prins en de militairen is men geneigd een vroege datering voor te stellen. Bij nader toezien is zulks niet langer houdbaar terwille van verscheidene details in harnas en uitrusting. De elementen die op een vroege datering wijzen, zijn juist degene die lang kunnen voortleven omdat het gaat om ere- of pronkstukken aan de kledij. Bekijkt men nauwkeurig de prins is het opmerkelijk hoe perfekt de orgelpijpplooien zijn gelegd, een modeverschijnsel dat men bezwaarlijk vóór het tweede kwart van de eeuw kan verwachten. Van zijn hoofddeksel kan men parallellen aanwijzen op werken uit de dertiger jaren, van of toegeschreven aan Van Eyck (1).

Een andere miniatuur, namelijk de Kruisvinding (nr. 92) leent zich tot een tweede voorbeeld. Verscheidene personages die hier vorsten en edelen moeten uitbeelden vertonen een indrukwekkende oude kledij. Zo de heer met de scepter geheel links, die getooid is met een lange, plechtige houppelande met orgelpijpplooien, die onderaan eindigen in met bont afgeboorde uitgesneden panden, en met sleepmouwen. Dergelijke kledij roept de herinnering op aan miniaturen uit de

---

(1) The National Gallery, Londen, Bruidsportret der Arnolfini; Ehemals Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie, Portret van Bœudouin de Lannoy en Man met de Anjer; Städelsches Kunstinstitut, Frankfort, Man met de valk (tekening).

omgeving van de Hertog van Berry (vóór 1416)(1). Men dient in dat verband te bedenken dat een klederdracht verband kan houden met zekere iconografische types, zoals bepaalde standen in de maatschappij. Een bepaalde klasse van vooraanstaanden droeg de veelzeggende naam van gens de longue robe en het lijdt geen twijfel dat het besproken personage tot deze groep behoort. Men vindt een dergelijke beschreven figuur bijvoorbeeld weer. links onderaan op het paneel van de Levensbron uit het Prado, die volgens J. Bruyn zou dateren van na 1445 (2). In latere houtsneden treft men nog steeds hetzelfde type aan.

Zoekt men op dezelfde miniatuur andere dateringselementen om na te gaan of bovenvermeld gewaad werkelijk oud is of enkel ouder aandoet, kan men de werklieden op de voorgrond bestuderen. Zij dragen hozen en een soort overhemd of jaquette dat tot boven de knie reikt. Het is vooraan voorzien van een reeks knoopjes; de gordel is tamelijk hoog, nagenoeg in de lenden. Vergelijkt men deze figuren met de werklui op het retabel van Hakendover, vindt men ongeveer dezelfde kledij weer. De gordel hangt hier echter in tegenstelling met de arbeiders op de miniaturen vrij laag. Daar over het algemeen in de mannelijke kledij na 1400 de tendens voorkomt om de gordels steeds hoger te dragen, mag men de werklieden op de miniatuur met de Kruisvinding als jonger aanzien dan deze te Hakendover. De datering van dit laatste retabel is echter een waar probleem. De jaren 1410-1420 lijken ech-

---

(1) J. BRUYN, De Levensbron. Het werk van een leerling van Jan Van Eyck, 's-Gravenhage, 1957, p.60.

(2) J. BRUYN, o.c., p.90. - Cfr. een tekst uit rekeningen van 1414-1415: "een langen tabbert van uutgesneden werck" (Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XLV).

ter het meest aanvaardbaar (1). De verluchting dient bijgevolg na deze periode te worden geplaatst.

Het verschijnsel van de archaïserende tendensen doet zich zeer veel voor in de kunst. Als voorbeelden uit verscheidene kunsttakken kan men aanhalen: een miniatuur uit het Sophilogium van Jacques Legrand, ca. 1430 ontstaan, waar men een mengeling vindt van allerlei mouwtypes waarvan de oudste zonder meer ca. 1400 in zwang was (2). Voor de tapijtkunst denke men aan de jachttapijten van de Hertog van Devonshire, ca. 1440 geweven, doch met een klederdracht die weleens aan de vroege XVe eeuw schijnt te herinneren (3). In de schilderkunst kan men vermelden het Jachttafereel aan het hof van Filips de Goede, ca. 1425 of later (4) geschilderd, doch dat de indruk wekt ouder te zijn wegens de eigenaardigheden van de kledij (5). Een ander voorbeeld biedt het reeds vermelde paneel van de Levensbron uit het Prado (6).

---

(1) (Tentoonstellingscatalogus) Ars sacra antiqua, Leuven, 1962, p.81-82, nr. B/113 bis; D. ROGGEN, art. cit., p.108-121 dateert het 1430-1450.

(2) K.B.B., Handschriften, 9544, fol. 112, (afb. Librye..., p.41, nr. 49 en pl. 27); een ander voorbeeld geciteerd door F. VAN THIENEN, art. cit., p.97 is een illustratie bij Girart de Rousillon (OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 1477).

(3) Victoria and Albert Museum, Londen, Beren en everzwijnenjacht, (D. HEINZ, Europäische Wandteppiche, I, Von den Anfängen der Bildwirkerei bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, Braunschweig, 1963, p.74 en afb. 36-38. - Vergelijk R.A. d'HULST, Vlaamse wandtapijten van de XIVe tot de XVIIe eeuw, Brussel, 1960, p.41-48.

(4) Musée national, Versailles. - F. BOUCHER, o.c., p.207: na 1442 ?

(5) Vergelijk met B.N.P., ms. franç., 616, Le livre de chasse de Gaston Phoebus, (1406-1413), (afb. in M. DAVENPORT, o.c., p.293, nrs. 796-798).

(6) J. BRUYN, o.c., p.61, voetnoot 3.

Het ziet er dus naar uit dat omwille van iconografische gewoonten of doeleinden (het voorstellen van bepaalde types of klassen in de maatschappij of van historische gebeurtenissen, bijbelse of profane), of omwille van de uitbeelding van ongewone omstandigheden (jachten, feesten en plechtige gebeurtenissen)(1) een kledij voorkomt die eerder archaïserend of extravagant aandoet. Niets verhindert evenwel dat in het werkelijk leven bij uitzonderlijke gelegenheden dergelijke kledij gedragen werd. Een betaling voor het vervaardigen van een gewaad dat de naam draagt van een aventuer (2) duidt wellicht op een vestimentaire buitensporigheid. Wanneer bij bepaalde plechtigheden bijbelse of historische personages moesten uitgebeeld worden deed men een poging tot archaïsering: de personages werden gekleed met ...une rice habillement à l'ancienne mode... (1485)(3).

Methodisch gezien moeten wij hiermede echter rekening houden wanneer men een datering op basis van de kledij nastreeft. Een kunstwerk kan op afdoende wijze niet gedateerd worden naar de oudste, doch wel volgens de jongste elementen uit de klederdracht.

Bij wijze van besluit dient deze laatstgenoemde regel toegepast te worden op de miniaturen van de verschillende handen in het Turijns-Milanees getijdenboek.

Men kan onmogelijk de miniaturen in hun geheel beschouwen. Hand

---

(1) Men kan er ook op wijzen dat in het toneel de kledij een zeer grote rol speelt: ridders en hun gevolg b.v. moeten "betoverend" zijn uitgedost (cfr. D. BRETT-EVANS, Höfisch-ritterliche Elemente im Deutschen Geistlichen Spiel des Mittelalters, Baden, 1952, p.26.

(2) B. GUENÉE en F. LEHOUX, Les entrées royales françaises de 1329 à 1515, Parijs, 1968, p.253.

(3) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 114 (p.CCCXC).

K dient ongetwijfeld van de overige te worden gefsoleerd. De typische vormen van kragen en van de bourrelets bij de vrouwen, de manche fendue, de hoge kragen met open wambuis met orgelpijpplooien en de tulbandkaproenen met lange lamfers, zoals ze voorkomen in de kalenderprenten en in andere taferelen, alsmede de korte haardracht bij de mannen, wijzen op een periode tijdens de regering van Filips de Goede, na 1440, en die zich zelfs tot ca. 1460 uitstrekt (1). De besproken vorm der mouwen met de twee openingen (manche fendue) is hier zeer beslissend en wijst op het midden van de XVe eeuw, ofschoon zij eveneens nog een tiental jaren later voorkomt (2). Het gebruik van poulaines of tootschoenen wijst op dezelfde jaartallen, alhoewel men hier moet opmerken dat dit schoeisel nog niet de volle lengte heeft bereikt. Een datering van hand K rond 1450 is dan ook aanvaardbaar (3).

De overige handen horen gezamenlijk in eenzelfde periode thuis.

---

(1) Vergelijk met volgende miniaturen: K.B.B., Handschriften, 9242, (1448); 9278-80, (na 1450); 10976, (ca. 1460); 9043, (ca. 1456); 9079, (1461) en 9092, (na 1457), (afb. respectievelijk in Librye..., kleurplaat XI-XII en pl. 1, 42, 43, 41, 54, 35 en 47). - Goede voorbeelden: Historisches Museum, Bern, Tapijten van Trajanus en Herkenbald, (Doornik 1450-1460) en met de Geschiedenis van Caesar, (Doornik, 1465-1470).

(2) Voorbeelden: K.B.B., Handschriften, 9243, (1449); 9092 (na. 1457); 11107 (ca. 1450); 9261 (ca. 1464); 9263 (ca. 1465); en 9079 (1461), (afb. respectievelijk in Librye..., pl. 32, 47, 49, 59, 61 en 54). - Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel, Rogier Van der Weyden, Sforzatriptiek, linker luik. - M. BEAULIEU en J. BAYLÉ, o.c., p.49 en 54.

(3) Vergelijk: G. HULIN DE LOO, Heures..., p.10: midden XVe eeuw; P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.16: 1440-1450; F. LYNA, De Vlaamsche miniatuur van 1200 tot 1530, Brussel-Amsterdam, s.d., p.82: 1440-1470.

Zij moeten echter vóór hand K geplaatst worden vermits bij geen enkel onder hen de boven opgesomde modekenmerken voorkomen. Er schijnt reeds een lange weg te zijn afgelegd op het gebied der mode na de periode die gekend is door de miniaturen die ca. 1416 voor de Hertog van Berry werden vervaardigd. Meerdere karakteristieken der kledij lopen parallel met de werken van Van Eyck uit een periode die omstreeks 1430-1440 moet gesitueerd worden. Op grond van de types der mouwen, kragen en hoofddeksels is een datering rond en zelfs na 1440 alleszins waarschijnlijk. Ofschoon bepaalde miniaturen op zichzelf, speciaal dan het Gebed van een Prins, een ouder uitzicht hebben, staan in het geheel der produkten van de handen F tot I bepaalde elementen een te vroege datering in de weg (1).

BESLUIT.

De opmaak van de Très Belles Heures de Notre-Dame die nagenoeg op elke verluchte bladzijde drie miniaturen voorzag, was er oorzaak van dat voor de illustratie een zeer uitgebreid programma moest opgesteld worden. De beschrijving der miniaturen toonde aan dat dit inderdaad uiterst rijk en gevarieerd is. Ze bewees dat ondanks de noties die reeds tevoren door andere onderzoekers aan de verluchting waren gewijd, veel onverklaard gebleven was op iconografisch gebied en dat heel wat te ondekken viel. De versiering van het getijdenboek bevestigt eens te meer dat de verluchters voor hun onderwerpen afhankelijk waren van een titulus. De inhoud van het horarium bepaalde in alle gevallen de illustratie. Dit neemt echter niet weg dat de ge-

---

(1) Vergelijk het jongetje bij de Dodenmis (nr. 92) met het knaapje dat het vormsel heeft ontvangen op het linkerluik van het retabel van de Zeven Sacramenten door Rogier Vander Weyden (na. 1437)(Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen).

schreven tekst in deze codex slaafs werd nagevolgd. Men mag zelfs het tegendeel beweren om twee redenen. Vooreerst blijkt uit menige miniatuur dat met de tradities uit de parallelle theologische of devotieliteratuur rekening werd gehouden. Op de tweede plaats werd beroep gedaan op de typologie die de tekst van het getijdenboek niet rechtstreeks doch slechts op symbolische wijze illustreert. Het zijn hoofdzakelijk deze twee vaststellingen die aantonen dat de verluchters niet naar eigen inspiratie hebben gewerkt doch,evengoed als andere kunstenaars in hun tijd,bij hun werk geleid werden door klerken of theologen. Vooral het ingewikkeld karakter van het typologisch symbolisme dat een diepgaande kennis vereiste, maakte de tussenkomst van ingewijden noodzakelijk. Dit is des te meer aannemelijk daar de prefiguren niet uit één bepaald bestaand compendium werden gekozen, doch klaarblijkelijk werden geselecteerd uit verscheidene geschriften.

Dit nauwgezet illustreren van de getijden en gebeden maakt de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek tot een eenheid. Nochtans schijnen de onderscheiden handen die het handschrift hebben voltooid chronologisch niet samen te horen. Hand K laat zich duidelijk afzonderen. Bij de versiering van de getijden van de Compassio verwaarloost hij het door een voorganger begonnen verluchtingsschema. Iconografische bijzonderheden zoals de Veronica bij de kruisdraging en de modeverschijnselen wijzen er op dat deze hand, die het geheel voltooit, enige tijd na de overige handen aan het werk is. Een datering ca. 1450 is aanvaardbaar.

Ook hand F blijkt enigszins apart te staan, doch zijn verhouding tot de overige handen is nog niet duidelijk. Voor de handen F tot I is een datering in het eerste kwart van de XVe eeuw uit den boze. Op basis van het kostuum en wegens het overvloedig gebruik van prefiguren kan de traditionele vroege datum 1416-1417 niet langer behouden blijven. Een datering rond 1440 lijkt aangewezen doch zal la-

ter door nieuwe gegevens moeten bevestigd worden.

Niets staat de lokalisatie van de voltooiing (tweede campagne) in de Zuidelijke-Nederlanden in de weg. Een detail als het gebruik van een soort liefdestafereel op de schouwwangen door hand K zou een Vlaamse oorsprong (Brugge ?) verraden. Men kan zich ook afvragen of bepaalde iconografische motieven niet werden beïnvloed door een nieuwe geest die sterk tot uiting komt in het Lam Gods der gebroeders Van Eyck. Ook dit is een belangrijk argument voor de lokalisatie en datering der miniaturen. In ieder geval kwamen zij in een belangrijk cultuurmilieu tot stand.

Uit de iconografische bespreking blijkt nergens dat in het programma der verluchting door de miniaturisten eigentijdse historische feiten of zelfs politieke intenties werden uitgebeeld. Daar dit in verband met enkele miniaturen steeds opnieuw werd beweerd, dienen bepaalde verluchtingen vanuit dit standpunt aan een nieuw onderzoek onderworpen te worden. Het volgende hoofdstuk wordt hieraan gewijd.

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

INSTITUUT VOOR MIDDELEEUWSE STUDIES

HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK
EEN BIJDRAGE TOT DE VAN EYCK-STUDIE

Met een eerste synthetisch beeld van de kunst en de weeldetechnieken aan het hof der hertogen van Beieren in de Nederlanden

Deel I - 2

Proefschrift aangeboden tot het bekomen van de graad van Doctor in de Middeleeuwse Studies

door

Maurits SMEYERS

Leuven 1970

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

INSTITUUT VOOR MIDDELEEUWSE STUDIES

HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK
EEN BIJDRAGE TOT DE VAN EYCK-STUDIE

Met een eerste synthetisch beeld van de kunst en de weeldetechnieken aan het hof der hertogen van Beieren in de Nederlanden

Deel I - 2

Proefschrift aangeboden tot het bekomen van de graad van Doctor in de Middeleeuwse Studies

door

Maurits SMEYERS

Leuven 1970

HOOFDSTUK III

HISTORISCHE ELEMENTEN EN VOORSTELLINGEN IN DE MINIATUREN

Wanneer men het Turijns-Milanees getijdenboek doorbladert, bemerkt men een groot aantal miniaturen waarvan het onderwerp werd ontleend aan de bijbel of aan de levens van de heiligen. In andere gevallen brachten de verluchters religieuze of liturgische plechtigheden of vieringen van hun tijd in beeld. Zelfs schilderden zij in een derde groep wereldlijke personages die evenwel dank zij hun houding of gebaren een klaarblijkende functie bekwamen in verband met de gebeden waarbij zij als illustratie werden aangewend.

Uit deze diverse categorieën werden een aantal miniaturen door menig kunstgeleerde op een speciale wijze geïnterpreteerd. Illustraties uit de opgesomde reeksen werden afgezonderd; men meende in verschillende figuren eigentijdse personages te herkennen die in verband stonden met de bezitter van de codex die de miniaturen in kwestie liet uitvoeren, en met zijn familie. In meer dan één tafereel werd zelfs de uitbeelding ontdekt van politieke en historische gebeurtenissen die zich in de tijd van de verluchting hebben voorgedaan en weerom betrekking hebben op de eigenaar van de codex. Het feit dat op enkele miniaturen heraldische vlaggen of wapenschilden voorkomen heeft de kunsthistorici ongetwijfeld gesterkt in hun pogingen tot identificatie.

Het hoeft geen betoog dat miniaturen met portretten en blazoenen in talrijke codices prijken en dat zij van primordiaal belang zijn. Zij kunnen er immers in ruime mate toe bijdragen de opdrachtgever en bezitter te leren kennen en op deze wijze het atelier van de miniaturisten te lokaliseren. Wat het Turijns-Milanees getijdenboek betreft zijn de wapenschilden op diverse miniaturen van meet af aan het voorwerp geweest van allerlei uiteenlopende speculaties. Vrij algemeen vereenzelvigde men de eigenaar die het handschrift deed afwerken (tweede campagne) met een lid van het Beierse huis, dat in de tweede helft der XIVe eeuw en het eerste kwart van de XVe regeerde over de graafschappen Holland-Zeeland en Henegouwen. Op basis van een wapen op een

standaard scheen dit voor de hand te liggen.

Om na te gaan of de identificaties van personages en gebeurtenissen met de werkelijkheid overeenkomen moet men met twee factoren rekening houden. Op de eerste plaats moeten de miniaturen, van welke aard ook, beschouwd worden als illustraties van een getijdenboek. Ze moeten dus geconfronteerd worden met de tekst die ze illustreren, met de algemene opvatting van de verluchting in horaria in het algemeen en met die van het Turijns-Milanees getijdenboek in het bijzonder.

Vervolgens, indien men toch meent dat miniaturen mogen weerhouden worden met het oog op een of andere concrete aanduiding in verband met de bezitter, moeten de historische gegevens die men bekomt dank zij de analyse van één bepaalde miniatuur, passen in het kader van de geschiedkundige context die men eventueel uit andere taferelen zou afleiden, zo deze laatste tenminste tot dezelfde campagne behoren.

In zekere zin wordt dit hoofdstuk een uitbreiding en aanvulling van de iconografische studie in voorgaand gedeelte. Enkel de miniaturen waarop men meende historische personages of wapenschilden te herkennen, en die licht zouden kunnen werpen op de bezitter van het handschrift, worden hier samengebracht voor verder onderzoek. Hoofdzakelijk zal gehandeld worden over vier verluchte bladzijden, met de voorstelling van het Gebed van een prins (hand G, nr. 38), de Dodenmis (hand G, nr. 91), het Gebed van een Franse koning (hand I, nr. 45) en de Kruisvinding (hand G, nr. 92). Voorafgaandelijk zullen echter nog enkele andere miniaturen ter sprake komen waarop portretten van een heer en wapenschilden prijken.

Art. I. PORTRETTEN EN WAPENSCHILDEN.

§ 1. PORTRETTEN VAN EEN HEER.

Op verscheidene bladzijden van het Turijns-Milanees getijdenboek komen mannelijke figuren voor die door meer dan een onderzoeker (zie verder) wel eens als portretten van de bezitter(s) van het horarium werden aangezien. Ofschoon deze personages bedoeld zijn als illustratie van de onderwerpen der diverse getijden en gebeden, toch gaat het in geen geval om figuren uit de bijbel of de gewijde historie. In de meeste gevallen betreft het een heer in gebed.

Beperken we ons tot de miniaturen die tijdens de tweede campagne der verluchting van het getijdenboek, d.i. wanneer het handschrift na de dood van de Hertog van Berry (+ 1416) in handen van een ander eigenaar was overgegaan (1), het licht zagen, dan ziet de lijst van de figuren die men als een portret zou kunnen beschouwen er uit als volgt:

1. Een ruiter, omringd door zijn gevolg, bidt tot de Vader (gebed van een prins, hand G, nr. 38, tafereel).
2. Een heer knielt in gebed voor een bidstoel neer. Hij is geheel in het rood gekleed (2)(gebed Deus propocius esto michi..., hand H, nr. 49, initiaal).
3. Een ruiter, gekleed met rode mantel en een blauwe kaproen op het hoofd richt zijn bede tot God (gebed bij moeilijkheden of in gevaar, hand I, nr. 40, tafereel).
4. Een heer knielt biddend neer. Hij draagt een rode houppelande of

(1) Ook in de eerste campagne werden enkele portretten en wapenschilden aangebracht: zie hoger p.462, voetnoot 7.

(2) Voor wat betreft het Turijns getijdenboek, verbrand in 1904, werd voor de kennis der kleuren gesteund op de beschrijvingen van P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.108-121.

manteljas en een blauwe kaproen. De bidstoel is gedrapeerd met een blauwe stof. Volgens P. Durrieu, die de miniatuur vóór de brand van 1904 mocht aanschouwen, is deze stof doorweven met een motief in rode kleur dat een beetje de vorm heeft van een Z, doch dat wellicht ook een gotische I zou kunnen zijn (1)(parafrase op het Pater Noster, hand I, nr. 39, initiaal).

97 5. Bij het gebed om bescherming door de engelbewaarder knielt een heer met gevouwen handen neer terwijl Sint-Michiel hem voor de duivel behoedt (hand I, nr. 42, fries).

98 6. De H. Maagd spreekt bij God ten beste voor een geharnast ridder (gebed tot de H. Maagd, hand K, nr. 46, fries).

99 7. Een heer bidt tot Christus. Hij is gehuld in een rode houppelande van blauw en geel, afgezet met bont (gebed na het Agnus Dei, hand K, nr. 63, tafereel).

100 8. Als illustratie bij het gebed vóór de communie is een heer voorgesteld bij het ontvangen van de hostie (hand K, nr. 64, tafereel).

101 9. Een heer knielt voor de H. Andreas. Hij draagt een zwart kleed waarin een gouden tekening in de vorm van rankwerk is geweven. Over de bidstoel hangt een rood doek (mis van Sint-Andreas, hand K, nr. 95, initiaal).

Uit bovenstaande lijst blijkt dat alle handen van de tweede campagne, uitgezonderd hand F, een heer in gebed, mogelijk als een eigentijds personage bedoeld, hebben geschilderd. Bij de interpretatie van dit verschijnsel moet men grote voorzichtigheid aan de dag leggen: dergelijke personages moeten a priori niet alle aangezien worden als portretten van de eigenaar(s) van het getijdenboek . Het is immers zeer goed mogelijk dat ze door de verluchter louter illustratief werden op-

---

(1) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.110.

gevat en dat men ze bijgevolg iconografisch kan verklaren in aansluiting met de gebeden en gewijde teksten uit het horarium. Dit zou o.m. het geval kunnen zijn met de ruiter die figureert bij het gebed bestemd om op te zeggen bij moeilijkheden of in gevaar (nr. 3 uit de bovenstaande lijst) of de heer die communiceert op de illustratie bij het gebed vóór de communie (nr. 8). Men heeft hier alleszins te weinig houvast om in de hoofdfiguren bepaalde individu's te herkennen. Men mag zich niet te ver wagen in het identificeren van vermeende portretten indien de nodige evidentie ontbreekt om te bevestigen dat de verluchter concrete personages op het oog heeft gehad. Men zou zich dan immers ook kunnen afvragen of in andere afbeeldingen, die hoger niet ter sprake kwamen, eveneens portretten werden bedoeld, zoals b.v. in de man in de boeien (hand I, nr. 40, initiaal); in lieden die de mis bijwonen (hand F, nr. 39, fries), of in de pelgrims (hand I, nr. 36, initiaal). Dit is ten zeerste onwaarschijnlijk. Met de hier opgesomde gevallen, evenals met de beide hogervermelde (nrs. 3 en 8 uit de lijst) wordt verder geen rekening gehouden. Eén voorstelling vormt een bijzonder geval, nl. de heer in de miniatuur bij het gebed van een prins (nr. 1 uit de bovenstaande lijst). Ze zal daarom later in een afzonderlijk artikel worden behandeld.

Laat men de zoëven vermelde illustraties buiten beschouwing, dan behoudt men zes miniaturen waarin een heer in gebed neerknielt, meestal op een bidstoel. Dit feit is te opvallend en men kan er bijgevolg niet stilzwijgend aan voorbijgaan. Toch werd aan dit verschijnsel voorheen bij de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek geen of alleszins te weinig aandacht besteed. Toegegeven moet worden dat in de heer die door de handen H en I werd in beeld gebracht aan een Beiers prins werd gedacht (zie verder) en dat in het personage dat driemaal door hand K werd geschilderd (nrs. 6, 7 en 9 uit bovenstaande lijst) de vierde echtgenoot van Jacoba van Beieren, Frank van Borselen (+ 1473)

werd herkend (1). Voor deze identificaties steunde men op de oude opvatting als zou het getijdenboek na de dood van de Hertog van Berry in handen van leden van het Beierse huis zijn geweest om ten slotte in de verzameling van Jacoba's laatste echtgenoot te belanden.

De vraag rijst vanzelfsprekend of in de voorkomende gevallen de heer in gebed als een historisch personage, in casu als de bezitter van dit handschrift mag worden beschouwd. Wie vertrouwd is met laatmiddeleeuwse profane werken en devotieboeken kan bevestigen dat vele manuscripten op een of andere wijze van eigendomskenmerken werden voorzien. Het portret van de besteller of eigenaar neemt hierin een grote plaats in. Het ligt voor de hand als uitstekend voorbeeld te verwijzen naar talrijke werken uit de librye van Filips de Goede (2). Verder kan men denken aan de portretten in de getijdenboeken van Katharina van Kleef (ca. 1430-35)(3), van Maria van Vronensteyn (ca.

---

(1) Volgens J. LEJEUNE, Les Van Eyck, témoins d'histoire, in Annales. Economies, sociétés, civilisations, dl. XII, nr. 1, 1957, p.379 is de houding van de geknielde heer in de initialen, vermeld in bovenstaande lijst onder de nrs. 2 en 4, geïnspireerd op die van kanselier Rolin op het paneel met de H. Maagd (Jan Van Eyck, Musée du Louvre, Parijs), en de heer op het tafereel vermeld onder nr. 7, op de figuur links op de Levensbron (leerling van Van Eyck, Museo del Prado, Madrid). Vermits het volgens genoemde auteur op de twee panelen gaat om portretten van Jan van Beieren, zou ook de heer in het Turijns-Milanees getijdenboek met hem mogen vereenzelvigd worden.

(2) Voorbeelden: K.B.B., Handschriften, 9242, JACQUES DE GUISE, Annales Hannoniae, dl. I, (Bergen, 1448), fol. 1; 9243, IDEM, o.c., dl.II, fol. 1; 10976, G. DE LANNOY, Instruction d'un jeune prince, (Vlaanderen, ca. 1460), fol. 2; 9270, Traité sur la salutation angélique, (Vlaanderen, ca. 1461), fol. 2 vo; 9092, Traité sur l'oraison dominicale, (Vlaanderen, na 1457), fol. 1; 9511, brevier, (Vlaanderen, ca. 1455), fol. 398, (afb. van deze voorbeelden: Librye..., pl. 1, 32, 43, 46, 47 en 57).

(3) GUENNOL COLLECTION, NEW YORK, fol. 1 vo, en PIERPONT-MORGAN LIBRARY, NEW YORK, p.65 en 160, (afb. Die Miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve, Berlijn, 1966, nrs. 1, 57 en 69).

1460)(1), van Margareta van Orléans (ca. 1450)(2), van de Hertogin van Bedford (ca. 1424-35)(3), alsmede in het z.g. horarium van Jacoba van Beieren (4) en in zovele andere codices. Beroemd is het getijdenboek van Etienne Chevalier waarin Jean Fouquet met vaardige hand op meer dan één bladzijde de beeltenis van de besteller aanbracht (5). Een indrukwekkende reeks portretten prijkt in de horaria van de Hertog van Berry: de verluchting in de Petites Heures overtreft op dit gebied de andere (6). Ook de Très Belles Heures de Notre-Dame werden meermaals met de figuur van de hertog opgeluisterd. Het Parijse fragment van deze codex werd later op verzoek van een nieuwe, ditmaal vrouwelijke bezitter, tweemaal met haar portret verlucht (7).

Het toevoegen van portretten is een verschijnsel dat ook in de schilder- en beeldhouwkunst veelvuldig voorkomt (8). Samen met wapen-

---

(1) K.B.B., Handschriften, II 7619.

(2) B.N.P., ms. lat., 1156, fol. 25.

(3) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Add. mss., 18850, fol. 257 vo.

(4) Zie deel II, Bewijsstuk 1.

(5) MUSEE CONDE, CHANTILLY, Cat. Res. Gr., 201.

(6) M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.88-91.

(7) Inleidend Hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame.

(8) Voorbeelden uit de schilderkunst: Jan Van Eyck: Lam Gods, (Sint-Baafskathedraal, Gent); Madonna met kanselier Rolin, (Musée du Louvre, Parijs); Madonna met kanunnik vander Paele, (Stedelijk Museum voor Schone Kunsten, Brugge); triptiek van Dresden).- Gemäldegalerie, Dresden: - Rogier Vander Weyden; Calvarietriptiek, (Kunsthistorisches Museum, Wenen); Bewening van Christus, (The National Gallery, Londen); polyptiek van het Laatste Oordeel, (Hôtel-Dieu, Beaune); Bladelin-triptiek (Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie). - Voorbeeld uit de beeldhouwkunst: Retabel van Claude de Villa, (Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel).

schilden, emblemen of deviezen, spelen ze ongetwijfeld een uiterst belangrijke rol bij het opsporen van de bezitters of bestellers van manuscripten en kunstwerken.

Uit bovenstaande opsomming blijkt dat het hoegenaamd niet ongewoon zou zijn indien men de heer in gebed in het Turijns-Milanees getijdenboek als een concrete persoon, d.w.z. als de eigenaar van de codex die het bevel gaf tot de verdere afwerking, zou beschouwen. Deze vaststelling sluit aan bij een iconografische traditie.

De aanwezigheid van geportretteerde personages geeft aanleiding tot een aantal belangrijke beschouwingen. Alvorens hierover uit te weiden merken wij op dat het verlies van het Turijns getijdenboek het moeilijker maakt de verscheidene portretten grondig te vergelijken. Slechts één ervan, die dan nog zeer klein is van afmetingen, prijkt in het Milanees gedeelte (nr. 9 uit de lijst op p.459). Bovendien moet men rekening houden met het feit dat men te doen heeft met werk van verschillende handen die zich kwalitatief van elkaar onderscheiden.

Bij aandachtige studie van het materiaal zoals het thans voorligt, is het vooreerst duidelijk dat het gaat om portretten van heren: de handen H, I en K die ze schilderden (het portret door hand G op het Gebed van een prins aangebracht blijft hier voorlopig buiten beschouwing), werkten dus voor een mannelijk opdrachtgever. Er is echter geen enkel bewijs voorhanden om te verklaren dat de handen F en G voor een ander patroon zouden gewerkt hebben. Immers is het zeer waarschijnlijk, zoals later zal uiteengezet worden, dat de handen F en G bij H en I aansluiten en er één groep mee vormen.

Een andere vaststelling sluit bij de eerste aan. In alle portretten gaat het om een betrekkelijk jonge man. Hij is baardloos en draagt een korte haardos die als het ware aan een muts doet denken (en écuelle).

In een van de figuren van hand K mag men een ridder of alleszins een militair herkennen, zoals blijkt uit zijn harnas (nr. 6). De man die door laatstgenoemde miniaturist in alle gevallen wordt geportretteerd is klaarblijkelijk iets jonger dan de figuur die door de overige handen (H en I) wordt voorgesteld en zijn physionomie stemt er ook niet helemaal mee overeen. Deze opmerking roept vanzelfsprekend een probleem op. Volgens G. Hulin de Loo, die hierin door anderen werd nagevolgd, ligt er een grote tijdruimte tussen de miniaturen der handen H en I (samen met F en G) en K: deze laatste zou meer dan twee decennia jonger zijn dan de overige. Het boven vastgestelde verschil in leeftijd leidt dan ook tot volgend besluit: de heer die werd geportretteerd door de handen H en I en deze die door K werd voorgesteld, kan niet dezelfde persoon zijn. Zo het immers slechts om één heer ging zou deze op de miniaturen van laatstgenoemde hand merkelijk ouder moeten zijn.

Zoals men zich herinnert geven enkele auteurs, in tegenstelling tot G. Hulin de Loo, er de voorkeur aan de hand H (samen met F, G en I) een paar tientallen jaren jonger te dateren (1). De tijdruimte tussen deze groep verluchters en hand K wordt bijgevolg minder groot en uit dergelijke opvatting zou men zelfs kunnen besluiten dat het horarium in een betrekkelijk korte termijn werd afgewerkt in opdracht van één bezitter. Zoals echter uit het iconografisch onderzoek en de studie van de kledij bleek is hand K alleszins een zeker aantal jaren jonger dan de overige verluchters. Dit zal trouwens later door nieuwe argumenten kunnen bevestigd worden. Bijgevolg blijft het onmogelijk dat hand K een heer portretteert die jonger is dan die der overige handen. In de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek kan men

---

(1) Cfr. Inleidend Hoofdstuk, Art. II, Het Turijns-Milanees getijdenboek in de kunsthistorische literatuur.

dus twee diverse reeksen portretten onderscheiden die overeenkomen met eenzelfde aantal groepen handen, nl. H en I enerzijds en K anderzijds. Een andere beschouwing zet deze bewering meer kracht bij.

A. Châtelet heeft er reeds op gewezen dat de kledij van de hier besproken heer op verschillende miniaturen van de handen H en I (nrs. 2 en 4 uit de lijst op p.459) volgens hem heraldische kleuren vertoont. Het gaat hier om rood en blauw (in feite een rode houppelande met een blauwe kaproen) die door genoemde auteur aangezien worden als de wapenkleuren van Beieren en Holland (1). Wij veronderstellen dat hij hierbij uitgaat van de mening dat het blauw wijst op Beieren (het Beierse wapen vertoont blauwe en zilveren ruiten) en rood op Holland (op het Hollandse schild prijkt een rode leeuw op een gouden veld). Is deze verklaring aanvaardbaar ?

In geen geval heeft men hier te doen met een wapenrok (cotte d'armes) die over het harnas of het civiele kostuum werd gedragen en die de volledige wapens van de persoon in kwestie weergaf (2). Indien het hier zou gaan om heraldische kleuren moet worden opgemerkt dat ze niet consequent werden gebruikt: een der geportretteerden (hand H, nr. 2) is volledig in het rood gekleed. Op de derde plaats dient men na te gaan of rood en blauw inderdaad in verband staan met het Beierse huis.

Aangaande de Hoekse en Kabeljauwse twisten die in de XIVe eeuw in Holland uitbraken werd er door oudere historici op gewezen dat beide partijen zich door kleuren onderscheidden. De eerste zou rood-geel of rood hebben gedragen in navolging van de hofkledij van Margareta

---

(1) A. CHATELET, Les étapes..., p.204.

(2) M. BEAULIEU en J. BAYLE, Le costume en Bourgogne de Philippe le Hardi à Charles le Téméraire, Parijs, 1956, p.174 e.v.

van Avesnes, gravin van Henegouwen. De tweede wit en blauw geruite stof (naar het Beierse wapen) of eenvoudig een versmelting van die twee kleuren, bleekblauw, naar de kledij van de Beierse hertogen. Men kan deze opvatting echter niet onomstootbaar bewijzen. Een rode en een blauwe muts blijkt zich wel tot onderscheidingsteken van beide groepen te hebben ontwikkeld, doch de omstandigheden waarin dit gebeurde zijn vrij duister (1). Het is evenwel niet uitgesloten dat de keuze der kleuren verband houdt met de hofkledij of met heraldische kenmerken.

Hierbij kan verwezen worden naar een onderzoek dat aan de hofkledij in Holland werd gewijd naar aanleiding van bepaalde teksten uit een tresorierekening van 1409-1410, waarin de aankoop wordt opgetekend van grauw laken, en van rood, wit en blauw fluweel (2). Men veronderstelt dat deze stoffen dienden tot het vervaardigen van bovenklederen voor de toenmalige graaf van Holland, Willem IV (VI) van Beieren (3). Het rood zou in verband staan met de kleur van de leeuw uit het Hollandse wapen, het wit en het blauw met de Beierse ruiten (4). Indien deze conclusie juist mocht zijn, is het duidelijk dat deze veronderstelde hofkledij enkel in Holland kon gedragen worden, vermits het Henegouwse wapen zwart en geel vertoont, twee kleuren die ontbre-

---

(1) H.W. TYDEMAN, Verhandeling over de Hoeksche en Kabeljaauwsche partyschappen, Leiden, 1815, p.54, voetnoot. - W. BILDERDIJK, Geschiedenis des Vaderlands, dl. III, Amsterdam, 1833, p.165 en 225.

(2) Deel II, Bewijsstuk III, nr. 96, fol. XLIII^{vo} (p.CCCXXXIII°).

(3) Het getal IV heeft betrekking op zijn regering in Henegouwen (1404-1417), VI op die in Holland (1404-1417).

(4) P.C.G. GUYOT, Rood, wit en blaauw. De landsheerlijke kleuren van Holland onder de graven uit het Huis van Beyeren, en graauw, namelijk bleekblaauw, de kleur van de hofkleding dier graven, in Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 1e reeks, dl. X, 1856, p.344 e.v.

ken in de besproken tekst. Zij pleit vervolgens tegen de identificatie van de figuur met een prins uit het Beierse huis: de witte kleur komt niet voor in zijn kledij op de besproken miniatuur.

Enkele bijkomende beschouwingen verlenen echter een ander perspectief aan dit probleem. De combinatie van blauw en rood komt nog voor in de kledij van verschillende personages op andere miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek en er bestaat geen enkele reden om in deze lieden het portret van de bezitter van het horarium te herkennen. Dit is het geval met de ruiter op het tafereel dat het gebed bij moeilijkheden of gevaar illustreert (nr. 40); twee figuren te paard bij de voorstelling van de Kindermoord (nr. 35) zijn getooid met een mantel in mi-parti van genoemde kleuren.

In plaats van de behandelde kleuren in verband te brengen met de heraldiek, ziet het er eerder naar uit dat men in de besproken portretten te doen heeft met modeverschijnselen. De rode manteljas of houppelande blijkt tot een bepaald tijdstip in de XVe eeuw, dat later nader zal bepaald worden, als de kledij bij uitnemendheid voor feestelijke gelegenheden en voor staatsie te zijn gebruikt. Dit wordt door traktaten uit die tijd bevestigd: rood wordt aangezien als de schoonste kleur en de combinatie van rood en blauw wordt aangeprezen (1). In zijn gedicht Van ses vaerwen beschouwt Augustijn van Dordrecht (ca. 1400) het rood als symbool voor de kracht van de man (2). De voorliefde voor genoemde kleur blijkt uit enkele portretten van Jan Van Eyck, zoals dat van Joos Vijd op het Lam Gods in de Sint-Baafskerk te Gent en van Timoteo in de National Gallery te Londen. Meer

---

(1) Cfr. J. HUIZINGA, o.c., p.337-338.

(2) W.J.A. JONCKBLOET, Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst, dl. III, Amsterdam, 1855, p.401.

dan één werk van andere kunstenaars uit de eerste helft der XVe eeuw kan als voorbeeld worden aangehaald (1).

Wanneer men nu de portretten van hand K vergelijkt met die van H en I, die hoger werden besproken, valt het op dat hij alle rood achterwege laat en zijn in gebed neergeknielde figuren tooit met mantels in blauw en geel en eenmaal volledig in het zwart. Vooral deze laatste kleur wekt enige verwondering. Het zwart, een kleur die standvastigheid symboliseert (2), herinnert aan de lievelingskledij van Filips de Goede na zijn jeugdperiode (3). Het werd in 1459 reeds aangeprezen voor het mannelijk ideaalkostuum (4). De hoofdtoon die ongeveer tot het midden der XVe eeuw viel op het rood, wordt dan gedurende betrekkelijk lange tijd op het zwart gelegd (5). Dit uitgesproken

---

(1) Voorbeelden: Musée du Louvre, Parijs, School van Amiens, De H. Maagd in priestergewaad, (1437), (afb. G. SOUCHAL, E. CARLI en J. GUDIOL, De gotische schilderkunst, Amsterdam, 1964, pl. 34); MUSEE CONDE, CHANTILLY, Cat. Res. Gr., 201, Heures d'Etienne Chevalier, (J. Fouquet, 1452-1460); Musée du Louvre, Parijs, J. Fouquet, Jouvenal des Ursins, (ca. 1460). - Voorbeeld op basis van document: op 4 sept. 1408 geeft Jan zonder Vrees aan twee heren die tot ridder werden geslagen een rood kleed (E. PETIT, Itinéraires de Philippe le Hardi et de Jean sans Peur, ducs de Bourgogne (1363-1419) d'après les comptes et dépenses de leur hôtel, Parijs, 1888, p.588).

(2) F.W.S. VAN THIENEN, Acht eeuwen kostuum, Hilversum-Antwerpen, 1967, p.35.

(3) Zie voorbeelden op p.461, voetnoot 2.

(4) J. HUIZINGA, Herfsttij der Middeleeuwen, Haarlem, 1952, p.338.

(5) Zie het verschil tussen de afbeelding van kanselier Rolin op het paneel van Van Eyck, met de H. Maagd (ca. 1435)(Musée du Louvre, Parijs) en op het Laatste Oordeel van Vander Weyden (ca. 1445)(Hôtel-Dieu, Beaune): is de kleur in het eerste geval rood en goud, in het tweede is ze zwart.

verschil in de kleur der kledij in twee groepen portretten bewijst eens te meer dat hand K posterieur is aan de overige verluchters van de tweede campagne en rond het midden der XVe eeuw mag gesitueerd worden, zoals reeds in voorgaand hoofdstuk werd geponeerd na het iconografisch onderzoek en na de studie van de kledij.

Uit wat voorafgaat kan het volgende worden afgeleid. Op basis van de portretten mag men thans aannemen dat de miniaturisten die het horarium hebben afgewerkt, in opdracht van mannelijke personages hebben gearbeid. Wegens de dubbele physionomie, waarbij de heer, door hand K geportretteerd, iets jonger blijkt te zijn en omwille van het verschil in kleur van de kledij die het gevolg is van een modeverschijnsel, moet men besluiten dat men met twee onderscheiden groepen portretten te doen heeft. Beide reeksen zijn van elkaar gescheiden in de tijd. Gelet op het leeftijdsverschil van de personages mag men bovendien aanvaarden dat men met twee verschillende heren te doen heeft. Anders gezegd, het Turijns-Milanees getijdenboek zou, althans volgens bovenstaand onderzoek, op zijn beurt afgewerkt zijn in twee periodes en voor twee verschillende opdrachtgevers: gaat het hier om een vader en zijn zoon ? Ten slotte kan men nogmaals herhalen dat uit de kleur van de kledij niet blijkt dat de geportretteerden behoren tot het Beierse huis. In dit verband kan men thans ook beweren dat het getijdenboek niet aan Jacoba van Beieren kan toebehoord hebben: het portret van een vrouw komt niet voor in het horarium.

Slechts in één geval knielt de geportretterde neer voor een heilige in plaats van voor God. Dit gebeurt in de gehistorieerde initiaal bij de mis van Sint-Andreas (hand K, nr. 9 uit lijst op p.459) waar genoemde heilige is voorgesteld met zijn attributen. Of het hier gaat om de patroon van de geknielde heer, van een familie of

partij (1) kan voorlopig niet vastgesteld worden en is bovendien niet zo klaarblijkend. Het betreft hier immers de illustratie van een tekst die reeds lang bestond vóór de verluchting werd afgewerkt en niet door de toenmalige bezitter was gekozen.

In geen enkel der behandelde portretten kan de heer geïdentificeerd worden door een devies, wapenschild of embleem. Ook de bidstoel werd nergens gedrapeerd met borduurwerk dat heraldische figuren weergeeft, ofschoon dergelijk meubel in vele andere devotieboeken werd behangen met een wapenkleed (2). Of de Z of de gotische I die P. Durrieu meent te herkennen op een der dekkleden (nr. 4 uit lijst op p.459), enige betekenis heeft is moeilijk na te gaan. Op de foto die van de miniatuur in kwestie bewaard bleef, lijkt het eerder te gaan om het grillig patroon in een weefsel.

Dat een wapenschild ontbreekt is wel enigszins verwonderlijk. Uitzonderlijk kan dit evenwel niet worden genoemd. Men kan meerdere voorbeelden aanwijzen waar geportretteerde lieden evenmin door een schild kenbaar gemaakt worden. In het werk van Van Eyck b.v. is dit reeds duidelijk: zijn portretten en de Madonna met kanselier Rolin zijn van een heraldisch herkenningsteken verstoken. Ook in handschriften treft men portretten aan van eigenaars zonder enig wapenkundig

---

(1) Sint-Andries is de patroon van het Bourgondische Huis (X. PERDRIZET, Le calendrier parisien à la fin du Moyen-Age, Parijs, 1933, p.265; V. TOURNEUR, Le origines de l' Ordre de la Toison d'or et la symbolique des insignes de celui -ci, in Bulletin de la Classe des Lettres et des Sciences morales et politiques. Académie royale de Belgique, dl. XLII, 1956, p.314).

(2) Voorbeelden: K.B.B., Handschriften, 9270, Traité sur la salutation angélique, (Vlaanderen, 1461), fol. 2 vo; 9511, brevier van Filips de Goede, (Vlaanderen, ca. 1455), fol. 398, (afb. van beide in Librye..., pl. 46 en 57).

motief (1).

Kwam een wapen van de bezitter wellicht op andere dan de besproken folia van het getijdenboek voor ? Een speurtocht zal in dat verband in volgende bladzijden ondernomen worden.

§ 2. WAPENSCHILDEN.

Enkele miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek zijn voorzien van wapenschilden. Zoals aangekondigd mag men met het oog op de identificatie van de bezitter van het handschrift geen enkel van dergelijke heraldische tekens verwaarlozen (2). Op drie grote taferelen, nl. het Gebed van een prins (nr. 38), het Gebed van een Franse vorst (nr. 45) en de Dodenmis (nr. 91) valt het niet moeilijk wapens te ontdekken. Ze komen voor op standaarden of pennoenen, op tenten, of in het laatste geval, op een katafalk. Deze miniaturen zullen echter later afzonderlijk worden behandeld wegens de ingewikkelde problemen die ze oproepen. Er blijven echter nog een paar illustraties met schilden over waarvan de bespreking minder complex is. Volledigheidshalve zullen deze thans even onder de loep worden genomen.

---

(1) Voorbeelden: B.N.P., ms. lat., 1161, getijdenboek, (Parijs, ca. 1409), fol. 290, (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 204); zie ook de getijdenboeken van de Hertog van Berry: het wapen van de hertog komt niet voor op alle bladzijden waar zijn portret prijkt.

(2) Zie interessante voorbeelden van wapenschilden in handschriften: M. PECQUEUR, Répertoire des manuscrits de la Bibliothèque de l'Arsenal, peintes aux armes de leur premier possesseur (XIIIe-XVIe siècle), in Institut de recherche et d'histoire des textes, Bulletin, dl. IV, 1955, p.106-176; IDEM, Répertoire des manuscrits de la Bibliothèque Mazarine peintes aux armes de leur premier possesseur, loc. cit., dl. IX, 1960, p.71-100.

VII Op het tafereel met de Geboorte van Sint-Jan-de-Doper (hand G, nr. 83) werden twee ramen van een venster versierd met glas in lood waarin een wapenschild werd verwerkt. Het rechtse kan als volgt worden beschreven: van azuur met een niet nader te bepalen stuk van zilver. Het linkse is van zilver met drie schijven of koeken van keel. Wegens de geringe afmetingen is het geheel onmogelijk juist te onderscheiden welk stuk op het eerste schild werd bedoeld. Reeds werd gedacht aan een harp (1) of aan een arend (2). De schijven in het andere wapen werden wel eens voor rozen gehouden (3). Zoals men bemerkt kwamen vroegere onderzoekers niet tot eensgezindheid omtrent het uitzicht van deze schilden en een onderzoek van de originele verluchting toonde inderdaad aan dat het zeer moeilijk, zoniet onmogelijk is de stukken op deze wapens nauwkeurig te beschrijven. Dat deze kleine, haast niet te identificeren blazoenen zouden wijzen op een bezitter van het handschrift is zeer onwaarschijnlijk. Ze vertonen bovendien geen overeenkomst met andere schilden die hier en daar de codex versieren (4). Men kan hier denken aan enkele andere oude taferelen met religieuze voorstellingen, zoals de H. Familie of de Boodschap, die in een interieur worden uitgebeeld. Ook hier treft men ramen aan die versierd werden met kleine schilden die op enkele uitzonderingen na (5)

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.61, voetnoot 1.

(2) P. DURRIEU, Les "Très Belles Heures de Notre-Dame" du duc Jean de Berry. Restitution de l'état primitif d'un splendide manuscrit du XVe siècle aujourd'hui dépecé, mutilé et au tiers brûlé, in Revue archéologique, dl. XVI, 1910, p.275.

(3) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.61, voetnoot 1.

(4) J. SIX, De gelijkenis van Hubert Van Eyck, in Onze kunst, dl. XXXIX, 1922, p.8 beschouwt het niet-overeenkomen der schilden op de ramen met die op andere miniaturen als een gevolg van het feit dat het handschrift van eigenaar is verwisseld.

(5) Soms schijnen ze wel op een reëel persoon betrekking te hebben, zoals op de Boodschap van de Meester van Flémalle (The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters collection), (cfr. E. PANOFSKY, Early..., p.164).

zeer waarschijnlijk slechts een decoratieve betekenis hebben. De kunstenaars ontleenden in hun werk blijkbaar zulke motieven aan de stoffering van bestaande interieurs.

IX Bespreken wij thans een tweede verluchting. Een fries bij de mis der engelen stelt een gevecht voor tussen engelen en duivelen (hand K, nr. 87). De H. Michael is gewapend met een groot schild waarop men de Franse kleuren herkent: drie gouden lelies op een veld van azuur (1). Wanneer men deze miniatuur vergelijkt met andere voorstellingen van de strijd tussen de hemelbewoners en de duivelen of van het gevecht van genoemde aartsengel tegen de draak, zou men eerder een zilveren schild verwachten met een rood kruis. Spontaan rijst de vraag of dit eerder uitzonderlijke blazoen in het besproken horarium in verband staat met Frankrijk. Dit lijkt echter weinig evident en de zin hiervan ontsnapt ons voorlopig.

Zouden de lelies hier geen symbolische inhoud kunnen hebben ? Leeft in dit wapenschild de idee verder dat de eerste betekenis van lelie of van fleur-de-lis fluor lucis of lichtvloed luidt (2) ? In die zin zouden de lelies eenvoudig bedoeld zijn als "licht" in tegenstelling tot de duisternis van het rijk der duivels. De vraag is echter of de originele betekenis in de late middeleeuwen nog bekend was. Andere verklaringen zijn niet onmogelijk. In de H. Schrift en in de middeleeuwse traktaten speelt deze koninklijke bloem een grote rol; ze drukt vrede en edele gezindheid uit en is een symbool van de zuiverheid. In deze zin nam men ook aan dat de slangen deze bloemen

---

(1) Zie over het Franse wapenschild: M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.96; M. PRINET, Les variations du nombre des fleurs de lis dans les armes de France, in Bulletin monumental, dl. LXXV, 1911, p.469-488.

(2) F. OPPENHEIMER, Frankish Themes and Problems, Londen, s.d., p.178 e.v.

schuwden (1). Het lelieschild zou dus kunnen beschouwd worden als een afweermiddel tegen de kronkelende duivelen op deze miniatuur. Deze verklaring legt echter nog niet uit waarom men in zulk geval het schild van de Franse kleuren heeft voorzien. Een antwoord ligt niet voor de hand. In dit verband kan men echter verwijzen naar een munt van Filips VI van Valois (1328-1350), ange d'or of angelot genoemd, waarop een Sint-Michiel werd afgebeeld die met dergelijk leliewapen tegen de duivel vecht (2). In een manuscript van 1493 is een strijdende engel van hetzelfde schild voorzien (3). Een woordje uitleg heldert dit verschijnsel op. Sint-Michiel bekleedt immers in Frankrijk een belangrijke plaats sedert de vorsten uit het huis van Valois zich onder de bescherming van de aartsengel stelden (4). Vermeldenswaard is de stichting door Lodewijk XI van de Orde van Sint-Michiel, waarvan het zoëven vermelde manuscript van 1493 de Statuten bevat. De miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek heeft hier niets mee te maken daar ze ongetwijfeld dateert van vóór de stichting van de Orde. Toch bestond er reeds vroeger een innige relatie tussen

---

(1) H.W.M.J. KITS NIEUWENKAMP, Encyclopedie van de heraldiek, Amsterdam-Brussel, 1961, p.146.

(2) A. ENGEL en R. SERRURE, Traité de numismatique du Moyen Age, dl. III, Bologna 1964, p.960.

(3) B.N.P., ms. franç., 14363, Statuts de l'Ordre de Saint Michel, (Frankrijk, 1493), fol. 6, (afb. P. DURRIEU, Les manuscrits des statuts de l'Ordre de Saint-Michel, uittr. Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures, Parijs, 1911, pl. IV). Cfr. ook het frontispies van de Statuts de l'Ordre de Saint Michel, door J. Fouquet (B.N.P., ms. franç., 19819): men bemerkt Sint-Michiel die de duivel bevecht tegen een achtergrond van gouden lelies op een blauw veld (afb. Fouquet. Chefs d'oeuvre de l'art, (Grands peintres, nr. 72), s.l., 1967, pl. XIII).

(4) L. REAU, Iconographie de l'art chrétien, dl. II, Iconographie de la Bible, 1, Parijs, 1956, p.45.

Sint-Michiel en het Franse koningshuis, en het verband tussen de aartsengel en het leliewapen in het genoemd horarium is waarschijnlijk in deze richting te zoeken. Men vergete ook niet dat volgens bepaalde literaire teksten het leliewapen door een engel aan Clovis werd geschonken. Het zou niet onmogelijk zijn dat een dergelijk geïllustreerd verhaal de verluchter van de codex heeft beïnvloed (1). Het besluit ligt in ieder geval voor de hand: de besproken miniatuur werd door een of andere onbekende oorzaak door Franse iconografische tradities bevrucht.

De wapens die tot hiertoe bestudeerd werden dragen er niet toe bij om de bezitter van de codex te leren kennen. Zoals echter bij de aanvang van dit paragraaf werd medegedeeld, zullen nog drie belangrijke gevallen uitvoerig onderzocht worden. Volgende gulden regels en principes moeten hierbij als leidraad in acht genomen worden: bij de studie der wapenschilden in de miniaturen van het Turijns-Milanees getijdenboek kan men enkel methodisch te werk gaan indien men ze als een eenheid behandelt, tenminste in zoverre ze door een zelfde hand of door een groep van handen werden geschilderd. De wapenschilden die men zou weerhouden in verband met de identificatie van de eigenaar van het getijdenboek, zouden dus alle op een zelfde personage moeten betrekking hebben. Vervolgens dient de betekenis der blazoenen overeen te komen met de gegevens die uit andere elementen in het horarium werden gepuurd.

---

(1) Cfr. Het frontispies van de Cité de Dieu, (K.B.B., Handschriften, 9015, (Vlaanderen, ca. 1445), fol. 1).

Art. II. HET GEBED VAN EEN PRINS (HAND G).

Onder de bladzijden waarop wapenschilden voorkomen neemt de il-
19 lustratie bij het gebed van een prins (nr. 38) een uitzonderlijke plaats in. Het gaf aanleiding tot het ontstaan van een ware mythe die bij het vaststellen van de bezitter die het getijdenboek heeft doen voltooien en bij de datering van de afwerking een primordiale rol heeft gespeeld. De problemen verbonden aan dit tafereel dienen één voor één kritisch onderzocht te worden.

In een eerste paragraaf zal de verluchte bladzijde beschreven worden. Daarna komen de meningen van diverse kunstgeleerden aan bod over de identificatie van de figuren op het tafereel en over het historisch gebeuren dat volgens hen in de voorstelling werd uitgebeeld. Het zal blijken dat men hier tot zeer gevarieerde en zelfs tegenstrijdige verklaringen komt. In een hernieuwde poging tot oplossing zal de verluchting speciaal bestudeerd worden vanuit het oogpunt van het iconografisch programma dat in het Turijns-Milanees getijdenboek werd afgewerkt. Vermits buiten de eigen betekenis, in functie van de geïllustreerde tekst, de miniatuur blijkbaar toch een bepaalde historische achtergrond bezit, is het bepalen van de juiste zin en waarde ervan van groot belang. Een laatste paragraaf is aan de bespreking hiervan voorbehouden.

§ 1. BESCHRIJVING VAN DE VERLUCHTE BLADZIJDE.

Op een groot tafereel schilderde hand G een prins, gezeten op een stappend wit paard, als centrale figuur. Hij is gekleed met een korte ruitersmantel die rijkelijk met bont is versierd. Op het hoofd draagt hij een hoed in donker bont. Om de hals van de prins hangt een keten of koord met hanger waarin met het kenteken van de Henegouwse

Orde van Sint-Antonius van Barbefosse heeft herkend. Achter de hoofdfiguur volgt een groep van vier rijkelijk uitgedoste ruiters. Minstens één onder hen verbergt een harnas onder de bovenkledij. Tenslotte volgt een escorte van geharnaste militairen van verschillende rang, waarvan één in de linker_hand een speer met wapperende standaard (1) draagt. Deze vertoont een wapenteken dat als volgt kan beschreven worden: gevierendeeld: 1 en 4 schuinrechts geruit van azuur of zilver (wapen van Beieren); 2 en 3 nogmaals gevierendeeld: 1 en 4 een leeuw van sabel en goud; 2 en 3 een leeuw van keel op goud (wapen van de graafschappen Henegouwen en Holland)(2).
De standaard wappert naar links ten opzichte van de vlaggestok. Deze wapens zijn echter naar rechts gericht, d.w.z. de stukken en wapenfiguren zijn gekeerd in de richting van de vlaggestok. Ofschoon volgens de werkelijkheid deze wapentekens zeer juist zijn geobserveerd, zijn ze volgens de principes van de heraldiek op die wijze omgewend (3) weergegeven. Op een wapen immers zijn de stukken als algemene regel naar links gericht (de heraldiek, die het wapen beschrijft vanuit het standpunt van de drager, spreekt hier van "heraldisch rechts" i.pl.v. links).

Vóór het paard knielt een oude man met bleke haardos en een lange blonde baard. Ten teken van eerbied heeft hij zijn hoed afgenomen.

---

(1) Voor de benaming zie: J.B. RIETSTAP, Handboek der wapenkunde, Leiden, 1961, p.292; F. DEUCHLER, Die Burgunderbeute. Inventar der Beutestücke aus den Schlachten in Grandson, Murten und Nancy, 1476/1477, Bern, 1963, p.223.

(2) Wat de kleuren betreft kan men zich slechts baseren op P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.110, nr. 38, die de miniaturen vóór hun vernietiging nog kon bestuderen.

(3) In de heraldische terminologie betekent omgewend: de wapenfiguur is naar heraldisch links gewend; omgekeerd daarentegen beduidt: op zijn kop.

Hij houdt hem in de linkerhand. Rechts achteraan kijkt een groepje vrouwen aandachtig toe. De eerste, een jonge dame, draagt een brede mantel met afhangende verhakkelde mouwen. Ze brengt met de linkerhand op de borst glimlachend een groet aan de ruiter.

De prins op het witte paard blikt op naar de hemel waar God, omringd door een schare engelen, in een stralenkrans verschijnt. Op het voorplan lopen en springen vier honden. Achteraan is het geheel afgesloten door een landschap: links golft de zee; ze bespoelt een vlak strand. Enkele boten liggen gemeerd. Rechts verheft zich een stoere toren naast verscheidene boomrijke zones (1).

Deze voorstelling wijkt af van de andere miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek omdat ze ongetwijfeld geen bijbelse inhoud heeft en blijkbaar niet aan heiligenlevens of aan andere devotieliteratuur werd ontleend. Het tafereel verkreeg een godsdienstig karakter dank zij de gebedshouding van de prins en wegens de verschijning van God. Omwille van de zeer eigen aard van dit tafereel hebben de kunstgeleerden van meet af aan in deze afbeelding een voorstelling menen te zien met een historische betekenis, in die zin dat door de miniaturist een gebeuren met concrete personages uit zijn tijd was in beeld gebracht. Deze opvatting werd versterkt door het feit dat de standaard de wapens vertoonde van het bekende geslacht der van Beierens, dat gedurende een zekere periode regeerde over de graafschappen Henegouwen, Holland en Zeeland (1356-1433 in Henegouwen, 1354-1433 in Holland en Zeeland). Bovendien droeg de prins om de hals zoals gezegd het teken van de Sint-Antoniusorde, waarvan de graven van Henegouwen in de XVe eeuw deel uitmaakten.

---

(1) Verdere beschrijving bij P. DURRIEU, Les débuts des Van Eyck, in GBA, 3e reeks, dl. XXIX, p.16; de auteur wijst er op dat het harnas van de vaandrig het landschap en het paard van de man vóór hem reflecteert.

De hier besproken bladzijde wordt onderaan met een fries afgesloten waarop men links een waterloop met meerdere schepen bemerkt, evenals een weg die naar een stad leidt. Deze tekent zich o.m. met een grote kerk af tegen de achtergrond. Rechts bevinden zich enkele lieden te paard en enkele vrouwen. Koeien grazen in hun nabijheid. Men zou geneigd zijn in de lieden gewone volksmensen te herkennen, b.v. herders. Ze schijnen echter tamelijk rijk uitgedost te zijn en ofschoon boeren soms over paarden beschikten (1) lijkt het toch weinig waarschijnlijk dat ze hier met zulke dieren het vee zouden bewaken. Over dit landschap en de personages die het bevolken straalt licht. Het wordt uitgezonden door Christus en de H. Geest die in de aanvangsletter boven de fries werden geschilderd. Samen met God de Vader in het tafereel treft men op deze bladzijde dus de Triniteit aan.

§ 2. MENINGEN OVER DE VOORSTELLING IN TAFEREEL EN FRIES.

Wegens het uitzonderlijk karakter van deze miniatuur, (waarvan de elementen boven werden opgesomd), hebben de kunsthistorici die het getijdenboek tot studieobject verkozen, zich bijna hartstochtelijk aan dit tafereel vastgeklampt.
Indien men er immers kon in slagen deze scène in verband te brengen met een historisch feit dat zich voorgedaan heeft in de geschiedenis

---

(1) Zie boeren met paarden: MUSEE CONDE, CHANTILLY, ms. 1284, Très Riches Heures du duc de Berry, kalenderprent oktober; REAL SEMINARIO DE SAN CARLOS, SARAGOSSA, getijdenboek van Fonseca, kalenderprent oktober; Turijns-Milanees getijdenboek, kalenderprent oktober; K.B.B., Handschriften, 11021-02, ARISTOTELES, Politica, (Parijs, 1372), fol. 241, (afb. G. MANDEL, Romaanse en gotische miniaturen, Amsterdam, (1964), pl. 83).

van het Beierse huis waarvan het wapen op de verluchting prijkt, dan zou het meteen mogelijk worden, zo dacht men, de biddende prins te identificeren en de miniatuur te dateren.
Talrijke interpretaties werden naar voor gebracht doch in vele gevallen telkens weer verworpen en door nieuwe vervangen. Dit tafereel werd dan ook terecht bestempeld als een Angelpunkt aller Fragen und Vermutungen (1). Laten we thans de diverse meningen even onder ogen nemen.

A. DE LANDING VAN WILLEM IV(VI) VAN BEIEREN OP DE HOLLANDSE KUST NA EEN REIS NAAR ENGELAND (1416).

Op basis van de heraldische stukken en kleuren op de standaard lag het voor de hand de hoofdfiguur van dit tafereel met een prins uit het huis van Beieren te identificeren. Daar volgens de oudste opvattingen, die in het Inleidend Hoofdstuk werden uiteengezet, de voltooiing van het getijdenboek in de XVe eeuw en meer bepaald na 1416 moest worden geplaatst, was het slechts mogelijk in deze prins Willem IV(VI) van Beieren (1356-1417) of zijn broer Jan (1374-1425) te herkennen (zie Stamtafel II). De aanwezigheid van de jonge, buigende vrouw op de achtergrond was met Jan van Beieren moeilijk te verklaren. Indien het daarentegen ging om Willem kon men deze identificeren als zijn dochter Jacoba (1401-1436).

P. Durrieu was de eerste om in deze scène de terugkeer op het vasteland te herkennen van Willem IV(VI) na een tocht naar Engeland

---

(1) P. POST, Das zeitliche und kunstlerische Verhältnis des Turin-Mailänder Gebetbuches zum Genter Altar. Eine Untersuchung auf kostümgeschichtlicher Grundlage, in JKPK, dl. XL, 1919, p.176.

S T A M T A F E L II

HUIS WITTELSBACH

Lodewijk van Beieren
hertog van Opper-Beieren,
Rooms koning, keizer
(1282 - 1347)
x(1) Beatrijs van Silezië-Glogau
x(2) Margareta van Avesnes

Stefanus II
(1319-1375)

Stefanus III
(+ 1392)
x(1) Thadea Visconti
x(2) Elisabeth van Kleef

Isabella
x Karel VI koning
van Frankrijk
(zie HUIS VALOIS)

Willem III(V)
graaf van Holland-Zeeland
en Henegouwen (+ 1389)

Willem IV(VI)
hertog van Beieren,
graaf van Oostervant,
graaf van Holland-Zeeland
en Henegouwen (1365-1417)
x Margareta van Bourgondië

Jacoba
gravin van Holland-Zeeland
en Henegouwen
(1401-1436)
x(1) Jan van Touraine
x(2) Jan IV van Brabant
x(3) Humphrey van Gloucester
x(4) Frank van Borselen

Albrecht
hertog van Beieren-Straubing,
graaf van Holland-Zeeland en
Henegouwen (1336-1404)
x(1) Margareta van Brieg
x(2) Margareta van Kleef

Margareta
(1363-1423)
x Jan zonder Vrees
hertog van Bour-
gondië

Jan
elect-bisschop van Luik,
ruwaard in Holland,
graaf van Holland-Zee-
land (1374-1425)
x Elisabeth van
Görlitz
(zie HUIS VAN
LUXEMBURG)

in april-juni 1416 (1). Hij was de zee overgestoken wanneer ook de Roomse koning, Sigismond (2), in dit land een korte tijd verwijlde met het oog op het voeren van onderhandelingen voor het bekomen van een vergelijk in de Engels-Franse oorlog. Willem IV(VI) maakte van de gelegenheid gebruik om - tevergeefs - te pogen van Sigismond de waarborg te verkrijgen dat zijn dochter Jacoba na zijn dood van rijkswege met zijn leengoederen, nl. Holland, Zeeland en Friesland, zou beleend worden. In feite ging het hier immers om lenen waarin slechts mannen konden opvolgen (3). Tijdens de terugkeer uit Engeland, zo luidt de versie waarin P. Durrieu de feiten weergeeft, zou een storm zijn opgestoken en beloofde Willem na behouden terugkeer een bedevaart te ondernemen naar het mirakuleus beeld van Onze-Lieve-Vrouwe van Polre

---

(1) Over deze reis zie: RANULPHUS HIGDEN, Polychronicon, ed. J.R. LUMBY, dl. IX, Londen, 1886, p.241; J. ASCHBACH, Geschichte Kaiser Sigmunds, dl. II, Hamburg, 1, 1838, p.164; O. LORENZ, Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, dl. II, Berlijn, 1887, p.295; W. GIERTH, Die Vermittlungsversuche Kaiser Sigmunds zwischen Frankreich und England im Jahre 1416, Halle, 1895; P. HAGEMANN, Die Beziehungen Deutschlands zu England seit dem Vertrage von Canterbury vom 15. August 1416 bis zu Kaiser Sigmunds Ende, Halle, 1905, p.9; K.H. VICKERS, Humphrey, Duke of Gloucester, Londen, 1907, p.35 e.v.. - Twee oorkonden, respectievelijk van 19 en 28 juni 1416 laten veronderstellen dat Willem in Londen is (L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, p.58, nrs. MCXXXIII en MCXXXIV).

(2) Sigismond is koning van Hongarije sedert 1386 en van Bohemen sinds 1419; hertog van Luxemburg van 1419 tot 1437. Verkozen tot Rooms koning op 20 sept. 1410; gekroond op 8 nov. 1410; gekroond tot keizer op 31 mei 1433. Hij sterft in 1437.

(3) E. DE BORCHGRAVE, Histoire des rapports de droit public qui existèrent entre les provinces belges et l'empire d'Allemagne, Brussel, 1871, p.54-57; F. DE POTTER, Geschiedenis van Jacoba van Beieren, Brussel, 1881, p.11.

(thans Vrouwenpolder geheten) bij Veere op Walcheren (1). Tot deze belofte was vervuld zou hij zich van het eten van vlees onthouden. Voor de verhaalde feiten beroept genoemde auteur zich op kronieken van Johannes a Leidis of van Johannes Reygersbergen (zie verder).

Volgens P. Durrieu en andere kunstgeleerden, die zijn opvatting overnamen en propageerden (2), geeft de miniatuur duidelijk de beschreven gebeurtenis weer: men bemerkt de vlakke oever van de kust op Zeeland, de schepen die de prins heeft verlaten, de duistere wolken die herinneren aan de voorbije storm, de toren van Veere en de prins die biddend verder rijdt. Het groetende meisje werd vereenzelvigd met Jacoba van Beieren die in 1416 vijftien jaar oud was. De figuur achter Willem, in het centrum, zou Jan van Touraine (1398-1417), eerste echtgenoot van Jacoba, voorstellen, die mee zijn schoonvader kwam afhalen (3).

Daar de tocht naar Engeland plaats greep in 1416 en Willem IV(VI) stierf op 5 april 1417, meende men de datering van dit tafereel, en met haar van een gehele fase van de verluchting, vrij nauwkeurig te kunnen bepalen. Gezien de eigen aard van de miniatuur kreeg zij de naam van ex-voto (4).

---

(1) Zie over deze belangrijke bedevaartplaats, na 1340 ontstaan: K.J. DERKS, Onze Lieve Vrouw van den Polder, Middelburg, 1947; D.L. BROEDER, Onze Lieve Vrouwe van den Polder, in Spiegel Historiael, dl. III, 1968, p.411-416. - Filips de Goede bezocht op 15 november 1437 dit oord tijdens een overstromingsramp op Walcheren.

(2) P. DURRIEU, Les débuts des Van Eyck, in GBA, 3e reeks, dl. XXIX, 1903, p.112-115; IDEM, Très Belles Heures..., p.38; G. HULIN DE LOO, Heures..., p.8.

(3) G. HULIN DE LOO, A propos de "Quelques portraits historiques du commencement du XVe siècle", in Bulletijn van de geschied- en oudheidkundige Kring van Gent, dl. XIX, 1911, p.47.

(4) L. REAU, Histoire de la peinture, dl. I, La miniature, Melun, 1946, p.207.

Eenmaal deze hypothese in de wereld gezonden, werd ze door zeer vele geleerden op gunstige wijze onthaald en gretig overgenomen. Anderen zagen echter spoedig de zwakheid ervan in. Onder de voornaamste argumenten die door verscheidene onderzoekers tegen Durrieu's "vondst" werden aangehaald citeren we de volgende. Men wees er vooreerst op dat volgens de kronieken waarop laatstgenoemde Franse kunstgeleerde had gesteund, het ging om een dankbedevaart naar de H. Maagd, terwijl de miniaturist een zegenende God had afgebeeld tot wie de prins zijn bede richtte (1). Op de tweede plaats toont de miniatuur niet de poldervlakte van de streek rond Veere, doch wel met gras begroeide duinheuvels (2). Ten derde werd aangevoerd dat men wel zeer kleine schepen op de achtergrond van het tafereel bemerkt, doch dat geen eigenlijke ontscheping is voorgesteld. Nochtans, zo betoogde men, werd de verluchter hier een unieke kans geboden tot het schilderen van een groot schip, een tuig dat door de verluchters met voorliefde werd afgebeeld,

---

(1) Hierop werd voor het eerst gewezen door J. SIX, A propos d'un repentir de Hubert van Eyck, in GBA, 3e reeks, dl. XXI, 1904, p.182; zie ook J. HUIZINGA, De schilderkunst in de eeuw van Bourgondië, - Verzamelde werken dl. III, Haarlem, 1949, p.488.

(2) J. SIX, De plaatselijke gesteldheid in het getijdenboek van Willem van Beieren, in Onze kunst, dl. X, 1911, p.107. - Het landschap op de miniatuur zou men zich wel kunnen indenken langs de Hollandse kusten. Indien echter de scène gesitueerd wordt ter hoogte van Vrouwenpolder, kan men moeilijk in de huizen en de toren op de achtergrond Veere herkennen, dat in werkelijkheid verder af ligt. Bovendien zou geografisch dienen onderzocht te worden of Veere toen niet reeds gedeeltelijk door water omgeven was zoals in latere perioden. - Voor de geografische toestand zie A. HAVENITH, La Zélande. Etude historico-géographique, Luik, 1911, p.17; kaarten: A.A. BEEKMAN, De Bourgondische tijd, (Geschiedkundige atlas van Nederland), 's-Gravenhage, 1915, blad I en II; IDEM, Holland, Zeeland en Westfriesland in 1300, (loc. cit.,) 's-Gravenhage, 1916, blad VI; J. VAN BEYLEN, Zelandiae descriptio. Een merkwaardige tekening van het eiland Walcheren en de Visserij op de Noordzee in de 16e eeuw, in Mededelingen van de Marine Academie van België, dl. X, 1956-1957, p.81-114.

zoals uit meerdere voorbeelden zou blijken (1).

Bij deze bedenking in verband met de voorstelling van schepen kunnen wij een andere toevoegen. Het verhaal van Willem van Beieren die in nood verkeert, vindt zijn parallellen in andere historische verhalen of gebeurtenissen. Een verhaal uit de Chroniques van Froissart (ca. 1337-ca. 1405) kan hier als voorbeeld gelden: in diens geschiedenis van Robert l'Ermitte die op het einde van de XIVe eeuw over zee van een reis naar Jeruzalem terugkeert, is er eveneens sprake van moeilijkheden. In een handschrift van genoemde kroniek, ca. 1480 in Parijs (?) geschreven en verlucht, wordt deze passage opgeluisterd met
102 een afbeelding van ridders in een grote boot die zopas stormschade heeft opgelopen. God verschijnt aan de hemel en de behouden zeevaarders richten een gebed tot Hem (2).
Een ouder voorbeeld treft men aan in de Belles Heures van de Hertog van Berry (1413-1416) bij de legende van Sint-Niklaas. Het verhaal uit de Legenda aurea waarbij schipbreukelingen bisschop Niklaas aanroepen, wordt geïllustreerd met de bootslui in paniek op hun door de zee gekweld en beschadigd vaartuig. De dienaar Gods verschijnt hun in de lucht (3). Dat het thema van de redding op zee haast gemeengoed wordt, blijkt uit het mirakelboekje van Onze-Lieve-Vrouw van de Potterie te Brugge (ca. 1500): op een der tekeningen bemerkt men beschadigde vissersvaartuigen; de opvarenden aanroepen de H. Maagd die in een stralen-

---

(1) F. LYNA, Les Van Eyck..., p.19. - Vergelijk ook L. BALDASS, Jan Van Eyck, Londen-New York, 1952, p.91, voetnoot 2.

(2) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Harley, 4380, fol. 43. - Zie de tekst in kwestie in: JEAN FROISSART, Chroniques, - Oeuvres, ed. J. KERVYN DE LETTENHOVE, dl. XV, Brussel, 1871, p.189.

(3) THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK, The Cloisters Collection, Treasure, fol. 168, (afb. Les Belles Heures de Jean de France duc de Berry, (Montrouge, 1958), pl. 27.

krans in de lucht zichtbaar wordt (1). Een laatste voorbeeld treft men aan in een gefllustreerde geschiedenis van het H. Kruis, door Jan Veldener in 1483 uitgegeven: kooplui in nood op zee richten hun bede tot het H. Kruishout (2).

Zoals werd vermeld steunde P. Durrieu zijn theorie op twee kronieken. Strookt wat werd medegedeeld over de zeereis van Willem IV(VI) met de inhoud van deze oude geschiedenissen ? De kronieken van Johannes a Leydis (+ 1504) en van Johannes Reygersbergen (+ 1591) dienen nauwkeurig gelezen te worden. Die van eerstgenoemde luidt als volgt: Quamobrem Wilhelmus dux ad regem accedens, dixit ei, Si tu de coetero ausus fueris bellum movere contra regem Franciae, videbis vexillum meum stare contra te. Quibus dictis, idem Dux rediit ad naves, et persuasu quorundam Wilhelmus dux flexis genibus invocavit beatam Mariam in Poke (sic) prope Veris miraculis clarescentem et facto simul voto, quodnon comederet carnes, donec in Poke coram beata Maria pervenirent, statim post duas horas, flante prospero vento, transfretaverunt in viginti quatuor horis de Anglia ad fines Zeelandiae in Velis (sic). Quibus peractis, compleverunt vota sua cum devotione, sicut promiserant. Porro Sigismondus Romanorum imperator rediens ad partes superiores... (3).

---

(1) Myrakelen van onse Lieve Vrauwe ter Potterye, (cfr. A. MAERTENS, Onze Lieve Vrouw der Potterie te Brugge. Gefllustreerde Gids, (Brugge, 1939), p.86 e.v.) - Afb. H. PIRENNE, Histoire de Belgique, dl. I, Brussel, 1928, p.479.

(2) Geschiedenis van het heylighe Cruys or History of the Holy Cross. Reproduced in Fac-Simile from the Original Edition by J. Veldener in 1483, ed. J.P. BERJEAU, Londen, 1863, zonder paginering.

(3) JOHANNES A LEYDIS, Chronicon Belgicum, - Rerum belgicarum annales, chronici et historici de bellis, urbibus, situ et moribus gentis, ed. F. SWEERTIUS, Frankfort, 1620, p.344.

a.M.

Het verhaal van Johannes Reygersbergen luidt: De keyser langhe tydt in Enghelandt wesende, siende dat hy dese twee koningen voorgenoemt niet en konde vereenighen, so hadde hy gheerne vertoghen uyt Enghelandt maer die windt en woude hem niet voeghen; soo wasser een ridder die van graeve Willems heeren was heer Philips van Cortgenen ghenaemt, die den keyser ende den graeve van Zeelandt vertoochde van die groote miraculen ende bevaerden die daghelyckx inden Polder by den Veere in Walcheren geschieden. Die keyser ende die graeve van Zeelandt dit hoorende, gheloofden beyde gheen vleesch te eten noch wyn te drincken, eer sy in den Polder haerlieden pelgrimagie ghedaen hadden. Ende Godt die alle dingen machtich is, voechde den windt alsoo dat die keyser ende de graeve van Zeelandt 't schepe ginghen ende voeren binnen XXIIII uyren in Zeelandt. Die keyser Sigismundus met grave Willem volbrochten haer bevaert die sy ghelooft hadden onser Vrouwen in den Polder ende danckten Godt almachtich van dier beneficien ende weldaden (1).

Indien deze teksten juist worden geïnterpreteerd is er hoegenaamd geen sprake van gevaar of van storm op zee, doch enkel - en dan nog uitsluitend in de kroniek van Reygersbergen - van een ongunstige wind vóór het vertrek op de Engelse kust. In dat geval heeft het geen zin het donker wolkendek op de miniatuur als een spoor van de voorbije storm te bestempelen.

De hoofdmomenten uit de vermelde teksten kunnen als volgt worden samengevat: een belofte tot de H. Maagd van Polre op de Engelse kust, de overvaart, de uitvoering van de belofte. Geen enkel van deze gebeurtenissen kan men op de besproken miniatuur herkennen. Indien uit

---

(1) JOHANNES REYGERSBERGEN, Chronyck van Zeelandt, ed. M.Z. VAN BOXHORN, Middelburg, 1644, p.186.

deze kronieken één feit in beeld werd gebracht, kan het enkel de laatste zin zijn uit de versie van Johannes Reygersbergen: ... ende danckten Godt almachtich... Volgens dezelfde tekst gebeurde dit dankgebed van Willem in aanwezigheid van Sigismond. Diens portret wordt in geen geval op het besproken tafereel waargenomen.

Buiten de vaststelling dat de interpretatie van P. Durrieu niet volledig strookt met de inhoud der geciteerde teksten rest een andere moeilijkheid. De essentiële vraag betreffende de aangehaalde kronieken luidt in hoeverre deze teksten die pas lange tijd na de gebeurtenissen te boek worden gesteld, de werkelijkheid weergeven. Deze zaak vormt een diepgaand probleem van historische kritiek waarbij ongetwijfeld moet rekening gehouden worden met de eigen aard van het literaire genre dat dergelijke kronieken vertegenwoordigen (1). Het zal zeker niet gemakkelijk vallen om waarheid en verdichtsel in de aangehaalde citaten van elkaar te onderscheiden. Ondertussen blijft het een open vraag in welke mate een jongere kroniek mag gebruikt worden om de gebeurtenissen te reconstrueren die eeuwen tevoren plaatsgevonden hebben.

Wat er ook van zij, het is zeer belangrijk vast te stellen dat de miniatuur in de zin als boven beschreven, geen illustratie vormt van het eigenlijke gebed dat op dezelfde bladzijde werd overgeschreven. Hierover zal echter verder worden uitgeweid nadat andere hypothesen betreffende het tafereel ter sprake kwamen. Het zoëven geformuleerde verwijt zal immers bij elk van deze opvattingen kunnen herhaald worden.

Wijzen we er enkel op dat de verluchting - indien ze toch een histo-

---

(1) Zie hierover S. DE WIND, Bibliotheek der Nederlandsche geschiedschrijvers, Middelburg, 1831, p.98-102 en 152.

risch feit mocht weergeven - eerder zou geschikt zijn ofwel om de memorie te sieren van de HH. Julianus en Martha, die speciaal voor de reizigers is bestemd (1), ofwel het gebed bij moeilijkheden of gevaar, teksten die beide in het besproken getijdenboek aanwezig zijn. Doch er dient nog op gewezen te worden dat deze laatste gebeden een verzoek inhouden om bescherming tegen wat in de toekomst zou kunnen gebeuren, en geen dankgebed zijn nà bekomen hulp of redding.

B. HET HUWELIJK VAN JACOBA VAN BEIEREN MET JAN VAN TOURAINE (1415).

De aanduiding verschaft door het wapen op de standaard kon niet genegeerd worden. Daarom ging men speculeren op het ontdekken van meer gegevens die tot een preciezere identificatie van dit tafereel konden leiden.

De voornaamste prins bleef men aanzien als Willem IV(VI), niet alleen wegens het dragen van de Orde van Sint-Antonius, doch ook omwille van de gelijkenis van zijn figuur met een der bronzen gravenbeeldjes of plorannen, bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam (2)
115 en met een portret van een Guillaume conte de Haynault, Hollande et Zeelande, etc... uit de Recueil d'Arras (3) waarin men meende Willem IV(VI) te herkennen (4). Dit vergelijkingsmateriaal zal later nog ter sprake komen.

J. Six was de eerste om een niet nader gepreciseerd ruiter die

---

(1) Cfr. het oordeel van J. SIX, De gelijkenis..., art. cit., p.3.

(2) J. SIX, A propos d'un repentir de Hubert Van Eyck, in GBA, 3e reeks, dl. XXXI, 1904, p.182. - Over deze beeldjes, zie verder § 4, B.

(3) BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, ATRECHT, 266, fol. 31.

(4) P. DURRIEU, Quelques portraits historiques du début du XVe siècle, in GBA, 4e reeks, dl. III, 1910, p.2.

achter de hoofdfiguur opstapte te vereenzelvigen met Jan van Touraine en hem als sleutelfiguur in deze scène te gebruiken. Deze Franse koningszoon, die opgevoed werd aan het hof van Willem IV(VI) zou op dit tafereel door laatstgenoemde naar Holland worden gebracht, waar in 1415 in Den Haag het huwelijk met Willems dochter, Jacoba, zou voltrokken worden. Dat de hertog hier in gebed is voorgesteld wordt verklaard door het feit dat dit huwelijk voor hem persoonlijk een grote politieke betekenis inhield: het zou voor zijn dochter de nagestreefde leenopvolging in zijn staten mogelijk maken. Het blije, geluk uitstralende gelaat van Jacoba scheen volgens genoemde auteur zijn theorie te bevestigen (1). De man die knielt op de voorgrond zou niemand anders zijn dan de magistraat die de huwelijksovereenkomst opmaakte (2).

Ofschoon verscheidene onderzoekers eerder wantrouwig stonden tegenover de opvatting van J. Six, toch namen ze aan dat Jan van Touraine op deze miniatuur zou figureren (3). P. Durrieu verweet echter J. Six een gebrek aan nauwkeurigheid bij het aanduiden van de persoon die door hem werd bedoeld. Volgens de Franse geleerde kon genoemde prins niemand anders zijn dan een ruiter op de ereplaats vlak achter Willem IV(VI), getooid met een donkere kaproen waarop geborduurde kronen voorkomen. Deze emblemen zouden er op wijzen dat het hier gaat om een koningszoon. Bovendien heeft hij een zeer opvallende neus, die ook op andere portretten Jan van Touraine kenmerkt (4). G. Hulin de Loo

---

(1) J. SIX, A propos d'un repentir..., art. cit., p.183; IDEM, De gelijkenis..., art. cit., p.2-3.

(2) J. SIX, De plaatselijke gesteldheid..., art. cit., p.108.

(3) P. DURRIEU, Quelques portraits historiques..., art. cit., p.4; G. HULIN DE LOO, A propos de "Quelques portraits...", art. cit., p.47.

(4) P. DURRIEU, art. cit., p.4: de auteur verwijst naar de BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, ATRECHT, ms. 266, Recueil d'Arras, fol. 35.

daarentegen was er voorstander van de Franse prins te herkennen in de geharnaste figuur met kaproen, achter Willem IV(VI) in het centrum van de groep. In navolging van de interpretatie van deze miniatuur door P. Durrieu, meende hij echter dat deze man met de kaproen als Jan van Touraine geen andere rol speelde dan van mee zijn vader te ontvangen bij diens terugkeer uit Engeland (1).

De opinie van J. Six werd door de zoëven geciteerde kunsthistorici en nog door andere echter volledig verworpen, zowel omwille van de voorstelling zelf als omwille van de historische feiten. In verband met de idee dat een huwelijk zou uitgebeeld zijn, werd er op gewezen dat de groep vrouwen, en met hen ook Jacoba zelf, een zeer ondergeschikte rol speelde in het geheel der compositie (2); verder merkte men op dat in verband met de koningszoon geen enkel Frans embleem aanwezig was (3). Deze bezwaren kunnen aangevuld worden met de vaststelling dat in feite niets op deze afbeelding op een huwelijk zinspeelt. De vijftiende-eeuwse miniaturen of schilderijen waarop de regeling van een huwelijk (4) of een echtverbintenis zelf werd voorgesteld (5), laten noch door de opstelling der personages, noch door

---

(1) G. HULIN DE LOO, art. cit., p.45.

(2) IDEM, art. cit., p.45; H. BEENKEN, Zur Entstehungsgeschichte des Genter Altars. Hubert und Jan Van Eyck, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, 1933-34, p.201, voetnoot 19.

(3) H. BEENKEN, art. cit., p.201, voetnoot 19; A. CHATELET, Les étapes..., p.200.

(4) Voorbeeld: B.N.P., ms. franç., 2646, JEAN FROISSART, Chroniques, (Brugge, ca. 1470), fol. 245 vo; (afb. De Gouden Eeuw..., pl. 52).

(5) Voorbeelden: OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2549, Roman de Girart de Roussillon, (Bergen, 1448), fol. 9 vo (afb. De Gouden Eeuw..., pl. 22); B.N.P., ms. franç., 6465, Grandes chroniques de France, (ca. 1450), huwelijk van Karel IV met Maria van Luxemburg, (afb. M. DAVENPORT, The Book of Costume, New York, 1948, nr. 842).

de typische gebaren die de voltrekking van het sacrament begeleiden, enige twijfel omtrent het onderwerp.

Historische gegevens vulden echter bovenstaande kritiek aan. Steunend op de kroniek van Monstrelet poneerde G. Hulin de Loo dat het huwelijk van de beide prinsenkinderen niet te 's-Gravenhage doch te Le Quesnoy, in Henegouwen, gesloten was (1). Hiermede werd de zin van de scène die op een Hollandse kust werd gesitueerd minder duidelijk. J. Six verwees echter vaag naar een oorkonde van 1415 waaruit zou blijken dat het huwelijk wel degelijk in de Hollandse stad was voltrokken. Zelfs indien dit niet het geval was, kon volgens hem aan de keuze van een Hollands landschap een symbolische betekenis worden gehecht. De verluchter kon immers de bedoeling gehad hebben te onderstrepen dat precies met het oog op het bezit van de door anderen zo fel begeerde lenen Holland en Zeeland na Willems dood, een huwelijk van zijn dochter noodzakelijk was. Indien ze alleen bleef zou de opvolging in dit mannenleen haar ontzegd worden (2).

Ofschoon de hypothese van J. Six terecht door niemand werd aanvaard, dient er toch op gewezen te worden dat de argumentatie van laatstgenoemde betreffende het huwelijk evenmin als die van G. Hulin de Loo volkomen juist is. Ziehier wat men aan de hand van oude documenten kan opmaken omtrent dit feit. In 1406, wanneer Jan van Touraine, zoon van Karel VI, nauwelijks acht jaar oud was, en Jacoba van Beieren vijf jaar, zou om politieke redenen te Compiègne hun huwelijk

---

(1) G. HULIN DE LOO, art. cit., p.49.

(2) J. SIX, De plaatselijke gesteldheid..., art. cit., p.105.

bezegeld geweest zijn (6 of 22 juni)(1). In een akte van 9 juli 1406 stipuleerde Karel VI de huwelijksvoorwaarden (2). Enkele dagen later maakte hij aan zijn zoon, ingevolge het huwelijkscontract, een som geld over voor zijn levensonderhoud, die jaarlijks zou hernieuwd worden (3). Willem IV(VI) van zijn kant trof maatregelen om het geld te verzamelen dat door hem volgens het contract moest bijgedragen worden (4).

Op 22 april 1411 schonk Johannes XXIII (1410-1415), tegenpaus, aan genoemde kinderen dispensatie voor hun huwelijk, wegens hun verwant-

---

(1) F. DE POTTER, o.c., p.17-19; E. LE BLANT, Les quatres mariages de Jacqueline, duchesse de Bavière, Parijs, 1904, p.4; Particularités curieuses sur Jacqueline de Bavière, Bergen 1838, p.153; L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, p.291; IDEM, Cartulaire..., dl. VI, p.288; T. VAN RIEMSDYK, De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis, 's-Gravenhage, 1908, p.224; La chronique d'Enguerran de Monstrelet, dl. I, Parijs, 1857, p.129; E. PRUD'HOMME, Essai sur la chronologie des comtes de Hainaut, - Mémoires et publications de la Société des sciences, des arts et des lettres du Hainaut, IVe reeks, dl. VII, 1882, p.182-184.

(2) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, p.268-273, nr. DCCCCVIII. - Zie ook in verband met de uitvoering: IDEM, o.c., dl. III, p.273-275, nrs. DCCCCIX en DCCCCX (9 juli 1406), p.279-301, nr. DCCCCVIII (15 april 1407) en p.353-354, nr. DCCCCLXIII (17 december 1408); Particularités curieuses sur Jacqueline de Bavière, Bergen, 1838, p.146-148, annexe 8 (9 juli 1406); A. HULSHOF, Oorkonden in de Archives Nationales te Parijs aangaande de betrekkingen der Hollandse graven uit het Henegouwsche en het Beiersche Huis tot Frankrijk, in Bijdragen en mededeelingen van het historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, dl. XXXII, 1911, p.352-359.

(3) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, p.277-278, nr. DCCCCXII (9 juli 1406). - Deel II , Bewijsstuk 3, nr. 65.

(4) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, p.285-286, nr. DCCCCXVII (2 oktober 1406); Particularités curieuses..., o.c., p.149-150 (2 december 1406).

schap in derde en vierde graad (1). Karel VI, considérans que nostredit filz nous est de présent eagié de XIIII ans et plus, et que tant pour l'estat de lui que de nostre très chière et très amée fille la duchesse de Touraine, sa femme, conventra faire et soustenir plus grans fraiz et despens qu'il n'a esté acoustumé de faire le temps passé, verhoogde op 23 januari 1413 (n.st.) de inkomsten van zijn zoon (2). Het graafschap Ponthieu, bij huwelijkscontract toegewezen bij de meerderjarigheid, werd eveneens overgemaakt (3).

De vermelde bezegeling van het huwelijk in 1406 kan echter bezwaarlijk meer dan een huwelijksbelofte of -ontwerp geweest zijn (4), d.w.z. een huwelijk op papier waaraan geen reële toestand beantwoordde. Men zou dan ook verwachten dat de overeenkomst van 1406 zou hernieuwd worden wanneer de beide kinderen opgegroeid waren en konden samenleven. Dit blijkt inderdaad te zijn geschied zoals een akte van 20 januari 1415 (n. st.) uitwijst, waarin Karel VI spreekt over: ... la perfection et confirmacion du mariage de nostre très chier et très amé filz le duc de Touraine et de sa fille [= de Guillaume IV], en esperance que briefment se parface.... (5). De uiteindelijke voltrekking zou doorgegaan zijn op 6 augustus 1415. Op die dag bevestigden Jan van Touraine en Jacoba persoonlijk de huwelijksvoorwaarden

---

(1) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, p.500-501, nr. MXXV (22 april 1411); F. DE POTTER, o.c., p.22-23, voetnoot 1.

(2) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, p.547-551, nr. MLIX.

(3) IDEM, o.c., dl. III, p.561, nr. MLXIV (maart 1413, n.s.). - Zie ook IDEM, o.c., dl. III, p.560, nr. MLXIII (21 maart 1413, n.s.).

(4) De oorspronkelijke akten waarnaar verwezen wordt in voorgaande voetnoten spreken gewoonlijk van "traitié de mariage". - Jacqueline de Bavière, dl. I, 's-Gravenhage, 1883, p.1 vermeldt een "projet de mariage".

(5) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, p.24-26, nr. MCVII.

die voorheen door hun ouders waren gemaakt, en troffen zij met Willem van Beieren een overeenkomst aangaande de erfopvolging der gebieden (1). De feiten van 1415 zouden enkel een vernieuwing betekenen van het contract, op het ogenblik dat beide kinderen werden ontvoogd en samen gingen leven (2).

Een nieuwe vondst komt deze verklaring versterken. Uit de Hollandse tresorierekeningen verneemt men immers dat in 1415, waarschijnlijk in april, de beide prinsenkinderen voor het eerst het echtelijk bed hebben gedeeld. Bij deze gelegenheid bood Willem. aan zijn dochter Jacoba een gulden halssnoer aan (3).

Afgezien van de iconografische ongerijmdheid is het weinig waarschijnlijk dat de miniaturist dit historisch feit uit zijn tijd, nl. het huwelijk van Jan en Jacoba, heeft weergegeven. Het tafereel kan niet de huwelijksovereenkomst van 1406 voorstellen: daarvoor zijn de vermeende figuren van Jan en Jacoba niet jong genoeg. Ook de voltrekking in 1415 kan men in deze verluchting niet herkennen: zoals in het Inleidend Hoofdstuk werd uiteengezet, werd de illustratie van het horarium pas na 1416 afgewerkt.

Dit laatste argument bewijst tevens dat evenmin het afhalen of de ontvangst van Jan van Touraine in 1415 op de Hollandse kust met

---

(1) F. DE POTTER, o.c., p.24-25; F. VAN MIERIS, Groot charterboek der graven van Holland, Zeeland en Vriesland, dl. IV, Leiden, 1756, p.342-343. - F. von LOEHER, Jacobäa von Bayern und ihre Zeit, dl. I, Nördlingen, 1862, p.252: na 6 aug. 1415; E.L. STRUBBE en L. VOET, Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden, Antwerpen-Amsterdam, 1960, p.371: 6 aug. 1415; - Jacqueline de Bavière, dl. I, 's-Gravenhage, 1833, plaatst de voltrekking in 1415 te Valenciennes.

(2) L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, p.472.

(3) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 96, fol. XXXV (p.CCCXLVII°).

het oog op de echtverbintenis is voorgesteld. Een andere vaststelling is hierbij niet zonder betekenis. Sedert de overeenkomst van 1406 had Willem IV(VI) de opvoeding van Jan van Touraine persoonlijk op zich genomen. Deze laatste verbleef dan ook aan Willems hof in Henegouwen of Holland (1). Ofschoon de opvoeding van Jacoba verschillend zal geweest zijn, toch moeten beide kinderen dikwijls in elkaars nabijheid geleefd hebben. Documenten tonen trouwens aan dat ze een zelfde leermeester bezaten (2) en bij bepaalde gelegenheden en feesten samen aanwezig waren. Het plechtig aan elkaar voorstellen van beide kinderen in 1415 was dan ook geheel overbodig. De opvatting van J. Six mag wel zeer twijfelachtig worden genoemd.

C. EEN PSALTERILLUSTRATIE.

Een derde poging om aan deze miniaturen een bevredigende verklaring te geven was van een geheel andere aard. M. Dvořák vroeg zich af hoe het tafereel afdoend kon verklaard worden, indien men uitging van de veronderstelling dat op de miniatuur geen portretten voorkwamen en dat geen geschiedkundig feit was voorgesteld; ofwel, zo toch onomstootbaar kon bewezen worden dat het tafereel historische personages bevatte, of dit werkelijk betekende dat de verluchting in opdracht van de hoofdfiguur was vervaardigd.

Meer in aansluiting met de eigen iconografische traditie in een getijdenboek, zocht deze kunstgeleerde (3) een verklaring in de rich-

---

(1) Dit blijkt uit de rekeningen, zie Deel II, Bewijsstuk III, nr. 72 (p.CCLXII° e.v.); nr. 82 (p.CCLXXXI° e.v.); nr. 96 (passim). - Zie ook L. DEVILLERS, La naissance..., passim; F. von LOEHER, o.c., dl. I, p. 235-236; F. DE POTTER, o.c., p.21 en 24.

(2) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 70 (p.CCLX°).

(3) M. DVOŘÁK, Die Anfänge der Holländischen Malerei, in JKPK, dl. XXXIX, 1918, p.53-55.

ting van de specifieke boekverluchting. Volgens hem heeft men hier te doen met een afbeelding, zij het dan in een gewijzigde en aangepaste vorm, die in feite haar ontstaan dankt aan de illustratie van psalteria. Meer concreet ziet hij in deze miniatuur een realistische en zelfs naturalistische interpretatie van psalm 69(68): Salvum me fac Deus, quoniam intraverunt aquae usque ad animam meam. In verluchte handschriften treft men bij deze tekst de voorstelling aan van koning David, die naakt in het water staat of ligt en aan wie de Heer verschijnt. Enkele varianten zijn hier mogelijk, doch het gaat steeds duidelijk om de bede van David om van verdrinkingsgevaar gered te worden (1). Als bevestiging voor zijn theorie haalt de vermelde auteur twee argumenten aan. Op de eerste plaats wijst hij er op dat het gebed dat onder de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek is neergeschreven, op psalmodiërende gedachten steunt. Hierbij kan men bijgevolg een voorstelling verwachten die op dergelijke ideeën teruggaat. Ten tweede vestigt M. Dvořák de aandacht op een merkwaardig fenomeen. Nadat hij had inzage genomen van de opvatting van P. Durrieu betreffende de betekenis van dit tafereel, viel het hem op dat deze miniatuur de enige zou zijn in het gehele horarium waarin een band met

---

(1) L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.284. - Andere voorstellingen: B.N.P., ms. franç., 13091, fol. 127, (afb. M. MEISS, The Patronage..., dl. II, nr. 79: koning David stapt in het water, achter hem bevindt zich een bootje. - B.N.P., ms. lat., 1052, fol. 238, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, pl. 17): God verschijnt aan Sint-Pieter die in een bootje neerligt. - Enigszins verrassend is een miniatuur van Jean Colombe in de Très Riches Heures van de Hertog van Berry (MUSEE CONDE, CHANTILLY, ms. 1284): op fol. 153 vo wordt de psalm in kwestie geïllustreerd door een troep soldaten; waarschijnlijk is hier niet de aanvang doch een der volgende verzen van deze psalm in beeld gebracht: "Talrijker dan mijn beenderen, zijn zij die mij bestrijden zonder enige grond" (afb. J. LONGNON en R. CAZELLES, Les Très Riches Heures du duc de Berry, (Parijs, 1970), op fol. 153 vo).

het tijdsgebeuren kan herkend worden (1). Deze uitzondering in het iconografisch programma kan volgens Dvořák moeilijk worden verantwoord. De miniatuur weerspiegelt volgens hem dan ook ten hoogste een politieke situatie of wijst mogelijk op een bezitter van het horarium en zijn land van herkomst, doch geeft daarom niet noodzakelijk de afbeelding weer van een concreet historisch feit dat in verband met de datering van de verluchting kan ingeroepen worden.

De opvatting van Dvořák heeft vanzelfsprekend tot gevolg dat de miniatuur minder tijdsgebonden wordt en dat men ze later kan dateren dan door anderen, zoals P. Durrieu en G. Hulin de Loo, werd aangenomen. Meteen kan ook de datum voor de volledige voltooiing van het handschrift aanzienlijk verschoven worden. Genoemde auteur is inderdaad voorstander van een jongere datering en het blijft een open vraag in hoeverre zijn verklaring van het tafereel bewust werd gezocht om zijn persoonlijke mening te kunnen staven.

In ieder geval is het vertrekpunt van zijn redenering over de besproken psalterillustratie volledig foutief. Dvořák baseert immers zijn opvatting op de reeds besproken theorie van P. Durrieu als zou de miniatuur de weergave zijn van het dankgebed van Willem IV(VI) na een redding op zee: zoals de hertog in stormgevaar een smeekbede heeft gericht tot God, verhief David eertijds zijn stem tot Jahweh. M. Dvořák bouwt zijn theorie dus op de verklaring van zijn voorganger

---

(1) De auteur neemt aan dat de wapens op andere miniaturen niet wijzen op een concreet persoon, - K. TOLNAY, Le Mâitre de Flémalle et les frères Van Eyck, Brussel, 1939, p.52, voetnoot 83 neemt deze thesis over. Hij voegt er aan toe dat de voorstelling bij het gebed om hulp in moeilijkheden en gevaar een analoog geval is: ofschoon een heer in gebed werd voorgesteld, heeft niemand er ooit aan gedacht in deze scène de weerspiegeling te zien van een historisch feit.

die hij voor het overige zelf verwerpt. Ze wordt trouwens door niets bewezen. Hij had er dan ook beter aan gedaan zich te baseren op de tekst zelf die op de besproken bladzijde moest geïllustreerd worden.

In het gebed is geen sprake van een noodtoestand. Het zou dan toeval zijn indien de verluchter een miniatuur aanbrengt met een allusie op een - al dan niet waarachtige - gebeurtenis op zee (1). Psalm 69(68) is een jammerklacht in zware nood van de man die schuldeloos vervolgd wordt en troost zoekt bij God. Van deze inhoud is evenmin iets weer te vinden in het gebed in het besproken getijdenboek. Men kan zich trouwens de vraag stellen hoe de traditionele voorstelling van David in verdrinkingsgevaar hier tot een dergelijke wijziging en uitbreiding zou hebben aanleiding gegeven. In de evolutie van het iconografisch motief van koning David bij de vermelde psalm kan een dergelijke voorstelling geenszins ingeschakeld worden. De aanwezigheid van het groepje vrouwen en de knielende man kunnen verder door Dvořáks hypothese niet verklaard worden.

D. ALBRECHT VAN BEIEREN TRIOMFEERT OVER DE FRIEZEN (1398).

De elementen uit de illustratie die zoëven werden vernoemd speelden een belangrijke rol in een nieuwe verklaring die werd gepubliceerd in een artikel van H. Beenken, doch in feite bedacht was door Prof. A. Jolles (2).

Volgens deze laatste stelt de miniatuur de triomf voor van Hertog Albrecht van Beieren, vader van de reeds herhaaldelijk genoemde Willem IV(VI), over de Friezen in 1398. De betekenis van verscheidene figuren of groepen op het tafereel werd hiermede duidelijk. De knie-

---

(1) Vergelijk E. PANOFSKY, Early..., p.240.

(2) H. BEENKEN, art. cit., p.210, voetnoot 19.

lende man op de voorgrond vertegenwoordigt het overwonnen volk; onder de vrouwen zou men de tweede echtgenote van Hertog Albrecht kunnen herkennen, samen met andere dames van het Hollands-Henegouwse hof; de tweede ruiter, juist vóór het vaandel, beschouwen A. Jolles en H. Beenken als de toekomstige Willem IV(VI). Het feit dat de voornaamste ridder met de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse is getooid zou wijzen op een vroege datering, daar dit kenteken na de stichting van de Orde van het Gulden Vlies (1430) in onbruik zou geraakt zijn.

In het besproken artikel blijft men voorstander van de datering die oorspronkelijk aan de verluchting werd gegeven, nl. 1416-1417, en wordt genoemde Willem nog steeds aangezien als de bezitter van het horarium die in de genoemde jaren de opdracht gaf om een haast twintig jaar oude gebeurtenis door deze voorstelling in herinnering te brengen. Aan deze hypothese voegde H. Beenken (1) later nog toe dat het tafereel samen met de triomf ook de verzoening tussen Willem en zijn vader Albrecht na een pijnlijk conflict voorstelde.

Op welke historische feiten werden deze opvattingen gebaseerd ? De voortdurende twisten tussen de Hollandse Hoeksen en Kabeljauwen (2) waren er oorzaak van dat de eersten op 21 september 1392 Aleid van Poelgeest, minnares van Albrecht van Beieren vermoordden. Willem van Beieren, op dat ogenblik graaf van Oostervant en gouverneur van Henegouwen (3), had kort tevoren enige steun toegezegd aan de Hoeksen, en het spreekt vanzelf dat hij na de moord de gunst van zijn

---

(1) Hubert und Jan Van Eyck, München, 1941, p.5.

(2) Zie over deze strijd: H.P.H. JANSEN, Hoekse en Kabeljauwse twisten, Bussum, 1966, met literatuuroverzicht, p.111-112.

(3) Zie terminologie bij L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. II, p.488, nr. DCCVII (5 aug. 1391) en passim.

vader had verloren. Het kwam zelfs tot een openlijke vete. Nadat Albrecht zijn zoon belegerd had in het kasteel Altena (bij Woudrichem, N. Br.) moest Willem de vlucht nemen. In 1394 greep uiteindelijk de verzoening plaats (1). Thans konden vader en zoon alle militaire activiteit richten tegen het hardnekkige Friesland, waar reeds in 1345 Willem II(IV) in een veroveringsoorlog gesneuveld en begraven was. Deze nieuwe krijg, die zeer beperkte resultaten afwierp, werd pas beëindigd in 1400.

De oorlog verliep in vier fasen. Een eerste tocht werd reeds in 1395 besloten en bracht als enig winstpunt dat het lijk van Willem II (IV) kon meegevoerd worden om te Valenciennes bij de voorouders te worden bijgezet. Een tweede tocht geschiedde in 1398. Na enkele vijandelijkheden werden verdragen gesloten die echter reeds dadelijk door de Friezen geschonden werden. In 1399 en 1400 grepen nog twee krijgsverrichtingen plaats en alles eindigde in 1400 met een bestand (2). Van een onderwerping was echter geen sprake: de uiteindelijke positieve resultaten waren zeer miniem. De voorspelling van de

---

(1) E. VERWYS, De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw, Utrecht, 1869, p.XVI-XVII en XXII; L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. II, p.535-557, nr. DCCXXXII (14 juli 1393); p.563, nr. DCCXXXIX, (april 1394); p.565, nr. DCCXLI (11 okt. 1394). - F. von LOEHER, o.c., dl. I, p.190-196; F. DE POTTER, o.c., p.15.

(2) Zie over deze oorlogen in het algemeen: E. VERWYS, o.c. - F. von LOEHER, o.c., dl. I, p.196 e.v.; F. DE POTTER, o.c., p.15-16; C.H. PETERS, Het grafelijk leven in die Haghe, in de tweede helft der XIVe eeuw, in Die Haghe, 1909, p.126. - Nadere gegevens: L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, p.42-48, nr. DCCLXXXVIII (16 april 1396), p.49-53, nr. DCCXC (18 juni 1396), p.83-84, nr. DCCCVII (30 aug. 1397); p.106-107, nr. CCCCXX (23 juni 1398); p.127-128, nr. DCCCXXIX (4 dec. 1398), p.137-143, nr. DCCCXXXII (20 april 1399), p.153-154, nr. DCCCXLIV (12 maart 1400, n.st.) en p.634-636.

hertog van Gelder: Frise n'était pas terre de conquête, werd werkelijkheid (1).

Men kan zich in het licht van de historische werkelijkheid afvragen of het wel zin had dat Willem IV(VI) in zijn getijdenboek steeds wou herinnerd worden aan twee feiten die voor hem weinig roemvol waren geweest: de ongunst van zijn vader en de vruchteloze tochten tegen de Friezen. Bovendien is het niet geheel duidelijk hoe beide elementen, die in de tijd van elkaar gescheiden zijn, in één miniatuur zouden verenigd zijn. Men begrijpt ook moeilijk waarom A. Jolles uitsluitend aan de tocht van 1398 denkt. Weliswaar bracht deze uitval betrekkelijke triomf doch deze was weinig definitief en bovendien bevat de miniatuur geen element dat juist op die tocht wijst. Trouwens, het blijkt hoegenaamd niet evident uit de verluchting dat in de miniatuur een krijgstocht tegen de Friezen werd voorgesteld: kan een knielende man een overwonnen leger en volk vertegenwoordigen ? Het blijft ten slotte onduidelijk welke rol het groepje vrouwen bij dergelijke interpretatie speelt.

E. EEN RIDDER VERTREKT OP EXPEDITIE.

Van oordeel dat de hierboven opgesomde oplossingen geen steek hielden, stelde L. Baldass (2) voor in de voorstelling het vertrek van een willekeurige ridder op expeditie te zien. De oude, knielende man en de groetende vrouw pogen een verzoek tot de leider van de ruitergroep te richten. Deze laatste persoon, eerder dan een dankgebed tot God te sturen, wordt getroffen door een straal uit de lichtkrans rond de hemelse verschijning.

---

(1) E. VERWYS, o.c., p.CXLVII-CXLVIII.

(2) O.c., p.91.

Deze interpretatie distantieert zich duidelijk van de voorgaande omdat ze louter steunt op het bekijken van de miniatuur en de inhoud ervan aan geen enkel historisch feit wil vastknopen. Dit maakt de sterkte uit van deze poging tot verklaring: men kan de datering thans van andere factoren dan van een geschiedkundige context laten afhangen. Op stilistische basis dateert L. Baldass deze miniatuur immers na 1432. Zoals reeds hoger bij de uiteenzetting van de opvatting van M. Dvořák kan men zich ook hier afvragen in hoeverre de voorgestelde datering van de verluchting de interpretatie, waarin de naam van het Beierse huis volledig uitgesloten wordt, heeft beïnvloed.

F. HERINNERING AAN EEN ROEMRIJK VERLEDEN.

In 1955 kwam F. Lyna (1) na een hernieuwd onderzoek van het Gebed van een prins tot verrassende resultaten. Geheel zijn opvatting liep parallel met de opinie die reeds door H. Beenken was gepubliceerd: de miniatuur kon de voorstelling weergeven van een werkelijke gebeurtenis die reeds lang was geschied vóór het getijdenboek werd verlucht (2). De voorstelling van een historisch feit of van reële personages sloot volgens Lyna geenszins uit dat toch een latere datering van de afbeelding ervan mogelijk was.

Genoemde kunstgeleerde is inderdaad voorstander van de identificatie van enkele lieden op het besproken tafereel met historische figuren. Hij herkent nl. Willem IV(VI) van Beieren, zijn broer Jan en de dochter van eerstgenoemde, Jacoba.

---

(1) Les Van Eyck, p.7 e.v.

(2) De auteur (p.12) baseert zich op een analoog geval: op het frontispies van de Cité de Dieu, uitgevoerd voor Jean Chevrot ca. 1445, zouden volgens hem historische personages zijn uitgebeeld die reeds overleden zijn, o.a. Jan van Beieren, Willem IV(VI) en Filips van St. Pol.

Omwille van deze identificatie verwerpt hij de oudere opvatting als zou hier de terugkeer van Willem IV(VI) uit Engeland worden voorgesteld. Eén bepaald feit sprak dit duidelijk tegen. Zoals men zich herinnert trachtte de Beierse hertog tevergeefs aldaar koning Sigismond te bewegen Jacoba's opvolging in de leengebieden te verzekeren uit vrees dat zijn broer Jan zou pogen, met Sigismonds steun, beslag te leggen op de erfenis. Volgens Lyna moet Willem bij de terugkeer op het vasteland woedend geweest zijn en zou hij zich in geen geval laten vereeuwigen hebben op een miniatuur in gezelschap van zijn broer Jan, die hij als een vijand en rivaal zou beschouwd hebben. Het ligt dan ook voor de hand, aldus besluit F. Lyna, dat de verluchting moet ontstaan zijn op het ogenblik dat elke ruzie lang voorbij was.

Een tweede vaststelling pleit volgens genoemde kunsthistoricus eveneens voor een latere datering dan 1416-1417. Het lijkt onlogisch dat Willem IV(VI) de groet ontwijkt van de buigende jonge dame (zijn dochter Jacoba) en omhoog blikt terwijl bovendien de andere ridders vóór zich kijken. De houdingen der diverse personages zijn dus blijkbaar niet op elkaar afgestemd: ieder schijnt een eigen belangstellingssfeer te hebben. Er is echter meer. De vaandrig houdt de standaard met de linkerhand en dit vaandel geeft zelfs het Beierse wapen op een heraldisch omgewende wijze weer. Lyna merkt verder op dat de oude man vooraan de afgenomen hoed in de linkerhand houdt. Jacoba groet eveneens met de linkerhand. Op basis van deze kleine doch niet

103 onbelangrijke verschijnselen besluit de kunstgeleerde dat de miniatuur de omgekeerde weergave is van een bepaalde originele voorstelling die door de miniaturist als model werd gebruikt.

Ten opzichte van dit voorbeeld werd bovendien de stand van het hoofd van Willem gewijzigd en werd de verschijning van God in de engelenkrans toegevoegd. Deze verandering en aanvulling geschiedden in func-

tie van het gebed dat moest geïllustreerd worden en zij verklaren tevens hoe het oorspronkelijk contact tussen de voorname ruiter en de naar hem buigende dame in deze miniatuur is verloren gegaan. De verluchter is bijgevolg geen oorspronkelijk kunstenaar, doch hij gebruikte een bestaand tafereel als model. Door deze stilistische interpretatie is men tevens niet meer gebonden aan de vroegere datering (1).

Wegens het vaandel met de kleuren van het Beierse huis in de Nederlanden, kan deze miniatuur, nog steeds volgens F. Lyna, niets anders zijn dan de reproduktie van een paneel, vervaardigd (door Jan Van Eyck ?) om het souvereine huis van Beieren-Henegouwen te vereeuwigen. Jacoba zou op een bepaald ogenblik in het bezit gekomen zijn van het getijdenboek en dit hebben doen afwerken. Als laatste afstammeling van het genoemd huis, boordevol nostalgie de son glorieux passé, zou ze het verleden hebben doen oproepen en de macht van haar voorouders laten in het licht stellen en vastleggen in het horarium op het ogenblik dat Holland reeds onderworpen was aan de Bourgondische heerschappij.

F. Lyna sluit met zijn hypothese enigszins aan bij E. Panofsky, die reeds tevoren de mogelijkheid had vooropgesteld dat bepaalde miniaturen in het getijdenboek bedoeld waren als een "memoriaal", uitgevoerd op verzoek van een broer of dochter van Willem IV(VI)(2).

Lyna bracht echter in een nieuwe studie kritiek uit op zijn eigen thesis (3), althans op één detail ervan. Door portretstu-

---

(1) Zie verdere argumentatie p.13-18. - Cfr. ook Hoofdstuk IV, Art. V, Een verband tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en andere Zuidnederlandse handschriften, § 1.

(2) E. PANOFSKY, Early..., p.240.

(3) Elisabeth de Görlitz et les "Heures de Turin et Milan", in Scriptorium, dl. XV, 1961, p.121-125.

die (1) kwam hij er toe de figuur, tot hiertoe voor Jacoba van Beieren aangezien, te identificeren met Elisabeth van Görlitz, nicht van koning Sigismond en echtgenote van Jan van Beieren (Stamtafel II en III). Elisabeth en niet Jacoba zou bijgevolg deze verluchting hebben doen maken om de herinneringen levend te houden destinées à lui rappeler un passé dont elle avait la nostalgie. Dit gebeurde na 1425, wanneer zij weduwe was geworden.

Het zoëven overgeschreven citaat stemt tot nadenken. Men kan zich afvragen of Elisabeth van Görlitz, geboortig uit een familie die regeerde in Midden-Europa, in een eerste huwelijk verbonden met een Brabantse hertog (1409-1415), sedert 1411 in het bezit van het hertogdom Luxemburg, en in goede relaties met het Bourgondische huis, zich werkelijk zo diep verbonden gevoeld heeft met de Beierse dynastie dat zij de noodzaak aanvoelde om figuren of gebeurtenissen in verband met dit geslacht te vereeuwigen.

Afgezien van een gebrek aan kritische houding ten opzichte van het historische (cfr. de veronderstelde "woede" van Willem na zijn terugkeer uit Engeland), heeft F. Lyna hier gebruik gemaakt van een zeer delikaat element, nl. het portret. Over de waarde hiervan zal later nog even worden uitgeweid.

In deze hypothese kwam een merkwaardige nieuwigheid ter sprake: de miniatuur zou een omgekeerde weergave zijn van een ouder model. Ook de draagwijdte van deze vaststelling zal later aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen worden (zie § 3).

---

(1) Door vergelijking met figuren op de Kruisvinding (nr. 91). Zie verder Art. IV, De Kruisvinding.

G. DE ONDERWERPING VAN JACOBA AAN HAAR OOM JAN VAN BEIEREN (1419).

Een laatste poging tot verklaring ontstond in 1956 en is van de hand van A. Châtelet (1). Deze auteur zette zijn mening opnieuw uiteen en vulde ze verder aan ter gelegenheid van de heruitgave van het Turijns getijdenboek in 1967 (2). Zij groeide uit het kritisch onderzoek der hierboven uiteengezette hypothesen.

Châtelet vroeg zich uiteindelijk het volgende af: indien men aanneemt dat de voorgestelde ruiter Willem IV(VI) is, met wie kan de jonge groetende vrouw dan vereenzelvigd worden ? Als echtgenote van Willem is zij te jong en indien men in haar Jacoba wil herkennen vindt men geen afdoende verklaring voor haar aanwezigheid. Haar groetend gebaar is een eerbewijs. Deze geste is echter volkomen onbegrijpelijk voor een lid van het Beierse huis dat in de optiek van F. Lyna, ten tijde van Filips de Goede's dominatie, van het verleden droomt. De eerbetuiging toont dus aan dat het niet gaat om Willem IV(VI), want deze streefde er naar zijn dochter met zijn eigen gezag te belenen.

Om deze negatieve redenen en omwille van het wapen op de standaard blijft voor A. Châtelet slechts de mogelijkheid over in deze prins Willems broer, Jan van Beieren, te herkennen (3). Deze laatste nu heeft sedert de dood van zijn broer (31 mei 1417) gepoogd diens leengebieden in bezit te krijgen ten nadele van Jacoba. De oorlog die hierdoor ontstond zou in 1419 een zekere overwinning voor Jan van Beieren hebben gebracht, die zou leiden tot de vrede van Woudrichem

---

(1) Les étapes..., p.201-202.

(2) Postface..., p.VIII-XI.

(3) Postface..., p.XV: de twee initialen (nrs. 39 en 48) bevatten het portret van een heer die dezelfde is als die op het Gebed van een prins: hij is gekleed met de kleuren rood en blauw, d.w.z. de heraldische kleuren van Beieren en Holland (zie boven Art. I, Portretten en wapenschilden, § 2).

(13 februari 1419), waar Filips van Charolais, de latere Hertog Filips de Goede, en Jan van Brabant als tussenpersonen optraden. Jan van Beieren, tijdens zijn overvaart van Dordrecht naar Woudrichem, werd te Gorkum door Jacoba opgewacht.
Deze samenkomst zou hier in beeld zijn gebracht. Mogelijk moet men dan ook een van de ruiters uit het gevolg met Jan van Brabant (in plaats van Jan van Touraine zoals anderen hadden gemeend)(1) en een andere met Filips van Charolais vereenzelvigen.

Deze theorie heeft een zwak punt, nl. het feit dat de kunstenaar zich niet geheel houdt aan de gebeurtenissen vermits hij de scène lokaliseert aan zee. Om dit te verklaren deed Châtelet beroep op een symbolische interpretatie: de verluchter wilde wellicht de voorstelling doen plaatsgrijpen bij de kust, d.w.z. in Holland of Zeeland, de gebieden die Jan van Beieren te Woudrichem in bezit kreeg, om alzo de termen van het verdrag symbolisch uit te drukken.

Genoemde auteur betrekt ook de fries in zijn verklaring: twee mannen te paard hebben een hoed met brede randen op het hoofd. Hierin herkent hij het hoofddeksel van grijze kleur dat gedragen werd door de partijgangers van de Hollandse Kabeljauwen die aan Jan van Beieren steun hadden verleend. Zij zouden de Hollandse vlakte bewaken.

Het dient opgemerkt te worden dat A. Châtelet in Lyna's thesis een bevestiging ziet van zijn mening: de miniatuur is een aangepaste compositie van een vooraf bestaand schilderij dat wellicht deel uitmaakte van een reeks. In zijn oorspronkelijk opzet zou dit schilderwerk een eerbetoon van een prinses (Jacoba) aan een triomferend heer (Jan van Beieren) getoond hebben. Ten gerieve van het getijdenboek werd de verluchting echter gewijzigd en als gebed van een heer uit-

---

(1) Postface..., p.X.

gewerkt. Zij kan nauwkeurig gedateerd worden: ze werd na Woudrichem (1419) en vóór de dood van Jan van Beieren (1425) in opdracht van deze laatste uitgevoerd.

De feiten waarop in deze verklaring beroep werd gedaan stroken ongetwijfeld met de werkelijkheid. De pogingen om de erfenis van Willem IV(VI) te verwerven gaven aanleiding tot heel wat strijd. Het verdrag van Woudrichem was hierin zeer betekenisvol: Jacoba werd verplicht bepaalde gedeelten van Holland af te staan aan Jan van Beieren. Deze werd bovendien voor de duur van vijf jaar mede-beheerder van de overige gebieden van Jacoba, samen met Jan IV van Brabant, haar tweede echtgenoot (1). De strijd werd echter door Jan van Beieren verder gezet om zijn gezag over geheel Holland uit te breiden.
In het verdrag van Sint-Maartensdijk (21 april 1420) verpandde Jan van Brabant, als Jacoba's echtgenoot, Holland en Zeeland aan Jan van Beieren voor de duur van twaalf jaar. Dit geschiedde wegens de onmogelijkheid voor eerstgenoemden een door het verdrag van Woudrichem voorziene schadeloosstelling te betalen (2). Jacoba zou zich echter tijdens Jan van Beierens leven niet bij deze feiten neerleggen (3).

De verklaring van Châtelet bevredigt niet, al is het niet zo onmiddellijk duidelijk met welke argumenten zijn opvatting kan weer-

---

(1) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, p.187-188, nr. MCCXXVIII en p.250-261, nr. MCCLXXX; F. VAN MIERIS, o.c., dl. IV, p.521; EDMOND DE DYNTER, Chronique des ducs de Brabant, ed. P.F.X. DE RAM, dl. III, Brussel, 1860, p.377-379 en 810-811.

(2) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, p.XIX-XX en p.220-221, nr. MCCLI; F. VAN MIERIS, o.c., dl. IV, p.545.

(3) E. LE BLANT, o.c., p.37 e.v.; F. DE POTTER, o.c., p.58 e.v.; F. SCHNEIDER, Herzog Johann von Baiern, erwählter Bischop von Lüttich und Graf von Holland, Vaduz, 1965, 2e uitgave, p.88 e.v.; P. DENUIT, Jacqueline de Bavière, Brussel, 1948, p.37 e.v.

legd worden. Men kan de auteur echter verwijten dat hij weinig consequent is en wel op een dubbel gebied. Vooreerst, indien de verluchter een historisch feit wilde oproepen, waarom hield hij zich niet aan de weergave van de volledige werkelijkheid ? Zo is b.v. de voorgestelde symbolische oplossing aangaande de keuze van het landschap ver gezocht en weinig klaarblijkend. Tevens kan men zich afvragen waarom Jacoba temidden een groep dames wordt afgebeeld en niet in aanwezigheid van haar echtgenoot Jan van Brabant en van haar mannelijke raadsleden en krijgslieden. Uit het verdrag van Woudrichem blijkt immers dat de hertog en de hertogin van Brabant, d.w.z. Hertog Jan IV en Jacoba van Beieren, samen één partij vormden ten opzichte van Jan van Beieren (1).

Verder is het ook niet klaar hoe de voorgestelde scène past in de gebeurtenissen van Woudrichem. Zoals hoger gezegd heeft Jacoba van Beieren zich niet neergelegd bij al deze belagingen en ten tweede spreekt het vermelde verdrag niet over een eigenlijke onderwerping doch over een verzoening. Ofschoon men moet toegeven dat het verdrag Jan van Beieren meer gunstig was dan Jacoba, waren door de beide partijen bepaalde rechten opgeëist en verkregen (2). Een lachende Jacoba op de miniatuur is bijgevolg zeer bedenkelijk en men begrijpt bovendien niet de mentaliteit van Jan van Beieren om in zijn getijdenboek telkens opnieuw met de vermelde historische gebeurtenissen geconfronteerd te worden.

Ook de interpretatie van de fries is te ver doorgedreven en

---

(1) F. DE POTTER, o.c., p.57 (art. 1).

(2) IDEM, o.c., p.57-58; L.P.C. VAN DEN BERGH, Gedenkstukken tot opheldering der Nederlandsche geschiedenis opgezameld uit de archieven te Rijsel, en op gezag van het gouvernement uitgegeven, dl. I, Leiden, 1842, p.248-264.

bovendien niet te controleren: de foto's laten niet toe te oordelen over de kleur van het hoofddeksel der twee ruiters en voor zover we weten heeft geen enkel schrijver die de miniaturen vóór de brand heeft gezien, de kleur medegedeeld (1).
Châtelet legt bovendien niet uit waarom deze lieden de Hollandse vlakte dienen te "bewaken" (surveiller).

Een tweede inconsequentie kan als volgt geformuleerd worden. Indien de miniatuur de weergave is van een oudere voorstelling van een geschiedkundige gebeurtenis die door de verluchter (omgekeerd) werd gekopieerd, zoals Châtelet in navolging van F. Lyna aanvaardt, dan stelt zich de vraag of in deze kopie nog de oorspronkelijke historische betekenis van de voorstelling behouden bleef. Meer nog, indien de verluchter het model zou hebben aangepast, dan rijst het probleem of samen met de aanpassing niet de werkelijke betekenis van het prototype is verloren gegaan. M.a.w. mag men uit de aanwezigheid van dergelijke verluchting in het getijdenboek nog besluiten dat het in opdracht van Jan van Beieren was afgewerkt en dat het de door Châtelet voorgestelde inhoud heeft behouden? Op dit gebrek aan consequentie wordt later nog teruggekomen.

Er werd reeds vermeld dat volgens A. Châtelet het handschrift in opdracht van Jan van Beieren was afgewerkt. Men kan zich afvragen of deze mening afgeleid werd uit de ontdekking dat het Gebed van een prins een historische gebeurtenis uit het leven van genoemde hertog bevatte, ofwel dat de veronderstelde inhoud van het besproken tafereel werd gezocht om het met de genoemde hertog in verband te kunnen brengen. Uit het geheel van Châtelets opvattingen omtrent de voltooi-

---

(1) Zie boven over de kleuren der partijen: Art. I, Portretten en wapenschilden, § 2.

ing van het Turijns-Milanees getijdenboek is men geneigd het tweede alternatief te aanvaarden. Zijn verklaring van het tafereel verliest hierdoor aan betekenis.

Zoals werd uiteengezet betrok A. Châtelet ook de fries van de behandelde bladzijde in zijn betoog. In andere pogingen tot verklaring kwam ze minder aan bod. Nochtans moet men volledigheidshalve vermelden dat verscheidene onderzoekers deze gefllustreerde band niet genegeerd hebben in verband met hun pogingen om de bezitter van het handschrift of van zijn omgeving te kunnen vereenzelvigen. Deze zaak mag niet achteloos worden voorbijgegaan.

Enkele kunstgeleerden hebben gepoogd het landschap in de fries te identificeren. P. Durrieu sprak in dit verband algemeen over een Hollands landschap (1).
J. Six daarentegen dacht eerst aan het vlakke land nabij 's-Gravenhage, doch gaf uiteindelijk de voorkeur aan een gebied tegen Loosdrecht, aan de grenzen van het Gooi, een domein dat grafelijke jachtgrond was. De kerk op de achtergrond is dan te vereenzelvigen met de dom van Utrecht, waarvan de toren met het vrijstaande koor door een laag schip verbonden was (2).

Deze laatste vaststelling is ongetwijfeld juist: in de XVe eeuw was men volop bezig met de bouw van de nieuwe dom. De toren was opgetrokken in de jaren 1321-1382, terwijl reeds aan het koor in 1254 was begonnen waarna een aanvang werd gemaakt met het transept. Hieraan werd gewerkt tot ca. 1480. Ondertussen bleef tussen toren en

---

(1) Très Belles Heures..., p.110.

(2) De plaatselijke gesteldheid..., art. cit., p.108.

transept het schip van de oudere kerk, waarvan het dak lager gelegen was, bewaard. Dit oude schip werd pas sedert ca. 1485 afgebroken (1). J. Six vergist zich echter wanneer hij meent dat de toren van de dom een hoge spits bezat die slechts in 1723 zou afgenomen worden. Onderzoek heeft uitgewezen dat de toren oorspronkelijk een stompe bekroning moet bezeten hebben (2). Op deze wijze komt ze trouwens voor op meerdere XVe-eeuwse schilderijen (3). Deze laatste opmerking spreekt ongetwijfeld ten nadele van de identificatie door J. Six.

Dat men in deze fries een Hollands landschap herkende was een gevolg van het feit dat de grote miniatuur op dezelfde bladzijde eveneens op Hollandse bodem, nl. in Zeeland werd gesitueerd. Het is natuurlijk niet uitgesloten dat de verluchter een concreet landschap zou voor ogen gehad hebben en in deze zin zou deze fries iets kunnen leren over deze man, zijn woonplaats, zijn reizen, enz...

Men mag echter de betekenis van zulk landschap niet overdrijven en de keuze ervan niet kritiekloos in verband brengen met een symbolische bedoeling van de verluchter. Evenmin draagt ze noodzakelijk bij tot de identificatie van de bezitter van de codex. Dit wantrouwen kan gerechtvaardigd worden door volgende vaststelling. Door tijdgenoten werd aan het natuurbeeld in de fries geen exclusieve en plaatselijke betekenis gegeven. Hand K gebruikte immers dit landschap (of een gemeenschappelijk voorbeeld ?) als model voor een fries die een scène uit het leven van de H. Julianus voorstelt, nl. de jacht op het hert

---

(1) E.J. HASLINGHUIS en C.J.A.C. PEETERS, De dom van Utrecht, 's-Gravenhage, 1965, p.336-343.

(2) IDEM, o.c., p.459.

(3) O.a. Sint-Baafskerk, Gent, Lam Gods; Centraal Museum, Utrecht (bruikleen van het Rijksmuseum te Amsterdam), Triptiek van de Kruisiging, (ca. 1460).

(nr. 67). Deze legende speelt zich af in Zuid-Frankrijk (1). Deze gedeeltelijke kopie bewijst dat de verluchters niet noodzakelijk de historische feitelijkheid weergeven (evenmin wat b.v. kledij betreft). Het gaat hier om een transponeren van wat hun bekend en vertrouwd is en wijst bovendien in dat verband op het gebruik van modellen (2).

§ 3. HERNIEUWDE POGING TOT OPLOSSING.

Uit voorgaande bladzijden blijkt dat het tafereel met het Gebed van een prins op zeer uiteenlopende wijze werd geïnterpreteerd. Eensgezindheid was blijkbaar een utopie. Dit stemt ongetwijfeld tot enig nadenken en alvast kan men besluiten dat de eventuele historische betekenis van de miniatuur weinig evident is. Bovendien gaf geen enkele der voorgestelde verklaringen volledige bevrediging.

In dit paragraaf zullen wij nader op dit probleem ingaan en beogen wij bij te dragen tot de oplossing van deze zaak. Twee punten zullen

---

(1) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, p.767. - L. MAETERLINCK, La pénétration française en Flandre. Une école préeyckienne inconnue, Brussel, 1925, pl. LXVII herkent in het landschap op fries nr. 37 de Gentse omgeving. In dat geval moet de fries bij het Gebed van een prins eveneens het Gentse weergeven. De auteur is echter slachtoffer van zijn fantasie.

(2) Deze reeks van opvattingen over het tafereel is onvolledig. Er bestaan nl. twee andere pogingen tot oplossing, echter zonder waarde: 1) J. DE JONGH, Het Hollandsche landschap in ontstaan en wording, 's-Gravenhage, 1903, p.21: het gaat om de landing van Willem IV(VI) op het strand om en nabij 's-Gravenhage na een gevecht in Engeland (1415). - 2) L. MAETERLINCK, L'énigme des primitifs français, Gent, s.d., p.199-200 en IDEM, La pénétration française..., o.c., Brussel, 1925, p.52 en p.51, voetnoot 1: het gaat om de ontscheping van Bourgondische troepen op de Franse kust; de hoofdfiguur is Jan zonder Vrees of de Hertog van Berry.

hier ter sprake komen. Vooreerst zal een der gegevens die door F. Lyna werden bijgebracht worden onderzocht, nl. de veronderstelde omkering van het tafereel. Vervolgens zal de iconografische inhoud van deze grote miniatuur ter sprake komen, thans niet meer door ze te beschouwen als een zelfstandige voorstelling doch door ze terug te plaatsen in het geheel van de verluchting van de codex.

A. IS HET TAFEREEL EEN SPIEGELBEELD ?

Zoals werd uiteengezet wees F. Lyna er op dat het Gebed van een prins elementen bevatte die aantoonden dat het tafereel een omgekeer-
103 de weergave (spiegelbeeld) is van een bestaand model. Slechts een kleine aanpassing zou geschied zijn. Deze opmerking is ongetwijfeld van groot belang voor de studie van de oorspronkelijkheid van deze miniatuur. Is Lyna's hypothese juist dan dient men zich consequent af te vragen of de verluchting nog wel de (historische en politieke) betekenis behouden heeft die ze in de eerste compositie bezat.

Herhalen wij even welke elementen de genoemde auteur als indicaties voor een omkering opsomt: het wapen op de standaard; de vaandrig houdt de vlaggestok met de linker hand; de knielende figuur vooraan verbergt de rechterhand op de rug en neemt de hoed af met de linker; de buigende vrouw groet met de linkerhand op de borst (1). Lyna heeft dit alles zeer juist geobserveerd. Het is echter van belang de preciese waarde van deze opmerkingen te achterhalen. Het voornaamste element, dat eerst zal onderzocht worden, is de vaandrig met zijn standaard.

Voortgaande op oorspronkelijke teksten kan men aantonen dat in de werkelijkheid wapens zoals zwaard en speer in de rechterhand wer-

---

(1) F. LYNA, art. cit., p.18.

den gedragen: Mede sal hi [de ridder] hebben een glavy in zyn rechter hant (1); of In sinen rechten hant ein sper, zu sinen lincken siten ein swert (2). Het spreekt vanzelf dat dit ook geldt voor standaarden die trouwens in zeer vele gevallen een speer als vlaggestok hadden (hasta signifera).

Tegenover deze werkelijkheid staat de voorstelling ervan. Hoe werden vaandrigs in de middeleeuwen afgebeeld ? Bij het bekijken van schilderijen, miniaturen of beelden uit de middeleeuwen met lieden te voet of te paard die een vlag dragen, valt het op dat die normaal in de rechterhand wordt gehouden. Op het eerste gezicht mag dit blijkbaar als een regel worden aangezien. Een voor de hand liggend voorbeeld vormen de ruiters vooraan op het paneel met de Milites Christi op het Lam Gods van Van Eyck: zij dragen in de rechterhand hoge lansen waaraan standaarden wapperen. Andere voorbeelden uit de XIVe tot de XVIe eeuw staan ter beschikking om deze regel te staven (3). Toch komen

---

(1) Dat Scaecspel, ed. G.H. VAN SCHAIK AVELINGH, Leiden, 1912, p.49.

(2) H. en S. WICHMANN, Schach. Ursprung und Wandlung der Spielfigur in zwölf Jahrhunderten, München, (1960), p.40.

(3) Voorbeelden uit de schilderkunst: Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster, inv. nr. 239, Meester van de Barbaralegende, Strijd van Hendrik II tegen de ongelovigen, (na 1460), (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Anonieme Vlaamse Primitieven, Tielt, 1969, p.110); Alte Pinakothek, München, Hans Memling, De Zeven Vreugden van Maria, (ca. 1470); Galleria Sabauda, Turijn, Meester van de Halffiguren, Kruisiging, (ca. 1550), (afb. Torino. La Galleria Sabauda, Turijn, (1968), pl. 64); Landesmuseum, Klagenfurt, nr. 171, Kärstner Maler, Wijding van het eerste hoofd van de Sint-Jorisorde, (ca. 1510); Landesbildergalerie, Graz, inv. nr. 993, Steirischer Meister, H. Oswald, (ca. 1460), (afb. van beide laatste in (Tentoonstellingscatalogus) Friedrich III. Kaiserresidenz Wiener Neustadt, Wiener Neustadt, 1966, pln. 22 en 43. - Een keuze uit de miniatuurkunst: zie afbeeldingen in R. LEJEUNE en J. STIENNON, La légende de Roland dans l'art du Moyen Age, dl. II, Brussel, 1966, pln. 202, 88, 162, 176, 202, 246, 249, 251, 388, 416, 503 en 509); De Gouden Eeuw..., pln. 52 en 53; J. WALDBURG-WOLFEGG, Das mittelalterliche Hausbuch. Betrachtungen vor einer Bilderhandschrift, München, (1957), pln. 14, 15, 17, 18, 26-27 en 37-38.

ook hier uitzonderingen voor.

Men moet echter onderscheid maken tussen twee soorten afwijkingen. In beide wordt de vlag in de linkerhand gedragen. In een eerste serie is dit enkel een gevolg van het feit dat de rechterhand aan een belangrijker geste wordt voorbehouden of dat er een voorwerp wordt in vastgehouden van hogere hiërarchische waarde. Het eerste geval kan men illustreren met een heilige die met de rechterhand een donor presenteert en het tweede met een personage die in de rechterhand een scepter draagt (1). Deze afwijking bevestigt dat de houding van het vaandel in de "goede" hand een normale regel is. In een tweede soort uitzondering gaat het blijkbaar om een vergissing. Op een mi-

104 niatuur van de Meester van de Privilegiën van Gent en Vlaanderen (1454-1467) draagt een vaandrig de standaard van Filips de Goede in de linkerhand, terwijl hij met de andere de teugels viert (2). Geen enkel ander element in deze miniatuur laat toe te besluiten dat men hier met een omkering te doen heeft.

Andere ruiters houden op normale wijze hun commandostaf en wapens in de rechterhand en de teugels in de andere. Enkele andere voorbeelden kunnen eveneens aangehaald worden om aan te tonen dat het besproken geval niet alleen staat (3). De regel waarvan hoger gewag werd

---

(1) Zie voorbeeld van het eerste geval: The Pierpont Morgan Library, New York, Hans Memling, twee vleugels met donateurs; voorbeeld van het tweede: Kupferstichkabinett, Wolfegg, Hausbuch, (ca. 1480), (afb. J. WALDBURG-WOLFEGG, o.c., pl. 16).

(2) OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2583, Statuten en privilegiën van Gent en Vlaanderen, fol. 349 vo.

(3) Voorbeelden waar de vlaggen in de linker hand worden gedragen: B.N.P., ms. franç., 65, JEAN DE COURCY, Chronique; ms. franç., 2645, JEAN FROISSART, Chroniques, (afbn. O. SMITAL, Der Meister des Louis de Bruges. Ein Brügger Buchmaler aus den siebzigerjahren des XV. Jahrhunderts, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, n.r., dl. IV, 1930, Tafel XIII d en XIV d).

gemaakt blijkt in de verluchtingskunst geen algemene toepassing te vinden. De vraag rijst dan ook of de houding van de vaandrig in het Turijns-Milanees getijdenboek wel als afdoend bewijs voor een omkering kan ingeroepen worden.

Is over deze vaandrig voorlopig niets met zekerheid te besluiten, blijft enkel de standaard zelf te onderzoeken. Heraldisch gezien staat het wapen of blazoen op de vlag omgewend: normaal moeten de stukken heraldisch rechts (in werkelijkheid dus naar links) gericht zijn, wat hier niet het geval is. De bewaarde en authentieke afbeeldingen van wapens van het huis van Beieren tonen aan dat dit op de miniatuur precies een omgewend beeld weergeeft (zie verder).

Er werd reeds door vroegere auteurs op gewezen dat de standaard op het tafereel uit doorschijnende stof, kon vervaardigd zijn, zodat de aangebrachte beschildering aan de ene kant omgekeerd doorscheen op de andere en men op de besproken miniatuur dus in feite de "achterkant" van een vlag te zien krijgt (1).
Thans bewaarde voorbeelden van middeleeuwse vaandels bewijzen dat in werkelijkheid de wapens langs beide zijden in eenzelfde richting, d.w.z. in de richting van de stok, op de stof waren geschilderd of geborduurd (2). Deze principepen hebben hier echter weinig belang. Het gaat hier enkel om de vraag of schilders en miniaturisten op hun werken een wapen, hetzij op een vaandel, hetzij op een schild, en dat bedoeld was als een klaarblijkend herkenningsteken voor een

---

(1) P. DURRIEU, Heures..., p.25; E. PANOFSKY, Early..., p.234.

(2) Zie over het beschilderen van vlaggen: J. DUVERGER, Brugse schilders ten tijde van Jan Van Eyck, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten , dl. IV, 1955, p.109 e.v., Bewijsstuk II; F. DEUCHLER, Die Burgunderbeute..., o.c., p.372, voorbeelden p.223 e.v.

historisch personage, omgewend (d.w.z. heraldisch links) hebben weergegeven. Men kan hier slechts beroep doen op analoge voorbeelden.

Het spreekt vanzelf dat het probleem zich niet stelt in die gevallen waarin een vlag naar rechts waait: het wapen zal hier steeds naar de stok gekeerd zijn wat meteen wapenkundig gezien correct is. We beperken ons dus tot die voorstellingen waarin een vaandel in de tegengestelde richting opengespreid wappert.

Op de reeds vermelde miniatuur van de Meester van de Privilegiën van Gent en Vlaanderen kan men duidelijk Filips de Goede identificeren aan de hand van een standaard met wapen. Wijl dit, zoals op de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek, naar links waait, staat het wapen ditmaal heraldisch juist, dit wil zeggen niet omgewend in de richting van de stok. De verluchter heeft dus zeer duidelijk geen weergave willen bieden van de wijze waarop in de werkelijkheid een dergelijk waaiend vaandel er zou uitgezien hebben. Integendeel, het blazoen werd omgekeerd om het met de regels van de wapenkunde in overeenstemming te brengen en de vlag tot een correct herkenningsteken te maken. Dat de kunstenaar hier bewust heeft ingegrepen blijkt ook uit de - stuntelige - manier waarop hij het devies van de hertog op de staarten van de standaard aanbrengt: hij laat de tekst beginnen naast het wapen en - men vergete niet dat het vaandel naar links waait - schrijft de letters op hun kop zodat de tekst pas leesbaar wordt wanneer men de verluchting ondersteboven houdt. Zo kwam het opschrift geenszins in werkelijkheid voor, doch de bedoeling van de verluchter is duidelijk: liever de tekst omkeren om hem leesbaar te maken dan de werkelijkheid weer te geven waarbij de letters in spiegelbeeld, d.w.z. achterste voren zouden weergegeven zijn. In dit laatste geval zou het devies moeilijker leesbaar zijn.

Deze doenwijze komt bij de miniaturisten nog voor (1). In zekere zin kan deze werkwijze vergeleken worden met het aanbrengen op taferelen van teksten waarvan men wil aanduiden dat ze uit de mond van geschilderde personages komen. Indien de spreker het hoofd naar links heeft gewend laat de kunstenaar de tekst beginnen bij de mond van het voorgesteld personage en draait hij de letters om. Merken wij ten slotte op dat op de besproken miniatuur met Filips de Goede de Gentse ambachten figureren met hun vlaggen die eveneens naar links waaien. Ook hier zijn de stukken die als herkenningstekens bedoeld zijn, heraldisch juist geplaatst.

Andere voorbeelden bieden miniaturen uit het Remissorium Philippi,
105 zoals de voorstelling van de Capitulatie van Utrecht in 1345 (2). Hier waaien vaandels met blazoenen zowel naar links als naar rechts, doch in het eerste geval zijn de wapens heraldisch in de juiste richting weergegeven (3). Op een tweede miniatuur uit dezelfde codex met
106 voorstelling van de Aanbieding van een boekdeel aan Filips de Goede, wappert diens vaandel op de top van een tent naar links. Ofschoon onjuist wat de verdeling van het blazoen betreft (4) staan de stukken

---

(1) Voorbeeld: B.N.P., ms. franç., 2643, JEAN FROISSART, Chroniques, (Frans, 2e helft XVe eeuw), fol. 312 vo, (afb. K. FOWLER, Le siècle des Valois et Plantagenets, Parijs, 1968, pl. 9).

(2) ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 'S-GRAVENHAGE, Grafelijke leen- en registerkamer, Remissorium Philippi, (1433-1450).

(3) Het verdient opgemerkt te worden dat op deze voorstelling fouten voorkomen: de plaats van de kleuren van Henegouwen en Holland op het gevierendeeld gedeelte van het Beierse wapen zijn onderling verwisseld; twee vaandels die naar rechts waaien zijn in spiegelbeeld weergegeven, nl. dit van Brederode en van Borselen, uiterst rechts.

(4) Cfr. E. J. THOMASSEN à THEUSSINK VAN DER HOOP, Pieter van Beoostenzweene's Remissorium Philippi, in De Nederlandsche Leeuw, dl. XXXIX, 1921, p.298 e.v.

heraldisch correct, d.w.z. naar rechts gericht.

In het Livre de tournois du roi René houdt een heraut vier vaandels in de hand in waaiervorm. De twee vlaggen die naar links gekeerd zijn, dragen een heraldisch juist gericht wapenschild (1). Andere miniaturen met naar links waaiende vaandels, die een historisch personage begeleiden, zijn eveneens wapenkundig correct (2).

Of dit een vaste regel is die door de kunstenaars werd gevolgd, is een vraag waarvan het antwoord door andere gevallen bemoeilijkt wordt. Laten we beginnen met het opsommen van enkele voorbeelden. Simon Marmion schilderde in de Fleurs des histoires van Jean Mansel verschillende miniaturen waarop wapenvlaggen voorkomen die heraldisch omgewend werden (3). In zijn Abrégé de la chronique de Jérusalem brengt Philippe de Mazerolles bij de figuur van Boudewijn I, koning van Jeruzalem een wapen aan op een standaard die naar links waait én een schild waarop hetzelfde blazoen prijkt. Terwijl dit laatste wapenkundig juist werd weergegeven, staat het eerstgenoemde omgewend (4).

---

(1) B.N.P., ms. franç., 2693, fol. 38, (afb. F. BOUCHER, Histoire du costume en occident de l'antiquité à nos jours, (Parijs, 1965), p.197, nr. 360).

(2) K.B.B., Handschriften, IV 251, JEAN FROISSART, Chroniques, (Noord-Frankrijk, ca. 1410), fol. 1, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging tot de plechtige inwijding van de Bibliotheek, Brussel, 1969, p.52); ARCHIVES MUNICIPALES, TOULOUSE, BB 273, (afb. B. GUENEE en F. LEHOUX, Les entrées royales françaises de 1328 à 1515, Parijs, 1968, pl. tussen p.128 en 129).

(3) K.B.B., Handschriften, 9232, (Valenciennes, vóór 1460), fol. 388, (afb. De Gouden Eeuw..., pl. 3).

(4) OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2533, (Brussel, ca. 1465), fol. 9, (afb. P. DURRIEU, La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne, Brussel-Parijs, 1921, pl. XLVII).

Een laatste voorbeeld biedt een schilderij van de Meester van de Barbaralegende met de voorstelling van de strijd van Hendrik II tegen de ongelovigen (1). Een naar links wapperende vlag is voorzien van een tekst - die echter blijkbaar geen betekenis heeft - in spiegelbeeld.

Op het eerste gezicht zou men besluiten dat de kunstenaars klaarblijkelijk geen vaste regel volgden. Wie echter aandachtig de voorbeelden in het laatste paragraaf bekijkt stelt vast dat het telkens duidelijk gaat om ingebeelde wapens, d.w.z. om blazoenen die tot het domein van de fantasie behoren. Dat de vlaggen of pennoenen hier als "doorschijnend" of in spiegelbeeld worden weergegeven bewijst dat dit, zoals reeds werd betoogd, in werkelijkheid het geval was, vermits de vaandels aan beide zijden slechts in de richting van de stok waren bewerkt. Indien dus de voorstelling op een naar links waaiend vaandel omgekeerd wordt weergegeven strookt dit met de werkelijkheid. Het feit dat hiervan in bepaalde gevallen wordt afgeweken bewijst dat hier op een bijzondere wijze belang wordt gehecht aan het blazoen.

Op miniaturen of andere kunstwerken waarop buiten de vaandels andere wapenschilden voorkomen, als herkenningsteken bedoeld, staan deze gewoonlijk heraldisch juist. De verluchte handschriften uit de verzameling van Filips de Goede en van andere boekenliefhebbers leveren hiervan voldoende voorbeelden.

Het streven naar wapenkundige juistheid was voor de kunstenaar een verplichting. In het begin van de XVIe eeuw verontschuldigt Willem van Grevenbroich zich voor de vergissingen die hij wellicht

---

(1) Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, Münster, inv. nr. 239, (na. 1470).

begaan heeft bij het tekenen van wapenschilden in een wapenboek van de orde van de H. Hubertus (1).

Uit een ander voorbeeld blijkt de zorg om duidelijke en herkenbare wapenschilden te bekomen. In 1425 wordt geëist dat de wapenschilden op een tent van Filips de Goede zouden hermaakt worden daar ze te haastig waren aangebracht en niet recht genoeg stonden wanneer de tent opgespannen was (2).

Een wapenschild was in de XIIe eeuw in het Westen ontstaan als individueel embleem van de krijgers in de feodale oorlogen. Spoedig verloor het wapen deze strikte betekenis van militair herkennings-teken om een familiaal kenteken te worden dat erfelijk werd en een blijvend karakter bekwam (3). Ofschoon vóór de XVIe eeuw geen algemene en schriftelijke reglementering bestond, toch was het heraldisch gebruik in een traditie en een gewoonterecht vastgelegd (4).

---

(1) K.B.B., Handschriften, IV 484, fol. 109 (zie Bulletin van de Koninklijke Bibliotheek van België, dl. XII, 1, 5 jan., 1968, p. [1]). Een ander bewijs voor de zorg die aan het schilderen van wapens moest besteed worden blijkt uit een schatting door drie Leuvense kunstenaars van miniaturen van J. van Battele (7 mei 1552): "... van dat die waepenen soe nauwe gew(r)acht syn in der maeten ende geschicktheit gelyck zy die bevinden" (aangehaald door M.-J. ONGHENA, Enkele gegevens en opmerkingen betreffende twee zestiende eeuwse handschriften van het Gulden Vlies, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.210).

(2) J. DUVERGER en J. VERSYP, art. cit., p.16, Bewijsstuk II, (29 juli 1425).

(3) R. MATHIEU, Les armoiries familiales en France, - (Tentoonstellingscatalogus) Emblèmes. Totems. Blasons, Parijs, 1964, p.69; J.A. DE BOO, Heraldiek, Bussum, 1967, p.16-19; R. VIEL, Naissance du blason, in Archivum heraldicum, dl. LXXII, 1958, p.50.

(4) J.B. RIETSTAP, o.c., p.1 e.v.; V. von ULMENSTEIN, Ueber Ursprung und Entstehung des Wappenwesens, Weimar, 1941, p.3; R. ADAM, Reflets de la situation juridique des personnes sur les armoiries, in (Tentoonstellingscatalogus) Emblèmes..., o.c., p.74.

De heraut speelde in dat verband in de late middeleeuwen een grote rol. Hij was een vast functionaris geworden die niet alleen tornooien regelde, maar alle zaken aangaande de adel en de wapens beredderde en een toezicht uitoefende op de heraldieke discipline (1). In dat verband is het interessant te herinneren aan de wapen- of helmschouwingen bij tornooien, waar helmen met hun tekens en ook banieren werden tentoongesteld. Men kon deze voorwerpen komen bekijken om op deze wijze kennis te maken met de diverse ridders of groepen die deelnamen aan de kampwedstrijden. Herauten legden ondertussen uit aan welke personen deze wapens toebehoorden (2). Deze herauten hebben soms zeer waardevolle verzamelingen van blazoenen en kentekens in handschriften vastgelegd (3).

Een wapen was in het krijgsleven der middeleeuwen het beste middel tot het identificeren van de personen die er drager van waren. Vermits het een familiaal karakter bekwam - waarbij de diverse leden van een familie konden onderscheiden worden door een ingewikkeld systeem van breuken - kon het ook gebruikt worden als een soort eigendomsmerk op kunstwerken. Dit is inderdaad veelvuldig geschied.

---

(1) J.A. DE BOO, o.c., p.39-41. - Th. DE ROUCK, Den Nederlandtschen Herauld ofte tractaet van wapenen en politycken adel, Amsterdam, 1645, p.223 aanziet als plicht van de wapenheraut: "... 't visiteren van alle edele familien, te registreeren haer afkomste... te distingueeren haer wapenen ende brisuren..., alle exequien, begraeffenissen ende sepulturen naer yders weerdigheyt te verordonneren".

(2) Zie B.N.P., ms. franç., 2695, RENE VAN ANJOU, Traitté de la forme et devis d'ung tournoy, (1460-1465): op fol. 67 vo -68 bevindt zich een miniatuur met de voorstelling van het bezichtigen der helmen (afb. G. MANDEL, Romaanse en gotische miniaturen, Amsterdam, (1964), afb. 153).

(3) Voorbeeld: K.B.B., Handschriften, 15652-56, Gelre's wapenboek, (1369-1396); KONINKLIJK NEDERLANDS GENOOTSCHAP VOOR GESLACHTS- EN WAPENKUNDE, 'S-GRAVENHAGE, Beyerens wapenboek, (ca. 1400).

Opzoekingen in dit verband hebben uitgewezen dat wapenschilden in handschriften, die schijnbaar onlogisch of foutief waren aangebracht, uiteindelijk toch juist en betekenisvol werden bevonden (1). Of de kunstenaar bijgestaan werd door een wapenheraut is niet geweten doch, zeker in moeilijke gevallen, waarschijnlijk (2). De kunstenaar mocht zich blijkbaar geen vrijheid veroorloven op dit gebied. Wanneer hij door een schild of een vaandel een figuur moest kenbaar maken, diende hij de echte wapens af te beelden volgens de regels van de heraldiek. Uit voorbeelden die hoger werden opgesomd zou men zelfs bij wijze van besluit volgende regel mogen afleiden: indien de kunstenaar een historisch personage, een groep, stad of territorium door een blazoen op een vlag - het gaat hier uiteraard om een naar links waaiend vaandel - wil doen kennen, plaatst hij het heraldisch juist, d.w.z. dat de stukken naar links (heraldisch rechts) gericht worden. Hij wijkt hierbij af van het uitzicht van het vaandel in de werkelijkheid, behalve bij ingebeelde wapens.

Volgens deze maatstaf is het vaandel op de miniatuur met het Gebed van een prins foutief weergegeven indien men werkelijk een bepaalde Beierse prins op het oog heeft gehad. De heraldiek bevat echter een andere regel die deze conclusie voorbarig maakt.

Van de regel om een wapen naar links (heraldisch rechts) te wenden kan worden afgeweken omwille van het heraldisch principe van de wapenbeleefdheid of courtoisie dat ca. 1400 in zwang is gekomen. Dit bestaat in het omwenden van een wapen, meestal ten teken van eerbied.

---

(1) Cfr. Het oordeel van F. GORISSEN, Historisch-heraldische Betrachtungen über ein Stundenbuch der Katharina von Kleve, Herzogin von Geldern, in Gelre, Bijdragen en mededelingen, dl. LVII, 1958, p.201-218.

(2) IDEM, art. cit., p.204-206.

Zo kunnen in alliantiewapens de schilden van man en vrouw naar elkaar neigen door het omwenden van het wapen van de man. Ook volledige wapens met hun schildhelmen kunnen omgedraaid worden, hetzij in de richting van een ander schild dat eigendom is van een man die hoger in rang staat, hetzij naar een belangrijk personage aan wie de wapens toebehoren (1). Als voorbeeld in verband met het eerste geval kan men denken aan de wapens van de leden van het Gulden Vlies die in de tijd van Filips de Goede ter versiering van het kapittel van de Orde in de Sint-Donaaskerk te Brugge waren aangebracht: de ridders namen plaats in de koorstoelen en hun wapens werden boven hun hoofden opgehangen. De zetel van de hertog bevond zich in de as van het koor en zijn schild was bekroond met een aanziende helm. De wapens en de helmen van de ridders aan de linkerzijde waren omgewend en keken uit in de richting van de hertog (2). Hetzelfde gold voor uitgestalde of opgehangen helmen die men alle deed kijken in de richting van die van de hoogste in rang.

Ter illustratie van het tweede geval kan men verwijzen naar enkele miniaturen waar schilden gekeerd werden naar de vorst of prins op wie ze betrekking hebben en die zich in het centrum van het tafereel
107 bevindt. Enkele verluchtingen uit het reeds vermelde Remissorium Philippi komen hier als voorbeeld in aanmerking, nl. de reeds aangehaalde aanbiedingsscène en een ander tafereel met hetzelfde onderwerp.

---

(1) H.W.M.J. KITS NIEUWENKAMP, Encyclopedie van de heraldiek, Amsterdam-Brussel, 1961, p.234-235; C. PAMA, Heraldiek en genealogie. Een encyclopedisch vademecum, Utrecht-Antwerpen, (1969); R.T. MUSCHART, Rangschikking der kwartieren, wijziging in den stand der wapenfiguren en de purperkleur in geslachtswapens, in De Nederlandsche Leeuw, dl. XXXVI, 1918, kol. 266 e.v.; W.G. FEITH, Toegewende wapens, in De Nederlandsche Leeuw, dl. XXXIX, 1921, kol. 335-336.

(2) J.A. DE BOO, o.c., p.10.

Een ander geval ontlenen we aan een ordonnantie van Karel de Stoute (1473). Een verluchte bladzijde in deze codex vertoont in het midden een groot tafereel dat langs beide zijden wordt omlijst door wapenschilden. Ze zijn alle naar binnen gericht (1). In een illustratie
108 uit de Mémoires van Olivier de la Marche doet zich hetzelfde geval voor in de wandbekleding naast de troon van Filips de Schone (2), evenals in een miniatuur uit de Annales Hannoniae van Jacques de Guise (3). Dat de wapenschilden aan de linker- of de rechterzijde al dan niet identiek zijn schijnt hoegenaamd geen rol te spelen. De wijze van schikking op de opgesomde miniaturen is geen uitvinding van de verluchters doch is in feite de weergave van een juiste waarneming van dergelijke versieringen in de werkelijkheid. Dit blijkt uit bewaarde behangsels met wapens die een pendant vormen en ten opzichte van elkaar zijn omgewend (4).

Uit wat voorafging blijkt dat het omwenden van wapens soms als een bewijs van eerbied werd beschouwd. Ook God en zijn heiligen konden van dezelfde wapenbeleefdheid genieten. Dit wordt bewezen door menig schilderij of miniatuur. Bij wijze van voorbeeld kan men de achterzijde der zijluiken van het Laatste Oordeel van Rogier Vander Weyden aanduiden: Nicolaas Rolin en zijn echtgenote knielen ieder

---

(1) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Add.Mss., 36.619, fol. 5, (afb. P. DURRIEU, o.c., pl. XXXIX).

(2) B.N.P., ms. franç., 2868, fol. 5, (Vlaanderen, ca. 1495), (afb. P. DURRIEU, o.c., pl. LXXIII).

(3) K.B.B., Handschriften, 9242, (Bergen, 1448), fol. 1 (afb. Librye..., pl. 1). - Ander voorbeeld: LIBRARY, WINDSOR CASTLE, Register van de Sinte-Annagilde te Gent, fol. 2, (afb. F. DEUCHLER, o.c., afb. 373).

(4) (Tentoonstellingscatalogus) Die Burgunderbeute und Werke Burgundischer Hofkunst, Bern, 1969, p.204, nrs. 123-124.

aan een zijde van twee heiligen die zich in hun midden bevinden. Het schild en ook de schildhelm van de man, op het linkse luik, is omgewend naar de heiligen. Het zelfde doet zich voor op twee luiken van een triptiek van de hand van een navolger van Rogier; op het ene prijkt de Kruisiging van Sint-Pieter met een mannelijke donor, op het andere Sint-Antonius met een vrouwelijke: het schild en de helm van eerstgenoemde zijn evenals de knielende schenker zelf naar de heilige apostel gekeerd (1). Een mooi voorbeeld verschaft een vignet uit het getijdenboek van Gÿsbrecht van Brederode, waarin deze geestelijke neerknielt links van een toren waarin God hem verschijnt. Boven het hoofd van eerstgenoemde prijkt een wapenschild dat is omgewend naar de Heer (2).

Deze lange uiteenzetting in verband met de wapenbeleefdheid was niet zonder belang. Keren wij thans terug tot de verluchting met het Gebed van een prins, dan kan men zich afvragen of de omkering van de wapentekens op de vlag geen gevolg is van eerbewijs of courtoisie ten opzichte van God die in de hemel verschijnt. Op het eerste gezicht lijkt deze hypothese zeer geloofwaardig en bijgevolg zou de

---

(1) The Metropolitan Museum of Art, New York, M. Friedsam Collection, (afb. M.J. FRIEDLAENDER, Early Netherlandish Painting, dl. II, Rogier Vander Weyden and der Meister van Flémalle, Leiden-Brussel, 1967, pl. 115). - Ander voorbeelden: Rijksmuseum, Amsterdam, Meester van Alkmaar, zijluiken met portretten, (begin XVIe eeuw), (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Het portret in de oude Nederlanden, Brugge, 1953, p.37-38, nr. 29-30 en afb. 32 en 33); Bijlokemuseum, Gent, schilden van het lijkkleed van het schoenmakersambacht, (XVIe eeuw); Musée, Dÿon, Meester van Ambierle, twee engelen met wapenschilden, (afb. J. DUPONT, Le retable d'Ambierle, in GBA, dl. VIII, 1938, afb. 14-15).

(2) BIBLIOTHEQUE DE L'UNIVERSITE, LUIK, ms. Wittert, 13, fol. 127 vo (afb. J. BRASSINNE, Livre d'heures de Gysbrecht de Brederode, évêque élu d'Utrecht, Brussel, s.d., pl. 31).

veronderstelling van de omkering van het tafereel die door F. Lyna wordt voorgestaan, een erge deuk krijgen: indien de vlag opzettelijk werd omgekeerd, verliest de reden om geheel het tafereel als een omkering te beschouwen aan waarde.

Toch is dit probleem moeilijk geheel te ontwarren. Genoemde kunstgeleerde was immers van oordeel dat de zegenende God toegevoegd was ten opzichte van het oorspronkelijk model dat in de miniatuur werd herhaald. Het feit dat de Vader op normale wijze met de rechter hand zegent, zou hiervoor een indicatie kunnen zijn. Indien de hemelse verschijning inderdaad een toevoeging is, kan het argument van de wapenbeleefdheid niet meer ingeroepen worden en staat het vaandel heraldisch inderdaad foutief. Men kan de knoop hier echter niet doorhakken (want het gevaar van de circulus vitiosus is hier zeer dreigend). De geciteerde verklaring van Lyna betreffende de toevoeging steunt op de hypothese van de omkering. Indien men deze laatste veronderstelling wil bewijzen door middel van de vermelde toevoeging zou dit een logische denkfout inhouden.

Zelfs wanneer men het principe van de wapenbeleefdheid aanvaardt, kan men geen afdoende verklaring geven aan enkele andere opmerkingen van F. Lyna. Zoals reeds werd vermeld heeft hij terecht vastgesteld dat een der dames groet met de linkerhand op de borst. Op andere voorbeelden daarentegen wordt de andere hand voor dit doel gebruikt (1). Ook het knielend personage op de voorgrond heeft zijn hoed afgenomen met de linkerhand, terwijl hij de rechter achter de rug verbergt. Dit

---

(1) Voorbeeld: BIBLIOTECA ESTENSE, MODENA, Cronicon imperatorum et pontificum, (XVe eeuw), Kroning van Karel de Grote, (afb. R. LEJEUNE en J. STIENNON, o.c., dl. II, pl. 424). - K.B.B., Handschriften, 10173-4, ROBERTO DELLA PORTA, Romuleon, (Rijsel, ca. 1445-1450), fol. 4, (afb. De Gouden Eeuw..., pl. 33).

is inderdaad ongewoon (1). Weliswaar zijn ons afbeeldingen bekend waarop de hoed in de linkerhand wordt gehouden, doch in zulk geval maakt men met de rechter een groetend gebaar (2). De voorrang van de rechterhand wordt van oudsher door de meeste beschavingen beklemtoond, zowel wegens bepaalde bijgelovige ideeën als omwille van regels van eerbied. Teksten, gebruiken en iconografische gewoonten bevestigen dit feit: de linkerhand, la male main, krijgt een ondergeschikte rol toebedeeld (3).

Maakt men een balans op van al deze gegevens, bekomt men volgend resultaat:

1. Het wapen op het vaandel staat heraldisch omgekeerd, doch dit zou kunnen verklaard worden door wapenbeleefdheid.
2. De vaandrig houdt zijn vlag met de linkerhand: in de werkelijkheid was dit ongebruikelijk, doch het gaat hier niet om de enige uitzondering in de miniatuurkunst.

---

(1) Voorbeeld: Stedelijk Museum voor Schone Kunsten, Brugge, Jan Van Eyck, Madonna met kanunnik Vander Paele: zie het gebaar van Sint-Joris.

(2) Voorbeelden: B.N.P., ms. franç., 201, JEAN BOUTEILLER, La somme rurale, (Brugge, 1471), fol. 9 vo; ms. franç., 331, Histoire de la conquête de la Toison d'or, (Brugge, ca. 1470), fol. 92, (afb. van beide in De Gouden Eeuw..., pl. 51 en 53).

(3) Zie D. FRYKLUND, Les changements de signification des expressions de droite et de gauche dans les langues romanes et spécialement en français, Upsala, 1907; R. HERTZ, La préeminence de la main droite. Etudes sur la polarité religieuse, - Mélanges de sociologie religieuse et folklore, Parijs, 1928, p.99-129; L. REAU, o.c., dl. I, Introduction, p.71. - Vergelijk volgende tekst waarin sprake is van een koningin die steeds een handschoen draagt aan de rechterhand: "Want het en dochte hem niet eerlic wesen mede te eten ende te drincken vander coninghinne want het was haer rechterhant" (Middelnederlandsche Marialegenden, ed. C.G.N. DE VOOYS, dl. I, Leiden, s.d., p.342).

3. De jonge vrouw en de knielende man groeten met de verkeerde hand. Heeft de verluchter zich hier vergist ?

Wanneer men deze opsomming leest zou men logisch besluiten dat evenveel voor als tegen pleit en dat bijgevolg een oplossing onmogelijk is. Nochtans moeten de aangehaalde afzonderlijke elementen in hun geheel worden gezien. Het gaat inderdaad in de behandelde miniatuur niet om één abnormaliteit of vergissing van de verluchter, doch wel om verschillende die alle van dezelfde aard zijn en zouden kunnen voortkomen uit één en dezelfde oorzaak, nl. de omkering van een model.

Een vergelijking tussen het besproken tafereel en de miniatuur van de Meester van de Privilegiën van Gent en Vlaanderen leert ons het volgende. Deze laatste illustratie vertoont één abnormaliteit, nl. de vaandrig die zijn vlag in de linkerhand draagt, doch voor het overige kan men geen ongewone houdingen of gebaren ontdekken. Het verschil met het Gebed van een prins treedt wel zeer sterk op de voorgrond.

Hierbij komt nog dat de miniatuur, zoals ze er nu uitziet, enkele onverwachte elementen bevat. Buiten de prins is er niemand bij het gebed betrokken. Dit kan echter volkomen door het gebed zelf verantwoord worden. Toch hebben de geste van de knielende man, de groet en vooral de glimlach van de jonge vrouw weinig zin indien geen contact met de eerste ruiter bestaat.

Wij zijn er ons ten zeerste van bewust dat bovenstaande beschouwingen wellicht te lang en te ingewikkeld waren in verhouding met de resultaten die ze afwerpen. Ofschoon men zich in deze bladzijden op "glad ijs" heeft bewogen, bestaan er toch onvoldoende bewijzen om de opmerkingen van F. Lyna volkomen te negeren. Vat men samen dan bekomt men volgende status quaestionis. Vooreerst bevat de miniatuur

enkele abnormaliteiten wat betreft de verhouding tussen links en rechts. Zelfs indien men het principe van de wapenbeleefdheid in aanmerking neemt, worden niet alle andere afwijkingen weggenomen. Op de tweede plaats werd vastgesteld dat een eventuele omkering in deze miniatuur geen uitzondering zou betekenen. Ten derde werd bij de studie van de kledij reeds op enkele anachronismen gewezen. Dit kan eveneens te wijten zijn aan het gebruik van een model. Het ziet er dus naar uit dat de hypothese van F. Lyna niet volledig kan bewezen worden. Indien men nochtans alle gegevens in aanmerking neemt, bekomt ze een grote waarschijnlijkheid.

Indien in het Turijns-Milanees getijdenboek van een omkering sprake is (1), kan men even nagaan in hoeverre dit verschijnsel een alleenstaand geval vormt. Dergelijke omkering komt veel voor in middeleeuwse manuscripten en houdt verband met de werkwijze van de miniaturisten die zeer veel van voorbeelden gebruik maakten en ze door bepaalde technieken van het model op hun lege bladen overbrachten. H. Martin vermoedt zelfs dat zeer vele miniaturen in feite de omgekeerde weergave vormen van een model. Dat men dit echter niet steeds bemerkt is een gevolg van een ingreep van de verluchter waarbij het voorbeeld werd gewijzigd en aangepast waar dit noodzakelijk was (2).

---

(1) Wijzen we er nog op dat J. Marrow gemeend heeft in het Turijns-Milanees getijdenboek nog een andere ontlening op te merken: de Virgo inter Virgines (nr. 37, hand G) zou de omgekeerde weergave zijn van een vroeg-XVe eeuwse H. Maagd tussen de aardbeien bewaard in het Stadsmuseum van Solothurn (Pictorial Reversals in the Turin-Milan Hours, in Scriptorium, dl. XX, 1966, p.67-68. - Cfr. ook G. HULIN DE LOO, Traces de Hubert Van Eyck, in Annuaire des Musées des Beaux-Arts de Belgique, dl. IX, 1943-44, p.6-7 met afb. VIII). De bewering van Marrow is echter niet aanvaardbaar vermits er geen sprake kan zijn van direkte ontlening van de miniatuur ten opzichte van het schilderij (zie Hoofdstuk IV, Art. II, Ontleningen aan panelen van Van Eyck, § 1, C).

(2) H. MARTIN, Les miniaturistes français, Parijs, 1906, p.122-124, met voorbeelden. - Zie verder Hoofdstuk IV, Art. VI, Het Turijns-Milanees getijdenboek en de kopieertechniek.

Over de mogelijkheden waarop een omkering kon ontstaan zal in volgend hoofdstuk uitvoerig worden teruggekomen.

Een ander aspect mag niet uit het oog verloren worden. Zoals uit het Inleidend Hoofdstuk, waarin de geschiedenis van het horarium werd behandeld, blijkt, was het manuscript - indien het mag vereenzelvigd worden met een bepaalde tekst uit een inventaris van de Hertog van Berry - nog in Frankrijk op het ogenblik dat deze hertog overleed (15 juni 1416). Er moet enige tijd verlopen zijn vooraleer de codex werd verkocht en er werd bovendien aangetoond dat degene die zich het handschrift aanschafte, het niet deed afwerken doch het integendeel verdeeldc. Van een voltooiing in 1416 of zelfs in het volgend jaar kan geen sprake zijn. Het gaat dus niet op de gebeurtenissen, zoals ontscheping of huwelijk in dezelfde tijd te situeren als de verluchting.

De originaliteit van hand G is bijgevolg zeer aanvechtbaar. Zonder te willen vooruitlopen op verdere bevindingen, kan thans reeds worden medegedeeld dat ook andere miniaturen van aard zijn om de oorspronkelijkheid van hand G in vraag te stellen en zelfs om de datering van zijn werk heel wat later te plaatsen dan aanvankelijk was voorgesteld. Hierop zal in een later hoofdstuk uitvoerig worden teruggekomen. Neemt men dus voorlopig aan dat het Gebed van een prins geheel of gedeeltelijk en met eventuele wijzigingen of toevoegingen gekopieerd werd van een bestaand werk (hetzij een miniatuur, een wandschildering of een paneel), dan moet men zich afvragen of de historische betekenis die de oorspronkelijke compositie bezat nog bewaard bleef in de kopie. Het is bijgevolg noodzakelijk na te gaan of de besproken verluchting, ontdaan van politieke of historische achtergronden iconologisch kan verklaard worden op de plaats die ze in het horarium inneemt.

B. DE VERLUCHTING EN HET ICONOGRAFISCH PROGRAMMA VAN HET HORARIUM.

Nagenoeg al de interpretaties die in het tweede paragraaf van dit artikel werden uiteengezet in verband met het Gebed van een prins, hebben met elkaar gemeen dat zij het getijdenboek aanzagen als bezit van een lid van het huis van Beieren-Henegouwen-Holland: het voorkomen van het heraldisch vaandel, de Sint-Antoniusorde en het portretmatig karakter van enkele personages bleken hiervoor borg te staan.

Bij het overschouwen van deze reeks oplossingen kan men zich moeilijk van de indruk ontdoen dat het hier gaat om een geval waarbij men aan de voorstelling weinig houvast heeft. Men kan haar blijkbaar interpreteren op vele wijzen.
Een dubbele strekking tekent zich af. Volgens de enen gaat het om de weergave van een bepaald historisch feit; anderen geven haar een niet-historische betekenis. Het streven om in de afbeelding een concreet feit te zien heeft geleid tot spitsvondigheden die echter zelden volkomen met de geschiedkundige werkelijkheid overeenkomen. Het gevaar van deze gezochtheid werd ingezien door latere auteurs die aan de voorstelling een retrospectieve betekenis gaven (1).

Het uitdrukkelijk naar voor brengen door auteurs zoals Lyna en Châtelet van de mening dat men hier te doen had met de weergave van een gebeurtenis die reeds lang voorbij kon zijn op het ogenblik dat ze in het getijdenboek werd geschilderd, was een zeer positieve bijdrage. De genoemde auteurs hebben echter geaarzeld de consequenties te trekken uit hun eigen vaststelling. Niet alleen immers verliest

---

(1) Dit gebeurde reeds in 1911: G. VITZTHUM, (Boekbespreking) G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, in Monatsheft für Kunstwissenschaft, dl. IV, 1911, p.517: "... von Herzog Willem IV selbst gestifteten Erinnerungsbild, auf Wunsch der Familie, in deren Besitz die Handschrift ja nog lange verblieb".

de miniatuur bewijskracht voor datering en identificatie indien ze niet origineel doch wel retrospektief is (1). Meer nog, zo de verluchting geen oorspronkelijke compositie is, moet men durven doordenken op de vraag of het historisch evenement dat aan de voorstelling ten grondslag ligt, nog enige betekenis heeft overgehouden in de miniatuur.

Zo de theorie van Lyna juist is kreeg het tafereel in het getijdenboek een nieuwe functie, wat zou blijken uit de aanpassing die het onderging (toevoeging van God, de ridder die de teugels los laat en het hoofd heft in gebed). Het is dan hoegenaamd niet meer noodzakelijk en zelfs niet meer toegelaten de miniatuur te gebruiken voor het vooropgestelde doel.

Hierbij doet zich een opvallende vergissing voor die in de boven aangehaalde verklaringen telkens weerkeerde. Zij is gelegen in het feit dat de miniatuur werd behandeld als een op zich zelf staande eenheid, als een geïsoleerd schilderij. Zij maakt echter deel uit van een groter geheel, in casu een getijdenboek. Wil men dus methodisch te werk gaan moet de miniatuur geconfronteerd worden met de tekst die ze illustreert, met de algemene opvatting van de verluchting in getijdenboeken in het algemeen en met deze van het Turijns-Milanees horarium in het bijzonder, en met andere miniaturen van dezelfde hand.

De tekst van het gebed onder de besproken miniatuur luidt in vertaling als volgt: "Mijn God, Schepper, Vergelder en Beschermer, aanhoor welgevallig de gebeden van de heiligen en van mij; leidt en

---

(1) J. MARROW, (Boekbespreking) Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, intro. P. DURRIEU, Parijs, 1902, in The Art Bulletin, dl. L, 1958, p.204.

richt mij, Uw dienaar, en het mij toevertrouwde volk, opdat wij op deze wijze langs vergankelijke goederen mogen voortschrijden, en op gelukkige wijze de eeuwige goederen mogen bereiken" (1).

De kern van deze tekst is de vrome bede van een prins (2) om goddelijke steun. De Petites Heures van Hertog Jan van Berry tonen bij dezelfde tekst (fol. 106) de hertog in gebed voor een altaar waarboven een Salvator mundi prijkt. Bondiger kon de geciteerde tekst niet geïllustreerd worden.

Over het algemeen zijn de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek echter meer gedetailleerd en realistischer, gevolg van het groter formaat en van de meer geëvolueerde stijl van deze codex. Niettemin zijn de essentiële onderdelen van de voorstelling uit de Petites Heures in het Turijns-Milanees getijdenboek aanwezig, nl. God en een biddende prins. Welke betekenis kan gehecht worden aan al de bijkomende figuren op de besproken miniatuur en welke is bovendien de zin van de gehistorieerde initiaal en van de fries ? Deze beide laatste illustraties mogen immers niet over het hoofd worden gezien vermits de iconografische bespreking der verluchting aantoonde dat deze, zoals o.m. door het gebruik van prefiguren, met het hoofdtafereel of alleszins met de grondideeën van de tekst in ver-

---

(1) Fol. 59 vo. - Vervolledigd door dezelfde tekst in B.N.P., ms. lat., 18014, Petites Heures du duc de Berry, fol. 106. - Zie Bijlage II .

(2) O. KURZ, A Fishing Party at the Court of William VI Count of Holland, Zeeland and Hainault. Notes on a Drawing in the Louvre, in Oud-Holland, dl. LXXI, 1956, p.124 wijst er op dat de tekst "et me servum tuum" (i.p.v. "et me famulam tuam") beduidt dat het handschrift in bezit was van een man wanneer de verluchting werd aangevuld. Hiertegen kan men echter inbrengen dat de tekst reeds geschreven was vóór de ontbrekende miniaturen werden geschilderd.

binding staan. Kunnen al deze schijnbare toevoegingen ten opzichte van de miniatuur in de Petites Heures verklaard worden in functie van het gebed en kan het verlucht blad in dit opzicht in haar geheel uitgelegd worden ? Gezien een der besluiten van de iconografische studie luidde dat de voorstellingen in het Turijns-Milanees getijdenboek alle in functie stonden van de tekst, mag bovengestelde vraag niet apriori als onmogelijk te beantwoorden opzij worden gezet.

In het centrum van het tafereel herkent men een prins vergezeld van zijn hofhouding en van zijn ghesinde: ridders in zijn persoonlijke dienst, militairen en garsoenen; verder maakt een groepje edele vrouwen of hofdames deel uit van het tafereel. Vooraan knielt een boer (1) of in elk geval een man die zijn onderdanigheid betuigt aan de heer. In de fries werden nog verschillende sociale klassen van het volk afgebeeld. Lieden, wellicht kooplui, trekken op naar de stad in de achtergrond. Alleen de prins is in gebed, doch zijn bede spreekt hij niet enkel uit voor zichzelf doch ook voor alle anderen op de miniatuur voorgesteld: het hem "toevertrouwde volk". Zijn gebed wordt dadelijk verhoord: in het tafereel verschijnt God omkranst door cherubs (2). Hij zendt de stralen van zijn licht neer over alle personages. Dit motief wordt herhaald in initiaal en fries: ook hier treffen de stralen van Christus en de H. Geest, in de verluchte letter afgebeeld, de figuren in het landschap der fries. Op deze wijze is het gebed klaar in beeld gebracht: een bede opdat én de prins én zijn volk door hemelse tussenkomst worden geleid.

---

(1) De meeste auteurs zien er een boer in; enkel J. SIX, De plaatselijke gesteldheid..., art. cit., p.108, denkt aan een magistraat.

(2) Cfr. Psalm 80 (79), 2: "Qui sedes super cherubim"; Psalm 99 (98), 1: "Qui sedet super cherubim".

Keren wij thans terug naar de illustratie van het behandelde gebed in de Petites Heures van de Hertog van Berry. Hetgeen ten opzichte van deze miniatuur werd toegevoegd in het Turijns-Milanees getijdenboek zijn militairen, edele vrouwen en het gewone volk, d.w.z. het cunctus populus uit het gebed. Op bovenstaande manier kan het tafereel met het Gebed van een prins op de meest eenvoudige wijze worden verklaard. Thans kan nog gewezen worden op enkele bijzonderheden in het Turijns-Milanees getijdenboek. Een eerste heeft betrekking op de initiaal.

Zoals werd opgemerkt bij de beschrijving van de verluchte bladzijde (cfr. § 1) bestaat er een onderscheid tussen de goddelijke personen op het tafereel en in de aanvangsletter: op het eerste prijkt God de Vader en in de initiaal Christus en de H. Geest. Zij verschillen alle van elkaar en samen vormen zij de Drievuldigheid. De bladzijde is dus duidelijk trinitair opgevat. De drie Personen zijn evenwel in twee groepen gescheiden, waarbij Christus en de H. Geest werden samengevoegd. Aan beide wordt immers volgens een middeleeuwse traditie het scheppingswerk toegeschreven: de Zoon als wijsheid van de Vader, schiep in aanwezigheid van de H. Geest (1). In deze zin schijnt de initiaal ook de eigenschappen van God die in het gebed worden geciteerd in beeld te brengen. Hij wordt nl. beschouwd als creator, redemptor en protector. Hierbij zou het eerste woord kunnen

---

(1) F.P. PICKERING, Literatur und darstellende Kunst im Mittelalter, Berlijn, 1966, p.195-196. - Zie als voorbeeld: B.N.P., ms. lat., 18014, Petites Heures van de Hertog van Berry, (Parijs, ca. 1488), fol. 186: Adam wordt geschapen door twee goddelijke personen, op identieke wijze en met korte baard voorgesteld. Deze miniatuur illustreert de getijden van de H. Geest. Beide personen mogen met deze laatste en met Christus worden vereenzelvigd (A. HEIMANN, Trinitas Creator mundi, in Journal of the Warburg Institute, dl. II, 1938-39, p.49).

slaan op de Zoon én op de H. Geest. De term redemptor heeft daarentegen betrekking op Christus alleen; door de wijze waarop Deze in de initiaal werd voorgesteld zou Hij immers ook als een Salvator mundi kunnen aangezien worden. Bij het woord protector kan weer speciaal aan de H. Geest worden gedacht (1).

Christus en de H. Geest tronen boven de fries als scheppers van het land dat zich onder Hen uitstrekt en van het volk en de dieren die er zich in bewegen. Of aan de H. Geest een eigen functie wordt toegewezen en hier de herinnering levend is aan de intredezang op Pinksterdag (Spiritus Domini replevit orbem terrarum...) is niet onwaarschijnlijk (2). Men kan hier ook denken aan een citaat uit het epistel van Sinksen (Repleti sunt omnes Spiritu sancto... (Hand 2, 4)). Wanneer de Gentse Rederijkers in 1458 op de Poel te Gent het Lam Gods van Van Eyck in beeld brachten, kozen ze de bovenstaande tekst als verklaring bij de Duif die de lieden op de zalige weide verlicht (3).

Een tweede bijzonderheid staat in verband met de weergave van de zee en van het strand met de schepen op het tafereel. Dit decor heeft reeds aanleiding gegeven tot een bijkomende interpretatie: hier wordt echter in het midden gelaten of men te doen heeft met de

---

(1) Cfr. in de hymne Venite Creator Spiritus: "Ductore sic te preavio vitemus omne noxium".

(2) Vergelijk een miniatuur uit de Heures de Louis de Savoye, (B.N.P., ms. lat., 9473, (ca. 1450), fol. 155) bij het begin van de votiefmis tot de H. Geest. De aanvang van het introïtus ("Spiritus Domini replevit orbem terrarum...") is geïllustreerd met een voorstelling van de H. Geest die boven een landschap zijn stralen uitzendt.

(3) Cfr. J. DE BAETS, De gewijde teksten op "Het Lam Gods" kritisch onderzocht, in Verslagen en mededelingen van de koninklijke Vlaamse Academie voor taal- en letterkunde, 1961, p.537 en 614.

symbolische uitbeelding van de woorden: ut sic transeamus uit het gebed, zoals A. Châtelet heeft geopperd (1). Evenmin kan bevestigd worden of men in het naast elkaar plaatsen van land en zee en de toevoeging van een fel bewolkte hemel een allusie mag zien op een der psalmverzen: Omnia quaecumque voluit, Dominus fecit in coelo, et in terra, in mari et in omnibus abyssis... (Ps. 134, 6-7).

Tot slot kan men in verband met de standaard een derde bijzonderheid aanhalen. De vlag vervult een zeer belangrijke betekenis in het leven van iedere heerser. Dit komt o.m. tot uitdrukking in de veldslagen waar het verlies van het vaandel als een nederlaag kan aangezien worden. Men denke hier ook aan het feit dat de vlag aan een lans (hasta signifera) een der symbolen was waarmee een heer in bezit kon gesteld worden van een leen. De vorst die de lans overreikt wordt aangezien als de plaatsvervanger van Christus (2). Biedt de opvallende plaats van het ontplooide vaandel op de miniatuur een allusie op het feit dat de biddende prins zijn gezag dankt aan de Opperheer in de hemel ?

Dergelijk gebed en de illustratie ervan horen ongetwijfeld thuis in de middeleeuwse mentaliteit. Men kan zich zelfs afvragen in hoeverre in de besproken miniatuur de gelediing van de middeleeuwse maatschappij tot uitdrukking werd gebracht, zoals ze sedert de feodaliteit sterk was beklemtoond. Werden in de diverse personages op dit blad adel en derde stand, bevoorrechten en onbevoorrechten bewust uitgebeeld ? De sociale groepen en standen werden in de late middeleeuwen meer dan eens in beeld gebracht. Dikwijls beperkte men zich

---

(1) Les étapes..., p.201.

(2) E. SCHRAMM, Herrschaftszeichen und Staatssymbolik, dl. II, Stuttgart, 1955, p.652.

tot de wereldlijke en kerkelijke oversten en de hogere klassen zoals in het Lam Gods en in de Levensbron uit het Prado te Madrid (1). Soms worden ook de lagere groepen van werklieden en boeren mee afgebeeld. Belangrijk is in dit verband het Bona Vida-tapijt van ca. 1441, bewaard in de kathedraal van Tarragona en vervaardigd in opdracht van Filips de Goede. Het stelt paus, keizer, adel en derde stand voor (2). Een interessante miniatuur treft men aan in een koorboek van 1511. Op een voorstelling waarbij Maximiliaan van Oostenrijk het regentschap over de Nederlanden toevertrouwt aan Margareta van Oostenrijk, herkent men links en rechts op het voorplan de diverse standen. De groep van wereldlijke lieden bestaat uit een edelman, een militair en een landarbeider (3).

Al is de indeling der middeleeuwse groepen en standen dikwijls eerder kunstmatig, toch wordt in de eigentijdse teksten duidelijk de inhoud van begrippen als bellatores en laboratores omschreven en wordt de onderlinge verhouding tussen beide aangegeven. Er bestaan talrijke traktaten en dichtwerken uit die tijd waarin de verhouding van de heer

---

(1) Zie ook in de tapijtenverzameling van de Hertog van Berry (J. GUIFFREY, Inventaires de Jean duc de Berry (1401-1416), dl. II, Parijs, 1896, p.219, nr. 99).

(2) J. GUIFFREY, Histoire de la tapisserie depuis le Moyen Age jusqu'à nos jours, Tours, 1886, p.74. - (Tentoonstellingscatalogus) Le siècle de Bourgogne, Brussel, 1951, p.63-64, nr. 128. - We danken Prof. J.K. Steppe die ons op dit tapijt heeft gewezen. - Er kan hier een parallel getrokken worden met de Politica en Economica van Aristoteles, waarin o.m. over de sociale klassen wordt gehandeld. Een exemplaar, in het Frans vertaald en verlucht te Parijs ca. 1375 kwam later in het bezit van Filips de Goede (K.B.B., Handschriften, 11.201-02; Librye..., p.141, nr. 216 en pl. XIII en XIV).

(3) STADSARCHIEF, MECHELEN, fol. 1 vo, (afb. R. WANGERMEE, La musique flamande dans la société des XVe et XVIe siècles, Brussel, 1965, pl. 20, tegenover p.62.

tot zijn onderdanen besproken wordt, waarin gewezen wordt op de plichten van de hogere en waar de noodzakelijke eigenschappen van de overste worden omschreven. De verzen van dichters zoals Willem van Hildegaersberch die in het begin van de XVe eeuw aan het hof van Beieren verbonden was, zijn in dit opzicht zeer treffend. Titels als Exempel van Heren en Van tregiment van goeden heren spreken reeds op zichzelf (1). De inhoud beklemtoont als essentiële verdienste van de prins: Een machtigh heer van goeden zeden is syn volc een salicheyt (2).

Ook Georges Chastellain, o.a. in zijn Miroer des nobles hommes (3) wijst er op dat de adel, de hogere stand in de maatschappij, een belangrijke taak heeft ten opzichte van het volk, enerzijds een belerende, anderzijds een beschermende. Dit alles was eigen aan het ridderideaal (4). Het besproken gebed in het horarium drukt deze verantwoordelijkheid van de edele heer, tegenover al wie onder hem staat, op een hoog religieus niveau uit.

De verklaring die in deze bladzijden aan de verluchte pagina werd gegeven heeft dat voor op de interpretaties die hoger werden opgesomd, dat ze in de traditie ligt van het geheel van de verluch-

---

(1) WILLEM VAN HILDEGAERSBERCH, Gedichten, ed. W. BISSCHOP en E. VERWYS, 's-Gravenhage, 1870, p.101-102 en 149-153.

(2) IDEM, o.c., p.101, vers 10-11.

(3) GEORGES CHASTELLAIN, Oeuvres, ed. KERVYN DE LETTENHOVE, dl. VI, Brussel, 1864, p.203-215.

(4) J. HUIZINGA, o.c., p.67-69; J. EVANS, Leven in de Middeleeuwen, Amsterdam-Leuven, 1959, p.22 en 38; D.M. BELL, L'idéal éthique de la royauté en France au Moyen Age d'après quelques moralités de ce temps, Genève-Parijs, 1962, p.110 e.v.; G. COHEN, Histoire de la chevallerie en France au Moyen Age, Parijs, (1949), p.174 e.v.: E. LOUSSE, La société d'ancien régime. Organisation et représentation corporatives, Leuven-Brugge, 1952, p.103.

ting in het Turijns-Milanees getijdenboek, dat ze de inhoud van het gebed inschakelt in de poging tot uitleg. Dit was wel de grootste vergissing die tot hiertoe werd begaan bij de poging tot verklaring van het tafereel: het werd geïsoleerd en uit zijn context gelicht. De voorgestelde verklaring loopt bovendien niet verloren in een historische interpretatie die, zoals blijkt uit de opsomming der hypothesen van de diverse auteurs, niet voldoende kan verantwoord worden. Ten voordele van de gegeven uitleg spreekt ook het feit dat, zoals bij de besluiten van het iconografisch onderzoek werd aangetoond, men bij de voltooiing van het handschrift de hulp moet gehad hebben van klerken en theologen, die bij dit gebed eerder een afbeelding met religieuze betekenis zouden voorzien hebben dan een illustratie met louter historische inhoud of grondslag.

Met deze miniatuur in het horarium te plaatsen heeft de miniaturist wellicht geen historische gebeurtenis willen oproepen. De zuiver religieuze bedoeling primeert. De inhoud van het tafereel kan bijgevolg bezwaarlijk aangewend worden voor de datering ervan.

§ 4. DE HISTORISCHE ACHTERGROND VAN DE VOORSTELLING.

Ofschoon in voorgaand paragraaf werd vastgesteld dat het Gebed van een prins een eigen zin kan hebben in functie van de tekst in het horarium, kan men toch niet ontkennen dat bepaalde details onmiskenbaar op een historisch verband wijzen. Hier worden bedoeld het wapen op de standaard, het kenteken van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse en het portretmatige karakter van bepaalde figuren. Deze gegevens kunnen niet stilzwijgend worden voorbijgegaan en volgende bladzijden worden er bijgevolg aan gewijd.

A. DE ORDE VAN SINT-ANTONIUS VAN BARBEFOSSE.

Het wordt door niemand betwist dat de standaard de kleuren en stukken vertoont uit het wapen van de Beierse hertogen die regeerden over Henegouwen, Holland en Zeeland. Het ziet er dan ook naar uit dat de oorspronkelijke voorstelling die in de miniatuur waarschijnlijk gedeeltelijk wordt herhaald, in verband moet gebracht worden met een lid van dit huis. Zoals blijkt uit het eerste paragraaf van dit artikel werd dit trouwens meer dan eens beproefd. Andere karakteristieken wijzen eveneens naar hetzelfde hertogelijk geslacht.

De vraag of het kenteken van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse kan bijdragen tot de identificatie van de ridder die het draagt, houdt verband met de geschiedenis van deze Orde. Deze laatste kwestie is eens te meer een onduidelijke zaak, waaraan tot op heden geen volledige studie is gewijd. Een goede synthese werd wel gepubliceerd door P. Noordeloos die er echter niet in geslaagd is de oorsprong volledig op te klaren (1).

Dat de Orde een kapel te Barbefosse, in het woud van Havré (bij Bergen), tot centrum had staat buiten kijf. Volgens de enen echter zou hertog Albrecht van Beieren in 1382 de Orde hebben ingesteld nadat een epidemie van "Sint-Antoniusvuur" Henegouwen had geteisterd. Ze zou vaste vorm gekregen hebben toen enkele jaren later, nl. in 1385, Albrecht een leger naar Pruisen had gezonden om de Teutoonse

---

(1) P. NOORDELOOS, Enige gegevens over Broederschappen van St. Antonius, in Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg, dl. LXXXV, 1949, p.486-491. - J. HUIZINGA, o.c., p.101 met bibliografie.

ridders bij te staan (1). Volgens een andere opvatting zou de Orde ca. 1385 gesticht zijn door de graaf van Oostervant, de toekomstige Willem IV(VI)(2). Een derde groep neemt aan dat de vereniging tot stand kwam tengevolge van het toenemen van de kultus tot de H. Antonius (3).

Enkel deze laatste opvatting kan gesteund worden door archivalia. Op 30 oktober 1389 ontving Gerard II van Edingen, heer van Havré en kastelein van Bergen (4), van Clemens VII toestemming een kapel

---

(1) K.B.B., Handschriften, 6554, Mémoire pour la guerre de Prusse (1382), fol. 57vo: "Albert de Baviere, conte d'Hainau poussé d'un zele de la religion, resolut d'envoier une armée dans la Prusse au secours des chevaliers Teutoniques et a cet effet fit d'une l'ordre des chevaliers de St. Antoine qu'il venoit d'instituer, un conetable et un marechal de camp, et les freres d'Antoin, de Ligne, d'Havré, et de Boussu avec plusiers autres s'enrollerent pour cette entreprise, laquelle neanmoins fut differee iusqu'en l'an 1385, auquel Guillame d'Ostrevant fils du duc Albert fut fait chef de l'armee". - P. HELYOT, Histoire des ordres monastiques, dl. VIII, Parijs, 1719, p.289; F. VINCHANT, Annales de la province et comté du Hainaut, dl. III, Brussel, 1848, p.272-273; L. DEVILLERS, La chevalerie et le prieuré de Saint-Antoine- en-Barbefosse. Notice, in Annales de la Société archéologique de Belgique, 2e reeks, dl. I, 1865, p.561; IDEM, Sur les expéditions des comtes de Hainaut et de Hollande en Prusse, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 4e reeks, dl. V, 1878, p.128, voetnoot 1; F. HACHEZ, Complément aux notices publiées sur les chevaliers de Saint-Antoine en Barbefosse, en Havré, in Annales de la Société archéologique de Belgique, 5e reeks, dl. V, 1903, p.97; K. PETIT, La chevalerie et le prieuré de Saint-Antoine en Barbefosse, Brussel, 1943, p.8; P. GANZ, Die Abzeichen der Ritterorden, in Schweizer Archiv für Heraldik, 1965, p.54.

(2) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. II, p.293. - De fout is waarschijnlijk ontstaan door een verkeerde interpretatie van de Mémoire ~~de~~ pour la guerre de Prusse, vermeld in voetnoot 1.

(3) A. DE REUME, Origine de l'église et du pélerinage de St. Antoine en Barbefosse et du nouvel établissement de la confrérie de ce grand saint, Brussel, 1854; P. NOORDELOOS, art. cit., p.487.

(4) E. POUMON, Havré. Le duché. Le village. Le prieuré de St.-Antoine en Barbefosse, Vilvoorde, 1947, p.16.

ter ere van Sint-Antonius te Havré op te richten (1). Dit geschiedde op een plaats waar mogelijk reeds een kluis bestond (2). Gezien de snel groeiende betekenis van de verering tot Sint-Antonius aldaar zou in 1402 door de heer van Havré en zijn mederidders besloten zijn een Orde op te richten. Documenten over enige tussenkomst van Albrecht of Willem in een stichting zijn onbekend. Evenwel wordt aanvaard dat Albrecht in 1402 zijn goedkeuring zou gehecht hebben aan de oprichting (3).

Het ziet er naar uit dat de meningen waarin de stichting toegeschreven wordt aan Albrecht of Willem steunen op een vergissing. In 1380 werd immers te Bergen een Confrerie van Sint-Joris opgericht, waarschijnlijk door of onder patroonschap van Willem van Beieren, op dat ogenblik drager van de titel van graaf van Oostervant (4). In dat opzicht is het tekenend dat dezelfde legertroep die in 1385 naar Pruisen getrokken is - een veldtocht tijdens dewelke de Orde van Sint-Antonius, zoals hoger werd beweerd, haar definitief uitzicht zou hebben gekregen - het volgende jaar tijdens een andere expeditie onder

---

(1) VATIKAANS ARCHIEF, ROME, Regesta Avinionensia, nr. 263, fol. 488. - Analecta Vaticana-Belgica, dl. III, Suppliques et lettres de Clement VII (1379-1394), dl. XIII, 1934, p.690, nr. 1883. - (Tentoonstellingscatalogus) Trésors d'art de Saint Denis en Broqueroie, Bergen, 1968, p.77.

(2) E. POUMON, o.c., p.84.

(3) Cfr. A. DE REUME, o.c. (volgens P. NOORDELOOS, art. cit., p.487, voetnoot 39).

(4) Statuten van 19 mei 1380 bij L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. II, p.292-293, nr. DLXXII; het zegel van Willem van Oostervant hangt aan de akte. - De Broederschap zou een eigen vlag bezeten hebben, langs de ene zijde met Sint-Joris en de wapens van Beieren en van Henegouwen, langs de andere kant op rode grond een gouden eg met als devies: "Evertit et aequat" (F. von LOEHER, o.c., dl. I, p.188; F. VINCHANT, o.c., dl. II, p.278; E. VERWYS, De oorlogen..., o.c., p.XIII).

de bescherming stond van Sint-Joris (1).

De verklaring als zou de stichting van de Orde de uitloper zijn van een cultus is blijkbaar de meest aanvaardbare. Mogelijk ging deze de oprichting der kapel vooraf en bezat de Orde oorspronkelijk eerder een plaatselijke betekenis. Gewoonlijk neemt men aan dat ze in het begin een militair oogmerk bezat doch dat ze in 1420 onder Jacoba van Beieren zou omgevormd zijn tot een ware broederschap. Zeker is dit echter niet. Men weet enkel dat deze hertogin op 11 juni 1420 een ordonnantie in het licht gaf, bedoeld als aanvulling en nieuwe interpretatie van de eerste statuten (2). Termen als: noble et devote ordonne, confrarie en confrères (3) geven enige aanduiding om het militaire element geenszins als primair en overwegend te beschouwen. Men dient echter geen voorbarige conclusie te trekken uit deze terminologie. J. Huizinga wees er immers op dat in de ridderorden een zekere geestelijke waarde steeds op de voorgrond trad (4) en bovendien treft men de omschrijvingen die zoëven werden gebezigd trouwens ook aan bij andere Orden, zoals b.v. die van het Gulden Vlies en van de Kousen-

---

(1) F. VINCHANT, o.c., dl. III, p.278; S. MULLER, Die Hollantsche Cronike van den heraut. Een studie over de Hollandsche geschiedbronnen uit het Beyersche tijdperk, in Bijdragen van vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, dl. III, 2, 1885, p.119.

(2) Vergelijk K.B.B., Handschriften, fonds Goethals, 707, fol. 34-37, statuten (1420), ed. P. NOORDELOOS, art. cit., p.494-497.

(3) K.B.B., Handschriften, fonds Goethals, 707, fol. 39 en passim. - F. HACHEZ, o.c., p.103; P. NOORDELOOS, art. cit., p.487.

(4) J. HUIZINGA, o.c., p.98-100.

band (1). Belangrijker is het feit dat vrouwen waren toegelaten (2). Uit een bewaard wapenboek van de Sint-Antoniusorde blijkt dat de halsketen werd gevormd door een koord of touw waarin verschillende knopen waren gelegd en waaraan een tau gehecht was met een klokje (3), emblemen ontleend aan de attributen van de H. Antonius (4).

In 1415 werd een priorij van Antonieten, afkomstig uit Saint-Didier-la-Mothe (Dauphiné, Isère) aan de kapel te Havré toegevoegd (5). Vanaf dat jaar werd het vermelde wapenboek of register van de leden van de Orde bijgehouden (6). Op de eerste bladzijde prijkt het wapen-

---

(1) Zie over de terminologie: E. VERWIJS en J. VERDAM, Middelnederlandsch woordenboek, dl. V, 's-Gravenhage, 1903, kol. 1949; J. HUIZINGA, o.c., p.99 en (Tentoonstellingscatalogus) Het Gulden Vlies, Brugge, 1962, p.25 en 31; over geestelijke aspecten: B. HEYDENREICH, Ritterorden und Rittergesellschaften. Ihre Entwicklung von späten Mittelalter bis zur Neuzeit. Ein Beitrag zur Phaleristik, Würzburg, 1960, p.50-51. - In verband met de Orde van de Kousenband, zie Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 92.

(2) Zie handschrift geciteerd in voetnoot 2 , p.546. - Ook kanunnikessen van Bergen zouden lid geweest zijn (K. PETIT, o.c., p.13).

(3) "Insigne candidatorum, collarium aureum in normam eremiticae cordae confectum, cui fulcrum appenderet, et ab eo campanula aurea" (Cfr. J.E. DEMARTEAU, Mons capitale du Hainaut avec une chronologie résumée des comptes jusqu'à Philippe-le-Beau par Nicolas de Guise, Bergen, 1872, p.146).

(4) J.J.M. TIMMERS, o.c., p.104. - Vele voorstellingen waarop figuren met de halsketen met het klokje voorkomen werden in verband gebracht met het Beierse huis, zie verder Deel II, p. 79 - 80). - Zie verder een lijst van afbeeldingen bij P. NOORDELOOS, art. cit., p.488 e.v.; zie ook een beeld van de H. Katharina, (Gelre, XVIe eeuw) dat bewaard wordt in het Rijksmuseum te Amsterdam en dat getooid is met het ordekenteken (afb. J.J.M. TIMMERS, Houten beelden. De houtsculptuur in de Noordelijke Nederlanden tijdens de late Middeleeuwen, Amsterdam-Antwerpen, 1949, pl. 44 b).

(5) E. POUMON, o.c., p.85; K. PETIT, o.c., p.9; F. HACHEZ, art.cit., p.97.

(6) K.B.B., Handschriften, fonds Goethals, 707, fol. 39: "Se sont ceulx de l'an mil IIII^{C} XV et XVI en nombre de XLIX qui entroient en icelle de noble et devote ordonne".

schild van Margareta van Bourgondië, echtgenote van Willem IV(VI), en op de tweede dit van hun dochter Jacoba (1). Willem zelf en zijn broer Jan komen niet voor. Wel wordt aangenomen dat eerstgenoemde vanaf 1404 grootmeester der Orde was (2). Dat hij inderdaad lid was zou bevestigd worden door het feit dat Willem in 1407-1408 een glasraam met zijn devies aan de kapel van Sint-Antonius te Havré boven het hoogaltaar liet aanbrengen (3).

Of Jan van Beieren, elect-bisschop van Luik, van de Orde deel uitmaakte is onbekend: het feit kan noch door documenten, noch door afbeeldingen bevestigd worden. Het valt op dat de vermelde ledenlijst hoofdzakelijk lieden van de Henegouwse, Hollandse en Zeelandse adel bevat. Toch komt b.v. op de derde bladzijde Jan van Heinsberg uit het Land van Loon voor, die in 1419 prinsbisschop van Luik zou worden (4).

De Beierse prinsen blijken in elk geval de Orde van Sint-Antonius zeer genegen geweest te zijn. Hierop wijst het lidmaatschap van Margareta, Jacoba en waarschijnlijk van Willem IV(VI). Genoemde Margareta schonk in 1418 aan de kapel van Barbefosse haar geschilderd portret en in 1419 een glasraam met haar patrones (5). Jacoba's tweede echt-

---

(1) Jacoba bezat een gouden ordeteken: "Dair was een gulden oirden van sinte Anthonis tot Haveressch in Henegouwen" (Deël II, Bewijsstuk 3, nr. 132 (p.CCCCLVII°).

(2) F. HACHEZ, art. cit., p.104.

(3) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 68 (p.CCLVII°).

(4) Tevoren aartsdiaken van Haspengouw (J. DARIS, Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVe siècle, Luik, 1887, p.144). - Zijn naam komt voor in de groep van hen die in 1415-1416 zijn opgenomen. Doch zijn schild blijkt een latere toevoeging te zijn aan de codex. Mogelijk dateert deze van na 1419 vermits het bijschrift vermeldt: "Jan de Huyseberghe, bisschop van Luik": deze functie bekleedde hij pas vanaf genoemde datum.

(5) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 101 (p.CCCLXVIII°).

genoot, Jan IV van Brabant, zou in 1423 eveneens toetreden en aan de kapel zijn portret overmaken (1).

Hiermede is echter niet alles gezegd omtrent de vroegste geschiedenis van de Orde en de rol van Willem IV(VI). Als een bewijs voor zijn lidmaatschap werd ten onrechte een tekst aangehaald uit de kroniek van Johannes de Beka:
Ende hertoge Willem voersz. placht een sac te dragen om den hals mit sinen ridderen ende knechten ende was van een tuyn gemaket ende voir mit enen hecke gesloten, dair men den tuyn op ende an dede ende dat sac hadde die hertoge gedragen lange wyl eer hy voir Hagesteyn quam ende int gemeen wist men niet wat die tuyn bedieden mocht (2).

Wanneer men dit citaat vergelijkt met de beschrijving van het halssnoer van de Orde van Sint-Antonius is er weinig overeenkomst. Het gaat hier evenwel om een ander embleem: een tuin of omheining met een hek afgesloten. Wat betekent dit ? Het valt op dat bij het lezen der rekeningen van de tresorier van het graafschap Holland regelmatig betalingen voorkomen van tunen, die bestemd waren om weggeschonken te worden aan ridders en vreemde edellieden (3).

De tuun of tuyn is een embleem dat veel voorkomt in verband met de iconografie der graven van Holland vanaf Willem IV(VI), doch dat

---

(1) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 111 (p.CCCLXXXIV°).

(2) JOHANNES DE BEKA, Chronicon auctius. - Veteris aevi analecta, ed. A. MATTHAEUS, dl. III, 's-Gravenhage, 1738, p.324.

(3) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 85, fol. LXXV - LXXV vo (p. CCCXXV° - CCCXXVI°); rek. 87, fol. XXXIIII (p.CCCXXXIII°); rek. 90, fol. L (p.CCCXXXVII°); rek. 91, fol. XLVI vo, XLVII en XLVII vo (p.CCCXXXIX - CCCXXXVI°); rek. 92, fol. XXXIIII vo (p.CCCXLVI° - CCCXLVII°); rek. 93, fol. XXXIIII - XXXIIII vo (p.CCCLII° - CCCLIII°). - Nr. 98, fol. 59 vo en 60 vo (p.CCCLVIII en CCCLX). - Nr. 103, rek. 107, fol. 26 - 26 vo (p.CCCLXX - CCCLXXI°).

nochtans onder zijn voorganger, hertog Albrecht, moet bestaan hebben. Men kan het zich voorstellen als een schutting met een hek dat o.a.
112 op zegels en munten aangetroffen wordt. Het embleem wordt in verband gebracht met een krijgskundig bouwwerk, door Willem IV(VI) in 1405 bij de belegering van Hagestein rond de stad opgericht om te verhinderen dat de belegerden de stad zouden ontvluchten (1).
Dat dit zinloos is bewijzen teksten van 1390-1391 die aantonen dat de tuyn als embleem ouder is. In genoemde teksten is immers reeds sprake van: Minen heren van Oistervant een tuyn van siinre oerdenen, die hi voert gaf den hertoge van Lancaster (2). In 1398-1399 laat Albrecht van Beieren door een schilder een wapen mitte getymmer ende mitte tuyn vervaardigen (3) en worden er ook tuinen uitgedeeld onder hen die schitterden in de strijd tegen de Friezen (4). Men heeft zich dan ook afgevraagd of dit kenteken niet in verband stond met een "Orde van de Tuin" die reeds onder Albrecht heeft bestaan (5). Ridderverenigingen met dezelfde benaming vindt men later in Beieren en

---

(1) JOHANNES DE BEKA, o.c., dl. III, p.324; P.J. VAN WINTER, De Hollandse Tuin, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. VIII, 1957, p.38.

(2) E. VERWIJS, o.c., p.602. - Zie ook H. VAN WIJN, Bijvoegsels en aanmerkingen bestaande in noodige naleezingen van de vaderlandsche historie van Jan Wagenaar, dl. I, Amsterdam, 1797, p.198.

(3) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 79, fol. 76 (p.CCXXXV°).

(4) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 61, fol. 52-53 (p.CCXXXIII° - CCXXXIV°).

(5) De eerste vermeldingen komen van J. WAGENAAR, Vaderlandsche historie, dl. III, Amsterdam, 1752, p.373 en van W.H.J. VAN WESTREENEN, Essai historique sur les anciens ordres de chevalerie institués dans les Pays-Bas, 's-Gravenhage, 1807, p.8 e.v.

Zwitserland terug (1).

Door sommige Noordnederlandse historici wordt het bestaan van zulke Orde in Holland geloochend, o.a. door M.L. d'Yvoy van Mydrecht (2) die in plaats van tuin "Toine" leest en dit woord aanziet als een verbastering van "Sint-Antonius". Om zijn mening te staven merkt hij op dat de tuin enkel op munten voorkomt die te Valenciennes zouden geslagen zijn en op zegels die eveneens van Henegouwse herkomst zouden zijn. Ook L. Verwijs en E. Verdam vertaalden "tuin" door "keten" en vereenzelvigden de tuyn in de boven geciteerde teksten met het halssnoer van de Sint-Antoniusorde (3).

Later onderzoek heeft uitgewezen dat het argument van de zegels en munten foutief is (4): dergelijk embleem figureert ook op de genoemde voorwerpen in Holland. Verder beschikt men over volgende Hollandse bronnen betreffende de tuin: de hoger aangehaalde tekst van

114 Jan de Beka en een gravure van Jacob Cornelisz. van Oostzanen uit 1518 met een voorstelling van Willem IV(VI) en van zijn dochter Jacoba van Beieren, waarbij de tuin geborduurd is op het dekkleed van haar paard en de vederbos op Willems helm geplant is in een tuin.

---

(1) P.J. VAN WINTER, art. cit., p.45 e.v.; zie hier p.46, afb. 122,
113 het portret van Peter Stromayer van Neurenberg (gewassen pentekening, ca. 1506 naar een schilderij ?), (naar E. BUCHNER, Das deutsche Bildnis der Spätgotik und der frühen Dürerzeit, Berlijn, 1953, afb. 2).

(2) Verhandeling ter betoog, dat er in Holland, ten tyde van Willem VI, graaf van Holland, geene ridderorde van den Tuin is ingesteld, noch aldaer of elders immer bestaen heeft, (Verhandeling der tweede klasse van het koninklijk Nederlandsch Instituut van Wetenschappen, nr. 4), Amsterdam, 1827, p.93.

(3) Middelnerderlandsch Woordenboek, dl. VIII, 's-Gravenhage, 1916, kol. 789.

(4) H.E. VAN GELDER, De Nederlandse munten, Utrecht-Antwerpen, 1965, p.41 en 271; P.J. VAN WINTER, art. cit., p.40.

Het betreft hier echter twee late documenten. Van 1473 dateert een graftombe van Willem van Schagen, bastaardzoon van Albrecht van Beieren, in de kerk te Schagen (thans in het Museum aldaar) waar naast de gisant een helm is gebeiteld die als teken een leeuw voert staande in een tuin (1).

Op welke wijze zijn deze iconografische voorstellingen in verband te brengen met de teksten ? Uit de rekeninguittreksels waarin sprake is van de schenking van tuinen blijkt dat het gaat om kostbaarheden in zilver of goud. Eens wordt melding gemaakt van enen gulden hexsel mit enen groten dyamant anden voirs. tuyn gehangen (2). Het gaat in deze teksten duidelijk om een voorwerp dat vooral bedoeld was als geschenk en dat zichtbaar kon gedragen worden om de hals. Dat het woord echter niet synoniem is van halssnoer, blijkt duidelijk uit het feit dat in dezelfde rekeningen de termen halsbant of colyer regelmatig voorkomen (3). Het ziet er dan ook naar uit dat de vermelding "Tuin" duidelijk een zeer bepaald soort halssnoer, een onderscheidingsteken voorstelt in de vorm van een afsluiting of omrastering. Een tekst zoals: om enen tuyn anden selven crusen beneden an den voet te maken (4) geeft inderdaad de indruk dat een schutting wordt bedoeld, zoals ze voorkomt op munten, zegels en het overige

---

(1) Afb. P.J. VAN WINTER, art. cit., afb. 15, p.54.

(2) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. XLVII (p.CCCXXXVIII°); of fol. XLVII vo (p.CCCXXXVI°): "... van enen sulveren tuyn ende van enen hexsel dat anden selven tuyn gehangen wort"; rek. 92, fol. XXIIII vo (p.CCCXLVI° - CCCXLVII°): "... gulde spannen dair dat een af gegeven wart... ende gehangen an sinen tuyn".

(3) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 96, fol. XXXV (p.CCCXLII°) - Nr. 113, rek. 125, fol. 43 vo (p.CCCXCIX°).

(4) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XXXIIII vo (p.CCCXLVI°).

vermelde iconografisch materiaal (1).

Is deze tuin het kenteken van een Orde ? De reeds boven aangehaalde tekst: tuyn van siinre oerdene, zou dit kunnen doen veronderstellen evenals de vaststelling dat later in andere gewesten soortgelijke Orden bestonden. In een ander rekeninguittreksel is sprake van twee tuinen waarvan één gegeven wordt aan een zekere Floris van Tolle mit Sint Anthonis oerde (2). Het blijkt in deze laatste woorden te gaan om de tau met klokje. Deze emblemen worden blijkbaar occasioneel aan de keten of tuin gehangen, op dezelfde wijze als boven een speld met diamant aan een tuin werd toegevoegd. Uit de statuten van deze Orde blijkt o.a. dat het niet toegelaten was het kenteken van de vereniging met dit van een andere samen te voegen. Dit pleit tegen de idee als zou de tuin als ordekenteken moeten worden aangezien. Bovendien, in de teksten wordt het Antoniusinsigne oirden genoemd (cfr. voetnoot 1,p.548). In het andere geval spreekt men slechts van tuyn of tuun om het kenteken aan te duiden.

Ofschoon P.J. Van Winter het bestaan van een Orde van de Tuin, die na ca. 1433 in onbruik zou geraakt zijn, affirmeert (3), lijkt dit echter onvoldoende bewezen. Een andere verklaring is dus niet uitgesloten. In de Hollandse iconografie speelt de tuin een belangrijke rol. De benaming "Hollandse tuin" zal trouwens sedert de Bataafse tijd een duidelijk omschreven begrip worden. Het gaat om een heraldisch embleem dat waarschijnlijk oorspronkelijk een territoriale

---

(1) In een rekening wordt Willem Caey, bontwerker, betaalt om zijde te kopen voor 12 tuinen (Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 125, fol. 66 (p.CCCC°)). Betreft het hier tuinen die op de kledij moesten genaaid worden of is de zijde bestemd voor het vervaardigen van halssnoeren ?

(2) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 98, fol. 60 vo (p.CCCLX°).

(3) P.J. VAN WINTER, art. cit., p.54.

waarde had als symbool van de beschutting en de vereniging van de verspreide graafschappen van de hertogen van Beieren in de Nederlanden (1). De idee van eenheid en afgeslotenheid bleef later bewaard. Het is niet uitgesloten dat het thema van de tuin op een literaire basis berust.

In deze zin is de Tuin als kenteken symbolisch op te vatten (2). Er is voorlopig geen enkel bewijs dat het hier zou gaan om een echte orde. In dat geval zou men er wellicht niet zo kwistig mee omgesprongen zijn en zouden de tuinen op een meer plechtige en officiële wijze geschonken zijn dan uit de documenten blijkt. De teksten doen evenwel veronderstellen dat het ging om een zekere onderscheiding. Bij wijze van hypothese zou men hier kunnen aannemen dat Albrecht van Beieren de Tuin heeft aangezien als een embleem met een welomschreven symbolische betekenis, dat mogelijk in verband gebracht werd met een devies, en in zekere zin analoog is met de knoestige stok van Lodewijk van Orleans, de schaaf van Jan zonder Vrees en de vuurslag van Filips

---

(1) IDEM, art. cit., p.38 e.v.

(2) Cfr. een voorstelling met een vrouw omsloten en beschut door een "tuin" en die door de mannen moet veroverd worden in The Cleveland Museum of Art, John L. Severance Fund. 56.40, (ca. 1490), (afb. W.D. WIXOM, Treasures from Medieval France, Cleveland, 1967, p.314-315). - Zie ander voorbeeld van gebruik van de beschutting als embleem: P. QUARRE, Plaques de fondations d'Isabelle de Portugal, duchesse de Bourgogne, aux Chartreuses de Bâle et de Champmol-les-Dÿon, uittr. Jahresbericht 1959 des historischen Museums, Bazel, 1960, p.33. - Op een miniatuur met Ralph Neville, graaf van Westmoreland en zijn kinderen (B.N.P., ms. lat., 1158, getijdenboek, (Frans, 1410-1430), fol. 27 vo) zijn alle getooid met een versiering om de hals in de vorm van een hekken, in het midden gesloten door een hert. Men neemt aan dat genoemde graaf een Orde van het hert heeft ingesteld (L. DELISLE, Sir Kenelm Digby et les anciens rapports des bibliothèques françaises avec la Grande-Bretagne, Parijs, 1892, p.23).

de Goede. Het is niet uitgesloten dat genoemde Beierse hertog en zijn opvolgers het embleem lieten vermenigvuldigen in kostbaar metaal om het uit te delen en op deze wijze te laten kennen (1).

Tot op heden werd geen enkel document opgedolven waaruit het bestaan van een Orde van de Tuin blijkt en zelfs is geen enkele voorstelling van Beierse prinsen bekend, getooid met een halsketen die hoger werd beschreven. Men kan dan ook in geen geval verwachten dat de prins op de verluchting on de hals een ander insigne zou moeten dragen dan dat van de Orde van Sint-Antonius. Het ontbreken van het kentéken van de Tuin belet dus niet de voorgestelde identificatie van de hoofdfiguur. Het voorkomen van de standaard met de kleuren van Beieren-Holland-Henegouwen en een prins met de Sint-Antoniusorde zijn niet met elkaar in tegenspraak.
Het kan hier gaan om Albrecht van Beieren of om zijn zoon Willem. Of men in hem Jan van Beieren mag herkennen kan niet gezegd worden. In elk geval ontbreken documenten die het lidmaatschap van deze laatste bevestigen. Op het probleem der identificatie zal nog even verder ingegaan worden.

---

(1) Analoog geval: [R. PLANCHER], Histoire générale et particulière de Bourgogne, avec des notes, des dissertations et les preuves justificatives, dl. III, Dijon, 1748, p.233: Jan zonder Vrees wil "faire connoître et communiquer la devise qu'il avoit prise. C'était un rabot, avec les paroles, Je le tiens. Il en fit faire un si grand nombre, qu'en un seul jour il en distribua aux Seigneurs et Chevaliers de la Cour, 315, tous d'or et garnis de diamants" (mei 1406).

B. DE IDENTIFICATIE VAN DE FIGUREN.

a) Het portret van Willem van Beieren.

Het identificeren van een of meerdere portretten op het Gebed van een prins is van meet af aan grotendeels afhankelijk geweest van de historische interpretatie die aan de scène werd gegeven. Zoals men zich herinnert hebben de vroegste onderzoekers van het Turijns-Milanees getijdenboek de voornaamste ruiter met Willem IV(VI) geïdentificeerd omwille van het geschiedkundig feit dat men in deze miniatuur meende te herkennen. P. Durrieu (1) oordeelde dat hij deze opinie kon versterken door te wijzen op de gelijkenis tussen het gelaat van de ruiter en een portret uit de Recueil d'Arras, een bundel tekeningen van vorsten, edelen en belangrijke personages uit de Nederlanden, samengesteld door Jacques Leboucq in de tweede helft der XVIe eeuw (2). Het portret uit dit handschrift waarop Durrieu doelde, draagt als
115 onderschrift: Guillame comte de Haynnault, Hollande, Zeellande, etc. (fol. 31). Volgens G. Hulin de Loo (3) ging het hier echter niet om Willem IV(VI) doch wel om zijn overgrootvader Willem I(III)(1304-1337). De Gentse geleerde baseerde zich voor zijn kritiek op de opeenvolging van de portretten in genoemd Recueil. Inderdaad volgen op de figuur waarvan boven het onderschrift werd gegeven, het portret van Jehenne de Valloys, femme de Guillame, comte de Haynault, d.w.z. van de echtgenote van de vermelde Willem I (fol. 32) en ver-

(1) Quelques portraits historiques..., art. cit., p.2.

(2) BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, ATRECHT, ms. 266, fol. 31. - Cfr. L. QUARRE - REYBOURBON, Trois recueils de portraits aux crayons ou à la plume représentant des souverains et des personnages de la France et des Pays-Bas, in Bulletin de la Commission historique du département du Nord, dl. XIII, 1900, p.5 e.v.

(3) A propos de "Quelques portraits...", art. cit., p.43-44.

der de afbeeldingen van diens vader en moeder (zie Stamtafel II) (fol. 33-34). Hulin de Loo heeft dit zeer terecht opgemerkt. Twee andere factoren versterken zijn twijfel. Onder het portret van genoemde Willem ontbreekt de vermelding van hertog van Beieren, terwijl de tekenaar zich voor het overige houdt aan een duidelijke titulatuur. De regering over Henegouwen, Holland en Zeeland begint pas met Willem III(V) (1354-1389). Een tweede opmerking staat in verband met de kledij: de geportretteerde draagt een klederdracht die wijst op de XIVe en niet op de XVe eeuw. De vergelijking van P. Durrieu is dus volkomen onjuist.

Hoger werd ook reeds melding gemaakt van een overeenkomst van
116 de vermeende Willem IV(VI) met een der tien gravenbeeldjes of plorannen, bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam. Deze bronzen zijn zeer waarschijnlijk afkomstig van het praalgraf van Isabella van Bourbon (+ 1465) dat door haar dochter Maria van Bourgondië in 1476 (of 1478) in de kerk van de Sint-Michielsabdij te Antwerpen werd gesticht (1). Plaatst men de ruiter op de miniatuur en een der plorannen naast elkaar dan treft men wel een opvallende overeenkomst in de kledij aan: een hoge vilten hoed met platte, brede boord, een korte houppelande (bij het beeldje om het middel met een gordel vastgesnoerd) met bonten versiering, het kenteken van de Sint-Antoniusorde om de hals en de lange pronkmouwen.

De geschiedenis van deze bronzen figuren is zeer ingewikkeld. Wie stelde het beeldje in kwestie voor ? Aan het graf te Antwerpen

---

(1) Het ligbeeld van het graf bevindt zich thans in de Antwerpse kathedraal. - Over de geschiedenis zie J. LEEUWENBERG, De tien bronzen "plorannen" in het Rijksmuseum te Amsterdam, hun herkomst en de voorbeelden waaraan zij zijn ontleend, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. XIII, 1951, p.23.

kwam deze ploran voor onder de naam van Albrecht van Beieren, vader van Willem IV(VI). Dit kan men opmaken uit de beschrijving door Daniël Papebrochius van het tijdens de Reformatie gedeeltelijk vernielde graf (1). De aanwezigheid van Albrechts figuur bij deze tombe kan gerechtvaardigd worden door het feit dat hij de overgrootvader was van Isabella van Bourbon wiens gebeente in de tombe rustte (2). De beeldjes rondom dit graf zijn echter niet oorspronkelijk. De meeste komen in spiegelbeeld overeen met die van een ouder graf dat door Filips de Goede in 1458 in de Carmelietenkerk te Brussel was opgericht ter nagedachtenis van Johanna van Brabant (+ 1405) en haar zoontje Willem (+ 1416). In zijn opvatting sloot dit praalgraf zeer nauw bij het voorgaande aan. De plorannen aan deze laatste tombe waren op hun beurt grotendeels replieken van een reeks aan een derde graf dat diende tot laatste rustplaats van Lodewijk van Male (+ 1384), van zijn vrouw Margareta van Brabant (+ 1368) en van hun dochter Margareta van Vlaanderen (+ 1405). Deze grafstede sierde eertijds de Rijselse Sint-Pieterskerk. Ze was in 1454 eveneens op initiatief van Filips de Goede opgericht. Deze grafmonumenten zijn alle verdwenen doch bleven gedeeltelijk door tekeningen en beschrijvingen gekend.

Aan het graf te Rijsel kwam de figuur van Albrecht van Beieren voor (3), doch niet van Willem IV(VI). Een der beeldjes van de tombe te Brussel daarentegen stelde laatstgenoemde voor. Door een nauwkeurige ontleding van documenten en van iconografisch materiaal is

---

(1) DANIEL PAPEBROCHIUS, Annales Antwerpienses ab urbe condita ad annum MDCC collecti ex ipsius civitatis monumentis, ed. F.H. MERTENS en E. BUSCHMANN, dl. II, Antwerpen, 1845, p.67-69.

(2) Zie kwartierstaat in J. LEEUWENBERG, art. cit., tussen p.16 en 17.

(3) J. LEEUWENBERG, art. cit., p.24.

J. Leeuwenberg tot het besluit gekomen dat het laatstgenoemd beeldje van het Brussels graf tot model diende voor de hoger beschreven en te Amsterdam bewaarde bronzen ploran, afkomstig van het graf uit de Antwerpse Sint-Michielsabdij. Het oorspronkelijk Brussels beeldje onderging echter twee wijzigingen: ten eerste werd het in spiegelbeeld gekopieerd en vervolgens kreeg het een andere naam.

Samenvattend blijkt dus dat hetzelfde beeldje dat te Brussel Willem IV(VI) voorstelde, te Antwerpen Albrecht afbeeldde. Een verklaring voor deze naamverandering ligt voor de hand. Aan het Brusselse graf werd het nageslacht van de overledenen voorgesteld, aan het Antwerpse het voorgeslacht (1). Men zou mogen verwachten dat de afbeelding van Willem IV(VI) als kleinzoon van Lodewijk van Male ook voorkwam te Rijsel, waar het voorgeslacht werd opgeroepen en waar o.m. Jacoba van Beieren, Willems dochter, een plaats gekregen had. Dit is echter niet het geval (2).

Vermits het graf te Brussel ouder is dan het Antwerpse mag men aannemen dat de vereenzelviging van de besproken ploran met Willem van Beieren de oorspronkelijke is. Dat dit inderdaad juist is blijkt uit een ander detail. Het bewaarde beeldje draagt onder de rechterknie een dikke band (3) die niets anders is dan een vervorming van de Orde van de Kousenband die Willem IV(VI) in 1390 tijdens een ver-

---

(1) Albrecht speelt enkel een rol in het voorgeslacht, als overgrootvader van Isabella van Bourbon, Willem IV(VI) in het nageslacht als oom van Willem van Brabant (cfr. J. LEEUWENBERG, art. cit., p.15 en kwartierstaat tussen p.16-17).

(2) J. LEEUWENBERG, art. cit., p.14-15, op grond van oude tekeningen (afb. I-XXIV).

(3) R. VAN LUTTERVELT, Bijdragen tot de ikonographie van de graven van Holland, naar aanleiding van de beelden uit de Amsterdamse vierschaar, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p.142.

blijf in Engeland had verkregen (1). Men begrijpt thans waarom dit insigne onkennelijk werd gemaakt: het beeldje moest aan het nieuwe graf onder de naam van Albrecht figureren die geen recht had op deze onderscheiding. Dat de band omheen het rechterbeen voorkomt is een bewijs van de omkering van het model, waarvan boven sprake was, vermits de Orde normaal op het andere been wordt gedragen (2).

Men kan besluiten dat men dank zij het bewaarde bronzen beeldje beschikt over een afbeelding van Willem IV. Thans stelt zich het probleem in hoeverre deze als een echt portret mag aangezien worden of op welke iconografische traditie het voortgaat . Anders gesteld kan men zich afvragen of de beeldjes aan de diverse tomben vervaardigd waren naar bestaande portretten (3). Al kan men dit niet voor alle plorannen aanwijzen, toch schijnt men de zoëven gestelde vraag niet
117 negatief te kunnen beantwoorden. De voorstelling van hertog Jan IV van Brabant (1415-1427), zoals ze voorkomt op tekeningen van de Rijselse tombe (1454) komt overeen met een in de XIXe eeuw nog bestaand geschilderd portret, dat zou gekopieerd zijn naar een origineel werk dat in 1422 zou ontstaan zijn (4). Men vindt dezelfde figuur ook te-

---

(1) Zie Deel II, Inleidend Hoofdstuk, Art. V.

(2) J. LEEUWENBERG, Nogmaals de Amsterdamse gravenbeeldjes, in Oud-Holland, dl. LXXIV, 1959, p.159.

(3) J. LEEUWENBERG, De tien bronzen "plorannen"..., art. cit., p.30 en 34, vraagt zich af of er een tussenkomst is geweest van Rogier Vander Weyden, die later de polychromie aan het graf van Johanna van Brabant zou aanbrengen, in het ontwerpen van de tombe.

(4) P.F.X. DE RAM, Note sur un portrait du duc de Brabant Jean IV, ayant appartenu à la gilde des arbalétriers de Louvain, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 3e reeks, dl. I, 1860, p.295-306; Messager des sciences historiques, des arts et de la bibliographie de Belgique, 1862, p.1 en 284; R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p.144, voetnoot 47.

rug op een tekening van Antonio de Succa, die in 1615 in de Sint-Donaaskerk te Brugge een schilderij met hetzelfde portret natekende (1). Het is dus niet uitgesloten - en het mag wellicht normaal worden genoemd - dat ook de andere beeldjes voortgaan op geschilderde voorbeelden of op portrettengalerijen die aan de voornaamste hoven, in stadhuizen of kloosters moeten bestaan hebben (2). In dat verband stelt zich nog steeds het probleem welke functie vier tekeningen van hertogen en graven, toegeschreven aan Jan Van Eyck of aan zijn school, en bewaard in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam en in de voormalige Mannheimer-collectie te Amsterdam (verbrand) bekleden (3).

Het valt op dat meerdere der bewaarde beeldjes op het gebied der kledij archaïserende tendensen vertonen in verhouding tot de datum van hun ontstaan. De bedoeling is niet uitsluitend om hiermede de voorgestelde historische personages een ouder voorkomen te geven, doch deze eigenaardigheid in het kostuum is ook een gevolg van het gebruik van modellen.

---

(1) K.B.B., Handschriften, Mémoires d'Antoine de Succa, fol. 11. - Het is niet onmogelijk dat dit schilderij moet vereenzelvigd worden met het verloren werk van 1422 waarvan hierboven een kopie werd vermeld.

(2) Zie Deel II, Inleidend Hoofdstuk, Art. V. - Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p.134, nr. 124: het beeldje van Willem IV(VI) gaat mogelijk terug op een geschilderd portret vermits deze prins niet meer in leven was op het ogenblik dat het brons werd vervaardigd.

(3) Bibliografie, status quaestionis en afbeeldingen: M. SONKES, Dessins du XVe siècle: Groupe Van der Weyden. Essai de catalogue des originaux du maître, des copies et des dessins anonymes inspirés par son style, Brussel, 1969, p.242-248. - Volgens E. PANOFSKY, Early..., p.200, voetnoot 3, p.291, 438 en 477-478 gaat het om tekeningen uit het atelier van Rogier Van der Weyden als voorbereiding voor de graftomben; J. LEEUWENBERG, Nogmaals de Amsterdamse gravenbeeldjes, in Oud-Holland, dl. LXXIV, 1959, p.158 ziet er kopieën in naar de bronzen plorannen.

In verband met de kledij doet zich nog een moeilijkheid voor. Zoals men zich herinnert werd er hoger bij de vergelijking van de hoofdfiguur op het Gebed van een prins en het veelbesproken gravenbeeldje dat Willem IV(VI) voorstelt, op gewezen dat beide een houppelande dragen met pronkmouwen. De mouw met dubbele opening die de prins op het bronzen beeldje draagt herinnert aan de lange afhangende mouw met hetzelfde aantal openingen die rond het midden van de XVe eeuw in de herenmode opgang maakte. Toch is ze er niet volkomen mee te vereenzelvigen: ze leunt eerder aan bij het type van pronkmouw gedragen door de heer op het Gebed van een prins (1). Indien de waarneming hier juist mocht zijn, zou deze laatste vaststelling ten voordele strekken van een identificatie van de figuur op de verluchting met Willem IV(VI) van Beieren.

Buiten de bronzen ploran heeft men gemeend een ander portret van laatstgenoemde hertog te kunnen ontdekken op een tekening uit het
118 Louvre te Parijs, bekend onder de naam van een Vispartij (2). Een groepje mannen en vrouwen staan hier afzonderlijk tegenover elkaar. Ze worden gescheiden door een beek waarin sommigen onder hen zich met hengelen onledig houden. Een figuur rechts op het voorplan, met een commandostaf in de hand en met een kledij en de typische hoed die nagenoeg identiek zijn aan die op de miniatuur uit het Turijns-Milanees getijdenboek en op het bronzen beeldje, draagt rondom het linkerbeen de Orde van de Kousenband. Het kenteken van de Sint-Antoniusorde ontbreekt echter. De datering van deze tekening staat wel nig of niet vast. Sommigen, steunend op de aanwezigheid van Willem van Beieren en op de karakteristieken van de kledij, plaatsten ze

---

(1) Zie over de kledij: Hoofdstuk II, Art. IV, De kledij, § 1.

(2) Cabinet des estampes, 20674.

vóór 1417 (1). Anderen dateren ze na 1436 omdat ze in enkele figuren portretten van welbepaalde jongere historische personages meenden te herkennen (2).

Het uitzicht van deze tekening biedt weinig houvast voor een datering. Bij het aandachtig bekijken valt het nochtans op dat de figuren een individualiteit bezitten en dat het wel gaat om portretten. Ook de aanwezigheid van bepaalde details, zoals de vermelde Orde van de Kousenband, versterken deze mening. Nochtans is de tekening tamelijk disparaat van karakter, zowel wat betreft de modeverschijnselen als wat de verhouding tussen de grootte van de onderscheiden personages aangaat. Men heeft de indruk dat lieden, wellicht aan verschillende voorbeelden ontleend, hier bij elkaar werden gevoegd om een soort "groepsportret" te bekomen.

Is de identificatie van het beschreven personage op de tekening met Willem van Beieren niet volledig bewezen, ze is toch niet onwaarschijnlijk. Gezien de betrekkelijke overeenkomst met het besproken gravenbeeldje beschouwd als Willem IV(VI), zou men geneigd zijn te aanvaarden dat de tekenaar van de Vispartij en de ontwerper van de gravenbeeldjes aan eenzelfde voorbeeld hebben ontleend. Twee besluiten schijnen hieruit voort te vloeien. Vooreerst, vermits het bronzen beeldje als Willem van Beieren werd bedoeld, ligt het voor de hand in de biddende heer op de miniatuur dezelfde hertog te herkennen. Ten tweede, gelet op de onderlinge overeenkomsten, kan men zich afvragen of deze laatste figuur eveneens niet aan een bepaald, officieel model werd ontleend.

Het zou van belang zijn indien men er kon in slagen deze voor-

---

(1) O. KURZ, art. cit.

(2) R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p.148-149.

beelden te lokaliseren. Er werd reeds op gewezen dat aan hoven of in andere belangrijke plaatsen portrettengalerijen hebben bestaan. Dit was zowel het geval in de Zuidelijke als in de Noordelijke Nederlanden. Speciaal wat de Hollandse graven en gravinnen betreft kan men verscheidene series aantonen (1). De oudste gebeeldhouwde groep bevond zich in het Binnenhof te 's-Gravenhage rondom het graf van Margareta van Brieg dat in 1404 was opgericht (2). Wegens de vroege datum kan dit voorbeeld hier waarschijnlijk verwaarloosd worden - op basis van het kostuum kan het model voor de figuur van Willem IV(VI) niet zo vroeg gedateerd worden - en bovendien zijn er geen afbeeldingen van bewaard. Het is enkel geweten dat in 1440 Filips de Goede een houten beeld van Jacoba van Beieren liet toevoegen, uitgevoerd door Joris de Beeldsnijder (3). Een andere belangrijke reeks bevond zich in het kloosterpand van de Carmelieten te Haarlem. De personages op deze serie bezitten geen individualiteit. De kunstenaar maakte hier gebruik van algemene, naamloze ridderfiguren (4).

R. Van Luttervelt, die de reeds genoemde en nog andere reeksen

---

(1) IDEM, art. cit., p.77 e.v.

(2) IDEM, art. cit., p.87.

(3) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 132. - A. ISING, Het Binnenhof te 's-Gravenhage, 's-Gravenhage, 1879, p.11. - R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p.226.

(4) Kopieën thans in het stadhuis te Haarlem. - R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p.77-79 en afb. 5-23. - De afbeeldingen van GOLTZIUS, D'afbeeldinge, afcomste ende historie der graven van Holland, Zeelandt ende Vriesland, Amsterdam, [1573], en F. GALLE, Principes Hollandiae et Zelandiae, Domini Frisiae, 1578, gaan op de Haarlemse voorbeelden terug (cfr. K.G. VAN ACKER, Iconografische beschouwingen in verband met de 16e eeuwse gegraveerde "portretten" der graven van Vlaanderen, in Oud-Holland, dl. LXXXIII, 1968, p.97. - Zie Deel II, Inleidend Hoofdstuk, Art. V, Omstreden werken.

onderling en ook met de latere gegraveerde series vergeleek, kwam tot het besluit dat men in Holland met een eigen iconografie te doen heeft (1). Hij steunt zijn mening op volgende gegevens.

Het Amsterdamse Rijksmuseum bewaart benevens de tien bronzen plorannen vier houten beeldjes, afkomstig van de Vierschaar in het vroegere stadhuis van de genoemde stad. Volgens een oude traditie stelt
119 één ervan Willem IV(VI) voor. Het fel gerestaureerde beeldje kan stilistisch 1460-1480 gedateerd worden (2). Het uiterlijk voorkomen van de figuur wijkt geheel af van de ploran uit dezelfde verzameling: de hertog is nl. als een geharnast ridder voorgesteld (3). Het is noodzakelijk even dieper op de volgende redenering van Van Luttervelt in te gaan, al is ze vrij ingewikkeld. De genoemde Vierschaar was eveneens versierd met een beeldje van Jacoba van Beieren. Genoemde Noordnederlandse kunstgeleerde vergeleek dit laatste met de plorannen rond het verdwenen graf van Lodewijk van Male, van zijn vrouw en dochter in de Rijselse Sint-Pieterskerk, dat reeds hoger ter sprake kwam (4). Hij steunt bij zijn onderzoek op gravuren die in 1798 door A.L. Millin van dit graf werden gemaakt. Op dat ogenblik waren de beeldjes reeds een paar jaar in de smeltkroes verdwenen. Genoemde kunstenaar tekent

---

(1) R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p.89-90.

(2) IDEM, art. cit., p.213-233; J. LEEUWENBERG, art. cit., p.156 en 158; Catalogus van de beeldhouwwerken in het Nederlandsch Museum voor geschiedenis en kunst te Amsterdam, Amsterdam, 1905, nr. 190; (Tentoonstellingscatalogus) Le siècle de Bourgogne, Brussel, 1951, p.196, nr. 82; Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p.124, nr. 85.

(3) R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p.218 was van oordeel dat het beeldje gemaakt was naar een onbegrepen model, wegens enkele eigenaardigheden aan hoed en harnas. Dit wordt tegengesproken door J. LEEUWENBERG, art. cit., p.17.

(4) R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p.219 e.v.

o.a. vrouwen die hij door verklarende teksten identificeert als Jacoba van Beieren en Katharina van Bourgondië. Deze laatste is getooid met het kenteken van de Orde van Sint-Antonius (1). De bovengenoemde auteur neemt dus als vertrekpunt aan dat het beeldje dat door Millin Jacoba wordt genoemd, inderdaad deze jonge dame voorstelt. Hier vergist Van Luttervelt zich echter. Het is immers uitgemaakt dat de beeldjes in de loop der eeuwen van plaats verwisseld geweest zijn, zodat het bijhorende schild niet meer met zijn bezitter overeenkwam. Dit blijkt duidelijk uit diverse reeksen tekeningen op verscheidene tijdstippen van het genoemde graf gemaakt en die onderling verschillen wat betreft de identificatie der voorgestelde figuren (2). Van de tekeningen is een anonieme reeks van ca. 1720 de meest betrouwbare (3). Hier wordt een vrouw, getooid met de Sint-Antoniusorde - cfr. de Katharina van Bourgondië van Millin - en met een hoofdbedekking met horentjes, Jacoba van Beieren genoemd. Zij komt in dat opzicht treffend overeen met het portret van Jacoba in de Recueil d'Arras en met een geschilderde beeltenis in het Amsterdamse Rijksmuseum (4).

Dat Van Luttervelt de anonieme reeks van tekeningen van ca. 1720 terzijde heeft gelegd is waarschijnlijk voor een groot deel te wijten aan het feit dat hij zich blindstaarde op het beeldje van de Vierschaar en zijn poging om in de plorannen een voorbeeld voor het houten beeldje te ontdekken, tot een goed einde wou brengen. Er is inder-

---

(1) A.L. MILLIN, Antiquités nationales ou recueil de monumens, dl. V, Parijs, 1'an VI [1795-1796], nr. LIV, pl. 7, p.66 en 68.

(2) J. LEEUWENBERG, art. cit., p.159.

(3) BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, RIJSEL, - Cfr. J. LEEUWENBERG, art. cit., p.158.

(4) J. LEEUWENBERG, De tien bronzen "plorannen"..., art. cit., p.28.

daad een zekere overeenkomst tussen de Jacoba van de Vierschaar en de door Millin met deze Beierse hertogin vereenzelvigde figuur. De gelijkenis tussen eerstgenoemde en de Jacoba in de anonieme reeks van ca. 1720 is daarentegen gering. Ofschoon Van Luttervelt zich bewust was van zekere verschillen tussen de door hem bij elkaar gebrachte personages, zoals het ontbreken van de Sint-Antoniusorde, trok hij toch volgend besluit (1): de Jacoba aan het Rijselse graf in de versie van Millin en het beeldje van de Vierschaar gaan mogelijk terug op een verloren portret van de hertogin door Van Eyck. Dit geschiedde echter niet rechtstreeks, doch wel via een repliek. Deze laatste zou te vereenzelvigen zijn met het vermelde (verloren) beeldje van Jacoba aan het graf van Margareta van Brieg in het Haagse Binnenhof.

Deze gevolgtrekking is verkeerd daar Van Luttervelt uitgaat van een afbeelding die ten onrechte met Jacoba van Beieren wordt vereenzelvigd. Daarbij komt nog dat men bepaalde details van de houding van Jacoba op het beeldje van de Vierschaar moeilijk kan aanzien als een ontlening aan een geschilderd portret (2).

Een ander besluit dringt zich na deze lange uiteenzetting op. De beeldjes van de Amsterdamse Vierschaar die Willem IV(VI) en Jacoba van Beieren voorstellen sluiten niet aan bij de iconografie der graftomben te Rijsel, Brussel of Antwerpen. Dit is evenmin het geval met de latere gegraveerde reeksen der graven van Holland. De houten beeldjes en de gedrukte afbeeldingen vertonen een zeer eigen stijlopvatting en mogen als typisch Noordnederlands worden beschouwd.

Wat de iconografie der Hollandse graven en gravinnen aangaat

---

(1) Art. cit., p.225-227.

(2) O.a. de geste waarmee Jacoba haar kleed omhoog houdt (J. LEEUWENBERG, art. cit., p.159).

moet men dus rekening houden met een opvatting die zeer eigen is aan dit Noordelijk gewest. Zoals men weet regeerde een deel van de bedoelde prinsen gedurende een bepaalde periode over Henegouwen. Men mag dus verwachten dat ook in het Zuiden portrettengalerijen voorkwamen van deze heersers, niet alleen in Henegouwse hoven en openbare plaatsen (o.a. in de kapel van Sint-Antonius te Havré) doch ook in andere gewesten waar genoemde lieden door verwantschappen op verantwoorde wijze een plaats konden krijgen in de portrettenreeksen. Deze Zuidelijke iconografie die o.a. weerspiegeld wordt in de plorannen rond de drie besproken graftomben, heeft geen enkele trek gemeen met de Noordelijke.

Voor de lokalisatie van de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek is dit van groot belang. De ruiter op de miniatuur bij het gebed van een prins sluit iconografisch aan bij de plorannen van de genoemde tomben en bijgevolg bij de Zuidnederlandse portrettengalerijen.

b) De portretten van Jan van Beieren en van Jan van Touraine.

Ingevolge een andere interpretatie van het Gebed van een prins door A. Châtelet, werd de besproken hoofdfiguur van dit tafereel aangezien als Willems broer, Jan van Beieren (1). De genoemde kunstgeleerde ziet een verwantschap tussen deze ruiter en een portret van
120 Jan van Beieren in de reeds meer dan eens genoemde Recueil d'Arras (2). Hij steunt hierbij op een gelijkenis in de physionomie. Men kan zich afvragen hoe dit mogelijk is, vermits de schaal van het aangezicht op de miniatuur zoveel kleiner is ten opzichte van de tekening in

---

(1) Zie over de physionomie van de vermeende Jan van Beieren: J. LEJEUNE, Les Van Eycks,..., art. cit., p.361-362 met afb.

(2) A. CHATELET, Les étapes..., p.201-202. - IDEM, Postface..., p.XI.

voornoemd Recueil, en daar de verluchting slechts door de tussenschakel van een foto kan benaderd worden. De kledij verschilt daarenboven volledig.

Vroegere onderzoekers zoals P. Durrieu hadden gemeend Jan van Beieren in een andere figuur te herkennen, nl. in het tweede persoonage met de donkere kaproen op het achterplan, achter de hoofdfiguur. Deze vereenzelviging geschiedde op basis van het feit dat hij ter hoogte van de rechter schouder een embleem zou dragen, nl. een droge tak. Volgens P. Durrieu komt dit embleem ook nog voor op de kaproen waarmede Jan van Beieren in de Recueil d'Arras (fol. 28) is getooid (1). Hij steunt ook op het feit dat - mirabile dictu - het gelaat van de man in kwestie een uitdrukking van wreedheid vertoont, wat overeenkomt met de bijnaam van Jan van Beieren: "Jan zonder Genade" !

Kritiek bleef op deze z.g. bewijzen niet uit. Dat het laatste aangehaalde argument onzinnig en onhoudbaar is werd reeds dadelijk opgemerkt (2). Verder wees G. Hulin de Loo er op dat historisch gezien Jan van Beieren bij de terugkeer van zijn broer uit Engeland in 1416 te Luik verbleef en dat hij zich bovendien niet in gezelschap van Willem zou begeven hebben wegens de onderlinge vete in verband met de erfenis der leengebieden (3). Deze kritiek gaat natuurlijk slechts op in zoverre de miniaturen een uitbeelding zouden zijn van de terugkeer van Willem IV(VI) uit Engeland, zoals Durrieu had voorgesteld. Deze versie werd echter hoger in twijfel getrokken.

---

(1) Cfr. P. DURRIEU, art. cit., p.5; IDEM, La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne, Brussel-Parijs, 1921, p.15.

(2) G. HULIN DE LOO, art. cit., p.47.

(3) F. LYNA, Les Van Eyck,.., p.12.

Het eerste argument dat werd aangehaald in verband met de identificatie van de man met de kaproen op de miniatuur en het portret van Jan van Beieren in de Recueil d'Arras was het z.g. embleem. Vooreerst werd er reeds door Hulin de Loo de aandacht op gevestigd dat de takjes op de kaproen van de prins in kwestie op de miniatuur en die op het portret in de Recueil d'Arras verschillen. Men kan zich vervolgens bij die auteur aansluiten die ontkent dat het hier in een van beide gevallen zou gaan om de Brugse confrerie van de Droge Boom (1). Weliswaar komt een doornige bremtak als koninklijk insigne in het begin van de XVe eeuw aan het Franse hof voor. Het werd op de kleding geborduurd en in 1408 met pauweveren verbonden (2). Niets wijst er echter op dat de veronderstelde takjes op de kaproen van Jan van Beieren - gesteld dat hij het recht had het Franse embleem te dragen - met dit insigne mogen vereenzelvigd worden. De takjes op het portret uit de Atrechtse verzameling zijn inderdaad geen emblemen doch heel eenvoudig schetsmatige aanduidingen van de grillige insnijdingen in de vorm van een eikeblad die in de kledij van het begin der XVe eeuw veelvuldig voorkomen (3). Het feit dat b.v. op hetzelfde portret de halsketen slechts gedeeltelijk werd getekend en voor het overige gesuggereerd, bewijst het schetsmatig karakter.

---

(1) G. HULIN DE LOO, art. cit., p.48.

(2) M. MEISS, The Boucicaut Master..., p.11 en pl. 33, 47 a en 48; voor het embleem met de pauweveren, zie pl. 72.

(3) Zie als voorbeeld van dergelijke kledij: Musée national, Versailles, Jachtpartij aan het hof van Filips de Goede. - Voorbeeld van dergelijke schematische aanduidingen bij de kledij: STAATSBIBLIOTHEK, MÜNCHEN, Ms. clm., 30003, Speculum humanae salvationis, (begin XVe eeuw): Drie Koningen, (afb. J. LUTZ en P. PERDRIZET, Speculum humanae salvationis. Texte critique. Traduction inédite de Jean Miélot (1448). Les sources et l'influence iconographique principalement sur l'art alsacien du XIVe siècle, dl. II, Mulhouse, 1909, pl. 98).

In het kader van de historische interpretaties die gegeven werden aan de besproken miniatuur, heeft men nog gepoogd andere personages te identificeren. Een der figuren achter de biddende prins herkende men als Jan van Touraine, eerste echtgenoot van Jacoba van Beieren. Was J. Six zeer onnauwkeurig om een bepaalde figuur aan te duiden (1), P. Durrieu daarentegen zag hem in de man met een kaproen die versierd is met kroontjes. Vermits Jan van Touraine sedert 1415 dauphin, d.w.z. troonopvolger was in Frankrijk, zouden deze sierelementen een waardige aanduiding zijn van zijn aanstaand koningschap. Bovendien, nog steeds volgens P. Durrieu, bevindt hij zich op een ereplaats in de groep en draagt hij een zeer kenschetsende neus die men op andere portretten terugvindt (2). G. Hulin de Loo identificeerde Jan van Touraine eerder met de ruiter vlak achter de hoofdfiguur, in het centrum van de compositie. Het gaat hier om een man met een weinig flatterend gelaat, eveneens gekenmerkt door een opvallende neus. De kroontjes waarover Durrieu spreekt hebben volgens de Gentse geleerde geen bewijskracht: indien het slechts gaat om een embleem duiden ze niet noodzakelijk de functie of de rang aan van de persoon die het draagt, d.w.z. wiens kledij met een kroon is getooid, is niet noodzakelijk een koningszoon (3). Aan Hulins opmerking kan men echter nog de vraag toevoegen of de kronen als een embleem mogen beschouwd worden. Het is immers niet uitgesloten dat men hier te doen heeft met borduurwerk of motieven in edelmetaal, bedoeld om de kledij te ver-

---

(1) J. SIX, A propos d'un repentir de Hubert Van Eyck (Problème d'identification), in GBA, 3e reeks, dl. XXXI, 1904, p.182.

(2) P. DURRIEU, Quelques portraits..., art. cit., p.4; de auteur verwijst naar de Recueil d'Arras.

121

(3) G. HULIN DE LOO, A propos de "Quelques portraits"..., art. cit., p.45-46.

sieren, doch die geen rechtstreekse betekenis hebben (1).

Om tenslotte te wijzen op de willekeur bij het identificeren van portretten kan gewezen worden op het feit dat J. Six in de door Hulin met Jan van Touraine vereenzelvigde persoon, Jan van Montfoort herkende, de raadgever en kamerheer van de Franse <u>dauphin</u> in 1415 (2).

Bij deze pogingen tot identificatie werd over het hoofd gezien dat in de middeleeuwse kledij duidelijk rang en stand tot uitdrukking komt. De figuren op de achtergrond die met Jan van Beieren of Jan van Touraine werden vereenzelvigd behoren in geen geval tot de hogere adel. Ze dragen een kaproen die de schouders bedekt en onderaan uitgetand of gekanteld is. Dit kledingstuk is in de XVe eeuw kenschetsend voor gewone militairen en voor leden van de stedelijke militie (3).

Hoofdzakelijk één der dames uit het groepje op de achtergrond werd het voorwerp van pogingen tot identificatie. Algemeen werd de jonge, groetende vrouw vooraan als Jacoba van Beieren aangezien. In aansluiting bij de hoger geuitte hypothese dat de hoofdfiguur Willem van Beieren zou voorstellen lijkt deze vereenzelviging met zijn dochter zeer aanvaardbaar. Eén enkele maal werd zo voor Elisabeth van Görlitz gehouden. Deze mening van Lyna spruit echter voort uit een bepaalde

---

(1) Zie als voorbeeld MUSEE CONDE, CHANTILLY, ms. 1284, <u>Très Riches Heures du duc de Berry</u> (kalenderprenten: januari, april, mei).

(2) J. SIX, <u>De gelijkenis...</u>, <u>art. cit.</u>, p.3.

(3) Vergelijk E. WAGNER, Z. DROBNÁ en J. DURDÍK, <u>Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters (1350-1450)</u>, Praag, 1957, T. I, Taf. 80 (4); T. II, Taf. 84 (1 en 2); T. VI, Taf. 13 (2). - Zie ook GUENNOL COLLECTION, NEW YORK, getijdenboek van Katharina van Kleef, fol. 52 vo; THE PIERPONT MORGAN LIBRARY, NEW YORK, ms. 917, getijdenboek van Katharina van Kleef, p.53, (afb. <u>Die Miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve</u>, Berlijn, 1966, nrs. 18 en 52).

opvatting in verband met de betekenis van het Gebed van een prins (1), die zeer onwaarschijnlijk kan worden geacht.

Het ziet er naar uit dat de vereenzelviging van verschillende secundaire personages op het Gebed van een prins buiten de hoofdfiguur een vergeefse zaak is. Het is duidelijk dat de onderzoekers in dit opzicht nagenoeg geen overeenstemming bereikten en elkaar zelfs tegenspraken. Het is eveneens zeer opvallend dat men hier in de meeste gevallen te doen heeft met a posteriori-identificaties, die afhankelijk waren van de interpretatie der miniatuur als historisch tafereel (2).

c) Het gebed van een prins en de historische context.

Bij wijze van samenvatting en besluit is het wenselijk de gegevens van het onderzoek in dit artikel te ordenen. Zoals gezegd wijzen enkele elementen van de miniatuur op een historisch personage of op een concrete situatie: de standaard en het insigne van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse staan hier borg voor. Het blazoen op de vlag is ongetwijfeld dat van een hertog van Beieren die regeerde over Holland-Zeeland en Henegouwen. Het lijdt dan ook geen twijfel dat het tafereel in verband staat met het verleden van dit huis. De aanwezigheid van het kenteken van de Sint-Antoniusorde aan de hals van de hoofdfiguur verschaft een datum post quem. Ze werd nl. gesticht op het einde der XIVe eeuw te Barbefosse (bij Havré). Een datum ante quem levert ons de dood van de laatste mannelijke afstammeling die het wa-

---

(1) F. LYNA, Elisabeth de Görlitz et les "Heures de Turin et de Milan", in Scriptorium, dl. XV, 1961, p.124-125. - Zie § 2.

(2) J. PHILIPPE, Van Eyck et la genèse mosane de la peinture des anciens Pays-Bas, Luik, 1960, p.140 wijst er op dat men bij het herkennen van portretten moet rekening houden met de werking van het visueel mechanisme, de leeftijd van de geportretteerden, de toevallige elementen, enz...

penteken droeg dat de vlag siert. Deze datum is 1425. Tijdens deze periode komen volgende personen in aanmerking: Albrecht van Beieren (1358-1404)(1), zijn zonen Willem IV(VI)(1404-1417) en Jan (+ 1425). Dank zij iconografische bijzonderheden, verkregen naar aanleiding van de studie van een der bronzen plorannen uit het Rijksmuseum te Amsterdam zijn wij geneigd de biddende heer bij voorkeur met genoemde Willem van Beieren te vereenzelvigen. Hiermede wordt tevens de relatie tot de zeer jonge, buigende vrouw uitgelegd. Het gaat hier om zijn dochter Jacoba, pas zestien jaar oud wanneer haar vader overleed. De aanwezigheid van het insigne van de Orde van Sint-Antonius is hiermede hoegenaamd niet in tegenspraak.

Het staat dus vast dat de verluchting met het Gebed van een prins historische personages en heraldische motieven bevat in verband met het Beierse huis. De miniatuur is echter geen oorspronkelijke schepping. Inderdaad is het niet onmogelijk dat ze, zoals F. Lyna heeft opgemerkt, een ouder voorbeeld in spiegelbeeld weergeeft. Daarbij komt echter nog dat ze moeilijk in opdracht van Willem IV(VI) kan uitgevoerd zijn vermits deze zeer waarschijnlijk reeds overleden was op een ogenblik dat het onafgewerkte horarium nog in de nalatenschap van de Hertog van Berry aanwezig was. Trouwens kan men er nu reeds op wijzen - ofschoon we thans op latere vaststellingen vooruitlopen - dat het getijdenboek mét het Gebed van een prins pas werd voltooid wanneer de laatste mannelijke telg van het huis van Beieren gestorven was. Ook deze laatste opmerkingen doen het gebruik van een model veronderstellen, daterend uit de tijd van de Beierse hertogen of later uitgevoerd om op een of andere wijze het verleden op te roepen. Hierover volgt

---

(1) Officieel volgt hij pas op in 1389, doch in werkelijkheid neemt hij de regering reeds over in 1358 wanneer zijn broer Willem III(V) krankzinnig geworden was.

dadelijk een woordje uitleg.

Mogelijk maakte de oorspronkelijke voorstelling deel uit van een reeks. Gaat het hier om geschilderde panelen, om wandschilderingen of tapijten ? In verband met deze laatste kunstwerken kan men bij wijze van voorbeeld de behangsels citeren uit de verzameling van Filips de Goede, die in 1411 geweven waren, met de voorstelling van de slag van Othée (Bataille de Liège), en waarop volgens oude beschrijvingen o.a. Willem IV(VI) was afgebeeld (1). Ook miniaturen zelf mogen als bron niet uitgesloten worden. Men denke hier aan geïllustreerde kronieken of genealogieën (2). Een voorbeeld maakt dit duidelijker: in een der exemplaren van de kronieken van Monstrelet (+ 1453) die het werk van Jean Froissart (+ 1405) voor de jaren 1400-1444 voortzette, komen taferelen voor waarop men leden van het Beierse huis herkent (3).

Zou het gewaagd zijn volgende hypothese naar voor te brengen ? Men zou zich kunnen indenken dat op het ogenblik dat het Turijns-Milanees getijdenboek werd afgewerkt in hetzelfde atelier een of andere

---

(1) "Le Grant salle du commuen, ou est le drecoir de la cuisine, estoit tendue de la tapisserie de la grande bataille de Liege ou le duc Jehan de Bourgogne et le duc Guillaume de Baiviere, comte de Haynau, desconfirte les Liegois, enpres Otée en l'an M IIII^{c} et VIII par un dimenche XXIIIe jour de setenbre", (Mémoires de Jean, sire de Haynin et de Louvignies, 1465-1477, ed. D.D. BROUWERS, dl. II, Luik, 1905-1906, p.25). - Cfr. P. SAINTENOY, Les arts et les artistes à la cour de Bruxelles, II, Le palais des ducs de Bourgogne sur le Coudenberg à Bruxelles du règne d'Antoine de Bourgogne à celui de Charles-Quint, Brussel, 1934, p.28.

(2) Zie voorbeeld van een Genealogie in de Librye van Filips de Goede (Vlaanderen, ca. 1467), in K.B.B., Handschriften, 9949-51 (Librye..., p.130, nr. 202). - Ook andere gevallen moeten bestaan hebben.

(3) B.N.P., ms. franç., 2680, MONSTRELET, Chroniques, (Frankrijk, ca. 1470), (afb. H.P.H. JANSEN, o.c., afb. 24).

kroniek werd verlucht, waarin o.a. gebeurtenissen in verband met het Beierse huis ter sprake kwamen. Hebben de verluchters van het horarium aan het hoger bedoelde manuscript een profaan onderwerp ontleend en enigszins aangepast met het oog op de nieuwe betekenis die het moest krijgen in het getijdenboek ?

De betekenis van het oorspronkelijk voorbeeld is niet gekend. Wat dat betreft staat men thans nog even ver als in het begin van deze eeuw, wanneer het getijdenboek voor het eerst werd bestudeerd. We weten echter wel dat het tafereel in het horarium een volledig eigen iconografische betekenis heeft. Nieuw is ook de vaststelling dat de betekenis geen invloed kan hebben op de datering van het getijdenboek en op het identificeren van zijn bezitter.

Het vermeende model moet zeer waarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden worden gezocht. De Hollandse iconografie der graven van Beieren sluit geenszins aan bij het type van de hoofdfiguur in de behandelde miniatuur.

De verluchting heeft ongetwijfeld de betekenis verloren die het model moet bezeten hebben. Het werd gewijzigd en aangepast om als illustratie voor het gebed van een prins te kunnen dienen. Het iconografisch programma van het getijdenboek toont immers duidelijk aan dat men in de verluchting geen uitleg moet zoeken die niet in functie zou staan van de gebeden en devotie-oefeningen.

Men kan hier tenslotte wijzen op een merkwaardig parallel. Zoals in hetzelfde Turijns-Milanees getijdenboek een gebed van een Frans koning werd verlucht met de voorstelling van een biddende vorst uit dit land, zonder dat hierbij historische aspecten op de voorgrond

treden (1), zo werd het gebed van een prins geïllustreerd met een figuur die met gezag is bekleed. Dat bepaalde elementen zouden aantonen dat de prins kan vereenzelvigd worden met een Beierse hertog is zeer waarschijnlijk louter toeval en een gevolg van een gebruikt model. Genoemde hertog verloor echter zijn individuele betekenis en werd enkel beschouwd als het "type" van een prins.

---

(1) Zie verder Art. III, Het gebed van een Franse koning.

Art. III. DE DODENMIS (HAND G).

Na de uitvoerige studie van het Gebed van een prins wordt thans een andere miniatuur van dezelfde verluchter (hand G) onder de loep
XIII genomen. Zij stelt een requiemmis voor (nr. 91) en ook op dit tafereel bemerkt men wapenschilden die in verband werden gebracht met historische personages. Dit verplicht ons deze illustratie nader te bespreken in dit hoofdstuk.

Na een beschrijving van het tafereel en de opsomming van de meningen die diverse kunstgeleerden er over de betekenis van de wapenschilden op nahouden, zullen de heraldische waarde en de zin van de blazoenen aan een nieuw onderzoek onderworpen worden.

§ 1. BESCHRIJVING VAN HET TAFEREEL EN MENINGEN OVER DE BETEKENIS DER WAPENSCHILDEN.

De miniatuur in kwestie vertoont het interieur van een kerkgebouw waarin een katafalk staat opgesteld. Een priester celebreert aan het altaar; mannen en vrouwen wonen de dienst bij. Het castrum doloris of de staatsiebaar is afgesloten door een prismavormige bekroning in blauwe kleur en versierd met kaarsen en wapenschilden. Sedert de eerste omstandige beschrijving die door P. Durrieu van deze miniatuur werd gepubliceerd, onderscheidt men bij deze blazoenen:

... les armoiries de Hainaut-Hollande (écartelé: 1 et 4 d'or au lion de sable; 2 et 3 d'or, au lion de gueules). L'écusson de Hainaut, d'or au lion de sable, est répété sur une clé de voûte et sur le catafalque (1).

---

(1) Très Belles Heures..., p.91.

G. Hulin de Loo had echter enkele jaren tevoren de beschrijving der schilden voorzichtiger geformuleerd:

... les écussons écartelées d'or à un meuble de sable et d'or à un meuble de gueules semblent être ceux de Hainaut-Hollande (1).

Laatstgenoemde auteur heeft zeer juist gezien. Wie de miniatuur bekijkt moet noodzakelijk en onvooringenomen toegeven dat de wapenschilden op de katafalk niet duidelijk kunnen geïdentificeerd worden. Men onderscheidt op dit meubel twee soorten. Beide hebben een gouden grond. De ene groep werd door zwarte lijnen gevierendeeld, waarbij in twee kwartieren (nl. 1 en 4) zwarte verftoetsen en in de twee overige (2 en 4) een rode vlek zichtbaar zijn. De andere schilden vertonen geen onderverdeling doch slechts enkele vlekken met zwarte verf. In een van de wapenschilden uit deze tweede soort, nl. het rechtse op de voorzijde van het castrum doloris, zou men op het gouden veld een zeer schematische leeuw van sabel kunnen herkennen. Op de gewelfsleutels zijn in tegenstelling met de formele verklaring van Durrieu geen blazoenen zichtbaar.

Welke betekenis kan in het algemeen gehecht worden aan wapens die op miniaturen op of rondom katafalken worden geschilderd ? Men mag als algemene regel aannemen dat de wapenschilden, wanneer ze tenminste duidelijk geschilderd zijn, betrekking hebben op de eigenaar van het handschrift waarin de verluchting prijkt. De voorgestelde uitvaart is dus in feite die van de bezitter (2). Een mooi voorbeeld biedt een illustratie uit het getijdenboek van Louis de Laval, ca. 1480 ontstaan: op een graftombe stelt een stenen beeld de eigenaar

---

(1) Heures..., p.65.

(2) P. DURRIEU, Les débuts des Van Eyck, in GBA, 3e reeks, dl. XXIX, 1903, p.114.

van de codex voor. Hij is gekleed in een wapenrok die zijn wapenkleuren draagt. Altaar en kerk zijn op meerdere plaatsen met hetzelfde
200-202 blazoen getooid (1). In horaria van de Hertog van Berry is het dodenofficie verlucht met een katafalk waaromheen geestelijken in wake verenigd zijn. De schilden van Berry prijken ook hier op het castrum doloris en hebben betrekking op de hertog zelf (2). Het ontbreekt niet aan talloze andere voorbeelden (3). Dat het wel in de bedoeling ligt de miniaturen met een dodenwake of -mis in verband te brengen met de eigenaar van het gebedenboek in kwestie blijkt o.a. ook uit volgend voorbeeld. Het Noordnederlands horarium van Willem van Montfoort uit het midden van de XVe eeuw, bevat op fol. 94 een miniatuur waarop een katafalk is opgesteld en waarbij drie in het donker geklede vrouwen de wake houden. Ze worden vereenzelvigd met de drie opeenvolgende echtgenoten van de bezitter van het getijdenboek, die aldus symbolisch de uitvaart van hun gewezen man bijwonen (4).

---

(1) B.N.P., m.s. lat., 920, fol. 334 vo, (afb. V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, Planches, Parijs, 1927, pl. LXXXIV). - Cfr. E. MALE, o.c., p.418: "tombeau préparé pour Louis de Laval".

(2) De voorstelling is in drie gevallen nagenoeg identiek: K.B.B., Handschriften, 11060-61, Heures de Bruxelles, p.202; B.N.P., nouv. acq. lat., 3093, Très Belles Heures, p.104 en ms. lat., 919, Grandes Heures, fol. 106.

(3) MUSEE CONDE, CHANTILLY, Heures d'Etienne Chevalier; K.B.B., Handschriften, IV 521, Uitvaart van Anna van Bretagne, (1514-1515), fol. 15 vo; WALLRAF-RICHARTZ MUSEUM, KEULEN, getijdenboek van Sofia van Bijlant, (Utrecht, 1475), p.252; BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Douce, 93, getijdenboek van Yolande van Lalaing, (Utrecht, ca. 1450), (afb. van beide laatste in P. PIEPER, Das Stundenbuch der Bartholomäus-Meisters, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXI, 1959, p.131, afb. 57).

(4) OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. S.N. 12878. - Zie F. von HESS-DILLEN, Das Officium Beatae Mariae Virginis in de K.und K.Familien-Fideicommiss-Bibliothek, in JKSAK, dl. XII, 1891, p.294.

Oorspronkelijke teksten uit de XVe eeuw tonen duidelijk aan dat het in het werkelijke leven de gewoonte was dat bij uitvaarten wapenschilden werden aangebracht op kaarsen rond de katafalk, op deze laatste zelf of op zwarte doeken die in de kerk werden opgehangen (1). Zo was het b.v. een regel bij de begrafenis van een Frans vorst dat overal de emblemen van het Franse koningshuis te zien waren (2). Ook in de onderrichtingen voor wapenherauten wordt soms gehandeld over de regels die in acht moeten genomen worden bij het plaatsen van schilden rondom de lichamen van overledenen. In een traktaatje, getiteld Enseig-

---

(1) Voorbeeld in A. DUFOUR en F. RABUT, Les peintres et les peintures en Savoie du XIIIe au XIXe siècle, Chambéry, 1870, p.87: "A maistre Nicola le pintre de Chambery seyant la cour pour XII grans escussons aux armes de Bourgoigne faiz tous de bature d'asur, dor et dargent pour mettre es quatre grans sierges de la chapelle ardent aux goutiers tout alentour et ou tumbe davens" (1466); p.89: "Item a mestre Nycolas le paintre pour VIII grans escussons des armes de Savoye, de bature dargent pour mectre alentour de la caesse du corps, de mondit très redoubte seigneur [Amedeus IX] et esdits quatre grans cyres, VIII aultres grans escussons desdictes armes aussy de bature d'argent pour mettre a lentour de la chappelle ardent et du tabernacle, X^XII [= 10 dozijnen] daultre grans escussons desdictes armes de Savoye de colours pour mectre sur la toyle moyre laquelle lon a mis tout auteur de leglise ou dedans despuis le grand auster jusques a la grande porte" (1472); p.123: "... pour cinquante escussons de batture mys tant en la chappelle ardente grand haultier [= altaar] que autour de la nef de la Saincte Chapelle..." (1524); zie andere voorbeelden p.129, 133-134, 136, 137, 138 en 148.
Zie ook de beschrijving van de begrafenis van Filips de Goede: "... le cuer tendu de noir damas et pardeseure de velours noir et sur che velours y avoit grant nombre darmoirie contenant le blason de mondit sieur et lordre de sa toison. Le travail en fourme deune croisure tendu de noir damas armoié, ou estoient IIII grandes banieres armoié des dittes armes sur la bierre..." (Mémoires de Jean, sire de Haynin..., o.c., dl. II, p.206-207).

(2) R.E. GIESEY, The Royal Funeral Ceremony in Renaissance France, Genève, 1960, p.14.

nemens pour officiers et clercs poursuivvans le noble offices d'armes, wordt klaar en duidelijk voor een concreet geval voorgeschreven op welke wijze blazoenen moeten opgehangen worden en welke wapenschilden ze moeten vertonen (1). Bewaarde wapens, afkomstig van lijkkleden, maken ons vertrouwd met de zin voor heraldische nauwkeurigheid die ook bij uitvaarten werd betracht (2).

Na bovenstaande vaststellingen is het in het geheel niet zo dwaas indien men zou veronderstellen dat ook de schilden op de miniatuur met de Dodenmis in het Turijns-Milanees getijdenboek zouden betrekking hebben op de bezitter van het handschrift. Indien dit zo is dienen deze wapens een bepaalde logische band te vertonen met het wapen op de standaard op de miniatuur bij het gebed van een prins die in voorgaand artikel werd besproken. Ze wordt immers aan dezelfde hand G toegeschreven. Meerdere auteurs hebben zich bezig gehouden met dit probleem. Tot goed begrip van hun verklaringen moet men er rekening mee houden dat ze, voor wat het uitzicht en de betekenis der schilden op de katafalk betreft, zich tevreden stelden met de formele identificatie door P. Durrieu die hoger werd overgeschreven, doch hierop geen controle

---

(1) K.B.B., Handschriften, fonds Goethals, 707: "Obseques: Le bierre avoit quatre charges [= cierges] a quatre cornes a chascun chargé ung eschuchet; le premier des armes de la mere, le seconde des armes de la loyoelle, le IIIe des armes de la bezayoelle, le quart des armes de la surayoelle, partir chacun escut comme armes de femmes doibvent estre quant leurs maris vivoient et apres de la bierre ung escusson des armes du trespasset et tout le luminaire et la couverture du moustrier doibt estre armé de meismes duelleur estat, assavoir du plu [...] petis escuchons et doibvent estre armoyez de deux costez si espez qu'il puissent tenir tous droix quant il seroit assiz sur les piedz de la bierre et doibt porter et offrir a l'offrande par l'armet filz a compaignie des III plus prochains des escuchons des armes des cherge et descendus des chiefs du linages desdictes armes...". - Cfr. ook p.523 , voetnoot 1.

(2) Museum Bijloke, Gent, wapenschilden afkomstig van het lijkkleed van het schoenmakersambacht (XVIe eeuw).

uitoefenden door het bekijken van de miniaturen zelf.

Wanneer men de beschrijving door de genoemde Franse geleerde vergelijkt met de vlag op het Gebed van een prins, valt een essentieel verschil op: de schuine ruiten van zilver en azuur (het Beierse wapen) ontbreken. Volgens M. Dvořák bevestigde deze afwezigheid dat het handschrift sedert het aanbrengen van de Dodenmis in andere handen was overgegaan, hetzij door verwisseling van codices, hetzij door het afsterven van een voorgaand eigenaar. In geen geval kon volgens hem, wanneer de Dodenmis werd geschilderd, het handschrift nog in het bezit zijn van een lid uit het huis van Beieren, daar het schild van deze familie ontbrak. De datering van de miniatuur leek dus duidelijk: na 1436, het sterfjaar van Jacoba van Beieren, de laatste afstammelinge van het huis die de codex in bezit zou gehad hebben (1).

Een gedeeltelijke weerlegging van deze opinie kwam van P. Post. Weliswaar aanvaardde hij dat het ontbreken van de Beierse ruiten er op wees dat het handschrift van eigenaar verwisseld was, doch hij toonde aan dat het jaartal 1436 als datum post quem foutief was. Reeds op 12 april 1433 immers gingen Holland-Zeeland en Henegouwen voor de van Beierens verloren ten voordele van de hertog van Bourgondië: vanaf dat jaar, aldus P. Post, had slechts Filips de Goede het recht de Hollandse en Henegouwse leeuw op zijn schild te dragen. De kunsthistoricus bedoelt dus blijkbaar dat het getijdenboek in bezit was van de Bourgondische hertog nå 1433 ofwel van iemand, die echter niet van Beierse afkomst was, vóór 1433. Post opteert voor deze laatste mogelijkheid en wel om volgende reden: de miniaturen met de Dodenmis en het Gebed van een prins hangen nauw samen (ze zijn immers van dezelfde hand). Laatstgenoemde is volgens de aangehaalde auteur ongetwijfeld

---

(1) M. DVOŘÁK, art. cit., p.56-57.

lange tijd vóór 1433 ontstaan wat dan ook het geval moet zijn met de eerste. Ging de codex tussen het schilderen van het Gebed van een prins voor Willem IV(VI) en van de Dodenmis over naar Willems echtgenote, Margareta van Bourgondië ? In haar opdracht zou dan de laatstvermelde miniatuur ontstaan zijn. Als prinses van Bourgondische afkomst kan ze, steeds volgens P. Post, het wapen van Beieren als overbodig doen weglaten hebben (1).

In deze opvatting schuilen een paar vergissingen. Een eerste heeft betrekking op het al dan niet voorkomen van de Hollandse en Henegouwse leeuw in het schild van Jacoba: het verlies van haar gewesten heeft geen invloed gehad op het uitzicht van haar wapen; ook na 1433 komen de beide leeuwen in haar schild voor. De tweede vergissing betreft het veronderstelde wapen van Willems echtgenote: het is duidelijk dat ze in elk geval Bourgondië in haar schild voerde (2) en niet louter het wapen droeg dat Durrieu op de katafalk meende te herkennen.

In verband met de opvatting van P. Post wees J. Six (3) er op dat hij niet logisch was in zijn uitleg. Indien eerstgenoemde meende dat Jacoba van Beieren na 1433 de Hollandse en Henegouwse leeuwen niet meer in haar schild mocht dragen omdat ze niet meer regeerde over deze gewesten, zou ook Margareta van Bourgondië er geen recht op hebben. Ook zij voerde immers persoonlijk nooit het bewind over deze gebieden. Voor J. Six daarentegen staat het vast dat de verluchter door het weglaten van de Beierse ruiten heeft willen beklemtonen

---

(1) P. POST, o.c., p.178.

(2) Zie p.588, voetnoot 2.

(3) De gelijkenis van Hubert Van Eyck, in Onze kunst, dl. XXXIX, 1922, p.6.

dat de eigenaar van de codex in concreto regeerde over Holland en Henegouwen. Dat op het gewelf van de kerk waarin de dodenmis wordt gecelebreerd enkel het wapen van laatstgenoemd gewest prijkt (!) is waarschijnlijk bedoeld, aldus J. Six, om aan te tonen dat graaf Willem IV(VI), in wiens opdracht de miniatuur werd uitgevoerd, besloten had zich bij zijn ouders in de Franciscanenkerk te Valenciennes te laten bijzetten. Ook deze uitleg is voor kritiek vatbaar. Vooreerst wordt het verschil tussen de wapens op het Gebed van een prins en op de Dodenmis niet uitgelegd. Vervolgens, afgezien van het feit dat op het gewelf helemaal geen wapen werd aangebracht, kan men zich afvragen waar J. Six de idee haalt dat door middel van een wapenschild een wens of bedoeling kan uitgedrukt worden.

Ook K. Tolnay (1), als laatste in deze reeks, meende dank zij de wapens beide besproken miniaturen te kunnen dateren. Het reeds genoemde jaartal 1433, wanneer Jacoba haar rechten over haar bezittingen aan Filips de Goede overdroeg, was van zeer grote betekenis; voor het Gebed van een prins bood deze datum een terminus ante quem: de aanwezigheid van het Beierse wapen samen met de Hollandse en de Henegouwse leeuw bewees dat het geslacht der van Beierens nog regeerde over de genoemde gewesten. Voor de Dodenmis, terwille van het weglaten van het Beiers wapen, was 1433 daarentegen een datum post quem: het ontbreken van de ruiten toonde aan dat een nieuw prinsenhuis Holland en Zeeland in bezit genomen had. De miniaturen moeten dus kurz vor und nach 1433 ontstaan zijn. Tolnay gaat echter niet in op het probleem of beide miniaturen van dezelfde hand voor twee verschillende opdrachtgevers vervaardigd zijn.

---

(1) Zur Herkunft des Stiles der Van Eyck, in Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst, 1932, n.r., dl. IX, p.326, fol. 10.

Uit het bovenstaande blijkt duidelijk dat de interpretatie van de wapens in belangrijke mate afhing van de datering die men aan de miniaturen van hand G wou geven en die men al grotendeels had bepaald aan de hand van het Gebed van een prins. Over het algemeen echter is men het eens dat de gewijzigde wapens een gevolg zijn van het feit dat het handschrift van eigenaar verwisseld was.

§ 2. DE HERALDISCHE WAARDE EN DE ZIN DER WAPENSCHILDEN.

De voornaamste fouten die bij de hoger aangehaalde interpretaties in het oog springen kunnen als volgt geformuleerd worden. Vooreerst aanvaardde men zonder kritiek de beschrijving en identificatie der wapens door P. Durrieu. Op de tweede plaats aanzag men een schild als iets dat evolueert en zich wijzigt naargelang de politieke omstandigheden. Weliswaar kan dit gebeuren in uiterst zeldzame gevallen, b.v. om de territoriale uitbreiding van het bezit van een prins heraldisch aan te tonen (1). Doch in elk geval behoudt een edelman zijn oorspronkelijk (familie-) wapen (2).

Het staat boven alle twijfel dat de Beierse hertogen in de Nederlanden nooit het schild hebben gevoerd dat men meende te herkennen op

---

(1) Zie als voorbeeld het schild van Filips de Goede (J.A. DE BOO, o.c., p.9). - Ook als teken van een straf kon het schild wijzigingen ondergaan.

(2) K.B.B. Handschriften, fonds Goethals, 707: Enseignemens pour officiers et clers poursuivvans le noble offices d'armes, fol. 6: "Item que mis ne doibt sanghier son nom ne ses armes de ses predecesseurs et anchiesseurs de quelque estat que il soyent noble ou non noble. Car set une esciech de tres grande orghoyeulx et presomtion et pechiet et a lencontre de tous avois...". - W.-G. FEITH, Iets over naam- en wapenwijziging in de Middeleeuwen, in De Nederlandsche Leeuw, dl. XXXIX, 1921, p.85.

de katafalk. Sedert 1356, wanneer Willem III van Beieren als Willem V van Holland-Henegouwen de troon besteeg, dank zij het huwelijk van zijn vader Lodewijk van Beieren met Margareta II van Avesnes (zie Stamtafel II), regeerde het Beierse huis over de genoemde gewesten in de Nederlanden. Hun wapenschild zag er uit als volgt: gevierendeeld: 1 en 4 schuingeruit van zilver en azuur; 2 en 3 nogmaals gevierendeeld met in 1 en 4 in goud een leeuw van keel en in 2 en 3 een leeuw van sabel. Dergelijk wapenschild werd gedragen door genoemde Willem III (1), zijn opvolger Albrecht van Beieren (2), diens zoon Willem IV(VI)(3), en door Jacoba van Beieren (4), de laatste afstammeling van het huis. Zij droeg het zelfs nadat zij Holland en Henegouwen aan Filips de Goede

---

(1) ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 's-GRAVENHAGE, Zegelverzameling, Losse zegels, nr. 45.

(2) ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 's-GRAVENHAGE, Zegelverzameling, Losse zegels, nr. 49; een ander zegel is afgebeeld in M. TOTH-UBBENS, "Van goude, zelver, juellen en de anderen saken", in Oud-Holland, dl. LXXVIII, 1963, p.93, afb. 2. - Onze-Lieve-Vrouwkerk, Brugge, graftomben van Karel de Stoute en Maria van Bourgondië. - Zijn wapen kan ook gedeeld worden met de rijksadelaar (afb. in Die chronycke van Hollandt, Zeelandt ende Vrieslant, Leiden, 1517, fol. CCXXI).

(3) ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 's-GRAVENHAGE, Zegelverzameling, Losse zegels (1412); ander zegel: G. DEMAY, Inventaire des sceaux de la Flandre, dl. I, Parijs, 1873, p.34, nrs. 207, 208, 209 en 210; op munten zie R. CHALON, Recherches sur les monnaies des comtes de Hainaut, 3e suppl., Brussel, 1857, p.XCI, nr. XLVII en XLVIII.

(4) ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 's-GRAVENHAGE, Zegelverzameling, Losse zegels, nr. 61 en Inventaris heren van Putten en Stryen, nr. 19, regest 82; andere zegels in volgende werken: G. DEMAY, o.c., dl. I, p.34-35, nrs. 213-215 en p.50, nrs. 317-318; L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, p.45, nr. MCXXIII, p.88, nr. MCLIV, p.105, nr. MCLXVII, p.117, nr. MCLXXVII; dl. IV, p.677, nr. MDLXXIX, p.678, nr. MDLXX. - In verscheidene van de hierboven opgesomde gevallen wordt het schild van Jacoba gedeeld met dat van haar opeenvolgende echtgenoten.

had moeten afstaan in 1433 (1). Ook Margareta van Bourgondië droeg dit schild als echtgenote van Willem IV, gedeeld met het hare (Bourgondië)(2). Dit geldt ook voor diens broer Jan van Beieren (3). In welke politieke situatie de genoemde prinsen zich ook bevonden, hun wapenschild bleef steeds identiek. Het beschreven blazoen ging immers over van vader op zoon en had aldus een familiaal karakter bekomen (4). De wetten der heraldiek streven er inderdaad naar het familiewapen steeds ongeschonden te bewaren (5).

Een identificatie van het vermeende wapen op het castrum doloris met het wapen der van Beierens is bijgevolg volledig uitgesloten. Wanneer men de algemene regel toepast die bij de aanvang van dit artikel werd opgesteld aan de hand van iconografisch materiaal, van instructies en beschrijvingen betreffende uitvaartplechtigheden, zou men mogen verwachten dat op de katafalk in het Turijns-Milanees getijdenboek het volledige Beierse wapen zou geschilderd zijn indien hier werkelijk de begrafenis van een hertog of hertogin uit dit huis was bedoeld. Er bleef trouwens een beschrijving bewaard van de uitvaart van Jan van Beieren: achtentwintig grote en kleine schilden des armes de feu Jehan de Bavière waren aan kaarsen opgehangen. Het

---

(1) G. DEMAY, o.c., dl. I, nrs. 214-215; L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. V, p.285, nr. MDCCLXXXVIII.

(2) Het wapen van haar echtgenoot is echter gedeeld met haar persoonlijk wapen, nl. Bourgondië: G. DEMAY, o.c., dl. I, p.211 en 212; L. DEVILLERS; Cartulaire..., dl. V, p.281, nr. MDCCLXXXIV; Onze-Lieve-Vrouwkerk, Brugge, graf van Karel de Stoute.

(3) Zegels: L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. V, p.186, nr. MDCCXXV; E. PONCELET, Les sceaux et les chancelleries des princes-évêques de Liège, Luik, 1938, p.180, nrs. 39-43; J. PHILIPPE, o.c., p.43 en 143.

(4) R. MATHIEU, art. cit., p.69 en 70.

(5) Zie p. 586 , voetnoot 2 .

kan in dit geval slechts gaan om die blazoenen die de overleden prins officieel heeft gevoerd en die boven werden beschreven (1).

Men moet evenwel voor ogen houden dat de door Durrieu veronderstelde blazoenen op het castrum doloris, d.w.z. Henegouwen en Holland, wel een deel uitmaken van het Beierse wapen. In deze vorm, nl. zonder de Beierse ruiten, komen ze zelfstandig voor: de rekeningen van het huis van Beieren in Holland tonen aan dat wapens van de afzonderlijke gebieden waarover werd geregeerd, werden vervaardigd (2). Het is ook voldoende bekend dat op miniaturen, voor Filips de Goede geschilderd, naast het persoonlijk wapen van deze prins, soms ook de afzonderlijke blazoenen van de diverse gebieden waarover hij regeerde voorkomen. Hieronder herkent men zelfs zulke die volgens Durrieu op de katafalk prijken (3). De hier bedoelde wapens wijzen evenwel nooit op personen, doch op territoriën en ze kunnen dus niet worden gebruikt ter identificatie van het dode lichaam van een heer.

Pogen wij thans tot een besluit te komen. Het gevierendeeld schild dat P. Durrieu op de katafalk meende te herkennen verwijst zeker niet naar een lid van het Beierse huis. Hierbij komt nog, zoals hoger werd uiteengezet dat op het castrum doloris in feite een tweede wapenschild prijkt dat met het eerste niet overeenstemt en o.m. niet werd gevierendeeld. Dit is hoogst verwonderlijk daar niemand twee verschillende wapenschilden tegelijkertijd kon dragen.

---

(1) Zie tekst gepubliceerd door L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne. Etudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant la XVe siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le duché de Bourgogne, dl. II, Preuves, 1, Parijs, 1849, p.201.

(2) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 32, fol. 27 vo (p.CLXX°).

(3) Zie p. 604, voetnoot 1.

Hierbij aansluitend kan men er aan herinneren dat het wapen op het Gebed van een prins eveneens verschilt van dat op de katafalk. Het is verkeerd zich voor een identificatie van de eigenaar van het handschrift, uitsluitend te baseren op het vaandel in de genoemde miniatuur, zoals o.a. Durrieu en Hulin de Loo hebben gedaan. Men moet rekening houden met alle blazoenen. Dit is des te meer noodzakelijk daar de beide besproken taferelen door dezelfde hand G werden geschilderd. Dat de wijziging van wapen het gevolg zou zijn van een wisseling van eigenaar van de codex lijkt niet overtuigend, daar dit waarschijnlijk een verandering van miniaturist zou tot gevolg gehad hebben.

Op de Dodenmis schildert meester G wapenschilden die in geen geval overeenkomen met die op het vaandel in het Gebed van een prins, doch er ten hoogste slechts een gedeelte van suggereren. Dergelijke vaststelling wijst in ieder geval op iets onlogisch. Het woord "suggereren" drukt deze zaak eigenlijk nog te zwak uit. De miniaturist is in de Dodenmis zeer onduidelijk en slordig geweest bij het schilderen der wapenschilden. Mag men veronderstellen dat de kunstenaar, in een tijd waarin de heraldiek zulk groot belang had, een leeuw door een punt of een vlek zou weergeven ? Het behoorde zeker tot zijn mogelijkheden nauwkeurig te zijn. Men kan moeilijk anders besluiten dan dat hij de schilden niet als een persoonlijk herkenningsteken heeft aangezien en bedoeld. Dat de kleuren schijnen te herinneren aan het schild van Holland-Henegouwen kan louter toeval zijn of het gevolg van het gebruik van een bepaald model.

Vermits de veronderstelde wapenschilden op de katafalk onderling verschillen, zij vervolgens niet overeenkomen met de wapens op het vaandel in het Gebed van een prins, en zij tenslotte, doch niet in het minst, heraldisch zeer slordig gemaakt zijn, kunnen zij niet gebruikt worden om een concreet persoon, in casu de eigenaar van de

codex, aan te duiden.

Een analoog fenomeen doet zich voor in dit en in voorgaand artikel, dat gewijd was aan het Gebed van een prins. In dit laatstgenoemde werd gehandeld over een wapen dat in feite in spiegelbeeld weergegeven was en bovendien geen betrekking kon hebben op een individu of een familie die leefde op het ogenblik dat de miniatuur werd uitgevoerd. Het artikel over de Dodenmis besprak schilden die zó slordig waren uitgevoerd dat ook zij niet bruikbaar waren voor enige identificatie. De polemiek omtrent deze laatste schilden was enkel ontstaan na de beschrijving door P. Durrieu die het materiaal zo niet vervalste, dan toch op zijn minst meer herkende dan in werkelijkheid te zien was.

Art. IV. HET GEBED VAN EEN FRANS KONING (HAND I).

Een derde verluchte bladzijde uit het Turijns-Milanees getijdenboek vertoont zowel op het tafereel als in de fries verschillende blazoenen. Beide miniaturen illustreren het gebed van een Frans koning en zijn geschilderd door hand I (nr. 45). Zoals in voorgaande gevallen meenden de kunstgeleerden dat de wapens ook hier gegevens zouden verschaffen in verband met de omstandigheden waarin de verluchting tot stand kwam en met de persoon die deze illustratie liet uitvoeren. Om deze reden wordt in dit hoofdstuk ook aan deze miniatuur een bespreking gewijd.

Eerst worden de verschillende heraldische emblemen op deze verluchte bladzijde opgespoord en beschreven. In een tweede paragraaf komen de meningen over de betekenis van het tafereel aan bod. Aan de hand van de wapenschilden hebben verscheidene kunstgeleerden immers gemeend dat deze miniatuur een concrete historische gebeurtenis in beeld bracht. Tenslotte volgt een nieuwe bespreking van de verluchting op basis van de karakteristieken van het iconografisch programma in het Turijns-Milanees getijdenboek.

§ 1. DE VERLUCHTING EN HAAR HERALDISCHE EMBLEMEN.

Een bijzonder gebed, speciaal opgesteld voor een Franse vorst, en waarin hij God om raad en om steun vraagt in de strijd tegen de vijanden, treft men aan in enkele getijdenboeken van of uit de omgeving van de Franse koningen in de tweede helft van de XIVe eeuw. In opdracht van Karel V (1364-1380) werd het toegevoegd in een ouder horarium, nl. de Heures de Savoie of de Très Belles Grandes Heures. Het komt eveneens voor in de Petites Heures uit de verzameling van

de Hertog van Berry. Ook in het Turijns-Milanees getijdenboek is het gebed aanwezig. Of de opname van deze gebeden er op wijst dat de manuscripten aan Franse vorsten hebben toebehoord, wordt hier buiten beschouwing gelaten (1).

Het gebed in kwestie werd in het Turijns-Milanees horarium slechts tijdens de tweede campagne door hand I met een groot tafereel en een fries versierd. De initiaal op deze bladzijde is met rankwerk gevuld. De onderwerpen voor de illustratie werden ontleend aan oorlog en krijg. Op het tafereel knielt een Frans koning biddend neer in zijn tent. Hij draagt een korte baard en is gekleed met een groen kleed en een purperen, met hermelijn versierde mantel. Twee ridders in verguld harnas knielen achter hem. Buiten staan geharnaste krijgers opgesteld. Groepen of individuele militairen zijn door vaandels en pennoenen onderscheiden. Ook op de tenten van het kamp zijn pennoenen aangebracht. In de rechterbovenhoek komen soldaten aangestormd of is een gevecht aan de gang. Daar deze miniatuur behoort tot het deel van het horarium dat in 1904 verloren ging, is men , wat de kleuren der blazoenen betreft, aangewezen op de beschrijving die ervan door P. Durrieu werd opgesteld (2): de tent van de vorst

... est doublée aux couleurs de France: bleu fleurdelysé d'or. Ladite tente porte à l'exterieur, trois fois répété, l'écusson de France aux trois fleurs de lys. Les autres tentes du camp royal sont surmontées de pennons propres aux ducs de Bourgogne de la Maison de Valois (Bourgogne ancien: bandé d'or et d'azur à la bordure de gueules; et Brabant, de sable au lion d'or). Dans le rang des troupes flottent

---

(1) Zie over beide codices: Inleidend Hoofdstuk, Art. I, Geschiedenis van de Très Belles Heures de Notre-Dame. - Hoofdstuk I, Art. II, Tekst en tekstherstelling.

(2) Très Belles Heures..., p.111.

l'étendard royal de France muni de franges rouges, des drapeaux de Bourgogne et un autre drapeau portant un lion d'or sur fond de gueules, ce qui ressemble assez aux armes du Charolais (1).

In de fries is een gevecht voorgesteld. Laten we weer P. Durrieu aan het woord:

Le roi de France combattant les Infidèles, revêtu d'une cotte d'armes bleue fleurdelysée d'or, et ayant pour cimier de son heaume une fleur de lys d'or. Ses troupes déploient la bannière royale de France, entourée de franges rouges. La bannière des Infidèles montre un dragon noir sur fond rouge.

Wat de fries betreft kan men toevoegen dat in de rangen van de Franse vorst een ander vaandel prijkt dat een leeuw van sabel (zwart) vertoont op een gouden veld. Sommige auteurs vestigden er de aandacht op dat hier het wapen van Vlaanderen is bedoeld (2), anderen dachten eerder aan dat van Henegouwen dat nagenoeg identiek is (3).

In de heraldische beschrijving of interpretatie door P. Durrieu kunnen enkele onnauwkeurigheden genoteerd worden. Op de eerste plaats is het niet duidelijk om welke reden genoemde auteur verklaart dat de tenten van het koninklijk kamp versierd zijn met pennoenen... propres aux ducs de Bourgogne de la Maison de Valois (Bourgogne ancien... et Brabant). Het eerste wapen wordt beschreven als volgt: geschuinbalkt

---

(1) In de eerste studie (Heures..., 1902, p.27) herkende P. Durrieu in dit vaandel het wapen van Brabant; G. HULIN DE LOO, Heures..., p.38, voetnoot 1 daarentegen deed opmerken dat de grondkleur in plaats van sabel, keel was: "Ce sont, à peu près, les armes de Charolais".

(2) P. DURRIEU, Heures..., p.27. - G. HULIN DE LOO, Heures..., p.38.

(3) J. SIX, De gelijkenis..., art. cit., p.7. - In tegenstelling tot de Vlaamse leeuw vertoont de Henegouwse tong en klauwen van keel.

van goud en azuur (blauw) en omgeven door een zoom van keel (rood). Zoals Durrieu terecht opmerkt behoorde dit wapen toe aan de Bourgondische hertogen uit het oude huis (Bourgogne ancien) d.w.z. behorende tot het geslacht der Capetingers. In 1361 hield dit huis echter op te bestaan en kwam Bourgondië in handen van de familie der Valois (nieuw-Bourgondië). De Bourgondische hertogen uit dit geslacht voerden echter een eigen wapen. Het was van azuur bezaaid met gouden lelies en omgeven door een blokzoom, afwisselend van keel en zilver. Dit wapen is in feite dat van het Franse koningshuis doch gebroken door de vermelde blokzoom (1). Het is dus een aangeboren wapen dat slechts verwijst naar de afkomst van de nieuwe hertogen van Bourgondië, doch niet naar het territorium zelf waarover ze regeerden. Slechts het schild van het oude hertogdom kon hiervoor gebruikt worden (2). Om deze reden namen de Bourgondische hertogen van het nieuwe huis een gevierendeeld schild aan, waarbij 1 en 4 de kleuren van nieuw en 2 en 3 die van oud-Bourgondië vertoonden.

Dergelijk gevierendeeld wapen komt niet voor op de miniatuur. Men kan zich dan ook afvragen met welk recht Durrieu de pennoenen van oud-Bourgondië in verband brengt met de hertogen uit het huis van Valois. Het wapen kan ten hoogste verwijzen naar een hertog uit het oude huis of naar het Bourgondische territorium zelf (3).

Zoals hoger aangehaald bestaat er volgens P. Durrieu een band tussen het Brabantse pennoen en de Bourgondische hertogen uit het ge-

---

(1) Over de breuk zie R. MATHIEU, art. cit., p.70. - Cfr. OLIVIER DE LA MARCHE, Les Mémoires, (Collection complète des mémoires relatifs à l'histoire de France, dl. IX), ed. M. PETITOT, Parijs, 1825, p.165.

(2) J.A. DE BOO, o.c., p.7-8.

(3) Cfr. J.B. RIETSTAP, Armorial général, dl. I, Berlijn, 1934, 2e uitgave, p.271.

slacht van Valois. Het is wel zo dat sedert het begin van de XVe eeuw leden van het huis van Bourgondië over Brabant regeerden, en dat vanaf 1430, door het verwerven van Brabant, Filips de Goede dit hertogdom bij zijn overige territoriale bezittingen kon inlijven (1). De Brabantse hertogen uit het Bourgondische huis voerden in hun schild Brabant, o.m. samen met nieuw-Bourgondië (2). Filips de Goede laste de Brabantse leeuw in zijn schild in, waarop zowel nieuw als oud-Bourgondië prijkten. Op de miniatuur in kwestie komt de Brabantse leeuw voor als een afzonderlijk pennoen. Dit wijst enkel op het hertogdom Brabant als zelfstandige eenheid, zonder noodzakelijkerwijze te duiden op enige relatie met de Bourgondiërs.

Een tweede bemerking betreft de beschrijving door P. Durrieu van een andere vlag: un lion d'or sur fond de gueules, ce qui ressemble assez aux armes du Charolais. De kunstgeleerde spreekt in dit verband weliswaar slechts over een "gelijkenis", doch het is duidelijk dat Charolais niet kan bedoeld zijn op het tafereel. Het wapen zou immers aan volgende beschrijving moeten beantwoorden: van keel, met een gouden leeuw die naar zijn staart kijkt, geklauwd en getongd van azuur (3). Het uitzicht van de leeuw op de miniatuur stemt hiermede niet overeen.

Een derde opmerking betreft het feit dat niet alle vlaggen van de besproken miniatuur door genoemde auteur vermeld werden. Ofschoon men zich slechts kan beroepen op fotografische reproducties heeft men toch de indruk dat niet alle pennoenen op de tenten, door Durrieu

---

(1) E.I. STRUBBE en L. VOET, De chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden, Antwerpen-Amsterdam, 1960, p.359 e.v.

(2) Zie afb. H. PIRENNE, Histoire de Belgique des origines à nos jours, dl. I, Brussel, (1948), p.371.

(3) C. GRANDMAISON, Dictionnaire héraldique, Parijs, 1861, kol. 506.

zonder onderscheid als Bourgondisch vermeld, identiek zijn. Het vierde pennoen van links is verdeeld in zes schuinbalken, afwisselend licht en donker van kleur (waarbij de eerste band onderaan links een lichte kleur vertoont). Er is geen omzoming: de donkere lijn die het pennoen omgeeft is niet dikker dan de omlijsting der andere vlaggen. Het wapen van oud-Bourgondië daarentegen heeft een brede zoom en begint tevens in de linkerhoek onderaan normaal met een blauwe (donkere) schuinbalk. Bovendien dient te worden opgemerkt dat in de rangen der soldaten die buiten de koninklijke tent opgesteld werden, rechts van het grote vaandel met de leeuw, een klein driehoekig pennoen werd geschilderd met een kruis op een donkere achtergrond. Hierop werd nooit de aandacht gevestigd.

Op deze bemerkingen zal later nog teruggekomen worden. Zoals gebeurde in de voorgaande artikels zullen thans de diverse interpretaties die hoofdzakelijk op basis van de vaandels aan het tafereel gegeven werden in herinnering gebracht worden. Deze miniatuur werd immers door de kunstgeleerden op dezelfde wijze behandeld als het Gebed van een prins. Men heeft niet alleen gemeend de verluchting in verband te kunnen brengen met concrete historische personages of feiten uit de late middeleeuwen, doch bovendien werd op basis hiervan gepoogd de miniatuur te dateren.

§ 2. MENINGEN OVER DE VOORSTELLING IN HET TAFEREEL.

De interpretatie werd vanzelfsprekend bepaald door de hoofdfiguur van het tafereel, ditmaal een Franse vorst, en door de vaandels zoals ze door P. Durrieu waren beschreven en geïdentificeerd (Bourgondië, Brabant, Charolais). Het spreekt vanzelf dat de verklaring die door diverse geleerden aan het tafereel werd gegeven, in grote

mate afhankelijk was of parallel liep met de wijze waarop de illustratie bij het gebed van een prins was uitgelegd.

Overlopen wij thans deze opvattingen. Volgens P. Durrieu (1) was de Franse vorst als gevangene opgesloten in een kamp dat door de Bourgondiërs werd bewaakt. De kunstgeleerde trachtte aan te tonen dat deze voorstelling de aanspraken van het Bourgondische huis op de Franse troon op het einde van de XIVe en in het begin van de XVe eeuw symbolisch vertolkte. De mening dat Willem IV(VI) van Beieren eigenaar was van de codex en wellicht opdracht had gegeven tot het inlassen van dergelijke miniatuur, hoefde niet te verwonderen: Durrieu rangschikte de hertog immers onder de partijgangers van de Bourgondiërs. De opvatting van genoemde auteur kan echter niet kritiekloos aanvaard worden. Ofschoon de Beierse hertog in de strijd van de Bourgondiërs met het oog op de Franse troon of het beheersen van de regering van dit land, een rol heeft gespeeld in de eerste decennia van de XVe eeuw (2), geeft dergelijke interpretatie aan de miniatuur een symbolische dimensie die ze moeilijk kan bezitten en die in geen geval klaar tot uitdrukking komt. Op de tweede plaats bevinden de Franse wapens zich niet enkel op de koninklijke tent doch blijkbaar ook in de rangen van de z.g. "bewakers". Tenslotte schijnen deze soldaten zich eerder te bekommeren om de militairen die van de heuvel rechts boven aanstormen, dan om de vorst in zijn tent. Durrieu heeft blijkbaar zelf zijn voornoemde verklaring weinig steekhoudend gevonden, daar hij ze in latere publicaties steeds stilzwijgend is voorbijgegaan.

In schrille tegenstelling tot de beschreven opvatting staat een

---

(1) Les débuts des Van Eyck, in GBA, 3e reeks, dl. XXIX, 1903, p.116.

(2) Cfr. L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, p.II-III.

interpretatie van G. Hulin de Loo (1). Hij beschouwde de Franse vorst als een persoon die zich liet beschermen door de Bourgondiërs. Dit kon volgens hem enkel gebeuren vóór 1419, wanneer tengevolge van de moord op Jan zonder Vrees, de strijd tussen Bourguignons en Armagnacs heftig oplaaide. Het feit dat in 1417 de politieke invloed van de genoemde Bourgondische hertog in Frankrijk een hoogtepunt had bereikt, kwam volgens Hulin nagenoeg overeen met de datering van het handschrift die reeds gebleken was uit de interpretatie van het Gebed van een prins (nl. 1416-17).

Het bleef niet bij deze hypothesen. In de mening dat het Turijns-Milanees getijdenboek in handen was van Beierse hertogen, werden nog volgende verklaringen naar voor gebracht. Volgens J. Lejeune zou deze miniatuur uitgevoerd zijn op initiatief van Jan van Touraine, eerste echtgenoot van Jacoba van Beieren, en zoon van de Franse vorst (sedert 1415 dauphin). Zij zou echter niet een concreet historisch feit illustreren, wel een - zij het nooit gerealiseerde - wens, een gebed of een verwachting: dat Jan van Touraine eenmaal, met de steun van zijn schoonvader Willem IV(VI), in het door partijtwisten verdeelde Frankrijk met het oog op de troonsopvolging zou mogen binnendringen (2). In verband met deze uitleg kan verwezen worden naar de kritiek die reeds werd gegeven op de interpretatie van P. Durrieu: dergelijke verklaring blijkt niet duidelijk uit de verluchting zelf doch is eerder het resultaat van een Hineininterpretierung.

Zoals men kan opmerken dateren de geleerden van wie hoger de op-

---

(1) Heures..., p.39.

(2) J. LEJEUNE, Van Eyck et le premier paysage Luxembourgeois, lezing gehouden op de viering van de CXXVe verjaring van de kon. Academie voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis van België, Brussel, 16 dec. 1967.

vatting werd uiteengezet de miniatuur rond 1416-1417. Hierin zijn zij geheel logisch. Hand I wordt immers aangezien als een leerling of navolger van de kunstenaar die het Gebed van een prins had verlucht en de genoemde kunsthistorici behoren tot de groep van hen die aannemen dat deze laatste miniatuur in opdracht van een Beierse hertog rond de geciteerde data werd geschilderd.

Voor enkele andere kunsthistorici speelde vooral de vlag met de Brabantse leeuw een grote rol bij de verklaring en de datering van de miniatuur. De vermeende aanwezigheid van de wapens van Brabant, Bourgondië en Charolais op het tafereel en van Henegouwen in de fries, zou er volgens J. Six (1) op wijzen dat de miniatuur ontstaan is naar aanleiding van de familieraad te Biervliet (Nederland, prov. Zeeland) in juni 1418 (2) waar Filips, graaf van Charolais (de latere hertog van Bourgondië), Margareta van Bourgondië, haar dochter Jacoba van Beieren en Jan IV van Brabant samen gekomen waren om te onderhandelen in verband met het huwelijk tussen beide laatstgenoemden na de dood van Jacoba's eerste echtgenoot Jan van Touraine (Stamtafel II). Omdat het wapen van oud-Bourgondië voorkomt in plaats van dit van nieuw-Bourgondië, neemt J. Six toch aan dat er een ouder model aan deze voorstelling ten grondslag ligt, dat vóór 1361 moet ontstaan zijn, wanneer het oude huis ophield te bestaan.

J. Duverger (3) vroeg zich op zijn beurt af of wegens het Bra-

---

(1) De gelijkenis..., art. cit., p.7.

(2) Deze greep in feite reeds plaats in juli-augustus 1417; cfr. F. SCHNEIDER, o.c., p.79; Kataloog van de tentoonstelling van documenten betreffende de nationale geschiedenis, Brussel, 1962, p.67.

(3) Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige nieuwe gegevens betreffende hun leven en werk, II, Aanteekeningen betreffende de twee voornaamste werken der Van Eyck's, in Oud-Holland, dl. L, 1933, p.65, voetnoot 9 en p.66.

bantse vaandel het ontstaan der miniatuur niet eerder moet gesitueerd worden in de tijd van het huwelijk van Jacoba van Beieren met Jan IV, hertog van Brabant (1418-1421). A. Châtelet sprak zich uit in dezelfde zin (1): een afzonderlijk wapen van Brabant wees op een periode vóór de annexatie van dit hertogdom door Filips de Goede in 1430. Men zou hier bijgevolg kunnen denken aan Jan IV van Brabant of aan een heer uit zijn omgeving die na 1425 het handschrift (wellicht uit de goederen van Jan van Beieren had verworven en het verder liet afwerken.

De mening van Châtelet werd niet gedeeld door M. Dvořák (2). Men herinnert zich dat deze ook een latere datering voor het Gebed van een prins voorstond. Ook de miniatuur met de Franse vorst situeerde hij na 1430 omdat de vaandels van oud-Bourgondië en Brabant in het tafereel en van Vlaanderen in de fries (hoger als wapen van Henegouwen aangezien) op één en dezelfde verluchte bladzijde prijkten. Hij dacht aan Filips de Goede, die oud-Bourgondië in zijn wapen droeg (3) en bovendien in bezit was van Vlaanderen en sedert 1430 ook van Brabant.

Uit deze gegevens blijkt dat men aan de hand van de wapens ook poogde de bezitter van het handschrift te achterhalen. Om de lijst volledig te maken kan de mening van P. Post (4) weergegeven worden die van oordeel was dat de veelvuldige aanwezigheid van het Bourgon-

---

(1) Les étapes..., p.206; IDEM, Postface..., p.VII en XIX.

(2) Die Anfänge der holländischen Malerei, in JKPK, dl. XXXIX, 1918, p.56.

(3) Dvořák vergeet te vermelden dat Filips tegelijk nieuw-Bourgondië voerde.

(4) Das zeitliche und künstlerische Verhältnis des Turin-Mailänder Gebetbuches zum Genter Altar. Eine Untersuchung auf kostümgeschichtlicher Grundlage, in JKPK, dl. XL, 1919, p.178, voetnoot 3.

dische wapen er wellicht op duidt dat Margareta van Bourgondië, echtgenote van Willem IV(VI) de opdracht heeft gegeven om de behandelde bladzijde te verluchten.

De voorgestelde opvattingen verschillen alle van elkaar, zoals dit het geval was met de diverse hypothesen in verband met het Gebed van een prins en de Dodenmis. Welke methode lijkt hier aangewezen om klaarheid in deze zaak te brengen ?

Met drie belangrijke punten moet rekening worden gehouden. Op de eerste plaats spreekt het vanzelf dat men moet vertrekken van een correcte basis indien men in deze miniatuur een tijdsgebonden en politieke situatie poogt te herkennen. Dit betekent dat alle vaandels en pennoenen op de miniatuur moeten geïdentificeerd worden en vooral, dat men ze alle moet kunnen betrekken in de uitleg en niet slechts de meest voor de hand liggende. Een juist vertrekpunt veronderstelt ook dat men niet mag steunen op vlaggen die slechts een vage gelijkenis doch geen volledige overeenkomst vertonen, zoals dit met het wapen van Charolais het geval is. De onderzoekers zijn uitgegaan van de beschrijving die P. Durrieu van het tafereel en de blazoenen heeft gegeven. Op diens tekst en interpretatie van de vlaggen werd echter reeds hoger kritiek uitgebracht en we herhalen dat hij niet alle wapens heeft beschreven en zelfs eenmaal een identificatie heeft gegeven die slechts steunde op een twijfelachtige overeenkomst.

Een tweede punt is van even grote betekenis. Wil men de historische context van één miniatuur achterhalen, moet men rekening houden met andere taferelen uit het getijdenboek waarop wapenschilden prijken, in zoverre tenminste ze van dezelfde miniaturist zijn of tot eenzelfde groep verluchters behoren. In concreto betekent dit dat de interpretatie die men aan de hand der wapens geeft aan de voorstelling van de Franse vorst in zijn kamp, in relatie moet staan met twee andere miniaturen waarop schilden prijken en die in voorgaande arti-

kels werden besproken, nl. het Gebed van een prins en de Dodenmis. Nu is het wel opvallend dat het Beierse blazoen slechts op het eerstgenoemd tafereel voorkomt. Hetzelfde geldt voor het Brabantse en het Bourgondische: men treft ze enkel aan op het Gebed van een Frans koning.

Uit beide bovenstaande beschouwingen blijkt reeds het gevaar dat verbonden is met het zoeken naar een historische en tijdsgebonden verantwoording van laatstgenoemd tafereel. Gesteld dat de wapens op een concrete toestand of gebeurtenis betrekking hebben, moet een derde en laatste punt in acht genomen worden. Het is immers van het hoogste belang nauwkeurig te onderzoeken welke de juiste waarde en de betekenis der heraldische emblemen is: wie of wat vertegenwoordigen zij ?

Zoals gezegd kunnen de veronderstelde pennoenen van oud-Bourgondië, indien ze met een reëel persoon moeten in verband gebracht worden, enkel betrekking hebben op een hertog van Bourgondië uit het oude huis (Capetingers) dat reeds in 1361 uitstierf. Hoger werd echter uiteengezet dat het wapen van oud-Bourgondië na genoemd jaar nog kan voorkomen omdat het betrekking had op een territorium. Dit brengt echter mee dat het, zo het sedert genoemd jaar afzonderlijk voorkomt, enkel naar dit grondgebied kan verwijzen en niet naar een concrete Bourgondische hertog.

De meest eenvoudige uitleg is bijgevolg dat de pennoenen van oud-Bourgondië geen bepaalde hertog vertegenwoordigen doch wel het territorium aanduiden waarvan de krijgers deelnemen aan de strijd. Ze kunnen bijgevolg niet gebruikt worden als dateringselementen. Volgens dezelfde gedachtengang verwijst ook het vermeende Brabantse vaandel niet naar de hertog van dit gewest doch wel naar het gebied of naar de Brabanders die zich in de strijd hebben gemengd. Het wapen kan dus in deze zin zowel vóór als na de annexatie van Brabant door

Filips de Goede zelfstandig voorkomen (1).

Het ziet er dus naar uit dat op de besproken miniatuur de pennoenen en vaandels rondom de koninklijke tent enkel de afdelingen van de legertroepen aanduiden die aan de krijg deelnemen. Het is duidelijk dat er geen enkele rechtstreekse allusie op een of andere Bourgondische of Brabantse hertog kan bedoeld zijn. Ook krijgshistorisch is dergelijke uitleg verantwoord (2).

Bovendien bestaat er geen enkele klaarblijkende en dwingende reden om het tafereel met het Beierse huis in verband te brengen. In ieder geval is een datering van de miniatuur op basis van de wapenschilden uitgesloten en men kan zelfs betwijfelen of zij aan het tafereel een bijzondere betekenis verlenen, met uitzondering van de wapens van de Franse vorst. De reeds geopperde bezwaren omtrent de identificaties van bepaalde vlaggen door P. Durrieu en zijn onvolledigheid in de beschrijving ervan brengen met zich mee dat de heraldische emblemen op het tafereel een meer heterogeen karakter dragen dan tot hiertoe werd verondersteld. Mogelijk is het uitzicht van enkele vaandels alsook de wijze waarop ze werden bij elkaar gebracht een gevolg van fantasie.

---

(1) Voorbeelden: de verluchte Handschriften van de Librye van Filips de Goede: K.B.B., Handschriften, 9242, fol. 1, en 9043, fol. 2, (afb. van beide in Librye..., pl. 1 en 42); ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 's-GRAVENHAGE, Grafelijke leen- en registerkamer, Remissorium Philippi, (1433-1450); Musée d'art et d'histoire, Freiburg i.Br., de rouwkappen van het Gulden Vlies, (afb. F. DEUCHLER, o.c., p . 130-133). - Voorbeelden op basis van documenten: J. DUVERGER en J. VERSYP, Schilders en borduurwerkers aan de arbeid voor een vorstenduel te Brugge in 1425, in Artes textiles, dl. II, 1955, p.12, Bewijsstuk II (29 juli 1425).

(2) Vergelijk F. DEUCHLER, o.c., p.370-371. - Cfr. ook C. GAIER, Art et organisation militaires dans la principauté de Liège et dans le comté de Looz au Moyen Age, Brussel, 1968, p.132; P. ERFURTH, Die Schlachtschilderungen in den älteren Chansons de Geste, Halle a. S., 1912, p.22.

We sluiten ons dan ook aan bij de mening van J. Duverger die zich uiteindelijk afvroeg of men aan de wapens wel enige betekenis mag hechten (1). Deze verklaring wint aan kracht wanneer men de verluchting bij het gebed van een Franse vorst inschakelt in het geheel van de iconografie van het Turijns-Milanees getijdenboek.

§ 3. ICONOGRAFISCHE BESPREKING.

Om deze miniatuur te begrijpen moet ze teruggeplaatst worden in haar context. Niets wijst er op dat het handschrift in het bezit zou geweest zijn van een Frans koning op het ogenblik dat het besproken tafereel uitgevoerd werd. We bedoelen hiermede dat de tekst die moest geïllustreerd worden, in het handschrift aanwezig was vóór de tweede campagne van de verluchting een aanvang nam. De verluchter stond hier dus voor een voldongen feit en zijn enige opdracht kon hier luiden: een gebed van een Franse vorst te illustreren.

Zoals reeds werd vermeld, werd hetzelfde gebed ook in de Petites Heures van de Hertog van Berry gekopieerd. Ook dit horarium was niet meer in handen van een Frans koning toen het gebed werd verlucht. De kunstenaar koos volgende oplossing. Hij schilderde eenvoudig zijn opdrachtgever, de Hertog van Berry, die in gebed neerknielde (2). Deze scène heeft hoegenaamd geen historische of politieke betekenis. De nadruk wordt hier enkel gelegd op het gebed.

De miniaturist in het Turijns-Milanees getijdenboek handelde

---

(1) J. DUVERGER, art. cit., p.65, voetnoot 9.

(2) B.N.P., ms. lat., 18014, fol. 121 vo, (afb. M. MEISS, The Patronage..., dl. II, pl. 122).

enigszins anders. Gezien de werkwijze waarbij de verluchters in dit horarium gewoontegetrouw de verluchting beschouwden als een rechtstreekse illustratie van de tekst, leek het aangewezen dat zij in het handschrift dit gebed met een biddende Franse vorst zouden opluisteren. Vermits de tekst (1) spreekt over het bevechten der vijanden, waartoe hulp en raad van de hemel wordt afgesmeekt, en over het behalen der uiteindelijke overwinning, lag het voor de hand strijdelementen in tafereel en fries toe te voegen. Dergelijke eenvoudige verklaring ligt geheel in de lijn van de iconografische gewoonten in dit getijdenboek. Het ziet er zelfs naar uit dat in de Franse vorst, wiens physionomie aanleiding gaf tot heel wat speculaties om hem met een koning te kunnen identificeren (2) geen concrete figuur kan en mag herkend worden. Waarschijnlijk heeft de kunstenaar enkel een "vorstelijk type" bedoeld.

Wat bovendien pleit tegen een politieke of historische verklaring van deze verluchte bladzijde is het feit dat de fries een gevecht van een Frans vorst tegen heidense volkeren (Muzelmannen, Saracenen, Moren of Turken) voorstelt. Had de verluchter in het tafereel een concrete, eigentijdse betekenis bedoeld, dan zou men mogen verwachten dat hij ook voor de fries een historisch feit had uitgekozen. Dit lijkt echter zeer onwaarschijnlijk. In de late middeleeuwen hebben de Franse vorsten nooit persoonlijk een strijd met de Saracenen aangegaan. De fries heeft dus geen concrete, doch louter een illustratieve waarde.

---

(1) Bijlage II , p.XXXVIII.

(2) Op grond van de mode van de baard, die na 1410 verdwijnt, sloot men Karel VII (1422-1461) en Lodewijk XI (1461-1483) uit (G. HULIN DE LOO, Heures..., p.39). Gaat het hier om Jan de Goede (1350-1364) zoals J. LEJEUNE veronderstelt (zie lezing vermeldt in voetnoot 2, p.599)?

Toch is de keuze van dit onderwerp niet willekeurig. Dat in de fries een gevecht tegen ongelovigen is voorgesteld ligt ook weer in de lijn van het besproken gebed. Het onderwerp houdt mogelijk verband met een nog in de XIVe en XVe eeuw door vele vorsten en prinsen gekoesterde droom, nl. eenmaal de ongelovigen te bestrijden, als hoogtepunt van hun vorstelijke carrière.

In de middeleeuwse traktaten waarin de plichten van de vorst en van de ridder ter sprake komen wordt de strijd tegen de ongelovigen van grote betekenis geacht en, vooral voor een koning, werd de bevrijding van Jeruzalem steeds als een levenstaak beschouwd, zelfs in de XVe eeuw (1). In de wijding en zegening van ridders en wapens komt deze idee meer dan eens tot uiting (2),

Geen enkele tekst kan dit beter illustreren dan een citaat uit Le miroer des nobles hommes van G. Chastellain:

Tournez vos yeux ou mettez vos candelles
Vers Orient où sont les infidelles,
...
France jadis la ferme championne
De nostre foy, sainte et victorieuse (3).

Ook de Franse vorsten uit het huis van Valois schenen te lijden aan een nostalgie des croisades (4). De idee van de redding der

---

(1) J. HUIZINGA, Herfsttij der Middeleeuwen, Haarlem, 1952, p.113. - Zie teksten bij G. COHEN, Histoire de la Chevallerie en France au Moyen Age, Parijs, (1949), p.174 e.v.

(2) Nl. in het Pontificale van Guillielmus Durandus (XIIIe eeuw), cfr. G. COHEN, o.c., p.187-188.

(3) GEORGES CHASTELLAIN, Oeuvres, ed. J. KERVYN DE LETTENHOVE, dl. VI, Brussel, 1864, p.207.

(4) A.M. SCHMIDT, Panorama des XIVe-XVe siècles français, Parijs, 1964, p.47.

H. Plaatsen was sedert de XIVe eeuw in Frankrijk opnieuw levend geworden. Vanaf het begin der XVe eeuw nam echter Bourgondië de leiding over in de propaganda voor nieuwe kruistochten en nog later zou Filips de Goede zich voor deze zaak zeer sterk inspannen (1).

De kruistochtidee komt in de late-middeleeuwen tot uiting in een uitgebreide literaire produktie (2). Menig handschrift in verband met dit onderwerp is gefllustreerd met voorstellingen van de strijd tussen de Westerse christenen en de Turken (3). Ook in de overige miniatuurproduktie ruimt de strijd tegen de ongelovigen een grote plaats in, o.a. in de heldendaden van Karel de Grote die de gehele middeleeuwen door veelvuldig in beeld werden gebracht. Genoemde vorst heeft inderdaad gestreden tegen de Muzelmannen (Moren) in

---

(1) Cfr. J. HUIZINGA, o.c., p.114. - J.D. HINTZEN, De kruistochtplannen van Philips den Goede, Rotterdam, 1918, p.5 e.v.; A.S. ATIYA, The Crusade of the Later Middle Ages, Londen, (1938), passim en vooral p.180 e.v.; L. BREHIER, L'église et l'Orient au moyen-âge. Les Croisades, Parijs, 1907, 2e uitgave; G. DOGAER, Handschriften over de kruistochten in de Librye der hertogen van Bourgondië, in Spiegel historiael, dl. II, 1969, p.457-465; A. GRUNDZWEIG, Philippe le Bon et Constantinople, in Byzantion, dl. XXIV, 1954 (1955), p.47-61. In 1332 schreef de Dominicaan Burchardus een Directorium ad Philippum regem (= Filips VI van Frankrijk). Het werd nog in het midden van de XVe eeuw vertaald en bewerkt door Jean Miélot, onder de titel Advis directif pour faire le voyage d'Oultremer (K.B.B., Handschriften, 9095; B.N.P., ms. franç., 9087; De Gouden Eeuw..., p.88, nrs. 88 en 89; G. DOGAER, art. cit., p.464). Onder de motieven die de vorsten moeten aanzetten een Kruistocht te ondernemen, leest men: "Le premier motif doncques est mon souverain seigneur, que vous amoindrissiez en riens envers les hommes lonneur de voz predecesseurs les nobles roys de France..." (fol. 9).

= vgl. blad

(2) Zie voetnoot 1.

(3) Cfr. G. DOGAER, art. cit.

Spanje (1). Men zou echter ook kunnen denken aan een illustratie van het gevecht dat door Clovis werd geleverd regen le roy sarrazin et adversaire de la foy crestienne. Tijdens deze slag zou hem uit de hemel een blazoen met drie lelies, het Franse koningswapen, toegezonden zijn (2).

De kruistochtidee, vastgelegd in de middeleeuwse traktaten en andere literaire werken, en geïllustreerd door de miniaturisten, verschaft een duidelijke achtergrond ter verantwoording van de keuze van het onderwerp der fries in het Turijns-Milanees getijdenboek. Men mag zich zelfs afvragen of de sfeer waarin de Bourgondische hertog Filips de Goede maatregelen en voorbereidselen trof tot een tocht naar het Oosten, niet kan bijdragen tot het beter begrijpen van deze gehistorieerde fries.

Indien men de verluchting op de besproken bladzijde bekijkt op de wijze zoals boven is geschied, lijkt het overbodig aan de diverse heraldische emblemen op tafereel en fries enige waarde te hechten. Er werd trouwens hoger om andere redenen getwijfeld aan de betekenis der standaarden en pennoenen in de rangen der soldaten. Men kan zich bijgevolg de vraag stellen waarom de verluchters bepaalde vlaggen geschilderd hebben die verwijzen naar of een allusie maken op in hun tijd werkelijk bestaande blazoenen.

---

(1) Voorbeelden: K.B.B., Handschriften, 9066-68, DAVID AUBERT, Chroniques et conquestes de Charlemaine, (Oudenaarde, ca. 1460), dl. I, fol. 303, 326, 334, 367, 386, 427; dl. II, fol. 27, 182, 214, 221, 227 vo, 238 vo, 271 en 275 vo; dl. III, fol. 12 vo, 20, 37 vo, (afb. R. LEJEUNE en J. STIENNON, o.c., dl. II, afb. 391-417); 9232, fol. 337, JEAN MANSEL, La fleur des histoires, (Valenciennes, ca. 1455), fol. 337 vo (afb. R. LEJEUNE en J. STIENNON, o.c., dl. II, afb. 387).

(2) A. DE LABORDE, o.c., dl. I, p.64, Epître dédicatoire à Charles V.

Dat de Franse wapenkleuren op tafereel en fries prijken is natuurlijk volkomen begrijpelijk: het gebed dat door deze twee miniaturen wordt geïllustreerd is immers opgesteld ten behoeve van een koning uit Frankrijk. Wat de overige blazoenen betreft kan men verwijzen naar andere strijdtaferelen die in de middeleeuwse miniatuurkunst een zeer grote plaats innemen. Ook hier wordt met de blazoenen op schilden of vaandels niet steeds een concrete historische situatie bedoeld. Niettemin kan een heraldisch embleem een iconografische betekenis hebben. Dit is o.m. het geval met de leeuw die ook op de hoger bestudeerde verluchting bij het gebed van een prins voorkomt. Men treft een leeuwevaandel zeer veel aan op de voorstellingen van de strijd tegen de ongelovigen. Dergelijke vlag duidt in zulke gevallen op de christenheid in het algemeen (1). De symbolische betekenis van de leeuw in verband met de voor soldaten en ridders vereiste deugd van moed speelt hierin zeker een rol (2). Men denke hier aan de illustratie van de veroveringen van Karel de Grote (3), aan een

---

(1) L. FISCHEL, Die "Grosse Schlacht". Analyse eines Kupferstichs, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXI, 1959, p.171.

(2) Zie over de leeuw als embleem voor de fortitudo: G. DELMARCEL, De Vlaamse tapijtreeks Los Honores (1520). Bijdrage tot een historische en iconografische verklaring, (onuitgegeven licentiaatsverhandeling) Leuven, 1969, p.85.

(3) Enkele voorbeelden uit een rijke keuze: STADTBIBLIOTHEK, SANKT GALLEN, ms. 302, STRICKER, Karl der Grosse (einde XIIIe eeuw), fol. 26 vo; B.N.P., ms. franç., 778, GIRART d'AMIENS, Charlemagne (1e kwart XIVe eeuw), fol. 143 vo; BRITISH MUSEUM, LONDEN, Ms. Royal, 16 G VI, Les Grandes chroniques de France, (2e kwart XIVe eeuw), fol. 167 en 171; K.B.B., Handschriften, 9067, DAVID AUBERT, Chroniques et conquestes de Charlemaine, fol. 275 vo, en nr. 9068, IDEM, o.c., fol. 12 vo (afb. R. LEJEUNE en J. STIENNON, o.c., dl. II, respectievelijk afb. 202, 279, 281, 285, 411 en 414).

uitbeelding van strijd tussen Joden en Filistijnen(1) of aan scènes uit de Apocalypse (2).

Dat sommige heraldische figuren en kleuren op verluchtingen toch schijnen te herinneren aan wapens die gevoerd werden in de tijd dat de miniaturen ontstonden, kan het gevolg zijn van een zekere werkwijze van schilders en verluchters. In hun strijdtaferelen hadden ze de gewoonte zelfs de gebeurtenissen uit lang vervlogen tijden af te schilderen in een kader van hun eigen omgeving en de personages te kleden met kostumes die gedragen werden in hun tijd. Bestaande en hun bekende vaandels of schilden namen ze over. Dit verschijnsel van het transponeren van eigentijdse beelden of toestanden doet zich ook voor in de literatuur.

Een interessant voorbeeld biedt een oude kroniek waarin de schrijver aan de hand van de wapenkreten doet veronderstellen dat o.m. soldaten uit Bourgondië, Henegouwen, Brabant en andere gewesten deel uitmaakten van het leger van Karel de Grote in de slag van Roncevaux (3). Het gaat hier in geen geval om een concrete situatie. In dit verhaal schuilt enige analogie met de heraldische pennoenen en standaarden op tafereel en fries bij het gebed van een Franse koning: enkele wapens (geheel of gedeeltelijk ?) ontleend aan de werkelijkheid werden door de verluchter in een zinloos verband in zijn illustratie opgenomen.

Het ligt geheel in de lijn van de iconografische opvatting van

---

(1) THE PIERPONT-MORGAN LIBRARY, NEW YORK, ms. 638, fol. 23 vo, (afb. G. MANDEL, o.c., pl. 85).

(2) THE BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Douce, 180, p.30, (afb. The Bodleian Library Heraldry. Catalogue of an Exhibition, Oxford, 1967, pl. 4).

(3) PHILIPPES MOUSKES, Chronique rimée, ed. F.A. DE REIFFENBERG, dl. I, Brussel, 1836, p.281.

het Turijns-Milanees getijdenboek om in de voorgestelde miniaturen de idee van het gebed te laten primeren, los van alle politieke of historische context. Bidden en strijden vormen de hoofdinhoud, zowel van het hier besproken gebed als van de beide verluchtingen die het illustreren. Dat de verluchter in de fries een der specifieke opdrachten van een koning, nl. de strijd tegen de ongelovigen, in beeld gebracht heeft, sluit opvallend aan bij een lange traditie.

Het uiteindelijk resultaat van dit artikel verschilt in feite zeer weinig van dit der voorgaande. Buiten het wapen van de Franse vorst op wie het geïllustreerde gebed betrekking heeft, kan aan de overige blazoenen geen betekenis gehecht worden die kan bijdragen tot een preciese datering van tafereel en fries. Beide miniaturen hebben bovendien enkel een iconografische betekenis die in functie staat tot de tekst die moest verlucht worden. Ze geven geen concreet historisch gebeuren weer.

Art. V. DE KRUISVINDING (HAND G).

Als laatste in de reeks wordt thans opnieuw een miniatuur van
XII hand G (1) besproken met de voorstelling van de Kruisvinding (nr. 92). In tegenstelling met voorgaande illustraties komen op deze verluchting geen heraldische emblemen voor. Verscheidene kunstgeleerden hebben echter in verschillende lieden op deze miniatuur historische personages uit de XVe eeuw herkend. Zij lieten zich leiden door het portretmatig karakter van sommige figuren en door de relatie van het tafereel met
122-124 een schilderij uit het Szépmüvészeti múzeum te Budapest dat de Kruisdraging voorstelt.

Om deze reden is het noodzakelijk in dit artikel eerst enige aandacht te schenken aan laatstgenoemd schilderij, alvorens de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek zelf aan een kritisch onderzoek te onderwerpen.

§ 1. HET PANEEL MET DE KRUISDRAGING TE BUDAPEST.

Het paneel met de Kruisdraging wordt door de meeste kunstgeleerden algemeen aangezien, als een kopie uit het tweede kwart der XVIe eeuw (2)

---

(1) Men dient er rekening mee te houden dat sommige kunstgeleerden deze miniatuur niet aan hand G doch aan H toeschrijven (cfr. p.113).

(2) F. DUELBERG, Niederländische Malerei der Spätgotik und Renaissance, Wildpark-Potsdan, 1929, p.14. - A. PIGLER, Das Problem der Budapester Kreuztragung, in Phoebus, dl. III, 1950-1951, p.12; L. BALDASS, Jan van Eyck, Londen-New York, 1952, p.96.

van een verloren werk van Van Eyck (1) of uit zijn omgeving (2). Enkele andere kunstgeleerden daarentegen aarzelen voor de localisatie van het verloren paneel tussen de Zuidelijke en de Noordelijke Nederlanden (3). Een laatste groep beschouwt het paneel te Budapest als een originele schepping van ca. 1440, in Holland vervaardigd (4). A. Pigler catalogeerde in een recente publicatie het werk als een kopie van omstreeks 1530 naar een origineel dat door Jan Van Eyck in 1417-1425 in opdracht van Jan van Beieren geschilderd was (5). Zijn mening aangaande de datering der kopie kan worden bijgetreden: de kledij van de groep figuren links op het paneel wijst ontegensprekelijk op een periode na 1500 (6).

---

(1) F. WINKLER, Ueber verschollene Bilder der Brüder van Eyck, in JKPK, dl. XXXVII, 1916, p.288 e.v.; M.J. FRIEDLAENDER, Early Netherlandish Painting, dl. I, The Van Eycks - Petrus Christus, Leiden, 1967, p.70; F. WINKLER, Neues von Hubert und Jan Van Eyck, - Festschrift für M.J. Friedländer, Leipzig, 1927, p.100; P. POST, Das Problem der Budapester Kreuztragung, in Zeitschrift für Kunstwissenschaft, dl. XV, 1952, p.16; A. PIGLER, art. cit., p.12 e.v.

(2)M. DVOŘÁK, art. cit., p.66; F. DUELBERG, o.c., p.14; L. BALDASS, o.c., p.96 en 287 (volgens deze laatste is de auteur de Chief-Master van het Turijns-Milanees getijdenboek).

(3) P. POST, art. cit., p.16; K. TOLNAY, Le Maître de Flémalle et les frères Van Eyck, Brussel, 1939, p.37, 53 en 80. - Men dacht hierbij aan Albrecht Van Ouwater.

(4) K. GARAS, Some Problems of Early Dutch and Flemish Painting, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. I, 1954, p.237 e.v.; G.J. HOOGEWERFF, De Noord-Nederlandsche schilderkunst, dl. I, 's-Gravenhage, 1936, p.506. - Zie volledige bibliografie over dit paneel: Katalog der alte Galerie des Museums des bildenden Künste zu Budapest, Budapest, 1937, p.181-182; A. PIGLER, Museum der bildenden Künste. Szépmüvészeti Múseum. Katalog der Galerie alter Meister, vertaald door A. ORSZAGH, dl. I, Tubingen, 1967, p.214-217.

(5) A. PIGLER, o.c., p.214.

(6) Vergelijk J.H. DER KINDEREN-BESIER, Mode-metamorphosen. De kleedij onzer voorouders in de 16e eeuw, Amsterdam, 1933, p.107, afb. 45.

Er bestaan verschillende oudere voorstellingen van een Kruisdraging met dewelke het paneel te Budapest zeer nauw verwant is. Ze zullen later verder ter sprake komen, doch het is nuttig hier even op hun bestaan te wijzen daar ze aantonen dat het schilderij uit Budapest wel degelijk op een prototype teruggaat. Dit genoemd paneel wordt echter beschouwd als het werk dat het meest volledig en nauwkeurig de originele schepping weergeeft. In dit verband citeert men gewoon-
125 lijk een tekening berustend in het Hertogelijk museum te Brunswijk. Het is een weergave van de groep ruiters die op het paneel de kruisdragende Christus volgen. Zij zou na 1450 naar het origineel zijn gemaakt en wegens de grote overeenkomst met de kopie te Budapest bewijzen dat de schilder van dit laatste werk het verloren model zeer getrouw moet hebben nagevolgd (1).

Diverse kunstgeleerden wezen er op dat het originele schilderij in relatie gestaan heeft tot het Turijns-Milanees getijdenboek. Volgens sommigen kan de schilder van het paneel vereenzelvigd worden met de voornaamste miniaturist die het horarium voltooide (2). Een onderzoek van deze bewering hoort echter niet thuis in dit hoofdstuk daar het om een stilistische benadering gaat (zie verder Hoofdstuk V, Art. I). Een tweede groep ziet de relatie anders. Zij leggen er de

---

(1) Het feit dat op de tekening rechts de rotsen zijn uitgespaard, alsmede het kruis, toont aan dat de tekening na het oorspronkelijk paneel is vervaardigd (K. GARAS, art. cit., p.257). - Bibliografie: F. WINKLER, Ueber verschollene Bilder..., art. cit., p.288; M.J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. I, p.70; L. BALDASS, o.c., p.96; C.H. EBBINGE-WUBBEN, Cataloog der tentoonstellingen van teekeningen van Jan Van Eyck tot Rubens, Rotterdam, 1948, nr. 41; Middeleeuwse kunst uit de Noordelijke Nederlanden. Jubileumtentoonstelling, Amsterdam, 1958, p.134, nr. 173. - E. FLECHSIG, Zeichnungen alter Meister im Landesmuseum zu Braunschweig. Niederländer der 15. und 16. Jahrhunderts, Frankfurt a.M., 1923, nr. 45.

(2) M. DVOŘÁK, art. cit., p.66. - L. BALDASS, o.c., p.96 en 287.

nadruk op dat een der miniaturen met een voorstelling van een kruisdraging in het getijdenboek (hand K, nr. 54) gedeeltelijk gekopieerd werd naar het verloren origineel (1). Deze bewering is ongetwijfeld juist. Zij zal echter afzonderlijk onderzocht worden wanneer gehandeld wordt over de oorspronkelijkheid der miniaturisten (zie Hoofdstuk IV, Art. II, § 4). Een laatste auteur vestigt de aandacht op een ander aspect. Het betreft hier de reeds genoemde A. Pigler die er op wees dat volgens hem bepaalde personages op het schilderij qua physionomie identiek zijn met lieden op een der miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek die de Kruisvinding voorstelt (2). Hij wees op de gelijkenis tussen de ruiter die op het paneel op een wit ros achter de kruisdragende Christus de rij van rechters en soldaten opent en de figuur met scepter - volgens genoemde geleerde gaat het hier om Constantijn de Grote - die op de miniatuur met de Kruisvinding aan de linkerzijde van keizerin Helena heeft plaatsgenomen. Inderdaad worden beide figuren gekenmerkt door een nagenoeg identiek hoofddeksel, door lange witte haren en een baard. De man met de kaproen op de tweede rij in de optocht op het paneel vergelijkt Pigler met het personage met punthoed (vierde van links) achter de keizerin op de miniatuur (3). In beide gevallen zou de eerstgenoemde keizer Sigismond (+ 1437) voorstellen, de tweede Jan van Beieren (+ 1425). Dank zij de vermelde portretten zou de verluchting een eigentijdse historische betekenis bekomen en nauwkeurig gedateerd kunnen worden. Ze zou bijgevolg kunnen bijdragen tot de ken-

---

(1) F. WINKLER, art. cit., p.292.

(2) A. PIGLER, Museum..., o.c., p.214.

(3) A. PIGLER, art. cit., p.20. - Cfr. IDEM, Jan Van Eyck magyar kapcsolata [De betrekkingen van Jan Van Eyck met Hongarije], in Magyar Múvészet, 1948, p.45.

nis van de ontstaansgeschiedenis van de codex. Om deze reden hoort de door Pigler verondersteldе vorm van verwantschap tussen paneel en miniatuur thuis in het kader van dit hoofdstuk en zal ze in volgende bladzijden nader onderzocht worden.

Het loont de moeite de stelling van A. Pigler vooreerst samen te vatten. Zoals gezegd gaat hij er van uit dat op het paneel te Budapest de man op het witte paard Sigismond is, rooms koning sedert 1410 en later keizer (gekroond in 1433)(zie Stamtafel III). De ruiter achter hem draagt zijn scepter. De man rechts op de tweede rij, met een kaproen op het hoofd, vereenzelvigt Pigler met Hertog Jan van Beieren. Het originele schilderij zou in verband staan met het bezoek dat Sigismond einde 1416 aan de stad Luik bracht. Hij pleegde hier overleg met de Beierse hertog, tevens verkozen prinsbisschop van Luik en een belangrijk pion op Sigismonds politiek schaakbord, betreffende de successie van Willem IV(VI) met de bedoeling diens dochter Jacoba van Beieren hierbij achteruit te stellen. Het paneel zou echter niet in laatstgenoemd jaar doch wel enige tijd later uitgevoerd zijn: wanneer Jan van Beieren er na enkele jaren in geslaagd was Jacoba's erfenis in te palmen, zou hij zich, niet zonder politieke bijbedoeling, samen met Sigismond hebben laten vereeuwigen op een schilderij dat de Kruisdraging voorstelde. Genoemde hertog zou ca. 1420 het werk aan Jan Van Eyck hebben toevertrouwd. Pigler was van oordeel dat deze schilder in 1416 bij de ontvangst van Sigismond te Luik aanwezig was en dat hij bij deze gelegenheid schetsen had vervaardigd die hij nadien op het paneel heeft uitgewerkt. Volgens de genoemde kunstgeleerde stelde de versterkte stad op de achtergrond Luik voor.

Pigler heeft dus gewezen op een identiteit tussen personages op het paneel met de Kruisdraging en de miniatuur met de Kruisvinding. Steunend op de hoger uiteengezette theorie identificeert hij de man

S T A M T A F E L III

HUIS VAN LUXEMBURG

Hendrik VII
graaf van Luxemburg,
Rooms koning, keizer
(+ 1313)
x Margareta van Brabant

Jan de Blinde
graaf van Luxemburg,
koning van Bohemen
(+ 1346)
x(1) Elisabeth van Bohemen
x(2) Beatrijs van Valois

Bonne
(+ 1349)
x Jan II koning van Frankrijk
(zie HUIS VALOIS)

Jan
x Margareta van Troppau

Joost van Moravië
mederegent van Luxemburg,
verkozen Rooms koning
(+ 1411)

Karel
graaf van Luxemburg,
koning van Bohemen,
Rooms koning, keizer
(1316-1378)
x(1) Blanca van Valois
x(2) Anna van de Palts
x(3) Anna van Schweidnitz
x(4) Elisabeth van Pommeren

Wenceslas I
hertog van Brabant en Limburg,
graaf en hertog van Luxemburg
(+ 1383)
x Johanna van Brabant

Wenceslas II
hertog van Luxemburg,
koning van Bohemen,
Rooms koning
(1361-1419)
x(1) Johanna van Beieren
x(2) Sophia van Beieren

Jan van Görlitz

Elisabeth van Görlitz
hertogin van Luxemburg (+1451)
x(1) Anton van Bourgondië
x(2) Jan van Beieren
(zie HUIS WITTELSBACH)

Sigismond
hertog van Luxemburg
koning van Hongarije
en van Bohemen,
Rooms koning, keizer
(+ 1437)

in wiens opdracht het verlucht tafereel is ontstaan en de kunstenaar die het heeft uitgevoerd. Ook F. Lyna nam Piglers identificaties als uitgangspunt voor het achterhalen van een historische context voor de Kruisvinding. Vooraleer hierop in te gaan is het nuttig en noodzakelijk de opvattingen van de Hongaarse kunstgeleerde over de Kruisdraging aan een uitgebreid kritisch onderzoek te onderwerpen. Zijn mening over het schilderij was immers basis en vertrekpunt voor de verdere beschouwingen in de kunstliteratuur over de genoemde miniatuur.

Dat de theorie van de besproken kunsthistoricus niet door iedereen werd gedeeld, bleek reeds zeer spoedig uit een hevige aanval door een ander Hongaars kunstgeleerde, K. Garas (1). Pigler heeft getracht deze poging tot weerlegging het hoofd te bieden in een nieuwe publicatie, zonder evenwel weinig nieuwe feiten aan te brengen (2). De kritiek die in volgende bladzijden wordt neergeschreven maakt onderscheid tussen historische en iconografische gegevens. De wijze waarop volgens Pigler het schilderij in kwestie tot stand kwam stemt tot nadenken, doch vooral de bezwaren van iconografisch gehalte zijn van doorslaggevende betekenis om Piglers opvattingen weinig krediet te gunnen. Dit blijkt uit volgende beschouwingen.

Historisch bekeken zijn de gegevens van Pigler in zoverre juist dat Sigismond van 24 december 1416 tot 7 januari 1417 te Luik aanwezig was en er zich met Jan van Beieren onderhield (3). Dat Jan Van

(1) Art. cit., p.237-262.

(2) Some comments on K. Gara's Article, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. I, 1954, p.265-267.

(3) CORNELIUS ZANTFLIET, Chronicon, ed. E. MARTENE en U. DURAND, Veterum scriptorum et monumentorum historicum, dogmaticorum, moralium, amplissima collectio, dl. V, Parijs, 1729, kol. 407. - F. von LOEHER, o.c., dl. I, p.323-324 en 461-462; J. ASCHBACH, Geschichte Kaiser Sigmunds, dl. II, Hamburg, p.174; F. SCHNEIDER, o.c., p.68-69.

Eyck in deze periode te Luik vertoefde kan niet bewezen worden; evenmin is het zeker dat hij op dat ogenblik reeds in dienst was van Jan van Beieren (1). Zelfs indien dit zo was is het niet duidelijk waarom Jan Van Eyck tot ca. 1420 - wanneer het origineel van de Kruisdraging volgens Pigler ontstond - zou gewacht hebben om Sigismond en de Beierse hertog te schilderen. Dat deze laatste zou geduld beoefend hebben tot hij zeker in het bezit was van Jacoba's erfdeel, zoals de genoemde geleerde meent, is een zwak argument.

Wat de identificaties van personages betreft staat men hier voor een methodische en tegelijk principiële moeilijkheid: welk is de waarde der portretten die als vergelijkingsmateriaal werden gebruikt ? In hoeverre kan een vooringenomen of subjectieve gesteltenis het herkennen van personages op schilderijen beïnvloeden ? Onderwerpen wij thans achtereenvolgens de vermeende historische personages en het landschap op de Kruisdraging aan een onderzoek.

A. DE FIGUUR VAN SIGISMOND.

Om Sigismond op het paneel van Budapest en op de miniatuur te vereenzelvigen gaat Pigler uit van een portret in het Germanisches Na-
127 tionalmuseum te Neurenberg dat ca. 1510-1512 door Albrecht Dürer werd geschilderd. Hij veronderstelt dat het hier een kopie betreft naar een verloren origineel van Nederlandse oorsprong (2).
128 In mindere mate toont hij ook belangstelling voor een werk van Pisanello (1395-1455), een tijdgenoot van Sigismond. Deze kunstenaar

---

(1) Cfr. Deel II, Inleidend Hoofdstuk, Art. III. - Zie tegengestelde opvatting J. LEJEUNE, Peinture, - Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p.150 e.v.

(2) A. PIGLER, Das Problem der Budapester Kreuztragung, in Phoebus, dl. III, 1950-1951, p.16: de auteur beroept zich op zijn typische arendsneus.

schilderde ca. 1430 een portret van de vorst (1). De baard vertoont op dit werk niet meer de dubbele punt die typisch is op het paneel van Dürer. Genoemde kunstgeleerde heeft vooral aandacht voor dit laatste werk. De besproken ruiter op het schilderij van Budapest wordt volgens hem immers gekenmerkt door een hoge linkerschouder (2): deze lichamelijke trek is volgens Pigler karakteristiek en komt volgens hem ook voor op het werk van de Duitse schilder. Bij controle stelt men vast dat deze laatste bewering door niets bewezen wordt en verder dat de hoge schouder op de Kruisdraging louter een gevolg is van de houding van de prins die met één hand het paard ment en de andere in de zijde houdt. Tenslotte moet Pigler zelf toegeven dat een typische trek van Sigismond, nl. zijn opvallende gebogen neus, ontbreekt op het paneel te Budapest. Hij wijt dit tekort echter aan het kleine formaat van de figuren op het paneel of aan de tussenkomst van de kopiist (3).

In de Codex Vallardi, bewaard in het Louvre te Parijs, komen een tweetal zeer geïndividualiseerde portretten voor (4), door Pisanello

---

(1) Over de toeschrijving van het portret van Sigismond, zie M.S. FRINTA, The Master of the Gerona Martyrology and Bohemian Illumination, in The Art Bulletin, dl. XLVI, 1964, p.283-306; N. RASMO, Il Pisanello e il Ritratto dell' Imperatore Sigismundo a Vienna, in Cultura Atesina, dl. IX, 1955; R. BRENZONI, Una rettifica Attribuzione del Ritratto di Sigismund, in Nuova Rivista di varia Umanità, Verona, 1958; O. FISCHER en L. PLANISCIG, Zwei Bildnisse des deutschen Kaiser Sigismund von Pisanello, in JBKAK, dl. LIV, 1933, p.5 e.v.

(2) Opgemerkt door J. WILDE, Ein zeitgenössisches Bildnis des Kaisers Sigismunds, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, n.r., dl. IV, 1930, p.216.

(3) A. PIGLER, art. cit., p.13.

(4) Cabinet des dessins, 2339 en 2479, (afb. B. DEGENHART, Das Wiener Bildnis Kaiser Sigismunds. Ein Werk Pisannellos, in Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen in Wien, n.r., dl. XIII, 1944, p.359-376, afb. 327 en 328, p.362.

126 getekend en hetzelfde museum bezit een tekening (na 1435) van een Oostenrijks meester, waarop Sigismond als keizer, samen met de vorsten van Bohemen en Hongarije wordt afgebeeld (1). Het gaat hier in beide gevallen om eigentijds werk dat zeer natuurgetrouw blijkt. Het blonde wuivende haar, de lange golvende snor, de baard met dubbele punt, de vooruitstekende jukbeenderen en het langgerekt gelaat herinneren aan de panelen van Dürer en van Pisanello.

Deze reeks is hoegenaamd niet volledig. Het materiaal is immers zeer overvloedig, ofschoon niet gelijk van kwaliteit en betrouwbaarheid (2). Om deze reden kan men van de portretten geen gebruik maken zonder een diepgaand iconografisch onderzoek. Een studie hiervan gaat echter het kader van dit werk sterk te buiten. Bovendien zou het wellicht overbodig zijn. In verband met de zaak die ons hier bezig houdt,

---

(1) Collectie de Rothschild, (afb. T. EISLER, Les plus beaux dessins allemands, New York, 1964, p.35). - Deze tekening draagt volgend opschrift: "Sigismundus rex romanorum. 1424". Deze tekst lijkt apocrief. Sigismond is immers getooid met de keizerskroon, doch deze ontving hij pas in 1433. Ook het harnasmodel stemt beter overeen met een latere datering. - Deze tekening wordt vaak ten onrechte geïnterpreteerd als de Drie Koningen of als Keizer Sigismond met de HH. Sigismond en Ladislaus (cfr. G. SZABÓ, Emperor Sigismund with St. Sigismund and St. Ladislaus: Notes on a Fifteenth-Century Austrian Drawing, in Master Drawings , dl. V, I, 1967, p.24-31. - J. WILDE, art. cit., p.218.

(2) Zie verder over de portretten van Sigismond; J. WILDE, art. cit., p.213-222; H. HORVÁTH, Zsigmond király és kora [Koning Sigismond en zijn tijd] , Budapest, 1937, p.20-80; J. GRAMM, Kaiser Sigismund als Stifter der Wandgemälde in den Augustinerkirche zu Konstanz, in Repertorium für Kunstwissenschaft, dl. XXXII, 1909, p.402 e.v.; M. KEMMERICH, Die deutschen Kaiser und Könige im Bilde, Leipzig, 1910, p.49-51; J. BAUM, Das Bildnis des Königs Sigmund aus dem Berner Rathaus, in Jahrbuch der Bernischen historischen Museums, dl. XX, 1940, p.14-27; W. SCHEFFLER, Die Porträte der deutschen Kaiser und Könige im späteren Mittelalter von Adolf van Nassau bis Maximilian I (1292-1519), in Repertorium für Kunstwissenschaft, dl. XXXIII, 1910, p.336-338.

volstaat het immers vast te stellen dat op basis van de meest betrouwbare portretten niet meer dan een oppervlakkige gelijkenis met de vermeende Sigismond op het paneel te Budapest of op de Kruisvinding blijkt. Enige overeenkomst ligt enkel in de blonde baard, de lange haren en de strenge blik.

Deze laatste kenmerken zijn er oorzaak van dat de figuur van Sigismond aanleiding gegeven heeft tot het ontstaan van een eigenaardig iconografisch fenomeen. Wegens baard en haartooi die men op al de bovenvermelde portretten van de vorst terugvindt, heeft men gemeend hem te herkennen op meerdere religieuze voorstellingen. Vooral Driekoningentaferelen en afbeeldingen van de Kruisiging komen hiervoor in aanmerking (1).
Omwille van de genoemde karakteristieken beschouwen sommige auteurs ook als Sigismond een der personages bij de Milites Christi op het Lam Gods van Van Eyck (2) of de keizer op de Levensbron in het Prado,

---

(1) De oudste der Koningen op een Aanbidding en een der rechters of de Honderdman bij Calvarievoorstellingen werden als Sigismond aangezien. - G. SCAGLIA, An allegorical Portrait of Emperor Sigismund by Mariano Taccola of Siena, in Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, dl. XXXI, 1968, p.429-432; J. BIALOSTOCKI en M. WALICKI, Europäische Malerei in Polnischen Sammlungen. 1300-1800, Krakau, 1957, p.472, nr. 34; L. VAYER, Masolino és Romá. Mecénás és művesz a reveszánsz kezdetén [Masolino en Rome. Mecenaat en kultuur bij het begin der Renaissance] , Budapest, 1962, ons gekend dank zij de boekbespreking van I. GENTHON, Note sul volume di Lajos Vayer dedicato a Masolino, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. XI, 1965, p.209-215; L. FISCHEL, art. cit., p.172, voetnoot 35; J. BAUM, Bildnisse des Königs Sigmund, Lindau - Konstanz, 1957, p.39.

(2) J. SIX, Les portraits des princes sur le polyptique des Van Eyck, in Revue archéologique, dl. II, 1911, p.401-418. - Anderen zien er echter de Hertog van Berry in, of Godfried van Bouillon (cfr. P. COREMANS en A. JANSSENS de BISTHOVEN, Van Eyck. L'adoration de l'agneau mystique, Antwerpen- Amsterdam, 1948, p.26-28; E. DHANENS, o.c., p.54-56).

werk van een navolger van de genoemde Vlaamse Primitief (1).

De geleerden die dergelijke identificaties voorstaan zetten hun mening kracht bij door een tekst van Eberhardt Windecke (° 1382), die Sigismonds biografie opstelde in de jaren 1437-1440: ... und in Mainz findest du ihn dargestellt im Kreuzgang der Margarethenkirche als einen der heiligen drei Könige, und in der Brüderkirche im Kreuzgang als David, wie der Narr Simei zu ihm gebracht wurde (2).
De vereenzelviging van dergelijke figuren met de Duitse vorst is blijkbaar een zeer oude traditie.

Hebben zulke identificaties enige zin ? Er mag terecht betwijfeld worden of het in de bedoeling van middeleeuwse schilders lag om op werken met religieuze inhoud historische personages van die tijd te doen figureren omwille van henzelf. Dat de bovenvermelde vereenzelvigingen van geschilderde personages met Sigismond mogelijk waren, vindt zijn oorsprong in een dubbele vaststelling.
Vooreerst wordt men misleid door het voorkomen, gekarakteriseerd door de lange haren en de baard. In verband met genoemde vorst komt daarbij nog dat de latere auteurs zich lieten in verwarring brengen door de grote typische bontmuts van de vorst op het schilderij van Dürer

---

(1) C. PEMÁN, Contribución al estudio de la Iconografia de la "Fuente de Vida" Eyckiana del Museo del Prado, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.69. - Op een Laatste Oordeel van de Maestro del Bambino Vispo (München, Pinacothek) bevindt zich onderaan links een groep lieden die allerlei standen vertegenwoordigen en die zeer analoog is aan de groep onderaan links op de Levensbron (G. PUDELLO, The Maestro del Bambino Vispo, in Art in America, dl. XXVI, april 1938, p.47, herkent in een der figuren Sigismond die in 1415 naar Spanje komt om Ferdinand van Aragon vóór het Concilie van Konstanz te ontmoeten).

(2) EBERHARDT WINDECKE, Das Leben König Sigmunds , ed. von HAGEN, Leipzig, 1941, p.285.

en die veelvuldig op werken met Driekoningen of de Kruisiging door de vermeende Sigismond wordt gedragen. Blijkbaar gaat het hier om een hoofddeksel dat aan voorname lieden was voorbehouden.

Op de tweede plaats moet men rekening houden met het ontstaan van iconografische types zoals die van "vorst" of "rechter". Het is immers opvallend dat in de beeldvoorstelling de lange baard en de blonde haren een grote rol spelen in verband met de waardigheid. In het licht van het Passieverhaal kan men aannemen dat de ruiter die op de Kruisdraging van Budapest door Pigler voor Sigismond wordt aangezien als de Honderdman werd bedoeld. Op Calvarievoorstellingen bemerkt men hetzelfde personage, op identieke wijze getypeerd. Hij is het die bij Christus' dood de woorden uitspreekt: Ecce vere filius Dei erat iste (1). Het is hierbij van zeer groot belang vast te stellen dat de Honderdman met de kenmerkende hoed, de lange snor en baard, en die op het schilderij van Budapest fel gelijkt op de vermeende Sigismond reeds ca. 1400 op schilderijen figureert (2). Men kan bezwaarlijk aanvaarden dat de figuur van genoemde vorst - ca. 1400 nog een zeer onaanzienlijk persoon - rond genoemde periode reeds zou aanleiding gegeven hebben tot het ontstaan van een iconografisch type. Het is dus blijkbaar veel ouder: een z.g. Sigismondtype vindt men reeds terug op afbeeldingen van Karel de Grote of van enkele der overige Negen Helden die dateren van lang vóór de geboorte van genoemde keizer (3). Het leeft vrijwel onge-

---

(1) Voorbeeld: Wallraf-Richartz Museum, Keulen, Meester van de H. Veronica, Keulen, ca. 1400 (afb. A. STANGE, Deutsche gotische Malerei, 1300-1430, Königstein im Taunus, 1964, p.61).

(2) Voorbeeld: Pfarrkirche, Bad Wildungen, Conrad von Soest, 1403, (afb. A. STANGE, o.c., p.66); Evang. Kirche, Oberstein an der Nahe, Passiealtaar, ca. 1400, (afb. IDEM, o.c., p.67).

(3) Vergelijk afb. bij R. LEJEUNE en J. STIENNON, o.c., dl. II, pl. 85, 103, 124, 182, 187.

wijzigd zeer lang voort. In de Doornikse tapijten bijvoorbeeld uit de tweede helft van de XVe eeuw is de voorstellingswijze nog steeds behouden (1).

Het is natuurlijk niet onmogelijk dat iconografisch gezien aan de uitbeelding van bepaalde figuren historische personages ten grondslag liggen.
Het is inderdaad niet onmogelijk dat "individueel gekarakteriseerde types" (2) kunnen herinneren aan bepaalde lieden die werkelijk hebben geleefd en die de kunstenaar bekend zijn door ridderromans, portretten, munten of penningen. Genoemde voorwerpen kunnen inderdaad een grote rol gespeeld hebben bij het creëren van bepaalde iconografische types (3). In die gevallen zijn de historische personages echter niet om henzelf bedoeld.

Het is niet uitgesloten dat ten tijde van Sigismond een toevallige samenloop is ontstaan omdat het uitzicht van genoemde vorst in zekere mate overeenstemde met een reeds bestaand iconografisch type en dat dit laatste daardoor werd verstevigd. Sigismonds biograaf, Eberhardt Windecke, verklaart trouwens zelf waarom de vorst op de bovenvermelde kunstwerken te Mainz werd voorgesteld: Um seinen schönen Antlitzes willen ward er an manchen Stellen gemalt.
Hij bekent dus duidelijk dat men Sigismond niet afbeeldde omwille van hemzelf, doch enkel om zijn vorstelijk voorkomen. De geciteerde tekst is trouwens verre van ieder interpretatie als zou de koning

---

(1) Voorbeeld: Musée des tapisseries, Angers, De passie, (J.P. ASSELBERGHS, La tapisserie tournaisienne au XVe siècle, Doornik, 1967, nr. 25 en afb.); Rijksmuseum, Amsterdam, De Passie, (IDEM, o.c., nr. 27 en afb.).

(2) J. BRUYN, o.c., p.62.

(3) E. DHANENS, o.c., p.55. - J. BRUYN, o.c., p.63.

er aan gehouden hebben zich te laten schilderen op religieuze taferelen, zoals men wel eens veronderstelt (1).
Of mag men wellicht aannemen dat Windecke het eerste slachtoffer is geworden van degenen die zich lieten misleiden door bepaalde overeenkomsten tussen geschilderde figuren en de echte Sigismond ?

Andere tijdgenoten van Sigismond wezen op zijn majesteitsvol voorkomen. Zo schreef Poggius Florentinus: [Sigismundus] est aspectu perhumanus... Ea inest in vultu comitas ac maiestas (2). Het is hier gemakkelijk te begrijpen dat dergelijke opvattingen kunnen bijgedragen hebben tot een verdere idealisering van een iconografisch type in de kunst.

O.i. heeft Pigler echter ongelijk wanneer hij meent dat Sigismond om hemzelf werd voorgesteld als Honderdman op de Kruisdraging van Budapest. Een toevallige - en daarbij nog zeer onvolkomen - overeenkomst tussen het ware portret van de vorst en de ruiter op het paneel heeft de kunstgeleerde blijkbaar op een dwaalspoor gebracht.

B. DE FIGUUR VAN JAN VAN BEIEREN.

Buiten Sigismond herkende men zoals gezegd Jan van Beieren op de Kruisdraging. Voor de identificatie steunt Pigler op het portret van
120 deze hertog in de Recueil d'Arras, een bundel tekeningen van historische personages door Jacques Leboucq (derde kwart XVIe eeuw) naar bestaande voorbeelden verzameld. Hij neemt zelfs aan dat de auteur ervan zich geïnspireerd heeft op de Kruisdraging (3). Dat er verschillen be-

---

(1) L. FISCHEL, art. cit., p.172, voetnoot 35.

(2) In Epistola ad Nicolaum, in GUDENUS, Codex diplomaticus Moguntinus, dl. II, p.629 (volgens W. SCHEFFLER, o.c., p.335).

(3) Art. cit., p.17.

staan tussen beide wijt Pigler aan de kunde en het ingrijpen van de kopiërende hand. Dit is echter zeer onwaarschijnlijk. Het hoofddeksel én de halsversiering wijken sterk af. Andere tekeningen in genoemd Recueil, waarvan het prototype nog bestaat, tonen duidelijk aan dat de tekenaar haast nauwkeurig kopieert. Het is trouwens de vraag hoe de tekenaar aan de hand van dat kleine portret op de Kruisdraging tot een grote en gedetailleerde tekening kan komen. Tenslotte, hoe wist de tekenaar, in het derde kwart der XVIe eeuw, dat op het besproken schilderij Jan van Beieren was voorgesteld ? Het is opvallend dat men de vermeende Jan van Beieren in feite weervindt op de meeste XVe-eeuwse schilderijen met de Kruisdraging of de Kruisiging (1). Ook hier gaat het eenvoudig om een iconografisch type: dat van de doctor of rechtsgeleerde die bij het proces van Christus betrokken werd. Hij is op Westerse wijze met een kaproen op het hoofd voorgesteld. Op deze wijze figureert hij op vele passievoorstellingen (2).

---

(1) D.G. CARTER, The Providence Crucifixion. Its Place and Meaning for Dutch Fifteenth Century Painting, in Bulletin of Rhode Island School of Design. Museum Notes, dl. XLVIII, 1962, geeft op p.18-19 (afb. 24-29) op basis van de stellingen van Pigler en Lyna een lijst van portretten van Jan van Beieren.

(2) Zie als voorbeeld The Metropolitan Museum of Art, New York, toegeschreven aan Jan van Eyck, Diptiek met Kruisiging en Laatste Oordeel.-Een libretto voor de processie van Onze-Lieve-Vrouw van Zeven-Weeën te Leuven, ca. 1500, vermeldt bij de Kruisiging: "twee doctoors" (STADSARCHIEF LEUVEN, 11772, fol. 38). - Vergelijk met de figuren op het frontispies van de Cité de Dieu van J. Chevrot (K.B.B., Handschriften, 9015) en op ms. 10 van UNIVERSITEITSBIBLIOTHEEK, GENT, fol. 26 vo (XVe eeuw), cfr. F. MASAI, Le ms. 10 de Gand et l'édition incunable par Thierry Maertens, du discours de Barbaro pour l'élection de Maximilien, in Scriptorium, dl. III, 1949, p.83 en afb. 16).

C. DE FIGUUR VAN FILIPPO SCOLARI.

De studie van een andere figuur op het schilderij van Budapest pleit op haar beurt tegen de Sigismond-hypothese van Pigler. Immers, de ruiter die voortrijdt aan de zijde van de vermeende Sigismond, verdiende eveneens de aandacht van de Hongaarse geleerde (1). Het paard draagt op de halsriem de tekst: ONAZARA (in feite is de Z een omgekeerde S) en op de borstriem de letters: MIN • HEER • VAN. Dit wijst erop, aldus Pigler, dat de berijder mag vereenzelvigd worden met Filip van Ozora (Azara, Ossara), alias Filippo Scolari (1369-1426), de beroemde veldheer of condottiere van Sigismond. Deze zou in 1416 zijn overste in de Nederlanden gevolgd zijn. Hij was toen 47 jaar oud. Op het schilderij stappen naast hem twee knapen, die zijn mantel rond zijn benen schijnen te houden. De bedoeling, aldus Pigler, is op deze wijze de onderste ledematen van deze veldheer warm te houden. Hij werd immers fel door jicht gekweld wat het reizen fel bemoeilijkte.

Bemerkingen bij deze identificatie liggen voor het grijpen. Vooreerst heeft de veldheer in kwestie een naam die wel gelijkt op de tekst van de halsriem doch die hoegenaamd niet dezelfde is (2). Vervolgens droeg hij volgens zijn biograaf Jacopo di Poggio (+ 1478) wel een lange baard, doch pelo bianco wat niet het geval is op het

---

(1) Art. cit., p.21-22.

(2) K. GARAS, art. cit., p.216, voetnoot 18, wijst er op dat Filips van Ozora in Europa bekend was onder de naam van Pipo Spano. Hij was gehuwd met Barbara van Ozora.

schilderij (1). De jicht overviel genoemde veldheer pas in de laatste jaren van zijn leven (2). Daar hij stierf in 1426 en de schetsen, althans volgens Pigler, reeds in 1416 ontstonden, stelt zich de vraag of deze "laatste jaren" op dat ogenblik reeds waren ingezet.

Welke rol spelen de twee knapen ? Men vindt ze terug op de reeds vermelde tekening van Brunswijk en op een schilderij van een Kruisdra-
129 ging (3), ca. 1500 ontstaan en in het Metropolitan Museum te New York bewaard. Dit laatste paneel is een hergroepering in hoogteformaat van diverse onderdelen van het werk te Budapest. De ruiter die door de twee pages bijgestaan wordt heeft hier duidelijk, in vergelijking met andere lieden uit zijn gevolg, gesloten ogen. Het wordt bijgevolg verstaanbaar waarom deze blinde man geleid wordt door knapen.

Voor de derde maal heeft men te doen met een iconografisch type. De vrome legenden verhalen immers dat de krijgsman die op het kruis Christus' zijde doorstak, Longinus genoemd, blind was. De naam van dit apocrief personage spruit voort uit zijn legende: Longinus is afgeleid van het griekse λογχή , wat lans betekent. Met bloed dat langs de lans vloeide raakte hij zijn ogen aan waardoor hij weer zien-

---

(1) JACOPO DI POGGIO, Vita di Messer Filippo Scolari, in Archivio Storico Italiano, dl. IV, Firenze, 1843, p.176: "Dicesi, lui essere stato di mediocre forma, d'occhi neri, di pelo bianco, di faccia allegra e quasi simile a uno che rida, di corpo magro, di buona valitudine: se non che negli ultima anni fu dalle gotte molestato. Usò la barba lunga; e' capelli insino in sulle spalle lunghi, secondo il costume de quella gente [nl. van Hongarije] ; le veste insino in terra lunghe, e sempre di seta".

(2) IDEM, o.c., p.176.

(3) Voormalige verz. Wilczek, thans in The Metropolitan Museum of Art, New York. - H.B. WEHLE en M. SALINGER, The Metropolitan Museum of Art. A Catalogue of Early Flemish, Dutch and German Paintings, New York, 1947, p.23-25 met bibliografie.

de werd (1). Op de meeste voorstellingen waar hij Christus' zijde doorboort, wordt hij bijgestaan door een krijger die mee de lans vasthoudt. Het heeft er alle schijn van dat de ruiter tussen de twee knapen met deze Longinus mag geïdentificeerd worden (2). Het feit dat deze figuur een Oosterse hoed met tulband draagt, bewijst niet, zoals Pigler veronderstelt, dat de veldheer van Sigismond tegen de Turken heeft gestreden (3), doch eenvoudig dat men hier te doen heeft met een Joods type. Het is immers opvallend dat in de Joodse iconografie van de XVe eeuw Oosterse motieven hun intrede doen (4). Zoals op het schilderij draagt Longinus in andere voorstellingen nooit een militair uniform (5).

D. DE STAD LUIK.

Tenslotte rest ons nog na te gaan of het landschap van de Kruisdraging de stad Luik voorstelt. Steunend op een gezicht in het werk

---

(1) LUDOLF VAN SAKSEN, Vita Jesu Christi, Venetië, 1572, fol. 485 vo. - J.J.M. TIMMERS, Symboliek en iconografie der christelijke kunst, Roermond-Maaseik, 1947, p.956, nr. 2140. - D.G. CARTER, art. cit., p. 6-7.

(2) Pages houden het paard van militaire oversten bij de teugel op volgende schilderijen: Rijksmuseum, Amsterdam, Meester van de page onder het kruis, Kruisiging, (afb. J.G. HOOGEWERFF, De Noord-Nederlandsche schilderkunst, dl. II, 's-Gravenhage, 1936, p.212, afb. 97); kopie van voorgaand schilderij in Aartsbisschoppelijk Museum, Utrecht; Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, nr. 650, Meester van de Antwerpse aanbidding, Calvarie, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Anonieme Vlaamse Primitieven, Tielt, 1969, nr. 86). - Gaat het hier om een verschuiving van het iconografische detail van de pages bij Longinus ?

(3) Art. cit., p.22.

(4) B. BLUMENKRANZ, Le juif médiéval au miroir de l'art chrétien, Parijs, 1966, p.36. - Cfr. de Joden op de Levensbron in het Prado te Madrid.

(5) Voorbeelden: zie de panelen geciteerd in voetnoot 1 en 2, p.624.

131 van Guicciardini (1) helt Pigler inderdaad naar deze identificatie over (2). Ze is nochtans volledig onjuist: een vergelijking laat niet toe enige identiteit te herkennen. De architectuur vertoont bovendien hoegenaamd geen Luikse karakteristieken.

Pigler zag dit echter zelf in en verklaarde het gebrek aan overeenstemming enerzijds door het feit dat zijn vergelijkingsmateriaal twee eeuwen jonger was dan het schilderij en dat Luik ondertussen zeer vele verwoestingen en verbouwingen had ondergaan (3), en anderzijds door de verschillende hoek van waaruit de stad op het paneel en in het werk van Guicciardini was bekeken. In de stad op het schilderij valt een groot dominerend koepelgebouw op. Het ontbreekt op het gezicht in de beschrijving der Nederlanden. De kunstgeleerde bestempelde het bouwwerk op de Kruisdraging als een produkt van de fantasie van de schilder.

Het gebouw is weerom een zuiver iconografisch detail. Men treft het aan op talrijke andere schilderijen of miniaturen uit die tijd in verband met de passie. Men wil hiermee de tempel van Jeruzalem weergeven. Het gehele stadsbeeld getuigt trouwens van een traditie in verband met het Calvariegebeuren: het ligt eenvoudig in de bedoeling van de kunstenaars in overeenstemming met de werkelijkheid van het Passiegebeuren - zij het met elementen van hun bekende Westerse

---

(1) Omnium Belgii sive inferioris Germaniae descriptio, Arnhem, 1616, p.499.

(2) Art. cit., p.18-19.

(3) In 1468 werd Luik totaal verwoest (cfr. J. LEJEUNE, Introduction historique, - Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p.82-83).

gebouwen - de genoemde Oosterse stad in beeld te brengen (1).

Een besluit ligt thans voor de hand. De behandelde personages staan alle in verband met het onderwerp van de Kruisdraging. Zij moeten als iconografische types en niet als eigentijdse figuren aangezien worden: de Honderdman, Longinus en een rechtsgeleerde. In de stad op de achtergrond wilde de kunstenaar Jeruzalem oproepen. Het is trouwens psychologisch gezien onaanvaardbaar dat de Beierse prins aan een schilder opdracht zou gegeven hebben zichzelf en Sigismond af te beelden als de rechters die Christus ter dood hadden veroordeeld. Dit is in strijd met de middeleeuwse mentaliteit en is des te meer eigenaardig daar Sigismond mede aan de oorsprong staat van het concilie van Konstanz (1414-1418)(2).

Piglers opvatting mag als een vergissing worden bestempeld. De zaak is hiermede echter niet ten einde. De vermelde auteur deed nog een beroep op andere argumenten om zijn theorie te staven doch de bespreking hiervan bevestigt nogmaals het standpunt dat hierboven werd ingenomen. Zijn verdere bewijsvoering houdt verband met de volledige of gedeeltelijke kopieën die, buiten het paneel van Budapest,

---

(1) Kritiek van K. GARAS, art. cit., p.246. - Hetzelfde landschap komt veelvuldig voor op andere schilderijen en miniaturen (zie Hoofdstuk V, Art. III, De plaats van het Turijns-Milanees getijdenboek in de miniatuurkunst, § 1). - Op Eyckiaanse werken vindt men zelden de preciese weergave van steden. Tot deze conclusie kwam ook A. GRISEBACH, Architekturen auf niederländischen und französischen Gemälden des 15. Jahrhunderts, in Monatsheft für Kunstwissenschaft, 1912, p.207 en 252; J.J.M. TIMMERS, De achtergrond van de Madonna van Rolin door Jan Van Eyck, in Oud-Holland, dl. LXI, 1946, p.5.

(2) J. ASCHBACH, o.c., dl. II, p.3 en 36 e.v. - P. GLORIEUX, Le concile de Constance au jour le jour, (Doornik, 1964), p.16 e.v.

van de oorspronkelijk doch thans verloren Kruisdraging werden geschilderd. Een kritisch onderzoek valt echter opnieuw uit in het nadeel van Piglers theorie. Met de Kruisdraging brengt hij vijf andere werken in verband die alle chronologisch kunnen gesitueerd worden tussen het verloren origineel en de kopie van Budapest (1). Bedoeld worden 1) een gebeeldhouwde groep uit een Kruisiging in het Schnütgen-
33 Museum te Keulen (1430-1440); 2) de miniatuur met de Kruisdraging in
134 het Turijns-Milanees getijdenboek (nr. 54, hand K); 3) een pentekening bewaard in de Albertina te Wenen, ontstaan in Holland ca. 1450-
133 1460 (2); 4) een schilderij, tentoongesteld in het Städtisches Suermondt-Museum te Aken en ca. 1460 tot stand gekomen (3); 5) tenslotte het schilderij dat te New York wordt bewaard en waarvan reeds hoger gewag werd gemaakt. Het ontstond ca. 1500.

Nu heeft het Pigler getroffen dat de vijf opgesomde werken - door hem aangezien als kopieën van het origineel van de Kruisdraging (4) - het oorspronkelijk schilderij echter niet steeds volle-

---

(1) Art. cit., p.20. - Katalog der alte Galerie..., o.c., p.214.

(2) Albertina, Graphische Sammlung, nr. 3025. - O. BENESCH, Beschreibender Katalog der Handzeichnungen in der Albertina, dl. II, Wenen, 1928, p.4, nr. 22. - Volgens F. WINKLER, Die Wiener Kreuztragung, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. IX, 1958, p.83-108 gaat de tekening uit de Albertina niet terug op het origineel van het Budapestse werk doch zou het eerder gaan om de kopie van een werk uit de kring van J. Fouquet, wellicht van Pieter Bruegel de Oude.

(3) Städtisches Suermondt-Museum. - G.J. KERN, Die verschollene "Kreuztragung"..., o.c., p.8; Städtisches Suermondt-Museum, Aachen. Gemälde-Katalog, Aken, 1932, p.20-21; (Tentoonstellingscatalogus) Dieric Bouts, Brussel, 1957, p.66, nr. 150.

(4) Deze overeenkomsten, vooral deze van het paneel van Budapest met de miniatuur van hand K zullen in volgend hoofdstuk uitvoerig besproken worden (Hoofdstuk IV, Art. II, § 4).

dig en korrekt weergeven. De nabootsende kunstenaar heeft hier en daar persoonlijk ingegrepen. Het meest opvallende is, aldus de Hongaarse geleerde, dat de figuren die hij aanziet als Sigismond, Jan van Beieren en Filippo Scolari, nu eens voorkomen en in andere gevallen weer ontbreken. Hij verklaart dit verschijnsel door het feit dat de kunstenaars die bepaalde van de hoger opgesomde werken vervaardigden, geen belang meer hechtten aan de genoemde hoofdpersonages of vaststelden dat ze overleden waren en ze daarom achterwege lieten.

Indien Piglers opvattingen juist worden begrepen, ziet hij dus in een bepaalde groep Kruisdragingstaferelen volgende evolutie: 1) een verloren origineel met de portretten van Sigismond en van Jan van Beieren; 2) een houten reliëf van de Kruisiging (ca. 1430-1440) met de figuren van genoemde vorst en van Filippo Scolari; 3) een miniatuur (Turijns getijdenboek ,ca. 1440-1450) waar beiden achterwege gelaten werden vermits hun aanwezigheid geen betekenis had; 4) een tekening (Wenen, ca. 1450-1460) waar Sigismond oud wordt voorgesteld en waar Jan van Beieren ontbreekt; 5) op een schilderij (Aken, ca. 1460) naar de vermelde tekening waar de laatstgenoemde evenmin voorkomt en waar de eerste geen trekken meer gemeen heeft met Sigismond; 6) een kopie in hoogteformaat van het oorspronkelijk verloren origineel (New York, ca. 1500) waar Sigismond is vervangen door een militair; 7) tenslotte de kopie van Budapest (ca. 1530) waar Sigismond weer troont op zijn paard naast zijn veldheer en Jan van Beieren in zijn gevolg heeft plaatsgenomen.

Deze theorie gaat uit van twee valse veronderstellingen. Op de eerste plaats neemt de kunstgeleerde aan dat de kunstenaars van de diverse schilderijen, tekeningen of van het beeldhouwwerk, waar en wanneer ze ook werkten, steeds geweten hebben dat het origineel Sigismond voorstelde. Deze mening legt niet uit waarom de vorst in een

der gevallen als een zeer oude man werd voorgesteld vermits hij toch reeds overleden was en evenmin waarom hij in het late paneel van Budapest weer werd opgenomen terwijl de kunstenaars hem soms in oudere kopieën achterwege lieten. Bovendien, indien op latere werken Sigismond gebannen werd omdat hij overleden was, mochten logisch gezien zijn veldheer Filippo Scolari en Jan van Beieren,die evenmin nog leefden, ook niet opgenomen zijn in de voorstellingen.

Een tweede fout betreft de kopieën zelf. Het gaat in geen geval op de verschillende besproken taferelen in verband te brengen met hetzelfde verloren origineel. Men kan duidelijk twee reeksen onderscheiden. De kopie van Budapest, de tekening van Brunswijk, de miniatuur in het Turijns-getijdenboek en het paneel van New York vormen één groep. Ook de Weense tekening en het paneel van Aken zijn onderling verwant en vormen een zelfstandige serie (1).

Deze verdeling in afzonderlijke groepen blijkt uit de beschouwing van verschillende elementen zoals de richting van de stoet, de wijze waarop Christus zijn kruis draagt en al dan niet met een touw wordt voortgetrokken, de ruiterstoet die Hem volgt en de schikking van de figuranten. Dat er evenwel enige gelijkenis bestaat tussen de reeksen is alleen te danken aan het iconografisch thema van de Kruisdraging dat in de late-middeleeuwen was uitgegroeid tot een epische voorstelling: een stoet, die tussen de rotsen naar de hoogte van

---

(1) Ze vormen ten hoogste een variant van het oorspronkelijk werk dat ten grondslag ligt aan de kopie van Budapest. Het is echter niet uitgesloten dat ook deze tweede groep teruggaat op een ander verloren origineel (G. KERN, o.c., p.11; E. PANOFSKY, art. cit., p.71; W. SCHOENE, Ueber einige altniederländische Bilder, vor allem in Spanien, in JKPK, dl. LVIII, 1937, p.157). - (Tentoonstellingscataloφgus) Dieric Bouts, o.c., p.66, nr. 150, verwijst naar een essentieel verschilpunt, nl. de wijze waarop Christus zijn kruis draagt; ze zou herinneren aan Italiaanse voorbeelden.

Golgotha opklom, met vooraan ruiters en vervolgens de twee moordenaars gekleed in hun hemd; dan kwam Christus, geholpen door Simon van Cyrene en vervolgens soldaten en hun overheden. De hier besproken voorstelling van de stoet vindt men o.a. in de tweede helft van de XVe eeuw nog terug op het Passietafereel van Hans Memling in de Galleria Sabauda te Turijn (1).

De nieuwe vergissing die Pigler heeft begaan aan de hand van de besproken kopieën, versterkt wat reeds hoger werd uiteengezet: op het paneel van Budapest figureren geen historische personages uit de XVe eeuw. Een laatste aspect vult deze vaststelling op zijn beurt aan. Het aantal kopieën dat zoëven ter sprake kwam, kan nl. aanmerkelijk uitgebreid worden. Ter gelegenheid van de bespreking van de oorspronkelijkheid der verluchters in het Turijns-Milanees getijdenboek zal hierop worden teruggekomen (2). Thans kan echter reeds worden medegedeeld dat al de kopieën kunnen gerangschikt worden in een reeks die de Kruisdraging volledig weergeeft, en in een tweede die ze slechts gedeeltelijk overneemt. Innerlijke kenmerken zullen bovendien aantonen dat de meeste herhalingen niet onderling verwant zijn doch waarschijnlijk teruggaan op het verloren origineel. Men kan veronderstellen dat dit een grote bekendheid en vermaardheid moet genoten hebben.

Het succes dat dit verloren werk bij latere kunstenaars heeft gekend is een belangrijk fenomeen. Het kan geenszins verklaard worden door het feit dat het portretten bevatte van historische figuren uit de XVe eeuw. De traditionele laatmiddeleeuwse beeldvoorstelling

---

(1) Ander voorbeeld: Museo del Prado, Madrid, Nederlands Meester, Triptiek met taferelen uit het leven van de Verlosser, 1e helft XVe eeuw. - Zie over het iconografische thema: E. PANOFSKY, Early..., p. p.237.

(2) Zie hoofdstuk IV, Art. II, § 4.

van de Kruisdraging toont aan dat men op het paneel van Budapest louter met iconografische types te doen heeft.

§ 2. DE MINIATUUR MET DE KRUISVINDING IN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK.

Voorgaand paragraaf houdt in feite weinig meer in dan een kritiek op de opvattingen van A. Pigler. Deze lange uiteenzetting was echter niet zonder belang zoals dadelijk zal blijken. Het resultaat van dit kritisch onderzoek kan als volgt worden geresumeerd: er bestaat geen enkele reden om aan te nemen dat op het paneel met de Kruisdraging te Budapest Sigismond en Jan van Beieren werden afgebeeld.

Keren wij thans terug naar de miniatuur met de Kruisvinding in het Turijns-Milanees getijdenboek. Zoals aangekondigd bracht Pigler zijn interpretatie van de Kruisdraging in verband met de genoemde miniatuur. Hij is van oordeel dat het tafereel met de Kruisvinding van hand G niet kan vervaardigd zijn in opdracht van Willem IV(VI) van Beieren zoals Durrieu en anderen hadden gemeend. Het voornaamste argument van de genoemde kunstgeleerde is hierin gelegen dat omwille van uiterlijke overeenkomsten met de besproken figuren op het schilderij, op deze miniatuur eveneens de portretten van Sigismond en van Jan van Beieren te herkennen zijn. Het lag volgens hem voor de hand dat Willem de herinnering aan beide personages in zijn getijdenboek niet zou gewenst hebben. Nadat Sigismond de voorstellen van Willem in verband met de leenopvolging in zijn gewesten geweigerd had leefden beiden immers op zeer gespannen voet. Steunend op het besluit dat na de studie van de vermeende historische figuren op de Kruisdraging werd geformuleerd, lijkt de opvatting van de Hongaarse geleerde

thans zeer twijfelachtig. Een dieper iconografisch onderzoek zal deze aarzeling bekrachtigen. Vooraleer hierop in te gaan moet er op gewezen worden dat F. Lyna zich heeft laten verleiden door Piglers identificaties en in dezelfde gedachtengang de Kruisvinding als voorstelling met een eigentijdse inhoud heeft geïnterpreteerd. Een nadere beschouwing van zijn gegevens kan er toe bijdragen de invloed en de draagwijdte van de opvatting van Pigler, in vorig paragraaf uiteengezet, beter te leren beseffen.

Lyna nam aan dat Sigismond op de Kruisvinding figureerde. Ofschoon hij verwees naar de identificatie door Pigler, herkende hij in tegenstelling met laatstgenoemde de vorst niet in de man naast de keizerin doch wel in de figuur die uiterst rechts op de miniatuur met de hand wijst naar de werklieden die de kruisen opdelven. Het personage dat Pigler als Jan van Beieren aanzag vereenzelvigde ook Lyna met die hertog (1). Tevens vroeg hij zich af of men ook niet Wenceslas van Hongarije zou kunnen herkennen in de man met de roede links op de miniatuur en of de rijk uitgedoste vrouw op het tafereel - keizerin Helena - niet de trekken vertoonde van Elisabeth van Görlitz, echtgenote van Jan van Beieren sedert 1419 en nicht van Sigismond. Zoals men kan merken opteert Lyna, wat deze vrouwelijke figuur betreft, voor een vereenzelviging met de Duitse prinses en niet met een andere vrouw uit de familie der van Beierens, nl. Jacoba. De eventuele aanwezigheid van deze laatste in de kring van de vermelde mannen kan volgens Lyna immers niet verantwoord worden. Dit is des te minder mogelijk omdat haar oom Jan van Beieren sedert de dood van haar vader een rivaal geworden was.

De Brusselse kunstgeleerde identificeerde nog een ander persona-

---

(1) Les van Eyck..., p.7 en 12, en Elisabeth van de Görlitz et les "Heures de Turin et de Milan", in Scriptorium, dl. XV, 1961, p.121-125.

ge op de Kruisvinding, nl. Joost van Moravië, markies van Brandenburg. Deze zou figureren op de eerste rij, aan de linkerhand van Helena (= Elisabeth van Görlitz). Daar deze reeds overleed in 1411, was het bijgevolg duidelijk dat geen concreet eigentijds feit kon voorgesteld zijn vermits de miniatuur in ieder geval jonger was dan 1411. Deze ontdekking, aldus F. Lyna, versterkte zijn opvatting - die hij reeds naar aanleiding van het Gebed van een prins had voorgehouden - dat ook de Kruisvinding gemaakt was om een herinnering aan vroeger dagen levend te houden. Hij herhaalde nogmaals zijn mening dat het getijdenboek, alleszins tijdelijk, in het bezit van Elisabeth van Görlitz moet geweest zijn. Door middel van schilderijen of schetsen, die Jan Van Eyck had vervaardigd in de periode 1422-1425 wanneer hij voor haar man Jan van Beieren werkzaam was geweest, zoals archivalia aantonen, liet zij de miniaturen later door hand G uitvoeren.

De voorstelling van Joost van Moravië, samen met Wenceslas en Sigismond zou, nog steeds volgens F. Lyna, een politiek karakter dragen. Immers, na de dood van keizer Robrecht (Stamtafel III), betwistten de genoemde Prinsen elkaar de troon. Sigismond zou officieel op 20 september 1410 worden verkozen. Joost en Wenceslas poogden echter zich te doen herkennen, zodat het rijk in zekere zin drie keizers bezat (1).

Heeft dergelijke interpretatie een zin ? Lyna legt niet duidelijk uit waarom de drie genoemde lieden, in feite rivalen en vijanden, samen op de miniatuur zouden afgebeeld zijn. Dit is inderdaad niet zeer klaar. Gesteld dat Elisabeth van Görlitz op deze bladzijde door een verluchting de herinnering aan familieleden wou doen oproepen, lag het meer voor de hand dat ze haar rechtstreekse voorouders of fa-

---

(1) F. LYNA, Elisabeth..., art. cit., p.122. - Zie uitvoerig over de kwestie J. ASCHBACH, o.c., dl. I, p.282 e.v.

milieleden zou verkozen hebben, in plaats van een verre verwant zoals Joost van Moravië.

Vervolgens is het vergelijkingsmateriaal dat Lyna gebruikt om laatstgenoemde markies te vereenzelvigen uiterst gebrekkig. Het gaat
137 hier om een portret uit de Codex Gelnhausensis (1) dat weinig individualiteit bezit. De gelijkenis met de figuur met scepter op de Kruisvinding, aan de rechterzijde van de vermeende Sigismond, bestaat in enkele oppervlakkigheden op gebied van kledij (op het portret draagt Joost een harnas, met speer en wereldbol, elementen die op de miniatuur ontbreken) en in de aanwezigheid van een baard met dubbele punt (2).

De opvatting van Lyna blijkt zoals deze van Pigler geheel onaanvaardbaar, vooral omdat de eerste kunstgeleerde voortbouwt op de uiteenzetting van laatstgenoemde. Bovendien bleek dat zowel de redenering als het vergelijkingsmateriaal van Lyna niet onaantastbaar zijn. Daarbij komt nog dat deze laatste Sigismond meent te herkennen in een ander personage dan Pigler. Een laatste argument tegen de interpretatie van Lyna wordt, zoals hoger bij de Kruisdraging, geboden door de inhoud van de verluchting zelf en door de wijze van voorstellen. In voorgaand hoofdstuk, gewijd aan de iconografische beschrijving van de miniaturen, werd vastgesteld dat ze nauwkeurig de teksten van het horarium illustreerden. Dit mag men apriori ook van de Kruisvinding veronderstellen.

---

(1) NATIONALE BIBLIOTHEEK, PRAAG, Codex Gelnhausensis, fol. 63 (ed. A. FRIEDL, Přemuslavici u Luxemburkové, Praag, 1938, pl. 32).

(2) F. LYNA, art. cit., p.122 merkt op dat de figuur in de Codex Gelnhausensis als attribuut o.a. "un rouleau (?) dans la main droite" draagt. Lyna wordt hier misleid door een voorwerp aan de rechterzijde van de Prins, nl. een dolk, die echter niet in de hand wordt gedragen; de rechterhand is zichtbaar ter hoogte van de schouder waar ze een lans omklemt.

Zoals bij de iconografische bespreking van dit tafereel werd uiteengezet, sloot deze scène nauw aan bij de geschiedenis van de Kruisvinding in de Legenda aurea: nadat de Jood Judas de plaats had aangewezen waar de resten van het H. Kruis verborgen waren, werden ze in het bijzijn van Keizerin Helena opgedolven. Men herinnert zich echter dat zowel Pigler als Lyna de aandacht vestigden op een der figuren op de miniatuur die ze als Keizer Constantijn aanzagen en met Keizer Sigismond vereenzelvigden. Nu is het wel merkwaardig dat van Keizer Constantijn de Grote, de zoon van Helena, nergens vermeld wordt dat hij bij de ontgraving aanwezig was; hij wordt pas later in het verhaal betrokken wanneer zijn moeder hem een stuk van het H. Kruis komt aanbieden. Dit blijkt niet alleen zeer duidelijk uit de Gulden Legende doch wordt bevestigd door een traditie die zowel in geschrift als in beeld wordt uitgedrukt (1).

In het licht van de Legenda aurea kan de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek volledig verklaard worden. Het is ten eerste duidelijk dat, in tegenstelling tot de mening van Pigler, Keizer Constantijn niet werd voorgesteld. Geen enkel figuur op het tafereel buiten Helena draagt de keizerskroon of een keizerlijk gewaad. Wanneer de middeleeuwse kunstenaars dergelijk personage willen uitbeel-

---

(1) Geschiedenis van het heylighe Cruys..., o.c. - Seo, Saragossa, tapijten met de geschiedenis van het H. Kruis (ca. 1441). - Gebeeldhouwde geschiedenis (Brabant, 1522-1526) in de Celestijnenkerk te Heverlee (thans verloren doch een XIXe eeuwse kopie in Stedelijk Museum, Leuven; (Tentoonstellingscatalogus) Oude kunst in Leuvens privébezit, Leuven, 1964, p.67-68, nr. V/43). - Sint-Leonarduskerk, Zoutleeuw, Memento Spieken (XVIe eeuw).
Vergelijk de geschreven traditie: P. CALENTIJN, Een devote maniere om gheestelyck pelgrimagie te trecken tot den heylighen lande..., Leuven, 1576, fol. 117 handelt over de plaats "daer Helena die dry cruycen vant".

den, slagen ze er zeer goed in door de kledij rang en stand uit te drukken: een vergelijking met de keizersfiguren op de Levensbron uit het Prado en op het Lam Gods is zeer opzienbarend in dit opzicht (1). De man die Pigler als Constantijn aanziet is niet gekleed in een lang gewaad, dat de gens de longue robe (gezagdragers en magistraten) kenmerkt, doch in een kort rokje, afgeboord met een met letters versierde zoom zoals men die bij herauten aantreft. Hij draagt in de hand een roede of scepter. Dit teken van rechtsmacht toont hij hier blijkbaar niet om eigen gezag te manifesteren doch wel die van Helena: hij treedt op als roededrager, en tegelijk als een soort lijfwacht van de keizerin (2). Degene die Lyna als Keizer Sigismond beschouwt is niemand anders dan de Jood Judas; het gebaar van deze figuur stemt nauwkeurig overeen met de taak die hem volgens de legende wordt toebedeeld, het aanwijzen van de plaats waar de kruisen verborgen waren.

De relatie Keizer Constantijn - Keizer Sigismond gaat dus niet op, enerzijds omdat Constantijn niets met de Kruisvinding te maken heeft, anderzijds omdat men zich moeilijk kan voorstellen dat Sigismond hetzij als een heraut, hetzij als een Jood werd voorgesteld. Volgens dezelfde ideeëngang is het tevens volkomen onbegrijpelijk dat men een hertogin als Elisabeth van Görlitz op de miniatuur zou verheven hebben tot de rang van keizerin.

De personages die op de miniatuur Keizerin Helena omgeven zijn als Joden bedoeld: ofwel gaat het om plaatselijke gezagdragers of om

---

(1) Ander mooi voorbeeld van een keizer op de tapijten met de geschiedenis van Trajanus en Herkenbald (Doornik, 1450-1460) in het Historisches Museum te Bern (afb. R.A. d'HULST, Vlaamse wandtapijten van de XIVe tot de XVIIIe eeuw, Brussel, 1960, p.62-63.

(2) Zie over de roedrager: E. VERWIJS en J. VERDAM, o.c., dl. VI, kol. 1494-95.

functionarissen van een lagere rang. Het Joodse type wordt geaccentueerd door lange haren, door een baard en door hoofddeksels. In verband met deze kledingstukken kan men volgende eigenaardigheid opmerken. De meeste lieden dragen een spitse hoed die herinnert aan de hoofdbedekking die in de middeleeuwen eën verplicht herkenningsteken van de Joden was (1). De vorm is in enkele gevallen echter duidelijk geëvolueerd en heeft een meer Oosters karakter gekregen (2). Deze opvallende wijziging voltrekt zich in de XVe eeuw in de Joodse iconografie. Het is een veelzeggende vaststelling dat juist de man die op de behandelde miniatuur door F. Lyna met Jan van Beieren werd vereenzelvigd (nl. de vierde figuur van links) de meest kenschetsende Joodse hoed draagt van het hele gezelschap !

Deze uiteenzetting kan geïllustreerd worden met een iconografische traditie. Dat Constantijn de Grote niet bij de Kruisvinding aanwezig was en dat de diverse personages op de besproken miniatuur gemeengoed zijn in verband met dit onderwerp blijkt uit enkele andere gevallen waar dit onderwerp werd in beeld gebracht.
Speciale aandacht verdient een schilderij toegeschreven aan Simon Marmion en bewaard in het Louvre te Parijs. Op één paneel worden de Kruisvinding en de Proef van het ware Kruis samengebracht. Men herkent hier dezelfde Joodse types als op de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek. Hetzelfde geldt voor een illustratie in de Très Riches Heures van de Hertog van Berry (toevoeging door Jean Colombe)(3), in een Franciskaans getijdenboek en missaal van ca.

---

(1) B. BLUMENKRANZ, o.c., p.20; J.J.M. TIMMERS, o.c., p.198; nr. 403.

(2) B. BLUMENKRANZ, o.c., p.36.

(3) MUSEE CONDE, CHANTILLY, ms. 1284, fol. 133 vo, (afb. J. LONGNON en R. CAZELLES, Les Très Riches Heures du duc de Berry, (Parijs, 1970), nr. 104).

1380 (1) en in het brevier van René II van Lotharingen (einde XVe eeuw)(2).

Het kan nogmaals worden herhaald dat de miniaturist in het Turijns-Milanees getijdenboek, getrouw aan het onderwerp dat hij moest uitbeelden, Joodse lieden heeft bedoeld, gekenmerkt door ongewone hoofddeksels en door lange baarden. Dergelijke types vindt men in de kunst zeer veel terug op miniaturen (3), schilderijen (4) en wandtapijten (5). Men moet er rekening mee houden dat snor en vooral baard

---

(1) B.N.P., ms. lat., 757, fol. 348, (afb. V. LEROQUAIS, Les Livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, Planches, Parijs, 1927, pl. XIII).

(2) BIBLIOTHEQUE DU PETIT-PALAIS, PARIJS, ms. 42, fol. 173 vo, (afb. V. LEROQUAIS, Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France, Planches, Parijs, 1934, pl. CXXV).

(3) Voorbeelden: K.B.B., Handschriften, 10319, Liber novem judicum, (Parijs, 1361-1364), afb. 3, (afb. Librye..., pl. 13); B.N.P., ms. franç., 259, TITE LIVE, Histoire romaine, (Parijs, ca. 1410), fol. 253; ms. franç., 606, CHRISTINE DE PISAN, Epître d'Othea, (Parijs, 1400-1402), fol. 42, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures du XIIIe au XVIe siècle, Parijs, 1955, pl. XXVII en XIX); UNIVERSITAETSBIBLIOTHEK, MÜNSTER, ms. 174, Missaal van Johannes de Hoya, (ca. 1430), (afb. Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden. Jubileumtentoonstelling, Amsterdam, 1958, pl. 77); THE WALTERS ART GALLERY, BALTIMORE, missaal, (1430-1435), (afb. o.c., afb. 78). - B. BLUMENKRANZ, o.c., afb. 31-35, 129-132.

(4) Kunstmuseum, Bazel, K. Witz, David en de drie Helden, (ca. 1434), (afb. H.T. MUSPER, Gotische Malerei nordlich der Alpen, Keulen, 1961, p.68); Wallraf-Richartz Museum, Keulen, Meister der Wasservass'schen Kalvarienbergs, Calvarie, einde XIVe eeuw, (afb. IDEM, o.c., p.15); Museo del Prado, Madrid, Navolger van Van Eyck, De Levensbron; Musée du Louvre, Parijs, Paramentmeester, Parament van Narbonne (1370-1375); Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, Gerard David, Joodse rechters en Romeinse soldaten.

(5) Musée des tapisseries, Angers, Passietapijten, (Doornik, 2e helft XVe eeuw).

voor de kunstenaars een uitgelezen middel zijn niet alleen om ouderdom of waardigheid uit te drukken doch tevens om vreemde lieden, in casu Joden voor te stellen en tegelijkertijd te benadrukken dat deze personen in een ver verleden thuishoren (1). Dat mannen met een lange baard dus hoegenaamd niet noodzakelijk Keizer Sigismond voorstellen is duidelijk. Alles wijst er integendeel op dat de kunstenaar die in het Turijns-Milanees getijdenboek een onderwerp wou afbeelden dat zich in een vreemde, Joodse wereld heeft afgespeeld, gebruik maakte van traditioneel-iconografische types en motieven.

Terwijl reeds uit het bovenstaande blijkt dat in de Kruisvinding iconografische doch geen historische personages zijn voorgesteld, kan hieraan ter bekrachtiging nog een andere beschouwing worden toegevoegd. Ze loopt parallel met de vaststelling dat van het paneel met de Kruisdraging te Budapest talrijke kopieën konden aangewezen worden: toen werd de bedenking gemaakt dat deze er borg voor stonden dat de XVe en de XVIe kunstenaars dit schilderij niet als een tafereel met politieke inslag hebben beschouwd. De verluchting met de Kruisvinding vindt men eveneens letterlijk terug in een Utrechts devotieboek van rond 1430. Ook in deze codex is hoegenaamd geen grond voor enige allusie op Sigismond en Jan van Beieren aanwezig (2). Bovendien, dat Lyna het uitvoeren der voornaamste miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek toeschrijft aan de tussenkomst van

(1) Zie als voorbeeld: J. HUIZINGA, o.c., p.394 (volgens Journal de Jean de Roye, dite Chronique scandaleuse, ed. B. DE MANDROT, (Société de l'histoire de France), dl. II, 1896, p.42).

(2) Eertijds antiquariaat J. Rosenthal, München; thans THE WALTERS ART GALLERY, BALTIMORE, ms. 174. - Zie verder Hoofdstuk IV, Art. IV, Een mogelijk verband tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en Noord-Nederlandsche handschriften, § 2.

Elisabeth van Görlitz is een onbewezen hypothese, gebouwd op het herkennen van portretten, wat evenmin zeker is. Zijn theorie neemt de vorm aan van een circulus vitiosus en is bijgevolg zeer bedenkelijk. Trouwens, zoals in het eerste paragraaf werd aangetoond, wijst niets er op dat het handschrift ooit in handen van een vrouw is geweest.

De gewone werkwijze in verband met de illustratie in het Turijns-Milanees getijdenboek werd in voorgaand hoofdstuk nagegaan en aan het licht gebracht: de verluchters versierden de codex in functie van haar inhoud. Om deze reden kan men niet anders dan ook de Kruisvinding beschouwen als een zuiver vroom tafereel met legendarische inhoud. De miniaturist beeldde enkel Keizerin Helena en een groep hovelingen en vertegenwoordigers van het gezag uit op het ogenblik dat het Kruis werd opgedolven: een passende illustratie bij de mis voor het feest der Kruisvinding.

Het besluit ligt voor de hand: op de eerste plaats bevat deze miniatuur geen portretten van historische personages en zijn er geen politieke allusies in verborgen. Vervolgens bestaat er geen enkele klaarblijkende band tussen het schilderij van de Kruisdraging en de miniatuur met de Kruisvinding, tenminste niet wanneer men, zoals Pigler, louter afgaat op de vermeende aanwezigheid in beide van Sigismond en Jan van Beieren. Tenslotte kan het onderwerp van de miniatuur in kwestie niet bijdragen tot de datering ervan of tot de identificatie van de bezitter van het Turijns-Milanees getijdenboek.

Een soortgelijke vaststelling zoals deze laatste strookt volkomen met de resultaten die de drie voorgaande artikels opleverden. Op deze manier winnen ze alle op betekenisvolle wijze aan kracht.

Art. VI. HISTORISCHE GEGEVENS EN DE INTERPRETATIE VAN MINIATUREN IN GETIJDENBOEKEN.

Er bestaat geen enkele aanvaardbare reden om taferelen die in het Turijns-Milanees getijdenboek werden gepenseeld, te beschouwen als voorstellingen waarin men een historische, politieke of eigentijdse betekenis kan herkennen. Het hoofdstuk met de iconografische bespreking der miniaturen deed trouwens reeds voorzien dat dergelijke interpretaties uit den boze zouden zijn. De verluchting illustreerde zo nauwgezet de tekst dat het verwonderlijk zou blijken indien van dit principe werd afgeweken.

Men mag nooit uit het oog verliezen dat een verlucht getijdenboek bestaat uit tekst en versiering. Het hoeft geen betoog dat bepaalde gebeden of godsdienstige oefeningen wel kunnen uitgekozen zijn omwille van private devoties of van de omgeving waarin het boek tot stand kwam. De aanwezigheid van een gebed van een Frans koning in het bestudeerde horarium is hiervan een voorbeeld. Dat de inhoud ook tendentieus kan zijn en een vermenging kan vormen van politico-religieuze bedoelingen leert het gedrukte getijdenboek van Keizer Maximiliaan I (1513). Het was bestemd voor de hoge adel van de ridderorde van Sint-Joris en daarom werd door de keuze der gebeden de nadruk gelegd op keizerschap en kruistocht (1). Dergelijke gevallen zijn echter een uitzondering en de tekst van de gebeden in kwestie is over het alge-

---

(1) K.B.B. (cfr. Bulletin van de koninklijke Bibliotheek van België, dl. XIII, 2-3, 1969, p.14). - Zie ook BRITISH MUSEUM, LONDEN, Egerton, 1070, getijdenboek, later in bezit van René d'Anjou. Het bevat toevoegingen uit de tijd dat deze vorst gevangen was door Filips de Goede: bepaalde teksten maken hierop allusie en bevatten de bede "Libera me Renatum", (cfr. O. PAECHT, René d'Anjou et les Van Eyck, in Cahiers de l'Association internationale des études françaises, dl. VIII, 1956, p.44).

meen zo duidelijk dat er geen verborgen allusies moeten in ontdekt worden.

De verluchting van het getijdenboek vervult een zeer specifieke rol die er in bestaat het geschreven woord, de titulus, te illustreren, d.w.z. visueel te verklaren. De hulp die de verluchter door derden wordt geboden om geen vergissingen te begaan is hiervan een treffend bewijs. Omgang met versierde horaria leert dat deze regel geen dode letter is gebleven.

Wat hier wordt gezegd over getijdenboeken geldt in feite voor alle manuscripten, zoals romans, moraliserende en didactische werken. Zelfs op andere middeleeuwse kunstwerken is de wet dat een voorstelling de weergave is van een titulus, van toepassing. Ofschoon de kunstenaars uit de middeleeuwen deze regel nauwgezet navolgden, hebben kunstgeleerden uit latere tijden er onvoldoende aandacht aan geschonken bij het interpreteren van miniaturen, schilderijen of beeldhouwwerken. Het is een veel voorkomende vergissing dat de verluchting een zin of doel zou hebben die niet door de tekst wordt uitgedrukt. Levert het Turijns-Milanees getijdenboek met de in dit hoofdstuk besproken miniaturen een interessant voorbeeld van absurde of a priori interpretatie, dan kan men duidelijk aantonen dat dit horarium geen uniek geval is, doch slechts een voorbeeld uit een oneindige reeks.

Herhaaldelijk werd door moderne kunstgeleerden gepoogd zowel oude schilderijen als miniaturen, die op het eerste gezicht een zuiver religieus onderwerp vertonen, door allerlei vreemde motieven een zin te geven die het godsdienstige te buiten gaat: men tracht het kunstwerk een bijkomende, dikwijls allegorische betekenis en een nieuwe dimensie te bezorgen door het terug te plaatsen in een politiek of historisch kader, eigen aan de tijd waarin het werk ontstond. Het zogezegd ontdekken van portretten was hiervan een voorname oorzaak. De onderzoeker gaat hierbij meestal uit van een vooropgezette

idee, nl. dat het verluchte getijdenboek gegevens moet verschaffen over de bezitter, over diens politieke ideeën, over zijn wensen en zijn dromen. Veel ander werk van middeleeuwse kunstenaars heeft, soms ongenadig, dergelijk lot ondergaan.

Om slechts enkele voorbeelden aan te halen uit de schilderkunst kan men vooreerst denken aan het werk van Jan Van Eyck. Het Lam Gods werd allerlei bedoelingen toegeschreven (1). Dit geschiedde zowel in literatuur met wetenschappelijk voorkomen, als in journalistieke uitgaven. De Rolinmadonna uit het Louvre te Parijs, zou op spitsvondige wijze de vrede van Arras (21-IX-1435) in beeld brengen (2). De Levensbron uit het Prado zou ofwel in verband staan met de inwijding van de Corpus-Christikerk te Segovia (3) of met een pelgrimstocht van Vlaamse gezanten naar dezelfde stad in 1429 (4). Andere werken van genoemde meester ontsnapten niet aan interpretaties, ontsproten aan zuivere fantasie (5).

Het werk van een ander laatmiddeleeuws kunstenaar, Jeroen Bosch, bood aan "zoekers van esoterische betekenissen en geheimzinnige bedoelingen een gedroomd jachtgebied" (6). Men meende niet alleen uit

---

(1) Cfr. E. DHANENS, Het retabel van het Lam Gods in de Sint Baafskathedraal te Gent, Gent, 1955, p.55-56.

(2) E. KIESER, Zur Deutung und Datierung der Rolin-Madonna des Jan Van Eyck, in Städel-jahrbuch, n.r., dl. I, 1967, p.73-95.

(3) J. BRUYN, o.c., p.37 e.v.

(4) C. PEMÁN, Contribución al estudio..., art. cit., p.62-68. - IDEM, Juan van Eyck y España, Cadiz, 1960, p.70 e.v.

(5) Cfr. J. LEJEUNE, Peinture, - Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p.152 e.v.

(6) J.K. STEPPE, Jeronimus Bosch. Bijdrage tot de historische en ikonografische studie van zijn werk, - Jheronimus Bosch. Bijdragen, Brussel, 1967, p.6.

zijn oeuvre historische gegevens te puren omtrent de persoon van de schilder doch bovendien aanzag men bepaalde schilderijen met godsdienstig onderwerp als een illustratie van gebeurtenissen uit het leven van de kunstenaar. Dit geschiedde zelfs wanneer alle iconografische motieven voor het tegendeel pleitten (1).

Ook het oeuvre van Pieter Bruegel de Oude werd meermaals op sensationele wijze geïnterpreteerd, waarbij menig auteur zijn eigen Bruegel creëerde die ver af stond van de historische werkelijkheid (2).

In de miniatuurkunst doet zich hetzelfde verschijnsel voor. Enkele voorbeelden zullen dit aantonen. Een handschrift van de Openbaring (3) werd op basis van wapens die gedragen werden door apocalyptische ruiters bij de illustratie van hoofdstuk 9, 13-16 in verband gebracht met de Engelse graaf Simon van Montfort (4). Nuchter heraldisch onderzoek toont echter het ongerijmde van dergelijke bewering aan. De wapens op de miniatuur komen niet eens overeen met die van genoemde Simon (5).

Volgende voorbeelden zijn alle ontleende aan horaria. In het getijdenboek van Lodewijk van Savoye (ca. 1450)(6) werden op menige minia-

---

(1) Zie recent voorbeeld: P. GERLACH, "Bruiloft" een feestmaal van de Broederschap. Den Bosch, niet Cana, in Standaard der Letteren, 4 nov. 1967.

(2) Zie o.m. L. LEBEER, Beredeneerde catalogus van de prenten naar Pieter Bruegel de Oude, Brussel, 1969, p.60.

(3) BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Douce, 180.

(4) E.W. NICHOLSON, Summary Catalogue of Western Manuscripts, dl. V, Oxford, 1963, p.XVIII-XIX.

(5) Cfr. The Bodleian Library Heraldry. Catalogue of an Exhibition, Oxford, 1967, p.15, nr. 4.

(6) B.N.P., ms. lat., 9473.

tuur portretten herkend: een der illustraties stelt de Kroning van Maria door de Triniteit voor (fol. 64 vo). God de Vader werd vereenzelvigd met Amadeus VIII (1391-1434) en Christus met zijn zoon Lodewijk (1). De eigen typering der personages, de traditionele kledij en de attributen bewijzen echter dat het hier een uitbeelding van de Kroning betreft die iconografisch geen enkel probleem stelt en zelfs niet de minste aanleiding geeft om er een profaan-historische gebeurtenis in te herkennen.

Op basis van een paar wapenschilden in een Keuls horarium van ca. 1450, nl. de Franse lelies en een gedeeld schild met o.a. de kleuren van Bourgondië, werd een prinses uit dit gewest als eigenaarster van de codex in kwestie aangewezen (2). Nauwkeurig onderzoek wijst echter uit dat het hier gefantaseerde schilden betreft met een zuiver iconografische betekenis in verband met de heiligen Wilgifortis en Hubertus (3).

In het getijdenboek van Etienne Chevalier, verlucht door de beroemde Jean Fouquet (4), werd een illustratie opgenomen met de Aanbid-

---

(1) C. GARDET, Le livre d'heures du duc Louis de Savoye, Annecy, (1960), p.15 en commentaar bij pl. X en XV. - Overgenomen door MARIE JOSE, La maison de Savoye, dl. II, Parijs, 1962, p.425.

(2) E. PANOFSKY, Early..., p.400, voetnoot 1.

(3) F. GORISSEN, Ein illuminiertes Kölner Gebetbuch aus der Mitte des 15. Jahrhunderts, (Londen, Brit. Mus., Egerton 859), in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXX, 1968, p.176. - In het horarium in kwestie wordt Wilgefortis blijkens het gebed dat tot haar wordt gericht, als een Franse koningsdochter aangezien. Het schild bij Hubertus heeft gedeeltelijk betrekking op zijn Aquitaanse afkomst. In de linker helft herkent men een hert, dat waarschijnlijk in verband staat met de legende die over deze heilige wordt verhaald.

(4) MUSEE CONDE, CHANTILLY, Cat. Res. Gr., 201.

ding der Drie Koningen. Dit tafereel werd onlangs uitgelegd als een symbolische voorstelling van een politieke situatie. Een uitbeelding van een gevecht in de achtergrond werd o.m. in verband gebracht met de Honderdjarige Oorlog (1). Waarschijnlijk moet deze scène met het Driekoningenfeest dat het hoofdmotief van de miniatuur uitmaakt, in overeenstemming worden gebracht. H. Martin had inderdaad reeds vroeger uitgemaakt dat het hier ging om een spel dat in de XVe eeuw op de vooravond van het feest van de Epiphanie in gebruik was (2).

Een merkwaardig voorbeeld vermelden wij tot slot. Op de tentoonstelling Liège et Bourgogne, gehouden te Luik in 1968, werd een miniatuur uit een getijdenboek, ca. 1440-1450 voor Jean, graaf van Dunois, bastaardzoon van Lodewijk van Orléans (1403-1468), vervaardigd (3), aan het publiek getoond. Het stelt een man voor, gezeten op een ezel en het hoofd steunend op de hand terwijl hij zijn zwaard omgekeerd onder de arm draagt. Het landschap en enkele secundaire figuren wer-

---

(1) M.G.A. VALE, The Livery Colours of Charles VII of France in two Works by Fouquet, in GBA, 6e reeks, dl. LXXIV, 1969, p.243-247.

(2) H. MARTIN, Les Fouquet de Chantilly, Parijs, 1926, p.1 e.v.

(3) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Yates Thompson, 3. - M.R. JAMES, A Descriptive Catalogue of Fifty Manuscripts from the Collection of Henry Yates Thompson, Londen, 1898, p.49-57; G. MILLAR, Souvenirs de l'exposition de manuscrits français à peintures organisée à la Grenville Library (British Museum) en janvier-mars 1932. Etude concernant les 65 MS. exposés, Parijs, 1933, p.30; Some Account of an Illuminated Manuscript of the Hours of the Blessed Virgin Mary Executed for Jean Conte de Dunois about A.D. 1450 and Enriched with Seventy-two miniatures, Londen, 1894; S. DE RICCI, Les manuscrits de la collection Henri Yates Thompson, in Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures, dl. X, 1926, p.13; Illustrations from one Hundred Manuscripts in the Library of the Yates Thompson, dl. IV, Londen, 1915, nr. 11.

den door de verluchter ontleend aan het schilderij van Jan Van Eyck, de Madonna met kanselier Rolin uit het Louvre. Het gehele tafereel werd door J. Lejeune (1) in verband gebracht met de bestraffing van de stad Luik door Jan van Beieren in 1408. Deze interpretatie is van alle zin ontbloot. Op een andere plaats zal hierop uitvoerig teruggekomen worden (2). Vermelden wij slechts de resultaten van ons onderzoek.

Indien men uitgaat van de idee dat de miniatuur prijkt op een blad waarop de tekst van een der boetepsalmen begint, dat op het tafereel zelf het woord Peresse (= Paresse of Luiheid) voorkomt, en dat tenslotte deze voorstelling thuishoort in een ganse reeks ter illustratie van de zeven psalmi penitentiales, dan ligt het voor het grijpen dat hier een der hoofdzonden werd voorgesteld: door onderschriften èn door de iconografische uitbeelding wordt alle twijfel opzij gezet. Ofschoon zulke voorstellingen bij de boetpsalmen in getijdenboeken zelden voorkomen, toch gaat het hier niet om een uitzondering. Deze miniatuur heeft in geen geval geschiedenis en politieke feiten nodig om uitgelegd te worden. Integendeel, ze behoudt veel onbegrijpelijke elementen indien men haar niet terugplaatst in de context van het devotieboek.

Men mag alle versiering in getijdenboeken niet over dezelfde kam scheren. Er moet onderscheid gemaakt worden tussen taferelen en initialen die de tekst illustreren en de randversiering. Ofschoon deze laatste in verband kan staan met de overige verluchting, hetzij als aanvullende scène, hetzij als typologische voorstelling, kan de

---

(1) Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p.188-189.

(2) Over de interpretatie van een miniatuur uit het getijdenboek van Jean de Dunois (British Museum, Yates Thompson, 3), (te verschijnen).

inhoud echter totaal verschillend zijn en hoegenaamd niets met die van het horarium te maken hebben. Het betreft hier de drolerieën die sedert het eerste kwart der XIIIe eeuw voorkomen. Zij getuigen hoe kunstenaars, gedwongen om op de belangrijkste plaatsen van het handschrift miniaturen aan te brengen, die de idee van de tekst nauwkeurig vertolkten, daarentegen in de marges hun fantasie de vrije teugel lieten, zich inspirerend op het dagelijks leven en op de fantastische en bizarre wereld van hun tijd, waarbij al dan niet een literaire bron werd gebruikt.

Wijl dergelijke versiering ondenkbaar is in de huidige gebedenboeken, schiepen de zin voor felle contrasten en de enge band tussen godsdienstig en dagelijks leven een mentaliteit die, zonder ergernis te geven, populaire humor en satire kon verenigen met religieuze teksten. Het probleem van het satirische, spottende en twijfelachtige genre in de middeleeuwse kunst stelt zich echter niet alleen in de miniatuurkunst, doch ook in de boekdrukkunst en aanverwante kunsten (1).

Afgezien van de laatstbesproken buitengewone versieringsvorm, is het in nagenoeg alle gevallen mogelijk de kunstwerken voldoende te verklaren, steunend op hun religieuze context en zich baserend op de godsdienstige mentaliteit van de tijd waarin ze ontstonden. Het blijkt dan ook dat de moderne kunstgeleerde of iconograaf geen beroep hoeft te doen op spitsvondige interpretaties. In vele gevallen maken deze po-

---

(1) L. MAETERLINCK, Le genre satirique dans la peinture flamande, Brussel, 1902-1903; F. LYNA, La bordure marginale dans les manuscrits flamands à l'époque gothique, in Les Beaux-Arts, 10 april 1959, p.1 en 4; L.M.C. RANDALL, Images in the Margins of Gothic Manuscripts, Berkeley-Los Angeles, 1968; IDEM, A Mediaeval Slander, in The Art Bulletin, dl. XLII, 1960, p.25-38; IDEM, Exempla as a Source of Gothic Marginal Illumination, in The Art Bulletin, dl. XXXIX, 1957, p.97-107.

gingen tot verklaring een misbruik van de geschiedenis. Historische feiten worden te pas en te onpas aangewend om een vooropgestelde theorie te bewijzen of worden zelfs vervormd. Men zou het zo moeten stellen dat wanneer een kunstwerk op zichzelf iconografisch afdoend kan verklaard worden, men niet hoeft te zoeken naar door de kunstenaar "verborgen" gedachten of allusies. Deze vaststelling kan gelden als een wet.

Ongetwijfeld kan volgend citaat als algemene gulden regel ingeroepen worden: "Over het algemeen is het goed om gereserveerd te staan tegenover allusies in kunstwerken op politieke, godsdienstige, sociale e.a. toestanden, indien zij niet evident zijn. Het is altijd mogelijk er zelfs na hun schepping allusies aan te verlenen" (1). Voor de miniaturen in middeleeuwse getijdenboeken in het bijzonder is het thans duidelijk dat de verluchting essentieel in verband staat met de inhoud van het werk en uitsluitend tot taak heeft te illustreren. Wij herhalen wat vroeger werd gezegd: de miniatuur dient over het algemeen tot "verklaring" van een tekst, van welke aard deze ook zij. Het doel is de woorden, de titulus, concreet voor ogen te stellen. Een andere zin geven aan de verluchting druist in tegen de principes van de middeleeuwse boekverluchting: beeld en tekst vullen elkaar op haast volmaakte wijze aan.

Met deze uitweiding werd ver afgedwaald van het Turijns-Milanees getijdenboek. Nochtans werd het probleem dat in de diverse artikels van dit hoofdstuk werd besproken, in deze laatste bladzijden op een hoger en algemener plan gebracht. De mening dat in illustraties in horaria of in andere boeken met een religieuze inhoud eigentijdse gebeurtenissen met politieke inslag werden in beeld gebracht of gesug-

---

(1) L. LEBEER, o.c., p.61.

gereerd is een veel voorkomende vergissing en de wijze waarop enkele miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek werden behandeld is niet uitzonderlijk.

Zoals uit de voorbeelden in dit artikel blijkt, houdt de verluchting steeds een nauw verband met de tekst die geïllustreerd moet worden en kan ze aan de hand hiervan op eenvoudige wijze worden uitgelegd. Dit is eveneens het geval in het getijdenboek dat het formeel voorwerp van deze studie uitmaakt: de behandelde miniaturen geven geen inlichtingen prijs over de bezitter van de codex die opdracht gegeven heeft het handschrift te doen afwerken. Niets wijst er op dat het hier gaat om een Beierse prins en de datum 1416-1417 moet niet noodzakelijk behouden blijven in verband met het begin der voltooiing, wanneer men hiervoor steunt op de z.g. historische inhoud van het Gebed van een prins.

+ 2. Haag: Koninklijke Bibliotheek van België

BESLUIT.

Het ligt in de lijn van de iconografische traditie dat de illustratie in verluchte getijdenboeken het geschreven woord op een aanschouwelijke wijze weergeeft. De band tussen tekst en voorstelling is bijgevolg zeer eng. In voorgaand hoofdstuk werd aangetoond dat deze regel ook van toepassing is op de verluchting van het Turijns-Milanees getijdenboek.

Enkele miniaturen in dit horarium ontsnapten echter niet aan de drang van menig kunstgeleerde om er een historische of zelfs politieke inhoud in te ontdekken. Uit dit hoofdstuk is gebleken dat de diverse onderzoekers in hun interpretaties echter geen overeenstemming bereikten. Daarbij komt nog dat de verklaringen die aan de diverse miniaturen werden gegeven niet steeds onderling met elkaar strookten, ofschoon deze taferelen van dezelfde hand waren of alleszins van eenzelfde contemporaine groep deel uitmaakten. Erger is nog dat de interpretaties op soms vage en onjuiste beschrijvingen werden opgebouwd: het blijkt thans duidelijk dat de wapens op de Dodenmis zo onafgewerkt of onduidelijk zijn dat ze niet eens in aanmerking kunnen komen voor enige identificatie. Ook in verband met het Gebed van een Franse vorst werden niet alleen vergissingen begaan wat betreft de vereenzelviging van heraldische vlaggen doch werd zelfs voordien verwaarloosd alle vaandels in de bespreking te betrekken.

Van het portret werd meer dan eens gebruik gemaakt om enkele miniaturen met eigentijdse gebeurtenissen of toestanden in verband te brengen. Het tafereel met de Kruisvinding is een frappant voorbeeld. Het gaat hier echter zonder twijfel om iconografische types in verband met het uigebeelde onderwerp waarbij elke gedachte aan historische personages uit de tijd dat de verluchting werd aangebracht, moet opzij gezet worden.

De belangrijkste miniatuur uit de groep van z.g. taferelen met historische inslag was het Gebed van een prins. Ofschoon ook hier portretten werden herkend, stelde het probleem zich anders dan b.v. bij de Kruisvinding: men heeft hier immers niet te doen met een illustratie met bijbelse of hagiografische inhoud.

Enkele heraldische bijzonderheden en vergelijkende portretstudie wijzen er op dat de hoofdfiguur van het Gebed van een prins met Willem IV (VI) van Beieren mag vereenzelvigd worden. Daar het niet uitgesloten is dat deze behandelde miniatuur in feite een omgekeerde weergave is van een bestaand voorbeeld en omdat de datering van het werk van hand G meebrengt dat Willem IV(VI) reeds lang gestorven was (nl. in 1417) wanneer de miniatuur werd geschilderd, ligt het voor de hand te besluiten dat de verluchting naar een ouder model werd vervaardigd. Wegens iconografische details ziet het er naar uit dat dit voorbeeld in de Zuidelijke Nederlanden is ontstaan.

Vermits het gebed van een prins geen oorspronkelijke schepping is, is het ten zeerste onwaarschijnlijk dat de historische betekenis die het model wellicht bezat in het getijdenboek bewaard bleef, temeer daar de miniatuur afdoend kan verklaard worden in samenhang met de tekst die ze illustreert. De mening van J. Marrow in dit opzicht kunnen wij tot de onze maken: It is imperative, I think, that we stop to reconsider the manner in which this one miniature has repeatedly been adduced as proof for one or another interpretation or dating (1). De aanwezigheid van een Beierse prins is dus niet langer een aanduiding dat het voor een lid van dit hertogelijk huis is voltooid. Dit strookt trouwens in zekere zin met de resultaten die in het tweede deel van deze studie werden bekomen: in de archivalia in verband met

---

(1) J. MARROW, (Boekbespreking) Heures de Turin..., art. cit., p.205.

dit huis is geen sprake over de voltooiing van een horarium dat met het Turijns-Milanees getijdenboek kan vereenzelvigd worden. Aan een hardnekkige mythe wordt hiermede een einde gemaakt.

Men kan thans alleen besluiten dat het getijdenboek voor voorname heren werd afgewerkt. De twee groepen portretten doen door de kledij en de physionomie veronderstellen dat twee verschillende personen (een vader en zijn zoon ?) waarvan de laatste zeker een ridder was, het horarium in hun bezit hebben gehad en dat ze beiden opdracht gegeven hebben om een deel der tijdens de eerste campagne niet-afgewerkte verluchting te doen uitvoeren. De handen F, G en I werkten voor de eerste, K voor de tweede. Deze vaststelling bevestigt wat eerder werd aangetoond: het werk van hand K moet geïsoleerd worden van dit der overige handen en mag als iets jonger worden beschouwd.

HOOFDSTUK IV

HET PROBLEEM VAN DE OORSPRONKELIJKHEID DER MINIATUREN

De geschiedkundige dient steeds de vraag naar de oorspronkelijkheid te stellen wanneer hij van historische bronnen wil gebruik maken. De studie van de verwantschap en van de onderlinge relatie tussen twee of meer oude documenten is van zeer groot belang.

Een zelfde kritische houding moet men aannemen bij het onderzoek van kunstwerken. De formele en inhoudelijke overeenkomst tussen verscheidene kunstscheppingen stelt het probleem van de oorspronkelijkheid van het werk van de kunstenaar. Voor de waardering van deze laatste is het van groot belang te weten of hij zijn werken geheel of gedeeltelijk zelf creëert, vrij of slaafs kopiëert naar bestaande voorbeelden of tenslotte pastiches maakt aan de hand van verschillende modellen. Het onderzoek van de oorspronkelijkheid kan tevens waardevolle gegevens aan de hand doen in verband met datering of lokalisatie van de kunstwerken.

In dit werk over het Turijns-Milanees getijdenboek wordt aan de studie van de oorspronkelijkheid der miniaturisten een uitgebreid en belangrijk hoofdstuk gewijd. Het draagt er toe bij de identiteit van de verluchters, de datering, de lokalisatie van hun oeuvre beter te leren kennen. Er zal worden nagegaan in hoeverre in een handschrift uitgevoerd door meer dan één hand, de miniaturisten van elkaar afhankelijk zijn, in hoeverre ze voorbeelden hebben gezocht in andere manuscripten ofwel in bestaand schilderwerk op hout of doek.

Speciaal voor het Turijns-Milanees getijdenboek is op de eerste plaats de band met het werk van Van Eyck betekenisvol: is de vroegere toeschrijving van bepaalde miniaturen aan Van Eyck (Hubert en/of Jan) aanvaardbaar; of is de relatie wellicht te wijten aan het feit dat een verluchter zich geïnspireerd heeft op het werk van de genoemde Vlaamse Primitieven ?

Indien in de loop van dit hoofdstuk wordt vastgesteld dat meer

dan één miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek niet oorspronkelijk is, in de zin die zojuist werd uiteengezet, mag dit verschijnsel zeker niet als een uitzondering worden beschouwd. Om het fenomeen dat zich voordoet in het hier behandelde horarium in zijn juist perspectief te plaatsen moet men rekening houden met de werkwijze van de verluchters en de gebruiken die heersten in de wereld van de laatmiddeleeuwse miniatuur. Op dit punt zal in het bijzonder worden ingegaan in het laatste artikel van dit hoofdstuk. Op die wijze zal men de oorspronkelijkheid van de kunstenaars die meegewerkt hebben aan het Turijns-Milanees getijdenboek juist kunnen beoordelen.

Art. I. ONDERLINGE ONTLENINGEN IN HET HANDSCHRIFT.

Wanneer men het Turijns-Milanees getijdenboek doorbladert, valt het op dat men bepaalde verluchtingen nagenoeg in hun geheel, of alleszins wat betreft grotere of kleinere details, twee of zelfs meerdere keren aantreft. Het gaat in dergelijke gevallen steeds om miniaturen van verschillende handen. In dit eerste artikel zullen deze onderlinge ontleningen opgesomd en besproken worden.

1. Het Gebed van een prins (nr. 38, fries, hand G) en de Geschiedenis van Sint-Julianus (nr. 67, fries, hand K).

Een eerste belangrijke gelijkenis vertoont de fries op de bladzijde met het gebed van een prins (hand G) en die bij de memorie tot de HH. Julianus en Martha (hand K)(1). Terwijl in het eerste geval mensen en dieren in een vlak landschap werden voorgesteld, biedt de tweede de uitbeelding van Julianus op hertenjacht. Het landschap waarin het gebeuren zich telkens afspeelt komt in beide gevallen nagenoeg overeen.

Het betreft hier vooral het linkse gedeelte van deze verluchting. Van links naar rechts bemerkt men achtereenvolgens op beide friezen twee boompjes in de achtergrond, verder op het tussenplan een groep van twee hoge bomen, waarvan de kruinen samengesteld zijn uit boven elkaar geplaatste rondingen. Achter laatstgenoemde bomen loopt een rivier (een schip, merkbaar op de fries bij eerstvermeld gebed, ontbreekt op de tweede) en meer naar rechts ontdekt men nog een boom met ronde kruin, verder een kerk die zich profileert tegen de horizon, en tenslotte een weg waarop twee lieden stappen. De voorgrond

---

(1) Opgemerkt door G. HULIN DE LOO, Heures..., p.27 en 47.

verschilt echter volledig in beide friezen: de groep mensen en dieren op de eerste miniatuur werd op de tweede vervangen door een jachttafereel. Dit laatste fenomeen wordt eenvoudig verklaard door de eigen aard van de illustratie op beide bladzijden die betrekking heeft op twee verschillende gebeden (1).

De kerk met verhoogd koordak op de twee miniaturen tekent zich
49 ook af tegen de horizon van een andere fries, nl. de Boodschap aan de herders (nr. 71, hand F) op de bladzijde met de mis van Kerstmis (dageraadsmis)(2).

In de opgesomde gevallen is er sprake van een duidelijke heropname van eenzelfde motief. De handen kopiëren elkaar.

2. De Lanssteek (nr. 77, tafereel, hand H) en de Calvarie (nr. 56, tafereel, hand K).

151 Het tafereel met de Lanssteek bij de getijden van de Compassio
150 van de H. Maagd (hand K) heeft vele elementen gemeen met de Calvarievoorstelling bij het officie van Goede Vrijdag (hand H).
Het valt duidelijk op dat het punt van waaruit de scène werd gezien in beide gevallen identiek is. Ook het landschap met de stad Jeruzalem en met de bergen in de verte is volkomen gelijk. Zelfs enkele minieme figuurtjes, zoals de soldaten die na het voltrekken van de kruisiging naar de stad weerkeren, vindt men op beide taferelen getrouw terug. Kruis en Christusfiguur zijn nagenoeg identiek. Vooral de wijze waarop het bloed uit Christus' wonden neersijpelt is kenschetsend voor beide gevallen en wijst op onderlinge afhankelijkheid.

---

(1) Zie Hoofdstuk II, Art. II, Iconografische beschrijving der miniaturen, nrs. 38 en 67.

(2) G. HULIN DE LOO, o.c., p.27 en 47.

Het ligt voor de hand aan te nemen dat meester K gewerkt heeft naar de miniatuur van hand H. Dit wordt bewezen door volgende vaststelling. De Kruisiging die laatstgenoemde in het getijdenboek heeft geschilderd is de nagenoeg gelijkvormige weergave van een paneel met
152 de Calvarie, bewaard in de Ca' d'Oro te Venetië, dat een kopie is naar een verloren werk dat in de omgeving van Van Eyck is ontstaan. Hierover zal verder in dit hoofdstuk (Art. II, § 2, A) uitvoerig worden gehandeld. Het feit dat enerzijds de miniatuur van hand H dichter bij dit paneel staat dan die van K, die allerlei elementen heeft vervangen of toegevoegd, en dat anderzijds het tafereel van K dezelfde afwijkingen vertoont ten opzichte van het genoemd paneel als dat van H zelf, bewijst dat de miniatuur van deze laatste tot model heeft gediend voor die van de andere verluchter. Dit voorbeeld bewijst nogmaals de onderlinge afhankelijkheid van de verschillende handen.

3. De Geboorte van Sint-Jan-de-Doper (nr. 83, tafereel, hand G) en een Mirakel van Sint-Andreas (nr. 95, fries, hand K).

Het verschijnsel van de gelijkenis is ook vast te stellen in de
141 fries met de voorstelling van een mirakel van Sint-Andreas (hand K). Deze is blijkbaar wat een detail betreft afhankelijk van een grote miniatuur, de Geboorte van Sint-Jan-de-Doper (hand G).
In beide gevallen herkent men in de achtergrond een gang, verlicht door drie vensters, aangebracht in de linkerwand en met dezelfde lichtval op de lijsten der ramen. Boven de deur die zich bevindt aan het uiteinde van deze gang is in beide miniaturen een muurschildering aanwezig en verder in de diepte ontwaart men een achterkamertje, opnieuw verlicht door een venster, waarvoor een dienstmaagd bedrijvig is. Ook hier werd een reeds in het handschrift aanwezige verluchting tot model gekozen door een andere hand.

4. De Dodenmis (nr. 91, tafereel, hand G) en de Onderhandeling van Judas met de Joodse leiders (nr. 76, tafereel, hand K).

In het tafereel van de Dodenmis (hand G) bemerkt men twee hondjes op de voorgrond. Deze dieren vindt men identiek terug in het tafereel waarop wordt voorgesteld hoe Judas met de Joodse leiders onderhandelt over Christus' uitlevering (hand K)(1). Eén van deze diertjes heeft bovendien in de houding zekere trekken gemeen met het hondje rechts op de voorgrond bij het Gebed van een Prins (nr. 38, tafereel, hand G). De ene miniaturist (K) heeft in het eerste geval duidelijk een andere (G) nagebootst.

5. Het fenomeen van de herhaling bij het schilderen van geboomte (handen G, I en K).

Zoals begrijpelijk is doen zich ook in het geboomte treffende gelijkenissen voor. Een boompje dat zich in twee vertakt en blijkbaar in witte bloei staat, wordt verscheidene malen herhaald. Men bemerkt het vooreerst op de fries bij het gebed tot de Maagden (nr. 37, hand G). Het prijkt identiek in het handschrift op het tafereel waar de zegenende Godheid onder een baldakijn troont (nr. 42, hand I)(2) en op het landschap van het tafereel waar de Heer aan zijn Apostelen het Pater Noster leert (nr. 39, hand I). Merken we terloops op dat hetzelfde boompje tevens aangetroffen wordt in het heuvelachtige landschap van de aanvangsminiatuur van het eerste deel van een ander handschrift, nl. de Cité de Dieu, vervaardigd voor de Doornikse bisschop Jean Chevrot (ca. 1445)(3). Deze gelijkenis zal samen met an-

---

(1) IDEM, o.c., p.47.

(2) IDEM, o.c., p.42.

(3) K.B.B., Handschriften, 9015.

dere vaststellingen later uitvoerig besproken worden (Art. V, § 1).

Nog andere bomen wekken terecht de indruk onderling gekopiëerd te zijn. Het boompje geheel rechts op de fries bij het gebed van een
19 prins (nr. 38, hand G) is opnieuw gebruikt in het landschap op het tafereel en op de fries van een andere bladzijde (nr. 42, hand I -
23 Zegenende Godheid en Sint-Michiel vecht tegen de duivel) en op de
35 fries met de Dood van Absalon (nr. 56, hand K). Het prijkt ook weer in de genoemde Cité de Dieu. Een andere grote boom werd geschilderd
144 op de fries met de Maagden die het Lam volgen (nr. 37, hand G) en be-
177 merkt men opnieuw op het vermelde frontispies van de Cité de Dieu. In al deze gevallen gaat het om een slaafse overname van een zelfde boomtype.

6. Andere gelijkenissen.

G. Hulin de Loo wees ook op andere gelijkenissen waarover men zich nochtans minder bevestigend kan uitspreken ingevolge het verlies van een deel der miniaturen: een vergelijking der kleuren is niet langer mogelijk. Zo merkt de Gentse kunstgeleerde een verwantschap op tussen het hoofd van een der apostelen op de bovenste rij
20 van het tafereel bij de Parafrase op het Pater Noster (nr. 39, hand I),
35 en het hoofd van Longinus in de Lanssteek (nr. 56, hand K)(1). Een zekere gelijkenis in physionomie (haar en baard) en in de uitdrukking valt niet te ontkennen. Hand I zou volgens genoemde Gentse geleerde een figuur met donkere snor en kleine baard in zijn modelboekje heben gehad: de kunstenaar herhaalde meermaals dit type, nl. op een der
58 friezen (nr. 80, Mozes toont de wetstafelen aan de Joden) en op twee
17 - 21 initialen (nr. 36, Pelgrims en nr. 40, Een gevangene)(2).

---

(1) G. HULIN DE LOO, o.c., p.46.

(2) IDEM, o.c., p.59.

7. De Dodenmis (nr. 91, tafereel, hand G) en de Prediking van de H. Hilarius (nr. 89, tafereel, hand K).

Een afzonderlijk probleem vormt de vergelijking van het kerkin-
XIII terieur van de Dodenmis (hand G) met dit op het tafereel dat de mis
X van de H. Hilarius illustreert (hand K). Ofschoon het binnengezicht op deze laatste miniatuur in tegenstelling tot de eerste geen schuine perspectief vertoont en tevens een gedeeltelijk andere architecturale vormentaal bezit, toch zijn enkele noemenswaardige punten van overeenkomst zeer treffend. Vooreerst valt het op dat de gezichtshoek van beide kunstenaars gelijk is, in deze zin dat men niet alleen een kijk heeft op het koor doch tevens op een deel van de transeptarmen. Verder bemerkt men in de twee gevallen de aanwezigheid van een loopgang ter hoogte van de bovenlichten. Ook de vensters zijn identiek: opmerkenswaard is de gelijkenis van het profiel en het maaswerk der ramen bovenaan links op beide miniaturen. Bovendien is in de twee gevallen op een zelfde wijze slechts de helft van het vermeld venster weergegeven. Op de twee taferelen werd onder de vensters in de zijbeuk of kooromgang een zelfde blinde bogenrij aangebracht. Een man die de dodenmis bijwoont en geheel achteraan staat, komt opnieuw voor op de Prediking van Sint-Hilarius. De vrouwengroepen op beide miniaturen, ofschoon niet identiek, vertonen toch een hoge graad van verwantschap in de uitdrukking (1). Tot slot kan volgend typisch detail worden vermeld: op de twee verluchtingen breken diensten en formeelbogen af bovenaan het gewelf zodat dit als onafgewerkt wordt voorgesteld. Daar dit verschijnsel kenschetsend is voor de Dodenmis (zie verder Art. II, § 1, B) is ontlening door hand K aan dit tafereel van G in dit geval wel zeer waarschijnlijk.

---

(1) Is de vrouw op de trappen, rechts van het altaar, in verband te brengen met de treurende vrouw rechts op de Bewening van Christus (nr. 66)?

Ziedaar een reeks gevallen waarin men duidelijk van ontleningen kan spreken. Ofschoon men met sommige gelijkenissen voorzichtig moet omgaan omdat dient rekening gehouden met een zeker toeval of een gemeenschappelijke vormentaal, is een overeenkomst in de meeste van de opgesomde gevallen - ze zijn te talrijk - onloochenbaar.

Het is duidelijk dat deze ontleningen konden geschieden omdat een later verluchter het getijdenboek in handen kreeg en zich op die wijze kon inspireren op of laten beïnvloeden door het werk van zijn voorgangers. Dit blijkt in de meeste van de beschreven ontleningen het geval te zijn. Bij dit verschijnsel moet ook rekening gehouden worden met een andere manier van ontlenen, nl. door het gebruik van een gemeenschappelijk voorbeeld of modelboek. In enkele van de aangehaalde gevallen is dit waarschijnlijk het geval geweest.

Voor wat de echte onderlinge ontleningen betreft ziet de toestand er uit als volgt: gedeelten uit miniaturen van hand G werden zesmaal door hand K overgenomen en tweemaal door I. Een illustratie van hand H zette eenmaal hand K tot navolging aan. Dat laatstgenoemd verluchter inderdaad gebruik gemaakt heeft van het werk van zijn voorgangers (en b.v. niet omgekeerd) wordt op de eerste plaats door zijn wijze van kopiëren bevestigd, zoals reeds naar aanleiding van de Calvarievoorstelling (zie nr. 2 in bovenstaande lijst) en van de kerkinterieurs (nr. 7) werd aangetoond. Vervolgens dient opgemerkt dat hand K aan het werk van tenminste twee verschillende handen ontleent. Dit toont overduidelijk aan dat hij hun produkten reeds onder ogen had. Tenslotte werd op basis van de kledij en van iconografische karakteristieken reeds eerder bewezen dat hand K posterieur is aan de overige handen van de tweede campagne (F tot I)(1). Wanneer hij aan

---

(1) Hoofdstuk II, Art. III, Het iconografisch programma, § 2 en Art. IV, De kledij.

de codex werkte had hij de miniaturen van zijn voorgangers voor ogen. Hij leunt hoofdzakelijk aan bij het werk van hand G, d.w.z. van de beste meester van deze campagne. Deze vaststelling is vrij belangrijk om het talent en de oorspronkelijkheid van hand K te bepalen.

Voor hand I ligt de zaak enigszins anders. Zijn ontleningen beperken zich tot een paar boommotieven, die men trouwens ook aantreft in het frontispies van de Cité de Dieu van Jean Chevrot. Dit lijkt er op te wijzen dat men hier met een andere aard van ontlening te doen heeft dan in het geval van hand K. Mag men hier spreken van een werkelijke onderlinge afhankelijkheid ? Het fenomeen zou ook te verklaren zijn, zoals reeds gezegd, door het feit dat zowel I als de verluchter van het Chevrot-frontispies van een zelfde model gebruik maakten.

Merken wij tenslotte op dat men in het werk van de handen F, G en H geen onderlinge ontleningen aantreft. Hand F is echter te verwaarlozen; hij voert enkel secundair werk uit en komt chronologisch waarschijnlijk vóór G en H. Dat enerzijds G en H geen beroep doen op werk van andere verluchters in de codex en dat ze anderzijds wel de overige handen aanzetten tot kopiëren, wijst op een zekere hiërarchie: ze zijn belangrijke meesters en worden als dusdanig erkend door de andere miniaturisten in het horarium. Deze vaststelling strookt met het oordeel dat de kunstgeleerden zich op stilistisch gebied omtrent het talentvolle verluchtingswerk van G en H hebben gevormd.

Art. II. ONTLENINGEN AAN PANELEN VAN DE GROEP VAN EYCK.

Om iconografische redenen werd in een der voorgaande hoofdstukken (1) reeds de mogelijkheid geopperd dat een der verluchters die werkte voor de Hertog van Berry (eerste campagne) van voorafbestaande modellen gebruik heeft gemaakt. Men herinnert zich immers nog dat de verluchting bij het gebed tot de H. Maria-Magdalena (nr. 34), waarin de voorstelling van het bezoek van Christus aan het huis van Simon is bedoeld, in feite een Laatste Avondmaal weergeeft waaraan een Magdalena werd toegevoegd.

Hebben de verluchters uit de tweede campagne soms ook hun toevlucht genomen tot dergelijke modellen ? Na hetgeen in voorgaand artikel is uiteengezet, is men geneigd hierop bevestigend te antwoorden. Er is echter meer. Bij het beschouwen van bepaalde miniaturen is er hier in verschillende gevallen een duidelijke verwantschap te bespeuren met het oeuvre van Van Eyck of met dat werk dat men op dit ogenblik kwalificeert als behorend tot de groep Van Eyck.
Een nader onderzoek van dit fenomeen dringt zich dan ook op: welke zijn de overeenkomsten en wat is hun juiste betekenis ?

Het achterhalen van de juiste zin en waarde van dit verschijnsel is inderdaad van zeer groot belang. Het probleem kan als volgt geformuleerd worden: zijn sommige van deze miniaturisten uit de tweede campagne te vereenzelvigen met Jan en/of Hubert Van Eyck ?
Zijn daarentegen bepaalde miniaturen afhankelijk van bestaand Eyckiaans werk of dienen ze beschouwd als een voorbereiding tot of een eerste vorm van latere Eyckiaanse voorstellingen ? In volgende blad-

---

(1) Hoofdstuk II, Art. II, Iconografische beschrijving der miniaturen, § 1 (nr. 38).

zijden zullen we trachten dit probleem dichter bij zijn oplossing te brengen. Achtereenvolgens zullen we in dit artikel het werk van de handen G (§ 1), H (§ 2), I (§ 3) en K (§ 4) in het aangekondigd opzicht nader onderzoeken.

§ 1. HAND G.

Zoals men weet werd hand G door de meeste kunstgeleerden met een Van Eyck vereenzelvigd. Volgens de enen ging het hier om Hubert, anderen identificeerden hem met Jan (1). In ieder geval werd hij door iedereen aangezien als een groot meester die, zoals hoger werd gezegd, samen met H tot de voornaamste miniaturisten van de tweede campagne behoort. De verluchting van meester G vertoont in elk geval een relatie met werk van Van Eyck en zelfs met dit van Jan Van Eyck zelf. Indien hand G te vereenzelvigen is met laatstgenoemde Vlaamse Primitief heeft hij zich geïnspireerd op eigen werk of zijn de miniaturen voorbereidingen van panelen die later ontstonden. Indien het hier echter gaat om een ander kunstenaar dan Jan Van Eyck, kopiëert hij werk van deze laatste of uit de groep Van Eyck.

Een der belangrijkste miniaturen van hand G is het Gebed van een prins (nr. 38). Hierover werd reeds in voorgaand hoofdstuk uitvoerig gehandeld. Het resultaat was dat de genoemde verluchting, die duidelijk Eyckiaanse karakteristieken vertoont, zeer waarschijnlijk geen originele schepping was doch een latere versie van een ouder werk dat aan de Van Eycks of hun omgeving mag toegeschreven worden.

---

(1) Zie Inleidend hoofdstuk, Art. II, Het Turijns-Milanees getijdenboek in de kunsthistorische literatuur.

In dit paragraaf worden vier andere gevallen behandeld, nl. de verluchte bladzijde met de Virgo inter Virgines (nr. 37) in verband met het Lam Gods, het tafereel met de Dodenmis (nr. 91) en haar relatie met de Madonna in de Kerk (Berlijn-Dahlem, Staatliche Museen), de fries met het Doopsel van Christus (nr. 92) en haar verhouding tot een Calvarievoorstelling (Venetië, Ca' d'Oro) en tenslotte de verluchte pagina met de geschiedenis van de Kruisvinding (nr. 92) en haar verband met de Levensbron (Madrid, Prado)(1).

A. DE VERLUCHTE BLADZIJDE MET DE VIRGO INTER VIRGINES EN HET LAM GODS (SINT-BAAFSKATHEDRAAL, GENT).

18 De verluchting bij het gebed tot de Maagden moet volledig onderzocht worden. Eerst zal gehandeld worden over de fries waarvan de relatie met Eyckiaans werk het grootst is. Vervolgens komt de randversiering aan de beurt daar ze een rol kan spelen in de datering van

---

(1) Volledigheidshalve kan er de aandacht op gevestigd worden dat sommige figuren op een tekening met de Aanbidding der Drie Koningen, bewaard in het Kupferstichkabinett te Berlijn, en beschouwd als weergave van een verloren werk van Hubert of Jan van Eyck, in verband gebracht wordt hetzij met de fries bij de mis van het H. Kruis (nr. 92, hand G)(J. HELD, (Boekbespreking) E. PANOFSKY. Early Netherlandish Painting, in The Art Bulletin, dl. XXXVII, 1955, p.222), hetzij met het Gebed van een prins (nr. 38, hand G)(O. KERBER, Hubert Van Eyck, Frankfort a.M., 1937, p.39; A.W. BYVANCK, La miniature dans les Pays-Bas septentrionaux, Parijs, 1937, p.79). De gelijkenissen die men tussen de genoemde werken heeft menen te herkennen zijn zeer oppervlakkig. Dat niettemin de Berlijnse tekening in verband gebracht wordt met het Turijns-Milanees getijdenboek (M.J. FRIEDLAENDER, Early Netherlandish Painting, dl. I, The Van Eycks - Petrus Christus, Leiden, 1967, p.73) of zelfs aangezien wordt als een oude weergave van een verloren paneel van hand G (L. BALDASS, Jan Van Eyck, Londen-New York, (1952), p.95) is een stilistische beoordeling waarop hier niet kan ingegaan worden. - Zie verder over deze tekening p.930.

de fries. Tenslotte wordt het tafereel zelf aan een onderzoek onderworpen.

a) Fries (Maagden volgen het Lam).

Twee miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek vertonen voorstellingen waarop een aanbidding of verering van het Lam Gods voorkomt. In de twee gevallen betreft het een fries. Op de eerste
14 afbeelding (nr. 33, hand F) knielen de vierentwintig Ouderlingen neer voor het Lam. Dit laatste is niet afgebeeld in de fries doch in de daar bovenstaande initiaal. Op de tweede (nr. 37, hand G) wordt het
144 Lam, dat ditmaal in de fries zelf op een heuveltje prijkt, door de H. Maagden gevolgd.

Het hoeft geen betoog dat deze twee miniaturen en vooral de laatste waar het Lam Gods op een heuvel werd geplaatst, van groot belang zijn voor het bepalen van de afhankelijkheid welke bestaat tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en het werk van de Van Eycks.
144b In hoeverre is hier invloed van de polyptiek van het Lam Gods te bespeuren ? Mag men hier spreken van een nieuwe geest in de iconografie van dit horarium door het feit dat de miniaturisten beïnvloed werden door het Gentse veelluik ? Meer nog, heeft men hier te doen met een ontlening aan het Lam Gods of moeten wij in deze voorstelling eerder een voorbereidend stadium zien van een thema dat later in het meesterwerk van de Van Eycks tot een centraal gegeven zal uitgroeien ? Men vergete immers niet dat het hier een miniatuur betreft uitgevoerd door hand G die door verscheidene kunstgeleerden vereenzelvigd werd met Hubert of Jan van Eyck.

De fries met de groep der Maagden speelde een belangrijke rol bij het dateren van de miniaturen van meester G. De voorstanders van een vroege chronologie (1416-1417) zagen in deze voorstelling een eerste uiting van een thema dat later in het Lam Gods tot volle rijp-

heid zal komen. De verdedigers van een latere datum gingen andersom te werk en beschouwden deze miniatuur als geïnspireerd op de polyptiek (dus na 1432). Op één punt hebben beide groepen net bij het rechte eind. Er bestaat ontegensprekelijk een gelijkenis tussen de Maagden die het Lam volgen in de miniatuur en het gelijkaardig motief dat voorkomt op de Aanbidding van het Lam in het Gentse veelluik. In de twee gevallen kijken het Lam en de Maagden in dezelfde richting (naar links). De H. Vrouwen zijn dicht bij elkaar geplaatst. Ze vertonen dezelfde physionomie en lichaamshouding. Ze dragen bloemenkransen op het hoofd, het haar valt neer op de schouders in brede golven. De klederen en de gewaadsbehandeling zijn in beide gevallen dezelfde. Typisch vooral is de lichaamshouding van de Maagd uiterst links in de voorste rij (in het Lam Gods is dit de H. Agnes) en die in beide gevallen dezelfde zeer bevallige hoofdneiging maakt.

Op het Lam Gods lijkt het een eindeloze massa te zijn die zich verliest in de anonimiteit achter de bomen. Dit is niet het geval in de miniatuur. De groep is hier wel omschreven en afgebakend, tenminste in de huidige vorm waarin deze voorstelling tot ons gekomen is. Zoals we verder zullen zien is het mogelijk dat hier een latere correctie werd aangebracht zodat in de oorspronkelijke toestand de eindeloosheid van de groep der H. Vrouwen gesuggereerd werd zoals in het Lam Gods. Een ander verschilpunt is nochtans reëel. Op het veelluik dragen vele van de Maagden naast een palmtak ook een ander attribuut dat toelaat hen te identificeren. Hand G liet de palmen en de individuele attributen achterwege en verving deze door een uniform boekmotief. Ook de slepende mantels die op het Lam Gods door de meeste van deze vrouwen gedragen worden zijn in de hier behandelde miniatuur eerder een uitzondering. Opvallend is dat in deze laatste, evenals op het paneel, een der Maagden de rug keert naar de toeschouwer.

In verband met de stijl van deze vrouwenfiguren in de fries merkte E. Panofsky op dat het hier om een archaïserende vormgeving gaat die doet denken aan de vroege XVe eeuw en meer bepaald aan schilderwerk dat volgens hem schijnt ontstaan te zijn in Maas- of Rijnlandse ateliers. In dit geval zou de fries chronologisch vóór het Lam Gods dienen geplaatst te worden (1). K. Tolnay (2) merkte evenwel op dat het Lam - het kijkt immers in dezelfde richting als op het Lam Gods - de rug keert naar de groep van de Maagden, zodat er geen sprake kan zijn van een eigenlijke aanbidding. Dit zou onlogisch zijn en kan er op wijzen dat men in de groep H. Vrouwen op deze fries te doen heeft met een fragment, geknipt uit een groter ensemble, in casu het Lam Gods. De fries is, aldus Tolnay, posterieur aan de polyptiek.

De stand van het Lam vormde inderdaad een probleem voor de kunstgeleerden. Sommigen hebben gemeend dat de houding van het Dier, dat zich afwendt van de Maagden, kan verklaard worden door het feit dat het opkijkt naar de H. Ursula die in de verluchte initiaal is voorgesteld (3). Dit is weinig waarschijnlijk. Het in verband brengen van de fries en de aanvangsletter komt bij G slechts uitzonderlijk voor en schijnt hier ook om iconografische redenen uitgesloten te zijn. Waarom zou het Lam speciaal naar Sinte-Ursula opkijken en om deze reden de overige Maagden de rug toekeren ? De versiering in de

---

(1) E. PANOFSKY, Early..., p.241. - Cfr. H. BEENKEN, Der Stand des Hubert Van Eyck-Problems. Fragen um den Genter Altar, in Oud-Holland, dl. LIII, 1936, p.8, wijst er op dat de groep op het Lam Gods plastischer is, en meer afgestemd op de ruimte.

(2) K. TOLNAY, Zur Herkunft des Stiles der Van Eyck, in Münchner Jahrbuch der Bildenden Kunst, n.r., dl. IX, 1932, p.326; IDEM, Le Maître de Flémalle et les frères Van Eyck, Brussel, 1939, p.52, voetnoot 83.

(3) E. PANOFSKY, Early..., p.241.

initiaal kan ongetwijfeld, zoals uiteengezet werd in het hoofdstuk over de iconografische bespreking (Hoofdstuk II, Art. II, § 1, nr. 37), als een zelfstandig motief beschouwd worden.

Op te merken valt dat het Lam op de fries in geen geval een kopie is van het Dier op het veelluik van Van Eyck. Hier keert het de kop naar de toeschouwer en stort het zijn bloed (1). De stand der poten is verschillend en op de miniatuur is het Lam voorzien van een kruisstandaard die afwezig is op de polyptiek. Wat meer is, indien hand G werkelijk gewild had het Lam om te keren, had hij dat ongetwijfeld gekund, net zoals hand F het in een andere voorstelling (fries nr. 33) heeft gedaan. De miniaturist kon blijkbaar de huidige stand van het Dier motiveren. Het loont de moeite deze kwestie nader te onderzoeken, en wel in het kader van het iconografisch programma van het getijdenboek.

Als mogelijke literaire weergave van de uitbeelding in de fries werd reeds door E. Panofsky (2) het XIVe-eeuws Middelengels gedicht The Pearl aangehaald. Hier wordt een visioen opgeroepen van een heilige stad, met maagden in groot getal, zonder onderscheid doch alle mild en voortschrijdend in volmaakt geluk. Een Lam met zeven gouden horens stapt vóór hen uit (3). Een dergelijke tekst zou een verkla-

---

(1) Zie over de oorspronkelijkheid van het Dier: P. COREMANS, L. LOOSE en J. THISSEN, Quelques problèmes particuliers. L'agneau mystique au laboratoire. Examen et traitement sous la direction de P. COREMANS, Antwerpen, 1953, p.114-115.

(2) E. PANOFSKY, Early..., p.241.

(3) The Pearl. A Middle English Poem, ed. C.G. OSGOOD, Boston, 1906, p.47: "So sodanly on a wonder wyse / I watz war of a prosessyoun./ This noble cite of riche empr [y] se / Watz sodanly ful wythouten sommoun / Of such vergynez in the same gyse / That watz my blysful anunder croun... / ... The Lombe byfore con proudly passe / Wyth hornez seven of red golde cler; / As praysed perlez his wedez wasse...".

ring kunnen geven voor het schijnbaar onlogische in de stand van het Lam. Dat dit visioen echter niet de direkte bron is voor de besproken miniatuur blijkt uit meerdere details, zoals uit 'et ontbreken der zeven gouden horens. Men kan hier met meer succes denken aan een illustratie uit het Boek der Openbaring waar Johannes het Lam beschrijft, dat staat op de berg Sion. Hierbij bevinden zich de uitverkorenen, beschreven als "Maagden die het Lam volgen, waar het ook gaat" (Apoc. 13, 1-4). Werd dit hier concreet voorgesteld en werd daarom het Lam op een heuvel geplaatst en niet op een altaar ? Keert het zich daarom met de rug naar de Maagden omdat het Dier als ductor optreedt ?

Reeds werd vastgesteld dat bij bepaalde voorstellingen als illustratie van de vermelde tekst uit de Apocalypse, de Maagden inderdaad het Lam volgen en achter dit laatste worden opgesteld (1). Andere teksten kunnen worden ingeroepen, waarin eenzelfde idee van een voortschrijdend en aanvoerend Lam tot uitdrukking komt, o.a. bij Bonaventura (2) en in de middeleeuwse hymnenschat (3). De grondidee blijkt echter steeds terug te gaan op Johannes' Apocalypse.

Het is derhalve duidelijk dat deze fries in haar gehele conceptie geen direkte kopie kan zijn van het Lam Gods van Van Eyck. Het gegeven werd omgevormd volgens een nieuwe iconografische betekenis

---

(1) E. PANOFSKY, Early..., p.241.

(2) Diaeta salutis, Parijs, 1500, tit. 10, cap. 6: "Christus est et erit ille chorealis ductor, ducens ac praecedens illam societatem beatissimam . Et ideo dicitur, quod agnus qui in medio throni est, reget eos, et alii sequentur agnum quocumque ierit".

(3) F. MONE, Lateinische Hymnen des Mittelalters aus Handschriften, dl. III, Freiburg i.Br., 1855, p.160: "Te agnum sine macula / jam sequitur stola candida, / filium virginis, / quocumque flos ieris".

die teruggaat op de hoger geciteerde tekst van het Boek der Openbaring. Dit fenomeen strookt wonderwel met wat reeds werd vastgesteld in de algemene studie van de beeldvoorstelling in het getijdenboek. De onderwerpen van de illustratie werden steeds gekozen in functie van de teksten die moesten versierd worden, en dit moet gebeurd zijn onder leiding van een geestelijke raadgever of theoloog.

Deze vaststelling neemt evenwel niet weg dat men in deze fries duidelijk met een artistieke ontlening aan het Lam Gods te doen heeft. Dit is alleszins het geval met de groep der Maagden. De vraag rijst dan of ook andere elementen op deze miniatuur niet van voorbeelden zijn afgeleid. Op de eerste plaats kan men hierop antwoorden dat deze verluchting niet homogeen is. De heuveltjes en de bomen schijnen niet in verhouding te staan tot de figuren.
Vervolgens kan men hier een beroep doen op een vaststelling van F. Lyna (1). Het golvende landschap op de fries komt volgens deze

XIV geleerde voor op het frontispies van de Cité de Dieu, die ca. 1445 voor Jean Chevrot, bisschop van Doornik werd vervaardigd (2). Die opmerking is ongetwijfeld juist. Het is nu opvallend dat in deze laatste miniatuur ook een stadsbeeld wordt opgenomen dat voorkomt

179 op de Madonna met de kartuizer uit de Frick Collection te New York. Dit schilderij werd door Jan Van Eyck begonnen doch pas na zijn dood (1441) afgewerkt. De auteur van de miniatuur in de Cité de Dieu is dus blijkbaar afhankelijk van Eyckiaanse voorbeelden en zijn ontlening is ten opzichte van het prototype als posterieur te beschou-

---

(1) Les Van Eyck..., p.14.

(2) K.B.B., Handschriften, 9015.

wen (1). Hetzelfde moet gebeurd zijn met de fries van het Lam en de Maagden in het Turijns-Milanees getijdenboek. Ook deze is posterieur aan een befaamd Eyckiaans voorbeeld, in casu de polyptiek van het Lam Gods.

Keren wij nu terug naar de gelijkenis die Lyna heeft vastgesteld in het landschap. Heeft de miniaturist van de Cité de Dieu dit thema ontleend aan de fries in het Turijns-Milanees getijdenboek, of omgekeerd, heeft hand G beroep gedaan op de frontispies ? Het feit dat er tussen de aanvangsbladzijde en de fries in feite slechts één gelijkenis bestaat, nl. de heuvelrij, pleit ten nadele van een direkte onderlinge ontlening. Het is immers onwaarschijnlijk dat de verluchters juist en alleen dit detail zouden ontleend hebben aan elkaars werk. Men zou eerder veronderstellen dat beide miniaturen voortgaan op een model. Gelet op het feit dat hand G wat betreft de groep der Maagden en de auteur van het frontispies wat het stadsbeeld aangaat, teruggaan op Eyckiaanse voorbeelden, leidt tot het besluit dat beide miniaturen ook posterieur zijn ten overstaan van een gemeenschappelijk prototype met de heuvelrij dat in de omgeving van Van Eyck moet worden gezocht.

Het algemeen voorkomen van de fries wordt bepaald door vrij onevenwichtige verhoudingen tussen de maagdengroep en het heuvellandschap, tussen de figuren en het geboomte. Dit wekt sterk de indruk van heterogeniteit (2). Dergelijk uitzicht schijnt de hypothese te wettigen dat de fries een compositie van meer dan één voorbeeld is.

Enerzijds is de heuvelrij afhankelijk van een landschap dat tot

---

(1) Zie uitvoerig infra, Art. IV, De verhouding tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en enkele Zuidnederlandse handschriften, § 1.

(2) Zie ook het oordeel van M. DVOŘÁK, art. cit., p.57; F. LYNA, art. cit., p.14.

de Eyckiaanse sfeer schijnt te behoren. Anderzijds is de groep Maagden gekopiëerd naar een bestaand voorbeeld dat ontegensprekelijk met Van Eycks Lam Gods te vereenzelvigen is. De groep werd echter ingeschakeld in een voorstelling met een nieuwe iconografische betekenis: de context is in beide gevallen verschillend. De thesis van de afhankelijkheid ten opzichte van de polyptiek wordt nog meer kracht bijgezet door het feit dat de kopiist er op de miniatuur op verre na niet in slaagde de maagdengroep dezelfde expressieve kracht te geven van deze die voorkomt op de polyptiek.

Mogen wij op grond van de vaststelling van de gelijkenis nu veronderstellen dat de fries in kwestie tot stand kwam na 1432, d.i. het jaar waarin het Lam Gods was voltooid ? Hierop kan in de huidige stand van zaken niet met afdoende zekerheid geantwoord worden. Indien het veelluik begonnen werd door Hubert Van Eyck, werd met de arbeid aangevangen zeker vóór 1426, het jaar waarin de meester zou overleden zijn (1). Verscheidene auteurs schrijven immers het ontwerp van het middenpaneel en dus van de Aanbidding van het Lam, toe aan Hubert Van Eyck (2). In dit geval zou men als terminus post quem niet 1432 doch wel 1426 dienen te aanvaarden. Maar ook in deze veronderstelling wordt een vroege chronologie van het ontstaan van deze miniatuur (nl. 1416-1417) uitgesloten.

We zouden ons de zaak als volgt kunnen voorstellen. De miniaturist liet zich inspireren, zoals we reeds hebben vastgesteld, door

---

(1) In de oudere literatuur plaatst men het ontstaan ca. 1420 (E. DHANENS, Het retabel van het Lam Gods in de Sint-Baafskathedraal te Gent, Gent, 1965, p.35). - Een en ander wijst er nochtans op dat het werk niet lang vóór de dood van Hubert Van Eyck op 18 september 1426 kan begonnen zijn.

(2) Zie status quaestionis: L. BALDASS, o.c., p.35 en E. DHANENS, o.c., p.82.

een bestaand schilderij dat een grote faam genoot en we zouden derhalve als datum post quem het jaar 1432 aanvaarden. Dit pleit opnieuw tegen de vroege chronologie en verplaatst de verluchting van deze hand in een veel latere periode. Dit strookt overigens met de vaststelling dat de fries een bepaalde trek gemeen heeft met de Cité de Dieu van Jean Chevrot die niet vóór 1445 kan verlucht zijn. Aan deze relatie zal echter later (Art. V, § 1) ruimer aandacht worden besteed.

b) Randversiering.

Wanneer we hier nu spreken over de randversiering op de bladzijde met de miniatuur van de Virgo inter Virgines is het niet omdat het gaat om een afhankelijkheid van het Lam Gods of van een Eyckiaans prototype maar om de datering van zoëven op punt te stellen. Er is nl. met deze randversiering iets bijzonders gebeurd. Deze marginale decoratie is een uniek geval in het handschrift. Ze bedekt een reeds vroeger bestaande versiering die dateert uit de eerste campagne en die waarschijnlijk verwijderd werd op het ogenblik waarop de miniaturen van de tweede campagne werden aangebracht. Het bepalen van het ogenblik waarop de gewijzigde margeversiering tot stand kwam is derhalve van het grootste belang voor het vaststellen van de chronologie van de tweede etappe in de versiering van het Turijns-Milanees getijdenboek.

18

Er bevond zich op deze plaats oorspronkelijk een andere versiering bestaande uit rechte staven of lijsten waarrond wijngaardbladeren (vignetten) gestrengeld waren. De twee verticale en de horizontale staaf onderaan werden door hoekstukken verbonden. Deze eerste toestand werd weggewist maar sporen ervan bleven zichtbaar in het onderste gedeelte van het blad, nl. in de hoekstukken links en rechts van de fries en in de horizontale staaf die beide verbindt (zie fig. 9). De nieuwe randversiering ziet er uit als volgt. In de rechtse marge schiet uit de grillige wortels van een plant een dubbele tak

Fig. 9. - Reconstructie van de oorspronkelijke lijsten en hoekstukken bij het Gebed tot de Maagden (Turijns getijdenboek, BIBLIOTECA NAZIONALE UNIVERSITARIA, TURIJN, ms. K.IV. 29, fol. 59) (verbrand in 1904).

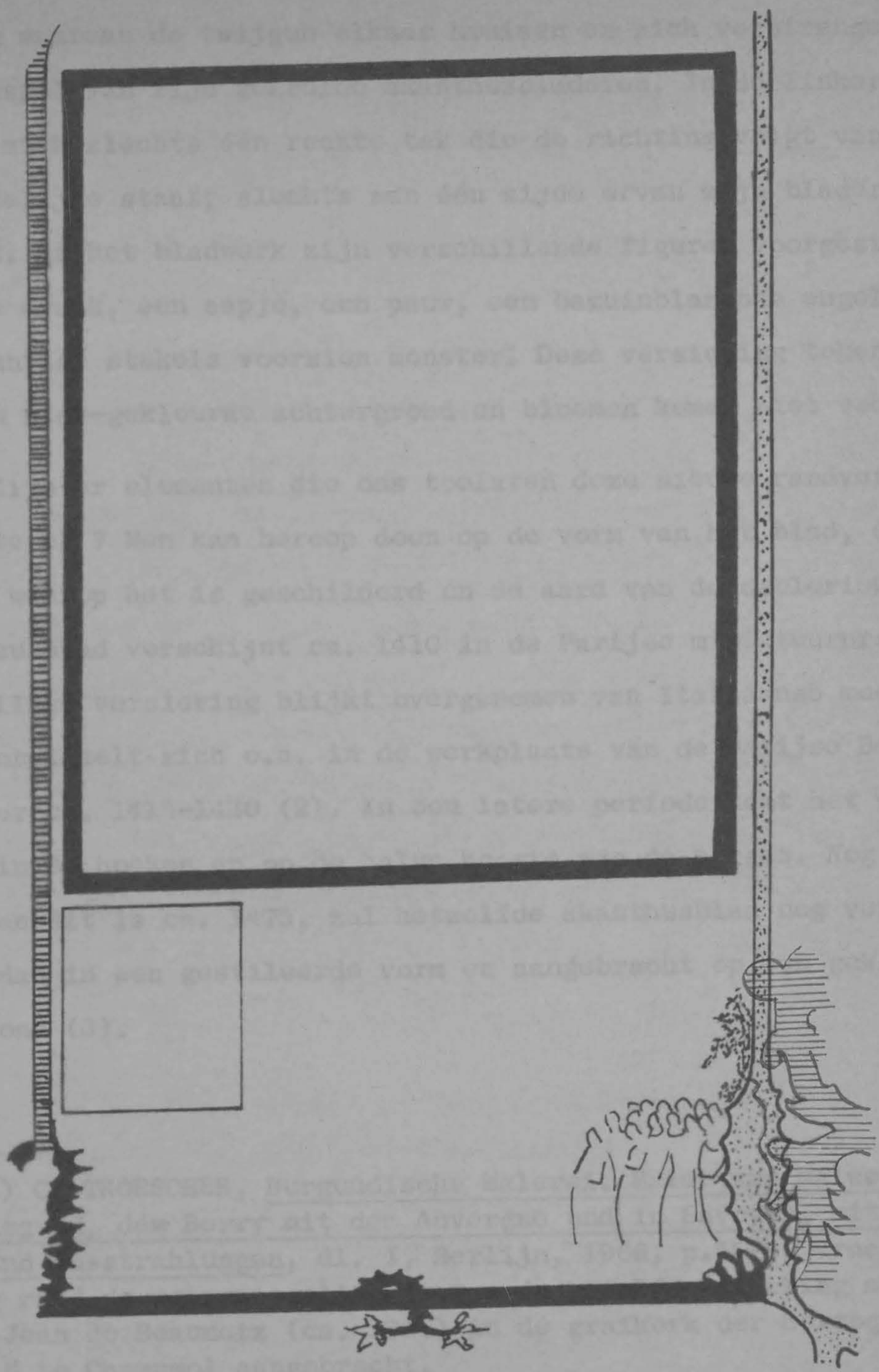

oorspronkelijke lijsten en hoekstukken

oorspronkelijke lijst doch overschilderd

reconstructie van oorspronkelijke lijst en hoekstuk

begrenzing van de verluchting in de fries (niet oorspronkelijk)

rankwerk in de marge (niet oorspronkelijk)

omhoog waarvan de twijgen elkaar kruisen en zich verstrengelen in een lijnenspel van fijn gekrulde akanthusbladeren. In de linkermarge bevindt zich slechts één rechte tak die de richting volgt van de oorspronkelijke staaf; slechts aan één zijde ervan zijn bladeren aangebracht. In het bladwerk zijn verschillende figuren voorgesteld: een gladde draak, een aapje, een pauw, een bazuinblazende engel en een van puntige stekels voorzien monster. Deze versierigg tekent zich af op een niet-gekleurde achtergrond en bloemen komen niet voor.

Zijn er elementen die ons toelaten deze nieuwe randversiering te dateren ? Men kan beroep doen op de vorm van het blad, de achtergrond waarop het is geschilderd en de aard van de drolerieën. Het akanthusblad verschijnt ca. 1410 in de Parijse miniatuurproduktie (1). Dergelijke versiering blijkt overgenomen van Italiaanse modellen. Het ontwikkelt zich o.a. in de werkplaats van de Parijse Boucicautmeester ca. 1415-1420 (2). In een latere periode komt het veelvuldig voor in de hoeken en op de halve hoogte van de marges. Nog veel later, en dit is ca. 1475, zal hetzelfde akanthusblad nog verschijnen, maar dan in een gestileerde vorm en aangebracht op een gekleurde achtergrond (3).

---

(1) G. TROESCHER, Burgundische Malerei. Maler und Malwerke um 1400 in Burgund, dem Berry mit der Auvergne und in Savoyen, mit ihren Quellen und Ausstrahlungen, dl. I, Berlijn, 1966, p.45-46 vraagt zich af of de rand de weerspiegeling is van de gewelfschildering met rankwerk, door Jean de Beaumetz (ca. 1388) in de grafkerk der hertogen van Bourgondië te Champmol aangebracht.

(2) Zie als voorbeeld THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK, The Cloisters Collection, Treasure, Belles Heures du duc de Berry, (ca. 1415), fol. 30: randversiering.

(3) F. LYNA, De randversiering in de Vlaamse verluchte handschriften tijdens het gotische tijdvak, in De tijdspiegel. Cultureel maandblad van Limburg, dl. XIV, 1959, p.78; De Gouden Eeuw..., p.15-16.

In het Turijns-Milanees getijdenboek is er nog geen sprake van deze gekleurde achtergrond. Het bladwerk zelf vertoont in dit handschrift een meer geëvolueerde vorm dan in enkele oudere werken van de Boucicaut-verluchting (vóór 1413)(1). Het patroon is veel grilliger en de bladeren zijn in plaats van breed en plat zoals bij genoemde miniaturist, fijner, ook feller gekruld, en grilliger van patroon. De figuren of drolerieën in de marge zijn reeds tamelijk natuurgetrouw uitgewerkt. In deze vorm komen ze slechts overvloedig voor vanaf ca. 1460. Ofschoon in mindere mate worden ze toch enkele decennia vroeger aangewend. De marginale decoratie herinnert in zekere zin aan die van het frontispies van de Cité de Dieu, voor Jean Chevrot ca. 1445 overgeschreven en verlucht, waar eveneens figuren in de rand zijn ingewerkt, zonder nochtans hiermede overeen te stemmen (2). F. Lyna, steunend op het getuigenis van andere miniatuurvorsers, dateert haar ca. 1430 of later (3). Rekening houdend met de afwezigheid van een gekleurde grond, met de aard van de reeds betrekkelijk natuurgetrouwe decoratieve figuren of drolerieën en met de ontwikkelde vorm van het akanthusblad lijkt ons een datering 1440-1450

---

(1) Voorbeelden: BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Douce, 144, getijdenboek, (Parijs, 1407), fol. 63; B.N.P., ms. franç., 2810, Le Livre des Merveilles, (vóór 1413), (afb. van beide M. MEISS, o.c., pl. 53, 80 en 98).

(2) K.B.B., Handschriften, 9015, Cité de Dieu, (Vlaanderen, ca. 1445), fol. 1. - Andere voorbeelden: K.B.B., Handschriften, 9510, MARTIN LE FRANC, L'estrif de fortune et de vertu, (?, ca. 1470), fol. 1; 9466, MARTIN LE FRANC, Le Champion des Dames, (Vlaanderen, na 1442), fol. 1, (afb. van de twee laatste: De Gouden Eeuw..., pln. 63 en 13); K.B.B., Handschriften, 10980, PIERRE DE VAUX, Vie de soeur Colette, (Vlaanderen, ca. 1460), fol. 75, (afb. Librye..., pl. 55). - Zie ook G. DOGAER, Het getijdenboek van bisschop Juan Rodriguez de Fonseca (Saragossa, Real Seminario de San Carlos) met een inleidende studie over de z.g. Gents-Brugse school, (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), dl. II, Leuven, 1969, p.132 e.v.

(3) F. LYNA, Les Van Eyck..., p.15.

niet onwaarschijnlijk te zijn.

Mogen wij nu veronderstellen dat deze randversiering werd uitgevoerd tegelijk met de gehele gehistorieerde verluchting van de bladzijde ? A_priori zou men veronderstellen dat dit inderdaad het geval is en de datering van de randversiering zou dan ook een kostbare aanduiding zijn voor de chronologie van de overige verluchting van dit blad. De zaak schijnt echter niet zo eenvoudig te zijn. Volgens F. Lyna (1) is het duidelijk dat bij het schilderen van het rechtse uiteinde van de gehistorieerde fries onderaan rekening werd gehouden met de reeds bestaande versiering in de marge. De fries zou dus posterieur zijn en met deze fries natuurlijk ook de gehele verluchting van dit blad. Jammer genoeg behoort juist dit blad van het horarium tot het in 1904 vernielde gedeelte van het getijdenboek. We zijn aangewezen op een foto, terwijl enkel het onderzoek van de kleuren en van de verflagen hierin volledig klaarheid had kunnen brengen.

Nochtans kan een nadere beschouwing van deze verluchte bladzijde enig licht werpen op dit probleem. Een eerste verschijnsel heeft betrekking op de eigen aard van de Maagdengroep in de fries. We hebben er hoger op gewezen dat de groep die hier werd geschilderd niet het karakter bezit van een eindeloos aanzwellende mensengroep, maar numeriek meer beperkt is dan op het Lam Gods. Waarvan is dit feitelijk het gevolg ? Om hierop te antwoorden moet men wijzen op een opvallend verschijnsel: het linkse hoekstuk van de eerste of oorspronkelijke margeversiering werd behouden, evenals de staaf onderaan; het hoekstuk rechts werd nochtans verwijderd. Slechts een klein stukje bleef zichtbaar (zie fig. 9). Bij vergelijking met de boord op de overige verluchte bladzijden van het getijdenboek moet het

---

(1) Les Van Eyck..., p.15.

rechtse hoekstuk vlak achter de groep Maagden hebben gestaan zodat deze er als het ware achter verdween. Zo dit hoekstuk nog aanwezig was, zou de suggestie van eindeloosheid tot haar recht zijn gekomen. Deze vaststelling mag gelden als een eerste aanduiding voor de posterioriteit van de margeversiering ten opzichte van de fries.

Een tweede gegeven houdt verband met de zoëven vermelde oorspronkelijke staaf met hoekstukken. Het feit dat een deel van de oude marge onderaan en links van de gehistorieerde fries behouden bleef is wel zeer betekenisvol. Indien de fries ontbrak op het ogenblik dat de nieuwe boord werd aangebracht, was er waarschijnlijk geen reden geweest om ook deze oudere elementen te bewaren. De verwijdering schijnt er op te wijzen dat de fries geschilderd werd binnen de grenzen van de oorspronkelijke randen, d.w.z. vóór de verwijdering ten behoeve van een latere randversiering. Om de fries niet te schaden bij het aanbrengen van de nieuwe boord werden de hoekstukken en de onderste staaf zoveel mogelijk behouden, behalve rechts waar de lijst en een deel van het hoekstuk werden weggeschrapt. Dit kan gebeurd zijn om een praktische reden. Op deze wijze bekwam men een breder vlak voor de akanthusranken. Dit was noodzakelijk omdat de versiering hier anders werd opgevat dan in de linkse marge.

Men moet hierbij voor ogen houden dat overeenkomstig de opmaak van de codex de linkerboord veel smaller is dan de rechter. In de eerste ontwikkelt het gebladerte zich aan één zijde van een stam, terwijl rechts twee afzonderlijke takken symmetrisch in elkaar gevlochten werden. Het wordt hierdoor duidelijk waarom de rechtse staaf of lijst moest verwijderd worden: hij had hoegenaamd geen zin meer en het was logisch dat het hoekstuk onderaan, waaruit de staaf omhoog schiet, mee werd weggeschrapt. Het is aanvaardbaar dat de fries, achter de maagdengroep, op het ogenblik dat de nieuwe randversiering werd aangebracht, met wat struikgewas en een boom werd bijgewerkt, juist op de plaats van het

oude hoekstuk.

Een derde vaststelling versterkt de waarschijnlijkheid van posterioriteit der margeversiering. Rondom de grote miniatuur en onderaan de reeds vermelde staaf onder de fries en ook evenwijdig met sommige ranken, loopt een met de pen getrokken koordvormige lijst met uitlopers. Deze is duidelijk aangebracht nå het beschilderen van de nieuwe boord: ze komt op geen enkel ander blad voor en volgt bovendien de loop van het nieuwe rankwerk. Het valt op dat aan de rechterzijde van de fries deze pennetrekken rekening houden met het hier geschilderde groen (zie het kleine boogje onderaan tussen twee krullen van een akanthusblad). Bijgevolg werd deze lineaire versiering (waarschijnlijk van dezelfde hand als de meester die de marge schilderde) getrokken op een ogenblik dat de fries reeds bestond en rechts reeds was bijgewerkt.

Samenvattend kan de volgorde der feiten op deze wijze gereconstrueerd worden: de bladzijde is in onvoltooide toestand in handen gekomen van een der miniaturisten der tweede campagne, nl. hand G. Weliswaar was de verluchting op dit blad voorbereid: de ruimten voor de miniatuur waren afgebakend en een boordversiering met vignetten was aanwezig. Hand G bracht tafereel, aanvangsletter en fries aan. Op een later tijdstip werd de oorspronkelijke marginale decoratie grotendeels weggeschrapt. Slechts enkele gedeelten onderaan en links van de fries bleven behouden. Vervolgens werd een nieuwe in kleur uitgevoerde randversiering aangebracht. Vermits op de plaats van het oude hoekstuk achter de maagdengroep een leemte ontstond die de indruk wekte dat de fries onafgewerkt was, werd ze hier eveneens met kleur bijgewerkt. Tenslotte kwam een nieuwe fase waarbij de verluchter zijn penseel verving door de pen: een bijkomende lineaire decoratie werd aan de nieuwe boorden toegevoegd. De marge is dus posterieur aan de verluchting en er bestaat bijgevolg geen reden meer om haar aan de

auteur van de miniatuur op dit blad (hand G) toe te schrijven. Wat de duur van deze posteriroriteit betreft, deze kan zeer gering geweest zijn: een eerste hand schilderde de miniaturen, een tweede, mogelijk in hetzelfde atelier, de randversiering.

Het aanbrengen van deze marginale decoratie maakt blijkbaar een belangrijke gebeurtenis uit in de geschiedenis van het handschrift. Het gaat hier niet om een aanvulling van opengebleven plaatsen, zoals met de andere verluchtingen het geval was, doch werkelijk om een verwijdering van een bestaande versiering om ze te vervangen door sierelementen in een nieuwe, eigentijdse stijl. Dit nu komt bij geen enkele der andere miniaturen voor. Gaat het hier om een proef van boordillustratie die men zinnens was ook op andere bladzijden aan te wenden ? Merken wij hierbij op dat het hier gaat om het eerste blad in het horarium waarin bij het afsterven van de Hertog van Berry nog geen enkele illustratie was aangebracht (nl. fol. 59, vergelijk Hoofdstuk I, Art. I, § 1, Schema van de opbouw).

Na deze beschouwingen moet een bemerking van een der voorgaande bladzijden recht gezet worden. De vaststelling dat de groep Maagden "niet een doorlopende en eindeloos aanzwellende massa" suggereert zoals op het Lam Gods, geldt enkel voor het uitzicht van de fries na de aanpassing. In de oorspronkelijke opvatting verdween de groep achter het hoekstuk (cfr. fig. 9).

In aansluiting met deze studie van de randversiering kan tot slot worden verklaard dat deze een datum ante quem verschaft voor de miniaturen op deze bladzijde: ze werden uitgevoerd vóór het aanbrengen van de nieuwe boord, d.w.z. vóór ca. 1440-1450. Indien men aanvaardt dat deze friesversiering teruggaat op het afgewerkte Lam Gods van de Van Eycks, kan de periode van zijn ontstaan beperkt worden tussen 1432 en 1440-1450.

c) Tafereel (Virgo inter Virgines).

18 Een stilistisch onderzoek van de grote miniatuur die het gebed van de Maagden illustreert en waarin de H. Maagd wordt afgebeeld, in gezelschap van Maagden en heilige Vrouwen, gaat het kader van deze studie te buiten. Het is echter noodzakelijk hierover toch enkele bemerkingen te maken.

Bepaalde onderzoekers meenden dat het thema van Boven- of Benedenrijnse oorsprong was (1). Er zijn inderdaad enkele Rijnlandse voorbeelden bewaard uit de eerste helft van de XVe eeuw, waarin de H. Maagd gezeten in een krans van maagden en heiligen wordt afgebeeld (2). Het type van de Moeder Gods met het naakte Kindje komt in het Rijnland meer voor (3). Ook de fel uitgewerkte kroon met bloemen doet Rijnlands aan (4).

---

(1) K. TOLNAY, Zur Herkunft des Stiles..., art.cit., p.326; E. RENDERS, Jean Van Eyck et le polyptique, Brussel, 1950, p.67, pl. XVI; K. SMITS, De ikonografie van de Nederlandsche Primitieven, Amsterdam, 1933, p.153. - J. PHILIPPE, Van Eyck et la genèse mosane de la peinture des anciens Pays-Bas, Luik, 1960, p.5, wijst op een verwantschep met de Maaslandse kunst.

(2) Voorbeelden: Museum of Art, Philadelphia, Sacra conversazione, (Keulen, ca. 1420), (afb. G. TROESCHER, o.c., dl. II, Taf. 54, nr. 148); Landesmuseum, Darmstadt, Ortenberger Altar, H. Sippe, (Midden-Rijn, ca. 1420), (afb. H.T. MUSPER, Gotische Malerei nördlich der Alpen, Keulen, 1961, p.25); Neustädter Marienkirche, Bielefield, Meister des Berswordt-Altars, Maria in een kring van heiligen, (Westfalen, ca. 1400), (afb. A. STANGE, Deutsche gotische Malerei, Königstein im Taunus, 1964, p.58); Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam, Retabel van de H. Maagd met heiligen, (afb. Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, pl. XXV).

(3) Vergelijk: Keuls Meester, Triptiek met de H. Maagd, (eerste derde XVe eeuw), in het Wallraf-Richartz Museum te Keulen, (afb. H. LANDOLT, La peinture allemande. Le Moyen Age tardif (1330-1500), (Genève, 1968), p. 55).

(4) Voorbeelden: Städtisches Museum, Solothurn, Meister des Paradiesgärtleins, Maria in de aardbeiden, (Boven-Rijn, ca. 1425); Wallraf-Richartz Museum, Keulen, Onderricht van het Jezuskind, (Keulen, ca. 1450-1460); Städelsches Kunstinstitut, Frankfort, Meister des Paradiesgärtleins, Maria in de paradijstuin, (ca. 1420), (afb. A. STANGE, o.c., p.57); Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, Meester van de H. Veronica, Man van Smarten met de H. Maagd en de H. Katharina, (Keulen, ca. 1410).

Opvallend zijn tevens de zeer kleine handen van de figuren op de besproken miniatuur (1). Alles samen brengt mee dat men hier stilistisch gezien inderdaad kan denken aan het Rijnland (Keulen of Boven-Rijn)(2).

In dit verband kan men herinneren aan een studie van G. Hulin
145 de Loo waarin hij betoogt dat de H. Maagd met het Kind tussen de aardbeien uit het Museum van de stad Solothurn (3), toegeschreven aan een anoniem schilder van de Boven-Rijn en gedateerd ca. 1420, zou teruggaan op werk van Hubert Van Eyck (4), in casu op de H. Maagd tussen de Maagden in het Turijns getijdenboek. Enige gelijkenis is
146 niet te ontkennen, vooral in het gelaat van de H. Maagd, en zeker niet wanneer men, zoals Hulin de Loo, een der beide werken omkeert. In Solothurn kijkt Maria immers naar links en in het horarium naar rechts. Maria is in beide gevallen getooid met een grote parel- en bloemenkroon. Het lange haar valt neer over de schouders tot diep over de borst en het is achter de oren gekamd. Het hoofd vertoont dezelfde inclinatie en de blik dezelfde richting. Hulin, voorstander van de vroege datering van hand G (= Hubert, 1416-1417), kon niet anders dan aannemen dat het vermelde werk te Solothurn afhankelijk

---

(1) G. RING, Beiträge zur Geschichte der niederländischen Bildnismalerei im 15. und 16. Jahrhundert, Leipzig, 1913, p.63; P. JOHANSEN, Un compagnon d'atelier de Van Eyck, in Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. II, 1932, p.325-329.

(2) Ofschoon tussen Beneden- en Boven-Rijn stijlonderscheiden bestaan, toch zijn er ook talrijke gemeenschappelijke karakteristieken, (cfr. H. LANDOLT, o.c., p.52 e.v.).

(3) Museum der Stadt Solothurn, Katalog der Kunstabteilung - Beaux-Arts, Solothurn, 1921, nr. 249.

(4) G. HULIN DE LOO, Traces de Hubert Van Eyck. Empreintes contemporaines en Suisse et Allemagne, in Annuaire des Musées des Beaux-Arts de Belgique, dl. IV, 1943-1944, p.6-7.

zou zijn van de miniatuur en besluit hieruit tevens dat Hubert in De Midden-Elzas of in N.-Zwitserland moet verbleven hebben (1).

Deze Bovenrijnse Madonna, toegeschreven aan de Meister des Paradiesgärtleins, die wel eens vereenzelvigd wordt met Hans Tiefenthal, wordt, zoals reeds werd medegedeeld, ca. 1420 gedateerd (2).

Een ander werk met zeer idyllisch karakter, het Paradijstuintje, van dezelfde meester is iets ouder (ca. 1410)(3), doch ook hier vertoont de Madonna grote verwantschap met die van Solothurn. Gezien de vroege datering van deze twee werken en vooral van het laatste is het moeilijk te aanvaarden dat de Rijnlandse meester afhankelijk is ten opzichte van Hubert. Het omgekeerde lijkt ons waarschijnlijker. Indien men nu voor hand G een late datering aanneemt (cfr. de opvatting van F. Lyna) zou het probleem van de afhankelijkheid van deze miniatuur ten opzichte van het werk van de anonieme Rijnlandse meester dienen herzien te worden.

Het ziet er echter niet naar uit dat de stilistische verwantschap

---

(1) IDEM, art. cit., p.5-7. Tot staving van zijn betoog haalt hij een late kroniek van de Franciscanen van Thann aan, waarin de dood van Hubert wordt vermeld . Er zou dus een persoonlijke band bestaan hebben. Verbleef Hubert er ? De auteur wijst er ook op dat in die tijd de vorst die over die streek regeerde, nl. Leopold van Oostenrijk, gehuwd was met de zuster van de Bourgondische Hertog Jan zonder Vrees. - Zie over deze kwestie: J. DUVERGER, Huibrecht en Jan Van Eyck. Enige aanteekeningen betreffende hun leven en hun werk, I, Hubert Van Eyck, in Oud-Holland, dl. LXIX, 1932, p.163; IDEM, De navorsing betreffende de Van Eycks. Een balans, in Het Oude Land van Loon, dl. IX, 1954, p.2; L. SCHEEUWE, Hubert und Jan Van Eyck. Ihre literarische Würdigung bis ins 18. Jahr., 's-Gravenhage, 1933, p.85-86.

(2) E. PANOFSKY, Early..., p.234, voetnoot 2, staat een datering 1425-1430 voor.

(3) Städelsches Kunstinstitut, Frankfort, (afb. A. STANGE, o.c., p.57).

tussen de H. Maagd in het Turijns-getijdenboek met de Madonna's van het Rijnland te verklaren is door rechtstreekse afhankelijkheid. Zij schijnt eerder voort te spruiten uit een wisselwerking tussen Rijnland - ook de Boven-Rijn - en de vroeg-Bourgondische kunst in de Zuidelijke Nederlanden (1).

Ofschoon de Madonna tussen de Maagden nogal archaïserend is, zoals werd aangetoond, en zeker niet progressief kan genoemd worden (2), staat zij toch dicht bij het werk van de Van Eycks en meer bepaald bij het Lam Gods. Op het Gentse veelluik is Maria getooid met een fel gelijkende bloemenkroon. De maagdengroep op de Aanbidding van het Lam (centrale paneel) is geplaatst op een zelfde met bloemen bezaaid grastapijt en vertoont dezelfde structuur (3). Alhoewel het Lam Gods reeds tot een verdere stijlevolutie behoort, betekent dit niet dat de miniatuur anterieur zou zijn aan de grote polyptiek. De reden van dit archaïsme kan gelegen zijn in het feit dat hier, zoals meer in de miniatuurkunst voorkomt, gebruik gemaakt werd van een ouder prototype.

Volledigheidshalve wensen we in dit verband ook de zienswijze

---

(1) Voorbeelden: de gebroeders Wietzinger, goudsmid en schilder, in 1402 te Nantes werkzaam; Hans van Konstanz, in 1424 te Brugge bij Filips de Goede; in 1420 verwerft een Brussels schilder burgerrecht in Konstanz; Hans Tiefenthal, werkmeester van de hertog van Bourgondië, wordt opgedragen in Bazel een kapel naar het voorbeeld van die in de Kartuis van Dijon te versieren (1420)(A. STANGE, o.c., p.16-17). - Over de Duitse schilders gedurende het laatste kwart der XIVe eeuw en het begin der XVe eeuw te Brugge, Gent, Rijsel en Valenciennes werkzaam, zie G. TROESCHER, Kunst- und Künstlerwanderungen in Mitteleuropa 800-1800, Beitrage zur Kenntnis der deutsch-französisch-niederländischen Kunstaustauschs, dl. I, Baden-Baden, 1953, p.351 e.v.

(2) Cfr. E. PANOFSKY, Early..., p.234, voetnoot 2.

(3) E. RENDERS, Jean Van Eyck..., o.c., p.68.

van S. Sulzberger aan te halen (1). Aan de hier besproken miniatuur
147 ligt volgens haar een verluchting ten grondslag, uitgevoerd door Michelino da Besozzo (+ na 1442) voor de graf- en lofrede door Pietro da Castelletto op Gian Galeazzo Visconti, hertog van Milaan (1351 - 1403). De overleden hertog is geknield voorgesteld voor de H. Maagd. Het Kindje zet hem een kroon op het hoofd. Het hof van Maria wordt gevormd door vrouwen die de deugden uitbeelden en engelen met vaandels of banieren in de hand (2). Volgens Sulzberger is de opstelling dezelfde, zijn de figuren even gracievol weergegeven en wordt het hemels licht door even fijne gouden stralen gesuggereerd als op de miniatuur van hand G. Dat er een verschil is, herkenbaar in de lineaire gotische behandeling van de figuren en in het abstract karakter van de achtergrond wordt geweten aan de tijdspanne van minstens vijftien jaar die tussen beide miniaturen gelegen is. Deze vaststelling zou een bevestiging inhouden van de datum 1416-1417 die aan de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek gewoonlijk toegewezen wordt. Deze laatste staat immers duidelijk, steeds volgens genoemd auteur,

---

(1) Michelino da Besozzo et les relations entre l'enluminure italienne et l'art eyckien, in Scriptorium, dl. VI, 1952, p.276-278.

(2) De voorstelling sluit nauw aan bij de tekst van Pietro da Castelletto. Deze citeert 1 Mac. XIII: "Posuit eum ducum virtutum universarum". Om deze reden werden op de verluchting deugden voorgesteld; men herkent in de groep links van de heilige Maagd op de bovenste rij een figuur die een vloeistof uitgiet: Temperantia; een andere met een zuil: Fortitudo; een derde met een zwaard: Iustitia. Onderaan: figuur met een kaars: Liefde; een tweede met een breidel: Temperantia ?; een derde met een kelk: Geloof. Ook de teksten in de marge staan in verband met de deugden. Men kan lezen: "Tu spes in die afflictionibus"; "Cola... iusticia inventus est"; "Dedit illi virtutes continendi". De teksten in de bovenmarge hebben betrekking op de H. Maagd: "Tronus eius sicut sol"; "Sub ipso erant radii solis". - Vergelijk met een miniatuur uit de Anjou-Bijbel (Napels, 2e kwart XIVe eeuw) met de voorstelling van de verheerlijking van Robert I van Anjou (GROOTSEMINARIE, MECHELEN, Cod. 1, fol. 1 vo).

tussen de compositie van Michelino (1403) en het Lam Gods van Van Eyck (1432).

Een afhankelijkheid van een Lombardijs model stelt de vraag naar de mogelijkheid der relatie. Men weet dat Michelino (1388-1442) te Parijs gewerkt heeft, dat hij betrekkingen onderhield met de schilder Jacques Coene uit Brugge die te Parijs en te Milaan werkzaam is geweest, dat hij in relatie stond met het hof der Visconti, hetwelk door huwelijksbanden verbonden was met het Franse hof (1). Een precies antwoord op de vraag waarom juist deze ene, in 1403 ontstane, en in een handschrift verborgen miniatuur, als model gediend zou hebben voor hand G - wie deze kunstenaar ook moge wezen - wordt evenwel niet gegeven. Ofschoon er tussen beide miniaturen enige uiterlijke verwantschap bestaat, kan er nochtans geen sprake zijn van een echte ontlening. De miniatuur van de Virgo inter Virgines plaatsen tussen het werk van Michelino en het Lam Gods van Van Eyck gaat niet op en is kunsthistorisch niet verantwoord. De miniatuur uit het Turijns getijdenboek is tenslotte meer verwant met Rijnlandse dan met Lombardijse types.

Heeft het iconografisch aspect van de zaak S. Sulzberger hier niet misleid ? Men mag immers niet over het hoofd zien dat het motief van de Virgo inter Virgines, de H. Maagd midden haar hemelse hofhou-

---

(1) Gian Galeazzo Visconti was gehuwd met de dochter van Jan II de Goede van Frankrijk, dus schoonbroer van Filips de Stoute en van de Hertog van Berry. Zijn dochter Valentina huwde met Lodewijk van Orléans, broer van Karel VI (cfr. S. SULZBERGER, art. cit., p.277). - Over de invloed van Michelino da Besozzo zie P. DURRIEU, Michelino da Besozzo et les relations entre l'art italien et l'art français à l'époque du règne de Charles V, in Mémoires de l'Institut national de France. Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, dl. XXXVIII, 2, 1911, p.365-393; G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.366 met verdere bibliografie.

ding, zeer veel voorkomt in de middeleeuwse kunst. Wat op het eerste gezicht een afhankelijkheid schijnt, is soms wellicht niets anders dan het hernemen van een iconografisch thema dat door verschillende kunstenaars op grond van hetzelfde patroon doch met wisselend talent en stijl wordt vertolkt. In dat verband dient er ook rekening te worden gehouden met de ideale uitbeeldingswijze van de heilige Maagden in de eerste helft der XVe eeuw. Deze worden bij zeer vele kunstenaars voorzien van een slanke stilering met afhangende haren en met bloemen gekroonde hoofden en gehuld in slepende gewaden en wijde mantels (1).

Deze nadere beschouwing van het tafereel leert ons dat hier waarschijnlijk afhankelijkheid is van Rijnlandse voorbeelden zoals die trouwens ook in de polyptiek van het Lam Gods van Van Eyck kan bespeurd worden. Gelet op de voorstelling van de maagdengroep in de fries is het nochtans duidelijk dat de miniaturen op deze bladzijde posterieur zijn aan hogergenoemd veelluik.

B. DE MINIATUUR MET DE DODENMIS EN DE MADONNA IN DE KERK (STAATLICHE MUSEEN, BERLIJN).

In de verluchte bladzijde die in voorgaand paragraaf werd besproken is er duidelijk sprake van afhankelijkheid ten opzichte van bestaand schilderwerk. In het geval dat thans wordt bestudeerd schijnt

(1) O. PAECHT, (Boekbespreking) A New Book on the van Eycks, in The Burlington Magazine, dl. XCV, 1953, p.252-253 brengt deze miniatuur in verband met een tekening van de H. Maagd omringd door vrouwelijke en mannelijke heiligen (Germanisches Nationalmuseum, Neurenberg, Betzold, 22). De tekening zou de stempel dragen van Jan Van Eyck en uit de tijd van het Turijns-Milanees getijdenboek dateren. Tekening, en dus evenmin het horarium, zouden volgens Pächt Vlaams zijn. Een grondige studie van de tekening is echter nodig, vooral met het oog op haar echtheid !

ze niet rechtstreeks te bestaan, wat ook bepaalde auteurs over deze kwestie hebben beweerd.

Volgens G. Hulin de Loo (1), hierin gevolgd door andere auteurs (2),
XIII zou de architectuur bij de voorstelling van de Dodenmis (nr. 91, hand
G) een exacte weergave zijn van het door hem aan Hubert Van Eyck toe-
148 geschreven schilderij, de Madonna in de Kerk uit de Ehem. Staatliche Museen te Berlijn (3). De toeschrijving van dit paneel aan Hubert was ongetwijfeld gebaseerd op Hulins mening dat ook de miniatuur van de hand van deze meester was . Indien deze vaststelling juist zou zijn, dient toch te worden opgemerkt dat het werk thans vrij algemeen op naam van Jan Van Eyck wordt geplaatst en ca. 1425 wordt gedateerd (4). Het zou dus kunnen gaan om een vroeg werk van deze meester.

Al is er op het eerste gezicht enige gelijkenis tussen beide kunstwerken, toch blijkt deze enkel gelegen te zijn in het feit dat het gaat om een kerkinterieur dat van uit dezelfde hoek is bekeken en in dezelfde schuine perspectief is weergegeven. Er bestaan echter essentiële verschilpunten. Op de eerste plaats is er een verschil in de opvatting van de ruimte of, zoals E. Panofsky het omschrijft, van

---

(1) Heures..., p.65.

(2) J. LEJEUNE, Les Van Eyck, peintres de Liège et de sa cathédrale, Luik, 1956, p.196.

(3) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.34.

(4) M.J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. I, p.52: vroege Van Eyckstijl; E. PANOFSKY, The Friedsam Annunciation and the Problem of the Gent Altarpiece, in The Art Bulletin, dl. XVII, 1935, p.408, voetnoot 72: ca. 1430; K. TOLNAY, Le Maître de Flémalle..., o.c., p.24: bij de vroegste werken van Jan Van Eyck; H. BEENKEN, Hubert und Jan Van Eyck, München, 1941, p.17 e.v. en p.25: Jan Van Eyck, ca. 1420-1425, L. BALDASS, o.c., p.276: Jan Van Eyck, ca. 1425; E. PANOFSKY, Early..., p. 194: Jan Van Eyck, 1425-1427. - Zie status quaestionis: R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, L'Opera completa dei Van Eyck, Milaan, 1968, p.88-89, nr. 4.

die perspektivische Raumanschauung (1). Het grootste onderscheid ligt in de wijze waarop de randen het beeld afsnijden: deze maakt dat het karakter van onvoltooidheid feller benadrukt is in de miniatuur (een subjectieve afsnijding), dan in het paneel (een objectieve afsnijding). G. Fiensch noemt de miniatuur "open", d.w.z. dat ze zich in de breedte schijnt uit te spreiden, en het paneel "gesloten", m.a.w. dat het gebouw zich naar de toeschouwer toe beweegt en dat deze laatste in de ruimte opgenomen is (2).

Ook de bedoeling van beide kerkbinnengezichten is totaal verschillend. In het paneel gaat het om een architecturaal, waarschijnlijk symbolisch kader, bedoeld voor één figuur (3), bij de miniatuur betreft het een werkelijk bedoeld architecturaal decor.

Bij het vergelijken van beide werken op het punt van de lichtinval stelt men ook een belangrijk verschil vast. Op het paneel schijnt het licht helder naar binnen door de ramen en doorstraalt

---

(1) Die Perspektive als "symbolische Form", - Vorträge der Bibliothek Warburg, 1924-1925, Leipzig, 1927, p.317, voetnoot 52.

(2) G. FIENSCH, Form und Gegenstand. Studien zur niederländischen Malerei des 15. Jahrhunderts, (Münstersche Forschungen, dl. XIII), Keulen-Graz, 1961, p.16-17. - L. BALDASS, o.c., p.93 wees ook op het bredere formaat van de miniatuur; dit zou een gevolg zijn van een invloed van de Rolin-Madonna, die open is naar drie zijden. Het lijkt volgens hem dus samengesteld uit twee elementen uit verschillende stadia van de stilistische ontwikkeling van Jan Van Eyck. - Zie ook E. PANOFSKY, Die Perspektive..., art. cit., p.317, voetnoot 52.

(3) K. TOLNAY, o.c., p.37.

het het gehele interieur (1). De kerkramen in de miniatuur laten hoegenaamd geen licht door (2). Het glas van de vensters is dof en ondoorzichtig. De kunstenaar maakte hier gebruik van zilverblad en men krijgt de indruk dat het buiten volkomen duister is. Nu is het wel mogelijk dat de kleur van de vensters in de loop der eeuwen ver-somberd is en bovendien moet men er rekening mee houden dat de miniaturist wellicht niet de mogelijkheid bezit om het licht dat in het gebrandschilderd glas moet spelen op een dergelijke wijze zoals op een paneel uit te drukken (3). Maar in elk geval ontbreekt in het kerkinterieur zelf de lumineuze atmosfeer en de reflecten van het licht die men in het paneel terugvindt.

De architectuur vertoont in beide voorstellingen enige gelijkenis. Het gebouw bestaat uit drie geledingen, bogenrij, triforium en hoge vensters (lichtbeuk), waarin in beide gevallen een loopgang is aangebracht, zoals blijkt uit de openingen in de dikte van de stenen. Essentiële verschilpunten springen echter in het oog. Op het geschilderd paneel gaat het om een zeer groot kerkgebouw dat, zoals blijkt uit het verschil in stijl tussen middenbeuk en het verhoogde koor,

---

(1) Over het licht in de kerk, zie M. MEISS, Light as Form and Symbol in Some Fifteenth-Century Paintings, in The Art Bulletin, dl. XXVII, 1945, p.179 e.v.; E. PANOFSKY, Early..., p.147; K.G. BOON, Boekbespreking, Erwin PANOFSKY's Early Netherlandish Painting en de sindsdien verschenen literatuur over dit onderwerp, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p.177; H. BEENKEN, Der Stand des Hubert Van Eyck-Problems..., art. cit., p.14.

(2) Zie tegengestelde mening bij E. RENDERS, o.c., p.88 die er op wijst dat de verdeling van het licht in beide kunstwerken identiek is.

(3) Deze opmerking werd gemaakt door L. BALDASS, o.c., p.93. - Vergelijk ook CENNINO CENNINI, Le livre de l'art, vertaald door V. MOTTEZ, Parijs, s.d., p.72, kap. XCV: "... employer l'argent le moins que tu peux, parce qu'il ne dure pas et devient noir".

in twee periodes werd opgericht, nl. de primaire gotiek voor het schip en de hooggotiek voor het koor (1). Het koor is afgesloten met een monumentaal doksaal en voorzien van een uitgebreid deambulatorium. Van dit alles vindt men geen spoor in de miniatuur. De kerk is in één periode opgericht, geeft de indruk eerder klein te zijn, doksaal en kooromgang ontbreken. De vensters in het koorhoofd reiken zeer laag en triforium en loopgang breken bij de koorapsis af. Deze bouwvormen wijzen op de laatgotiek.

De kunstgeleerden hebben gepoogd het kerkinterieur op het Berlijnse Madonna-paneel te identificeren met een bestaand gebouw. Zoals in vele andere gevallen van schilderingen van Vlaamse Primitieven waarop kerkinterieurs voorkomen bereikt men ook hier geen overeenstemming. Men heeft gemeend het te kunnen vereenzelvigen met de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Brugge (2), met de Gentse Sint-Baafskerk (eertijds toegewijd aan Sint-Jan)(3), Saint-Denis te Parijs (4), de dom van Utrecht (5) en de kathedraal van Sint-Lambertus te Luik (6),

---

(1) E. PANOFSKY, Die Perspektive..., art. cit., p.317, voetnoot 52.

(2) KONINKLIJK MUSEUM VOOR SCHONE KUNSTEN, ANTWERPEN, ms. I, F. VAN ERTBORN, Catalogue de la collection de tableaux de monsieur le chevalier Florent van Ertborn, gouverneur de la province d'Utrecht, p.27, nr. 15.

(3) R. LEMAIRE, De Madonna in de kerk uit het Berlijnse Museum, (Mededeelingen van de koninklijke Vlaamse Academie voor Schone Kunsten, dl. XII, nr. 2), Brussel, 1950, p.4 e.v.

(4) K. VOLL, Die altniederländische Malerei von Jan Van Eyck bis Memling. Ein Entwicklungsgeschichtlicher Versuch, Leipzig, 1906, p.40.

(5) E. RENDERS, o.c., p.88.

(6) J. LEJEUNE, o.c., p.35-77; J. LASSAIGNE, La peinture flamande. Le siècle des Van Eyck, Genève, 1957, p.57-58; (Tentoonstellingscatalogus) Lambert Lombard et son temps, Luik, 1966, p.33; Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p.153.

of met een of ander kerkgebouw uit Bourgondië (1) of Oost-Brabant (2). Andere auteurs wezen zeer algemeen en onbepaald op Normandië of de Maasstreek (3). Nog anderen vestigden enkel de aandacht op het composiet karakter van het kerkinterieur (4). De voorstanders van de identiteit tussen de beide besproken werken stelden vanzelfsprekend dezelfde lokalisatie van de kerk op de miniatuur als op het paneel voor.

De vraag stelt zich in hoeverre beide architecturale ensembles de weergave zijn van een werkelijk bestaand gebouw. Kunnen zij niet even goed een compositie zijn van allerlei reminiscenties in de geest van een kunstenaar of een samenraapsel van elementen door wat men genoemd heeft een mémoire d'un artiste voyageur (5) ?
Meer nog dan de kerk op het paneel van Berlijn, is het gebouw op de miniatuur ontstaan dank zij de macht van de imaginatie van een kunstenaar die gebruik heeft gemaakt van werkelijk bestaande elementen en hiermede een voor een groot deel denkbeeldig binnengezicht heeft gereconstrueerd.

Onder de elementen ontleend aan de werkelijkheid vermeldden we

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.35; L. VAN PUYVELDE, Les primitifs flamands, Parijs, 1947, p.18; E. PANOFSKY, Early..., p.434-435.

(2) J. LAVALLEYE, La peinture et l'enluminure des origines à la fin du XVe siècle, - L'art en Belgique du moyen âge à nos jours, o.l.v. P. FIERENS, Brussel, s.d., p.105. - J. DUVERGER, Jan Van Eyck vóór 1422. Nieuwe gegevens en hypothesen, - Handelingen van het 3e Congres voor algemene kunstgeschiedenis, Gent, 1936, p.10.

(3) A. CHATELET, Roger Van der Weyden et Jean Van Eyck, in Jaarboek van het koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, 1966, p.16; J. BRUYN, o.c., p.125.

(4) F. DE SMIDT, Een XVe-eeuws kerkinterieur, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. XVII, 1957-1958, p.75-84.

(5) A. CHATELET, art. cit., p.17.

reeds de gaanderij vóór de bovenlichten in het koor, alsmede de wijze waarop het koorhoofd werd ingericht. De gaanderij (1) ontstond in feite in Bourgondië, doch deze schikking beïnvloedde o.a. de voormalige Sint-Lambertuskathedraal te Luik (na 1185) en bestaat thans nog in de Sinte-Goedelekerk (thans Sint-Michielskathedraal) te Brussel (ca. 1300). Men vindt haar ook terug in het koor van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Tongeren (ca. 1240 ?)(2), van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Hoei (na 1317) en van de Sint-Martinuskerk te Halle (1397-1409). Ook in het kerkinterieur op de Sacramententriptiek van Rogier Vander Weyden uit het Antwerps Museum voor Schone Kunsten en waarop een Brussels kerkinterieur zou weergegeven zijn, komt zij voor (3). Het besproken element blijkt dus niet vreemd te zijn aan de Maaslandse en Brabantse gotiek. Verwonderlijk is evenwel dat op de miniatuur de gang ophoudt bij het begin van de apsis en dit op een zeer abnormale wijze. De eerste pijlers vertonen nog de doorgang die hier in feite geen zin meer heeft vermits hij verstoken is van verdere verbinding.

De inrichting van het koorhoofd is een tweede element dat aan de werkelijkheid werd ontleend. In de kerk op de miniatuur is geen deambulatorium rond het koor aanwezig. Zoals reeds werd opgemerkt is het kenschetsend element hier de afwezigheid van de hogervermelde drievoudige geleding: de vensters reiken van boven tot dicht bij de

---

(1) Zie hierover R. LEMAIRE, L'architecture romane et gothique, - L'art en Belgique, o.l.v. P. FIERENS, Brussel, s.d., p.71-72. - Cfr. F. DE SMIDT, art. cit., p.79.

(2) In plaats van Bourgondische is hier echter eerder Normandische invloed te bespeuren (cfr. R. LEMAIRE, art. cit., p.72).

(3) (Tentoonstellingscatalogus) Het werk van Rogier de le Pasture Van der Weyden, s.l., 1964, p.62, nr. 14; (Tentoonstellingscatalogus) Hommage à Roger de le Pasture-Van der Weyden, 1464-1964, Doornik, 1964, nr. 3.

vloer van de kerk. Deze zeer laag reikende vensters vindt men o.a. terug in de kerk van Onze-Lieve-Vrouw te Tongeren, in de collegiale van Hoei, de Zavelkerk te Brussel, in het oorspronkelijk plan van de kerk van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Poel te Tienen (1) en in dat van de Sint-Pauluskerk te Luik. Het schijnt hier wel te gaan om een verschijnsel dat hoofdzakelijk eigen is aan de laat-gotische stijl in het Maasland. Dus ook op dit punt schijnt het kerkgebouw op de miniatuur meer aan te leunen bij het Maasland dan bij welke andere streek ook, wat trouwens ook het geval is met het kerkinterieur op het Berlijnse paneel.

Vooralsnog kan alleen besloten worden dat de kerk zowel bij het Madonna-paneel als op de miniatuur Maaslandse kenmerken vertoont, zonder dat het in beide gevallen om hetzelfde kerkgebouw gaat. Dergelijke vaststelling hoeft niet te verwonderen. Kerkinterieurs treft men zo dikwijls aan in de schilder- en miniatuurkunst dat men mag zeggen dat ze werkelijk gemeengoed zijn (2). Dat bij vele kunstenaars de voorkeur uitgaat naar een schuine perspectief bewijst in de meeste gevallen hoegenaamd niet dat ze onderling van elkaar afhankelijk zijn. Een compositie zoals in de Madonna in de Kerk of de Dodenmis vindt men b.v. terug op volgende werken: een Opdracht in de tempel toegeschreven aan Jehan de Maisoncelle (ca. 1432) in het Museum te Dijon

---

(1) Zie tekening van het oorspronkelijk koor van Onze-Lieve-Vrouw-ten-Poel door R. LEMAIRE, in D. ROGGEN en J. WITHOF, Grondleggers en grootmeesters der Brabantse gotiek, in Gentse bijdragen tot de kunstgeschiedenis, dl. X, 1944, afb. p.89. - Verwonderlijk is dat in de miniatuur de zijbeuken zich voortzetten voorbij het transept naast het koor, tot op de hoogte van de apsis, wijl in de meeste opgesomde gevallen het koor niet door zijbeuken is geflankeerd en waar dus eveneens de vensters zeer laag doorlopen.

(2) M. DVOŘÁK, art. cit., p.72.

bewaard (1); Sint-Andreas die de echtgenote van de Griekse proconsul doopt, door de Meester van Heiligenthal (1438) in de Nikolai-Kirche te Lüneburg (2); de Boodschap van de Meester van de Annunciatie te Aix-en-Provence; het Sacramentenaltaar van Rogier Vander Weyden (na. 1437) in het Kon. Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen en de Verloving van Maria uit de school van laatstgenoemde meester in de kathedraal te Antwerpen. Het aantal voorbeelden waar een kerkinterieur met eenzelfde schuine perspectief voorkomt kan aanmerkelijk verhoogd worden (3) doch het volstaat vast te stellen dat de opgesomde werken buiten het vermelde perspectivistisch motief met elkaar geen overeenkomst vertonen (4). Er kan bovendien nog op gewezen worden dat de Madonna in de Kerk of de Dodenmis zeker niet de eerste werken zijn geweest waarop de schuine perspectief werd toegepast. Zij leunen reeds aan bij de oudere traditie gaande van de Italiaanse kunstenaars

---

(1) In bruikleen van Musée du Louvre, Parijs. - Afb. E. PANOFSKY, Early..., pl. 27, nr. 64.

(2) Afb. IDEM, o.c., pl. 27, nr. 63.

(3) Museo nazionale, Napels, H. Familie in een kerk, (ca. 1430-40), (afb. G. TROESCHER, o.c., dl. II, Taf. 215, nr. 715). - Voorbeelden in de miniatuurkunst: getijdenboek van Lodewijk van Savoie, fol. 17 vo, (C. GARDET, Influences de l'art bourguignon sur l'art au XVe siècle, - Publications du centre européen d'études Burgundo-médianes, dl. IX, 1969, p.53-54. - M. MEISS, The Boucicaut-Master..., p.726 is de mening toegedaan dat de schuine perspectief een gevolg is van het feit dat de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek, het paneel met de Madonna in de Kerk uit Berlijn en de Boodschap van Van Eyck in de National Gallery te Washington bedoeld zijn als één helft, hetzij van een dubbel blad in een handschrift, hetzij van een diptiek. Dit is echter onjuist. Wijzen we er ook op dat genoemde auteur beklemtoont dat symmetrie pas sedert 1430 optreedt (hij geeft als voorbeeld Madonna met kanunnik Vander Paele in het Stedelijk Museum te Brugge).

(4) Zie in dit verband: L. BALDASS, o.c., p.90, voetnoot 3; E. PANOFSKY, Early..., p.194, voetnoot 2.

uit de XIVe eeuw over de gebroeders van Limborch (1).

Tot slot van dit paragraaf moet nog gewezen worden op de karakteristiek van de miniatuur met de Dodenmis die niet voorkomt op het paneel met de Madonna in de Kerk. Het is opvallend dat bovenaan het tafereel de gewelfribben afgebroken worden en dat een rode bakstenen wand zichtbaar wordt die door de verluchter zelfs boven de omlijsting van de miniatuur wordt voortgezet. Sommige kunstgeleerden die dit tafereel bestudeerden, hebben dit eigenaardig verschijnsel geinterpreteerd als een poging van de verluchter om een kerk in opbouw ofwel om een deel van het exterieur van het gebouw weer te geven.

Om reden van dit fenomeen wordt de Dodenmis wel eens in verband
149 gebracht met een tekening van de Boodschap aan Maria, bewaard in de Herzog Augustbibliothek te Wolfenbüttel (Cod. Guelf. 210 Extravag.), die gedeeltelijk een binnen- en gedeeltelijk een buitenaanzicht vertoont. Deze tekening werd gepubliceerd als een schepping van Jan Van Eyck, hoofdzakelijk wegens de overeenkomst met de miniatuur van de Dodenmis en het schilderij met de Madonna in de Kerk (2). Recentere onderzoekers daarentegen beschouwen de tekening eerder als een Frans werk van ca. 1440-1450 (3), mogelijk door een navolger van Jan Van Eyck en beïnvloed door de Berlijnse Madonna in de Kerk (4) of door een verloren werk van genoemd meester (5). J. Bruyn sluit

---

(1) Zie uitvoerig L. BALDASS, o.c., p.27 en afb. 26 en 27.

(2) H. ZIMMERMANN, Eine Silberstiftzeichnung Jan Van Eycks aus dem Besitze Philipp Hainhofers, in JKPK, dl. XXXVI, 1915, p.216 e.v. Zie ook M.J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. I, p.126.

(3) E. PANOFSKY, Early..., p.344, voetnoot 4.

(4) L. BALDASS, o.c., p.291, voetnoot 83.

(5) K. TOLNAY, Zur Herkunft des Stiles der Van Eyck..., art. cit., p.330.

echter in zekere zin terug aan bij de kunstgeleerden die de tekening in verband brengen met de Dodenmis. De weergave van interieur en exterieur op één compositie kenschetst hij als een "archaïserende trek, die deze tekening gemeen heeft met de miniatuur in het Turijns gebedenboek, waar immers het gezicht op de inwendige architectuur aan de bovenzijde wordt afgewisseld met een bakstenen buitenwand". Het zou hier volgens hem gaan om een ontwerptekening van hand G (= Hubert Van Eyck volgens J. Bruyn) die zowel aan de miniatuur als aan het paneel ten grondslag kan liggen (1).

Fundamentele verschillen tussen de architectuur op de tekening en die zowel op de miniatuur als op het schilderij, maken deze bewering echter twijfelachtig. Merken wij ook op dat de wijze om bij de weergave van een interieur ook gedeelten van de buitenzijde van het gebouw te laten zien in de kunst meermaals voorkomt. Het schijnt hier inderdaad te gaan, zoals J. Bruyn terecht opmerkt, om een archaïserende gewoonte (2) die b.v. nog aanwezig is in het werk van Robert Campin (3). Er dient evenwel de aandacht op gevestigd dat op de miniatuur geen sprake is van een echte exterieurweergave zoals op de tekening van Wolfenbüttel, doch wel van een doorsnede van de gewelfribben en van een hoger liggende wand. De vraag stelt zich of het uitbreiden van de miniatuur door deze schildering van de doorsnede boven de - reeds

---

(1) J. BRUYN, De Levensbron. Het werk van een leerling van Jan Van Eyck, 's-Gravenhage, 1957, p.125-126. - De auteur wijst er op dat de met vierpassen doorboorde luchtbogen Keuls zijn en vraagt zich hierbij af of hand G, die dus de tekening zou hebben gemaakt, relaties heeft gehad met het Keulse.

(2) Vergelijk L. BALDASS, o.c., p.90, voetnoot 3.

(3) Museo del Prado, Madrid, Robert Campin, De keuze van de Bruidegom - Het huwelijk van Maria; Navolger van Robert Campin, Boodschap.

vooraf bestaande - omlijsting der miniatuur niet zondigt tegen de esthetische normen en het hier niet gaat om een eerder ongewenste Verlegenheitslösung (1) van een verluchter die vaststelde dat hij de voorziene spitsboog binnen de toegemeten ruimte niet volledig kon trekken. Tevens kan men zich afvragen of het afbreken van de gewelfribben in het Turijns-Milanees getijdenboek in plaats van ze naar de beschouwer toe in perspectief te laten uitlopen, geen gevolg is van een zekere onkunde van de miniaturist (2).

Bij wijze van besluit kan men zeggen dat het architecturaal kader van de Dodenmis aansluit bij een reeds gebruikt schema dat in de eerste helft van de XVe eeuw meermaals voorkomt en blijkbaar gemeengoed was geworden. De miniatuur heeft zeker niet tot model gediend voor de Madonna in de kerk van Van Eyck. Essentiële verschillen spreken dit formeel tegen. Dat het onder invloed staat van het Eyckiaans paneel is niet uitgesloten, doch het blijft een open vraag in hoeverre deze vaststelling beïnvloed wordt door een subjectief oog dat wellicht bedrogen wordt door enige oppervlakkige perspectivistische en structurele overeenkomst tussen paneel en miniatuur: J. Philippe, handelend over dit probleem stelde als regel: La pratique du métier d'iconographe apprend à distinguer entre ressemblance et identité (3). Het lijkt dan ook niet logisch miniatuur en paneel toe te kennen aan één en dezelfde kunstenaar, zoals E. Panofsky het doet,

---

(1) G. FIENSCH, art. cit., p.16-17.

(2) De beeldrandoversnijding komt nog voor in miniaturen met kerkinterieurs. Vergelijk: THE WALTERS ART GALLERY, BALTIMORE, ms. W 168, fol. 166 vo, Dodenmis, (1435), (afb. U. FINKE, Nord-Niederländische Buchmalerei, in Oud-Holland, dl. LXXIX, 1964, afb. 29 en p.41). De opvatting is hier echter anders dan in het Turijns-Milanees getijdenboek.

(3) J. PHILIPPE, o.c., p.131.

ondanks de grondige verschillen die hij tussen beide werken waarneemt. Andere auteurs daarentegen aanvaarden zijn opvatting niet op basis van de stilistiek: het interieur in de twee gevallen vindt moeilijk plaats in de ontwikkeling van één kunstenaar (1). Het onderzoek dat in dit paragraaf werd verricht leidde daarenboven tot het besluit dat de architectuur in de miniatuur met de Dodenmis geen rechtstreekse kopie kan zijn van de Madonna in de Kerk. De vraag in hoeverre hand G in dit tafereel een oorspronkelijk kunstenaar is, moet thans open blijven.
Uit de hierna volgende gevallen zal echter, zoals in het eerste paragraaf van dit artikel, opnieuw blijken dat deze meester van modellen gebruik maakt.

C. DE VERLUCHTE BLADZIJDE MET DE GESCHIEDENIS VAN SINT-JAN-DE-DOPER.

a) De fries met het Doopsel van Christus en de Calvarie (Ca'd'Oro, Venetië).

In de reeks panelen van de groep Van Eyck wordt een Calvarie
IV gerangschikt, bewaard in de Ca'd'Oro te Venetië. Dit schilderij is echter geen originele schepping doch een kopie van ca. 1500 naar een verloren werk dat in de omgeving van Jan Van Eyck ca. 1430-1440 ontstond. Het oorspronkelijk schilderij werd in een der miniaturen van het Turijns-Milanees getijdenboek volledig doch in een vereenvoudigde vorm herhaald, evenwel niet door hand G doch door meester H. Om deze reden zal deze Calvarie later nog uitvoerig ter sprake komen (zie § 2, A).

Nochtans moet dit paneel reeds in dit artikel aan bod komen.

---

(1) O. PAECHT, (Boekbespreking) PANOFSKY's Early Netherlandish Painting, in The Burlington Magazine, dl. XCVIII, 1956, p.273.

VIII Er bestaat immers een relatie tussen de Calvarie in kwestie en de fries met het Doopsel van Christus van hand G. Het betreft hier een zeer belangrijke vaststelling die tot heden onopgemerkt bleef tengevolge van het feit dat het te Venetië bewaarde schilderij- dat hier overigens in ongunstige omstandigheden wordt tentoongesteld - niet de aandacht werd verleend die het toekomt. Op de fries speelt het Doopsel (nr. 83) zich af in een wijds landschap waarvan een grote, brede rivier - de Jordaan - het hoofdelement uitmaakt. Op de linkse oever verheft zich een sierlijk slot. Rechts bevinden zich enkele heuvels met twee versterkte huizen of boerderijen. Legt men deze miniatuur naast het genoemde paneel, dan vallen enkele schokkende overeenkomsten tussen beide landschappen op.

Vooreerst is het gebouw met puntgevel, geflankeerd door een zware toren met vierkant grondplan, geheel rechts op de fries, weer te vinden op de Kruisiging, eveneens langs de rechtse rand op de achtergrond. Naast de algemene vorm treft de overeenkomst in het aantal en in de plaatsing der vensters, alsmede de plaats van de toegangsdeur tot de toren. Bovendien is het zeer opvallend dat de afmetingen van dit gebouw op miniatuur en schilderij nagenoeg identiek zijn. Enkel de toren is op het paneel iets hoger.

Links van het beschreven gebouw bemerkt men op de fries een versterkte hoeve. Ook dit ontwaart men op het schilderij dichtbij het andere. Men herkent duidelijk dezelfde vorm en oriëntering, de toren met het uitspringend gedeelte bovenaan, de plaats der vensters, enz.,. De afmetingen van de gebouwen op beide voorstellingen zijn weerom gelijk, doch de toren is op het paneel opnieuw een weinig hoger.

Verder bemerkt men dat zowel op het paneel als op de miniatuur achter de twee gebouwen een beboste heuvel oprijst. Weliswaar is de afstand tussen beide woonsteden op het schilderij groter dan in de

miniatuur en is de heuvel hier ook hoger: op de miniatuur reikt de heuveltop terwille van de verhoudingen minder hoog. Ondanks deze verschillen in de afmetingen bestaan er belangrijke overeenkomsten. Niet alleen is de wijze waarop de bomen op de heuvelflank gestalte krijgen haast dezelfde op beide voorstellingen (lichte vlekjes tegen een donkere grond), maar bovendien bemerkt men op beide werken op nagenoeg dezelfde plaatsen de rondingen van enkele kruinen links van het gebouw met puntgevel en toren. Opvallend is tevens de aanwezigheid op paneel en miniatuur van een weg die tussen de bomen naar de top van de heuvel slingert en van kleine figuurtjes die hem bestijgen.

De overeenkomst gaat nog verder. Vóór het gebouw, rechts op de miniatuur, bevindt zich een verheven rotsplateau. Het is met gras begroeid en aan de rechterwand van de fries met bomen beplant. Het plateau breekt links af waardoor de naakte zijwand en grote onbegroeide rotsblokken zichtbaar worden. Deze gehele compositie treft men vrijwel identiek aan op het schilderij uit de Ca'd'Oro.

Men staat hier zonder twijfel voor een diepgaande overeenkomst. De interpretatie van dit fenomeen is van het hoogste belang. Welk van beide voorstellingen is de oudste en op welke wijze moet de gelijkenis geïnterpreteerd worden ? Het antwoord op de eerste vraag volgt uit een meer nauwkeurige observatie en confrontatie van beide kunstwerken. Op de verluchting vallen b.v. enkele onvolkomenheden op die men niet terugvindt op het schilderij. Zo is het vooreerst opmerkelijk dat op de fries het vermelde rotsplateau bezaaid is met een soort ruw gras, of eerder met struikgewas. Het staat niet in verhouding tot zijn omgeving en is stuntelig en grof geschilderd. Dergelijke begroeiing ontbreekt op het schilderij. Op de tweede plaats komt in de fries de zijwand van het plateau met de grote rotsblokken op onverwachte wijze in het water van de Jordaan terecht. Op

het schilderij sluiten ze daarentegen op volkomen logische wijze aan bij de rotsen waarop de muren van Jeruzalem gebouwd zijn. De miniaturist heeft in beide opgesomde gevallen naar eigen vinding gewerkt en een bestaand voorbeeld aangepast. De vaststelling dat de verluchter wat zijn landschap betreft een model heeft gebruikt en niet de geniale schepper is waarvoor men hem wel eens heeft aangezien, wordt tenslotte nog meer bevestigd door de verhouding tussen de groep van Christus en Sint-Jan-de-Doper en die van de lieden die rechts vóór het rotsplateau in een soort kloof naar het water afdalen: ofschoon veel kleiner dan eerstgenoemde personages, bevinden ze zich in de ruimtelijke schikking toch op hetzelfde plan: de miniaturist slaagt er hier niet in voldoende diepte te suggereren.

Uit bovenstaande beschouwingen kan men slechts besluiten dat de verluchter, alleszins wat een gedeelte van de fries betreft, gewerkt heeft naar een bestaand voorbeeld, in casu het verloren origineel van de Calvarie die in de Ca'd'Oro wordt bewaard. De minder logische samenhang op de miniatuur en de minder geslaagde afwerking spreken ten nadele van de afhankelijkheid van deze fries ten opzichte van een paneel. Deze vaststelling heeft verstrekkende gevolgen. De besproken miniatuur heeft de kunstgeleerden steeds ten zeerste getroffen door de prachtige en volkomen natuurlijke weergave van het landschap. Op grond van wat hoger werd uiteengezet, wordt de originaliteit van hand G echter nogmaals in groot gevaar gebracht. Deze verluchter gebruikte een model dat ontstond ca. 1430-1440 en bijgevolg kan zijn werk pas na die datum tot stand gekomen zijn.

De fries met het Doopsel van Christus stelt echter nog een probleem en wel in verband met het kasteel dat links uit het water oprijst. Deze burcht roept de herinnering op aan de burcht op het eilandje in de stroom op het schilderij van de Madonna met kanselier Rolin uit het Louvre te Parijs, door Jan Van Eyck ca. 1435 geschil-

derd (1). Er kan geen sprake zijn van identiteit tussen de kastelen op beide kunstwerken. Toch heeft men opgemerkt dat er zekere gelijkenissen bestaan in de techniek waarmee de architectuur wordt weergegeven, o.a. in de wijze waarop de steenlagen door een doorlopende zig-zaglijn zonder het penseel op te heffen worden aangeduid. Opvallend is ook het witte streepje onder een der ramen van de hoge middentoren, een typisch detail dat meermaals in het werk van Van Eyck voorkomt (2) en waarvan de juiste betekenis tot op heden niet is achterhaald.

Op welke wijze moeten deze gegevens worden geïnterpreteerd ? Enerzijds zou men kunnen besluiten dat de miniaturist en de schilder van de Rolin-Madonna één en dezelfde persoon zijn daar de techniek, dikwijls kenmerkend voor een kunstenaar, in de twee werken gelijkend is. Anderzijds zou men in bovenstaande vaststelling een bewijs kunnen vinden dat de miniaturist Eyckiaanse modellen kopieert en hierbij, op welke wijze ook, zo slaafs te werk gaat dat hij zelf een Eyckiaanse techniek overneemt.
Ten voordele van deze tweede hypothese pleiten twee feiten. Vooreerst treft men het witte streepje onderaan een venster op een burcht ook nog aan in een andere miniatuur uit het Turijns-Milanees getijdenboek. Ze stelt de Kruisvinding (nr. 92) voor en ofschoon ze aan dezelfde hand G wordt toegeschreven - wat door bepaalde kunstgeleerden echter onaanvaardbaar wordt geacht (3) - is het kasteel hier in elk geval

---

(1) Zie over de parallellen tussen beide werken J. PHILIPPE, o.c., p.45; A. CHATELET, Les enluminures..., p.157. - Zie ook S. SULZBERGER, Une particularité du paysage eyckien, in Scriptorium, dl. V, 1951, p.43-44.

(2) Mededeling van A.L. Dierick, waarvoor onze oprechte dank.

(3) Zie p.113.

minder verzorgd en vertoont het hoegenaamd geen Eyckiaanse karakteristieken. Op de tweede plaats komen op de fries met het Doopsel een aantal onvolkomenheden voor waarover reeds hoger werd gehandeld en bovendien is de vormgeving der personages, in tegenstelling tot het landschap, tamelijk ruw. Dergelijke tekorten vindt men niet terug in het werk van Jan Van Eyck en hoger werd hand G trouwens reeds bestempeld als een kopiist wat evenmin strookt met de oorspronkelijkheid van de genoemde Vlaamse Primitief. Het is vooralsnog onmogelijk een volledig afdoende verklaring te geven voor het verschijnsel dat werd beschreven: ofwel is hand G doordrongen van een Eyckiaanse werkwijze, ofwel - een mogelijkheid die tenslotte ook niet over het hoofd mag worden gezien - heeft Jan Van Eyck, die zo volmaakt met het kleine detail weet om te gaan, op het paneel met de Madonna met kanselier Rolin een techniek gebruikt die eigen is aan de verluchters.

Wat er ook van zij, door de ontlening aan het paneel uit de Ca' d'Oro in de fries met het Doopsel van Christus, heeft de genoemde miniaturist bewezen dat hij vertrouwd was met een laat werk uit de omgeving van Van Eyck. De miniatuur kan thans na 1430-1440 gedateerd worden.

b) De miniatuur met de Geboorte van Sint-Jan-de-Doper.

Op de verluchte bladzijde bij de mis van Sint-Jan-de-Doper leidt de wijze waarop de fries met de voorstelling van Christus' doopsel werd samengesteld tot het besluit dat hand G afhankelijk is van de paneelschilderkunst. Het is vooralsnog onmogelijk te bewijzen

VII dat het tafereel met de Geboorte van Sint-Jan op hetzelfde blad, zoals dit het geval was met een deel van de fries, naar een bestaand voorbeeld werd geschilderd.

Weliswaar werd de geboortekamer wel eens vergeleken met het interieur waarin Giovanni Arnolfini en zijn echtgenote door Jan Van Eyck werden geportretteerd (The National Gallery, Londen). Deze confrontatie

van beide binnengezichten is begrijpelijk: wie het werk van Van Eyck kent, zal bij het zien van het ene interieur spontaan aan het andere denken. Afgezien van het feit dat er hier wellicht enige stilistische overeenkomst bestaat - een probleem waarop hier echter niet wordt ingegaan -kan men nochtans enkel besluiten dat het hier gaat om binnengezichten in twee XVe eeuwse kamers, zonder dat er van identiteit kan sprake zijn.

Bij een nauwkeurig toezien vallen op de miniatuur nochtans enkele eigenaardigheden op. Een paar iconografische ongerijmdheden werden reeds in een voorgaand hoofdstuk (Hoofdstuk II, Art. II, § 2, nr. 83) opgesomd: het feit dat Zacharias in de Geboortevoorstelling lezend in plaats van schrijvend werd afgebeeld, en de afwezigheid van het badje van de boreling, dat in de XVe-eeuwse miniatuurkunst bij dit onderwerp vrijwel nooit ontbreekt. Het valt tevens op dat de vrouw met de zalfpot in de hand, rechts op het tafereel, niet logisch verbonden is met het gehele gebeuren. De verhouding van haar gestalte tot het interieur is enigszins onjuist. Bovendien doet zij denken aan de voorstelling van Maria-Magdalena die volgens een iconografische gewoonte met een zalfpot als attribuut wordt afgebeeld. De figuur op de miniatuur roept de herinnering op aan een der drie Maria's bij het graf op het gelijknamige schilderij uit de groep Van Eyck, bewaard in het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam.

In verband met de originaliteit van dit tafereel moet de aandacht gevestigd worden op enkele repentirs, o.a. bij de poot van het stoeltje links, bij de staart van het hondje en bij de zoom van het kleed van de vrouw rechts. Wijzen dergelijke wijzigingen of verbeteringen op een oorspronkelijk, zoekend kunstenaar ? Dit probleem werd zeer recent opnieuw scherp gesteld in een artikel van R.H. Marynis-

sen (1). Door middel van een infra-rood fotografie van het tafereel in kwestie stelt hij vast dat een onderliggende tekening aanwezig is. Bovenaan wordt een boogvormige afsluiting zichtbaar die bij de definitieve afwerking vervangen werd door een vlakke houten zolderring. De genoemde kunstgeleerde trekt een parallel met de Boodschap op de achterzijde van de zijluiken van het Lam Gods; ook hier werd een interieur met arcaden vervangen door een vlakke houten zolderring (2). Genoemde geleerde is echter zeer voorzichtig en eerlijk in zijn besluitvorming. In de frappante overeenkomst tussen de aanpassing in de miniatuur én op het schilderij zou men een argument kunnen putten om beide werken aan dezelfde meester, nl. Jan Van Eyck, toe te schrijven en aldus de oudere onderzoekers gelijk te geven die de hand van genoemde Vlaamse Primitief in het getijdenboek herkenden. Marynissen wijst er nochtans op dat dergelijke interpretatie niet volledig kan gestaafd worden. Het zou immers zeer goed mogelijk zijn dat de onderliggende tekening veel ouder is en behoort tot de eerste campagne van het Turijns-Milanees getijdenboek (vóór 1416); het feit dat men dergelijke boogvormige bovenafsluiting op andere taferelen (3) terugvindt die werden uitgevoerd vóór 1416 wanneer de codex nog in handen was van de Hertog van Berry, is zeker een aanduiding om deze

---

(1) Note sur l'enluminure eyckienne: "La naissance de Saint-Jean Baptiste" des "Heures" de Milan-Turin, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.225-226.

(2) P. COREMANS, L. LOOSE en J. THISSEN, o.c., pl. LXII. - Zie in verband met de repentirs in het werk van Van Eyck: J. DENEUX, Underdrawings and Pentimenti in the Pictures of Jan Van Eyck, in The Art Bulletin, dl. XL, 1958, p.13-21.

(3) Nrs. 82 (Laatste Avondmaal), 35 (Onthoofding der martelaren), 47 (H. Hieronymus). - Een oudere miniatuur (d.w.z. uit de eerste campagne) is blijkbaar niet aanwezig onder de huidige Geboorte van Sint-Jan. Zoals in Hoofdstuk I echter werd uiteengezet, werden de omlijstingen der miniaturen getrokken vóór de verluchting zelf werd aangevat.

veronderstelling als de meest waarschijnlijke te beschouwen.

De ontdekking van de onderliggende tekening draagt o.i. niet bij tot een nieuwe appreciatie van hand G. Zowel uit de bespreking van de verluchting met het Doopsel van Christus als van de verluchte bladzijde met de Virgo inter Virgines is gebleken dat deze miniaturist niet als een oorspronkelijk kunstenaar kan gekenmerkt worden. Dat nochtans in het tafereel met de Geboorte van Sint-Jan enkele repentirs van zijn hand zichtbaar zijn, is enkel te danken aan het feit dat de genoemde meester, ondanks het gebruik van modellen, toch blijk geeft van een zeer goed vakmanschap en van een esthetische bekommernis waardoor hij alle andere handen die aan het horarium hebben meegewerkt ver overtreft.

D. DE VERLUCHTE BLADZIJDE MET DE KRUISVINDING EN DE LEVENSBRON (PRADO, MADRID).

Het fenomeen van de afhankelijkheid herhaalt zich ten slotte op een andere bladzijde die volgens de meeste auteurs door hand G werd verlucht (nr. 92). Sommige menen echter dat de fries door hand I op
70 schetsen van G zou geschilderd zijn (1). Het tafereel stelt de Kruisvinding voor terwijl in de fries de Proef van het echte Kruis op een dode is uitgebeeld. Beide voorstellingen roepen reminiscenties op aan het schilderij van de Levensbron uit het Prado te Madrid. Het betreft hier een werk van een navolger of zelfs leerling van Jan Van Eyck, na 1441 geschilderd (2). We bedoelen hier hoofdzakelijk een groep gezagdragers en raadslieden die links op het voorplan van dit paneel neerknielen. Vooral het portretmatig karakter van deze figuren

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.31.

(2) J. BRUYN, o.c., p.60.

doet denken aan de personages op het bedoelde tafereel en fries in het Turijns-Milanees getijdenboek. Enkele aangezichten op het paneel herinneren zeer sterk aan sommige figuren op het tafereel, zonder er nochtans volledig mee overeen te stemmen.

Het is echter belangrijker de fries onder de loep te nemen. Terwijl rechts de opgegraven kruisen een voor een op het lichaam van een dode worden beproefd, knielen links Keizerin Helena en drie Joodse waardigheidsbeklederes neer. Er bestaat ongetwijfeld een affiniteit tussen deze groep en verscheidene lieden uit de groep gezagdragers op het paneel met de Levensbron. In navolging van J. Held (1) hebben C. Pemán (2) en J. Bruyn (3) er op gewezen dat het personage achter Helena op de fries gelijkt op de man met de opvallende rode houppelande en met de halsketen in de vorm van een droge tak op het voorplan van de Levensbron. Er bestaan inderdaad enkele treffende overeenkomsten, nl. in de geknielde houding, de kledij met lage, brede gordel en met het hoofddeksel in bontwerk. Ook de gelaatsuitdrukking met de scherpe neergaande lijn langs beide zijden van de neus treft men in de twee gevallen aan. Het zou echter onrechtvaardig zijn enkel op gelijkenissen te wijzen en de verschillen stilzwijgend voorbij te gaan: de stand der handen en het feit dat de mantel van de heer op het paneel diepe en met bont afgeboorde insnijdingen vertoont zijn de meest opvallende afwijkingen. Op de miniatuur ontbreekt ook de halsketen.

---

(1) J. HELD, (Boekbespreking) E. PANOFSKY, Early..., art. cit., p.223.

(2) C. PEMAN, Contribución al estudio de la iconografia de la "Fuente de Vida" eyckiana del Museo del Prado,- Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.78.

(3) J. BRUYN, o.c., p.62.

In verband met de houding der handen valt nog het volgende op: de heer op het paneel heeft, als om verwondering uit te drukken, de armen gespreid. Deze stand vindt men terug op de miniatuur, maar dan bij Keizerin Helena, terwijl de man achter haar, die hoger ter sprake werd gebracht, de handen heeft gevouwen. Dit gebaar herkent men op het paneel bij de figuren naast of achter de man met de halsketen.

De grote overeenkomst in houding en kledij van de besproken personages gaf voor J. Held blijkbaar de doorslag om zowel de miniatuur in kwestie als de Levensbron aan dezelfde meester toe te schrijven (1). J. Bruyn daarentegen is voorstander van een andere oplossing (2). Volgens hem waren hier verschillende kunstenaars aan het werk en gaat het besproken motief terug op een gemeenschappelijk voorbeeld. Deze zienswijze kan bijgetreden worden en wel om volgende reden. Het is een kenmerk van de schilder van de Levensbron dat hij geen volledig oorspronkelijk meester is doch veelvuldig gebruik maakt van modellen ontleend aan diverse werken van Van Eyck. Zo wijst Bruyn er b.v. op dat het hoofd van een jonge man in de groep gezagdragers op het paneel sterk gelijkt op de voorste van de Milites Christi op het Lam Gods, die de schilder van de Levensbron via een tekening zou overgenomen hebben (3).

Uit deze bevindingen blijkt dat de fries met de Proef van het Kruis in zijn geheel niet als een oorspronkelijk werk kan beschouwd worden. Dit besluit wordt kracht bijgezet door een bijzondere omstandigheid die met het tafereel op de besproken verluchte bladzijde verbonden is. Uit het verder onderzoek zal blijken dat deze miniatuur met de voorstelling van de Kruisvinding herhaald wordt in een misboek

---

(1) Zie voetnoot 1, p.716.

(2) Zie voetnoot 3, p.716.

(3) J. BRUYN, o.c., p.61.

dat rond 1430 in een Noordnederlands atelier werd verlucht (Art. IV, § 2). Bij deze gelegenheid zal worden vastgesteld dat de twee miniaturen geen onderlinge verwantschap vertonen doch dat een gemeenschappelijk voorbeeld aan de basis ligt van beide.

Het besluit dat uit deze gegevens kan getrokken worden is vrij eenvoudig. De versiering van hand G bij de mis van de Kruisvinding is niet volledig oorspronkelijk. Het tafereel en alleszins een der motieven van de fries werden aan bestaande voorbeelden ontleend. De relatie tussen de bronnen waaruit zowel de verluchter in het horarium als de schilder van de Levensbron schijnen te putten draagt er wellicht toe bij hand G te lokaliseren in de post-Eyckiaanse omgeving waarin genoemde schilder werkzaam is.

In dit hernieuwd onderzoek van het Turijns-Milanees getijdenboek levert de studie van de oorspronkelijkheid van de miniaturen van hand G belangrijke en verstrekkende gevolgen op. Het staat thans vast dat er een duidelijk verband bestaat tussen de fries met de Maagden die het Lam volgen en het Lam Gods (1432), tussen het landschap bij het Doopsel van Christus en het decor op de Calvarie uit de Ca'd'Oro (1430-1440); tussen de personages op de Proef van het ware Kruis en de Levensbron uit het Prado (na 1441). Voegen we hieraan toe dat de Kruisvinding waarschijnlijk naar een verloren (Eyckiaans ?) werk werd geschilderd.

Uit deze opsomming blijkt duidelijk dat hand G zijn voorbeelden put uit het werk van de groep Van Eyck en dat zijn werk niet meer vóór de jaren 1430-1440 kan gedateerd worden. Uit deze resultaten volgt verder dat de miniaturist niet kan vereenzelvigd worden met Hubert of Jan Van Eyck. Voor de eerste geldt in het bijzonder een chronologisch aspect: hij was reeds in 1426 overleden; wat de

tweede betreft kan men er op wijzen dat het gebrek aan originaliteit van de verluchter niet strookt met de geniale oorspronkelijkheid waarvan het werk van de genoemde Vlaamse Primitief getuigt. Ten slotte willen we herhalen dat het ongetwijfeld als een belangrijke vaststelling mag gelden dat hand G het werk van Jan Van Eyck en van zijn navolgers kent, er toegang toe heeft en kon gebruik maken van een motievenschat met Eyckiaanse inslag.

§ 2. HAND H.

In de kunsthistorische literatuur over het Turijns-Milanees getijdenboek werd wel eens de mening geopperd dat enkele miniaturen van hand H gekopieerd werden op (thans verloren ?) schilderijen. In
I dit verband vermeldt men de Doodstrijd van Christus in de tuin van
28 Getsemani (nr. 75, tafereel)(1) en het Paradijsproces (nr. 49, tafereel)(2). Vermits deze veronderstelde panelen verdwenen zijn is elke vergelijking onmogelijk en gaan we op dit laatste geval niet verder in. Uitsluitend aan de Getsemanivoorstelling zal verder aandacht worden besteed. Vooraleer hierover te handelen verdient het de voorkeur eerst dieper in te gaan op een vergelijking die een grotere evidentie bezit. We bedoelen het onderzoek van de Kruisigingsminiatuur (nr. 77) en de Calvarie uit de Ca'd'Oro te Venetië.

---

(1) E. PANOFSKY, Early..., p.235. - L. BALDASS, o.c., p.30-32 en 283: naar een verloren werk van Jan Van Eyck, ca. 1430.

(2) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.210: kopie mogelijk naar een groot schilderij.

A. DE KRUISIGINGSMINIATUUR EN DE CALVARIE UIT DE CA'd'ORO TE VENETIE.

Men heeft, zoals reeds gezegd (Art. I, 2), vastgesteld dat in
150-III de Kruisigingsminiatuur de Gekruisigde en de achtergrond van het ge-
beuren identiek zijn met een andere verluchting uit hetzelfde hand-
151 schrift, nl. de Lanssteek (nr. 56, hand K).

De eerstgenoemde miniatuur heeft heel wat gemeen met een ander
152-VI werk dat bewaard wordt in de Galleria Franchetti van de Ca'd'Oro te Venetië. Men treft in dit laatste hetzelfde berglandschap aan, alsmede een stadsbeeld dat zeer gelijkend is. Wel komen er op dit paneel meer huizen voor en werd op de miniatuur het grote bouwwerk links - de tempel van Salomon - vervangen door een monumentale stadstoren met dezelfde vorm als degene die ook rechts op dit schilderij te zien is. De figuren van het tweede plan zijn dezelfde doch men treft er enkele meer aan op het geschilderd paneel. Christus, Maria en Sint-Jan zijn nagenoeg identiek. Op het lichaam van de Gekruisigde loopt in het schilderij het bloed niet meer langs de armen, wat wel het geval is op de miniatuur. De Heiland heeft er een stralennimbus die ontbreekt op de verluchting. Het opschrift op het kruis is in beide gevallen verschillend. Ondanks deze verschillen zal echter niemand ontkennen dat de overeenkomsten zeer diepgaand zijn.

Over het paneel uit de Ca'd'Oro houden de kunstgeleerden er fel uiteenlopende meningen op na. Volgens de enen gaat het om een werk van Hubert Van Eyck, van ca. 1417-1420 (1). Anderen bestempelen het eenvoudig als Eyckiaans en vermoeden dat het herkomstig is uit het atelier van Jan of uit dit van een meester uit zijn omge-

---

(1) J.G. VAN GELDER, "Fiamminghi e Italia" at Bruges, Venice and Rome, in The Burlington Magazine, dl. XCIII, 1951, p.324-325.

ving (1).

Een derde groep beschouwt het als een oude kopie naar een verloren origineel dat rond 1425-1430 in de omgeving van Van Eyck ontstond (2). Het ziet er naar uit dat deze laatste groep het bij het rechte eind heeft. Vooral de Gekruisigde op het paneel wijkt af van het Eyckiaanse Christustype: het bovenlichaam is sterk ontwikkeld en doet denken aan Kruisbeelden van rond 1500 (3).
Het schilderij werd blijkbaar nog op een ander punt gewijzigd: op het paneel bemerkt men links een groot vierkant bouwwerk - zoals gezegd is hier de tempel van Jeruzalem bedoeld - met een zeer streng, vlak en lineair uitzicht en een bolvormige torenbekroning; zulk gebouw hoort evenmin thuis in de kunst van Van Eyck. Het gaat hier om een verandering van de kopiërende schilder: het oorspronkelijke, veelhoekige tempelgebouw werd verschoven en als een toren op de stadsmuur geplaatst. Op de plaats van de oorspronkelijke tempel zette hij een nieuw gebouw neer van eigen vinding. Voor het overige werd naar alle waarschijnlijkheid zeer nauwkeurig het originele werk nagebootst. Wat de twee wijzigingen betreft die hier ter sprake kwamen, nl. het veranderen van het Christuslichaam en de tempel, schijnt de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek dichter bij het

---

(1) G. FOGOLARI, Regia Galleria Giorgio Franchetti alla Ca'd'Oro di Venezia, Rome, (1937), p.14; C.L. RAGGHIANTI, Catalogo della Mostra d'Arte Fiamminga e Olandese, Florence, 1948.-E. RENDERS, Jean van Eyck..., o.c., p.86, pl. XXIV.

(2) L. BALDASS, o.c., p.32. - Status quaestionis: L. BALDASS, o.c., p.282, nr. 34; R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.89, nr. 8.

(3) Vergelijk met de Calvaries van Gerard David in het Palazzo bianco, Genua (afb. M.J. FRIEDLAENDER, Die altniederländische Malerei, dl. VI, Leiden, 1934, pl. LXXXVIII; Bob Jones University, Greenville, acc. nr. 75, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) De Eeuw der Vlaamse Primitieven, Brugge, 1960, p.156, nr. 61).

Eyckiaanse prototype en ook beter bij de geest van Van Eyck aan te sluiten (1).

Wat de Eyckiaanse sfeer betreft kan gewezen worden op zekere
154 overeenkomsten van dit paneel met de Calvarie bewaard te Berlijn (2), een werk dat eveneens in de omgeving van Van Eyck zou ontstaan zijn. De lijdende Christus op de miniatuur staat zeer dicht bij de Gekruisigde te Berlijn. De houding der handen van Sint-Jan op de verluchting en op het paneel uit Venetië is identiek met die van de H. Maagd (in spiegelbeeld) op het Berlijnse schilderij. Ook de gelaatsuitdrukking van Maria en Johannes is in alle gevallen dezelfde.

Het bloed dat op de miniatuur overvloedig neerdruppelt van de ellebogen, neersijpelt van lendendoek en rechterdij van Christus is eveneens opvallend. Dit detail is opnieuw gemeenschappelijk in de miniatuur en in het Berlijnse tafereel. Het ontbreekt op de kopie te Venetië. Zeer waarschijnlijk was het ook aanwezig op het oorspronkelijk tafereel waarop het Venetiaanse werk werd nagebootst. De miniaturist in het Turijns-Milanees getijdenboek heeft echter het fenomeen op een onbeholpen wijze weergegeven: het bloed schijnt niet van de ellebogen neer te sijpelen doch springt terzijde weg. Het prototype van laatstgenoemd paneel en het werk van Berlijn zijn evenwel niet van dezelfde hand. Opmerkenswaard is tevens dat Magdalena op de Kruisiging van Venetië dezelfde kledij draagt als op een andere
220 Calvarie (linkerluik van een diptiek), bewaard te New York en die eveneens tot het Eyckiaanse oeuvre behoort (3). Merken we ten slotte op dat de Christusfiguur op laatstgenoemd luik doet denken aan die

---

(1) Zie zelfde idee bij L. BALDASS, o.c., p.32.

(2) Ehem. Staatliche Museen, Gemäldegalerie.

(3) The Metropolitan Museum of Art.

op de miniatuur in het horarium. Vooral de weergave van het doorschijnende perizonium is in beide gevallen kenschetsend.

Het prototype van de Kruisiging uit de Ca'd'Oro bezit ongetwijfeld karakteristieken die sterk aan Jan Van Eyck herinneren. Talrijke afwijkende elementen doen echter veronderstellen dat men hier meer waarschijnlijk met een produkt te doen heeft dat in zijn omgeving te Brugge ontstaan is. Over dit origineel schilderij is hoegenaamd niets bekend. Het schijnt alleszins in Vlaanderen of in de Nederlanden aanwezig geweest te zijn tot ca. 1500, het ogenblik waarop het exemplaar van de Ca'd'Oro vervaardigd werd. Laat ons even dieper ingaan op de geschiedenis van het besproken tafereel en van zijn verondersteld prototype.

Dit laatste dient gesitueerd in de periode ca. 1430-1440 en wel op grond van volgende beschouwingen. Maria-Magdalena verheft de ineengestrengelde handen in een gebaar van wanhoop boven het hoofd, een uitdrukking van smart die ontleend is aan de Italiaanse kunst en bij ons voorkomt tot ca. 1440. Men treft hetzelfde gebaar aan in de kleine diptiek met de voorstelling van de Passie en het Laatste Oordeel in het Metropolitan Museum te New York dat reeds boven ter sprake kwam. Ook de kledij is zeer typerend voor die periode. De mannelijke figuren in de groep rechts dragen een wambuis met verticale plooien op de rug. De mouwen vormen een overgang tussen de zakmouw van het begin van de XVe eeuw en de rechte mouwen van omstreeks 1450. Boorden in bont komen voor aan de polsen en aan de kraag die op de rug is uitgesneden in V-vorm en een stuk van het hemd zichtbaar laat. Het feit dat de schouders nog niet artificieel zijn verhoogd en de plooivorming in het wambuis parallel en niet waaiervormig is, duidt er op dat we hier nog vóór het einde van het vijfde

decennium van de XVe eeuw staan (1). Hetzelfde kan nog gezegd worden van het harnas dat gedragen wordt door een van de krijgers. Het metalen rokje bestaat uit horizontale banden en het borstpantser is voorzien van een opstaande metalen kraag. Deze gegevens horen thuis in de jaren dertig van de genoemde eeuw (2).

Over het origineel is verder weinig bekend. Zoals gezegd was het in Vlaanderen tot ca. 1500 wanneer de bewaarde kopie werd vervaardigd. Ofschoon thans in Italië, blijkt deze inderdaad in Vlaanderen te zijn ontstaan: hierop wijst de gebruikte houtsoort, nl. eik (3). Wanneer dit schilderij in Italië terecht kwam is niet bekend. Het was er waarschijnlijk reeds bij de aanvang van de XVIe
153 eeuw. Er bestaat een kopie van, onafgewerkt en beschadigd, eveneens geschilderd op paneel en thans bewaard in het Museo Civico te Padua (4). Deze is geschilderd, zoals gebruikelijk in Italië, op inheems populierenhout (5). Ze dateert uit het begin van de XVIe eeuw en wordt toegeschreven aan de Italiaanse schilder Giolfino (6). Het schijnt

---

(1) Vergelijk F.W.S. VAN THIENEN, Acht eeuwen kostuum, Hilversum-Antwerpen, 1967, p.41. - M. DAVENPORT, The Book of Costume, New York, 1948, nr. 821.

(2) Vergelijk F. GORISSEN, Ein illuminiertes Kölner Gebetbuch aus der Mitte des 15. Jahrhunderts (Londen, Brit. Mus., Egerton 859), in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXX, 1968, p.174-175.

(3) Dit materiaal wordt in de Italiaanse schilderkunst zelden gebruikt (cfr. J. MARETTE, Connaissance des primitifs par l'étude du bois, Parijs, 1961, p.55, 65-66 en 75: vóór de XVe eeuw is in Padua geen enkel schilderij op eik bekend, in Venetië één exemplaar op 37 panelen).

(4) Gepubliceerd door F. SCHOTTMUELLER, Eine verschollene Kreuztragung von Jan Van Eyck, in JKPK, dl. XXIII, 1902, p.33-35. - Het paneel kwam aan het museum door een legaat van A. Guglielmi uit Padua.

(5) F. SCHOTTMUELLER, art. cit., p.33.

(6) IDEM, art. cit., p.34.

dus in Italië en mogelijk te Padua zelf ontstaan te zijn. Vermits nu het tafereel van de Ca'd'Oro in recente tijd (ca. 1895) te Padua verworven werd (1), zouden we dus mogen aanvaarden dat dit laatste bij de aanvang van de XVIe eeuw reeds in deze stad aanwezig was op het ogenblik dat de tweede, onvoltooide kopie werd begonnen (2). Wat de afmetingen van de twee besproken panelen betreft bestaat er geen merkbaar verschil (3).

Niet iedereen deelt de zoëven uiteengezette pedigree. Volgens E. Panofsky moet de oorspronkelijke Calvarie reeds ca. 1430 in Italië aanwezig geweest zijn. Hij baseert zijn mening op het feit dat de achtergrond van deze Kruisiging werd overgenomen door de schilder Masolino da Panicale, ca. 1428-1435 (4) verwezenlijkt op de wanden van het Baptisterium van Castiglione d'Olona. Panofsky beroept zich hier op een onderzoek van G. Vitzthum die het fresco in kwestie publiceerde (5). We betwijfelen wel ten stelligste dat het hier om een ontlening gaat aan de Venetiaanse Kruisiging. De bedoelde achtergrond vertoont de opeenvolging van huizen en monumentale ge-

---

(1) E. von BODENHAUSEN, Aus der Werkstätte des Huberts Van Eyck, in JKPK, dl. XXVI, 1905, p.111.

(2) Het paneel van Padua vertoont enkele varianten: minder figuren dalen af naar de stad; rond Christus' hoofd zijn geen stralen aangebracht; de tekstplaat onder het kruis geeft enkel de tekst INRI, i.pl.v. een Latijns, Hebreeuws en Grieks opschrift; de kleuren verschillen; een been achter de voet van het kruis ontbreekt.

(3) Exemplaar uit de Ca'd'Oro: 44 1/2 x 29 1/2 cm.; exemplaar uit Padua: 45 x 30 cm.

(4) E. PANOFSKY, Early..., p.235.

(5) G. VITZTHUM, Ein Stadtbild im Baptisterium von Castiglione d'Olona, - Festschrift zum 60. Geburtstag von Paul Clemen, Düsseldorf, 1926, p.401-411 en afb. 1.

bouwen, maar nergens ontdekt men er een dat overeenkomt met het Venetiaanse tafereel. We hebben eerder de indruk dat het hier gaat om een Italiaans type van stadsvoorstelling waarvan in het schiereiland oudere voorbeelden voorkomen (1). Het fresco is in dit opzicht duidelijk afhankelijk van een in Italië inheemse traditie (2).

R. Longhi en andere auteurs (3) meenden nog een geheel andere navolging te kunnen aanwijzen van het Venetiaanse Calvarietafereel, nl. in een Kruisiging van de hand van de Venetiaanse schilder Nicola di Maestro Antonio in de Galleria dell'Accademia te Venetië (ca. 1460).

---

(1) Vergelijk G.P. DE ROSSI, Piante Iconografiche e Prospettiche di Roma, anteriori al Secolo XVI, Publicate della Direzione Centrale dell' Imperiale Instituto Archeologico Germanico in Roma, Roma, 1879, passim. - Cfr. ook G. VITZTHUM, art. cit., voorbeelden p.409, voetnoot 5 en afb. 2.

(2) Het verdient enige opmerking dat de stad in de achtergrond van het paneel in de Ca'd'Oro en op de miniatuur geen echte Vlaamse bouwwerken vertoont. Ze doen echter, zoals blijkt uit de stadsmuur (opvallend is de voorbouw aan de stadspoort, barbacane genoemd, een vooruitgeschoven werk ter verdediging van een poort) met zijn torens en met de huizen met licht hellende daken, Zuiders aan. De bedoeling hiervan is niet duidelijk. Heeft de kunstenaar met deze Zuiderse vormen eenvoudig een vreemde stad, in casu Jerusalem willen weergeven ? Men kan uit dit verschijnsel in geen geval besluiten dat het verloren prototype in Italië is ontstaan. - Vergelijk AINAUD DE LASARTE, La Flandre et l'indumentation hispano-mauresque, - Miscellanea Prof. Dr. D. Roggen, Antwerpen, 1957, p.1-7, bij de bespreking van een Kruisiging (midden XVe eeuw) in de verzameling de Henschel (New York). In dat werk wordt een Eyckiaanse stijl herkend, doch op basis van de architektuur van een stad op de achtergrond wordt gewezen op de samenhang met de steden van het Middellandse Zeegebied (Spanje of Italië).

(3) R. LONGHI, Calepino Veneziano, VI, Gli Inizi di Nicola di Maestro Antonio da Ancona, in Arte Veneta, dl. I, 1947, p.185 e.v. - Nagevolgd door R. M. TOVELL, o.c., p.85; E. PANOFSKY, Early..., p.471, voetnoot 75; R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.89, nr. 8. - G. MOSCHINI MARCONI, Galleria dell'Accademia di Venezia. Opere d'Arte dei Secoli XIV e XV, (Rome, 1955), p.150, nr. 165, met afb.

Maar ook deze gelijkenis is verre van overtuigend. Het paneel in kwestie is volkomen Italiaans van opvatting en de voorstelling verschilt fel van het Venetiaanse tafereel. Er zijn thans drie kruisen in plaats van één; Maria en Sint-Jan staan op verdere afstand van de Gekruisigde en houden de handen geheel anders. Dat het landschap zou verwijzen naar een Eyckiaans voorbeeld is volkomen uit de lucht gegrepen. Compositie en vlakvulling zijn volkomen anders. Het stadsbeeld is in tegenstelling met wat het geval is in Venetië, niet links doch rechts van het Kruis geplaatst. Het is ook totaal anders van structuur. De wolken zijn hoegenaamd niet Vlaams, noch Eyckiaans doch Italiaans van opvatting en sluiten, zoals trouwens het gehele landschap, meer aan bij de visie van Mantegna. Geen enkel argument staat dus de hoger uiteengezette bewering dat de oorspronkelijke Calvarie, waarnaar de kopie uit de Ca'd'Oro geschilderd werd, tot ca. 1500 in Vlaanderen aanwezig was, in de weg.

Nemen we thans de draad van ons betoog opnieuw op. Op het ogenblik dat hand H de miniatuur uitvoerde was er in Vlaanderen een Eyckiaans paneel aanwezig met de voorstelling van de Kruisiging en waarop deze miniaturist zich blijkbaar geïnspireerd heeft. Van dit oorspronkelijk paneel ontstond op het einde van de XVe eeuw nog een kopie die lange tijd in Padua geweest is en in de XIXe eeuw naar Venetië is overgebracht. Het paneel dat thans te Padua bewaard wordt, is duidelijk nagebootst op het Venetiaanse exemplaar en kan hier verder buiten beschouwing gelaten worden.

De schilder van het exemplaar uit de Ca'd'Oro heeft blijkbaar niet gewerkt naar de verluchting in het Turijns-Milanees getijdenboek. Dit wordt bevestigd door de volgende vaststellingen. Het geschilderd paneel is rijker aan beeldmateriaal en ook meer gedetail-

leerd (1). De wenende en klagende vrouwen zijn talrijker op het paneel dan op de miniatuur (7 tegen 4). De miniaturist heeft in zijn stadsbeeld de bomen achterwege gelaten. Hij heeft de voorstelling aan de rechterzijde afgesneden op een zeer onlogische wijze: van twee personen die met elkaar in gesprek zijn op het paneel, is de rechtse in de miniatuur weggelaten (2). De Calvarie in de Ca'd'Oro gaat dus in geen geval terug op de verluchte bladzijde, maar wel op een verloren origineel waarvan ook de miniaturist in het Turijns-Milanees horarium afhankelijk is, en dit wordt trouwens door de meeste vorsers aanvaard (3). Er dient nog op gewezen dat de miniatuur en het schilderij van Venetië zeer goed overeenstemmen op het punt van kleuren en koloriet. De miniaturist had blijkbaar het geschilderde paneel voor ogen en geen ongekleurde ateliertekening die óf een voorstudie, óf een natekening zou zijn van het verdwenen prototype. Wijzen we ten slotte nog op een detail. Zoals vermeld, werd een der ruiters die op het paneel met een andere in gesprek is, in de miniatuur achterwege gelaten. Hierdoor ontstond een gedeeltelijke leemte die door de miniaturist echter werd aangevuld: de kop van een paard dat op het schilderij verborgen was door de ruiter die op de verluchting zou weggelaten worden, werd door de miniaturist toegevoegd. Hieruit blijkt dat hand H ongetwijfeld een stilistische bekommernis bezat. Na G wordt hij trouwens door de kunstgeleerden als de beste meester aangezien.

---

(1) Het valt evenwel op dat, in tegenstelling tot het schilderij, in de stadspoort op de miniatuur schietgaten werden aangebracht. - Zie hierover verder J.G. VAN GELDER, art. cit., p.324 e.v.

(2) Het is duidelijk dat deze afsnijding abnormaal is. Het motief waarbij twee ruiters met elkaar in gesprek zijn, komt nog voor in de kunst (cfr. L. FISCHEL, Die "Grosse Schlacht". Analyse eines Kupferstichs, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXI, 1959, p.163).

(3) L. BALDASS, o.c., p.32.

SCHEMA VAN DE AFHANKELIJKHEDEN.

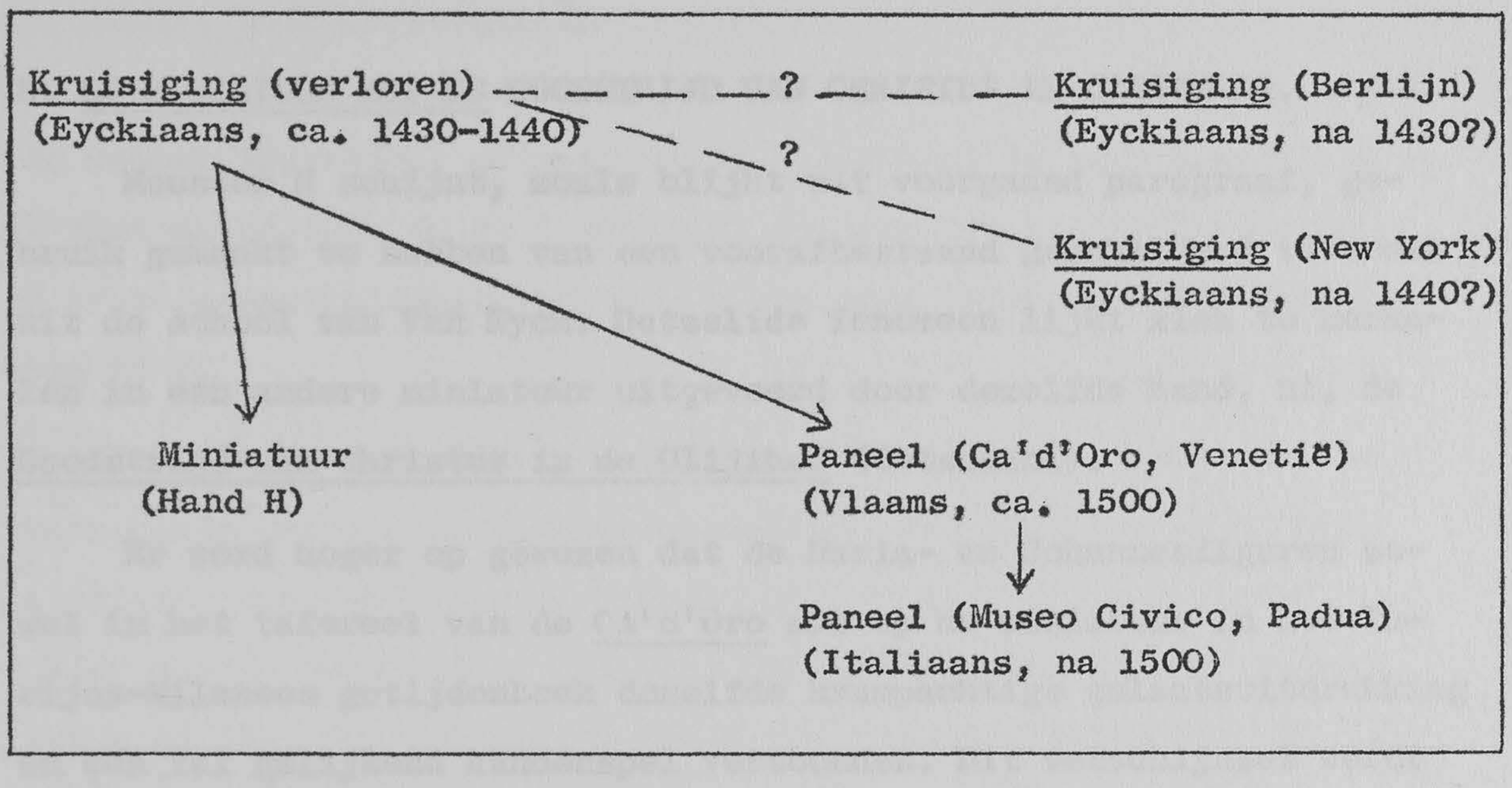

Samenvattend kunnen we als volgt besluiten. Hand H inspireerde zich op een geschilderd tafereel van de Kruisiging dat ca. 1430-1440 vervaardigd werd in de Zuidelijke Nederlanden in de omgeving van Jan Van Eyck. Gelet op het feit dat deze schilder in die periode te Brugge woonachtig was, is het niet uitgesloten dat het in die stad het licht heeft gezien. De stilistische overeenkomsten van de miniatuur en het paneel uit Venetië met twee andere schilderijen uit de kring van Van Eyck, nl. de Calvarie van Berlijn en die uit New York, bevestigen zowel de late datering als de inschakeling in een Eyckiaanse entourage. Het verloren prototype schijnt tot ca. 1500 in de Nederlanden gebleven te zijn. Het moet er een zekere vermaardheid gekend hebben want het heeft op het einde van de eeuw aanleiding gegeven tot het ontstaan van de kopie die thans in de Ca'd'Oro te Venetië berust. Het is derhalve niet verwonderlijk dat het ook de miniaturisten geïnspireerd heeft en ondermeer meester H. Hieruit

volgt dat het werk van deze miniaturist niet vroeger kan gesitueerd worden dan in de jaren 1430-1440.

B. DE MINIATUUR MET DE DOODSTRIJD VAN CHRISTUS IN GETSEMANI.

Meester H schijnt, zoals blijkt uit voorgaand paragraaf, gebruik gemaakt te hebben van een voorafbestaand geschilderd tafereel uit de school van Van Eyck. Datzelfde fenomeen lijkt zich te herhalen in een andere miniatuur uitgevoerd door dezelfde hand, nl. de
I Doodstrijd van Christus in de Olijfhof (Getsemani).

Er werd hoger op gewezen dat de Maria- en Johannesfiguren zowel in het tafereel van de Ca'd'Oro als op de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek dezelfde krampachtige gelaatsuitdrukking en een fel gelijkend handenspel vertoonden. Dit verschijnsel wordt ook aangetroffen in de Olijfbergminiatuur. De apostelen, al zijn ze slapend voorgesteld, vertonen een sterk gespannen gelaatsuitdrukking. Een ander typerend verschijnsel is de weergave van de handen en vooral van de vingers. Men bemerkt dit best bij de slapende Johannes. Het laatste kootje der vingers is ongewoon lang en op een onnatuurlijke wijze in een rechte hoek geplooid. Dit zonderling verschijnsel treft men ook aan op het paneel van de Ca'd'Oro, maar ditmaal in de weergave van de vingers van de H. Maagd (1). Een ander punt dat opvalt in de miniatuur is de behandeling van het haar van de H. Petrus. Dit laatste is weergegeven zoals in de beeldhouwkunst. De fel gefriseerde haarlokken en het voorkomen van krullen in schavelingvorm doen denken aan de haartooi van Sint-Jan-de-Evangelist op de buitenzijde van het Lam Gods te Gent of van die van de engel

---

(1) Vergelijk ook de handen van de Belijders op het centrale paneel van het Lam Gods.

Gabriël in de Boodschap van de Collectie Thyssen te Lugano. In deze laatste twee werken gaat het om grisailles en om de voorstelling van stenen beeldhouwwerk. In de miniatuur doet deze behandeling enigszins vreemd aan. Nu is het ook treffend dat men dit fenomeen, alhoewel een weinig minder uitgesproken, terugvindt in de uitbeelding van de Sint-Jansfiguur op de Kruisiging te Venetië. Ze komt ook voor op de Kruisigingsminiatuur van hand H waarover in vorig artikel gehandeld werd.

Er werd reeds hoger op gewezen dat sommige kunstgeleerden van mening zijn dat aan de Getsemaniminiatuur eveneens een schilderij en wel van Jan Van Eyck ten grondslag ligt (1). J. Bruyn betwijfelt echter dat de naam van de genoemde Vlaamse Primitief hier op zijn plaats is (2). Waarschijnlijk heeft deze kunstgeleerde het bij het rechte eind. Het origineel van Christus in Getsemani moet immers bepaalde stilistische gelijkenissen vertoond hebben met dat ander prototype waarop de Kruisiging van de Ca'd'Oro en de overeenkomstige miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek werden nagebootst. Zeer waarschijnlijk ging het hier om het werk van eenzelfde schilder, gevormd en opgegroeid in de Eyckiaanse atmosfeer.

Onderlijnen we hierbij nog een ander eigenaardig fenomeen: de onderlinge overeenkomsten welke we ontdekten in de miniatuur met de Kruisiging en de Getsemaniscène - beide werk van meester H - komen niet meer in dezelfde mate terug in de andere door deze meester (H)

28 - 44 uitgevoerde verluchtingen (God de Vader, nr. 49 en de Bewening, nr. 66). Weliswaar hebben enkele figuren op deze miniaturen nog in

---

(1) E. PANOFSKY, Early..., p.235. - L. BALDASS, o.c., p.30-32 en 283.

(2) J. BRUYN, o.c., p.98, voetnoot 1.

zekere zin een gespannen gelaatsuitdrukking doch de karakteristieke haardracht in schavelingvorm en de opmerkelijke houding van handen en vingers zoals bij Christus in Getsemani en de Calvarie ontbreken. De verwantschap schijnt er op te wijzen dat H zich inderdaad in de twee bewuste gevallen inspireerde op twee geschilderde prototypes die zeer waarschijnlijk het werk waren van een en dezelfde meester: een Kruisigingstafereel waarvan het bestaan bewezen wordt door een laat-XVe eeuwse kopie (Ca'd'Oro te Venetië) en een Doodstrijd van Christus waarover ons geen verder gegevens bekend zijn.

De reeds genoemde J. Bruyn is van oordeel dat de miniatuur in kwestie - evenals die met de Calvarie - van dezelfde hand zou kunnen
154 zijn als het paneel met de Kruisiging van Berlijn (1).
Evenmin als Bruyn zelf willen we ons hierover definitief uitspreken. Het lijkt voorlopig alleszins voorzichtiger in de Meester van de Berlijnse Calvarie evenals in de kunstenaar die het prototype schilderde van de Kruisiging te Venetië, én in hand H drie verschillende persoonlijkheden te herkennen. Vast staat echter dat ze alle drie in een Eyckiaanse omgeving thuishoren, elkaars werk kennen of gebruik maken van eenzelfde motievenschat. In deze groep zou men ook melding kunnen maken van een vierde meester, door Bruyn als de Meester van de grijnzende Johannes gekenmerkt en waaraan hij het kleine tweeluik met een grisailleschildering van Sint-Jan-de-Doper en de H. Maagd uit het Louvre (2) toeschrijft.
Kenschetsend op dit paneel is de grijnzende uitdrukking van de Doper die in zekere mate verwant is met figuren in de hoger behandelde wer-

---

(1) IDEM, o.c., p.98.

(2) Afb. E. MICHEL, Musée national du Louvre. Catalogue des peintures du moyen âge, de la renaissance et des temps modernes. Peintres flamandes du XVe et du XVIe siècle, dl. II, Parijs, 1953, afb. 40.

ken en het fel gefriseerde hoofdhaar van de genoemde heilige dat men terugvindt bij de slapende Sint-Pieter op de miniatuur met de Getsemanivoorstelling (1).

224 Wellicht mag hier een reeks tekeningen in het verder onderzoek be-
225
226 trokken worden, bewaard in de Albertina te Wenen. Ze stellen de twaalf apostelen voor en worden aangezien als kopieën van tekeningen uit de omgeving van Van Eyck, die ca. 1430-1434 zouden ontstaan zijn (2). Wanneer men deze tekeningen vergelijkt met het Gebed van Christus in de tuin van Getsemani, bemerkt men enige gelijkenis in de wijze waarop het gefriseerde haar is weergegeven, in de gedrongen figuren, in het zware drapé van de kledij en in de krampachtige gelaatsuitdrukkingen.

De werkwijze van miniaturist H die, we willen het graag aanvaarden, stilistisch de mindere is van G, vertoont dus wel een zekere gelijkenis met deze laatste. Ze gaan beide terug op belangrijk schilderwerk dat ontstond of voltooid werd in de periode 1430-1440 en dat uitgevoerd werd door Jan Van Eyck of behoort tot de onmiddellijke Eyckiaanse invloedssfeer. Beide miniaturisten werkten gelijktijdig in hetzelfde centrum, en waarschijnlijk in hetzelfde atelier en hun verluchtingsarbeid kan niet vóór 1430-1440 geplaatst worden.

---

(1) J. BRUYN, o.c., p.93 e.v.

(2) Status quaestionis over deze tekeningen: L. BALDASS, o.c., p.284, nrs. 37-48.

§ 3. HAND I. - DE MINIATUUR MET SINT-THOMAS VAN AQUINO EN HET PANEEL MET SINT-HIERONYMUS IN ZIJN WERKKAMER (INSTITUTE OF ARTS, DETROIT).

Verscheidene kunstgeleerden zijn tot de vaststelling gekomen dat meer dan één miniatuur van hand I waarschijnlijk afhankelijk is of gekopieerd werd naar een schilderij dat thans verloren is. Dit zou het geval zijn met de Piëta (nr. 66)(1), met de Zegenende God (nr. 42)(2) en met Christus in een portiek (nr. 62). Wat dit laatste geval betreft werd er reeds bij de iconografische bespreking op gewezen (3) dat er verwantschap bestaat met de Salvator mundi van de Meester van 1499, bewaard in het Museum voor Schone Kunsten te Antwerpen. Er werd hoger tevens de aandacht op gevestigd dat volgens sommige geleerden het paneeltje met de Salvator een kopie zou zijn van een verdwenen werk van Van Eyck.

In de aangehaalde gevallen steunen de kunsthistorici voor hun beweringen weer op indicaties van stilistische aard. De vermelde miniaturen worden dan ook opzij gezet voor de behandeling van een andere verluchte bladzijde waarmee thans bewaarde panelen in verband kunnen worden gebracht.

De miniatuur die in het Turijns-Milanees getijdenboek het gebed

---

(1) E. PANOFSKY, Early..., p.235: Eyckiaans-Flemallesk; L. BALDASS, o.c., p.33, voetnoot 1: naar Jan Van Eyck, ca. 1430. - Cfr. ook J. BRUYN, o.c., p.117; J. MARROW, (Boekbespreking) Heures de Turin. Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, intro. P. DURRIEU, Parijs, 1902, in The Art Bulletin, dl. L, 1968, p.208.

(2) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.120: kopie mogelijk naar een groot schilderij.

(3) Hoofdstuk II, Art. II, Iconografische beschrijving der miniaturen, nr. 62.

van Sint-Thomas illustreert (nr. 41) is duidelijk verwant met het schilderij van Sint-Hieronymus, bewaard te Detroit (Mich.) en toegeschreven aan Van Eyck of Petrus Christus. Niet alleen gaat het hier om twee geleerde doctores die studerend in hun werkkamer of cel zijn voorgesteld, doch bovendien is het uiterst merkwaardig dat de gehele compositie alsmede talrijke details op beide kunstwerken identiek zijn. Dit geldt in het bijzonder voor de inrichting van de kamer en de plaatsing der voorwerpen, verder voor de zetel met de architecturale rugversiering, de achterwand van de kamer met gordijn en boekenrek waarin ordeloos opgestapelde boeken en een astrolabium liggen, de schrijftafel met lezenaar, zandloper, zanddoos, schrijfgerief en een toegevouwen briefje waarop een adres zichtbaar is. In tegenstelling tot het paneel staat op de miniatuur het houten zijdeurtje van een kast onder de schrijftafel open, doch in beide gevallen is het versierd met een opengewerkte roos. Het is tenslotte van bijzonder belang vast te stellen dat zelfs de kleuren op de miniatuur, die weliswaar in 1904 vernietigd werd doch die tevoren door P. Durrieu opgetekend waren (1) identiek zijn met die op het paneel: een blauw gordijn, een groen tafelkleed en grijze wanden. Men mag hier werkelijk spreken van een diepgaande overeenkomst met een Eyckiaans werk.

Ofschoon op de beide taferelen de doctor aan zijn werktafel dezelfde plaats inneemt, en nagenoeg in dezelfde houding is weergegeven, toch is begrijpelijkerwijze telkens een andere figuur bedoeld: op het schilderij gaat het om de H. Hieronymus in rood kardinaalsgewaad en lezend voorgesteld; zijn attribuut, de leeuw, ligt aan zijn voeten. De miniatuur toont de schrijvende Sint-Thomas in het ordekleed der Dominikanen. In verband met zijn persoon werd ten op-

---

(1) Très Belles Heures..., p.110, nr. 41.

zichte van het paneel boven de werktafel een gekruisigde Christus toegevoegd en een banderol met de woorden die volgens de legende Christus bij zijn verschijning aan Thomas zou gesproken hebben: Thoma, omnia bene scripsisti de me.

Wat de figuur van Sint-Thomas betreft bestaat er een opvallende gelijkenis met een ander werk uit de groep Van Eyck.

J. Marrow wees er immers op dat de Dominikaanse heilige op merkwaar-
157a dige wijze overeenkomt met de hoofdfiguur in de Stigmatisatie van Sint-Franciscus (1).

Inderdaad zijn de beide hoofden identiek; vooral het haar en écuelle met de kale vlek vertonen een opvallende gelijkenis. Ook de plooienval van de kap is in beide gevallen duidelijk gelijkend. Vestigen we er reeds de aandacht op dat van de vermelde Stigmatisatie twee versies bestaan, respectievelijk bewaard te Turijn en te Philadelphia (2).

Benevens een ander formaat is er ook een licht verschil wat betreft
157b het hoofdhaar van Sint-Franciscus. Op het ene (Turijn) is de kruin van de heilige geschoren, op het andere (Philadelphia) evenwel niet (indien het hier tenminste geen overschildering of restauratie betreft). Het haar op de miniatuur komt duidelijk overeen met het exemplaar van Philadelphia.

Aan Marrows ontdekking kan een andere worden toegevoegd. Zoals men zich herinnert bracht de verluchter de legendarische verschijning van de gekruisigde Christus aan Thomas in beeld en wij herhalen dat deze Christusfiguur niet voorkomt op het paneel met de voorstelling van de H. Hieronymus. Nochtans heeft de miniaturist de Gekruisigde

---

(1) J. MARROW, art. cit., p.206.

(2) Galleria Sabauda, Turijn, 28 x 33 cm. - John G. Johnson Collection, Philadelphia, 12, 5 x 14,5 cm.

niet volgens eigen inspiratie uitgevoerd. Integendeel, kruis én Chris-
158 tus zijn weerom ontleend aan de Stigmatisatie van Sint-Franciscus (1). Men bemerkt volgende treffende punten van overeenkomst: de inclinatie van het kruis, de punt onderaan, het opschrift bovenaan het kruishout, het bloed dat over de rechtervoet van Christus op de kruisbalk vloeit, het haar dat in dunne strengen tot op de borst hangt. De zes vleugels, een iconografisch motief dat in verband staat met de Christus die aan Franciscus verschijnt (2), werden op de miniatuur begrijpelijkerwijze achterwege gelaten.

Voor de eerste maal heeft men in het Turijns-Milanees getijdenboek te doen met een miniatuur die gelijkenissen vertoont met twee verschillende Eyckiaanse werken. Om deze overeenkomsten naar waarde te schatten en te interpreteren is het nuttig enige inlichtingen in te winnen over de besproken panelen met de H. Hieronymus en de Stigmatisatie.

a) Sint-Hieronymus in zijn werkkamer.

Zoals meer voorkomt in de Eyckiaanse literatuur is de toeschrij-
156 ving van het kleine schilderij met Sint-Hieronymus in zijn werkkamer zeer omstreden. Volgens de enen gaat het om een werk van Petrus Christus, geschilderd in navolging van een thans verloren schilderij van Jan Van Eyck; anderen daarentegen menen dat men hier staat voor een schilderij van Van Eyck dat door Petrus Christus of door een andere

---

(1) Deze gelijkenis werd voor het eerst opgemerkt door W. BORNHEIM, Zur Entwicklung der Innenraumdarstellung in der niederländischen Malerei bis Jan Van Eyck, Keulen, 1940, p.58.

(2) J. JOERGENSEN, De H. Franciscus van Assisië, vertaald door S. VAN DE VELDE, Tielt, s.d., p.261.

leerling van de meester werd voltooid (1). Een laatste groep zag er een oorspronkelijk werk in van Jan Van Eyck (2). De voorstanders van deze laatste toeschrijving baseerden zich o.m. op het feit dat op het bestaande paneel het astrolabium tegen de achterwand oorspronkelijk meer naar rechts was geplaatst, zoals een cirkel die thans nog door-heen de verflagen zichtbaar is, duidelijk aantoont. Dit verschijnsel, evenals andere pentimenti, zouden er op wijzen dat het Detroitse schilderij het werk is van een zoekend, d.w.z. van een scheppend kunstenaar en niet van een kopiist, en dat het bijgevolg een origineel stuk is. Ook de tekst in zeer fijn schrift op de brief die op de schrijftafel van de heilige werd geschilderd, schijnt te wijzen op de hand van

---

(1) W.R. VALENTINER, Saint Jerome by Petrus Christus, in Bulletin of the Detroit Institute of Arts, dl. VI, 1924-1925, p.58-59; T. BORENIUS, A Petrus Christus for Detroit, in Apollo, dl. I, 1925, p.209; F. WINKLER, Neues von Hubert und Jan Van Eyck, - Festschrift für M.J. Friedlaender zum 60. Geburtstage, Leipzig, 1927, p.95; K. TOLNAY, Le Maître de Flémalle..., o.c., p.76; G. BAZIN, Petrus Christus et les rapports entre l'Italie et la Flandre au milieu du XVe siècle, in La revue des arts, dl. II, 1952, p.202-206; M.J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. I, p.104; E. PANOFSKY, Early..., p.189; IDEM, A Letter to Saint-Jerome. A Note on the Relationship between Petrus Christus and Jan Van Eyck, - Studies in Art and Literature for Bella da Costa Greene, Princeton, 1954, p.102-108.

(2) L. BALDASS, Die Niederländer des 15. und 16. Jahrhunderts auf der Ausstellung flämischer Kunst in Londen, 1927, in Belvedere, 1927, p.82; E.P. RICHARDSON, The Detroit "St. Jerome" by Jan Van Eyck, in The Art Quaterly, dl. XIX, 1956, p.227-234; IDEM, in Bulletin of the Detroit Institute of Arts, dl. XXXVI, 1956-57, p.2-4; L. BALDASS, o.c., p.25-26; C. PEMÁN Y PEMARTIN, Juan Van Eyck y la España, Cadiz, 1969, p.46-48. - Status quaestionis: (Tentoonstellingscatalogus) De Eeuw der Vlaamse Primitieven, Brugge, 1960, p.41-45, nr. 3; Flanders in the Fifteenth Century. Art and Civilization. Catalogue of the Exhibition Masterpieces of Flemish Art: Van Eyck to Bosch, Detroit (Mich.), 1960, p.69-72, nr. 5; R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.98-99, nr. 33.

een zeer vaardig schilder (1). Bovendien zou dank zij een recente restauratie het Eyckiaanse aspect van het paneel sterk verhoogd zijn (2).

De aanwezigheid van de datum 1442 die na een reiniging op het schilderij ontdekt werd, speelde echter in de kaart van de kunstgeleerden die het paneel als een kopie of als een later voltooid werk zagen: vermits Van Eyck reeds in 1441 gestorven was, leek men Sint-Hieronymus aan zijn oeuvre te moeten onttrekken. Nieuw onderzoek toonde weliswaar aan dat de datum een overschildering was doch de weerstand van de verf bewees in elk geval dat het ging om een zeer oude toevoeging (3). Dank zij deze belangrijke datum schijnen de hoger voorgestelde hypothesen aan kracht te winnen: ofwel is het paneel met de H. Hieronymus een schilderij van Van Eyck dat later werd voltooid, ofwel is het een oude kopie naar een verloren werk. Van beide veronderstellingen kan de eerste volgens de huidige stand van het onderzoek als de meest waarschijnlijke worden weerhouden (4).

In verband met de pedigree van dit schilderij beschikt men over volgende gegevens. Een inventaris uit 1492 van de verzameling van Lorenzo de' Medici vermeldt een paneel van Meester Jan van Brugge

---

(1) E. PANOFSKY, art. cit., p.108: de auteur wijst er op dat Petrus Christus alle teksten op kopies achterwege laat (zie zijn kopie van de diptiek met de Kruisiging en het Laatste Oordeel, bewaard in de Ehem. Staatliche Museen te Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie). - (Tentoonstellingscatalogus) Flanders in the Fifteenth Century..., o.c., p.69-72, nr. 5).

(2) E.P. RICHARDSON, The Detroit "St. Jerome"..., art. cit., p.227-234.

(3) Ibidem.

(4) R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.99, nr. 33; J. BRUYN, o.c., p.116.

dat de H. Hieronymus in zijn werkkamer uitbeeldt (1). Het mag waarschijnlijk met het te Detroit bewaarde werk vereenzelvigd worden (2). Dat dergelijke voorstelling in de XVe eeuw in Italië aanwezig was wordt bewezen door een fresco dat Ghirlandajo ca. 1480 in de Ognisantikerk te Florence schilderde en dat duidelijk voortgaat op de compositie van Detroit (3).

Dit laatste paneel schijnt dus vóór 1480 in een Italiaanse verzameling geprijkt te hebben en een ander gegeven schijnt er op te wijzen dat het schilderij nog vroeger naar genoemd land was overgebracht. Op een der luiken van een triptiek van Jan Van Eyck die in 1456 in het bezit was van Alfons V van Napels, komt eveneens een Sint-Hieronymus in zijn werkkamer voor (4). Het is niet uitgesloten dat dit paneel met dat uit de collectie de' Medici mag vereenzelvigd worden (5). Dat het schilderij dat thans te Detroit berust inderdaad

---

(1) "Una tavoletta di Fiandra suvi una San Girolamo a studio chon un armarietto di piu libri propettiva e uno lione a piede, opressa di maestro Giovanni di Brugia, cholorita a olio, in una guaina" (volgens L. BALDASS, o.c., p.276).

(2) (Tentoonstellingscatalogus) De Eeuw..., o.c., p.43.

(3) O.c., p.41-44; E. PANOFSKY, Early..., p.189. - Het astrolabium bevindt zich op de plaats die het uiteindelijk op het paneel gekregen heeft. Dit bewijst mogelijk dat deze muurschildering voortgaat op het schilderij van Detroit. - Over het werk van Ghirlandajo, zie J. MESNIL, L'influence flamande chez Dominico Ghirlandaio, in Revue de l'art ancien et moderne, dl. XXIX, 1911, p.65-70.

(4) BARTHOLOMEUS FACIUS, De viris illustribus, ed. L. MEHUS, Florence, 1745, p.46 beschrijft het als volgt: "Hieronymus viventi persimilis, bibliotheca mirae artis, quippe quae, si paulum ab ea discedas, videatur introrsus recedere, et totos libros pandere, quorum capita modo appropinquanti appareant"; (cfr. R. WEISS, Some Van Eyckian Illuminations from Italy, in The Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, dl. XVIII, 1955, p.319-321).

(5) L. BALDASS, o.c., p.85, nr. 56.

van de verzamelingen van Italiaanse mecenassen deel heeft uitgemaakt, wordt kracht bijgezet door het feit dat het bewaarde werk in recente tijden in Italië werd aangeworven (1).

E. Panofsky is de mening toegedaan dat het besproken schilderij zelfs in opdracht van een Italiaan door Jan Van Eyck werd begonnen, en wel om volgende reden. De kunstgeleerde was er in geslaagd de tekst op de brief op Hieronymus' werktafel te ontcijferen (2). Het bleek gericht te zijn aan een kardinaal. Om deze reden beschouwde Panofsky het tafereel als een bestelling van de Italiaan Nicola Albergati, sedert 1426 kardinaal en in 1431 te Brugge aanwezig (3). Deze interpretatie wordt echter niet algemeen aanvaard (4). Het is immers zeer waarschijnlijk dat het opschrift geen actuele betekenis heeft doch wel een iconografische: de brief kan immers gericht zijn aan de H. Hieronymus zelf die volgens de middeleeuwse traditie als kardinaal werd aangezien en uitgebeeld (5).

---

(1) E.P. RICHARDSON, The Detroit "St. Jerome"..., art. cit., p.227.

(2) "Reverendissimo in Christo Patri et Domino, domino Ieronimo, tituli sancte Crucis in Iherusalem presbytero cardinali" (E. PANOFSKY, art. cit., p.106).

(3) E. PANOFSKY, art. cit., p.106-108; IDEM, Early..., p.189. - In 1426 wordt Nicola Albergati door Paus Martinus V tot kardinaal benoemd en ontvangt hij de kerk van Santa Croce in Gerusalemme te Rome als titelkerk; in 1431 laat hij te Brugge zijn portret maken, mogelijk bij Jan Van Eyck (status quaestionis over dit portret bij R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.93, nr. 11). - Zie ook J. BRUYN, Twee kardinaalsportretten in het werk van Jan Van Eyck, - Album discipulorum aangeboden aan Professor Dr. J.G. Van Gelder, Utrecht, 1963, p.17-30.

(4) R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.99, nr. 33.

(5) Zie ander voorbeeld in THE WALTERS ART GALLERY, BALTIMORE, ms. 304, (Frans, ca. 1480), fol. 59, (afb. E. PANOFSKY, art. cit., afb. 50): ook hier is Sint-Augustinus afgebeeld wijl hij een brief schrijft: "Jheronimo presbytero Augustinus salutem"; onderwijl verschijnt de geest van de H. Hieronymus hem.

Panofsky is blijkbaar nochtans niet de overtuiging toegedaan dat Albergati het paneel naar Italië zou hebben meegenomen doch valt de opvatting bij van hen die de afwerking van het schilderij na Van Eycks dood voorstaan. Deze hypothese van de latere voltooiing (1442), ofschoon ze niet algemeen wordt aanvaard, stuit toch op de minste tegenstand en kan, zoals gezegd, voorlopig als de beste verklaring behouden blijven (1). In dit geval moet men besluiten dat dit schilderij nog op het einde van het leven van de grote Vlaamse Primitief in zijn atelier bewaard werd en zelfs het jaar na zijn dood (1441) steeds in de omgeving van die werkplaats aanwezig was.

De mogelijkheid dat de miniaturist uit het Turijns-Milanees getijdenboek het schilderij met Sint-Hieronymus rond 1442 kon kopiëren is dus in geen geval uitgesloten. Zolang men echter niet weet welk precies het aandeel is geweest van de kunstenaar die het werk in genoemd jaar voltooide, is het natuurlijk a priori niet onmogelijk dat de verluchter het onafgewerkte doch ongetwijfeld begonnen paneel vóór genoemde datum heeft nagebootst. Men kan zich echter wel afvragen of een onvoltooid werk tot kopiëren zou hebben aangezet. In ieder geval is het duidelijk dat de verluchter een schilderij en niet een teke-

---

(1) Indien het paneel in kwestie een kopie is, moeten er destijds twee exemplaren hebben bestaan. Van een tweede schilderij bestaat echter geen enkel spoor. Dat de Sint-Hieronymus van Detroit meditend leest in plaats van te schrijven, zoals de heilige op de miniatuur, pleit evenmin voor het bestaan van een thans verloren paneel waarop de Hieronymus schrijvend zou zijn afgebeeld, zoals werd beweerd door F. WINKLER, art. cit., p.96. De schrijfarbeid is immers een iconografisch motief bij Sint-Thomas, in verband met de woorden die Christus tot hem sprak: ... bene scripsisti... - Zie over de iconografie van de H. Hieronymus in zijn werkkamer: M. MEISS, French and Italian Variations on an Early Fifteenth-Century Theme: St. Jerome and his Study, - Essais en l'honneur de Jean Porcher. Etudes sur les manuscrits à peintures, in GBA, 6e reeks, dl. LXII, 1963, p.157.

ning voor ogen heeft gehad: de overeenkomst der kleuren staat hier borg voor.

In dit verband mag een opmerkelijk verschijnsel niet onvermeld blijven. Er bestaan nog andere kopieën van Sint-Hieronymus in zijn werkkamer in de miniatuurkunst. Een eerste maal duikt de voorstel-

160 ling op in een getijdenboek bewaard in de Parijse Bibliothèque nationale (1). Men vindt er inderdaad dezelfde compositie, de schrijftafel met het doek, een gesloten deurtje met grote scharnieren en een slot op de zijwand. Het gordijn, het boekenrek, flessen en albarello is aanwezig. Het astrolabium is vervangen door een ronde spiegel. Deze kopie is echter van geringe kwaliteit en zeer vrij. Opvallend is de zeer kleine leeuw, omgekeerd ten opzichte van die op het paneel, bij een der poten van de tafel. Deze miniatuur werd reeds door F. Winkler gepubliceerd doch zonder enig gegeven in verband met localisatie en datering (2). Het horarium was op dat ogenblik in privébezit doch werd later aan de genoemde Parijse bibliotheek overgemaakt. In een recente publicatie werd de illustratie van de codex toegeschreven aan de Gentse miniatuurschool en ca. 1420 gedateerd (3). Deze datum is echter onjuist. Op basis van stilistische kenmerken, van de randversiering en van de afhankelijkheid van een der miniaturen met de Boodschap van het gelijknamig paneel van de Meester van Flémalle (4) is een datering ca. 1430-1440 beter te rechtvaardigen. Ook de lokalisatie is voor verbetering vatbaar: de

---

(1) B.N.P., ms. nouv. acq. lat., 3110, fol. 163 vo.

(2) F. WINKLER, art. cit., p.95, met afb.

(3) Manuscrits à peintures offerts à la Bibliothèque nationale, par le comte Guy de Boisrouvray, (Parijs), 1961, p.73-76, nr. 15.

(4) Fol. 13, (afb. Manuscrits à peintures..., o.c., p.72). - Het paneel is bewaard in The Metropolitan Museum of Art, New York, The Cloisters.

heiligen die in de publicatie in kwestie als kenschetsend voor Gent worden aangezien, wijzen eerder op Brugge (1). Ook de verwantschap der miniaturen met het werk van de Meester met de gouden ranken, een anoniem Brugs verluchter, spreekt ten voordele van een ontstaan in laatstgenoemde stad (2).

159 Een tweede horarium waarin een kopie van de H. Hieronymus prijkt, is iets jonger dan het voorgaande. Het zag het licht ca. 1450-1455 in een Vlaams, mogelijk zelfs in een Brugs atelier (3). Ze is van betere kwaliteit dan de voorgaande, en is eveneens duidelijk afgeleid van het paneel. De verluchter neemt niet alleen de compositie over, maar eveneens talrijke details zoals b.v. de vingers van de H. Hieronymus die de bladen van het grote handschrift gescheiden houden en het houten instrument dat over de rand van de tafel ligt. Ook hier zoals op voorgaande miniatuur is de leeuw omgekeerd en zeer klein weergegeven. Een astrolabium ontbreekt; in de plaats hangt een document over een plank van het boekenrek. De schrijftafel heeft geen deurtje. E. Panofsky neemt aan dat de miniaturist eerder een schilderij dan een te-

---

(1) De heiligen die in de genoemde publicatie opgesomd worden zijn Bavo (1 okt.), Egidius (1 sept.), Macarius (23 jan.) en Landoaldus (12 juni). De eerste wordt zowel te Gent als te Brugge plechtig gevierd; Egidius echter alleen te Brugge. Macarius wordt in de ganse Nederlanden gevierd op die dag, doch Landoaldus is op de genoemde dag karakteristiek voor Brugge (cfr. E. I. STRUBBE en L. VOET, Chronologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de Nederlanden, Antwerpen-Amsterdam, 1960, p.447, 464, 498 en 493).

(2) Zie over de Meester met de gouden ranken: De Gouden Eeuw..., p.16-18.

(3) THE WALTERS ART GALLERY, BALTIMORE, ms. 721, fol. 277 vo. - Gepubliceerd door E. PANOFSKY, A Letter..., art. cit., p.102; cfr. ook IDEM, Early..., p.189, voetnoot 2. - Op basis van de kalender denkt E. PANOFSKY, art. cit., p.102 aan een Vlaams getijdenboek bestemd voor export naar Spanje.

kening voor ogen gehad heeft (1).

Men staat hier driemaal voor hetzelfde fenomeen: een paneel dat drie verschillende verluchters heeft gefnspireerd. Twee ervan waren zonder twijfel in Vlaanderen, mogelijk zelfs te Brugge werkzaam, de ene rond 1430-1440, de tweede ca. 1450-1455. Het is bijgevolg zeer goed mogelijk dat het paneel met de Sint-Hieronymus in genoemde stad, en op een toegankelijke plaats tentoongesteld was. De datering van laatstgenoemde miniatuur zou bewijzen dat het schilderij in kwestie pas na het midden van de XVe eeuw naar Italië werd overgebracht waar het, zoals gezegd, in 1456 zou aanwezig geweest zijn.

Een datering van de miniaturen van hand I tussen ca. 1442, wanneer de H. Hieronymus was voltooid en 1456, wanneer het paneel in Italië wordt gesignaleerd, is waarschijnlijk.
Voor de lokalisatie van de verluchter zou men ook aan Vlaanderen (Brugge ?) kunnen denken. Vooraleer deze gegevens te confirmeren moet nog een ander schilderij besproken worden. Zoals men zich herinnert ging H niet te werk zoals de miniaturisten in de twee andere besproken horaria. Hij vervaardigde immers geen letterlijke kopie doch vormde het model gedeeltelijk om en maakte bovendien gebruik van een ander paneel uit de groep van Van Eyck. Dit schilderij zal thans even van naderbij worden bekeken.

b) De Stigmatisatie van Sint-Franciscus.

157 Van dit werk bestaan, zoals reeds werd uiteengezet, twee versies van verschillende grootte, die in de Van Eyckliteratuur eveneens tot het domein van de controverse behoren. Ofschoon sommige auteurs in één van beide, nl. het paneel te Turijn, een latere kopie

---

(1) E. PANOFSKY, Early..., p.189, voetnoot 2.

zien van het andere, zijn recente onderzoekers de mening toegedaan dat ook dit laatste paneel door Jan Van Eyck zelf werd geschilderd. Men steunt hiervoor op de laatste wilsbeschikking van Anselmus Adornes, een koopman van Genuese afkomst, doch te Brugge geboren en woonachtig (1424-1483), waardoor hij in 1470 twee panelen met Sinte Fransen in portratture van meesters Jans handt van Heyck aan zijn beide dochters legeerde (1). De meningen omtrent de datering der panelen zijn eveneens uiteenlopend. Volgens de enen zouden zuiderse elementen in de plantengroei verraden dat ze in 1428-1429 vervaardigd zijn tijdens een reis van Jan Van Eyck naar Portugal; volgens anderen zouden ze om stilistische redenen ca. 1438 moeten gedateerd worden (2).

Enkele bedenkingen kunnen hieraan worden vastgeknoopt. De toeschrijving aan Van Eyck berust op de vrij late tekst van 1470, die echter slechts kan steunen op traditie; indien de panelen werkelijk van Jan Van Eyck zijn, is Anselmus Adornes waarschijnlijk niet zelf de besteller van deze schilderijen geweest. Hij was slechts zeventien jaar oud wanneer de schilder reeds overleed. Op de tweede plaats is het bedenkelijk dat Van Eyck zelf twee versies van eenzelfde werk zou vervaardigd hebben, een verschijnsel waarvan men geen enkel ander voorbeeld kan aanwijzen in zijn oeuvre. Bovendien komt op de panelen een karakteristieke wijze voor om het gras (als een soort dwerg-

---

(1) Cfr. L. BALDASS, o.c., p.277. - Op de luiken dienden de portretten van Anselm Adornes en zijn vrouw te worden aangebracht. - C. ARU en E. DE GERADON, La Galerie Sabauda, Antwerpen, 1952, p.13 - Oorspronkelijke tekst (kopie): RIJKSARCHIEF BRUGGE, (Nr. Arch. Brux., nr. 1): testament, 10 februari 1470; ed. C. ARU en E. DE GERADON, o.c., p.13.

(2) Status quaestionis in C. ARU en E. DE GERADON, o.c., p.7-11.- De voorstanders van de Portugal-hypothese steunen op het feit dat het paneel ca. 1831 te Lissabon werd aangekocht (cfr. R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.89).

palm ?) in een zeer spichtige vorm weer te geven, een schilderwijze die men op geen ander echt werk van Van Eyck kan terugvinden. De beide schilderijen worden echter ook gekenmerkt door enkele onvolmaaktheden. Alleszins zijn de lichaamsverhoudingen van de H. Franciscus foutief; de armen zijn te kort, de benen te lang. Ook het lichaam van de ingedommelde broeder Leo vertoont gebreken. Dit alles leidde L. Baldass tot de uitspraak dat het hier werk betrof met een experimenteel karakter. Hij maakte echter onderscheid tussen de twee panelen. Hij kwam tot de overtuiging dat het schilderij uit Philadelphia een vroeg werk van de nog onvolleerde Van Eyck zelf betrof. Het paneel uit Turijn aanzag hij als een kopie. Het is niet alleen inferieur van kwaliteit ten opzichte van het andere, doch vertoont bovendien fouten die enkel het gevolg kunnen zijn van een verkeerd begrijpen van het model: de slapende broeder Leo heeft twee rechtervoeten (is dit een fout van de kopiist of mag men dit euvel wijten aan een latere, stuntelige restauratie (1) ?). L. Baldass merkte ook nog op dat de figuren eerder vóór het landschap hebben plaatsgenomen dan erin opgenomen te zijn en dat de achtergrond bovendien de indruk wekt samengesteld te zijn uit afzonderlijke motieven (2).

Gaat het in beide besproken panelen of zelfs in één van beide om vroeg werk van Van Eyck zoals Baldass veronderstelt ? Dit is hoegenaamd niet zeker. Enerzijds moet men vaststellen dat de schilder van deze panelen niet kan vereenzelvigd worden met de Jan Van Eyck zoals hij zich openbaart in zijn zekere werken. Anderzijds vertoont de Stigmatisatie een heterogene doch niettemin een sterke Eyckiaanse inslag. Om deze reden is het wellicht beter beide exemplaren toe te

---

(1) Dit laatste is de mening van C. ARU en E. DE GERADON, o.c., p.6.

(2) O.c., p.30.

schrijven aan een of twee navolgers van Van Eyck. In dit verband kunnen wij het volgende opmerken. Op de achtergrond is in de verte een stad zichtbaar. Opvallend is een groot wit torengebouw, rechts geflankeerd door een lager bouwwerk. Hierachter bevindt zich een tweede brede toren met stomp dak waartegen een klein gebouw met puntgevel aanleunt. Bekijkt men nu een ander schilderij uit de groep Van Eyck,
179 nl. de Madonna met de Kartuizer uit de Frick Collection te New York, dan treft men links op de achtergrond dezelfde gebouwen aan. Ze zijn identiek wat betreft kleur en uitzicht. Alleen de schikking der gebouwen verschilt enigszins: de brede toren met puntdak en het trapgeveltje steken hier links van de hoge toren boven een dak uit.

De zoëven vermelde Madonna met de Kartuizer is een laat werk van Van Eyck, dat waarschijnlijk niet door hemzelf werd afgewerkt. Men denkt in dat verband soms aan een tussenkomst van Petrus Christus, of alleszins van iemand uit Van Eycks atelier in de jaren na 1441 (1). In aansluiting met de hoger vastgestelde gelijkenis is het opvallend dat andere onderzoekers overeenkomsten vaststelden tussen de Sint-Franciscus op de Stigmatisatie met de H. Barbara op de Madonna met de Kartuizer, vooral wat betreft de weergave van de plooienval van de mantel (2).

Gelet op het ontegensprekelijk Eyckiaans karakter van de Stigmatisatie en op de onmogelijkheid om de schilderijen in kwestie in te schakelen in het zekere werk van Jan Van Eyck, is het vooralsnog voorzichtiger hierin werk te zien van een navolger van Van Eyck. Bovendien blijkt er enig verband te bestaan met een ander paneel (nl. de Madonna met de Kartuizer) van een schilder uit Van Eycks onmid-

---

(1) Zie verder p.807.

(2) M. J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. I, p.63.

dellijke omgeving en dat na 1441 moet afgewerkt zijn. Men kan bijgevolg geneigd zijn zowel de Stigmatisatie als de Kartuizermadonna op naam te zetten van meesters uit dezelfde na-Eyckiaanse werkplaats. Men moet er zich echter rekenschap van geven dat het hier slechts gaat om een hypothese.

Na deze bespreking van het vergelijkingsmateriaal moet worden teruggekeerd naar de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek. Het is weinig waarschijnlijk dat de miniatuur anterieur is ten opzichte van de beide besproken taferelen. De verluchter neemt immers geen van beide in hun geheel over doch ontleent enkel die elementen die passen in het onderwerp dat hij in beeld moet brengen. Het feit dat het schilderij met Sint-Hieronymus meer gedetailleerd is dan de miniatuur en dat de paneelschilder aarzelt om het astrolabium te plaatsen, versterkt deze opvatting. De hypothese van A. Châtelet die het omgekeerde beweerde moet dus tegengesproken worden. Volgens hem zou de miniatuur de eerste versie zijn van de Sint-Hieronymus uit Detroit. Verluchting én paneel zouden door hand H vervaardigd zijn (1).

Buiten de redenen die zoëven werden aangehaald in verband met de posterioriteit der miniaturen kan men mededelen dat men niet goed inziet wat hand H aan deze eerder minderwaardige verluchting (2) zou hebben gedaan. Dat de miniatuur tevens een ontlening inhoudt aan ander werk, toegeschreven aan de groep Van Eyck, maakt de hypothese van Châtelet nog meer onaanvaardbaar.

---

(1) A. CHATELET, Les enluminures..., p.16 en voetnoot 17; IDEM, Postface..., p.XXII.

(2) Men dient echter rekening te houden met de vaststellingen van P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.110, nr. 41: "La peinture à beaucoup souffert...", "...état de détérioration de l'original".

Men heeft bij de miniatuur met Sint-Thomas te doen met hetzelfde verschijnsel dat reeds meermaals in dit hoofdstuk werd behandeld. Hand I liet zich inspireren door twee panelen. Zoals gezegd toont de overeenkomst der kleuren dit duidelijk aan.

SCHEMA VAN DE AFHANKELIJKHEDEN.

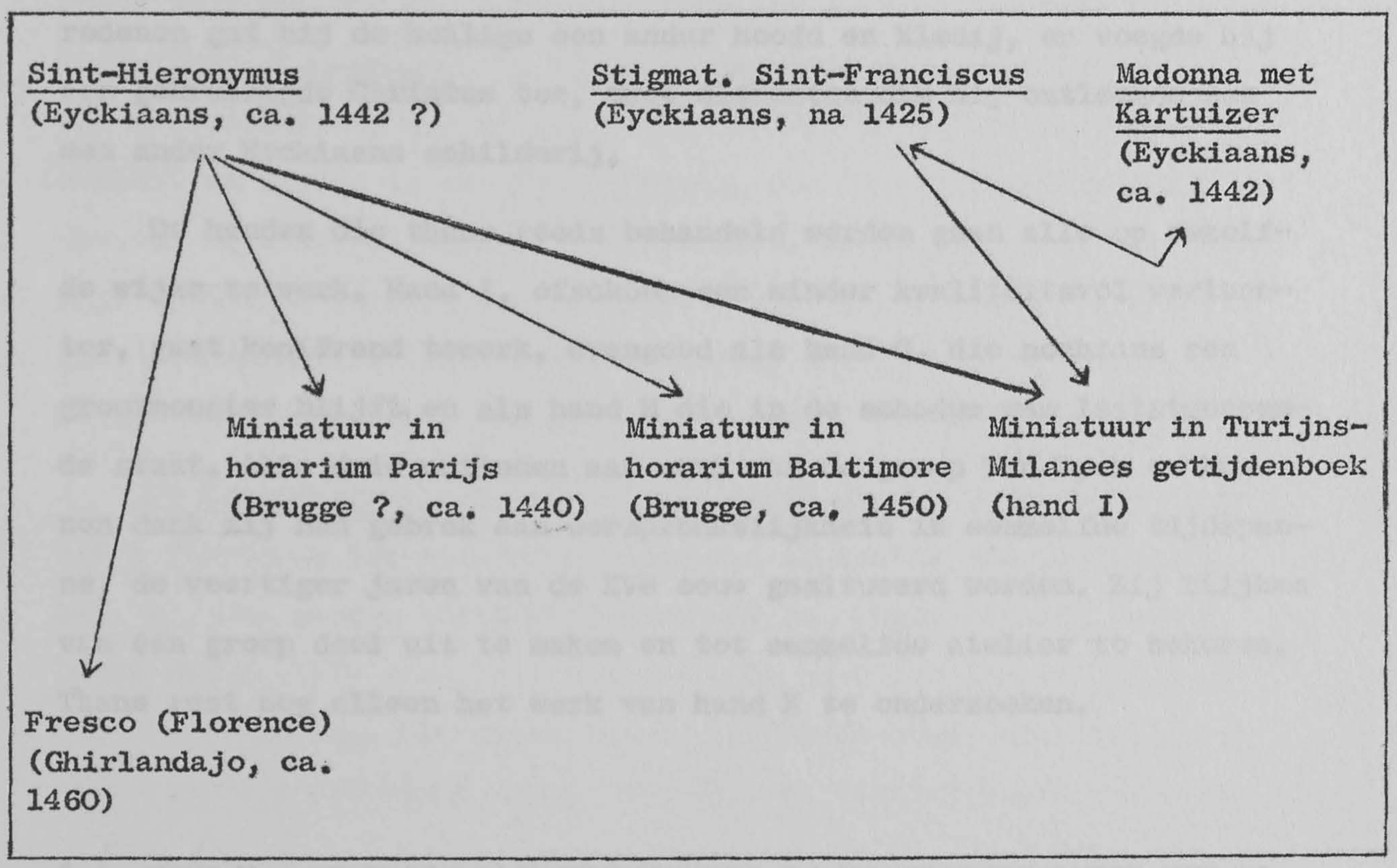

Voor de datering van de miniatuur moet men steunen op die van de twee schilderijen die erin verwerkt werden. De H. Hieronymus schijnt pas in 1442 te zijn afgewerkt. Neemt men aan dat hand I de voltooide Sint-Hieronymus voor ogen gehad heeft, dan is genoemd jaartal de datum post quem. Zoals gezegd werd de Stigmatisatie volgens de enen rond 1428-1429 en volgens anderen rond 1438 gedateerd. Wanneer men nochtans opnieuw denkt aan de hypothese die hoger werd naar

voor gebracht, nl. dat de Stigmatisatie in verband moet gebracht worden met een laat of zelfs post-Eyckiaans atelier, dan komt men weerom terecht ca. 1442 als terminus post quem.

De verluchting is niet alleen een kopie doch bovendien een pastiche. De kunstenaar, gedwongen door de gebedtekst die hij diende te illustreren, inspireerde zich op werken uit zijn omgeving: hij nam als basis een paneel met de H. Hieronymus, doch om iconografische redenen gaf hij de heilige een ander hoofd en kledij, en voegde hij een gekruisigde Christus toe, twee elementen die hij ontleende aan een ander Eyckiaans schilderij.

De handen die thans reeds behandeld werden gaan alle op dezelfde wijze te werk. Hand I, ofschoon een minder kwaliteitsvol verluchter, gaat kopiërend tewerk, evengoed als hand G, die nochtans een grootmeester blijft, en als hand H die in de schaduw van laatstgenoemde staat. Alle drie ontlenen aan werk van de groep Van Eyck en kunnen dank zij hun gebrek aan oorspronkelijkheid in eenzelfde tijdspanne, de veertiger jaren van de XVe eeuw gesitueerd worden. Zij blijken van één groep deel uit te maken en tot eenzelfde atelier te behoren. Thans rest nog alleen het werk van hand K te onderzoeken.

§ 4. HAND K - DE KRUISDRAGINGSMINIATUUR EN EEN VERLOREN WERK MET DE TOCHT NAAR DE CALVARIEBERG.

Zoals bij de hoger besproken handen, hebben de kunstgeleerden gemeend ook in de miniaturen van hand K reflecten van verloren panelen te herkennen. Dit was het geval met de Intercessio of de Voor-

spraak van Christus en Maria bij de Vader (nr. 65)(1) en met het
68 Allerheiligenfeest (nr. 90)(2).
Ook thans dient weer opgemerkt dat hierop niet verder kan ingegaan worden daar het hier gaat om indicaties van stilistische aard en een confrontatie van de genoemde miniaturen met de (verloren ?) schilderijen in kwestie uiteraard onmogelijk is.

Hand K heeft zich nochtans zonder twijfel gebaseerd op geschilderde panelen. Dit kan bewezen worden aan de hand van twee van zijn
33 miniaturen. De eerste, een Kruisdraging (nr. 54) staat in verband met een schilderij uit de Van Eyckgroep dat hetzelfde onderwerp uit-
161 beeldt. De tweede is een Kruisafneming die duidelijk afhankelijk is van een werk van de Meester van Flémalle. De Kruisdraging zal dadelijk besproken worden. De tweede miniatuur wordt echter verschoven naar een volgend artikel vermits daarbij het werk moet betrokken worden van een meester die niet tot de groep Van Eyck behoort.

122 De Kruisdraging uit het Szépmüvészeti Múzeum te Budapest kwam reeds uitvoerig ter sprake in voorgaand hoofdstuk (Hoofdstuk III, Art. V). Het paneel wordt beschouwd als een kopie uit het tweede kwart van de XVIe eeuw naar een verloren werk van Jan Van Eyck of uit zijn omgeving. Een datering ca. 1420-1425 wordt over het algemeen voor dit prototype aangenomen (3). F. Winkler heeft reeds in

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.48: naar een verloren werk van Jan Van Eyck; K. TOLNAY, Le Maître de Flémalle et les frères Van Eyck, Brussel, 1939, p.24: kopie naar Jan Van Eyck; L. BALDASS, Jan Van Eyck, Londen-New York, 1952, p.33, voetnoot 1 en p.286: naar een model van ca. 1420-1430.

(2) P. DURRIEU, Très Belles Heures..., p.120: kopie mogelijk naar een groot schilderij.

(3) Status quaestionis: R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.81, nr. 2.

1916 opgemerkt (1) dat de voorstelling op het bewaarde schilderij gedeeltelijk overeenkomt met de miniatuur van de Kruisdraging, die door hand K in het Turijns-Milanees getijdenboek werd geschilderd. Het gaat hier hoofdzakelijk om de groep van de zeven eerste personages die Christus met zijn Kruis op weg naar Golgotha voorafgaan. De Duitse geleerde heeft het zonder twijfel bij het rechte eind. Legt men het paneel en de miniatuur naast elkaar en overschouwt men de figuren van bij de aanvang van de optocht, dan wordt men verrast door de klaarblijkende overeenkomsten: vooraan bemerkt men in de beide gevallen twee ruiters met kaproen; vlak achter de meest rechtse stapt nog een derde ruiter; hij draagt een punthoed en afhangende mouwen. Dan volgen de twee boos-wichten in hun wit hemd; zoals op het paneel tekent op de miniatuur het profiel van de meest linkse zich af tegen het achterlijf van het zwarte paard vóór hem. De boosdoeners zijn gebonden aan een touw dat vastgehouden wordt door een soldaat met een punthoed. Als laatste in de groep volgt een soldaat te paard. Hij komt van rechts en kijkt bovendien in die richting. Uit dit laatste kan men opmaken dat de miniatuur gekopieerd werd naar een voorafbestaand model en niet omgekeerd. Op de verluchting zijn houding en blikrichting van de soldaat immers zinloos geworden. Zij spruit voort uit het feit dat de miniatuur maar gedeeltelijk met het paneel overeenkomt en vooral dat op dit laatste de optocht van rechts komt en op de miniatuur van links. Op het paneel kijkt dus de ruiter in kwestie naar rechts, d.w.z. naar de kruisdragende Christus en naar de militairen die Hem volgen: vermits zijn houding op de miniatuur identiek is met die op het schilderij kijkt hij thans niet meer naar de stoet links van hem

---

(1) Ueber verschollene Bilder der Brüder Van Eyck, in JKPK, dl. dl. XXXVII, 1916, p.292.

doch wel buiten het beeldvlak. Deze opvallende afwijking, gepaard aan een vereenvoudiging van het geheel, is een bewijs van de prioriteit van het paneel ten opzichte van de miniatuur.

De vergelijking houdt hiermee niet op. Opvallend is het rotsachtig karakter van het landschap waarin de beschreven stoet zich op beide kunstwerken voortbeweegt. Ook de groep van Christus met zijn kruis is geïnspireerd op het verloren paneel met de Kruisdraging. De gestalte van Christus, de vorm van het kruishout en de wijze waarop het wordt gedragen zijn zeer gelijkend. De houding van Jozef van Arimathea op de miniatuur komt in grote lijnen overeen met die op het schilderij en op beide werken herkent men de soldaat die Christus voorttrekt. Merken we echter op dat de beschreven groep in het Turijns-Milanees getijdenboek omgekeerd is ten opzichte van het schilderij.

Wie aandachtig toekijkt ontdekt nog een ander eigenaardig fenomeen. Uiterst links op de miniatuur bemerkt men een vrouw waarin men op het eerste gezicht meent de H. Maagd te herkennen die haar veroordeelde Zoon komt begroeten. Nochtans valt het op dat ze niet de voor Maria karakteristieke kledij draagt doch wel een grote kap en een tulband die fel gelijkt op het gewaad gedragen door figuren die voorkomen op de achterzijde van het Lam Gods van Van Eyck en op twee
220 Eyckiaanse Calvarievoorstellingen, nl. die bewaard in het Metropoli-
152 tan Museum of Art te New York en die berustend in de Ca'd'Oro te Venetië. Deze vrouw wordt in al die gevallen als een sibylle aangezien (1). Er ontbreken gegevens om uit het beschreven verschijnsel te besluiten dat hand K uit het Turijns-Milanees getijdenboek de vrouw in kwestie uit een der opgesomde schilderijen heeft overgeno-

---

(1) E. PANOFSKY, Early..., p.240.

men, doch gelet op het ongewone aspect van dergelijke vrouw bij de Kruisdraging, is dit niet onmogelijk. Het is echter beter ons te beperken tot de hoger beschreven afhankelijkheid van een Eyckiaans werk met de Kruisdraging die ontegensprekelijk is.

Alles wijst er dus op dat hand K gewerkt heeft naar het verloren origineel van de Kruisdraging waarvan thans te Budapest een late kopie berust. F. Winkler, die zoals gezegd deze relatie voor het eerst heeft opgemerkt, is van oordeel dat vermoedelijk ook aan andere passiescènes waarmee hand K de getijden van de Compassio in het Turijns-Milanees getijdenboek illustreerde, composities van Van Eyck ten grondslag liggen (1). Dit is voorlopig moeilijk te achterhalen. Men kan enkel bevestigen dat op zijn minst drie van de zes taferelen door K bij de genoemde getijden aan de Compassio gewijd, niet oorspronkelijk zijn: de Kruisiging (nr. 77) is gekopieerd op een miniatuur van hand H (zie Art. I, 2); de Kruisafneming is ontleend aan een werk van de Meester van Flémalle (zie verder Art. III) en de Kruisdraging die zoëven ter sprake kwam, op een werk van of uit de omgeving van Jan Van Eyck.

Richten wij thans terug onze aandacht op dit paneel met de Kruisdraging. Wanneer in voorgaand hoofdstuk de theorie van Pigler uiteengezet werd in verband met het historisch karakter van genoemd schilderij (Hoofdstuk III, Art. V, § 1) werd reeds gewezen op het succes dat dit thans verloren paneel bij schilders en miniaturisten heeft gekend in de XVe en de XVIe eeuw. Bij die gelegenheid kwamen volgende nabootsingen reeds ter sprake:

---

(1) F. WINKLER, art. cit., p.295.

1. Twee figuren op een eikenhouten reliëf uit het Schnütgen-Museum te Keulen dat de Kruisiging voorstelt (1430-1440)(1).
De overeenkomst die sommige auteurs menen vast te stellen tussen deze groep en de ruiters achter Christus met zijn kruis op het prototype van de Kruisdraging is niet zo klaarblijkend.
Benevens een aantal uiterst opmerkelijke verschillen kan er de aandacht op gevestigd worden dat het reliëf blijkbaar teruggaat op een iconografische traditie zonder dat het bedoelde schilderij als direkte bron moet aangezien worden. In de volgende gevallen daarentegen is er zonder twijfel een relatie met het paneel in kwestie.

125 2. Een tekening van de groep ruiters die op het paneel achter de kruisdragende Christus opstappen, bewaard in het Hertogelijk Museum te Brunswijk (na. 1450). Zoals werd aangetoond (Hoofdstuk III, Art. V, § 1) gaat het in geen geval om een voorbereidende tekening, doch werd ze naar het geschilderd prototype getekend.

129 3. Een paneel uit het Metropolitan Museum te New York (ca. 1500). Weliswaar heeft dit werk andere afmetingen en een hoogteformaat, doch de gehele compositie, de meeste elementen uit het landschap evenals talrijke figuren stemmen letterlijk met het paneel te Budapest overeen. Enkele groepen en personages zoals Maria en Sint-Jan met de vrouwen en Veronica werden in dit paneel ten op-

---

(1) Das Schnütgen-Museum. Eine Auswahl, Keulen, 1964, 3e uitgave, p.69-70, nr. 127 met afb. - A. von EUW, Der Kalvarienberg im Schnütgen-Museum, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXVII, 1965, p.87-128; IDEM, Eine Neuentdeckung zum Kalvarienberg im Schnütgen-Museum, loc. cit., dl. XXX, 1968, p.349-354.

zichte van het originele werk toegevoegd (1).

122 4. Het schilderij uit het museum te Budapest dat als de meest getrouwe kopie wordt aangezien en die uitvoerig werd behandeld in voorgaand hoofdstuk (Hoofdstuk III, Art. V).

Deze serie die aan A. Pigler bekend was (2), is echter onvolledig. Naast een paar kopieën waarop reeds door andere kunstgeleerden de aandacht was gevestigd, kunnen ook enkele nieuwe vondsten aan de reeks worden toegevoegd:

132 5. Vermelden wij vooreerst een miniatuur uit het horarium van Katharina van Kleef. Deze codex werd na 1435 verlucht in een Utrechts of eerder Gelders atelier (3). De groep met de kruisdragende Christus, Jozef van Arimathea en een der soldaten komt letterlijk overeen met de oorspronkelijke Kruisdraging. Het geheel werd in de miniatuur echter omgekeerd (4).

135 6. Een losse miniatuur in een Amerikaanse verzameling stelt een Kruisiging voor. Rechts onder het kruis bevinden zich de Honderdman

---

(1) Andere verschillen ten opzichte van het paneel te Budapest: de houding van Christus, Jozef van Arimathea en de soldaten die de Eerste voortsleuren, is geheel anders. De stad is meer gedetailleerd en schijnt meer aan te sluiten bij het origineel; ook de wolken schijnen dichter bij de oorspronkelijke compositie te staan. Het gaat hier ongetwijfeld om een kopie die in Vlaanderen het licht zag. De figuur met de punthoed vooraan in de stoet draagt op zijn mouwen teksten als "BLOET" en "GHELOVTE".

(2) A. PIGLER, Museum der bildenden Künste - Szépmüvészeti Múzeum, Budapest. Katalog der Galerie Alter Meister, vertaald door A. ORSZÁGH, dl. I, Tübingen, (1968), p.214.

(3) J. PLUMMER, Einleitung, - Die Miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve, Berlijn, 1966, p.19 e.v.

(4) Christus draagt zijn kruis echter met de dwarsbalk vóór zich, in plaats van achter de rug zoals op het paneel te Budapest. De hulp van Jozef van Arimathea wordt op de miniatuur bijgevolg onzinnig. Op te merken valt dat Christus het spijkerblok draagt.

en twee andere personages te paard. Men herkent in hen dadelijk de drie eerste en voornaamste ruiters die op het paneel te Budapest achter Christus opstappen. De miniatuur dateert uit het tweede kwart van de XVe eeuw (ca. 1430-1440 ?) en zou van de hand zijn van een Noordnederlands meester (1).

7. Op een derde miniatuur, toegeschreven aan de Meester van Gijsbrecht van Brederode en ontstaan in het derde kwart van de XVe eeuw, komt een reminiscentie voor aan de groep die zoëven ter sprake kwam. De figuren zijn echter van plaats verwisseld (2). Op een andere miniatuur uit deze codex, nl. de Kruisiging (3), bemerkt men nog steeds dezelfde groep met bepaalde gemeenschappelijke trekken. Men moet echter toegeven dat men hier moeilijk van een echte kopie kan spreken. Zoals in het horarium van Katharina van Kleef is de scène telkens omgekeerd ten opzichte van het paneel te Budapest.

8. Terwijl het in voorgaande gevallen telkens om een gedeeltelijke
138 kopie gaat, kan tot slot nog een paneel met een volledige overname worden vermeld. Het betreft een werk uit het begin der XVIe eeuw, toegeschreven aan de Nederlandse School en bewaard in het

---

(1) MUSEUM OF ART, CLEVELAND, Mr. and Mrs. William H. Marlatt Fund., 59254. - L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.33. - The Bulletin of the Cleveland Museum of Art, sept. 1963, nr. 56.

(2) THE BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Ms. auct. D. inf. 2. 13, fol. 94 vo, (afb. O. PAECHT en J.J.G. ALEXANDER, Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford, dl. I, German, Dutch, Flemish and Spanish Schools, Oxford, 1966, pl. XVI, afb. 221). - Cfr. D.G. CARTER, The Providence Crucifixion. Its Place and Meaning for Dutch Fifteenth Century Painting, in Bulletin of the Rhode Island School of Design, dl. XLVIII, 1962, nr. 4, p.13, fig. 12-13.

(3) Fol. 90 vo.

kasteel-museum te Gaasbeek (1). De kunstenaar heeft echter het oude werk in een meer eigentijdse vorm in beeld gebracht en sterk vereenvoudigd.

Samen met de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek beschikt men thans over acht voorstellingen - het houten reliëf wordt buiten beschouwing gelaten - die in meerdere of mindere mate van de oorspronkelijke Kruisdraging afhankelijk zijn. Er kunnen twee groepen onderscheiden worden, nl. werken op paneel met een volledige weergave (Budapest, New York en Gaasbeek) en andere op papier of perkament met een gedeeltelijke overname (tekening van Brunswijk, en vier miniaturen waaronder die van hand K).

De panelen in kwestie kunnen onmogelijk onderlinge kopies zijn. Het jongste in de rij, nl. de kopie van Budapest, kan niet voortgaan op dat van Gaasbeek dat veel oppervlakkiger is en geen enkel Eyckiaans allure behouden heeft. Bepaalde details die men op beide genoemde schilderijen aantreft, zoals een groep toeschouwende vrouwen met manden op het hoofd, ontbreken op de jongere kopie te New York. Van de andere kant zijn bepaalde personages op het schilderij te New York aanwezig die echter op de andere panelen niet voorkomen. Alles samen bewijst dit dat het New Yorkse werk niet als model kan gebruikt zijn voor de latere kopieën. Ze zijn dus alle drie onafhankelijk van elkaar.

Geen enkel van de opgesomde panelen heeft gediend als voorbeeld voor de tekening of voor de miniaturen vermits deze alle ouder zijn. Wat deze laatste betreft kan men weer onderscheid maken tussen de af-

---

(1) G. RENSON, Het kasteel-museum van Gaasbeek, s.l., s.d., p.19. - Het werk zou afkomstig zijn uit de verzameling der familie Arconati-Visconti.

beeldingen die enkel de ruiterstoet overnemen (tekening van Brunswijk, miniaturen in Amerikaanse verzameling en in het horarium van Gijsbrecht van Brederode), die de kruisdragende Christus kopiëren (horarium van Katharina van Kleef) of die zowel de soldaten en boosdoeners naschilderen die Christus met zijn kruis voorafgaan als deze laatste zelf (Turijns-Milanees getijdenboek).

Vergelijkt men de voorstellingen met de ruitergroepen dan stelt men vast dat ze geen onderlinge verwantschap vertonen. Zo wordt het duidelijk dat de groepen op de tekening van Brunswijk en op de miniatuur uit de Amerikaanse collectie niet van elkaar werden gekopieerd. Op de verluchting schilderde de miniaturist bij het paard van de Honderdman een zadelknop die men wel identiek terugvindt op het paneel van Budapest, doch niet op de tekening. De Meester van Gijsbrecht van Brederode rustte op zijn werk het paard van genoemde overste uit met buikriemen die weerom op dezelfde wijze versierd zijn als op het paneel te Budapest, doch weerom niet zoals op de tekening. De twee behandelde miniaturen met de ruitergroep kunnen evenmin met elkaar verwant zijn gezien de zeer grote detailverschillen.

Wat tenslotte de miniatuur uit het getijdenboek van Katharina van Kleef en uit het Turijns-Milanees getijdenboek betreft, is het duidelijk dat ze in geen geval ten grondslag liggen aan jongere kopieën vermits ze slechts een beperkt deel van het geschilderd prototype overnemen.

De acht besproken voorstellingen zijn dus alle onafhankelijk

van elkaar (1). Voor de panelen en de tekening uit Brunswijk is het zeer waarschijnlijk dat ze op het verloren prototype teruggaan. Wat de miniaturen betreft maken we onderscheid tussen die in het Turijns-Milanees getijdenboek en de drie overige: deze laatste zijn alle ontstaan in een Noordnederlands atelier. Gelet op het feit dat het om zeer beperkte ontleningen gaat waarbij bovendien de stilistische verwantschap met het paneel van de Kruisdraging zeer gering is of hoegenaamd niet bestaat, zou men kunnen aannemen dat een werktekening als tussenschakel heeft gediend. Het tafereel van hand K daarentegen neemt niet alleen een grotere groep van het schilderij over doch doet dit zeer getrouw en met zeer vele details. Het is niet uitgesloten dat deze verluchter het oorspronkelijk schilderij voor ogen gehad heeft. Dit kan niet met volstrekte zekerheid bewezen worden aan de hand van de vergelijking tussen miniatuur en schilderij, maar wij kunnen er reeds op wijzen dat de studie van een andere miniatuur van hand K (zie Art. III) de idee van rechtstreekse afhankelijkheid meer kracht zal bijzetten.

Deze uitweiding naar aanleiding van de Kruisdraging in het Turijns-Milanees getijdenboek leidde tot een dubbel resultaat.
Op de eerste plaats is het duidelijk dat hand K geen oorspronkelijk

---

(1) De vraag kan gesteld worden in welke betrekking een tekening van een Jachtstoet (?)(Goethehaus, Weimar), 1521 gedateerd, doch teruggaand op een voorbeeld van het eerste derde de XVe eeuw, staat ten opzichte van het prototype van het paneel van Budapest: ofschoon het onderwerp verschilt, vindt men treffende gelijkenissen met de groep ruiters rechts op de Kruisdraging, nl. in de houding van de twee paarden vooraan, in het gebaar van de man vooraan links, en in de rotsen op de voorgrond. Zie over deze tekening: W. SCHOENE, Ueber einige altniederländische Bilder, vor allem in Spanien, in JKPK, dl. LVIII, 1937, p.157, voetnoot 1 en afb. 4; L. BALDASS, o.c., p.290, nr. 82 en p.92, voetnoot 2.

kunstenaar is. Ten tweede mag men besluiten dat het oude, verloren paneel met de Kruisdraging een zeer grote bekendheid moet genoten hebben. Het moet door een voornaam kunstenaar gemaakt zijn en tentoongesteld op een belangrijke plaats. Het bewijs hiervan wordt geboden door de talrijke kopies die ervan gemaakt werden. Dank zij een grondige vergelijkende studie van deze herhalingen zou men er zelfs kunnen in slagen het oorspronkelijk werk zo getrouw mogelijk te reconstrueren.

Is het mogelijk de plaats waar dit verloren paneel opgehangen was nader te bepalen ? Er bestaan redenen om aan Brugge te denken, hoofdzakelijk omdat dit schilderij in de omgeving van Van Eyck schijnt ontstaan te zijn. Dit zou meebrengen dat ook hand K, die het werk in kwestie blijkbaar kende, eveneens in genoemde stad werkzaam was. Deze laatste veronderstelling zal later nog kunnen geconfirmeerd worden doch de juistheid ervan blijkt reeds in zekere mate uit een typisch detail in het landschap dat de verluchter bij de Kruisdraging toevoegde: in de stad op de achtergrond bemerkt men een gebouw dat gekenmerkt wordt door de Brugse travee, een karakteristieke trek uit de architectuur in deze stad in de XVe en de XVIe eeuw (1).

Besluiten wij thans deze reeks ontleningen aan werk van de groep Van Eyck. Zoals verschillende andere handen in het Turijns-Milanees getijdenboek doet ook hand K beroep op werk van Jan Van Eyck of uit zijn omgeving. Betekent dit dat deze verluchter samen met G,

---

(1) Zie in verband met de "Brugse travee", waarbij in de Brugse architectuur van de XVe en de XVIe eeuw een gevel wordt ingedeeld in verticale traveeën die over alle verdiepingen doorlopen, zodat de vensters als het ware in een nis zijn geplaatst: G. DOGAER, La travée brugeoise dans quelques manuscrits de l'école ganto-brugeoise, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.338-341, met verdere bibliografie.

H en I tot één en dezelfde groep of atelier behoort ? Dit is niet zeer waarschijnlijk. Het is wel opvallend dat K enerzijds het Eyckiaanse model beter kopieert dan de Noordnederlandse verluchters die in dit paragraaf aan bod kwamen. Anderzijds is hij in vergelijking met de handen G, H en I een minder getrouw nabootser en is bovendien zijn aantal ontleningen aan werk van de groep Van Eyck zeer gering (slechts één geval). Herinneren we er tevens aan dat op basis van iconografische karakteristieken en van de kledij van zijn personages, zijn werk later moet gedateerd worden dan dat der andere miniaturisten van de tweede campagne (nl. ca. 1450).

Alles samen schijnt te bevestigen dat K niet tot het atelier van G, H en I behoort. Dit besluit schijnt te stroken met nog een andere vaststelling: K is de enige verluchter van de tweede campagne die buiten het Eyckiaanse oeuvre ook beroep doet op werk van een ander schilder, en wel van dat van de Meester van Flémalle. Dit fenomeen zal in volgend artikel uiteengezet worden.

Art. III. HAND K EN HET WERK VAN DE MEESTER VAN FLEMALLE.

Zoals werd aangekondigd is het probleem van de oorspronkelijkheid van hand K meer ingewikkeld dan dat der overige miniaturisten. Hij ontleent immers niet alleen aan werk uit de groep Van Eyck, doch bovendien aan dat van een ander Vlaams Primitief, de Meester van Flémalle.

De getijden van de Compassio van de H. Maagd werden nagenoeg volledig door hand K verlucht. In voorgaande bladzijden werd de miniatuur met de Kruisdraging behandeld, waarin een ontlening voorkomt aan een werk uit de groep Van Eyck. Thans bespreken wij een tweede
161 tafereel uit dezelfde getijden. Het stelt een Kruisafneming voor (nr. 57) die vrij nauwkeurig overeenkomt met het middenluik van een triptiek, toegeschreven aan de Meester van Flémalle (1). Op een gedeelte van het rechterluik na, dat een der booswichten voorstelt (2), is dit werk thans verloren. Het originele uitzicht van het geheel is
162 echter bekend door een verkleinde kopie in de Walker Art Gallery te Liverpool (3). Uit de maten van het bewaarde fragment van het rechterluik is af te leiden dat het oorspronkelijk werk zeer groot moet

---

(1) Opgemerkt door P. DURRIEU, Les manuscrits à peintures de la bibliothèque incendiée de Turin, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. III, 1904, p.401-402.

(2) Städelsches Kunstinstitut, Frankfort a. M. - (Tentoonstellingscatalogus) Het werk van Rogier de le Pasture-Van der Weyden, s.l., 1964, p.78, nr. 40 met afb.

(3) Zie hierover: M.J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. II, Rogier Van der Weyden and the Master of Flémalle, Leiden-Brussel, 1967, p.71; E. RENDERS, La solution du problème Van der-Weyden-Flémalle-Campin, met medewerking van J. DE SMET en L. BEYAERT-CARLIER, dl. II, Brugge, 1931, p.70-71; E. PANOFSKY, Early..., p.167-169.

geweest zijn en de afmetingen van het Lam Gods benaderde (1). Dit schilderij is waarschijnlijk afkomstig uit de hofkapel van het Prinsenhof, het paleis der hertogen van Bourgondië te Brugge (2) en blijkt te zijn uitgevoerd ca. 1430 (3). Het is echter onbekend of Filips de Goede zelf de besteller zou geweest zijn van de triptiek (cfr. infra). Ook de vermelde latere kopie is afkomstig uit Brugge: ze werd geschilderd voor het Sint-Julianushospitaal aldaar (4). Om deze reden treft men op de achterzijde der luiken o.m. de figuur aan van Sint-Juliaan. Op de voorzijde werd het Brugse stadswapen toegevoegd. Wanneer men de kopie vergelijkt met het bewaarde fragment van het originele rechterluik moet men besluiten dat ze vrij getrouw werd nageschilderd.

Het middenpaneel vertoont Nicodemus en Jozef van Arimathea die het lichaam van Christus van het kruis neerlaten. Magdalena bevindt zich grijpensklaar met opgeheven armen aan de voet van de ladder.

---

(1) (Tentoonstellingscatalogus) Het werk van Rogier...; o.c., p.78, nr. 40.

(2) Het zou hier opgemerkt zijn door Albrecht Dürer (Tagebuch der Reise in die Niederlande, ed. F. BERGEMANN, Leipzig, s.d., p.53). - Cfr. F. WINKLER, Der Meister von Flémalle und Rogier Van der Weyden. Studien zu ihren Werken und Kunst ihrer Zeit mit mehreren Katalogen zu Rogier, Straatsburg, 1913, p.18; G. MARLIER, Ambrosius Benson et la peinture à Bruges au temps de Charles-Quint, Damme, 1957, p.154; M.S. FRINTA, The Genius of Robert Campin, 's-Gravenhage, 1966, p.100.

(3) G. HULIN DE LOO, Jacques Daret's Nativity of Our Lord, in The Burlington Magazine, dl. XIX, 1911, p.218-225; E. PANOFSKY, Early..., p.167; (Tentoonstellingscatalogus) Het werk van Rogier..., o.c., p.78, nr. 40.

(4) M.J. FRIEDLAENDER, Early Netherlandish Painting, dl. II, Rogier Vander Weyden and the Master of Flémalle, Leiden-Brussel, 1967, p.71. - Zie over dit hospitaal: O. DELEPIERRE, Notice sur les couvents, hospices et institutions pieuses de la ville de Bruges, in Annales de la Société d'Emulation de Bruges, dl. II, 1841, p.29-40; A. DUCLOS, Bruges. Histoire et souvenirs, Brugge, 1910, p.508.

Twee figuren sluiten het tafereel rechts af, terwijl links de bezwijmende H. Maagd ondersteund wordt door Sint-Jan en twee vrouwen medelijdend toekijken. De miniatuur in het getijdenboek vertoont hetzelfde aantal personages, met dezelfde houdingen, gebaren en drapé der klederen. Ook de voorwerpen op de bodem, zoals een doodshoofd en de trippen, Magdalena's schoeisel, zijn aanwezig. Zelfs de motieven in de weefsels van de klederen zijn in beide gevallen identiek. Engelen die zweven op het schilderij, ontbreken echter op de miniatuur. De achtergrond op het verloren veelluik had, zoals kan afgeleid worden uit het bewaarde fragment, het uitzicht van goudbrokaat (opgelegd onder vorm van Pressbrokat (1)). De miniatuur vertoont een vlakke fond bestaande uit een regelmatige versiering van vierkantjes met bloemmotief. Dergelijke achtergrond doet eigenlijk archaïserend aan, doch is klaarblijkelijk ontstaan als een interpretatie van de vlakke achtergrond op het paneel.

De oorspronkelijke Kruisafneming was niet alleen een werk van een belangrijk schilder doch bovendien, zoals reeds werd meegedeeld, een monumentale schepping. Het is waarschijnlijk om deze redenen dat het veelluik aanleiding heeft gegeven tot nabootsing.
Buiten de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek en het schilderij in het Sint-Julianushospitaal te Brugge, treft men andere nabootsingen aan in de schilderkunst, in miniaturen, in gravures en zelfs in tekeningen.

Wat de schilderijen aangaat kan vooreerst gewezen worden op een vrije kopie in de kathedraal van Segovia (Spanje), toegeschre-

---

(1) T. BRACHERT, Pressbrokat-Applikationen, ein Hilfsmittel für die Stilkritik, in Schweizerisches Institut für Kunstwissenschaft. Jahresbericht, 1963, p.46, voetnoot 46.

ven aan Ambrosius Benson en 1530 gedateerd (1). Ander schilderwerk beperkt zich tot de overname van fragmenten of motieven. Zo werd de houding van de man op het kruis (in spiegelbeeld) in verband gebracht met een der figuren op het schilderij van de Kruisafneming van de groep Memling in de Capilla Real te Granada (2). Het lichaam van Christus (weerom in spiegelbeeld) en de Magdalena onder het kruis schijnen overgenomen op een schilderij van 1519, bewaard te Niederwaroldern (Oost). De felle invloed van Vander Weyden, die in dit schilderij te bespeuren is, legt uit waarom Magdalena een meer pathetische houding heeft gekregen dan op het werk van de Meester van Flémalle (3). De triptiek heeft blijkbaar ook Gerard David en Adriaan Isenbrant geïnspireerd (4) evenals de Brugse schilder, Meester van de Brugse Passietaferelen genoemd, die ca. 1515 het grote paneel met de Kruisdraging, Kruisiging en Graflegging uit de Brugse Sint-Salvatorskerk schilderde (5). Op dit schilderij werden een aantal figuren uit de

---

(1) G. MARLIER, o.c., p.154. - J. HELD, Ambrosius Benson et le Maître de Flémalle, in Les arts plastiques, 1949, p.196-202.

(2) (Tentoonstellingscatalogus) L'art flamand dans les collections espagnoles, Brugge, 1958, p.30, nr. 6. - Waarschijnlijk gaat het hier niet om een rechtstreekse kopie, doch wel om een verre reminiscentie: de houdingen der figuren vindt men ook terug op andere schilderijen met dit onderwerp.

(3) (Tentoonstellingscatalogus) Kunst und Kultur im Weserraum, 800-1600, Münster, 1966, p.416, nr. 112.

(4) G. MARLIER, o.c., p.154.

(5) Zie M.J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. II, Rogier Vander Weyden and the Master of Flémalle, p.67 en 110. - K. DE WIT, Das Horarium der Katharina von Kleve als Quelle für die Geschichte des südniederländischen Tafelmalerei und der nordniederländischen Miniaturen, in JKPK, dl. LVIII, 1937, p.117; H. DEMORIANE, Le Maître de 1500, in Connaissance des arts, dl. CCVIII, 1969, p.72-79. - Zie verder de kopies in de Sjöstrand-collectie, Stockholm: E. PANOFSKY, Early..., p.167, voetnoot 1; in Kasteel Rohoncz te Lugano: K. DE WIT, art. cit., p.117.

Kruisafneming van Flémalle overgenomen, nl. de groep van Sint-Jan die Maria ondersteunt en de twee booswichten op het kruis. Deze figuren worden op het Brugse paneel echter niet bij de Kruisafneming zelf doch wel rond de gekruisigde Christus geplaatst. Een vrije kopie zag omstreeks dezelfde tijd het licht en is bewaard in de Sjöstrand-collectie te Stockholm.

Ook in de graveerkunst werkte het schilderij van de Meester van Flémalle inspirerend. Op een gravure met de Kruisafneming van de Meester met de banderollen (3e kwart XVe eeuw) werden de twee booswichten weerom overgenomen. Ze staan evenwel in spiegelbeeld wat echter verklaarbaar is door de graveertechniek. De overige figuren werden echter nagebootst op de Kruisafneming van Rogier Vander Weyden in het Prado te Madrid (1).

In de miniatuurkunst vindt men Flémalles' Kruisafneming gedeel-
164 telijk terug in het getijdenboek van Katharina van Lochorst (ca. 1450),
verlucht in de omgeving van de Meester van Katharina van Kleef (2).
163 Even duidelijk is de ontlening in het getijdenboek van Katharina van
Kleef zelf (3). Ofschoon minder figuren voorkomen dan op het veelluik

---

(1) J. MAQUET-TOMBU, Autour de la Descente de Croix de Roger, in Bulletin de la Société royale d'archéologie de Bruxelles, 1949, juli, p.7-8; M.S. FRINTA, o.c., p.53.

(2) LANDESMUSEUM FÜR KUNST UND KULTURGESCHICHTE, Münster. - K.G. BOON, Nieuwe gegevens over de Meester van Katharina van Kleef en zijn atelier, in Bulletin en Nieuws-Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, Ve reeks, dl. XVII, 1964, kol. 243 en afb. 2.

(3) GUENNOL-COLLECTION, NEW YORK, fol. 69 vo, (afb. Die Miniaturen aus dem Stundenbuch der Katharina von Kleve, Berlijn, 1966, nr. 28). - Voor de datering zie: J. PLUMMER, Einleitung, Die Miniaturen..., o.c., p.19 e.v.; IDEM, The Book of Hours of Katharina of Cleves, New York, 1964, p.21-22. - Cfr. ook G. HULIN DE LOO, Sur la date de quelques oeuvres du Maître de Flémalle, in Bulletin de l'Académie royale de Belgique, dl. II, 1911, p.110-112.

is de compositie in de twee gevallen gelijk aan die op het paneel. De wijze waarop de dode Christus langs de ladder wordt neergelaten evenals de houding en de kledij van Magdalena sluiten zeer nauw aan bij het model. In het getijdenboek van Katharina van Kleef zweven twee engelen in de lucht en een landschap werd toegevoegd. Zoals men zich herinnert vertoonden de zijluiken van de Kruisafneming van de Meester van Flémalle twee booswichten. Deze werden niet overgenomen op de zoëven besproken miniaturen. Opmerkenswaard is evenwel dat de twee figuren in kwestie wel (enigszins vrij) gekopieerd werden in het getijdenboek van Katharina van Kleef doch op een miniatuur die
165 de Kruisafneming voorafgaat en de Kruisiging zelf voorstelt (1).

Een laatste categorie van ontleningen treft men aan in de tekenkunst. Er wordt nl. in het Fogg Art Museum te Cambridge (U.S.A.) een tekening bewaard van de moordenaar op het linkse luik van de Kruisafneming. Ofschoon deze tekening wel eens als een voorstudie van de Meester van Flémalle werd beschouwd (2) is het meer waarschijnlijk dat ze naar het schilderij werd vervaardigd (3). Een tekening met de volledige overname van de Kruisafneming behoort thans tot de verzameling van het Fitzwilliam Museum te Cambridge (Eng.). Ook deze tekening is om meerdere redenen posterieur aan de originele schepping van de Meester van Flémalle (4).

---

(1) GUENNOL-COLLECTION, NEW YORK, fol. 66 vo, (afb. Die Miniaturen..., o.c., nr. 26).

(2) J. ROSENBERG, A Silverpoint Drawing by the Master of Flémalle Acquired by the Fogg Art Museum, in The Art Quaterly, dl. XIII, 1950, p.251.

(3) Zie M. SONKES, Dessins du XVe siècle: Groupe Van der Weyden. Essai de catalogue des originaux du maître, des copies et des dessins anonymes inspirés par son style, Brussel, 1969, afb. pl. XXXI a, en commentaar p.127-129.

(4) M. SONKES, o.c., pl. XXXI b, en commentaar p.129-132.

Zoals uit bovenstaande gevallen blijkt, hebben de zijpanelen met de twee boosdoeners een bijzondere rol gespeeld.
Enerzijds werden ze gecombineerd met een Kruisafneming van een geheel andere oorsprong, zoals op de gravure van de Meester met de Banderollen, en anderzijds werden ze in verband gebracht met een Kruisiging. Dit was het geval op het schilderij van de Meester van de Brugse passietaferelen en op een der miniaturen uit het horarium van Katharina van Kleef. Met deze laatste verluchting is er nog een ander fenomeen verbonden. E. Panofsky heeft er op gewezen dat het tafereel met de Kruisiging in dit horarium moet ontleend zijn aan een Flemallesk voorbeeld. Niet alleen wijzen daarop bepaalde karakteristieken in de stijlopvatting, doch er is bovendien een aanduiding van een andere aard. Op de miniatuur in kwestie komt immers een groep personages onder het kruis voor die men identiek aantreft
166 op een later schilderij van de Kruisiging door Gerard David, bewaard in de collectie Thyssen - Bornemisza te Lugano-Castagnola. De kunstgeleerden nemen aan dat dit schilderij zeer sterk door de Meester van Flémalle werd beïnvloed en zelfs grotendeels een verloren werk van deze kunstenaar nabootst (1). Op het schilderij van Gerard David komen echter de twee moordenaars niet voor, wat schijnt te bewijzen dat de miniatuur in het horarium van Katharina van Kleef

---

(1) P. PIEPER, Das Stundenbuch der Katharina von Lochorst und der Meister der Katharina von Kleve, in Westfalen, dl. XLII, 2, 1966, p.150; K. DE WIT, art. cit., p.117; E. PANOFSKY, Early..., p.176-177; M.J. FRIEDLAENDER, Die altniederländische Malerei, dl. IV, Memling und Gerard David, Leiden, 1934, p.86-87 en 149.

een composiet karakter vertoont (1)(vergelijk Schema van de afhankelijkheden).

Meer nog dan de werken van Van Eyck die in voorgaand artikel werden behandeld, is de monumentale Kruisafneming van de Meester van Flémalle voorwerp geweest van menigvuldige nabootsingen. Het moet een opvallend werk geweest zijn dat door de kunstenaars werd opgemerkt en gewaardeerd. Vooral het feit dat belangrijke kopies te Brugge het licht zagen is terecht aanleiding tot de mening dat het paneel inderdaad in deze stad prijkte, zoals hoger reeds werd verondersteld.

Het zou nu normaal zijn dat men ook hand K in deze stad lokaliseerde. Hoe komt het echter dat men van het werk van de Meester van Flémalle ook herhalingen aantreft in codices die in de Noordelijke Nederlanden ontstonden, zoals die van Katharina van Kleef en van Katharina van Lochorst ? G. Hulin de Loo heeft getracht hierop een antwoord te geven, waarbij hij tevens meende inlichtingen te kunnen verschaffen over de bezitter van het Turijns-Milanees getijdenboek.

Een dubbele mogelijkheid deed zich volgens hem voor: ofwel zijn

---

(1) Deze zaak wordt vertroebeld door de vaststelling dat het landschap met de stad en de tempel van Jeruzalem op het werk van Gerard David aanleunt bij de achtergrond van de Kruisdraging (kopie van een verloren werk uit de groep Van Eyck) bewaard in het Szépmüvészeti Múzeum te Budapest. Deze ontdekking schept heel wat problemen. Maakt David in zijn Kruisiging een compilatie van één of van twee werken (nl. een Kruisiging van de Meester van Flémalle en een werk uit de groep Van Eyck) ? Welke is de band tussen de genoemde werken van de Meester van Flémalle en het prototype van het paneel uit Budapest ? Vormden de werken van Kruisiging en Kruisafneming van de genoemde Meester een reeks ? (cfr. K.G. BOON, De erfenis van Aelbert Van Ouwater, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. I, 1947, p.37 e.v.).- Het verdient opgemerkt te worden dat David ongeveer hetzelfde landschap gebruikt als achtergrond bij een Aanbidding der Herders in het genoemde Múzeum te Budapest (inv. nr. 1336).

SCHEMA VAN DE AFHANKELIJKHEDEN.

GRAVURES

Kruisafneming
(Meester met de Banderollen)

TEKENINGEN

Kruisafneming
(Fitzwilliam Museum, Cambridge, Eng.)

Moordenaar
(Fogg Art Museum, Cambridge, U.S.A.)

VOORNAAMSTE SCHILDERIJEN

Zijpanelen
(Moordenaars)

Kruisafneming
(verloren)
(Meester van Flémalle, ca 1430)

Middenpaneel
(Kruisafneming)

Kruisiging
(verloren)
(Meester van Flémalle)

Kruisiging
(Meester Brugse Passietaferelen - Sint-Salvatorskerk, Brugge)

Kruisafneming
(Ambrosius Benson-kathedraal, Segovia)

Kruisafneming
(Anoniem - The Walker Art Gallery, Liverpool)

Kruisiging
(Gerard David - Collectie Thyssen-Bornemisza, Lugano-Castagnola)

MINIATUREN

Kruisafneming
(Turijns-Milanees getijdenboek, hand K)

Kruisafneming
(horarium van Katharina van Lochorst)

Kruisafneming
(horarium van Katharina van Kleef)

Kruisafneming
(horarium van Katharina van Kleef)

de miniaturen én in het Turijns-Milanees getijdenboek én in het horarium van Katharina van Kleef - de kopie in het gebedenboek van Katharina van Lochorst was aan Hulin onbekend - gekopieerd naar het werk van de Meester van Flémalle te Brugge, ofwel zijn zowel de triptiek als de miniaturen gemaakt voor leden van een zelfde familie. In deze veronderstelling neemt Hulin de Loo aan dat het originele drieluik zou kunnen vervaardigd zijn voor Margareta van Bourgondië, weduwe van Willem IV(VI) van Beieren (deze mening berust op een historisch gegeven dat verder zal uiteengezet worden. Op die wijze, aldus Hulin, is uit te leggen hoe een kopie terecht kwam in het Turijns-Milanees getijdenboek, dat volgens de oudste opvattingen, in handen zou geweest zijn van leden van het Beierse huis. Opmerkelijk is dat Margareta bovendien de groottante was van Katharina van Kleef (1). Deze familierelatie zou dan de overname in het getijdenboek van de Kleefse prinses moeten verklaren.

De hypothese van Hulin de Loo als zouden de relaties tussen de diverse voorstellingen te verklaren zijn door familieverwantschap is niet houdbaar daar ze steunt op twee onzekere beweringen.
Vooreerst is het niet evident dat Margareta van Bourgondië in het bezit was van het Turijns-Milanees getijdenboek. Dit dient juist bewezen te worden. Het is bovendien onduidelijk waarom de Meester van Katharina van Kleef uit het Turijns-Milanees horarium juist die éne miniatuur uitkoos doch geen enkele andere kopieerde. Op de tweede plaats is het hoegenaamd niet zeker dat Margareta eigenaar was van

---

(1) G. HULIN DE LOO, o.c., p.48 voetnoot 1. - K. DE WIT, art. cit., p.120 veronderstelde dat de Meester van Katharina van Kleef zou behoord hebben tot het gevolg van genoemde prinses, tijdens een bezoek aan haar groottante Margareta van Bourgondië. Bij deze laatste zou de verluchter dus de triptiek hebben kunnen bewonderen.

de triptiek van de Meester van Flémalle. De mening van Hulin de Loo hieromtrent is gebaseerd op een tussenkomst van een dame de Hainaut ten voordele van de schilder Robert Campin die tot tweemaal toe, in 1429 en 1432, door de Doornikse magistraat veroordeeld werd. Hulin is van oordeel dat genoemde dame met Margareta van Beieren mag vereenzelvigd worden.

Dat een eventuele voorspraak van de prinses ten voordele van de genoemde kunstenaar - gesteld dat hij met de Meester van Flémalle mag vereenzelvigd worden (1), wat geenszins bewezen is - er op wijst dat hij bezig was voor haar een werk uit te voeren is in geen geval zeker, evenmin dat het in het positieve geval precies zou gaan om de triptiek van de Kruisafneming. Het staat trouwens niet eens met zekerheid vast of Margareta bedoeld is met de dame de Hainaut in de vermelde tussenkomst (2).

De theorie van Hulin de Loo is in geen geval steekhoudend. Alles wijst er op dat de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek en de twee andere die in het Noorden ontstonden, volledig onafhankelijk zijn van elkaar. De eerstgenoemde is zelfs posterieur aan beide andere en gelet op de grotere overeenkomst met de latere kopie uit het Sint-Julianushospitaal is ze in geen geval gekopieerd naar een der twee andere miniaturen, doch moet ze rechtstreeks voortgaan op het geschilderd prototype. Het is immers opmerkenswaard dat de miniatuur van hand K zeer volledig is en talrijke details, zoals b.v. van de kledij, nauwkeurig overneemt. Ook de wijze waarop in de triptiek de achtergrond was opgevat als een vlakke afsluiting wordt door

---

(1) Status quaestionis: L. NINANE, Het mysterie Flémalle-Rogier, - (Tentoonstellingscatalogus) Het werk van Rogier..., o.c., p.47-51.

(2) Zie Deel II, Inleidend Hoofdstuk, p.70°-71°.

de verluchter gerespecteerd. De miniaturen van de groep van de Meester van Katharina van Kleef onderscheiden zich daarentegen door volgende kenmerken: slechts een gedeeltelijke overname, het veronachtzamen van details, het toevoegen van nieuwe elementen, zowel wat betreft de personages als het landschap. Het composiet karakter van de miniaturen van deze groep, dat reeds boven werd aangetoond, kan hier nogmaals onderstreept worden. Het ziet er naar uit dat de miniaturen van deze laatste reeks slechts door middel van werktekeningen kunnen vervaardigd zijn, zonder dat de verluchter het oorspronkelijk drieluik voor ogen heeft gehad. Het is vrijwel duidelijk dat hand K geheel anders staat ten opzichte van het werk zowel van de Meester van Flémalle als van Van Eyck (zie voorgaand artikel) dan de verluchters uit het Noorden.

Zijn miniaturen verraden een veel betere vertrouwdheid met de panelen van de genoemde Vlaamse Primitieven (1).

Door de overname van de Kruisafneming in het Turijns-Milanees getijdenboek kan ca. 1430 als datum post quem worden vastgelegd. Dit stemt overeen met de datering die reeds aan het werk van hand K gegeven werd op basis van de kledij, nl. rond het midden van de XVe eeuw. Wat de lokalisatie van deze miniaturist betreft is het van belang vast te stellen dat hij op zeer nauwkeurige wijze een schilderij van de Meester van Flémalle nabootst dat zeer waarschijnlijk te Brugge aanwezig was.

Hierbij aansluitend kan men de aandacht vestigen op een merk-

---

(1) De miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek heeft niets te maken met de tekening in het Fitzwilliam Museum te Cambridge (Eng.): ze heeft veel meer details die overeenkomen met het paneel van Liverpool; ze vertoont niet de leemten die zich in de tekening voordoen.

waardig parallel verschijnsel. Uit voorgaand artikel bleek dat hand K ook aan Eyckiaans werk ontleent. Bij een ander Brugs meester, nl. Petrus Christus (+ ca. 1473) doet zich hetzelfde fenomeen voor: enerzijds een sterke afhankelijkheid van werk van Van Eyck, anderzijds een beïnvloeding door het oeuvre van de Meester van Flémalle (1).

Weliswaar moet men toegeven dat met Petrus Christus het probleem zich anders stelt en dat de verhouding van deze schilder tot Van Eyck een speciaal karakter draagt. Toch is de werkwijze van Christus enigszins kenschetsend voor een meester uit het Brugs milieu. Dit kan trouwens bevestigd worden door het feit dat men bij een ander Brugs schilder, nl. Gerard David (+ 1523) een zelfde karakteristiek terugvindt (2).

In dit artikel werd er reeds op gewezen dat ook in de Noordelijke Nederlanden het werk van de Meester van Flémalle werd gekopieerd. Over het fenomeen van de nabootsing van werk van meesters uit de Zuidelijke Nederlanden door miniaturisten uit het Noorden zullen in volgend artikel nieuwe vondsten worden medegedeeld.

---

(1) J. BRUYN, o.c., p.99 e.v.

(2) K.G. BOON, art. cit., p.37.

Art. IV. EEN MOGELIJK VERBAND TUSSEN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK EN NOORDNEDERLANDSE HANDSCHRIFTEN.

Een paar miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek, nl. de Judaskus (nr. 51, hand G) en de Kruisvinding (nr. 92, hand G) treft men in min of meer gewijzigde vorm in andere handschriften aan. Nu is het wel opvallend dat het hier telkens gaat om codices die in de Noordelijke Nederlanden werden geschreven en verlucht. Dit verschijnsel is ongetwijfeld belangrijk en roept talrijke vragen op in verband met de afhankelijkheid: ontleent het Turijns-Milanees getijdenboek aan manuscripten uit het Noorden of omgekeerd; gaan zowel genoemd horarium als de andere codices op gemeenschappelijke voorbeelden terug ? Het antwoord op deze vragen zal ons ongetwijfeld nieuwe inlichtingen verschaffen over de oorspronkelijkheid van miniaturist G.

§ 1. DE JUDASKUS.

167 De voorstelling die hand G schilderde van Judas' verraad en de gevangenneming van Christus (nr. 51) wordt in de oudere literatuur als een meesterwerk bestempeld, vooral wegens de uiterst geslaagde weergave van licht en duisternis (1). In het centrum van het tafereel bevindt zich Christus op het ogenblik dat Hij door Judas wordt verraden. Rechts achter beide hoofdpersonages treedt een groep gewapende en van toortsen of lantarens voorziene krijgers aan. Links trekt Petrus zijn zwaard boven het hoofd van de neergevallen Malchus.

---

(1) Zie Hoofdstuk II, Art. II, Iconografische beschrijving der miniaturen, nr. 51.

In de achtergrond bevindt zich een grote stad, omsloten door een versterkte muur. Een monumentaal koepelgebouw - de tempel van Jeruzalem - bevindt zich in het midden. Op de einder tekent zich een windmolen af.

Dezelfde compositie treft men minstens vijfmaal aan in andere liturgische boeken. Enkele van deze gelijkenissen werden reeds eerder opgemerkt. Andere konden naar aanleiding van deze studie aan de reeks worden toegevoegd. Het aantal kopies van de Judaskus kan waarschijnlijk later door nieuwe vondsten worden aangevuld, doch het thans bekende getal is reeds voldoende om zich een beeld te vormen van dit verschijnsel. Beschrijven wij nu deze miniaturen.

168 1. Een eerste maal treft men een kopie aan in een getijdenboek, ontstaan in 1425-1430 en toegeschreven aan het atelier van het klooster van de Agnietenberg te Zwolle (1). A.L. De Vreese, die dit horarium publiceerde, wees reeds op de gelijkenis van de Judaskus in dit getijdenboek, met een miniatuur met hetzelfde onderwerp in een codex die onder volgend nummer zal besproken worden (2). Het lijdt nochtans geen twijfel dat de compositie ook nauw verwant is met de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek. De overeenkomst tussen de groepen van Petrus en Malchus, Christus en Judas is zeer opvallend. Het aantal soldaten is echter sterk verminderd en het landschap met Jeruzalem ontbreekt geheel. Zeer kenschetsend is echter een vergissing die gebeurd is

---

(1) K.B.B., Handschriften, II 7556, fol. 13 vo.

(2) A. DE VREESE, Een fraai verlucht vroeg-Agnietenbergs getijden- en gebedenboek in de Albertina te Brussel, in Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, Ve reeks, dl. XIV, 1961, p.203, voetnoot 13.

door de miniaturist van dit Agnietenbergs horarium. In het Turijns-Milanees getijdenboek staat Petrus blootsvoets en schrijlings over de neergevallen Malchus wiens linkerbeen over het rechter is geslagen. De verluchter van het andere horarium heeft dit linkerbeen van Malchus aangezien voor een lidmaat van Petrus, zodat deze thans geheel vóór de gevallen soldaat komt te staan. Deze opvallende fout bewijst reeds dat de Noordnederlandse verluchter een model voor ogen had.

170 2. Een tweede maal vindt men een weerspiegeling van de Judaskus op een der weinige bladzijden die bewaard bleven van een bijbel (1). De verluchter wordt door diverse kunstgeleerden met verschillende namen begiftigd (2), doch wordt algemeen aangezien als de Noordnederlandse kunstenaar die na 1415 het getijdenboek van Maria van Gelre vervolledigde (3). Het betreft hier waarschijnlijk een Gelders miniaturist en de genoemde illustratie wordt ca. 1430 gedateerd.

Deze grote, licht beschadigde verluchting heeft zeer veel gemeen met de Judaskus in het Turijns-Milanees getijdenboek.
De houding van Sint-Pieter die zich over de gevallen Malchus buigt en die van de groep Christus-Judas is identiek. Drapé van de kle-

---

(1) K.B.B., Handschriften, II 3634, nr. 3.

(2) Meester van het Lectionarium van Cuyck; Meester D van de Haagse Bijbel, Meester van de Seraph, Meester van Otto van Moerdrecht (cfr. G.J. HOOGEWERFF, Gelderse miniatuurschilders in de eerste helft van de XVe eeuw, in Oud-Holland, dl. LXXVI, 1961, p.3 e.v.).

(3) UNIVERSITAETSBIBLIOTHEK, TÜBINGEN, Depot. der ehem. Preussische Staatsbibliothek, Cod. germ. quart., 42. - C.J. DE WIT, Die Utrechter Miniaturisten des XV. Jahrhunderts, München, 1927, p.45-48; A.W. BYVANCK, Kroniek der Noord-Nederlandse miniaturen, in Oudheidkundig jaarboek, dl. IX, 1940, p.33; G.J. HOOGEWERFF, art. cit., p.8-9.

dij en de gebaren beklemtonen de nauwe verwantschap. Opvallend in die en in andere miniaturen uit deze serie is de wijze waarop Christus Petrus met een handgebaar weerhoudt, en waarop Judas de rechterhand geeft aan een der soldaten en de linker om de arm van Christus legt. In de groep der soldaten trekken vooraan de krijger met de lange afhangende pronkmouw, de man met de fakkel en deze die een lantaarn in de hoogte houdt de aandacht. In het landschap kan men een poging zien om de stad na te bootsen die ook het decor vormt in het Turijns-Milanees getijdenboek. Het geheel is echter strakker weergegeven. Opmerkelijk is echter dat op de voorgrond water vloeit, een motief dat bij deze meester nog terugkeert in andere miniaturen (1), en hier mogelijk bedoeld is als weergave van de Kedronbeek die doorheen de Getsemanituin vloeide.

171 3. Een getijdenboek, bewaard te Baltimore (2), bevat het derde exemplaar. Het ontstond ca. 1430 of daarna in Utrecht (3) en wordt toegeschreven aan Meester Pancratius die soms vereenzelvigd met de Meester van Zweder van Culemborg (4).

---

(1) Voorbeeld: MUSEUM MEERMANNO-WESTREENIANUM, 's-GRAVENHAGE, 78 D 38, Haagse Bijbel (A.W. BYVANCK, art. cit., p.33-34).

(2) THE WALTERS ART GALLERY, ms. 168, fol. 52 vo.

(3) De kalender wijst op het bisdom Utrecht (cfr. A.W. BYVANCK, art. cit., p.36).

(4) G.J.HOOGEWERFF, art. cit., p.47; A.W. BYVANCK, art. cit., p.36; E. PANOFSKY, Early..., p.102, voetnoot 4. - Zie verder: S. DE RICCI en W.J. WILSON, Census of Medieval and Renaissance Manuscripts in the United States and Canada, dl. I, New York, 1935, p.794, nr. 235; Illuminated Books of the Middle Ages and Renaissance. An Exhibition held at the Baltimore Museum of Arts, Baltimore, 1949, nr. 21; Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden. Jubileumtentoonstelling, Amsterdam, 1958, p.124, nr. 156; D. MINER, Dutch Illuminated Manuscripts in the Walters Art Gallery, in The Connoisseur Yearbook, dl. V, 1955, p.74-75; L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.26.

Men heeft zich echter reeds afgevraagd of de miniatuur met de Judaskus niet veeleer mag toegeschreven worden aan de zeer talentvolle Meester van Katharina van Kleef wegens de rijke licht- en kleureffecten (1). Deze bijzondere sfeer zou echter ook kunnen verklaard worden door het gebruik van een model. Inderdaad komt de miniatuur overeen met die van hand G in het Turijns-Milanees manuscript. Gelijkenis treft men aan in de compositie, in de uitwerking van de figuren van Judas en Christus, en in de houding van Petrus. De kledij is identiek gedrapeerd. De soldaat op de voorgrond draagt weer de lange pronkmouw. Het landschap met het kenmerkende tempelgebouw en de molen links op de horizonlijn zijn ook hier aanwezig. In tegenstelling tot de miniatuur uit het Turijns-Milanees getijdenboek keert Malchus zich echter om naar Petrus in een poging tot verweer.

Dit getijdenboek wordt in verband gebracht met een horarium van de Meester van Zweder van Culemborg in een Duitse verzameling (2). Ofschoon er enige gelijkenis is tussen de Judaskus in dit handschrift en in dat van Baltimore wat betreft houding en gebaar van Petrus en in de wijze waarop Judas Christus zoent, zijn er toch opmerkelijke verschillen, vooral in het landschap (3). Een zekere gemeenschappelijke inspiratie is nochtans niet uitgesloten.

---

(1) A.W. BYVANCK, art. cit., p.36.

(2) VERZAMELING R. BUSCH, veiling Frankfort a.M., 4 mei 1927, (Veilingscatalogus, p.17, nr. 258, pl. XII).

(3) Zie A.W. BYVANCK, art. cit., p.36 en afb. 15 en IDEM, Aanteekeningen over handschriften met miniaturen, in Oudheidkundig jaarboek, 3e reeks, dl. X, 1930, p.133.

172 4. Een vierde herhaling siert het getijdenboek van Gijsbrecht van Brederode (1416/17-1475) dat ca. 1460 in Gelderland ontstond (1). De anonieme kunstenaar, Meester van Gijsbrecht van Brederode genaamd (2), maakte er blijkbaar een gewoonte van zich te inspireren op oudere voorbeelden. Voor een miniatuur met de H. Barbara gebruikte hij b.v. een prent van de Meester E.S. (3) en ook andere illustraties zijn blijkbaar nagebootst op bestaande modellen (4).

De gelijkenis met de verluchting in het Turijns-Milanees getijdenboek blijkt uit de algemene compositie. Het landschap met de stad, de hoge rondbouw in het centrum en de windmolen op de einder zijn indicaties die duidelijk op verwantschap wijzen. Petrus stapt weerom over de gevallen Malchus heen. Houding en gebaar van Judas en Christus zijn gelijk, met dit verschil echter dat de

---

(1) BIBLIOTHEQUE DE L'UNIVERSITE, Wittert, 13, fol. 54 vo. - J. BRASSINE, Livre d'heures de Gysbrecht de Brederode, évêque élu d'Utrecht, Brussel, s.d., p.8, plaatst het in 1457-1470, in de tijd dat Gijsbrecht voor de tweede maal domproost was te Utrecht; F. WINKLER, Studien zur Geschichte der niederländischen Miniaturmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, in JKSAK, dl. XXXII, 1915, p.328 daarentegen situeert het in de eerste periode, nl. tussen 1437 en 1456. In verband met de plaats van uitvoering zie (Tentoonstellingscatalogus) Herbst des Mittelalters. Spätgotik in Köln und am Niederrhein, Keulen, 1970, p.79, nr. 106, met verdere bibliografie.

(2) Soms ook genoemd: Meester A van dl. II van de Weense bijbel (bedoeld is ms. 2772 van de OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK , WENEN). - Cfr. F. WINKLER, art. cit., p.324; A.W. BYVANCK, La miniature dans les Pays Bas septentrionaux, Parijs, 1937, p.85-88. - Zie problematiek bij L.M.J. DELAISSE, Le livre d'heures de Mary van Vronensteyn, in Scriptorium, dl. III, 1949, p.241-243.

(3) Middeleeuwse kunst..., o.c., p.127, nr. 163.

(4) Zie verder p.784, voetnoot 1.

Zaligmaker zijn gelaat naar Petrus keert. Het aantal soldaten is kleiner, doch men bemerkt een poging om dezelfde helmen na te bootsen als in het werk van hand G. De Meester van Gijsbrecht voegt er echter een scène aan toe, nl. Christus' gebed in de Olijfhof. Rechts schildert hij een poortje dat toegang tot de tuin verleent.

173 5. Het getijdenboek van Maria van Vronensteyn (1), te Utrecht verlucht door de Meester van Soudenbalch (2) ca. 1460, is eveneens voorzien van een Gevangenneming die gedeeltelijk met die van hand G in overeenstemming te brengen is. Petrus, Christus en Judas zijn identiek in gebaar en kledij. Malchus heeft een geheel andere houding aangenomen, doch de groep soldaten vertoont weerom veel gelijkenis wat betreft de opstelling, de kledij en de vorm der helmen. Ook hier herkent men de man die een lantaarn boven het hoofd steekt. Kenschetsend is ook de apostel die links verschrikt wegrent, een detail dat ook gedeeltelijk voorkomt in de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek, doch ontbrak in al de voorgaande voorbeelden. Landschap en stad op de achtergrond zijn echter totaal verschillend (3).

---

(1) K.B.B., Handschriften, II 7619, fol. 17 vo. - Het getijdenboek werd vervaardigd voor Jan van Amerongen, schout te Utrecht van 1468 tot 1470. In 1520 kwam het door huwelijk van een lid van de familie van Amerongen in dat van de familie van Vronensteyn terecht (K.G. BOON, art. cit., p.51, voetnoot 2).

(2) L.M.J. DELAISSE, art. cit., p.243.

(3) Het verschil in lichteffect met de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek, waarover gehandeld wordt door A. CHATELET, Postface..., p.XIV en L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.46 en voetnoot 84, valt weg sinds door de heruitgave van het Turijns getijdenboek in 1967 is gebleken dat op de originele miniatuur de voorstelling zich bij daglicht afspeelt (zie Hoofdstuk II, Art. II, Iconografische beschrijving der miniaturen, nr. 51).

De Meester van Soudenbalch gaat op dezelfde wijze te werk als de Meester van Gijsbrecht van Brederode. In verscheidene gevallen ging hij zonder twijfel uit van modellen die hij echter nooit slaafs kopieerde. In verband met de afhankelijkheid vormt deze codex een merkwaardig en weinig bestudeerd voorbeeld (1).

6. Vermelden wij tot slot dat meerdere auteurs (2) er op wezen dat de Judaskus uit het Turijns-Milanees getijdenboek ook herhaald wordt in enkele andere handschriften. Hoger vermeldden we reeds een horarium van de Meester van Zweder van Culemborg.

169 Ook in een fragment van een Utrechtse historiebijbel van 1431 zou

---

(1) Vooreerst is er een iconografische en formele identiteit met miniaturen in het horarium van Gijsbrecht van Brederode, dat in Gelderland omstreeks dezelfde tijd het licht zag, nl. in de Doornenkroning
193-194 (fol. 44 vo), de Kruishechting (fol. 60) en de Kruisiging (fol. 123 vo) (BIBLIOTHEQUE DE L'UNIVERSITE, LUIK, Wittert, 13 - L.M.J. DELAISSE, Le livre d'heures..., art. cit., p.245). Twee andere miniaturen zijn
198 nauw verwant met Utrechtse schilderijen: een eerste, de Calvarie met
199 Lanssteek (fol. 54), komt overeen met een paneel van ca. 1460 in de
196 School of Design te Providence; een tweede, Maria en Sint-Jan onder het Kruis (fol. 123 vo), vindt men weer op het middenluik van een
197 triptiek van 1460-70 uit het Aartsbisschoppelijk Museum te Utrecht (bruikleen van het Rijksmuseum, Amsterdam). Op dezelfde miniaturen werd het landschap gestoffeerd met een man die een ezel aandrijft. Deze groep ontbreekt op het genoemde drieluik doch treft men aan op
122 de Kruisdraging uit het Szépmüvészeti Múseum te Budapest (cfr. D.G. CARTER, The Providence Crucifixion. Its Place and Meaning for Dutch Fifteenth Century Painting, in Bulletin of Rhode Island School of Design, dl. XLVIII, nr.4, 1962, p.13). Tot op heden bleef onopgemerkt dat een aantal
85-89 gehistorieerde letters met prefiguren (fol. 124, 126 vo, 128, 130 en 133) identiek zijn aan dezelfde onderwerpen in de eerste Noordnederlandse edities in blokboek van de Biblia pauperum (vergelijk H.T. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961).

(2) C.J. DE WIT, Das Horarium der Katharina von Kleve..., art. cit., p.122; L. BALDASS, o.c., p.285.

de Judaskus gekopieerd zijn (1). Verscheidene meesters hebben aan dit handschrift meegewerkt (2). De figuur van Petrus vertoont enige verwantschap in houding en in drapé van zijn gewaad met die in het Turijns-Milanees getijdenboek. Christus en Judas zijn echter omgekeerd weergegeven. Terwijl in de overige besproken gevallen Christus met de rechterhand Petrus weerhoudt van zijn daad, bleef na de omkering de stand van Christus' (thans linker-) arm en hand behouden, zodat het gebaar zinloos wordt. Voor het overige ontbreken alle vergelijkingspunten. Ook in een paar andere Utrechtse
174 getijdenboeken van rond 1430 vindt men reflecten van de besproken Judaskus uit het Turijns-Milanees getijdenboek (3). De gelijkenissen zijn in deze laatste gevallen echter niet zo evident dat men hier kan spreken van kopieën, zodat men de indruk heeft dat het hier ten hoogste gaat om herhalingen uit de derde of vierde hand, terwijl in de hoger beschreven verluchtingen de band met de Judas-

---

(1) K.B.B., Handschriften, 9020-23, fol. 63.

(2) Cfr. W. VOGELSANG, Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters, Straatsburg, 1899, p.40-44; C. GASPAR en F. LYNA, Les principaux manuscrits à peintures de la Bibliothèque royale de Belgique, dl. II, Parijs, 1945, p.70-79; G.J. HOOGEWERFF, o.c., dl. I, p.385-411; A.W. BYVANCK, La miniature..., o.c., p.34-35; Librye..., p.13-14, nr. 7.

(3) KUNGLIGA BIBLIOTHEK,STOCKHOLM, ms. A 226, fol. 13 vo (afb. A.W. BYVANCK en G.J.HOOGEWERFF, Noordnederlandsche miniaturen, 's-Gravenhage, 1921, pl. 225 A). - GROOTSEMINARIE, RIJSENBURG, getijdenboek. - G.J. HOOGEWERFF, Enkele verluchte getijdenboeken tussen 1375 en 1425 in de Nederlanden ontstaan, in Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen en Letteren, n.r., dl. XXVI, 2 , 1963, p.75-98; L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.20. - K.G. BOON, L'art hollandais à ses sources, in Connaissance des arts, dl. 217, maart 1970, p.99 ziet ook een verband tussen de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek en de Arrestatie van Christus uit het Retabel van Roermond in het Rijksmuseum te Amsterdam.

kus in het Turijns-Milanees getijdenboek veel nauwer is. Het is weliswaar niet onmogelijk dat een oorspronkelijk gemeenschappelijk model hier grondig werd omgevormd doch het is tevens niet uitgesloten dat de gelijkenis voor een deel een gevolg is van iconografische tradities.

De hoger beschreven voorstellingen van de Judaskus werden chronologisch gerangschikt, uitgezonderd de laatste (nr. 6), die in feite apart staan daar de overeenkomst te beperkt is. Om deze reden worden ze in volgend onderzoek buiten beschouwing gelaten. De overige gevallen kunnen gedateerd worden van ca. 1425-1430 tot ca. 1460. Ze horen alle thuis in codices die in de Noordelijke Nederlanden het licht zagen.

Zoals reeds gezegd, werden de gelijkenissen tussen de miniatuur van de Judaskus in het Turijns-Milanees getijdenboek en in andere liturgische boeken reeds zeer vroeg opgemerkt door de kunsthistorici. Het bleef tot hiertoe meestal bij een eenvoudige vaststelling waarbij nochtans wel eens de vraag werd gesteld of de exclusieve aanwezigheid van de kopieën van de Judaskus in Noordnederlandse manuscripten bewees dat ook het Turijns-Milanees getijdenboek in het Noorden was verlucht.
Hierbij ging men tevens uit van de idee dat de behandelde miniatuur in laatstgenoemd horarium - men herinnert zich dat ze volgens de oudere opvatting ca. 1416-1417 gedateerd was - tot model had gediend voor de illustratie van Judas' verraad in de andere codices.

Is deze laatste mening werkelijk houdbaar ? Om hierop te antwoorden is het nodig de besproken miniaturen niet alleen met de Judaskus in het Turijns-Milanees getijdenboek doch ook onderling te vergelijken. We beginnen hierbij met de jongste miniatuur uit de reeks.

1. Judas' verraad in het getijdenboek van Maria van Vronensteyn (ca. 1460) is onafhankelijk van de oudere Noordnederlandse miniaturen gezien de aanwezigheid van de vluchtende apostel die op de overige ontbreekt. Dit motief is nochtans geen uitvinging van de miniaturist van het besproken horarium vermits het ook aanwezig is op de Judaskus in het Turijns-Milanees getijdenboek.

2. Het horarium van Gysbrecht van Brederode (ca. 1460) is evenmin afhankelijk van de overige: de ligging van Malchus en de details van zijn harnas komen enkel overeen met die in het Turijns-Milanees getijdenboek en kunnen dus niet ontleend zijn aan een der andere miniaturen met het Verraad van Judas.

3. Op het handschrift te Baltimore (ca. 1430 of later) is vooral de achtergrond met de stad belangrijk. Opvallend is de aanwezigheid van een windmolen tegen de horizon. Dit decor treft men niet aan op de twee miniaturen die chronologisch ouder zijn, doch het leunt wel aan bij de Judaskus van hand G in het Turijns horarium.

4. De illustratie uit het Evangelieboek (ca. 1430) heeft geen der overige miniaturen beïnvloed: het water van de Kedronbeek op de voorgrond is nergens herhaald en het is ook niet ontleend aan de chronologisch oudere miniatuur. Het profiel van het hoofd van Petrus verschilt duidelijk van dat in de latere miniaturen: deze laatste sluiten wat dit detail betreft eerder bij hand G aan.

5. Het Agnietenbergs werk (1425-1430) is, indien men de datering aanvaardt, anterieur aan de hoger vermelde codices en bijgevolg onafhankelijk ervan. In geen geval kan het als voorbeeld voor een der andere gelden: het ontbreken van het landschap dat wel op de jongere miniaturen prijkt, en de verwarring met Malchus' been die nergens herhaald wordt, staan borg voor deze opvatting.

Deze vijf miniaturen zijn onafhankelijk van elkaar. Gaan zij alle voort op de Judaskus in het Turijns-Milanees getijdenboek ? Enkele opmerkelijke verschijnselen maken ook dit onmogelijk. Het valt vooreerst op dat een hondje dat door hand G op de voorgrond werd geschilderd, in geen enkel der overige gevallen wordt herhaald. Op de tweede plaats merkt men op dat in de vijf besproken Noordnederlandse miniaturen Malchus een lantaarn bij zich heeft: dit instrument ontbreekt in het Turijns-Milanees getijdenboek. Ten derde is het typisch dat in nagenoeg alle kopieën ook aan Christus' rechterzijde soldaten staan opgesteld (ook in het zesde voorbeeld dat hoger werd besproken) en niet alleen aan de linkerzijde zoals in de Judaskus van hand G.

Indien de vijf onderling onafhankelijke miniaturen niet teruggaan op de Judaskus in het Turijns-Milanees getijdenboek, is deze laatste illustratie op haar beurt geen oorspronkelijk werk doch gaat ze eveneens voort op een prototype dat wellicht ook voor de overige miniaturen gemeenschappelijk is. Deze afhankelijkheid schijnt bevestigd te worden door twee opvallende details. Vooreerst is er het ontbreken van de lantaarn bij Malchus. Dit voorwerp komt nagenoeg op alle voorstellingen van deze gebeurtenis voor (1). Men mag hier werkelijk spreken van een iconografische ongerijmdheid. Deze zou men ongetwijfeld minder aantreffen bij een scheppend meester die een grotere aandacht besteedt aan al de elementen van zijn compositie, dan bij een kopiërende kunstenaar die gemakkelijker een detail van zijn model over het hoofd kan zien. Op de tweede plaats is het niet zonder

---

(1) L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 2, p.436. De lantaarn prijkt ook bij de voorstellingen van de Arma Christi of lijdenswerktuigen (zie o.m. de voorstellingen van de Gregoriusmis; ander voorbeeld: Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, Meester van de H. Veronica, Man van Smarten).

betekenis dat op het werk van hand G langs de linkerboord een vluchtende apostel slechts half is geschilderd. Zoals men zich herinnert wordt deze figuur herhaald in het getijdenboek van Maria van Vronensteyn (ca. 1460), doch hier wordt hij volledig weergegeven. Deze onesthetische afsnijding kan weerom wijzen op de onvolledige weergave van een voorbeeld waarop, zoals normaal zou zijn, het personage in kwestie geheel was weergegeven.

Het thans verloren prototype met de Judaskus moet het uitzicht van de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek sterk benaderd hebben. Om het volledig te reconstrueren is evenwel enige aanpassing nodig, zoals de vergelijking met de miniaturen in de Noordnederlandse codices uitwijst: weglating van het hondje op de voorgrond, dat wellicht een aanvulling is van hand G zelf, vervollediging van de vluchtende apostel die slechts voor de helft werd geschilderd, en toevoeging van een lantaarn bij Malchus en van soldaten aan Christus' rechterzijde. Merkwaardig is echter dat het tafereel van hand G een massa zeer fijne details bezit die men in geen enkele van de andere kopieën terugvindt. Hetzelfde kan gezegd worden van de stilistische kwaliteiten die de Judaskus in het Turijns-Milanees getijdenboek isoleert van de overige nabootsingen. Ze wijzen op een Eyckiaanse inslag. Het zou hoogst verwonderlijk zijn dat meester G deze uit zichzelf bij het kopiëren in het tafereel had gelegd indien deze stijlkenmerken niet op zijn voorbeeld aanwezig waren. Alles in aanmerking genomen mag men dus beweren dat de Judaskus van hand G het best de oorspronkelijke voorstelling benadert.

Vermits thans is gebleken dat de illustraties uit de besproken codices die in het Noorden het licht zagen de Judaskus uit het Turijns-Milanees getijdenboek niet hebben gekopieerd, heeft het na-

tuurlijk geen zin meer om een verklaring te zoeken voor een eventuele afhankelijkheid van een der manuscripten in kwestie ten opzichte van de miniatuur van meester G. Spitsvondige hypothesen en ingewikkelde theorieën werden nochtans destijds opgesteld om b.v. uit te leggen hoe de Meester van Gijsbrecht van Brederode het Turijns-Milanees getijdenboek onder ogen kan gehad hebben. F. Winkler, die aannam dat dit laatste in handen was van Jacoba van Beieren, zocht voor dit fenomeen een verklaring in het feit dat Gijsbrechts vader raadsheer was geweest van Jacoba's vader, Willem IV(VI), en regent van Holland onder Jacoba, en dat Gijsbrechts broer, Reynhold, een der getrouwen van Jacoba was (1). Deze opvatting kan enkel opgaan in geval Jacoba werkelijk in het bezit is geweest van het handschrift, een feit dat juist dient bewezen te worden. De mening van Winkler werd trouwens reeds vlug verworpen door J. Brassinne om redenen van chronologische aard. Hij betoogde terecht dat op het ogenblik van Jacoba's dood in 1436, Gijsbrecht van Brederode ongeveer twintig jaar was en nog lang geen kerkelijke waardigheden bezat, die hij, blijkens zijn portret in zijn getijdenboek, wel bekleedde toen dit werd uitgevoerd (nl. ca. 1460)(2). Bovendien vraagt men zich af waarom niet meer miniaturen werden gekopieerd door de Meester van Gijsbrecht indien hij het Turijns-Milanees getijdenboek met zijn

---

(1) Hypothese voorgesteld in Studien zur Geschichte der niederländischen Miniaturmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, in JKSAK, dl. XXXII, 1915, p.333; overgenomen door A.W. BYVANCK, Utrechtse miniaturen, in Het gildenboek, dl. VI, 1923, p.183. - Over Gijsbrecht van Brederode, zie P. VOET, Origine, progrès et gestes mémorables des illustres seigneurs de Brederode, vertaald door B. PAILHOT, Amsterdam, 1663, p.79; JOHANNES A LEYDIS, De origine et rebus gestis dominorum de Brederode, - Veteris aevi analecta, ed. A. MATTHAEUS, 's-Gravenhage, 1728, 2e uitgave, p.639 en 717.

(2) J. BRASSINNE, o.c., p.11-12.

merkwaardige illustratie onder ogen had.

Het antwoord op deze laatste vraag is thans kort en duidelijk: er is geen sprake van dat een der behandelde Noordnederlandse verluchters uit het Turijns-Milanees getijdenboek miniaturen heeft gekopieerd. Het fenomeen van de herhalingen van de Judaskus leidt tot volgende merkwaardige besluiten. Op de eerste plaats is het thans zeker dat geen enkele van de kopieën in de Noordnederlandse handschriften kan ingeroepen worden om het werk van hand G te dateren. Er bestaat inderdaad geen reden meer om aan te nemen dat het oudste in de beschreven reeks, nl. het Agnietenbergs getijdenboek (ca. 1425-1430), na de Judaskus van genoemd verluchter (meester G) zou vervaardigd zijn, zoals tot hiertoe werd aangenomen (1). Deze laatste kan dus jonger zijn dan 1425.

Ten tweede is het zeker dat een thans verloren werk met Judas' verraad heeft bestaan, dat ruime bekendheid had verworven. Het gaat hier zeer waarschijnlijk om een geschilderd paneel. Gelet op de stilistische kenmerken van het tafereel van hand G, die boven werden vermeld, moet dit paneel klaarblijkelijk bij het oeuvre van de groep Van Eyck gevoegd worden. Immers, hand G is een kopiist die geenszins met Van Eyck zelf kan vereenzelvigd worden, doch die wel van Eyckiaans werk gebruik maakt, zoals reeds eerder in dit hoofdstuk werd vastgesteld (Art. II, § 1). De typische stilistische karakteristieken van de Judaskus kunnen dus slechts door ontlening verklaard worden.

---

(1) Zie het oordeel van F. WINKLER, Einige Ergebnisse der Van Eyckforschung, in Actes du XVIIme Congrès international de l'histoire de l'art, dl. XVII, 1952, p.245: de Hollandse kopieën maken het mogelijk de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek na 1430 te dateren.

Een derde vaststelling sluit hierbij aan. Het feit dat het geschilderd model ook gekend was aan Gelderse of Utrechtse kunstenaars van ca. 1425 tot ca. 1460 (hetzij rechtstreeks, hetzij indirect door een vroege kopie op hout of door een natekening op papier die in de ateliers circuleerde) bewijst niet dat ook hand G in het Noorden moet gelokaliseerd worden. Zijn kopie wijkt af van die der verluchters uit het Noorden omdat hij buiten de compositie ook de stilistische kenmerken van zijn model overneemt. De andere miniaturen daarentegen vertonen uitsluitend een iconografische afhankelijkheid. Nergens is hier enige stijleigenschap merkbaar die aan Van Eyck doet denken. Volgend detail is in dit opzicht zeer karakteristiek. Het tafereel van hand G is het enige waarbij de Christusfiguur gekenmerkt wordt door een stralennimbus. In de andere gevallen wordt zijn hoofd door een aureool omgeven. Deze laatste voorstellingswijze is hoegenaamd niet Eyckiaans terwijl de eerste wel als dusdanig mag bestempeld worden (1).

Met de miniatuur van de Judaskus bewijst hand G nogmaals zijn gebrek aan oorspronkelijkheid en zijn vertrouwdheid met het oeuvre van Van Eyck, dat hij veel beter kende dan de Noordnederlandse miniaturisten.

---

(1) Vergelijk: Sint-Baafskathedraal, Gent, Jan en Hubert Van Eyck, Lam Gods (God, Maria en Sint-Jan-de-Doper); Ehem. Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie, groep Van Eyck, Calvarie; Ca'd'Oro, Venetië, kopie naar Van Eyck, Calvarie. Zie verder de vier panelen met het Aangezicht van Christus, door Van Eyck of zijn navolgers in: Bayerische Staatsgemäldesammlungen, München; Miss J. Swinburne Collection, Newcastle-upon-Tyne; Ehem. Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie; Stedelijk Museum voor Schone Kunsten, Brugge.

§ 2. DE KRUISVINDING.

Zoals men zich herinnert werd in het Turijns-Milanees getijdenboek de mis van het H. Kruis geïllustreerd met een voorstelling van
175 de Kruisvinding. Terwijl werklieden drie kruisen opdelven, kijken Keizerin Helena, haar gevolg en de Joodse waardigheidsbeklederś aandachtig toe (nr. 92, hand G).

In een missaal voor Kartuizers (1) vindt men nagenoeg dezelfde
176 miniatuur terug. Ze versiert hier de mis van de feria tercia of dinsdag van de Goede Week. In de introïtus van deze mis is er sprake van Christus' Kruis (2). Op die wijze wordt het onderwerp van de Kruisvinding als illustratie gerechtvaardigd. Zoals bij de besproken handschriften waarin de Judaskus prijkte, gaat het ook hier om een Noordnederlandse,mogelijk Utrechtse codex. De eigen aard van de randversiering en van de initialen, alsmede andere stijlkenmerken tonen dit duidelijk aan. Het kan rond 1430 gedateerd worden (3).

De gelijkenis tussen de Kruisvinding in het Turijns-Milanees getijdenboek en in het missaal is onloochenbaar. Compositie en opstelling zijn volkomen gelijk. De gebaren zijn dezelfde. Weliswaar is de uitvoering in het missaal veel zwakker en van geringere kwaliteit dan de artistiek hoogstaande miniatuur van hand G.
Bovendien is er enige verandering en versobering in de kledij waar te nemen. Vooral de rijk uitgedoste heer uiterst links is veel min-

---

(1) Vroeger antiquariaat J. ROSENTHAL, MÜNCHEN; thans THE WALTERS ART GALLERY, BALTIMORE, ms. 174, fol. 79 vo. - F. WINKLER, art. cit., p.238.

(2) "Nos autem gloriari oportet in cruci Domini nostri Jhesu Christi...". - Met deze tekst vangt ook de mis der Kruisvinding aan.

(3) L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.25.

der luxueus gekleed dan in het Turijns-Milanees getijdenboek. Het lange gewaad van Keizerin Helena is aan de mouw geheel anders. Het personage aan de linkerzijde van de keizerin draagt geen lange en spitse baard meer en heeft geen scepter meer in de rechterhand. Nochtans bleef de stand van zijn hand ongewijzigd, zodat hij thans op een eerder verwonderlijke wijze de duim in de hoogte houdt. Gezien het smallere formaat van de miniatuur in het missaal, werd een gedeelte dat rechts op de verluchting in het Turijns-Milanees getijdenboek zichtbaar is, achterwege gelaten. Daardoor bevindt zich het kasteel, in een sterk vereenvoudigd landschap, op de uiterst rechtse rand in plaats van meer naar het midden toe. Tenslotte is het kenschetsend dat niets van de eigen Eyckiaanse atmosfeer die de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek kenmerkt, op het tafereel in het missaal is overgenomen.

Zoals gezegd is de miniatuur in het Kartuizermissaal sterk inferieur aan kwaliteit in vergelijking met die van hand G. Ze vertoont veel minder details, is langs de rechterzijde ingekort, en bevat bovendien enkele abnormaliteiten (cfr. de hand waarin de scepter werd weggelaten). Dit alles bewijst dat de Kruisvinding in het Turijns-Milanees getijdenboek in geen geval afhankelijk kan zijn van de verluchting in het misaal doch dat deze zelf een kopie is. Twee mogelijkheden doen zich voor: ofwel gaat de laatstgenoemde miniatuur voort op het tafereel van meester G, ofwel zijn de verluchtingen in beide codices varianten van een gemeenschappelijk prototype. Samen met L.M.J. Delaissé (1) opteren wij voor de laatste mogelijkheid.

Dergelijk besluit spruit o.m. voort uit de beschouwing van de

---

(1) Ibidem.

wijze waarop de verluchting in het missaal is samengesteld. Het valt nl. op dat een andere miniatuur in dezelfde codex (fol. 12 vo) de Genadestoel van de Meester van Flémalle weerspiegelt, een schilderij thans bewaard in het Ermitagemuseum te Leningrad (1). Deze nabootsing van een bekend schilderij versterkt de opinie dat ook de Kruisvinding in het missaal van een geschilderd paneel afhankelijk is en dus niet van de miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek. Men ziet trouwens niet goed in waarom de verluchter van het missaal uitsluitend die éne miniatuur zou overgenomen hebben uit het horarium. Het is bovendien ten zeerste verwonderlijk dat de eerstgenoemde miniaturist niet tot een beter resultaat zou gekomen zijn en meer de Eyckiaanse sfeer zou weergegeven hebben, indien hij het meesterlijke tafereel van hand G naast zich op de werktafel had gehad.

De miniatuur in het missaal is dus louter de iconografische nabootsing van een paneel. De Kruisvinding van hand G is bijgevolg evenmin oorspronkelijk en gaat zeer waarschijnlijk voort op hetzelfde schilderij, doch deze miniaturist deed het met uiterste nauwkeurigheid. Het staat aldus vast dat een thans verloren paneel met een Kruisvinding heeft bestaan, dat mogelijk zelfs deel uitmaakte van een uitgebreide reeks met de geschiedenis van het Kruis (2).

---

(1) Ibidem, en afb. 33.

(2) Ook de Judaskus die in § 1 van dit artikel werd besproken behoorde mogelijk tot een serie taferelen. - Zie voorbeelden van cyclussen van de Passie in de schilderkunst: Rijksmuseum, Amsterdam, Retabel van Roermond, (Gelderland, 1425-1430), (afb. J.G. HOOGEWERFF, De Noord-Nederlandsche schilderkunst, dl. I, 's-Gravenhage, 1936, p.178-179, afbn. 75-76); Ehem. Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie, Passietafel, (Keulen, begin XIVe eeuw), (afb. G. TROESCHER, o.c., dl. II, Taf. 111, nr. 350-351); Wallraf-Richartz-Museum, Keulen, Passietafel (Keulen, begin XVe eeuw), (afb. IDEM, o.c., Taf. 111, nr. 351). - Ook het paneel van de Drie Maria's bij het graf, toegeschreven aan Van Eyck, uit het Museum Boymans-van Beuningen te Rotterdam, zou tot een reeks hebben behoord (E. PANOFSKY, Early..., p.230).

Wegens het Eyckiaanse karakter van de miniatuur in het getijdenboek zou men kunnen aannemen dat het schilderij in kwestie of eventueel de reeks, in de omgeving van Van Eyck het licht zag.

Het besluit dat het tafereel van hand G afhankelijk is van een Eyckiaans paneel wordt nog bevestigd door een andere vaststelling die reeds hoger in dit hoofdstuk ter sprake kwam. Er werd nl. op gewezen dat ook de fries op de bladzijde met de Kruisvinding gedeeltelijk teruggaat op het paneel met de Levensbron uit het Prado, een werk dat in een post-Eyckiaans atelier tot stand kwam, of dat ze alleszins van motieven gebruik maakt die op het schilderij eveneens werden verwerkt (Art. II, § 1, D). Het ziet er bijgevolg naar uit dat de volledige illustratie bij de mis van het H. Kruis niet oorspronkelijk is, doch teruggaat op panelen of modellen uit de groep Van Eyck.

Er bestaat geen enkele reden om de onderzoekers bij te treden die concludeerden dat het Turijns-Milanees getijdenboek in een atelier uit de Noordelijke Nederlanden moet tot stand gekomen zijn, omdat men de herhalingen van de Judaskus en de Kruisvinding uitsluitend in codices uit het Noorden aantreft.
Dergelijke hypothese scheen tevoren wel voor de hand te liggen, doch is thans niet meer zo zeker om meerdere redenen. Het kwam immers vooreerst vast te staan dat de Judaskus in het Turijns-Milanees horarium een kopie is die volledig onafhankelijk is van de naschilderingen in de overige manuscripten en dat deze laatste in geen geval voortgaan op het getijdenboek in kwestie. Ze bootsen immers alle een thans verloren paneel na dat zeer waarschijnlijk in de Zuidelijke Nederlanden in de omgeving van Van Eyck tot stand kwam. Hetzelfde kan gezegd worden van de Kruisvinding.

Op de tweede plaats onderscheiden de twee behandelde illustraties uit het Turijns-Milanees getijdenboek zich van de andere miniaturen met hetzelfde onderwerp in de Noordnederlandse manuscripten ten eerste wegens hun hoogstaande kwaliteit, en vervolgens omdat zij klaarblijkelijk het thans verloren prototype op een zeer nauwkeurige wijze weergegeven hebben, waarbij zelfs stijlkenmerken van de oorspronkelijke schepping overgenomen werden. Dit geldt hoegenaamd niet voor de miniaturen uit het Noorden waar de ontlening louter iconografisch kan genoemd worden. Op dit fenomeen zal in volgend hoofdstuk (Hoofdstuk V, Art. III, § 1) nog worden teruggekomen.

De beide paragrafen van dit artikel lopen volkomen parallel. De vergelijkende studie van twee illustraties uit het Turijns-Milanees getijdenboek met miniaturen uit Noordnederlandse manuscripten leidde tot het besluit dat thans onbekende of verdwenen panelen tot model van de besproken verluchting hebben gediend. Deze schilderijen moeten in de reeks van het verloren werk van de groep Van Eyck ingeschakeld worden. Hand G doet zich bijgevolg voor als een verluchter die het werk van Van Eyck zeer goed kent en er in slaagde het op een getrouwe wijze na te schilderen. Hij legt hierbij bijzonder veel talent aan de dag, doch bewijst nogmaals dat hij niet als een oorspronkelijk kunstenaar mag beschouwd worden.

Art. V. DE VERHOUDING TUSSEN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK EN ENKELE ZUIDNEDERLANDSE HANDSCHRIFTEN.

In voorgaand artikel werden een aantal Noordnederlandse horaria besproken waarin enkele verluchtingen zeer nauw verwant waren met gelijkaardige onderwerpen in het Turijns-Milanees getijdenboek. Het onderzoek leidde tot het besluit dat er geen rechtstreeks verband bestaat tussen het genoemd horarium en de andere manuscripten die in ateliers in het Noorden werden geschreven en verlucht. Zonder twijfel kunnen er ook gemeenschappelijke trekken aangetoond worden met codices die in de Zuidelijke Nederlanden het licht zagen. Ze worden in dit artikel ter bespreking voorgelegd. De kapitale vraag luidt thans opnieuw of hier directe samenhang te bespeuren is met het Turijns-Milanees getijdenboek. In tegenstelling met de codices uit het Noorden zal het antwoord hier positief klinken.

Drie handschriften zullen in dit artikel aan bod komen, nl. de Cité de Dieu, die ca. 1445 voor Jean Chevrot werd verlucht, een Vlaams horarium uit het midden der XVe eeuw, dat in de kunsthistorische literatuur bekend staat als Llangattock-getijdenboek en tenslotte een horarium van Karel de Stoute, dat kort na 1450 werd geïllustreerd.

§ 1. HET FRONTISPIES VAN DE CITE DE DIEU, EEN HANDSCHRIFT GESCHREVEN EN VERLUCHT VOOR DE DOORNIKSE BISSCHOP JEAN CHEVROT.

177-XIV Reeds meer dan eens kwam in deze studie het frontispies of de aanvangsminiatuur uit het eerste deel van een handschrift met de Franse vertaling van Augustinus' bekendste werk ter sprake. Het betreft hier een exemplaar van de Cité de Dieu, dat ca. 1445 voor Jean Chevrot, bisschop van Doornik (1438-1461), werd overgeschreven en

verlucht (1). Het handschrift bevat de Franse bewerking van Augustinus' traktaat, die reeds eerder, tussen 1371-1375, door Raoul de Presles op verzoek van Karel V van Frankrijk (1337-1380) geschreven was. De aanvangsminiatuur vertoont twee afzonderlijke voorstellingen. Links richt de H. Augustinus het woord tot een aantal klerken en geleerden die aan zijn voeten neerzitten. Rechts bevindt zich Clovis die van een engel een lelieschild ontvangt. Op de achtergrond verrijst een grote stad met in het midden een monumentale kerk. Met dit gebouw is de abdijkerk van Saint-Denis bedoeld. In de lucht vliegt een arend op naar de zon en brengt een duif in haar bek het H. Chrisma aan. De miniatuur is de illustratie van de proloog die door Raoul de Presles in zijn vertaling van Augustinus' traktaat als opdracht was toegevoegd (2).

Er werd reeds op gewezen (Art. II, § 1, A) dat het heuvelachtige landschap, evenals enkele opvallende boompjes uit de achter-

18 grond van het merkwaardige frontispies ook voorkomen op de fries die in het Turijns-Milanees getijdenboek het gebed tot de Maagden illustreert (hand G, nr. 37). Op andere miniaturen in deze laatste codex herkent men nogmaals boompjes die zeer nauwkeurig overeenkomen met het geboomte op de aanvangsminiatuur. Ook dit verschijnsel werd reeds aangestipt (Art. I) en bij die gelegenheid werd de me-

---

(1) K.B.B., Handschriften, 9015-16.

(2) Het gaat hier om het verhaal van de oorsprong van de Franse monarchie, dat de verklaring biedt van wat wordt voorgesteld: de arend, koning der vogelen, tart de zon, de duif brengt het H. Chrisma uit de hemel waarmee Clovis te Reims zal gedoopt worden; de stad is te vereenzelvigen met de abdij van Saint-Denis in Frankrijk; het golvend terrein duidt de vallei aan waar de slag van Clovis tegen de Saracenen heeft plaats gehad en waar hem het lelieschild uit de hemel werd gegeven. - De tekst van de proloog is uitgegeven door A. DE LABORDE, Les manuscrits à peintures de la Cité de Dieu de St. Augustin, dl. II, Parijs, 1909, p.341-345.

ning geopperd dat aan het landschap en aan de bomen in de illustratie van beide codices een zelfde model ten grondslag ligt. Er werd echter aangekondigd dat aan dit fenomeen nog een nadere bespreking zou gewijd worden. Volgende bladzijden worden hieraan voorbehouden.

De Cité de Dieu in kwestie werd in 1445 gekopieerd door de dominikaan Nicolas Cotin in opdracht van de genoemde Doornikse bisschop. Uit de colofon (1) blijkt dat de kopiist twee handschriften als model gebruikte. Slechts één van beide is ons bekend en overgeleverd. Het was een exemplaar in het bezit van Guy Guilbaut, raadsman en tresorier van Filips de Goede (+ 1447)(2). Dit exemplaar ontstond ca. 1420-1435 (3). Niet alleen de tekst doch ook de verluchting van de aanvangsbladzijde (fol. 3) van dit laatste manuscript diende tot model voor de codex die Chevrot deed vervaardigen. Ofschoon het frontispies in het handschrift van de bisschop een geheel nieuwe en realistische stijl vertoont ten opzichte van het archaïserende tafereel in de codex van Guilbaut, bestaat geen reden om te twijfelen aan de af-

---

(1) "Hoc opus, ex duobus conflatum et scriptum est per manum fratris Nicolai Cotin, ordinis predicatorum, ad expensas reverendissimi in Christo patris ac Domini domini Johannis, divine miseratione Tornacensis episcopi, anno Domini millesimo quadringentesimo quadragesimo quinto, in translatione Martini finitum".

(2) K.B.B., Handschriften, 9005-6. - Zie biografie van Guy Guilbaut: G. HULIN DE LOO, Heures..., p.43; IDEM, Guy Guilbaut, conseiller, trésorier et gouverneur-général de toutes les finances de Philippe le Bon, et premier maître de la Chambre des comptes de Lille, in Bulletin der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, dl. XIX, 1911, p.329-341. L. FOURREZ, L'évêque Chevrot de Tournai et sa Cité de Dieu, in Belgisch tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis, dl. XXIII, 1954, p.72 e.v. - Zie zijn wapenschild in de initiaal op fol. 3 van dl. I.

(3) F. WINKLER, Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, Leipzig, 1925, p.29-30; C. GASPAR en F. LYNA, o.c., dl. II, nr. 213; Librye..., p.27-28, nr. 24.

hankelijkheid . Op de eerste plaats treft de overeenkomst in de bladspiegel: de eerste pagina in beide handschriften is verdeeld in twee vakken, met bovenaan een miniatuur en onderaan de tekst die aanvangt met een grote versierde initiaal. Omheen beide loopt een marginale decoratie met staven, bladwerk en figuurlijke motieven of drolerieën. De initiaal is in de twee gevallen gehistorieerd met twee engelen die een wapenschild dragen. De hoofdminiatuur van het exemplaar voor Jean Chevrot neemt van de eerstgenoemde alle elementen over: de schrijvende Augustinus en de engel die hem inspireert, de oriflamme, Clovis, de kerk op de achtergrond, de adelaar, de duif met het H. Chrisma, de wolk met de stralende zon en de engel die het lelieschild aanbrengt. Ook de compositie is geheel identiek. De miniatuur in het Chevrot-handschrift voegt enkel dertien figuren, zittend aan de voeten van Augustinus toe. Ze vertoont verder een grotere fijnheid en een overvloed aan realistische details. Zo werd b.v. de kerk in de achtergrond opgenomen in een grote middeleeuwse stad (zie hierover verder). Een verdere stijlevolutie is zoals gezegd hier duidelijk merkbaar. Beide miniaturen vormen de nauwkeurige illustratie van de proloog van Raoul de Presles. Het kan nochtans geen toeval heten dat op basis van een zelfde tekst in twee verschillende handschriften miniaturen tot stand kwamen die zo zeer op elkaar gelijken (1). Deze overeenkomst kan enkel het gevolg zijn van het feit dat het exemplaar van Guilbaut inderdaad in handen was niet alleen van de scriptor die voor de Doornikse bisschop werkte, doch ook

---

(1) Cfr. F. WINKLER, Studien zur Geschichte..., art. cit., p.317.

van de verluchter die voor de illustratie van de aanvangsbladzijde werd aangeworven.

Het zou ongetwijfeld van zeer groot belang zijn indien men er kon in slagen de genesis van het handschrift van Jean Chevrot volledig op te klaren en vooral zekerheid in te winnen over de plaats van zijn ontstaan. Hierover bezit men echter weinig gegevens. G. Hulin de Loo aanziet Nicolas Cotin, de kopiist, op basis van zijn naam niet als een Vlaming en lokaliseert om deze reden deze scriptor in het Zuiden van de Nederlanden (te Rijsel, te Valenciennes of in een Henegouwse stad ?)(1). Dit zou wel stroken met wat men weet betreffende Chevrots leven. Sedert 1438 was hij bisschop van Doornik, doch hij verbleef meestal te Rijsel. Het argument van Hulin is nochtans niet afdoend. Zelfs indien de naam Cotin een Franse klank vertoont bestaat steeds de mogelijkheid dat deze dominikaan zijn geboortestreek verlaten heeft. Ook het feit dat voor het exemplaar van Chevrot een manuscript van Guy Guilbaut werd aangewend, geeft geen enkele stellige aanduiding voor de lokalisering van het ontstaan van eerstgenoemde codex. Guilbaut was een vriend van Chevrot en zij zetelden samen in de raad van de Bourgondische hertog (2). Dat de raadsman en tresorier van Filips de Goede een boek uitgeleend heeft om te laten kopiëren is zeer normaal. Dergelijke werkwijze komt herhaaldelijk voor. Rond 1458 b.v. zou Jean Chevrot zelf zijn Cité de Dieu uitlenen ten einde er een kopie van te laten vervaardigen voor David van Bourgondië, bisschop van Utrecht (+ 1496)(3).

---

(1) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.44.

(2) L. FOURREZ, art. cit., p.78 e.v. - IDEM, Deux miniatures de Jean Van Eyck à l'exposition des Arts religieux de Tournai, s.l., s.d.

(3) L. FOURREZ, L'évêque..., art. cit., p.101.

Blijkens de colofon was het kopieerwerk van Nicolas Cotin voltooid in 1445. In dat jaar, en waarschijnlijk nog in de daarop volgende, werd de codex verlucht. Het einde van deze arbeid kan echter moeilijk nader omschreven worden. Men herinnert zich dat de aanvangsbladzijde qua compositie en inhoud afhankelijk is van het exemplaar van Guy Guilbaut. Het ziet er dus naar uit dat dit laatste handschrift samen gebleven is met de nieuwe tekst tot deze geheel verlucht was. Wanneer men wist wanneer het model terug in handen was van Guilbaut, zou men de beëindiging van de illustratie kunnen dateren. Het aantal gegevens is echter zeer gering. In 1447 sterft Guy Guilbaut. Het is echter onbekend of op dat ogenblik zijn exemplaar reeds gerestitueerd was. Men treft zijn manuscript later aan in de verzameling van Filips de Goede in 1467 met de vermelding dat het gekocht is van een gouverneur van Rijsel (1). Het kan hier gaan om Baudouin d'Ongnies, schoonzoon van Guy Gilbaut, gouverneur van Rijsel van 1435 tot 1459 of om Antoine d'Ongnies, zoon van voorgaande, die deze taak vervulde van 1465 tot 1467 (2).

Het exemplaar van Chevrot was zeker voltooid in 1458. Het is op dat ogenblik bij een kopiist in Terwaan waar het, zoals reeds

---

(1) Filips kocht andere handschriften van een gouverneur van Rijsel: K.B.B., Handschriften, 2, Grandes chroniques de France, (Frans, ca. 1390), (Librye..., p.119, nr. 180); 10973, CHRISTINE DE PISAN, Le livre des trois vertus, (Frans, XVe eeuw), (Librye..., p.81, nr. 116); 11138-39, Voeux du Héron, Chronique Normande abrégée, (Frans, ca. 1430), (Librye..., p.125, nr. 192). - Cfr. G. DOUTREPONT, Le littérature française à la cour des ducs de Bourgogne: Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire, Parijs, 1909, p.136.

(2) Librye..., p.27-28, nr. 24, met bibliografie. - G. HULIN DE LOO, Guy Guilbaut..., art. cit., p.331. - Zie lijst van de gouverneurs van Rijsel: K.B.B., Handschriften, 18037-39.

werd vermeld, overgeschreven werd voor David van Bourgondië. In dat jaar wordt het door testament van de bisschop aan de Doornikse kathedraal gelegeerd (1). Later gaat het over in handen van Filips de Goede, ofwel langs David van Bourgondië om, die na Chevrots dood het ontleende handschrift niet had terug bezorgd, ofwel langs de opvolger van Chevrot op de Doornikse bisschopstroon, Guillaume Fillastre (1460-1473), die het handschrift wegschonk of te gelde maakte (2).

Op basis van bovenstaande gegevens mag de illustratie in kwestie tussen 1445 en 1458 worden gedateerd. Alles wijst er op dat deze laatste datum echter veel te laat is. Codicologische motieven pleiten voor een datering in de komende jaren na 1445: het is normaal dat de afwerking van een verluchte codex niet te lang na het schrijfwerk voltrokken wordt. Ook stilistische karakteristieken wijzen op een zelfde datering, zoals verder nog zal uiteengezet worden.

Bij de eerste oogopslag is het reeds duidelijk dat de illustratie van deze codex niet homogeen is. Meer dan één miniaturist heeft er aan meegewerkt. Volgens F. Winkler is het grootste deel van de miniaturen, het frontispies uitgezonderd, het werk van de Meester der Privilegiën van Gent en Vlaanderen, die wellicht als een leerling van de Meester van Guillebert van Metz mag bestempeld worden (3).

---

(1) "Item donnons à nostre desus dite église de Tournai les deux volumes de Saint Augustin, De Civitate Dei, en latin et en français que nous avons fait écrire et lesquels sont à Thérouanne pour faire contrefaire pour Monseigneur d'Utrecht et lesquels nous lui avons prêtés, et soit fait diligence de les recouvrer" (18 januari 1458. - ARCHIVES DE LA CATHEDRALE, DOORNIK, volgens L. FOURREZ, art. cit., p.101).

(2) L. FOURREZ, art. cit., p.102.

(3) F. WINKLER, Die flämische Buchmalerei..., o.c., p.23; IDEM, Studien zur Geschichte..., art. cit., p.318-322.

L.M.J. Delaissé daarentegen is van oordeel dat ze eerder van de hand zijn van laatstgenoemde zelf en van zijn atelier (1). De werkplaats van deze verluchter is tot op heden niet gelokaliseerd. Wegens de samenhang van het werk uit dit atelier met dat van de scriptor Guillebert van Metz, te Geraardsbergen gevestigd, vermoedt men dat het niet ver van deze stad, misschien te Brugge moet gezocht worden.

Het frontispies in de behandelde codex is van de hand van een kunstenaar die in de Cité de Dieu geen enkele andere bladzijde heeft versierd. Zijn werk vertoont niet de minste verbondenheid met de stijl van de Meester van de Privilegiën van Gent en Vlaanderen noch met die van de Meester van Guillebert van Metz. Om deze redenen veronderstelt men dat deze illustratie nà de overige miniaturen werd aangebracht door een miniaturist die volledig los staat van het atelier van genoemde kunstenaar (2).

De vraag waar het frontispies in kwestie werd uitgevoerd, werd tot hiertoe niet afdoend beantwoord. Komt men een stap dichter bij de oplossing indien men nagaat waar de Doornikse bisschop andere opdrachten plaatste ? Jean Chevrot heeft inderdaad belangrijke bestellingen op zijn aktief. Hij bestelde o.m. een reeks tapijten bij Pasquier Grenier te Doornik (3) en een indrukwekkend schilderij bij Rogier Van der Weyden (4). Hij toont voorkeur voor ateliers die hem de

---

(1) De Gouden Eeuw..., p.17.

(2) L.M.J. DELAISSE, Middeleeuwse miniaturen van de Librye van Bourgondië tot het handschriftenkabinet van de koninklijke Bibliotheek van België, Amsterdam, 1959, p.119.

(3) L. FOURREZ, art. cit., p.82. - J.P. ASSELBERGHS, (Tentoonstellingscatalogus) La tapisserie tournaisienne au XVe siècle, Doornik, 1967, nr. 29.

(4) Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, Retabel der Zeven Sacramenten.

beste kwaliteit kunnen leveren en voor gevestigde kunstenaars. Voortgaande op deze vaststelling veronderstelt L. Fourez dat de Cité de Dieu door Jan Van Eyck werd verlucht (1). Deze auteur neemt dus aan dat het frontispies lang vóór het schrijfwerk was uitgevoerd, vermits genoemde kunstenaar reeds in 1441 overleden was (2). Dit is echter uiterst onwaarschijnlijk vermits het volledig zou indruisen tegen de normale genesis van een handschrift. Men kan trouwens de hand van Van Eyck zelf in deze miniatuur in geen geval herkennen. Weliswaar is het onbetwistbaar dat ze Eyckiaanse reminiscenties en allures vertoont en in een vrij belangrijk atelier werd uitgevoerd (3).

Dit laatste aspect is zeer belangrijk. Het is essentieel voor ons betoog en mag dus niet stilzwijgend voorbijgegaan worden. Het is wel zo dat het Eyckiaans karakter reeds veel eerder door de kunstgeleerden werd opgemerkt en beklemtoond. Volgens sommigen was de miniatuur een pastiche van verscheidene werken uit het atelier van Van Eyck (4). F. Winkler was zelfs de mening toegedaan dat schetsen van Hubert Van Eyck de basis van dit tafereel uitmaakten (5). Eén zaak staat echter ontegensprekelijk vast. Men herinnert zich dat de verluchter van het frontispies het kerkgebouw uit de codex van Guy Guilbaut in een grote versterkte stad had opgenomen. Welnu, het is duidelijk dat dit stadsbeeld mét de kerk op het frontispies een zeer getrouwe kopie is van het gebouwencomplex op de achtergrond van de

---

(1) Art. cit., p.99. - Zie voetnoot 2, p.802.

(2) IDEM, art. cit., p.100.

(3) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.42, L.M.J. DELAISSE, o.c., p.119; De Gouden Eeuw..., p.42.

(4) O. PAECHT, (Boekbespreking) A New Book on the Van Eycks, in The Burlington Magazine, dl. XCV, 1953, p.253, voetnoot 16.

(5) F. WINKLER, Die flämische Buchmalerei..., o.c., p.23.

179 H. Maagd met de Kartuizer uit de Frick Collection te New York.

Deze relatie tussen de twee kunstwerken is niet zonder belang. Het paneel met de H. Maagd is een werk dat in 1441, kort voor zijn dood, door Jan Van Eyck werd begonnen voor Jan Vos, prior van het kloos-ter Genadedal bij Brugge (1441-1450)(1). Het werd na het overlijden van de schilder afgewerkt en was blijkbaar voltooid vóór 3 september 1443. Vermits de genoemde meester ten hoogste enkele maanden aan dit paneel kan gearbeid hebben en gelet op stilistische bijzonderheden moet de voltooier een aanzienlijk aandeel hebben gehad in dit werk. Dat deze laatste schilder met Petrus Christus zou te vereenzelvigen zijn zoals vroeger algemeen werd aangenomen (2), wordt thans niet meer door iedere kunstgeleerde aanvaard. Het zou hier veeleer gaan om een andere leerling van Van Eyck die mogelijk kan vereenzelvigd worden met de auteur van de Levensbron uit het Prado (3).

Omwille van de chronologie en op basis van interne elementen die dadelijk zullen uiteengezet worden, is de miniatuur ongetwijfeld posterieur en aldus afhankelijk van het schilderij van de Madonna met de Kartuizer of van een gemeenschappelijk model. In dat verband is het hoogst belangrijk te wijzen op een frappante ontdekking die

---

(1) H.J.J. SCHOLTENS, Jan Van Eyck's "H. Maagd met den Kartuizer" en de Exeter-Madonna te Berlijn, in Oud-Holland, dl. LV, 1938, p.49 e.v.. - Tegengesproken door J. LEJEUNE, Les Van Eyck, peintres de Liège et de sa cathédrale, Luik, 1956, p.161 e.v. en in Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p.159-161, nr. 162.

(2) M.J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. I, p.53; E. PANOFSKY, Early..., p.187-188; L. BALDASS, o.c., p.280, nr. 18; R. BRIGNETTI en G.T. FAG-GIN, o.c., p.98, nr. 32. - De toeschrijving aan Petrus Christus staat in verband met het feit dat deze laatste een gedeeltelijke kopie heeft vervaardigd van de Madonna met de Kartuizer (Ehem. Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie).

(3) J. BRUYN, o.c., p.133.

naar aanleiding van deze studie werd gedaan: de vorm en afmetingen van de stad op het schilderij stemmen volledig overeen met die van het gebouwencomplex op de miniatuur (1). Voor de werkwijze van de miniaturist is bovendien het volgende detail treffend: op het schilderij bedekt een zuiltje in een vensteropening op de voorgrond een deel van de stad op de achtergrond. Deze hindernis voor het oog komt op de miniatuur niet voor en de verluchter deed de twee gedeelten van het stadsbeeld op het paneel gewoon bij elkaar aansluiten. Deze vaststellingen veronderstellen een zeer nauw kontakt tussen beide kunstwerken en schijnen te wijzen op het gebruik van een ontwerp- of werktekening, of van een kalk rechtstreeks op het schilderij getekend.

De Madonna met de Kartuizer werd vervaardigd in een atelier dat ongetwijfeld te Brugge gevestigd was en voor een opdrachtgever uit dezelfde stad. Gelet op de nauwe samenhang is het bijgevolg zeer waarschijnlijk dat ook het frontispies door een Brugs miniaturist werd geschilderd.

Herinneren wij thans opnieuw aan de identiteiten tussen het landschap van de Cité de Dieu en enkele miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek: het heuvellandschap werd door hand G overgenomen in een fries bij het gebed tot de Maagden; enkele boompjes treft men aan in werk van de meester I. Hoe is de relatie tussen beide codices te verklaren ? Heeft de auteur van de aanvangsbladzijde meegewerkt aan de illustratie van het horarium of is de verwantschap van een andere aard ?

De eerste hypothese heeft de kunstgeleerden lange tijd de meest

---

(1) Meting op ons verzoek uitgevoerd door A.L. Dierick. Wij danken hem hiervoor oprecht.

waarschijnlijke geleken. G. Hulin de Loo, de eerste die gewezen heeft op de overeenkomsten tussen de twee handschriften (1), besloot hieruit dat de verluchter van het frontispies of de Chevrotmeester het Turijns-Milanees getijdenboek kende, of meer nog, dat hij mocht geïdentificeerd worden met een van de kunstenaars die aan het horarium hebben gewerkt. In zijn opvatting omtrent de miniaturisten en de chronologie van laatstgenoemd getijdenboek, kon hij niets anders dan de fries met de Maagden van hand G (= volgens Hulin de Loo Hubert Van Eyck, ca. 1416-1417) als de oudste aanzien en bijgevolg beschouwen als model voor het frontispies.

Om te verklaren hoe de miniaturist van dit laatste tafereel het Turijns-Milanees getijdenboek onder ogen kan gehad hebben, maakt Hulin dankbaar gebruik van het feit dat het geboomte van hand I (2) gelijkend is met dat van het frontispies. Hij besluit dan ook tot de identiteit van hand I met de Chevrotmeester (3).

De mening van de genoemde Gentse kunstgeleerde werd in zekere mate bijgetreden door bepaalde auteurs, o.a. door A. Châtelet die haar als "mogelijk" bestempelde (4) en door R. Schilling die er op wees dat de miniaturen van hand I stilistisch dicht bij het frontispies staan (5). F. Winkler daarentegen sprak zich uit voor een

---

(1) Heures..., p.42.

(2) In feite noemt G. Hulin de Loo deze meester "hand J"; zie echter zijn Addenda et corrigenda, waaruit blijkt dat J = I (zie Inleidend Hoofdstuk, Art. II, Het Turijns-Milanees getijdenboek in de kunsthistorische literatuur, § 1).

(3) Heures..., p.42-44.

(4) Postface..., p.XIX.

(5) Art. cit., p.226.

identificatie van de Chevrotmeester met hand K (1). Ten slotte werd door F. Lyna de mening geopperd dat de verluchter van het aanvangsblad te vereenzelvigen is met hand G. Hij baseert zich hoofdzakelijk op de overeenkomst van het heuvellandschap (2). L.M.J. Delaissé trad hem hierin bij (3).

Indien men het frontispies echter stilistisch vergelijkt met de miniaturen van de vermelde handen (G, I en K) uit het Turijns-Milanees getijdenboek komt men tot weinig duidelijke overeenkomsten. Hand I houdt van glooiingen en van bomen (4), zijn wolken zijn verwant met die van de aanvangsminiatuur doch zijn weergave van rotspartijen (5) en gras (6) verschilt grondig. De wolken op het frontispies doen wel denken aan die op de Kruisvindingsminiatuur van hand G (nr. 91). Op andere taferelen van dezelfde hand zijn ze geheel ver-

---

(1) F. WINKLER, Ueber verschollene Bilder der Brüder Van Eyck, in JKPK, dl. XXXVII, 1916, p.294; IDEM, Ueber eine frühholländische Kreuztragung, in Amtliche Berichte aus den königlichen Kunstsammlungen, dl. XXXIX, 1917-1918, kol. 28; IDEM, Die flämische Buchmalerei..., o.c., p.23.

(2) F. LYNA, Les Van Eyck..., p.14-19; in een later artikel, L'oeuvre présumée de Jean Van Eyck et son influence sur la miniature flamende, in Scriptorium, dl. XVI, 1962, p.93, wijst F. Lyna er op dat de stand en de plaatsing van het hoofd van de vermoede Willem IV (VI) ten opzichte van de bomen in het landschap in het Gebed van een prins (nr. 38, hand G) overeenkomt met de inclinatie en de plaats van het hoofd van Clovis op het besproken frontispies. De genoemde auteur besluit dan ook dat de miniaturist het voorbeeld van het Gebed van een prins gebruikte om Clovis uit te beelden. - Deze waarneming is echter niet geheel juist en de conclusie is bovendien weinig waarschijnlijk.

(3) L.M.J. DELAISSE, Middeleeuwse miniaturen..., o.c., p.116.

(4) Zie de friezen, nrs. 35, 36, 40 en 42.

(5) Zie de friezen, nrs. 40, 78 en 80.

(6) Zie tafereel en fries, nr. 45.

schillend (1). Ook een vergelijking met het werk van hand K gaat hoegenaamd niet op. De overige handen uit het horarium komen blijkbaar evenmin in aanmerking.
In afwachting van verder stilistisch onderzoek is het voorlopig het meest voorzichtig in verband met de identificatie van de Chevrotmeester de omschrijving van zijn werk in de catalogus van de tentoonstelling van de Librye van Filips de Goede (1967) over te nemen: "in de trant van het Getijdenboek van Turijn" (2).

Indien de Chevrotmeester niet kan vereenzelvigd worden met een der verluchters van het Turijns-Milanees getijdenboek is de relatie dus van een geheel andere aard. Heeft de kunstenaar die aan de ene codex werkte, wellicht de miniaturen uit de andere voor ogen gehad ? Ook dit is weinig waarschijnlijk. Er werd immers hoger reeds gewezen op het verschijnsel dat onderdelen van het landschap op het frontispies (nl. de boompjes) niet alleen op de fries met de Maagdengroep, doch ook in andere miniaturen van het horarium werden overgenomen. Vervolgens werd het heterogeen karakter van de fries reeds onderstreept (cfr. Art. II, § 1, A).
Beide kenmerkende aspecten wijzen er op dat noch de fries, noch de boompjes op andere miniaturen oorspronkelijke creaties zijn van de verluchters van het Turijns-Milanees getijdenboek. Dit bewijst echter nog niet dat de miniaturen in dit horarium van het Chevrothandschrift afhankelijk zijn. Ook het frontispies is immers geen oorspronkelijk werk doch ontleent o.m. aan post-Eyckiaanse scheppingen.
Het is dus opvallend dat de besproken verluchting in beide codices een parallel fenomeen vertoont:

---

(1) Zie taferelen, nr. 38 en 51.

(2) Librye..., p.28, nr. 25.

1) ze ontlenen beide aan een geschilderd paneel. Wat hand G betreft, gaat het om een reminiscentie aan de groep Maagden uit het Lam Gods van Van Eyck; wat het frontispies aangaat, heeft men te doen met een letterlijke overname van het stadsbeeld op een werk uit de nalatenschap van genoemde schilder, de Madonna met de Kartuizer;
2) ze bevatten beide gemeenschappelijke elementen, nl. het heuvellandschap en enkele boompjes.

Gelet op deze evidente overeenkomsten mag men met betrekkelijke zekerheid affirmeren dat het frontispies en de miniaturen in kwestie in het Turijns-Milanees getijdenboek wat de gemeenschappelijke elementen betreft, niet van elkaar doch van een zelfde model afhankelijk zijn.

Deze vaststelling wint aan betekenis wanneer men hier herinnert aan vroegere ontdekkingen in verband met de oorspronkelijkheid van enkele miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek. Het is im-
155 mers gebleken dat de voorstelling van Thomas van Aquino in zijn cel (nr. 41, hand I) voor het grootste gedeelte gekopieerd was op het
156 paneel met de H. Hieronymus in zijn werkkamer. De miniatuur bevatte bovendien een ontlening aan de Stigmatisatie van Sint-Franciscus. Het gaat hier om twee panelen die aan Van Eyck of zijn omgeving worden toegeschreven en waarvan alleszins het eerste pas ca. 1442 werd afgewerkt. Er werd bovendien toen reeds gewezen op de overeenkomst tussen enkele gebouwen op de achtergrond van de Stigmatisatie en op
179 die van de Madonna met de Kartuizer (zie Art. II, § 3).

Met de vermelding van dit laatste paneel kan opnieuw aangesloten worden bij de gegevens van voorliggend paragraaf. Het schilderij is immers verwant aan het frontispies van de Cité de Dieu wat het stadsbeeld betreft. Voegen we hierbij de relatie tussen deze aanvangsbladzijde en enkele miniaturen in het Turijns-Milanees ge-

tijdenboek, waaronder vooral de fries met de Maagden die het Lam volgen, en vergeten we tevens niet dat de genoemde vrouwengroep herinnert aan de Maagden op de Paradijsweide in het Lam Gods. Op deze wijze ontstaat een net van verwantschappen dat schematisch als volgt kan voorgesteld worden:

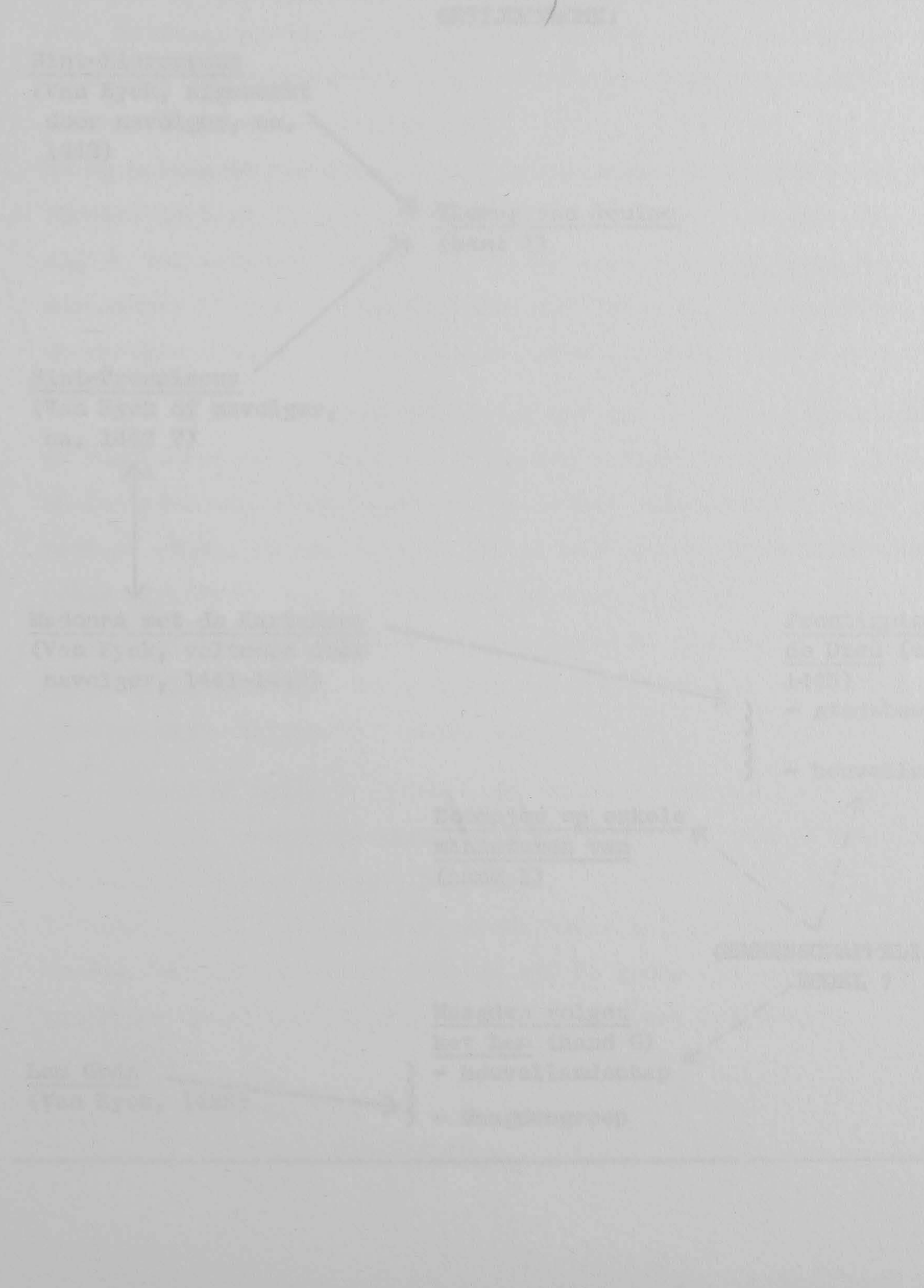

SCHEMA VAN DE AFHANKELIJKHEDEN.

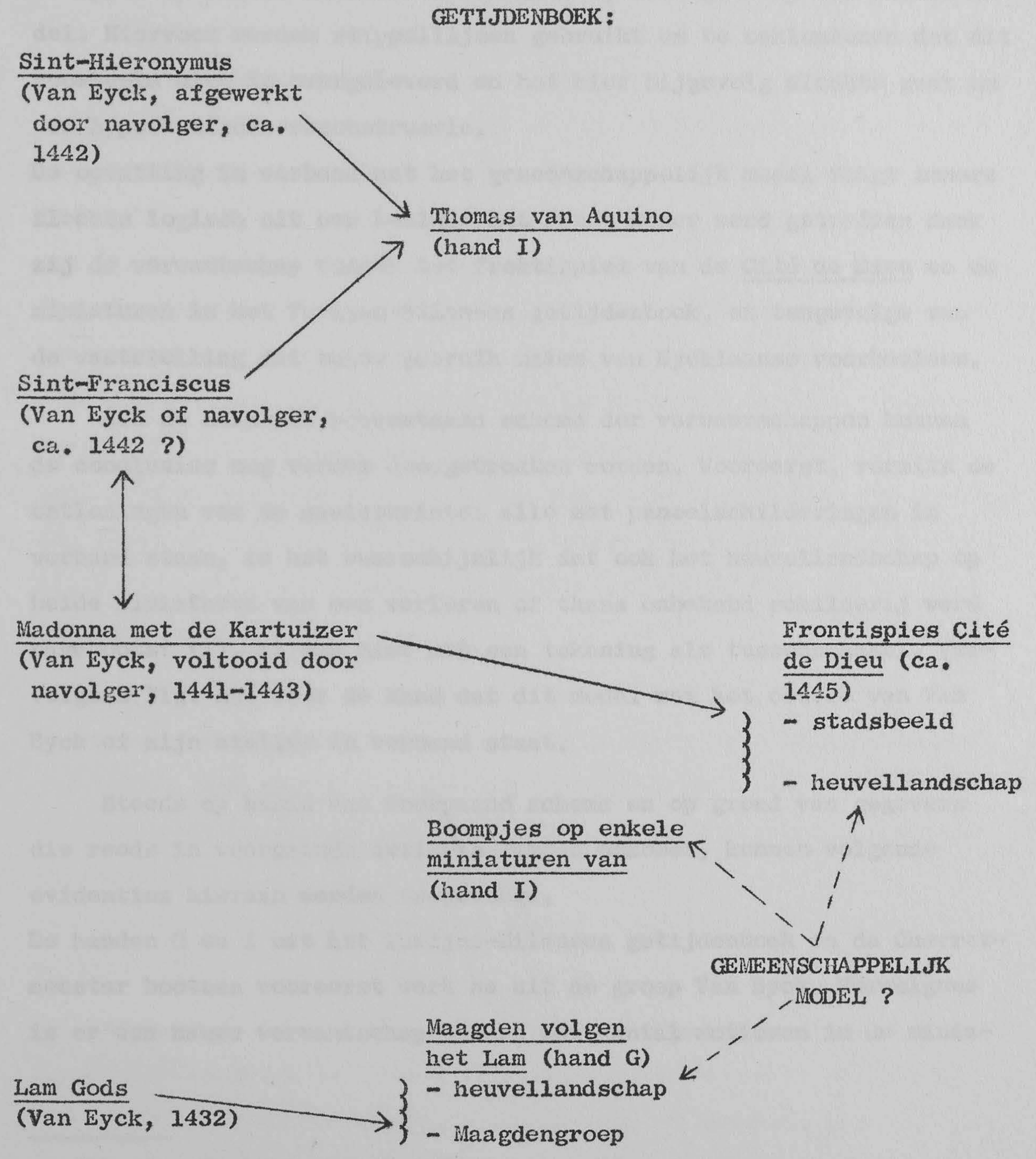

In bovenstaand schema duidt de richting van de pijl de wijze van afhankelijkheid aan: de miniaturen ontlenen aan de panelen en niet omgekeerd. In het schema werd reeds de aanduiding toegevoegd dat het heuvellandschap op het frontispies en op de fries van hand G, evenals de boompjes op enkele miniaturen van hand I, voortgaan op een zelfde model. Hiervoor werden stippellijnen gebruikt om te beklemtonen dat dit voorbeeld niet is overgeleverd en het hier bijgevolg slechts gaat om een hypothetische reconstructie.
De opvatting in verband met het gemeenschappelijk model volgt immers slechts logisch uit een besluit dat reeds hoger werd getroffen dank zij de verwantschap tussen het frontispies van de Cité de Dieu en de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek, en tengevolge van de vaststelling dat beide gebruik maken van Eyckiaanse voorbeelden.

Aan de hand van bovenstaand schema der verwantschappen kunnen de conclusies nog verder doorgetrokken worden. Vooreerst, vermits de ontleningen van de miniaturisten alle met paneelschilderingen in verband staan, is het waarschijnlijk dat ook het heuvellandschap op beide miniaturen van een verloren of thans onbekend schilderij werd nagebootst (1), al dan niet met een tekening als tussenschakel. Vervolgens ligt het voor de hand dat dit model met het oeuvre van Van Eyck of zijn atelier in verband staat.

Steeds op basis van voorgaand schema en op grond van gegevens die reeds in voorgaande artikels werden bekomen, kunnen volgende evidenties hieraan worden toegevoegd.
De handen G en I uit het Turijns-Milanees getijdenboek en de Chevrotmeester bootsen vooreerst werk na uit de groep Van Eyck. Vervolgens is er een nauwe verwantschap tussen een aantal motieven in de minia-

---

(1) Cfr. F. LYNA, Les Van Eyck..., p.14.

turen van de eerstgenoemden en het frontispies van de tweede. De verluchter van de Cité de Dieu moet bijgevolg in de omgeving van de handen G en I worden gezocht. Hierdoor beschikt men thans opnieuw over belangrijke feiten voor een datering en een lokalisatie van de genoemde handen.

Wat de datering betreft kan men er vooreerst op wijzen dat van de hoger opgesomde schilderijen van de groep Van Eyck alleen het Lam Gods zeker van de hand van Hubert en Jan is. Men weet bovendien dat dit monumentaal veelluik in 1432 voltooid was. Dat het de aandacht trok van een miniaturist is begrijpelijk. Voor de drie overige panelen ligt de zaak enigszins anders. De wijze van ontlenen door de verluchters doet veronderstellen dat de drie schilderijen tot één groep behoren en dat ze als ongeveer gelijktijdig atelierwerk moeten bestempeld worden: voor de Madonna met de Kartuizer staat de datering rond 1441-1443 betrekkelijk vast; op Sint-Hieronymus komt de datum 1442 voor en het paneel is mogelijk een bewerking of voltooiing uit die tijd; de reeds geopperde late datering van Sint-Franciscus (Art. II, § 3) wordt meer waarschijnlijk dank zij de relatie met de Kartuizermadonna.

De datering van het werk der handen G en I moet niet alleen aangepast worden aan die der opgesomde panelen (na. 1432, 1441-1443, ca. 1442), doch tevens aan die van de Cité de Dieu (ca. 1445) gezien de nauwe relatie tussen het frontispies en het Turijns-Milanees getijdenboek.
De data die hier werden opgesomd liggen ontegensprekelijk dicht bij elkaar.

Thans rest nog de lokalisatie van het atelier der handen G en I. De verwantschap met de besproken schilderijen en met de werkplaats van de Chevrotmeester verschaft hier weerom de sleutel. Het atelier van de verluchters van het Turijns-Milanees getijdenboek en van de

Cité de Dieu had toegang tot verschillende werken uit de groep Van Eyck en behoort tot een Eyckiaans milieu. Dit kon enkel te Brugge gevestigd zijn en om die reden werd hoger reeds de mening geopperd dat de Chevrotmeester in deze stad werkzaam was.

Wij willen er thans echter op wijzen dat niet iedere kunstgeleerde deze opvatting deelt. L.M.J. Delaissé veronderstelt nl. dat het frontispies het werk is van een vreemd, wellicht Noordnederlands kunstenaar, op doorreis in de Zuidelijke Nederlanden. Hij kwam tot dit besluit dank zij het Eyckiaans aspect van deze aanvangsminiatuur: dergelijk uitgesproken Eyckiaans karakter komt slechts sporadisch voor in de miniaturen van Zuidnederlandse meesters, wijl het diep en duurzaam, aldus Delaissé, de boekverluchting in het Noorden beïnvloedde (1).

Deze verklaring is echter zeer bevreemdend en onjuist. In voorgaand artikel werd reeds beklemtoond dat de afhankelijkheid van verluchters uit het Noorden ten opzichte van Eyckiaans werk hoofdzakelijk iconografisch is. Op dit verschijnsel zal later teruggekomen worden (Hoofdstuk V, Art. III), maar het is thans reeds zeker dat het kenschetsende van de Noordnederlandse miniatuur, zelfs indien een voorbeeld van Van Eyck wordt gebruikt, zekere eigen trekken blijft bewaren die gemakkelijk de Noordelijke meester verraden. Het oordeel van F. Winkler blijft hier nog steeds geldig: het frontispies is van een miniaturist in dessen Atelier unzweifelhaft Eycksche Traditionen im selben Masse wie bei Petrus Christus fortleben, ja vielleicht noch stärker (2). Het is inderdaad een feit dat niet een Noord-

---

(1) De Gouden Eeuw..., p.41-42, nr. 36; L.M.J. DELAISSE, Middeleeuwse miniaturen..., o.c., p.119.

(2) F. WINKLER, Die flämische Buchmalerei..., o.c., p.23.

Nederlander, doch iemand die nauw met het atelier van Van Eyck in contact is geweest, er zou kunnen in slagen een miniatuur op dergelijke wijze te schilderen zoals in het frontispies van de Cité de Dieu is geschied (1).

De naam van Petrus Christus werd zoëven vermeld. Stippen we hierbij nog aan dat ook deze schilder een paneel heeft geschilderd dat ontleend is aan de Madonna met de Kartuizer (2). Zoals men zich herinnert was ook de Chevrotmeester afhankelijk van het laatstgenoemd schilderij. Het gaat hier om een zeer merkwaardige parallel die nogmaals zou kunnen bevestigen dat men hier met eenzelfde omgeving te doen heeft: een atmosfeer waarin men op de schilderkunstige nalatenschap van Van Eyck teerde. We herhalen nogmaals, dit milieu was enkel te Brugge gevestigd (3).

De lokalisatie van een der fazen van de verluchting van het Turijns-Milanees getijdenboek - we bedoelen hier de handen G en I en de meesters die er mee samenhangen (H en mogelijk ook F) - kan

---

(1) Wanneer men aan een reizend kunstenaar wil denken, zoals Delaissé doet (cfr. voetnoot 1, p.817) dient men bovendien de historische realiteit voor ogen te houden. Gezien de verregaande reglementering van de ambachtelijke organisatie in de middeleeuwen kan slechts met de nodige voorzichtigheid - tenminste voor wat de late-middeleeuwen betreft - gedacht worden aan reizende kunstenaars (cfr. een akte bij J. WEALE, Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges, in Le beffroi, dl. IV, 1872-1873, p.245-251, van 27 juni 1457 waarbij voor de miniaturisten te Brugge het poorterschap verplichtend gesteld wordt).

(2) Ehem. Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie.

(3) Merken we op dat in het stadsbeeld op het paneel van de Madonna met de Kartuizer en op het frontispies van de Cité de Dieu, talrijke gebouwen versierd zijn met de Brugse travee, een eigen trek van de XVe en XVIe eeuwse bouwkunst in deze stad. Ze komt ook voor in het werk van hand K (nr. 54, tafereel) en van hand I (nr. 78, fries) in het Turijns-Milanees getijdenboek . - Cfr. voetnoot 1, p.762).

thans worden vastgelegd. De genoemde handen staan in nauw verband met een aantal schilderijen én met het frontispies van de Cité de Dieu, die alle verwijzen naar een post-Eyckiaanse, Brugse omgeving. De fase in kwestie dient bijgevolg in hetzelfde milieu te worden geplaatst. De datering van de panelen, (ca. 1442) en van het frontispies (ca. 1445) bepaalt tevens mee die van het horarium.

§ 2. DE VERHOUDING TOT HET LLANGATTOCK-GETIJDENBOEK EN HET HORARIUM VAN KAREL DE STOUTE.

Zoals men kan opmerken was de relatie tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en de Cité de Dieu van geheel andere aard dan die tussen vermeld horarium en de besproken Noordnederlandse codices. In het eerste geval gaat het, in tegenstelling met het tweede, om een rechtstreekse en zeer nauwe samenhang. Er zijn echter nog andere handschriften uit de Zuidelijke Nederlanden bewaard die iets met het Turijns-Milanees getijdenboek te maken hebben. De aard van de relatie is ook hier van zeer groot belang en kan er toe bijdragen tot nieuwe besluiten te komen. Laten we thans de bedoelde codices aan een onderzoek onderwerpen.

A. HET LLANGATTOCK-GETIJDENBOEK.

In 1961 werd door R. Schilling een manuscript gepubliceerd dat van fundamentele betekenis is voor de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek (1). Het betreft hier een Vlaams horarium uit het

---

(1) R. SCHILLING, Das Llangattock-Stundenbuch, sein Verhältnis zu Van Eyck und dem Vollender des Turin-Mailänder Stundenbuch, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXIII, 1961, p.211-236.

midden der XVe eeuw, dat naar een later bezitter onder de kunstgeleerden als Llangattock-getijdenboek bekendheid verwierf (1). De verluchting van deze codex vertoont duidelijk verwantschap met het horarium waaraan deze verhandeling is gewijd. Dat deze bewering steek houdt en niet kan tegengesproken worden, blijkt uit volgende vergelijkingen:

180 1. De Kindermoord wordt in het Llangattock-getijdenboek (fol. 96 vo) geïllustreerd met een miniatuur in hoogteformaat waarop de meeste personages ontleend zijn aan een fries met hetzelfde onderwerp in het Turijns-Milanees getijdenboek (nr. 35, hand I)(2), nl. Koning Herodes met zijn gevolg, soldaten die het bevel van de vorst voltrekken en vrouwen met kinderen. De schikking is hier echter geheel anders. In plaats van naast elkaar te zijn opgesteld, zoals op de fries, werden de figuren op de grote miniatuur in twee registers boven elkaar geplaatst en van elkaar gescheiden door een reeks huizen. De moordende soldaten en de angstige moeders nemen in het Llangattock-getijdenboek het onderste deel van het tafereel in. De moordpartij is gesitueerd op een geplaveid dorpsplein, dat door huizen is omringd. In de fries daarentegen speelt dit gebeuren zich af in een open landschap. Een vrouw die haar dood kind beweent, werd in de grote miniatuur toegevoegd. De groep van Herodes en zijn gevolg werd niet meer links van de moordpartij opgesteld zoals op de fries, doch wel op een hoger niveau, achter de huizen. Het slot van de vorst bevindt zich in de verte.

---

(1) Voormalige verzameling van de tweede baron van Llangattock, later H.P. Kraus, New York; veiling Christie's, Londen 8 december 1958, lot. 191; thans VERZAMELING LUDWIG, AKEN.

(2) Opgemerkt door R. SCHILLING, art. cit., p.215.

181 2. Het tafereel met de Geboorte en de Annunciatie aan de herders (fol. 78 vo) heeft eveneens trekken gemeen met miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek, doch niet uitsluitend op de wijze zoals R. Schilling veronderstelt. De auteur is van oordeel dat slechts ontleningen voorkomen aan de fries bij de dageraadsmis in
48 het Milanees getijden- of misboek (nr. 70, hand K)(1). Ook die bij
49 de dagmis (nr. 71, hand F) moet in de vergelijking worden betrokken. Het gaat in de twee gevallen om de boodschap aan de herders. In het Llangattock-getijdenboek werden de figuren uit beide friezen op een nieuwe wijze samengevoegd: twee herders komen overeen met die op de illustratie van de dagmis (nr. 71); een derde gelijkt meer op een der figuren op de fries bij de dageraadsmis (nr. 70). Het is opmerkenswaard dat de personages in spiegelbeeld zijn weergegeven. Ook het landschap waarin de herders zich bevinden is een gedeeltelijke overname van het decor op de miniatuur bij de dageraadsmis (nr. 70), doch weerom omgekeerd. Zelfs de H. Maagd in de stal vertoont enige gelijkenis in houding en gebaar met Maria op de fries bij laatstgenoemde mis (nr. 70).

Dat de herders in het Llangattock-getijdenboek gebaren zouden maken die beter gemotiveerd zijn dan op de fries, zoals R. Schilling veronderstelt, moet worden tegengesproken. Zoals ze in de eerste verluchting opblikken naar de engel die hun de boodschap brengt, kijken ze in de fries bij de dageraadsmis op naar het stralend licht dat hoger in een verluchte initiaal werd geschilderd.

182 3. De stal op de Aanbidding der Koningen (fol. 88 vo) heeft meerdere constructie-elementen gemeen met het schamel bouwwerk op de fries van de dageraadsmis (nr. 70)(2).

---

(1) IDEM, art. cit., p.216.

(2) IDEM, art. cit., p.215-216.

4. In het Llangattock-getijdenboek prijkt een voorstelling van
183a een Calvarie. Als hoofdpersonages herkent men hier de Gekruisigde, Longinus te paard die Christus' zijde doorboort, en de bezwijmende Maria die door Sint-Jan wordt ondersteund (fol. 31 vo). Zoals de Geboorte vertoont ook deze miniatuur ontleningen aan twee miniatu-
183b-c ren uit het Turijns-Milanees getijdenboek, nl. de Lanssteek (nr. 56, hand K) en de Kruisiging (nr. 77, hand H)(1). Het tafereel in het Llangattock-getijdenboek heeft met beide de gekruisigde Christus gemeen. Longinus daarentegen, zijn paard en de soldaat die samen met hem de lans vasthoudt, vindt men terug op de Lanssteek (nr. 56). Het paard is echter zwart in plaats van wit, zoals in het Turijns-Milanees getijdenboek. Merken we verder op dat Longinus een bolvormig hoofddeksel draagt waarmee niet het personage in kwestie op de miniatuur van hand K, doch wel de Honderdman is getooid. Ook de groep van Sint-Jan met de bezwijmende H. Maagd in het Llangattock-getijdenboek stemt overeen met die op de Lanssteek van hand K (nr. 56). De handenwringende Magdalena daarentegen is in spiegelbeeld overgenomen van de Kruisiging van meester H (nr. 77). Het landschap verschilt echter totaal: in plaats van het majestueuze Jeruzalem zoals op de beide taferelen in het Turijns-Milanees getijdenboek, schilderde de Llangattock-meester een eerder klein dorp. Verschillende elementen van deze achtergrond herinneren enigszins aan het
185 decor van de Vlucht naar Egypte (fol. 137) in het horarium dat hier wordt besproken (2) en aan een gebouw op een fries in het Milanees getijdenboek (nr. 70). In de verte treft men nochtans het gebergte

---

(1) IDEM, art. cit., p.217-220.

(2) Het gaat hier evenwel niet om identiek hetzelfde dorp zoals R. SCHILLING, art. cit., p.220 veronderstelt (op fol. 31 vo bij de Kruisiging, is de toren rond en breed, op fol. 105 vo bij de Vlucht naar Egypte, vierkant en smal).

aan dat ook zichtbaar is op de Kruisiging in laatstgenoemde codex (nr. 77).

R. Schilling stelde echter nog andere overeenkomsten vast, die
109a echter o.i. niet zeer duidelijk en evident zijn. In de Dodenwake (fol. 131 vo) staan geestelijken opgesteld rondom een katafalk. Ge-
noemd kunstgeleerde herkende hier invloed van de miniatuur bij het
38 Veni Creator in het Turijns-Milanees getijdenboek (nr. 69, hand K), waar eveneens een groep priesters in twee rijen werden gerangschikt. Hij wees op de analoge opstelling der personages en vooral van de twee priesters met koorkap die op de rug worden gezien. Het motief van figuren die de rug naar de beschouwer keren en dat men o.m. ook
69 aantreft op de Dodenmis in het Milanees getijden- of misboek (nr. 91, hand G), is volgens de genoemde kunsthistoricus Eyckiaans van oorsprong (1). Wanneer men de beide miniaturen nochtans nuchter bekijkt vormen de twee priesters met koorkap op de Dodenwake de enige, en dan nog onvolkomen, gelijkenis met de illustratie van het Veni Creator. De versiering van de schilden der koormantels verschilt o.m. grondig op de twee taferelen. Het is dus niet uitgesloten dat de miniaturisten zich in beide gevallen, onafhankelijk van elkaar, hebben laten inspireren door een echte liturgische plechtigheid.

In verband met de Dodenwake is een andere bemerking echter van meer belang. Op de voorgrond komen op dit tafereel twee personages voor. Het rechtse, een ploran of monnik die afgewend van het gebeuren in de kerk neerzit en leest, herinnert aan een der eremijten op een fries in het Turijns-Milanees getijdenboek (nr. 36, hand I). De tweede figuur is een knielende man met een lange witte baard, die zowel door houding als kledij en gebaar zeer sterk doet denken aan

---

(1) R. SCHILLING, art. cit., p.217.

109a-b de neergeknielde oude boer op het Gebed van een prins (nr. 38, hand G). Deze man is op de Dodenwake ten opzichte van de miniatuur van meester G in spiegelbeeld weergegeven (1).

Een andere vergelijking die Schilling maakt gaat echter slechts
184 gedeeltelijk op. Hij wees op de overeenkomst van de Oordeelsminiatuur (fol. 114 vo) met een Laatste Oordeel op een initiaal in het Turijns-Milanees getijdenboek (nr. 91, hand G)(2). Weliswaar is er enige verwantschap wat de compositie betreft doch die is ongetwijfeld te wijten aan het analoge onderwerp. Enkel in de Christusfiguur is een zekere gelijkenis op beide miniaturen. Het Oordeel in het Llangattock-getijdenboek heeft o.i. echter wel een gemeenschappelijke trek met een andere miniatuur in het Turijns-Milanees getijdenboek, nl. met de illustratie bij het gebed na de communie, waarop Maria en Christus voor de zondige mens ten beste spreken (nr. 65, hand K). De figuur van de H. Maagd stemt in beide gevallen nagenoeg overeen: vergelijk de identieke houding van de handen en de plooienval van de kledij. De ene vrouw is echter het spiegelbeeld van de andere.

Schilling maakte nog een laatste vergelijking, die echter volledig onaanvaardbaar is. Volgens hem was er nl. verwantschap tussen
185 een zaaier op het tafereel met de Vlucht naar Egypte in het Llangattock-getijdenboek (fol. 105 vo) en een boer die ploegt op een der kalenderprenten van het Turijns-Milanees getijdenboek (hand K)(3).

Ofschoon niet alle door Schilling opgemerkte overeenkomsten kunnen onderschreven worden, toch zijn een aantal merkwaardige iden-

---

(1) Cfr. J. MARROW, Pictorial Reversals in The Turin-Milan Hours, in Scriptorium, dl. XX, 1966, p.67.

(2) R. SCHILLING, art. cit., p.220.

(3) IDEM, art. cit., p.220.

titeiten zeer klaarblijkend. Men kan zich thans afvragen op welke wijze beide horaria zich tot elkaar verhouden. Schilling is van oordeel dat het Llangattock-horarium niet afhankelijk kan zijn van het Turijns-Milanees getijdenboek (1). Hij baseert deze kategorieke bewering voornamelijk op een detail in het tafereel met de Kindermoord (fol. 96 vo). Hier bevindt zich een vrouw in een deuropening en volgens Schilling is op deze miniatuur een veel groter gedeelte van die figuur zichtbaar dan van dezelfde vrouw op de fries in het Turijns-Milanees getijdenboek: ze wordt hier door de rechtse beeldrand voor de helft verborgen. Hieruit zou blijken, nog steeds volgens genoemd kunstgeleerde, dat de verluchters van het Llangattock-getijdenboek een model voor ogen hadden waarop méér was voorgesteld dan op de fries in het Turijns-Milanees getijdenboek. Deze mening moet echter op een vergissing berusten: van de vrouw in kwestie is in het Llangattock-getijdenboek niet méér zichtbaar dan op de fries van hand I; ze wordt in beide gevallen op identieke wijze half verborgen, in het eerste horarium door de deurstijl, in het tweede door de rand van het beeld. Hoger werd reeds een ander argument van Schilling aangehaald waarmee deze geleerde poogde te bewijzen dat het Llangattock-getijdenboek niet afhankelijk kan zijn van het Turijns-Milanees horarium: de gebaren van de herders in de fries bij de dageraadsmis in laatstgenoemde codex zouden minder gemotiveerd zijn dan die van dezelfde personages in het andere handschrift. Deze bewering werd toen reeds tegengesproken (zie hoger, nr. 2). Geen van beide argumenten kan bijgevolg ingeroepen worden om de eventuele onafhankelijkheid van het Llangattock-getijdenboek ten opzichte van het andere manuscript te bewijzen.

---

(1) Art. cit., p.215.

Is het omgekeerde dan aanvaardbaar ? Meer dan één aspect wijst er op dat dit inderdaad het geval is. Op de eerste plaats kan gewezen worden op de karakteristieken in een der miniaturen zelf. Wegens de gewijzigde opstelling van de groepen van de Kindermoord in het Llangattock-getijdenboek heeft het gebaar van de ruiters in het gevolg van Herodes alle zin verloren. Terwijl ze in de fries in het Turijns-Milanees horarium naar de moordende soldaten wijzen, heeft hun armgebaar in het andere gebedenboek geen enkele betekenis meer: ze richten hun vinger naar het onbestemde. Het onlogische gebaar bewijst dat deze laatste miniatuur niet oorspronkelijk is. Wijzen we hierbij nog op een ander opvallend verschijnsel van de fries van hand K. Ze is veel meer gedetailleerd dan hetzelfde tafereel in het Llangattock-getijdenboek. Dit blijkt vooral bij vergelijking van harnassen, kledij en sierelementen, o.m. aan het getuig van de paarden. Op de Kindermoord in het Llangattock-getijdenboek valt nog een andere onvolkomenheid op. De laatste ruiter draagt een robe met een mouw in zakvorm met twee openingen: een lange smalle aan de bovenarm en een kleine aan de pols. Hij steekt echter de hand door beide openingen. In werkelijkheid was dit geenszins de bedoeling van dergelijke mouw. Hier beging de verluchter duidelijk een vergissing op gebied van de mode: ze spruit voort uit het verkeerd begrijpen van de zakmouw op de Kindermoord in het Turijns-Milanees getijdenboek.

Er is een tweede argument om de afhankelijkheid van het Llangattock-getijdenboek te bewijzen. In verband met de oorspronkelijkheid van de verluchters van dit horarium kan men wijzen op een vaststelling van R. Schilling. Buiten de relaties met het Turijns-Milanees getijdenboek, vertoont dit manuscript verwantschap met werk van belangrijke schilders. Op stilistische basis brengt genoemd kunsthistoricus de Madonna in de huiskamer (fol. 43 vo), de Boodschap
187-188 (fol. 53 vo) en het Bezoek van Maria aan Elisabeth (fol. 68 vo) in
186

verband met het oeuvre van de Meester van Flémalle en van Van Eyck (1). Uit de opgesomde reeks is vooral de miniatuur met de Boodschap van zeer groot belang. Wat de figuren van Maria en de engel betreft,
189 biedt ze een zeer getrouwe kopie van een Annunciatie van Jan Van Eyck, bewaard in de National Gallery te Washington (2). Houding der personages en zelfs het drapé van de gewaden met hun sierelementen zijn volledig identiek op beide werken (3). De kleuren verschillen echter. Het paneel met de Boodschap wordt vrij uiteenlopend gedateerd, doch de meeste auteurs plaatsen het vóór 1435 . In elk geval was het voltooid op het ogenblik dat het Llangattock-getijdenboek werd vervaardigd, zoals dadelijk zal blijken. Dit bewijst nogmaals dat het gebrek aan oorspronkelijkheid meerdere miniaturen in dit horarium kenmerkt.

Bespreken wij tenslotte een derde argument. In de bovenstaande beschrijving van de overeenkomsten tussen beide horaria viel het op dat de verluchter van het Llangattock-getijdenboek composities maakt en hierbij zelfs gebruik maakt van verschillende voorbeelden die hij tot één nieuw geheel verwerkt. Zoals uit de Kindermoord en de Kruisiging blijkt, hergroepeert hij zijn model of vermengt hij elementen van meer dan één miniatuur uit het Turijns-Milanees getijdenboek met

---

(1) R. SCHILLING, art. cit., p.222-225.

(2) Bemerk de plooival onder de linkermouw van de H. Maagd, de drievoudige plooi onderaan haar mantel.

(3) L. BALDASS, o.c., p.54-55, 277-278, nr. 9; R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.94, nr. 18.

elkaar. Voegen we hieraan toe dat de verluchting in het eerste horarium overeenkomst vertoont met miniaturen van de handen F, H, I en K, en mogelijk ook van G, d.w.z. van vrijwel alle miniaturisten uit de tweede campagne van het Turijns-Milanees getijdenboek, Zulks bewijst ontegensprekelijk dat de Llangattock-meesters de andere codex voor ogen hadden.

Samengevat kan thans het volgende worden beweerd: de verluchting in het Llangattock-getijdenboek is niet oorspronkelijk; de miniaturen zijn minder gedetailleerd dan de overeenkomstige in het Turijns-Milanees getijdenboek; ze vertonen opvallende vergissingen en bepaalde motieven verloren door de overname zelfs hun oorspronkelijke zin; een paar taferelen zijn duidelijk compilaties van verschillende modellen van de onderscheiden miniaturisten in laatstvermeld horarium; de Llangattock-meesters kennen het werk van alle verluchters uit de tweede campagne van het Turijns-Milanees getijdenboek, Voegt men alle gegevens bij elkaar, dan kan men niet anders dan besluiten dat de verluchters van het Llangattock-getijdenboek het tweede horarium naast zich op de werktafel hadden. Niet zonder belang is hierbij dat ook aan het werk van hand K wordt ontleend. Er werd reeds op gewezen dat deze kunstenaar chronologisch later is dan de overige hoger opgesomde handen. Om deze reden kunnen de verluchters van het Llangattock-getijdenboek geen atelierbetrekkingen gehad hebben met de handen F, G, H en I, doch enkel met K. Dit is een reden te meer om de directe afhankelijkheid van het Llangattock-getijdenboek ten overstaan van het Turijns-Milanees horarium te bepleiten: de auteurs van het eerste manuscript konden het werk der meesters F tot I slechts kennen dank zij hun relatie met hand K. De eenvoudigste verklaring is bijgevolg dat het Turijns-Milanees getijdenboek in het atelier van meester K aanwezig was op het moment dat in dezelfde werkplaats het Llangattock-getijdenboek werd verlucht.

Immers, zo het eerste handschrift reeds de werkplaats had verlaten en in handen van de eigenaar was overgegaan, zou het weinig of niet toegankelijk zijn geweest.

Is deze verklaring aanvaardbaar op grond van de eigen kenmerken van het Llangattock-getijdenboek ? Dit manuscript werd vervaardigd voor een niet-geïdentificeerde dame (1). De kalender wijst op Brugge en de iconografie vertoont ontegensprekelijk Zuidnederlandse kenmerken (2). Het inbinden van de codex geschiedde te Gent door Livinus Stuvaert die tussen 1439 en 1467 in deze stad en ook soms te Brugge werkzaam was (3). Men heeft hier te doen met het produkt van een atelier uit een van beide genoemde steden. Steunend op de kalender en op de inhoud verdient Brugge de voorkeur. Het gebeurt immers nog dat boeken ingebonden worden buiten het centrum waar ze werden geschreven en verlucht (4). Stuvaert was trouwens, zoals uit bovenstaande gegevens blijkt, te Brugge geen onbekende. De datering rond 1450 lijkt het best aanvaardbaar.

In verband met de verluchters van het Llangattock-getijdenboek schrijft Schilling enkele initialen en miniaturen van klein formaat

---

(1) Op fol. 43 vo (R. SCHILLING, art. cit., afb. 141) is een dame afgebeeld in gebed; het wapenschild op het slot van het boek (afb. IDEM, art. cit., p.235, afb. 135) is dat van een gehuwde dame. Het gedeelde schild is niet geïdentificeerd; volgens R. SCHILLING, art. cit., p.211 zou een der helften kunnen betrekking hebben op een Hollandse familie.

(2) R. SCHILLING, art. cit., p.211.

(3) Op de oorspronkelijke omslag leest men: "Stuvaert Lievin me lia ainsin a Gand". - Over Livinus Stuvaert zie: R. SCHILLING, art. cit., p.212, voetnoot 3; L. INDESTEGE, Der Genter Buchbinder Livinus Stuvaert, in Gutenberg-Jahrbuch, 1966, p.336-339; Tentoonstelling. Boekbanden uit vijf eeuwen, Gent, 1961, p.15.

(4) Vergelijk L. INDESTEGE, art. cit., p.337.

toe aan Willem Vrelant, de Utrechtse kunstenaar die zich kort na het midden der XVe eeuw te Brugge kwam vestigen. Andere verluchtingen van geringe afmetingen zouden door hand K van het Turijns-Milanees getijdenboek zelf geschilderd zijn. Grote taferelen, waarvan de meeste hoger ter sprake kwamen, zouden dicht bij laatstgenoemde staan, doch aan een talentvoller meester moeten toegeschreven worden (1). Andere kunstgeleerden daarentegen zijn van oordeel dat het hier om hand K zelf gaat doch op een ogenblik dat hij onder invloed stond van Willem Vrelant (2). Wij wensen hier geen standpunt in te nemen wat betreft de vereenzelviging van de hoofdmeester van het Llangattock-getijdenboek. Het gaat hier immers om een probleem van stilistische aard. In ieder geval is het duidelijk dat de gegevens die hier ter sprake kwamen concorderen met de resultaten die hoger werden bereikt door de studie der afhankelijkheid: de verluchting van het Llangattock-getijdenboek staat nauw in relatie met hand K.

Komen wij nog even terug op de overeenkomst tussen de miniatuur met de Boodschap en een bewaard paneel van Van Eyck. Waar bevond zich het schilderij van de Annunciatie wanneer de miniatuur werd uitgevoerd ? Zoals gezegd neemt men aan dat het paneel vóór 1435 was voltooid doch over de verdere geschiedenis is niets met zekerheid gekend. Volgens bepaalde geleerden zou dergelijk werk door Filips de Goede aan de kartuis van Dijon geschonken zijn (3) en in dit geval zal het onmiddellijk na de afwerking in handen van de hertog, de besteller zijn

---

(1) R. SCHILLING, art. cit., p.234.

(2) L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.76.

(3) G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.119; R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p.94, nr. 18. - Een kopie dook in het midden der XIXe eeuw te Parijs op. Ze verdween echter weer (L. KAEMMERER, Hubert und Jan Van Eyck, Bielefield-Leipzig, 1898, p.69 en 71).

gekomen. Dit zou er kunnen op wijzen dat de miniatuur met de Boodschap naar een tekening werd vervaardigd en niet naar het oorspronkelijk paneel zelf. Het gebrek aan overeenkomst der kleuren schijnt dit te bevestigen. Het is in ieder geval duidelijk dat de miniatuur met de Boodschap, noch andere illustraties van dezelfde hand, het Eyckiaans karakter vertonen dat het werk der handen G, H en I van het Turijns-Milanees getijdenboek kenmerkt. Dit bewijst nogmaals dat het Llangattock-horarium slechts in relatie staat met een latere fase van de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek, nl. wanneer hand K aan het werk was.

Wanneer men de resultaten van dit en van voorgaand paragraaf met elkaar vergelijkt is er een zekere overeenkomst, doch ook een merkbaar verschil. Toen kwam men tot de vaststelling dat er een betrekking bestond tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en het frontispies van de Cité de Dieu van Jean Chevrot. Deze overeenkomst leidde tot het besluit dat het getijdenboek te Brugge was verlucht in de veertiger jaren van de XVe eeuw. De relatie beperkte zich echter tot het werk der handen G-I. Het laatste paragraaf daarentegen wees opnieuw uit dat het horarium te Brugge was verlucht, doch dit gegeven slaat alleen op hand K. Deze meester is blijkbaar rond 1450 in genoemde stad werkzaam.

De publicatie van het Llangattock-getijdenboek betekende een belangrijke mijlpaal voor de studie van het Turijns-Milanees horarium. De verluchting van de eerste codex geschiedde in het atelier waarin hand K omstreeks dezelfde tijd de laatste hand legde aan het andere handschrift. De Llangattock-meesters uitten klaarblijkelijk hun bewondering voor deze merkwaardige codex door de overname van menig tafereel of motief. Hiermee sluiten ze nogmaals aan bij hand K die op een analoge wijze bij zijn verluchtingswerk beroep had gedaan op miniaturen van zijn voorgangers zoals in Art. I van dit hoofdstuk werd

uiteengezet. Het atelier in kwestie was gevestigd te Brugge rond het midden der XVe eeuw.

B. HET HORARIUM VAN KAREL DE STOUTE.

Een laatste Zuidnederlands handschrift moet thans in deze studie aan bod komen. Het betreft een getijdenboek dat aan de Bourgondische hertog Karel de Stoute (1433-1477) en later aan zijn echtgenote Margareta van York (1446-1503) zou toebehoord hebben (1). Ook deze codex heeft iets te maken met het Turijns-Milanees getijdenboek zoals dadelijk zal blijken.

In de suffragia is het gebed tot de H. Julianus gefllustreerd
190b met een miniatuur die onder een bepaald oogpunt uiterst merkwaardig is. Sint-Julianus zet samen met zijn vrouw in een bootje de als pelgrim verklede Christus over het water. Het Turijns-Milanees getijden-
190a boek bevat een tafereel waarop hetzelfde onderwerp is uitgebeeld (nr. 67, hand G) en wanneer men de twee miniaturen met elkaar vergelijkt is men ongewoon getroffen door de frappante gelijkenis. Het bootje met de opvarenden is nagenoeg letterlijk overgenomen in het eerstgenoemd horarium. De hoek van waaruit het vaartuig is weergegeven, de vorm van het zeil, de wijze waarop en het aantal touwen waarmee het werd opgespannen zijn identiek. Ook de figuren die in het scheepje hebben plaatsgenomen bevinden zich in beide miniaturen op dezelfde plaats. Ze dragen dezelfde kledij, hebben dezelfde houding en gebaren. De gelijkenis van de schaduwen en van de lichtspeling op het zeil springt in het oog. Ook de weergave der opspattende golven stemt op de twee taferelen nagenoeg overeen. Zelfs de be-

---

(1) Veiling Christie's, 26 mei 1965, Catalogue, p.39-43. - Huidige bewaarplaats onbekend.

groeide rots vooraan links vindt men op beide illustraties op dezelfde plaats terug.

Het landschap op de miniatuur in het horarium van Karel de Stoute is echter anders, tenminste in die zin, dat men niet kan spreken van een volkomen directe ontlening. Wel geeft de verluchting in het horarium van Karel de Stoute zoals in het Turijns-Milanees getijdenboek een berglandschap weer met een burcht op de rotsen. In eerstgenoemd handschrift bevindt deze laatste zich echter rechts, wijl in het andere geval de versterking links hoog boven de zee oprijst. De reden van deze verplaatsing is gemakkelijk te begrijpen: de miniatuur in het manuscript van de Bourgondische hertog is kleiner van afmetingen en daar de omvang van het zeil op de linkerhelft van de miniatuur in deze codex geen ruimte vrijlaat, kreeg het kasteel aan de andere zijde een plaats toegewezen. Het is ten slotte treffend dat de vorm der wolken in de besproken illustraties weerom duidelijk nauw aan elkaar verwant is.

Merken we thans reeds op dat de kwaliteit van de miniatuur in het horarium van Karel de Stoute geringer is dan in het Turijns-Milanees getijdenboek. Ook de afmetingen stroken niet volkomen met elkaar. Het bootje met zijn passagiers is in laatstgenoemde codex iets groter dan in de andere. Dit bewijst dat beide miniaturen niet door middel van een mechanisch procédé, zoals b.v. kalkeren, van elkaar zijn overgenomen. Vooraleer echter na te gaan hoe de gelijkenis kan uitgelegd worden, is het nuttiger het horarium van Karel de Stoute zelf onder de loep te nemen.

De kalender, het geschrift en de marginale decoratie, alsmede de inhoud van bepaalde gebeden wijzen er op dat het manuscript in Frankrijk is ontstaan. Het werd hier gekopieerd en van een randver-

siering voorzien (1). De illustratie werd nochtans niet in genoemd land uitgevoerd. Ze is duidelijk van de hand van Vlaamse meesters. Het merendeel der miniaturen wordt toegeschreven aan een verluchter die nauw verwant is met het atelier van Willem Vrelant te Brugge. Deze laatste zou persoonlijk slechts één miniatuur hebben uitgevoerd (Koning David in gebed). Een ander tafereel met voorstelling van de H. Suzanna zou door Lieven van Lathem zijn geschilderd. Het gaat hier echter om een latere toevoeging (2).

De besproken illustratie met de H. Julianus behoort dus tot de groep van miniaturen uit Vrelants omgeving. Vestigen we er nog de aandacht op dat de stijl van deze illustraties verwantschap vertoont met de kleine miniaturen in het befaamde brevier van Filips de Goede (ca. 1455)(3).

Wegens de aanwezigheid van wapenschilden op meer dan één bladzijde kan besloten worden dat het horarium aan Karel de Stoute heeft toebehoord en wel na zijn huwelijk met Margareta van York in 1468. Na zijn dood ging het horarium over in handen van zijn echtgenote. De genoemde miniatuur met de H. Suzanna werd klaarblijkelijk op haar initiatief ingelast. Het wapen van de hertogin prijkt hier immers in de marge. Het is nochtans niet zeker of het werk voor Karel de Stoute

---

(1) Veiling Christie's..., o.c., p.39-40.

(2) Veiling Christie's..., o.c., p.42. - Zie in verband met genoemde miniaturisten en hun werk voor Karel de Stoute: F. UNTERKIRCHER en A. DE SCHRIJVER, Gebetbuch Karls des Kühnen vel potius Stundenbuch der Maria von Burgund. Codex Vindobonensis 1857 der Oesterreichische Nationalbibliothek. Kommentar, Graz, 1969, p.57-58, 128 en 42-45.

(3) K.B.B., Handschriften, 9062 en 9511. - Vergelijk J. VAN DEN GHEYN, Le Bréviaire de Philippe le Bon, Brussel, 1909; V. LEROQUAIS, Le Bréviaire de Philippe le Bon, Brussel, 1929.

zelf is op touw gezet. Het werd immers tot hiertoe niet uitgemaakt of de vermelde wapenschilden oorspronkelijk zijn. Een en ander schijnt er bovendien op te wijzen dat het getijdenboek vóór 1468 begonnen werd. Zoals gezegd, werd de tekst overgeschreven in een Frans scriptorium en werd het hier van een marginale decoratie voorzien (1). Pas daarna werd de verluchting in de Zuidelijke Nederlanden uitgevoerd. Deze fase in de uitvoering is wel enigszins te dateren. De stijl van de groep waarvan het tafereel met de H. Julianus deel uitmaakt, de mogelijke medewerking van Willem Vrelant en de stilistische verwantschap met verluchtingen uit het brevier van Filips de Goede, dat rond 1455 werd geïllustreerd, zijn van aard om de besproken boekschildering geruime tijd vóór 1468 te plaatsen (2) en wel in de eerste jaren na het midden der XVe eeuw.

Het lijkt aangewezen de verluchting van dit getijdenboek in Brugge te lokaliseren. Dit strookt met verscheidene iconografische bijzonderheden (3), evenals met de stijl van de meeste miniaturen. Zoals gezegd ontstonden ze in de omgeving van Willem Vrelant, een Utrechtenaar die ca. 1454 te Brugge een nieuwe carrière begonnen is. Men kan zich hierbij afvragen of de medewerking van genoemde verluchter werkelijk effectief is geweest en of de "Vrelantstijl"

---

(1) Hetzelfde doet zich voor met genoemd brevier. - Cfr. De Gouden Eeuw..., p.169, nr. 225.

(2) Voor deze datering zie: Veiling Christie's..., o.c., p.42-43.

(3) Voorbeeld: de verluchting van Sinte-Anna-ten-Drieën bij het gebed van de H. Anna. Niet alleen de weergave van Maria aan de voeten van de H. Anna, doch ook de physionomie wijzen op een type dat later bij Vlaamse schilders, o.m. Hugo Vander Goes, veelvuldig zal voorkomen. D.w.z. dat men hier in het Gents-Brugse milieu is. - Vergelijk: (Tentoonstellingscatalogus) Anonieme Vlaamse Primitieven, Tielt, 1969, p.197.

die men in de miniaturen herkent niet eenvoudig in verband staat met de eigen stijl van het Brugs milieu kort na het midden der XVe eeuw. In dit opzicht verdient de behandelde codex een grotere aandacht dan tot op heden het geval is geweest.

Indien thans kan besloten worden dat de illustratie van het horarium van Karel de Stoute na het midden van de XVe eeuw te Brugge werd uitgevoerd, rest nog de oplossing van de kapitale vraag welke de verhouding is tussen dit manuscript en het Turijns-Milanees getijdenboek.

Op welke wijze kon de miniaturist van het getijdenboek van Karel de Stoute een voorstelling van Sint-Julianus tot stand brengen die identiek is met die in het Turijns-Milanees horarium ? Theoretisch gezien zijn er verschillende mogelijkheden. Vooreerst zou men kunnen denken dat beide verluchtingen afhankelijk zijn van een prent, als herinnering voor de bedevaarders in een of ander Julianusheiligdom verspreid. De weergaven van wolken, van water en van schaduwen verzet zich tegen deze idee. Beide kunstenaars zouden er niet in geslaagd zijn deze op een identieke wijze van een prent over te nemen.

Een tweede mogelijkheid is het gebruik van een tekening of van een ateliermodel. Ook dit is twijfelachtig want het is duidelijk dat de kunstenaar in het getijdenboek van Karel de Stoute meer gezien heeft dan een tekening waarop uiteraard iedere kleurschakering ontbreekt, die men nochtans duidelijk op beide miniaturen identiek aantreft. De karakteristieken van de besproken illustratie bewijzen klaar dat ze noch van een prent, noch van een tekening afhankelijk is, doch wel van een geschilderd model. Het kan hier uitsluitend gaan om een paneel of om een andere miniatuur. Wat de eerste veronderstelling betreft zou het niet uitgesloten zijn dat een schilderij met dergelijk onderwerp opgehangen was in een der talrijke in Vlaanderen aan Julianus toegewijde bedehuizen of hospitalen. Het Sint-

Julianushospitaal te Brugge (1) zou hiervoor in aanmerking kunnen komen, daar de nabootsing door een miniaturist uit deze stad werd geschilderd. Bewijzen voor deze eerste hypothese bezit men nochtans niet en het is een open vraag in hoeverre de verluchter van het horarium in kwestie en ook die van het Turijns-Milanees getijdenboek er konden toe komen het veronderstelde schilderij op nagenoeg dezelfde wijze te interpreteren. Zo de veronderstelling nochtans juist is pleit ze nogmaals ten nadele van de originaliteit van hand G, vermits het paneel in kwestie ook hem tot voorbeeld moet hebben gestrekt.

Omdat de afhankelijkheid van een paneel niet zeer duidelijk is, moet ook rekening gehouden worden met het feit dat de illustratie in het getijdenboek van Karel de Stoute op een andere miniatuur, in casu die van hand G, kan nagebootst zijn. In zulke hypothese ligt het voor de hand te veronderstellen dat de verluchter van het getijdenboek van Karel de Stoute het Turijns-Milanees horarium ter beschikking had op het ogenblik dat hij zijn werk uitvoerde. Deze laatste veronderstelling lijkt niet onverdedigbaar. Ze is wellicht de enige die op afdoende wijze de uiterst nauwe band tussen de twee taferelen kan verklaren: de verluchter van het handschrift van de Bourgondische hertog had een model voor ogen van geringe afmetingen dat hij langdurig kon bekijken en nauwkeurig kopiëren. Dit was alleen mogelijk met het Turijns-Milanees getijdenboek, dat bijgevolg in het atelier moet aanwezig geweest zijn op het moment dat het andere horarium hier werd verlucht. Het is duidelijk dat op dat ogenblik de afwerking van het eerste getijdenboek in deze werkplaats nog aan de gang moet geweest zijn.

Welke fase van de voltooiing van het Turijns-Milanees getijden-

---

(1) Zie hoger, p.765.

boek wordt hier bedoeld ? Zoals blijkt uit onderstaande redenering kan het hier uitsluitend gaan om de periode waarin hand K aan het werk is. Het vermelde manuscript van Karel de Stoute is immers enkele jaren jonger dan het Llangattock-horarium. Vermits op basis van de verluchting deze codex met het atelier van hand K in verband werd gebracht, ligt het voor de hand ook de jongere Julianusminiatuur te lokaliseren in de werkplaats van dezelfde K die het Turijns-Milanees getijdenboek voltooide, en niet van de oudere groep der handen G-I.

Tegen deze laatste hypothese kan men opmerken dat uit het laatstgenoemd horarium slechts één miniatuur in het handschrift van Karel de Stoute werd gekopieerd. Dit is verwonderlijk indien men aanneemt dat de verluchter van dit getijdenboek het prachtige en rijkversierde Turijns-Milanees getijdenboek voor ogen had. Men zou een antwoord als volgt kunnen formuleren: van de heiligen tot wie in het handschrift van de hertog suffragia worden gericht, was er slechts één, nl. de H. Julianus, waaraan ook in het Turijns-Milanees horarium een illustratie was gewijd (1).

Eerlijkheidshalve moet toegegeven worden dat geen van beide laatste hypothesen in verband met de afhankelijkheid hetzij van een paneel, hetzij van een miniatuur, met volledige zekerheid kan bewezen worden. Slechts is duidelijk dat de miniatuur met de H. Julianus van een geschilderd model afhankelijk is. Indien het gaat om een schilderij bewijst dit opnieuw het gebrek aan oorspronkelijkheid van meester G. Indien daarentegen de verluchter van het horarium van Karel de Stoute het Turijns-Milanees getijdenboek voor ogen had - een hypothese die de meeste voorkeur geniet - dan kan hierdoor geaf-

---

(1) Vergelijk de inhoud in: Veiling Christie's..., o.c., p.40-41.

firmeerd worden dat hand K eveneens te Brugge werkzaam was in een bedrijvig atelier waar benevens het Llangattock-horarium ook dat van genoemde Bourgondische hertog werd geïllustreerd rond of kort na het midden der XVe eeuw.

Uit de codices die in dit artikel ter sprake kwamen, bleek zeer duidelijk dat de relatie met het Turijns-Milanees getijdenboek van geheel andere aard is dan die van de Noordnederlandse manuscripten die tevoren onderzocht werden. Terwijl hier de verwantschap enkel van iconografische aard is, mag de betrekking in de andere gevallen zeer hecht en diepgaand genoemd worden. Het frontispies van de Cité de Dieu kan in verband gebracht worden met de miniaturen van de handen G en I. Het gaat hier om een Eyckiaanse omgeving die ca. 1440-1445 te Brugge te lokaliseren is. Het Llangattock-getijdenboek en mogelijk ook het horarium van Karel de Stoute staan in relatie met het atelier van hand K. Ook dit was te Brugge gevestigd, doch in een periode rond en kort na het midden der XVe eeuw.

Art. VI. HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK EN DE KOPIEERTECHNIEK.

In dit hoofdstuk werd overvloedig gehandeld over het gebrek aan oorspronkelijkheid van de miniaturisten in het Turijns-Milanees getijdenboek. Verschillende verluchters van de tweede campagne, waaronder men nochtans voorname kunstenaars telt, maakten van modellen gebruik. Het gaat hier om een uiterst belangrijk fenomeen (vergelijk de lijst van miniaturen die met bestaande of verloren schilderijen of met andere kunstwerken kunnen in verband worden gebracht op p.864). Spontaan stelt men zich de vraag of dergelijke techniek in de verluchtingskunst een uitzondering betekent of meer algemeen werd toegepast. Om deze reden wordt dit artikel gewijd aan het kopiëren in de miniatuurkunst. De afhankelijkheid van een miniatuur ten opzichte van een andere, de nabootsing van schilderijen en het gebruik van patronen, ateliertekeningen of modelboeken zullen achtereenvolgens behandeld worden. Verder zullen enkele gegevens in verband met de techniek van het kopiëren zelf worden verschaft. Tot slot worden enkele algemene principes meegedeeld die voortvloeien uit het gebruik van modellen en die bijgevolg van belang kunnen zijn bij de studie van de miniatuurkunst in het algemeen.

Het verschijnsel van de afhankelijkheid wordt vooreerst met voorbeelden omschreven en toegelicht. E. Mâle, in zijn standaardwerk over de Franse iconografie, sprak volgende mening uit: <u>... L'imitation est toujours la grande loi de l'art</u> (1).
Bij het bestuderen van kunstwerken, van welke aard ook, kan men moeilijk twijfelen aan de juistheid van deze uitspraak. Ze geldt zonder enige twijfel voor de verluchtingskunst.

---

(1) <u>L'art religieux de la fin du Moyen Age en France</u>, Parijs, 1925, 3e uitgave, p.81.

Voorafgaandelijk willen we er de aandacht op vestigen dat er verschillende categorieën van afhankelijkheid bestaan. Gelijkenis kan vooreerst louter een gevolg zijn van een analoge beeldvoorstelling. Een stap verder is de overeenkomst van iconografische motieven en types (1). Het kan vervolgens gaan om figuren of voorwerpen die van bestaande werken worden overgenomen doch tot een nieuw geheel worden samengevoegd en aan een andere context aangepast. Ten slotte kan men werkelijk met echte, ongewijzigde ontleningen te doen hebben. Speciaal over beide laatste soorten zal verder worden uitgeweid. Volgende bladzijden zullen duidelijk aantonen dat het gebrek aan originaliteit van de verluchters geen uitzondering betekent en dat een werkwijze waarbij men op voorbeelden een beroep doet, in de miniatuurkunst in zekere mate normaal mag worden genoemd.

In verband met de herhaling van miniaturen in diverse codices wordt hier een keuze uit een indrukwekkend aantal voorbeelden bij elkaar gebracht. Er wordt hier dus hoegenaamd geen volledigheid nagestreefd. Vestigen we er ook de aandacht op dat het onderzoek hier nagenoeg wordt beperkt tot de miniatuurkunst van de late-middeleeuwen.

191a-b De miniatuur met de Onthoofding der Martelaren in de Très Belles Heures de Notre-Dame van Jean de Berry (Turijns getijdenboek, nr. 35), die dateert uit de eerste campagne, treft men aan in een Keuls horarium van ca. 1450 (2). Andere manuscripten uit de verzameling van de

---

(1) Zie een voorbeeld van gemeenschappelijke motieven en analoge composities in een psalterium en een geïllustreerde kroniek:
A. SZIGHETI, A propos de quelques sources des compositions de la chronique enluminée, in Acta historiae artium academiae scientiarum Hungaricae, dl. XIV, 1968, p.177-214.

(2) Cfr. F. GORISSEN, Ein illuminiertes Kölner Gebetbuch aus der Mitte des 15. Jahrhunderts, (Londen, Brit. Mus., Egerton 859), in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXX, 1968, p.162-163.

Hertog van Berry bezorgen talrijke voorbeelden. In drie getijdenboe-
200-202 ken van de hertog vindt men bij het dodenofficie een miniatuur met monniken die rond een katafalk de dodenwake houden (1). Het gaat in de drie gevallen duidelijk om onderlinge ontleningen. Een miniatuur uit de Grandes Heures toont de Hertog van Berry in gebed voor de H. Maagd. De miniatuur is een zeer getrouwe repliek uit een Recueil de traités didactiques, voor Marie de Berry in 1406 vervaardigd (2). De Belles Heures van genoemde hertog dienden tot model voor verscheidene miniaturen in het getijdenboek van Margareta van Orléans (3) (ca. 1426) en voor de Heures de Rohan (4)(ca. 1418). Dit laatste handschrift ontleent bovendien een Kruisiging, alsmede de marginale decoratie aan een Italiaanse Gemoraliseerde Bijbel van het einde der XIVe eeuw (5). Miniaturen uit de Belles Heures vindt men nog terug in andere handschriften (6). De Kruisiging uit de Grandes Heures (7) komt nogmaals voor in een brevier van Jan zonder Vrees (8).

---

(1) Zie Hoofdstuk III, Art. III, De Dodenmis, § 2.

(2) K.B.B., Handschriften, 11060-61. - (Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures du XIIIe au XVIe siècle, Parijs, 1955, p.90, nr. 186.

(3) B.N.P., ms. lat., 1156 B.

(4) B.N.P., ms. lat., 9471.

(5) Zie (Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures..., o.c., p.70, 110 en 113. - J. PORCHER, Les Belles Heures de Jean de France, duc de Berry. Reproduction intégrale des enluminures précédée d'une introduction, Parijs, 1953, p.24; IDEM, Two Models for the "Heures de Rohan", in Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, dl. VIII, 1945, p.1-6. - De Gemoraliseerde Bijbel in kwestie is bewaard in B.N.P., ms. franç., 9561.

(6) J. PORCHER, Les Belles Heures..., o.c., p.24.

(7) K.B.B., Handschriften, 11060-61.

(8) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Add. Mss., 35311. - F. WINKLER, Studien zur Geschichte..., o.c., p.333.

De kalenderprenten van de beroemde Très Riches Heures uit Chantilly (Musée Condé) inspireerden de kunstenaar die de bezigheden van de maanden schilderde in het getijdenboek van Jean de Dunois, bastaardzoon van Lodewijk van Orléans (1440-1450)(1), alsmede een miniatuur in het Breviarium Grimani (begin XVIe eeuw) uit de Biblioteca Marciana te Venetië.

De getijdenboeken van de Hertog van Berry bieden een rijke keuze aan voorbeelden. Er kan de aandacht op gevestigd worden dat hier niet wordt ingegaan op de wijze waarop de ontleningen zich hebben voorgedaan. Dat deze soms zeer complex is, behoeft natuurlijk geen betoog.

De opgesomde voorbeelden dateren voor het grootste gedeelte van rond 1400. Een eeuw later doet hetzelfde fenomeen zich nog steeds overvloedig voor. Talrijke manuscripten uit de z.g. Gents-Brugse school bewijzen het circuleren van modellen. Uit een massa van voorbeelden (2) citeren we slechts een Stigmatisatie van Sint-Franciscus waarop ook broeder Leo voorkomt. Men bemerkt ze identiek in drie codices. Zijn de figuren steeds dezelfde, ze worden in de onderscheiden codices onderling echter van plaats verwisseld en in een ander landschap opgesteld (3).

---

(1) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Yates Thompson, 3; zie p.846- Zie mededeling van P. DURRIEU, in Bulletin de la Société nationale des antiquaires de France, 1905, p.215-216 over de invloed van de Très Riches Heures te Chantilly op het getijdenboek van de Hertog van Bedford en voor zijn vrouw Anna van Bourgondië (1424-1430).

(2) Zie verder G. DOGAER, o.c., dl. I, p.115 e.v.

(3) Handschriften in de verzameling C.H. BEELS te Hilversum (1511), fol. 302 vo; THE PIERPONT MORGAN LIBRARY, NEW YORK, ms. 52, brevier van Eleonora van Portugal (begin XVIe eeuw), fol. 517 vo; MUSEUM MAYER VAN DEN BERG, breviarium genaamd Mayer van den Bergh, (ca. 1510), kalender, (cfr. G.J. LIEFTINCK, Kunstwerk of juweel ? Het gebedenboek van de Heer C.H. Beels te Hilversum, in Nederlands oudheidkundig jaarboek, dl. VIII, 1957, p.19 met afb.).

Ging het tot hiertoe slechts over afzonderlijke miniaturen, het gebeurde ook dat volledige of bijna gehele manuscripten werden gekopieerd, al dan niet in hetzelfde atelier. Men kan in dit verband twee Vlaamse getijdenboeken citeren van 1430 (1) en twee missalen met pontificale, in het begin der XVe eeuw in Frankrijk ontstaan (2). Het reeds geciteerde Keulse horarium van ca. 1450 bootst zeer waarschijnlijk een (thans verloren) getijdenboek van Yolande de Lalaing (1420-1425)(3) na en van het Livre des Tournois van koning René (1460-1465) bleef meer dan één kopie bewaard (4).

Het hoeft geen betoog dat deze ontleningen niet steeds letterlijk zijn. Vestigen we thans slechts de aandacht op één wijze van aanpassing, nl. die waarbij veel oudere voorbeelden in een nieuwe stijl worden omgezet (5). Een interessant voorbeeld bieden twee handschriften met dezelfde inhoud waarvan het eerste ca. 1067-1079 en het

---

(1) BIBLIOTECA VATICANA, ms. lat., Ottoboni 2919, horarium van de Meester met de zilveren hemelen (Gent, ca. 1430); BIBLIOTECA UNIVERSITARIA, BOLOGNA, getijdenboek uit zelfde atelier. - P. DURRIEU, Notice sur quelques manuscrits à peintures d'origine française ou flamande conservés en Italie, in Bulletin de la Société française de reproductions de manuscrits à peintures, dl. I, 1911, p.102.

(2) B.N.P., ms. lat., 8866, missaal en pontificaal van Etienne Loypeau, bisschop van Luçon; BIBLIOTHEQUE DU CHAPITRE, CATHEDRALE, BAYEUX, 61. - (Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures..., o.c., p.94, nr. 192. - Zie ook andere voorbeelden bij H. MARTIN, Les esquisses des miniaturistes, in Revue archéologique, 4e reeks, dl. IV, 1904, p.24.

(3) Zie hoger p.841, voetnoot 2.

(4) L.M.J. DELAISSE, Les copies flamandes du "Livre des Tournois" de René d'Anjou, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.187-198.

(5) Zie over dit verschijnsel H. MARTIN, Les miniaturistes français, Parijs, 1906, p.126.

tweede ca. 1250 het licht zagen. De pentekening met romaanse karakteristieken uit het eerste handschrift werd in het tweede als miniatuur in een gotische vormgeving overgenomen (1). Het is anderzijds merkwaardig dat een ouder voorbeeld in een veel jongere codex wordt nagebootst zonder merkelijke stijlaanpassing, zodat de kopie een archaïserend karakter vertoont. Bij wijze van voorbeeld kan een Franse vertaling van het Liber Floridus van Lambert van Sint-Omaars (ca. 1220) aangehaald worden. Ze ontstond in 1512 en bevat illustraties die nauw aansluiten bij het prototype en bijgevolg antiquiserend aandoen (2).

Het aantal gevallen van herhalingen in handschriften kan nog aanzienlijk worden uitgebreid (3). Houden wij ons thans echter met de ontleningen aan de monumentale schilderkunst bezig. Ook hier zijn talrijke voorbeelden voorhanden. De miniaturen uit het bekende psalterium van Peterborough (ca. 1300) werden gekopieerd op XIIe eeuwse wandschilderingen in het koor der abdijkerk van genoemde stad (4). Ook gewelfschilderingen schijnen verluchters tot navolging te hebben

---

(1) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Add. Mss., 11662 (ca. 1067-79); B.N.P., nouv. acq. lat., 1359, (ca. 1250). - Dessin du XIe siècle et peinture du XIIIe siècle, in Revue de l'art chrétien, dl. XXXIII, 1890, p.122-128.

(2) G.J. LIEFTINCK, Een handschriften-filiatie van vier eeuwen. De Liber Floridus van Lambert van Sint-Omaars, 1120-1512, in Tijdschrift van de Vrije Universiteit Brussel, dl. VIII, 2, 1965-1966, p.69-82.

(3) Zie voorbeelden: G.J. HOOGEWERFF, Gelderse miniatuurschilders in de eerste helft van de XVe eeuw, in Oud-Holland, dl. LXXVI, 1961, p.9 en passim; J. PORCHER, o.c., p.26-29; M. MEISS, o.c., dl. I, p.15-17; Librye..., p.81-82, nr. 117; K. MORAND; Jean Pucelle, Oxford, 1967, pl. XXVII, c en d; pl. XXII, b en c. - G. DOGAER, o.c., dl. I, p.124-129.

(4) J. VAN DEN GHEYN, Le psautier de Peterborough, Haarlem, 1905. - Librye..., p.21-22, nr. 17.

aangezet (1). Vooral de paneelschilderkunst werkte inspirerend op de miniaturisten. Uit de getijdenboeken van de Hertog van Berry citeren we de Très Riches Heures waarin enkele miniaturen voortgaan op werk van de Italiaanse schilders Taddeo Gaddi en Simone Martini (2).

Reeds eerder in dit hoofdstuk werden gevallen aangehaald van ontleningen aan werk van de Meester van Flémalle en Jan Van Eyck, doch deze serie is hiermede echter verre van volledig. Uit het Lam Gods werden door miniaturisten in de loop van de XVe eeuw meermaals motieven overgenomen (3). De achtergrond van een ander werk van Van Eyck, de Madonna met kanselier Rolin vindt men terug op een illustratie uit het reeds vermelde getijdenboek van de bastaard van Orléans, Jean de Dunois (4), en de Sint-Joris van de Madonna met kanunnik

---

(1) G.J. HOOGEWERFF, De Noord-Nederlandsche schilderkunst..., o.c., dl. I, p.214 en afb. 95 a en b.

(2) J. LONGNON en R. CAZELLES, Les Très Riches Heures du duc de Berry, (Parijs, 1970), nrs. 56 en 111. - Zie ook G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.95.

(3) Zie volgende gevallen: 1. VERZAMELING GRAAF DURRIEU, LARRIVIERE, getijdenboek (1460-1470). - P. DURRIEU, Livre de prières peint pour Charles le Téméraire par son enlumineur en titre Philippe de Mazerolles, in Mémoires publiés par l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, (Fondation E. Piot), dl. XXII, 1916, p.71-127; F. UNTERKIRCHER en A. DE SCHRIJVER, o.c., p.130 en pl. 3. - 2. BIBLIOTECA VATICANA, ms. lat., 3770, getijdenboek (ca. 1500). - E. WINKLER, Die flämische Buchmalerei des XV. und XVI. Jahrhunderts, Leipzig, 1925, p.198. - 3. MUSEO DEL INSTITUTO DE VALENCIA DE DON JUAN, MADRID, losse miniatuur, omgeving van Sander Bening (ca. 1480). - J. DUVERGER, Kopieën van het "Lam Gods"-retabel van Hubrecht en Jan Van Eyck, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl. III, 1954, p.53. - 4. BIBLIOTECA MARCIANA, VENETIE, Breviarium Grimani (ca. 1515).

(4) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Yates Thompson, 3. - J. LEJEUNE, Les Van Eyck, peintres de Liège et de sa cathédrale, Luik, 1956, p.195. - Zie ook p.843, voetnoot 1.

Vander Paele treft men ook aan in een horarium van Karel de Stoute (1).
220 Een Kruisiging op een der luiken van een diptiek uit de omgeving van Van Eyck (The Metropolitan Museum of Art, New York) werd in het tweede decennium van de XVIe eeuw nagebootst in het beroemde Breviarium Grimani. Eigenaardig is wel dat men in hetzelfde brevier tevens duidelijk reflecten ontdekt van werk van Jan Gossart (+ 1532), alsmede van een schilderij van de anonieme Vlaamse Meester van 1499 (2). Men herinnert zich dat in het genoemde Breviarium ook nog een der kalenderprenten van de Très Riches Heures van de Hertog van Berry werd nagebootst. Dit bewijst dat de miniaturisten werkelijk een nood hadden aan modellen en zich hierbij niet bekommerden om de homogeniteit van de stijl.

Talrijke miniaturen uit de tweede helft van de XVe eeuw, speciaal uit de z.g. Gents-Brugse school, zijn schatplichtig aan schilderijen van belangrijke kunstenaars, zoals Dirk Bouts, doch vooral Hugo Vander Goes, Hans Memling, Gerard David en ook Joos van Wassenhove en de Meester van Sinte-Goedele. Alle gevallen opsommen die van deze afhankelijkheid getuigen is hier onmogelijk. Men kan echter verwijzen naar de vondsten die in dit verband reeds door anderen werden gepubliceerd (3). Het volstaat met te beklemtonen dat de

---

(1) VERZAMELING GRAAF DURRIEU, LARRIVIERE, getijdenboek (1460-1470). - P. DURRIEU, art. cit., p.121-122 en afb. 212. - Een reliekbeeldje van 1466-1467 door Gerard Loyset uit Rijsel voor Karel de Stoute vervaardigd, gaat ook terug op de Sint-Joris van de Vander Paele-Madonna (Sint-Pauluskathedraal, Luik, Schatkamer).

(2) F. LYNA, L'oeuvre présumée de Jean Van Eyck..., art. cit., p.93; (Tentoonstellingscatalogus) Anonieme Vlaamse Primitieven, Tielt, 1969, p.214.

(3) G. HULIN DE LOO, La vignette..., art. cit., p.165. - G. DOGAER, o.c., dl. I, p.117-125. - F. UNTERKIRCHER en A. DE SCHRIJVER, o.c., p.138-140 en p.115 e.v. - (Tentoonstellingscatalogus) De Vlaamse Primitieven, Brugge, 1960, p.139-140, nr. 54.

verrassend lange lijst van nabootsingen van schilderwerk bevestigt dat het hier gaat om een bijzonder belangrijk verschijnsel. Het valt hierbij op dat de verluchters ongetwijfeld gebruik gemaakt hebben van de aanwezigheid van schilderijen van vooraanstaande kunstenaars in de steden waar hun ateliers gevestigd waren (1).

Naast de rechtstreekse afhankelijkheid van andere miniaturen of van schilderijen, gebeurde het kopiëren soms zeer indirect door het gebruik van tekeningen, patronen of modellen. Deze voorbeelden konden ofwel ontleend zijn aan bestaande schilderijen of door bepaalde kunstenaars met het oog op de illustratie van codices speciaal ontworpen zijn. Ontwerptekeningen die voor één bepaald handschrift bestemd werden, kon men bewaren en voor andere boeken als model gebruiken.

Het veelvuldig aanwenden van patronen en ateliertekeningen in de miniatuurkunst wordt bevestigd door teksten of door bewaarde tekeningen zelf en door modelboeken. Wat de teksten betreft moet men toegeven dat men minder rechtstreekse getuigenissen bezit over de miniatuurkunst zelf doch wel over de schilderkunst in het algemeen. Bij wijze van voorbeeld kan men de laatste wilsbeschikking aanhalen van de Doornikse schilder Pierart Macheclier (2), van de bekende

---

(1) Zie als voorbeeld de parallel tussen de talrijke ontleningen aan schilders in de Gents-Brugse miniatuurschool en de volgende tekst uit de Descriptie van Brugge door Zeger van Male in de XVIe eeuw: "De kerken en huizen van Brugge zijn verciert met schilderijen van meester Hughens, meester Rogiers en den duitschen Hans" (D. VAN DE CASTEELE, Documents divers de la Société S. Luc, à Bruges, in Annales de la Société d'Emulation, pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre, 3e reeks, dl. I, 1866, p.322.

(2) A. DE LA GRANGE, Choix de testaments tournaisiens antérieurs au XVIe siècle, in Annales de la Société historique et archéologique de Tournai, n.r., dl. II, 1897, p.287, nr. 1007 (14 maart 1461).

kunstenaar Jan Gossart (1), van de Mechelse cleynsteker en stoffeerder Rombaut Tissenaken (2), en van de tekenaar Jacques Leboucq uit Valenciennes (3). Het gaat hier telkens om patronen die in de nalatenschap worden opgenomen en waarover de testamentaris een speciale beschikking maakt. Dit toont aan dat aan deze modellen een bijzondere waarde werd gehecht.

Zeer treffend is het testament van de schilder Jean Chatard, in 1361 te Lyon opgesteld, waarin hij aan zijn leerling het belangrijkste materiaal uit zijn atelier overmaakt: ... omnia pergamena sua depicta, vocata patrons, ad accipiendum exempla ad pingendum... (4). Dat modellen een kostbaar bezit waren blijkt verder uit de beschuldiging van schilder Jean de Hollande die in de jaren 1379-1398 te Poitiers in het kasteel van de Hertog van Berry werkzaam was. Jacquemart de Hesdin en zijn zwager Jean Petit hadden nl. ... brisié et rompu son coffre estant ou chastel de la ville de Poitiers et pris et emporté certaines couleurs et patrons estant en icelui (5).

Zoals reeds werd opgemerkt, hebben de aangehaalde voorbeelden

---

(1) M. GOSSART, Un des peintres peu connus de l'école flamande de transition, Jean Gossart de Maubeuge, sa vie et son oeuvre, d'après les dernières recherches et des documents inédits, Rijsel, 1903, p.143-145.

(2) E. NEEFS, Histoire de la peinture et de la sculpture à Malines, dl.II, Gent, 1876, p.332.

(3) L. QUARRE-REYBOURBON, Trois recueils de portraits aux crayons ou à la plume représentant des souverains et des personnages de la France et des Pays-Bas, in Bulletin de la Commission historique du département du Nord, dl. XIII, 1900, p.10.

(4) Geciteerd door G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.221.

(5) IDEM, o.c., dl. I, p.222. - Zie andere voorbeelden: IDEM, o.c., dl. I, p.235; J. MEDER, Die Handzeichnung, ihre Technik und Entwicklung, Wenen, 1923, 3e uitgave, p.194.

betrekking op de monumentale schilderkunst. Men mag echter gerust aannemen dat de verluchters zeker niet ten achter gebleven zijn wat betreft het aanleggen van een verzameling patronen. Bestaande tekeningen of modelboeken bieden hiervan een overtuigend bewijs. In dit verband kan verwezen worden naar een artikel van A.E. Popham dat op dit gebied zeer revelerend is (1).

Wat de modelboeken aangaat maakt men onderscheid tussen de schetsboeken waarin een kunstenaar zijn eigen ideeën vastlegt, en de eigenlijke modelboeken die in feite een verzameling zijn van tekeningen naar bestaande voorbeelden. Van de laatste soort bleven enkele oudere gevallen bewaard (2). Veel van dergelijke manuscripten zijn van de nodige aantekeningen of verklarende uitleg voorzien. Ze vormen zeer dikwijls een samenraapsel van materiaal van diverse herkomst dat soms gedurende lange tijd werd verzameld.

Talrijke modelboeken of fragmenten ervan zijn bewaard gebleven en geheel of gedeeltelijk gepubliceerd (3). Ze komen reeds vroeg voor

---

(1) Drawings by a Flemish Miniaturist, in Art in America and Elsewhere, dl. XVI, 1928, p.134-143; zie ook M. MEISS, o.c., dl. I, p.296 en G. DOGAER, o.c., dl. I, p.129-130.

(2) J. von SCHLOSSER, Zur Kenntnis der künstlerischen Ueberlieferung im späten Mittelalter, in JKSAK, dl. XXIII, 1902, p.322.

(3) J. von SCHLOSSER, art. cit., p.314 e.v.; IDEM, Vademecum eines fahrenden Malergesellen, in JKSAK, dl. XXIII, 1903, p.314-326; J. MEDER, o.c., p.196 e.v.; R.Y. FRY, On a Fourtheenth-Century Sketchbook, in The Burlington Magazine, dl. I, 1927, p.261-267; R.W. SCHELLER, A Survey of Medieval Model Books, Haarlem, 1963; G. TROESCHER, o.c., dl. I, p.224 e.v.; H.LEHMANN-HAUPT, Gutenberg and the Master of the Playing Cards, New Haven - Londen, 1966, p.21 e.v.; IDEM, Gutenberg und der Meister der Spielkarten, in Gutenberg-Jahrbuch, 1962, p.370-371; M. RICKERT, Painting in Britain. The Middle-Ages, Londen, 1954, pl. 164; J. WALDBURG-WOLFEGG, Das mittelalterliche Hausbuch. Betrachtungen vor einer Bilderhandschrift, München, (1957).

en moeten werkelijk aan een nood beantwoord hebben. Vooral miniaturisten schijnen er veelvuldig gebruik van gemaakt te hebben daar zij bij herhaling dezelfde stereotiepe voorstellingen, zoals heiligen met hun attributen, dieren en ornamenten, moesten schilderen (1). Uit de bestaande modelbladen blijkt inderdaad dat het zowel gaat om religieuze als om profane onderwerpen, om gehele composities als om onderdelen van mensen, dieren of sierelementen. We citeren twee voorbeelden om het nut van de modelboeken te illustreren. De Rotulus Seragliensis bevat tweeënvijftig tekeningen uit de Armenbijbel, bedoeld als model voor schilders en miniaturisten (2). Voor het vermenigvuldigen van de dierenboeken of bestiarissen, die in de middeleeuwen zeer populair waren, bestonden handboeken die én voor de afbeeldingen én voor de tekst als model bedoeld waren. Afzonderlijke bladen die uitsluitend voor de illustratie bestemd waren, zijn eveneens overgeleverd (3).

---

(1) Zie als voorbeeld een schetsboek toegeschreven aan Jacquemart de Hesdin (M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p.279), bewaard in THE
203 PIERPONT MORGAN LIBRARY, NEW YORK, Ms. 346. Een voorstelling van Maria met Kind hieruit vindt men weer in een Frans handschrift van ca. 1400
204 (S. MARIA DEL MAR, BARCELONA, vernield of verloren) en in een Zwabisch
205 werk van omstreeks dezelfde tijd (STIFTSBIBLIOTHEK , SANKT GALLEN, Cod. 696, Derivationes gramaticales, los blad).

(2) E. SOLTÉSZ, Biblia pauperum. Faksimileausgabe des vierzigblättrigen Armenbibel-Blockbuches in der Bibliothek der Erzdiözese Esztergom, Hanau a.M., 1967, p.IX.

(3) S.A. IVES en J. LEHMANN-HAUPT, An English Thirteenth-Century Bestiary, a New Discovery in the Technique of Mediaeval Illumination, New York, 1942; M. Mc. CULLOCH, Mediaeval Latin and French Bestiaries, Chapell-Hill, 1960, p.42-48; R.W. SCHELLER, A Survey of Medieval Model Books, Haarlem, 1963, p.101-103, nr. 13; D. MINER, More about Mediaeval Pouncing, - Hommage to a Bookman. Essays on Manuscripts, Books and Printing written for Hans P. Kraus on his 60 th. Birthday, Berlijn, 1967, p.87; H. LEHMANN-HAUPT, o.c., p.31.

Ook voor de niet aan de tekst gebonden marginale decoratie of voor de drolerieën bestonden modelboeken of -bladen. Gezien de soms letterlijke overeenkomsten in diverse manuscripten (1), blijken de kunstenaars hier veel minder inventief dan men wel zou denken. Een interessante relatie die tot op heden onopgemerkt bleef is in dat verband opzienbarend. Bij de studie van het vierdelige brevier van de oude Sint-Adrianusabdij te Geraardsbergen (2), kort na 1450 verlucht, ontdekten we drolerieën die letterlijk teruggevonden worden in het getijdenboek van Katharina van Kleef, dat na 1435 in Noord-
208 Nederland werd uitgevoerd. Op de bladzijde met de aanvang van het gebed tot de H. Drievuldigheid (3) komt in dit horarium in de bene-
210 denmarge een hert voor, dat volledig identiek is met een der figuren
209 in de marges van het Geraardsbergse handschrift. De uil in de zijmarge op het besproken blad in genoemd getijdenboek gelijkt bovendien opvallend, vooral door het typische gebaar - hij krabt zich met de ene poot de andere -, op een der dieren in het brevier.

Bekijken we dit verschijnsel even van dichterbij. Zijn de beide vermelde manuscripten, wat de beschreven gelijkenis betreft, af-

---

(1) Voorbeelden; L.M.C. RANDALL, Images in the Margins of Gothic Manuscripts, Los Angeles, 1966, nrs. 325-326, 485-486, 664-665, 668-669; M. MEISS, o.c., dl. II, afb. 250-251 en 279-280; IDEM, A Mediaeval Slander, in The Art Bulletin, dl. XLII, 1960, p.36 en 37; U. FINKE, Die Nordniederländische Buchmalerei des Spätmittelalters unter besonderer Berücksichtigung des Hoya-Missale, Berlijn, 1964, p.33; K.L. SCOTT, A Mid-Fifteenth-Century English Illuminating Shop and its Customers, in Journal of the Warburg and Courtauld Institutes, dl. XXXI, 1968, p.170-196; J. BALTRUŠAITIS, Le moyen âge fantastique. Antiquités et exotismes dans l'art gothique, Parijs, 1955, p.12; J. von SCHLOSSER, Vademecum..., art. cit., p.324.

(2) BIBLIOTHEQUE DE L'ABBAYE, MAREDSOUS.

(3) GUENNOL COLLECTION, NEW YORK, fol. 90.

hankelijk van elkaar ? Dit is onmogelijk. De vermelde voorbeelden zijn de enige waarbij in beide codices werkelijke overeenkomst te bespeuren is. Er moet dus een gemeenschappelijke bron bestaan hebben. Dit wordt bevestigd door andere verwantschappen. Het besproken hert
212-214 ontmoet men letterlijk in twee andere manuscripten en in de gravures van de Meester der Speelkaarten, een anoniem Duits graveerder. Het opgesomde werk dateert alle uit het derde kwart van de XVe eeuw (1). Genoemde Meester tekende nog andere dieren die eveneens in het Geraardsbergse handschrift én in andere codices en zelfs vroege drukken, zoals een Bijbel van Gutenberg, voorkomen (2). H. Lehmann-Haupt, die aan de Meester der Speelkaarten een uitvoerige studie wijdde, zag over het hoofd dat twee door genoemde kunstenaar getekende her-
215 ten nog opduiken in een Engels handschrift van ca. 1500. Het is echter opmerkelijk dat de verluchting van het blad waarop de herten prijken, mogelijk door een Vlaams of door een door Vlaamse voorbeelden beïnvloedde meester werd uitgevoerd (3).

Vormen de gravures van de genoemde Meester der Speelkaarten de oudste versie van de drolerieën in kwestie ? Dit is zeer onwaarschijnlijk. De speelkaarten werden pas in 1453-1454 te Mainz gedrukt (4). De drolerieën in het horarium van Katharina van Kleef en wellicht

---

(1) Zie H. LEHMANN-HAUPT, o.c., p.26, fig. 17, met volledige referenties.

(2) Vergelijk Comparative Table in H. LEHMANN-HAUPT, o.c., in bijlage: G 1, Wildeman met boog en pijl; G 4 en 10, Staande Leeuw; G 17 en 19, een Hert.

(3) THE BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Ms. Hatton, 10, Statuten, (Engeland, ca. 1500), fol. 336 vo.

(4) Ze waren nochtans reeds enkele jaren tevoren vervaardigd: zie H. LEHMANN-HAUPT, Gutenberg und der Meister..., art. cit., p.336 vo, p.372.

ook in het brevier van Geraardsbergen schijnen dus ouder te zijn. Het is bijgevolg zeer waarschijnlijk dat ook de Meester der Speelkaarten geen oorspronkelijk kunstenaar is doch gebruik maakt van oudere voorbeelden die tevens aan de verluchters van de zoëven vermelde codices bekend waren. Waarschijnlijk gaat het dus om reeds bestaande verluchtingen of beter nog, om modelboeken of -bladen (1).

In verband met de modellen voor verluchters is er nog een laatste soort te vermelden. Hoger werd meegedeeld dat dieren voorkomen in een gedrukte Bijbel van Gutenberg. Zij zijn hier als marginale versiering of als drolerieën bedoeld. Het is nu opvallend dat genoemde drukker er naar streefde het uitzicht van de codex, zoals het in verluchte handschriften vaste vorm had gekregen, in de eerste gedrukte boeken over te nemen. Deze werkwijze is karakteristiek voor de gehele vroege boekdrukkunst (2). Wanneer de druk- en graveerkunst echter eenmaal tot ontwikkeling zijn gekomen, doet zich in zekere mate het omgekeerde voor: gedrukte voorstellingen beginnen vanaf het einde der XVe eeuw een belangrijke rol te spelen bij de verspreiding van thema's en motieven. Ze nemen in feite de rol der modelboeken over. Het is niet moeilijk talrijke voorbeelden aan te wijzen om het gebruik van prenten door schilders (3), miniaturisten (4),

---

(1) H. LEHMANN-HAUPT, art. cit., p.361 en 373. - Er dient hier ongetwijfeld rekening te worden gehouden met een lange traditie; reeds in het werk van Pisanello treft men tekenbladen met allerlei poses van dieren aan die zouden gediend hebben voor het illustreren van bestiarissen (cfr. Disegni del Pisanello e di Maestri del suo Tempo, Milaan, 1966, nrs. 5, 18, 23 en 34).

(2) Cfr. L. OLSCHKI, Incunables illustrés imitant les manuscrits, Florence, 1914.

(3) J.K. STEPPE, art. cit., p.24-28.

(4) Voorbeelden bij J.G. HOOGEWERFF, De Noord-Nederlandsche schilderkunst..., o.c., dl. I, p.538-539 en afb. 298-299.

en ook door andere kunstenaars (1) te illustreren. Het verder onderzoek van dit merkwaardig verschijnsel gaat echter het chronologisch kader van deze studie ver te buiten.

Vatten we even samen, dan is het duidelijk dat een verluchter talrijke mogelijkheden bezat om aan voorbeelden te geraken. Rechtstreeks kon hij miniaturen uit andere codices of schilderijen kopiëren. Hij kon beroep doen op tekeningen, patronen, modelboeken of -bladen en ook, sedert de late XVe eeuw, op gravures.

De lezer mag niet uit het oog verliezen dat een verluchter een zeer verschillende houding ten opzichte van zijn voorbeelden kon aannemen. Het nabootsen geschiedde geheel of gedeeltelijk, getrouw of vrij. Dikwijls gebeurde het onberedeneerd of onnadenkend, zodanig dat zelfs fouten werden overgenomen (2) of begaan door de kopiërende miniaturist (vergelijk Art. IV, § 1).

Het viel voor dat de nagebootste verluchting met enige wijziging een andere betekenis kreeg ten opzichte van de oorspronkelijke compositie.

Uit de bespreking van de miniaturen met Sint-Thomas van Aquino in het Turijns-Milanees getijdenboek (Art. II, § 3) is reeds gebleken dat een model werd aangepast aan nieuwe iconografische vereisten. Volgend voorbeeld is in dit verband eveneens zeer opmerkelijk. Het werpt bovendien enig licht op de werkwijze der verluchters. Het betreft een miniatuur van de Meester van Guillebert van Metz in een

207

---

(1) G. DERVAUX-VAN USSEL, Tentoonstelling van Engels en Mechels albasten beeldhouwwerk, Brussel, 1967, p.35.

(2) (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p.XVIII.

manuscript met de geschiedenis van Richard en Catelle (1). Op een bepaalde plaats werd door de scriptor ruimte opengelaten voor een illustratie. Hierbij werden voor de verluchter richtlijnen genoteerd met de opgave van de essentiële personages, van hun actie en van voorwerpen die hij moest in beeld brengen. Men kan er nl. nog lezen: .j. man en .j. vijf deen neven dand. in een bedde, neven .j. badecupe. De miniaturist gaf inderdaad deze figuren weer. Hij schilderde echter meer dan hem was opgedragen: hij plaatste het bed in een huis dat als decor diende en bovendien voegde hij op de drempel van de woonst een dienares die water draagt toe. De verluchter heeft deze compositie echter niet zelf ontworpen. De waterdraagster samen met het huis en het bed dat er in werd opgesteld heeft hij ontleend aan een oudere verluchting uit het atelier van de Egerton-Meester die
206 de Geboorte van Maria voorstelt (2). In functie van de profane geschiedenis die hij moest illustreren en aan de hand van de richtlijnen heeft hij de H. Anna in het bed eenvoudig vervangen door een paar. Voor het overige komen beide miniaturen volledig met elkaar overeen.

Dit voorbeeld - een uit de vele - toont aan dat een miniaturist, zelfs indien de inhoud van het uit te voeren onderwerp was voorgeschreven, een bestaande illustratie kon uitkiezen waarbij de oorspronkelijke betekenis door enkele wijzigingen kon verloren gaan.

Vooraleer te besluiten moet de aandacht gevestigd worden op een belangrijk aspect van de kopieerarbeid. Er bestonden immers speciale technische procédés die het kopiëren konden vergemakkelijken.

---

(1) BIBLIOTHEQUE DE L'ARSENAL, PARIJS, ms. 5070, fol. 116.

(2) BRITISH MUSEUM, LONDEN, Harley, 2897, fol. 385. - Zie over beide M. MEISS, o.c., dl. I, p.16-17.

Ze werden aangewend zowel in de schilder- als in de miniatuurkunst. Betreffende eerstgenoemde kunsttak zijn de rekeningen in verband met werken in verblijfplaatsen van het Beierse Huis in Henegouwen zeer duidelijk. Voor wandschilderingen te Valenciennes, waarbij blijkbaar een zelfde motief regelmatig moest herhaald worden, werd gebruik gemaakt van koperen platen waarin figuren waren uitgesneden of uitgeboord (1). Elders werd perkament gebezigd tot het vervaardigen van modellen (2). De werkwijze waarbij van patronen werd gebruik gemaakt werd zelfs door een werkwoord omschreven: ... poindre et "patronner" de pluisieurs manieres et devisès (3).

Ook voor de miniaturisten bestonden speciale technieken. Een ervan was het gebruik van de carta lustra of carta lucida, een soort doorschijnend papier (4). Met kalk overdekt kon het als kalkeerpapier worden gebruikt. In dit verband kan men er op wijzen dat de taal der verluchters termen bevat zoals abstrahere en extrahere die wellicht door "kalkeren" zouden mogen vertaald worden (5).

Een andere mogelijkheid was het overbrengen door middel van doorprikking: onder de oorspronkelijke tekening of het model werd

---

(1) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 16 (p.CXXIX°).

(2) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 39 (p.CCX°).

(3) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 39,(p.CCIX°). - Vergelijk F. GODEFROY, Dictionnaire de l'ancienne langue française et de tous ses dialectes du IXe au XVe siècle, dl. VI, Parijs, 1895, p.42.

(4) Over de bereiding, zie: CENNINO CENNINI, Le livre de l'art ou traité de la peinture, vertaald door V. MOTTEZ, Parijs, s.d., p.15-17; B.N.P., ms. lat., 76741, JOHANNES ARCHERIUS, De coloribus diversis (overschrift door JEAN LE BEGUE), fol. 921 vo, (ed. M.P. MERRIFIELD, Original Traetises on the Arts of Painting, dl. I, Londen, 1849, p.293-294).

(5) Cfr. H. MARTIN, o.c., p.202-209; D. MINER, More about Mediaeval Pouncing..., art. cit., p.90; H. LEHMANN-HAUPT, Gutenberg and the Master..., o.c., p.67 e.v.

een wit blad gelegd waarop de eerstgenoemde werd doorgeprikt. Vervolgens werd doorheen de gaatjes van het bekomen model gekleurd poeder gewreven, dat aldus op een nieuw blad de tekening aflijnde. Van deze techniek werden reeds meerdere voorbeelden ontdekt. Men gebruikte niet alleen speciale modelboeken om deze techniek toe te passen, ook bestaande afbeeldingen in manuscripten werden voor dit doel aangewend. Reeds in XIIe eeuwse manuscripten vindt men doorgeprikte miniaturen, doch vooral in de XIVe en de XVe eeuw is het aantal zeer groot (1). Sporen vindt men nog in de XVIIe eeuw (2) en de methode wordt thans nog door kunstenaars toegepast.

Ingevolge deze technieken, vooral de eerste, kon een oorspronke-
217a-b lijk model omgekeerd worden weergegeven. H. Martin heeft talrijke ge-
vallen in de verluchtingskunst aan het licht gebracht waar dit inder-
216 daad is geschied (3). Vermelden we als voorbeeld enkel twee miniaturen met de H. Lodewijk en Vincentius van Beauvais, met koningin Johanna van Bourgondië en Jean de Vignay, in Beauvais' Miroir historial, een Frans handschrift van ca. 1333 (4).

Ook in de schilderkunst doet het verschijnsel van de omkering zich

---

(1) D. MINER, art. cit., p.87 e.v.; H. LEHMANN-HAUPT, o.c., p.70-71. - Zie andere voorbeelden: K.B.B., Handschriften, 22483, RIETWYCK, Sigillographia belgica, fol. 77 en 77 vo; Engels koninklijk bezit, Hans Holbein de Jonge, Portret van Thomas More (cfr. (Tentoonstellingscatalogus) Erasmus en zijn tijd, Rotterdam, 1969, nr. 65).

(2) Cabinet des estampes, Luik, Marteling van Sint-Lambertus en Straf der moordenaars, (ca. 1653). - (Tentoonstellingscatalogus), Trésors d'art Saint-Remacle, Saint-Lambert, Stavelot, 1968, p.64, nr. F 11 en afb. 63.

(3) H. MARTIN, o.c., p.121 e.v.

(4) B.N.P., ms. franç., 316, fol. 1.

voor (1).

Uit voorgaande bladzijden kunnen enkele belangrijke besluiten voor de studie van de miniatuurkunst worden afgeleid.

1) De veronderstelling is gewettigd dat een miniatuur de weergave kan zijn van een bestaand model, ofwel in haar geheel, ofwel slechts in een aantal details. Zij kan een compositie zijn van meer dan één voorbeeld en kan een origineel soms omgekeerd weergeven. Het gebeurt dat in één handschrift de stijl niet homogeen is omwille van het gebruik van modellen uit diverse perioden. Conservatisme en archaïsme zijn niet uitgesloten. Dit alles stelt problemen betreffende de toeschrijving en datering der miniaturen. De oorspronkelijkheidskritiek is hier van groot belang.

De kunsthistoricus moet echter gewaarschuwd worden tegen een overdreven ijver waarbij kopies worden "ontdekt" waar ten hoogste sprake kan zijn van zekere overeenkomsten tengevolge van het

---

(1) O.a. het Gastmaal bij Simon van Dirk Bouts (Ehem. Staatliche Museen, Berlijn-Dahlem, Gemäldegalerie) werd door zijn zoon Albrecht omgekeerd gekopieerd (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel). - Ander voorbeeld: de Onze-Lieve-Vrouw uit een Boodschap van Hans Memling (Stedelijk Museum voor Schone Kunsten, Brugge, inv. 1254-55. - (Tentoonstellingscatalogus) De Eeuw der Vlaamse Primitieven, Brugge, 1960, p.100, nr. 36, met afb.) komt omgekeerd voor op de luiken met hetzelfde onderwerp door een Vlaams (Brugs ?) meester uit het begin der XVIe eeuw (Colección Miguel Mateu, Barcelona. - (Tentoonstellingscatalogus) L'art flamand dans les collections espagnoles, Brugge, 1958, p.48, nrs. 18-19, met afb. 49). Ook de engel is in beide gevallen in spiegelbeeld weergegeven mits verandering van de houding van armen en handen. Merken we hierbij op dat de kopie groter van afmetingen is dan het origineel van Memling. - Zie ook volgende twee schilderijen die ten opzichte van elkaar omgekeerd werden geschilderd : Pieter II Bruegel, Boerenkermis, (Museum voor Schone Kunsten, Gent) en Jan Bruegel, Boerenkermis, (Musée des Beaux-Arts, Bordeaux).

identieke onderwerp of de iconografische relaties (1).

2) Het doorprikken en kalkeren zijn nuttige technieken die echter niet steeds een groot talent vereisen vanwege de miniaturist. In sommige gevallen zal hij eerder een persoon zijn die ambachtelijk te werk gaat en een goed vakmanschap bezit. Het groot aantal herhalingen in de miniatuurkunst van de late-middeleeuwen wijst er wellicht op dat ateliers zich hebben georganiseerd om haast mechanisch miniaturen te produceren. In plaats van met scheppende kunstenaars heeft men hier eerder te doen met ambachtslieden die zich schikken naar de orale of geschreven nota's en de schetsen of modellen die hun door de leider van het atelier worden overgemaakt. Ook in andere takken van de kunstnijverheid, zoals bij de edelsmeden, tapijtwevers en borduurwerkers moet eerder de nadruk gelegd worden op het vakmanschap dan op de creativiteit.

3) Het gebruik van modellen heeft zijn belang in verband met de iconologie. Door de gebruikte voorbeelden kunnen er zich fouten voordoen of kan een bepaald type of motief in de miniatuurkunst lang blijven voortleven. Bovendien kan hieruit een bevlekking van thema's voortvloeien, evenals de z.g. Analogiebildung waarbij bepaal-

---

(1) Voorbeeld: A. CHATELET, Sur un jugement dernier de Dieric Bouts, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. XVI, 1965, p.39 neemt aan dat Dirk Bouts, in zijn Marteling van de H. Hyppolitus (Sint-Salvatorskerk, Brugge) een verluchting nabootst met het vierendelen van koningin Brunehilde uit de Miroir historial van Vincentius van Beauvais (B.N.P., ms. franç., 310, fol. 283 vo), in 1455 te Brugge voor de heer van Gruuthuse vervaardigd. Dit is echter zeer onwaarschijnlijk. Vooreerst is er hoegenaamd geen gelijkenis te bespeuren in de personages en hun gebaren; op de tweede plaats is het logisch dat twee kunstenaars een dergelijke foltering op een zelfde wijze zullen uitbeelden (vergelijk een andere soortgelijke miniatuur bij R. LEJEUNE en R. STIENNON, La légende de Roland dans l'art du Moyen Age, dl. II, Brussel, 1966, pl. 375).

de motieven hun ontstaan danken aan het gebruik van schablonen en niet ten gevolge van een literaire traditie (1).

4) De miniaturen bootsen meestal het werk van belangrijke meesters na, zelfs van tijdgenoten. De verluchter kijkt om zich heen naar het werk van de grote schilders: hij zoekt naar een exemplum, een "gezaghebbend" voorbeeld (2). Dit kopiëren van voorname schilderijen werd zelfs als een middel aangezien om de jonge kunstenaars in het algemeen te vormen. Cennino Cennini schrijft ca. 1437 in dat verband een hoofdstuk getiteld:
Comment tu dois t'appliquer à copier et dessiner d'après les maîtres le plus que tu peux. Hier luidt een gulden regel: Et si tu es dans un endroit où il y ait abondance de bons maîtres, tant mieux pour toi. Cependant je te donne ce conseil: choisis toujours le meilleur et celui qui a le plus de réputation (3). Deze tekst laat niets aan duidelijkheid te wensen over. Ter illustratie kan men er het later getuigenis aan toevoegen van Karel Van Mander (1604) die verrast vaststelde wanneer het Lam Gods te Gent aan het publiek werd getoond: "Men zag er jonge en oude schilders... zoals vliegen de vijgen- en rozijnenkorven omzwermen" (4). Het is dus niet ongewoon dat men in de miniaturen schilderijen herkent of dat er verloren panelen in schuil gaan.

---

(1) W. VOEGE, Eine deutsche Malerschule am Ende des I Jahrtausend, in Westdeutsche Zeitschrift, Ergänzungsheft, dl. VI, 1891, p.290.

(2) Over de term exemplum in verband met kunstwerken, zie J. von SCHLOSSER, Zur Kenntnis..., art. cit., p.279 e.v., met kritiek van W. HAFTMANN, in Zeitschrift für Kunstgeschichte, dl. VIII, 1939, p.289.

(3) Le livre de l'art..., o.c., p.17 (kap. XXVII) en p.18.

(4) Het Schilder-boek. Het leven der doorluchtige Nederlandsche en Hoogduitsche schilders, Amsterdam, 1946, 3e uitgave, p.30.

In de miniatuurkunst heerst een zekere wet van de nabootsing en deze wint klaarblijkelijk aan kracht naarmate deze kunsttak meer populair wordt en op een massaproduktie wordt afgestemd.

Knopen we tot slot terug aan bij het Turijns-Milanees getijdenboek. Dat hier ontleningen voorkomen is volkomen normaal. Men treft er zelfs verschillende soorten aan die in dit artikel werden beschreven: nabootsing van miniaturen en van panelen. Bij deze laatste gaat het om een volledige overname van voorstellingen (de Calvarie, Art. II, § 2, A) of om een gedeeltelijke (De Maagden volgen het Lam, Art. II, § 1, A, het Doopsel van Christus, Art. II, § 1, C, de Proef van het ware Kruis, Art. II, § 1, D en de Kruisdraging, Art. II, § 4). Ook vindt men in het horarium een voorbeeld van een miniatuur die duidelijk voortgaat op een schilderij, doch ten gevolge van de inhoud van het getijdenboek aan nieuwe iconografische vereisten werd aangepast (Sint-Thomas van Aquino, Art. II, § 3).
Het is hierbij opvallend dat niet alleen secundaire verluchters zoals de handen I en K van voorbeelden gebruik maken. Ook werkelijke grootmeesters zoals G en H, ondanks hun onbetwistbaar talent, leggen getuigenis af van een samenhang met geschilderde modellen. Alsof ze de geciteerde gulden regel van Cennino Cennini kenden, hebben ze het werk van belangrijke meesters uit hun onmiddellijke omgeving op meesterlijke wijze nagebootst.

BESLUIT.

Wij moeten toegeven dat de besprekingen in dit hoofdstuk dikwijls een ingewikkeld karakter vertoonden, gezien de complexe problemen die verbonden zijn met het oeuvre van de groep Van Eyck in het algemeen en met het Turijns-Milanees getijdenboek in het bijzonder. In ieder geval leverden deze bladzijden belangrijke resultaten op.

Zoals in het laatste artikel werd aangetoond, ziet het er naar uit dat in de laat-middeleeuwse miniatuurkunst moet rekening gehouden worden met een wet van de nabootsing, met de aantrekkingskracht van het model. Wanneer men de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek onderzoekt met het oog op hun oorspronkelijkheid dan stelt men vast dat een groot aantal onder hen klaarblijkelijk niet ontsnapt is aan bovenvermelde regel.

Door het gebruik van voorbeelden wordt aangetoond dat in dit horarium de typische werkwijze van de miniaturisten wordt aangewend en dat de verluchting niet het werk kan zijn van volledig oorspronkelijke, creatieve kunstenaars.

De ontleningen komen in deze codex voor op een dubbele wijze. Vooreerst deed de ene verluchter beroep op miniaturen die een andere in hetzelfde manuscript reeds had geschilderd. Dit is vooral het geval met hand K. Hierdoor wordt nogmaals bewezen dat deze meester posterieur is aan de overige verluchters en dat hij hun werk ervaart als zeer belangrijk en het waard acht om na te volgen.

Op de tweede plaats komt een zeer belangrijke serie ontleningen voor aan panelen van de voornaamste vroege Vlaamse Primitieven, zoals Van Eyck en de Meester van Flémalle (zie hierbij gevoegde lijst). Op basis van de gelijkenis van miniaturen in verschillende liturgische of para-liturgische handschriften (nl. de Judaskus en de Kruis-

LIJST VAN DE MINIATUREN IN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK DIE MET BESTAANDE OF VERLOREN SCHILDERIJEN OF ANDERE KUNSTWERKEN KUNNEN IN VERBAND GEBRACHT WORDEN.

HAND G: Gebed van een prins (nr. 38, tafereel): naar een paneel, fresco of tapijt (?)(Cfr. Besluit van Hoofdstuk III).
Maagden volgen het Lam (nr. 37, fries): gedeeltelijk naar het Lam Gods (Van Eyck) en naar een verloren werk (Eyckiaans) dat ook benut werd door hand I en door de auteur van het frontispies van de Cité de Dieu voor Jean Chevrot (ca. 1445).
Virgo inter Virgines (nr. 37, tafereel): Rijnlandse invloeden.
Doopsel van Christus (nr. 38, fries): ontleningen van details uit het landschap op een Calvarie in het Ca'd'Oro te Venetië (Eyckiaans).
Kruisvinding (nr. 92, tafereel): naar verloren werk (Eyckiaans).
De Proef van het ware Kruis (nr. 92, fries): relatie met de Levensbron uit het Prado te Madrid (post-Eyckiaans).
Judaskus (nr. 51, tafereel): naar verloren werk (Eyckiaans).

HAND H: Kruisiging (nr. 77, tafereel): naar een Calvarie uit de Ca'd'Oro te Venetië (Eyckiaans).

HAND I: Sint-Thomas in zijn cel (nr. 41, tafereel): gedeeltelijk naar een Sint-Hieronymus (Eyckiaans) uit The Institute of Arts te Detroit (Eyckiaans) en naar een Stigmatisatie van Sint-Franciscus (John G. Johnson Collection te Philadelphia en Galleria Sabauda, Turijn)(Eyckiaans).
Enkele boompjes (nrs. 39 en 42): naar verloren werk (Eyckiaans) dat ook benut werd door hand G en door de auteur van de Cité de Dieu.

HAND K: Kruisdraging (nr. 54, tafereel): Kruisdraging (Eyckiaans) origineel bekend door een late kopie in het Szépmüvészeti Múzeum te Budapest).
Kruisafneming (nr. 57, tafereel): naar een Kruisafneming van de Meester van Flémalle (verloren, doch gekend door een kopie in The Walker Art Gallery, Liverpool).

vinding) kan men zelfs veronderstellen dat aan deze, en wellicht nog andere miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek, een thans verloren schilderij ten grondslag ligt.

Van de vijf handen die het horarium tijdens de tweede campagne afwerkten zijn er vier die zeker aan schilderijen ontlenen (G, H, I en K). Vermits alle illustraties zonder twijfel posterieur zijn aan de panelen waarmee ze in verband werden gebracht, is geen enkele der genoemde meesters volledig oorspronkelijk. Wat hand F betreft beschikt men tot hiertoe over geen gegevens om te bewijzen dat hij afhankelijk is van modellen. Dit bewijst nochtans niet dat hij een oorspronkelijk meester is. Zoals men zich herinnert schildert hij geen taferelen doch enkel miniaturen van kleinere afmetingen, zoals friezen en aanvangsletters. Was hij werkelijk een groot scheppend meester geweest, had hij ongetwijfeld ook grote taferelen op zijn aktief genomen.

In voorgaande hoofdstukken werd reeds aangetoond dat alle handen niet gelijktijdig werkten. Dit kan thans opnieuw bevestigd worden. G, H, en I (wellicht samen met F) vormen één groep zoals men kan afleiden uit de wijze waarop ze kopiërend te werk gaan. Ze ontlenen immers alle aan werk uit de groep Van Eyck. Deze navolging is vooral iconografisch en wat hand G betreft,ook stilistisch. Zulke vaststelling heeft verstrekkende gevolgen. Gezien het weinig originneel karakter van de meesters G en H is het niet langer aanvaardbaar ze met Hubert (+ 1426) en/of met Jan Van Eyck (+ 1441) te vereenzelvigen. Dit wordt bovendien uitgesloten door de datering van deze handen.

Uit de vergelijking met het Eyckiaanse oeuvre is immers gebleken dat ook de datering die door de oudere kunsthistorici aan het werk van genoemde meesters werd gegeven, nl. 1416-1417, geen stand houdt. De miniaturen in kwestie kunnen niet vóór 1430-1440 gedateerd worden

en de samenhang met een post-Eyckiaanse atelier en met het frontispies van de Cité de Dieu, ca. 1445 voor Jean Chevrot verwezenlijkt, maakt een datering in de veertiger jaren van de XVe eeuw (rond 1445) waarschijnlijk. Het nauw verband tussen de miniaturen van de genoemde handen en de panelen van Van Eyck en zijn navolgers, de wijze van ontlenen en het gebruik van gemeenschappelijke motieven toont ten slotte aan dat er een onbetwistbare betrekking bestond tussen het atelier van de verluchters in kwestie en dat van de schilders die in het post-Eyckiaanse atelier bedrijvig waren. Vermits deze werkplaats zonder twijfel te Brugge gevestigd was, kan men aannemen dat ook de handen G, H en I in deze stad werkzaam waren.

Zoals reeds bleek in voorgaande hoofdstukken dient hand K opnieuw geïsoleerd te worden van de hogergenoemde meesters. Zijn verhouding tot het Eyckiaans werk is minder sterk. Hij ontleent bovendien ook aan een Kruisafneming van een ander meester, nl. de Meester van Flémalle. K is enkele jaren jonger dan de overige verluchters uit de tweede campagne van het Turijns-Milanees getijdenboek. Hij is rond 1450 werkzaam in een atelier waarin andere handschriften, zoals het Llangattock-getijdenboek en mogelijk ook het horarium van Karel de Stoute werden verlucht. Gezien de relatie met deze Brugse codices - ook de afhankelijkheid van het genoemd paneel van de Meester van Flémalle wijst in dezelfde richting - kan ook hand K in het Venetië van het Noorden gelokaliseerd worden.

De Eyckiaanse karakteristieken van een deel der illustratie in het behandelde horarium zijn geen gevolg van het feit dat Jan of Hubert Van Eyck aan de voltooiing van deze codex hun medewerking hebben verleend. Zij spruiten voort uit het gebruik van modellen uit de groep Van Eyck en, meer nog, uit de intieme relatie tussen het post-Eyckiaanse schildersatelier en dat van de miniaturisten in kwestie. De veelvuldig gehuldigde opvatting dat in de Vlaamse miniatuurkunst

geen invloed van Van Eyck zou te bespeuren zijn, dient herzien te worden: het Turijns-Milanees getijdenboek bewijst het tegendeel.

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

INSTITUUT VOOR MIDDELEEUWSE STUDIES

HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK
EEN BIJDRAGE TOT DE VAN EYCK-STUDIE

Met een eerste synthetisch beeld van de kunst en de weeldetechnieken aan het hof der hertogen van Beieren in de Nederlanden

Deel I - 3

Proefschrift aangeboden tot het bekomen van de graad van Doctor in de Middeleeuwse Studies

door

Maurits SMEYERS

Leuven 1970

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

INSTITUUT VOOR MIDDELEEUWSE STUDIES

HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK
EEN BIJDRAGE TOT DE VAN EYCK-STUDIE

Met een eerste synthetisch beeld van de kunst en de weeldetechnieken aan het hof der hertogen van Beieren in de Nederlanden

Deel I - 3

Proefschrift aangeboden tot het bekomen van de graad van Doctor in de Middeleeuwse Studies

door

Maurits SMEYERS

Leuven 1970

Rond 1416 schilderden de gebroeders van Limborch met haast ongeëvenaarde virtuositeit in de Très Riches Heures van Hertog Jean de Berry miniaturen die én door hun hoogstaande kwaliteit, én door de nieuwe wijze waarop de realiteit werd weergegeven, baanbrekend waren. Wanneer het Turijns-Milanees getijdenboek in het begin van deze eeuw werd ontdekt en bestudeerd, waren de kunstgeleerden haast unaniem van oordeel dat de voltooiing van deze codex (tweede campagne) chronologisch nà de verluchting van het eerstgenoemde horarium moest geplaatst worden. Over de tijdsruimte die tussen de illustratie van beide handschriften was verlopen, waren ze nochtans niet eensgezind. Volgens sommige kunsthistorici was de tussenperiode uiterst kort en ging het hier hoogstens om een paar jaren. Andere daarentegen waren de mening toegedaan dat er minstens enkele decennia voorbijgegaan waren. De tientallen publicaties waarin deze kwestie werd behandeld, en die in het Inleidend Hoofdstuk (Art. II) werden opgesomd, bewijzen dat het hier gaat om een veelomstreden probleem: waar juist hoort het Turijns-Milanees getijdenboek thuis in de stijlevolutie sedert de gebroeders van Limborch ?

De meeste kunsthistorici hebben getracht dit vraagstuk op te lossen hoofdzakelijk aan de hand van argumenten van stijlkritische aard. Het stilistisch onderzoek van het Turijns-Milanees getijdenboek heeft tot hiertoe echter niet tot een definitief en afdoend resultaat geleid. Om deze reden werd in de Inleiding aangekondigd dat in deze verhandeling zou gepoogd worden nadere gegevens in te winnen aangaande de datering en de lokalisatie van de miniaturen uit de tweede campagne door middel van disciplines van een geheel andere aard dan de stijlkritiek: de codicologie, de iconografie, de studie van de kledij, het nagaan van historische aspecten in de illustratie en het vergelijkend onderzoek van miniaturen en schilderijen met het oog op hun oorspronkelijkheid.

Het spreekt nochtans vanzelf dat opmerkingen in verband met de stijl van een aantal miniaturen niet konden geweerd worden. Het gaat hier tenslotte om een niet te onderschatten aspect van het kunsthistorisch onderzoek. Bovendien is het duidelijk dat de resultaten die bekomen werden met behulp van de disciplines die zoëven werden opgesomd, ook stijlkritisch moeten kunnen verantwoord worden.

Om deze reden vangt dit hoofdstuk aan met een artikel waarin een status quaestionis wordt opgemaakt van het stijlkritisch onderzoek van het Turijns-Milanees getijdenboek. Dit overzicht laat ons toe de problematiek en de moeilijkheden van de stijlstudie en de opvallendste vergissingen die tot hiertoe begaan werden vast te stellen. Het zal ons zelfs leiden tot de kapitale vraag of een nieuw onderzoek op stijlkritische grondslag in de toekomst nog mogelijk is.

Uit dit eerste artikel zal blijken dat de toeschrijving van een aantal miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek aan Van Eyck in de kunsthistorische literatuur domineert. Dit voornaam aspect dateert reeds uit de tijd dat het handschrift bij de laatste eeuwwisseling werd ontdekt en gepubliceerd. Men kan zich thans opnieuw de vraag stellen: mogen miniaturen uit dit horarium wegens hun uitgesproken Eyckiaans karakter aan Hubert en/of Jan Van Eyck toegekend worden ? Steunend op historische en documentaire basis zal in het tweede artikel de kwestie behandeld worden of de genoemde schilders ook in de rij van de Vlaamse miniaturisten mogen of kunnen ingeschakeld worden. In concreto zal worden nagegaan of illustraties uit het Turijns-Milanees getijdenboek nog langer op naam van de Van Eycks mogen geplaatst worden.

Met dergelijk onderzoek hangt de studie van de eigen aard van de verluchtingskunst in de eerste helft van de XVe eeuw in de Nederlanden nauw samen. Het Turijns-Milanees getijdenboek vertoont immers vóór alles de technische eigenschappen van de boekverluchting en het is

bijgevolg duidelijk dat de realisaties van de tweede campagne moeten kunnen ingeschakeld worden in de stijlevolutie van de miniatuurkunst. Apriori mag men immers in geen geval veronderstellen dat juist dit handschrift in de geschiedenis van genoemde kunsttak een uitzondering zou betekenen die met geen enkele gekende stijlfase in verband kan gebracht worden.

Het derde en laatste artikel behandelt daarom uitvoerig de plaats van deze codex in de verluchtingskunst. Gelet op het Eyckiaans karakter van sommige miniaturen zal een fundamentele vraag als de verhouding van de miniatuurkunst in de Nederlanden tot het werk van Van Eyck aan de orde komen. Vooral wordt echter beoogd na te gaan in hoeverre de besluiten van de voorgaande hoofdstukken qua toeschrijving, datering en lokalisatie van het Turijns-Milanees getijdenboek kunnen bevestigd worden, wanneer men ze projecteert op het vlak van de Zuidnederlandse kunstgeschiedenis van de XVe eeuw.

Om geldig te zijn moet de aanbesteder bij het beroep op deze borgstelling een kopie van de aangetekende zending aan de opdrachtnemer van het afschrift van het proces-verbaal voegen waarin al de tekortkomingen op de bepalingen van de opdracht zijn vastgesteld, dit conform art. 44 § 2 van hogergenoemd K.B., en moet de verweertermijn van de opdrachtnemer zoals voorzien in dit artikel verstreken zijn.

Voor de uitvoering van de onderhavige borgstelling kiest de bank domicilie te Gent.

Opgemaakt te Gent, op 5 september 2019.

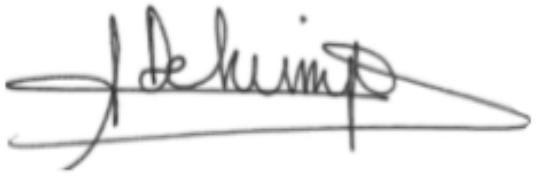

Karl Van den Broeck
hoofd KSS

Anja De Kimpe
directeur KCO

Art. I. HET STIJLKRITISCH ONDERZOEK. STATUS QUAESTIONIS. - MOGELIJKHEID TOT NIEUW ONDERZOEK OP STILISTISCHE BASIS ?

In de Inleiding en het Inleidend Hoofdstuk (Art. II) van deze verhandeling werd er reeds de aandacht op gevestigd dat nagenoeg alle voorgaande studies over het Turijns-Milanees getijdenboek de miniaturen in deze codex hoofdzakelijk vanuit een stijlkritisch standpunt hebben benaderd. Om deze reden werd in dit werk de nadruk gelegd op disciplines van een andere aard om tot het vastleggen van de ontstaansgeschiedenis van dit horarium (tweede campagne) bij te dragen. Op het gevaar af opnieuw gemengd te worden in een debat waarin men de datering, lokalisatie en waardering van het Turijns-Milanees getijdenboek overwegend afhankelijk maakt van stilistische gegevens, zou deze studie nochtans onvolledig zijn zonder ook op dit gebied een aantal gegevens bij elkaar te brengen. Dit eerste artikel is hieraan op bijzondere wijze gewijd.

Het is voldoende bekend dat de stijlstudie van de hier behandelde codex tot op heden niet tot een definitief en afdoend besluit heeft geleid. Daarom worden hier, na inzage van de literatuur over dit horarium, de verschillende opvattingen op gebied van de stijl samengevat en gecatalogeerd. Het blijft echter niet bij deze status quaestionis. Door afstand te nemen ten opzichte van alle voorgaande studies over het getijdenboek en dank zij het voordeel ze thans globaal te kunnen overschouwen, zal gewezen worden op de eigenlijke problemen in verband met het stijlkritisch onderzoek en op de moeilijkheden en gevaren die het met zich meebrengt. Vooral zal nadruk gelegd worden op vraagstukken van methodologische aard, die moeten leiden tot het antwoord op de essentiële vraag of een nieuw onderzoek der miniaturen op stijlkritische basis nog mogelijk is. De vermelde status quaestionis biedt nog een andere mogelijkheid. Hij laat ons toe

de besluiten die in voorgaande hoofdstukken in verband met de lokalisatie en datering van het Turijns-Milanees getijdenboek werden bereikt, te confronteren met de stellingen die de kunstgeleerden in vroegere studies hebben verdedigd.

In zijn meest eenvoudige vorm uitgedrukt, bewegen de studies van de kunstgeleerden die het Turijns-Milanees getijdenboek stijlkritisch hebben onderzocht, zich rond vier problemen. Vooreerst is er de verdeling van de miniaturen van de tweede campagne onder diverse handen; vervolgens de verhouding tot de Très Riches Heures (ca. 1416. Musée Condé, Chantilly) van de Hertog van Berry; ten derde de relatie van de miniaturen tot de paneelschilderkunst; ten slotte de toeschrijving van een aantal verluchtingen aan belangrijke en bekende kunstenaars. Deze vier punten zullen thans één voor één worden toegelicht. De navolgende tekst is hoofdzakelijk gebaseerd op de gegevens verzameld in het tweede artikel van het Inleidend Hoofdstuk.

1) Het eerste probleem houdt verband met het aantal miniaturisten dat aan de voltooiing van het horarium (tweede campagne) heeft meegewerkt en met de wijze waarop de miniaturen onder deze kunstenaars moeten verdeeld worden. In het tweede artikel van het Inleidend Hoofdstuk werd reeds een overzicht gegeven van de diverse opvattingen in verband met deze kwestie. Er werd vastgesteld dat G. Hulin de Loo op het gebied van de ordening der miniaturen naargelang hun auteur baanbrekend werk heeft verricht dat door latere geleerden met nagenoeg volledige eensgezindheid werd aangenomen. De vaststellingen van de Gentse kunsthistoricus zijn voor een groot deel van beslissende betekenis daar hij het Turijns getijdenboek nog

mocht aanschouwen vooraleer het in 1904 werd vernield (1). Zonder deze zaak hier uit te diepen kan worden medegedeeld dat, bij een veelvuldig bekijken en vergelijken van de miniaturen in het horarium, de indeling door deze kunstgeleerde zeer overtuigend is. Men stelt immers constanten vast in het werk van de verluchters die Hulin heeft onderscheiden. Een vergelijking van de friezen is in dit opzicht zeer revelerend, o.m. wat betreft de wijze van omlijsting, het vullen van het beeldvlak met kleur of het gedeeltelijk zichtbaar laten van het naakte perkament, de weergave van graspartijen, enz... (2).

Er werd reeds op gewezen dat hoofdzakelijk de toeschrijving door Hulin van twee miniaturen aan hand G werd bekritiseerd. Volgens
18 A. Châtelet b.v. werden de Virgo inter Virgines (nr. 37) en de Kruis-
XII vinding (nr. 92) door meester H geschilderd in plaats van door G.J. Held en M. Dvořák daarentegen waren van oordeel dat het hier gaat om

---

(1) Met het besproken getijdenboek blijft een belangrijke moeilijkheid verbonden. Voor een groot aantal miniaturen kan men immers slechts beroep doen op fotografisch materiaal, dat bovendien nagenoeg zeventig jaren geleden nog niet de perfectie had bereikt van de huidige mogelijkheden op dit gebied.

(2) Omlijsting van de fries: F trekt meestal een dikke streep langs drie zijden; G en H doen dit nooit; ook K heeft geen omlijsting ofschoon zijn fries een nauwkeurige rechthoek vormt: de kleur overschrijdt bovenaan nooit een (denkbeeldige of uitgewiste) rechte lijn; I volgt geen vaste regel. - Vullen met kleur: F geeft nooit de lucht weer: het perkament blijft hier naakt (uitgezonderd nr. 87 wegens het motief van de strijd van de engelen tegen de duivelen); G schildert een lucht; K bedekt steeds de rechthoekige ruimte van de fries met kleur; I heeft geen vaste regel. - Weergave van het gras: F schildert het gras egaal groen met zwarte en witte stipjes in groepjes bij elkaar; K maakt het gras eveneens effen groen, doch bezaait het met donkere punten of streepjes, op gelijke wijze over het geheel verspreid; I bakent de grasperken af met een donkergroene boord en brengt reliëf aan door donkere vlekken.

twee taferelen van een derde persoon (1). Wat de thans verloren Virgo inter Virgines betreft is het moeilijk een uitspraak te doen. Wel werd er reeds de aandacht op gevestigd dat de miniatuur een speciaal karakter vertoont. Het is vrijwel de enige in de codex die zo duidelijk getuigenis aflegt van stilistische betrekkingen met het werk uit het Rijnland (2). Ook de miniatuur met de Kruisvinding bezit enkele karakteristieken die bij nader onderzoek min of meer van de overige miniaturen van hand G afwijken. Terwijl de meeste kunstgeleerden in hand G vooral de perfectie bewonderen, is de kunstenaar in laatstgenoemde miniatuur hier en daar vrij slordig in de afwerking: de zwarte lijnen waarmee hij zijn figuren omzoomt volgen niet steeds nauwkeurig de kleurvlakken. Zijn kleuren zijn zwaar en dof. De heraut aan de rechterhand van Keizerin Helena lijkt eerder te zweven dan met beide voeten op de grond te staan. Het landschap bereikt niet dezelfde originaliteit en fijnheid als op andere miniaturen van hogergenoemde hand.

Of de opgesomde bezwaren echter volstaan om de twee besproken miniaturen definitief te onttrekken aan hand G is niet zo zeker. Een en ander is mogelijk een gevolg van het gebruik van modellen of van het samenvoegen van diverse voorbeelden tot een nieuw geheel (cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 1, D). Bovendien vertonen ook andere illustraties van hand G onvolkomenheden zoals o.a. reeds werd uiteengezet bij de bespreking van de fries met het Doopsel van Christus (zie Hoofdstuk IV, Art. II, § 1, C).

De beslissing die reeds bij de aanvang van dit werk werd mede-

---

(1) Zie Inleidend Hoofdstuk, Art. II, Het Turijns-Milanees getijdenboek in de kunsthistorische literatuur.

(2) Zie Hoofdstuk IV, Art. II, Ontleningen aan panelen van de groep Van Eyck, § 1, A.

gedeeld om hier de indeling van de miniaturen door Hulin de Loo te handhaven, kan bijgevolg klaarblijkelijk gerechtvaardigd worden. In deze studie hebben zich nergens in verband met de beide besproken miniaturen moeilijkheden van welke aard ook voorgedaan. Integendeel schijnt alles er op te wijzen dat de twee taferelen, zo ze niet van meester G zelf zijn, in ieder geval in zijn onmiddellijke omgeving tot stand kwamen. Het ziet er tevens niet naar uit dat verder onderzoek zal in staat zijn nieuwe gegevens in verband met deze kwestie bij te brengen.

2) Het tweede probleem kan geformuleerd worden door volgende vraag: hoe verhouden de miniaturen van het Turijns-Milanees getijdenboek (bedoeld zijn hoofdzakelijk de miniaturen van de meesters G en H) zich tot de Très Riches Heures (1) van de Hertog van Berry ? Dit handschrift werd ca. 1416 door de gebroeders van Limborch verlucht. Het behoort tot de beste produkten van die tijd en wordt zelfs wel eens "vooruitstrevend" genoemd. Zoals men zich herinnert werd volgens de opvatting van G. Hulin de Loo, van P. Durrieu en van anderen, in 1416-1417, dus ongeveer gelijktijdig met de Très Riches Heures, met de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek begonnen. Ze zagen hoegenaamd geen bezwaar in het chronologisch dicht bij elkaar plaatsen van beide codices en benadrukten hierbij vooral dat er een zekere samenhang bestond tussen het werk der handen G en H en dat van de gebroeders van Limborch in de benadering van de werkelijkheid. De kunsthistorici in kwestie moesten echter noodzakelijkerwijs toegeven dat er ook stijlverschillen te bespeuren waren tussen de miniaturen van G en H en die van de genoemde broeders. Ze tracht-

---

(1) MUSEE CONDE, CHANTILLY, ms. 1284. - Uitgegeven door J. LONGNON en R. CAZELLES, Les Très Riches Heures du duc de Berry, (Parijs, 1970).

ten deze te verklaren door er op te wijzen dat G en H (in hun ogen te vereenzelvigen met Hubert en Jan Van Eyck) dank zij hun geniaal talent reeds in de hogervermelde jaren zulk een persoonlijke stijl hadden bereikt dat zij, ondanks zekere overeenkomsten, toch duidelijk te onderscheiden waren van de creaties van tijdgenoten.

Dergelijke uitleg kon echter alle kunstgeleerden onmogelijk bevredigen. Indien men aannam dat de twee handschriften in kwestie in dezelfde jaren tot stand gekomen zijn, was volgens een andere groep kunsthistorici een wetenschappelijke verklaring van de relatie, doch vooral van de verschillen tussen de beide horaria volkomen onmogelijk. Ze toonden duidelijk aan dat de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek getuigden van een geheel andere stijlopvatting en van een volledig nieuwe sensibiliteit. Het manuscript was in hun ogen het klaarblijkend resultaat van een evolutie die sedert de vol-tooiing van de Très Riches Heures verscheidene jaren, zelfs enkele decennia had geduurd (1).

Tussen de beide behandelde opvattingen staat die van een derde groep. Ze komt vooral tot uiting in het werk van L. Baldass en heeft in zekere mate het uitzicht van een compromis. Genoemde geleerde was enerzijds vooral getroffen door een karakteristiek die, zoals reeds werd gezegd, zowel het werk van meester G als van de gebroeders van Limborch kenmerkt, nl. de nieuwe visie op de werkelijkheid. Anderzijds stelde hij vast dat genoemde kunstenaars geen stijlkenmerken gemeen hebben. Baldass loste dit probleem op door de hypothese dat hand G een kunstenaar was die vóór 1416 zijn leertijd had doorge-

---

(1) O.a. G. VITZTHUM, (Boekbespreking) G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, in Monatsheft für Kunstwissenschaft, dl. IV, 1911, p.518; K. TOLNAY, Zur Herkunft des Stiles der Van Eyck, in Münchner Jahrbuch der bildenden Kunst, n.r., dl. IX, 1932, p.326.

maakt in de omgeving van de gebroeders van Limborch, doch die op latere datum beïnvloed werd door het oeuvre van Van Eyck (1).

Zoals uit de besluiten van voorgaande hoofdstukken blijkt, sluit deze studie aan bij de opvatting van de tweede groep kunstgeleerden, in die zin dat hier door datering en lokalisatie werd aangetoond dat de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek zeer ver afstaan van die in de Très Riches Heures.
Een nieuw rechtstreeks onderzoek van de relatie tussen beide genoemde codices is wellicht in de toekomst overbodig. Alle kunstgeleerden geven immers toe dat er ontegensprekelijk een verschil bestaat tussen de miniaturen in beide handschriften: over die van de handen G en H hangt duidelijk een "Eyckiaanse sfeer" die volkomen ontbreekt in het andere horarium. Het ziet er bijgevolg naar uit dat de miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek eerder stilistisch moeten onderzocht worden in betrekking met het bewaarde werk van de groep Van Eyck dan met dat van de gebroeders van Limborch. In volgend punt zal op deze kwestie nader worden ingegaan.

3) Het derde en vierde probleem sluiten in feite zeer nauw bij elkaar aan. Het ene houdt verband met de vraag of één of meerdere kunstenaars die aan de illustratie van het Turijns-Milanees getijdenboek hebben meegewerkt, niet zozeer verluchters dan wel paneelschilders waren. Het andere poogt een antwoord te bieden op de kwestie of de miniaturen aan belangrijke, met name bekende meesters mogen toegeschreven worden. In de literatuur over het hier behandelde horarium lopen deze twee problemen voortdurend door elkaar en om deze reden worden ze in volgende bladzijden samen behandeld. De identificatie van een of andere meester uit het Turijns-Milanees getijdenboek met

---

(1) L. BALDASS, Jan Van Eyck, Londen-New York, 1952, p.96-97.

een bekend schilder bevestigt immers meteen dat hij ook panelen heeft vervaardigd. Wanneer men hem daarentegen vereenzelvigt met een miniaturist, wordt dit minder waarschijnlijk. Wij wijzen er op dat de zaak hier louter stilistisch wordt benaderd, afgezien van de vraag of het in het kader van de ambachtelijke organisatie in de middeleeuwen mogelijk was dat een miniaturist panelen kon schilderen of een paneelschilder verluchtingen maken (zie hierover meer in Art. II).

De beide vermelde problemen behoren tot de meest omstreden in de literatuur over dit horarium. De kunstgeleerden zijn tot diverse oplossingen gekomen die soms zeer ver uiteenlopen. Nochtans kan men de onderscheiden meningen herleiden tot vier groepen. Volgens de enen zijn een aantal miniaturen van de hand van Hubert en/of van Jan Van Eyck. Anderen daarentegen denken eerder aan een Noordnederlands schilder. De overigen beschouwen de kunstenaars als echte miniaturisten, doch ook hier tekenen zich twee strekkingen af: men zou te doen hebben met Vlaamse ofwel met Noordnederlandse verluchters.

In vraagvorm uitgedrukt, kunnen deze opvattingen als volgt omschreven worden:

1) Kunnen bepaalde miniaturen (nl. die der handen G en H) een plaats krijgen in het oeuvre van Hubert en/of Jan Van Eyck ?
2) Zijn de miniaturen van de hand van een Noordnederlands schilder ?
3) Zijn de miniaturen niet eerder het werk van echte miniaturisten dan van schilders ? Zo ja, moet men ze onderbrengen in de geschiedenis van de Vlaamse of van de Noordnederlandse verluchtingskunst ?

Deze drie vragen die, zoals gezegd, overeenkomen met evenveel opvattingen van de kunstgeleerden in verband met de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek, zullen thans door een korte status quaestionis worden toegelicht.

1) <u>Kunnen bepaalde miniaturen (nl. die der handen G en H) een plaats krijgen in het oeuvre van Hubert en Jan Van Eyck ?</u>

In het overzicht van de kunsthistorische literatuur betreffende het getijdenboek werd er reeds op gewezen hoe de eerste kunsthistorici die het Turijns-Milanees getijdenboek onder ogen kregen, sponsaan aan Van Eyck hebben gedacht, althans wat een aantal miniaturen van hoge kwaliteit betreft (nl. die van G en H). Het blijkt zeer duidelijk dat de bedoelde geleerden deze idee dadelijk hebben vastgeknoopt aan enkele gegevens, niet van stilistische doch van zuiver historische aard. Deze laatste vaststellingen hebben het stijlonderzoek zeer diepgaand beïnvloed. Zoals men zich immers herinnert werd in
19 een der miniaturen, nl. het <u>Gebed van een prins</u> (nr. 38) een geschiedkundige gebeurtenis herkend die zich in 1416 met Willem IV(VI) van Beieren (+ 1417) zou hebben afgespeeld. Op basis van dit feit werd de afwerking van de codex in de jaren 1416-1417 gesitueerd (zie Hoofdstuk III, Art. II). Het Eyckiaans karakter van de illustratie en de zoëven vermelde historische gegevens vormden de grondslag voor de toeschrijving, datering en lokalisatie van het Turijns-Milanees getijdenboek. De redenering was hierbij als volgt: 1. De miniaturen zijn gemaakt voor een lid van het Beierse huis (nl. Willem IV(VI)) dat over bepaalde gewesten in de Nederlanden regeerde; 2. een der illustraties kan nauwkeurig gedateerd worden (nl. het <u>Gebed van een prins</u> (1416-1417); 3. de verluchting vertoont uitgesproken Eyckiaanse kenmerken; 4. op basis van archivalia weet men dat Jan Van Eyck in dienst is geweest van een der van Beierens (nl. van Jan van Beieren, broer van genoemde Willem).

Deze opgesomde gegevens bekrachtigden de hypothese dat de verluchting, die sterk aan Van Eyck doet denken, in 1416-1417 voor een Beierse hertog kon vervaardigd zijn. Gelet op de vroege datering kon men deze kwaliteitsvolle verluchting niet aan een navolger of een

leerling, doch enkel aan de Van Eycks zelf toeschrijven.

De vier geciteerde elementen bleven de doorslag geven bij het grootste deel van de geleerden. Zo baseerde M.J. Friedländer b.v. zijn studie van het horarium op de mening dat de door Hulin en anderen voorgestelde datum 1416-1417 historisch gezien onomstootbaar was (1).

Zoëven werd melding gemaakt over een toeschrijving aan "de Van Eycks". In verband met wat men hieronder verstond, tekende zich een dubbele strekking af. Een eerste groep beriep zich op het bekende kwatrijn op het Lam Gods dat verkondigt dat Hubert Van Eyck een groter kunstenaar was dan Jan (2). Het was nu een toeval dat de reeks miniaturen met het meest uitgesproken Eyckiaans karakter in het getijdenboek, in twee groepen konden verdeeld worden (nl. de groep geschilderd door G en die van H), waarvan de eerste ongetwijfeld superieur was aan de tweede. Enkele kunstgeleerden, waaronder Hulin de Loo als eerste, kenden bijgevolg het werk van hand G, het meest perfecte in de gehele codex, aan Hubert toe. Dat van hand H, inferieur aan de miniaturen van voorgaande, werd aan Jan toegeschreven. Op die wijze werd de inhoud van het vermelde kwatrijn schitterend bewaarheid. De eerste verluchter (hand G) werd hierbij bestempeld als een geniaal schilder die volgens sommigen vooral met lichtwaarden te werk gaat (3). Anderen vergeleken zijn kunst met het werk van de gebroeders van Limborch (cfr. supra), met wie Hubert, die even-

---

(1) M.J. FRIEDLAENDER, Early Netherlandish Painting, dl. I, The Van Eycks-Petrus Christus, Leiden- Brussel, 1967, p.50.

(2) Zie tekst op p. 74. - In verband met de authenticiteit van het kwatrijn raadplege men: J. DUVERGER, Het grafschrift van Hubrecht Van Eyck en het quatrain van het Gentsche Lam Gods-retabel, Brussel, 1945.

(3) G. HULIN DE LOO, Heures..., p.31.

eens van Limburgse afkomst was, de nieuwe interesse voor het stoffelijke, het benaderen van de werkelijkheid en het beklemtonen van het gewone handelen van de mens gemeen had. Bovendien zouden de bewaarde panelen, die de hier bedoelde kunsthistorici op dat ogenblik aan Hubert toeschreven, bewijzen dat deze kunstenaar uit de miniatuurkunst was gegroeid (1).

Een tweede groep schakelde Hubert als verluchter van het horarium uit en vereenzelvigde hand G met Jan Van Eyck, terwijl hand H als een minder bekwaam navolger werd aangezien. De omstandigheden waarin deze wijziging in de toeschrijving gebeurde, werden reeds hoger uiteengezet (2): door een groep geleerden werd Hubert immers gedoodverfd als een "duistere" figuur in de kunstgeschiedenis, waarover te weinig met zekerheid geweten was en die door sommigen zelfs naar het domein van de legende verwezen werd. Enkele verwijten die de onderzoekers van deze tweede groep de eerste toestuurden waren ongetwijfeld gegrond. Ze vestigden er terecht de aandacht op dat er geen vaste basis bestaat om thans bewaard schilderwerk aan Hubert Van Eyck toe te kennen. Zelfs de herhaalde pogingen om in het Lam Gods zijn hand te onderscheiden van die van zijn broer Jan waren op een mislukking uitgelopen (3). Ze achtten het bijgevolg wetenschappelijk

---

(1) H. BEENKEN, Zur Entstehungsgeschichte des Genter Altars. Hubert und Jan Van Eyck, in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. II-III, 1933-1934, p.31.

(2) Zie Inleidend Hoofdstuk, Art. II, Het Turijns-Milanees getijdenboek in de kunsthistorische literatuur.

(3) Zie H. BEENKEN, Der Stand des Hubert Van Eyck-Problems. Fragen um den Genter Altar, in Oud-Holland, dl. LIII, 1936, p.31. - J.G. HOOGEWERFF, De Noord-Nederlandsche schilderkunst, dl. II, 's-Gravenhage, 1937, p.17. - J. DUVERGER, De navorsing betreffende de Van Eycks. Een balans in Het Oude Land van Loon, dl. IX, 1954, p.202.

gezien onverantwoord miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek aan Hubert toe te schrijven. Wat deze codex betreft hielden ze nochtans vast aan de vroege datering (1416-1417). In die gedachtengang kon men hand G met niemand anders vereenzelvigen dan met Jan Van Eyck, doch dan in zijn jeugdperiode. Vooral het gevoel voor licht en ruimte (1), ofwel het compositietalent, de originaliteit en de zin voor perfectie (2) werden in deze kunstenaar bewonderd. Anderzijds zouden bepaalde archaïstische vormen in zijn werk, die nochtans met krachtige hand waren uitgedrukt, wijzen op een ongeoefend schilder die evenwel zonneklaar de mogelijkheden in zich droeg om eens tot een geniaal meester uit te groeien (3).

Stijlkritisch gezien bleef er voor de groep kunstgeleerden die de identificatie van G met de jonge Jan Van Eyck voorstonden echter een moeilijkheid. Ze gaven toe dat er een stijlonderscheid bestond tussen de zekere schilderijen van Jan en de miniaturen. Men schreef dit verschil evenwel toe aan het feit dat de bewaarde panelen alle late werken zijn (het vroegst gedateerde is het Lam Gods: 1432) en dat de kunstenaar sedert de tijd dat hij aan het Turijns-Milanees getijdenboek had meegewerkt ongetwijfeld een stijlontwikkeling had doorgemaakt (4). Men stelde het zo voor dat de miniaturen in kwestie jeugdwerken waren die qua stijl niet evenwaardig waren met de latere

---

(1) M.J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. I, p.75. - J. LASSAIGNE, La peinture flamande. Le siècle de Van Eyck, Genève, 1957, p.66-68.

(2) E. PANOFSKY, Early..., p.235.

(3) R.M. TOVELL, Flemish Artists of the Valois Court, (Toronto), 1950, p.81.

(4) P. POST, Das zeitliche und künstlerische Verhältnis des Turin-Mailänder Gebetbuches zum Genter Altar. Eine Untersuchung auf kostumgeschichtlicher Grundlage, in JKPK, dl. XL, 1919, p.203.

schilderijen, doch dat ze in ieder geval deze laatste op een uitdrukkelijke manier aankondigden. Een eminent kunstgeleerde als E. Panofsky b.v. was de mening toegedaan dat het interieur op de miniatuur met de Dodenmis (nr. 91) verwees naar het latere paneel met de
XIII 148 Madonna in de kerk uit de Ehem. Staatliche Museen te Berlijn; de geboortekamer van Sint-Jan-de-Doper (nr. 83) was een voorbode van het decor bij het portret van het bruidspaar Arnolfini in de National Gallery te Londen (1). De frappante verschillen tussen minaturen en panelen weet genoemde kunsthistoricus aan het onderscheid in de artistieke conceptie van een zelfde jonge en oudere kunstenaar.

Deze tweede groep kreeg op haar beurt felle tegenstanders. Een der voornaamste bezwaren tegen de vereenzelviging van hand G met de jonge Jan Van Eyck werd door O. Pächt op volgende wijze geformuleerd: in hoeverre kan men zich een voorstelling maken van het jeugdwerk van een schilder indien men enkel beschikt over zekere schilderijen van latere datum ? Hier is een fundamentele kennis vereist van de psychologie van het kunstenaarstype. Weten wij in dit verband voldoende over Jan Van Eyck ? Indien er geen zeker toegeschreven werken uit zijn jeugd bestaan, kan men het stilistisch uitzicht ervan aan de hand van de bekende rijpe stijl, zo besluit Pächt, slechts op uiterst theoretische wijze benaderen (2).
Andere auteurs gingen nog verder. Ze beklemtoonden de moeilijkheden

---

(1) E. PANOFSKY, Early..., p.245 e.v. - Zie ook P. POST, Pictor Hubertus dEyck Major quo nemo repertus. Eine Untersuchung zur Genter-Altar-Frage auf Grund des Tatsächlichen, in Zeitschrift für Kunstgeschichte, dl. XV, 1952, p.52: het Gebed van een prins bereidt de ruitergroepen van het Lam Gods voor; de Maagden bij het Lam kondigen de Aanbidding op het middenpaneel van de polyptiek aan.

(2) O. PAECHT, (Boekbespreking) Panofsky's Early Netherlandish Painting, in The Burlington Magazine, dl. XCVIII, 1956, p.274.

die de kunstgeleerden van de tweede groep zelf hadden vastgesteld doch uit de weg gegaan waren, nl. dat de miniaturen een aspect vertonen dat weliswaar Eyckiaans is, doch dat afwijkt van de bewaarde panelen van Jan Van Eyck. Bovendien kwamen ze in tegenspraak met de appreciaties van de kunsthistorici van de tweede groep. Wat deze laatsten op stilistische gronden als kenschetsend voor Van Eyck aanzagen, zoals licht, stemming en ruimtelijke ordening, beschouwden anderen juist als iets dat zo min karakteristiek is voor het vermeende werk van Hubert als voor dat van Jan Van Eyck. Het besluit was dan ook zeer categorisch: de Eyckiaanse reminiscenties in het werk van hand G bewezen dat het posterieur was aan de bekende panelen van Jan Van Eyck (1). Noch de datering 1416-1417, noch de toeschrijving aan de Van Eycks werd dus aanvaard. Sommige kunstgeleerden voerden nog andere argumenten aan om deze versie te verdedigen. A. Rohlfs-von Wittich, die de weergave van het interieur als criterium nam voor een vergelijkend stijlonderzoek van talrijke kunstwerken, stelde vast dat de wijze om interieurs voor te stellen zoals op de miniaturen van hand G met de Dodenmis (nr. 91) en de Geboorte van Sint-Jan-de-Doper (nr. 83), pas sedert de laatste levensperiode van Van Eyck in de Vlaamse kunst denkbaar is (2). L. Baldass sloot bij genoemde auteur aan. Hij beaamde dat het kenmerkend ruimte-effect in de vermelde illustraties slechts stilistisch kan verklaard worden indien men ze situeert nà de rijpe werken van Jan Van Eyck, zoals

---

(1) Zie o.m. M. DVOŘÁK, Die Anfänge der holländischen Malerei, in JKPK, dl. XXXIX, 1918, p.58 e.v. - K. TOLNAY, Zur Herkunft..., art. cit., p.330. - L. BALDASS, o.c., p.92. - F. LYNA, De Vlaamsche miniatuur in de XVe en de XVIe eeuw, - Geschiedenis van de Vlaamsche Kunst, o.l.v. S. LEURS, dl. I, Antwerpen, (1936), p.224.

(2) Das Innenraumbild als Kriterium für die Bildwelt, in Zeitschrift für Kunstgeschichte, dl. XVIII, 1955, p.128-129.

de Rolin-Madonna uit het Louvre en het genoemde portret der Arnolfini uit Londen (1).

Om de tegenstrijdige resultaten van het stijlkritisch onderzoek te illustreren herinneren we er nogmaals aan dat Panofsky door een zelfde onderzoek der geschilderde binnenruimten de genoemde miniaturen als juvenilia van Jan Van Eyck bestempelde. Hiermede kwam hij dus op dezelfde gronden toch tot een tegengesteld besluit als Rohlfs-von Wittich en Baldass. Het stemt tot nadenken hoezeer stilistisch onderzoek van één en hetzelfde motief tot tegengestelde resultaten kon leiden. Een ander frappant voorbeeld biedt het paard waarop de
19 hoofdfiguur op het Gebed van een prins (nr. 38, hand G) voortschrijdt. Het dier werd door meer dan één kunstgeleerde in verband gebracht
93 met een paard bereden door een van de Justi Judices op het Lam Gods van Van Eyck. Wijl de enen het rijdier op de miniatuur beschouwden als anterieur aan dat van de polyptiek (2), zagen anderen het eerste als een navolging van het laatste (3).

Het is onnodig andere voorbeelden aan te halen of het aanhoudend heen en weer gepraat in verband met de eventuele toeschrijving aan de Van Eycks in herinnering te brengen. Het overzicht van de

---

(1) L. BALDASS, o.c., p.93.

(2) B. MARTENS, Meister Francke, dl. I, Hamburg, 1929, p.107 e.v. en p.173-175. Door ontleding der vormen, vooral in verband met de weergave van de realiteit, komt de auteur er toe het paard in het horarium stilistisch te plaatsen tussen een dergelijk dier op een miniatuur van de hand van de Boucicaut-meester (B.N.P., ms. franç., 2810, fol. 11 vo) en dat op het Lam Gods van Van Eyck.

(3) M. DVOŘÁK, art. cit., p.57; K. TOLNAY, Zur Herkunft..., art. cit., p.326 en IDEM, Le Maître de Flémalle et les frères Van Eyck, Brussel, 1939, p.40, voetnoot 5. - Zie verder H. BEENKEN, Zur Entstehungsgeschichte..., art. cit., p.201, voetnoot 19 en E. PANOFSKY, Early..., p.240-241.

kunsthistorische literatuur in het Inleidend Hoofdstuk (Art. II) heeft hierin een duidelijk inzicht willen geven. Het volstaat thans bij wijze van samenvatting nogmaals te vermelden dat sommige kunstgeleerden de miniaturen van de hand G toeschreven aan Hubert Van Eyck en die van H aan Jan; dat anderen het werk van deze laatste beschouwden als dat van een navolger wijl de illustratie van meester G het ontluikend talent van de jonge Jan Van Eyck verraadde; dat tenslotte een derde groep de opvatting voorstond dat geen van beide gebroeders aan het handschrift heeft meegewerkt, doch dat het Eyckiaans karakter enkel voortvloeit uit een zekere invloed van het oeuvre van genoemde Vlaamse Primitieven.

Uit bovenstaande bladzijden blijkt nogmaals hoezeer de opvattingen over het werk der hoofdmeesters van het Turijns-Milanees getijdenboek uiteenlopen. Bij het overlezen van de literatuur over deze kwestie wordt men zich nochtans spontaan bewust van enkele bezwaren van methodologische aard. Men kan hier vooreerst de bedenking maken in hoeverre een stijlkritisch onderzoek werkelijk grondig werd doorgevoerd. Dit verwijt treft vooral de kunstgeleerden die een aantal zeer goede miniaturen in het handschrift bestempelen als werk van Hubert en/of Jan Van Eyck uit het tweede decennium van de XVe eeuw.

Heeft men zich niet van meet af aan blindgestaard op de onbewezen hypothese dat de voltooiing van het horarium ca. 1416-1417 was begonnen, waarbij het Eyckiaans karakter der miniaturen niet anders dan door een medewerking van de gebroeders Van Eyck zelf kon verklaard worden ?

Liet men zich niet verleiden door de idee dat men thans voor het eerst werk van één of van twee Van Eycks voor ogen had uit een periode in hun leven, die tot dan toe volledig in het duister lag ? De vroege datering heeft inderdaad zeer vele kunstgeleerden in de ban gehouden.

L. Baldass vroeg zich in dit verband af of wegens de schijnbare evidentie van het historisch karakter van het Gebed van een prins, aan de kunstgeleerden een diepgaand en wetenschappelijk verantwoord stilistisch

onderzoek om tot een datering en toeschrijving van de miniaturen te komen, overbodig had geleken. De auteur betwijfelt zelfs of om genoemde reden wel ooit enige grondige stijlstudie is verricht (1). Wellicht overdrijft deze geleerde, doch zijn beschuldiging is niet zonder grond.

Niemand zal tegenspreken dat verscheidene nochtans beslagen kunsthistorici zich in hun studies over het Turijns-Milanees getijdenboek steeds opnieuw beriepen op het gezag van anderen die tevoren over de voltooiing van het horarium verleidelijke hypothesen hadden gepubliceerd.

Een tweede bemerking kunnen wij hieraan vastknopen. In hoeverre is de objectieve studie van het hier behandelde horarium geremd geworden door de gebrekkige stand van de kennis over de Van Eycks en hun werk ? In de loop van deze eeuw werd aan deze kunstenaars ontzettend veel aandacht gewijd, doch het wetenschappelijk onderzoek is verre van voltooid en het vordert in feite zeer traag. Op dit ogenblik kan hetgeen geweten is over het werk der Van Eycks als volgt geresumeerd worden: Hubert is een problematische figuur, een Maler ohne Werke (2); niets kan met zekerheid aan hem toegeschreven worden. Van Jan kent men uitsluitend laat werk. Verder zijn er een aantal "Eyckiaanse" schilderijen die haast even problematisch zijn als de besproken miniaturen zelf (zie verder). Het hoeft geen betoog dat het al dan niet toeschrijven van een aantal miniaturen aan Hubert en/of Jan Van Eyck aan de hand van zulke kennis een uiterst delikate en ondankbare taak kan genoemd worden.

Een andere factor die de stijlstudie van het Turijns-Milanees getijdenboek heeft bemoeilijkt was de verkeerde houding van de voor-

---

(1) L. BALDASS, o.c., p.92, voetnoot 1.

(2) H. BEENKEN, Der Stand..., art. cit., p.7.

standers van een identificatie hetzij van meester G met Jan Van Eyck, hetzij van G en H met de gebroeders Van Eyck. Ze wezen te nadrukkelijk op de gelijkenissen met het zekere werk van Jan Van Eyck en met de panelen die aan hem en zijn broer werden toegeschreven, en zochten een excuus voor de verschillen, in plaats van ze te verklaren. Ofschoon deze laatste duidelijk werden vastgesteld, werden ze zonder voldoende interpretatie uit de weg gegaan (1). Een andere fout was nog dat men aan Van Eyck elk XVe eeuws werk wilde toeschrijven dat een "Eyckiaans karakter" bezat (2).

Het spreekt vanzelf dat, wanneer men de gebrekkige kennis over Van Eyck (d.w.z. over het werk van Hubert in het algemeen en over het jeugdwerk van Jan) wil verbinden met en pogen te verbeteren door middel van een aantal miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek, er groot gevaar dreigt dat men in een circulus vitiosus terecht komt. Vooral het gebrek aan praktisch beschikbaar, d.w.z. gedateerd en met zekerheid aan een kunstenaar toegeschreven vergelijkingsmateriaal, schept hier een grote moeilijkheid. Gelet op deze problemen lijkt de vraag of, stilistisch gezien althans, de miniaturen van de handen G en H werken zijn van Van Eyck, op het eerste gezicht volledig onoplosbaar of zal in ieder geval de stijlstudie steeds tot tegenstrijdi-

---

(1) Vergelijk het oordeel van J. MARROW, (Boekbespreking) Heures de Turin . Quarante-cinq feuillets à peintures provenant des Très Belles Heures de Jean de France, duc de Berry, intro. P. DURRIEU, Parijs, 1902, in The Art Bulletin, dl. L, 1958, p.207.

(2) Verwijt geformuleerd door L.M.J. DELAISSE, Enluminure et peinture dans les Pays Bas. A propos du livre de E. Panofsky "Early Netherlandish Painting", in Scriptorium, dl. XI, 1957, p.116.

ge besluiten leiden (1).

Men moet toegeven dat stijlkritisch gezien de toeschrijving van de miniaturen van hand G (en niet van hand H die alleszins een zwakker meester is) aan Jan Van Eyck, tot hiertoe de beste oplossing was (cfr. de opvatting van M.J. Friedländer, E. Panofsky, e.a.). Dergelijke stellingname verklaart twee gegevens die men onmogelijk uit de weg kan gaan: vooreerst is hand G een uiterst bekwaam en talentvol meester, op de tweede plaats heeft zijn werk zowel formeel als stilistisch onmiskenbaar een Eyckiaans karakter en is er zelfs een intieme relatie met het bekende werk van Jan Van Eyck. De vraag stelt zich of het onderzoek met dergelijke toeschrijving niet de grens van de mogelijkheden van zuiver stijlkritische aard heeft bereikt (zie verder).

2) Zijn bepaalde miniaturen het werk van een Noordnederlands schilder ?

Deze vraag staat duidelijk in oppositie met de voorgaande. Een groep kunstgeleerden is nl. van oordeel dat de voornaamste miniaturist van de tweede campagne niet te vereenzelvigen is met een der gebroeders Van Eyck doch wel met een zeer vaardig Hollands meester. Om deze opvatting naar haar juiste waarde te schatten moet er op gewezen worden dat, zonder op statistische gegevens beroep te doen, de zoëven behandelde toekenning van de voornaamste miniaturen aan Van Eyck (Hubert en/of Jan) door het grootste aantal kunstgeleerden als de meest waarschijnlijke werd gedeeld. De hypothese van de Noordnederlandse schilder werd slechts door een minderheid aangenomen. Zij maakte vooral opgang bij hen die tot de overtuiging kwamen dat de minia-

---

(1) Zie het probleem opgeroepen door J. MARROW, art. cit., p.207. - Vergelijk ook E. PANOFSKY, Early..., p.139-141, die met een "discussie" in haast scholastieke vorm aantoont dat alle argumenten pro een of andere opvatting, ook als bewijs contra kunnen verklaard worden.

turen jonger dan 1416-1417 zouden moeten gedateerd worden, en dat niet de Van Eycks zelf doch een belangrijk, door hun kunst beïnvloed meester in dit horarium aan het werk is geweest. Bij deze geleerden was de mening diep ingeworteld dat de Eyckiaanse invloed de Noordnederlandse kunst van de XVe eeuw op bijzondere wijze kenmerkt. Het was volgens hen bijgevolg vanzelfsprekend dat hand G, wiens werk de weerslag van Van Eycks oeuvre op uitnemende wijze vertoonde, met een meester uit het Noorden vereenzelvigd werd.

Dergelijke opvatting stelde de voorstanders ervan reeds dadelijk voor een moeilijk probleem. Meester G was onbetwistbaar een voornaam kunstenaar. Een schilder uit het Noorden van het gehalte van Jan Van Eyck was niet gemakkelijk te vinden. Men dacht hoofdzakelijk aan Albrecht Van Ouwater (ca. 1430 - na 1467), die beschouwd werd als schepper van de vroege Hollandse landschapskunst en als stichter van een belangrijke school (nl. de Haarlemse schildersschool)(1). Deze Ouwaterhypothese in verband met het Turijns-Milanees getijdenboek steunde op factoren van stilistische aard doch, zoals bij de hoger behandelde vereenzelviging met Van Eyck het geval was, werden ook hier onmiddellijk redenen van historische aard aangehaald.

Wat de stijlargumenten betreft, waren de kunstgeleerden ervan overtuigd dat het Eyckiaans karakter van de miniaturen een uiting was van het verschijnsel dat de invloed van Van Eyck in het Noorden meer diepgaand was dan in het Zuiden. Vervolgens wees men er op dat alle

---

(1) H. ZIMMERMANN, Ueber eine frühholländische Kreuztragung, in Amtliche Berichte aus den königlichen Kunstsammlungen, dl. XXXIX, 1917-1918, p.15; L. BALDASS, Ein Frühwerk des Geertgen tot Sint Jans und die holländische Malerei des XVe Jahrhunderts, in JKSAK, dl. XXXV, 1920-1921, p.4 e.v.; K. TOLNAY, Le Maître de Flémalle..., o.c., p.52, nota 83; M. DVOŘÁK, art. cit., p.74.

elementen die zich in de miniaturen onderscheiden van de Zuidnederlandse schilderkunst weergevonden worden bij de Hollanders van de tweede helft der XVe eeuw en vooral later (1). Zelfs werden bepaalde verluchtingen aangezien als een foreshadow of the very special form of pictorial inventiveness which distinguishes the great Dutch painter J. Bosch (2). De Ouwater-hypothese steunt verder op het verlangen om te bewijzen dat de basiselementen en de thema's van de Noordnederlandse kunst in de XVIIe eeuw, zoals het interieur, het landschap, de zee, de weergave van mensenmassa's, enz... reeds in de kiem aanwezig waren bij de voornaamste miniaturist in het Turijns-Milanees getijdenboek (3).

Zoals aangekondigd speelden historische factoren een rol. Men beriep zich op de eerste plaats op de idee dat de codex in bezit geweest was van de hertogen van Beieren, die over Holland regeerden. Een bestelling in het Noorden zou dus niet abnormaal zijn geweest. Daarbij baseerde men zich dankbaar op het feit dat Karel Van Mander (1548-1606) in zijn Schilder-Boek Van Ouwater voorstelde als een tijdgenoot van Jan Van Eyck én tevens als een zeer begaafd kunstenaar (4). Dit ver-

---

(1) M. DVOŘÁK, art. cit., p.74-76.

(2) O. PAECHT, (Boekbespreking) A New Book on the Van Eycks, in The Burlington Magazine, dl. XCV, 1953, p.251.

(3) J.G. HOOGEWERFF, o.c., dl. I, p.58 e.v. - De miniatuur met de Geboorte van Sint-Jan-de-Doper zou verwijzen naar Pieter de Hooch (1629-na 1683), die van de Dodenmis naar de kerkinterieurs van Emmanuel de Witte (ca. 1618-1692); de voorstelling van de zee in het Gebed van een Prins en op het tafereel met de HH. Julianus en Martha naar de zeestukken van Simon de Vlieger (1601-1653) en Jan van de Capelle (1626-1679); de landschappen zoals op het Gebed van een Prins naar Filips de Koningh (1619-1688) en Hercules Seghers (1589-90 - ca. 1638)(cfr. E. PANOFSKY, Early..., p.236). - Sommige landschappen zouden zelfs verwijzen naar Jacob Ruysdael (1628-1682)(cfr. C. CLARK, Landscape into Art, Edinburg, 1956, p.32-33).

(4) K. VAN MANDER, Het Schilder-Boek. Het leven der doorluchtige Nederlandsche en Hoogduitsche schilders, Amsterdam, 1946, p.41-42.

klaarde meteen de kwaliteit van de miniaturen en het feit dat ze door Van Eyck konden beïnvloed zijn.

Zowel de stilistische als de geschiedkundige gegevens stuiten op fundamentele moeilijkheden. In verband met de laatste argumenten kan er de aandacht op gevestigd worden dat het geenszins bewezen is dat de codex in handen was van de genoemde Beierse hertogen. Wat het tweede punt betreft moet een bemerking in herinnering gebracht worden die reeds door meer dan een kunstgeleerde werd gemaakt. Van Mander wordt immers beschuldigd van patriottische bedoelingen. Hij wil nl. de Hollandse schilderkunst in de XVe eeuw op gelijk niveau brengen met de Vlaamse door in het Noorden, tegenover Van Eyck in het Zuiden, een volwaardig tegenpool te plaatsen. In werkelijkheid behoort Van Ouwater nochtans tot een jongere generatie dan Jan Van Eyck en is hij niet de baanbreker waarvoor hij werd aangezien (1).

Ook de opvattingen van stilistische aard worden bedreigd door ernstige bezwaren van methodologische aard. Vooreerst kan men zich afvragen of bovenstaande redenering over de band tussen de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek en de latere Hollandse schilderkunst wel steekhoudend is en of zij de mogelijkheden van de stijlkri-

---

(1) W.R. VALENTINER, Aelbert Van Ouwater, in The Art Quaterly, dl. VI, 1943, p.74 e.v.; K.G. BOON, De erfenis van Albert Van Ouwater, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. I, 1947, p.33; E. PANOFSKY, A letter to St. Jerome. A Note on the Relationship between Petrus Christus and Jan Van Eyck, - Studies in Art and Litterature for Bella da Costa Greene , Princeton, 1954, p.104; IDEM, Early..., p.242-243; J.E. SNYDER, The Early Haarlem School of Painting, in The Art Bulletin, dl. XLII, 1960, p.39; A. CHATELET, Albert Van Ouwater, in GBA, 6e reeks, dl. LV, 1960, p.65 e.v. G.J. HOOGEWERFF, De schilderkunst in de Noordelijke Nederlanden tot omstreeks 1440, - Kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. II, De Middeleeuwen, 2, Zeist-Antwerpen, 1963, p.372; N. BEETS, De Nederlandsche schilderkunst van de vijftiende eeuw, loc. cit., p.372.

tiek niet overschrijdt. Men kan hier verwijzen naar wat hoger werd betoogd aangaande de veronderstelde juvenilia en het later, bekende werk van Van Eyck: het is zeer moeilijk te bewijzen aan de hand van de eigen artistieke conceptie van de Hollandse kunst uit de XVIIe eeuw dat een XVe eeuwse opvatting er organisch gezien de basis van vormt. De essentiële vraag die moet worden opgeklaard is bovendien niet zozeer de relatie tussen beide kunstopvattingen die zich met twee eeuwen tussenpoos hebben gemanifesteerd, doch wel in hoeverre het Turijns-Milanees getijdenboek werkelijk kan ingeschakeld worden in de eigen karakteristieken van de Noordnederlandse kunst uit de XVe eeuw. Wat meer is, men mag hierbij niet uit het oog verliezen dat het genoemd horarium niet zozeer in de evolutie van de schilderkunst in het Noorden, dan wel in die van de miniatuurkunst in dit gebied moet kunnen geplaatst worden.

Een tweede moeilijkheid houdt speciaal verband met Van Ouwater zelf. Reeds hoger werden er bezwaren geopperd betreffende het werkelijk belang van deze kunstenaar voor de vroege Hollandse schilderkunst. Men kan hieraan thans toevoegen dat aan deze meester slechts één werk met betrekkelijke zekerheid wordt toegeschreven op grond van de gegevens van genoemde Karel Van Mander. Het gaat hier om de Opwekking van Lazarus, bewaard in de Ehem. Staatliche Museen te Berlijn. Dit werk wordt thans tussen 1450 en 1460 gedateerd (1). De stilistische vergelijking van de miniaturen van hand G met dit schilderij staat hier voor een buitengewoon delikate, zoniet onmogelijke opdracht.

In verband met de Van Ouwater-hypothese vestigen wij er de aandacht op dat wegens het gebrek aan voldoende vergelijkingsmateriaal

---

(1) J. SNYDER, art. cit., p.40.

en de te geringe overeenkomst tussen het zoëven genoemd schilderij en de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek, enkele kunsthistorici de toeschrijving aan Van Ouwater hebben betwijfeld. Zij bleven er echter van overtuigd dat een Noordnederlands, zij het een anoniem of onbekend schilder de codex had voltooid. Het was volgens de geleerden enerzijds duidelijk dat hij invloed van Van Eyck had ondergaan, doch anderzijds dat hij vastgeankerd was in een Noordnederlandse artistieke conceptie (1).

De toeschrijving aan Van Ouwater of aan een ander Noordnederlands schilder bekleedt een zeer secundaire plaats in de literatuur over het Turijns-Milanees getijdenboek. Zoals medegedeeld, werd de opvatting slechts door een minderheid van kunstgeleerden aanvaard. Uit de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat wij ons evenmin bij de hier behandelde zienswijze kunnen aansluiten. Er bestaat o.i. geen enkele reden de mening die hier werd besproken over te nemen: niets wijst er op dat een Hollands kunstenaar hier aan het werk is geweest. Gezien het nochtans een belangrijke en bij de kunstgeleerden diep ingewortelde opvatting is dat de Eyckiaanse kunst de Noordnederlandse miniaturisten grondiger heeft beïnvloed dan die in het Zuiden, zal in het derde artikel van dit hoofdstuk (§ 2) dit probleem opnieuw worden aangepakt.

Volledigheidshalve is het nuttig in aansluiting bij de beide behandelde vragen een soort aanhangsel toe te voegen. Zoals reeds uiteengezet zijn vele kunsthistorici de mening toegedaan dat de meesters G en H uit het Turijns-Milanees getijdenboek ook paneel-

---

(1) Omschrijving van het probleem door J. MARROW, art. cit., p.207.

schilders waren. Deze geleerden hebben dan ook, en wel op stijlkritische gronden, genoemde kunstenaars in verband gebracht met een aantal bewaarde schilderijen. Deze panelen behoren alle tot de groep Van Eyck. Er moet echter een onderscheid worden gemaakt. Van deze groep maken een aantal werken deel uit die zeker van de hand van Jan zijn. Van andere schilderijen is het auteurschap problematisch. Zijn ze van Jan zelf, of van een leerling of navolger ? De zekere werken van Jan Van Eyck blijven verder buiten beschouwing. Het spreekt immers vanzelf dat de kunsthistorici die ofwel meester G, ofwel H met genoemde Vlaamse schilder vereenzelvigden, impliciet aanvaardden dat een van beide handen ook de panelen in kwestie heeft geschilderd. De aandacht gaat bijgevolg alleen uit naar de talrijke werken uit de groep Van Eyck die onzeker zijn wat de toeschrijving betreft.

Zonder hier opnieuw in het debat te treden laten wij thans de lijst volgen van de schilderijen of tekeningen die door de kunstgeleerden reeds eerder in verband gebracht werden met een der verluchters van het Turijns-Milanees getijdenboek. Hierbij wordt tevens de plaats aangeduid waar in deze studie reeds over de kunstwerken in kwestie werd gehandeld.

154 - De Calvarie in de Ehem. Staatliche Museen te Berlijn zou volgens sommigen door hand G (1), volgens anderen door meester H (2) geschilderd zijn (cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 2, A).

---

(1) G. HULIN DE LOO, L'atelier de Hubrecht Van Eyck et les Heures de Turin , in Annuaire-Bulletin de la Société pour le progrès des études philologiques et historiques, 1902, p.72; L. BALDASS, o.c., p.287, nr. 61; H. BEENKEN, Der Stand..., art. cit., p.68.

(2) J. LASSAIGNE, o.c., p.68.

220 - De diptiek met de Kruisiging en het Laatste Oordeel in het Metropolitan Museum of Art te New York is naargelang de kunstgeleerden eveneens van G (1) of van H (2)(cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 2, A).

156 - De Hieronymus in zijn werkkamer in het Institute of Arts te Detroit (Mich.) zou door hand G geschilderd zijn (3)(cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 3).

157 - Sint-Franciscus die de stigmata ontvangt in de John G. Johnson Collection te Philadelphia werd soms eveneens aan hand H toegeschreven (4)(cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 3).

148 - De panelen met de Madonna in de Kerk in de Ehem. Staatliche Museen te Berlijn (cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 1, B) en met de Drie Maria's bij het graf in het Museum Boymans-van Beuningen te Kotterdam zouden eveneens aan hand G kunnen toegeschreven worden (5).

- Hetzelfde geldt voor de Levensbron uit het Prado te Madrid (6) (cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 1, C).

---

(1) E. DURAND-GREVILLE, Hubert et Jean de Eyck, Brussel, 1910, p.97; G. HULIN DE LOO, Heures..., p.35; M. DVOŘÁK, art. cit., p.66; E. PANOFSKY, The Friedsam Annunciation and the Problem of the Gent Altarpiece, in The Art Bulletin, dl. XVII, 1935, p.471; IDEM, Early..., p.237; L. BALDASS, o.c., p.237, nr. 62; J. RENDERS, Jean Van Eyck et le polyptique, Brussel, 1950, p.78; H. BEENKEN, art. cit., p.29.

(2) A. CHATELET, Les enluminures..., p.160; IDEM, Postface..., p.XVIII.

(3) A. CHATELET, Les enluminures..., p.160; IDEM, Postface..., p.XVIII.

(4) Zie voorgaande voetnoot.

(5) G. HULIN DE LOO, art. cit., p.72; IDEM, Heures..., p.35; H. BEENKEN, art. cit., p.29.

(6) J. HELD, (Boekbespreking) E. Panofsky's Early Netherlandish Painting, in The Art Bulletin, dl. XXXVII, 1955, p.222-223.

Deze reeks kan nog aangevuld worden met een aantal schilderijen die verloren gingen doch die door kopieën bekend zijn. Het gaat hier om volgende werken:

152 - Een Calvarie, waarvan een late kopie in de Ca'd'Oro te Venetië berust, wordt door enkele geleerden met hand H in verband gebracht (1) (cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 2, A).

122 - Een Kruisdraging, gekend door een kopie in het Szépmüvészeti Múzeum te Budapest, zou van Hand G zijn (2)(cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 4).

- Een ander schilderij met de voorstelling van de Toren van Babel werd eveneens aan hand G toegeschreven. Het betreft hier een verloren paneel, gekend door een kopie in het Mauritshuis te 's-Gravenhage (3).

Drie tekeningen, nl. twee voorstellingen van de Aanbidding der
222 Koningen, respectievelijk bewaard in het Kupferstichkabinett te Ber-
223 lijn en in het Rijksprentenkabinet te Amsterdam, alsmede een Judaskus uit het British Museum, zouden het werk zijn van hand G, althans volgens het oordeel van enkele kunstgeleerden (4).

---

(1) J. LASSAIGNE, o.c., p.68; A. CHATELET, Les enluminures..., p.160; IDEM, Postface..., p.XVIII.

(2) M. DVOŘÁK, art. cit., p.66; E. PANOFSKY, Early..., p.237; J. HELD, art. cit., p.222-223; L. BALDASS, o.c., p.237.

(3) O. PAECHT, (Boekbespreking) Panofsky's Early..., art. cit., p.274, voetnoot 35. - Zie verder IDEM, Ein unbeachtes eyckisches Werk, - Studien Erdwin Redslob zum 70. Geburtstage dargebracht, Berlijn, 1954, p.90 e.v.

(4) L. BALDASS, o.c., p.290, nrs. 76-77 en 78. - Voor de tekening van Berlijn zie ook E. PANOFSKY, Early..., p.237. - Zie tegengestelde mening van U. FINKE, Anmerkungen zu einem Van Eyck-Problem, in Berliner Museen. Berichte aus den Museen preussischer Kulturbesitz, n.r., dl. XV, 1965, p.46-49 en F. GORISSEN, Ein illuminiertes Kölner Gebetbuch aus der Mitte des 15. Jahrhunderts (Londen, Brit. Mus., Egerton 859), in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXX, 1968, p.176.

Voor de juiste interpretatie van bovenstaande lijst moet men er steeds rekening mee houden dat naargelang de kunstgeleerde die wees op de relatie tussen miniaturen en opgesomde panelen, de handen G en H met verschillende schilders werden vereenzelvigd. Nu eens bedoelt men Hubert en/of Jan, dan weer een Noordnederlands kunstenaar. We herhalen hierbij nogmaals dat de werken die in bovenstaande lijst worden vermeld, in het kader van Van Eycks oeuvre zeer omstreden zijn. Het stilistisch onderzoek dient hier dan ook op een zeer ruime basis hernomen te worden.

3) Na deze uitweiding blijft nog een laatste vraag te bespreken. Zijn de miniaturen niet eerder het werk van echte miniaturisten dan van schilders ? Zo ja, moet men ze onderbrengen in de geschiedenis van de Vlaamse of van de Noordnederlandse verluchtingskunst ?

Uit het overzicht van de literatuur over het Turijns-Milanees getijdenboek in het Inleidend Hoofdstuk is gebleken dat een aantal specialisten de mening toegedaan waren dat de illustratie van het horarium niet het werk is geweest van schilders, doch wel van beroepsverluchters of miniaturisten in de strikte betekenis van het woord. Deze opvatting is vanzelfsprekend gegrond: een verluchte codex doet immers niet onmiddellijk denken aan een schilder doch wel aan een miniaturist. Het gaat hier om twee soorten kunstenaars die werk tot stand brengen dat naast gemeenschappelijke trekken niettemin zeer eigen karakteristieken bezit. Om die reden werd er in de laat-middeleeuwse ambachtelijke organisatie tussen beide groepen een scheiding getrokken (zie verder).

Ook in het kamp van degenen die deze opvatting verdedigden ontstond meningsverschil. Voor de lokalisatie van het verluchtersatelier waarin G en H de voornaamste plaats innemen, werd door de ene groep kunstgeleerden aan Vlaanderen, en door een andere aan Holland

gedacht. Wat het eerste gewest betreft wees men op het Eyckiaans karakter van de miniaturen dat best kan verklaard worden indien ze in de omgeving van de Vlaamse Primitieven werden gelokaliseerd. Op hetzelfde Eyckiaans voorkomen werd echter, wonder genoeg, eveneens beroep gedaan om de uitvoering van de verluchting van de codex in het Noorden te plaatsen. Men steunde hierbij op de reeds hoger vermelde vaststelling dat namelijk de kunst van Van Eyck in de Noordelijke Nederlanden een meer diepgaande invloed zou gehad hebben dan in het Zuiden.

Bij de toeschrijving aan een Vlaams of Noordnederlands atelier rijzen een aantal fundamentele problemen van stijlkritische aard waaraan tot hiertoe zo weinig aandacht werd besteed dat een volledig nieuw onderzoek geboden is. Volgende bladzijden zijn niet bedoeld om de vragen in kwestie te beantwoorden, doch wel om te beklemtonen dat de zaak niet zo eenvoudig is zoals ze meer dan eens werd voorgesteld.

Bespreken we eerst de lokalisatie in het Noorden. Zoals reeds gezegd meent men een belangrijke Eyckiaanse inslag terug te vinden in talrijke verluchte codices die zonder twijfel in de Noordelijke Nederlanden werden uitgevoerd. Het uitgesproken Eyckiaans karakter van een aantal miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek bewees bijgevolg, naar het oordeel van sommige kunstgeleerden, dat dit handschrift in het Noorden was verlucht. Mag men uit de ene vaststelling zonder meer de vermelde conclusie trekken ? Men moet ongetwijfeld eerst de wijze nagaan waarop de Noordelijke miniatuurkunst door de Eyckiaanse voorbeelden werd beïnvloed en rekening houden met de eigen aard waarop deze laatste werden overgenomen, verwerkt en geïnterpreteerd in dit gebied. Hierover werden reeds gegevens verzameld in voorgaand hoofdstuk bij de bespreking van de miniaturen met de Judaskus en de Kruisvinding (Hoofdstuk IV, Art. IV) en het

komt verder nog ter sprake (Art. III).

Wanneer men de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek in het Noorden wil lokaliseren moet men nog een tweede aspect voor ogen houden. Afgezien van de zoëven behandelde Eyckiaanse inslag moet onderzocht worden of de miniaturen werkelijk karakteristieken vertonen die overeenkomen met de typisch Noordnederlandse stijl van de miniatuurkunst in de XVe eeuw. Vermits de handen G en H uitzonderlijk vaardige meesters zijn, moet nauwkeurig de relatie worden bepaald met het beste werk dat zeker van Noordnederlandse oorsprong is. Bij wijze van voorbeeld kan men een Utrechtse codex vermelden
219 van ca. 1430 waarin o.m. een Roeping van Sint-Pieter en een Kruisdraging voorkomen. Op de eerste miniatuur werd op de achtergrond de zee geschilderd en op de tweede prijkt een wijds landschap (1). Deze taferelen worden geroemd als representatieve produkten van de beste Noordnederlandse boekverluchting uit die tijd, vooral wegens de weergave van de zee en het landschap met zijn suggestie van de diepte (2). Een diepgaande stilistische vergelijking met de miniaturen van hand G waarin zee- en natuurgezichten een belangrijke plaats innemen, is zonder twijfel een noodzaak wil men zich uitspreken over een lokalisatie van het werk van laatstgenoemd meester in het Noorden.

De specialisten die het Turijns-Milanees getijdenboek beschouwen als een produkt van de Vlaamse miniatuurkunst hebben evenmin voldoende rekening gehouden met een aantal gegevens van methodologische

---

(1) THE PIERPONT MORGAN LIBRARY, NEW YORK, ms. 87, fol. 207 vo en 199 vo.

(2) Cfr. L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.24-25. - D. MINER, Dutch Illuminated Manuscripts in the Walters Art Gallery, in The Connaisseur Yearbook, dl. CXXXIII, 1955, p.73-74.

aard. Vooreerst zal moeten onderzocht worden of de Eyckiaanse inslag van een aantal miniaturen werkelijk ondenkbaar is in de Vlaamse miniatuurkunst, zoals enkele kunstgeleerden beweren. De vraag of de invloed in het Zuiden voorkomt en zelfs zou kunnen wijzen op een nauwe samenhang van de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek met een Eyckiaans schildersatelier is fundamenteel.

Op de tweede plaats moet nagegaan worden of in de miniaturen van het horarium geen andere typisch Vlaamse stijlkarakteristieken te voorschijn treden die pleiten voor het ontstaan in het Zuiden. Men zal nauwkeurig uitmaken of er een verband bestaat met andere verluchte codices die zeker in de Zuidelijke Nederlanden tot stand kwamen.

Wie de miniaturen in kwestie als werk van verluchters beschouwt, dient nog rekening te houden met een paar algemene principes in verband met de eigen aard van de miniatuurkunst. Het feit dat deze kunsttak dikwijls conservatiever blijft dan de paneelschilderkunst, is vanzelfsprekend van groot belang voor een duidelijke stilistische appreciatie. De vraag of een verluchter een oorspronkelijk, scheppend kunstenaar is, speelt hierin eveneens een belangrijke rol.

In het kort samengevat, wil men stijlkritisch nagaan waar de illustratie van het getijdenboek (vooral van de meesters G en H) chronologisch en geografisch thuishoort in de geschiedenis van de verluchtingskunst, dan moet men vertrekken van de eigen kenmerken van de miniatuurkunst, vervolgens het verband met de Eyckiaanse kunst duidelijk omschrijven en tenslotte de relatie met de zekere verluchte codices hetzij van Noord-, hetzij van Zuidnederlandse oorsprong nauwkeurig bepalen.

Keren wij thans terug naar de drie vragen die hoger werden geformuleerd in verband met de lokalisatie en toeschrijving van de miniaturen (bedoeld zijn hoofdzakelijk die van de handen G en H) in het Turijns-Milanees getijdenboek. De kunstgeleerden hebben in vroegere studies zeer uiteenlopende opvattingen gehuldigd. Zoals reeds werd gezegd, was zuiver stilistisch bekeken de toeschrijving van de taferelen van hand G aan Jan Van Eyck de beste oplossing. Er werd echter tegelijk de aandacht op gevestigd dat volgens sommige geleerden de stijlkritiek het tegendeel bewees. Het is bijgevolg duidelijk dat voor een verder onderzoek van het horarium een veel meer geraffineerde methode op gebied van de stijlstudie is vereist, of dat men de hulp moet inroepen van disciplines van een geheel andere aard. Zoniet geraakt men eindeloos verward in tegenstrijdigheden en belandt men in een straatje zonder eind.

Het is wetenschappelijk gezien een belangrijke vraag of men de stijlkritiek niet te hulp kan komen door een laboratoriumonderzoek (onderzoek van kleuren en kleurlagen, behandeling met zichtbare en onzichtbare stralen). In verband met de miniatuurkunst staat men hier echter voor een nagenoeg onontgonnen terrein (1). Het zou bijgevolg een onderzoek van lange duur worden, waarbij men zich zelfs kan afvragen of de uitslag wel aan de verwachtingen zou beantwoorden.

Terwille van de steeds opnieuw omstreden resultaten van het stilistisch onderzoek in het verleden, werden dus in deze verhandeling andere disciplines als vertrekpunt genomen. Aan de hand hiervan is geleidelijk het besluit te voorschijn getreden dat de miniaturen van meester G noch aan Hubert, noch aan Jan Van Eyck mogen

---

(1) Zie desaangaande Hoofdstuk I, Art. I, Archaeologie van het handschrift, § 5.

toegeschreven worden en dat hand H in geen enkel geval met een Van Eyck te vereenzelvigen is. Ze zijn evenmin het werk van een Noordnederlandse schilder. Daarentegen werd de de mening bijgetreden van hen die de overtuiging zijn toegedaan dat het Turijns-Milanees getijdenboek door echte miniaturisten werd geïllustreerd en wel in een Vlaams, in concreto in een Brugs atelier, waar de invloed van de werken uit een Eyckiaans milieu duidelijk aanwijsbaar is.

Bij de behandeling in voorgaande bladzijden van de toeschrijving aan een Vlaams of Noordnederlands verluchtersatelier werden enkele fundamentele problemen van de stijlkritiek omschreven. Ze werden hier weliswaar niet opgelost. In de twee volgende artikels zal hierop worden teruggekomen, maar dan niet op een zuiver stilistische basis. De boven opgesomde resultaten van deze studie zullen worden geprojecteerd op het vlak van de Zuidnederlandse kunstgeschiedenis en in een ruime historische context worden belicht. Eerst wordt de vraag behandeld of Jan Van Eyck nog langer als miniatuurschilder mag of kan bestempeld worden (Art. II).
Tenslotte wordt de relatie van de voornaamste miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek tot het werk van de groep Van Eyck en de geografische en chronologische lokalisatie der overige handen van de tweede campagne besproken (Art. III).

Art. II. JAN VAN EYCK MINIATURIST ?

De vraag of de voornaamste kunstenaars die het Turijns-Milanees getijdenboek hebben afgewerkt schilders of miniaturisten waren, werd in voorgaand artikel besproken. Deze kwestie hield verband met de uiterst belangrijke en hardnekkig verdedigde opvatting dat Hubert en/of Jan Van Eyck een deel van de illustratie (nl. de miniaturen van de handen G en H) op hun aktief hebben gehad. Thans zal vooreerst op documentaire basis worden onderzocht of de Van Eycks, die in de geschiedenis van de kunst hoofdzakelijk als schilders bekend staan, werkelijk miniaturen geschilderd hebben. Merken we dadelijk op dat men in dit opzicht uitsluitend over enkele gegevens beschikt wat Jan Van Eyck betreft. Bepaalde besluiten die aan de hand hiervan in verband met laatstgenoemd meester zullen geformuleerd worden, gelden echter ook voor Hubert. Het spreekt vanzelf dat volgende bladzijden niet zozeer en in geen geval uitsluitend, beogen een algemeen geldend antwoord op het gestelde probleem te geven. De uiteindelijke bedoeling is natuurlijk te weten of de Van Eycks in concreto aan het Turijns-Milanees getijdenboek hun medewerking kunnen verleend hebben.

Reeds in de XIXe eeuw werd de betrekking van Van Eyck tot de miniatuurkunst bestudeerd (1). Op vage gronden werd in bepaalde handschriften de hand herkend niet alleen van Jan en van Hubert van Eyck, dock ook van hun zuster Margareta.
Deze laatste bewering steunde op een te vrij geïnterpreteerde ver-

---

(1) H.W. von LOEHNEYSEN, Die ältere niederländische Malerei. Kunstler und Kritiker, Kassel, 1956, p.195.

melding van Lucas de Heere in de tweede helft der XVIe eeuw (1). Algemeen werden deze opvattingen niet aanvaard. De ontdekking van het Turijns-Milanees getijdenboek en de publicaties over dit handschrift door G. Hulin de Loo en door andere kunstgeleerden, schenen echter een triomf te betekenen voor hen die ijverig gepoogd hadden miniaturen van Hubert en/of Jan Van Eyck te ontdekken.

VIII

Voor de hypothese dat Jan Van Eyck ook verluchter is geweest bestaan zowel argumenten pro als contra. Eerst komen de bewijzen ten gunste aan bod. Men herinnert zich dat er bij de bespreking van de fries met het Doopsel van Christus in voorgaand hoofdstuk (Art. II, § 1, C) op gewezen werd dat het kasteel op de oever van de Jordaan geschilderd was volgens een techniek die nauw overeenstemt met de wijze waarop Jan Van Eyck de waterburcht op de Madonna met kanselier Rolin (Louvre, Parijs) heeft geschilderd. Dergelijke opvallende overeenkomst zou op het eerste gezicht ten voordele kunnen strekken van de veronderstelling dat de genoemde Vlaamse schilder in beide voorstellingen de hand heeft gehad. Zoals werd uiteengezet blijkt het bij nader toezien echter onmogelijk dat Van Eyck de fries geschilderd heeft. Ze vertoont immers een opvallend gebrek aan oorspronkelijkheid, wat indruist tegen de gewoonten van deze meester, zoals zijn bewaarde schilderijen duidelijk bewijzen. Het is bijgevolg noodzakelijk naar andere argumenten pro uit te zien.

Een citaat uit een brief van 1524, geschreven door Pietro

---

(1) "...Ende zyn zuster mee, die ooc in schilderyen dede groote zaken" (cfr. J. WEALE, Hubert and John Van Eyck. Their Life and Works, Londen, 1908, p.4 en LXXIX). - G.F. WAAGEN, Kunstwerke und Künstler in Paris, dl. III, Berlijn, 1839, p.353-354; F. KUGLER, Handbuch der Kunstgeschichte, Stuttgart, 1842, p.777; M. CONWAY, The Van Eycks and their Followers, Londen, 1921, p.50.

Summonte (1463-1526) uit Napels, aan Marco Antonio Michiel werd in dit verband zeer betekenisvol. Men leest hierin volgende verklaring: Maestro Rogerio [= Vander Weyden] ..., genero di quell' altro gran maestro Johannes [= Van Eyck], che prima fe l'arte d'illuminare libri, sive ut hodie loquimur miniare (1). Dit getuigenis bevat een zwaarwegend argument pro. Sommige auteurs grepen dan ook deze tekst gretig aan om de genoemde kunstenaar inderdaad niet alleen voor een schilder doch tevens voor een bekwaam verluchter te doen doorgaan. De oudste opvatting omtrent de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek scheen door deze tekst een enorm krediet te verwerven. Zoals men zich herinnert, werd volgens de eerste theorieën het Gebed van een prins (nr. 38) in het Turijns-Milanees getijdenboek door een historische interpretatie zeer vroeg gedateerd (1416-1417). Deze datering gold bovendien voor een ganse groep illustraties in dit horarium en zij leek aan waarde te winnen door een nieuw feit: zij die de mening voorstonden dat Jan Van Eyck in de genoemde jaren had meegewerkt aan de verluchting van een codex, konden zich beroepen op een tekst die bewees dat genoemde schilder in zijn jeugd miniaturen zou hebben vervaardigd.

C. von Fabriczy die de brief van Pietro Summonte in het licht gaf, noteerde dat in de geciteerde tekst fouten voorkwamen. Vooreerst was Vander Weyden niet een schoonzoon van Jan Van Eyck. Hij stipte tevens aan dat het een vergissing was laatstgenoemde een mi-

---

(1) C. von FABRICZY, Summontes Brief an M.A. Michiel, in Repertorium für Kunstwissenschaft, dl. XXX, 1907, p.148. - Zie ook P. d'ANCONA en E. AESCHLIMANN, Dictionnaire des miniaturistes du Moyen Age et de la Renaissance dans les différentes contrées de l'Europe, Milaan, 1949, p.69.

niaturist te noemen (1).

Enkele jaren geleden betwijfelde W. von Löhneysen opnieuw de waarde van Pietro Summonte's brief. Deze auteur vroeg zich af of er geen vergissing ontstaan was tussen een Jan Van Eyck en een Jan van Brugge, die ca. 1440 in genoemde stad als verluchter werkzaam was (2). Een vergissing is inderdaad niet uitgesloten. Niet alleen weerklinkt het getuigenis van Pietro Summonte ongeveer een eeuw nadat Van Eyck had geleefd doch bovendien wordt zijn verklaring door geen enkele andere bron of traditie bevestigd.

Bestaan er andere gegevens om een klaar antwoord te brengen aangaande de vraag of Van Eyck de verluchtingskunst heeft beoefend ? Geen enkel oorspronkelijk document verschaft rechtstreeks antwoord op deze vraag. Wel vermeldt een post uit de rekeningen van Filips de Goede (1439) volgende betaling aan Jan Van Eyck:

A Johannes van Eicke, paintre de Mds, qu'il avoit payé à ung enlumineur de Bruges, pour avoir enluminé certain livre pour Mds où il a II^{c} LXXII grosses lettres et XII^{c} petites.

VI fr., VI sols, VI d.(3).

De hertog betaalt dus aan Jan Van Eyck de som terug die de schilder

---

(1) C. von FABRICZY, art. cit., p.158. - In deze brief komen nog andere fouten voor, o.a. de vermelding dat Petrus Christus een veel ouder kunstenaar zou zijn dan Jan Van Eyck en Rogier Vander Weyden (p.148).

(2) W. von LOEHNEYSEN, o.c., p.448.

(3) Volgens L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne. Etudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle et plus particulièrement dans les Pays Bas et le duché de Bourgogne, dl. II, Preuves, II, Parijs, 1849, p.358, nr. 34, (uit: ARCHIVES DEPARTEMENTALES DU NORD, RIJSEL, Chambre des comptes, Recette générale des finances, B 1966 (1439), fol. 196).

had voorgeschoten als betaling aan een enlumineur uit Brugge die voor Filips een codex met grote en kleine letters heeft opgeluisterd.

Een analoog geval vindt men in de rekeningen van René, hertog van Anjou en koning van Sicilië, waar Bertholomieu, een schilder, optreedt als tussenpersoon voor een betaling aan een enlumineur uit Avignon. Deze laatste heeft gouden letters aangebracht in een getijdenboek van genoemde vorst (1).

De geciteerde betaling aan Van Eyck kan zowel als argument pro als contra ingeroepen worden. Enerzijds zou men kunnen zeggen dat de schilder geen verluchter was vermits hij voor dit soort werk op een ander persoon beroep doet. Anderzijds zou men het tegengestelde kunnen beweren, vermits Van Eyck duidelijk betrokken wordt bij het illustreren van handschriften. Wat betekenen echter de hogervermelde teksten ? Om hierop te antwoorden moet men nagaan wat ze juist inhouden. De betalingen schijnen enkel in verband te staan met het aanbrengen van grote versierde letters of lombarden. Dit werk wordt uitgevoerd door een enlumineur. P. Durrieu wees er in dit verband op dat de taak die aan een enlumineur mocht toevertrouwd worden enkel een eenvoudige decoratie betrof, terwijl het schilderen van taferelen met figuratieve voorstellingen aan een andere vakman was voorbehouden. Deze laatste droeg, in de Franse terminologie, de

---

(1) "A Bertholomieu de Clerc, peintre dudit seigneur, le Ve jour dudit moys, la somme de dix florins six gros en six escuz d'or neufz, pour certaines lettres d'or faictes par ung enlumineur d'Avignon en unes heures dudit seigneur" (5 juni 1447), volgens Extraits des comptes et mémoriaux du roi René, ed. A. LECOY DE LA MARCHE, Parijs, 1873, p.173. Zie hier ook ander voorbeeld: "A Bertholomieu, paintre, pour avoir fait enluminer les heures du roy" (juni 1447).

naam van historieur. Een ordonnantie van Lodewijk XI van 15 september 1467 werpt enig licht op deze zaak: het gaat hier om een tekst in verband met de Parijse Librariërsgilde van Sint-Jan-de-Evangelist waarin klaar onderscheid wordt gemaakt tussen écrivains, enlumineurs, historieurs, parcheminiers en relieurs (1).
Het gaat hier dus om een aantal specialiteiten in verband met het boekbedrijf die herinneren aan de ver doorgedreven verdelingen in de toenmalige ambachtelijke organisatie. Vooral het onderscheid tussen enlumineur en historieur trof Durrieu's aandacht en hij besloot hieruit, zoals hoger werd uiteengezet, dat de eerste een secundaire versiering aanbracht en de laatste een gehistorieerde verluchting (2).

Is dit onderscheid evenwel zo strikt op te vatten ? Een onderzoek van de oorspronkelijke terminologie gebruikt in documenten die betrekking hebben op het verluchten van boeken, schijnt dit wel tegen te spreken. Een enlumineur is nu eens een vakman die geen gehistorieerde verluchtingen doch enkel sierwerk van secundair belang uitvoert, en dan weer een illustratie aanbrengt met figuren (enlumineur is in dit geval dus synoniem van historieur). Rekeninguittreksels tonen b.v. aan dat Loyset Liédet, vermeld als enlumineur, ook histoires schildert (men spreekt soms van een enlumineur d'istoires). Hetzelfde geldt voor andere meesters zoals Willem Vrelant (3)

---

(1) P. DURRIEU, L'enlumineur et le miniaturiste, in Comptes rendus de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1910, p.336 e.v.

(2) P. DURRIEU, La miniature flamande au temps de la cour de Bourgogne (1415-1530), Brussel-Parijs, 1921, p.9-10.

(3) A. PINCHART, Miniaturistes, enlumineurs et calligraphes employés par Philippe le Bon et Charles le Téméraire et leurs oeuvres, Brussel, 1865, p.4-6.

en Jean de Prestinien (Pestivien)(1). Ook in het middelnederlands heeft de benaming verlichter (= enlumineur) zowel betrekking op het schilderen van de eenvoudige decoratie als van de eigenlijke taferelen zelf (2).

Welke de juiste betekenis van de term in hoger geciteerd rekeninguittreksel ook weze , het is duidelijk dat uit deze betalingspost blijkt dat de enlumineur in kwestie geen taferelen heeft geschilderd doch enkel werk van tweede rang heeft uitgevoerd. Steunend op dit gegeven en rekening houdend met de werkverdeling in de middeleeuwen, zou men o.m. als interpretatie kunnen voorstellen dat Jan Van Eyck zich gericht heeft tot een enlumineur wiens eigen opdracht er in bestond hoofdletters te versieren, terwijl hijzelf de figuratieve scènes in het betreffende manuscript zou hebben aangebracht.

Om deze interpretatie naar waarde te schatten moet men echter het volgende onder ogen nemen. In de verklaring die zoëven gegeven

---

(1) Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 131. - Zie ander voorbeeld in: S. EDMUNDS, The Missals of Felix V and Early Savoyard Illumination in The Art Bulletin, dl. XLVI, 1964, p.141.

(2) Vergelijk ook E. VERWYS en J. VERDAM, Middelnederlandsch woordenboek, dl. VIII, 's-Gravenhage, 1916, kol. 2028-2029 onder het woord "verlichter", en verder G. DOGAER, Het getijdenboek van bisschop Juan Rodriguez de Fonseca (Saragossa, Real Seminario de San Carlos) met een inleidende studie over de z.g. Gents-Brugse school, (onuitgegeven doctoraatsverhandeling), dl. I, Leuven, 1969, p.177.-In enkele gevallen maakt men nochtans onderscheid. Zie als voorbeeld M.J. ONGHENA, Enkele gegevens en opmerkingen betreffende twee zestiende eeuwse handschriften van het Gulden Vlies, - Miscellanea Jozef Duverger. Bijdragen tot de kunstgeschiedenis der Nederlanden, dl. I, Gent, 1968, p.210: "...werck niet alleene van verlichteryen mair oick mede voerende schilderye wercke" (7 mei 1552).

werd, wordt verondersteld dat het bedoelde handschrift van Filips de Goede buiten de versierde hoofdletters ook grote geschilderde taferelen bezat. Zolang echter de codex waarop de rekening betrekking heeft niet is vereenzelvigd met een bestaand boek uit de librye van Filips de Goede loopt de bovenstaande uitleg mank. Daarbij komt nog dat moet rekening gehouden worden met de taakverdeling in het middeleeuws ambachtswezen.

Het onderscheid tussen schilders en verluchters was zeer reëel. In de eerste helft der XVe eeuw b.v. omvatte te Brugge het ambacht van de beeldenmakers zes of zeven letten of specialiteiten, waaronder de schilders. De miniaturisten behoorden niet tot deze groepering doch waren enigszins zelfstandig. Zij mochten nochtans geen werk uitvoeren dat tot het specifieke domein van een der letten van genoemd ambacht behoorde.

De vraag die ons bezighoudt luidt echter of de schilders miniaturen mochten vervaardigen. Te Brugge moet men onderscheid maken tussen twee perioden. De scheiding tussen de twee valt in 1457 wanneer de Librariërsgilde van Sint-Jan-de-Evangelist, waartoe de verluchters behoorden, officieel werd herkend. Deze groepering kan vergeleken worden met de reeds vermelde Parijse gilde die de lieden van het boekbedrijf verenigde. Vóór genoemde datum is de toestand eerder onduidelijk. De oudste akte die enig licht werpt op deze zaak dateert van 1426. Gedaagd voor de Brugse schepenen, verwezen de verluchters naar een ouder vonnis van deze ambtenaren, waarin werd verklaard dat beildekins te maeckene in boucken of in rollekins den ambochte van de beildemakers [d.w.z. het ambacht waarvan de schilders deel uitmaakten] niet toe en behoort. Ze verklaarden tevens dat ze als verluchter geen lid hoefden te zijn van het ambacht der beeldenmakers. De schepenen beslisten in genoemd jaar

dat elk di beilden [d.i. gehistorieerde miniaturen] maecken can, zich op de verluchtingskunst mag toeleggen. Enkel wordt hij verplicht een persoonlijk merkteken alsmede een waarborgsom bij de deken van het vermelde ambacht in te leveren (1). Of de schilders boekillustratie mochten uitvoeren is niet zo duidelijk. Men beschikt in dit verband enkel over volgende verklaring van de Brugse librariërs uit 1457: want niement in tzelve ambocht [d.i. van de beeldenmakers] en es die hem gheneert of useirt beildekins omme in bouken te stellene te makenen (2). Het is nochtans niet uitgesloten dat de schilders mochten verluchten mits ze wellicht bij de deken van hun ambacht de nodige formaliteiten vervulden.

Zoals gezegd betekende laatstgenoemd jaartal een keerpunt. Op 27 juni 1457 beslisten de Brugse schepenen dat voortaan voor al wie zich met het boekbedrijf bezighield, het lidmaatschap van de Librariërsgilde van Sint-Jan-de-Evangelist verplichtend werd (3). Het is nu bekend dat enkele schilders zich lieten inschrijven in deze Gilde, doch om twee diverse redenen. Vooreerst betaalden sommigen een bijdrage omdat ze naast hun arbeid als schilder ook miniaturen wilden uitvoeren. Dergelijk feit bewijst uitdrukkelijk dat niet geduld werd dat schilders verluchtingen zouden maken zonder lidmaatschap van de nering die zich exclusief met het boekbedrijf onledig hield. Andere daarentegen waren enkel lid als begunstiger

---

(1) J. WEALE, Documents inédits sur les enlumineurs de Bruges, in Le beffroy, dl. IV, 1872-1873, p.240-244. - Zie uitvoerig over de verhouding tussen de Brugse schilders en verluchters in Art. III, § 2, Het centrum Brugge tijdens het tweede en derde kwart van de XVe eeuw.

(2) Teksten bij J. WEALE, art. cit., p.247.

(3) Teksten bij J. WEALE, art. cit., p.251-253.

van de groepering der Brugse librariërs, zonder dat ze zich op enige activiteit in dit verband toelegden (1).

Deze gegevens tonen aan dat men apriori in geen geval als stelregel mag aannemen dat een schilder evengoed echte schilderijen als miniaturen kon vervaardigen, of omgekeerd, dat een verluchter panelen maakte. Dit is nochtans niet uitgesloten, doch in dat geval wordt het in de ambachtelijke organisatie als een abnormale toestand beschouwd.

Dit vasthouden aan een strikte ambachtelijke regeling was niet alleen bedoeld om de groep te beschermen doch bovendien als maatregel om de kwaliteit te kunnen controleren. Men mag immers niet vergeten dat schilderen en verluchten twee takken zijn van de kunst die een geheel andere techniek vereisen. Deze heeft zowel betrekking op het voorbereiden van het dragend element (perkament, papier) als op het leggen der kleurlagen zelf (2).

In de kunsthistorische literatuur heeft men wel eens schilderijen toegeschreven aan verluchters (3) of miniaturen aan schilders. Dit laatste was o.m. het geval met Rogier Vander Weyden (4),

---

(1) Zie als voorbeeld Gerard David die lid wordt van het Brugse librariërsgild als begunstiger: P. PARMENTIER, Bronnen voor de geschiedenis van het Brugsche schildersmilieu in de XVIe eeuw, XXI, Gerard David, in Belgisch Tijdschrift voor oudheidkunde en kunstgeschiedenis, dl. XII, 1942, p.9.

(2) F. FLIEDER, Mise au point des techniques d'identification des pigments et des liants, inclus dans la couche picturale des enluminures de manuscrits, in Studies in Conservation, dl. XIII, 1968, p.49-86.

(3) Voorbeeld: P. WESCHER, Sanders and Simon Bening and Gerard Horenbout, in The Art Quaterly, dl. IX, 1946, p.197 en 207-208.

(4) A. PINCHART, o.c., p.16-17.

Gerard David (1), Jan Provost (2) en Jan Gossart (3). Het nauwkeurig onderzoek van deze beweringen heeft uitgewezen dat hiervoor geen enkele grond bestaat. Er kan slechts sprake zijn van enige inspiratie die van het werk van genoemde meesters op een aantal miniaturisten is uitgegaan. Het ziet er dus naar uit dat kunstenaars die met hun schilderwerk tot aanzien zijn gekomen, zich volledig op het schilderen toelegden en zich niet inlieten met het vervaardigen van miniaturen.

Nochtans zijn er kunstenaars bekend van wie men met zekerheid weet dat ze zowel op panelen als op perkament hebben geschilderd. Men denke hier aan figuren zoals Jean Fouquet (1420-1480)(4), Simon Marmion (ca. 1420-1489)(5), Lieven Van Lathem (6) en Gerard Horenbaut (7). Ook enkele kunstenaars uit de Frans-Vlaamse school van ca. 1400 waren in meer dan één kunsttak bedrijvig: André Beauneveu

---

(1) Th. VAN DE WALLE DE GELCKE, Y a-t-il un Gérard David miniaturiste ? - Studies over de kerkelijke en kunstgeschiedenis van West-Vlaanderen opgedragen aan Z.E.H. Michiel English, Brugge, 1952, p.399-422.

(2) F. WINKLER, Buchmalereien von Jan Provost, in Miscellanea Prof. Dr. D. Roggen, Antwerpen, 1957, p.285-290.

(3) Zie gegevens bij G. DOGAER, o.c., dl. I, p.130-131.

(4) K.G. PERLS, Jean Fouquet, Parijs, (1940), p.7 e.v.

(5) F. WINKLER, Simon Marmion als Miniaturmaler, uittr. JKPK, dl. IV, 1913.- G. HULIN DE LOO, Tableaux perdus de Simon Marmion, ses portraits princiers et l'énigme de sa chandelle, - Aan Max Friedländer 1867-5 juni 1942, 's-Gravenhage, 1942, p.11.

(6) J. DUVERGER, Hofschilder Lieven Van Lathem (ca. 1430-1493), in Jaarboek van het koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Antwerpen, 1969, p.99 e.v.

(7) J. DUVERGER, Gerard Horenbault (1465 ?-1540), hofschilder van Margareta van Oostenrijk, in Kunst. Maandblad voor oude en jonge kunst, dl. I, 1930, p.87-90.

(ca. 1330-1400) was miniaturist en ook beeldhouwer.

Men mag uit deze gevallen geen voorbarige besluiten trekken. Niet alleen blijven ze uitzonderingen doch bovendien gaat het bij de opgesomde kunstenaars om lieden die werkten voor vorsten of prinsen. Soms waren ze zelfs met een speciale titel aan de hoven verbonden. De voorschriften van de ambachtelijke organisatie golden niet voor hen. Zij waren bevoorrecht door een bijzonder statuut waardoor ze niet verplicht waren tot een ambacht toe te treden (1).

Vat men bovenstaande alinea's samen, dan mag men dus besluiten dat een Brugs schilder vóór 1457 theoretisch gezien de miniatuurkunst kon beoefenen door de nodige verplichtingen na te komen bij de deken van het ambacht, en na deze datum door een inschrijving in de groepering der librariërs. Ofwel had hij het recht miniaturen te maken door het speciaal statuut van hofschilder. Vermits dit laatste geval toepasselijk is op Jan Van Eyck, zou men logisch mogen veronderstellen dat hij, b.v. op bevel van zijn achtereenvolgende hertogelijke opdrachtgevers (Jan van Beieren en Filips de Goede), miniaturen kan geschilderd hebben.

---

(1) Voorbeeld uit de XVIe eeuw: J. DUVERGER, Het statuut van de zestiend-eeuwse hofkunstenaar in de Nederlanden, in Jaarboek van de koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen en Schone Kunsten van België, dl. XVII, 1955, p.143. - Het is bekend dat Lieven Van Lathem, vrijmeester bij de Gentse schilders in 1454, de betalingen aan het ambacht schorste omdat hij in dienst was van de hertog van Bourgondië. Het ambacht verzette zich doch werd uiteindelijk verplicht de reeds gestorte bedragen aan Van Lathem terug te betalen (J. DUVERGER, Hofschilder..., art. cit., p.97). - Het gebeurde nochtans dat kunstenaars die aan een hof verboden waren, zich lieten inschrijven in de Gilde der Librariërs (b.v. Dreux Jehan: teksten bij J. WEALE, art. cit., p.260, 261, 263, 264, 266 en 267).

De kunsthistorici die de handen G en H uit het Turijns-Milanees getijdenboek met Jan Van Eyck vereenzelvigen schijnen dus over een belangrijk argument te beschikken. Nochtans bewijst dit minder dan men zou denken. Al blijft de mogelijkheid open dat de genoemde schilder miniaturen kan gemaakt hebben, dan bevestigt dit geenszins zijn effectieve medewerking aan het vermelde horarium.

Er bestaan daarentegen een aantal elementen contra. Een eerste werd aangehaald door J. Marrow. Met behulp van een uittreksel uit de rekening van Jan van Beieren heeft deze geleerde er op gewezen dat de hertog aan zijn hof beschikte over een miniaturist die wellicht uitsluitend voor verluchtingswerk zou aangeworven zijn (1). Verder redenerend zou men kunnen besluiten dat het bijgevolg overbodig was dat voor soortgelijk werk nog op Jan Van Eyck moest beroep gedaan worden, ofschoon hij eveneens in dienst was van genoemde hertog (1422-1425).

De voorgestelde conclusie gaat echter te ver. De rekeningspost in kwestie heeft betrekking op de betaling aan een zekere Heynrich dem Melre, o.m. voor het opsmukken van een handschrift voor Elisabeth van Görlitz, echtgenote van Jan van Beieren (2). De tekst dateert van 1421 en dit mag niet over het hoofd gezien worden. Het is immers niet bewezen dat Jan Van Eyck op dat ogenblik reeds aan het hof van Jan van Beieren verbonden was. Het besluit dat de hertog tegelijk laatstgenoemd kunstenaar als schilder én een andere als verluchter zou in dienst gehad hebben, staat bijgevolg op losse schroeven.

---

(1) J. MARROW, art. cit., p.205.

(2) Zie Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 109.

Hierbij komt nog dat Marrow het mogelijk bij het verkeerde eind heeft wanneer hij genoemde Heynrich als een verluchter aanziet. Hij wordt immers aangeduid als Melre, d.w.z. als schilder. In de betalingspost wordt bovendien afzonderlijk melding gemaakt van de boekversiering en van allerlei ander werk waarvan de aard niet nader is aangeduid. Gelet op dit uitdrukkelijk onderscheid is het niet uitgesloten dat dit laatste echte schilderijen betreft. Opvallend is dan wel dat genoemde schilder Heynrich in een codex zelf gouden initialen aanbrengt.

Knopen wij nu terug aan bij het rekeninguittreksel dat hoger in dit artikel in verband met Van Eyck werd geciteerd. Deze opgave vormt een duidelijke tegenstelling met de betalingspost die zoëven ter sprake kwam. In het eerste geval laat Van Eyck, een schilder, het opsmukken met aanvangsletters over aan een speciale vakman; in het tweede voert Heynrich, eveneens schilder, zelf de opdracht uit. Men zou uit dergelijke vergelijking kunnen afleiden dat Van Eyck, indien hij zich werkelijk met boekverluchting had ingelaten, het verzoek van Filips de Goede om een handschrift te versieren, niet aan een enlumineur uit Brugge had moeten overlaten.

Is het argument contra van Marrow onbruikbaar, dan is ook de zoëven gemaakte vergelijking te subtiel om als een onomstootbaar bewijs te gelden. Men moet bijgevolg uitzien naar andere gegevens. Men kan hier beroep doen op een argumentum silentii. Het is opvallend dat in geen enkel bewaard manuscript uit de rijke boekenschat van Filips de Goede, die zoals men zich herinnert lange tijd patroon was van Jan Van Eyck, de hand van deze kunstenaar kan teruggevonden worden. Uit de rekeningen van de hertog blijkt integendeel dat deze voor het verluchten van codices beroep deed op vaardige

miniaturisten en er zelfs in zijn persoonlijke dienst nam (1).

Wat de eventuele medewerking van de Van Eycks aan het Turijns-Milanees getijdenboek betreft, komt men eveneens tot volgende negatieve conclusies. Er werd reeds in voorgaand hoofdstuk op gewezen dat het horarium in geen geval in 1416-1417 kan gedateerd worden, doch dat het manuscript vele jaren later werd verlucht. Hubert, die reeds in 1426 overleed, komt bijgevolg hoegenaamd niet meer in aanmerking voor een identificatie met hand G. Indien men deze meester - de beste uit de gehele codex - bijgevolg met Jan Van Eyck wil identificeren, dan moet zijn activiteit in dit handschrift in de laatste jaren van zijn leven gesitueerd worden. Dit is echter contradictorisch. In dit geval zou men hier te doen hebben met een schilder in volle bloei die zich in zijn panelen uit die tijd een haast volmaakt meester toont, doch in de miniaturen allerlei primitieve abnormaliteiten begaat (cfr. de Dodenmis (nr. 91), de Geboorte van Sint-Jan-de-Doper (nr. 83), het Doopsel van Christus (nr. 83), de Kruisvinding (nr. 92) - zie Hoofdstuk IV, Art. II, § 1). Wat bovendien onbegrijpelijk lijkt, is het feit dat hij teruggrijpt naar een oudere stijl (cfr. de fries met de Maagden die het Lam volgen (nr. 37) - cfr. Hoofdstuk IV, Art. II, § 1, A).Ten slotte is het meest opvallende dat de miniaturen weinig blijk geven van de originaliteit die het meesterschap uitmaakt van de schilderijen van Jan Van Eyck. In het Turijns-Milanees getijdenboek zou hij niet alleen zich-

---

(1) A. PINCHART, o.c.; Librye..., p.4-5; C. DEHAISNES, Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Archives civiles, série B, dl. IV, Rijsel, 1887, p.140, 163, 165, 181-182, 184, 186 e.v. - In 1444-1445 wordt Jean de Pestivien (Prestinien), "varlet de chambre et enlumineur", betaald "pour de ce que il nous a longuement servi" (C. DEHAISNES, o.c., p.163).

zelf kopiëren (de Maagden die het Lam volgen), doch ook wellicht het werk van zijn navolgers (nl. het landschap van de Calvarie uit de Ca'd'Oro en figuren uit de Levensbron in het Prado). Wat daarbij nog het meest bevreemt, is de stuntelige wijze van nabootsing die men in geen geval kan verwachten van een geniaal schilder als Jan Van Eyck. Wanneer men dus opteert voor een identificatie van de hand G met Jan Van Eyck, zijn er een aantal facetten die zeer moeilijk, zelfs onmogelijk te verklaren zijn.

Het besluit is dus negatief. Wordt het talent van Van Eyck als schilder door de bewaarde panelen ruimschoots bewezen, van zijn activiteit als verluchter bestaat geen enkel zeker spoor. Het is nu in het bijzonder onwaarschijnlijk dat hij aan het Turijns-Milanees getijdenboek zijn medewerking heeft verleend.

Het is opvallend dat op de bewaarde panelen van Jan Van Eyck talrijke handschriften werden geschilderd die opengeslagen zijn, waardoor de bladspiegel voor de toeschouwer zichtbaar wordt gemaakt (1). Enkele grote initialen sieren de bladzijden doch nergens is enig spoor van gehistorieerde taferelen. Bewijskracht bezit deze opmerking geenszins, doch men kan er zich over verwonderen dat Van Eyck op zijn panelen niet meer aandacht zou besteed hebben aan de versiering van zijn codices, indien hij aan de boekverluchting

---

(1) Op het Lam Gods (Sint-Baafskathedraal, Gent) zie Maria, Sint-Jan-de-Doper, de figuren op de zalige weide, alsmede de profeten en Maria op de achterzijde der zijluiken; op de Boodschap aan Maria (The national Gallery, Washington); op de Madonna met Kind (National Gallery of Victoria, Melbourne); op de Madonna met kanselier Rolin (Musée du Louvre, Parijs) en op de Madonna met kanunnik Van-der Paele (Stedelijk Museum voor Schone Kunsten, Brugge).

een deel van zijn activiteit had gewijd.

Keren wij, met het hoger bekomen besluit voor ogen, nog eenmaal terug naar het rekeninguittreksel dat in verband met Jan Van Eyck in een der voorgaande bladzijden werd overgeschreven. Wat betekent nu precies deze betalingspost ? Het is zeer goed mogelijk dat hij enkel wijst op een zekere verantwoordelijkheid die Jan Van Eyck als hofschilder te dragen had: er voor instaan dat bepaalde handschriften door bekwame vaklui werden verlucht. Op dezelfde wijze werd soms de tussenkomst van de schilder gevraagd bij de aankoop van schilderijen die niet van zijn eigen hand waren (1). Men dient trouwens te bemerken dat de enlumineur in kwestie niet aan het hof verbonden was, doch te Brugge woonde. In deze stad verbleef ook Jan Van Eyck en het was dus logisch dat de hertog de schilder met de opdracht van de versiering van een codex belastte, enerzijds omdat hij verondersteld dat Van Eyck de Brugse verluchters kende, anderzijds wellicht omdat hij ervan overtuigd was dat de miniaturisten uit Brugge werk van goede kwaliteit konden leveren. Het zou trouwens heel normaal zijn dat schilders en verluchters contacten onderhielden. Speciaal wat Brugge betreft mag men in dit verband niet vergeten dat het schildersambacht vanaf het begin van de XVe eeuw gepoogd heeft een gezag over de verluchters te doen gelden en hun werk te controleren (2).

Welke invloed hebben de gegevens van dit artikel op de studie van het Turijns-Milanees getijdenboek ? Er bestaat geen enkele dwingende reden om te bevestigen dat Jan Van Eyck miniaturen heeft ge-

---

(1) J. DUVERGER, Brugse schilders..., art. cit., p.100.

(2) Zie hoger, en verder Art. III, § 2.

schilderd. Bovendien kan geen enkel argument aangehaald worden om te bewijzen dat hand G met genoemde schilder mag geïdentificeerd worden. Het is nu wel zeer opvallend dat het Eyckiaans karakter van sommige miniaturen (cfr. het Besluit van voorgaand hoofdstuk) bevestigt dat de verluchters die aan deze codex meewerkten in zeer intieme relatie stonden met een laat- of post-Eyckiaans atelier. Men kan hier bijgevolg dankbaar gebruik maken van het toeval dat het herhaaldelijk geciteerde rekeninguittreksel schijnt te wijzen op een betrekking van Jan Van Eyck met Brugse verluchters. Vormt de door Van Eyck beïnvloedde illustratie van het Turijns-Milanees getijdenboek een concrete uiting van zulke band ? In volgend artikel zal er naar gestreefd worden op deze ultieme vraag een antwoord te geven.

Art. III. DE PLAATS VAN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK IN DE MINIATUURKUNST.

In het eerste artikel van dit hoofdstuk werd aangetoond dat het Eyckiaans aspect van een aantal miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek voor alle kunstgeleerden het hoofdkenmerk was van de verluchting van deze codex (tweede campagne). Wanneer men rekening houdt met de resultaten die in deze studie werden bereikt aangaande de geografische en chronologische lokalisatie van het horarium, kan men zich de vraag stellen hoe de Eyckiaanse invloed uiteindelijk kan verklaard worden. Om die reden zal vooreerst in het algemeen het verband tussen het werk der vroege Vlaamse Primitieven en de produkten van de Zuid- en Noordnederlandse miniatuurkunst van de XVe eeuw bestudeerd worden. Op die wijze zullen de karakteristieken van de navolging van Van Eyck in het Turijns-Milanees getijdenboek kunnen omschreven worden (§ 1). Vervolgens zal de lokalisatie in het Venetië van het Noorden onder de loep genomen worden. Kan het handschrift ingeschakeld worden in de evolutie van de Brugse produktie in de XVe eeuw ? Het tweede paragraaf zal dan ook het centrum Brugge tijdens het derde en vierde kwart van de genoemde eeuw nader belichten en de plaats van het Turijns-Milanees getijdenboek in deze stad juist bepalen.

§ 1. DE NEDERLANDSE MINIATUURKUNST IN DE XVe EEUW EN HET WERK DER VROEGE VLAAMSE PRIMITIEVEN.

In voorgaand hoofdstuk werd bijzondere aandacht besteed aan enkele miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek die men nagenoeg identiek aantreft in Noordnederlandse codices uit de XVe eeuw (Hoofdstuk IV, Art. IV: de Judaskus en de Kruisvinding;

Art. III: de Kruisafneming). Het is opmerkelijk dat de illustraties in kwestie teruggaan op werk van Van Eyck of uit zijn omgeving of op schilderijen van de Meester van Flémalle. Ook andere miniaturen in handschriften uit het Noorden vertonen dezelfde afhankelijkheid van genoemde vroege Vlaamse Primitieven (1).

Enkele kunstgeleerden hebben uit dit verschijnsel afgeleid dat het kopiëren van werk van de vermelde meesters een typische trek is van de miniatuurkunst in het Noorden. Ook in de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek bemerkte men hetzelfde fenomeen en men vroeg zich dan ook af of om die reden de illustratie van deze codex (vooral het werk van de handen G en H) in het Noorden mocht gelokaliseerd worden. In volgende bladzijden zal dit probleem nader toegelicht worden. Nadat eerst enkele algemene gegevens medegedeeld worden over de verluchtingskunst in het Noorden, zal vervolgens de vraag behandeld worden of het nabootsen van Vlaams werk in de Noordnederlandse boekverluchting niet overschat wordt en of het werkelijk gaat om een exclusief kenmerk van de miniatuurkunst uit het Noorden ten opzichte van die van het Zuiden.

De kunstgeleerden hebben er de laatste jaren herhaaldelijk op gewezen dat de Noordnederlandse miniatuurkunst uit de XVe eeuw te lange tijd stiefmoederlijk was behandeld en hoegenaamd niet de aandacht kreeg die ze verdiende. A.W. Byvanck reageerde zeer sterk door radikaal te beklemtonen dat gedurende de eerste helft van de genoemde eeuw het Noorden op gebied van de boekillustratie belang-

---

(1) De opsomming van deze miniaturen vindt men verder in dit artikel.

rijker was dan het Zuiden (1). L.M.J. Delaissé legt er in een recente publicatie de nadruk op dat de uitspraak van Byvanck nog te nederig was (2). Hij verdedigt de bloei van de verluchtingskunst in de Noordelijke Nederlanden hardnekkig, doch geeft toe dat in de XVe eeuw geen meesterwerken tot stand kwamen. Door deze vaststelling beoelt genoemde geleerde nochtans niet dat de miniatuurkunst in het Noorden minderwaardig zou zijn. De miniatuurkunst wordt volgens hem immers gekenmerkt door eenvoud in de artistieke expressie. Deze karakteristiek zou volgens Delaissé te danken zijn aan de invloed van de Devotio Moderna (3). Het eigen karakter van deze religieuze beweging werd volgens hem weerspiegeld in de kunst door een weigering om nadruk te leggen op de uiterlijke kwaliteit van het kunstwerk, doch integendeel om meer aandacht te besteden aan de inhoud. De voornaamste kenmerken van de Noordnederlandse stijl vloeiden volgens Delaissé hieruit voort: feeling voor de landschaps- en interieurweergave, alsmede de objectieve benadering van de realiteit die leidde tot een natuurlijke uitbeelding van de psychologie van de menselijke wezens. Op deze wijze komt de Noordnederlandse kunstenaar tot een totaalvisie waarbij de personages geïntegreerd worden in een decor dat er toe bijdraagt de diepere zin van het gebeuren

---

(1) A.W. BYVANCK, La miniature dans les Pays Bas septentrionaux, Parijs, 1957, p.115.

(2) A Century..., p.94. - De auteur drukte reeds deze idee uit in: Die Anfänge der "holländischen" Kunst in der Miniaturmalerei des 15. Jahrhunderts, in Kunstchronik, dl. XIX, 1966, p.283-284 en in Enluminure et peinture..., art. cit., p.113.

(3) De Moderne Devotie is een religieuze beweging, op het einde der XIVe eeuw in de Nederlandse IJsselstreek ontstaan. Ze was gericht tegen de veruiterlijkte en formalistische vroomheid van dat ogenblik. De stichting van de Broeders van het Gemene Leven en de Congregatie van Windesheim zijn van de Moderne Devotie uitgegaan.

tot zijn recht te doen komen. Dergelijke opvatting van het kunstwerk vindt men, nog steeds volgens genoemde geleerde, in de miniatuurkunst van de Zuidelijke Nederlanden niet terug (1).

Men kan zich afvragen of in dergelijke opvatting de band tussen kunst en idee, in casu tussen de kunst en de Devotio Moderna niet te sterk wordt benadrukt en zelfs overdreven. Aan de hand van de genoemde beweging de karakteristieken van de miniatuurkunst bij de noorderburen verklaren lijkt ver gezocht. Het werk van Delaissé wekt de indruk dat in de strenge geest van de Devotio Moderna een excuus wordt gezocht voor het gebrek aan hoogtepunten die men in de verluchtingskunst van het Noorden in de XVe eeuw kan aanwijzen. Wellicht is dit door genoemd kunsthistoricus niet helemaal zo bedoeld (2), doch deze indruk wordt alleszins in de hand gewerkt door uitgebreide passages waarin Delaissé de "eenvoud in de artistieke expressie" van de Noordnederlandse miniaturisten tot een van haar hoofdkwaliteiten wil verheffen. Zijn opvatting van de Moderne Devotie is bovendien foutief en voorbijgestreefd. De Nederlandse kerkhistoricus Post was destijds inderdaad de mening toegedaan dat de genoemde geestesbeweging een typisch Noordnederlands fenomeen is (3). Thans legt men er de nadruk op dat het hier gaat om een religieuze en culturele beweging die bedoeld is als een reactie tegen een gods-

---

(1) L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.55-56.

(2) De mening van Delaissé berust ongetwijfeld mee op het historisch feit dat de scriptoriumarbeid bij de Moderne Devoten een belangrijke plaats innam (cfr. G. DOGAER, o.c., dl. I, p.83-90).

(3) R.R. POST, De Moderne Devotie. Geert Groote en zijn stichtingen, Amsterdam, 1950, 2e uitgave; IDEM, Geert Groote. Levensschets, 's-Hertogenbosch, 1940; IDEM, The Modern Devotion. Confrontation with Reformation and Humanism, Leiden, 1968.

dienstige verstarring, doch die niet noodzakelijk de Hollandse mentaliteit weerspiegelt (1). Het lijkt bijgevolg onjuist het strenge en strakke karakter, de ernst, het naïeve en het ongekunstelde van de Noordnederlandse miniatuur te beschouwen als uitdrukking van dezelfde geest die de grondslag vormt van de Moderne Devotie.

Ondanks de talrijke studies die de laatste tijd over de Noordnederlandse miniatuurkunst het licht zagen, kan men zich moeilijk van de indruk ontdoen dat het Noorden van de Nederlanden in de XVe eeuw op dit gebied geen blijk heeft gegeven van groot talent (2). Men moet nochtans eerlijk toegeven dat de ontdekking van bepaalde verluchte codices, zoals het horarium van de Gelderse prinses Katharina van Kleef en van andere hieraan verwante werken, de waardering van de miniatuurkunst in het Noorden positief beïnvloed heeft. Met de vermelding van laatstgenoemd getijdenboek wordt echter een nieuw belangrijk probleem aangeraakt in verband met de verluchtingskunst in de Noordelijke Nederlanden. Te lang werd vastgehouden aan de idee dat Utrecht het voornaamste centrum was.
Thans bestaat meer en meer het streven ook aandacht te besteden aan andere Noordnederlandse gewesten, waaronder Gelderland (3) en het ge-

---

(1) W. LOURDAUX, Moderne Devotie en christelijk humanisme. De geschiedenis van Sint-Maarten te Leuven van 1433 tot het einde der XVIe eeuw, Leuven, 1967, p.VI.

(2) J. MARROW, Dutch Manuscript Illumination before the Master of Catharina of Cleves. The Master of the Morgan Infancy Cycle, in Nederlands oudheidkundig jaarboek, dl. XIX, 1968, p.51 wijst er op dat de miniatuurkunst in het Noorden heterogeen is; dit is te wijten aan het feit dat er geen inheemse traditie bestaat en aan de sociale en politieke versnippering.

(3) Om redenen van historische en practische aard wordt Gelderland onder de Noordelijke Nederlanden gerekend (vergelijk de kaart in (Tentoonstellingscatalogus) Herbst des Mittelalters, Spätgotik in Köln und am Niederrhein, Keulen, 1970, p.20).

bied van de Nederrijn een niet te onderschatten plaats innemen (1).

In verband met het Turijns-Milanees getijdenboek houdt ons thans een ander belangrijk aspect van de Noordnederlandse miniatuurkunst bezig. Bedoeld wordt hier het reeds meermaals vermeld fenomeen dat de verluchtingskunst in het Noorden gedurende het tweede en derde kwart van de XVe eeuw schatplichtig zou zijn aan de vroege Vlaamse schilderkunst, meer bepaald aan de Meester van Flémalle en voornamelijk aan Jan Van Eyck. In de Vlaamse verluchtingskunst daarentegen werd de invloed van genoemde Primitieven onbestaande of alleszins gering geacht. L.M.J. Delaissé noteert in dit opzicht: "Het is... een feit dat er geen enkel verband bestaat tussen de zo persoonlijke stijl van Jan Van Eyck en de gehele Vlaamse miniatuur" (2). Zoals gezegd heeft dit verschijnsel de mening van enkele geleerden omtrent de lokalisatie van het Turijns-Milanees getijdenboek, waar de Van Eyck-stijl duidelijk tot uiting komt, sterk beïnvloed. Om de hoger geciteerde bewering te beoordelen moet vooreerst de omvang

---

(1) Status quaestionis: K.G. BOON, De eerste bloei van de Noord-Nederlandse kunst, - Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden. Jubileumtentoonstelling, Amsterdam, 1958, p.19-21. - Zie verder: E. PANOFSKY, Guelders and Utrecht. A Footnote on a Recent Acquisition of the Nationalmuseum at Stockholm, in Konsthistorisk Tidskrift, dl. XXII, nr. 2-3, 1953, p.96-100; U. FINKE, Utrecht-Zentrum nordniederländischer Buchmalerei, in Oud-Holland, dl. LXXVIII, 1963, p.27-62, vooral p.29 e.v.; L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.21; G.J. HOOGEWERFF, Gelderse miniatuurschilders..., art. cit., p.3 e.v.; F. GORISSEN, Kunst und Künstler im Niederrheinland, - (Tentoonstellingscatalogus) Herbst des Mittelalters. Spätgotik in Köln und am Niederrhein, Keulen, 1970, p.27-30.

(2) L.M.J. DELAISSE, Middeleeuwse miniaturen van de Librye van Bourgondië tot het Handschriftenkabinet van de koninklijke Bibliotheek van België, Amsterdam, 1959, p.119. - Zie ook IDEM, Enluminure et peinture..., art. cit., p.112-113.

van de afhankelijkheid van de kunst uit het Noorden ten opzichte van Vlaamse schilderijen onderzocht worden.

Naar aanleiding van de bespreking van de miniatuur met de Kruisafneming in het Turijns-Milanees getijdenboek (1), werd er op gewezen dat dit tafereel gekopieerd was naar een werk van de Meester van Flémalle. Tevens werd toen vastgesteld dat dergelijke kopie
163 ook voorkomt in de getijdenboeken van Katharina van Kleef en van
164 Katharina van Lochorst, die na 1435 in het atelier van Utrechtse, of eerder van Gelderse verluchters het licht zagen. Zoals werd uiteengezet komen in het horarium van de Kleefse prinses nog andere
165 ontleningen aan werk van genoemde meester voor (2), zoals de Kruisiging die met een verloren paneel van genoemde schilder in verband gebracht wordt. In een Noordnederlands Kartuizermissaal, dat eveneens reeds ter sprake kwam (Hoofdstuk IV, Art. IV, § 2), wordt een ander schilderij van de Meester van Flémalle weerspiegeld, nl. de Genadestoel uit het Ermitagemuseum te Leningrad.

Andere miniaturen uit het vermelde horarium van Katharina van Kleef verwijzen daarentegen naar de groep Van Eyck. Een Kruisdraging is een gedeeltelijke nabootsing van een verloren schilderij dat gekend is dank zij een latere kopie in het Múzeum te Budapest. Men neemt aan dat de Meester van Katharina van Kleef in een andere co-

---

(1) Zie Hoofdstuk IV, Art. III, Hand K en het werk van de Meester van Flémalle.

(2) Zie verder A. GOLDSCHMIDT, Holländische Miniaturen aus der ersten Hälfte des XV. Jahrhunderts, in Oudheidkundig jaarboek, dl. III, 1923, p.27. - Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden. Jubileumtentoonstelling, Amsterdam, 1958, p.124-125, nr. 157.

dex van 1438 (1) Eyckiaanse voorbeelden voor ogen heeft gehad in zijn Aanbidding der Koningen, de Kruisiging, de HH. Michael en Christoffel (2). In de manuscripten van een ander Gelders verluchter uit dezelfde periode, nl. de Meester van Otto van Moerdrecht, worden eveneens Eyckiaanse prototypes gesignaleerd (3). Ook bij de Meester van Zweder van Culemborg is invloed van schilderijen van de vroege Vlaamse Primitieven te bespeuren (4). Een interessant voorbeeld vormt de reeds vermelde voorstelling van de Aanbidding der Koningen die men tot driemaal toe terugvindt in diverse Noordnederlandse ge-

---

(1) MUSEUM MEERMANNO-WESTREENIANUM, 's-GRAVENHAGE, ms. 10 E I (12°12).

(2) De tekening met de Aanbidding der Koningen is bewaard in het Kupferstichkabinett te Berlijn (Middeleeuwse kunst..., o.c., p.133, nr. 172); de Kruisiging in Duits particulier bezit (F. WINKLER, Neues von Hubert und Jan Van Eyck, - Festschrift für M.J. Friedländer, Leipzig, 1927, p.91-94); de H. Michael in het British Museum te Londen (Middeleeuwse kunst..., o.c., p.133, nr. 172); de H. Christoffel in het Louvre te Parijs (S. SULZBERGER , Dieric Bouts et l'enluminure hollandaise, in Scriptorium, dl. XXIII, 1969, p.227-229. - Zie in verband met het geciteerde horarium: A.E.G. VAN DER LOOY VAN DER LEEUW, Bijdrage tot de geschiedenis van het natuurgevoel in de middeleeuwsche Nederlanden, dl. I, Utrecht, 1910, p.45; A.W. BYVANCK, Utrechtsche miniaturen, in Het gildeboek, dl. VI, 1923, p.113-114; G.J. HOOGEWERFF, o.c., dl. I, p.458-465; Middeleeuwse kunst..., o.c., p.125, nr. 158; F. WINKLER, Einige Ergebnisse der Van Eyckforschung, - Actes du XVIIe Congres international d'histoire de l'art, 's-Gravenhage, 1952, p.237-246.

(3) K.G. BOON, art. cit., p.19-20.

(4)A.W. BYVANCK, La miniature dans les anciens Pays-Bas pendant la première motié du XVe siècle, - Mélanges G. Hulin de Loo, Brussel-Parijs, 1931, p.74-80; IDEM, Kroniek der Noord-Nederlandsche miniaturen, in Oudheidkundig jaarboek, 4e reeks, dl. IX, 1940, p.32; E. PANOFSKY, Early..., p.103.

tijdenboeken (1). Deze laatste illustraties komen overeen met een
222 tekening uit het Kupferstichkabinett te Berlijn, die beschouwd wordt als de weergave van een verloren paneel van Van Eyck of uit zijn omgeving (2).

Herinneren we er verder aan dat uit de bespreking van twee miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek (Hoofdstuk IV, Art. IV), nl. de Judaskus en de Kruisvinding, gebleken is dat ook hier Eyckiaanse voorbeelden aanwezig zijn die herhaalde malen in Noordnederlandse codices werden nagebootst, gedurende een periode van 1425/30 tot 1460. Hetzelfde geldt voor een Kruisdraging uit de groep Van Eyck, gekend dank zij de vermelde kopie in het Múzeum te Budapest (Hoofdstuk IV, Art. II, § 4).

Rond laatstgenoemde datum komt de invloed van werk van Van Eyck nog steeds voor en wel in het getijdenboek van Maria van Vronensteyn (3). Men herinnert zich dat in dit horarium een Judaskus prijkt die fel gelijkt op hetzelfde onderwerp in het Turijns-Mila-

---

(1) Getijdenboek in privébezit (eertijds verz. A. Bum, ehem. Kottbus), (Utrecht, 1430); MUSEUM MEERMANNO-WESTREENIANUM, 's-GRAVENHAGE, ms. 10 E I, fol. 77, (Utrecht, 1438); OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2772, (Utrecht, 1465), (afb. U. FINKE, Anmerkungen..., art. cit., p.47-48).

(2) M.J. FRIEDLAENDER, o.c., dl. I, p.173; F. WINKLER, Neues von Hubert..., art. cit., p.98 en 101; O. KERBER, Hubert Van Eyck, Frankfort a.M., 1937, p.19-39; A.W. BYVANCK, Kroniek..., art. cit., p.93 e.v.; H. BEENKEN, Hubert und Jan Van Eyck, Munchen, 1941, p.10 voetnoot 1; L. BALDASS, o.c., p.290, nr. 77. - De toeschrijving werd opnieuw in vraag gesteld door U. FINKE, Anmerkungen..., art. cit., p.46-49 (zie verder).

(3) K.B.B., Handschriften, II 7619. - L.M.J. DELAISSE, Le livre d'heures de Mary van Vronensteyn, in Scriptorium, dl. III, 1949, p.245.

nees getijdenboek en die voortgaat op een geschilderd prototype uit de groep Van Eyck (zie Hoofdstuk IV, Art. IV, § 1).

Een bepaald detail is hier opmerkenswaard. Als achtergrond voor de
194-198 Vasthechting van Christus aan het kruis (fol. 49 vo), de Kruisiging
173-195 (fol. 54 vo), de Judaskus (fol. 17 vo), de Graflegging (fol. 57 vo)
196 en de Calvarie (fol. 123 vo) werd de stad Jeruzalem geschilderd, met in het midden een monumentale tempel van Salomon. Het decor van deze miniaturen is volledig identiek met de stad op de reeds vermelde Kruisdraging van Budapest.

Het beschreven stadsprofiel herkent men ook bij het openstaan van andere getijdenboeken. In het horarium van Gijsbrecht van Bre-
193 derode (Gelderland, ca. 1460)(1) is op de Vasthechting van Christus aan het kruis (fol. 60) een zelfde voorstelling van Jeruzalem als achtergrond geschilderd (2), evenals op verscheidene miniaturen in
227 een vermoedelijk Utrechts getijdenboek van ca. 1460 in de Bodleian Library te Oxford (3).

Er wordt niet ingegaan op de vraag in hoeverre deze miniaturen ten opzichte van elkaar afhankelijk zijn. Het is in elk geval duidelijk dat aan de achtergrond een Eyckiaans voorbeeld ten grondslag ligt dat, zoals gezegd, werd overgeleverd in een late kopie.

Met het horarium van Maria van Vronensteyn zijn nog een paar

---

(1) BIBLIOTHEQUE DE L'UNIVERSITE, LUIK, Wittert, 13.

(2) Er is hier ook gelijkenis met de voorstelling waarbij Christus op het kruis genageld wordt in het getijdenboek van Maria van Vronensteyn, wat betreft de compositie en de figuren.

(3) Ms. auct., D. inf. 2. 13, fol. 102 vo, 90 vo en 94 vo (afb. L.M.J. DELAISSE, A Century..., pl. 143 en D.G. CARTER, art. cit., fig. 12-13).

moeilijkheden verbonden die tot op heden niet afdoend werden verklaard. Ze zijn nochtans van belang om het fenomeen van de afhankelijkheid van Eyckiaans werk te beoordelen. Er werd reeds hoger benadrukt dat genoemd getijdenboek zeer vele gevallen van ontlening bevat (1). In die codex komen nu ook twee nabootsingen van schilderijen voor die zonder twijfel te Utrecht werden vervaardigd. De vragen die hier rijzen zijn zeer complex en recente vondsten hebben de zaak
196 nog meer vertroebeld. Een eerste miniatuur stelt Maria en Sint-Jan onder het kruis voor (fol. 123 vo). De scène komt overeen met het
192 middenpaneel van een Utrechtse triptiek van 1460-1467 (2).
Wat de drie hoofdfiguren betreft is de gelijkenis onloochenbaar. De achtergrond van het schilderij geeft echter, ondanks enige fantasie, duidelijk de stad Utrecht weer. Op de miniatuur daarentegen
122 bemerkt men de achtergrond van de Kruisdraging te Budapest.
Op dit laatste paneel herkent men nog een ander detail dat ook op de miniatuur prijkt: een man met een zweep in de hand bij een ezeltje bevindt zich geheel links op de voorgrond in het schilderij en op het tweede plan in de miniatuur (3). Deze groep ontbreekt op de Utrechtse triptiek.

---

(1) Zie Hoofdstuk IV, Art. VI, Het Turijns-Milanees getijdenboek en de kopieerarbeid.

(2) Rijksmuseum, Amsterdam, in bruikleen in Centraal Museum, Utrecht. - Cfr. A.W. BYVANCK, Noord-Nederlandse miniaturisten, in Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, 6e reeks, dl. VI, 1953, p.41-42. - K.G. BOON, Een Utrechts schilder uit de 15e eeuw, de Meester van de Boom van Jesse in de Buurkerk, in Oud-Holland, dl. LXXVI, 1961, p.52.

(3) D.G. CARTER, The Providence Crucifixion. Its Place and Meaning for Dutch Fifteenth Century Painting, in Bulletin of Rhode Island School of Design. Museum Notes, dl. XLVIII, nr. 4, 1962, p.13-14 en fig. 15-16.

De interpretatie van deze verwantschappen is niet gemakkelijk. J.G. Hoogewerff en K.G. Boon waren van oordeel dat de miniatuur rechtstreeks afhankelijk was van het paneel (1). Deze verklaring is echter onvolkomen daar ze geen rekening houdt met alle aspecten van de nabootsing die hoger werden beschreven. Ter verontschuldiging kan nochtans worden aangevoerd dat b.v. de gelijkenis van de man met het ezeltje nog niet was opgemerkt op het ogenblik dat beide aangehaalde kunstgeleerden hun oordeel velden. Deze groep is nochtans belangrijk. Evenmin als het landschap op de miniatuur is hij ontleend aan de triptiek, doch sluit hij nauw aan bij het paneel van Budapest dat, naar men zich herinnert, een kopie is van een verloren werk van Van Eyck. De verluchter heeft dus ongetwijfeld een model voor ogen gehad dat niet, of althans niet uitsluitend, met de Utrechtse triptiek kan vereenzelvigd worden. Zouden én paneel, én miniatuur naar een thans verdwenen Eyckiaans werk zijn vervaardigd, of maakt de verluchter een pastiche van modellen van diverse afkomst (een Utrechts schilderij en motieven uit Eyckiaanse werken) ?

198 Een tweede miniatuur in het horarium beeldt de Lanssteek uit
199 (fol. 54 vo). Ze kan in verband gebracht worden met een Calvarie die in het Museum van de Rhode Island School of Design te Providence wordt bewaard, een paneel dat eveneens ca. 1460 te Utrecht ontstond. Niet alleen de compositie, doch ook talrijke figuren en details zijn volkomen identiek. Het probleem van de afhankelijkheid wordt hier bemoeilijkt door een detail, ongeveer analoog met dat van de reeds vermelde man bij het ezeltje op de hoger besproken mi-

---

(1) G.J. HOOGEWERFF, o.c., dl. I, p.564-571; K.G. BOON, art. cit., p.54. - Zie verder E. PANOFSKY, Early..., p.323; Middeleeuwse kunst..., o.c., p.42-43, nr. 7, met verdere literatuuropgave,

niatuur. Een ruiter die op de rug gezien wordt op het paneel te Providence kan men ook alweer ontdekken op de Kruisdraging van Budapest aan het hoofd van de stoet die naar de Calvarieberg trekt (1).

De interpretatie van dit verschijnsel is weerom niet eenvoudig. D.G. Carter, die de Kruisiging van Providence nauwkeurig bestudeerde, was van oordeel dat dit Utrechts schilderij reflecten van verloren werk van Van Eyck vertoonde. Hij sprak de mening uit dat het hier behandelde horarium samen met de twee besproken Utrechtse schilderijen tot stand gekomen zijn in een zelfde atelier of groep (2). Deze werkplaats zou over meer dan één model naar Eyckiaans werk hebben beschikt (3).

Hiermede kan de beschrijving van het fenomeen der nabootsing van de vroege Vlaamse Primitieven door de Noordnederlandse miniaturisten afgesloten worden. Wijzen we er ten slotte nog op dat buiten de verluchtingskunst ook de Utrechtse schilderkunst, zoals o.m. blijkt uit bovenstaande gevallen, door Van Eyck zou bevrucht geweest zijn (4). De invloed van genoemde kunstenaar en ook wel van de Meester van Flémalle zou zich verder voordoen in de Utrechtse pijpaarden beeldjes van ca. 1460 (5).

De invloed van de vroege Vlaamse Primitieven op de miniatuur-

---

(1) D.G. CARTER, art. cit., p.16, fig. 20-22.

(2) Zoudenbalch-groep genoemd omdat in dit atelier de tweedelige bijbel van Evert van Zoudenbalch zou verlucht zijn (OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2771-2772).

(3) IDEM, art. cit., p.21.

(4) K.G. BOON, Een Utrechtse schilder..., art. cit., p.52.

(5) K.G. BOON, De eerste bloei..., art. cit., p.21.

kunst in het Noorden kan niet betwijfeld worden. In dit verband spreekt men soms met enige overdrijving van een dominante flamande (1). Voor dit verschijnsel moet een verklaring bestaan. De afhankelijkheid poogt men wel eens uit te leggen door er op te wijzen dat het Noorden geen hoogstaande of geniale kunstenaars telde die de minia-turisten tot voorbeeld konden strekken. Immers, zo argumenteerde men, vóór Van Ouwater (ca. 1430- na 1467) kan geen enkel Noordnederlands schilder vergeleken worden met Vlaamse meesters zoals Jan Van Eyck en Rogier Vander Weyden (2).

Andere kunstgeleerden legden daarenboven de nadruk op een historische gebeurtenis. Ze vroegen zich af of het feit dat Jan Van Eyck van 1422 tot 1425 aan het hof te 's-Gravenhage heeft gewerkt, meehelpt om de navolging van Van Eyck bij de Noorderburen te verklaren. Zulke rechtstreekse invloed kan echter voorlopig geenszins bewezen worden. Hij wordt trouwens door J.G. Hoogewerff formeel tegengesproken (3). Men moet bovendien bedenken dat ook de Meester van Flémalle in het Noorden werd nagevolgd, ofschoon niets er op wijst dat hij in deze gewesten heeft vertoefd of dat zijn werk in Noordnederlandse kerken of huizen was opgehangen. Men mag verder niet vergeten dat de nabootsing van Van Eyck rond 1460 nog steeds voorkomt, wanneer ten opzichte van die meester zonder twijfel een nieuwe generatie kunstenaars aan het werk was.

---

(1) J. LEYMARIE, La peinture hollandaise, Genève, 1956, p.11.

(2) K.G. BOON, De eerste bloei..., art. cit., p.23-24. - Men wijst er in dit verband op dat in 1439 de polychromie van een houten retabel te Haarlem, wellicht bij gebrek aan inheemse meesters, aan Brusselse kunstenaars moest worden toevertrouwd (G.J. HOOGEWERFF, o.c., dl. II, p.56).

(3) G.J. HOOGEWERFF, o.c., dl. II, p.18.

Het viel sommige kunstgeleerden op dat rond laatstgenoemde datum de invloed van Van Eyck sterker was dan tevoren of alleszins fel heropleefde. L.M.J. Delaissé stelt in dit verband de vraag of de aankomst van David van Bourgondië (+ 1496) als bisschop van Utrecht in 1457 niet op verstrekkende wijze heeft bijgedragen tot de heropbloei van de Vlaamse invloed, op een ogenblik dat de verluchtingskunst in het Noorden een crisis doormaakte (1).
Is het vastknopen van het besproken fenomeen aan deze historische gebeurtenis wel verantwoord ? Men staat hier immers eerder voor het opnieuw krachtig worden van een verschijnsel dat reeds tevoren bestond en waarvoor de aankomst van bisschop David ten hoogste accidenteel kan zijn.

Een afdoend antwoord voor het behandelde verschijnsel werd tot op heden niet gegeven. Het fenomeen is in feite ook zeer complex. Men mag immers niet uit het oog verliezen dat de ontleningen aan werk van vroege Vlaamse Primitieven niet alleen voorkomen in de boekverluchting te Utrecht, doch ook, en wellicht nog in aanzienlijker mate, in Gelderland. Het is dus in wezen een dubbele stroming die van de Vlaamse kunst uitgaat. Om de invloed te verklaren moet men vertrekken van de vaststelling dat verscheidene van de schilderijen die in het Noorden werden gekopieerd, opgehangen waren in steden in de Zuidelijke Nederlanden, o.m. te Brugge, Het is nu bekend, zoals in volgend artikel nog zal uiteengezet worden, dat er in het tweede en derde kwart van de XVe eeuw veelvuldige contacten bestonden tussen de milieus van de miniaturisten te Brugge en die van steden in het Noorden, o.m. te Utrecht. In het Venetië van het Noorden

---

(1) L.M.J. DELAISSE, art. cit., p.245. - Cfr. ook D.G. CARTER, art. cit., p.13.

werd nl. werk van de Utrechtenaars verkocht en het is ook bekend dat kunstenaars uit de Noordnederlandse stad zich te Brugge zijn komen vestigen. Het spreekt vanzelf dat door zulke betrekkingen het werk van de Zuidnederlandse schilders niet onopgemerkt bleef.

Ook wat Gelderland betreft kan gewezen worden op talrijke relaties met de Bourgondische Nederlanden. Maria van Bourgondië (+ 1463) was gehuwd met Adolf I van Kleef. Hun zonen werden aan het Bourgondische hof opgevoed en één van hen, Johan van Kleef (+ 1481) liet zich zelfs portretteren door Rogier Vander Weyden (1).

Tenslotte mag men niet uit het oog verliezen dat er ook een wisselwerking kan bestaan hebben tussen Utrecht en Gelderland op artistiek vlak. Het staat vooreerst vast dat handelsbetrekkingen een band schiepen tussen beide gewesten.
Het is verder bekend dat meer dan één kunstenaar uit Gelderland zich in de loop der XVe eeuw te Utrecht heeft gevestigd (2).

De contacten van Utrecht en Gelderland met het Zuiden lijken uiterst belangrijk. Om de draagwijdte ervan echter volledig te beseffen in verband met het probleem dat ons thans bezighoudt, moet uitgegaan worden van de specifieke kenmerken van de nabootsingen van Vlaams werk door de Noordnederlandse kunstenaars, en van de wijze waarop de besproken voorbeelden werden overgenomen en geïnterpreteerd. Dan pas zal een verantwoorde verklaring kunnen voorgesteld worden. Om die reden moeten twee bemerkingen worden gemaakt.

Een eerste heeft betrekking op de kopieerarbeid zelf. Het is

---

(1) F. GORISSEN, Kunst und Künstler..., art. cit., p.27 en 29.

(2) K.G. BOON, De eerste bloei..., art. cit., p.19.

wellicht overbodig te verklaren dat de verluchters in het Noorden buiten het werk der vroege Vlaamse Primitieven ook ontlenen aan andere voorbeelden. Het is zelfs uitgemaakt dat wel eens modellen van Franse oorsprong werden gebruikt (1). Dit verwekt de indruk van een zekere eclectische trek in de miniatuurkunst (2). De bewering dat men zich uitsluitend richt naar de voorbeelden van Vlaamse kunstenaars is zeker onjuist. Ook het verschijnsel van de nabootsing zelf is niet zo buitengewoon, vermits in voorgaand hoofdstuk (Art. VI) duidelijk werd uiteengezet dat het kopiëren karakteristiek is voor een groot deel van de laat-middeleeuwse verluchtingskunst.

De tweede nota houdt verband met het nagebootste materiaal. Men kan niet weerleggen dat werk van de Meester van Flémalle en uit de groep Van Eyck werd gekopieerd. Wat laatstgenoemde betreft is het echter opvallend dat slechts twee Eyckiaanse panelen een zekere voorkeur genieten, nl. een Kruisdraging en een Judaskus. Wat de andere aan Van Eyck toegeschreven modellen aangaat moet men echter uiterst voorzichtig zijn. De tekening van de Aanbidding der Koningen, van de H. Christoffel, enz..., die hoger ter sprake kwamen, stellen heel wat problemen. Vooreerst nemen ze in het oeuvre van Van Eyck een zeer omstreden plaats in en vervolgens is de interpretatie van de eigen funktie ervan niet tot klaarheid gebracht. Men weet zelfs niet eens met zekerheid of ze werkelijk panelen na-

---

(1) Een miniatuur uit het horarium van Katharina van Kleef (THE PIERPONT MORGAN LIBRARY, NEW YORK, ms. 917, p.114) zou geschilderd zijn naar een tekening uit de omgeving van de Boucicaut- of Rohanmeester, bewaard in het Herzog Anton Ulrich Museum te Brunswijk (cfr. M. MEISS, The Boucicaut Master..., p.40 en afb. 485).

(2) D.G. CARTER, art. cit., p.4.

bootsen (1).

Plaatst men daartegenover wat men weet over de afhankelijkheid van Van Eyck in de Zuidelijke Nederlanden, dan is een sterk contrast zeer frappant. Niet alleen is het aantal panelen dat hier in de miniatuurkunst werd nageschilderd veel groter, doch bovendien zijn de panelen in kwestie onbetwistbaar van Van Eyck zelf of alleszins door hem begonnen. In voorgaand hoofdstuk werden hiervan reeds meerdere voorbeelden aangehaald. Men herinnert zich de Sint-Hieronymus in zijn werkkamer in twee Vlaamse horaria uit het tweede kwart van de XVe eeuw, de Boodschap in het Llangattock-getijdenboek (ca. 1450) en de achtergrond van de Madonna met de Kartuizer, die overgenomen werd in het frontispies van de Cité de Dieu van Jean Chevrot (ca. 1445)(2). Ontleningen aan een zo belangrijk werk als het Lam Gods treft men nergens in Noordnederlandse codices aan. In het Zuiden daarentegen inspireerde het miniaturen in een horarium van Karel de Stoute, in een getijdenboek in de Vaticaanse verzamelingen, in een miniatuur toegeschreven aan Sander Bening en na 1500 in het Breviarium Grimani. De figuur van Sint-Joris die een schenker aan de H. Maagd presenteert in het genoemd horarium van Karel de Stoute werd ontleend aan een groep uit het schilderij van de Madonna

---

(1) Een artikel van U. FINKE, Anmerkungen..., art. cit., p.46-49, zet aan tot grote voorzichtigheid. De auteur toont aan dat een bepaald type van de Aanbidding der Koningen dat meermaals in de miniatuurkunst in het Noorden voorkomt, en dat naar men aanneemt zou afhankelijk zijn van een verloren werk van Van Eyck, reeds prijkt in een manuscript in 1415 in Zwolle ontstaan. Indien dit juist is, wordt het auteurschap van Van Eyck uiterst twijfelachtig.

(2) Zie Hoofdstuk IV, Art. V, De verhouding tussen het Turijns-Milanees getijdenboek en enkele Zuidnederlandse handschriften, § 1.

met kanunnik Vander Paele in het Stedelijk Museum te Brugge (1).

De nabootsing van werk van Van Eyck is bijgevolg geen exclusiviteit voor de miniatuurkunst in het Noorden (2). Integendeel, men kan zich niet van de indruk ontdoen dat de miniaturisten in het Zuiden door de keuze van hun voorbeelden beter vertrouwd waren met de schilderijen van Jan Van Eyck: de gamma is veel uitgebreider en bovendien gaat het niet om omstreden werken.

Een andere opmerking is nog van meer belang. Er is nl. een opvallende trek in de wijze waarop de veronderstelde voorbeelden van vroege Vlaamse Primitieven in het Noorden worden gebruikt. Wanneer men de miniatuur met de Kruisafneming van de Meester van Flémalle in de getijdenboeken van Katharina van Kleef en van Katharina van Lochorst vergelijkt met het schilderij in kwestie (bedoeld is de getrouwe kopie uit de Walker Art Gallery te Liverpool), dan wordt

---

(1) Zie Hoofdstuk IV, Art. VI, Het Turijns-Milanees getijdenboek en de kopieertechniek.

(2) Een geval van ontlening aan een paneel van Van Eyck kan ook in de Franse miniatuurkunst vermeld worden. Het betreft een miniatuur in het getijdenboek van Jean,graaf van Dunois en bastaardzoon van Lodewijk van Orléans (1403-1468)(BRITISH MUSEUM, LONDEN, Yates Thompson, 3, fol. 162). Het landschap op deze illustratie is ontleend aan de Madonna met kanselier Rolin uit het Louvre, een werk van Jan Van Eyck. Ook de man die vooraan tussen de kantelen voorover buigt is gekopieerd van het vermelde schilderij. Het handschrift is verlucht in een Parijs atelier tussen 1440 en 1450. Op dat ogenblik was de Madonna met kanselier Rolin waarschijnlijk reeds in Frankrijk en wel in de kathedraal van Autun (L. BALDASS, o.c., p.278, nr. 10). Uit dergelijke ontlening moet men geen verstrekkende gevolgen willen afleiden. Er werd reeds op gewezen dat op de verluchter voor de illustratie van andere bladzijden op de Très Riches Heures van de Hertog van Berry heeft beroep gedaan. Het gaat hier enkel om de ontlening van een motief door een miniaturist die graag van modellen gebruik maakt. Buiten een Eyckiaans voorbeeld is hier geen stilistische invloed van de Vlaamse kunstenaar te bemerken.

het duidelijk dat ze het paneel slechts gedeeltelijk en op een zeer onvolkomen wijze weergeven. Hetzelfde geldt trouwens ook voor de hoger opgesomde ontleningen aan de Eyckiaanse voorbeelden. De Kruisdraging van Budapest b.v. wordt in de Noordnederlandse codices slechts zeer fragmentarisch overgenomen (soms zelfs in spiegelbeeld). Ofschoon de kopies van de Judaskus in de diverse handschriften alle, onafhankelijk van elkaar, voortgaan op een zelfde prototype, verschillen ze onderling soms grondig. Dit bewijst weerom dat de nabootsingen zeer onvolkomen zijn en dat zelfs geen nauwkeurigheid wordt nagestreefd. Herinneren we hierbij aan een andere aspect. In het getijdenboek van Maria van Vronensteyn vertoonden een paar miniaturen zowel een overeenkomst met twee Utrechtse schilderijen als met enkele kleinere details uit Eyckiaanse panelen. Het gaat hier om losse motieven die blijkbaar om hun pittoresk karakter werden overgenomen. Men kan verder nogmaals wijzen op het decor van verscheidene miniaturen in laatstgenoemd getijdenboek. Men herkent hier de stad Jeruzalem die men aantreft op de achtergrond van de Kruisdraging van Budapest. Men kan zich afvragen in hoeverre dit stadsprofiel door de verluchters nog aangevoeld werd als een Eyckiaanse creatie. Het steeds opnieuw gebruiken van deze achtergrond wekt de indruk dat het een iconografische type geworden is zonder meer.

Deze opinie wordt sterk bevestigd door het fenomeen dat het landschap, en vooral de karakteristieke tempel, tot in de XVIe eeuw voortleeft op schilderijen en tekeningen waarbij iedere relatie

met Van Eyck totaal verdwenen is (1).

Het meest opvallende in deze kwestie is nog wel dat in het Noorden de eigen stijlkenmerken, hetzij van de Meester van Flémalle, hetzij van Van Eyck, nergens overgenomen zijn. Dit werd reeds uitdrukkelijk vastgesteld bij de studie van de Judaskus en de Kruisvinding in voorgaand hoofdstuk (Art. VI).

Met de kenmerkende aspecten van de nabootsing der vroege Vlaamse Primitieven voor ogen kan men thans opnieuw de vraag stellen welke de verklaring is voor dit fenomeen. In het algemeen mag men zeggen dat het kopiëren kan gebeuren in twee fasen. In de eerste neemt men voorbeelden over omdat ze beschouwd worden als zinvolle creaties van goede kunstenaars die het navolgen waard zijn. In een tweede fase gaat de idee verloren dat het voorbeeld door een talentvol meester werd vervaardigd. Het model wordt enkel overgenomen omwille van het onderwerp. Het wordt dus beschouwd als een iconografische voorstelling of motief dat bijgevolg meer dan eens kan gebruikt worden en lang kan voortleven. In het eerste geval zal de nabootsing zowel op formeel als op stilistisch gebied zeer nauw aansluiten bij het prototype. In het tweede geval gaat het meestal om een onrechtstreekse ontlening door middel van tussenschakels zoals b.v. tekeningen, en is er veel minder stilistische afhankelijkheid.

---

(1) De tempel komt ook nog voor bij Gerard David, in een Driekoningentafereel (Museum voor Schone Kunsten, Brussel, nr. 191). - Ook later vindt men hem nog terug in tekeningen toegeschreven aan Hans Vereycke (Albertina, Wenen) en in het Errera-Album (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, Brussel), (afb. O. BENESCH, The Name of the Master of the Half Lenghts, in GBA, 6e reeks, dl. XXIII, 1943, p.269-283, afb. 4 en 5. Deze auteur wijst er op (p.273) dat het hier gaat om een type van tempelgebouw dat door Nederlandse schilders in de eerste helft der XVe eeuw werd gecreëerd).

De eigen kenmerken van de nabootsing van werk van vroege Vlaamse Primitieven in het Noorden bewijzen dat men hier met de tweede fase te doen heeft. Het verschijnsel waarbij men grotere voorbeelden niet in hun geheel overneemt doch zich beperkt tot enkele motieven die niet zozeer om hun artistieke kwaliteit als wel om hun iconografisch belang worden uitverkozen, is hier wel bijzonder kenschetsend.
Dit is duidelijk te wijten aan het feit dat deze verluchters geen rechtstreeks contact hadden met het werk van Van Eyck of met het Eyckiaans milieu, doch aan het gebruik van tekeningen of patronen als tussenschakel. Deze bieden reeds van meet af aan een eigen interpretatie van het oorspronkelijk paneel. Dergelijke tekeningen konden zeer gemakkelijk vermenigvuldigd en verspreid worden en hierdoor was het mogelijk dat in verschillende ateliers gelijkende miniaturen tot stand kwamen.
Met deze uitleg knopen we terug aan bij hetgeen hoger werd gezegd in verband met de contacten tussen de kunstenaars uit Utrecht en Gelderland met het Zuiden. De werken die in het Noorden werden nagebootst waren in deze gewesten niet aanwezig. Dank zij de vermelde contacten konden de kunstenaars in de Zuidelijke Nederlanden, speciaal te Brugge, goede voorbeelden uitkiezen, ze op papier vastleggen en meenemen naar het Noorden.

De mening van G.J. Hoogewerff kan bijgetreden worden. Hij beweert dat de miniatuurkunst in het Noorden weliswaar werk van Van Eyck nabootst, doch dat ze hoegenaamd geen Eyckiaanse stijl of karakter vertoont. Bovenstaand onderzoek bevestigt dat het inderdaad slechts gaat om een sporadische navolging van voorstellingen, om "een bestendiging van bepaalde beeldvormen door ontleningen uit de tweede, straks uit de derde of uit de vierde hand".
Men mag in geen geval spreken van een "artistieke onderdanigheid"

of van "geestelijk vazalschap" (1), doch slechts van een overname van iconografische motieven en beelden. Alles wijst er op dat de verluchters in het Noorden niet de oorspronkelijke panelen zelf doch wel tekeningen of patronen voor ogen hadden.

Richten we thans met de verworven kennis voor ogen terug onze aandacht op de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek. Bestaat er enige reden om de voltooiing van deze codex omwille van het hoger behandelde verschijnsel in de Noordelijke Nederlanden te situeren ? Het antwoord is negatief. Het is immers duidelijk dat de illustratie in dit horarium (bedoeld zijn vooral de miniaturen van de hand G, in mindere mate van H) waar ze schilderijen nabootst, andere karakteristieken vertoont dan de Noordnederlandse miniaturen die op vroege Vlaamse Primitieven geïnspireerd zijn. Op de eerste plaats is het opvallend dat de prototypes die gekopieerd werden zeer diverse onderwerpen vertonen die alle tot de groep Van Eyck behoren. Het gaat zowel om panelen van Van Eyck zelf als om die van leerlingen, die reeds door Jan Van Eyck begonnen panelen hebben afgewerkt of schilderijen volledig zelf hebben tot stand gebracht. Zoals men zich herinnert was daarentegen in het Noorden het aantal modellen eerder gering en ging het hier soms om werken waarvan het niet eens zeker is of ze werkelijk tot het oeuvre van de groep Van Eyck mogen gerekend worden.

Ten tweede is het duidelijk dat de overname over het algemeen zeer nauwkeurig is, hetgeen niet steeds kan gezegd worden van de nabootsingen in het Noorden. Tenslotte is er het belangrijk argument van de stijl. Terwijl men bij de Noordnederlandse miniaturisten en-

---

(1) G.J. HOOGEWERFF, o.c., dl. II, p.18-19.

kel kan spreken van een iconografische afhankelijkheid van Vlaamse modellen, valt het werkelijk op dat er in de miniaturen van meester G in het Turijns-Milanees getijdenboek een echte stilistische verwantschap bestaat met het werk van Van Eyck. Zelden treft men illustraties aan die zo duidelijk en volgehouden het werk van de genoemde Vlaamse Primitieven qua onderwerp en ook qua stijl kopiëren. De afhankelijkheid is zo groot dat ze bepaalde kunstgeleerden aanzette om in de verluchtingen de hand zelf van een Van Eyck te herkennen. Iets dergelijks is nooit gebeurd met een Noordnederlandse miniatuur die werk van de Meester van Flémalle of van Van Eyck nabootste.

De miniaturen in kwestie hebben niet alleen een echt Eyckiaans karakter, maar bovendien wijken ze stilistisch gezien af van het zekere werk uit het Noorden. L.M.J. Delaissé die de Noordnederlandse miniatuurkunst grondig bestudeerde, toonde zich tot hiertoe (1) zeer gereserveerd omtrent de lokalisatie van een deel van de verluchting van het Turijns-Milanees getijdenboek (bedoeld is het werk der handen G en H): We shall not discuss its possible attribution to Van Eyck or to a Dutch miniaturist; the artist is certainly very conscious of technical problems such as perspective, and uses his brush in a masterly way (2). Ofschoon zulke uitspraak geen stellingname inhoudt, stelt men toch vast dat genoemde auteur geaarzeld heeft en tenslotte het horarium terzijde gelaten heeft in zijn studie over de Noordnederlandse miniatuurkunst. Hij is er dus blijkbaar niet van overtuigd dat het in het Noorden zou afgewerkt zijn.

---

(1) Er werd een nieuwe publicatie van zijn hand over dit probleem in het vooruitzicht gesteld.

(2) L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.76.

Een lokalisatie van het Turijns-Milanees getijdenboek in het Noorden omwille van het Eyckiaans karakter der miniaturen is niet houdbaar. Wij sluiten hierbij aan bij de mening van E. Panofsky, die ernstig betwijfelt of de z.g. schatplichtigheid van de Noordnederlandse miniatuurkunst aan het werk der vroege Vlaamse Primitieven als bewijs kan gelden voor een afwerking van dit horarium in het Noorden (1).

Wat deze codex betreft mag men dus werkelijk spreken van een nauwe en rechtstreekse band tussen de panelen van de groep Van Eyck en de miniaturen. Het gaat hier om een verschijnsel dat zich b.v. ook voordoet in het werk van Petrus Christus, een Brugs meester die nog steeds als de beste navolger van Van Eyck wordt beschouwd. Hierop zal in volgend paragraaf teruggekomen worden.
Het besluit van voorgaand hoofdstuk werd in voorgaande bladzijden geenszins aangetast: het belangrijkste gedeelte van de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek kan slechts gesitueerd worden in de Zuidelijke Nederlanden en wel te Brugge, in de omgeving van het atelier van Jan Van Eyck dat hier sedert 1430 gevestigd was. Deze lokalisatie dient nog in haar juist perspectief en in een historische context teruggeplaatst te worden.

§ 2. HET CENTRUM BRUGGE TIJDENS HET TWEEDE EN DERDE KWART VAN DE XVe EEUW. - HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK EEN BRUGS WERK ?

In de voorgaande hoofdstukken is geleidelijk het besluit tot stand gekomen dat de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek

---

(1) Early..., p.242.

(tweede campagne) geografisch in een Brugs atelier mag gesitueerd worden. Deze voltooiing kan echter chronologisch in twee fasen gesplitst worden. De eerste mag omstreeks 1440-1445 gedateerd worden, wanneer de handen F, G, H en I aan het werk zijn. Hand K is een weinig later aan de arbeid en wel rond het midden der XVe eeuw.

Is het kunsthistorisch gezien mogelijk de verluchting van het Turijns-Milanees getijdenboek in te schakelen in de evolutie van de miniatuurkunst te Brugge in het tweede en derde kwart van de XVe eeuw ?

Gedurende de te behandelen periode was Brugge nog een voorspoedige handelsstad. Sporen van innerlijk verval waren reeds vaag zichtbaar vanaf het begin der XVe eeuw, doch ze werden zo goed mogelijk verborgen gehouden door een opflakkering van weelde en praalzucht. Brugge spreidde zijn verworven rijkdom tentoon door de bouw van grootse monumenten en door de buitensporige versieringen bij feestelijke gelegenheden. Het kunstleven bloeide en de namen van belangrijke Vlaamse meesters uit de XVe eeuw blijven met de geschiedenis van deze stad verbonden. Niet alleen vorsten en prinsen zoals voorheen, doch ook rijke burgers - vooral de nieuwe rijken -, kooplui en handelaars behoorden tot het kapitaalkrachtige clientèle van kunstenaars die werkten op bestelling of die hun produkten te koop aanboden (1).

Ook op het domein van de miniatuurkunst schijnt Brugge niet onbelangrijk geweest te zijn in de XVe eeuw. De betekenis van deze

---

(1) H. PIRENNE, Histoire de Belgique des origines à nos jours, dl. I, Brussel, 1928, p.471 e.v.; J. DUVERGER, Brugse schilders..., art. cit., p.99.

stad op dit gebied zal op een tweevoudige basis worden belicht, vooreerst aan de hand van documenten en historische gegevens, vervolgens door het bespreken van de produkten van de boekverluchting zelf.

De archivalische getuigenissen tonen aan dat Brugge reeds vanaf het begin der XVe eeuw een belangrijke afzet gekend heeft op het gebied van de miniatuurkunst. Zowel aan kooplustige stedelingen als aan vreemden werden afbeeldingen en verluchte handschriften te koop aangeboden. Deze produktie zou zich gedurende gans de eeuw handhaven. In 1425 bijvoorbeeld beroemden de librariërs - een verzamelnaam voor allen die zich met het boekbedrijf onledig hielden - er zich op dat de coopmanscepe van den boucken... binnen de stede van Brugge oeyt groot ende notable gheweist heeft ende noch es (1). Dertig jaar later (1457) verklaarden zij dat zii dagheliix groote menichte utevoeren te Brugghe ghemaect ende vercoopen in andere steden als te Ghent, tYpre, tAntwarpen ende elre... (2).

Ofschoon in 1426 de stad zestien verluchters telde (3) - in

---

(1) Zie akte van 1 april 1426 uitgegeven door J. WEALE, Documents inédits..., art. cit., p.239 e.v.

(2) Zie akte van 27 juni 1457 bij J. WEALE, art. cit., p.249. - Er bestaan talrijke voorbeelden van codices die voor uitvoer bestemd waren: Edward IV van Engeland bestelt bij een bezoek aan Brugge ca. 1479 enkele tientallen handschriften (G. WARNER en J. GILSON, Catalogue of Western Manuscripts in the Old Royal and King's Collections, dl. IV, Plates, Londen, 1921, p.86-87 en 93-106). - Zie verder P. DURRIEU, La miniature flamande..., o.c., pl. LXIV-LXVI.

(3) Zie akte van 1 april 1457, uitgegeven door J. WEALE, art. cit., p.242.

1501 daarentegen zijn er slechts twaalf werkzaam (1) - schijnt hun produktie onvoldoende geweest te zijn om aan de vraag te beantwoorden. Een invoer van miniaturen uit andere steden, vooral uit Utrecht, bleek volgens het eigen oordeel van de Brugse librariërs noodzakelijk (2). In 1426 werd dit feit te berde gebracht in het reeds hoger vermeld proces tussen het ambacht van de beeldenmakers (schilders) en de ghesellen die zich inlieten met het boekbedrijf. Dit geding leidde de Brugse schepenen tot de uitspraak dat het voortaan zou verboden zijn losse miniaturen van elders in genoemde stad te importeren. Volledig afgewerkte handschriften mochten wel worden ingevoerd (3). Het schijnt dat dergelijke uitspraak reeds een eerste maal in 1403 was gedaan. Dat het verbod niet werd nageleefd blijkt uit het feit dat het in 1457 moest worden hernieuwd (4). Deze tussenkomst van hogerhand bewijst dat de import niet onbelangrijk was. Wat nog meer de betekenis van Brugge als afzetgebied onderlijnt is het feit dat meerdere Utrechtenaars zich in genoemde handelsstad kwamen vestigen om hun beroep uit te oefenen. Vooral rond en na 1450 bemerkt men tevens een overkomst van miniaturisten uit andere oorden zoals Gent, Nijmegen en zelfs uit Parijs (5).

Of de ambachtslieden die zich met het boekbedrijf onledig hiel-

---

(1) IDEM, art. cit., p.298-300, akte van 21 maart 1501 (n. st.): het document is ondertekend door de 12 Brugse "verlecteres".

(2) Zie akte van 1 april 1426, uitgegeven door J. WEALE, art. cit., p.241: "... zegghende ooc dat zii beilden buten halen, dat dat es by ghebreke dat zii binnen hebben want zii binnen gheen ghenouch ghecrighen en konnen...".

(3) Oorspronkelijke teksten bij J. WEALE, art. cit., p.239-244.

(4) J. WEALE, art. cit., p.239 en p.245-251.

(5) J. DUVERGER, art. cit., p.86.

den zich reeds vroeg hebben georganiseerd is onduidelijk. In de vermelde akte van 1426 schijnen ze wel in groep op te treden, doch het is niet zeker of het om een officieel erkende vereniging gaat. Zoals verder zal blijken schijnt dit niet het geval te zijn.

Vanaf 6 mei 1454 zijn er rekeningen bewaard van een Gilde van librariërs onder patroonschap van Sint-Jan-de-Evangelist (1). Deze Gilde, waarschijnlijk naar het model van de gelijknamige Parijse groepering (2) gesticht, is wellicht reeds enkele jaren ouder. In ieder geval is zulke zelfstandige vereniging van de lieden van het boekbedrijf uniek in de gehele Nederlanden (3). De librariërs slaagden er zelfs in op 27 juni 1457 officieel te doen bekrachtigen dat zowel het poorterschap te Brugge als het lidmaatschap van de genoemde Gilde een verplichting werd om zich in genoemde stad met het boekbedrijf te mogen bezighouden (4). Dit document was van het hoogste belang voor de Brugse librariërs.

In andere steden waren de lieden van het boekbedrijf aan het schildersambacht (5) ondergeschikt. Er zijn redenen om aan te nemen dat de Brugse schilders vóór de oprichting der Gilde herhaaldelijk gepoogd hebben toezicht op de librariërs en speciaal op de verluchters uit te oefenen. In voorgaand artikel werd reeds uiteengezet

---

(1) Uitgegeven door J. WEALE, art. cit., p.253 e.v.

(2) Zie boven, Art. II.

(3) G. DOGAER, o.c., dl. II, p.200.

(4) Oorspronkelijke tekst uitgegeven door J. WEALE, art. cit., p.251-252.

(5) Het ambacht waarvan de schilders deel uitmaakten droeg in verschillende steden een andere naam. Te Brugge was dit het ambacht van de beeldenmakers (cfr. J. DUVERGER, art. cit., p.84).

dat de schepenen op 1 april 1426 beslisten dat de miniaturisten hun persoonlijk merkteken moesten inleveren bij de deken van het beeldenmakersambacht en hem een waarborgsom ter hand stellen (1). Van 27 juni, dag waarop ook de genoemde Gilde werd erkend, dateert een document dat een nieuw licht werpt op de moeilijkheden gerezen tussen schilders en librariërs. De eersten poogden nogmaals de onafhankelijkheid der laatsten te beknotten en hen te beroven van hun zelfstandigheid (2).

Deze akte betekent slechts een heropleving van een jarenlange openlijke of verdoken strijd. Alles wijst er op dat de schilders gedurende een zeer lange periode in de XVe eeuw gepoogd hebben hun gezag over de miniaturisten uit te breiden en de arbeid van de boekverluchters onder controle te brengen of te houden (3). Dat dit niet volledig is geslaagd, wijst er op dat de librariërs te Brugge een zekere macht en gezag konden doen gelden, die culmineerde in de openlijke erkenning van de Gilde van Sint-Jan-de-Evangelist.

Buiten de officiële akten die hoger ter sprake kwamen, bestaan nog andere documenten uit de behandelde periode waarin Brugse verluchters ter sprake komen. Men kan o.m. verwijzen naar de rekenin-

---

(1) Oorspronkelijke tekst bij J. WEALE, art. cit., p.240-241.

(2) Tekst uitgegeven door IDEM, art. cit., p.245-251. - Algemene gegevens bij A. SCHOUTEET, Inventaris van het archief van het voormalig Gild van de Librariërs en van de Vereniging van schoolmeesters te Brugge, in Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'émulation te Brugge, dl. C, 1963, p.228 e.v. - Als middel tot controle werd o.m. bevolen dat de verluchters hun persoonlijk merkteken zouden inleveren. Dit was reeds voorzien in de vermelde akte van 1427 en wordt herhaald in 1457. Deze regel schijnt nooit te zijn toegepast.

(3) J. DUVERGER, art. cit., p.87.

gen van Filips de Goede waarin herhaaldelijk betalingen aan miniaturisten uit genoemde stad voorkomen. In dit verband kan er nogmaals aan herinnerd worden dat de hertog zich in 1439 door tussenkomst van zijn hofschilder Jan Van Eyck gericht heeft tot een Brugs enlumineur om een handschrift te doen opsmukken (1). Reeds het jaar tevoren had hij op de Brugse verluchter Jan Coene voor dergelijk werk een beroep gedaan (2). Dit toont zeker het vertrouwen van de hertog in de produktie van die stad aan.

Ook uit andere stukken zijn de namen bekend van talrijke Brugse miniaturisten en wordt men ingelicht over hun activiteit. De historische opzoekingen in verband met de verluchters uit het Venetië van het Noorden zijn nog lang niet uitgeput. Steekproeven in de Brugse archivalia tonen aan dat nog heel wat vondsten te doen zijn die de omvang en de waarde van de Brugse boekverluchting nader leren kennen. Rekeningen van Brugse kerken en kapittels bijvoorbeeld tonen overvloedig aan dat reeds vanaf het laatste kwart der XIVe eeuw te Brugge in de behoeften van versierde liturgische of andere boeken kon voorzien worden. Zowel op perkamentverkopers, als op kopiisten en verluchters kon hiervoor ter plaatse beroep gedaan worden. De rekeningen vermelden talrijke posten van scriptores en illuminatores die zangboeken, missalen, statutenboeken, enz... overschrijven en met talrijke illustraties opluisteren.
Bij wijze van voorbeeld kan een Bernardus, scriptor et illuminator, vermeld worden die in de veertiger jaren van de XVe eeuw veel werkt voor het kapittel van Sint-Donaas en een niet onverdienstelijk

---

(1) Zie Art. II, Jan Van Eyck miniaturist ?

(2) ARCHIVES DEPARTEMENTALES DU NORD, RIJSEL, Recette générale des finances, B 1463, fol. 231. - Ed. C. DEHAISNES, o.c., dl. IV, p.140.

meester schijnt geweest te zijn. O.m. smukt hij misboeken op met de voorstelling van de Kruisiging. In 1481 illustreert een Johannes de Vico een groot zangboek met eenentwintig gehistorieerde tafereelen en versiert hij duizend letters met decoratieve bloemmotieven (1). Het gaat hier slechts om een paar gevallen uit een uitgebreide reeks. Het is duidelijk dat de Brugse verluchters niet alleen buiten de stad maar ook binnen haar muren gretige afnemers vonden.

Vanaf 1454 werden rekeningen van de vermelde Gilde van Sint-Jan-de-Evangelist te Brugge bijgehouden. Ze bleven tot op heden bewaard (2). Ook dit document bevat vele namen. Het is echter niet steeds uit te maken of men met echte verluchters of met andere lieden uit het boekbedrijf te maken heeft.

Terwijl uit de archieven de aanwezigheid van een belangrijke groep miniaturisten te Brugge vanaf het begin der XVe eeuw en wellicht vanaf vroeger, reeds duidelijk blijkt, is het noodzakelijk de produkten van de verluchtingskunst zelf onder ogen te nemen. Het is echter onmogelijk de Brugse gefllustreerde handschriften te beschouwen los van de evolutie van de miniatuurkunst in de gehele Zuidelijke Nederlanden. De verklaring hiervoor is tweevoudig. Vooreerst loopt de evolutie van de Brugse miniatuurkunst grotendeels parallel met die van de genoemde Nederlanden. Op de tweede plaats kunnen de miniaturen die als Brugs worden beschouwd niet beoordeeld worden naar hun kwaliteit, indien men ze niet vergelijkt met produkten van dezelfde periode uit andere gewesten.

In de XVe eeuw kan de Vlaamse en meteen ook de Brugse minia-

---

(1) Mededelingen van de heer A. Dewitte, waarvoor onze oprechte dank.

(2) Gepubliceerd door J. WEALE, art. cit., p.253 e.v.

tuurkunst in drie tijdvakken worden ingedeeld. Er is vooreerst de pré-Bourgondische periode. Ze gaat tot ca. 1445 en wordt gekenmerkt door een sterke Franse invloed en door archaïserende tendensen. De eigenlijke Bourgondische periode vangt aan rond laatstgenoemde datum, wanneer Filips de Goede zijn staten verenigd heeft. Ze wordt beheerst door het actieve mecenaat van deze prins. Het is een tijd van volledige vernieuwing van de verluchtingskunst in de gehele Nederlanden, waarbij toch ieder centrum eigen kenmerken bewaart. Sedert ongeveer 1477 bloeit de post-Bourgondische periode.
Thans bekomt de miniatuur een volledig nieuw uitzicht (cfr. de z.g. Gents-Brugse school). Het laatste tijdvak is voor onze studie van geen belang en blijft buiten beschouwing (1). Over de twee eerste zal thans meer uitleg worden verschaft.

Het is opvallend dat de eerste decennia van de XVe eeuw voor de Zuidelijke Nederlanden een periode van lome ontwikkeling betekenen, waarin zich weinig verandering voordoet. De miniatuurkunst is voor een groot deel een vage afglans van de hoogstaande produkten die vooral in de Franse hofkringen vóór en na 1400 het licht zien. Ofschoon in de ateliers van het Ile-de-France en van Bourges illustraties van een hoge kwaliteit tot stand kwamen, die rond 1416 een hoogtepunt bereikten met de gebroeders van Limborch, werden deze voorbeelden nochtans niet geëvenaard. De kunsthistorici nemen aan dat tot ca. 1445 de Zuidnederlandse miniatuurkunst gekenmerkt wordt door een conservatief karakter en door het ontbreken van technische innovaties. "Zij laat hoegenaamd niet de verbazende ontluiking zien

---

(1) Zie hierover uitvoerig G. DOGAER, o.c., met verdere literatuuropgave.

die wij tegemoet gaan" (1).

Tot de beste meesters van dit tijdvak behoren de Meester van Guillebert van Metz, de Meester met de gouden ranken en de Meester met de spleetogen. Zij zijn mogelijk allen sedert ca. 1420 te Brugge werkzaam. Het gaat om kunstenaars met behoudsgezinde en zelfs archaïserende trekken.

Slechts rond 1440-1445 vangt een schitterende periode aan, die volledig parallel loopt met het tijdvak van het actief mecenaat van Filips de Goede (2). De Vlaamse miniatuurkunst heeft zich thans losgewerkt uit de Franse invloed. Alle belangrijke verwezenlijkingen uit deze periode opsommen is vanzelfsprekend onmogelijk (3). Eén codex is echter niet zonder belang. Voor Filips de Goede werd nl. te Bergen tussen 1446 en 1450 een meesterwerk vervaardigd dat schril afsteekt tegen de produktie van de miniaturisten in voorgaande jaren. Het betreft de Chroniques de Hainaut (4). De aanvangsminiatuur van het eerste deel, een aanbiedingsscène, bezit buitengewone kwaliteiten en wordt geroemd als de eerste hoogstaande verwezenlijking van de Vlaamse miniatuurkunst (5).

---

(1) De Gouden Eeuw..., p.16. - Zie verder F. LYNA, art. cit., p.211-213.

(2) De Gouden Eeuw..., p.45 e.v.; Librye..., p.3-5 en passim.

(3) Men raadplege de tentoonstellingscatalogen De Gouden Eeuw..., en Librye...

(4) K.B.B., Handschriften, 9242.

(5) De Gouden Eeuw..., p.54-55, nr. 42; Librye..., p.123-124, nrs. 188-189; L.M.J. DELAISSE, Les "Chroniques de Hainaut" et l'atelier de Jean Wauquelin à Mons, dans l'histoire de la miniature flamande, in Bulletin koninklijke Musea voor Schone Kunsten, dl., IV, 1955, p.21-56; dezelfde idee werd ontwikkeld door genoemd auteur in Les principaux centres de production de manuscrits enluminés dans les états de Philippe le Bon, in Cahiers de l'Association internationale des études françaises, dl. VIII, 1956, p.18-19.

Bewijst dit uitzonderlijk werk dat Bergen op dat ogenblik belangrijker was dan Brugge of dan enige andere stad in de Nederlanden ? L.M.J. Delaissé heeft de hypothese naar voor gebracht dat Bergen, met Henegouwen en Noord-Frankrijk in het algemeen, de tussenschakel betekent in de vooruitgang van de miniatuurkunst. Bloeiend in Frankrijk, o.a. aan het Parijse hof, in de XIVe en het begin van de XVe eeuw, verschuift de ontwikkeling noordwaarts. Ze bereikt eerst Henegouwen, tot ca. 1432 een onafhankelijk graafschap, waar het mecenaat van de hertogen van Beieren de evolutie zou in de hand gewerkt hebben en de verluchters naar het centrum Bergen hebben aangetrokken. Ondertussen wordt de Franse invloed ook in Vlaanderen (Brugge en Gent) merkbaar. Wanneer hier de bloeitijd begint is de Henegouwse stad echter reeds in verval (1).

De opvatting van Delaissé kan in geen geval betekenen dat de Franse invloed Vlaanderen heeft bereikt vanuit Henegouwen, na eerst hier de miniatuurkunst te hebben bevrucht. Op de eerste plaats is te weinig bekend over de vroege boekverluchting uit dergelijk gewest om over de beïnvloeding te kunnen oordelen. Vervolgens is het duidelijk dat Vlaanderen, evengoed als Henegouwen, door allerlei politieke connecties en familieverwantschappen reeds vroeg rechtstreeks Franse invloed onderging. Het huwelijk van Margareta van Male met Filips de Stoute van Bourgondië (1369) bezegelde op duidelijke wijze deze toestand. Het is weliswaar juist dat de Brugse miniatuurkunst slechts merkwaardige produkten heeft voorgebracht vanaf ca. 1440-1445. Deze datum houdt trouwens verband met het begin van een tweede periode, die zoals werd gezegd, gekenmerkt wordt

---

(1) L.M.J. DELAISSE, Les "Chroniques"..., art. cit., p.52-53; De Gouden Eeuw..., p.52.

door een vruchtbaar mecenaat van Filips de Goede. Het is hierbij wel opvallend dat het hoogtepunt te Bergen eveneens pas bereikt wordt tijdens hetzelfde tijdvak, nl. rond 1448 met de genoemde Chroniques de Hainaut. In ieder geval bevestigen de gegevens uit de documenten die hoger ter sprake kwamen dat de Brugse boekindustrie in de eerste helft der XVe eeuw geen ijdel begrip was.

Hoger werden in verband met de miniatuurkunst te Brugge de namen vermeld van een paar meesters die alle noodnamen dragen om bestaand werk te onderscheiden. Ook het omgekeerde doet zich voor. Zoals hoger werd meegedeeld beschikt men in de Brugse archivalia over talrijke namen van verluchters, zonder dat men er tot hiertoe in geslaagd is bewaarde codices aan hen toe te schrijven.
Anders is het gesteld met enkele kunstenaars die werken in opdracht van Filips de Goede. De meest bekende onder hen is wel Willem Vrelant. Voor de miniatuurkunst te Brugge is deze meester van grote betekenis. Zijn werk steekt schril af tegen dat van hogergenoemde anonieme verluchters door zijn karakteristieke stijl: met hem werd echter het midden van de XVe eeuw overschreden. Het gaat hier om een Utrechtenaar die naar het Zuiden is overgekomen. In 1454 wordt hij in de Brugse documenten voor het eerst vermeld als lid en medestichter van de genoemde Gilde der boekverluchters onder patroonschap van Sint-Jan-de-Evangelist (1). Het ziet er echter naar uit dat Vrelant reeds enige jaren in de Vlaamse stad gevestigd was, vooraleer hij als vreemdeling in de groep der inheemse verluchters tot enig aanzien geraakte (2).

---

(1) J. WEALE, art. cit., p.253. - De Gouden Eeuw..., p.103; L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.74.

(2) De Gouden Eeuw..., p.103.

L.M.J. Delaissé wijst er op dat Vrelant "de eerste is geweest die in de Brugse miniatuurschilderkunst de esthetische waarden, welke sedert het actieve mecenaat van Filips de Goede in zwang waren, heeft binnengebracht" en dat hij de Brugse kunst gedurende een lange periode heeft beheerst (1). De auteur verwekt in zijn verdere beschouwingen over deze meester de indruk dat Brugge relatief onbelangrijk of in verval moet geweest zijn in genoemde kunsttak, vermits Vrelant vooreerst meer zou geproduceerd hebben dan de echte Bruggelingen zelf, en vervolgens omdat een vreemdeling zozeer een nieuwe geest en stijlopvatting kon opdringen aan anderen, dat een uitgebreide reeks van te Brugge ontstane manuscripten zijn stijlopvatting onderging (2). Het is ongetwijfeld een feit dat de genoemde meester een atelier heeft bezeten dat zeer veel heeft geproduceerd. Het is zelfs aanvaardbaar dat Vrelant met zich een aantal gezellen uit Utrecht heeft meegebracht (3).

De betekenis van Vrelant moet echter in een juist perspectief geplaatst worden. De reeks verluchte handschriften die aan Vrelant en zijn atelier toegeschreven worden is zeer uitgebreid en behoort tot degene die in de behandelde periode het meest bestudeerd zijn. Dit kan leiden tot een overschatting van het werk van de meester, daar men de verhouding tot de rest van de Brugse produktie uit het oog verliest. Men ging hierbij voort op typische stijlkenmerken, doch er kan gewaarschuwd worden tegen een veel voorkomend verschijn-

---

(1) De Gouden Eeuw..., p.104-107.

(2) L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.77 en 94. - Zie lijst van aan Vrelant toegeschreven werken in F. WINKLER, Die flämische Buchmalerei, Leipzig, 1925, p.72.

(3) Het is bekend dat hij vier vrouwen in zijn atelier opleidde (L.M.J. DELAISSE, A Century..., p.74).

sel. Schilderijen of miniaturen die stilistisch bij het werk van een bekend meester aansluiten, worden soms ten onrechte op diens naam geplaatst of aan zijn invloed toegeschreven (1). Het is ten slotte opvallend dat de handschriften van Vrelant en zijn atelier eerder kwantitatief dan kwalitatief belangrijk zijn. Zonder overdrijving mag men deze verluchter zelfs een minderwaardig artiest noemen.

Met deze gegevens voor ogen zou het wel eens de moeite lonen opnieuw te onderzoeken welke plaats Vrelant in de Brugse miniatuurkunst werkelijk inneemt. Betekende zijn werk een volledig nieuw begin voor de boekverluchting in die stad ? Waren de nieuwe "esthetische waarden" wel zo belangrijk ? Is de stijl van Vrelant geen aanpassing aan een voorafbestaande Brugse stijlopvatting ? In dit verband zou men zich zelfs kunnen afvragen of de z.g. Vrelantprodukten geen voortzetting of wellicht afglans zijn van miniaturen zoals die van hand K uit het Turijns-Milanees getijdenboek of van die uit het Llangattock-horarium. Zouden deze codices niet de schakel kunnen betekenen waarbij de miniaturen van Vrelant aansluiten ? Wij willen deze vraag thans openlaten. Het is in ieder geval duidelijk dat Vrelant naar Brugge is gekomen omdat deze stad goede kansen bood voor de uitoefening van zijn talent.

Gezien de positie van het Venetië van het Noorden als handelsmetropool is het niet zo dwaas te veronderstellen dat hier de traditie van de verluchtingskunst in de XVe eeuw zeer constant moet gebleven zijn. Dit wordt bevestigd door de evolutie die in voor-

---

(1) In De Gouden Eeuw..., p.46 wordt er op gewezen dat vele miniaturisten werken volgens de wijze van Vrelant en dat "de beste vakman in deze stijl misschien niet eens Willem zelf" is.

gaande bladzijden werd geschetst. Rond het einde der eeuw is de toestand hoegenaamd niet verslechterd.

De bewaarde handschriften van Vlaamse herkomst, kort vóór en na 1500 tot stand gekomen, werden ongeveer voor drie vierden te Brugge overgeschreven en verlucht (1). Ofschoon het geroemde Venetië van het Noorden reeds sedert het midden der XVe eeuw de weg van het economisch verval opging (2), toch schijnt de miniatuurproduktie er weinig onder geleden te hebben. Integendeel, het belang van de stad op het gebied van deze kunst is sedert het vierde decennium van de XVe eeuw wel zeer opvallend. Het mecenaat van Filips de Goede heeft hiertoe ongetwijfeld bijgedragen doch de bloei was slechts mogelijk dank zij de constante en intense beoefening van de verluchtingskunst in de voorafgaande jaren.

De werkzaamheid in het boekbedrijf gedurende de eerste helft van de XVe eeuw loopt ongetwijfeld parallel met de ontwikkeling van de schilderkunst in genoemde stad. Reeds in de XIVe eeuw wordt de waarde van Brugge op dit gebied geïllustreerd door de aanwezigheid van schilders uit deze stad in andere landen, waar ze met hoge waardering werden tewerk gesteld (3). Vóór de Van Eycks bloeide hier een autochtone kunst. Talrijke archiefteksten reveleren de

---

(1) G. DOGAER, o.c., dl. II, p.212-213.

(2) J. MARECHAL, Le départ de Bruges des marchands étrangers (XVe et XVIe siècle), in Handelingen van het Genootschap voor geschiedenis gesticht onder de benaming Société d'émulation te Brugge, dl. LXXXVIII, 1951, p.26-74.

(3) J. DUVERGER, art. cit., p.95. - Men kan aan de gegevens van deze auteur een Johannes de Brugis toevoegen die in 1372 een Historiebijbel voor Jean de Vaudetar te Parijs verlucht ((Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p.95, nr. 168).

namen van kunstenaars en tonen hun activiteit op artistiek vlak overvloedig aan (1).

Wanneer Jan Van Eyck zich in 1430 definitief te Brugge vestigde vond hij aldaar een milieu dat geschikt was voor de uitoefening van zijn beroep. De vraag werd reeds gesteld welke factoren de keuze van de vestigingsplaats van de schilder hebben bepaald. De voorkeur voor de genoemde handelsstad kan in geen geval in verband staan met het feit dat Van Eyck hofschilder was van Filips de Goede. Deze hertog verbleef immers uiterst zelden te Brugge (2), ofschoon hij er een belangrijk paleis (Prinsenhof) bezat waarvoor beroep werd gedaan op vele kunstenaars. J. Duverger veronderstelt wellicht terecht dat Van Eyck hier hoopte op een interessant clientèle, evenals op handelaars die zijn werk elders konden te koop aanbieden (3). Zijn talrijke portretten van Brugse burgers en van hovelingen bewijzen dat hij zich niet misrekend had.

De schilderkunst en de miniatuurkunst bekleedden een ruime plaats in de artistieke bedrijvigheid van de stad Brugge gedurende de XVe eeuw. De eerste kunsttak bereikt een hoogtepunt na 1430 dank zij de overkomst van Jan Van Eyck. Ook de boekillustratie vertoont niet van in het begin der eeuw een eigen ontwikkeling. Pas sedert 1440-1445 wordt kwalitatief belangrijk werk tot stand gebracht.

---

(1) J. DUVERGER, art. cit., p.107 e.v.; A. VANDEVELDE, Het schildersgild te Brugge, Brugge, 1905; C. VAN DEN HAUTE, o.c.,

(2) J. DUVERGER, art. cit., p.98-99.

(3) IDEM, art. cit., p.99.

Uit het onderzoek dat in voorgaande hoofdstukken op verscheidene domeinen werd ondernomen, is gebleken dat de vroegere datering van de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek (1416-1417) niet langer houdbaar is. Het onderzoek van de iconografie en de kledij, de kritiek op de vermeende historische inhoud van enkele taferelen en het gebrek aan oorspronkelijkheid van talrijke miniaturen convergeerden steeds in een zelfde richting: het begin van de tweede campagne kan ten vroegste rond 1440 worden gedateerd en het geheel werd pas rond het midden der XVe eeuw afgewerkt. Verscheidene factoren wezen er op dat de genoemde campagne te Brugge mag gesitueerd worden. Verder werd vastgesteld dat een aantal miniaturen duidelijk door Van Eyck beïnvloed waren. In aansluiting met bovenstaande uiteenzetting dienen thans nog twee punten onderzocht te worden.

Vooreerst zal de lokalisatie te Brugge in het kader van de verluchtingskunst in deze stad verduidelijkt worden. Op de tweede plaats zal het Eyckiaans karakter onder de loep genomen worden.

Wat het eerste punt betreft is het thans klaar dat de historische gegevens in verband met de evolutie van de miniatuurkunst te Brugge zich niet verzetten tegen een lokalisatie van het Turijns-Milanees getijdenboek in deze stad. De verluchtingskunst werd hier immers reeds van in het begin der XVe eeuw met succes beoefend. Het is nu wel opvallend dat de datering van de tweede campagne die in deze verhandeling werd voorgesteld (1440-1450) beter strookt met de eigenlijke evolutie van de Brugse produktie. De oudere datering (1416-1417) is in dit kader niet te verantwoorden. Zoals werd aangetoond is de miniatuurkunst er gedurende de eerste decennia van de XVe eeuw eerder conservatief, archaïserend en op Franse voorbeelden afgestemd. Hiervan vindt men geen enkel spoor in het Turijns-Milanees getijdenboek. Bij een vroege datering zou het ge-

noemde horarium zeer vooruitstrevend moeten worden genoemd. Dit strookt in geen geval met het eigen wezen van de miniatuurkunst in het algemeen. Pas na 1440 komt de Vlaamse en meteen ook de Brugse boekverluchting tot zelfstandige ontwikkeling en tot grote bloei. Dank zij het mecenaat van Filips de Goede en van een nieuwe klasse edelen en rijken in Vlaanderen neemt het luxe-handschrift een hoge vlucht. Een datering van het Turijns-Milanees getijdenboek na laatstgenoemde datum ondervindt dan ook de minste moeilijkheden. Bovendien kunnen in die tijd enige parallelle miniaturen aangewezen worden die, zoals die in het Turijns-Milanees getijdenboek, opvallen door hun kwaliteit: het frontispies van de Cité de Dieu, ca. 1445 voor Jean Chevrot geschilderd en de titelbladzijde van de Chroniques de Hainaut, die rond 1448 voor Filips de Goede werd vervaardigd.

Samenvattend kan dus worden medegedeeld dat uit de studie van de verluchtingskunst te Brugge bleek dat de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek in deze stad mag gelokaliseerd worden op voorwaarde dat men de datum niet te vroeg plaatst. Het onderzoek van het horarium leidde echter tot een datering die volledig kan verantwoord worden in het kader van de Brugse miniatuurkunst.

Voor een duidelijk inzicht in wat volgt herinneren we er aan dat de tweede campagne in twee fasen is verlopen. Er werd immers een chronologisch onderscheid gemaakt tussen de groep der meesters F, G, H en I, en de groep K. Houden we ons nu enkel bezig met de eerste reeks, waarin G de voornaamste plaats bekleedt.

Men moet toegeven dat er zich in de illustratie van laatstgenoemd miniaturist iets speciaals voordoet. Louter stilistisch gezien vertonen zijn taferelen eigen kenmerken die - voor zover de huidige kennis van de Brugse boekverluchting reikt - weinig aanknopingspunten bieden met de specifieke verluchtingskunst in deze

stad. Bedoeld wordt de onmiskenbare Eyckiaanse inslag. Zoals herhaaldelijk betoogd zijn de meeste kunstgeleerden het er mee eens dat de miniaturen van hand G stilistische eigenschappen vertonen die meer dan normaal bij het werk van Van Eyck aanleunen. In voorgaand hoofdstuk en in het tweede artikel van dit laatste werd nochtans bevestigd dat de miniaturen noch van Hubert, noch van Jan Van Eyck zelf kunnen zijn. Ook de illustraties van de overige handen van die eerste fase, nl. H en I, staan in verband met het werk van Van Eyck en van zijn navolgers, weliswaar niet zozeer stilistisch doch wel uitgesproken iconografisch.

Niet alleen werden gehele schilderijen uit de groep Van Eyck gekopieerd, doch bovendien werden pastiches en compilaties genaakt met motieven uit diverse voorbeelden van dezelfde herkomst. De genoemde handen zijn dus alle bedrijvig in een Eyckiaanse omgeving.

De kapitale vraag luidt thans of dergelijke "omgeving" in werkelijkheid bestaan heeft. De kunstgeleerden vestigen er gewoonlijk de aandacht op dat de navolging van werk van Van Eyck geringer is gebleken dan dat van een meester zoals Rogier Vander Weyden en dat zijn invloed zeker niet in evenredigheid was met de waarde van zijn oeuvre. Het is hier niet de plaats om op de oorzaken van dit verschijnsel in te gaan (1).

J. Bruyn wees er echter op dat het foutief is Jan Van Eyck als een "eenzame figuur" te beschouwen. Genoemde kunstgeleerde ziet de nawerking van zijn oeuvre op een driedubbel vlak. Vooreerst zouden heel wat kunstenaars gestimuleerd geweest zijn door Van Eycks visu-

---

(1) Zie hierover J. DUVERGER, art. cit., p.101; J. BRUYN, De Levensbron. Het werk van een leerling van Jan Van Eyck, 's-Gravenhage, 1957, p.90; L. BALDASS, o.c., p.88 e.v. en p.110 e.v.

ele intensiteit en door zijn technische perfectie. Vervolgens zouden zijn panelen inspirerend gewerkt hebben op meesters van rond 1470 en opnieuw na 1500: Joos van Gent, Hans Memling, Gerard David, Jan Gossart en Joos van Cleve. Op de derde plaats zou hij invloed gehad hebben op een aantal onmiddellijke navolgers (1). Onder deze laatsten neemt Petrus Christus een vooraanstaande plaats in. Ofschoon de werkzaamheid van deze schilder in het atelier van Jan Van Eyck op archivalische wijze niet kan bewezen worden, is deze veronderstelling toch zeer waarschijnlijk: de onmiddellijke band van de eerste met de laatstgenoemde meester is duidelijk. Hij blijkt "diens voortzetter te zijn, een vertegenwoordiger van een latere generatie, voor wie ontleningen aan de leermeester middelen betekenen voor het verwezenlijken van eigen bedoelingen" (2). Petrus Christus kan echter niet langer aangezien worden als de enige die Van Eycks werk heeft nagevolgd. Men beschikt thans immers over een vrij grote reeks panelen en tekeningen van anonieme kleine meesters die een zeer nauwe samenhang vertonen met het werk en de stijl van Van Eyck. Het gaat tot hiertoe weliswaar om een serie enigszins geïsoleerde gevallen die men nog niet op aanvaardbare wijze heeft kunnen groeperen, en die evenmin een duidelijk inzicht geven in enige evolutie van de Eyckiaanse stijl. Om met Bruyn te besluiten kan men zeggen dat er weliswaar "geen wijdvertakte school met continuïteit" heeft bestaan, doch dat de invloed van Van Eyck geenszins mag onderschat worden (3).

Het is op dit ogenblik nog een vraagteken of de bedoelde navolgers van Van Eyck in het atelier van de meester zelf of in een onaf-

---

(1) J. BRUYN, o.c., p.91.

(2) IDEM, o.c., p.121; zie ook p.116.

(3) J. BRUYN, o.c., p.93.

hankelijke werkplaats werkzaam waren. De mogelijkheid dat Jan Van Eyck over een atelier beschikte waarin meer dan één schilder werkzaam was, is nochtans om meer dan één reden niet uitgesloten. Om het volgende beter te begrijpen kan er de aandacht op gevestigd worden dat in de middeleeuwen het begrip atelier een eigen betekenis heeft die grondig verschilt van wat men op onze dagen hieronder verstaat. Het kunstenaarsatelier is niet het bedrijf van een individueel genie doch wel van een ambachtsman die wordt bijgestaan door gezellen die werken naar de modellen en de ontwerpen van de meester (1).

Op historische basis kan bewezen worden dat Jan Van Eyck over medewerkers beschikte, zowel in de periode dat hij te 's-Gravenhage vertoefde aan het hof van Jan van Beieren (1422-1425)(2) als te Brugge (sedert 1430)(3). Op de tweede plaats is het bekend dat bepaalde schilderijen, zoals de Madonna met de Kartuizer uit de Frick Collection te New York en waarschijnlijk ook de H. Hieronymus in zijn werkkamer uit het Institute of Arts te Detroit, onvoltooid

---

(1) Zie de idee ontwikkeld door F. GORISSEN, Meester Arnt beeldensnijder, de geschiedenis van zijn identificatie, in Antiek, dl. IV, nr. 6, 1970, p.311. De auteur toont aan dat het dank zij de ontwikkeling van een atelier en de voortzetting door de gezellen begrijpelijk wordt dat het oeuvre van Meester Arnt, overleden in 1492, nog doorloopt tot in het eerste kwart van de XVIe eeuw.

(2) Zie Deel II, Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 121, fol. 16; rek. 123, Pantgelt; rek. 124, Pantgelt.

(3) J. WEALE, Hubert and John Van Eyck. Their Life and Work, Londen-New York, 1908, p.XXIV en XXXVIII. - J. DUVERGER, art. cit., p.115 vermeldt een rekeninguittreksel van 2 september 1431- 1 september 1432 betreffende een betaling aan "den cnapen" in het atelier van Jan Van Eyck. - In verband met de gezellen van Hubrecht Van Eyck zie J. DUVERGER, "De kinderen te Meester Ubrechts" (van Eyck) in Wetenschappelijke tijdingen, dl. XVII, 1957, kol. 239.

waren bij de dood van Jan Van Eyck (1441).
Ze werden door vaardige meesters afgewerkt en wel op zulke wijze dat een grens tussen het aandeel van Jan Van Eyck zelf en dat van de voltooiers zeer moeilijk te trekken is. Stilistisch gezien werd zelfs een zekere eenheid bereikt. Dit was echter alleen mogelijk indien de meesters die de panelen voltooiden doordrongen waren van de Eyckiaanse werkwijze en stijlopvatting. Het is dus logisch dat men in verband met dit werk denkt aan de medewerkers van de meester die na diens overlijden de opdrachten die voorlagen verder hebben uitgevoerd en mogelijk ook nieuwe bestellingen hebben aanvaard.
Een van de meest merkwaardige voorbeelden in dit verband is wellicht De Levensbron uit het Prado (1)(zie verder).

Een derde vaststelling wijst in dezelfde richting. Een aantal schilderijen van navolgers van Van Eyck vormen in grote mate compilaties van motieven uit zijn oeuvre. Meerdere voorbeelden van dit soort werden door J. Bruyn gereveleerd (2). Bij werken van deze aard kan men aannemen dat ontwerptekeningen die in Van Eycks atelier bewaard werden, een belangrijke functie hebben vervuld. Vooral wanneer de motieven in verband staan met meer dan één paneel van Van Eyck, die bovendien op een verschillende datum tot stand kwamen en die buiten het atelier bij de opdrachtgevers bewaard werden, kan men een ontlening aan werktekeningen moeilijk loochenen (3). Dat zulke tekeningen in de nalatenschap van de besproken meester aanwezig zijn geweest, wordt bewezen door het bewaarde ontwerp voor

---

(1) Zie hierover het werk van J. BRUYN, De Levensbron..., o.c.

(2) J. BRUYN, o.c., p.121-130. - Zie kritiek van O. PAECHT, in Kunstchronik, 1959, p.255-258.

(3) J. BRUYN, o.c., p.131.

een geschilderd portret van kardinaal Albergati. Het betreft hier een zeer nauwkeurige tekening waarop ook kleuropgaven voorkomen (1). Dergelijke tekeningen zullen ongetwijfeld ook na de dood van de meester voor de leerlingen van groot nut geweest zijn. Reeds eerder, wanneer gehandeld werd over de kopieerarbeid (Hoofdstuk IV, Art. VI), werden teksten aangehaald waaruit blijkt dat de patronen een belangrijk en gegeerd onderdeel uitmaakten van de nalatenschap van een kunstenaar.

Het is dus niet uitgesloten dat nog tijdens het leven van Jan Van Eyck en ook na zijn dood een relatief bedrijvig atelier te Brugge heeft bestaan. Het bracht "Eyckiaans" werk tot stand waarvan de kenmerken in zekere mate aansluiten bij een gedeelte van de verluchting van het Turijns-Milanees getijdenboek. Alles schijnt er op te wijzen dat de eerste fase van de afwerking van dit horarium, nl. de periode waarin G, H, I en waarschijnlijk oof F werkzaam zijn (1440-1445), thuishoort in de omgeving van het vermelde Eyckiaans en zelfs post-Eyckiaans atelier.

Op die wijze wordt de betrekking tussen de illustraties van genoemde verluchters en het werk van Van Eyck volkomen begrijpelijk Dit betekent natuurlijk niet dat de miniaturisten in kwestie in het schildersatelier opgenomen waren. Het ziet er echter in alle geval naar uit dat er enige relatie heeft bestaan tussen de werkplaats van de schilders en die van de miniaturisten.

De veronderstelling van een verband tussen de ateliers is niet

---

(1) Kupferstichkabinett, Dresden. Zie over andere tekeningen: L. FROHLICH-BLUME, Jan Van Eycks Madonna von Ypern, in Pantheon, dl. XXIV, 1966, p.79.

uit de lucht gegrepen. Reeds eerder werd een uittreksel uit een der rekeningen van Filips de Goede uitvoerig besproken. Hieruit bleek dat Jan Van Eyck de Brugse miniaturisten kende en met hen relaties onderhield (zie Art. II). Daarbij kan gewezen worden op de speciale positie van de lieden van het Brugse boekbedrijf waaronder de miniaturisten ressorteerden. In de meeste steden waren ze ondergeschikt aan het schildersambacht. In Brugge bekleedden ze weliswaar een speciale en zelfs bevoorrechte plaats, doch zoals werd uiteengezet, trachtten de schilders te Brugge de hogergenoemde groep aan hen ondergeschikt te maken, o.m. met het doel controle uit te oefenen op hun werk. Ten slotte kan er ook verwezen worden naar een hoger vastgesteld feit (cfr. Hoofdstuk IV, Art. VI): de miniaturisten zijn zeer dikwijls afhankelijk van modellen die ze juist in het werk van schilders zoeken. Zo komt het dat de miniatuurkunst meer dan eens de indruk verwekt dat ze wordt beoefend "in de rand" van de schilderkunst door aan te sluiten bij het werk van grote meesters. Deze indruk wordt in het Turijns-Milanees getijdenboek nog verhoogd omdat het niet alleen gaat om een iconografische ontlening aan het werk van Van Eyck doch ook, wat hand G betreft, om een diepgaande stilistische navolging. De relatie tussen het verluchtersatelier dat het Turijns-Milanees getijdenboek voltooide en de schilders uit een post-Eyckiaanse werkplaats mag dus bevestigd worden.

Om het Turijns-Milanees getijdenboek beter te situeren in dergelijk milieu kan gewezen worden op een merkwaardige analogie met de Levensbron in het Prado. De reeds herhaaldelijk genoemde J. Bruyn kwam na een diepgaande studie tot de conclusie dat dit paneel na de dood van Jan Van Eyck door een leerling van de meester geschilderd was. De genoemde Levensbron en de behandelde miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek, vertonen meer dan één gelijklopende trek. Zowel de schilder als de verluchters maakten gebruik van mo-

dellen uit de groep Van Eyck en van motieven ontleend aan Eyckiaans werk. Wat echter belangrijker is, niemand zal ontkennen dat de schilder van de Levensbron en een der verluchters in kwestie, nl. hand G, doordrongen zijn van Eyckiaanse stijlkarakteristieken.

Een ander punt van overeenkomst is nog meer merkwaardig, doch het vergt enige uitleg. Men kan zich afvragen waarom een aantal kunstenaars na Van Eycks dood nog trouw bleven aan de voorbeelden en de uitbeeldingswijze van deze meester. Zoals reeds herhaaldelijk uiteengezet bootsen de verluchters het werk van belangrijke schilders na en dit gebeurt dikwijls zelfs met enige vertraging. Het oeuvre van Hans Memling, gestorven in 1494 en van Hugo Vander Goes, overleden in 1484, wordt na 1500 nog in belangrijke mate als voorbeeld gekozen (1). De miniaturen sluiten dus meermaals aan bij een oudere stijlfase en blijken soms op het eerste gezicht ouder dan in werkelijkheid het geval is. Eigenaardig is echter een fenomeen dat hierbij aansluit en dat zich nu voordoet zowel in het Turijns-Milanees getijdenboek als op de Levensbron. Enkele vooraanstaande kunsthistorici aanzagen de produkten van de handen G en H als zeer vroeg werk, die van G zelfs als jeugdwerk van Jan Van Eyck (1416-1417). Afgezien van een aantal vermeende historische gegevens, zoals de voorstelling van het gebed van een prins (nr. 38), die in de ogen van de kunstgeleerden met deze datering strookten moeten nochtans ook bepaalde stilistische kenmerken deze datum aanvaardbaar gemaakt hebben. Door deze studie blijkt nu dat genoemde jaartallen meer dan twee decennia te vroeg zijn.

---

(1) Over Vander Goes, zie: G. DOGAER, o.c., dl. I, p.121. - Over Memling, zie F. WINKLER, Die flämische Buchmalerei, Leipzig, 1925, p.162.

Staat men hier niet voor hetzelfde verschijnsel dat door de herhaaldelijk geciteerde J. Bruyn opgemerkt werd naar aanleiding van het onderzoek van de Levensbron. Ook dit paneel werd meer dan eens aangezien als een zeer vroeg werk van Van Eyck, vóór het Gentse Lam Gods geschilderd (1432). Genoemde geleerde toonde het ongerijmde van deze bewering aan. De optie voor een vroege datering werd volgens hem ten onrechte bewerkstelligd door een conservatief element, of "een regressieve tendentie, voortkomend uit het onvermogen van de leerlingen om het geleerde zelfstandig te verwerken en te ontwikkelen - een verschijnsel dat in het gevolg van grote meesters niet zelden voorkomt" (1). Hetzelfde kan worden gezegd van andere schilderijen uit de post-Eyckiaanse groep en van de behandelde miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek.

Bondig samengevat kan men meedelen dat Jan Van Eyck reeds op het einde van zijn leven over medewerkers beschikt heeft, en dat die na het overlijden van de meester het atelier hebben verder gezet. Deze werkplaats stond zeer duidelijk in contact met een groep verluchters. Zonder twijfel bestond er een hiërarchie bij deze kunstenaars. Hand G is de hoofdmeester. Hij leverde werk van goede kwaliteit (2) dat enkel kon verwezenlijkt worden in een atelier dat zekere tradities en een goed vakmanschap bezat en dat bijna het niveau van de Eyckiaanse werkplaats had bereikt. Het gaat hier om een zeer bekwaam verluchter die zonder veel moeite de stijl én de techniek van de door hem gebruikte modellen kon overnemen, zodat het

---

(1) J. BRUYN, o.c., p.132.

(2) Zowel wat betreft de stijl, als de techniek en het gebruikte materiaal: men herinnere zich het aanwenden van zilverblad (zie Hoofdstuk I, Art. I, Archaeologie van het handschrift, § 5).

begrijpelijk wordt dat zijn werk door latere geleerden soms met dit van de meester die hem tot voorbeeld strekte, in casu Van Eyck, werd verward.

Op de tweede plaats komt meester H. Hij werkt in de schaduw van eerstgenoemde. De hand I is inferieur aan beide voorgaande doch is zonder twijfel in hetzelfde atelier bedrijvig. Dit geldt zeer waarschijnlijk eveneens voor hand F. Deze verluchter is tot hiertoe zelden ter sprake gekomen. Inderdaad is het moeilijk zijn werk te beoordelen. Hij behoort zeker tot de tweede campagne en het is aannemelijk dat hij de eerste is geweest die, kort vóór de handen G, H en I hun werk aanvingen, het handschrift op zijn werktafel heeft gehad. Zijn bijzondere opdracht bestond er in de bladzijden waarop door een verluchter uit de eerste campagne een tafereel was aangebracht, met een initiaal en een fries te versieren. Dat hij een secundair meester is wordt bewezen door het feit dat hem nergens de gelegenheid werd gegeven om grote taferelen, de blikvangers in het horarium, te schilderen. Ondanks de mindere kwaliteit is zijn werk echter zeer goed denkbaar in de Brugse produktie van de veertiger jaren van de XVe eeuw.

Het is thans nog steeds onmogelijk de voornaamste voltooiers van het Turijns-Milanees getijdenboek te vereenzelvigen met miniaturisten waarvan de namen door de archivalia werden overgeleverd. Mogelijk gaat hun naam schuil in een der documenten die ons over de Brugse verluchters bekend zijn, doch er bestaat geen enkele houvast voor een eventuele identificatie. A. Châtelet stelde voorzichtig voor een der miniaturisten te vereenzelvigen met Jan Coene, een

verluchter die in 1424-1450 te Brugge werkzaam was(1). Hoewel vooral bedrijvig als miniaturist was hij lid van het Brugse beeldenmakersambacht. In 1426-1427 en opnieuw in 1436-1437 bekleedde hij zelfs de functie van deken van het genoemde ambacht. Het moet dus wel een kunstenaar van aanzien geweest zijn. Zoals gezegd werkte hij in 1438 voor Filips de Goede. Hoewel zeer verleidelijk moet men toegeven dat zijn medewerking aan het Turijns-Milanees getijdenboek voorlopig een zuivere hypothese blijft. Aan deze kunstenaar is tot op heden geen enkel werk met zekerheid toegeschreven, zodat enige vergelijking totaal onmogelijk is.

Thans rest nog even hand K te vermelden. Zoals men zich herinnert werd zijn werk wat later gedateerd dan dat van de voorgaande groep, nl. ca. 1450. Wat deze meester betreft, is de zaak veel eenvoudiger dan met G en H. Reeds in voorgaande hoofdstukken werd aangetoond dat deze verluchter te Brugge werkzaam was, niet alleen terwille van iconografische motieven, doch vooral wegens de nauwe relaties van zijn werk met handschriften die Brugs van oorsprong zijn.

Deze anonieme miniaturist behoort tot de groep van kunstenaars die rond het midden van de XVe eeuw werkzaam waren in een milieu waarin Willem Vrelant een representatieve figuur zou worden. Het hier bekomen resultaat leunt aan bij wat Delaissé op stilistische basis heeft vastgesteld: hand K is te Brugge werkzaam. Genoemde geleerde gaat echter verder en is de mening toegedaan dat het hier gaat om een meester die, evenals Vrelant, uit het Noorden naar de

---

(1) A. CHATELET, Postface..., p.XVIII. - Men dient te bemerken dat deze auteur hier denkt aan hand H; hand G vereenzelvigt hij immers met Jan Van Eyck. - Zie over Jan Coene: J. WEALE, art. cit., dl. V, 1872-1873, p.242 voetnoot 2; M. MEISS, The Boucicaut Master..., p.60 e.v.; J. DUVERGER, art. cit., p.86.

voorspoedige Vlaamse stad was overgekomen. Als redenen voor deze opvatting wijst de auteur op het levensechte, het diep-menselijke en natuurlijke in de uitbeelding en op een zekere voorliefde voor genretaferelen. Dergelijke stijlelementen kenmerken volgens Delaissé de Noordnederlandse miniatuurkunst. Het is echter onduidelijk waarom hij uiteindelijk toch voor een lokalisatie in het Zuiden opteert. Zijn opvatting is in elk geval te subtiel om ze als volkomen bewezen te beschouwen. Het is bovendien duidelijk dat men de eigen vormkenmerken van hand K niet terugvindt in het zekere werk van Noordnederlandse oorsprong. In ieder geval kan men besluiten dat deze meester zich zeer goed in het Brugse milieu had ingewerkt, wat een aantal details van iconografische aard op opvallende wijze aantoont.

Het Turijns-Milanees getijdenboek werd dus gedurende de tweede campagne nogmaals in twee fasen te Brugge verlucht. De eerste groep miniaturen (die van F, G, H en I) is de belangrijkste. De illustraties staan in nauw verband met een post-Eyckiaans atelier en hand G sluit zelfs stilistisch aan bij het werk van Jan Van Eyck. De andere groep heeft niets meer met de eerste gemeen: de Eyckiaanse invloed die merkbaar was gedurende de eerste periode is volledig verloren gegaan.

Keren we hierbij nog eenmaal terug naar Petrus Christus. Van hem werd reeds gezegd dat hij in een groot aantal van zijn werken duidelijk bewijst dat hij een diepgaande invloed van Van Eyck heeft ondergaan. Hij is immers betrokken geweest bij het atelier van Van Eyck. Hierbuiten schijnt hij soms aan te sluiten bij het werk van de Meester van Flémalle (1). Deze vorm van afhankelijkheid van de

---

(1) Zie uitvoerig J. BRUYN, o.c., p.99-121.

twee genoemde schilders kan men zich zeer goed in het Brugse milieu indenken in de jaren 1440 en de daaropvolgende. Deze opvallende trek van Christus' werk vindt men globaal genomen terug in het Turijns-Milanees getijdenboek: enerzijds een sterke verbondenheid met Van Eyck, anderzijds een afhankelijkheid van werk van de Meester van Flémalle. Een lokalisatie te Brugge in de voorgestelde perioden is bijgevolg in overeenstemming met meer dan één gegeven dat ons bekend is over het artistiek milieu in het Venetië van het Noorden in het tweede en derde kwart van de XVe eeuw.

In aansluiting met de bekomen resultaten rest ons thans nog een laatste probleem te berde te brengen. Men moet zich nl. afvragen of de lokalisatie van de afwerking van het Turijns-Milanees getijdenboek te Brugge in de genoemde periode, strookt met wat men weet over de bezitter(s) van het horarium. Deze vraag roept vanzelfsprekend meteen een andere op die tot hiertoe nauwelijks ter sprake kwam of in ieder geval niet afdoend werd beantwoord: wie is (zijn) die bezitter(s) ?

Zoals men zich herinnert hebben vele kunstgeleerden hardnekkig vastgehouden aan de idee dat de codex in bezit was van leden van het huis van Beieren. Indien dit juist was, mag men haast zeker besluiten dat het handschrift niet te Brugge zou afgewerkt zijn.

Uit de gegevens verzameld in Deel II blijkt immers zeer duidelijk dat de Beierse hertogen voor aankopen van kunstwerken en weeldeartikelen hoofdzakelijk op Holland en Henegouwen waren aangewezen (1). De aanwezigheid van het Turijns-Milanees getijdenboek in een collec-

---

(1) Zie Deel II.

tie der van Beierens kan echter formeel tegengesproken worden. In deze studie werd aangetoond (Hoofdstuk III) dat niets daar op wees en de datering van de afwerking (Hoofdstuk IV) maakt dit bovendien volkomen onmogelijk.

De vraag naar de eigenaar kan echter vastgeknoopt worden aan drie gegevens die in dit werk ter sprake kwamen, nl. de kalender, de kwaliteit van de rijke versiering en de illustraties met portretten. Men herinnert zich dat de kalender geen kopie was van een bestaande bisdomskalender doch zeer waarschijnlijk in speciale opdracht was vervaardigd en wel voor iemand uit het Henegouwse. Bovendien was hij bijzonder slordig gemaakt. Dit toonde mogelijk aan dat hij geschreven was door iemand die niet in Henegouwen zelf thuishoorde (doch wel te Brugge waar de codex werd verlucht ?). Hieruit zou men mogen besluiten dat het gaat om een bezitter van Henegouwse afkomst.

Verder wijst de rijkdom en de kwaliteit van de verluchting er op dat de eigenaar een belangrijk en hoegenaamd niet onbemiddeld persoon was. Tevens blijkt ook dat hij niet onbekend was met de Brugse produktie en met het post-Eyckiaans atelier. Uit de studie der portretten ten slotte is gebleken dat de eigenaar een man en geen vrouw was. De twee reeksen portretten die onderscheiden werden (Hoofdstuk III, Art. I, § 1) komen overeen met de twee fasen van de afwerking: een oudere heer deed een aanvang nemen met de voltooiing (handen F tot I, 1440-1445) een jongere deed de verluchting volledig ten einde brengen (hand K, ca. 1450). Het zou niet onmogelijk zijn indien het hier ging om een vader en zijn zoon. Gelet op deze gegevens en op de datering van de verluchting zou men zich goed kunnen voorstellen dat de bezitters in relatie stonden met Filips de Goede of zelfs in zijn dienst verbonden waren.

(17 Visconti

Een historisch personage vinden waarop alle hoger opgesomde gegevens toepasselijk zijn is niet gemakkelijk.
Bij wijze van hypothese zou men kunnen denken aan een figuur zoals Guy Guilbaut. Het was een belangrijk en rijk man, en sedert 1405 bekleedde hij aanhoudend vertrouwelijke en voorname posten in dienst van de Bourgondische hertogen. Hij wordt door Jean Lefebvre de Saint-Remy beschreven als ung très puissant et riche homme, pareillement famillier et officier du duc (1). Naast andere ambten (2) zijn vermeldenswaard zijn benoeming tot raadsheer van Filips de Goede in 1423 en tot eerste Meester van de Rekenkamer te Rijsel in 1431. Het jaar tevoren was hij aangesteld tot Tresorier van de Orde van het Gulden Vlies. Dat de bezitter van het horarium blijkbaar zelf geen lid was van de Orde kan men afleiden uit het ontbreken van enig insigne op de aangebrachte portretten. Tijdens de afwezigheid van Filips de Goede werd hij mede aangesteld tot gouverneur des pays de par-deça. Ook als mecenas was Guilbaut niet onverdienstelijk. Bekend is dat hij te Hesdin aan de Sint-Maartenskerk een kapel liet bouwen en dat hij haar van een zeer rijke inboedel en van kunstwerken liet voorzien (3). Zijn liefde voor handschriften wordt geïllustreerd door een thans bewaard exemplaar van de Cité de Dieu van Sint-Augustinus. De codex werd in 1420-1435 in de omgeving van de Meester van

---

(1) Choix de chroniques et mémoires sur l'histoire de France avec notes et notices, ed. J.A.C. BUCHON, Parijs, 1838, p.507.

(2) Zie uitvoerig G. HULIN DE LOO, Guy Guilbaut, conseiller, trésorier et gouverneur-général de toutes les finances de Philippe-le-Bon, et premier maître de la Chambre des comptes de Lille, in Bulletijn der Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, dl. XIX, 1911, p.329-341.

(3) Zie IDEM, art. cit., p.317-318.

Guillebert van Metz versierd (1).

Dit boek zou wellicht een sleutel kunnen zijn in verband met de vraag of Guilbaut in relatie heeft gestaan met een post-Eyckiaans atelier. Men herinnert zich dat genoemd exemplaar ontleend werd voor het vervaardigen van een Cité de Dieu voor de Doornikse bisschop Jean Chevrot (zie Hoofdstuk IV, Art. V, § 1). Het is nu wel treffend dat het frontispies van het handschrift van de bisschop nagebootst werd op de aanvangsminiatuur in het boek van Guilbaut, doch met toevoeging van Eyckiaanse elementen. Dit gebeurde zeer waarschijnlijk in het atelier waarin het Turijns-Milanees getijdenboek werd afgewerkt.

Mag dit eigenaardige en opvallende verschijnsel benut worden om de relatie te verklaren tussen Guy Guilbaut en de Brugse werkplaats in kwestie ? Men vergete ook niet dat de genoemde heer reeds eerder kennis gemaakt had met de produktie van het Venetië van het Noorden vermits de Meester van Guillebert van Metz waarschijnlijk in die stad werkzaam was (2). Het toeval wil nu dat precies in de jaren waarin het Turijns-Milanees getijdenboek werd afgewerkt, Guilbaut als gouverneur van Filips de Goede een reis onderneemt die hem o.a. naar Brugge voert (1442-1443)(3). Reeds in 1426 had Guilbaut kennis gemaakt met deze stad tijdens de verkoop van de aangeslagen goederen van Jacoba van Beieren (4).

---

(1) K.B.B., Handschriften, 9005-9006. - De Gouden Eeuw, p.23, nr.5.

(2) A.W. BYVANCK, Aanteekeningen..., art. cit., p.99 e.v.

(3) G. HULIN DE LOO, art. cit., p.336-337. - De reis duurde van 23 april 1442 tot 18 januari 1443 en voerde hem naar Atrecht, Doornik, Brugge, Gent, Antwerpen, Leuven en Brussel.

(4) Zie Deel II, p.68°.

Verdere gegevens spelen nog meer in de kaart van de hier voorgestelde hypothese. Reeds eerder (Hoofdstuk III, Art. I, § 1) werd opgemerkt dat het Turijns-Milanees getijdenboek in twee fasen was afgewerkt en wel voor twee verschillende heren, mogelijk voor een vader en zijn zoon. De tweede fase wordt ca. 1450 gedateerd. Guilbaut sterft in 1447 en zo hij het horarium werkelijk in zijn bezit had, zou het niet onmogelijk zijn dat het in handen kwam van een zoon die het verder liet voltooien.

Men moet toegeven dat in deze hypothese één feit niet volledig opgaat. Guilbaut is niet geboortig uit een Henegouwse stad, doch wel uit Hesdin (N.-Fr., Pas-de-Calais). Volgens de kalender zou een relatie met Henegouwen noodzakelijk zijn. Het is wel zo dat genoemde heer zeer belangrijke leengebieden bezat te Bruay, waar hijzelf kort vóór 1434 een kasteel liet bouwen en te Le Quesnoy, beide in Henegouwen gelegen. Hij streefde er zelfs naar, vooral gedurende de laatste decennia van zijn leven, zijn grondbezit aldaar uit te breiden (1). Zou hij om deze redenen aan een kalender die grotendeels op Henegouwen toepasselijk is, de voorkeur hebben gegeven ?

De bovenstaande hypothese is wel zeer verleidelijk maar daarom ook gevaarlijk. Er bestaat geen voldoende en afdoend bewijsmateriaal om zich definitief uit te spreken over de eigenaar van het Turijns-Milanees getijdenboek, ofschoon hij met een type als Guilbaut goed schijnt overeen te komen. Buiten wat hoger werd uiteengezet over de eventuele bezitters ontbreken alle verdere gegevens volkomen. Vast staat alleen dat het horarium in kwestie een zeer rijk

---

(1) G. HULIN DE LOO, art. cit., p.339.

handschrift is dat tot stand gekomen is in een periode waarin het mecenaat niet langer een exclusiviteit was voor de vorsten en de prinsen, doch waarin ook heren van aanzien over rijkverluchte handschriften als pronkjuweel wensten te beschikken.

BESLUIT.

In de studies over het Turijns-Milanees getijdenboek werden door de kunsthistorici zeer uiteenlopende hypothesen geformuleerd in verband met de datering en de lokalisatie van de afwerking. De meest gehuldigde en tevens hardnekkigst verdedigde opvatting was die waarin aan Hubert en/of Jan Van Eyck een gedeelte van de verluchting werd toegeschreven (nl. die der handen G en H). Stijlkritisch gezien leek deze toeschrijving alleszins aanvaardbaar wat hand G betreft. Het is inderdaad een goede meester en zijn werk vertoont onmiskenbaar een Eyckiaanse inslag. Men kan zich terecht afvragen of de stijlkritiek met deze gegevens ooit tot andere resultaten kan komen. Om deze reden werden in dit werk andere disciplines aangewend in de hoop hiermede de problemen verbonden met het Turijns-Milanees getijdenboek te kunnen opklaren.

Met twee opvattingen kan definitief afgerekend worden. Vooreerst is het duidelijk dat geen enkele der miniaturen in de behandelde codex aan Hubert of aan Jan Van Eyck kan toegeschreven worden. Al is het op louter documentaire en historische basis gezien onmogelijk te weerleggen dat de Van Eycks miniaturen kunnen geschilderd hebben, toch wordt hun medewerking aan het Turijns-Milanees getijdenboek om reden van chronologische aard en wegens factoren in verband met de oorspronkelijkheid formeel tegengesproken.

Een tweede opvatting heeft betrekking op de lokalisatie van de tweede campagne in de Noordelijke Nederlanden. De argumenten die in dit opzicht door enkele kunstgeleerden werden aangehaald, kunnen volledig weerlegd worden. De navolging van Van Eyck in het Noorden, waarop de voorstanders van dergelijke lokalisatie zich baseerden, is uitsluitend iconografisch. Stilistisch gezien gaat het

Eyckiaans karakter van de oorspronkelijke modellen onder het penseel der Noordnederlandse verluchters volledig verloren en wordt aan de nabootsingen een volkomen eigen Noordnederlands karakter gegeven.

Tegenover deze negatieve gegevens kunnen uiteindelijk ook positieve resultaten worden geplaatst. De miniatuurkunst te Brugge, de Vlaamse handelsstad bij uitnemendheid, werd reeds van in het begin der XVe eeuw met succes beoefend. Pas rond 1440-1445 begint echter een bloeiperiode. Voorheen archaïserend en slaaf van Franse voorbeelden, wordt de Vlaamse en meteen ook de Brugse miniatuur thans zelfstandig. Het is in deze periode dat het Turijns-Milanees getijdenboek in het Venetië van het Noorden werd afgewerkt. Dit horarium heeft echter een zeer eigen kenmerk, nl. een sterk Eyckiaanse inslag. Ook voor dit verschijnsel vindt men te Brugge een verklaring.

Om meer dan een reden mag aangenomen worden dat Jan Van Eyck op het einde van zijn leven over een atelier beschikte waarin buiten hem nog andere schilders werkzaam waren. Deze kunstenaars hebben na het overlijden van hun meester deze werkplaats onderhouden. Een aantal panelen die door Van Eyck onvoltooid nagelaten waren, werden afgewerkt en een aantal nieuwe schilderijen werden door de leerlingen zelf begonnen. Ze vertonen alle sterke Eyckiaanse invloeden. De miniaturen van meester G, H en ook van I vertonen karakteristieken die nauw aansluiten met de inhoudelijke kenmerken van meer dan één werk uit de groep Van Eyck. Het werk van hand G bevat zelfs stilistische karakteristieken die wijzen op een enge band met het werk van de grote Vlaamse Primitieve schilder. Het ziet er dan ook naar uit dat te Brugge een werkplaats van verluchters gevestigd was die mogelijk nog tijdens het leven van Jan Van Eyck of

alleszins na zijn dood in relatie stond met het Eyckiaans schilders-atelier. Zonder twijfel waren hier de zeer vaardige miniaturisten werkzaam die rond 1440-1445 het Turijns-Milanees getijdenboek gedeeltelijk voltooiden.

Deze vaststellingen gelden alleen voor de groep G, H, I waartoe zeer waarschijnlijk ook de hand F mag gerekend worden. Hand K is op velerlei gebieden onderscheiden van de voorgaande meesters. Zijn werk hoort eveneens te Brugge thuis, doch moet later dan dat van zijn voorgangers gedateerd worden: hij is ca. 1450 werkzaam in een milieu waarin de Utrechtenaar Willem Vrelant weldra een voor-aanstaande plaats zal innemen.

S L O T B E S C H O U W I N G E N

Ofschoon het Turijns-Milanees getijdenboek in het verleden reeds door menig kunsthistoricus werd onderzocht, blijft het nog steeds een boeiend studie-object in verband met de vroege Vlaamse kunst. De talrijke werken en bijdragen die vroeger over deze codex werden gepubliceerd hebben niet verhinderd dat de kennis van het horarium door voorliggend onderzoek in belangrijke mate kon verruimd en verbeterd worden. De problemen verbonden met dit handschrift zijn zeer ingewikkeld en de wijze waarop ze door de kunstgeleerden behandeld waren, heeft ze niet steeds vereenvoudigd. Om die reden is het onderwerp zeer complex en de auteur van dit proefschrift is er zich van bewust dat de uiteenzetting meer dan eens een zeer ingewikkeld karakter vertoont. Het is dan ook zijn plicht hiervoor bij de lezer zijn verontschuldiging aan te bieden.

Tot slot van deze verhandeling is het aangewezen terug te blikken naar het vertrekpunt van deze studie en de resultaten die werden bereikt nauwkeurig te omschrijven. Een uitgebreide literatuur vormt de neerslag van het onderzoek dat de kunstgeleerden in de loop van nagenoeg zeventig jaren aan dit horarium hebben gewijd. Deze bijdragen getuigden van de onmiskenbare interesse en van de oprechte toewijding der specialisten. Ze leidden echter klaar en duidelijk tot het inzicht dat bij verdere studie van de codex een volledig nieuw standpunt moest ingenomen worden. De stijlkritische methode die tevoren steeds opnieuw op de miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek was toegepast, is immers ontoereikend gebleken om de problemen die het Eyckiaans karakter van een aantal illustraties oproepen op een afdoende wijze te verklaren.

Meer dan één aspect dat verband houdt met het eigen karakter van verluchte codices werd tevoren bij het onderzoek van dit geïllustreerd getijdenboek volledig verwaarloosd of er werd alleszins onvoldoende aandacht aan besteed. Ze werden daarom in dit werk op de voorgrond geplaatst. Het uitgebreid archaeologisch onderzoek van het handschrift was volkomen nieuw. Weliswaar had P. Durrieu reeds eerder op allerlei codicologische gegevens een beroep gedaan met de bedoeling de gedeelten van de Très Belles Heures de Notre-Dame van Hertog Jan van Berry, die over verschillende verzamelingen verspreid waren logisch bij elkaar te voegen. Een echte codicologische of zelfs eenvoudige materiële beschrijving van de horariumfragmenten was echter nooit ondernomen. Dergelijk onderzoek verschaft nochtans een duidelijk beeld van de structuur van het handschrift. Het geeft een inzicht in de wijzigingen aan de oorspronkelijke opbouw, in de leemten die zich voordoen en in de toevoegingen van latere datum. Bovendien kan men zich thans een welomschreven idee vormen van de wijze waarop dit horarium is ontstaan vanaf de bereiding van het perkament tot bij de afwerking van de codex.

De uitgebreide iconografische studie mag eveneens zonder overdrijving als een nieuwigheid bestempeld worden. P. Durrieu en G. Hulin de Loo hadden in dit verband aan de miniaturen enige aandacht besteed, doch ze hadden zich beperkt tot een oppervlakkige beschrijving der miniaturen met summiere opgave der uitgebeelde onderwerpen, in plaats van een echte analyse en iconografische verklaring der illustraties te geven. E. Panofsky had door de bespreking van een paar miniaturen doen blijken dat nochtans talrijke en nieuwe vondsten te doen waren op dit gebied.
Het hier ondernomen onderzoek heeft dit in aanzienlijke mate bevestigd. Zoals men van de middeleeuwse boekillustratie mag verwachten vormt de verluchting in dit getijdenboek een nauwkeurige visuele om-

zetting van de vrome teksten die in het horarium waren overgeschreven. De rijke en gevarieerde iconografie van het Turijns-Milanees getijdenboek draagt niet alleen bij tot een betere kennis van de laat-middeleeuwse voorstellingswereld doch bevestigt dat het handschrift in een belangrijk kultureel milieu werd geïllustreerd. De beeldrijkdom van de miniaturen bewijst bovendien dat het iconografisch programma van dit horarium slechts door samenwerking tot stand kwam. Theologen of klerken hebben ongetwijfeld de verluchters bijgestaan om de teksten in het getijdenboek te verklaren, in verband te brengen met de parallelle theologische traktaten en de volkse devotieliteratuur. Ze vestigden de aandacht van de miniaturisten op de mogelijkheden die het typologisch symbolisme voor de illustratie bood.

Uit het iconografisch onderzoek bleek tevens dat het niet normaal mag genoemd worden indien de verluchters in sommige miniaturen (het Gebed van een prins, de Dodenmis, het Gebed van een Franse vorst, de Kruisvinding) een historische of zelfs politieke betekenis hadden gelegd die niet geïnspireerd was door de gewijde teksten. Bedoeld worden hier de interpretaties van een aantal kunstgeleerden die er van overtuigd waren dat deze miniaturen inlichtingen zouden verschaffen over de bezitter(s) van het horarium en over het tijdstip dat het werd verlucht.
Een objectief onderzoek toonde echter het ongerijmde van al deze verklaringen aan. Het is duidelijk dat de illustratie geen rechtstreekse gegevens prijsgeeft over de eigenaar(s) van de codex. Enkele voorstellingen die klaarblijkend als portret bedoeld zijn maken hierop een uitzondering.

Ruime aandacht werd besteed aan de kenmerkende modeverschijnselen die men in tal van miniaturen aantreft. Ofschoon de kledij be-

langrijke dateringselementen kan bijbrengen, heeft men zich hiervan bij vroegere studie te weinig rekenschap gegeven.

Op grotere schaal dan tevoren werden de miniaturen ook onderzocht met het oog op hun oorspronkelijkheid. Voor dit aspect hadden de kunstgeleerden weliswaar enige belangstelling getoond, doch op zulke beperkte wijze dat ook hier opzienbarende vondsten niet uitgesloten waren. Door het toepassen van de vergelijkende methode konden talrijke miniaturen in het Turijns-Milanees getijdenboek als nabootsingen, hetzij van andere verluchtingen, hetzij van schilderijen bestempeld worden. Vooral deze ontdekkingen hebben bijgedragen tot een nieuwe waardebepaling van het horarium.
Het is duidelijk dat enkele verluchters van de codex niet langer mogen bestempeld worden als de geniale of creatieve kunstenaars waarvoor ze lange tijd werden aangezien.

Om de verworven gegevens tot een eenheid te brengen zal thans de visie op de geschiedenis van het horarium uiteengezet worden. Het staat buiten alle betwisting dat het Turijns-Milanees getijdenboek een gedeelte is van een zeer lijvig handschrift dat in zijn geheel aan de prachtlievende Hertog van Berry heeft toebehoord. De vereenzelviging van dit manuscript met een artikel in een der inventarissen van de collectie van de hertog, opgesteld in 1413, is weliswaar niet volledig zeker doch zeer goed mogelijk. Tot hiertoe namen de kunsthistorici aan dat de hertog deze codex aan zijn garde-joyaux, Robinet d'Etampes, als een blijvend geschenk zou overgemaakt hebben. Wanneer men de zoëven vermelde identificatie als basis neemt, kan deze mening nochtans niet langer verdedigd worden. Het blijkt immers dat de in de inventaris bedoelde codex in 1416 bij het overlijden van de hertog aan de testamentuitvoerders werd overgemaakt en dat

hij door hen werd geschat met het oog op de verkoop. Berry's goederen werden in de daaropvolgende jaren onder de hamer gebracht en de Très Belles Heures kwamen op deze wijze in bezit van een Frans bibliofiel.

Op dat ogenblik was de versiering van het horarium echter nog niet volledig afgewerkt. Met het verluchten was rond 1380 een aanvang gemaakt doch bij de dood van Berry was slechts een eerste deel volledig geïllustreerd en voor het overige waren slechts hier en daar op enkele bladzijden verluchtingen aangebracht (eerste campagne). Ontegensprekelijk omdat de versiering van het getijdenboek talrijke leemten vertoonde die de esthetische waarde van de codex aanzienlijk verminderden, nam de eigenaar het handschrift uit elkaar. Hij behield uitsluitend het volledig afgewerkt stuk (Parijs getijdenboek) en deed de rest van de hand. Eerstgenoemd gedeelte bleef tot op heden steeds in Frans bezit. Over de opeenvolgende eigenaars bestaat nochtans geen volledige zekerheid. De veronderstelling dat het in de XVe eeuw eigendom is geweest van Margareta van Beauvilliers, echtgenote van Robinet II d'Etampes, is onjuist. Ook de wijze waarop het later bij de familie du Plessis-Châtillon terecht kwam, is onvoldoende verklaard. Een nieuwe oplossing voor deze problemen werd echter niet gevonden.

Het onafgewerkt gedeelte (Turijns-Milanees getijdenboek) werd eigendom van een kunstliefhebber en bibliofiel die besloot het horarium te doen afwerken en vervolledigen. Enerzijds gaf hij een scriptor opdracht een kalender toe te voegen en anderzijds belastte hij een groep verluchters met het aanvullen van de voor illustratie bestemde open gebleven ruimten. Mogelijk dateert ook het ingelaste gebed tot het H. Aanschijn uit deze periode.

Waarschijnlijk wegens de dood van deze eigenaar werd de codex niet volledig afgewerkt. Een nieuw bezitter aarzelde echter niet lang om tot de uiteindelijke voltooiing te beslissen.

Dit proefschrift heeft zich toegespitst op de studie van de miniaturen die voor beide vermelde mecenassen in het handschrift werden aangebracht. Tijdens deze tweede campagne waren verschillende meesters werkzaam. Daar ze niet geïdentificeerd zijn worden ze sedert Hulin de Loo nog steeds met opeenvolgende letters van het alfabet onderscheiden (F, G, H, I en K). Zoals vermeld werkten deze verluchters niet alle gelijktijdig. Hun activiteit kan chronologisch in twee fasen verdeeld worden. De eerste groep handen (F, G, H en I) was werkzaam in de jaren 1440-1445. Hand K daarentegen arbeidde rond het midden der XVe eeuw. Het onderscheid tussen beide fasen is evenwel niet geografisch. Ze mogen allebei, weliswaar in verschillende ateliers, gelokaliseerd worden in de actieve en nog relatief bloeiende handelsstad Brugge, waar de schilder- en verluchtingskunst in de XVe eeuw met succes werd beoefend.

De voorgestelde datering van de eerste fase strookt hoegenaamd niet met het tijdstip waarop volgens vroegere onderzoekers de miniaturen van deze groep waren aangebracht, nl. 1416-1417. Deze vroege datering steunde hoofdzakelijk op de foutieve interpretatie van een der miniaturen (het Gebed van een prins).
Weliswaar bootst dit tafereel (omgekeerd) gedeeltelijk een voorstelling na die een historische gebeurtenis uitbeeldde, doch de oorspronkelijke betekenis ging in het horarium volledig verloren.
Er blijft geen enkel geldig argument behouden om de vroegere datum nog langer te handhaven. Iconografische bijzonderheden zoals het veelvuldig gebruik van het typologisch symbolisme, bepaalde modeverschijnselen en vooral de besluiten die konden getrokken worden uit

het fenomeen van de nabootsing van bestaande schilderijen, zijn enkel verklaarbaar wanneer men de datering 1440-1445 aanvaardt. Ook in het kader van de evolutie van de Brugse boekverluchting zijn slechts de voorgestelde jaartallen volkomen te verantwoorden. Dat men nochtans zo lang vastgehouden heeft aan een veel vroegere datum is voor een groot deel het gevolg van het overdreven gezag dat men aan sommige kunstgeleerden heeft toegekend.

Van de eerste fase maken vier verluchters deel uit: F, G, H en I. Ze behoren samen tot een zelfde atelier dat verzorgd werk tot stand brengt, oog heeft voor de technische aspecten, zoals bevestigd wordt door het aanwenden van tin- of zilverblad, en aandacht besteedt aan een doorgedreven esthetische vormgeving. In deze werkplaats zijn de taken nauwkeurig verdeeld en bovendien is er een duidelijke hiërarchie tussen de miniaturisten aan te wijzen. G is de zeer bekwame hoofdmeester wiens werk spontaan aan Van Eyck doet denken. Nochtans kan hij in geen geval met Hubert of met Jan Van Eyck vereenzelvigd worden. Ondanks de onmiskenbare kwaliteiten vertonen zijn miniaturen immers enkele onvolkomenheden en is hij hoegenaamd geen scheppend kunstenaar. Hij ontleent duidelijk aan panelen van Jan Van Eyck en uit diens groep en slaagt er bovendien in ze op een uitmuntende wijze na te bootsen. Hij is zelfs zodanig bekend met en doordrongen van de Eyckiaanse techniek en vormgeving dat zijn miniaturen op haast geniale wijze een stilistische verwantschap vertonen met het oeuvre van Jan Van Eyck. Meester G is een uitzonderlijk begaafd kunstenaar waarvan men de gelijke in de XVe-eeuwse Vlaamse miniatuurkunst niet kan aanwijzen.

Hand H komt op de tweede plaats. Ofschoon talentvol slaagt hij er niet in meester G te evenaren. Ook hij bootst panelen na uit de groep Van Eyck, doch de stilistische afhankelijkheid van Eyckiaans

werk is zeer miniem of zelfs onbestaande. Het aandeel van beide vermelde meesters in de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek is niet overwegend. Ze hebben zich met zorg enkele onverluchte bladzijden op belangrijke plaatsen in het horarium voorbehouden. Het talent van beide wordt duidelijk erkend door een later verluchter (hand K) die niet aarzelt om motieven of grotere gedeelten van door G en H gepenseelde taferelen ongewijzigd over te nemen.

De derde miniaturist is I. Ontleningen aan schilderijen uit de kring van Van Eyck komen ook hier voor. Meester I blijft echter zeer duidelijk in de schaduw van de twee voorgaande verluchters.

Meester F bekleedt een afzonderlijke en eerder secundaire plaats. Zijn persoonlijke opdracht in de hier besproken groep bestond er in die bladzijden af te werken die reeds tijdens de eerste campagne begonnen doch onvoltooid gebleven waren.

Het meest opvallende kenmerk van de miniaturen der drie eerstvernoemde meesters is de afhankelijkheid van werk van Jan Van Eyck en vooral van schilderijen die na de dood van deze meester (1441) voltooid werden, of tot stand kwamen in een post-Eyckiaans atelier. Niet alleen werden panelen in hun geheel nagebootst, doch ook werd gebruik gemaakt van motieven waarbij zelfs gedeelten uit diverse schilderijen werden overgenomen en tot een nieuw geheel samengevoegd. De relatie tussen de miniaturen en de panelen is van die aard dat men moet aanvaarden dat de verluchters in verscheidene gevallen de schilderijen zelf of alleszins modeltekeningen of patronen uit de Eyckiaanse werkplaats voor ogen hadden. Men mag zelfs met reden veronderstellen dat in sommige miniaturen thans verdwenen panelen uit de groep Van Eyck werden nagebootst (de Judaskus, de Kruisvinding, de H. Julianus...). Wanneer men hieraan toevoegt dat de taferelen van meester G zelfs stilistische verwantschap vertonen met de Eycki-

aanse werkwijze dan mag men werkelijk spreken van een dominerende invloed van Van Eyck in het Turijns-Milanees getijdenboek. Deze kan alleen verklaard worden indien men een nauw contact veronderstelt tussen het post-Eyckiaans schildersatelier en de werkplaats van de verluchters.

Meer en meer wordt er de laatste tijd door enkele kunstgeleerden de aandacht op gevestigd dat Jan Van Eyck niet de "eenzame" schilder is geweest waarvoor men hem al te lang heeft aangezien. De kunstenaar beschikte reeds tijdens zijn leven te Brugge over een atelier waarin leerlingen werkzaam waren en veel wijst er op dat deze na het overlijden van hun meester onafgewerkte schilderijen hebben voltooid en zelfs nieuwe bestellingen hebben aanvaard. Dit atelier heeft klaarblijkend, mogelijk reeds tijdens het leven van Jan Van Eyck, doch alleszins na zijn dood, in nauwe relatie gestaan met de werkplaats van een groep miniaturisten die in de verluchtingskunst een Eyckiaanse atmosfeer hebben binnengebracht waarvan het Turijns-Milanees getijdenboek een zeer uitmuntend doch tegelijk zeldzaam exponent is. Over de verdere produktie van deze groep is men immers weinig ingelicht. Het ziet er echter naar uit dat ook het merkwaardige frontispies van de Cité de Dieu, een handschrift dat rond 1445 voor de Doornikse bisschop Jean Chevrot werd overgeschreven en verlucht, in dezelfde werkplaats het licht heeft gezien.

In menig opzicht bestaat er een parallel tussen een werk zoals de Levensbron uit het Prado te Madrid dat door een leerling van Van Eyck in een post-Eyckiaans atelier werd geschilderd en verscheidene miniaturen, hoofdzakelijk die van hand G, in het Turijns-Milanees getijdenboek. De iconografische rijkdom van de voorstellingen, de afhankelijkheid van motieven van Van Eyck en de stilistische verwantschap met het Eyckiaanse oeuvre treft men bij de twee kunstenaars

aan. Daarbij wordt het werk van beide tevens gekenmerkt door zekere gelijke karakteristieken die voortvloeien uit het feit dat zomin de schilder als de verluchter er in slaagden de uitzonderlijke verwezenlijkingen van hun geniaal voorbeeld te evenaren.

Zoals gezegd is hand K chronologisch van de voorgaande miniaturisten onderscheiden. Dit wordt bewezen door iconografische bijzonderheden (o.m. de aanwezigheid van Veronica bij de Kruisdraging), de vorm en de kleur van de kledij der personages, de aanwezigheid van portretten die verschillen van die welke tijdens de eerste fase waren aangebracht, en de wijze waarop van modellen gebruik gemaakt wordt. Meester K werkt eveneens te Brugge doch rond 1450. Alhoewel een middelmatig kunstenaar heeft hij vooral verdienste als de "grote" voltooier van het getijdenboek. Hij heeft immers meer miniaturen op zijn actief dan de meesters uit de eerste fase alle samen. Ook deze verluchter mag in zekere mate als een kopiist bestempeld worden. Het is vooreerst opvallend dat hij motieven ontleent aan de illustraties van de meesters G en H die vóór hem aan dezelfde codex hadden gewerkt. Hij ervaart hun miniaturen dus als zeer belangrijk. Op de tweede plaats bootst hij schilderijen na. Het is hierbij kenschetsend dat hij niet meer uitsluitend beroep doet op werk van de groep Van Eyck doch tevens op dat van de Meester van Flémalle. Dit verschijnsel, benevens andere iconografische karakteristieken, wijzen uitdrukkelijk op een Brugs milieu.

De lokalisatie van deze verluchter in het Venetië van het Noorden wordt bovendien op een zeer treffende wijze bevestigd door een ander verschijnsel. Er bestaat alleszins één horarium dat meer dan waarschijnlijk in het atelier van meester K werd gefllustreerd en verscheidene elementen wijzen er op dat de codex in kwestie te Brugge het licht heeft gezien. Het betreft hier het Llangattock-getijdenboek

dat omstreeks de tijd waarin hand K werkzaam was, werd verlucht. Het is zeer merkwaardig dat de miniaturisten zich in laatstgenoemd handschrift lieten inspireren door menige bladzijde uit het Turijns-Milanees getijdenboek. Dit bewijst niet alleen dat de kunstenaars van het Llangattock-horarium de zoëven vermelde codex onder ogen hadden, doch ook dat de illustratie van dit manuscript door hen ten zeerste werd gewaardeerd. Ook een der horaria van Karel de Stoute werd mogelijk, doch dan wat later (ca. 1455) in de werkplaats van hand K te Brugge afgewerkt.

Het mag beklemtoond worden dat deze studie vooral heeft bijgedragen tot een nieuwe datering en tot een duidelijke omschrijving van het artistiek milieu waarin het Turijns-Milanees getijdenboek tot stand gekomen is. In feite moet men toegeven dat F. Lyna zeer goed heeft gezien wanneer hij opteerde voor een veel latere datering dan men tot dan toe had willen aanvaarden.

De illustratie van het Turijns-Milanees getijdenboek wordt hiermee definitief onttrokken aan het oeuvre der Van Eycks. De codex draagt niet bij tot de kennis van het werk van Hubert of van de juvenilia van Jan, zoals een aantal kunstgeleerden zeer lang hebben gemeend. Wat dat betreft moet alles herbegonnen worden. De oudere theorie die leerde dat de aandacht die Jan Van Eyck in zijn werk besteedt aan zeer fijne en rijke details, pas kan verklaard worden indien men veronderstelt dat genoemd meester eerst de miniatuurkunst heeft beoefend, wordt dus hoegenaamd niet bewezen.

Naast deze negatieve resultaten draagt deze studie evenwel bij tot een betere kennis van het post-Eyckiaans milieu en van de voortzetting in de verluchtingskunst van de artistieke nalatenschap van Jan Van Eyck. In tegenstelling met wat door verscheidene kunsthisto-

rici werd aangenomen, is het thans duidelijk dat men niet alleen in de miniatuurkunst uit de Noordelijke Nederlanden een weerslag aantreft van het oeuvre van de groep Van Eyck. Het Turijns-Milanees getijdenboek bewijst integendeel dat ook enkele Brugse verluchters werden begeesterd door een Eyckiaanse iconografie en vormgeving.

Het is gebleken dat het Turijns-Milanees getijdenboek tijdens de tweede campagne in twee fasen en wel voor twee opeenvolgende bezitters werd afgewerkt. Hun portretten werden op enkele plaatsen in de codex aangebracht. Wellicht gaat het hier om een vader en zijn zoon. Over de identiteit van deze bibliofielen is niets met zekerheid bekend. In geen geval gaat het hier om een Beierse hertog of hertogin zoals herhaaldelijk werd verklaard. Deze hypothese steunt vooral op heraldische gegevens in de voorstelling van het Gebed van een prins. Nauwkeurig onderzoek van deze miniatuur toont echter aan dat de gegevens onbruikbaar zijn. Archivalische opzoekingen en de studie van het mecenaat van de Beierse prinsen brengen bovendien geen enkel positief element bij om de veronderstelling te kunnen handhaven. Chronologisch gezien is ze evenmin aanvaardbaar.

Veel wijst er op dat de codex niet voor een vorst of een prins werd afgewerkt doch wel voor welgestelde en kapitaalkrachtige lieden uit een hogere burgerij. Blijkbaar zijn ze van Henegouwse afkomst of staan ze in relatie met dit gewest. Het zou niet uitgesloten zijn dat ze in dienst van Filips de Goede belangrijke posten bekleedden en tot aanzien zijn gekomen.

Wanneer het Turijns-Milanees getijdenboek werd voltooid was het tijdvak voorbij waarin bijna uitsluitend de koningen en prinsen zich de weelde van kostbare boeken en van kunstwerken konden veroorloven.

De periode van het burgerlijk mecenaat was ongetwijfeld ingetreden. De stelling door J. Huizinga in zijn Herfsttij der Middeleeuwen (ed. Haarlem, 1952, p.327) verkondigd, is foutief: "De verheffing der miniatuurkunst tot die hoogten van artistieke verfijning die... de Heures de Turin kenmerkt, was zelfs aan het vorstelijk mecenaat bij uitstek te danken". De eigenaars van het Turijns-Milanees getijdenboek waren integendeel praalzuchtige lieden uit een hogere burgerij die zonder twijfel op gelijke voet mogen gesteld worden met talrijke andere bekende mecenassen die in de tijd van Filips de Goede kunstenaars met belangrijke opdrachten hebben belast. Voor hen was een rijkversierd horarium in enige mate een pronkjuweel, een statussymbool. Men mag immers niet uit het oog verliezen dat het Turijns-Milanees getijdenboek in feite geen volledig horarium was. Belangrijke onderdelen ontbraken waardoor het voor gebed en contemplatie niet volledig meer bruikbaar was. Weliswaar was gepoogd aan de codex het uitzicht te geven van een echt getijdenboek door toevoeging van een - overigens zeer slordig opgemaakte - kalender.

Ofschoon het Turijns-Milanees getijdenboek in de Zuidelijke Nederlanden werd voltooid, heeft het nochtans later deze gewesten verlaten. Wanneer dit gebeurde is niet bekend. Men weet alleen dat de codex in de XVIIIe eeuw in Italië werd bewaard. Hij was op dat ogenblik echter nogmaals gesplitst in twee delen die berustten in de collecties van twee adellijke geslachten, nl. het huis van Savoye (Turijns getijdenboek) en de graven van Aglié en van Piemont (Milanees getijden- of misboek). Men neemt aan dat de prinsen uit eerstgenoemd geslacht het Turijns-Milanees getijdenboek in zijn geheel in bezit hebben gehad en verantwoordelijk moeten gesteld worden voor de nieuwe verdeling. Wanneer en hoe ze de codex hebben verworven is niet geweten. Er kan alleen de aandacht op gevestigd worden dat het huis van Savoye steeds een opvallende belangstelling

heeft betoond voor kunstwerken uit de Zuidelijke Nederlanden. Ongetwijfeld waren de opeenvolgende verhandelingen en verdelingen van het handschrift er oorzaak van dat, speciaal wat het Turijns getijdenboek betreft, in de loop der eeuwen de volgorde der katernen werd door elkaar geworpen en wellicht ook een aantal folio's verloren zijn gegaan.

De auteur van dit proefschrift is er zich ten zeerste van bewust dat in deze studie niet het laatste woord werd gezegd over de complexe geschiedenis van het Turijns-Milanees getijdenboek. Het werkterrein was immers ontzettend ruim. Het betreft hier alleen een poging om door een diepgaande detailstudie en met behulp van volledig nieuwe gezichtspunten tot een aanvaardbare en verantwoorde synthese te komen. Een en ander bleef noodgedwongen onopgelost. Tevens werden nieuwe vragen opgeroepen in verband met aspecten die in deze studie werden aangeraakt. Er ligt bijgevolg nog heel wat werk voor de boeg om een aantal gegevens zowel betreffende het horarium zelf als in verband met het artistiek milieu waarin het te Brugge tot stand kwam, beter te leren kennen.

Wat het Turijns-Milanees getijdenboek aangaat werden twee vraagstukken nog weinig afdoend beantwoord. Het eerste heeft betrekking op de bibliofielen die het horarium deden afwerken.
Weliswaar werden een aantal kenmerkende gegevens bijeengebracht die de afkomst en de stand van deze liefhebbers van versierde codices nader omschrijven, doch hun ware identiteit bleef vooralsnog verborgen. De voorgestelde hypothese (Guy Guilbaut) leek in meer dan een opzicht aanlokkelijk, doch wordt voorlopig door niets bevestigd. Hopelijk kan verder onderzoek meer klaarheid brengen in deze zaak.

Een tweede probleem betreft de identificatie van de miniaturisten die het getijdenboek hebben afgewerkt. Het zou vooral van zeer grote betekenis zijn indien men meer biografische gegevens kon verzamelen over hand G, de hoofdmeester van de groep die met de voltooiing van de codex een aanvang nam, en over hand K die de codex met een uitgebreide reeks illustraties afwerkte.
Wellicht zijn hun namen nagelaten in een van de talrijke archivalia die op dit ogenblik reeds bekend zijn over de Brugse verluchters, doch hiermee is men vanzelfsprekend voorlopig geen stap verder. Het onderzoek moet hier met ernst en ijver worden voortgezet om het bestaande archivalisch materiaal volledig uit te baten en met nieuwe gegevens aan te vullen.

Met deze laatste kwestie hangt een algemeen probleem samen waarvan de oplossing nog niet in het verschiet is. Bedoeld wordt de geschiedenis van de Brugse miniatuurkunst in de XVe eeuw, vooral vóór ca. 1470. Zoals werd uiteengezet werd de boekverluchting in het Venetië van het Noorden reeds vanaf het einde der XIVe eeuw intens beoefend en groeide ze uit tot een bloeiende industrie in deze handelsmetropool. De produkten van deze kunsttak zijn echter nog te weinig bekend om de juiste omvang en de esthetische en artistieke kwaliteiten van de Brugse boekillustratie te kunnen beoordelen. Ook de eigen karakteristieken van de laat-middeleeuwse verluchtingskunst in het algemeen wachten nog op nadere studie en op een klare synthese. Het technologisch onderzoek van de miniatuur vormt eveneens een nog nauwelijks aangeboorde bron voor onderzoek.

Een laatste aspect dat nog hoegenaamd niet volledig werd opgeklaard betreft het Eyckiaans en vooral het post-Eyckiaans atelier te Brugge. Recente studies tonen aan dat men goed op weg is om zich van de navolging van Van Eyck een duidelijk beeld te vormen. Een

juister inzicht in het begrip "middeleeuws atelier" heeft de kunstgeleerden er toe aangezet het werk van belangrijke kunstenaars vanuit een geheel nieuwe gezichtshoek te bestuderen.

Er is nog een lange weg af te leggen vooraleer de geschiedenis van het Turijns-Milanees getijdenboek en de hoofdproblemen van de vroege Vlaamse kunst in de XVe eeuw volledig zullen onthuld zijn. Men kan alleen verhopen dat de resultaten van deze verhandeling een stimulans betekenen voor verder onderzoek.

Ofschoon het Turijns-Milanees getijdenboek in tegenstelling met een zeer oude en hardnekkig verdedigde opvatting geen miniaturen bevat die aan de Van Eycks mogen toegeschreven worden, toch blijft het horarium in menig opzicht een belangrijk handschrift.

De buitengewone piëteit waarmee in de Universiteitsbibliotheek te Turijn de verkoolde resten van het Turijns getijdenboek in een schrijn worden bewaard, bewijst dat men er zich van bewust is dat hier een groot kunstwerk is verloren gegaan. De uitmuntende zorg waarmee het resterende Milanees getijden- of misboek in het Museo civico van de genoemde Noord-Italiaanse stad wordt omringd is werkelijk volkomen gerechtvaardigd.

B I J L A G E N

BIJLAGE I

CODICOLOGISCHE BESCHRIJVING VAN DE PETITES HEURES VAN DE HERTOG VAN BERRY

Bij de archaeologische studie van de Petites Heures (1), afkomstig uit de rijke bibliotheek van Jean de France, hertog van Berry, zullen achtereenvolgens het materieel uitzicht, de inhoud en de kopieerarbeid, de versiering en de band onder de loep genomen worden. Tenslotte zullen enkele gegevens betreffende de geschiedenis van het horarium medegedeeld worden.

Deze tekst is opgesteld aan de hand van een onderzoek van het bedoelde manuscript ter plaatse. Hij maakt tevens gebruik van studies die reeds door andere auteurs aan dit getijdenboek werden gewijd. Vermits aangaande het handschrift tot op heden niet alles tot klaarheid kon worden gebracht en er tussen de onderzoekers meningsverschillen blijven bestaan, zal de lezer in deze bijlage aangaande bepaalde aspecten van het horarium slechts een status quaestionis aantreffen. Waar mogelijk werd echter stelling genomen dank zij de kennis verworven door de persoonlijke autopsie van de Petites Heures.

Deze bijlage is bedoeld als aanvulling van het artikel gewijd aan de Tekst en tekstherstelling van de Très Belles Heures de Notre-Dame (Hoofdstuk I, Art. 2).

---

(1) BIBLIOTHEQUE NATIONALE, PARIJS, ms. lat., 18014.

Art. I.-- MATERIEEL UITZICHT

Het getijdenboek is uitgevoerd op velijn en omvat in totaal 290 folio's. Elk blad meet 21,5 x 14,5 cm. Vooraan bevindt zich een folium gemerkt met de letter A. De bladen zijn door een latere hand gefolieerd op de rectozijde in de rechter bovenhoek. Op het blad dat volgt op fol. 98 werd tengevolge van een vergissing nogmaals het nummer 98 aangebracht. Tussen de fol. 43 en 44, 176 en 177 ontbreekt telkens één blad. Dit heeft tekstverlies tot gevolg, een bewijs dat het om verdwenen bladen gaat, weggerukt vóór de foliëring werd aangebracht.

Het handschrift werd zeer vast ingebonden. Signaturen die het zouden mogelijk maken de structuur van de cahiers of katernen na te gaan, ontbreken bovendien. Dit werk kan echter worden uitgevoerd dank zij de aanwezigheid van reclamen.

De Petites Heures omvatten 40 katernen of groepen van bladen. In volgende getallenreeks, gemakkelijkheidshalve geschikt in acht groepen van vijf cijfers, wordt voor elk der 40 katernen het huidig aantal folio's vermeld, waarbij het cijfer 4 wijst op een duernio, 6 op een ternio en 8 op een quatern. 1 of 7 duiden op onregelmatigheden.

6 1 8 6 8 8 7 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 7
8 6 8 8 6 8 8 4 8 6 8 8 6 8 8 8 8 4

Reeds hoger werd er op gewezen dat een paar bladen uit het handschrift verdwenen zijn. Het is bijgevolg duidelijk dat bovenstaande reeks niet het beeld weergeeft van de oorspronkelijke samenstelling van de afzonderlijke katernen (2). Hierbij komt nog dat men moet rekening houden met eventuele latere wijzigingen die in de structuren der katernen zijn opgetreden. Vooruitlopend op hetgeen men weet dank zij verder onderzoek kan bovenstaande reeks

---

(2) Hier wordt enkel gehandeld over het oorspronkelijk uitzicht der katernen en niet over het feit of die van bij de aanvang in het handschrift aanwezig waren (cfr. infra).

als volgt verbeterd worden (de onderlijnde cijfers duiden op een wijziging ten overstaan van de eerste reeks) :

6 1 8 6 8	8 8 8 8 8	8 8 8 8 8	8 8 8 8 7
8 6 8 8 8	8 8 4 8 6	8 8 6 8 8	8 8 8 8 ?

Uit deze tweede serie blijkt duidelijk dat het aantal wijzigingen van katernen zeer gering is :

1. De verandering in het aantal folio's van de zevende katern (8 i.p.v. 7) is een gevolg van het reeds vermelde wegnemen van één blad tussen fol. 43 en 44.

2. De wijziging in katern 25 (8 i.p.v. 6) is een gevolg van eenzelfde feit, nl. het verwijderen van een blad tussen fol. 176 en 177. Dit blad maakte mogelijk deel uit van een diploma, waarvan het tweede stuk (tussen fol. 182 en 183) eveneens verdween. Dit tweede deel moet blanco geweest zijn want er is geen tekstverlies te bespeuren (cfr. infra).

3. Het vraagteken voor de laatste katern (? i.p.v. 4) duidt op een wijziging van het oorspronkelijk uitzicht dat echter moeilijk te reconstrueren is (cfr. infra).

Bovenstaand relevé der katernen toont aan dat de kopiist, trouw aan de gewoonten van het schrijfwerk, de voorkeur gaf aan het gebruik van cahiers met een nagenoeg constant aantal folio's, in voorliggend geval quaternen (8 folio's). Van deze regel werd afgeweken terwille van de lengte hetzij van de kalender, hetzij van de tekst van bepaalde gebeden of devotie-oefeneningen.

Deze laatste vaststelling, alsmede de samenstelling van bovenstaande getallenreeksen en de gevolgen die er uit werden gehaald, zullen verduidelijkt worden in volgend Schema van de opbouw van het getijdenboek. Hierin vindt men achtereenvolgens de opgave der diverse katernen en hun structuur, de inhoud van het handschrift, alsmede de plaats en het onderwerp der miniaturen. Slechts door het naast elkaar plaatsen van al deze gegevens wordt het mogelijk een overzichtelijk beeld van de codex op te roepen. Nadere uitleg en verklaring betreffende het materieel uitzicht zal na dit schema worden verschaft.

SCHEMA VAN DE OPBOUW (3)

Katernen	Structuur	Fol.	Inhoud
- Band, met 1 folium		A	Nota betreffende de band (1606)
1. fol. 1-6 : 1 ternio		1	Kalender
		1 vo	
		2	
		2 vo	
		3	
		3 vo	
		4	
		4 vo	
		5	
		5 vo	
		6	
		6 vo	
2. fol. 7 : 1 blad, waarschijnlijk met talon vóór de kalender, of mogelijk een diploma vormend met fol. A		7	blanco
		7 vo	blanco
3. fol. 8-15 : 1 quatern		8	Onderricht en raadgevingen
		8 vo	
		9	
		9 vo	
		10	
		10 vo	
		11	
		11 vo	
		12	
		12 vo	
		13	
		13 vo	
		14	
		14 vo	
		15	
		15 vo	

---

(3) Een blad dat ontbreekt werd aangeduid door een lijn, uit puntjes samengesteld; een mogelijke reconstructie werd met een stippellijn getekend.

Miniaturen

Fol. 1; 1 vo, 2, 2 vo, 3, 3 vo, 4, 4 vo, 5, 5 vo, 6, 6 vo : prediking van Paulus; tekens van de dierenriem; profeten en apostelen

fol. 8 : een dominikaan onderricht een jonge prins

fol. 9 vo : een dominikaan onderricht een jonge prins

fol. 12 : Christus en de hogepriester Eli; dood van Eli; zonde van Hofni en Pinehas

4. fol. 16-21 : 1 ternio

16 blanco
16 vo blanco
17 Raadgevingen van de H. Lodewijk
17 vo
18
18 vo
19
19 vo
20
20 vo
21 blanco
21 vo blanco

5. fol. 22-29 : 1 quatern

22 Getijden van de H. Maagd
22 vo
23
23 vo
24
24 vo
25
25 vo
26
26 vo
27
27 vo
28
28 vo
29
29 vo

6. fol. 30-37 : 1 quatern

30 Getijden van de H. Maagd (vervolg)
30 vo
31
31 vo
32
32 vo
33
33 vo
34
34 vo
35
35 vo
36
36 vo
37
37 vo

fol. 17 : de H. Lodewijk op zijn sterfbed

fol. 22 : Boodschap; Man van Smarten met Maria en Sint-Jan-de-Doper;
twaalf apostelen en Jeremias

fol. 32 vo : Bezoeking van Maria aan Elisabeth

7. fol. 38-44 : 1 quatern,
- 1 blad tussen fol. 43 en 44

38 Getijden van de H. Maagd (vervolg)
38 vo
39
39 vo
40
40 vo
41
41 vo
42
42 vo
43
43 vo
(tekstverlies)
44
44 vo

8. fol. 45-52 : 1 quatern

45 Getijden van de H. Maagd (vervolg)
45 vo
46
46 vo
47
47 vo
48
48 vo
49
49 vo
50
50 vo
51
51 vo blanco
52 blanco
52 vo blanco

9. fol. 53-60 : 1 quatern

53 Boetepsalmen
53 vo
54
54 vo
55
55 vo
56
56 vo
57
57 vo
58
58 vo
59 Litanies
59 vo
60
60 vo

fol. 38 : Geboorte

fol. 40 vo : Boodschap aan de herders

fol. 42 vo : Aanbidding der Koningen

fol. 45 vo : Vlucht naar Egypte

fol. 48 vo : Kroning van Maria

fol. 53 : Christus en de vier Evangelisten

10. fol. 61-68 : 1 quatern

11. fol. 69-76 : 1 quatern

12. fol. 77-84 : 1 quatern

61 Litanies (vervolg)
61 vo
62
62 vo
63
63 vo Gebeden ter ere van de Passie
64
64 vo
65
65 vo
66
66 vo Getijden van de H. Geest
67
67 vo
68
68 vo

69 Getijden van de H. Geest (vervolg)
69 vo
70
70 vo
71
71 vo
72
72 vo
73
73 vo
74
74 vo
75
75 vo Getijden van de Passie
76
76 vo

77 Getijden van de Passie (vervolg)
77 vo
78
78 vo
79
79 vo
80
80 vo
81
81 vo
82
82 vo
83
83 vo
84
84 vo

fol. 63 vo : Kruisiging

fol. 67 : Doopsel van Christus

fol. 69 : Pinksteren

fol. 70 : Triniteit

fol. 71 : Prediking van Sint-Pieter

fol. 72 : Sint-Pieter leidt een man in een kerkgebouw

fol. 73 : HH. Petrus en Paulus dopend

fol. 74 : Sint-Pieter als celebrant

fol. 75 : Sint-Ambrosius (?) schrijvend

fol. 76 : Judaskus

fol. 79 vo : Christus vóór Pilatus

fol. 82 : Bespotting van Christus

fol. 83 vo : Geseling van Christus

13. fol. 85-92 : 1 quatern

85 Getijden van de Passie (vervolg)
85 vo
86
86 vo
87
87 vo
88
88 vo
89
89 vo
90
90 vo
91
91 vo
92
92 vo

14. fol. 93-99 : 1 quatern

93 Getijden van de Passie (vervolg)
93 vo
94
94 vo
95
95 vo
96
96 vo
97
97 vo Gebeden tot God en de heiligen
98
98 vo
98(bis)
98(bis) vo
99
99 vo

fol. 96-97 : vervanging ?

een fol. 98 komt twee-maal voor

15. fol. 100-107 : 1 quatern

100 Gebeden tot God en de heiligen (vervolg)
100 vo
101
101 vo
102
102 vo
103
103 vo
104
104 vo
105
105 vo
106
106 vo
107
107 vo

fol. 86 vo : Kruisdraging

fol. 89 vo : Kruisiging

fol. 92 vo : Kruisafneming

fol. 94 vo : Graflegging

fol. 97 vo : de Hertog van Berry vereert Maria met Kind

fol. 100 vo : God-de-Vader draagt de wereld

fol. 103 vo : Maria met Kind
fol. 104 : Engelen; Sint-Jan-de-Doper
fol. 104 vo : Apostelen; Maria-Magdalena
fol. 105 : Martelaren
fol. 105 vo : Belijders; Martelaressen
fol. 106 : een prins in gebed voor Christus
fol. 106 vo : een prins in gebed

16. fol. 108-115 : 1 quatern

108 Gebeden tot God en de heiligen (vervolg)
108 vo
109
109 vo
110
110 vo
111
111 vo
112
112 vo
113
113 vo
114
114 vo
115
115 vo

17. fol. 116-123 : 1 quatern

116 Gebeden tot God en de heiligen (vervolg)
116 vo
117
117 vo
118
118 vo
119
119 vo
120
120 vo
121
121 vo
122
122 vo
123
123 vo Verkort psalter van de H. Hieronymus

18. fol. 124-131 : 1 quatern

124 Verkort psalter van de H. Hieronymus (vervolg)
124 vo
125
125 vo
126
126 vo
127
127 vo
128
128 vo
129
129 vo
130
130 vo
131
131 vo

fol. 115 vo : een prins in gebed

fol. 117 vo : een dominikaan leidt een prins voor Christus

fol. 119 : een prins in gebed

fol. 119 vo : een prins in gebed

fol. 120 : Maria met Kind; Sint-Jan- de - Evangelist en een prins

fol. 121 vo : een prins in gebed

fol. 122 : een prins in gebed voor Maria met Kind

fol. 123 vo : een monnik in gebed

19. fol. 132-139 : 1 quatern

20. fol. 140-146 : 1 ternio, + 1 fol. tussen fol. 144 en 146; talon tussen fol. 140 en 141

21. fol. 147-154 : 1 quatern

132
132 vo — Verkort officie voor alle dagen van de week
133
133 vo
134
134 vo
135
135 vo
136
136 vo
137
137 vo
138
138 vo
139
139 vo
140
140 vo — Verkort officie voor alle dagen van de week (vervolg)
141
141 vo
142
142 vo
143
143 vo
144
144 vo
145
145 vo — Gebed A,a,a, Domine Deus
146
146 vo
147 — Gebed A,a,a, Domine Deus (vervolg)
147 vo
148
148 vo
149
149 vo
150
150 vo
151
151 vo
152
152 vo
153
153 vo
154
154 vo

fol. 132 vo : Genadestoel

fol. 134 vo : Dodenofficie

fol. 136 : Christus, Maria en heiligen

fol. 137 vo : Triniteit

fol. 139 : Hertog van Berry

fol. 140 vo : Judaskus
fol. 141 : Kruisafneming; Verrijzenis
fol. 141 vo : Boodschap

fol. 142 vo : Maria betreedt met haar ouders de tempel ; Maria in gebed
fol. 143 : Geboorte
fol. 143 vo : Maria met Kind; Aankondiging van Maria's dood
fol. 144 : Dood van Maria
fol. 144 vo : Kroning van Maria; een prins in gebed

fol. 145 vo : de Hertog van Berry (?) in gebed voor Christus

22. fol. 155-160 : 1 ternio

23. fol. 161-168 : 1 quatern

24. fol. 169-176 : 1 quatern

155	Getijden van de <u>Compassio</u> van
155 vo	de H. Maagd
156	
156 vo	
157	
157 vo	
158	
158 vo	
159	
159 vo	
160	
160 vo	
161	Getijden van de <u>Compassio</u> van
161 vo	de H. Maagd (vervolg)
162	
162 vo	
163	
163 vo	
164	
164 vo	
165	
165 vo	
166	
166 vo	
167	
167 vo	Gebeden tijdens de mis
168	
168 vo	
169	Gebeden tijdens de mis (vervolg)
169 vo	
170	
170 vo	
171	
171 vo	
172	
172 vo	
173	
173 vo	
174	
174 vo	
175	
175 vo	
176	
176 vo	Gebeden toegeschreven aan Sint-Anselmus

fol. 155 : Grafleggingvan Christus

fol. 158 : Doodsstrijd van Christus

fol. 160 : Kruisdraging

fol. 161 : Aankomst op de Calvarieberg

fol. 162 : Christus wordt op het kruis genageld

fol. 163 : de vrouwen bij het graf

fol. 164 : Kruisiging (lanssteek)

fol. 166 : Verlossing der zielen

fol. 167 vo : een prins hoort de mis

fol. 169 vo : een prins hoort de mis

fol. 170 vo : een prins hoort de mis (lezing van het evangelie)
fol. 171 : een prins hoort de mis (aanbieding van de offerande)

fol. 172 : een prins hoort de mis (Elevatio)

fol. 173 vo : een prins hoort de mis (vredeskus)

fol. 174 vo : een prins hoort de mis (communie)

fol. 176 : een prins hoort de mis
fol. 176 vo : een prins aan de voet van het Kruis

25. fol. 177-182 : **1** ternio.
Tussen deze en voorgaande quatern is een leemte in de tekst

(tekstverlies)

177 Gebeden toegeschreven aan
177 vo Sint-Anselmus (vervolg)
178
178 vo
179
179 vo
180
180 vo
181
181 vo Memorie tot de HH. Julianus en
182 Martha
182 vo

26. fol. 183-190 : 1 quatern

183 Getijden van de Triniteit
183 vo
184
184 vo
185
185 vo
186
186 vo
187
187 vo
188
188 vo
189
189 vo
190
190 vo

27. fol. 191-198 : 1 quatern

191 Getijden van de Triniteit (vervolg
191 vo
192
192 vo
193
193 vo
194
194 vo
195
195 vo
196 Gebed tot de H. Drievuldigheid
196 vo
197
197 vo
198
198 vo Gebed tot de H. Maagd / Gebed tot de Engelbewaarder

fol. 181 vo : Christus, Martha en Julianus

fol. 183 : Triniteit

fol. 186 vo : Schepping van Adam

fol. 188 : Abraham vereert de Triniteit

fol. 189 : Christus tussen serafijnen

fol. 191 : Doopsel van Christus

fol. 192 : Verheerlijking op de berg Thabor

fol. 193 : Prediking van Christus

fol. 194 vo : Christus door koningen aanbeden

fol. 196 : Genadestoel
fol. 196 vo : een prins aanbidt de gekruisigde Christus

fol. 197 vo : Pinksteren
fol. 198 : de Hertog van Berry (?) vereert de Triniteit
fol. 198 vo : een prins vereert Maria met Kind

28. fol. 199-202 : 1 duernio

199 Gebed tot de Engelbewaarder (vervolg)
199 vo
200 Symbolum van de H. Athanasius
200 vo
201
201 vo
202 blanco
202 vo blanco

29. fol. 203-216 : 1 quatern

203 Getijden van Sint-Jan-de-Doper
203 vo
204
204 vo
205
205 vo
206
206 vo
207
207 vo
208
208 vo
209
209 vo
210
210 vo

30. fol. 211-216 : 1 ternio

211 Getijden van Sint-Jan-de-Doper (vervolg)
211 vo
212
212 vo
213
213 vo
214
214 vo
215
215 vo
216 blanco
216 vo blanco

31. fol. 217-224 v 1 quatern

217 Dodenofficie
217 vo
218
218 vo
219
219 vo
220
220 vo
221
221 vo
222
222 vo
223
223 vo
224
224 vo

fol. 199 vo : een prins met Engelbewaarder

fol. 203 : Boodschap aan Zacharias

fol. 206 : Bezoeking

fol. 207 : Geboorte van Sint-Jan-de-Doper

fol. 208 : Sint-Jan-de-Doper in de woestijn

fol. 209 vo : Doopsel van Christus

fol. 211 : Sint-Jan vóór Herodes
fol. 212 vo : Dans van Salomé

fol. 214 : Salomé en de beul

fol. 217 : Dodenofficie

32. fol. 225-232 : 1 quatern

225 Dodenofficie (vervolg)
225 vo
226
226 vo
227
227 vo
228
228 vo
229
229 vo
230
230 vo
231
231 vo
232
232 vo

33. fol. 233-238 : 1 ternio

233 Dodenofficie (vervolg)
233 vo
234
234 vo
235
235 vo
236
236 vo
237
237 vo blanco
238 blanco
238 vo blanco

34. fol. 239-246 : 1 quatern

239 Passieverhaal
239 vo
240
240 vo
241
241 vo
242
242 vo
243
243 vo
244
244 vo
245
245 vo
246
246 vo

fol. 239 : Kruisiging

35. fol. 247-254 : 1 quatern

247 Passieverhaal (vervolg)
247 vo
248
248 vo
249
249 vo
250
250 vo
251
251 vo
252
252 vo
253
253 vo
254
254 vo

36. fol. 255-262 : 1 quatern

255 Passieverhaal (vervolg)
255 vo
256
256 vo
257
257 vo
258
258 vo
259
259 vo
260
260 vo
261
261 vo
262
262 vo

37. fol. 263-270 : 1 quatern

263 Passieverhaal (vervolg)
263 vo
264
264 vo
265
265 vo
266
266 vo
267
267 vo
268
268 vo
269
269 vo
270
270 vo

fol. 267 : HH. Vrouwen en Maagden

38. fol. 271-278 : 1 quatern

39. fol. 279-286 : 1 quatern

40. fol. 287-290 : 1 diploma, + 2 bladen; talon tussen fol. 287 en 288, en na fol. 290. Deze laatste katern is een gedeeltelijke vervanging en toevoeging, waarschijnlijk na 1402 (1414 ?).

271	Passieverhaal (vervolg)
271 vo	
272	
272 vo	
273	
273 vo	
274	
274 vo	
275	
275 vo	
276	
276 vo	
277	
277 vo	
278	Zes graden van de Caritas
278 vo	
279	Zes graden van de Caritas (vervo
279 vo	
280	
280 vo	
281	
281 vo	Verhaal van de drie doden en de
282	drie levenden
282 vo	
283	
283 vo	
284	
284 vo	
285	
285 vo	
286	Klacht van het Kruis
286 vo	
287	Klacht van het Kruis (vervolg)
287 vo	
288	blanco
288 vo	Gebed voor de reiziger
289	
289 vo	
290	
290 vo	

fol. 278 vo : Troon van Salomon

fol. 282 : Drie levenden en drie dȯden

fol. 286 : Pietà

fol. 288 vo : de Hertog van Berry vertrekt op reis

Uit dit schema kunnen enkele gevolgtrekkingen worden gemaakt betreffende het oorspronkelijk uitzicht van het horarium.

1. Fol. 7 - 7vo (Schema, nr. 2) heeft waarschijnlijk een talon vóór de kalender (4). Dit is door de wijze van inbinden thans niet uit te maken. Het is evenwel ook mogelijk dat het blad samen met folio A een diploma vormt, rond de kalender geplooid.

2. Tussen fol. 43vo-44 (Schema, nr. 7) is één blad, waarschijnlijk met miniatuur, verdwenen. Het vormde met de katern waarin het thuishoort oorspronkelijk een quatern.

3. Eén blad ontbreekt eveneens tussen fol. 176vo en 177 (Schema, nrs. 24 en 25), d.w.z. tussen twee katernen. Het is echter aannemelijk dat dit blad behoorde tot een diploma, waarvan echter ook de tweede helft is verdwenen, en dat omheen de huidige ternio fol. 177-182vo gevouwen was. Het zou er aldus oorspronkelijk een quatern mede gevormd hebben. Het veronderstelde verdwenen blad na fol. 182vo moet dan blanco geweest zijn vermits op deze plaats geen tekstverlies te bespeuren valt.

4. Volgens L.M.J. Delaissé zou fol. 145 (Schema, nr. 20) een toevoeging betekenen in een ternio. Hierop begon een later kopiist het gebed A, a, a, Domine Deus, en hij schreef verder op het reeds bestaande fol. 146 dat dan in de oorspronkelijke toestand van het handschrift blanco moet geweest zijn. Deze tweede hand zou bovendien één quatern (fol. 147-154vo, Schema, nr. 21) toegevoegd hebben om het gebed te vervolledigen. De onderzoeker steunt voor zijn vaststelling op de beige kleur van de inkt, die in tegenstelling staat tot de bruine kleur van de oorspronkelijke bladzijden, en op de aanwezigheid van een onvoltooide miniatuur (5). Deze hypothese is echter niet houdbaar omdat het einde van het officie dat genoemd

---

(4) Cfr. L.M.J. DELAISSÉ, Remaniements dans quelques manuscrits de Jean de Berry, - Essais en l'honneur de Jean Porcher. Etudes sur les manuscrits à peintures, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. CV, 1963, p. 142, voetnoot 21.

(5) IDEM, art. cit., p. 131-132.

gebed voorafgaat geschreven werd op de rectozijde van het veronderstelde toegevoegde blad. Dit laatste is dus oorspronkelijk. Men kan zich trouwens moeilijk inbeelden dat de scriptor een folium zou toegevoegd hebben waarvan hij slechts één zijde beschreef, als de voorliggende katern nog een volledig blanco blad (nl. fol. 146) zou hebben geteld.

5. Volgens genoemde auteur zouden de getijden van Sint-Jan-de-Doper (fol. 203-216vo, 1 katern + 1 ternio, Schema, nrs. 29-30) eveneens toegevoegd zijn. Dezelfde kleur van de inkt zoals hierboven zou hierop wijzen (6).

6. Nog steeds volgens Delaissé zou fol. 96-97vo (Schema, nr. 14) terwille van de gele inkt in een katern met een voor het overige volledig grijze inktkleur, een oorspronkelijk diploma vervangen (7).

7. Bij fol. 199-202vo (Schema, nr. 28) zou men, immer volgens hogervermelde onderzoeker met een toegevoegd duernio te doen hebben, eveneens terwille van de afwijkende kleur van de inkt (8). Het kan hier echter ten hoogste gaan om een vervanging, gezien de tekst op het einde van de voorgaande katern (Schema, nr. 27) doorloopt op fol. 199.

Wat deze drie laatste gevallen betreft dient hierbij nog te worden aangestipt dat het argument van de inkt twijfelachtig wordt indien men moet vaststellen, zoals hierboven in punt 4 is gebeurd, dat ondanks de inktverandering de teksten toch oorspronkelijk zijn. Bovendien is het opvallend dat de verandering van inkt zich voordoet in andere gedeelten van het getijdenboek (o.a. in de Onderrichtingen en raadgevingen, alsmede in de getijden van de H. Maagd) evenals in andere horaria van de Hertog van Berry (Grandes Heures, fol. 18-19)(9).

---

(6) IDEM, art. cit., p. 131.

(7) Ibidem.

(8) IDEM, art. cit., p. 132-133.

(9) Zie zelfde mening bij M. MEISS, The Patronage ..., dl. I, p. 388, nota 7. - Cfr. ook Hoofdstuk I, Art. I.

8. Fol. 287-290vo (Schema, nr. 40), het einde van het handschrift, ondergingen ongetwijfeld wijzigingen. Het oorspronkelijk eindgebed Sancta crux, vermeld in een inventaristekst van 1402 (zie verder, p.XXVI) ontbreekt thans. Het betreft hier een katern, bestaande uit een diploma en twee losse bladen met talon. Wat betreft schrift en initialen verschilt het van de rest van het horarium (10). Deze wijziging zou in verband staan met de toevoeging van een nieuwe miniatuur (door de gebroeders van Limborch, ca. 1414 ?(11)).

9. Fol. 155-160vo (Schema, nr. 22) vormen een ternio. Het gaat hier om een oorspronkelijke katern. De betekenis van deze ternio in plaats van de quatern die men normaal zou verwachten, is echter onduidelijk.

Op basis van de codicologische eigenheden, besluit de hogervermelde auteur, L.M.J. Delaissé, dat het handschrift voor een eerste bezitter zou zijn begonnen en voor een tweede herwerkt en van toevoegingen voorzien (zie verder over deze bezitters, p. XXV). Hij steunt voor deze mening zowel op de inktkleur als op het verschil van de physionomie der geportretteerde figuren op de verluchtingen (12). Dit laatste werd echter tegengesproken door M. Meiss (13) die bij de studie van deze portretten geen enkele reden vond om er twee verschillende opdrachtgevers in te herkennen. Ook het argument

---

(10) L.M.J. DELAISSE, art. cit., p. 141, voetnoot 17 : "Le f. 288 porte la miniature à son verso, après un recto blanc, et est solidaire du f. 289. Il est donc probable que dans un premier état de cette édition la prière pour le voyage était écrite sur le feuillet supprimé dont on voit le talon après le f. 287. La suppression a sans doute été faite pour introduire la miniature. Comme d'autre part on évitait d'avoir des feuillets isolés à la corde parce qu'ils peuvent aisément s'égarer, le texte a été écrit sur un feuillet solidaire de cette miniature, de sorte que dans son dernier et actuel état la prière demandante protection pour le voyage se trouve vis-à-vis du portrait de Jean de Berry".

(11) M. MEISS, o.c., dl. I, p. 334.

(12) L.M.J. DELAISSÉ, art. cit., p. 130.

(13) o.c., dl. I, p. 156 en 334.

van de inkt wordt zeer bedenkelijk, wat de gevallen waar L.M.J. Delaissé dit inroept twijfelachtig maakt. Het ziet er dan ook naar uit dat het aantal toevoegingen of wijzigingen aan het handschrift veel geringer is dan vermelde auteur aanneemt. Dit komt trouwens overeen met het stijlkritisch onderzoek der miniaturen : de handen der miniaturisten die op de oorspronkelijke bladen voorkomen, herkent men ook op de folio's die verondersteld werden te zijn toegevoegd (14). Dit zou waarschijnlijk niet het geval zijn indien men met latere toevoegingen, eventueel voor een ander opdrachtgever te doen had. Enkel het slot van het handschrift onderging zonder twijfel enige wijziging. Ook de eigen stijl der miniatuur op deze plaats bevestigt dit.

Voor verdere interpretatie en bespreking raadplege men Hoofdstuk I, Art. II, Tekst en tekstherstelling.

Art. II. - INHOUD EN KOPIEERARBEID

Wat de inhoud van dit horarium betreft wordt enkel verwezen naar het boven aangebrachte schema van de opbouw, alsmede naar Bijlage II waar een overzicht geboden wordt van de diverse onderdelen van het horarium samen met de incipits en explicits van de verschillende teksten. De Petites Heures vormen een zeer rijk handschrift dat naast de getijden en gebeden die essentieel tot dergelijke boeken behoren, een groot aantal andere liturgische teksten bevat.

De inhoud is hoofdzakelijk in het Latijn gesteld. Enkele gebeden in het Frans komen evenwel voor.

In verband met het schrijfwerk zijn weinig bijzonderheden te

---

(14) Vergelijk de lijsten bij M. MEISS, o.c., dl. I, p. 192-193.

vermelden. Op elke folio, dat zoals gezegd 21,5 x 14,5 cm. meet, werd een bladspiegel van 12,7 x 7,1 cm. afgetekend. Iedere bladzijde is in één kolom beschreven, gewoonlijk van 22 regels. De teksten werden aangebracht in een littera textualis formata. De scriptor bracht aan het eind van elke voltooide katern een reclame aan. Hij maakte in zijn teksten - vooral in de Franse - gebruik van afkortingen. Tot hulp van de lezer plaatste hij rubrieken.

Voor wat de eventuele toevoegingen of wijzigingen in de tekst aangaat, kan verwezen worden naar het Schema van de opbouw en de bijgevoegde commentaar.

Art. III. - VERSIERING EN VERLUCHTING

De titels der diverse gebeden, de opgave der onderdelen van de getijden, alsmede de aankondigingen van psalmen, antifonen, enz. werden in rode inkt geschreven. Lombarden of sierletters werden in rode of blauwe kleur aangebracht. Tweekleurige regelvullingen komen veelvuldig voor.

Men treft twee soorten verluchtingen aan : grote miniaturen die de volledige breedte van een bladzijde in beslag nemen en waaraan
79 soms onderaan een fries is toegevoegd of uitzonderlijk een brede
84 marge; ofwel kleine rechthoekige tafereeltjes (ca. 5,5 x 4,5 cm.) in de tekst. Bij deze laatste soort bevinden er zich soms twee met verschillend onderwerp boven elkaar. De marges zijn opgesmukt met typisch Frans rankwerk en met vignetten waarin vogels huizen.

De studie van de miniaturen valt buiten het opzet van deze bijlage. Betreffende de onderwerpen der verluchtingen kan worden verwezen naar het Schema van de opbouw, en verder naar de lijst

en de bespreking bij V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. II, Parijs, 1927, p. 175-187; M. MEISS, French Painting in the Time of Jean de Berry. The Late Fourteenth Century and the Patronage of the Duke, dl. I, Londen, 1967, p. 192-193 en 334-337. Afbeeldingen treft men aan in deel II van laatstgenoemd werk, pln.83-176.

Over de miniaturisten kunnen volgende auteurs geraadpleegd worden : H. BOUCHOT, Le "Parement de Narbonne" au Louvre, in Gazette des Beaux-Arts, 3e reeks, dl. XXXI, 1904, p. 5-26; E. PANOFSKY, Early Netherlandish Painting : Its Origins and Character, dl. I, Cambridge, 1952, p. 49-50 en 55; (Tentoonstellingscatalogus) Les manuscrits à peintures en France du XIIIe au XVIe siècle, Parijs, 1955, p. 88-89; M. MEISS, The Exhibition of French Manuscripts of the XIII-XVIe Centuries at the Bibliothèque nationale, in The Art Bulletin, dl. XXXVIII, 1956, p. 191; IDEM, "Highlands" in the Lowlands : Jan van Eyck, the Master of Flémalle, and the Franco-Italian Tradition, in Gazette des Beaux-Arts, 6e reeks, dl. LVII, 1961, p. 284; K. MORAND, Jean Pucelle, Oxford, 1962, p. 26-27; M. MEISS, French Painting in the Time of Jean de Berry. The Late Fourteenth Century and the Patronage of the Duke, dl. Londen, 1967, p. 160-191.

Art. IV. - DE BAND

Een oude band is niet bewaard gebleven. Men kent enkel het uitzicht van de (oorspronkelijke ?) band door een beschrijving ervan in de inventaris van de Hertog van Berry's bezit in 1402 : Et sont couvertes d'un sathin bleu doublé d'un tercelin vermeil, garnies de deux fermouers d'or à deux ors, tenans les armes de

Monseigneur, assis sur tixuz noire, semez de treffles d'or (15). Deze band moet weinige jaren later vervangen zijn, daar in de inventaris van het bezit van genoemde prins in 1413 volgende melding voorkomt : Et a present sont couvertes de drap de damas violet (16).

De huidige band dateert van 1708. Hij is overtrokken met bruin marokijn waarop het monogram van de Gaignières. Op de rug leest men volgende tekst : Heures de Louis duc d'Anjou, roy de Jherusalem et autres pièces. Op fol. A werd volgende tekst geschreven : Ces heures ont esté relies en l'estat qu'elles sont en l'an 1606 par ordre de Charles, par la grace de Dieu duc de Lorraine et de Bar. Auparavant elles estoient couverte d'argent, mais les pièces estoient fort gastées et rompues et paroissoit y avoir eu des pierreries sur l'argent. Et estoit escrit dessus : Louys (17) Roy de Hierusalem et de Sicile duc d'Anjou, 1390. En verder : Elles estoient reliées en velours violet fort passé et fort uzé avec des coins et des fermoirs d'argent doré lorsque je les achetaye [niet ingevuld] le [niet ingevuld] de madame du Chasnay dans le cloistre des Bernardins de Paris. Je les ay fait relier comme elles sont le 9e may 1708 et cet escrit estoit au premier feuillet.

[Getekend :] R. Degaignieres.

---

(15) J. GUIFFREY, Inventaires de Jean duc de Berry (1401-1416), dl. II, Parijs, 1894, p. 31, nr. 172.

(16) IDEM, o.c., dl. I, p. 224, nr. 851.

(17) Het woord staat op een ander dat werd uitgekrabd. Was oorspronkelijk R[ené] bedoeld (cfr. L.M.J. DELAISSÉ, art. cit., p. 132)?

Art. V. - GESCHIEDENIS VAN HET HANDSCHRIFT

Wegens het voorkomen van wapenschilden en portretten werd aangenomen dat het handschrift vervaardigd was voor Jan, hertog van Berry (18). C. Couderc echter had reeds eerder de naam van Lodewijk II van Anjou als eerste eigenaar vooruitgezet (19). Steunend op het rugschrift dat op de huidige band voorkomt, op verscheidene portretten in de miniaturen en op codicologische eigenheden, werd door anderen aanvaard dat het hier ging om een horarium in opdracht van Lodewijk I van Anjou (+1384) begonnen, doch mogelijk voor zijn zoon Lodewijk II voortgezet (20). Het handschrift werd dan tussen 1380 en 1390 gedateerd. Deze zaak is echter niet opgelost. Indien men aanneemt dat de getijden van Sint-Jan-de-Doper oorspronkelijk in het handschrift aanwezig waren, zoals boven werd aanvaard, dan zou inderdaad eerder een bestelling door de Hertog van Berry dan van Lodewijk van Anjou waarschijnlijk zijn. De Doper was immers de patroon van eerstgenoemde. Wat de nota op de rug bovendien verdacht maakt is wel het feit dat men een identieke vermelding terugvindt op de band van een ander getijdenboek in de Bibliothèque nationale te Parijs (ms. lat., 1156 B) dat zeker niet aan Lodewijk van Anjou kan toebehoord hebben. Het ontstond ca. 1426 (21). In een recente studie werd teruggekeerd naar de theorie van een ontstaan in opdracht van de Hertog van Berry en werd bovendien, op stijlkritische basis, aangenomen dat de verluchting van ca. 1386-1388 dateert (22).

---

(18) P. DURRIEU, Les Très Belles Heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry, Parijs, 1922, p. 6; V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. II, Parijs, 1927, p. 186.

(19) C. COUDERC, Album de portraits d'après les collections du département des manuscrits, Parijs, 1908, p. 13-16.

(20) L.M.J. DELAISSE, art. cit., p. 133.

(21) M. MEISS, o.c., dl. I, p. 156 en 334.

(22) M. MEISS, o.c., dl. I, p. 334.

Het lijdt hoegenaamd geen twijfel dat dit getijdenboek in het bezit is geweest van de Hertog van Berry. Volgende tekst uit een inventaris van zijn bezittingen (1402) wordt toegepast op deze codex :

> Item, unes très belles Heures, contenant pluseurs heures et commémoracions de Dieu et de ses sains, ou commencement desquelles est le kalendrier très richement historié des épistres de saint Paul, de l'ancien et nouvel Testament, et après sont pluseurs enseignements escrips en françois de bien et honnestement vivre selon Dieu, lesquelles heures sont très richement historiées en pluseurs lieux, et mesmement, au commencement des heures de Nostre Dame, d'une annonciacion et de pluseurs apostres à l'entour, et en la fin a une oroison en latin qui se commence Sancta crux (23). Et sont couvertes d'un sathin bleu doublé d'un tercelin vermeil, garnies de deux fermouers d'or à deux ors, tenans les armes de Monseigneur, assis sur tixuz noire, semez de treffles d'or. Et est la pipe des dictes heures esmaillée aux armes de mon dit seigneur, garnie de deux perles; et a ou milieu un balay longuet (24).

Ook in 1413 is het handschrift nog in bezit van de Hertog van Berry. Het werd opgenomen in zijn inventaris, die enkel als nieuwigheid een wijziging in de omslag aangeeft, die hierboven bij de bespreking van de band werd vermeld (25).

---

(23) Dat het getijdenboek thans niet meer eindigt met dit gebed is het gevolg van een latere wijziging (zie boven).

(24) J. GUIFFREY, o.c., dl. II, p. 31, nr. 172.

(25) Volledige tekst : "Item, unes Très Belles Heures, contenant pluseurs Heures et commémoracions de Dieu et de ses sains, au commancement desquelles est le kalendreer très richement historié des épistres de saint Pol, de l'ancien et nouvel Testament, et, après sont pluseurs enseignemens, escripz en françois, de bien et honnestement vivre selon Dieu; et lesquelles Heures sont très richement historiées en pluseurs lieux, et mesmement au commencement des Heures de Nostre-Dame, d'une Annunciacion et de pluseurs appostres alentour, et en la fin a une oroison escripte en latin, qui commance sancta crux; et souloient estre couvertes d'un satin bleu, doublé d'un tiercelin vermeil, et à present sont couvertes de drap de damas violet,

In de laatste inventaris van het bezit van de hertog (+1416) wordt betreffende het getijdenboek volgende bijkomende melding gemaakt :

> Date fuerunt per dominum ducem Bitturicensem, et per ejus litteras datas XXVIII die maii MCCCCXVI, uxori Robineti de Stampis, hic redditas. Et sic quictus hic idem Robinetus (26).

Uit deze laatste tekst blijkt dat het handschrift door schenking van de hertog in het bezit is gekomen van de echtgenote van Robinet d'Etampes, zijn garde-joyaux. In 1606 is het in de verzameling van Karel III de Grote (1545-1608), hertog van Lotharingen en Bar, zoon van Frans I van Frankrijk en Christina van Denemarken. Vervolgens komt het in handen van mad. du Chasnay. Tenslotte werd het aangekocht te Parijs door R. de Gaignières ca. 1708. Uiteindelijk belandde het in de Parijse Bibliothèque nationale.

---

garnie de deux fermouers d'or à deux ours tenant les armes de Monseigneur, assis sur tixuz noirs, semez de treflez d'or; et est le pipe desdictes Heures d'or, esmaillée aux armes de Monseigneur, garnie de deux perles, et ou milieu un balay longuet" (J. GUIFFREY, o.c., dl. I, p. 224, nr. 851).

(26) IDEM, o.c., dl. II, p. 224, nr. 851.

BIJLAGE II

VERGELIJKING VAN DE TEKST VAN DE PETITES HEURES VAN DE HERTOG VAN BERRY MET DEZE VAN DE TRES BELLES HEURES DE NOTRE-DAME

Een vergelijking van de tekst van de Petites Heures met deze van de Très Belles Heures de Notre-Dame is niet alleen noodzakelijk als bewijsmateriaal in verband met het probleem van de afhankelijkheid der teksten, doch biedt tevens de mogelijkheid de inhoud van het in 1904 verbrande Turijns getijdenboek te reconstrueren.

In volgende bladzijden worden de aanvangsregels en het slot van de verscheidene onderdelen der getijdenboeken naast elkaar overgeschreven. Weggelaten tekstgedeelten werden door drie puntjes vervangen. In het Nederlands werd een titel die het onderwerp der gebeden of getijden weergeeft tussen vierkante haakjes toegevoegd. Titels of rubrieken in het oorspronkelijke handschrift met rode inkt geschreven werden door hoofdletters aangeduid.

De teksten van het Turijns getijdenboek werden volledig overgenomen in zoverre ze dank zij de door P. Durrieu (Heures de Turin, Parijs, 1902, pl. XIII-XLV) uitgegeven reproducties bekend zijn. Een schuine streep, gevolgd door drie puntjes duidt aan dat men hier met een thans verloren tekst te doen heeft.

Het Milanees gebeden- of misboek, dat enkel in de Très Belles Heures de Notre-Dame voorkomt, werd in deze bijlage niet overgenomen.

PETITES HEURES

PARIJS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, ms. lat., 18014.

Fol. 1-6 [KALENDER]

[ONDERRICHT EN RAADGEVINGEN]

fol. 8 CI APRES S'ENSUIT L'ESTIMEUR DU MONDE QUI ENSEIGNE ET ENTRODUIT TOUT HOMME A BIEN ET HONNESTEMENT VIVRE SELONC DIEU.
Non in solo pane vivit homo sed in omni verbo quod procedit de ore Dei...

fol. 13 ... doivent prendre exemple à leurs seigneurs et leurs souverains.

[PRAKTISCHE RAADGEVINGEN VOOR ELKE DAG]

fol. 13 Apres ces generauls enseignemens, l'en doit les enfans, especialment les nobles et de haut lieu, pour les raysons desus dictes, acoustumer en leur ionnesce à vivre en ceste maniere que chascun iour au matin quant ils se lievent.
Syre Dieu tout puissant qui de vostre grace m'avez donné espace de vivre...

fol. 15 vo ... et ainsi sont asseur de leur estat temporelment.

fol. 15 vo ET PUIS DOIT ON DIRE CESTE PRIERE QUE S'ENSUIT, LA QUELE L'EN DIT A COMPLIE.
Syre Dieu, plaise vous à visiter cest lieu et ceste habitacion... la quele nous vueille ottroier le Pere et le Filz et le Saint Esperit. Amen
CI ENSIVANT SONT LI ENSEIGNEMENT MON SEIGNEUR SAINT LOYZ, IADIS ROYS DE FRANCE, QU'IL APRIST ET ECRIST DEVANT SA MORT A SON AINSNE FILZ ET AUSSI COMME POUR TESTAMENT LI LESSA.

fol. 16 [blanco]

fol. 17 Treschier filz tout premierement il t'enseigne que tu aimes Dieu ton Seigneur...

fol. 20 vo ... à li veoir aimer et loer sans fin. Amen. Dieus l'otroit.

[GETIJDEN VAN DE H. MAAGD]

fol. 20 vo CI APRES COMMENCENT HEURES DE NOSTRE DAME.

fol. 22 [Metten]

Domine labia mea aperies. Et os meum annunciabit laudem tuam. Deus in adiutorium meum intende. Domine ad adiuvandum me festina.
Gloria Patri...
Sicut erat...
INVITAT. Ave Maria gracia plena, Dominus tecum.

TRÈS BELLES HEURES DE NOTRE-DAME

PARIJS' GETIJDENBOEK

PARIJS, BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, nouv. acq. lat., 3093.

[KALENDER]

[GETIJDEN VAN DE H. MAAGD]

P. 2 [Metten]

Domine labia mea aperies. Et os meum annunciabit laudem tuam. Deus in
p. 3 adiutorium meum in-/tende. Domine ad adiuvandum me festina.
Gloria Patri...
Sicut erat...
Ave Maria, gracia plena, Dominus tecum.

PSALMUS DD. Venite exultemus Domino, iubilemus Deo salutari nostro, preocupemus faciem eius in confessione et in psalmis iubilemus ei. Ave Maria, gracia plena, Dominus tecum. Quoniam Deus magnus Dominus et Rex magnus super omnes deos...

fol. 32 vo [Lauden]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 38 [Priem]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 40 vo [Terts]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 42 vo [Sext]

Deus in adiutorium meum intende...

[Noon : ontbreekt]

fol. 45 vo [Vespers]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 48 vo [Completen]

Converte nos Deus salutaris noster, et averte iram tuam a nobis.
Deus in adiutorium meum intende...

fol. 51 ... Graciam tuam, quesumus Domine, mentibus nostris infunde ut qui angelo nunciante Christi filii tui incarnationem cognovimus, per passionem eius et crucem ad resurrectionis gloriam perducamur. Per Dominum nostrum Jhesum Christum filium tuum qui tecum vivit et regnat in unitate Spiritus sancti Deus. Per omnia secula seculorum. Amen
Domine exaudi orationem meam.
Et clamor meus ad te veniat.
Benedicamus Domino.
Deo gratias.
Salve regina...
... o clemens, o pia, o dulcis Maria.
V. Post partum virgo inviolata permansisti.
R. Dei genitrix intende pro nobis.
V. Domine exaudi orationem meam.
R. Et clamor meus ad te veniat. Oremus.
ORACIO. Protege Domine famulos tuos subsidiis pacis et beate Marie semper virginis patrocinio confidentes a cunctis hostibus redde securos. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

PSALMUS : Venite exultemus Domino, iubilemus Deo salutari nostro, preocupemus faciem eius in confessione et in psalmis iubilemus ei. Ave Maria, gracia plena, Dominus tecum. Quoniam magnus Deus Dominus et Rex magnus super omnes deos...

p. 28 [Lauden]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 42 [Priem]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 50 [Terts]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 56 [Sext]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 62 [Noon]: Deus in adiutorium meum intende...

p. 68 [Vespers]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 77 [Completen]

Converte nos Deus salutaris noster, et averte iram tuam a nobis.

p. 78 Deus in adiutorium meum intende...

p. 81 ... Graciam tuam, quesumus Domine, mentibus nostris infunde ut qui
p. 82 angelo nunciante Christi filii tui incarnationem co-/gnovimus, per passionem eius et crucem ad resurrectionis gloriam perducamur. Per Dominum nostrum Jhesum Christum, filium tuum, qui tecum vivit et regnat in unitate Spiritus sancti Deus. Per omnia secula seculorum. Amen
Domine exaudi orationem meam.
Et clamor meus ad te veniat.
Benedicamus Domino.
Deo gratias.

[BOETEPSALMEN EN LITANIES]

fol. 53 Domine ne in furore tuo arguas me, neque in ira tua corripias me. Misereri mei Domine, quoniam infirmus sum; sana me Domine quoniam
fol. 53 vo conturbata sunt omnia ossa mea. Et anima / mea turbata est valde...

fol. 59 ... Educes de tribulatione animam meam et in misericordia tua disperdes inimicos meos. Et perdes omnes qui tribulant animam meam, quoniam ego servus tuus sum.
Gloria Patri...
Sicut erat...
ANT. Ne reminiscaris Domine,delicta nostra vel parentum nostrorum, neque vindictam sumus de peccatis nostris.
Kyrie eleyson...

fol. 63 vo ... Fidelium Deus omnium conditor et redemptor animabus famulorum famularumque tuarum remissionem cunctorum tribue peccatorum ut indulgenciam quam semper optaverunt piis supplicacionibus consequantur.

[GEBEDEN TER ERE VAN DE PASSIE]

fol. 63 vo CI COMMENCENT ORAISONS DE LA PASSION NOSTRE SEIGNEUR JHESUCRIST.

Ave clementissime Domine Jhesu Christe, fili Dei vivi qui hora matutinali pro salute humana de beata Virgine nasci voluisti,a Juda proditore osculo traditus...

fol. 66 vo ... et fac me tecum vigilare et orare et omnia peccata mea lamentari ut te perfecte diligere merear et digne laudare cum Deo patre et Spiritu sancto. Amen.

[BOETEPSALMEN EN LITANIES]

p. 82 CI COMMENCENT LES VII PSEAUIMES.
Domine ne in furore tuo arguas me; neque in ira tua corripias me.
p. 83 Misereri mei Domine, quoniam infirmus sum; sana me Domini (1)/ quoniam conturbata sunt omnia ossa mea. Et anima mea turbata est valde...

p. 95 ... Educes de tribulatione animam meam et in misericordia tua disperdes inimicos meos. Et perdes omnes qui tribulant animam meam, quoniam ego servus tuus sum.
Kyrieleyson...

p. 102 ... Fidelium Deus omnium conditor et redemptor animabus famulorum famularumque tuarum remissionem cunctorum tribue peccatorum ut indulgenciam quam semper optaverunt piis supplicacionibus consequantur.

[VIGILIE DER OVERLEDENEN]

p. 103 CI COMMENCENT VEGILES DES MORS.

p. 104 ANT. Placebo Domino.
PSALMUS. Dilexi quoniam exaudiet Dominum vocem oracionis mee quia
p. 105 inclinavit aurem suam / michi et in diebus meis invocabo...

p. 154 ... Fidelium Deus omnium conditor et redemptor animabus quesumus Domine famulorum famularumque tuarum remissionem cunctorum tribue peccatorum ut indulgenciam quam semper optaverunt piis supplicationibus consequantur. Qui vivis...

p. 155-161 [GEBEDEN TER ERE VAN DE PASSIE]

p. 155 CI COMMENCENT OROISONS DE LA PASSION NOSTRE SEIGNEUR JHESU CHRIST A MATINES.
Ave clementissime Domine Jhesu Christe, fili Dei vivi qui hora/
p. 157 matutinali pro salute humana de beata Virgine nasci voluisti,a Iuda proditore osculo traditus...

p. 161 ... et fac me tecum vigilare et orare et omnia peccata mea lamentari ut te perfecte diligere merear et digne laudare cum Deo Patre et Spiritu sancto. Amen.

---

(1) Tussen p. 82 en 83 ontbreekt 1 blad met miniatuur en het begin der boetepsalmen. Op p. 82 is bovenstaande tekst: Domine... Domini (sic) door een latere hand toegevoegd.

[GETIJDEN VAN DE H. GEEST]

fol. 66 vo CI APRES COMMENCENT LES HEURES DU SAINT ESPERIT.

fol. 67 [Metten]

Domine labia mea aperies. Et os meum annunciabit laudem tuam. Deus in adiutorium meum intende. Domine ad adiuvandum me festina.
Gloria Patri...
Sicut erat...
Alleluya.
INVITATOIRE. Spiritus Domini replevit orbem terrarum.
Venite adoremus.
SIAUME. Venite exultemus Domino, etc..
HYMPNE. Veni Creator Spiritus, mentes tuorum visita...

fol. 69 [Lauden]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 70 [Priem]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 71 [Terts]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 72 [Sext]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 73 [Noon]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 74 [Vespers]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 75 [Completen]

Converte nos Deus salutaris noster. Et averte...

fol. 75 vo Ure igne sancti Spiritus renes nostros et cor nostrum, Domine, ut tibi casto corpore serviamus et mundo corde placeamus. Per Dominum...
V. Domine exaudi oracionem meam.
R. Et clamor meus ad te veniat.
Benedicamus Domino.
Deo gracias.

[GETIJDEN VAN DE H. GEEST]

p. 162 [Metten]

Domine labia mea aperies. Et os meum annunciabit laudem tuam. Deus in adiutorium meum intende. Domine ad adiuvandum me festina.
Gloria Patri...
Sicut erat...
Alleluya.
INVITATOIRE. Spiritus Domini replevit orbem terrarum.
Venite adoremus.
PSALMUS. Venite exultemus Domino, etc..
HYMNE. Veni Creator Spiritus, mentes tuorum visita...

p. 166 [Lauden]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 169 [Priem]

Deus in adiutorium meum intende...

[Terts : verdwenen] (2)

[Sext : ontbreekt gedeeltelijk] (2)

p. 173 [Noon]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 176 [Vespers]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 178 [Completen]

Converte nos Deus salutaris noster. Et averte...

p. 180 Ure igne sancti Spiritus renes nostros et cor nostrum, Domine, ut tibi casto corpore serviamus et mundo corde placeamus. Per Dominum...
Domine exaudi oracionem meam.
Et clamor meus ad te veniat.
Benedicamus Domino.
Deo gracias.

---

(2) Tussen p. 170 en 171 ontbreken 2 bladen.

[GETIJDEN VAN DE PASSIE]

fol. 75 vo CI APRES COMMENCENT LES HEURES DE LA PASSION NOSTRE SEIGNEUR IHESUCRIST.

fol. 76 [Metten]

Domine labia mea aperies. Et os meum annunciabit laudem tuam. Deus in adiutorium meum intende. Domine ad adiuvandum me festina.
Gloria Patri...
Sicut erat...
Alleluja.
INVITAT. Regem Christum crucifixum. Venite adoremus.
PSEAUME. Venite exultemus Domino, iubilemus Deo salutari nostro, preocupemus faciem eius in confessione et in psalmus iubilemus ei.
Regem Christum crucifixum. Venite adoremus.
Quoniam Deus magnus Dominus et Rex magnus super omnes deos...

fol. 79 vo [Lauden]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 82 [Priem]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 83 vo [Terts]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 86 vo [Sext]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 89 vo [Noon]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 92 vo [Vespers]

Deus in adiutorium meum intende...

fol. 94 vo [Completen]

Converte nos Deus salutaris noster...

fol. 97 ... eya ergo advocata nostra, illos tuos misericordes oculos ad nos converte. Et Jhesum benedictum fructum ventris tui, nobis post hoc exilium ostende. O clemens, o pia, o dulcis Maria. Alleluya.

[GETIJDEN VAN DE PASSIE]

[Metten]

Domine labia mea aperies. Et os meum annunciabit laudem tuam. Deus
p. 181 in adiutorium meum / intende. Domine ad adiuvandum me festina.
Gloria Patri...
Sicut erat...
Alleluya.
INVITATOIRE. Regem Christum crucifixum. Venite adoremus.
PSEAUME. Venite exultemus Domino, iubilemus Deo salutari nostro, preocupemus faciem eius in confessione et in psalmus iubilemus ei.
Regem crucifixum. Venite adoremus.
Quoniam Deus magnus Dominus et Rex magnus super omnes deos...

p. 189 [Lauden]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 194 [Priem]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 197 [Terts]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 203 [Sext]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 209 [Noon]

Deus in adiutorium meum intende...

p. 216 [Vespers]

Deus in adiutorium meum intende...

[Completen : gedeeltelijk verdwenen] (3)

p. 224 ... eya ergo advocata nostra, illos tuos misericordes oculos ad nos converte. Et Jhesum benedictum fructum ventris tui, nobis post hoc exilium ostende. O clemens, o pia, o dulcis Maria. Alleluya.

---

(3) Tussen p. 223 en 224 ontbreekt één blad.

[VERSCHILLENDE GEBEDEN TOT GOD EN DE HEILIGEN (SUFFRAGIA)]

[Gebed tot God]

fol. 97 vo Summe summi tu Patris unice,
Mundi faber et rector fabrice,
Pietatis respectu deice,
Peccatores afflictos respice.
Pie Pater...

fol. 100 ... Benedictus sit Pater luminum,
Benedicta sit virgo virginum,
Benedicat cor meum Dominum,
Siciatque fontem dulcedinum.
In eternum. Amen.
Sancta Maria mundi Domina, noli ne famulum tuum propter peccata mea despicere, sed erue me de inimicis et Unigeniti tui fideles vivos ac defunctos a caligine, ipso vivante, quem tu genuisti. Gaude quod genuisti gaudium. Ora pro nobis ad Dominum. Amen.

[Gebed tot God]

fol. 100 vo Deus Pater omnipotens, Rex eterne glorie, thesaurus summi boni, fons vere sapiencie. Qui solus summus ineffabilis et incomprehensibilis

fol. 103 ... et cum ignorem quid agere debeam, nisi in hora mortis mee oculos meos ad te dignavi **ut** dirigam et convertam, digneris michi
fol. 103 vo concedere, antequam persolvam ultimum nature debitum, de omnibus peccatis meis contrictionem veram et fidei catholice confessionem puram, ac in hiis usque ad exitum meum perseverenciam consummatam. Amen.

[Gebed tot Maria]

fol. 103 vo Virgo Maria, mater Dei, nobile Trinitatis triclinium, regina celi, domina angelorum, humilis ancilla Domini, stella maris, virga Jesse...

... preces meas apud tuam celsitudinem promovere.

[Gebed tot de engelen]

fol. 104 Omnes beatorum spirituum ordines ad bonum me provocent et in omni periculo tueantur. Amen.

[VERSCHILLENDE GEBEDEN TOT GOD EN DE HEILIGEN (SUFFRAGIA)]

[Gebed tot God]

p. 225 Summe summi tu Patris unice,
Mundi faber et rector fabrice,
Pietatis respectu deice,
Peccatores afflictos respice.

p. 226 Pie Pater...

p. 232 ... Benedictus sit Pater luminum/..((4)

[Gebed tot God]

p. 233 ... /-lis et incomprehensibilis,...

p. 238 ... Et cum ignorem quid agere debeam nisi/... (5)

[Gebed tot Maria]

p. 239 .../ maris, virga Jesse...

... preces meas apud tuam celsitudinem promovere.

[Gebed tot de engelen]

p. 240 Omnes beatorum spirituum ordines ad bonum me provocent et in omni periculo tueantur. Amen.

---

(4) Tussen p. 232 en 233 ontbreekt één blad.
(5) Tussen p. 238 en 239 ontbreekt één blad.

[Gebed tot Sint-Jan-de-Doper]

fol. 104 Baptista Johannes, preco (sic), Christi amicus sponsi, propheta et plusquam propheta, vox in deserto clamantis, ardens et lucens lucerna, martyr egregius sit pro me orator assiduus.

[Gebed tot patriarchen, profeten en apostelen]

fol. 104 vo Gloriosi patriarche, prophete et apostoli, michi impetrent firmam fidem. Amen.

[Gebed tot Maria-Magdalena]

fol. 104 vo Gloriosa Magdalena, quondam peccatrix tandem Christi dilectrix, dulcis eius unguentifera, apostolorum apostola, optimam partem eligens, ad pedes Christi sedens, ipsius lacrima rigans et capillis suis tergens
fol. 105 apud dilectum suum quem multum dilexit propter quod peccatorum suorum veniam meruit michi dignetur peccatorum meorum veniam inpetrare.

[Gebed tot de martelaren]

fol. 105 Omnes sancti martyres michi impetrent in quibuscumque arduis constanciam et animi firmitatem. Amen.

[Gebed tot de Belijders]

fol. 105 vo Omnes sancti confessores, devocionem debitam et in bonis operibus occupationem assiduam et attentam.

[Gebed tot de Maagden]

fol. 105 vo Omnes sancte Virgines mentis et corporis puritatem.

TURIJNS GETIJDENBOEK (6)

TURIJN, BIBLIOTECA NAZIONALE UNIVERSITARIA, K. IV. 29 (verbrand)

[Gebed tot Sint-Jan-de-Doper]

fol. 57 Baptista Johannes, preco **(sic), Christi amicus sponsi,** propheta et plusquam propheta, vox in deserto clamantis, ardens et lucens lucerna, martyr egregius sit pro me orator assiduus.

[Gebed tot patriarchen, profeten en apostelen]

fol. 57 vo Gloriosi patriarche, prophete et apostoli, michi impetrent firmam fidem. Amen.

[Gebed tot Maria-Magdalena]

fol. 58 Gloriosa Magdalena, quodam (sic) peccatrix, tandem Christi dilectrix, dulcis eius unguentifera, apostolorum apostola, optimam/...

[Gebed tot de Martelaren]

Louvre (R.F.2023) Omnes sancti martires michi impetrent in quibuscumque arduis constanciam et animi firmitatem. Amen.

[Gebed tot de Belijders]

Louvre (R.F.2023) Omnes sancti confessores devotionem debitam et in bonis operibus occupationem assiduam et attentam.

[Gebed tot de Maagden]

fol. 59 Omnes sancte Virgines mentis et corporis puritatem.

---

(6) De afschriften werden gemaakt naar de fotografische reproducties in P. DURRIEU, Heures de Turin, Parijs, 1902, pl. XIII-XLV. Het teken /... duidt aan dat het vervolg van de tekst niet bekend is door reproductie.

[GEBEDEN VOOR VERSCHEIDENE OMSTANDIGHEDEN, PARAFRASE OP HET PATER NOSTER]

[Gebed van een prins]

fol. 106 Et tu Deus meus, creator, redemptor et protector meus, preces sanctorum tuorum et meas dignanter exaudias et me servum tuum ac cunctum populum michi commissum regas et dirigas ut sic transeamus per bona transsitoria quod perveniamus ad eterna. P. Amen.

[Parafrase op het Pater Noster]

fol. 106 vo Pater noster, ex quo omnia, per quem omnia, in quo omnia tibi gloria in secula. Pater, fons et origo boni a quo bona cuncta procedunt, potentissime, benignissime, piissime Pater, da nobis filiis tuis, licet indignis, de aqua fontis vite, ne deficiamus in via qua gradimur; ...

fol. 115 vo ... Fiat, fiat non solum ita, fiat nobis sicut nos stulti et imbecilles petimus, sed sicut tu sapiens et potens noscis et vis debere, petere et sicut nos scis indigere, ita digneris nobis facere propter tuam misericordiam. Amen.

[Gebed bij moeilijkheden of gevaar]

fol. 115 vo Oroison. Deus qui de sinu Patris missus es in mundum peccata relaxare, afflictos redimere, in carcere positos resolvere,

fol. 116 dispersos congregare...

fol. 117 ... Oremus. Excita quesumus Domine, potentiam tuam et veni et magna michi virtute succurre, ut per auxilium gracie tue quod peccata mea prepediunt indulgencia tue pietatis acceleret. Per Christum Dominum nostrum. Amen.

[Gebed van Sint-Thomas van Aquino]

fol. 117 ORACIO DOCTORIS EGREGII SANCTI THOME DE AQUINO

fol. 117 vo Concede michi, misericors Deus, que tibi placita sunt ardenter concupiscere, prudenter investigare, verasciter agnoscere et perfecte implere, ad laudem et gloriam nominis tui. Ordina statum meum, et quod a me requiris. Tribue ut sciam et Dei exequi ut oportet et expedit anime mee...

fol. 118 vo ... tuis beneficiis uti in via per graciam, tuis gaudiis in patria frui per gloriam. Amen.

MEMORIA DE SANCTO THOMI DE AQUINO

A'. Militantis doctor ecclesie, virginali prestans triumphantis optata curie sancte Thoma largire gaudia.

V'. Spiritus Domine locutus est per me. Et sermo eius per linguam meam. Oremus. Deus qui ecclesiam tuam mira beati Thome confessoris tui erudicione clarificas, et sancta operacione secundas, da nobis

fol. 119 quesumus et que docuit intellec- /ta conspicere et que egit imitacione complere. Per Dominum...

[GEBEDEN VOOR VERSCHEIDENE OMSTANDIGHEDEN, PARAFRASE OP HET PATER NOSTER]

[Gebed van een prins]

fol. 59 vo — Et tu Deus meus, creator, redemptor et protector meus, preces sanctorum tuorum et meas dignanter exaudias et me servum tu-[um ac cunctum populum michi commissum regas et dirigas ut sic transeamus per bona transsitoria quod perveniamus feliciter ad eterna. Amen]. (7)

[Parafrase op het Pater noster]

fol. 60 vo — Pater noster, ex quo omnia, per quem omnia, in quo omnia tibi gloria in secula. Pater, fons et origo boni a quo/ ...

[Gebed bij moeilijkheden of gevaar]

fol. 71 vo — Deus qui de sinu Patris missus est (sic) in mundum peccata relaxare, afflictos redimere, in carcere positos resolvere, disper-/...

[Gebed van Sint-Thomas van Aquino]

fol. 73 vo — Concede michi, misericors Deus, que tibi placita sunt ardenter concupiscere, prudenter investigare, verasciter agnoscere, et perfecte im-/ ...

---

(7) Ed. L. DELISLE, Les livres d'heures du duc de Berry, in Gazette des Beaux-Arts, 2e reeks, dl. XXIX, 1884, p. 290.

[Gebed tot God om bescherming door de engelbewaarder]

fol. 119 OROISON. Pardurables Dieus,gouverneres, regardez nous et nous donnez vostre saint angre pour nous garder et ci et en touz lieus.Syre Dieus,gardez en nous et accroissiez en nous touziours vostre saintisme grace que vous y avez mise...

fol. 119 vo ... et nostre dous sauvierres qui vivez et regnez avec Dieus le Pere et avec le saint Esperit pardurablement en cest siecle et en l'autre. Amen.

[Gebed tot Christus]

fol. 119 vo Savoureus Jhesucrist, très debonnaires Syres, se il est nul ne nulle qui mal me vueille, ne qui mal me facent qui soient mes anemis, mes contranes ne mes persecuteurs. Syre, pardonnez leur et leur donnez paradys par vostre pitié. Daigniez, Syre, convertir
fol. 120 leurs cuers, et a moy faites vostre / misericorde que sains et saufs puisse leur pouvoir suermonter et de cuer fin pardonner a touz ceuls que mesprennent en moy. Si que vers Vous puisse acquerir et empetrer le pardon de touz mes pechiez.

[Gebed tot Maria en Sint-Jan-de-Evangelist]

fol. 120 O intemerata et in eternum benedicta, singularis atque incomparabilis Virgo Dei genitrix Maria, gratissimum Dei templum, Spiritus sancti sacrarium, ianua regni celorum per quem post Deum totus vivit orbis terrarum. Inclina aures tue pietatis indignis supplicacionibus meis. Et esto michi peccatori pia in omnibus semper auxiliatrix. O Johannes beatissime, Christi familiaris
fol. 120 vo amice, qui ab eodem Domino nostre Jhesu- /cristo virgo es electus et inter ceteros magis dilectus apostolus...

... A due gemme celestes Maria et Johannes...

fol. 121 ... Et post huius vite excursum ad gaudia perducat electorum suorum benignissimus paraclitus, graciarum largitor optimus qui Patri et Filio consubstancialis et coeternus cum eis et in eis vivit et regnat Deus in secula seculorum. Amen.
Domine exaudi oracionem meum. Et clamor meus.

[Gebed van een Franse vorst] (1)

fol. 121 vo Misericors Deus et miserator, consolator et defensor, in te Domino confido. Servo tuo auxilium et consilium francorum regi tribue, quia bella michi video, bella parantur meis. Hostium meorum animorumque errores constringe mortalium, ne contra me debellare valeant, sed propter inobedientiam suam et eorum nequiciam tibi, Christe, devote supplico, ut per tuam graciam obtinere valeamus victoriam viriliter cum honore seu pacem. Amen. Ave Maria gracia plena, Dominus tecum, benedicta tu in mulieribus et benedictus fructus ventris tui. Amen.

---

(1) Zie over dit gebed p. 188.

[Gebed tot God om bescherming door de engelbewaarder]

fol. 75 vo

Pardurables Dieus,gouverneres, regardez nous et nous donnez vostre saint angre pour nous garder et ci et en tous lieus.Sire /...

[Gebed tot Maria en Sint-Jan-de-Evangelist]

Louvre (R.F.2024)

O intemerata et in eternum benedicta,singularis atque incomparabilis virgo Dei genitrix Maria, gratissimum Dei templum, /...

[Gebed van een Franse vorst]

fol. 77 vo

Misericors Deus et miserator, consolator et defensor, in te Domine confido. Servo tuo auxilium et consilium francorum regi tri-[bue, quia bella michi video, bella parantur meis. Hostium meorum animos erroresque constringe mortalium, ne contra me debellare valeant, sed propter inobedienciam suam et eorum nequiciam tibi, Christe, devote supplico, ut per tuam graciam obtinere valeamus victoriam viriliter cum honore seu pacem. Amen](8)

---

(8) Ed. L. DELISLE, art. cit., p. 290-291.

[Gebed tot de H. Maagd]

fol. 121 vo OROISON DE NOSTRE DAME. E tres douce vierge pucelle Marie, mère Jhesucrist, royne glorieuse qui confort et consolacion donnez à tous desconfortez, aide et desfense contre toute temptacion, et les gardez de tout peril et de toute tribulacion par vostre tres grant douceur de bonereté et amour...

fol. 123 ... Tres douce vierge Marie à vous me presente sique ie puisse vivre avec vous et avecques vostre benoist chier Fils. Amen. Justus es Domine et rectum iudicium tuum. Omnia quecumque fecisti michi, in vero iudicio fecisti. Dum natus fueris misericordie recordaberis.

[VERKORT PSALTER VAN SINT-HIERONYMUS, GEVOLGD DOOR ENKELE GEBEDEN, O. A. OVER DE WOORDEN VAN CHRISTUS AAN HET KRUIS]

fol. 123 vo Verba mea auribus percipe, Domine, intellige clamorem meum. Intende voci oracionis mee, Rex meus et Deus meus. Domine ne in furore tuo arguas me, neque in ira tua corripias me. Miserere mei Domine quoniam infirmus sum, ...

fol. 130 vo Oroison. O dulcissime Jesu Christe, sicut desidero, sicut tota mente peto, da michi tuum amorem dulcem et castum...

fol. 131 Oroison. Domine Jesu Christe, fili Dei vivi omnipotentis, qui pendens in cruce pro nobis peccatoribus dixisti latroni te deprecanti...

fol. 132 Obsecro te per hoc sacrum dictum tuum ut in manus tuas et in manibus Patris tui suscipias spiritum meum. Amen.

[VERKORT OFFICIE VOOR ALLE DAGEN VAN DE WEEK]

DIE DOMINICA DE TRINITATE. AD MATUTINAS.

fol. 132 vo Domine labia mea aperies. Et os meum... Deus in adiutorium... Gloria Patri... Sicut erat ...
HYMPNUS. Quicumque vult animam firmiter salvare, tres personas ardere ipsas honorare. Tenetur et iugiter precibus orare...

[Gebed tot de H. Maagd]

fol. 78 vo E tres douce vierge pucelle Marie, mère Jhesucrist, royne glorieuse qui confort et consolacion donnez à tous desconfortez, aide et /...

[VERKORT PSALTER VAN SINT-HIERONYMUS, GEVOLGD DOOR ENKELE GEBEDEN, O.A. OVER DE WOORDEN VAN CHRISTUS AAN HET KRUIS]

fol. 80 vo Verba mea auribus percipe, Domine, intellige clamorem meum. Intende voci orationis mee, Rex meus et Deus meus /...

[GEBED TOT HET H. AANSCHIJN]

[verdwenen, slot op fol. 92](9)

(9) Het slot werd echter niet gefotografeerd vóór de brand van 1904.

fol. 134 ... Et per Ipsum erimus omnes iudicati, beati ad gloriam eternam vocati, ad penas perpetuas mali condempnati, hec omnia credere tenentur beati. RECOMMENDACIO. Has horas sic recolo ut in Trinitate veneretur unitas et in unitate honoretur Trinitas atque pietate. Faciat me credere hoc cum firmitate.

fol. 134 FERIA II. HORE PRO DEFUNCTIS.

fol. 134 vo Deitatis paternitas et eius filiacio. Spiritus sancti caritas et Jhesu Christi passio. Trinitatisque pietas sint (sic) defunctis remissio...

fol. 136 ... glorificas tua sancta visione. Amen. Requiem eternam...

fol. 136 FERIA III. DE OMNIBUS SANCTIS.
Domine labia mea aperies. Et os meum... Deus in adiutorium...
Gloria Patri... Sicut ...
HYMPNUS. Sancta Dei genitrix, mater pietatis, fons misericordie, robur honestatis...

fol. 137 ... Ut per vos sit gracia sua nobis data, deleantur vicia, mundentur peccata, visentur pericula, omnia sint grata. Nobis detur gracia in sede beata. Etc. ut supra.
RECOMMENDACIO. Has horas canonicas cum devocione...

fol. 137 Feria IIII. De sancto Spiritu.

fol. 137 vo Nobis sancti Spiritus gracia sit data. De qua virgo virginum fuit obumbrata...

fol. 138 vo ... Spiritus paraclitus nos velit iuvare, gressus nostros regere et illuminare, ut cum Deus venerit omnes iudicare, nos velit ad dexteram suam appellare. Cetera ut supra. RECOMMENDACIO. Has horas canonicas cum devocione...

fol. 139 Feria V. De sacramento.
Domine labia mea aperies. Et os meum... Deus in adiutorium...
Gloria Patri... Sicut...
Corporis mysterium pange gloriosi, atque Christi sanguinis, lingua, preciosi, quem in mundi precium ventris generosi...

fol. 140 ... iustis et fidelibus ita manducatur, sed ob hoc in aliquo numquam laceratur, totus in particula confracta moratur. Aliena specie Deus occultatur.

fol. 140 Feria VI. De passione Domini.

fol. 140 vo Patris sapiencia veritas divina de (10) Deus homo captus est hora matutina.

... et nobis peccatoribus vitam et letitiam sempiternam.

fol. 141 vo ... iugis sic me- / moria mors hec michi cure.
RECOMMENDACION...

---

(10) de is doorstreept.

fol. 141 vo Sabbato. Hore de beata Maria.
Domine labia mea aperies. Et os meum... Deus in adiutorium...
Domine ad adiuvandum... Gloria Patri... Sicut...
Deus qui primum hominem de limo terre creavit et ad similitudinem suam propriam formavit...

[GEBEDEN TOT GOD]

fol. 144 vo Deus propicius esto michi peccatori; dignare Domine, die isto sine peccato nos custodire, Domine exaudi oracionem meam. Et clamor meus ad te veniat. Oremus...

fol. 145 ... et benedictio Dei omnipotentis (11) Patris omnipotentis et Filii et Spiritus sanctus descendat super vos et maneat semper. Amen.

fol. 145 vo A,a,a, Domine Deus, Pater misericordiarum, audeone venire et apparere in conspectu sanctorum oculorum tuorum, infelicissimus et miserissimus ego tot et tantorum beneficiorum tuorum tam ingratus donorum tam tuorum impudens et tam execrabilis abusor...

fol. 154 vo ... afflige sceleratum istum cruci penitencialis laboris acceptabilis misericordie tue cui cum unigento · tuo Deo in Domino nostro Jhesu Christo et Spiritu sancto paraclito dono sanctissime tue est omnis honor et gloria in secula seculorum. Amen.

[GETIJDEN VAN DE COMPASSIO VAN DE H. MAAGD]

[Metten]

fol. 155 Incipiunt lamentationes beate Marie Virginis in passione Jhesu Christe Filii sui.
Domine labia mea aperies. Et os meum annunciabit laudem tuam.
Deus in adiutorium meum intende. Domine ad adiuvandum me festina.
Gloria Patri... Sicut...
INVITAT. Cum Maria virgine fervide ploremus in sepulcro positum regem adoremus.
PSALMUS. Venite mares et femine,ploremus cum Maria virgine, planctibus fruamur intimis facies rigantes lacrimis...

fol. 158 Ad laudes.

Deus in adiutorium meum intende. Domine ad adiuvandum me festina.
Gloria Patri...Sicut erat...
Deus, Deus meus respice in me,quare me deriliquisti...

---

(11) Omnipotentis : doorstreept.

[GEBEDEN TOT GOD]

fol. 14 Deus propicius esto michi peccatori; dignare Domine, die isto sine peccato nos custodire. Domine exaudi orationem meam. Et/...

Louvre (R.F.2022) A,a,a, Domine Deus, Pater misericordiarum, audeone venire et apparere in conspectu sanctorum oculorum tuorum infelicissimus/...

[GETIJDEN VAN DE COMPASSIO VAN DE H. MAAGD]

[Metten]

fol. 24 Domine labia mea aperies. Et os meum annunciabit laudem tuam. Deus in adiutorium meum/...

[Lauden]

fol. 27 vo Deus in adiutorium meum intende. Domine ad adiuvandum me festina. Gloria Patri/...

[GEBEDEN TIJDENS DE H. MIS]

fol. 167 vo — CE QUI S'ENSUIT EN CESTE PREMIERE OROISON DOIT ESTRE DIT ENTRE LE COMMENCE DE LA MESSE ET LA Ire OROISON.
Syre Dieus, glorieux sus toute gloire, puissant sus toute poissance, parfait sus toute perfection, bons sus toute bonté,

fol. 168 — veritable et iuste sus toute verité et / sus toute iustice...

fol. 169 — ... et de toutes vos graces esperitueles, corporeles et temporeles que vous avez données à moy et à mon proisine, soiez vous glorifiez, loez, serviz et recogneuz pardurablement par tous les siecles des siecles. Amen.

fol. 169 — CE QUI S'ENSUIT DOIT ESTRE DIT ENTRE LE PREMIERE OROISON ET L'EVANGILE.

fol. 169 vo — Oez moi, Syre, et prenez ma parole par l'oreille et entendez mon cri et la voiz de m'oroison...

fol. 170 vo — ... et ou non de Jhesucrist ottroiez moy ce qui appartient a mon sauverment comme ie croy tous les articles de la foy et tout ce que sainte Eglize croit.

fol. 170 vo — CE QUI S'ENSUIT DOIT ESTRE DIT APRES L'EVANGILE ET AVANT L'OFFRENDE.
Veni Creator Spiritus, mentes tuorum visita, imple superna gracia que tu creasti pectora. Qui paraclitus diceris donum Dei altissimi, fons vivus, ignis, caritas et spiritualis unctio...

fol. 171 — ... sit laus Patri cum filio sancto, simul paraclito nobisque mittat filius karisma sancti Spiritus. Amen.

fol. 171 — CE QUI S'ENSUIT SERA DIT ENTRE L'OFFRENDE ET LA FIN DE LA PREFACE.
Syre, oez la voez de ma priere ou temps que ie vous requier et que ie lieve mes mains à vostre saint temple. Oez m'oroison et n'aiez en despit ma priere entendez à moy et oez ma requeste...

fol. 172 — ... et si devots oroisons que par vostre grace nous vous vueilliez ottroier la douceur de vos consolacions. Amen.
Pater noster.

fol. 172 — Apres le Sanctus vous direz quant et le prestre. Apres sera dit:
Syre Diex, ie vous requier et prie pour tout l'estat de vostre Eglise que vous la vueilliez touziours essaucier et acroistre en foy, en esperance et en charité...

fol. 172 vo — ... et tres especiaument vous qui pourtrelx N.

CI FAITES VOSTRE MEMENTO DE VOS ESPECIAULS AMIS AINSI COMME LE PRESTRE FAIT LE SIEN, ET PUIS DIREZ ENSUIVANT CE QUI S'ENSUIT.

[GEBEDEN TIJDENS DE H. MIS]

fol. 39 vo — Syre Dieus, glorieux sus toute gloire, puissant sus toute puissance, parfait sus toute perfection, bon sus toute bonté, veritable et iuste/...

fol. 42 — Veni Creator Spiritus, mentes tuorum visita, imple superna gracia que tu creasti pectora. Qui paraclitus diceris donum/...

fol. 43 — Sire, oez la voiz de ma priere ou temps que ie vous requier et que ie lieve mes mains à vostre saint temple. Oez m'oroison et n'aiez en des-/...

fol. 44 vo — Sire Dieus, ie vous requier et prie pour tout l'estat de vostre Eglise que vous la vueilliez touziours essaucier et acroistre en foi, en esperance, et/...

CE QUI S'ENSUIT DOIT ESTRE DIT QUANT L'EN VEUST COMMENIER :
O puissant Syre, qui sui ie et quel chose que ie ose approchier à ta sainte table pour recevoir le tres saint corps de toy...

fol. 176 ... avec toy me viegnent tout bien et à toy me ioignes sans fin. Qui vis et regnes pardurablement. Amen.

fol. 176 MAINTENANT QUE VOUS SEREZ COMMENIEZ, CI DITES CESTE OROISON CI QUI S'ENSUIT :
Tres chiers Syres Jhesucrist, qui de la volenté ton Pere à ce ouvrant le saint Esperit par ta mort donnans nous vie au monde...

fol. 176 vo ... et que par li ie puisse avoir la santé perpetuele qui faillir ne peut. Amen.

[KRUISGEBEDEN TOEGESCHREVEN AAN SINT-ANSELMUS]

fol. 176 vo APREZ CECI COMMENCE L'OROISON DE LA CROIZ, LAQUELLE FIST SAINT ANSELME.
Sainte vraie crois, par laquele me vient à memoire celle tres precieuse croiz en laquelle nostre Syre/... (13)

...

fol. 178 ... en tele maniere que par toi souffri mort. Qui vit et regne par tous les siecles des siecles sans fin. Amen.

OROISON DE SAINT ANSELME A JHESUCRIST.
Tres poissans, tres debonnaires, tres chiers, tres douls, tres amez, tres biaus Jhesu, mes Dieus, mes refuges, ma vie, mes soulas, tous mes biens...

fol. 178 vo ... de tout mon entendement, et de toute ma memoire.

DE CE MEISMES. OROISON.
Syre Dieus, ie t'aimme mais petit et tiedement, donne moi le don de toi amer plus et plus ardammant...

fol. 179 ... c'est amours charnele et mondainne qui ci longuement a tenue m'ame enlaciée.

fol. 179 DE CE MEISMES.
Sauvierres de noz ames, douls et seigneurs fisiciens qui ci angoisseusement seras pour nous garir...

fol. 179 vo ... que ie te voie que ie soie tous iours o toi sans fin.

---

(13) Tussen fol. 176 en 177 : tekstverlies.

fol. 47 vo — CECI QUI S'ENSUIT DOIT ESTRE DIT QUANT L'EN VEULT COMMENIER : O puissant Sire, qui sui ie et quel chose que ie ose approchier à ta sainte ta-/...

Louvre (R.F. 2025) — ... SEREZ COMMENIES ET DITES CESTE OROISON CI QUI S'ENSUIT. Tres chiers Sires Jhesucrist, qui de la volenté ton Pere à ce ouvrant le /...

[KRUISGEBEDEN TOEGESCHREVEN AAN SINT-ANSELMUS]

fol. 49 vo — Sainte vraie crois par la quele me vient à memoire celle tres precieuse croiz en laquelle nostre Sire Jhesucrist par sa mort de la mort/...

DE CE MEISMES.
Bon Syres, a ta pitié ie renc graces car Tu ne mas pas lessie morir en pechié...

fol. 180 ... et mensaigne et donne faire ta volenté desoremes en toutes choses.

DE CE MEISMES. OROISON.
O pasteur tres piteus, ou quel sont le tresor de sapience qui pour tres foles brebis te donnas a mort...

fol. 180 vo ... si que nulle / chose ne leur soit bonne fors que ta loy sainte et sans nulle tache.

DE CE MEISMES. OROISON.
O fontaine de vie et de toute douceur la naissance de la quele li esperez celestieux et espirituelx boivent et vivent en sa plante...
... et aiment de cuer parfait.

Haa, mes Syres, tres biaus, tres desirables, mon Dieu...

fol. 181 ... et de tous mes desirs soit amer et plaire à toy.

DE CE MEISMES.
O tres dous Jhesu et tres biaus, duquel veoir la glorieuse face est acomplissement de touz desirs...

fol. 181 vo ... en la quele Tu vis et regnes avec tes sains sans fin.

[MEMORIE VAN DE HH. JULIANUS EN MARTHA]

fol. 182 Domine, dat caritatem vestram Deus; o preciose pietatis lampades Julianus et Martha, quos / unigeniti sui peregrinantis in carne voluit esse pastores et hospites et qui ei exhibere meruisti humanitatis obsequia nobis...

... in omni necessitate et angustia nos senciant deffensores.
V. Exultent iusti in conspectu Dei.
R. Et delectentur in letitia.
OROISON. Omnipotens sempiterne Deus, qui preclarissimos fideles tuos Julianum et Martham in hoc mortalitatis stadio...

fol. 182 vo ... et de iocundi ac securi larga bendictione / misericorditer consolentur. Qui vivis et regnas Deus. Per omnia secula seculorum. Amen.

[MEMORIE VAN DE HH. JULIANUS EN MARTHA]

fol. 55 vo

Domine, dat caritatem vestram Deus; o preciose pietatis lampades Julianus et Martha, quos unigeniti sui peregrinantis in carne voluit esse pastores et hospi-/...

[GETIJDEN VAN DE H. DRIEVULDIGHEID]

fol. 183 Domine labia mea aperies. Et os meum... Deus in adiutorium...
Domine ad adiuvandum... Gloria Patri... Sicut erat...
INVITATOR. Deum meum atque trinum, venite adoremus.
PSALMUS. Venite exultemus Domino.
HYMPNE. Quam bonum ascendere ubi vite solacia...

fol. 195 vo ... quesumus ut eiusdem fidei / firmitate semper muniamur adversis.

[GEBEDEN TOT DE TRINITEIT, DE H. MAAGD EN DE ENGELBEWAARDER]

fol. 196 OROISON FAITE A LA TRINITE SELONC LA PROPRIETE DES III PERSONNES, LE PERE ET LE FILZ ET LE SAINT ESPERIT, POUR ESTRE MAINTENU FERMEMENT EN LA VRAYE FOY DE SAINTE EGLIZE, QUAR LA TRINITE EST LE FONDEMENT DE NOSTRE FOY ET DE NOSTRE CREANCE. OROISON.
Vrai Dieu, Pere tout poissant, qui de néent m'avez crée et à vostre ymage fait...

fol. 196 vo ... en vostre benoite compaignie.

AU FILZ. OROISON.
Douls Jhesucrist, vrai Filz de Dieu, qui vousistes en la virge Marie prendre char hummainne...

fol. 197 vo ... conquis et acheté.

AU SAINT ESPERIT. OROISON.
Saint Esperit, vray conseillier et conforteur...
... iusquez au point de la mort.

OROISON DE LA TRINITE.
fol. 198 Sainte benoiste Trinité, III personnes en I Dieu, et I Dieu en III personnes...

... en vostre pardurable gloire. Amen.

fol. 198 vo OROISON DE NOSTRE DAME.
Douce vierge Marie des cieus,mere de misericorde, fontaine de pitié, essamplaire d'umilité...

fol. 199 ... la lumiere de la gloire pardurable. Amen.

OROISON DU PROPRE ANGRE.
In conspectu angelorum psallam tibi, Deus meus...
... et confitebor nomini tuo.
ORATIO. Omnipotens et misericors Deus, qui tua liberali providencia ac benigna misericordia de angelo custode unicuique hominum providisti... tua gracia communitum.
Per Dominum nostrum...

[SYMBOLUM VAN SINT-ATHANASIUS]

fol. 200 Quicumque vult salvus esse ante omnia...

fol. 201 vo ... Hec est fides catholica quam nisi quisque fideliter firmiterque crediderit salvus esse non poterit.

fol. 202 [Blanco]

[GETIJDEN VAN SINT-JAN-DE-DOPER]

fol. 203 Domine labia mea aperies. Et os meum annunciabit laudem tuam. Deus in adiutorium meum intende. Domine ad adiuvandum me festina. Gloria Patri... Sicut erat...
INVITATOR. Tibi Christe plebs det preconia in Baptiste Johannis gloria.
PSALMUS. Venite etc..
HYMPNUS. Dulce melos tangat celos in Johannis preconio...

fol. 215 ... Avoniam (14) ex omni tribulacione eripuisti me et semper inimicos meos despexit oculus meus. Gloria Patri. Sicut erat.

[DODENOFFICIE]

fol. 217 ANT. Placebo Domino.
PSALMUS. Dilexi quoniam exaudiet Dominus vocem oracionis mee. Quia inclinavit aurem suam michi...

fol. 237 ... ut indulgenciam quam semper optaverunt piis supplicacionibus consequantur.

fol.237vo-238 [Blanco]

fol. 239 SI COMMENCE LA PASSION NOSTRE SEIGNEUR JHESUCRIST EXPOSÉ SELONC LES DOCTEURS, MISE DE LATIN EN FRANÇOIS.
Ce fut fait en l'an disiesme de l'empire Tyberien Cesar, emperiere de Romme, et en l'an X et VIIIe du regne Herodes...

fol. 267 ... apres le cours de ceste nostre vie il nous doint reposer avec li en sa gloire. Amen. A, a, a, dist il. Qui donra a mon chief cave et a mes yeus fontaine de lermes...

fol. 269 ... et quant il fut menez a Pilate et a Herode.

---

(14) = Quoniam.

[VERHAAL VAN DE PASSIE DOOR DE H. MAAGD]

fol. 269
fol. 269 vo — Quant ioy que on menoit mon enfant et mon seigneur, ie couru aprez plorant. Et quant ie vi li felon iuif / li crea choient en sa benoiste bouche et en sa face...

fol. 274 — ... et maint corps releverent de terre par les cites maismes et le firmament obscurci.

[BEDENKINGEN VAN SINT-BERNARDUS OVER DE PASSIE]

fol. 274 — Saint Bernard dist: Or poez vous bien penser comment grant mesaise la mere pooit avoir...

... voulist mourir pour l'umanité qu'il prist; ainssi porent il plorer pour la mort leur Seigneur.

[VERVOLG VAN HET PASSIEVERHAAL]

fol. 276 vo — Joseph d'Arimathie qui l'avoit despendu entre li et Nichodemus loindrent de mirre et d'autres espices...

... loée soiez vous avecques vostre filz sans fin. Amen.

[DE ZES GRADEN VAN DE CARITAS]

fol.278/278vo — VEEZ CI / LA FIGURE DES VI DEGREZ DE CHARITE SELON LA FIGURE DU TRONE DE SALEMON.
C'est le trones de charités qui a VI degrez par les quiex trones fut figurez par le trone Salemon vestu d'or qui avoit VI degrez...

fol. 281 vo — ... car qui sacit a vous et en par ardant amour parfaite transfourme l'amant en ce qui il aimme.

[LEGENDE VAN DE DRIE DODEN EN DE DRIE LEVENDEN]

CI APREZ COMMENCE UNE / MOULT MERVEILLEUSE ET HORRIBLE QUE L'EN DIT DES III MORS ET DES TROIS VIS.

Si comme la matiere nous conte, ils furent si com duc et conte, trois noble homme de grant avoy, et de gentil com fil de roy...

fol. 286 ... par rayson n'est meilleurs tresors, homs sages saine doit amen.

[KLACHT VAN HET KRUIS]

Ha, homme et femme, voi, combien sueffre pour toi, voy ma douleur, mon angoisseus conroy. Je cri à toy tou dis, regarde donc et voy...

fol. 287 vo ... Se tu veulz bon filz estre, bon pere te seray.
CI FINE LA COMPLAINTE DU CRUCIFIX.

[GEBED OM OP REIS TE GAAN]

fol. 289 AD ACCIPIENDAM VIAM SUAM IN EXITU DOMUS, VILLE VEL CASTRI VEL LOCI, OFFICIUM.

In viam pacis, salutis et prosperitatis...

... et revertamus ad propria.
CANTICUM. Benedictus Dominus.
OROISSON. Deus qui filios Israel per maris medium...
... pervenire valeamus. Per...

BIJLAGE III

TRANSCRIPTIE EN GEDEELTELIJKE RECONSTRUCTIE

VAN DE AAN HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK

TOEGEVOEGDE KALENDER

In deze bijlage wordt de kalender overgeschreven die aan het Turijns-Milanees getijdenboek werd toegevoegd. Ze sluit aan bij Hoofdstuk I, Art. III, § 1. Het gedeelte van het handschrift waarvan de kalender deel uitmaakte ging in 1904 door brand verloren. De inhoud werd gedeeltelijk opnieuw samengesteld op volgende wijze :

1. De heiligen en feestdagen van de eerste helft van iedere maand waren op één zijde van een folium geschreven. Deze bladzijden, die met een miniatuur versierd waren, werden door P. Durrieu gefotografeerd en gepubliceerd vóór de vernietiging (Heures de Turin, Parijs, 1902, pln. I-XII).

2. Om heiligen te kennen die in de tweede helft der maand genoteerd waren, werden volgende middelen aangewend :

   a. Enkele namen van heiligen konden worden toegevoegd dank zij de vermelding in de werken van P. Durrieu (Heures de Turin, Parijs, 1902, p. 13) en van G. Hulin de Loo (Heures de Milan, Brussel, 1911, p. 8-10).

   b. Dank zij de transparantie van het perkament werden op de foto's van de eerste helft der maanden januari en september in spiegelbeeld enkele gegevens betreffende heiligen, gevierd in de tweede helft der maand, zichtbaar. Ook deze werden toegevoegd in deze uitgave.

   c. De feestdag van heiligen, waarvan in de eerste helft der maand het octaaf wordt gevierd, werd in het tweede gedeelte der voorgaande maand ingevuld.

Al deze aanvullingen, vermeld onder nr. 2, werden tussen vierkante haakjes geplaatst. De kalendergegevens in het goud werden in hoofdletters overgeschreven.

In Hoofdstuk I (Art. III, § 1) werd uiteengezet dat de kalender talrijke fouten vertoont. De teksten werden in volgende bladzijden nochtans overgeschreven zoals ze in werkelijkheid voorkomen. Een sterretje gevoegd bij een der dies aegyptiaci, het Gulden Getal, de gegevens van de Romeinse tijdrekening en de heiligennamen, duidt aan dat het op die plaats een fout betreft.

1. JANUARI

Kalendas
Prima dies mensis / septima truncat ut ensis.
Januarius habet dies XXXI, luna XXX.

[1]	III	A	CIRCUNCISIO DOMINI	Dies
[2]		b	Octava sancti Stephani	
[3]	XI	c	Octava sancti Johannis	
[4]		d	Octava sanctorum Innocencium	
[5]	XIX	e		
[6]	VIII	f	EPYPHANIA DOMINI	
[7]		g*Nonas		
[8]	XVI	A	Sancti Maximiani	
[9]	V	b		
[10]		c	Pauli primi heremite	
[11]	XIII	d	Gregorii episcopi	
[12]	II	e		
[13]		f	Octava Epyphanie	
[14]	X	g	Felicis presbiteri	
[15]		A*Idus	Mauri abbatis	
[16]	XVIII	b	(1)	
[17]	[VII]	c		
[18]		d		
[19]	XV	e		
[20]	IIII	f	Fabiani et Sebastiani	

---

(1) De gegevens betreffende de tweede helft der maand zijn te danken aan de transparantie van het perkament: op de foto die de eerste helft van januari reproduceert schijnt de keerzijde enigszins door.

[21]		g	Ag [netis virginis] (2)
[22]	XII	A	[..]
[23]	I	b	[..]
[24]		c	[..]
[25]	IX	d	
[26]		e	[..]
[27]	XVII	f	
[28]	VI	g	Ag[netis secundo] (3)
[29]		A	
[30]	XIIII (?)	b	Aldeg [ondis] (4)
[31]	III	c	[..]

---

(2) Zie ook G. HULIN DE LOO, Heures de Milan, Brussel, 1911, p. 10, Voetnoot 1.
(3) Zie ook Ibidem.
(4) Zie ook P. DURRIEU, Heures de Turin, Parijs, 1904, p. 13; G. HULIN DE LOO, o.c., p. 9.

2. FEBRUARI

Kalendas
Quarta subiit mortem / posternit quarta_que cohortem
Februarius habet dies XXVIII, luna XXIX.

[1]		d		Brigide virginis
[2]	XI	e		PURIFICATIO BEATE MARIE
[3]	XIX	f		Blasii episcopi
[4]	VIII	g		Dies
[5]		A	Nonas	Agathe virginis
[6]	XVI	b		Amandi et Vedasti
[7]	V	c		
[8]		d		Dionisii martiris
[9]	XIII	e		Auberti episcopi
[10]	II	f		Scolastice virginis
[11]		g		
[12]	X	A		*Sulalie virginis
[13]		b	Idus	*Valentini martiris
[14]	XVIII	c		
[15]	VII	d		
[25]				*[Aldegondis] ? (1)

(1) G. HULIN DE LOO, o.c., p. 9 en p. 10, voetnoot 1.

3. MAART

Kalendas
Primus mandentem / disrumpit quarta bibentem.
Marcius habet dies XXXI, luna XXX.

[1]	III	d		David confessoris	Dies
[2]		e		Luci episcopi	
[3]	XI	f		Felicis confessoris	
[4]		g		Adriani martiris	
[5]	XIX	A		*Eufebii confessoris	
[6]	VIII	b			
[7]		c	Nonas	Perpetue et Felicitatis	
[8]	XVI	d			
[9]	V	e			
[10]		f			
[11]	XIII	g			
[12]	II	A		Gregorii pape	
[13]		b			
[14]	X	c		Leonis pape	
[15]		d	Idus	*Thiriaci martiris	
[17]				[Gertrudis] (1)	

(1) G. HULIN DE LOO, o.c., p. 9.

4. APRIL

Kalendas
Denus et undenus / est sicut mors alienus.
Aprilis habet dies XXX, luna XXIX.

[1]		g			
[2]	XI	A		*Quintini martiris	
[3]		b		Pancracii episcopi	
[4]	XIX	c		Ambrosii episcopi	
[5]	VIII	d	Nonas		*Dies
[6]		e			
[7]	*XVI	f			
[8]	*V	g		*Calixti pape	
[9]		A			
[10]	*XIII	b		*Leonis pape	
[11]	*II	c		*Luci episcopi et martiris	
[12]		d			
[13]	*X	e	Idus	Eufemie virginis	
[14]		f		Tiburcii et Valeriani	
[15]	*XVIII	g			
[18]				[Ursmari] (1)	

(1) P. DURRIEU, o.c., p. 13; G. HULIN DE LOO, o.c., p. 9.

5. MEI

Kalendas
Tercius occidit / et septima hora residit.
Mayus habet dies XXXI, luna XXX.

[1]	XI	b	PHILIPPI ET JACOBI APOSTOLORUM	
[2]		c	Athanasii episcopi	
[3]	XIX	d	INVENTIO SANCTAE CRUCIS	Dies
[4]	VIII	e	Quiriaci episcopi	
[5]		f		
[6]	XVI	g*Nonas	Johannis ante portam latinam	
[7]	V	A	*Latini episcopi	
[8]		b	*Translatio sancti Nicholay	
[9]	XIII	c	Gordiani et Epymachi	
[10]	II	d		
[11]		e		
[12]	X	f	Nerei et Achillei	
[13]		g	Servacii episcopi	
[14]	XVIII	A*Idus	Victoris et Corone	
[15]	VII	b		
[20]			*[Gervasii et Protasii]	(1)
[24]			[Donati] ?	(2)

(1) G. HULIN DE LOO, o.c., p. 10, voetnoot 1.
(2) Ibidem.

6. JUNI

Kalendas
Denus pallescit / quam denus secunda nescit.
Junius habet dies XXX, luna XXIX.

[1]		e		Nichomedis martiris
[2]	XIX	f		Marcellini martiris
[3]	VIII	g		
[4]	XVI	A		
[5]	V	b	Nonas	Bonefacii archiepiscopi
[6]		c		
[7]	XIII	d		
[8]	II	e		Medardi et Gildardi
[9]		f		Primi et Feliciani
[10]	X	g		Dies
[11]		A		Barnabe apostoli
[12]	XVIII	b		Basilidis martiris
[13]	VII	c	Idus	
[14]		d		*Blasii episcopi
[15]	XV	e		*Laudelini confessoris
[19]				[Gervasii et Protasii] (1)
[24]				[Johannis Baptiste] (2)
[29]				[Petri et Pauli] (3)

(1) G. HULIN DE LOO, o.c., p. 10, voetnoot 1.
(2) Zie 1 juli.
(3) Zie 6 juli.

7. JULI

Kalendas
Tercius mactat / juli denus labefactat.
Julius habet dies XXXI, luna XXX.

[1]	XIX	g		Octava sancti Johannis
[2]	VIII	A		
[3]		b		Translatio sancti Thome
[4]	XVI	c		Translatio sancti Martini
[5]	V	d		
[6]		e		Octava Petri et Pauli
[7]	XIII	f	Nonas	Claudii martiris
[8]	II	g		
[9]		A		
[10]	X	b		Septem fratrum
[11]		c		Translatio sancti Benedicti
[12]	XVIII	d		
[13]	VII	e		*Dies
[14]		f		Vincencii confessoris
[15]	XV	g	Idus	Divisio apostolorum

8. AUGUSTUS

Kalendas
Prima necat fortem / oditque secunda cohortem.
Augustus habet dies XXXI, luna XXX.

[1]	VIII	c		AD VINCULA SANCTI PETRI
[2]		d		Stephani pape
[3]	*XVI	e		Invencio sancti Stephani
[4]	*V	f		
[5]		g	Nonas	
[6]	*XIII	A		Sixti pape et martiris
[7]	*II	b		Donati episcopi
[8]		c		Ciriaci sociorumque ejus
[9]	*X	d		Vigilia
[10]		e		LAURENCII MARTIRIS
[11]	*XVIII	f		Gaugerici episcopi
[12]	*VII	g		
[13]		A	Idus	Ypoliti sociorumque eius
[14]	*XV	b		Vigilia
[15]	*IIII	c		ASSUMPTIO BEATE MARIE
[16]				* [Arnoldi episcopi] (1)
[21]				*[Gaugerici] ? (2)

---

(1) G. HULIN DE LOO, o.c., p. 10, voetnoot 1.
(2) Ibidem,

9. SEPTEMBER

Kalendas
Tercia septembris / et infert mala membris.
September habet dies XXX, luna XXIX.

[1]	XVI	f		Egidii abbatis	
[2]	V	g		Justi episcopi	
[3]		A		Remacli episcopi	Dies
[4]	XIII	b		Marcelli martiris	
[5]	II	c	Nonas	Bertini abbatis	
[6]		d		*Huberti episcopi	
[7]	X	e			
[8]		f		NATIVITAS BEATE MARIE	
[9]	XVIII	g			
[10]	VII	A		Hylarii pape	
[11]		b		*Prothi et Jacincti martir	
[12]	XV	c			
[13]	IIII	d	Idus		
[14]		e		EXALTATIO SANCTE CRUCIS	
[15]	XII	f		Octava beate Marie	
[17] ?				[Lamberti] (1)	
[20]				Vigilia (2)	
[21]				Math[ei] (2) (3)	
[27]				Cosmae et D[amiani] (2)	
[29]				Michaelis [...] (2) (3)	

---

(1) P. DURRIEU, o.c., p. 13; G. HULIN DE LOO, o.c., p. 9.
(2) Gegeven verkregen dank zij de transparantie van het perkament: op de foto die de eerste helft van september reproduceert, schijnt de keerzijde enigszins door.
(3) Met gouden inkt?

10. OKTOBER

Kalendas
Tercius et denus / est sicut mors alienus.
October habet dies XXXI, luna XXX.

[1]	XVI	A		REMIGII ET BAVONIS
[2]	V	b		Ieodegarii episcopi
[3]	XIII	c		Dies
[4]	II	d		Francisci confessoris
[5]		e		
[6]	X	f		Fidis virginis
[7]		g	Nonas	Marcelli martiris
[8]	XVIII	A		
[9]	VII	b		Dyonisii et Rustici
[10]		c		
[11]	XV	d		
[12]	IIII	e		
[13]		f		Athanasii episcopi
[14]	XII	g		Calixti pape
[15]	I	A	Idus	*Luciani et Maximiani
[30]				[Germani episcopi] (1)
[31]				[Quintini] (2)

---

(1) G. HULIN DE LOO, o.c., p. 10, voetnoot 1.
(2) IDEM, o.c., p. 9.

11. NOVEMBER

Kalendas
Tercius et quintus / et tercius est vere cinctus.
November habet dies XXX, luna XXIX.

[1]		d		OMNIUM SANCTORUM	
[2]	XIII	e		COMMEMORATIO ANIMARUM	
[3]	II	f		Huberti episcopi	
[4]		g			
[5]	X	A	Nonas*	Leonardi abbatis	Dies
[6]		b			
[7]	XVIII	c			
[8]	VII	d		Quatuor coronatorum	
[9]		e		Theodori martiris	
[10]	XV	f		Martini pape	
[11]	IIII	g		MARTINI EPISCOPI	
[12]		A			
[13]	XII	b	Idus		
[14]	I	c			
[15]		d		Machuti episcopi	
[30]				[Andree] (1)	

---

(1) Zie 7 december.

12. DECEMBER

Kalendas
Septimus et angius / virosus denus et angius.
December habet dies XXXI, luna XXX.

[1]	XIII	f		Eligii episcopi et confessoris
[2]	II	g		
[3]		A		Claudii martiris et Hylarie virginis
[4]	X	b		Barbare virginis
[5]		c	Nonas	
[6]	XVIII	d		NICHOLAI EPISCOPI
[7]	VII	e		Octava sancti Andree Dies
[8]		f		CONCEPTIO BEATE MARIE
[9]	XV	g		
[10]	IIII	A		*Juliane et Eulalie
[11]		b		
[12]	XII	c		
[13]	I	d	Idus	Lucie virginis
[14]		e		NICHASII EPISCOPI
[15]	IX	f		Octava beate Marie

[26]	[Stephani] (1)
[27]	[Johannis] (2)
[28]	[Innocentium] (3)

---

(1) Zie 26 januari.
(2) Zie 27 januari.
(3) Zie 28 januari.

BIJLAGE IV

OORSPRONKELIJKE BENAMING EN INCIPITS DER MISSEN

IN HET MILANEES GETIJDEN- OF MISBOEK

Deze bijlage toont aan op welke wijze de misteksten over de opeenvolgende katernen (genummerd van 1 tot 17) verdeeld zijn en verschaft tevens de oorspronkelijke benamingen der verschillende missen, alsmede de aanvangswoorden.

Naast de aanduiding der folio's volgt een nummer dat overeenkomt met het volgnummer gebruikt in de reconstructie door P. DURRIEU, Les Très Belles Heures de Notre-Dame du duc Jean de Berry, Parijs, 1922, p. 117-121. Dit zelfde nummer werd ook aangewend in deze studie bij de codicologische beschrijving (Hoofdstuk I, art. I) en in de cataloog der miniaturen (Hoofdstuk II, art. II).

Teksten die op volgende bladzijden in hoofdletters staan, werden in het handschrift met rode inkt geschreven. De aanvangsteksten op fol. 48 vo en 62 maken hierop een uitzondering: ze werden genoteerd met zwarte inkt, doch met rode onderlijnd.

Katern 1 : fol. 1-8

Fol. 1 vo (nr. 68) LA MESSE DE NOSTRE DAME QUE L'EN DIT EN L'AVENT.
Rorate celi desuper et nubes pluant iustum...

Fol. 3 vo LA MESSE DE MINUIT.

Fol. 4 [Blanco]

Fol. 4 vo (nr. 69) Dominus dixit ad me: Filius meus es tu ...

Fol. 7 (nr. 70) LA MESSE DE MATIN.
Lux fulgebit hodie super nos...

Katern 2 : fol. 9-16

Fol. 9 vo (nr. 71) LA GRANT MESSE.
Puer natus est nobis et filius datus...

Fol. 12 vo LA MESSE DE LA TYPHAYNE.

Fol. 13 [Blanco]

Fol. 13 vo (nr. 72) Ecce advenit Dominator Dominus...

Fol. 16 LA MESSE DE LA CHANDELEUR.

Fol. 16 vo (nr. 73) Suscepimus Deus misericordiam tuam...

Katern 3 : fol. 17-24

Fol. 19 vo LA MESSE DE PASQUES FLORIES.

Fol. 20 [Blanco]

Fol. 20 vo (nr. 74) Domine ne longe facias auxilium tuum a me...

Katern 4 : fol. 25-32

Fol. 30 LA MESSE DU MARDI DE LA SEMAINE PENEUSE.

Fol. 30 vo (nr. 75) Nos autem gloriari oportet in cruce Domini nostri...

Katern 5 : fol. 33-40

Fol. 38 vo (nr. 76) LA MESSE DU MECREDI DE LA SEMAINE.
In nomine Domini omne genuflectatur...

Katern 6 : fol. 41-48

Fol. 48 vo (nr. 77) LA SEXTE FERE EN LA PARASCEVE. LE PRESTRE REVESTU DE CHASUBLE DE COSTE L'AUTEL SERA EN ESTANT, ET CELLUI QUI LIRA LE LECON COMMENCERA SANS TITRE CESTE PREMIERE LECON. In tribulatione sua...

Katern 7 : fol. 49-56 [Vervolg]

Katern 8 : fol. 57-64 [Vervolg]

Fol. 62 OU SAINT SAMEDI DE PASQUES. LA LETANIE EST PREMIEREMENT CHANTEE DE VI CHANOINES, III DYACRES ET III SOUDYACRES ET LE CUER REPETE CE QUI ILS DIENT...

Katern 9 : fol. 65-72 [Vervolg]

Katern 10 : fol. 73-76 [Vervolg]

Katern 11 : fol. 77-84 [Vervolg]

Fol. 77 [Blanco]

Fol. 77 vo (nr. 78) LA MESSE DU IOUR DE PASQUES.
Resurrexi et adhuc tecum sum, alleluya...

Fol. 80 LA MESSE DU IOUR DE L'ASCENSION.

Fol. 80 vo (nr. 79) Viri Galylei quid admiramini...

Fol. 83 vo LA MESSE DE LA PENTHECOSTE.

Fol. 84 [Blanco]

Fol. 84 vo (nr. 80) Spiritus Domini replevit orbem terrarum...

Katern 12 : fol. 85-90

Fol. 86 vo LA MESSE DE LA TRINITE.

Fol. 87 (nr. 81) Benedicta sit sancta Trinitas...

Fol. 89 vo LA MESSE DU SAINT SACREMENT.

Fol. 90 (nr. 82) Cibavit eos ex adipe frumenti...

Katern 13 : fol. 93-100

Fol. 93 LA MESSE DE SAINT JEHAN BAPTISTE.

Fol. 93 vo (nr. 83) De ventre matris mee vocavit me Dominus...

Fol. 96 vo LA MESSE DE SAINT PIERRE APOSTRE.

Fol. 97 (nr. 84) Nunc scio vere quia misit Dominus angelum suum...

Fol. 100 LA MESSE DE LASSUMPCION NOSTRE DAME.

Fol. 100 vo (nr. 85) Gaudeamus omnes in Domino...

Katern 14 : fol. 101-108

Fol. 103 (nr. 86) LA MESSE DE LA NATIVITE NOSTRE DAME.
Gaudeamus omnes in Domino...

Fol. 106 (nr. 87) LA MESSE DE SAINT MICHIEL ANGRE.
Benedicite Dominum omnes angeli eius...

Katern 15 : fol. 109-116

Fol. 109 LA MESSE DES ANGRES.
Fol. 109 vo (nr. 88) Benedicite Domino (sic) omnes angeli eius...
Fol. 111 (nr. 89) LA MESSE DE SAINT HYLAIRE.
In medio ecclesie apperuit os eius...
Fol. 112 LA MESSE DE TOUZ SAINS.
Fol. 112 vo [Blanco]
Fol. 113 (nr. 90) Gaudeamus omnes in Domino...
Fol. 116 (nr. 91) LA MESSE DES MORS.
Requiem eternam dona eis Domine...

Katern 16 : fol. 117-124

Fol. 117 vo LA MESSE DE LA SAINTE CROIZ.
Fol. 118 (nr. 92) Nos autem gloriari oportet in cruce...
Fol. 119 vo LA MESSE DE NOSTRE DAME.
Fol. 120 (nr. 93) Salve sancta parens...
Fol. 121 vo LA MESSE DE LA VIGILE SAINT ANDRIEU.
Fol. 122 (nr. 94) Dominus secus mare Galylee vidit duos fratres...
Fol. 124 (nr. 95) LA MESSE DE SAINT ANDRIEU LE IOUR.
Michi autem nimis honorati sunt amici tui, Deus...

Katern 17 : fol. 125-127

Fol. 126 [Einde van de tekst].

LIJST DER FIGUREN

1. Het wapenschild van Margareta de Beauvilliers :
a. Reconstructie volgens P. GAUCHERY, Les vitraux de la chapelle d'Etampes à la cathédrale de Bourges, in Mémoires de la Société des antiquaires du Centre, dl. XLI, 1931-1933, p. 171:

b. Tekening aan de hand van een beschrijving der glasramen in de kapel d'Etampes in de kathedraal te Bourges (1595)

c. Wapen uit de Très Belles Heures de Notre-Dame (BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, PARIJS, ms. nouv. acq. lat., 3093, p. 2 en 155) : p. 40.

2. De opeenvolgende bezitters en de verdelingen van de Très Belles Heures de Notre-Dame. Schematische voorstelling : na p. 48.

3. Bladspiegel van de verluchte bladzijden der Très Belles Heures de Notre-Dame : na p. 159.

4. Kerkelijke indeling van het westelijk deel der Zuidelijke Nederlanden en van Noord-Frankrijk. Grenzen van het graafschap Henegouwen : na p. 225.

5. Bladspiegel van een verluchte bladzijde uit het getijdenboek van Jeanne d'Evreux, door Jean Pucelle, 1325-1328 (THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK, The Cloisters Collection, Treasure, fol. 62) : na p. 250.

6. Bladspiegel van verluchte bladzijden uit diverse codices uit de XVe eeuw :
a. KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK, BRUSSEL, Handschriften, 9002, gehistorieerde bijbel, (Parijs, 1410), fol. 3

b. BIBLIOTHÈQUE MAZARINE, PARIJS, ms. 469, getijdenboek, (Boucicautmeester, ca. 1415), fol. 150

c. BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, PARIJS, ms. lat., 17294, Breviarium van Bedford, (Bedfordmeester, 1424-1435), fol. 447

d. OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. 2549, Roman de Girart de Rousillon, (Bergen, vóór 1448), fol. 9 vo

e. BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, PARIJS, ms. lat., 17294, Breviarium van Bedford, (Bedfordmeester, 1424-1435), fol. 56 vo

f. BIBLIOTHÈQUE NATIONALE, PARIJS, ms. lat., 1156 B, getijdenboek van Margareta van Orléans, (Parijs, midden XVe eeuw), fol. 25 : na p. 253.

7. Mannelijke kledij (uit Turijns-Milanees getijdenboek) : na p. 432.

8. Vrouwelijke kledij (uit Turijns-Milanees getijdenboek) : na p. 438.

9. Reconstructie van de oorspronkelijke lijsten en hoekstukken bij het Gebed tot de Maagden (Turijns getijdenboek, BIBLIOTECA NAZIONALE UNIVERSITARIA, TURIJN, ms. K.IV.29, fol. 59) (verbrand in 1904) : na p. 682.

LIJST DER KLEURPLATEN

I. (Nr. 75) Christus' gebed in de tuin van Gethsemani, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 30 vo.

II. (Nr. 76) Judas onderhandelt met de Joodse leiders, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 38 vo.

III. (Nr. 77) Maria en Sint-Jan onder het kruis, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 48 vo.

IV. Maria en Sint-Jan onder het kruis, schilderij, naar werk van van Eyck (?). Paneel, 45 x 30 cm. Venetië, Galleria Franchetti alla Ca' d'Oro.

V. (Nr. 78) De verrijzenis - Noli me tangere - Jonas uitgespuwd door de walvis, verluchte bladzijde uit de Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 77 vo.

VI. (Nr. 81) De Triniteit met de symbolen der vier evangelisten - Een misoffer - Huwelijksmis, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 87.

VII. (Nr. 83) De Geboorte van Sint-Jan-de-Doper, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 93 vo.

VIII. Vergelijking tussen :
a. Het doopsel van Christus, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 93 vo.

b. Maria en Sint-Jan onder het kruis, schilderij, naar werk van van Eyck (?) (detail). Paneel, 45 x 30 cm. Venetië, Galleria Franchetti alla Ca'd'Oro.

IX. (Nr. 87) Sint-Michiel verslaat de duivel - Michiel als zielenweger - Strijd tegen de duivelen, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 106.

X. (Nr.89) De predikatie van Sint-Hilarius, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 111.

XI. (Nr. 90) Allerheiligenbeeld - Het zegelen der uitverkorenen - Feestmaal van koning Assuerus, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 113.

XII. (Nr. 92) De kruisvinding, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 118.

XIII. (Nr. 91) De dodenmis, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 116.

XIV. Sint-Augustinus leest zijn Cité de Dieu - Clovis ontvangt het leliewapen, verluchte bladzijde uit AUGUSTINUS, Cité de Dieu, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1445. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 9015, fol. 1.

LIJST DER PLATEN (ZWART - WIT)

A. HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK (1)

1. Een feestmaaltijd (januari), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 1 (verbrand in 1904).

2. Het hakken van hout (februari), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 2 (verbrand in 1904).

3. Visvangst (maart), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 3 (verbrand in 1904).

4. Arbeid in de tuin (april), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 4 (verbrand in 1904).

5. Een jachtpartij (mei), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 5 (verbrand in 1904).

6. Kersenoogst (juni), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 6 (verbrand in 1904).

7. Het hooien (juli), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 7 (verbrand in 1904).

8. De oogst (augustus), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 8 (verbrand in 1904).

9. Het persen der druiven (september), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 9 (verbrand in 1904).

10. Het ploegen (oktober), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 10 (verbrand in 1904).

11. Het slachten der dieren (november), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 11 (verbrand in 1904).

---

(1) In de lijst van de miniaturen uit het Turijns-Milanees getijdenboek blijft de opgave van de plaats en de datum der uitvoering achterwege. - Vanaf pl. 13 worden in deze lijst de volgnummers toegevoegd die door P. Durrieu aan de opeenvolgende miniaturen werden gegeven.

12. Het "straatje" (december), verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 12 (verbrand in 1904).

13. (Nr. 32) Sint-Jan-de-Doper in de eenzaamheid - Prediking van Sint-Jan - De dans van Salome en de onthoofding van Sint-Jan, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 57 (verbrand in 1904).

14. (Nr. 33) Patriarchen, apostelen en profeten - De 24 Ouderlingen aanbidden het Lam, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 57vo (verbrand in 1904).

15. (Nr. 34) Magdalena in het huis van Simon - Magdalena ten hemel opgenomen - Magdalena te paard - Opwekking van Lazarus, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 58 (verbrand in 1904).

16. (Nr. 35) Onthoofding van martelaren - Steniging van een monnik - Moord op de Onschuldige Kinderen, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, R.F. 2023.

17. (Nr. 36) Belijders - Pelgrims - Eremijten, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, R.F. 2023.

18. (Nr. 37) Virgo inter Virgines - H. Ursula - De Maagden volgen het Lam, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 59 (verbrand in 1904).

19. (Nr. 38) Het gebed van een prins - Christus en de H. Geest - Personen en dieren in een vlak landschap, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 59vo (verbrand in 1904).

20. (Nr. 39) Christus leert het Pater Noster aan de apostelen - Een heer in gebed - Het Pater Noster tijdens de mis, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 60vo (verbrand in 1904).

21. (Nr. 40) Gebed om bescherming - Een gevangene - Twee pelgrims door een engel geleid, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 71vo (verbrand in 1904).

22. (Nr. 41) Thomas van Aquino in zijn cel - Sint-Thomas - Dood van Thomas, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 73vo (verbrand in 1904).

23. (Nr. 42) De zegenende Godheid in een landschap - Sint-Michiel vecht tegen de duivel, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 75vo (verbrand in 1904).

24. (Nr. 44) De H. Maagd en Sint-Jan-de-Evangelist - Christus aan het kruis - Voorspraak van Maria en Sint-Jan bij Christus, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, R.F. 2024.

25. (Nr. 45) Het gebed van een Frans koning - Gevecht tussen een Frans vorst en een heidense koning, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 77vo (verbrand in 1904).

26. (Nr. 46) De Hertog van Berry in gebed voor de H. Maagd - Maria met Kind - Maria spreekt bij God voor een ridder ten beste, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 78vo (verbrand in 1904).

27. (Nr. 47) De H. Hieronymus in zijn werkkamer - Koning David bespeelt de harp - De H. Hieronymus met de leeuw, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 80 (verbrand in 1904).

28. (Nr. 49) Paradijsproces - Een heer in gebed - Musicerende engelen, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 14 (verbrand in 1904).

29. (Nr. 50) De zegenende God op een troon - Musicerende engelen, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, R.F. 2022.

30a. (Nr. 51) Judas' verraad - Christus in de Olijfhof - Petrus verloochent Christus - De bespotting van Christus, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 24 (verbrand in 1904). (Volgens de uitgave van P. DURRIEU, Heures de Turin, Parijs, 1902, pl. XV).

30b. (Nr. 51) Judas' verraad - Christus in de Olijfhof - Petrus verloochent Christus - De bespotting van Christus, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 24 (verbrand in 1904). (Volgens de heruitgave van P. DURRIEU, Heures de Turin, Turijn, 1967, pl. XV).

31. (Nr. 52) De doornenkroning en bespotting van Christus - Hur door de Joden bespot - Apamenes kroont zich met de kroon van Darius, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV. 29, fol. 27 vo (verbrand in 1904).

32. (Nr. 53) De geseling van Christus - Job door de duivel gegeseld - Bespotting van Noë, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 30 (verbrand in 1904).

33. (Nr. 54) De kruisdraging - De verkenners uit het land van Kanaän - Isaac draagt het hout voor zijn offer, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 31 vo (verbrand in 1904).

34. (Nr. 55) Christus wordt op het kruis/genageld - Joebal en Toebal-Kaïn smeden nagels - Dood van Isaias, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 33 (verbrand in 1904).

35. (Nr. 56) De lanssteek - Schepping van Eva - Dood van Absalon, , verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 34 vo (verbrand in 1904).

36. (Nr. 57) De kruisafneming - Smart van Jacob - Adam en Eva betreuren Abel, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 36 (verbrand in 1904).

37. (Nr. 59) God en de symbolen van de vier evangelisten - Musicerende engelen, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 39 vo (verbrand in 1904).

38. (Nr. 60) Het zingen van het Veni Creator - Mozes op de Sinaïberg - Het wonder van de olie, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 42 (verbrand in 1904).

39. (Nr. 61) De Triniteit in een kerkinterieur - Gebed van Mozes, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K. IV. 29, fol. 43 (verbrand in 1904).

40. (Nr. 62) Zegenende Christus - Doortocht der Jordaan, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 44vo (verbrand in 1904).

41. (Nr. 63) Een heer in gebed voor de zegenende God - De verering van de Ark des Verbonds, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 46vo (verbrand in 1904).

42. (Nr. 64) Uitdeling van de kommunie - Het mannawonder - Abraham en Melchisedech, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 47vo (verbrand in 1904).

43. (Nr. 65) De intercessio van Christus en de H. Maagd bij God - Antipater toont zijn wonden aan Cesar - Ester en Assuerus, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, R.F. 2025.

44. (Nr. 66) Maria met haar dode Zoon - De koningin van Saba waadt door het water, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 49vo (verbrand in 1904).

45. (Nr. 67) Julianus zet Christus in zijn bootje over - Julianus doodt zijn ouders - Julianus achtervolgt het hert, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 55vo (verbrand in 1904).

46. (Nr. 68) De boodschap aan Maria - Terugkeer van de duif naar de Ark - Het brandende braambos, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 1vo.

47. (Nr. 69) De geboorte - De boodschap aan de herders, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 4vo.

48. (Nr. 70) De aankomst van de herders bij de kribbe, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 7.

49. (Nr. 71) De geboorte - De boodschap aan de herders, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 9vo.

50. (Nr. 72) De aanbidding der Drie Koningen - De Drie Koningen - De koningin van Saba, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 13vo.

51. (Nr. 73) De opdracht in de tempel - Jahweh met de wetstafelen - Samuel wordt naar de tempel gebracht, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 16vo.

52. (Nr. 74) De intrede van Christus in Jeruzalem - Jezus verdrijft de kooplui uit de tempel - Ontvangst van de profeet Eliseüs , verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 20vo.

53. (Nr. 75) Christus'gebed in de tuin van Gethsemani - Geseling van Christus - Kruisdraging, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 30vo.

54. (Nr. 76) Judas onderhandelt met de Joodse leiders - Judas en de Joodse leiders - Verkoop van Jozef, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 38vo.

55. (Nr. 77) Maria en Sint-Jan onder het kruis - Het offer van Isaac, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 48vo.

56. (Nr. 78) De verrijzenis - Noli me tangere - Jonas uitgespuwd door de walvis, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 77vo.

57. (Nr. 79) De hemelvaart - Hemelvaart van Elias - Het wonder met Elias' mantel, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 80vo.

58. (Nr. 80) De nederdaling van de H. Geest - Stralend licht - Mozes toont de wetstafelen aan de Joden, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 84vo.

59. (Nr. 81) De Triniteit met de symbolen der vier evangelisten - Een misoffer - Huwelijksmis, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 87.

60. (Nr. 82) Het Laatste Avondmaal - Monstrans - Biecht en kommunie, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 90.

61. (Nr. 83) De geboorte van Sint-Jan-de-Doper - Het doopsel van Christus, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 93vo.

62. (Nr. 84) De bevrijding van de H. Petrus - Dankgebed van Sint-Pieter - Ontvangst van Sint-Pieter in het huis van Maria, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 97.

63. (Nr. 85) De kroning van Maria - Tenhemelopneming van Maria - Dood van Maria, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 100vo.

64. (Nr. 86) De geboorte van Maria - Boodschap aan Joachim - Joachim en Anna voor de Gulden Poort, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 103.

65. (Nr. 87) Sint-Michiel verslaat de duivel - Michiel als zielenweger - Strijd tegen de duivelen, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 106.

66. (Nr. 88) De fontein van Bethsaida - Sint-Michiel vecht tegen de duivel - Jezus door de engelen gediend - Sint-Jan op Patmos, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 109vo.

67. (Nr. 89) De predikatie van Sint-Hilarius - Sint-Hilarius - Christus met zijn apostelen, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 111.

68. (Nr. 90) Allerheiligenbeeld - Het zegelen der uitverkorenen - Het feestmaal van koning Assuerus, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 113.

69. (Nr. 91) De dodenmis - Christus als rechter - Een begrafenis, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 116.

70. (Nr. 92) De kruisvinding - Gekruisigde - Proef van het kruis, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 118.

71. (Nr. 93) Maria met Kind - Musicerende engelen - Predikatie van Christus, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 120.

72. (Nr. 94) De marteling van Sint-Andreas- Roeping van Petrus en Andreas - Christus bij de apostelen op visvangst, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 122.

73. (Nr. 95) Een heer in gebed voor Sint-Andreas - Sint-Andreas ontmaskert een vermomde duivel, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 124.

B. VERGELIJKINGSMATERIAAL

74. Uitzicht der bladzijden van Très Belles Heures de Notre-Dame vóór het aanbrengen der verluchting. Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 97 (fotografische montage).

75. De boodschap aan Maria - Een engel brengt Maria bij het spinnen voedsel - Huwelijk van Maria en Jozef, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Parijs getijdenboek). Parijs, Bibliothèque nationale, ms. nouv. acq. lat., 3093, p. 2.

76. Man van smarten - Vrouw in gebed - Christus in het Voorgeborchte, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Parijs getijdenboek). Parijs, Bibliothèque nationale, ms. nouv. acq. lat., 3093, p. 155.

77. De bezoeking van Maria aan Elisabeth, verluchte bladzijde uit getijdenboek, atelier J. Pucelle, le helft XIVe eeuw. Londen, British Museum, Yates Thompson, 27, fol. 44 vo.

78. De boodschap aan de herders, verluchte bladzijde uit getijdenboek van Jeanne d'Evreux, J. Pucelle, 1325-1328. New York, The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, fol. 62.

79. Het verraad van Judas - Christus in de tuin van Getsemani - Judas en de Joodse leiders, verluchte bladzijde uit Petites Heures, Frankrijk, ca. 1388. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. lat., 18014, fol. 76.

80. De koningin van Saba waadt door het water, houtsnede uit Geschiedenis van het heylighe cruys, Culemborg, Jan Veldener, 1483. (Volgens Geschiedenis van het heylighe cruys or, History of the Holy Cross. Reproduced in Fac-Simile from the Original Edition printed by J. Veldener in 1483, ed. J. Ph. BERJEAU, Londen, 1863).

81. De koningin van Saba waadt door het water, verluchte bladzijde uit getijdenboek van Katharina van Kleef, Utrecht, ca. 1435. New York, The Pierpont Morgan Library, ms. 917, p. 109.

82. De kroning van Maria - Maria wordt ten hemel opgenomen - Dood van Maria, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Parijs getijdenboek). Parijs, Bibliothèque nationale, ms. nouv. acq. lat., 3093, p. 78.

83. Vergelijking tussen :
a. De opdracht in de tempel, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Parijs getijdenboek). Parijs, Bibliothèque nationale, ms. nouv. acq. lat., 3093, p. 56.

b. De opdracht in de tempel, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 16 vo.

84. Belijders en Maagden, miniaturen uit Petites Heures, Frankrijk, ca. 1388. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. lat., 18014, fol. 105 vo.

85. Jesabel overweegt de profeet Elias te doden :
a. initiaal uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 126 vo.

b. houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-40 (?). (Volgens H. Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad. 22).

86. Jozef door zijn broers in een waterput geworpen :
a. initiaal uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 133.

b. houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-40 (?). (Volgens H. Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad. 27).

87. Abner wordt door Joab gedood :
a.initiaal uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 124.

b. houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-40 (?). (Volgens H.Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad 21).

88. Isaac draagt het hout, bestemd voor zijn offer :
a. initiaal uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 130.

b. houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-40 (?). (Volgens H. Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad 24).

89. Noë wordt bespot om zijn naaktheid :
a. initiaal uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 128.

b. houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-40 (?). (Volgens H. Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad. 23).

90. Vergelijking tussen :
a. Twee vechtende mannen, pentekening uit brevier van de Sint-Adrianus-abdij van Geraardsbergen, Vlaanderen, ca. 1450. Maredsous, Bibliothèque de l'abbaye.

b. Abner wordt gedood door Joab, houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-40 (?). (Volgens H. Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad.21).

91. Vergelijking tussen :
a. Een man vecht met een leeuw, pentekening uit brevier van de Sint-Adrianusabdij van Geraardsbergen, Vlaanderen, ca. 1450. Maredsous, Bibliothèque de l'abbaye.

b. Samson doodt de leeuw, houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-40 (?). (Volgens H.Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad.28).

92. H. Maagd met schenkers (Retabel van Yolende Belle), schilderij, Meester van 1420, 1420. Paneel, 62 x 117 cm. Ieper, Hospitaal Belle.

93. Justi judices en Milites Christi, schilderij, zijpanelen van het Lam Gods, Hubert (?) en Jan Van Eyck, voltooid in 1432. Paneel, 145 x 51 en 149 x 54 cm. Gent, Sint-Baafskathedraal.

94. Een heer in gebed, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek) (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 60 vo (verbrand in 1904).

95. Een heer in gebed, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek) (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universi-taria, ms. K.IV.29, fol. 14 (verbrand in 1904).

96. Een heer in gebed, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek) (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 71 vo (verbrand in 1904).

97. Een heer in gebed, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek), (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 75vo (verbrand in 1904).

98. Een heer in gebed, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek), (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 78vo (verbrand in 1904).

99. Een heer in gebed, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek), (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 46vo (verbrand in 1904).

100. Een heer ontvangt de communie, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek), (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 47vo (verbrand in 1904).

101. Een heer in gebed voor Sint-Andreas, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek), (detail). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 124.

102. De schipbreuk van Robert l'Ermitte, miniatuur uit JEAN FROISSART, Croniques, Parijs (?), ca. 1480. Londen, British Museum, Harley, 4380, fol. 43.

103. a. Het gebed van een prins, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek), (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 59vo (verbrand in 1904).

b. Zelfde miniatuur, omgekeerd.

104. Gezantschap van de veroordeelde Gentenaars naar Filips de Goede, miniatuur uit Privilegiën van Vlaanderen en Gent, Meester van de Privilegiën van Vlaanderen en Gent, 1453. Wenen, Oesterreichische Nationalbibliothek, ms. 2583, fol. 349vo.

105. Het sluiten van de vrede tussen de stad Utrecht en graaf Willem IV van Holland, miniatuur uit Remissorium Philippi, Pieter van Beoostenzwene, ca. 1450. 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Grafelijke leen- en registerkamer van Holland (3e miniatuur).

106. Aanbieding van de codex aan Filips de Goede, miniatuur uit Remissorium Philippi, Pieter van Beoostenzwene, ca. 1450. 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Grafelijke leen- en registerkamer van Holland (1e miniatuur).

107. Aanbieding van de codex aan Filips de Goede, miniatuur uit Remissorium Philippi, Pieter van Beoostenzwene, ca. 1450. 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Grafelijke leen- en registerkamer van Holland (4e miniatuur).

108. Filips de Schone neemt de Mémoires van Olivier de la Marche in ontvangst, miniatuur uit OLIVIER DE LA MARCHE, Mémoires, Gents-Brugse school, ca. 1495. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. franç., 2868, fol. 5.

109. Vergelijking tussen :
a. Dodenofficie, miniatuur uit Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450. Aken, Verz. Ludwig, fol. 131vo.

b. Knielende man, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek) (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 59vo (verbrand in 1904).

c. Lezende eremijt, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek) (detail). Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, R.F. 2023.

110. Wapenschild van Margareta van Bourgondië met de halsband van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse, bladzijde uit wapenboek van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse, le helft XVe eeuw. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, fonds Goethals 707, fol. 39.

111. Wapenschild van Jacoba van Beieren met de halsband van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse, bladzijde uit wapenboek van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse, le helft XVe eeuw. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, fonds Goethals 707, fol. 39vo.

112. Zegel van Jacoba van Beieren, 1428-1432. 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Zegelverzameling.

113. Portret van Peter Stromayer van Nurenberg, gewassen pentekening, ca. 1506. (Volgens E. BUCHNER, Das deutsche Bildnis der Spätgotik und der frühen Dürerzeit, Berlijn, 1953, afb. 2).

114. Willem IV (VI) en Jacoba van Beieren, gravure, Jacob Cornelisz. van Oostzanen, vóór 1519.

115. Graaf Willem van Henegouwen, Holland en Zeeland (1337-1345), tekening uit Recueil d'Arras, Jacques Leboucq, vóór 1573. Atrecht, Bibliothèque municipale, ms. 266, fol. 31.

116. Willem IV (VI) van Beieren, graaf van Holland-Zeeland en Henegouwen, beeldhouwwerk, Jacques de Gerinnes, 1476. Brons, h. 58 cm. Amsterdam, Rijksmuseum (bruikleen van de stad Amsterdam).

117. Hertog Jan IV van Brabant, zilverstifttekening, Zuidelijke Nederlanden, midden XVe eeuw. Rotterdam, Museum Boymans-van Beuningen.

118. Vispartij, tekening gehoogd met waterverf, Nederlanden, le helft XVe eeuw. Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, nr. 20674.

119. Jacoba van Beieren en haar vader Willem IV (VI), graaf van Holland-Zeeland en Henegouwen, beeldhouwwerk, Noordelijke Nederlanden, 3e kwart XVe eeuw. Gepolychromeerd hout, h. 107 cm. Amsterdam, Rijksmuseum (bruikleen van de stad Amsterdam).

120. Jan van Beieren, tekening uit Recueil d' Arras, Jacques Leboucq, vóór 1573. Atrecht, Bibliothèque municipale, ms. 266, fol. 30.

121. Jan van Touraine, tekening uit Recueil d'Arras, Jacques Leboucq, vóór 1573. Atrecht, Bibliothèque municipale, ms. 266, fol. 35.

122. De kruisdraging, schilderij, anoniem meester naar Jan Van Eyck (?), ca. 1530. Paneel, 97,5 x 129 cm. Budapest, Szépmüvészeti Müzeum.

123. De kruisdraging, schilderij (detail), anoniem meester naar Jan Van Eyck (?), ca. 1530. Paneel, 97,5 x 129 cm. Budapest, Szépmüvészeti Müzeum.

124. De kruisdraging, schilderij (detail), anoniem meester naar Jan Van Eyck (?), ca. 1530. Paneel, 97,5 x 129 cm. Budapest, Szépmüvészeti Müzeum.

125. Ruitergroep, zilverstifttekening, Vlaanderen, le helft XVe eeuw. Braunschweig, Herzog Anton-Ulrich Museum.

126. Keizer Sigismond en de vorsten van Bohemen en Hongarije, tekening. Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins.

127. Keizer Sigismond, schilderij, Albrecht Dürer, ca. 1510-1512. Paneel, 189 x 90 cm. Nurenberg, Germanisches Nationalmuseum, Gemälde 168.

128. Keizer Sigismond, schilderij, toegeschreven aan Pisanello, ca. 1430. Paneel 64 x 49 cm. Wenen, Kunsthistorisches Museum.

129. De kruisdraging, schilderij, anoniem meester naar Jan Van Eyck (?), ca. 1500. Paneel, 107 x 82 cm. New York, The Metropolitan Museum of Art, Bequest of G.D. Pratt, 1935.

130. Een retoricales, miniatuur uit verzamelwerk, Nederlanden, 4e kwart XVe eeuw. Gent, Universiteitsbibliotheek, Handschriften, 10, fol. 26vo.

131. Vergelijking tussen :
a. De stad Luik, gravure uit L. GUICCIARDINI, Omnium Belgii sive inferioris Germaniae regionum descriptio, Arnhem, 1616.
b. De kruisdraging , schilderij (detail), anoniem meester naar Jan Van Eyck (?), ca. 1530. Paneel, 97,5 x 129 cm. Budapest, Szépmüvészeti Müzeum.

132. De kruisdraging, miniatuur uit getijdenboek van Katharina van Kleef, Utrecht, ca. 1435. New York, Guennol Collection, fol. 63vo.

133. De kruisdraging, schilderij, anoniem meester, ca. 1460. Paneel, 42 x 32 cm. Aken, Suermondt Museum.

134. De kruisdraging, tekening, anoniem meester, XVe eeuw. Wenen, Graphische Sammlung Albertina.

135. De kruisdraging, los blad uit missaal, Utrecht, ca. 1430. Cleveland, Museum of Art, Mr. and Mrs. William H. Marlatt Fund.

136. De kruisdraging, schilderij, Zuidelijke Nederlanden, XVIIe eeuw. Paneel, Gaasbeek, Kasteel - museum.

137. Joos, markies van Moravië, miniatuur uit Codex Gelnhausensis. Praag, Národní a universitní Knihovna (Nationale en universitaire bibliotheek), fol. 63.

138. a. De luiheid, miniatuur uit getijdenboek van Jean de Dunois, Parijs, ca. 1440-1450. Londen, British Museum, Yates Thompson, 3, fol. 162vo.

b. De Madonna met kanselier Rolin, schilderij (detail), Jan Van Eyck, ca. 1435 (?). Paneel, 66 x 62 cm. Parijs, Musée du Louvre.

139. Luxuria, miniatuur uit getijdenboek van Jean de Dunois; Parijs, ca. 1440-1450. Londen, British Museum, Yates Thompson, 3, fol. 172vo.

140. Vergelijking tussen :
a. Mensen en dieren in een vlak landschap, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 59vo (verbrand in 1904).

b. Julianus achtervolgt het hert, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 55 vo (verbrand in 1904).

141. Vergelijking tussen :
a. De geboorte van Sint-Jan-de-Doper, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek)(detail). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 93vo.

b. Sint-Andreas ontmaskert een vermomde duivel, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek)(detail). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 124.

142. a. Judas onderhandelt met de Joodse leiders, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek)(detail). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 30vo.

b. De dodenmis, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek) (detail). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 118.

143. Vergelijking tussen :
a. De Maagden volgen het Lam, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek) (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 59 (verbrand in 1904).

b. De zegenende Godheid in een landschap, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek) (detail). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 75vo (verbrand in 1904).

c. Sint-Augustinus leest zijn Cité de Dieu. Clovis ontvangt het leliewapen, miniatuur uit AUGUSTINUS, Cité de Dieu (detail), Zuidelijke Nederlanden, ca. 1445. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 9015, fol. 1.

144. Vergelijking tussen :
a. De Maagden volgen het Lam, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 59 (verbrand in 1904).

b. De aanbidding van het Lam, schilderij, middenpaneel van het Lam Gods (detail), Hubert (?) en Jan Van Eyck, voltooid in 1432. Paneel, 137 x 242 cm. Gent, Sint-Baafskathedraal.

145. Maria in de aardbeien, schilderij, Benedenrijns Meester, ca. 1420. Paneel, 141 x 85 cm. Solothurn, Stadtisches Museum.

146. Vergelijking tussen :
a. Virgo inter virgines, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek) (detail, omgekeerde weergave). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 59 (verbrand in 1904).

b. Maria in de aardbeien, schilderij (detail), Benedenrijns Meester, ca. 1420. Paneel, 141 x 85 cm. Solothurn, Stadtisches Museum.

147. Galeazzo Visconti wordt in de hemel gekroond, verluchte bladzijde uit PIETRO DA CASTELLETTO, lijkrede, Michelino da Besozzo, 1401. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. franç. 5888, fol. 1.

148. De Madonna in de kerk, schilderij, toegeschreven aan Van Eyck. Paneel, 32 x 14 cm. Berlijn -Dahlem, Staatliche Museen, Gemäldegalerie.

149. De Boodschap aan Maria, tekening, Frankrijk (?), ca. 1440-1450. Wolfenbüttel, Herzog August-Bibliothek.

150. Maria en Sint-Jan onder het kruis, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 48vo.

151. De lanssteek, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol.34vo(verbrand in 1904).

152. Maria en Sint-Jan onder het kruis, schilderij, naar werk van Van Eyck (?). Paneel, 45 x 30 cm. Venetië, Galleria Franchetti alla Ca d'Oro.

153. Maria en Sint-Jan onder het kruis, onvoltooid schilderij, naar het werk vermeld onder nr. 152. Paneel, 45 x 30 cm. Padua, Museo civico.

154. Maria en Sint-Jan onder het kruis, schilderij, toegeschreven aan Van Eyck (?). Doek (overgebracht van paneel), 43 x 26 cm. Berlijn-Dahlem, Staatliche Museen, Gemäldegalerie.

155. Thomas van Aquino in zijn cel, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 73 (verbrand in 1904).

156. De H. Hiëronymus in zijn cel, schilderij, toegeschreven aan Van Eyck. Paneel, 20 x 13 cm. Detroit (Mich.), Institute of Arts.

157. a. De Stigmatisatie van Sint-Franciscus, schilderij, toegeschreven aan Van Eyck. Paneel, 12,5 x 14,5 cm. Philadelphia, John G. Johnson Collection.

b. De Stigmatisatie van Sint-Franciscus, schilderij (detail), toegeschreven aan Van Eyck. Paneel, 28 x 33 cm. Turijn, Galleria Sabauda.

158. De Stigmatisatie van Sint-Franciscus, schilderij (detail), toegeschreven aan Van Eyck. Paneel, 28 x 33 cm. Turijn, Galleria Sabauda.

159. De H. Hieronymus in zijn cel, verluchte bladzijde uit getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1445. Baltimore, The Walters Art Gallery, ms. 721, fol. 277vo.

160. De H. Hiëronymus in zijn cel, miniatuur uit gebedenboek, ? , midden XVe eeuw. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. nouv. acq. lat., 3110, fol. 163 v

161. De Kruisafneming, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 36 (verbrand in 1904).

162. De Kruisafneming, schilderij (triptiek), naar de Meester van Flémalle, 2e helft XVe eeuw. Paneel, 61 x 124 cm. Liverpool, The Walker Art Gallery.

163. De Kruisafneming, miniatuur uit getijdenboek van Katharina van Kleef, Utrecht, ca. 1435. New York, Guennol Collection, fol. 69vo.

164. De Kruisafneming, miniatuur uit getijdenboek van Katharina van Lochorst, Utrecht, ca. 1450. Münster, Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte.

165. De Kruisiging, miniatuur uit het getijdenboek van Katharina van Kleef, Utrecht, ca. 1435. New York, Guennol Collection, fol. 66vo.

166. De Kruisiging, schilderij, Gerard David, paneel. Lugano - Castagnola, Sammlung Thyssen-Bornemisza.

167. Judas'verraad, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 24 (verbrand in 1904).

168. Judas'verraad, miniatuur uit getijdenboek, Zwolle, 1425-1430. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7556, fol. 13vo.

169. Judas'verraad, verluchte bladzijde uit Historiebijbel, Utrecht, 1431. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 9020-23, fol. 63.

170. Judas'verraad, miniatuur uit fragment van bijbel, Gelderl, ca. 1430. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 3634/3.

171. Judas'verraad, verluchte bladzijde uit getijdenboek, Utrecht, ca. 1430. Baltimore, The Walters Art Gallery, ms. 168, fol. 52vo.

172. Judas'verraad, verluchte bladzijde uit getijdenboek van Gysbrecht van Brederode, Gelderla, ca. 1460. Luik, Bibliothèque de l'Université, ms. Wittert, 13, fol. 54vo.

173. Judas'verraad, verluchte bladzijde uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 17vo.

174. Judas'verraad, verluchte bladzijde uit getijdenboek, Noordelijke Nederlanden, ca. 1430. Rysenburg, Grootseminarie.

175. De Kruisvinding, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 116.

176. De Kruisvinding, verluchte bladzijde uit missaal, Noordelijke Nederlanden, ca. 1430. Baltimore, The Walters Art Gallery, ms. 174, fol. 79vo.

177. Sint-Augustinus leest zijn Cité de Dieu - Clovis ontvangt het leliewapen, miniatuur uit AUGUSTINUS, Cité de Dieu, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1445. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 9015, fol. 1.

178. Sint-Augustinus - Clovis ontvangt het leliewapen, miniatuur uit Cité de Dieu, Zuidelijke Nederlanden, ca. 1420-1435. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 9005, fol. 3.

179. Maria, de HH. Elisabeth en Barbara met een kartuizer, schilderij, toegeschreven aan Van Eyck. Paneel, 47 x 61 cm. New York, Frick Collection.

180. Vergelijking tussen :
a. De Kindermoord, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, R.F. 2023.

b. De Kindermoord, miniatuur uit z.g. Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450. Aken, coll. Ludwig, fol. 96 vo.

181. De geboorte, miniatuur uit z.g. Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450. Aken, coll. Ludwig, fol. 78 vo.

182. De aanbidding der Koningen, miniatuur uit z.g. Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450. Aken, coll. Ludwig, fol. 88 vo.

183. Vergelijking tussen :
a. De lanssteek, miniatuur uit z.g. Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450. Aken, coll. Ludwig, fol. 31.

b. De lanssteek, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K. IV.29, fol. 34 vo (verbrand in 1904).

c. Maria en Sint-Jan onder het kruis, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 48 vo.

184. Maria en Sint-Jan spreken ten beste bij de oordelende Christus, miniatuur uit z.g. Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450 . Aken, coll. Ludwig, fol. 114 vo.

185. De vlucht naar Egypte, miniatuur uit z.g. Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450. Aken, coll. Ludwig, fol. 105 vo.

186. Bezoeking van Maria aan Elisabeth, miniatuur uit z.g. Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450. Aken, coll. Ludwig, fol. 68 vo.

187. Maria met Kind - een vrouw in gebed, miniatuur uit z.g. Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450. Aken, coll. Ludwig, fol. 43 vo.

188. De boodschap, miniatuur uit z.g. Llangattock-getijdenboek, Vlaanderen, ca. 1450. Aken, coll. Ludwig, fol. 53 vo.

189. De boodschap, schilderij, Jan Van Eyck, doek (overgebracht van paneel), 93 x 37 cm. Washington, National Gallery of Art, Mellon collection.

190. Vergelijking tussen :
a. Julianus zet Christus over het water, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. K.IV.29, fol. 55 vo (verbrand in 1904).

b. Julianus zet Christus over het water, miniatuur uit z.g. getijdenboek van Karel de Stoute en Margareta van York, Vlaanderen, 3e kwart XVe eeuw. Verkoop Christies, Londen, 26 mei 1965.

191. Vergelijking tussen :
a. De onthoofding der martelaren, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Turijns getijdenboek). Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, R.F. 2023.

b. De onthoofding der martelaren, miniatuur uit getijdenboek, Keulen, ca. 1450. Londen, British Museum, Egerton, 859, fol. 32.

192. Een vrouw in gebed voor de H. Mathias, miniatuur uit getijdenboek, Keulen, ca. 1450. Londen, British Museum, Egerton, 859, fol. 36.

193. Christus wordt op het kruis genageld, miniatuur uit getijdenboek van Gijsbrecht van Brederode, Utrecht, ca. 1460. Luik, Bibliothèque de l'Université, ms. Wittert, 13, fol. 60.

194. Christus wordt op het kruis genageld, miniatuur uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 49 vo.

195. Graflegging, miniatuur uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 67 vo.

196. Maria en Sint-Jan onder het kruis, miniatuur uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 123 vo.

197. Maria en Sint-Jan onder het kruis - Gregoriusmis - Sint-Christoffel, triptiek, Hollandse school, ca. 1460-1470. Paneel, 73 x 48 cm. Utrecht, Centraal Museum, (bruikleen van het Rijksmuseum, Amsterdam).

198. Kalvarie, miniatuur uit getijdenboek van Maria van Vronensteyn, Utrecht, ca. 1460. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 7619, fol. 54 vo.

199. Kalvarie, schilderij, Hollandse school, ca. 1460. Paneel, 69,5 x 48 cm. Providence, Museum of Rhode Island School of Design.

200. Dodenwake, miniatuur uit Très Belles Heures de Jean de Berry, Jacquemart de Hesdin, einde XIVe eeuw. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 11060-61, p. 202.

201. Dodenwake, verluchte bladzijde uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Parijs getijdenboek). Parijs, Bibliothèque nationale, ms. nouv. acq. lat., 3093, p. 104.

202. Dodenwake, verluchte bladzijde uit Grandes Heures, Parijs, vóór 1409. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. lat. , 919, fol. 106.

203. Madonna met Kind, tekening uit schetsboek, Jacquemart de Hesdin(?), ca. 1400. New York, Morgan Library, ms. 346, vo. van omslag.

204. Madonna met Kind, tekening, naar Jacquemart de Hesdin, ca. 1400. Barcelona, Santa María del Mar (vernield of verloren).

205. Madonna met Kind, tekening naar Jacquemart de Hesdin, ca. 1400, los blad in Derivationes grammaticales. Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, ms. 696.

206. Geboorte van Maria, miniatuur uit Brevier van Jan zonder Vrees, atelier Egerton-meester, begin XVe eeuw. Londen, British Museum, Harley, 2897, fol. 385.

207. Richard en Catelle, miniatuur uit Decamerone, Meester van Guillebert van Metz, ca. 1440. Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 5070, fol. 116.

208. Aanbidding van de Triniteit - Uil en hert, verluchte bladzijde uit getijdenboek van Katharina van Kleef, Utrecht, ca. 1435. New York, Guennol Collection, fol. 90.

209. Uil, pentekening uit brevier van de Sint-Adrianusabdij te Geraardsbergen, Vlaanderen, ca. 1450. Maredsous, Bibliothèque de l'abbaye.

210. Hert, pentekening uit brevier van de Sint-Adrianusabdij te Geraardsbergen, Vlaanderen, ca. 1450. Maredsous, Bibliothèque de l'abbaye.

211. Hert, miniatuur uit getijdenboek van Katharina van Kleef, Utrecht, ca. 1435. New York, Guennol Collection, fol. 90.

212. Hert, miniatuur op los blad, Mainz, 3e kwart XVe eeuw. Colorado Springs, Colorado College (M. Landsburgh).

213. Hert, miniatuur uit z.g. Giant Bible of Mainz, Mainz, 1452-1453. Washington, D.C., Library of Congress, fol. 2vo.

214. Hert, gravure, fragment van speelkaart, Meester der speelkaarten, na 1450.

215. Herten - Wapenschild van Thomas Pigot of Whaddon, verluchte bladzijde uit Statutenboek, Engeland, ca. 1500. Oxford, Bodleian Library, Ms. Hatton, 10, fol. 336vo.

216.a De H. Lodewijk en Vincentius van Beauvais - Koningin Johanna van Bourgondië en Jean du Vignay, miniatuur uit VINCENT DE BEAUVAIS, Miroir historial, Frankrijk, ca. 1333. Parijs, Bibliothèque nationale, ms. franç. 316, fol. 1.

b. Fragmenten van zelfde miniatuur, omgekeerd.

217. a. HH. Petrus en Paulus, miniatuur uit getijdenboek, Frankrijk, vierde kwart XVe eeuw. Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 414, fol. 125.

b. HH. Petrus en Paulus, miniatuur uit getijdenboek, Frankrijk, vierde kwart XVe eeuw. Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 1181, fol. 231.

218. Jean Wauquelin biedt een handschrift aan Filips de Goede aan, miniatuur uit JACQUES DE GUISE, Annales Hannoniae, Bergen, 1448. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 9243, fol. 1.

219. Kruisdraging, miniatuur uit missaal, Noordelijke Nederlanden, ca. 1430. New York, The Pierpont Morgan Library, ms. 87, fol. 196 vo.

220. Kruisiging - Laatste Oordeel, schilderij, diptiek, toegeschreven aan Van Eyck. Doek (overgebracht van paneel), 55,5 x 19,5 cm. elk. New York, The Metropolitan Museum of Art, Fletcher Fund, 1933.

221. a. Sint-Jan-de-Evangelist, schilderij, keerzijde van het Lam Gods (detail), Hubrecht (?) en Jan Van Eyck, voltooid in 1432. Paneel 149 x 55 cm. Gent, Sint-Baafskathedraal.

b. Christus' gebed in de tuin van Getsemani, miniatuur uit Très Belles Heures de Notre-Dame (Milanees getijdenboek) (detail). Turijn, Museo civico d'arte antica, fol. 38 vo.

222. De aanbidding der Koningen, tekening, Zuidelijke Nederlanden, XVe eeuw. Berlijn, Kupferstichkabinett.

223. De aanbidding der Koningen, tekening, Zuidelijke Nederlanden (?), XVe eeuw. Amsterdam, Rijksprentenkabinet, nr. 8198.

224. Sint-Jan-de-Evangelist, tekening, naar Van Eyck (?), XVe eeuw. Wenen, Graphische Sammlung Albertina, nr. 44622.

225. Sint-Philippus, tekening, naar Van Eyck (?), XVe eeuw. Wenen, Graphische Sammlung Albertina, nr. 44623.

226. Sint-Paulus, tekening, naar Van Eyck (?), XVe eeuw. Wenen, Graphische Sammlung Albertina, nr. 45302.

227. De graflegging van Christus, miniatuur uit getijdenboek, Utrecht, ca. 1450-1470. Oxford, Bodleian Library, Ms. auct. d. Inf. 2.13, fol.102 vo.

228. Kardinaal Albergati, zilverstifttekening, Jan Van Eyck, 1431 (?). Dresden, Kupferstichkabinett.

REGISTER VAN PERSONEN EN PLAATSNAMEN VERMELD IN DEEL I (1)

Afkortingen: dep. : departement
dist. : distrikt
grf. : graafschap
h. pl. v.: hoofdplaats van
kant. : kanton
Ld. : Land
prov. : provincie.

Aalst, prov. O.-Vlaanderen, h.pl.v. kant., Stedelijk Museum, 330.
Aat, prov. Henegouwen, h.pl.v. kant., 313.
Abgar, koning van Edessa, 232.
Adolf I van Kleef, 938.
Adornes, Anselmus, koopman, 746.
Afrika, 218.
Agen, Frankrijk, dep. Lot-et-Garonne, 215.
Aglié, Francesco Flaminio d', 46, 163.
Aglié en Piemont, graven van, 46, 163.
Agnes van Bourgondië, 49.
Agram (Zagreb), Joegoslavië, h.pl.v. Kroatië, 218.
Aken, Duitsland, h.pl.v. gelijknamig dist., Städtisches Suermondt-Museum, 633.
Albergati, Nicola, kardinaal, 51, 741, 742, 969.
Albin, Amié, verluchter, 59.
Albrecht van Beieren, graaf van Henegouwen en Holland-Zeeland, 89, 498-500, 543, 545, 550, 552, 554, 555, 558, 560, 572, 587.
Alexandrië, Egypte, 214.
Alfons V van Napels, 740.
Altena, heerlijkheid, 500.
Amadeus VII van Savoye, 53.
Amadeus VIII van Savoye, 51, 54, 55, 57, 58, 651.
Amadeus IX van Savoye, 60.
Amerongen, Jan van, schout te Utrecht, 783.
Amesia, Pontus, 216.
Amiens, Frankrijk, dep. Somme, 220.

---

(1) Wat de persoonsnamen betreft werden enkel historische personen en kunstenaars opgenomen. Namen van iconografische personages werden evenmin genoteerd.

Amiens, kathedraal, 388.
Amsterdam, Nederland, prov. N.-Holland, Rijksmuseum, 435, 488, 512, 527, 557, 565, 566, 574, 625, 630, 784, 785, 795, 933.
Amsterdam, Rijksprentenkabinet, 898.
Amsterdam, Mannheimer-collectie, 561.
Amsterdam, Stadhuis (Vierschaar), 565-567.
Anderlecht, prov. Brabant, h.pl.v. kant., collegiale, 434.
Angers, Frankrijk, dep. Maine-et-Loire, Musée des tapisseries, 625, 644.
Anjou, zie Lodewijk I van Anjou; Lodewijk II van Anjou; René van Anjou.
Anna van Bourgondië, echtgenote van de hertog van Bedford, 843.
Anna van Bretagne, 580.
Anselmus, sint, 308.
Antoon van Bourgondië, 60.
Antwarpen, zie Antwerpen.
Antwerpen, h.pl.v. gelijknamige provincie, 56, 222, 949, 979.
Antwerpen, kathedraal, 350, 557, 703.
Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, 236, 302, 306, 332, 424, 440, 452, 630, 644, 649, 689, 699, 701, 703, 734, 788.
Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh, 332.
Antwerpen, Sint-Michielsabdij, 557, 559.
Apamea, Syrië, 212.
Aragon, zie Ferdinand I van Aragon; Ferdinand II van Aragon; Yolande van Aragon.
Arconati-Visconti, familie, 759.
Arezzo, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., 215.
Argenteuil, Roger, 234.
Armagnac, gravin van, 34.
Arnolfini, 884, 886.
Arnolfini, Giovanna, 441, 445.
Arnolfini, Giovanni, 433.
Arsonval, Jean d', bisschop van Châlons-sur-Marne, 23.
Artesië, Frans graafschap, 55, 255.
Assisi, Italië, prov. Perugia, 215.
Atrecht, Frankrijk, dep. Ardèche, 52, 217-223, 225, 226, 229, 230, 649, 979.
Aubrie, Maingne, 441.
Augustinus, sint, 265, 299, 353, 382, 798.
Aulne, (Leernes) prov. Henegouwen, kant. Fontaine-l'Evêque, 220.
Autun, Frankrijk, dep. Saône-et-Loire, 215.
Autun, kathedraal, 266, 941.
~~Autun, Sint-Julianushospitaal, 313.~~
Avesnes, zie Margareta van Avesnes.
Avignon, Frankrijk, dep. Vaucluse, 909.
Averbode, prov. Brabant, kant. Diest, Praemonstratenzerabdij, 343, 403.

Azara, zie Scolari.

Bad Wildungen, W.-Duitsland, Ld. Hessen, Pfarrkirche, 624.
Bailuwel, Gillis, professor, 423.
Balen, prov. Antwerpen, kant. Mol, Sint-Andrieskerk, 343.
Baltimore, V.S., Maryland, 750, 787.
Bar, zie Karel III de Grote.
Barbefosse, zie Havré.
Barcelona, Spanje, h.pl.v. gelijkn. prov., 217.
Barcelona, Coleccion Miguel Mateu, 859.
Bari, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., 219.
Bartholomäusmeister, schilder en verluchter, 342.
Bartolo, Taddeo, schilder, 318.
Bastard d'Estang, graaf A. de, verzamelaar en kunstkenner, 48, 181.
Battele, Jan van, verluchter, 522.
Bazel, Zwitserland, h.pl.v. gelijkn. kant., 51, 692.
Bazel, Kunstmuseum, 55, 392, 644.
Bazel, Leonarduskerk, 392.
Beaufort, Groothertogdom Luxemburg, kasteel, 106.
Beaumetz, Jean de, schilder, 683.
Beaune, Frankrijk, dep. Côte-d'Or, Hôtel-Dieu, 462, 468.
Beauneveu, André, verluchter en beeldhouwer, 6, 390, 915.
Beauvais, Frankrijk, dep. Oise, 216, 221.
Beauvais, Vincentius van, 858, 860.
Beauvilliers, geslacht de, 37-39, 42, 43.
Beauvilliers, Margareta de, 37-39, 41, 42, 118.
Bedford, 196, 253, 254, 442.
Bedford, hertog van, 340, 843.
Bedford, hertogin van, 462.
Bedford-meester, verluchter, 253, 254.
Beieren, gewest, 386.
Beieren, hertogen van, 50, 65, 466, 478, 554, 555, 586, 599, 892, 893, 957.
Beieren, huis van, 43, 101, 107, 110, 229, 467, 480, 504, 517, 541, 574, 857, 880, 977.
Zie Albrecht van Beieren; Isabella van Beieren; Jacoba van Beieren; Jan van Beieren; Willem I (III) van Beieren; Willem II(IV) van Beieren; Willem III(V) van Beieren; Willem IV(VI) van Beieren.
Beka, Johannes de, 549.
Belle, familie, 439.
Bellegambe, Jean, schilder, 353.
Belleville, 192, 250, 251, 389, 390.
Beneden-Rijn, zie Rijnland.
Bening, Sander, verluchter, 940.
Benson, Ambrosius, schilder, 767, 772.

Berbard, Catharina, 436.
Bergen, h.pl.v. prov. Henegouwen, 206, 218, 221, 224-226, 230, 440, 461, 526, 545, 956-958.
Bergen, Sint-Julianushospitaal, 313.
Bergen Waldetrudiskerk, 441.
Berlijn, (Berlijn-Dahlem), W.-Duitsland, Kupferstichkabinett, 90, 253, 673, 898, 930, 931.
Berlijn, Ehem. Staatliche Museen (Stiftung Preussischer Kulturbesitz), 97, 114, 253, 340, 392, 399, 423, 433, 447, 673, 695, 696, 700, 703, 704, 722, 729, 739, 792, 795, 807, 859, 884, 894, 896, 897.
Bern, h.pl.v. Zwitserland, Historisches Museum, 55, 451, 642.
Bern, Kunstmuseum, 263.
Bernardus, scriptor et illuminator, 953.
Berry, zie Bonne van Berry; Jean de France; Karel van Berry; Marie de Berry.
Besozzo, Michelino da, verluchter, 104, 693, 694.
Bielefield, W.-Duitsland, Ld. Noordrijnland-Westfalen, Neustädter Marienkirche, 689.
Biervliet, Nederland, prov. Zeeland, 600.
Binche, prov. Henegouwen, h.pl.v., kant., 224, 226.
Blanca van Bourgondië, hertogin van Savoye, 52.
Bohemen, streek in Tsjechoslowakije, 353, 481.
Bonaventura, 678.
Bonaventura, Pseudo, 284.
Bondol-meester, verluchter, 342.
Bonn, W.-Duitsland, Ld. Noordrijnland-Westfalen, Rheinisches Landesmuseum, 393.
Bonne van Berry, 53, 54.
Bonne van Luxemburg, 250.
Bonneval, Frankrijk, dep. Eure-et-Loire, abdij, 305.
Zie Chartres, Arnold van.
Bordeaux, Frankrijk, dep. Gironde, Musée des Beaux-Arts, 859.
Borselen, Frank van, 83, 103, 110, 460.
Borselen, geslacht van, 519.
Borluut, Isabella, 439.
Bos, Jean du, 436.
Bosch, Jeroen, schilder, 649.
Boston, V.S., Mass., Museum of Fine Arts, 391.
Boucicaut-meester, verluchter, 253, 683, 939.
Bourbon, Charles de, 49.
Bourbon, Isabella van, 557-559.
Bourbonnais, hertogin van Le, 34.
Bourges, Frankrijk, dep. Cher, 4, 10, 16, 17, 80, 238, 955.
Bourges, Grosse Tour, 16.
Bourges, kathedraal, 17, 39, 388.
Bourges, paleis van de Hertog van Berry, 5.

Bourges, Sainte-Chapelle, 5.
Bourgondië, hertogdom, 396, 700, 701.
Bourgondië, hertogen van, 50, 595. - Zie Agnes van Bourgondië; Anna van Bourgondië; Antoon van Bourgondië; Blanca van Bourgondië; David van Bourgondië; Filips de Goede; Filips de Stoute; Jan zonder Vrees; Johanna van Bourgondië; Karel de Stoute; Katharina van Bourgondië; Margareta van Bourgondië; Maria van Bourgondië.
Boussoit, prov. Henegouwen, kant. Roeulx, Sint-Julianushospitaal, 313.
Bouts, Albrecht, schilder, 399, 859.
Bouts, Dirc, schilder, 92, 330, 399, 400, 423, 847, 859, 860.
Boven-Rijn, zie Rijnland.
Brabant, eertijds hertogdom, thans prov., 331, 594, 596, 603-700. Zie Jan IV; Johanna van Brabant; Margareta van Brabant.
Brederode, 519.
Brederode, Gijsbrecht van, 527, 760, 782, 784, 787, 790, 932.
Brederode, Reynhold van, 790.
Brescia, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., 211, 219.
Breslau, Polen, h.pl.v., gelijkn. dist., 220.
Bressanone, zie Brixen.
Bretagne, Pierre de, 254, 313.
Bretagne, zie Anna van Bretagne.
Brieg, zie Margareta van Brieg.
Brixent (Bressanone), Italië, prov. Bolzano, kathedraal, 387.
Brouxelles, Willem de, 441.
Bruay, Frankrijk, dep. Nord, 980.
Bruegel, Jan, schilder, 859.
Bruegel, Pieter, de Oude, schilder, 633, 650.
Bruegel, Pieter II, schilder, 859.
Brugge, prov. W.-Vlaanderen, h.pl.v. kant., 59, 86, 102, 104, 106, 108, 116, 189, 209, 220, 222, 226, 228, 304, 331, 339, 402, 529, 692, 694, 762, 909, 912, 918, 921, 923, 937, 938, 944, 947-955, 957-964, 967, 969, 970, 974-977, 979, 983, 984.
Brugge, Bisschoppelijk Seminarie, 399.
Brugge, Gruuthusemuseum, 330.
Brugge, Klooster Genadedal, 807.
Brugge, Prinsenhof, 765, 962.
Brugge, Rijksarchief, 746.
Brugge, Onze-Lieve-Vrouwkerk, 587, 588, 699.
Brugge, Sint-Donaas, 526, 561, 953.
Brugge, Sint-Janshospitaal, 235, 271, 272, 399.
Brugge, Sint-Julianushospitaal, 313, 765, 766, 774, 839.
Brugge, Sint-Salvatorskerk, 304, 351, 767, 772, 860.
Brugge, Stedelijk Museum voor Schone Kunsten (Groeningemuseum), 272, 282, 395, 441, 462, 529, 920, 941.

Brugge, Jan van, verluchter, 908.
Brugge, Meester Jan van, zie Van Eyck, Jan.
Brugis, Johannes de, verluchter, 961.
Brunswijk, W.-Duitsland, LD. Nedersaksen, Herzog Anton Ulrich Museum, 615, 756, 759-761, 939.
Brussel, h.pl.v. prov. Brabant, 222, 306, 403, 979.
Brussel, Carmelietenkerk, 558, 559.
Brussel, Koninklijke Musea voor kunst en geschiedenis, 38, 462.
Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, 268, 340, 399, 451, 859, 943.
Brussel, Sinte-Goedelekerk (thans Sint-Michielskathedraal), 701.
Brussel, Zavelkerk, 702.
Budapest, h.pl.v. Hongarije, Szépmüvészeti Múzeum (Koninklijk Museum voor Schone Kunsten), 77, 95, 99, 398, 613, 615, 619, 620, 624, 752, 755, 757-761, 771, 784, 864, 898, 929, 931-933, 935, 942.
Burchardus, dominicaan, 608.
Bylant, Sophia van, 343, 580.

Cambridge, Engeland, grf. Cambridgeshire, Fitzwilliam Museum, 769, 772, 775.
Cambridge, U.S.A., Mass., Fogg Art Museum, 769, 772.
Cambrië (Wales), 217.
Campin, Robert, schilder, 85, 329, 705, 774.
Canterbury, Anselmus van, 234.
Capelle, Jan van de, schilder, 892.
Carthago, N.-Afrika, 214.
Castan, A., 63.
Castelletto, Pietro da, 693.
Catanië, Sicilië, 214.
Cavey, Willem, bontwerker, 553.
Cennini, Cennino, 861, 862.
Cesarea, Cappadocië, 220.
Châlons-sur-Marne, zie Arsonval, Jean d'.

Chambery, Frankrijk, dep. Savoie, 54, 59, 581.
Chambery, kasteel, 59.
Chambery, Sainte-Chapelle, 581.
Champmol, zie Dijon.
Charenton, Enguerrand, 353.
Charolais, graaf van, zie Filips de Goede.
Charrier, Willem, Algemeen ontvanger van Karel VII, 17.
Chartres, Frankrijk, dep. Eure-et-Loire, 238.
Chartres, bisdom, 15.
Chartres, kathedraal, 388.
Chartres, Zie Gouge, Martin.
Chartres, Arnold van, abt van Bonneval, 305.

Chasnay, Madame du, XXIV, XXVII.
Chastellain, Georges, 541, 607.
Chatard, Jean, schilder, 849.
Chevalier, Etienne, 287, 462, 580, 651.
Chevrot, Jean, bisschop van Doornik, 84, 100, 107, 114, 404, 502, 627, 666, 670, 679, 682, 684, 798-805, 831, 864, 866, 940, 964, 979.
Chevrot-meester, verluchter, 809-811, 815, 816, 818.
Chieri, Italië, prov. Turijn, 55.
Christina van Denemarken, XXVII.
Christus, Petrus, schilder, 71, 91, 237, 329, 331, 398, 737, 739, 748, 776, 807, 818, 908, 947, 966, 975.
Clairvaux, Bernardus van, 305, 358.
Clemens VII, paus, 544.
Clerc, Bertholomieu de, schilder, 909.
Clermont, Frankrijk, dep. Puy-de-Dôme, bisdom, 15. - Zie Gouge, Martin.
Cleve, Joos van, schilder, 966.
Cleveland, V.S., Ohio, The Cleveland Museum of Art, 554.
Clite, van den, verluchter, 86.
Cluj, Roemenië, Reformierte Kirchengemeinde, 242.
Coene, Jacques, verluchter en schilder, 6, 694.
Coene, Jan, verluchter en schilder, 102, 108, 953, 973.
Coëtivy, Prigent de, 313.
Colmar, Frankrijk, dep. Haut-Rhin, Sint-Martinuskerk, 387.
Colombe, Jean, verluchter, 58, 66, 496.
Compiègne, Frankrijk, dep. Oise, 491.
Cornelisz. van Oostzanen, Jacob, 551.
Cortgenen, Philips van, 486.
Coster, Laurensz., zie Laurensz.
Cotin, Nicolas, dominicaan, scriptor, 800, 802, 803.
Covarrubias, Spanje, prov. Burgos, colegiata, 328.
Cremona, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., 218.
Crespin, Frankrijk, dep. Nord, 220-224, 226.
Cyprus, eiland, 214.
Darmstadt, W.-Duitsland, Ld. Hessen, Landesmuseum, 689.
David van Bourgondië, bisschop van Utrecht, 802, 804, 937.
David, Gerard, schilder, 644, 721, 767, 770-772, 776, 847, 914, 915, 943, 966, 971.
Degaignieres, R., XXIV.
Delf, Dirc van, 298.
Delft, Nederland, prov. Z.-Holland, 238.
Denemarken, zie Christina van Denemarken.
Den Haag, zie 's-Gravenhage.

Desmoulins, Guyart, 253.
Detroit, V.S., Mich., Institute of Arts, 271, 734, 735, 740, 742, 749, 864, 897, 967.
Deutz, Rupertus von, 383.
Devonshire, hertog van, 449.
Dijon, Frankrijk, dep. Côte-d'Or, kartuis van Champmol, 683, 692.
Dijon, Musée, 527, 702.
Dinant, prov. Namen, h.pl.v., kant., 207.
Doecken, Jan, 253, 402.
Doornik, prov. Henegouwen, h.pl.v. kant., 209, 217, 219-223, 226, 229, 230, 451, 642, 979.
Doornik, kathedraal, 436, 804.
Doornik, Sint-Kwintenskerk, 404.
Zie Chevrot, Fillastre.
Dordrecht, Nederland, prov. Z.-Holland, 507.
Dordrecht, Augustijn van, dichter, 467.
Dortmund, Duitsland, Ld. Noordrijnland-Westfalen, Marienkirche, 323.
Dortmund, St. Reinoldi-Gemeinde, 331.
Dowaai, Frankrijk, dep. Nord, 226.
Dowaai, Musée de la Chartreuse, 353.
Dresden, O.-Duitsland, h.pl.v. dist., Gemäldegalerie, 436, 441, 462.
Dresden, Kupferstichkabinett, 433, 434, 969.
Dürer, Albrecht, schilder, 619, 621.
Duitsland, 219, 223, 386, 393.
Dunois, zie Jean de Dunois.
Durandus, Guillielmus, 607.

Edessa, zie Abgar.
Edingen, zie Gerard II.
Edward IV, koning van Engeland, 949.
Egerton-meester, verluchter, 256, 856.
Eleonora van Portugal, 843.
Elisabeth van Görlitz, 103, 106, 110, 505, 638, 639, 642, 646, 917, 918.
Elnon (thans Saint-Amand-les-Eaux), 224.
Elzas, streek in Frankrijk, 387, 691.
Emmanuel-Filibert, hertog van Savoye, gouverneur der Nederlanden, 56, 57, 60.
Engeland, 55, 223, 242, 384, 480, 482, 485, 486, 503, 513, 560, 569.
Engeland, zie Edward IV.
Enkhuizen, Nederland, prov. N.-Holland, Zuiderkerk, 404.
Erkelenz, W.-Duitsland, Ld. Noordrijnland-Westfalen, Pfarrkirche St. Lambertus, 306.
Ermitte , Robert l', 484.
Etampes, Familie d', 37-39, 42.

Etampes, Jean d', 39.
Etampes, Philippe-Charles,d', 37.
Etampes, Robinet d', 10, 11, 14-17, 21-26, 30, 32, 35, 36, 42, XXVII.
Etampes, Robinet II d', 37, 39, 40, 42, 118.
Etampes, echtgenote van Robinet d', 7, 16, 22, 117, XXVII.
Etampes, zoon van Robinet d', 16.
Evreux, Jeanne, 249-251.
Eyck, Van, gebroeders, groep, leerlingen, navolgers, 51, 63, 64, 67-69, 74, 75, 77, 81, 82, 84, 85, 90, 92, 93, 96-98, 109, 114, 115, 233, 279, 286, 302, 328, 331, 335, 353, 396, 397, 400, 424, 429, 434, 436, 438, 440, 445, 447, 515, 538, 614, 661, 665, 671, 672, 674, 677, 678, 681, 688, 692, 694, 695, 703, 706, 711-713, 715, 717, 718, 720-722, 729, 733, 736, 739, 745-749, 751, 752, 754, 755, 762-764, 771, 776, 791, 792, 795-797, 806, 807, 812, 814, 816-818, 827, 830, 846, 863, 865, 866, 867, 870, 878, 880, 881, 887-891, 893-896, 899, 900, 904-906, 908, 909, 919, 920, 923, 924, 928, 929, 931, 932, 934-937, 939-941, 943-947, 961-963, 965, 966, 968, 970, 971, 973, 976, 982, 983.
Eyck, Hubert Van, schilder, 61, 67, 70, 74, 75, 77, 80, 81, 83, 84, 87-90, 92, 93, 95, 105, 110, 115, 394, 395, 661, 671-674; 681, 690, 691, 696, 705, 718, 720, 870, 877, 879-882, 887-890, 899, 905, 906, 919, 965, 967, 982.
Eyck, Jan Van, schilder, 61, 67, 68, 72, 74, 75, 77, 78, 81, 83, 84-86, 88-90, 92, 94-96, 98, 99, 102, 103, 106-108, 111, 112, 116, 282, 329, 394, 395, 396, 405, 441, 461, 462, 467, 468, 470, 529, 561, 567, 614, 617, 619, 622, 623, 627, 639, 649, 653, 661, 671, 672, 673, 674, 695, 696, 697, 704, 707, 710, 712, 714, 718-721, 729, 731, 733, 734, 738-741, 746-748, 752, 755, 762, 792, 806, 807, 816, 827, 846, 865, 866, 870, 877, 879-891, 893, 896, 899, 903-908, 911, 916-922, 928, 936, 941, 945, 947, 953, 962, 965-972, 974, 975, 982, 983.
Eyck, Margareta Van, 67, 905.

Falloux, Mgr., de, 47.
Felix V, zie Amadeus VIII van Savoye.
Ferdinand I van Aragon, 623.
Ferdinand II van Aragon, 189.
Filibert I, hertog van Savoye, 49, 60.
Filibert II, hertog van Savoye, 49, 50, 56.
Filips VI, koning van Frankrijk, 474, 608.
Filips de Goede, graaf van Charolais, hertog van Bourgondië, 35, 49, 56, 60, 66, 107, 189, 242, 335, 391, 394, 403, 449, 451, 461, 468, 470, 482, 507, 516, 518, 519, 522, 540, 555, 558, 570, 575, 581, 583, 568, 587, 589, 596, 600, 601, 604, 608, 609, 647, 692, 765, 800, 802-804, 811, 830, 912, 916, 918, 953, 955, 956, 958, 961, 962, 964, 970, 974, 977-979.

Filips van Saint-Pol, 502.
Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, 4, 54, 240, 694, 957.
Fillastre, Guillaume, bisschop van Doornik, 407, 804.
Floreins, Jan, 399.
Florence, Italië, h.pl.v., prov. Toscane, 750.
Florence, Santa Maria Novella, 340.
Florence, Ognisantikerk, 740.
Florence, Uffizimuseum, 38, 236, 318.
Florentinus, Poggius, 626.
Follette, Marie, 436.
Fonseca, Juan Rodriguez de, 479.
Fouquet, Jean, verluchter en schilder, 63, 287, 340, 462, 468, 474, 633, 651, 915.
Francesca, Piero della, schilder, 343.
Frankfort a.M., Duitsland, Ld. Groot-Hessen, Städelsches Kunstinstitut, 235, 398, 441, 447, 689, 691, 764.
Frankrijk, 4, 55, 106, 117, 206, 220, 223, 235, 237, 242, 272, 343, 387, 388, 392, 403, 473, 513, 571, 575, 599, 608, 844, 941, 957.
Zie Filips VI; Frans I; Jan II; Johanna van Bourgondië; Karel IV; Karel V; Karel VI; Karel VII; Lodewijk IX; Lodewijk XI.
Frans I, koning van Frankrijk, XXVII.
Freiburg i. Br., W.-Duitsland, Ld. Baden, Museum für Kunst und Geschichte, 604.
Freiburg, Universitätsbibliothek, 241.
Friesland, prov. in Nederland, 219, 481, 500.
Froissart Jean, 484, 575.
Funhof, H., schilder, 342.

Gaasbeek, prov. Brabant, kant. Sint-Kwintens-Lennik, Kasteel-museum, 759.
Gaddi, Taddeo, schilder, 846.
Gauchier, Jean, bediende van de Hertog van Berry, 34.
Geel, prov. Antwerpen, kant. Mol, Sinte-Dymphnakerk, 306.
Geertgen-tot-Sint-Jans, schilder, 93.
Gelre (Gelderland), hertogdom , 782, 795, 927, 932, 937, 938, 944,
Gelre, hertog van, 501. - Zie Maria van Gelre.
Gembloers, prov. Namen, h.pl.v. kant., 221.
Genève, Zwitserland, h.pl.v. gelijkn. kant. 58, 220.
Gent, h.pl.v. prov. O.-Vlaanderen, 86, 104, 209, 218, 225, 226, 402, 513, 692, 730, 744, 829, 844, 861, 949, 950, 957, 979.
Gent, Bijlokemuseum, 330, 527, 582.
Gent, Museum voor Schone Kunsten, 859.
Gent, Poel, 335, 538.
Gent, Sint-Baafskathedraal, 74, 282, 313, 330, 340, 462, 467, 512, 673, 699, 792, 920.

Gent, Sint-Pietersabdij, 209.
Gent, Joos van, schilder, 966.
Genua, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., Palazzo bianco, 721.
San Prancrazio, 300.
Geraardsbergen, prov. O.-Vlaanderen, h.pl.v. kant., 218, 224, 805, 852.
Geraardsbergen, Sint-Adrianusabdij, 253, 408.
Gerard II van Edingen, heer van Havré, kastelein van Bergen, 544, 545.
Gervais, Jean, 436.
Ghirlandajo, schilder, 340, 740, 750.
Gian Galeazzo Visconti, hertog van Milaan, 693, 694.
Giolfino, schilder, 724.
Giorgio, Francesco di, schilder, 318.
Giotto, schilder, 253.
Glasgow, Engeland, grf. Lanark, Collectie W. Burrell, 404.
Görlitz, zie Elisabeth van Görlitz.
Goes, Hugo Vander, schilder, 236, 835, 847, 848, 971.
Gooi, het, streek in Nederland, 511.
Gorkum (Gorinchem), Nederland, prov. Z.-Holland, 507.
Gossart, Jan, schilder, 847, 849, 915, 966.
Gouge, Martin, bisschop van Chartres, raadgever en kanselier van de Hertog van Berry, 11, 15, 21, 23.
Granada, Spanje, h.pl.v. gelijkn. prov., Capilla real, 398, 399, 767.
's-Gravenhage, (Den Haag), Nederland, prov. Z.-Holland, 56, 89, 98, 491, 511, 513, 936, 967.
's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, 519, 587, 604.
's-Gravenhage, Binnenhof, 564-567, 936.
's-Gravenhage, Mauritshuis, 898.
Graz, Oostenrijk, Stiermarken, Landesbildergalerie, 515.
Graz, Steiermärkisches Landesarchiv, 242.
Greenville, V.S., Z.-Carolina, Bob Jones University, 721.
Grenier, Pasquier, tapijtwever, 404, 805.
Gries, Oostenrijk, Benediktiner-Bibliothek, 434.
Gruuthuse, Lodewijk van, 60.
Guicciardini, Ludovico, 631.
Guilbaut, Guy, Eerste meester van de Rekenkamer te Rijsel, Tresorier van het Gulden Vlies, 800-803, 978-980.
Guise, Jacques de, 526.
Gutenberg, drukker, 853, 854.
Guyenne, zie Lodewijk van Guyenne.
Gwenth, Groot-Brittannië, Wales, 221.

Haarlem, Nederland, prov. N.-Holland, 222, 342, 343, 408, 936.
Haarlem, Carmelietenklooster, 564.
Hagestein, Nederland, prov. Z.-Holland, 549, 550.

Hakendover, prov. Brabant, kant. Tienen, kerk, 448.
Halle, prov. Brabant, h.pl.v. kant., Sint-Martinuskerk, 701.
Hannekart, Jakemars, 441.
Haspengouw, streek in België, 209, 548.
Hautmont, Frankrijk, dep. Nord, 217, 224, 226.
Havré, prov. Henegouwen, kant. Bergen, 543, 547, 573.
Havré, kapel van Sint-Antonius van Barbefosse, 543, 547, 548, 568.
Heere, Lucas de, 906.
Heinsberg, Jan van, bisschop van Luik, 548.
Helleputte, J., 395.
Hendrik II, keizer, 521.
Hendrik IV, koning van Frankrijk, 237.
Henegouwen, graafschap, thans prov., 65, 110, 206, 220, 226, 230, 313, 466, 478, 495, 543, 568, 573, 583, 585, 594, 957, 976, 977, 980. -
Zie Margareta van Avesnes; Albrecht van Beieren; Jacoba van Beieren; Willem I van Beieren; Willem II van Beieren; Willem III van Beieren; Willem IV van Beieren.
Hesdin, Frankrijk, dep. Pas-de-Calais, 980.
Hesdin, Sint-Maartenskerk, 978.
Hesdin, Jacquemart de, verluchter, 6, 235, 849, 851.
Heverlee, prov. Brabant, kant. Leuven, Celestijnenklooster, 641.
Hildegaersberch, Willem van, dichter, 541.
Hluboká, Tsjechoslowakije, Slot Frauenberg, 321.
Hoei, prov. Luik, h.pl.v. kant., 206.
Hoei, Onze-Lieve-Vrouwkerk, 701, 702.
Hoei, Godfried van, edelsmid, 383.
Hoei, Reinier van, edelsmid, 383.
Hoeleden, prov. Brabant, kant., Glabbeek, Sint-Amanduskerk, 343.
Holbein, Hans, de Jonge, schilder, 858.
Holland, graafschap, 65, 87, 110, 466, 478, 481, 491, 495, 507, 508, 543, 549-551, 573, 583, 584, 614, 892, 976.
Holland, graven van, 567.- Zie Albrecht van Beieren; Jacoba van Beieren; Willem III van Beieren; Willem IV van Beieren; Willem V van Beieren; Willem VI van Beieren.
Hollande, Jean de, schilder, 849.
Holsbeek, prov. Brabant, kant. Haacht, Sint-Mauruskerk, 403.
Hongarije, 481. - Zie Wenceslas van Hongarije.
Hooch, Pieter de, schilder, 892.
Horenbaut, Gerard, verluchter, 915.

Ieper (Ypre), prov. W.-Vlaanderen, h.pl.v. kant., 55, 439, 949.
Ieper, Hospitaal Belle, 426, 439.
IJsselstreek, streek in Nederland, 925.
Ile-de-France, 955.

Invaing, Isabeau d', 436.
Isabella van Beieren, 250, 253.
Isenbrant, Adriaan, schilder, 767.
Italië, 44, 49, 53-55, 80, 223, 253, 343, 383, 724-726, 740, 745.

Jacoba van Beieren, gravin van Henegouwen en Holland-Zeeland, 54, 70, 79, 83, 88, 102, 110, 229, 460, 462, 469, 480-482, 488-491, 493, 494, 502-509, 548, 564-567, 571, 572, 574, 583-587, 638, 790, 979.
Jacques de Savoye, graaf van Romont, 55.
James IV, koning van Schotland, 300.
Jan II de Goede, koning van Frankrijk, 4, 606, 694.
Jan van Beieren, elect-bisschop van Luik, 88, 95, 98, 101-103, 106, 109-111, 206, 461, 480, 502, 503, 505-510, 548, 555, 568-570, 572, 574, 588, 614, 616, 617, 626, 627, 634, 637, 638, 643, 645, 653, 880, 916, 917, 967.
Jan IV, hertog van Brabant, 55, 102, 505, 507-509, 548, 600, 601.
Jan van Touraine, 34, 70, 88, 106, 482, 488, 489, 493-495, 507, 568, 571, 572, 599.
Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië, 8, 35, 468, 513, 555, 571, 691.
Jean de Dunois, graaf, 313, 652, 941.
Jean de France, hertog van Berry, 2-4, 8-10, 13-16, 19-28, 30, 36, 42, 49, 52-54, 57, 58, 61, 63-66, 69, 72, 76, 77, 82, 86, 92, 117, 118, 121, 126, 128, 159, 174, 176, 178, 179, 182, 183, 185, 192, 194, 230, 241, 244, 251, 252, 261, 273-276, 278-281, 286, 296, 298, 300, 302, 303, 358, 361, 371-373, 388-390, 417, 438, 442, 448, 452, 462, 484, 496, 513, 535, 537, 580, 593, 605, 622, 643, 671, 688, 694, 714, 841-843, 846, 847, 849, 869, 873, 876, 941, III, XIX, XXIII, XXV-XXVII.
Jeanne van Valois, 556.
Jehan, Dreux, verluchter, 916.
Jena-Lichtenhain, Duitsland, Sint-Niklaaskerk, 387.
Jeruzalem, zie Lodewijk I van Anjou.
Johan van Kleef, 938.
Johanna II, koningin van Navarra, 250, 390.
Johanna van Bourgondië, koningin van Frankrijk, 858.
Johanna van Brabant, 558, 560.
Johannes, evangelist, 678.
Johannes XXII, paus, 231.
Johannes XXIII, tegenpaus, 492.
Joos van Moravië, 639, 640.
Joris de Beeldsnijder, 564.

Kalkar, W.-Duitsland, Noordrijnland-Westfalen, Nikolaikirche, 343.
Kalkar, Jan Joest van, schilder, 343.
Kamerijk, Frankrijk, dep. Nord, 209, 218-226, 229, 230.
Karel IV, koning van Frankrijk, 490.
Karel V, koning van Frankrijk, 4, 28, 29, 52, 63, 191, 192, 251, 252, 313, 390, 592, 799.
Karel VI, koning van Frankrijk, 4, 16, 25, 27, 28, 252, 485, 491-493, 694.
Karel VII, koning van Frankrijk, 16, 63, 606.
Karel I, hertog van Savoye, 53, 58, 60.
Karel III, hertog van Savoye, 60.
Karel III de Grote, hertog van Lotharingen en Bar, XXIV, XXVII.
Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, 49, 55, 238, 328, 402, 526, 587, 588, 798, 832-834, 836-839, 847, 866, 940.
Karel-Emmanuel I, hertog van Savoye, 56, 60.
Karel van Berry, 63.
Katharina van Bourgondië, 566.
Katharina van Kleef, 239, 461, 572, 757, 758, 760, 768-773, 852, 853, 927, 929, 939, 941.
Keulen, W.-Duitsland, Ld. Noordrijnland-Westfalen, 217-221, 223, 229, 235, 272, 624, 689.
Keulen, Schnütgen-Museum, 633, 756.
Keulen, Wallraf-Richartz-Museum, 306, 624, 644, 689, 795.
Keuls Meester, 689.
Kildare, Ierland, grf. Leinster, 213.
Klagenfurt, Oostenrijk, h.pl.v. Ld. Karinthië, Landesmuseum, 515.
Kleef, zie Adolf I van Kleef; Johan van Kleef; Katharina van Kleef.
Klein-Azië, 217.
Klosterneuburg, Neder-Oostenrijk, 315, 384, 426.
Koksijde, prov. W.-Vlaanderen, kant. Veurne, Museum van het Kultureel Centrum van de Duinenabdij en de Westhoek, 330.
Koning, Filips de, schilder, 892.
Konstanz, W.-Duitsland, Ld. Baden-Württemberg, 87, 623, 632, 692.
Konstanz, Hans van, schilder, 692.

La Chaise-Dieu, Frankrijk, dep. Haute-Loire, 425.
Lalaing, Yolande de, 580, 844.
Lambert van Sint-Omaars, 845.
Lannoy, Baudouin de, 447.
Laon, Frankrijk, dep. Aisne, kathedraal, 388.
Lathem, Lieven van, verluchter en schilder, 834, 915, 916.
Laufen, O.-Duitsland, Ld. Laufen, Pfarrkirche, Archiv, 242.
Laurensz., Coster, drukker, 404.
Laval, Louis de, 238, 255, 579.
Leboucq, Jacques, 556, 626, 849.

Lebourne, Jehan, 10.
Lebus, O.-Duitsland, Ld. Lebus, 220.
Lefebvre de Saint-Remy, Jean, 978.
Legrand, Jacques, 449.
Le Mans, Frankrijk, dep. Sarthe, katredraal, 388.
Leningrad, Sowjet-Unie, Ermitagemuseum, 329, 795, 929.
Lentulus Publius, 234.
Leopold van Oostenrijk, 696.
Le Quesnoy, Frankrijk, dep. Nord, 980.
Leuven, prov. Brabant, h.pl.v. kant., 627, 979.
Leuven, Sint-Pieterskerk, 330, 399.
Leuven, Stadsarchief, 627.
Leuven, Stedelijk Museum, 641.
Leydis, Johannes a, 432, 485.
Liédet, Loyset, verluchter, 910.
Liessies, Frankrijk, dep. Nord., abdij, 225, 226.
Lilienfeld, Neder-Oostenrijk, abdij, 386. - Zie Ulrich.
Limborch, gebroeders van, verluchters, 6, 15, 20, 30, 76, 321, 704, 869, 876, 878, 955, XX.
Limborch, Pieter van, verluchter, 63.
Limoges, Frankrijk, dep. Haute-Vienne, 189.
Lissabon, h.pl.v. Portugal, 746.
Liverpool, Engeland, grf. Lancashire, The Walker Art Gallery, 764, 772, 864, 941.
Llangattock, baron van, 820.
Llangattock-meester, verluchter, 822, 828, 830.
Lobbes, Henegouwen, kant. Thuin, 219-220, 224.
Lochorst, Katharina van, 768, 772, 773, 929, 941.
Lodewijk IX, de Heilige, koning van Frankrijk, 180, 187, 858.
Lodewijk XI, koning van Frankrijk, 474, 602, 910.
Lodewijk I , hertog van Anjou, koning van Jeruzalem en Sicilië, 4, 182, 183, XXIV, XXV.
Lodewijk II van Anjou, XXV.
Lodewijk van Guyenne, 23.
Lodewijk van Male, graaf van Vlaanderen, 558, 559, 565.
Lodewijk van Orléans, 652, 694, 941.
Lodewijk van Savoye, 56, 58, 189, 239, 276, 703.
Londen, h.pl.v. Groot-Brittannië, 218, 481, 820.
Londen, National Gallery, 237, 329, 332, 333, 343, 447, 462, 467, 712, 884.
Londen, Victoria and Albert Museum, 424.
Loon, Land van, 548.
Loosdrecht, Nederland, prov. Utrecht, 511.
Lorenzo de' Medici, 739.
Lotharingen, streek in Frankrijk, 383, 384. - Zie Karel III de Grote, René van Lotharingen.

Loypeau, Etienne, bisschop van Lucon, 844.
Loyset, Gerard, edelsmid, 847.
Lübeck, O.-Duitsland, Ld. Sleeswijk-Holstein, Sankt-Annen-Museum, 294.
Lucon, zie Loypeau.
Lüneburg, W.-Duitsland, Ld. Nedersaksen, Nikolai-Kirche, 703.
Lüneburg, Sint-Janskerk, 342.
Lugano-Castagnola, Zwitserland, kant. Ticino, Collectie Thyssen-Bornemisza, 235, 398, 731, 770, 772.
Luik, h.pl.v. gelijkn. prov., 206, 217-221, 223, 225, 226, 229, 575, 618, 619.
Luik, Bartholomeuskerk, 383.
Luik, Cabinet des Estampes, 858.
Luik, Sint-Lambertuskathedraal, 56, 630, 631, 699, 701.
Luik, Sint-Laurentiusabdij, 405.
Luik, Sint-Pauluskathedraal, 702, 847.
Luxemburg, zie Bonne van Luxemburg; Maria van Luxemburg.
Lyon, Frankrijk, dep. Rhône, 220, 849.
Lyon, kathedraal, 340.

Maaseik, prov. Limburg, h.pl.v. kant., Technisch Instituut van de Sint-Jansberg, 343.
Maasstreek, 700-702.
Maastricht, Nederland, prov. Limburg, 206, 215, 217, 219, 220, 224, 225.
Macheclier, Pierart, schilder, 848.
Madrid, h.pl.v. Spanje,
Museo del Prado, 236, 279, 332, 343, 397-399, 429, 448.
Madrid, Patrimonio nacional, 403.
Maestro Antonio, Nicola di, schilder, 726.
Maestro del Bambino Vispo, 623.
Maeterlinck, L., 86.
Maffei, 60.
Magnus, Aegidius, 231.
Mainz, W.-Duitsland, h.pl.v. Ld. Rijnland-Palts, 219, 853.
Mainz, Brüderkirche, 623.
Mainz, Margarethenkirche, 623.
Maisoncelle, Johan de, schilder, 702.
Male, zie Lodewijk van Male; Margareta van Male,
Male, Zeger van, 848.
Mander, Karel Van, 79, 93, 861, 892-894.
Mansel, Jean, verluchter, 520.
Mantegna, Andrea, schilder, 727.
Marburg, W.-Duitsland, Ld. Hessen, 91.
Marche, Olivier de la, 526.
Margareta van Avesnes, gravin van Henegouwen, 466, 587.

Margareta van Brabant, 558.
Margareta van Brieg, 567.
Margareta van Bourgondië, 51, 229, 548, 584, 588, 600, 773, 774.
Margareta van Male, 957.
Margareta van Oostenrijk, 1, 49, 50, 53, 56, 59, 540.
Margareta van Orléans, 255, 342, 462, 843.
Margareta van York, 38, 832, 834.
Maria van Bourgondië, dochter van Filips de Stoute, 54.
Maria van Bourgondië, dochter van Jan zonder Vrees, 938.
Maria van Bourgondië, dochter van Karel de Stoute, 557, 587.
Maria van Gelre, 239, 242, 439, 779.
Maria van Luxemburg, 490.
Marie de Berry, 842.
Marmion, Simon, schilder en verluchter, 915.
Maroilles, Frankrijk, dep. Nord, abdij, 221, 225, 226.
Martini, Simone, schilder, 318, 846.
Martinus V, paus, 741.
Maubeuge, Frankrijk, dep. Nord, 206, 217, 224, 226.
Maurits van Savoye, 56.
Maximiliaan I van Oostenrijk, keizer, 540, 647.
Mazerolles, Philippe de, verluchter, 520.
Medici de', 740.
Meester van 1400-1410, schilder, 342.
Meester van 1499, schilder, 847.
Meester van 1518, schilder, 332.
Meester A van deel II van de Weense Bijbel, verluchter, 782.
Meester Arnt, beeldsnijder, 967.
Meester van de Aanbidding Groote, schilder, 399, 404.
Meester van de abdij van Dielegem, schilder, 268.
Meester van Alkmaar, schilder, 527.
Meester van Ambierle, schilder, 527.
Meester met de anjelier, schilder, 263.
Meester van de Antwerpse Aanbidding, schilder, 630.
Meester met de banderollen, graveerder, 768, 772.
Meester van de Barbaralegende, schilder, 515, 521.
Meester van de Brugse passietaferelen, schilder, 767, 770.
Meester D van de Haagse Bijbel, verluchter, 779.
Meester E.S., graveerder, 782.
Meester van Flémalle, schilder, 235, 286, 397, 424, 436, 472, 743, 752, 755, 763, 764, 767-776, 795, 827, 846, 863, 924, 928, 929, 935, 936, 939, 941, 943, 946, 975, 976.
Meester van Gijsbrecht van Brederode, verluchter, 758, 760, 782-784, 790.
Meester met de gouden ranken, verluchter, 956.
Meester van de grijnzende Johannes, schilder, 732.

Meester van Guillebert van Metz, verluchter, 427, 804, 805, 855, 956, 979.
Meester van de halffiguren, schilder, 515.
Meester van het H. Bloed, schilder, 343.
Meester van de H. Sippe, schilder, 306.
Meester van de H. Veronica, schilder, 235, 236, 242, 624, 689, 788.
Meester van Heiligenthal, schilder, 703.
Meester van Katharina van Kleef, verluchter, 425, 775, 781, 929.
Meester van de Katharinalegende, schilder, 332, 339.
Meester van het Lectionarium van Cuyck, verluchter, 779.
Meester van de Lucialegende, schilder, 271.
Meester van de Mariaboodschap van Aix-en-Provence, schilder, 340, 703.
Meester van Otto van Moerdrecht, verluchter, 779-930.
Meester van de page onder het kruis, schilder, 630.
Meester van het parament van Narbonne, schilder en verluchter, 29, 30, 644.
Meester van de privilegiën van Gent en Vlaanderen, verluchter, 442, 516, 518, 530, 804, 805.

Meester van de seraph, verluchter, 779.
Meester van Sinte-Goedele, schilder, 847.
Meester van de speelkaarten, graveerder, 853, 854.
Meester met de spleetogen, verluchter, 956.
Meester van de Ursulalegende, schilder, 272.
Meester van Wittingau, schilder, 321.
Meester met de zilveren hemelen, 401.
Meester van Zoudenbalch, verluchter, 401, 408, 783, 784.
Meester van Zweder van Culemborg, verluchter, 781, 930.
Meiss, M., 183, 185, 186, XX.
Meister des Berswordt-Altars, schilder, 689.
Meister des Paradiesgärtleins, schilder, 689, 691.
Meister der Wasservass'schen Kalvarienbergs, schilder, 644.
Melbourne, Australië, Victoria, National Gallery of Victoria, 920.
Melre, Heynrich dem, verluchter, 919.
Memling (Memlinc), Hans, schilder, 55, 64, 235, 271, 272, 398, 515, 516, 636, 847, 848, 859, 966.
Mendoza, Mencía de, 424.
Merseburg, O.-Duitsland, Ld. Saksen, dom, 393.
Messina, Antonello da, schilder, 46.
Metsys, Kwinten, schilder, 332.
Metz, Guillebert van, scriptor, 805.
Michiel, Marco Antonio, 907.
Midden-Rijn, zie Rijnland.
Miélot, Jean, 608.
Milaan, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., 36, 46, 47, 61, 71, 214, 220, 694.

Milaan, Ambrosiana, 433.
Milaan, Trivulziana, 63, 65.
Milaan, zie Visconti.
Millin, A.L., 565-567.
Monstrelet, Enguerrand de, 491, 575.
Monte Pincio, 213.
Montfort, zie Simon van Montfort.
Montfoort, Jan van, raadgever en kamerheer van Jan van Touraine, 572.
Montfoort, Willem van, 580.
Moravië, zie Joos van Moravië.
Moser, Lukas, schilder, 94.
Mulhouse, Frankrijk, dep. Haut-Rhin, Sint-Stefanuscollegiale, 387.
München, W.-Duitsland, h.pl.v. Ld. Beieren, 645.
München, Alte Pinakothek, 235, 242, 515, 623.
München, Bayerischen Staatsgemäldesammlungen, 398, 792.
München, Graphische Sammlung, 434.
Münster, W.-Duitsland, Ld. Noordrijnland-Westfalen, 217, 219-221, 229.
Mynyw, Groot-Brittannië, Wales, 217.
Myra, Klein-Azië, 209, 219.

Naarden, Nederland, prov. N.-Holland, Grote kerk, 404.
Nantes, Frankrijk, dep. Loire-Inférieure, 219, 313, 692.
Napels, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., 693, 907.
Napels, Museo nazionale, 703.
Napels, zie Alfons V.
Navarra, zie Johanna II.
Nazianze, Gregorius van, 299.
Nederlanden, (Zuidelijke Nederlanden, Noordelijke Nederlanden), 54-57, 97, 105, 112, 213, 216, 219, 220, 223, 225, 230, 234, 235, 242, 255, 313, 343, 386, 393, 394, 397, 401, 403, 554, 556, 564, 586, 628, 631, 692, 723, 725, 726, 729, 798, 817, 819, 835, 870, 871, 880, 891-894, 900-902, 924-929, 937-941, 944, 945, 947, 974, 975, 982.
Neurenberg, W.-Duitsland, Ld. Beieren, 551.
Neurenberg, Germanisches Nationalmuseum, 619, 695.
Neville, Ralph, graaf van Westmoreland, 554.
Newcastle-upon-Tyne, Engeland, h.pl.v. grf. Northumberland, 792.
Mrs. J. Swinburne Collection.
New York, V.S., Collectie de Henschel, 726.
New York, Frick Collection, 679, 748, 807.
New York, Metropolitan Museum of Art, 8, 54, 77, 85, 98, 99, 114, 249, 266, 329, 331, 353, 399, 404, 424, 436, 472, 527, 627, 722, 723, 729, 754, 756, 759, 897.
Nicola le pintre, 581.

Nicomedië, Bithynië, 222.
Niederwaroldern, Oostenrijk, 767.
Nijmegen, Nederland, prov. Gelderland, 950.
Nijvel, prov. Brabant, h.pl.v. kant., 214.
Noblac (Saint-Léonard-de-Noblat), Frankrijk, dep. Vienne, 221.
Nocarde, Jeanne, 441.
Nola, Paulinus van, 382.
Noordelijke Nederlanden, zie Nederlanden.
Noord-Nederland, 852.
Normandië, streek in Frankrijk, 700.
Noyon, Frankrijk, dep. Oise, 219, 221, 222, 224-226.
Nursia, Italië, Umbrië, 214, 215.
Nyssa, Cappadocië, 217.

Oberstein an der Nahe, W.-Duitsland, Ld. Rijnland-Palts, Evang. Kirche, 624.
Ongnies, Antoine d', gouverneur van Rijsel, 803.
Ongnies, Baudouin d', gouverneur van Rijsel, 803.
Oostenrijk, 386. - Zie Leopold van Oostenrijk; Margareta van Oostenrijk; Maximiliaan I.
Oostzanen, zie Cornelisz.
Orléans, zie Lodewijk van Orléans; Margareta van Orléans.
Ossara, zie Scolari.
Ostia, Italië, 220.
Othée, prov. Luik, kant., 575.
Ottobeuren, abdij bij Memmingen, Zwaben, 393.
Oudenaarde, prov. O.-Vlaanderen, h.pl.v. kant., 609.
Oudenburg, prov. W.-Vlaanderen, kant. Gistel, 220.
Ouwater, Albert Van, schilder, 78, 80, 93, 891-895, 936.
Oxford, Engeland, grf. Oxfordshire, Ashmolean Museum, 55.
Ozora, Barbara van, 628.
Ozora, zie Scolari.

Padua, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov. 724, 725, 727.
Padua, Museo civico, 724, 725, 729.
Panicale, Masolino de, schilder, 725.
Papebrochius, Daniël, 558.
Parijs, h.pl.v. Frankrijk, 11, 14, 22, 48, 58, 71, 189, 192, 215, 218, 241, 238, 250, 251, 254, 339, 391, 439, 479, 484, 540, 684, 694, 750, 830, 950, 951.
Parijs, Archives nationales, 10.
Parijs, Bernardijnen, XXIV.
Parijs, kathedraal, 388.
Parijs, Musée Jacquemart-André, 961.
Parijs, Musée du Louvre, 126, 129-132, 235, 349, 396, 403, 461, 462, 468, 562, 620, 621, 643, 644, 649, 703, 710, 930.

Pasinus, J., bibliothecaris, 44, 48, 125.
Pau, Frankrijk, dep. Basses-Pyrenées, Musée national, 263.
Pembroke, Engeland, grf. Pembroke, 217.
Pestivien, zie Prestinien.
Peterborough, Engeland, grf. Soke of Peterborough, kathedraal, 354, 384, 845.
Petit, Jean, schilder, 849.
Philadelphia, V.S. Pennsylvania, John G. Johnson Collection, 736, 864, 897.
Philadelphia, Museum of Art, 689.
Piccolomini, Aenea Silvio, 51.
Piccolomini, familie, 52.
Piccolomini, Francesco, 51.
Pictor in carmine, 384.
Piemont, zie Aglié.
Pilatus, 234.
Pinturicchio, schilder, 51.
Pipo Spano, zie Scolari.
Pisa, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., dom, 340.
Pisan, Christine de, 4, 426.
Pisanello, schilder, 433, 619-621, 854.
Pisano, Andrea, beeldhouwer, 340, 433.
Pisano, Giovanni, beeldhouwer, 340.
Pius II, zie Piccolomini, Aenea Silvio.
Plessis-Châtillon, familie du, 37, 38, 42, 43, 162.
Plessis-Châtillon, Jeanne-Marie du, 37.
Poelgeest, Aleid van, 499.
Poggio, Jacopo di, 628.
Poitiers, Frankrijk, dep. Vienne, kasteel, 849.
Poligny, Frankrijk, dep. Jura, collegiale, 404.
Polre, zie Vrouwenpolder.
Pont, Ysabiel dou, 441.
Ponthieu, graafschap, 493.
Portugal, 746. - Zie Eleonora van Portugal.
Poznán, Polen, Nationalmuseum, 331.
Praag, h.pl.v. Tsjechoslowakije, Emmausklooster, 387.
Praag, Hof, 309.
Praag, Narodní Galerie, 424.
Praag, Nationale en universitaire bibliotheek, 353, 640.
Praag, Sint-Vituskathedraal, 242.
Presles, Raoul de, 799, 801.
Prestesaille, Macé, 189.
Prestinien (Pestivien), Jean de, verluchter, 911, 919.
Provence, streek in Frankrijk, 87, 311.
Providence, V.S., Rhode, Island, Rhode Island School of Design, 784, 934, 935.

Provost Jan, schilder, 915.
Pruisen, 543.
Pucelle, Jean, verluchter, 249-251, 342, 389.
Putten en Streyen, heren van, 587.

Reims, Frankrijk, dep. Marne, 209, 219-221, 224, 225.
Reims, kathedraal, 425.
Rembrandt, schilder, 166.
René, hertog van Anjou, koning van Sicilië, 520, 647, 844, 909.
René II van Lotharingen, 644.
Retz, Franciscus van, 393.
Reygersbergen, Johannes, 482, 485-487.
Rijnland, streek in Duitsland, 689, 690, 692, 875.
Rijsel, Frankrijk, dep. Nord, 528, 692, 802, 847, 978.
Rijsel, Archives départementales du Nord, 908.
Rijsel, Sint-Pieterskerk, 558-560, 565, 567.
Robbrecht, keizer, 639.
Rohan, 255, 391.
Rohanmeester, 939.
Rohlfs-von Wittich, A., 885, 886.
Rolin, Nicolaas, kanselier van Filips de Goede, 396, 468.
Romont, zie Jacques de Savoye.
Rome, h.pl.v. Italië, 47, 213-216, 218, 221, 229, 232, 233, 234.
Rome, Franse Academie voor Schone Kunsten, 47.
Rome, Santa Croce in Gerusalemme, 741.
Rome, Sint-Juliaan der Vlamingen, 313.
Rome, Sint-Pieterskerk, 232.
Roncevaux, Spaanse Pyreneeën, 611.
Rosenthal, J., antiquair te München, 645.
Rothschild, Adolf de, baron, 43.
Rothschild, familie de, 8, 35, 63, 82.
Rothschild, Maurice de, baron, 43.
Rotterdam, Nederland, prov. Z.-Holland, Museum Boymans-van Beuningen, 85, 114, 561, 689, 713, 795, 897.
Rouen, Frankrijk, dep. Seine-Inférieure, 217, 219, 238, 253, 255, 388.
Rousillon, Girart de, 254, 449.
Ruilly, Guillaume de, 10.
Rust, Barthelemy, koopman, 10.
Ruysdael, Jacob, schilder, 892.

Saint-Denis, Frankrijk, dep. Seine, abdij, 383, 699, 799.
Saint-Didier-la-Mothe, Frankrijk, Dauphiné, Isère, 547.
Saint-Mauris , Victor de, graaf, 43.
Saint-Pol, zie Filips van Saint-Pol.

Saksen, Ludolfus van, 284, 385.
Sallier de la Tour, Filibert, 56.
Saragossa, Spanje, h.pl.v. gelijkn. prov., Seo, 641.
Savoye, hertogdom, later koninkrijk, 50, 53. -
Savoye, hertogen en huis van 44, 49, 51-55, 57-60. - Zie Amadeus VII; Amadeus VIII; Amadeus IX; Blanca van Bourgondië; Emmanuel-Filibert; Filibert I; Filibert II; Jacques de Savoye; Karel I van Savoye; Karel III van Savoye; Karel-Emmanuel I; Lodewijk van Savoye; Maurits van Savoye; Thomas-Frans van Savoye; Victor-Amadeus II van Savoye.
Schagen, Nederland, prov. N.-Holland, kerk, 552.
Schagen, Museum, 552.
Schagen, Willem van, bastaardzoon van Willem IV(VI) van Beieren, 552.
Schnetz, schilder, Directeur van de Franse Academie voor Schone Kunsten te Rome, 47.
Schokholz, Caspar, monnik, beeldsnijder, 393.
Schotland, zie James IV.
Scolari (Azara, Ossara, Ozora, Pipo Spano), Filippo, 628, 630, 634.
Sebaste, Armenië, 214.
Seghers, Daniël, schilder, 56.
Seghers, Hercules, schilder, 892.
Segovia, Spanje, h.pl.v. gelijkn. prov., 649.
Segovia, Corpus Christikerk, 649.
Segovia, kathedraal, 766, 772.
Seleucia, Klein-Azië, 350.
Senlis, Frankrijk, dep. Oise, 217.
Sens, Frankrijk, dep. Yonne, 221, 403.
Sevilla, Isidorus van, 382,
Sicilië, zie René van Anjou; Victor-Amadeus II van Savoye; Yolande van Aragon.
Siena, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., Libreria Piccolomini, 51.
Siena, Pinacoteca, 318.
Sigismond, keizer, 95, 481, 484-487, 503, 505, 616-626, 628, 630, 632, 634-640, 642, 645.
Simon van Montfort, graaf, 650.
Sint-Omaars, Frankrijk, dep. Pas-de-Calais, 216, 222, 225.
Sint-Omaars, zie Lambert van Sint-Omaars.
Sint-Truiden, prov. Limburg, h.pl.v. kant., 207.
Sithiu (Sint-Omaars), 221.
Soest, Konrad von, schilder, 232, 624.
Soissons, Frankrijk, dep. Aisne, 220.
Solothurn, Zwitserland, h.pl.v. kant., Städtisches Museum, 105, 531, 689-691.

Spanje, 218, 223, 228, 726.
Stavelot, Johannes van, 394, 405, 407.
Stavelot, zie Wibald.
Stockt, Vranke Vander, schilder, 236, 398.
Straatsburg, Frankrijk, dep. Bas-Rhin, 386, 388.
Strabo, Walafridus, 382.
Stromayer, Peter, 551.
Stuvaert, Livinus, boekbinder, 829.
Succa, Antonio de, 561.
Suger, abt, 382, 383.
Summonte, Pietro, 906-908.
Sy, Jean de, 251.
Syracuse, Sicilië, 216.
Syrië, 215, 219.

Taormina, Sicilië, 218.
Tarragona, Spanje, h.pl.v. gelijkn. prov., kathedraal, 540.
Terni, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., 214.
Terracina, Italië, prov. Littoria, 214.
Terwaan, Frankrijk, dep. Pas-de-Calais, 209, 217, 219-221, 224, 226, 229, 803.
Thann, Frankrijk, dep. Haut-Rhin, Franciscanenklooster, 691.
Thebe, Egypte, 217.
Theophilus, monnik, 167.
Thomas-Frans van Savoye, 56.
Thonon, Frankrijk, dep. Haute-Savoie, hertogelijk kasteel, 58.
Thovez, E., 69.
Tiefenthal, Hans, 691, 692.
Tienen, prov. Brabant, h.pl.v. kant., Onze-Lieve-Vrouw-ten-Poel, 702.
Tissenaken, Rombaut, cleynsteker en stoffeerder, 849.
Titus Livius, 251.
Tolle, Floris van, 553.
Tongeren, prov. Limburg, h.pl.v., kant., 219, 224.
Tongeren, Onze-Lieve-Vrouwkerk, 701, 702.
Touraine, zie Jan van Touraine.
Tours, Frankrijk, dep. Indre-et-Loire, 209, 220.
Tours, kathedraal, 338.
Trier, W.-Duitsland, Ld. Rijnland-Palts, 217-222, 229.
Triest, stad in Italië, 218.
Trivulzio, 36, 163.
Trivulzio, G.G., markies, 46.
Trivulzio, Jacobus, 162, 163.
Turijn, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., 46, 47, 56, 61, 62, 64, 65, 71, 218.
Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, 9, 31, 36, 44, 45, 48, 62, 68, 123, 125.

Turijn, Biblioteca reale, 55.
Turijn, Galleria Sabauda, 329, 515, 636, 736, 745, 864.
Turijn, Museo civico, 9, 31, 36, 46, 122, 133, 164.
Turijn, Universiteit, 60.

Ulrich, abt van Lilienfeld, 385.
Ursins, Jouvenal des, 468.
Utrecht, Nederland, prov. Utrecht, 87, 209, 217-221, 223, 225, 226, 229, 254, 401, 408, 439, 511, 580, 780, 782, 783, 802, 927, 931, 933, 934, 937, 938, 944, 950, 959.
Utrecht, Aartsbisschoppelijk Museum, 323, 630, 784.
Utrecht, Centraal Museum, 512, 933.
Utrecht, dom, 511, 699. - Zie David van Bourgondië.

Vaerenacker, Jan, professor, 423.
Valenciennes, Frankrijk, dep. Nord, 442, 500, 551, 609, 692, 802, 849.
Valenciennes, Franciscanenkerk, 585.
Valois, huis van, 593-595, 607. - Zie Jeanne van Valois.
Vaudetar, Jean de, 961.
Veere, Nederland, prov. Zeeland, 482, 483, 485.
Veldener, Jan, drukker, 357, 485.
Venetië, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., 724, 727, 731, 732.
Venetië, Galleria dell'Accademia, 726.
Venetië, Galleria Franchetti alla Ca'd'Oro, 665, 673, 707-710, 718-720, 722, 723, 725-732, 754, 864, 898, 920.
Verdun, Nicolaas van, edelsmid, 384.
Verona, Italië, h.pl.v. gelijkn. prov., San Zeno, 261.
Versailles, Frankrijk, dep. Seine-et-Oise, Musée national, 570.
Vico, Johannes de, verluchter, 954.
Victor-Amadeus II, koning van Sicilië, Sardinië en Cyprus, hertog van Savoye, 44, 60.
Villa, Claudio (Claude de), bankier, 38, 55, 357, 462.
Villa, Oberto de, handelaar, 56.
Villeneuve-lès-Avignon, Frankrijk, dep. Gard, Hospice, 353.
Visconti, Valentina, 694.
Visconti, zie Gian Galeazzo Visconti.
Vives, Juan Luis, 424.
Vlaanderen, graafschap, 58, 60, 65, 80, 219, 228, 237, 238, 313, 394, 440, 461, 470, 526, 575, 594, 684, 723, 724, 745, 757, 899, 957.
Vlieger, Simon de, schilder, 892.
Vos, Jan, prior, 807.
Vrelant, Willem, verluchter, 59, 830, 834, 835, 910, 958-960, 974, 984.
Vronensteyn, Maria, van, 254, 255, 461, 783, 787, 931, 932, 942.
Vrouwenpolder (Polre), Nederland, prov. Zeeland, 481, 482, 485, 486.

Walcheren, Nederland, prov. Zeeland, 481.
Waldburg-Wolfegg, von, 93, 94.
Waldniel, W.-Duitsland, Noordrijnland-Westfalen, Pfarrkirche St. Michael, 266.
Wallers, Frankrijk, dep. Nord, 220.
Warwick-Castle, Engeland, grf. Warwickshire, Privéverzameling, 395, 423.
Washington, h.pl.v. V.S., National Gallery of Art, 342, 395, 398, 403, 703, 827, 920.
Wassenhove, Joos van, schilder, 847.
Weimar, O.-Duitsland, dist. Erfurt, Goethehaus, 761.
Wenceslas van Hongarije, 638, 639.
Wenen, h.pl.v. Oostenrijk, Albertina, 633, 733.
Wenen, Kunsthistorisches Museum, 235, 398, 462.
Westfalen, voorm. prov. v. Pruisen, 689.
Westmoreland, zie Neville.
Weyden, Goswijn Vander, 306.
Weyden, Rogier Vander, 55, 56, 92, 96, 235, 236, 340, 397-399, 424, 451, 452, 462, 468, 560, 561, 701, 703, 767, 768, 805, 848, 907, 908, 914, 916, 938, 965.
Wibald, abt van Stavelot, 382.
Wienhausen, W.-Duitsland, Ld. Neder-Saksen, abdij, 387.
Wietzinger, gebroeders, goudsmid en schilder, 692.
Willem I(III) van Beieren, graaf van Henegouwen en Holland-Zeeland, 556.
Willem II(IV) van Beieren, graaf van Henegouwen en Holland-Zeeland, 500, 557, 574.
Willem III(V) van Beieren, graaf van Henegouwen en Holland-Zeeland, 587.
Willem IV(VI) van Beieren, graaf van Henegouwen en Holland-Zeeland, 51, 65, 68-70, 72, 82, 88, 89, 95, 106, 110, 112, 229, 435, 466, 480-482, 484-486, 488-492, 494, 495, 497, 499-504, 506, 508, 513, 533, 544, 545, 548-551, 556-569, 574, 575, 584, 587, 588, 599, 602, 614, 637, 658, 773, 790, 810, 880.
Willem, zoon van Johanna van Brabant, 558, 559.
Winchester, Engeland, grf. Southamptonshire, 218.
Windecke, Eberhardt, 623, 625, 626.
Wissembourg, Frankrijk, Elzas, collegiale, 387.
Witz, Conrad, schilder, 392, 644.
Wolfenbüttel, W.-Duitsland, Ld. Neder-Saksen, Herzog-August-Bibliothek, 704.
Woudrichem, Nederland, prov. N.-Brabant, 500, 507-509.

Yolande van Aragon, koningin van Sicilië, 34.
York, Margareta van York.
Ypre, zie Ieper.

Zagreb, zie Agram.
Zeeland, Nederland, 65, 110, 478, 481, 485, 486, 491, 507, 543, 573, 583.
Zinnik, prov. Henegouwen, h.pl.v. kant., 220, 224.
Zoudenbalch, Evert van, 935.
Zoutleeuw, prov. Brabant, h.pl.v., kant., Sint-Leonarduskerk, 311, 403, 641.
Zuidelijke Nederlanden, zie Nederlanden.
Zwaben, streek in Duitsland, 306.
Zwitserland, 691.
Zwolle, Nederland, prov. Overijssel, 940.
Zwolle, Klooster van de Agnietenberg, 778.

LIJST VAN DE HANDSCHRIFTEN VERMELD IN DEEL I

Aken, Verzameling Ludwig, Llangattock-getijdenboek: 104, 434, voetnoot 3, 819 e.v., 940.

Antwerpen, Koninklijk Museum voor Schone Kunsten, ms. I: 699 voetnoot 2.

Antwerpen, Museum Mayer van den Bergh, Breviarium gen. Mayer van den Bergh: 843 voetnoot 3.

Atrecht, Bibliothèque municipale, ms. 266: 488, 556 voetnoot 2.

Baltimore, Walters Art Gallery, ms. 174: 644 voetnoot 3, 645, 793 e.v., 929
ms. 304: 741 voetnoot 5
ms. 721: 744, 940
ms. W.168: 706 voetnoot 2, 780.

Bayeux, Bibliothèque du chapitre, cathédrale, ms. 61: 844 voetnoot 2.

Berlijn-Dahlem, Kupferstichkabinett, ms. 78 C 4: 253 voetnoot 4.

Bologna, Biblioteca universitaria, getijdenboek: 844 voetnoot 1.

Breslau, Stadtbibliothek, Valerius Maximus: 328 voetnoot 3.

Brugge, Onze Lieve Vrouw der Potterie, Myrakelen van onse Lieve Vrauwe ter Potterye: 485.

Brugge, Stadsbibliotheek, ms. 326: 198 voetnoot 1.

Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften,
2 : 803 voetnoot 1
3 : 328 voetnoot 2
9 : 328 voetnoot 3
5163-64: 240 voetnoot 1
6554: 544 voetnoot 1
9001: 253 voetnoot 1
9005-06: 800, 979
9015-16: 101, 102, 104, 107, 114, 475 voetnoot 1, 502 voetnoot 2, 627, 666, 667, 670, 679, 680, 682, 684, 799 e.v., 940, 964, 979
9020-23: 785
9028: 328 voetnoot 2
9043: 604 voetnoot 1, 451 voetnoot 1
9047: 284 voetnoot 5
9062: 834
9066-68: 609 voetnoot 1, 610 voetnoot 3
9079: 451 voetnoot 1 en 2
9082-83: 326 voetnoot 1
9092: 451 voetnoot 1, 461 voetnoot 1

9095: 608 voetnoot 1
9232: 442 voetnoot 5, 609 voetnoot 1
9242: 437 voetnoot 2, 451 voetnoot 1, 461 voetnoot 2, 526, 604 voetnoot 1, 956-958, 964
9243: 451 voetnoot 1, 461 voetnoot 2
9249-50: 394 voetnoot 2, 407 voetnoot 2
9261: 451 voetnoot 2
9263: 451 voetnoot 2
9270: 461 voetnoot 2, 470 voetnoot 2
9272-76: 38 voetnoot 4
9278-80: 451 voetnoot 1
9296: 38 voetnoot 4
9307: 38 voetnoot 4
9332-46: 394 voetnoot 3, 406 voetnoot 3
9466: 684 voetnoot 2
9510: 684 voetnoot 2
9511: 461 voetnoot 2, 470 voetnoot 2, 834
9949-51: 575 voetnoot 2
9961-62: 354 voetnoot 1, 384, 845
10173-74: 528 voetnoot 1
10319: 644 voetnoot 3
10769-70: 237 voetnoot 2
10973: 803 voetnoot 1
10976: 461 voetnoot 2
10980: 684 voetnoot 2
11021-22: 479 voetnoot 1
11035-37: 238 voetnoot 1, 240 voetnoot 2, 3 en 4
11060-61: 8, 35 voetnoot 1, 252 voetnoot 3, 241 voetnoot 2, 580 voetnoot 2, 842
11107: 451 voetnoot 2
11138-39: 803 voetnoot 1
15652-56: 523 voetnoot 3
18037-39: 803 voetnoot 2
18270: 237 voetnoot 2, 238 voetnoot 1
21696: 238 voetnoot 1
22483: 858
II 3634 (nr. 3): 779
II 7556: 778
II 7619: 254 voetnoot 3, 255 voetnoot 2, 401, 408, 462, 783, 931 e.v., 942
IV 106 : 342 voetnoot 1
IV 251 : 520 voetnoot 2
IV 453 : 255 voetnoot 2
IV 484 : 522
IV 521 : 580 voetnoot 3

De Succa, Mémoires: 561 voetnoot 1

Fonds Goedhals, 707: 546 voetnoot 2 en 3, 547 voetnoot 6, 582 voetnoot 1, 586 voetnoot 2

Cambridge, Fitzwilliam Museum, ms. II: 439 voetnoot 4
ms. 3-1954: 358 voetnoot 3
Chantilly, Musée Condé, ms. 1284: 5 voetnoot 3, 8, 20, 21, 53, 76, 261, 388, 389, 438 voetnoot 2, 479 voetnoot 1, 496 voetnoot 1, 643 voetnoot 3, 843, 847, 873, 876-878
ms. 1401: 406
ms. Cat. Res. Gr. 201: 287 voetnoot 1, 462, 468, voetnoot 1, 580 voetnoot 3, 651
Cleveland, Museum of Art, Mr. and Mrs. William H. Marlatt Fund., 59254: 758

Dresden, Sächsische Landesbibliothek, ms. M. 66: 434 voetnoot 2

Frankfort a.M., voorm. verz. R. Busch, veiling 4 mei 1927, getijdenboek: 781

Genève, Bibliothèque Martin Bodmer (Biblioteca Bodmeriana Cologny), frz. Lit. T. IV : 440 voetnoot 1
psalterium van Bonne van Luxemburg: 250
Genève, Bibliothèque de l'Université, ms. franç. 160: 38 voetnoot 4
Gent, Sint-Jacobskerk, Graduale van J. Doecken: 253 voetnoot 4, 402
Gent, Universiteitsbibliotheek, ms. 10: 627 voetnoot 2
's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek, ms. 133 F 6: 238 voetnoot 1
ms. 133 H 30: 402
's-Gravenhage, Koninklijk Nederlands Genootschap voor geslachts- en wapenkunde, Beyerens wapenboek: 523 voetnoot 3
's-Gravenhage, Museum Meermanno-Westreenianum,
ms. B 23 : 342 voetnoot 1
ms. 10 B 23 : 961 voetnoot 3
ms. 10 E I (12°12): 930, 931 voetnoot 1
ms. 78 D 38: 780 voetnoot 1
ms. Gr. fol. 13: 408 voetnoot 1

Hilversum, Verzameling C.H. Beels, getijdenboek: 13 voetnoot 3, 843 voetnoot 3

Keulen, Wallraf-Richartz-Museum, getijdenboek van Sophia van Bylant, 343 voetnoot 1, 580 voetnoot 3

Kopenhagen, Kongelige Bibliotek, ms. G.S.K. 1612: 238 voetnoot 2

Larrivière, Verzameling graaf J. Durrieu, Getijdenboek: 846 voetnoot 3, 847, 940
Leiden, Universiteitsbibliotheek, Lett. nr. 331: 320 voetnoot 1
Londen, British Museum, Add. Mss., 11662: 845
18850: 253 voetnoot 4, 254 voetnoot 1, 462
35311: 842
35313: 238 voetnoot 1
36619: 328 voetnoot 2, 526
Egerton, 859: 651, 841
1070: 337 voetnoot 2, 647 voetnoot 1
Harley, 1527: 385 voetnoot 1
2897: 856
4431: 439 voetnoot 1
Trustees Duc de Newcastle, horae, 439 voetnoot 1
Royal Mss., 19 B. XVII: 279 voetnoot 1
17 E. VII : 342 voetnoot 1
16 G. VI : 610 voetnoot 3
Yates Thompson, 3: 267 voetnoot 2, 313 voetnoot 1, 652, 843, 846, 941 voetnoot 2
27: 250, 390 voetnoot 4
85: 313 voetnoot 1
Londen Veiling Christie's, 8 dec. 1958: zie Aken, Verzameling Ludwig
26 mei 1965, horarium van Karel de Stoute, 832
5 juli 1967, (vroegere verzameling bischop van Portsmouth), Heures de Savoye: 313 voetnoot 1
Lucca, Biblioteca governativa, ms. 3122: 339 voetnoot 2
Luik, Bibliothèque de l'Université, ms. Wittert, 13: 527, 782, 784 voetnoot 1, 932

Mâcon, Bibliothèque municipale, ms. 1: 38 voetnoot 4, 353 voetnoot 2
Madrid, Biblioteca nacional, ms. Vit. 25, nr. 1: 256 voetnoot 1
Madrid, Biblioteca real, ms. I/6: 238 voetnoot 1
Madrid, Museo del Instituto de Valencia de don Juan, losse miniatuur: 846 voetnoot 3, 940
Maredsous, Bibliothèque de l'abbaye, brevier van de Sint-Adrianusabdij van Geraardsbergen: 253 voetnoot 4, 408, 852
Mechelen, Grootseminarie, cod. 1: 693 voetnoot 2
Mechelen, Stadsarchief, koorboek: 540

Modena, Biblioteca Estense, Cronicon imperatorum et pontificum: 528 voetnoot 1
München, antiquariaat J. Rosenthal: zie Baltimore, The Walters Art Gallery, ms. 174
München, Staatsbibliothek, cod. lat. 210: 260 voetnoot 2
ms. clm. 30.003: 570 voetnoot 3
Münster, Landesmuseum für Kunst und Kulturgeschichte, getijdenboek van Katharina van Lochorst: 768, 929
Münster, Universitätsbibliothek, missaal van Johannes de Hoya: 644 voetnoot 3

New York, Guennol Collection, getijdenboek van Katharina van Kleef, 461 voetnoot 2, 757, 768, 769, 852, 929
New York, Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection, Belles Heures (Heures d'Ailly): 7, 8 voetnoot 1, 14, 34 voetnoot 4, 43, 189, 252 voetnoot 3, 389, 484, 683 voetnoot 2, 842
Heures de Jeanne d'Evreux: 250
New York, Particuliere verzameling: getijdenboek: 342 voetnoot 1
New York, Pierpont Morgan Library, ms. 52: 843 voetnoot 3
ms. 87: 901 voetnoot 1
ms.638: 611 voetnoot 1
ms.917: 311 voetnoot 1, 326 voetnoot 3, 328 voetnoot 3, 330 voetnoot 1, 349 voetnoot 1, 461 voetnoot 2, 757, 929, 939 voetnoot 1

Oxford, Bodleian Library, Douce: 93: 580 voetnoot 3
144: 253 voetnoot 4, 684 voetnoot 1
180: 611 voetnoot 2, 650
208: 339 voetnoot 2
Laud.Misc. 751: 339 voetnoot 2
Ms. auct.D.inf. 2.13: 758, 932
Ms.Hatton 10: 853
Ms.lat.lit.f.9: 196 voetnoot 1

Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 664: 23 voetnoot 1
ms. 5070: 856
Parijs, Bibliothèque Mazarine, ms. 469: 253 voetnoten 2 en 4, 254 voetnoot 3
Parijs, Bibliothèque municipale, ms. 34: 339 voetnoot 2
Parijs, Bibliothèque nationale, ms. franç., 65: 516 voetnoot 3
201: 529 voetnoot 2
245: 353 voetnoot 2
310: 860 voetnoot 1

316: 858
331: 529 voetnoot 2
606: 644
616: 449 voetnoot 5
778: 610 voetnoot 3
2643: 519 voetnoot 1
2645: 516 voetnoot 3
2680: 575
2693: 520
2695: 523 voetnoot 2
2810: 684 voetnoot 1, 886
2868: 526
6446: 331 voetnoot 2
6465: 490 voetnoot 5
9087: 608 voetnoot 1
9561: 391 voetnoot 3,
842 voetnoot 5
13091: 390 voetnoot 1
14363: 474
15397: 251
19819: 474 voetnoet 3
22547: 328 voetnoot 3
ms.lat., 392: 238 voetnoot 3
757: 644 voetnoot 1
919: 7, 252 voetnoot 3,
342 voetnoot 1,
390 voetnoot 1 en 2,
580 voetnoot 2
920: 238 voetnoot 1,
255 voetnoot 1, 580
1052: 192 voetnoot 3, 251,
390 voetnoot 4,
496 voetnoot 1
1156: 462
1156B: 342 voetnoot 1,
842, XXV
1159: 254 voetnoot 2,
313 voetnoot 1
1161: 189 voetnoot 2,
439 voetnoot 1,
471 voetnoot 1
1163: 253 voetnoot 4
1171: 237 voetnoot 2
1176: 253 voetnoot 4
1180: 189 voetnoot 2
1191: 189 voetnoot 2

1195: 189 voetnoot 2
1328: 232 voetnoot 1
1357: 189 voetnoot 2
1359: 845
1360: 189 voetnoot 2
1363: 189 voetnoot 2,
237 voetnoot 2
1364: 342 voetnoot 1
1374: 238 voetnoot 1
1376: 238 voetnoot 1
1403: 250, 253 voetnoot 3
1414: 237 voetnoot 2
1425: 189 voetnoot 2
1427: 238 voetnoot 1
8866: 844 voetnoot 2
8886: 340 voetnoot 2
9471: 255 voetnoot 1,
391 voetnoot 2, 842
9473: 58 voetnoot 3, 189
voetnoot 2, 276 voet-
noot 2, 538 voetnoot 2,
650 voetnoot 6
10483: 193 voetnoot 3, 250,
342 voetnoot 1,
390 voetnoot 3
10484: 390 voetnoot 3
10528: 232 voetnoot 1
10532: 189 voetnoot 2
10538: 189 voetnoot 2,
254 voetnoot 3
10545: 238 voetnoot 1
10548: 238 voetnoot 1
10555: 237 voetnoot 2
11560: 385 voetnoot 1
13262: 189 voetnoot 2
13267: 237 voetnoot 2
13269: 189 voetnoot 2
13278: 241 voetnoot 5
13289: 238 voetnoot 2
13306: 237 voetnoot 2
17294: 196 voetnoot 1,
254 voetnoot 1,
253 voetnoot 4,
340 voetnoot 1

18014: 7, 121, 126, 128, 179-187, 189-193, 230, 252, 264, 268, 270, 273-275, 277, 279, 282, 285, 288, 290, 292, 294, 296, 298, 300, 302-304, 342 voetnoot 1, 308-310, 313 voetnoot 1, 369-371, 373 voetnoot 1, 390 voetnoot 1 en 2, 535, 537, 592, 605-606, I-XVII
18020: 238 voetnoot 1
18024: 232 voetnoot 1
ms.nouv.acq.franç., 24541: 358 voetnoot 3
ms.nouv.acq.lat., 3093: 580 voetnoot 2
3110: 743, 940
Parijs, Bibliothèque de Petit-Palais, ms. 644 voetnoot 2
Parijs, Bibliothèque Sainte-Geneviève, ms. 777: 251
Parijs, Ecolé des Beaux-Arts, Le messager de la ville et des champs: 38 voetnoot 4
Parijs, Musée Jacquemart-André, ms. 2: 328 voetnoot 2, 439 voetnoot 1
Portsmouth, Verzameling van de bisschop: zie Londen, Veiling Christie's
Praag, Nationale en Universitaire Bibliotheek (Národní a universitní knihovna), ms. XIV, A 17: 353 voetnoot 2
Codex Gelnhausensis: 640
Privébezit, eertijds verz. A. Bum, ehem. Kottbus, getijdenboek: 931 voetnoot 1

Rijsenburg, (Driebergen-Rijsenburg) Grootseminarie, getijdenboek: 785
Rome, Biblioteca Barberini, chronograaf: 260 voetnoot 2
Rome, Biblioteca Vaticana, ms. lat. 3770: 846 voetnoot 3, 940
ms. lat. Ottoboni 2919: 401 voetnoot 1, 844 voetnoot 1
Rouen, Bibliothèque municipale, ms. 3024: 238 voetnoot 1

Sankt-Gallen, Stadtbibliothek, ms. 302: 610 voetnoot 3
Saragossa, Real Seminario de San Carlos, getijdenboek: 479 voetnoot 1
Sevilla, Biblioteca Colombina, ms. 1717: 253 voetnoot 2
Sint-Omaars, Bibliothèque municipale, ms. 184: 407 voetnoot 3
Stockholm, Kungliga Bibliothek, ms. 226: 785

Toulouse, Archives municipales, BB 273: 520 voetnoot 3
Tübingen, Universitätsbibliothek (Depot der ehem. preussischen Staatsbibliothek), Cod. germ. quart. 42: 239, 342 voetnoot 1, 439 voetnoot 2, 779
Turijn, Biblioteca nazionale universitaria, ms. E.V. 49 (verbrand in 1904): 9, 21, 52, 188 voetnoot 1
Turijn, Biblioteca reale, ms. varia 25: 58 voetnoot 1
71: 58 voetnoot 1
76: 58 voetnoot 1
77: 58 voetnoot 1
78: 58 voetnoot 1
85: 58 voetnoot 1
86: 58 voetnoot 1
87: 58 voetnoot 1
88: 58 voetnoot 1
90: 58 voetnoot 1
90bis: 58 voetnoot 1
168: 58 voetnoot 3
186: 357 voetnoot 2
381: 58 voetnoot 1

Venetië, Biblioteca Marciana, Breviarium Grimani: 355 voetnoot 2, 402, 843, 940

Wenen, Oesterreichische Nationalbibliothek, ms. 387: 260 voetnoot 2
ms.1198: 374 voetnoot 2
ms.1477: 449 voetnoot 2
ms.1857: 38 voetnoot 4, 402
ms.1879: 300 voetnoot 3
ms.2533: 520
ms.2549: 254 voetnoot 1, 440 voetnoot 1, 490 voetnoot 5
ms.2583: 442 voetnoot 4, 516 voetnoot 2
ms.2771-2772: 782 voetnoot 2, 931 voetnoot 1, 935 voetnoot 2
ms.ser.n.2616: 328 voetnoot 2
ms.ser.n.2625: 196 voetnoot 2
ms.ser.n. 12878: 580
ms.ser.n. 13236: 196 voetnoot 2

Windsor Castle, Library, Register van de Sinte-Annagilde, 526 voetnoot 3
Wolfegg, Kupferstichkabinett, Hausbuch: 516 voetnoot 1.

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

INSTITUUT VOOR MIDDELEEUWSE STUDIES

HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK
EEN BIJDRAGE TOT DE VAN EYCK-STUDIE

Met een eerste synthetisch beeld van de kunst en de weeldetechnieken aan het hof der hertogen van Beieren in de Nederlanden

Deel II

Proefschrift aangeboden tot het bekomen van de graad van Doctor in de Middeleeuwse Studies

door

Maurits SMEYERS

Leuven 1970

KATHOLIEKE UNIVERSITEIT TE LEUVEN

INSTITUUT VOOR MIDDELEEUWSE STUDIES

HET TURIJNS-MILANEES GETIJDENBOEK EEN BIJDRAGE TOT DE VAN EYCK-STUDIE

Met een eerste synthetisch beeld van de kunst en de weeldetechnieken aan het hof der hertogen van Beieren in de Nederlanden

Deel II

Proefschrift aangeboden tot het bekomen van de graad van Doctor in de Middeleeuwse Studies

door

Maurits SMEYERS

Leuven 1970

D E E L II: KUNST EN WEELDETECHNIEKEN AAN HET HOF DER VAN BEIERENS IN HOLLAND-ZEELAND EN HENEGOUWEN (1358-1436). EEN EERSTE ONDERZOEK

INLEIDEND HOOFDSTUK BIJ DE UITGAVE VAN BEWIJSSTUKKEN 1°

Art. I. Albrecht van Beieren (1358-1404) 3°

Art. II. Willem IV(VI) van Beieren (1389-1416) 26°

Art. III. Jan van Beieren (tot 1425) 46°

Art. IV. Jacoba van Beieren (1401-1436) 54°

§ 1. Jacoba van Beieren en Jan van Touraine (1405-1416) 54°

§ 2. Jacoba van Beieren en Jan IV van Brabant (1418-1420) 60°

§ 3. Jacoba van Beieren en Humphrey van Gloucester (1422-1425) 63°

§ 4. Intermezzo (1425-1432) 66°

§ 5. Jacoba van Beieren en Frank van Borselen (1432-1436) 71°

Art. V. Omstreden werken die verband houden met het hof der van Beierens 76°

BEWIJSSTUKKEN

Bewijsstuk 1: Het zogenaamd getijdenboek van Jacoba van Beieren I°

Art. I. Materieel uitzicht III°

Art. II. Inhoud en kopieerarbeid XV°

§ 1. Inhoud XV°

§ 2. De kopieerarbeid XVI°

§ 3. De kalender XVIII°

Art. III. De verluchting XXIX°

§ 1. De versiering van periode A XXX°

A. De figuurlijke voorstellingen XXX°

B. De initialen en de marginale decoratie XLVI°

C. Stijl en techniek van de miniaturen XLVIII°

§ 2. De verluchting van periode B L°
A. De kleine miniaturen L°
B. De H. Sebastianus LI°
C. De marginale versiering en de initialen LI°
Art. IV. Lokalisatie en datering LIII°
§ 1. Periode A LIII°
§ 2. Periode B LXI°
Art. V. Geschiedenis van het handschrift LXIII°
Besluit LXXVI°
Bewijsstuk 2: Het handschrift 321 uit de Brugse stadsbibliotheek: een getijden- of gebedenboek van Jacoba van Beieren ? LXXX°
Art. I. Materieel uitzicht LXXX°
Art. II. Inhoud en kopieerarbeid XCII°
§ 1. Inhoud XCII°
§ 2. Kopieerarbeid XCVIII°
Art. II. De verluchting XCIX°
§ 1. Miniaturen XCIX°
§ 2. Marginale versiering CIII°
§ 3. Initialen en regelvullingen CIV°
Art. IV. Geschiedenis van het handschrift CV°
Besluit CVII°
Bewijsstuk 3: Archivalia aangaande kunst en weeldetechnieken aan het hof der van Beierens in Holland-Zeeland en Henegouwen (1358- na 1469) CVIII°
LIJST DER FIGUREN CCCCLXXIX
LIJST DER PLATEN CCCCLXXIX
REGISTER VAN PERSONEN EN PLAATSNAMEN VERMELD IN DEEL II CCCCLXXXI
LIJST VAN DE HANDSCHRIFTEN VERMELD IN DEEL II DXI°

D E E L II

KUNST EN WEELDETECHNIEKEN AAN HET HOF DER VAN BEIERENS IN HOLLAND-ZEELAND EN HENEGOUWEN (1358-1436) EEN EERSTE ONDERZOEK

INLEIDEND HOOFDSTUK BIJ DE UITGAVE VAN BEWIJSSTUKKEN

In de bovenstaande bladzijden kwamen reeds herhaaldelijk leden uit het hertogelijke huis van Beieren (Wittelsbach) ter sprake, die een rol hebben gespeeld in de geschiedenis van bepaalde gebieden in de Nederlanden als graven van Henegouwen, Holland en Zeeland. Inderdaad werden meerdere prinsen uit dit geslacht, op basis van een wapenvaandel en van schilden op de miniaturen, aangezien als mogelijke bezitters van het Turijns-Milanees getijdenboek. In dat verband is het passend na te gaan of de aankoop en voltooiing van dergelijk luxe-horarium zou passen in de levenssfeer en het artistiek milieu van de vermelde familie.

In de kunsthistorische literatuur wordt nauwelijks gerept over de Beierse familie ten tijde van haar regering over de genoemde gewesten. Enkel over Jan van Beieren (1374-1425) wordt gesproken : hij is immers de patroon geweest van Jan Van Eyck. Nochtans heeft het er de schijn van dat de betekenis van deze prinsen voor de geschiedenis van het mecenaat onderschat werd, vooral omdat veel dat eens tot de rijkdommen en kunstwerken van deze familie heeft behoord, is verloren gegaan.

Het is dan ook nuttig de rol van de hertogen van Beieren in de vermelde graafschappen even te belichten. Ofschoon verre van volledig - een hernieuwd archiefonderzoek en een meer diepgaande ontleding van de reeds verzamelde documenten dringt zich hier op - zal in volgende bladzijden een aantal gegevens worden samengebracht die een eerste bijdrage willen zijn om deze familie een plaats te geven in de wereld van kunst en weeldetechnieken. Deze tekst vormt een eerste, korte synthese van het archivalisch en documentair materiaal dat werd bijeengebracht en dat in drie bewijsstukken wordt toegevoegd. Hij is slechts bedoeld als aanloop voor verdere, meer uitgebreide studie.

De hier behandelde periode vangt aan met de aankomst van de Beierse prinsen in deze gewesten, vooral vanaf het ogenblik dat Albrecht van Beieren de plaats inneemt van zijn ziek geworden broer (1358). Ze loopt tot de dood van de laatste telg uit deze tak van het geslacht, nl. Jacoba van Beieren (1436).

Art. I. - ALBRECHT VAN BEIEREN (1358-1404)

Het huwelijk in 1324 van keizer Lodewijk IV van Beieren (1282-1347) met Margareta van Henegouwen (1311-1356), oudste dochter van graaf Willem III van Holland, bracht weldra een verandering van dynastie voor het bestuur over Holland, Zeeland, Friesland en Henegouwen teweeg. Nadat keizer

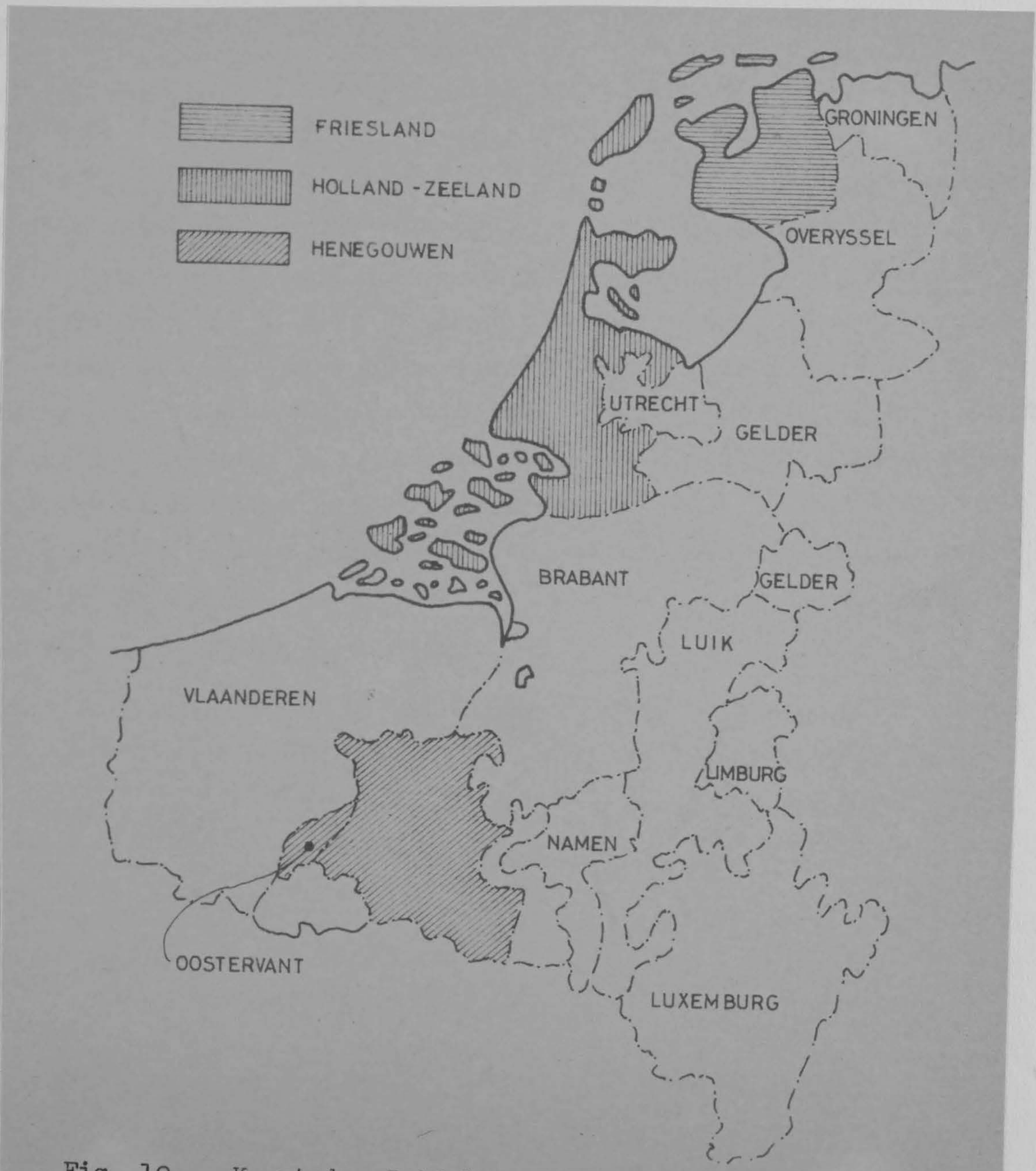

Fig. 10. - Kaart der Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden met opgave van de gebieden door het Huis van Beieren geregeerd.

Lodewijk in 1345 zijn echtgenote, na de dood van diens broer, had beleend met de genoemde gebieden, volgde in 1354 hun zoon Willem op in Holland en Zeeland, en in 1356 in Henegouwen. De krankzinnigheid van deze laatste maakte de plaats vrij voor zijn broer Albrecht, hertog van Straubing (1336-1404), die zich als ruwaard liet erkennen in 1358 en eindelijk, in 1389, de grafelijke titel verkreeg (1) (zie Stamtafel II). Vanaf dat ogenblik was Albrecht van Beieren een der voornaamste vorsten van het Duitse rijk (2).

Ofschoon Holland, Zeeland en Henegouwen geen geografische eenheid vormden (fig. 10), toch waren deze gewesten politiek onscheidbaar. Tussen de Zuidelijke en de Noordelijke gewesten bevond zich het hertogdom Brabant. Het koninkrijk Frankrijk, het graafschap Vlaanderen en het gebied geregeerd door de Utrechtse bisschop behoorden tot de buurlanden (3). De lezer wordt voorafgaandelijk gewezen op de nauwe banden die in de tweede helft der XIVe eeuw zouden ontstaan tussen het Frans-Bourgondische en het Beierse huis. De prinsen van dit laatste geslacht vochten samen met de Bourgondiërs in de slag van Rozebeke in 1382. Belangrijker was dat Jan zonder Vrees met de dochter van Albrecht van Beieren trouwde, en dat diens zoon, Willem, werd uitgehuwelijkt aan Margareta van Bourgondië, Jans zuster. Door deze huwelijken schijnen ook cultuursferen met elkaar versmolten te zijn.

Wat de Beierse hertogen scheen aan te trekken kan als volgt worden samengevat : Die süddeutschen Fürsten, in erster Linie die Herzöge von Bayern, sehen in dem glanzvollen Rittertum Welschlands die Vorkämpfer und Schützer höfischer Ueberlieferung, die Wahrer und Mehrer adeligen Geistes (4).

---

(1) A. MATHIEU, art. Aubert ou Albert de Bavière, - Biographie nationale, dl. I, Brussel, 1866, kol. 524-529; F. DE POTTER, Geschiedenis van Jacoba van Beieren, Brussel, 1881, p. 11-16; P.J. BLOK, De eerste regeeringsjaren van hertog Albrecht van Beieren, 1358-1374, in Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 3e reeks, dl. II, 1885, 2, p. 245-284.

(2) F. DE POTTER, o.c., p. 16; P.J. BLOK, art. cit., p. 281.

229 (3) Zie in dit verband afb. 5 uit Remissorium Philippi (ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 's-GRAVENHAGE, Grafelijke leen- en registerkamer). - Cfr. infra.

(4) H. GOEBEL, Wandteppiche in den Niederlanden, Leipzig,(1923), p. 81.

Albrecht van Beieren werd beschouwd als een zeer prachtlievend vorst wiens hof in de XIVe eeuw kon wedijveren met de schitterendste van tweede rang in Europa (5). Zijn echtgenote Margareta van Brieg, waarmede hij sedert 1353 gehuwd was, deed in kunstzin niet ten onder. Een blik op de rekeningen van zijn tresorie, zoals deze reeds gedeeltelijk uitgegeven en gecommentarieerd werden door M. Tóth-Ubbens (6) geeft enig inzicht in de draagwijdte van bovenstaande categorische verklaringen. Hieruit blijkt duidelijk dat de hertog en zijn echtgenote geen kosten spaarden om hun uiterlijk voorkomen zoveel aanzien als mogelijk te geven, om hun kastelen en verblijfplaatsen de hoogste luister te verschaffen, en om aan anderen van hun weelde mee te delen.

Op de verspreide domeinen beschikte Albrecht over talrijke kastelen : in het Noorden te 's-Gravenhage, Haarlem, Leiden, Medemblik en Geertruidenberg, in het Zuiden te Bergen, Valenciennes, Le Quesnoy, Halle en elders. Te Teilingen verrees een oud monumentaal jachtslot. Daarbij kon de hertog in zeer vele steden of centra verblijf houden in eigen hotels of prinselijke huizen.

Pas ten tijde van Albrecht van Beieren krijgt 's-Gravenhage, een zeer onbelangrijk oord wanneer de Hollandse graven er zich ca. 1230 vestigden, betekenis als regeringscentrum. Van de grafelijke residentie, het Binnenhof, was de ridderzaal het voornaamste gebouw. Van het oorspronkelijk uitzicht van dit bouwwerk in Scheldegotiek is weinig bewaard (7). Onder het Beierse huis, vooral ten tijde van Albrecht,

---

(5) P.J. BLOK, art. cit., p. 271. - Goed overzicht van inrichting en levenswijze : C.H. PETERS, Het grafelijk leven in die Haghe, in de tweede helft der XIVe eeuw, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1909, p. 113-268; 's Gravenhage onder de regeering der graven uit de huizen van Holland, Henegouwen en Beyeren, in Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage, dl. I, 1863, p. 206-342. - Zie verder C. DEHAISNES, Histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut, Rijsel, 1886.

(6) "Van goude, zelver, juellen ende anderen saken". Twintig jaren Haagse tresorie-rekeningen betreffende beeldende kunst en kunstnijverheid ten tijde van Albrecht van Beieren, 1358-1378, in Oud-Holland, dl. LXXVIII, 1963, p. 87-137.

(7) C. DE WIT, Het ontstaan van het Haagse Binnenhof, in Bulletin van de koninklijke Nederlandse oudheidkundige Bond, 1954, p. 2-22. 6e reeks, dl. VII,

werd het Binnenhof een echte bouwloods (8). Zo richtte hij een ruim portaal op vóór de ridderzaal (1376) met hierboven één nieuwe camer, verder een lange galerij die diverse gebouwen met elkaar verbond en de Beierse kamer voor zijn echtgenote Margareta van Brieg. Zeer waarschijnlijk dankt dit lokaal zijn naam aan de aangebrachte wandversiering, nl. zilveren en blauwe ruiten, de Beierse wapenkleuren (9). Ook voor zijn tweede echtgenote, Margareta van Kleef, zou Albrecht een ruim vertrek inrichten. Voor Willem van Oostervant en Jan van Beieren, Albrechts zonen, werden in 1385 kamers bijgebouwd. De gróte ridderzaal werd in 1395 met tegels, uit Mechelen aangevoerd, geplaveid (10).

's-Gravenhage was geen vast centrum omdat Holland niet het enige gebied vormde waarover de Beierse prinsen regeerden. Het Binnenhof werd vooral in de wintermaanden betrokken. Pas wanneer Albrecht in 1389 het bestuur over Henegouwen in handen legde van zijn zoon Willem, werd Den Haag nagenoeg zijn vaste woonplaats.

De wanden van diverse kamers in het kasteel te 's-Gravenhage waren met laken, tapijtwerk of met kostbare stoffen behangen (11). Voor tapijten richtte men zich tot Atrecht, het op dat ogenblik reeds vermaarde centrum (12). In de jaren 1362-63 werd een nieuwe zwarte camer aangekocht (13). Zeer vele van dergelijke kamers waren met symbolische of

---

(8) Zie over het Binnenhof : G.G. CALKOEN, De wording en ontwikkeling van het "Hof in die Haghe" gedurende de middeleeuwen, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1901, p. 8-68; C.H. PETERS, art. cit., p. 161 e.v.; H.E. VAN GELDER, Het Haagsche Binnenhof, (Maerlantbibliotheek, dl. XII), Antwerpen-Utrecht, 1943, p. 20-23; C. DE WIT, Den Haag vroeger en nu, (Fibula-Heemschutreeks, dl. 2), Bussum, 1968, p. 21-29. - Voor het uitzicht van het Binnenhof, zie een gouache van Hans Bol (ca. 1590) (Statens Museum for Kunst, Kopenhagen), tekeningen en gravures van C.J. Visscher (ca. 1620) en de Kaart van Bos en van Harn (1616) (Gemeentemuseum, 's-Gravenhage).

(9) Mooi voorbeeld van een kamer op dergelijke wijze versierd, vindt men op een miniatuur waar Christine de Pisan aan Isabella van Beieren, echtgenote van Karel V, een boek aanbiedt (BRITISH MUSEUM, LONDEN, Harley, 4431, fol. 3 vo), (afb. The Horizon-Book of the Middle Ages, (Londen, 1968), p. 111.

(10) C. DE WIT, o.c., p. 25.

(11) M. TÓTH-UBBENS, art. cit., p. 91. - Bewijsstuk 3, nr. 21.

(12) Bewijsstuk 3, nr. 21, en eb. 31, fol. 174.

(13) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 21, fol. 42vo.

heraldische motieven versierd. Een voorbeeld hiervan biedt de Beierse kamer die reeds hoger werd vermeld. In een ander geval borduurde Sedewaer uit Brussel op een kamergarnituur 186 schilden met de wapens van Holland en Henegouwen, de Beierse ruiten en de rijksadelaar (14).

Aan de ruime hofkapel werd bijzondere aandacht besteed. Zij kreeg een nieuwe betekenis en functie wanneer Albrecht in 1367 bekwam dat ze tot kapittelkerk werd verheven. Talrijke herstellingen en verbeteringen werden in de loop der jaren uitgevoerd. De graaf belastte Jan Boerluyt en Meester Symon van Delft met het beschilderen van het gewelf (15). Hij liet gesculpteerde engelen restaureren en andere beelden polychromeren. Glasramen werden aangekocht evenals tabernakels of baldakijnen voor het Sacrament en voor een Lieve-Vrouwebeeld. Een grote kaarsenkroon werd door Albrecht aangeworven en door Meester Bertout uit Dordrecht liet hij een sierlijk koordoksaal bouwen (16). In 1390-91 vergoedde Albrecht Jan de Vlieger uit Delft voor het snijden en stofferen van een houten beeldje dat zijn vader Willem III (V) voorstelde. Het was bestemd om na de dood van laatstgenoemde de rij der Hollandse graven en gravinnen in de hofkapel te vervolledigen (17). Enkele malen is in de rekeningen sprake van tafelen. Het is echter niet steeds zeker of het hier gaat om meubelen of om beschilderde panelen. Eén geval is duidelijk : wanneer Albrechts echtgenote door bemiddeling van haar kapelaan een bemailt tafelken in handen krijgt (18).

---

(14) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 30, fol. 64vo; rek. 31, fol. 166, 166vo en 174vo; rek. 32, fol. 27vo.

(15) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 32, fol. 41.

(16) M. TÓTH-UBBENS, art. cit., p. 88; C.H. PETERS, art. cit., p. 195-198. Zie ook beschrijving bij A. ISING, Haagsche schetsen, 's-Gravenhage, 1895, p. 17; IDEM, Het Binnenhof te 's-Gravenhage. De kapel ten Hove, 's-Gravenhage, 1879, p. 2-3. - Bewijsstuk, nr. 21, rek. 30, fol. 65 vo, 66 en 68 vo; rek. 33, fol. 115 en rek. 34, fol. 80 vo.

(17) Bewijsstuk 3, nr. 37.

(18) Bewijsstuk 3, nr. 45, rek. 59. - Volgens E. VERWYS en J. VERDAM, Middelnederlandsch woordenboek, dl. VIII, 's-Gravenhage, 1916, kol. 18-22, kan tafel zowel betrekking hebben op een meubel als op een houten paneel of schilderij.

Eénmaal wordt de aankoop van een tafel van beeldenen vermeld (19) en het is niet uitgesloten dat hiermede een gesculpteerd retabel bedoeld wordt. In andere gevallen, zoals wanneer de reeds vermelde Bertout van Dordrecht twee taffel levert voor de sacristie (20) of wanneer te Ie Quesnoy (Nord, Avesnes) vier tafelen worden aangeworven samen met een baldakijn (21) lijkt men eerder met meubelen te doen te hebben.

Een zilveren beeld van de H. Maagd, kandelaars en ampullen werden voor de hofkapel hersteld of hermaakt (22). Ook de paramentenschat werd met zorg behandeld. Een blauw kazuifel met gouden bloemen werd in 1377 afgeleverd door borduurwerker Caplaken uit Ie Quesnoy. Deze borduurde ook vierhonderd stukken lover en vierenzestig wolkem met sterren voor de kapel (23). Nieuwe koorkappen moesten besteld worden (24) en een speciaal ornament, bestemd voor het opdragen van een dagelijkse zielemis werd door vaardige handen gesneden en genaaid (25). Ook de betaling voor misboeken werd in de rekeningen opgetekend (26) evenals voor een groot bescreven tafel en voor twee cleyne die in de capelle staen (27).

Tot slot kan de aankoop van twee kunstwerken met religieus onderwerp vermeld worden : te Aken betaalde Albrecht in 1373-74 bij een meester-beeldsnijder een beeld van de H. Maagd (28). Hij heeft het waarschijnlijk besteld bij een bezoek aan de stad enige tijd tevoren (cfr. infra p. 12°). Te Valenciennes schafte hij zich een Sint-Pieter van borduurwerk aan (29).

---

(19) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 32, fol. 41 vo.
(20) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 34, fol. 96.
(21) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 33, fol. 100.
(22) Bewijsstuk 3, nr. 19.
(23) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 35, fol. 82.
(24) Bewijsstuk 3, nr. 35, fol. 103.
(25) Bewijsstuk 3, nr. 54.
(26) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 33.
(27) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 96, fol. 41 vo.
(28) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 33, fol. 92 vo.
(29) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 35, fol. 82.

In Henegouwen blijkt Albrecht bijzondere zorg aan de dag te hebben gelegd voor de vergroting en inrichting van de Salle-le-Comte te Valenciennes. Vanaf 1373 tot 1396 komen herhaaldelijk in de rekeningen uitgebreide posten voor die hierop betrekking hebben. Ze zijn voornamelijk interessant daar ze waardevolle gegevens aan de hand doen betreffende de binneninrichting en de beschildering, en zelfs inlichtingen verschaffen aangaande het gebruik en het vervaardigen van kleurstoffen en het aanwenden van patronen (30).
Loys le pointre moet een belangrijk kunstenaar geweest zijn. Hij is reeds vanaf 1373 met zijn helpers, waaronder Henri de Beaumetiel, aan het werk (31). In 1375-76 schildert hij op een wand onder een strook met de wapens van de graaf en de gravin een voorstelling van de Pas Salehadin, waarschijnlijk een episode uit een ridderroman die verhaalt over de kamp van een kruisvaarder met de Turkse Sultan.
In andere lokalen werd het Schaakspel in beeld gebracht, waarbij het niet noodzakelijk gaat om de eenvoudige voorstelling van een gezelschapsspel, doch waarbij dit laatste beladen wordt met een bijkomende betekenis in verband met de liefde of met morele grondslagen (32).
Men kon er ook een Fontaine de Jouvent bewonderen, een onderwerp dat reeds sedert het begin der XIVe eeuw voorkomt en de eeuwige bekommernis van de mens in beeld brengt om weer jong te worden of te blijven (33).
Elders zag men de Merchier as singes of de vermakelijke historie van de koopman en de apen, een thema uit de z.g. "omgekeerde wereld", waarbij een moraliserende inslag niet ontbreekt (34).

---

(30) Zie hierover Het Turijns-Milanees getijdenboek, Hoofdstuk IV, Art. VI.

(31) Bewijsstuk 3, nrs. 15, 16, 29 en 38. - Over Henri de Beaumetiel zie : U. THIEME en F. BECKER, Allgemeines Lexikon der bildender Künstler, dl. III, Leipzig, 1909, p. 119.

(32) H. GOEBEL, o.c., p. 82.

(33) G. TROESCHER, Burgundische Malerei. Maler und Malwerke um 1400 in Burgund, dem Berry mit der Auvergne und in Savoyen mit ihren Quellen und Ausstrahlungen, dl. I, Berlijn, 1966, p. 292; R. VAN MARLE, Iconographie de l'art profane au Moyen Age et à la Renaissance, dl. II, 's-Gravenhage, 1933, p. 432-445.

(34) Bewijsstuk 3, nr. 18. - Voor literaire verklaring en parallelle voorbeelden uit die tijd raadplege men G. TROESCHER, o.c., dl. I, p. 23-24; L. MAETERLINCK, Le genre satirique dans la peinture

Dezelfde kunstenaar schildert panelen met teksten en banieren. In 1387-88 brengt hij in verscheidene lokalen en nieuwe kamers van de Salle-le-Comte voorstellingen aan van de H. Maagd en de vier evangelisten (35). Buiten deze meester werden andere schilders aan het werk gezet. Willaume de Bonmalle wordt in 1392-93 belast met het schilderen van wapenschilden en deviezen op de wanden (36). Gedurende de volgende jaren is Nicaise Olivier aan de arbeid, alsook Jacquemart Copdelance die in de kapel engelen en evangelisten op de muren aanbrengt en verscheidene kamertjes en de balken in de grote zaal met heraldische leeuwtjes versiert (37). Een Pierre des Pres uit Valenciennes wordt eveneens voor sierschilderwerk vergoed (38).

Gedurende de laatste decennia van de XIVe eeuw komt de naam van Braibant, glazenier, herhaaldelijk voor in de rekeningen van de Salle-le-Comte (39).

Te Bergen liet Albrecht belangrijke werken uitvoeren aan het hotel of hof van Naast(r) (Naasterhof) (40). De hertog schonk ook in deze stad aan Jakemart le Barbieur een gearmorieerd glasraam om zijn huis op de markt op te luisteren (41). Ook aan het XIIe eeuws slot van Le Quesnoy diende een en ander te worden opgeknapt (42).

Het inwendige der kastelen was naar de gewoonten van de tijd rijk

---

flamande, (Mémoires couronnés et autres mémoires de l'Académie royale de Belgique, dl. 62), Brussel, 1902-03, p. 170; L. LEBEER, Beredeneerde catalogus van de prenten naar Pieter Bruegel de Oude, Brussel, 1969, p. 135.

(35) Bewijsstuk 3, nrs. 20 en 29.

(36) Bewijsstuk 3, nr. 38.

(37) Bewijsstuk 3, nr. 39.

(38) Bewijsstuk 3, nr. 44.

(39) Bewijsstuk 3, nrs. 16, 18, 25, 38 en 39.

(40) Bewijsstuk 3, nr. 1.

(41) Bewijsstuk 3, nr. 13. - J. HELBIG, De glasschilderkunst in België. Repertorium en documenten, dl. I, Antwerpen, 1943, p. 177, nr. 1628.

(42) Bewijsstuk 3, nr. 6, fol. 78 vo en nr. 27.

versierd en gestoffeerd. Hiervan getuigen reeds de besproken wandversieringen van de Salle-le-Comte. Jehan le poindeur, die in de rekeningen talrijke malen wordt vermeld als schilder van eerder decoratieve elementen, toonde zich ook bekwaam om taferelen te penselen. Op een groot doek schilderde hij de voorstelling van de Tenhemelopneming van Maria, van Sint-Elooi en ook van Sint-Christoffel, een der belangrijkste Middeleeuwse schutspatronen. Het doek was bestemd voor de hoeve van Biertainmont (43). Meester Clays, een schilder uit Valenciennes, leverde in 1359-60 een banier voor het kasteel van Escaudoeuvres (Nord, Valenciennes) (44).

Ook meubelen waren voor deze Henegouwse kastelen met zorg vervaardigd. Zo bekleedde borduurwerker Ernoul Bresin uit Valenciennes twee koffers met stof waarop hij wapenschilden had genaaid (45). Om de wanden te bekleden werd een reeks tapijten vanuit Brussel naar Le Quesnoy overgebracht (46) en in 1398-99 werd voor hetzelfde kasteel een groot beschilderd uurwerk te Valenciennes aangekocht (47). De kapel in dit slot werd in 1397-99 met een fiertel, bestemd voor het opbergen van relieken, verrijkt. Pierart des Preis (des Pres), de reeds hoger vermelde schilder, had er aan meegewerkt (48). Een antifonarium uit dezelfde kapel werd met nieuw leder overtrokken (49). De bidplaats van de Salle-le-Comte werd voorzien van een kunstig houten altaar,

---

(43) Bewijsstuk 3, nr. 50, fol. 25.

(44) Bewijsstuk 3, nr. 5. - De heerlijkheid en het kasteel van Escaudoeuvres kwamen later in het bezit van Lodewijk, bastaardzoon van Willem IV (VI) (1413). Het slot werd in 1543 verwoest (cfr. E. PRUD'HOMME, Essai historique sur la commune d'Escaudoeuvres, in Mémoires de la Société d'Emulation de Cambrai, dl. XLIV, 1889, p. 11-28).

(45) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 35, fol. 104.

(46) Bewijsstuk 3, nr. 49, fol. 38.

(47) Bewijsstuk 3, nr. 50, fol. 61.

(48) Bewijsstuk 3, nr. 49, fol. 51.

(49) Bewijsstuk 3, nr. 6, fol. 79 vo.

vervaardigd door meester Jan Paulart (50).

Naast deze vaste woonhuizen beschikte de prins tijdens zijn reizen over toevallige woonsteden of herbergen. Wanneer de hertog er tijdelijk stil hield werden ze met de grootste zorg ingericht en ter herkenning en uit eerbetoon opgeluisterd met grote blazoenen en kleinere wapenschilden of andere insignes. Ze waren uitgevoerd door bedreven kunstenaars, zoals Dyrc den maelre uit 's-Gravenhage (51). Voor zijn talrijke verplaatsingen maakten Albrecht en zijn echtgenote gebruik van door kunstenaars beschilderde reiswagens (52). Zijn kostbaarheden liet de prins telkens met zich meevoeren, o.a. wanneer hij in 1372-73 te Aken de keizer ging ontmoeten (53) of wanneer hij op krijgstocht vertrok (54).

De edelen waren uiterst gesteld op hun kledij en voorkomen. Dit blijkt uit honderden posten uit de grafelijke rekeningen die ons inlichten over de aankopen van rijkversierde gewaden, van ringen en sluitspelden met edelstenen bezet, van gouden riemen, paternosters van koraal, enz. (55). In de kledij speelde het bont een belangrijke rol. Het had een hiërarchische betekenis en werd aangezien als een teken van hoge adel. De kledij werd niet alleen vervaardigd uit kostbare en zeldzame stoffen, doch bovendien verlevendigd met edelstenen, met zilveren knopen of sierselen in edelmetaal in de vorm van rozen en bladeren (56). Het gewaad werd hierdoor een waarachtig en kostelijk produkt van kunsthandwerk.

Van een Venetiaans koopman kocht Albrecht in 1376 negen ons paarlen voor versiering.(57) Bijzonder fraai moet het gewaad geweest zijn

---

(50) Bewijsstuk 3, nr. 18.

(51) Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 79, fol. 76.

(52) Bewijsstuk 3, nr. 26, fol. 39.

(53) Bewijsstuk 3, nr. 14.

(54) Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 60, fol. 85.

(55) M. TÓTH-UBBENS, art. cit., p. 88. - Bewijsstuk 3, nr.21 en nr.50,fol. 52.

(56) Voor algemeenheden zie M. TÓTH-UBBENS, art. cit., p. 89. - Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 16, fol. 84 vo, 88 en 127.

(57) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 34, fol. 74 vo.

dair de zwane up stonden (58). Ook een speld met de voorstelling van een zwaan komt in de rekeningen ter sprake (59). Het moet geen verwondering baren dat achter de keuze van dit dier een bedoeling schuil gaat : de zwaan speelt reeds een grote rol in de antieke mythologie en treedt later ook op in de romances van de ridderwereld als symbool van de verliefdheid (60).

Dikwijls werden de klederen versierd met zilveren of gouden schrifttekens (61). Te Delft werd voor Albrechts echtgenote een rok bekleed met 2.200 letters (62). Om die te maken kwamen vanzelfsprekend zilversmeden te pas. In een ander geval leverden deze laatsten 82 sierspelden voor een gewaad met kaproen (63) of zilveren bladeren voor een feestrok (64). Het is niet uitgesloten dat verscheidene versiersels een symbolische of heraldische bedoeling hadden. Het spelen met letters en spreuken had trouwens een veelvuldige betekenis. Zelfs liet men teksten als straf op de kledij borduren. Een stalmeester en zijn knechten die blijkbaar de drank niet misprezen hadden, werden in 1394-95 door Margareta van Kleef veroordeeld om de tekst sal ic niet drinken zichtbaar op hun kledij te laten aanbrengen (65).

Borduurwerkers, al dan niet aan het hof verbonden, hadden trouwens steeds de handen vol. In 1359 kreeg Watier de le Crois uit Valenciennes opdrachten (66), in 1360-61 Pierre uit Le Quesnoy (67) en in 1397-99

---

(58) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 33, fol. 122.

(59) Bewijsstuk 3, nr. 32, fol. 29.

(60) L. RÉAU, Iconographie de l'art chrétien, dl. I, Introduction générale, Parijs, 1955, p. 103. - M. MEISS, The Patronage..., dl. I, p. 95-96.

(61) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 16, fol. 81; rek. 33, fol. 101; rek. 34, fol. 74.

(62) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 33, fol. 101.

(63) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 16, fol. 130 vo.

(64) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 16, fol. 88.

(65) Bewijsstuk 3, nr. 43, fol. 66.

(66) Bewijsstuk 3, nrs. 2 en 4.

(67) Bewijsstuk 3, nr. 6.

zijn niet minder dan zestien borduurwerkers aan de arbeid (68).

Een uitstekende kans tot pralerig vertoon boden de feestelijkheden en tornooien. Albrecht ontbrak niet bij dergelijke gelegenheden, evenmin als zijn zoon Willem. Te Bergen, Nijvel, Gent, 's-Gravenhage, Geertruidenberg, of buiten zijn eigen gewesten te Brussel, Dijon en in Engeland, bekleedde hij de ereplaats met speciaal voor de gelegenheid gekochte of opgesmukte harnassen en met bijhorende kledij (69). De namen van Jehan de Louvaing of Jehan le Poinduer uit Bergen, die wellicht met elkaar te vereenzelvigen zijn, duiken in dat verband herhaaldelijk op voor het beschilderen van harnassen, paardenkleden en stukken kledij (70). Zo bezorgde hij Albrecht in 1392-93 een bekleding van een harnas, vooraan zwart en achteraan rood, bezaaid met zestig schildjes en met gouden bloemen (71). Wapenschilden en vaandels werden door dezelfde beschilderd, zowel voor feestelijke gelegenheden als om mee te dragen in de oorlogen (72). Het stofferen van een harnas en wapenkleden werd ook toevertrouwd aan Hannyn Floren, een beeldemaker (73). De wapenrokken van de hertog waren nu eens rood, dan weer groen. Zilveren bellen gaven er soms een bont-feestelijk karakter aan (74).

Tijdens de tochten tegen de Friezen gedurende het laatste decennium van de XIVe eeuw werden heel wat uitgaven besteed aan versiering. Dirc den mailre beschilderde wapens (75). Anderen stoffeerden een boot met een zeil die voor Albrecht was gebouwd (76). Driehonderd

---

(68) Bewijsstuk 3, nr. 49, fol. 74 en nr. 50, fol. 51.

(69) Zie Bewijsstuk 3, nrs. 2, 6, 8, 10, 12, 17, 22, 26, 32 en 34.

(70) M. TÓTH-UBBENS, art. cit., p. 90. - Bewijsstuk 3, nrs. 2, 9, 10, 12, 17, 26, 34, 37 en 42.

(71) Bewijsstuk 3, nr. 37, fol. 33.

(72) Bewijsstuk 3, nr. 49, fol. 74 en nr. 52.

(73) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 16, fol. 76 vo.

(74) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 16, fol. 77 vo.

(75) Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 79, fol. 76.

(76) Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 79, fol. 23.

wapenschilden werden vervaardigd door Dirc den beeldenmaker uit 's-Gravenhage (77). Een beschilderd doek werd aangekocht om als baldakijn boven Albrecht te dragen wanneer hij in plechtige optochten voortschreed (78). Zoals blijkt uit de archivalia werd beroep gedaan op ambachtslieden en kunstenaars uit diverse steden van Henegouwen en Holland. Ook de aankopen geschiedden bij voorkeur in de op dat ogenblik reeds vrij belangrijke lokaliteiten van genoemde gewesten. Voor de economische geschiedenis vormen de hierna overgeschreven documenten bronnen van ongemeen belang. In het Noorden kocht men te Dordrecht edelsmeedwerk, zijde, wapens, glaswerk, meubels en houtsnijwerk; te Delft zilver, glas, kuipen, messen en mobilair; te Haarlem gordels, glaswerk en beeldhouwwerk; te Geertruidenberg zilverwerk en harnassen; te Zierikzee edelsmeedwerk, edelstenen en paarlen; te 's-Gravenhage kuipen en borduurwerk; te Leiden en te Schoonhoven harnassen. In het Zuiden schafte men zich te Bergen edelsmeedwerk aan, borduurwerk, fluweel, harnassen, tapijten en speeltuigen; te Valenciennes produkten in goud, edelstenen, zijde, borduurwerk, glas en breidels; te Le Quesnoy zilver, beeldhouw- en borduurwerk; te Hesdin tapijten.

Ook daarbuiten bevoorraadde men zich in kostbaarheden (79). Te Doornik werden harnassen aangekocht, te Bavay goudsmeedwerk, in Vlaanderen vlaggen, te Brugge fluweel, andere stoffen en diamanten, te Antwerpen laken, te Brussel stoffen, tapijten, juwelen, borduurwerk en harnassen, te Mechelen tegels en te Leuven kleinodiën, zijde, tapijten en harnassen. Zelfs richtte men zich tot Parijs of Aken en in Beieren liet men de bogen voor de schutters vervaardigen.

Voor de geschiedenis van de nijverheden, vooral van de kunstambachten zijn deze rekeningen zeer belangrijk. Zij tonen aan dat in bepaalde centra reeds bloeiende ateliers bestonden waarvan de degelijkheid gewaardeerd werd door de Beierse hertogen. Het zou in dat verband interessant zijn te onderzoeken in hoeverre de aanwezigheid, doch vooral de bescherming van deze prinsen tot het opleven van die ateliers heeft bijgedragen.

---

(77) Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 79, fol. 76.

(78) Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 79, fol. 14 vo.

(79) Zie Register van personen en plaatsnamen, achteraan Deel II.

Het valt op dat de Hollandse graven weinig beroep deden op ambachtslieden uit Den Haag. Dit is echter niet verwonderlijk. Deze plaats was nog weinig ontwikkeld en schaars bewoond tot ca. 1360. Albrecht van Beieren droeg werkelijk bij tot haar uitbouw en opleving, en gedurende de tweede helft der XIVe eeuw komen o.a. enkele bescheiden "draperie"-bedrijfjes tot bloei. De kwaliteit ervan wordt herkend wanneer het hof in 1386 398 ellen zwart laken bestelde voor de vervaardiging van rouwklederen bij de dood van Margareta van Brieg (80).

Met kostbare geschenken waren de hertogen niet karig. Met Nieuwjaar of op Kerstdag werden juwelen, ringen, paternosters of andere kostbaarheden uitgedeeld (81). Een zilveren riem werd door Albrecht aan de bastaard van Brabant geschonken (82). In 1372-73 werd aan de Franse koningin een beschilderde wieg ten geschenke aangeboden (83). De kerk van Halle werd door Albrecht verrijkt met een gouden beeld (84) en in de Sint-Germanuskerk te Bergen liet hij een glasraam aanbrengen (85). Anderzijds toonden andere lieden zich vrijgevig tegenover Albrecht. Zo schonk ~~de~~ Jan IV van Kuik, heer van Hoogstraten hem in 1390-91 een handschrift (86). In 1362 werd hem door de stad Valenciennes zilverwerk geschonken (87) en in 1367-68 werd zijn echtgenote Margareta van Brieg hiermede bedacht (88).

Uit de nalatenschap van Jan van Blois, heer van Gouda en Schoonhoven,

---

(80) H.E. VAN GELDER, De "Draperije" van Den Haag, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1907, p. 229-350, vooral p. 231-233; C. DE WIT, o.c., p. 27.

(81) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 16, fol. 19, 53 vo en 69.

(82) Bewijsstuk 3, nr. 24.

(83) Bewijsstuk 3, nr. 14, fol. 109.

(84) Bewijsstuk 3, nr. 23.

(85) Bewijsstuk 3, nr. 37, fol. 33 en 59.

(86) Bewijsstuk 3, nr. 33.

(87) Bewijsstuk 3, nr. 7.

(88) Bewijsstuk 3, nr. 11.

van Tholen en Beaumont (89), werden in 1398-99 door Albrecht talrijke kostbaarheden aangekocht die naar de kastelen van Le Quesnoy of 's-Gravenhage werden overgebracht. Hieronder telde men twee boeken die handelden over de oorlogen tussen Frankrijk en Engeland, een manuscript met de geschiedenis van de legendarische Britse koning Arthur of Artus (90), kamers tapijtwerk met wapenschilden en kussens bewerkt met tapisserie. Albrecht verwierf ook een groot tapijt met gouddraad dat de geschiedenis voorstelde dou Roy Ottevyen et de la Royne Sebille, een verhaal bekend gemaakt door de Legenda aurea en de Speculum humanae salvationis, waarbij een Sibylle in een vizioen voor Octavianus (keizer Augustus) Maria met Kind laat verschijnen (91). Een ander bracht de istoire dou roy Alixandre et dou roy d'Aire, een verhaal uit de Oudheid (92), in beeld en een derde de Service d'un chevalier, een onderwerp uit de laat-middeleeuwse ridderwereld waarbij de plicht van de ridder tegenover zijn heer, de minderen en de vrouw werd uitgebeeld. Uit de nalatenschap kwamen ook gewaden de bestaande reeksen kapelornamenten vergroten. Een aanwinst betekende de altaardwaal met de voorstelling van de twaalf Apostelen en twee altaarvoorhangsels, het ene versierd met een kruis en vier figuren, het andere met de kroning van Maria en de vier evangelisten (93). Dat deze aangekochte voorwerpen in de nieuwe verblijven werden gebruikt, wordt bewezen door de tussenkomsten van Pierart, tapissier uit Bergen (94), en van Hanse,

---

(89) P.J. BLOK, o.c., p. 253; H.P.H. JANSEN, Hoekse en Kabeljauwse twisten, Bussum, 1966, p. 32; C.H. PETERS, art. cit. p. 125.

(90) Zie voorbeeld van dergelijk manuscript in BIBLIOTECA NAZIONALE, TURIJN, ms. L.III.31, (Franco-Flam., XVe eeuw),(Mostra storica nazionale della miniature, Florence, 1953, p. 448, nr. 723). - Zie verder J. FRAPPIER, Etude sur "la Mort le roi Artu". Roman du XIIIe siècle, Parijs, 1936.

(91) Cfr. L. RÉAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, p. 421-424; H. GOEBEL, o.c., p. 64 en 73; J.J.M. TIMMERS, o.c., p. 795-796, nr. 1885.

(92) Over Alexandertapijten, zie H. GOEBEL, o.c., p. 65 en 67.

(93) Bewijsstuk 3, nr. 50, fol. 45 en 63. - Cfr. L. von SCHLOSSER, Ein veronesisches Bilderbuch und die höfische Kunst des XIV. Jahrhunderts, in JKSAK, dl. XVI, 1895, p. 218.

(94) Bewijsstuk 3, nr. 49, fol. 55.

borduurwerker uit dezelfde stad (95), die op kamers uit de vermelde successie de wapens van Henegouwen en Bourgondië aanbrachten.

Aan twee monumenten te 's-Gravenhage is de herinnering van de Beierse hertogen verbonden. Albrecht ving ca. 1400 aan met de bouw van de Grote of Sint-Jacobskerk, een stenen kruiskerk ter vervanging van de houten kerk van het Haagse dorp. Enkele gevels van het Oostelijk dwarsschip kan men thans nog bewonderen. De kerk werd echter pas onder de opvolgers van genoemde hertog voltooid (96). Tussen 1391 en 1403 stichtte Margareta van Kleef (+1410), Albrechts tweede echtgenote, de Kloosterkerk of dominicanerkerk. Zij zou dienen tot begraafplaats van genoemde prinsen evenals van Jan van Beieren die eveneens heeft meegeholpen om de bouw te financieren (zie verder) (97).

x

x x

Over de boekenschat van Albrecht is weinig bekend en bij enkele van de schaarse gegevens is het niet zeker of ze betrekking hebben op literaire werken of op voorwerpen of schrijfwerk in verband met officiële documenten. Dit is bijvoorbeeld het geval met de aankoop van een schrijn om boeken in te bewaren (98). Hoger is reeds sprake geweest van enkele boeken verworven uit de nalatenschap van Jan van Blois en van een handschrift door de heer van Hoogstraten aangeboden.

---

(95) Bewijsstuk 3, nr. 50, fol. 60.

(96) J.W. DE JONGH, 's Gravenhage omstreeks 1400, in Haagsch Jaarboekje, 1898, p. 187-192; C.H. PETERS, De Groote- of St. Jacobs-kerk, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1900, p. 133-206; 's Gravenhage onder de regeering der graven uit de huizen van Holland, Henegouwen en Beyeren, in Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage, dl. I, 1863, p. 301. - Bewijsstuk 3, nr. 55.

(97) A. MULDER, De Kloosterkerk te 's Gravenhage, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1907, p. 359-458; C. DE WIT, o.c., p. 29 en 107.

(98) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 25, fol. 66 vo.

Verder wordt in de rekeningen gehandeld over kopieerarbeid uitgevoerd o.a. in het klooster Conincsvelt bij Delft (99) of over de betaling van papier om die boeck van de orloghe te schrijven (100). In 1389 kocht Albrecht voor zijn dochter een getijdenboek aan (101). Margareta van Kleef ontving een niet nader bepaald Duytst boec (102) en in 1395-96 werd de betaling aan meester Clais van den Water genoteerd die voor haar een boek had afgeschreven (103). Het hof beschikte over een eigen schrijfkamer, vooral in verband met de boekhouding of het officiële schrijfwerk. Bertelmees den scriver stelde kalenders op die in dit lokaal of in de raadkamer van het Haagse slot werden opgehangen (104).

De prinsen betoonden zeer ruime belangstelling voor sprekers, dichters, zangers, potsenmakers, pijpers en muzikanten. Ze nodigden aan hun tafel sprekers of vertellers uit die zowel uit eigen streek als uit de vreemde afkomstig waren. Ze kwamen inderdaad te 's-Gravenhage uit Henegouwen, Keulen, Straatsburg, Engeland of zelfs uit midden-Europa (105). Tot staving van de belangstelling voor toneel kan men er aan herinneren dat Margareta van Kleef in 1394-95 te 's-Gravenhage een gezelschap van zeventien man van een kaproen voorzag waarop ze volgende leuze had laten borduren :

Clinghet niet so en geldet niet,
is 't niet gec so en doghet niet (106).

Aan Albrechts hof in Den Haag verbleef sedert 1385 als clerc of secretaris Dirc Potter (ca. 1370-1428), die zijn carrière van klerk nog lang zal voortzetten onder Albrechts opvolgers. Hij werd vereerd

---

(99) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 31, fol. 32.

(100) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 34, fol. 87.

(101) Bewijsstuk 3, nr. 30.

(102) Bewijsstuk 3, nr. 21, rek. 17, fol. 14.

(103) Bewijsstuk 3, nr. 45, rek. 59.

(104) Bewijsstuk 3, nr. 45, rek. 58-59.

(105) W.J.A. JONCKBLOET, Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst, dl. III, Amsterdam, 1855, p. 389-396. - Bewijsstuk 3, nr. 93.

(106) Bewijsstuk 3, nr. 43, fol. 92.

met de post van baljuw van 's-Gravenhage en zou als hoge onderscheiding in 1415 door Willem IV (VI) geadeld worden (107). Hij verdient deze speciale vermelding omdat hij naast zijn klerkenarbeid zeer verdienstelijke dichtwerken tot stand bracht.

Vóór 1383 schijnt aan het hof een zekere Augustin of Augustijnken, de spreker uit Dordrecht, verbleven te hebben (108). De dichter en sprookjesverteller Willem van Hildegaersberch, wiens naam in de grafelijke rekeningen voorkomt van 1383 tot 1408 (109), werd door de hertog en later door zijn zoon en opvolger Willem IV (VI) aan het hof opgenomen. Niet alleen maakte hij gedichten waarvan enkele gelegenheidsverzen zijn of op dichterlijke wijze de gebeurtenissen van de tijd weergeven, zoals b.v. het huwelijk van zijn heer Albrecht met Margareta van Kleef in 1393, of de felle en slopende partijtwisten in Holland (110). Bovendien droeg hij zijn verzen zelf voor aan het hof en luisterde hij de grote kerkelijke feestdagen met aangepaste teksten op.

Willem van Hildegaersberch dichtte naar het voorbeeld van Augustijnken. Hij was eerder een populair kunstenaar. Vele verzen zijn van hem bekend; ze verraden dikwijls een moraliserende of didactische bekommernis (111).

Zoals gezegd vond genoemde dichter zijn inspiratie dikwijls in het leven van zijn tijd en zelfs in dat der Beierse prinsen. De oorlogstochten tegen de Friezen inspireerden een ander woordkunstenaar tot een verhaal van de Friese reyse (112); ook een verteller

---

(107) B. OVERMAAT, Dirc Potter. Nieuwe gegevens voor 's dichters biografie, in Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, dl. LXIX, 1959, p. 110-137; IDEM, Mellibeus. Een geschrift van Dirc Potter, Arnhem, 1950, p. 1-4; W.J.A. JONCKBLOET, o.c., dl. III, p. 453-467.

(108) C.H. PETERS, art. cit. p. 216; W.J.A. JONCKBLOET, o.c., dl. III, p. 396-397.

(109) Bewijsstuk 3, nr. 93, rek. 44,49,50,51,53,54,55,59,60-63,65,83 en 85.

(110) Van feeste van hylic. - Hoe deerste partyen in Hollant quaemen. - Zie ook: Van der wrake Goeds, Van tregiment van goeden heren, Dit is van drien coeren, Vander rekeninghe, Vanden sloetel (W. BISSCHOP en E. VERWYS, Gedichten van Willem van Hildegaersberch, 's-Gravenhage, 1870, p. XII-XVI).

(111) W. BISSCHOP en E. VERWYS, o.c., p. VII e.v. - W.J.A. JONCKBLOET, o.c., dl. III, p. 403-453.

(112) Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 79.

uit Monnikendam gebruikte hetzelfde thema als onderwerp voor een verhaal (113).

Het verdient vermelding dat de minderbroeder Jacques de Guise (+1399) uit Bergen zijn Annales Hannoniae aan Albrecht opdroeg (114). Deze laatste was ook in relatie met Froissart (ca. 1337-ca. 1405), een der meest oorspronkelijke historici van zijn tijd, die de prins o.a. vermeldt in zijn Le joli buisson de Jonece (115).

Dichtkunst en figuratieve voorstelling waren in de Middeleeuwen nauw met elkaar verbonden. Albrecht bestelde in 1395-96 een klein beschilderd doek waarop Negen dien besten waren afgebeeld (116). Het was bestemd om in de Haagse raadkamer te worden opgehangen. Het betreft hier het thema van de Neuf Preux, een verheerlijking van antieke helden, dat fel in trek was in adellijke kringen van het herfsttij der Middeleeuwen. Het gaat voort op een gedicht uit de school van Jacob van Maerlant (XIVe eeuw) en diende tot exempel, tot spiegel voor de edelen. Hogervermelde dichters, nl. Augustijn van Dordrecht (117) en Willem van Hildegaersberch hadden op hun beurt aan dit onderwerp aandacht besteed. Laatstgenoemde dichtte over de negen besten :

---

(113) Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 61.

(114) JACQUES DE GUISE, Histoire de Hainaut, ed. [Markies] DE FORTIA d'URBAN, dl. I, Parijs-Brussel, 1826, p. 66-68. - L. DEVILLIERS, Cartulaire..., dl. III, p. III. - Het werk werd populair; zie exemplaren in de librye van Filips de Goede: Librye..., p. 122-124, nrs. 187-189.

(115) J. FROISSART, Oeuvres, ed. J. KERVYN DE LETTENHOVE, dl. XXI, Brussel, 1875, p. 482; J. KERVYN DE LETTENHOVE, Froissart. Etude littéraire sur le XIVe siècle, dl. II, Parijs, 1857, p. 11; L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, p. III; E. VERWYS, De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw, (Werken uitgegeven door het historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, n.r., dl. VIII), Utrecht, 1869, p. VI-VII; (Tentoonstellingscatalogus) Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging van de Bibliotheek, Brussel, 1969, p. 54 en 102.

(116) Bewijsstuk 3, nr. 45, rek. 59. - Algemene gegevens: J. HUIZINGA, Herfsttij der Middeleeuwen, Haarlem, 1952, p. 81-82; G. TROESCHER, o.c., dl. I, p. 288-290; J. von SCHLOSSER, art. cit., p. 167-168.

(117) "... waer es Alexander,/ Julius Cesar, menech ander,/ Karle ende Constantyn?/ coninc Arthur, waer mach hi syn?/ Haer groet heerheit es al leden" : uit Van neghen den besten door Augustyn van Dordrecht, ed. W.J.A. JONCKBLOET, o.c., dl. III, p. 401.

Mercket, waer syn sy bevaren,
die hier voer u heren waren,
als Hector ende Alexander,
Julius ende menich ander;
Josua, David ende Judas
Machabeus, die coene was,
Arthur, Kaerl ende Godevaert? (118).

De magister in theologie, Dirc van Delft, werd in 1391 als hofpredikant aan het hof in Den Haag opgenomen. Zijn Tafel van den Kersten Gelove droeg hij in 1404 aan Albrecht op (119). Een handschrift, op een der eerste bladzijden verlucht met een heer in gebed voor de Drievuldigheid en met de wapens van Beieren en Holland-Zeeland, en met talrijke gehistorieerde initialen op andere bladen, werd waarschijnlijk voor Albrecht gekopieerd (120).

Hertog Albrecht werd begraven in de hofkapel te 's-Gravenhage. In verband hiermede verneemt men uit rekeningen dat bij de plechtigheid de kist met gouden laken was belegd (121). Voor het maken van zijn graf

---

(118) W. BISSCHOP en E. VERWYS, o.c., p. 149, verzen 9-15.

(119) Meester Dirc van Delf, Tafel van den kersten ghelove, ed. L.M.F. DANIELS, dl. I, Inleiding en registers, Antwerpen-Nijmegen, 1939, p. 25.

(120) THE WALTERS ART GALLERY, BALTIMORE, ms. 171. - Beschrijving L.M.F. DANIELS, o.c., dl. I, p. 73-76; A.W. BYVANCK, Kroniek der Noord-Nederlandsche miniaturen, in Oudheidkundig jaarboek, dl. IX, 1940, p. 35; D. MINER, Dutch Illuminated Manuscripts in the Walters Art Gallery, in The Connoisseur Yearbook, 1955, p. 67-68; L.M.J. DELAISSE, A Century..., p. 16; M. RICKERT, The Illuminated Manuscripts of Meester Dirc van Delf's Tafel van den Kersten Ghelove, in The Journal of the Walters Art Gallery, Baltimore, dl. XII, 1949, p. 79 e.v.

(121) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 85, fol. LXXV vo.

zijn metselaars en timmerlieden werkzaam geweest. Deze laatste openden o.a. een tombe, om ze later weer te sluiten, wat de vraag kan doen rijzen of Albrecht werd bijgezet in een bestaande kelder (122). Het blijkt echter ook uit de rekeningen dat als herinnering aan deze hertog aan de noordzijde van de Haagse hofkapel een klein oratorium werd bijgebouwd (123). Hetzelfde zou later geschieden ter nagedachtenis van zijn opvolger, Willem van Beieren.

Voor zijn moeder, Margareta van Henegouwen, had Albrecht, waarschijnlijk rond 1379, een graftombe doen oprichten in de Sint-Franciscuskerk te Valenciennes (124). Bij wijze van hypothese werd reeds voorgesteld dat André Beauneveu, die in 1380 te Valenciennes werkzaam was (125), de tombe zou hebben gebeeldhouwd (126). Na de dood van zijn echtgenote, Margareta van Brieg, op 26 februari 1386, deed hij eveneens voor haar een graftombe vervaardigen, ditmaal in Den Haag, naar het model van die van zijn moeder (127). Jan de Beyer, die beeldemaker, werd uitgezonden om te Brussel en te Utrecht geschikte lieden te zoeken die het monument konden uitvoeren en rijkelijk van sculpturen voorzien. Het werk werd gerealiseerd door Wauter van Galmaden en Jan I Keldermans (128) en de tombe werd gepolychromeerd door Jacob van Munnicken (129).

Een nieuwe tekst betreffende dit graf kan toegevoegd worden aan de reeds vroeger gepubliceerde documenten : in 1414-15 werd een achterstallige

---

(122) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 83, Cleen Foureyne.

(123) 's Gravenhage onder de regeering..., art. cit., p. 299.

(124) M.M. TÓTH-UBBENS, De graftombe van Margaretha van Brieg, gemalin van Albrecht van Beieren, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p. 65. - Bewijsstuk 3, nr. 31.

(125) P. PRADEL, Les tombeaux de Charles V, in Bulletin monumental, 1951, p. 280, voetnoot 3.

(126) M.M. TÓTH-UBBENS, art. cit., p. 65.

(127) Men kan er zich een idee van vormen door de beschrijving van S. LE BOUCQ, Histoire ecclésiastique de la ville et comté de Valentienne (1650). Reproduction textuelle du précieux manuscrit appartenant à la Bibliothèque publique de Valenciennes, ed. A. PRIGNET, Valenciennes, 1844, p. 115-116; H. d'OUTREMAN, Histoire de la ville et comté de Valentiennes, Dowaai, 1639, p. 448.

(128) Zie over hem M.M. TÓTH-UBBENS, art. cit., p. 66-67.

(129) Bewijsstuk 3, nr. 31.

rekening betaald aan Dirc die maelre, o.a. voor werk aan de wapenschilden bij de beelden die in De Haagse hofkapel bij het graf van Margareta van Brieg stonden opgesteld (130).

Voor Albrechts tweede echtgenote, Margareta van Kleef, werd een grafstede opgericht in de Grote Kerk die door haar was gesticht. Een XVe eeuwse verzameling van grafschriften leert dat ze gelegen was op het koor, links van het hoogaltaar, in een monumentale nis. Op een tombe lag Margareta's stenen beeltenis uitgestrekt. Het graf was verguld en van polychromie voorzien. Op twee borden was op perkament het grafschrift sierlijk neergeschreven (131). Van al deze praalgraven blijft enkel een herinnering in de documenten over. Voor de grafsculptuur in het laatste kwart van de XIVe eeuw zijn deze archivalia echter van ongemeen belang.

Als betreurenswaardige herinnering aan zijn zin voor luxe werd Albrechts opvolger, Willem IV (VI) belast met betaling van nagelaten schulden voor goudsmeedwerk en voor geleverd zilver (132).

De hertog liet verscheidene kinderen na. Hiervan zullen er twee, Willem en Jan, verder ter sprake komen. Een dochter, Margareta, trad in het huwelijk met Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië. Deze

---

(130) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XL.

(131) K.B.B., Handschriften, fonds Goethals, 1655, fol. 95: "Dessou une arculle au costes senestre du grand autelle des Jacopins est ung tombe esleves, une dame coucy dessus, le tout de piere estoffé d'or et de couleur; en deux tableau sont ces escripts en parchemin : Edel vrouwe Margriete van Cleve gheboren tshertoghen Aelbrechts van Beyeren huysvrouwe graefinne van Hollant, wys minlick van woerden, fundeerde dit cloester van der predicaer oerden. Int jaer dusent vierhondert tyene ende een scheidsi van aertryck ende rust onder desen steen. God gheve harer zielen themelsche jolys ende oeck ons allen mede na deser tyt. Amen. - hVIVs fraternI gregIs est presentIs orIgo qVe Margreta sIta de CLIVIs rVpe sVb Ista, nVpserat aIberto (sic) baVarVs dVx et herVs hoLLant, post anastasII denIs eheV sVbIIt Ipsa etherea reqVIe gaVdens deItate frVatVr." (Hierna werd het wapen getekend van Margareta van Kleef, gedeeld met dat van haar echtgenoot en de blazoenen van Kleef en Lamark).

(132) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. LIV vo.

vrouw was door erfenissen, schenkingen en mogelijk door persoonlijke aankopen (133) in het bezit van vele boeken en horaria. Ze hield van boeken niet alleen om hun sierlijk uitzicht doch ook om hun inhoud : dikwijls ontleende zij handschriften uit de bibliotheek van verwanten (134). Jan zonder Vrees blijkt een verluchte Bijbel voor zijn echtgenote te hebben gekocht. Margareta leende hem in 1415 uit aan Jean Chousat, schatbewaarder der financiën. Deze Bijbel wordt vereenzelvigd met de prachtige Bible historiale, een bewerking van Guyart Desmoulins, te Parijs ca. 1410 vervaardigd en thans nog bewaard (135). Uit de verzameling van haar zoon Filips vroeg en verkreeg ze twee getijdenboeken die van de Hertog van Berry afkomstig waren (136). Deze vrouw wordt in de handboeken terecht als een intellectuele aangezien.

X

X X

In het begin van dit artikel werd gewezen op de betekenis van de komst van de Beierse hertogen in de Nederlanden en hun relaties met andere prinsenfamilies uit het Westen. Volgende bedenking sluit

---

(133) Librye..., p. 2

(134) G. DOUTREPONT, La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne : Philippe le Hardi, Jean sans Peur, Philippe le Bon, Charles le Téméraire, Parijs, 1909, p. 200-201, 466 en 468. - In het Musée te Sémur-en-Auxois (Côte-d'Or) wordt een schilderij bewaard dat als opschrift draagt : "Margareta Alberti ducis in Bavaria filia, Philippi boni Bourgo. ducis mat." Het zou hier echter gaan om een schilderij waarvan het origineel Michelle de France voorstelde, (C. NASSE, Le portrait de Michelle de France dans la collection du baron de Bissing à Munich, in Revue archéologique, dl. XIX, 1912, p. 406-412; M. CONWAY, A Flemish Triptich for Melbourne, in The Burlington Magazine, dl. XL, 1922, p. 171).

(135) K.B.B., Handschriften, 9024, (Librye..., nr. 5).

(136) [J. BARROIS], Bibliothèque protypographique, Parijs, 1830, p. 115, nr. 668; G. DOUTREPONT, Inventaire de la "librairie" de Philippe le Bon (1420), (Commission royale d'histoire), 1905, p. 5, nrs. 6-7.

hier als slot bij aan : "Die Zuid-Duitse hertogen waren hier West-europese vorsten geworden. Albrecht was een zoon van de Duitse keizer, zijn vrouw was opgevoed aan het hof van Praag, maar hier waren ze zo bevriend geraakt met de koning van Frankrijk en met de hertogen van Bourgondië, dat ze in hun paleizen in- en uitgingen en dat hun kinderen onder elkaar trouwden. Dat waren de grote kunstliefhebbers van hun tijd en de Wittelsbachers namen zowel hun levensgewoonten als hun interessen over" (137).

Art. II. - WILLEM IV (VI) VAN BEIEREN (1389-1417)

In 1389 volgde Willem van Beieren, zoon van Albrecht, die reeds de titel voerde van graaf van Oostervant, in Henegouwen op als gouverneur. De macht als graaf verkreeg hij in Holland en Zeeland na de dood van zijn vader in 1404. Zijn beleid zou duren tot 31 mei 1417. Hij was in 1385 in het huwelijk getreden met Margareta van Bourgondië (+ 1441), dochter van Filips de Stoute.

De rekeningen uit diverse archiefdepôts, die zowel documenten bevatten omtrent de uitgaven van Willem in het graafschap Henegouwen (138), als in Holland en Zeeland (139), verschaffen zeer nuttige inlichtingen over de prachtlievendheid van deze prins. Al komen hier

---

(137) C. DE WIT, o.c., p. 30.

(138) J. DUVERGER, Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige nieuwe gegevens betreffende hun leven en werk, II, Aanteekeningen betreffende de twee voornaamste werken der Van Eycks, in Oud-Holland, dl. L, 1933, p. 64.

(139) ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 's-GRAVENHAGE, zie Bewijsstuk 3, nr. 96. - De rekeningen zijn niet volledig bewaard; cfr. T. VAN RIEMSDYK, De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche Huis, 's-Gravenhage, 1908, p. 473.

niet de namen voor van bekende kunstenaars - mogelijk een gevolg van een gebrek aan verder onderzoek over deze lieden - of vindt men geen bestellingen van kunstwerken van uitzonderlijk belang, toch illustreren deze rekeningen een constante drang naar rijkdom en luxe. De archivalia, die ongetwijfeld kunnen vermeerderd worden, tonen aan dat Willem zowel in het spoor liep van zijn vader als van menig ander West-Europees prins.

Reeds als graaf van Oostervant en gouverneur van Henegouwen (1389-1404) spreidden Willem en zijn echtgenote een intense weelde ten toon. Zo kochten zij b.v. in 1395 stoffen en borduurwerk aan te Le Quesnoy (140) en in 1397-98 (141) en 1401-02 bestelden zij bij borduurwerker Jehan l'Oste te Bergen (142). In 1396 volgde, ten behoeve van Margareta van Bourgondië, een aankoop van gouden haarspelden (143), en een jaar later, van juwelen te Valenciennes (144).

Willem deed zijn eerste optreden in de wereld van strijd en kamp op de feestelijke slagvelden der tornooien waar enkel van armes courtoises werd gebruik gemaakt. Kroniekschrijver Jean Froissart gaf van de prins een typering waarvan de juistheid door rekeningen uit zijn tijd wordt bevestigd : Pour ce temps était jeune, liberal et de grand volonté pour jouer et festoyer (145).

De prins werd uitgedost met prachtige harnassen en wapenklederen, en zijn paard werd van kostbaar tuig voorzien (146). Ter gelegenheid van festiviteiten te Le Quesnoy en te Arras in 1402 werd Gerard le poindeur die reeds hoger ter sprake kwam, belast met het beschilderen en versieren van paardendekkleden met goud, met letters op de boorden, met zilveren rozen die aan draadjes hingen en met het devies van de prins. Bij dit dekkleed hoorde een opvallend gewaad voor de

---

(140) Bewijsstuk 3, nr. 40.
(141) Bewijsstuk 3, nr. 49, fol. 47.
(142) Bewijsstuk 3, nr. 61.
(143) Bewijsstuk 3, nr. 47.
(144) Bewijsstuk 3, nr. 47.
(145) JEAN FROISSART, Oeuvres, ed. J. KERVYN DE LETTENHOVE, dl. XII, Brussel, 1871, p. 286.
(146) Bewijsstuk 3, nrs. 42 en 48, fol. 44.

prins waarbij aan de wijde pronkmouwen met draden gouden en zilveren bladeren waren vastgehecht (147).

Hertog geworden na de dood van zijn vader ging het feesten onverminderd door. In 1406 nam hij tweemaal aan festiviteiten deel. Een eerste keer trok hij naar Doornik waar de hertog van Bourgondië een plechtigheid op touw gezet had ter gelegenheid van de huwelijksovereenkomst tussen Jan van Tourraine en Jacoba van Beieren (zie verder). Ingevolge het huwelijk van Isabeau de France met Karel van Angoulème richtte de Franse vorst een ceremonie in te Compiègne. De hertog van Beieren en zijn echtgenote namen de uitnodiging aan. Hun aanwezigheid ging niet onopgemerkt voorbij : La contesse de Hainaut y parut avec une magnificence qui frappa et surprit la Reine (148).

Pierart Henne uit Bergen had in de jaren 1408-09 de handen vol bij de voorbereiding van feesten en tornooien. Hij zorgde voor penoenen, leverde stoffen en klederen en beschilderde een tornooiharnas met goud en zilver, rood en zwart en bracht er het devies van de hertog op aan. Een prachtige standaard leverde hij in genoemde jaren af. De vlag was gedeeld van wit en rood; achter een wolk kwam de zon te voorschijn en lager prijkte een grote bloem met vier bladeren en het devies van de hertog (149). Ofschoon eerder sierschilderwerk, was de beschildering van vlaggen een niet onverdienstelijke tak der schilderkunst. Talrijke bewaarde exemplaren van latere datum getuigen hiervan en uit archivalia is gebleken dat bekende schilders van wie ook panelen bewaard bleven, met het beschilderen van vlaggen waren belast (150). Dergelijke vaandels vormen een facet van de doekschilderkunst.

Het lidmaatschap van broederschappen of ridderorden gaf aanleiding tot opschik van een speciale aard. In 1401 werd met acht ellen grijze stof een houppelande vervaardigd waarmede Willem

---

(147) Bewijsstuk 3, nrs. 61 en 62.

(148) [R. PLANCHER], Histoire générale et particulière de Bourgogne, dl. III, Dijon, 1748, p. 234.

(149) Bewijsstuk 3, nrs. 69 en 91.

(150) Zie Het Turijns-Milanees getijdenboek, Hoofdstuk III, Art. II, § 3, A.

samen met de andere leden van de confrerie van Sint-Joris te Bergen in de processie opstapte (151). Als lid van de Orde van de Kousenband werden in 1416 door de Engelse vorst acht ellen blauw laken toegezonden om er tegen het aanstaande feest van Sint-Joris tabbaarden en ordekentekens mede te laten vervaardigen. Ook andere stoffen en bont maakten deel uit van dit geschenk waarvan buiten Willem ook vorsten en andere prinsen van West-Europa mochten genieten (152).

De praalzucht die Willem aan de dag legde bij feestelijke gelegenheden spreidde hij eveneens ten toon wanneer hij ten strijde trok. In 1401-02 leverde Pierart Henne penoenen, onontbeerlijke statussymbolen, om mee te dragen in de oorlog tegen Friesland (153). Voor beschilderde blazoenen, wimpels en banieren deed de hertog betalingen in 1407-09 (154). Dirc den maelre uit Haarlem of Ancen uit Utrecht werden voor dit soort werk in dienst genomen (155).

Willem beschikte over ruime tenten, in de vorm van kastelen met torens. Er kwam veel schilderwerk aan te pas, o.a. in goud en zilver. Clais de Bar, een schilder uit Den Haag werd vergoed voor het versieren van tenten (156). Opvallend is dat hem opdracht gegeven werd onrusten op de tent te schilderen. In een andere tekst is sprake van het devies van de onruste (157). Het moet hier klaarblijkelijk een

---

(151) Bewijsstuk 3, nr. 56.

(152) Bewijsstuk 3, nr. 92. - Vergelijk ook ARCHIVES DE L'ÉTAT, BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier, Dépenses des princes, 1400-1401, (ed. C. DEHAISNES, Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art de la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle, dl. II, Rijsel, 1886): "Pour II ausnes de bleu samit dont on fit aucuns collers de l'ordene dou roy d'Engleterre... XVIII s.".

(153) Bewijsstuk 3, nr. 58.

(154) Bewijsstuk 3, nr. 67.

(155) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 84, fol. XXXV vo en LXXX.

(156) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 93, fol. L vo. - Zie voorbeeld van dergelijke tenten in een handschrift van de Chroniques van JEAN FROISSART, vervaardigd te Parijs, ca. 1480, (BRITISH MUSEUM, LONDEN, Harley, 4379, fol. 43).

(157) Bewijsstuk 3, nr. 124.

embleem van hertog Willem betreffen. De juiste betekenis van de onrust, benaming waarbij men zou denken aan een drijfwiel in een uurwerk, ontsnapt hier voorlopig.

Haast in alle bewaarde rekeningen van het Beierse huis of van zijn domeinen zijn rubrieken opgenomen in verband met nieuwe bouwwerken of met herstellingen. De betalingen betreffen zowel de aankoop van materialen, als het vergoeden van werklieden en van personen die de werken leiden en controleren.

De kastelen die de familie bezat hield Willem IV (VI) met zorg in stand (158). Te 's-Gravenhage werden geen noemenswaardige nieuwe werken uitgevoerd doch wel enkele herstellingen of verfraaiingen. Zo werd Joris, een beeldsnijder, opdracht gegeven sciven te snijden om tegen de zoldering van de nieuwe camer op te hangen (159). Bestaand tapijtwerk liet hij reinigen en wassen (160), en Ghyskyn Salm, een schilder die volgens de rekeningen zeer veel blijkt gewerkt te hebben in dienst van het Beierse huis, deed hij kamers beschilderen of met stoffen bekleden; deze kunstenaar zorgde ook voor de gordijnen en werd verder betaald voor het ontwerpen en stofferen van allerlei nuttige voorwerpen (161). Nog steeds in Den Haag trof men in dat verband ander werk aan van genoemde schilder, zoals een stoel in de raadkamer, die hij had gestoffeerd (162), een uurwerk door hem met figuren beschilderd (163), en een met leder overtrokken koffer, waarvan

---

(158) L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. VI, p. 1 e.v.

(159) G.G. CALKOEN, Het Binnenhof..., art. cit., p. 153, voetnoten 45 en 46; voetnoot 47 : "Betailt Joerys die beeldesnyder voir die sciven te snyden int verhemelt van der nyen camer" (1415).

(160) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 86, fol. XL.

(161) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. LXIII en rek. 92, fol. XLII.

(162) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. LXIII.

(163) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XLV.

hij het patroon had vervaardigd (164). Dergelijke koffers waren soms bestemd om de boeken van de hertog in te bergen (165). Voor genoemd kasteel deed hij een spiegel aankopen (166), alsmede twaalf dozijn belletjes van allerlei formaat tot het opvrolijken van een vogelkooi (167).

Een ander reeds vermeld schilder was te 's-Gravenhage nog werkzaam, nl. Dirc den maelre. In 1414-15 werd hij betaald van alrehanden zeevischen ende anders wonderliken dingen te contrefesten mit pictueren. Het tafereel werd aan Willem toegezonden die in Henegouwen verbleef (168).

Tot de huisraad behoorden o.a. zilveren schotels en lepels, en messen van verguld zilver waarop het devies van de hertog was aangebracht (169).

In Henegouwen liet de hertog o.a. werken uitvoeren aan het kasteel van Bergen en aan het hotel Naast in dezelfde stad (170). Deze woonplaatsen kon hij nog uitbreiden daar hij een hotel als persoonlijk geschenk kreeg van hertog Jan van Berry. Het was gelegen te Parijs en maakte deel uit van de verbeurdverklaarde goederen van de heer van Montaigu (171). Ook over de rijke inboedel met veel tapijtwerk en andere kostbaarheden mocht hij beschikken. Dit huis blijkt inderdaad rijkelijk gestoffeerd geweest te zijn. Men vindt er een kamer tapijtwerk, versierd met een leeuw als hoofdmotief, wapentapijten,

---

(164) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XLV.

(165) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 83, Cleen foureyne, fol. LVI vo.

(166) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 88, fol. LXVI.

(167) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. LXIV.

(168) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. LVI vo.

(169) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 85, fol. LXXV; 92, fol. XLIIII en 93, fol. XLI vo.

(170) Bewijsstuk 3, nr. 59, fol. 21 vo en nr. 64. - Zie ook ARCHIVES DÉPARTEMENTALES DU NORD, RIJSEL, Chambre des comptes, B 7972 (rek. 1 sept. 1415 - 1 sept. 1416) fol. 30 vo - 32; B 7974 (rek. 1 sept. 1416 - 1 sept. 1417) fol. 28.

(171) Bewijsstuk 3, nrs. 74 en 75.

een hemel met een rugtapijt met een wilde man en wilde vrouw, een geliefkoosd motief in de tapijtkunst (172), twee stukken met lelies en de wapens van de graaf van Etampes, witte en rode rozen. Een grote zaal was behangen met zes tapijten met "oude geschiedenissen", d.w.z. met onderwerpen ontleend aan voorbije tijden. In de kapel trof men altaarvoorhangsels aan, samen met de nodige gewaden. Huisgerief was verdeeld over de verschillende kamers (173). In 1418 zouden Jacoba van Beieren en haar echtgenoot Jan van Brabant op hun beurt dit hotel in bezit krijgen. Een inventaris bij die gelegenheid opgemaakt leert dat een van de wandtapijten de Neuf Preux voorstelde, een onderwerp waarover reeds hoger werd gehandeld (174); een ander illustreerde de Geschiedenis van het Kruis (175) en een derde die van de Chastelaine du Verdier, een verhaal ontleend aan een XIIIe eeuwse berijmde roman (176).

Te Bergen bezat de familie het , hotel van Beieren(177), dat later in bezit van Filips de Goede zou komen. In een inventaris van 1434 is de op dat ogenblik aanwezige inboedel opgesomd. Veel noemenswaard was niet meer ter plaatse uitgezonderd zeven grote stukken tapijt, in de garde-robe opgestapeld. Zij waren van rode kleur, voorzien van de wapens van Henegouwen en bezaaid met Wildemannen en met takjes. In de

---

(172) Over de Wildeman in de tapijten zie H. GOEBEL, o.c., p. 83-84; J. von SCHLOSSER, art. cit., p. 215.

(173) Bewijsstuk 3, nr. 73.

(174) Zie bestaand voorbeeld van dergelijk tapijt in The Metropolitan Museum of Art, New York (1385). Dit tapijt zou aan de Hertog van Berry hebben toebehoord (J.J. RORIMER en M.B. FREEMAN, The nine Heroes Tapestries at the Cloisters, New York, 1953, p. 8 e.v.).

(175) In verband met de voorstelling van de Geschiedenis van het H. Kruis in tapijten, zie H. GOEBEL, o.c., p. 74-75.

(176) Bewijsstuk 3, nr. 100. - Een handschrift met het verhaal van de Châtelaine de Vergy, afkomstig uit de Librye van Filips de Goede is thans bewaard in K.B.B., Handschriften, 9574-75, (Parijs, begin XIVe eeuw), (Librye... p. 68, nr. 89).

(177) Het hôtel de Bavière wordt soms ook genoemd : hostel Jehan Aubert, later hôtel de Molembaix (cfr. L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. V, p. 259, voetnoot 1).

z.g. hoge zaal hing een kaarsenkroon vervaardigd uit een hertsgewei(178).

Het Henegouwse huis bezat een woonstede te Baudour, in de omgeving van Bergen. In de kapel van dit verblijf werd in 1401-02 een oude altaartafel opgesteld, eertijds in het bezit van de pastoor van Baudour. In hetzelfde bedehuis werd in dat jaar door Rigaut, glazenier uit Bergen, een glasraam aangebracht (179).

In 1406 kwam Willem in het bezit van het leen en het kasteel te Boussoit-sur-Haine, tussen Bergen en Binche. Op 19 mei 1412 stond de prins het echter af aan ridder Lionnes de Warelles, in ruil voor een ander leen in het bos van Naast (180). Ondertussen had Willem echter reeds verscheidene werken doen uitvoeren. Een volledige herinrichting van het kasteel, samen met de kapel, voerde hij door in 1410-11. Ook hier werd Rigaut ingezet. Hij herstelde ramen en leverde nieuwe vensters met wapens in brandglas. Zijn zoon Hanin was hem hierbij behulpzaam (181).

In laatstgenoemde jaren brachten Willem en zijn broer Jan een bezoek aan het kasteel. Bij die gelegenheid werden versieringen aangebracht in de vorm van grote kronen. Jehan Dihi had voor de decoratie wapens geschilderd (182).

Zoals uit bovenstaande teksten reeds blijkt werd aan de hofkapellen steeds bijzondere zorg besteed. Vooral over die te 's-Gravenhage is men vrij goed ingelicht over herstellingen en nieuwe aankopen (183).

---

(178) Bewijsstuk 3, nr. 121. - Vergelijk de vermelde tapijten met een rood tapijt met dergelijke takjes en wapenschilden, in opdracht van N. Rolin ca. 1450 vervaardigd voor het Hôtel-Dieu te Beaune. - Zie voorbeeld van een dergelijke kaarsenkroon uit de 1e helft der XVe eeuw in het Stedelijk Museum te Diest.

(179) Bewijsstuk 3, nr. 61, fol. 45-45 vo.

(180) T. LEJEUNE, Notice historique sur le village de Boussoit-sur-Haine, in Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. VIII , 1869, p. 22.

(181) Bewijsstuk 3, nr. 77.

(182) Bewijsstuk 3, nr. 79.

(183) A. ISING, Het Binnenhof te 's Gravenhage, De kapel ten Hove, 's-Gravenhage, 1879, p. 3 e.v.; 's Gravenhage onder de regeering..., art. cit., p. 297-299.

Men verrijkte de kapel met nieuwe paramenten, alben en corporalen en de koorkappen voorzag men van nieuwe sluitspelden (184). Een koorkap werd door borduurwerkers hersteld (185) en zijden boorden werden aangekocht om een kazuifel te vervaardigen (186). Het oude orgel dat de plechtigheden opluisterde (187) werd in 1414 door een nieuw vervangen. Het was door een Delfts orgelmaker gebouwd (188). Zilveren ampullen werden door Bertelmees, een goudsmid, gesmolten en hermaakt (189).

Het is niet uitgesloten dat naast de grote hofkapel kleinere oratoria als privé-bidplaats voor de hertog en zijn gemalin waren ingericht. Uit rekeningen van 1408-09 zou men inderdaad kunnen afleiden dat Margareta van Bourgondië over een dergelijk bedehuis - het wordt cappellekin genoemd - beschikte. Joirken of Joris de beeldsnijder leverde beelden en andere produkten van zijn kunst. Ook een tafel (of een geschilderd paneel) met een kruis, een kazuifel en koorkappen werden met dezelfde bestemming aangekocht (190).

Gravin Margareta van Bourgondië offerde in 1409-10 aan de Haagse hofkapel een stuk van het heilig Kruis waarvoor genoemde Joris een waardig schrijn sneed dat door Dirc die maelre werd beschilderd (191). Haar echtgenoot en hun dochter Jacoba schonken aan dezelfde kapel kostbare stoffen die lang onverwerkt bleven, doch na 1435-36 waarschijnlijk tot het vervaardigen van paramenten werden gebezigd (192).

---

(184) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 85, fol. CVII vo; rek. 86, fol. LVIII en rek. 93, fol. XLI.

(185) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 85, fol. CVII vo.

(186) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 85, fol. CVII vo.

(187) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 89, fol. 31 vo.

(188) A. ISING, o.c., De kapel ten Hove, p. 4.

(189) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 93, fol. XL.

(190) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 86, fol. LVII vo.

(191) Bewijsstuk 3, nr. 78.

(192) Bewijsstuk 3, nr. 124.

De kapellen in de overige kastelen werden niet verwaarloosd. Over Baudour werd reeds gesproken. Te Le Quesnoy werden stoffen voor liturgische gewaden aangekocht (193).

Uit de documenten blijkt dat de hertogelijke familie gebruik maakte van haar verspreide woonsteden. Talrijke posten komen in de rekeningen voor die wijzen op reizen van de ene naar de andere en op het overbrengen der bezittingen (194). Wanneer Willem op reis ging was hij in het bezit van een lederen koffer die voorwerpen bevatte, nodig voor godsdienstige oefeningen. De koffer was te 's-Gravenhage vervaardigd en diende tot bergplaats voor een vergulde afbeelding van een zegenende God of van een Christus in de majesteit en voor twee gouden kruisen (195).

X

X X

De gebouwen waarover werd gehandeld boden het schitterend kader voor het bonte leven dat de hertogelijke familie en hun ghesinde hier leidden. Een buitengewone gebeurtenis was de geboorte van Jacoba van Beieren in 1401. Vóór het kind ter wereld kwam werd heel wat tafelgerei aangekocht (196) alsmede talrijke kostbaarheden om de geboortekamers naar de mode van de tijd luxueus in te richten. Hiertoe werden bij Ernoul Bresin, haute-licewerker te Valenciennes, talrijke stukken van zijn arbeid aangekocht, zoals wand- en bankkleden, en andere kunstig bewerkte stoffen voor garnituren (197). Voor het verwachte kind werd een schitterende wieg

---

(193) Bewijsstuk 3, nr. 84, fol. 52 vo.

(194) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 90, fol.LXVI vo; rek. 91, fol. LXXII; nr. 103, rek. 110, fol. XVII en XXX.

(195) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 93, fol. XLI. - In verband met de Godsvoorstelling vergelijke men de zegenende Godheid in het retabel van Hakendover (1410-20?).

(196) Bewijsstuk 3, nr. 57.

(197) Bewijsstuk 3, nr. 56.

vervaardigd, gedoreerd en beschilderd, en versierd met engeltjes (198).

Reeds in 1406, weinige jaren na de geboorte, werd uit politieke berekening een plechtige huwelijksovereenkomst tussen Jacoba en Jan van Touraine (+1417), een Franse prins, gesloten. Willem deed voor deze gelegenheid talrijke aankopen, vooral van stoffen en goudlaken. Borduurwerkers werden belast met de vervaardiging van speciale bruiloftsklederen. De hertog liet het beslag van zijn uitrusting opnieuw vergulden (199). Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië, schonk bij deze gelegenheid gouden ketens en kostbare edelstenen (200).

De opname van Jan van Touraine in het Beierse huis was naast politiek belang niet van een culturele betekenis ontbloot. De reeds bestaande Franse invloed aan het hof van Beieren werd hierdoor ongetwijfeld vergroot.

De hertog en zijn echtgenote gingen gekleed in prinselijke gewaden, waarvan bontwerk een belangrijk en kostbaar onderdeel uitmaakte. Belangrijke posten uit de rekeningen staan in verband met de aankoop en bewerking ervan. Het bont diende niet alleen om warmte te geven doch ook als siermiddel en vooral als waardigheidsteken. Het hof beschikte over eigen bontwerkers, doch soms werd het afgewerkte materiaal elders aangekocht (201).

Dat de prinsen verzot waren op modieuze kledij die niet alledaags was, doch ofwel bedoeld was om een voornaam en plechtig voorkomen te geven, ofwel behoorde tot de categorie van de costumes de folie, bewijst menige rekening. Zo ontwierp Ghyskyn Salm, een schilder, een speciale lange tabbaard van uitgesneden werk (202). Parels, metaal, edelstenen en spelden werden door de kleermakers overvloedig aangewend: het zilveren beslag verleende aan de gewaden

---

(198) Bewijsstuk 3, nr. 56.

(199) Bewijsstuk 3, nr. 65, fol. 4.

(200) [R. PLANCHER], o.c., dl. III, p. 235.

(201) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 83 - 93.

(202) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XLV.

niet alleen schittering doch bezat soms verdoken betekenissen, die enkel door ingewijden konden ontcijferd worden. Om het hogerstaande naar volle waarde te schatten moet men slechts de edelen op de kalenderprenten van de Très Riches Heures van de Hertog van Berry bekijken (ca. 1416, Musée Condé te Chantilly). Deze voorstellingen vullen op treffende wijze de archivalia uit die tijd aan.

Fraaie juwelen waren een pronkmiddel bij uitnemendheid (203). Speciale vermelding verdienen in dat verband de uitgaven voor het vergulden van zilverwerk aan een tas en een riem (204), de aankoop van een lederen schrijn om een halssnoer tegen beschadiging te vrijwaren (205) en de levering van een gordel met kostbare versiering, gemaakt door Claes van Ruemst, goudsmid te Utrecht (206). Gille l'orfèvre uit Le Quesnoy was een belangrijk Henegouws leverancier (207).

Geldzorgen maakten het af en toe noodzakelijk dat uit de voorraad juwelen een en ander werd verpand tot het betalen van vele schulden (208). Tijdens een rustpauze in de oorlog tegen Friesland (1498-99) verloor Willem te Staveren (Friesland) bij het kaatsspelen zag hij zich verplicht een gouden halsketen of tuin in pand achter te laten (209).

Uit bovenstaande teksten blijkt dat de hertogen beroep deden op ambachtslieden, in de diverse steden van de door hen geregeerde streken gevestigd (210). De lijst die reeds opgegeven werd in verband

---

(203) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 83, Juwelen; rek. 84, fol. LXXXVI en CII; rek. 85, fol. LXXV vo; rek. 86, fol. LVII vo; rek. 87, fol. XXXIIII; rek. 90, fol. LVI vo; rek. 91, fol. XLVI vo; rek. 92, fol. XLVI vo.

(204) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XLIIII vo;

(205) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. LXXXIII vo.

(206) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 84, fol. LXXXVI.

(207) Bewijsstuk 3, nr. 106.

(208) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 84, fol. CII en rek. 90, fol. LVII vo.

(209) Bewijsstuk 3, nr. 53, rek. 79, fol. 74 vo.

(210) Op de artistieke waarde van bepaalde Henegouwse centra ca. 1400 werd kort geleden nieuw licht geworpen door R. DIDIER, La mise au tombeau de Mainvault provenant de l'ancienne abbaye d'Ath et le problème de la sculpture de 1400, in Koninklijk Instituut voor het kunstpatrimonium, Bulletin, dl. X, 1967-68, p. 55-85.

met de aankopen ten tijde van Albrecht van Beieren blijft ook hier nog geldig. De hertogen strekten op deze wijze de beschermende hand uit over de ambachtelijke en artisanale opbloei van menig oord en over de artistieke ontwikkeling van menig kunstenaar. In dit verband kan er nog op gewezen worden dat Willem een levenslang jaargeld uitkeerde aan een zekere Jehanne le poinderesse, doch het is geheel onduidelijk om welke reden dit is geschied (211).

Voor het uitvoeren van allerlei werk beschikten de hertog en zijn echtgenote over ambachtslieden zoals goudsmeden, borduur- en bontwerkers in persoonlijke dienst en dikwijls in het hof zelf werkzaam. Deze dienaren werden vergoed en met kledingstukken begiftigd (212). De hertog heeft trouwens van zijn rijkdom op overvloedige wijze medegedeeld. Nieuwjaarsgeschenken deelde hij kwistig uit (213). Wanneer bij bekenden een kind geboren werd betuigde hij zijn sympathie met een geschenk (214). Andere lieden bedacht hij met zilveren kroezen (215) en de Hertog van Brieg mocht zelfs een gouden beker in ontvangst nemen (216). Boodschappers die berichten uit Brabant, Beieren of Rome overbrachten zond hij nooit met ledige hand terug (217).

---

(211) ARCHIVES DÉPARTEMENTALES DU NORD, RIJSEL, Chambre des comptes, B 7973 (rek. 1 sept. 1415 - 1 sept. 1416), fol. 33 : "A Pietre d'Arnemude pour une pencion que monsieur lui a donneit cascun an le cours de la vie Jehanne la poinderesse se femme, ..."; fol. 61 vo : "A pietre d'Arnemude que messigneur lui doit cascun an le cours de la vie de mis. Jehanne le poinderesse se femme...". B 7975 (1 sept. 1418 - 8 dec. 1418) fol. 3 : "De le vesve Pietre d'Arnemude et ses compaignons, liquel ont pris à censee tous les couvraiges de carbenaiges qui de nouvel ont estet trouvet entour le moulin à vent deseure Jemappes...". B 7879 (1 sept. 1420 - 1 sept. 1421), fol. 34 : "A Jehanne le poinderesse, vesve de Pietre d'Arnemude, pour une pencion que on lui doit chascun an le cours de sa vie,..."; fol. 59 vo : "A le vesve Pietre d'Arnemude est deus cascun an à se vie...", in de marge: "Morte". - Zie over dit probleem J. DUVERGER, art. cit., p. 65.

(212) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 86, fol. L.

(213) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 85, fol. LXXV vo; rek. 86, fol. LVIII.

(214) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 88, fol. XLVI; rek. 89, fol. 24.

(215) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. XLVI vo-XLVII; rek. 92, fol. XXXIIII.

(216) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. LVI vo.

(217) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 88, fol. XLVI; rek. 91, fol. XLVII.

Een speciale aard van geschenk vormden de tunen of tuinen, halssnoeren in zilver of goud, die aan ridders of vreemde edelen werden aangeboden. Reeds elders werd over deze emblemen uitvoerig gehandeld (218).

Meerdere religieuze orden en geestelijke instellingen genoten eveneens van de welwillendheid van hertog Willem. Aan kloosters in Den Haag, zoals de Predikheren of Jacobijnen, door zijn stiefmoeder gesticht, schonk hij een geborduurd kruis en een glasvenster (219). Glasramen werden eveneens op zijn kosten aangebracht in de parochiekerk van Gouda (220), in de Sint-Pieterskerk te Leiden (221) en in een klooster te Amsterdam (222). In de drukbezochte kerk van Onze-Lieve-Vrouw te Halle, waar zijn vader reeds een schenking had gedaan, wordt zijn herinnering thans nog levend gehouden door een kunstig koorvenster, werk van de oude Nederlandse school, ca. 1409 na de voltooiing van het koor der kerk vervaardigd. Naast de figuren van Christus en de H. Maagd treft men op het raam ook de H. Willem aan en het wapen van de donateur, alsook Sint-Martinus. In het architecturale kader bemerkt men de schilden ~~aan~~ van Beieren, Holland-Henegouwen, Brabant-Limburg, Vlaanderen, Edingen, Abcoude, Gaasbeek, enz. Ofschoon men wel eens twijfelt of het raam door Willem van Beieren werd geschonken, moet het alleszins in verband gebracht worden met zijn huis (223).

---

(218) Zie Het Turijns-Milanees getijdenboek, Hoofdstuk III, Art. II, § 4, A.

(219) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 85, fol. LXXV; rek. 90, fol. LVII vo; rek. 91, fol. LXIII vo.

(220) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. LXIX.

(221) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. LXIX vo.

(222) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 93, fol. XLVI vo.

(223) C. MAILLARD, Histoire de Notre-Dame de Hal, Brussel, 1651, p. 314; L. EVERAERT, Excursion archéologique à Hal, in Cercle archéologique d'Enghien. Annales, dl. IV, 1895, p. 279-282; A. VERHAEGEN, Vitraux anciens à l'église Notre-Dame de Hal, in Gilde de St. Thomas et de St. Luc, in Bulletin de la XIVe réunion, Brugge, 1881, p. 385-398; E. POUMON, Le Hainaut. Les vitraux, Vilvoorde, p. 9; J. HELBIG, De glas-schilderkunst in België. Repertorium en documenten, Antwerpen, 1943, p. 124, nr. 966: IDEM, Les vitraux médiévaux conservés en Belgique, 1200-1500, (Corpus vitrearum medii aevi), Brussel, 1961, p. 83-98, nr. 17.

Ter versiering van de kapel van Sint-Antonius van Barbefosse te Havré liet hij boven het altaar een glasraam met zijn embleem of devies aanbrengen (224). Op Rigault, glazenier uit Bergen, deed hij beroep voor ander werk. Hij bestelde nl. een glasraam met zijn schild dat hij bestemde voor de kleine Onze-Lieve-Vrouwkapel in de Sinte-Waldetrudiskerk te Bergen (1407-08) (225). Een glasraam met zijn portret was in 1404-05 door dezelfde glazenier reeds aangebracht in de nieuwe kerk te Aat (226).

Tot bij de opheffing van het kapittel der hoofdkerk te Bergen bewaarde men er een zilveren rijve, door twee engelen gedragen. Ze bevatte relieken van de H. Foillianus die Willem in 1408 verkregen had bij wijze van dank. Hij had nl. ten tijde van de strijd van Jan van Beieren tegen de opstandige steden het lichaam van de heilige na de verwoesting van Fosse naar Bergen overgebracht. Bij de restitutie van de reliek werden door de religieuzen van Fosse enkele fragmenten aan de hertog aangeboden (227).

Dat het hertogelijk paar ook geschenken ontving hoeft geen betoog. Vermeldenswaard is de gift van goudlaken, door de echtgenote van Jan zonder Vrees aan Margareta, haar schoonzuster, overgemaakt (228).

X

X X

---

(224) Bewijsstuk 3, nr. 68.

(225) J. HEIBIG, De glas schilderkunst..., o.c., dl. I, p. 176, nr. 1622.

(226) IDEM, o.c., dl. I, p. 76, nr. 258.

(227) "Hoc reliquiare sancti Foeilliani dedit Guilielmus dux Bavariae, comes Hannoniae, etc., qui corpus sancti post destructionem villae de Fossis in hac ecclesia deportaverat, anno MCCCCVIII, quo leodienses contra dominum suum, eius fratrem, rebelles, in bello campestri devicit, totamque patriam subjecit, et postmodum dicti sancti corpus canonicis loci honorifice restituens, eorum consensu, has reliquias in perpetuam rei memoriam acquisivit./ Coxa et tibia sancti Foeilliani"; (cfr. L. DEVILLERS, Chartes du chapitre de Sainte-Waudru de Mons, dl. III, Brussel, 1908, p. 55.

(228) Bewijsstuk 3, nr. 49, fol. 51.

Op rustige dagen, ver van feestgeluiden en krijgsgewoel, hield Willem ervan te luisteren naar dichters, zoals Bertelmees van Watersloot en jonkvrouw Alide van Houchusen, zangers zoals Heyn van Cales en voordragers zoals Pieter Mariensoen (229).

Reeds hoger werd er op gewezen dat klerk en dichter Dirk Potter in dienst bleef van Willem van Beieren en zelfs door hem werd verheven in de adelstand. Het is in deze periode, nl. in 1411, dat hij tijdens een gezantschap naar Rome zijn bekendste werk, Der minnen Loep, dichtte (230). Het handelt over diverse vormen van liefde en werd met didactische bekommernis geschreven. Ook de sprookspreker Willem van Hildegaersberch bleef aan het hof tot 1408, wanneer hij schijnt overleden te zijn. Op 12 april 1409 deed de graaf een boek aankopen waarin talrijke sproken waren neergeschreven die genoemde dichter had gemaakt. Gaat het hier om een autograaf van Willem van Hildegaersberch (231)?

Het is hier de plaats om er even op te wijzen dat in verband met het toneel rond 1400 de grafelijke rekeningen enkele interessante gegevens bevatten. Zo werd op de eerste zondag van mei in verband met het feest der Kruisvinding (3 mei) in Den Haag het spel van d'heylig cruysdach opgevoerd (232). In dezelfde stad was de kerk in 1387 het kader voor de opvoering van ons heren verrissenisse (233) en in 1413-14 woonde de hofraad in de Hollandse hoofdstad de klucht bij van der aexster ende van quadebek (234).

Dat Willem van Beieren boeken bezat is af te leiden uit de vermelde aankoop van koffers als bewaarplaats voor handschriften. Het

---

(229) Bewijsstuk 3, nr. 93, rek. 83 en 92. - 's-Gravenhage onder de regeering..., art. cit., p. 316; B. OVERMAAT, Dirc Potter. Nieuwe gegevens voor 's dichters biografie, in Tijdschrift voor Nederlandse taal- en letterkunde, dl. LXIX, 1952, p. 127, voetnoot 67; W.J.A.JONCKBLOET, o.c., dl. III, p.389-397.

(230) Zie hoger p. 19-20. - B. OVERMAAT, Mellibeus. Een geschrift van Dirc Potter, Arnem, 1950, p. 1.

(231) W. BISSCHOP en E. VERWYS, o.c., p. IX. - Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 86, fol. C vo.

(232) Bewijsstuk 3, nr. 81, rek. 50, fol. 145.

(233) Bewijsstuk 3, nr. 81, rek. 91, fol. 36.

(234) Bewijsstuk 3, nr. 81, rek. 86, fol. 86.

is echter niet duidelijk of het hier gaat om literaire werken of om officiële boeken. In dit verband is een detail vermeldenswaard, dat bewijst hoezeer de zin voor netheid en praal het hof doordrong : de bewaarde rekeningen van het hof in Den Haag zijn met zeer grote zorg gecaligrafeerd, met sierlijke titels en initialen waarin
235 drolerieën zijn verwerkt. Voor dit laatste werd beroep gedaan op een specialist, nl. op Jacob den scriiffeyn uit Leiden (235).

Willem stierf op 31 mei 1417. Zijn stoffelijk overschot werd bijgezet in de Minderbroederskerk te Valenciennes (236). Om zijn nagedachtenis te eren werd te 's-Gravenhage in de hofkapel een speciaal oratorium ingericht (237).

Ofschoon geheel uit de lucht gegrepen is het toch begrijpelijk dat aan Willem van Beieren werd gedacht als besteller van het veelluik van het Lam Gods (238). Er is echter geen enkel spoor gevonden dat er zou op wijzen dat Jan Van Eyck voor genoemde hertog zou hebben gewerkt. Ook duidt niets er op dat laatstgenoemde het Turijns-Milanees getijdenboek in zijn bezit heeft gehad of heeft doen afwerken.

---

(234) Bewijsstuk 3, nr. 81, rek. 86, fol. 86.

(235) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. XCII vo en XVI.

(236) M.M.TÓTH-UBBENS, De graftombe van Margaretha van Brieg, gemalin van Albrecht van Beieren. Een bijdrage tot de grafsculptuur van de 14e eeuw in de Nederlanden, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1956, p. 61.

(237) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 93, fol. 52; A. ISING, o.c., De kapel ten Hove, p. 5.

(238) J. SIX, A propos d'un repentir de Hubert Van Eyck. (Problème d'identification), in GBA, 3e reeks, dl. XXXI, 1904, p. 177-178; J. WEALE en M.W. BROCKWELL, The Van Eycks and their Art, Londen, 1928, p. 55-56; R. LEMAIRE, Aanbidding van het Lam, in Collectanea Mechliniensia, dl. XXI, 1932 , p. 609-634. - Zie kritiek van J. DUVERGER, Het grafschrift van Hubert Van Eyck en het quatrain van het Gentsche Lam Gods retabel, (Verhandeling Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren), Brussel, 1945, p. 62-63. - E. SCHILTZ, Van Eyck studiën, Antwerpen, 1960, z.p., meent op de "Rode Hoed" van een der figuren op het retabel van het Lam Gods de datum "6 kal. 1417" (27 mei 1417) te lezen, wat volgens hem een bewijs is dat Jan het retabel is begonnen wanneer hij in dienst was van Willem IV (VI). Deze mening is niet alleen verkeerd, doch berust op een vervalsing van het materiaal.

Margareta van Bourgondië zou haar echtgenoot nog lange jaren overleven. Deze vrouw schijnt naast een zin voor financieel beheer ook een duidelijke interesse voor de politiek aan de dag gelegd te hebben (239). Dit belette niet dat ze gehecht was aan rijkdom en weelde. Zij bracht waarschijnlijk de zin voor prachtlievendheid mee van het Bourgondische en tegelijk van het Franse hof. Een oom langs vaderszijde was de Franse vorst Karel V en een tweede oom was niemand minder dan de Hertog van Berry.

Dat deze prinses kostbare sieraden moet bezeten heeben werd reeds hoger vermeld. Ook tot opluistering van de gebouwen uit haar omgeving spaarde ze zelfs na de dood van haar man geen kosten. In 1417-18 maakte ze aan de kapel van Sint-Antonius van Barbefosse in het bos van Havré haar portret en wapenschild over, geschilderd door Pierart Henne uit Bergen, een kunstenaar die reeds voor Albrecht en Willem sierschilderwerk had verricht (240). Aan dezelfde kapel schonk ze twee jaar later een kostbaar glasraam met een voorstelling van de Kalvarie en de HH. Antonius, Maria en Margareta, alsmede haar portret. Aan Jakemart Gontier, glazenier te Bergen, was de uitvoering van dit werk toevertrouwd (241). Een ander glasraam met haar portret en dat van haar overleden echtgenoot liet ze in 1422 vervaardigen door dezelfde glasbewerker en was bestemd voor de Sint-Niklaaskerk te Bergen (242). Een ander raam tenslotte met beide portretten deed ze in 1430 aanbrengen in het kasteel te Boussoit-sur-Haine. Het was eveneens vervaardigd door Righaut uit Bergen (243).

Margareta liet op het kerkhof van Le Quesnoy de Sinte-Margareta-kapel oprichten. De kapel leunde aan tegen de kerk en gaf met een grote

---

(239) F. von LOEHER, o.c., dl. I, p. 453.

(240) Bewijsstuk 3, nr. 101. - U. THIEME en F. BECKER, Allgemeines Lexikon der bildender Künstler, dl. XIV, Leipzig, 1923, p. 391.

(241) Bewijsstuk 3, nr. 107; J. HELBIG, o.c., dl. I, p. 126, nr. 988. - Zie ook Bewijsstuk 3, nr. 106, in verband met de plaatsing van het raam.

(242) Bewijsstuk 3, nr. 112. - Zie over deze glazenier ook Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. XVI,/p. 492; J. HELBIG, o.c., dl. I, p. 176, nr. 1618. 1880,

(243) T. LEJEUNE, art. cit., p. 7; J. HELBIG, o.c., dl. II, p. 35, nr. 2166; E. POUMON, o.c., p. 7.

portiek uitzicht op het hoogaltaar. Het werk geschiedde onder leiding van Jehan Gyskin, en met medewerking van Jean Bosquillon, een steenhouwer en metser uit Le Quesnoy(1440) (244). In de winter van genoemd jaar deed Margareta een stenen schatkamer inrichten voor de ornamenten van de kapel (245). Vermelden we nog dat in 1431-1432 Mathi de le Roie, een schilder uit Bergen, in opdracht van Margareta het retabel van de hofkapel te Baudour had gestoffeerd en schilderingen op de wanden van dit bedehuis had aangebracht (246).

Het huwelijk van Willem met Margareta - dat tegelijk met dat van Margareta van Beieren, Willems zuster, en Jan zonder Vrees werd ingezegend - had aanleiding gegeven tot een gelegenheidsgedicht van Jan van Mechelen (247). Een anoniem dichter droeg na 1419 aan genoemde echtgenote een Dict de Marguerite de Bourgogne op. Het bewaarde handschrift is op so-
234 bere wijze versierd met enkele gedecoreerde initialen en met wijngaardblaadjes (248).

De status van Margareta was na de dood van haar man wel enigszins afhankelijk geweest van bepaalde politieke omstandigheden. Weliswaar had ze van haar echtgenoot een behoorlijke weduwgift gekregen (249) en bovendien had ze van haar dochter Jacoba de belofte afgedwongen dat ze na de dood van Willem vrij kon beschikken over al haar kostbaarheden, roerende goederen, gestoffeerde kamers, enz. die ze tot dan toe had bezeten, in plaats van ze door erfenis op Jacoba te laten overgaan (250).

---

(244) Bewijsstuk 3, nr. 127 en nr. 130.

(245) Bewijsstuk 3, nr. 129.

(246) ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, BRUSSEL, Rekenkamer, 8558 : "A Mathi de le Roie, pointre demorant à Mons, pour s'en sollaire d'avoir point de le taulle de l'autel de le cappielle de la dite Court à olle et doret d'or les ymaiges d'icelle où il apertient et blanckis leditte cappielle et là endroit fait pluiseurs ymaiges de couleurs à colle et à destrempe d'azur, vremillon et autres et ossi fait pluisuers cappeles de le devise ma très redoubtée dame,...". - Zie E. MATTHIEU, Mathi de le Roie, peintre montois, in Annales du Cercle archéologique de Mons, dl. XXXVIII, 1909, p. 270.

(247) A. PINCHART, Jean de Malines, poête français du quatorzième siècle, uittr. Bulletin des bibliophiles belges, 2e reeks, dl.III, 1856, p. 28-37.

(248) K.B.B., Handschriften, 1043. - L. PARIS, Dict de Marguerite de Bourgogne, Brussel, 1891; Librye, p. 104, nr. 156.

(249) F. DE POTTER, o.c., p. 41, voetnoot 1.

(250) F. von LÖHER, o.c., dl. I, p. 453.

Het lot van Margareta werd meermaals gekoppeld aan de wisselvalligheden waaraan haar dochter ten prooi viel. Wanneer deze laatste in 1425 gevangen genomen werd, werden aan haar moeder, die zich bij de aan Jacoba aangedane gewelddaad niet wilde neerleggen, goederen en kostbaarheden ontnomen. Ze verhuisden naar de schatkamer van hertog Jan IV van Brabant (251). Op bevel van Filips de Goede werden ze in 1426 weer vrijgegeven (252). De rekeningen van deze laatste prins getuigen trouwens van zijn zorg voor de financiële toestand van zijn zuster (253).

Een inventaris van een deel der bezittingen van Margareta dateert van 27 april 1426. Hij bevat vooral klederen en bontwerk. Toch dient de aandacht te worden getrokken op het rijke borduurwerk dat hier vermeld wordt. Er is sprake van koorkappen en aurifrisen voor kazuifels die figuren, o.a. apostelen, voorstelden die in registers boven elkaar waren opgesteld. Zij bezat ook een tapijtwerk met de voorstelling van Christus'graf (254).

Andere documenten lichten in over de kostbaarheden van deze prinses, zoals de schatting van de waarde van edelstenen en van zilverwerk (255), en de lijst van juwelen, zilveren en gouden vaatwerk die ze deed verpanden of verkopen (256).

---

(251) IDEM, o.c., dl. II, p. 231.

(252) IDEM, o.c., dl. II, p. 451.

(253) ALGEMEEN RIJKSARCHIEF, 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 130, fol. IIII^{XX} VIII vo : "Miinre vrouwen ⟨de weduwe hertoge Willems sgrave van Hollant⟩. Item als miin genadige here mit miinre genadige vrouwen die overdrachte maecte te Valenchiin vort oic overdragen dat men miinre genadige vrouwen van Hollant van Bourgondie oic betalen soude sulke VI vrancr. cr. siaers als sy heeft van heure lyftocht in Hollant ende in Zeelant..."; fol. IIII^{XX} X : "Miinre genadiger vrouwen van Hollant gelevert uter beden van horen gelde dat sy jairlicx heeft uten landen van Hollant, van Zeelant etc. naden composicien laist gemaict..."; zie ook fol. XLVI vo en XLVII.

(254) Bewijsstuk 3, nr. 118.

(255) Bewijsstuk 3, nr. 126.

(256) Bewijsstuk 3, nr. 123.

Margareta van Bourgondië zou ook haar dochter Jacoba nog overleven tot 1441. Haar goederen zijn blijkbaar na haar dood overgegaan naar Filips de Goede. In een inventaris van diens opvolger, Karel de Stoute, vindt men op meerdere plaatsen de vermelding van vaatwerk, zilveren schepen (257), een kelk en kandelaars, alle voorzien van Margareta's wapenschild. Ook een schilderijtje, langs de ene zijde beschilderd met de H. Maagd en Sint-Joris, langs de andere met de H. Margareta, en voorzien van het schild van Henegouwen, is wellicht langs genoemde prinses om in bezit van Karel de Stoute gekomen (258).

Art.III. - JAN VAN BEIEREN (tot 1425)

120 Een tweede persoon aan wie gedacht werd in verband met de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek is Jan van Beieren, broer van Willem IV (VI). In de aktieve periode van het leven van deze hertog dienen twee perioden onderscheiden te worden (259). De eerste bracht hij door te Luik als verkozen prinsbisschop en vervolgens verbleef hij meermaals in Den Haag, in verband met de regering over de gebieden van

---

(257) Zie voorbeeld van dergelijk gerei, dat o.a. als sauskommen gebruikt wordt : MUSÉE CONDÉ, CHANTILLY, ms. 1284, Très riches heures du duc de Berry, januari; B.N.P., ms. franç., 2813, Grandes chroniques de France, fol. 473 vo, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) la librairie de Charles V, Parijs, 1968, pl. VIII). - Bestaand voorbeeld in de schat van de kathedraal te Saragossa.

(258) Bewijsstuk 3, nr. 133. - J. DUVERGER, Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige aanteekeningen betreffende hun leven en werk, II, Aanteekeningen betreffende de twee voornaamste werken der Van Eycks, in Oud-Holland, dl. L, 1933, p. 67, voetnoot 4.

(259) J. DARIS, Histoire du diocèse et de la principauté de Liège pendant le XVe siècle, Luik, 1887, p. 23-138.

zijn nicht Jacoba van Beieren. Reeds te Luik zou hij zijn hof prachtvol hebben ingericht met kostbaarheden en tapijten (260). Ook de architectuur zou hij in deze stad gestimuleerd hebben. Hij zou o.a. zelf begonnen zijn met de bouw van de toren van de Sint-Lambertuskerk (261) en kunstenaars naar het Land van Luik hebben aangetrokken, die de streek echter weer verlieten tengevolge van de troebelen die tijdens zijn regering uitbraken (262).

In Den Haag voerde hij een grote staat (263) en het grafelijk slot schijnt hij met kostbare en kunstvolle verwezenlijkingen te hebben opgeluisterd (264). De reden waarom de naam van Jan van Beieren niet meer uit de kunstgeschiedenis kan verwijderd worden, ligt in het feit dat tijdens zijn bewind voor het eerst de naam van Jan Van Eyck in archivalia opduikt. Deze komt voor in de grafelijke rekeningen van 1422 tot 1425 in verband met de betaling van pantgeld, d.w.z. een vergoeding om zelf in kost en onderhoud te voorzien wanneer graaf en gravin afwezig waren.

Een eerste betaling van negen weken pantgeld geschiedt op 29 december 1422, in een rekening die loopt van 27 septtember 1422 tot 14 januari 1423 (265). Gewoonlijk trekt men dan ook negen weken af van de

---

(260) La bataille d'Othée de 1408, Luik, 1879, p. 163-164.

(261) J.A. CROWE en G.B. CAVALCASELLE, Les anciens peintres flamands, Notes et additions door A. PINCHART, Brussel, 1862, p. CLXXXIX; J. LEJEUNE, Les Van Eyck, peintres de Liège et de sa cathédrale, Luik, 1956, p. 162; IDEM, Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p. 106 en 41.

(262) F. SCHNEIDER, Herzog Johann von Baiern, erwählter Bisschof von Lüttich und Graf von Holland, Vaduz, 1965, p. 55. - J. LEJEUNE, Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p. 148, nr. 154 : in 1395 zou Jan van Beieren in conflict met zijn onderdanen zijn hof verplaatst hebben naar Diest; bij deze gelegenheid liet hij al zijn bezittingen en kostbaarheden overbrengen.

(263) E. PONCELET, Réception d'un héraut d'armes du pays de Liège sous Gérard Groesbeeck, - Mélanges Camille de Borman, Luik, 1919, p. 431.

(264) W. VOGELSANG, Holländische Miniaturen des späteren Mittelalters, Straatsburg, 1899, p. 19.

(265) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 121, fol. 16 en 18 vo.

eerste betaling om de indiensttreding van Jan Van Eyck te bepalen (266). Wellicht is hier echter een korrektie nodig. In de volgende rekeningen wordt hem immers pantgeld uitbetaald van september 1422 tot in januari 1423 (267). Men kan zich dan ook afvragen of de negen weken pantgeld niet moeten afgetrokken worden van de begindatum van de vermelde termijn, nl. van begin september, zodat men eind juni bekomt, en hiermede de indiensttreding van Jan Van Eyck bij Jan van Beieren moet vooruitgeplaatst worden tot dit tijdstip.

De laatste betaling in opdracht van Jan van Beieren gebeurt in het rekenjaar 26 mei 1424-9 februari 1425 (268), ditmaal voor tweeëndertig weken, die eindigen op 11 september 1424. In deze posten wordt nooit de achternaam van de schilder vermeld. Dat het wel om Jan Van Eyck gaat, blijkt uit een rekeninguittreksel van Filips de Goede waar genoemde kunstenaar met familienaam als gewezen varlet de chambre van Jan van Beieren wordt genoemd (269). Ook in Haagse rekeningen onder Filips de Goede komt nog een post voor, die tot heden slechts eenmaal geciteerd werd (270). Het betreft een betaling op 20 november 1425 aan Johannes den maelre. Door een andere hand werd achter de naam deyke toegevoegd (271).

---

(266) Dit geeft 24 oktober (J.A. CROWE en G.B. CAVALCASELLE, Geschichte der altniederländische Malerei, Leipzig, 1875, p. 40, voetnoot 1).

(267) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 123 en 124. - J.A. CROWE en G.B. CAVALCASELLE, o.c., p. 40, voetnoot 1.

(268) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 125, fol. 32 vo.

(269) "A Jehan de Heik, jadis pointre et varlet de chambre de feu MS le duc Jehan de Bayviere,..." (ARCHIVES DÉPARTEMENTALES DU NORD, RIJSEL, Recette générale de Flandre, B 4095, fol. IIII^{XX} XV vo; ed. L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne. Etudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siècle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le duché de Bourgogne, II, Preuves, dl. I, Parijs, 1849, p. 206-207, nr. 699).

(270) E. SCHILTZ, Ontdekking in Haags Archief. Jan Van Eyck in 1426 niet te Gent, in De Standaard der letteren, 25 juni 1959; IDEM, Van Eyck studien, Antwerpen, 1960, nr. VIII.

(271) "Item noch betaelt bii myns heren brieven gegeven tordrecht XX dagen in novembri anno XXV Johannes ⟨deike⟩ den maelre ende myns genadige heren hem voir sinen dienste gegeven heeft daer die tresorier myns genadichs heren brieve ende siin quitancie daerop hier overlevert, XX cr., f. XXXIIII lb. ". In de marge : "Faut quitancie" (A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 127 (rekening van Boudewijn van Zwieten, tresorier

Aan het hof van Jan van Beieren is geen spoor van Hubert Van Eyck (272). Een Hubertus pictor die in 1409 te Tongeren werkzaam is voor Jan van Haccourt, proost van de Onze-Lieve-Vrouwkerk en kanselier van Jan van Beieren, wordt wel eens met Hubert Van Eyck vereenzelvigd. Ook wijst men er op dat een Hendrik Van Eyck als jagermeester aan Jans hof verbleef. Hij trad later in dienst van Jan van Brabant wanneer deze zich tijdelijk te 's-Gravenhage kwam vestigen, om uiteindelijk in de hofhouding van Filips de Goede opgenomen te worden. Een andere Hendrik Van Eyck zou africhter en bewaker der havikken geweest zijn van Jan van Beieren en later eveneens van Filips de Goede (273).

Volgens J. Lejeune zouden een aantal werken van Jan Van Eyck voor Jan van Beieren te Luik zijn geschilderd, vóór hij in Den Haag met opdrachten werd belast (274). De argumenten die genoemde kunstgeleerde opsomt om de lijst van de te Luik geschilderde panelen op te stellen, zijn echter grotendeels onaanvaardbaar. Het is evenwel niet uitgesloten dat de besproken Vlaamse Primitief te Luik, of alleszins in het Maasland heeft vertoefd. Het blijft echter voorlopig een loutere hypothese dat Jan van Beieren reeds vóór 1422 zijn patroon zou geweest zijn (275).

---

van Filips de Goede, 27 oktober 1425-27 oktober 1427), fol. LXV). De vermelding "deike" en"faut quitancie" zijn van een andere hand. Editie van deze tekst in E. SCHILTZ, Van Eyck studien, Antwerpen, 1960, nr. VIII. - Deze tekst werd gereveleerd door J. Fox, Conservator van de 3e afdeling van het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage.

(272) G. KNUTTEL, Niederländische Malerei in XV. und XVI. Jahrhundert, Amsterdam, 1941, p. 62, wijst er op dat volgens een mededeling van de rijksarchivaris in Den Haag rekeningen van vóór 1422 verloren zijn gegaan; cfr. ook O. PAECHT, Panofsky's Early Netherlandish Painting, in Burlington Magazine, dl. XCVIII, '98, p. 273. - Zie Bewijsstuk 3, nr. 96, voetnoot 1.

(273) J. DUVERGER, Jan Van Eyck vóór 1422. Nieuwe gegevens en hypothesen, - Handelingen van het 3e Congres van Algemene Kunstgeschiedenis, Gent, 1936, p. 19. - F. VAN MIERIS, Groot charterboek der graven van Holland, van Zeeland en heeren van Friesland, dl. IV, Leiden, 1756, p. 759 en 797; J. WEALE, Hubert and John Van Eyck. Their Life and Work, Londen, 1908, p. 24; M. HENDRICKX, Over Maastrichter en Maaseiker Van Eyck's (14e eeuw), in Vlaamse Stam, dl. V, 1969, p. 280 e.v.

(274) Expostion. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p. 44 en 151. - De auteur beging talloze vergissingen van historische, iconografische, heraldische en stilistische aard.

(275) Zie in verband met deze Luikse periode een ander werk dat volledig op fantasie berust : Z.Z., Les gravures de Jean de Bavière, prince-

Het verblijf van Jan Van Eyck te 's-Gravenhage van 1422 tot 1424 moet ongetwijfeld betrekking hebben op belangrijk werk in het Binnenhof. De schilder werd hierbij zelfs bijgestaan door een paar helpers (276). Naar de aard van zijn arbeid kan men slechts gissen. Een bewaard werk, de Man met de anjer, die de halsketen draagt van de Orde van Sint-Antonius, wordt wel eens aangezien als werk dat in Holland ontstond. Unaniem wordt dit echter geenszins aangenomen (277).

Men heeft wel eens de veronderstelling geopperd dat Van Eyck mogelijk gewerkt heeft voor Jans voorgangers, Willem IV (VI) (278) of Jacoba, zodat zijn carrière parallel loopt met die van Dirc Potter, klerk en dichter, of van andere kunstenaars die voor de opeenvolgende regeerders over Holland en Henegouwen werkzaam waren (279). Deze hypothese kan echter door geen enkel document gestaafd worden.

De Hollandse rekeningen lichten in over de aankopen of bestellingen van Jan van Beieren in de periode 1417-1425. Naast de gewone posten over aankopen van bontwerk en kostbare stoffen (280), verneemt men ook inlichtingen over een Huge, schilder uit Dordrecht, die voor de prins honderd kleine en negenentwintig grote schilden vervaardigde (281). Ook Heyn die Bruyn, polichromeur van Dordrecht, wordt betaald voor het

---

évêque de Liège, comte de Hollande, Parijs-Luik-Brussel, s.d.

(276) A. PINCHART, Documents authentiques relatifs aux frères Van Eyck et à Roger Van der Weyden, Brussel, 1863, p. 6 e.v.; F. SCHNEIDER, o.c., p. 143; J. LEJEUNE, Les Van Eyck, peintres de Liège et de sa cathédrale, Luik, 1956, p. 17 e.v. - J. WEALE, o.c., p. 9-10.

(277) Zie status quaestionis in R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, L'Opera completa dei Van Eyck, Milaan, 1968, p. 94, nr. 17.

(278) Nl. aan het Turijns-Milanees getijdenboek.

(279) O. KURZ, A Fishing Party at the Court of William VI Count of Holland, Zeeland and Hainault. Notes on a drawing in the Louvre, in Oud-Holland, dl. LXXI, 1956, p. 130-131.

(280) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 112, fol. 44; rek. 114; rek. 115, fol. XLII vo; rek. 116, fol. 35; rek. 119, fol. 24 vo; rek. 121, fol. 29; rek. 124, Bontwerck ende lakenen; rek. 125, fol. 42 - 42 vo.

(281) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 112, fol. 24.

beschilderen van wimpels en blazoenen (282). Een Heyman, stoffeerder te Haarlem, zorgt voor beschilderde banieren met bijhorigheden voor trompetten (283).

Dat Jan over tapijtwerk beschikte blijkt eveneens uit de rekeningen. Het gaat hier waarschijnlijk om stukken die niet door hem aangekocht waren, doch ~~van~~ door zijn voorgangers in het kasteel van Den Haag nagelaten waren. Dat hij deze meermaals liet zuiveren en wassen bewijst echter zijn zorg en belangstelling voor deze behangsels (284). Vermeldenswaard is ook de zending van een knecht van Den Haag naar het kasteel te Teilingen om er een zwarte kamer af te halen die Jan ter dagvaart naar Vlaanderen met zich wou voeren (285). Eenmaal komt ook de betaling voor aan Dirk, den snyder uit Den Haag, voor levering van tapeten (286). Ook borduurwerk werd in opdracht van de prins vervaardigd (287).

Jan van Beieren voorzag zich meermaals van kostbaar edelsmeedwerk. Het ging hier niet alleen om kleinodiën (288) ,ook gebruiksvoorwerpen komen voor, zoals een kostbare lepel (289), of een zilveren voet voor het glas waaruit Jan placht te drinken (290), zilveren beslag (291) en tassen om het keukenzilver in te vervoeren (292) of kanselarij-instrumenten zoals een zegel met signet (293). Veel van het aangekochte edelsmeedwerk diende om weggeschonken te worden, o.a. als nieuwjaarsgeschenk (294).

---

(282) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 114.

(283) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 114.

(284) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 119, fol. 25; rek. 120, fol. 48; rek. 125, fol. 66 vo.

(285) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 124, fol. 73.

(286) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 121, fol. 30 vo.

(287) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 114; rek. 115, fol. LXIII.

(288) Bewijsstuk 3,nr.113,rek.114;rek.116, fol. 35vo; rek. 121, fol. 18 vo; rek. 123, Grote foureyne.

(289) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 124, Juwelen.

(290) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 125, fol. 43.

(291) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 125, fol. 43.

(292) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 123, fol. 64.

(293) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 119, fol. 20 vo.

(294) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 116, fol. 35 vo; rek. 125, fol. 43.

Zijn echtgenote, Elisabeth van Görlitz (einde XIVe eeuw-1451) begiftigde hij met een kostbare sluitspeld (295). Een zekere meester Spaen werd in het bezit gesteld van een verguld kruis (296). Ook de z.g. tuinen werden door Jan uitgedeeld (297). Voor de kapel liet hij een kelk hermaken (298). Dat zijn vrouw een prachtig en kostbaar halssnoer moet bezeten hebben is af te leiden uit de betaling voor een schrijn om het juweel op te bergen (299).

Jan van Beieren en zijn echtgenote bezaten handschriften. Eén ervan was versierd met een sierlijk zilveren slot (300). Een Heinrich dem Melre smukte voor Jans vrouw in 1421 een boek met gouden hoofdletters op (301). Het is ook bekend dat de dichter Barthelemy door dit echtpaar werd begunstigd (302).

De hertog stierf op 6 januari 1424 in geheimzinnige omstandigheden, waarschijnlijk door vergiftiging (303). Er wordt verhaald dat een schadelijk produkt op de snede van zijn gebedenboek was gestreken (304).

---

(295) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 116, fol. 35 vo.

(296) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 125, fol. 43.

(297) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 125, fol. 66.

(298) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 116, fol. 55.

(299) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 116, fol. 57 vo.

(300) Bewijsstuk 3, nr. 113, rek. 116, fol. 55 vo.

(301) Bijlage 109. - J. MARROW, Dutch Manuscript Illumination before the Master of Catharina of Cleves. The Master of the Morgan Infancy Cycle, in Nederlands kunsthistorisch jaarboek, dl. XIX, 1968, p. 51, voetnoot 4, veronderstelt dat deze kunstenaar in Den Haag verbleef. Dit kan echter door niets bewezen worden.

(302) J.A. CROWE en G.B. CAVALCASELLE, o.c., p. 40, voetnoot 1; J. LEJEUNE, Les Van Eyck, peintres de Liège et de sa cathédrale, Luik, 1956, p. 193.

(303) F. SCHNEIDER, o.c., p. 231-236 en Bijlage VII.

(304) F. DEPOTTER, o.c., p. 104. - Zie over de vrijspraak van een Engels koopman in verband met deze vergiftiging, F. VAN MIERIS, o.c., dl. IV, p. 785 (13 juli 1425).

Jan van Beieren werd begraven in de Grote of Sint-Jacobskerk te 's-Gravenhage, rechts in het koor naast het hoogaltaar. Het graf was afgedekt met een gebeeldhouwde plaat waarop de hertog in wapenrusting met gevouwen handen lag uitgestrekt. Op zijn hoofd droeg hij een kaproen, zijn voeten steunden op een leeuw. Het geheel was verguld en gekleurd. Op een perkament was zijn epitaaf geschreven (305).

Elisabeth van Görlitz overleefde hem nog vele jaren. Dat zij vele kostbaarheden en eigendommen moet bezeten hebben blijkt reeds uit de vermelde gegevens. Het kan ook opgemaakt worden uit documenten in verband met de belofte van een aantal personen, verpande juwelen aan Elisabeth te zullen terugschenken, zodra aan haar voorgeschoten penningen zouden worden ingelost (16 dec. 1421) (306). Een en ander kan men ook afleiden uit het bevel van Filips de Goede aan Frank van Borselen in 1432, om alle goederen en bezittingen van Elisabeth in Holland en Zeeland aan te slaan en te beheren (307). Rond 1439 zou hieromtrent een twist tussen Frank en genoemde Elisabeth hevig oplaaien (308). Mogelijk staat deze ruzie in verband met het feit dat Elisabeth op 14 maart 1427 (n.st.) Filips de Goede tot erfgenaam van haar gebieden, juwelen, kleinodiën en alle goederen had uitgeroepen (309).

---

(305) K.B.B., Handschriften, fonds Goethals, 1655, fol. 95-96 : "Au costes destre du coeur à l'oposit est ung tombe esleves ung homme armes couchies et les mains juintes, ung chaperon bourbonnois en la tieste, ung lion à ses piet, le tout estoffes d'or et de coulleur; son epitaphe en parchemin en ung tableau est sy come voyes : IstIC en baVarI sIta sVnt dVCIs ossa JohannIs, fratre sVo soCero et CInCtVs VICIt IeodInos fortIbVs Vt gVerrIs genItor sIC sede robVstos, In proprIa resIdens frIsones parere CoegIt fILIVs est hoLLant prVdens IbI qVeqVe gVbernans LVCe sVbIt JanI sed, proCh doLor, Ipse terdena etherIs ast reqVIes sIt eI sIne fIne perhennIs." (Hierbij werd het wapenschild van Jan van Beieren getekend).

(306) Bewijsstuk 3, nr. 110.

(307) T. VAN RIEMSDYK, o.c., p. 346.

(308) F. LYNA, Elisabeth de Görlitz et les "Heures de Turin et de Milan", in Scriptorium, dl. XVI, 1961, p. 124. - M. WURTH-PAQUET, Table chronologique des chartes et diplômes relatifs à l'ancien pays de Luxembourg, (Publications de la section historique de l'Institut royal grand-ducal de Luxembourg, dl. XXVII), Luxemburg, 1872, p. 13, 16, 27, 35, 37, 38, 57 en 66; F. von LOEHER, o.c., dl. II, p. 503.

(309) F. VAN MIERIS, o.c., dl. IV, p. 878-880.

Art. IV. - JACOBA VAN BEIEREN (1401-1436)

Jacoba's leven is fel vermengd geweest met politieke gebeurtenissen die vrij diepgaande wijzigingen in haar status hebben teweeggebracht. Haar vier opeenvolgende huwelijken en de daarmee gepaard gaande relaties met vreemde prinsenhoven hebben deze veranderingen sterk geaccentueerd. Het leek dan ook aangewezen dit overzicht enigszins chronologisch in te delen. Haar jeugdjaren steken schril af tegen de armzalige toestand waarin ze later meermaals zou terecht komen, als laatste en fel belaagde telg van het Beierse huis die in de Nederlanden een rol speelde.

§ 1. Jacoba van Beieren en Jan van Touraine (1406-1416)

Reeds hoger werd gehandeld over de verloving en het huwelijk van Jacoba met de Franse prins, Jan van Touraine, zoon van Karel VI en neef van de Hertog van Berry. De Franse prins werd door Willem van Beieren mee naar Henegouwen genomen, waar zijn opvoeding, samen met deze van Jacoba, zou worden verder gezet. De rekeningen van de hofhouding der ouders bevatten dan ook talrijke posten die betrekking hebben op uitgaven voor het jonge paar. Hieruit blijkt dat het met nodige eer werd bejegend en met weelde omringd. Ondanks hun jeugd, voerde het prinselijk paar een grote hofstaat (310). Ze verbleven vooral te Le Quesnoy op het kasteel dat in de jaren 1413-15 werd hersteld en versterkt (311). Voor de inrichting van de hun voorbehouden kamers werden geen kosten gespaard.

In 1407-08 werd Jean de Rave, tapissier te Le Quesnoy, te werk gesteld. Hij werd betaald voor twee tapijten met de wapens van Jan

---

(310) L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, p. 459 : lijst van het personeel aan het hof verbonden.

(311) Bewijsstuk 3, nrs. 80 en 82.

van Touraine, voor delen van kamers met schilden en voor het herstellen van oude garnituren (312). Dezelfde ambachtsman verwijderde in 1410 van een oud deken de wapens van Vlaanderen en verving ze door die van Henegouwen (313).

De rekeningen maken verder de aankopen van bontwerk in genoemde plaats (314) of in andere centra (315) kenbaar. Borduurwerk werd vervaardigd aan het hof (316) of elders aangekocht (317). Dekens voorzien van het blazoen van Jan van Touraine werden besteld bij Jean Bresin, haute-licewerker te Valenciennes (318). Belangrijk was de aankoop in 1417 te Atrecht bij Jean Walois, een bekend tapissier (319), van een kamergarnituur met bonte taferelen : de jacht op een hert en op een everzwijn (320) en esbattementen op een rivier. Het geheel was doorweven met . goud van Cyprus, zilver en zijde. Het moet hier dus een uitzonderlijk kostbaar stel betreffen.

De rol die vroeger werd gespeeld door Jehan le poindeur, wordt thans meer en meer overgenomen door de reeds vermelde Ghyskyn Salme.

---

(312) Bewijsstuk 3, nr. 71, fol. 48.

(313) Bewijsstuk 3, nr. 71, fol. 63.

(314) Bewijsstuk 3, nr. 76, fol. 61.

(315) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 83, Bontwerck; rek. 85, fol. LXXIV; rek. 86, fol. LVII; rek. 87, fol. XXXIII vo; rek. 92, fol. XXXIII vo.

(316) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XLII vo.

(317) Bewijsstuk 3, nr. 71, fol. 70, en nr. 83.

(318) Bewijsstuk 3, nr. 83.

(319) Bewijsstuk 3, nr. 95. - Zie ook A. WAUTERS, Les tapisseries bruxelloises, Brussel, 1878, p. 10 en 12. - Genoemde J. Walois levert ook aan Filips de Goede (cfr. L. DE LABORDE, o.c., Preuves, dl. I, p. 345-346, nr. 1170 (1434-1435) en p. 380, nr. 1355 (1440-1441).

(320) Jachttapijten kenden een zeer groot succes, cfr. H. GOEBEL, o.c., p. 84-85. - Zie een belangrijke literaire bron : het Livre de chasse de Gaston Phoebus (B.N.P., ms. franç., 616, (Parijs, ca. 1405-1410)).

Aan het hof schijnt hij een vaste plaats te bekleden. Jan van Touraine neemt zelfs de zorg op zich voor de opvoeding van het kind van genoemde kunstenaar (321). Deze laatste wordt hoofdzakelijk belast met sierschilderwerk. O.a. stoffeert hij, met de hulp van Thiery le point, banniëren, standaarden en dekkleden voor paarden die door Jan van Touraine zouden gebruikt worden bij een krijgstocht in Frankrijk (322). Ook schilden worden door Ghyskyn Salme uitgevoerd (323) alsmede meerdere exemplaren van de tekst : S'il plaist à Dieu, het devies van de hertog (324). Zoals hij voor Willem van Beieren ontwerpen voor gewaden had vervaardigd, tekende hij in opdracht van Jan van Touraine een patroon voor de pronkmouwen van een habijt (325).

Niet altijd staat het doel van het schilderwerk in verband met krijslust. In 1416 wordt Clais de Bar betaald voor een doek getooid met de wapens van Jan van Touraine en Jacoba, om te Le Quesnoy tijdens de processie als baldakijn boven het Sacrament te dragen (326).

Vooral de lijst van de edelsmeden die voor Jan en Jacoba werkten is zeer uitgebreid. Hun namen komen vanaf 1407 vrij regelmatig voor. Zij zijn woonachtig te Bergen (327), te Le Quesnoy (328), en in Den Haag (329). Goudsmid Andrieu blijkt een belangrijk leverancier te zijn (330). Ook te Parijs wordt edelsmeedwerk besteld (331) en koopt men juwelen aan (332) en van enige betekenis is de lading edelsmeedwerk die vanuit Laon wordt

(321) Bewijsstuk 3, nr. 83.
(322) Bewijsstuk 3, nr. 84.
(323) Bewijsstuk 3, nr. 95.
(324) Bewijsstuk 3; nr. 90.
(325) Bewijsstuk 3, nr. 90.
(326) Bewijsstuk 3, nr. 83.
(327) Bewijsstuk 3, nrs. 71 en 76.
(328) Bewijsstuk 3, nr. 76.
(329) Bewijsstuk 3, nrs. 83 en 85; nr. 96, rek. 87, fol. XXXIIII en rek. 92, fol. XXXIIII.
(330) Bewijsstuk 3, nrs. 85, 90 en 95.
(331) Bewijsstuk 3, nr. 90.
(332) Bewijsstuk 3, nr. 90.

aangevoerd (333). Een zekere Gillet treedt op als persoonlijk edelsmid van Jacoba (334) en Godefroit de Courieres levert zilveren vaatwerk, opgesmukt met de wapens van Jan en Jacoba (335). Aan zijn schoonmoeder schonk de prins een zilveren schip met de blazoenen van Henegouwen en Bourgondië (336). Ook nuttige instrumenten werden door edelsmeden geleverd, zoals een scheermes dat gedeeltelijk verguld was en versierd met email (337).

Verscheidene pronkstukjes uit edelsmeedwerk werden door de kleermakers op de kledij genaaid (338). De aankopen der stoffen en de betalingen voor het vervaardigen van gewaden leveren niet alleen interessante gegevens in verband met oude benamingen doch ook betreffende de middeleeuwse kleurenzin. Het is zeer waarschijnlijk dat aan de kleur der kledij dikwijls een symbolische waarde verbonden werd. Ook voor industrie en handel zijn, zoals reeds betoogd, de rekeningen van belang. Buiten aankopen in Holland en Henegouwen richt men zich voor stoffen ook tot Brugge, Gent, Brussel en Mechelen (339). In verband met de kledij zijn ook voorwerpen voor de opschik vermeldenswaard, zoals de ivoren kammen die Jacoba zich liet aanschaffen (340).

Daar Jan van Touraine reeds zeer vroeg aan het hof van Willem IV (VI) werd opgevoed, diende voor het onderricht te worden gezorgd. Twee scholasters, Cordelie en Bertrant, stonden in 1407 ten dienste van Jan van Touraine. De rekeningen vermelden aankopen van zilveren schijven ter versiering van de houppelandes voor deze leraars (341). In 1408-09 treedt meester Aubert Loison op als schoolmeester van Jan en Jacoba. Aan genoemde prins bezorgde

---

(333) Bewijsstuk 3, nr. 89.

(334) Bewijsstuk 3, nr. 76, fol. 60 vo.

(335) Bewijsstuk 3, nr. 82.

(336) Bewijsstuk 3, nr. 90. - Voorbeelden : zie hoger. - Dit schip duikt wellicht later in bezit van Filips de Stoute op (cfr. Bewijsstuk 3, nr. 133).

(337) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 88.

(338) Bewijsstuk 3, nr. 76, fol. 46.

(339) Bewijsstuk 3, nr. 83.

(340) Bewijsstuk 3, nr. 71, fol. 77.

(341) Bewijsstuk 3, nr. 70, fol. 79 en nr. 71, fol. 66 vo.

hij unes petites heures de Nostre-Dame à l'usage de Paris, verlucht en voorzien van een gouden slot (342). Verder wordt hij betaald pour le fachon de II paires de couvertures de velours vermeillez, doublés de satin vermeil, pour les heures de monseigneur et madame de Touraine. Deze omslagen waren van borduurwerk voorzien (343). De geciteerde tekst laat toe te veronderstellen dat Jacoba toen ook reeds een getijdenboek moet bezeten hebben. Bij de door Filips de Goede in 1425 aangeslagen goederen van Jacoba bevond zich een boekomslag in tapijtwerk met de wapens van de Hertog van Touraine (344). Hij kan mogelijk vereenzelvigd worden met een der bovenvermelde omslagen.

Een getijdenboek dat in die tijd gekopieerd en verlucht werd in een Noord-Frans atelier bestaat thans nog. Het heeft blijkens de inhoud toebehoord aan een vrouw die Jacoba heette. Het horarium is rijk versierd en de veronderstelling dat de Jacoba met de Beierse prinses kan vereenzelvigd worden is niet uit de lucht gegrepen. In Bewijsstuk 2 zal deze codex dan ook aan een nader onderzoek worden onderworpen.

In de bovenvermelde rekening van 1408-09 vindt men verder nog de lijst van andere boeken die werden aangekocht voor het onderricht van Jan en Jacoba. Het gaat hier hoofdzakelijk om werken met morele inslag en met uitspraken van befaamde oude leermeesters (345). De boeken werden in een koffer bewaard. De jongelieden beschikten ook over het nodige schrijfgerief.

Reeds in 1410 bezat Jan van Touraine een privé-oratorium op zijn kamer in het kasteel te 's-Gravenhage. Er was een altaar gebouwd en in een kist waren de misgewaden opgeborgen. Voor de prins zelf stond hierbij een knielbank opgesteld dair hi siin boecken up leggen soude (346). Het was op deze

---

(342) Bewijsstuk 3, nr. 70, fol. 79.

(343) Bewijsstuk 3, nr. 70; zie ook nr. 71.

(344) Bewijsstuk 3, nr. 114, fol. [4 vo].

(345) Zie in verband met de opvoeding van prinsen en de gebruikte handboeken D.M. BELL, L'idéal éthique de la royauté en France au Moyen Age d'après quelques moralités de ce temps, Genève - Parijs, 1962, p. 110 e.v.

(346) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 88, fol. LXV vo.

kamer dat Jan en Jacoba op 2 februari 1414 met aandacht toekeken naar het spel van de kerkgang van de H. Maagd, dat enkele gezellen ten tonele voerden (347). Ook buiten de kastelen legden beide kinderen getuigenis af van hun devotie. Het beeld van Onze-Lieve-Vrouw van 's-Gravenzande in Holland verrijkten zij met een kostbaar kleed (348).

De sfeer was niet steeds gespannen. De Franse vorst schonk in 1416 aan Jan een robe du may, waarschijnlijk in groene kleur (vert - gay) en in hetzelfde jaar beloonden Jan en Jacoba een dienstknecht die zijn vrouw deed dansen à la musette (349). Als vermaak en om de tijd te doden was het schaakspel een uitverkoren verdrijf (350).

Niet zelden werden het hertogelijk paar geschenken aangeboden. Vermeldenswaard is het kostbare halssnoer met edelstenen en paarlen dat Willem IV (VI) in 1414-15 aan zijn dochter aanbood (351). Samen bezochten Jan en Jacoba verscheidene steden waar ze, zoals te Bergen, door de magistraat met welkomstgeschenken werden overladen (352). Zelf waren ze niet karig met hun giften (353).

Op 5 april 1416 overleed Jan van Touraine, naar werd beweerd tengevolge van vergiftiging door de vijandige Armagnacs. Jacoba, toen vijftien jaar oud, behield lang enkele voorwerpen die aan haar man hadden toebehoord, zoals de vermelde omslag van een getijdenboek en een bekken waarin de priester de handen moest wassen bij de mis, beide met de wapens van de hertog van Touraine versierd (354). In 1425 werden deze stukken door Filips de Goede in beslag genomen.

---

(347) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 91, fol. LXXXVII.

(348) Bewijsstuk 3, nr. 132.

(349) Bewijsstuk 3, nr. 83.

(350) L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, p. 298.

(351) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XXXV. - Zie Het Turijns-Milanees getijdenboek, Hoofdstuk III, Art. II, § 2, B.

(352) Bewijsstuk 3, nrs. 72 en 86.

(353) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 92, fol. XXXIIII.

(354) Bewijsstuk 3, nr. 114, fol. [4 vo] en fol. [5].

Na de dood van haar vader werd voor Jacoba een regeling getroffen in verband met haar inkomsten en de bekostiging van haar kledij en juwelen (355). Tot in mei 1418 bleef Jacoba alleen. Deze toestand wordt weerspiegeld in de rekeningen van die jaren, waar de naam van de prinses alleen voorkomt. Aankoop van juwelen en bontwerk, van emblemen in edelmetaal en van kunstige kokers voor boodschappers, maken er belangrijke posten van uit (356). Hendrik van Groesbeeck en Jan Huge waren de voornaamste leveranciers. Op 6 februari 1418 stichtte Jacoba een kapel in de parochiekerk van Bouchain (Nord, Valenciennes)(357). Aan het kapittel van de Sinte-Waldetrudiskerk te Bergen schonk ze een prachtige kromstaf (358).

De herinnering aan Jan van Touraine en Jacoba bleef nog lang bewaard in de kerk van Le Quesnoy waar een glasraam prijkte de le ramenbranche van beide echtelingen, versierd met hun portret (359). Ook in de hoofdkerk te Bergen herinnert een raam met wapenschild aan de Franse prins (360).

§ 2. Jacoba van Beieren en Jan IV van Brabant (1418-1420)

De omstandigheden brachten mee dat reeds het jaar na de dood van Jan
17 van Touraine, op 8 mei 1418, een huwelijk met Jan, hertog van Brabant en Limburg tot stand kwam. Wispelturigheid, verspilzucht en karakterloosheid worden algemeen als kenmerkende ondeugden van deze prins beschouwd. Het is ook treffend dat in de werken over deze periode weinig gesproken wordt over een eventueel mecenaat of activiteit betreffende de kunst ten tijde van Jan van Brabant. P. Saintenoy spreekt in dat verband enkel over een modeste

(355) Bewijsstuk 3, nr. 96, rek. 93, fol. XLV vo.

(356) Bewijsstuk 3, nr. 98.

(357) C. DEHAISNES en J. FINOT, Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790, dl. I, Rijsel, 1906, p. 231 (B 1216).

(358) Hij droeg volgend opschrift : "Jacoba ducissa Bavariae. Delphina Viennensis. Comitissa Hannoniae. Hollandiae. Zelandiae et Pontini. ac domina Frisiae. me fieri fecit anno Domini Christi M. CCCC.XVII. - Cfr. L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. V, p. 363.

(359) Bewijsstuk 3, nrs. 127 en 130; J. HELBIG, o.c., dl. I, p. 206.

(360) J. HELBIG, Les vitraux médiévaux..., o.c., p. 107-110, nr. 21.

vie (361). Het is waarschijnlijk dat deze indruk vals is. Het ziet er immers naar uit dat ook Jan van Brabant kind moet geweest zijn van zijn tijd en de schaarse gegevens over de periode dat hij met Jacoba samenleefde wijzen er voldoende op dat hij deelnam aan de plechtstatigheid en luxe waarin hij bij het Beierse huis terechtkwam (362).

Om allerlei redenen hebben de kunsthistorici verondersteld dat Jan (en Hubert?) Van Eyck in Brabant voor Jan IV zou hebben gewerkt. Ofschoon naam- en wellicht stadsgenoten aan het hof te Brussel kunnen aangewezen worden bestaat er vooralsnog geen enkel afdoend bewijs voor Van Eycks aanwezigheid aldaar (363).

Aankoop van bontwerk en zilver was tijdens deze periode niet ongewoon (364). Jacoba schafte zich o.a. bij een goudsmid te Delft een gouden halssnoer aan (365). Veel van het zilverwerk was voor practisch gebruik bestemd, zoals matrijzen voor zegels en signetten (366). Enig idee van dit werk kan men zich vormen door bewaarde zegelafdrukken uit deze periode te bekijken (367). Ook kokers voor boodschappers tot het opbergen van berichten werden door goudsmeden vervaardigd (368). Een en ander diende ook om weggeschonken te worden. Zo maakte Jacoba aan een doctoir in dienst van een raadsheer van de Engelse koning een vergulde beker over bij een bezoek aan het Haagse hof (369). Tot de geschenken behoorden ook onderscheidingen zoals die van

---

(361) Les arts et les artistes à la Cour de Bruxelles, II, Le palais des ducs de Bourgogne sur le Coudenberg à Bruxelles du règne d'Antoine de Bourgogne à celui de Charles-Quint, (Mémoires de l'Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, coll. in-4°, 2e reeks, dl. V), Brussel, 1934, p. 12.

(362) F. DE POTTER, o.c., p. 86 en voetnoot 1.

(363) Cfr. J. DUVERGER, Brussel als kunstcentrum in de XIVe en de XVe eeuw, (Bouwstoffen tot de Nederlandsche kunstgeschiedenis, dl. III), Amsterdam-Gent, 1935, p. 51; IDEM, Jan van Eyck vóór 1422. Nieuwe gegevens en hypothesen, - Handelingen van het 3e Congres van Algemene Kunstgeschiedenis, Gent, 1936, p. 19-20.

(364) Bewijsstuk 3, nr. 103.

(365) Bewijsstuk 3, nr. 103, rek. III, fol. 6 vo.

(366) Bewijsstuk 3, nr. 103, rek. 108, fol. 134; rek. 110, fol. XVII vo.

(367) Voorbeeld in H.P.H.JANSEN, Hoekse en Kabeljauwse twisten, Bussum, 1967, afb. 16.

(368) Bewijsstuk 3, nr. 103, rek. 107, fol. 26 vo. - Zie voorbeeld van XVe eeuwse boodschappentas in het Musée te Sint-Omaars.

(369) Bewijsstuk 3, nr. 103, rek. 107, fol. 26.

de Tuin die reeds door Jacoba's voorgangers werd uitgedeeld. Meerdere exemplaren hiervan werden aan Engelse edelen, aan de maarschalk van Brabant en aan anderen overhandigd (370). Sommige juwelen, door het echtpaar aangeschaft, waren bestemd voor de kapel (371).

Ghyskyn Salme bleef ook gedurende deze periode verbonden aan het hof. Hij leverde beschilderde wimpels, standaarden, wapenschilden en banieren voor trompetten (372). Voor het versieren van dekkleden voor paarden met wapens, werd beroep gedaan op de reeds herhaaldelijk vermelde Dirc den mailre uit Den Haag (373).

In 1418 kregen Jacoba en Jan van Karel VI het hotel du Porc-Epic te Parijs ten geschenke. Het was destijds reeds door Willem IV (VI) gebruikt (374) en om deze reden werd over de inboedel ervan reeds hoger gehandeld. In deze periode liet Jacoba de oude tapijten van het kasteel van Le Quesnoy door Jehan de Florence, tapissier uit Valenciennes, reinigen, herstellen en verstevigen. Hier bestond een witte kamer met Bourgondisch laken, doorweven met papegaaien en jonkvrouwen die op de harp speelden, een onderwerp waarbij zowel het thema van de muziek als van het voornaam gezelschap werd voor ogen gebracht (375). Een andere kamer was versierd met jachttaferelen en de groene zaal vertoonde in legwerk taferelen van de Kruisvaarders die voor Jeruzalem streden. Van zulk onderwerp op tapijtwerk kan men een treffend voorbeeld aanwijzen op de illustratie bij de maand januari in de Très Riches Heures van de hertog van Berry (ca. 1416, Musée Condé, Chantilly) (376). Het was in dergelijke kamers dat Jan en Jacoba luisterden naar de muziek van pijpers,

---

(370) Bewijsstuk 3, nr. 103, rek. 107, fol. 26.

(371) 's-Gravenhage onder de regeering..., art. cit., p. 298.

(372) Bewijsstuk 3, nr. 103, rek. 107, fol. 28 vo en rek. 108, fol. 93.

(373) Bewijsstuk 3, nr. 103, rek. 107, fol. 23 vo.

(374)

(375) Zie voorbeelden H. GOEBEL, o.c., p. 81.

(376) Bewijsstuk 3, nr. 105.

de zang van menestrelen (377) en naar Bartholomeus, de dichter (378).

Jan IV was lid van de Henegouwse Orde van Sint-Antonius. Aan de reeds vermelde kapel van Barbefosse te Havré schonk hij een geschilderd wapenschild en een paneel met zijn portret, uitgevoerd door Pierart Henne. De Sinte-Waldetrudiskerk te Bergen bedacht hij met goudlaken, aangekocht te Brugge bij een koopman uit Lucca (379).

Het huwelijk tussen Jacoba en Jan IV schijnt hoegenaamd niet gelukkig te zijn geweest. Reeds na minder dan twee jaar, uit vrees dat haar echtgenoot beslag zou leggen op haar vaderlijk erfgoed, verliet Jacoba de Brabantse hertog (380).

§ 3. Jacoba van Beieren en Humphrey van Gloucester (1422-1425)

Weinige tijd na de breuk met Jan van Brabant ging Jacoba in Engeland
236 haar heil zoeken. Ze trad in het huwelijk (1422) met Humphrey, hertog van Gloucester en graaf van Pembroke (1390-1447), zoon van koning Hendrik IV en van Maria van Bohun. Deze hertog zou zich hiermede, met het oog op de verdediging van de belangen van Jacoba, tijdelijk tegen Filips de Goede keren. Beide prinsen kenden elkaar echter reeds lang : in 1416 had Filips de hertog een prachtig juweel aangeboden (381).

Humphrey van Gloucester was in de echte zin van het woord een bibliofiel die een enorme verzameling boeken heeft aangelegd. Hij onderhield relaties met vele geleerden en schrijvers van zijn tijd, vooral met Italiaanse humanisten. Men schrijft aan zijn impuls ook een heropleving en herwaardering van de Engelse dichtkunst toe (382). Talrijke handschriften die hem hebben

---

(377) Zie verder.

(378) Bewijsstuk 3, nr. 103, rek. 110, fol. LIII vo.

(379) Bewijsstuk 3, nr. 111.

(380) G. GYSELS, Le départ de Jacqueline de Bavière de la cour de Brabant (11 avril 1420), -Miscellanea historica in honorem Leonis van der Essen, dl. I, Brussel-Parijs, 1947, p. 413-427.

(381) L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne, o.c., Preuves, dl. II, p. 131-132.

(382) K.H. VICKERS, Humphrey, Duke of Gloucester, Londen, 1907, p. 340-425; K. FOWLER, Le siècle des Plantagenêts et des Valois. La lutte pour la suprématie, 1328-1494, Parijs, 1968, p. 194.

toebehoord bevinden zich thans nog in Britse en in Franse verzamelingen (383). Het gaat hier om werken van klassieke auteurs, filosofische en theologische traktaten, de ordonnanties en decreten van het Concilie van Konstanz. Verder bezat hij historische werken en boeken over ethiek en moraal. Een medisch traktaat en romans zoals de Decamerone en de Roman de Renard maakten deel uit van zijn collectie.

Vele van de boeken waren rijk verlucht. Een handschrift met een keuze uit de psalmen was versierd met zijn wapen en met een miniatuur waar de hertog voor een Salvator mundi neerknielt. Het werd ca. 1415 uitgevoerd (384). Ook in andere werken komen verluchtingen en gehistorieerde letters voor.

Enkele handschriften uit zijn verzameling hebben toebehoord aan Franse vorsten. De vermelde Roman de Renard was opgedragen aan koning Jan II van Frankrijk (1319-1364) en was in de bibliotheken van Karel V en Karel VI. Het manuscript werd in 1425 door de hertog van Bedford aan zijn broer Humphrey geschonken. Genoemde hertog, regent in Frankrijk tijdens een periode van de Honderdjarige Oorlog, had in 1424 de bibliotheek van Karel V gekocht. Langs deze weg kwam ook een handschrift van Le songe du verger (Parijs, 1378)(385) en van Livius (Parijs, ca. 1370)(386) in Humphrey's handen (387). Het is niet uitgesloten dat een manuscript van La queste del Saint-Graal en van La mort Artu (Frankrijk, 2e helft XIIIe eeuw) op dezelfde wijze in bezit van Humphrey gekomen is (388). Een Bible Hystoriaux werd in 1427 door Jehan Stanley aan de hertog overgemaakt (389).

---

(383) IDEM, o.c., p. 426-438.

(384) Facsimiles of Manuscripts and Inscriptions, (Palaeographical Society, 2e reeks), Londen-Oxford, 1913-1930, pl. 201.

(385) BRITISH MUSEUM, LONDEN, ms. Royal,19 C.IV.

(386) BIBLIOTHÈQUE SAINTE-GENEVIÈVE, PARIJS, ms. 777.

(387) (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, p. 107-108, mss.187 en 189.

(388) K.B.B., Handschriften, 9627-28. - Librye, p. 95, nr. 139.

(389) K.H. VICKERS, o.c., p. 437 (thans bewaard in B.N.P., ms. franç.,2).

Van betekenis is de vertaling van Palladius' De re rustica, dat fel versierd is. Het was in leder gebonden en de omslag was opgesmukt met emailwerk waarop een vrouw was afgebeeld met een tekst er omheen : Jacqueline, dutchess of Bavaria, countess of Holland, Zealand, and Hainault, wif to Humfrey, duke of Gloucester, 1427. Een aanvangsinitiaal is versierd met het wapen van de hertog (390).

Voor Humphrey en Jacoba moet een ander handschrift vervaardigd zijn dat de titel droeg van Le livre du Trésor, en waarschijnlijk kan vereenzelvigd worden met het encyclopedische werk van Brunetto Latini. Het was versierd met de wapens van de hertog van Gloucester en met zijn portret samen met dat van Jacoba. Filips de Goede die het boek in zijn bezit kreeg liet door een miniaturist, Jean de Prestinien, de wapens en figuren vervangen door die van hemzelf en van zijn echtgenote (391).

Tussen de goederen die Jacoba in 1425 bezat, komen meerdere voorwerpen voor die deze prinses uit Engeland schijnt te hebben meegebracht en die zelfs hebben behoord aan de hertog van Gloucester : schotels, zilveren bekkens en een zilveren drinkbeker zijn voorzien van het wapen van de Engelse hertog (392). Vier rode tapijten zijn bezaaid met witte bladeren en de wapens

---

(390) WENTHWORT - WOUDHOUSE, ms.Z.5.32 (thans verdwenen). - Cfr. K.H. VICKERS, o.c., p. 434-435.

(391) Volgens het document gepubliceerd in Bewijsstuk 3, nr. 131, waren de oorspronkelijke wapens die van de Engelse vorst. Deze vermelding is waarschijnlijk een gevolg van het feit dat de wapens van de Engelse koning en van Humphrey nagenoeg identiek waren. - Zie voorbeeld van dergelijk Livre du trésor uit de Librye van Filips de Goede in K.B.B., Handschriften, 10386, (... Librye..., p. 69-70, nr. 96). Voor analoge gevallen in verband met het vervangen of verwijderen van wapens, zie MUSÉE JACQUEMART-ANDRÉ, ms. 2, Heures du maréchal de Boucicaut, (ca. 1410-15) : een latere bezitter, Aimar de Poitiers, bedekt in 1485 gedeeltelijk de wapens en het devies van de maarschalk van Boucicaut door de zijne, (Tentoonstellingscatalogus) Manuscrits à peintures..., o.c., p. 97-98, nr. 201); K.B.B., Handschriften, IV 467, J. FROISSART, Chroniques, (Z. Nederl., 1470), fol. 8, (Tentoonstellingscatalogus) Vijftien jaar aanwinsten sedert de eerste steenlegging der Bibliotheek, Brussel, 1969, p. 102-103, nr. 79.

(392) Bewijsstuk 3, nr. 114, fol. [2], [2.vo].

van Engeland; vier andere witte wapentapijten met rode rozen en emblemen van het huis Lancaster, waartoe Humphrey behoorde, voeren dezelfde blazoenen (393). Jacoba was ook in het bezit van twaalf ellen groen Engels laken (394) en van een kan uit Engeland (395). In 1444, wanneer de testamentuitvoerders hun rekening opstelden, bezat zij nog zes Engelse boeken met verhalen of over medicijnen (396). Nog in 1490, bij het opmaken van een inventaris van de hofkapel in Den Haag, trof men er een groot handschrift aan met gehistorieerde initialen dat vooral Engelsche sanck inhield (397). Men kan zich afvragen of dit boek niet ten tijde van Humphrey in de kapel was terechtgekomen. De kennismaking met de Engelse produktie schijnt echter voor Jacoba van enige betekenis te zijn geweest. In 1428 liet ze verscheidene kostbare soorten stoffen aankopen door ridder Arnold van Gent in Engeland (398).

Tot slot is het vermeldenswaard dat Jacoba in 1424, ten tijde van haar huwelijk met Humphrey, van haar rijkdom mededeelde aan de kerk van Saint-Nicolas-en-Havré te Bergen, waar zij een gestoelte en een doksaal bekostigde(399).

§ 4. Een intermezzo (1425-1432)

Allerlei factoren, o.a. een gemis aan politiek doorzicht, hebben meegebracht dat Humphrey van Gloucester Jacoba verliet en in Engeland met zijn bijzit Eleonora Cobham in het huwelijk trad. De pauselijke curie had trouwens op 13 februari 1425 de echtverbintenis met Jacoba ongeldig verklaard. De strijd tussen Jacoba en Filips de Goede keerde hiermede in het voordeel van de Bourgondische hertog.

---

(393) Bewijsstuk 3, nr. 114, fol. [3 vo].

(394) Bewijsstuk 3, nr. 114, fol. [5 vo].

(395) Bewijsstuk 3, nr. 114, fol. [6 vo].

(396) Bewijsstuk 3, nr. 132.

(397) J. SMIT, De kerkinventaris van de voormalige hofkapel in Den Haag, in Bijdragen tot de geschiedenis van het bisdom Haarlem, dl. XIL, 1923, p. 35, nr. 32.

(398) Bewijsstuk 3, nr. 119.

(399) P. VINCHANT, Annales de la province et comté de Haynaut, dl. III, Brussel, 1848, p. 578; F. HACHEZ, Mémoire pour l'église de St. Nicolas-en-Havré, Bergen, 1859, p. 13.

Filips had immers reeds vanaf 1425, na de dood van Jan van Beieren, de kans gegrepen om met de zwakke Jacoba een gevecht aan te gaan met het oog op het veroveren van haar graafschappen. Op 13 juni 1425 werd ze gevankelijk uit het hof van Naast te Bergen naar Gent geleid. Haar goederen en kostbaarheden werden op 28 karren vervoerd (400). Op 31 augustus ontsnapte ze echter uit haar gedwongen verblijf. De goederen werden aangeslagen. Een inventaris hiervan werd op 2 september door de raadsheren van de hertog in aanwezigheid van Margareta van Bourdondië, Jacoba's moeder, van haar raadslieden, haar maistre d'ostel en haar dienaressen, de baljuw en wethouders van Gent opgesteld. De opgemaakte lijst omvat tafelgerei in zilver, in verguld zilver of in ander kostbaar materiaal. Vele van deze stukken waren versierd met de wapens van Henegouwen en van Bourgondië, van Beieren en Henegouwen, of zelfs van de hertog van Gloucester. Men treft er ook bedgarnituren aan en kledingstukken, waarvan vele versierd met bont en gouden sierelementen. Bij het aangeslagen goed hoorden een oratorium in tapijt- of borduurwerk, talrijke kamers met figuren, en bedhemels waarop tornooien waren afgebeeld. Sommige van deze behangsels waren opgesmukt met vijgebladeren als een soort verdure; een witte kamer was bezaaid met patrijzen en papegaaien. Ook wapentapijten treft men aan, o.a. met de wapens van Beieren en van Henegouwen. Behangsels met het blazoen van Engeland komen eveneens voor. Er was ook een houppelande met mouwen waarop twee letters waren geborduurd, nl. de letter K, gevormd door vijfendertig dikke parels en de letter G door drieëndertig.

Talrijke boeken waren in koffers verzameld, o.a. een Frans boek met de zeven boetepsalmen, zangboeken, een roman en een omslag voor een getijdenboek. Een andere koffer bevatte de voorwerpen voor de kapel, zoals altaardwalen, gewaden, de altaarsteen, een zilveren en een gouden kruis, een kelk, zilveren kandelaars, een paxbord, een zilveren bekken en een zilveren offerdoos, twee getijdenboeken en twee missalen. Enkele van deze voorwerpen droegen de wapens van Jan van Touraine.

Ook speelgerief kwam in deze inventaris voor, zoals een kaartspel en een schaakbord. Te vermelden is een rond schilderij met een portret van Jacoba. Twee harpen en een klein orgel maakten deel uit van haar bezit. Een blad,

---

(400) F. DEPOTTER, o.c., p. 118, voetnoot 2.

toegevoegd aan de besproken inventaris en 7 september 1425 gedateerd, vermeldt ook de paarden en het paardetuig, alsmede wapens en stukken van harnassen (401).

Gautier Mercian, baljuw van Gent, had vanaf 2 september de zorg over deze goederen. Het linnen werd onder zijn toezicht gereinigd en gewassen. Alles werd op drie wagens van Gent naar het hof van Filips de Goede te Brugge gevoerd (402). Hier ging in januari 1426, onder leiding van Guy Guilbaut, de verkoop van Jacoba's goederen door (403).

Het is opvallend dat in de besproken inventaris melding wordt gemaakt van twee harpen en een klein orgel. Het ziet er naar uit dat Jacoba niet ongevoelig was voor muziek, en/de zang en het instrumentenspel van menestrelen (404). Reeds vanaf 1416 komen vermeldingen voor van minnezangers (405), van pijpers en herauten, die zowel in Jacoba's eigen dienst waren als uit de vreemde aan haar kastelen kwamen aankloppen. Ook Jan van Brabant bezat menestrelen die hem tijdens zijn verblijf in Henegouwen vergezelden en die o.a. te Bergen optraden (406). Deze laatste stad blijkt reeds in die tijd een belangrijk centrum te zijn geweest voor de muziek (407). In 1421 schonk Jacoba haar harpspeler Jan een belangrijke som als dank voor zijn diensten en voor het verrichten van een bedevaart naar Compostella (408). In de rekeningen van Filips de Goede van 1425-26 komt een betaling voor aan de menestrelen van Jacoba die in Den Haag voor haar optraden (409) en wanneer de Luikse bisschop in maart 1432 Jacoba te Valenciennes bezocht, verheugde

---

(401) Bewijsstuk 3, nr. 114.

(402) Bewijsstuk 3, nr. 116.

(403) Bewijsstuk 3, nr. 117.

(404) Zie 's Gravenhage onder de regeering..., art. cit., p. 318-319.

(405) F. DE POTTER, o.c., p. 82.

(406) Zie originele teksten bij F. DE POTTER, o.c., p. 82, voetnoot 1, 2 en 3; p. 83, voetnoot 1.

(407) F. DE POTTER, o.c., p. 83. - E. POUMON, Le Hainaut. La musique, Vilvoorde, 1951, p. 9-10.

(408) Bewijsstuk 3, nr. 108.

(409) L. DE LABORDE, o.c., Preuves, dl. I, p. 238. - Over de specifieke opdrachten van muzikanten en zangers, zie J. E. SPRUIT, Van vedelaars, trommers en pijpers, Utrecht, 1969; zie hier speciaal p. 114 over de muzikanten van Albrecht van Beieren.

ze er zich in dat hij zijn minnezangers had meegebracht (410). In haar nalatenschap bevonden zich drie zangboeken van discant, d.w.z. voor tweestemmige zang (411).

Een Vlaams meester van ca. 1440 liet een tekening na van een dame die
241 een portatieforgeltje bespeelt. Zij is getooid met een hoofdbedekking met horentjes en draagt om de hals de Sint-Antoniusorde (412). Zou het vermetel zijn deze tekening in verband te brengen met Jacoba van Beieren?

Jacoba was na 1425 verslagen, en stond onder de druk van Filips de Goede. Hij dwong haar op 3 juli 1428 tot/de Zoen van Delft, waarbij Jacoba hem erkende als ruwaard, regent en erfgenaam van Henegouwen, Holland, Zeeland en Friesland. Toch beschikte ze over enige goederen en inkomsten. Financiële verdragen werden gemaakt en later herzien, en overeenkomsten regelden de beschikking over de grafelijke woonplaatsen en goederen (413). Dit maakt begrijpelijk dat Jacoba in staat was bepaalde lieden en instellingen vrijgevigheid te betonen (414). Aan de schutters van Gouda schonk ze in 1426 of 1428 voor hun kapel in de Sint-Janskerk een prachtige en buitengewoon rijk versierde
242 kelk (415). De achtlobbige voet is getooid met evenveel engeltjes die een

---

(410) F. von LOEHER, o.c., dl. II, p. 487.

(411) Bewijsstuk 3, nr. 132.

(412) Musée du Louvre, Parijs, Cabinet des dessins, 20676 (17 x 17,8 cm.). - Y. ROKSETH, La musique d'orgue au XVe siècle et au début du XVIe, Parijs, 1930, p. 22; R. WANGERMEE, La musique flamande dans la société des XVe et XVIe siècles, Brussel, 1961, afb. 74.

(413) T. VAN RIEMSDIJK, o.c., p. 331-334 en 367.

(414) Zie F. DE POTTER, o.c., p. 84-85.

(415) Stedelijke Musea van Gouda, Sint-Elisabethgasthuis, Gouda. - Middeleeuwse kunst der Noordelijke Nederlanden, Jubileumtentoonstelling, Amsterdam, 1958, p. 231, nr. 370; M.H. GANS, Juwelen en mensen, Amsterdam, 1961, p. 21; Stedelijke Musea te Gouda, s.l., s.d.; F. VAN MOLLE, Een merkwaardige kelk uit het Clarissenklooster van 's-Hertogenbosch (1493), - Miscellanea Jozef Duverger, dl. II, Gent, 1968, p. 864-873; (Tentoonstellingscatalogus) Le siècle de Bourgogne, Brussel, 1951, nr. 223; (Tentoonstellingscatalogus) Europäische Kunst um 1400, Wenen, 1962, p. 393-394, nr. 461; J.F. WIJSENBEEK, Delfts zilver, Rotterdam, 1962, p. 7; A.A. ARKENBOUT, Frank van Borselen als opdrachtgever van de Haagse goud- en zilversmeden Heynric en Anthonis van Groesbeke, in Oud-Holland, dl. LXXXIII, 1968, p. 144, voetnoot 6.

wapenschild dragen, viermaal met de kleuren van Jacoba en evenveel keren met deze van Gouda. Verder bemerkt men op de voet acht scènes van de Passie, vanaf de Judaskus tot de Graflegging. Deze voorstellingen, waarvan de achtergronden gevuld zijn met groen en blauw smeltwerk, vertonen nog kenmerken van de Internationale Stijl. De stam met knoop is rijk versierd met plastische figuurtjes, zuiltjes en bloemen. Op de fausse-coupe prijken acht medaillons met profeten. Zilvermerken ontbreken. Aan de schuttersgilde van Goes schonk Jacoba een beker van verguld zilver (416). In de kapel van Blois in de Goese Sint-Janskerk werd een misgewaad, door Jacoba bekostigd, bewaard (417). Ook aan de kapel van Den Haag maakte ze kostbare stoffen over (418) en een rood-gouden tabbaard van grote waarde (419). Filips de Goede bedacht ze met een Italiaans handschrift uit de eerste helft der XIVe eeuw, nl. Het Liber secretorum fidelium Crucis van Marino Sanudo (420).

Op 30 juli 1432 werd te Doornik Robert Campin veroordeeld tot verbanning van één jaar wegens ongeregeldheden in zijn huwelijksleven. Enkele maanden later, op 25 oktober echter werd door tussenkomst van Madame de Haynau de veroordeling opgeheven (421). Meestal wordt deze tekst toegepast op Jacoba van Beieren (422) en wordt de tussenkomst tevens geïnterpreteerd

---

(416) F. von LOEHER, o.c., dl. II, p. 503.

(417) IDEM, o.c., dl. II, p. 564.

(418) Bewijsstuk 3, nr. 124.

(419) J. SMIT, art. cit., p. 20.

(420) K.B.B., Handschriften, [illegible]. 9404-05, (Italië, 2e helft XIVe eeuw). - Librye..., p. 135, nr. 211; (Tentoonstellingscatalogus) Italiaanse miniaturen, Brussel, 1969, p. 33, nr. 31.

(421) Bewijsstuk 3, nr. 120.

(422) A. PINCHART, Roger de la Pasture, dit van der Weyden, in Bulletin des Commissions royales d'art et d'archéologie, 1867, p. 493; F. WINKLER, Das Bildnis Robert de Masmines, in Berliner Museen, Berichte, dl. VII, 1957, Heft 2, p. 37-41. - Wat de terminologie betreft : in 1428 bedoelt men in een andere tekst met Madame de Hainau Jacoba van Beieren, en met madame la douwagière Margareta van Bourgondië; (L. DEVILLERS, Les séjours des ducs de Bourgogne en Hainaut : 1427-1428, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 4e reeks, dl. VI, 1879, p. 389). In 1417 reeds wordt met madame de Hainaut Jacoba aangeduid (L. DEVILLERS, La naissance..., 1887, p. 202). Het ziet er dus naar uit dat de prinses deze titel voert vanaf de dood van Willem IV (VI). Vóór dit overlijden blijkt hij gedragen te worden door Willems echtgenote Margareta (L. DEVILLERS, art. cit., 1887, p. 197-198).

als een herkenning van het talent van Campin bij de adel. Men stelt het wel eens voor dat dit misdrijf een politicke betekenis zou hebben gehad. Dit is nochtans zeer onwaarschijnlijk. Deze mening vloeit enkel voort uit een verwarring die is ontstaan tussen de hoger vermelde straf en een andere veroordeling die Campin opliep in 1429 terwille van zijn revolutionnair Frans gericht zijn, tegen de Bourgondiërs (424). Ook is het hoegenaamd niet zeker of deze tekst bewijst dat de kunstenaar bezig was een werk te vervaardigen voor Jacoba (425). Men heeft in dat verband reeds gedacht aan het retabel met de Kruisafneming, dat later in het hof van Filips de Goede te Brugge zal prijken, of aan een Boodschap (426). Deze zaak is echter nog niet opgeklaard.

§ 5. Jacoba van Beieren en Frank van Borselen (1432-1436)

Jacoba stelde in 1432 een daad die haar verboden was bij de Zoen van Delft en die de genadeslag vanwege Filips de Goede zou tot gevolg hebben. In het geheim trad ze in de zomer van 1432 in het huwelijk met Frank van
243 Borselen (ca. 1394-1470)(427), geboren uit de tak van de heren van Sint-Maartensdijk. Hij behoorde tot de gouverneurs door Filips aangesteld om Holland en Zeeland in zijn naam te beheren. Jacoba kon Frank slechts van de dood redden door afstand te doen van al haar titels, ten voordele van

---

(423) M. HOUTART, Jacques Daret, peintre tournaisien du XVe siècle, Doornik, 1908, p. 88. - E. RENDERS, La solution du problème Van der Weyden - Flémalle - Campin, dl. I, Brugge, 1931, p. 103; E. PANOFSKY, Early..., p. 155; M.S. FRINTA, o.c., p. 98, voetnoot 36.

(424) E. PANOFSKY, Early..., p. 155. - Cfr. ook M.S. FRINTA, o.c., p. 97-98; Exposition. Liège et Bourgogne, Luik, 1968, p. 168, nr. 68.

(425) M. HOUTART, o.c., p. 8. - Vergelijk ook G. HULIN DE LOO, Heures..., p. 48, voetnoot 1.

(426) J. SQUILBECK, Un aspect peu connu de la personnalité du Maître de Flémalle, uittr. Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, dl. XXXV, 1966, p. 10.

(427) Zie over Frank van Borselen : H. OBREEN, Bijdragen tot de kennis der middeleeuwsche geslachten van Holland en Zeeland. Het geslacht van Borselen, in De Nederlandsche Leeuw, dl. XLV, 1927, kol. 242-249, 294-306, 321-336 en 363-366.

Filips (428). Op 1 maart 1434 volgde het plechtig huwelijk met Frank (429) die op 2 juni de titel van graaf van Oostervant verwierf.

De twee laatste jaren van haar leven heeft Jacoba doorgebracht op het kasteel te Teilingen (430). Wat zij nog bezat aan kostbaarheden, wandkleden en andere goederen liet zij hier overbrengen (431). De ruïne van deze oude burcht is zeer indrukwekkend. Wel is er enige verbeeldingskracht nodig om in de ruimte van de woontoren waarvan enkel de buitenmuren overblijven, de vertrekken te onderscheiden waarin Jacoba heeft vertoefd. Haar geliefkoosd verblijf was een vertrek geheel bovenaan, op de derde verdieping, dat de naam kreeg van Vrou Jacobs kamer (432).

De legende verhaalt dat de prinses in dit kasteel wegkwijnde van eenzaamheid en dat zij zich om de tijd te doden bezig hield met het bakken van de z.g. Jacobakannetjes. Deze naam wordt gegeven aan een speciaal soort langgerekte kannen. Hiervan bestaan verscheidene voorbeelden, voorzien van een tinnen deksel of van een zilveren voetstuk waarop Jacoba werd gegraveerd samen met een verklarende tekst (433). Het gaat hier echter om toevoegingen die zouden dateren uit de XVIIe eeuw. De legende van Jacoba als pottenbakster - die ook over andere prinsessen wordt verhaald - zou trouwens slechts in laatstgenoemde eeuw ontstaan zijn (434).

---

(428) F. von LOEHER, o.c., dl. II, p. 499; F. DE POTTER, o.c., p. 173-175.

(429) H. WOLF-CATZ, Kastelen. Hun personages, hun schatten, Zeist-Antwerpen, 1965, p. 11-12; F. VAN MIERIS, o.c., dl. IV, p. 1032-1033. - J.G. FREDERIKS, Het geheim huwelijk van gravin Jacoba, in Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 3e reeks, dl. VIII, 1894, p. 47-70.

(430) Op de grens van de gemeenten Sassenheim en Voorhout (Nederland).

(431) A. ISING, o.c., De Groote Zaal, p. 20.

(432) M.C. SCHOUTEN, De ruïne van Teylingen, Leiden, 1966, p. 11.

(433) Voorbeelden aangehaald door G.D.J. SCHOTEL, Vrouw Jacoba kannetjes, in De Oude Tijd, 1869, p. 365 : "Rys. hoeck. vrou. Jacob is gheen bastaert" (XVIIe eeuw); "Dat 's vrouw Jakobaas kannetje gelooft, / Die hier maar eens uyt dronk : / Smeet het dan over 't hooft / In den vijver dat het sonck" (XVIIe eeuw).

(434) IDEM, art. cit., p. 366.

Jacoba schijnt nog een betrekkelijk grote hofstaat te hebben gevoerd gedurende haar laatste levensjaren (435). Dit blijkt o.m. uit een lijst van kleinodiën en sieraden door Jacoba in 1435 zelf opgemaakt. De inventaris vermeldt een massa paarlen, edelstenen, spelden, halssnoeren en ringen; ze bezat een drinkkroes uit een met zilver beslagen hoorn en een gulden lantaarntje aan een paternoster dat versierd was met vier beeldjes, acht robijnen en twaalf paarlen. Meerdere voorwerpen in deze lijst had Jacoba als geschenk ontvangen van haar moeder of van Frank van Borselen (436).

De Beierse prinses overleed op het vermelde kasteel te Teilingen op 8 of 9 oktober 1436. Ze werd begraven in de hofkapel van Den Haag. Een beeldsnijder, Joris genaamd, vervaardigde in 1440, in opdracht van Filips de Goede, haar beeltenis. Het werd in de kapel opgesteld naast de voorstellingen der overige graven en gravinnen van Holland (437).

In 1444 werd de rekening der testamentoren opgemaakt (438). Jacoba schijnt vele schulden te hebben nagelaten. Het was om deze reden dat Frank van Borselen openbaar afstand had gedaan van haar nalatenschap om aldus te ontkomen aan de plicht de schulden te kwijten (439).

Het belang van deze rekening ligt voor de hand. Ze geeft een duidelijk inzicht in het bezit van een prinses uit de XVe eeuw en over het personeel dat in haar dienst was geweest. Onder hen treft men borduurwerkers, bontwerkers en goudsmeden aan. De goederen bestaan hoofdzakelijk uit kleinodiën, juwelen en edelstenen, vaatwerk in edelmetaal of tin, meubelen, ornamenten

---

(435) IDEM, art. cit., p. 366; L.P.C. VAN DEN BERGH, Het Huis Teilingen, in De Oude Tijd, 1869, p. 250. - Zie A.R.A. 's-GRAVENHAGE, Grafelijke leen- en registerkamer van Holland, inv. nr. 112, Borselen, Diversa, Cas. L : in verband met de inkomsten van Jacoba.

(436) Bewijsstuk 3, nr. 122. - M.H. GANS, o.c., p. 13 e.v. - Vele van deze voorwerpen komen nog voor in de nalatenschap van Jacoba: cfr. Bewijsstuk 3, nr. 132.

(437) Bewijsstuk 3, nrs. 125 en 132. - Zie over de beelden van de graven en gravinnen in de hofkapel : R. VAN LUTTERVELT, Bijdragen tot de iconografie van de graven van Holland, naar aanleiding van de beelden uit de Amsterdamse vierschaar, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p. 226-227; J. DE RIEMER, Beschrijving van Graven-Haage, 's-Gravenhage, 1730, p. 270.

(438) Bewijsstuk 3, nr. 132.

(439) F. DEPOTTER, o.c., p. 183.

voor de kapel, devotievoorwerpen, enz. De meeste van deze zaken werden verkocht om, zoals gezegd, allerlei schulden te delgen en om het dienstpersoneel achterstallige lonen uit te keren. Gewijde voorwerpen werden aan kloosters geschonken en een belangrijke groep kostbaarheden ging over in handen van Filips de Goede (440). De meeste kamers met tapijtwerk die het Binnenhof te 's-Gravenhage sierden, gingen samen met dit kasteel over in handen van de Bourgondische hertog. Hier bevonden zich nog een rode camer mitten fonteynen (10 stukken), een rode camer mitten orgelen (10 stukken). Er was ook een rode camer mitten scapen (13 stukken), een pastorelle waarvan men in andere verzamelingen uit die tijd soortgelijke voorbeelden terugvindt (441). Verder prijkte er een groene kamer mit wonderlike beesten (8 stukken), twee oude kamers in groene kleur (9 en 5 stukken), een andere oude in het rood (6 stukken). In het slot bevond zich eveneens een cypressenkamer (442). Verder bezat Jacoba in dit slot een lang tapijt daer 't schip in staet, een lang en smal groen tapijt met een voorstelling van de Boodschap (443) en een ander met de Blindeman, geïnspireerd op een kinderspel.

Buiten deze tapijten werd ook allerlei ijzerwerk en tin, versierd met Jacoba's wapens, in het kasteel van Den Haag door Filips ingepalmd. Andere voorwerpen werden verkocht of weggeschonken.

---

(440) Bewijsstuk 3, nrs. 132 en 128.

(441) In het slot van Germolles (Bourgondië), door Filips de Stoute gebouwd en ingericht, vindt men een "chambre es berbiz" (H. GOEBEL, o.c., p. 80; G. TROESCHER, o.c., dl. I, p. 51). - Vergelijk ook L. DE LABORDE, o.c., Preuves, dl. II, p. 272, nr. 4296 : inventaris van Filips de Goede, 12 juli 1420 : "Deux quarreaux de tapisserie d'Arras, sur champ vert, esquelz a en chacun arbe ou milieu ou pendent les armes de feu madame la duchesse, Marguerite et ou pié dudit arbe a ung troppeau de moutons". - J. von SCHLOSSER, art. cit., p. 169 en 218 (inv. 1393-1394).

(442) De kamer bestaat nog in de tweede helft der XVe eeuw onder dezelfde benaming (cfr. G.G. CALKOEN, art. cit., p. 144).

(443) Zie voorbeeld van gelijknamig onderwerp, evenwel in hoogteformaat, uit het begin der XVe eeuw (Arras) in The Metropolitan Museum of Art, New York, The Cloisters.

Bepaalde behangsels die men later terugvindt in de inventarissen van Filips de Goede herinneren door hun onderwerp aan de van Beierens, zoals een rode chambre de Hainaut, met een voorstelling van jachttaferelen en voorzien van de wapens van Beieren en van Holland (444). Ook de bibliotheek van deze Bourgondische prins bevatte in 1467 nog een paar codices die aan Jacoba zouden toebehoord hebben, o.a. een handschrift van Marino Samudo, waarvan Jacoba reeds eerder een ander exemplaar aan Filips de Goede had geschonken (445). Filips bezat ook een Franse bijbel van ca. 1300 waarvan de band versierd was met de wapens van Beieren en Henegouwen (446). Het is echter niet bekend hoe de vermelde kamer tapijtwerk en de boeken in de verzameling van Filips terecht gekomen zijn.

Ofschoon Filips de Goede Jacoba in haar Hollandse bezittingen opvolgde, verbleef de hertog zeer weinig in het Noorden. Veel moet verloren gegaan zijn door verwaarlozing en gebrek aan onderhoud. Weliswaar had Filips in 1436 werken doen uitvoeren aan het Haagse slot. Dirc die maelre versierde de zoldering van de raadkamer met bloemen en bracht ook een voorstelling van Sint-Christoffel aan. Op de schoorsteen schilderde hij wapen en devies van de hertog en een Laatste Oordeel (447).

Frank van Borselen, in 1445 tot Ridder van de Orde van het Gulden Vlies verheven (448), overleefde Jacoba tot in 1473. Meerdere voorwerpen uit Jacoba's bezit moeten naar hem zijn overgegaan, zoals zilveren kannen

---

(444) P. SAINTENOY, o.c., p. 43-44.

(445) K.B.B., Handschriften, [illegible]. 9347-48. - Librye..., p. 135, nr. 210; (Tentoonstellingscatalogus) Italiaanse miniaturen, Brussel, 1969, p.32-33,nr.30.

(446) K.B.B., Handschriften, [illegible]. 10516. - Librye..., p. 10, nr. 2.

(447) "Dirc, die maelre, betaelt van alrehande wercken van schilderyen, die hy binnen desen jaire bynnen myns genadichs heren hove in den Hage verricht heeft, te weten die raetcamer verhemelt mit stael, yseren ende anderen bloemen ende Sinte Cristoffel van Colen ende van Reyt; voir den scoirstien aldair myns heren wapen mitten tymmer, siin devise ende siin vierendelen van olyverwen; noch aldaer een oirdele Goids, oic van olyverwen" (uittreksel uit rekening van 1436, volgens G.G. CALKOEN, art. cit., p. 154, voetnoot 52).

(448) (Tentoonstellingscatalogus) Het Gulden Vlies, Brugge, 1960, p. 36.

en vergulde schalen, benodigdheden voor de kapel en een reliek van het H. Kruis (449). Na haar dood bediende hij zich nog van edelsmeden, zoals Hendrik van Groesbeeck (+1461), die vroeger voor Jacoba hadden gewerkt (450).

Art. V. - OMSTREDEN WERKEN DIE VERBAND HOUDEN MET HET HOF DER VAN BEIERENS

In de documenten betreffende de bezittingen van Jacoba van Beieren, is er, zoals aangetoond, meermaals sprake van kamers tapijtwerk. Het gaat hier niet alleen om oude behangsels doch ook om stukken die door de prinses werden aangekocht. Het onderzoek is niet ver genoeg gevorderd om te besluiten of van dit alles iets is overgebleven. Men kan enkel de aandacht vestigen op een bestaande tekening en op een gravure die met de tapijtverzameling van Jacoba of van haar verwanten in verband worden gebracht.

Het Musée du Louvre bewaart een tekening (451) die men als een Vis-
118 partij zou kunnen betitelen. Gescheiden door een beek bevinden zich links op het blad een groep van acht dames en rechts een van negen heren. Een der vrouwen en twee mannen hebben een vislijn in de hand en beoefenen de hengelsport. Het landschap is een laat-XVIe eeuwse toevoeging. Dit geldt ook voor het randschrift dat meedeelt dat het hier gaat om een oud familieportret van de Bourgondiërs. Dit is echter weinig waarschijnlijk. Door

---

(449) Bewijsstuk 3, nr. 132.

(450) A.A. ARKENBOUT, art. cit., p. 143-156.

(451) Cabinet des dessins. - (23 x 37,5 cm.), gehoogd met waterverf. - Gepubliceerd door O. KURZ, A Fishing Party at the Court of William VI Count of Holland, Zeeland and Hainault. Notes on a Drawing in the Louvre, in Oud-Holland, dl. LXXI, 1956, p. 117-131; zie ook de door J.G. VAN GELDER aan dit artikel toegevoegde nota (p. 131) en R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p. 139 e.v. - De tekening was in het bezit van keizer Mathias (+23 maart 1619) : "Ein Taffel von Miniatur, wie die alte burgundische Herzog und Herzogin pflegten gekleidt zu sein, mit einer vischerei" (W. KOEHLER, Aktenstücke zur Geschichte der Wiener Kunstkammer in der herzogliche Bibliothek zu Wolfenbüttel, in JKSAK, dl. XXVI, 1906-1907, p. X, nr. 131).

recente onderzoekers wordt de tekening in verband gebracht met het huis van Beieren. Deze mening steunt op het feit dat twee der geportretteerde heren het kenteken dragen van de Sint-Antoniusorde, gesticht of alleszins gepatroneerd door de Beierse hertogen. Tevens is een derde figuur getooid met de Engelse Orde van de Kousenband. Men denkt hier aan Willem IV (VI) van Beieren die, waarschijnlijk in 1390, deze onderscheiding ontvangen had. Ook omtrent de identificatie van de overige voorgestelde personages werden allerlei gissingen gemaakt. Het is op basis van deze vereenzelvigingen dat O. Kurz de tekening dateerde vóór 4 april 1417, sterfdatum van de genoemde Willem IV (VI) (452). R. Van Luttervelt daarentegen plaatste haar na het huwelijk van Jacoba van Beieren met Frank van Borselen (1432) of zelfs na haar dood (1436). Ze zou in dit laatste geval gemaakt zijn in opdracht van genoemde Hollandse heer, de laatstgenoemde die zich voor het na 1436 uitgestorven huis van Beieren-Holland interesseerde (453).

Deze tekening wordt in verband gebracht met een gravure van de Meester
77 van de Minnetuinen die in Holland werkte ca. 1425-1450. Het tafereel, Minnetuin genoemd, vertoont meerdere paren op een open plek tussen het groen. In het midden staat een tafel opgesteld. Doorheen de tuin vloeit een beekje. Het geheel heeft ongetwijfeld een allegorische betekenis. Hierop wijzen bepaalde details, zoals de eenhoorn die met zijn hoorn het water zuivert. Het thema van de liefdetuin komt trouwens veel voor sedert de XVe eeuw (454). De gravure roept volgens bepaalde kunstgeleerden eveneens de herinnering op aan het huis van Beieren. Men heeft gemeend de vrouwelijke figuur in het centrum van de voorstelling, getooid met het kenteken van de Sint-Antonius-

---

(452) O. KURZ, art. cit., p. 120.

(453) R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p. 148-149; de tekening zou evenwel vervaardigd zijn vóór 1445 : Frank draagt niet de onderscheiding van de Orde van het Gulden Vlies. - In dit verband dient opgemerkt te worden dat L.J.M. DELAISSÉ, A Century..., p. 21 het ontstaan van de tekening in de Noordelijke Nederlanden plaatst. - Deze tekening wordt ook in verband gebracht met die uit de Universiteitsbibliotheek van Uppsala (O. KURZ, art. cit., p. 128 met afb.).

(454) R. VAN MARLE, Iconografie de l'art profane au Moyen Age et à la Renaissance, dl. II, 's-Gravenhage, 1931-1932, p. 426 e.v., en 457. - L. CHÂTELET-LANGE, The Grotto of the Unicorn and the Garden of the Villa di Castello, in/Art Bulletin, dl. I, 1968, p. 56.
The

orde, te mogen vereenzelvigen met Jacoba en de man die haar een beker aanbiedt met Frank van Borselen. Vermits de meeste kunsthistorici aanvaarden dat de composities van de Meester van de Minnetuinen over het algemeen geen originele scheppingen zijn doch voortgaan op bestaande voorbeelden (455), neemt ook R. Van Luttervelt aan dat de besproken gravure naar een model werd vervaardigd. Dit laatste zou een door Frank van Borselen besteld kunstwerk kunnen zijn, ontstaan na 1433 of zelfs na de dood van Jacoba. Gezien het kenteken van de Orde van het Gulden Vlies dat Frank in 1445 ontving, ontbreekt, zou genoemde datum weerom een terminus ante quem bieden. Het kunstwerk in kwestie zou een monumentaal werk geweest zijn bestaande uit meerdere taferelen en waarvan de besproken voorstelling een deel uitmaakte. Volgens Van Luttervelt was dit door Frank bedoeld als een in memoriam van de graven van Holland, Zeeland en Henegouwen uit het Beierse huis (456).

Niet alleen deze gravure doch ook de tekening met de Vispartij zou volgens sommigen naar een reeds bestaand model zijn vervaardigd. Hoe zag dit er uit? Auteurs zoals Kurz, Van Luttervelt en andere hebben reeds gedacht aan tapijtkartons of aan zelfstandig werk zoals fresco's of tapijten (457). In dit verband is het opvallend dat bepaalde elementen op de gravure aan een tapijtstijl doen denken : de hoge horizon, de typische vorm en de groepering der kleine boompjes met knoestige stam en de vorm van de rotsplateau's. Wat de Vispartij betreft is het vermeldenswaard dat wel eens de vergelijking wordt gemaakt met een tapijt uit het Parijse Musée des arts décoratifs, geweven in het begin van de XVe eeuw. Vrouwen en een heer bevinden zich hier tussen bomen aan weerszijden van een beek (458).

---

(455) M. LEHRS, Der Meister der Liebesgärten, Dresden, 1893, nr. 17; M. GEISBERG, Die Anfänge der Kupferstiches, Leipzig, 1923, p. 72; J.D. PASSAVANT, Le peintre-graveur, dl. II, Leipzig, 1860, p. 253, nr. 3; E.G.H. von HEINECKEN, Neue Nachrichten von Künstlern und Kunstsachen, Dresden-Leipzig, 1786, p. 342; A.J.J. DELEN, Histoire de la gravure, dl. I, Parijs-Brussel, 1924, p. 110; verdere bibliografie bij R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p. 148.

(456) R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p. 148-149.

(457) O. KURZ, art. cit., p. 127; R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p. 13; L. BALDASS, o.c., p. 82. - Status quaestionis, zie R. BRIGNETTI en G.T. FAGGIN, o.c., p. 101, nr. 62.

(458) O. KURZ, art. cit., p. 128 en afb. 5.

Ofschoon in de hogervermelde tapijtenverzameling van Jacoba van Beieren het thema van de Liefdetuin of van de Vispartij niet expliciet voorkomt, toch is het bestaan van zulke onderwerpen in de tapijtkunst of in de wandschilderingen niet uitgesloten. In verband met profane onderwerpen die in kastelen en prinselijke verblijven uitgebeeld werden, is het werk van J. von Schlosser zeer revelerend (459). Bijzonder aangaande het onderwerp van de Vispartij zou men kunnen wijzen op wandschilderingen van 1380 uit het slot van Pavia, waar jacht, visvangst en tornooien voorkwamen (460). Men denke hier ook aan een tapijt van Isabella van Beieren, echtgenote van Karel VI, dat voorstelde : dames et hommes qui peschent à la ligne et font plusieurs autres esbatemens (461). Ook de liefde als onderwerp was niet onbekend in de tapijtkunst van deze periode (462).

Het is niet uitgesloten dat de gravure met de Minnetuin en wellicht ook de tekening met de Vispartij naar tapijtwerk zijn uitgevoerd. Een verder onderzoek lijkt hier echter geboden, waarbij tevens zal moeten nagegaan worden of beide voorstellingen deel uitmaken van een reeks en of de ontwerper te zoeken is in de school van Van Eyck zoals reeds werd verondersteld (463). Ook andere problemen blijven bestaan. Stellen de portretten werkelijk voor wie men er tracht in te herkennen? Welke is de juiste zin van de beide taferelen? Dat het model voor tekening en gravure wel iets met het huis van Beieren te maken heeft, kan men niet loochenen; de Ordekentekens van Sint-Antonius en van de Kousenband zijn hier anders moeilijk te verklaren.

Indien het embleem van eerstgenoemde Orde als norm mag gelden, kan hier aan andere voorstellingen worden gedacht. Reeds werd melding gemaakt van een

---

(459) Ein veronesisches Bilderbuch und die höfische Kunst des XIVe Jahrhunderts, in JKSAK, dl. XVI, 1895, p. 144-230. - G. TROESCHER, o.c., dl. I, p. 18 e.v.

(460) J. von SCHLOSSER, art. cit., p. 179.

(461) J. GUIFFREY, Histoire de la tapisserie, Tours, 1886, p. 18; J. von SCHLOSSER, art. cit., p. 168.

(462) Voorbeeld : L. DE LABORDE, o.c., Preuves, dl. II, p. 269, nr. 4264 (inventaris van Filips de Goede, 1420): "Une chambre de tapicerie de haulte lice, - appellée la chambre de la plaiderie d'amours, où il y a plusieurs personaiges d'omes et de femmes et a plusieurs escriptures d'amours en rolleaux".

(463) O. KURZ, art. cit., p. 129; R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p. 148.

tekening uit het Louvre te Parijs waarop een musicerende jonge vrouw is afgebeeld (464). Er bestaat ook een gravure in de aard van de Meester van de Minnetuinen (Meester met de Banderollen?) die betiteld werd : Im Frauenhaus en waarop een heer, het ordeteken met klokje en touw om de hals, een schamel geklede dame omhelst (465). Of hier enige relatie met de omgeving van het hof van Jacoba van Beieren te zoeken is, blijft een open vraag. Het is inderdaad een probleem of op bepaalde kunstwerken, na het uitsterven van het Beierse huis ontstaan, het kenteken van de Orde van Sint-Antonius nog een rêële betekenis bezit of enkel bedoeld is als sieraad (466).

Reeds werd de mening geopperd dat de Vispartij als een soort familie-portret der van Beierens is bedoeld en dat de diverse figuren aan de hand van bestaande portretten werden getekend (467). Het is inderdaad zeer waarschijnlijk dat het aantal afbeeldingen van leden van deze familie zeer groot was (468). In dat verband zou men kunnen denken aan een portret-galerij die in de meeste middeleeuwse kastelen traditioneel aanwezig was (469).

---

(464) Zie p. 69.

(465) L. HANSMANN en L. KRISS-RETTENBECK, Amulett und Talisman. Erscheinungs-form und Geschichte, München, 1966, p. 154, nr. 424; deze auteurs dateren de gravure ca. 1480; de kledij wijst er echter op dat alleszins het(ge-tekend)prototype van ca. 1430-40 moet dateren (cfr. ook F.W.S. HOLLSTEIN, Dutch and Flemish Etchings, Engravings and Woodcuts, ca. 1450-1700, dl. XII, Amsterdam,[1955], p. 71.

(466) Vergelijk een Catharinabeeld van ca. 1500 bewaard in het Rijksmuseum te Amsterdam : de heilige is getooid met tau en klokje aan een koord.

(467) R. VAN LUTTERVELT, art. cit., p. 142 en 146.

(468) W. PLEYTE, Eene iconographie der graven van Holland en Zeeland, in Bijdragen van vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde, 3e reeks, dl. II, 1885, p. 222 e.v.

(469) Zie als voorbeelden de beschilderingen in het koninklijk slot van Karl-stein te Praag (J. KROFTA, Schilderkunst, -(Tentoonstellingscatalogus) De Boheemse Primitieven, Brussel, 1966); in de gravenkapel te Kortrijk, het stadhuis te Brugge, in het stadhuis te Ieper, het schepenhuis en de Sint-Pieterskerk te Gent, de abdij Ter Duinen, in Brussel, Rijsel en Hesdin (J. DUVERGER, Brugse schilders ten tijde van Jan Van Eyck, in Bulletin van de koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, dl. IV, 1955, p. 100; K.G. VAN ACKER, Iconografische beschouwingen in verband met de 16e eeuwse gegraveerde "portretten" der graven van Vlaanderen, in Oud-Holland, dl. LXXXIII, 1968, p. 111.

Bestonden zulke reeksen in de kastelen van Albrecht, Willem IV (VI) en van Jan van Beieren? Onwaarschijnlijk is dit niet. Hoger werd er reeds gehandeld over dergelijke portretten en werd vastgesteld dat er desaangaande een Noord-Nederlandse en een Zuidelijke traditie bestond (470). Men weet enkel met zekerheid dat in Den Haag in de hofkapel een reeks beeldjes bestond dat de Hollandse graven en gravinnen voorstelde en werd aangevuld telkens een prins of prinses overleed, zelfs tot bij de dood van Filips de Goede in 1476 (471). Een andere tekst leert dat in het Zomerhuis van het Haagse Binnenhof een reeks beelden der graven was opgesteld die ten tijde van genoemde hertog van Bourgondië nog werd onderhouden (472). Ook elders moeten portrettenreeksen aanwezig geweest zijn zoals in de kapel van Sint-Antonius van Barbefosse te Havré. Zoals hoger reeds werd vermeld, bleven teksten bewaard waaruit blijkt dat Margareta van Bourgondië en Jan IV van Brabant hun portret lieten ophangen in dit bedehuis. Het blijkt hier te gaan om een traditie, zodat men mag veronderstellen dat ook de afbeeldingen van de andere familieleden zullen aanwezig geweest zijn. In voorgaande bladzijden werd ook gehandeld over glasramen die de beeltenissen van graven en gravinnen, zoals genoemde Margareta en haar echtgenoot, voorstelden. Het is tevens bekend dat Jacoba een rond schilderijtje met haar portret bezat (473).

---

(470) Zie Het Turijns-Milanees getijdenboek, Hoofdstuk III, Art. II, § 4, B, a.

(471) In een rekening van 1476, na de dood van Filips de Goede, vraagt de rentmeester wat hij moet doen betreffende de beeltenis van de hertog; hij wijst er op dat de overige graven van Holland een beeltenis hebben, staande in een nis met een onderschrift waarin regeringsdatum en titels worden vermeld (G.G. CALCOEN, Tuinen, voorheen in en om het Binnenhof, in Die Haghe. Bijdragen en mededeelingen, 1903, p. 149-150.

(472) "Dirc Smits, schilder, heeft de graven, dienende int voorscreven prieel boven up dat zomerhuys gestoffeert ende verlicht met goude en met verwen; oick mede die huyskiins daer dese graven in staen... het geheele zomer-huys gestoffeert al van zwart ende graeuw,..." (rek. 1443). - "De vyf tabernakelen after int pryeel vant zomerhuys, staende in elc tabernakel een heer van Hollant mit zyn wapen in de hant ende vier wympelen, die de leeuwen in hoir clauwen houwen" (rek. 1454) (Volgens G.G. CALCOEN, art. cit., p. 166, voetnoot 7).

(473) Zie p. 67.

(473 bis)

In de Recueil d'Arras, door Jacques Leboucq in de tweede helft der XVIe eeuw samengesteld, treft men de portretten aan van Jan van Touraine, Humphrey van Gloucester en Frank van Borselen, drie der echtgenoten van Jacoba. Ook een tekening van deze laatste is hier aanwezig. Dat er aan deze tekeningen verloren schilderijen ten grondslag liggen is niet onwaarschijnlijk daar Jacques Leboucq blijkbaar enkel bestaande modellen kopieert. Zulks blijkt b.v. duidelijk uit de figuur van Frank van Borselen die men identiek op latere schilderijen, op hun beurt als kopie van een verloren origineel aangezien, terugvindt.

In dit verband is het vermeldenswaard dat het portret van Jacoba in de Recueil d'Arras zeer goed overeenkomt met een zilverstifttekening uit het Städelsches Institut te Frankfort a.M. Deze draagt op de achterzijde de (oorspronkelijke?) datum 1432 en wordt in verband gebracht met Van Eyck (474). Een XVIIe eeuwse traditie schijnt trouwens het bestaan van een door Van Eyck geschilderd portret te hebben aanvaard (475). Een aangekondigd artikel van J.K. Steppe zal over dit onderwerp meer klaarheid brengen (476).

Er bleef geen enkel origineel schilderij uit Jacoba's tijd bewaard. Wel bestaan talrijke kopies die over het algemeen teruggaan op een bepaald type dat sterk aanleunt bij de zilverstifttekening uit Frankfort en de tekening van Jacques Leboucq. (Vermelden wij tenslotte een getekend portret, door Antonio de Succa in 1601 te Doornik gemaakt naar een bestaand schilderij (477).

(473 bis) BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, UTRECHT, ms. 266.

(474) J. WAEIE, o.c., p. 182. - M. SONKES, Dessins du XVe siècle: Groupe Van der Weyden. Essai de catalogue des originaux du Maître, des copies et des dessins anonymes inspirés par son style, Brussel, 1969, p. 254-256, nr. E.22.

(475) Zie ets in Principes Hollandiae auspiciis Petri Scriverii divulgebat P. Sontman, Haarlem, 1650 : "Jan van Eyck pinxit". - J. WAEIE, o.c., p. 196, voetnoot 1 vraagt zich af of de tekening van Arras niet naar een werk van Jan Van Eyck is vervaardigd.

(476) Te verschijnen in Archivum Artis Lovaniense, dl. I.

(477) K.B.B., Handschriften, DE SUCCA, Mémoriaux, fol. 7 : "Dame Jacoba de Baviere, fille conte de Haynaut, Hollande, Zeelande et de Frise, dame de diceulx pays, espouse à Jehan duc de Lothric, Brabant, Lembourg, aisné fils du duc Anthoine de Brabant. - L'an 160[1] le 5de Xbe passant par Tournay le Sr. Antoine de Succa tira de son logis des copies des figures designees en ceste feuille de papier. Tesmong mon nom, [Get.:] Denis de Villers". - Wijst de aangehaalde tekst er op dat de tekening gemaakt

De wijze waarop Jacoba is voorgesteld wijkt echter af van die op de tekeningen die boven werden opgesomd. Dit bewijst nogmaals dat van de genoemde prinses meer dan één geschilderd portret heeft bestaan. Het is hier echter niet de plaats om op de iconografie van Jacoba van Beieren of van haar familieleden en verwanten verder in te gaan (478). Dergelijke studie behouden wij ons voor later voor. Het is echter belangrijk dat reeds kan worden vastgesteld dat talrijke portretten in opdracht van het Beierse huis ontstaan zijn die wellicht aan belangrijke meesters moeten toegeschreven worden.

BESLUIT

De regering van de Beierse hertogen over Holland-Zeeland en Henegouwen schijnt voor deze gebieden een opbloei te hebben gebracht op artistiek en artisanaal gebied gedurende de tweede helft van de XIVe eeuw en het eerste kwart van de XVe eeuw.

De rol van dit hertogelijk huis op genoemd terrein werd lange tijd onderschat. Hetzelfde kan gezegd worden van talrijke Hollandse en Henegouwse steden. Er bloeide hier een regionale kunst die voorzeker geprofiteerd heeft van de aanwezigheid der kunstminnende hertogen. Men zou hier kunnen spreken van een soort plaatselijk mecenaat dat geheel andere vormen zou aannemen na de geslaagde pogingen van Filips de Goede tot eenmaking van de Nederlandse gewesten. In deze zin heeft de regering van het Beierse

werd ten tijde van het huwelijk van Jacoba met Jan IV? Is het in verband te brengen met het portret van genoemde hertog (cfr. P.F.X. DE RAM, Note sur un portrait du duc de Brabant Jean IV, ayant appartenu à la gilde des arbalétriers de Louvain, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 3e reeks, dl. I, 1860, p. 295-306)?

(478) Zie lijst der portretten bij W. MOES, Iconographia Batava. Beredeneerde lijst van geschilderde en gebeeldhouwde portretten van Noord-Nederlanders in vorige eeuwen, dl. I, A'dam, 1897, nr. 3960; F. von LOEHER, o.c., dl. II, p.565-566; L.P.C.VAN DEN BERGH, Het Huis Teilingen, in De oude tijd, 1869, p. 250; C.KRAMM, Portretten van Jacoba van Beijeren en Frank van Borselen, in De Navorscher, dl. III, 1953, J.F. LE PETIT, La grande chronique de Hollande, dl. I, p. 358.

huis de periode tussen territoriale versnippering en een verenigd rijk overbrugd en op artistiek gebied een band geslagen tussen het tijdvak van het artistiek overwicht der prinsen van Fransen bloede - waarmede het huis van Beieren nauw verwant was - en de prachtvolle regering van Filips de Goede.

Weinig oorspronkelijke kunstwerken, vervaardigd voor leden van het besproken huis bleven bewaard. Enkele schaarse voorwerpen, tekeningen, gravures en handschriften roepen de herinnering aan deze prinsen op. Zelfs originele portretten zijn niet behouden. Nochtans is een rijke oogst aan archivalia in verband met het mecenaat der van Beierens, hun streven naar luxe en hun aankopen van de produkten der kunstambachten overgebleven. Het overzicht dat aan de hand van deze documenten in voorgaande bladzijden werd geboden is ver van uitgeput en volledig. Een meer diepgaande studie van de manuscripten en archivalia die als bewijsstukken worden toegevoegd en het opsporen van nieuwe documenten ligt nog voor de boeg. Inderdaad kunnen deze geschriften een massa gegevens verschaffen betreffende kunst en kunstambachten, over inrichting van verblijfplaatsen, over handel en nijverheid. Zij kunnen bovendien de kennis uitbreiden van de terminologie en van de techniek betreffende belangrijke voorwerpen van de menselijke bedrijvigheid. Tevens doen deze archivalia heel wat gegevens aan de hand over de levensgewoonten - de esthetiek van de levensvorm - van een welomschreven tijdvak en een bepaalde klasse. De oorspronkelijke documenten zouden moeten in verband gebracht worden met traktaten en literaire geschriften uit die tijd die ons inlichten over de levensgewoonten, de belangstellingssferen en de aspiraties van de mens. Tegelijk zou men een beroep moeten doen op de produkten van de miniatuurkunst die soms op frappante wijze concreet voorstellen wat in de vaak kleurloze rekeninguittreksels of contracten ter sprake komt.

De documenten leren de namen kennen van meerdere kunstenaars op allerlei gebied. Dikwijls waren ze aan het hof verbonden. Deze lieden zijn vrij onbekend. Hun namen treft men zelden of niet aan in handboeken van kunstgeschiedenis. Uitzondering dient hier gemaakt te worden voor Jan Van Eyck. Het is een verdienste van het Beierse huis de beschermende hand over

de schilder te hebben uitgestrekt. Is men over laatstgenoemde betrekkelijk goed ingelicht, dan moet het onderzœk over de andere kunstenaars en over de centra waarin ze thuis_horen nog begonnen worden.

Het ondernemen van de voltooiing van het Turijns-Milanees getijdenboek door een lid van het Beierse huis is theoretisch gezien niet ondenkbaar. Het is echter een feit dat op documentaire basis dergelijke opdracht voor de afwerking niet kan aangetoond worden. De oorspronkelijke vraag die wij ons stelden wanneer begonnen werd met het verzamelen van documenten of kunstvoorwerpen in verband met de kunstzin van de Beierse hertogen werd negatief beantwoord : in de archieven is geen spoor van het Turijns-Milanees getijdenboek. Toch werpt het bijeenbrengen van de opgespoorde gegevens een nieuw licht op het tot op heden vrijwel onbekende mecenaat der Beierse prinsen. Moge deze inleidende tekst samen met de bewijsstukken een eerste bijdrage bieden tot de herwaardering van de regering van het huis van Beieren in de Nederlanden op artistiek gebied.

B E W I J S S T U K K E N

Bewijsstuk 1

HET ZOGENAAMD GETIJDENBOEK VAN JACOBA VAN BEIEREN

In de kunsthistorische literatuur werd de naam van het Beierse huis nauw verbonden met de geschiedenis van het Turijns-Milanees getijdenboek. De meeste onderzoekers aanvaarden dat een lid van dit prinselijk geslacht dit horarium in zijn bezit heeft gehad en zelfs opdracht heeft gegeven om de onvoltooid gebleven verluchting af te werken. Naast de namen van Willem IV (VI) en van zijn broer Jan, werd ook gedacht aan Jacoba van Beieren als mogelijke eigenaarster.

Het blijkt uit documenten (1) dat de vermelde prinses over meer dan één getijdenboek heeft beschikt in de loop van haar leven. Indien men er kon in slagen een thans bewaard handschrift dat eens met zekerheid aan Jacoba heeft toebehoord terug te vinden, zou dit van grote betekenis kunnen zijn voor de kennis van het artistiek milieu van de van Beierens en wellicht ook voor de verdere studie van het Turijns-Milanees getijdenboek.

In 1904 werd door L.Delisle een kort artikel gewijd aan een horarium dat volgens hem voor de genoemde prinses was vervaardigd (2). Het is na moeizame en langdurige opsporingen dat dit handschrift herontdekt kon worden in een privéverzameling te Bresse-sur-Grosne (Saone-et-Loire) (3). Het lag voor de hand dit manuscript nader te bestuderen om na te gaan of het inderdaad iets leert over het mecenaat van Jacoba, zoals L. Delisle veronderstelde. Het is de bedoeling van dit bewijsstuk hier de eerste resultaten van dit onderzoek mede te delen.

---

(1) Zie Bewijsstuk 3, nrs. 70 en 114.

(2) L. DELISLE, Les Heures de Jacqueline de Bavière, in Bibliothèque de l'Ecole des chartes, dl. LXIV, 1903, pp. 314-320.

(3) Comte de Murard de St. Romain, Bresse-sur-Grosne (Saône-et-Loire). - Wij danken oprecht graaf de Murard voor de gastvrijheid waarmede hij ons heeft ontvangen en de bereidwilligheid waarmede hij ons toestond het getijdenboek te bestuderen.

Art. I. - MATERIEEL UITZICHT

Het getijdenboek is geschreven op dun perkament van goede kwaliteit. Het bevat thans 99 folio's. Elk blad heeft als afmetingen 18,9 x 13 cm.. Een dubbele foliëring, nl. met potlood en met inkt, werd aangebracht in de rechter bovenhoek van elke rectozijde. Zij gaat van 1 tot en met 99, doch er doen zich enkele haperingen en leemten voor (4), op zulke wijze nochtans dat uiteindelijk het getal op het laatste gefolieerd blad overeenkomt met het werkelijk aanwezig aantal folio's. Deze nummering der bladen is niet oorspronkelijk. Daar zij rekening houdt met enkele bladen die, zoals verder zal worden aangetoond, werden toegevoegd, moet zij door een later bezitter zijn aangebracht, mogelijk op het ogenblik dat het handschrift van een nieuwe band werd voorzien.

Door de huidige wijze van inbinden is het nagenoeg onmogelijk door uitwendig onderzoek na te gaan hoe de katernen in het handschrift werden gevormd. In de vouw van het blad zit het boek zeer vast en de koord waarmede het werd ingebonden is nergens zichtbaar. Meerdere gegevens zijn nochtans af te leiden door innerlijke kenmerken, zoals het schrift, de decoratie en de inhoud van het handschrift, en door de aanwezigheid van reclamen op verscheidene plaatsen.

Waar deze laatste voorkomen wordt het onderzoek ten zeerste vergemakkelijkt. Het is echter opmerkelijk dat men de reclamen enkel aantreft aan het slot van een aantal katernen, samen een groep vormend die de fol. 20 tot 68 omvat. Vóór en na genoemde folio's ontbreken ze. Werden ze hier weggesneden door het mes van de binder? Dit is niet zeer zeker daar men bij aandachtig toekijken vaststelt dat de gedeelten van het

---

(4) Een fol. 87 ontbreekt. Op de fol. 85, 86 en 89 komt geen nummering voor, ofschoon er rekening mede gehouden werd op de hierna volgende folio's; werden de vermelde getallen weggesneden? Tussen fol. [89] en 90 komt nog een blad voor zonder foliëring; het wordt hier aangeduid als [89 bis].

getijdenboek vóór en na de vermelde katernen die van reclamen zijn voorzien in menig opzicht afwijken van deze laatste. Volgende opvallende elementen kunnen opgesomd worden. Vooreerst treft het dat bij het doorbladeren van de codex een vrij groot aantal folio's vóór en achteraan geschreven werden door een andere hand in een liturgisch schrift dat licht, doch duidelijk verschilt van dat in de overige katernen die op een reclame eindigen. Ook de inkt door deze tweede hand gebruikt is een weinig lichter van kleur. De initialen of lombarden zijn in belangrijke mate onderscheiden van deze op de bladzijden door de eerste scriptor beschreven. Bovendien bevatten de bedoelde bladen verluchtingen die én door formaat, én door stijlkenmerken afwijken van de rest. Tenslotte kan men mededelen dat ook de marginale decoratie geheel anders is opgevat.

Tot beter begrip zullen deze twee groepen bladen die verschillen in schrijfwerk en decoratie en die blijken te beantwoorden aan twee campagnes in het ontstaan van de codex, met de benaming "periode A" en "periode B" aangeduid worden. Overloopt men nu het getijdenboek opnieuw, bekomt men volgend beeld van de opbouw.

Het handschrift opent met een volledig onbeschreven blad, gevolgd door twee folio's gevuld met persoonlijke nota's van bezitters van het horarium. Hierna treft men weerom een onbeschreven blad aan. Men kan veronderstellen dat het hier gaat om een duernio (fol. 1-4). Deze is waarschijnlijk niet oorspronkelijk: de nota's hebben betrekking op de XVIIe eeuw, en het is niet onmogelijk dat ze pas werden ingevoegd wanneer het getijdenboek in genoemde eeuw een nieuwe band kreeg.

Het eigenlijk horarium vangt aan met een kalender (fol. 5-10). Deze behoort tot periode A en is normaal gevormd uit het nodige aantal bladen om de twaalf maanden te noteren, nl. een ternio.

Op fol. 11 en 11 vo bemerkt men het geschrift en de versiering van periode B. Fol. 12-14 vo daarentegen dateert uit de eerste periode. Waar op fol. 14 vo de scriptor van periode A ophoudt, sluit deze van periode B op de nog vrij gebleven ruimte aan. Zijn hand is te herkennen

tot en met fol. 19 vo. Op fol. 20 begint, om redenen die later zullen uiteengezet worden, een nieuwe katern. Bijgevolg moeten de fol. 11-19 als een afzonderlijke groep worden beschouwd. Gezien het door elkaar lopen van de perioden A en B in deze folio's, is slechts één verklaring mogelijk. Het gaat hier om twee duernio's waarvan de eerste de fol. 11-14 omvat. De eerste was oorspronkelijk slechts bedoeld om de evangeliefragmenten te dragen. De kopiist die voorzag dat hij niet veel bladzijden zou nodig hebben, plooide twee bladen, voegde ze bij elkaar zodat hij een duernio bekwam. Eerst liet hij één folio zowel recto als verso onbeschreven, een doenwijze die hij later zou herhalen vóór hij een groter onderdeel van het horarium aanvatte (nl. fol. 20-20 vo). Op fol. 12 begon hij te schrijven. Zijn tekst liep ten einde bovenaan fol. 14 vo. De ledige fol. 11-11 vo van zijn duernio werden door de schrijver van periode B benut om gebeden (suffragia) te noteren. De niet volledig gevulde fol. 14 vo werd nadien eveneens volgeschreven, zodat de evangeliefragmenten op onlogische wijze te midden der suffragia terecht kwamen. Een nieuwe duernio werd toegevoegd om de begonnen gebedenreeks verder te zetten (fol. 15-19). Zoals men bij het natellen bemerkt is er hier echter één blad te veel om een echt duernio te vormen. Inderdaad, fol. 18 is een toegevoegd blad, waarvan de **versozijde** blanco bleef en de rectozijde gevuld is met een bladgrote miniatuur en een kort gebed. Op basis van stijl en schrift moet dit blad echter eveneens tot periode B behoren.

Voor de volgende folio's, nl. van 20 tot 82, die alle tot periode A behoren, wordt zoals reeds gezegd, de zaak zeer vergemakkelijkt door de aanwezigheid van reclamen. Ze zijn horizontaal geplaatst, geschreven in een lopend schrift, geheel onderaan rechts op fol. 27 vo (patris), 35 vo (in salutem), 46 vo (sustinuit), 51 vo (quesivi), 60 vo (placebo) en 68 vo (breves). Op fol. 76 vo ontbreekt de reclame doch men mag aannemen dat ze hier werd weggesneden.

De samenstelling van dit middendeel van het getijdenboek is hiermede duidelijk te kennen. Een eigenaardigheid dient hier nochtans

vermeld. In de opgesomde gevallen komt de reclame, zoals men trouwens mag verwachten, met het eerste woord op de volgende bladzijde overeen. Bij de tweede echter (fol. 35 vo) sluit het aangekondigde woord slechts aan met fol. 38. Hier blijkt men dus te moeten rekening houden met een tussenvoeging van twee folio's. Dat is echter niet het enige afwijkende verschijnsel. Wanneer men rekening houdt met de reclamen die een katern afsluiten en een nieuwe aankondigen, en het aantal bladen in de katernen aanwezig, komt men tot andere ongewoonheden.

Volgende tabel geeft een overzicht van de situatie van de hier besproken folio's :

fol. 20-27 : 8 bladen of 1 quatern
fol. 28-35 : 8 bladen of 1 quatern
fol. 36-37 : 2 bladen of 1 diploma (I+II)
fol. 38-46 : 9 bladen of 1 quatern, + 1 blad (III)
fol. 47-51 : 5 bladen of 1 duernio, + 1 blad (IV)
fol. 52-60 : 9 bladen of 1 quatern, + 1 blad (V)
fol. 61-68 : 8 bladen of 1 quatern
fol. 69-76 : 8 bladen of 1 quatern
fol. 77-82 : 6 bladen of 1 ternio.

Deze afwijkingen zijn nochtans niet moeilijk om te verklaren. De fol. 36-37, die zoals gezegd, tussengevoegd werden, vertonen twee bladgrote miniaturen (nrs. I en II) met telkens één zijde blanco. Verluchtingen van dezelfde aard vindt men in de twee volgende katernen. Men mag dan ook veronderstellen dat het hier de twee bladen betreft, nl. nrs. III en IV, die respectievelijk in een quatern en duernio werden ingelast.

In de quatern gevormd door de folio's 52-60 komt evenwel ook een bijkomend blad voor (nr. V). Het gaat hier om fol. 58 dat niet met een miniatuur, zoals in de overige gevallen, doch normaal van tekst is voorzien. Dat het om fol. 58 gaat kan men opmaken uit de wijze om de zijden van het perkament tegenover elkaar te plaatsen. Men voegt nagenoeg steeds haarzijde tegen haarzijde en vleeszijde tegen

vleeszijde. Bij fol. 58 wordt hiervan afgeweken: op fol. 57 vo, een haarzijde, volgt op fol. 58 een vleeszijde, wat ongewoon is. De reden van deze inlassing is duidelijk. De kopiist voorzag dat hij voor het afschrijven van een onderdeel van zijn horarium, nl. de litanies, één blad meer zou nodig hebben dan in de voorliggende katern nog aanwezig was. Daarom voegde hij een blad toe.

Op fol. 83 gaat weer de scriptor en verluchter van periode B aan het werk op perkament dat werd toegevoegd. De suffragia, afgebroken op fol. 19 vo, worden weer verder gezet en beëindigd op fol. 90. Een zeer groot aantal folio's bleef onbeschreven (fol. 90 vo - 96). Men kan echter aannemen dat deze voorzien waren om later met nota's aangevuld te worden. Dit geschiedde op de fol. 96 vo-99 in de eerste helft van de XVIe eeuw. Het betreft hier dus een oude toevoeging van perkament aan de codex.

Aan de hand van de opgesomde gegevens kan thans een schema van de opbouw worden opgesteld. Volledigheidshalve worden hierin ook reeds de inhoud van het handschrift, de plaats en de onderwerpen der miniaturen opgesomd, zodat men een overzichtelijk beeld bekomt van het gehele horarium.

SCHEMA VAN DE OPBOUW

Katernen	Reclamen	Structuur Fol. (5)	Inhoud
- Band			
- 5 papieren schutbladen : 1 ternio waarvan het eerste blad op de omslag werd geplakt			
1. fol. 1-4 : 1 duernio ?		1	Blanco
		1 vo	blanco
		2	persoonlijke nota's van de bezitters van het horarium
		2 vo	persoonlijke nota's...
		3	persoonlijke nota's...
		3 vo	persoonlijke nota's...
		4	blanco
		4 vo	blanco
2. fol. 5-10 : 1 ternio		5	kalender
		5 vo	kalender
		6	kalender
		6 vo	kalender
		7	kalender
		7 vo	kalender
		8	kalender
		8 vo	kalender
		9	kalender
		9 vo	kalender
		10	kalender
		10 vo	kalender
3. fol. 11-19 : 1 duernio ?		11	suffragia : De sancta Anna
		11 vo	suffragia : De sancto Johanne apostolo
		12	Initium sancti evangelii secundum Johannem
		12 vo	Secundum Lucam
		13	Secundum Matheum
		13 vo	Secundum Matheum
		14	Secundum Marcum
		14 vo	suffragia : De angelis

(5) Een lijn uit streepjes gevormd betekent dat het gaat om een veronderstelling, op andere elementen dan de uitwendige structuur gebaseerd.

Periode	Miniaturen
A	fol. 5-10 vo : in een fries onderaan de bladzijde : links de bezigheden van de maand, rechts een beeld uit de dierenriem
B	fol. 11 : kleine miniatuur : H. Anna
B	fol. 11 vo : kleine miniatuur : Sint-Jan-de-Evangelist
A	
A	
A	
A	
B	fol. 14 vo : kleine miniatuur : engelen

4. fol. 15-19 : 1 duernio, met toevoeging van één blad tussen fol. 17 en 19 ?

15 suffragia : De sancto Petro apostolo
15 vo suffragia : De sancta Barbara
16 suffragia : De sancto Francisco
16 vo suffragia : De sancto Francisco
17 blanco
17 vo blanco
18 gebed tot Sint-Sebastiaan
18 vo blanco
19 suffragia : De beata Maria Magdalena
19 vo suffragia : De sancto Bonaventura

5. fol. 20-27 vo : 1 quatern

20 blanco
20 vo blanco
21 Getijden van de H. Maagd
21 vo
22
22 vo
23
23 vo
24
24 vo
25
25 vo
26
26 vo
27
27 vo

X

6. fol. 28-35 : 1 quatern

28 getijden van de H. Maagd (vervolg
28 vo
29
29 vo
30
30 vo
31
31 vo
32
32 vo
33
33 vo
34
34 vo
35
35 vo

X

B fol. 15 : kleine miniatuur : HH. Petrus en Paulus

B fol. 15 vo : kleine miniatuur : H. Barbara

B fol. 16 : kleine miniatuur : H. Franciscus

B fol. 18 : bladgrote miniatuur : vrouw in gebed voor Sint-Sebastiaan

B fol. 19 : kleine miniatuur : H. Maria-Magdalena

B fol. 19 vo : kleine miniatuur : H. Bonaventura

A

fol. 21 : bladgrote miniatuur : Boodschap aan Maria (metten)

A

fol. 34 : bladgrote miniatuur : Geboorte (lauden)

7. fol. 36-37 : 1 diploma

	36	blanco
	36 vo	(bladgrote miniatuur I)
	37	blanco
	37 vo	(bladgrote miniatuur II)

8. fol. 38-46 : 1 quatern, met 1 blad tussen fol. 44 en 46

	38	getijden van de H. Maagd (vervolg)
	38 vo	
	39	
	39 vo	
	40	
	40 vo	
	41	
	41 vo	
	42	
	42 vo	
	43	
	43 vo	
	44	
	44 vo	
	45	blanco
	45 vo	(bladgrote miniatuur III)
	46	getijden van de H. Maagd (vervolg)
X	46 vo	

9. fol. 47-51 : 1 duernio, met 1 blad tussen fol. 49 en 50

	47	getijden van de H. Maagd (vervolg)
	47 vo	
	48	
	48 vo	
	49	
	49 vo	
	50	(bladgrote miniatuur IV)
	50 vo	blanco
	51	getijden van de H. Maagd (vervolg)
X	51 vo	

X°

A

fol. 36 vo : bladgrote miniatuur : drie personages met hun patronen

fol. 37 vo : bladgrote miniatuur : drie personages met hun patronen

A

fol. 39 : bladgrote miniatuur : Boodschap aan de herders (priem)

fol. 41 : bladgrote miniatuur : Aanbidding der Drie Koningen (terts)

fol. 43 : bladgrote miniatuur : Opdracht in de tempel (sext)

fol. 45 vo : bladgrote miniatuur : een geknield personage met heiligen
fol. 46 : bladgrote miniatuur : Vlucht naar Egypte (noon)

A

fol. 49 vo : bladgrote miniatuur : Kroning van Maria (completen)

fol. 50 : bladgrote miniatuur : twee vrouwelijke personages en de H. Martinus

10. fol. 52-60 : 1 quatern, met 1 blad tussen fol. 57 en 59

11. fol. 61-68 : 1 quatern

12. fol. 69-76 : 1 quatern

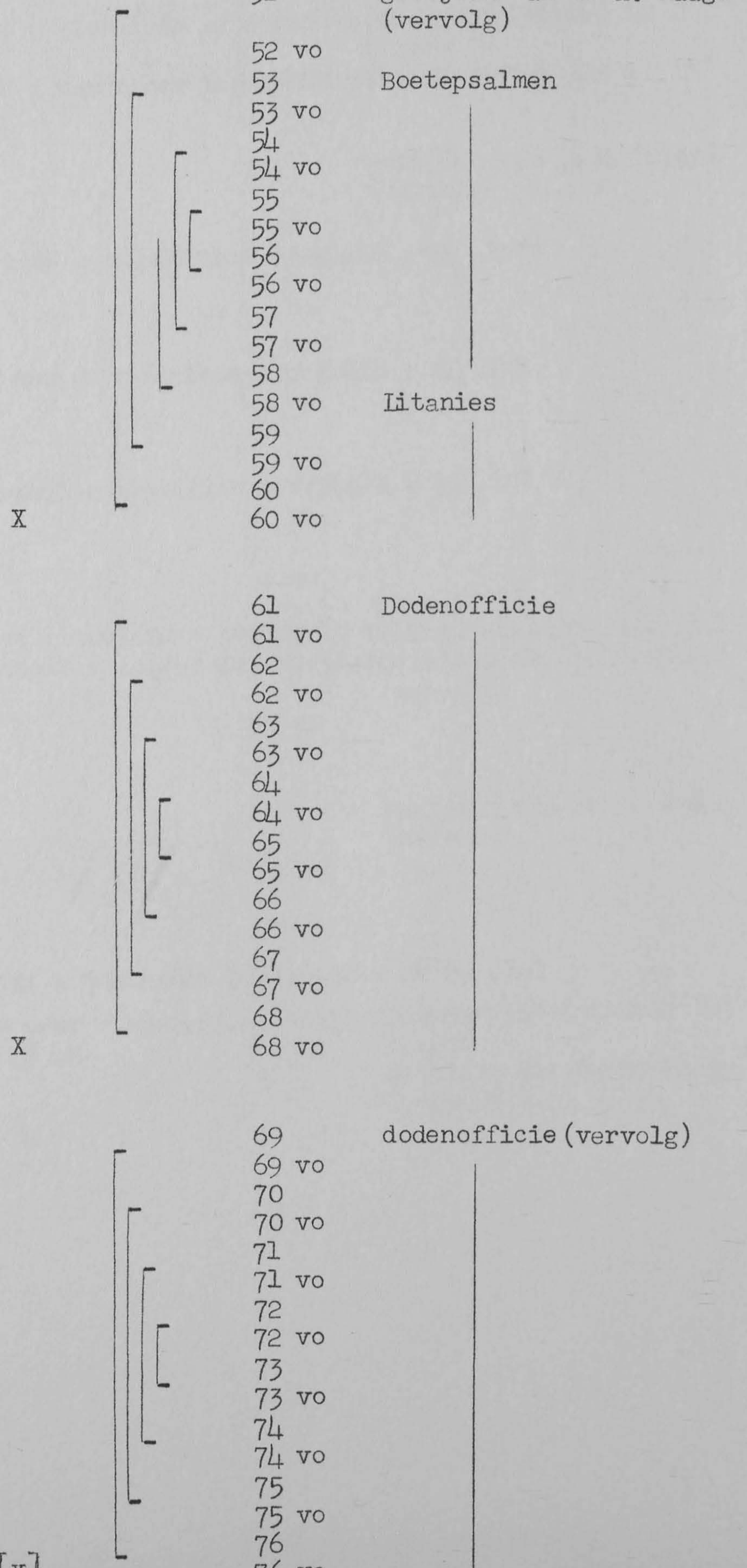

XI°

A

fol. 53 : bladgrote miniatuur : Verraad van Judas

A fol. 61 : bladgrote miniatuur : Een begrafenis

A

13. fol. 77-82 : 1 ternio

14. fol. 83-99 : ?

bij de foliëring werd het getal 87 overgeslagen

77 Korte getijden van het Kruis
77 vo
78
78 vo
79 Korte getijden van de H. Geest
79 vo
80
80 vo
81
81 vo Gebed Obsecro te
82
82 vo

83 Suffragia : De sancto Claudio
83 vo suffragia : De sancto Bernardino
84 suffragia : De sancta Katharina
84 vo suffragia : De sancto Anthonio
[85] suffragia : De nostra Domina
[85 vo]
[86] suffragia : De sancto Christoforo
[86 vo]
88 suffragia : De sancto Claudio
88 vo
[89] suffragia : De sancto Nicolao - De sancto Vincentio
[89 vo] suffragia : De sancto Dyonisio
[89 bis] suffragia : De sancta Margareta
[89 vo bis] suffragia : De sancto Georgio
90 suffragia : De sancto Blasio
90 vo blanco
91
91 vo
92
92 vo
93
93 vo
94
94 vo
95
95 vo
96

A fol. 77 : bladgrote miniatuur : Kalvarie

fol. 79 : bladgrote miniatuur : Het doopsel van Christus - Sinksen

B

fol. 84 : kleine miniatuur : H. Catharina

fol. [85] : kleine miniatuur : Pietà

fol. [86] : kleine miniatuur : H. Christoffel

fol. 88 : kleine miniatuur : H. Claudius

fol. [89] : kleine miniatuur : H. Nicolaas - H. Vincentius

fol. [89 vo] : kleine miniatuur : H. Dionisius
fol. [89 bis] : kleine miniatuur : H. Margareta

fol. [89 vo bis] : kleine miniatuur : H. Joris

fol. 90 : kleine miniatuur : H. Blasius,

96 vo		Persoonlijke nota's van bezitters van het horarium
97		
97 vo		
98		
98 vo		
99		
99 vo		blanco

- 5 papieren schutbladen : 1 ternio waarvan het laatste blad op de omslag is geplakt

- band

De huidige band is niet oorspronkelijk. Hij is vervaardigd uit karton en met bruin leder overtrokken. Hierop werd een eenvoudige stempelversiering aangebracht met gouddruk en de vermelding Ex-libris de Bresse. Vijf papieren bladen voor- en achteraan in het handschrift dienen als schutbladen. Het eerste, respectievelijk het laatste blad van deze ternio is telkens op de band geplakt. Op dit papier komen watermerken voor die echter totnogtoe niet konden geïdentificeerd worden (6). Op basis van het ex-libris, waarvan de gegevens overeenkomen met andere latere nota's in het handschrift (7) zou de band uit de late XVIe of de XVIIe eeuw kunnen dateren. Ongetwijfeld werd hij aangebracht nadat alle toevoegingen aan het handschrift waren gebeurd vermits deze mede ingebonden werden. Het is waarschijnlijk bij deze inbinding dat de bladen aan drie zijden afgesneden werden, zodat op enkele plaatsen banderollen met verzen, die in de marges bij verscheidene bladgrote miniaturen als tituli bedoeld zijn, geheel of gedeeltelijk werden weggesneden.

Tot slot dient volgende bemerking gemaakt te worden aangaande de toestand van bewaring van het handschrift. Het boek heeft in de loop der eeuwen enkele beschadigingen ondergaan. In de kalender zijn teksten op banderollen voor een groot deel onleesbaar geworden: duistere vlekken (gevolg van vocht?) tekenen zich in de hoeken af. Voor het overige heeft de inkt op alle bladzijden zeer goed stand gehouden. Slechts in enkele schaarse gevallen is hij brokkelig geworden.

Verscheidene miniaturen van periode A hebben echter veel geleden. Dit is echter mogelijk te wijten aan een slechte bereiding van het perkament of, meer nog, van de verf die te weinig kleefkracht bezat.

---

(6) Ze komen niet voor in de gebruikelijke handboeken over dit onderwerp. Een der watermerken vertoont twee letters waarvan het type wijst naar het einde van de XVIe of naar de XVIIe eeuw.

(7) Zie Art. IV. - Geschiedenis van het handschrift.

Inderdaad zijn bepaalde verflagen afgeblot. Zo is b.v. de benedenmarge
249 van fol. 21 en 77 fel aangetast. De donkerblauwe ankers en de deviezen
259 zijn grotendeels verdwenen. Vooral de witte kleur is losgekomen van het perkament. Storend is dit bij het Jezuskind op het tafereel van de
250 Geboorte (fol. 34) en van de Aanbidding der Koningen (fol. 41). Ook
253 bepaalde initialen zijn aangetast. Op fol. 79, de Nederdaling van de
260 H. Geest, is een opschrift op de binnenwand van het Cenakel onleesbaar geworden. De toegevoegde miniaturen met portretten en patroonheiligen hebben het meest geleden: op zeer vele plaatsen is de verf, van welke kleur ook, verdwenen.

Art. II. - INHOUD EN KOPIEERARBEID

§ 1. Inhoud

Het hier besproken getijdenboek kenmerkt zich door een eerder beperkte omvang. Het werd samengesteld uit een aantal gebeden en oefeningen die men gewoonlijk in de laat-middeleeuwse horaria aantreft en die er in feite essentieel toe behoren. Bedoeld zijn hier de kalender, die later uitvoerig zal besproken worden, het klein officie van de H. Maagd, de zeven boetepsalmen, de litanies en het dodenofficie. Als niet-essentieel te beschouwen zijn de initia der vier evangelies (8), de korte getijden van het H. Kruis en deze van de H. Geest. Ook het gebed Obsecro te is aanwezig. Het gaat hier om een bede gericht tot de H. Maagd om de dag van zijn dood te kennen en opdat men Haar moge aanschouwen op de dag van zijn overlijden (9). De opgesomde

---

(8) Zie verder voetnoot 69.

(9) V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. I, Parijs, 1927, p. XXIV. - Zie hier verder betreffende inhoud van getijdenboeken, pp. XVII-XXVI.

elementen zijn overgeschreven door de kopiist die werkte in periode A.

Ofschoon de suffragia een nagenoeg noodzakelijk onderdeel van de getijdenboeken uitmaken, werden ze pas in periode B toegevoegd. Of zij een oudere, oorspronkelijke reeks vervangen is niet uit te maken. Deze gebeden zijn in dit geval achttien in getal en bestaan telkens uit een antifoon en een gebed gericht tot God en zijn heiligen. Zij zijn bestemd om na vespers of lauden opgezegd te worden. Men vindt hier gebeden ter ere van de H. Maagd en haar moeder Anna, de engelen, de apostelen Petrus en Johannes. Een belangrijke groep is gericht tot de Noodhelpers die in de late middeleeuwen een veelvuldige verering kenden. Zij zijn vertegenwoordigd door de HH. Barbara, Katharina, Margareta, Blasius, Christoffel, Dionisius en Georgius. Twee franciscaanse heiligen zijn opgenomen, nl. de HH. Franciscus en Bonaventura. De aanwezigheid van deze laatste zal verder een rol spelen in verband met datering en localisatie van periode B (10). Verder treft men drie populaire heiligen aan, Magdalena, Nicolaus en Vincentius. Tenslotte is een gebed tot de H. Claudius ingelast. Waarschijnlijk betreft het hier de heilige bisschop van Besançon (VIIe eeuw) (11).

De taal is steeds het latijn, behalve in de kalender die in het Frans is opgesteld.

§ 2. De kopieerarbeid

Het werk van de samensteller van het handschrift (periode A) is duidelijk te omschrijven. Hij voegde perkamenten bladen samen tot katernen. In principe gaf hij de voorkeur aan de quatern, zoals het trouwens meest gebruikelijk was. Van deze regel week hij echter af

---

(10) Zie verder p. LXII°.

(11) De H. Claudius is patroon van Franche-Comté. Hij wordt vooral vereerd te Besançon en Saint-Claude (Jura). De heilige wordt aangeroepen tegen alle ongeluk. - L. REAU, Iconographie de l'art chrétien, dl. III, Iconographie des saints, 1, Parijs, 1958, pp. 319-320; J. DOYE, Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche, dl. I, Leipzig, 1929, p. 204.

terwille van de lengte van bepaalde devotieoefeningen, zoals duidelijk blijkt uit bovenstaand Schema van de opbouw en uit de beschrijving die er aan voorafging. Op deze wijze streefde de kopiist er naar het slot van bepaalde getijden of gebeden met het einde van een katern te doen samenvallen.

Op de bladzijden die, zoals gezegd, 18,9 x 13 cm. meten, lijnde de scriptor vervolgens met inkt langs de vier zijden een bladspiegel af van 11,7 x 7,2 cm.. Eveneens met inkt trok hij de horizontale lijnen tussen dewelke hij zijn tekst zou aanbrengen. Op enkele bladzijden zijn dicht bij de snede de prickings nog overgebleven die hem dit werk moesten vergemakkelijken. Elk blad is op deze wijze afgelijnd voor 23 regels. Waar miniaturen voorkomen werden slechts vier regels voorzien, benevens een grote initiaal. Met de aan te brengen miniaturen en met de bladschikking van de te verluchten folio's (fig. 11) werd duidelijk door de kopiist rekening gehouden.

Na deze voorbereidende arbeid werd het schrijfwerk aangevat. Zoals aangetoond voegde de scriptor soms een blad toe aan een katern of verwijderde hij er een paar met het oog op de lengte der gebeden of getijden. Wanneer een katern voltooid was bracht hij in een cursief schrift een reclame aan die later voor de binder een leiddraad zou bieden. Tweemaal liet hij bij het begin van een katern (nl. vóór de suffragia en vóór de getijden van de H. Maagd) één blad langs twee zijden onbeschreven.

Betreffende het schrift doen zich geen bijzonderheden voor. Het gaat hier om een gotisch boekschrift (littera textualis formata). Het is zeer regelmatig en duidelijk. Afkortingen komen voor, doch wijken niet af van de gebruikelijke vormen in liturgische handschriften van de XVe eeuw. De Franse tekst van de kalender is eveneens van afkortingen voorzien. Het gaat hier hoofdzakelijk om deze van het woord Saint (Saīt of S'). De punctuatie bestaat uit punt en punt-komma. Als diacritisch teken bemerkt men een sierlijk accent op de i. De inkt is donkerbruin. Rubrieken zijn aanwezig.

Na de kopieerarbeid begon de verluchter zijn opdracht uit te voeren. De resultaten van zijn tussenkomst zullen later uitvoerig besproken worden. Naast de miniaturen in de tekst voorzien en bedoeld als illustratie ervan, schilderde hij nog vier bladgrote taferelen die betrekking hebben op de besteller van het handschrift en zijn familie. Ze werden ingelast in de voorafbestaande katernen (12).

Of het werk hierna een band kreeg is niet met zekerheid uit te maken. Men kan alleen zeggen dat kort na periode A een nieuwe campagne werd ingezet. Zoals aangetoond in de bespreking van het materieel uitzicht bestond het werk van de scriptor in periode B er uitsluitend in suffragia aan te brengen. Dit geschiedde voor het grootste deel door toevoeging van nieuwe bladen vóór- en achteraan in het handschrift. Men herkent hier eveneens een gotisch boekschrift, dat echter een weinig meer geëvolueerd is en een zeer lichte neiging vertoont naar een meer ronde letter. De afkortingen en de punctuatie verschillen niet van deze tijdens periode A. De inkt is lichtbruin. Ook rubrieken komen voor in rode kleur.

§ 3. De kalender

De kalender die in het getijdenboek de fol. 5-10 vo inneemt, bevat de normale gegevens die in calendaria in dergelijke handschriften te verwachten zijn. Bovenaan is op een bandœrol een vers in verband met de dies egyptiaci of de z.g. kwade dagen aangebracht. Deze verzen zijn echter zeer moeilijk leesbaar. Vooral het laatste deel van ieder vers is wegens beschadiging (vocht?) nagenoeg niet te ontcijferen (13).

---

(12) Nl. fol. 36 vo, 37 vo, 45 vo en 50 vo. - Zie beschrijving Art. IV. - Geschiedenis van het handschrift.

(13) Januari : "Prima dies mensis et septima [truncat ut ensis]".
Februari : "[...] plena dat tercia [...]".
Maart : "Martiis prima necat [...].
April : "[Denus et undenus] sit mortis volvere (normaal "vulnere") plenus".
Mei : "Tercius in mayo lupus est et se[ptimus]".

248 Boven elke maand bevinden zich tevens de sierlijke letters KL (kalendas), verder de naam van de maand in het Frans en tenslotte het aantal dagen volgens de zonne- en de maankalender in het latijn.

Vervolgens is door twee dikke verticale lijnen het blad in drie kolommen verdeeld. In de eerste rij prijkt het gulden getal, in rode kleur genoteerd. De litterae feriales bevinden zich in een tweede kolom. De a is telkens in het rood getrokken, de overige letters in het bruin.

De lijst der heiligen en der feestdagen neemt de ruimste plaats in. In de hun voorbehouden kolom bemerkt men hier en daar de aanduiding van de letter D (= Dies) die de gebruiker van het getijdenboek waarschuwt voor de dies egyptiaci. Dergelijke kwade dagen komen tweemaal in elke maand voor en werden reeds aangekondigd door het vermelde vers in de banderolbovenaan.

De versiering van de kalender zal verder ter sprake komen. De namen der feesten en der heiligen zijn gesteld in het Frans, en geschreven met bruine inkt. De hoofdfeesten staan in het rood, met blauw onderlijnd. Eenmaal werd een naam in het bruin geschreven doch met blauw onderlijnd (H. Gertrudis, 17 maart). Het schrift en de kleur van de inkt is identiek met die op de overige bladzijden van het horarium, beschreven in periode A. Ook hier is de letter i voorzien van een accent in de vorm van een grote krul.

Juni : "[...] at quindenaque grata refuta".
Juli : "Tercia dena minas dat. De [cimus (of "denus"?)] labefactat".
Augustus : "[...] penultima stat sine lucro".
September : "Tercia seu leena (sic) vult petri [...]".
Oktober : "[...] decimo nullus benefidit".
November : "Quinta novembris acris est seu [...]".
December : "[...] dena parat mala membris".
Deze verzenreeks is weinig gebruikelijk. De tussen vierkante haakjes toegevoegde teksten zijn ontleend aan E. MOREL, Les calendriers perpétuels en usage dans les diocèses de Beauvais, Noyon et Senlis du XIIIe siècle au XVIIe siècle, Compiègne, 1911, pp. 30-32. - Zie verder Het Turijns - Milanees getijdenboek, Hoofdstuk II, Art. II, p. 199 e.v.

De lijst der heiligen en der feestdagen omvat 112 vermeldingen. Hiertoe behoren vier vieringen van een oktaaf en tien vigiliedagen. Vijfenveertig opgaven zijn in het rood genoteerd. Deze lijst ziet er uit als volgt (14) :

Janvier. Dies XXXI, luna XXX.

1. LA CIRCONCISION
2. Oct. saint Estienne
3. Oct. saint Jehan
4. Oct. des Innocens
6. LE IOUR DES ROYS
10. Saint Pol premier hermite
16. Saint Marcel
20. Saint Fabien et S. Sebastien
22. SAINT VINCENT
25. SAINT POL
28. Sainte Agnes seconde

Fevrier. Dies XXVIII, luna XXIX.

2. LA NOSTRE DAME
3. Saint Blaise
5. Sainte Agathe
14. Saint Valentin
16. Sainte Juliane
22. SAINT PIERRE
24. SAINT MATHIEU
28. Saint Romain

Mars. Dies XXXI, luna XXX.

4. Saint Adrien
12. Saint Gregoire, pape
17. Sainte Gertrude
21. Saint Benoist
25. LA NOSTRE DAME

---

(14) Namen, in het handschrift in rode inkt genoteerd, werden in hoofdletters overgeschreven.

31. Saint Cornille

Avril. Dies XXX, luna XXIX.

4. Saint Ambrose
6. Saint Sixte
9. Sainte Marie l'Egypcienne
17. Saint Julien
19. Saint Victor
23. SAINT GEORGE
25. SAINT MARC
28. Saint Vidal

May. Dies XXXI, luna XXX.

1. SAINT PHELIPPE, SAINT JAQUE
3. SAINTE CROIX
6. Saint Jehan porte latin
9. Translacion saint Nicolas
25. Saint Urbain
28. Saint Germain

Jung. Dies XXX, luna XXIX.

5. Saint Boniface
8. Saint Medart
11. SAINT BERNABE
19. Saint Gervais
23. Vigile
24. LA NATIVITE SAINT JEHAN BAPTISTE
25. SAINT ELOY
28. Vigile
29. SAINT PIERRE, SAINT POL

Juillet. Dies XXXI, luna XXX.

2. LA VISITACION NOSTRE DAME
4. Exultation saint Martin

11. Saint Benoist
18. Saint Ernoul
22. LA MAGDALENE
25. Vigile
26. SAINT JAQUE, SAINT CHRISTOFLE
27. Sainte Anne
31. Saint Germain

Aoust. Dies XXXI, luna XXX.

1. Saint Pierre
2. Saint Estienne
7. Saint Donat
9. Vigile
10. SAINT LORENT
15. L'ASSUMPCION NOSTRE DAME
17. Oct. Saint Lorens
24. SAINT BERTHELEMY
28. Saint Augustin
29. SAINT JEHAN DECOLLANCE

Septembre. Dies XXX, luna XXIX.

2. Saint Anthoine
4. SAINT MARCEL
8. LA NATIVITE NOSTRE DAME
9. Saint Gorgon
14. LE JOUR SAINTE CROIX
20. Vigille
21. SAINT MATHIEU
22. Saint Maurice
23. SAINT VINCENT
27. Saint Cosme et Saint Damian
29. SAINT MICHEL

Octobre. Dies XXXI, luna XXX.

1. Saint Remy et Bavon
4. Saint Francois
9. Saint Denis
14. Saint Calixte, pape
15. Les XI^{m} martirs
18. SAINT LUC EVANGLISTE
21. Les XI^{m} vierges
27. Vigile
28. SAINT SYMON, SAINT JUDE
31. Vigile

Novembre. Dies XXX, luna XXX.

1. LA TOUSSAINS
2. LE IOUR DES MORS
5. Saint Felix
11. SAINT MARTIN
13. Saint Brice
22. Sainte Cecile
23. SAINT CLEMENT
25. SAINTE KATHERINE
29. Vigile
30. SAINT ANDRIEU

Decembre. Dies XXXI, luna XXX.

1. SAINT ELOY
4. Sainte Barbaire
6. SAINT NICHOLAS
8. LA NOSTRE DAME
13. Sainte Lucie
14. SAINT NICAISE
20. Vigille
21. SAINT THOMAS
24. Vigile

25. LE IOUR DE NOEL
26. SAINT ESTIENNE
27. SAINT JEHAN
28. LES INNOCENS
31. Saint Silvestre.

Bij de eerste oogopslag bevat deze lijst geen frappante vermeldingen die de onderzoeker dadelijk inlichten over de lokalisatie van de kalender. Geen specifieke heiligen wijzen op de Zuidelijke noch op de Noordelijke Nederlanden. Toch lijkt het opmerkelijk dat niet alle dagen van het jaar met een naam of feest werden ingevuld, doch dat er werkelijk selectief te werk gegaan werd. Een verdere studie dringt zich dan ook op.

Indien het getijdenboek aan Jacoba van Beieren zou hebben toebehoord, zoals L. Delisle meende, zou men hypothetisch mogen aannemen dat de kalender betrekking heeft op de gebieden die door het Beierse huis in de Nederlanden waren bestuurd. Vooruitlopend op de verder te behandelen geschiedenis van het handschrift kan men nu reeds mededelen dat dit bezit van Jacoba zeer problematisch, zoniet onmogelijk is. Bijgevolg moet het onderzoek van de kalender ruimer worden opgevat. Niet alleen de Nederlanden zullen hierin worden betrokken, doch ook Frankrijk, o.m. omdat de kalender in de taal van dit land werd opgesteld.

Licht men de hoofdfeesten uit de hoger weergegeven lijst, dan moet men hier vooreerst een groot aantal heiligen of feesten afzonderen die in de Romeinse kerk algemeen op plechtige wijze worden gevierd. Zij betreffen de festa Domini, de festa beatae Mariae virginis, deze van bepaalde engelen, van Sint-Jan-de-Doper, apostelen en evangelisten. Enkele martelaren, belijders, maagden, martelaressen en weduwen, alsmede de festa collectiva (15) dienen voor verder onderzoek buiten beschouwing

---

(15) Festa Domini: La circoncision (1. jan.), Le iour des roys (6 jan.), Sainte Crois (=inventio) (3 mei), Le jour sainte Crois (=exaltatio) (14 sept.), Le iour de Noel (25 dec.). - Beata Maria virgo : La nostre Dame (2 febr.), La nostre Dame (=annunciatio) (25 maart),

gelaten te worden.

Zeven kalendergegevens, in het rood genoteerd, blijven over. Het gaat hier om volgende feesten:
SAINT VINCENT (22 januari) : Vincentius van Saragossa wordt universeel gevierd in de kerk op deze dag, doch niet overal plechtig. Dit gebeurt wel in Atrecht, Doornik, Amiens, Apt, Autun, Besançon, Bourges, Châlon-s.-Saône, Lyon, Noyon, Rouen, Senlis.

SAINT VINCENT (23 september) : translatio te Besançon.

SAINT ELOY (25 juni) : translatio. Deze datum is hoofdfeest in Duitsland. Eveneens plechtig te Doornik. Verder in de kalenders van Atrecht, Kamerijk, Terwaan, Amiens, Beauvais, Noyon, Reims, Parijs, Senlis, Troyes.

SAINT ELOY (1 december) : bisschop van Noyon. Plechtig gevierd in Doornik, Noyon, Senlis en Amiens. Elooi wordt verder algemeen gevierd in de Nederlanden, en in Frankrijk te Apt, Beauvais, Besançon, Bourges, Kamerijk, Langres, Nevers, Parijs, Reims, Soissons en Troyes.

SAINT MARCEL (4 september) : waarschijnlijk apostel van de streek van Châlon-s.-Saone, ontsnapt aan de marteling van de heilige Pothinus en gezellen te Lyon in 177, doch later eveneens gemarteld (178?) (16). Nergens plechtig gevierd. Komt wel voor in de kalenders van Atrecht,

---

La visitacion nostre Dame (2 juli), L'assumpcion nostre Dame (15 aug.), La nativité nostre Dame (8 sept.), La nostre Dame (= conceptio) (8 dec.). - Angeli: Saint Michel (29 sept.), - Johannes Baptista : La nativité Saint Jehan Baptiste (24 juni), Saint Jehan Decollance (29 aug.). - Apostoli et evangelistae: Saint Pol (= conversio) (25 jan.), Saint Pierre (= cathedra) (22 febr.), Saint Mathieu (24 febr.), Saint Marc (25 april), Saint Phelippe, Saint Jaque (1 mei), Saint Bernabe (11 juni), Saint Pierre, Saint Pol (29 juni), Saint Jaque (25 juli), Saint Berthelemy (24 aug.), Saint Mathieu (21 sept.), Saint Luc evengeliste (18 okt.), Saint Symon, Saint Jude (28 okt.), Saint Andrieu (30 nov.), Saint Thomas (21 dec.), Saint Jehan (27 dec.).- Martyres: Saint Lorent (10 aug.), Saint Estienne (26 dec.), les Innocens (28 dec.), Saint George (23 april), Saint Christofle (25 juli). Confessores: Saint Martin (11 nov.), Saint Nicholas (6 dec.). - Virgines, martyres: La Magdalene (22 juli), Sainte Katherine (25 nov.). - Festa collectiva : La Toussains (1 nov.), Le iour des mors (2 nov.).

(16) Dictionnaire historique des saints, o.l.v. J. COULSON, Parijs, 1964, p.257.

Doornik, Kamerijk, Munster, Trier, Utrecht, Autun, Besançon, Lyon, Noyon, Parijs, Senlis, Troyes en Rome.

SAINT CLEMENT (23 november) : paus. Universeel gevierd, plechtig te Amiens, Autun, Reims en Rouen.

SAINT NICAISE (14 december) : aartsbisschop van Reims. Plechtig gevierd te Reims, Soissons, Doornik; algemeen in de Nederlanden, doch in kalenders van Franse bisdommen enkel in deze van Amiens, Langres, Noyon en Senlis.

Van de heiligennamen die door de scriptor niet in het rood werden geschreven, worden eveneens een aantal universeel in de Kerk gevierd. Deze zijn weerom niet geschikt voor de studie van de lokalisatie. Het betreft hier een reeks martelaren, belijders, martelaressen, maagden en weduwen (17).

Plaatst men de resterende namen bij elkaar, bekomt men volgende lijst: Saint Pol premier hermite (10 januari) : Kamerijk, Luik, Munster, Trier, Utrecht, Apt, Besançon, Lyon, Nevers en Noyon.

---

(17) Apostoli : Saint Jehan porte latin (6 mei), Saint Pierre (=vincula) (1 aug.), Oct. saint Jehan (3 jan.). - Martyres : Saint Marcel (16 jan.), Saint Fabien et saint Sebastien (20 jan.), Saint Blaise (3 febr.), Saint Valentin (14 febr.), Saint Vidal (28 april), Saint Urbain (25 mei), Saint Gervais (19 juni), Saint Estienne (2 aug.), Saint Donat (7 aug.), Oct. saint Lorens (17 aug.), Saint Gorgon (9 sept., normaal op de 10e), Saint Maurice (22 sept.), Saint Cosme et Saint Damian (27 sept.), Saint Calixte, pape (14 okt.), Oct. Saint Estienne (2 jan.), Oct. des Innocens (4 jan.).- Confessores : Saint Medard (8 juni), Saint Gregoire, pape (12 maart), Saint Benoist (21 maart), Saint Ambrose (4 april), Exaltacion saint Martin (4 juli), Saint Benoist (11 juli), Saint Remy (1 okt.), Saint Francois (4 okt.), Saint Brice (13 nov.), Saint Silvestre (31 dec.). - Virgines, martyres et viduae : Sainte Agnes seconde (28 jan.), Sainte Agathe (5 febr.), Sainte Juliane (16 febr.), Sainte Marie l'Egypcienne (9 april), Les XI^{m} vierges (21 okt.), Sainte Cecile (22 nov.), Sainte Barbaire (4 dec.), Sainte Lucie (13 dec.).

Saint Romain (28 februari) : opgevoed te Lyon, eremijt in de Jura, stichter der abdijen van Saint-Claude en Saint-Lupicin. Utrecht, Amiens Autun, Le Mans, Kamerijk, Munster, Trier.

Saint Adrien (4 maart) : Utrecht, Rome, Le Mans, Parijs.

Sainte Gertrude (17 maart): tamelijk algemeen gevierd, vooral in de Germaanse landen.

Saint Cornille (31 maart) : is hier een H. Cornelia, maagd en martelares bedoeld (18)?

Saint Sixte (6 april) : Bergen, Autun, Rome.

Saint Julien (17 april) : is hier geen verwarring met de H. Julia, op 16 april gevierd (19)?

Saint Victor (19 april) : martelaar in Nicomedië, normaal op de 20e gevierd, nl. te Utrecht, Troyes, Rome.

Translacion Saint Nicholas (9 mei) : Atrecht, Doornik, Kamerijk, Terwaan, Amiens, Autun, Beauvais, Besançon, Bourges, Lyon, Rouen, Nevers, Noyon, Parijs, Reims, Rome.

Saint Germain (28 mei) : abt van Saint-Symphorien te Autun, bisschop van Parijs. Atrecht, Doornik, Luik, Terwaan, Bergen, Rome, Amiens, Autun, Beauvais, Besançon, Bourges, Le Mans, Noyon, Parijs, Senlis, Rome.

Saint Boniface (5 juni) : aartsbisschop van Mainz, apostel van Germanië. Amiens, Besançon, Le Mans, Nevers, Parijs, Reims, Soissons, Troyes.

Saint Ernoul (18 juli) : Arnulfus, eremijt in de Vogezen, bisschop van Metz. Gevierd in de Nederlanden en in de bisdommen Amiens, Beauvais, Kamerijk, Le Mans, Noyon, Parijs, Rouen, Tours, Senlis, Troyes.

Sainte Anne (27 juli) : normaal op de 26e gevierd; op de 27e in Doornik, Brugge, Sint-Omaars, Ariën, Troyes.

---

(18) F. [illegible] DOYE, o.c., dl. I, p. 225.

(19) IDEM, o.c., dl. I, p. 635.

Saint Germain (31 juli) : bisschop van en begraven te Auxerre. Luik, Utrecht, Kamerijk, Doornik, Reims, Amiens, Apt, Autun, Auxerre, Besançon, Bourges, Parijs, Rouen, Lyon, Le Mans, Noyon, Senlis, Soissons, Toulouse, Troyes, Rome.

Saint Anthoine (2 september) : van Apamea. Utrecht, Doornik, Atrecht, Besançon, Nevers, Parijs, Senlis, Rome.

Saint Bavon (1 oktober) : Atrecht, Doornik, Kamerijk, Utrecht, Parijs, Senlis, Rome.

Les XI^{m} martirs (15 oktober)= mauri trecenti martires ? : Keulen, Luik, Utrecht.

Saint Felix (5 november) : martelaar in Italië, Utrecht, Munster, Antwerpen, Rome.

Uit deze beide reeksen kunnen volgende besluiten worden getrokken.

1. Een paar fouten of vergissingen schijnen door de kopiist begaan te zijn, nl. met Saint Cornille (31 maart) en Saint Julien (17 april). Ook de vermelding van de Elfduizend martelaren i.p.v. de Driehonderd martelaren is waarschijnlijk een vergissing als gevolg van verwarring met de Elfduizend Maagden. Fouten van dergelijke aard komen echter meer voor in kalenders, vooral in zulke die voor privégebruik zijn bestemd.

2. Het grootste aantal feesten en heiligen wordt universeel in de Roomse Kerk gevierd (78%) en komt bijgevolg niet in aanmerking voor lokalisatie.

3. Geen opvallende heiligen komen voor die wijzen op een Noord- of Zuidnederlands of Frans diocees. Zelfs is het op het eerste gezicht moeilijk te besluiten of het om een kalender voor de Nederlanden of voor Frankrijk gaat. Dat het echter om een ander land zou gaan is zeer onwaarschijnlijk.

4. De tweede lijst bevat enkele heiligen die eerder op de Zuidelijke of de Noordelijke Nederlanden wijzen, doch voor geen enkele onder hen wordt in deze kalender een plechtige viering voorgeschreven. Namen zoals Romanus (28 februari), Germanus (28 mei), Arnulfus (18 juli) en

Germanus (31 juli) daarentegen wijzen op Oost-Frankrijk.

5. In de lijst van de hoofdfeesten zijn weerom een aantal heiligen niet determinerend. Opvallend is echter opnieuw de aanwezigheid van enkele Oostfranse heiligen, nl. de H. Marcellus, en de plechtige vermelding van de translatio van de H. Vincentius naar Besançon.

Al blijkt de kalender door de genoemde details te wijzen op Oost-Frankrijk, toch gaat het hier in geen geval om een kalender van een of ander diocees in deze streek. Een aantal belangrijke en typische heiligen ontbreken om dit te kunnen bevestigen. De kalender is bijgevolg niet voor officieel kerkelijk gebruik bestemd. Het is er een voor leken (20), die mogelijk rekening houdt met particuliere devoties.

Art. III. - DE VERLUCHTING

Het handschrift is zeer rijk versierd. Het bevat verscheidene soorten van illustratie. Voor periode A kan men vermelden de kalenderversiering, twaalf bladgrote miniaturen met religieuze onderwerpen en vijf eveneens bladgrote miniaturen die portretten bevatten van de bezitter van het handschrift en van zijn familieleden, steeds bijgestaan door hun patroonheiligen.

In periode B werden achttien kleine miniaturen in de tekst ingelast ter illustratie van de Suffragia. Eén bladgrote verluchting werd tijdens deze tweede campagne vervaardigd. Tenslotte dient melding te worden gemaakt van versierde initialen en marginale decoraties : ze werden aangebracht door de verluchters van beide periodes.

---

(20) Zie hierover B. KRUITWAGEN, De beteekenis van den Middeleeuwschen heiligenkalender, en de kalenders van Utrecht, Toulouse en van de Karmelieten, in Het boek, nieuwe reeks, dl. XXV, 1938-39, p. 28.

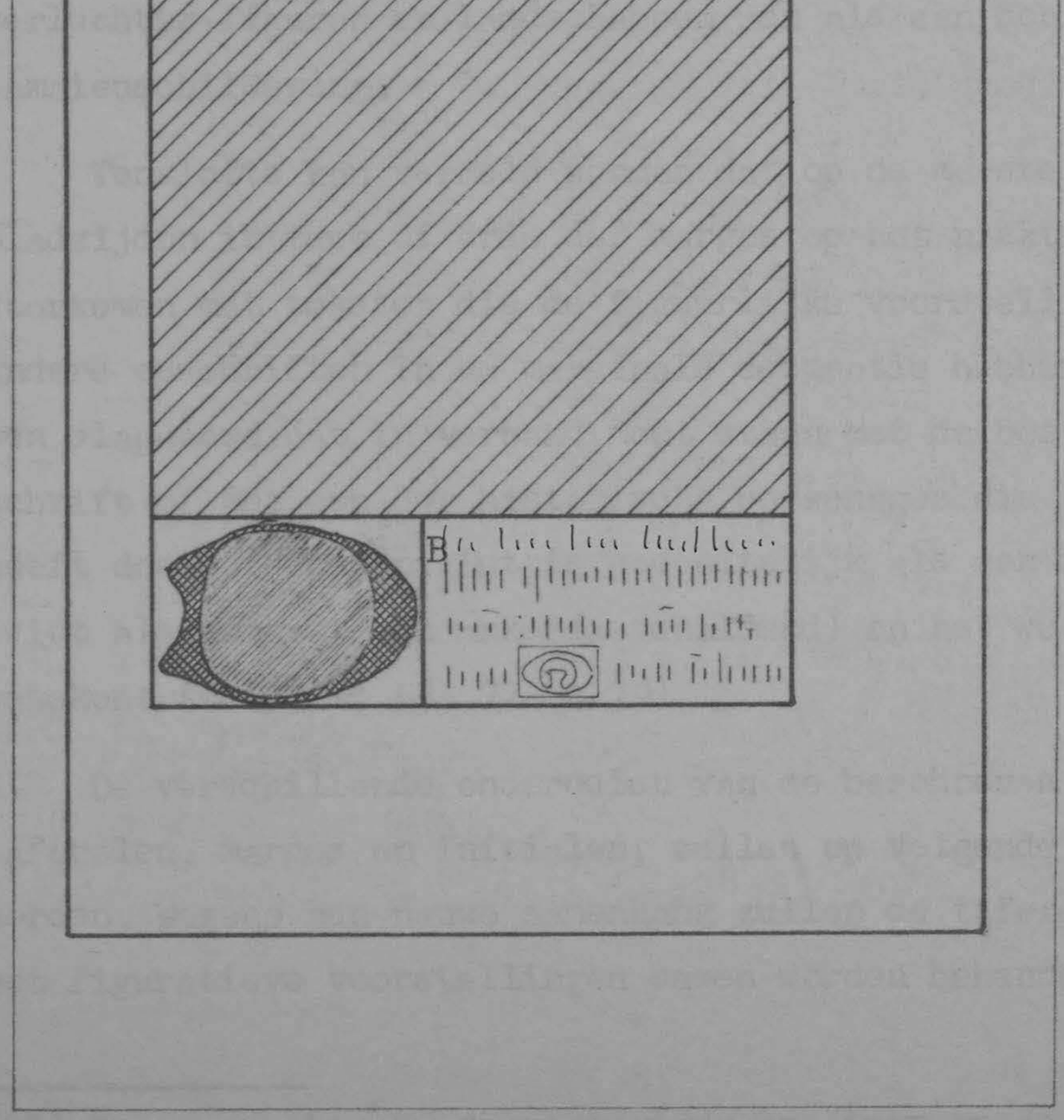

Fig. 11. - Bladspiegel van de verluchte bladzijden in het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren

initiaal (fig. 12B) en vier regels schrift - de begintekst van de devotie-oefening - (fig. 12C) zijn aangebracht. Miniatuur en tekst zijn omlijst met een sierboord. De randen aan de buiten- (21) en de onderzijde van het blad zijn breder. Zij zijn soms gevuld met beeldhouwwerk en in de meeste gevallen met gehistorieerde verluchtingen die prefiguren voorstellen, ontleend aan het Oude Testament, welke betrekking hebben op de centrale miniatuur. Ofwel treft men voorstellingen aan die, alhoewel niet geput uit het Oude Verbond, toch logisch bij het in beeld gebrachte thema horen. De overblijvende smalle boorden zijn opgesmukt met florale elementen.

De techniek van de marginale decoratie is zeer eenvoudig. De ondergrond is afwisselend donkerblauw of bruin-rood. Hierop bracht de verluchter figuren en landschappen aan als een soort grisaille- of camaieuschildering.

Tenslotte kan vermeld worden dat op de meeste van de beschreven bladzijden in twee of drie der marges op het naakte perkament banden voorkomen met teksten die de figuurlijke voorstellingen verklaren (22). Andere opschriften in de marginale decoratie hebben betrekking op een slagwoord dat in verband moet staan met de besteller van het handschrift of met een der historische personages die hij er door de verluchter heeft doen afbeelden. Het is gedeeltelijk als een rebus voorgesteld en
249 luidt als volgt : een anker (geschilderd) en het woord VAST, wat ANKERVAST
253 betekent (fol. 21, 53, 77 en 79).
259
260

De verschillende onderdelen van de beschreven bladzijden, nl. grote taferelen, marges en initialen, zullen op volgende pagina's besproken worden. Wegens hun nauwe samenhang zullen de taferelen en de boorden met figuratieve voorstellingen samen worden behandeld.

---

(21) D.w.z. rechts op de rectozijde en links op de versozijde.

(22) Het gebruik van deze banderollen herinnert aan de wijze waarop opschriften en tituli worden weergegeven in verscheidene middeleeuwse geïllustreerde traktaten zoals o.a. de Biblia pauperum.

Getijden van de H. Maagd

249 Fol. 21. De Boodschap aan Maria (metten) : de miniatuur is door dikke witte lijnen in twee zones verdeeld. In de grootste, onderaan, knielt de H. Maagd neer voor een bidstoel. Achter haar nadert een engel in blank gewaad en met een scepter in de hand. Licht bestraalt Maria vanuit een groot venster met maaswerk, in de bovenzone van de miniatuur aangebracht. Deze zone is voorzien van een soort beeldverhaal waarin men achtereenvolgens herkent: de ontmoeting van Joachim en Anna voor de Gulden Poort, de Geboorte van Maria, haar tempelgang, en haar huwelijk met Jozef.

In de linker benedenhoek, bij de voorstelling van de Boodschap, is een prinses met kroon en wapenkleed in gebed neergeknield. De wapenstukken en -kleuren wijzen er op dat hier Jacoba van Beieren (1401-1436) is afgebeeld. Eigenaardig is wel dat aan de figuur van deze prinses meer belang wordt gehecht dan aan de engel die als secundair wordt voorgesteld. In feite knielt Jacoba neer voor Maria die hier als Onze-Lieve-Vrouw van de Boodschap wordt aangeroepen.

In de marge zijn bovenaan in een nis Jacoba's beide patronen voorgesteld, nl. de HH. Jacobus de Meerdere met pelgrimsstaf en schelp en Jacobus de Mindere met zijn vollersstang. Lager herkent men de H. Lucas die schrijvend meerzit met een boek op de schoot waarin men de letters S. LUC (23) bemerkt. De aanwezigheid van deze apostel wordt verklaard door het feit dat hij de enige der vier evangelisten is die de Boodschap verhaalt.

250 Fol. 34. De Geboorte (priem) : in een donkere ruïne knielen Maria en Jozef neer voor het pasgeboren kind. De H. Maagd heeft Jezus - het lichaampje is gedeeltelijk beschadigd door losgesprongen verf - neergelegd op een der panden van haar lange mantel. Achter een afsluiting van vlechtwerk kijken os en ezel toe.

---

(23) De letter C is omgekeerd weergegeven.

Opnieuw wordt groot belang gehecht aan een wereldlijke figuur. Een ridder in wapenkledij knielt rechts in de benedenhoek voor een bidstoel. Dank zij de wapenkleuren die deze bedekken kan men opmaken dat het hier gaat om Frank van Borselen (ca. 1394-1473), vierde echtgenoot van Jacoba van Beieren. Hij heeft zich ontdaan van helm en metalen handschoenen en draagt de keten van het Gulden Vlies om de hals.

In de rechtse marge komt de staf van Aaron tot bloei (Num. 17,8) (24) en onderaan verschijnt Jahweh aan Mozes in het brandende braambos (Exod. 3, 2) (25). Beide prefiguren staan in verband met de maagdelijkheid van Maria. Ze worden uitgelegd door twee opschriften. Het eerste luidt : Virgo casta parens, seu virgula floruit arens, en het tweede : Virgo parens et labe carens rubus innuit ardens.

252 Fol. 39. De Boodschap aan de herders (terts) : op een banderol boven de miniatuur leest men : Hic natum Christe (sic) pastoribus angelus iste nunciat [in] Bethlem. Twee herders luisteren rechtstaand naar de engel die in de hemel verschijnt en een banderol met het opschrift : Gloria .... Tussen gewas en boomstronken grazen schaapjes. Het landschap wordt gevormd door rotswanden en door de grijze silhouet van een stad die in de verte, achter een rivier of met water doorstroomde vlakte, opdoemt.

In de zijmarge toont de engel aan Gedeon het Gulden Vlies (Recht. 39) waarbij geschreven werd : Virgo parit; vellus maduit, manet arida tellus. Angelus hoc signum Gedeoni dat bene dignum. Deze prefiguur

---

(24) De prefiguur komt voor in Biblia pauperum bij de Geboorte en in Speculum humanae salvationis bij de Boodschap. Vergelijk ook Pictor in carmine en Concordantia veteris et novi testamenti. (Voor nadere uitleg betreffende deze traktaten, zie Het Turijns-Milanees getijdenboek, Hoofdstuk II, Art. III).

(25) Zie ook Biblia pauperum bij de Geboorte, Speculum humanae salvationis en Pictor in carmine bij de Boodschap.

is wel gebruikelijk in de typologische traktaten, doch illustreert dan de Boodschap aan Maria (26). In de benedenmarge hoedt David zijn kudde en wordt hij door Samuel gezalfd (I Sam. 16, 13) : Ungitur ut David Samuele greges ubi pascit. Deze scene komt in geen enkel ander handschrift als prefiguur voor. In de middeleeuwse iconografie heeft vermelde voorstelling betrekking op Christus, als de Gezalfde des Heren (27). Het ligt echter voor de hand de hier gebezigde keuze uit het Oude Testament te verklaren door analogie : de herders die hun kudden bewaakten op het ogenblik van de blijde boodschap zijn te vergelijken met David die de wacht hield bij zijn schapen wanneer hij door Jahweh werd uitverkoren (I Sam. 16, 11).

253 Fol. 41. De Aanbidding der Koningen (sext) : voorgesteld in een stal en neergezeten op een laag bed ontvangt Maria de koningen uit het Oosten. De oudste, Melchior, aanbidt het kindje op de knieën. Hij heeft zijn kroon naast zich op de grond neergezet en vouwt devoot de handen. Zijn gave, een recipiënt met goud, is voor de voeten van de H. Maagd geplaatst. De tweede vorst voegt zich bij de eerste met een eerbiedige buiging. De derde, de jongste en de meest elegant geklede van het drietal, biedt een kelk of een pyxis aan met myrrhe (?) waarvan de voet het uitzicht heeft van een boomwortel. Licht straalt uit de hemel op het Kind neer.

Ook de Aanbidding der Koningen is voorzien van twee prefiguren. In de zijmarge herkent men duidelijk de koningin van Saba die geschenken

---

(26) De prefiguur vindt men terug in Biblia pauperum, Speculum, Pictor in carmine, Concordantia veteris et novi testamenti; cfr. G. HEIDER, Beiträge zur christlichen Typologie aus Bilderhandschriften des Mittelalters, s.l., 1861, p. 37.

(27) Vergelijk J.J.M. TIMMERS, Iconografie en symboliek der christelijke kunst, Roermond-Maaseik, 1947, p. 98, nr. 142; Lexikon der christlichen Ikonographie, heruitgegeven door E. KIRSCHBAUM, dl. I, Rome - Freiburg - Bazel - Wenen, 1968, kol. 486 geeft talrijke voorstellingen van dit onderwerp, daterend van de IIIe tot de XIIe eeuw.

aanbiedt aan Salomon (III Kon. 10, 10). De banderol is slechts gedeeltelijk leesbaar : Regina Saba Salomoni pl[...]. (28). De benedenmarge vertoont echter een ongewone voorstelling. Het tafereel bestaat uit vier koningen die neerknielen en een geschenk opheffen naar een altaartafel waarop een groot schrijn prijkt. Normaal zou men hier als mogelijke prefiguren kunnen verwachten: Abner die tot David komt (II Sam.3,19)(29),David die water uit de bron bij de poort van Bethlehem ontvangt van de drie helden (II Sam. 3, 15-17)(30), Salomon die goud en edelstenen van Ophir in ontvangst neemt (III Kon. 10, 14-15) (31), of de boden van de koning van Babylon die brieven en giften brengen aan Ezekias (IV Kon. 20) (32). Geen van deze gebeurtenissen is hier echter in beeld gebracht. In de Biblia pauperum echter, op de bladzijde waar de Aanbidding der Koningen is uitgebeeld, werd een z.g. profetenspreuk aangebracht die hier de oplossing biedt. De tekst luidt: Reges Tharsis et insulae munera offerent (Ps. 72 (71), 10): "De koningen van Tarsis en van de eilanden zullen brandschatting betalen; de koningen van Cheba en Saba zullen hun gaven aanbrengen". De vier koningen op deze verluchting zijn te interpreteren als de vorsten vermeld in genoemde psalm (Tarsis, eilanden, Cheba en Saba) die de heerschappij van de koning van de belofte, de Messias, herkennen. Het schrijn waarvoor ze neerknielen kan vereenzelvigd worden met de ark van de tempel van Jeruzalem. Een banderol onder de besproken randversiering bevestigt de hier uiteengezette oplossing: [...] reges Tharsis, Arabum, Saba, dona [...] dona notat Christo regibus ista dari.

---

(28) Dezelfde prefiguur treft men aan in Biblia pauperum, Speculum, Concordantiae caritatis, Pictor in carmine, Concordantia veteris et novi testamenti.

(29) Vergelijk Biblia pauperum.

(30) Speculum humanae salvationis.

(31) Concordantiae caritatis.

(32) G. HEIDER, o.c., p. 114, volgens een handschrift uit de XIVe eeuw.

Volledigheidshalve kan vermeld worden dat de vermelde psalm ook voorkomt in het offertorium van de mis van Epiphanie.

254 Fol. 43. De Opdracht in de tempel (noon) : de H. Maagd reikt het Kind over aan Simeon. Ze is vergezeld van een dienstmaagd die het korfje met de tortelduiven draagt. Bij het altaar van de tempel - opgevat als het altaar van een christelijke kerk en versierd met een retabel waarop vier gebeeldhouwde profetenfiguren prijken - bevindt zich de Joodse opperpriester, uitgedost als een middeleeuwse bisschop.

Bij deze hoofdminiatuur komt als marginale versiering de opdracht van Samuel in het huis van Jahweh te Sjilo voor (I Sam. 1, 24)(33). Als tweede prefiguur is het in Lev. 12 voorgeschreven reinigingsoffer gekozen (34). De twee prefiguren bij Christus'opdracht worden door volgende, slechts gedeeltelijk leesbare teksten uitgelegd : [Ob]latum Christe templo Samuel notat iste, en : [..]am, referans sic fertur ad aram.

255 Fol. 46. De Vlucht naar Egypte (vespers) : Nato velut scriptum puero cum tendit Egiptum staat te lezen in een banderol boven de miniatuur. Maria zit schrijlings op een ezeltje wijl ze moederlijk en beschermend haar Kind in de armen houdt. Jozef stapt vooraan doch kijkt belangstellend om naar de H. Maagd. Het landschap is verwant aan dit van de Boodschap aan de herders : tussen twee rotsmassa's bemerkt men de torens van een grote stad.

De Vlucht wordt voorafgebeeld door volgende twee prefiguren : David ontsnapt aan de woede van Saül doordat zijn vrouw Mikal hem in een korf langs het venster neerlaat (I Sam. 19, 12). Volgend fragment

---

(33) Zie ook deze prefiguur in Biblia pauperum, Speculum, Concordantiæ caritatis, Pictor in carmine, Concordantia veteris et novi testamenti.

(34) Vergelijk met Biblia pauperum en Concordantia veteris et novi testamenti.

van een opschrift bleef leesbaar : [...] David sporta salvare paravit (35). In de benedenmarge schilderde de miniaturist Rebecca die haar zoon Jacob naar haar broer Laban zendt opdat hij zou ontsnappen aan de haat van Esau (Gen. 27, 41-45). Rechts geeft de oude Isaak zijn laatste bevelen aan Jacob (Gen. 28, 1-5) (36). Het bijgevoegd opschrift is eveneens fragmentarisch : [...] Jacob et fratris fugit nam dignitate ma[tris] .

256 Fol. 49vo : De Kroning van Maria (completen) : de oorspronkelijke banderol is voor het grootste gedeelte weggesneden. Maria knielt met neergeslagen blik neer voor haar Zoon die, gezeten op een monumentale troon, aanstalten maakt om haar een kroon op het hoofd te zetten. Christus draagt een koorkap van goudbrokaat en met geborduurde aurifrisiën waarin heiligen zijn voorgesteld. Zijn hoofd is omgeven met de kruisvormige nimbus die ontleend is aan de afbeelding van de Vera Icoon of van de Salvator mundi.

In de linkse zijmarge doet Salomon zijn moeder naast zich neerzitten en kroont hij haar (III Kon. 2, 19) : Mater honoratur, Salomone corona para[tur] (37). In de boord onderaan richt een vorst een scepter en kroon naar een geknielde vrouw. Ofschoon de titulus luidt : Assuerus Judith capiti dyadema refudit, gaat het hier blijkbaar om Assuerus die de scepter presenteert aan Esther (Esther 5, 1) (38).

Beide voorstellingen verschillen enigszins van dezelfde onderwerpen in de Biblia pauperum (39), waar in het eerste geval Salomons moeder

---

(35) Dezelfde prefiguur vindt men in Biblia pauperum, Concordantiæ caritatis, Pictor in carmine, Concordantia veteris et novi testamenti.

(36) Zie zelfde prefiguur in Biblia pauperum, Pictor in carmine, Concordantia veteris et novi testamenti.

(37) Zie Biblia pauperum, Speculum en Concordantiæ caritatis.

(38) Deze tekst is foutief : het gaat hier wel degelijk om Esther. - Zie deze prefiguur in Biblia pauperum.

(39) M.T. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, pl. 36.

reeds gekroond neerzit, en in het tweede Esther een kroon draagt en enkel de scepter ontvangt.

De opgesomde gevallen geven de gebruikelijke iconografie weer bij de getijden van de H. Maagd, nl. de cyclus van de kindsheid van Jezus, aangevuld met de Kroning van Maria. Ofschoon de miniaturisten de keuze hebben tussen een reeks passietaferelen of de beschreven cyclus, is deze laatste het meest in trek in getijdenboeken (40). Enkel de voorstelling van de Bezoeking van Maria aan Elisabeth, die men normaal bij de lauden zou verwachten, komt in het besproken horarium niet voor.

Boetepsalmen

257 Fol. 53. Het Verraad van Judas : krijgers in harnassen zijn de Olijfhof binnengedrongen. Judas verraadt zijn Meester door een kus, en de soldaten leggen de handen op de Zaligmaker. Petrus gaat met zijn zwaard de neergevallen Malchus te lijf. Een ronde heuvel achter de groep van krijgers duidt de plaats aan waar het gebeuren zich afspeelt : de Olijfberg, en de met sterren bezaaide hemel wijst er op dat de aanhouding plaats greep in het holst van de nacht.

In de Vlaamse miniatuurkunst van de late Middeleeuwen komt dit thema nooit voor in verband met de boetepsalmen. Men treft meestal de figuur aan van David, neergeknield voor God en zijn misdrijf bewenend, en met de harp in zijn handen of neergelegd naast hem. Soms worden de genoemde teksten ook geïllustreerd met Christus in de majesteit of de Verrijzenis der doden (41).

---

(40) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XLIV; J. MARROW, Dutch Manuscript Illumination before the Master of Catharina of Cleves. The Master of the Morgan Infancy Cycle, in Nederlands oudheidkundig jaarboek, dl. XIX, 1968, p. 58. - In de cyclus van de kindsheid doen zich wel enkele varianten voor. Zo wordt b.v. de Kroning van Maria soms vervangen door de Vlucht naar Egypte of door de Kindermoord. In eerstgenoemd geval wordt de Kindermoord bij de vespers aangebracht.

(41) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XLVII. Zie voorbeeld van een andere voorstelling in STADSBIBLIOTHEEK, BRUGGE, ms. 324 (Nederlanden,

Een verhaal uit het Oude Testament werd gekozen als randversiering bij deze hoofdminiatuur. In de rechtse zijmarge herkent men bovenaan David als schaapherder; lager daagt hij, de slinger in de hand, de reus Goliath uit en in de benedenmarge buigt hij zich neer over de neergevelde reus (I Sam. 17, 23-51). Het opschrift op de banderol luidt : Pastor erat David Goliam quando prostravit. Vincitur ut nostis Golias David malus hostis. Dit gebeuren uit het Oude Verbond is hier zeker niet als prefiguur bij de Judaskus bedoeld (42). Hoger werd er echter op gewezen dat de boetepsalmen gewoonlijk verlucht worden met een scène uit het leven van koning David. Meestal schildert men de vorst wijl hij in gebed neerknielt. Ofschoon weinig gebruikelijk is de keuze van de strijd tussen David en Goliath in het besproken horarium met de genoemde gewoonte in verband te brengen.

Dodenofficie

258 Fol. 61. Een Begrafenis : op een banderol leest men volgende titulus : Hac in pictura tumulandi clara figura. Voor de ingang van een kerk - het portaal is versierd met gebeeldhouwde en onder baldakijnen opgestelde apostelfiguren - wordt een dode ter aarde besteld. De celebrant in rouwkap, de geestelijkheid, toortsdragers en familieleden in rouwgewaad gehuld, wonen de begrafenis bij.

2e helft XVe eeuw), fol. 102vo : Christus verschijnt voor het Oordeel wijl Maria en Sint-Jan zich naast Hem bevinden. Op de grond bevindt zich een dode met het opschrift : "Mortuus est et penituit". Twee duivelen dragen banderollen met de teksten "Avaricia" en "Luxuria".

(42) In Biblia pauperum komt de strijd tussen David en Goliath voor bij de voorstelling van Christus' nederdaling in het voorgeborchte, evenals in Concordantiae caritatis; in Speculum humanae salvationis is hij geplaatst bij de bekoring van Christus door de duivel.

Als iconografische versiering voor het dodenofficie treft men in de laat-middeleeuwse getijdenboeken volgende scènes aan : uitvaart en begrafenis op een kerkhof of in een door galerijen omgeven begraafplaats (atre), de uitvaartmis, de dodendans, de legende van de drie levenden en de drie doden, en in de Zuidelijke Nederlanden omstreeks 1500 meestal de opwekking van Lazarus (43). Het feit dat de dode hier wordt begraven op de drempel van het kerkportaal wijst waarschijnlijk op een in de laat-middeleeuwse testamenten soms uitgedrukt verlangen, volgens hetwelke de aflijvige om reden van nederigheid wenst begraven te worden op een plaats waar hij door iedereen met de voeten zou getreden worden.

In de rechtse boord komen eerder liturgische scenes voor : geheel bovenaan twee doodskisten in grafkelders, verder twee groepen plorannen die een kist dragen en beide in tegengestelde richting voortschrijden. De scene wordt door de bijgevoegde tekst in verband gebracht met het Oude Testament : Spelunca duplici patriarche sic tumulati.

Ongewoon is de voorstelling in de benedenmarge. Vijf krijgers leggen een gift neer in de handen van priesters. Rechts strekt zich een grafveld uit. Volgens de bijgevoegde tekst gaat het om een voorstelling die in verband staat met de geschiedenis van de Makkabeeërs Ut pro defunctis orent bello nece functis, presbiteris sol [...] thesaurum das (sic) M(a)chabee. Het betreft hier inderdaad een scene uit de oorlogen van Judas Makkabeus (II Makk. 12, 38-45). Na een der veldslagen, wanneer men de gesneuvelden wil begraven, ontdekt men amuletten van afgoden onder hun klederen. De overlevenden bidden opdat deze overtreding zou vergeven worden en een collecte wordt gehouden om te Jeruzalem een zoenoffer te laten opdragen. De tekst waarin deze feiten worden verhaald wordt gelezen in de tweede dodenmis van Allerzielen. Het verband met de begrafenis, voorgesteld in de hoofdminiatuur, wordt hierdoor duidelijk.

---

(43) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XLVIII.

De beschreven afbeelding komt weinig of niet voor in horaria. Wel zijn latere, losse voorstellingen bekend waar Judas voor de doden bidt (44).

Kleine getijden van het H. Kruis

259 Fol. 77. Kalvarie en lanssteek : Longinus brengt de gekruisigde Christus de lanssteek toe en wrijft het neerzijpelende bloed van de Heer aan zijn blinde ogen. Maria en Johannes hebben zich afgewend. Aan de andere zijde verkondigt de honderdman zijn geloof in de overledene : Deze is waarlijk de Zoon van God. Een barricade van soldaten vormt een sombere achtergrond. Tegen de duistere onweershemel steken hun scherpe lansen en banierstokken schril af. Het gaat hier om een decoratieve opstelling die men ook terugvindt in de scène van het Verraad van Judas. De figuur van de Gekruisigde behoort niet tot de Zuidnederlandse iconografie.

De marge is verlucht met de voorstelling van de bronzen slang (Num. 21, 8), een prefiguur van de gekruisigde Christus (45). Men leest op een banderol : Serpens suspensus heremo Christus cru[..].

Kleine getijden van de H. Geest

260 Fol. 79. De figuur van de H. Geest wordt opgeroepen door twee taferelen uit het Nieuwe Testament waarbij hij een grote rol speelde :

---

(44) V.b. : MUSEE CONDE, CHANTILLY, Heures du connétable de Montmorency, (1549); Musée, Nantes, Rubens, schilderij afkomstig uit de dodenkapel in de kathedraal van Doornik (1620). - Vooral in de periode van de Contra-Reformatie krijgt de voorstelling belang (cfr. L. REAU, o.c., dl. II, Iconographie de la Bible, 1, Ancien Testament, p.304).

(45) Dezelfde prefiguur vindt men terug in Biblia pauperum, Concordantiae caritatis en Pictor in carmine. - Over de gebruikte uitgaven en handboeken betreffende de typologie, zie Het Turijns-Milanees getijdenboek, Hoofdstuk II, Art. III, § 1, Het gebruik van prefiguren. Zie verder over de kruistypologie G. SCHILLER, Ikonographie der christlichen Kunst, dl. II, Gütersloh, 1968, pp. 136-142.

het Doopsel van Christus in de Jordaan en Zijn Nederdaling over de apostelen op Pinksterdag. Op banderollen wordt de inhoud van de miniatuur aangekondigd : Pneuma venit Christum Jordane lavant [...] en Spiritus hic sancti fit missio nube tonanti.

Naast een gebouw - het Cenakel - spreidt zich een landschap uit : een rivier slingert zich tussen rotsheuvelen. Het is de Jordaan waarin Johannes aan Christus het doopsel toedient. De geest daalt neer over Jezus in de vorm van een duif.

Maria en de twaalf apostelen knielen in het Cenakel en allen hebben het gelaat gekeerd naar een groot open raam waardoor de H. Geest, in de vorm van een met licht omstraalde duif op hen toevliegt. Meerdere apostelen heffen vol verwachting de handen naar het licht.

Deze versiering is in overeenstemming met de iconografische gewoonten in de horaria. De voorstelling van het Doopsel en van Sinksen, hier op één tafereel verenigd, illustreert gewoonlijk metten en lauden van de getijden van de H. Geest (46).

De prefiguren in de marge hebben enkel betrekking op de Nederdaling op Pinksterdag, ofschoon ze in bredere zin verwijzen naar de H. Geest in het algemeen. Men bemerkt het offer van Elias op de berg Karmel (I Kon. 18, 23-38) met als titulus : Helie precibus holocausta cremans cadit ignis (47). Tevens herkent men Mozes die de wetstafelen ontvangt terwijl de Joden aan de voet van de Sinaïberg neerzitten (Exod. 19, 2) : [...] Bibit ast edit populus, Domino non obedit; per digito Domini scripta datur Moysi (48).

---

(46) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XLVII.

(47) Zie deze prefiguur in Biblia pauperum en in Concordantiae caritatis (bij Sinksen). Ze komt ook voor in Concordantia veteris et novi testamenti.

(48) Vergelijk met de prefiguren in Biblia pauperum, Speculum, Concordantiae caritatis en Concordantia veteris et novi testamenti.

Het grootste aantal van de prefiguren vindt men terug in de meest gekende typologische traktaten. Dit blijkt duidelijk uit volgende overzichtelijke tabel.

	Biblia pauperum	Speculum	Concord. carit.	Pictor in carmine	Concord. vet. et nov. test.
Geboorte : - Braambos	x	(x) bij Boodschap		(x) bij Boodschap	
- Aaron	x	(x) bij Boodschap		x	x
Herders : - Gedeon	(x) bij Boodschap	(x) bij Boodschap		(x) bij Boodschap	(x) bij Boodschap
- David					
Opdracht : - Samuel	x	x	x	x	x
- Reinigings-offer	x				x
Vlucht : - David	x		x	x	x
- Jacob	x			x	x
Drie Koningen : - Saba	x	x	x	x	x
- Koningen der aarde					
Kroning : - Salomon	x	x	x		
- Ester	x				
Kalvarie : - Bronzen slang	x		x	x	
Sinksen : - Mozes	x	x	x	x	x
- Elias	x		x		x

Uit deze tabel blijkt dat het grootste aantal prefiguren ontleend werd aan de Biblia pauperum, nl. dertien op een totaal van vijftien gevallen. In veel mindere mate werd beroep gedaan op de Speculum humanae salvationis of op ander verzamelwerken van die aard.

Mag men hieruit besluiten dat de Bijbel der Armen als bron werd gebruikt door de verluchter? Dat dit zeer waarschijnlijk is blijkt ook uit verdere vaststellingen. Vooraleer deze neer te schrijven is het echter van belang te noteren dat de Armenbijbel in geen geval slaafs werd gevolgd. Een der prefiguren komt wel voor in laatstgenoemd traktaat doch bij een andere figuur dan in het besproken horarium. Twee andere prefiguren vindt men hoegenaamd niet terug in de Biblia pauperum, doch evenmin in andere werken waar van de typologie gebruik wordt gemaakt. Een van beide, de zalving van David, is het resultaat van de spitsvondige vaststelling van de analogie tussen de herders en David die beide, bij de aankondiging van belangrijk nieuws, hun kudden hoedden. In het tweede geval, de reges Tharsis et insulae, is op verrassende wijze een profetenspreuk uit de Armenbijbel in beeld gebracht (49). De kunstenaar schijnt zich dus niet te houden aan één bepaald traktaat, doch heeft blijkbaar hulp van derden ontvangen bij het opstellen van het programma der verluchting.

Een vaag bewijs voor het aanwenden van de Armenbijbel is evenwel gelegen in het feit dat enkele malen de opschriften die op de banderollen werden neergeschreven en die bedoeld zijn als tituli, duidelijk geïnspireerd zijn op de teksten in de Biblia pauperum (50). In andere gevallen zijn ze echter geput uit andere geschriften of zijn ze te beschouwen als eigen vondsten van degene die de miniaturist inspireerde.

---

(49) Zie soortgelijke voorbeelden in G. HEIDER, o.c., p. 24.

(50) Voorbeelden : fol. 49vo : "Mater honoratur, Salomone corona paratur"; vergelijk met Biblia pauperum : "Mater honoratur, regis cum sede locatur"(volgens H. CORNELL, Biblia pauperum, Stockholm, 1925, p. 49. - Fol. 39 : "Virgo parit; vellus maduit, manet arida tellus" : vergelijk met Biblia pauperum : "Rore madet vellus, remanet tamen arida tellus" (volgens F. UNTERKIRCHER, Die Wiener Biblia pauperum. Codex Vindobonensis 1198, Graz, s.d., pl. van fol. 1), of "Rore madet vellus, permansit arida tellus" (volgens M.T. MUSPER, o.c., Biblia pauperum, pl. 1). - Fol. 43 "[Ob]latum Christe templo Samuel notat iste" : vergelijk met Biblia pauperum : "Templo te Christe notat oblatus puer iste (volgens M. T. MUSPER, o.c., Biblia pauperum, pl. 4), of : "Oblatum Christum Samuel te denotat istum" (volgens G. HEIDER, o.c., p. 44, naar een glasraam te Hirschau).

Een andere vaststelling is echter van kapitaal belang om te besluiten dat een exemplaar van de Armenbijbel zeer goed mogelijk aan de kunstenaar moet hebben voorgelegen. Het valt nl. op dat in enkele gevallen de miniaturen zeer grote verwantschap vertonen, om niet te zeggen identiek zijn, met dezelfde onderwerpen uitgebeeld in de eerste edities van de xylografische drukken van genoemd traktaat (51). Het gaat hier om de voorstelling van de bloeiende staf van Aaron en van Jahweh in het brandende braambos. In het eerste geval is niet alleen de opstelling, doch ook de wijze waarop het wierookvat zwaait en waarop Aaron zijn mantel ophoudt identiek. Bij Mozes en het braambos werd de scène in het horarium in de lengte uitgewerkt, doch er blijven algemene gelijke trekken. Vooral de houdingen van Mozes gelijken in de twee gevallen sterk op elkaar. Opvallendst is de overeenkomst bij het offer van Elias. Waar opstelling, kledij en gebaar dezelfde zijn, is bovendien in beide taferelen de voorstelling van Elias in de pij van de Onze-Lieve-Vrouwbroeders of Karmelieten, van wie Elias als stichter werd aangezien, zeer treffend. Het is niet uitgesloten dat de bijgaande scène van de ontvangst van de wettafelen en de neergezeten Joden, ofschoon de miniatuur in de breedte werd opgevat en het geheel omgekeerd is weergegeven, als verwant mogen aangezien worden. Ook andere scènes, zoals de vlucht van David en deze van Jacob, ofschoon niet identiek met dezelfde onderwerpen in de Armenbijbel, nemen er toch alle elementen en details van over.

Uit de bovenstaande vergelijking is het zelfs mogelijk te bepalen welk exemplaar van de Armenbijbel aan de verluchter moet bekend zijn geweest. Het gaat hier om een der uitgaven van het xylografische blokboek dat in de XVe eeuw ontstond (52), hetzij men aanneemt dat de verluchter een kopie van een handschrift bezat dat voor de genoemde druk tot model zou hebben gediend. Uit het onderzoek naar de datering van het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren zal blijken dat de verluchtingen ongetwijfeld posterieur zijn aan de blokboeken die hier worden bedoeld.

---

(51) Zie Het Turijns-Milanees getijdenboek, Hoofdstuk II, Art. III, § 1, Het gebruik van prefiguren.

(52) A.M. HIND, An Introduction to a History of Woodcut, dl. I, New York, 1963^{2}, pp. 230 e.v.

De eerste edities ontstonden volgens de enen tussen 1430 en 1440 te Haarlem, volgens andere kunstgeleerden zijn ze pas ca. 1460 ontstaan. De miniaturist heeft zich dus voor zijn uitbeeldingen bediend van bestaande voorbeelden. De vaststelling die reeds hierboven werd gemaakt dat op basis van de gekozen onderwerpen en van bepaalde bijschriften de Biblia pauperum in de omgeving van de verluchter moet bekend zijn geweest, wordt hier bevestigd. In geen geval echter werd genoemd traktaat slaafs nagevolgd.

c) De bladgrote miniaturen met portretten

262 Reeds hoger werd vastgesteld dat de fol. 18, 36, 37, 45 en 50 bij
263
264 het tot stand komen van het getijdenboek aan de reeds bestaande katernen
265 werden toegevoegd. De bladgrote miniaturen die op deze folio's voorkomen zijn evenwel van dezelfde meester als deze die boven werden beschreven. De techniek, de kleuren en vooral de wijze waarop bomen en struikgewas werden geschilderd verraden dezelfde hand.

Deze bladgrote miniaturen hebben alle een zelfde vorm. Binnen een rechthoekige omlijsting werd een met een korfboog afgesloten portiek aangebracht. Op elke verluchting knielen binnen deze lijst een of meerdere personages neer voor een bidstoel waarop een open gebedenboek ligt. Wapenschilden leren de identiteit van de figuren kennen. Deze lieden worden bijgestaan door hun patronen die door hun attributen kunnen worden vereenzelvigd. Als achtergrond werd telkens een bolronde heuvel geschilderd, met geboomte beplant.

Een beschrijving van de geportretteerde personen en van hun patronen zal worden verschaft bij de studie van de geschiedenis van het handschrift (Art. V).

B) De initialen en de marginale decoratie

Zoals gezegd komen op de bladen met taferelen en randversieringen ook initialen voor. De teksten der verschillende getijden of der overige devotie-oefeningen vangen aan met een grote initiaal. Zij is vier regels

hoog en het gaat hier steeds om de letter D. Deze is in een rechthoek ingeschreven (fig. 12). De ruimte binnen de letter is in de meeste gevallen gevuld met ranken, bladwerk, bloemen en wilde aardbeien tegen een gekleurde achtergrond. Waar dergelijke inwendige versiering met florale elementen voorkomt is de verdere ruimte tussen letter en rechthoek wit geschilderd.

In andere gevallen echter bevat de initiaal een figuratieve voorstelling. Ofwel gaat het om een scène in verband met het hoofd-
252 tafereel, zoals op fol. 39 waar een herder schapen hoedt, fol. 46 waar
255 de kindermoord is voorgesteld en fol. 53 waar Christus is afgebeeld in
257 gebed in de hof van Getsemani. In de overige gevallen werd hier een
253 religieus motief aangebracht, nl. het Lam Gods (fol. 41 en 77).
259 Tenslotte komen ook illustraties voor die niets met het onderwerp of de religieuze inhoud van de codex te maken hebben, zoals twee aange-
250 zichten met lange baarden (fol. 34) of een fabeldier (fol. 49vo).
256 De kunstenaar gebruikt hier steeds een camaieutechniek die zeer kenschetsend is voor zijn werk.

In de tekst komen verder nog tientallen initialen voor, telkens van één regel hoogte. Zij steken in hun witte verf duidelijk af tegen een donker gekleurde achtergrond.

Elke bladzijde, waarop geen grote miniatuur prijkt, is langs de buitenste marge voorzien van een eenvoudige bandversiering op ongekleurde achtergrond. Ze heeft dezelfde hoogte als de tekst en bestaat uit vignetten met bloemen en wilde aardbeien. Ook akantbladeren treft men aan. Soms zijn deze marges met gevogelte opgeluisterd.

Tenslotte dient ook melding te worden gemaakt van een versiering van de eerste letter der namen van de maanden in de kalender. Deze is telkens met eenvoudige pentrekken bijgewerkt, waarin men o.a.
248 mensenhoofden herkent.

C) Stijl en techniek van de miniaturen

Beschouwt men de besproken verluchting in zijn geheel, kunnen enkele bijzonderheden worden genoteerd waardoor het mogelijk wordt de kunstenaar te typeren. Vooreerst valt het op dat hij nooit uitbundige kleuren kiest doch een voorkeur heeft hetzij voor donkere kleuren, hetzij voor pasteltinten die veelal, daar ze in tegenstelling worden gezet tot eerstgenoemde, een indruk van helderheid opwekken. Kenschetsend is tevens het aanwenden van donkere achtergronden of van zeer duistere decors, waartegen hij zijn figuren opstelt en lichtend doet uitkomen. Dit stralend karakter wordt versterkt door dat de aangezichten steeds een bleke kleur kregen en omdat de aflijning der personages en het modeleren van hun gewaden dikwijls met gouden lijntjes of arceringen geschiedde.

De menselijke gestalte is zeer droog, houterig en stijf weergegeven, zelfs in die gevallen waar ze in volle actie blijkt te zijn. De kunstenaar schildert lange figuren en kleedt hen met slepende gewaden. Het gevolg is dat de voeten van zijn personages zelden zichtbaar zijn. De vormgeving is alles behalve soepel. De aangezichten zijn tamelijk ruw en brutaal met opvallend lange en soms dikke neuzen. Dit uitzicht is waarschijnlijk voor een groot deel een gevolg van de gebruikte techniek.

Inderdaad brengt de schilder reliëf noch modelé, schaduw noch licht aan door middel van kleurschakeringen, doch enkel aan de hand van streepjes of hachures in een donkere kleur of met witte verf en veelal ook met goud. In zekere mate behoren dergelijke kleine gouden arceringen tot de techniek van de miniaturist in de tweede helft van de XVe en in de XVIe eeuw (cfr. de Meester van Maria van Bourgondië, Simon Bening, e.a.). In enkele gevallen nemen deze streepjes een ruitvormig patroon aan, o.a. op de plooien van de gewaden of elders om de oneffenheid van de bodem en de ronding van de torens te suggereren.

Vooral in de weergave van architectuur laat de verluchter verrassende talenten zien. Zie b.v. hoe de kunstenaar er in slaagt in

het Cenakel (fol. 79) op een egale donkere vlek door enkele strepen een ruimte te creëren, met een vloer, vensteromlijstingen, hoekpilaar, enz.. In de begrafenisscène (fol. 61) is het eveneens door lijntjes en door een opeenvolging van drie beelden dat hij onder het portaal een diepte suggereert. Deze beelden, onder baldakijnen, zijn op hun beurt uiterst schetsmatig doch komen niettemin in scherp reliëf los van de effen wand. Op de achtergrond van de Judaskus (fol. 53), ofschoon haast zonder merkbare aanduiding, vermoedt men de aanwezigheid van een grote stad met belangrijke bouwwerken. In feite is de weergave van het landschap en van de architectuur zeer artificieel. De opvatting staat ver af van het Vlaams realisme.

De besproken doenwijze vindt men op alle miniaturen weer en is het duidelijkst merkbaar in de marginale versiering alsmede in de friezen van de kalender.

Op deze wijze spelend met licht en donker, is het typisch dat de miniaturist graag gebruik maakt van stralen. Men denke hier aan de Boodschap (fol. 21), de Geboorte (fol. 34), de Aanbidding der Koningen (fol. 41) en de Boodschap aan de herders (fol. 39). De voorstelling van Pinksteren, verbonden met het Doopsel van Christus (fol. 79) biedt in dit opzicht het meest frappante voorbeeld.

De hand van de kunstenaar verraadt zich verder door de wijze waarop hij bomen en struiken schildert. Deze zijn uiterst schematisch weergegeven: een effen grijs-groene vlek, waarop reliëf wordt gelegd door boven elkaar geplaatste strepen in een donkerder kleur. Enkele witte lijntjes duiden stam en takken aan.

Het werk van de besproken verluchter is geen produkt van eerste kwaliteit. Het mist fijnheid in de uitvoering, doch de sterkte van de meester ligt hierin dat zijn tekening zeer spontaan is. Het is trouwens opvallend dat de wijze waarop hij licht, schaduw en reliëf aanbrengt, zeer nauw verwant is aan de werkwijze van tekenaars.

§ 2. De verluchting van periode B

In vergelijking met de reeds besproken verluchting die tot periode A behoort, staat men in de volgende miniaturen voor een duidelijk meer geëvolueerde stijl. Drie groepen versieringen kunnen onderscheiden worden : een reeks kleine miniaturen, een bladgrote verluchting met de voorstelling van Sint-Sebastianus en de marginale decoratie.

A) De kleine miniaturen

Achttien maal komen op bladzijden, in periode B beschreven of toegevoegd, kleine tafereeltjes voor van ca. 4,5 x 4,5 cm., wat overeenkomt met een hoogte van 9 regels. Als illustratie van de suffragia werden volgende onderwerpen in beeld gebracht :

fol. 11 : H. Anna,
fol. 11vo : Sint-Jan-Evangelist,
fol. 14vo : Engelen,
fol. 15 : Petrus en Paulus,
fol. 15vo : H. Barbara,
fol. 16 : Sint-Franciscus,
fol. 19 : H. Maria-Magdalena,
fol. 19vo : H. Bonaventura,
fol. 84 : H. Katharina,
fol. [85] : Piëta,
fol. [86] : H. Christoforus,
fol. 88 : H. Claudius,
fol. [89] : H. Nicolaus en H. Vincentius,
fol. [89vo] : H. Dionisius,
fol. [89bis] : H. Margareta,
fol. [89bis vo] : H. Joris,
fol. 90 : H. Blasius.

Deze heiligen zijn gemakkelijk te herkennen aan hun kledij en attributen. Nergens wordt afgeweken van de traditionele iconografische opvattingen.

266 B) De H. Sebastianus

Zoals in periode A portretten werden toegevoegd, bracht ook de miniaturist van de tweede campagne een ingelaste bladzijde aan met bladgrote miniatuur (fol. 18). Een dame, voorzien van haar wapenschild, knielt neer voor de H. Sebastianus. Gebonden aan een boom is deze martelaar met pijlen doorboord (53). Onder de miniatuur komt nog een gebed tot genoemde heilige voor. Het beslaat vijf regels en is opgevat als was het op een banderol geschreven. Het gehele blad is omlijst door architecturale vormen met beschilderde zuilen en een boogmotief.

Deze miniatuur is van dezelfde hand als deze die de kleine miniaturen schilderde. De kwaliteit van al deze verluchtingen, ofschoon minder origineel van opvatting, is iets beter dan het werk van de meester uit de periode A. Het koloriet is veel levendiger. Toch werden bepaalde aspekten van de vormgeving van zijn voorganger behouden, zoals het aangeven van reliëf met arceringen in gouden of donkerkleurige streepjes. Op deze techniek zal later teruggekomen worden.

C) De marginale versiering en de initialen

De toegevoegde bladzijden met suffragia vertonen een marginale versiering die, zoals in periode A, op elke bladzijde met tekst is
267 aangebracht. Het uitzicht is echter geheel anders. De verluchter trok verticale banden die dezelfde hoogte hebben als de bladspiegel.

---

(53) Sebastianus is een pestheilige en wordt soms als noodhelper aangezien (L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 2, pp. 1191-1192).

Zij zijn van boven naar onder door een zaagtand- of door een golflijn doorsneden. De ene zijde van deze lijn is gekleurd in het goud, de andere zijde is voorzien van twee wisselende kleuren, nl. blauw en bruin-rood. Op deze donker gekleurde vlakken is gouden rankwerk aangebracht, op het goud bloemen.

266 Volledigheidshalve kan vermeld worden dat ook op het blad met de H. Sebastianus een vrije ruimte onderaan werd gevuld op een identieke wijze : een gouden ovaal vlak met bloemen, uitgespaard op een blauwe grond met gouden bladmotieven.

De initialen van periode B zijn eveneens te onderscheiden van de voorgaande reeks. Zij zijn twee regels hoog, met uitzondering van de aanvangsletter bij het gebed tot Sebastianus, waar ze vier regels hoogte bedraagt. De achtergrond is afwisselend blauw en bruin-rood, zoals in de marges. Hiertegen steekt de gouden letter krachtig af. Vrije plaatsen rondom de letter zijn met waaiervormige bladmotieven opgevuld.

⁂

De verluchting van periode B behoort tot een nieuwe stijlfase. De Franse vroegrenaissance is te herkennen in een meer naturalistische
266 inslag (vergelijk de weergave van het naakt bij de H. Sebastianus, fol. 18) en in de weergave van architecturale motieven. In volgend artikel zal hierover een klaarder betoog worden gegeven.

De besproken miniaturen van beide periodes staan ver af van de Vlaamse of Nederlandse techniek. De auteur ervan is zeker niet te zoeken in de Zuidelijke Nederlanden. Zijn stijl doet eerder Frans aan. Hierop wijzen vooreerst de lange houterige figuren; vervolgens is de droge tekening kenmerkend, met de harde, weinig soepele en geschematiseerde gewaadsplooien (vergelijk de mantel van God bij de Kroning
256 van Maria, fol. 49vo). Op de derde plaats bemerkt men een gebrek

aan realiteitszin. De verluchter bezit hoegenaamd geen zin voor het naturalistische detail. Het abstraherend karakter is uitgesproken Frans: men treft het aan in de Franse schilder-, prent- en tapijtkunst van het einde van de XVe eeuw. Een typisch detail van de verluchter, zoals weigeren om voeten af te beelden, vindt men ook weer in de genoemde Franse produkten. Over de lokalisatie van het handschrift zal thans verder worden uitgewijd.

Art. IV. - LOKALISATIE EN DATERING

§ 1. Periode A

De datering van de produktie van de verluchter der eerste campagne kan benaderd worden dank zij verscheidene elementen. De inhoud van het getijdenboek zelf geeft twee aanduidingen. Vooreerst doet een der opschriften bij het portret van Jacoba van Beieren (fol. 21) veronderstellen dat deze prinses overleden was (54). Op de tweede plaats geeft het opschrift bij de figuur van Frank van Borselen (fol. 34) de indruk dat hij op dat ogenblik nog in leven is. Daar hij stierf in 1473 zou men hiermede over een datum ante quem beschikken. Anderzijds is genoemde ridder getooid met de Orde van het Gulden Vlies. Daar hij deze onderscheiding in 1445 ontving (55), beschikt men over een datum post quem.

Een interessant argument voor verdere datering is de kledij, gedragen door de personages die op de toegevoegde bladzijden met portretten werden afgebeeld. Vooral deze der vrouwen is bepalend. Men herkent de
263 zwarte kap (templet, te) met hennin of atour met sluier, en het lusje op het
265

(54) Zie verder p. LXV.

(55) (Tentoonstellingscatalogus) Het Gulden Vlies. Vijf eeuwen kunst en geschiedenis, Brugge, 1962, p. 36.

voorhoofd. De halsuitsnijding van het kleed in V-vorm, de brede horizontale gording, de lage manchetten en de brede kraag zijn zeer kenschetsend. Men denkt hier dadelijk aan de afbeeldingen van Margareta van York, ons bekend uit enkele handschriften (56). De Portinari-triptiek van Hugo vander Goes, 1473-1475 gedateerd, biedt een ander vergelijkingspunt (57). Ook de vrouw met de lange, brede zwarte kap op fol. 50 in het getijdenboek is in dezelfde periode als de dames met de atour te dateren, nl. ca. 1470-1480 (58).

De haartooi van de mannen is karakteristiek. Men vindt hem terug in de Nederlanden en in Frankrijk rond 1470-1480 (59). De puntige schoenen
263 of poulains van de H. Martinus op fol. 50 zijn zeker vóór 1480 te dateren.

Andere gegevens dienen in aanmerking genomen. De brede boorden met figuratieve versiering tonen aan dat men hier met een tijdvak te doen heeft waarin aan de marginale decoratie grote aandacht wordt besteed. Tevens is deze versiering op een gekleurde ondergrond aangebracht. In de Nederlanden wijzen beide opgesomde elementen op een periode na 1470-1475 (60). Voor Frankrijk kunnen ongeveer dezelfde data worden

---

(56) Zie Het Turijns-Milanees getijdenboek, Inleidend Hoofdstuk, Art. I, voetnoten 3-4, p. 38.

(57) Uffizi, Florence.

(58) Eglise Saint-Antoine, Loches, Triptique du Liget, (1485), (afb. M. LACLOTTE, Les primitifs français, [Milaan, 1966], p. 31).

(59) Voorbeelden : OESTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, WENEN, ms. ser. nova, 2619, Legende van Sint-Adrianus, (Vlaanderen, na 1480), fol. 3vo; ms. 325, JEAN VICO, Chronique universelle, (Brussel, ca. 1495), (afb. van beide voorbeelden (Tentoonstellingscatalogus) Bibliothèque nationale d'Autriche. Manuscrits et livres imprimés concernant l'histoire des Pays-Bas, 1475-1600, Brussel, 1962, pl. 3 en 9). - K.B.B., Handschriften, 9028, G. FILLASTRE, Le second livre de la Toison d'or, (1470-1480), (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Het Gulden Vlies. Vijf eeuwen kunst en geschiedenis, Brugge, 1962, p. 122). - Fine arts Gallery, San Diego, Hans Memling, Portret van een man, (na 1470); Rosenberg and Stiebel, New York City, Brugs Meester, Portret van een man, (1480), (afb. van beide laatste: (Tentoonstellingscatalogus) De eeuw der Vlaamse Primitieven, Brugge, 1960, pp. 99 en 132).

(60) G. HULIN DE LOO, La vignette chez les enlumineurs gantois entre 1470

vooropgesteld (61). Ook de typologie wordt vanaf de vermelde jaren opnieuw gretig gebruikt in de handschriften (62). De rijke gotische architectuur van de baldakijnen in de marges of op de miniaturen verwijzen naar de jaren 1460-1480.

Gezien al deze vaststellingen, biedt een datering van het handschrift tussen 1470-1480 de meeste kans op waarheid. Mag men aannemen dat het kort vóór 1475 tot stand kwam ?

Om het handschrift te lokaliseren kan men beroep doen op talrijke elementen zowel uit de inhoud als aan de hand van de verluchting. Vooreerst is er de kalender. Opgesteld in de Franse taal bevat hij tevens een paar typisch Oostfranse heiligen. De aanwezigheid van de evangeliefragmenten, wijst, ofschoon niet dwingend, naar Franse gewoonten (63). De banderollen bij de bladgrote miniaturen leren de namen kennen van de besteller van het horarium en van zijn familie : men bemerkt hier de achternaam de Wiskerc, een verfransing van de Zeeuwse naam van Wissenkercke. Verder leest men typisch Franse voornamen, zoals Martina, Franca en achternamen als Perier.

In de kledij merkt men eveneens eigen vormen die in de Nederlanden vrijwel onbekend zijn.Opvallend is de brede, grote kap van een der ge-
263 portretteerde dames (fol. 50). De jongste van de drie Koningen bij de

---

et 1500, in Bulletin de l'Académie royale de Belgique, Classe des Beaux-Arts, dl. XXI, 1939, p. 160. - L.M.J. DELAISSE, A Century...,p. 75.

(61) Voorbeelden: BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Canon. Liturg., 43, getijdenboek, (Bourges, ca. 1470-80), (afb. O. PAECHT en J.J.G. ALEXANDER, Illuminated Manuscripts in the Bodleian Library Oxford, dl. I, German, Dutch, Flemish, French and Spanish Schools, Oxford, 1966, pl. LVIII, 748). - B.N.P., ms. lat., 9420, Heures de Louis de Laval, (Frans, 1480-89), (afb. V. LEROQUAIS, o.c., pl. LXXIII - LXXXV).

(62) Het Turijns-Milanees getijdenboek, Hoofdstuk II, Art. III, § 1, Het gebruik van prefiguren.

(63) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XXII; F. GORISSEN, Ein illuminiertes Kölner Gebetbuch aus der Mitte des 15. Jahrhunderts (Londen, British Museum, Egerton 859), in Wallraf-Richartz-Jahrbuch, dl. XXX, 1968, p. 167. - M. MEERTENS, De godsvrucht in de Nederlanden naar handschriften van gebedenboeken der XVe eeuw, dl. I, Antwerpen-Nijmegen, 1932, p. 9, stelt vast dat evangeliefragmenten in Middelnederlandse handschriften niet voorkomen.

253 Aanbidding der Wijzen (fol. 41) is getooid met een pronkmouw die nog wel voorkomt in de tijd van Lodewijk XI in Frankrijk (64). Op dit laatste feit mag men echter weinig staat maken daar het hier de vertolking zou kunnen zijn van een type-kledij die ook op andere Driekoningentaferelen meermaals voorkomt.

Wanneer men de miniaturen aandachtig bekijkt, treft de algemene opzet. De wijze waarop de verluchtingen een ganse bladzijde vullen en hierin een kleine, rechthoekige strook wordt vrijgehouden voor het aanbrengen van een initiaal benevens enkele regels tekst, loopt parallel met de versieringswijze van Franse liturgische handschriften uit de tweede helft van de XVe eeuw (65). Dergelijke opmaak komt in de Nederlanden niet of zelden voor. De grote initialen doen trouwens ook aan Franse voorbeelden denken (66).

---

(64) Cfr. De Dodendans, fresco in de abdij La Chaise-Dieu (vóór 1470).

(65) B.N.P., ms. lat., 1366, getijdenboek, (Parijs ?, einde XVe eeuw), (afb. V. LEROQUAIS, o.c., pl. LXXXVII); ms. lat., 9420, Heures de Louis de Laval, (Frans, 1480-1490), (afb. V. LEROQUAIS, o.c., pl. LXXIII-LXXXV). - BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Canon. Liturg., 43, getijdenboek, (Bourges, ca. 1470-80); Buchanan, e. 3, getijdenboek, (Rouen, ca. 1500); Gough Liturg., 14, getijdenboek, (at. J. Colombe, ca. 1500); Douce, 92, Pelerinaiges, processions..., (Rouen, 1509-1515); Canon. Liturg., 178, getijdenboek, (Anjou, begin XVIe eeuw), (afb. van al deze voorbeelden in O. PAECHT en J.J.G. ALEXANDER, o.c., dl. I, pl. LVIII, 748; pl. LIX, 807 en 812; pl. LX, 813, 824 en 827). - BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, LYON, ms. 5997, getijdenboek, (Frans, einde XVe eeuw); ms. 588, getijdenboek, (einde XVe eeuw); ms. 5141, getijdenboek, (Frans, einde XVe eeuw), (afb. van deze drie voorbeelden in F. COTTON, Les manuscrits à peintures de la Bibliothèque de Lyon. Essai de catalogue, in Gazette des Beaux-Arts, VIe reeks, dl. LXV, 1965, p. 306, fig. 83; p. 311, fig. 96; p. 312, fig. 112). - Vergelijk ook met de oudste Franse gedrukte horaria, b.v. Horae, Parijs, 1488, (afb. A.M. HIND, o.c., dl. II, p.675, fig. 416 en p. 677, fig. 418).

(66) Voorbeelden : BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, BESANÇON, ms. 116, pontificale, (Frans, 1463-98), (afb. V. LEROQUAIS, Les pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France, Parijs, 1937, pl. XCIX, C en CI). - B.N.P., ms. lat., 9420, Heures de Louis de Laval (Frans, 1480-1489). - MUSÉE CONDE, CHANTILLY, Cat. Res. Gr. 201, Heures d'Etienne Chevalier (J. Fouquet, 1452-1460), (afb. H. MALO, Les Fouquet de Chantilly, 2 dln., Parijs, 1945).

Andere details in de verluchting wijzen in dezelfde richting. Het valt o.m. op dat het type voor de kronen die op meerdere miniaturen als accessoire voorkomen, steeds herinneren aan de Franse koningskroon. Ook
258 de pleurants in de marge bij de begrafenis (fol. 61) herinneren aan Franse tradities (67). Merkwaardig is tevens dat men de opstelling van
256 Christus en de H. Maagd op de miniatuur met de kroning van Maria (fol. 49vo) haast identiek terugvindt in het op het einde der XVe eeuw te Parijs gedrukte horarium van Simon Vostre.

Het groot aandeel dat de architectuur heeft in de marges wordt ook in de vermelde periode in andere Franse horaria aangetroffen (68). Stilistisch sluit het werk van de miniaturist aan bij zekere Franse voorbeelden uit de tweede helft van de XVe eeuw (69). Zelfs de technische vormgeving is verwant aan het werk van Franse verluchters in genoemde periode. Men denke hier aan het werk van Jean Fouquet (getijdenboek van E. Chevalier) die een overvloedig gebruik maakt van gouden hachures, en ook aan dat van Jean Colombe (getijdenboek van Louis de Laval) of aan dat van andere Franse meesters (70).

---

(67) B.N.P., ms. lat., 9420, Heures de Louis de Laval, (1480-1489), fol. 334vo, (afb. V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, Parijs, 1927, pl. LXXXIV).

(68) THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, NEW YORK, The Cloisters, getijdenboek van Karel van Normandië, (2e helft XVe eeuw), (afb. M. LACLOTTE, o.c., pp. 32 en 33); B.N.P., ms. lat., 9473, Heures de Savoie, (Savoie, 1440-1465), (afb. V. LEROQUAIS, o.c., pl. LVII); ms. lat., 9420, Heures de Louis de Laval, (Frans, 1480-1489), (afb. V. LEROQUAIS, o.c., pl. LXXIII-LXXIV).

(69) Vergelijk met het werk van de Meester van Sint-Gillis, Doopsel van Clovis (National Galery, Washington), (afb. M. LACLOTTE, o.c., pl. XXXVI). - J. Fouquet, Heures d'Etienne Chevalier (MUSÉE CONDE, CHANTILLY, Cat. Res. Gr. 201), (afb. H. MALO, o.c.).

(70) Voorbeelden : BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, BESANÇON, ms. 157, pontificale van Ant. de Neufchâtel, (4e kwart XVe eeuw), (afb. V. LEROQUAIS, Les pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France, Parijs, 1937, pl. XCVIII). - BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, LYON, ms. 5144, pontificale, (einde XVe eeuw), (afb. V. LEROQUAIS, o.c., pl. CXVI-CXXVI). - De vergelijking met beide manuscripten, vooral met laatstvermelde is zeer interessant. Toch zijn de miniaturen van dit laatste minder rustig en donkerder van uitzicht, ook voorzien van andere boorden. - Andere

Frankrijk en wellicht meer bepaald het oostelijk gedeelte van dit land komt als plaats van uitvoering het meest in aanmerking (een gebied begrensd door Autun, Besançon en Lyon). Is het mogelijk het atelier van de miniaturist beter te leren kennen?

In afwachting van een meer uitgebreid onderzoek kunnen enkele handschriften naast het hier besproken horarium worden geplaatst. Het betreft hier vooreerst een pontificale vervaardigd voor Antoine de Châlons, bisschop van Autun (1483-1500) (71). Een missaal, uitgevoerd voor kardinaal Jean Rollin, eveneens bisschop van Autun (1436-1483), is wellicht in hetzelfde atelier als het pontificale verlucht (72).

Het vermelde pontificale bevat slechts vijf miniaturen, die niet van een grote kwaliteit getuigen. De figuren zijn lang en stijf, de voeten zijn zelden weergegeven. De aangezichten zijn ruw en op de rand van het vulgaire. De weergave van architecturale motieven gebeurt met gouden lijntjes op donkere achtergronden. De verluchter benadrukt de omtrek van zijn figuren met gemarkeerde lijnen, modelé en reliëf wordt bekomen door penseelstreepjes in donkere kleur of met gouden verf. Als vergelijkingspunten kan men op volgende gevallen wijzen :

263 1. Het landschap bij de Ontvangst van een legaat (fol. 100vo van

---

voorbeelden: BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, LYON, ms. 5153, getijdenboek, (Frans, einde XVe eeuw); ms. 6000, getijdenboek, (Frans, einde XVe eeuw); ms. 588, getijdenboek, (Frans, einde XVe eeuw); ms. 5141, getijdenboek, (Frans, einde XVe eeuw), (afb. van deze vier gevallen in F. COTTON, art. cit., p. 309, fig. 90; p. 311, fig. 95 en fig. 96; p. 112,fig. 312). MUSEE CONDE, CHANTILLY, ms. 722, J. DE VIGNAY, Miroir historial (Frans, 1469-1473); ms. 869, Chronique dite de Baudouin d'Avesnes, (Frans ca. 1500), (afb. van beide laatste in R. LEJEUNE en J. STIENNON, La Légende de Roland dans l'art du Moyen Age, dl. II, Brussel,1969,afb. 382 en 369).

(71) BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, AUTUN, ms. 129, (afb. V. LEROQUAIS, o.c., pl. CVIII-CXII).

(72) BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, AUTUN, ms. 113. - Cfr. P. LIEBAERT, Les livres liturgiques du cardinal Rollin et d'Antoine de Châlon, évêques d'Autun, in Revue de l'art chrétien, dl. IXII, 1912, pp. 442-446.

260 het pontificale) met de achtergrond bij het Doopsel van Christus (fol. 79 van het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren).

2. De wolken op genoemde miniatuur en op een der andere bladzijden (fol. 100 en 87) met die op de bladgrote miniaturen met portretten.

3. De tekening van de stof op de liturgische gewaden en de behandeling ervan op meerdere verluchtingen (fol. 87, 36vo en 100) met dergelijke gevallen in het horarium (fol. 41 en 43).

4. De groep geestelijken met voordrachtkruis en lange toortsen bij de Klokkenwijding (fol. 55) en deze bij de Begrafenis (fol. 61).

5. Zeer opvallend is de overeenkomst tussen de kardinaal op zijn
268 rijdier bij de Ontvangst van een legaat (fol. 100) bij vergelijking met
255 Maria op haar ezel bij de Vlucht naar Egypte in het horarium (fol. 46). De tred van de dieren, de wijze waarop beide personages zijn neergezeten op het dekkleed, de grote over hun knieën geslagen mantel en de wijze waarop die met een gouden lijntje is afgeboord zijn zeer gelijkend.

6. Ofschoon de marginale decoratie in beide handschriften verschilt, is er toch enige gelijkenis in het feit dat op fol. 1 van het pontificale de verluchter vignetten met liturgische scenes in de marges heeft aangebracht, zoals in het horarium in camaieutechniek uitgevoerd.

Het genoemde missaal van kanselier Rollin dat in hetzelfde atelier zou verlucht zijn als het pontificale, bevat een miniatuur met de Kruisiging: de soldaten in dichte groep en met lange lansen achter het kruis geschaard (73) herinneren sterk aan de Kalvarie in het horarium (fol. 77).

De beide besproken manuscripten werden tot hiertoe niet gelokaliseerd (74). Het ligt echter voor de hand aan de omgeving van Autun te denken, daar het om codices gaat voor bisschoppen van deze streek vervaardigd.

---

(73) Afb. in P. LIEBAERT, art. cit., p. 442.

(74) IDEM, art. cit., geeft geen lokalisatie; V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. 45 verwijst enkel naar een "Frans" atelier.

Een derde handschrift dat in verband met het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren werd onderzocht is een codex die zeer waarschijnlijk te Autun werd vervaardigd ca. 1475 (75). De kalender wijst duidelijk op genoemde stad. De inhoud van het handschrift komt grotendeels overeen met die van het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren. De bladgrote miniaturen bestaan uit een centraal tafereel en marginale versiering. Deze laatste wijkt af van het z.g. horarium van Jacoba. De hoofdminiatuur vertoont echter wat betreft de techniek en zelfs de iconografie enige verwantschap.

Opvallend is bijvoorbeeld de verluchting met de Boodschap aan de
270 herders (fol. 58). De scene speelt zich af op een stukje grond, omgeven door water waarin men nog talrijke eilandjes bemerkt. Boven de herders verschijnt de engel met een banderol. Men bemerkt de kleine boompjes waarbij gouden of donkerkleurige streepjes stam en takken aanduiden. Tussen de rotscoulissen verschijnt een stad in de verte. Het gras wordt door streepjes in ruitmotief aangeduid. Al deze opgesomde elementen karakteriseren ook de miniatuur met hetzelfde
252 onderwerp in de z.g. codex van Jacoba van Beieren (fol. 39). Ook de
269 verluchting met de Begrafenis (fol. 115) vertoont typisch Franse kenmerken die men in het andere getijdenboek eveneens weervindt. Het schematiseren van de plooien der gewaden, het stijve en droge karakter der tekening zijn ook hier kenschetsend.

Tot op heden heeft men zich bij de studie van de Franse miniatuurkunst van de XVe eeuw te zeer beperkt tot enkele belangrijke centra of enkele grote namen. Een meer diepgaand onderzoek van handschriften uit de tweede helft van de XVe eeuw, in het Oost-Frans gebied ontstaan, zal hier noodzakelijk zijn. Voorlopig echter kan men aannemen dat om meerdere redenen het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren eerder in een provinciaal atelier dan in een bekend miniatuurcentrum, in Oost-Frankrijk gelegen, is tot stand gekomen. De stilistische elementen sluiten nauw aan bij andere handschriften in dit gebied ca. 1470-1480 ontstaan.

---

(75) K.B.B., Kostbare werken, fonds Solvay, IX, 2. - (Tentoonstellingscatalogus) Les richesses de la bibliophilie belge, Brussel, 1958,

§ 2. Periode B

Voor de datering van de tweede campagne kan men eveneens steunen op meerdere gegevens. Een eerste aanduiding wordt verschaft door de aanwezigheid van het gebed tot de H. Bonaventura. Deze werd pas in 1492 gekanoniseerd (76) wat een datum post quem voor periode B verschaft. Dit komt overeen met de karakteristieke marginale decoratie. Deze komt pas in voege ca. 1480 (77), en leeft voort tot in de XVIe eeuw. Andere elementen duiden er op dat men met werk te doen heeft dat wat jonger is dan de eerste verluchtingscampagne. Op de eerste plaats kan men wijzen op het schrift en de initialen (78), en vervolgens op de sierlijke architecturale motieven op fol· 18, die een neiging vertonen naar de Franse renaissance. Men kan hier vergelijken met de constructies die onder Lodewijk XII (1498-1515) aan het Loirekasteel te Blois werden uitgevoerd (79). Ook het naakt van de H. Sebastiaan op dezelfde verluchte bladzijde doet denken aan de

---

pp. 7-8, nr. 6; cfr. ook een inventaris van het fonds Solvay, in voorbereiding.

(76) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 1, p. 234.

(77) Zie verder p. LXII°.

(78) Voorbeelden: B.N.P., ms. lat., 1366, getijdenboek, (Frans, einde XVe eeuw), (afb. V. LEROQUAIS, Les Heures manuscrits de la bibliothèque nationale, Parijs, 1927, pl. LXXXVI).

(79) Andere voorbeelden: B.N.P., ms. lat., 923, getijdenboek, (einde XVe eeuw), fol. 69vo-70, (afb. V. LEROQUAIS, o.c., pl. CIII-CIV); ms. lat., 9474, getijdenboek van Anna van Bretagne, (1500-1508); ms. franç., 1820, G. CRETIN, Recueil sommaire des cronicques françoyses, (Frans, 1515-1525), fol. 85vo, 86, 99, 103vo, 107, 118, 124, 127vo, (afb. R. LEJEUNE en J. STIENNON, o.c., dl. II, afb. 502-510). - BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Douce, 92, Pelerinaiges, processions, ..., (Frans, 1509-1515); Canon Liturg., f. 10, getijdenboek, (Anjou, begin XVIe eeuw); Douce, 72, getijdenboek, (Normandië, le kwart XVIe eeuw); Laud Misc., 419, brevier, (Rouen?, na 1525), (afb. van deze voorbeelden in O. PAECHT en J.J.G. ALEXANDER, o.c., dl. I, pl. LX, 824 en 827; pl. LXI, 843 en 846). - Zie voorbeeld van de weergave van beschilderde zuilen in N. DE LYRA, Postilles sur le livre des Psaumes, Parijs, ca. 1490, (afb. A.M. HIND, o.c., dl. II, p. 637, fig. 381).

renaissance. De kledij, gedragen door de dame op hetzelfde folium, wordt gekenmerkt door een grote kap zonder hennin en een kleed zonder kraag. Deze mode bij de vrouwen komt op in de laatste jaren van de XVe eeuw en is nog gebruikelijk na 1500 (80).

Een datering ca. of eerder kort na 1500 lijkt voor de hand te liggen.

De lokalisatie is op de eerste plaats weer te benaderen dank zij de suffragia. Twee gebeden uit deze reeks zijn gericht tot de HH. Claudius, bisschop van Besançon (81) en Bonaventura, patroon van Lyon (82). Opvallend zijn ook de stijlkenmerken der miniaturen die op Frankrijk wijzen en bijzonder sprekend is de randversiering. Ze is ontegensprekelijk Frans (83) en komt in de Nederlanden nagenoeg niet voor (84). In gedrukte

---

(80) M. DAVENPORT, The Book of Costume, New York, 1948, p. 270, nr. 1246 (ca. 1500). - Musée Cluny, Parijs, Madonna, (Abbéville, ca. 1510), (afb. M. LACLOTTE, o.c., fig. 9). - National Gallery, Londen, J. Gossart, Dubbelportret,(ca. 1520), (afb. (Tentoonstellingscatalogus) Jan Gossaert genaamd Mabuse, Rotterdam-Brugge, 1965, p. 174).

(81) H. ZINZIUS, Untersuchungen über Heiligenleben der Diözese Besançon, Gotha, 1927, pp. 7-8.

(82) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, 1, p. 243.

(83) Voorbeelden: BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, CHAUMONT, ms. 33, brevier, (1481-1497), (afb. V. LEROQUAIS, Les bréviaires manuscrits des bibliothèques publiques de France, Parijs, 1934, pl. C-CVI).-TRESOR CATHEDRALE, POITIERS, zonder nummer, brevier, (1484-1500), (afb. V. LEROQUAIS, Les pontificaux manuscrits des bibliothèques publiques de France, Parijs, 1937, pl. CVI). - BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, LYON, ms. 565, pontificale, (einde XVe eeuw), (afb. V. LEROQUAIS, o.c., pl. CXV); ms. Coste 101, missaal, (einde XVe eeuw); ms. 5996, getijdenboek, (einde XVe eeuw); ms. 5149, getijdenboek, (einde XVe eeuw); ms. 5153, getijdenboek, (einde XVe eeuw); ms. 577, getijdenboek, (einde XVe eeuw); ms. 5154, getijdenboek, (einde XVe eeuw), (afb. van deze laatstgenoemde voorbeelden: F. COTTON, art. cit., p. 306, fig. 84; p. 308, fig. 86; p. 309, fig. 60 en fig. 91; p. 107, fig. 92 b). - BODLEIAN LIBRARY, OXFORD, Douce, 336 en 337, getijdenboek, (Frans, ca. 1463?); Douce, 253, getijdenboek, (Normandië, einde XVe eeuw); Rawl. liturg., e. 34, (Tours, einde XVe eeuw), (afb. van deze laatste voorbeelden: O. PAECHT en J.J.G. ALEXANDER, o.c., dl. I, pl. LX, 715 a; pl. LVIII, 753 en 768). - Het gebruik van twee kleuren komt reeds voor bij J. FOUQUET, Heures d'Etienne Chevalier (MUSEE CONDE, CHANTILLY, Cat. Res. Gr. 201), (afb. H. MALO, Les Fouquet de Chantilly, La Vierge et les Saints, Parijs, 1945, pl. VI).

(84) Hier bloeit op dat ogenblik de z.g. Gents-Brugse school die o.a.

werken op het einde van de XVe eeuw tot stand gekomen, vooral in het Franse centrum Lyon, worden dezelfde lijsten overgenomen (85). De initialen vindt men eveneens in Franse manuscripten van ca. 1500 terug (86).

Met het oog op wat later zal uiteengezet worden aangaande de geschiedenis van het handschrift,is de lokalisering in Frankrijk zeer goed begrijpelijk. Op documentaire basis weet men dat het horarium in het eerste kwart van de XVIe eeuw in Frankrijk aanwezig was en dat het rond 1600 in het bezit was van lieden uit de streek van Lyon. Men kan zich dan ook afvragen of periode B, evenals de voorgaande campagne trouwens, niet in Oost-Frankrijk moet gelokaliseerd worden, en zelfs, terwille van de suffragia, te Lyon zelf.

De voorgestelde datering, ca. of kort na 1500, is houdbaar indien de besproken verluchting inderdaad in Frankrijk geschiedde. De renaissance-motieven rond de miniatuur met de H. Sebastianus zijn op dat ogenblik in Franse ateliers beter te situeren dan in de Nederlandse.

Art. V. - GESCHIEDENIS VAN HET HANDSCHRIFT

Om na te gaan door wie dit horarium werd besteld of aangekocht en aan welke latere bezitters het heeft toebehoord, beschikt men over een aantal portretten die in het handschrift werden aangebracht en die vergezeld zijn van wapenschilden en verklarende opschriften. Tevens kan men gebruik maken van nota's, vóór en achteraan op vrije bladen in het handschrift toegevoegd. Eerst komen de portretten aan de beurt.

---

gekenmerkt wordt door een zeer typische randversiering.

(85) Cfr. Mer des hystoires, Lyon, 1491. - Ook in de Nederlanden komen in gedrukte werken boordversieringen voor naar Frans voorbeeld : Duytsche Ghetiden, Antwerpen, 1491. - Cfr. A.M. HIND, o.c., dl. II, p. 582.

(86) BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, LYON, ms. 565, pontificale, (Frans, einde XVe eeuw). - TRESOR DE LA CATHEDRALE, POITIERS, zonder nummer, brevier, (Frans, 1484-1500), (afb. van beide voorbeelden in V. LEROQUAIS, o.c., pl. CIV-CV).

249 Op een grote miniatuur op fol. 21, bij de aanvang der getijden van de H. Maagd, knielt Jacoba van Beieren in het tafereel van de Boodschap aan Maria voor een bidbank neer. Zij is gekleed met een wijde mantel (87), waarop de wapens prijken van Beieren, Henegouwen en Holland. Rechts boven, onder een baldakijn in de marge, staan haar beide patronen, de HH. Jacobus de Mindere en Jacobus de Meerdere. In een banderol onderaan de verluchting leest men:

Hollandos, Frezones, Zeelandos, Hanonienses/
Viva regens Jacoba, tam comitissa bona,/
Bavarie stirpis claris, liquet ejus et armis.

Naast de twee heiligen werd genoteerd:

Hos Jacoba hec Jacobos coluit comitissa patronos (88).

250 Op fol. 34, bij het tafereel van de Geboorte, knielt Frank van Borselen, in een harnas gekleed. De knielbank is omhangen met een wapendoek waarop de kleuren van de ridder (89) prijken. In een banderol omheen deze verluchting leest men :

Arma gerit suavie (sic) comes hic, pariterque columpne (90):
Franco, decus, norma, caput et flos Borsaliorum;

---

(87) Vergelijk betreffende een wapenkleed voor vrouwen F. GORISSEN, art. cit., pp. 176-177.

(88) Vert. : Dat Jacoba tijdens haar leven over Hollanders, Friezen, Zeelanders en Henegouwers als een goede gravin regeerde blijkt duidelijk uit haar beroemde wapens van het Beierse geslacht. Deze Jacoba vereerde deze beide heiligen die naar de naam Jacob luisteren als patronen.

(89) Frank van Borselen werd tot ridder geslagen na de veldslag bij Zierikzee in 1425. - (Tentoonstellingscatalogus) Het gulden Vlies. Vijf eeuwen kunst en geschiedenis, Brugge, 1962, p. 103.

(90) Volgens L. DELISLE, art. cit., p. 317, voetnoot 2 zou dit woord een allusie maken op het ruïne-achtige bouwwerk met zuilen dat als achtergrond voor de Geboortescene is opgesteld. Dit is onjuist: het is duidelijk dat het woord slaat op het feit dat Frank van Borselen, als heer van Zuylen, het wapenschild van deze heerlijkheid in zijn schild voerde (cfr. H. OBREEN, Bijdrage tot de kennis der middeleeuwsche geslachten van Holland en Zeeland. Het geslacht van Borselen, in De Nederlandsche Leeuw, XLV, 1927, kol. 365).

Juncta thoro Jacoba cui clara fuit comitissa.

[...] (91)

Daar beide portretten een zo belangrijke plaats in het horarium werd toegewezen, zou men geneigd zijn te besluiten dat het handschrift aan Jacoba en Frank heeft toebehoord. Het zou in dat geval gemakkelijk geweest zijn de codex te dateren, nl. ten tijde van haar huwelijk met Frank van Borselen, enkele jaren voor haar dood op 8 oktober 1436, gesloten (92). Reeds L. Delisle werd door deze portretten misleid zodat het handschrift de benaming kreeg van "Getijdenboek van Jacoba van Beieren" (93). De studie van de datering toonde echter aan dat bovenstaande uitgesloten is. Onderzoekt men nu de bij de miniaturen geciteerde teksten, dan moet men tot hetzelfde besluit komen.

In het tweede vers dat aangehaald werd wijst het woord viva op een overleden persoon. Verder duidt de vorm coluit er weer op dat de geportretteerde niet meer in leven is op het ogenblik dat de verluchting werd uitgevoerd. Op de banderol bij Franksportret tenslotte hebben de woorden clara fuit betrekking op een periode na de dood van Jacoba.

De indicatief presens gerit op dezelfde schriftrol schijnt, zoals reeds werd betoogd, er op te wijzen dat Frank nog in leven was op het ogenblik dat het handschrift werd verlucht. Inderdaad heeft Frank van Borselen zijn echtgenote, die in 1436 overleed, nog ettelijke jaren overleefd, nl. tot in 1473.

Wie was dan de eigenaar van het getijdenboek? De andere portretten op de bladgrote miniaturen lichten hierover in. Zij werden alle in de getijden van de H. Maagd ingelast.

---

(91) Tekst grotendeels weggesneden. - Vert.: Deze graaf voerde zijn wapen, samen met de zuilen (=dit van de heerlijkheid Zuylen): Franco, de roem, de leider, het hoofd en de krachtigste van de van Borselens. Jacoba die een uitmuntende gravin was, was met hem door huwelijk verbonden.

(92) Het geheim huwelijk was gesloten in 1432. Na de toestemming van Filips de Goede verkregen te hebben werd de officiële huwelijksakte op 1 maart 1434 ondertekend. - Cfr. F. DE POTTER, Geschiedenis van Jacoba van Beieren, Brussel, 1881, p. 176; E. LE BLANT, Les quatre mariages de Jacqueline, duchesse de Bavière, Parijs, 1904, pp. 262 e.v.; L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. V, pp. XXVII, e.v., p. 258, nr. MDCCLXXII.

(93) Zie voetnoot 2.

262 Fol. 45vo vertoont een groep van vier heiligen die men van links naar rechts als volgt kan herkennen : Sint-Jacob de Meerdere, Sint-Jacob de Mindere, de HH. Katharina en Laurentius. Een heer knielt onderaan, gekleed in een wapenrusting met rode wapenrok die met bont is gevoederd. Onder het tafereel werd geschreven:

Nobilis hic Jacobus, tutoris Borsaliorum /
Stirpe satus, medica doctor preclarus in arte,/
Arma gerens pertita (94) sibi sic stirpe parentum:/
Fibula, tedifera,/ sub scuto Borsaliorum,/
juncta simul.

Naast de heiligen werd genoteerd :

Huic Jacobi pariles, Laurentius et Katharina,/
Nomine, fonte, die patroni huic subiere (95).

Deze teksten leren dat het hier gaat om een Jacob die gesproten is uit een geslacht dat tot de "voogden" of "beschermers" van de van Borselens behoorde. Hij was doctor in de medicijnen. Verder wordt er op gewezen dat hij een wapen voert bestaande uit de combinatie van deze van zijn beide ouders en gekenmerkt door een fibula en een tedifera. Het schild is op de miniatuur afgebeeld bij de bidstoel en ziet er uit als volgt: gevierendeeld, 1 en 4 van keel met dubbel gouden haardscherm (tedifera); 2 en 3 van keel met zilveren gesp (fibula) in ruitvorm, de tong horizontaal geplaatst en in het midden gebroken. De vier heiligen op de verluchting zouden blijkens het opschrift te vereenzelvigen zijn respectievelijk met de patroonheiligen van de eigenaar, met de schutsheilige van de kerk waar genoemde Jacob werd gedoopt en met de heiligen gevierd op zijn geboorte- of doopdag.

---

(94) Bedoeld is "partita".

(95) Vert.: Deze edele Jacob, gesproten uit het geslacht van de beschermheren der van Borselens, was een doctor in de medicijnen die uitmuntte in zijn vak. Hij voerde op deze wijze de gedeelde wapens van het geslacht zijner ouders : de sluitspeld en het haardscherm, tegelijk verenigd onder het blazoen der van Borselens. - De heiligen met dezelfde naam Jacob (nl. de Meerdere en de Mindere), Laurentius en Katharina zijn elkaar opgevolgd als patroonheiligen voor hem (genoemde Jacob) terwille van zijn naam, van de patroon der kerk waar hij gedoopt werd en van zijn (doop- of) geboortedag.

263 Op fol. 50 werden een dame en een jong meisje voorgesteld, eveneens neergeknield voor een bidstoel. De dame draagt een rood kleed, het meisje een blauw en een hoofddeksel bestaande uit templetten met hennin of atour met lange sluier. Het bijgevoegd wapenschild is gedeeld : rechts doorsneden, 1 van keel met dubbel gouden haardijzer, 2 van keel met een zilveren gesp in ruitvorm; links van azuur met 3 gouden pijnappels (sterk beschadigd). Op de achtergrond van de miniatuur verschijnt Sint-Maarten te paard wijl hij zijn mantel deelt voor een gebrekkige.

De bijgevoegde banderollen verschaffen volgende uitleg:

Uxor doctoris, Pereri nata Johannis,/
Hanc sibique bellam Francam genuit domicellam.

In de zijmarge :

Martinus defensor eis sanctusque patronus (96).

Beide figuren stellen dus de echtgenote van Jacob en hun dochter voor. Eerstgenoemde was de dochter van Jan Pererus (Perier?) en heette blijkbaar Martina. Het dochtertje heette Franca.

Met dit echtpaar dienen twee andere miniaturen in verband gebracht
264 te worden. Op fol. 36vo knielen op een miniatuur drie personages. Zij dragen een harnas met rode wapenrok, versierd met verscheidene dubbele gouden haardschermen. De middenste persoon draagt bovendien bij de hals een barensteel als breuk. Achter hem bevinden zich drie rechtstaande heiligen : de apostel Matthias, herkenbaar aan zijn bijl, een gemijterde prelaat (H. Gerardus?) (97) en Antonius met een klokje. Onderaan een banderol met volgende verzen :

Isti doctoris abavus, pater ast avus; horum/

---

(96) Vert. : De echtgenote van de doctor werd geboren uit Johannes Pererus. Zij bracht deze mooie jonkvrouw Franca ter wereld. Martinus is hun beschermer en heilig patroon.

(97) Er zijn verscheidene heilige bisschoppen met de naam van Gerard bekend: o.a. Gerard Sagreda van Budapest (voorgesteld met een hart, door een lans doorboord); Gerard van Potenza; Gerard, bisschop van Toul; Gerard van Csanad (cfr. L. REAU, o.c., II, Iconographie des saints, dl. 2, p. 579-580; Dictionnaire des saints, o.l.v. J. COULSON, Parijs, 1964, p. 175).

aurea tedifera duplex parat arma decora./
Nomine nampe (98) bonum sortitus quisque patronum :/
[Matthias (99) et] Gerardus subit, Anthonius post (100).

Door hun wapenrok, duidelijk heraldisch bedoeld en op grond van de tekst staan deze figuren in verband met de hogergenoemde Jacobus. Het gaat hier om zijn vader, grootvader en overgrootvader langs vaderszijde.

265 Fol. 37vo vertoont min of meer dezelfde ordonnantie als voorgaande verluchting. Rechts knielen een vrouw en een man voor een bidstoel neer. Zij draagt een atour met lange witte sluier. Op de grond vóór haar een gevierendeeld wapenschild : 1 en 4 van sabel met zilveren dwarsbalk, vergezeld van 6 zilveren sterren; 2 en 3 van keel met een zilveren gesp in ruitvorm. De man voert op zijn wapenkleed volgende kleuren: van sabel met zilveren dwarsbalk vergezeld van zes zilveren sterren. Beide personen worden gepatroneerd door Sint-Pieter. Links knielt een ander heer, beschermd door Sint-Jacob de Meerdere. Hij voert als schild op zijn kleed: van keel met een zilveren gesp in ruitvorm.
De banderol onderaan verklaart:

Mater doctoris domicella Fides, pater illi/
Clarens Borsalus Florencius inclitus armis.

Op de buitenmarge werd geschreven :

Et maternus avus multoris (101) Jacobus ipse/
De Wiskerc (102), rub⟨e⟩is cui fibula candet in armis./
Quorum patroni Jacobus, Petrus ammodo sancti (103).

(98) Bedoeld is "nempe".

(99) De eerste woorden van deze zin zijn half weggesneden; L. DELISLE, art. cit. p. 318, leest de eerste eigennaam als Marcus. Om iconografische redenen dient men hier Matthias te lezen.

(100) Vert.: Hier de overgrootvader, vader en grootvader van de doctor. Een dubbel gouden haardscherm siert hun schone wapens. Ieder verkreeg dank zij zijn naam een goede patroon. Matthias en Gerardus volgen op elkaar, dan komt Ant_onius.

(101) Onverklaard.

(102) L. DELISLE, art. cit., p. 318, leest "de Wisbert".

(103) Vert. : De moeder van de doctor is vrouwe Foy, zijn (?) vader is de

Waren voorgaande miniaturen vrij klaar en begrijpelijk aan de hand van de bijgevoegde opschriften, heeft men hier heel wat moeilijkheden betreffende de interpretatie. Zeker is wel dat de moeder van de doctor Jacob Foy (Fides) heette. Een grootvader langs moederskant is Jacob de Wiskerc. Genoemde Foy moet dan de Wiskerc geheten hebben. Dit komt overeen met de gegevens verschaft door het wapen van de doctor: het is samengesteld uit de kwartieren langs vaderskant verworven (het haardscherm) en deze van moederszijde (de gesp). Dit is verder in overeenstemming met de vermelding dat Jacobs maternus avus inderdaad de Wiskerc zou heten (fig. 13). Het schild met haardscherm is tot op heden niet geïdentificeerd (104) zodat de familienaam van doctor Jacob onbekend blijft.

De naam de Wiskerc komt in de Noordelijke Nederlanden voor als van Wissenkercke (105), en het betreft hier een belangrijk Zeeuws geslacht (106). Het wapenschild van deze familie is identiek met dit op de verluchting. Enkel de kleuren dienen te worden verwisseld (een rode gesp op zilveren grond). Indien het hier niet gaat om een vergissing

---

uitmuntende Florens van Borselen, beroemd door zijn wapenfeiten. De grootvader langs moederskant is Jacob de Wiskerc zelf. Deze voert een sluitspeld op zijn rood blazoen. Hun patronen zijn Jacob en Petrus, die in hoogste graad heilig zijn.

(104) Ook het Centraal Bureau voor Genealogie te 's-Gravenhage bezit hieromtrent geen inlichtingen.

(105) Plaatsnaam in Noord-Beveland (Zeeland).

(106) Meerdere leden van de familie bekleedden in de XVe eeuw de posten van rentmeester-generaal van Zeeland of van baljuw van Middelburg. In genoemde eeuw treden een paar mannelijke of vrouwelijke leden in het huwelijk met Antwerpse vooraanstaanden. Een vrouw van dit geslacht huwt met een Picardisch edelman te Amiens. - RIJKSARCHIEF, UTRECHT, Collectie Atteveld, 511 (stamboom). - Supplément aux Trophées tant sacrées que profanes du duché de Brabant de Mr. Butkens, dl. II, 's-Gravenhage, 1726, pp. 67-69. - R. DE VEGIANO, Nobiliaire des Pays-Bas et du comté de Bourgogne. Armorial, Gent, 1865, nr. 2270; J. VAN DER BAAN, Het geslacht van Wissekerke, in De navorscher, dl. XV, 1865, pp. 373-374; M. SMALLEGANGE, Nieuwe cronyk van Zeeland, Middelburg, 1696, p. 754.

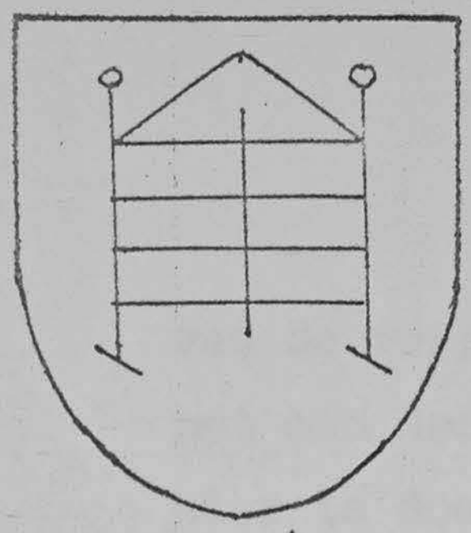

Abavus

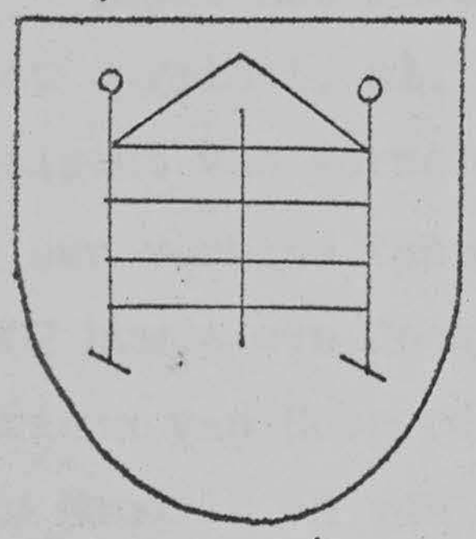

Avus

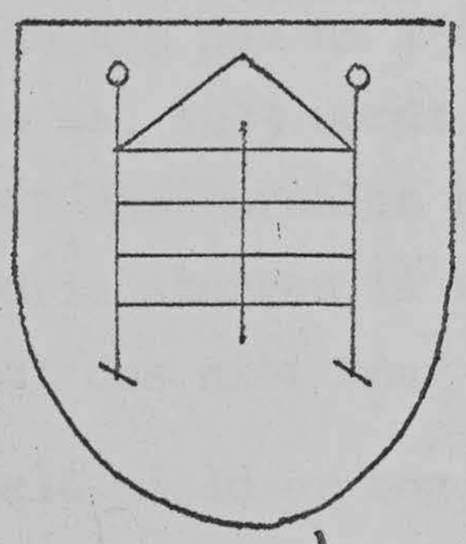

Pater

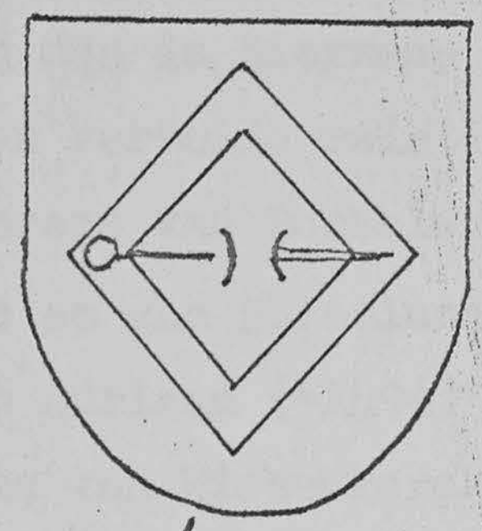

Maternus avus
Jacubus de Wiskerc

/?

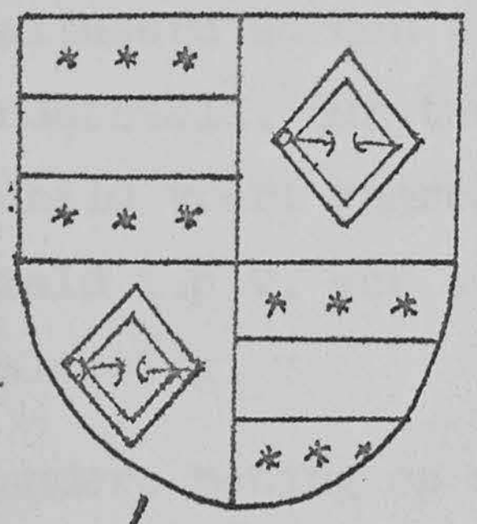

Mater Fides

?

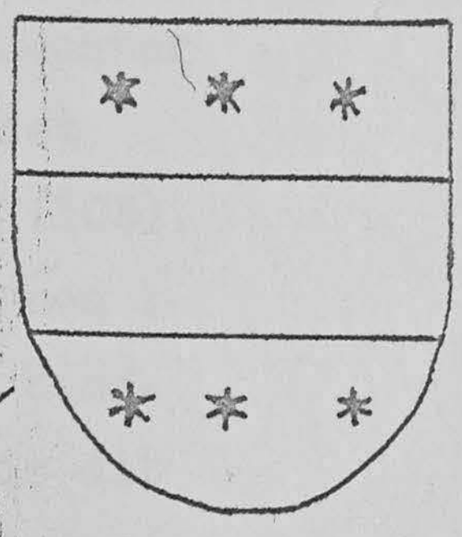

Florens
van
Borselen

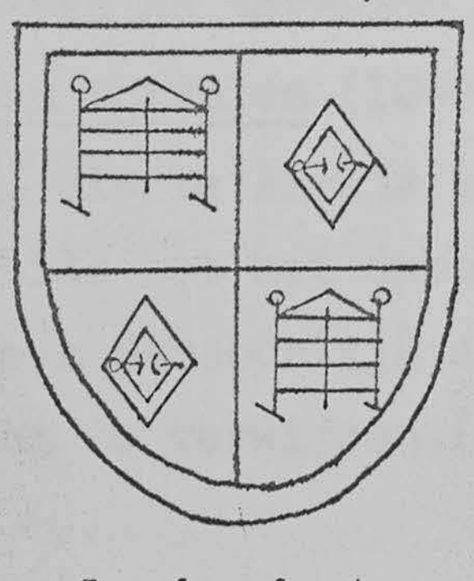

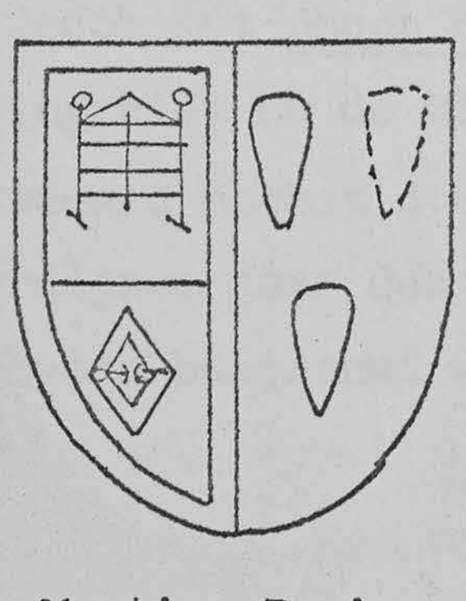

Jacob, doctor × Martina Perier
lste BEZITTER

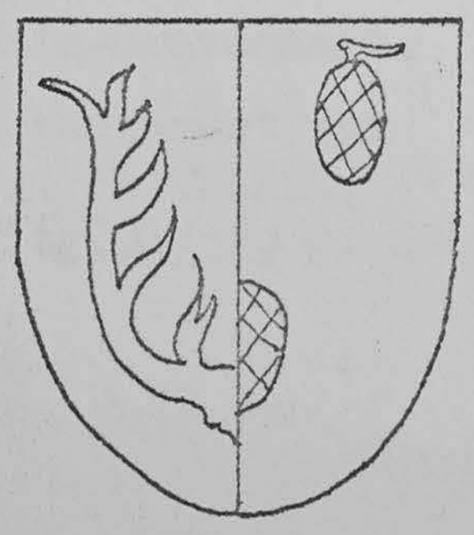

Verwante van
Martina? 2e BEZITTER

Fig. 12. - Stamboom van de bezitter van het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren.

van de verluchter, is de enige verklaring dat men hier te doen heeft met een der mogelijke vormen van breuk, een aanduiding nl. dat men hier te doen heeft met een zijtak van de familie van Wissenkercke (107).

Lijkt het bovenstaande vanzelfsprekend dan is hiermede een zaak niet opgelost, nl. de in de wapens en verzen vermelde relatie met het geslacht van Borselen, speciaal dan met Florens van Borselen. Bestaat er een verband tussen de familie de Wiskerc en van Borselen? Op 9 juni 1502 huwde een Joost van Borselen, zoon van Adriaan (+1496) en van Adriana van Hoogerdeure (+1502), met Adriana van Wissenkercke, dochter van Hendrik en van Aagte van Domburg. Jacob stierf in 1505 en liet vier kinderen na, waarvan er een huwde met Wolfert van Borselen (108). Deze relaties zijn echter van weinig nut, om chronologische redenen : deze alliantie kan pas na 1500 gesitueerd worden wijl ze in het handschrift reeds ca. 1473 wordt verondersteld. Een tweede bezwaar is dat genoemde Joost van Borselen een schild voert waarbij de dwarsbalk slechts van drie sterren is vergezeld i.p.v. zes zoals op de miniatuur. Deze weg leidt dus niet naar de oplossing.

L. Delisle hield er nog een andere mening op na. Hij was van oordeel dat de doctor zelf verwant was aan de van Borselens en op grond van een mededeling van Noord-Nederlandse historici sprak hij zich uit voor een identificatie van de vermelde doctor Jacob met Jacop die bastaert Florenszoon van Borselen (109). Het ging hier om de kleinzoon van Frank van Borselen, die te Parijs zou gestudeerd hebben doch jong overleed (110). Het schild met het dubbele haardijzer door deze doctor gedragen, zou dan als een persoonlijk schild moeten beschouwd worden i.p.v. naar een geslacht te verwijzen (111).

---

(107) R. MATTHIEU, Les armoiries familiales en France, - (Tentoonstellingscatalogus) Emblèmes. Totems. Blasons, Parijs, 1964, p. 70. - J.B. RIETSTAP, Handboek der wapenkunde, 3e uitg., Leiden, 1943, pp. 308-309.

(108) Mededeling door het Centraal Bureau voor Genealogie, 's-Gravenhage.

(109) L. DELISLE, art. cit., p. 320, in P.-S., volgens het testament van Adriaan van Borselen (+14 juli 1466), uitgegeven in A. MATTHAEUS, Veteris aevi analecta, dl. II, I, 's-Gravenhage, 2e uitg., 1738, p. 294.

(110) H. OBREEN, art. cit., kol. 333-334.

(111) L. DELISLE, art. cit., p. 319.

Ook dit is zeer onwaarschijnlijk. Het wapen dat de doctor voert is - tenminste wat de twee kwartieren betreft - gelijk aan dat van zijn vader en verdere voorouders langs vaderskant (fig. 13). Er is niets dat er op wijst dat de familienaam van genoemde Jacob van Borselen zou luiden.

Op welke wijze dient dan de aanwezigheid van Florens van Borselen en van het gevierendeelde schild met de kleuren van van Borselen en de Wiskerc, dat toebehoort aan genoemde Foy, geïnterpreteerd te worden (fig. 13)?

Op het eerste gezicht zou men denken dat vrouwe Foy gehuwd was met de voorgestelde Florens van Borselen. Dit blijkt in overeenstemming te zijn met de vermelding : Mater doctoris domicella Fides, pater illi Clarens Borsalus Florencius. Grammaticaal gezien is het juist indien men het illi laat slaan op doctor. Jacob zou in dat geval van Borselen heten. Dit is onmogelijk en wel om volgende redenen : deze Jacob voert in zijn schild geen verwijzing naar van Borselen. Integendeel, de kwartieren 1 en 4 (die normaal het schild van vaderskant weergeven) vertonen het haardscherm. Bovendien wordt een der mannen op de miniatuur met de drie ridders vermeldt als pater doctoris.

Men zou hier drie hypothesen kunnen stellen. De vraag kan gesteld worden of Foy niet tweemaal gehuwd was? Eenmaal met een man die een dubbel haardijzer in zijn schild voerde, uit welke echtverbintenis Jacob geboren werd. Andermaal met een Florens van Borselen. Zoals gezegd verzet zich tegen deze zienswijze het feit dat in de genealogie van van Borselen hiervan geen spoor is.

Als tweede veronderstelling kan men zich indenken dat de genoemde Florens van Borselen gehuwd was met een ander lid van de familie van Wiskerc dan vrouwe Foy. In dat geval echter is het onderschrift bij de miniatuur foutief, waar Florens van Borselen als vader van Jacob wordt voorgesteld en bovendien geldt hier weerom wat hoger werd gezegd aangaande de gekende echtverbintenissen tussen leden van de familie van Borselen en de Wiskerc (112).

---

(112) Opmerkenswaard doch onverklaard is het feit dat een Jan van Borselen een zegel bezit waarin een wapenschild van deze familie voorkomt

De derde hypothese is dat hier een fictie is ingeslopen met de eenvoudige bedoeling de familie van Jacob vast te hechten aan de van Borselens, en langsdaar aan het huis van Beieren. Het zou dus een opzettelijke vergissing betreffen om Jacobs naam aan een roemrijk verleden te verbinden. De moeilijkheden die hierboven werden opgesomd om tot een logische oplossing te komen pleiten ten voordele van deze derde veronderstelling. Hierbij komt nog dat in de heraldiek van de van Borselens een wapenschild gebroken met zes sterren onbekend is (113).

Men kan zich afvragen of men enige waarde mag hechten aan het feit dat in het onderschrift bij Florens van Borselens portret, deze voorgesteld wordt als pater illi, d.w.z. vader "voor" Jacob, i.p.v. vader "van" Jacob. Men kan dit interpreteren als toonde genoemde Florens zich als een vader voor Jacob. Dergelijke verklaring zou veel oplossen, doch het gevierendeeld wapenschild van Borselen-de Wiskerc blijft hiermede even onbegrijpelijk.

Men kan zich volgende voorstelling maken van de feiten. In de tweede helft der XVe eeuw is de familie waartoe Jacob behoort in Oost-Frankrijk gevestigd. De lieden noemen zich tutor Borsaliorum. Gaat het hier om ridders die eens in dienst van van Borselen hebben gestaan en naar het Zuiden zijn uitgeweken? De familie is door huwelijk verwant met deze van de Wiskerc. Van deze laatste weet men op basis van documenten dat ze eertijds in dienst heeft gestaan van Jacoba van Beieren en haar vierde echtgenoot: een meester Gillis van Wissenkercke behoort tot Jacoba's raadslieden en testamentuitvoerders (114). Door uitvinding van een wapenschild en een fictieve voorvader wordt de band

---

(vergezeld van drie sterren) met als randschrift: "S. Johis. Mulart de Wissekerke", (zie J.-Th. DE RAADT, Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinants, dl. I, Brussel, 1898, p. 296).

(113) H. OBREEN, art. cit., kol. 364.

(114) Codex diplomaticus neerlandicus. Verzameling van oorkonden, betrekkelijk de vaderlandsche geschiedenis, uitgegeven door het Historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, 2e reeks, afl. 1, Utrecht, 1852, pp. 16, 166, 168, 172-174, 177, 178, 183, 187, 198, 199, 203, 205, 220, 221, 223, 243, 246, 257 en 263. - RIJKSARCHIEF, UTRECHT, Collectie Atteveld, 511 : "Gillis van Wissekercke, raedt van vrouwe Jacoba van Beyeren...".

van Jacobs voorouders langs moederskant hechter gemaakt met als enig doel Jacobs glorie te vergroten. De herinnering aan Jacoba en Frank wordt in het horarium opgeroepen door hun portretten aan te brengen op belangrijke plaatsen. Hierbij komt nog dat de doctor Jacob dezelfde patroonheiligen bezit als Jacoba, een feit dat de bedoelde verwantschap in zeker opzicht nog groter maakt en dat door de verluchter duidelijk in beeld gebracht wordt.

De voortdurende herinnering aan van Borselen die in het handschrift wordt opgeroepen, de portretten van Jacoba en van Frank, moesten er blijkbaar toe bijdragen de persoon en afkomst van doctor Jacob op een hoger niveau te brengen. Naar de ware reden hiervan zal men wel steeds gissen. Het blijft inderdaad een open vraag of dit geschiedde uit ware bewondering voor de Beierse prinsen haar vierde echtgenoot of uit pure ijdelheid.

Alles wijst er op dat doctor Jacob de besteller en eerste bezitter van het handschrift is geweest. De genealogische gegevens waardoor zijn voorouders langs moeders- en langs vaderskant worden opgeroepen, het aanbrengen tot tweemaal toe van de heiligen Jacobus de Meerdere en de Mindere wijzen hierop. Volgens de kalender dienden genoemde heiligen met een plechtige viering bedacht te worden doch dit argument verliest bewijskracht daar het gaat om twee universeel-plechtig gevierde heiligen.

Een laatste feit dient hier in herinnering te worden gebracht. Zoals gezegd is de rand van de miniatuur met de afbeelding van Jacoba van Beieren (fol. 21) versierd met het devies ANKER-VAST. Het keert nog driemaal terug, nl. in de versiering van fol. 53, 77 en 79. Op welke persoon heeft dit devies betrekking? Dat het in verband zou staan met Jacoba zelf is onzeker (115). Het zou eerder aannemelijk zijn dat het gaat om de leuze van de bezitter van het handschrift zelf, nl. doctor Jacob. Dit zou dan zijn Nederlandse afkomst bevestigen.

* * *

(115) Het devies van Jacoba zou luiden: "C'est bien raison" (cfr. C. HAEUTLE, Genealogie des erlauchten Stammhauses Wittelsbach, von desser Wiedersetzung in das Herzogthum Bayern (11 Sept. 1180) bis herab auf unsere Tage, München, 1870, p. 121).

Rond 1500 schijnt het horarium in andere handen te zijn overgegaan. In dat verband kan melding gemaakt worden van de afbeelding op fol. 18. Het gaat hier om de H. Sebastianus aan wiens voeten een dame met rode mantel neerknielt. Zij is vergezeld van volgend wapenschild: van azuur met een gouden gewei en een gouden hart, gedeeld van azuur met drie gouden pijnappels. Hier ontbreekt een verklarend bijschrift. De linkse helft van het wapen is echter te vereenzelvigen met dat van de familie Perier, van wie, zoals gezegd, een lid gehuwd was met de doctor Jacob. Het gaat dus ongetwijfeld om een verwante van Jacobs echtgenote (116). Deze heeft het getijdenboek verworven en liet de suffragia samen met haar portret aan het getijdenboek toevoegen.

Op enkele perkamenten bladen voor- en achteraan in het handschrift die onbeschreven gebleven waren of later werden toegevoegd, vindt men verdere inlichtingen in verband met latere bezitters van het horarium.

De fol. 97vo-98vo zijn gevuld met de vermeldingen van de geboorte van tien kinderen van een niet verder genoemde heer, die gehuwd was met Anthoinette de Beaulmont. Deze laatste overleed op 12 november 1527 (117). Het is niet onmogelijk dat deze vrouw moet vereenzelvigd worden met de dame afgebeeld bij het gebed tot Sint-Sebastiaan (fol. 18). In 1601 was het in handen van de zoon van Pons Murard, een edelman, en van Françoise Olier, zijn echtgenote. Deze zoon noteerde het overlijden van zijn moeder op 28 juli 1601 (118). De familie (119) was gevestigd

---

(116) Cfr. L. DELISLE, art. cit., p. 320 vraagt zich af of het gaat om een zuster of een nicht van de dame die op fol. 50 wordt afgebeeld.

(117) Fol. 96vo : "L'an 1527 ... 12 de novembre trepassa ma femme Anthoinette de Beaulmont à qui Dieu fasse mercy".

(118) Fol. 2: "L'an mil six cent un et le jeudi XXVIII de juillet environ les deux heures du matin, est decedée damoyselle Francoyse Olier ma mère, en la grange de Heynost en Bresse, et a esté ensepulturee en lhostel Dieu de cette ville de Lyon, au vaz ou tombeau de feu noble Pons Murard son mary et mon pere. Dieu aye merci de leur ame, ainse soit il. Le dict feu noble Pons Murard, mon pere, deceda le XIII aoust 1587. Requiescant in pace. Amen".

(119) De namen Murard en Olier zijn te Lyon op het einde der XVIIe eeuw bekend (J. TRICOU, Armorial de la généralité de Lyon, dl. I, Lyon, 1958, p. 7, nr. 57 en 58; p. 20, nr. 187, p. 22, nr. 207; p. 168, nr. 79; dl. II, p. 232, nr. 48; p. 278, nr. 247; p. 332, nr. 369; p. 461, nr. 85.

in de streek van Bresse op een landgoed. De moeder werd echter begraven in de familiegrafkelder in het Hôtel-Dieu van Lyon (120). Pons Murard zelf was reeds gestorven op 13 augustus 1587. In dezelfde grafkelder werd een zekere Jeanne Tissot, dochter van Claude, burger van Lyon (121), begraven. Zij was overleden, nog steeds volgens de gegevens van de eigenaar van het handschrift, op 6 oktober 1629 (122). Vanaf 1600 of van vroeger moet het getijdenboek dus in het bezit geweest zijn van de familie Murard, woonachtig in de streek van Bresse (123). Er is trouwens reeds op gewezen dat de band de vermelding droeg: Ex-libris de Bresse. Het feit dat de familie een grafkelder bezat te Lyon is niet verwonderlijk: talrijke leden vervulden tijdens het Ancien Régime bestuursfuncties in genoemde stad (124).

Was het handschrift ca. 1600 in het gebied van Lyon, kan men zich afvragen sinds wanneer het daar werd bewaard. Het is niet uitgesloten dat het reeds vroeger aldaar aanwezig zou zijn geweest (125). Er werd reeds

(120) Lyon, Guide historique et artistique, Lyon, 1914, pp. 133-134. Het Hôtel-Dieu werd gesticht op het einde der XIIe eeuw. Vanaf 1583 werd het bestuurd door notabelen der stad. Het ging hier om een groep van 6 tot 14 leden, om de twee jaar verkozen en herkiesbaar. Ze kregen de naam van "Pères des Pauvres". Behoorde de familie Murard tot de weldoeners van dit Hôtel-Dieu?

(121) Zie in verband met de naam Tissot te Lyon : J. TRICOU, o.c., dl. I, p. 90, nr. 76; p. 143, nr. 353.

(122) Fol.2vo : [1629, 6 oct. is overleden :] "Janne Tissot, fille de sieur Claude Tissot, vivant bourgeois de Lyon, et de damoyselle Francoyse Borre... a esté ensepulturée en l'eglise de l'hostel Dieu de cette ville de Lyon en la voulte soubzterraine ou tombeau des Murard ou reposent mes pere et mere noble Pons Murard et damoyselle Francoise Olier... ".

(123) Z.O.-Frankrijk, landschap in dep. Ain en Saône-et-Loire; omgeving van Lyon.

(124) Mededeling van Comte de Murard de St.-Romain. - Het geslacht is in het begin der XVIIe eeuw te Lyon aan te wijzen (A.KLEINCLAUSZ, Histoire de Lyon, dl. III, Lyon, 1952, p. 47; zie ook P. GRAS, Répertoire héraldique ou armorial général du Forez, Lyon, 1874, p. 183.

(125) Ook de namen de Beaulmont (Beaumont) en Perier komen te Lyon voor op het einde der XVIIe eeuw (J. TRICOU, o.c., dl. I, p. 198, nr. 281 en dl. II, p. 378, nr. 295 (= de Beaumont); dl. II, p. 245, nr. 144; p. 365,

betoogd dat de suffragia een gebed bevatten tot de patroon van Lyon.

Gegevens, aangebracht op de vrije bladen in het getijdenboek in de jaren 1632 en 1693 hebben nog steeds betrekking op de familie Murard (126). Een ex-libris van 1681 wijst op Hugues de Murard als eigenaar (127). Later kwam het handschrift om onbekende redenen in bezit van de familie de la Valette (128), die het na enige tijd echter weer overmaakte aan de familie de Murard de Saint-Romain (129). Deze laatste familie verheugt zich heden nog steeds over het bezit van dit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren.

BESLUIT

Het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren is een interessant handschrift onder allerlei oogpunten. Dank zij het codicologisch onderzoek werd het duidelijk dat het bestond uit een oorspronkelijk gedeelte van getijden en geestelijke oefeningen, later aangevuld met een reeks suffragia. De oudste bladzijden werden ca. 1470-1480 (vóór 1473?) in een Frans atelier verlucht. De toevoegingen kwamen ca. of kort na 1500 tot stand en zijn eveneens in Frankrijk te lokaliseren. Kalender,

---

nr. 174; p. 377, nr. 288; p. 497, nr. 120 (= Perier. De wapenschilden die in dit werk worden beschreven komen echter niet overeen met deze in het horarium); G. GUIGUE, Cartulaire des fiefs de l'église de Lyon, 1173-1521, Lyon, 1893, pp. 26, 452 en 470.

(126) Fol. 3 en 3vo.

(127) Fol. 99.

(128) L. NIEPCE, Les bibliothèques anciennes et modernes de Lyon, Lyon, 1876, pp. 35 e.v. vermeldt de bibliotheek der familie de la Valette die zeer bekend was tijdens het Ancien Régime. - Cfr. ook A. KLEINCLAUSZ, o.c., dl. II, Lyon, 1948, p. 209.

(129) Fol. 99 : "Ce livre estant tombé entre les mains de Mrs. de la Valette, que l'ont possédé longtemps, ils en ont fait présent à Mr. de Murard de St. Romain en 1744".

suffragia, stijl en techniek, alsmede enkele historische gegevens wijzen er op dat aan het Oost-Frans gebied de voorkeur moet worden gegeven.

Het atelier van beide campagnes levert geen werk van eerste rang. Het doet eerder provinciaal aan. De miniaturist van de eerste periode kenmerkt zich door verscheidene typische trekken die hem duidelijk isoleren van andere meesters: zijn techniek munt uit door een zeer sterk grafisch karakter. Veel onderzoek is hier nog nodig om deze kunstenaar, zijn betekenis en om eventueel andere produkten van zijn hand beter te leren kennen en lokaliseren.

Op iconografisch gebied brengt het werk enkele verrassingen. De gebruikte prefiguren die de marges illustreren wijzen zowel door hun inhoud als door hun vormgeving op het gebruik van een exemplaar van een der vroegste xylografische drukken van de Biblia pauperum. Toch is de verluchter geen slaafs kopiist. In enkele gevallen wijkt hij af van de Armenbijbel en hier kan men spreken van een spitsvondige keuze van scènes uit het Oude Testament. Het ziet er echter naar uit dat hij bij zijn werk geleid werd door een derde persoon die het programma samenstelde en tevens voor passende tituli zorgde.

Het getijdenboek verschaft zelf de inlichtingen omtrent de geschiedenis ervan. Men kan de bezitters volgen tot op de huidige dag. Toch komen nog verscheidene moeilijkheden voor. Het horarium werd besteld door een zekere Jacob, doctor in de medicijnen, die behoorde tot een familie die mogelijk uit de Noordelijke Nederlanden afkomstig was en naar Oost-Frankrijk uitweek. Op een of andere wijze moet zijn voorgeslacht met de van Borselens in verband hebben gestaan. Of er rechtstreeks verwantschap is met dit geslacht is niet uit te maken. Een vervalsing van genealogische gegevens is echter niet uitgesloten. In elk geval groeide het getijdenboek uit tot een monument dat - uit vrome bewondering voor Jacoba van Beieren en Frank van Borselen of uit ijdelheid - de herinnering aan beide prinsen wou levendig houden.

Het belangrijkste besluit dat hier kan getrokken worden is dat het handschrift niet aan Jacoba van Beieren heeft toebehoord. Bijgevolg is het in geen enkel opzicht representatief voor de kennis van haar artistiek milieu.

Bewijsstuk 2

HET HANDSCHRIFT 321 UIT DE BRUGSE STADSBIBLIOTHEEK :

EEN GETIJDEN- OF GEBEDENBOEK VAN JACOBA VAN BEIEREN ?

Op speurtocht naar handschriften die eens aan leden van het Beierse huis hebben toebehoord kwam men tot hiertoe bedrogen uit. Het getijdenboek dat zoëven werd besproken hield wel de herinnering aan Jacoba van Beieren levend, doch heeft nooit aan deze prinses toebehoord.

Thans zal een tweede codex onder de loep genomen worden. Het betreft het handschrift 321 uit de Brugse Stadsbibliotheek. Op grond van de inhoud van bepaalde gebeden werd door E. Brayer reeds de mening geopperd dat dit getijden- of gebedenboek voor de hogervermelde Jacoba werd geschreven (1). Om deze reden diende ook dit manuscript aan een onderzoek onderworpen te worden. De studie ervan, speciaal terwille van de zeer rijke inhoud, is zeer complex. Deze bladzijden zijn dan ook alleen maar bedoeld als een eerste kennismaking met dit handschrift.

Art. I. - MATERIEEL UITZICHT

Het getijden- of gebedenboek (2) is geschreven op perkament van goede kwaliteit. De 180 folio's meten elk 19,5 x 14,2 cm.. De foliëring met potlood werd in de rechter bovenhoek van iedere rectozijde aangebracht. Blijkbaar is ze van vrij recente datum. Minstens vier bladen

---

(1) E. BRAYER, Livres d'heures contenant des textes en français, in Bulletin de l'Institut de recherche et d'histoire des textes, dl. XII, 1963, pp. 50-52, nr. 43.

(2) Voor de nadere precisering van de benaming zie Art. II. - Bibliografie: J. LAUDE, Catalogue méthodique, descriptif et analytique des manuscrits de la Bibliothèque publique de Bruges, Brugge, 1859, pp. 284-285; Tentoonstelling van miniaturen en boekbanden te Brugge 1927. Geïllustreerde catalogus, Brugge, 1927, p. 52, nr. 52; L. DE POORTER, Catalogue des livres d'heures et de prières de la Bibliothèque de

ontbreken. Dit is niet alleen merkbaar aan de talon die overbleef nadat deze bladen waren weggesneden, doch ook aan het tekstverlies dat in dergelijke gevallen optreedt. De bladen verdwenen vóór de foliëring werd geplaatst. Ze bevonden zich tussen de folio's 10 en 11, 14 en 15, 28 en 29,en 105 en 106. Waarschijnlijk werden ze uit de codex verwijderd omwille van de miniaturen.

Het is gemakkelijk de katernen te onderscheiden aan de hand van de koord waarmede ze werden samengebonden en dank zij de aanwezigheid van reclamen. Men kan ze aflezen onderaan volgende bladzijden: fol. 20vo, 27vo, 34vo, 42vo, 50vo, 58vo, 66vo, 77vo, 82vo,90vo, 98vo, 112 vo, 120vo, 128vo, 136vo, 144vo, 152vo, 160vo en 168vo.

Signaturen blijken aanwezig geweest te zijn doch werden weggesneden. Enkel onderaan de fol. 93 en 94 leest men respectievelijk: d iii en d iiii. Het gaat hier inderdaad om het derde en vierde blad van een katern.

Zoals boven werd vermeld bevindt zich tussen de folio's 105 en 106 een talon als gevolg van een weggesneden blad. Achter deze eerste is een tweede merkbaar die echter, in tegenstelling met de vorige, vastgeplakt is op folio 106. Het is moeilijk vast te stellen of hier tekst verloren is gegaan. Het vastplakken wijst blijkbaar op een speciale werkwijze en het is niet uitgesloten dat de talon afkomstig is van een blad, toegevoegd op het ogenblik dat het horarium tot stand kwam, eenvoudig om het begonnen gebed op de voorliggende katern te kunnen beëindigen (zie Schema van de opbouw, nr. 15). De werkwijze is te vergelijken met fol. 24 dat met hetzelfde doel werd ingelast en vastgeplakt.

Het handschrift is volledig homogeen. Interpolaties of toevoegingen komen niet voor.

Bruges, uittr. Revue d'histoire ecclésiastique, dl. XXIX, 1933, p. 348; IDEM, Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la ville de Bruges, Gembloers-Parijs, 1934, pp. 358-359; E. BRAYER, art. cit., pp. 50-52, nr. 43.

De codex bevat thans 23 katernen. In de reeks getallen die hier volgt wordt van elk der katernen het huidige aantal folio's aangeduid. Het cijfer 4 wijst op een duernio, 6 op een ternio, 8 op een quatern en 12 op een sextern. Gemakkelijkshalve worden de katernen in groepen van vijf gerangschikt :

8 6 6 7 7 8 8 8 8 8 8 8 8 8 7
8 8 8 8 8 8 8 12

Deze reeks geeft, zoals gezegd, een beeld van de huidige toestand, die echter niet de oorspronkelijke is. Aan de hand van wat men weet aangaande verdwenen bladen moeten volgende correcties worden aangebracht (de onderlijnde getallen duiden op een wijziging ten opzichte van vorige reeks) :

8 8 6 7 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 7
8 8 8 8 8 8 8 12

Volgend besluit ligt voor de hand: de kopiist gebruikte in regel steeds katernen van 8 folio's of een quatern. De derde en vierde katern waren bedoeld als ternio. Bij de vierde werd echter een blad toegevoegd om de Passiegetijden op het laatste blad van de katern te kunnen beëindigen (Schema van de opbouw, nr. 4). Dit is waarschijnlijk ook het geval met de vijftiende quatern (zie boven en Schema van de opbouw, nr. 15). De laatste katern van het handschrift bereikte een ongewone lengte met het oog op de voltooiing.

Het schema van de opbouw, aangevuld met een (beperkte) opgave van de inhoud en de plaats en onderwerpen der miniaturen kan als volgt worden opgesteld :

SCHEMA VAN DE OPBOUW

Katernen	Recla-men	Structuur	Fol.	Inhoud
- Band				
- schutblad : diploma, met kleur bedrukt papier, waarvan één zijde op de band is geplakt				
- schutblad : diploma, papier, waarvan één zijde op het gekleurd papier is geplakt				
1. fol. 1-8 : 1 quatern			1	Korte getijden van de H. Geest
			1 vo	
			2	
			2 vo	
			3	
			3 vo	
			4	
			4 vo	
			5	
			5 vo	
			6	
			6 vo	
			7	
			7 vo	Zeven vreugden van de H. Maagd
			8	
			8 vo	
2. fol. 9-14 : 1 quatern, - 2 bladen; talon tussen fol. 10 en 11,en na fol. 14			9	Zeven vreugden van de H. Maagd
			9 vo	(vervolg)
			10	
			10 vo	Getijden van de Passie (tekstverlies)
			11	
			11 vo	
			12	
			12 vo	
			13	
			13 vo	
			14	
			14 vo	
				(tekstverlies)
3. fol. 15-20 : 1 ternio			15	Getijden van de Passie (vervolg)
			15 vo	
			16	
			16 vo	
			17	
			17 vo	
			18	
			18 vo	
			19	
			19 vo	
			20	
			20 vo	

Miniaturen

fol. 1 : Nederdaling van de H. Geest

4. fol. 21-27 : 1 ternio,
+ 1 blad geplakt tegen
fol. 23 vo

X

21 Getijden van de Passie (vervolg)
21 vo
22
22 vo
23
23 vo
24
24 vo
25
25 vo
26
26 vo
27
27 vo

5. fol. 28-34 : 1 quatern,
- 1 blad tussen fol.
28 en 29, talon na fol.
28

X

28 Getijden van de Compassio
28 vo
29 tekstverlies
29 vo
30
30 vo
31
31 vo
32
32 vo
33
33 vo
34
34 vo

6. fol. 35-42 : 1 quatern

X

35
35 vo
36
36 vo
37
37 vo
38
38 vo
39
39 vo
40
40 vo
41
41 vo
42
42 vo

fol. 23 : Doornenkroning

fol. 26 vo : <u>Noli me tangere</u>

7. fol. 43-50 : 1 quatern

X

8. fol. 51-58 : 1 quatern

X

9. fol. 59-66 : 1 quatern

X

43 Getijden van de Compassio (vervolg)
43 vo
44
44 vo
45
45 vo Matines de la Trinité
46
46 vo
47
47 vo
48
48 vo
49 Matines des trespassés
49 vo
50
50 vo
51
51 vo
52 Matines de tous
52 vo
53
53 vo
54
54 vo Matines du s. Sacrement
55
55 vo
56
56 vo
57 Matines de... nostre Dame
57 vo
58
58 vo
59
59 vo
60 Memorie tot Sint-Franciscus
60 vo
61
61 vo
62
62 vo
63 Gebed tot de H. Lodewijk
63 vo
64
64 vo
65
65 vo
66
66 vo

10. fol. 67-74 : 1 quatern

X

11. fol. 75-82 : 1 quatern

X

12. fol. 83-90 : 1 quatern

X

67 Gebed tot de Triniteit
67 vo
68
68 vo
69
69 vo Gebed tot het H. Aanschijn
70
70 vo
71
71 vo
72
72 vo Gebed bij onweder
73
73 vo Gebed tot Maria
74
74 vo
75
75 vo
76
76 vo Gebed tot de H. Anna
77
77 vo "Dit de manière"
78
78 vo
79 Spreuken, gezegden
79 vo
80
80 vo Gebed tot Maria
81
81 vo Gebed tot de H. Elisabeth
82 Gebed tot de H. Anastasia
82 vo Gebed tot Maria
83 Gebed tot Maria
83 vo
84
84 vo Gebed tot Maria
85
85 vo
86 Lijst van zeven missen
86 vo Gebed tot Jezus
87
87 vo
88
88 vo
89
89 vo
90 Gebed tot Jezus
90 vo

13. fol. 91-98 : 1 quatern

14. fol. 99-105 : 1 quatern,
- 1 blad na fol. 105
(talon na fol. 105)

15. fol. 106-112 : 1 quatern,
- 1 blad, talon geplakt
op fol. 106

	91	
	91 vo	
	92	Gebed van Gautier de Coinci
	92 vo	
	93	Gebeden en getijden van het H.
	93 vo	Kruis
	94	
	94 vo	
	95	Zeven verzoeken tot Christus
	95 vo	
	96	
	96 vo	
	97	Vijftien vreugden van Maria
	97 vo	
	98	
X	98 vo	
	99	
	99 vo	
	100	
	100 vo	
	101	
	101 vo	
	102	Obsecro te (Franse vert.)
	102 vo	
	103	
	103 vo	
	104	
	104 vo	
	105	Gebed tot Christus
	105 vo	
	106	
	106 vo	
	107	
	107 vo	
	108	
	108 vo	
	109	
	109 vo	Gebed tot Jezus
	110	Gebed te zeggen tijdens de
	110 vo	Elevatio
	111	Gebed tot de H. Christoffel
	111 vo	
	112	
X	112 vo	

16. fol. 113-120 : 1 quatern

X

113 Gebeden tot Maria
113 vo
114
114 vo
115
115 vo
116
116 vo
117
117 vo
118
118 vo
119
119 vo
120
120 vo

17. fol. 121-128 : 1 quatern

X

121 Gebeden tot Maria
121 vo
122
122 vo
123
123 vo
124
124 vo
125
125 vo
126
126 vo
127
127 vo
128
128 vo

18. fol. 129-136 : 1 quatern

X

129 Gebeden tot Maria
129 vo
130
130 vo
131
131 vo
132
132 vo
133
133 vo
134
134 vo
135 Gebed tegen de zeven hoofd-
135 vo zonden
136
136 vo Gebed tot Christus

19. fol. 137-144 : 1 quatern

X

137 Gebed tot Christus (vervolg)
137 vo
138
138 vo
139
139 vo
140
140 vo
141
141 vo
142
142 vo Gebed van de H. Augustinus
143
143 vo
144
144 vo

20. fol. 145-152 : 1 quatern

X

145
145 vo
146
146 vo
147
147 vo
148
148 vo
149
149 vo
150
150 vo Frágment uit passieverhaal
151
151 vo
152 Gebed tot Christus
152 vo

21. fol. 153-160 : 1 quatern

X

153 Gebed tot het Kind Jezus en
153 vo gebed tot het H. Sacrament
154
154 vo Traktaat over het gebed
155
155 vo
156
156 vo
157
157 vo
158
158 vo
159
159 vo
160
160 vo

- fol. 150 vo : Man van smarten

22. fol. 161-168 : 1 quatern

X

23. fol. 169-180 : 1 sextern

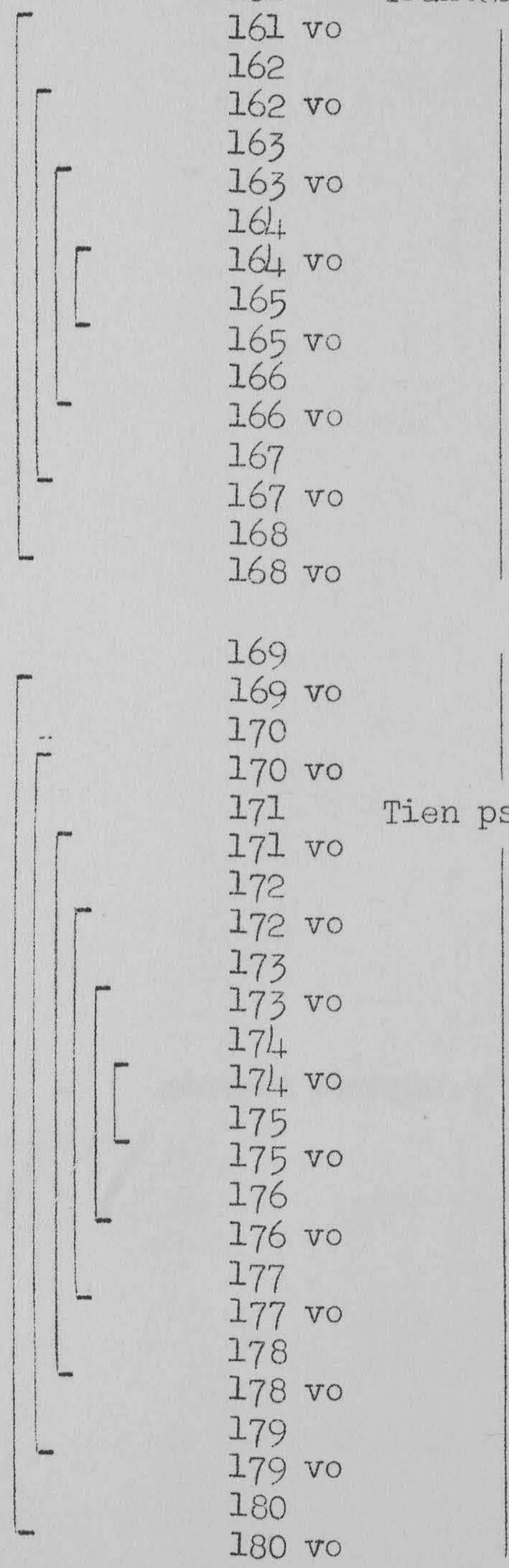

161 Traktaat over het gebed (vervolg)
161 vo
162
162 vo
163
163 vo
164
164 vo
165
165 vo
166
166 vo
167
167 vo
168
168 vo
169
169 vo
170
170 vo
171 Tien psalmen
171 vo
172
172 vo
173
173 vo
174
174 vo
175
175 vo
176
176 vo
177
177 vo
178
178 vo
179
179 vo
180
180 vo

- schutblad : diploma, papier, waarvan één zijde op volgend schutblad is geplakt
- schutblad : diploma, papier met kleur bedrukt; één zijde is geplakt op de band
- band.

De band is niet oorspronkelijk. Hij is samengesteld uit karton met rood leder overtrokken. Langs de randen van de beide platten, die 20,6 x 14 cm. meten werd met goudstempel een bandmotief aangebracht, samengesteld uit bloemen waartussen zich dieren schuilen. Men herkent uilen, apen, vogels en vossen of honden. Op de rug werden tussen de koorden vijf rechthoekjes met een bloem in het midden met goud gestempeld. Op een zesde vakje plakt een stukje groen leder met het opschrift: Praeces piae.

Tot de band behoren vóór- en achteraan telkens twee schutbladen. Een eerste blad (diploma) is van papier waarvan een zijde met grillige kleuren werd bedrukt. Ook het tweede (eveneens diploma) is van papier. Het papier draagt volgende watermerken : op het blad vooraan een lelie (brugdraden : 2,7 cm.) en op dit achteraan een kroon (brugdraden : 2,6 cm.). Beide zijn echter onvolledig zichtbaar; vooral bij het laatste merk ontbreekt een belangrijk deel, nl. een wapenschild. De lelie wijst op Straatsburgs papier van ca. 1724 (3), de kroon eveneens op deze stad in de periode 1725-1788 (4). De band dateert om deze reden, mede om zijn algemeen uitzicht, uit de XVIIIe eeuw.

Op het schutblad vooraan noteerde Ch. de Schietere de Lophem de schenking van het handschrift aan de stad Brugge (1824) (zie verder).

Eén groen lintje dient als bladwijzer.

---

(3) W.A. CHURCHILL, Watermarks in Paper in Holland, England, France, etc. in the XVII and XVIII Centuries and their Interconnection, Amsterdam, 1935, nr. 433.

(4) IDEM, o.c., nrs. 404 e.v., 411 en 416 (daar de kroon slechts een deel van een watermerk met wapenschild vormt, blijft een preciese identificatie moeilijk).

Art. II. - INHOUD EN KOPIEERARBEID

§ 1. Inhoud

Zoals het handschrift thans voorligt ontbreken volgende elementen : de kalender, de getijden van de H. Maagd, het officie van de overledenen, de boetpsalmen en de litanies. Men zou hieruit kunnen besluiten dat het opschrift op de rug : Praeces piae, de inhoud juist omschrijft. Inderdaad verdient het de voorkeur een handschrift waarin de hoger opgesomde en voor een horarium essentiële onderdelen ontbreken met de naam gebedenboek te betitelen (5). Het is echter niet uitgesloten dat bij de hier bestudeerde codex vooraan een groot aantal folio's verloren gegaan is. Dit is echter niet meer uit te maken. Opteert men voor een verdwenen gedeelte dan zou men moeten veronderstellen dat de boven opgesomde onderdelen zich alle achter elkaar bevonden, wat echter in andere horaria niet steeds het geval is. Voorzichtigheidshalve zal daarom dit handschrift als "getijden- of gebedenboek" worden vermeld. Immers, enkele getijden, zoals deze van de H. Geest, van de Passie en de Compassio, alsmede korte officies voor elke dag van de week zijn aanwezig.

Het is opvallend dat het manuscript een menigte vrome gebeden bevat in het latijn en in het Frans van zeer uiteenlopende aard, doch vooral gericht tot Christus en de H. Maagd. Volgend overzicht heeft enkel tot doel de lezer reeds met de rijke inhoud in kennis te stellen. Een diepgaand onderzoek ervan, met een gedeeltelijke uitgave wordt voorbehouden voor een latere studie. Waar mogelijk wordt echter in verband met de herkomst der gebeden verwezen naar de repertoria van J. Sonet en van U. Chevallier (6). Het gebruik van hoofdletters vervangt de rubricatie.

---

(5) V. IEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. I, Parijs, 1927, p. V.

(6) J. SONET, Répertoire d'incipits de prières en ancien français, Genève, 1956 (= SONET). - U. CHEVALIER, Repertorium hymnologium. Catalogue des chants, hymnes, proses, séquences, tropes en usage dans l'Eglise latine depuis les origines jusqu'à nos jours, 5 dln., Leuven, 1892-1921 (= CHEVALIER).

Fol. 1. Getijden van de H. Geest : Domine labia mea aperies... Hymne : Nobis sancti Spiritus gracia sit data...
Fol. 2. AD PRIMAM. Hymne : De virgine Maria...
Fol. 3. AD TERCIAM. Hymne : Suum sanctum Spiritum Deus delegavit...
Fol. 4. AD SEXTAM. Hymne : Septisformis graciam tunc acceptaverunt...
Fol. 4 vo. AD NONAM. Hymne : Spiritus paraclitus apostolis datus...
Fol. 5 vo. AD VESPERAS. Hymne : Dextre Dei digitus virtus spiritualis...
Fol. 6 vo. AD COMPLETTORIUM. Hymne : Spiritus paraclitus vos velit iuvare...

Fol. 7 vo. PRINCIPALX CE SONT LES VII IOIES NOSTRE DAME EN LATIN. Virgo templum Trinitatis, Deus summe bonitatis...
(CHEVALIER : dl. II, nr. 21899).

Fol. 10 vo. CY ENSIVENT LES HEURES DE LA PASSION NOSTRE SEIGNEUR JHESU CHRIST. Christus Dominus factus est pro nobis obediens...

Fol. 28 vo. CY ENSIVENT LES HEURES DE LA COMPLAINTE NOSTRE DAME. Sancta Dei genitrix dulcis et decora...

Fol. 45 vo. MATINES DE LA TRINITE POUR LE DIMENCHE. Te verum universitas clemens adoret Trinitas...

Fol. 49. MATINES DES TRESPASSES AU LUNDI. In divinis paternitas...

Fol. 52. MATINES DE TOUS POUR LE MARDI.

Fol. 54 vo. MATINES DE SAINT ESPRIT POUR LE MERCREDI. VOUS LES TROUVERES DEVANT. CY COMMENCENT MATINES DU S. SACREMENT POUR LE IEUDI.

Fol. 57. MATINES DE LA CROIX POUR LE VENDREDI. QUEREZ ENTRE LES MATINES DE NOSTRE DAME. MATINES DE LA COMMEMORACION NOSTRE DAME POUR LE SAMEDI.
(In verband met de reeks officies voor elke dag van de week, zie V. LEROQUAIS, Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque nationale, dl. I, Parijs, 1927, p. XXVIII).

Fol. 60. MATINES DE MONSIEUR SAINT FRANÇOIS.

Fol. 63. DE SANCTO LUDOVICO CONFESSORE ANTIPHONA.

Fol. 67. ORAISON FAICTE A LA TRINITE SELON LA PROPRIETE DES TROIS PERSONNES, LE PERE ET LE FIIZ ET LE SAINT ESPERIT POUR Y ESTRE MAINTENUZ EN LA VRAIE FOY DE SAINCTE YGLISE QUAR LA TRINITEE EST LE FONDEMENT DE NOSTRE FOY ET DE NOSTRE CREANCE. Oraison au Pere : Vrais Dieux, Pere tout puissant qui de nient m'avez creeie...
Fol. 67 vo. Oroison au filz : Doulz Jhesucrist, vray filz de Dieu, qui vousistes en la Vierge Marie prendre char humaine...
Fol. 68 vo. Saint Esperit : Saint Esperit, vray conseillier et conforteur qui les apostres au jour de Pentecouste embasastez...
Fol. 69. Sainte benoiste Trinité, trois personnes en un Dieu...
(SONET, nrs. 2360, 530, 1822, 1854).

Fol. 69 vo. OROISON A SAINTE VERONIQUE. Salve sancta facies nostri redemptoris...
(CHEVALIER, dl. II, nr. 18189).
Fol. 70. Ave facies preclara...
(CHEVALIER, dl. I, nr. 1787).

Fol. 72 vo. UNE OROISON CONTRE LES TEMPESTES DU TONNOIRE. Titulus triumphalis Domini nostri, Jhesus Nazarenus rex iudeorum...

Fol. 73 vo. OROISON A LA VIERGE MARIE. O Marie entiere Vierge, mere de Dieu, benoiste perdurablement...
(SONET, nr, 1564. - Vertaling van het O intemerata).

Fol. 76 vo. MEMOIRE DE SAINTE ANNE, MERE NOSTRE DAME. Celest beneficium introivit in Anna de qua nata est nobis pia virgo Maria...
(CHEVALIER, dl. III, nr. 24692).

Fol. 77 vo. Z.g. "dit de manière" : Maniere n'a nulle monstre d'orguil...

Fol. 79. Spreuken met morele inslag, citaten, enz., o.a. uit Sint-Bernardus.

Fol. 81 vo. DE SAINTE ELYZABETH ANTENE. Veni sponsa Christi...

Fol. 82. DE SANCTA ANASTASIA. Simile est regnum celorum...

Fol. 82 vo. Gebed tot de H. Maagd : Doulce dame vierge Marie, mere des angeles, mere au Seigneur de conseil...
(SONET : ontbreekt).

Fol. 83. OROISON NOSTRE DAME. O Maria purissima, stella maris clarissima...
(CHEVALIER, dl. II, nr. 13213, variante).

Fol. 84 vo. Z.g. gebed der zieken tot Maria : O tres certaine esperance, deffenderesse et dame de touz ceulz qui s'i attendent...
(SONET, nr. 1538).

Fol. 86. Lijst der missen, zeven in getal, voor elke dag van de week : Ce sont les messes que l'en doit dire ou faire dire en l'honneur de Jhesucrist...

Fol. 86 vo. Gebed tot Christus : Precor te amantissime et piissime domine Jhesu Christe propter illam eximiam caritatem...
(Cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XXXI).

Fol. 90. Gebed tot Jezus : Biaux sire Dieux, si vroiement comme je vous ay veu au jour d'uy à ceste presente messe...
(SONET : ontbreekt).

Fol. 92. Gebed van Gautier de Coinci : Doulz Dieux qui sanz fin es et sanz inition, qui toute creature es en subjection...
(SONET, nr. 515).

Fol. 92 vo.:Getijden van het Kruis in 8 verzen : Jhesucrist à matines fut vostre chair vendue. A prime fut acusee, en la face batue...
(SONET, nr. 934).

Fol. 93. Drie kwatrijnen over de kruisiging : Jhesu quant vostre chair benoiste et precieuse... (SONET, nr. 973). Jhesu quant je regarde vostre char despendue... (SONET : ontbreekt). Jhesucrist donnez moy par grant compation... (SONET, nr. 940).
Fol. 93 vo. Getijden van het Kruis in 28 verzen : Jhesucrist qui à matines prins, loiés et trahis... (SONET, nr. 935).
Fol. 95. Kwatrijn over de dood van Christus tot besluit : Jhesucrist roy de gloire, tres douz Dieux debonaire...
(SONET : ontbreekt).

Fol. 95. Zeven verzoeken tot Christus, met proloog : Quiconquez veut estre bien conseillez de la chose dont il a grant besoing, si dige chescun iour a coustumement ces oroisons...
(SONET, nr. 504).

Fol. 97. LES XV IOIES DE NOSTRE DAME. Doulce dame de misericorde...
(SONET, nr. 458).

Fol. 102. DE NOSTRE DAME DEVOTE OROISON. Dame saincte Marie, mere de Dieu, tres plaine de pitié, fille du souverain roy...
(SONET, nr. 846. - Vertaling van Obsecro te).

Fol. 105. Gebed tot Christus : Ad Dominum cum tribularetur clamavi et exaudivit me...
(CHEVALIER, dl. I, nr. 122; variante).

Fol. 109. DE PAR LE PAPE LEON A XL IOURS DE PARDON QUI DIRA CESTE OROISON. Beaulx tres doulz Jhesucrist, je vous veuil aourer, et par voz doulces plaiz mes douleurs racorder...
(SONET, nr. 212).

Fol. 110. CESTE OROISON DOIT EEN DIRE QUANT ON LIEVE LE SACREMENT A L'ENTREE DU PREFACE. Benoist sang, benoist corps, qui de la croix espandis hors...
(SONET, nr. 235).

Fol. 111. OROISON DE SAINT CHRISTOFLE. Saint Christofle martyr tres doulz, priez le roy des roys pour nous...
(SONET, nr. 1816).

Fol. 113. Z.g. gebed van Theofilus tot Maria : Glorieuze vierge raïgne, en qui par la vertu divine Jhesucrist print humanité...
(SONET, nr. 695).

Fol. 121. DEVOTA ORACIO DE NOSTRA DOMINA. Obsecro te...
(De hier voorliggende tekst is de meest gebruikelijke der drie versies ervan : cfr. V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XXIV).

Fol. 124. DE NOSTRA DOMINA ORACIO. Domina mea sancta Maria perpetua virgo virginum mater...

Fol. 128. Gebed tot Maria : Beata intemerata et in eternum benedicta singularis atque incomparabilis virgo Dei genitrix...

Fol. 131. Gebed tot Maria : Tres doulce dame, sur toutes aultres honoree, en vous ay mis mon cuer et ma pensee...
(SONET.: ontbreekt).

Fol. 131 vo. Gebed tot Maria : Tres doulce vierge pucelle Marie, mere Jhesucrist, roigne glorieuse qui confort et consolation donnez à touz desconfortez...
(SONET, nr. 2150).

Fol. 133 vo. ANTIPHONA DE SANCTA MARIA. Salve regina misericordiae...
(CHEVALIER, dl. II, nr. 18147).

Fol. 135. ORATIONES CONTRA VII^{tem} PECCATA MORTALIA. Doulce vierge Marie en qui humanité print celuy qui est vie et voie et verite...
(SONET, nr. 490).

Fol. 142 vo. Oracio sancti Augustini. Deus meus, Deus meus,...refugium...

Fol. 150 vo. Fragment van het passieverhaal volgens Johannes (19, 1 e.v.) : In illo tempore apprehendit Pylatus Jhesum...

Fol. 152. Gebed tot Jezus : Je te pri, tres debonnaire sire Jhesucrist par icelle tres grande karité par laquelle tu roy celeste, pendis en la croix...
(SONET : ontbreekt).

Fol. 153. Gebed tot het Kind Jezus : Tres doulz sire Jhesucrist qui vroiement pour nous receeuz enfance...
(SONET : ontbreekt).

Fol. 153. SALUTATION AU SACREMENT EN QUOY EST DEMONTRE LE PROFIT ES BIENS. O saint Sacrement houneuré qui es es bons encorporé...
(SONET, nr. 1497).

Fol. 154 vo. Traktaat over het gebed : Jhesucrist dit : Quant vous ores, dites Pater noster or prenon pour touz les jours une paternostre en graciant Dieu le Pere...

Fol. 171. CHI APRES SONT ESCRIPTS · X PSEAUMES MOULT BELLES ET MOULT PROUFITABLES A QUI AIME LA VERITE.
Fol. 171 vo. Beatus vir qui non abiit... (Psalm 1).
Fol. 172 vo. Usque quo Domine oblivisceris me (Psalm 13 (12)).
Fol. 173. Domine qui habitabit... (Psalm 15 (14)).
Fol. 173 vo. Deus in nomine tuo... (Psalm 54 (53)).
Fol. 174. Magnificat anima mea Dominum... (Luc. 1, 46 e.v.).
Fol. 174 vo. Nunc dimittis... (Luc. 2, 29-32).
Fol. 175. Quincumque vult salvus esse... (CHEVALIER, dl. II, nr. 16567).
Fol. 178. Deus misereatur nostri... (Psalm 67 (66)).
Fol. 178 vo. Te Deum laudamus... (CHEVALIER, dl. II, nr. 20086).
Fol. 180. Iudica me Deus et discerne... (Psalm 43 (42)).

Een uitgebreide tekststudie zal zeer waarschijnlijk bijdragen tot de kennis van het milieu waarin het horarium tot stand gekomen is en van de persoon voor wie het werd gekopieerd. Volgende punten vallen op bij de lezing van het manuscript. Het spreekt echter vanzelf dat verder onderzoek deze voorlopige vaststellingen zal moeten bevestigen.

Naast de talrijke gebeden tot Christus en de H. Maagd wordt slechts tot enkele heiligen een bede gericht. Vooreerst gaat het om Sint-Franciscus (fol. 60), een zeer populaire heilige, en verder om een derde-ordeling der Franciscanen, Lodewijk IX (fol. 63). Deze Franse vorst (1226-1270), een dynastiek en nationaal heilige, wijst op Franse invloed in het getijdenboek.

De andere heiligen tot wie gebeden zijn voorzien zijn vrouwelijke, nl. de HH. Anna, moeder van Maria (fol. 76vo), Elisabeth, moeder van Sint-Jan-de-Doper (fol. 81vo), en Anastasia (fol. 82). Beide eerstgenoemde zijn samen met Maria in velerlei opzicht aan elkaar verwant (7). Omwille van bepaalde patronaten genieten zij speciale devotie van vrouwen. Ook de H. Anastasia wordt aangeroepen tegen bepaalde vrouwenziekten (8).

---

(7) Cfr. L. REAU, Iconographie de l'art chrétien, dl. III, Iconographie des saints, Parijs, 1958, pp. 90-93 en pp. 415-416.

(8) L. REAU, o.c., dl. III, Iconographie des saints, p. 73. - L. [redacted] DOYÉ, Heilige und Selige der römisch-katholischen Kirche, dl. I, Leipzig, 1929, p. 54.

Zoals gezegd verwees de aanwezigheid van een gebed tot de H. Lodewijk naar Frankrijk. De opname van het z.g. gebed van Gautier de Coinci, een Frans dichter (1177-ca. 1240) (fol. 92) wijst in dezelfde richting evenals trouwens de overtalrijke gebeden in Franse taal. Een andere bemerking komt hieraan te pas. Op fol. 161vo leest men: une narration que ie trouve en un livre qui m'estoit venu devers Alemaigne... quer je le trouvay en Lieges....Deze tekst zou er vooreerst op wijzen dat het handschrift geen gewone kopie is doch speciaal werd samengesteld. Ten tweede lijkt hij, samen met de vermelding op fol. 160 van de Elfduizend Maagden, er op te duiden dat het getijdenboek niet zuiver Frans georiënteerd is doch ook enkele gebeden of teksten bevat die niet van Franse herkomst zijn.

§ 2. Kopieerarbeid

Elke bladzijde werd met talrijke lijnen afgeschreven: 5 verticale en 8 horizontale lopen door van boord tot boord. De hiervoor gebruikte inkt varieert van rood tot purper. Het blad, dat 19,5 x 14,2 cm. meet, voorziet een tekstruimte van 10,6 x 7,2 cm.. Ze is afgeschreven voor 17 regels.

Beter dan een beschrijving geeft bijgaande figuur (fig. 13) aan op welke wijze het blad werd voorbereid. De getrokken lijnen staan duidelijk niet alleen in verband met het schrijfwerk doch ook met de marginale decoratie. Verder zal immers worden vastgesteld dat bijna ieder blad van een randversiering werd voorzien.

Het schrift is een liturgische littera textualis. De inkt is donkerbruin. Hier en daar werden in de tekst verbeteringen aangebracht in een kleinere letter, boven de regels geschreven. Zo b.v. op fol. 92: en ta (grant) providence... et mon corps (avec) et mon action; op fol. 112 : Doulz (s.) Christofle (de woorden tussen haakjes werden ingelast).

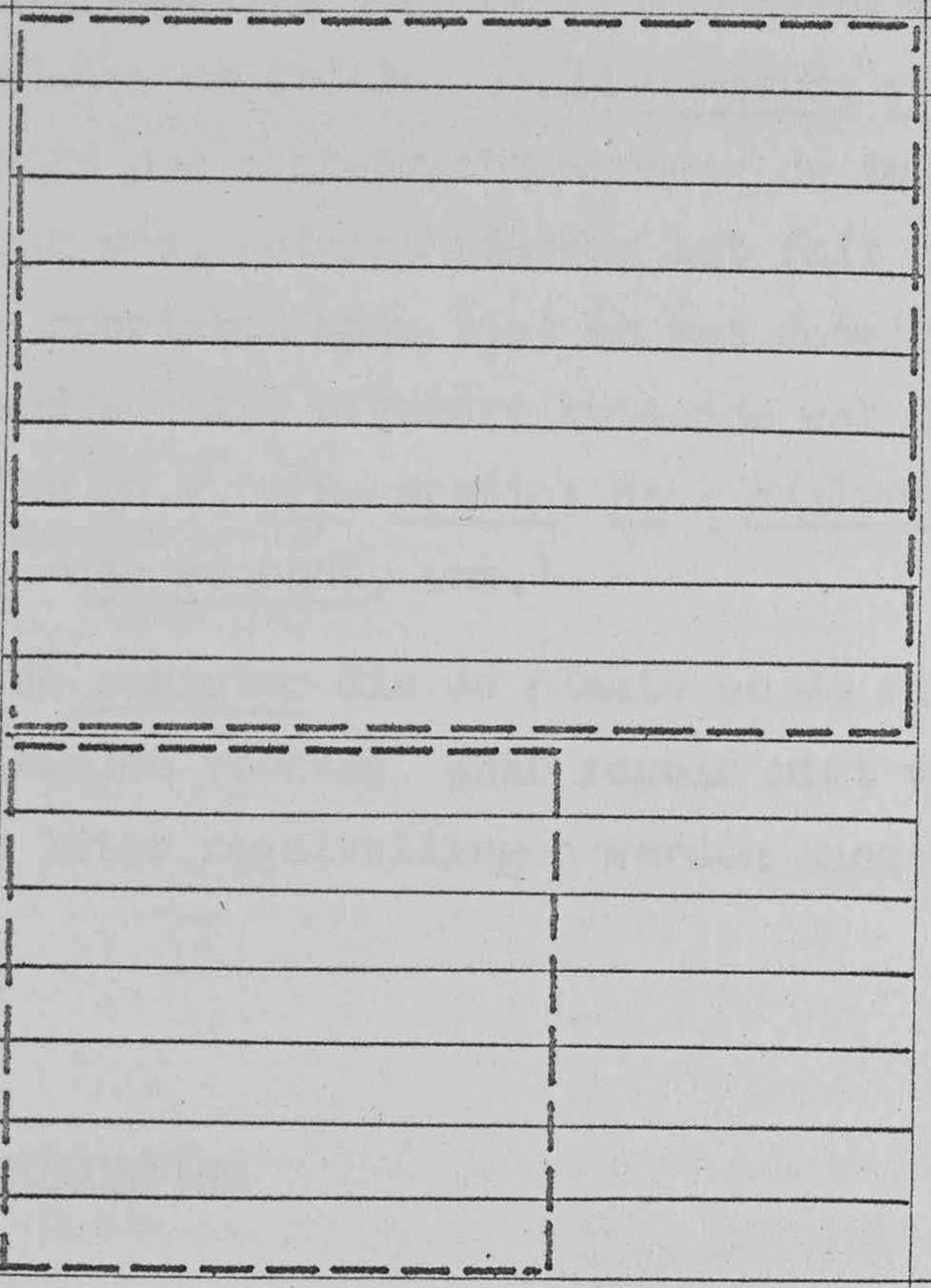

BLADSPIEGEL (versozijde) op werkelijke grootte

———— : aflijning met rode of purperen inkt

— — — : omvang van miniaturen en grote initiaal

Fig. 13. - Aflijning van de bladspiegel en schikking der miniaturen in het getijden- of gebedenboek, ms. 321 uit de Brugse stadsbibliotheek

Rode inkt werd gebezigd voor de aankondiging der getijden of gebeden en voor kleine onderdelen zoals hympnus, versus, psalmus, enz.. Deze rubricatie werd pas aangebracht wanneer de tekst in bruine inkt volledig geschreven was. Getuige hiervan het feit dat de scriptor plaatsen voor die rubrieken open liet en met dezelfde bruine inkt in zeer fijn lopend schrift afgekort noteerde wat de rubricator diende in te vullen (b.v. ōro= oratio; ps.= psalmus; hs.= hympnus; v'= versus; la sc. = la seconde, enz.).

Het was ook de scriptor die de plaats en de ruimte voor verluchtingen en initialen voorzag. Waar regels niet volledig werden beschreven zouden later regelvullingen worden aangebracht.

Art. III. - DE VERLUCHTING

Het getijden- of gebedenboek werd verlucht met miniaturen en versierd met marginale decoraties, initialen van allerlei formaat en met regelvullingen. Volgend overzicht zal de karakteristieken van de versiering samenvatten.

§ 1. Miniaturen

Vijf miniaturen bleven bewaard, doch zoals gezegd werden er waarschijnlijk enkele aan de codex ontrukt. Ze vullen telkens ongeveer de helft van de ruimte die aan de tekst was voorbehouden en meten, binnen de lijst, ca. 5,1 x 6,7 cm..

Ziehier de beschrijving van deze verluchtingen:

Getijden van de H. Geest

271 Fol. 1. De nederdaling van de H. Geest op Sinksen : de apostelen zitten neer in twee afzonderlijke groepen. Ze kijken op naar de Duif die in het midden bovenaan verschijnt. Tegen een rode achtergrond verspreiden zich vanuit de Geest golvende lijnen in gouden en witte kleuren.

De Pinkstervoorstelling is het meest voorkomend onderwerp bij de getijden van de H. Geest (9).

Passiegetijden (noon)

272 Fol. 20vo. De bespotting van Christus : De Heer zit neer op een faldistorium; Zijn hoofd is volledig met een doek omwonden (10). Handen noch voeten zijn zichtbaar. Twee beulen slaan Hem met de hand.

Passiegetijden (vespers)

273 Fol. 23. De Doornenkroning : neergezeten op een bank wordt Christus door twee beulen de kroon op het hoofd gedrukt. Een derde man knielt neer en blaast op een hoorn. Dit laatste personage trekt wel even de aandacht. De hoorn en zelfs het hoorngeschal speelt een belangrijke rol als schutsmiddel, bedoeld om"het kwade oog" af te weren. Op afbeeldingen van de passie van Christus treft men in de late Middeleeuwen wel eens figuren aan die met de hand bepaalde gebaren maken. Bij één ervan moeten vingers hoornen verbeelden. Het wijst op een zeker verweer doch krijgt ook de betekenis van misprijzen (11). Het is niet onwaarschijnlijk dat de hoornblazer op de

---

(9) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XLVII.

(10) Vergelijk hetzelfde motief in B.N.P., ms. nouv. acq. lat., 3055, getijdenboek van Jan zonder Vrees, (Frans, ca. 1400), fol. 40vo, (afb. E. PANOFSKY, Early Netherlandish Painting, dl. II, Cambridge (Mass.), 1953, pl. 80, nr. 184); B.N.P., ms. lat., 18014, Petites Heures van de Hertog van Berry, (Frans, vóór 1388), fol. 82, (afb. M. MEISS, The Patronage..., pl. 108).

(11) L. REAU, Iconographie de l'art chrétien, dl. II, Iconographie de la Bible, 2, Parijs, 1957, p. 459. - Over de hoorn als afweermiddel, zie :

verluchting als motief analoog is aan vermelde gestes en bijgevolg moet aangezien worden als een man die "het kwade oog" wil afweren en tegelijk zijn verachting uitschalt.

Passiegetijden (completen)

274 Fol. 26vo. Noli me tangere : de verrezen Christus met kruisvaan in de hand verschijnt aan Maria-Magdalena. Een knoestige boom met kruin in driehoeksvorm bevindt zich tussen beide figuren (12).

Bij de Passiegetijden zijn waarschijnlijk twee miniaturen verdwenen (tussen fol. 10-11 en 14-15). De episodes uit Christus'lijden vormen vanzelfsprekend de meest gebruikelijke onderwerpen voor de illustratie van de Passiegetijden (13).

Fragment uit het Passieverhaal

275 Fol. 150vo. Imago pietatis : de naakte Christus met doornenkroon op het hoofd staat recht. De onderarmen zijn gekruist doch de handen hangen slap neer. De vingers zijn lang-gerokken en gekromd. De zijdewonde bloedt. Een rood doek verbergt Christus'onderlichaam.

De voorstelling is conventioneel. In andere dergelijke gevallen staat Christus in het graf of wordt het doek door engelen omhoog gehouden (14). Het motief van de lange, kromme vingers verschijnt op het einde van de XIVe eeuw in de Internationale stijl.

Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens, dl. IV, Berlijn-Leipzig, 1931-1932, kol. 325 e.v..

(12) Vergelijk met BIBLIOTHEQUE MUNICIPALE, CHÂTEAUROUX, ms. 2, getijdenboek, (Boucicaut-atelier, vóór 1415), fol. 238, (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 104).

(13) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XLVII.

(14) Cfr. E. PANOFSKY, "Imago Pietatis". Ein Beitrag zur Typengeschichte des "Schmerzensmannes" und der "Maria Mediatrix", - Festschrift für Max J. Friedländer zum 60. Geburtstage, Leipzig, 1927, p. 261-308. - Vergelijk verder met BRITISH MUSEUM, LONDEN, Harley, 4382, (navolger van Jacquemart de Hesdin, ca. 1400), fol. 182vo; MORGAN LIBRARY, NEW YORK, ms. 515, (Frans, 1402), fol. 130vo, (afb. van beide in M. MEISS, The Patronage..., pl. 622 en 823).

Het beschreven onderwerp treft men nog aan als illustratie van het Passieverhaal (15).

Geen enkel der miniaturen vertoont als achtergrond een landschap. Steeds is hij in effen kleur, blauw of rood, en versierd met een lineaire decoratie : gouden lijntjes vormen vierkantjes waarin een spiraal- of kruismotief. Enkel op fol. 1 werden met gouden en witte golflijnen stralen aangebracht.

Deze bladzijden met miniaturen waren eertijds beschermd door een lapje stof. Op de folio's waar ze aangebracht waren bemerkt men bovenaan het blad een rij gaatjes, gevolg van het vastnaaien. Draad bleef nog over op fol. 1 en 150.

Het is vermeldenswaard dat op de bladzijden met miniaturen, onderaan de tekstruimte, een smalle boord werd versierd met drolerieën. Zo bemerkt men op fol. 1 een haas en een vos of hond, op fol. 20vo een vos en een grote vogel, op fol. 23 twee konijnen en op fol. 150vo konijnen en een hond. Deze versieringen zijn zeer secundair van kwaliteit en zeker niet van dezelfde hand die de grote miniaturen aanbracht. Ze doen stuntelig aan of lijken zelfs onafgewerkt.

De stijl der miniaturen is duidelijk pré-Eyckiaans. Reminiscenties aan de ~~z.g~~. Internationale stijl van rond 1400 treden aan het licht.

Volgende gegevens delen iets mede over lokalisatie en datering van de verluchting. De kledij, o.a. de hanekam (fol. 20vo en 23) als hoofddeksel, de zakmouw (fol. 20vo) en de hoge gordel (20vo), wijst op de eerste decennia van de XVe eeuw. Ook het knoestige boompje (pin parasol) met kruin in driehoeksvorm duidt op een zelfde periode. De wijze waarop de achtergronden worden gevormd ontmoet men nog in min of meer gewijzigde vorm gedurende de eerste helft der XVe eeuw. Een datering ca. 1410 of iets later is meest waarschijnlijk (16).

---

(15) V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XLIII.

(16) Vergelijk B.N.P., ms. franç., 616, Livre de Chasse van Gaston Phébus, (Frans, begin XVe eeuw); BIBLIOTHEQUE DE L'ARSENAL, ms. 5193, Boccaccio

De stijl en iconografie is door Franse tradities beïnvloed. Toch is het moeilijk de miniaturen met de produkten van de zuiver Franse (Parijse) ateliers te vergelijken. Een lokalisering in door Frankrijk sterk beïnvloede randgebieden is het best aanvaardbaar. Noord-Frankrijk en mogelijk het Henegouwse komen hier op de eerste plaats in aanmerking (17).

Ook de fries met de niet aan de tekst gebonden dierenillustratie vindt zijn parallellen in de Franse miniatuurkunst (18).

De voorgestelde lokalisering sluit aan bij wat de inhoud zelf meedeelde : hij is niet zuiver Frans en de klerk of geestelijke die hem samenstelde had contacten met de gebieden die in het Noorden aan Frankrijk grensden.

§ 2. Marginale versiering

Van de 360 bladzijden werden er 263 voorzien van een boordversiering. Deze bestaat uit dik staafwerk met vignetten en bloemen in de vier marges. De kleuren zijn goud, rood en blauw. In enkele zeldzame gevallen is de boord opgeluisterd met een vogel.

Dergelijke decoratie is Frans van oorsprong. Men treft ze reeds aan vóór 1350 en wordt vooral in de tweede helft der XIVe eeuw kenmerkend voor de Parijse boekverluchting. Ze leeft nog lang voort in de XVe eeuw. De versiering in het besproken handschrift is tamelijk ontwikkeld en vooral de aanwezigheid van bloemen tussen de vignetten

---

van Jan zonder Vrees, (Frans, 1409). - Tentoonstelling van miniaturen en boekbanden te Brugge 1927. Geïllustreerde catalogus, Brugge, 1927, p. 52, nr. 52, dateert het handschrift op het einde van de XVe eeuw; A. DE POORTER, Catalogue des manuscrits..., o.c., p. 358 geeft als datering : XVe eeuw.

(17) E. BRAYER, art. cit., p. 50. - Cfr. E. PANOFSKY, o.c., dl. I, pp. 106 e.v.

(18) Voorbeeld : BIBLIOTHEQUE SAINTE-GENEVIEVE, PARIJS, ms. 177, TITUS LIVIUS, Histoire romaine, (Parijs, ca. 1370 (?)), fol. 316, (afb. (Tentoonstellingscatalogus) La librairie de Charles V, Parijs, 1968, pl. VIII).

wijst op de eerste decennia van de XVe eeuw (19). Het akanthusblad dat ca. 1415 verschijnt (20), ontbreekt hier nog.

De opgegeven datering van de boordversiering komt overeen met deze van de grote miniaturen.

§ 3. Initialen en regelvullingen

Het handschrift is versierd met tientallen, zelfs honderden initialen van allerlei formaat. Ze zijn alle op dezelfde wijze gevormd en bestaan uit een afgelijnd vierkant of een rechthoek die de letter omschrijft. De initiaal zelf is afwisselend blauw of rood met daarop een tekening in witte kleur. Bij grotere initialen is de ruimte binnen de letter met rankwerk en vignetten opgevuld. De ondergrond is steeds volledig in bladgoud.

Drieëntwintig prachtige initialen (D, C en V) bereiken een hoogte van zeven regels (4,3 x 4,3 of 4,9 x 4,2 cm.). Ze komen echter enkel voor tot fol. 60 (21).

Verder treft men letters aan van 3, 2 of 1 regel hoogte, alle volgens dezelfde techniek en met een zelfde uitzicht als boven beschreven. De initiaal I bevindt zich in de marge en is ongeveer 2 1/2 regel hoog, uitgezonderd op fol. 150vo, waar ze bij een grote miniatuur, een hoogte van meer dan 7 regels bereikt.

---

(19) Voorbeelden : THE METROPOLITAN MUSEUM OF ART, The Cloisters collection, Grandes Heures van de Hertog van Berry, (Frans, 1409); B.N.P., ms. lat., 1161, getijdenboek, (Parijs, begin XVe eeuw), (afb. V. LEROQUAIS, o.c., planches, pl. XXIV); BRITISH MUSEUM, LONDEN, Yates Thompson, 37, (Frans, 1405-1410), (afb. M. MEISS, The Patronage..., pl. 271-272); BIBLIOTECA AMBROSIANA, MILAAN, S.P. 56, getijdenboek, (Boucicaut-atelier, 1405-1410), (afb. M. MEISS, The Boucicaut Master..., pl. 175).

(20) Gouden Eeuw..., p. 15.

(21) Fol. 1, 2, 3, 4, 5, 5vo, 6vo, 8, 20vo, 23, 26vo, 32, 34vo, 36, 38, 39vo, 42vo, 44, 46, 49, 52, 54vo en 60.

De talrijke regelvullingen kregen de vorm van rechthoekige bandjes, versierd met vlechtwerk, meanders, enz. De kleuren zijn ook hier rood, blauw en wit.

Art. IV. GESCHIEDENIS VAN HET HANDSCHRIFT

Op basis van de inhoud is het gemakkelijk op te maken dat het handschrift in opdracht werd geschreven voor een welbepaalde persoon.

De tekst der gebeden leert dat de bezitter een vrouw was. Dit blijkt uit citaten als : Sancta Maria ... ora pro me famula tua (fol. 80vo); Salvum fac ancillam tuam ... Nichil proficiat inimicus in me, famula tua (fol. 144); ... a moy... pecheresse (fol. 74vo).

De reeds vermelde vaststelling van de opname van gebeden tot enkele heiligen die speciaal door vrouwen worden aangeroepen sluit hierbij aan.

Een tweede bemerking is van groter belang. De naam van deze vrouw werd door de kopiist medegedeeld. Volgende citaten getuigen hiervan :

> Sancta Maria, virgo, mater Jhesu Nazareni suscipe, adiuva, consule, proctege tuam miseram me JACOBAM et perduce me in regnum in quo regnas cum Filio in eternam. Amen (fol. 82vo - 83, Gebed tot de H. Maagd),

en

> ... et michi famule tue JACOBE impetranti electionem a Filio tuo dilectissimo...(fol. 122vo, Obsecro te) (22).

Is deze vrouw Jacoba te vereenzelvigen met Jacoba van Beieren (1401-1436), zoals E. Brayer veronderstelde? Uit enkele beschouwingen

---

(22) Er bestaan verscheidene voorbeelden waar in het Obsecro te de naam van de bezitter voorkomt; zie V. LEROQUAIS, o.c., dl. I, p. XXXV.

blijkt dat deze hypothese verre van onmogelijk is.

Op de eerste plaats werd het handschrift, niet zozeer wat het aantal miniaturen betreft doch vooral dank zij de marginale decoratie en de initialen, zeer rijk versierd. Bijzonder het overvloedig gebruik van het kostbare bladgoud wijst op een welstellende bezitter.

Ten tweede wijst de veelvuldige aanwezigheid van teksten in het Frans op een bezitster die deze taal machtig was. Hierbij sluit op de derde plaats aan wat over de lokalisatie werd gezegd. Het is gemakkelijk te begrijpen dat het Beierse hof een bestelling plaatste in Noord-Frankrijk of het Henegouwse. Bewaarde documenten lichten er ons over in dat de steden in genoemde gebieden voor de aankopen van allerlei kostbaarheden zeer veel in aanmerking kwamen (zie Bewijsstuk 3).

Tenslotte is de datering die hoger werd voorgesteld niet in tegenspraak met wat men weet aangaande het leven van Jacoba van Beieren.

Uit documenten is bekend dat Jacoba reeds in 1408-1409 in het bezit kwam van ... unes petites heures de Nostre-Dame à l'usage de Paris (23), aangeschaft door magister Aubert Loison, leermeester van de prinses en van Jan van Touraine. In dezelfde rekening is er sprake van : le fachon de II paires de couvertures de velours vermeillez, doublés de satin vermeil, pour les heures de monseigneur et madame de Touraine. Daar nu juist de Kleine getijden van de H. Maagd ontbreken in het getijden- en gebedenboek uit de Brugse bibliotheek, is het onmogelijk te beweren dat het bewaarde handschrift te identificeren is met dit uit de aangehaalde tekst. Hij bewijst alleen dat Jacoba reeds vroeg in bezit gesteld werd van dergelijke handschriften.

Over de verdere geschiedenis van de codex is niets bekend. Enkel kan medegedeeld worden dat hij op het einde van de XVIIIe of

---

(23) Bewijsstuk 3, nr. 70.

het begin van de XIXe eeuw in bezit was van ridder Thomas de Schietere de Lophem (1769-1824) (24). Deze legeerde hem samen met een verzameling andere handschriften aan de Brugse stadsbibliotheek. Zijn zoon Charles voerde deze wilsbeschikking uit zoals blijkt uit een opschrift op het schutblad vooraan :

> Gegeven aen de stad Brugge door Thomas de Schietere de Lophem, ridder van het Order van den Nederlandschen Leeuw. Ingevolge het artikel 12 van het testament s'ins vaders heeft den onderschrijver dezer de eer zig te teekenen med de hoogste agting voor de directie van de Biblioteek der stad Brugge.
>
> [Get.:] Ch. de Schietere de Lophem.
>
> Brugge den 10 julii 1824.

BESLUIT

Het handschrift 321 uit de Brugse stadsbibliotheek is bijzondere aandacht waard. Niet alleen is de inhoud ongemeen rijk en gevarieerd, doch bovendien heeft het toebehoord aan een rijke dame die Jacoba heette. De veronderstelling dat men hier een getijden- of gebedenboek van Jacoba van Beieren voor ogen heeft is vooralsnog niet volledig te bewijzen doch kan om meerdere redenen niet zonder meer verworpen worden.

---

(24) Zie over hem A. DE POORTER, Catalogue des manuscrits..., o.c., p. 358, voetnoot 1.

Bewijsstuk 3

ARCHIVALIA AANGAANDE KUNST EN WEELDETECHNIEKEN AAN HET HOF DER VAN BEIERENS IN HOLLAND-ZEELAND EN HENEGOUWEN (1358-1436)

In dit bewijsstuk werden archivalia verzameld aangaande luxe en kunstzin aan het hof van de hertogen uit het huis van Beieren ten tijde van hun regering over Henegouwen, Holland en Zeeland. Men vindt hier vooreerst een aantal documenten en uittreksels uit archiefstukken die reeds eerder werden gepubliceerd. Onuitgegeven rekeningen en inventarissen werden aan de eerste reeks toegevoegd. Zij vullen een leemte aan en werpen vooral enig licht op de periode na 1400.

Door een langdurig en systematisch onderzoek van verscheidene archiefdepots in binnen- en buitenland zou deze bijlage ongetwijfeld kunnen uitgebreid worden. Het bijeengebrachte materiaal volstaat echter ruimschoots om zich een idee te vormen over het mecenaat en de zin voor kunst en weelde van de Beierse prinsen.

Het leek nuttig de reeds uitgegeven documenten nogmaals over te schrijven (1). Ofschoon het volume van deze bijlage daardoor gevaar loopt niet meer in evenwicht te zijn met het eigenlijk onderwerp van deze studie, was deze werkwijze noodzakelijk om het "dossier" zo volledig mogelijk te maken. Op deze wijze kan het beeld dat men hier wenst op te roepen met meer nauwkeurigheid worden gevormd.

---

(1) Opmerkingen :

1. Omwille van de eenvormigheid werden waar nodig enkele wijzigingen aangebracht aan de in de uitgaven gebruikte afkortingen.
2. Waar in de publicaties de documenten van oude klasseringsnummers zijn voorzien, werden deze door de thans gebruikelijke vervangen. Waar geen verwijzingen voorkomen werden ze toegevoegd.
3. Wanneer uit de overgeschreven stukken een datum blijkt, werd deze aan de regest toegevoegd. Zo een juiste datering onmogelijk is, worden, hoofdzakelijk bij rekeninguittreksels, de uiterste grenzen van de gehele rekening tussen haakjes aangegeven.
4. De klassering is strikt kronologisch.

Lijst der gebruikte afkortingen

1. Archiefdepots.

A.C. : ARCHIVES COMMUNALES

A.D.N. : ARCHIVES DEPARTEMENTALES DU NORD, te Rijsel

A.E. : ARCHIVES DE L'ETAT

A.R.A. : ALGEMEEN RIJKSARCHIEF

2. Bronnenuitgaven.

C. DEHAISNES, Documents... : Documents et extraits divers concernant l'histoire de l'art dans la Flandre, l'Artois et le Hainaut avant le XVe siècle, 2 dln, Rijsel, 1886.

L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne... : Les ducs de Bourgogne. Etudes sur les lettres, les arts et l'industrie pendant le XVe siecle et plus particulièrement dans les Pays-Bas et le duché de Bourgogne, dl. II : Preuves, 3dln, Parijs, 1849-1852.

F. DE POTTER, Geschiedenis... : Geschiedenis van Jacoba van Beieren (1401-1436), (Mémoires couronnés et autres mémoires publiés par l'Académie royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique, coll. in -8°, dl. XXXl), Brussel, 1881.

L. DEVILLERS, Cartulaire... : Cartulaire des comtes de Hainaut (1337-1436), (Koninklijke Commissie voor geschiedenis), 6 dln., Brussel, 1881-1896.

L. DEVILLERS, La naissance..., 1886/1887 : La naissance et les premières années de Jacqueline de Bavière. Son mariage avec Jean, duc de Touraine, puis dauphin de France, in Messager des sciences historiques, 1886, pp. 273-305, 456-489; 1887, pp. 185-210.

Extraits des comptes... : Extraits des comptes de la Recette générale de l'ancien comté de Hainaut, publiés par le Cercle archéologique de Mons, dl. I. Bergen, 1871.

's Gravenhage onder de regeering... : 's Gravenhage onder de regeering der graven uit de huizen van Holland, Henegouwen en Beyeren, in Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage, dl. I, 1863, p. 206-342.

A. PINCHART, Extraits des comptes... : Extraits des comptes relatifs au Hainaut antérieurs à l'avènement de Philippe-le-Bon, (Société des bibliophiles belges, séant à Mons. Publications, nr. 27), Bergen, 1884.

3. Munten en gewichten

arn. / airn	: arnhemsch
boddr. / butdr.	: boddrager
cr.	: croon
cromst.	: crc astert
den.	: denier
dordr.	: dordrechts
eng.	: engelsch
est.	: esterlinc
f.	: facit / faciunt
fl.	: florijn
gelr.	: gelders
g.	: gulden
gr.	: groot
holl.	: hollants
lb.	: libra
m.	: marc
mott. / mout.	: mottoen
nob.	: nobel
o.	: ons
pl.	: pleck
s.	: sous / sol
sc.	: scilt
t. / torn.	: tournois
vl.	: vlems
crancr.	: vrancrixe
wilh.	: wilhelmus

Nr. 1

Betaling voor werken uitgevoerd aan het hotel Naast te Bergen.

(31 juli 1358-30 juli 1359).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7879-7880.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 394.

Ouvrages fais à le tour de Naste.

A Nicaise de [illegible]e Crois, pour taillier à le dite tour et ouvrer à le touriele par le terme de XX jours et demy, parmy V s. le jour, CIII s. IIII d.

A Quoquedet, pour otel faire fuer le terme de XXIIII jours, VI lb.

... Somme des ouvraiges à le tour de Naste
CLXXIIII lb. XIIII s. VI d.p.

Nr.2

Betalingen, uitgevoerd in opdracht van Albrecht van Beieren, voor borduurwerk en harnassen.

21 oktober 1358 - (1 augustus 1359).

A.D.N., Grand bailliage du Hainaut, Chambre des comptes, B. 10283 (2 febr. 1359-1 aug. 1359).

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, pp. 414-415.

A Watier de le Crois, ouvrier de broudure, demorant à Valenchienes, le XVIe de janvier l'an LVIII sour une lettre ouvierte de monseigneur le duck Aubiert adressans au bailli par lesquelles le mandoit que une some de florins que messire de Haynau devoit au dit Watier li paiast, LXXVI lb.

A Agnies, femme que fu maistre Jehan le hiaumier de Tournay, le lundi appres le saint Luck (1) pour I harnas a jouster pour monseigneur le duc pour unes plates pour lui et pour une plates pour Pietre, CIV lb. VII s.

[Par lettres du même duc au même Watier, ouvrier en] broudure, pour plusieurs ouvrages que fait lui avoit, II^cc IIII^xx XIV lb. XVI s., III d.

(1) 21 oktober 1358.

Nr.3 CXIV°

Betaling in opdracht van Albrecht van Beieren, voor het terugkopen van juwelen, door zijn echtgenote verpand.

14 augustus 1359.

A.D.N., Grand bailliage du Hainaut, Chambre des comptes, B10284 (1aug. 1359-12 jan. 1360).

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents...
dl. I, p. 415.

Par lettres monseigneur le duc Aubiert qui données furent au Caisnoit le merquedy apprees la saint Leurent l'an LIX (1), CCC et XXVII vies ecus pour racater aucuns jeuwiaus que ma dame avoit engaigiet a Valenchienes,

III^{C} VIII lb. VIII s. VI d.

(1) 14 augustus 1359.

Nr. 4 CXV°

Betaling in opdracht van Albrecht van Beieren voor borduurwerk.

13 december 1359.

A.D.N., Chambre des comptes, Grand bailliage du Hainaut, B 10286 (24 juni 1360 - 16 januari 1361).

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 438.

Pour lettres monseigneur le duck Aubert donné à Mons le nuit saint Nicaise l'an LIX (1) à Watier le brouder de Valenchiennes, pour pluiseurs ouvrages de broudures qu'il avoit fait pour mon-eigneur, XXVIII escus de Bruges, montent XXV lb. XVIIIs.

(1) 13 december 1359.

Nr. 5 CXVI°

Betaling voor het schilderen van een banier bestemd voor het kasteel van Escaudœuvres.

(31 juli 1359-30 juli 1360).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7881-7882.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 415.

Ouvrages au castiel d'Escaudeuvres.

A maistre Clays, le paigneur de Valenchienes, et à celui qu' fist le baniere, pour le baniere faire et pour le paindre, II escus valent XXXII s.

Betaling, in opdracht van Albrecht van Beieren voor bont en glas, borduur- en lederwerk en voor bepaalde diensten in verband met feestelijkheden.

(1 juli 1360 - 1 juli 1361).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7883 - 7884.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 419.

Fol. 57 A Gillot de Canteraine, pour une fourure de gris pour fourer I mantel monseigneur XII lb. VII s. III d.

fol. 78 vo A Pierard Mail_ard, le verrieres au castel du Kaisnoit, VI lb. VIII s. VI d.

fol. 79 vo Pour reloyer tout nuef et couvrir de blanck cuir de keval I livre de le capiele dou castiel (dou Kaisnoit) con dist antiphonier XLV s.

fol. 86 vo Pour les frais et despens Pierre le broudeur et III de ses compaignons fais au Caisnoy, XX s.

fol. 94 Pour les frais et despens dou recheveur, Renier dou Vivier, leur varlés et leur chevaus fais a Bruxelles que il furent la a IIII chevaus en le sepmaine des quaresmiaus l'an LX (1), par le tierme de VI jours : pour faire le fin de monseigneur le duck Aubiert des despens que il fisent pour les joustes leur ils jousterent à Brouxelles, XVI lb. xs.

fol. 98 Par lettres de monseigneur le duck données a Brouxellez le XI jour de fevrier l'an XL, que li recheveres paia la pour II draps d'argent et I drap bleu de tarsse pour le corps monseigneur quant il fu la a joustes, cousterent, parmy XXX moutons donnés as hiraus pour chou que lidis messire li dux en eut le prix des joustes, dont la somme monte, CX lb. (2).

fol. 99 Par lettres doudit Monseigneur le duck données a Mons le XVe jour dou mois de fevrier l'an dessusdit, lesquels li recheveres a payet, dou commant ledit monseigneur le duck, a Geuche, maitre de sen fier, depuis que on mena le harnas monseigneur le duck a le fieste au Mont-Sainte-Ghetrud jusques a le fieste de Brouxelles dont li somme monte, II^{C} XLV lb. XIIII s.

---

(1) 8 - 13 februari 1361 (n.st.).
(2) De tekst op fol. 98 is ook uitgegeven in : Extraits des comptes..., dl. I, p. 86.

Nr. 7

Lijst der geschenken aangeboden aan Albrecht van Beieren bij zijn bezoek aan de stad Valenciennes.

(Februari 1362-8 september 1362).

A.C., Valenciennes, Comptes, 1362.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 445.

Juyaus qui furent donnés par le Conseil de le ville à monseigneur le duk Aubiert à se bien revenue :

A Colart Dou Gardin, pour une coupe à coeviercle d'argent doré et esmaillié,
LXV lb. XVII s. XI d.

A Pierart Moyset, pour I pot temproir d'argent doret et esmailliet,
XXXVI lb. XIII s. II d.

A Jehan De le Sauch, pour une dousaine de hanas d'argent,
LXXII lb. X s. XI d.

Pour le fachon des dis XII hanas,
IIII lb. X s.

A Thiery Brochon pour II plas d'argent,
IIII^{xx} IIII lb. VII s.

Nr. 8 CXIX°

Betaling in opdracht van Albrecht van Beieren voor laken, bestemd voor de versiering van zijn harnas.

7 oktober 1362.

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7885-7886 (1 juli 1362 - 24 december 1362).

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl.I, p. 98.

Fol. 65 Par lettres doudit monseigneur le duck données le venredy apries le jour Saint Remy l'an LXII (1), pour drap dont on couvri le harnas monseigneur en alant à le fieste à Nivelle, XLII lb. V s.

(1) 7 oktober 1362.

Nr. 9 CXX°

Betaling in opdracht van Albrecht van Beieren voor de vervaardiging van zilverwerk en van banieren en pennoenen.

(1 mei 1364 - 24 december 1364).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7891-7892.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 450.

Fol. 87 Par lettres monseigneur le duck données Mons le XXVIIIe jour dou mois de may l'an LXIIII, que li recheveres a delivret a Jakemart Pierechon, orfevre, pour ouvrage de pos d'argent que fait a pour monseigneur le duck, parmy III mars d'argent que il y avoit livret dou sien XLII lb. x s.

fol. 30 vo Par lettres données a Mons le Xe jour de Juillé, l'an LXIII, pour IIII bannieres et IIII pignonchiaus de glaive pour monseigneur le duck fait par Jehan de Louvaing, le poindeur, XXVI lb. x s.

Id. pour VIII petis pignonchiaus, VII grans pingnons a maniere de banniere, pour II hanses de baniere, deus escuches des armes monseigneur le duck de Baviere, pour le sielle de Baviere, XX lb. XVIII s.

Betalingen voor levering van stoffen, voor allerlei werk uitgevoerd aan harnassen en voor diensten in verband met feestelijkheden.

18 februari - 24 mei 1366.

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7893-7894 (24 december 1356 - 2 oktober 1366).

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, pp. 115-116.

Fol. 36 A le femme Pières le Candillon, pour le harnas de joustes monseigneur le duck, qui estoit à Mons, mener au Caisnoit, as quaresmiaus (1) XXXV s.

A Yoye le Bidaude, pour le leuwier de VI^{XX} IX ausnes de nappes, doubliers et tuailles que elle livra al hostel monseigneur le duck as quaresmiaus (1), que les joustes y furent par l'espasse de IIII jours LXIIII s. VI d.

Pour refaire et rapelicé pluiseurs harnas de wière et de joustes qui estoient en l'armoierie monseigneur à Mons, pour pluiseurs estoffes accattés à chou appartenans pour le harnas de le fieste des joustes qui fu au Mont-Sainte-Giétrud environ le Pentecouste (2) l'an dessusdit CLXXII lb. IIIs. II d.

fol. 49 Par lettres monseigneur le duck données au Monlt-Sainte-Giertrut le XXe jour de may l'an LXVI, que li recheveres a payet à Jehan de Louvaing, le poindeur de Mons, pour harnas de joustes que il fist et appareilla pour monseigneur pour le fieste qui fu au Monlt-Sainte-Ghiertrud environ le XVIIIe jour de may XXXI lb. XVI s. (3)

(1) 18 februari 1366.
(2) 24 mei 1366.
(3) De tekst op fol. 49 is ook uitgegeven door C.DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 460.

Nr. 11

Betaling in opdracht van de stad Valenciennes voor zilverwerk, aangeboden aan de echtgenote van Albrecht van Beieren.

(8 september 1367 - 19 februari 1368).

A.C., VALENCIENNES, Comptes de la ville.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 476.

A Thiery Brocon, pour une coupe d'argent et I pot temproir dorés et esmailliés à lui accattés par le prevost et les jurés, par l'ottroy dou Conseil de la ville le XXVIe jour de novembre l'an LXVII, pesans IX mars et X estrelins d'argent, qui furent adont presentet à me dame, femme monseigneur le duck Aubiert (1),

CXIII lb. III s. X. d.

Encore à lui, pour XII hanas d'argent lequel furent presentet à no dite dame.

(1) Margareta van Brieg (+ 1386).

Betalingen in opdracht van Albrecht van Beieren aan Simon van Rijsel, goudsmid.

(17 juni 1368-20 mei 1369).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 9743-9744.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 487.

Compte des rentes et revenues qui mesire li contes de Haynnau et de Hollande a en se ville et prevosté de Valenchiennes, dou XVIIe jour dou mois de juing mil III et LXVIII jusque au XXe jour dou moys de mai ensuivant l'an M III^{c} et LXIX.

A Symon de Lille, orfevre demorant à Valenchiennes, pour V onces VI estrelins d'argent accatés à lui, et de celi argent fait IIII gheretieres II dorés et II sans dorer, et fu pour monseigneur le duc pour le fieste qui fu à Mons le diemence devant le penthecouste l'an LXIX (1)
XIIII lb. XVIII s. I d.

---

(1) 13 mei 1369.

Nr. 13

Betaling voor een glasraam, aangebracht in het huis van Jakemart le Barbieur op de markt te Bergen.

(15 augustus 1371-1juli 1372).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7899.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 504.

Fol. 29 A Jehan Pierart, de Mons, pour une vairriere qu'il fist, armoyé des armes monseigneur le duk, en le maison Jakemart le Barbieur sur le markiet à Mons, lequelle messire lui avoit donné le XVIIIe jour d'aoust, XXII s.

Betaling voor het vervoer van kostbaarheden en voor het stofferen van een wieg, bestemd als geschenk voor de koningin van Frankrijk.

(1 juli 1372-1 juli 1373).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7900-7901.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, p. 509.

Fol. 86. Pour le leuwier de I car qui adont amena de Namur à Mons les juyauls monsigneur, que on li avoit menés à Ais, quant il fu veir l'empereur VI lb. XIIII s. VIII d.

fol. 109 A I pointre de Paris, liquelz pointrez poindoit I cariot qui despuis fu presentez à le Royne de Franche XXXII lb. (1).

A Fontaine, warde del hostel d'Osteriche à Paris, envoyet le XVIIe jour de novembre, pour payer partie de le pointure dou dessus dit cariot XLVIII lb. XV s.

---

(1) Deze tekst werd ook uitgegeven in Extraits des comptes..., dl. I, p. 141.

Nr. 15

Betaling voor materialen, schilder- en glaswerk bestemd voor de Salle-le- Comte te Valenciennes.

(1 juli 1373-1augustus 1374).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 9751-9752.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. I, pp. 515-516.

Ouvrages fais en pluiseurs lius aval le Sale..., achinte, crestiaus, alées, pilers, fenestres, cambres.

Parties pour pluiseurs ouvrages de pointure fais par Loys le pointre et ses vallés a le Sale, et estoffes accatées poir les ouvrages ou terme de ces comptes, dont les parties s'ensuiwent. Et premiers.

Pour mine accatée a Mons par Jehan De le Porte, recheveur, qui cousta XVIIII sols VIII deniers et pour cole accatée par lui XVI sols, somme XXXIIII sols, VIII deniers.

A Jehan Dou Pont de piere pour pluiseurs parties prises a lui pour le ditte pointure : pour XXXVI libvres d'okcre, de brun d'Achoirre à IX deniers le libvre sont XXVII sols, à lui pour II libvres de virmillon à XXIIII sols le libvres sont XLVIII sols, pour X libvres de mine a IIII sols le libvre sont XL sols, pour II libvres d'asur à XXII sols le libvre sont XLIIII sols, pour une libvre de floire, XLIIII sols, pour demie libvre de sinople XXXVI sols et pour II libvres de vert XXXII sols, c'est en somme de ces parties X libvres XI sols.

A Jehan Boine Vie, pour C sols de brun d'Auchoirre à IX den. le libvre, sont LXXV sols.

A Jehan Vigreus, pour pluiseurs parties prises à lui pour le dit pointre, c'est assavoir pour XXII lib. de blanc de plonc à IIII sols le libvre sont IIII libvres VIII sols, pour XXIIII libvres de mine à IIII sols le libvre sont IIII libv. XVI sols tournois, pour II lib. de vert de gris a XVIII sols le lib. sont LIIII sols, c'est en somme XI lb. XVIII s.

Pour escroes de blanc cuir accaté à II fies à faire cole, XX s.

Pour soies a faire brousses, IIII sols.

Pour XIIII libvres d'ole de linnis à faire couleurs à XVIII den. le libvre, sont VII libvres XVI sols.

Pour estain blanc et doret pris a pluiseurs fies, XII sols.

Pour II libvres demie de blanc vernit a six solz le libbre, sont XV sols.

A Henry Brochon pour I cent de fin or à faire diademez, XLV sols.

Pour C libvres de plastre pris à pluiseurs fies à restouper pluiseurs traus aval le Sale à VI deniers le libvre, sont L sols.

Au dit Loys pointre pour LIIII jours et demy qu'il a ouvret par journées à pluiseurs fies depuis le joedy XXVIIe jour d'avril l'an LXXIIII jusques au XXIIIe jour de juillet ensuiwant au fuer de VI sols le jour sans ses frais, montent XVI libv. VIII sols.

A Grardin vallet le dit Loys pour XXXII jours demy à ouvrer avoec le dit Loys ou dit terme à II sols le jour sans ses frais, monte LXV sols IIII deniers.

A Henriet de Biaumentiel pour LXIIII jours a broyer couleurs et à poindre avoec le dit Loys ou dit terme à XII deniers le jour, font sans ses despens LXIIII sols.

A Henriet de Biertaumont pour ottant de jours à otel faire avoec le dessusdit au dit fuer, sont LXIIII sols.

Au dit Loys pour ses frais de bouche à le Sale ou terme devant nommet qu'il y a frayiet pour LXII jours ou dit terme ou fuer de V sols VI deniers le jour, sont XVII libvres XII den.

A Grardin sen vallet pour ses despens fais à le Sale ou terme devant dit pour XXXVI jours au fuer de III sols VI den. le jour, sont VI libvres VI sols.

As dessus nommez Henriet de Biaumentiel et Henriet de Biertaumont pour VII^{XX}IIII jours qu'il ont estet à le Sale a frait de bouche ou terme devant nommet comptant pour yaus deus de cascun jour IIII sols VI deniers, montent XXXVII libv. VIII sols.

As dessus nommés Loys le pointre et les II Henriet ses vallés pour IIII jours et demy poindre et ouvrer à le Sale, dou lundy XXIIIIe jour de juillet dessus dit qu'ils furent mis à dont à leurs frais et à leurs journées, jusques au samedy ensuiwant au fuer de XV sols le jour parmy leurs frais qu'ils deurent avoir, montent LXX sols.

Somme pour les dittes pointurez, CXXXI libvres VII solz tournois.

A Brabant, le verrier de Valenchiennes, pour ouvrages des verrieres à le Salle LXI l. X s.

Betaling voor schilderwerk uitgevoerd in de Salle-le-Comte te Valenciennes.

(1 augustus 1374-1 augustus 1375).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 9753-9754.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 526-527.

Parties payées pour pluiseurs ouvrages de pointure que on a fait à le Salle ou terme de ces comptes et pour pluiseurs estoffes accatées pour les dits ouvrages dont les parties s'ensuivent :

Premiers. A Jehan Dou Pont de piere, pour pluiseurs parties prises à lui pour le ditte pointure, c'est assavoir pour II libvres et I quarteron de sinople XI s. VI d., pour II libvres d'asur IIII libv. VIII sols, pour II libvres de florée IIII libv. VIII sols, pour VI libv. et demie de vremillon à XXIIII s. le libvre sont VII libv. XVI sols, pour XXIIII libvres et demie à IIII sols le libvres sont LXXII sols, pour II libvres d'or puiment LXVIII sols, pour II libvres de blanc de Spaingne XII sols et pour une libvre de chire de Pulaine VIII sols, pour II lib. de blanc de Spaingne XII s. C'est en somme XXXI lb. XVI s. VI d.

A Jehan Vigreus, pour plusieurs parties prises à lui pour le pointure de le Sale, c'est assavoir pour XVIII lib. de blanc de plonc à IIII sols le libv. sont LXXII sols, pour XII libvres de la minne à IIII sols le libv. sont IIII libv. VIII sols, pour III libv. de vert de gris LIIII sols, et pour une libv. de blanc vernit VIII sols, c'est en somme XI lb. II s.

A Henry Brochon, pour II^{c} d'or qu'il a livret pour le Sale à I mouton franc le cent sont II moutons qui valent à XLIX sols le piece IIII libv. XVIII sols, pour I cent d'or partie livret pour le dit ouvrage demy mouton de XXIIII s. VI den. et pour I cent d'argent XII sols sont VI lb. XIIII s. VI d.

A Colart Noiset, pour XXVI libvres d'ole de linnis pour le dit Loys au fuer de XVIII den. le lib. sont XXXIX s.

Pour pluiseurs estroyelles de cuir à faire cole, XXIIII s.

Pour soyes à faire brousses, III s.

A Jehan Marescaul, pour fuelles destain dorées et d'argent que on a eut à lui pluiseurs fois ou dit terme qui monte XXIIII s.

A Jehan Le Oustin, pour II patrons de keuvre accaté à lui dont on fist ouvrage de pointure en pluiseurs lius aval le Sale, qui cousterent XII s.

A Willeaume Repin, pour les II patrons dessus dis pierchier et livrer à maniere de compas, payet XVI s.

Au dit Loys, pour LXXIIII jours qu'il a ouvret de pointure depuis l'entrée d'aoust l'an LXXIIII de lui et de II valles jusques à le saint Andriu ensuivant (1), qu'il marchanda de parfaire de poindure le ditte Sale en tasque qui monte au fuer de XV sols le jour pour yaus III et la sus faire leur frais LV lb. x s. t.

A lui auquel fu markandet par Jehan De le Porte, recheveur de Haynnau, de parfaire pluiseurs ouvrages de pointure en le ditte salle dont il avoit XL frans de France; de che l'en a estet prestet depuis le dit jour saint Andriu (1) jusques al XIe jour de Jenvier ensuiwant X frans de France qui valent à XLII sols le piece XXI lb. t.

Somme pour les ouvrages et les journées de pointurez, CXXXII libvres XII den. tournois.

Autre rendaige d'argent pour ouvrages.

A Braibant le voirrier pour ouvrage qu'il doit faire de sen mestier et qu'il a fait as verrieres que on doit mettre à le Sale, prestet pour sen dit ouvrage tant mains de chou que on le pora devoir, XV lb.

Parties pour pluiseurs ouvrages de pointure que on a fait à le Sale ou terme de ces comptes et pour pluiseurs estoffes accatées pour le dite pointure dont les parties s'ensuiwent.

---

(1) 30 november 1374.

Premiers. A Loys le pointre auquel fu marchandet par le recheveur de Haynnau par tasque de faire pluiseurs ouvrages de pointure à le Sale dont il deut avoir LX frans de France; de che en compte li dis Jehans dou Lardier par ses autres comptes finans al XIe jour de janvier l'an LXXIIII de X frans et si en fait li dis Jehans rendaige pour ces presens de XXX frans qui valent à XXIIII sols le piece XXXIII lb. X s.

Somme pour ouvrages de pointure
LXIIII lb. II s. VIII d.t.

Nr. 17

Betalingen voor stoffen en voor werk aan tornooiharnassen.

(11 januari 1375 (n.st.) - 1 augustus 1375).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, (thans verdwenen).

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, p. 146.

Fol. 33 Pour ouvrages fais au harnas de joustez et de wière monsigneur de se armorie de Mons, pour une fieste de joustez faite à Gant, au my-may l'an LXXV, et pour estoffez accateez pour ces dis ouvrages

II^{C} IIII^{XX} XIX lb. XVII s. IIII d.

Betalingen voor glaswerk en herstellingen aan glasramen, voor het vervaardigen van een altaar en voor schilderwerk in de Salle-le-Comte te Valenciennes.

(1 augustus 1375-1 augustus 1376).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 9755-9756.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 533.

Autre rendaige d'argent pour ouvrages.

A Braibant le voirrier, pour V^{C} IIII^{X} XVIII piés de menues verrieres pour toute le Sale et le capielle de Va enchiennes qu'il a fait et livret en pluiseurs lius dont il deut avoir par marcandise faite à lui de cascun piet V gros et demy de Flandres, qui monteht au dit fuer XIII lb. XIIII s.
I denier de gros valent à frans dou roy pour XXXVII gros et demy IIII^{XX} VII frans et I gros et demy, de ce en compta li dis Jehans Dou Lardier avoir payet au dit Braibant par ses comptes finans au darrain jour de juillet l'an LXXIIII de LXI libvres X sols qui montent à frans pour XXXVI sols
XXXIII frans dou roy et VI sols.

Item, en compta li dit Jehans avoir payet par ses comptes finans au darrain jour de jullet l'an LXXV, de XV libv. tournois qui montent à frans pour XXIIII sols XIII frans et XII deniers tournois, et si en compta li dis Jehans par ces presens comptes dou remament qui monte XLI frans dou roy et XII sols IIII deniers qui valent à XXIIII sols VI den.
L lb. XII s. X d.

A lui pour pluiseurs retenuées et refections de verrieres qu'il a fait es cambres de le Sale hautes et basses en pluiseurs lius u necessités estoient, marcandait à lui en XV frans qui valent au dit fuer XVIII lb. VII s. VI d.

A Maistre Jehan Paulart pour le fachon d'un autel qu'il a fait tout neuf de danemarche, liquels est en le capielle de le Sale, sen deut avoir marcandet à lui en VI frans valent au dit fuer VII lb. VII s.

Pour plusieurs estoffes accatées pour les ouvrages des pointures de le Sale à pluiseurs fois ou terme de ce compte dont li somme monte si qu'il appert par les parties contenues ou dit coyer de ce faisant mention XXXV lb. VI s. X d. t.

A Loys le pointre pour pluiseurs ouvrages de pointure qu'il a fait à le Sale, c'est assavoir le Pas Salehadin, I pan de mur tout armoet des armes Monseigneur et me dame qui est desous le dit pas; item, I parkiel dou Geu del eskiek, u li hiermitage est; item le parkiel dou Mierchier as Singes; item le Fontaine de Jouvent; item le porget de l'entrée de le Sale devens et de huers, pluiseurs ouvrages au chelet et ailleurs dont il deut avoir de bien faire et souffisammont IIII^{xx} III frans dou roy qui valent au fuer dessus dit C et une lb. XIII s. VI d. t.

Nr. 19

Betaling aan een goudsmid voor het herstel van voorwerpen uit de hofkapel te 's-Gravenhage.

(1376 - 1377).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Rekening van de rentmeester van Holland, fol. 30.

Volgens uitgave van 's Gravenhage onder de regeering..., p. 299.

Fol. 30 Den ghoutsmit van onser vrouwen beelde, van den zilveren kandelaars ende van den apullen in die capelle weder te maken, dat er aen gebroken was, ghegeven van goude, van zulver, dat hier toe besichde ende voir sine arbeyt te zame XXVI s. VIII d.

Nr. 20

Betaling voor sierschilderwerk ter verfraaing van de Salle-le-Comte te Valenciennes.

(1 augustus 1377-1 augustus 1378).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 9759-9760.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 556.

A Loys le pointre pour le caudiere de le baniere de unes des tourettes des neuves cambres de la Salle redorer de fin or et le baniere des armes de Haynaut, XXV s.

Nr. 21

Betaling voor produkten van kunst en kunstnijverheid aangekocht op bevel en ten behoeve van Albrecht van Beieren en zijn hof.

(25 juli 1358 - 31 december 1378).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nrs. 16-35.

Volgens uitgave van M. TOTH-UBBENS, "Van Goude, Zelver, Juellen ende anderen Saken". Twintig jaren Haagse tresorierekeningen betreffende beeldende kunst en kunstnijverheid ten tijde van Albrecht van Beieren, 1358-1378, in Oud-Holland, LXXXIII, 1963, p. 96-125.

Nr. 16. Rekening van Pieter Camerouer.

(25 juli 1358-4 december 1359).

Fol. 17 Item des Donredaghes na sinte Jacobs dach (1) ghecoft bi Hanzen Joden jeghens Jan de Loye 2 grote coffferen, die met ijseren banden besleghen siin ende men dagheliix in miins heren camer besicht, costen 16 s. gr.

Fol. 19 Item des Woensdaghes op sinte Pieters dach ad Vincula (2) tot Valenchiin betaelt Waelram, den goutsmit, van miins heren silveren nappen ende iuweele, die hi miinen here ghemaect hadde, 25 s. gr.

Item des Donredaghes na sinte Pieters dach ad Vincula (3) ghecoft tot Berghen in Heynegouwen ieghens Colaerd, den zilversmit, 4 ghuldiin ringhe ende een ghulden vingherlaen, die miin here rechte voert den joncvrouwen gaf, costen 38 s. gr.

Item des selfs daechs ghecoft iegehens den selven man, daer miin here selve bi was, een zilveren gordel verghult, dat miin here rechte voert eenre joncvrouwen gaf, coste 20 s. gr.

---

(1) 26 juli 1358.
(2) 1 augustus 1358.
(3) 2 augustus 1358.

Item des Vridaghes na sinte Pieters dach ad Vincula (4) te Berghen in Heynegouwen betaelt meester Jan, den borduerwerker, van silveren boerden, die hem bevolen waren te maken tot mijns heren behoef, welke boerden vors. costen 19 s. 6 d. gr.

fol. 20 Item reet miin here met alle sine ghesinde op desen vorseiden dach (5) van Adighem ende quam des avonds ten eten tot Brucel, aldaer des selfs daechs ghecoft tot miins heren behoef alrehande dinghe, dat miin here tot siin steecharnasch ghebrac, als hierna ghescreven staet :

Eerst om root laken, ghecoft jeghens Jan Wittebolle, coste 28 d. gr.
Item noch aldaer om cronen, ghecoft ieghens Willem Wouters f., costen 6 s. gr.
Item noch om een ellen groens lakens, ghecoft jeghens Jacob, de wever, coste 2 s. gr.
Item om sindael ende doeken, ghecoft jeghens Yden, der craemster, coste 12 s. gr.
Item om naghelen ende haken, ghecoft ieghens Hughe, die smit, coste 2 s. 4 d. gr.
Item om eenen testier, ghecoft ieghens Enghel Wolbrants sone, coste 7 s. gr.
Item noch ieghens denselven ghecoft 2 vloghelen, coste 2 s. gr.
Item noch jeghens den selven om een crone gheghevon 6 d. gr.

fol. 21 Item om eenen steecscilt, ghecoft jeghens Damaes Hughen sone, coste 8 s. gr.
Item noch ghecoft jeghens Gilliis Aechten sone een testier ende borstcleederen, coste 9 s. 6 d. gr.
Item ghecoft jeghens Wolfaerd Willems sone die speren, die miin here behoefde, coste 2 s. gr.
Item om root ende groen sindael, ghecoft jeghens Katelnien Utenhove, coste 13 s. gr.
Item noch aldaer om root laken des was 3 ellen, daer miin here eenen roc ende cousen of hadde, die ellen omme 2 s. gr., coemt 6 s. gr.

fol. 27 Item des Maendaghes na Onser Vrouwen dach Assumptio (6) meester Heinric, den silversmit, betaelt van 2 ghulden rynghen, die hi minen here ghemaect ende ghelasuert hadde 6 s. gr.

---

(4) 3 augustus 1358.
(5) 5 augustus 1358.
(6)Haarlem, 20 augustus 1358.

fol. 31 Item des selfs daechs (7) betaelt meester Jacob, den borduerwerker, van dat hi miins heren wapen ghemaect hadde upten beddecleede, die of ghesloten waren 4 s. gr.

Item des selfs daechs betaelt Pieter Kokevet, van dat hi miins heren silveren coppe maecte, datter ane ghebroken was 4 s. 4 d. gr.

fol. 32 Item des selfs daechs (8) ghesent Gotsson des wapenmeysters knecht tot Loven omme of miins heren harnasch reede ware, dat daer was doen maken, overmids dat de bode daerna toeven moste, hem ghegheven tot sinen teerghelde 10 s. gr.

fol. 33 Item des selfs daechs (9) ghecoft jeghens Dirc Bliscep tot miins heren behoef een paer ijseren hantschoen coste 2 s. 4 d. gr.

fol. 34 Item des selfs daechs (10) ghegheven meester Jacob, den borduerwerker, van miins heren pallore die hi maecte, daer hi tsilver ende stoffe toe gaf, datter toe ghinc 3 s. gr.

fol. 40 vo Item des selfs daechs (11) jeghens Hubrecht, die zwaertvager, tot mijns heren behoef een pantsyer, coste 16 s. gr.

Item desen zelven Hubrecht ghegheven van mijns heren harnaschschoen te maken 5 s. gr.

fol. 42 vo Item des Woensdaghes na sinte Mauritius dach (12) te Dordrecht ghecoft jeghens Dirc Bliscep twee paer ijseren hantschoen tot miins heren behoef, daer elc paer of coste 2 s. gr., coemt 4 s. gr.

fol. 43 vo Item des selfs daechs (13) betaelt Ghisebrecht, den silversmit, voer eenen ghulden rync, die hi miinen here ghemaect hadde, 6 s. gr.

Item des selfs daechs ghegheven Zidevadem om zilver mede te coepen tot mijns heren behoef 4 s. gr.

fol. 44 Item des selfs daechs (14) betaelt den Lombarden te Dordrecht, die si minen heren op zilveren panden an ghereeden ghelde gheleent hadden, 100 scilde ende die wynst beliep van desen 100 scilden vors. 9 scilde, maect, den scilt vor 2 s. gr. gherekent, 10 lb. 18 s. gr.

---

(7) Dordrecht, 30 augustus 1358.
(8) Dordrecht, 1 september 1358.
(9) Dordrecht, 2 september 1358.
(10) Dordrecht, 3 september 1358.
(11) Dordrecht, 18 september 1358.
(12) 26 september 1358.
(13) Dordrecht, 29 september 1358.
(14) Dordrecht, 30 september 1358.

fol. 47 Item des Maendaghes na sinte Victors dach (15) tot Sinte Ghoerdenberghe betaelt Vrederic van Durenstoder, den coepman, van gulden ryinghen, van paerlen, van ghesteente, van breede silveren boerden, van smalen boerden, van twee ziden webben ende van alrehande zide, dat jeghens hem ghecoft was tot Loven, daer mijn here selve bi was, ende miine here vors. selve dede coepen, gheliker wijs als die brief hout, die ic hier overlever, daer die summe of coemt 125 ½ scilde, maken 12 lb. 11 s.gr.

Item des selfs daechs (15) betaelt desen selven Vrederic van een vergulden silveren gordel, dat besleghen was ende mijn here selve up dezen tijt jeghens hem cofte ende een ghulden span, dat miin here rechte voert wech dede geven eenre joncvrouwen, gheliker wijs als mijns heren brief inhout, die ic daer of overlever, daer die summe of coemt 26 scilde 18 d. gr., maken 2 lb. 13 s. 6 d. gr.

Item des selfs daechs (16) ghecoft jeghens Gillijs, den cramer, daer mijn here selve bi was ende mijn here beval te coepen 2 gulden rynghe, costen 9 s. 3 d. gr.

fol. 49 Item (17) ghecoft jeghens Hughe Pieters sone, den cramer, een silveren gordel, dat besleghen was up een blaeu ziden webbe, dat miin here droech, coste 22 s. 6 d. gr.

Item (17) jeghens desen selven cramer ghecoft eenen tresinap, die men daghelijx voer minen here besicht, welken nap vors. coste 98 scilde 18 gr., maken 9 lb. 17 s. 6 d. gr.

Item (17) sende die camermeyster eenen bode tot Berghen in Heynegouwen omme te besien, of miins heren harnasch ghemaect ware, dat daer bevolen was te maken, den boden ghegheven 2 s. 4 d. gr.

fol. 49 vo Item des selfs daechs (17) spade tot Sinte Ghoerdenberghe betaelt Ghoerbrant, den silversmit, van mijns heren gordel, dat hi versloech up een ziden webbe, daer hi tsilver toe gaf ende van eenen ghulden vingherliin, dat jeghens hem ghecoft was, cost tesamen 32 s. gr.

fol. 50 Item des Dinxdaghes na der Elfduzent Maechden dach (18) van Sinte Ghoerdenberghe ghesent Pieter Zoeten Tordrecht an Hubrecht, den silversmit, om hondert

---

(15) 15 oktober 1358.
(16) 17 oktober 1358.
(17) 22 oktober 1358.
(18) 23 oktober 1358.

silveren knoppen, die aen miins heren roc gheset waren, welke cnoppen vors. costen met maken 20 s. 10 d. gr. ende den bode van sinen coste ghegheven 6 d. gr., coemt tesamen 21 s. 4 d. gr.

fol. 50(bis) Item des selfs daechs (19) ghecoft tot mijns heren behoef jeghens Jacob van Oudewater een root koraelpaternoster, coste 6 s. 6 d. gr.

fol. 50(bis) vo Item des selfs daechs (20) ghecoft jeghens eenen boghemaker tot miins heren behoef bouten ende pilen, costen 2 s. 8 d. gr.

fol. 53 vo Item des selfs daechs (21) ghesent Heerman an Hubrecht, den silversmit, Tordrecht omme miins heren ryem, dien hi ghemaect hadde ende want de bode daerna verbeyde, dat die ryem bereet wort, hem ghegheven tot sinen teerghelde 4 s. gr.

Item des Saterdaghes na Alreheylighen dach (22) voer miin vrouwe ende miin here hertoghe Aelbrecht met alle hore ghesinde van Zierixe ende quamen des avonds tot Middelburch, aldaer ghecoft jeghens Jan Boudiins sone, den silversmit, eenen zilveren ryem, die mijn here rechte voert wech gaf Zidevadem sinen scroeder uter taelgerye, coste 20 s. gr.

fol. 54 Item des selfs daechs ghecoft bi meester Jacob, mijns heren roedragher, tot Willems Walen, den silversmit, eenen gulden rync, die miin here hadde coste 20 s. gr.

Item des Dinxdaghes op sinte Willeborde avonds (24) tot Middelburch gheg-heven Boudiin, die scheedemaker, van den huse te maken, daer die tresinap in staet ende van anderen voederen, daer men mijns heren ryemen in dede ende anders juweelen, coemt 12 s. gr.

fol. 54 vo Item des selfs daechs (25) ghecoft jeghens eenen coeman een gulden span, daer paerlen up stonden, dat mijn here wech gaf eenre joncvrouwen, coste 12 s. 1 d. gr.

fol. 55 vo Item des selfs daechs (26) ghecoft een ghulden vingherliin, dat miin here rechte voert wech gaf eenre joncvrouwen, 6 s. gr.

---

(19) 25 oktober 1358.
(20) 26 oktober 1358.
(21) Zierikzee, 2 november 1358.
(22) 3 november 1358.
(23) Middelburg, 4 november 1358.
(24) 6 november 1358.
(25) 7 november 1358.
(26) 10 november 1358.

fol. 57 Item des selfs daechs (27) ghegheven Heinric, mire vrouwen camerlinc, voer een paer silveren ghespen verghult, die hi tot mire vrouwen behoef hadde doen maken tot horen schoen, 8 d. gr.

Item des selfs daechs (27) bi miins heren bevelen ghecoft jeghens coeman Willem van Ypere, daer mijn here selve bi was, 4 gulden vingherlaen ende een gulden span, die mijn here wech gaf den vrouwen ende den joncvrouwen, die bi mire vrouwen der gravinnen waren, costen 2 lb. 10 s. 10 d. gr.

fol. 57 vo Item des Vridaghes na sinte Martiins dach inden winter (28) tot Zierixee ghecoft bi miins heren bevelen, ende daer miin here selve bi was, hondert grote paerlen ende een deel cleenre paerlen jeghens Jacob van Oudewater, coste tesamen 35 s. 4 d. gr.

Item des selfs daechs (28) ghecoft jeghens den selven Jacob een ghulden vingherlaen, dat miine here selve cofte om 14 s. 6 d. gr.

fol. 58 vo Item des Sondaghes na sinte Martiins dach in den winter (29) van Zierixe ghesent Claeysken Pieters sone te Berghen in Heynegouwen an Gotssen, miins heren wapenmeyster, omme te besiene of miins heren harnasch reede waer, dat daer was doen maken, den bode ghegheven 7 s. gr.

fol. 59 Item des selfs daechs (29) betaelt Pieter, den silversmit, van miins heren groten silveren ryemen, die hi vermaecte, daer hi een deel zilvers toe gaf, coste samen 31 scilde, maken 3 lb. 2 s. gr.

Item des selfs daechs (29) bi mijns heren bevelen ghegheven dese selven meester Pieter, den silversmit, van Vulrix camerouwers ryem te maken, 10 s. gr.

Item des selfs daechs (29) ghecoft jeghens Harman den Brunen, den maerseman, een coraal paternoster, dat miin vrouwe die gravinne selve jeghens hem cofte om 20 s. gr.

fol. 60 vo Item des selfs daechs (30) cofte miin vrouwe die gravinne jeghens coeman Aernt een deel paerlen, costen 10 s. 5 d. gr..

fol. 62 Item des selfs daechs (31) betaelt coeman Claeys van zilveren cnoppen, die an miins heren hoyke ghemaect waren, costen 15 s. gr.

---

(27) 13 november 1358.
(28) 16 november 1358.
(29) 18 november 1358.
(30) 25 november 1358.
(31) 28 november 1358.

fol. 62 Item des selfs daechs (32) ghesent Harman die Beyer in Heynegouwen omme miins heren harnasch, dat daer was doen maken, hem te sinen teerghelde gheghe-ven 10 s. gr.

Item des Vridaghes up sinte Andries dach (33) miins heren schermers ghegheven bi miins heren bevelen, daer men hem zwaerden mede cofte 18 d. gr.

fol:62 vo Item des selfs daechs (34) rekende Gotsse, miins heren wapenmeyster, jeghens den camermeyster van miins heren steechaſnasch, dat hi in Heynegouwen hadde doen maken ende van anders alrehande particelen, gheliker-wijs als die cedel inhout, die ic hier overlever, daer die summe of coemt 245 scilde 22 d. gr., maken 24 lb. 11 s. 10 d. gr.

fol. 64 Item desselfs daechs (35) ghecoft jeghens coman Heynen een ghulden vingherlaen ende eenen ghulden rync, daer mijn here rechte voert tghulden vingherlaen of wech gaf, costen 21 s. 3 d. gr.

fol. 64a Item des Donredaghes op sinte Nyclaens dach (36) betaelt Willaem, die platemaker van Nymaghen, van eenre nyewer platen, die hi ghemaect hadde tot miins heeren behoef 32 s. gr.

fol. 67 Item des selfs daechs (37) ghecoft Willeken Don-cker laensilver tot miins heren behoef, daer men sil-verdraet of maecte, coste 4 s. gr.

fol. 68 Item des Din:daghes na sinte Lucien dach (38) te Dordrecht ghecoft jeghens meester Claeys tot miins heren behoef 4 onsen silverdraets, laensilver ende witte zide, daer miins heren cleeder mede ghestict worden, coste tesamen 14 s. gr.

Item des selfs daechs (38) weder ghegheven Tiel-man den Beyer van 2 vergulde breydelen, die hem miin here beval te doen maken tot Valenchiin tot miins heren orssen, costen 8 mott., maken 18 s. 8 d. gr.

fol. 68 vo Item des selfs daechs (38) ghecoft jeghens Dirc Bliscap een pantsier, dat mijn here rechte voert wech dede gheven Heynric, den tuernaer, die aen minen heren ghecomen was ende voert te Vrancriken waert reet, coste 15 s. gr.

---

(32) Haarlem, 29 november 1358.
(33) Haarlem, 30 november 1358.
(34) Leiden, 1 december 1358.
(35) Leiden, 4 december 1358.
(36) Leiden, 5 december 1358.
(37) Rotterdam, 14 december 1358.
(38) 18 december 1358.

fol. 69 Item des Woensdaechs na sinte Lucyen dach (39) te Dordrecht ghecoft by mijns heren bevelen jeghens Jacob van Oudewater, daer mijn here selve bi was, clene ghulden spannen, daer paerlen op ghemaect waren, die mijn here op den Kersavond den vrouwen ende joncfrouwen gaf, costen 2 lb. 12 s. gr.

fol. 69 vo Item des selfs daechs (40) ghegheven Jorijs zwaertvagher van mijns heren liifijseren ende schote scoen te maken ende te stoppen 12 d. gr.

fol. 70 vo Item des selfs daechs (41) ghesent Gheryt Spaeplakens f. an heren Willaem metten ghelde den zelversmit om enen zelveren bant, die mijn here te draghen plach, den bode ghegheven 12 d. gr.

fol. 71 Item des selfs daechs (42) betaelt Jan Leeuwen, den zelversmit van Delf, van enen zelveren bande, die hi minen here ghemaect hadde, die mijn here omme sijn arm droech ende die ghelazuyrt was, coste 8 s. gr.

Item des selfs daechs (43) betaelt Hubrecht, den zelversmit van Dordrecht, van dat hi twee zelveren ryemen versloech op anderen gordelen, die mijns heren waren ende van 2 zelveren beceren, die tot 2 harmelen ghemaect waren, coemt tezamen van sinen lone met den zelver, dat hi daertoe ghaf 20 s. gr.

fol. 74 vo Item des Manendaechs na 13 dach (44) betaelt meyster Jan Suyppen sone, den zelversmit van Middelborch, van nacrienen, die hi minen here ghemaect hadde, daer hi selve een deel zelvers toe leverde, datter toe ghebrac ende van sinen lone 55 scilde, maken 5 lb. 10 s. gr.

fol. 75 Item des selfs daechs (45) minen here selve in sijn hand ghegheven, die mijn here rechte voert selve ghaf Enghel van Reghensberch, overmids datse Enghel voers. minen here gheleent hadde tot Valenchijn, ghelikerwijs als mijns heren brief hout, die ic hier overlever, 15 scilde, maken 4 lb. gr.

fol. 76 vo Item des selfs daechs (46) ghecoft 24 cronen, die men te feesten tot Sinte Gheerdenberghe bezichde, stuc 6 d. grote, coemt 12 s. gr.

---

(39) 19 december 1358.
(40) Dordrecht, 20 december 1358.
(41) 's-Gravenhage, 23 december 1358.
(42) 's-Gravenhage, 25 december 1358.
(43) 's-Gravenhage, 26 december 1358.
(44) Dordrecht, 7 januari 1359.
(45) Dordrecht, 8 januari 1359.
(46) Dordrecht, 11 januari 1359.

Item des selfs daechs (46) ghecoft jeghens Hubrecht, den zelversmit, een ghulden coffer ende een zelveren coffer, dat men den ghenen ghaf, die den danc tot Sinte Gheerdenberghe hadden, costen 16 s. gr.

Item des selfs daechs (46) betaelt Hannijn Floren den beeldemaker, die mijns heren steckarnasch, wapenkleder ende coverturen verwede ende anders, des men te doen hadde, 25 s. 3 d. gr.

Item des selfs daechs (46) ghegheven enen platemaker, die mijns heren platenschoen maecte, 2 s. gr.

Item des selfs daechs (46) ghecoft jeghens Jacob van Oudewater een ghulden vingherlaen ende een ghulden rinc, die mijn here rechte voert beyde wech gaf, costen 19 s. gr.

fol. 77 Item (47) voer mijn vrouwe ende mijn here met allen haer ghezinde van Dordrecht ende quamen omtrent vespertijt tot Sinte Gheerdenberghe, aldaer des avonds betaelt enen wagenman, diet harnasch brochte van Dordrecht tSinte Gheerdenberghe 2 s. gr.

fol. 77 vo Item des selfs daechs (48) betaelt Hubrecht, den zelversmit, van 2 zelveren ryemen, daer mijn here in stac, daer hi een deel zelvers toe ghaf, met den maken costen 4 lb. 11 s. 6 d. gr.

Item (48) desen selven Hubrecht betaelt van zelveren spanghen, die hi minen here ghemaect hadde ende daer hi tselver toe leverde, costen 2 lb. 7 s. gr.

Item des Manendaechs op sinte Poncyaens dach (49) ghegheven om 2 wapenrocken, daer mijn here in stac, daer de ene of groen was ende dander roet, costen 10 s. 10 d. gr.

Item des selfs daechs (48) omme zelveren bellen ghegheven, die men daertoe bezichde, costen 18 d. gr.

Item des Dinxdaechs na sinte Poncyaens dach (50) tot Sinte Gheerdenberghe twie waghenaers die uut Heynegouwen quamen met 12 paerden ende harnasch brochten, daer mijn here in stac ende weder tot Heynegouwen reden, hem tot horen teerghelde ghegheven 10 scilde, maken 20 s. gr.

---

(46) Dordrecht, 11 januari 1359.
(47) 12 januari 1359.
(48) Geertruidenberg, 13 januari 1359.
(49) Geertruidenberg, 14 januari 1359.
(50) 15 januari 1359.

fol. 78 Item des Woensdaechs na Sinte Ponciaens dach (51) tot Sinte Gheerdenberghe betaelt Dirc Bliscap van enen steechelm, die ieghens hem ghecoft was tot mijns heren behoef, coste 12 s. gr.

fol. 78 vo Item des selfs daechs (52) jeghens coman Heynen een ghulden span, daer grote paerlen op stonden, dat mijn here wech ghaf eenre joncfrouwen, coste 16 s. gr.

fol. 79 Item des selfs daechs (53) minen here selve in sijn hand ghegheven, die hi rechte voert ghaf Enghel van Reghensbergh, den coepman, van zelveren laken, van breden boerden, van smalen boerden, van ghesteente, van paerlen, van vingherlaen ende van anders alrehande juwele, die mijn here jeghens desen voers. Enghel dede copen, doe mijn here eerst uut Beyeren ghecomen was in Holland ende wart ghecoft tot Bruesel, daer die summe of coemt 157 scilde, maken 15 lb. 14 s. gr.

fol. 80 Item des selfs daechs (54) ghecoft jeghens Heyne spoermaker 2 paer sporen ende een ghebit in mijns heren toghel, coste 3 s. gr.

fol. 81 Item des selfs daechs (55) ghecoft jeghens meyster Claes op die Nyewe Bregghe wit laken, daer men 9 scilde mede verdecte, met maken ende met verwen, dat Hannijn Flore daer of hadde, beliep alte gader 13 s. 6 d. gr.

Item des selfs daechs (55) betaelt Hubrecht, den zelversmit, van zelveren letteren, die hi ghemaect hadde, die aen mijns heren roc stonden, daer hi tselver toe leverde, dat daer toe ghinc, coste tezamen 31 s. gr.

Item ieghens den selven Hubrecht ghecoft een ghulden vingherlaen, dat mijn here rechte voert wech gaf, coste 8 s. gr.

fol. 82 Item reet mijn here des ochtens vroech (56) met een deel van sinen ghezinde van Huesden op desen voerseyden dach ende quam ten eten ten Bossche, aldaer rechte voert ghecoft tot mijns heren behoef een steecplate ende ryemen, costen 17 s. gr.

---

(51) 16 januari 1359.
(52) Geertruidenberg, 20 januari 1359.
(53) Geertruidenberg, 22 januari 1359.
(54) Dordrecht, 29 januari 1359.
(55) Dordrecht, 2 februari 1359.
(56) 4 februari 1359.

Item des Dinxdaechs na Onser Vrouwen dach ter Lichter (57) ghecoft een Bossche cleyne liifriemen, die voeren an der steecplaten pleghen te hanghen, costen 12 d. gr.

fol. 82 vo Item des selfs daechs (57) ghegheven den spoermaker voer sporen ende haken, die hi ghemaect hadde, costen 5 s. gr.

fol. 84 Item des selfs daechs (58) ghecoft, by mijns heren bevelen, jeghens Ridder Slaeplakens soen uten Haghe 4 ghulden ringhe, tstic 5 s. gr., coemt 20 s. gr.

Item des selfs daechs (59) betaelt Hubrecht, den zelversmit, van 4 selveren scalen, die hi maecte, daer hi een deel zelvers toe ghaf, met sinen lone coemt 16 s. 1 d. gr.

fol. 84 vo Item des selfs daechs (60) betaelt Hubrecht, den zelversmit, van 16 loed zulvers, daer hi minen here of ghemaect hadde, rosen ende pipen, die an mijns heren hoyc stonden, elc loed 7 d. ob. gr., coemt 10 s. gr.

fol. 85 Item desen selven Hubrecht ghegheven van desen selven rosen ende pipen te maken 4 s. gr.

fol. 86 Item des Vrijdaechs op sinte Pieters dach (61) in Zelle ghecoft in den Haghe jeghensn enen platemaker van Nijmaghen een steecplate ende ander plate, die hem waren doen maken tot mijns heren behoef, costen 32 scilde, maken 3 lb. 4 s. gr.

fol. 88. Item des selfs daechs (62) ghegheven Hubrecht, den silversmit, vor zilveren loeveren blade, die hi tot mijns heren behoef maecte, daer mijns heren roc mede beset was in der feesten tot Brucel, costen 20 s. gr.

fol. 90 vo Item des selfs daechs (63) ghecoft jeghens Dirc Bliscep 2 paer ijseren hantschoen ende 2 huven, costen 12 s. gr.

fol. 92 Item des selfs daechs (64) ghegheven Pieter, den silversmit van Middelborch, an ghesmouten zilver, daer hi mijns heren riemen mede ghemaect soude hebben, dat hi stal ende daermede ontrumede, welc silver vors. coste 26 ½ scilde, maken 2 lb. 13 s. gr.

---

(57) 's-Hertogenbosch, 5 februari 1359.
(58) Dordrecht, 11 februari 1359.
(59) Dordrecht, 14 februari 1359.
(60) Dordrecht, 16 februari 1359.
(61) 22 februari 1359.
(62) Dordrecht, 1 maart 1359.
(63) Dordrecht, 8 maart 1359.
(64) Schiedam, 11 maart 1359.

fol. 92 vo Item desen selven Pieter ghegheven tevoren op dit vorseide werc te maken, als van lone, daer hi oec mede ontruumt es, 30 scilde, maken 3 lb. gr.

fol. 95 vo Item des selfs daechs (65) Lammeken van den IJser betaelt, dat hi uutgheleit hadde van dat mijns heren harnaschs, cost te maken, daer hi omme ontboden was te comen van Middelborch in den Haghe, van coste ende van sciphueren 12 s. gr.

Item om ryemen ghegheven, die men tot mijns heren harnaschs besichde 12 d. gr.

Item des Saterdaghes opten 23sten dach van Maerte uten Haghe ghesent Heerman, knecht van den zomer, in Heynegouwen omme 2 paerde ende omme mijns heren harnaschs, dat daer was doen maken, hem te teerghelde ghegheven 8 s. gr.

Item Claeyskiin Tortiisdragher ghesent Tordrecht an Dirc Bliscep om pieken, hem ghegheven 2 s. gr.

fol. 96 Item Hanse Vlessel ghesent te Dordrecht om eenen scilt ende om glavien, hem ghegheven 2 s. gr.

fol. 97 Item des selfs daechs (66) ghesent in Heynegouwen omme mijns heren platen, die hem waren doen maken, den bode ghegheven 6 s. gr.

fol. 98 Item (67) Ramspegheer, mijns heren camerlinc, ghegheven, bi mijns heren bevolen, hi harnaschs mede cofte, zulk als hem ghebrac, 8 s. gr.

fol. 99 Item desselfs daechs (68) Symoen, den borduerwerker, betaelt van miins heren wapenroc, die hi maecte, daer hi selve tsilver toe gaf, die verdinct was te maken omme 12 scilde, maken 24 s. gr.

fol. 100 Item des Maendaghes upten 8sten dach van Aprille tot Risewiic eenen platemaker ghegheven, die an miins heren plate wat maecte, van ghespen ende riemen, die jeghens hem ghecoft waren, coemt 2 s. gr.

fol. 101 Item (69) rekende Gotsse, miins heren wapenmeyster, op desen zelven dach jeghens den camermeyster van alrehande reysen, die Gotsse ghesent was van mijns heren weghen, omme mijns heren orssen ende paerde ende steecharnaschs te brenghen

---

(65) 's-Gravenhage, 22 maart 1359.
(66) 's-Gravenhage, 26 maart 1359.
(67) 's-Gravenhage, 30 maart 1359.
(68) 's-Gravenhage, 3 april 1359.
(69) Rijswijk, 13 april 1359.

ter feesten, daer miin here wesen wilde, ghelikerwijs als Gottse bewiist heeft in den cedel, daer hi mede rekende ende ic hier voer lever, daer die summe of coemt 18 lb. 17 s. 4 d. gr.

fol. 102 Item des selfs daechs (70) ghecoft een pantsyer, dat miin here rechte vort wech dede gheven eenen ridder uut Heynegouwen, coste 17 s. 6 d. gr.

fol. 105 vo Item des selfs daechs (71) Lemmeken van den IJser ghegheven, daer hi mijns heren harnasch mede dede maken, 4 s. gr.

fol. 106 Item des selfs daechs (72) ghecoft jeghens Hubrecht, den silversmit van Dordrecht, 4 gulden ringhe ende een gulden vingherlaen, die miin here voert wech gaf den vrouwen ende den joncvrouwen, die bi mire vrouwen der gravinnen waren, costen 31 s. gr.

fol. 106 vo Item (72) jeghens meester Clays ghecoft Tordrecht, dat Jacob vor hem brochte 3 onsen laen-silvers, 4 pipen zilverdraets ende 2 onsen witte zide, cost tesamen 14 s. 3 d. gr.

fol. 110 Item (73) meester Jan van Nijmaghen ghegheven, van dat hi verdiende an alle mijns heren harnasche te maken ende te stoppen, daers te doen was, 8 s. gr.

fol. 112 vo Item des selfs daechs (74) Lemmeken van den IJser ghegheven ende betaelt, van dat hi uutgheleit hadde, an wapennaghelen, omme een kricke, daer men miins heren helm ane voerde, om leder, om een spade ende om anders harnasch, dat miin here ghebrac, tsminen liven coste 4 s. gr.

fol. 114 Item des Maendaghes vor sinte Bonifaes dach (75) Craeyenbliec ghegheven, daer hi minen here twe vleghelen mede maecte, die up siin helm stonden, 4 s. gr.

Item des selfs daechs (75) Lemmeken van den IJser ghegheven, daer hi minen here mede cofte beenlinghen ende ijseren zolen ende van den harnaschsschoen te maken 8 s. gr.

fol. 118 Item des selfs daechs (76) ghesent Heynkiin Hobben f. tot Middelborch om 2 lederen cofferen ende een lederen voeder, daer men tsilverwerc in

---

(70) Rijswijk, 18 april 1359.
(71) Delft, 29 april 1359.
(72) Dordrecht, 2 mei 1359.
(73) Delft, 19 mei 1359.
(74) Delft, 28 mei 1359.
(75) Delft, 3 juni 1359.
(76) 's-Gravenhage, 20 juni 1359.

dede ende anders miins heren juweelen, costen 12 scilde. Item den knecht van coste, die hi daer up dede, 1 scilt; maect 26 s . gr.

fol. 18 vo Item des selfs daechs (77) Coppiin Lotsnoer ghegheven, dat hi uutgheleit hadde opter reyse, die hi ghesent was tot Haerlem omme miins heren gordel, dat daer was doen maken ende voert tot Utrecht an heren Dirc van Cronenburch, omme dat hi dat harnasch weder senden soude, dat hem Lammeken van den IJser gheleent hadde 18 d. gr.

fol. 120 vo Item des selfs daechs (78) Hanneken ende Joten, borduerwerkers, ghegheven ende betaelt van dat si 12 weken lanc miins heren meester van den borduerwerke holpen werken, 16 s. gr.

Item des selfs daechs (79) Lemmeken van den IJser ghegheven van miins heren harnaschsschoen te maken ende te stoppen 8 s. gr.

fol. 121 Item des selfs daechs (80) miin here selve in siin hant ghegheven, die hi rechte voert Gheraed Slapelaken sone gaf, dien hiit sculdich was van alrehande ringhe, cleynoet, dat miin here jeghens hem hadde doen coepen, ghelikerwijs als die brief hout, 25 scilde, maken 2 lb. 10 s. gr.

fol. 123 vo Item des Saterdaghes up sinte Margrieten dach (81) ghegheven tot Zierixe den zilversmit, die minen here een silveren schijve ghelaysuert ghemaect hadde, die miin here aen siin hoyke droech, coste met den silver 8 scilde, maken 16 s. gr.

Item (86) van 2 zilver ryemen ghegheven, die mijn heren waren doen vermaken, van datter ane ghebroken was, mids den zilver, dat die meester daertoe gaf, 9 scilde, maken 18 s. gr.

fol. 124 vo Item des Saterdaghes na sinte Margrieten dach (82) brochte Willem, miins heren borduerwerker, uut Vlaenderen, daer hi omme ghesent was, 8 onsen laensilvers, die onse om 32 gr. Item 4 onsen ziden, elke onse 2 s. gr. Item 3 ellen breede silveren boerden, die ellen 5 s. gr. Item een pont root zeghelwas, 12 d. gr. Item van coste, die hi ghedaen hadde up der reyse vors., 5 s. gr.; coemt tesamen 2 lb. 10 s. 4 d. gr.

---

(77) 's-Gravenhage, 22 juni 1359.
(78) 's-Gravenhage, 29 juni 1359.
(79) 's-Gravenhage, 30 juni 1359.
(80) 1 juli 1359.
(81) 13 juli 1359.
(82) 20 juli 1359.

fol. 127 Item des selfs daechs (83) betaelt Hubrecht, den silversmit van Dordrecht, van 2 marc silvers, die jeghens hem ghecoft waren, die marke 5 scilde ende desen selven Hubrecht ghegheven van loen, dat hi van desen vors. silver rosen maecte, die miin here an sinen clederen gheset waren, 8 s. gr., maect tesamen 28 s. gr.

fol. 127 vo Item des selfs daechs (84) ghecoft jeghens Ridder Slapelakens sone, bi mijns heren bevelen, 2 gulden ringhe ende een gulden vingherlaen, costen 25 s. 6 d. gr.

Item des selfs daechs (84) ghecoft jeghens coeman Lambrecht, bi mijns heren bevelen, een gulden span, dat met paerlen beset was, coste 16 s. gr.

Item (84) Jan Bot ghegheven van zilver, dat hi tot mijns heren riem leverde ende van maken, teghader 45 scilde, maken 4 lb. 10 s. gr.

fol. 130 vo Item (85) jeghens meester Jan van Dornyke ghecoft 82 spanghen, die minen here up sinen roc ende op sinen caproen gheset worden, tstic 4 d. gr., maect 27 s. 4 d. gr.

fol. 131 Item des selfs daechs (86) ghegheven bi mijns heren bevelen meester Adaem, den silversmit, daer hi silver mede copen soude tot 25 scotelen, ooc mede vor minen here te diehen, 100 scilde, maken 10 lb. gr.

fol. 131 vo Item des selfs daechs (87) betaelt Godevaert, den zilversmit, van twee ghulden ringhen, die hi minen here ghemaect hadde, 16 s. gr.

fol. 132 Item des Maendaghes na sinte Jans dach Decollatio (88) tot Berghen ghecoft jeghens meester Jan, den silversmit, 5 onsen laensilvers, elc onse om 3 s. gr., maect 15 s. gr.

fol. 132 vo Item des Dinxdaghes na sinte Jans dach Decollatio (89) te Berghen ghecoft tot mijns heren behoef jeghens meester Herry, den helmmaker van Brucel, 2 steechelmen, costen 28 s. gr.

Item des selfs daechs (89) ghecoft 3 speren, overmids dat miins heeren speren te kort waren, elc speer 12 d. gr., doet 3 s. gr.

---

(83) Middelburg, 1 augustus 1359.
(84) Middelburg, 3 augustus 1359.
(85) Valenciennes, 15 augustus 1359.
(86) Valenciennes, 25 augustus 1359.
(87) Aat, 26 augustus 1359.
(88) 2 september 1359.
(89) 3 september 1359.

fol. 133 Item des Donredaghes na sinte Jans dach Decollatio (90) tot Berghen ghecoft bi hande meester Herry van Brucel, den platemaker, 10 ellen fluweels, daer meester Harry vors. 4 platen minen here op naghelen soude, elc ellen om 6 s. gr., coemt 3 lb. gr.

fol. 134 vo Item (91) ghecoft 4 onsen laensilvers, elc onsen 2 s. 7 d. gr., maect 10 s. 4 d. gr.

Item (91) ghecoft enen silveren riem, die mijn here rechte voert den camermeyster gaf, welke riem vors. woech 8 marc silvers, elken marc gecoft om 8 s. 4 d. gr., maect 3 lb. 6 s. 8 d. gr.

Item vor tmaecsel van den riem vors. ghegheven 16 s. gr.

fol. 136 vo Item des selfs daechs (92) betaelt coman Lambrecht van eenen vingherlaen met eenen diamante, van 2 ringhen, van een gulden span, van 3 gulden vingherlaenen met 4 diamanten ende noch een gulden span; coste al tesamen, ghelikerwijs als siin brief hout, die ic hier overlever, 127 scilde, maken 12 lb. 14 s. gr.

fol. 138 Item des selfs [daechs] (93) ghecoft jeghens coeman Pieter van Dordrecht 2 gulden vingherlaen, die miin here rechte voert dede geven Roelof Duur ende Jan van der Hallen, costen 12 scilde, maken 24 s. gr.

fol. 143 Item des selfs daechs (94) ghegheven bi mijns heren bevelen Heynric den selversmit ende Pieter sinen broeder, daer si zelver mede coften tot enen riem, die hem besteet was te maken tot mijns heren behoef, 20 scilde, maken 2 lb. gr.

Nr. 17 Rekening van Dirc Voppenz.

(1 maart 1361-maart 1362).

Fol. 7 Item bi mijns heren brieven ghegheven in Middelborch des Donresdaghes na Midvasten int jare 60 (1),

---

(90) 5 september 1359.
(91) Antwerpen, 15 september 1359.
(92) Goes, 27 september 1359.
(93) Goes, 3 oktbober 1359.
(94) Middelburg, 30 oktober 1359.

(1) 11 maart 1361 (n.st.).

die mijn here ghaf van enen dyamante ende van enen ghulden coppe te maken ende anderen stucs, alse de brief inhout, 53 mott. 7 gr., doet
6 lb. 8 s. 8 d. gr.

fol. 14 Item des Vridaghes (2) Voghelaer, mijnre vrouwen messagier van Voerne, die mijnre vrouwen en Duytst boec brachte ende en scaecbort, him gheghe-ven
5 s. 6 d. gr.

fol. 15 Item des Zaterdaghes (3) minen here te offeren voer Onser Vrouwen beelde te Cameroen 4 s. gr.

Item bi Philips van Tetrode ende Jan Starcken om ene wyeghe tot mijnre joncvrouwen behoef
35 s. 3 d. gr.

fol. 17 Item des Woensdaghes na sente Lucas dach (4) bi Claseken den Hoyter omboden van Brugghe ene rieme papiers ende drie incthoerne, costen mit sijnre teringhe
7 s. 6 d. gr.

fol. 18 Item den goudsmede van Delf van silver, goude ende werc an enen hechtsel ende een dusent erren ende lover al verghoudt die miin vrouwe hadde, tesamen gherekent 65 scilde 12 gr., f.
6 lb. 11 s. gr.

Item des Woensdaghes (5) des heren camerlinghe van Arckel, die minen here en pansier brochte, ghegheven
4 s. gr.

fol. 30 Item des Zonnendaghes na Mathei (6) Driepond ghesend tot Lover mit tapiten, 33 s. 8 d. gr.

fol. 32 Item den onghevalieghen man die mijnre vrouwen enen groten spieghel brachte ende enen hond,
4 s. 8 d. gr.

fol. 52 Item in sinte Aechten avonde (7) Driepond send van Berghen in Middelburch om miins heren selveren rieme ende voert anden here van Heemstede om te weten, waer Claescen de messagier bleven waer,
34 d. gr.

---

(2) Goes, 7 mei 1361.
(3) 23 mei 1361.
(4) 20 oktober 1361.
(5) 15 december 1361.
(6) 27 februari 1362.
(7) 4 februari 1362.

Nr. 19 Rekening van Pieter van Dordrecht.

(29 november 1360-29 november 1361)(met 2 bijlagen).

Bijlage I

Item des selfs daghes (1) bi Nienkonal gheghe-
ven Kerstiaen, den snider, omme cleyne paerlen mede
te copen die men zaet hiet, tot mire vrouwen behoef,
1 mutt., maect 2 s. 5 d. gr.

Item des Zaterdaghes opten Palmavont (2) bi Nie-
konal, mire vrouwen camerlinc, gherekent met meister
Jan den Lewen, den ghoutsmit van Delf, van 3 paer
ghespen ende van ryemen daertoe besleghen met zelver
verghout, tot mire vrouwen behoef uit Beyeren, an
hoer scoen, daer an was 5 ½ loet zelvers, van elken
lode 8 gr. doet 4 s. 4 d. gr. Item van ghoude, daert
mede verghout was, 2 gr. Item van maken 2 s. gr.
Item den selven van 3 paer zilveren haken, die mijn
vrou horen joncfrouwen ghaf, betaelt van zelver ende
van maken 7 d. gr. Item van eenre zelveren kanne te
vermaken, daert decsel of was ende in den bodem ghe-
scoert ende die te vernyschen 2 s. gr.; coemt tega-
der 10 s. 11 d. gr.

Item des Manendaghes na Palmen (3) bi Nienkonal
betaelt Pieter, den kramer van Dordrecht, van 3 ellen
besets, jeghens hem ghecoft tot mire vrouwen behoef,
die ellen 8 gr., maect 2 s. gr. Item van 4 pater-
nosteren van aghate, die mijn vrou selve jeghens
hem cofte, omme 2 clene ghulden, maken tstic voer
21 gr. 3 s. 6 d. gr.; coemt tegader 5 s. 6 d. gr.

Item op die selve tijt Palsterfer weder ghe-
gheven, die hi van mire vrouwen weghen den borduyr-
werkers in den Haghe ghaf te drincghelde, 1 mutt.,
maect 2 s. 5 d. gr.

Item des selfs daghes (4) bi Nienkonal ghecoft
tot mire vrouwen behoef 1 onse ghouts, coste
2 s. 5 d. gr.

Item des Manendaghes na Beloken Paseken (5) bi
mire vrouwen ontbieden ende Nienkonal ghegheven om
12 zelveren knopen verghout an 1 paternoster tot mi-
re vrouwen behoef, 2 s. 10 d. gr.

Item des selfs daghes (6) den selven betaelt,
die hi ghegheven hadde om 1 camerstoel op mire vrou-
wen camer, 2 s. gr.

---

(1) 4 maart 1361.
(2) 20 maart 1361.
(3) 22 maart 1361.
(4) 3 april 1361.
(5) 5 april 1361.
(6) 10 april 1361.

Item des Manendaghes 12 daghe in Aprille bi Nienkonal ghegheven Plamer, den snider, 1 onse ghouts mede te copen tot mire vrouwen behoef, 1 mutt., maect 2 s. 5 d. gr.

Item des Donredaghes 15 daghe in Aprille ghegheven, bi mire vrouwen bevelen, daer Nienkonal die boedscap of dede, ghegheven den Steynkerker, die te Beyeren waert woude ende minen here enen sconen hoern presenteerde, 1 mutt., maect 2 s. 5 d. gr.

Item des selfs daghes (7) bi Nienkonal betaelt Pieter Jans soen, den cuper van Delf, van eenre grote badecupe met 2 bodemen, die hem aenbesteet was te maken bi den hoefmeister ende bi Nienkonal tot mire vrouwen behoef, 3 ½ scilde, maken 7 s. gr.

Item des zelfs daghes (8) betaelt meister Jan den Lewen van 2 zelveren scotelen ende 1 scale van nuwes te vermaken, die Nienkonal mire vrouwen camerlinc bij bevelen shoefmeisters hadde doen maken, daer of met hem gherekent, bi heren Dirc Voppen f. ende bi Nienkonal voers. van maken 4 scilde. Item van 9 loet zilvers, die hi van sijns selfs zelver daertoe dede, tloet 8 gr., doet 3 scilde; beloept tegader 7 scilde, maken 14 s. gr.

Bijlage II Item des Donresdaghes na Sacramenti (9) ghecoft tot Delf, bi mier vrouwen bevelen van Voerne, ene clene wieghe mier joncvrouwen in te legghen te wilen, dat haer ander wieghe ghemaect waren, 12 d. gr.

Nr. 20 Rekening van Pieter van Dordrecht.

(29 november 1361-17 oktober 1362).

Fol. 27 vo Item des Vridaghes na sinte Marcus dach (1) in Middelburch ghegheven heren Heynric van Borselen, die hi ghegheven hadde van eenre selveren ketene te maken an mijns heren seghelen, 4 mott., maken 9 s. 4 d. gr.

fol. 28 Item des Sonnendaghes na Meyendach (2) in Mid-

---

(7) 24 april 1361.
(8) 3 april 1361.
(9) 3 juni 1361.

(1) 29 april 1362.
(2) 2 mei 1362.

delburch bi Plamer, mire vrouwen snider van Beyeren, betaelt van 2 ellen linnen lakens ende ½ pont boemwolle, daer miin vrouwe haer cronen, hechtele, cleynode ende ander juwele in leyde, 11 d. gr. Item bi den selven van coerden, mire vrouwen camer aen te hanghen, 4 d. gr.; coemt tesamen 15 d. gr.

fol. 34 Item des Woensdaghes na Onser Vrouwen dach vors. (3) Coenraden weder ghegheven ... Item die hi ghegheven hadden Reynken om gaerne tot eenre nuwer camer tot mier vrouwen behoef van Beyeren, 1 mott. ...

Item des Maendaghes na Onser Vrouwen dach Assumptio (4) bi miere vrouwen bevelen van Beyeren Coenraden ghesent uter Haghe tot Brucelle an Willem den Hertoghe ende an Danel van den Hove om gulden laken ende cambukaet, ghegheven him te teerghelde met 2 paerden, overmids dat hi Danel vors. met him brochte bi mier vrouwen, op sinen coste 8 mott., maken 18 s. 8 d. gr.

fol. 34 Item des selfs daghes (5) Reinken, mier vrouwen camerlinc, ghesent uter Haghe an den rentmeester van Zuutholland om 150 ellen covelaers teenre nuwer camer mede te voederen, om harmeliins vellen ende om ander zaken tot mier vrouwen behoef, ghegheven te teerghelde 2 s. gr.

fol. 35 Item des selves daghes (6) Reynkiin camerlinc ghesent uter Haghen met mier vrouwen brieve an den rentmeester van Heynegouwen ende an Barnaert den Lombart, als dat si mier vrouwen een camer senden souden van den cameren, die daer waren, ghegheven hem 2 mout., maken 4 s. 8 d. gr.

Item des selfs daghes mier vrouwen ghesent bi Noesbergher, die si voert gaf Caplaken, den borduerwerker, om gout ende zide mede te copen 2 mout., maken 4 s. 8 d. gr.

fol. 36 vo Item des selfs daghes (7) bi den hofmeester ghegheven meester Arnd, den cuper in den Haghe, die een cupe ontlede om in een camer te draghen ende daer tot mier vrouwen behoef weder tegader bant, 8 d. gr.

---

(3) 17 augustus 1362.
(4) 22 augustus 1362.
(5) 22 augustus 1362.
(6) 26 augustus 1362.
(7) 1 september 1362.

fol. 37 vo Item des Woensdaghes op Onser Vrouwen avont Nativitas (8) in den Haghe bi Reynken, miere vrouwen camerlinc, betaelt Abe Slapelakens van 24 ellen covelaers, die ghebraken an der voederinghe van eenre nuwer camer, van elker ellen 2 d. gr., doet 4 s. gr.

Item op die selve tiit bi Reynken vors. betaelt drien knechten van haren loen, dat si holpen nayen an der nuwer camer, 6 daghe ende den eenen drie daghe langher, elken 2 gr. sdaghes, comt 3 s. 6 d. gr.

fol. 38 Item des selfs daghes Claysken den Hoyter ghesent uter Haghe mit miere vrouwen brieve tot Rinenborch an der vrouwen van Raporst om eenen paerlen hoet, ghegheven hem 7 d. gr.

Item des selfs daghes bi Reynken, mier vrouwen camerlinc, ende bi Herman van miere vrouwen waghen betaelt Jan van Naeldwijc in den Haghe van 13 ellen roots lakens ghescoren ende ghecrompen tot eenre decsel over der joncvrouwen waghen, van elker ellen 18 d. gr., ende van der decsel te nayen 5 gr., comt tesamen 19 s. 11 d. gr.

fol. 38 vo Item des selfs daghes betaelt Hansen, den schoemaker uut Beyeren, van eenre lederen bizaedse, daer men tsilver in goerde, 1 scilt, maect 2 s. gr.

Item des selfs daghes (9) bi miere vrouwen ontbieden ende bi heren Coenrade diere die bootscep of dede, betaelt meester Jan Leeuwe, den goutsmit van Delf, van der maecsel van eenre gulden crone ende van eenen gulden span, die hi ghemaect hadde tot miere vrouwen behoef, 12 mout. Item den selven van eenre zilveren scive, vergout met drien pipen, miere vrouwen an haren hoet, van stoffen ende van maken 4 mout., comt tsamen 16 mout., maken 37 s. 4 d. gr.

fol. 39 Item des selfs daghes (10) Hughen den Lombart van Delf betaelt bi haren Dirc Voppen soens hant van eenen gulden span, dat mire vrouwen was ende daer gheset was, 6 mout., maken 14 s. gr.

---

(8) 7 september 1362.
(9) 8 september 1362.
(10) 8 september 1362.

Nr. 21 Rekening van Pieter van Dordrecht.

(17 oktober 1362-25 februari 1363).

Fol. 33 vo Item des selfs daghes (1) bi Dirc den Kot betaelt Arnt, den smit in den Haghe, van eenen nyeuwen rechtlepel, 2 nyeuwe bilen ende van eennen nuwen houmesse te maken ende van eenen scuumlepel te vermaken, 7 s. 1 d. gr., eenen mott. vor 28 ½ gr., maken tot 28 gr., 6 s. gr.

Item des selfs daghes bi miins heren shartoghen bevelen ghegheven Hanneken, Lemmekens knecht van den IJser, daer hi mede betaelde, dat miins heeren harnaschcoen coste te maken tot Leiden, 24 s. gr. Item den selven, daer hi dat selve harnasch mede brochte in den Haghe, 26 d. gr., comt tsamen 26 s. 2 d. gr., eenen mout. vor 28 ½ gr., maken den mout. vor 28 gr. 25 s. 8 d. ob. gr.

fol. 34 Item betaelt Lemmeken van den IJser van 4 banier, die hi dede maken van miins heren weghen in Vlaenderen, daer tstic of coste 7 scilde, comt 28 scilde, doet 56 s. gr. Item 50 grote penyoene, tstic 6 gr., doet 25 s. gr. Item van 100 cleyne peyoene, tstic 3 gr., doet 25 s. gr. Item van eenen paer lijfijser miins heren, die verloren worden in den besitte vor Middelborch ende Lemmeken lossede jeghens den ghenen, diese ghecoft hadde om 2 s. gr. Item van Lemmekens cost vors., die om dese vors. zaken in Vlaenderen ghesent wert uter Haghe ende was uut eer hi bi minen here weder quam 14 daghe, sdaghs 8 gr., doet 9 s. 4 d. gr. Comt tesamen, eenen mout. vor 28 gr., 5 lb. 17 s. 4 d. gr.

fol. 34 vo Item des Saterdaghes na sinte Martiins dach in den winter (2) tot Schoonhoven betaelt bi Lemmeken van den IJser van 12 miins heren platen te riemen, te naghelen, te ghespen ende anders te maken, datter aen ghebrac, 6 s. gr. Item van 2 paer beenharnaschschoen te maken, te riemen ende te ghespen, 2 s. gr. Item van 12 ellen kanevas scuerzacke of te maken, delle 2 gr., doet 2 s. gr. Item van 3 pansierschoen te maken 12 d. gr. Item van 2 scaepsvelle riemen of te sniden 8 d. gr. Item om 24 vadem lynen, den vadem 6 mot., doet 6 d. gr. Item om 2 doziin wapennaelden 5 d. gr. Item van

---

(1) 5 november 1362.
(2) 12 november 1362.

10 onderslagher tot miins heren banierzadel ende orloochzadel, tstic 10 d. gr., doet 8 s. 4 d. gr. Item om 2 spaden ende een bile 12 d. gr. Item om 10 ellen canevas miins heren harnasch mede te decken, delle 2 gr., doet 20 d. gr. Comt tesamen 23 s. 7 d. gr. Eenen mout. vor 28 ½ gr. gherekent, maken tot 28 gr., 23 s. 2 ½ d. gr.

Item des selves daghes (3) bi Lemmeken van den IJser betaelt van eenen vloghele van miins heren wapen te maken ende van eenre crone te maken, datter ane ghebrac aen miins heren helm, 4 mott. Item van 3 ½ ellen sendaels ouder blaeu ende wit miins heren helm mede te verdecken 2 s. 6 d. gr. Item van eens knechts cost, die omme dese zaken voer van Schoenhoven Tordrecht 18 d. gr. Comt tesamen 13 s. 6 d. gr., maken den mott. vor 28 gr., 13 s. 4 d. gr.

fol. 35 vo Item des selfs daghes (4) betaelt Lemmeken van den IJser, die hi ghegheven hadde omme 2 paer wapenhanschoen tot miins heren behoef, 6 s. gr. Item, die hi ghegheven hadde van miins heren plate after te righen, 18 gr. Item om een bannerstoc ende dien te beslaen mit ijseren vederen, 16 gr. Item om 3 vergulden knopen aent decsel van miins heren helm 9 gr. Comt tesamen 9 s. 7 d. gr. Eenen mott. voer 28 ½ gr. gherekent, maken tot 28 gr., 9 s. 5 d. gr.

fol. 41 Item des Donresdaghes na sinte Willebords dach (5) betaelt tot Schoenhoven van eenen scrien met eenen slote miins heren ghelt in te sluten upter reisen in Ghelre'and, 3 s. gr.

Item des Manendaghes na zinte Martiins dach in den winter (6) tot Scoenhoven betaelt bi Hanse Yoden meester Hubrecht, den zilversmit van Dordrecht, van miins heren bazelaer ende scheyde met zilver te beslaen ende te vergouden, 3 mott., maken 7 s. gr.

Item tot Schoenhoven omtrent sinte Martiins dach in den winter miñen heren ghegheven in siins selfs hant 5 mott. Item up een ander tiit cort daerna, die hi aen heren Pieter ontboot ende hem here Pieter zende bi Jan uten Lardier, 20 mott. Item up die selve tiit bi miins heren bevelen ende beheete betaelt Jacob van Oudewater van paerlen, die miin here jeghens hem ghecoft hadde, 58

---

(3) 14 november 1362.
(4) Schoonhoven, 6 november 1362.
(5) 10 november 1362.
(6) 13 november 1362.

mott. Dit comt tesamen, daer haer Pieter miins heren brieve of heeft, dien hi hier overlevert, 128 mott., maken tot 28 gr., 14 lb. 18 s. 8 d. gr.

fol. 42 vo Item des Dinxdaghes na Kersdach (7) tot Berghen in Heynegouwen heren Jan Kauchye, miins heren cappellaen, weder ghegheven, die hi ghegheven hadde omme een bezaedse, tmisghewade in te voeren. Item van den kelc te maken, die te broken was ende die hi 1 knecht gaf, die dien kelc droech van Berghen in Heynegouwen tot Valentsiin te verwijen, al tesamen 3 s. gr.

Item des selfs daghes bi miins heren bevelen ghegheven Willem van Beest den bourduerwerker up rekeninghe van eenre nyewer zwarter camer, die miin here hem aenbesteedt hadde te maken, 5 mott., daer haer Pieter sinen brieve of heeft, dien hi hier overlevert, maken 5 lb. 16 s. 8 d. gr.

Nr. 23 Rekening van heer Coenraet.

(24 juni 1364-2 augustus 1365) (met 3 bijlagen).

Bijlage I (Item) eenen rant an mins [heren] huve van zelver, die woegh 27 loet, daer elc loet of... 9 gr., fac. 20 s. 3 d. gr. Item van vergouden 7 s. gr. Item van maken 18 s. Summa 47 s. piet. 1 gr., daer of hadde min here die hertoghe betaelt 11 s. 8 d. gr. ... heeft here Conraet of betaelt, 34 s. 3 d. gr.

Item bi heren Dirc Voppen zone, die tcoep makede, jeghens meester Janne Aernts sone van Delf omme 1 pair taffelmessen mit 2 cleynen messen in eenre sceede tot minre vrouwe behoef, 14 mott., fac. 32 s. 8 d. gr.

Item omme flourken doeken toet minre vrouwe behoef, die ghecoft waren jeghens Lambrecht, omme 24 gr. Omme 1 ghuldiin spannekiin 24 gr. Omme 2 unzen...gher gouts 5 s. gr. tot eenen caperon behoef minre vrouwe, summe 9 s. gr.

Bijlage II Eerst Jan die Lewe van Delf omme alrande werch ghemacht minre vrouwe van goude ende van zelver, die beliep 18 mott.

Bijlage III Item omme 80 zelveren knopen, die weghen ½ march 1 vierendeel miin, dat coste 6 s. 4 d. gr., fac. 2 mott., 16 gr.

---

(7) 27 december 1362.

Item van den vorsc. knope te makene ende te vergoudenen 3 mott.

Nr. 24 Rekening van heer Coenraet.

(2 augustus 1365-2 mei 1366).

Fol. 41 Item uutghegheven in mins heren ende in minre vrouwe orber in alr ande foreyne partien omtrent Belocken Paschen int [jaar] 66 (1), daer nieuwe bedde of ghemacht ziin, mit anderen oncoste, daer die summe of beloept, ghelikerwijs als die particlen houden, die haer Heynric van Borselen bezeghelt heeft, ghegheven in den Haghe des Donresdaghes na sente Marcus daghe ewangheliste int jair vorsc. (2) 232 mott. 21 d. gr.

fol. 1 (3) Item uutghegheven in mins heren ende minre vrouwe orber omtrent sente Barthelmeeus daghe Aprille int jair 1365, omme paerlen ende anderen joellen, die minre vrouwe cochte, daer die summe of beloept, ghelikerwijs als die particlen houden, die bezeghelt ziin mit mins heren signet ender minre vrouwen titelen, ghegheven in den Haghe des Mannendaghes na sente Jans daghe Decollatio int jar 1365 (4) 163 mott., 25 d. gr.

Nr. 25 Rekening van heer Coenraet.

(2 mei 1366-4 april 1367).

Fol. 53 vo Item uutghegheven ende betaelt Allaert, den sadelaer van Lovene, tot heren Vrederix Durstienter behoef Poirter van Reynsborch bi sinen brieve ghegheven te Lovene des Woensdaghes na sente Thomaes daghe Aprille int jair 66 om mede te betalen des heren juwele van Ghomengijs 500 mott.

---

(1) Ca. 12 april 1366.
(2) 30 april 1366.
(3) Overgenomen uit de tweede tekst (tweede exemplaar van deze rekening).
(4) 1 september 1365.

Nr. 28 Rekening van heer Coenraet.

(4 februari 1369-7 april 1370).

Fol. 49 Item uutghegheven ende betaelt van eenre crone, die miin vrouwe cofte te Kaynoit ommetrent sente Jans daghe Baptiste anno 1369 (1), dair hair Coenraet 1 quitantie of heft, v. 6011 scilde, 15 d. gr.

Nr. 30 Rekening van heer Coenraet.

(31 maart 1371-3 april 1372).

Fol. 62 vo Item betaelt Ridder, den coepman, upten 8 dach van Meye om paerlen, die Andel ghecocht hadde, 35 ½ scilt. Item van borden, die mijn vrouwe ghecocht hadde, 7 ½ mott., den scilt voer 12 pl. ende den mott. voer 13 pl., f. in scilden 21 scilde, 19 ½ pl.

fol. 63 Item ghecoft jeghens Barnier te Zierixee omtrent den 20 dach van October. Eerst om 682 paerlen, die 5 om 1 Vr. vr., f. 336 Vr. vr. Item om 400 grote paerlen, die 2 om 1 vr. vr., f. 200 vr. Coemt tesamen 336 Vr. vr., daervoer betaelt 160 oude scilde, 38 Vr. vr., 20 lyoen 22 dubb. mott., 20 noble, 5 Vl. riders, f. 63 lb. 12 s. 10 d. gr., f. in oude scilden 318 scilde, 5 pl.

fol. 64 Item betaelt Barnier, den coepman, van alrehanden zaken die mijn vrouwe jeghens hem ghecocht hadde, daer die somme of beliep tesamen gherekent 163 Vr. vr. 18 pl., f. 146 scilde, 23 pl.

Item betaelt van 1 badecupe tot mijns heren ende mijnre vrouwen behoef, ghecoft bi Agniesen van den Gaerde, 10 dubb. van Henegouwen ende 6 s. Torn., f. 13 scilde, 2 pl., 6 Holl.

fol. 64 vo Item Daniel van den Hove ghegheven upten groten Vastelavont (2) ter goeder rekeninghe van alrehanden scilden, die hi maken soude tot mijnre vrouwen camer behoef, 40 dubb. mott., f. 56 scilde, 16 pl.

Item Sedewaer van denselven zaken ghegheven ter goeder rekeninghe van maken 25 dubb. mott., f. 35 scilde, 10 pl.

---

(1) Ca. 24 juni 1369.
(2) Ca. 10 februari 1372.

Item ghegheven Jan de Lardier van tapiten ende cussenen mede te doen vermaken ter goeder rekeninghe 10 Vr. vr., f. 10 scilde.

fol. 65 vo In den eersten betaelt bi heren Dirc Voppen soens hant den stoelmaker van outs, die hem tachter stonden, 35 s. 6 d. gr., payments f. in ouden scilden, 3 s. gr., voer den scilt, 8 scilde, 13 ½ pl.

Item betaelt den beeldemaker, meester Willem van Haerlem, omme denghele te vermaken in die capelle in den Hage, 2 lb. gr., f. 10 scilde.

fol. 66 Item betaelt Jan, den glazemaker van Haerlem, upten 20 dach Aprille van 143 voete glazen ghewracht an die cappelle, van elcke voet 1 ½ pl., doet tesamen 226 ½ pl., f. 9 scilde, 10 ½ pl.

Item betaelt den (3) glasemaker upten 24 dach van Aprille ter goeder rekeninghe van glazen, die hi (4) maken soude, 30 s. gr., f. 7 ½ scilt.

Item betaelt den meester, die de stoele in die cappelle ghemaect hadde, van nuwe vloghelen ende nuwe vingheren, die hi ghemaect hadde an die 4 inghelen in die capelle (5) upten 26 dach van Aprille 2 dubb. Brab. mott., f. 2 scilde, 16 pl.

Item betaelt Coliin Slaeplaken van 1 scrien, daer mijns heren boecke in legghen, 19 pl.

Item ghegheven Jan (6), den glazemaker van Haerlem, ter goeder rekeninghe van glazen te maken ende van beelden te verwen up zinte Mauricius dach (7) 15 lichte scilde, f. 7 ½ scilt.

fol. 66 vo Item betaelt Gherijt, den spormaker, van slote ende slotelen te maken an die nuwe poerte, 71 pl., f. 2 scilde, 23 pl.

fol. 67 Item up dien selven dach (8) betaelt Gherijt, den spormaker, van 100 donrebussen, die hi ghemaect hadde, elcke busse 26 pl., doet 21 lb. 13 s. 4 d. gr. lichte, f. 108 scilde, 8 pl.

Item betaelt Merlant, den glasemaker van Delf, van dat hi ghewracht hadde an die cappelle ende elwaer 416 pl.,f. 17 scilde, 8 pl.

---

(3) 2e tekst : "selve".
(4) 2e tekst : "noch".
(5) 2e tekst : "ende te virverwen ziin".
(6) 2e tekst : "van Ghoringhe".
(7) 22 september 1371.
(8) 14 maart 1372.

Item den selven betaelt van glasveynsteren ghewracht in mijns heren camer ende in die taelgerie 3 scilde, 10 pl.

fol. 67 vo In den eersten ghecocht jeghens Ridder upten 26sten dach in Maerte 1 zilveren boorde tot mijns joncheren behoef ende 1 coffer 25 pl. f. 1 scilt, 1 pl.

Item jeghens den selven ghecocht des Donredaghes na Paesschen (9) 1 zilveren cop, die woech 5 Coelssche marc 6 loet 1 quarte, cost 5 lb. gr. lichte, f. 25 scilde.

Item des Manendaghes na Beloken Paesschen (10) betaelt van 2 gulden ketelen tot mijns heren ende mijnre vrouwen behoef, daer die een of woech 38 nobel ende 1 quarte ende die ander woech 41 nobel. Item van laken an goude 1 ½ nobel. Item van maken 4 nobel. Coemt tesamen 84 nobel 3 quarte, doen tstuc 45 pl., 31 lb. 15 s. 7 ½ d. ob. gr. lichte, f. 158 scilde, 21 pl., 9 Holl.

Item ghecocht jeghens Clays Ballen soens neve van Parijs 2 zilveren paternoster ende 4 zilveren ringhe upten 20 dach van Aprille, costen 21 Vr. vr., tstuc 23 pl., doen 462 pl., f. 19 scilde, 6 pl.

Item jeghens Kaerle, den coepman, ghecocht tot mijns joncheren behoef upten 22 dach van Aprille 12 zilveren knope om 60 pl. Item om 8 zilveren borde 8 pl., doet tesamen 68 pl., f. 2 scilde, 20 pl.

Item betaelt Bosseman, den goutsmit van Delf, upten 8den dach van Meye van alrehande wercke, dat hi mijnre vrouwen ghemaect hadde, bi Caplaken ende bi Sistelaer van raecsen, van ringhen ende anders wercke, 228 pl.,f. 9 scilde, 12 pl.

Item ghegheven Jan die Leeuwe upten 22 dach van Augusto, daer hi of maken soude tot mijns heren behoef 1 gulden voghel, 20 oude scilde, 1 dubb. mott., 7 rozekens mott. Item bi Berwoude 2 oude scilde 8 pl., f. tesamen 29 scilde, 13 ½ pl.

Item ghecocht jeghens Zeghers gheselle, een coepman tot Willems Havickiers huse, bi Berwoude ende bi Coliin upten lesten dach van Augusto 2 spanne mit stiente tot mijnre vrouwen behoef, costen 46 oude scilde, 5 dubb. Brab. mott., 4 Vr. vr., 7 pl., f. tesamen 62 scilde, 23 pl.

---

(9) 10 april 1371.
(10) 14 april 1371.

Item betaelt bi heren Willem Boschman, den goutsmit van Delf, van 1 middelriem van z'lver, die hi ghemaect hadde voer hertoge Heynrics joncheren ende anders, dat hi ghemaect hadde, tesamen 9 s. 11 d. gr. lichte, f. 2 scilde, 11 ½ pl.

Item betaelt Gherijt van Gommegijs van 1 unse lanegouts 33 pl., f. 1 scilt, 9 pl.

Item betaelt van 1 riem, ghecocht jeghens Mathijs Willems f., ende dien mijn vrouwe gaf enen van hertoge Heynrics joncheren ende die woech 6 marc, 5 unse, die cost tesamen gherekent 38 Vr. vr., f. 36 scilde, 10 pl.

Item betaelt Jan die Leeuwe up zinte Mauricius dach (11) van 2 ringhen, die mijn vrouwe hadde doen maken, 3 scilde.

Item betaelt enen goutsmit van Delf bi heren Willem Poscken hant 80 pl., f. 3 scilde, 8 pl.

Item betaelt Zegher, den coepman, van 1 vestele, 54 paerlen, 4 baleysen, 10 zaphiren ende cokesien (12), cost die hoep tesamen 168 Vr. vr., tstuc 24 pl., f. 168 scilde.

Item bi Lemmel ghegheven des Manendaghes na Vastelavont (13) van 1 cruus te vergouden, 3 zwaer gulden doen 66 pl., f. 2 scilde, 18 pl.

Item ghegheven Daenkiin, den goutsmit te Caisnoyt, van sinen loen ende van anderen wercke 31 pl., f. 1 scilt, 7 pl.

fol. 68 Item betaelt te Valenchiin van 1 dyamant, ghecocht bi den proost tot mijns heren behoef, cost 33 Vr. vr., f. 33 scilde.

Item betaelt Jacob, Zeghers knecht, in den Hage ter goeder rekeninghe van eenen vergulden cruzen ende 1 dyamant, tesamen 34 scilde.

Item ghegheven Jan die Leeuwe enen gouden leeuwe of te maken 1 ½ lyoen, 1 mott. van Vlaenderen, 3 vr. van Henegouwen, 1 Antwerpsen scilt, 2 oude scilde van lakinge. Item noch 2 oude scilde, 4 rozekens mott., 5 oude scilde, 1 dubb. mott., van maken 3 oude scilde. Item van 3 zwanen te maken 6 dubb. mott., f. tesamen 33 scilde, 16 pl.

---

(11) 22 september 1371.
(12) 2e tekst : "cobesien".
(13) 16 februari 1372.

Item ghecocht jeghens Ridder, bellen, gulden borde tot mijnre vrouwen zadel bi Pickel van cypers, dellen 5 pl., doet 30 pl. Item noch 2 ellen 14 pl. Item bi den proost om roet sindael 4 pl., coemt tesamen 48 pl., f. 2 scilde.

Item betaelt Jan die Leeuwe van 1 lyoen te maken van goude, van lakinge ende van maken tesamen 25 scilde.

fol. 68 vo Item upten 16 dach van Marte ghecocht 12 ellen 1 quarte linnens lakens, die inghelen in der cappelle mede te vercleden, dellen 4 pl., doet 49 pl., f. 2 scilde, 1 pl.

fol. 77 Item op 1 paer sniitmesse ghegheven den messemaker van Delf des Manendaghes na Beloken Paeschen (14) om 3 dubb. mott., stic 32 pl., f. 4 scilde.

fol. 78 Item om 1 scaecbort ghecoft tote Berghen bi Jan Meuses om 12 Vr. vr., f. 11 scilde, 6 pl.

fol. 79 Item betaelt Daniel van den Hove van 4 banieren, die hi ghemaect hadde tot miins heren behoef, 32 mott. Item den selven van boirden an kasuffelen 16 mott., upten 20 dach van Julio. 33 oude scilde, 12 pl.

Item om 10 paer koecmesse ghecoft tote Berghen in Heynegouwen, die eodem costen 5 oude scilde, 15 pl.

fol. 79 vo Item ghegheven Daniel van den Hove van Bruecel voir 3 dubb. mott., die him ghebraken van alre werke, dat hi tot miins heren ende miinre vrouwen behoef ghedaen hadde, 102 pl.

fol. 81 Item here Niclaes Knobbont ghegheven boeken mede te copen tot den coeraelkiins behoef in te leren 5 Vr. vr., die eodem f. 225 pl.

fol. 81 vo Item bi Sappel om 1 stoel te vermaken tot miinre vrouwen behoef 1 ½ pl.

fol. 82 Item betaelt Harman van Bellen bi Caplaken om zide ende om een paternoster, 67 pl.

ffol. 83 Item ghegheven den uuten van Bruecel ende Daniel van den Hove tote Andwerpen, die dair van miins heren weghen mede ghereden waren, horen coste mede te betaelen in der herberghe, 1 scilt.

---

(14) 14 april 1371.

Nr. 31 Rekening van heer Coenraet.

(3 april 1372-30 september 1372).(1).

Fol. 165 vo Item betaelt van 16 onse paerlen die ghecoft waren upten lesten dach van September anno 72, elc onse omme 12 Vr. vr., f. 192 Vr. vr., f. 28 lb. 16 s. gr.

fol. 166 In den eersten ghelost Noesberghер 1 zelveren riem, die hi hadde staende ten Lombarden te Sente Gheerdenberghe, die stont voir 12 dubb. Brab. mott. ende 3 oude scilde, upten 14 dach van Aprille anno 72, f. 3 lb. 4 s. 6 d. gr.

Item betaelt bi Fransoys ende Haddiin borduyrwerkers van zide ende van goude, ghebesicht ander nuwer camer, upten 9 dach van Junio, 30 lb. Torn., f. 3 lb. gr.

Item ghegheven Fransoys ende Haddiin om goud te copen, scilden mede te maken, upten 11 dach van Junio, 6 Vr. vr., f. 18 s. gr.

Item betaelt meester Symon van Liere van alrehande zelverwerke te manderen ende te virwapenen van Beyeren 8 Vr. vr., up sente Jans dæghe Baptiste. Item om 6 onsen zelver ende 3 est., die onse 22 s., f. 6 lb. 16 s., maken 12 ½ Vr. vr., f., mits drincgelde den ghesellen, 38 s. 9 d. gr.

Item noch betaelt Fransoys ende Haddiin voirs. van den selven werke van 62 scilden ander camer, van elken scilde 4 pl., des ghebrect him noch, mits maecghelde ende stoffe 2 dubb. vr. Heyn. ende 3 dubb. mott., dat was him betaelt upten 15 dach van Julio, f. tsamen, dat men him gaf, 31 s. 6 d. gr.

Item betaelt Francoys bi Caplakens anbrenghen upten 15 dach van Julio 2 dubb. vr., f. 8 s. gr.

Item betaelt Daenken, den goutsmit, van dat hi ghemaect hadde den hont uten eye (2), 1 halsbant, cost 1 dubb. vr. Item 15 nappe te virwapenen ende anders werke 1 dubb. vr. Item van bekers te bruneren, 1 canne te virmaken, dairt deckeles of was ende 1 rieme minen joncheren te virmaken, mits Harmans rieme te virmaken, 32 s. Torn., upten laetsten dach van Julio anno 72, f. 11 s. 1 ½ d. gr.

Item betaelt Ridder, den coepman, van dat

---

(1) 2e tekst.
(2) 1ste tekst : "metten eye".

miin vrouwe him sculdich was ende men anders jeghens him ghecoft hadde, gheliic als die cedel dair of houd, eerst 1 spanne tot miinre vrouwe.. behoef, cost 8 ½ mott. Item van 2 paternosteren 3 ½ mott. Item van 13 ellen boirts, dellen 3 pl. Item 21 ellen boirts, dellen 2 pl. Item van 1 boirt 10 mott., f. tsamen 2 lb. 5 s. 10 ½ d. gr.

Item betaelt Fransoys ter goeder rekeninghe up sente Bertelmeeus dach (3) 1 Vr. vr., f. 3 s. gr.

Item ghecoft jeghe Lambrecht, den coepman, dat miin vrouwe jeghens him cofte, spanne ende hechtselen, upten 29 dach van Augusto anno voirs., 14 Vr. vr., 2 lb. 2 s.

fol. 166 vo Item betaelt Daniel van den Hove van Bruesel ter goeder rekeninghe upt werc, dat hi werct an miins heren ende miinre vrouwen camer (4), upten 23 dach van September, 28 lb. 17 s. 6 d. gr.

Item bi Caplaken betaelt van goude ende side, die ghecoft was te Valenchiin, die eodem '8 s. 5 d. gr.

Item betaelt meester Boudiin in den Ghulden Coppe te Bruecel ter goeder rekeninghe 8 Vr. vr., van werke ander camer. Item van Caplakens cost ende Coliin aldair ghedaen 5 Vr. vr., f. tsamen 39 s. gr.

Item betaelt Sedewaer van Bruecel ter goeder rekeninghe van den scilden te maken ander voirs. camer 7 lb. 10 s. gr.

fol. 168 Item ghecoft jeghens Lambrecht, den coepman, tot miins heren behoef, die costen 14 Vr. vr., f. 2 lb. 2 s. gr.

Item bi Berwolden, Reynken ende Beyer ghecoft te Brugghe om 16 rode fluwele tot miinre vrouwen camer behoef, elc stic om 3 lb. gr. Vl., f. 48 lb. gr. Vl.

Item om 19 rode sindale, tstic 16 s. 8. d. gr., f. 15 lb. 16 s. 8 d. gr. Vl. Om 11 lb. roets gherns ten corden, tpont 35 d. gr., f. 32 s. 1 d. gr. Item om ½ lb. zide ten linten 10 s. 6 d. gr. Item 12 lakenen rode boucraens, costen 2 lb. 14 s. 8 d. gr. Van den sindael te tollen 20 d. gr.

---

(3) 24 augustus 1372.
(4) 1ste tekst : "van bordeure".

Item van den anderen goede te tollen 4 s. 2 d. gr. Item virloren an paymente 4 s. 10 d. gr. Item van den zide linten te maken 2 s. gr. Item Col·in ghesent mit desen goede ter Haghe uut, him ghegheven mits 21 d. gr. onderweghe, daer hi after siec bleef, 10 s. 10 d. gr. Item van coste voir Berwout, Reynken, Beyer, Coliin mits 5 paerde deden in 6 daghen, dair si uut waren mits huerpaerde, 42 s. 5 d. gr., f. 71 lb. 19 s. 10 d. gr.

Item bi Coliin tote Andwerpen om 3 striipte lakenen, costen tsamen 8 lb. 17 s. 3 d. gr. Vl. Item om 2 rode lakenen, costen 32 dubb. mott. Item 12 ellen roets lakens, costen 8 dubb. mott. 1 derden deel. Item om ziden voir den linten ende corden ter camer 30 s. gr. Vl., f. 19 lb. 8 s. 9 d. gr.

fol. 168 vo Item bi Coliin, Reynken ende Beyer ghecoft te Brugghe upten lesten dach van September anno 72 tot der camer behoef om 11 fluweel, stic 3 lb. gr. Vl., f. 33 lb. gr. Om 10 rode sindael, costen 8 lb. 6 s. 8 d. Om 10 lb. roets gherns, tpont 3 s., f. 30 s. gr. Om ½ lb. ziden frangen 15 s. 6 d. gr. Om ½ lb. rode zide 11 s. gr. Om 12 rode boucrane costen 56 s. gr. Van den corden ter camer te maken 20 s. 8 d. gr. Van horen cost in 14 daghe mits tollen, sciphuer ende anderen oncost 50 s. 2 d. gr. Item virloren an 100 ouder scilden 200 Inghelsche, f. 5 s. 6 d. gr. 2 est., f. 50 lb. 15 s. 6 d. gr. 5 Holl.

fol. 172 vo Item 1 bode ghesent in den Haghe om alrehande boeken ende rollen in Henegouwen te brenghen, die eodem 4 s. 6 d. gr.

fol. 173 vo Item van cosue die Reynke, camerlin, dede in Hollant, dair hi ghesent was om zelverwerc te brenghen te Kaynoit, mits wagenhuer, 7 s. gr.

fol. 174 Item Jan van den Lardier ende Caplaken ghesent tote Atrecht, om alrehande werken te doen maken van tapiten ter camer behoef, upten 29 dach van Augusto anno 72, 11 s. gr.

fol. 174 vo Item den knecht, die scilde in den Haghe brochte van Bruecel, dier an miinre vrouwen camer wesen souden, him ghegheven die eodem bi Daniel, 4 s. 6 d. gr.

fol. 175 vo Item om 1 paer sniitmeester ghecoft jeghens den Hoyer te Delf, coste 5 dubb. mott., die eodem f. 1 lb. 2 s. 6 d. gr.

fol. 176 Item van coste die meester Joriis dede mit him derden, dair hi ghesent was te Valenchiin mit alrehande zelverwercke te doen vermaelyeren ende te virmaken, upten 21 dach van Junio, 30 s. Torn., f. 3 s. gr.

Item die eodem ghegheven Coliin te sinen coste, dier after bleef om dat zelverwerc te virwaren ende anders zaken dair te copen, 48 s. Torn., f. 4 s. 8 d. gr.

Item betaelt van 50 scotelen, 8 platielen, 9 cannen ende 1 aelmessepot ende te virwapenen ende anders zaken te maken de goudsmit te Kaynoit, upten 22 dach van Junio, 2 dubb. vr. Heyn., f. 8 s. gr.

fol. 176 vo Item upten 22 dach van September Jan Aernt f. om 1 paer sniitmesse, bi minen heren ghecoft om 7 dubb. mott., f. 31 s. 6 d. gr.

fol. 177 Item betaelt Marrekiin Pipers van pantsieren, die men jeghens hair cofte ommetrent Meye daghe anno 72, 2 lb. 5 s. gr.

Nr. 32 Rekening van heer Coenraet.

(30 september 1372-31 december 1372).

fol. 27 vo Item ghecoft jeghens Jan den Lawen van Delf die eodem om 5 virgouden spannen tot miinre vrouwen behoef, costen 23 Vr. vr., f. 3 lb. 9 s. gr.

Item Daniel van den Hove betaelt van dat hi ghewrocht hadde up roet scaerlaken tot miinre vrouwen behoef, dair si enen roc of hadde, 24 dubb. Brab. mott., f. die eodem 5 lb. 8 s. gr.

Item ghegheven Jan den Lawen van dair hi miinre vrouwen 4 scalen mede virghulden soude ter goeder rekeninghe, upten 8 dach na Martini yemalis (1) 9 oude Vr. scilde, 3 zwair ghulden, f. 2 lb. 10 ½ d. gr.

Item up sente Martiins dach in den winter (2) betaelt Cedewaer, den borduyrwerker van Bruecel, van 186 scilden, die hi ghemaect hadde tot miinre vrouwen camer behoef, van Henegouwen, Hollant, Beyeren ende van den Aern ghewapent, dair elc stic of coste 2 s. gr., f. 18 lb. 12 s. gr., des heft die proefst gherekent in ziinre achtender ende in ziinre neghender rekeninghe

---

(1) 19 november 1372.
(2) 11 november 1372.

25 dubb. Brab. mott., 75 Vr. vr., die maken 16 lb. 17 s. 6 d. gr. Item den selven noch betaelt van 41 scilden ghequaerteleert, elc stic 3 s. gr., f. 6 lb. 3 s. gr. Item den ghesinde te virdrinken 12 d. gr., beloept, dat hi in deser rekeninghe rekenen sel, 7 lb. 18 s. 6 d. gr. Item Boudiin van der Natte van 36 scilden van Beyeren ende Hollant ghewapent, elc stic 2 s., f. 3 lb. 12 s. gr., dair of heft die proefst betaelt in ziinre rekeninghe, alse voirs. is 8 Vr. vr., aldus bliift te rekenen 2 lb. 8 s. gr., f. 10 lb. 6 s. 6 d. gr.

Item die eodem Daniel van den Hove van den selven werke van 270 scilden van Hollant, Beyeren en van den Aerne ghewapent, elc stic 2 s. gr., f. 27 lb. gr. Item 100 ende 3 scilde ghequa_rteleert, elc stic 3 s. gr., f. 15 s. 9 s. gr., des heft die proefst gherekent, alse voirs. is in anderen boeken, 84 dubb. Brab. mott., 125 Vr. vr., f. 39 lb. 18 s. gr. Item van 90 ghequarteleerde scilde him betaelt 90 Vr. vr. Item van 15 Aernsche scilde 10 Vr. vr. Item van 11 scilden van Hollant 22 s. gr. Item van 80 scilden van Beyeren 8 lb. gr. aldus rekent hi bi deser rekeninghe uutghegheven 26 lb. 13 s. gr.

Item ghegheven Fransoys, den borduyrwerker, die eodem te hovescheden 3 s. 7 ½ d. gr.

Item betaelt den drien ghesellen van Bruecel, die scilden brochten an miins heren ende an miinre vrouwen camer tote meester Jorijs ommetrent Katerine, 6 dubb. mott. ende 4 roesken mott., f. 38 s. gr.

Item uutghegheven ende betaelt van coste die Daniel van den Hove, Caplaken, mit him 7 deden tote meester Jorijs int huys, daer si brochten an miinre vrouwen camer de scilden up te profilen ende te sticken in 28 ½ daghe, daer die summa of beloept, gherekent up sente Katerinen avonde (3), 3 lb. 14 s. gr.

fol. 29 Item upten Jaersdach, dair Peterse die boetscip af dede, om 1 spanne, dair 1 zwane up stonde, ghecoft jeghens Zegher, den coepman in den Haghe, tot miinre vrouwen behoef, coste 38 Vr. vr., f. 5 lb. 14 s. gr.

Item die eodem bi Petersen tot miinre vrouwen behoef ghecoft jeghens Barnier om 2 dyamanten, stic 7 Vr. vr., f. 2 lb. 2 s. gr.

---

(3) 25 november 1372.

Item ghecoft jeghens Barnier den coepman bi der vrouwe van der Doirtoghe, die miin vrouwe brochte om 1 vingherliin, dat men ontvouden mochte mit enen soffier ende 1 balays ende men an 2 sticken legghen mochte ende miin vrouwe gaf miin here tot zinen Nuwen Jaer, coste 20 Vr. vr., f. 3 lb. gr.

Item gherekent mit Barnier die eodem bi Caplaken tot miins heren ende miinre vrouwen camer behoef ende tot meester Joriis ende elwair virwrocht wort. Eerst om ½ lb. zwarter zide, coste 7 s. gr. Van 8 loet floerser zide 6 s. gr. Van 4 loet blawer zide 30 d. gr. Van 9 loet zwarter zide coste 3 s. 11 d. gr., f. 19 s. 5 d. gr.

Item uutghegheven ende betaelt hair Philips van Polanen van enen tragienappe, die woech 9 marc ende 11 loet, daer elke marc of coste 5 Vr. vr. Item fetsoen ende goude was him gherekent 15 Vr. vr., aldus beloept tsamen, mits dat men rekent die 11 loet voir 1 marc 65 Vr. vr., mit him gherekent up den 4 dach van Januario anno 72, f. 9 lb. 15 s. gr.

fol. 32 Item hair Adaem, die hi virvoer ende te coste dede, dair hi ghesent was te Conincsvelt om 1 copie te scrieven van miinsheren weghen, him ghegheven 18 pl., f. 27 d. gr.

fol. 32 vo Item die eodem Wilkiin messagier ghesent uter Haghe in Henegouwen mit sindael, dat tot miins heren ende miinre vrouwen camer toe behoirde ende men virwapenen soude, him ghegheven 11 s. 10 d. gr.

fol. 33 Item die eodem bi Daniels brieve van den Hove ghegheven 1 bode, die hi ghehuert hadde, dat hi scilde in den Haghe droech van Bruecel, die tot miins heren ende miinre vrouwen camer behoirden, him ghegheven 1 dubb. Brab. mott., f. 4 s. 6 d. gr.

fol. 33 vo Item upten Heylighen Drien Coninc dach Rutkiin ghesent vander Haghe te Brugghe om 3 dyamanten, die dair ghecoft waren up en besien ende men niet hebben en woude, bi him weder thuys ghesent, him ghegheven 3 s. 3 d. gr.

fol. 33 vo Item up sente Thomas dach (4) betaelt Gherit, den spoirmaker, van 1 croen in der capellen te maken ten lampen behoef, dair si in staen bernen, 4 s. gr.

fol. 34 vo Item des zevendes daghes van Januario bi Cap-

---

(4) 29 december 1372.

laken gherekent ende betaelt Reynbrant, die smit, van 4 ijseren naghelen ende van hondert clawieren, costen 9 ½ pl. Item van twiin tot der selver camer 17 pl. Item van 1 waghen turfs, daer de ghesellen bi wrochten ander camer, 8 pl., 4 s. 3 d. gr. 6 Holl.

fol. 41 Item ghegheven Boudiin den Hert om verwe tot den hemelt van der capellen mede te verwen, ommetrent Alreheylighen daghe (5), 3 lb. gr.

Item van 2 baetcupen voir miinre vrouwen betaelt upten 21 dach van November 13 s. 9 d. gr.

Item ghegheven meester Symon, de glasemaker, van glase, die hi ghemaect hadde in miinre vrouwen camer ter goeder rekeninghe, die eodem 38 s. 3 d. gr.

Item betaelt Boudiin den Hert, behalven den ghelde (6) dat hier voir staet (7), van verwe ende stoffe, dair men hemelt in de capellen mede ghemaect (8) heft, up sinte Nicolaes avonde, 7 lb. 10 s. gr.

Item betaelt meester Jan Boerluyt ende meester Symon, den verwer van Delf, van dat si verweden tfirhemelt van der capellen ende dat capittelhuys ende de wieghe, tegader gherekent coste 4 lb. 6 s. gr.

Item betaelt meester Symon, de glasemaker van Dordrecht, ter goeder rekeninghe van werke, dat hi maken sal.

fol. 41 vo Item bi Reynken ghecoft jeghens meester Heynric, den smit in den Haghe, ommetrent Lucie (9) tot miins heren ende miinre vrouwen camer behoef om 50 haken, costen 25 d., om 5000 naghelen, de cameren mede up te slaen, 20 d. gr., f. 3 s. 9 d. gr.

Idem die eodem bi meester Jacob Gherit, den spoermaker in den Haghe, van den hoirne, die in de zale hanghet te virmaken, van ijserwerc 7 s. 6 d. gr. Item Merliin van Delf van dien hoirne te virwerven 5 s. gr., f. 12 s. 6 d. gr.

Item Vosselaers broeder ghegheven te hovesceden, die miin here 1 tafel van beelden presenteerde, ommetrent Lucie, 3 dubb. mott., f. 23 s. 6 d. gr.

Item betaelt Jan den Feyer van Dordrecht, die eodem om 1 groot bescreven tafel ende 2 cleyne, die in de capelle staen, costen 3 lb. 10 s. gr.

---

(5) 2e tekst : "20 Vr. vr. f.".
(6) 2e tekst : "de drie lb. dier".
(7) 2e tekst : "staen".
(8) 2e tekst : "ghemaleert is".
(9) 13 december 1372.

Nr. 33 Rekening van heer Coenraet.

(1 januari 1373-31 januari 1374).

Fol. 91 Item upten lesten dach van Maye, ghegheven te hoveschede den harnasche-maker, die mijn nere zijn hernasche te Kaynoit ghemaect hadde, 8 dubb. gwide, stic 45 d. gr., 1 lb. 10 s. gr.

fol. 92 vo Item enen meester van Aken ghegheven te hoveschede in den Haghe up sente Michielsavonde (1) van 1 beelde van Onser Vrouwen, dat in de cappelle staet, 45 s. gr.

fol. 91 vo Item betaelt heren Jan, priester der vrouwe van Fontenelis, van 2 misboeken ter cappelle behoef, upten laesten dach van Junio te Kaynoit, 24 dubb. Brab. mott. stic 4 s. 6 d. gr., 22 dubb. vr. Heyn., stic 4 s. gr., f. tsamen 9 lb. 16 s. gr.

fol. 100 In den eersten uutghegheven ende gherekent mit Jan den Lauwen van Delf in den Haghe, upten 12 dach van Januario anno 72, van 2 spannen tot mijnre vrouwen behoef ghecoft, costen 18 Vr. vr., stic 3 s. gr. Item om 14 ringhen, stic 13 pl., f. tsamen 3 lb. 16 s. 9 d. gr.

Item upten 18 dach van Januario ghecoft te Sente Gheerdenberghe bi meester Jorijs tot mijns jonghen joncheren behoef om 1 selveren middelriem, coste 3 ½ Vr. vr., f. 10 s. 6 d. gr.

Item ghecoft te Valenchijn upten 19 dach van Aprille anno 73 ende ghegheven waren den cardinael van Beauvays ende sinen ghesinde. Erst om 1 coppe, die woech 4 marc, 4 onse ende 15 Inghelsche, die marc om 8 Vr. vr. Item om 1 coppe, die woech 2 marc, 2 onse ende 1 est., de marc om 8 Vr. vr. Item 1 boirne mit vouten, die woech 15 onse ende 6 est., de marc om 8 Vr. vr. Item om 1 wijtcroese, dat woech 1 marc, 2 onse ende 8 est., de marc om 5 Vr. vr. Item om 1 wijtcroese woech 10 onse ende 7 est. de marc 5 Vr. vr. Item die 2 croese van maken 24 s. gr. Item 1 virgulden croese, dat woech 2 marc, 8 est., de marc 10 Vr. vr. Item 1 wijtcroes, dat woech 1 marc, 2 onse ende 14 est., de marc 5 Vr. vr. Item 1 wijtcroese, dat woech 1 marc, 10 est., de marc 5 vr. Item die 2 croesen voirs te virmaken 24 gr. Item van 1 wijtcroese, woech 1 marc, 14 est., de marc 5 Vr. vr., f. mits 4 vr. van maken, 30 s. 6 d. gr. 2 est. Item 1 cop virgout, die woech 3 marc, 10 est.,

---

(1) 28 september 1373.

de marc 8 Vr. vr. Item 1 cop, die woech 2 marc, 1 onse ende 15 est., de marc 8 Vr. vr. Item 1 croes, die woech 3 ½ marc, 17 est, die marc 10 Vr. vr. Summa 25 marc, 6 onsen ende 15 ½ est., die belopen, alse voirs. is 33 lb. 19 s. 1 d. gr. 5 Holl.

Item ghecoft te Kaynoit upten 7 dach van Meye om 4 tafelen ende een tabernakel van Onser Vrouwen, die coste tesamen 2 lb. gr.

Item ghecoft tot Antwerpen, in de Pijnster marct anno 73 (2), tot mijnre joncheren behoef om 2 selveren ryemen, ghecoft bi Jacob van Machelen, Zegher tscoepmans knecht, die woeghen 3 marc ende 3 loet Vl., costen 2 lb. 19 s. 4 d. gr. Vl. Item 1 riem, mits 1 groen webbe, dairt up ghesleghen was, woech 2 ½ Coelsche marc, coste 50 s. gr. ende 8 d. gr., f. tsamen 5 lb. 10 s. gr.

Item in den Haghe des anderen daghes na Decollatio Johannis (3) ghecoft bi Andel ende betaelt van drien sticken caproenen ende 4 pipen gouds tot mijnre vrouwen behoef, die sise geven woude, costen 8 Vr. vr., f. 24 s. gr.

Item ghecoft jeghens Lambrecht, den coepman, om 1 zelveren riem tote Zadelberghers behoef, die woech 7 marc, 4 loet, min behalver tleder, coste tsamen 46 Vr. vr., upten 12 dach van September, f. 6 lb. 18 s. gr.

Item uutghegheven ende ghecoft in den Haghe tsFridaghes na Martini (4) jeghens enen (5) coepman bi Jacob, Zeghers knecht, om 1 gulden riem mit stiente, mit paerlen tot mijns heren behoef, coste 400 Vr. vr. Item ghegheven Jacob voirs. te heveschedeu, die den coep makede, 6 Vr. vr., f. tsamen, dat men dair voir betaelde, 63 lb. 8 s. 9 d. gr.

fol. 100 vo Item desManendaghes na sente Clemens dach (6) te Sente Gheerdenberghe ghecoft jeghens Langhe Lambrecht om 28 spannen ende 2 paternosteren, die mijn vrouwe gaf der marcgravinnen joncfrouwen van Brandenburch, die daer ghecomen was, costen 180 Vr. vr.; 10 dubb. Dordr. mott., f. 30 lb. 6 s. 10 ½ d. gr.

---

(2) Sinksen : 5 juni 1373.
(3) 30 augustus 1373.
(4) 18 november 1373.
(5) 2e tekst : "vreemden".
(6) 28 november 1373.

fol. 101

In den eersten uutghegheven ende betaelt Jan den Lawen van Delf van alrehande werke, dat hi minen here ende mijnre vrouwen ghedaen hadde ende ghemaect van goude ende van zelverwerke, mit him gherekent upten 10 dach van Januario, ghelikerwijs als die cedel dair of houd, 1 pl. voir 1 ½ d. gr., 48 lb. 18 s. 6 d. Holl., f. 6 lb. 2 s. 3 d. gr. 6 Holl.

Item die eodem bi Caplaken betaelt Fransoys, de borduyrwerker, van dat hi ghewrocht hadde ende scilden ghemaect tot mijns heren ende mijnre vrouwen camer in den Haghe, 85 pl., f. 10 s. 7 ½ d. gr.

Item gherekent mit Jan den Lawen van Delf ende betaelt in den Haghe upten 12 dach van Januario om 2200 letteren tot mijnre vrouwen behoef up haren roc te setten, die woeghen 11 marc ende ghecoft was jeghens Boudijn den Hert te Delf, elke marc om 16 s. gr., pl. voir 1 ½ gr., van aen letteren voirs. te maken van elken hondert 2 Vr. vr., f. 44 vr., elc stic 3 s. gr. Item van den letteren voirs. te virgouden 14 oude scilde, stic 28 ½ pl. Item dair toe noch te virgouden 32 oude reael, stic 28 pl., f. tsamen 22 lb. 15 s. 10 ½ d. gr.

Item te Kaynoit ghecoft upten 12 dach van Marte jeghens Gherit van Gomengijs tot mijnre vrouwen behoef om 1 marke gouds, coste 8 dubb. Heyn. vr. ende 1 Vr. vr., f. 35 s. gr.

Item betaelt Jan den Lawen, den goudsmit van Delf, van 4 scalen, die hi ghemaect hadde mit 4 hoepen tot mijns heren ende mijnre vrouwen behoef, upten 18 dach van Februario, 6 s. gr. Item van 16 ½ loet zelver, die hi dairtoe liende, tloet 6 d. gr., f. 8 s. 3 d. gr.

Item van 26 ½ loet zelvers, dair mijn jonchеren Aelbrecht 2 riemen of ghemaect waren, elc loet 6 d. gr., f. 13 s. 3 d. gr. Van 1 weke coste 3 s. gr. Item om 1 cleyn webbe 12 d. gr. Item van den 2 gordelen te maken 13 s. 6 d. gr. Item om 18 ½ loet zelvers, die de proest leverde Jan voirs. tot den gordelen te maken, tloet 6 d. gr., f. 9 s. 3 d. gr., f. 2 lb. 14 s. 3 d. gr.

Item betaelt Daniel van den Hove van Bruesel tot Valenchijn upten 8 dach van Aprille, dair hi 1 quitantie brochte van den hertoghe van Brabant van 400 mott. in afcortinghe van mijnre vrouwen duwarie van Brabant, hi dair of betaelt 22 dubb. Brab. mott., stic 4 s. 6 d. gr. ende 28 dubb. Dordr. mott., stic 35 ½ pl., f. tsamen 11 lb. 3 s. 3 d. gr.

Item upten 8 dach van Meye anno 73 betaelt Daenken, den goudsmit van Kaynoit, van 20 selveren scotelen (7) die te broken waren, van 2 marc ende 2 onse zelver dair toe, de marc van Parijs om 5 ½ Vr. vr. Item van 2 cannen in de bottelrie te virmaken mits zelver 1 Vr. vr. Item van den scotelen te virmaken 2 Vr. vr., f.
2 lb. 6 s. 2 d. gr.

Item upten 19 dach van Junio betaelt Daenken voirs. van mijns joncheren riem te virmaken, te virbrunneren ende 1 deckeles van 1 zelveren pot in der bottelrie te virmaken, coste
2 s. 10 d. gr.

Item betaelt Jan den Lawen te Delf in den Haghe des Vridaghes na 11000 Magheden daghe (8) van 22 loet selvers 1 vierendel min tot mijnre vrouwen 2 cousebanden, elc loet 12 d. gr. 2 Holl., f. 22 s. 5 d. gr. 2 Holl. Van den voirs. cousebanden te virgouden 2 oud Vr. scilde, ½ nobel. Van 2 webben dair toe 3 s. 9 d. gr. Van den voirs. cousebanden te maken 8 Vr. vr., f. tsamen 3 lb. 11 d. gr. 2 Holl.

fol. 101 vo Item betaelt Jan den Lawen van Delf des Sonnendaghes na Andree (9) van 1 buycbant voir minen joncheren, dairaen was 6 loet ende 1 vierendel selvers, tloet 8 pl., ende 1 schotel d., f. 6 s. 3 d. gr. 6 Holl. Om 1 webbe dairtoe 7 ½ d. gr. Van dat te maken 4 s. gr. Item 2 virgulden cousebande voir mijnre vrouwen, dair an was 24 loet ende 1 ½ vierendel selvers, f. 25 s. 1 ½ d. gr. Van tween webben dairtoe 3 s. 9 d. gr. Van goude dairtoe 3 oude scilde. Van dat te maken 3 dubb. mott., f. tsamen 3 lb. 4 s. 6 d. gr. 6 Holl.

Item upten Jaersdach betaelt in den Haghe Jan den Lawen van Delf van 1 gouden middelriem voir mijnre vrouwen, dairaen was 9 loed gouds Coelsche marc, tloet van der Coelsche marc om 9 d. wecht ende elke 3 d. wecht voir 1 Vr. vr. f. 27 Vr. vr. Item 6 Coelsche lode gouds ende 1 d. wecht tloet om 10 d. wecht, die maken 20 Vr. vr. ende 1 d. wecht. Item van maken 8 Vr. vr. Item coste dat webbe dairtoe 1 Vr. vr. 16 pl. Om 3 onse ghulden ringhe, die mijn vrouwe wech gaf te Nuwen Jaer, die onse coste 9 Vr. vr., f. 27 Vr. vr. Om 1 hechtsel 12 ½ Vr. vr. Om 1 zelveren paternoster virgoud, woech 8 ½ loet ende ½ vierendel, coste 3 Vr. vr. ende 1 dubb. mott., f. tsamen 15 lb. 15 s. 4 d. gr. 7 Holl.

---

(7) 2e tekst : "te virmaken".
(8) 28 oktober 1373.
(9) 4 december 1373.

Item in den Haghe des Woensdaghes na 13 daghe (10) ghegheven Daniel van den Hove ter goeder rekeninghe van 1 camer, die hi minen heren ende miinre vrouwen maken sel, 100 dubb. Dordr. mott., stic 35 ½ pl., f. 22 lb. 5 s. 9 d. gr.

Item betaelt in den Haghe Jan den Lawen van Delf up Onser Vrouwen dach Purificatio (11) enen gouden riem te maken tot miins heren behoef, die woech 1 ½ Troysche marc ende 9 loet gouds, dairvoir ghegheven 81 ½ nobel. Item 2 roesken mott. om te sciden de tonghe ende de carnier. Item van laken 4 nobels des blefter over an goude an cleynen naghelkiins de wecht van 1 dubb. mott. Item om 1 groen webbe, dairtoe coste 15 s. gr. Item van den riem voirs. te maken 6 dubb. mott., stic 35 ½ pl. ende stic van den nobels/6 s. 6 d. gr., f. tsamen
voir
30 lb. 2 s. 7 ½ d. gr.

fol. 115 Item upten 12 dach van Januario betaelt Gherit, den spoermaker, bi eneren deir boghemaker uut Beyeren om 43 steghereрen an armborsten, stic 3 pl. des wasser 3 binnen, f. 15 s. gr.

Item betaelt upten 12 dach van januario meester Jan, den glasemaker van Hairlem, ter goeder rekeninghe van dat hi virgoude de tabernakelen in der capellen, 2 s. 8 d. gr.

fol. 115 vo Item gherekent ende betaelt Gherit, den spoirmaker, in den Haghe upten 12 dach van Januario bi Lemmel, Plamer ende anders ghesellen aen brenghen, van coferen te beslaen, van slote, van slotelen ende anders alrehande werke, ghelikerwijs alse hi bi sijn cedel van alrehande stics dair of bewijst heft, beloept die summa 29 s. 9 d. gr.

Item betaelt meester Symon, den glasemaker, ter goeder rekeninghe, bi heren Dierix hant, 5 dubb. Dordr. mott., stic 35 ½ pl., f. 1 lb. 2 s. 2 d. gr. 2 Holl.

Item betaelt den glasemaker van Hairlem van den tabernakel boven den outaer in der cappellen in den Haghe te virgouden, him betaelt up sente Bertolmeeus daghe, 7 s. 6 d. gr.

Item betaelt meester Bertout van Dordrecht, van dat hi makede dat toxsael in de capelle in den Haghe, mit him gheeffent ende gherekent des Donredaghes na sente Bertolmeeus daghe Aprille anno

---

(10) 11 januari 1374.
(11) 2 februari 1373.

73, 32 lb. gr., pl. voir 2 d. gr., f. 24 lb. gr.

Item van den houte te voeren ende den pijnres ghegheven van horen arbeyde in den Haghe te brenghen, die eodem 10 s. 1 ½ d. gr.

fol. 116. Item uutghegheven ende betaelt in den Haghe des Sonnendaghes na Nativitas Marie (12) meester Symon, den glasemaker van Dordrecht, van alrehande werke, dat hi ghemaect heft upt huys te Sente Gheerdenberghe ende in den Haghe up mijnre vrouwen camer (13) ende in de cappelle, van tynne glasen ende loet, dat hi dairtoe ghelient hadde, gheliker wijs als die zijn rekeninghe dair of over ghegheven heft, mit him gherekent ende gheeffent upten dach voirs. 11 lb. 7 s. 7 d. gr., den pl. voir 2 d. gr., ende dairmede heft men him of ghedadinct ende quite ghescouden, want sijn rekeninghe meer helt, tot den daghe toe voirs., f.
8 lb. 10 s. 8 d. gr. 2 Holl.

Item des Saterdaghes na Onser Vrouwen dach Conceptio (14) gherekent mit Gherit, den spoermaker, bi Lemmel van alrehande slote ende slotelen, die hi ghemaect heft an mijns heren ende an mijnre vrouwen camren, coferen ende van anderen werc, ghelijs als manuael houd, 7 s. 7 ½ d. gr. (15) (16).

Item te Sente Gheerdenberghe ghegheven ter goeder rekeninghe miins heren boghemaker uut Beyeren van miins heren boghen te virmaken 52 dubb. Dordr. mott., stic 35 ½ pl., f.
11 lb. 10 s. 9 d. gr.

---

(12) 11 september 1373.
(13) 2e tekst : "de grote camer".
(14) 10 december 1373.
(15) 2e tekst : "Item des Saterdaghes na Onser Vrouwen dach Conceptio gherekent mit Gherit, den spoirmaker, bi Lemmel om 4 nuwe slote voir miinre vrouwen cofer, costen 24 pl. Item noch 2 nuwe slote 10 pl. Item 4 hanghelen an 1 boucktafel 8 pl. Van 2 coferen te maken 12 pl. Item van 4 slotelen 4 pl. Item al bi denselven van 1 cofer, dair hi aen wrocht, 3 pl., f.
7 s. 7 ½ d. gr.".
(16) Los declaratiebriefje behorende bij rekening nr. 333 : "Dit is dat die spoermaker ghewrocht heeft te hove
Inden eirsten bi Lemmel 4 nuwe slotel aen mier vrouwen cofre 24 s.
Item noch bi Lemmel 2 nuwe slote 10 s.
cItem noch bi Lemmel 4 hancsele an een boucktafel 8 s.

fol. 119 Item Jacomijn, Caplakens knecht, ghesent van der Haghe te Sente Gheerdenberghe mit mijns heren rocke, dair de zwane up stonden, upten 12 dach van Januario, him ghegheven 15 d. gr.

fol. 122 Item den selven (17) ghesent van Kaynoit in den Haghe mit Caplaken om alrehande sœilde van borduyr te brenghen, him ghegheven 13 s 4 d. gr.

fol. 123 vo Item des Donredaghes na Kersdaghe (18) bi Lemmel Crayken ghesent te Delf om ijnre vrouwen gulden span te virmaken tot Jans Lawen, him ghegheven 6 d. gr.

fol. 127 Item upten 13 dach van Januario bi heren Jan den coster ghegheven om 3 tynnen lampen ende 2 paer tynnen apullen in de cappelle, costen 22 pl. Van 2 stopen olie daer toe 14 pl., f. 4 s. 6 d. gr.

fol. 128 Item des Woensdaghes na sente Gregorius daghe (19) cofte mijn here die hertoghe 1 pansier, coste 4 lb. gr.

Item betaelt in Middelburch om 1 pansier bi meester Jacob tot mijns joncheren behoef, coste 12 s. gr.

fol. 128 vo Item upten Meye avonde ghegheven heren Boudijs knecht van Fontaynes te hovescheden, die mijn here ende mijn vrouwe brochte 1 tafel, 8 s. gr.

fol. 129 Item om glase, orinale, fiolen ende ander glas, costen 4 s. gr.

Item bi Jorijs om 2 clocken te vermaken, dair men water mede maken soude mits 1 wietwatervat up die cappelle, cost 4 s. 10 d. gr.

fol. 129 vo Item om fiolen ende glasen ghecoft upten 15 dach van Julio ende ghebrocht waren in den Haghe, 5 s. 2 d. gr.

Item ghecoft te Valenchijn upten 10 dach van Julio bi Robbijn uter warderobbe om 2 becken ende 2 watervate, costen 6 lb. 5 s. Torn., f. 10 s. 5 d. gr.

Item noch bi Lemmel an 2 grote cofre ghemaect 12 s.
Item bi denselven 4 slotel 4 sk.
Item bi denzelven an 1 cofer ghewrocht 3 s.".

(17) Colijn, des proests knecht.
(18) 29 december 1373.
(19) 23 november 1373.

fol. 130 Item up Onser Vrouwen dach Nativitas (20) bi Jorijs ende hi betaelde 1 messemaker van Delf van 7 scrijfmesse, costen 18 d. gr.

fol. 130 vo Item Hansen, den goutsmit van Strabinghe, ghegheven in den Haghe bi mijns heren bevelen te hovescheden, die eodem 5 dubb. mott., f. 22 s. 6 d. gr.

fol. 131 vo Item in den Haghe ghegheven te hovescheden Aelbrecht, enen boghemaker uut Beyeren, die mijn heren drie armborste scenkede te sinen Nuwen Jaer, 8 dubb. Dordr. mott., f. 35 s. 6 d. gr.

Nr. 34

Rekening van heer Coenraet .

(31 juli 1375-6 april 1377).

Fol. 74 In den eersten uutghegheven ende betaelt bi Caplaken upten eersten dach van Willem Spronc, die him halp werken an minre vrouwen rocke, daer up staet ghewrocht mit paerlen, bant ende een letter, die men hiet T; van 9 daghe, elkes daghe 5 pl., f. 45 pl. Item Pickels wiif broeder 7 daghe, elcs daghe 4 pl., f. 28 pl., van horen coste 80 pl., van ziden 7 pl., f. tsamen 160 pl., f. 1 lb. gr.

Item uutghegheven ende betaelt Daneken, den goudsmit te Caisnoit, upten 26 dach van Augusto van 2 bekeren te vermaken ende 1 toret, daer wat an tbroken was, daer 1 havekiin an hanct mit dyamanten, 16 s. Torn., f. 2 s. 1 d. gr.

Item denselven daertoe ghegheven 2 verghulden scallen van mins heren vasselment (1).

Item min vrouwe, die gaf elkerliic (2) 1 ghuldin rinre, daertoe 3 lb. 5 s. gr.

Item in stede [illegible] bi mins heren ende minren vrouwen bevelen ghegheven den vorsc. (3) daertoe 4 verghuldine vingherlinne, daer min vrouwe gaf 1 balaseken ende de andere 3 waren ghecoft, stick 7 vr., f. 21 vr., f. 3 lb. 8 s. 3 d. gr.

---

(20) 8 september 1373.

(1) "...tot Aken...der Coninghinnen van Beem... upten 8 dach van Jullio anno 76..." (eveneens op fol. 74).

(2) "...des coninghinnen 2 joncfrouwen, die in der coninghinnen camer slapen..." (eveneens op fol. 74).

(3) "...den marescalch, den buttegler, den camerlinghe ende den cochmeester" (eveneens op fol. 74).

Item betalt tot Caisnoit Daneken, den goudsmit, upten Palmensonnedaghe (4) van 50 selveren knopen te maken mins joncheren Albrecht bi Beyer, die woeghen 3 onsen 3 oud groten, min vort tselver 8 oud scilden, 14 s. Torn., 1 lb. 12 s. 9 d. gr.

fol. 74 vo Item soe cochte die proefst tot Parijs upten Meye dach 1 rinre tot mins heren behoef, die hi hem sant, coste 23 Vr. vr., f. stich 26 pl., 3 lb. 14 s. 9 d. gr.

Item ghecoft tot Caisnoit jeghens 1 coepman van Venegen 9 onsen paerlen, elc onzen 33 Vr. vr., f. 297 vr., daervoer betalt 243 Vl. scilden, f. 48 lb. 12 s. gr.

fol. 80 vo Item uutghegheven ende betalt meester Bertout van Dordrecht van den stoelen te maken in der cappellen ende den tabernacelen van den sacramenten, mit hem gherekent van al sinen werche inclusiven upten Pinsteravont upten laetsten dach van Marte anno 76 (5), 7 lb. gr. lichten ghelt, f. 5 lb. 5 s. gr.

Item uutghegheven ende betalt bi Jorijs hant tot Aken van alrehanden timeragen in joncheren Volmaes huus tot mins heren behoef den hertoghe van mazen, scraghen, taffelen, banken, drezoren ende alrande ander timeraghe, ghelikerwijs als die particelen daer of houden ende was ghetimert in mins heren ende in minre vrouwen herberghe mitten de cokene, daer die summe of beloept 2 lb. 7 s. 6 d. 2 Holl.

Item uutghegheven ende betalt meester Bertout van Dordrecht bi haer Dirics hant, dat hi ghewrocht hadde in der capellen, 2 dubb. mott., stich 35 pl., f. 8 s. 10 ½ d. gr.

fol. 81 Item uutghegheven ende betalt bi haer Dirics hant meester Bertout van Dordrecht van werch ghedaen in der capellen, 47 s. gr. pl. 2 gr., f. pl. 1 ½ d. gr., 1 lb. 15 s. 3 d. gr.

fol. 82 Item Heijneken van Cleven ghesent van de Haghe tot Berghen in Henegouwen, daer hi drough minren vrouwen 1 roed roch, die Caplaken ghesticket hadde mit paerlen, hem ghegheven upten 18 dach van Augusto, 3 s. 1 ½ d. gr.

---

(4) 6 april 1376.
(5) 31 mei 1376 (de vermelding in de tekst van "marte" moet op een vergissing berusten).

Item Conselm ghesent van Caisnoit in den Haghe hastelec omme Colin, die met hem brenghen soude dat verghulden scip ende ander juellen, die men te Parys voeren soude, hem ghegheven te sinen coste upten dach vorsc. (6) 11 s. 3 d. gr.

fol. 87 Item omme 3 grete quaterne papiers, daer die boech van de orloghe ghescreven was, met 1 wit vilt, upten dach vorsc. (7), 3 s. 9 d. gr.

Item om 4 scriifmesse te Delf ghecoft, costen 12 d. gr.

fol. 92 In den eersten uutghegheven ende betaelt upten Paeschavonde (8) Jan den Lawen, den goudsmit te Delf, van 9 nuwen hechtselen mit dyamanten, die hi tot miinre vrouwen behoef makede ende hi toe gaf 3 ½ loet fiins gouds, elc half loet 1 nobel, f. 7 nobels (9). Item 6 ½ loet toes gouds ende 1 penninc, weghens maken 66 penning, elke drie penning om 1 Vr. vr., f. 22 Vr. vr. (10). Item van laken 2 vr. (11). Item van dien hechtselen te maken, elc stic 2 Vr. vr., f. 18 Vr. vr. (12). Item soe gaf hi tot 12 zelveren spelden virgoud mit letteren ende 24 slechte selveren spelden virgoud mits 200 zayles 3 ½ dubb. mott. (13), van maken 2 dubb. mott.(14), 11 lb. 5 s. 10 ½ d. gr.

fol. 96 In den eersten uutghegheven ende betalt meester Bertout van Dordrecht van 2 taffel, dat hi ghemacht heeft in der capellen in der sacrestien, mit hem gherekent in den Haghe des Woensdaghes 18 daghe in Marte anno 1376 van 5 ½ rachout, stich 5 pl., f. 27 ½ pl., van maken 30 pl., mitter te brenghen van Dordrecht in den Haghe. Van 1 outairsteen te maken 8 pl. Van 1 stoveken 4 pl. Item die men hem sculdich van ouds 31 pl., f. tsamen 100 ½ pl., f. 12 s. 6 d. gr. 6 Holl.

fol. 98 In den eersten utghegheven in den Haghe des Manendaghes na Palmzonnendach (15), bi miins heren

---

(6) 28 augustus.
(7) 28 oktober.
(8) 12 april 1376 of 28 maart 1377.
(9) Boven dit bedrag geschreven : "2 lb. 7 s. 6 d.".
(10) Boven dit bedrag geschreven : "3 lb. 19 s. 9 d. gr."
(11) Boven dit bedrag geschreven : "7 s. 3 d.".
(12) Boven dit bedrag geschreven : "3 lb. 5 s. d. 3".
(13) Boven dit bedrag heschreven : "15 ½ s. 7 ½ d.".
(14) Boven dit bedrag geschreven : "9 s. 6 d.".
(15) 23 maart 1377.

bevelen, te hovescheden gaf om Goeds willen den goudsmit van Strauinghe ende hiet Hanse ende was van Zerixse ghebóren (?) 60 pl., f. 7 s. 6 d. gr.

Nr. 35

Rekening van de proost van Bergen.
(6 april 1377-31 december 1378).

Fol. 72

Item uutghegheven ende betaelt van mire joncfrouwen weghen (1) van Henegouwen te maken bi Jacomart, den beeldemaker, van sniden, van touwen (2), van timmerluden ende anders arbeders mit gout, selver ende verwe (3) mit hem gherekent des saterdaghes na Marie Nativitas (4), daer die summe of beloept, ghelikerwijs aks die partikelen van den rollen daer of houden, 5 lb. 18 s. 2 d. gr.

Item brac (5) Willem, messagier, upten dach voers. van cost die Jacomart, die beeldemaker, Jan van den Steyne ende anders werclude anden waghen mits haren paerden (6) gherekent mit IJsenbeelde (7) upten 3 dach van october, beloept in 7 daghen, 12 s. 9 ½ d. gr.

Item upten dach voerscr. gherekent mit Agniesen van den Ghaerd van alrehande zaken, mits 1 waghen, die si ghecoft hadde tot miins joncheren behoef, ghelikerwijs als die rolle daer of hout, 19 s. 10 ½ d. gr. (8).

fol. 77

In den eersten ghecoft minre vrouwen 1 rime, die Rutgher van Parijs brochte, die coste 244 Vr. vr., stich vor 4 s. gr., f. 48 lb. 16 s. gr.

Item gherekent mit Louweriis van Parijs van Rutgaerts weghen, die miin vrouw enen riem ghemaect hadde ende brochte te Kaysnoit des Vridaghes na Renigii (9), dair Rutgaer toe leverde 28 herpen, behalven 12 oude herpen, dier de proefst toe leverde, dair toe ghinc an goude 7 onsen ende 15 Enghels, dair voir betaelt 52 Vr. vr. Item van lakinghe van

---

(1) 2e tekst : "wighe".
(2) 2e tekst : "varouwen".
(3) 2e tekst : "varouwe".
(4) 12 september 1377.
(5) 2e tekst : "betalt".
(6) Die haren parte deden.
(7) 2e tekst : "IJserbelle".
(8) 2e tekst : "Item upten dach vorsc. gherekent mit Anghenessen van de Ghard van alrehande saken, mits 1 cleyne wighe, die si ghecoft hadde tot minre joncfrouwen behoef, ghelikerwis als die rolle daer of hout, 19 s. 10 ½d.gr."
(9) 2 oktober 1377.

goude 3 vr. Item van maken ende Rutgaer hadde 18 vr. Item van Lowerijs makinghe 8 vr. Item 18 paerlen costen 15 vr. Item van enen balaes coste 5 vr. Item van enen safier coste 2 ½ vr. Item van 28 cleyne balaes ende safier costen 6 vr. Iten bi Louweriis van 83 paerlen ende van zide dair mede gheriviert was 7 vr. ende 1 quarte. Item van 2200 paerlen woeghen 5 onse, des wasser anden eersten riem, dair off ½ onse coste, elc onse 24 vr., f. 120 vr., f. tsamen 236 vr. 3 quarte, f. stich 32 pl., 47 lb. 7 s. gr.(10).

fol. 81 Item upten 29sten dach van Augusto betaelt meester Symon, den goudsmit van Valenchiin, vanm mijns heren drie ghulden croese te vermaken, te verwapenen ende van lakinghe van goude 12 fr., f. 2 lb. 5 s. gr.

Item betaelt meester Symon van Risele upten eersten dach van September van 1 ghulden span te vermaken tot mire vrouwen behoef, van goude, van 1 dyamant ende van maken 20 vr., f. 3 lb. 15 s.

fol. 81 vo Item gherekent mit Jan de Lawen van Delf, van dat hi in der Vasten voirleden tot miinre vrouwen behoef ghemaect heft. Eerst van 9 nuwen hecselen mit dyamanten, die woeghe al tezamen

---

(10) Los declaratiebriefje : "Dit is, dat minre vrouwen gordel van Hollant weghet sonder 12 oude herpen, die mi miin here, die proefst, mede gaf ender mier herpen is 28 ende 2 grote ende een die schive, die dreyet, dat weghet te gader, sonder die oude herpen, 7 oncen 15 Enghels ende et gout is weert 52 franken. Item van maken Rutgaer 18 vr. Item Louweriis 8 vr. 26 franken. Item 18 perlen, die costen 15 franken. Item enen balaes, die coste 5 franken. Item enen safier coste 2 ½ franken. Item 28 cleynre balaze ende safiere costen 6 franken. Item bi Louweriis van 84 perlen te zide ende onder de herp gheleyt ende gheriviert 7 vr. 1 quarte. 62 werp perlen. 2200 perlen, elc onse 24 vr., woeghen 5 onse, elc onse 24 vr., f. 120 vr. Summa 187 vr. 2 s. Item Rutgher 70 vr. 6 s., dair of nit Joriis te spreken, of dat is in den ouden riem gherekent of niet ende dat in de sedel te zien is". (In margine van rekening nr. 374 :) "Nota dat Louwerijs ghebrect van den eersten ende lesten riem 85 ½ vr. ende 2 s. ende Rutgaer van den lesten riem 101 ½ vr., f. 187 vr. 2 s.".

3 ½ loet fiins gouds, costen 7 nobels. Item van 6 ½ Troys lode gouds ende 1 penninc, f. 66 penninc elke 3 penninghe om 1 vr., f. 22 vr. Item 2 vr. van laken. Item van naken van elken sticke 2 vr., f. 18 vr. Item van 12 spelden virgoud mit letteren ende 24 slechte selveren spelden virgoud, dairtoe ghegheven 3 ½ dubb. Item van naken 2 dubb. mott., f. 11 lb. 18 s. 3 d. gr.

Item betaelt Jan den Lawen voirs., die miin vrouwe him sculdich bleef ende miin here de proefst him gaf upten Jaersavonde, 9 dubb. Dordr. mott. Item 1 dubb. mott. van eenre kockilre te naken, hin ghegheven, f. tsamen 50 s. gr.

Item betaelt Heynken, Berniers neve, van 9 ringhe, die miin here de proefst miinre vrouwen sende bi Scalinne, costen 7 vr., f. 27 s. 9 d. gr.

Item upten eersten nach van Marte ende miin vrouwe selve cofte jeghens 1 coepman te Breuxele in der stede 2 ringhen ende 1 hechtsel, die costen 13 vr., elc stich 31 ½ pl., ende 20 peters, elc stich 33 ½ pl., f. 7 lb. 14 s. 11 d. gr. 2 Holl.

Item upten laetsten van Marte te Caisnoit van 1 ghulden span te naken bi Caplaken tot minre vrouwen behoef, daertoe ghegheven te goude 6 halven nobels, f. 1 lb. 4 s. gr.

Item des Saterdaghes na Remigii (11) betaelt te Kaysnoit bi Caplakens hant Reynken, den borduyrwerker, sinen neve, van 212 rade onde cronen te naken van elken 3 raden 1 vr. ende van elken 3 cronen 1 pieter, die miin vrouwe hadde ende si selve of betaelde 49 vr. ende 3 plasant ende de proefst betaelde dat ander, dat beliep 24 vr., f. 4 lb. 16 s. gr.

Item betaelt Daenken, den goudsmit te Kaysnoit, upten 6 dach van October voir miinre vrouwen riem van Ghelre te virmaken 15 Vl. gr., f. 1 s. 9 d. gr.

fol. 82 Item gherekent mit Caplaken des Manendaghes na Conceptio Marie (12) te Kaysnoit, van dat hi te hove ghewrocht hadde. Erst van 76 leewen te formeren, costen 12 s. gr. Item van 100 scilden ghewapent van miins heren ende miinre vrouwen wapen,

---

(11) 3 oktober 1377.
(12) 14 december 1377.

die de leewe in de borst hadde, elc stic 4 pl., f. 50 s. gr. Item te Valenchiin om enen sente Pieter van borduyrwerc ghewrocht, coste 4 s. gr. Item van miins heren hoyke te maken betaelde Caplaken de knechtsen, dier an wrochten, 6 s. gr. Item van eenre blawer casoffel in der capellen in den Haghe ghesaeyt mit ghulden bloemen 52 s. 6 d. gr. Item van den bloemen up dat orlement te setten ende te stofferen 45 s. gr. Item van enen boem upten camer te maken 3 s. gr. Item van den sterren up de tridsoer te setten 3 s. gr. Item van den 400 loveren ter capelle behoef, elc hondert 2 s. gr., f. 8 s. gr. Item van den 64 wolken ende sterren, van elken stic 15 d. gr., f. 4 lb. gr., f.
13 lb. 3 s. 6 d. gr.

fol. 96 Item upten selven dach (13) Crayken, den messagier, ghesent van Canoit te Dordrecht mit enen brieve, die miin here selve screef, om 1 boghe, him ghegheven 5 s. gr.

fol. 103 Item betaelt Clays, den Smit, in den Haghe van 2 coercappen te maken in die cappele bi haer Aernt, den coster elkerlijc te maken 4 s. gr., f. 8 s. gr.

Item den selven Clays van 1 wit ornament te maken in der cappellen upten dach voers (14) 4 s. 6 d. gr.

Item hem betaelt van stoffen, die daertoe ghinc 6 d. gr.

Item denselve van 2 coeverturen te maken tot den waghen behoef ende stoffen, daertoe hem gheghevven 4 s. 3 d. gr.

Item betaelt Jan den Leuwe van 20 sprocken mit letteren van selveren tot mijns joncheren behoef upten dach vorscr. 11 s. 9 d. gr.

Item betaelt Clays, den Smit, van 2 caerlen te maken, 1 wamboys ende twie caproenen ende van stoffen 5 s. 3 d. gr.

fol. 103 vo Item om 1 male te maken bi joncfrouwen Katerinen Claes Brunen tot mire joncfrouwen behoef, coste 7 s. 6 d. gr.

Item ghecoft te Valenchiin om uwelen, doe men mijns heren kint kerstenen soude te Canoit, 2 Vr. vr., f. 7 s. 6 d. gr.

---

(13) 16 september.
(14) 6 mei 1378.

fol. 104 Item upten 4 dach van September ghegheven bi Ghijsken 1 bode, die tappiten brochte van Brusel te Canoit, 1 s. 8 d. gr.

fol. 105 vo Item te Namen Hansen Alemain ghegheven, die vort up arre gaf van een plate te doen maken tot mins heren behoef, upten 26 daghe van Aprille, 2 vr., stich 4 s. 1 ½ d. gr., f. 8 s. gr.

Item betalt meester, die slotemaker, van 2 coufferen te beslane ende te verdeken mitten leder tot minre vrouwen behoef, die costen tsamen, upten 19 dach van Augusto, 2 vr. 12 s. Torn., f. tsamen 8 s. 4 ½ d. gr.

fol. 106 Item gherekent mit Gherit van Gomegijs upten dach voresc., van dat hi uutgheleit hadde. Erst van 3 tapiten te wacsen 5 s. Torn. Van 4 candelaren panne, costen tsamen 6 s. 8 d. Torn. Van 16 soppelen riitnaelden vor minre vrouwen, coste 3 s. 9 d. Torn. Van 5000 naghelen ten cameren mede upten slaen 25 s. Van siden ende riitsnoer of te maken vor minre vrouwen 2 lb. 13 s. Torn. Omme roet ghaerne 3 s. Omme groen garnt 3 s. Omme sindael 2 s. 2 d. Omme covelaer 4 s., f. tsamen 5 lb. 5 s. 7 d. Torn., f. 17 s. 7 d. gr.

Item upten 10 dach van September betalt Angenesse van de Gharde van 7 beken ende antvaten tot minre joncvrouwen behoef, die coste 50 s. Torn., f. 8 s. 3 d. gr.

fol. 106 vo Item upten 19 dach van November Daenken den goudsmit te Kaysnoit betaeld, van dat hi an miins joncheren riem ghemaect hadde ende dair an virdient 1 vr., f. 4 s. gr.

Nr. 22

Betaling voor werk uitgevoerd aan harnassen van Albrecht van Beieren met het oog op tornooien.

(1 augustus 1378 - 1 augustus 1379).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7910-7911.

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, p. 154.

Fol.31 en 44 Pour pluiseurs ouvragez fais au harnas de joustes et de wière monseigneur de sen armoerie de Mons, tant pour le cause de le fieste de joustes qui fu à Mons environ le Saint-Pol (1) l'an LXXVIII, comme pour le feiste de joustez qui ossi tu en celi ville as quaresmiaux enssuiwant (2) (à nos demisiauls Guillaume jousta) comme en autre manière
CIIII^{XX} XVIII lb. X s. V d.

(1) 29 juni 1378.
(2) 23 februari 1379.

Nr. 23

Schenking door Albrecht van Beieren van een gouden beeld aan de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Halle.

2 mei 1381.

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Recette générale : quittances.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents... dl. II, p. 572.

Nous, Aubiers de Bayviere, baulx de Haynnau, Hollande et Zellande, congnissons que nos amés et foiaulx le sire de Kievraing, nos baillius de Haynnaut, si a delivret et payet pour nous le somme de trente wit frans pour une ymage de fin or que donnée avons à l'eglise Nostre Dame de Hal, parmi tant que li ouvriers livra pour dys frans d'or ou parfait de le dicte ymage... Par le tesmoing de ces lettres scellées de nostre privet seel, donnet au Caisnoy, le second jour de may l'an mil CCC quatre vins et un.

Nr. 24

Schenking door Albrecht van Beieren van een zilveren riem aan Jehan de le Veene.

2 augustus 1381.

A.E., BERGEN, Tresorerie des comtes de Hainaut, Recette générale : quittances.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 573.

Nous, Aubiers de Bayviere, etc... à nostre amé le signeur de Kievraing, bailliu de Haynnaut. Nous vous mandons que vous payés et delivrés a no foiel varlet Colart Hieket pour une coroie d'argent que nous avons prise à lui pour donner à Jehan de le Veene, bastard de Brabant, la somme de quarante frans de Franche... Par le tesmoing de ces lettres seellées de nos signet. Données au Caisnoy le second jour d'aoust l'an mil CCC LXXXI.

Nr. 25

Betaling voor glaswerk bestemd voor de Salle-le-Comte te Valenciennes en voor edelsmeedwerk.

(15 augustus 1380-15 augustus 1382).

A.D.N., Chambre des comptes, Comptes du domaine de Hainaut, B 9024-9025.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 581.

Parties dou sollaire Braibant, le voirrier de Valenchiennes.

A lui pour une noeve verriere ouvrée à Valenchiennes, mise en le salle pavée, en le premiere sepmaine d'aoust l'an IIII^{xx} et II, contenant VI piés de blanc voire oudit fuer font XXX s. et pour une verriere u il a I vironnicle point, mise en pourvance V s. C'est en somme de ces parties XXXV sols.

Aultres mises tant en accat de pluiseurs pourveances, etc.

A Lottart, l'orfevre dou Quesnoy, pour refaire et ressauder II escuelles d'argent et remettre à point les bors qui estoient fondut, payet dou command Willaume le messagiir, X s. tourn.

Nr. 26

Betaling voor werk uitgevoerd aan harnassen en voor de beschildering van een wagen.

(15 augustus 1381 - 15 augustus 1382).

A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, nr. 3192.

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, Supplément, pp. 23-24.

Fol. 25 Pour pluiseurs ouvrages fais au harnas de jouste et de wière monseigneur, de sen armoerie de Mons et pour estoffes accatées, tant pour le cause de le fieste de joustez qui fu à Brouxielle, as quaresmiauls (1), comme en autre manière CLXIIII lb. XI s. VII d.

fol. 38 A Jehan d'Alemaigne, fourbisseur demorant à Mons, pour sen solaire de retenir cler et net tous le harnas de wière, de tournoy et de jouste monseigneur, excepté celui de maille, del armoerie que messires a Mons, dont il a pour l'anée VI doubles francs de Haynnau, à deus paiements, moitié au Noël et l'autre à le Saint-Jehan. Payet à lui par ces tiermes eskéus en ce compte ledite somme qui monte, au fuer de XXVIII s. vj. d. le double VIII lb. XI s.

fol. 22 A Jehan Alemain, pour les frais Herman, le careton medame, fais à Mons par II jours et demy qu'il séjourna à Mons en atendant I kar que Jehans li poinderes avoit repoins en le sepmaine apriès le Saint-Remy (2) XVIII s.

fol. 39 A Jehan le poindeur, pour poindre I nuef kar fait pour medame, environ l'entrée d'aoust l'an IIII^{XX}I XXII lb. X s. (3)

(1) 19 februari.
(2) 1 oktober.
(3) Deze tekst is ook uitgegeven door A. PINCHART, Extraits des comptes..., p. 50.

Nr. 27

Betaling in opdracht van Albrecht van Beieren voor glaswerk en edelsmeedwerk ten behoeve van het kasteel te Le Quesnoy.

(8 juli 1385-8 juli 1386).

A.D.N., Chambre des comptes, Comptes du domaine de Hainaut, B 9035-9036.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 624-625.

Parties pour pluiseurs estoffes necessaires, accatées et faites faire pour monsigneur le comte. Pour II hanaps d'argent de le cambre monsigneur le comte refondre, payet parmy le decay et le fachon à Jacquemart Pierchon, de Mons, XXII s.

Parties pour le sallaire Braibant, le voirrier de Valenchiennes:

A lui pour II peniaulz de verriere contenant IX pies demy et il a II escus armoyés de monsigneur le ducq et de me dame, rechuit le XXIIe jour d'aoust et adont mis en pourvance qui monte au fuer de X solz l'escut de monsigneur et l'autre au fuer de l'autre su dit, LXVII s. VI d. t.

Parties pour le sallaire de Braibant, le voirrier de Valenchiennes et sen varlet :

A lui pour I escuchon qui est en ces peniauts armoyet des armes de monseigneur et de me dame, X sols.

Mises d'argent en pluiseurs pourvanches pour l'ostel monssigneur au Quesnoit :

A Gille l'orfevre, demorans à Bavay, lequel refist en l'année passée XII escuyelles d'argent tout noefves, d'otant qu'on lui avoit livret qui estoient froissées et brisiés, se poserent ces dittes escuyelles quant on lui livra XIX mars et demy, et li orfevrez en rendi de pois XXI marck III onches et demie, ensi appert que il livra dou sien II mars et demi onches d'argent au fuer

de VI frans le marcq, monte XII francs et IX sols
et pour le salaire dou dit orfevre des XII escuyel-
les refondre et rebattre toutes noefves et armoyer
des armes monsseigneur, parmi cescun demi francq
monte VI frans, c'est en somme XVIII frans et IX
solz qui valent à XXV sols le piecche
XXII lb. XIX s.

Nr. 28

Betalingen voor allerlei werk en voor benodigdheden in verband met een krijgstocht van Willem van Oostervant naar Pruisen en voor tornooien.

(8 juli 1386 - 8 juli 1387).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7915.

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl.I, p. 158.

Fol. 58 Parties d'ouvraiges, frais et estoffes faites par Jehan le Poindeur et autres et payés pour cause de monseigneur d'Ostrevant à sen partement pour le voyaige de Prusse.

fol. 60 Parties d'ouvraiges et estoffes et frais pour cause de une fieste de joustes qui furent en Hollande entre le noël et les quaresmiauls (1) l'an IIII^{XX} VI.

Autres parties d'ouvraiges, estoffes et frais fais pour cause de joustes qui furent à Mons par III jours depuis l'assention ossi le jour de la Trinitet (2) enssuiwant l'an IIII^{XX} VII.

(1) 25 december 1386 - 20 februari 1387 (n.st.).
(2) 2 juni 1387.

Nr. 29

Betaling voor materialen en schilderwerk bestemd voor de Salle-le-Comte te Valenciennes.

(8 juli 1387-8 juli 1388).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 9781-9782.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 653-654.

Parties pour pluiseurs estoffes accatées, sy comme pierre, thuile, plonc, cauch, savelon et autres estoffes, ouvragés fais en pluseurs lius avale le sale, journées et ouvriers et manouvriers qui les ont mis en oevre, si somme machons, carpentiers, plakeurs, couvreurs de thuile et de gluis et autres ouvriers ou terme de ce compte, dont les parties s'ensuirvent et apperent chi après. Et premiers.

A le veve Vigreuse pour pluiseurs estoffes de pointurez prises à lui pour ouvrages fais par Loys le pointre tant as ensengnes que on a mis sour le cambre des comptes viers les greniers comme à faire ymagez de Nostre-Dame et IIII evangelistes et autre pointure faite entour les gouttieres qui sont en le cambre u Jehans Dou Lardier demeure, c'est assavoir pour III liv. demie de minne X sols VI deniers, pour une libvre et demie de blanc d'Espaigne VII sols VI deniers, pour demy libvre de vermeillon VI sols, pour une onche de vert de gris XVII deniers, pour demy libvre de blanc de plonc, II sols, c'est en somme de ces parties XXVIII sols VI den. tourn.

A Loys le pointre pour ouvrage de sen mestier fait sour V ensengnes de plonck, lesquelles sont mises sur les cambrez des comptes et sour celles qui sont de sous les greniers et ossi faire pluiseurs ouvrages de pointure en le cambre le demisielle de le Flekiere, tant à pluisieurs ymages de Notre-Dame des IIII evangelistres comme au tour des goutieres qui sont as gourdines, qui montent pour XIIII jours qu'il fu au faire le dit ouvrage es mois d'octembre et de novembre au fuer de XII sols le jour lui IIIe, sont parmi le pointure d'une baniere esquartelée que on doit mettre sous le cambre des comptes, IX libvres XVI sols tournois.

Nr. 30

Betaling voor de aankoop van een getijdenboek.

5 februari 1389.

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 50 (24 juni 1388 - 24 juni 1389).

Volgens uitgave van W.J.A. JONCKBLOET, Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst, dl. III, Amsterdam, 1855, p. 606-607.

Cleyn foreyn Item uptie selve tijt (1) betaelt ende ghecoft bi Aelbrecht die camerling, tot mire joncfrouwen behoef van Hollant een ghetideboec, coste 6 gulden.

---

(1) 5 februari 1389.

Nr. 31

Betalingen in verband met de vervaardiging van de graftombe van Margaretha van Brieg, echtgenote van Albrecht van Beieren.

13 januari 1387 - 27 juni 1389.

A.R.A.,'s-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 48 (rekening 24 juni 1386 - 24 juni 1387), fol. 148 vo en nr. 49 (rekening 24 juni 1387 - 24 juni 1388), fol. 185 vo; nr. 51 (rekening 24 juni 1389 - 24 juni 1390), fol. 49vo.

Volgens uitgave van M. TÓTH-UBBENS, De graftombe van Margaretha van Brieg, gemalin van Albrecht van Beieren. Een bijdrage tot de grafsculptuur van de 14de eeuw in de Nederlanden, in Oud-Holland, dl. LXXII, 1957, p. 65-66.

Nr. 48
fol. 148 vo Item opten seluen dach/Inden haghe ghegheuen twee werclude die tot Valenchijn trecken zouden om der keyserinnen tumme te besien hoe si ghemaect was op dat si daer na een ander maken mochten over mynre vrouwen graf inden Haghe dier god ghenadich zi 6 gulden facit 15 s. 9 d. gr. (1)

fol. 193 Item opte zelue tyt (2) totdordrecht ghegheuen meester Jan die Beyer die beeldemaker die hi verteert hadde indie winter verleden doe hi tot brouesel ende tutrecht was om meesters te zoeken die mynre vrouwen tumme inden Haghe maken zouden hem ghegheuen 4 gulden facit 10 s. 6 d. gr.

Nr. 49
fol. 185 vo Item des vridaghes na sinte Nyclaes dach (3) inden Haghe ghegheuen twee luden die inden Haghe ghecommen waren ende een tumme maken soude over mynre vrouwen graf inder Haghe hun ghegheuen daer si mede thuys trecken souden 4 gulden facit 10 s. 6 d. gr.

---

(1) 13 januari 1387.
(2) 31 maart 1387.
(3) 13 december 1387.

Nr. 51
fol. 49 vo

Item (4) inden haghe betaelt Kelderman van bruesel van minre vrouwen tumme te maken inden Haghe dier God ghenadich si daer of betaelt want hi er meer an maecte danse Wauter van Galmaden diese eerst besteet was beghonnen hadde 57 lb. 11 s. 1/2 d. gr. lichts ghelts overmits wel 35 gulden die hi mit sinen knechtsen inder herberghe verteert hadde inden Haghe om dat hi den cost een wijltijts in myns heren hove niet hebben en mochte die hem nochtans tot Bruesel daer Godevaert Roelants soen bi was toe gheseit was doe die voirwaerde ghemaect wort facit in goeden ghelde 46 lb. 0 1/2 d. gr.

Item, (5) Jacob van Munnicken (6) die minre vrouwen tumme bemaelde ende vergoude betaelt voir sijn arbeyt gout ende anders dat daer toe behoerde 25 lb. 6 s. 4 d. gr. lichts ghelts, facit in goeden gelde 20 lb. 5 s. 1 d. gr.

---

(4) 27 juni 1389.
(5) 27 juni 1389.
(6) Jacob van München ?

Nr. 32

Betalingen voor aankoop van'en herstellingen aan harnassen.

(8 juli 1390 - 8 juli 1391).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7919-7920.

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, p. 165.

Fol. 40 Pour pluiseurs ouvrages et frais fais as harnas de joustez et de wière monsigneur de sen armoierie de Mons et ossi pour pluiseurs neufs harnas accattez à Bréxelle, à Paris et ailleurs, tant pour le fieste de joustez qui fu à Londres en Engletière, entre le Saint Remy et le Toussains (1) l'an IIII^{xx} X; item, pour une fieste de joustez qui fu ordenée à Le Haye en Hollande, as quaresmiaus enssuiwant (2); item, pour le tournoy u messirez fu à Bréxelle au my quaresme (3); item, pour unez joustez faitez à le Clayelle (en Mourmail) et unes à Mons, quant Gérars d'Escaussinez espousa

VII^{c} XXXII lb. V s. VIII d.

(1) 1 oktober - 1 november 1390.
(2) 8 februari 1391.
(3) 5 maart 1391.

Nr. 33

Gift aan een knecht van de heer van Hoogstraten die een boek aanbood aan Albrecht van Beieren.

1 juni 1391.

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7919-7920 (8 juli 1390 - 8 juli 1391).

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 679.

Le premier jour de juing, donnet au varlet dou seigneur de Hostraete que présenta à monseigneur I livre, XVII s. VI d.

Nr. 34

Betaling aan Jehan le poindeur uit Bergen voor opmaak van een harnas.

19 juli 1391.

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7936 (1 maart - 30 november 1391).

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, p. 175.

Fol. 21 Item, le XIXe jour de jullet, payet à Jehan, le poindeur de Mons, pour le harnas de joustes monseigneur apparillier quant messire deubt jouster à Mons le dymence apriès le Magdeleine (1),
XII lb. XIX s.

(1) 23 juli 1391.

Nr. 35

Betaling aan Jan de Vlieger uit Delft voor een houten beeld, graaf Willem III (V) voorstellend.

(25 november 1390 - 25 november 1391).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 53.

Volgens uitgave in 's-Gravenhage onder de regeering..., p. 299.

Fol. 61 Bi Jan de Vlieger van Delf om een houten beeldeken na myn here grave Wulem ghes_neden ende men in de capelle in d'Hage setten soude ten ghedencke mine lieve here, die God ghenadich si, cost te sniden II gulden ende te verwen IIII gulden.

Nr. 36

Betaling, op bevel van Willem van Beieren, graaf van Oostervant, aan tapijtwerkers.

17 juni 1392.

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7937 (2december 1391 - 1 december 1392).

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 690.

Le XVIIe jour dou mois de juing à Hesdin, donnet, dou commant monseigneur, as ouvriers de hauteliche, qui faisoient ouvrage pour monseigneur de Bourgongne.

Nr. 37

Betaling aan Jehan le poindeur voor allerlei sierschilderwerk, alsmede voor een glasraam door Albrecht van Beieren aan de Sint-Germanuskerk te Bergen geschonken.

(8 juli 1392 - 24 juni 1393).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7922-7923.

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, pp. 194-195; C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 701-702.

Fol. 33 A Jehan le poindeur, pour plusieurs ouvrages que fais avoit pour monseigneur et a sen commant; si en fu comptet par le recheveur le XIIe jour d'octembre l'an IIII^{XX} XII, premier : pour une paire de pignons de trompes, qu'il livra quant messire fu a Paris, XX francs; item, pour I grand blason mis devant l'ostel monseigneur a Saint-Omer, ouant li fieste y fu, LI s., et pour XVI petis blason pour celi fieste, XXXII s.; item, pour I grant blason pour le fieste qui fu a Dijon, LXXVII s. item, pour XVI petits blasons pour celi fieste XXXII s.; item, pour LVI blazons pour le fieste qui fu a Paris au may l'an IIII^{XX} X, IIII lb. VIII s.; item, pour II grand blasons pour le fieste d'Engletiere, VII l. XIIII s., et pour c petits blasons pour celi fieste, X lb.; item, pour le tournoy qui fu a Brexielle, unes couvretures de cheval jusques au fuellon, sielle, pissiere, canffrain, une creste toute neufve, I kokelet, le hiaumme, une torcque, le demy corps et les manches, pour monseigneur, se furent ces couvretures et li harnas li moitié devant noirs et li autres moitiés derierre rougez; toute ces deux parchons semées de escuchons armoyés des armes monseigneur et y eut LV escuchons et, entre ces escuchons, semées de II manieres de fleurs d'or pierchiés et remplies de vert et de rouge et enlevées et poinchonnées en l'autre moitiet, al es loncq leis tout batut d'argent et semet d'escuchons jusques a LX, armoyés des armes monseigneur, et sour cel argent faire une diasprure de ghippure d'argent eslevée et rasanlée de IIII fleurs poinchonnés et eslevées et perchiés a jour et remplies de vert et de rouge, et sour le moitiet de ce harnas faire L pinniaux de fin or brunit et sour cascun pinnel une houppe de soie vremelle et assir une bende de bouquerant de II dois de let dorée de fin or; item, pour I blason de celle devise fait

monseigneur le lion dorer de fin or et les II koriettes et kokelet faire d'argent brunit et armoyet des armes monseigneur et pour fierer, VII frans; pour le joedi que messire jousta, sielle, pissiere et chanffrain et une culiere, se fu houchiet de rouge et de blanc drap de Damas; sour le blanq semées de plume d'ostriche, si grandes qu'elles pooient y estre, semées de fin or, et, sour l'autre moitiet, d'argent enceli maniere; et pour V houches d'escut, II sielles, II pissieres et II chanffrains, qui furent parties de blanc et de rouge, XII frans; pour II harnas fais au Loskignot, sielle, pissiere, chanffrain et II escus a jouster se furent pallet de fuelle de kesne et de margharittes; et II autres harnas fais a Mons, sielles, pissieres, chanffrain et II escus, se furent pallet de fuelles de kesne et de double rosee blancques, pour ces quatre harnas, VI frans.

Pour une verriere que messire donna et fist faire devant le grant autel dou noef cuer de l'eglise Saint-Giermain a Mons, liquelle contient, parmi les compas, CX piés tout double ouvrage, monte, a VII s. dou piet, XXXVIII lb. X s.

fol. 59 A Sebourq, le fevre, pour LI vierghe de fier mises al assier leditte verriere, et pour I^{C} de paillettes siervans a yceli, LVI s.

A Jacquemart, le pottier d'estain, pour XLVI livres demie de ploncq en taule, qui fut assis au fons de ledicte verierre, a IX d. le livre, monte, XXXIII s. X d.

Nr. 38

Betalingen voor werken uitgevoerd aan de Salle te Valenciennes, bestemd als verblijfplaats voor de graaf van Henegouwen.

(8 juli 1392 - 24 juni 1393).

A.D.N., Chambre des Comptes, Compte du domaine du Hainaut, B 9794-9795.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 702-703.

Parties pour plusieurs ouvraiges et manouvraiges fais en plusieurs lius aval le Salle en Valenchiennes ou tierme de ces comptes.

A Jehan Braibant, voirier, pour XIII pieds III quars de voire en une voiriere mise au deseure de l'estanficque de le fenestre en le cambrette monseigneur et en V rayeres qui sont en le allée de la cambre, monte a IIII sols tournois le piet L sols.

A lui, pour XXIIII piet et demie de voirre ouvret en une grande veriere mise au deseure de le fenestre de le noefve taillerie monseigneur, monte au pris devant dit IIII libv. XVIII sols.

A Willaume de Bonmalle, pointre, pour sen sollaire et despence de poindre le cambrette Monsigneur en le quelle il fist si loncq qu'il s'estend les armes de monsigneur et toute le dite cambrette, ouvra d'aultre devise, si qu'il appert de noeve taillerie Monseigneur les II cambres qui y sont et ossi le allée par u on descent en la salle avoecq le cambre siervans a celli cambrette, ycelles patronna de plusieurs devises et manieres et tailla et ordonna les patrons ce qu'il en y eust mestier, dont marchandet fu a luy en tasque pour son sallaire de le mains sans riens livret, en VI escus et demi de Haynnau qui valent au pris de XXV sols VI den. tournois le piece VIII lb. V s. IX d. tour.

A Jacquemart Masse, pour XVI jours demi qui il fu audit liu avec le dit Willaume, tant au broussier toute le ditte cambre comme le taillerie les cambres qui y sont et les allées, premiers et en après de brun et de vermillon de cescune coulleur plusieurs fois et ossi qu'il patronna en aucuns lius, ces journées accomplis entre le moyenne d'avril et l'issue de may enssuivant au foer de III sols VI den. le jour IIII lib. IIII d.

A Demisele Bietris Vigreuse, pour LII libvres de mine a II den. le libvre soit VIII sols VIII den., pour II libvres d'ocre XIII den. pour une libvre, et I quart d'or piement XXV s., pour I libvre de blancq d'Espaigne IIII sols VI den., pour III libvres III quart de vier-millon a XII sols le libvre soit XLV sols, pour VLIX de brun d'Auchoire a V deniers le libvre soit XXIIII sols VI denier, pour une onche d'or fin piement IIII sols, pour III onces d'asur XXIIII sols, pour I estrelin de fin asur XVIII den., pour XV foelles de pappier de la grant fourme dont on fist patrons VII sols VI deniers, pour chire et poilt a chirer et poitter les dits patrons IIII sols VI deniers et pour parquemin a faire colles X sols, VI deniers, c'est en somme des estoffes livrées pour lez dictes cambres, VIII lb. X deniers.

Nr. 39

Betaling voor glas- en schilderwerk bestemd voor de Salle-le-Comte te Valenciennes.

(1 september 1393-1 spetember 1394).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 9798-9799.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 713-714.

Parties de pluiseurs ouvraiges et manouvraiges fais en pluiseurs lius aval le Salle de Valenchiennes au terme de ce compte.

A Braibant le voirier, pour pluiseurs ouvraiges de son mestier, qu'il a fait et livret pour le Salle, c'est assavoir pour IIII peniaus noes mis en le cambre monseigneur sour escaite, en le cambre a le couronne et en le cambre enssuivant sour le court, contenant XXV pies de voire a IIII sols tournois le piet, sont C sols, a lui pour XII pies de noef voire mis a restoupper traus qui estoient es verieres des dites cambres et es verieres de le grande salle au dit pris sont XLVIII sols, a lui pour VI libvres de ploncq mis a des traus restoupper a II sols le libvre sont XII sols, a lui pour II libvres demie saudure a otel faire a IIII sols le libvre font VII sols VI deniers, a lui pour III journées de lui et sen varlet ouvrer as dictez verieres restoupper, destaquier et rataquier a IX sols le jour pour yaus II sont XXVII sols, c'est en somme de ces parties payées audit Braibant ou terme de ce compte IX lb. XIIII s. VI d.

A Nicaise Olivier, pointre, pour LIIII jours II demis qu'il fu ouvrans en le dicte maison tant a brouissier de blancq toutes les II salles, a brouissier de brun d'Auchoire le cambre devant sour le cout, le cambre derriere par tiere et celli deseure, comme pluiseurs aultres edifisces et ychiaux poindre et patronner de pluiseurs manieres et devises. Ces journées faittes et accomplies entre le Xe jour de novembre et le jour dou Noel enssuivant, montent au pris de III sols tournois pour cescun jour VIII lb. VI s.

A Wauket de Rieulay, pour IX jours accomplis le VIII jour de novembre qu'il aida le dit Nicaise a broyer pluiseurs coulleurs a II sols le jour font XVIII s. tourn.

A Jaquemart Copdelance et Nicaise Olivier, pointre, asquels marchandet fu en tasque de poindre et armoyer des armes de Baviere, le grande cambre me Dame et pour brouissier et poindre le cappielle de le dite maison et les cambrettes atenant, s'en dubvent avoir qui payet leur ont estet ou terme de cest compte VII lb. tourn.

Au dit Jaquemart, pour XII jours ouvrer de sen mestier au poindre en le cappielle pluiseurs angeles et evangelistes au pattronner les cambrettes la tenans et les poutres de le grand cambre armoyer de lyonchiaus, ces journées faites et accomplies le XXVe jour de march montent au pris, le V sols tournois pour lui et sen varlet qui l'aida en ce faisant, LX s.

A Guyot Lespressier, pour VI libvres de mine de ploncq a III sols le libvre sont XVIII sols, a lui pour VIII libvres d'ocre IIII sols, a lui pour II libv. demie de florée L sols, a lui pour parkemin a faire patrons et colles XXI sols, sont ces parties IIII libvres XIII sols.

A Jehan de Tournay, pour une libvre demie de florée XXX sols, pour VI libvres de rouge tiere XII deniers, pour demie libvre de vermillon VI sols pour XIII libvres d'ocre VIII sols VIII deniers, font XLV s.

A Braibant le verier, pour II peniaus de verieres mis as II feniestres qui sont en le grande salle contenans XVIII pies a III sols le piet sont LXXII sols, a lui pour XXV pies de vies voire remettre en noef ploncq pour l'autre feniestre de le ditte salle, et pour le cappielle a II sols le piet font I sols, c'est en somme de ces parties CII s.

Nr. 40

Bevel van Willem van Beieren, graaf van Oostervant en gouverneur van Henegouwen, tot betaling van een levering goud- en zilverwerk.

Le Quesnoy, 4 februari 1395 (n.st.)

A.E. BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, pp. 13-14, nr. DCCLXXIII.

Guillaumes de Bayvière, comte d'Ostrevant et gouvreneur de Haynnau, à no chier et foial Colart Hagnet, no recepveur de Haynnau, salut. Mandons et commandons que vous payés et délivrés à Jehan de Tournay et à Jaquemart de le Kièze, pour pluiseurs ouvrages et estoffes qu'il nous ont délivret, fais et pris par Jehan de Beest, no ouvrier de brodure, dont li somme monte, ensi qu'il appert ès parties ù noz lettres sont infiquiez dedens, cent-sissante et un frans trois saulz et trois deniers tournois, et de tant quittons et quitterons no dessusdit recepveur à ses premiers comptes, parmi ces lettres séelléez de no séel. Données au Quesnoit, le IIIIe jour de febvrier IIIJ^xx XIIIJ. Ch'est li ouvraiges que Jakemars de le Kièse a fait pour monsigneur le comte d'Ostrevant et délivret à Jehan de Beest, sen ... (1), environ le jour saint Thumas (2) devant Noël l'an IIIJ^xx XIIIJ.

Et premiers,

... Jehans de Beest à Jakemart de le Kièse ... pour clauwer de ... sus qui pesèrent II mars II onches et VI estrelins, quant lidit tissus furent tout fait et clauwés il pezèrent V mars et une once d'argent, que li tissut ouvret et clauwet pezèrent plus que les mis tissus.

Item, livra lidis de le Kièse XXXIIII boucles et XXXIIII morgans dorés qui pezèrent net I marc demi.

Item, XXIIII boucles et XXXIIII morgans d'argent blans qui pezèrent net I marc demi et VII estrelins.

Ensi appert que Jaquemars a délivret pour cest présent ouvrage VI mars et XI estrelins d'argent, qui valent à VIII livres sols le marcq LI lb. t.

Item, pour le fachon des LXVIII tissus clauwer et mettre sus, et pour le fachon des XXXIIII boucles et XXXIIII morgans d'argent blans, XV frans; item, pour le double pois des dorés, XIIII l. III s. Somme pour

ceste partie XXXIII lb. V s. VI d.

Item, pour une boutenure d'argent doret pour monsigneur, de VI margherittes, III frans, valent LXXIII s.VI d.

C'est en somme que on puet devoir audit Jakemart de le Kièze : IIII^{xx} VIII lb. II s. t.

De chou en a rechiupt lidit Jakemart dou maistre de le monnoie XVII grandes couronnes qui valent XXXII lb. X. s. III d.

Par ensi appert que on doit audit Jakemart de le Kièze LV lb. XI s. IX d., qui valent à frans XLIIII frans demi, II s. VI d.

Item, à Jehan de Tournay, pour VI lb. d'or et d'argent de Cypre, à XIII frans le livre, sont LXXVIII frans.

Item, à lui, pour LXIII onces de soye à XVI s. l'once, XXXIX frans XIII s. VI d.

Somme à Jehan de Tournay : CXVII frans demi et IX d.t.

Toute somme de ces parties : CLXI frans III sols III deniers tournois, l'escut de Haynnau pour XXV s. VI d.t. u le franc à l'avenant.

---

(1) Woorden uitgewist.
(2) 21 december 1394.

Nr. 41

Betaling voor lood- en schilderwerk bestemd voor het huis genoemd de le Vasne, nabij de Salle-le-Comte te Valenciennes.

(1 september 1394-1 september 1395).

A.D.N., Chambre des comptes, Comptes du domaine de Hainaut, B 9800-9801.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 722.

Parties de pluiseurs ouvraiges et manouvraiges fais ou terme de cest compte pour et à cause de la maison de le Vasne qui levée et assise est à le Salle entre le weits et le boucerie.

A Jehan Godin, plommier, demorant à Valenchiennes, pour pluiseurs parties d'estoffes et ouvraiges de son mestier qu'il a fait et livet pour le dessus ditte maison de le Vasne, c'est assavoir pour VI^{c} XXXI libvres et demie de ploncq en taille mis autour des kemineez, esvoweres et sur les aucunes des poyes de le ditte maison, leur besoings et necessités estoit, à III escus I quart le cent font XX escus demy de Haynnau, valent à XXV sols VI den. le piece, XXVI libvres III sols, pour III^{c} IIII^{xx} IX libvres de ploncq ouvret et essaignées, qui font pour le ditte maison tant as II bannieres comme as feniestres, au pris de V escus demy de Haynnau cescun cent, sont escus au pris devant dit XXVII libvres V sols VI deniers, c'est en somme de ces parties LIII libvres VIII sols VI deniers tournois.

A Pierre Aoustin, caudrelier, pour II basnieres mises sour le dite maison payet XXXIIII s. VI d.

A Pierre Despreis, pointre, pour les enseignes, florons, escuchons et banieres dessus dites poindre et armoyer des armes monseigneur, marchandet à luy en X escus de Haynnau, vallent XII lb. XV s.

Nr. 42

Betaling voor herstelling en opmaak van harnassen.

(1 september 1394 - 1 september 1395).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale de Hainaut, B 7927-7928.

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, pp. 221-222.

Fol. 37 Pour pluisieurs ouvraiges et frais fais pour le harnas de joustes et de wière Monseigneur, de sen armoierie de Mons, tant pour le fieste de joustes qui fu faite à Mons, devant l'ostel de Naste, et sur le markiet, en le fieste de Toussains séant et apriès ycelli passée, pour le venue de no très-redoubteit signeur le conte de Haynnau et madamme la contesse oudit pays; item, pour une fieste de joustes et de tournoi qui fu faite à La Haie en Hollande, à quaresmiaus (1); item, pour une autre fieste faite à Mons, devant le dit hostel de Naste, lendemain de le Trinitet l'an IIII^{xx} XV (2), comme pour une autre faite davant ledit hosteil, en le daraine sepmaine de jullé l'an dessusdit, que lidis messires le contes de Haynnau et madame estoient à Mons

III^{c} V lb. II s. III d.

fol. 63 Parties d'ouvrages pour cause dou harnas de joustes monseigneur le conte d'Ostrevant, al ocquison de III fiestes de joustet faites en la ville de Mons, le première devant l'ostel de Naste, lendemain dou jour de le Trenitet l'an IIII^{xx} XV (2); le seconde à l'issue dou mois de fénal (3) que messires li contes de Haynnau et madame le contesse vinrent à Mons, et le tierche le jour Nostre-Dame, mi aoust ensuiwant, au partir doudit monseigneur le conte et madame

CXLII lb.

---

(1) 25 februari 1395.
(2) 7 juni 1395.
(3) juli 1395.

Nr. 43

Betalingen aan borduurwerkers op bevel van Margareta van Kleef voor het aanbrengen van teksten.

(31 oktober 1394 - 31 oktober 1395).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 58.

Volgens uitgave in 's-Gravenhage onder de regeering..., p. 317.

Fol. 66 Den bordurwercker betailt by mir vrouwen (1) bevelen van VII caproenen te besticken, dair op stont "sal ic niet drinken", die myn vrouwe horen stalmeyster ende paedze gaf.

fol. 92 By mir vrouwe bevele Aelbrecht den bordurwercker betailt van XVII besticte caproene, die myn vrouwe dede maken, dair op stont "clinghet niet so en geldet niet, is 't niet gec zo en doghet niet".

(1) Margareta van Kleef, echtgenote van Albrecht van Beieren.

Nr. 44

Betaling voor lood- en schilderwerk en voor een bronzen banier bestemd voor de Salle-le-Comte te Valenciennes.

(1 september 1395-30 augustus 1396).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 9802-9803.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 729.

Parties de pluiseurs ouvraiges et manouvraiges en pluiseurs lius, aval le Salle de Valenchiennes au terme de ce compte.

A Johan Godin, plommier, pour II^{c} LV libvres et I quarteron de ploncq en taulle mis à pluiseurs esvoeres et keminées, à le couvreture d'escailles faitte deseure les grans estavles à III escus et I quart le cent font X libvres XI sols VI den., à lui pour une ensengne estoffée toute sus de hoeze, de pumiel, de florons, d'escuchons et de che qu'il y appartient, pesans ycelle mise sur le crepon des dis estavllez au les viers le Staut II^{c} XIX libvres au pris de V escus et demi de Haynnau le cent, sont XV libvres VII sols, c'est en somme de ces parties payées au dit Jehan Godin
XXV lb. XVIII s. VI d.

A Pierre des Près, pointre, pour l'ensengne deseure ditte poindre et dorer et armoyer des armes de monseigneur en pluiseurs escuchons quy sont, marchandet à luy en IIII escus de Haynnau de
CII s.

A Pierre Aoustin, caudrelier, pour une banniere d'arain mise sur le dicte ensengne, cousta I escut de Haynnau de
XXV s. VI d.

Nr. 45

Betaling voor schrijfwerk, beelden, mobilair en een beschilderd doek.

(1 november 1394 - 1 november 1396).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 58 (1 november 1394 - 1 november 1395); nr. 59 (1 november 1395 - 1 november 1396).

Volgens uitgave van W.J.A. JONCKBLOET, Geschiedenis der middelnederlandsche dichtkunst, dl.III Amsterdam, 1855, pp. 609-611.

Nr. 58
Cleyn foreyn

Item Bertelmeus den scriver, gegeven van een kalender, gespikert an I bort in die scrijfcamer, 4 sc.

Nr. 59
Cleyn foureyn

Item bi mire vrouwen bevelen, by heren Godanc, mire vrouwen capellaen, betailt van beelden ende een bemailt tafelken, die miin vrouwe gecoft hadde, 3 dordr. g.

Item bi mire vrouwen bevelen by meester Clais van den Water, betailt van enen boeke, dat miin vrouwe hadde doen scriven, 3 g.

Item enen man betailt van enen cleynen bemailden cledekiin, dair Negen dien besten in staen, in die raetcamer, 2 dordr. g.

Item XIII dage in merte, Bertelmeeus den scriver betailt van enen kalender, dat in die raitcamer hangt up een bort genageld 5 sc.

Nr. 46

Betaling aan Margareta van Rocourt voor levering van gouden haarspelden aan de gravin van Oostervant.

(1396).

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 741.

A demiselle Margherite de Rocourt, pour V afficques d'or par li delivrés à medame d'Ostrevant, coustent XXXIII frans, vallent XLII lb. XVIII d.

Nr. 47

Opdracht van Willem van Beieren, graaf van Oostervant en graaf van Henegouwen, tot betaling van juwelen, geleverd ten behoeve van zijn echtgenote.

22 juli 1397.

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Recette générale.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 748.

Guillaume de Baviere, contes d'Ostrevant et gouverneur de Haynnaut, faisons savoir à tous que nos echevins de Haynnaut à delivret a Amoury Hacq, demorant a Valenchiennes, au quel nous devons pour aucuns juwiaux que notres chiere et aimée compaigne le contesse avoit fait prendre à lui, le somme de cent petis escus d'or couronnes de Haynnaut... données l'an mil trois cens quatre vins et dys sept le vintdeusime jour dou mois de juillet.

Nr. 48

Betaling in opdracht van de graaf van Oostervant voor de reiniging van een helm, voor een zadel en voor juwelen.

(1 september 1396 - 1 september 1397).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7931-7932.

Volgens uitgave in Extraits des comptes...
dl I, p. 248.

Fol. 44 A Jehan le Haubregeur, pour le bachinet monseigneur d'Ostrevant renétyer et le kamail remettre/sus par II fois, le première fois quand li fais d'armes se fist à Mons, à le Saint Andrieu l'an IIII^XX XVI (1), et le seconde fois quant monseigneur revint de devant Louvestaine XXX s.

A Louis dou Pont, seillier, pour une sielle de jouste monseigneur reborder de laiton quant éle fu raportée des joustes de Valenchiennes LV s.

fol. 61 A Hénins li clers, le IIIe jour de décembre, qui fu envoyés à Valenchiennes pour savoir s'en ycelle ville on poroit recouvrer de aucuns jeuwiaux qui besoingnoient adont à monseigneur pour donner à aucuns signeurs d'Engleterre qui fisent le fais d'armes à Mons XXIIII s.

(1) 30 november 1396.

Nr. 49

Betalingen in opdracht van Albrecht van Beieren, voor tapijt-, borduur-, schilder- en goudsmeewerk en voor taken in verband met het tapijtwerk afkomstig van de successie van de graaf van Blois.

(1 september 1397 - 1 september 1398).

A.D.N. Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7933.

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, pp. 256-258; C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 759-760.

Fol. 38 A Ernoul Brésin, ouvrier de hauteliche demourant à Valenchiennes, pour II bahus à mettre et couvrir sur sommiers armoyés des armes monseigneur et madamme, qu'il fist et livra environ le Candeler, coustèrent XIX lb. IIII s.; item, pour II capils vremauls de V alnes de loncq cascun, l'un de III alnes de let et l'autre de II alnes demie et en cascun V compas armoyés qu'il délivra, au commant madame, à Willamme de Ghelres, cousta XIIII lb.

fol. 51 A Piérart Des Preis, poindeur demorant à Valenchiennes, a estet bailliet et délivret, pour le fachon d'une fiétre que faite a au commant madamme, en lequelle on a mis et encasset pluiseurs relicques qui estoient en le cappelle dou castiel dou Caisnoit XXI lb. XII s.

A Martin de Brouxelle, Herman de Minaghe, Willekin Stiene, Hanin Mandart, Ghuisekin, Colin de Hion, Jacquemin Bodekaine et Hanekin, ouvriers de broudure, pour leur sollaire de avoir ouvret en l'ostel monseigneur IIII^{XX} lb.

A pluiseurs ouvriers de broudure, liquel, ou mois de march darrain, ouvrèrent de leur mestier avoecq Jehan l'Oste sur une cotte madamme d'Ostrevant toute semée de pierles et sur II harnas de sielles fais pour medamme et madamme de Nevers, assavoir : à Jehan de le Crois, demorant à Valenchiennes, à Jakemon Bonnart, à IIII ouvriers de broudure demourans à Mons, à Bertrant demorant à l'abbet de L'ile dessous Saint Quentin, à Hanin et Godefrin Mandart XXXV lb. VII s. VI d.

fol. 51 A I escuyer qui estoit au Roy de Navare, liquels, en le première sepmaine de septembre, présenta de par ledit Roy à mendit seigneur allant d'Espaingne, une espée de Bourdials et II fiers d'espiel, fu donnet une afficque d'or qui accatée fu à medamme de Gommignies
XXIIII lb.

A I cambrelencq madame de Bourgogne, liquels, en le seconde sepmaine d'octembre, de par medicte dame présenta à medamme d'Ostrevant aucuns draps d'or
VII lb. VI s.

fol. 53 A Robiert Crohin, canguer demorant à Mons, a estet payet pour XXI marcq II onches IX estrelins d'argent délivret à Gobiert Pierchon, orfèvre, ès mois d'avril, de mai, de juing et jullet, pour ouvrer de sen mestier à une eskierke qu'il a faite pour mondit seigneur; item, pour IIII ducas, VI onces de fin or, XXXVI grans escus I quart demi, XIX viéses mailles d'or, tout lequel or a estet conviertis en I godet d'or que lidis Gobiers a fait pour mondit signeur, et ossi endorer ledite eskierke
II^{c}LXXV lb. V s. IX d.

fol. 55 A Piérart le tapissier demorant à Mons, pour LI escuchons qu'il fist d'ouvraige de sen mestier, ychiauls armoyés des armes monseigneur et madamme, sur IX pièches de piers de tapisserie appertenans à le perse cambre qui fu monseigneur de Blois cui Dieux pardoinst
XIX lb. VIII s.

fol. 61 A I varlet messire Jehan, le bastart de Blois, délivret le XXIIIe jour de mai, pour aler, de Mons à le Haie en Hollande, conduire et warder II cambres et I drap de hauteliche tout ouvret à or, qui furent à monseigneur de Blois, que on avoit accatet pour monseigneur le ducq
VII lb. IIII s.

fol. 74 A Jehan le poindeur de Mons, pour pluiseurs ouvraiges de sen mestier qu'il a fais et livrés pour mes très-redoubtés signeurs monseigneur le ducq et monsigneur d'Ostrevant qui de nécessitet besoignoient à faire pour cause dou voïage de Frize, sur lesquels ouvraiges li recheveres li a prestet, au commant sendit signeur
IIII^{c} IIII^{xx} lb.

Nr. 50

Betalingen, in opdracht van Albrecht van Beieren, voor allerlei voorwerpen, gekocht uit de nalatenschap van de graaf van Blois, voor borduur-, zilver- en schilderwerk en voor de levering van een uurwerk.

(1 september 1398 - 1 september 1399).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7934-7935.

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, pp. 264-266; C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 771-772.

Fol. 25 A Jehan le poindeur, de Mons, pour pluiseurs ouvraiges de sen mestier qu'il a fais, si comme II timbres de pennes de paon et I lion de fin or armoyet des armes de Bayviere; item, une baniere d'arain poindre pour le halle de Mons; item, pour une paire de pignons de trompes qu'il fist armoyés des armes mondit seigneur, liquel estoient de fin or sur sattin; item, IIIc LX escuchons de le grandeur d'un feullet de papier armoyez des armes monseigneur; item, LX timbres de la houppe de paon et, en cascun timbre, fait I escuchon armoyet des armes susdictes et le campaingne pavée de III couleurs blanc, rouge et vert et semées de lettres d'erre et E; item, XXXIII timbres dou timbre de Bayviere; en somme LXXVII escus, parmy I drap pointuret del Asemption, de Saint-Eloy et de Saint-Christofle mis a le bassecourt en Biertainmont,

IIIIxx XX lb. VIII s.

fol. 45 Pour plusieurs parties des meubles demorés de monseigneur le Conte de Blois darain trespasset acattés au commant mondit signeur à Estievène Huppart, siergant dou tiestament et exécucion des meubles ledit monseigneur de Blois qui ont estet meneis et envoyés en l'ostel mondit signeur au Caisnoit, si comme . . . pour II grans livres des wières de Franche et d'Engletière coustèrent, parmy XX s. pour le vin, XXVI lb.; item, pour I livre dou roy Artus VIII lb.; item, pour une cambre de piers armoyé de Blois estoffée de IIIxx pièches de satin, IX pièches de tapiserie... CIIIIxx IIII lb.; item, pour I grant drap de haulteliches contenans l'istoire dou Roy Ottenyen et de le royne Sébille, cousta, parmy le vin, CII lb. X s.; item, pour I autre drap de hauteliches dou service d'un chevalier, acatté X lb. X s.; item, pour les aournemens d'une

cappielle de vert drap de damas fourrée de virmel samit estoffée pour viestir priestre, diakene et soudiakene, de III cappes estoffées d'orfrois, II paremens d'autel d'otel couleur, l'un à I chruchefit et IIII ymaiges et l'autre I couronnement de Nostre Dame et IIII évangelistres, gourdines de vert samit une nappe d'autel ù sont li XII apostles, II^{C} XL lb.

fol. 51 A Jehan Best, ouvrier de broudure, et à pluiseurs autres ouvriers de broudure qui ouvret avoient pour monseigneur, c'est assavoir à Jehan Mandart et Adam, à Loys, à Diérich Vanhot, Alberesq et Ghuis de Nimaie, à Anselet et Joffrin LXXI lb. VIII s.

fol. 52 A Jacquemart de le Hieke (1), orfevre demorant à Valenchiennes, liquels fist, l'an IIII^{XX} XVIII, pluiseurs ouvrages de sen mestier, si comme XXXVIII pièces de grans esmauls d'argent qui font croisurés as II harnas tout doret et esmailliet de margharittes et arbrissiaux; item, LVI morgans d'argent dorés et IIII^{XX} XVI besans d'argent dorés; se pesèrent ces parties ensaule fait présent Jehan de Malines, parmi IIII onces et XVIII estrelins pour le dekai en somme blancq argent XII mars VII onces II estrelins vallant VIII lb. X s. le marcq, CIX lb. XI s. V d.

fol. 53 A maistre Jaqueme Blancquebarbe fu donnet à command medicte damme d'Ostrevant le XXe jour de février, pour tant que présentet et donnet li avoit ymagénes XII lb. XV s.

fol. 60 A Hanse, ouvrier de broudure demorant à Mons, pour sen solaire de avoir fait et livret estoffes XV escuchons d'ouvrage de sen mestier armoyet des armes de Haynnau et de Bourgongne qui furent mis et assis à une pierse cambre de satin qui fu monseigneur de Blois XXVII lb.

fol. 61 A maistre Mahiu de Songniets, maistre des orloges demorans à Valenchiennes, pour sen sollaire, paine et travel de avoir fait et livret tout sus estoffeit le orloge del hostel monsigneur au Caisnoit en le manière qu'il s'appert à présent LXXII lb.

A lui, pour sen sollaire de avoir fait aucun ouvrage en tamps passet al orloge de le maison dou Losquignot à yceli remettre à point VII lb. IIII s.

Pour aucunes parties payés, si comme a Jacquemart As Blansmons (2) de celi ville pour le devant dit orloge dou Caismoit taillier et poindre en si qu'il est a present et livrer estoffes a che servans; a le Bresine, pour III clokettes qui sont apiauls audit orloge, XX IIII s., XXIII lb. VIII s.

---

(1) Extraits des comptes..., dl.I, p. 265, geeft : de le Kieke

(2) Extraits des comptes..., dl. I, p. 265, geeft : Blansmoisnes.

fol. 63 Pour aucuns meubles des meubles demorés de monseigneur le Conte de Blois darain trepasset qui furent acatteis pour mon très redoubtet signeur monseigneur le ducq et qui a le Haie en Hollande li furent envoyés et delivrés par monseigneur Jehan le bastart de Blois, si comme XII pieces de tappisserie, VI toyes de cousins de tapisserie et tout armoyet des armes de Blois et de Namur, cousta IIII^{C} VI lb.; item, pour une cambre de vremel velours et de tapisserie ouvrée de serraines armoyée des armes messire Jehan de Haynnau, cousta CXII lb. X s.; item, pour I grant drap de hautelice ouvret a or contenant le ystore dou roy Alixandre et dou Roy d'Aire, acatteit II^{C} V lb.

Nr. 51

Betalingen voor werken uitgevoerd aan de Salle-le-Conte voor de graaf van Henegouwen te Valenciennes.

(1 september 1399 - 10 augustus 1400).

A.D.N., Chambre des Comptes, Comptes du domaine de Hainaut, B 9810-9811.

Volgens uitgave van C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 782.

Parties de pluiseurs ouvraiges et manouvraiges fais en aval de le Salle en Valenciennes ou tierme de ce compte.

A Bertrant le sierrurrer, pour sen soulaire de fierer II cornes a mettre sus candeilles, faire pluiseurs platines de fier lesquelles sont mises l'une en le cambre monseigneur de le haute salle et l'autre en le cambre a le couronne, payet a lui pour marchandise a lui faitte, LXXII sols.

A maistre Jaqueme Es blans Mons, pour sen sollaire de faire et taillier sour a celles cornes le devise de Monseigneur payet par acort a lui fait, XXXVI sols.

A Jehan Trappe, poindeur, pour icelles poindre et ordenner ensi que deviset lui fut, payet pour marchandises a lui faite, LXXII sols.

---

(1) 3 maart 1400.

Nr. 52

Betaling in opdracht van de graaf van Oostervant, voor stoffen, lederwerk, harnassen en sierschilderwerk in verband met tornooien; alsmede voor glas bestemd voor de hofkapel.

(24 december 1399 - 1 september 1400).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7942-7943.

Volgens uitgave in Extraits des comptes..., dl. I, pp. 27-30 en 32.

A Jakemar dou Four, pour le fachon de IIII couvretures de capprons et de culières de vremel drap, faite pour les grans chevaulx, quant menet furent as joustes à Valenchiennes, as quaremiaus, lesquelles couvretures furent bordées et escuchelées de blancq et vert drap, pour filt et fachon IX s^{s} de le pièche, sont XXXVI s.; pour le fachon de II caprons de toille pour lesdis chevaux, quant on jousta à Mons à le pourcession, pour filt et fachon, VI s., et pour sen sollaire des couvretures desdis chevaux, tant de drap comme de toille et ossi les caprons warder, rekeudre, relaver et remettre à point, toutes fois que besoins a estet ou dessusdit terme, accordet de sen sollaire et paines en XX s., et pour le fachon II culières de gris drap faites as quaresmiaux (1) pour II poullains adont menés à le Haye, pour filt et fachon, IX s.; sont LXXI s.

A Loys dou Pont, siellier, pour IX grandes sourchengles de joustes pour Jehan Alemain, pour cause de le fieste de le Haye, à VIII s. de le pièche, LXXVII s.; pour X rondelles rataker les coussiniaulx et rekeudre, à IIII d. le pièche, III s. et pour I escut à jouster, liquels avoit paravant estet froissés, refaire et remettre à point, VIII s.; pour IX coussiniaulx de rondelles, fais et livrés tout nuefs, pris pour cause de ledicte fieste de jouste de Vallenchiennes, à VI s. le pièche, LIII s.; pour VI coroies à lacher hialmes derière, à III s. le pièce, XVIII s.; pour XIIII sour-

(1) 3 maart 1400.

changles à jouster, à VIII s. le pièce, CXII s.; pour III coroies siervans à mains de fier, III s.; pour à XXXI rondelles rataker les coussiniaulx et rekeudre, à IIII d. le pièce, X s. IIII d.; pour une noefve coroie de cuir délivrée à Jehan le corieur, au command de Copin Donke, pour ycelle estoffer, III s.; pour VII escus à jouster, frouissies et desrous à ledite fieste, refaire et remettre à point, à VII s. de le pièce, XLIX s.; pour à III sielles de joustes, qui vinrent dou harnas monseigneur de Blois, faire et ordonner XII carnières siervans as bras, et pour à II sielles de baniè-re dou harnas ledit monseigneur de Blois, faire II houches de nuef cuir et l'une desdites sielles reborder de fier, acordet à VI lb.; pour à III canffrains qui furent dou harnas monseigneur de Blois, reffaire noefves orelles, et ychiaux au-devens refaire de croies de boucles et de wanbisures, XX s.; pour I nuef escut à jouster, au command Jehan Alemain, restaurier, restoupper et remettre à point, X s.; pour II escus, liquel avoient estet prestet à messire Olivier de Colem et à Simon le Douch, pour cause de le fieste de Bruges, restoupper, remettre à point et reborder, leur il besignoit, XVI s.; pour XV rondelles rataker les coussiniaux, pour cause de le fieste faite à Brexelle, ou mois de juing, à IIII d. le pièce, V s.; pour III pai-res de toursoires pour rataker pissières, III sols; pour III canffrains restoffer de boucles et de coroies, rataker les orelles et restoffer de wambisure au dedens, IX s.; pour I escut à jouster remettre à point et refaire au command Coppin, VIII s.; pour à XI rondelles rataker les coussiniaux pour cause des joustes de Mons, à IIII d. le pièce, III s. VIII d.; pour à VIII pissières remettre pièces de toille, ossi des laches et rekeudre leur besoins estoit, à III s. le pièce, XXIIII s.; pour VII canffrains restoffer de noefves coroies et de laches et remettre à point, à II s. le pièce, XIIII s.; pour à III pissières reffaire et livrer III noefs sacqs et rataker, à VII s. le pièce, XXI s.; pour V sielles à jouster qui avoient estet froissés et desrouttés refaire et remettre à point, à III s. le pièce, XV s., et pour IX escus à jouster restoupper et reffaire, à VII sols le pièce, LXXII s. Somme de ces parties : XXXIII lb. XIII s. IIII d.

A Jehan le Poindeur, pour I estandart blancq satin faire et ordener de le devise monseigneur, XX escus de Haynnau, valent XXIIII lb. T. Pour III^{c} IX pignons de kar, au pris de XVIII deniers le pièce, XXVII lb. Pour III^{c} escuchons d'ostel pour Butor, au command monseigneur Daniel, au pris de XII d. le pièce, XV lb. Pour IX grans thimbres de le houppe Monseigneur sour toille, d'asne et demie de lonch, fais de couleur

à olle, tous dorés de fin or et des III couleurs Monseigneur, au pris de III frans de le pièce, XXVII frans de XXII lb. VIII s. Pour le thimbre de Bayvière dorer et armoyer tout noef, III frans de LXXII s. Pour à II thimbres de houppes de paon, faire II lappekins et ychiaux fourer de blancq boukerant et fringier de fringes de soies, III frans de LXXII s. Pour VI escuchons de fier armoyés des armes Monseigneur et dorés de fin or à II leys, pour mettre as brides des chevaulx, II frans de XLVIII s. Pour XX escuchons de drap armoyés des armes Monseigneur, pour servir as couvretures des grans chevaux, XV lb. Pour les joustes qui furent à Valenchiennes as quaresmiaux (2) derrain passet, faire et ordonner pour Monseigneur une sielle, pissere et chanffrain, partit d'or et d'argent, et sour celui or et argent houchière d'une roit, et le cheval tout couvert de otel roit, et sour cescun neult de celle roit I besant d'or double pendant, et sour celi or besans d'argent doublez pendans, sour cascun neult de le maille, XXXI escut de XXXVII lb. IIII s. Pour le tierche journée des joustes en ledite ville de Vallenchiennes, faire et ordonner le harnas de Monseigneur d'un cler camelin, houchiet l'escut, et faire sus I rozier de blancques et vremeilles rozes d'argent, IIII frans de IIII lb. XVI s. Pour le leuwier de I cheval que lidis Jehans eut adont par le passé de VIII jours, XXVIII s. Pour I harnas de sielle, pissière et canffrain pour Monseigneur, fait as joustes à Mons, à le Trinitet l'an IIII^{c}, liquels fu houchiés de toille et tanés en gris, et une culière de tel devise à II grandes manches pendans jusques au piet dou cheval, tout couviert de besans d'or et d'argent partit, doubles pendans et couviert tous l'un sour l'autre, c'est III fois doubles, et à chou livrer toute l'étoffe, XXXI escut de XXXVII lb. IIII s. Pour le thimbre Monseigneur dou lion qui fu tous frouissiés et desrous refaire les cornes et armoyer de nouvel, et le lion refaire et redorer de fin or et l'aumuche refaire, II frans de XLVIII sols. Et pour une voie que lidis Jehans fu mandés par Monseigneur pour aler en Hollande, et depuis fu contremandés à Brouxelles, et adont avoit fait pourvéance de pluisieurs estoffes, et pour ce payet pour les despens de lui et sen cheval, parmy le restitucion dou damage de sesdittes estoffes, I escut et demy de Haynnau de XXXVI s. Sont de ces parties comptées et accordées, présent le recheveur : II^{c} VII lb. XVI s. (3).

---

(2) 3 maart 1400.
(3) Deze tekst is gedeeltelijk uitgegeven door C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 781-782.

A Jehan de Renais, haubrigeur, pour VI collerettes restoupper et roller, quant on jousta à Vallenchiennes as quaresmiaux (4). Item, pour III collerettes restoupper et roller au revenir des joustes de le Haye as quaresmiaux. Pour une cotte d'achier roller pour Monseigneur. Et pour II collerettes restoupper et roller depuis; pour VI collerettes restouppéez et rollées as joustes à Mons, et pour I bachinet Monseigneur desclauwer le chiercle derrière et reclauwer, pour ces parties, XXXVI s. Et pour II collerettes à lui acattées pour Coppin, IIII escus de IIII lb. XVI s. Et pour mettre sus le camail d'un bachinet à monseigneur d'Ostrevant, pour sen sollaire, XII s. Sont
VII lb. IIII s.t.

A Bauduin le hialmier, pour pluiseurs parties d'ouvraige fait pour cause des joustes de Mons, si comme : pour IIII mains de fier reclauwer, redrechier et remettre à point chou qu'il y falloit; item, pour V wantelés reclower et remettre à point; item, pour V avant-bras de joustes reclauwer et mettre coroies, boucles et carnières, et pour V brachelés devant redrechier et mettre coroies et boucles. Pour toutes ces coses faire acordet de sen sollaire à XXXVI s.

A Adant Fiérant, verrier, pour LVI piés de nuefve verière de blancq voire (5), qu'il a livret empluiseurs quairiaulx, pour le pan de le paroit qui est sur le courtil as roses, devant le cappielle oudit hostel, monte au pris de III s. VI d. le piet, ensi que payet lui a estet IX lb. XVI s.

Au devant nommé Adan Fierrant, pour IIII jours de lui et II varlés ouvrer de leur mestier au refaire les verrières de le cuisine des vièses verrières qui furent restées doudit pan devant le cappielle et remettre en noef ploncq, à XII sols le jour, pour les III, sont XLVIII s. Item, pour refaire et restouper pluiseurs traux as verrières des allées de le tour et de le cambre Monseigneur, et à ce livrer voire, VIII s., et pour V lib. de saudure qu'il a livret pour cesdis ouvrages, X s.; sont de ces parties LXVI s.

---

(4) 3 maart 1400.
(5) Deze zin is uitgegeven door C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, p. 782.
Fiérant is hier vermeld als Freraut.

Nr. 53

Uitgaven voor sierschilderwerk, edelsmeedwerk, vervoer van camerwant, enz. tijdens de krijgstochten van Albrecht van Beieren en Willem, graaf van Oostervant, tegen de Friezen.

(1395-1400).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nrs. 59-62 en 79.

Volgens de uitgave van E. VERWYS, De oorlogen van hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw, (Werken uitgegeven door het historisch Genootschap gevestigd te Utrecht, Nieuwe Reeks, nr. 8), Utrecht, 1869, pp. 23-25, 27, 32, 42, 48, 164, 169, 176, 195, 197, 226, 238, 239, 241, 277, 278, 306 en 374.

Nr. 59. Rekening van Willem Van der Couster.
(31 oktober 1395-31 oktober 1396).

Fol. 40 Item up sinte Jans dach decollacio (1) mire vrouwen (2) by Bouwekiin upten huse tot Medenblic gegeven in hoirs selfs hande, die sy voirt gaf Robbiken messagier, overmits dat hi die eerste bootscap gebrocht hadde, dat miin here inden lande van Oistvrieslant ware, XX gelr. gulden. Item noch, ende miin vrouwe om VII bemailde tafelkins gegeven hadde, VII dordr. gulden, f. tsamen II lb. XI s. VII d. gr.

fol. 64 Item, als miin here van Egmond tot Hairlem quam, by Claisken heren Hugen des goutsmits gesellen gegeven om Gode I gulden.

---

(1) 30 augustus 1396.
(2) Margareta van Kleef.

Nr. 60 Rekening van Willem van der Couster.
(31 oktober 1397-31 oktober 1398).

Fol. 85 Item noch betailt uptie reyse van Oistvrieslant ghins ende weder, van camerwant up ende neder te dragen, III s. gr.

? Rekening van Garbrand van der Couster.
(1397-1399).

Fol. 21 Item upten selven dach (3) by myns heren bevelen ghegeven Heynric den goutsmit voir XII loed gouts, die hi verwerken soude aen een kranselijn om mijns heren huve, dair voir ghegeven van elc loed I Engels nobel, f. XXIIII sc., f. IIII lb. gr.

Item up sinte Louwerijs dach (4) Jacob van Mynnekom betailt van twe hondert scilden van mijns heren wapen te maken X sc. VI gr., f. XXXIII s. X d. gr.

fol. 21 vo Item up onser Vrouwen dach (5) Steven van Rijswijc ghegeven, ende hi voirt mede betalen soude balsanen ende wempelen, die voir minen here ende voir sijn scepe gemaect waren, beliep XX sc., f. III lb. VI s. VIII d. gr.

fol. 23 Item inden eersten Heynric den goutsmit van Delf, by mijns heren bevelen ghegeven X sc., f. XXXIII s. IIII d. gr. ...Item, Jacomijn berduyrwerker ghegeven van mijns heren wegen I nobel, f. VI s. VIII d. gr.

fol. 26 vo Item, omtrent die selve tijt (6) gecoft een cleyn scip by Everlijn ende Jan Nagel, om mijns heren camerwant an Oistvrieslant te voiren, wanttet grote scip niet landen en mochte, om V scilden, f. XVI s. VIII d. gr.

Nr. 79. Nadere rekening van Garbrand van der Couster.
(1399).

Fol. 14 vo Item Jan Terninc betaelt, die hi uutgeleyt had-

---

(3) 4 augustus 1396.
(4) 10 augustus 1396.
(5) 15 augustus 1396.
(6) Ca. 25 augustus 1396.

de voer een beverwet seyl tot mijns heren behoef, datmen van staets voir minen here houden sal, XII Vlaemsche nob., f. IIII lb. VI s. gr.

fol. 23 Item Dirc den beeldemaker inden Hage, die minen here maken soude III[c] wapenscilde ende VI teyken op kovelwaet voir mijns heren herberge te slaen, gegeven op rekeninge VI gouden scilde, tstic XLIII gr., f. XXI s. VI d. gr.

Item den verwers, die mijns heren scip tot Rotterdam boot ende zeyl ende anders dair toe behorende geverwet ende gestoffeert hadden, gegeven bi Jan Heerman, ende bi Loukin XVII eng. nob., f. mits noch II nob. den voirscr. Dirc gegeven, tsamen VII lb. XII s. VIII d. gr.

fol. 24 Item broeder Dirc van Asperen gegeven bi miins heren bevelen swoensdages na Pinxteren (7) tot Haerlem, te helpen tot eenre cappe, ende die hi half sinen convente geven soude, XX gouden sc., f. III lb. XI s. VIII d. gr.

Nr. 61. Rekening van Willem van der Couster.

(31 oktober 1398-10 oktober 1399).

Fol. 52 Inden eersten uutgegeven ende betailt up sinte Katherinen dach anno XCVIII (8) Willem vander Couster bi mijns heren bevelen van enen zilveren tuyn, die mijn here him dede nemen ende Foyen van Dochem voirt gheven, coste XV sc., XL gr. voirden scilt, f. II lb. X s. gr.

Item XXII dage in Decembri Willem vander Couster betailt bi mijns heren bevelen, van enen zilveren tuyn, die mijn here hem dede nemen ende voirt gheven Tyman Hopper den scout van Staveren, XV sc., stuc XL gr., f. II lb. X s. gr.

Item VIII dage in januario Jan van Zevenbergen betailt van enen zilveren tuyn, die mijn here him dede nemen ende Gherrijt Kammynga voirt gheven, coste XV sc., XL gr. voirden scilt, f. II lb. X d. gr.

fol. 52 vo Item upten Wittendonderdach (9) Clais van Zwieten ende Jan van Zevenbergen betailt van tween zilveren tuynen, die mijn here him dede nemen ende voirt geven Hero Henninga ende Hessel uptie Geest, coste XX holl. gulden, stuc XXX gr., f. V lb. gr.

---

(7) 21 mei 1399.
(8) 25 november 1398.

fol. 53. Item uptie selve tijt (10) Philips vanden Dorp betailt van enen zilveren tuyn, die miin here him dede nemen ende voirt gheven bi Everliin enen Vrieze, coste XX holl. g., f. II lb. X s. gr.

fol. 55 Item omtrent sinte Agnieten dach (11) bi Anderliin bi mijns heren bevelen Hanneken den sot gegeven IIII ny gulden, 1/2 eng. nob. Enden den spreker van Monickedam, die mijnen here een sproke vanden Vriezen overgaf, gegeven II ny gulden, f. XIII s. VII d. gr.

fol. 84 vo Item upten Wittendonredach (12) enen maelre, die een der Vriezen wapen gemaict hadde, gegeven voir sinen arbeyt III ny gulden, f. V s. gr.

Nr. 79. Rekening van Garbrand van der Couster

(10 juni 1398-8 september 1399)

Fol. 23 vo Item omtrent die tyt (13) Heynric van Groesbeke, goutsmit inden Hage, betailt by mijns heren bevelen van zulver, dat hi gewrocht hadde voir Helmichs rock van mijns heren levereye, omtrent onser Vrouwen dach Nativitas int jair XCVIII^{c} (14), XV lb. holl.

Item den selven dair na betailt, als mijn here vander Lune gecomen was, ende hi omtrent XX dage in julio te Henegau wert toich int jair XCIX^{c}, van sommige hecselen, die mijn lieve here uptie tijt tgegen him gecoft hadde, IX eng. nob., f. tsamen XLII lb.

fol. 34 vo Item upten selven dach Willem die Bastart gegeven van sienen tuyn, die mijn here him nam ende voirt gaf enen Engelsen, XI dub. cr., f. XX lb. III s. IIII d.

fol. 57 vo Item inden Hage omtrent Vastelavont (15) enen spreker, die voir minen here eenn sproke sprac vander Vriescher reyse, gegeven bi den burchgrave I oude Heneg. cr., f. XXV s. IIII d.

---

(10) 4 mei 1399.
(11) 21 januari 1399.
(12) 27 maart 1399.
(13) 1 november 1398.
(14) 8 september 1398.
(15) 11 februari 1399.

fol. 74 vo Item omtrent XV dage in novembri Loukin in Voirne gegeven, dair Jan Hereman bi was, ende hi voirt mede lossen soude mijns liefs heren tuyn, die tot Staveren up een kaetspel virset was, XXVI vrancr. cr., f. XXXIX lb.

fol. 76 Item by Jan van Beest so worden besteet Dyrc den mailre inden Hage te maken zes grote blasoen van mijns heren wapen mitten getymmer ende mitten tuyn, ende III[c] wapenscilde voir die herberge te zetten, te samen om VIII 1/2 nob., des so worden him betailt, ende die proefst gerekent heeft in sijn uutgeven inder Luynscher reyse V nob., bleef men him dair of sculdich, ende die proefst nu al betailt heeft, dair Dyrc voirscr. oic selve den bolcraen toe leverde, III 1/2 nob., f. X lb. V s. IIII d.

Nr. 62. Rekening van Garbrand van der Couster.

(10 oktober 1399-10 oktober 1400).

Fol. 61 Item uptie selve tijt (16) by den selven Clais die goutsmit van Dockem betailt, ende him gebraken noch van donrecrude boven dat hi dair of ontfaen hadden ende virschoten wort inden besitte tot Dockem, als die Vriesen dair voir lagen, XXV vrancr. sc., tstic LII gr., f. V lb. VIII s. IIII d.

---

(16) 2 juni 1400.

Nr. 54

Rekeninguittreksels in verband met ornamenten voor de hofkapel te 's-Gravenhage.

(1399-1400).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen van de rentmeester van Holland.

Volgens uitgave in 's Gravenhage onder de regeering..., p. 298.

Fol. 45 Betaelt Bette Pellegrims voir XXVIII elle says d'elle VII gr. Item XVIII elle linne lakens d'ellen V gr., dair een ornament of gemaict is, dair men dagelix zielmisse in doet in die capelle, IX p. VI s.

Nr. 55

Bijdrage van Albrecht van Beieren bij de bouw van de Grote kerk te 's Gravenhage.

14 januari 1400.

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen van de rentmeester van Holland (1400).

Volgens uitgave in 's Gravenhage onder de regeering..., p. 301.

Fol. 19 Bi mijns heren opene brieve gegeven in den Hage op Sinte Pontiaensdach (1) uitgereyct ende betaelt den kercmeesters in den Hage, die mijn here hun gaf tot hare tymeringhe te helpe XXXV holl. scilde, fac. XLVI p. XIII s. IIII d.

(1) 14 januari 1400.

Nr. 56

Betaling voor laken, een wieg, tapijtwerk en andere benodigdheden voor de inrichting van het kasteel te Le Quesnoy, naar aanleiding van de bevalling van Margareta van Bourgondië, gravin van Oostervant.

(16 november 1400 - 1 september 1401).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7944.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance... 1886, pp. 276-282.
Gedeeltelijke uitgaven van IDEM, Cartulaire..., dl. VI, pp. 284-287 en C. DEHAISNES, Documents..., dl. II, pp. 793-794.

A Denis Payen, détailleur de draps, demourant à Mons, pour VIII demi-draps vremals et II demy-draps vers de le fachon de Tournay, contenant ensamble CLXVII alnez, accatés par Clais Cromp pour faire couvretoirs de lis et cambres, pour le gésine madame d'Ostrevant : cousta cascune alne, l'une par l'autre, XIIII s.; montent à ce pris : CXVI lb. XVIII s.

A Lotart le Roy, dou Caisnoit, pour VII alnez et II quartiers de blancq drap que Willamez de Gheldrez prist à lui, au command madame d'Ostrevant, pour se gésine, accatet II s. l'asne; sont : VII lb. XV s.

A Maigne Raghette, demorant à Valenchiennes, pour III kuetils de III aulnes et demie de loncq cascun et I kevech à li accatés pour faire I grant lit à parer, pour le gésine madame, constèrent au pris de III escus III quarts cascun; montent, parmy IIII sols donnés à le maisnie ledite Maigne, XI escus I quart et IIII s., qui vallent à XXIIII s. le pièche. XIIII lb. XIIII s.t.

A Colart Midaine, pour sen solaire de faire et mettre lesdis III cuetis à I, et faire ent ledit lit à parer et celi cuetich porter au Caisnoit et là-endroit emplir de plumez, a estet payet, parmy ses journées XXIIII s.

Pour CXVI livres de plumes noefves que li recheveres envoya accater, en le première sepmaine de may, en

pluiseurs villes entours Saint-Ghillain et Condet, pour emplir les orilliés et keues, pour le gésine medame : coustèrent, au fuer de XXVIII d. le livre, l'une par l'autre, sont XIII lb. X s. VIII d.; pour lesdites plumes mener des villes ù accatéez furent, à Valenchiennes, VI s., et pour les frais des II varlés Colart Midaine, en allant quérir et accater lesdites plumes par III jours, a estet payet, parmy leur journées et solaire, XLVI s. VIII d. Montent ces parties

XVI lb. III s. IIII d.

Pour II^{c}XXVIII livres de noefve plume, parmi XV livres d'oue, accatées par Willame de Hostaple et Colart Midaine de Valenchiennez, le XVIIe jour doudit mois, ès villes de Saint-Ghillain, de Hornut, de Thullin et autres là-entours; coustèrent, pour otel faire que dit est dessus, au pris de II s. VI deniers le livre, sont XXVIII lb. X s., pour lesdites plumes mener desdites villes au Caisnoit, XVI s., pour les frais lesdis Willame et Colart et leur chevals en ycelle plume quérir et accater, XXXII s., pour le leuwier dou cheval que lidis Colars chevaucha, VIII s., et pour le solaire dudit Colart, de II journées qu'il fu avoecq ledit Willame, XII s. Montent ces parties

XXXI lb. XVIII s.

Au devant nommet Colart Midaine, pour keudre XVIII kuetils de coussins, et ychiauls emplir de plumes, fu marcandet par Butor en XVI s.

A Hanin le Roy, pour I noef bierch accatet à lui, le XXIIe jour de juing, par Yzabiel, femme de cambre madame, cousta L s. IIII d.

A Janiot Quairet et III aultres ses compagnons, pelletiers de Mons, fu délivret le XXVIe jour d'avril, pour faire leur frais allant au Caisnoit pour là-endroit ouvrer de leur mestier as couvretoirs de laitiches de menut vair pour le gésine medame XXXII s.

A Jehan Hieket, drapier, pour XXI alne de cler vert drap de Brouxelle, qu'on li envoya accater en celle ville pour madame d'Ostrevant et à sen command, le dimenche après le Sacre darain passet (1), cousta une couronne et demie de Franche li alne, sont XXXI couronnes et demie. Et pour les frais doudit Jehan, en allant accater ledit drap, parmy les drois de le halle de Brouxelle et le leuwier d'un cheval, par IIII jours, alant et revenant, une couronne et demie, sont XXXIII couronnes de Franche, qui valent lV lb.

---

(1) 5 juin 1401.

A Jehan Cambrelent, le fil, merchier, pour VII alnez de fustane pris pour Willame, fil bastart monseigneur, faire I pourpoint... et pour IIII fustanes entires prises par II fois par Butor, fourier monseigneur, en le tierche sepmaine de may, pour couvrir grans orilliés et estoffer autres coses nécessaires pour le gésine medame, coustèrent LXXVIII s. li pièche, montent XVII lb. III s. VII d.

A le vesve Gille de le Porte, dou Caisnoit, pour pluiseurs parties de draps que, ou command madame d'Ostrevant, Willames de Gheldrez a pris à li, si comme IIII alnes de drap vremel, pour Hanin le Sot faire une cotte, à XIII s. l'asne, L s.; pour IX alnes de blanket pour celi cotte fourer et faire I blanket pour ledit sot, à IX s. l'asne, IIII lb. XII den.; pour III alnes de noir drap et vremeil, pour faire cauches pour l'Ardenois de Donstiévène et Jehan de Fantignies, à XXII s. l'asne, LXVI s.; pour XV alnes et demie de fustane dont on fist pourpoins pour les dessusdis Ardenois et Jehan de Fantignies, à IIII s. III d. l'ausne, LXV s. IX d., et pour VI alnes et demie de brunette pour demisièle Margerite de le Sauch, à XXXIII s. IIII d. l'asne, X lb. XVI s. VIII d. Sont en somme de ces parties XXIII lb. XIX s. VII d.

A Jehan Thiery, drapier, pour VIII alnes de drap gris pris par Clais Cromp, pour monseigneur faire une huppelande de le confrairie saint Jorge de Mons, à le procession l'an IIII^{c}I, à XXVIII s. l'asne, sont XI lb. IIII s. Item, pour alne et demie de blancq drap qu'il délivra à Coppin le Cambrelencq, pour fourer mouffles pour mondit signeur, XXI s., etc.

Pour V alnes et demie de gris drap à X s. l'asne et III alnes et demie de blanket à VIII s. l'ausne, accatet à Lottart le Roy, dou Caisnoit, et délivret à Colenare qui aide à warder les kiens monseigneur et madame au Caisnoit, avoecq Jake le Pottier, pour lui faire une cotte et I cappron, et une paire de cauches; montent, parmy XII s. payés pour le fachon de ces coses, IIII lb. XV s.

A Jehan le Ducq, Nicaise Haillebo et leur compagnons, pour V draps virelés copeis, accatés à yauls à Maubeuge, au commant Madame d'Ostrevant, pour faire tapis à parer cambres pour le gésine Madame, coustèrent au pris de V frans le pièce, sont XXVII frans et demy, qui valent à tournois, comptet IX frans pour VIII couronnes, XXIIII couronnes et XII doubles blans, qui payés furent par le prévost de Maubeuge, au pris de XXXIIII s. le pièche, sont XLI lb. X s. Item, pour véyr et quérir cesdis draps, II s. VIII d., à Jehan Ogerin, pour cesdis draps taindre en vert, payet VI lb. II s. VIII d.,

et pour cesdis draps tondre et apparillier, payet à Pierre Bidault, XL s. Monte li coustenge desdis draps XLIX lb. XV s. IIII d.

Somme toute pour draps, toilles, fustanez et pelletries accatés comme dit est dessus mil VII^{c}X lb. XIII s. II d.t.

A Willame, fil bastart monseigneur, fu délivret, le XXIIIIe jour dou mois de may, pour ce que nouvellement estoit venus de Mons demourer en l'ostel au Caisnoit, XXI s. IIII d., et pour I coutiel aclari délivret adont à lui, VI s. Sont XXVII s. IIII d.t.

A maistre Albresq, médechin monseigneur, délivret, le VII jour de jullé, pour payer aucunes médechines que accatées avoit pour madame, XXI poissans, vallent XXVIII s.

A Ernoul de le Bassée, demourant à Valenchiennes, pour pluiseurs et grant plentet de médechine et autres coses touchans l'apotikairie, que maistres Nicolas et maistres Albresq, médechins, ont faite et envoyet querre à pluiseurs fois, jusquez au VIIIe jour dou mois de jullé darrain passet, tant pour mondit signeur et madame comme pour pluiseurs des gens de leur hostels; monte li somme, comme lidit maistre le chertefyèrent au receveur XXXVI lb. XV s.

A Ghuiot dou Pont de Pierre, apoticquaire, demorant à Valenchiennes, pour pluiseurs parties de médechines touchant l'apotikairie, qu'il a faites et livrées par pluiseurs fois, ou terme de ce compte, au commant maistre Albrecsq, médechin monseigneur, tant pour mondit signeur et madame comme pour pluiseurs des varlés et serviteurs del hostel mondit signeur, dont li somme en argent monte, si qu'il appert par un brievet en pappier que ledit Ghuiot en délivra au recheveur, mis pardeviers le court XLVI lb. XVII s. VIII d.

A Rollant l'orbateur, demorant à Valenchiennes, fu marcandet par Madame de Gommignies et Clais Cromp, de dorer bien et souffissamment de fin or I bierch et faire à yceli angelos dorés et autres pluiseurs pointures, qui devisées lui fu par ledite dame et ledit Clais, dont il eut, qui payet li furent, au command madame d'Ostrevant, XVI grans escus en or; coustèrent au pris de XXXVII sols le pièce XXIX lb. XII s.t.

A Jehan Cabarret, demorant à Valenchiennes, pour II kuetils, II kevels, et pour III grans orilliés plains de plumes, accatés à lui par Butor le fourier, le XIe jour dou mois de jullé, et adont envoyet oudit hostel au Caisnoit : coustèrent VIII escus et demy de Haynnau, qui vallent à XXIIII s. le pièche X lb. IIII s. t.

Pour une cuette-pointe accatée à Valenchiennes, ou mois de juing darain, laquelle a estet envoiie en l'ostel mondit signeur au Caisnoit, cousta IIII escu de Haynnau, valent IIII lb. XVI s.

A Mathiu Cornart, de Mons, pour une cuette-pointe accatée à lui en cedit mois et envoiie oudit hostel, cousta VII escus et demy, vallent IX lb.

Pour IIII petis bahins d'arrain, accatés le XIIe jour de jullé, et envoyés oudit hostel, à Malapert de Sivry, coustèrent XVIII s.

Pour III^{c} aniauls de gourdines, accatés à Valenchiennes et délivrés à Clais Cromp, à I d. le pièche, sont XXV s.; item, pour CL alnes de ruban de fil à border le chiel de une cambre et les tapils, et pour CL alnes de cordes de cavène pour celui tendre, pesant ces parties XII livres, à XII d. le livre, parmy le fachon; sont en somme VIII lb. XV s.

A Ernoul Bresin, ouvrier de haute-liche, demorant à Valenchiennes, pour pluiseurs parties d'ouvrages de sen mestier qu'il a fait et livret, ou terme de ce compte, pour parer cambres pour le gésine madame d'Ostrevant, sicomme : pour V grans draps de paroit ouvrés et semés de courbettes et reviersées, tenant cascun VII alnes de loncq et V alnes de leit, sont CLXV alnes; item, I couvretoir ouvret tenant V alnes et demie de let et VI alnes et demie de loncq, sont XXXVI alnes; item, I drap de coucque ouvret, tenant IIII alnes de let et V alnes de loncq, sont XX alnes; item, II draps de banket ouvrés, l'un tenant II alnes de leit et VII alnes de loncq, et l'autre tenant une alne et demie de let et VIII alnes de loncq, sont XXVIII alnes, et pour XXIIII fuelles de coussins tenant cascun une alne, sont XXIIII alnes; c'est en somme de ces parties II^{c}IIII^{xx} III alnes, qui montent au pris de XVIII s.t. cascune alne, ensi que marchandet en fu par le receveur des mortemains et aucuns autres dou conseil mondit signeur, en furent par yauls lidit ouvrage deviset et rechus par Clais Cromp, sen cambrelent, sont au fuer dessusdit CCLIIII lb. XIIII s.

Nr. 57

Betaling voor tinnen gerei, aangekocht voor het doopfeest van Jacoba van Beieren.

16 juli 1401.

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7944.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance... 1886, pp. 282-283.

A Jehan de Gochillies, portier d'estain, demourant à Valenchiennez, pour leuwier et emprunt de XII douzainez de grans plas d'estain, VII dousaines de petis plas et XXVI escuellez d'estain batut, pesans au pois de Valenchiennes CCLVIII lb., envoyés au Caisnoit le XVIe jour dou mois de jullé, pour servir en l'ostel mondit signeur, au batisement de no demiselle de Haynnau; monte li leuwiers doudit estain au fuer de VII d. le livre, VII lb. X s. VI d., et pour le leuwier de XX pos d'estain qui pesèrent audit pois CXVI livres, pour otel faire, à IIII d. le livre, sont XXXVIII s. VIII d.; à lui fu adont accatet pour l'ostel mondit signeur, qui mis furent en le cuisine d'icelui, II dousainez de grans plas, V dousaines de petis plas et II dousainez d'escueillez d'estain batut, qui pesèrent audit pois de Valenchiennes IIᶜXX livres, constèrent au pris de III s. IIII d. le livre, sont XXXVI lb. XIII s. III d., et pour toute celle vaisselle menet au Caisnoit, avoecq payelles et autres coses qui empruntéez y furent pour celi cause, fu payet, parmy le solaire d'un varlet qui les conduisi, XXIIII s. C'est en somme de ces parties XLVII lb. VI s. VI d.

Nr. 58

Betaling in opdracht van de graaf van Oostervant voor juwelen en edelsmeedwerk, en voor sierschilderwerk.

(1 september 1401 - 20 juli 1402).

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Baillage du Hainaut, nr. 14655.

Volgens uitgave van A. PINCHART, Extraits des comptes..., p. 96.

Fol. 26 Par lettres de monsigneur le comte d'Ostrevant, données au Quesnoy le XXIe jour de jenvier, a estet délivret à Gobiert Pièrechon, orfèvre, pour juyaulx et orfavrie que eubt avoit à lui, II^{C} XLVI frans III quars de Haynnau, vallent, comptet II grans escus pour III petis et le grant escut pour XXXII s. IIII d. II^{C} LXV lb. XVIII s. X d.

fol. 27 A Piérart Henne, pointre, fu paravant délivret, au command le rechepveur des mortesmains, pour pignonchiaux que mgr. le Ducq avoit mandés pour porter en Frize, qui oublyet furent à compter, XLII escus de Haynnau, qui valoient à XXIIII s. le pièce L lb. VIII s., vallent, ravalluet le grant escut pour XXXII s. IIII d., monnoie de ces comptes XLV lb. V s. IIII d.

Nr. 59

... Betalingen voor werken uitgevoerd aan het kasteel te Bergen en aan andere grafelijke gebouwen, alsmede voor borduur- en schilderwerk.

(15 augustus 1401-15 augustus 1402).

A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, nr. 3192.

Fol. 21 vo

Pour ouvrages (1) de machenerie, de carpenterie et d'autres, fais tant ou castiel de Mons, a le bassecourt de Sons, as halles, as moulins de Mons et de Hion, as fosses leur on warde, le pisson à le bassecourt en Bertainmont et pour estoffes accatées pour ces dis ouvrages, comptet, sommeit et deviseit par maistre Jehan de Markus et maistre Piere Aubri, mastre des ouvrages monseigneur, dont la somme del argent monte si quel pert par les parties contenus en quayer que de con fait mencion
VI^{C} IIII^{XX} VIII lb. XI s. V d.t.

Pour ouvrages et manouvrages fais à le maison monseigneur à Mons que on apiellc l'ostel de Naste et pour estoffes accatées pour ces dis ouvrages, comptet, sommeit et deviseit par les dessus dis maistres. Dont li somme de argent monte si qu'il pert par les parties contenues ou quayer de con fait mencion
III^{XX} X lb. VII s. X d.

Pour les frais et despens de pluiseurs valles et chevals de cours dabeie que pour coruwee sont aleit et venut, tant pour mener pourveances au Kesnoit les jeuwiaus monseigneur et medame quant ils sont aleit et venut de Hollande et d'autres luis à Mons, comme pour pluiseurs estoffes de mairyen mener des bos de Mons pour les ouvrages et autres pourveances ou tierme de ces comptes dont li somme del argent monte si qu'il pert par le dit quayer des parties parmy forge, carderie, carderie et autre ouvrage compresens
III^{C} XVII lb. V s. IIII d.

---

(1) Zie uitvoerige opgaven over deze werken in A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, nr. 3193 (rekening van 1 september 1401 tot 1 september 1402), fol. 18-25 vo.

fol. 38 vo A medame le ducesse delivreit le iour sainte Cateline (2) portet pour Jakes sen ouvrier de broudure IIII frans franç., valent audit feur C s.

fol. 39 Jehan le paindeur pour paindre I nuef kar fait pour medame environ l'entrée d'aoust l'an IIII^{xx} I, cousta XVIII frans, qui valent à XXV s. le piets XXII lb. X s.

---

(2) 25 november 1401.

Nr. 60

Betalingen in opdracht van de graaf van Oostervant voor sierschilderwerk, voor allerlei benodigdheden en taken in verband met tornooien en voor borduurwerk.

(1 september 1401 - 1 september 1402).

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Recette générale, nr. 3193.

Volgens uitgave van A. PINCHART, Extraits des comptes..., pp. 55 en 58.

A Gérard le poindeur, pour le fachon d'un harnas qu'il fist à le fieste dou Caisnoit, etc.

A lui, pour à le fieste d'Arras faire une couvreture de cheval de samit et de noir, eskieketée toute de fin or à une bordure de grandes lettres et le camp de castiaux semées de rozes d'argent doubles eslevées pendant affils et le sielle, pissière et chaffrain de celi devise; - item, faire unes grises manchez toutes semées de cousaudes eslevées de grandes fuelles de boule d'or et d'argent pendant à fils; acordet à LVI couronnes de Franche, à XXVIII s. VI d. le pièche.

A Willaume, haubregeur, pour renettyer et remettre à point I bacquier à bagnière au camp qui fu à Mons : - pour VI collerettes à jouster; - pour restouper et roller pour le feste des joustes qui se fist à Valenchiennes; - pour V autrez collerettes faire otel pour les joustes qui furent au Caisnoit; - pour une cotte de fier que mgr. de Bourgongne a fait restouper et remettre mailles, etc.

A Jehan Hellemant, hiamier demorant à Brouxelle.

A Henri de Wautermal, siellier demorant en celi ville, pour une noefve sielle à jouster et pour une pissière et canffrain pour Monseigneur.

Accatter fu à Bruges pour le fieste d'Aras II^{c} de lanches à jouster, et pour le voiture desdittes lanches amener à Valenchiennes, etc.

Pour les frais de II chevaus qui amenèrent ostiuls et estoffes d'ouvrage de broudure dou Kesnoit à Mons, au command Jehan l'Oste, ouvrier de broudure, pour ouvrer en l'ostel de M^{e} à Mons.

Nr. 61

Betaling aan Gerart le poindeur voor de versiering van een harnas en een paardendekkleed, en aan Rigaut, glazenier, voor glaswerk. Aankoop van een altaartafel.

(1 september 1401-1 september 1402).

A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, nr. 3193.

Fol. 39

A Gerart le poindeur pour le fachon d'un harnas qu'il fist à le fieste dou Caisnoit, li quels harnas fu houchies de kanevas et unes grandes manches, tout che harnas et culliere semet de barbakannes accordet de ce à lui en X grant escut de Haynaut qui vallent à XXXII s. IIII d. le piece, sont
XVI lb. III s. IIII d. t.

A lui pour le fieste d'Arras faire une couvreture de cheval de gris samit et de noir eskieketee toute de fin or abne bordure de grandes lettres et le camp de parkiaux semées de rozes d'argent doubles eslevées pendans affils et le sielle, pissiere, et chanffrain de celi devise; item, faire unes grises manchez semées de cousaudes, eslevées de grandes fuelles de boule d'or et d'argent pendant à fils, accordet à LVI couronnes de Franche à XXVIII s. VI d. le pieche
LXXIX lb. XVI s.

A lui pour ledite fieste d'Arras faire I autre harnas tout houchiet de piauls d'argent et poinchenet sielle, pissiere et chanffrain, culliere et l'escut acordet à XIIII couronnes de franche audit fuer, vallent
XIX lb. XIX s.

A lui pour III escuchons pour les diestriers de livres Aernoul Rigault à IIII s. le pieche
XVI s.

fol. 45

Pour une vise taule d'autel pour se acdattée des meubles le curet de Baudour darain trespasset, pour le cappelle doudit hostel.(1). V s.

A Rigaut le verier pour une veriere qu'il fist et livra à le capielle de la maison monseigneur à Baudour de noef voire contenant XIIII pies et demi au fuer de IIII s. le piet parmy le seaige sont
LVIII s.

---

(1) Te Baudour.

A lui pour le fachon d'un casich et pour le bos fait audevant de celi veriere VIII s.

A lui pour IIII verghes et IIII estries de fier mises à le dite veriere et audit casich XV s.

A lui pour VII keuillez et VI rosettes de fier dont on fist et ataka le dit casich VI s. t.

fol. 45 vo A lui pour II lib. I quartron et demy de filt d'arkant dont on trella le devant dit casich mis audevant de le dite veriere pour ycelle warder dou brisier XIII s. I d.t.

A lui pour II^{c} de petis blans claus mis au trellier le dit filt XII d.

A lui pour sen sollaire de trellier ledit casich doudit filt d'arkant et de ycelui assir XX s.

Nr. 62

Betaling aan Pierart Henne voor pennoenen vervaardigd in opdracht van Albrecht van Beieren.

(1 september 1401 - 31 oktober 1402).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7945.

Volgens uitgave van A. PINCHART, Archives des arts, sciences et lettres. Documents inédits, dl. III, Gent, 1881, p. 189, voetnoot 3.
L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne..., dl. I, p. LV.

A Pierart Henne, peintre, pour des pennonceaux que monseigneur le duc avoit fait faire pour les porter en Frise :XLIII escus de Hainaut, de XXIV s.

Nr. 63

Betaling voor zadeltuig en bontwerk ten behoeve van Margareta van Bourgondië, gravin van Oostervant.

(1 september - 7 december 1402).

A.D.N., Chambre des comptes, Récette générale du Hainaut, B 7946.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, pp. 285-288.

Fol. 51 A Loys le Sellier, pour pluiseurs parties d'ouvrages de sellerie qu'il livra ou terme que maditte dame tint sen hostel à Mons, environ le Toussaint l'an IIII^{c}I, premiers, pour X nueves brides dorées, délivrées à Gille, pallefrenier madame, coustèrent X escus; item, pour une nueve selle, estoffée, délivrée à Copin Miauwe, messager madame, qui devoit chevaucher hors, IIII escus; item, pour une otelle selle, délivrée à le trompette Monseigneur, IIII escus; item, pour II noefves sielles, estoffées, prises en ce terme par Butor le fourier, VIII escus, et pour I sacq estoffé de bahut et de corroies, délivret à Piètre le Cambrelent, cousta IX escus. Sont en somme XXXV petis escus de Haynnau, qui valent, comptet le grant escut pour XXXII s. IIII d.
XXXVII lb. XIIII s. V d.

A lui, pour II noefves selles de litière, estoffées et clauwées de claus dorés, délivret à Robiert le careton madame, pour les chevals qui portent le litière no demiselle de Haynnau, coustèrent X escus, qui valent au pris susdit X lb. XV s. VI d.

fol. 37 A Jehan Wauket, de Mons, pour II^{c}XLV livres de chire de Pulanne, à lui accatet pour l'ostel madite dame à Mons, ou mois d'octembre darain passet, que adont y vint tenir son hostel pour le doubte dou mortoire qui estoit au Caisnoit, au pris de IIII s. IIII d. le livre, sont LIII lb. XX s. t.

fol. 33 vo A Jehan Moriaul, pelletier, demorant à Valenchiennes, pour aucunes parties de pelleterie à lui accatées, au command madame d'Ostrevant, par Clais Cromp, environ XV jours devant le Noël l'an IIII^{c}I...; item, pour XV pennez de gris à VIII tires tenant ensamble, II^{m} II^{c} L dos, adont accattées au commant medite dame, données à le demiselle de Cantaing, à

demiselle Lisebeth de Wouzuick, à le femme Helmicq, à medame le Couvée et à le demiselle de France, qui fu daleis nodemiselle de Haynnau, à XXXVII frans le millier, sont IIII^{XX} III frans I quart; item, pour II otelles pennez adont délivrées, dou dommant medite dame, à le nouriche noditte demiselle, etc.

A Jehan Moriel, pelletier, demourant à Valenchiennes, pour II plichons de gris à VIII tires, tenant III^{c} dos, par ledit Clais (Cromp) accatet pour le nouriche nodemiselle de Haynnau, à III frans le cent, sont : XII frans.

A Fastret le pelletier, pour I^{c} demi de dos de gris à lui accateis, dou command madite dame, et adont délivrés à le nouriche nodite demiselle, à III frans le cent, VI frans, et pour une fourure de connins adont accatée pour ledite nouriche, IIII frans, sont : X frans, qui montent. XII lb. XIII s. IIII d.

fol. 34 A Jehan Losedune, pour une alne de brunette à lui prise par Willaume de Ghelres, pour couvrir une keyère à poyche pour no demisielle de Haynnau XVI s.

fol. 54 A Segart, le gorelier, pour une besache de cuir de cherf qu'il fist pour porter vaissielle d'argent qui délivrées furent à Pietre dou Gart, à le pourcession à Mons, XXIIII s., et pour unes bouges qu'il délivra adont à I des cambrelens madame, pour porter claus et havés de gordines XXX s.

fol. 33 vo A lui, Jehan Moriaul, pour VI^{c} ventres de menut vair à lui pris et accatés en le daraine sepmaine de jullé, pour faire I couvretoir pour nodemiselle de Haynnau, quant on le mena avoecq madame à Biaumont, à III frans le cent, sont : XVIII frans, qui valent à couronnes dou roy, XVI couronnes dou roy, sont XXII lb. XVI s.

A Denis Payen, pour VIII alnes de camelin de Moustier-Villers pris et accatet à lui, le Ve jour de décembre, par Clais Crump et ou command madame d'Ostrevant, délivret à le dame de le Markette, qui warde no demiselle de Haynnau, au pris de XXVIII s. VI d. l'alne; item, pour XV alnes de gris drap pris adont par ledit Clais, pour Henri de Wassenaire et le fil ledite dame de le Markette faire huppelandes, capprons et pugnes, à XIIII s. l'ausne, et pour XII alnes de blancq drap pris adont, pour fourer cesdites hupellandes, à VII s. VI d.l'ausne. Montent ces parties en somme XXVI lb. VIII s.

A Nicaise Bourdon, pelletier, demorant à Mons, pour III pennes de fin gris pour nodemiselle de Haynnau, etc.

Nr. 64

Betaling aan Jehan, glazenier, voor werk geleverd in het hotel Naast te Bergen.

(1 september 1403 - 1 september 1404).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7947.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, p. 290.

Fol. 26 A Jehan le Verier, pour pluisieurs parties d'ouvrages de sen mestier faites as verières doudit hostel de Naste : premiers, pour les verières de le cambre nodemiselle de Haynnau, les verières de le salle et les verières de le cambre devant le capielle remettre à point et remettre y pluiseurs pièces, XLII s.

Nr. 65

Rekening van Filips van den Dorp in verband met de bruiloft van Jacoba van Beieren.

Gerekend op 22 december 1406.

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 106.

Fol. 4 Item by myns liefs heren bevelen gelevert Pieter van Yarremuden om gulden lakenen mede te copen voir minen lieven heeren iegens der bruloften voirscreven
II^{c} vrancr. cr.

Item by myns liefs heren bevelen gelevert Heynrick van Wezel om myns heren beslach mede te vergulden
XXX vrancr. cr.

Item by myns heren bevelen Jan van Beest gelevert om alrehande stoffe mede te copen voir minen lieven heeren jegens der bruloften
C vrancr. cr.

fol. 4 vo Item noch uutgegeven ende betaelt Jan van Beest voirscreven by myns liefs heren bevelen ende hi alrehande werclude mede betaelt hadde van berduyren, geliken dat cedelkin inhout dat hi dair af overgegeven heeft ende men hier voirt overlevert.

Item noch Jan voirscreven betaelt ende hi voir minen lieven heren an stoffe verleit hadde by coman Floriis van Delf, daerna tot Brugge om gesent was, XVIII ingelschen nob. f.
XXXVI vrancr. cr.

Item Jan den bastairden voirscreven gelevert by myns liefs heren bevelen om siin sculde mede te betalen ende voirt alrehande stucke iegen der brulofte mede te bereyden, XXI vrancr. cr. Item des gheliics Lodewiic den bastard gegeven XV cr., comt te samen mits XV vrancr. cr., betailt Willem Duuc den berduyrwerker inden Hage, van Lodewiics ende Jans voirscreven brulofts rocken te berduyren
L vrancr. cr.

fol. 5 Item by hande Pieter Butenwechs minen lieven heren in siins selfs hant gegeven dair hi alrehande juwelen ende cleynoden mede copen soude. Eerst upten anderen dach in julio L vrancr. cr. Item upten IIIIden dach in julio II^{c} L vrancr. cr. Item upten vyfften dach in julio L vrancr. cr. Comt te samen
III^{c} L vrancr. cr.

Nr. 66

Aankoop van koperen kandelaars, bestemd voor het altaar van Jacoba van Beieren, hertogin van Touraine.

(28 september 1406 - 20 april 1407).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7952-7953.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., p. 293.

Fol. 25 vo Pour II grans candelers de laiton accattet à Baudart Cachet, de Valenchiennes, le premier jour de march, et adont portet au Quesnoit pour siervir al autel ù on dist messe devant madame de Touraine, cousterent II couronnes et demie dou roy, valent à XXX s. le pièce LXXV s.

Nr. 67

Betaling aan Pierart Henne, schilder, voor sierschilderwerk:

(1 september 1407-1 september 1408).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7956-7957.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. VI, p. 943.

Fol. 31 vo A Piérart Henne, poindeur, demorant à Mons, pour I estandart armoyet des armes mons^{gr}, par lui fait et ycelui mis, environ le Candeler de ce compte(1), en l'armoierie mons^{gr} à Mons : coustа XVI couronnes de France, à XXX s. le pièce XXIIII lb.

A lui, pour VI^{c} penons qu'il fist adont, armoyés des armes mondit signeur et mis en ledite armoierie, à XX d. le pièce L lb.

---

(1) 2 februari 1408.

Nr. 68

Betaling in opdracht van Willem van Beieren aan Rigaut, glazenier, voor een glasraam bestemd voor de kapel van Sint-Antonius van Barbefosse te Havré.

(1 september 1407 - 1 september 1408).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7956-7957.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Le passé artistique de la ville de Mons, Bergen, 1885, p. 86.

A Rigaut le verrier, pour une verrière faite et livrée en la cappelle Saint-Anthone à Barbefosse, deseure l'autel, ou moyen peniel dou coer, donnet par Monseigneur, ycelle acesmée et ordenée à se devise en le manière qu'il appertenoit, contenant en mesure XXX piés, dont il l'en fu payet par l'ordenance des maistres ouvriers de mondit signeur : XIX lb. X s.

Nr. 69

Betalingen aan Pierart Henne, schilder, voor sierschilderwerk.

(1 september 1408-1 september 1409).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7958-7959.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. VI, pp. 943-944.

A Piérart Henne, pointre, demorant à Mons, a estet payet pour pluiseurs parties d'ouvraige de sen mestier fais pour mons^{gr} le ducq et à sen command, tant à cause des rèzes de Liége et des jous^{c}tes de Maubeuge, ou mois d'octobre l'an IIII^{c} et VIII, comme en autre maniere, par compte fait à lui en le présence dou maistre dou fier, le nuit de la Candeler oudit an, les parties qui s'ensuiwent : premiers, pour II penons de trompez de satin renforchiet, fringez de doublez frings de soye, coppenée de blancq, bleu et vermeil, avoecq XVI cordiaulx et XVI boutons à houppettes de soye de III couleurs, et estoffées d'or, d'argent et d'azur, XXXIII lb.; item, pour II estandars de sattin renforchiet, de III coulleurs, pallez et fringiez de soye, l'un plus grant que l'autre, et y livrer touttes estoffes, tant comme en autre manière, LXIII lb.; item, pour VI^{c} penons de lanches fais de boukran, pallés de vremiel, bleu et blancq, et sur cascun une fleur d'argent et II fuelles d'or, à XVI d. le pièce, XL lb.; item, pour II penons de lanches de sattin, fringiez de soye, et III penons de mons^{gr}, et les viels estandars remettre à point, XX s.; item, pour III^{c} IIII^{xx} XI penons de car de vremeil boucran, pour les cars qui menèrent les pourveanches et artillerie de monsigneur ès rèzes de Liège, à XX d. le pièche, XXXII lb. XI s. VIII d.; item, pour I harnas de jouste, sielle, pissière, et chanffrain faire, partit d'or et d'argent, et sur l'argent II flasques, l'une de vremeil brezil et l'autre noir, tout estoffet de petis bezans assis à escaille de pisson, avoecq une houce d'escut et

II manches à grandes asizes, de tel devise pour lesdites joustes de Maubuege, XXXIII lb.; item, pour C petis escuchons d'ostel, délivrez à Willame le fourrier, le XVIIIe jour d'octembre.

Au devant dit Pierart Henne a estet payet pour pluiseurs parties d'ouvraige de sen mestier fais pour mondit signeur, et à sen command, tant à cause dou voiage qu'il fist à Paris et à Chartres, au quaresme l'an IIII^{c} et VIII (1), comme pour le fieste qui se fist as noeches de mons^{gr} de Braibant à Brouxielles, sur intention que mondit signeur y veuwist y estre, les parties qui s'ensuiwent : premiers, pour II estandars de sattin renforchiet, partis de blancque et vermeil figures de otelle soye, ordonnés de le devise de mondit signeur, d'une nuwée hors yssant I solleil et au desous une grande fleur et IIII grandes fuelles servans à laditte fleur, ycheux estandars tous semez de solaux et estoffes de fin or et d'argent, LXIII lb.; item, pour IIII^{c} LX penons de lanches de boucran, partis blans et vermaux, ordonnés et estoffés de tel devise comme lesdis estandars, à XVII d. le pièce, XXXII lb. XI s. VIII d.; pour II^{c} petis escuchons d'ostel, à X d. le pièce, VIII lb. VI s. VIII d.; pour XXV timbres, à III s. le pièche, LXXV s.; pour II penons de lanche de sattin blancq et vermel pour mons^{gr}, de tel estoffe et devise que lesdis estandars, XX s.

---

(1) 20 februari 1409, n.st.

Nr. 70

Aankoop van een vergulde en beschilderde vogelkooi en vergoeding voor meester Aubert Loison, scholaster van de hertog en hertogin van Touraine, voor allerlei boeken en bijkomende voorwerpen.

(1 september 1408 - 1 september 1409).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7958-7959.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, pp. 456-459.

Fol. 78 vo A Jehan le taisseteur de Mons, pour I lossignot accattet à lui pour monseigneur de Touraine et pour une gayole faite pour ledit lossignot, dorée et pointe, à vielles tourelles et cretiaux, et moult bien ordonnée, payet L s.

fol. 79 A maistre Aubert Loison, maistre d'escolle à monseigneur et madame de Touraine, a esté payet pour pluseurs livres et autres coses qu'il a fait et livret pour monseigneur de Touraine, depuis qu'il vint en Haynnau jusques au clos de ce compte, les parties qui s'ensieuvent. Premiers, pour unes petites heures de Nostre-Dame à l'usage de Paris, unes historyes et à fremaux d'or, XX couronnes du Roy; item, pour uns principes dont auteurs Catonnet, quares, régimes et règles de mestresyer, unes historyes, parmy pareulx principes sans histories, XVI couronnes du Roy; item, pour un doctrinal, textes et sentenses magistraux, VI couronnes dou Roy; item, pour uns auteurs, Cathonnet, Theodelet, Guide Thobie, bien glosés, VI couronnes du Roy; item, pour I grechime bien glosé, VI couronnes; item, I Cathonnet et Théodoulet, très bien glosés et historyés, bien couvers et relyés, XXIIII couronnes; item, un dottrinal très bien glosés et historyés, contenant bien grans et notables gloses tout prest, XXXIIII couronnes de France; item, pour I coffre de bois pour mettre les livres de monseigneur et madame de Touraines, XXII s. parisis; item, pour reffaire le pulpitre de mondit signeur, VI s. parisis; item, pour le fachon de II paires de couvertures de velours vermeillez, doublés de satin vermeil, pour les heures de monseigneur et madame de Touraines, et VI bourses d'ostade, doublés de toile tainte, touttes lesdittes couvertures et bourses broudées, pour le fachon de le

broudure, II couronnes; item, pour le fachon de une pareille couverture faite au sautier de maditte dame, pour le dessusdit dottrinal, Cathonnet et Theodoulet, couvertures de cuir taint en vermeil, pour le fachon de le broudure, parmy le cuir, II frans; item, pour les despens doudit maistre Aubert, fais au quaresme l'an IIII[c] et VII (1), en alant à Cambray, pour avoir un congiet pour mondit signeur mengier char celli quaresme, une couronne; item, pour les despens doudit maistre Aubert, fais en allant al entrée de quaresme de ce compte à Cambray, pour avoir I congiet pareil ou cas que besoings fuist, et pour avoir une absolution pour les serviteurs de nos signeurs qui avoient esté ès rèses de Liège, parmy le vin de leditte lettre, XXIIII s. parisis; item, pour frais fais par ledit maistre Aubert en allant à Mons, quant les prélats du pays furent mandés sur le fait de l'Eglise pour dire certaines coses qui estoient chargies audit maistre Aubert de par le patriarche (2), XX s. parisis. Montent ces parties : CXX couronnes du roy et XIIII s. parisis.

fol. 81 vo

A maistre Aubert Loison, maistre d'escolle à monseigneur de Touraines, pour II escriptoires estoffez de soie, parmy II canives pour mondit signeur et madame de Touraine, II frans, et pour fiérer I coffre à mettre les livres de mondit signeur, VIII s. parisis. Sont : II frans-demi, qui vallent. LXVI s. VIII d.

---

(1) 29 februari 1408 (n.st.).
(2) Patriarch van Alexandrië, aanwezig op het Concilie van Pisa.

Nr. 72

Betaling voor levering ten behoeve van de hertog en de hertogin van Touraine, van laken, zijde en andere stoffen, voor tapijt- en borduurwerk, en van edelsmeedwerk.

(24 juni - 1 september 1409).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7958-7959.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, pp. 299-305.

A medemisielle de Wagnonville a estet rendut pour argent qu'elle avoit saquiet pour madame de Touraine et à sen command : premiers, qui donnet fu au baptizier l'enfant Amourri Quinte, que madite dame fist lever, I diamant de XIIII couronnes dou roy; item, pareillement pour lever l'enfant Ghuis le Broudeur, II couronnes du roy; item, qui donnet fu à celi qui aporta nouvelles à maditte dame de le desconfiture de Liége (1), une couronne; item, que meditte dame donna à le confrairie Saint-Jaques au Kesnoit, le jour Saint Jaque et Saint Christoffe de ce compte, une couronne; item, que a estet donnet, pour Dieu, à pluiseurs fois, XX s., etc.

fol. 43 A Jehan de Malines, pour pluiseurs parties de draps et estoffes de soye prises et accattées à lui pour monseigneur de Touraine, en le IIIe sepmaine de may, si comme pour II tercenelles vermelles à fourer une verde hupelande pour mondit signeur, XII frans. Item, pour une pièce de vert samit pour fourer une vremèle huppelande pour lui, IX frans. Item, pour une aulne et I quartier de noires fringes pour mondit signeur, parmy II s. de le fachon, XVI s. Pour II vers baudekins ouvrés de IIII soyes, tenant les II XI alnes et demye, à faire couvretures de coussins pour servir à le capielle mondit signeur de Touraine, XXX couronnes dou Roy. Pour une sustanne à faire les toyes desdis coussins, LXXIII s. Pour II noirs boucquerans pour les coussins, LVI s. Pour II verdes tercenelez à faire gourdines d'autel, XI frans. Pour XXXII alnes de vermel ruban pour lesdittes gourdines, XXXII s. Pour II canons d'or de Chipre pour brouder une couvreture de

(1) Slag van Othée, 23 september 1408.

livre pour mondit signeur, une couronne. Item, pour une once et demye de soye à otel faire, XXI s. Pour I quart d'une tercenelle à fourer le couvreture doudit livre, I francq et demi. Item, pour demy-alne et demy-quartier de noir tissut de soye à faire cloans audit livre, pesans XV estrelins, XX s. Et à Thieubault, cambrelent à monseigneur de Touraine, pour le fachon des coussins et gourdines dessusdis, parmy fil, soye et aniauls, XXXIIII s. Montent ces parties en somme
CV lb. VI s. IIII d.

fol.44-44 vo A Jehan de Malines, pour XIII aulnes de sattin de renforch, tanet en grains, à lui accatté, au mois de février, pour à madame de Touraine faire une huppelande, coustèrent XXXVIII frans dou roy; à lui, pour X aulnes de vert samit pris par Ambrech, cambrelent maditte dame, pour à li fourer une huppelande, cousta XX s. l'aune, sont X lb. Montent ces parties en somme
LXI lb. X s. IIII d.

A Jehan de le Haye, de Mons, pour VI aulnes de vert drap de Lière accattet le VIIIe jour de juing, pour à madame de Touraine faire une huppelande, à XXX sols l'ausne, IX lb.; et à Jean Hiecquet, de Mons, pour VI aulnes de fine brunette de Lière accattet ce jour, pour ottel faire à ce pris, IX lb.; à Jehan de Lattre, de Vallenchiennes, pour V quartiers de brunette de Lière, délivrée à medame de Helin pour madame de Touraine, audit pris, XXXVII s. VI d.; à Jehan Losedune, dou Quesnoy, pour V quartiers de blancq drap fin, pris par Ambrech, cambrelent madite dame, pour à elle faire cauches à XXX s. l'aune, sont XXXVII s. VI d. Montent ces parties
XXI lb. XV s.

A Jehan de Malines, pour pluiseurs parties de draps de soye qui accattet furent par lui à Paris, pour monseigneur de Touraines, al entrée de march de ce compte, si comme pour une pièce de velours à fond noir fighuret de pluiseurs couleurs d'or et de soye, pour à monseigneur de Touraine et madame faire huppelande, cousta IIᶜLIII couronnes et demye.

Audit Jehan de Malines, pour aucunes parties de draps de soye et autres coses prises à lui par maistre Aubert, pour faire couvretures d'eures et de livres apartenant à monseigneur de Touraine, si comme : pour III alnes de velours, XIII couronnes dou roy; pour une aulne de satin vremel, II frans et I quart; pour II onces et demye de soye blancque, vermèle et verde, à XIIII s. l'once, XXXV s.; pour II canons d'or de Chipre, XXX s. Montent ces parties XXVI lb. II s. VI d.

Pour VI aulnes de fine escarlatte envoyé acater, ou mois d'aoust de ce compte, par Jehan Hiecquet, pour à monseigneur de Touraines faire cauches, cousta XV

couronnes; et pour les frais doudit Jehan Hiecquet, en allant cedit drap accatter, parmy le retraire et retondre, XVIII s.; et audit Jehan Hiecquet, pour une aulne-demye de fin blancq drap à otel faire, à XXXII s. l'aune, XLVIII s. A Jehan de Lattre de Vallenchiennes, pour VI aulnes de vermel drap de Lière et VI aulnes de brunette de Lière acattet le XIIIe jour d'aoust, pour faire faire à monseigneur de Touraine II huppelandes, à une couronne l'aune; sont XII couronnes. Montent ces parties en somme, la couronne avaluée au pris chidevant dit XLIIII lb. IX s. VI d.

A Jehan de Lattre, demourant à Valenchiennes, pour XXVII aulnes de vremel drap à lui pris et acattet pour faire livrée as dames et damoiselles qui sont dalés madame de Touraine, environ le Noël de ce compte, si comme : à demisielle de Wagnonville, le dame de Hellin, se fille, et le demisielle de Donstievène, à cascune IX aulnes. Item, pour VIII aulnes de fine brunette pour le demisielle d'Espinoit et VII aulnes de vert drap pour Jehanne Coriette; sont en somme : XLII aulnes de drap à XXVIII s. VI d. de l'aulne, LIX lb. XVII s. Et à I varlet à piet de Valenchiennes donnet pour se paine et sollaire de porter ces draps au Quesnoy, VI s. C'est en somme LX lb. III s.

A Jehan de Lattre devantdit, pour VII aulnes de vremel drap délivret, au command monseigneur le duc, à maistre Nicolas, sen médechin, pour sa livrée dou Noël, à XXVIII s. VI d. l'ausne, XI lb. VIII s.; pour VII aulnes de brunette de Lière, à XXV s. VI d. l'aulne, délivret, au command monseigneur de Touraine, à Mariette, cambrière à le demisielle de Wagnonville, VII lb. XVIII s. VI d. Montent ces parties. XX lb. XVI s. VI d.

fol. 48 A Jehan de Rave, tapisseur, demorant au Quesnoy, pour II noefs tapis armoyés des armes monseigneur de Touraine, de tdx estoffes, couleurs, semés et brodés de fleurs de lis que chil qui sont en le cambre mondit signeur, l'un d'iceulx tapis tenant IIII alnes de loncq et V alnes de let, et l'autre tenant IIII alnes de loncq et otant de let, sont revenans à XXXVI alnes, payet, par marchandise faite à lui, des III alnes une couronne; sont : XII couronnes. Pour faire et livrer d'estoffes II tapis de somiers, cascun de IIII alnes de loncq et III de let, armoyés des armes mondit signeur de Touraine, à lui marchandet, présent le curet dou Quesnoy, en VIII couronnes dou roy. Au varlet doudit Jehan de le Rave donnet au boire VI sols. Montent ces parties : XX couronnes dou roy et VI s.t., qui valent au pris devantdit XXX lb. XVI s.

A lui, pour ourmiller et rubander tout autour les IIII tapis dessusdit, payet XIX s.

Audit Jehan de le Rave, tapisseur, pour refaire et remettre à point les tapis, couvertoirs, marchepiés de le cambre monseigneur de Touraine, ossi les tapis et couvretoirs de le vermeil cambre mondit signeur de Touraine; item, les vers couvretoirs qui tendut sont en le cambre pavée; item, les couvretoirs et tapis de le cambre de boyvage qui est dessoubs leditte cambre pavée; item, pour refaire et remettre à point un tapis de le bleuwe cambre monseigneur le ducq, appiellée le cambre de Haynin, dont il a eub, par marchandise faite à lui, XV couronnes dou roy, qui vallent au pris devantdit XXIII lb. XII s. VI d.

Audit Jehan de le Rave, pour avoir fait un grant couvretoir vermel de le cambre monseigneur et refaire et remettre à point le noefve cambre qui contient IIII grans pièches, mettre y arbroyes et oisiaux de sen mestier, III couronnes, pour avoir refait le houce d'une des sielles de madite dame eskiekelée de blancq, de vert et vremel, IX s. Sont : III couronnes X s. C s. VI d.

fol. 66 vo A Jehan l'Orfèvre dou Quesnoit, pour IIII onces d'argent ouvret en besans, délivrés ou command de monseigneur de Donstievène, à mettre sus II huppelandes pour Cordelier et Bertrant, escolâtres audit monseigneur de Touraines, à XXX s. l'once, parmy le fachon; sont VI lb.

fol. 68 A Andrieu d'Escaupont, demorant à Mons, pour XII euwillettes d'argent dorées, délivrées le XIIIIe jour de juingnet de ce compte pour monsigneur de Touraines, pesans VII estrelins d'argent, VII s. VI d.: item, pour l'or à les dorer, parmy le fachon, XIII s., et pour le cuir d'icelles euwillettes, II s. Sont XXII s. VI d.

fol. 70 A Jehan Mandart dou Kesnoy a esté payet, pour ouvrage de broudure fait et livré au command dou signeur de Donstiévène : premiers, pour I colet de pourpoint pour monsigneur de Touraine, une couronne; pour II caprons ouvrés, qui donnet furent par mondit signeur, comme bien seut li signeur de Donstiévène, III couronnes; pour unes manchettes que eut madame de Faluy, lesquelles mondit signeur avoit perdu par un tinthin, V couronnes; item, pour I grant puignet, ouvret tout plain de broudure, que eut madame de Hellin par II tinthin, parmi IIII onces d'argent en fuellettes dorées, XV couronnes. Montent ces parties, délivrées au command de madame la ducesse, XXIIII couronnes du roi, qui vallent à XXX s. le pièce XXXVI lb.

fol. 77 A Copin d'Oncre, cambrelent de monsigneur de Touraine,a esté rendut pou II cuettes-pointes par lui acattées à Paris, pour monsigneur de Touraine, X couronnes du roy; pour II pignes d'ivoire pour madame de

Touraine, XXIIII s. parisis, et pour dels à keudre pour madite dame, XXIIII s. parisis. Sont avaluet à couronnes, XII couronnes du roy et XII s. parisis, qui vallent XIX lb. VI s. IIII d.

fol. 76 vo-78 vo A madame de Touraine délivré ce jour, présent medemiselle de Waignonville et medame de Hellin, pour une boursette de perles que elle faisoit faire pour monsigneur le ducq, II demi-angèles et III tiers d'angèle IIII lb. X s.

A medemisielle de Waignonville, délivré le Ve jour de juing, que elle avoit donnet au baptizier l'enfant maistre Jehan le Mire dou Kesnoy, que madame de Touraine fist lever, III demi-angèles, et que meditte dame avoit donnet pour Dieu en le sepmaine peneuze, I demi-angèle. Sont IIII demi-angèles de IIII lb. X s.

A monsigneur de Donstievène, maistre chevalier de monsigneur de Touraine, a esté rendut que il avoit saquiet pour mondit signeur, à sen command, depuis le St-Jean-Baptiste de ce compte jusques au premier jour de septembre enssuiwant. Premiers, qu'il a saquiet à pluiseurs fois, tant pour donner pour Dieu, à accater escuels et juer, comme pour donner as enfans qui se juent avoec mondit signeur, LX s. Item, qui fu rendut à Rolland d'Estrivehot qu'il avoit délivré à mondit signeur pour donner à aucuns qui li avoient apportet présens, XXXVI s. VI d. Pour I jeu d'eschés d'oissiaux, IX s. Item, qui rendu a esté à Thiebaut et au barbieur, pour ewillettes et laches de soie pour mondit signeur, XXII s. V d. Montent ces parties en somme VI lb. X s. VI d.

Nr. 72

Geschenk aan Jacoba van Beieren bij haar bezoek aan de stad Bergen.

23 oktober 1409.

A.C., BERGEN, nr. 1295, Résolutions du conseil de ville (1409-1425), nr. 1.

Volgens uitgave van F. DE POTTER, Geschiedenis ... p. 21, voetnoot 2; Particularités curieuses sur Jacqueline de Bavière, comtesse de Hainaut, dl. I, Bergen, 1838, p. 3.

Item, à madame de Touraine de I drap de soie mout biel tenant XXIII alnes.

Nr. 73

Inventaris van de inboedel van het hotel van Willem van Beieren te Parijs.

20 november 1409.

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, pp. 414-418, nr. DCCCCXCI.

Inventoire fait des biens meubles appartenans à mon très redoubté seigneur monseigneur de Haynau, estans en son hostel à Paris, en la rue de Jouy, lez la poterne de Saint-Pol, le vintiesme jour de novembre l'an mil quatre cens et neuf. Premierement :

Tappicerie

Une chambre de tappicerie à un lion, contenant cil, dossier et couverture pour le lit, avecques cincq pièces de tappicerie de mesmes, estant à présent en la chambre de parement dudit hostel.

Ung paveillon, ciel et dossier, armoyez aux armes Montagu, avecques les custodes de sarge, palées de blanc et de rouge; deux pièces de tappicerie de mesmes, avecques ung coussin de veluyeau vermeil, estant à présent en la chambre où Monseigneur couche; lequel paveillon, ciel et dossier cy-dessus nommé, est délivré par le command Monseigneur de Haynau à Jaque de Floion.

Ung ciel et dossier de soye, palez de blanc et de deux autres couleurs, nommez baudequin, la couverture du lit de mesme, doublé de cendail vermeil, atout troiz custodes palées de blanc et de vermeil, estant à présent en la chambre de retraict de mondit seigneur.

Ung autre ciel de tappicerie vert à rosiers et acoliés avecques ung dossier de mesmes et troiz custodes de sarge vert, estans à présent en la chambre du seigneur d'Audregny.

Ung demi-ciel et dossier, à ung homme et femme sauvaiges, avecques la couverture du lit et deux custodes de sarge vermeilles, sans personnage, tendues de présent en la chambre de messire Guy, seigneur de Monceaulz.

Ung demi-ciel et dossier à la façon de Bretaine,

ouvré à lis, tendue en la chambre de Soishier, maistre d'ostel de mondit signeur.

Dix pièces de tappicerie à fleurs de lis, armoyez aux armes du conte d'Estampes, à rosiers blancs et vermailz, tenduz de présent en la haulte galerie longue et en la chambre de monseigneur de Ligne.

Six tappis de plusieurs istoire anciens, tendus à présent en la grant sale du sommun.

Deux grans tappis velus; ung autre petit tappis velu, armoyé à quatre cornes; ung autre petit tappis velu, à champ blanc, pour la chappelle de mondit seigneur.

Troiz banquiers, que grans que petis.

Chappelle

Deux paremens d'ostel à chanter messe; trois nappes, une aube, ung amist, de mesmes parers; une estolle, fanon et chazuble; ung messel de demi-temps; une autre chazuble garnie de noir, deux paremens d'ostel à chanter messe, de mesmes, avecques deux paremens d'une aube.

Fourrière

Premièrement, vint et cincq lis garnis de queuuechieux, que grans que petis, donnez avecques ledit hostel à mondit seigneur.

Item, vint et cincq couvertures à lit, que courtepointes, couvertures, que sarges, que grans que petites.

Item, vint et cinq paires de lincieux, que grans que petis, bailliez à plusieurs gens dudit hostel et distribuez.

Panneterie

Item, deux comptes et quarante aulnes de nappes qui ont esté coppées et depparties, et venues en pièces à quarante et six nappes, desquelles en y a neuf de lin pour la table de Monseigneur, et les autres sont de chanvre.

Item, deux comptes et vint et quatre de touailles qui ont esté coppées et depparties, et venues en pièces à cinquante touailles, desquelles en y a onze de lin, et le surplus de chanvre.

Item, quatorze grosses nappes à dressoir de chanvre.

Item, deux douzaines de serviettes de chanvre.

Item, deux douzaines et demie de serviettes de lin, lesquelles ont esté emportées pour mondit seigneur.

Item, plusieurs bancs, tables, chayères et tresteaulz estans en plusieurs lieux et estages dudit hostel, donnez avecques icellui hostel à mondit seigneur.

Item, une teste de serpent. - 〈Laquelle teste est menée en Haynau de par mondit seigneur〉 (1).

Item, deux testes de cerf entrelacées ensamble.

Item, quatre huches, que grans que petites.

Item, une espée garnie d'or, et le fourreau de veluyeau vermeil, bailliée à Jaques de Floyon, escuier d'escuierie de mondit seigneur.

Item, plusieurs pièces de cristail, données à monseigneur de Berry, par le commandement de mondit seigneur de Haynau.

Item, dix-sept coussins, appellez al usaige de France quarreaux.

Cuisine

Premièrement, deux chaudières, six pos de cuivre, quinze paelles rodes, trois paelles à queue, cincq paelles de fer, cincq pos d'arain ferrez, deux bacins à queue, dix broches de fer, deux pos à chauffer eaue, trois pèles de fer à feu, deux paelles à sammer, trois andiers, trois greis, deux contrerotiers, trois tenailles à feu, une paelle percée, vint et quatre paires de cheminons, cincq chandelliers, ung bacin à laver mains quarante et six plas d'estain, six douzaines et demie d'escuelles d'estain, ung mortier, deux pétaux, une queux à aguisier cousteaux, un reffrétoir d'arain à vin, ung bedd'asne.

Eschançonnerie

Primo (2).

Item, quatre bros appelées canes à vin.

Item, douze pos d'estain.

---

(1) Zie hierover uitvoerig : L. DEVILLERS, Cartulaire.. dl. III, p. 417, voetnoot 1.

(2) Niet ingevuld.

Nr. 74

Jan, hertog van Berry, schenkt aan Willem van Beieren, een hotel gelegen in de Jouy-straat te Parijs.

Parijs, november 1409.

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier (vidimus 5 mei 1448).

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, pp. 413-414, nr. DCCCCXC.

Jehan, filz de Roy de France, duc de Berry et d'Auvergne, conte de Poitou, d'Estampes, de Boulongne et d'Auvergne, savoir faisons à tous présens et advenir que nous, en considération à la proximeté de lignage et aussy al affinitté qui est entre nostre très chier et très amé neveu messire Guillaume, conte palatin du Rin, duc de Bavière, conte de Haynau, Houllande, Zélande, et sire de Frise, et nous, et aux grans honneurs et plaisirs qu'il nous a fait de long temps et fait continuelment chacun jour, et aussy pour certaines autres causes et considéracions à ce nous mouvans et que ainsy nous plaist, à icellui nostre nepveu, pour lui, ses hoirs, successeurs et aians cause de lui, à tousiours, avons donné, cédé et transporté, donnons, cédons et transportons, de nostre certaine sience, par ces présentes, par donation pure, simple, absolute et inrévocable fait entre vifz, aiant en soy force de insinuation, comme à cellui qui bien le nous a déserviz, la proprietté de nostre hostel que jà piéchà nous bailla par eschange feu nostre très chier et très amé neveu le duc d'Orliens, lequel fu piéchà à messire Huges Aubriot, jadis prévost de Paris, et depuis à messire Pierre de Giac et après à nostredit neveu, assis à Paris en la rue de Joy, assés prez del églisse parochial de St-Pol, joignant d'une part aux murs del anchienne clôture ou fermeté de la ville de Paris et d'autre à une ruelle nommée la rue Pariée, abotissant par-devant à la rue de Joy et par-derière aux hostieulx qui furent Pierre de Montigny, jadis notaire de Chastelet, et de messire Pierre d'Orgemont, jadis chancellier de France, et depuis à Guillaume d'Orgemont, son filz, et à ung hostel nommé la Pomme de Pin, appertenant à présent à Jacquet Guérart et al ostel de Jehan Chanteprime qui joint ausdis murs anciens de ladicte ville de Paris, avecques les cours, jardins, yssues,

nances et appendances dudit hostel, ainsy comme il se extend et comporte devant et derière, aux charges qui sont deues pour ledit hostel à ceulx de qui il est tenu, à tenir par nostredit neveu, ses hoirs, successeurs et aiant cause de lui perpétuelment et héréditablement ledit hostel avecques toutes ses appertenances et appendences dessusdictes, et à en joir et user comme de leur propre héritage, sens ce que jamais, pour nous, noz hoirs, successeurs et aians cause de nous, il, ses hoirs, successeurs ou aians cause de lui, y puissent ne doient estre empeschiez en quelque manière que ce soit. Et voulons et avons consenty et consentons que il puist prendre la possession et saisine par lui ou son procureur dudict hostel toutes fois qu'il lui plaira. Laquelle donation et toutes les choses dessusdictes et chacune d'icelles nous promettons en bonne foy avoir et tenir fermes et agréables à tousiours, et non venir ne faire venir encontre par nous, par autres, en quelque manière que ce soit. Et affin que ceste présente donation soit ferme et valable à tousiours, nous avons fait mettre à ces lettres nostre séel, sauf en autres choses nostre droit et l'autrui en toutes. Donné à Paris, ou mois de novembre, l'an de grâce mil CCCC et nocf.

Nr. 75

Karel VI bekrachtigt de schenking door Jan, hertog van Berry, aan Willem van Beieren, van een hotel in de stad Parijs.

Parijs, december 1409.

A.D.N., Chambre des comptes, Trésor des chartres, B 1187. (vidimus 5 mei 1448)

Ed. L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. III, p. 420-421, nr. DCCCCXCIV.

Charles, par la grâce de Dieu, roy de France. Savoir faisons à tous présens et à venir, nous avoir veu les lettres de nostre très chier et très amé oncle le duc de Berry et d'Auvergne, conte de Poittou, d'Estampes, de Boulongne et d'Auvergne, contenans la forme qui s'ensuit : "Jehan, filz de roy de France, duc de Berry, ... (1)".

Lesquelles lettres de nostredit oncle dessus transcriptes et tout le contenu en icelles nous aians fermes, agréables et estables icelles et leurdit contenu, louons, ratiffions, approuvons et, de nostre certaine science, gràce espécial, plaine puissance et auctorité royal, confermons par ces présentes, et nous plaist et voulons que nostredit cousin le duc de Bavière, conte de Haynau, nommé èsdictes lettres, et ses hoirs et successeurs et ayans cause en joïssent et usent plainement, paisiblement et perpétuelment selon la fourme et teneur des lettres de nostredit oncle dessus transcriptes, et que ce soit ferme chose et estable à tousiours. Nous avons fait mettre nostre séel à ces lettres, sauf en autres choses nostre droit et l'autrui en toutes. Donné à Paris, ou mois de décembre l'an de grâce mil cens et neuf et le XXXe de nostre règne.

(Ainsy signées sur le ploy :)
Par le Roy en son conseil,
où le roy de Navaire, mess^{grs} les ducs de Berry
et de Bourgoingne, Loys duc en Bavière,
le conte de la Marche et autres estoient;

Derian.

---

(1) Akte van november 1409, zie nr. 74.

Nr. 76

Betaling voor edelsmeed- en bontwerk, voor laken, borduur- en tapijtwerk ten behoeve van de hertog en hertogin van Touraine.

(1 september 1409 - 1 september 1410).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7960-7961.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, pp. 461-463.

Fol. 46 A Jehan l'Orfèvre dou Quesnoy, pour pluiseurs euwillettes d'argent prises par Cophaine pour monseigneur de Touraine, à sen partement de Haynnau, pour aller en Hollande, payet pour argent et fachon XXIX s.

A Andriu d'Escaupont, orfèvre demorant à Mons, pour IIII bouclettes et IIII morgans d'argent doreis, délivret à Thiebaut de Mons, pour mondit seigneur de Touraine, le jour de sendit partement, pesans XI estrelins et demi d'argent, qui vallent, compteit double pris pour le fachon et dorure, XXVII s.; item, pour XII euwillettes d'argent, dorées, adont délivrées audit Thiebaut pour mondit signeur, pesans VII estrelins d'argent de VII s. VI d.; item, pour le fachon et dorure, XIII s., et pour le cuir, II s. Sont XLIX s. VI d.

fol. 56 vo A Jakemart Joveniel, Jakes Blascho de Valenchiennes et Jehan Louviel de Mons, pour III milliers de menus vairs acatés au mois de may de ce compte et adont envoyés à Le Haie en Hollande, pour monseigneur de Touraine, avoecq del escarlatte et draps dont comptet est chi-devant, coustèrent XXX couronnes dou roi li milliers, sont IIII^{XX}X couronnes dou roy, qui vallent CXXXVII lb. V s.

fol. 60 vo Pour VI aulnes de vert drap accatteit en Hollande, pour à mondit signeur de Touraine faire une heuke, et pour tondaige doudit drap et d'autres draps pour sen harnas, payet par monseigneur le trésorier, VIII couronnes dou roy, vallent XII lb. III s.

A Gillet, orfèvre de madame la ducesse, pour VII mars ou environ d'argent à ouvrer d'orfavrie sur ledite heuke, et pour dorer, délivret par ledit monseigneur le trésorier L couronnes dou roy qui vallent

A Anselet, ouvrier de broudure à maditte dame, pour ouvrer ledite heuke de broudure et pour estoffes à ce faire, payet par ledit monseigneur le trésorier XXIIII couronnes dou roy qui vallent audit pris XXXVI lb. XII s.

fol. 61 A Jehan Tottiaul, foureur, demourans au Quesnoy, a esté payet pour ouvrages de sen mestier fait pour monseigneur et madame de Touraine, ou terme de ce compte, si comme : pour avoir fouret à mondit signeur de Touraine VII robes à XII s. le pièce, IIII lb. IIII s.; pour avoir fouret de gris uns housiaulx pour mondit signeur, V s.; pour avoir remis à point une robbe de mondit signeur qui fu mouillie en revenant de Hollande, V s.; et pour avoir fouret III robbes pour madame de Touraine, audit pris, XXXVI s. Sont V lb. X s.

fol. 63 A Jehan de Rave, tapissier, pour avoir remis à point I couvretoir bleu, armoyet des armes de Flandre, et remettre au lieu d'icelles les armes de Haynnau, payet XLV s.

fol. 77 vo Par lettres sa très redoubtée dame la ducesse, séellées de sen séel, données à le Haye en Hollande le XIIe jour de février l'an IIII^{c}IX (1), a li receperes payet et délivret à Thumas Tournemine, merchier, pour cause de I pawillon de sattin et les estoffes à ce appertenans qu'il a délivret pour monseigneur de Touraine, CIIII^{xx}IIII couronnes dou roy, qui valent au pris de XXX s. le pièce. Sont II^{c}LXXVI lb.

---

(1) 1410 (n.st.).

Nr. 77

Betaling aan Righaut, glazenier te Bergen, en aan zijn zoon, voor glaswerk geleverd voor het kasteel van Boussoit.

(1 september 1410-1 september 1411).

A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, nr. 8789.

Comptes. A Righaut, le verier de Mons, pour LXXI pies et le tierch d'un, de noef voire, fait et ouvreit pour le dit castiel [de Boussoit], es parties qui s'ensuent :

Est assavoir en II grans pamauls mis à le fenestre [...] de le salle doudit castiel rewardant sour le court, esquels il a II escuchons de pieces, armoyés des armes de monseigneur et de ma damme et tinrent en mesme parmy les listes sans les dis escuchons XIX pies demy. En IIII blans pamauls mis en le grande cambre, XIX pies et le tierch d'un. En II autres grans pamauls mis à l'autre fenestre de le dicte salle as leis vers le cappielle, ou il a II escuchons des dictes armes, qui ne sont mies de pieces, se tinrent XX pies. Ens ou pamaul qui fait à chinte au deseure diceli fenestre, parmy les listes VII pies. Et en II petis paneles de voire pour le cambre des chevaliers, parmy les listes V pies demy. A IIII s. le piet, sont XIIII lb. V s. IIII d. Item pour les II escuchons de pieces et les II autres escuchons sans pieces deseure dis XLII s. Montent ces parties

XVI lb. VII s. IIII d.

Parties des comptes. A Righaut, le verier de Mons, pour V jours demy qu'il a ouvreit oudit castiel [de Boussoit] environ le candeler IIII^{c} X al refaire, remettre à point et relaver plusieurs verieres qui estoient rompues et empetit point, à VI s. le jour, sont XXXIII s. Pour XI pies de blancq voire parmy I piet de double bleu, rouge et gaune qui fait II pies de blancq, mis en oevre as dittes, retenues à III s. le piet, sont XXXIII s. Pour XII lb. de ploncq la mis en oevre à II s. le lb., XXIII s. Et pour III lb. de saudure d'estain, IX s. Montent ces parties

IIII lb. XIX s.

A Hanin, fil doudit Righaut, pour ouvrer avoecq sen dit pere, es retenues devant dittes, pour IIII jour demy à II s. le jour, sont IX s.

Nr. 78

Betaling voor het snijden en stofferen van een kruis, bestemd voor de hofkapel in 's-Gravenhage.

(1410 - 1411).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen van de rentmeester van Noord-Holland.

Volgens uitgave in 's Gravenhage onder de regeering..., p. 298.

Fol. 46 Bi bevelinge van mijnre genediger vrouwen van Hollant, dair Willem van Gelre die bootscip of dede, betaelt Jorys, die beeldesnijder en Dirc die maelre voir een cruys, dat in die capelle is,

VI p. II s. VI d.

Nr. 79

Betaling voor allerlei werk uitgevoerd in verband met versieringen aangebracht bij het bezoek van Willem van Beieren en van zijn broer Jan aan het kasteel van Boussoit.

(1 september 1411-1 september 1412).

A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, nr. 8790.

Parties des comptes.

Au dit Saint Venant [= Jehan de Saint Venant] pour II polies à lui accactées, lesquelles servent à soustenir II couronnes qui mises furent pour le venue de monseigneur le ducq et de monseigneur de Liege, l'une en le sallette de le maison le prevost et l'autre en le cambre des chevaliers, payet III s.

A Jehan Dihi, poindeur, pour sen sollaire de armoyer des armes de monseigneur une dicelles couronnes, payet V s.

Nr. 80

Betalingen betreffende werken uitgevoerd aan het kasteel van Quesnoy.

14 januari - 21 augustus 1414

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7968 - 7969 (1 september 1413 - 1 september 1414).

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance ..., 1886, p. 465.

Fol. 53 vo Le dimence XIIIIe jour de jenvier, ala li recepveres, dou matin, au Quesnoit, pour estre à le première journée des paiements des bos dou Noël en-devant, et y furent li maistres machons et maistres carpentiers pour recepvoir l'ouvrage de le noefve privée et tour faite al hostel dou Quesnoit, visiter l'ouvrage dou pont levich et autres, et le lundi dou matin allèrent en Mourmail, [etc.].

fol. 54 vo Le mardi XXIe jour dou mois d'aoust, alla li recepveres et avoec lui li maistre carpentier de monseigneur à Valenchiennes... et de là allèrent au Quesnoit visiter les ouvrages del hostel, despendirent par II jours et II nuis en celle voie.

LXI s. VI d. t.

Nr. 81

Giften in opdracht van Albrecht of Willem van Beieren aan gezellen die mysteriespelen of kluchten opvoerden te 's-Gravenhage.

(24 juni 1386 - 23 augustus 1414).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nrs. 48 (24 juni 1386 - 24 juni 1387); 50 (24 juni 1387 - 24 juni 1388); 59 (31 oktober 1395 - 31 oktober 1396); 63 (10 oktober 1400 - 10 oktober 1401); 91 (23 augustus 1413 - 23 augustus 1414).

Volgens uitgave in 's Gravenhage onder de regeering..., p. 317.

Nr. 48
Fol. 186 In d'Hage ghegeven eenige gheselle, die speelden op ten Vyverberch ende aldair onteykent waren, hun alle te zamen II gulden

Nr. 50
fol. 145 Sonnendag na Meyedach in d'Hage ghegeven bi myns heren bevelen de ghesellen, die speelden in de Hage, "van d'Heylig Cruysdach", II guld.

Nr. 59
fol. 83 Den gheselle uten Hage, die een spil gehadt hadde op 't Plaetse te hulpe te hore coste IIII ny guld.

Nr. 63
fol. 86 IIII gesellen, die voir den rade speelden die contmancie "van der aexster ende van quadebek".

Nr. 91
fol. 36 Den ghesellen, die "ons heren verrissenisse" in der kercken gespeelt hadden, II gelr. guld.

Nr. 82

Betalingen betreffende werken uitgevoerd aan het kasteel van Le Quesnoy. Aankopen van laken en zilveren vaatwerk, in opdracht van de hertog en de hertogin van Touraine, en bestemd voor genoemd kasteel.

(1 september 1414 - 1 september 1415).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7970-7971.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1996, pp. 466-467.

Fol. 42 Le XIIIIe jour d'avril (1), ala (Noël Campdavène, maistre machon à monseigneur,)... de Chierve au Kesnoit, pour, au command de monseigneur le ducq, muer le devise del ouvraige des estaules et cambres, et dou Kesnoit ala à Biaumont viziter les ouvriers et les ouvraiges de le tour de le Sallemande, etc.

Le XVIIe jour de juing, ala [...] et de Biaufort au Kesnoi, pour vizitter l'ouvrage des estaules et cambres et autres ouvraiges que on faisoit al ostel, etc.

Le VIe jour de jullet, ala lidis maistres Noëls au Kesnoi, pour vizitter les ouvraiges que on faisoit al ostel, tant as noefves estaules et cambres comme ailleurs, et dou Kesnoi ala, au command dou receveur qui là estoit, à Mauboege, à Reghegnies, à Escaussines et à pluiseurs autres quarières, pour avoir des ouvriers tailleurs de noire pierre et les envoyer à Biaumont pour avancher et faire l'ouvrage de le tour de le Sallemande; demora en celli voie IIII jours.

A Jehan le Capelier, sargeur, demorant à Valenchiennes, pour une sarge vremelle de VII ausnes de loncq et VI aulnes de let, toute de fil de laine, pour siervir en le cambre monseigneur de Touraine, liquelle contient XLII ausnes quarré, cousta li ausne XII s.; monte XXV lb. IIII s. t.

A Gille Parent, pour XIX aunes et demie de délies touailles de le daraine sepmaine dou fachon de Damas acattées en le mois de juing pour servir oudit hostel dou Quesnoit; cousta LI aune IIII sols, sont LXXVIII s.

(1) 1415.

A Godefroit de Courières, pour III plas et VI escuelles d'argent nuefves, armoyés des armes madame la ducesse et m nseigneur de Touraine, qu'il livra ou mois de march darain; pesèrent ensamble XXIII mars XV estrelins, de ce fait à rabatre, que livret li fu en V plas viés et III escuelles d'argent, IIII onches XV estrelins, remaint qu'il doit IIII onches d'argent, et on li doit pour le dékai desdis viés plas et escuelles IIII onches XIIII estrelins, appert que on lui doit XIIII estrelins d'argent, qui valent à XX d. l'estrelin : XVII s. VI d., et pour le fachon des dessusdis plas et escuelles, au pris de XXV s. le plat et XV s. l'escuelle, VIII lb. V s., et pour lesdis plas et escuelles porter de Mons au Quesnoit, le nuit de Pasquæs(2),fu payet VII s. Montent ces parties IX lb. IX s. VI d.

(2) 30 maart 1415.

Nr. 83

Betalingen, in opdracht van Jan, hertog van Touraine, voor borduur- en zilverwerk, voor laken, bont, glas- en schilderwerk.

(1 april - 5 augustus 1416).

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Recette générale, (rekening van Jean Rasoir, algemeen-tresorier van Jan van Touraine).

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1886, pp. 472-489.

C'est ce que Jehan Rasoir, trésorier général de mons^{gr} le dalphin, à délivret et mis hors, tant pour les affaires dudit mons^{gr} le dalphin, pour luimeismes, comme pour madame et leur gens familliers et aultres, en pluisuers et diverses parties.

1° avril 1416

[...]

A Gérart de Raporst, broudeur à mons^{gr}, pour otel XX frans,

A Bieutremieu l'orfevre, pour le boiste Evredel le chevaucheur armorié des armes mons^{gr} : pesa I marcq demi-once, cousta, parmi le fachon X couronnes d'or.

2° mai 1416

[...]

A Lottart Biellecanne, orfèvre, demorant à Valenchiennes, pour I godet d'argent doret à couvercle, accatté au mandement par ses lettres closes escriptes le XIIe jour dudit mois, et délivré à Bauduin de Fantignies, pour donner au lever l'enfant Broiant de Sars, ou non de mondit signeur XXI couronnes-demie.

A II ménestreux et une trompette de mons^{gr} le dalphin, sour lettres de mons^{gr} le chancelier escriptes le XXIIe jour de may, donnet à Valenchiennes XV frans.

[...]

A Colinet, varlet de chambre du Roy, pour ce qu'il aporta à mons^{gr}, de la livrée du Roy, une robe

du may; fu donnet de courtoisie, au commant de mons^{gr} de Haynnau : VI couronnes d'or.

[...]

A mons^{gr} d'Audregnies, le XXIXe de may, qu'il avoit prestet à mons^{gr} à lever l'enfant Gissekin Zalme, son pointre. IIII couronnes d'or.

3° juin 1416

[...]

A Cramer, verrier, demorant à la Haie, pour X^{m} de fin menu vair aceté pour mons^{gr} et madame, par le commant mons^{gr} d'Audrignies III^{c}X couronnes d'or.

A lui, pour C dos de fins gris dont le caperon Alebrech le Sarasin fu fourés quant il ala en Angleterre, acatet par le commant mons^{gr} et le sent mons^{gr} de Haynnau VI cour. et III gros.

A lui, pour IIII^{c} de fins dos de gris à fourer I habit pour mons^{gr}, aceté à son commant XXVII cour. d'or.

Au dessusdit Cramère, pour menu vair à fourer I mantiel pour l'imaige de Nostre-Dame de S'Gravesant et le border de laitices, payet le IXe jour de juing au commant mons^{gr} : V frans.

[...]

A Garit, drappier de la Haie, pour XII aunes d'escarlatte à faire I habit, cauces et caperon pour mons^{gr} aceté le XVIIe jour de juing, par Coppehaine, du sent mons^{gr} d'Audrignies XXIIII couronnes.

A Amglebrech, merchier de la Haie, pour III fustanes à faire une couverture de lit en la cambre mons^{gr}, prinses par Tiebaut VII frans XXXVIII gros-demi.

A Weriniers, osterichier de mons^{gr}, lequel mons^{gr} envoiea, ledit jour (1), de la Haie en Haynnau, pour mettre I ostoir en mue, et pour acheter des espriviers contre le temps, bailliet par le commant mondit signeur et le sent mons^{gr} d'Audrignies X cour. d'or.

[...]

A Gérart, le drappier de la Haie, pour VIII aunes de brunette à faire une cotte empriès le corps pour madame, acetté le XVIIIe jour de juing par madame de Trélon, cousta XIIII frans, XXIIII gros.

---

(1) 17 juni.

A lui, pour VII aunes de drap vremel à faire III harnas as chevaux madame, acetet par le sent madame de Haynnau, cousta XL gros l'ausne
VII frans III g.-demi.

Pour aultre blancq drap et noir mis èsdis harnas, prins audit Gérart LXV gros.

[...]

A Gille Rasoir, pour les frais de lui Ve, fais en venant de Valenchiennes à le Haie, aporter argent venant de France, tant pour les affaires mons^{gr} comme pour madame de Haynnau, à cause de la gouverne; délivré par le sent madite dame et mons^{gr} d'Audregnies, pour XV jours, parmy son raler XXV frans.

A lui, pour I temproir d'or fin acettet pour mons^{gr}, par le commant et sent madame de Haynnau et mons^{gr} d'Audregnies; pesa II m. et demy, cousta, parmy le fachon CXLV cour. d'or.

A Guiskin Salme et Thiery le Point, pour aucuns ouvraiges de banières, pignons, estandars et couvretures de chevals, qu'il firent quant mons^{gr} eubt intention de aler en France devant le bataille; payet au commant mons^{gr} et le sent mons^{gr} d'Audregnies LXXVIII frans.

[...]

A maistre varlet Lespoiremake, pour fiérer et fremer à III serrures I grand escring à mettre ens les abis d'or et de soie et aultres draps de madame le dalphine, payet le XXVIIe jour de juing par le sent madame de Haynnau III frans XXXI gros-demi.

A Hermant l'escrignier, pour faire ledit escring de VIII piés de loncq, hault et larghe à l'avenant, payez par le sent madame de Haynnau
II frans et XV gros.

[...]

A Thiery le poindeur, pour faire poindre et estoffer une cayère pour madame, payet par marchiet fait à lui par le consel madame de Trélon
VI couronnes.

[...]

4° juillet 1416

A I varlet du signeur de Sars, pour I esprivier que mons^{gr} eubt de lui le IIe jour de jullet, donnet au commant mons^{gr} d'Audrignies II couronnes.

A I estragnier, pour XIIII espriviers acettet ce jour par mons^{gr} meismes, présent madame de Haynnau et

mons^{gr} d'Audregnies, desquels il donna la plus grant partie as chevaliers, escuyers et demisiaus
IX couronnes XVII gros.

[...]

A Gérit le drappier, pour une aune de drap vremel à mettre l'esprivier mons^{gr} dessus, cousta
XI gros.

A mons^{gr} d'Audregnies, pour faire paistre des espriviers mons^{gr} qui estoient hors del ostel, bailliet
I franc.

As varlés d'un chevalier de Rodes qui estoient au roy de Chipre, lequel présenta à mons^{gr} I lupart, des trenques, des sayettes et des tamburs et à madame du bausme et aultres coses, fu donnet au commant mons^{gr} et le sent mons^{gr} de Haynnau qui otant leur donna
XXV frans.

[...]

A Gérit le drappier, pour une aune et demie de noir drap à faire le varlet qui garde le lupart et I morianne qui demeure avoecq lui, cescun une paire de cauces, acettet au commant mons^{gr} d'Audregnies, le XVe jour dudit mois
XLVIII gros.

[...]

A Thieubaut, varlet de chambre à mons^{gr}, pour aler à Bruges, à Gant, à Brouxelle et à Malines querre des sattins et chindals à faire bannières et pignons pour mons^{gr}, fu délivret ledit jour, au commant mons^{gr} d'Audregnies, pour X jours qu'il fu hors
VIII frans.

A Thiery le merchier, pour une fustanne prins ledit jour par Englebrecq, pour IIII paiges de madame faire cescun I pourpoint
II frans XVI gros.

[...]

A Pietre le trompette, pour aller à Dourdrech faire faire III trompettes, au commant mons^{gr} et le sent mons^{gr} d'Audregnies, délivret le XIIIIe jour de ce mois
XX couronnes d'or.

[...]

A maistre Jehan Yon, licensiet en la sainte Escripture, natif de Zellande, donnet, au command mons^{gr} le dalphin, par le consent mons^{gr} de Haynnau qui otant lui donna, en ayde pour suir ses fais
XXX frans.

A Gérardin, barbieur de mons^{gr}, pour acetter des rasoirs, chisoux, pingnes et flimettes, et pour les estoffer comme il appertient, délivret au com-

mant mons^{gr} d'Audregnies X frans.

A mons^{gr} meismes, pour I arc qu'il accatta le XVIe jour de ce mois, délivret par le sent mons^{gr} d'Audregnies II couronnes et III frans.

A Musque le trompette, pour acetter I cheval, donnet au commant mons^{gr} et le sent mons^{gr} de Haynnau et mons^{gr} d'Audrignies XX couronnes d'or.

[...]

A une suer béghine de Delphes, pour VI^{XX}XII aunes de toille acettet ledit jour pour madame par madame de Haynnau et Estienne XXXVIII frans XVII g.

[...]

A Mikiel Marcat, marchant, bourgois de Paris, pour III couples de draps d'or acettés pour mons^{gr} et madame, est assavoir : une couple de veluwiel vremel cramoisi à hault et bas poil, brochiet de foelles d'or, contenant XX aunes de Paris; item, II couples de satin vert et blanc brochié d'or fin, contenans cescun XX aunes I quartier; et pour demy-pièce de noir satin renforchié XI^{C} frans.

A Bertélemiu Martin, marchant, demorant à Paris, pour une couple de veluwiel sour bleu, brochié de branches d'or. III^{C}LX frans.

A Olivier de Chailli, marchant, bourgois de Paris, pour une couple de I tissut vremel d'or fin cramoisi

VII^{C}LXX frans VI sols VI deniers parisis.

Pour les frais et sollaire d'un varlet et I cheval, de aporter lesdis draps d'or de Paris à Valenchiennes III frans.

A Jehan Bresin, ouvrier de hautelice, demorant à Valenchiennes, pour VIII couvertois de hautelice, armoyés des armes mons^{gr}, à couvrir sommiers, contenans IIII^{XX}VI aunes, acettés XXIIII s.t. de Haynnau l'aune; sont, parmy X sols donnet de courtoisie as varlés dudit Bresin, paié par sa quittance faite le XXe jour dudit mois IIII^{XX}II frans X. s. IIII d. parisis.

A Pière Pierchevault, voiturier, pour son sollaire de sour I cheval à somme mener IIII desdis couvertois et III desdis draps d'or de Valenchiennes au Mont-Sainte-Gertrud II frans-demi.

A mons^{gr} meismes, pour une gibsière qu'il avoit acettet, payet I franc.

A mons^{gr} meismes, qu'il délivera à Thieubaut, pour acetter des espriviers à Paris et des ostris VI frans.

A IIII des ménestreux mons^{gr}, pour leur nécessités et boire ensamble quant Verdelés fu venus, donnet, au command mons^{gr} et le sent madame de Haynnau et mons^{gr} d'Audregnies XL frans.

As ménestreux mons^{gr} de Haynnau, pour boire avoecq les ménestreux mons^{gr}, donnet adont XX frans.

A I marchant de Delphes, pour I godet d'argent doret aplenté d'ouvrages, pesant II^{m} VI°, acetet par consel d'ouvriers, au commant mons^{gr}, lequel il donna à maistre Jehan Renierzone, qui gardé l'avoit en sa maladie; cousta, parmy la fachon XXXIII couronnes d'or.

Audit maistre Jehan Renier, donnet par mons^{gr} en argent dedens ledit godet, par le sent mons^{gr} d'Audregnies L frans.

A Michelet Hervy, pour gans de chien et aultres estoffes de soie à porter espriviers, qu'il a livret tant pour mons^{gr} comme pour madame, depuis le Candeler jusques au mois de jullet XI frans.

A Rollant, pour faire I caperon que mons^{gr} avoit perdut à lui par gagure II frans XXV g.

[...]

A Chrispienne, femme de cambre à madame, que elle avoit prestet à madite dame, tant en or de Chipre, en soie comme en argent, rendut par le commant madame de Haynnau VIII frans XVI g.

A Jehan de Roe, sergant d'armes à mons^{gr}, donnet à son commant et par le sent mons^{gr} d'Audregnies, pour faire I habit, etc. IX frans IX gr.-demi.

A mons^{gr}, qu'il donna pour Dieu al yssir de sa capielle le XXVIe jour de jullet IIII gros.

A Englebiecq, varlet de cambre à madame, pour I cheval que madame prinst à lui et le donna à messire^{gr} Pière, son capelain, XXX couronnes, au commant mons^{gr} de Haynnau, et rendut qu'il avoit prestet et paié pour madite dame tant en drap de soie, en I diamant, comme en pluiseurs aultres parties, XXV couronnes. Sont ensamble LV couronnes d'or.

[...]

A Muske le trompette, pour aler faire faire à Dourdrech des trompette de gherre, donné pour ses despens III frans.

A une femme appiellée Jutte, pour XXXI aunes de toile à fourer VI pourpoins et garnir cauces pour les varlés de chambre madame III frans XXI gros.

A Gérit le drappier, pour VIII aulnes de brunette, pour faire cescun desdis varlés de cambre une paire de cauces. VI frans XXXV gros.

5° aout 1416

[...]

As ménestreux mons^{gr} de Liège donnet, au commant mons^{gr} et le sent mons^{gr} de Haynnau qui otant leur donna. XII frans.

[...]

A mons^{gr} d'Audrignies, qu'il avoit prestet à mons^{gr}, pour donner à I varlet qui faisoit danser se femme à le musette : X gros.

A Rollant bailliet, au commant mons^{gr}, pour donner au varlet l'escyer de Monfort, qui avoit présenté à mons^{gr} Ironchin III frans.

[...]

A Willaume Mitfel, qu'il avoit paié aucuns ouvraiges fais pour le lupart et le varlet qui le garde, délivré au commant mons^{gr} d'Audrignies XXXIIII gros.

A Gille l'Orfèvre délivré, au commant de nos signeurs et dames, pour payer à Clais de Bor, pointre, pour I drap qu'il avoit fait, armoyés des armes nosdis signeurs et dames, pour porter deseure le sacre au Quesnoy III frans.

[...]

A Clais le Siellier, pour pluiseurs parties qu'il a fait et livré pour madame, est assavoir : pour III sielles à II frans la pièce; item, pour III brides et III poiteaux à I franc la pièce, et pour III harnas de chevaux à derière, au pris de XII frans la pièce; montent ces parties, payées au commant madame de Haynnau et mons^{gr} d'Audregnies XIV frans.

Al ostel del Homme sauvaige de la Haie, payé par Rollant pour XII jours que Jorges, paige de mons^{gr}, avoit géu malades en sa maison XXX gros.

A maistre Pierre le Marescal, pour acetter I haubergon X frans.

[...]

A I clerçon povre qui longtemps avoit estet coral en la capielle de le Haie, et pour tant qu'il avoit perdu sa vois : se volt faire viestir en l'abbie de la Haie, donné au commant mons^{gr} IIII frans.

A Bauduin de Fantegnies, pour acetter IIII coffres à mettre ens les joaux mons^{gr} une couronne.

A Verdelet, ménestreu, liquels gisoit malades, donné au commant mons^gr^ le XIIIIe jour d'aoust
VIII frans.

[...]

A mons^gr^ meismes, pour donner à I varlet qui aporté lui avoit un tierchelet II frans.

Au varlet qui garde le lupart, pour une forte cotte à aler autour, délivré au commant mons^gr^ et mons^gr^ d'Audregnies V aunes de gris drap et V aunes de blancquet à le fourer. III frans XXX gros.

A Bertrand de la Lande, escuyer à mons^gr^, pour lui monter et viestir LX couronnes.

A maistre Jean l'Artilleur, pour IIII cranekins acettés par mons^gr^, paiez XII frans.

[...]

Au Liégois, siellier, pour pluiseurs ouvraiges de siellerie qu'il a fait tant pour mons^gr^ comme pour madame, jusques au XXVIe jour d'aoust
XXVIII couronnes d'or.

A Gérart de Raport, broudeur à mons^gr^, pour pluiseurs parties d'ouvraige de broudure qu'il a fait et livré pour mons^gr^ et ses gens jusques audit jour, CLXIX couronnes d'or; item, pour or prins à Herman de Wezel, et pour argent prins à Jean Hughe, et parellement à Jehan Floritzone, pour faire faire capperons d'espriviers d'or et d'argent à mettre sour les capperons mons^gr^ et mons^gr^ de Haynnau, et les aultres qui ont eut des caperons des espriveteurs, montent CXL couronnes. Sont ensamble, apparant par les parties monstrées à nosdis signeurs du consel et paiées au commant mons^gr^ III^c^ IX cour. d'or.

A Ernoul le parmentier, pour VIII tapis avoir ourlé et garny de toille, et fait aucunes fringues pour les estandars de mons^gr^ I franc-demi.

A Clais le siellier, pour XXI sieilles eus à lui pour mons^gr^ et ses gens XLII frans.

A Bieutremieu l'orfèvre, pour I dalphain d'argent doret à I escuchon armoyet des armes mons^gr^, pesant VI onces, pour une trompette de mons^gr^ porter, payet : IX couronnes.

A messire Jehan le bastart de Blois, pour III godés d'argent dorrés, pesans IX^m^III onces, donnés par madame, à son partement, est assavoir :I à madame d'Aighemoult, I au trésorier de Hollande et l'autre à Philippe Englebrechsonne, acettés par le consel de madame de Haynnau et mons^gr^ d'Audregnies, parmy l'or et fachon CXII frans-demi.

Nr. 84

Betaling voor borduurwerk en voor stoffen en naaiwerk aan liturgische gewaden, tevens voor het reinigen van laken en tapijtwerk.

(1 september 1415-1september 1416).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale de Hainaut, B 7973.

Fol. 51 vo A Ghuis, ouvrier de broudure, pour ses vages de ouvrer de sen mestier pour monsigneur toutes fois que monsigneur en a besoing pour le tierme d'un an acomplit à le saint Mahieu IIIIc XVI, XXVI meulles d'or de Hollande qui vallent à XX s. le piece XXVI lb.

fol. 52 vo Jehan l'Oste dou Quesnoy accatteit en le derraine sepmaine de septembre pluiseurs estoffes de coy il refist les aournemens de la capielle de l'ostel dou Quesnoy, sicomme pour II canons d'or à XVI s. le canon, XXXII s. Item pour IIII onches de soie à XIIII s. l'onche, LVI s. Item pour filt de laine IX s. et pour gros filt à taindre II s. Sont IIII lb. XIX s.

Ches estoffes avoecq une aulne demie de drap d'or qu'il prist en le pourveanche de monsigneur sont encoïres en refectionner le bordure de l'autel de devant et le dossier, IIII cappes, une casure et les diadimes et faire tassiaus as aubes et amis de leditte capelle.

Le femme y Ernoul de Leverre, consturiere, pour sollaire de ourmillier VIII nappes, IIII tuailles et faire III aubes, V amis et III souplis pour le ditte cappielle, paiet parmi XL s.

fol. 53 vo A Jaquemart Hazart, demorant au Quesnoi, foullon, pour sen sollaire de refoulller, relaver et nettyer en le derraine sepmaine dou mois de jenvier, III draps vremaulx, II banckes bleus figurés, I drap de lit, II tappis noirs, VIII tappis blans et vers, III bankes, I drap de lit pareil, I drap de lit bleu et II bankes, payet dit par Jehan l'Oste LX s.

Nr. 85

Betalingen voor edelsmeed- en schilderwerk, geleverd ten behoeve van hertog Jan van Touraine en zijn echtgenote.

September 1416.

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1887, pp. 186-190.

C'est ce qui a esté délivré pour mgr. le daulphin et pour madame la daulphine...

Septembre 1416.

[...]

A Colart de Hauchin, lequel fu envoié à Dourdrech de la Haye, le XVIIe jour de ce moys, pour avoir argent pour monseigneur, et fu hors II jours I franc.

A Colart de Markette, fourrier, donné par le seigneur d'Audregnies, au commandement de monseigneur, pour ses droiz de harnaiz et brides III couronnes d'or.

A Jehan le Liégeois, pour unes bouges neufves fremées à mettre ens les aournemens de la chapelle de monseigneur, quant il iroit hors, et pour aucunes laches de males prins par les varlets de chambre pour les choses de monseigneur II couronnes.

A lui, pour une malète neufve à mettre et porter ens tous les aournemens dessusdiz quant on chevaucheroit IIII couronnes.

A Andrieu l'orfèvre de monseigneur, donné par son commandement pour I cheval acheté comme ses autres serviteurs XX frans.

A Bertelemieu Partant, son barbier, pour otel : XX frans.

A Bertram, son varlet en la paneterie, pour otel : XX frans.

A Renés, son tailleur et varlet de chambre, pour otel XX frans.

A Ghiskin Zalme, peintre de monseigneur, compté le XIIIIe jour de ce mois, pour IIII petis escuçons doubles armoyez des armes de France et de monseigneur, pour yceulx IIII gros de la pièce, montent XVI gros; item, pour une ronde platine, armoyée de fleurs de lis, VIII gros; item, pour une pièce quarrée, aussi armoyée, VIII gros; après lesquelles choses, la masse de son sergent d'armes fu faicte d'orfaverie, monte ensemble, XXXII gros; item, pour III^{c} escuçons à ensaigner hotelz des armes de monseigneur, que Rollant lui fist faire, et furent délivrez au fourrier, à III gros la pièce, montent XXII frans et demi; item, pour XXVI pignons de toyle faiz de peinture à oyle, pour toile, façon et tout, et qui furent délivrez au fourrier, parmy la pièce XII gros, VII frans XXXII gros; item, pour XII grans blasons larges de V quartiers et hauls d'une aulne et demie, sur boucran bleu, vermeil et blanc, ouvrez de fin or et de fin azur, et délivré au fourrier, VI frans, montent LXXII frans. C'est en toute somme CIIII frans ... gros.

A Philippekin, orfèvre à la Haye, rendu pour trois huues d'or d'esprivier du chapperon de monseigneur qui furent emblez et à lui venduz II couronnes.

A Andrieu l'orfèvre de monseigneur, pour la masse Jehan de la Roe, huissier d'armes, pesant III^{m} I^{o} et VII estrelins-demi, monte parmy double pois pour l'or, dékay et façon, et pour le fer de laditte masse I franc XLV fr. et demi.

A Lottart Bellecave, orfèvre, pour une chayenne d'or achetée à la feste d'Anwers pour monseigneur, pesant VII^{m} III° à IX couronnes l'once, paié le XXVIIIe jour de septembre IIII^{c} LXVII couronnes d'or.

A Andrieu l'orfèvre de monseigneur, pour III huues d'esprivier d'or fin remis au chapperon de monseigneur, pesant X estrelins d'or, V frans; item, pour estoffer le chapperon, parmy la fachon et dékay, III frans; montent VIII frans.

A Jehan Larchier, pour aiguillettes qu'il avoit par III mois livré à monseigneur, croches, estues et chapperons d'oyseaux, paié IIII frans et demi.

[...]

A Willaume de le Doux, pour I bacinet que monseigneur lui prinst et donna au scoutète de Dourdrec, par le command de monseigneur de Haynnau XII couronnes d'or.

[...]

A Ghiskin, sommelier en la bouteillerie, donnet

au commant de monseigneur, pour faire verrières en sa maison armoyées de monseigneur et de madame IIII frans.

[...]

A Heyne fil monseigneur, pour un roit à prendre pinchons et pour X pinchons chantans qu'il a gardé longtemps à monseigneur, paié VI frans.

[...]

A la buresse de la Haye, pour ce qu'elle avoit nettoié des choses de la chambre de monseigneur, donné II frans.

[...]

A ... qui apporta de Hollande en Haynnau les singes de madame, donné I franc.

A ... qui apporta à madame une cruke d'eaue rose, donné I franc.

[...]

Nr. 86

Betaling door de stad Bergen voor de vervaardiging van een geschenk, aangeboden aan de Hertog en Hertogin van Touraine, bij hun bezoek aan de stad.

Bergen, (1 november 1415 - 1 november 1416).

A.C., BERGEN, Comptes de la ville, 1415 - 1416.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Particularités curieuses sur Jacqueline de Bavière, (Société des bibliophiles, dl. II,) Bergen, 1869, p. 204; F. DE POTTER, Geschiedenis..., p. 23, voetnoot 1.

A madame la daufine, qui dou pays de Hollande vint en le ville de Mons le samedy XXIIe jour d'aoust, dou soir, de compaignie de no tres redoubtée dame, madame la ducesse sa mère, fu lendemain fais présens de I godet d'or à couviercle et de I temproir d'or aournés de bericle, de pierles et de pières, que coustèrent en accat II^{c} LXV couronnes de France à XXXIII s. le pièce, valent IIII^{c} lb. X s.

Nr. 87

Betaling aan Gilles, goudsmid van Margareta van Bourgondië.

(4 september - 6 november 1416).

A.D.N., Chambre des comptes, Recettes générales des finances, B 3325, nr. 112886.

Volgens uitgave van L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne..., dl. II, p. 206, nr. 3997.

Parties foraines dou command de ma tres redoubtée dame la ducesse (de Bourgogne, de Haynnau, etc.) payet et delivret par le main de Sandrart de quartez, depuis le IIIIe jour de septembre, l'an IIII^{c} et XVI, jusques au VIe jour de novembre ensievant. Premiers : Gilles, orfèvre de madame, délivret à bon compte pour aucunes parties que ma Dame li devoit CIIII^{xx} X lb.

Nr. 88

De stad Bergen biedt aan Jacoba van Beieren een geschenk aan.

Bergen, 22 - 23 augustus 1416.

A.C., BERGEN, nr. 1198, Mémorial de la ville de Mons, fol. LXI vo.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. VI, p. 289.

Le samedi XXIIe jour d'aoust, en l'an mil IIII^{c} et XVI, dou soir, revinrent dou pays de Hollande et en le ville de Mons madame la duchesse et madame le dauffine, sa fille, qui chevauchoit au deseure, et lendemain, dou matin, après leur messe, les alèrent saluer les eskevins et conseil, et fu à madite dame la dauffine, en le présence de madite dame sa mere, fais presens de deus très biaus jeuwiaus, sicomme d'un godet d'or à piet et à couvercle, et d'un temproir aournés de bericle de pières et de gros pierles très grascieusement et richement, et dont on fist grant fieste.

Nr. 89

Vergoeding voor het afhalen van zilveren vaatwerk te Laon, bestemd voor Jan van Touraine, daufin. - Betaling aan Robert de Gouy, zegelgraveerder, voor het vervaardigen van zegels voor Jacoba van Beieren.

November 1416.

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale de Ponthieu, B 174497, (1 april 1416-5 april 1417 (n. st.)).

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1887, pp. 193-194.

Au trésorier, pour les frais et despens de messires de Monceaux et de Tiens et dudit trésorier en leur compaignie, jusques à L personnes et autant de chevaux,,pour aller de Haynnau à Laon quérir certaine vaissielle d'argent appartenant à mondit seigneur le daulphin, et pour leur séjour audit lieu de Laon, en atendant la venue de certain argent, comme de X^{m} frans ou environ venant tant du paiis du dauphiné, de Ponthieu, comme des assignations de mondit seigneur le daulphin, et aussi pour puiseurs frais fais en conduisant ladit vaisselle et argent tant à Guise, en compaignie du capitaine dudit lieu et de pluiseurs ses gentilshommes qui conduirent ladite vaissielle et finance, comme aultrement, lesdis frais et choses dessusdittes payez par ledit trésorier, montant à la somme de III^{c} XLVII frans II s. VI d., comme plus applain est contenu et déclairé en certaines lettres de mandement de mondit seigneur le daulphin, sur ce faittes et données le second^{c} jour dudit mois de novembre oudit an IIII^{c} XVI, et pour ce icy

III^{c} XLVII lb. II s. VI d. t.

A Robiert de Gouy, graveur de seaus, auquel mondit seigneur, par ses lettres données le XXVe jour de novembre oudit an, avoit tauxé et ordonné à avoir, pour avoir gravé son séel de secret et son signet, avoecq les grans seaus et signet de madame la daulphine, et pour aucun argent qu'il avoit livré à ce faire, la somme de LVI livres V s. t., laquelle lui a esté paiie par ledit trésorier,

comme appert par quittance donnée le XXVIIe jour dudit mois LVI·lb. V s. t.

A Robiert de Gouy, graveur de seaux, ouquel mondit seigneur, par ses lettres données à la Haie en Hollande le XXIIe jour d'avril IIII^C XVI apriès Pasques, avoit ordonné pous son sollaire d'avoir fait et gravé son grant séel et le contre-séel, et livré l'argent nécessaire pour yceus, sans la quesne, la somme de L escus., laquelle somme ledit trésorier lui a payé comptant, comme appert par quittance donnée le XXIIIe jour doudit mois et pour ycy L escus d'or qui vallent à XIX s. IIII d. la pièce, la somme de LX lb. VIII s. IIII d.

Nr. 90

Betalingen in opdracht van Jan van Touraine en zijn echtgenote, voor goudsmee- en schilderwerk, en voor zilveren vaatwerk.

December 1416.

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1887, pp. 194-198.

Rolle des fraiz extraordinaires de mons^{gr} le daulphin de Viennoye et de madame la dauphine, délivrez par le trésorier et Guillaume Cambier, du mois de décembre IIII^{c} et seize.

[...]

A Andrieu, orfèvre de mons^{gr}, pour IIII mars d'argent doré mis sur une espée de parement de mons^{gr}, qui valent XXIIII escuz d'or, et pour l'or et la façon, autres XXIIII escuz; item, à lui, pour VI paires de bouclettes qui poisent XVIII estrelins, pour l'or, pour l'argent et pour la fachon, II couronnes et demie; item, audit orfèvre, pour III XII^{nes} d'aguillettes par lui livrées à Coppehaine, pour l'argent et pour la façon deux couronnes et pour le déchiet II onces, valent XXVIII s. Monte tout ensemble LIIII escus d'or, valent LXV frans IIII s. p.

A Jehan l'Arbalestrier, donné par mons^{gr}, pour Dieu et en aumosne, qui est povre homme, demorant à Saint-Quentin I franc.

[...]

A Ghiskin Zalme, pour faire et pourtraire IIII des mos de la devise de mons^{gr} : S'il plaist à Dieu, d'asur et d'autres couleurs, l'un mis à Valenciennes, l'autre à Mons, l'autre au Quesnoy, l'autre à Saint-Quentin, pour la pièce II couronnes, sont VIII couronnes qui valent IX frans XI s. V d. p.

A lui, pour faire la pourtraiture d'unes manches pour un habit pour mons^{gr} II frans VI s. XI d. p.

A Jehan de Mierlens, clerc, escripvant, demourant à Valenciennes, pour son sollaire et paine

d'avoir fait XLIIII paires de lettres de loy avoecques rooles en parchemin, acquis et autres escriptures à cause du vendaige de VII^{c} couronnes du Roy de rente à vyage, chacun an, fait ou nom et pour mon très redoubté seigneur, mons^{gr} le daulphin, à pluseurs, à Valenciennes, le XXIIIe jour de novembre mil CCCC et seize, par le seigneur de Haynin, bailli de Haynnau, le s^{gr} d'Audregnies, le seigneur de Monceaux et Jehan Rasoir, trésorier de mondit s^{gr} le dauphin; et pour les fraiz dudit Jehan de Mierlen, son clerc, et chevaus en alant au Quesnoy et venant à Saint-Quentin, à cause et pour prendre l'obligation des dessusdiz, et lesdittes lettres séeller, vaqua, alant, besoignant et retournant par le terme de VI jours, pour ce I frans; et pour le sallaire des hommes de fief de mons^{gr} de Haynau qui furent aux obligations et convens prendre, X frans. Sont pour toutes ces parties, paiez par l'ordonnance du conseil de mondit s^{gr} et quictance du dessusdit Jehan de Mierleng donnée le Ve jour dudit mois de décembre LX frans.

A Jehan Boisant dit Verdelet, Oudinet l'Escuier, Simonnet Basin dit Facien, ménestrels de mondit seigneur, que mondit seigneur leur donna de grâce à son advènement à Saint-Quentin, à chacun X frans, sont XXX frans, par quittance faicte le Ve jour de décembre XXX frans.

A Josset de Dampmart, orfèvre, bourgois de Paris, pour les parties qui s'ensuivent, c'est assavoir : une couple d'or à couvercle, esmaillés des armes de mondit s^{gr} le dauphin, pesant III mars III estrelins d'or; item, pour un collier d'or pesant II^{m}, et pour pluiseurs parties de joiaulx cy-après déclairez, c'est assavoir : ung grant fermail d'or, garny d'un balay et VI grosses perles; item, ung autre fermail garny d'un ruby, VII gros dyamans à losange, une grosse perle et un petit mirouer de dyamant ou milieu; item, ung autre fermail, garny d'un ruby, VI perles et ung dyamant et une perle; item, I autre fermail garny de ruby; item, I brasselet d'or, garny de LVIII perles et d'un annel à ung dyamant; item, une chesnette d'or, garnie d'un fermeillet où il y a un balay et VI perles; item, un chienet d'or, garny d'un ruby, un dyamant et une perle; item, deux anneaux à III dyamans pointus; item, XII autres anneaulx, chacun à I dyamant pointu; item, XVI autres anneaux, chascun à I dyamant pointu; item, XV autres anneaux d'or, chascun à I dyamant. Toutes lesquelles parties montent à la somme de II^{m} III^{c} V lb. V s.t. Lesquelles parties dessusdittes ont esté achetées pour ledit mons^{gr} le daulphin et madame la dauphine, pour le fait du premier jour de l'an, qui sera le

premier jour de janvier. Par quittance dudit Josset, faicte le XXIIIe jour de décembre mil IIII^{c} et seize II^{m} III^{c} V frans IIII s. p.

Audit Josset, pour les parties de vaisselle d'argent, joiaulx et aultres choses qui s'ensuivent, lesquelles ont esté achetées dudit Josset, tant pour l'estat de mondit seigneur le daulphin comme pour les estrainez de mondit s^{gr} et de madame la dauphine, pour le jour de l'an; c'est assavoir : pour une nef d'argent doré, armoiée ou pié des armes de Haynau et de Bourgongne, poinçonnée et estofée par-dessus de deux angelos, et garnie de XIIII perles; item, pour un brasselet d'or, brodé de perles, à I^{e} chesnette pendant et une grosse perle au bout; item, II bouteilles d'argent dorées et poinçonnées; item, pour III bacins, II à laver et un à barbier, pour mondit seigneur le dauphin, etc. Lesquelles parties montent en somme toute VII^{c} LVI lb. XII s. VI d. t., et icelles furent données, baillées et présentées, c'est assavoir : ladicte nef à madame de Haynau, de par ledit mons^{gr} le dauphin; ledit bracelet d'or à madame la dauphine, de par mondit seigneur le dauphin, et lesdittes II bouteilles données, de par madame la dauphine, à madicte dame de Haynau, et lesdis bacins délivrez à Baudichon de Fantignies, varlet de chambre et garde des joiaux de mondit seigneur, pour servir à l'estat de mondit seigneur. Pour ce et par quictance faicte le XXe jour de décembre mil CCCC et seize.

VIIe LVI frans X s. p.

Nr. 91

Pierart Henne wordt vergoed voor het beschilderen van wimpels.

(1416).

A.D.N., Chambre des comptes,
Recette générale du Hainaut,
B 7973, fol. 39 vo.

A. Pierart Henne, pointre, demourant à Mons, pour son sollaire de avoir faict et ouvreit de sen mestier au command Jaque de Floyon, maistre dou fier, II penons de trompe de satin renforchiet, fringiez de doubles fringes de soye, coppenees de blancq, bleu, noir, vremeil et avoecq XV cordiaux et XVI boutons à houpettes de soye de III coul-leurs, estoffés d'or, d'argent et d'azur; delivrés à Aumant le trompette, le XXVe jour de jenvier de ce compte; cousterent parmi IIII s. VI d., données as barlles doudit Pierart pour boire, ensamble XXXIII lb. III s. VI d.

Nr. 92

De Engelse vorst schenkt aan enkele koningen en prinsen, ridders van de Orde van de Kouseband, blauw laken om tegen het feest van Sint-Joris tabbaarden en ordetekens te vervaardigen.

1416.

Volgens uitgave van F. VAN MIERIS, Groot Charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, dl. IV, Leiden, 1756, p. 371.

Regi Portugaliae, regi Daciae, duci Hollandiae, duci Bavariae, duci Clarentiae, duci Beddefordiae, duci Gloucestriae, et aliis comitibus, baronibus, er militibus de fraternitate Garteriorum, erga festum Si. Georgii ad robas, scilicet, de panno blu long. faciendas, et furrandas, de dono domini nostri regis, qualibet roba operata in brouder, cum garteriis de tarterin, taffat. de auro de cipre, et auro soldato cum isto dictamine "Hony soit qui male y pense" videlicet, praedictis, regibus Portugaliae et Daciae, duci Holandiae, duci Baverriae, cuilibet eorum VIII. ulnas panni color. blu long, dimidium ulnae panni scarlet, II. furruras, utraque de CCC. ventribus menever. pur. CXX. garteria de tarterin operata cum literis de auro de cipre et serico, de dictamine praedicto, etc.

Ac etiam diversis dominabus subscriptis, ad consimiles robas [scilicet] faciendas, et furrandas in brouder. cum garter. de secta dominorum et aliorum militum, de consimili dono regis, videlicet reginae Angliae, reginae Hispaniae, reginae Portugaliae, reginae Daciae, et ducissae Holandiae. Cuilibet earum VIII. uln. pann. coloris consimilis long. II furr. utraque de III^{c} ventribus menever. pur CXX. garter. consim., etc.

Nr. 93

Betalingen en giften in opdracht van Albrecht en Willem van Beieren aan voordragers en dichters.

3 september 1358 - 11 januari 1417.

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nrs. 16 (25 juli 1358 - 4 december 1359), 20-21 (29 november 1361 - 25 februari 1363), 33 (1 januari 1373 - 31 januari 1374), 35 (6 april 1377 - 31 december 1378), 44-53 (26 juli 1382 - 25 november 1391), 54-63 (6 december 1392 - 10 oktober 1401), 65 (22 juli 1403 - 22 juli 1404), 83 (16 december 1404 - 25 maart 1405), 85-86 (1 maart 1407 - 19 juni 1408), 91-92 (23 augustus 1413 - 28 juli 1415), 93 (26 juli 1416 - 4 juli 1417).

Volgens uitgave van W.J.A. JONCKBLOET, Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst, dl. III, Amsterdam, 1855, pp. 597-617.

Nr. 16
fol. 34 vo Item des selfs daechs (1) ghegheven bi miins heren bevelen Augustiin, die vor miins heren tafel sprac 6 s. 6 gr.

Item des selfs daechs ghegheven, bi miins heren bevelen, Truden van Nymaghen, die voer mijns heren tafel sprac XII s. gr.

fol. 40 vo Item des selfs daechs (2) des avonds, ghegheven bi miins heren bevelen eenen mynstreel, die voer mijns heren tafel sprac 2 s. 4 d. gr.

Item des selfs daechs ghegheven bi miins heren bevelen Jan Dyllen den yraut, die voer mijns heren tafel sprac, 7 s. gr.

---

(1) 3 september 1358.
(2) 20 september 1358.

fol. 59 vo Item reet miin vrouwe ende miin here up desen selven tiit (3) van ts Gravenzande rechte voert met alle hare ghesinde, ende quamen des avonds in den Haghe, aldaer Augustiin ghegheven, die des avonds voer mire vrouwen ende miins heren tafel sprac, betaelt mire vrouwen ende miins heren bevelen 6 s. gr.

fol. 66 Item den selfs daechs (4), ende bi miins heren bevelen, ghegheven Jan de Bot den spreker 8 s. gr.

fol. 68 Item des selfs daechs (5) eenen mynistreel ghegheven, die vor miins heren tafel sprac 4 s. gr.

fol. 71 Item des selfs daechs (6), bi miins heren bevelen ghegheven Augustijn den spreker, die voer mire vrouwen ende mijns heren tafel sprac 6 s. gr.

fol. 71 vo Item des selfs avonds (7) bi mijns heren bevelen ghegheven Augustijn den spreker, die des avonds voer mire vrouwen ende mijns heren tafel sprac 4 s. gr.

Item des selfs daechs (8).'s avonds bi mire vrouwen bevelen, ghegheven Augustijn den spreker 4 s. gr.

fol. 74 vo Item des selfs daechs (9) bi mijns heren bevelen ghegheven Butkijn den spreker, die voer mire vrouwen en de mijns heren tafel sprac 2 s. 4 d. gr.

fol. 82 vo Item des selfs daechs (10) savonds ghegheven den sprekers, die voer minen heren tafel spraken 13 s. gr.

fol. 89 Item (11) enen spreker ghegheven, die vor minen heren tafel sprac (12) 6 s. gr.

fol. 91 vo Item Snelryem (13) den spreker ghegheven bi minen heren bevelen 2 s. gr.

Nr. 20
fol. 26 Meester Jan van Vlaerdingen den zeggher...

---

(3) 20 november 1358.
(4) 19 december 1358.
(5) 18 december 1358.
(6) 25 december 1358.
(7) 27 december 1358.
(8) 28 december 1358.
(9) 6 januari 1359.
(10) 5 februari 1359.
(11) 3 maart 1359.
(12) Te Antwerpen.
(13) 9 maart 1359.

fol. 34 vo — Donderdag na S. Bertelmeeusdag (14). Ghegheven meester Jan den Bot den zeggher, te verdrincken, 1 royael.

fol. 39 — Item des selfs daghes (15) te Dordrecht... Meester Pieter den dichter van Breda ende Jan Vrouwentroest 12 gr.

Nr. 21
Uutg. in giften... — Item des vridaghes na S. Luciendach (16), tot Antwerpen, bi miins heren bevelen, end bi heren Dirc Voppen Soens hant, ghegheven Augustijnken den segger, die vor mijns heren tafel gesproken hadde 4 mottoenen.

Nr. 33
Pipers ende mynstrelen — Item te Kaynoot upten 4 dach van julio ghegheven meester Jan den dichtre van Sente Gheerdenberghe, te hovescede, 1 dubbele goude fl.

Item up S. Michiels avonde (17) ghegheven te hoveschede in den Haghe des heren spreker van Zevenbergen, 2 s. 6 d. gr.

Item in den Haghe des saterdaghes na Conceptio Marie (18) ghegheven te hoveschede enen blinden dichter van Mens 40 plack.

Nr. 35
Pipers ende hyrauden — Item upten XXII daghe van Septembri, bi mijns heren bevelen, ghegheven meester Herman den spreker te hoveschede 4 s. 3 d. gr.

Nr. 44
Pipers ende yerauden — Item opten selven dach (19) enen spreker ghegheven, die heren Heinrike van Borchanster toe behoert, ende voer minen here sprac, bi mijns heren ende mire vrouwen bevelen, ghegheven 1 gulden.

Item opten selven dach (20) Willem van Hilgaertsberghe, enen spreker, ghegheven inden Hage bi den here van Asperen 1 gulden (21).

---

(14) 25 augustus 1362.
(15) 8 september 1362.
(16) 16 december 1362.
(17) 28 september 1373.
(18) 10 december 1373.
(19) 27 augustus 1382.
(20) 5 februari 1383.
(21) Alle teksten betreffende Willem van Hildegaersberch zijn ook uitgegeven door W. BISSCHOP en E. VERWIJS, Gedichten van Willem van Hildegaersberch, 's-Gravenhage, 1870, pp. VII-VIII.

Item tsaterdages na XI^m magheden (22) dach mijn here in sijn hant ghegheven, die hi den spreker, die men den Jonchere vander Minnen [heet], gaf, 1 gulden.

Item dyncxdages na Paeschdach (23), meyster Jan den spreker ghegheven in den Hage bi mijns heren bevelen 3 s. 4 d. gr.

Item opten selven dach (24) Godekijn den spreker van Tricht ghegheven bi minen heren ende mire vrouwen bevelen, bi meester Jacobs hant, 3 gulden.

Nr. 45
Pipers ende herauden

Item up Alrekinderdach (25) inden Hage ghegheven meester Willem den spreker, te hoveschede 3 sc. 4 d. gr.

Nr. 46
Pipers

Item opten XII dach van Aprille, tot Keynoot ghegheven bi minen heren bevelen, ende bi Aerts Foriers hand, diere de boetscap of dede, meester Jan die dichter van Raemsdock te hovescheden 2 gulden.

Item des sonnendages na beloken Paeschen (26), tot Cameracken, ghegheven bi mijns heren bevelen, meester Jan van Machelen den spreker, die aldaer bi minen here en de bi mijnre vrouwen ghecomen was ter brulofte van minen jonchere Willem ende van des hertoghen dochter van Borgongen (27), ende van des hertoghen soen van Borgongen ende mijnre joncvrouwen (28), ghegheven, 3 gulden (29).

Nr. 47
Pipers

Item op S. Steffens dach (30) in der Hage ghegheven bi mijns heren bevelen meester Willem den dichter, Apcoude den yeraude ende Hannekin die zangher van Apcoude, 3 gulden. Item Goeswijn van Ghelre den dichter ende sinen ghesellen, elx 1 gulden.

Item optien selven tijt meester Jan van Machelen den dichter ghegheven bi miins heren bevelen, want hi niet tot sinen Kersavont noch tot sinen nuwen jaer en hadde, 2 gulden.

---

(22) 25 oktober 1362.
(23) 24 maart 1363.
(24) 27 mei 1363.
(25) 28 december 1383.
(26) 16 april 1385.
(27) Willem van Beieren (+ 1416) en Margareta van Bourgondië (+ 1441).
(28) Jan zonder Vrees (+ 1419) en Margareta van Beieren (+ 1423).
(29) Deze tekst werd ook uitgegeven door A. PINCHART, Jean de Malines, poète français du quatorzième siècle, uittr. Bulletin du bibliophile belge, 1856, dl. XII, p. 3.

Item des donresdaghes na O. Vr. purificatio (31) in den Haghe ghegheven bi miins heren bevelen ende bi Aernt Foriers hant, diere die boetscippe of dede, meester Jan van Mechelen, daer hi mede thuys trecken mochte, 6 gulden.

Nr. 48
Pipers ende yrauden

Item des woensdags na Sacramenti (32) tot Huesden ghegheven bi minen heren bevelen ende bi Aernts Foriers hand diere die bodscap of dede, des marcgraven spreker van Misen, die van Onser Vrouwen sprac, 10 gulden.

(33)
Pipers ende herauden

Item te Mens des bisscops spreker van Trier ghegheven, bi heren Jans boetsiep van Kerdenen, 2 dordr. gulden.

Nr. 49
Pipers ende hyrauden

Item des saterdaghes na S. Pietersdach ad vinc. (34) inden Hage ghegheven... enen spreker van Colen, 2 gulden. Item enen anderen spreker, die men hiet Ghetuosen, 1 gulden.

Item op die selve tijt (35) in den Hage Flotens Ghysbrecht soen betaelt, die hi op S. Andreas avont ghegheven hadde bi minen heren bevelen, enen spreker, die in den Hage voer minen here gesproken hadde, 2 gulden.

Item opten jaersdach (36) inder Hage meester Jan van Machelen ghegheven 2 gulden.

Item des vridaghes na Aschelen woensdach (37) ghegheven bi Florens Ghysbr. soens hant, meester Willem van Hilleghaersberghe die spreker, die minen here vervolcht hadde op die Vastenavont 2 gulden.

Item optie selve tijt inder Hage bi Flor. Ghysbr. soens hant, meester Jannetgen van Raemsdonck die spreker, want hi minen here oec vervolcht hadde, ende mijns heren ghesinde was ghegheven 3 gulden.

Nr. 50
Pipers ende hyerauden

Item opten Aschelenwoensdach (38) inder Haghe ghegheven bi miins heren bevelen, ende bi Willem

---

(31) 8 februari 1386.
(32) 12 juni 1387.
(33) Rekening van G. van Diepenburch, 11 november 1386 - 19 april 1387 (ontbreekt thans).
(34) 3 augustus 1387.
(35) 2 december 1387.
(36) 1 januari 1388.
(37) 13 februari 1388.
(38) 3 maart 1389.

Cusers hant, ... meester Willem van Hillegaertsberghe den spreker 1 gulden.

Cleyn foreyn

Item sdinxdaghes na Laurentii (39) inden Haghe ghegheven enen clerc, gheheten Lambertus, die inder capellen opten orghelen placht te spelen, wantet een maetgheselle was, 2 gulden.

Nr. 51
Pipers ende hyerauden

Item optie selve tyt (40), meester Willem den spreker ghegl. 1 Dordr. gulden.

Item opten Paeschdach (41) in Middelburch ghegh. bi miins heren bevelen, bi heren Pouwels hant van Haestrecht... Willem van Hillegaertsberghe ende twee andere sprekers mit hen tsamen 4 gulden.

Item XV daghe in junio in den Haghe ghegheven bi mins heren bevelen, enen spreker uut Polanen, 2 gulden. Item denselven ghegheven, want mijn here seyde want hi mire vrouwen vader toe behoerde, 7 gulden.

Nr. 52
Pipers ende hyerauden

Item tot Diest enen spreker van Westvalen ghegheven bi miins heren bevelen, 1 gulden.

Nr. 53
Pipers ende herauden

Item meester Willem den dichter opten selven tyt (42) ghegh. 1 scilt.

Nr. 54
Pipers ende hierauden

Item omtrent den dertienden dach (43), bi minen heren bevelen... Dirc Nellenz ende meester Jan die dichter, elc 2 gulden.

Item ter selver tiit (44) bi miins heren bevelen ene jonghen spreker van Holsten, gheheten Hopezomer, 2 nye scilde.

Item up S. Jansdach Baptiste (45) bi miins heren bevelen, meester Willem van Hillegaersberghe, gegeven, 6 sc. 8 d.

Item des donredaghes dair na (46), des heren pipers van Bronchorst, gegeven 6 nye scilde, ende enen spreker die den here van Lymburch toebehoorde, 2 nye scilde.

Item XIIII dage in julio bi miins heren bevelen,

---

(39) 11 augustus 1388.
(40) 21 juli 1389.
(41) 3 april 1390.
(42) 25 december 1390.
(43) 6 januari 1393.
(44) 6 juni 1393.
(45) 24 juni 1393.
(46) 26 juni 1393.

2 sprekeren gegeven als hi van den huze tot Althena tot Gorinchem gecomen was 8 gulden.

Item VI dage in novembri bi minen heren bevelen, gegeven den spreker geheten Herman Holsten, 3 nye scilde.

Nr. 55
Pipers ende herauden

Item XII dage in februario gegeven enen kn. (47) die sanc ende dichte voir minen heren, gheheiten die Wilde Vos, bi sinen bevelen, gegeven, 6 gulden.

Item V dage in Aprille XXXV piperen vander heren wapen geg., die tot miins heren brulofte gecomen waren, 60 gulden. Item meester Willem van Hildegaersberghe, meester Jan van Raemsdonc, ende enen spreker toebehorende den grave van Hoeusten, elc, 3 gulden.

Nr. 56
Cleyn foreyn

Item des dorden daghes in meye, bi minen heren bevelen den ghesellen vanden spele inden Hage gegeven 2 nye gulden.

Nr. 58
Pipers ende herauden

Item sonnendaghes na S. Marien Magdalenen dach (48), tot Gent, der stat spreker van Gent ghegheven 8 gr.

Item ssaterdages up S. Dyonisius dach (49), bi miins heren bevelen, bi aenbrengen Gijskins barbiers, ene spreker des graven van Cleven gegeven 4 nye sc.

Nr. 59
Pipers ende herauden

Item upten selven dach (50) meister Willem van Hillegaertsberge bi minen heren bevelen, gegeven, enen roc mede te copen ende te drincgelde 6 nye scilde.

Item uptie selve tijt (51) enen spreker van Monnikendam bi miins heren bevelen, bij aenbrengen Clais van Ecke, gegeven enen gulden.

Nr. 60
Pipers ende herauden

Item up S. Steffens dach (52) bi minen heren bevelen meister Willem van Hillegersberge, geg. 1 scilt.

Item up Alderkinderdach (53), enen spreker, toebehorende den here van Gistel, bi Wailwin, gegeven bi minen heren bevelen, 1 scilt.

---

(47) Knecht ?, knaep ?
(48) 27 juli 1395.
(49) 11 oktober 1395.
(50) 1 januari 1396.
(51) 6 januari 1396.
(52) 26 december 1397.
(53) 28 december 1397.

Nr. 61
Pipers ende herauden

Item omtrent S. Agnietendach (54), den spreker van Monickedam, die mynen here een sproke vande Vriezen overgaf, gegeven 2 nye gulden.

Item III dage in Aprille, bi miins heren bevelen, bi aenbrengen Jorgels, meester Willem van Hildegersberge, gegeven 1 lb.

(55)
Pipers ende herauden

Item inden Hage omtrent Vastelavont (56) enen spreker, die voir minen here een sproke sprac vander Vriescher reyse, gegeven bi den burchgrave 1 oude Heneg. crone.

Nr. 62
Pipers ende herauden

Item op Alrekinderdach (57), bi minen heren bevelen, gegeven Bertelmeus den spreker, 1 dordr. gulden.

Item Gyskin barbier, des donredags na Paischen (58) bi miins heren bevelen meister Willem van Hillegersberge gegeven, die voir minen here gesproken hadde, 5 gulden.

Nr. 63
Pipers ende herauden

Item woensdages na Kersdach (59), bi miins heren bevelen, meister Willem van Hillegertsberge, gegeven 3 vlaemsche nobelen. Item Bertelmeus den spreker gegeven 3 nye gulden.

Item Dyrc Mathijsz. die voir mijnen lieven here gesproken hadde, gegeven te verdrinken 12 d. gr.

Item upten Jairsdach (60), bi miins heren bevelen, enen dichter 1 gulden.

Nr. 65
Pipers ende herauden

Item, op S. Michielsdach (61), bi Johannes, enen spreker, geheten meester Pieter, gegeven 21 d.

Item tsonnendages naden heyligen Kersdach (62), meester Willem van Hildegairtsberge gegeven bi miins heren bevelen, 10 nye gulden.

---

(54) 21 januari 1399.
(55) Rekening G. Van der Couster, 10 juni 1398 - 8 september 1399.
(56) 11 februari 1399.
(57) 28 december 1399.
(58) 22 april 1400.
(59) 29 december 1400.
(60) 1 januari 1401.
(61) 29 september 1403.
(62) 30 december 1403.

Item opten Jaersdach - Bertelmees den spreker 2 gulden.

Item opten selven tiit (63), Meester Pieter den spreker gegeven bi miins heren bevelen 22 d.

Nr. 83
Pipers ende herauden

In den eersten, tsynsdages na Alderkinderdach (64), meester Willem van Hildegairtsberge die spreker, die minen heren ter hoechtyt van Kersavont alrehande gedichten geseit hadde, him gegeven te verdrincken 2 Heneg. cronen.

Item VII dage in januarij, Bertelmees den spreker van Delf, gegeven tot synen nyen jare 2 gelr. gulden.

Nr. 85
Cleyn foureinen

Item Andries Pesselsoen, die clagen in Duytsche over gegeven waren in een boectgen, die hi voirt in Walsch maecte, roerende tgebrec, dat die Hollanders anden Fransoeysen hadden, gegeven voir sinen arbeit 6 s. 8 d.

Item upten Pinxterdach (65), meester Willem van Hildegairtsberg, die voir minen lieven here gesproken hadde, gegeven te hueschede, 2 Eng. nobelen, facit 14 sc. 3 d.

Item meester Willem van Hildegairtsberg, die upten heiligen Kersdach (66) voir minen lieven here gesproken hadde, gegeven te huescheden, bi miins heren ende tsraits bevelen 2 Eng. bobelen.

Item Bertelmees den spreker, by des raits bevelen, gegeven tot sinen nyen jaer, 1 crone, facit 3 s. 4 d.

Item meester Willem van Hildegaersberg, die upten heiligen Pinxsterdach (67) ene sproke voir minen liven here ende vrouwen gesproken hadde, gegeven te huescheden, 4 cr.

Nr. 86
Pipers ende herauden

Item tsdinxdages na S. Martinsdach (68), in den Hage enen blinden dichter van Cuelen, die alrehande nye dichten voir mire liever vrouwen sprac, ende jairlix te hove plech te comen, gegeven bi mire liever vrouwen bevelen te huescheden, 20 d. gr.

---

(63) 2 april 1404.
(64) 30 december 1404.
(65) 30 mei 1406.
(66) 25 december 1407.
(67) 3 juni 1408.
(68) 13 november 1408.

Nr. 91
Pipers ende herauden

Item opten Jansdage (69) minen goeden heren ende liever vrouwen dienaren na bescreven, tot horen nyen jair gegeven ... Bertelmees van Watersloet den dichter, 2 gulden.

Nr. 92
Cleyn foreynen

Item optie selve tijt (70) Pieter Mariensoen den dichter, die bij den tresorier was gecomen t'Aemstelredamme gegeven tho huefscheden 18 d.

Item optie selve tijt (71) Bertelmees den dichter gegeven tho huefscheden, ende anders tho hulpe sine coste mede te doen tot sinen nyen jaire, tsamen, 15 s. gr.

Item uutgegeven ende betailt heren Jan den bastairt van Bloys, ende hij gegeven hadde voir minen here twee gesellen, die alrehande dichten spraken, 8 s. gr.

Item uutgegeven ende betailt (72) heren Bartout van Assendelf, ende hij bij miins lieven heren bevelen gegeven hadden alrehande personen van vrouwen ende mannen, die alsse monnekene quamen spele, tho hove inder zale, 3 s. 4 d. gr.

Nr. 93
Cleyn foreyn

Item XI dage in januario, bij tstresoriers bevelen, Bertelmees van Watersloot, die by den tresorier en andere minen lieven here quam inden Hage om sproken te seggen, gegeven tho huefscheden. 2 nye scilt.

---

(69) 24 juni 1414.
(70) 20 september 1414.
(71) 2 januari 1414.
(72) 15 februari 1415.

Nr. 94

Betalingen aan edelsmeden en een bontwerker.

(28 november 1416 - 13 januari 1417).

A.D.N., Chambre des comptes, Hôtel des comtes de Hainaut, B 3325.

Volgens uitgave van J. FINOT, Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790, Série B, dl. VII, Rijsel, 1892, pp. 198-199.

Premiers, à Gilles l'orfèvre, délivrée le Xe jour de décembre pour à aler à Paris à cause des estrines VI francs.

Item, à la vesve Adrian l'orfèvre en tant mains d'aucuns joyaux que madame lui devoit en tamps passé II^{C} XXVII couronnes de France.

A Jehan Tottiau, pelletier de madame, pour pluseurs pièces d'alys qu'il avoit fourrez tant pour monseigneur le Daulphin et noz dammez puis le XIXe jour d'avril l'an IIII^{C} XV jusques as quaresmaux ensuivant (1) et ossi despuis les quaresmaux susdits l'an XV jusques al XIe jour de jenvier l'an XVI (2), pour madame le ducesse, en tout montoit li somme qu'il livra oultre pour I kievet, rabattu X escus de Hollande, que Jehan Casars lui avoit prestet en ce terme XXXIIII livr. VIII sols.

---

(1) 4 maart 1416.
(2) 1417 (n. st.).

Nr. 95

Betalingen voor schilderwerk, voor stoffen en bont, voor borduur- en edelsmeedwerk, alsook voor een kamer tapijtwerk.

Januari - maart 1417 (n.st.).

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, La naissance..., 1887, pp. 198-206.

Roole des parties extraordinaires de la despense de mons^{gr} le daulphin de Viennois et madame la dauphine, paiées par Guillaume Cambier, pour et ou nom de Jehan Rasoir, trésorier général dudit seigneur, ès mois de janvier et février mil CCCC et seize, et le mois de mars prochain après.

[...]

A Jehan de Lisat, qui fu envoyé de Saint-Quentin à Paris par mons^{gr} et par mons^{gr} le chancelier, le jour Ste Katherine derrenier passé, pour le harnoiz et bacines d'icelui s^{gr}, et aussi pour porter certains mémores de madame la dauphine, pour avoir aucunes choses qui lui sont nécessaires pour apporter devers mondit seigneur XX frans.

[...]

Audit Henry, pour I chariot à VI chevaux, pour avoir amené dudit lieu de Paris à Compiengne ledit argent et certaine vaisselle d'argent et autres choses; pour ce XII frans VIII sols.

A Hennin Martin, pour plusieurs parties de cordoannerie et autres choses par lui livrées pour mons^{gr} le dauphin, madame la dauphine, madame de Haynau et leurs gens, depuis le jour St Jehan-Baptiste mil CCCC XV jusques au jous Nostre-Dame Chandeleur mil CCCC et seize, lesdictes parties plus à plain contenues en certains rolles sur ce faiz VI^{c} XXXIIII frans I s. IIII d. p.

A Arnoulet Doyen, garde des fuyrons et des petiz chiens de mons^{gr}, donné par mondit seigneur pour avoir une robe, le XIIIe jour dudit mois (de janvier) V frans.

A Gillequin et son compaignon, enfans de chapelle de mons^{gr}, à eulx ordonné à leur partement par mondit seigneur à chacun VI escuz XIII frans VIII s.

Aux ménestrels du Roy donné par le commandement de mons^{gr} X frans.

A Hennequin, qui garde les chiens de chambre de mons^{gr}, donné pour avoir une robe IIII frans.

Aux deux huissiers de sale, pour avoir chacun une robe XII frans.

A Gisquin Zalme, paintre de mons^{gr}, pour les parties qui s'ensuivent : pour son mot S'il plaist à Dieu paint en ceste ville de Compiengne, deux couronnes de XXXVIII s.p.; ung autre grant penon de toille de mons^{gr} le dauphin livré à Colart de Marquettes, son fourrier; item, VIII blasons des armes de mondit s^{gr} le dauphin, faiz à son commandement de fin or et de fin azur, VIII couronnes la pièce, livrez à mons^{gr} d'Audregnies; item, à Rolant de Stienhout, pour escuçons d'or et d'argent armoiez sur III chandelles le jour de la Nostre-Dame, etc. IIII^{xx} IIII frans VIII s. VIII d. p.

[...]

Aux VIII paiges de mons^{gr} donné par son commandement, pour faire leurs quaresmeaux VIII frans.

[...]

A Andrieu, orfèvre de mons^{gr} le daulphin, pour XI mars d'argent doré dedens et dehors, mis sur une robe à chaucher pour mondit seigneur, montent, comprins ens l'or, la façon, XV frans le marc, et lesdis XI mars, CLXV frans; item, délivré à Regnes, tailleur de mondit seigneur, V esterlins de maillettes d'argent dorées, qui valent, pour l'or et pour la façon, XII s.; item, délivré audit Regnes V esterlins de mailles d'or, pour l'or et pour la façon, II frans et demi; item, livré à Larchier, une cuvette d'or qui poise neuf estrelins et demi, pour l'or et pour la façon, IIII frans et demi; item, livré au fauconnier, pour les oiseaux de mons^{gr}, XXX paires de maillettes à faucons, qui poisent IIII onces et demi d'argent, pour l'argent et pour la façon, VIII frans VIII sols; item, pour une fueille d'or mise à la chaienne de mons^{gr}, pour l'or et pour la façon, I franc; item, pour ung grant dyamant à pointe mis en euvre, pour l'or et pour la façon, I franc VIII sols; item, audit orfèvre, pour signer XII platelez d'argent dorez aux armes de mondit seigneur à Paris, XII sols parisis. Montent toutes ces parties ensi paiées audit orfèvre CIIII^{xx} IIII frans VIII s. p.

A Jehan de la Roe, qu'il donna, au command de mons^{gr} et de messire Gérart d'Escaussines, à la garde du luppart : VII frans.

A Guérart de Rapoist, brodeur de mondig seigneur le daulphin, pour les fraiz et gaiges de V compaignons qui ont ouvré XV jours pour mondit seigneur à faire et broder de plusieurs ouvraiges et devises LXVI frans VI s. VI d. p.

A Amens des Prez, demorant à Tournay, pour pluiseurs parties de linges achetez à lui par madame de Haynnau et paié, présent elle, pour l'ostel madame la dauphine, c'est assavoir : pour une pièce de nappe large, ouvrée de fleurdelis, contenant XXIIII aulnes du Quesnoy, à IIII sols IIII deniers de gros l'aune, sont CIIII s. de gros; item, pour une pièce de nappe doubliers, ouvrée de fleurdelis, tenant XXX aunes, à XVIII d. g. l'aune, sont XLV s. g.; et pour une pièce de salmette à servir à dragoirs, tenant, parmy doublier, XXXVII aulnes, à XVIII d. l'aune, sont LV s. VI d. de gros, pour tout X lb. IIII s. VI d. g. Valent : LXV frans XII s. p.

A Amaury Hac, garde des monnoies de Haynnau, pour pluseurs parties de vaisselle dorée qu'il a fait et livré pour mons^{gr} et pour madame, c'est assavoir : VIII tailloers d'argent dorez, pesans parmy l'or et deskay, XI mars, VI onces X estrelins; item, VI autelz tailloers pesans, comprins ens l'or et deskay, IX^{m} II°; item, II sallières, pesans parmy le desquay et or VI^{m} III° XVe; item, XII plas pesans, parmy l'or et desquay, XXV^{m} II° VIe; item, II manettes pesans, comptez ens l'or et desquay, V^{m} III° XVe; item, II nefs à aumosnes, pesans ensamble, parmy l'or et desquay, LXVIII^{m} II° X^{e}. Sont ces parties ensemble : VI^{xx} VI mars, IIII onces, X estrelins, et parmy l'or et desquay dont lidit Amaury a receu de vieille vaisselle de mons^{gr}, VI^{xx} II mars V onces; remaint audit Amaury III^{m} VII° V^{e}, au pris de VII frans et demi le marc, sont XXVII frans XIII sols V deniers t., monnoie de France; item, pour la façon et or desdictes deux nefs, à V frans pour le marc, sont III^{c} XLI frans V s. t.; item, pour la façon et or desdictes autres parties, à IIII frans pour le marc, font II^{c} XXXIII frans, et pour l'argent, or et façon de II bacins à laver d'argent doré, pesant XIII^{m} III°, parmy l'or et le déquay, à XII frans pour le marc, font CLX frans X s. t. Pour toutes ces parties délivrées aux maistres d'ostel de mons^{gr} et de madame, font ensemble, paié par quittance dudit Amaury, faicte le XXe janvier VII^{c} LXII frans VI s. VI d. p.

A Jehan Corbisier, marchant de draps, demourant à Valenciennes, pour pluiseurs parties de draps de lui achetées depuis le XIXe jour de novembre mil CCCC et seize jusques au XVIIe jour de jenvier, emploiés à faire vestures pour mons^{gr} le daulphin et pour madame, et les palefreniers et pages de madicte dame CLXV frans VIII s. p.

A Colart Moriel, pelletier, demourant à Valenciennes, pour II pelissons de gris à X tires tenans VI^{c} dos à IIII frans pour cent, font XXIIII frans, et pour III pelissons de dos de gris à IX tires tenans X^{c} doz de gris au pris de III frans pour cent, font XXX frans. Ces parties déclairées à mons^{gr} de Stainquerque, maistre chevalier des hostelz de madame la dauphine, pour lui ledit seigneur de Stainquerque et à madame sa femme, à cause de la livrée madicte dame la dauphine, montent ensemble, paié par quittance dudit Moriel, faicte le IIIIe jour de janvier LIIII frans.

A Jehan Valois, tappissier, demourant à Arras, pour une chambre de tappisserie sour tain vert, pour lors contenant IX pièces, ouvrée de la Chace d'un serf et d'un porc senglier et des esbatemens sur rivière : ledit ouvrage estoffé et garny d'or de Chippre, d'argent et de soye, acheté audit Valois pour mons^{gr} et tendue en sa chambre; cousta, paié par quitance dudit Valois, faicte le XXVIIIe jour de janvier VI^{c}L frans (1).

[...]

A Jehenne du Couldroy, marchande, demourant à Paris, pour pluiseurs parties de linges à lui achetez pour mons^{gr} et madame et leurs hostelz, c'est assavoir : pour XVI aulnes de nappes de lin, ...; pour XLI aulnes de nappes et touailles de Reins,...; pour XXV aulnes de nappes de lin en une pièce de l'euvre de Paris, ... ; item, pour XV aulnes III quartiers de nappes de lin en une pièce dudit euvre de Paris, ... ; item, pour une autre pièce de nappe de lin de l'euvre de Troyes, ...; item, une pièce de toile de lin de l'euvre de Venise, ...; item, pour une pièce de toille de lin de l'euvre de Paris, ...; item, pour une autre pièce de touailles de lin de l'euvre de Paris, ...; item, pour une autre, ... ; item, pour une autre pièce de touailles de lin à l'euvre de Damas, ... ; item, pour I^{e}

---

(1) Deze tekst is ook uitgegeven door A. PINCHART, Les Pays-Bas, - Histoire de la tapisserie, uitgegeven o.l.v. E. MUNTZ, dl. III, Parijs, 1884, pp. 20-21.

autre pièce de toille à euvre de Damas, ... ; item, pour II toilles à espices, ...; item, pour une XIIe de sarviettes de Reins, etc...; item, pour XXIX aulnes IIII quartiers de toille de Reins, ... ; item, pour une pièce de nappes de chanvre à l'euvre de Paris, ... ; item, pour une autre pièce de nappes semblables, contenant XXXV aulnes ... ; item, pour une pièce de touailles de l'oeuvre de Paris, pour le commun, ... ; item, pour une autre pièce de touaille de chanvre de l'euvre de Paris ... ; item, pour ~~LI~~ II aulnes de trailliz pour faire sacs,...; item, pour ~~I~~ bahu pour mettre et porter ledit linge ... Lesquelles parties ont esté délivrées aux pannetiers et varlez de chambre de mons^{gr} et de madame, et montent ensemble, paié à la devantdicte Jehenne, par sa quittance faite le XXXe jour de janvier

II^{c} XI frans X sols IIII deniers par.

A Jehan Pentin, orfèvre, bourgois de Paris, pour XXX aniaux d'or garnys cascun d'un dyamant, prins à lui pour les estrines de madame la daulphine, ou mois de jenvier

III^{c} IIII^{xx} II frans VIII s. p.

[...]

A Pierre Benart, gravenier, demourant à Paris, pour XIII escriptoires garnies de bourses, cornez, laz de soye, annelez d'argent, icelles dorées de fin or, armoiées des armes de mons^{gr} le daulphin et garnies aussi de canivez garnis d'argent doré et armoiez desdictes armes, tant pour les secrétaires d'icelui seigneur comme pour autres ses officiers : XXII frans XII s. p.

A Jehan Corbisier, drappier, demourant à Valenciennes, pour les draps cy aprez déclairez par lui, livrez en ce mois de février pour mondit seigneur le daulphin et madame la dauphine, etc.

IIII^{c} IIII^{xx} V frans VIII s. p.

Aux compaignons orfèvres de mons^{gr}, qui pour lui faisoient une sainture d'or, donné par mons^{gr} qui les ala veoir ouvrer III frans.

[...]

Nr. 96

Betalingen in verband met produkten van kunst en kunstnijverheid door de tresoriers van Willem van Beieren.

(16 december 1404 - 4 juli 1417)(1).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nrs. 83 - 93.

Nr. 83. Rekening van Jan Heerman en Willem Eggaert, tresoriers. 16 december 1404 - 25 maart 1405.

Fourye Item V dage in februario Willem voirscreven (2) betailt ende hi tot miinre vrouwen ende tot de herbergen behoef gecoft hadde... Item een wyewatervat voir minre joncfrouwen, VI g.

Grote foureye Item upten XXVIsten dach in januario Zeebken in den Hage betailt van coste die myn vrouwen gesinde van Hollant die voir uut Henegouwen mit horen camerwant inden Hage quamen, onder him XV alse Lancaster, Soytken, Lupert die bontwerker, Ghysken die bordyerwerker, Yesus Coppiin, die twater brocht, Pieter ende Heyn, sommige vanden vrouwen ende joncvrouwen, knechten, die twe sotten ende hoir meester, tot sinen huyse gedaen hadden ter tyt toe dat miin vrouwe inden Hage quam, beliep geliken sin cedel die Lancaster dair of anbrocht, die men hier overlevert, dair of inhout XVI lb. holl. VII gr., f. II lb. VII d. gr.

---

(1) Een aantal rekeningen uit deze periode ontbreken, nl. rekening van Filips van den Dorp, Jan Heerman en Willem Eggaerts, tresoriers, (25 maart 1405 - 4 juli 1405); rekening van Filips van den Dorp, tresorier (11 januari 1406 - 1 augustus 1406; 1 augustus 1406 - 1 maart 1407); rekening van Willem Eggaert, tresorier (23 augustus 1412 - 23 augustus 1413); rekening van Filips Engelbrechtsz, klerk van de tresorie (23 juli 1415 - 26 juli 1416). - Cfr. T. VAN RIEMSDYCK, De tresorie en kanselarij van de graven van Holland en Zeeland uit het Henegouwsche en Beyersche huis, 's-Gravenhage, 1908, pp. 473-476.

(2) Willem van Mitfelt.

Bontwerck

Inden eersten Jan Camerlingen betailt die bi Nouwetgen den pelsser ende III knechten gegeven hadde van miins heren rouclederen te voederen I vrancr. cr., f. IIII lb. VI d. gr.

Item uptie selve tyt bi Jan voirscreven betailt Aernt vanden Woude van enen wolfsvelle dat onder myns heren rock gedaen wort, XL gr., f. III lb. III d. gr.

Item IIII dage in februario Mannekin den bontwerker betailt van enen grawen pels die Jan Camerling ende Pieter Moddairt tot minre vrouwen behoef iegen him coften, coste als sy aenbrochten XLIII s. gr.

Item VI dage in februario Aernout, enen pelsser uten Hage, betailt van III coninenpelssen die cleen Aelkiin bi minre vrouwen bevelen voir Quintyn gecoft hadde om VI vrancr. cr., f. XXVII s. gr.

Item XIIII dage in marte Dirc Camerling betaelt van lammeren kelloten die hi voir minen heren t'Utrecht gecoft hadde, X ny sc., stuc XLV gr., f. XXXVII s., VI d. gr.

Item XX dage in maerte bi Helmiche anbrengen Nannekin den bontwerker betaelt van eenen watermelen voeder dat Willem die bastairt van hem hadde als hi biden grave van Cleve toich, V nob.,f. XLV s. gr.

Juwelen

Inden eersten IIII dagen in januario Andries Bot van Dordrecht betailt van IIII onssen ringen die bi Hemelric iegen hem gecoft worden, onder den gesinde ten nyen jare gegeven worden, XXX vrancr. cr., stuc LIIII gr., f. VI lb., XV s. gr.

Item upten eersten dach van februario Geriit van Steenre van Valenciin betailt van III dyamanten die myn heren upten jairsdach iegen him tot Teylingen cofte, XVI vrancr. cr., f. II lb., XII s. gr.

Item XIIII dage in februario betailt van V bussen voir myns heren V missagen te maken, elcx I ingels nob., f. XLV s. gr.

Item XXI dage in februario Ghiise Otlen zoen tordrecht betailt die him gebraken van juwelen die myn here in voirtiden iegen him gehadt heeft, V vl. nob., stuc, CX gr., f. II lb., III s., IX d. gr.

Item coman Harman inden Hage betailt van alrehande zide, zulver ende gout die Jan van Beest ende andere myns heren ende minre vrouwen camerlingen tot sinen huyse gehaelt hebben binnen lange tyt ende up hore beyder werc verbesicht wort, dair die somme af beliep geliken die cedule die hire of overgaf ende men hier overlevert dair af inhout V lb., V s., VII d. gr.

Cleen foureyne

Item XIX dage in decembri den maetselairs die miins liefs heren hertoge Aelbrecht graf gemaect hadden, hun gegeven voir horen arbeit I vrancr. sc. van V s. gr.

Item uptie selve tyt Claes Verloren ende anderen tymmerluden van dat si die tombe braken ende weder tymmerden, hun gegeven voir horen arbeit I vrancr. cr., f. III s. VI d. gr.

Item Willem Meeszoen betailt van II bloken dair miins liefs heren voirscreven dode lichaem in geleit was, van yserwerc dair toe ende maecloon tsamen II vl. nob., I holl. gr., f. XX s. VI d. gr.

Item noch uutgegeven ende betailt van eenre kisten miins heren boeken in te sluten LXIIII gr., f. V s. IIII d. gr.

Item Pieterken in miins heren camer betailt van myns heren camerwant te dragen als hi gehult was ende hi uut gaf als hi seide XII d. gr.

Nr. 84. Rekening van Filips van den Dorp, tresorier.

4 juli 1405 - 11 januari 1406 (3).

Fol. LVI

Inden eersten upten IXsten dach in januario bi hande Buekel Zoetnixssone gegeven ende betailt Dirc Aernts den goutsmit, om miins liefs heren tuun mede te doen maken die enen in Vrieslant voirt gesent wordt, VIII vrancr. cr., f. II lb. gr.

fol. LXXX

Item (4) by Coppiin Donker Dirc den scilder van Haerlem betailt ende hy gemaict hadde een pynioenen blasoon ende een groot blasoon, geliic siin cedel die hy dair of overleverde inhout ende die tresorier hier overlevert XXI lb. V s. IIII d. holl. stuc II lb. XIII s. II d. gr.

fol. XXXV vo

Item upten XXVIIten dach in decembri by handen Coppiin Donkers betailt Ancen den maelre van Utrecht ende hy an bannieren, wimpelen ende starten verdient hadde, geliken tcedelkin dat hii dair of by Coppiin voirscreven ende Jan ‹van› Beest overgaf inhout ende die tresorier hier overlevert, XXII eng. nob., maken XI lb. gr.

---

(3) Deze rekening is onvolledig.
(4) 8 augustus 1405.

fol. LXXXVI Item up die selve tiit (5) voirscreven betailt meester Clais van Ruemst, die goutsmit t'Utrecht, bii hande van Coppiin Donkers ende hi voir minen lieven here an gordele ende bezante ende desgeliix gemaict ende vermaict hadde, geliken dat cedelkiin inhout dat hy dair of overgaf ende die tresorier hier overlevert, XXXI wilh. dordr. g. ende VI gr., dair of gecort bii Coppiin Donckers voirscreven, II 1/2 wilh. g. ende VI gr., so blyfs dar die tresorier hem betailt heeft XXVIII 1/2 g. wilh. f.
IIII lb. XV s. gr.

fol. IXXXVII Item op die tiit (6) Pieter miins liefs heren coster betailt ende hi van alrehande stucken verleyt hadde van den goede ende ornamenten dat van Hagestein quam geliken tcedelkiin inhout dat men hier overlevert IX lb. XXVII gr. holl., f. XXIIII s. X d. gr.

fol. CII Item omtrent den tiit (7) Pieter Butenwech betailt also van miins liefs heren wegen gesent wort t'Utrecht uten here an Helmich van Doirnich, roerende of die juwelen gecomen waren dairmen fynancy op doen soude, dair hy om verteerde mids cost ende sciphuer binnen III dagen nuder dat hy een reyse weder dede tot Vyanen om Heynric Otten soen dat hy dair comen soude die fynancy te hulpen doen tsamen II cr., f.
X s. gr.

Item up die selve tyt uutgegeven ende betailt Willem Eggairt van coste die hy gedaen hadde binnen III dagen t'Utrecht also hem Helmich van Doernick, Heynric Otten soen ende Pieter Butenwech ontboden hadden uten heer alsmen die panden van miins liefs heren wegen versetten soude om fynancy dair up te doen, tsamen X s. VIII d. gr.

Nr. 85. Rekening van Filips van den Dorp, tresorier.
1 maart 1407 - 19 juni 1408.

Fol. LXXIV Inden eersten uutgegeven ende betailt Jan Jans soen den bontwerker tot Delf van IIII fineerde voeders die iegens hem gecoft ende omtrent den Xden dach in meye Noutgen den bontwerker tot miins liefs heren behoif gelevert worden, coste tstuc IIII cr., f. XVI cr. Item desgelycx betailt Dirc Boudiins soen tordrecht van IIII fineerde voeders die jegens hem

---

(5) 27 december 1405.
(6) 8 januari 1406.
(7) 24 oktober 1405.

.gecoft ende Noutgen voirt gelevert worden, coste tstuc IIII cr., f. XVI cr. F. tsaem XXXII cr. die maken V lb. VI s. VIII d. gr.

Item by Dirc miins liefs heren camerling betailt van een miins heren tabbairt die tordrecht gevoirt wort also miin heren tot Woudrichem lach als hy anbrocht XX d. gr.

Item Clais Vrancken soen den bontwerker inden Hage betailt van een scrueyl voeder dat hi voir Jan den bastairt gelevert ende gemaict heeft onder miins heren leverey clederen, tsamen XXI cr. X gr., f. III lb. X s. X d. gr.

Item Nouwetgen den bontwerker betailt van knaeploon ende des hy uutgegeven hadde van myns liefs heren rocken te voeren geliken hy anbrocht, XI lb. holl. licht gelts, f. V 1/2 cr., die maken XVIII s. IIII d. gr.

Item Nouwetgen den bontwerker voirscreven gegeven up rekeningen van des hy verdiende loon van bontwerken uutgegeven ender verbert heeft I eng. nob., II ny sc. ende V boddr., f. XIII s. IIII d. gr.

fol. LXXV

Inden eersten uutgegeven ende betailt den burchgrave van Leyden ende Florijs vanden Boechorst van tween tunen die hem miin lieve here dede nemen ende den Pollanders die mitten hertoge van Brige gecomen waren voirt gegeven worden ende costen hem tsamen als sy aenbrochten XIX cr. XVIII g., f. III lb. IIII s. X d. gr.

Item uutgegeven ende betailt Floriis van Tol van II tuynen die miin lieve here hem dede nemen, ende den enen dair of gegeven wort des groten prioers neve van Vrancryc ende den anderen den grave van Magen, van elken tuyn XI wilh. dordr. g., f. XXII g., tstuc voir XXVII gr. gerekent, die maken II lb. IX s. VI d. gr.

Item uutgegeven ende betailt Heinric Duvel, den goutsmit, van enen tuyn die hem bevolen wort te maken ende voirt geven Florijs van Kyfhoec tot Gorinchem, coste mids zulver ende maken tsamen XI wilh. holl. g., f. XXIIII s. IX d. gr.

Item betailt Heinric voirscreven van dat hi II dosiin zulveren scotelen versoudert ende vermaict hadde by anbrengen Floriis van Tol, tsamen XXII s. VII d. gr.

Item Jan Hugen den goutsmit inden Hage, betailt van enen tuyn die hi Floriis van den Boichorst gemaict hadde, also miin lieve here Floriis voirscreven sinen tuyn dede nemen ende voirt gegeven Robbert

Waterton in Engelant gesent ende voirt ende oorte mids zulver ende maken VII 1/2 cr., f. XXV s. gr.

Item by miinre lieve vrouwen bevele dair Willem van Gelre die bootscap of dede, betailt Ewout den borduyrwerker inden Hage van enen cruys dat miinre lieve vrouwe hem dede maken ende voirt gaf den cloos-ter inden Hage, III eng. nob., f. XX s. gr.

fol. LXXV vo Item betailt Colairt die Bul by Lyoen sinen knecht van een gulde laken dat over miins liefs heren hertoge Ailbrechts bloc geleit wort, dien God gena-dich sy, XXIIII cr., f. IIII lb. gr.

Item joncfrouw Liisbet van Woeswyc gegeven up rekeningen van alrehande zulverwerc dat miin lieve vrouwe hoir heeft doen nemen, XII cr., f. II lb. gr.

Item betailt der vrouwen van Gommengiis van een hexsel dat miin lieve vrouwe hoir dede nemen ende voirt gaf heren Dirx kint van Egmonde te pillegave, XV cr., f. II lb. X s. gr.

Item by miins liefs heren bevelen dair Dirc Potter die bootscap of dede, betailt by Geriit Albout, Bruyn den goutsmit, van enen robbiin ende III pairlen die miin lieve heren selve jegens hem gecoft hadde, CL eng. nob., maken L lb. gr.

Item by miinre lieven vrouwen bevelen betailt Jacob Ofhuys toe Aemsterdam van alrehande hexelen, gesteenten ende pairlen die miin lieve vrouwe jegens hem gecoft hadde, dair die somme of beliep II^{c} LXIII vranc. cr., die maken XLIII lb. XVI s. VIII d. gr.

Item so dede myn genedige here Willem den basttaert enen tuyn nemen ende voirt gheven Gloosester den engelsman, coste VIII cr. die men Willem voir-seit sculdich blyft.

fol. LXXXIV vo Item by Willem van Gelre betailt IIII borduer-werkers die voir miins lieve vrouwen gewrocht hadden zeder des heiliges sacraments dach toten eersten dage toe in julio, elx IIII cr., f. XVI cr., die ma-ken II lb. XIIII s. IIII d. gr.

fol. XC vo Item coman Aernt inden Hage betailt van alre-hande goutpipen, sulverpipen, zyde, samiit ende des-geliix die Jan Lost, miinre lieven vrouwen borduer-werker, tot sinen huse gehailt heeft als hi anbrocht, dat te samen beliep VII cr. XXVI 1/2 g. Item den sel-ven noch betailt die Pieter Muddairt, miinre lieven vrouwen camerling, gehailt hadde eer miin lieve vrou-we tot Gorinchem toich als Pieter voirscreven an-brocht, II cr. VIII g., f. tsamen XXXII s. X d. gr.

fol. XCI Item bi Helmich van Doirnich, der stat bode van Cuelen, die alrehande heylichdom voir minen lieven here ende miinre lieven vrouwen gebrocht hadde, gegeven te heuscheden, VI cr., f. XX s. gr.

fol. CVII vo Item by Willem van Gelre betailt van een deel syden boorden die miin lieve vrouwe dede copen ende men an een casuffel besigen soude, V cr., f. XVI s. VIII d. gr.

Item Jan Mouwen die borduerwerker betailt by Jan van Beest van eenre cappen uter capelle die hi vermaict hadde, IIII cr., f. XIII s. IIII d. gr.

Item Bertelmees van Goch betaelt van een deel sexternen te pumsen, te lynien ende te bereyden, dairmen een mesboec in scriven soude, VII s. III d.

Nr. 86. Rekening van Foykin, heer van Waalwyck, tresorier.

18 juni 1408 - 1 oktober 1409.

fol. XL Item up onsen vrouwen dach nativitas (8) bi Willem van Gelre Pieter Jans soen gegeven van dat hi miins liefs heren ende miinre liever vrouwen camer een deel tapiten ende camerwande scoon gemaict ende gehanteert had VI s. VIII d. gr.

fol. L Item Jan voirscreven noch betailt van alrehande witlaken dat tegens hem gecoft ende Gorget ende Goidscalc den coox, Beernt Vastrait, Hannyn Boudin, Lupolt, Gillet den goutsmit, Hanselet borduerwerker, den costeren ende den V coralen inde capellen voirscreven voirt gelevert worden hoir rock voirscreven mede te voederen. Eerst van XLII ellen wits lakens, coste elc elle XIII gr., f. XLV s. VI d. gr. Item noch XXVI elle wits lakens, die elle XII gr., f. XXVI s. gr. Item noch X ellen delle X gr., f. VIII s. IIII d. gr. Compt te zamen III lb. XIX s. X d. gr.

fol. L vo Item up die zelven dach (9) Anselet mynre liever vrouwen borduerwerker ende Gillet horen goitsmit gegeven elx enen rock ofte doen maken tsamen XX 1/2 ellen zwarts lakens, coste delle XXVI gr., f. XXVII s. I d. gr.

fol. LVI vo Inden eersten uutgegeven ende betailt Geryt van Helmont van Delf van alrehande bontwerck ende pelteryen die hi voir mynre genadiger vrouwen van Hollant

---

(8) 8 september 1408.
(9) 23 november 1408.

horen vrouwen, joncfrouwen, cappellanen ende anderen dienaren gelevert heeft inden Hage omtrent Sinte Martins misse anno MCCCC° ende achte (10). Eerst bi Jan Heerman, Jan Camerling ende Pieter Moddairt XVI fineeerde voeders ende enen grawen pels; costen tsamen biden personen voirs. LXXVII 1/2 vrancr. cr. Item noch omtrent die zelve tyt bi Louris Danmais zoon ende Pieter Moddairt voirs. XVI fineerde voeder ende VI graeuwe voeder; costen tsamen CXIIII cr. Item noch zeder die tyt voirs. tot des woensdages toe na paeschdach anno MCCCC ende negen (11) bi Willem van Gelre XXXIX grawe voeders stuc van VIII vaeschen, coste elc stuc VII cr., f. II^{c} LXXIII cr. Item noch XII voeder, elc van IX vaeschen, costen tstuc XIII cr., f. CLVI cr. Item bi Vastrait mynre liever vrouwen bontwercker III voeders tstuc van VIII vaeschen, elc stuc VII cr. Item noch een voeder van IX vaeschen, coste XIII cr., f. XXXIIII cr. Item noch bi Pieter Moddairt, mynre liever vrouwen camerling, VI grawe voeders, tstuc van VIII vaeschen, costen elc stuc VII cr., f. XLII cr. Item noch XII grawe voeders costen tstuc X 1/2 cr., f. CXXVI cr.. Comt al te zamen VIII^{c} XXII 1/2 vrancr. cr., f.
CXXXVII lb. I s. VIII d. gr.

Item bi handen Dirx vander Eyke betailt Nannekin den bontwerker van enen lammeren voeder dat hi voir minen lieven heer gemaict hadde, IIII cr., f.
XIII s. IIII d. gr.

Item bi miins liefs heren bevelen betailt Nannekin voirs. van XL otters vellen die tegen hem gecoft ende heren Dirc den Bastairt myns liefs heren cappellaen voirt gelevert worden enen tabbairt mede te voederen; costen elc stuc XIIII gr.,f. mids XVI gr. van voederen ende maken, gegeven II lb. VIII s. gr.

Item upten groten vastellavent (12) Symon Aechte cramers wyf betailt van twee clenen bonte mantels die bi mynre liever vrouwen bevelen tegen hoir gecoft ende voirt gegeven worden der joncfrouwen Vandermairtse, VI eng. nob., f. II lb. gr.

fol. LVII Item upten XXIsten dach in julio anno MCCCC ende negen Nannekin den bontwerker betailt van XIIII otters vellen die hi onder heren Dirx bastairts tabbairt myns liefs heren cappellaen gevoedert hadde, coste tstuc XV gr. Item vanden zelven tapbairt gegeven te voederen XVI gr., f. tsamen XVIII s. X d. gr.

---

(10) 19 februari 1409 (n.st.).
(11) 10 april 1409.
(12) 24 februari 1409 (n.st.).

Item betailt Noudekin den bontwerker ende hi verdient ende van knapeloon tot veel tiden uutgegven ende verleit hadde van myns liefs heren clederen te vodren ende beliep gelyc een cedelkiin dat hi dair of overgaf inhielt, XI lb. holl., XXII gr.,f.
XXIX s. IIII d. gr.

fol. LVII vo Inden eersten bi handen Louris Danmais soens betailt joncfrou Lysbetten van Woeswyc van alrehande juwelen ende zulverwerck, als tragynap, een half dosiin scalen ende een hecsel die myn lieve vrouwe hoir nam ende voirt overgaf ter morgengave der vrouwen van Oestende tot horen hilick ende thecsel gaf zi des abts knecht van Middelburch, boven alsulc gelt als hoir miin li ve vrouwe in myndernisse dair of gegeven hadde ende boven VI nob. die hoir heer Philps vanden Dorp bi Pieter Butenwech dair of betailt hadde,XXIIII nob., f. VIII lb. gr.

Item XXVII dage in julio betailt Aernt Tou den goutsmit van Delf van VII schalen ende IIII lepelen die hi gemaict hadde ende inder raitkamer gelevert worden upten dach voirs., tsamen wegende IX marck minus 1/2 loot, van elken lode te maken bi Louris Danmais soen, I 1/2 g., f. XVII s. IX d. gr.

Item VI dage in septembri bi mynre liever vrouwen bevelen Hanselet horen borduerwerker gegeven bi hande Filps Engebracht zoens ende hi alrehande sulver ende ander stof voir hoir mede copen zoude X cr., f.
XXXIII s. IIII d. gr.

Item up alre heyligen avont in mynre liever vrouwen cappellekin inden Hage gelevert een houten tafelkin mit enen crucifixe ende beelde dat gecost had III nobel, f. XX s. gr.

Item up sinte Niclais dach Jan Camerling gelevert alrehande zulver mede te copen om beslach voir minen lieven heer of te maken XX s. gr.

Item upten selven dach coman Willem van Beyden betailt bi bevelen van mynre liever vrouwen ende aenbrengen heren Jans van Heemsteden van XVIII clein hecselen die si tegen hem cofte XVIII cr., f.
III lb. gr.

Item IX dage in decembri bi bevelen van mynre liever vrouwen betailt ende weder gegeven Willem van Gelre en hi ⟨bi⟩ hoir uutgeleit hadde van bordere ende frangen diemen an ornamenten dede die si inde capellen hadde doen maken XX s. gr.

fol. LVIII Item biden selven tot eenre casufele, II rocken, II cappen ende II alven gelevert XXXVIII ellen lynens lakens dellen van V gr. f. XV s. X d. gr.

Item Jan Camerling gelevert toten ornamenten die myn lieve here van gulden ende van ziden laken hadde doen maken ende gegeven toten capellen inden Hage, XXVIII ellen lynens lakens, dellen V gr., f.
XI s. VIII d. gr.

Item XX dage in decembri bi Pieter Moddairt uter taelgerien inden Hage betailt coman Aernt van zyden, bolcraen ende ander dat tot sinen huse gehaelt ende gebezicht is up mynre liever vrouwen taelgerie, gelyc een cedelkiin dat hi dair of overgaf inhielt, V cr., XXVIII gr., f. XIX s. gr.

Item upten jairsavont wort Heinric van Wartengen uten Hage gesent in Vrancric ende in Henegouen bi minen lieve here van Hollant ende minen lieve here ende mynre liever vrouwen van Toureynen ende an veel anderen heren ende goeden luden mit alrehande juwelen hem te geven tot horen nyen jair, hem gegeven te teergelde bi bevelen van mynre liever vrouwen XX cr., f.
III lb. VI s. VIII d. gr.

Item up die selve tyt Joirkin die beeldesnider betailt bi mynre liever vrouwen bevelen ende an hout hem uut gedaen van beelden ende compassen die hi gemaict had voir mynre liever vrouwen cappelkin, V cr., f. XVI s. VIII d. gr.

Item up die selve tyt Lutairt den Pollander uter Hage des gelyx gesent tot Cleve mit alrehande juwelen ten nyen jair te geven mynre oude vrouwen van Hollant ende anderen, ende voirt tot Ludic an mynre lieven heer van Ludick ende an veel ridderen ende knapen dair omtrent; hem gegeven te teergelde bi mynre liever vrouwen bevelen XVI cr., f.
II lb. XIII s. IIII d. gr.

Item upten aschelwoensdach (13) bi miins liefs heren bevelen ende aenbrengen Jans van Beests, Herman van Wezel die goutsmit gelevert om beslach voir minen lieven heer ofte maken, IIII marc zulvers, die marc gecoft om XVIII s. gr., f. III lb. XII s. gr.

fol. LVIII vo Item up die selve tyt bi heren Jan van Heemsteden, mynre liever vrouwen gesent ende si voirt gaf Jorgels kint dat si soude doen heffen, een hecsel, gewardeert bi grote Geryt den coopman voir VI 1/2 cr., f. XXI s. VIII d. gr.

Item XVII dage in maerte ‹betaelt› Jan van Beest ende hi voirt gaf V gesellen die over myns liefs genadichs heren werc gewracht hadden XIX weken lang,

---

(13) 20 februari 1409.

elc gezelle ter weken 1/2 vrancr. cr., f. XLVII 1/2 cr. Item den selven Jan gegeven ende hi an dat selve werc van lynen laken, canefast ende anders uutgeleit hadde, so hi anbrocht, II cr. XXVIIII gr.; comt. ts. L cr. IIII gr., f. VIII lb. VII s. gr.

Item uutgegeven ende betailt mynre liever vrouwen borduerwerker van XII pipen gouts ende hi tot mynre genadiger vrouwen behoif gecoft ende verbesicht had omtrent den XIIten dach in julio, VI cr., f. XX s. gr. Item biden selven IIII borduerwerkers die an mynre liever vrouwen cleder gewrocht hadden, XVIII dage lang, elken gegeven I cr., f. IIII cr., comt ts. XXXIII s. IIII d. gr.

Item betailt van enen hecsel dat heren Meynairt Buxtehuyde, burgemeester van Hamburch, bi miins liefs heren bevelen te huesceden gegeven wort mit enen pairde ende een zulveren vergulden cruescen dat hem miin lieve heer op die tyt mede dede geven, XXX vrancr. cr., f. V lb. gr.

Item XII dage in aprille gegeven bi Jan van Beest VI gesellen die VIII dage lang gewrocht hadden over enen lederen rock die miin lieve heere dede maken, elken geselle I cr., f. XX s. gr.. Item van zide ende ander stof toten selven rock gebezicht, betailt III s. IIII d. gr. Item noch van III loot zelvers die oic anden selven roc gewrocht worden, costen mids vergulden ende maecken VII s. X d. gr., comt tsamen XXXI s. II d. gr.

Item noch betailt Jan van Beest ende hi om lynnen-laken ende alrehande ander stucken voir minen lieven heer verleit hadde alze om gout ende zulver om cloister twiin ende des gelycx ende oic van dat hi X gesellen hadde die hem van Beloken Paeschen VIII weken lang holpen werken, gelyc dat cedelkin dat hi dair of overgegeven heeft ende men hier overlevert inhout, LXVI cr. V gr., f. XI lb. V d. gr.

fol. LIX

Item üpten lesten dach in julio anno M° CCCC ende negen betailt Jan van Beest ende men hem sculdich was van alrehande stoffen die hi tot myns liefs heren clederen uutgeleit ende een deel gesellen die dair an gewrocht hadden betailt hadde, van maecloon ende anders gelyc dat cedelkiin dat hi dair of overleverede ende men hier voirt overelevert inhout, XIII nob. XIX gr. f., IIII lb. VIII s. III d. gr.

Item bi hande tsheren van Egmonde betailt een coipman geheiten Emmelric Hack ende hem miin genadige vrouwe sculdich bleven van alrehande juwelen die si tegen hem gecoft hadde omtrent Jairsdage anno MCCCC ende achte naden loip tshoifs, II C L vrancr. cr., f. XLI lb. XIII s. IIII d. gr.

Item XIX dage in aprille betailt Colairt die bulle van Brugge ende hi miner lieven heer an alrehande stoffen, gout, zulver ende zyde bi Jan van Beest gekent ende verleit hadde, gelyc die brieve die hi van minen lieven heer dair of hadde die gelossent worden ende men hier overlevert inhout, CLXXX cr.. Item ende Clais Jans zoen gegeven worden bi Jan van Beest te teergelde also hi van Brugge om dit voirs. gelt quam inden Hage ende dair mede weder omme toich tot Brug, V 1/2 cr., comt tsamen CLXXXV 1/2 cr., die maken XXX lb. XVIII s. IIII d. gr.

Item tsdinxdage na sinte Jans dage te midzomer anno MCCCC ende negen (14) bi myns liefs heren bevelen ende bi hande Coppiin Donkers, Jan van Beest gelevert tot alrehande stucken voir minen genadigen here mede te copen, C cr., f.
XVI lb. XIII s. IIII d. gr.

fol. XLIV vo Item upten tienden dach in september des geliix myne lieven vrouwen bontwerker gegeven te teergelde dair hi mede uten Hage in Henegouwen ryden soude bi minen heren VI s. VIII d. gr.

fol. C vo Item (15) bi Jan den Boelen betailt van enen boeck, dat myn lieve here dede copen, dairin stonden vele schoonre sproken, die Willem van Hillegairtsberge gemaeckt hadde, V cronen, facit
XVI s. VIII d. gr. (16).

Item betaald Dircskin den schilder van CXX clein scildeken voir die herberghe te setten.

Nr. 87 Rekening van Foykin, heer van Waalwyck, tresorier.

1 oktober 1409 - 26 februari 1410.

Fol. XXXIII vo Inden eersten so heeft Geryt van Helmont van Delff alrehande bontwerk ende peltrie voir mynre genediger vrouwen van Hollant, voir mynen lieven here ende mynre vrouwen van Thourreynen, voir hoirre alre vrouwen, joncfrouwen, capellanen enden anderen dieneren gelevert inden Hage, gelyck hier na gescreven staet. Eerst up sinte Thomas dach (17) lestleden,

---

(14) 25 juni 1409.
(15) 12 april 1409.
(16) Deze tekst is uitgegeven door W. BISSCHOP en E. VERWYS, Gedichten van Willem van Hildegaersberch, 's-Gravenhage, 1870, p. IX.
(17) 21 december.

voir miinre lieven heren ende mynre liever vrouwen van Thoureyenen gelevert bi Vastraet mynre genediger vrouwen bontwercker, IIII fyn grauw voeders tstuc van IX vaesschen enden costen elc voeder XV cr., f. LX cr. Item noch IIII grawe voeders tstuc van VIII vaesschen, coste elc voeder VIII cr., f. XXXII cr.. Item upten XXsten dach in januario so leverde Geryt voirscreven noch bi mynre genediger vrouwen bevelen van Hollant ter Ievereyen van Kersavonde ende Willem van Gelre ende Vastraet voirscreven van hun ontfangen XLV grawe voeders, tstuc van VIII^{c} vaesschen ende costen elc voeder VIII cr., f. III^{c} LX cr. Item XIIII fyn grauwe voeders tstuc van IX vaessche, elc voeder voir XV cr., f. II^{c} X cr. Comt al te samen ende Foeykin, tresorier, betaelt rekent VI^{c} LXII cr. die maken CX lb. VI s. VIII d. gr.

Item uutgegeven ende betaelt van III grauwe voeders houdende elcx VIII vaesschen die upten XVIIIden dach in februario gecocht ende bi Cop Heynen voir miinre liven here van Thoureynen gelevert worden van elken voeder VIII cr., f. XXIIII cr.. Item up die selve tyt noch betaelt van enen finen grawen voeder houdende IX vaesschen, dat bi mynre genediger vrouwen bevelen van Hollant, heren Geryt haren capellaen gelevert wort te hulpe tot synre voederinge, XV cr., comt te samen XXXIX cr., die maken VI lb. X s. gr.

fol. XXXIIII Item uutgegeven enden betaelt Jan Huge den goutsmit inden Hage van enen zilveren tuun die hi Floris van Toll gemaect hadde ende den selven Floris bi myns liefs heren bevelen genomen ende voirt enen Yngelxen jonckere gegeven wort VIII cr., f. XXVI s. VIII d. gr.

Item so gebreken mynre genediger vrouwen van Hollant ende so sommigen coipluden schuldich is van alrehande hecselen, juwelen ende ander cleynoden die si voir hoir selve, voir miinre lieven heren ende voir mynre heren ende vrouwen van Thoureynen toten nyen jaer lestleden iegens den coipluden voirscreven gecoft ende alrehande baenridzen, ridderen, knapen ende goede luden in Vrancryc, in Henegouwen, in Hollant, in Zelant ende anderswair gesent ende gegeven heeft toten nyen jair voirgenoemt, dair die somme of beloipt gelyc die particule die bi heren Geryt mynre liever vrouwen capellaen dair off overgegeven is ende Foeykin hier voirt overlevert, inhout IIII^{c} XIIII lb ‹III s. IIII d.› gr., vanden welke myn genedige vrouwe ende die coipluden voirscreven noch onbetaelt ende ombewyst of syn.

fol. XLIII vo By Dirc, den camerling, t'Utrecht gecoft tegens Jan Knyf, XII ellen graeus lakens voir minen genadigen heer; als Dirc voirscreven anbrochte, coste die

ellen XIX pl., f. XXII g., VIII pl.; f. den gulden XVIII gr. gerekent XXXIIII s. II gr.

By Dirc voirs. gecoft jegen Bairte Boumans an roden, witten ende blaeuwen flueel, III ellen minus een vierdel, welc flueel hi besigen soude toten graeuwen laken voirs; coste die elle I 1/2 cr., f. XIII s. IX gr.

fol. XLVIII Item XXII dage in januario bi mynre liever vrouwen bevelen dair die here van Wassenaer die boitscip off dede, gegeven Jan Bost mynre lieven vrouwe borduyrwerker also hi up die tyt mit alrehande brieven ende boitscippen overgesent wert in Henegouwen, tot sinen teergelde, V cr., f. XVI s. VIII d. gr.

Item upten XXIIIsten dach in januario betaelt Jan Huge den goutsmit inden Hage dair Tybaut knecht in myn liefs heren camer van Thoureyne die boitscip of dede, van IIII zilveren maryanten ende IIII gespen ende XVIII zilveren naelden die hi gemaict hadde ende gebesicht worden om myns liefs heren schoen ende oyck riemen van Thoureyne, mits gout dat dair toe ging ende van maken tsamen I cr., f. III s. IIII d. gr.

Nr. 88 Rekening van Filips van Dorp, tresorier.
(26 februari 1410 - 26 februari 1411).

Fol. XLV vo Item XXX dage in aprille voir mynre liever vrouwen gecoft ende by Geryt van Helmont, Pieter Moddairt gelevert mynre liever vrouwen camerling XIIII fineerde witter voeder, coste elc voeder VI cr., f. LXXXIIII cr., die maken XIIII lb. gr.

Item betailt Nouwetgen miins liefs heren bontwercker van dat hi verleit hadde als van zyde, gaern ende anders gebesicht tot miins liefs heren tabbairden mede te voederen, tsamen als hi bescreven anbrochte XXX s. gr.

Item betailt Lambrecht Pieters zoen van enen grawen bonten pels die Jan Camerling tot myns genedichs heren behoif voirt gelevert wort, coste mids III s. X d. gr. die Jan Camerling om III ottersvelle voir minen genadigen heren gecoft ende betailt hadde, tsamen II lb. XIII s. IIII d. gr.

fol. XLVI Item XIII dage in junio des hertoginnen joncheer van Brabant die minen genadigen heer ende vrouwen die bootscap brochte dat die hertoginnen van Brabant enen jongen soon had, gegeven by miins liefs heren bevelen tot enen zulveren Beyerschen gordel dat hem by Jan Heerman gedaen wort te drincgelde XL rintsche gulden, f. V lb. X s. gr.

Item XIII dage in augusto betailt Dirc Aernts soen, den goutsmit inden Hage, van enen sulveren vergulden croes dat bii miins liefs heren bevelen Hans Beec camerling hertoge Heinrix in Beyeren te huessceden gegeven wort by Jorgel, alzo hi minen genadigen heer een ros gebrocht had van hertoge Henric voirsc., coste II lb. VI s. VIII d. gr. Ende hem int voirs. croes te drincgelde gegeven worden L rints. g. ende den knecht die tros bewairt had X rints. g., f. mids IIII cr. engelsman betailt van cost ende belenchier die die voirs. Hans mit sinen knechten aldair gedaen hadde XI lb. V s. gr.

Item betailt van enen sulveren vergulden croes dat by Dirc Aernts soen den goutsmit inden Hage gecoft was ende miin genadige here des joncheren kint van Nassouwen te pillegave gaf, dit woech V marc ende alsoot binnen ende buyten vergult was mids makeloon gerekent voir V marc. Comt tsamen X marc, elc marc VIII holl. g., f., LXXX holl. g., die maken tstuc XXVII gr. gerekent IX lb. gr.

Item XXVIII dage in septembri betailt van enen vergulden croes dat by Dirc Aernts soen den goutsmit inden Hage gecoft wort ende myns genadige here enen ridder die vanden paeus bootscap brochte an mynen genadigen heer voirt dede geven ende woech II 1/2 marck ende van maken mids datter buten ende binnen vergult was gerekent voir II 1/2 marck, comt V marck elc marc gerekent voir VIII holl. g., f. XL holl. g., die maken midts C rintsg. die den voirs. ridder int voernoemde croes gegeven worden XVIII lb. V s.

fol. XLVI vo

Item uutgegeven ende betailt Dirc Aernts soen den goutsmit inden Hage van dat hi bii miins liefs heren bevelen van Thoureynen gemaict hadde eerst voir sinen barbier een schaermes mit zulver beslagen ende geaemelgiert ende vergult ende II smelten van enen striicryen ende een tange van sulver ende die vergult ende woech tsamen XVI loot van zulver, van goude ende van maken tsamen verdient VI nob., f. II lb. gr.

fol. XLVII

Item by Coppiin Donker betailt Hansen van Delf up rekeninge van sulken wedden als hem jairlicx gelooft is van miins liefs heren harnasch schoon te houden dair hem van drien jaeren gheen betalinge of gedaen en is, XXX cr., f. V lb. gr.

fol. LXIV vo

Item VIII dagen in aprille betaelt by hande miins heren coster van Thoureynen, van een cofren om een misgewande in te doen, coste I 1/2 cr. ende voir I 1/2 ellen sindaels XXVII gr., f. tsamen VII s. III d. gr.

fol. LXV

Item Jacob Scout betailt van een doziin scriptoren die een ygelic van miins liefs heren clercken

ende den huysgesinde voirt gelevert worden, costen tstuc IX gr., f. IX s. gr.

fol. LXV vo Item betailt Harman Willems soen, den scrienmaker inden Hage, van dat hi voir minen lieven heer van Thoureynen een autair mit IIII scapeeden up siinre cameren gemaict hadde ende een knyelbanck dair hi siin boecken up leggen soude, tsamen als Gillot camerling anbrochte X s. gr.

fol. LXVI Item by Pieter barbier betailt van enen spiegel die up miins liefs heren camer gehangen wort ende coste VIII d. gr.

fol. LXXII Item by Willem van Mitselt betailt van een trezoir ende een tseedze die up Jan Heermans camer gelevert worden, costen tstuc als hi anbrocht VI s. VIII d. gr.

Nr. 89 Rekening van de heer van Cronenburch, tresorier.
(26 maart 1411 - 23 augustus 1411).

Fol. 23 vo Item des manendags na Palmen (18), by Jan camerling gecoft tegen Aernt vanden Woude enen graeuwen pels om mijns liefs heren rock die mouwen mede te voederen, coste VI nob. stuc VI s. VIII d. gr., f. II lb. gr.

Item gegeven ende betailt Aernt vanden Woude van XIII graewer pelsen ende VIII fyneerden voeder die hi binen der tyt van deser rekeninge by Jan camerling ende Noukiin mijns liefs heren bontwerker gelevert heeft, geliken die cedel die hi daer of overgegeven heeft ende men hier voirt overlevert inhout ende beloopt CIIII nobel stuc VI s. VIII d. gr. XXXIIII lb. XIII s. III d. gr.

fol. 24 Item XV dage in aprille uutgegeven ende betailt Dirc Aernts soen, den goutsmit inden Hage, van II zulveren cruesen die iegens hem gecoft worden ende miin genadigen heer voirt gaf Jacob Lewen kint te pillegave, costen tsamen mids maickloon VII nob., XV gr. stuc VI s. VIII d. gr., f. II lb. VII s. XI d.

fol. 31 vo Item uutgegeven enden betailt Ewout bourduyerwerker ende myn lieven here hem sculdich bleef van wynen die hi minen liven heer van Ludick inden lesten besitte van Gorinchem leverde, XIII cr., f. II lb. VI s. VIII d. gr.

Item so is Henric Lambout bii minen lieven heer ende sinen rade toe geset te geven om dat hi die orgelen in die capelle inden Hage bewaren sal, elke maent I nob., dair hem die tresorier of betailt heeft van VI maenden, f. VI nob., die maken II lb. gr.

(18) 6 april 1411.

Nr. 90 Rekening van Willem Eggaert, heer van Purmerende, tresorier.

(23 augustus 1411 - 23 augustus 1412).

Fol. L Item soe heeft die tresorier hem selven betailt van II sulveren tuynen die bi myns liefs genedichs heren bevelen voirt gegeven worden den nabeschreven personen, alse den enen Henrick Louren van Roervoirne, ende den anderen Hermans Broeder van Cuunre, van elken XXVIII s. IX d. gr., compt tsamen LVII s. VII d. gr.

fol. LVI vo Item uutgegeven ende betailt Jan van Beest alsoe als hi bi miins liefs heren ende des raeds bevelen gesent wart van uten Hage mit alrehande juwelen tot Antwarpen inder marcten, om financie van gelde dair op te vercrigen, ende verteerde mit sinen knechte onder varen, merren ende keren mits sciphuyr, wagenhuyr ende dyergelyc tsamen, gelyc hi aenbracht XIIII cr. stuc XL gr., f. XLVI s. VIII d. gr.

fol. LVII vo Item XXII dagen in junio gegeven Jan vander Schuyren den glasemaker ter goeder rekeningen op sulke glase veynsteren als hi van myns liefs genedichs heren wegen maken soude inde cloester inden Hage, VIII cr., tstuc XL gr., f. XXVI s. VIII d. gr.

fol. LXVI vo Item uutgegeven ende betaelt Perretgen in myns liefs heren camer, Cosyn Mestyn die leyder ende Properen Willekyn, ende sy boven haren pantgelt hen gegeven, verteert hadden tusschen Middelburch ende Canouyst als sy myns liefs heren camerwant over Nihemegen reysden, II s. IX d. Item gelyc Marten voirscreven verleyt hadde van coste die drie van myns heren winde deden die sy uptie selve tyt mede overbrochten III s. II d. gr. Item ende Perretgen voirscreven tusschen Middelburch ende canoyt wegen hadde van een half vat biers dat sy mede namen inden scepe. Item van roere tollen tot Antwarpen int wyel ende the Roemst ende voirt van alrehande anderen stucken tvoirscreven camerwant in Henegouwen te bringen, V s. X d., comp tsamen VI s. IX d. gr.

fol. LXXI Item XVI dage in april betailt Aernt Neutgen den bontwerker inden Hage van XII myns liefs heren tabbaerde te voederen van side ende gaern, dair to gebesicht so bi Jan den camerlinc aengebracht uuter in eenre cedule bescreven, diemen hier overlevert, VI cr. tstuc XLI gr., f. XVIII s. III d. gr.

Nr. 91. Rekening van Willem Eggaert, heer van Purmerende, tresorier.
(23 augustus 1413 - 23 augustus 1414)

Fol. XL vo Item uutgegeven ende betailt Airnt Willems soen, den goutsmit t'Aemstelredamme van C ende VI lb. wasse die opten XVste dach in junio tot Teylingen ther warderop behoif gelevert worden, van elken ponde VII gr., coomt mits III gr. gegeven van wegen ende dragen tsamen III lb. II s. I d. gr.

fol. XLVI Eerst bii Huge Pouwels soen den bontwercker uutgegeven ende betailt ande Jan den Camerling voirt gelevert worden tot miins genedichs heren behoif : inden eersten van VLII tymmert graeuwer ruggen tot Andwerpen by him gecoft, van elken tymmert VI s. VI d. gr. vl., coont mits X s. I d. gr. vl. van costen, van teringe dair op gedaen bu Hugen voirn. ende andere ongelde, tsamen XIIII lb. III s. I d. gr. vl., den gouden vrancr. cr. voir XLIII gr. gerekent, beloopt den selven cr. voirs. vl. gr.
XIIII lb. XVI s. III d. gr.

Item by Jan Camerling uutgegeven ende betailt Heynriic van Cuyck t'Dordrecht van V pelssen graeuwer ruggen die tot miins genedichs heren behoif voirt gebesicht ziin, ende beliep gelyc Jan Camerling overgaf bescreven in eenre cedule ende men hier voirt overlevert inhout, tsamen LXVI gouden vrancr. cr. ende VI gr., f.
XII lb. VIII s. gr.

Item noch by Jan den Camerling uutgegeven ende betailt Heynric van Cuyck, den bontwercker t'Dordrecht, van VI fyneerde voeders die voirt voir minen heren zyn gebesicht, elc voeder van tweehonderden, van elken hondert III gouden cr. ende I gr.; coomt mits III gr. tot drincgelde dair of gegeven gelyc tcedelken by Jan voirn. dair of overgegeven ende men hier voirt overlevert inhout, tsamen XXXIX gouden vrancr. cr., f.
VII lb. VI s. VII d. gr.

Item by Huge Pouwels soen den bontwercker uutgegeven ende betailt Geryt van Helmonde ende Geryt Jans soen den bontwerckers tot Delf gelyc Jan den camerling tot miins genedichs heren behoif voirt gelevert worden XXX tymmert ende VIII fyneerde wammen, van elken tymmert IIII s. IIII d. gr., coomt mits XII gr. tongelde dair op gegaen, mits teringe ende oncost, tsamen
VI lb. XI s. X d. gr., VI miten.

fol. XLVI vo Eerst uutgegeven ende betailt van enen sulveren verdect crusel dat voir minen genadigen heren gegeven wort Bruwants kindt tho pillegave ende woech Ier ende XIIII° loedt, coste elc marc XXV s. gr., coomt tsamen
XLVI s. X d. gr.

Item uutgegeven ende betailt van alrehande juwelen nabescreven enden den hertoge van Gelre ende anders zine rade ende winden die mit him bii minen genedigen heren inden Hage waren gecomen, voirt gegeven ende gepresenteert worden, eerst heren Jan den Bastart van Bloeys van enen gulden tuyn die den hertoge van Gelre voirt gepresenteert wort, LXXV gouden vrancr. cr. ende X gr., f. XIII lb. III s. XI d. gr. Item betailt heren Airnt van Leyenberch van enen vergulden tuyn, gegeven heren Seelairt van Oppendorp XLIIII s. X d. gr. Item betailt Jan Eggart van Purmereynde van enen sulveren tuyn gegeven Geryt van Ynnenvelt, dez hertogen camerling van Gelre, XXVIII s. gr. Coomt tsamen XVII lb. XVI s. II d. gr.

Item betailt van enen verleet vergulden crusel gegeven heren Godevart van Ruer, zegelair des hertogen voirn., ende woech III m. II 1/2 o. troys. Item noch van enen verdect vergulden crusel van II m. ende II 1/2 o. troys, gegeven Udo den Bosen. Item noch van enen verdect vergulden crusel gegeven Airnt Pieck den rentemeester van Gelrelant ende woech II m. 1/2 o. Coomt tsamen VIII m. 1 1/2 o. cuels, van elker marck X gouden vrancr. cr., f. XV lb. VII s. gr.

Item betailt van enen sulveren verdect crusel ende woech XI° cuels, gegeven heren Peter, secretaris dez hertogen voirn., van elker marc VII cr. ende X gr., f. XXXIII s. VIII d. gr. Item betailt van enen zyden laken gegeven Dirc van Vleedorp, huysmairscalc dez hertogen van Gelre, XXX gouden vrancr. cr., f. V lb. XII s. VI d. gr., coomt tsamen VII lb. VI s. II d. gr.

Item uutgegeven ende betailt Helmich van Doirnick van II sulveren tuynen die miin here him dede benemen als hy laitste t'Andwerpen was ther dachvart ende voirt gegeven worden twee miins heeren dieneren van Ludick, tsamen XLVIII s. X d. gr.

Item uutgegeven ende betailt van enen verdect sulveren crusel ende Boschtgin myns heren roedrager van Ludic gegeven wart tho huesscheden, die minen genedigen heren zyn nye jair brochte vanden zelven minen here van Ludick XL s. gr.

fol. XLVII

Item uutgegeven ende betailt Jan van Dorp van enen sulveren tuyn die myn here him dede benemen ende voirt gegeven enen jonckeren uut Bayeren XXX s. gr.

Item uutgegeven ende betailt van enen sulveren verdect crusel dat Geryt van Ynnenvelt voirt wort gegeven als hii minen genedigen here brochte tshertogen oirde van Gelre ende woech I 1/2 m., coste elc marc mitten fatsoen VII cr. ende VI gr., maict tsamen XL s. I d. gr.

Item uutgegeven ende betailt der vrouwen van Assendelf van enen vergulden verdect crusel tiegins hair gecoft ende voir minen heren voirt tho pillegave gegeven der vrouwenkinden van Laleyn XXX goude vrancr. cr., f. V lb. XII s. VI d. gr.

Item uutgegeven ende betailt Jan Huge den goutsmit inden Hage van enen sulveren tuyn XXX s. gr.; ende Heynryc van Wesel van enen gulden hexsel mit enen groten dyamant anden voirs. tuyn gehangen, V lb. VI s. IIII d. gr.; welke tuyne mitten hexsel voirn. also voirt gepresenteert wort Thomaez Chauxsier, tsconincx sendebode ende boctelgier van Engelant; coomt tsamen XI lb. XVI s. IIII d. gr.

Item uutgegeven ende betailt Heynryc van Groesbeeck, den goutsmit inden Hage, van III sulveren tuynen die voirt by miins liefs heren bevelen gegeven worden, alsse den enen een jonckere uyt Bayeren geheten Reynier. Item den anderen tuyn by heren Lodewyck den bastart gesent in Pruysen. Ende den derden tuyne Steven van Ruytenberch dair die somma of beloopt van sulver ende van maickeloon gelyc die cedule by Heynryc voirn. dair of overgegeven ende men hier voirt overlevert inhout, XXVII cr. ende V gr., tstuc CL gr., f. IIII lb. X s. V d. gr.

Item uutgegeven ende betailt van een verdect vergulden crusel dat den here van Culemburch voirt gegeven ende gepresenteert wort ende woech IIII m., van elken marc XII gouden cr.; coomt tsamen XLVIII gouden cr., f. IX lb. gr.

Item uutgegeven ende betailt heren Jan den Bastart van Bloeys van enen gulden tuyn die miin heren him dede benemen ende voirt gesent ende gegeven uuter den here van Heynsberge LXXV 1/2 gouden cr. ende X gr., f. XIIII lb. III s. XI d. gr.

fol. XLVII vo

Item uutgegeven ende betailt Heynrich van Groesbeeck, den goutsmit, van II sulveren tuynen die voirt by miins liefs heren bevelen gegeven worden Ghesper ende Nycol uut Polen, gebruederen, ende woegen elcx mitter lakinge XX loode van elken loodt XVI gr. ende te maicloon van elken tuyn III cr., f. tsamen III lb. III s. IIII d. gr.

Item uutgegeven ende betailt van tween sulveren verdect cruselen voir minen genedigen heren ende mynre vrouwen van Thoreynen voirt gegeven tho pillegave alsse dat ene Clais van Ruybens kinde ende dat ander voir miinre vrouwen van Toereynen Geryts kinde van Doirnick, ende woegen omtrent II m. V o., costen mitten fatsoen III lb. XVIII s. IX d. gr.

Item uutgegeven ende betailt van enen sulveren tuyn ende van enen hexsel dat anden selven tuyn gehangen wort ende also voirt gepresenteert tsconincx raet ende sendebode van Engelant Huge den Mortemeer alsse vanden tuyn voirs. XXVIII s. gr. ende vanden hexsel C gouden cr., coomt tsamen XX lb. III s. gr.

Item uutgegeven ende betailt van enen vergulden verdect crusel ende van enen gulden rinck mit enen schonen vallaes dair in geset die so voirt gegeven worden tsconincx raet ende sendebode van Englant, meyster Phylps den Morgen, tsamen LXVIII gouden vrancr. cr., f. XII lb. XV s. gr.

fol. LIV vo Item uutgegeven ende betailt Heynric die Duvel, den goutsmit, ende gesciede voir der tiit dat die tresorier mit him bedingde van sinen gehelen gebreke alsse in minderinge van alsulken gelde alsmen den selven van outs sculdich is gebleven by tyden myns genedichs heren hertoge Aelbrecht saliger gedachten ende Philips van Dorp siin tresorier was, X cronen, tstuck XL gr., f. XXXIII s. IIII d. gr.

Te weten es dat miin genedige here mit sinen brieven uuthangende besegelt sculdich was Heynrick van Bosbergen V^{c} ende XV gouden vrancr. cr. roerende van alrehande juwelen eertyts tiegens him gecoft dair die tresorier him af heeft betailt so hy dat bewysde in siinre eersten rekeninge vander tresoryscap C gouden vranc. cr., so blyfs ende die tresorier over him nu heeft betailt ende die voirscreven brieve overgenomen diemen hier voirt overlevert IIII^{c} ende XV gouden vranc. cr., f. LXXVII lb. XVI s. III d.

fol. LVI vo Te weten es dat miin genedige here mit sinen openbaren uuthangende besegelt gegeven inden Hage upten Xste dach in mairte anno XIIII^{c} ende XIII na den loope des hoofs bekent sculdich te wes en Heynriic Duvel, den goutsmit inde Hage, boven den X s. gr. die him betailt waren voir desen dedinge, so dat voir is verclairt, II^{c} gouden eng. nob. roerende van sulverwerck by him gemaict ende gelevert ther boctelryen behoif bii tiiden miins liefs heren hertoge Ailbrecht seliger gedachten. Te betalen tot IIII jaren uter tresorye van Hollant tot elken jare een vieredel vanden voirscreven gelde ende die eerste dach of sal verscynen tot cersavonde naistcomende ende also voirt van jare the jare die voirscreven IIII jair lang duerende, dair him die tresorier in afcortinge af betailt heeft, overmits synre armoede wille ende verscynen sal tot cerssavonde naistcomende gelyc sine quitanciebrieve die men hier voirt overlevert inhouden, C gouden vranc. cr., f. XVIII lb. XV s. gr.

fol. LXIII Item opten derden dach in januario uutgegeven ende betailt Ghyscyn Salm van dat hy myns liefs heren camer bynnen gemaelt ende gestofeert heeft. Item van die gordynen inden selve camertgin. Item miins heren stoel in dier raetcamer ende voirt van alrehande clenen stucken totten voirscreven dage the loon voir sinen arbeyde ende van alrehande stoffen dair aen gebesicht, tsamen XXVIII lb. III s. VI d. gr.

fol. LXIII vo Te weten es dat Kerstyaen vander Schuyen, den glasemaker, by miins liefs heren bevelen gemaict heeft een glas inden cloester der Jacoppinen inden Hage ende hielt II^{c} XLI voete ende sal hebben van elken voet VIII gr., coomt tsamen VIII lb. VIII d. gr., dair him die tresorier af betailt heeft gelyc hii in siinre rekeninge die hy laitste dede vander tresoriscepe, heeft gerekent XXVI s. VIII d. gr. So blyfs ende die tresorier him nu betailt heeft VI lb. XIIII s. gr.

fol. LXIV Item XIX dage in octobri uutgegeven ende betailt Coppiin Doncker ende hi verleyt hadde van XII dosiin bellen so groot ende cleen gecoft voir miins genedichs heren vogelen the besigen XX s. II d. gr.

fol. LXVII vo Item uutgegeven ende betailt Airnt Noytgin den bontwerker ende hy verdient hadde tot sommigen tyden an myns genedichs heren tabberden te voederen van syde, van gairne ende van anderen clenen stucken dair toe gebesicht gelyc die cedule by Jan camerling dair of overgeeveven ende men hier voirt overlevert inhout tsamen XX s. XI d. gr.

fol. LXIX Item by myns liefs heren bevele uutgegeven ende betailt der stede vanden Goude van enen glaseveynsteren inder prochykerke inder selver stede in miins genedichs heren name the setten LXXX cr. tstuc XL gr., f. XIII lb. VI s. VIII d. gr.

fol. LXIX vo Item uutgegeven ende betailt Kerstiaen den glasemaker inden Hage van enen glase dat hi in miins heren namen gemaict ende geset hadde tot Leyden in sinte Peters kerke, XXXVI goudene engelse nob., f. XIII lb. X s. gr.

fol. LXXII Item uutegegeven ende betailt Wouter Willemsoen van Rotterdame the vracht van III scepen die miins genedichs heren ende vrouwe camerwande ende anders gesinde voerden van Rotterdamme tot Mechelen ende voirt the vracht van II roeyscepen dair hy miins liefs heren boden ende honden oich van Rotterdamme mede gevoert worden tot Mechelen, gelyc Heynric van Driel, clerc van den cost, aenbrocht tsamen XLIII s. IIII d. gr.

fol. LXXXII vo Item uptie selve tyt (19) voirscreven Huge Pauwels soen den bontwercker so hy uten Hage gesent wordt tot Bergen inder martte om aldair alrehande marteren te copen voir minen genedigen here ende verteerde bynnen VIII dagen die hy dair om uut was mits sciphuyer, wagenhuyer ende anders gelyc hy aenbrocht, tsamen VII s. gr.

fol. LXXXIII Item XXV dage in novembri by Willem van Mitselt uutegegeven ende betailt van eenre grooten nyen kyste met tween slooten ende geset wort opten foureye om alrehande lynde, gewade ende anders dair in te besluyten VII s. X d. gr.

fol. LXXXIIIvo Item by Jan van Beest uutgegeven ende batailt Roelof de scedemaker van enen leederen couffer miins heren halsbande in te liggen III s. II d. gr.

fol. LXXXVII Item opten selve tyt (20) bii miinre vrouwen bevelen dair Jan die Boelen die boitscip op dede, gegeven den gesellen die onser zueter Vrouwen kercgang speelden voir minen genedigen here ende vrouwen van Toereynen op hoirre camer, the heussceden ende tot drincgelde IIII nye sc., f. XII s. VIII d. gr.

fol. XC vo Item uutgegeven ende betailt Claes Vrancken soon, den bontwercker inden Hage, van alrehande stucken die hy minen genedigen here gemaict ende gevoedert hadde ende die cedele overgelevert by Dirc den camerling dair of inhoudt V s. II d. gr.

fol. XCI Item uutgegeven ende betailt Petrus miins heren coster van alven ende corporalen te maken voir minen genedigen here XVI d. gr.

fol. XCII vo Item Noytgen, den bontwercker inden Hage, gegeven ende betaelt ende hy verdient hadde van alrehande clederen ende hoycken die hy voir minen genedigen here gevoedert hadde by bevele Jan die camerlin ende beliep gelyc die cedele by den selven overgegeven ende men hier voirt overlevert, inhoudt tsamen XI s. V d. gr.

Item gegeven meyster Jacob den scriiffeyn tot Leyden so hy dese voirscreven rekeninge verlicht ende sommige grote letteren dair in gemaict the heusscheden IX s. VI d. gr.

fol. XVI Item uutgegeven ende betailt meester Wouter den scriiffeyn inden Hage van XVII groten copertoryen ende miins heren clerken ende anders sinen dienaren ende huysgesinde gelevert siin binen de tiit van dese rekeningen, tsamen XX d. gr.

---

(19) 15 november.
(20) 2 februari.

Nr. 92. Rekening van Willem Eggaert, heer van Purmerende, tresorier.

(28 augustus 1414 - 28 juli 1415)

Fol. XXXIII vo In den eersten by Jacob Vairnts soen t'Aemsterdamme uutgegeven ende betailt van XXXII tymmerde fyneerts bonts by de selven gecoft tot Bergen inder marct, ende voirt voir mynre liever vrouwen van Thoreynen opten XII sten dach in octobri gelevert van elken tymmerde IIII s. gr., f. mits VI gr. tongelde dair op gegaen tho vracht van Aemsterdamme tot inden Hage te bringen, tsamen VI lb. VIII s. VI d. gr.

Item uutgegeven ende betailt Dirc Cramer Jans soen van C ende XX witten hasenvellen gebesicht voir minen genedigen here onder enen tabbert ende van desen tabbert te voederen, te scamen ende te maken na inhoude der cedule by Dirc den camerling overgegeven, diemen hier voirt overlevert XLIIII s. IIII d. gr.

Item uutgegeven ende betailt gelyc voir mynre liever vrouwen van Toereynen Dirc horen camerling omtrent den heyligen cerssavonde lestleden gelevert worden, alzo van XXXIX tymmerde graeuwer ruggen ende XV tymmerde cleyn fyneerts bonts, tsamen XIX lb. III s. IIII d. gr.

Item XVI dage in januario uutgegeven ende betailt Airnt Noytgin, den bontwercker, tho lone van alrehande cledinge die hy voir minen genedigen here gevoert hadde na inhoude der cedule by Jan Nagel overgegeven, diemen hier voirt overlevert X s. gr.

Item by myns liefs heren bevelen dair Huychtgin, sinen camerling, die bootscippe of dede, uutgegeven ende betailt enen ridder die gecomen was mit den hertoge van Brige tordrecht van alrehande fouryen van sabel tiegens him gecoft tot myns liefs heren behoef, CLX gouden vrancr. cr., tstuc XLV 1/2 gr., f. XXX lb. VI s. VIII d. gr.

Item uutgegven ende betailt Dirc Cramer Jans soen ende hy voir minen genedigen here gebesicht hadde an enen witten tabbert te voederen XXXI hasen vellen, tstuck IIII^{c} gr. gelyc Dirc camerling aenbrocht, bescreven in eene cedule ende men hier overlevert, tsamen XI s. IIII d. gr.

Te weten es dat Jan camerling tot myns genedichs heren behoif gecoft hadde tiegen Heynryck van Kuyck, den bontwercker t'Dordrecht, V graeuwe pelsen, elke pelse van tweenhonderden die die tresorier niet geerne en woude betailt hebben gehadt, over mits dat Jan

camerling die buyten zinen beheer hadde gecoft. So heeft die tresorier by myns liefs heren bevelen dair here Jan die bastairt van Bloys die bootscippe of dede den voirn. Heynrÿc dese V graeuwe pelsen voirsc. betailt ende dair voir gegeven na inhoude der cedule by Jan camerling dair op overgegeven diemen hier voirt overlevert, tsamen XXVIII 1/2 gouden eng. nob., tstuck XCI gr., f. X lb. XVI s. I d. gr.

Item uutgegeven ende betailt ende voir minen genedigen heren opten XXIIIIsten dach in julio voirt gelevert wart Dirc sinen camerling XVIII tymmert ende IIII vellen graeuwer ruggen, van elken tymmert VII s. gr., f. VI lb. VI s. IX d. gr.

fol. XXXIIII

Eerst VIII dage in septembri uutgegeven ende betailt Heynryc van Groesbeeck, den goutsmit inden Hage, van enen sulveren tuyne ende voirt gegeven wart Bartrams soen vander Boveryen inden lande van Ludyck ende woech XIII^{c} lode III virtel ende tho lakinge III vierendel, coomt tsamen XIIII lode ende II virtel; van elken lode XVI gr., f. mits III cr. gegeven van makeloon, tsamen XXIX s. IIII d. gr.

Item XII dage in september uutgegeven ende betailt der vrouwen van Egmonde van een gulden hexsele ende voirt voir mynre liever vrouwen van Thoreynen te pillegave gegeven wart Willem vander Cousters kinde XLVI s. gr.

Item uutgegeven ende betailt van een verdect sulveren crusen mit enen gulden span inden selven crusen geleyt ende also voirt gegeven wort Boscgin, myns liefs heren camerling van Ludyck, tho huesscheden, so hy vanden selven minen heer van Ludyc brochte minen genedigen heer syn nye jair III lb. V s. II d. gr.

Item uutgegeven ende betailt van drie gulden spannen die myn lieve vrouwe van Toereynen besendede minen genedigen heren horen vader, mynre liever vrouwen van Hollant hoirre moeder ende minen heer van Thoureynen, alzo elx van hunluden een span tot hoeren nye jaer, tsamen XXVIII lb. XV s. gr.

Item uutgegeven ende betailt van alrehande juwelen gegeven den nabescreven personen die der voirs. mynre vrouwen van Thoreynen elx hoir nye jair brochten te liefnysse ende te huesscheden, inder manieren naverclairt. Eerst Jasper die tnye jair brochte van minen genedigen heren ende vrouwen van Hollant, een gulden span ende sinen knecht enen gulden rinck, Item Anthonys die voir minen here van Thoreynen snyt ende vanden selven tnye jair brochte, oic een gulden span. Item Boscgin die tnye jair brochte van minen here van Ludyck, een gulden span ende Jan van Wassenair die

tnye jair brochte vanden burchgrave van Leyden sinen vader, een gulden span ende sinen knecht een gulden rynck; te samen van aller desen spannen ende ryngen IIII lb. VIII s. II d. gr.

Item uutgegeven ende betailt Jacob Offys tot Delf van alrehande cleyne cleynoetgins by mynre vrouwen van Toereynen tiegens him gecoft ende sy voirt alrehande personen dede geven tot horen nye jair XLIX s. X d. gr.

Item betailt der vrouwen van Assendelf van enen gulden span gegeven den here van Zevenbergen so hy opten vastenavonde den danck verwarf vanden ridderscippe inden steeckspeel. XXVI s. X d. gr.

Item uutgegeven ende betailt van enen rynck mit enen dyamant dien Vranck van Borsselen wart gegeven, overmits dat hy opten vastenavonde voirs. oick den danck beghing mit steken XVIII s. XI d. gr.

fol. XXXIIII vo Item uutgegeven ende betailt Helmich van Doirnick van enen sulveren tuyne die myn genedige here hem dede benemen ende voirt gegeven wort enen jonckere des homeysters uut Pruyssen, die by minen here gecomen was in Henegouwen mit alrehande bootscippen vanden selven homeyster XXVI s. X d. gr.

Item uutgegevenen enden betailt Heynryc van Groesbeeck, den goutsmit inden Hage, van enen sulveren tuyn die by myns liefs heren bevelen voirt gegeven wort Ghysbrecht van Nyen Rode ende woech XIIII lode ende I vierendel ende tho lakinge III vierendel, coomt tsamen XV lode, van elken lode XVI gr.; f. mits X s. gr. gegeven van makeloon XXX s. gr.

Item uutgegeven ende betailt van een sulveren verdect crusen ende woech II 1/2 m. ende voirt voir minen genedigen here gegeven wort tho pillegave Mouweriins kinde vander Dacs, cost mitten fatsoen III lb. XI s. VIII d. gr.

Te weten es dat myn genedige here dede geven sinen neve den hertoge van Brige een van sinen gulden verdect crusen dat miin here selver toebehoirde, dair toe gedaen wort om enen tuyn anden selven crusen beneden an den voet te maken V° gouts. Ende voirt mede te garnyssen III soffier, II vallaes, XXII peerlen, dez dair voir ende van maickeloon die tresorier betailt heeft XII lb. XVI s. V d. gr.

Item uutgegeven ende betailt van alrehande juwelen gepresenteert den nabescreven ridderen ende jonckheren die mit den hertoge van Brige waren gecomen t'Dordrecht so hierna stait verclaeirt. Eerst van IIII gulden spannen dair dat een af gegeven wart den oversten ende meesten here die by den hertoge voirn.

was ende gehangen an sinen tuyn, LV gouden cr. Item tanderde span gegeven enen sinen jonchere, XV vrancr. cr. Item enen rynck mit enen dyamant gegeven Hansse Polanders brueder, X gouden cr. Coomt tsamen CXX vrancr. cr., tstuck, XLV 1/2 gr., f. XXII lb. XV s. gr. Item Helmich van Doirnick van sinen tuyn XXVI s. X gr. Item Adriaen myns liefs heren bastairt van enen tuyne XXX s. gr. Item Reynout van Brakel van enen tuyne XXVIII s. VI d. gr. Ende Heynric van Groesbeeck van enen tuyn XXX s. gr. Comt tsamen XXVIII lb. X s. IIII d. gr.

Item byden vrouwen van Egmonde uutgegeven ende betailt joncfrou Cocry Bruwants wive van Saerts, van enen vergulden verdect crusen dat voir miinre vrouwen van Toereynen voirt gegeven wart tho pillegave Jans Dairen kinde XXXVIII s. IIII d. gr.

Item IIII dage in aprille uutgegeven ende betailt Heynryc van Groesbeeck, den goutsmit inden Hage, van II sulveren tuynen die voirt gegeven worden by myns liefs heren bevelen den nabeschreven personen. Eerst van enen tuyn ende woech XIII 1/2 lode, gegeven Willem Echtberger, den Beyer, die myns heren paidse plach te wesen. Item den anderen tuyn gesent by Bartram van der Bovereyn enen jonkere inden lande van Ludyck ende woech XIIII lode. Ende I 1/2 loodt te lakinge. Coomt tsamen XXIX lode, van elken loodt XVI gr., f. mits XX s. gr. tho maickeloon gegeven vanden voirn. tuynen tsamen LVIII s. VIII d. gr.

fol. XXXV Item uutgegeven ende betailt van een gulden colyer gegarnyst mit alrehande gesteynte ende perelen dat myn genedige here van Hollant dede geven mynre vrouwen van Toereynen als sy beslapen wart van minen here van Toereynen, gelyc dat selve colyer gewardeert wart by Adriaen myns liefs heren goutsmit, IIII^{c} gouden vrancr. cr., tstuck XLV 1/2 gr., f. LXXV lb. XVI s. VIII d. gr.

Te weten es dat die tresorier gecoft hadde dese nabescreven juwelen ende zyden lakenen overmits oftmen die enich behoif mochten hebben gehadt goeden luden te presenteren of voir minen genedigen heren ende vrouwen te geven tho pillegave ter wylen dat men die tresoryen van sinen twegen bewairde, welke juwelen die tresorier nu hier overlevert inden cope so hier na stait verclairt. Eerst een vergulden verdect crusen, wegende III m. I o. troys. Item noch een verguldt verdect crusen van II m. VI 1/2 o. troys, maict VI m. min een half onsse, die marck X vrancr. cr. Item II sulveren gubeletten die teen op tander sluyt, houdende IIII m. minus I 1/2 o. troys. Item I sulveren verdect crusen van I m. II o. troys, beloipt V m. 1/2 o. troys,

die marck VIII vrancr. cr. Item XII ellen zwarts ceerters, dellen II vrancr. cr. Item II stuck zyden lakens, houdende XXIIII 1/2 ellen, dellen oick II vrancr. cr. Ende een stuck root gebeelt sulvers doocx, cost X rynsche gulden. Coomt alle te samen CLXXII vrancr. cr. III quarts ende tachtendel van eenre cr. voirs. ende X rynsche gulden, f.
XXXIIII lb. V s. gr. XIX 1/2 myten.

fol. XL

Te weten es dat myn genadige here van Hollant sculdich was mit synen brieven uuthangende besegelt Jacob Offus van alrehande hexselen ende juwelen die myn genedige here eertyts tiegens hem dede copen V^{c} LVI gouden vrancr. cr., dair die tresorier den selven Jacob in minderinge of betailt heeft so hy dat bewyst in synre rekeninge die hy laitste dede vanden tresoriscap III^{c} vrancr. cr. voirs. So bleefs him noch onbetailt ende die tresorier den selven Jacob nu betailt heeft also als hii den voirs. mynre liefs heren principalen brieven voirs. heeft overgenomen die men hier voirt overlevert mit enen des voirs. Jacobs brieve dair hii mede quitscelt mynen genedigen here vander voirs. sculde. Ende voirt van allen anderen sculde die die selve myn here him sculdich mochte wesen totten dage des briefs voirs. II^{c} LVI gouden vrancr. cr., tstuck XLV 1/2 gr., f.
XLVIII lb. X s. VIII d. gr.

Te weten es datmen Dirc die maelre inden Hage eertyts is sculdich gebleven tho lone van myns genedichs heren steeckharnassche van alrehande scilderyen ende die beelden inder capellen staende bezyden der tommen, dair myns genedichs heren moeder zeliger gedachten in leyt begraven, te stofferen LXVII vrancr. cr. die myn genedige here him bewyst hadde tontfaen mit sinen openen brieven vander hondertsten penninge him gegeven van sinen ondersaten geseten inden ambocht van Warmonde dair him af syn betailt bii meyster Geryt Pelegrims soen XLI 1/2 cr. voirs. So blyfs noch dair of onbetailt XXV 1/2 vrancr. cr. hieren boven, so was men den voirs. Dirc oick sculdich gebleven van alrehande banneren, wympelen, penuynen scylden ende desgeliix gebesicht inder Arkelsche reyse, so die selve Dirc dat bewyst ende anbrocht mit eenre bescreven cedule mit Dirc Potters hant, optie tyt clerck vander tresoryen, XXX sc. ende XXXV gr.. Van desen gelde so is die tresorier overdregen mit Dirc voirs. dair bii gehelic mede betailt sal wesen vanden voirs. gelde. Ende die voirs. myns heren brieve van bewysinge ende oick die cedule overgenomen diemen hier voirt overlevert, ende him dair voir gegeven ende betailt
IIII lb. gr.

fol. XLII

Item uutgegeven ende betailt Ghyskym Salm ende

hii an minen genedigen here verdient hadde the loon van alrehande stucken te ontdwerpen ende te stofferen tot warderinge Jans van Beests na inhoude der cedule by him dair of overgegeven, diemen hier voirt overlevert III lb. XI s. gr.

fol. XLII vo Item uutgegeven ende betailt Pouwels mynre vrouwen bontwercker van Thoreynen van XIII stucke cledinge te voederen na inhoude der cedule overgegeven by Engelbrecht, mynre vrouwen camerling voirscreven, ende men hier voirt overlevert XXV s. I d. gr.

fol. XLIIII Item uutgegeven ende betailt van een marck sulvers dair sulveren lepelen in die raetcamer voir den rade te besigen of gemaict worden, XXI s. IIII d. gr., f. mits II s. gr. gegeven van desen voirscreven lepelen te maken tsamen XXIII s. IIII d. gr.

fol. XLIIII vo Item uutgegeven ende betailt den burchgrave van Leyden van eenre tassche ende riems beslagen mit sulver ende een deels vergulden die myn genedige here him benam opten paeschdach lestleden gelyc die burchgrave voirnoempt van sulver, van te vergulden ende te maickeloon dair of gegeven hadde na inhoude der cedule diemen hier overleyt, tsamen VII lb. X d. gr.

fol. XLV Item uutgegeven ende betailt Ghyscgiin Salm ende hy voir minen genedigen here ontworpen hadde ende gemaict van patroenen van mouwe van lederen coufferen te stofferen. Item van enen patroon van een langen tabbert van uutgesneden werck. Item van den orologyom dat hanget in die zale te pingien mit picturen gelyc mit him gededingt is bii Jan van Beest na inhoude siinre cedule bi him dair of overgegeven ende men hier overlevert, mits II riinsche g. gegeven sinen knechten the drincgelde, tsamen LIX s. IIII d. gr.

fol. L Item uptie selve tyt (21) Pieter Marien soen, den dichter, die by den tresorier gecomen was t'Aemstelredamme gegeven the huesschoeden XVIII d. gr.

fol. LVI vo Item uptie selve tiit (22) uutgegeven ende betailt Bruyne den goutsmit ende hy uutgeleyt hadde van costen ende teringen by him gedaen so hy uten Hage reysde t'Dordrecht om tgulden crusen aldair te bringen dat den hertoge van Brige voirt gepresenteert wort III s. IIII d. gr.

Item noch optie selve tyt uutgegeven ende betailt Roelof den scedemaker inden Hage van enen lederen couffer voir minen genedigen here te besigen om alrehande boken ende anders in te liggen VII s. VIII d. gr.

---

(21) 20 september 1414.
(22) 30 maart 1415.

Item uutgegeven ende betailt Dirc den maelre inden Hage van alrehanden zeevischen ende anders wonderliken dingen te contrefesten mit pictueren, die also uter Hagen gesent worden minen genadigen heren in Henegouwen, XIX s. II d. gr. (23).

fol. LVII Item uptie selve tyt (24) uutgegeven ende betailt Noytgin den bontwercker inden Hage ende hy voir minen genedigen here gevoert hadde alsse enen graeuwen rock. Item een wamboys, een caproen ende ander clenen stucken, ende belipe na inhout der cedule by Dirc Camerling dair of overgegeven ende men hier voirt overlevert tsamen X s. gr.

fol. XLVI vo Item so wart by Jan vanden Dorp, meysterknaep, gelevert Jan Hugen, den goutsmit inden Hage, een oude sulveren kanne ende wooch IIII^{cr}. X loode, dez Jan Hugen voirn. dair voir weder heeft gelevert den boctelgiers ter boctelryen behoof een nye sulveren kanne wegende VII^{cr}.; also dat Jan voirn. in sulver gebreect van dese kanne II m. ende VI loode. Voirt so heeft hy noch vermaict V sulveren kannen dair hy an gedaen heeft van sinen sulveren I 1/2 loodt; van welken sulver ende sulveren kannen te maken ende te vermaken die tresorier den selven betailt heeft na inhoude eenre cedule by Jan van Dorp ende Jacob den boctelgier overgegeven diemen hier voirt overlevert, tsamen IIII lb. XIII s. VIII d. gr.

Item uutgegeven ende betailt Ghyscgin Salm inden Hage ende hy verleyt hadde van stoffe gebesicht ende oick tho lone van myne genediger vrouwen nye camer te stofferen gelyc him dair of by Jan van Beest toe getaxeert is te hebben, tsamen III lb. XVI d. gr.

Item by myns liefs heren bevelen dair Jan van Beest die bootscippe of dede uutgegeven ende betailt Harman van Wesele, den goutsmit inden Hage, ende hy voir minen genedigen here verleyt hadde an goude ende an sulver, ende voirt tho loon van alrehande juwelen by him gemaict ende voirt tho loon van alrehande juwelen by him gemaict voir minen heren na inhoude synre cedule by den selven dair of overgegeven ende men hier voirt overlevert, tsamen XVI lb. V s. gr.

---

(23) Deze tekst is ook uitgegeven door W.J.A. JONCKBLOET, Geschiedenis der middennederlandsche dichtkunst, dl. III, Amsterdam, 1855, pp. 616-617.
(24) 9 april 1415.

Nr. 93. Rekening van Filips Engelbrechtsz., klerk van de tresorie.

(26 juli 1416 - 4 juli 1417).

fol. XXXIII vo Item by myns liefs heren bevelen dair Dirc ende Huge syn camerlingen die boitscip of dede, uutgegeven ende betailt Dirc Cramer, den bontwercker inden Hage, van XVI tymmert sabele wammen die by den voirs. camerlingen jegens him gecoft ende den selven camerlingen tot myns liefs heren behoif gelevert worden omtrent den eersten dach van augusto, van elken tymmerde XX nye scilde, f. tstuck voir X l. gr. LIII lb. VI s. VIII d. gr. Ende van LXXX uutgelesen otters velle die den voirs. camerlingen optie selve tyt oick gelevert worden voir minen genedigen here voirs. van elken stuck XVIII gr., f. VI lb. gr., comt ts.
LIX lb. VI s. VIII d. gr.

Item so is te weten dat Dirc Cramer, die bontwercker inden Hage, drie jair lang lestleden die voederaidse van alle myns liefs heren clederen zeliger gedachten bewairt heeft ende die selve cleder ontvoedert ende weder gevoedert ende die voederen versonet ende gedroecht als sy nat waeren ende dez te doen was; oick so hadde hy twee knechten gesent in Engelant mit minen lieven heren om an syn cleder aldair te werken ende te doen dat men dair om behoifde, na anbringen Hugen ende Dircx myns liefs heren camerlingen, dair mitten voirs. Dirc Cramer of gededingt wort, also dat hy voir een ende ander hebben soude tho loone vanden wercke ende stucken voirs. ende Philps by des tresoriers bevelen him betailt heeft L nye sc., tstuck XL gr., f. VIII lb. VI s. VIII d. gr.

fol. XXXIIII Eerst XXVI dage in julio by myns liefs heren bevelen dair uychtgen syn camerling die boitscip of dede, uutgegeven ende betailt Dirc Potter, bailiu vander Hage, van enen zwarten laken van damasch, gefloreert mit sulveren bloemen, dat myn lieve here jegens him dede copen by Huychtgen voirs. ende lange was XXVII ellen; van elker ellen III gouden vrancr. cr., f. LXXXI cr. voirs., maict tstuck voir XLVII gr. gerekent XV lb. XVII s. III d. gr.

Item opten eersten dach van augusto by bevelen tstresoriers ende heren Jan die bastairts van Bloys betailt Gillout mynre genediger vrouwen goutsmit van enen sulveren crusen mit enen decxsel dat jegens him gecoft ende van myns liefs heren wegen voirt gegeven wort Geryt Albouts soen, als hy siin eerste misse sang tot Hairlem; ende woech I 1/2 m. ende een unsse sulvers, van elken marck mitten fatsoen VIII nye sc., elken scilt voir XL gr., f. XLIII s. IIII d. gr.

Item by myns liefs heren bevelen dair Evert van Ryn die boitscip of dede, uutgegeven ende betailt den burchgrave van Leyden van enen gulden cruze mit enen decxsel dat myn genedige here jegens him dede copen by Evert voirs. omtrent die tyt voirs., C gouden eng. nob., tstuck XCIIII gr., f.
XXXIX lb. III s. IIII d. gr.

Item by tstresoriers bevelen uutgegeven ende betailt Heynryc van Groesbeeck, den goutsmit inden Hage, van een sulveren tuun die jegens him gecoft ende Pieter vander Duun, myns liefs heren den dalphyns roedrager, voirt gegeven wort, ende woech XIII loodt 1/2 vierendel, van elken lode mitter lakinge XVII gr., f. VIII s. VII d. gr. ende van maken X s. gr. Comt tsamen XXVIII s. VII d. gr.

Item op Sinte Jans dach decollacio by myns liefs heren bevelen dair here Jan die bastairt van Bloys die boitscap of dede, uutgegeven ende betailt van twee marck sulvers die Harman van Wesele den goutsmit gelevert worden om alrehande beslach op een van myns liefs heren hoycken of te maken, van elken marck XXII s. VIII d. gr., f. XLV s. IIII d. gr.

Item by des tresoriers bevelen gelevert minen genedigen here by heren Jan die bastairt van Bloys diere die boitscip of dede ende myn lieve here tho pillegave gaf heren Jans kinde van Heemsteden ende vanden sulveren vergulden crusen die die tresorier minen genedigen here by synre rekeningen overleverde dair Philps niet of en rekent uutgegeven.

Item XX dage in septembri by myns liefs heren bevelen dair Evert van Ryn die boitscip of dede, betailt Heynryc van Groesbeeck, den goutsmit inden Hage : eerst van enen sulveren tuun die jegens him gecoft ende Florys vanden Boechorst gelevert wort voir enen tuun die myn live here him hadde doen nemen ende gegeven wort jonge Gielys uten Wingairde ende woech XIII lood III vierendel. Item noch van enen tuun die jegens him gecoft ende by myns liefs heren bevelen gelevert wort jonge Engebrecht vander Marcke, bastairt, ende woech XIII loodt 1/2 vierdel. Comt tsamen XXVI loodt, III 1/2 vierendel sulvers, van elken lode mitten lakinge XXVII gr., f. XXXVIII s. I d., gr., ende tho maicloon van beyde den tuynen voirs. XX s. gr.. Comt tsamen LVIII s. I d. gr.

fol.XXXIIII vo Item optie selve tyt by tstresoriers bevelen uutgegeven ende betailt Heynryc Duvel, den goutsmit inden Hage, van tween sulveren tuynen die jegens him gecoft ende van myns liefs heren wegen den enen of gelevert wort Jacob Nannynck vanden Voirsbroick, rentemeester tgestichts van Utrecht, ende den anderen

jongen Proyssen t'Utrecht; ende woegen tsamen XXIIII loodt sulvers, van elken lode mitter lakinge XVII gr., f. XXXIIII s. gr. Item tho maickloon vanden voirs. tween tuunen XX s. gr.. Comt tsamen LIIII s. gr.

Item XXIIII dage in octobri by dez oversten tresoriers bevelen uutgegeven ende betailt Heynryc Duvel, den goutsmit inden Hage, van enen sulveren tuun die jegens him gecoft ende van myns liefs heren wegen gegeven wort Goidscalc van Wynssen burgermeyster t'Utrecht ende woech XIII loodt sulvers, van elken lode mitter lakinge XVII gr., f. mits X s. gr. vanden selven tuun tho maickloon gegeven, tsamen XXVIII s. V d. gr.

Item by miins liefs heren besloten brieve gegeven tot Sinte Quyntyns opten jairsavondt uutgegeven ende betailt heren Bartout van Assendelf van enen gulden tuun die myn lieve here him dede nemen ende voirt gegeven wort den hertoge van Trappouwen ende woech een marck een unsse ende II engels fyns gouts, ende tho lakinge dair of IX engels; comt tsamen een marck, een unsse XI engels vanden marck gouts voirs. LXIIII gouden vrancr. cr., f. LXXVI cr. XIX g., tho maickloon dair of gegeven VI nye sc., die maken V cr. IIII g. Comt alle te samen LXXXI gouden cr. XXIIII g. f. XV lb. XIX s. III gr.

Item by tstresoriers bevelen uutgegeven ende betailt Jan Hugen, den goutsmit inden Hage, van enen sulveren vergulden tuun die jegens him gecoft ende heren Heynryc van Wassenaer gelevert wort; voir enen anderen tuun die myn lieve here him nam ende voirt gaf enen ridder die mitten hertoge van Trappouwen voirs. by minen lieven heren tot Conpingen gecomen was, ende woech XIIII loodt sulvers, van elken lode XVII g., f. XIX s. X d. gr. Item van goude dair toe gebesicht III gouden vrancr. cr., f. XI s. IX d. gr. Comt tsamen mits X s. gr. vanden selven tuun tho maickloon gegeven XLI s. VII d. gr.

Item by myns liefs heren besloten brieven gegeven tot Kanoyt opten XXsten dach in aprille uutgegeven ende betailt Willem vanden Couster van enen sulveren tuun die miin lieve here him dede nemen ende voirt gegeven wort Jan van Heer tot Tricht, VII gouden vrancr. cr., tstuck XLVII gr. f. XXVII s. V d. gr.

fol. XLI

Item opten derden dach in septembri by myns liefs heren bevelen dair Huychtgen syn camerling die boitscip of dede, uutgegeven ende betailt Thomas den sceydemaker inden Hage, van enen lederen voder ende twee lederen cofferen dairmen een vergulden God ende twee gulden crusen in setten ende dragen soude om dagelix minen lieven here na te voeren dair hy toich;

ende wair tsamen gelyc die cedule die Huychtgen voirs. dair of overgaf ende men hier voirt overlevert inhoudt; IX gouden vrancr. cr., tstuc voir XLVII g., f. XXXV s. III d. gr.

Item optie selve tyt by tstresoriers bevelen uutgegeven ende betailt Bertelmees Janssoen, den goutsmit inden Hage, van XII 1/2 loodt sulvers dat hy verleyt ende gemaict hadde an drie britsen die men dagelix besicht inder cappen inder cappellen, boven tsulver dat him by den deken vander capellen voirt dair toe gelevert wort, van elken lode XVII gr., f. XVII s. VIII 1/2 g. Item van dat hy die voirs. drie britsen gesmouten ende weder van nyes vermaict hadde XLI s. II d. gr., ende van goude dat hy dair in geleyt hadde IIII s. VI d. gr.; comt tsamen III lb. III s. IIII 1/2 d. gr.

Item optie selve tyt by tstresoriers bevelen enen overlantsschen man, geheten Blasius Rampel, die by Jan van Beest ende Jan Nagel alrehande fluelen ende zyden cappen, tunicalen, kasufelen ende ander ornamenten inder cappellen ververwet ende schoon gemaict hadde, so dat by den voirs. camerlingen an him besteet was XI cr. payments, tstuck XL gr., f. XXXVI s. VIII d. gr.

fol. XLI vo Item XX dage in septembri by miins liefs heren bevelen dair Evert van Ryn die boitscip of dede uutgegeven ende betailt Heynryck van Groesbeeck, den goutsmit inden Hage, van vyf tafelmessen die hy voir minen genedigen heer mit sulver vergult beslegen ende gemaict hadde, mits miins liefs heren divise ende anders tsamen XIIII sc., f. XLVI s. VIII d. gr.

fol. XLVI vo Item by des tresoriers bevelen den broederen vander reguliers cloistere by Aemsterdamme gegeven ende betailt the hulpe tot enen glaze dat miin genedige here zeliger gedachten aldair inden cloistre gegeven ende doen maken heeft by meyster Willem den glasemaker, XI gouden eng. nob., tstuck XCIIII gr., f. IIII lb. VI s. II d. gr.

fol. XLV vo Item want op die voirs. tyt (25) by minen genedigen here ende sinen rade geordineert ende overdragen wort dat myn genedige vrouwe van Hollant uten voirs. drien landen (26) jairlix soude hebben VI^{m} vrancr. cr. om clederen, juwelen, peerden, zadelrye ende anders des sy behoeven ende hoir genuegen souden wech te geven, mede te besorgen ende men hair die tot drien terminen vanden jair betalen soude, inder manyeren

---

(25) 26 juli 1416.
(26) Henegouwen, Holland en Zeeland.

voirs. So heeft Philps voirn. by tstresoriers bevelen mynre genediger vrouwen in mynderinge vander voirs. somme gelts gegeven ende betailt ende hair opten landen van Hollant ende van Zeelant, verscenen omtrent den laitsten dach van aprille lestleden, gelyc hoir brieve van quitancyen diemen hier overlevert inhoudt, II^{m} goude vrancr. cr., tstuck voir XLVII gr. gerekent, f. III^{c} XCI lb. XIII s. VIII d. gr.

fol.L Item by dez tresoriers bevelen uutgegeven ende betailt Jan van Campe, den boirduerwercker inden Hage, van alrehande canephas, bolcraen, saeyen, zyden ende sypers gout, van kovellaken, gairne, lynen, yserwerck, hantwerck ende ander stucken die gebesicht syn tot myns liefs heren groten roden toirne van synre nyer tenten, zeliger gedachten. Ende beliep mits arbeytsloon dat hy den genen gegeven hadde diere an holpen werken ende anderen cost ende oncost dair omme gedaen gelyc tboeckxkyn dat hy dair of overgaf ende men hier voirt overlevert van punte te punte clairlic inhout. CXIII lb. XVII d. gr. I est

Item noch by tstresoriers bevelen Jan van Campe voirs. hierenboven noch gegeven ende betailt in mynderinge van sulken gelde als hii voir sinen arbeyt ende loon eysschende is van dat hii myns liefs heren nye tenten ende den roden toirne voirs; gesneden ende gemaict heeft ende die sorge dair af gedragen C nye holl. sc., tstuck XL gr., f. XVI lb. XIII s. IIII d. gr.

fol. L vo Item by tstresoriers bevelen uutgegeven ende betailt Clais die Bear, den scilder inden Hage, van alrehande goudt, sulver, olye, vernysch ende ander stoffe van scilderyen die hii an miins genedichs heren roden toirne van siinren tenten gemaict, gelevert ende verbesicht hadde an sommige onrusten ende ander stucken die binnen ende buyten den voirscreven toirne staen, geliken dat by Jan van Beest ende Jan van Camp gewardeert wart. Ende beliep gelyc die cedele die hy dair of overgaf ende men hier voirt overlevert inhoudt, C gouden cr., IIII gr. ende den selven Clais hieren boven the lone gegeven van dat hy anden voirscreven toirne gewrocht hadde mit enen knecht den termine van XVIII dage, ende noch dair toe mit twee knechten den termiin van VI dagen, sodat by den tresorier ende Jan van Beest gededingt wort ende overdragen XXIII gouden cr. Comt tsamen CXXIII gouden cr. IIII gr., elken croon voir XLVII gr., f. XXIIII lb. II s. I d. gr.

fol: LII Om te betalen sulke ordun, harden steen en ander stucken, als men behoven soude om myn liefs heren zeliger gedachten nye cappelle in den Hage ende oich

om den werkluden mede te loven, die dagelix an derselver cappellen gewrocht hebben seder den XXVen dach in junii anno XIIII^{C} ende zesthien totten vierden dage toe in julio anno XIIII^{C} ende zeventhien,
CXCVI lb. XV s. XI d. gr.

fol. LVIII Item XXIII dage in augusto wedergegeven ende betailt Bertelmees den goutsmit van tween sulveren apullen die by mynre genediger vrouwe bevelen gesmouten ende weder van nyes gemaict ende inden cappellen gelevert heeft, alze van een loodt sulvers dat hiire an verleyde boven tsulver datter te voren toe was XVII gr. ende van goude datter toe was ende van maken XIII s. gr., comt tsamen XIIII s. V d. gr.

Nr. 97

Betaling, in opdracht van Jacoba van Beieren, voor edelsmeedwerk en bont.

(4 september 1416 - 30 november 1417).

A.D.N. Chambre des comptes, Hôtel des comtes de Hainaut, B 3325.

Volgens uitgave van J. FINOT, Inventaire sommaire des archives départementales du Nord antérieures à 1790, Série B, dl. VII, Rijsel, 1892, pp. 196 en 198.

Gille l'orfèvre de madame, délivret à boin compte sou aucunez parties que medame li devoit : CX couronnes de France à XXXII sols, 9 deniers le pièce
CIIII^xx V lb. XII s. VI d. t.

Item, Jehan Marbryan, peletier de Mons, pour XII pliçons de gris tenant III^m, présent Cotiau et Jehan Bontier; IIII^xx VI escus, valent
CXX lb. VIII s.

Nr. 98

Betalingen in verband met produkten van kunst en kunstnijverheid door Jan van Montfoort, tresorier van Jacoba van Beieren.

(4 juli 1417 - 20 maart 1418).

A.R.A., Brussel, fonds Mérode-Westerlo, la. 1786 (1).

Fol. 58 Item uutgegeven ende betailt Jacob Willams zoon ende tegen him by Jan Albrecht zoon, mynre liever vrouwen camerlinc, gecoft ende by horen bevelen banckleden aff gemact ende kussen mede overtogen worden an hore camer VI ellen zwarts, cost elke elle XVII gr., f. VII lb. IX s. gr.

fol. 59 vo Inden eersten upten XXVIII sten dach in julio betailt by hande van joncfrouw vander Does ende Heynric, clerc vanden cost, van goude ende anders cleynout dat voir mynre vrouwen an die mairt tot Middelborch gecoft was; XII gauden sc., f. XLI s. gr.

Item Jan van Bloys betailt van enen tuuyn die myn lieve vrouwen him dede nemen ende voort geven Blondeel den engelsman, VIII cr., f. XXVIII s. gr.

Item betailt bii des tresoriers bevelen Gillout den goutsmit van eenre bussen die Pier Blaiers had, VIII gouden cr., X gr., f. XXXII s. X d. gr.

Item betailt Jan Huge die goutsmit ⟨inden Hage⟩ ende by miinre liever vrouwen bevelen gemaect ende Willam Bryen horen goutsmit gelevert had tot hore behoif : eerst enen tuuyn wegende XII 1/2 loot, 1/2 vieredeel; item noch twee tuynen die wegen XXIIII loot 1/2 vieredeel, mits III sc. van elken tuuyn te maken, XXIIII sc. XXV gr., stuc XL gr., f. IIII lb. II s., 1 d. gr.

---

(1) Zie D. VAN DERVEEGHDE, Un problème de provenance. La présence d'un compte de la trésorerie de Hollande dans un fonds d'archives de famille en Belgique, - Mélanges offerts par ses confrères étrangers à Charles Braibant, Brussel, 1959, pp. 515-527.

Item by mynre liever vrouwen bevelen betailt Heynric die goutsmit inden Hage van vier zilveren tuuynen die van hem by horen bevelen gemaect ende gelevert worden : een Evert die bastart, een Aernt Kueveler, een Welster van Reymerswail ende een Jan van Bloys, also him hair oude tuyn myn lieve vrouwe had doen nemen ende voort wech geven, welke nye tuynen voirs. waegen III marck ende III loot. Item coste stuc te maken III sc., dair voir betailt tsamen XXXIII sc., XXVII gr., den scilt voir XL gr. gerekent, f. V lb. XII s. III d. gr.

Item upten tienden dach in novembris Symoen van Leyden, burger tot Coelen, betailt by bevelen der tresoriers van enen groten span dat miin lieve vrouwe tegen him tot Keynoot gecoft hadde by rade ende consent myne liever ouder vrouwen, LXXX vrancr. cr., f. XVI lb. gr.

Item upten XIIsten dach in januario betailt Heynric van Groesbeeck van enen tuyn die hy Jan vanden Blyst by mynre liever vrouwen bevelen gemaect had, IIII nob., f. XXXII s. gr.

fol. 60 Item upten XXIXsten dach van januarii betailt ende gegeven up rekeningen Jan vander Ryt van Andwerpen van juwelen ende cleynoden die myn lieve vrouwe tegens him gecoft had omtrent jaersdach lestleden, C holl. sc., stuc XLI gr., f. XVII lb. XX d. gr.

Item upten selven tyt coman Symon betailt by Helmyc van Doernyck van een luttel juwelen, silveren doppen ende dier gelyc dat myn genadige vrouwe tegens him gecoft had in Henegouwen omtrent Bamyss geliken siin cedel die hy dair aff overgaff ende men hier overlevert inhout, XXVIII cr., XI gr. ende XIX cr., f. den croen voir XLIX gr. gerekent IX lb. XII s. X d.

Item by bevelen Helmych van Doernyck, coman Lambrecht van Hairlem betailt van juwelen, ringe, zide ende dier gelyc die myn lieve genadige vrouwe tegens him in Henegouwen coft omtrent Bamisse dair die somme tsamen aff beliep gelyc siin cedel die hi dair aff overgaf ende men hier overlevert inhout XXXVIII 1/2 vrancr. cr., stuc voir XLIX gr., f. VII lb. XVII s. II 1/2 d. gr.

Item betailt by Helmyc Heynric vanden Vosberch van tween gulden ringen elcx mit enen robiin die myn genadige vrouwe upten jaersdach lestleden tegens him coft, tsamen XXIIII vrancr. cr., f. stuc voir XLIX gr. IIII lb. XVIII s. gr.

Item noch by bevelen Helmychs uptie selve tyt coman Clais van Delf betailt ende myn lieve vrouwe

tegen him tot Keynoot, tot Scoenhoven ende inden Hage gecoft had aan cleynoden ende juwelen als siin cedel die hy dair aff overgaff ende men hier overlevert inhout, XXIII sc. LX gr., stuc XL gr., f.
III lb. XVII s. V d. gr.

Item Jan Hugen den goutsmit betailt van vier tuynen die ⟨hy⟩ by miinre liever vrouwen bevelen gemaect ende gelevert heeft Willem Briens zone, haren goutsmit, ende voort gegeven worden heren Clais, twee zonen van Reymerswail, Aernt Kovelier ende jonge Bruwant, die weegen LIIII 1/2 loot silvers, voir elc loot betailt XVII gr. ende van elken tuyn te maken III sc., f. XXXV sc. VI 1/2 gr., den scilt voir XL gr. Item noch van enen tuun ende Heynrich van Uden vanden Bossch gegeven wort XXXIII s. IIII d. gr., f. tsamen
VII lb. X s. VII 1/2 d.

fol. 60 vo Item betailt Heynric van Groesbeeck, den goutsmit, van enen tuyn die hy by mynre vrouwen bevelen gemaect ende gelevert had Geryt van Poelgeest, also sy den sinen wech gegeven had, ende woich XIIII loot, een vierdeel, f. aen silver XX s. II d. gr. ende van maken X s. gr., f. tsamen XXX s. II d. gr.

Item Jan Hugen den goutsmit betailt van vier tuynen die by miinre vrouwen bevelen ende by aenbrengen Willam Vrien zone, hairs camerlincs, gemaect heeft ende gelevert syn Gesper Krobel, Wolster Roeydrager ende Dirc van Tolle. Item noch van twee tuynen dien een aff had Henric Vrederic uten Ham ende vergult was ende een Floris van Tolle mit Sinte Anthonis oerde, coste tsamen van silver ende maken gelyc die cedel die men dair aff hier overlevert inhout LX sc., stuc XL gr., f. X lb. gr.

Item by des tresoriers bevelen betailt van eenre silveren busse die Neugen den bode gegeven wort als hy onthouden was, VIII arn. g. f. XXIIII s. gr.

Item Heynric van Groesbeeck betailt van enen tuyn die hy voir Dirc Potter gemaect had, also men den sinen genomen ende enen ambascatoir des paeus gegeven wort ende woich XIII loot I 1/2 vierdel ende van maken III sc., f. tsamen XXX s. gr.

Item Heynric voirs. noch betailt van enen tuyn die hy gemaict had ende by heren Heynrick van Wassenaer by myne vrouwen bevelen gelevert ende gegeven wort Lodewyc vander Straet, cost XXX s. gr. Item noch van enen vergulden tuuyn die hy gemaict had ende by mynre liever vrouwen bevelen gegeven wort Henric Floris van Haemsteden, coste XIIII sc. XV gr., f. XXIII sc. XV gr., stuc XL gr., f.
III lb. XVII s. XI d.

fol. 63 vo

Item Cramer inden Hage betailt van bontwerck dat bii Zweder den bastairt van Montfoirde ende Engbrecht miinre liever vrouwen camerlinc voir der selver miinre vrouwen tot sinen huyse gehailt is binnen der tiit van deser rekeninge, dats te weten LXXVIII fyneerde voeder houdende stuc II^{c} LXVIII cr. Item noch biden selven duysent grauwen rugghen cost elc tymmer C gr., f. LII cr. IIII gr., maect tsamen V^{c} XX cr. IIII gr. den croon voir IIII s. gr., gelicken die cedel diemen dair aff hier overlevert inhout, f. CIIII lb. IIII d. gr.

Nr. 99

Karel VI schenkt aan Jan van Brabant en Jacoba van Beieren het hotel du Porc-Epic, te Parijs, om er te wonen bij hun verblijf in deze stad.

Parijs, oktober 1418.

A.D.N., Chambre des comptes, Trésor des chartes, B 1420;
A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, 5e register der karters, fol. 293 vo.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, pp. 179-181, nr. MCCXXI.

Charles, par la grâce de Dieu, roy de France. Savoir faisons à tous presens et advenir que, par la grant et vraye amour que nous avons tousjours eu et avons à nostre très chier et tres amé cousin le duc de Bourgoigne, à nostre tres chiere cousine la duchesse de Hollande et contesse de Haynnau, sa soeur, et à noz tres chiers et très amez cousin et cousine le duc de Brabant, nepveu de nostredit cousin de Bourgoingne, et la duchesse de Brabant, sa femme, qui sont à present, laquelle at espousé paravant feu nostre très chier et très amé filz le duc de Touraine, daulphin de Viennois, derrenièrement trespassé, et pour la grant prochaineté de lignaige dont nosdits cousin et cousine nous atiennent, en considération aussi aux grans, notables et aggréables services que nous ont faiz, ou temps passé, nostredit cousin de Bourgoingne, feu nostre très chier cousin le duc de Brabant, derrenièrement trespassé, père de nostredit cousin de Brabant, qui est à present, et leurs prédécesseurs, et esperons que nostredit cousin de Brabant nous face ou temps advenir, et à ce que luy, saditte femme et ses enffans et héritiers d'icelluy ayent nieulx où eulx logier et tenir leur estat honnourablement prez de nous, quant ils viendront par-devers nous en nostre bonne ville de Paris; nous, par l'advis et délibération de nostre très chière et très amée conpaigne la royne, de nostredit cousin de Bourgoinge, oncle de nosdits cousin et cousine de Brabant, et de pluiseurs autres de nostre grant conseil, à nosdits cousin et cousine de Brabant et à chascun d'eulx avons

donné, cédé, quicté, transporté et délaissié, et par ces présentes, de nostre certaine science, grâce espéciale plaine puissance et auctorité royale, donnons, cédons, quictons, transportons et délaissons la maison et hostel que on dit Porc-Espy, assis à Paris, en la rue de Joy, pres de Saint-Pol, tout ainsi comme il se comporte et estent en long et en le hault en bas et au milieu; tenant, d'une part, du costé de devant, sur ladite rue, depuis le posterne jusques au coing de la rue Parcée, et depuis ledit coing jusques à l'ostel qui fut à feu Galeran du Montigny, chevalier; aboutissant par-derrière depuis laditte maison jusques à l'ostel de feu Jehan Chanteprime : ouquel ostel du Porc-Espy sont comprins les viez murs de laditte ville de Paris, qui sont des appartenances dudit hostel, depuis ung huys qui est devant Sainte-Katherine en la rue Saint-Anthoine jusques à nostre chantier qui est sur la rivière de Sayne, où est la chaîne; pour dudit hostel ou maison du Porc-Espy, tout ainsi qu'il se conporte, avecques ses veues, esgoulz, appartenances et appendances, joyr et user par nosdits cousin et cousine de Brabant et le survivant d'eulx deux, et par les hoirs et ayans cause de icelluy nostre cousin de Brabant, héritablement, perpétuellement et à tousjours, aux cens et charges anchiennes acoustumées d'anchienneté tant seulement, et dont feu nostre très chier cousin le duc de Hollande, conte de Haynnau, derrenier trespassé, père de nostredit cousine de Brabant, joissoit ou temps de son décez, en révocquant, rappellant et mectant de tout au néant tous dons et octroys par nous faiz à quelque personne que ce soit de nostre sanc et lignaige et autres, soubz umbre ou couleur de quelque cause que ce puisse estre et en quelque manière que ce soit. Si donnons en mandemant à noz amez et féaulx gens de noz comptes et trésoriers à Paris, les commissaires et généraulx gouverneurs de toutes nosdittes finances, tant ès pays de lange d'oil comme de langue d'oc, au prévost de Paris et à tous nos autres justiciers et officiers ou à leurs lieutenans; présens et advenir, et à chascun d'eulx, si comme à luy appartiendra, que nostredit cousin de Brabant, nostreditte cousine, sa femme, ou leur procureur pour eulx, mettent et instituent ou facent mettre ou instituer de par nous en possession et saisine dudit hostel et appartenances, et d'icelluy leur facent faire plaire et entiere délivrance, et les en facent, et les hoirs et ayans cause d'icelluy nostre cousin, joyr et user plainement et paisiblement, comme de leur propre chose, sans leur faire ou donner, ne souffrir estre fait ou donné, ores ne pour le temps advenir, quelzconque empecherent ou destourbier au

contraire, nonobstant quelzconques ordonnances, mandemans ou deffences faictes ou à faire de non aliener aucune chose de nostre demaine ou autrement. Et afin que ce soit ferme chose et stable à tousjours, nous avons fait mettre nostre séel à ces présentes, sauf en autres choses nostre droit et l'autruy en touttes. Donné à Paris, ou mois d'octobre, l'an de grâce mil IIII^{C} et XVIII, et de nostre règne le XXXIXe.

Nr. 100

Inventaris van de inboedel van het hotel du Porc-Epic te Parijs, toebehorend aan Jan van Brabant.

13 november 1418.

A.D.N., Chambre des comptes, Hôtel des comtes de Hainaut, B 3325.

Volgens uitgave van J. FINOT, Inventaire sommaire des archives départementales du Nord antérieures à 1790, Série B, dl. VII, Rijsel 1890, pp. 199-200.

Inventoire faicte des biens meubles estans à Paris en l'ostel du Poirc Espy en la rue de Jouy lès la posterne de Saint Pol appartenans à Monseigneur le duc de Brabant, par Robert de Harduin, notaire du Roy, nostre seigneur, ou Chastelet de Paris en la présence de Jehan de Canivaul, escuier, chambellan de Monseigneur le conte de Saint Pol et de Jehan de Parnes, escuier, conseiller de monseigneur le duc de Brabant, de Jehan Pellefour, secrétaire de mondit seigneur de St Pol, d'Oudo Grant-Villon, consierge de l'ostel de Flandres, de Ogelet de France et de Tassin Gossuin, le dimence XIIIe jour de novembre l'an mil CCCC et XVIII, lesquelx biens furent bailliés par ledit Jehan de Parnes pour et ou nom de mondit seigneur de Brabant, à Colin Saintot, lequel se chargea et promist, en le présence des dessusdis, de bien et loyalment garder ycheulx biens meubles pour et au prouffit de mondit seigneur de Brabant, et oultre ce dit jour et heure en le présence dessus nommez, ledit Jehan de Parnes bailla la garde dudit hostel du Porc Espi pour et ou nom de mondit seigneur de Brabant, comme à luy appartenans pour lui garder bien et loyalment, lequel Colin Saintot rechut dudit de Parnes ycelle garde en promettant de le bien et loyalment garder audit monseigneur de Brabant et à ses ayans cause et ausy de loyalment garder lesdiz biens meubles estans audit hostel et dont la déclaracion s'enssuit : et premierement, une grantchambre de tapicerie à lions contenant huit pièces, c'est assavoir ciel, dossier, couverture de lit et de chouce, quatre tappis à tendre. Item, une grant chambre de drap d'or pallée de blandequins, ciel, dossier, trois courtines de sendal, pallés

comme dessus dit. Item, ung grant tappis des Neufs Preux. Item, ung tappis de l'istoire du Cruchefis. Item, ung petit tappis où il y a trois fers ? Item, ung demy ciel de Bretaigne (1), semé de pos de lis. Item, ung dossier d'une chambre verde semée d'encollies. Item, une courte pointe ouvrée de l'istoire de la chastelaine du Verdier. Item, cinq couvertures de laine de Bretaigne à couvrir lit et une vielle sarge vide. Item, douze careaux de la chambre pallé dessusdicts. Item, ung lonc careau d'une des pièce de la dicte chambre. Item, douze viez careaux qui guères ne vallent, de plusieurs sortes. Item, ung blancquier vert de laine, semé à abres (arbres). Item, en divers lieux tant en chambres, garde robes, retrais et salles a des tables tant grandes que petites, vielles et neufes vintte six, desquelles en y a cinq à IIII piés. Item, pareillement y a vintte quatre paires de trétiaux. Item, pareillement y a vint et ung banc, entre lesquelx en y aquattre à dossier et deux viez sans perche qui sont en le galarie dudit grant gardin. Item, en la grant sale quattre bans à dossier et ung banc à perche. Item, en la chambre apparer ung grant banc à perche et à marche. Item, en la grant chambre de lertie (?) et en la chambre emprez, deux grans bans à perche, dix à marche, et contiennent les bans dessus nommez deux toises et demye chacun ou environ et ung à dossier en la chambre devers Saincte Katherine. Item, plusseurs chambres avant l'ostel en y a cinq de toutes sortes. Item, pareillement treize drechoirs dont il en y a deux fermans à clef. Item, vinte une fourme de plusieurs sortes. Item, deux chayères vielles de blanc bois. Item, deux chaières à dos. Item, une chayère taillé en la chanbre de Monseigneur. Item, une petitte selle à trois piés. Item, en la chanbre de Monseigneur ung grant chalis de bos et une couche. Item, en la chambre à paret un grant chalis de bois. Item, en la librairie ung demy ciel de bos en couche et ung bout taillé parel. Item, deux grandes armoires, l'un à mettre robbes et l'autre à mettre harnas ou livres. Item, deux coutoirs (lits de plume) couvers de drap vert. Item, deux coffres à soumiers. Item, deux coffres de noyer et trois huces de bois d'Ilandres. Item, vaisselle de cuisine. Item, une grande caudière ronde. Item, deux grans pailles à anse (poëles). Item, deux moyennes. Item, deux petites à queue. Item, une paielle de fer. Item, deux leschefrites. Item, ung bacin à queue à puisier eau.

---

(1) Met de wapens van Bretagne ofwel in wol van Bretagne.

Item, deux pos de cuivre. Item, ung grant gril et trois petis. Item, ung grant trépier et dix broches de fer. Item, ung grant mortier de pierre atachié en bois et ung pestel. (pilon). Item, neuf paires de grans chienès à croce et huit paires à plommeau, et trois non paraulx. Item, ung vieil huic (porte) qui ne sert de riens et trois belles fenestres et une plance. Item, vinte quatre lis c'est assavoir coutes et cousins. Ou grant coffre de bois d'Ilande à deux serrures furent trouvés dix nappes de lies; dix touailles de lies; XXXIX draps de lit que ungs que autres tant de lin comme autres et grans et petis, cinq serviettes de lin. En l'autre coffre de noier : vint neuf nappes que unes que autres; vint neuf touailles; quatre drechoirs de taille plaine; vint cinq serviettes de chanevas (toile de chanvre); deux vielles custodes de cendal cendré et une petitte de vert pour chappelle. Item, dist ledit Colin Saintot que se défaulte y a du linge, la femme Henry de Lisat en doit respondre et dist ledit Colin qu'elle a ung de IIII ciel dont mencion est faicte en la dicte inventoire, et ausy a la dicte femme, sy comme ledict Colin dit neuf dousainnes d'escuelles et L six dousaines de plas et huit quartes. Item, deux bacins de cuevre faisans chandeliers. Ce fu fet le diemenche etc.

Nr. 101

Betaling voor de vervaardiging van het portret van Margareta van Bourgondië, bestemd voor de kapel van Sint-Antonius en Barbenfosse.

(1 september 1417 - 1 september 1418).

A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, nr. 8654, fol. 11 (1).

A Piettre, le poindeur, a estet payet par l'ordonnanche monseigneur de Havrech, pour avoir fait et livret I taulet ouquel est pourtraite le ymage de maditte dame et l'escut de ses armes, ledit taulet mis en le capelle de saint Anthonne, à Barbefosse : X escus de Hollande en or, vallent, à XXX s. VI d. le pièche, XV lb. V s.

(1) Deze tekst werd ook uitgegeven door A. PINCHART, Archives des arts, sciences et lettres, Documents inédits, dl. II, Gent, 1863, p. 158; en door L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. V, p. XLI, voetnoot 4.

Nr. 102

Betaling aan Hugo Symonssoen voor levering van juwelen bestemd voor de hofkapel te 's-Gravenhage.

(1418 - 1419).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen van de rentmeester van Noord-Holland, fol. 16.

Volgens uitgave in 's Gravenhage onder de regeering..., p. 298.

Item van der lantwinninge in Delfland Huge Symonssoen XV p., dair heeft hij bij bevelen 't tresorier juwelen voir gelevert in die capelle in den Hage.

Nr. 103

Betalingen in verband met produkten van kunst en kunstnijverheid door de tresoriers van Jan IV van Brabant en Jacoba van Beieren.

(20 maart 1418 - 21 april 1420).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nrs. 107-108, 110-111.

Nr. 107 Rekening van heer Hubert, heer van Culemborch, en van der Leck, tresoriers.

(20 maart 1418 - 21 augustus 1418)

Fol. 26 Eerst opten VIIsten dach in aprille uutgegeven enden gelevert Pieter van Droegenbroick, goutsmit mins genedichs heren van Brabants, om alrehande sulver ende ander gereyscap mede te copen ende men voirt besigen soude op des selfs mins genedichs heren capraen ende die selve Pieter bewisinge af doen sal, XXXII nyer sc., f. V lb. XIII s. VIII d. gr.

Item XII dage in aprille uutgegeven ende betaelt heren Heynriic van Wassenen van enen hecxsele dat by bevelen miins genedichs heren van Brabants gegeven wort heren Willem Esturmy, tsconicx rait van Engelant die inden Hage by minen lieven genedigen heren ende vrouwen gecomen was, XXX gouden vranc. cr. Item noch betailt heren Heynric voirscreven van enen vergulden tuun ende by minen genedigen vrouwen bevelen voirnoempt gegeven here Willem voirscreven, XV nye sc., comt tsamen IX lb. VI s. III d. gr.

Item optie selve tyt uutgegeven ende betailt den burchgrave van Leyden van enen vergulden verdect crusen dat myn genedige vrouwe him dede nemen ende voirt geven enen doctoir die met tsconincx rade voirscreven by mynre genedigen vrouwe was gecomen, XVIII eng. nob., f. VII lb. III s. gr.

Item uutgegeven ende betaelt Heynric van Groesbeeck den goutsmit van twee silveren tuunen die myn genedige vrouwe dede geven twee jonckheren die mitten voirscreven rade van Engelant oick tot hair gecomen waren, tsamen VIII eng. nob., f. III lb. IIII s. gr.

Item uutgegeven ende betailt Wouter Koenaet van Poelgeest van enen silveren tuun die myn genedige

vrouwe hun dede nemen ende voirt gegeven enen van tsconincx sende bode voirscreven, IIII gouden eng. nob., f. XXXII s. gr.

Item uutgegeven ende betaelt Gillys van Gouwengiis, meysterknaep, van enen silveren tuun die myn genedige vrouwe hun dede benemen ende voirt gegeven Geriit vander A, die marscalck van Brabant plach te wesen, XII nyer sc., f. XLIII s. gr.

Item by mynre genediger vrouwen bevelen dair Willem Vriens soen die boitscap of dede uutgegeven ende betaelt Jan Huge, den goutsmit inden Hage, van sommigen silveren tuunen alrehande personen hier na verclairt gegeven. Eerst gelevert Evert die Bastart van Hollant twee silveren tuynen ende voirt gegeven twe personen die min genedige vrouwe wail weet, wegende tsamen XXIIII loodt. Item noch van II tunen dair die een by mynre liever vrouwen bevelen af gegeven wort enen joncheer uut Bourgondien ende den anderen Diricgen van Tol, ende waegen te gader XXIII loot, comt tsamen II^{cc} VII 1/2 sulvers van elken marck sulvers VI gouden cr. ende van maken van elken tuun III nye sc., maict te gader van sulver ende van maken XXVII 1/2 gouden cr., XVI gr., f. VI lb. II s. IX d. gr.

Item noch by miinre genediger vrouwen bevelen dair die heer van Stienkerken ende Willem Vriens soen die boitscap af dede, uutgegeven ende betailt Jan Huge, den goutsmit, van enen vergulden tuun, heren Jan die Hoves gegeven, wegende XIIII loot van goude, sulver ende te maken tsamen XIIII nye sc. Item noch by den selven betailt van twee misserbussen, die ene gegeven Walraven den bode ende den anderen enen misser uut Henegouwen, ende waegen tsamen XXXVI lode, coste mit sulver ende mit maicloon XXIIII nye sc., comt tsamen XXXVIII nyer sc., f. VI lb. XVI s. II d. gr.

fol. 26 vo

Item by Wouter Koenaet van Bovendale uutgegeven ende betailt Heynric van Groosbeeck, den goutsmit, van enen sulveren tuun die min genedige vrouwe voirt dede geven Danel vanden Marwede sdomproists diener, VI goude cr., f. XXVI s. VI d. gr.

Item uutgegeven ende betaelt Bertelmees, die goutsmit inden Hage, van twee misserbussen die miin genedige heer ende vrouwe jonge Huge ende Fruketh misser haren boden dede geven ende costen mits sulver, amelgiene ende maicloon tsamen XXI nye sc., f. III lb. XV s. III d. gr.

Item by miinre genediger vrouwen bevelen gegeven Gerytken, haren bode, te hulpe sine sulveren misserbusse mede te doen maken XXVI s. VIII d. gr.

Item uutgegeven ende betaelt Dirc Cramer, den bontwercker inden Hage, ende Jan vanden Woude ende Rycxken, miins genedichs heren camerling van Brabant, voir den selven minen genedigen here gelevert IIII^{c} XLVI meerters thondert XLVI gouden cr. ende van III^{c} grawer ruggen thondert VI cr., comt tsamen II^{c} XXIII goude cr., f. XLIX lb. III s. XI d. gr.

fol. 28 Item noch gegeven ende betailt Dirc Cramer, den bontwercker voirscreven, ende hii voir miinre genediger vrouwen gelevert heeft Engebrecht haren camerling ende Pouwels haren voerync van XII^{c} hermelen van elken hondert XVI gouden cr. ende van XVI fyneerde vaeren van elken voeder VI gouden cr., comt tsamen II^{c} LXXXVIII gouden cr., f. LXII lb. XII s. gr.

fol. 28 vo Item uutgegeven ende betailt Dirc die mailre inden Hage ende hy by miins genedichs heren ende vrouwen bevelen gemaict hadde alze van overclede geteykent mit hoirre wapenen die over den rossen gedect worden ende tot Heylsbergen den hertoge vanden Berge gesent, thien scilden ende van IIII dosiin bannyerkens verwapent aen die ene zyde mit ter wapen van Brabant ende die ander syde verwapent mit Hollant ende beliep na inhout der cedule by him daer of overgegeven ende men hier voirt overlevert tsamen XXXVIII s. X d. gr.

Item by Blontdeel ende Jan Happert uutgegeven ende betaelt Ghustgen Salm inden Hage ende hii tot vele tiden bynnen der tyt van desselfs rekeninge voir minen genedigen heere ende miinre liever vrouwen gemaict hadde aen wympelen, bannyeren blazoenen, schilderyen ende II tromp banyeren ende beliep mitten stoffe dair toe gedaen van bolcraen, van goude, van sulver ende anderen stucken, na inhoude der cedule by him daer af overgegeven ende men hier voirt overlevert tsamen CXCVII gouden cr. XVI gr. II est., f. XLIII lb. XI s. V d. gr. II est.

Nr. 108 Rekening van heer Jan van Vianen en heer Lodewijk van Montfoort, tresoriers.

(21 augustus 1418 - 8 januari 1419)

Fol. 81 vo Item upten selven dach uutgegeven ende betailt Robbert miinre liever vrouwen camerling van Hollant, van Bourgondie, van silver ende arbeitsloon dat hii miinre genadiger vrouwen segel van Brabant ende van Hollant gesneden ende gemaict hadde, III gouden eng. nob., stuc CXII gr., f. XXVIII s. gr.

fol. 93 Item uutgegeven ende betaelt Giisbrecht Zalm van

alrehande scilderye die hy voir mynen here ende vrouwen by horen bevelen tot hoirre behoiff gemaict heeft. Dats te weten een wympel van bolcraen, IIII siden wympelen, een siden bannier, twee standert, noch een wympel van bolcraen, twee trompbannieren van sidendoeck ende van enen hoorn hangende in miinre liever vrouwen camer, dair die somme tsamen aff beloipt geliken die cedel die hy overgaff ende men hier overlevert inhout IIᶜXXXVI cr., dair him voir betailt siin CXVIII nob., stuck X s. g., f. LIX lb. gr.

fol. 95 Item Copperment betailt van eenre zulveren busse die hii van miinre liever vrouwen wapen biden tresoriers bevelen hadde doen maken, VIII gouden sc., stuck LIIII g., f. XXXVI s. gr.

fol. 134 Item bii bevele des burchgraven van Leyden uutgegeven ende betailt Bertelmees Jans zone, goutsmit, van eenen signet te maken dat men buten up miinre genadiger vrouwen segel tot enen teyken duwen soude alsmen zegelde, mits silver ende maeckloon tsamen IIII gouden sc., stuck voir XLVIII g., facit XVI s. gr.

fol. 136 vo Item XXII dage in novembri Herman snyder betailt van IIII coralen ende den coster inder capellen tabbairden te maken, ende voir heer Gouter van Smalbroeck enen tabbaert ende een hoick, voir elc stuck XVI gr. ende voir elcx een caproen IIII gr. ende voir heer Gouter voirscreven een paer cousen, IIII gr., f. tsamen XI s. VIII d. gr.

fol. 138 Item als miinre liever vrouwen ende horen vrouwen ende joncfrouwen hoir cleynoden ende clederen van die van Dordrecht naden stride tot Goerinchem upten Nyendam genomen worden ende die selve cleynoden dair na bii veel vervolchs van Aryaen Blanckert van Dordrecht gesent worden tot Rotterdam bii enen scipper van Dordrecht van Aryaen voirscreven gehuert ende want die selve scipper uptie tiit tot Rotterdam siin seyl gestolen wort als Gerhit Beernts zone kenlic was, so most Aryaen voirscreven den scipper dair voir betalen als hy totdaer quam II gouden cr. die hem bii Dirc Potter als die heren tot Woudrichem vergadert waren van miins liefs heren ende vrouwen wegen weder gegeven ende betailt worden, f. stuc LXIIII gr. X s. VIII d. gr.

Nr. 110 **Rekening van Florens van Borselen, heer van Zuilen en Sint-Maartensdijk, tresorier.**

(14 februari 1419 - 14 februari 1420)

Fol. XVII Item upten anderen dach van merte Ingelbert camerlinc gegeven om miinre heren ende miinre vrouwen te volgen uter Hage in Henegouwen mit hare camergewande XXIIII holl. sc., f. V lb. VIII s. gr.

fol. XVII vo Item Bartelmeeus den goutsmit betaelt van miins genedichs heren segel van Brabant dat die tresorier heeft te maken, tsamen voir siin loen ende silver gelyc dat by Dirc Potter gedadingt wort X eng. nob. Item vanden signet te vermaken by Heynrich den Duvel gegeven VIII arn. g., f. den nobel voir X s. gr. VI lb. X s. VIII d. gr.

fol. XVIII Item by miinre genadiger vrouwen brieve gegeven tot Kanout XXVIII dage in julio Coexken haren knecht gegeven om mede bedevairt voir miinre liefs heren ziele hertoge Willams van Beyeren te trecken mit hun derden ten heyligen bloede XV eng. nob., f. VII lb. X s. gr.

fol. XXX Item upten selven dach (1) gesent Symonet van Rotterdam mit brieve anden tolnair van Reppelmonde ruerende van miins heren camergewant datmen miinen heren ende vrouwen uut Hollant nasende soude in Henegouwen, onvertolt te laten varen, him gegeven IX s. gr.

fol. LIII Item XX dage in aprille Boudiin miins heren piper die tot Henegouwen wairt ryden soude, gegeven te hulpe tot siinre teringen I rynsch. g., f. IIII s. IIII d. gr.

fol. LIII vo Item VI dage in julio Bartholomeeus den dichter gegeven als gewoenlic is I holl. sc., f. IIII s. VI d. gr.

fol. LIIII Item miins heren pipers van Cleve geliken sy gewoenlic siin te hebben, gegeven ter verdrincken IIII holl. sc., f. XVIII s. gr.

fol. LIIII vo Item XXV dage in octobri enen piper miinre vrouwen van Burgondien die geen teergelt en had ende ter Goude gecomen was, gegeven te verdrincken enen rinschen g., f. IIII s. IIII d. gr.

---

(1) 3 maart.

Nr. 111 Rekening van Florens van Borselen, heer van Zuilen en Sint-Maartensdijk, tresorier.

(14 februari 1420 - 21 april 1420)

Fol. 6 vo Item uutgegeven ende betaelt enen goutsmyt van Delf, geheten Jan Beleyn, bi miins genadichs heren brieven van Brabant, van een gulden collier dat myn genadige vrouwe voirtyts iegens hem gecoft hadde daer sy borghe voir geset hadde dair die somme of beloept gelyc als myns genadichs heren brieven van Brabant inhouden die die tresorier hier overlevert, XII vrancr. cr. XXV lb. VI d. gr.

fol. 7 Item Casyn knecht in mynre vrouwen camer bi horen brieven betaelt voir XXVI^{m} stiens ende XII hoet calx die myn vrouwe tot siinre tymmeringe hem gegeven hadde, XII vrancr. cr., f. III lb. VI s. gr.

fol. 14 vo Item optie selve tyt (2) myns heren ende mynre vrouwen piperen van Beyeren voir den rade te huesschede gegeven VI aern. g., f. XXIII s. gr.

Item betaelt Dirc Boel vanden koraelken cleder inden Hage te maecken, II aern. g. ende van hoir laken te scheren IIII s. gr., f. XI s. VIII d. gr.

---

(2) 7 april 1420.

Nr. 104

Betalingen in verband met produkten van kunst en kunstnijverheid door de tresoriers van Jacoba van Beieren.

S. d.

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 109 (fragment).

Nr. 109 Rekening van de tresorier van Jacoba van Beieren.

S. d. (1)

Inden eersten opten lesten dach der maent van decembris Willem Vriens soen betailt voir miinre genediger vrouwen by den heer van Montfoirde ende den tresorier van tween dyamanten XLVI cr. ende te Goude dairtoe IIII cr., tstuck XXXIII thuyn, f. XIII lb. XIX sc. II d. gr.

Item noch [...] betaelt voir miinre genediger vrouwen van ryemen [...] ten anders geliken [...] cedule dairof inhout [...] ende beliep XIIII cr., dit [...] den heer van [...] te veel wesen ende [...] of betaelt X cr., f. LV s. X d. gr.

[...] uutgegeven [...] vrouwe tegen [...] ersten van [...] cr. Item [...] van drie [...] ende een [...] boyse, ende noch [...] XXX cr. Item van [...] fel VII cr. [...] dyamanten, van sp [...] ende ringen tsamen [...] tsamen CXV cr., tstuck XXIII 1/2 thuyne, f. XLIII lb. V s. V d. gr.

... betaelt ende bi miinre genediger [...] mailyen ende [...] inhoudt, die men hier overlevert. Ende beloept [...] thuyn gouden beyersz. gulden tstuck XVIII sc. V d. gr. [...].

Item XIII dage in septembri Willem Vriens zoen betaelt ende hi uutgeleyt hadde an goude, an sulver ende anders tot miinre genediger vrouwen covel mitten vergulden rincharnasch, geliken syn cedule dairof inhout, dien men hier overlevert ende beloept tsamen XXXVII beyerschre ende bourgoensche sc., tstuck ... .

---

(1) Slechts enkele bladen, bovendien fel beschadigd, bleven bewaard.

Nr. 105

Betalingen in opdracht van Jacoba van Beieren aan Jehan de Florence, tapijtwerker, voor het reinigen en herstellen van behangsels, en aan Lotart voor een zilveren schotel, bestemd als doopgeschenk.

(1 september 1419 - 31 augustus 1420).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7977.

Volgens uitgave van F. DE POTTER, Geschiedenis..., p. 84, voetnoten 2 en 3;

A Jehan de Florence, ouvrier de tappisserie et de haulte liche, demorant à Valenchiennes pour sen sollaire de avoir renettytet et relavet le blancque cambre de ma très redoutée dame la ducesse, ycelle ouvrée de haulteliche, de pappegais semée et figurée de damoisielles, jewans de la harpe, restouppé plusieurs traux, qui estoient en plusieurs lieux destachiet et deskiret, puis icelle toute fourré de neufve toile de Bourgoigne, pour tant que oncques ne le avoit, estet et pour ostel [semblablement] avoir fait et ouvret, nettyet et relavet une autre cambre en une salle verde, l'une semée et figurée de chacheries et l'autre de la bataille de Jherusalem.

Au grant Lotart, demorans à Mons, pour une pouelle d'argent pesans IIII onches et IX estrelins d'argent blancq, cousta pour une fachon VII lb. X s. laquelle au command de madite très redoubtée dame il donna au lever de fons l'enfant Marie de Haspre, femme Colart de Hordaing, avoecq fu donnet à le saige dame IX s. et au priestre XVIII d.

Nr. 106

Betaling aan Gillis, goudsmid, en aan de ontvanger van Bergen in verband met een glasraam bestemd voor de kapel van Sint-Antonius van Barbefosse.
(1 september 1419-31 augustus 1420).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7977.

Fol. 14. A Gille l'orfevre dou Quesnoy a estet accatet II plichons de gris à X thires tenans VI^{C}, cousta le cens CIX s. Tourn., sont XXXIII lb.

fol. 46 Le XVIIIe jour doudit mois (1) en ala li recepverez à Mons au giste et lendemain à Barbefosse mener I verier pour faire une veriere que madicte dame avoit donnet à le capelle diceli ville, despends par une nuit parmi varles et chevals, XVI s. VI d.

(1) Oktober.

Nr. 107

Betaling aan Jakemart Gontier, glazenier te Bergen, voor het vervaardigen in opdracht van Margareta van Bourgondië van een gehistorieerd glasraam bestemd voor de kapel van Sint-Antonius van Barbefosse te Havré.

(1 maart 1419 - 1 september 1420).

A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, nr. 8656 (1).

A Jakemart Gontier, verier, demorant à Mons, pour une verière par lui faite au command de madame en l'église de saint Anthoinne à Barbefosse, en le capielle Nostre-Damme, ycelle verière contenant III veuwes; en laquelle veriere sont figurées l'imaige Nostre-Damme, l'imaige saint Anthonne et l'imaige de sainte Margheritte qui présente ma très-redoubtée damme, armoyé de ses armes à l'imaige Nostre-Dame, avoecq pluisieurs angèles semeis en le campaigne, ledicte verière aournée de III arkes servans as fourmoieries de ledicte veriere u li crucifis, Nostre-Damme et saint Jehans sont en pointure, avoecq IIII goucez et une trauline u il a IIII angeles et une rose; laquelle veriere tint en mesure mesuret par maistre Willaume des Mortiers ou mois de février de ce compte, présent le recepveur, LI piet I tierch et I poch d'ouvraige point et armoyet, à XII solz le piet par accort fait à lui, sont XXX lb. XVI s., et pour IX pies I quart de blancque veriere, à IIII s. dou piet, sont XXXVII s., montent ces parties XXXII lb. XIII s.

---

(1) Deze tekst werd ook uitgegeven door A. PINCHART, Archives des arts, sciences et lettres, dl. III, Gent, 1881, p. 117, en door L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. V, p. XLI, voetnoot 5.

Nr. 108

Gift van Jacoba van Beieren aan Johannes, haar harpist, om een bedevaart te doen naar Sint-Jacob van Compostella.

Valenciennes, 22 februari 1421 (n.st.).

R.A., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier.

Volgens uitgave van A. LACROIX, Analectes pour servir à l'histoire des comtes et du comté de Hainaut, in Bulletin de la Commission royale d'histoire, 2e reeks, dl. VII, 1855, p. 352; uittreksel in F. DE POTTER, Geschiedenis..., p. 83, voetnoot 3.

Jaque de Baivière, par la grâce de Dieu, contesse de Haynnau, Hollande, Zeelande, Pontieu et dame de Frise, à nostre cher et féal consillier Guillaume du Cambge, nostre receveur de Haynnau, salut. Savoir vous faisons que nous avons donné à nostre amé varlet Johannes, nostre harpeur, en récompensation des agréablez services qu'il nous peut avoir fait, la somme de douse couronnes en or, pour faire un voyage vers Saint-Jaque en Galisse. Si vous mandons et commendons que laditte somme de douse couronnes, comme dit est, vous paiés, bailliez et délivrez audit Johannes, et par rapportant ces présentes tant seulement, nous la vous ferons alouer en vos comptes et rabattre de vostre recepte par nos amés et féaulx consillers, les gens commis ou à commettre à l'audition d'iceux, auxquelz nous mandons que ainsi le fachent sans aucun contredit ou difficulté, car ainsi le voulons. Par le tesmoing de cestes séellées de nostre signet de secret, en l'absence de nostre grant séel, où nous voulons plaine foy adjouster. Donné en nostre ville de Valenchiennes, le vint-deusime jour de féverier l'an de grâce, mil quattre cens et vint, selon le stile de nostre court.

Par madame la duchesse, contesse de Haynnau, Hollande et Zeelande.

[Get.:] Grenier.

Nr. 109

Betaling aan Heynrich dem melre voor het aanbrengen van hoofdletters in een handschrift, bestemd voor de echtgenote van Jan van Beieren.

25 november 1421.

A.R.A., BRUSSEL, Rekenkamer, nr. 2629, fol. 35 (1).

Item, des XXV dages novembris, van bevelle und vermitz gebortz brieve myns gnedigen herren van Beyeren, geven Heynrich dem melre, vur alsolicke werck und gemeles er myine obgenamt herren, und vur eyn bouche das er mynre frauwen mit gulden busstaffen illumineirt hatte, urkund syner quittancie die er mit overgeven hait

XXXIII gulden.

(1) Deze tekst werd ook uitgegeven in J.A. CROWE en G.B. CAVALCASELLE, Les anciens peintres flamands, dl. III, Notes et additions door A. PINCHART, Brussel, 1862, p. CLXXXIX, voetnoot 1; ook in A. PINCHART, Documents relatifs aux frères Van Eyck et à Roger Van der Weyden et ses descendants, Brussel, 1863, pp. 6-7.

Nr. 110

Belofte van een aantal lieden de juwelen, door Elisabeth van Görlitz, echtgenote van Jan van Beieren, verpand, te [illegible]n restitueren.

16 december 1421.

Volgens uitgave van F. VAN MIERIS, Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, dl. IV, Leiden, 1765, p. 609.

Wy Henric van Eyck, Voet van Waldorff, Jan van Rynshem, ende Jan van Chyevel, doen kont allen luden, ende bekennen opentlic mit desen brieven, dat wy van den hoechgeboren vurste, hertoge Johan van Beyeren, enz. onsen genadigen here, ontfangen hebben tot behoeff des edelen Ruprecht, grave van Virnenburg, onsen lieven Heren, sulke pande, ende juwelen, als twee uutgesneden cedulen, dair op gemaict uutwysen, ende begrypen. Die welke juwelen in pantsgewyse geset syn, ende staen voir achtien hondert XXVII Hollantsche scilde, ende niet hoger, also dat wy, ende elc van ons bysonder den selven hoechgeboeren vurste, onsen genadigen heren, werden geloofft ende gesekert hebben, geloven, ende sekeren by onser trouwen, ende eeren in gerechten eedstat, dat wy sonder yet dair in te trecken in eeniger wys die voirsz. pande, ende juweelen all, ende ongeargt weder overleveren sullen, commervry in die stat van Dordrecht in des hoechgeboren vurstes, hertoge Johans, off in der hoechgeboren vurstynnen Elisabett van Gorlitz, synre liever gesellynen, off houder des briefs, mit hoirren wille seker behout tot allen tyden, ende rechtevoirt so wanneer dat die hoechgeboren vurste, off vurstynne, off houder des brieffs mit hoirren wille yemande van ons betailde die voirsz. XVIII^{c} XXVII hollantsche scilde, off die wairde dair voir in anderen goeden gelde, als ghenge, ende geve is. Ende wairt, dat wy des niet en deden, so hebben wy Henric, Jan, ende Jan voirz. geloofft, ende gesekert, geloven, ende sekeren, gelyc voirz. staet, dat wy alsdan terstont, die een na den aanderen, niet te verbeyden, mit ons selffs lyven, ongemaent incomen sullen tot Dordrecht in de Catte, ende dair niet uut te scheyden, ten sy dat wy die voirz. pande, ende juweelen eerst weder geleveert sullen hebben in der maten, als voirscreven staet, off ten sy by wille, ende consente des hoechgeboren vursten, off vurstynnen

voirsz. off houder der brieffs mit hoirren wille, mit vorwairden, dat wy ons hier en tegen niet verweren, noch bescudden en sullen mit enigerleye saken, die ons hier in te baten comen mochten, alle argelist, ende nuwe vande uutgesceyden. In oirkonden desen selven brieve, mit onsen zegelen bezegelt. Gegeven in 't jair ons Heren M.CCCC.XXI. XVI dage in decembri.

Nr. 111

Jan, hertog van Brabant en Limburg, vraagt aan de auditeurs van de rekeningen van het land van Henegouwen, hun instemming te betuigen met de betalingen gedaan voor zijn intrede in de orde van Sint-Antonius van Barbefosse, voor zijn portret in de kapel van genoemde heilige, voor gouden laken geschonken aan de Sinte-Waldetrudiskerk te Bergen en voor allerlei andere onkosten.

Leuven, 20 maart 1423 (n. st.).

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, pp. 330-332, nr. MCCCXXX (1).

Jehan, par la grâce de Dieu, duc de Lothier, de Brabant et de Lembourg, marquis du Saint-Empire, conte de Haynnau, de Hollande et de Zéelande, et seigneur de Frize, à noz amez et féaulx les gens de nostre conseil ou autres qui de par nous seront commis à l'audition des premiers comptes de noz officiers de Haynnau, salut et dilection. Nous voulons et vous mandons bien acertes que la somme de quatre cens soixente-une livres et huit solz tournois, monnoie de nostredit païs de Haynnau, que nostre amé et féal conseiller et receveur général d'icellui nostre païs de Haynnau, Guillaume Estévenart dit du Change, a finez, bailliés et

(1) Vergelijk met een quitancie in A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Recette générale, Quittances, volgens uitgave van A. PINCHART, Archives des arts, des sciences et des lettres. Documents inédits, dl. III, Gent, 1881, p. 189, voetnoot 4 : "Jehan, etc.... c'est assavoir : au couvent de l'église de Saint-Anthoinne, en Barbefosse, pour nostre entrée en l'ordre dudit saint, cent escus de Dordrecht, qui monte au pris de XXXIIII solz la pièce, CLXX livres de ladicte monnoie; item, à la vefve de feu Piérart Henne, pointre demourant en nostre ville de Mons, païe pour

délivrés, de nostre commandement et ordonnance, aux personnes cy-après déclarées, c'est assavoir : au receveur de l'église de Saint-Anthoine en Barbefosse, pour nostre entrée en l'ordre dudit saint, cent escus de Dordrech, qui montent au pris de XXXIIII solz la pièce, CLXX l. de ladicte monnoie; item, à la vesve de feu Piérart Henne, pointre demourant en nostre ville de Mons, paié pour un table de nostre personnage, et armoyé de noz armes, mis en laditte église de Saint-Anthoine, XIIII l. de laditte monnoye; item, qu'il nous bailla et délivra comptant pour faire nostre plaisir et volenté, nous estans darrainement en nostreditte ville de Mons, VI couronnes d'or, valent audit pris de XLII s. la pièce, XII l. XII s., monnoie dessusditte; item qu'il a paié a Marck Guidechon, marchant de Luques, demourant à Bruges, pour un drap d'or à lui achaté par nostre amé et féal conseiller et trésorier, Gerard de le Zyppe, lequel nous avons donné à l'église Sainte-Wautrud, en nostre ville de Mons, à nostre premier et joyeux advènement à la seignourie de nostredit païs de Haynnau, LXXII couronnes d'or, qui montent audit pris de XLII s. la pièce, CLI l. IIII s.t. de laditte monnoie; item, que nostredit receveur a paié à Symon, brouduer, demourant en nostredicte ville de Mons, pour cinq escuchons de noz armes dont l'on a armoyé ledit drap d'or, X l. X s. t. d'icelle monnoie; item, pour XXIII muys et quatre rasières d'avaine achatez par nostredis receveres de Haynnau de Huart Cambier, mayeur de Hannechoelles, au pris de XXXIIII s. t. le muy et envoyez devers nous, au mois de novembre darainement passé, pour la despense de nostre hostel en nostre ville de Hal où nous estions lors, XL l. IIII s. VIII d. t., monnoie devantditte, et pour les despens fais par l'abbé du Parck delez nostre ville de Louvain, le seigneur de Rothselaer et aucuns autres des gens de nostre conseil en nostreditte ville de Mons, où envoiez lez avions, ou mois de février darrainement passé, à une journée qui lors y fut tenue par les trois estas de nostre pais de Haynnau, paié aussi par nostredit receveur de Haynnau LXII l. XVII s. IIII d. t. de laditte monnoie; vous allouez ès premiers comptes qui rendra par-devant vous nostredit receveur de Haynnau, de sondit office de recepte, et la lui rabatez en iceulx comptes sanz aucun contredit ou diffi-

---

ung tableau de nostre personnage et armoyé de noz armes, mis en ladicte église de Saint-Anthoinne : XIIII livres de ladicte monnoye."

culté, par rapportant avecques ces présentes les certiffications et quictance qui y appartiennent, non-obstant quelconques ordonnances, mandemens ou deffences à ce contraires. Donné en nostre ville de Louvain, le XXe jour de mars, avant Pasques, l'an de grâce mil quatre cens vint et deux.

Par mons^{gr} le duc, Guillaume conte de Zeyne, seigneur de Rhode-Sainte-Agathe, le seigneur de Rothslaer et Gérard de le Zyppe, trésorier de Brabant, présens;

[Get. :] J. le Marchant.

Nr. 112

Betaling in opdracht van Margareta van Bourgondië voor een glasraam bestemd voor de Sint-Nicolaaskerk te Bergen.

(1 september 1422 - 1 september 1423).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale du Hainaut, B 7981, fol. 56 vo.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Le passé artistique de la ville de Mons, Bergen, 1885, p. 129, en IDEM, Cartulaire ..., dl. V, pp. 286-287.

A Jacquemart le Verier, demorant à Mons, liquel, ou command de madite dame, a fait en l'église de Saint-Nicolai à Mons et assis une grande verière deseure l'autel, ou mois de septembre et octembre de ce compte, en ycelle figuret le Trinitet en le moyenne, à l'un des leis mons^{gr} le ducq, cui Dieux pardoinst, et al autre leis madame la ducesse, armoyez de leurs armez, et a contenut ycelle verière, mesurée par maistre Willaume de Mortiers, CLXIJ piez de blancq voirre en XXVI peniaux listez, arles et auwetiaux deseure, au foer de IIII s. VI d. t. de cascun piet; sont XXXVI libvres IX s. t., en V peniaux figurés de le Trinitet et de III tabernacles XXVIII piés-demi, à IX s. dou piet, sont XII l. XVI s. VI d., et en V peniaux figurés de monsigneur et de madame, armoyés de leurs armes et timbre de mons^{gr}, XX piés-demi, à XI s. le piet, sont XI l. V s. VI d. Montent ces parties en somme : LX lb. XI s.t.

A maistre Jehan le Bonbardeur, pour IIII^{XX} X verghes de fier mises et emploiies à tenir le verière dessusdite, a esté payet LXX s.

Nr. 113

Betalingen in verband met produkten van kunst en kunstnijverheid door de tresoriers van Jan van Beieren.

(9 mei 1417 - 9 februari 1425) (1).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nrs. 112-125.

Nr. 112 Rekening van heer Johan van Schoinvorst, burggraaf van Montjoie, stadhouder van Jan van Beieren.

(9 mei 1417 - 10 oktober 1417)

Fol. 24 Inden irsten dage in junio Huge, den maelre tot Dordrecht, betaelt van C cleynre scilden, XXVIII grote scilde van myns heren wapen van Hollant ende van alrehande dingen bruyne te verwen, beloept alte samen XVIII sc., f. XVIII g. fl. XVIII boddr.

fol. 24 vo Item XVII dage in septembri by myns heren bevele Vosken gegeven te teergelde die miin here van Ludic tot Antwerpen seynde om siden laken voere minen here, VI holl. sc., f. VII g. fl. VII boddr.

fol. 44 Inden irsten opten XIIden dach in mey Lambrecht den bontwerker betaelt by miins heren bevele ende by Goetkena van enen grauwen tabbart met vossen te voederen, van enen corten tabbart van laken van damasschen met marteren te voederen, van enen roet scarlaken tabbart te voederen met swerten roemschen vellen ende noch van enen langen tabbart van damassche van grauwen ruggen te voederen, te samen IIII gr. fl. ende van LVI roemschen vellen daer die roetstaer laken tabbart mede gevoedert wert V cr., maken VI g. fl. V boddr., f. X g. fl. V boddr.

fol. 45 Inden irsten XIX dage in julio by Vosken gecoft VIII ellen siden doecks, coste elc elle I ryns. g., maken VIII ryns. gulden, om frangien IIII sc. ende I vl. gr., den meyster van make loen V nob., den knechte te verdrincken II lewen, om III dosynen pieken ende

---

(1) Volgende rekeningen ontbreken in het fonds : rekening van Florens van Borselen, tresorier (23 april 1420 - 26 mei 1420) en van Frank en Florens van Borselen, tresoriers (21 december 1421 - 24 januari 1422).

I dosyne kuysen X sc., noch enen knecht gegeven die minen here tot Dordrecht bracht IIII paer bonn., I ryns. g. Noch Vosken betaelt die tot II tiden voren van Woerden tot Yselsteyn, vore wagenhuer ende kost mits Jacop Boterman ende Herman II sc. ende noch om III sack porduyts II cr.; maken dese partyen gelyc die cedel inhelt die men hier overlevert XXXVIII st., de IX boddr. XL g. fl. VIII boddr.

Item optie selve tyt Aewert van Naeldwyc betaelt die hy verleet hadde aen IIII elle swarts lakens van damascht, coste tsamen XVI cr. f. XX g. fl.

fol. 45 vo Item XXII dage in septembri tot Antwerpen gecoft ende betaelt bi Vosken daer hy van miins heren wegen om geseynt was om syden laken tot enen tabbart ende tot eenre hoyken voer minen here costte C vrancr. cr. IIII s. gr. vl. gels, voer elken cr. ende sc. gerekent vore XXXVIII gr., gelyc hy dat selven van Pauwels gehaven heet, f. CXXXII g. fl. XI boddr.

fol. 74 Item XXVII dagen in augusto Johannes Schevens den buecbynder tot Ludic betaelt van papir int frantsyne ende register die hy bennen enen halven jare opten tresorie gelevert heeft IIII g. fl. VI boddr.

Nr. 114. Rekening van Heinric Nothaft, tresorier.

(10 april 1418 - 2 juni 1419)

Item gegeven van Haren den bontwerker van miins heren des hartogen hoeyt te voederen XVI gouden cr., f. XLIX lb. XII s.

Item gegeven Henric Dirop soen, den bontwerker, van bontwerc voir minen heren den hartoge, XX gouden sc., f. LII lb.

Item noch van Heinric van Luyck IX tummer bontwercs, elke tummer XII s. gr. vl., f. XXVIII arn. g. ende VIII botdr., f. LXVI lb. VIII s.

Item Willem vander Muelen van bontwerc voir minen genedighen here gegeven XXXII goude sc., f. LXXXVI lb. VIII s.

Item gegeven voir miins genadichs heren silverwerke dat verset was ende Hemric Reytop betaelt heeft VIII^{c} XLIIII gouden st., II s., VIII d. gr. vlems, f. XVII^{c} LXXIIII lb.

Item XVII dage in meye van miins heren grote segel te maken die woech XV loot silvers, voir gegeven VI 1/2 sc., f. XIII lb. ende van maken ende graveren XXVIII sc., f. LXIX lb.

Item VI daghe in junio gegeven van myns heren signet te maken mit den silver ende woech IIII loot, I vierendeel min, elc loot IX butdr., te samen XI lb. VIII s.

Item upte selven dach (2) Dirc die Milde ghegeven by Ulrice van laken tot miins heren wimpel ende van maken te samen XVI butdr., f. XXXII s.

Item X dagen in decembri Wynken die tynneghieter ghegeven die een tynnen standert gemaect hadde voir minen here, hem gegeven overmits dat hy die standert behouden mochte by den vitzdom III lb. XV s.

Item upten selven dach (3) Wouter Jans zoon van enen blauwen clede ghegeven dairmen een wimpel aff maecte XXXVI s.

Item upter selven dach ghegeven vander clede te maken ende te bemalen dat men heyt een aventuer, IX arnemse gulden, f. XIX lb. XIII s.

Item upten selven dach (4) Heyn die Bruyn van twympelen, elc III 1/2 ellen lange tot fraengen die men dair toe ghebesicht heeft ende van XLIX scilde die men tot Gorinchem ende tot Woudrichem voer die herbergen gheset heeft te samen XII sc., f. XXIIII lb.

Item Hein de Bruyn, den beeldeverwer tordrecht, vanden scilden die tot Nymaghen upten hove voir den herberghe geslaghen worde, gegeven XXII s. gr., vl., f. XIII lb. IIII s.

Item Heyman, die beeldeverwer van Harlem, ghegeven by Jacob Butterman van II bannieren aen den trompen, XXVI arn. g. ende IIII gouden sc. Item vanden fraengen te maken aen den selven bannyeren ende vanden quespulen, snoren ende zyde dair toe gebesicht, tsamen III lb. VI s., beloipt LXXIII lb. XVIII s.

Nr. 115. Rekening van Boudewijn van Zweten, tresorier.

(29 mei 1420 - 8 oktober 1420)

Fol. XLII vo Inden eersten uutgegeven ende betaelt ende bii miins genadichs heren bevelen gelevert worden voir Otten wiif van Akoyen miins heren dochter also als

---

(2) 23 september.
(3) 2 februari.
(4) 18 maart.

sy bruyt was ende gecoft worden jegens Aernt vanden Woude inden Hage XXXVII tymmer graeuwer ruggen ende VII rugge elc tymmer III holl. sc. ende vanden voirscreven ruggen onder hoir cleeder te voederen II sc., f. tsamen CXIII 1/2 holl. sc. Item noch voir den selver LXVIII tymmer wammen ende IIII wammen elc tymmer een cr. ende van voederen II cr., f. tsamen LXX cr. VIII gr., f. den croen voir LXX gr. ende den holl. scilt LVIII gr. XLVII lb. XVII s. VII d. gr.

Item noch uutgegeven ende betailt Aernt vanden Woude voirscrever ende by miinre genadiger vrouwen bevelen jegen him gecoft ende by Lambrecht horen bontwerker tot mïnen genadigen vrouwen behoef gelevert worden omtrent onser vrouwen dach nativitas lestleden V 1/2 fineerder wammen, coste elc tymmer I vrancr. cr., f. CXXXVII 1/2 cr.,tstuc LXX gr., f. XL lb. II s. I d. gr.

fol. LX vo Item bi Herman den camerlic bii miins heren bevelen betailt van II floitken die miin genedigen heren ende vrouwen ter Goude hadden doen maken II s. VI d. gr.

Item XIIII dage in junio by Herman den camerlinc betailt van II scasten voir miins heren bannieren ende wimpelen ende van dat hii gesent hadde tot Delf om die bannieren ende wimpelen IIII s. VII d. gr.

fol. LXIII Item uptie selve tyt bi miinre genadige vrouwen bevelen bi hande Gheryt horen borduyrwerker hem gegeven alrehande saken van miinre genadiger vrouwen wegen mede te doen, III vrancr. cr. VI leeuwen, f. XVIII s. V d. gr.

Item Massim gegeven van een spiegel dat hy gecoft hadde voir minen genadigen here, VI leeuwen, f. XI gr.

Nr. 116. Rekening van heer Geryt van Heemskerk, heer van Oosthuizen, tresorier.

(8 oktober 1420 - 16 april 1421)

Fol. 35 Inden eersten uutgegeven ende betailt ende bii miins genedigen heren bevelen tordrecht gecoft worden ende voir him selven gelevert by Willem sinen bontwerker mede te voeren gelyc die by Aernt vanden Woude betailt worden, XXIIII holl. sc., tstuc LX gr., f. VI lb. gr.

Item XII dage in decembri tot Aemsterdamme by Willem den camerlinc by miins genadichs heren bevelen betailt omme mairteren die minen genedigen here onder

enen hoet gevoedert worden, IIII hol. sc. ‹ [...] gr. ›, f. XX s. X d. gr.

Item XVIII dage in januario inden Hage by miinren genadiger vrouwen bevelen horen bonctwerker gegeven een luttel bontwercx mede te betalen dat gebrac an enen van horen rocken te voederen IIII vrancr. cr., tstuc LXXII gr., f. XXIIII s. gr.

Item Willem miins genadichs heren bontwerker bii sinen bevelen gegeven van een deel marteren die hy voir miins heren genaden hadde doen bereyden ende touwen als hy aenbrocht, VII 1/2 holl. sc., f. XXXVII s. VI d. gr.

fol. 35 vo Inden eersten uutgegeven ende betailt bii miins genadichs heren bevelen eenen coepman geheten Lambrecht Offys van een deel hexel die miin genadige here jegen hem dede copen by Dirc van Foreynen, dair den coop by gemaect wort ende miin genadige here te nyen jare wech dede geven, tsamen LX vrancr. cr., tstuc LXXII gr., f. XVIII lb. gr.

Item noch betaelt by Jan Traelge van een span dat miin genadige here miinre genadiger vrouwen ten nyen jair gaf ende gecoft wort jegen Symon van Cuelen, coste LXXX rynsch. g., tstuc LVIII gr., f. XIX lb. VI s. VIII d. gr.

Item Jacob, den goutsmit inden Hage, betaelt ende by Dirc van Foreyne jegen hem gecoft worden ende miin genadige here hadden ten nyen jare wach te geven II spannen, costen XL vrancr. cr., f. XII lb. gr.

Item noch betaelt by Dirc van Foreyne enen coopman van II spanne die miin genadige here ende vrouwen ten nyen jair dede geven den genen die hem dat nye jair brocht van minen genadigen here van Brabant, XXII riinsch g., VIII vrancr. cr., f. VII lb. XIIII s. IIII d. gr.

Item Jacob Botterman betaelt van II covelen die hy by miins genadichs heren bevelen gemaect hadde, II eng. nob., f. XXII s. gr.

Item indie heylige weke betaelt van een span dat miin genadige here te huescheden sende Jans wiif van riinssen XXXVI cr., tstuc LXXII gr., f. X lb. XVI s. gr.

fol. 55 Item betaelt by miins heren capellaen van enen kelc een luttel te vermaken dair men voir minen genadigen here misse mede pleech te doen XIIII gr.

fol. 55 vo Item Bartelmeeus den barbier gegeven van een sulveren sloetkiin dat an miins genadigen heren boeck gebroken was weder mede te doen maken, I airn. g., f. IIII s. II d. gr.

fol. 56 vo Item XVII dage in decembri by Louwerys roedrager gegeven by miins heren ende miinre vrouwen bevelen een nye clocke te geven inden Hage die sy deden heffen IIII airn. g., f. XVI s. VIII d. gr.

fol. 57 vo Item XVI dage in januario by miinre genadige vrouwen bevelen by Jan Traelgen betailt van een slot ende banden te doen maken aen een coufer voir miinre vrouwen gulden halsbant in te leggen, I airn. g., ende van gevoerde scoen voir miinre genadiger vrouwen ende van platinen, I holl. sc., f. IX s. II d. gr.

fol. 58 Item VII dage in februario by miins genadige here bevelen Heyman Boudiins zoen betaelt van een kiste die miins genadige here tot Delf hadde doen maken, III holl. sc., f. XV s. gr.

Nr. 118. Rekening van Jacob, heer van Gaesbeek, Abcoude, Putten en Stryen, tresorier.

(16 april 1421 - 6 juni 1421)

Fol. 17 vo Item III dage in meye mynre vrouwen borduyrwerker die myn genadigen vrouwe selve in haren bootscippen dair sy woude, gegeven te teergelde II utr. g., f. VIII s. X d. gr.

fol. 20 vo Item enen man die by Jan Nagel een rode camer gewasschen hadde, gegeven voir synen arbeyt IIII s. gr.

Nr. 119. Rekening van heer Florens van den Abeel, tresorier.

(18 augustus 1421 - 21 december 1421)

Fol. 20 vo Item XX dage in octobri tordrecht gegeven Riquun van een ny signet, van silver ende van maken VII g. fl. XXXI s. VI d.

fol. 21 vo Item XII dage in decembri meester Claes, den clerck, betaelt ende hi uut geleyt hadde van cost ende oncost miins heren cleynoden tordrecht te bringen om die te leveren des grave bruder van Bernenberch, want hi om des yses wil veeo gelts vervaren most binnen VI dage dat hy uut was, XI arn. g., f. II lb. IX s. VI d.

fol. 24 vo Item XXII dage in octobri tordrecht Willem den bontwerker gegeven ende hi voirt gegeven hadde om een berst pels voir minen heere ende om enen hoet mit marteren gevoodert IIII holl. sc., f. XXI s. III d.

fol. 25 Item eenen knecht die miins heren tappiten gewassche hadde, bi Jan Nagel gegeven by heren Vrancken bevelen VI s. VIII d.

Item Bertelmees den Winere by miins genedigen heren bevelen betaelt van een croenke dat miin genedigen heer in siin camerken hadde gehadt, in holl. sc. f. XVI s. gr.

Nr. 120. Rekening van heer Heinric Nothaft, vitzdom van Beieren, tresorier.

(4 april 1422 - 27 september 1422)

Fol. 48 Item VIII dage in aprille gegeven by Jan Nagels knecht, den man die die tapiten voir mynre vrouwen camer gewasschen hadde, XL leeuwen, f. VI s. VIII d. gr.

Nr. 121. Rekening van heer Heinric Nothaft, vitzdom van Beieren, tresorier.

(27 september 1422 - 14 januari 1423)

Fol. 16 Item noch uutgegeven ende betaelt meyster Jan den maelre van IX weken pantgelts ende III dagen, sdages voir hem ende siinen knecht X lewen, f. V lb. X s. gr. (5).

fol. 18 vo Item Johannes den maelre gegeven by myns genadigs heren bevelen XXVII airn. g., f. VI lb. VIII s. III d. gr. (6).

Item noch uutgegeven ende betaelt by heren Philips van Borssel van alrehande cleynoden die myn genadigen here gecoft heeft iegen jansmisse lestleden. Eerst Aernt Touwen CXXV cr. Item Geryt Claes zone, goutsmit van Leyden, III^{c} cr. Item enen goutsmit van Delff die hem noch gebraken van silveren beslach dat hy mynen genadigen here gemaect hadde V cr., f. IIII^{c} XXX cr., f. CXLVII lb. XVII s. VI d.

fol. 29 Item Willem miins genadige heren bontwercker gegeven hazen vellen mede te coipen vore mynre here,

---

(5) Deze tekst werd ook uitgegeven door : J. WEALE, Hubert and John Van Eyck. Their Life and Work, Londen - New York, 1908, p. XXVII; E. SCHILTZ, Van Eyck Studiën, Antwerpen, 1960, nr. I.
(6) E. SCHILTZ, o.c., nr. II.

VII tuunen, f. XVIII gr.

fol. 30 vo Item noch uutgegeven ende betaelt Dirck, den snyder inden Hage, voir enen rock, tapeten ende hozen voir Mouweren den geck, IX g. XXV lewen, f. II lb. V s. V d. gr.

Nr. 123. Rekening van heer Heinric Nothaft, tresorier.

(11 maart 1423 - 1 november 1423)

Camer Item betaelt Janneken den Volre vander tapestorie te wasschen, XVIII leeuwen III s. gr.

Item Janneken den Volre van een deel tapestorie inden camer te wasschen ende schoen te maken, XXXVI leeuwen, f. VI s. gr.

Pantgelt Item uutgegeven ende betaelt myns genadigs heren ende vrouwen huysgesinde die inden Hage bleven van horen pantgelde van des donresdage XI dagen in maerte binnen VII weken dair na volgende ter wille myn heren ende vrouwe voirscreven tordrecht waren en daer in gerekent der valkenairs ende haykiers aesgelt van dier tyt. Item jonge Willem bastairt mit siinre knaep horen cost van XXII weken. Item Johannes die scilder ende siinre knechten pantgelt van der tyt van septembri tot des eersten dages toe van junio, want hy altoos pantgelt heeft, beloip al te samen gelyc die rolle van persone te persone clairlic inhout die men hier overlevert CXXIX lb. IX s. II eng. (7).

Item uutgegeven ende betaelt myns heren ende vrouwe huysgesinde die in den Hage bleven ter wyle dat myn here vrouwe tegmonde waren, van des saterdages V dagen in junio binnen III weken daer na volgende. Item vander tyt dat myn heren ende vrouwen tot Gorinchem waren van des sonnendags IIII dagen in julio binnen III weken dair na. Comt tsamen een termyn van VI weken daer in gerekent Johannes den scilder ende siinre knechten pantgelt vanden eersten dage in junio tot den eersten dage toe in septembri. Item den valkenairen ende haykieren ende beloipt tsamen gelyc die rolle inhout die men hier overlevert XCVI lb. XIII s. X d. (8).

Item noch uutgegeven ende betaelt myn heren ende vrouwen huysgesinde die in den Hage bleven ter wylen

---

(7) E. SCHILTZ, o.c., nr. III.
(8) IDEM, o.c., nr. IV.

dat myns heren ende vrouwe in Zeelant waren vanden IIIIde dage in septembri tot den XVIIIde dage in octobri, maect een termyn van XLIIII dage. Item daer in gerekent Johannes den scilder met siinre knechten vanden eersten dage in septembri toten eersten dage in novembri, ende der valkenairs ende haykiers aesgelt binnen der voirscreven tyt ende anders den tyt vanden termyne van desselfs rekeningen dat him gebrect boven dat hem in dese drie particulen gerekent is ende beloept tsamen gerekent die rolle die men hier overlevert van manne te manne clairlic inhout CXLII lb. XIII s. IIII d. II eng. (9).

Grote foureyne

Jan miinre vrouwen goutsmit die sy sende tot Coelne anden commelduyr van Biessen mit alrehande boitscippen, gegeven ende hi verteerde VI beyer. g., f. XXXIII s. gr.

Item Jan miinre vrouwen goutsmit die miin vrouwe weder sende tot Coelne om alrehande boitscippe, gegeven te teergelde X utr. g., f. XL 1/2 s. gr.

Item noch byden selven betaelt Jan Hugen den goutsmit van omtrent X loot silvers van XXXVIII silveren naelden ende van een zwairt schoe te stofferen, van maken ende silver tsamen gelyc Meeus voirscreven dat overgegeven heeft mit eenre cedel, VIII g., XX leewe, f. XXXIX s. III d. gr.

fol. 64

Item up die selve tyt (10) betaelt meester Jan den zadelmaker van II besaidzen dat silver van der koken mede te voeren, III holl. sc., f. XVII s. III d.

fol. 64 vo

Item XII dagen in septembri Massim den camerlinc betaelt ende hy gegeven hadde om II zyde rychsnoere mit silver beslagen, VI tuynen, f. XVIII gr.

Nr. 124. Rekening van heer Heinric Nothaft, tresorier.

(1 november 1423 - 11 mei 1424)

Pantgelt

Item so onbreken Johannes, scilder, van siinen pantgelt van enen halven jaere daer hem die tresorier off betaelt, rekent van I quaert jaers, te weten van alreheylige dage totten eersten dag van februarii siin XIII weken, des heeft hy sdages voir hem ende sinen knecht die met hem werct X lewen, ende een andere knecht II lewen, f. sdages II s., f. IX lb. II s. gr. (11).

---

(9) IDEM, o.c., nr. V.
(10) 24 juli 1423.
(11) Ed. J. WEALE, o.c., p. XXVII; E. SCHILTZ, o.c., nr. VI.

Bontwerck ende lakenen

Inden eersten upten VIsten dach in decembri uutgereict ende betaelt Willem Hemrix zone, bontwercker, ende hi voir miine genadigen heere gelevert heeft by Willem Cavey om enen leren rock, een onderrock ende vilthoede mede te voeren CVIII romenysche vellen, costen elcken V vellen I arn. g., f. XXI g., IX cromst.
Item byden selve om XV marters VIII sc., f.
VII lb. IX s. V d.

Item XVI dagen in decembri uutgegeven ende betaelt Aernt vanden Woud ende hy voir miin heren gelevert heefft een hoyck mede te voederen II^{c} LXXV ruggen van mairteren, costen tstuck XVII gr. vl., te weten den arn. g. voir XXX gr. gerekent, f. CLVI arn. g. minus V thunen, f. mits V thunen te wiincoep
XXXVII lb. XIII s. V d.

Item VII dagen in januario betaelt Jutgen Biertapster ende Lenairt camerlinc yegen haren cosste om voir miinre heren siin wamboyse, hose ende anders mede te voederen, XVI ellen linderen lakens, coste elc elle V lewe, f.
XIII s. II d.

Item XXIIII dagen in maerte uutgegeven ende betaelt Willem Hemricx zoon, bontwerker inde Hage, ende Willem Cavey tot miins heren behoeff yegen hem coffte LXXVI romenysche vellen om miins heren rou tabbert ende I vilthoet mede te voeren, coste tstuc VI vl. g., f. XV arn. g. III cromst., f. III lb. XIII s. VI d.

Juwelen

Item betailt Aelbrecht van Naeldwyc ende hem gegeven had om enen silveren lepel voir miine heren, coste I ryn. g., f.
V s. X d. gr.

fol. 73

Item XXII dagen in maerte so was Geritgen knecht vander camer gesent tot Teylingen om te vernemen off daer yet een swarte camer waer die men minen here dede in Vlaenderen mede ter dachvaert te voeren ende verteerde III rh. g.
XII gr.

Nr. 125. Rekening van Boudewijn van Zweten, tresorier.

(26 mei 1424 - 9 februari 1425)

Fol. 32 vo

Item noch uutgegeven ende betaelt Johannes, myns genadichs heren scilder, gelyc dat mit hem overdragen was van siinen pantgelde sdages X lewen, f. binnen XXXII weken een lewe voir II gr.
XVIII lb. XIII s. IIII d. gr. (12).

---

(12) Ed. J. WEALE, o.c., p. XXVII; E. SCHILTZ, o.c., nr. VII.

fol. 42 In den eersten uutgegeven ende betaelt Aernt vanden Woude by miins genadige heren bevelen ende hem gebrac van alrehande bontwerc dat miin genadige heren hem sculdich was gelikerwys als dat by Willem sinen bontwerker gerekent wort, dair die somme of was CI holl. sc. Item noch den selven betaelt ende miin genadige here an halzen van martere van Aernt vanden Woude gehat hadde also als dat by Dirc van Foureynen angebrocht wort, XX cr. Item noch betaelt van VI tymmer fiineerder wammen dair miin genadichs heren wamboys mede gevoert wort, VI cr. Item noch betaelt van een deel hoeden te voedren by Voskiin voir miinen genadigen heer, eerst twee hoede gevoedert mit swarten romanyschen vellen, tstuc I cr. Item een hoet mit snaetzen gevoedert, I sc. Item een hoet gevoedert mit XII marters, tstuc enen airn. g. Item noch een hoet gevoedert mit gehelen marteren vanden besten, coste VI cr. Item noch een hoet gevoedert mit XIII sabels, tstuc een cr., die miin genadigen here wech gaf. Item noch een hoet gevoedert mit zwarten vellen dair toe gedaen V vellen, tstuc II cromst., ende van maken II cromst. Item noch betailt van LXX swarte vellen dair miin genadige here eenen swarten tabbairt mede gevoedert wordt, tstuc III gr. vl. Item noch betaelt van XL halzen van marteren by Dirc van Foureynen voir minen genadigen here, IIII sc. Item noch gelevert dair minre here eenen nacht tabbairt of gevoedert wordt by Dirc van Foureynen ende Willem den bontwerker CLVIII vossen wammen, tstuc VI gr. vl. Item noch een scharlakens boestrock gevoedert voir minen genadigen here mit XXXIIII vorsen wammen, tstuc VI gr. vl. Item noch ende voir minen genadigen heren ende vrouwen gecoft waren tegen Aernt voirnoempt VII^{c} marteren ruggen dairre III^{c} vanden quaetsten Aernt voirscreven weder of gelevert worden in miins heren ziecte, also dat dair of miin genadige vrouwe behielt by miins heren bevele IIII^{c} marters vanden besten, die costen II^{c} cr. Comt tsamen uutgegeven ende vanden bontwerke voirscreven CXLVII lb. II s. VII d. gr.

Item noch den selven betailt bii miins genadichs heren bevelen ende hem gebrac van bontwerk dat hy gelevert hadde voir miins heren bastairt dochter doe sy Jan van Egmonde besliep, eerst van VIII 1/2 tymmerpopelen wammen ende X graeu ruggen tot eenen tabbairt ende van maken tsamen X airn. g., f. LII s. VI d. gr.

fol. 42 vo Item noch betailt Willem Heynrix zoon, den bontwerker inden Hage, ende hy gelevert hadde voir minen genadigen heren by Willem sinen bontwerker eerst II^{c} ende LII marteren ruggen, costen elken twee enen sc. Item noch den selven betailt van II^{c} ende LXXXV martere wammen, costen elke IIII wammen enen sc., ende

hier mede worden gevoedert twee zyden hoyken inden zomer lestleden; f. tsamen CXCVI sc. I quaertier, f. LXVI lb. IIII s. VIII d. gr.

Item Aernt Woude betailt van LXXIX swarte vellen die miin genadige here dede geven Steven Maudric, costen VIII sc. minus twee thuynen, f. II lb. XIII s. VI d.

fol. 43 Inden eersten uutgegeven ende betailt by miins genadichs heren bevelen van eenen vergulden cruysen dat meester Spaen te huescheden gegeven wort, wegende II 1/2 marck, coste XXX vrancr. cr., f. XI lb. XII s. VI d. gr.

Item Willem Schrevel betailt ende hy uutgeleyt hadde vanden croesenen die den here van Adingen gegeven worden doe miin genadige here tot Brugge was, boven alsulc gelt als by des vitzdoms tiden dair of gegeven was VII 1/2 cr., f. LVIII s. I 1/2 d. gr.

Item noch betailt Heynric van Groesbeeck, den goutsmit inden Hage, ende hem gebrac van silveren beslach te maken dair hy XI loot silvers toe dede up miins genadichs heren schut palleur van Delf tsamen by Dirc van Foureynen IX cr. Item noch den selven betailt van drie dosine valken ende blaentgins malyen VI cr., f. tsamen XV cr., f. V lb. XVI s. III d. gr.

Item Dirc van Oestgeest betaelt van eenen silveren voetkiin dat een glas hielt dair miin genadige here selve uut plach te drincken, coste XI riinsch. g., f. III lb. XII s. V d. gr.

Item also Robbrecht van Asschen bruylocht wesen soude so beval miin genadige here den tresorier miinre genadigen vrouwen van Beyeren te betalen ende te geven drie marck gouts, elke marck van LX cr. eenen van hoiren gulden zedulen mede te brenggen die hoir die tresorier voirt betailt heeft ende gelevert gelikerwys als dat blyken mach by hoiren brieven die die tresorier hier overlevert, f. CLXXX cr., die maken LXIX lb. XV s. gr.

Item noch uutgegeven ende betaelt by Dirc van Foureynen ende by miins genadichs heren bevelen gecoft ende voirt ten nyen jare gegeven wort gelyc miin genedige here dat bevolen hadde an alrehande spannen ende hecxelen, costen tsamen C ende LX cr., f. LXII lb. gr.

fol. 43 vo Item so hadde Symon Vrancken soen van Cuelen mynre genadiger vrouwen van Beyeren vercoft enen costeliken halsbant dair hy menich vervolch om dede tot den smit te genaken, dair hy quade gereescip of getreech ende om des willen dat hy by sinen langen

vervolgen tastende was van teergelde, so beval miin genadige here dat hem die tresorier doen soude die hy hem voirt betailt heeft XL riinsche g., f.
XIII lb. gr.

fol. 66 Item uptie selve tyt (13) Willem Cavey, miins heren bontwerker, gegeven zyde mede te coepen voir minen heren XII thuynen, f. III s. gr.

fol. 66 vo Item uptie selve tyt (14) Janneken den Volre betailt by Jan Tralyen van een deel tapestory te wasschen ende schoen te maken, XXVI thuyne, f.
VI s. VI d. gr.

---

(13) 20 juni 1424.
(14) 7 september 1424.

Nr. 114

Inventaris van de goederen, door Jacoba van Beieren na haar vertrek te Gent achtergelaten.

2 september 1425.

ARCHIVES DEPARTEMENTALES DU CÔTE-D'OR, DIJON, lias B 302 (1).

[1] L'an mil CCCCXXV. Inventoire fasce des biens de madame Jaque de Baviere, dame de Haynau, Hollande et Zeellande, le IIe jour de septembre apres son departement de la ville de Gand, par maistre Henry Goedhals, doyen de Liege, Guy de Jaucourt, seigneur de Villernaul, Jehan de Kielenc, maistre dostel, maistre Jehan de Lekeythulle conseillers de monseigneur de Bourgogne, comme à ce commis de par lui en la présence de treshaulte et puissante princesse madame Marguerite de Bourgogne, mere de ladite dame Jaque et son conseil, assavoir le seigneur de Stenkke, Gilles de Gogenies, Jehan de Sautengnies, et Pierre le Sempe, Gaultier Mercian, bailli dudit Gand et les depputez de la loy de ladite ville, Estienne Dytre, maistre dostel de ladite dame Jaque, les dames de Hamstede et de Vliet, les damoiselles de Hamstede, de Doulz, de Dornic et de Waregny, servantes de madame dame Jaques, et procedez lesdiz depputez en la presence des dessusdiz, en la maniere qui sensient.

Et premierement firent jurer lesdites dames, et tous les serviteurs de ladite madame Jaque, en la présence des dessusdiz, qu'ils declaireroient ce quilz saurrient estre en ladite ville des biens de ladite madame Jaque et premiers sur les offices, panetoie, eschansonnerie et autres. Jura ledit Estionne Dytre quil ne savoit autres biens que ceulx qui sensuivent e qui sont baillies et delivrees en garde de par monseigneur de Bourgogne, audit bailli de Gand.

Et premiers en la panetoie

Deux sallieres dorees à couvercle, pesans VI mars,

---

(1) Fragmentaire uitgave van de klederen in deze uitgave vermeld, door A. PINCHART, Archives des arts, sciences et lettres, dl. III, Gent, 1881, pp. 311-312. Documents inédits,

III onches et demye de Troyes, une louche d'or pesant une onche, XVIII esterlins et demy, les couttiaulx trenchoirs.

XXIIII nappes de toille servans en la salle.

Une nappe deschieree pour la table de ma dame.

Item que trouvé fu en une grande male III doublers de damas.

[1 vo]

Une longue nappe de damas.

Une nappe plus grosse de damas.

Et deux autres nappes de dames aussi.

Deux delies nappes de lin.

VI tuailles.

VII servettes fines.

En la bouteillerie

Premiers deux grans pos doréz armoyés de Haynau et de Bourgogne, pesans XXI mars, III onces et demye.

Deux mendres pos doréz, armoyés des armes de Haynau, pesans XIII mars et une once.

Ung pot doré plumeté, pesans IIII mars, IIII onces, V esterlins.

IIII pos d'argent armoyés de Haynau et de Bourgogne pesans XXII mars, VI onces et demye.

Deux grans hapnas doréz, armoyés de Baviere et de Haynau, pesans IIII mars, III onces, V esterlins.

IIII petis hanas doréz, armoyés de Baviere et de Haynau, pesans IIII mars, V esterlins.

Douze grans hanas d'argent blans armoyés, les VII de Baviere et de Haynau et les autres V de Haynau et de Bourgogne, pesans XXIII mars, VI onches et demye.

Item que ⟨ seront ⟩ (2) en la main de Jehan de Quartes trois couvercles de pos d'argent, pesans X onches, XV esterlins.

[2]

Deux barilz.

Deux grans pos de cuir et VII petiz.

Deux cofres de cuir.

En la cuisine

Premiers grans plas et petiz et petites estivelles d'argent jusques à XX pieces qui ⟨ seront ⟩ (2) ou cofre Jehan de Quartes et sont armoyés les V grans des armes de Baviere et de Hainau, ung autre grant armoyé de Hainau et de Bourgogne, VI petites estivelles armoyées de Haynau et de Bourgogne, et deux telles armoyés de Baviere et de Haynau.

Item ung grant plat et IIII petiz armoyés des armes du duc de Gloucestre, ung grant plat sans

---

(2) Vervangt : sont.

armoyeure, enseignies par dehors de deux anneaulx, poisent ces parties en tout LXXV mars et demye once, pois de Troyes.

Item deux louches d'argant, l'une escuiverece et l'autre de pot pesans III mars, IIII onces, XIIII esterlins.

Item deux grans hastiers et ung petit.
Deux grans tournons.
Ung petit trepier.
Une payelle de fer à mance.
Deux grandes payelles a oreilles.
Trois petites payelles qui sont de le fruitrie.
Trois pos de quenure.
Une payelle sayemece de quenure.
Une happe.
Deux couttiaulx à tailleur poree.
Deux pannes de fer.
Trois grandes bouteilles de cuir.

} Soit reconure sur Jehan Ponteraue.

[2 vo]

En la fruitrie

Premiers deux grans bachins doréz, armoyez de Haynau et de Bourgogne, pesans XIII mars, VI onces.

Un bachin d'argent armoyéz des armes du duc de Glocestre, pesans VI mars et une once.

Ung petit pot d'argent couvert, pesans II mars, IIII onces, XII esterlins.

Ung hanap d'argent armoyéz dudit de Gloucestre, pesant IX onces, XVII esterlins et demy.

Deux guelars de quenure.
Ung cofre de quir.
Ung long cofre dossellet.
III serviettes de renus.
Deux tuailles de renus et une viese.
Deux plus grosses tuailles.
XI tuaillettes de lin.
VII tuaillettes de lin.
III tuailles de dragoirs.
VIII grandes tuailles de lin pour servir en salle.
Deux mendres et antelles tuailles.
Item pour l'especerie III bachins dont li ungs est de letton.
Item ung tamis servans a espices.
Item ung pestiel de fer pour estamper espices.

En la fourie

Aux cars

[3]

Ung materach.
Item encores ung materach.
Item (3) une couverture de drap vermeil sevans a car.
IX cousins parmy la pellutte.

(3) Na item : le car et à celle : doorgestreept.

En le taillerie de madama

Premiers deux cottes simples taillées et ne sont point cousues de couleur vert.

Item deux paires de manches et deux paires de canches pareilles.

Item une hupelande de drap violet, fouré le corps de menu vair et les manches d'ermines et sont ouvertes.

Item une hupelande d'escharlate vermeille fouree de gris a manches ouvertes.

Item une hupelande de drap noir à manches closes, le corps demy fouré de menu vair.

Item une hupelande simple de villaeu plain violet à manches ouvertes.

Item une hueque de noir drap fouré de menu vair.

Item une verde hueke fourée de menu vair.

Item une hupelande de drap noir fouré de gris à mances ouvertes.

Item une hupelande noire fourée de menu vair à mances ouvertes, fourées d'ermines.

Item une hueque de velu vert plain sans fourure et est de soye.

Item une hueque de velours cramoisi fourée d'ermines.

Item une hueque de velleau ⟨ cramoisi ⟩ fouree d'ermines, à manches ouvertes.

Item une hupelande de drap de damas brochie d'or, fourée d'ermines à mances ouvertes.

[3 vo]

Item une hupelande de drap d'or velu sus velu, fouré d'ermines, à manches ouvertes.

Item une hupelande de velours noir sus velours, fourée le corps de venters et les mances des martres sebelines.

Item une hupelande de tissu d'or blanc, vermeil et vert, semé par dedens, fouré le corps de ventres et les mances de dos de martres sebelines.

Item une fourure de dos de martres contenant XXII^{xx} et XVI pieces.

Item une autre fourure de ventres de martres.

Item une cotte simple de villeau vermeil plain, à mances verdes de laine.

Item une autre cotte simple de drap de damas noir.

Item en la dite garderobe ung sauterion et ung eschequier.

Item une tablier eschaqier.

Item ung noir chappron ront et ung poinget, tous de loquetez.

Tapiscerie

Premiers une oratoire contenant III pieces de taffetas vermeil.

Item VII grans pieces de haultelice et ung petit drap de huys et ung banchier à ymages et est vert, et trois courtines.

Item ung chiel et ung dossciel et une quarture de lit de taffetas brodée a personnaiges à maniere de joustes de tournois.

Item ung demy chiel de villeau plain vermeil semé de serrures et X pieces de tapisserie vermeilles, armoyées des armes de Haynaa.

Item IIII tapis vermaulx semé de feuilles blanches aux armes de Engleterre.

Item IIII tapis blens semé de roses aux armes d'Engleterre.

Item ung couvertoir vert simple.

Item ung autre vermeil doublé de blanchet.

Une chambre noire contenant XXIII pieces toute plains de sayette d'Arras.

Item ung couvertoir vert ketiz aux armes de Flandre et de Bourgogne.

[4]

Item X pieces de tapisserie de charge de can, chiel et dossciel comprinses, semées de feuilles de figuier.

Item une autre chambre contenant X pieces de sayettes verdes, semées de perdrix.

Item VIII charges vermeilles de can à tendre e une kethine chambre verde et vermeille, contenant 6 pieces et ung paliot.

Item une chambre de haulteliche blanche semée de papegais, contenant X pieces avec III cortines blanches, ensamble VIII machepies de Torquie, VIII grans et IIII petis et V quarreaulx de papegay.

Item VI martrach.

Item IIII bahus de quir.

Item trois vermeilles selles sans harnaz.

Item ung deuxieme chiel et dosschiel de taffetas avec III courtines pour le chappelle.

Item deux contrepointes et III chanevaz.

Item une chambre de haulteliche faicte a ymaiges, contenant X pieces, trois courtines verdes de soye.

Item ung lit de plume de III aulnes et demye garny de chenez.

Item ung grant couvertoir vermeil doublé de blanchet.

Item VII quareaux ketis vermaulx et ung blancq.

Item ung petit pot de quenure.

Item ung grant bachin.

Item ung portefu.

Item ung bachin barbieux.
Item ung greil.
Item ung bachin petit.
Item une payelle de fer.
Item une payelle d'erain.
Item ung guelart.
Item une chambre, c'est assavoir chiel er dosschiel de velours veluz, brodée, armoyée des armes de Baviere et de Haynau; garnie de II courtines de taffetas vert.

[4 vo] S'ensuit ce qui est trouvé es cofres

Premierement en ung cofre de cuir noir unes sept saulmes en fransois couvertes de satin figuré.
Item ung livre de chanchons.
Item ung romant.
Item ung cofre de cuir noir ou il y a une custode noire et trois cofres dedens et ung jeu d'esches et deux paires d'esperons doréz.
Item en ung esculier d'escaille de perle.
Item ung tableau ront ou il y une ymage de madite dame a ghise de miroir.
Item ung jeu de quartes.
Item ung grant puie d'ivoire.
Item ung hupelande de drap vert.
(Item une bourse à heures d'auteliche brochié d'or aux armes de monseigneur le daulphin.) (4)
Item ung voire au piet d'argent en une custode.
Item ung chapel de plume.
Item ung autre chappel de plume.
Item ung autre chappel de plume.
Item deux petiz cofres, ung eschaqueté et ung autre tout plain, ou il n'y a riens qui vaille, reservé ung petit cofret quarré à l'ouvrage de Grece.
Item ung petit cofre de cuir de chappelle, III nappes, II pieces servans à l'autel et la casule, l'aubbe, le pierre d'autel et deux pochons d'argent, pesans ung marc.
Item une crois d'argent et ung calice pesans V mars, VII onches et demie, et ung corporael.
Item deux chandeleurs d'argent, une clochette, et la paix pesans six mars, III onches, V esterlins.
Item deux heures, l'une couverte de villeau noir et l'autre de cuir vermeil.
Item deux messeaulx.
Item une petite croix d'or garnie de IIII balais et ung chassier ou milieu, et IX perles, pesans une onche, VII esterlins eschaisement.
[5] Item une autre casule blanche de satin et les

---

(4) Doorgestreept.

deux draps d'autel et une albe pareille, ung bachin d'argent et une esparcette doré à laver le prebstre, pesans VI mars, IIII onches, armoyés des armes du dauphin.

Item ung pot d'aumoisne d'argent doré, armoyéz des armes du daulphin, pesans VIII mars, III onches et demye.

Item une petite tuaille.

S'ensuit ce qui est trouvées galleries en bas es grans cofres .

Premiers en ung cofre blanc de chesne, une hupelande noire dont les manches sont brodées d'orphaserie.

Item une manche vermeille sans corps d'escharlatte close demi fouré.

Item XII aulnes de drap vert d'Angleterre.

Item ung chappron noir simple sans decoper.

Item ung autre d'escharlate decoppé.

Item ung autre de violette decoppé.

Item ung blanc decoppé.

Item ung autre noir decoppé.

Item deux paires de manches de drap d'or velu sus velu cramoisi.

Item une paire de manches blanches de drap d'or.

Item une autre paire de manches de velau plain de cramoisi.

Item unes manches de cuir noir broudées.

Item une hupelande de velau blanc, dont il a une mance fourée de martres sebelines et le corps et l'autre manche n'estant point fourées et en ladite mance fourée à deux lettres de perles, l'une à g et l'autre à ung k, et audit g il y a XXXIII grosses perles et ou k en y a XXXV aussi grosses.

Item ung chappel de benne noir.

Item une autre hupelande de villeau cramoisi sans fourure.

Item XXXV martres en pieces.

Item une paire de cauces d'escharlate brodées.

[5 vo] Item en ung cofre de cuir qui est en la garde de Jehan, tapissier, IIII fustaves et IIII blanches et VII hucheulx.

Item ung couvertoir noir fouré de gris.

Item trois grans oreilliers et six petiz et ung de chapelle, les couvert d'un drap baldequin.

Item deux quarreaulx grans et deux petis pour chapelle, les deux petiz de satin figuré et les deux grans de villeau plain.

Item ung mantel vermeil de fase.

Item en ung autre cofre blanc deux arpes, unes petites orguenes, et ung eschaquier ouvrée d'ivoir avec le jeu y appartenant.

Item en ung autre cofre petit V oreilliers dont les trois sont de satin blanc et les deux de draps de damas empliz de violettes et de roses etc., et une chemise de Torquie.

Item ung grant oreillier de toile emplis de plumes.

S'ensuivent les parties qui sont en ung cofre en le gallerie

Premiers une plate d'alemarce clavée de claux doré.

Item ung terge couvert de soye verde et ung autre blancq.

Item deux haches de guerre.

Item ung fer d'archegay.

Item une croix ferrée.

[6] S'ensuivent les parties qui sont en l'artillerie

Premiers une plumage d'or figurée de ⟨palyon⟩ (5) pour mettre sur ung heaulme.

Item encores ung autre plumage de blanc et de (6) noir rond de plumage d'auteriche.

Item en ung cofre de cuir une paire de compes et de greves dorées.

Item deux plains harnas de jambes et une paire de greves.

Item deux paires de gardebras.

Item en ung autre cofre de cuir une hachette à porter en la main.

Item ung autre baston ferré pour porter en la main.

Item XIX fers de lance que grans que petis et ung fer crasie.

Item encores en ung autre cofre de cuir une piece a lame desoubz.

Item ung grant gardebras.

Item encores trois autres gardebras.

Item ung autre gardebras sans lame.

Item une grande paire de (7) braceles estofféz.

[1] (8) Cy apres s'ensuivent les biens meubles appartenans à dame Jaques de Baviere, dame de Henau, Hollande et Zeelande, trouvées entr'autres en l'ostel de la posterne à Gand apres le departement de ma dite

---

(5) Vervangt : faly-on.
(6) verm... : doorgestreept.
(7) x : doorgestreept.
(8) Los blad, gevoegd tussen fol. [5] en [6].

dame dicellui hostel desquelz biens qui sont baillies en garde de Hughenin Dublé escuier d'escuirie de monseigneur de Bourgogne. Ycellui Hughenin demeure chargies et en doit respondre à mondit seigneur de Bourgogne ou à ses commiz quant requis en sera.

Actum le VII jour de septembre mil IIII^{c} XXV.

Premierement lui sont baillies en garde neuf chevaulx pour madite dame, dont l'un est fame baillet, l'autre gris et fu au seigneur de Stenkerke, le tierch blanc coursier, le IIII gris appellet Lombart, le V brun bay, nommé Skuieq, le VIe blanc nommé le Reynne, le VIIe gris nommé Hezekin, le VIIIe blanc nomet Babbet, le IXe Mormail.

VI selles de dames et damoiselles.

Le selle de madame est au scellier en la maison maistre Laurent pour le recouvrir.

Trois selles de pages.

XI brides d'une parure et X poitreaux.

Au chars de ma dame

Premiers III grans destuers de poillage gris.

A iceulx chevaulx IIII compliaux de cuier vermeil et poitral appartenant avec les cessieres.

Item II selles et IIII berdes.

[1 vo] Item une custode de toille pour le char au dessus couvers.

Item ung cheval meurmail, une selle, bride et couverture.

Item ung petit char.

Item encor ung autre char.

Une couverture de drap vermeil.

Item une couverture de toile.

VI compliaux poitral et cessiere à lanen.

Trois brides.

Une selle.

Item ung chariot d'Engleterre.

Item IIII goriaux estofféz.

Item VI ars de corne.

Item VIII ars d'achier.

Item XLVI arbalestres que grans que petis.

Item deux custodes de bois à mettre viretons.

Item ung bahut.

Item un bandre garni de tourcons.

Nr. 115

Betalingen in verband met produkten van kunstnijverheid door de tresoriers van hertog Jan IV van Brabant.

(9 februari 1425 - 21 oktober 1425).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 126 (rekening van heer Willem van Egmond, tresorier).

Fol. XVII Inden eesten Jan Tyrion, die goutsmit, betailt ende gegeven van myns genadige here van Brabant zegel ende signet dair die tresorier die saken van Hollant ende van Zeelant mede zegelen ende plegen soude, XXXV cr., f. XIIII lb.

fol. XXV vo Item Dirck die maelre betailt van dat hy gemaict ende gelevert hadde Herman miins heren foreynen van Brabant CLIIII scildekens van myns heren wapenen om myns heren herbergen mede te beslaen in Hollant ende in Zeelant, voir elck scildeken I tuyn, f. XXXVIII s. VI d.

fol. LII vo Item upten selven dach (1) myns heren capellanen gegeven om laken mede te copen die heyligen mede te decken van myns heren autair, XII thuyne, f. IIII s.

---

(1) 8 april 1425.

Nr. 116

Betaling voor de onkosten gedaan om de goederen van Jacoba van Beieren van Gent naar Brugge te voeren.

Einde januari 1426 (n. st.).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale de Flandre, B 4095, fol. 151-151 vo (1).

A Gautier Mercian, bailli de Gand, la somme de LXVI lb. XIII s. par. monnoye de Flandres à lui deue par mondit signeur pour les frais et missions que ledit baillu a frayé et despendu pour les robes, tapisseries et autres biens appartenans à Dame Jaque duchesse de Brabant depuis le II jour de septembre ⟨ l'an mil XXV ⟩ (2) jusques au XXVII jour de janvier ⟨ ensuivant ⟩ (3) en la maniere qui s'ensuit. C'est assavoir pour avoir fait buer et laver le ligne de ladicte dame par ledit temps, XXVIII s.par. Item, pour charbons à faire du feu, es cambres, quant il faisoit frais temps, pour la garde desdictes robes, XLII s. par. Item, pour cordes à fardeler lesdiz biens quant ilz furent envoyez à Bruges, III lb. XII s. par. Item, aux compaignons qui firent lesdiz fardeaulx, XLVIII s. Item, aux compaignons qui trainerent hors lesdiz biens fardeaulx et les coffres, et les chargierent sur les cars qui lesdiz biens menoient à Bruges, XLVIII s. Item, que le dit bailli avoit payé à trois charretons qui menerent lesdiz biens sur leurs trois cars dudit Gand à Bruges, XVIII lb. par. Item, aux deschargeurs que deschargierent lesdiz biens à Bruges et boutterent lesdiz cars de l'ostel de monsigneur le chancellier à l'ostel de mondit seigneur à Bruges, XXXII s. Item à lisdiz compaignons pour desfardeler iceulx biens, VIII s. Item, à deux varles qui vindrent avec lesdis biens sur lesdiz cars dudit Gand à Bruges et pour leur retour où ilz vacquierent chancun

---

(1) Deze tekst werd reeds uitgegeven door : L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne..., dl. I, pp. 212-214. Hij werd gecollationeerd op het origineel.
(2) Vervangt : "d'airain passé".
(3) Vervangt : "mil CCCC XXV".

par sept jours, à XVI gr. chacun d'eux par jour, sont XI lb. IIII s. Item, audit bailli qui se parti de la ville de Gand le mercredi XXIII jour de janvier CCCC XXV pour venir à la dite ville de Bruges, à quatre chevaulx où il vacqua parmi son retour par lesdiz VII jours à VII franc de XXXIII gr. piece, que mondit seigneur lui a ordonné pour chascun d'iceulx jours, sont XI lb. XI s. Et que mondit seigneur a ordonné à la femme dudit bailli, pour achatter des espingles en remuneracion de ce quelle avoit esté enbesoignié avec ses femmes et autres mesmes pour garder et nettoyer lesdictes robes, tapischeries et autres bagages, par ledit temps XII lb. Montent ensamble lesdictes parties à la dicte somme de LXVI lb. XIII s. par. dicte monnoye, comme par certaines lettres patentes de mondit seigneur sur ce faictes et données en sadicte ville de Bruges le XXIX jour dudit mois de janvier CCCC XXV par lesquelles il mande audit receveur de Flandre de dicte somme payer et contenter audit bailli present et en sa plain apparoir. Pour ce par vertu d'icellui et quittance sur ce d'icellui Gautier, par laquelle il afferme en sa confiance avoir payé lesdictes sommes et parties en la maniere dessus declairé en ⟨ vacquié⟩ oudit voyage, par le temps et en la maniere declairé esdictes lettres patentes, tout cy rendu à court lesdiz LXVI lb. XIII s.

Nr. 117

Afrekening van Gui Guilbaut betreffende de verkoop van de goederen van Jacoba van Beieren. (1426).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale des finances, B 1933, fol. 207 (1).

Item, soit mémoire que le dit Gui Guilbaut face recepte de la vendue de certains biens meubles, qui appartindrent à madama Jacqueline de Baviere, vesve de feu monseigneur le duc de Brabant, qui furent amenez à Bruges en l'an 1425 (2) comme au long est déclairé ou IXe et derrier compte Gautier Poulain, rec ev eur général de Flandre en recempte commune, folio IIII^{xx}. Ledit Guy Guilbaut en fait recepte en son estat final.

---

(1) Gedeeltelijke uitgave door J. DUVERGER, Huibrecht en Jan Van Eyck. Eenige nieuwe gegevens betreffende hun leven en werk, II, Aanteekeningen betreffende de twee voornaamste werken der Van Eyck's, in Oud-Holland, dl. L, 1933, p. 67, voetnoot 2.

(2) 1426 (n. st.).

Nr. 118

Inventaris van klederen, stoffen en juwelen, toebehorend aan Margareta van Bourgondië.

17 april 1426.

A.D.H., Chambre des comptes, Hôtel des comtes de Hainaut, B 3326.

Volgens uitgave van J. FINOT, Inventaire sommaire des archives départementales du Nord antérieures à 1790, Série B, dl. VII, Rijsel 1812, pp. 200-203.

Chy après s'ensièvent pluiseurs jeuwiaux et autres choses lesquelles furent délivriez à Martin Boulet et qui estoient en le taillerie de ma très redoubtée dame la ducesse de Bavière, etc., le XVIIe jour d'apvril l'an mil IIII^{c} XXVI; délivret par Madame meisme. Et premiers : Item, une vliège de velours vermeille de drap d'or fourée d'ermines et les mances. Item, une noire heuke de velours fourée de gris. Item, une cottellette pareil à le heuke sengle. Item, une blancque huplande de drap d'or à margrites à mances ouvertes, fourrée de menu vair. Item, une noire heuke de drap, fourée de menu vair. Item, une vremeille huplande de satin, fourée de sables et les mances. Item, une noire huplande de velours figurée de grises et blancques fleurs, fourée de menu vair. Item, une huplande de velours figuret de vert et de noir à florettes blanques et vermeilles, fourée de menu vair et le mancette. Item, une vremeille huplande d'escarlatte, fourée de menu vair. Item, une noire huplande de drap, fouréez de gris à manches ouvertes. Item, une vremeille huplande d'escarlatte, fourée de gris à mances ouvertes. Item, une grise huplande, fourée de gris à mances ouvertes. Item, une noire huplande de drap à mances ouvertes, fourée de menu vair. Item, une noire huplande de damas, fourée de gris, a mances ouvertes. Item, un mantiel noir, fouret de menu vair. Item, une noire petitte cotte de drap, après le corps fourée de menu vair. Item, une verde cottelette pareille, fourrée de menu vair. Item, une noire double heuke de drap à chevauchier. Item, une noire faille. Item, unes mancettes de vremeil velours de drap d'or.

Item, unes mancettes vremeilles de velours sour velour. Item, unes mancettes de noir sattin. Item, unes mances de noir damas figuret d'or à vremeilles florettes. Item, une huplande sans mances, single, de drap d'or, velour noir et vert à blanques et rouges florettes. Item, une heuke, une huplande longhe et une petitte huplande, touttes III de drap d'or tout un, vremeil à blanques flourettes ne m'oublyes mie. Item, une vliège vremeille de drap d'or, à fueilles grandes d'or et florettes d'argent, et n'a que une manche. Item, une huplande de drap d'or vremeille de velour sour velour à fueilles de kaisne d'or. Item, une vliège entire de vremeille velours toutte noefve. Item, une huplande de vremeille escharlatte single à mances ouvertes. Item, une cottelette noire de velours figuret à keudre. Item, II cottelettes de noir drap à keudre. Item, une cottelette à chindre de sattin figuret à blanques violettes et verdes. Item, une cotte juste de drap d'or noire et verde à rosettes. Fourrures. Premiers. Une fourrure de laitiches pour une huplande à mances ouvertes. Item, un couvertoir de laitices. Item, environ demi penne de laitices en piécettes. Item, une fourrure à mances ouvertes de huplande de menu vairs. Item, IIII pennes de gris. Item, plusieurs petittes piécettes de fin gris et menu vair qui pooient monter une penne ou environ. Item, II pennes de poppes, une tire mains (moins). Item, pluiseurs piécettes de sables et martres. Item, une fourrure d'une heuke de sables, déhékié as costés. Item, une fourrure d'une hupelande de ventrez de mattres. Item, une fourrure de sables, noés de C et XV sables. Dras. Item, une pièce de vremeille escarlatte, tenant XV ausnes. Item, de vremeille escarlatte, XXIIII ausnes et demie. Item, un vremeil drap de Malines, tenant XXVII ausnes et demie. Item, une piècette de vremeil drap de Malines, tenant XXVIII ausnes et demie. Item, une piécette de vremeil drap de Malines, tenant II ausnes. Item, VII ausnes demie de puck noir. Item, aulne demie de puck estroit. Item, VI ausnes escarsement de noir drap pour faire cauces et cottelettes. Item, XI ausnes demie de noir drap de Tournay. Item, II pans d'une cottelette noire et les mancettes. Item, XXV ausnes de blanc drap d'Engleterre fin. Item, une fustaine entire blanque. Item, II ausnes demie de gris drap. Item, V quarts de blanquet. Item, une fustaine entire grise. Item, II grandes pièces de noir velours sur velours et III autres pièces menres (moindres) de une ausne chascune. Item, XIIII ausnes de toille grose. Item, II ausnes de bristainne pour faire I sak. Item, II blans damas entres (entier). Item, I drap d'or entir noir à fuelles de moures

(feuilles de mûrier). Item, XII ausnes de noir sattin. Item, une pièce vremeille de velours figuret tenant V ausnes escarsement. Item, XIIII ausnes de velours vremeil escarsement. Item, VII ausnes de vremeil velours sour velours cramisit parmy aucunnes petittes pièces. Item, un ver sattin entir. Item, III chiuseliez de fit. Item, XVIII pauwes de chamous blanques. Pour l'autel. Premiers, une vremeille casure de velours. Item, une casure de bleu velours. Item, une verde casure de damas. Item, une casure taillié de vert drap d'or à rosettes. Item, un drap de haulte liche pour mettre deseure l'autel ouvret de I spucre. Item, II pièces pour une cappe à VII estages de persenages de hault, chascune de perles. Item, une pièce de perles à une casure à VI estages de persenages. Item, une pièce de perles à V estages de persenages. Item, le capron derière de perles à I persenaige. Item, II pièces de perles à IX persenages, les II pour les aubes. Item, IIII pièces verdes pour cappes à persenages d'aposteles de fit d'or. Item, II caprons vers pareil appartenans as cappes. Item, II caprons vremaux de cappes. Item, un autre cappron bleu de cappe. Item, II longues pièces de casure bleues as aposteles. Item, deux pièces pour capes vremeilles à aposteles. Item, II cruchefis pour une casure. Item, une hupelande vremeille de veluy à drap d'or, vlour sur vlour, fourée de sables. Item, une autre vremeille huplande de veluiel drap d'or à flourettes d'argent, fourée de laitices. Item, une hupelande vremeille de vlouz sur vlours, fourée de laitices. Item, une hupelande de vremeil escarlate fourée de laitices. Item, une vremeille hupplande de vluiel satin à flourettes verdes et blanckes, fourée de menu vairz. Item, une noire hupelande de satin, fourée de gris. Item, une noire hupelande de satin, fourée de menu vairs. Item, II mances de vliège, l'une blanke et l'autre noire, ouvrée de perles. Item, II vremeilles mances de hupelande ouvrées de brodure de perles, à cescune VIII longhes dehettures.

N r. 119

De koning van Engeland beveelt de ontvangers van de tol te Londen, vrije doorgang te verlenen aan ridder Arnaut van Gent, die in het bezit is van stoffen, bestemd voor Jacoba van Beieren.

Westminster, 18 mei 1428.

Volgens uitgave van T. RYMER, Acta publica Angliae, dl. X, p. 398; F. VAN MIERIS, Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland, dl. IV, Leiden, 1756, p. 912-913. - Zie ook L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. IV, p. 663.

Rex collectoribus tam magnae, quam parvae custumae in portu civitatis nostrae Londoniae salutem. Praecipimus vobis de avisamento concilii nostri, quod dilectum, et fidelem nostrum Arnaldum de Gent, militem, carrissimae amitae nostrae Jacobae, ducissae Gloucestriae, et Hollandiae, res et percellas subscriptas; videlicet,

Triginta et quatuor virgas de griseo Monstrevillers.

Tresdecim virgas alterius grisei magis grisei.

Septem virgas et dimidium de moray grano tiseto.

Decem virgas et dimidium de rubeo.

Viginti et duas virgas de viridi.

Sex vergas de albo panno.

Viginti quatuor virgas de griseo levioris precii.

Duas virgas et dimidio de brunet.

Duodecim virgas de rubeo satyn figurato.

Duas integras carseas albas.

Tria mantella de furrura cuniculorum.

Unum tymbre et dimidium de martres.

Certam seliginem in doliis, tam in grano quam in farina.

Et duodecim virgas de albo panno.

Et ad eas versus praefatam amitam nostram, ad opus suum, ac gentium, et servitorum suorum traducendum absque custuma, subsidio, vel alio deverio, ad opus nostrum inde solvendis, in portu praedicto eskippare permittatis.

Teste reġe apud Westmonasterium XVIII. die maji.

Per breve de privato sigillo.

Nr. 120

Tussenkomst van madame de Haynaut ten voordele van meester Robert Campin, schilder, veroordeeld door de Doornikse magistraat.

Doornik, 25 oktober 1432.

A.C., DOORNIK, Registre de la loi.

Volgens uitgave van A. PINCHART, Roger de le Pasture, dit Van der Weyden, in Bulletins des Commissions royales d'art et d'archéologie, 1867, dl. VI, p. 493; P. ROLLAND, Les primitifs tournaisiens. Peintres et sculpteurs, Brussel-Parijs, 1932, p. 34, voetnoot 5.

Maistre Robert Campin, pointre, à ung an pour l'orde [sale] et dissolue vie que lui, qui est marié, a maintenue par loing temps en le cité avecq Leurence Polette. Fait le pénultime jour dudit mois de juillet l'an XXXII. Et le XXVe jour d'octobre enssuivant ledit ban d'un an fut quité audit maistre Robert à le requeste de madame de Haynau qui sur ce en avoit escript, et parmy païant comptant L solz tournois.

Nr. 121

Inventaris van de inboedel van het hotel, genaamd Baviere te Bergen, toebehorend aan Filips van Bourgondië.

Bergen, 4 maart 1434 (n. st.).

A.D.N., Chambre des comptes, Régistres des chartes, B 1605, fol. CVI-CVI vo.

Inventoire des biens meubles appartenens a monseigneur de Bourgogne estans en son hostel qu'on dist Baviere a Mons en Haynau.

Nous Gilles Hastons, Jehans Moriauls, Willemes Helms (?), savoir faisons a tous que pardevant nous [...] pour chacun especialment y fusmes appiellet comme hommes de fief a treshault et puissant prince, notre tres redoubté seigneur le duc de Bourgogne et de Brabant, conte de Haynau et de Hollande. Se comparut personelment Obiers li Crespes conseillier de nodit tres redoubté seigneur et correcteres des comptes des offissyers dudit pays de Haynau, acompaingniez de Jehan de Lymoge. Et dist que de par hault et noble monsieur Jehan de Croy, cappitaine et baillieu de Haynau il avoit la charge de recevoir tous les biens meubles et utensilles d'ostel que honnerable, saige et discret maistre Thery le Roy à son vivant tresorier et receveur des mortmains de Haynau avoit eut en garde, lesquelz luy avoyent esté livrez en l'ostel qu'on dit de Baviere à Mons tant par demoiselle Sarre de Postich, vesve de maistre Garod du Rod, par avant ledit maistre Thiery demourant audit hostel et garde desdicts biens, ‹comme par Guillame Estevenart dit du [...], maieur de Mons, que pluseurs desdis biens› avoit recouvrez hors des mains Willame Caufechire, lors bailliu des bois de Haynau de par le duc de Gloucestre si qu'il disoit et pour ce requist ledis Obiers à Pierart Hellin, Gille de Buissi, Bertrant et Jehan du Prey, freres comme executteur du tiestament, ledit maistre Thiery que tant pour leur descharge et aussi des hoirs maistre Thiery comme pour faire et acomplir ce qu'il appertenoit. Il veussissent lesdiz biens meubles et utensilles rendre et relivrer a luy ledit Aubert lyquel se voloit charger et charga de eut acquirer et faire tenir et porter quitte et pausible lesdiz executeurs, ossi lesdiz hoirs et tous aultres tant envers notre tres redoubté seigneur et prince comme aultrui et sour

chou furent la androit monstrées et lieutés plusieurs lettres et escriptes faisant mencion desdiz biens meubles que ledit maistres Thieris avoit receuz en garde. Lesquelz ledit executeur estoyent prest de rendre et relivrer audit Obiert sur les devises et promesses par lui faictes cy dessus. A quoy il se accorda et rechut lesdiz biens meubles telz que chi aprez sont chi devises et exclarcis. C'est assavoir que en la cuisine oudit hostel avoit deux mortiers et un moustardier en une piere e un pestel. Item en le despensette dalles icelle cuisine ung bancq pour taillier char. Item en le chambrette dou drechoir de le grant salle deux aultres vies bans servans a char taillier et mettre sus les escuielles pour servir. Item en le panetere une viese tablette. Item en le grande salle sys tables estofées, des bans qui y appartenoyent, ung viefs buffes ung grant leson et deux cemineaulx de deux mameres. Item en le noefve chambre derriere soubz le gardin un caulit de blanc bois et une keminiaul. Item en le chambre desuere ceux petites vieses cretelettes et deux caullis de ⟨ deussielles ⟩ blanc bois. Item en le haulte salle empries le chambre de monseigneur ung leson, une tauble de quesne et les hestaulz tous noefz, deux vieses tables et deux ⟨petis⟩ bans, ung ceminel et une corne de cerf a candellers pendant en icelle salle. Item en le chambre de monseigneur un leson, un drechoir entretailliet, un caulit dassielles, une hueche et le kevet enseigniet d'un escuchon de Baviere a l'un des debous une table et les hestaulx de blanc bois et deux kemineaulx. Item en le garde robe une mauvaise petite cuelte et un caulit dassielles de blanc bois. Item en le chambre deseure luix de la salle con dist du contoir une mauvaise cretelette et le kevech et ung caulit daisselles de blan bois. Item en la chambre des mavires, que on dist presentement la chambre de Croy, ung doechon, ung caulit et une couche daisselles sanz cuelte et sans kevechs. Item en la chambre eussdit ung caulit de bos et une kouche daisselles, ung viez drechoir, ung mauvaiz chiel noir, deux costors un vies, une viese gourdine noire et une table de blan bos. Item en la grange dudit ostel deux eskielles de ternte a quarente escaillons. Item en la chambre dalles la petite maison manauble sour le tromble deux petites mauvaises ceultes et ⟨ung⟩ kevech et en le court dudit hostel deux eskoelles, l'une de trente escaillons et l'autre de trente quatre. Item fu delivret audit Obiert le Crespe et qui estoit en une garderobe dudit hostel ung drap vermeil armoyet des armes de Haynnau a trois labiaux d'argent semet d'ommes sauvaiges et sarmes de mer, lequel a ung des deboux estoit deschiers de environ une ausne deloncq, contenant noef ausnes et quatre ausnes trois quartiers de let. Item ung

aultre de pareille armoyerie contenant sys ausnes trois quartiers de loncq et six ausnes de let escharssement et estoit deskiret a ung des bous. Item encores ung aultre de pareille armoyerie contenant wyt ausnes ung quartier de loncq et quatre ausnes trois quartiers de let, deskiret à l'un des boux environ III ausnes. Item ung aultre de pareille armoyuere mendre contenant cincq ausnes, un quartiers de long et III angnes de let et estoit asses enter. Item un aultre pareil mendre contenant quatre aulnes ung quartier de long et deux aulnes et demie de let. Item encores un aultre pareil de trois aulgnes de long et deux aulnes et demie de let. Item un aultre pareil meme de trois aulnes de long et de trois aulnes de let et un aultre pareil en armoyment de neuf aulnes de long et quatre aulnes trois quartiers de let. Item en oultre fu encores delivert audit Obiert et qui estoient oudit hostel de Baviere une grande caudiere et une manche de fier et bordée de fier de le largeur de deux pies ou environ par dessus et parfonde de piet et demy ou environ, asses uscé. Item une aultre caudiere ferree et loize comme dessus a deux arnaux de fer de la largeur et parfondeur que dessus. Item une paielle femoire de fer a deux aunsces de le largeur de environ III pies. Item une aultre paielle femoire de fer plus uscé de le longeur de III pies demy. Item une paielle d'arain moyenne esmanchié de bos. Item III aultres paielles asses pareilles, les deux a deux manueilles et l'autre a une manueille de la longeur de deux piez demy ou environ, dont l'une est un pou plus grande que les aultres. Item une gryl de fier à onze dens dont l'un est depechiez de le longeur de piet et demy et plus. Item une corne de chierf a candeller et aucuns ronts pumiaulx y servans a un visaige. Item deux pos de kenure chacun a deux manuelles de fer et trois piez ouvers par dehors au moillon de le largeur d'un piet et plus parduessus de luy et l'autre d'un piet et dottang de parfont. Item ung aultre pot menre sambla-ble d'ouvraige sanz annaux et sans manuelles. Item II aultres un plus grant et parfont et l'autre menre à II ansces de fer. Item II autres pos plus usés et menres et asses paraulx, chacun a une ansce de fer. Item une lonche eschumoire de fer, trowee de pluiseurs traux. Item un mauvaiz bachin barbioir. Item un trippier de fer a trois pies de la largeur de trois pies et haulteur de piet et demy ou environ. Item deux pos lavoir, l'un tout ron à un brochon et l'autre costeux à II brochons, dont le couvercle est dessaudez. Item II plas bachins lavoirs l'un de le largeur de deux pies et l'autre de piet et demy largement sans rens, bordet de fer. Item II aultres menres bachins plas communs de le largeur de piet et demy ou environ. Item un blanc caudron uset à une manche de fer. Item

deux grans pos d'estain à couvercle ron l'un parmy l'autre environ de deux à trois los et sont asses enthirs. Item deux aultres pos sans couvercle plus froissiez tenans environ deux los chacun et deux dancars de bois ferrez assez d'une haulteur et parfons de environ piet et demy. Item ennoultre sa delivré audit Obert un orloge estofet de un timbre et quatre cloquettes de metal, aussi de deux personnaiges d'ommes armez et de poix de plonc à ce servans; lequelz orloiges estoit sour le porte dudit ostel regardant sour le court dicellui. Et avoecq fu encores delivré audit Aubert quatre grans quaisnes contenens surtout environ trente deux kenirons de bos qui estoient gisans en my la court dudit hostel de Baviere. Item un grant mont de fentes lambourdes et aultres parties de bossonnet ou il povoit avoir par extimacion de bos de deux à trois kaisnes ou environ. Item une grant mont de latte de ruaige a couvrir de tielle et se avoit en une estable qui relivret fu audit Obert un mont de cloyes ou il povoit avoir par extimacion XXVIII cloyes ou environ.

Toutes lesquelles parties dentre dictes et chacun d'elles ledit Obert le Crespis congneu avoir eues et receues ou nom de nostre dit tres redoubté seigneur et se tint pour bien et suffisamment relivrées et à celle cause il en quitta et promist à quiter et faire tenir et porter quitte paisible et [...] deschargiez lesdits executeurs, aussi les hoirs et remanants dudit maistre Thery le Roy et chancun deux et tous aultres à qui ce peut ou pourroit toucher quant et comment que ce feuse. En tesmoing de laquelle relivrance ainsi avoir esté fet que dit est dessus, nous ledit homme de fief avons ces presentes lettres seelées de noz seaulx desquelles sont faites deux d'une mesmes fournie et teneur l'une pour demourer et appartener asdiz executeurs et hoirs et eulx en aidier se mestir est et l'autre pour les rendre oultre en la Chambre des Comptes a Lille pour la descharge des desusdis hoirs.

Ce fu fait oudit hostel de Baviere à Mons le quatorsime jour du mois de march, l'an mil CCCC trente et trois.

Nr. 122

Lijst van juwelen en kleinodiën opgemaakt door Jacoba van Beieren.

1435.

A.R.A. 's-GRAVENHAGE, Grafelijke leen- en registerkamer van Holland, nr. 112, Borselen, Diversa, cas. L.

Volgens uitgave van J.K.J. DE JONGE, De kleinoden en sieraden eener vorstin, in het midden van de 15e eeuw (1435), in De oude tijd, 1869, p. 204-207.

Copie van eenre pappieren rolle daerinne gescreven staet die cleynoten ende juwelen van wylen Vrouwe Jacob van Hollandt.

In dat jair van XXXV (1) oversach ic myn cleynnotten, dat ic Ermkyn leverde, doe Kerstyn van my scheyde en doe leverden ic Ermkyn weder dit cleynyt dat hier na geteykent staet.

Item, IIII lange peerlen an golt geset.

It. enen stock met IIII^{c} en XX peerlen.

It. een bunken mit XI grote peerlen en dair syn die twee peerlen mede van Henric van Groesbeke.

It. een buntken mit XXXIII peerlen.

It. een buntken mit XXXI$_{c}$ peerlen.

It. een buntken mit IIII^{c} peerlen.

It. die peerlen, die my myn vrou myne moeder gaf ende die syn van drie sorten, die meesten wegen XII oncen, ende die middelste XVI oncen ende die minsten XII oncen en II koels gewicht.

It. een buntken met VIII robynen en een clein miralde.

It. een buntken met drie dyamanten.

It. een bont met XIIII ballys.

It. een buntken met VIII soffieren.

It. een gebroken span mit een robbyn ende III peerlen.

It. een gulden hoet mit III groote peerlen en dair hangen II peerlen an.

---

(1) 1435.

It. den groten halsbant, die men tot Delf makede mit eenen robyn en XII ballys ende XIIII st. soffieren ende CXC peerlen en der peerlen was een verloren.

It. eenen halsbant mit VI ballys ende VI soffieren en LX peerlen ende dair gebraken IX hangende lover an.

It. een graewen gulden halsbant.

It. een halsbentkyn mit robynen ende mit perlen ende daer hanget een korfken voir an mit peerlen.

It. twee bentken om den hals, dat een bantken mit XII dyamanten ende LII perlen ende dairvoir an eenen grooten dyamant ende dat ander bantken mit VI robyn ende VII dyamanten ende XIII peerlen ende dair voir aen eenen robyn en een dyamant.

It. een kralen paternoster dat weget I m. ende V oncen koels gewicht ende dat heeft III^{c} en XXV steenen.

It. een gulden croon mit XXVII miralden en XXXVI ballys en LXXX peerlen.

It. een scheen (?) mit VII ballys ende VIII soffieren en C ende XXVII pairlen.

It. een voirsnoer mit XI robyn ende X bloemen van dyamanten ende LII grote perlen.

It. een peerle voirsnoer mit LI groote peerlen.

It. een parlen voirsnoer mit II riën, C ende LVI perlen.

It. een perlen voirsnoer van III^{c} riën, die grote perlen is XCV en die cleyne is II^{c} en XCI.

It. een gulden tafelkyn dat men an den hals draget mit een perlen knoipken.

It. een gulden cruys, dat men an den hals draget mit VIII perlen.

It. twee gulden biesen om den hals te dragen, die syn van des conings golt.

It. een gulden lanteernken an een paternoster mit IIII beelden en mit VIII Robynen ende XII grote peerlen.

It. een gulden tafelkyn to eenen paternoster mit een Jhesus ende mit een Robyn en XI perlen.

It. een gulden tafelkyn mit Sinte Katheryne met vier peerlen.

It. een gulden tafelkyn mit onse lieve vrouwe mit eenen robyn ende XI perlen.

It. een gulden vogelken dat die Joncfrou van Bredam gaf.

It. twee gulden kleynitken mit een Robyn en een dyamant, dat die vrou van Egmont gaf.

It. een ring mit eenen robyn, van Lodewyck den ring, met den robin van Henric van Groesbeke ende den ring, die my myn vrouwe myn moeder gaf, mit eenen robyn en eenen vierkanten platten dyamant.

Een zwarten rinck mit eenen robyn, eenen ring mit eenen robyn ende een dyamant als een Leeus hooft.

Ende II cleyne ringen elc mit I diamant, een rinck met een diamant en een miralde.

Een cleyn rusken met een bloem van miralde.

Eenen rinck mit enen ongemaicte diamant ende drie ringen mit vremde stenen.

Enen ring mit enen peddensteen ende VI gulden ringen; noch een ring mit enen robyn ende een diamant, enen ring mit enen robin, enen ring mit een lelye van dyamant.

It. drie roemappel (?)

It. een stucke serpentijn.

It. een cleyn vergult croeskyn mit VI kopken.

It. een cleyn kockelyen viercant cofferkyn.

It. die webben mit silver beslagen, die my mijn heer gaf.

It. een zwart web mit golde beslagen mit VII peerlen.

It. enen gulden spiegel.

It. drie silveren spiegels.

It. dat span mit den meunicke (?) mit drie robynen en mit enen dyamant mit veel canten ende mit III peerlen ende een keeten, dairan mit eenen dyemant en II perlen, ende een span mit een ballys en mit drie diamanten en III peerlen ende een ketten dair an mit drie Robynen ende vyff dyamanten ende III perlen.

It. een span mit eenen robyn ende eenen dyamant ende vyff perlen ende een ketten dair an mit een bloem van robyn, dair een dyamant in steet ende II perlen ende I Robyn.

It. een span mit enen robyn ende enen dyamant ende vyf perlen ende I ketten dair an mit II Robynen en I dyamant ende een cleyn span mit I robyn ende scharpen dyamant ende II schilde van dyamant. Ende een span van de selver mit III ballys ende III perlen ende enen groten gecanten dyamant.

It. een peerlen paternoster van hondert peerlen ende X grote teykenpeerlen dair an.

It. een kraellen paternostre van LXX stenen mit twee gulden knopen ende VI gulden teyken knoop.

It. een cassydonye pater-noster van XXXI stenen mit II knopen van LXVI paerlen.

It. een groot cassedonije pater-noster van XI steen ende een cleyn swart pater-noster van II steen ende LIII perlen.

Ende een paternostre van gelen barnsteen van XXII stenen ende een cassidonije.

It. een layken mit II gulden vogelen ende mit silveren munte ende een deel mensger groten ende een deel heilige silveren penningen.

It. een gulden croesen van cristal ende gulden croesen van serpentijn ende een gulden temperoil van cristal;

Ende een croesen van een hoorn mit silver beslagen, vergult ende drie noten beslagen, die II syn verguldet, ende II silveren kannen.

Ende zes cleyne schalen tot den bereycofferen mit VI coppen en VI lepel ende VI malvesy coppen ende II cristallen zaltvaet van silver vergult ende een kokelien zilver zaltvaet vergult.

It. een cristallen gavelken tot den groenen genguer mit gold beslagen.

It. een silveren aessak.

It. een runt silveren vlesgelkyn.

It. een birykel.

It. een groten Agnus Dei mit silver beslagen vergult.

It. een sack mit vier strick, een haernis ende een styfke daer is een stuck af.

It. een serpentijnen tange met silver beslagen ende vijf die onbeslagen syn.

It. enen sack, die mit wolvestanden.

It. een peerlen cofferken.

It. een kokelien ront cofferkijn.

It. een sypressen cofferkyn.

It. een doosken mit een yvoiren beeldekyn.

It. die slotel ut Henegouwen.

It. die haken tot den slotel.

It. dat zilver van den vestryen tabbert.

It. een silveren camerpot.

Van dit cleynuyt dat hier voir geteykent stet, daer was dit cleynuyt af verzat, dat hier na geteykent steet, doe ic dat voirs cleynuyt oversach.

It. Henric van Graesbeec heeft dat span van dese(?)

It. Jan Ruychrock weet ... wair die vier lange peerlen an golt geset syn, en dat halsbantken mit den robynen ende perlen, dair dat crusken voir an hanget ende dat bantken om den hals met die XII dyamanten ende LII perlen ende enen groten dyamant dair voir an, ende den rinck mit den Robyn van Lodewyck.

Al dit voirscreven is gecollationeert teegens den principael pappieren rolle, alst scheen gescreven mit vrou Jacob's handt, die niet autentyc en was.

Nr. 123

Margareta van Bourgondië doet juwelen verkopen of verpanden.

Le Quesnoy, 20 februari 1436 (n. st.).

A.E., BERGEN, Trésorerie des comtes de Hainaut, Chartrier.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. V, pp. 345-347, nr. MDCCCXXXV.

Marguerite de Bourgongne, ducesse de Baivière, contesse de Haynnau, Hollande et Zéelande, faisons savoir à tous que, pour nos affaires et chertaine cause qui ad ce nous mouvoit et meisment pour nostre évident pourfit, avons baillié et délivré ès mains de nostre féal conseillier, Ghuy de Barlenchon dit Ardenois, seigneur de Donstievène, les parties de nos joyaux d'or et vaissielle d'argent chi-après dénommés. Est assavoir : ung coller d'or, garny de vingt balaix, quarante grosses perles, vingt aultres moittaines et quarante plus petittes, pesant ensy garny que dit est trois mars chincq onces ou environ; item, une nef d'argent dorée deffaisant en deux pièces, leur a ou milieu dou mast une pippe de cristal et à chacun debout de leditte nef ung chastiel, pesans leditte nef chincquante-noef mars et une once ou environ; item, deux grans pos d'argent dorés, leur a sour chacun couvercle une blancque frasette, yceux pos pesans enssamble vingt-quattre mars et quattre onces, et deux boutteilles d'argent dorées, leur a à chacune ung vert tissut de soie estoffet d'argent doret, et à chacune boutteille ung couvercle d'argent doret, pendant à une kaynne d'argent tout doret, pesant tout enssamble, sy que dit est, sèze mars mains une once u environ; item, deux pos de lot d'argent dorés, taillés et hachiés, pesans enssamble dyx-wyt mars syx onces; item, ung bachin barbierech d'argent doret, sepmet sour le bort de rosettes, pesans noef mars deux onces, et syx hanas d'argent doret à piet et yceux buillonnés, pesans enssamble dyx-noef mars syx onces; auquel dit Ardenois nous avons donné et, par le teneur de cez présentes lettres, donnons plain povoir, commission et auctorité dez davantdittes parties de noz joyaux d'or et vassielle d'argent verdus donner, quitter, obligier et transporter à bourgois,

cambgeurs, orfèvres ou aultres, soit pour sceurtet de rentes ou pentions viagières vendre sus et quierquier tout ensy que bon lui samblera par lettres, ayuwes ou aultrement, et les deniers recepvoir et ent baillier quittance souffissans, et ossy pour racater ou par lui ledit Ardenois commettre à ycelles rentes racater et reprendre nosdis joiaux d'or et vassielle d'argent, se ly cas esquéoit, et de ce donner et baillier arrière quittance souffissans. Et généralement pour ès choses devant dittes en leur dépendances et en chacune d'elles otant et otel faire en touttes manières comme meismes feriens et faire pouriens, se présente y estions, prometans loyaulment par nostre foy à tenir ferme et estable tout ce que par ledit Ardenois en sera fait, vendut, quittet, obligiet, transportet ou aliennet, comment que ce soit, sans de riens faire ne aller à l'encontre, car dès maintenant pour touttes fois nous avons quittet et quittons absolutement celui, ceux u celles à cui a ausquelx nosdis joyaux et vassielle seroient u seront vendut, quittet u transportet, comme dit est dessus. En tiesmoing desquelles choses devant dittes, nous avons à ces présentes lettres fait mettre et appendre nostre séel. Et sy requerrons à nos chiers et bien amés Guillaume de Quaroube et Jehan de Mons, que eux qui présent ont estet et pour ce espécialment de nous hucquiet et appiellet, comme hommes de fief à nostre très chier et très amé nevue le duc de Bourgongne et de Brabant, conte de Haynnau et de Hollande, aux dessusdis transport et commission faire et passer sy que devant est dit, vueillant mettre et appendre leurs seaux à ces présentes lettres avoecq le nostre, en chertification de verité. Et nous lidit hommes de fief, pour ce que nous fusmes présent et espécialment appielliet, comme hommes de fief à nodit très redoubté seigneur le duc, au dessusdit transport et commission faire et passer comme dit est, en avons-nous, à la requeste de nostre très redoubtée dame dessus nommée, à ces présentes lettres mis et appendus nos seaux avoecq le sien, en approbation de vérité. Che fu fait au Quesnoy, le vingtysme jour du mois de février, l'an mil quattre cens et trente-chincq.

Nr. 124

Verzoek van deken en kapelmeesters van de hofkapel te 's Gravenhage in verband met de bestemming van kostbare doeken door Willem van Beieren en zijn dochter Jacoba aan voornoemde kapel geschonken.

(14 oktober 1435 - 14 oktober 1436).

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 269 (rekening van Hendrik van Wassenaer betreffende de domeinen van Noord-Holland), fol. LII.

Fol. LII Het is te weten dat inden voernoemde cappelle lagen twee stucken doecs als een root gulden doeck dat hertoge Willem zaliger gedachten daer gegeven hadde van siinre devysen van den onruste ende een ander blaeuwe sijden laken gefigureert dat vrou Jacob
fol. LIIvo van Beyeren saliger gedachten dair gegeven // hadde. Daer die deken ende die heren vander cappellen voernoemt dicke ende veel om vervolchden datmen dese voernoemde doeken ordineren ende doen maken woude tot ornamenten om Goods dienste daer in te eeren, want sy sorchden dat dit voerscreven doeck verargen mochte also stille te legge bii lancheden van tyden...

Nr. 125

Betaling aan Mathieu de Blackem, kapelaan en onder-aalmoezenier van Filips de Goede, voor uitgaven verricht ter gelegenheid van de uitvaart van Jacoba van Beieren.

(1436.)

A.D.N., RIJSEL, Chambre des comptes, Recette générale des finances, B 1954.

Volgens uitgave van L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne..., dl. I, pp. 346-348, nr. 1173.

A messire Mathieu de Blackem, prestre, chappelain et soubz aumosnier de MdS, la somme de deux cens cinq livres quatorze sols du pris de XL groz, monnoie de Flandres, chascune livre, laquelle MdS le duc lui a ordonné estre baillée et délivrée comptant, et que par son commandement et ordonnance il avoit paiée pour le fait de l'obsèque de feue madame la contesse d'Ostrevant, qui Dieux absoille; c'est assavoir: qu'il avoit paié pour quatre draps noirs achetez en la ville de Gand pour vestir les XXIIII povres qui tindrent les torches, et aussi pour couvrir l'autel et le lit le jour que l'en fist icellui obsecque en l'ostel et chappelle de MdS audit Gand, qui, au pris de XVIII lb. chascun drapt, valent LXXII lb. - A lui pour la façon desdictes XXIIII robes et XXIIII chapperons pour lesdits XXIIII povres, IX lb. XII s. - A lui pour l'achat de XXIIII torches, chascune pesant VI lib. de cire, XV cierges pour mettre sur l'autel et sur la verge de fer devant icellui autel, chascun cierge pesant II lb. de cire, et pour trois cens autres petiz cierges, chascun pesant demie livre de cire, qui ont esté mis dessus et entour le tabernacle fait au dessus dudit lit, LII lb. X s. - A lui pour XXIIII lozenges, tant grandes que petites armoiées aux armes de laditte contesse d'Ostrevant, qui furent mises entour de ladicte chappelle et tabernacle, XVI lb. - A lui pour le tabernacle de dessus ledit lit fait de charpentes ainsi qu'il appartient, VI lb. - A lui qui a esté donné à plusieurs povres gens le jour que l'on fist icellui obsèque pour prier pour l'ame d'icelle deffuncte, XX lb. - A lui pour plusieurs messes dictes

et célébrées par toutes les églises de ladicte ville de Gand, icellui jour, pour ladicte cause, XX lb. - Et à lui pour don fait aux quatre ordres mandiens pour Dieu et en aumosne à chascun XLVIII s., pour ce, IX lb. XII s. Pour ce cy desdites parties montant comme appert par mandement de MdS le duc, sur ce fait et donné en sa dicte ville de Lille, ledit VIe jour de Février mil CCCC XXX six, cy rendu, avec quittance dudit messire Mathieu, contenant assercion requise par ledit mandement à la devant dicte somme de II^{C} V lb. XIIII s. de XL gros.

Nr. 126

Nota's betreffende de waarde van edelstenen en vaatwerk in bezit van Margareta van Bourgondië.

S.d. (na 1438 ?).

A.D.N., Chambre des comptes, Hôtel des comtes de Hainaut, B 3326.

Volgens uitgave van J. FINOT, Inventaire sommaire des archives départementales du Nord antérieures à 1790, Série B, dl. VII, Rijsel, 1892, p. 203.

Li plus grans balays poise VII^{xx} et XII caras à XX couronnes le carat, monte; III^{m} et XL couronnes; ly plus grans apriès poise C et X caras à VIII couronnes le carat, monte : VIII^{c} et IIII^{xx}; ly plus petis et ly plus espès poise IIII^{xx} et XVII carat, à XII couronnes le carat, sont XI^{c} et LX couronnes; ly plus teneues et graes de fache poise IIII^{xx} et III caras, monte à X couronnes le carat : VIII^{c} XXX couronnes, sont : V mil IX^{c} et XXX couronnes.

Item, le ballaie quarré : IIII^{c} saleus (saluts d'or); item, les deux au pleus 5^{c} saleus et les deus autre V^{c}; et les deux autres : III^{c}; et les deux autres : II^{c} L, et les deus autres : II^{c}; ly autres le jieux sur le dorelès : C; item, les VIII autres : III^{c}. Item, XXX perle : III^{c} saleus; item, XX perle : II^{c} saleus; item, XL perle : II^{c} saleus. Item, IIII^{xx} XI perle : X saleus le pièse.

Item, I gobelet pesant II mars, II onces, VII esterlins et demy sans le rasure qui poise X esterlins; item, poise l'argent des IIII bachins parmy les rasures venans d'icheux : XXXVII mars, VII onces, I esterlin, monte en somme XL mars, I once, XVIII esterlins et demy, dont fait à rabattre pour II fons de ploncq qui estoient desoubs le esmaulx pesans II onces et XVIII esterlins; item, fait à rabattre pour les rasures devant dictes IX onces et demye; appart qu'il demoroit net XXXVIII mars, V onces, X esterlins et demy.

Nr. 127

Attest van Jean de Le Lacque, religieus van de Sint-Vaastabdij te Atrecht en van Jean Spyskin, metser, betreffende werk uitgevoerd door Jean Bosquillon, steenhouwer.

24 september 1440.

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale des finances, B 1971, nr. 58.188.

Nous damp Jehan de le Lacque, religieux de saint Vast d'Arras et prevost de Haspre, et Jehan Spyskin, machon, faisons savoir à tous que par devant nous qui pour chou y fusmes present et especialment appiellet comme hommez de fief à treshaut et trespuissant prince no tresredoubté signeur, monsigneur le duc de Bourgogne et de Brabant, comte de Haynnau, Hollande et Zellande etc., se comparut personnelment Jehan Bosquillon, tailleur de griez et machon, demorant au Quesnoy à ce jour, liquelz de se livre volentet sans constrainte dist et congneult que pour le taille de griez faicte par lui et ses aydes au piller estraiser qui est en le cappelle sainte Margheritte et saint Eloy fondee par nostre tresredoubtée dame la ducesse de Baviere comtesse de Haynnau et de Hollande; lequel piller soustient l'un des costez de le phenestre qui porte le veriere de le ramenbranche monsigneur le daulphin et madame Jaque de Baviere, s'espeuse, et l'entré lez doudit piller sert à l'arcure ordonnée ou pan de mur dentre le cuer de le grande eglise et le dicte cappelle pour par leditte arcure avoir veuwe sur le grant autel dicelle eglise. Item pour ottel avoir fait a I autre piller servant à le ditte arcure et pour toutes ycelles estoffes de griez avoir assises et machennees, et leditte arcure tournee seloncq le chintes. Il avoit eu et receu pour et ou nom de no ditte tresredoubté dame le ducesse par les mains de Jehan de Mons son chastelain et recepveur audit Quesnoit le somme de sixante onze livres tournois. De lequelle somme pour le cause ditte ledit Jehan Bosquillon se tint pour bien comptens et enthirement payez et enquitta, reclama quitte no dite tresredoubtée dame la ducesse, son dit chastelain, leurs hoirs et rema[]et touttes aultres personnes qu'il appartienent. En tesmoings de ce, nous les hommes de fief dessus dis en advons ces presentes lettrez seellees de noz seaux. Et ce fu fait l'an mil quattrecens et quarante le vingt quatriesme jour dou mois de septembre.

Nr. 128

Inventaris van huisraad en inboedel van het hof te 's-Gravenhage.

1440.

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer Registers, nr. 720 h. - "Inventaris van thoff inden Hage, zonder de capelle". - "Den huysraet ende inboedel inden Hoove vander Hage overgelevert by Jan vander Myen, den meyster van dat rekeninge anno xl".

Dit is sulcdanich goet ende huysraet als Ewout Jans zoen vander taelgerye in synre bewaringen heefft off dat hy weet te bewysen weder ende voirt bynnen den Hove inden cameren wesende ende mynre genadiger vrouwen van Oisterbant zaliger gedachten toe plach te behoren. Ende nu mynen genadigen here van Burgondien toe behoirt; ende wordt overzien by beveel Jans vander Mye omtrent halve aprille anno XXXVII; mede so vynt men in die boeck alle dien huysraet ende inboedel die gecoft ende gelevert is te hove zeder den tyt dat Jan vander Mye rentmeyster van Noort Hollant geweest is tot den XIIIIsten dage toe in octobri anno XL ende was 1 termyn dat hy rentmeyster was VI jaer lanck.

Fol. 2.

Eerst bedden

Inden eersten voir in myns heren camer een groot bedde, IIII ellen breet, ende daironder een koetsbedde, f. II bedden.

Item in dat cleyne camertgen an die danszael een cleyn bedde, f. I bedde.

Item in die cypressencamer een groot bedde van II 1/2 ellen breet ende daironder een koetsbedde, f. II bedden.

Item in die twe cleyne camertgens, die an die cypressencamer staen, in elcx van dien camertgens een smal bedde, f. II bedden.

Item up mynre vrouwen camer twe grote bedden, t'een van IIII ellen ende t'ander van III ellen breet ende onder elcx een koetsbedde, f. IIII bedden.

Item in mynre vrouwen bereytcamer ende in joncfrou Ermgarden camer in elcx I cleen bedde, f. II bedden.

Item in der joncfrouwen camer II grote bedden, t'een van III 1/2 ellen ende t'ander van III ellen breet. Ende in die selve camer drie bedden elcx van IX vierendeel breet, f. V bedden.

Item in die stoevecamer een groot bedde van XI vierendeel breet ende daironder een koetsbedde, f. II bedden.

In die bemaelde camer II grote bedden elcx van XI vierendeel breet ende in die selve camer twe cleyne bedden, f. IIII bedden.

fol. 2 vo

Inder lavengierster camer een cleyn bedde.

Inder vrouwen camer van Heemsteden een groot bedde van III ellen ende een bedde van IX vierendeel breet, f. II bedden.

In myns heren taelgeri twe cleyn bedden.

In mynre vrouwen taelgeri twee cleyn bedden, t'een van IX vierendeel breet.

In Ewouts camer ende in die harnasch camer, tsamen III bedden.

In die camer van Cleve een groot bedde van III 1/2 ellen breet ende twe cleyn bedden, f. III bedden.

In die camer van Luydick een groot bedde van IIII ellen breet ende III cleyne bedden, t'een IX vierendeel breet, f. IIII bedden.

In die hoge camer die boven die camer van Luydic staet vier bedden, t'een III 1/2 ellen breet, een van IX vierendeel ende twee smale bedden, f. IIII bedden.

In heer Francken camer een groot bedde ruym III ellen breet ende II cleyne bedden, f. III bedden.

Inder joncfrou camer van Brugdam twe grote bedden elcx III ellen breet ende een cleyn bedde, f. III bedden.

In Willems camer vander Does een bedde van II 1/2 ell breet.

fol. 3

In magisters camer II cleyn bedden.

In Jan van Landen camer dair by een bedde van IX vierendeel breet.

In Zuyermonts camer een bedde van IX vierendeel.

In des Priors camer een bedde van XI vierendeel breet ende twee cleyne bedden, f. III bedden.

Inder vrouwen camer van Poelgeest een bedde van IX vierendeel ende een cleyn bedde, f. II bedden.

Indie panetrye onder ende boven III bedden.

Indie wairderob twe bedden.

In die grote coken II bedden.

Int lardier een bedde.

In meyster Joests camer een bed II 1/2 ell breet ende twee cleyne bedden, f. III bedden.

In Heynrich van Driels camer een bed.

In Jan vander Myen camer I bed.
Inder meyster ridder camer een bed II 1/2 ell breet ende een cleyn bed, f. II bedden.
Indie bottelriers camer II bedden, t'een IX vierendeel breet.

fol. 3 vo Dirc indie poirt II cleyn bedden.
Inder clercken camer een bed II 1/2 ell breet ende een cleyn bed, f. II bedden.
Uptie camer dair die pentiers plagen te leggen een bed II 1/2 elle breet ende twe cleen bedden, f. III bedden.
Up meyster Willem van Cols camer een bed IX vierendeel breet ende een smal bed, f. II bedden (1).
Alle dese voirs. bedden hebben elcx enen pelu.
Item so siin uptie fourey XXIII bedden, soe goet so quaet, ende XVIII peluwen sulc als sy syn.
Item die raetcamer ende daer omtrint XIX bedden goet ende cleyn.
Item in Nuey Kyns poirt II bedden.
Item Philhps int behof I bedde.
Int valchuys II bedden.
In myns heren stal van Sanctz I bedde.

fol. 4 In meyster Heynricx stal I bed.
Summarum CXXXVI bedden, groot ende cleyn, goet ende quaet.

Slaeplaken uptie fourye

Eerst een groot paer slaeplaken van IIII banen.
Item VIII 1/2 paer slaeplaken van III banen.
Item X paer slaeplaken van II 1/2 laken breet.
Item XXXIX 1/2 paer slaeplaken van II laken breet.

fol. 4 vo Item X paer slaeplaken van I 1/2 laken breet; al nuwe laken.
Item XV paer oude slaeplaken die omme gekeert ende gecruisbant syn.
Summa LXXXIIII paer slaeplaken.

Noch uptie fourye

Eerst XIIII grote gevoederde dekenen, so goet so quaet.
Item XXXI cleyne gevoederde dekenen, so goet so quaet.
Item XLI enckel saerdzen, so goet so quaet.
Item noch X nuwe saerdzen.
Summa XCVI dekenen ende saerdzen sulc als sy syn.

---

(1) Hierna volgt, doorgestreept :"Summa LXXXVII bedden, groot ende cleyn".

Item so syn uptie fourye LX oircussen al overtogen ende XXIIII oircussen slopen all ledich.

Item syn dair twe heel donckerbleau saeyen dairmen gordynen of maken soude.

Item XII platte beckenen ende X watervate, so out so nyeuwe.

fol. 5 Camergewant, tapyten, gordinen ende anderen huusraet

Inden eersten een groen ziden camer verhemelt hoofden ende deck ende III gordinen al van side.

Item VII slachleder ende een deck van Atrechts werck ende III banckleder, VI sitcussen vanden selven werck die toter selver camer horen.

Item een rode camer mitter fonteyn mit X stucken, III banckleder ende III sitcussen.

Item een rode camer mitten organen mit X stucken, twe lage banckleder ende III sitcussen.

Item een groen camer mitten scapen mit X stucken, een banckleet ende III sitcussen.

Item een slechte oude groen camer met IX stucken, I banckleet, III sitcussen.

Item een oude rode slechte camer mit VI stucken, een banckleet, III sitcussen ende een rode saerdze.

Item een oude doncker groen camer mit V stucken.

fol. 5 vo Item een out roet camertgen mit een halff verhemel, mit III stucx.

Item een grote groen camer mit wonderliken beesten, mit VIII stucken, II banckleder, VI sitcussen ende III nyeuwe rode gordinen die toter selver camer dienen, wanter gheen groen toe en syn.

Item een blaeu ziden camertgen dat indie cypressen camer hoirt, mit VI stucken, III sitcussen.

Item een out ziden ondersneden camertgen mit drie stucken ende III quade zyden gordinen dat in die scone camer plach te dienen.

Item V lange zael cleder.

Item II maertspieten of vugevoetcleder.

Item een lange groen smael tapyt dair onser vrouwen Bootscap instaet.

Item een lange smael tapyt dair die Blindeman in staet.

Item VIII cleder, so cleyn, so groot, so goet, so quaet, mitten wapen van Hollant ende IX sitcussen, vander selver wapen.

fol. 6 Item II groene oude lange banckleden mit bloemen ende V oude sitcussen mit zwanen.

Item IIII grote rode wagenkussen mit een quaet cleet.

Item een lange rode smael tapyt diemen om een bedde slaet, sonder hemel, mit II oude rode gordinen.

Item twe rode gordiintgens diemen voir veynste-

ren off voir cleynen bedden hanget; die een is van nyeuwen laken, die ander van zaeyen.

Item een grote rode bonte gevoederde deken mit witten bonten die zeer versleten is.

Item IIII witte beddecleder ende een nyeuwe dubbelt wit.

Item V kulcken so goet so quaet.

Item III hoel beckenen, II groot, I cleyn ende enen groten matalen pot dair men water in warmt voir heren off vrouwen.

Item XI paer brandiser, so cleen so groot.

Item XI yseren camer cronen, so cleyn so groot, ende II cleyne latoenen cronen.

Item IIII tangen, II yseren scuppen, II cleyne roesters, een treeft, twe danckers die indie cameren dienen, ende I paer nyeuwe racyser.

Item enen groten yseren stoel mit een gat boven, mit leder overtogen ende twe houten voudstoelen, een papegaey koeye, al nyeuwe.

Item VI kisten, so cleyn so groot, dair men sommige dingen in sluyten mach.

Item XVI tafelen, so cleyn so groot, ende XVI par scragen die al omme in die cameren dienen.

Item een tridzoir, een sitten, een lange tafel, een paer scragen van cypres.

Item een ronde scyve dairmen up pleecht te eeten offe te dobbelen in myns heren camer.

Item een cleyn cruut tridzoortgen ende een nuwen zetel mit een gat boven dat mede inden camer behoirt.

Item upten solre vandat uterste clene camertgen dat biden cypressen camer staet leggen LXVI nuwe scone potten dair sommige scone beelden in staen ende noch niet gebesicht en syn.

fol. 7 vo Item upten harnasch camer syn VII stucken, so bannieren so wympelen, mitten wapen van Hollant.

Item een goede stalen plaet mit roden flueel overtogen ende zes voetbogen sonder pezen.

Item enen langen yseren vierwagen.

Item so is dair veel rommelingen van ouden harnasch van steeczadelen ende gereyde dat men niet wel bescryven en kan by namen van stucke te stucke.

Item omtrent paesschen int jaer XXXIX die myn genadige heer van Bourgondien en myn genadige vrouwe laetst inden Hage waren, doe leverde Geryt Potter Ewout X nye yseren tangen, so cleyn so groot, ende III nye yseren vierstoppen.

fol. 8

Perpentiers leveringe

Eerst XXIIII goede lange tafellaken diemen noch wel besigen mach.

Item XIII lange tafellaken ende III lange voir dwalen die zeer quaet siin.

XXXIII tot den XIIII sten dach toe in octobri anno XXXV, boven dat van dat lynnen laken gemaect is ende by mynre vrouwen voirn. gecoft wordt.

Inden eersten II paer brede slaeplaken van II 1/2 baen houdende elc paer XXII 1/2 ellen linnen lakens.

fol. 9 vo

Item IIII paer smaelre slaeplaken van II banen, houdende elc paer XVI ellen.

Item III paer smaelre slaeplaken van II banen, elc paer van XVI ellen.

Item II paer breder slaeplaken van II 1/2 baen, elc paer van XXII 1/2 ellen.

Item II fluynen van oircussen van III 1/2 ellen linnenlakens.

Item IIII dwalen dair is toegegaen X 1/2 ellen taeffellakens.

Item I waterdwael van VI ellen.

Item drie drogeldoeken Truyde Keyen gelevert, dair is toegegaen IIII 1/2 ellen lynnenlakens.

Item noch miin vrouwen voirs. gelevert II dwalen, elc dwael van IIII ellen ende I quaert.

Item II tafellaken van X ellen lakens.

Item voirt so isser gelevert meyster Peter van Beoostenzween indie registercamer I dubbelde gruen deken, twe oercussen ende twe oircussen blade.

Item II paer slaeplaken van I 1/2 baen, houdende XXII ellen lynenlakens.

Item binnen der tyt voirs. Willem den hoefmeester gelevert tot myns heren coken behoeff van Sanctz gemaect ende gecoft tegen den grofsmit Dirc Hagen ende bider gewichten gelevert :

fol. 10

Inden eerste II yseren spete, dat een wegende / XXXI lb. ende dat ander XXVI lb.

Item twe wendysers, wogen tsamen XXXIII lb.

Item I treeft, woech XI lb.

Item II grote roosteren ende I cleyn yseren spit, woege tsamen XLIII lb.

Item enen groten treeft, woech XXXI lb.

Item I grote vierstopper diemen inder voetcamer besicht.

Item een scoppe diemen indie coken besicht.

Item I brander vermaect inder raetcamer.

Item indes voirn. rentmeystersrekeninge ingaende XIIII dage in octobri anno XXXVI tot den XIIIsten dage toe in octobri anno XXXVII salmen vinden datter te hoeve gelevert syn in bewaringen Ewouts ende Truyde Keyden XLV paer slaeplaken, XXVI fluynen, VIII dwalen, VI doecken om scotelen mede te drogen, XXXIIII saerdzen, I oircussen mit syn toebehoren.

Item indes rentmeesters rekeninge voirs. ingaende

XIIII dagen in octobri anno XXXVII totten XIIIIsten dage toe in octobri anno XXXVIII dairen binnen salmen vinden datter te hoeve gecoft ende gelevert syn Ewout
fol. 10 vo ende Truyde Keyen V / taeffellaken, VII grote dwalen ende IIII cleyn dwalen, II paer cleyn slaeplaken.
Item IIII groete doeken sulver mede te drogen, ende IX drugeldoken dienende in die coken.

Item indes voirs. rentmeesters rekeningen ingaende XIIII dagen in octobri anno XXXVIII tot den XIIIIsten dage toe in octobri anno XXXIX dairen binnen salmen vinden datter te hoeve gecoft ende gelevert is in Ewouts bewaringe XVI ellen groens lakens dat gebesicht wordt in mynre genadige vrouwen camer van Bourgondien, dair drie bancken mede gecleet worden ende daer toe een deel cussenen mede gecleet ende noch in een ander camer I cleyn bedde cleet. Item II water dwalen ende III ander dwalen ende VI drugeldoeken.

Item indes voirs. rentmeysters rekeningen ingaende XIIII dagen in octobri anno XXXIX toten XIIIIsten dage toe in octobri anno XL daren binnen salmen vinden datter te hoeve gecoft ende gelevert is in Ewouts bewaringe XX ellen groens lakens gecoft tegen Dirck Groenlint inden Hage, daeraf gemaect wort I deken inder groter camer opt bedde dair die camer mitten beesten omme hangt ende dair toe mede offgemaect syn by Ewout voirs. een halff dosiin cussen.

fol. 11 Dit is sulc tynnewerc ende anders als by Jan vander Mye den here van Sancts syn cock gelevert wort inde raetcamer inden Hage by Keykyn ende mynre genadige vrouwe Jacob zaliger gedachten uptie tyt toebehoerde upten Xsten dach in octobri anno XXXIII.

Item zes grote platelen.
Item XII wat mynder platelen.
Item XXIIII sausieren.
Al geteykent mit mynre genadige vrouwen wapen dair up zaliger gedachten.
Item uuter coken I groten pot ende II cleyn coperen potten ende I grote ketel.
Item I ronde yseren panne, I scuymlepel, I grote soplepel, I cleyn recht lepel, II bancken ende II sitbancken, tafelen, scragen.
Item noch II dosyn wermoes scotelen.

Ende na deser tyt so is tot sommige tiden, der wilen dat Jan vander Mye rentmeester van Noorthollant geweest is, sommige oude tynnewerc verpangelt om nye tynnewerck ende sommels wat meer angecoft ende gelevert ter selver coken behoeff, gelyc men dat indes selven rentmeysters rekeningen voirs. vinden mach. Ende dit

voirs. tynnewerck ende cokengewant dat dair off gebleven was is weder gelevert in myns heren coken van Ringnicourt doe hy hier eerst inden Hage gecomen was inden jaer XL°.

fol. 11 vo Item omtrint Sinte Jans dage te midzomer anno XXXVII leverde Ewout der vrouwe van Sanctus I paer ouder versletenre slaeplaken.

Item inder den huysraet voirs. waren X lange tafellaken, drie voirdwalen ende X hantdwalen.

Item IIII tridzoerlakenen die zeer quaet waren, so dat men dese stucken mit eren niet besigen en mochte.

Hier uut heeft Ewout doen maken IIII tridzoerlaken ende VII hantdwalen ende dat ander quade hier off overgebleven by Ewout om Gode gegeven dat arm gasthuys ende den armen huyssitten.

Item noch om Gode gegeven den gasthuyse ende arme huyssitten V quade gevoerde dekenen die die matten duer gegeten hadden.

Item joncker Willem Gompelman gegeven om Gode I quade gevoerde deken.

Item Bartram dienre myns heren van Sanctus geleent I eyken kist syn cleder in te leggen.

Item omtrint Beloken Paesschen anno XXXVIII by Ewout gelevert Truyde Keyen tot behoeff mynre vrouwen van Sanctus IIII Doernicsen eetdwalen, elc dwael VII ellen lanck.

Item een cruysbeelt scietdwael, VII ellen lanck.

Item I paer slaeplaken I 1/2 baen breet voir I ondercock.

Item uptie tyt voirs. den coster inder capellen gelevert I gedopte dwael, VII ellen lanck, dair syn of gemaict II hantdwalen den priesteren hoer hande an te druygen.

fol. 12 Item omtrint Pinxteren heeft Ewout gelevert Truyde Keyden tot behoeff mynre vrouwen van Sanctz II taeflaken, stuc III 1/2 ellen lanc, dair heefft sy off gemaect IIII taefflaken dienende in myns heren coken van Sanctz.

Item noch up die tyt voirs. III oircussen slopen.

Item noch voir der vrouwe van Sanctz gelevert I paer onder slaeplaken.

Item omtrint der tyt voirs. heeft Ewout vermaect by beveel van Jan vander Myen, rentmeyster, als van I nywe gordyn van roden laken, een goet bancoket ende IIII sitcussen overtogen.

Item noch vermaect ter bester orbair VI oircussen die viercant ende te cleyn waeren, dair of gemaect III goede oircussen diemen nu wel bezigen mach.

Item vermaect van een dosiin cleynre oircussen slopen dair ghen vanden oircussen toe dienen en mochten, IIII grote oircussen slopen.

Item noch uptie tyt voirs. armen huyssitten om Gode gegeven II oude gevoerde dekenen die die matten gegeten ende verderft hadden.

Item op die tyt voirs. heeft Ewout vermaict van II blaeu saerdzen banclede ende sitcussen overtogen, dienende inder cypressen camer ende ander cleynen camertgens dair voir.

Item omtrint sinte Baven dach anno XXXVIII by beveel des rentmeesters Jan vander Mye gelevert voir miin here van Sanctq ende myne vrouwe van Sanctq ende voer haer joncfrouwen IIII paer groter nyer slaeplaken die II paer van III banen ende die ander II paer van II 1/2 baen.

Item op die selve tyt voir tgesin myns heren van Sanctq voirs. gelevert by Truyde Keyen II voerdwalen, elc VI 1/2 ellen lanck waren ende voer hoer / jonckers I groot oircussen.

Item up die selve tyt om der bester oirbaer so heeft Ewout van I groff dubbelt wit als int boeck voirs. staet, gevoedert II enkel saerdzen ende dair off gemaict II goede gevoerde dekenen.

Item I groot tappijt die plach te dienen totter groen camer mitten scapen, dair mede verbetert ander tapijten dienende totter selver camer.

Item omtrint den heyligen kersavont anno XXXVIII heeft Ewout gelevert Truyde Keyen een tafellaken, VII ellen lanck I vierendeel min, dair off gemaict in myns heren camer van Sanctus II tridzoerlaken by beveel srentemeester Jan vander Mye.

Ende noch op mynre vrouwen camer van Sanctq II nye saerdzen tot haer koetsbedde ende dair weder off genomen II quade gevoerde deken die die honde boven verderft hadden. Ende mitten witten heeft Ewout doen voederen II nye enckel saerzen ende dair II goede gevoerde deken of gemaict te dienen tot anderen huysraet.

Item op die tyt voirs. gegeven om goidwille II oude quade dekentgens die die matten verderft hadden.

Item Ewout hadde omtrint I jaer gelevert in myns heren stal van Sanctus I paer nyer slaeplaken van II breden; die heeft Truyde Keyen behouden ter gesellen behoeff in hoire bewaringen.

Item doen myn genadigen here van Bourgondien ende myn genadige vrouwen laetst uuten Hage scheyden omtrent VIII dagen na Beloken Paesschen anno XXXIX, doe miste Ewout in syn getal een bedde, een pelu, een handwael ende I nye vierscop.

fol. 13 Item van dat meytgen poirtier gelevert was als dit boeck voir inhout die hem syn dienst verdragen wordt en leverde hii Ewout nyet weder over dan een oudt versleten bedde ende een oudt cleyn versleten beddekyn dat gheen gulden wairt en was, ongeteykent; dit was omtrint sinte Kathrynen dage anno XXXIX.

Item uptie tyt voirs. doe Gheryt die proest des

voirs. dienst annam, doe leverde hem Ewout by beveele srentemeesters van Noort Hollant Jan vander Mye II paer slaeplaken van II banen, II gevoederde dekenen, II oircussen, I groot bedde ende I cleyn bedde.

Item cort na Alre Heyligen dach doe meyster Bertelmeeus de la Truye van heen sceyde ende syn twe knapen gestorven wairen, van dat hem Ewout gelevert hadde in syn camer voirde hy met hem provande in te doen, I cort breet taeflaken, I hantdwael ende voir syn twe dode knapen die dair in gegraven worden I paer ouder slaeplaken.

Item in dit jaer van XXXIX heeft Ewout gevonden V tridzoerlaken ende V hantdwalen die nyet en dogen ende versleten syn die die heerscapen ende Ewout selve gebezicht hebben, ende dit is versleten sint dat tboeck een gemaect was.

Item int jair van XL heeft Ewout gevonden I bedde dair die tyct niet off en dochte; mitten vederen heeft hy ander bedden gevult die zeer ydel waeren.

fol. 13 vo Item so heeft Ewout int jaer voirs. om oirbaer will den huysraet gebroken IIII sitcussen mitten wapenen van Hollant, van Beyeren, die stil lagen ende nyet en dienden, daer of gemaect oercussen ende sitcussen die wel te doen waren.

So is te weten doe miin genadig vrouw van Oisterbant zaliger gedachten oflivich geworden was den IXden dach in octobri anno XXXVI doe ter stont gesent wordt om alle den inboel ende huysraet die haer genadig uuter hove inden Hage had doen halen ende gevoert was tsinte Martynsdyck, inden Briel ende tot Teylingen, die weder inden hove voirs. gebrocht gelyc voir in dit boeck verclaert staet. Ende also aldaer mede gebrocht wordt een deel tynnenwercx, coperwerck, yserwerc ende anders ter coken behoeff dienende, so wort dat meeste deel vercoft biden rentmeyster van Noort Hollant, uptie tyt was Jan vander Mye, by goetduncken den heer van Sanctz ende by mandementen mynen genadigen heer van Bourgondien, dair die voirs. rentmeyster dat dair of ontfangen wort gerekent heeft in syne rekeninge gedaen, beginnende inden jaer XXXVI ende eyndende inden jaer XXVII den XIIIIsten dach in octobri gelyc hier na gescreven staet.

Inden eerste wort vercoft Wouter Coman Jans zoon van Leyden, tynnengieter, XII dosyn platelen, groet ende cleyn, IIII 1/2 dosyn scotelen, III 1/2 dosyn sausieren, die tsamen woegen IIII^{C} VIII lb. zeer versleten, elc C lb. om XXV s. gr., maect V lb. / II s.gr.

fol. 14 Item noch XXI lb. tynnenwercx an wyncannen ende biercannen, twe voir II 1/2 gr., f. IIII s. IIII 1/2 d. gr.; comt tsamen gerekent voir III s. IIII d. gr. : XXXI lb. XVIII s. III d.

Item uptie tyt voirs. vercoft Jacob Peters zoon, I coper slager van Leyden, tmeeste deel van coper werck vernoemt, alzoet zeer versleten was, alzo III oude pannen, III coperen potten, II oude ketelen, I barbiersbecken ende I leck water pottekyn, woegende tsamen CLXII lb. gcut biden voirn. Jacob, elc lb. XVII d. payments, comt dat hier of gecomen is XXVIII s. VIII d. gr. VI miten, f. VIII lb. XII s. I d.

Dit wort uptie voirn. tyt mede vercoft meest al tgrove versleten oude yserwerc gecomen mitten anderen voirs. imboel ende vander plaetsen voirn., dat zozeer vergaen was dat mens niet langer noch meer gebezicht en soude mogen hebben. Ende waren III yseren speten, II wendyseren, I groten treefft, ende II yseren pannen die tsamen woegen II^{C} XXV lb. ende gout by Gerit Hage den grofsmit inden Hage, elc C lb. IX s. III 1/2 gr. Comt dat van desen yserwerc ontfangen wort XX s. X 1/2 d. gr. IX miten, f. VI lb. V s. V d.

fol. 14 vo

Hierenboven so is noch ontfangen byden rentmeester voirs. inder maten na bescreven mits dat doe miin voirs. versceydene vrouwen oflivich geworden was horen leynwaet ende garnyzoenen van imboele in voirsceyde plaetsen als voirseyt is in bewaringe ende gespreyt lach, so voersach ende verdochte myn heren van Oisterbant of die ghene die dit voirscreven imboel te bewaren hadde nyet alle stucken ende percelen en soude connen of mogen vergaderen ende te voerschyn brengen als hy gaerne zage by gebreke van verdwalinge vanden enen off den anderen dies niet al te voirschyn gebrocht en mochte hebben. Ende heeft hier omme om hem selven ymmer wel ende volcomenliken te quyten tegens mynen genadigen here van Bourgondien tgoent dat aldaer buten synen weten vervreemt ende verdwaelt mochte wesen gebleven betaelt ende die rentmeester daer off ontfangen heeft C burgoenscen scell., stuc XXVIII gr., f. LXX lb.

Dit boeck wort gesloten den XIIIIste dach in octobri anno XL doe Jan vander Mye die rentmeysterscap van Noort Hollant overgaff ende dat die tselve rentmeysterscap Bertelmeeus Pertant annam ende hem bevolen wort van myns genadige heren wegen van Bourgondien etc. So is te weten dat deser boeken drie syn, alleens dat een boeck heeft Ewout Jan zoon, dat ander boeck heeft Jan vander Mye, ende dat derde boeck heeft Jan vander Mye den meysters vander rekeningen overgelevert doe hy syn laetste rekeningen dede vanden rentmeysterscap van Noort Hollant ende gesloten wort den XIIIste dach in octobri anno XL.

fol. 15

Item noch gelevert te hove die partien hier naer volgende, te weten te behoeve der meesters vander rekeninge :

Eerst een ketel wegende XVIII lb.
Item een moertiersteen mit een stock.
Item II roesters, een groot ende een middel.
Item een braedpanne.
Item II ronde pannen.
Item II yseren lepelen.
Item een craeuwel.
Item IIII mengelens wyncannen.
Item een pinte biercanne.
Item VI slepgens.
Item een dousyn taeluyren van tynne;
Item een groot groen beddecleet.

In myns heeren camer van Bourgundien ende een deel groen laken daer in der selver camer een deel sitcussenen mede betogen syn.

Nr. 129

Verklaring betreffende werken uitgevoerd in opdracht van Margareta van Bourgondië in de kapel van de H. Margareta op het kerkhof van Le Quesnoy.

1 juni 1441.

A.D.N., Chambre des comptes, Recettes générales des Finances B 1974, nr. 58.499.

Volgens uitgave van L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne..., dl. II, pp. 212-213, nr. 4011.

Jou, Jehan Spissekin, machon, commis et chargié à deviser et prendre regard sour les ouvraiges que feue très puissant princhesse, madame la ducesse de Bavière, contesse de Haynau et de Hollande, dont Dieux ait l'ame, voloit avoir faiz en sa chapelle de Sainte Margheritte, estant en la chimentiere du Quesnoy, chertifye que en l'uver darain passé, l'an quatre cens quarante, elle chargea à Jehan Maselant, son chastelain doudit Quesnoy, à faire en l'oratoire de sa dicte chappelle, quattre pillies - pour en desseure faire et ordonner une tresorie servant à garder les biens et aournemens de ladicte chappelle. Pour laquelle chose acomplir il marchanda en ma présence à ung appelé Jehan Mausigant, briseur de pierres, - et ossi à ung autre appelé Jehan Bosquillon, tailleur de gries, de taillier et mettre à point toutes les étoffes devant dictes selon la devise et les molles que lors luy fis et luy delivray. - Et ainsi pour verité ce chertifie à tous, le premier jour dou mois de juing, l'an quatre cens et quarante et ung.

Nr. 130

Jean Spissekin, meester-metser, bevestigt in opdracht van Margareta van Beieren de werken in de kapel van de H. Margareta in de kerk van Le Quesnoy te hebben ontworpen en geleid.

14 augustus 1441.

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale des finances, B 1974.

Volgens uitgave van L. DEVILLERS, Cartulaire..., dl. VI, pp. 1008-1009, voetnoot 1.

Jou Jehan Spyskin, machon, fay savoir à tous et chertefie pour vérité que, au command de exellente princesse ma très redoubtée dame la ducesse de Baivière, comtesse de Haynnau et de Hollande, cui Dieux pardoinst, j'ay deviset et fait molles de pluiseurs ouvraiges de machonnerie que madite très redoubtée dame faisoit faire en se capelle fondée en le chimentière de l'église parochial dou Quesnoit, si comme : pour les souillies et listes de quatre grandes pheniestres dont marchandé fu en ma présence par Jehan de Mons, à ce jour castelain dou Quesnoit, à Grart Ghoutart, briseur, pour les estoffes de griez livrer sur la quarière à vingt-siept livres tournois, et à Jehan le Fevre, machon, demorans à Mons, pour ycelles soullies et liste taillier, machonner, avoecq assir les quattre fourmoiries d'Escaussines et touttes les joinctures jetter à ploncq, dont marchandet fu en me présence et sur me devise à sixante-douse livres, et pour les deffautes qui estoient en le taille de griez, lui fu taxet par maistre Micquiel de Rains et my à le somme de chiuncquante-six livres tournois. Et depuis fu remis à point par Jehan Coffrier, par le command de madite dame, et cousta en sallaire de l'ouvrier sixante solz; item, pour deux pillers de griez qui sont assis entre le cuer de le grande église et ledite cappielle, l'un portant à ung costet le pheniestre où est le représentation de mons^{gr} le daulphin, etc., et à l'autre costet une arcure ordonnée pour avoir veuwe de leditte cappielle ou cuer de le grant église sur l'autel, et l'autre piller, qui est plus petit, rechoipt leditte arcure, dont marchandet fu par ledit Jehan de Mons en ma présence et sur une devise audit

Grart Ghoutart, briseur, pour les estoffes de griez livret sur le quarière plus grans qui ciunqz à quattre solz six deniers le pièce, cuingz et aisseleis à deux solz le pièce, deux longhes pièces de chiuncq à six piez de loncq chacune à quatorze solz le piece et deux pièces de quattre piez-demy dou loncq à dix solz le pièce. Se fu d'icelles estoffes taillier, assir et machonner sur les molles et devise que l'en ballay, avoecq de tourner les vossures et reloyer le noef au viez jusques à plattes, marchandé à Jehan Bosquillon, machon, par ledit Jehan de Mons, à le somme de sixante-onse livres tournois pour l'oevre de le main. Et pour une huisserie devisée ou pan du clocquier de le grant église pour aller de leditte église en leditte cappielle, fu marchandet par ledit Jehan de Mons en me présence audit Grart Ghoutart pour les estoffes livrer sur le quarière, rebas, bourgons, escoinchons et volsoirs, à quattre solz le pièce et deux longhes pièces de griez de six piez de loncq cascune à trente solz le piece pour faire le soel et l'appas. Et pour ces estoffes taillier sur les molles et devises que je en fis, fu marchandet par ledit Jehan de Mons, audit Bosquillon par leuwier à dix solz tournois pour jour et se forge. Toutes lesquelles oevres et marchandises je, comme requierquiez par maditte très redoubtée dame ay à pluiseurs fois visettées, sollichitées et rechuptes à fait que parfaittes estoient. Tiesmoing ces lettres asquelles j'ay mis et appendu men proppre séel, en singne de vérité. Données l'an mil quattre cens et quarante et ung, le quatorzième jour dou mois d'aoust.

Betaling op bevel van Filips de Goede aan Jehan de Prestinien, verluchter, voor het vervangen van de wapens van de Engelse koning en van Jacoba van Beieren in een Livre du trésor.

(1440 - 1441).

A.D.N., Chambre des comptes, Recette générale de Flandre, B 4098.

Volgens uitgave van L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne..., dl. I, p. 381, nr. 1351; F. DE POTTER, Geschiedenis..., p. 184, voetnoot 1.

Item [à Jehan de Prestinien] pour avoir osté les armes du roy d'Angleterre qui estoient au livre de MdS que l'on appelle le livre du Trésor, y avoir mis en ce lieu les armes de MdS et de madame la duchesse, et y avoir figuré les personnes de mes dits seigneur et dame ou lieu de celles du roy et de madame de Hollande, LXXII s.

Nr. 132

Rekening van de testament~~oren~~ uitvoerders van Jacoba van Beieren.

6 november 1444.

A.R.A., 's-GRAVENHAGE, Grafelijkheidsrekenkamer, Rekeningen, nr. 132.

Ed. Codex diplomaticus neerlandicus, boekdeel II, dl. 1, Utrecht, 1852, pp. 166-256.

Baillié à court par Gerart Potter et ou nom^{c} desdiz testamentoirs, le VI jour de Nouembre M IIII^{c} XLIIII.

Rekeninghe van alle den ontfanghe ende wtgeuen der testamentoren van wijlen der edelre versceydenre vourstynnen, vrouwe Jacobs, hertoginne in Beyeren, van Hollant, grauynne van Oistreuant etc., wes zyele God genadichlic gedencken wille. Dair sij dat in hoeren laetsten liue an begeerde hair testamentoirs te wesen, te weten : vrouwe Margrariete van Bourgongien, hertogynne in Beyeren, grauynne van Henegouwen, van Hollant, van Zœllant ende vrouwe van Vrieslant, hair vrouwe moeder; die graue van Oistreuant etc., haeren medegeselle; heren Willem broeder t'Egmonde, heere van IJselstein; heren Florys van den Abele, heere van Welsingen; broeder Jan van Neck, vicarius; meyster Gillis van Wissenkerke ende Florys van Kijffhoeck. Welk testament van hair gemaect ende geordineert wort, wel bedocht ende voirsienlick wetende ende gebruyckende haire synnen, den VIII. dach in Octobri anno XXXVI, ende sij wort offliuich des anderen dages dair na, den IX. dach van der maent ende int jair voirnoemt. Ende want mijn vrouwe Margariete, hoir moeder voirs., hoir saken also gelegen waeren, dat sij altijt bij den testamente voirseyt nyet wesen en mochte, so begeerde sij vp Jan van der Mije, dat hij bij den testamente voïrseyt wesen woude, in den name van hair 't beste te holpen raden na sijnre bester wetenheit; ende desgelijcx Jan Ruychrock, ter begeerten mijns lieffs heren van Oistreuants etc., in sinen naem oick 't beste also te helpen doen. So dat dese voirgenoemte testamentoiren dit aldus angenomen hebben, in manieren gelijc dat ijstrument dair off gemaict bij leuenden liue der voirs. vrouwen van Oistreuants ende

bij den testamentoiren voirs.; ende dair vp mijns genadigen heren van Bourgongien brieue van confirmacie gegeuen, hoe dat zijn genaden dat geconfirmeert ende belieft hebben bij sinen openen brieuen, gegeuen in de stede van den Damme vpten XI. dach van Ottobry IIII^{c}XXXVI, van welken die copie es hier ouergheuen. So is te weten, dat dese voirs. testamentoirs alle juwelen, cleynoden, zuluerwerck, cleder tot haeren liue dienende, hair pairden ende andere beesten, ende all hair haue, roerende ende onroerende, gelijcken die notary heere Jacob van Noirde dat in enen iuentoir bescreuen ouergaff den testamentoirs voirscreuen, vercoft ende te gelde gemaect, om dair [illegible] ter zyelen troest om Gods wille te geuen, hair arme dienres mede te lonen, ende anders dair dat behoirde; ende voirt alrehande sculde te betalen, na hoire bester discrecie ende verstande, tot ontlastinge derseluer zyelen. Ende hebben dair off ontfaen ende wtgegeuen gelijcken hier na gescreuen staet, in paymenten den Engelschen nobel, den rijder, den saluyt, dan Wilhelmus scilt, den Rijnschen gulden, den Pieter, den Bourgongien schilt, den Beijerschen gulden, ende alle ander goudt ende suluer tot sulken prise als dese navolligende rekeninge inhout.

Eerst ontfanc van clenoden ende suluerwercke.

Vercoft Airst van der Aa, meyster Gillis van Wissekerke, Jan Ruychrock ende Heynryc van Groesbeec, een gulden croen, die mijn vrouwe die moeder mijnrer vrouwen haire dochter gegeuen hadde. Daer an waeren XXVII marauden, XXXVI ballaze ende LXXX pairlen. Ende wort gegeuen om VIII^{c} Engelschen nobel, 't stuc VIII s. groot, valent III^{c}XX lb. groot

Bij meyster Gillis van Wissekerke; ende hij gecoft heeft tegen den testamentoren tot behoeff mijns lieffs heren van Oisteruants etc. In den eersten, een cruytnap, woech XI marc, III loot suluers Troischen wicht, die marc om XXII s., VI d. groot, facit XII lb., XI s., VIII d. groot, III miten. Item twee zulueren cannen, woegen XI marc, VII onssen, ten prise voirnoemt; die hoerden halff mijn heere van Oistreuant toe, mitz dat zij gecocht ende vercregen waeren binnen der tijt dat zij tsamen in hilick waeren, also dat den voirs. testamentoiren is doen blijken; ende die ander helft beloept VI lb., XIII s., VII d. groot, III miten. Item een halff dousijn vergulde schalen, die die stede van Hairlem gegeuen hadde, woegen XII marck, 't marck XXIIII s. groot; ende behoirden halff mijn heere van Oistreuant toe om der redenen wil voir verclairt; ende die ander [illegible] beloept VII lb., IIII s. groot. Item een gulden

croes mit een decsel, gestoffeert mit een soffier ende LXXXIIII pairlen, woech III marck, XXV engels; dair die graue van Oistreuant off toebehoirde die een helft, als bouen; ende van die ander helft ontfaen bij den graue voirnoemt XXV lb., VI s. groot. Item een gulden lepel mit twee pairlen, die mijn genadige vrouwe, zaliger gedachten, alleen toebehoirde, bij den voirscreuen graue, XXXVI s. groot. Item II cristallen zoutvaten, mit zuluer beslagen, vergult, bij den voirgenoemden graue, LV s. groot. Item een serpents tonge mit suluer beslagen, vergult, bij den voirscreuen graue, VI s. groot. Item een gulden croes van cristall mit een decsel, bij den voirscreuen graue, XXVIII lb. groot. Item een gulden temproir van cristall, noch bij hem, XVIII lb., VIII s. groot. Item een cristallen vurcxkijn, bij hem, XII s. groot. Item II noten mit suluer beslagen, vergult, IIII lb., XIIII s. groot. Item een ront zulueren vlestgen, om IX s. groot. Item, also des grauen van Oistreuant gulden buegel van een aessack meer woech dan mijnre genadige vrouwen buegel, zaliger gedachten, dair voir gegeuen XX s. groot. Item een gulden span mit III robijnen, een dyamant ende III dyamanten, met een ketten, dair an hingen een dyamant ende II pairlen, om LXI lb. groot. Item een bandekijn om den hals, mit een robijn ende een dyamant voir an hangende, om LX lb. groot. Item een lantairnkijn met IIII beeldekijns, dair an waeren VIII robijnen ende XII pairlen, om XV lb. groot. Comt all tsamen II^{c}XLV lb., XV s. III 1/2 d. gro., VI miten.

Vercoft bij die meeste deel van den testamentoren, dair mede bij was Goidscalc Oom, enen coipman van Brugge, geheten Jan Pugtinck, IIII span, dat een mit I ballais, III dyamanten, III pairlen, I ketten dair an mit III robijnen, V dyamanten ende III pairlen; dat anderde span mit I robijn, I dyamant, V pairlen ende I ketten dair an mit I bloem van robijn, dair I dyamant in stont ende II pairlen ende I robijn; dat derde span mit I robijn, I dyamant, V pairlen, ende I ketten dair an mit II robijnen ende een dyamant; dat vierde span mit I robijn, I scerpe dyamant ende II scilde dyamant. Dese voirs. vier spannen sijn gegeuen om IIII^{c} Engelsche nobel, valent, 't stuc VIII s. groot, CLX lb. groot vls.

Bij Geryt Potter van der Loo ende Jan Deym, die gesent worden t'Ordrecht, om te vercopen alsulck gout ende suluerwerck als hier na gescreuen staet, te weten : een gulden croes, woech II marck, IIII engels gouds, die marc gegeuen om X lb., II s. groot vls., facit XX lb., IX s., 1/2 d. groot, IIII 1/2 miten. Item een sulueren vergult croese ende XI ver-

gulde schalen, woegen tsamen XXI 1/2 marc, 't marck alsoo 't was mitten goude, sonder vpt fijn gerekent, om XXII s., VI d. groot, facit XXIIII lb., III s., IX d. groot. Item XXII sulueren schalen, IIII sulueren cannen; noch II sulueren clene cannen, IIII sulueren beckenen ende II gebroecken zegelen ende II gebroecken clene signetten, wogen tsamen LXXXVI marc, II onssen, die in der munten vpt Garnayle ontfaen sijn; ende dair off is een assay geset : so dat dit suluer gelaect is vpt assay voirnoemt, vpt marc omtrent XII groot, te weten : van XXII s., IX d. groot vp XXI s., IX d. groot; so dattet ontfanc hier off blijft van desen onuergulden suluer, XCIII lb., XV s., IX d. groot. Comt all tsamen CXXXVIII lb., VIII s., VI 1/2 d. gro., IIII 1/2 miten.

Goidscalc Oom cofte, tot behoeff Jan Pueytincs, den halsbant, ende soude gewogen hebben mitten stenen ende all tsamen VI marc, II onssen. Dair an waeren I robijn, XII ballais, XIIII saffphieren, CLXXXIX pairlen. Ende wort gegeuen om CXLVI lb., VIII s. groot. Hier off gaet, ende die voirscreuen halssbant myn woech, III engels gouds : dair voir gecort IIII s. groot : so blijft den ontfanc hier off CXLVI lb., IIII s. groot.

Vercoft bij Beatrijs Colijns, Jan die Vroede, een pairlen treck van II rijden van C ende LX pairlen, ende dair toe VI pairlen, tsamen om XII lb. groot. Noch Jan die Vroede, XIIII onssen pairlen cleen ende groot, die vp een ongemaect caproen ende mouwen gestict waeren, elc onsse om XII s. groot, beloept VIII lb., VIII s. groot. Noch bij Beatrijs vercoft IIII 1/2 onsse vergult cleen beslachs, die vp een ongemaecte leuereijc mouwen staende ende hangende waeren, die onsse om III s. groot, facit XIII s., VI d. groot. Noch bij Beatrijs, Jan die Bul vercoft van den seluen beslach voirs. X marc, VI 1/2 onsse ende V engels, die onsse om XXXVI groot, facit XIII lb., III d. groot. Item noch Jan die Bul vercoft XV pairlen ende XV soffieren, tsamen om XII lb. groot. Noch Jan die Vroede vercoft bij Beatrijs III^{c}XCIII pairlen, tsamen om XXV lb. groot. Noch bij Beatrijs vercoft een zwart ryngesskijn mit een robijn om XVI s. groot; een gulden taerdsgen, om II s., VIII d. gro. Item om een ront tabelaesgen van onser Lieuer Vrouwen mit XI pairlen ende I cleen robijn ende twee ander tabeljaetsen met een pairlen knoop, om XXI s. groot. Comt all tsamen LXXIII lb., I s., V d. groot. Ende also die testamentoirs ouerdragen waeren met dese Beatrijs, dat sij dese voirs. juwelen ende suluerwercken, dair voir oic off geroert is, met hoer in den mercten voeren ende vercopen soude ter oirbair,

dair sij off hebben soude, voir haeren coste ende arbeyt, dan XX. penning van haeren ontfange; ende alsoit beloipt omtrent CXX lb. groot, dat sij ontfaen heeft, als hier voir ende oic hier blijcken mach, so sijn hoir gegeuen hier voir VI lb. groot, die gecort van den voirscreuen LXXIII lb., I s., V d. groot, so blijft den ontfanc hier off LXVII lb., I s., V d. groot.

Jan Ruychrock vercoft III dyamanten om XIII lb., X s. groot. Item I gulden azack buegel, woech III onssen, IIII engels, die onsse om XXIIII s. groot; ende wort mitten makeloen tsamen vercoft om V lb., IIII s. groot. Item den grauwen gulden halsbant, woech XXI onsse, II 1/2 engels gouts, die onsse om XXIIII s. groot, dair off geslagen wort amaus III onssen, so blijftet XVIII ons, II 1/2 engels gouts wegende, facit XXI lb., XV s. groot. Om een gulden bieskijn, XVIII s. groot. Item een gulden croes van serpentijn, woech 't gout I 1/2 marc, II onssen ende XV engels, die marc om IX lb., XII s. groot, facit XVII lb., XIIII s. groot. Een gulden spiegel, woech VI onssen, die onsse om XXIIII s. groot, facit VII lb., IIII s. groot. Comt all tsamen LXVI lb., V s. groot.

Beatrijs Colijns vercoft een witte bloem, dair in stont een robijn, ende een ketten dair an mit I dyamant ende II pairlen, om VI lb. groot. Noch een bont cleenre pairlen, woegen tsamen XIIII onssen, elc onsse om XIII s. groot, maict IX lb., II s. groot. Noch een cleen bondekijn pairlen, woegen II 1/2 onsse, V engels, elc onsse om XV s. groot, facit XLI s., III d. groot. Een rync mit I cleen robijn ende een cleen dyamantgen, als een leushoeft, ende een ryncxkijn mit enen vremden steen, ende noch I ryncxkijn mit een cleen robijn, tsamen om XII s. groot. Een pairlen pater noster van C pairlen ende X groter teykenen pairlen, om XVI lb., V s. groot. Comt al tsamen XXXIIII lb., III d. groot.

Jan van Meylaen vercoft XIII ballais om VII lb. groot; twee cleynoden, die mijn vrouwe van Egmonde mijnre genadiger vrouwen zaliger gedachten gegeuen hadde, mit een robijn ende een dyamant, om XXIIII s. groot. Een halsbant met VI ballais, VI soffieren ende LX pairlen, om XXX lb., VI s. groot; valent tsamen XXXVIII lb., X s. groot.

Vercoft twee coipmannen, gheyten Heynric van Groesbeec ende Jan die Reuse, een gulden hoedekijn mit III groten pairlen ende mit II pairlen hangende, om V lb. groot. Noch XXXIII ende XXXI pairlen, om XI lb., XII s. groot. Van X grote pairlen X lb.,

IIII s. groot. Van een ongemaicte dyamant mit I ryngeskijn mit I scarpp cleyn dyamantgen, tsamen XLVI s. groot. Comt all tsamen XXIX lb., II s. groot.

Meester Gillis van Wissekerke vercoft een gebroecken span, met een robijn ende III pairlen, om XLVIII s. groot; om XIII robinen ende I maraude, tsamen VIII lb. groot. Een rinc mit I robijn, mit I plat viercant dyamant, om V lb. groot. Een rync mit I dyamant, dair een robijn wtgeuallen was, om VI lb. groot. Een gulden bieskijn, coninc**x** gout, XVIII s. groot. Noch I pairlen voirsnoer van III rijden, daer an waeren XCV groter pairlen ende II^{c} ende XC cleenre pairlen, om XVII lb. groot. Item om I soffier X s. groot. Comt all tsamen XXXIX lb., XVI s. groot.

Vercoft Goidscalk Oom, tot behoeff Jan Pueytincx voirnoemt, een scheen van VII ballais, VIII saffieren ende CXXVII pairlen, om XXX lb., XV s. groot.

Die grote prioir vercoft tot behoeff heren Lodewijcx, bastairt van Hollant, II sulueren cannen, vergult, die mijn voirs. vrouwe tegen hem gecoft hadde. Noch die prioir voir hem seluen gecoft VI zulueren cleenre schalen, VI zulueren cleene coppen ende noch hier en bouen een halff dousijn cleenre sulueren coptgen, maleuizeye wt te drincken; VII cleen zulueren lepelen; een zulueren camerpotgen; een zulueren azactgen; dat zulueren beslach dat van een couel ende mouwen gecomen was, wegende all tsamen XXIII marc, II onsse, die marc gerekent voir XXI s., IIII d. groot. Facit tsamen XXIIII lb., IX s., VIII d. groot.

Meyster Gillis van Wissenkerke ende Jan Ruychroc vercoft twee ringen mit robijnen, die in tijden voirleden die coninc van Engelant ende mijn genadige heere van Bourgongien mijnre voirseider vrouwen gegeuen hadde, tsamen om X lb. groot. Noch om een ander gulden clenoet, XL s. groot. Comt tsamen XII lb. groot.

Te weten is, datter IIII stucken van den juwelen verset waeren tot Brugge tot Lodewijc Muyset, te weten II bandekijns om den hals, dat een mit XII dyamanten ende LII pairlen, ende daer voeren an enen groten gecanten dyamant; item dat ander halsbandekijn waeren an XLIX pairlen ende III meerre pairlen, ende I bloem van I dyamant ende XXI robijnen. Item IIII grote lange pairlen in gout geset slecht. Item I rync met I robijn. Dese voirseide IIII stucken stonden verset voir III^{c} LXXXVI Engelsche noblen, XX groot Vlaams. Dese voirscreuen juwelen sijn vercoft tsamen den genen, die se II jair in handen gehad hadde, om IIII^{c} Engelsschen nobel, mit voirwairden dat men geen schade rekenen en soude van den voirs. gelde, datter

vp verleyt was : so is te weten, datter ouerliep ende ontfaen is totten testaments behoeff V lb., X s., IIII d. groot.

Jan Ruychrock vercoft, tot behoeff mijns heren van Oistreuants, een aelmispot, woech VII marc, V onssen ende VIII engels zuluers, elk marck om XXI s. groot, facit VIII lb., I s., VII d. groot; dair mijn heere van Oistreuant off toe behoerde die een helfte, om der redenen wille voir verclaert; ende van der ander helft ontfaen IIII lb., X d. groot.

Bij Florijs van Kijffhoec, voir een out croes van horen mit wat beslachs van zuluer vergult, om XX pieters, 't stuc III s. groot, facit III lb. groot.

Vercoft bij Beatrijs Colijns II graeuwe webben ende een zwart webbe, mit suluer beslagen, ende V webben onbeslagen, die cleen waeren, tsamen om XXXVI s. groot. Noch bij hair vercoft Gerijt Potter een span, dat Pieter Wilsijn mijnre vrouwen gegeuen hadden om XLVI s. groot. Bij Beatrijs voirnoemt vercoft Griete Airnt Reyniers zoons, III^{c} XIIII cleen pairlen, tsamen om XVIII s. groot. Noch III^{c} cleenre pairlen, om XII s. groot. Item een cleen gulden vogelkijn, X s. groot. Heere Florijs van Abele, een zwart zijden gordel met goude beslagen, dair VII pairlen an hingen, om III lb., X s. groot. Ende den heere van IJselstein, een cleyn ryngeskijn met een robijn, om XL s. groot. Ende die testamentoirs gauen hem dair toe een berikel, dat niet veel wairdich en was. Comt tsamen 't ontfanck van desen punte XI lb., XII s. groot.

Dair was een rynck met enen robijn, die onser genadiger vrouwen gecoft was van Heynrijc van Groesbeeck, ende was onbetaelt, ende wert hem weder gegeuen voir sijn gelt bij heere Jacob van Noirde, dair heer Dirc Wouman bij was.

Dair was een gulden oirden van sinte Anthonis tot Haueressch in Henegouwen : die wart dair gesent bij heer Florijs van Haemsteden.

Noch was dair een vorme van enen cruyse met achte pairlen, dair men off seyde dat in was van den heyligen cruyse. Ende wanttet niet en behoirde alsulken wairdigen heylichdom off sijn casse, dair 't in lach, te vercopen : so sonden die testamentoren dit voirseyde cruys bij meyster Gillis van Wissekerke den graue van Oistreuant, mits dat voir zijnre tijt 't hout gegeuen ende den cas gemaect was, bij den welken hij toezeggen dair an hadde.

Item een ryngeskijn met een meraude ende een dyamantkijn; dit wort gegeuen enen geheten Jan Deym,

die hem zeer wel vp alle gesteenten verstont, ende den testamentoren eerst in heymelicheit halp wairderen alle hoir clenoden, vp dat sij te beth souden weten, hoe sij se souden doen louen voir den vreemden coiperen; ende hier en woude hij niet anders off hebben voir zijn loen.

Item een cleyn ryngeskijn met een plat dyamantkijn; dat wort gegeuen Johannes Zadelair, van zekere diensten, die hij den testamentoren dede, roerende desen testamente; want hij voir sinen cost ende arbeyt die hij gehadt hadde, geen gelt hebben en woude.

Item Huge Bette zoon, die hadde hem zeer truwelic gequijt in der ouerleueringe, dat den testamentoirs ouergeleuert werden alrehande jouwelen ende inboelen, die na der doot onser voirseider vrouwen; ende so hij dair voir geen gelt hebben en woude, so gauen hem die testamentoirs te huyesschede een ryngeskijn met een bloemkijn van een myraude.

Dair waeren drie ryngen, dair in elx een vreemden steen in stont, welke drie ryngen tsamen niet dan zess scellinge groot gelden en mochten; den enen vercoft, als men voir in dese rekeninge syen mach, Beatrijs Colijns, ende men vant, dat sij tot so cleenre wairde stonden, worden dese ander twee gegeuen, den enen den groten prioir, ende den anderen enen geheten Geryt Hoichstraet, als een floer de lys. Ende so wasser enen sulueren rynck met enen padden steen, die oic niet zwairt en was; die wet vpten seluen tijt gegeuen den heer van IJselstein. Ende so was dair noch enen ouden rock, een vrouwen capproen, twee off drie paternosteren ende noch andere sulke sendinge die nyets wairt en waeren : dese werden sommygen personen gegeuen, dair die namen off vergeten sijn.

Item een span, dat gehangen hadde voir an een zeelde met drie robbinen ende drie pairlen ende enen groten gecanten dyamant, dat stont te pande ter stede voir XLI lb. groot; dit span besprack die voirseyde versceydene vrouwe den gasthuysse t'sinte Martynsdijcke.

Dair was een pater noster van cassydonien van XXXI steen, met II pairlen knopen van LXVI pairlen. Ende also des heren wijff van Santes, in tijden dat onse voirseyde versceydene vrouwe begrauen wert in der cappellen bynnen den houe in den Hage, met hoeren man den here van Santes bynnen den voirseyden houe in den Hage hair woinstat hilden : so baden die testamentoiren, om den mynsten coste, der voirseyden vrouwe, dat sij enen langen zekeren tijt alle dage in die voirseyde cappelle onder die hoichmisse an den hogen altair met hoeren bonten mantel statelic ouer de voir-

seider versceydene zyele ter offerhanden ghinc; ende, doe dit gedaen was, sceyncten die voirseiden testamentoirs der voirseyder vrouwen, voir dese onlede, dit voirscreuen pater noster.

Dair was een berijkel steen mit wat suluers beslagen, die niet veel wairt en was; die wert den heer van IJselstein gegeuen, in den coip, doe hij den rynck cofte metten robijn, dair voir off geroert is.

Dair was I sulueren wijnwater vat met œn sulueren quaspel, ende I sulueren schelle, ende behoirde die helfte den graue van Oistreuant; dit besprac mijne voirseider vrouwe dat collegium t' sinte Martynsdijc. Ende dair wert geleuert I kelk metter patenen ende een corporael : dit wort gegeuen den Regulieren tot Leyderdorp, also dair twee van den broederen van den Goidshuyse bij hair waeren in hair wterste. Die twee ampullen metten paesborde worden gegeuen sinte Anthonis in 't bousch in den Hage. Den outtairsteen met II outtair-lakenen ende I cleen fuweel voetcussen senden die testamentoren den graue van Oistreuant; want menss niet vercopen en wouden, also sij gewyet waeren.

Dair lagen zess Engelssche boecken, die van ouden ystorien, ende oic sommygen van medicijnen in helden; ende also sij gescreuen waeren in Engelssche sprake, so en hadde hier ten lande dair nyemant geen gadinge in; dese worden vercoft enen vreemden Engelsschen coipman, om V lb., XVI s., VIII d. groot.

Summa van alle den juwelen ende clenoden ontfaen, beloipt tsamen XIII^{c}IIII^{xx}II lb., VII s. groot, X 1/2 mitte.

Ander ontfanck van lakenen ende van voederijen, etc.

Vercoft Jan die Bull twee sabelen mouwen, dair an waeren omtrent II^{c}XC sabelen, tsamen om XIIII lb. groot.

Vercoft der vrouwen van den Abele, I graeu ruggen voeder, om V lb., II s. groot; VIII ellen Engelsch graeuws, om XXVI s. groot; XV ellen IJperts roots, minus I 1/2 vier., tsamen om III lb. groot; een zayen keuyck, X s. groot. Comt tsamen IX lb. XVIII s. groot.

Vercoft mijn vrouwe van Santes, een voeder van kelen van marteren, om VI 1/2 lb. groot. Noch een wit voeder fineert bont, om II 1/2 lb., VIII d. groot. Comt tsamen IX lb., VIII d. groot.

Vercoft den heer van IJselsteyn, 't lijff van den sabelen tabbert, om X lb., X s. groot.

Vercoft Willem Heynen zoon in den Briele, vijff witter ouder fineerder voederen, om VII lb. groot.

Vercoft Wouter Camerling ende ouergebleuen waeren van den lakenen, die hij tot Leyden gecoft hadde, II halue lakenen Leyts zwarts voir vollen, elc halff laken om XLV s. groot. Item een Hages onbesegelt root, XXIX s. groot. Noch I lappe Hages zwarts, om V s. groot. Hier gaet off ende Woutter gegeuen voir sinen arbeyt, die hij mitten camerwant gedaen hadde eer men 't oirbairde, XV s. groot : so blijft den ontfanc hier off V lb., IX s. groot.

Vercoft meyster Gillis van Wissekerke, Florys van Kijffhoec ende Jan van der Mijen tsamen, twee oude marteren voeder, om VII lb. groot.

Vercoft meyster Gillis van Wissekerke, een halff laken Leyds voir wollen zwarts, ende ouergebleuen was van den lakenen, die Woutter camerling tot Leyden gecoft hadde, om XLV s., VI d. groot.

Summa van lakenen ende van voederijen ontfaen, beloipt tsamen LXV lb., III s., II d. gro.

Ander ontfanc van pairden ende beesten

[...]

Ander ontfanck van alrehande provenancen, overgebleven na der doot mynre voirseider vrouwe

[...]

Hier na volligen alsulke cleder, gulden, zijden ende andere clederen, als mijnre voirseider vrouwen van Oistreuant zaliger gedachten toe plagen te behoeren, ende oic andere juwelen, inboelen, catelen, prouancen ende anders rede hauen, dair die testamentoren bewijsinge off doen, waer die gebleuen zijn, gelijc hier na gescreuen staet.

Eerst enen zwarten tabbert van laken, mit cleynen mouwen, geuoert bouen mit lijnnen laken, ende beneden mit fineerden bonten; ende wort gegeuen een van heren Airnts dochteren van Gent, in testament, die met hoir diende; ende dairom hier niet.

Enen rouden tabbert van laken, mit cleyn mouwen, geuoert bouen mit lijnnen laken, ende beneden mit fineerden bont, wort gegeuen die ander heeren Airnts dochter van Gent, in testament, also sij oic met haer woende.

Een zwart tabbert, bouen mit witten laken, ende beneden mit kelen van mairteren, dair den tabbert off gegeuen wort, in testament, een wijff van Vtrecht,

seggende, dat sij mijnre vrouwen bastairts zuster wesen soude; ende die marteren worden vercoft, geliken die testamentoren voir in hoir rekeninge dat rekenen ontfaen.

Een zwart tabbert mijns heren leuereije van Oistreuant, ongeuoert, mit een zwart beslagen couel, seyde Claeskijn, berbier, dattet hem mijn vrouwe besproken hadde, ende die testamentoirs lyeten hem houden.

Een graeu tabbert, ongeuoert, wort Neeltgen, lauenierster, gegeuen in rechten testament, ende een zwarten vestroc dairtoe.

Enen nyen zwarten nacht tabbert mit graeuwen ruggen geuoert, wort gegeuen in testament heren Jacob van Noirde, notarius, want hij in hair wterste truwelic bij hair geweest hadde.

Een zwarte corte dubbelde huyeck wort gegeuen joncfrou Spierincx van Aelburch; ende I vrouwen couel en I roden tabbert mit cleyn bont geuoert; die lange met hair gewoent hadde.

Een zwart cleyn eenwissel huyeckijn, om Gode gegeuen een arm wijffkijn.

Een witten bokesinen vestrock, ongenaeyt, den cloester ter Jacopinen in den Hage om Gode gegeuen, dair die priesteren zyelmissen om doen sullen.

Een zwart eenwissel vestrock, Heyn camerlincx wijff om Gode gegeuen.

Een roeden tabbert, die de mouwen gestict waeren mit pairlen, die dair off gedaen, ende 't laken sonder 't voer Ewout vpt hoff in testament gegeuen.

Een sangwyn floers tabbert, bouen geuoert mit witten ende beneden mit fineert bont; ende was besproken sonder voer der cappellen t'sinte Martijnsdijc, ende 't voer vercoft ende voer inder rekeninge staet ontfaen.

Een root gulden doeck mit open mouwen, geuoert mit graeuwen ruggen, was besproken all heel ende gegeuen onser Lieuer Vrouwen broeders in den Hage.

Een zwarten damasschen tabbert mit lange open mouwen, bouen mit witten geuoert, ende beneden mit fineerden bonten; van den damassche worden gemaect IIII 1/2 casuffel ende om Gode gegeuen, geliken hier na bewijst sall worden; ende 't voer vercoft ende hier voir gerekent staet.

Zesthien ellen Yperts roots cofte die vrouwe van den Abele, ende voir gerekent staet. Ende noch

IX ellen Engelsch graeus, ende een zayssche hueyck.

So is te weten, datter waeren II pair gulden steeckmouwen, 't een pair root ende 't ander paer blaeu. Item II pair floer scier mouwen, 't een pair root ende 't ander pair sangwin. Item III roede zijden gordinen van samit, voir der cappellen. Item II cussen, 't een lang ende 't ander cort, van roden laken van damasch. Item drie zancboeken van discant, dair Jan van Lande 't een off hebben soude. Item II malen, elcx mit een ouerdeck. Item een besloten corff. Item I cleyn kist, dair die cleynoden van der cappellen in waeren. Ende sommigen ander kistgens off diergelijcken. Dit all samen gegeuen, in rechten testament, den Jacopinen clooster in den Hage, dair sij weder zyelmissen ende anders voir doen sullen. Ende noch hier toe II pair witter bockesinen mouwen.

So waeren dair noch tot Jan vander Mijen huyse gebrocht twee zwarte couell van mijns heren leuerey van Oistreuant; die een hadde Claes barbier, ende den anderen 't suluer off genomen, ende den couell om Gode gegeuen. Item I zwarten couell gehact mit I timp, gegeuen om Gode Lubbert die bontwercker. Een graeuwen couel, gehact mit een tymp, om Gode gegeuen Airnt van Kuyc, ende desgelijcx I zwart couel ongehact, gegeuen Jan die snijders kijnder.

Hier na volligen die tabbairden, die jonge Walrauen camerlinc haelde ende bracht van sinte Martijnsdijc, dair die testamentoiren bewijsinge off doen, waer die gebleuen sijn, gelijcken hier na gescreuen staet.

Een wit gulden tabbert was besproken onser Lieuer Vrouwen t' 's Grauensande, ende een marteren voeder, dat daer onder was, wart vercoft meyster Gullis van Wissenkerk, Floris van Kijfhoec ende Jan van der Mije, ende voir gerekent staet ontfaen.

Enen roden gulden tabbert, geuoert met cleynen bonten, was besproken ende gegeuen der cappellen vpt hoff in den Hage, sonder voer, ende 't voer vercoft Willem Heyne zoen, ende voir in den ontfanc gerekent staet.

Een blaeuwen gulden tabbert, geuoert mit cleynen bonte, sonder voer was besproken ende gegeuen die canesie tot Haeftingen, ende 't voer vercoft Willem Heynezoon; en voer in den ontfanc gerekent staet.

Een zwart floers tabbert, geuoert mit cleynen bont, was besproken ende gegeuen, sonder voer, onser Lieuer Vrouwen broeders tot Hairlem; ende 't voer vercoft Willem Heynezoon, ende voir in den ontfanc gerekent.

Een graeu dammassch tabbert, mit marteren geuoert; van dammasch gemaict IIII 1/2 casuffel ende om Gode gegeuen, gelijc hier na (ende 't voeder hadde meyster Gillis, Floris van Kijfhoec ende Jan van der Mije, als bouen,) bewijst sall werden ; ende 't voer vercoft ende voir in den ontfaen gerekent.

Een zwarten mantel, mit cleyn bonten geuoert, wort gegeuen all heel der vrouwen van Gent.

Noch een ander zwarten zijden tabbert, seyde Jan barbier, dattet hem mijn vrouwe gegeuen hadde : hem die gegeuen in testament.

So is te weten : also dair voir II tabberden staen, die een zwart ende die ander graeu zijden laken, dair off gegeuen ende gemaict sijn IX casuffelen: dair off heeft er die kerck van den Hage een; 't Heylige Cruys Gilde in den Hage een; sinte Anthonis in 't Hagehout een; die kerck t' Sciedamme een; dat zuysterhuys tot Wermonde een; 't cloester tot Leyderdorp een; die kerck in den Briell een; die nonnen tot Loosduynen een; de nonnen ter Goude een; comt tsamen IX casuffelen voirseit, om Goden gegeuen.

Die camerlingen mijnre voirseider vrouwen hebben Ewout Jans zoon geleuert ende vpt hoff in den Hage geuoert in sijnre bewaringe tot mijns genadigen heren behoeff van Bourgongien.

Eerst, een rode camer mitten fonteynen, mit X stucken, III banc cleder ende III sitcussen.

Die rode camer mitten oirgelen, mit X stucken, III lange banc cleder ende III sitcussen.

Die grote camer mitten scapen : dair sijn toe XIII stucken ende een banc cleet, III sitcussen met zwarten ouertogen.

Een lange smalle roode tapijt, ende II rode gordinen, die men ouer bedden slaet sonder verhemelt.

Een nye roet cleet met ringe.

Een root wagen cleet mit een oude rode gordijn ende IIII rode cussen ende II lederen cussen worden gegeuen Gerytkijn Goelijff, om dat hij toomloper was.

Drie rode zayssche gordinen, die hoeren totter beestcamer t'Oistuoirn.

Een dubbelde roode deken, geuoert mit witten, ende I kulc, gestict mit lijnnen laken, mit een out versleten wit cleet.

Een rode deken, als voir, ende een culc ende een wit cleet, als voir staet.

Twee maerspieten off voet cleden.

Een lange tapijt, daer 't schip in staet.

Vier grote oircussen mit VI tijcken.

Twee groen oude clederkijn in te beslaen.

Vier camer cronen ende een tent croen.

So is te weten, dat die cleynoden van ransen in een couffer, ende dat bereyt couffer mit hoeft doecken ende nacht doeken ende dier gelijcken, all tsamen wairdich mochten wesen omtrent CXXV Philips scilden; so dat die testamentoren dese voirs. ransen ende doecken hebben gegeuen, in testament, den tween camer joncfrouwen, die altijt 's nachts ende dages bij mijnre voirseider vrouwen ten eynde wt bij waeren, te weten : joncfrouwe Ermgart van Rietuelt, die langeste gedient hadde, die tweedeel; ende joncfrou Haestgen dat derdendeel; mar in dit coffer waeren een deel pairlen, die mijnre ouder vrouwen der moeder toebehoirde, die werden hair weder gegeuen.

Ende so wass dair noch I kistgen mit lijnnen waet ende anders, gelijc hier na gescreuen staet : dat wort Ewout geleuert ende te houe geuoert ende bij joncfrou Ermgart ouergeleuert.

Eerst I pair slapelaken van IIII banen mit I dect van III banen. Item I paer slaeplaken van II 1/2 banen. Item II 1/2 pair slaeplaken van IJ banen. Item I pair cruysbeelder taffellaken, elc VI ellen lang ende III ellen breet. Item V oircussen sloepen. Item I ijseren treftgen. I ladekijn mit wicht gaff men joncfrou Ermgart. Item IIII tynnen commetgen. Item III tynnen cannetgen. Item II tynnen camerpotgen. Item I waterbeckentgen. Item I groten coperen ketel ende I cleyn ketel. Item I groten treeft ende I groot becken. Item een cleyn treeft. Item IIII lange dwaeltgens. Item een oudt tridzoir laken ende vijff oude tybi solikijns. Item III matalen candelairs. Item I matalen waterpotgen.

Also mijn genadige heer van Bourgongien den testamentoirs beueel dede bij magister ende Heinryc van der Goes, dat sijn genaden vpt hoff in den Hage gebrocht woude hebben alle alsulke huysraet, camerwant ende all dat mijn voirnoemde vrouwe van den houc ende vten houe hadde doen voeren ende halen : so dat die testamentoirs doe terstont dair om senden Willem van der Sonne ende Ewout Jans zoen, ende brochten voir hem dat hier na gescreuen staet, ende brochten 't vpt hoff in den Hage in bewaringe Ewouts voirs.

Eerst van Hoichstraten XVI bedden, onder breet ende smal. Item VIII dubbelden dekenen. Item I wit cleet. Item een latoenen croen.

Van sinte Martijnsdijc XII bedden, een deken, I enkel cleet, een groen zijden camer, I verhemelt hooft eynde, I deken ende II gordinen, ende all van zijden, VIII slach cleder Atrecht werck, III banc cleder, VI sitcussen; ende dit hoert tot deser seluer camer. Item IIII grote oirkussen, VII cleyn lenden cussen, I wit culc ende een matalen pot.

Van Oistvoirn XXXII bedden, goet ende quaet. Item I groen camer ende VIII stucken mit wonderliken beesten; II banc cleder, III pair brandijser, VI groen cussenen. Item VI Engelssche boecken hebben die testamentoiren vercoft, als men voir in hoiren ontfanc gerekent heeft. Item I grote oude croen, II beslagen cofferkijn; I groot hoolbecken, I cleyn hoolbecken. Item II platte becken, I water pot, I panne, I spit, I roden geuerweden stoel, I grote kist, I cleyn kist, I viercante stoel, een weyndijser. Item LV slopen tot oircussen, cleyn ende groot; XVI pair laken, onder groot ende cleyn. Item XV tridzoir laken, goet ende quaet; XV duwalen, goet ende quaet; XXIX dubbelde deken, onder goet ende quaet, ende IIII zaerdsen. Item XXXIIII oircussen, onder groet ende cleyn. Item IIII rollen zadel cleder.

So is te weten, dat alsulk cokengewant als van Teylingen quam, tynnen schotelen, groet ende cleen, potten, pannen, ijseren speten, roesteren, matalen potten, treften ende anders, ter coken dienende, senden die testamentoren all te houe, ende Ewout, die den huysraet aldair bewairt, geleuert, dair Jan van der Mije, doe ter tijt rentmeester van Noirt-Hollant, all bescheyt off weet. Voirt, dat wten lardier quam, te weten, zout, azijn, verguys, Berger visch ende wat venyzoons, hebben die testamentoren in haeren ontfaen voir gerekent dat dair off gecomen is. Van dat die pentiers ouergeleuert hebben van tafellaken, dwalen ende anders, is te houe geuoert ende Ewout geleuert. All dat die bottelgiers ouergeleuert hebben an gulden ende sulueren cannen, croesen, schalen ende anders, deden die testamentoren vercopen bij Jan Deym ende Geryt Potter t'Ordrecht, gelijc sij dat in hoeren ontfaen voir gerekent hebben. Ende alle tynnewerck te houe geuoert ende Ewout geleuert. All dat die ambochts luyde wter wairderoub ouergeleuert hebben van cruytnap beckenen, dat wort mede vercoft, een deel t'Ordrecht, ende den cruytnap tot behoeff mijns heren van Oisteruant, geliken die testamentoren dat voir in hoir ontfaen gerekent hebben. Ende voirt

alle tynnewerck, dwalen, schalen, daer men 't was mede pleecht te wegen, I ketel dair men 't was mede pleecht te warmen, ende anders, is te houe gebrocht, Ewout ende Dirc poirtier elc een deel hier off geleuert. Oic een deel camer cruyts, als XII lb., wort gegeuen den vrouwen ten Zeuendage ende ter Maenstont. Oic mede C lb. was, ende wort weder vercoft, geliken die testamentoren voir in hoir rekeninge ontfaen rekenen dat dair off gecomen is, ende dairomme van alle dese voirscreuen percelen hier nyet.

So is te weten, dat die testamentoren ouerdragen sijn mit meester Gillis van Wissenkerke ende Jan Ruychroc van wegen mijns heren van Oistreuant, hem ymmer wel te bewaeren ende te quiten in mijnre genadigen heer van Bourgongien etc., off dat sake wair, datter enygen cleyn stucken gebleuen mochten wesen, toebehoirende mijnre vrouwen, in enich van sinen huysen off sloten, dair heeft hij voir gegeuen ende betaelt mijnen genadigen heer voirs., in handen Jans van der Mijen, rentmeester van Noirt-Hollant vp dese tijt, C Philips scilde, dair die selue rentmeester voirs. meer huysraets om copen sall, ende dat mijne genadigen heer rekenen in sujnre rekeninge, die hy doen sall, van der rentmeesterscip van Noirt-Hollant in den jair van XXXVII. Daer om en rekent men hier niet off ontfaen dair off.

Ander ontfanck, in gereden gelde

[...]

In den eersten betaelt Jan Ruychrock van alrehande costen gedaen doe onse voirseide vrouwe, saliger gedachten, offlivich geworden was, ende van Teylingen in den Hage gebrocht wart, geliken dese certificatie van den voirscreven Jan, inhoudende quittancie, dat uutwyst, die men hier overlevert, ende beloipt tsamen XVI lb. III s., III 1/2 d. groot.

Den seluen Jan Ruychroc, als blijct bij sijnre certificacien, die men dair off nv ouerleuert, eerst III Baghijnen, die bij onser voirseyden vrouwen waeren tot in haeren doet, XV s. groot. Doe men dat dode lichame brochte van Teylingen in den Hage, den armen luyden om Gode gegeuen onder wegen IX s. groot. Tot Teylingen, terstont doe sij offliuich geworden was, om was, dair men een deel toirtsen ende kairssen off maicte, XXXVIII s. groot. Ende voir tarpentijn ende peck, dat totten doitkiste behoeft wort, X s., VI d. groot. Maict tsamen III lb., XII s. VI d. groot.

Gedeylt ter wtwairt bij Jan van der Mije ende Jan Ruychrock, als blijct bij hoir certificacie, begrijpende XI navolligende percelen van wtgeuen after een, ende men hier bij ouerleuert, den priesteren, religieusen, arme clercken, costere, scholyeren ende andere verarmde, scamele, eerbaere personen, ter somme toe van VII lb., V s. groot.

Van dit voirscreuen dode lichame, zaliger gedachten, ter airden te brengen, sonder 't belichten, gelijc de voirseide certificacien van Jan ende Jan inhout, ende beloipt tsamen IIII lb., XVIII s., VI d. groot.

Vpten seluen dach dat dit voirscreuen lichame ter airden gebracht wert, ende des middages tot Jan Geryt zoons verteert wort van den testamentoirs, heren Roelant van Wtkerke ende anders ridderscap ende goede mannen, die ter wtvaert gecomen waeren in goeden getale, bouen dat hem hair spise van den houe gebrocht was, LVII stoop wijns, die stoop VII groot, facit bij derseluer certificacien XXXIII s., III d. groot.

Vpten zeuendach t' s'auonts totter vygelyen, ende 's morgens totter missen, den vrouwen cruyt ende wijn gegeuen in die raetcamer; daer toe gehaelt wort in die Schaeck bij Jan van Cleue XII stoop maleuizeyen, die stoop IX groot, ende tot Jan Geryts zoens ende tot Dirc van Moirts tsamen XVI stoop wijns, die stoop VII groot, facit tsamen bij derseluer certificacien XVIII s., IIII d. groot.

Ende den priesteren, clercken, costeren, schoilkinderen ende andere gedeylt ten zeuendage, als voirs. is, bij Jan ende Jan voirnoemt, ende bij derseluer certificacië voirnoemt, VI lb., X s., VIII d. groot.

Den priesteren ter maenstont all tsamen gedeylt ende gegeuen, als blijct bijder certificacie voirnoemt VI lb., XX d. groot.

Vp die tijt voirs. wort gedeylt in den zael bij Jan van der Mijen ende Jan Ruychroc ende noch twee eerbair mannen den armen luyden om Gode, also menich als dair quamen, dair men off seyde datter wel waeren bouen XXV^{c} menschen, want sij dair van Leyden, van Delff ende wt allen dorpen gecomen waeren wat arm was, elc mensche ten mynsten enen groten, ende sommyge II groten, na dat sij arm schenen, ende beliep all tsamen bij der voirseider certificacien XIII lb., VII s., IX d. groot.

Ter maenstont 's auonts ter vygelyen ende 's morgens ter missen, den vrouwen ende joncfrouwen gegeuen

te cruyde ende te wijn, te weten, ende gehaelt wort bij Jan van Cleue IX stoop maleuyzeyen, die stoop IX groot, ende XIIII stoop wijns, die stoop VII groot, comt tsamen bij der certificacien voirnoemt XIIII lb., XI d. groot.

Der vrouwen van Santes, die de rouwe ter maenstont toe droich, voir hoir offerhande gegeuen 's dages IIII groot, facit IIII scilden, ende voir hair joncfrouwen tsamen gegeuen II Philips scilde, comt tsamen XIIII s. groot.

Den knecht, die omme liep buyten der Hage cundigen, dat men deylen soude totter maenstont elken arme die dair quame, II s., VI d. groot.

Bet Beth, die omme liep bidden den mannen ende vrouwen ter maenstont te comen offeren; ende wiuen, van stoelen ende kussenen te leggen, tsamen XVI d. groot.

Bij Jan van der Mijen ende Jan Ruychrock, totten jairgetijde : eerst om II halue Hagesschen voir vollen laken, die ses arme personen gegeuen werden, de elc een toirsse hilden onder der vygelyen ende onder der missen, mits van den seluen laken ouerbleeff omtrent III ellen, ende die om bede wil der canonicken den coralen om Gode gegeuen; elc halff laken gecoft om XV Philips scilde ende III quarten, belopen tsamen III lb., XIII s., VI d. groot. Ende den deken ende canonieken van der cappelle in den Hage mit den priesteren dair toe dienende, den priesteren van der kerken in den Hage ende dair omtrent; den priesteren van den Jacopinen clooster, van sinte Anthonis, den Zuysterhuyse, costeren ende schoelmeesteren met haeren kinderen, ende andere, all tsamen V lb., XVII s., VI d. groot. Vpten seluen jairgetijde, all die arme menschen gedeylt voir der zalen vp 't poirtael, bij den voirscreuen Jan ende Jan, in 't beghinsel van den dueren tijt, so datter veel arms volcx was, all tsamen, elc I groot, ende sommige meer, XIIII lb., V s., IIII d. groot. Ter vygelyen ende ter missen, den vrouwen ende joncfrouwen te cruyde ende te wijn gegeuen, te weten bij Jan van Cleue XI stoop wijns, die stoop VII groot, ende VII stoop maleuyzeye, de stoop X groot. Ende als van den cruyde, so is te weten, dats ter maenstont ouergebleuen was bij Claes Reyniers zoon V pont cruyts, die ten jairgetijde den vrouwen ende joncfrouwen gegeuen worden, so dat men hier off niet en rekent wtgegeuen, beloipt wijn ende maleuizeye tsamen XII s., III d. groot. Den knecht, die omme riep dat men deylen soude; Bette, die de vrouwen ende joncfrouwen bat; wiuen, van stoelen ende bancken te setten; hem drien tsamen gegeuen XXVIII groot.

Bij Geryt Potter tot Delff doen copen, om mede te deylen ende anders, XVII lb. groot an nye groten, coste 't pont VII groot, facit IX s., XI d. groot. Comt all tsamen, als blijct bij der certificacien des voirscreuen Jans ende Jans, ende men hier nv ouerleuert, XXV lb., X d. groot.

Claes Pieters zoon, kairssmaker, die alle 't was geleuert hadde, dat men besichde in der cappellen, doe men 't lichame ter airden brocht, alle die kairssen, die grote toirssen, ende oic die hant toirssen in der vygelyen ende in der missen, dair twisschen vp 't graff XII kairssen onder den getijde ten zeuendage toe, doe weder alle die belichtinge aldair, doe voirt twisschen 't seuendach ende die maenstont van nuws veel toirssen, beyde groot ende cleen, ende kaerssen, alle die capelle ouer geset wort, vp graff belicht alle 't jaer duer onder alle die getijde met V grote kairssen, ende ten jairgetijde alle die belichtinge geleuert, dair sijn somme off beloipt all tsamen gerekent, als blijct bij sijnre quitancie, die men dair off ouerleuert, IX lb., XVIII s., VIII d. groot.

Jonge Pieter Bat, die tot veel tijden halp alle dinck beschicken ter wtvaert, zeuendach, maenstont ende ten jairgetijde van onser lieuer vrouwen voirnoemt, ende sint oic mede als men sijnre behoeft heeft te senden om enige saken dair hij toe dienen mochte, voir sinen arbeyt hem dair voir gegeuen, bij sijnre quitancie hier nv ouergegeuen, I lb. groot.

Spoir Janszoon, dic oic in der maten voirnoemt gedient heeft tot veel tijden, ende alsoit een armgeselle is, hem gegeuen bij sijnre quitancie voir sinen arbeyt te huyescheyde vijff Bourgongien scilde, 't stuc II s. IIII d. groot, valent XI s., VIII d. groot.

Somme van de voirseide doode ter airde te brengen, zeuendach maenstont, jairgetijde ende anders dat dair an cleeft wtgegeuen, beloipt tsamen XCVIII lb., XV s., XI d. groit.

Ander wtgeuen den meysteren, die ouer onser voirseyder vrouwen tot haire doit toe te meysteren ghingen, ende cost van dat mits haire doot vervaert ende verdaen wert, etc.

[...]

Bij Jan van der Mije, betailt voir II paedsen, also Jan van der Heze ende Heynryc Heynrycx zoon, also sij wachten dat men hair cleder soude maken doe onse voirseyde versceydene vrouwe offliuich geworden was, elcx XI dage, elc gegeuen voir sinen cost,

's dages V groot, valent IX s., II d. gro. Hem elc gegeuen V s. groot te teergelde mede 't huys te trecken, ende elc V groot schoen om te copen, facit tsamen X s., X d. groot. Comt tsamen, als blijct bij certificacien Jans voirnoemt, ende hier nv ouergegeuen wert, XX s. groot.

Bij Jan van der Mije ende Jan Ruychrock betaelt, ende sij bij Woutter Camerlinc deden copen, doe onse voirseyde vrouwe offliuich geworden was, VII Leydsche halue lakenen zwarts voir vollen, dair die viue off waeren onbesegelt, ende costen 't stuc XXI Philips scilde myn I quarten, ende die ander twee waeren besegelt, ende costen 't stuc XXII scilde I quarten myn; facit tsamen XVII lb., III s., VII d. groot. Hier off wort gemaict voir die baer ende is nv 't voet cleet, een halff laken; voir XII sittcussen een halff laken; IIII halue laken, die men om die capelle henck; I halff laken hadden tabbairden off Jan van der Huet, Zanthorst, ende elx I pair hozen ende I couel; Jan van der Heze ende Heyntgen Heinrycx zoen, elcx I couel ende I pair hozen. Noch VI halue Hagessche lakenen zwarts, costen elc halff laken XVI Philips scilde myn I quarten, maict XI lb., VI d. groot. Ende dese VI halue lakenen sijn gegeuen XIII armer menschen, die de toirssen hilden, ende oic wart dair t' graff mede onbehangen. Ende oic is gemaict Heyntgen, ende Jan van der Heze, paedzen, elc een tabbert hier off. Ende dat ouerscot is gerekent in den ontfanc vercoft. Noch IIII paedzen, als Jan van der Huet, Zanthorst, Heyntgen ende Jan van der Heze, elcx die voeringe tot een tabbert ende een paer hozen, tsamen XVIII ellen wits, coste elke ellen XVI groot, maict XXIIII s. groot. Van dese clederen te maken, gegeuen VII s. groot; van VI halue laken te crympen gegeuen ende te scheren, VII s. groot; van XVIII ellen wits te scheren gegeuen XVIII groot; van oncost dese voirseide Leydsche lakenen te halen tot Leyden, gegeuen II s., VI d. groot. Ende alse van datter aldus hier ouerbleuen is, sijn IIII halue lakenen Leyds, dair die drie off gerekent staen voir in den ontfanc vp Woutter Camerlinc vercoft; dat vierde halff laken vercoft meester Gyllys; comt all tsamen cost ende oncost vp desen lakenen voirs., bij certificacie Jans ende Jans voirnoemt, dair off hier nv ouergegeuen, XXX lb., III s., I d. groot.

[...]

Betaelt bij Ewout, camerknecht, van vier dekenen enen volre doen vasschen, dair mijn genadige vrouwe, zaliger gedachten, zyeck onder gelegen hadde, XX d. groot.

Betaelt bij den seluen Ewout, Nyesemoeder, van LXVI stucken so tafellaken, dwalen ende tridzoir lakenen te zeepen ende te wasschen, ende Ewout ouergeleuert waeren bij den testamentoren, die van Teylingen gecomen waeren, II Arnoldus gulden, facit III s., IIII d. groot.

Jonge Walrauen, camerlinc, gegeuen te teergelde, om mede te trecken in Zeelant, om die cleder, die dair waeren te halen ende in der Hage te brengen, bij sine quitancie hier nv ouergegeuen, valet XII s. groot.

[...]

In 't jair van XL betaelt Jorys, beeldesnijder, voir een vorme van enen wiue te snijden na onser genadiger vrouwen, zaliger gedachten, ende in der cappellen in den Hage bij den anderen grauen ende grauynnen deser landen van Hollant staen soude, II scilde, ende van de stofferen V 1/2 scilt, tsamen VII 1/2 scilt, 't stuc II s., IIII d. groot, als blijct bij certificacie des voirscreuen Dircx weduwe, hier nv ouergegeuen, valent XVII s., VI d. groot (1).

[...]

Vp sinte Martijns auont was Jacob Offus omboden van Delff in den Hage te comen bij den testamentoirs, om die juwelen ende cleynode ouer te zyen; voir sinen cost gegeuen XII groot. Ende dair noch een reyse ontboden Jacob voirs., Groesbeec ende Claes, die goutsmit; voir haeren cost ende reysen hem tsamen gegeuen VII s. groot, comt tsamen VIII s. groot.

Allso die testamentoirs begeert hadden an enyge notable legisten ende juristen raets van zekere punten dienende in den testamente, die dairomme ter begeerten van den voirscreuen testamentoren hem vergaderden, ende tsamen aten met een deel der testamentoren tot Ooltgens in den Dukelair, ende wart verteert des middages aldair dese voirgenoemde maeltijt V scilde, IIII groot, als blijct bij Oeltgens quitancie hier ouergegeuen, XII s. groot.

Dair wart gehouden eene dachuairde tot Noirtwijc, dair mijn genadige vrouwe die moeder, mijn heer van Oistreuant ende alle die andere testamentoren waeren, om tsamen ene reyse ouer te zyen alle 't gestant van den testamenten, te weten, van alle datter ontfaen

---

(1) Tekst ook uitgegeven door A. PINCHART, Archives des arts, des sciences et des lettres. Documents inédits, dl. I, Gent, 1860, p. 246.

ende wtgegeuen was, ende van tselue datter noch te ontfaen ende dair tegens weder wt te geuen wair, vp dat sij hoir saken dair na souden weten te rechten; ende verteerden bynnen derdhaluen dach ende twee nachten, mits wagenhuyer ende anders, also die voirscreuen testamentoirs dair vp ene maeltijt veel verzoecks hadden van veel ridderscaps ende goede mannen, ende voir belleschier ende anders oncost dair in gerekent ende bi Geryt Potter betaelt, tsamen VI lb., VIII s. groot.

Twaloff dage in Decembri Jan Deym beuolen, dat hij betalen soude voir VII coipluyden, die gecomen waeren om te copen juwelen cleynoden, hairen alre gelach tot twee reysen, ende beliep tsamen VIII s. groot.

Beatrys Colijns, mit noch twee ander vroukijn, een deel zuluers ende pairlen gebroecken van caproenen ende beslagen mouwen, die mijnre vrouwen toe plagen te behoeren; hem tsamen gegeuen voir haren arbeyt ende te huyescheyde II Peters, facit VI s. groot.

[...]

Thijs 's biechtuaders knecht, omdat hij totten ornamenten plach te zyen, gegeuen te huyescheyden, III s. groot.

Ander wtgeuen in beuairden, offerhande, aelmissen ende anders, ter eeren Goids ende tot lichtenisse ende vorderscap der voirseider zyelen, etc.

[...]

Ander uutgeven den huysgesinde ende dienren mijnre voirseider vrouwen in testamente ende arbeyts loin

[...]

Drie pijppers ende een trompet waeren gegeven tsamen in testament, gelyc hoir quittancie inhout hier nu overgegeven, XL Bourgongien scilde, 't stuc II s., IIII d. groot, valent IIII lb., XIII s., IIII d. groot.

[...]

Lubbrant, bontwercker, gegeven in testament, gelijc sijn quitancie inhout hier overgegeven; facit, te II s., IIII d. groot 't stuc, XXXVII s., IIII d. groot.

[...]

Dat besloten nonnen clooster te Goude, gegeven in testament een casuffel, die voir in 't boec geroert staet, ende dair toe om gelde gelijc haer quitancie hier overgegeven inhout, X scilde; facit, 't stuc II s., IIII d. groot, XXIII s., IIII d. groot.

[...]

Ander uutgeven van alrehande sculden, die onse voirseyde vrouwe sculdich gebleven was, na conciensie der voirseider testamentoren

[...]

Bij tijden hertoge Willems zaliger gedachten, doe heer Jan van Heemvlyet van Cattendijc offliuich geworden was, dede hertoge Willem tot sinen huyse halen bij Jan van Dorp, doe ter tijt een van sinen meester knapen, zeer veel zuluer wercks an schalen, coppen, kannen, kroesen, vergult ende onvergult, dragijnappen ende andere juwelen, beyde zuluer vergult ende sommige fijn gulden, ter somme toe wel van omtrent CXLV marck zuluers, behalue veel andere costelike halsbanden van pairlen trecken ende veel gulden spannen, sonder dat sinen eruen dair enich bescheyt off betalinge voir gedaen wert; dair off gebuert is, dat een van sinen aftergelaten kijnderen, als die joncfrou Jans wijff was van Egmonde, bij machtbrieue die sij dair off hadde van hoeren broederen, dair in te doen off te laten, geuen ende te nemen, zeer nairstelic vervollichden an den testamentoren, ende hem luyden vpdoende ende te kennen geuende die pijne, die de versceydene zyelen hier voir lijden souden moeten, werde hier geen restitucie weder voir gedaen; 't welke de voirscreuen testamentoren wel duersagen ende bekenneden dat dair mogelic wel wat toebehoirde redelike restoringe gedain te wesen, so dat sij metter voirseyder joncfrouwen, die des gemachticht was als voirseit is, ouergecomen sijn, ende oick vp dat die zyelen voirnoemt dair bij geen vorder last noch pine en leden, ende hebben hoir hier voir betaelt, ende dair sij een generael quytsceldinge van allen eysschen ende toeseggen roerende den suluerwercke voirnoemt weder voir gegeuen heeft, ende men nv metten machte brieue van hoeren broederen, dair sij's mede gemachticht was aldus te dadingen ende quyt te scelden, tsamen ouerleuert om die somme van IIII^{c}L Bourgongien scilde een-werff te betalen, de welke hoir bij der voirseider quitancie betaelt sijn, tot II s., IIII d. groot 't stuc, valent LII lb., X s. groot.

Gillis Gorant, die goutsmit, gebrach an mijnre vrouwen, na inhout sijns brieffs, die men hier by met sijnre quitancie overlevert, C scilden, 't stuc II s., IIII d. groot, XI lb., XIII sc., IIII d. groot.

[...]

Claes, borduerwercker, die eysschende was mit eenre supplicacie CXLVI Wilhelmus scild : hem dair voir gegeven, gelijc sijn quitancie inhout hier nu overgegeven, C Bourgongien scilden, 't stuc II s., IIII d. groot, valet XI lb., XIII s., IIII d. groot.

[...]

Heynric van Groesbeeck, die vele sculde eysschende was, by eene supplicacie, ter somme toe van omtrent XI lb. groot: hem dair voir gegeven LX scilden, gelijc sijn quitancie inhout, die men metter voirseider supplicacie hier nu overlevert; 't stuc II s., IIII d. groot, valent VII lb. groot.

[...]

By den prioir ende Jan van der Mye, Claes borduerwercker meer dan him gegeven is na duer syn grote clagen ende bidden, ende men oic vant datter reden instact, by certificatie des voirscreven prioirs ende Jans hier nu overgegeven, XXVIII scilde, valent, 't stuc II s., IIII d. groot, III lb., V s. IIII d. groot.

[...]

Dirc, boirduerwercker, was eysschende, gelijc sijn supplicacie inhout, IX Engelsschen nobel; dair hem voir gegeuen is, als sijn quitancie hier ouergegeuen inhout, X scilde; facit 't stuc II s., IIII d. groot, XXIII s., IIII d. groot.

[...]

Jan van Mynnen clagede gebreke van een tuyn, mijnre vrouwen gedaen bij heer Euert die bastairt, welke Eduwairt dat bekende; hem dair voir gegeuen, als sijn quitancie hier ouergegeuen inhout, X scilde; facit, 't stuc II s., IIII d. groot, XXIII s., IIII d. groot.

[...]

Bertelmeeus, die goutsmit van Middelburch, voir sijn sculden, die hij eysschende was mit eenre supplicacie, X scilden, gelijc sijn quitancie hier nv ouergegeuen inhout; facit, te II s., IIII d. groot 't stuc, XXIII s., IIII d. groot.

Jan IJsbrants zoon, borduerwercker, was eysschen-

de mit eenre supplicacie van verdienden loyn XII cronen; hem dat voir gegeuen, als sijn quitancie hier nv ouergegeuen inhout, X Philips scilde; 't stuc II s., IIII d. groot, XXIII s., IIII d. groot.

[...]

Ander wtgeuen van reysen ende bodelonen, roerende den testamente voirnoemt ende andere foraine zaken, etc.

[...]

Geryt Potter ende Jan Deym, die gesent waeren om goudt ende suluerwerck te vercopen t'Ordrecht, verteert ende vervaren vp die reyse binnen VII dage, elc met een knecht, ende bij Geryt voirnoemt betaelt wort, XXXII s. groot.

Bij Geryt Potter een bode gesent t'Ordrecht, in der munten, om een deel gelts, dat mitten eersten niet rede en was, roerende van den vercoften goude ende zuluerwerck, mits dat die bode na den gelde wachten moste III dage, veruaren ende verteert V s. groot.

Willem van der Sonne ende Ewout Jans zoon, die gesent waeren t'Oistvoirn, t' sinte Martijnsdijc ende tot Hoichstraten, om te versamelen den huysraet, te weten, LX bedden ende anders huysraet, gelijc voir in dit boeck wel geroert staet, ende dat gebrocht in den Hage vp 't hoff, van schiphuyer, cost ende anders hier om gedaen, te wasschen, te lappen ende andere haueninge te doen doen, beloipt tsamen, gelijc des voirscreuen Willems van der Sonnen certificacie hier off inhout ende men hier ouerleuert, tsamen V lb., XIIII s. groot.

[...]

Nr. 133

Uittreksels uit een inventaris van de bezittingen van Karel de Stoute betreffende voorwerpen die aan Margareta van Bourgondië hebben toebehoord.

(Na 1469).

A.D.N., Chambre des comptes, B 3500.

Volgens uitgave van L. DE LABORDE, Les ducs de Bourgogne..., dl. II, pp. 9, 15, 31, 54, 56, 57, 62, 64, 65, 79, 87, 90, 157 en 156, nrs. 2069, 2132, 2134, 2136, 2258, 2399, 2402, 2413, 2416, 2417, 2458, 2459, 2483, 2612, 2677, 2680, 2702, 3455, 3497.

Ung autre petit bachinet d'argent blanc, servant comme dessus, armoyez ou milieu des armes de madame la douagière de Haynnau, derrain trespassée, pesant : III m. II o. XII est. demi.

Deux boittes d'argent à mectre pain à chanter, verrées es bors, l'une a ung esmail des armes de madame Marguerite de Flandre, et l'autre armoyé des armes de madame la douagière de Haynnau, pesant ensemble : II m.

Une calixe garni de platine tout d'argent doré, ou pié du calixe ung esmail armoyé des armes de madame la douagière de Haynnau, pesant : II m. V o. demi.

Une petite lanterne d'argent blanc, à trois esmaulx des armes de madame la douagière de Haynnau, pendant à une chainecte, pesant : I m. VII o.

Item, ung autre tableau de bois paint en l'un des costés, à nostre Dame et saint Jehan, et de l'autre costé sainte Marguerite et au dessus armoyé des armes de Haynnau.

Item, ung autre nef d'argent doré, dont sur chascun bout d'icelle a ung oiseau appellé neauwe, armoyé sur le pié des armes de madame la douagière de Haynnau, pesant : XXXVI m. III o.

Item, une autre nef d'argent doré, dont sur chascun boult d'icelle nef a ung angle chascun tenant ung escu, l'un armoyé des armes de MS et l'autre des armes de madame la douagiere de Haynnau, pesant : XXVIII m. X est.

Ung autre dragoir d'argent doré, armoyé ou milieu des armes de madame la douagière de Haynnau, et est le pommeau du milieu percié au jour, garni de petis esmaulx à marguerites, pesant XIII m. V o.

Ung autre dragoir d'argent doré, ou milieu armoyez des armes de madame la douagière de Haynnau, et à l'entour du bachin à tailleure de branches de merguerites, et est le pommeau du milieu garni de petis esmeaulx à petites fleurectes, pesant VIII m. VII o. III est.

Ung autre dragoir d'argent doré et armoyé ou milieu des armes de madame la douagière de Haynnau, et est le bachin et le pié... de ... rons à l'entour du bout, pesant VIII m.

Item, deux autres vielz potz d'argent plain, et sur le couvercle armoyé des armes de madame la douagière de Haynnau, pesans ensemble XI m. II o.

Item, ung autre pot d'argent blancq, tous plain, armoyé comme dessus, excepté que autour des armes y a des marguerites taillées, et poise V m. II o.

Item, ung autre petit pot d'argent, plain, et au dessus armoyé des armes de madame la douagière de Haynnau, et poise III m. II o. et demi.

Item, ung autre pot d'aumosne, blanc, armoyé sur les deux ances des armes de madame la douagière de Haynnau, poise : X m. VII o.

Item, une esguière d'argent, mal dorée, armoyé sur le couvercle des armes de madame la douagière de Haynnau, et au dessus ung bouton frazé blanc, et poise : IIII m. II o.

Item, une autre paire de bachins d'argent, mal dorées, armoyez aux fons des armes de madame la douagière de Haynnau, pesant ensemble : XVI m. I o. demie.

Item, deux vielz bassins à laver, mal dorez, et au milieu à une roze, et par dedans ladite roze sont les armes de madame la douagière de Haynnau, pesant ensemble, XVI m. II o.

Item, une douzaine de vielz petis platelez, mal dorez et armoyez aux armes de feue la douagière de Haynnau, pesant ensemble : XXIIII m.

Item, deux vielz bassins à laver, mal dorez, et au meillieu à une rose, et par dedans ladicte rose sont les armes de madame la douagière de Haynnau, pesans ensemble : XVI m. II o.

Item, quatre chandelliers d'argent blanc, servant à fruicterie, armoyez sur le pié des armes de madame la douagière de Haynnau, pesans ensemble : XII m. IIII o.

LIJST DER FIGUREN

10. (1) Kaart der Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden met opgave van de gebieden door het Huis van Beieren geregeerd : p.3°

11. Bladspiegel van de verluchte bladzijden in het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren : na p. XXX°

12. Stamboom van de bezitter van het z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren : na p. LXIX°

13. Aflijning van de bladspiegel en schikking der miniaturen in het getijden- of gebedenboek, ms. 321 uit de Brugse Stadsbibliotheek : na p. XCVIII°

LIJST DER PLATEN (ZWART-WIT)

C. HET BEIERSE HOF (2)

229. Willem II van Holland, Lodewijk van Beieren en Margareta van Avesnes, personificaties van de Hollandse buurgewesten, miniatuur uit Remissorium Philippi, Pieter van Beoostenzwene, vóór 1450. 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief, Grafelijke leen- en registerkamer van Holland, (5e min.).

230. De Triniteit - Albrecht van Beieren met wapenschild, verluchte bladzijde uit Tafel van den Kersten Ghelove, Noord-Nederland, ca. 1405. Baltimore, The Walters Art Gallery, ms. 171, fol. 1.

---

(1) Voor de figuren die nr. 10 voorafgaan, zie Deel I, p. LXXI. Gemakkelijkheidshalve werden figuren en platen in de Delen I en II doorlopend genummerd.

(2) Voor de lijst der platen onder de letters A en B en voor de platen die nr. 229 voorafgaan, zie Deel I, p. LXXIII e.v.

231. Sint-Maarten en Sint-Joris, glasraam (detail), Zuidelijke Nederlanden, ca. 1409. Halle, Sint-Maartenskerk.

232. Maria, Christus en de H. Katharina, glasraam (detail), Zuidelijke Nederlanden, ca. 1409. Halle, Sint-Maartenskerk.

233. Architecturale motieven met ridders en wapenschilden, glasraam (detail), Zuidelijke Nederlanden, ca. 1409. Halle, Sint-Maartenskerk.

234. Bladzijde uit Dit de Marguerite de Bourgogne, Frans, na 1419. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, II 1043, fol. 34.

235. Drolerie, uit rekening van Jacoba van Beieren, 's-Gravenhage, 1417-1418. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Coll. de Merode-Westerloo, nr. 1786.

236. Tweegevecht, miniatuur uit JEAN FROISSART, Croniques, Parijs (?), ca. 1480. Londen, British Museum, Harley, 4379, fol. 43.

237. Humphrey van Gloucester, tekening uit Recueil d'Arras, Jean Ieboucq, vóór 1573. Atrecht, Bibliothèque municipale, ms. 266, fol. 37.

238. Jacoba van Beieren, tekening uit Recueil d'Arras, Jean Leboucq, vóór 1573. Atrecht, Bibliothèque municipale, ms. 266, fol. 36.

239. Jacoba van Beieren, zilverstifttekening, Van Eyck (?), ca. 1430-1440. Frankfort, Städelsches Kunstinstitut.

240. Jacoba van Beieren, pentekening uit Mémoriaux, Antonio de Succa, 1602. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, fol. 79.

241. Vrouw met portatieforgel, tekening, Vlaams meester, ca. 1440. Parijs, Musée du Louvre, Cabinet des dessins, nr. 20676.

242. Kelk geschonken door Jacoba van Beieren aan de Goudse schutters, edelsmeedwerk, 1426 of 1428. Gouda, Stedelijk Museum - Catharina-gasthuis.

243. Frank van Borselen, tekening uit Recueil d'Arras, Jean Leboucq, vóór 1573. Atrecht, Bibliothèque municipale, ms. 266, fol. 38.

244-245. Jacoba van Beieren en Frank van Borselen, schilderijen, Hollandse school, XVe eeuw. Paneel, 64x50 cm. elk. Amsterdam, Rijksmuseum.

246. Wapen van Frank van Borselen met het kenteken van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse, uit wapenboek van de Orde van Sint-Antonius van Barbefosse, le helft XVe eeuw. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, fonds Goethals, 707, fol. 42.

247. Grote Liefdetuin, gravure, Meester van de Liefdetuinen, 1440-1450. Berlijn, Kupferstichkabinett.

248. Maand juli, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit.

249. De boodschap, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 21.

250. De geboorte, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 34.

251. a. Mozes bij het brandend braambos, houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-1440 (?). (Naar H.Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad. 2).

b. De bloeiende staf van Aaron, houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-1440 (?). (Naar H.Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad. 2).

252. De boodschap aan de herders, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 39.

253. De aanbidding der Wijzen, verluchte bladzijde uit z. g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 41.

254. De opdracht in de tempel, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 43.

255. De vlucht naar Egypte, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 46.

256. De kroning van Maria, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 49vo.

257. Judas'verraad, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 53.

258. Een begrafenis, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 61.

259. De Kalvarie, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 77.

260. Het doopsel van Christus - Pinksteren, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 79.

261. Het offer van Elias, houtsnede uit Biblia pauperum, Haarlem, ca. 1430-1440 (?). (Naar M.Th. MUSPER, Die Urausgabe der holländischen Apocalypse und Biblia pauperum, München, 1961, Biblia pauperum, blad. 35).

262. Mannelijke figuur in gebed met patroonheiligen, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 45vo.

263. Vrouwelijke figuren in gebed met patroonheiligen, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 50.

264. Mannelijke figuren in gebed met patroonheiligen, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 36vo.

265. Mannelijke en vrouwelijke figuren in gebed met patroonheiligen, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 37vo.

266. De H. Sebastianus - Een vrouw in gebed, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 18.

267. Sint-Joris verslaat de draak, verluchte bladzijde uit z.g. getijdenboek van Jacoba van Beieren, Frans, ca. 1470-1480. Bresse-sur-Grosne, privébezit, fol. 89 bis.

268. De ontvangst van een legaat, miniatuur uit pontificale van Antoine de Châlons, Frankrijk, ca. 1485. Autun, Bibliothèque municipale, ms. 129, fol. 100.

269. Begrafenis, miniatuur uit getijdenboek, Autun, ca. 1470. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kostbare werken, fonds Solvay, IX, 2, fol. 115.

270. Boodschap aan de herders, miniatuur uit getijdenboek, Autun, ca. 1470. Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Kostbare werken, fonds Solvay, IX, 2, fol. 58.

271. Pinksteren, verluchte bladzijde uit getijdenboek, Noord-Frans, ca. 1410. Brugge, Stadsbibliotheek, ms. 321, fol. 1.

272. Bespotting van Christus, verluchte bladzijde uit getijdenboek, Noord-Frans, ca. 1410. Brugge, Stadsbibliotheek, ms. 321, fol. 20vo.

273. Doornenkroning, verluchte bladzijde uit getijdenboek, Noord-Frans, ca. 1410. Brugge, Stadsbibliotheek, ms. 321, fol. 23.

274. Noli me tangere, verluchte bladzijde uit getijdenboek, Noord-Frans, ca. 1410. Brugge, Stadsbibliotheek, ms. 321, fol. 26vo.

275. Imago pietatis, verluchte bladzijde uit getijdenboek, Noord-Frans, ca. 1410. Brugge, Stadsbibliotheek, ms. 321, fol. 150vo.

REGISTER VAN PERSONEN EN PLAATSNAMEN VERMELD IN DEEL II

De namen van Albrecht, Willem, Jan en Jacoba van Beieren werden in dit register niet opgenomen.

Afkortingen : dep. : departement
dist. : distrikt
h.pl.v. : hoofdplaats van
kant. : kanton
ld. : land
prov. : provincie.

A, Geriit vander, maarschalk van Brabant, CCCLXXI°.
Aa, Airst van der, CCCCLII°.
Aat, prov. Henegouwen, h.pl.v. kant., 40°.
Abcoude (Apcoude), Nederland , prov. Utrecht, 39°, CCCVIII°.
Abeel (Abele),Florens van den, tresorier van Jan van Beieren, CCCXCIII°, CCC CCCCLVII°.
Abele, zie Abeel.
Abele, vrouwe van den, CCCCLIX°, CCCCLXI°.
Adam, magister, zilversmid, CL°.
Adegem (Adighem), CXXXVII°.
Adighem, zie Adegem.
Adingen, heer van, CCCXCIX°.
Adriaen, bastaard van Willem van Beieren, CCCXLVII°.
Adriaen (Adrian), zilversmid, CCCXV°, CCCXLVII°.
Adrian, zie Adriaen.
Aechte, Symon, koopman, CCCXXVIII°.
Aechten sone, Gilliis, koopman, CXXXVII°.
Aelbrecht, boogmaker, CIXXX°.
Aelburch, zie Spierincx.
Aemstelredamme, zie Amsterdam.
Aemsterdam, zie Amsterdam.
Aemsterdamme, zie Amsterdam.
Aernout, bontwerker, CCCXXII°.
Aernt, koopman, CXLI°,CCCXXVI°,CCCXXX°.
Aernt filius (Aernts sone), Jan (Janne), messenmaker, CLIX°, CLXIX°.
Aernts soen, Dirc, goudsmid, CCCXXXV°, CCCXXXVI°.
Aernts sone, zie Aernt filius.
Aighenoult, madame de, CCXC°.
Ais, zie Aken.
Aken (Ais), Duitsland, h.pl.v. gelijknamig dist., 8°, 12°, 15°, CXXV°, CIXXX[illegible]
Albout, Geriit, CCCXXVI°.
Albrecht zoon, Jan, kamerling van Jacoba van Beieren, CCCLVIII°.
Albresq, magister, geneesheer, CCXII°.
Alebrech le Sarasin, CCIXXXIV°.
Alemaigne (Alemain), Hansen (Jehan d'), CIXXXVII°, CXCII°, CCXXVII°, CCXXVI[illegible]
Alemain, zie Alemaigne.
Allaert, zadelmaker, CIX°.
Altena, heerlijkheid, CCCXI°.
Ambrech, kamerling van Jacoba van Beieren, CCIXIII°.

Amglebrech, koopman, CCIXXXIV°.
Amsterdam (Aemstelredamme, Aemsterdam, Aemsterdamme), Nederland, prov. N.-Holland, CCCXXVI°, CCCXXXVIII°, CCCXLIV°, CCCXLIX°, CCCXCI°.
- regulierenklooster, 39°, CCCLIV°.
- Rijksmuseum, 80° voetnoot 466
Ancen, schilder, 29°, CCCXXIII°.
Andel, CLXI°, CLXXIV°.
Andrieu, goudsmid, 56°, CCXCIII°, CCC°, CCCXVII°.
Andwerpen, zie Antwerpen.
Angoulême, zie Karel van Angoulême.
Anjou, zie Lodewijk van Anjou.
Anna van Bretagne, LXI°.
Anselet (Hanselet), borduurwerker, CCLXXV°, CCCXXVII°, CCCXXIX°.
Anton van Bourgondië, hertog van Brabant, 82° voetnoot 477.
Antwarpen, zie Antwerpen.
Antwerpen (Andwerpen, Antwarpen), h.pl.v. gelijknamige prov., 15°, CLXV°, CLXVIII°, CLXXIV°, CCCVI°, CCCXXXVII°, CCCXXXIX°, CCCLIX°, CCCLXXXVIII°, CCCIXXXIX°.
Aoustin, Pierre, koperslager, CCXIII°, CCXVI°.
Apcoude, zie Abcoude.
Apcoude, heraut, CCCVIII°.
Arbalestrier, Jehan l', CCC°.
Ardenois, zie Barlenchon.
Arnd, magister, kuiper, CLV°.
Arnemude, Pietre d', 33° voetnoot 211.
Arnt, smid, CLVII°.
Arras, zie Atrecht.
Artilleur, Jehan l', CCXC°.
Asperen, heer van, CCCVII°.
Asperen, Dirc van, CCXXXIII°.
Asschen, Robbrecht van, CCCXCIX°.
Assendelf, Bartout, heer van, CCCXIV°, CCCLIII°.
Assendelf, vrouwe van, CCCXL°, CCCXLVI°.
Atrecht (Aras, Arras), Frankrijk, dep. Ardèche, 27°, 55°, 74° voetnoot 443, CLXVIII°, CCXLVII°, CCXLVIII°, CCCXIX°.
- Sint-Vaastabdij, CCCCXXXIII°.
Aubri, Piere, magister, CCXLV°.
Audregnies (Audregny), heer van, CCLXVIII°, CCLXXXIV°, CCLXXXVI°, CCLXXXVII°, CCLXXXIX°, CCXC°, CCXCII°, CCCI°, CCCXVII°.
Audregny, zie Audregnies.
Augustiin (Augustijnken), spreker, 20°, 21°, CCCV°, CCCVI°, CCCVII°.
Augustijnken, zie Augustiin.
Aumant le trompette, CCCIII°.
Autun, Frankrijk, dep. Saône-et-Loire, LVIII°, LX°.
Avennes, Baudouin d', LVIII°.

Bailliet, Rollant, CCLXXXIX°.
Ballen, zie Clays.
Bar (Bear, Bor, Pear), Clais de, schilder, 29°, 56°, CCLXXXIX°, CCXC°, CCCLV°.
Barbefosse, zie Havré.

Barlenchon, Ghuy de, gezegd Ardenois, heer van Donstievène, raadsman van Margareta van Beieren, CCXL°, CCCCXXVII°.
Barnaert den Lombart, CIV°.
Barnier, koopman, CLXI°, CLXX°, CLXXI°, CLXXXV°.
Bartelmeeus, barbier, CCCXCII°.
Bartelmeeus, zie Janszone.
Barthelemy, zie Watersloet.
Bartrans vander Boveryen, CCCXLV°, CCCXLVII°.
Basin, Simonet, gezegd Facien, menestreel, CCCI°.
Bassée, Ernoul de le, CCXLI°.
Bat, Pieter, CCCCLXIX°.
Baudour, prov. Henegouwen, kant. Lens, 33°, 35°, CCXLVIII°.
- hofkapel, 44°.
Bauduin, wapensmid, CCXXX°.
Bavay, Frankrijk, dep. Nord, 15°, CXCIII°.
Bear, zie Bar.
Beaufort, Frankrijk, dep. Nord, CCLXXXI°.
Beaulmont, Anthoinette de, LXXIV°.
Beaulmont, familie de, LXXV°.
Beaumetiel (Biaumentiel), Henri de, schilder, 9° voetnoot 31, CXXVII°.
Beaumont, prov. Henegouwen, h.pl.v. kant., CCLII°.
Beaune, Frankrijk, dep. Côte-d'Or, Hôtel-Dieu, 33° voetnoot 178.
Beauneveu, André, 23°.
Beauvais, kardinaal van, CIXXIII°.
Bedford, hertog van, 64°, CCCIV°.
Beec, Hans, kamerling van hertog Hendrik van Beieren, CCCXXXV°.
Beernts zone, Gerhit, CCCLXXII°.
Beest (Best), Jehan de, borduurwerker, CCXI°, CCXXIV°, CCXXXV°, CCLIV°, CCCXXII°, CCCXXVII°, CCCXXX°, CCCXXXI°, CCCXXXII°, CCCXXXVII°, CCCXLIII°, CCCXLIV°, CCCL°, CCCLIV°, CCCLV°.
Beest, Willem van, borduurwerker, CLIX°.
Beieren, zie Hendrik van Beieren; Lodewijk van Beieren; Margareta van Beieren.
Beleyn, Jan, goudsmid, CCCLXXV°.
Bellecave (Biellecanne), Lottart, goudsmid, CCLXXXIII°, CCXCIII°.
Bellen, Harman van, CLXV°.
Benart, Pierre, graveerder, CCCXX°.
Bening, Simon, miniaturist, XLVIII°.
Berendrecht, graaf van, CCCXCIII°.
Bergen (Berghen, Mons), h.pl.v. prov. Henegouwen, 5°, 14°, 15°, 17°, 27°, 28°, 29°, 33°, 43°, 44°, 59°, 68°, CXV°, CXX°, CXXI°, CXXIV°, CXXV°, CXXVI°, CXXXVI°, CXXXVII°, CXXXIX°, CXLI°, CL°, CLI°, CLII°, CLIX°, CLXV°, CLXXI°, CLXXXVIII°, CXCII°, CXCIII°, CXCV°, CC°, CCII°, CCIII°, CCVI°, CCXIV°, CCXX°, CCXXI°, CCXXII°, CCXXIV°, CCXXVII°, CCXXVIII°, CCXXIX°, CCXXXVIII°, CCXLI°, CCXLII°, CCXLVII°, CCLI°, CCLII°, CCLVIII°, CCLX°, CCLXIII°, CCLXV°, CCLXXIV°, CCLXXVI°, CCLXXXII°, CCXCV°, CCXCVII°, CCC°, CCCIII°, CCCXLIII°, CCCLVII°, CCCLXXVII°, CCCLXXVIII°, CCCLXXIX°, CCCLXXXV°, CCCCXLVIII°.
- halle, CCXXIII°.
- hôtel Bavière, 32°, CCCCXIX°, CCCCXXII°.
- hôtel Naast, 10°, 31°, 67°, CXII°, CCXIV°, CCCIII°.
- kasteel, 31°, CCXLV°.
- Sint-Germanuskerk, 16° voetnoot 37.

Bergen, Sint-Niklaaskerk, 43°, CCCLXXXVII°, CCCLXXXVII°.
- Sinte-Waldetrudiskerk, 40°, 60°, 63°, CCCLXXXV°.
Berghen, zie Bergen.
Berry, zie Jean de France.
Bertainmont (Biertainmont), buitenwijk van Bergen, 11°, CCXXIII°, CCXLV°.
Bertelmees, zie Janszone.
Bertelmees den Winere, CCCXCIV°.
Bertelmeus, schrijver (kopiist), CCXVII°.
Bertout, meester, meubelmaker, 7°, 8°, CLXXVII°, CLXXXI°, CLXXXII°.
Bertram, knecht, CCXCII°.
Bertrant, scholaster, 57°, CCLXV°.
Bertrant, slotenmaker, CCXXVI°.
Berwolden (Berwoude, Berwout), CLXIII°, CLXVII°, CLXVIII°.
Berwoude, zie Berwolden.
Berwout, zie Berwolden.
Besançon, Frankrijk, dep. Doubs, LVIII°, LXII°.
Best, zie Beest.
Beth, Bet, CCCCLXVIII°.
Bette zoon, Huge, CCCCLVIII°.
Beyden, Willem van, koopman, CCCXXIX°.
Beyer, CLXVII°, CLXVIII°.
Beyer, Harman die, CXLII°.
Beyer, Jan die, beeldsnijder, 23°, CXCVIII°.
Beyer, Tielman den, CXLII°.
Biaumentiel, zie Beaumetiel.
Bidaude, Yoye le, CXXI°.
Bidault, Pierre, CCXLI°.
Biellecanne, zie Bellecave.
Biertainmont, zie Bertainmont.
Biertapster, Jutgen, CCCXCVII°.
Biertaumont, Henriet, schildersknecht, CXXVII°.
Biertrant, borduurwerker, CCXXI°.
Bieutremieu, goudsmid, CCXC°.
Binche, prov. Henegouwen, kant. Binche, 33°.
Blackem, Mathieu de, kapelaan van Filips de Goede, CCCCXXX°.
Blaiers, Pier, CCCLVIII°.
Blanckert, Aryaen, CCCLXXIII°.
Blancquebarbe, Jaqueme, CCXXIV°.
Blansmoisnes (Blansmons, Es blans Mons), Jacquemart as, CCXXIV°, CCXXVI°.
Blansmons, zie Blansmoisnes.
Blascho, Jakes, CCLXXIV°.
Bliscap (Bliscep), Dirc, koopman, CXXXVIII°, CXLII°, CXLV°, CXLVI°.
Bliscep, zie Bliscap.
Blois, Frankrijk, dep. Loir-et-Cher, kasteel, LXI°.
Blois, graaf van, CCXXIII°, CCXXV°, CCXXVIII°.
Blois, Jan van, heer van Gouda, Schoonhoven, Tholen en Beaumont, 16°-17°.
Blois, Jehan le bastart de, CCXXII°, CCXXIII°, CCXXV°, CCXC°, CCCXIV°,
CCCXXXIX°, CCCXL°, CCCXLV°, CCCLI°, CCCLII°, CCCLVIII°, CCCLIX°.
Blondeel, CCCLXXII°.
Blyst, Jan vanden, CCCLIX°.
Bodekaine, Jacquemin, borduurwerker, CCXXI°.

Boechorst (Boichorst) , Floriis (Florys) van, CCCXXV°, CCCLII°.
Boel, Dirc, CCCLXXV°.
Boelen, Jan die, CCCXXXII°, CCCXLIII°.
Boerluyt, Jan, verver, 7°, CLXXII°.
Boetsiep van Kerdenen, Jan, CCCIX°.
Boichorst, zie Boechorst.
Boine Vie, Jean, CXXVI°.
Boisant, Jehan, gezegd Verdelet (Verdeles), menestreel, CCLXXXVIII°, CCXC°, CCCI°.
Bol, Hans, 6° voetnoot 8.
Bonbardeur, Jehan le, meester, CCCLXXXVII°.
Bonmalle, Willaume de, schilder, 10°, CCVII°.
Bonnart, Jakemon, borduurwerker, CCXXI°.
Bontier, Jehan, CCCLVII°.
Bor, zie Bar.
Borchanster, Heinrike van, CCCVII°.
Borselen, Adriaan van, LXX°.
Borselen, familie van, 75°, LXVI°, LXX°, LXXI°.
Borselen, Florens van, heer van Zuilen en Sint-Maartensdijk, tresorier van Jacoba van Beieren, LXIX°, LXX°, LXXI°, LXXII°, CCCLXXIV°, CCCLXXV°.
Borselen, Frank (Vranck) van, 16°, 18°, 53°, 71°, 71° voetnoot 427, 72°, 73°, 77°, 77° voetnoot 453, 78°, 82°, LIII°, LXIV°, LXV°, LXXIII°,CCCXLVI°.
Borselen, Heinric van, CLIV°, CLX°.
Borselen, Jacob van, LXX°, LXXI°.
Borselen, Joost van, LXX°.
Borselen (Borssel), Philips van, CCCXCIV°.
Borselen, Wolfert van, LXX°.
Borssel, zie Borselen.
Bosbergen, Heynrick van, CCCXLI°.
Boschman, zie Bosseman.
Boscgin (Boschtgin), gerechtsbode, kamerling van Jan van Beieren, CCCXXXIX°, CCCXLV°.
Boschtgin, zie Boscgin.
Bosen, zie Uden den Bosen.
Bosquillon, Jehan, steenhouwer, 44°, CCCCXXXIII°, CCCCXLVII°, CCCCXLIX°.
Bosseman (Boschman), goudsmid, CLXIII°, CLXIV°.
Bost, Jan, borduurwerker, CCCXXXIV°.
Bot, Andries, CCCXXII°.
Bot, Jan, zilversmid, CL°.
Bot, Jan de, spreker, CCCVI°, CCCVII°.
Botterman (Butterman), Jacob, CCCXC, CCCXCII°.
Bouchain, Frankrijk, dep. Nord, 60°.
Boudiin, magister, CLXVII°.
Boudiin, pijper, CCCLXXIV°.
Boudiin, schedemaker, CXL°.
Boudiin de Hert, koopman, CLXXII°, CLXXV°.
Boudiins soen, Dirc, CCCXXIV°.
Boudiins sone, Jan, zilversmid, CXL°.
Boudiins, zoen, Heyman, CCCXCIII°.
Boudiis, knecht van Fontaynes, CLXXIX°.
Boulet, Martin, CCCCXIV°.
Boumans, Bairte, CCCXXXIV°.

Bourdon, Nicaise, bontwerker, CCLII°.
Bourgondië, zie Anton van Bourgondië, Filips de Goede, Filips de Stoute, Jan zonder Vrees, Karel de Stoute, Margareta van Bourgondië.
Boussoit-sur-Haine (Boussois), Henegouwen, kant. Roeulx, kasteel, 33°, 43°, CCLXXVI°, CCLXXVIII°.
Boussois, zie Boussoit-sur-Haine.
Bouwekiin, CCXXXI°.
Boveryen, zie Bartrans.
Brabant, zie Jan IV, Lodewijk van Male.
Brabant, maarschalk van, 62°.
Brabant (Braibant), glazenier, 10°, CXXVII°, CXXIX°, CXXXII°, CX°, CXCI°, CXCIII°, CCVII°, CCIX°, CCX°.
Braibant, zie Brabant.
Brakel, Reynout van, CCCXLVII°.
Brandenburg, jonkvrouw van, CLXXIV°.
Brayer, E., LXXX°, CV°.
Breda, Nederland, prov. N.-Brabant, CCCVII°.
Bredam (Brugdam), jonkvrouw van, CCCCXXIV°, CCCCXXXV°.
Brésin, Arnoul, tapijtwever, 11°, 35°, CCXXI°, CCXLII°.
Brésin, Jehan, tapijtwever, 55°, CCLXXXVII°.
Bresse-sur-Grosne, Frankrijk, dep. Saône-et-Loire, II°.
Bretagne, zie Anna van Bretagne.
Brexelle, zie Brussel.
Brexielle, zie Brussel.
Brieg, hertog van, 38°, CCCXXV°, CCCXLIV°, CCCXLVI°, CCCXLIX°. - Zie Margareta van Brieg.
Briel, zie Brielle.
Brielle (Briel), Nederland, prov. Z.-Holland, kerk, CCCCIX°, CCCCLXIII°.
Briens zone (Bryen, Vriens zoen), Willem (Willam), goudsmid, CCCLVIII°, CCCLX°, CCCLXXI°, CCCLXXVI°.
Brochon, Henry, CXXVII°, CXXVIII°.
Brochon (Brocon), Thiery, edelsmid, CXVIII°, CXXII°.
Brocon, zie Brochon.
Broeder, Herman, CCCXXXVII°.
Bronchorst (Bronkhorst), CCCX°.
Brouxelle, Martin de, borduurwerker, CCXXI°.
Brouxellez, zie Brussel.
Brucel, zie Brussel.
Brugdam, zie Bredam.
Bruges, zie Brugge.
Brugge (Bruges, Brugghe), h.pl.v. prov. W.-Vlaanderen, 15°, 57°, XCI°, CLII°, CIXVII°, CIXXI°, CCXXVIII°, CCXLVII°, CCLIV°, CCCXXXII°, CCCLXXXV°, CCCXCIX°, CCCCXL°, CCCCLIII°, CCCCLVI°.
- hof van Filips de Goede, 68°, 71°.
- stadhuis, 80° voetnoot 469.
Brugghe, zie Brugge.
Brunen, Harman den, koopman, CXLI°.
Brunen, zie Claes Brunen.
Brussel (Brexelle, Brexielle, Brouxelle, Brouxelles, Brucel), h.pl.v. provincie Brabant, 7°, 11°, 14°, 15°, 23°, 57°, 80° voetnoot 469, CXVII°, CXXXVII°, CXLV°, CXLVI°, CL°, CLI°, CLV°, CLXV°, CLXVII°,

CLXVIII°, CLXIX°, CLXX°, CLXXI°, CLXXV°, CLXXXV°, CLXXXVII°, CXCII°, CXCIX°, CC°, CCV°, CCXXVIII°, CCXXXIX°, CCXLVII°, CCLXXXVI°.
- hertogelijk hof, 61°.
Bruwant, CCCXXXVIII°, CCCIX°.
Bruwants van Saerts, Cocry, CCCXLVII°.
Bruyn, goudsmid, CCCXXVI°.
Bruyn, Hein (Heyn) die, polichromeur, 50°, CCCXC°.
Bryen, zie Briens zone.
Buissi, Gille de, CCCCXIX°.
Bul (Bulle), Colairt die, CCCXXVI°, CCCXXXII°.
Bul (Bull), Jan die, CCCCLIV°, CCCCLIX°.
Bull, zie Bul.
Bulle, zie Bul.
Butenwech, Pieter, CCLIV°, CCCXXIV°, CCCXXIX°.
Butkyn, spreker, CCCVI°.
Butor, fourageerder van de hertog van Oostervant, CCXXXIX°, CCXL°, CCXLI°,CCLI°.
Butterman, zie Botterman.
Buxtehuyde, Meynairt, burgemeester van Hamburg, CCCXXXI°.

Cabarret, Jehan, CCXLI°.
Cachet, Baudart, CCLV°.
Caisnoy, zie Ie Quesnoy.
Caisnoyt, zie Ie Quesnoy.
Cales, Hein van, 41°.
Cambge (Change), zie Estevenart.
Cambier, Guillaume, CCC°.
Cambier, Huart, meier van Hansuelles, CCCLXXXV°.
Cambray, zie Kamerijk.
Cambrelencq, Coppin le, CCXL°.
Cambrelent, Jehan, koopman, CCXL°.
Cambrelent, Pietre le, CCLI°.
Cameracken, zie Cambray.
Camerling, Jan, CCCXXII°, CCCXXVIII°, CCCXXIX°, CCCXXX°, CCCXXXVI°, CCCXXXVII°, CCCXXXVIII°, CCCXLII°, CCCXLIII°, CCCXLIV°, CCCXLV°.
Camerouer, Pieter, CXXXVI°.
Camp (Campe), Jan van, borduurwerker, CCCLV°.
Campdavène, Noël, meester metser, CCLXXXI°.
Campe, zie Camp.
Campin, Robert, schilder, 70°, 71°, CCCCXVIII°.
Candillon, Pières le, CXXI°.
Canivaul, Jehan de, schildknaap, kamerheer van de graaf van Saint-Pol, CCCLXV°.
Cantaing, jonkvrouw van, CCLI°.
Canteraine, Gillot de, bontwerker, CXVII°.
Capelier, Jehan le, vervaardiger van saai, CCLXXXI°.
Caplaken, borduurwerker, 8°, CLV°, CLXV-CLXVII°, CLXX°, CLXXI°, CLXXV°, CLXXIX-CLXXXI°, CLXXXV°.
Casars, Jehan, CCCXV°.
Casyn, knecht, CCCLXXV°.
Cattendyc, zie Kattendijke.
Caufechire, Willame, baljuw van de bossen van Henegouwen, CCCCXIX°.

Cavey, Willem, bontwerker, CCCXCVII°, CCCC°.
Cedewaer (Sedewaer), borduurwerker, 7°, CLXI°, CLXVII°, CLXIX°.
Châlons, Antoine de, bisschop van Autun, LVIII°.
Change, du , zie Estevenart.
Chanteprime, Jehan, CCLXXI°, CCCLXIII°.
Chantilly, Frankrijk, dep. Oise, Musée Condé, 37°.
Chartres, Frankrijk, dep. Eure-et-Loire, CCLIX°.
Chasney, madame de, XXIV°, XXVII°.
Chauxsier, Thomas, bode van de Engelse koning, CCCXL°.
Chevalier, Etienne, LVI°, LVII°, LXII°.
Chevalier, U., XCII°.
Chousat, Jean, 25°.
Chrispienne, kamervrouw van Jacoba van Beieren, CCLXXXVIII°.
Christina van Denemarken, XXVII°.
Chyevel, Jan van, CCCLXXXII°.
Claes (Claeskyn), barbier, CCCCLXI°, CCCCLXII°.
Claes, borduurwerker, CCCCLXXIV°.
Claes, goudsmid, CCCCLXXI°.
Claes, klerk, CCCXCIII°.
Claes Brunen, Katerinen, CLXXXVI°.
Claes op die Nyewe Bregghe, meester, koopman, CXLII°, CXLV°, CXLVIII°.
Claescen, bode, CLII°.
Claeskyn, barbier, zie Claes.
Claes zone, Geryt, goudsmid, CCCXCIV°.
Claeys, koopman, CXLI°.
Clais, goudsmid, CCXXXV°.
Clais, zadelmaker, CCLXXXIX°, CCXC°.
Clays, meester, schilder, 11°, CXVI°.
Clays Ballen soens neve, koopman, CLXIII°.
Cleve, Jan van, CCCCLXVII°, CCCCLXVIII°.
Cleven, zie Kleef.
Cleven, Heijneken van, CLXXXI°.
Coenrade, bode, CLV°, CLVI°.
Coenraet, rentmeester van Albrecht van Beieren, CLIX°, CLX°, CLXI°, CLXVI°, CLXIX°, CLXXIII°, CLXXX°.
Coexken, knecht, CCCLXXIV°.
Coffrier, Jehan, CCCCXLVIII°.
Coinci, Gautier de, XCVIII°.
Colaerd, zilversmid, CXXXVI°.
Colem, Olivier de, CCXXVIII°.
Coliin (Colin), CLXVIII°, CLXIX°, CLXXXII°.
Colin, zie Coliin.
Colombe, Jean, miniaturist, LVI°, LVII°.
Colijn, Beatrijs, CCCCLIV°, CCCCLV°, CCCCLVII°, CCCCLXXII°.
Colinet, knecht, CCLXXXIII°.
Cols, Willem van, meester, CCCCXXXVII°.
Compiegne, Frankrijk, dep. Oise, 28°, CCCXVI°, CCCXVII°, CCCLIII°.
Condé, zie Condé s. l'Escaut.
Condé s. l'Escaut (Condé), Frankrijk, dep. Nord, CCXXXIX°.
Conicsvelt, zie Delft.
Conselm, CLXXXII°.

Cop, Heyne, CCCXXXIII°.
Copdelance, Jaquemart, schilder, 10°, CCX°.
Coppehaine, CCLXXXIV°, CCC°.
Copperment, CCCLXXIII°.
Coppiin, Yesus, CCCXXI°.
Corbisier, Jehan, lakenkoopman,CCCXIX°, CCCXX°.
Cordelier, scholaster, 57°, CCLXV°.
Coriette, Jehanne, CCLXIV°.
Cornart, Mathiu, CCXLII°.
Cotiau, CCCLVII°.
Couderc, C., XXV°.
Couldroy, Jehanne de, CCCXIX°.
Courières, Godefroit de, 57°, CCLXXXII°.
Couster, Garbrand van der, CCXXXII°, CCXXXIV°, CCCXII°, CCCXLV°.
Couster, Willem van der, CCXXXI°, CCXXXII°, CCXXXIII°, CCCLIII°.
Couvee, madame de, CCLII°.
Craeyenbliec, CXLVIII°.
Cramer, CCCLXI°.
Cramer (Cramère), glazenier, CCLXXXIV°.
Cramer, Dirc, Jans soen, bontwerker, CCCLXXII°, CCCXLIV°, CCCLI°.
Cramère, zie Cramer.
Crayken, bode, CLXXXVI°.
Crayken, Iemmel, CLXIV°, CLXXVII°, CLXXVIII°, CLXXIX°.
Crespes (Crespis), Obert (Obiers) li, raadsman van Filips de Goede, CCCCXIX°, CCCCXXII°.
Crespis, zie Crespes.
Crohin, Robiert, wisselaar, CCXXII°.
Crois, Jehan de le, borduurwerker, CCXXI°.
Crois, Nicaise de le, steenhouwer, CXII°.
Crois, Watier de le, borduurwerker, 13°, CXIII°, CXV°.
Cromp (Crump), Clais, CCXXXVIII°, CCXL-CCXLII°, CCLI°, CCLII°.
Cronenburch, Dirc van, CXLIX°.
Cronenburch, heer van, tresorier van Willem van Beieren, CCCXXXVI°.
Croy, Jehan de le, kapitein en baljuw van Henegouwen, CCCCXIX°.
Crump, zie Cromp.
Cuelen, Symon van, CCCXCII°.
Culemborch (Culemburch), Hubert, heer van, tresorier van Jacoba van Beieren, CCCXL; CCCLXX°.
Culemburch, zie Culemborch.
Cuser, Willem, CCCX°.
Cuyck, Heynriic van, bontwerker, CCCXXXVIII°.
Cyprus, eiland, 55°.

Dacs, Mouweriin vander, CCCXLVI°.
Daenke (Daenkiin, Daneke), goudsmid, CLXIV°, CLXVI°, CLXXVI°, CLXXX°, CLXXXI°, CLXXXV°, CLXXXVII°.
Daenkiin, zie Daenke.
Dairen, Jan, CCCXLVII°.
Damme, prov. W.-Vlaanderen, kant. Brugge, CCCCLII°.
Dampmart, Josset de, goudsmid, CCCI°, CCCII°.

Daneke, zie Daenke.
Delaissé, L.M.J., XVIII°-XXI°.
Delf, Clais van, CCCLIX°.
Delf, Hansen van, CCCXXXV°.
Delft, Nederland, prov. Z.-Holland, 7°, 15°, 19°, 34°, 69°, 71°, CXLIII°, CLII°-CLIV°, CLVI°, CLIX°, CIXII°-CIXV°, CLXVIII°, CIXIX°, CLXXII°, CLXXIII°, CLXXV°, CLXXVI°, CLXXIX°, CLXXX°, CIXXXII°, CCIII°, CCLIV°, CCCXIII°, CCCXXVII°, CCCXXIX°, CCCXXXII°, CCCXXXV°, CCCXXXVIII°, CCCXLVI°, CCCLXXV°, CCCXCIII°, CCCCLXIX°, CCCCLXXI°.
- Klooster Conincsvelt, 19°, CLXXI°.
Delft, Dirc van, magister in de theologie, 22°.
Delisle, L., II°, XXIV°, LXV°, LXX°.
Delphes, zie Delphi.
Delphi (Delphes), Griekenland, CCLXXXVIII°.
Denemarken, zie Christina van Denemarken.
Den Haag, zie 's-Gravenhage.
Desmoulins, Guyart, 25°.
Despreis (Preis, Prés), Pierre (des), schilder, 10°, 11°, CCXIII°, CCXVI°, CCXXI°.
Deym, Jan, CCCCLIII°, CCCCLVII°, CCCCLXXII°, CCCCLXXV°.
Diest, prov. Brabant, h.pl.v. kanton, CCCX°.
- Stedelijk Museum, 33° voetnoot 178.
Dihi, Jehan, schilder, 33°, CCLXXVIII°.
Dirc, beeldhouwer, 15°, CCXXXIII°.
Dirc, borduurwerker, CCCCLXXIV°.
Dirc, kamerling van Willem van Beieren, CCCXXV°, CCCXXXIII°, CCCXXXIV°, CCCXLIV°, CCCXLV°, CCCL°, CCCLI°.
Dirc (Dircskin), schilder, 12°, 14°, 24°, 29°, 31°, 34°, 61°, 75°, CCLXXVII°, CCCXXIII°, CCCXXXII°, CCCXLVIII°, CCCL°, CCCLXXII°, CCCCX°.
Dirc den Bastairt, kapelaan, CCCXXVIII°.
Dirc den Kot, CLVII°.
Dirck, kleermaker, 51°.
Dircskin, zie Dirc, schilder.
Diric, CLXXXI°.
Dirop soen, Henric, bontwerker, CCCLXXXIX°.
Dochem, Foyen van, CCXXXIII°.
Does, jonkvrouw van, CCCLVIII°.
Does, Willem vander, CCCCXXXV°.
Doirnich, Helmich van, CCCXXIV°, CCCXXVII°, CCCXXXIX°, CCCXLVI°, CCCXLVII°, CCCLIX°.
Doirnick, Geryt van, CCCXL°.
Doirtoghe, vrouwe van der, CLXXI°.
Dokkum, Nederland, prov. Friesland, CCXXXV°.
Domburg, Aagte, LXX°.
Domburg, Hendrik van, LXX°.
Doncker, Willeke, CXLII°.
Donker (Oncre d'), Copin (Coppiin), kamerling van Jan van Touraine, CCLXV°, CCCXXIII°, CCCXXIV°, CCCXXXV°, CCCXLII°.
Donstievène, zie Barlenchon.
Donstiévène, heer van, CCLXV°, CCLXVI°.

Donstievène, jonkvrouw van, CCLXIV°.
Doornik, prov. Henegouwen, h.pl.v. kanton, 15°, 28°, 70°, 82°, CXIII°, CCCXVIII°.
Dordrecht, Nederland, prov. Z.-Holland, 7°, 8°, 15°, 20°, 50°, CXXXVIII°, CXXXIX°, CXL°, CXLIII°, CXLIV°, CXLVII°, CXLVIII°, CL°, CLI°, CLIII°, CLVIII°, CLXXII°, CLXXVII°, CLXXVIII°, CLXXXI°, CXCVIII°, CCLXXXVI°, CCLXXXVIII°, CCXCII°, CCXXII°, CCCVII°, CCCXXXVIII°, CCCXLIV°, CCCLXXIII°, CCCLXXXII°, CCCLXXXVIII°, CCCXC°, CCCXCI°, CCCXCIII°, CCCCLIII°, CCCCLIII°, CCCCLXV°, CCCCLXXV°.
Dordrecht, Pieter van, CLIII°, CLIV°, CLVII°.
Dornic, jonkvrouw van, dienares van Jacoba van Beieren, CCCCI°.
Dornyke, Jan van, zilversmid, CL°.
Dorp, Jan van, CCCXXXIX°, CCCL°, CCCCLXXIII°.
Dorp, Philips vanden, CCXXXIV°, CCLIV°, CCCXXI°, CCCXXIV°, CCCXXIX°, CCCXXXIV°, CCCXLI°.
Douch, Simon le, CCXXVIII°.
Doulz, jonkvrouw van, dienares van Jacoba van Beieren, CCCCI°.
Doux, Willaume de le, CCXCIII°.
Doyen, Arnoulet, CCCXVI°.
Driel, Heynric van, clerc van den cost, CCCXLII°.
Driepond, CLII°.
Droegenbroick, Pieter van, goudsmid, CCCLXX°.
Dublé, Hughenin, schildknaap, CCCCIX°.
Ducq, Jehan le, CCXL°.
Durensteder (Durstienter), Vrederic van, CXXXIX°.
Durstienter, zie Durensteder.
Duuc, Willem, borduurwerker, CCLIV°.
Duun, Pieter vander, gerechtsbode van Jan van Touraine, CCCLII°.
Duvel, Heynric (Heynrye) die, goudsmid, CCCXXV°, CCCXLI°, CCCLII°, CCCLIII°.
Dyllen, Jan, heraut, CCCV°.
Dijon, Frankrijk, dep. Côte-d'Or, 14°.
Dytre, Estienne, maître-d'hôtel van Jacoba van Beieren, CCCCI°.

Ecaussines-d'Enghien (Escaussines), Henegouwen, kant. Doornik, CCLXXXI°, CCCCXLVIII°.
Echtberger, Willem, CCCXLVII°.
Edingen, prov. Henegouwen, h.pl.v. kanton, 39°.
Eduwairt, CCCCLXXIV°.
Eggart, Jan, CCCXXXIX°.
Eggaert (Eggairt), Willem, heer van Purmerende, tresorier van Willem van Beieren, CCCXXI°, CCCXXIV°, CCCXXXVII°, CCCXXXVIII°, CCCXLIV°.
Eggairt, zie Eggaert.
Egmond (Egmonde), Nederland, prov. N.-Holland, CCCXCV°, CCCCLI°, CCCCLXXIII°.
Egmond, heer van, CCXXI°, CCCXXXI°.
Egmonde, Dirc van, CCCXXVI°.
Egmonde, Jan van, CCCXCVIII°.
Egmonde, vrouwe van, CCCXLV°, CCCXLVII°.
Elisabeth van Görlitz, 52°, 53°, CCCXXXIV°, CCCLXXXI°.
Engeland, zie Hendrik V.
Engelbrecht (Ingelbert), kamerling van Jacoba van Beieren, CCCXLIX°, CCCLXI°, CCCLXXII°, CCCLXXIV°.

Engelbrechtsz, Filips, klerk van de tresorie van Willem van Beieren, CCCLI°.
Englebriecq, varlet de chambre, . CCLXXXVIII°.
Ernoul le parmentier, CCXC°.
Es blans Mons, zie Blansmoisnes.
Escaudoeuvres, (Escaudeuvres), Frankrijk, dep. Nord, 11°, CXVI°.
Escaupont, Andrieu d', goudsmid, CCLXV°, CCLXXIV°.
Escaussines, zie Ecaussines-d'Enghien.
Escaussines, Gerart d', CCCXVIII°.
Escuier, Oudinet l', menestreel, CCCI°.
Estevenart, Guillaume, gezegd du Change (Cambge), meier van Bergen, Ontvanger van Henegouwen, CCCLXXX°, CCCLXXXIV°, CCCCXIX°.
Esturmy, Willem, raadsman van de Engelse vorst, CCCLXX°.
Etampes, graaf van, 32°.
Etampes, Robinet d', XXVII°.
Everlyn, CCXXXII°.
Evert die bastart (bastairt), CCCLIX°, CCCLXXI°, CCCCLXXIV°.
Ewout, borduurwerker, CCCXXVI°, CCCXXXVI°.
Eyck, Van, 79°, 82°.
Eyck, Hendrik Van, bewaker van havikken, 49°.
Eyck, Henric Van, jagermeester, 49°, CCCLXXXII°.
Eyck, Hubert Van, schilder, 49°, 61°.
Eyck, Jan (Johannes) Van, schilder, 2°, 42°, 47°, 48°, 50°, 61°, 82° voetnoot 477, CCCXCIV°-CCCXCVI°, CCCXVII°.
Eyke, Dirc vander, CCCXXVIII°.

Facien, zie Basin.
Fantegnies, Bauduin, CCLXXXIX°.
Fantignies, Baudichon de, CCCII°.
Fantignies, Jehan de, CCXL°.
Fastret, bontwerker, CCLII°.
Fevre, Jehan le, metser, CCCCXLVIII°.
Feyer, Jan den, schilder, CLXXII°.
Fiérant, Adant, glazenier, CCXXX°.
Filips de Goede, hertog van Bourgondië, 32°, 45°, 46°, 48°, 49°, 53°, 55° voetnoot 319, 58°, 63°, 65°-71°, 73°, 74°, 74° voetnoot 441, 75°, 79° voetnoot 462, 81°, 81° voetnoot 471, LXV°, CCCCXIX°, CCCCXXX°, CCCCXXXIII°, CCCCXXXVIII°, CCCCXLIII°, CCCCXLIV°, CCCCXLVI°, CCCCL°, CCCCLII°, CCCCLVI°, CCCCLXIII°-CCCCLXIV°, CCCCLXVI°.
Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, 57° voetnoot 336, 74° voetnoot 441, CCIV°.
Filips van Saint-Pol, CCCLXV°.
Flekiere, vrouwe van, CXCVI°.
Flore, Hannyn, beeldsnijder, 14°, CXLIV°, CXLV°.
Florence, Jehan de, tapijtwerker, 62°, CCCLXXVII°.
Floion, Jaque de, CCLXVIII°.
Floriis, koopman, CCLIV°.
Floritzone, Jehan, CCXC°.
Foeykin (Foykin), heer van Waalwyck, tresorier van Willem van Beieren, CCCXXVII°, CCCXXXII°, CCCXXXIII°.
Foix, zie Phébus.
Fontaine, CXXV°.

Fontenelis, vrouwe van, CLXXIII°.
Foreynen, Dirc van, CCCXCII°, CCCXCVIII°, CCCXCIX°.
Foriers, Aernt, CCCIX°.
Fosse, prov. Luik, kant. Stavelot, 40°.
Fouquet, Jean, schilder, LVI°, LVII°, LXII°.
Four, Jakemar dou, CCXXVII°.
Foykin, zie Foeykin.
France, Ogelet de, CCCLXV°.
France, zie Isabeau de France; Jean de France; Michelle de France.
Francken, heer, CCCCXXXV°.
Frankfort a.M., Duitsland, Städelsche Kunstinstitut, 82°.
Frankrijk, zie Frans I; Johanna van Bourbon; Karel V; Karel VI; Lodewijk XI; Lodewijk XII.
Frans I, koning van Frankrijk, XXVII°.
Fransoys, borduurwerker, CLXVI°, CLXVII°, CLXX°, CLXXV°.
Froissart, Jean, kroniekschrijver, 21°, 27°, 65° voetnoot 391.
Fruketh, bode, CCCIXXI°.

Gaasbeek, prov. Brabant, kant. Sint-Kwintens-Lennik, 39°.
Gaerde (Ghaerd, Gharde), Agniesen van den, CLXI°, CLXXXIII°, CLXXXVII°.
Gaignières, R. de, XXIV°, XXVII°.
Galmaden, Wauter van, 23° voetnoot 31.
Gardin, Colart dou, CXVIII°.
Garit (Gérart), lakenwever, CCLXXXIV°-CCLXXXVI°, CCLXXXIX°.
Gart, Piètre dou, CCLII°.
Geertruidenberg, Nederland, prov. N.-Brabant, 5°, 15°, CXVII°, CXXI°, CXXXIX°, CXLIII°, CXLIV°, CLXVI°, CLXXIII°, CLXXVIII°, CLXXIX°.
Gelderland, zie Reinald IV.
Gelre, Willem van, CCLXXVII°, CCCXXVI°, CCCXXVII°, CCCXXIX°, CCCXXXIII°.
Gent, h.pl.v. prov. O.-Vlaanderen, 14°, 57°, 67°, 68°, CXXXI°, CCCXI°, CCCCI°, CCCCXI°, CCCCXXXI°.
- Schepenhuis, 80° voetnoot 469.
- Sint-Pieterskerk, 80° voetnoot 469.
Gent, Arnaldus de (Arnold van), ridder, 66°, CCCCXVII°.
Gent, vrouwe van, CCCCLXIII°.
Gerard, schilder, CCXLVII°, CCXLVIII°.
Gérardin, barbier, CCLXXXVI°.
Gérart, zie Garit.
Germolles, Frankrijk (Bourgondië), slot, 74° voetnoot 441.
Geucke, CXVII°.
Geryt, zie Grote Geryt.
Geryts zoon, Jan, CCCCLXVII°.
Gerytken, bode, CCCLXXI°.
Ghaerd, zie Gaerde.
Gharde, zie Gaerde.
Gheerbrant, zilversmid, CXXXIX°.
Ghelde, Willaem metten, zilversmid, CXLIII°.
Gheldrez (Ghelres), Willames de, CCXL°, CCLII°.
Ghelre, Goeswyn van, dichter, CCCVIII°.
Ghelres, zie Gheldrez.
Gherit, borduurwerker, CCCXCI°.

Gherit, Jacob, magister, vervaardiger van sporen, CLXII°, CLXXI°, CLXXII°, CLXXVII°, CLXXVIII°.
Gheryt, proost, CCCCXLIII°.
Ghesper, CCCXL°.
Ghisebrecht, zilversmid, CXXXVIII°.
Ghiskin, keldermeester, CCXCIII°.
Ghomengiis, heer van, CLX°.
Ghoringhe, zie Jan van Ghoringhe.
Ghoutart, Grart, steenhouwer, CCCCXLVIII°, CCCCXLIX°.
Ghuis, borduurwerker, CCLXII°, CCXCI°.
Ghuisekin (Ghysken), borduurwerker, CCXXI°, CCCXXI°.
Ghysbr. soen, Floren, CCCIX°.
Ghysken, zie Ghuisekin.
Ghysken, bode, CLXXXVII°.
Gille (Gilles, Gillet, Gillout), goudsmid, 37°, 57°, CXCIII°, CCLXXIV°, CCLXXXIX°, CCXCVI°, CCCXV°, CCCXXVII°, CCCLXXVIII°, CCCLI°, CCCLVII°, CCCLVIII°.
Gille, palfrenier, CCLI°.
Gillequin, koorknaap, CCCXVII°.
Gilles, zie Gille.
Gillet, zie Gille.
Gillijs, koopman, CXXXIX°.
Gillot, kamerling van Willem van Beieren, CCCXXXVI°.
Gillout, zie Gille.
Gistel, heer van, CCCXI°.
Gloucester, zie Humphrey.
Goch, Bertelmees van, CCCXXVII°.
Gochillies, Jehan de, tingieter, CCXLIII°.
Godanc, kapelaan, CCXVII°.
Godekijn, spreker, CCCVIII°.
Godevaert, zilversmid, CL°.
Godin, Jehan, loodgieter, CCXIII°, CCXVI°.
Goedhals, Henry, deken van Luik, raadslid van Filips de Goede, CCCCI°.
Goelijff Gerrytkyn, CCCCLXIII°.
Görlitz, zie Elisabeth van Görlitz.
Goes, Nederland, prov. Zeeland, Sint-Janskerk, 70°.
Goes, Heynric van der, CCCCLXIV°.
Goes, Hugo Vander, schilder, LIV°.
Goetkena, CCCLXXXVIII°.
Goetsenhoven, Gerard de, abt van Park, CCCLXXXV°.
Gogenies, Gilles de, CCCCI°.
Gomegiis, Gherit van, CLXXXVII°.
Gommengies (Gommignies), vrouwe van, CCXLI°, CCCXXVI°.
Gommignies, zie Gommengies.
Gompelman, Willem, jonker, CCCCXLII°.
Gontier, Jacquemart (Jakemart), glazenier, 43°, CCCLXXIX°, CCCLXXXVII°.
Gorant, Gillis, goudsmid, CCCCLXXIV°.
Gorinchem, Nederland, prov. Z.-Holland, CCCXI°, CCCXXV°, CCCXXVI°, CCCXXXVI°, CCCLXXIII°, CCCXC°, CCCXCV°.
Gotssen, knecht van wapenmeester, CXLI°, CXLII°, CXXXVIII°, CXLVII°, CXLVIII°.

Gouda, Nederland, prov. Z.-Holland, 69°, 70°, CCCXLII°, CCCLXXIV°, CCCXCI°.
- Elisabethgasthuis, 69° voetnoot 415.
- klooster der zusters, CCCCLXIII°, CCCCLXXIII°.
- Sint-Janskerk, 39°, 69°.
Gouwengiis, Gillys van, meesterknaap, CCCLXXI°.
Gouy, Robiert de, zegelgraveerder, CCXCVIII°, CCXCIX°.
Graesbeec, zie Groesbeeck.
Grant Iotart, CCCLXXVII°.
Grardin, schildersknecht, CXXVII°.
's-Gravenhage, Nederland, prov. Z.-Holland, 5°, 12°, 14°, 16°, 17°, 19°, 20°, 23°, 29°-31°, 33°, 35°, 39°, 40°-42°, 46°, 47°, 49°, 50°, 56°, 62°, 68°, CXXXIV°, CXLVI°, CXLVII°, CLIII°, CLV°-CLVII°, CLX°, CLXIV°, CLXVIII°, CLXX°-CLXXV°, CLXXVII°-CLXXXII°, CLXXXVI°, CXCVIII°, CXCIX°, CC°, CCIII°, CCXXII°, CCXXVII°, CCXXX°, CCXXXIII°, CCXXXIV°, CCXXXVII°, CCLIV°, CCLXXIV°, CCLXXV°, CCLXXX°, CCLXXXIV°, CCLXXXV°, CCXCII°, CCXCIII°, CCXCIX°, CCCVII°, CCCIX°, CCCX°, CCCXXI°, CCCXXII°, CCCXXV°, CCCXXVI°, CCCXXXII°, CCCXXXIV°, CCCXXXV°-CCCXXXVII°, CCCXXXIX°, CCCXL°, CCCXLII°, CCCXLIII°, CCCXLV°-CCCXLIX°, CCCLI°-CCCLV°, CCCLVIII°-CCCLXI°, CCCLXX°, CCCLXXII°, CCCXCI°, CCCXCII°, CCCXCV°, CCCXCVII°, CCCXCVIII°, CCCCXLI°-CCCCXLIII°, CCCCLXVIII°, CCCCLXXI°.
- Binnenhof, 5°, 6°, 19°, 50°, 51°, 58°, 74°, 75°, 81°, CCCCXXXIV°, CCCCXLIV°, CCCCLXIII°.
- Gemeentemuseum, 6° voetnoot 8.
- hofkapel, 7°, 22°-24°, 34°, 42°, 66°, 70°, 73°, CCCXXIX°, CCCXXXVI°, CCCLXIX°, CCCCXXIX°, CCCCLVIII°, CCCCLXVIII°, CCCCLXXI°.
- hôtel de l'Homme sauvaige, CCLXXXIX°.
- klooster der Lieve-Vrouwebroeders, CCCCLXI°.
- Sint-Antoniusklooster, CCCCLIX°, CCCCLXIII°, CCCCLXVIII°.
- Sint-Jacobskerk (Grote kerk), 18°, 53°.
- Kloosterkerk (dominikanen), 18°.
- Jacobijnen, 39°, CCCXXXVII°, CCCCLXI°, CCCCLXVIII°.
- Vijverberg, CCLXXX°.
's-Gravenzande (Gravesande), Nederland, prov. Z.-Holland, 59°, CCLXXXIV°, CCCVI°.
Grenier, CCCLXXX°.
Groenlint, Dirck, CCCCXLI°.
Groesbeec, Heynric van, koopman, CCCCLII°, CCCCLV°, CCCCLVII°.
Groesbeeck (Graesbeec, Groesbeke, Groosbeeck), Heynric (Henric), goudsmid, 60°, 76°, CCXXXIV°, CCCXL°, CCCXLV°-CCCXLVII°, CCCLII°, CCCLIV°, CCCLIX°, CCCLX°, CCCLXX°, CCCLXXI°, CCCXCIX°, CCCCXXIV°, CCCCXXVI°, CCCCLXXI°, CCCCLXXIV°.
Groesbeke, zie Groesbeeck.
Groosbeeck, zie Groesbeeck.
Grote Geryt, koopman, CCCXXX°.
Guérart, Jacquet, CCLXXI°.
Guidechon, Marck, koopman, CCCLXXXV°.
Guilbaut, Gui, 68°, CCCCXIII°.
Guise, Jacques de, 21°.
Gyskin, Jehan, metser, 44°.
Gyskin, barbier, CCCXI°, CCCXII°.

Haarlem, Nederland, prov. N.-Holland, 15°, 29°, 51°, CXLIX°, CLXII°, CLXVII°, CCXXXI°, CCXXXIII°, CCCXXIII°, CCCLI°, CCCXC°.
- Lieve-Vrouwbroeders, CCCCLXII°.
Hac (Hacq), Amaury (Amoury, Emmelric), CCXIX°, CCCXVIII°, CCCXXXI°.
Haccourt, Jan van, proost van de Onze-Lieve-Vrouwkerk te Tongeren, kanselier van Jan van Beieren, 49°.
Hacq, zie Hac.
Haddiin, borduurwerker, CLXVI°.
Haemsteden (Heemsteden), Floris van, CCCLX°, CCCCLVII°.
Haestgen, jonkvrouw, CCCCLXIV°.
Hagnet, Colart, CCXI°.
Haillebo, Nicaise, CCXL°.
Hakendover, 35° voetnoot 195.
Halle, prov. Brabant, h.pl.v. kant., 5°, 16°.
- Onze-Lieve-Vrouwkerk, 39°, CLXXXIX°.
Hamburg, Duitsland, h.pl.v. gelijknamig Id., CCCXXXI°.
Hamstede (Heemsteden), vrouwe van, dienares van Jacoba van Beieren, CCCCI°, CCCCXXXV°.
Hanekin, borduurwerker, CCXXI°.
Hanin, zoon van Righaut, glazenier, 33°, CCLXXVI°.
Hanin (Hanneken) le Sot, CCXXXIV°, CCXL°.
Hannechoelles, zie Hansuelles.
Hanneken, zie Hanin le Sot.
Hannekin, zanger, CCCVIII°.
Hannyn, Boudin, CCCXXVII°.
Hanse, borduurwerker, CCXXIV°.
Hanse, goudsmid, CLXXX°.
Hanse, schoenmaker, CLVI°.
Hanselet, zie Anselet.
Hansuelles (Hannechoelles) (bij Anderlues) CCCLXXXV°. - Zie Cambier.
Happert, Jan, CCCLXXII°.
Harduin, Robert de, notaris, CCCLXV°.
Haren, bontwerker, CCCLXXXIX°.
Harman, CCCXXII°.
Harry (Herry), helmmaker, CL°, CLI°.
Haspre, Marie de, CCCLXXVII°.
Hastons, Gilles, CCCCXIX°.
Hauchin, Colart de, CCXCII°.
Havickiers, Willem, CLXIII°.
Havré (Barbefosse), prov. Henegouwen, kant. Bergen, CCCLXXVIII°.
- kapel van Sint-Antonius, 40°, 43°, 63°, 81°, CCLVII°, CCCLXXIX°, CCCLXXXV°.
Havrech, heer van, CCCLXVIII°.
Haye, Jehan de le, CCLXIII°.
Haynin, heer van, baljuw van Henegouwen, CCC°, CCCI°.
Hazart, Jaquemart, CCXCI°.
Heemskerk, Geryt van, heer van Oosthuizen, tresorier van Jan van Beieren, CCCXCI°.
Heemsteden, zie Haemsteden.
Heemsteden, zie Hamstede.
Heemsteden, Jan van, CCCXXIX°, CCCXXX°, CCCLII°.
Heemvlyet, Jan van, CCCCLXXIII°.
Heer, Jan van, CCCLIII°.

Heerman, CXL°, CXLVII°.
Heerman, Jan, tresorier van Willem van Beieren, CCCXXI°, CCCXXVIII°, CCCXXXIV°.
Heinric, kamerling van Margareta van Brieg, CXLI°.
Heinsberg, Jan van, bisschop van Luik, 68°.
Hélin, madame de, CCIXIII°, CCIXIV°, CCIXVI°.
Hellemant, Jehan, helmmaker, CCXLVII°.
Hellin, Obiers de, CCCCXIX°.
Hellin, Pierart de, CCCCXIX°.
Helmicq, CCLII°.
Helmonde (Helmont), Geryt van, bontwerker, CCCXXVII°, CCCXXXII°-CCCXXXIV°, CCCXXXVIII°.
Helmont, zie Helmonde.
Helms, Willemes, CCCCXIX°.
Hemelric, CCCXXII°.
Hemrix zone, Willem, bontwerker, CCCXCVII°, CCCXCVIII°.
Hendrik IV, koning van Engeland, 63°.
Hendrik V, koning van Engeland, 29°, 61°, CCCIV°, CCCCXVII°, CCCCLVI°.
Hendrik van Beieren, hertog, CCCXXXV°.
Henegouwen, zie Margareta van Henegouwen.
Hénin, klerk, CCXX°.
Henne, Pierart, schilder, 28°, 29°, 43°, 63°, CCXLIV°, CCL°, CCLVI°, CCLVIII°, CCLIX°, CCCIII°, CCCIXXXV°.
Hennequin, bewaker van honden, CCCXVII°.
Henninga Hero, CCXXXIII°.
Hereman, Jan, CCXXXV°.
Herman, CLVI°.
Herman, fourageerder, CCCCX°.
Herman, kamerling van Jan van Beieren, CCCXCI°.
Herman, kleermaker, CCCLXXIII°.
Herman, spreker, CCCVII°.
Herman, vervoerder, CXCII°.
Hermant, schrijnmaker, CCLXXXV°.
Herry, zie Harry.
Hert, zie Boudiin de.
's-Hertogenbos, Nederland, prov. N.-Brabant, CXLV°, CCCIX°.
Hertoghe, Willem den, CLV°.
Hervy, Michelet, CCLXXXVIII°.
Hesdin, Frankrijk, dep. Pas-de-Calais, 15°, 80° voetnoot 469, CCIV°.
Hesdin, Jacquemart de, CI°.
Hessel uptie Geest, CCXXXIII°.
Heusden, Nederland, prov. N.-Brabant, heerlijkheid, CXLV°.
Heverlee, prov. Brabant, kant. Leuven, Abdij van Park, CCCLXXXV°. - Zie Goetsenhoven, Gerard de.
Heylsbergen, CCCLXXII°.
Heyman, polichromeur, 51°.
Heyne, vervaardiger van sporen, CXLV°.
Heynen, koopman, CXLII°, CXLV°.
Heynezoon, Willem, CCCCLX°, CCCCLXII°.
Heynken, Berniers neve, koopman, CLXXXV°.
Heynric, deelnemer aan tornooien, CXLII°.
Heynric, klerk voor het levensonderhoud, CCCLVIII°.

Heynric, magister, CCCCXXXVI°.
Heynric, smid, CLXXII°.
Heynric, zilversmid, CXXXVII°, CLI°, CCXXXII°, CCCLIX°.
Heynrich dem Melre, schilder, 52°, CCCLXXXI°.
Heynricx zoon, Heynric, CCCCLXIX°, CCCCLXX°.
Heynsberge, heer van, CCCXL°.
Heze, Jan van den, CCCCLXIX°, CCCCLXX°.
Hiecquet (Hieket), Jehan, lakenwever, CCXXXIX°, CCLXIII°, CCLXIV°.
Hieke, Jacquemart, zilversmid, CCXXIV°.
Hieket, zie Hiecquet.
Hildegairtsberge (Hildegersberge, Hilgaertsberghe, Hillegairtsberge), Willem van, 20°, 21°, 41°, CCCVII°, CCCIX°-CCCXIII°, CCCXXXII°.
Hildegersberge, zie Hildegairtsberge.
Hilgaertsberghe, zie Hildegairtsberge.
Hillegairtsberge, zie Hildegairtsberge.
Hion, Colin de, borduurwerker, CCXXI°.
Hobben filius, Heynkiin, CXLVIII°.
Hoichstraet, Geryt, CCCCLVIII°.
Holstein (Holsten), graafschap in Duitse Rijk, CCCX°.
Holsten, zie Holstein.
Holsten, Herman, CCCXI°.
Hoogerdeure, Adriana van, LXX°.
Hoogstraten (Hoichstrate), prov. Antwerpen, h.pl.v. kant., CCCCLXV°.
Hoogstraten (Hostraete), heer van, CCI°.
Hopezomer, spreker, CCCX°.
Hopper, Tyman, schout van Staveren, CCXXXIII°.
Hordaing, Colart de, CCCLXXVII°.
Hornu (Hornut), prov. Henegouwen, kant. Boussu, CCXXXIX°.
Hostaple, Willame de, CCXXXIX°.
Hostraete, zie Hoogstraten.
Houchusen, Alide van, 41°.
Hove, Daniel van den, borduurwerker, CLV°, CLXI°, CLXV°, CLXVII°, CLXIX°-CLXXI°, CLXXV°, CLXVII°.
Hoves, Jan die, CCCLXXI°.
Hoyer, de, messemaker, CLXVIII°.
Hoyter, Claesken (Claseken), den, CLII°, CLVI°.
Hubert (Hubrecht), zilversmid, CXXXIX°, CXL°, CXLIII°-CXLVI°, CL°, CLVIII°.
Hubertus pictor, 49°.
Hubrecht, zie Hubert.
Hubrecht, die zwaertvager, CXXXVIII°.
Huet, Jan van der, CCCCLXX°.
Huge, kamerling van Willem van Beieren, CCCLI°.
Huge, schilder, 50°, CCCLXXXVIII°.
Huge (Hughe), Jan, zilversmid, 60°, CXLVIII°, CCXXXI°, CCCXXXIII°, CCCXXXIV°, CCCXL°, CCCL°, CCCLXXI°, CCCXXV°, CCCLIII°, CCCLVIII°, CCCIX°, CCCXCVI°.
Hughe, zie Huge, Jan.
Hughe, Jean, CCXC°.
Hughe, smid, CXXXVII°.
Hughen sone, Damaes, koopman, CXXXVII°.
Humphrey, hertog van Gloucester en graaf van Pembroke, 63°, 65°-67°, 82°, CCCIV°, CCCCII°, CCCCXIX°.

Huppart, Estievène, CCXXIII°.
Huychtgen (Huychtgin), kamerling van Willem van Beieren, CCCLI°, CCCLIII°, CCCLIV°, CCCXLIV°.
Huychtgin, zie Huychtgen.

Ieper, prov. W.-Vlaanderen, h.pl.v. kant., 80° voetnoot 469.
Ingelbert, zie Engelbrecht.
Isabeau de France, 28°.
Isabella van Beieren, koningin van Frankrijk, 79°.
IJsselstein (Ysselstyn), Nederland, prov. Utrecht, CCCLXXXIX°.

Jacob, borduurwerker, CXXXVIII°.
Jacob, bottelier, CCCL°.
Jacob, gerechtsbode, CXL°.
Jacob, goudsmid, CCCXCII°.
Jacob, heer van Gaasbeek, Abcoude, Putte en Stryen, tresorier van Jan van Beieren, CCCXCIII°.
Jacob, schoonschrijver, 42°, CCCXLIII°.
Jacob, wever, CXXXVII°.
Jacomart, beeldsnijder, CIXXXIII°.
Jacomyn, borduurwerker, CIXXIX°, CCXXXII°.
Jacquemart, tingieter, CCVI°.
Jakemart, barbier, 10°, CXXIV°.
Jakes, borduurwerker, CCXLVI°.
Jean de France, hertog van Berry, 31°, 54°, III°, X°, XII°, XIV°, XVII°bis, XXIII°-XXVII°, C°, CIV°, CCLXXI°, CCLXXIII°.
Jan II, koning van Frankrijk, 64°.
Jan IV, hertog van Brabant, 32°, 45°, 49°, 60°-63°, 68°, 82°-83° voetnoot 477, CCCLXII°, CCCLXIII°, CCCLXV°, CCCLXX°, CCCLXXII°, CCCLXXIV°, CCCLXXV°, CCCLXXXIV°, CCCXCII°, CCCCX°.
Jan van Touraine, Frans koningszoon, echtgenoot van Jacoba van Beieren, 28°, 36°, 54°-60°, 82°, CVI°, CCIX°-CCIXVI°, CCLXXIV°, CCLXXXII°-CCLXXXIV°, CCXCII°, CCXCVIII°, CCC°, CCCI°, CCCXV°, CCCXVI°, CCCXX°, CCCXXXIII°-CCCXXXVI°, CCCXLIII°, CCCXLV°, CCCXLVII°, CCCLII°, CCCLXII°, CCCCVI°, CCCCXLVIII°.
Jan zonder Vrees, hertog van Bourgondië, 4°, 24°, 25°, 28°, 36°, 40°, 44°, C° voetnoot 10°, CIII°, CCCVIII°.
Jan, koster, CLXXIX°.
Jan, priester, CLXXIII°.
Jan, zadelmaker, CCCXCVI°.
Jan, magister, borduurwerker, CXXXVII°.
Jan, magister, dichter, CCCVII°, CCCVIII°, CCCX°.
Jan, magister, zilversmid, CL°.
Jan den Camerling, zie Camerling.
Jan den maelre, zie Eyck, Jan van.
Jan van Ghoringhe, magister, glazenier, CIXII°, CLXXVII°.
Jans soen, Bertelmees, CCCLIV°.
Jans soon, Ewout, CCCCXXXIV°, CCCCXL°-CCCCXLV°, CCCCLXI°, CCCCLXIII°-CCCCLXVI°, CCCCLXX°, CCCCLXXI°, CCCCLXXV°.
Jans soen, Geryt, bontwerker, CCCXXXVIII°.
Jans soen, Jan, CCCXXIV°.

Jans soen, Pieter, CCCXXVII°.
Jans soen, Pieter, kuiper, CLIV°.
Jans zoen, Clais, CCCXXXII°.
Jans zoon, Spoir, CCCCLXIX°.
Jans zoon, Wouter, CCCXC°.
Jans zoon, Wouter, koopman, CCCCXLIV°.
Janszone, Bartelmeeus (Bertelmees), goudsmid, 34°, CCCLVI°, CCCLXXI°, CCCLXXIII°, CCCLXXIV°, CCCCLXXIV°.
Jasper, CCCXLV°.
Jaucourt, Guy de, heer van Villernaul, raadslid van Filips de Goede, CCCCI°.
Jehan, glazenier, CCLIII°.
Jehan, goudsmid, CCLXV°, CCLXXIV°.
Jehan, helmmaker, CXIII°.
Jehan, schilder, 11°, 14°, 55°, CXCII°, CXCV°, CCII°, CCV°, CCXXII°, CCXXIII°, CCXXVIII°, CCXXIX°, CCXLVI°.
Jehan, vervaardiger van wapenrokken, CCXX°.
Jehan, vervaardiger van beurzen, CCLX°.
Jehanne le poinderesse, 38°.
Joden, Hanse (Hanzen), CXXXVI°, CLVIII°.
Joest, magister, CCCCXXXV°.
Johanna van Bourbon, koningin van Frankrijk, 16°.
Johannes (Jan), harpist, 68°, CCCLXXX°.
Johannes, spreker, CCCXII°.
Johannes die scilder, zie Eyck, Jan van.
Joirkin (Jorijs), beeldsnijder, 30°, 30° voetnoot 159, 34°, 73°, CCLXXVII°, CCCXXX°, CCCCLXXI°.
Jorgel, CCCXII°.
Joriis, CLXIX°, CLXXIX°, CLXXX°.
Joriis, magister, CLXX°, CLXXI°, CLXXIII°.
Joriis, wapensmid, CXLIII°.
Jorijs, zie Joirkin.
Jote, borduurwerker, CXLIX°.
Joveniel, Jakemart, CCLXXIV°.

Kaerle, koopman, CLXIII°.
Kaisnoit, zie Le Quesnoy.
Kamerijk (Cambray, Cameracken), Frankrijk, dep. Nord, CCLXI°, CCCVIII°.
Kammynga, Gherryt, CCXXXIII°.
Kanout, zie Le Quesnoy.
Kanoyt, zie Le Quesnoy.
Karel V, koning van Frankrijk, 43°, 59°, 64°, 79°.
Karel VI, koning van Frankrijk, 54°, 62°, CCLXXIII°, CCCLXII°.
Karel III de Edele, koning van Navarra, CCXXII°.
Karel van Angoulême, 28°.
Karel III van Lotharingen en Bar, XXIV°, XXVII°.
Karel van Normandië, LVII°.
Karel de Stoute, hertog van Bourgondië, 46°, CCCCLXXVI°.
Kattendijke (Cattendyc), Nederland, prov. Zeeland, CCCCLXXIII°.
Kauchye, Jan, kapelaan, CLIX°.
Kaynoit, zie Le Quesnoy.
Kelderman, CXCIX°.

Kerdenen, zie Boetsiep.
Kerstiaen, glazenier, CCCXLII°.
Kerstiaen, kleermaker, CLIII°.
Keulen, Duitsland, Id. Noord-Rijnland-Westfalen, CCCIX°, CCCXIII°, CCCXXVII°, CCCLIX°, CCCXCVI°, CCCXCIX°.
Keyden(Keyen), Truyde, CCCCXL°, CCCCXLI°, CCCCXLIII°.
Keyen, zie Keyden.
Keynoot, zie Le Quesnoy.
Kielenc, Jehan de, hofmeester, raadgever van Filips de Goede, CCCCI°.
Kiese (Kièze), Jaquemart de le, CCXI°, CCXII°.
Kievraing, heer van, CXC°.
Kièze, zie Kiese.
Kleef, hertogdom, CCCXXX°. - Zie Margareta van Kleef.
Kleef, graaf van, CCCXI°, CCCXXII°.
Kleve, zie Kleef.
Knobbont, Niclaes, CLXV°.
Knyf, Jan, CCCXXXIII°.
Koenaet, Wouter, CCCLXX°, CCCLXXI°.
Kokevet (Quoquedet), Pieter, zilversmid, CXII°, CXXXVIII°.
Koksijde, abdij ter Duinen, 80° voetnoot 469.
Kopenhagen, Statens Museum for Kunst, 6° voetnoot 8.
Kortrijk, prov. W.-Vlaanderen, h.pl.v. kant., gravenkapel, 80° voetnoot 469.
Kot, zie Dirc den.
Kovelier (Kueveler), Aernt, CCCLIX°, CCCIX°.
Krobel, Gesper, CCCIX°.
Kueveler, zie Kovelier.
Kuinre (Kuunre), Nederland, prov. Overijsel, CCCXXXVII°.
Kurz, O., 77°.
Kuunre, zie Kuinre.
Kuyck, Heynrick, bontwerker, CCCXLIV°, CCCXLV°.
Kyfhoec, Floriis van, CCCXXV°, CCCCLI°, CCCCLVII°, CCCCLX°, CCCCLXII°, CCCCLXIII°

Lacque, Jehan de le, religieus van Sint-Vaast te Atrecht, CCCCXXXIII°.
Laleyn, vrouwe van, CCCXL°.
Lambertus, klerk, CCCX°.
Lambout, Henric, CCCXXXVI°.
Lambrecht, bontwerker, CCCLXXXVII°, CCCXCI°.
Lambrecht, koopman, CL°, CLI°, CLXVII°, CLXXIV°.
Lambrecht, zie Langhe Lambrecht.
Lancaster, CCCXXI°.
Lande, Bertrand de la, schildknaap, CCXC°.
Landen, Jan van, CCCCXXXV°.
Langhe Lambrecht, CLXXIV°.
Laon, Frankrijk, dep. Aisne, CCXCVIII°.
Larchier, Jehan, CCXCIII°.
Lardier, Jan (Jehan), uten (de, dou), borduurwerker, CXXX°, CXXXII°, CXCVI°, CLVIII°, CLXII°, CLXVIII°.
Latini, Brunetto, auteur, 65°.
Lattre, Jehan de, CCLXIII°, CCLXIV°.
Lauwen (Lawen, Leeuwe, Leeuwen), Jan, zilversmid, CXLIII°, CLII°-CLVI°,CLIX°, CLXIII°-CLXV°, CLXIX°, CLXXIII°, CLXXV°-CLXXVII°, CLXXIX°, CLXXXII°, CLXXXIV°-CLXXXVI°.

Laval, Louis de, LVI°, LVII°.
Lawen, zie Lauwen.
Leck, van der, tresorier van Jan IV van Brabant en Jacoba van Beieren, CCCLXX°.
Le Claielle (Le Clayelle en Mourmail), CC°.
Le Clayelle, zie Le Claielle.
Leboucq, Jacques, 82°.
Leeuwe, zie Lauwen.
Leeuwen, zie Lauwen.
Leiden, Nederland, prov. Z.-Holland, 5°, 15°, 42°, CLVII°, CCCXLIII°, CCCXCIV°, CCCCXLIV°, CCCCXLV°, CCCCLX°, CCCCLXX°.
- Sint-Pieterskerk, 39°.
Leiderdorp (Leyderdorp), Nederland, prov. Z.-Holland, godshuis, CCCCLIX°.
- klooster, CCCCLXIII°.
Lejeune, J., 49°.
Lekeythulle, Jehan de, raadslid van Filips de Goede, CCCCI°.
Lemmel, zie Crayken.
Lenairt, kamerling van Jan van Beieren, CCCXCVII°.
Le Quesnoy (Caisnoy, Caisnoyt, Kaisnoit, Kanout, Kanoyt, Kaynoit, Keynoot, Quesnoy), Frankrijk, dep. Nord, 5°, 8°, 10°, 11°, 13°, 15°, 27°, 35°, 37°, 44°, 54°, 56°, CXIV°, CXVIII°, CXXI°, CLXXXIX°, CLXI°, CLXIV°, CLXVIII°, CLXXIII°, CLXXIV°-CLXXVI°, CLXXIX°-CLXXXIII°, CLXXXV°, CLXXXVI°, CXC°-CXCIII°, CCXI°, CCXXIII°, CCXXIV°, CCXXXVIII°-CCXLIV°, CCXLVII°, CCXLVIII°, CCLV°, CCLXII°, CCLXIII°, CCLXIV°-CCLXVI°, CCLXXIV°, CCLXXV°, CCLXXIX°, CCLXXXI°, CCLXXXII°, CCXCI°, CCC°, CCCI°, CCCVII°, CCCVIII°, CCCXXXVII°, CCCLIII°, CCCLIX°, CCCLX°, CCCLXXIV°, CCCLXXVIII°, CCCCXXIII°, CCCCXXVIII°.
- kapel van de HH. Margareta en Elooi, 43°, CCCCXXXIII°, CCCCXLVII°, CCCCXLVIII°.
- kerk, 60°.
- kasteel, 62°.
Lespoiremake, maistre varlet, CCLXXXV°.
Lespressier, Guyot, CCX°.
Leuven, prov. Brabant, h.pl.v. kant., 15°, CXXXVIII°, CXXXIX°, CLII°, CLX°, CCCLVI°, CCCLXXXVI°.
Leverre, Ernoul de, CCXCI°.
Lewen, Jacob, CCCXXXVI°.
Leyden, burggraaf van, CCCXXV°, CCCXLVI°, CCCXLIX°, CCCLII°, CCCLXX°, CCCLXXIII°.
Leyden, Symoen van, CCCLIX°.
Leyderdorp, zie Leiderdorp.
Leyenberch, Airnt van, CCCXXXIX°.
Liégois, zadelmaker, CCXC°.
Liégois, Jehan de, CCXCII°.
Liere, Symon van, zilversmid, CLXVI°.
Lille, zie Rijsel.
Lille, Simon de, goudsmid, CXXIII°.
Limborch, gebroeders van, XX°.
Lisat, Jehan de, CCCXVI°.
Livius, klassiek auteur, 64°.
Lodewijk IX, koning van Frankrijk, XCVII°.
Lodewijk XII, koning van Frankrijk, IXI°.
Lodewijk van Beieren, CCLXXIII°.

Lodewijk van Male, hertog van Brabant, 73°, 74°, CLXXV°.
Lodewijk I, hertog van Anjou, XXV°.
Lodewijk, bastaard van Holland, 11° voetnoot 44, CCCXL°, CCCCLVI°.
Loison, Aubert, schoolmeester, 57°, CVI°, CCLX°, CCLXI°.
Lombart, zie Barnaert.
Lombart, Hughe den, koopman, CLVI°.
Londen, h.pl.v. Groot-Brittannië, CC°, CCCCXVII°.
Loosduinen (Loosduynen), Nederland, prov. Z.-Holland, klooster der zusters, CCCCLXIII°.
Loosduynen, zie Loosduinen.
Losedune, Jehan, CCLII°, CCLXIII°.
Lost, Jan, borduurwerker, CCCXXVI°.
Lotart, zie Grant Lotart.
Lotharingen, zie Karel III.
Lotsnoer, Coppiin, CXLIX°.
Lottart, goudsmid, CXCI°.
Loukin, CCXXXV°.
Louren, Henrick, CCCXXXVII°.
Louvaing, Jehan de, schilder, 14°, CXX°, CXXI°.
Louweriis, gerechtsbode, CCCXCIII°.
Louwerys, CLXXXIII°, CLXXXIV°.
Loye, Jan de, CXXXVI°.
Loys, schilder, 9°, CXXVI°, CXXVII°, CXXIX°, CXXX°, CXXXIII°, CXCVI°.
Loys, zadelmaker, CCLI°.
Luik, h.pl.v. gelijknamige prov., 46°, 47°, 49°, CCLXII°, CCCXXX°, CCCLXXXVIII°, CCCLXXXIX°.
- Sint-Lambertuskerk, 47°.
Lubbert (Lubbrant, Lupert), bontwerker, CCCXXI°, CCCCLXII°, CCCCLXXII°.
Lubbrant, zie Lubbert.
Lupert, zie Lubbert.
Lupolt, CCCXXVII°.
Lutairt den Pollander, CCCXXX°.
Luyck, Heinric van, CCCLXXXIX°.
Lymburch, heer van, CCCX°.
Lymoge, Jehan de, CCCCXIX°.
Lyon, Frankrijk, dep. Rhône, LVIII°, LXII°, LXIII°, LXXV°, CCCXXVI°.
- Hôtel-Dieu, LXXV°.
Lyra, Nicolas de, LXII°.

Machelen, Jacob van, CLXXIV°.
Machelen (Malines, Mechelen), Jan (Jehan) de, 44°, CCXXIV°, CCLXII°, CCLXIII°, CCCVIII°, CCCIX°.
Maillard, Pierard, glazenier, CXVII°.
Male, zie Margareta van Male.
Malines, zie Mechelen.
Mandart, Godefrin, borduurwerker, CCXXI°.
Mandart, Hanin, borduurwerker, CCXXI°.
Mandart, Jehan, CCLXV°.
Mannekin (Nannekin, Noudekin), bontwerker, CCCXXII°, CCCXXVIII°, CCCXXIX°.
Marbryan, Jehan, bontwerker, CCCLVII°.
Marcat, Mikiel, koopman, CCLXXXVII°.

Marchant, J. le, CCCLXXXVI°.
Marcke, Engebrecht vander, CCCLII°.
Marcke, graaf de la, CCLXXIII°.
Marescal, Pierre le, CCLXXXIX°.
Marescaul, Jehan, CXXIX°.
Margareta van Beieren, 24°, 25°, 40°, 44°, CCCVIII°.
Margareta van Bourgondië, 26°, 27°, 34°, 43°-46°, 67°, 73°, 81°, CCCVIII°, CCCLXVIII°, CCCLXXIV°, CCCLXXXVII°, CCCCI°, CCCCXIV°, CCCCXXIV°, CCCCXXVII°, ~~CCCCXXVII~~°, CCCCXXXII°, CCCCXLVII°, CCCCXLVIII°, CCCCLI°, CCCCLXXVI°.
Margareta van Brieg, 5°, 6°, 16°, 23°, 24°, CXXII°, CXCVIII°.
Margareta van Henegouwen, 23°.
Margareta van Kleef, 5°, 13°, 18°-20°, 24°, CCXV°.
Margareta van Male, hertogin van Bourgondië, 74° voetnoot 441, CCXXII°.
Margareta van York, LIV°.
Maria van Bohun, koningin van Engeland, 63°.
Marien soen, Pieter, dichter, 41°, CCCXIV°, CCCXLIX°.
Mariette, brouwer, CCLXIV°.
Markette, vrouwe de le, CCLII°.
Markette (Marquettes), Colart de, fourageerder; CCXCII°, CCCXVII°.
Markus, Jehan de, magister, CCXLV°.
Marquettes, zie Markette, Colart de.
Martin, Bertélemiu, CCLXXXVII°.
Martin, Hennin, CCCXVI°.
Marwede, Danel vanden, domproost, CCCLXXI°.
Maselant, Jehan, kastelein van Le Quesnoy, CCCCXLVII°.
Masse, Jacquemart, CCVII°.
Massin, kamerling van Jan van Beieren, CCCXCI°, CCCXCVI°.
Mathias, Duits keizer, 76° voetnoot 451.
Mathijsz, Dyrc, spreker, CCCXII°.
Maubeuge, Frankrijk, dep. Nord, CCXL°, CCLXXXI°.
Mausignant, Jehan, steenkapper, CCCCXLVII°.
Mechelen, prov. Antwerpen, h.pl.v. kant., 57°, CCLXXXVI°, CCCXLII°. - Zie Machelen.
Medemblik, Nederland, prov. N.-Holland, 5°, CCXXXI°, CCXXXII°.
Meester met de Banderollen, graveur, 80°.
Meester van Maria van Bourgondië, verluchter, XLVIII°.
Meester van de Minnetuinen, graveur, 77°, 88°.
Meester van Sint-Gillis, schilder, LVII°.
Meeszoen, Willem, CCCXXIII°.
Meiss, M., XX°.
Mens, spreker, CCCVII°, CCCIX°.
Mercian, Gaultier, baljuw van Gent, 68°, CCCCI°, CCCCXI°.
Merlant, glazenier, CIXII°.
Merliin, verver, CLXXII°.
Mestyn, Cosyn, CCCXXXVII°.
Meuses, Jan, CLXV°.
Meylaen, Jan van, CCCCLV°.
Miauwe, Copin, bode, CCLI°.
Michelle de France, 25° voetnoot 134.
Midaine, Colart, CCXXXVIII°, CCXXXIX°.

Middelburg, Nederland, prov. Zeeland, CXL°, CXLIII°, CXLVI°-CXLVIII°, CLI°, CLII°, CLIV°, CLVII°, CCCX°, CCCXXXVII°, CCCCLXXIV°.
- abdij, CCCXXIX°.
Mierlen (Mierleng, Mierlens), Jehan de, klerk, CCC°, CCCI°.
Mierleng, zie Mierlen.
Mierlens, zie Mierlen.
Milde, Dirc die, CCCXC°.
Minage, Herman de, borduurwerker, CCXXI°.
Minnen, Jonchere vander, spreker, CCCVIII°.
Mire, Jehan le, magister, CCLXVI°.
Mitselt, Willem van, CCCXLIII°.
Moddairt (Muddairt), Pieter, kamerling van Willem van Beieren, CCCXXVI°, CCCXXVIII°, CCCXXX°, CCCXXXIV°.
Moirts, Dirc van, CCCCLXVII°.
Monceaulz (Monceaux), Guy, heer van, CCLXVIII°, CCXCVIII°.
Monceaux, zie Monceaulz.
Monnikendam, Nederland, prov. N.-Holland, 24°, CCXXXIV°, CCCXII°.
Mons, zie Bergen.
Mons, Jehan de, leenman van Filips de Goede, kastelein en ontvanger van le Quesnoy, CCCCXXVIII°, CCCCXXXIII°, CCCCXLVIII°, CCCCXLIX°.
Mons, Thiebaut de, CCLXXIV°.
Montaigu, heer van, 31°.
Montfoirde, heer van, CCCLXXVI°.
Montfoirde, Zweder den bastairt van, CCCLXI°.
Montfoort, Jan van, tresorier van Jacoba van Beieren, CCCLVIII°.
Montfoort, Lodewijk van, tresorier van Jan IV van Brabant en Jacoba van Beieren, CCCLXXII°.
Montigny, Galeran du, ridder, CCCLXIII°.
Montigny, Pierre de, notaris, CCLXXI°.
Morgen, Phylps den, CCCXLI°.
Moriaul (Moriel), Jehan, bontwerker, CCLI°, CCLII°.
Moriauls, Jehan, CCCCXIX°.
Moriel, Colart, bontwerker, CCCXIX°.
Moriel, zie Moriaul.
Mortemeer, Huge den, CCCXLI°.
Mortiers, Willaume de, magister, CCCLXXIX°.
Mourmail, zie le Clairelle.
Mouwen, Jan, borduurwerker, CCCXXVII°.
Moyset, Pierart, CXVIII°.
Muddairt, zie Moddairt.
Muelen, Willem vander, CCCLXXXIX°.
München (Munnicken), Jacob van, 23°, CXCIX°.
Munnicken, zie München.
Murard, Pons, LXXIV°, LXXV°.
Murard, familie de, LXXV°, LXXVI°.
Murard, Hugues de, LXXVI°.
Murard de Saint-Romain, LXXVI°.
Muske le trompette, CCLXXXVIII°.
Muyset, Lodewijk, CCCCLVI°.
Mye, Jan vander, rentmeester van Noord-Holland, CCCCXXXIV°, CCCCXXXVI°, CCCCXXXIX°, CCCCXLI°-CCCCXLV°, CCCCLI°, CCCCLX°, CCCCLXII°, CCCCLXIII°, CCCCLXV°-CCCCLXX°, CCCCLXXIV°.
Mynnekom, Jacob van, CCXXXII°.
Mynnen, Jan van, CCCCLXXIV°.

Naast, bos van, 33°. - Hôtel Naast, zie Bergen.
Naeldwyc, Aelbrecht (Auwert) van, CCCLXXXIX°, CCCXCVII°.
Naeldwyc, Jan van, CLVI°.
Nagel, Jan, CCXXXII°, CCCLIV°, CCCXCIII°, CCCXCIV°.
Namen, h.pl.v. gelijknamige prov., CXXV°, CLXXXVII°.
Nannekin, zie Mannekin.
Nassouwen, jonkheer van, CCCXXXV°.
Natte, Boudiin van der, borduurwerker, CLXX°.
Navarra, zie Karel III°.
Neck, Jan van, vicarius, CCCCLI°.
Neeltgen, wasvrouw, CCCCLXI°.
Nellenz, Dirk, CCCX°.
Neufchâtel, Antoine de, bisschop van Toul, LVII°.
Neugen, bode, CCCLX°.
Neutgen (Noukiin, Noutgen, Nouwetgen, Noytgin), Aernt (Airnt), bontwerker, CCCXXII°, CCCXXIV°, CCCXXV°, CCCXXXIV°, CCCXXXVI°, CCCXXXVII°, CCCXLII°-CCCXLIV°, CCCL°.
Nevers, vrouwe van, CCXXI°.
New York, U.S.A., The Metropolitan Museum of Art, 74 voetnoot 443.
Nicol, CCCXL°.
Nicolas, magistern, geneesheer, CCXLI°, CCLXIV°.
Nienkonalkamerling, van Margareta van Brieg, CLIII°, CLIV°.
Nieuwendam (Niedam), Nederland, prov. N.-Holland, CCCLXXIII°.
Nihemegen, zie Nijmegen.
Nijmegen (Nihemegen, Nymaghen), Nederland, prov. Gelderland, CXLII°, CXLVI°, CCCXXXVII°, CCCXC°.
Nijvel (Nivelle), prov. Brabant, h.pl.v. kant., 14°, CXIX°.
Nivelle, zie Nijvel.
Noesbergher, CLV°, CLXVI°.
Noirde, Jacob van, notaris, CCCCLII°, CCCCLVII°, CCCCLXI°.
Noiset, Colart, CXXVIII°.
Noordwijk (Noortwyk), Nederland, prov., Z.-Holland, CCCCLXXI°.
Noortwyk, zie Noordwijk.
Normandië, zie Karel van Normandië.
Nothaft, Heinric, vitzdom in Beieren, tresorier van Jan van Beieren, CCCLXXXIX°, CCCXCIV°-CCCXCVI°.
Noudekin, zie Mannekin.
Noukiin, zie Neutgen.
Noutgen, zie Neutgen.
Nouwetgen, zie Neutgen.
Noytgin, zie Neutgen.
Nyen Rode, Ghysbrecht van, CCCXLVI°.
Nyesemoeder, CCCCLXXI°.
Nyewe Bregghe, zie Claes.
Nymaghen, zie Nijmegen.
Nymaghen, Jan van, CXLVIII°.
Nymaghen, Trude van, spreker, CCCV°.

Oestgeest, Dirc van, CCCXCIX°.
Offus (Ofhuys), Jacob, CCCXXVI°, CCCXLVI°, CCCXLVIII°, CCCCLXXI°.
Offys, Lambrecht, koopman, CCCXCII°.
Ofhuys, zie Offus.

Ogerin, Jehan, CCXL°.
Olier, Françoise, LXXIV°.
Olivier, Nicaise, schilder, 10°, CCIX°, CCX°.
Oncre, zie Donker.
Oom, Goidscalc, CCCCLIII°, CCCCLIV°, CCCCLVI°.
Ooistvoirn, zie Oostvoorne.
Oostvoorne (Oistvoirn), Nederland, prov. Z.-Holland, CCCCLXIII°, CCCCLXV°.
Oppendorp, Seelairt van, CCCXXXIX°.
Orgemont, Pierre d', kanselier van Frankrijk, CCLXXI°.
Oste, Jehan l', 27°, CCXXI°, CCXLVII°, CCXCI°.
Otlen zoen, Ghiise, CCCXXII°.
Otten, Heynric, CCCXXIV°.
Oudewater, Jacob van, koopman, CXL°, CXLI°, CXLIII°, CXLIV°, CLVIII°.
Oustin, Jehan le, CXXIX°.

Palladius, latijns auteur, 65°.
Palsterfer, CLIII°.
Parent, Gille, CCLXXXI°.
Parijs, h.pl.v. Frankrijk, 15°, 56°, 58°, LXX°, CXXV°, CLXIII°, CLXXXI°, CLXXXIII°, CCV°, CCLIX°, CCLXIII°, CCLXXII°, CCCI°, CCCXV°, CCCXVI°, CCCXIX°, CCCXX°, CCCLXIV°.
- Bibliothèque nationale, XXV°, XXVII°.
- Musée du Louvre, 69°voetnoot 412, 76°, 76° voetnoot 451, 80°.
- Musée des arts décoratifs, 78°.
- Klooster der Bernardijnen, XXIV°.
- Rue de Jouy (Hôtel du POrc-épic), 31°, 62°, CCLXVIII°, CCLXXI°, CCLXXXVII°, CCCLXI°, CCCLXIII°, CCCLXV°.

Park, zie Heverlee.
Parnes, Jehan de, schildknaap, raadslid van Jan IV van Brabant, CCCLXV°.
Partant, Bartelemieu, barbier, CCXCII°.
Paulart, Jehan, magister, 12°, CXXXIII°.
Pauwels (Pouwels) soen, Huge, bontwerker, CCCXLIII°, CCCXXXVIII°.
Payen, Denis, lakenkoopman, CCXXXVIII°, CCLII°.
Pear, zie Bar.
Pellefour, Jehan, secretaris van de graaf van Saint-Pol, CCCLXV°.
Pellegrims, Bette, CCXXXVI°.
Pentin, Jehan, goudsmid, CCCXX°.
Pererus, zie Perier.
Perier (Pererus), LV°, LXXIV°, LXXV°.
Perier, Jan, LXVII°.
Perier, Franca, LXVII°.
Perier, Martina, LXVII°.
Perretgen, CCCXXXVII°.
Pertant, Bertelmeeus, rentmeester van Noord-Holland, CCCCXLV°.
Pesselsoen, Andries, CCCXIII°.
Peter, secretaris van de hertog van Gelre, CCCXXXIX°.
Peters zoon, Jacob, koperslager, CCCCXLV°.
Petrus, koster, CCCXLIII°.
Phébus, Gaston, graaf van Foix, CII°.
Philippekin, goudsmid, CCXCIII°.
Pickels wijf broeder, borduurwerker, CLXXX°.
Pieck, Airnt, rentmeester van Gelre, CCCXXXIX°.

Pierart, tapijtwerker, 17°, CCXXII°.
Pierart, Jehan, glazenier, CXXIV°.
Pierchevault, Pière, voerman, CCLXXXVII°.
Pierchon, Gobiert, goudsmid, CCXXII°.
Pierechon, Jakemart, goudsmid, CXX°, CXCIII°.
Pière, kapelaan, CCLXXXVIII°.
Pierre, borduurwerker, 13°, CXVII°.
Pieter, barbier, CCCXXXVI°.
Pieter, koopman, CLI°, CLIII°.
Pieter, magister, spreker, CCCVII°, CCCXII°, CCCXIII°.
Pieter, koster, CCCXXIV°.
Pieter, zilversmid, CXLI°, CXLVI°.
Pieters sone, Claeysken, CXLI°.
Pieters sone, Hughe, koopman, CXXXIX°.
Pieters zoon, Claes, kaarsenmaker, CCCCLXIX°.
Pietre le trompètte,CCLXXXVI°.
Piettre, schilder, CCCLXVIII°.
Pipers, Marrekiin, CLXIX°.
Pisan, Christine de, 6° voetnoot 9.
Plamer, kleermaker, CLIV°, CLV°, CLXXVII°.
Poelgeest, Geryt van, CCCIX°.
Poelgeest, heerlijkheid, CCCLXX°.
Poelgeest, vrouwe van, CCCCXXXV°.
Poirtier, Dirc, CCCCLXVI°.
Poitiers, Aimar de, 65° voetnoot 391.
Polanen, heerlijkheid, CCCX°.
Polanen, Philips van, CLXXI°.
Polette, Laurence, CCCCXVIII°.
Pont, Loys dou, zadelmaker, CCXX°, CCXXVII°.
Pont de pierre, Ghuiot, apotheker, CCXLI°.
Pont de piere, Jehan dou, CXXVI°, CXXVIII°.
Ponteraue, Jehan, CCCCI°.
Porte, Jehan de le, ontvanger van Henegouwen, CXXVI°, CXXIX°.
Porte, weduwe van Gille de le, CCXL°.
Poscken, Willem, CLXIV°.
Postich, Sarre de, CCCCXIX°.
Potter Dirc, dichter, baljuw van Den Haag, 19°, 41°, 50°, CCCXXVI°, CCCLI°, CCCIX°, CCCLXXIII°, CCCLXXIV°.
Potter (Potter van der Loo), Gerart, (Geryt), CCCCXXXVIII°, CCCCLI°, CCCCLIII°, CCCCLVII°, CCCCLXV°, CCCCLXIX°, CCCCLXXII°, CCCCLXXV°.
Potter van der Loo, zie Potter.
Pottier, Jake le, CCXL°.
Poulain, Gautier, algemeen ontvanger van Vlaanderen, CCCCXIII°.
Pouwel, bontwerker, CCCXLIX°.
Praag, h.pl.v. Tsjechoslowakije, 26°.
- slot Karlstein, 80° voetnoot 469.
Preis, zie Despreis.
Prestinien, Jehan de, verluchter, 65°, CCCCL°.
Prey, Bertrant du, CCCCXIX°.
Prey, Jehan du, CCCCXIX°.
Prez, Amens des, CCCXVIII°.

Properen Willekyn, CCCXXXVII°.
Proyssen, CCCLIII°.
Pueytinc (Pueytinck), Jan, koopman, CCCCLIII°, CCCCLIV°, CCCCLVI°.
Pueytinck, zie Pueytinc.
Purmerend (Purmerende), Nederland, prov. N.-Holland, CCCXXXIX°.
Purmerende, zie Purmerend.

Quaret, Janiot, bontwerker, CCXXXIX°.
Quaroube, Guillaume de, leenman van Filips de Goede, CCCCXXVIII°.
Quartes, Jehan de, CCCCII°.
Quesnoy, zie Le Quesnoy.
Quinte, Amourri, CCLXII°.
Quoquedet, zie Kokevet.

Raemsdonc, Jan (Jannetgen), van, magister, spreker, CCCIX°, CCCXI°.
Raghette, Maigne, CCXXXVIII°.
Rains, Micquiel de, magister, CCCCXLVIII°.
Rampel, Blasius, CCCLIV°.
Ramspegheer, kamerling van Albrecht van Beieren, CXLVII°.
Rapoist, zie Raporst, Gerart de.
Raporst (Rapoist), Gerart de, borduurwerker, CCLXXXIII°, CCXC°, CCCXVIII°.
Raporst, vrouwe van, CLVI°.
Rasoir, Gille, CCLXXXV°.
Rasoir, Jehan, algemeen tresorier van Jan van Touraine, CCLXXXIII°, CCCI°, CCCXVI°.
Rave, Jehan de, tapijtwerker, 54°, CCLXIV°, CCLXV°, CCLXXV°.
Recquignies (Reghegnies), Frankrijk, dep. Nord, CCLXXXI°.
Reghensberch, Enghel van, koopman, CXLIII°, CXLV°.
Reghegnies, zie Recquignies.
Reims, Frankrijk, dep. Marne, CCCXIX°, CCCXX°.
Reinold IV, hertog van Gelderland, CCCXXXIX°.
Renais, Jehan de, vervaardiger van wapenrokken, CCXXX°.
Renés, kleermaker, varlet de chambre, CCXCII°.
Renier (Renierzone), Jehan, magister, CCLXXXVIII°.
Renierzone, zie Renier.
Reymerswail, Welster van, CCCLIX°.
Reymerswail zoon, Clais, CCCIX°.
Reytop, Hemric, CCCLXXXIX°.
Reuse, Jan die, koopman, CCCCLV°.
Reynbrant, smid, CLXXII°.
Reynier, jonkheer uit Beieren, CCCXL°.
Reyniers Claes, CCCCLXVIII°.
Reyniers zoon, Griete Airnts, CCCCLVII°.
Reynken, CLXVII°, CLXVIII°.
Reynken, borduurwerker, CLXXXV°.
Reynken (Reynkiin), kamerling van Albrecht van Beieren, CLV°, CLVI°, CLXVIII°.
Reynkiin, zie Reynken.
Reynsborch, Poirter van, CLX°.
Rhodos (Rodes), Griekenland, CCLXXXVI°.
Ridder, koopman, CLXI°, CLXIII°, CLXV°, CLXVI°.
Rietvelt, Ermgarden (Ermgart) van, jonkvrouw, CCCCXXXIV°, CCCCLXIV°.

Rieulay, Wauket de, CCIX°.
Rigault, Aernoul, CCXLVIII°.
Rigaut, glazenier, 33°, 40°, 43°, CCXLVIII°, CCLVII°, CCLXXVI°.
Rijnsburg (Rinenborch), Nederland, prov. Z.-Holland, CLVI°.
Rijsel (Lille), Frankrijk, dep. Nord, 80° voetnoot 469, CCCCXXXI°.
Rijswijk (Risewiic), Nederland, prov. Z.-Holland, CXLVII°.
Rinenborch, zie Rijnsburg.
Ringnicourt, heer van, CCCCXLIII°.
Riquun, zilversmid, CCCXCIII°.
Risewiic, zie Rijswijk.
Risele, Symon, magister, goudsmid, CLXXXIV°.
Robbert, kamerling van Jacoba van Beieren, CCCLXXII°.
Robbyn uter warderobbe, CLXXIX°.
Robbiken, bode, CCXXXI°.
Robiert, voerman, CCLI°.
Rocourt, Margherite de, CCXVIII°.
Rod, Garod du, CCCCXIX°.
Rodes, zie Rhodos.
Roe, Jehan de (de la), wapen-sergeant, CCLXXXVIII°, CCXCIII°, CCCXVIII°.
Roelant, Godevaert, CXCIX°.
Roelof, schedemaker, CCCXLIX°.
Roervoirne, CCCXXXVII°.
Roeydrager, Wolster, CCCIX°.
Roie, Mathilde le, schilder, 44°.
Rolin, Nicolas, kanselier van Bourgondië, 33° voetnoot 178.
Rollant, CCLXXXVIII°.
Rollant, goudslager, CCXLI°.
Rollin, Jean, bisschop van Autun, LVIII°.
Rome, h.pl.v. Italië, 38°, 41°.
Rothslaer, heer van, CCCLXXXVI°.
Rotterdam, Nederland, prov. Z.-Holland, CCXXXIII°, CCCXLII°, CCCLXXIII°, CCCLXXIV°.
Roy, Hanin le, CCXXXIX°.
Roy, Iotart le, CCXXXVIII°, CCXL°.
Roy, Thery le, magister, tresorier en ontvanger van de dode hand in Henegouwen, CCCCXIX°.
Rozebeke, prov. O.-Vlaanderen, kant. Sinte-Maria-Horebeke, 4°.
Ruemst, Clais van, magister, 37°, CCCXXIV°.
Ruer, Godevart van, zegelaar, CCCXXXIX°.
Rupelmonde, prov. O.-Vlaanderen, CCCLXXIV°, CCCCLI°, CCCCLVII°.
Rutgaer (Rutgher), zilversmid, CLXXXIII°, CLXXXIV°.
Rutgher, zie Rutgaer.
Rutkiin, CLXXI°.
Ruybens, Clais van, CCCXL°.
Ruychrock, Jan, CCCCLI°, CCCCLII°, CCCCLV°-CCCCLVII°, CCCCLXVI°-CCCCLXVIII°, CCCCLXX°.
Ruytenberch, Steven van, CCCXL°.
Rycxken, kamerling van Jan IV van Brabant, CCCLXXII°.
Ryn, Evert van, CCCLII°, CCCLIV°.
Rynshem, Jan van, CCCLXXXII°.
Rijswijc, Steven van, CCXXXII°.

Ryt, Jan vander, CCCLIX°.

Saint-Ghislain, prov. Henegouwen, kant. Boussu, CCXXXIX°.
Saint-Jaque en Galisse, zie Santiago de Compostella.
Saint-Omer, zie Sint-Omaars.
Saint-Quentin, dep. Aisne, CCXXI°, CCC°, CCCI°, CCCXVI°, CCCLIII°.
Saint Venant, Jehan de, CCLXXVIII°.
Saintenoy, P., 60°.
Saintot, Colin, CCCLXV°, CCCIXVII°.
Salm (Salme, Zalm, Zalme), Giisbrecht (Gissekin, Ghustgen, Ghyscyn, Ghyscgiin), schilder, 30°, 36°, 55°, 56°, 61°, CCLXXXIV°, CCLXXXV°, CCXCIII°, CCC°, CCCXVII°, CCCXLII°, CCCXLVIII°, CCCXLIX°, CCCL°, CCCLXXII°.
Salm, zie Salme.
Sanctus (Sanctz), vrouwe van, CCCCXXXIX°, CCCCXLI°-CCCCXLIII°, CCCCLVIII°, CCCCLIX°, CCCCLXVIII°.
Sanctz, zie Sanctus.
Santiago de Compostella (Saint-Jaque de Galisse), Spanje, prov. Ia Coruña, 68°, CCCLXXX°.
Sanudo, Marino, 70°, 75°.
Sappel, CLXV°.
Sarasin, le, zie Alebrech.
Sars, heer van, CCLXXXV°.
Sassenheim, Nederland, prov. Z.-Holland, 72° voetnoot 430.
Sauch, Jehan de, CXVIII°.
Sauch, Margerite de, CCXL°.
Sautengies, Jehan de, CCCCI°.
Schevens, Johannes, boekbinder, CCCLXXXIX°.
Schiedam, Nederland, prov. Z.-Holland, kerk, CCCCLXIII°.
Schietere de Lophem, Charles de, XCI°, CVII°.
Schietere de Lophem, Thomas de, CVII°.
Schlosser, J. von, 79°.
Schoinvorst, Johan van, burggraaf van Montjoie, tresorier van Jan van Beieren, CCCIXXXVIII°.
Schoonhoven, Nederland, prov. Z.-Holland, 15°, CLVII°, CLVIII°, CCCLX°.
Schrevel, Willem, CCCXCIX°.
Schuyren, Jan vander, glazenier, CCCXXXVII°.
Scout, Jacob, CCCXXXV°.
Sebourq, smid, CCVI°.
Sedewaer, zie Cedewaer.
Segart, gareelmaker, CCLII°.
Sempe, Pierre le, CCCCI°.
Sémur-en-Auxois, Frankrijk, dep. Côte-d'Or, Museum, 25° voetnoot 134.
Sint-Maartensdijk (Sinte Martijnsdijc), Nederland, prov. Zeeland, 71°, CCCCLXII°, CCCCLXV°, CCCCLXXV°.
- gasthuis, CCCCLVIII°.
- college, CCCCLIX°.
Sinte Martijnsdijc, zie Sint-Maartensdijk.
Sint-Omaars (Saint-Omer), Frankrijk, dep. Pas-de-Calais, hôtel van Albrecht van Beieren, CCV°.
- Museum, 61° voetnoot 368.

Sinte-Agatha-Rode, zie Zeyne.
Sistelaer, CIXIII°.
Sivry, Malapert de, CCXLII°.
Slaeplaken, Coliin, koopman, CIXII°.
Smit, Clays den, borduurwerker, CLXXXVI°.
Slaeplakens soen, Ridder, CXLVI°, CL°.
Slapelakens, Abe, koopman, CLVI°.
Slapelakens sone, Gheraed, koopman, CXLIX°.
Smalbroeck, Gouter van, CCCLXXIII°.
Smits, Dirc, schilder, 81° voetnoot 472.
Snelryem, spreker, CCCVI°.
Sonet, J., XCII°.
Songniets, Mahiu de, maître des orloges, CCXXIV°.
Sonne (Sonnen),Willem van der, CCCCIXIV°, CCCCLXXV°.
Sonnen, zie Sonne.
Soytken, CCCXXI°.
Spaen, magister, 52°, CCCXCIX°.
Spaeplaken, Gheryt, CXLIII°.
Spierincx van Aelburch, jonkvrouw, CCCCLXI°.
Spissekin (Spyskin), Jehan, metser, CCCCXXXIII°, CCCCXLVII°, CCCCXLVIII°.
Spronc, Willem, borduurwerker, CIXXX°.
Spyskin, zie Spissekin.
Stainquerque (Stenkerke, Stienkerken), heer van, CCCXIX°, CCCLXXI°, CCCCIX°.
Stanley, Jehan, 64°.
Starcken, Jan, CLII°.
Staveren, Nederland, prov. Friesland, 37°, CCXXXIII°.
Steenre, Geriit van, CCCXXII°.
Stenkerke, zie Stainquerque.
Steppe, J.K., 82°.
Steyne, Jan van den, beeldsnijder (?), CLXXXIII°.
Stiene, Willekin, borduurwerker, CCXXI°.
Stienkerken, zie Stainquerque.
Straatsburg, Frankrijk, dep. Bas-Rhin, 19°.
Straet, Lodewyc vander, CCCIX°.
Straubing (Strauvinghe), W.-Duitsland, Beieren, CLXXXIII°.
Strauvinghe, zie Straubing.
Succa, Antonidde, 82°.
Symon, magister, glazenier, CLXXII°, CLXXVII°, CLXXVIII°.
Suyppen sone, Jan, zilversmid, CXIIII°.
Symoen, borduurwerker, CXLVII°.
Symon, borduurwerker, CCCLXXXV°.
Symon, magister, schilder, 7°, CLXXII°.
Symonet, CCCLXXIV°.
Symonssoen, Huge, CCCLXIX°.

Tassin, Gossuin, CCCLXV°.
Teilingen, zie Voorhout.
Terninc, Jan, CCXXXII°.
Tetrode, Philips van, CLII°.
Thiery, koopman, CCLXXXVI°.
Thiery, schilder, 56°, CCLXXXV°.

Thiery, Jehan, lakenwever, CCXL°.
Thieubault (Thieubaut), kamerling van Jan van Touraine, CCIXIII°, CCLXXXVI°, CCIXXXVII°.
Thieubaut, zie Thieubault.
Thomas, schedemaker, CCCLIII°.
Thulin, prov. Henegouwen, kant. Boussu, CCXXXIX°.
Tielman, zie Beyer.
Tiens, heer van, CCXCVIII°.
Tissot, Claude, LXXV°.
Tissot, Jeanne, LXXV°.
Tol (Tolle), Diricgen (Dirc), van, CCCIX°, CCCLXXI°.
Tol (Toll, Tolle), Floris (Floriis) van, CCCXXV°, CCCXXXIII°, CCCIX°.
Toll, zie Tol.
Tolle, zie Tol.
Tongeren, prov. Limburg, h.pl.v. kant., 49°.
- Onze-Lieve-Vrouwkerk, 49°.
Tortiisdragher, Claeyskiin, CXLVII°.
Toth-Ubbens, M., 5°.
Tottiaul, Jehan, bontwerker, CCLXXV°, CCCXV°.
Tou (Touwen), Aernt, goudsmid, CCCXXIX°, CCCXCIV°.
Touraine, zie Jan van Touraine.
Tournay, Jehan de, CCX°-CCXII°.
Touwen, zie Tou.
Traelge (Traelgen, Tralyen), Jan, CCCXCII°, CCCXCIII°, CCCC°.
Traelgen, zie Traelge.
Tralyen, zie Traelge.
Trappe, Jehan, schilder, CCXXVI°.
Trappouwen, hertog van, CCCLIII°.
Trelon, vrouwe van, CCIXXXIV°.
Tricht, zie Utrecht.
Trier, Duitsland, Id. Rijnland-Palts, CCCIX°.
Troyes, Frankrijk, dep. Aube, CCCXIX°.
Truye, Bertelmeeus de la, CCCCXLIV°.
Tybaut, knecht, CCCXXXIV°.

Uden, Heynric, CCCIX°.
Udo den Bosen, CCCXXXIX°.
Ulrice, CCCXC°.
Uppsala, Zweden, Universiteitsbibliotheek, 77° voetnoot 453.
Utenhove, Katelnien, CXXXVII°.
Utrecht (Tricht), Nederland, prov. Utrecht, 23°, 29°, 37°, CXLIX°, CXCVIII°, CCCVIII°, CCCXXIII°, CCCXXIV°, CCCXXXIII°, CCCLIII°, CCCCLX°.

Vairnts soen, Jacob, CCCXLIV°.
Valenchienes, zie Valenciennes.
Valenchiennes, zie Valenciennes.
Valenchiin, zie Valenciennes.
Valenciennes (Valenchienes, Valenchiennes, Valenchiin), Frankrijk, dep. Nord, 5°, 8°, 10°, 11°, 13°, 15°, 16°, 23°, 27°, 35°, 55°, 62°, 68°, CXIII°-CXVI°, CXVIII°, CXXII°, CXXIII°, CXXVII°, CXXXVI°, CXLII°-CXLIV°, CLXVII°, CLIX°, CLXXIII°, CLXIX°, CLXXIX°,

CLXXXIV°, CLXXXVI°, CXCIII°, CXCVIII°, CCXIII°, CCXIX°,
CCXXI°, CCXXIV°, CCXXVII°, CCXXX°, CCXXXVIII°, CCXXXIX°,
CCXLI°-CCXLIII°, CCXLVII°, CCLI°, CCLV°, CCLXIII°, CCLXIV°,
CCLXXIX°, CCLXXXI°, CCLXXXIII°, CCLXXXV°, CCLXXXVII°,
CCC°, CCCXIX°, CCCXX°, CCCLXXVII°, CCCLXXX°.
- Salle-le-Comte, CXXVI°-CXXIX°, CXXXII°, CXXXV°,CXCI°, CXCVI°,
CCVII°,CCIX°, CCXIII°, CCXVI°, CCXXVI°.
- Sint-Franciscuskerk, 23°, 42°.
Varlette, de la, LXXVI°.
Valois (Walois), Jehan, tapijtwerker, 55°, CCCXIX°.
Vandermairtse, jonkvrouw, CCCXXVIII°.
Van Iuttervelt, R., 77°, 78°.
Vastraet (Vastrait), Beernt, CCCXXVII°, CCCXXXIII°.
Vastrait, zie Vastraet.
Veene, Jehan de le, bastaard van Brabant, 16°, CXC°.
Venegen, zie Venetië.
Venetië (Venegen, Venise), Italië, h.pl.v. gelijknamige prov., CLXXXI°,CCCXIX°.
Venise, zie Venetië.
Verdeles, zie Boisant.
Verdelet, zie Boissant.
Verloren, Claes, CCCXXIII°.
Vianen, Nederland, prov. Z.-Holland, CCCXXIV°.
Vianen, Jan van, tresorier van Jan IV van Brabant en Jacoba van Beieren,
CCCLXXII°.
Vignay, Jean de, LVIII°.
Vigreus, Jehan, CXXVI°, CXXVIII°.
Vigreuse, Bietris, CCVIII°.
Vigreuse, weduwe, CXCVI°.
Villers, Denis de, 82° voetnoot 477.
Virnenburg, Ruprecht, graaf van, CCCLXXXII°.
Visser, C.J., 6° voetnoot 8.
Vivier, Renier dou, ontvanger, CXVII°.
Vlaerdingen, Jan van, spreker, CCCVI°.
Vleedorp, Dirc van, huismaarschalk van de hertog van Gelre, CCCXXXIX°.
Vlessel, Hanse, CXLVII°.
Vlieger, Jan de, beeldsnijder, 7°, CCIII°.
Vliete, vrouwe van, dienares van Jacoba van Beieren, CCCCI°.
Voerne, vrouwe van, CLIV°.
Voghelaer, bode, CLII°.
Voirne, zie Voorne.
Volmaes, jonkheer, CLXXXI°.
Voorhout, Nederland, prov. Z.-Holland, 72° voetnoot 430, CCCXXXVIII°,
CCCXCVII°, CCCCLXV°, CCCCLXVI°.
- kasteel, 5°, 51°, 72°, 73°.
Voorne (Voirne), heerlijkheid in Friesland, CCXXXV°.
Voppen (Voppenz, Voppen soen), Dirc, CLI°, CLIV°, CLVI°, CLIX°, CLXII°, CCCVII°.
Voppen soen, zie Voppen.
Voppenz, zie Voppen.
Vosberch,Heymric vanden, CCCLIX°.
Vosken (Voskiin), CCCLXXXVIII°, CCCLXXXIX°, CCCXCVIII°.
Voskiin, zie Vosken.

Vosselaers, CIXXII°.
Vostre, Simon, LVII°.
Vranoken, soon, Claes, bontwerker, CCCXXV°, CCCXLIII°.
Vrancken soen, Symon, CCCXCIX°.
Vrederic uten Ham, Henric, CCCIX°.
Vriens zoen, zie Briens zone.
Vroede, Jan die, CCCCLIV°.
Vrouwentroest, Jan, CCCVII°.
Wagnonville (Waignonville), jonkvrouw van, CCLXII°, CCLXIV°, CCLXVI°.
Waignonville, zie Wagnonville.
Wailwin, CCCXI°.
Walois, zie Valois.
Walram, goudsmid, CXXXVI°.
Walraven, kamerling, CCCCLXII°, CCCCLXXI°.
Waregny, vrouwe van, dienares van Jacoba van Beieren, CCCCI°.
Warelles, Lionnes de, ridder, 33°.
Warmond (Wermonde), zusterhuis, CCCCLXIII°.
Wartengen, Heinric van, CCCXX°.
Wassenaer, heer van, CCCXXXIV°.
Wassenaer (Wassenaire), Henri de (Heynric van), CCLII°, CCCLIII°, CCCIX°.
Wassenair, Jan van, CCCXLV°.
Wassenaire, zie Wassenaer.
Wassenen, Heynriic van, CCCLXX°.
Water, Clais van den, 19°, CCXVII°.
Watersloet (Watersloot), Barthelemy (Bartholomeeus, Bertelmees), van, dichter, 41°, 52°, 63°, CCCXII°-CCCXIV°, CCCLXXIV°.
Watersloot, zie Watersloet.
Waterton, Robbert, CCCXXVI°.
Wauket, Jehan, CCLI°.
Wauterman, Henri de, zadelmaker, CCXLVII°.
Weriniers, bewaker van struisvogels, CCLXXXIV°.
Wermonde, zie Warmond.
Wezel, Herman de, CCXC°.
Wezel, Heynrich van, CCLIV°.
Wilde Vos, dichter, CCCXI°.
Wilkiin, bode, CLXXI°.
Willaem, wapensmid, CXLII°.
Willams zoon, Jacob, CCCLVIII°.
Willaume (Willem), bode, CLXXXIII°, CXCI°.
Willaume, vervaardiger van wapenrokken, CCXLVII°.
Willekyn, zie Properen Willekyn.
Willem, zie Willaume.
Willem, bontwerker, CCCXCI°-CCCXCLVII°, CCCXCVIII°.
Willem, borduurwerker, CXLIX°.
Willem, glazenier, CCCLIV°.
Willem, heer van IJselstein, CCCCLI°, CCCCLVII°-CCCCLIX°.
Willem, magister, beeldsnijder, CLXII°.
Willem, magister, spreker, CCCVIII°.
Willem den bastaert, CCCXXVI°, CCCXCV°.
Willem, hofmeester in Den Haag, CCCXL°.

Willem filius, Mathys, CLXIV°.
Willem, Walen, zilversmid, CXL°.
Willems soen, Airnt, goudsmid, CCCXXXVIII°.
Willems soen, Harman, schrijnmaker, CCCXXXVI°.
Willems sone, Wolfaerd, CXXXVII°.
Wilsijn, Pieter, CCCCLVII°.
Wingairde, Gielys uten, CCCLII°.
Wiskerc (Wissenkercke), de, LV°, LXIX°-LXXI°.
Wiskerc, Adriana van, LXX°.
Wiskerc, Gillis van, magister, LXXII°, CCCCLI°, CCCCLII°, CCCCLVI°, CCCCLVII°, CCCCIX°, CCCCLXII°, CCCCLXIII°, CCCCLXVI°, CCCCLXX°.
Wiskerc, Jacob van, magister, LXIX°.
Wissenkercke, zie Wiskerc.
Wittebolle, Jan, CXXXVII°.
Woerden, Nederland, prov. Z.-Holland, CCCLXXXIX°.
Woeswijc, Liisbet van, CCCXXVI°, CCCXXIX°.
Wolbrants sone, Enghel, koopman, CXXXVII°.
Woude, Aernt vanden, CCCXXII°, CCCXXXVI°, CCCXCI°, CCCXCVII°-CCCXCIX°.
Woude, Jan vanden, CCCLXXII°.
Woudrichem, Nederland, prov. N.-Brabant, CCCXXV°, CCCLXXII°, CCCXC°.
Wouman, Dirc, CCCCLVIII°.
Wouter, kamerling, CCCCLX°, CCCCLXX°.
Wouter, fijnschrijver, CCCXLIII°.
Wouters filius, Willem, CXXXVII°.
Wouzuick, Lisebeth de, CCLII°.
Wynken, tingieter, CCCXC°.
Wynssen, Goidscalc van, burgemeester van Utrecht, CCCLIII°.

Yarremuden, Pieter van, CCLIV°.
Yde, verkoopster, CXXXVII°.
Ynnenvelt, Geryt van, kamerling van de hertog van Gelderland, CCCXXXIX°.
Yon, Jehan, magister, licentiaat in de H. Schrift, CCLXXXVI°.
York, zie Margareta van York.
Ypere, Willem van, koopman, CXLI°.
Ysbrants zoon, Jan, borduurwerker, CCCCLXXIV°.
Ysenbeelde, beeldsnijder, CLXXXIII°.
Yser, Lammeken (Lemmeken) vanden, CXLVII°-CXLIX°, CLVII°, CLVIII°.

Zadelair, Johannes, CCCCLVIII°.
Zalm, zie Salm.
Zalme, zie Salm.
Zanthorst, CCCCLXX°.
Zeebken, CCCXXI°.
Zegher, koopman, CLXIV°, CLXX°.
Zegher, koopmansknecht, CLXXIV°.
Zerixse, zie Zierikzee.
Zevenbergen, Nederland, prov. N.-Brabant, CCCVII°.
Zevenbergen, heer van, CCCXLVI°.
Zevenbergen, Jan van, CCXXXIII°.
Zeyne, Guillaume, graaf van, heer van Sinte-Agatha-Rode, CCCLXXXVI°.
Zidevadem, kleermaker, CXXXVIII°.

Zierikzee (Zerixse, Zierixe, Zierixee), Nederland, prov. Zeeland, 15°, CXL°, CXLI°, CXLIX°, CLXI°, CLXXXIII°.
Zierixe, zie Zierikzee.
Zierixee, zie Zierikzee.
Zoeten, Pieter, CXXXIX°.
Zoetnixssone, Buekel, CCCXXIII°.
Zuyermont, CCCCXXXV°.
Zweten, Boudewyn van, tresorier van Jan van Beieren, CCCXC°, CCCXCVII°.
Zwieten, Clais van, CCXXXIII°.
Zyppe, Gerard de le, raadslid, tresorier van de hertog van Brabant, CCCLXXXV°, CCCLXXXVI°.

LIJST VAN DE HANDSCHRIFTEN VERMELD IN DEEL II

Autun, Bibliothèque municipale, ms. 113 : LVIII°
ms. 129 : LVIII°
Baltimore, The Walters Art Gallery, ms. 172 : 22° voetnoot 120
Besançon, Bibliothèque municipale, ms. 116 : LVI°
ms. 157 : LVII°
Bresse-sur-Grosne, privébezit, getijdenboek : II° e.v.
Brugge, Stadsbibliotheek, ms. 321 : LXXX° e.v.
ms. 324 : XXXVIII°
Brussel, Koninklijke Bibliotheek, Handschriften, 1043 : 44° voetnoot 248
9024 : 25° voetnoot 135
9028 : LIV°
9347-48 : 75° voetnoot 445
9404-05 : 70° voetnoot 420
9627-28 : 64° voetnoot 388
10386 : 65° voetnoot 391
10516 : 75° voetnoot 446
IV 467 : 65° voetnoot 391
Mémoires de Succa : 85° voetnoot 477
Kostbare Werken, fonds Solvay, IX, 2 : IX°
Chantilly, Musée Condé, Cat. Res. gr., 201 : LVI°, LVII°, LXII°
ms. 722 : LVIII°
ms. 869 : LVIII°
ms. 1248 : 37°, 46° voetnoot 257, 62°
Châteauroux, Bibliothèque municipale, ms. 2 : CI°
Chaumont, Bibliothèque municipale, ms. 33 : LXII°
Londen, British Museum, Harley, 4379 : 29° voetnoot 156
4382 : CI°
4431 : 6° voetnoot 9
Royal, 19 C. IV : 64° voetnoot 385
Yates Thompson, 37 : CIV°
Lyon, Bibliothèque municipale, ms. 565 : LXII°, LXIII°
ms. 577 : LXII°
ms. 588 : LVI°
ms. 5141 : LVI°, LVIII°
ms. 5144 : LVII°
ms. 5149 : LXII°
ms. 5153 : LVIII°, LXII°
ms. 5154 : LXII°
ms. 5996 : LXII°
ms. 5997 : LVI°
ms. 6000 : LVIII°
ms. Coste, 101 : LXII°
Milaan, Biblioteca Ambrosiana, S.P., 56 : CIV°
New York, The Metropolitan Museum of Art, The Cloisters Collection,
Grandes Heures : CIV°
getijdenboek van Karel van Normandië : LVII°
- The Morgan Library, ms. 515 : CI°

Oxford, The Bodleian Library, Buchanan, e 3 : LVI°
Canon. Liturg., f 10 : LXI°
43 : LV°, LVI°
178 : LVI°
Douce, 72 : LXI°
92 : LVI°, LXI°
253 : LXII°
336 : LXII°
337 : LXII°
Gough Liturg., 14 : LVI°
Laud Misc., 419 : LXI°
Rawl. Liturg., e 34 : LXII°
Parijs, Bibliothèque de l'Arsenal, ms. 5193 : CII°
- Bibliothèque nationale , ms. franç., 2 : 64° voetnoot 389
616 : 55° voetnoot 320, CII°
1820 : LXI°
2813 : 46° voetnoot 257
ms. lat., 923 : IXI°
1161 : CIV°
1366 : LVI°
9420 : LV°, LVI°, LVII°
9473 : LVII°
9474 : LXI°
18014 : C°
ms. nouv. acq, lat., 3055 : C°
- Bibliothèque Sainte-Geneviève, ms. 177 : CIII°
ms. 777 : 64° voetnoot 386
- Musée Jacquemart-André, ms. 2 : 65° voetnoot 391
Poitiers, Trésor cathédrale, brevier (1484-1500) : IXII°, LXIII°
Turijn, Biblioteca nazionale, ms. L.III.31 : 17° voetnoot 90
Wenen, Oesterreichische Nationalbibliothek, ms. 325 : LIV°
ms. ser. nova, 2619 : LIV°